

MÖVZU 1

Mülki hüquq və xüsusi hüquq

§ 1. Mülki hüquq xüsusi hüququn bir sahəsi kimi

1. «Mülki hüquq» termininin tarixi mənşəyi

Bir çox qabaqcıl və inkişaf etmiş ölkələrin (Almaniyanın, Fransanın, İtaliyanın, Yaponiyanın, ABŞ-ın və s.) daxili milli hüquq sistemləri ayrı-ayrı hüquq sahələrindən — konstitusiya hüququndan; cinayət hüququndan; əmək hüququndan; inzibati hüquqdan və s. ibarətdir. Bu hüquq sahələrindən biri mülki hüquq adlanır. Mülki hüquq hər bir ölkənin dövlətdaxili milli hüquq sisteminin ən geniş, əsas və başlıca sahələrindən biri hesab olunur.

Hər bir hüquq sahəsi ictimai münasibətlərin müəyyən bir sferasını tənzimləyir. Bəs mülki hüquq nəyi nizama salır? Hansı növ ictimai münasibətlər onun nizamasalma predmetinə daxildir? Hər gün insanlar özlərinə məişətdən, dükandan və bazardan ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, ev avadanlıqları, məişət predmetləri və s. alırlar. Bu kimi hallarda alqı-satqı münasibətləri yaranır. Bakı şəhərində tikinti təşkilatları bizim gözlərimiz önündə hər gün bir-birindən yaraşlıq və uca binalar tikir. Tikinti təşkilatları ilə həmin binaların tikilməsini sifariş edən şəxslər arasında münasibətlər podrat münasibəti adlanır. Hər gün işçilər (həkimlər, mühəndislər və s.), müəllimlər və tələbələr müxtəlif ictimai nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə iş yerlərinə, ali təhsil müəssisələrinə gəlirlər. Belə halda sənişinlərlə ictimai nəqliyyat vasitələri arasında daşıma münasibətləri əmələ gəlir. İdliyyə orqanlarında öz nizamnaməsini dövlət qeydiyyatından keçirən və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyətində olan müəssisə (firma) kommersiya bankında hesablaşma hesabı açır. Müştəri (müəssisə) ilə bank arasında ictimai münasibət meydana gəlir. Universitetə dərəcə gələn tələbələr paltolarını saxlamaq üçün qarderoba verirlər. Bu cür halda saxlama (saxlan) münasibətləri göz qabağındadır. Kəndli (fermer) təsərrüfatı sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kredit təşkilatından kredit alır. Belə halda kredit münasibətləri yaranır. Vətəndaş öz yaşayış evini yanından süortalamaq üçün süorta təşkilatı ilə əlaqəyə girir. Göstərilən hal isə süorta münasibətinin əmələ gəlməsinə dəlalət edir. Ata ölür və onun əmlakı vərsələrə keçir. Bununla vərsəlik münasibəti yaranır. Bax, bütün bu və digər münasibətlər mülki hüquqla tənzimlənir və nizama salınır.

Müasir xarici ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Fransanın, İtaliyanın, Hollandiyanın, İspaniyanın və s.) **milli mülki hüquq sistemlərində mülki hüquq dedikdə**, əsasən ictimai həyatda və cəmiyyətdə əmələ gələn əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq sahəsi başa düşülür. Mülki hüquq sahəsi **sivilistika** da adlanır. Zivilistika sahəsinə, bir qayda olaraq, əmlak münasibətlərini nizama salan hüquq normaları daxildir. «Sivilistika» termininin tarixi mənşəyi və kökü isə çox qədim dövrlərə və əyyamlara gedib çıxır. Bu termin «**ius civile**» anlayışı ilə bağlıdır. «Ius civile» Roma hüququ tərkibində ayrıca sistem kimi yaranmışdı. Roma hüququnda bir neçə sistem fərqləndirilirdi. Bu hüquq sistemləri birdən-birə eyni vaxtda yaranmamışdı. Onlar tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində tədricən bir-birinin ardınca təşəkkül tapmışdı. «Ius civile» Roma hüququnun tarixi sistemləri arasında xüsusi yer tuturdu.

«Ius civile» «mülki hüquq» mənasını ifadə edir. Belə ki, latın dilində mülki sözünə, ümumiyyətlə desək, «civilis» ifadəsi uyğun gəlir. Latınca «ius» sözü isə «hüquq» mənasını bildirir. Amma Roma hüququnun tarixi sistemlərindən biri olan sivil hüququ (ius civile) müasir mənada mülki hüquq anlayışına uyğun gəlmir. Roma mülki hüququnun nizamasalma predmeti sivil hüququn (o cümlədən müasir mülki hüququn) nizamasalma predmetindən daha geniş idi. Belə ki, Roma mülki hüququna üz hüquq sisteminin məcmusu uyğun gəlirdi:

- sivil hüququ (ius civile);
- xalqlar hüququ (ius gentium);
- pretor hüququ (ius praetorium və ya honorarium; «honores» - fəxri vəzifə deməkdir).

Sivil hüququ kvirit hüququ da adlandırılır. **Kvirit hüququ (ius quirritium)** qədim milli Roma hüququ idi. Bu hüququn adı Roma vətəndaşları olan qədim kvirit qəbilələrinin adı ilə bağlıdır. Kvirit hüququ yalnız Roma vətəndaşları olan kviritlərə şamil edilirdi. Bu hüquq sistemi sonralar sivil hüququ adını aldı. Sivil hüququ Roma vətəndaşlarının və şəhər-dövlətlərin (civitas) hüquqlarının milli xarakterə malik olmasını ifadə edirdi. O, qədim milli Roma hüququ kimi qəbul olunmuşdu.

Roma hüququna daxil olan sistemlərdən biri **xalqlar hüququ (ius gentium)** adlanırdı. Sivil hüququ bu hüquq sisteminə qarşı qoyulurdu. Xalqlar hüququnun yaranması Roma hüququnda mühüm hadisə idi. Belə ki, sivil hüququ yalnız Roma vətəndaşlarına tətbiq edilirdi. Yalnız bu vətəndaşlar tam hüquqlu subyektlər hesab olunurdular. Roma iümasına daxil olmayan insanlar prinsip etibarilə hüquqsuz sayılırdılar. Onlar «düşmənlər» (hostes) hesab olunurdular və hər hansı bir müdafiədən istifadə etmirdilər. Bu cür vəziyyət qədim iümanın malik olduğu qapalı təsərrüfat sistemi üçün xarakterik idi. İstehsal və mübadilənin inkişafı, qonşu xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi, əyalətlərin, iümaların, koloniyaların və s. Roma imperiyasına birləşdirilməsi, Roma vətəndaşlığının öz əvvəlki məhdud milli xarakterini itirməsi və digər amillər Roma vətəndaşları olmayanlar (pereqrinlər) üçün əsas hüquqların (mülkiyyət hüququnun, müqavilə bağlamaq hüququnun) tanınmasını zərurətə

zevirdi. Belə bir şəraitdə xalqlar hüququ (*ius gentium*) adlı hüquq sistemi yarandı.

Xalqlar hüququ özündə müxtəlif normaları birləşdirmişdi. Onun tərkibinə həm qədim Roma hüququndan, həm də başqa xalqların hüququndan, xüsusən də yunan hüququndan götürülmüş normalar daxil idi. Beləliklə, qədim Roma hüququ olan sivil hüququ ilə xalqlar hüququnun dualizmi (ikiliyi) yarandı. Bizim eranın birinci əsrində xalqlar hüququ milli Roma hüququ olan sivil hüququ üzərində, necə deyirlər, «qələbə zaldı». Ona görə ki, o, universal hüquq sistemi sayılırdı. Bu hüquq vətəndaşlıqından asılı olmayaraq ticarət dövryyəsinin bütün iştirakçılara şamil edilirdi. Xalqlar hüququnun təsir dairəsi pereqrin adlandırılanlar da daxil olmaqla bütün Roma əhalisini əhatə edirdi. Belə ki, bu hüquq sistemi həm Roma vətəndaşları arasında, həm pereqrinlər arasında, həm də onların özlərinin arasında əmələ gələn əmlak münasibətlərini tənzimləyirdi. Xalqlar hüququna daxil olan normalar Roma pretorları tərəfindən Romada tətbiq olunurdu. Ona görə də həmin hüquq Roma hüququnun ayrıca bir sistemi hesab edilirdi.

Roma hüququna daxil olan üçüncü hüquq sistemi **pretor hüququ** adlanırdı. Xüsusi xarakterli bu hüquq sistemi tədricən yaranmışdı. Pretor hüququnun əmələ gəlməsi iqtisadiyyatın inkişafı, qul sahiblərinin artması, iri torpaq sahələrinin və ticarət (və ya sələm) kapitalının quldarlar sinfinin yuxarı təbəqəsinin əlində cəmlənməsi ilə bağlı idi. Yeni sosial-iqtisadi şərait yaranmışdı. Sivil hüququnun normaları bu yeni şəraitə uyğun gəlmirdi. Yeni sosial-iqtisadi şəraiti qaydaya salmaq üçün sivil hüququ kifayət etmirdi. Zəruri idi ki, sivil hüququ tamamlansın və ona əlavələr edilsin. Bu iş məhkəmə magistratları, xüsusən pretorlar tərəfindən yerinə yetirilirdi. Pretorların verdiyi ediktlər böyük əhəmiyyətə malik idi. Bunun nəticəsində pretorlar tərəfindən işlənilib hazırlanan bir sıra institutlar yarandı. Bu institutlar müdafiənin yeni vasitələri ilə təmin olundu. Beləliklə, sivil hüququna paralel olaraq pretor hüququ yarandı. Pretor ediktləri bu hüququn əmələ gəlməsinin əsasını təşkil edirdi.

Söylədiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Roma hüququ müasir mənada və geniş məzmununda sivil hüququna uyğun gəlmirdi. Bax, yuxarıda göstərdiyimiz üz sistemin — sivil hüququnun, xalqlar hüququnun və pretor hüququnun məcmusu müasir və geniş mənada Roma mülki hüququ ilə müəyyən dərəcədə üst-üstə düşürdü. Göstərilən üz hüquq sistemini vahid anlayışla əhatə və ifadə etmək lazım idi. Bu məqsədlə **xüsusi hüquq (*ius privatum*)** kateqoriyasından istifadə olundu. Göstərilən üz sistemi cəm halında ifadə etmək üçün «*ius privatum*» ən münasib, ən əlverişli və ən uüurlu termin və anlayış idi. Ona görə ki, xüsusi hüquq ayrı-ayrı şəxslərin maraq və mənafeələrini qoruyan hüquq normalarından təşkil olunmuşdu. Həmin üz hüquq sistemində daxil olan normalar da ayrı-ayrı şəxslər arasında — Roma vətəndaşları arasında, pereqrinlər (qeyri-Roma vətəndaşları) arasında, həmçinin onların öz aralarında yaranan əmlak münasibətlərini nizama salırdı. Deməli, müasir və geniş mənada Roma mülki hüququ xüsusi hüquq anlayışı ilə əhatə olunmuşdu. Məhz bu səbəbdən «Roma xüsusi hüququ» və «Roma mülki hüququ» kimi iki anlayışın fərqləndirilməsi qeyri-prinsipial xarakter daşıyır. Belə ki, hər iki halda söhbət mahiyyətə Roma hüququnun institusiyalarından gedir.

Beləliklə, mülki hüquq (sivilistika) termini öz başlanıncını Roma sivil hüququndan götürsə də, «Roma mülki hüququ», «Roma sivil hüququ» anlayışının sinonimi deyil. Roma mülki hüququna, mahiyyətə müəyyən dərəcədə, qeyd etdiyimiz kimi, Roma xüsusi hüququ uyğun gəlir.

2. Ümumi və xüsusi hüquq

Dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, xüsusi hüquq cəmiyyətdə ictimai mənafeələrin münasib balansının saxlanılmasında, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsində və həyata keçirilməsində həmişə müsbət rol oynamışdır. Xüsusi hüquq bazar iqtisadiyyatının, sahibkarlığın əsasıdır.

Tarixən bütün hüquq sistemləri şərti olaraq özündə **ümumi və xüsusi adlı iki hissəsinə birləşdirmişdir**. Hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsinə dünya hüquq elmi və praktikası zəruri hesab edir. Bu, böyük və prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Bu cür bölgünü hələ lap köhnə əyyamlarda Roma hüquqşünasları da aparmışlar. Qədim Romada hüququn ümumi hüquq (*ius publicum*) və xüsusi hüquq (*ius privatum*) adlı iki sahəsi fərqləndirilirdi. Qədim Roma hüquqşünası Ulpian (b.e. 170-228) belə hesab edirdi ki, ümumi hüquq Roma dövlətinin vəziyyətinə aid olan hüquq, xüsusi hüquq isə ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyinə aid olan hüquqdur. Ümumi hüquq dövlət işləri sahəsinə, xüsusi hüquq xüsusi işlər sahəsinə aiddir. Bizim eranın birinci əsrində Tit Liviy göstərirdi ki, XII cədvəl qanunu ümumi və xüsusi hüququn mənbəyidir. Roma xüsusi hüququ qanunvericiliyin və hüquqi təlimlərin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bu hüquq ən vacib tarixi hüquqi hadisələrdən biridir. Hüququn bu cür «iki yerə» bölünməsinə fransız sosioloqu Şarl Lui Monteskye (1689-1755) «Qanunların ruhu» (1748) adlı məşhur əsərində nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdır. Daha sonra bir çox mütəfəkkirlər (Hegel, Hobs), habelə rus hüquqşünasları (D.D.Qrim, P.I.Novqorodtsev, N.M.Korkunov, L.I.Petraevitski, G.F.Şerşeneviz) öz əsərlərində bu fikrin əsaslı olmasını sübut etməyə cəhd göstərmişlər.

Müasir dövrdə bütün inkişaf etmiş və sivil hüquq sistemlərində hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsi bu və ya digər formada müvcuddur. Lakin bəzi ölkələrdə hüququn bölgüsü başqa formada ifadə edilir. Məsələn, ingilis hüququnda ümumi və ədalət hüququ kimi hissələr fərqləndirilir. ABŞ hüquq elmində hüququn böl-

güsü bir o qədər də dəqiq ifadə edilmir. Lakin hüququn iki yerə bölünməsi ideyası bütün ölkələrdə saxlanılır.

Hüququn bölgüsünü şərtləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, ictimai həyatda qüvvədə olan bir qrup hüquq normaları cəmiyyət və dövlət mənafeyi (ümumi əhəmiyyətli ictimai mənafe) ilə bəyli məsələləri nizama salır. Məsələn, konstitusiya, cinayət və inzibati hüquq normaları bu qəbildən olan normalardır. Digər qrup hüquq normaları isə ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyi ilə bəyli olan münasibətləri qaydaya salır. Məsələn, mülki hüquq normaları bu cür normalara misal ola bilər.

Ümumi hüquq dövlət hakimiyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu hüquqa daxil olan normalar bilavasitə dövlətin mənafeyini qoruyur, dövlətin və dövlət orqanlarının hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir. Buraya aiddir: dövlət orqanlarının quruluşu; dövlət təşkilatlarının və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətləri; dövlət hakimiyyətini ifadə edən aktlar (vergilərin yüülməsi, cinayətkarların üzəlandırılması və s.). Qədim Roma hüquqşünaslarının fikrincə, ümumi hüquq normaları şərtsiz məcburi xarakterə malik olub ayrı-ayrı şəxslərin razılığı ilə dəyişdirilə bilməzdi. Bu normalara həmişə əməl olunmalıdır. Roma hüquqşünası Papinian göstərirdi ki, ümumi hüququn ayrı-ayrı şəxslərin sazişi əsasında dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. Ümumi hüquq normaları, bir qayda olaraq, dispoitiv yox, imperativ xarakter daşıyır.

Beləliklə, dövlət hakimiyyəti ilə bəyli olan münasibətləri nizama salan hüquq normalarının məcmusuna **ümumi hüquq** deyilir. Ümumi hüquqa daxildir:

- konstitusiya (dövlət) hüququ;
- inzibati hüquq;
- maliyyə hüququ;
- cinayət hüququ;
- cinayət-prosessual hüququ;
- mülki-prosessual hüquq;
- ekologiya hüququ.

Xüsusi hüquq əsasən hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan, azad və bərabər hüquqlu mülkiyyətçi kimi çıxış edən şəxslərin - fiziki və hüquqi şəxslərin mənafeyinə xidmət edərək, onların tələbatını ödəyir və təmin edir. Bu hüquqa istehsal və mübadilə prosesində xüsusi mülkiyyətçilərin münasibətlərini və mənafeələrini qoruyan, nizama salan hüquq normaları daxildir. Xüsusi hüquq azad bazar münasibətlərinin mənafeyini müdafiə edir. Ümumi hüquq isə dövlət hakimiyyət və icra orqanlarının fəaliyyət qaydasını, parlamentlərin, digər nümayəndəlik və hökumət orqanlarının təşkilini və işini, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini, müvcud quruluş qarşı edilən qəsdlərlə mübarizəni nizama salan normalardan ibarətdir. Bgər bütün hüquq münasibətlərində tərfəldən biri kimi dövlət çıxış edərsə, burada söhbət ancaq ümumi hüquqdan gedə bilər. Ümumi hüquq hakimiyyət və təbəzilik sahəsinə aid olan hüquqdur. Xüsusi hüquq isə azad təşəbbüskarlıq sahəsinə ifadə edir.

Xüsusi hüquq, hər şeydən əvvəl, xüsusi mülkiyyət institutunun yaranması və inkişafı ilə, habelə bu institut əsasında yaranan münasibətlərin inkişafı ilə bağlıdır. Tarixən «xüsusi hüquq xüsusi mülkiyyətlə eyni vaxtda inkişaf edir». Bazar sistemi subyektlərinin ümumi bərabərliyi və hüquqi müdafiəsi, sahibkarlıq, iqtisadi azadlıq, xüsusi mülkiyyət sivil dünyanın tanındığı və qəbul etdiyi vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz atributlarıdır. Bu atributlar, ələlxüsüs də xüsusi mülkiyyət xüsusi hüquqla bilavasitə bəyli və əlaqəlidir. Xüsusi hüquq istehsal vasitələri və üsulları üzərində xüsusi mülkiyyətə və əmtəə təsərrüfatına əsaslanır. Bu hüquq mülkiyyətçilərin xüsusi mənafeyini, müstəqilliyini və təşəbbüskarlığını təmin edir.

Ümumi və xüsusi hüququ bir-birindən ayırmaq olmaz. Hüquq sistemində onlar bir-biri ilə sıx surətdə birləşmiş əlaqədədir. Xüsusi hüquq ümumi hüquqa əsaslanır və ona söykənir. Ümumi hüquq olmadan xüsusi hüquq fəaliyyət göstərə bilməz. O, xüsusi hüququ müdafiə etmək və qorumaq məqsədinə xidmət edir. Onlar bir-biri ilə üzvi surətdə qarşılıqlı əlaqədə olub, hüquq sistemini təşkil edir.

Xüsusi və ümumi hüquq arasındakı münasibətlərin xüsusi aspektləri sovet dövrünün tanınmış alimi M.M.Aqarkov tərəfindən 1920-ci ildə nəşr edilən geniş məqalədə əsaslı surətdə işıqlandırılmışdır. Bu məqalə 1992-ci ildə «**Pravovedenie**» əurnalının birinci və ikinci nömrələrində yenidən dəru edilmişdir. M.M.Aqarkov göstərirdi ki, ümumi hüquq dövlət hakimiyyəti ilə, xüsusi hüquq isə xüsusi təşəbbüskarlıqla bəyli olan hüquqdur.

Hüququn bu cür iki sahəsinin fərqləndirilməsinə dəlalət edən meyarların müəyyənləşdirilməsinə o dövrdə sovet hüquq ədəbiyyatında xüsusi cəhd göstərilirdi. Müəlliflərdən B.B.xerepaxin qeyd edirdi ki, tənzim olunan münasibətə hüququn göstərdiyi təsirin üsul və xarakteri ümumi hüququ xüsusi hüquqdan fərqləndirməyə imkan verən əsas meyardır. Dövlət idarəziliyi sahəsində yaranan münasibətlər iyerarxiya (aşauıdakıların yuxarılara təbəziliyi) prinsipinə əsaslanır. Ona görə də bu münasibətlər ümumi hüququn nizamasalma predmetinə daxildir. İqtisadiyyat, hər şeydən əvvəl əmtəə-mal mübadiləsi sahəsində yaranan münasibətlər isə iştirakçıların müstəqilliyi və sərbəstliyi prinsipi üzərində qurulur. Ona görə də bu münasibətlər xüsusi hüquqla qaydaya salınır və tən-

zimplənir.

Müəlliflərdən S.S.Alekseyevin fikrincə, hüquqi inkişafda əsas rolu xüsusi hüquq oynayır. Xüsusi hüquq bu sahədə ümumi hüquq institutlarını üstələyir. O qeyd edir ki, xüsusi hüquq əsasən «bazar hüququdur». Ona görə də bu hüquq MDB zərziyəsində vahid hüquqi məkan yaradılmasında vacib rol oynaya bilər. Belə ki, bazar prinsip etibarilə dövlətlərarası sərhədlər tanımır.

Xüsusi hüquq təsərrüfatın bazar iqtisadiyyatı qaydasında təşkilinə əsaslanan hüquq sisteminin bazasını təşkil edir. Bu hüquq bütün sivil və qabaqcıl hüquq sistemlərində əmlakın mənsubiyyəti və ya əmlakdan istifadə edilməsi üzrə müxtəlif münasibətləri (mülkiyyət, icarə, kirayə, lizinq və s. münasibətləri), yəni əmlak münasibətlərini nizama salır. Bu münasibətlərdə iştirak edən **subyektlər hüquq bərabərliyinə malikdirlər**. Həmin münasibətlər iyerarxiya (yunanca hierarchia — «hieros» müqəddəs + «arche» hakimiyyət) təbəziliyi, hakimiyyət-təbəzilik prinsipi üzrə qurulmur. İştirakçıları bərabər hüquqa malik olmayan əmlak münasibətləri xüsusi hüququn nizamasalma predmetini təşkil etmir. Məsələn, hüquq pozuntusuna görə cərimənin alınması və ya vergi yüülməsi yolu ilə dövlət büdcəsinin formalaşdırılması zamanı da əmlak münasibətləri yaranır. Bu münasibətlərdə çıxış edən iştirakçılar bərabər hüquqa malik deyillər. Burada tərəflərin iradə azadlığını istisna edən hakimiyyət — təbəzilik münasibətləri var. Belə ki, cərimə alınması əsasında yaranan əmlak münasibətində dövlət yol polisi və yol hərəkəti qaydalarını pozan sürücü çıxış edir. Vergi yüülməsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətinin iştirakçıları isə dövlət və vergi ödəyiciləridir (fiziki və hüquqi şəxslərdir). Bu cür əmlak münasibətləri hakimiyyət-iyerarxiya təbəziliyinə əsaslanır. Tərəflər arasında hakimiyyət-iyerarxiya təbəziliyinə əsaslanan bu cür münasibətlər, həmçinin digər vergi və ya başqa maliyyə münasibətləri xüsusi hüququn yox, inzibati və maliyyə hüququnun, başqa sözlə desək, ümumi hüququn nizamasalma predmetini təşkil edir. Deməli, iştirakçıları bərabər hüquqa malik olan əmlak münasibətləri xüsusi münasibətlər hesab olunur. Bu münasibətlər xüsusi hüququn nizamasalma predmetinə daxildir. Dəyişmə, alqı-satqı, daşıma, podrat, icarə, kirayə və digər müqavilələrdə tərəflər bərabər hüquqlara malikdirlər. Bu müqavilələrlə əlaqədar yaranan əmlak münasibətləri xüsusi hüquq münasibətləri sayılır.

Qədim Romada xüsusi hüquq dedikdə, ayrı-ayrı şəxslərin digər şəxslərlə qarşılıqlı münasibətlərində onların mənafeyini müdafiə edən hüquq normalarının sistemi başa düşülürdü. Xüsusi hüquq sahəsinə mülkiyyət, vərəsəlik, öhdəlik, ailə və digər münasibətlər daxil idi. XII əsrdə qanunlarında göstərilirdi ki, şəxs borc müqaviləsi bağladığı və mülkiyyətə olduqca hallarda, onun şifahi sərəncamı hüquq norması kimi qəbul edilir. Roma hüquqşünaslarına görə, xüsusi hüquq üç sahəyə bölünür: Roma dövlətində yaşayan şəxslər arasında şəxsi hüquqları və şəxsi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarına; şəxslər arasında əmlak münasibətlərini nizama salan hüquq normalarına; şəxsi və əmlak xarakterli subyektiv hüquqların müdafiəsini təmin edən hüquq normalarına. Roma xüsusi hüququ bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, üç tarixi hüquq sistemini əhatə edirdi: sivil hüququnu; pretor hüququnu; xalqlar hüququnu. Bu hüquq, ələlxüsus bizim eradan əvvəl axırıncı əsrlərdə və bizim eramızın II-III əsrlərində daha intensiv surətdə inkişaf etmişdir. Roma xüsusi hüququ sözün əsl mənasında hüquqi mücüzə idi. O, bütün zamanlarda hüquq mədəniyyətinin və incəsənətinin öz əhəmiyyətini itirməyən böyük əsərdir. Roma hüququ müəyyən mənada bəşəriyyətin hüquqi tərəqqisini təyin edir və şərtləndirir. O, dünyanın şah əsəri olmaqla insan aili və zəkasının nəticəsidir.

Beləliklə, **xüsusi hüquq** odur ki, bu hüquq özündə fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Bu hüquq müstəqil bazar subyektlərinin mənafeyini müdafiə edir. Bmtə istehsalı və mübadiləsi prosesində xüsusi mülkiyyətlilər arasında əmələ gələn münasibətləri qaydaya salan və tənzimləyən hüquq normaları xüsusi hüququn əsasını təşkil edir. Onun əsas funksiyası maddi və qeyri-maddi (ideal) nemətləri bölüşdürməkdən, bu nemətlərin müəyyən subyektlərə verilməsini hüquqi cəhətdən təmin etməkdən ibarətdir.

3. Xarici hüquq sistemlərində xüsusi hüquq

Qədim Roma hüquqşünasları tərəfindən hüququn ümumi və xüsusi hüquq sahələrinə bölünməsi müasir xarici hüquq sistemlərinin çoxu tərəfindən qəbul edilmişdir. Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində Roma hüquqşünasları tərəfindən işlədilən «xüsusi hüquq» termini indi də saxlanılır. Xüsusi hüquq kontinental Avropa ölkələrinin hüquq sistemi (roman-german hüquq ailəsi) üçün xarakterikdir. Almaniya milli hüquq sistemi xüsusi hüququ özünün bir sahəsi hesab edir. Həmişə məlumdur ki, XII əsrdən başlayaraq bütün feodalizm dövrünün ən vacib tarixi proseslərindən biri olan Roma hüququnun resepsiyası (latınca receptio — qəbul etmək, qəbul) başlayır. **Roma hüququnun resepsiyası** dedikdə, Roma hüququnun bu və ya digər dövlət tərəfindən qüvvəyə malik olan hüquq kimi qəbul olunması, tanınması və mənimsənilməsi başa düşülür. XVII əsrdə Roma hüququ rəsmi surətdə Almaniyanın qüvvədə olan hüququ kimi qəbul edilmişdir. Aralıq dənizi sahillərində məskunlaşan xalqlar arasında iqtisadi əlaqələri tənzimləmək üçün yaradılan Roma hüququ bütün müasir Avropa xalqlarının mülki hüquq tarixində misilsiz və qeyri-adi rol oynamışdır. Bu hüquq müəyyən mənada bütün antik dünyanın

ümumi hüququna zəvrilmişdi. Müxtəlif xalqların təsərrüfat-ticarət dövrüyyəsini tənzimləmək üçün Roma xüsusi hüququ qanun qüvvəsinə malik idi. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli və məşhur alman hüquqşünası Rudolf fon İerinq Roma xüsusi hüququnun bir sahəsi olan xalqlar hüququnu «beynəlxalq ticarət hüququ» adlandırır.

XIX əsrdə alman hüquqşünası Roma hüququ əhkamlarının (doqmalarının) hazırlanmasında xeyli iş gördülər. Roma hüquq institutlarının öyrənilməsi onlar üçün vacib və zəruri idi. Belə ki, Almaniyada Roma hüququ qüvvədə olan hüquq kimi qəbul edilmiş və tanınmışdı. Brints, Vindşayd, Dernburq və digər tanınmış hüquqşünaslar «Pandektlər» adlı çoxcildlik kurs yaratdılar. Dünya elminin irsi hesab olunan bu əsərlə onlar xüsusi hüquq barədə müasir nəzəriyyənin təməlini qoydular.

Almaniyada (o cümlədən bəzi Qərbi Avropa ölkələrində, məsələn, Fransada, İspaniyada, habelə xəxiyada və s.) **xüsusi hüquq (privatrecht) başlıca olaraq iki sahəni birləşdirir: mülki hüququ (Bürgerliches Rechts, Zivilrecht); ticarət hüququnu (Handelsrecht).** Mülki hüquq qeyri-ticarət dövrüyyəsinin müstəqil subyektləri arasındakı əmlak münasibətlərini, habelə ailə münasibətlərini və bəzi şəxsi hüquqları tənzimləyən normaları birləşdirir. Ticarət hüququ isə tacirlər arasında xüsusi qarşılıqlı münasibətləri və ticarət əqdlərini nizama salan hüquq normalarından ibarətdir. Bu hüquqla ticarət xarakterli münasibətlər qaydaya salınır. Ticarət hüququ ticarət dövrüyyəsi ilə yaxından təmasda olan xüsusi hüquq normalarının məcmusudur.

Fransada həm 1804-cü il Mülki Məcəlləsi, həm də 1807-ci il Ticarət Məcəlləsi qüvvədədir. Almaniyada dövrüyyə subyektlərinin əmlak münasibətləri (ticarət hüququ ilə qaydaya salınan ticarət xarakterli münasibətlər istisna olmaqla) Almaniya Mülki Qanunnaməsi ilə (1896), ticarət dövrüyyəsi və ticarət əqdləri isə Almaniya Ticarət Qanunnaməsi ilə (1897) tənzimlənir. Beləliklə, Almaniya, Fransa və s. xarici dövlətlərin hüquq sistemlərində iki məcəllənin - Mülki Məcəllənin və Ticarət Məcəlləsinin olması xüsusi hüququn dualizmini (latınca dua - ikilik) yaradır. Bu məcəllələrin münasibəti məsələsi xüsusi hüququn dualizm problemini ifadə edir. Kontinental (roman-german) hüquq sistemində bu problemin genezisi (əmələ gəlmə mənbəyi və mənsəyi) orta əsrlərə gedib çıxır. İngilis-amerikan hüquq sistemində isə xüsusi hüququn dualizmi problemi müvcud deyil. Ona görə ki, bu hüquq sistemi, kontinental (roman-german) hüquq sistemində məxsus olan qaydada, hüququn ümumi və xüsusi hüquq adlı iki sahəyə bölünməsinə tanımır.

Bununla belə, bəzi ölkələrin hüququ xüsusi hüququn dualizminə yox, monist sistemə - monizm (latınca mono — tək, vahid) prinsipinə əsaslanır. **Monizm dedikdə**, ticarət dövrüyyəsi normalarının mülki hüquqa təbə olması və onun sistemində qurulması, yəni ticarət münasibətlərinin mülki hüquq normaları ilə tənzimlənməsi başa düşülür. Məsələn, İtaliya, Hollandiya və digər xarici ölkələrdə hüququn monist sistemi qəbul edilmişdir. İtaliyada həm Mülki Məcəllə (1865), həm də Ticarət Məcəlləsi (1865) qüvvədə olmuşdur. Ticarət Məcəlləsi 1882-ci ildə mühüm dərəcədə yenidən işlənilmişdir. 1942-ci ildə yeni Mülki Məcəllə qəbul edildi. Bununla mülki və ticarət hüququ birləşdirildi. Beləliklə, dualizm hüququn monist sistemi (monizm) ilə əvəz edildi.

Hollandiyanın 1807-ci ildə hazırlanmış Mülki Məcəlləsinin layihəsi monizm prinsipi əsasında qurulmuşdu. Amma o dövrdə Fransadan siyasi asılılıq Hollandiya hüququnun Fransa xüsusi hüququnun dualist sistemini qəbul etməsinə şərtləndirdi. 1838-ci ildə həm Mülki Məcəllə, həm də Ticarət Məcəlləsi qəbul edildi ki, bu sənədlərdə Fransa hüququnun güclü təsiri hiss olunurdu. 1947-ci ildə Hollandiyada yeni Mülki Məcəllənin layihəsinin hazırlanmasına başlandı. 1976-cı ildə bu iş əsasən başa çatdı. Həmin məzəllə artıq 25 ildir ki, hissə-hissə qüvvəyə minməkdə davam edir. Bu proses hələ də başa çatmamışdır. Beləliklə, Hollandiya xüsusi hüququn dualist sistemindən imtina etmiş, monizm prinsipi əsasında qurulmuşdur.

Avropa hüquq elmində və sivilistika doktrinasında xüsusi hüququn dualizmi dedikdə, kommersiya (ticarət) fəaliyyətini tənzimləyən normaların mülki hüquqdan ayrılması, yəni ticarət-kommersiya münasibətlərinin ayrıca olaraq ticarət hüquq normaları ilə tənzimlənməsi başa düşülür. Belə təsəvvür yaranır ki, xüsusi hüququn dualizmi problemi təkcə mülki və ticarət məcəllələrinin münasibəti məsələsi deyildir. Yalnız bu məcəllələrin qüvvədə olması və müvcudluğu həmin problemin — dualizm məsələsinin əmələ gəlməsinə dəlalət etmir. Elə hallar yarana bilər ki, Mülki Məcəllə və Ticarət Məcəlləsi müvcud olsun, amma xüsusi hüququn dualizmi problemi əmələ gəlməsin. Bu, o deməkdir ki, Mülki Məcəllənin və Ticarət Məcəlləsinin qüvvədə olması şəraitində də hüququn monist sisteminin (monizmin) yaranmasından söhbət etmək olar. Belə hal mümkündür. Məsələn, 1838-ci ildə Hollandiyada həm Mülki Məcəllə, həm də Ticarət Məcəlləsi qüvvədə olmuşdur. Ticarət Məcəlləsinin birinci maddəsində göstərilirdi ki, Ticarət Məcəlləsinin müvafiq normasında birbaşa nəzərdə tutulduğu hal istisna olmaqla, Mülki Məcəllə, Ticarət Məcəlləsi ilə tənzimlənən bütün münasibətlərə tətbiq edilə bilər. Bu göstərişin Hollandiya xüsusi hüququnun mülki və ticarət hüququnun birləşdirilməsi istiqamətində inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti oldu. Bunun nəticəsində faktiki olaraq dualizmdən hüququn monist sistemə (monizmə) keçilməsinin başlanğıcı qoyuldu.

Beləliklə, dualizmin müəyyən edilməsində təkcə Mülki Məcəllənin və Ticarət Məcəlləsinin müvcudluğu kifayət etmir. Mülki hüquq xüsusi xarakterli münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlər

hüquq bərabərliyinə malikdirlər. Ticarət hüququ da xüsusi hüquq münasibətlərini qaydaya salır. Bu münasibətlər də subyektlərin hüquq bərabərliyi prinsipi üzərində qurulur. Eyni növlü (cinsli) elə xüsusi hüquq münasibətləri vardır ki, həmin münasibətləri tənzimləyən normalar qrupu həm Mülki Məcəllədə, həm də Ticarət Məcəlləsində vardır. Məsələn, alqı-satqı, saxlama və s. haqqında normalara həm Almaniya Mülki Qanunnaməsində, həm də Ticarət Qanunnaməsində rast gəlmək olar. Bqd, nümayəndəlik, borc müqaviləsi, icarə müqaviləsi və s. institutları həm mülki hüquq, həm də ticarət hüququ tanıyır. Bu cür klassik mülki hüquq institutları ticarət hüququnun əsas institutları rolunda çıxış edir. Müxtəlif qrup normalar eynicinsli (növlü) xüsusi münasibətləri tənzimləyir ki, bu münasibətlər həm mülki hüququn, həm də ticarət hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir. Bax, bu normaların sistem aidiyyəti və təbəziliyi xüsusi hüququn dualizminin müəyyən edilməsində mühüm və əsas rol oynayır.

Xüsusi hüququn dualizminin əmələ gəlməsi, yəni kommersiya (ticarət) fəaliyyətini tənzimləyən normaların mülki hüquqdan ayrılması müəyyən səbəblə əlaqədar idi. Hər şeydən əvvəl, bunun əsas və başlıca səbəbi tacir silkinin həyata keçirdiyi professional fəaliyyətlə bəuli idi. Ticarət dövryyəsinin inkişafı və güclənməsi, ticarətin canlanması tacir silkinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin ayrıca və xüsusi olaraq tənzimlənməsini zərurətə zəvirdi. Orta əsrlərdə İtaliya, Fransa, İngiltərə, Almaniya və digər dövlətlərin hər bir şəhərində bütün tacirlər, bir qayda olaraq, korporasiyalarda (ticarət gildiyalarında, yeni tacirlər ittifaqında) birləşirdilər. Bu cür birləşmə olmadan tacirlərin fəaliyyət göstərməsi və onların hüquqlarının müdafiə edilməsi mümkün deyildi. Tacirlər arasında mübahisə ticarət gildiyasında baxılırdı. Hər bir ticarət gildiyası üçün adət hüququ yaranmışdı. Bu hüquq oxşar işlərə baxılarkən tətbiq edilirdi. Həmin hüquq yazılmağa başladı. Yazılmış adətlər ticarət hüququnun mənbəyi rolunu oynayır. Beləliklə, tacir silkinin ayrıca hüququ yarandı. Bu hüququn yaranmasına belə bir fakt da təsir göstərmişdi ki, o dövrdə mülki hüquq ticarət fəaliyyətini və dövryyəsinə lazımınca tənzimləmək və rəsmiləşdirmək iqtidarında deyildi. Tacirlərin həyata keçirdikləri professional ticarət fəaliyyəti prosesində meydana gələn adətlər ticarət hüququnun formalaşmasına güclü təsir göstərdi.

Nə qədim Romada, nə də erkən feodalizm dövründə Avropada ümumi mülki dövryyə subyektləri ilə ticarət dövryyə subyektlərinə fərq və təfəvüt qoyulurdu. Roma hüququ dövryyə subyektlərinin həyata keçirdikləri fəaliyyətin əlamətinə görə onları ayrı-ayrı kateqoriyalara (tacirlərə, qeyri-tacirlərə, sənətkarlara) bölmürdü. Ümumi mülki təsərrüfat və ticarət dövryyəsi subyektlərinin hamısı eyni statusa malik idilər. Bu, onunla izah olunurdu ki, qədim Romada ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə çox da hörmətlə yanaşılmırdı. Ticarət fəaliyyəti hörmətə malik deyildi. Ona görə də qədim Romada tacir silki yaranmadı. Tacir silkinin yaranmaması isə öz növbəsində ticarət hüququnun, şübhəsiz ki, əmələ gəlməsinə səbəb ola bilməzdi.

Bir çox Avropa dövlətləri, o cümlədən ticarət hüququnun yarıldığı və qüvvədə olduğu Hollandiya və İtaliya kimi ölkələr xüsusi hüququn dualizmindən imtina etmişdir. Bu, onunla izah olunur ki, cəmiyyətdə silki ayrı-seçkilik halları silinib aradan çıxmışdır. Ticarət hüququnun bir çox norma və prinsipləri mülki hüquq tərəfindən qəbul edilmişdir. Ticarət hüququnun və mülki hüququn çoxsaylı normaları bir-biri ilə tamamilə qovuşmuşdur. 1865-ci ildə Kvebek əyalətinin (Kanada) Mülki Məcəlləsində ticarət hüququnun bir çox məsələlərini tənzimləyən normalar birləşdirildi. Bu əyalət Ticarət Məcəlləsi qəbul etməkdən imtina etdi. 1881-ci ildə İsvevrə özüünün konstitusiyaya qaydasına görə Mülki Məcəllə yox, Öhdəlik Məcəlləsi qəbul etdi. Bu Məcəllədə həm mülki hüquq, həm də ticarət hüquq öhdəlikləri birləşdirildi. 1907-ci ildə İsvevrədə Mülki Məcəllə qəbul edildi. Bu sənəd mülki hüququn qalan bütün digər məsələlərini federal səviyyədə tənzimlədi. Beləliklə, İsvevrə də xüsusi hüququn dualizmindən imtina etdi.

Söylədiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, müxtəlif ölkələrin xüsusi hüquq sahəsi daxili sistem və tərkib baxımından yekcins olmayıb, bir-birindən fərqlənir. Bütün ölkələrin xüsusi hüququ daxili sistem və tərkib etibarilə üst-üstə düşür. Bu həmin ölkələrin tarixi-ictimai və sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlıdır. Müasir qanunvericiliyin inkişaf tendensiyası **xüsusi hüququn dualizm məsələsindən imtina etmək və monizm - vahid xüsusi hüquq yolu ilə irəliləmək prinsipindən ibarətdir**. 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq öz mülki qanunvericiliyini dəyişən və təzələyən ölkələrdən hez biri Ticarət Məcəlləsi qəbul etməmiş və ticarət hüququnu ayırmamışdır. İndiki qanunvericilik vahid xüsusi hüquq yolu ilə inkişaf edir. Bununla belə, indiki dövrdə mülki hüquqda ticarət (kommersiya) dövryyəsinə və sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən normalar meydana gəlir. Mülki hüquq həmin bu normaların təsiri altında inkişaf edir. Bu cür tendensiya (meyl) və təmayül mülki hüququn «kommersiyalaşdırılması» adlanır. **Mülki hüququn «kommersiyalaşdırılması» dedikdə**, mülki hüquqda ticarət (kommersiya) dövryyəsinə və sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən normaların əmələ gəlməsi və nəzərdə tutulması başa düşülür.

Ümumi hüquq (ingilis-amerikan) hüquq sisteminə (ailəsinə) gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, kontinental (roman-german) hüquq sisteminə (ailəsinə) müvcud olan qaydada formal cəhətdən hüququn xüsusi və ümumi hüquqa bölünməsinə tanımır. Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə

ümumi hüquq (ingilis-amerikan) hüquq sistemi ilə kontinental hüquq sistemi arasında yaxınlaşma prosesi gedir. Bu yaxınlaşma prosesi ingilis-amerikan hüquq sistemində faktiki cəhətdən (formal cəhətdən yox) ümumi və xüsusi hüququn fərqləndirilməsini şərtləndirir. Amma ingilis-amerikan ailəsindəki xüsusi hüququn daxili sistemi kontinental hüquq ailəsi üzrə xüsusi hüququn daxili sisteminə uyğun gəlmir və üst-üstə düşür. Belə ki, ingilis-amerikan hüquq ailəsində xüsusi hüquq sahəsinə bir neçə müstəqil hissə daxildir: mülkiyyət hüququ; müqavilə hüququ; müəlliflik hüququ; patent hüququ; kompaniya (şirkət) hüququ; zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ və s. Bundan fərqli olaraq, kontinental hüquq ailəsində xüsusi hüquq sferasına əşya hüququ, öhdəlik hüququ və müstəsna hüquqlar kimi konstruksiyalar aid edilir.

4. Sovet hüquq doktrinası və xüsusi hüquq konsepsiyası

İnqilabaqədərki zar Rusiyasında da xüsusi hüququn dualizmi yaranmışdı. Tarixən xüsusi hüququn dualizmi həmişə iki halda təzahür etmişdir. Birinci hal iki məcəllələşdirilmiş aktın (Ticarət Məcəlləsinin və Mülki Qanunnamənin) paralel müvcud olmasından ibarətdir. Almaniya və Fransa kimi dövlətlərdə xüsusi hüququn dualizmi bu halda ifadə olunur. Biz, onun barəsində danışmışıq. İkinci hal ticarət hüquq normalarının xüsusi qanunvericilik aktlarına daxil edilməsindən ibarətdir. Göstərilən bu hal məcəllələşdirilməmiş hüquq sistemi şəraitinə uyğun gəlir. Axı, xüsusi hüququn dualizmi məcəllələşdirilməmiş hüquq sistemi şəraitində də müvcud ola bilər. Bundan əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, təkcə Mülki Məcəllənin (və ya Qanunnamənin) və Ticarət Məcəlləsinin (və ya Qanunnaməsinin) müvcud olub-olmaması xüsusi hüququn dualizminin yaranması üçün kifayət etmir. İnqilabaqədərki Rusiyada dualizm ikinci halda, yəni ticarət hüququ normalarının xüsusi qanunvericilik aktlarına daxil edilməsində ifadə olunmuşdu. İnqilabaqədərki Rusiyada ticarət hüququ ticarət dövryyəsi ilə yaxından təmasda olan xüsusi hüquq normalarının məcmusunu ifadə edirdi. Beləliklə, 1917-ci il Oktyabr inqilabına kimi Rusiyada xüsusi hüquq həm mülki hüquqla, həm də ticarət hüququ ilə təmsil olunmuşdu. Ticarət dövryyəsinin normaları mülki hüquqa yox, ticarət hüququna tabe edilmişdi. Ayrıca olaraq ticarət hüququ müvcud idi.

1917-ci ildən sonra kontinental hüquq sistemi üçün xarakterik olan hüququn dualizmindən, yəni hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsindən sovet hüquq elmi imtina etmişdir. Rəsmi sovet hüquq doktrinası (elmi) hüququn xüsusi və ümumi hüquqa bölünməsi ideyasını qəbul etməmişdir. Sovet hüquq elmi belə hesab etmişdir ki, istehsal vasitələri və üsulları üzərində ictimai mülkiyyətə və planlı təsərrüfata əsaslanan sosializm cəmiyyətində hüquq ümumi və xüsusi hüquq adlı sahələrə bölünə bilməz. Sovet hüquq elminə görə hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsi ideyası guya süni-qondarma xarakter daşıyır və burəua quruluşunun mahiyyətini maskalamaq və pərdələmək məqsədi güdür. Bununla belə, sovet hüququnun bu cür bölgünü tanımasının başlıca və əsas səbəbi hüquq sisteminin xüsusiyyəti ilə yox, xüsusi mülkiyyət institutunun müvcud olmaması ilə bağlı idi.

Sovet hüququnda nəinki ümumi və xüsusi hüququn dualizmi, hətta xüsusi hüququn dualizmi də müvcud deyildi. Ona görə ki, sovet hüquq doktrinası xüsusi hüquq konsepsiyasını tanımayaraq qəbul etməmiş, ümumiyyətlə, xüsusi hüquq anlayışına mənfi münasibət bəsləmişdir. Xüsusi hüquq konsepsiyasını tənqid edən rəsmi sovet doktrinası belə hesab etmişdir ki, dövlət və ictimai mülkiyyətin hökm sürdüyü, planlı iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərdiyi sosialist quruluşu ilə xüsusi hüquq bir araya süə bilməz.

1920-ci ildə sivilist alimlərdən M.M.Aqarkov inqilabdan sonrakı yeni şəraitdə xüsusi hüquqdan istifadə edilməsi barədə məsələ qaldırmağa təşəbbüs göstərdi. O, hesab edirdi ki, xüsusi hüquq vətəndaşların subyektiv hüquqlarının həyata keçirilməsi sahəsində tətbiq oluna bilər. Amma nə sovet qanunvericiliyində, nə də hüquq doktrinasında tanınmış alimin mövqeyi öz əksini tapdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sovet sivilistika doktrinası xüsusi hüquq konsepsiyasına mənfi münasibət bəsləmişdir.

Rəsmi sovet hüquq doktrinasının xüsusi hüquq ideyasını qəbul etməməsi və tanınaması Sovet hökumətinin başzısı Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.I.Leninin mövqeyi ilə bağlı idi. V.I.Lenin 1922-ci ildə birinci sovet Mülki Məcəlləsinin layihəsinin hazırlıu ilə əlaqədar olaraq Xalq İdliyyə komissarı D.I.Kurskiyə yazdıu məktubda göstərirdi ki, biz xüsusi hüququ tanımırıq, təsərrüfat sahəsində bizim üçün xüsusi hüquq yox, ümumi hüquq müvcuddur. Daha sonra V.I.Lenin tapşırırdı ki, xüsusi hüquq münasibətlərinə dövlət müdaxiləsinin tətbiq olunmasını, habelə dövlətin xüsusi müqavilələri ləv etmək hüququnu genişləndirsin. Sovet dövlətinin banisinin irəli sürdüyü bu müddəə hüquq nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün uzun müddət metodoloəi əsas rolunu oynamışdır.

Hal-hazırda yaşadığımız müasir cəmiyyətdə iqtisadi-siyasi sistem köklü surətdə yenidən qurulur. xoxukladlı iqtisadiyyat yaranır. İnzibati-amirlik sistemi aradan qaldırılır. Demokratik proseslər inkişaf edir. Əmrə əsaslanan komanda iqtisadiyyatından — sovet iqtisadiyyatından, yəni istehsal və bölgü haqqında bütün qərarların dövlət tərəfindən qəbul edilməsinə əsaslanan iqtisadiyyatın təşkili formasından imtina edilmişdir. Qanunvericilik qaydasında xüsusi mülkiyyət rəsmən tanınır. Bazar iqtisadiyyatı kimi iqtisadiyyatın yeni təşkili forması yaranır və inkişaf edir. Bu, dövlət təsiri və ya müdaxiləsi olmayan azad bazar iqtisadiyyatıdır. Bazar iqtisadiyyatı, iqtisadiyyatın təşkilinin elə bir formasıdır ki, bu forma istehsal və istehlak haqqında əsas qərarları qəbul edən ayrı-

ayrı şəxslərin və xüsusi müəssisələrin fəaliyyətini əhatə edir və nəzərdə tutur. Bax, qeyd etdiyimiz bütün bu amillər xüsusi hüququn leqallaşdırılmasının təbiiliyini, labüdlüyünü və mütləqliyini şərtləndirir. Xüsusi hüquq konsepsiyasını rəsmən tanımadan və qəbul etmədən vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, hüquqi dövlətin yaranması və inkişafı, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə rəvaü verilməsi mümkün deyil.

Kezən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində xüsusi hüquq üzrə Tədqiqat Mərkəzi «Rusiyada xüsusi hüququn təşəkkülü və inkişafı» adlı Proqram işləyib hazırladı. Bu proqram RF Prezidentinin 7 iyun 1994-cü il tarixli Fərmanı ilə bəyənilmişdir. Bununla xüsusi hüquq RF-də rəsmən tanınmış və qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında da xüsusi hüquq konsepsiyasının və ideyasının rəsmən tanınmasını günün ən vacib məsələlərindən biri hesab edirik. Ona görə ki, xüsusi hüquq olmadan sabit bazar iqtisadiyyatının inkişafı, əsl və həqiqi xüsusi mülkiyyət institutunun yaranması, insanın təbii azadlıq və hüquqlarının həyata keçirilməsi mümkün deyil.

Xüsusi hüququn tanınması dövlətin ali məqsədinin, yəni insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinin (Konstitusiyanın 12-ci maddəsi) həyata keçirilməsi üçün hüquqi zəmin yaradır. Bu hüquq sahəsinin rəsmən qəbul edilməsi onu ifadə edir ki, onunla dövlətin və dövlət orqanlarının müdaxilə etməsinə hüquqi qadağa qoyulduu və ya qanunla məhdudlaşdırıldıı ictimai həyat sahələri müəyyənləşdirilir. Bunun nəticəsində vətəndaşların və şəxslərin azadlıq sferasına dövlətin özbaşına qarışmaq imkanı hüquqi cəhətdən aradan qaldırılır. Xüsusi hüquq imkan verir ki, dövlət və onun orqanlarının «birbaşa əmr verməsinin» hədd və dərəcəsi hüquqi cəhətdən qanuniləşsin, mülkiyyət azadlıı və xüsusi təşəbbüskarlıq arasında sərhədlər azılsın.

Uzun müddət cəmiyyətdə dövlət paternalizminin hər şeyə ixtiyarı zatmasına və qadir olmasına inanmaq kimi ictimai düşüncə formalaşmışdır. Bu, ağır psixoloəi yüküdür. Postsosialist keçid dövrü şəraitində bu cür yükəndən azad olunmaqda xüsusi hüququ tanımaıın böyük əhəmiyyəti vardır. Elə dövlətlər vardır ki, bu dövlətlərdə hakim elita özlərini dövlətlə eyniləşdirir və ona bərabər tutur. Bununla onlar öz iradələrini zorla bütün cəmiyyətə qəbul etdirirlər. Bu dövlətlərdə hüquqa etatik yanaşma müvcuddur. Bu cür halların aradan qaldırılmasında hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsinin, xüsusi hüququn tanınmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

5. Xüsusi hüquq sistemi

Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Vacib rola malik olan bu hüquqi sənəddə xüsusi hüquq qəti olaraq rəsmən tanınmış və qanunvericilik qaydasında ifadə olunmuşdur. Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan anlayışlar məhz belə fikir süyləməyə əsas verir. Belə halda xüsusi hüquq və dövlətdaxili hüquq arasındakı münasibəti aydınlaşdırmaq məsələsi ortaya çıxır. Şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sisteminə xüsusi hüququn yerinin müəyyən edilməsinin böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sistemi bəzi kontinental Avropa ölkələrinin hüquq sistemindən fərqli olaraq **xüsusi hüququn dualizmi problemini tanımır və qəbul etmir**. Azərbaycan Respublikasının hüququ monizm prinsipi — **monist sistemi üzrə qurulur**. Bütün bunlar o deməkdir ki, kommersiya (ticarət) fəaliyyətini tənzimləmək üçün müvafiq normalar mülki hüquqdan ayrılmamış və ticarət hüququnu yaratmamışdır. Kommersiya (ticarət) fəaliyyətini və dövriyyəsinə nizama salan normalar mülki hüquqa tabe olmaqla, onun sisteminə daxildir. Yeni Mülki Məcəllə rəsmi surətdə sahibkarlıq (o cümlədən ticarət-kommersiya) fəaliyyətini mülki hüququn nizamasalma predmetinə daxil edir (13-cü maddə). Bu məcəllədə pərakəndə ticarət dövriyyəsinə rəsmiləşdirən pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi, topdansatış ticarət dövriyyəsinə nizama salan mal göndərmə (tədarük) müqaviləsi, ticarət vasitəziliyini tənzimləyən ticarət agenti müqaviləsi (o cümlədən broker, komissiya, konsessiya müqavilələri) kimi hüquqi konstruksiyalar nəzərdə tutulur. Yeni Mülki Məcəllə beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə geniş surətdə tətbiq edilən faktoring, maliyyə lizinqi və fransayzing kimi müqavilələri tənzimləyir. Bunlar onu nümayiş etdirir və təsdiqləyir ki, **ölkəmizin müasir qanunvericiliyi vahid xüsusi hüquq yolu ilə inkişaf edir, mülki hüquq isə kommersiyalaşdırılır (kommersiyalaşdırma)**, yəni özündə ticarət (kommersiya) dövriyyəsinə tənzimləyən normaları birləşdirir. Həmin normaların məcmusu kommersiya hüququ adlanır.

Xüsusi hüququn sistemi dedikdə, onun tərkibinə daxil olan hüquq sahələrinin məcmusu və birliyi başa düşülür. Şübhəsiz ki, xüsusi hüquqa xüsusi münasibətləri qaydaya salan hüquq sahələri aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə xüsusi hüququn sistemi tarixi-ictimai, sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, hüquq sisteminin milli xüsusiyyətləri və digər amillərdən asılı olaraq müəyyən edilir. Hez kəsə sirr deyildir ki, təmiz şəkildə və mütləq xarakterli ümumi hüquq sahəsi və ya xüsusi hüquq sahəsi yoxdur. Ümumi hüququn elementləri xüsusi hüquqa daxil olan sahələrdə təzahür edə bilər və yaxud əksinə, xüsusi hüququn elementlərinə ümumi hüquqa şamil edilən sahələrdə rast gəlmək olar. Məsələn, mülki hüququn tərkib hissəsi olan ailə hüququ xüsusi hüquqa daxil edilir (şübhəsiz ki, birbaşa yox, mülki hüququn vasitəsi ilə). Amma ailə hüququnda məhkəmə qaydasında nikahın pozulması, məhkəmə qaydasında valideynlik hüququndan məhrumetmə, məhkəmə qaydasında aliment alma kimi elementlər ümumi hüquq elementləri hesab olunur. Ekologiya hüququnu biz ümumi hüquq sahəsinə aid etmişik. Lakin torpağın alqı-satqısı, baüışlanması, vərəsəlik üzrə kezməsi, icarəyə verilməsi, girov qoyulması və

digər əqdlər xüsusi hüquq elementləri hesab olunur. Bu cür münasibətlər xüsusi (mülki) hüquqla tənzimlənir. Söylədiklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, bu və ya digər hüquq sahəsini mütləq qaydada və təmiz şəkildə ümumi və yaxud xüsusi hüquqa daxil etmək mümkün deyil. Ümumi hüququn elementləri ilə xüsusi hüququn elementləri arasındakı münasibət təsərrüfat şəraitindən və həmin şəraitin (dövrün) psixologiyasından asılıdır. Xüsusi hüquqla ümumi hüquq arasında sərhədlər tarixən dəyişkən və dinamikdir. Məsələn, RF-də sovet dövründə torpaq hüququ ümumi hüquq sferasına daxil idi. Həmin dövrdə torpaq üzərində dövlətin müstəsna mülkiyyət hüququ vardı. Buna görə də torpaq dövrüyyədən çıxarılmışdı və müxtəlif əqdlərin (alqı-satqının, bəuışləmanın, vəsiyyətin, girovun, icarənin və s.) predmeti ola bilməzdi. RF-də keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq yaranan bazar iqtisadiyyatı şəraitində, habelə həyata keçirilən torpaq islahatı nəticəsində dövlətin torpaq üzərində müstəsna mülkiyyət hüququ ləuiv edilmişdir. İndi RF-in qanunvericiliyinə görə torpaq həm də vətəndaşların və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətində ola bilər. Onlar öz mülahizələri üzrə torpaq üzərində qanunla qadağan edilməyən istənilən mülki-hüquqi əqdlər bağlaya bilərlər. Beləliklə, RF-də torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun təsbit olunması torpaq hüququnun xarakterinə prinsipial təsir göstərmişdir. Belə ki, RF-in torpaq hüququ özünün ümumi hüquq elementlərini saxlamasına baxmayaraq, müasir dövrdə xüsusi hüquqa şamil edilir.

Tarixi inkişafın gedişində bəzi sahələrdə ümumi hüquqla xüsusi hüquq arasında sərhədlər silinib aradan çıxır. Bunun nəticəsində qarışıq ümumi hüquq münasibətləri (və ya institutları) və ya xüsusi hüquq münasibətləri (və ya institutları) yaranır. Bundan əlavə, ümumi hüququn və xüsusi hüququn sistemi dövlətin hüquqyarararfa fəaliyyəti kimi subyektiv faktordan da müəyyən dərəcədə asılıdır. Bu faktor ümumi və xüsusi hüquq arasındakı münasibətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də həm ümumi hüquqa, həm də xüsusi hüquqa daxil olan hüquq sahələrinin qəti formada təsnifini vermək qeyri-mümkündür.

Beləliklə, yuxarıda söylədiyimiz fikirləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının xüsusi hüququnun sistemini müəyyənəldirə bilərik. Söhbət xüsusi hüquqa daxil olan müstəqil hüquq sahələrindən gedir. **Xüsusi hüququn sisteminə aid olunan başlıca və əsas hüquq sahəsi mülki hüquqdur.** Mülki hüquq xüsusi hüququn özəyini, təməlini, bünövrəsini, necə deyərlər, üövharini təşkil edir. O, xüsusi hüququn aparıcı, baza sahəsi hesab olunur. Sivil və qabaqcıl hüquq sistemlərində (məsələn, Almaniya, İtaliya, Fransa, Hollandiya və s. dövlətlərin hüquq sistemlərində) də mülki hüquq xüsusi hüquq sferasının əsasını təşkil edir. Qədim Romada «xüsusi hüquq» və «mülki hüquq» identik (eyni) anlayışlar hesab olunurdu. Qeyd etdiyimiz kimi, Romada mülki hüquq (müasir mənada) xüsusi hüquq anlayışı ilə əhatə olunmuşdu.

Müstəqil hüquq sahəsi olan **əmək hüququna** gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə xüsusi hüquqa şamil olunur. Bu, kontinental Avropa hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, kontinental Avropa hüququnda, hər şeydən əvvəl, bu hüququn alman qolunda (hissəsində) əmək hüququ xüsusi-hüquqi təbiətə malikdir. Əmək hüququnun əmək müqaviləsi, əmək haqqı, iş vaxtı, istirahət vaxtı, əmək intizamı kimi institutları xüsusi hüquq institutlarıdır. Bununla belə, əmək hüququ ümumi hüquq münasibətlərindən və elementlərindən məhrum deyil. Məsələn, əmək hüququnun sosial təminat münasibətləri ümumi-hüquqi təbiətə malikdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq xüsusi hüquq sisteminin bir hissəsini təşkil edir. O, daxili milli hüququn spesifik sahəsidir. Beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq xarakterli mülki (əmlak), ailə-nikah və əmək münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur. Üstünlük təşkil edən müvcud konsepsiyaya görə, bu sahə hər bir dövlətin daxili hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Beynəlxalq xüsusi hüququn nizamasalma predmetini beynəlxalq həyatda yaranan mülki xarakterli münasibətlər təşkil edir. Bunu bəzən beynəlxalq mülki münasibətlər də adlandırırlar. Sovet dövründə «xarici elementli» xüsusi münasibətləri tənzimləmək məqsədi ilə beynəlxalq xüsusi hüququn ayrılmasına təşəbbüs göstərilmişdir. O, sovet sivilistikasının «ailəsinə» daxil idi. Bundan əlavə, nəzəriyyədə bəzi vaxtlarda beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüququn tərkib hissəsi (yarımsahəsi) kimi nəzərdən keçirilirdi. Kontinental Avropa hüququnda beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüququn tərkib hissəsi (yarımsahəsi) sayılır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq adının (private international law) işlədilməsini ilk dəfə olaraq 1834-cü ildə Con Stori təklif etmişdir. XX əsrdə ingilis-amerikan doktrinasında bu terminlə bərabər, həm də «münaqişə hüququ» (conflict of law) terminindən istifadə olunur. Avropa dövlətlərində XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq hər yerdə «beynəlxalq xüsusi hüquq» termini (fransızca droit international prive, almanca internationales privatrecht və s.) tətbiq edilir.

Əvvəllər sovet hüququ ədəbiyyatında «beynəlxalq xüsusi hüquq» terminindən istifadə olunması əleyhinə fikirlər söylənilirdi. Bu fikrin doüru və inandırıcı olmaması hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməməsi ilə izah olunur və əsaslandırılırdı.

Beynəlxalq xüsusi hüquq özünün əsas hüquqi parametrlərinə görə həmişə xüsusi hüquq xarakterinə və təbiətinə malik olmuşdur. Qabaqcıl və sivil hüquq sistemlərində də hez bir vaxt beynəlxalq xüsusi hüquq özünün xüsusi hüquq xarakterini itirməmişdir. Biz beynəlxalq xüsusi hüququ mülki hüququn yarımsahəsi hesab edirik.

Odur ki, o, mülki hüququn tərkib hissəsi kimi xüsusi hüquqa aiddir.

Ailə hüququnun xüsusi hüquqa daxil olmasına gəldikdə isə göstərmək istəyirik ki, bir çox müəlliflər hüququn müstəqil bir sahəsi kimi ailə hüququnu xüsusi hüquq sferasına daxil edirlər. Qabaqcıl, sivil və inkişaf etmiş hüquq sistemlərində ailə hüququ xüsusi-hüquqi xarakterə malikdir. Amma biz, ailə hüququnu müstəqil hüquq sahəsi yox, mülki hüququn yarım sahələrindən biri hesab edirik. Bu, kontinental Avropa hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, bir çox Avropa ölkələrində ailə hüququ mülki hüququn tərkib hissələrindən (yarım sahələrindən) biri kimi tanınır. Ona görə də ailə hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi yox, mülki hüququn vasitəsilə onun tərkib hissəsi (yarım sahəsi) kimi xüsusi hüquq sferasına şamil olunur. Müstəqil olmayan ailə hüququ Azərbaycan Respublikasının xüsusi hüquq sistemində mülki hüququn vasitəsilə təmsil olunur. Bununla belə, mülki hüququn ailə hüququ adlı yarım sahəsində dövlətin bəzi ailə hüquq münasibətlərinə qarışmasının şahidi oluruq. Dövlətin həmin müdaxiləsi əsasən yetkinlik yaşına zəhmətə qatılmayan uşaqların, əmək qabiliyyəti olmayan ərin (arvadın) mənafeyini müdafiə etmək məqsədini güdür. Məsələn, himayələrində azyaşlı uşaq olan ərlə arvad arasında nikah məhkəmə qaydasında xitam verilir. Bu, onu göstərir ki, mülki hüququn ailə hüququ yarım sahəsində ümumi-hüquqi xarakterli elementlər və münasibətlər var.

Ticarət (kommersiya) hüququna gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının daxili mülki hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi bu cür hüquq ayrılmağına və fərqlənmədiyinə görə onun xüsusi hüquqa aid edilməsi barədə söhbət gedə bilməz. Azərbaycan Respublikasında xüsusi olaraq ticarət (kommersiya) hüququnun ayrılması üçün hər hansı bir amil, sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, milli-tarixi və digər əsaslar yoxdur. Ölkəmizdə xüsusi olaraq ayrıca ticarət (kommersiya) hüququnun yaranması və inkişafı üçün hər hansı bir tarixi genezis (kök, mənbə) mövcud deyil.

Bəzi müəlliflər **korporativ hüququnu**, habelə müqavilə hüququnu müasir xüsusi hüququn növləri hesab edirlər. İnkişaf etmiş xarici hüquq sistemlərində hüquqi şəxslər haqqında mülki hüquq normalarının bazası əsasında, bir qayda olaraq, adətən, kommersiya təşkilatlarının (hüquqi şəxslərin bir növünün) statusu haqqında qayda müəyyən edirlər. Bu qaydaların məcmusu və birliyi «**kompaniya hüququ**» («**şirkət hüququ**») anlayışı ilə əhatə olunur. Kompaniya hüququna korporativ hüququ da deyilir. Korporativ hüququ hüququn müstəqil sahəsi hesab edilmir. O, qeyri-müstəqil hüquqi qurumdur. Bu hüquqi qurum ya mülki hüququn hissəsi kimi, ya da ticarət hüququnun hissəsi kimi xüsusi hüquqa daxil edilir.

Müqavilə hüququ da müstəqil hüquqi qurum sayılmır. O, mülki hüququn, daha doğrusu, onun ən böyük və iri yarım sahəsi olan öhdəlik hüququnun əsas institutudur. Müqavilə hüququ öhdəlik hüququnda üstün mövqə tutur. Bu institut normal iqtisadi dövriyyəni və mübadilə münasibətlərini tənzimləyir. O, öhdəlik hüququnun aparıcı hissəsidir. Müasir müqavilə hüququ kommersiyalaşdırılır (kommersiyalaşdırma). Belə ki, müqavilə hüququnda sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətini tənzimləyən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, sahibkarlıq sferasında tətbiq edilən fransız, faktoring, lizing və digər müqavilələr barədə normalar bütövlükdə mülki (əmlak) dövriyyəyə güclü təsir göstərir. Söylədiklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, müqavilə hüququnun normaları xüsusi-hüquqi təbiətə malikdir. Lakin o, müstəqil hüquqi qurum kimi yox, mülki hüququn tərkib hissəsi (institutu) kimi xüsusi hüquq sisteminə daxildir.

Torpaq hüququ xüsusi hüququn sisteminə daxil olan sahələrdən biridir. Torpaq üzərində şəxslərin xüsusi mülkiyyət hüququnun qanunvericilik qaydasında rəsmən tanınması torpaq hüququnun xüsusi hüququn bir hissəsi kimi çıxış etməsini şərtləndirir. Bu, təbiidir. Belə ki, xüsusi hüquq, hər şeydən əvvəl, xüsusi mülkiyyət institutunun yaranması və inkişafı ilə bağlıdır. Bununla belə, torpaq hüququnda ümumi-hüquqi xarakterli münasibətlər və elementlər vardır. Amma bunlar torpaq hüququnun xüsusi-hüquqi təbiətini və xarakterini dəyişdirmir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının xüsusi hüquq sisteminə daxil olan hüquq sahələrini müəyyənləşdirmək olar. Özü də ümumi hüquqa aid edilən hüquq sahələrinə nisbətən həmin sahələrin dairəsi məhduddur:

- mülki hüquq;
- əmək hüququ;
- torpaq hüququ.

Müasir dövrdə hüququn aqrar hüquq adlı müstəqil sahəsi ayrılmışdır. Müəlliflərin fikrincə, aqrar hüququ xüsusi, kompleks xarakterli hüquq sahəsidir. Hüquq ədəbiyyatında «aqrar hüququ» termini əvəzinə, «kənd təsərrüfatı hüququ» terminindən də istifadə olunur.

Müstəqil aqrar hüququ konsepsiyasının tərəfdarları belə hesab edirlər ki, kənd təsərrüfatında müxtəlif ictimai münasibətlər yaranır və bu münasibətlərin hamısını məcmu halında götürəndə o, ənənəvi hüquq sahələrindən hər hansı birinin nizamasalma predmetinə daxil olmur. Bu münasibətlər aqrar münasibətləri adlanır ki, o, müxtəlif növ ictimai əlaqələrin mürəkkəb kompleksindən ibarətdir. Göstərilən konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, bax, həmin münasibətlər aqrar hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi ayırmağa və fərqləndirməyə imkan verən meyar rolunu oynayır.

Düzdür, bir çox qabaqcıl və inkişaf etmiş xarici dövlətlərdə (məsələn, Almaniyada, ABŞ-da, İngiltərədə, İtaliyada, Yaponiyada, Fransada və s.) artıq altmış ilə yaxındır ki, kənd təsərrüfatının hüquqi problemləri üzrə intensiv tədqiqatlar aparılır və «Aqrar hüquq» adlı kurs tədris olunur. Kənd təsərrüfatı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini öyrənmək üçün tədris fənni kimi aqrar hüququnun ayrılması mümkündür. Amma hüququn müstəqil sahəsi kimi aqrar hüququnun ayrılmasının və fərqləndirilməsinin hez bir əsası yoxdur. Bu cür «qondarma» müstəqil hüquq sahəsinin yaranması üçün əsas meyarlar — hüquqi tənzimləmə predmeti və metodu müvcud deyildir.

6. Xüsusi hüquq və təsərrüfat (sahibkarlıq) hüququ

Xüsusi hüquq və təsərrüfat hüququ, habelə xüsusi hüquqla sahibkarlıq hüququ arasında münasibət məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsərrüfat hüququ ilə və ya sahibkarlıq hüququ ilə xüsusi hüquq arasında əlaqənin xarakteri və təbiəti necədir? Bu iki anlayışı xüsusi hüquq sahəsinə aid etmək olarmı? Nəzəri ədəbiyyatda sahibkarlıq hüququnun xüsusi hüquqa aid edilməsi barədə fikirlər səslənir.

Təsərrüfat hüququ konsepsiyası XX əsrin əvvəllərində Qərb hüquq elmində əmələ gəlmişdir. Həmin dövrdə fransız hüquqşünası Dyuginin adı ilə baüli olan sosial funksiya nəzəriyyəsi yaranmışdı. Bu nəzəriyyə ilə baüli olaraq Qərb hüquq elmində ilk dəfə olaraq kapitalist dövlətinin hüquq sistemi daxilində və zərziwəsində hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölünməsinə mənfi münasibət ifadə olundu və bu cür bölgü ideyası tənqid edildi. Dyuginin sosial funksiya nəzəriyyəsinə görə hüquq yox, yalnız sosial funksiya tanıyan müasir cəmiyyətə subyektiv hüquq yaddır və bu subyektiv hüquq öz yerini sosial funksiya verməlidir. Madam ki, subyektiv hüquq öz yerini sosial funksiya verir, onda hüququn ümumi və xüsusi hüquq adlı iki yerə bölünməsinin yerini vahid «sosial hüquq» tutmalı və əvəz etməlidir.

Vahid «sosial hüquq» yaradılması ideyası kapitalist təsərrüfatının hüquqi tənzimlənməsi sahəsində ifadə olunmaüa başladı. Birinci dünya müharibəsi azad sahibkarlıq fəaliyyətini — xüsusi hüquq münasibətlərinin əhatə dairəsini məhdudlaşdırdı. Təsərrüfat işlərinə birbaşa dövlət müdaxiləsi qaydası müəyyənləşdirildi. Bu hal isə kapitalist müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin imperativliyini (məcburiliyini) xeyli genişləndirdi. Bunun nəticəsində müəssisələrin xüsusi mülkiyyət hüququ və müqavilə azadlıüi prinsipi mühüm dərəcədə məhdudlaşdırıldı. Belə bir şəraitdə Almaniyada müharibə və müharibədən sonrakı dövrdə təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsi irəli sürüldü. Bu nəzəriyyə ənənəvi olaraq xüsusi hüququ ümumi hüquqa qarşı qoymaüın ziddinə olaraq yaranmışdı. Təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsinin yaradıcıları XX əsrin 20-ci illərinin alman sivilistikasının tanınmış nümayəndələri (Gedeman, Rumpf, Nussbaum, Holdşmidt və s.) idilər. Bu nəzəriyyə Qərb hüquq ədəbiyyatının səhifələrində çox geniş surətdə işıqlandırılmışdı.

Təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsi dövlətin xüsusi hüquq münasibətlərinə qarışmasının və müdaxiləsinin güclənməsini ifadə edirdi. Həmin nəzəriyyənin müəllifləri təsdiq edirdilər ki, bu cür müdaxilə nəticəsində guya ümumi hüquq ilə xüsusi hüquq arasında sərhədlərin silinməsi prosesi, habelə yeni hüququn yaranması prosesi gedir. Yaranan bu yeni hüquq sahəsi nə xüsusi hüquq, nə də ki ümumi hüquq sferasına şamil edilir. Həmin hüquq təsərrüfat hüququ adlandırıldı. Təsərrüfat hüququ qanunvericiliyin spesifik qanadı, hüquq sisteminin xüsusi sahəsi hesab edildi. Bu nəzəriyyə alman sivilisti Gedemanın 1910-cu ildə zəpən xızxmış kitabzasında əsaslandırılmışdı. Onun Almaniyada yaratdıüi təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsi bəzi kontinental Avropa ölkələrində, o cümlədən SSRİ-də, hər şeydən əvvəl, sovet Rusiyasında özünə dəstək tapdı. 1924-cü ildə Gedemanın bir sıra məqalələri rus dilinə tərcümə olunaraq Xarkovda nəşr edildi. Xüsusilə onun rus dilinə tərcümə olunmuş və zəp edilmiş «Təsərrüfat hüququnun əsas cəhətləri» adlı məqaləsi daha geniş maraq doğurdu.

XX əsrin 20-ci illərində təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsi bir sıra sovet alimləri tərəfindən qəbul edildi. Sovet müəllifi A.Q.Hoyxbarq həmin dövrdə nəşr etdirdiyi əsərində təsərrüfat hüququ ideyasını və konsepsiyasını ifadə edirdi. O, fransız hüquqşünası Dyuginin ardınua subyektiv hüquqla sosial funksiyanı eyniləşdirirdi. Müəllif yazırdı ki, burəua hüququnda olduüu kimi, sosialist hüququnda da ümumi hüquqla xüsusi hüquq arasındakı fərqlər itir. A.Hoyxbarq burdan belə bir nəticə xızarırdı ki, bundan sonra mülki hüquq sahəsini saxlamaüın hez bir əsası və mənası yoxdur. Onun fikrincə, mülki hüquq həmişə və hər yerdə xüsusi hüquq kimi çıxış etmişdir və o, yalnız ümumi hüquqa qarşı qoyulmaq üçün müvcud olmuşdur. Müəllif belə hesab edirdi ki, əgər ümumi hüquqla xüsusi hüquq arasında sərhədlər itirsə, onda mütləq və hökmən mülki hüququn müvcudluüuna da son qoyulmalı, onun yerini təsərrüfat hüququ tutmalıdır. Təsərrüfat hüququnun işıqlandırılmasına kifayət qədər geniş hüquq ədəbiyyatı həsr edildi. Müasir dövrdə də bu iş davam edir.

Beləliklə, sovet dövründə təsərrüfat hüququ adlı yeni hüquq sahəsi əmələ gəldi. Sovet təsərrüfat hüququ təsərrüfat qanunvericilik normalarından ibarət idi. Bu normalar sovet hüququnun əsasən iki sahəsi — inzibati hüquq və mülki hüquq adlı sahələri arasında bölüşdürülmüşdü. Belə ki, sovet inzibati hüququ sosialist təsərrüfatını idarə edən orqanların fəaliyyət qaydasını, quruluşunu və səlahiyyətlərini müəyyən edirdi. Sovet mülki hüququ isə sosialist təsərrüfat təşkilatları arasında müqavilə və digər əmlak münasibətlərini tənzimləyirdi. Şübhəsiz

ki, sovet dövlətinin təsərrüfat fəaliyyəti ilə bəli olan normalarının çoxu əsasən bu iki sovet hüquq sahəsində cəmləşmişdi. Bu cür normaların mövcudluğu isə sosialist tipli sovet dövlətinin xüsusi funksiyası — təsərrüfat-təşkilati funksiyaya malik olması ilə izah edilirdi. Beləliklə, sovet hüququnun hər iki sahəsi sosialist təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətini (inzibati hüquq idarəçilik sahəsində, mülki hüquq isə dəyər xarakterli əmlak münasibətləri sahəsində) nizama salırdı. Bax, təsərrüfat fəaliyyəti haqqında inzibati hüquqla mülki hüquq arasında bölüşdürülmüş normalar birləşdirilərək, onlardan sovet hüququnun təsərrüfat hüququ adlı müstəqil sahəsi yaradıldı.

Təsərrüfat hüququ ideyası və konsepsiyası hələ sovet dövründə hüquq ədəbiyyatında kəskin tənqid edilmişdir. 1959-cu ilin may ayında SSRI Elmlər Akademiyasının Hüquq İnstitutu bütövlükdə təsərrüfat hüququna həsr edilmiş elmi sessiya keçirdi. Sessiyanın bəzi iştirakçıları təsərrüfat hüququ ideyası əleyhinə çıxdılar. Məcəllələşdirmə məsələləri üzrə respublikalararası müşavirə (1959) iştirakçılarının çoxu bu nəzəriyyəyə mənfi münasibət bəslədilər. Diskussiya ümumi mətbuat səhifələrinə də keçdi. 8 mart 1959-cu ildə «**Izvestia**» qəzetində bir qrup sivilist alim (B.S. Antimonov, S.N. Bratus və başqaları) çıxış edərək təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsini tənqid etdilər.

Təsərrüfat hüququ konsepsiyasını kəskin tənqid edən tanınmış alim O.S. Ioffe göstərirdi ki, nə sovet hüququ sisteminin qurulması prinsipi, nə sovet hüquq elmi sisteminin təşkili forması, nə qanunvericilik, arbitrac və təsərrüfat praktikası nəinki təkcə təsərrüfat hüququ konsepsiyasına əsas vermir, habelə, əksinə, onun nəzəri cəhətdən səhv və elmi baxımdan nəticəsi olmayan nəzəriyyə olmasını azıq-aşkar müəyyən edir. Müəllif təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsi tərəfdarlarına haqlı olaraq məsləhət görürdü ki, onlar qondarma, uydurma və süni məsələlərlə məşğul olmayıb, öz yaradıcılıq güc və səylərini həqiqətən vacib və həyati əhəmiyyəti olan problemlərin tədqiqinə yönəlsinlər.

Təsərrüfat hüququ ideyasını və konsepsiyasını keçmiş sovet iqtisadi quruluşu döürmüşdü. Bazar iqtisadiyyatına keçid komanda iqtisadiyyatının, əmrə əsaslanan sovet təsərrüfat sisteminin mövcudluğuna son qoymuşdur. Buna görə də təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsini döürən sosial-iqtisadi əsaslar da yox olub getmişdir. Belə vəziyyətdə bu nəzəriyyənin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması elə bir ciddi məsələyə zəvrilmir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat hüququ ideyası tamamilə «ölüb getməmişdir». Elə bil ki, bu ideya «mürğüləməkdəymiş». Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat hüququ konsepsiyası başqa formada özünü göstərməyə başlayır. Söhbət bəzi müəlliflərin (V.S.Martemyanov, V.V.Laptev, N.Y.Kruqlova, V.K.Mamutov və b.) təsərrüfat hüququnun varisi kimi xüsusi olaraq müstəqil sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ yaratmağa cəhd göstərmələrindən gedir. Sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ konsepsiyasının tərəfdarları belə hesab edirlər ki, xüsusi-hüquqi yanaşma iqtisadiyyata hər hansı bir dövlət müdaxiləsini aradan qaldırır, bu cür müdaxiləyə yol vermir və həmin səbəbdən də sahibkarlıq (təsərrüfat) dövrüyyəsini qaydaya salmaq üçün göstərilən yanaşma qəbuləlməzdir. Onların fikrincə, sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ zərziyəsində xüsusi və ümumi hüquq elementlərinin «yeni birliyi»ni yaratmaq lazımdır. Həmin müəlliflər sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ konsepsiyasını kapitalist bazar təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyəti ilə əsaslandırırlar.

Bizim fikrimizə, **sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılması qondarılmış, uydurulmuş, qeyri-təbii və süni məsələdir.** Bunun hez bir elmi və praktiki əsası yoxdur. Bir nezə argumentə görə sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ konsepsiyası qəbuləlməzdir. Birincisi, dünya təcrübəsi göstərir ki, ümumi hüquq normalarından (elementlərindən) və xüsusi hüquq normalarından (elementlərindən) ibarət müstəqil hüquq sahəsi yaratmaq olmaz. Hələ XX əsrin 40-cı illərində fransız hüquqşünası N.Savatye təsərrüfat hüququ nəzəriyyəsini tənqid edərək ümumi hüquq normalarının «əzəli və qədim» xüsusi hüquq sferasına «girməsinə» qarşı özünün kəskin etiraz səsinə ucaltmışdı. Xüsusi hüquq xüsusi işlərə özbaşına dövlət müdaxiləsini istisna edir, buna yol vermir. Ümumi hüquq qaydaları və normaları isə öz hüquqi təbiətinə görə xüsusi hüquqi əsasları məhdudlaşdırır və özünə tabe etdirir, onları üstələyir. Buna görə də ümumi və xüsusi hüquq elementlərinin müstəqil ayrıca bir hüquq sahəsində birləşdirilməsi qeyri-mümkündür.

İkincisi, hüquq sistemi obyektiv xarakter daşıyır. Bu, o deməkdir ki, hüquq sistemi müəyyən sahələrə bölünməsində ifadə olunan obyektiv quruluşa malikdir. O, subyektiv xarakter daşımır. Bu, onu ifadə edir ki, hüquq sisteminə daxil olan hər hansı bir sahəni bu və ya digər nəzəri konstruksiyanın köməyi ilə uydurmaq, qondarmaq və yaratmaq olmaz. Elm yalnız müəyyən hüquq sahəsinin mövcud olma faktını müəyyənləşdirir və aşkar edə bilər. Müstəqil sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququnun mövcudluğunu sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə qanunvericilik kimi subyektiv fakt əsasında sübut etmək olmaz. Belə ki, qanunvericilik sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyətindən başqa, həm də müxtəlif məsələlər üzrə mövcuddur. Məsələn, hərbi qanunvericilik, vergi qanunvericiliyi, qiyətli kaüzlar haqqında qanunvericilik, nəqliyyat qanunvericiliyi, elmi qanunvericilik, pensiya qanunvericiliyi və s. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, qanunvericiliyin hər qolu özündə hüququn müvafiq sahəsini ifadə edir. Müəyyən məsələlər üzrə qanunvericilik və hüquq sahəsi — bir-biri ilə üst-üstə düşməyən anlayışlar-

dır. Hüquq sistemi və qanunvericilik sistemi elə anlayışlardır ki, onlar bir-biri ilə üst-üstə düşmür. Fəlsəfi planda hüququn sistemi ilə qanunvericilik sistemi arasındakı münasibət məzmunla forma arasındakı münasibət kimidir. Qanunvericilik sahəsi hüquq sisteminin xariúən ifadəsidir, onun obyektivləşmiş formasıdır. Onların sayı hüquq sahələrindən xeyli çoxdur. Məsələn, RF-də 48 qanunvericilik sahəsi var. Hərbi qanunvericiliyin olması o demək deyildir ki, hüququn hərbi hüquq adlı sahəsi də müvcuddur. Və yaxud ticarət haqqında qanunvericiliyin ayrılması onu ifadə etmir ki, ticarət hüququ adlı müstəqil hüquq sahəsi əmələ gəlmişdir. Vergi qanunvericiliyinin ayrıca olaraq nəzərdə tutulması ona dəlalət etmir ki, hüquq sistemində vergi hüququ adlı müstəqil sahə yaranmışdır. Bununla belə, hüquq sahəsini məcəllə ilə də eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin olması ona dəlalət etmir ki, hüququn vergi hüququ adlı müstəqil sahəsi ayrılmalıdır. Və nəhayət, sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin olması sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ kimi müstəqil və ayrıca hüquq sahəsinin fərqləndirilməsinə əsas vermir. Beləliklə, hüquq sisteminin obyektivliyi imkan vermir ki, sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi ayrılсын və fərqləndirilsin. Sahibkarlıq haqqında qanunvericilik isə subyektiv xarakter daşıyır.

Bununla bərabər, sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququnu iki baxımdan ayırmaq və fərqləndirmək olar. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, hüquq sistemində daxil olan müstəqil hüquq sahəsi kimi yox. Birincisi, **qanunvericilik sahəsi (massivi) kimi sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququnun fərqləndirilməsi və ayrılması mümkündür**. Belə ki, sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyəti hüquqi tənzimlənmənin obyektidir. Bu cür fəaliyyət hüququn müxtəlif sahələri — mülki, inzibati, maliyyə, əmək və digər sahələri tərəfindən hüquqi cəhətdən nizama salınır və tənzimlənir. Belə təsəvvür yaranır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və nizama salınması qarışıq və kompleks xarakterə malikdir. Bu cür qarışıq məsələyə yaxından bələd olmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyəti barədə mülki hüquq aktları, inzibati hüquq aktları, maliyyə hüquq aktları və s. sahibkarlıq (təsərrüfat) qanunvericiliyi adı altında birləşdirilə bilər. Belə halda burada həm xüsusi hüququn (mülki hüququn və s.), həm də ümumi hüququn (maliyyə, inzibati və s. hüquq sahələrinin) elementləri və institutları əhatə olunur.

İkincisi, **tədris fənni kimi sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ ayrılabilir**. Bu cür ayrılmanın əsas məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini dərindən mənimsəmək və əhatəli öyrənməkdən ibarətdir. Məsələn, magistratura pilləsində oxuyan tələbələr «Sahibkarlıq hüququ» adlı tədris fənni öyrənirlər. Son zamanlar biz «Sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ» adlı dərsliklərin və mühazirə kursunun nəşr edilməsinin şahidi oluruq.

Beləliklə, hüquq sistemində sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ adlı müstəqil xüsusi hüquq sahəsinin yaradılması üçün hər hansı bir nəzəri-praktiki əsas yoxdur. **Sahibkarlıq fəaliyyəti əsasən mülki hüquqla tənzimlənir**. Mülki hüquqda elə xüsusi normalar vardır ki, bu normalar yalnız sahibkarların iştirak etdiyi münasibətlərə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normalara aiddir:

- sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında norma (MM-in 13-cü maddəsi);
- kommersiya təşkilatları haqqında normalar (MM-in 64-114-cü maddələri);
- kommersiya təmsilçiliyi (nümayəndəliyi) haqqında norma (MM-in 361-ci maddəsi);
- ümumi müqavilə haqqında normalar (MM-in 400-cü maddəsi);
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı öhdəliyin icrasından birtərəfli imtina və ya bu öhdəliyin şərtlərinin birtərəfli dəyişdirilməsi haqqında norma (MM-in 430-cu maddəsinin 2-ci bəndi) və s.

Bundan əlavə, mülki hüququn əqdlər, hüquqi şəxslər, müddətlər, əşya hüququ, öhdəlik və digər məsələlər barədə müddəaları sahibkarların iştirak etdikləri münasibətlərə tətbiq edilə bilər. Ona görə ki, həmin müddəalar ümumi xarakterə malik olub, bütün dövriyyə iştirakçılarının hamısının — həm sahibkarların, həm də qeyri-sahibkarların iştirak etdikləri münasibətlərə eyni dərəcədə və bərabər qaydada şamil olunur. Mülki hüquqda sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən və qaydaya salan kifayət qədər yetərli normalar vardır. Bu, o deməkdir ki, həmin fəaliyyəti qaydaya salmaq və rəsmiləşdirmək üçün hüquq sistemində sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ adlı xüsusi olaraq müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasına ehtiyac yoxdur. Sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyətini nizama salmaq üçün mülki hüquq normaları kifayətdir. Ona görə də üzümüzü sahibkarlıq (təsərrüfat) hüququ konsepsiyasının və ideyasının tərəfdarlarına tutub, I.O. Ioffenin təbircə, demək istəyirik ki, qondarma, uydurma və süni məsələlərlə məşğul olmayın (O.S.Ioffe bu cür məsləhəti təsərrüfat hüququ ideyasının tərəfdarlarına görmüşdü).

7. Xüsusi hüququn əsas cəhətləri və prinsipləri

Qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi hüquq bazar iqtisadiyyatının fundamentini və əsasını təşkil edir. Bu hüquq iqtisadiyyatın təşkilinin bazar iqtisadiyyatı adlı forması ilə sıx surətdə bağlıdır. Komanda (sovet) iqtisadiyyatından fərqli olaraq, iqtisadiyyatın təşkilinin bu forması, yəni bazar iqtisadiyyatı dövlət təsiri və müdaxiləsi olmayan azad bazar iqtisadiyyatıdır. Bu iqtisadiyyat hər hansı xüsusi işə — istehsal və istehlak haqqında əsas qərarları qəbul edən ayrı-ayrı şəxslərin və xüsusi müəssisələrin fəaliyyətinə dövlətin özbaşına qarışmasını istisna edir. Xüsusi hüquq da xüsusi işlərə özbaşına müdaxilə olunmasını qəbul etmir. Xüsusi hüquq olmadan bazar iqtisadiyyatı

diyyatının və təsərrüfatının normal və əsl inkişafından söhbət gedə bilməz. Deməli, xüsusi hüquq iqtisadiyyatın təşkilinin forması olan bazar iqtisadiyyatı üçün xarakterikdir. Odur ki, **xüsusi hüquq bazar hüququdur**.

Xüsusi hüquq sahibkarlığın əsası və bünövrəsidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) bazar iqtisadiyyatının əsas və fərqləndirici əlamətlərindən biridir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi gəlir (qazanc) və mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti əsasən iqtisadi cəhətdən azad olan insanların əməyinə əsaslanır. Üçünün hər bir üzvü üçün iqtisadi azadlıq təmin edən cəmiyyətdə bu fəaliyyət özünün ən yüksək tərəqqi səviyyəsinə çatır. Ümumi mənada iqtisadi azadlıq dedikdə, insanın malik olduğu iqtisadi resurslar (kapital, iş qüvvəsi), habelə hazır məhsullar üzərində sərbəst surətdə sərəncam vermək hüququ başa düşülür. Xüsusi hüquq insanları iqtisadi azadlıq hüququ ilə təmin edir. Bu hüquq öz hüquqi təbiətinə görə normal sahibkarlıq döriyyəsi və fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsl və həqiqi sahibkarlıq fəaliyyəti xüsusi hüquq olmadan həyata keçirilə bilməz. Buna görə də **xüsusi hüquq sahibkarlıq hüququdur**.

Xüsusi hüquq ayrı-ayrı şəxslər arasında, onların şəxsi-fərdi maraqları ilə bağlı olan əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Bu hüquq fərdlərin öz aralarındakı münasibətləri müəyyənləşdirir. Xüsusi hüquq ayrı-ayrı şəxslərin — əmtəə istehsalçılarının, sahibkarların, mülkiyyətçilərin, biznesmenlərin, kommersantların və s. fəaliyyət sferasına aid olan hüququdur. Bu elə bir sahədir ki, dövlətin tənzimləyici fəaliyyətinin həmin sahəyə bilavasitə müdaxiləsi məhdudlaşır. Xüsusi hüquq ayrı-ayrı şəxslərə öz istək və mülahizələrinə uyğun istənilən istiqamətdə hərəkət etmək ixtiyarı verir. Bu hüquq azadlıq və xüsusi təşəbbüskarlıq hüququdur. Onun əsas məqsədini, qayəsini və leytmotivini ayrı-ayrı şəxslərin maraq və mənafeyini təmin etmək təşkil edir. Buna görə də **xüsusi hüquq şəxsi-azadlıq və fərdi-müstəqillik hüququdur**.

Xüsusi hüquq, bir qayda olaraq, əsasən üz xüsusiyyətlə xarakterizə olunur. Həmin bu üz xüsusiyyət onu hüququn digər sferasından — ümumi hüquqdan fərqləndirməyə imkan verir. Qeyd etdik ki, xüsusi hüquq ayrı-ayrı şəxslər (fərdlər) arasında yaranan əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin hüquqi statusu (vəziyyəti) xüsusi hüququn üz cür xüsusiyyətə malik olmasına dəlalət edir.

Xüsusi hüququn **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətlərində iştirak edən **subyektlər hüquq bərabərliyinə malikdirlər**. Ümumi hüquq subordinasiya (təbəzilik) sistemidir, hakimiyyət və təbəzilik sahəsidir. Xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə çıxış edən tərəflər isə hüquqi cəhətdən bərabərdirlər. Onlar arasında hakimiyyət və təbəzilik əlaqələri yoxdur. Bu cür əlaqələr ümumi hüquq üçün xarakterikdir. Fransız hüquqşünası Vuaren yazır ki, ümumi hüquq fərdlə dövlət arasında münasibəti tənzim edir. Bəgər münasibətə girən tərəflər arasında hakimiyyət və təbəzilik əlaqəsi olarsa, onda həmin münasibətin xüsusi hüquqla tənzimlənməsindən və onun xüsusi hüquq münasibəti olmasından söhbət gedə bilməz.

Xüsusi hüququn **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu hüquqla nizama salınan münasibətlərdə çıxış edən **tərəflər iradə müstəqilliyinə və sərbəstliyinə malikdirlər**. Xüsusi hüquq ayrı-ayrı şəxslərin — bazarda öz məhsulunu satan əmtəə istehsalçılarının, mülkiyyətçilərin sərbəstliyi üçün geniş imkanlar verir. Xüsusi hüquq münasibətində iştirak edən tərəflər müqavilə bağlayıb-baılamamasını, müqavilə bağlanan zaman hansı müqabil tərəfi seziş-sezməməyi, müqaviləni hansı şərtlərlə bağlayıb-baılamamasını, öz mülkiyyət hüququnu müdafiə edib-etməməsini, məhkəməyə iddia verib-verməməsini, əmlak dövriyyəsinə iştirak edib-etməməsini və s. öz arzu, istək və iradələri əsasında müəyyənləşdirir və həll edirlər. Hez kəsin ixtiyarı zətmır ki, əmlak dövriyyəsinə çıxış edərkən, müqavilə bağlayarkən, müqavilə üzrə tərəf müqabili (kontragent) sezerəkən, öz əmlakı üzrə sərəncam verərkən, vəsiyyətnamə tərtib edərkən və s. xüsusi hüquq subyektinə onun iradəsinin ziddinə olaraq təsir göstərsin.

Xüsusi hüququn **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu hüquqla nizama salınan münasibətlərdə iştirak edən **subyektlər əmlak müstəqilliyinə malikdirlər**. Əmlak müstəqilliyi normal sahibkarlıq və ya təsərrüfat fəaliyyəti üçün əsas və vacib şərtədir. Bunsuz xüsusi hüquq münasibəti iştirakçısı əmlak dövriyyəsinə çıxış edə bilməz. Belə ki, o, əmlak hesabına mənfəət və gəlir (qazanc) götürür. Bununla belə, bu tərəf özünün tərəf müqabili (kontragenti) qarşısında üzərinə götürdüyü öhdəliyə görə öz əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır.

Xüsusi hüququn mahiyyəti onun **prinsiplərində** ifadə olunur. Bu hüququn əsas prinsipləri yeni Mülki Məcəllədə qanunvericilik qaydasında təsbit olunmuşdur. Xüsusi hüququn əsas və başlıca prinsipləri bunlardır:

- xüsusi hüquq subyektlərinin hüquq bərabərliyi prinsipi;
- mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi;
- müqavilə azadlığı prinsipi;
- xüsusi işlərə kimsənin özbaşına qarışmasının yolverilməzliyi prinsipi və s.

Xüsusi hüququn prinsipləri bütün sivil dünyanın qəbul etdiyi vətəndaş cəmiyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu cəmiyyət ayrılmaz atributlarla xarakterizə olunur: iqtisadi azadlıq; xüsusi mülkiyyət; sahibkarlıq; bazar subyektlərinin hüquq bərabərliyi və müdafiəsi. Xüsusi hüququn prinsipləri bu atributlara əsaslanaraq onlarla vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədədir.

8. Mülki hüquq xüsusi hüququn əsası kimi

Cəmiyyətin inkişaf tarixinə məlum olan ictimai təsərrüfat formalarından biri bazar iqtisadiyyatıdır. Bazar iqtisadiyyatı ideologiya olmayıb, zamanın təcrübəsindən zıxmış iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bu iqtisadiyyata əsaslanan hüquq sisteminin əsasını xüsusi hüquq təşkil edir. Xüsusi hüquq bəşər sivilizasiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri olan bazarla sıx surətdə bağlıdır.

Almaniya hüquq doktrinasında göstərilir ki, mülki hüquq xüsusi hüququn bir hissəsidir. Professor Karl Larenz yazır ki, xüsusi hüququn daxilində biz ümumi xüsusi hüquq kimi mülki hüququ və bir neçə xüsusi sahəni fərqləndiririk.

Xüsusi hüququn özünün əsasını və bazasını mülki hüquq təşkil edir. O, xüsusi hüququn aparıcı — baza sahəsidir. Dünyanın bütün milli hüquq sistemlərində mülki hüquq əsasən, bir qayda olaraq, əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Bu cür münasibətlər əmlakın subyektə məxsusluğu ilə bağlı və ya əmlakdan istifadə ilə əlaqədar yarana bilər. Həmin münasibətlər iqtisadi (əmlak) dövriyyə subyektləri arasında əmələ gəlir. Mülki (xüsusi) hüquq iqtisadi (əmlak) dövriyyəni tənzimləyərək, ona mülki hüquqi forma verir. Daha doğrusu, o, əmtəə-pul mübadiləsinə hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir.

Mülki (xüsusi) hüquq bazarı, bazar əmtəə dövriyyəsinə qaydaya salır. Bu dövriyyə əmtəənin bir şəxsdən digər şəxsə kezməsi prosesində əmələ gəlir. İqtisadi dövriyyə mülki hüququn materiyasını təşkil edir. Əmlak münasibətlərindən başqa, mülki (xüsusi) hüququn hüquqi nizamasalma predmetinə bəzi qeyri-əmlak münasibətləri də daxildir. Beləliklə, **mülki hüquq dedikdə, iqtisadi (əmlak) dövriyyə subyektləri — ayrı-ayrı şəxslər (fiziki və ya hüquqi şəxslər) arasında yaranan xüsusi münasibətləri (əmlak münasibətlərini və qeyri-əmlak münasibətlərini) tənzimləyən müstəqil hüquq sahəsi başa düşülür.**

Almaniya hüquq doktrinasında xüsusi hüquq baxımından mülki hüquqa belə anlayış verilir: mülki hüquq xüsusi hüququn bir hissəsi olub bütün vətəndaşların hamısına şamil edilən xüsusi-hüquqi qaydaları əhatə edir.

Bir çox dövlətlərin (məsələn, Almaniyanın, Fransanın, İsveçrənin, Avstriyanın və s.), o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mülki (xüsusi) hüququnun əsasını, bünövrəsini və təməlini Roma mülki (xüsusi) hüququ təşkil edir. Roma dühası və zəkası dünyada presedenti (oxşarı və tayı-bərabəri) olmayan hüquqi sistem yaratmışdı. Roma mülki (xüsusi) hüququ sözün əsl mənasında hüquqi mücüzə idi. Bu hüquq əmtəə sahibləri, mülkiyyətçilər və mal istehsalçıları arasında (satıcı - alıcı, borc verən - borc alan, saxlanca verən - saxlamaya qəbul edən və s.) yaranan bütün mühüm münasibətləri misilsiz dəqiqliklə rəsmiləşdirirdi. Formulların dəqiqliyi, səlisliyi və aydınlığı ilə sevilən Roma hüququ bir çox hüquqi konstruksiyalar və anlayışlar müəyyən etmişdi ki, onlar dünyanın, demək olar, bütün sivil və qabaqcıl mülki (xüsusi) hüquq sistemləri tərəfindən qəbul edilmişdir. F.Engels yazırdı ki, Roma hüququ xüsusi mülkiyyətin hökmran olduğu cəmiyyətin ziddiyyətlərini və həyat şəraitini hüquqi cəhətdən klassik formada ifadə etmişdi və buna görə ondan sonrakı qanunvericiliklər bu hüquqa elə bir mühüm dəyişiklik edə bilmədi. Ona görə də dünyanın, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mülki (xüsusi) hüququ bəşəriyyətdə hüquqi inkişafı əsasən müəyyənləşdirdiyinə görə «hüquqi incəsənətin və mədəniyyətin şah əsəri olan Roma mülki (xüsusi) hüququna», necə deyərlər, minnətdar olmalıdır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- Rimskoe zastnoe pravo. Uzebnik / Pod red. I.B. Novükoqo, I.S. Pereterskoqo. M., 1999.
- Doədev D.V.** Rimskoe zastnoe pravo. Uzebnik. M., 1999.
- Novitski I.B.** Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən M.P. Bəşərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999.
- Osnovnie instituti qraədanskoqo pravo zarubeənıx stran / Pod red. V.V. Zalesskoqo. M., 1999.
- Qraədanskoe pravo. Uzebnik. Tom 1 / Pod red. E.A. Suxanova. M., 1999.
- Kaminka A.I.** Ozerki torqovoqo prava. SPb., 1912.
- Qraədanskoe i torqovoe pravo kapitalistizeskix qosudarstv. Uzebnik / Pod red. E.A. Vasilüeva. M., 1993.
- Əamen S., Lakur L.** Torqovoe pravo. M., 1993.
- Qraədanskoe i torqovoe pravo kapitalistizeskix qosudarstv. Uzebnik / Pod red. K.K. Bizkova. M., 1966.
- Qraədanskoe i torqovoe pravo kapitalistizeskix stran. Uzebnik / Pod red. V.P. Mozolina, M.I. Kulaqina. M., 1980.
- S.M.Salimov.** Sozdanie qracdanskoqo zakonodatelüstva Azerbaydcanskoy SSR (1920-1923). Avtoreferat dissertaüii na soiskanie uzennoy stepeni k. ü. n. Baku. 1970.
- Palandt.** Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar. München. 1999.
- Klünzinger E.** Einführung in das bürgerliche Recht. München. 1993.
- Larenz K.** Allgemeiner Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts. München. 1989.
- Kaiser.** Bürgerliches. Recht. Heidelberg: C.F. Müller. 1997.
- Sakag Vaqaüuma, Toru Ariidzumi.** Qracdanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983.

MÖVZU 2

Mülki hüququn mənbələri

§ 1. Mülki hüququn mənbələri anlayışı və növləri

1. Mülki hüququn mənbəyi anlayışı

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüququn sistemi mahiyyətə mülki hüquq normalarının obyektiv cəhətdən mövcud olan qarşılıqlı əlaqəsidir. Belə ki, bu normalar məcmu halında birləşərək mülki hüquq institutlarını (subinstitutlarını), mülki hüququn yarımsahələrini və nəhayət, mülki hüquq sahəsinin özünü yaradır. Onlar **mülki hüquq sisteminin ilkin (birinci) elementi, onun «atomudur»**. Mülki hüquq normalarını mülki hüquq adlı materiyanın «canlı hüceyrələri» hesab etsək, yanılmarıq. Onlar dövlət iradəsini ifadə edir və hakimiyyət xarakterli, ümumi məcburi davranış qaydaları müəyyənləşdirir.

Söylədiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mülki hüququn sistemi hüquq normalarından ibarət olub, ondan qurulmuşdur. Bu normalar bilavasitə öz ifadəsini müxtəlif normativ hüquqi aktların, yəni qanunların, prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və s. maddələrində tapır.

Bax, bu qanunları, fərmanları, bir qayda olaraq, mülki hüququn mənbələri adlandırırlar. Deməli, mülki hüququn mənbələri hüquq normalarının forma cəhətdən ifadə olunduğu rəsmi dövlət sənədləridir. Bu sənədlərdə müvafiq dövlət orqanları davranış qaydaları müəyyənləşdirir. Həmin qaydalar hüquq normalarında ifadə olunur və hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə məlum olur ki, mülki hüququn mənbələri mülki hüququn özünün xaricən ifadə formalarıdır. Söhbət mülki hüquq normalarının xaricən ifadə formalarından gedir. Bu ifadə formalarının əsas məqsədi və təyinatı həmin normalara dövlət-hakimiyyət xarakteri verməkdən ibarətdir. Axı, mülki hüquq normaları dövlət iradəsini ifadə etməzsə, onda bu normalar ümumi məcburi qüvvəyə malik ola, hüquqi məna və əhəmiyyət kəsb edə bilməz. Bu cür normalardan müvafiq mülki münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə etmək olmaz. Ona görə də vacib və zəruridir ki, mülki hüquq normaları rəsmi dövlət sənədlərində (qanunlarda, prezidentin fərmanlarında, hökumətin qərarlarında və s.) xaricən (zahirən) ifadə olunsun. Bu baxımdan «mülki hüququn mənbələri» və «mülki hüququn formaları» kimi iki anlayış sinonim, eynimənalı anlayışlardır. Belə ki, «mülki hüququn mənbələri» anlayışı mülki hüquq normalarının xaricən ifadə formalarını bildirmək üçün işlədilən anlayışdır. «Mülki hüququn mənbələri» və ya «mülki hüququn formaları» termininin hansından istifadə edilməsi alimlər arasında tez-tez terminoloji mübahisə və diskussiyalara səbəb olur. Alimlərin bir qismi «mülki hüququn mənbələri» termininə, digərləri isə «mülki hüququn formaları» termininə üstünlük verirlər. Bunların heç bir hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Burada hüququn mənbəyi» anlayışı «hüququn forması» kimi ifadənin sinonimi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Onlara prinsipial fərq qoyulmayacaqdır.

«Hüququn mənbələri» terminini müasir sivilistika elmi icad etməmişdir. Onun tarixi kökü çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu termini hələ Roma hüququ da tanıyırdı.

Roma hüququna dair çoxsaylı hüquq ədəbiyyatında «hüququn mənbəyi» termini ilə əsasən üç məna ifadə edilməsi göstərilir. Birinci mənada bu terminlə hüquq normalarının məzmununun mənbəyi ifadə olunur. Bu normaların məzmununun mənbəyini cəmiyyətin maddi həyat şəraiti, mülkiyyət münasibətləri təşkil edir.

İkinci mənada «hüququn mənbəyi» termini ilə Roma hüququnu öyrədən, onun haqqında məlumat verən məxəzlər anlayışı əhatə olunur. Söhbət Roma hüququ ilə yaxından tanış olmağa imkan verən hüquqi abidələrdən (məsələn, Bizans imperatoru Yustinianın məcəllələşdirməsindən), Roma hüquqşünaslarının əsərlərindən, papi-ruslardan və s. gedir. Bu cür mənbə növləri Roma hüququnu öyrənməyin qiymətli məxəzləridir. Deməli, ikinci mənada «hüququn mənbəyi» termini qaynaq, məxəz mənalərini bildirir.

Üçüncü mənada «hüququn mənbəyi» termini belə bir suala cavab verilməsini nəzərdə tutur: bu və ya digər hüquq norması hansı yollarla əmələ gəlir?; bu normalar hansı formalarda ifadə olunur? Bu baxımdan «hüququn mənbəyi» termini hüquq normasının əmələ gəlmə (bu normaları yaratma) formaları və ya hüquq normalarının ifadə formaları mənasında işlədilir. Roma hüququna görə adət hüququ, qanun, magistratların ediktləri, hüquqşünasların fəaliyyəti (yurisprudensiya) hüquq yaratmanın formaları – hüququn mənbələri hesab olunurdu.

Sovet mülki hüquq elmində hüququn mənbəyi əsasən üç mənada işlədilirdi: sosial-iqtisadi mənada; dövlət-siyasi mənada; xüsusi (hüquqi) mənada.

Sosial-iqtisadi mənada hüququn mənbəyi dedikdə, hüququn mahiyyətini müəyyən edən sosial-iqtisadi faktorların (başlıcası mülkiyyət forması) məcmusu başa düşülür. **Dövlət-siyasi mənada hüququn mənbəyi** hüquq normalarında ifadə olunan dövlət iradəsini bildirir.

Xüsusi (hüquqi) mənada hüququn mənbəyi dedikdə, dövlət iradəsinin ifadə aktı (formas) başa düşülür. Lakin dövlət iradəsini ifadə edən hər bir aktı mülki hüququn mənbəyi hesab etmək olmaz. Bunun üçün üç şərtin olması gərəkdir:

- birincisi, dövlət iradəsini ifadə edən aktlar **müəyyən davranış qaydası (hüquq norması) müəyyənləşdirməlidir**. Onlar ümumməcburi qüvvəyə malikdir.
- ikincisi, müvafiq aktı qəbul edən orqanın **bu cür akt verməyə səlahiyyəti və ixtiyarı çatmalıdır**;
- üçüncüsü, həmin aktın qəbul edilməsi gedişində **qanunla müəyyənləşdirilən qayda (prosedura) gözlənilməlidir**.

Göstərilən üç şərt əsasında qəbul edilən akt dövlət iradəsini ifadə etmiş sayılır. Buna görə də həmin akt mülki hüququn mənbəyi kimi tanınır və qəbul edilir. Bu fəsilə söhbət məhz xüsusi (hüquqi) mənada hüququn mənbəyindən gedəcəkdir. Həmin aspektdən də mülki hüququn mənbələrinə anlayış verə bilərik.

Beləliklə, **mülki hüququn mənbələri dedikdə, dövlət iradəsinin ifadə forması olan elə normativ aktlar başa düşülür ki, bu aktlar səlahiyyəti çatan müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qanunla nəzərdə tutulmuş prosedura qəbul edilir və mülki hüquq normaları müəyyənləşdirir**. Bu anlayışdan belə təsəvvür yaranır ki, **mülki hüququn mənbəyi mülki hüquq norması yaratmaq öyrə dövlət fəaliyyətidir**. O, mülki hüquq normasının ifadə edilməsi və müvcud olması üsuludur. Mahiyyətə söhbət mülki hüququn xaricən formasından gedir ki, o, dövlət iradəsini ifadə edir.

2. Mülki hüququn mənbə növləri

Sivilistika elmində mülki hüququn müxtəlif mənbə növləri fərqləndirilir. Bu mənbə növlərinin və onlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən edilməsinin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, yalnız hüquq mənbəyində ifadə olunan mülki hüquq norması müvafiq münasibəti nizama salmaq üçün tətbiq edilə bilər. Mənbə növü kimi tanınmayan və qəbul edilməyən norma hüquqi (ümumməcburi) əhəmiyyətə malik deyil. Bu normaların praktikada tətbiqi hüquqi qüvvə kəsb etmir.

Hər bir ölkənin mülki hüquq mənbələrini, onların tərkibini və əhəmiyyətinə görə bu tərkiblər arasındakı münasibəti bilmək mühüm rola malikdir. Ona görə ki, bunlar dünya ölkələrinin mülki hüquq ailələrini (sistemlərini) bir-birindən fərqləndirməyə imkan verən və kömək edən əsas amillərdən, başlıca komponentlərdən biridir. Məsələn, digər amillərlə birlikdə mənbələrinə görə müəyyən etmək olur ki, bu ölkənin mülki hüququ dünyanın hansı hüquq ailəsinə (sisteminə) — roman-german ailəsinəmi, yoxsa ingilis-amerikan ailəsinəmi və yaxud başqa birisinəmi daxildir. Ələlxüsus da dünyanın mülki hüquq ailələrini (sistemlərini) bir-birindən fərqləndirmək üçün hüquq mənbələri içərisində normativ aktların, o cümlədən məəllələşdirilmiş aktların xüsusi çəkisi, məhkəmə praktikasının əhəmiyyəti, dini normalar və s. nəzərə alınır və mühüm rol oynayır. Bəzi ölkələrdə parlamentin qəbul etdiyi hüquqi aktlar, digər ölkələrdə məhkəmə presedenti və qərarları, bir qrup ölkələrdə hüquqi akt qəbul etmək üçün səlahiyyət verilən dövlət idarə orqanlarının normativ aktları, digər ölkələrdə isə dini normalar hüquq mənbələri arasında üstün mövqeyə malik olub, digərlərinə nisbətən daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun əsas mənbə növlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bizim ölkədə mülki hüququn hansı mənbə növləri müvcuddur? Bu növlər arasında münasibət necə qurulur?

Bütün sivil və inkişaf etmiş dövlətlərdə hüququn müasir mənbələri arasında **normativ hüquqi aktlar aparıcı yer tutur**. Mütərəqqi və qabaqcıl xarici hüquq sistemlərində **onlar üstün və əsas mənbə növü hesab edilir**. Bu mənbə növü roman-german hüquq ailəsində və ona yaxın olan hüquq sistemlərində geniş yayılmışdır. Normativ aktlar həmin ailədə və sistemlərdə əsas və başlıca rol oynayır. İngilis-amerikan (ingilis-sakson) hüquq ailəsində isə həmin aktlar əsas mənbə növü kimi tanınmır və qəbul edilmir.

Azərbaycan Respublikasında da normativ aktlar əsas, başlıca və daha mükəmməl mənbə növü hesab edilir. O, digər mənbə növlərinə nisbətən üstün mövqeyə malik olmaqla, mühüm rol oynayır. Onların xüsusi çəkisi digərləri ilə münasibətdə daha çoxdur.

Bu isə təsadüfi deyildir. Axı, mülki hüququn digər mənbələrindən fərqli olaraq, normativ aktlar ictimai inkişafın dəyişən dinamik tələbatını daha tam və operativ surətdə nəzərə almaq, əks etdirmək iqtidarındadır. Onlar mülki-hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyini və sabitliyini təmin etmək imkanında olan mənbə növüdür. Normativ aktlar müxtəlif münasibətləri mərkəzləşdirilmiş qaydada nizama salmaq, ictimai inkişafın dəyişməsinə cəld və tez cavab vermək, özündə təsbit olunan hüquqi göstərişləri dəqiq, sadə və anlaşılan tərzdə ifadə etmək qabiliyyətinə və xüsusiyyətinə malikdir. Bu aktların yazılı sənəd formasında müvcudluğu onların məzmunu ilə əhalinin bilavasitə və operativ surətdə tanış olmasına imkan verir.

Bundan əlavə, normativ aktlar bütün dövlət miqyasında **məhkəmə və ya inzibati praktikanın vahidliyini təmin edir**. Belə ki, qanunverici, yəni dövlət hakimiyyət orqanı ictimai münasibəti dərk edərək, sosial praktikanı ümumiləşdirir, təkrar olunan halları tipləşdirir (tiplərə ayırır). Sonra isə o, vətəndaş və hüquqi şəxslər üçün hüquq və vəzifələrin ümumi modelini müəyyən etmək və yaratmaq üçün normativ aktlar qəbul edir. Məhkəmə və dövlət icra hakimiyyəti orqanları konkret məhkəmə və inzibati məsələlərin həlli zamanı həmin normativ aktlarda nəzərdə tutulan hüquq normalarını tətbiq edirlər.

Normativ hüquqi akt dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya xitam edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəd başa düşülür. Bu aktlarda hüquqi qayda (norma) formulə edilir ki, onlar hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Mülki hüquq sahəsində normativ hüquqi aktlar ənənəvi olaraq **mülki qanunvericilik kateqoriyası** ilə əhatə edilir. Belə ki, özündə mülki hüquq normaları ifadə edən normativ hüquqi aktlar məcmu halında birləşərək mülki qanunvericiliyi yaradır.

Mülki qanunvericilik həm məhdud, həm də geniş mənada işlədilir. **Məhdud mənada mülki qanunvericilik dedikdə**, yalnız qanunlar başa düşülür. **Geniş mənada mülki qanunvericilik aktları** isə odur ki, onlar özlərində bütün normativ hüquqi aktları – həm qanunları, həm də qanun qüvvəli aktları məcmu halında birləşdirir. Bu fəsilə biz «mülki qanunvericilik» kateqoriyasından geniş mənada istifadə edəcəyik.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun mənbə növlərindən biri **beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş (ümumtənzim) prinsipləri və normalarıdır**. Yaşadığımız məmləkətin əsas məqsədlərindən biri dünya dövlətləri ilə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaqdan və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. O, digər dövlətlərlə siyasi-iqtisadi, mədəni və s. münasibətləri beynəlxalq hüququnun hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri əsasında qurur. Bu prinsiplər ölkəmizin milli qanunvericiliyində nəzərə alınır. Xüsusən dövlətlərin suveren bərabərliyi, dövlətlərin əməkdaşlığı, qarşılıqlı fayda və s. prinsiplər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüququn bu və ya digər prinsipi BMT-nin Nizamnaməsində və nisbətən geniş surətdə Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Deklarasiyada (1970) formulə edilmişdir. BMT Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 38-ci maddəsində göstərilir ki, məhkəmələr «sivil millətlər tərəfindən tanınan hüququn ümumi prinsipləri»ni hüququn mənbəyi kimi tətbiq edə bilərlər. Almaniya hüquqşünası Q.Fişer göstərir ki, başqa dövlətlərin hüquq subyektləri ilə dövlətin bağladığı müqavilədə onlar arasında mübahisə yaranacağı təqdirdə beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tətbiq edilməsi nəzərdə tutula bilər.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələr mülki hüququn mənbə növlərindən biri kimi qəbul edilir və tanınır. Müasir dünya təsərrüfatının obyektiv surətdə beynəlmilləşdirilməsi prosesi gedir. Bu, dövlətlərarası çoxtərəfli iqtisadi münasibətlərin yeni səviyyədə qurulmasını tələb edir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat bazar münasibətləri əsasında inkişaf edir, təsərrüfat münasibətləri bazar prinsipləri və qaydaları əsasında qurulur. Bunlar ölkəmizin dünya təsərrüfat sistemi ilə inteqrasiya proseslərinin güclənməsini tələb edir. Bu cür şəraitdə isə dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi beynəlxalq müqavilələrin rolu artır. Həmin sənədlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər rəəimi müəyyən etməkdə əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlərlə müxtəlif xarakterli və məzmunlu müqavilələr bağlayır. Bu müqavilələr **ölkəmizin qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir**. Onlar mülki hüququn mənbəyi rolunda çıxış edir. Həmin sənədlər mənbə növü kimi nəzərə alınır.

Müasir əmlak (mülki) dövriyyəsində **hüququn mənbəyi kimi adətlərin** rolu artır. Adətlər sosial normaların ən qədim növlərindən biridir. Dövlətəqədərki cəmiyyətdə, yəni icma quruluşu şəraitində münasibətlər əsasən onların vasitəsi ilə tənzimlənirdi.

Sosialist dövlətlərində hüququn mənbəyi kimi adətlərdən bəzi hallarda istifadə edilirdi. Sovet mülki hüququ onları hüququn mənbəyi kimi qəbul etmirdi və tanımırdı. Onlar hüququn mənbəyi kimi, demək olar ki, hər hansı rola malik deyildi. Lakin adətlər öz rolunu bütünlüklə itirməmişdi. Sovet mülki qanunvericiliyi bəzi məqamlarda adətlərə əhəmiyyət verir və onları nəzərə alırdı. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının köhnə 1964-cü il MM-in 160-cı maddəsində göstərilirdi ki, qanunda, plan aktında, yaxud müqavilədə sair hal nəzərdə tutulmazsa, öhdəlik adı tələblərə uyğun olaraq icra edilməlidir. «Adi tələblər» mahiyyətcə, hüquqi adətləri ifadə edirdi.

Müasir dövrdə komanda (sovet) iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçilməsi və əmlak dövriyyəsinin canlanması adətlərin rolunu yenidən artırmışdır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq adətlərə hüququn mənbə növlərindən biri kimi əhəmiyyət verir. Mülki qanunvericilik bir çox hallarda münasibətlərin adətlərlə tənzimlənməsi və nizama salınması barədə göstəriş ifadə edir.

Beləliklə, əmlak dövriyyəsində tətbiq edilən adətlər mülki hüququn mənbə növlərindən biridir. Bu, həm roman-german, həm də ingilis-amerikan hüquq ailəsi ənənələrinə uyğundur. Belə ki, həmin ailələr (sistemlər) adətləri hüququn mənbəyi hesab edir.

Hüquqi presedent (latınca praecedentis - əvvəlki, qabaqcadan gələn) müasir dünyada hüququn nisbətən geniş yayılmış mənbə növlərindən biridir. **Hüquqi presedent** dedikdə, dövlətin ümumi məcburi qüvvə və əhəmiyyət verdiyi dövlət orqanlarının elə qərarları başa düşülür ki, bu qərarlar sonrakı konkret analoci işlərə baxılması zamanı nümunə (qayda) kimi tətbiq olunur. Bunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konkret iş özrə dövlət orqanının əvvəllər çıxardığı qərar sonradan analoci (oxşar) işlər həll edilərkən hüquq norması qüvvəsinə (ümumi məcburi qüvvəyə) malik olur. Hüquqi presedentin köməyi ilə hər hansı bir analoci (oxşar) fakt və ya hal təsdiq

oluna və ya izah edilə bilər.

Hüquqi presedent qədim Roma hüququna da məlum idi. Belə ki, qədim Romada oxşar işlərə baxıldıqda pretorların və digər magistrlərin qərarları məcburi sayılırdı. Roma hüququnun bir çox institutları presedent əsasında yaranmışdır.

Hüquqi presedentin iki növü fərqləndirilir: məhkəmə presedenti; inzibati presedent. **Məhkəmə presedenti** odur ki, o, konkret iş öyrə məhkəmə orqanının əvvəllər çıxardığı qərarın sonrakı oxşar (analoci) işlərin həlli zamanı tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. **Inzibati presedentin** mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, konkret iş öyrə dövlət inzibati orqanının əvvəllər çıxardığı qərar sonradan oxşar işlərin həlli zamanı məcburi hüquq norması qüvvəsinə malik olur.

Hüquqi presedent ingilis-amerikan hüquq ailəsində hüququn əsas və başlıca mənbəyi hesab edilir. Hüququn mənbəyi kimi o, Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada və Avstraliya hüququnda nisbətən daha geniş yayılmışdır. Bu ölkələrin hüquq sistemində hüquqi presedent qanunvericilik aktı qüvvəsinə malikdir. Presedent hüququnun vətəni Böyük Britaniyadır.

Hazırkı dövrdə Böyük Britaniya məhkəmələri hüquq normaları yaradır. Məhkəmə qərarlarında müəyyən edilən qaydalar, məcburi xarakterli normalar kimi sonralar da tətbiq edilir. Beləliklə, hüquqi presedent ingilis-amerikan hüquq ailəsində qanunlara nisbətən əsas, başlıca və həlledici hüquq mənbəyi kimi dəstəklənir, qəbul edilir və tanınır.

Sovet hüquq elmi hüquq presedentini hüququn mənbəyi kimi qəbul etməmişdi. Rəsmi sovet doktrinası belə hesab etmişdir ki, presedent hüququn mükəmməl mənbəyi ola bilməz və onun əsas rolu təfsir prosesində hüquq normalarını konkretləşdirməkdən, qanunun mənasını izah etməkdən ibarətdir.

Roman-german (kontinental) hüquq ailəsində hüququn mənbəyi kimi presedentin statusu qeyri-müəyyən və daxilən ziddiyyətli. Belə ki, bu ailəyə daxil olan bir qrup ölkələrdə presedent hüququn mənbəyi kimi tanınır və ondan geniş surətdə istifadə edilir, digər qrup ölkələrdə isə presedent hüququn mənbəyi sayılmır və olduqca məhdud dairədə tətbiq olunur. Məsələn, İspaniyada məhkəmə presedentinin hüquq norması yaratmaq rolu rəsmi surətdə tanınır. İsveçrədə presedent hüququn mənbəyi kimi rəsmən tanınır və qanunvericilik qaydasında təsdiqlənir. Almaniya, Danimarka, İtaliya, Norveç, Finlandiya, İsveç, Hollandiya, Yunanıstan və digər roman-german hüququ ölkələrində presedent hüququn mənbəyi kimi qanunvericilik qaydasında təsdiqlənmir və təmin edilmir, yəni formal olaraq tanınmır, lakin faktiki cəhətdən müvcud olub tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ presedenti hüququn mənbəyi hesab etmir və tanınır. Bizim ölkə hüququnda presedent hüququ müvcud deyil. O, mənbə kimi nə qanunvericilik qaydasında rəsmən möhkəmləndirilir, nə təmin olunur, nə formal olaraq tanınır, nə də ki faktiki olaraq tətbiq edilir. Məhkəmə presedentindən – konkret iş öyrə qəbul edilən qərardan buna oxşar işlərin həlli zamanı məcburi xarakterli hüquq norması kimi istifadə olunmur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə bu cür qərar yalnız həmin işdə iştirak edən şəxslər üçün məcburidir. Bu cür qərar həmin işə oxşar (analoci) olan işlərə baxan hakimlər üçün məcburi qüvvəyə malik deyil.

Məhkəmə presedentini məhkəmə təcrübəsindən fərqləndirmək lazımdır. Bu iki anlayış identik (eyni mənalı) və sinonim deyil. Lakin bir çox tədqiqat işlərində onlar identik və bir-birini qarşılıqlı surətdə əvəz edən anlayışlar kimi işlədilir.

Məhkəmə praktikası məhkəmələr tərəfindən müəyyən dərəcədə hamılıqla qəbul edilən və məcburi olan qayda, prinsip, göstəriş formasında **ümumi hüquqi müddəalar formulə edilməsidir.**

Məhkəmə presedenti isə məhkəmə fəaliyyətinin nəticəsidir, yəni **məhkəmə fəaliyyətinin işləyib hazırladığı ümumi prinsiplərin özüdür. Məhkəmə təcrübəsi** dedikdə, məhkəmənin eyni kateqoriya işlər öyrə dəfələrlə bir (eyni) cür qaydada qərar çıxarması başa düşülür. Məhkəmə presedenti isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhkəmənin konkret iş öyrə çıxardığı qərardır. **Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ məhkəmə presedenti kimi məhkəmə təcrübəsini (praktikasını) də hüququn mənbəyi hesab etmir.**

Yaranmış məhkəmə təcrübəsi eyni kateqoriya işlərə baxan məhkəmələr üçün məcburi qüvvəyə malik deyil. Hakim məhkəmə təcrübəsindən fərqli qərar da qəbul edə bilər. Məsələn, onun ixtiyarı çatır ki, yaranmış məhkəmə təcrübəsi qanuna zidd olduuu hallarda, başqa qərar çıxartsın. Yaranmış məhkəmə təcrübəsinin mülki hüququn mənbəyi olmamasına baxmayaraq, o, böyük əhəmiyyətə və rola malikdir. Məhkəmə təcrübəsi cəmiyyətdə hüquq qaydasının və qanunçuluğun təmin edilməsinə xidmət edir. Məhz onun köməkliyi və vasitəsi ilə mülki hüquq normaları bir (eyni) cür qaydada başa düşülür və tətbiq edilir.

Mülki hüquq elmini Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ mənbə növü kimi qəbul etmir. Xaricdə mülki hüquq elmini **mülki hüquq doktrinası və ya sivilistika doktrinası** adlandırmaq dəb və adət halını almışdır. Sivilistika doktrinası hüquq elmlərinin bir sahəsi olub, mülki hüquq hadisələri (hüquq normaları, mülki hüquq münasibətləri, hüquqi faktlar, mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlər və s.) haqqında anlayışla-

rın, müddələrin və nəticələrin – biliklərin sistemidir. Bu cür biliklər hüquq normalarının (mülki qanunvericiliyin) doktrinal (elmi) təfsiri (izahı) nəticəsində yaranır. **Doktrinal (elmi) təfsir** qeyri-rəsmi təfsirin mühüm növüdür. Bu cür təfsir sivilist alimlər, praktiki işçilər (hüquqşünaslar), xüsusi elmi tədqiqat müəssisələri tərəfindən mülki qanunvericiliyə verilən şərhlərdə, elmi əsərlərdə, monoqrafiyalarda, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, mühazirə kurslarında, məqalələrdə, mühazirə və çıxışlarda əmələ gəlir.

Qədim Romada hüquqşünaslarının fəaliyyəti hüququn mənbəyi hesab olunurdu. Qanunları şərh etməklə Roma hüquqşünasları ayrı-ayrı normalara müəyyən məna verirdilər. Bu cür fəaliyyətlə onlar həqiqətən faktiki olaraq məcburi qüvvəyə malik olan hüquq norması yaradırdılar. Qədim Roma hüquqşünaslarının fəaliyyətinin əsl məqsədi qüvvədə olan hüquq normalarının tətbiqinə kömək etməkdən ibarət idi. Həmin fəaliyyət əslində hüquq yaradıcılığının müstəqil forması sayılırdı. Roma hüquqşünaslarının hüquq norması yaratmaq özrə fəaliyyəti formal cəhətdən də etiraf edildi. Beləliklə, qədim Romada mahir hüquq bilicilərinin yaradıcı fəaliyyəti (responsa prudentium) normativ, hüquqyaradıcı xarakterə malik olub, məcburi davranış qaydası müəyyən edirdi və bununla hüququn mənbə növü rolunu oynayırdı.

Roman-german hüquq ailəsində doktrina hüququn mənbə növlərindən biri hesab edilir. Presedent kimi doktrina da hüququn formal mənbəyi kimi tanınmır. O, faktiki və real olaraq mövcud olan hüquq mənbəyi kimi qəbul edilir. İngilis-amerikan hüquq ailəsində də hüquq doktrinası hüququn mənbəyi kimi mühüm rol oynayır.

Beləliklə, **sivilistika doktrinası bizim ölkədə mülki hüququn mənbəyi hesab edilmir**. Onun məcburi qüvvəsi yoxdur. O, ümumməcburi davranış qaydası müəyyən etmir. Lakin onun verdiyi biliklər qanunun, digər normativ aktların mənasının dərin və hərtərəfli başa düşülməsinə kömək edir. Hüquq normalarının təcrübədə dəqiq və dözgün tətbiq edilməsində mülki hüquq doktrinasının müəyyən etdiyi hüquqi konsepsiyalar və müddəalar böyük əhəmiyyətə malik olur. Sivilist fikir çox vaxt müşkül, çətin və qəliz işlərin dözgün həll edilməsində təcrübə işçilərin və hüquqtəbiiqetmə orqanlarının köməyinə gəlir.

Əqdlərin bir növü olan mülki-hüquqi müqavilələri (məsələn, müxtəlif cür təsis müqavilələrini və s.) Azərbaycan Respublikasının hüquq doktrinası mənbə növü kimi qəbul etmir və tanımır. Ona görə ki, həmin müqavilələr ümumməcburi davranış qaydaları (hüquq norması) müəyyən etməyərək, **fərdi-birdəfəlik və lokal xarakterə malikdir**. Mülki-hüquqi müqavilələr dedikdə, iki və ya daha çox tərəfin mülki hüquq və vəzifələrinin yaranmasına, dəyişməsinə, yaxud xitam edilməsinə yönəldilmiş sazişi başa düşülür. Onlar iqtisadi mübadilə münasibətlərinin hüquqi formasıdır. Bazar təsərrüfatı şəraitində müqavilə hüquqi konstruksiyası iqtisadi əlaqələri nizama salmağın ən əsas üsullarından biridir. O, təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etməyin nisbətən daha səmərəli vasitəsidir. Müqavilə, onu bağlayan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr müəyyən edir, həmin tərəflər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. O, hər iki tərəf üçün ümumi məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Təsədüfi deyildir ki, Fransa Mülki Məcəlləsinin 1134-cü maddəsinin 1-ci hissəsi qanuni əsaslarla bağlanmış müqaviləni (sazişi) onu bağlayanlar üçün qanun hesab edir. Beləliklə, müqavilələr mülki hüququn mənbəyi olmasa da, o, tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərini təşkil etməyin ən effektiv üsulu kimi çıxış edir.

Əqdlərin növü kimi müqavilələrdən fərqli olaraq, **normativ məzmunlu (normativ) müqavilələr hüququn mənbə növlərindən** biri hesab edilir. Bu cür müqavilələr ümumi xarakterli məcburi davranış qaydası (hüquq norması) müəyyən edir. Normativ müqavilələr konstitusiya, əmək, mülki və beynəlxalq hüquq sahələrində getdikcə daha geniş surətdə yayılmaqdadır. Onlara misal olaraq RF-in subyektləri ilə federal hakimiyyət arasında bağlanan Federativ müqaviləni (o, konstitusiya hüququnun mənbəyidir), müəssisələrdə bağlanan kollektiv müqaviləni (o, əmək hüququnun mənbəyidir), beynəlxalq müqaviləni (o, mülki hüququn, beynəlxalq ümumi və ya beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi ola bilər) göstərmək olar.

Fərdi aktlar mülki hüququn mənbə növü kimi qəbul edilmir. Bu aktlar nisbətən tipik, kütləvi, sosial cəhətdən əhəmiyyətli münasibətləri yox, yalnız konkret münasibətləri tənzimləyir. Onlar ümumməcburi davranış qaydaları (hüquq normaları) müəyyən etmir. Həmin aktlar yalnız onu bağlayan tərəflər üçün məcburidir. Fərdi aktlara lokal aktlar da deyilir. Bu cür aktlara müxtəlif cür hüquqi şəxslərin (məsələn, səhmdar cəmiyyətlərinin, istehsal kooperativlərinin, məhdud məsuliyyətli müəssisələrin və s.) nizamnamələrini misal göstərmək olar. Onlar konkret qarşılıqlı münasibətləri tənzimləsə də, mülki hüququn mənbə növü kimi çıxış etmir. Fərdi hüquqi aktlar konkret hüquq subyektlərinə aid olur. Onlar birdəfəlik tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur, müəyyən şəxslərə şamil olunur. Bu cür aktlar konkret hüquq və ya vəzifənin realizə edilməsi ilə öz qüvvəsini itirir. Hüquq normalarından fərqli olaraq fərdi aktlar konkret şəxslərə və konkret həyatı hallara aid olur. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna borc müqaviləsi əsasında borc pul verir. Müddət başa çatdıqda qonşu borcu qaytarmır. Vətəndaş məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə borcun məcburi surətdə qaytarılması barədə qərar qəbul edir. Bu fərdi akt olub, hüququn mənbəyi sayılmır.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar, gəldiyimiz nəticələr Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun mənbə növlərini dəqiq olaraq müəyyən etməyə imkan verir. Onlara aiddir:

- normativ hüquqi aktlar (mülki qanunvericilik);
- əmlak dövrüyyə adətləri;
- beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri;
- beynəlxalq dövlətlərarası müqavilələr (konvensiyalar).

3. Mülki qanunvericiliyin anlayışı və xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun əsas və başlıca mənbə növü normativ hüquqi aktlardır. Bu, roman-german hüquq ailəsi ənənələrinə uyuyundur. Normativ hüquqi aktlar (enacted law) bu ailə ölkələrində hüququn ilkin və birinci dərəcəli mənbə növü hesab edilir. Qərb hüquq ədəbiyyatında çox vaxt onları **yazılı aktlar** və ya **formal aktlar** və yaxud **sözün geniş mənasında qanunlar** (qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilən qanunlar, reqlament aktları, ordonanslar, hökumət dekretləri, prezident dekretləri və s.), **yazılı hüquq** (dövlətin qanunvericilik aktlarında formulə edilən hüquq qaydaları və normaları) adlandırırlar.

Normativ hüquqi aktlar ingilis-amerikan hüquq ailəsi ölkələrində də geniş surətdə inkişaf edir. Bu ölkələrdə presedentlərdən sonra əsas yeri qanunlar və digər normativ aktlar tutur. Onların məcmusuna «Statute law», yəni statut hüququ (latınca statuo - qərara alıram) deyilir. Normativ aktlar Roma hüququnda hüququn mənbəyi hesab olunurdu. Yustinianın institusiyalarında o, yazılı hüquq (ius scriptum) adı altında nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun mənbə növü rolunda çıxış edən normativ hüquqi aktlar mülki qanunvericilik kateqoriyası ilə əhatə olunur. **Mülki qanunvericilik dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən, mülki hüquq normaları yaradan, dəyişdirən, yaxud da ki ləğv edən bütün normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür.** O, mülki hüququn bütün mənbə növlərini yox, onun yalnız normativ hüquqi aktlar adlı növünü – hissəsini özündə birləşdirir. Bu, o deməkdir ki, mülki hüququn adətlər, beynəlxalq müqavilələr kimi növləri mülki qanunvericilik kateqoriyasına şamil edilmir. Bu, mülki qanunvericiliyi mülki hüquqdan fərqləndirməyə imkan verən xüsusiyyətlərdən biridir.

Əgər mülki hüquq sahəsi hüquq normalarının sistemi və birləşməsidirsə, **mülki qanunvericilik normativ hüquqi aktların məcmusudur.** O normativ aktların ki, mülki hüquq normaları həmin aktlarda öz rəsmi ifadəsini tapır. Ədəbiyyatda «mülki hüquq» termininin bəzən «normativ aktların sistemi kimi mülki qanunvericilik» mənasını bildirməsi fikri irəli sürülür. Lakin hüquq sahəsi olan mülki hüquq və mülki qanunvericilik kimi iki məsələ identik (eynimənalı) və sinonim anlayışlar deyildir. Bunları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Mülki qanunvericiliyi mülki hüquq sahəsindən fərqləndirən əsas və başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, **o, kompleks və qarışıq xarakterə malikdir.** Bu, o deməkdir ki, mülki qanunvericiliyə daxil olan bir çox normativ aktlar özündə eyni zamanda həm də müxtəlif hüquq sahələrinin (məsələn, konstitusiya hüququnun, inzibati hüququn, maliyyə hüququnun, ekologiya hüququnun və s.) normalarını əks etdirir. Məsələn, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Sığorta haqqında», «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» və digər normativ aktlarda mülki hüquq normalarından əlavə, konstitusiya, inzibati, maliyyə və s. hüquq normalarına da rast gəlmək olar. Deməli, hər hansı bir normativ aktda öz hüquqi təbiətinə görə bir-birindən fərqlənən mülki, cinayət, konstitusiya, ekologiya və digər hüquq normaları müvcud ola bilər. Ona görə də eyni bir akt həm mülki qanunvericiliyə, həm maliyyə qanunvericiliyinə, həm inzibati qanunvericiliyə və s. daxil ola bilər. Bu isə təsadüfi deyildir. Axı, normativ hüquqi akt qəbul edərkən, səlahiyyətli dövlət orqanını maraqlandıran əsas cəhət müəyyən etdiyi ümum-məcburi davranış qaydasının (hüquq normasının) hüquqi təbiəti yox, onun mahiyyətidir. Belə təsəvvür yaranır ki, mülki qanunvericiliyə həm mülki-hüquqi yönümlü, həm də qeyri-mülki hüquqi yönümlü normativ aktlar daxildir. Bu isə onu göstərir ki, mülki qanunvericilik, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kompleks (qarışıq) xarakterə malikdir. Həmin sözləri hüquq sahəsi kimi mülki hüquq haqqında demək olmaz. Belə ki, **mülki hüquq sahəsinin, ümumiyyətlə, hər hansı bir hüquq sahəsinin kompleks təbiətli olmasından danışmaq qeyri-rasional fikir yürütmək deməkdir.**

Göründüyü kimi, mülki qanunvericiliyə daxil olan eyni bir normativ akt öz məzmununa görə müxtəlif olan ictimai münasibətləri (maliyyə, inzibati, əmək və digər münasibətləri) də tənzimləyə bilər. Bu, onunla izah olunur ki, eyni bir normativ aktla bir ictimai münasibəti deyil, bütöv münasibətlər qrupunu tənzimləmək lazım gəlir. Ona görə də **bu normativ aktların vahid hüquqi nizamasalma predmeti və metodu yoxdur. Mülki hüquq sahəsi isə eyni növlü ictimai münasibətləri nizama salır.** Onun vahid nizamasalma predmeti və metodu vardır. Mülki hüquq sahəsinin ibarət olduğu hüquq normaları müxtəlif ictimai münasibətləri yox, eyni növ, həmcins münasibətləri nizama salır. Mülki hüquq sahəsi ilə mülki qanunvericilik arasındakı nisbət fəlsəfi kateqoriyalar olan məzmun və forma kimidir. Əgər mülki hüquq sahəsi məzmundursa, onda mülki qanunvericilik onun formasıdır. Mülki qanunvericilik mülki hüququn xaricən müvcud olma, təzahür etmə, ifadə olunma formasıdır.

Mülki qanunvericiliyin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onda nəzərdə tutulan **dispozitiv normaların xüsusi çəkisi imperativ normalardan çoxdur.** Dispozitiv normalar odur ki, bu normalar subyektlərə mümkün

olan davranış variantlarından birini seçmək, aralarındakı münasibətləri qanuni vasitələr çərçivəsində öz istədikləri kimi tənzimləmək şansı verir. Bu normalar mülki hüquq subyektlərinə imkan verir ki, onlar hüquq normasında nəzərdə tutulmuş davranış alternativini özləri seçsinlər, aralarındakı qarşılıqlı hüquq və vəzifələr haqqında özləri razılığa gəlsinlər. Əgər bunu etməsələr, onda onlar müəyyənləşdirilmiş məcburi davranış qaydasına əməl etməyə borcludurlar. Dispozitiv normalar müqavilə münasibətlərinin tənzimlənməsində üstünlüyə malikdir. Beləliklə, dispozitiv normaların vasitəsi ilə subyekt onun üçün sərfəli olan davranış variantını seçmək imkanı əldə edir.

Imperativ normalar qəti formada məcburi göstəriş ifadə edir. Mülki hüquq subyektinin bu göstərişindən kənara çıxmağa ixtiyarı çatmır. Hər hansı kənara çıxma halı yolverilməzdir. Imperativ normalar subyektin davranışını konkret və dəqiq olaraq müəyyən edir.

Hər bir mülki-hüquqi hadisə kimi mülki qanunvericilik də müəyyən bir funksiya (vəzifə) yerinə yetirir. Onun iki cür əsas funksiyası fərqləndirilir: tənzimləyici funksiya; qoruyucu funksiya. **Mülki qanunvericiliyin tənzimləmək funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, subyektlərin hüquqi vəziyyətini, mülki hüquqların əmələ gəlməsi əsaslarını və həyata keçirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir, əmlak münasibətlərini və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Mülki hüquq subyektlərinin hüquqlarını və qanuni mənafelərini, fiziki şəxslərin şərəfini, ləyaqətini, işgözar nüfuzunu və s. müdafiə etmək isə **onun qoruyucu funksiyasının** əsas mahiyyəti təşkil edir.

§ 2. Mülki qanunvericiliyin tərkibi

1. Mülki qanunvericiliyin sistemi anlayışı

Qeyd etdik ki, ənənəvi olaraq mülki qanunvericilik kateqoriyası özündə mülki hüquq normaları nəzərdə tutan bütün normativ hüquqi aktların məcmusunu ifadə edir. Bu aktlar bir-biri ilə qarma-qarışıq, xaotik, nizamsız və qaydasız halda birləşməmişdir. Nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onlar müəyyən bir sistem halında yerləşir və dözlülür. Söhbət normativ hüquqi aktların müəyyən ardıcılıqla birləşməsindən gedir. Ardıcılıq normativ aktın hüquqi qüvvəsi ilə müəyyən edilir: əvvəlcə hüquqi qüvvəsi nisbətən yüksək olan normativ akt yerləşir. Sonra isə bunun ardınca hüquqi qüvvəsi nisbətən aşağı olan normativ aktlar dözlənir. Özü də bu aktlar daxili vəhdətdə olub, bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Dediklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, müəyyən ardıcılıqla dözlənən normativ hüquqi aktlardan mülki qanunvericilik sistemi formalaşır və yaranır.

Mülki qanunvericiliyin sistemi dedikdə, özündə mülki hüquq normaları əks etdirən normativ hüquqi aktların onların malik olduğu hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq müəyyən ardıcılıqla yerləşməsi və dözlənməsi başa düşülür. Bu sistemin tərkibinə müxtəlif cür normativ aktlar daxildir. Onları əsasən iki yerə bölmək olar: qanunlar; qanun qüvvəli aktlar. Buraya həm qanunverici (nümayəndəli), həm də icra hakimiyyəti orqanlarının hüquqi aktları daxildir. **Mülki hüququn adətlər və beynəlxalq müqavilə kimi mənbə növləri mülki qanunvericilik sisteminə daxil edilmir.**

Mülki qanunvericilik sistemi və ona daxil olan normativ hüquqi aktlar Konstitusiyanın normaları ilə müəyyən edilir (148-ci maddə). Bu normalar Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktların dairəsini nəzərdə tutur. Buna uyğun olaraq ölkə qanunvericilik sisteminin bir hissəsi olan mülki qanunvericilik sisteminin tərkibini müəyyənləşdirə bilərik. Söhbət mülki qanunvericilik sisteminə şamil edilən normativ aktlardan gedir.

- Konstitusiya;
- referendumla qəbul edilmiş aktlar;
- qanunlar;
- fərmanlar;
- Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Belə təsəvvür yaranır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericilik sistemi yalnız normativ hüquqi aktlardan — qanunlardan və qanunqüvvəli aktlardan ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, qeyri-normativ aktlar qanunvericilik sisteminə aid oluna bilməz. Normativ xarakterli aktlar isə (Konstitusiya Məhkəməsinin müvafiq qərarları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, Milli Bankın qərarları) mülki qanunvericilik sisteminə daxil edilir. Ona görə ki, bu cür aktlar normativ təbiətə malik olub, mülki hüquq norması müəyyən edir, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Onların göstərişləri ümumməcburi xarakter daşıyır.

Göründüyü kimi, Milli Məclisin qərarları da mülki qanunvericilik sisteminə aid edilmir. Lakin qanunun göstərişini hərfi mənada təfsir etmək olmaz. Belə ki, Milli Məclisin müvafiq qərarları normativ hüquqi aktın üç əsas əlamətinə uyğun gəldikdə və cavab verdikdə, mülki qanunvericilik sisteminə daxil ola bilər. Bu əlamətlərə aiddir: hüquq norması müəyyən etməsi, dəyişdirilməsi və ya xitam etməsi; onun göstərişlərinin ümumi xarakterə malik olması; dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulması. Biz, elə hesab edirik ki, Milli Məclisin bu üç

əlamətə cavab verən qərarları mülki qanunvericilik sisteminə şamil oluna və bununla mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Mülki qanunvericiliyin sistemi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. **Ən birinci xüsusiyyət** odur ki, **mülki qanunvericilik sistemi subordinasiya və iyerarxiya prinsipi əsasında qurulur**. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mülki qanunvericilik sistemində əvvəlcə daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan normativ hüquqi akt yerləşir, sonra isə bunun ardınca həmin akta nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəsi olan digər normativ hüquqi akt gəlir və yer tutur. Belə ki, əvvəlcə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiyaya yerləşir, sonra Konstitusiyaya nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəyə malik olan referendumla qəbul edilmiş aktlar gəlir, daha sonra ardıcılıqla aşağı hüquqi qüvvəyə malik olan digər normativ hüquqi aktlar (qanunlar, fərmanlar və s.) dözlənir. Bu, onu ifadə edir ki, mülki qanunvericilik sistemində **normativ hüquqi aktlar özlərinin hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq yer tuturlar**. Normativ aktın hüquqi qüvvəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun bu sistemdə tutduğu yer də bir o qədər yuxarı olacaqdır.

İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, **mülki qanunvericilik sistemində aşağı yer tutan normativ hüquqi akt özündən yuxarı yer tutan normativ hüquqi akta uyğun gəlməlidir**. Belə ki, qanunlar Konstitusiyaya, fərmanlar Konstitusiyaya və qanunlara, Nazirlər Kabinetinin qərarları Konstitusiyaya, qanunlara və fərmanlara və s. zidd olmamalıdır. Normativ hüquqi aktlar tətbiq edilərkən əgər, müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olan aktlar bir-birinə zidd gələrsə və uyğun olmazsa, onda daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan akt tətbiq olunur.

Üçüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, **mülki qanunvericiliyin sistemi obyektiv yox, subyektiv xarakterə malikdir**. O, qanunvericinin (hüquqyaratma orqanının) iradəsindən asılıdır. Mülki qanunvericilik sistemi qanunvericinin (hüquqyaratma orqanının) «məhsuludur», «bəhrəsidir», necə deyirlər, «yetişdirməsidir». Bu xüsusiyyəti ilə mülki qanunvericilik sistemi hüquq sahəsi kimi mülki hüququn sistemindən fərqlənir. Bildiyimiz kimi, mülki hüququn sistemi ictimai həyatın ümumi qanunauyğunluqları əsasında formalaşaraq obyektiv xarakter daşıyır. O, qanunvericinin iradəsi və mülahizələri əsasında deyil, obyektiv gerçəklik əsasında qurulur. Hüquqyaratma orqanının (qanunvericinin) iradəsindən asılı olmayaraq mülki hüquq normaları obyektiv surətdə müəyyən normalar qrupunda birləşir və dözlənir. Lakin bu, o demək deyildir ki, burada qanunverici mütləq dərəcədə tamamilə iradəsizdir. Hüquq normaları onların subyektiv, şüurlu və iradəvi fəaliyyətinin məhsuludur. Lakin buna baxmayaraq prinsip etibarilə mülki hüququn sistemi qanunvericinin (hüquqyaratma orqanlarının) iradəsindən asılı deyil. Bu sistem qanunvericinin özbaşına hərəkəti nəticəsində qurula bilməz. Mülki hüququn sistemi cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə şərtlənir.

Fəlsəfi planda mülki hüququn sistemi ilə mülki qanunvericilik arasında nisbət forma və məzmun kimidir. Mülki hüquq sistemi əgər mülki hüquq sahəsinin məzmununu ifadə edərsə, mülki qanunvericilik sistemi onun formasını əks etdirir. Mülki hüququn sistemi mülki hüququn bu sahə ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gələn daxili strukturudur. **Mülki qanunvericilik sistemi isə mülki hüququn xarici ifadə forması, özü də onu dərk etməyə imkan verən obyektiv (maddi obyekt) formasıdır**. O, obyektiv olaraq mövcud olan mülki hüququn strukturunun xarici ifadə formasıdır.

Mülki hüquq sisteminin ilkin elementi mülki hüquq normasıdır. Mülki qanunvericilik sisteminin ilkin elementi isə normativ hüquqi aktdır. Bu akt isə maddələrdən təşkil edilmişdir. Əgər hüquq norması mülki hüququn məzmununa aid edilirsə, normativ aktın maddəsi mülki hüququn xarici ifadə forması hesab olunur. Hüquq norması isə bəzi hallarda normativ aktın maddəsi ilə uyğun gəlmir.

Mülki qanunvericilik sistemi öz şaquli strukturuna görə mülki hüququn şaquli strukturundan fərqlənir. Belə ki, mülki qanunvericilik sisteminin şaquli strukturu normativ hüquqi aktların hüquqi qüvvəsinə uyğun olaraq qurulur. Mülki hüququn sisteminin şaquli strukturu isə belədir: mülki hüquq normaları, hüquq institutları və yarımsahələr.

Mülki hüququn sistemi ilə mülki qanunvericilik sistemi müstəqil kateqoriyalar olsa da, onlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Onlar mülki hüquq adlı eyni bir hadisənin (mülki hüquq sahəsinin) iki tərəfi və aspektidir: biri onun məzmunu, digəri isə formasıdır. Fəlsəfə elmi öyrədir ki, dünyada müxtəlif formalarda təzahür etməyən, ifadə olunmayan məzmun yoxdur. Dünyada həm də elə forma da mövcud deyil ki, o, özündə məzmun haqqında bu və ya digər məlumat verməsin. Formasız məzmun yoxdur. Forma məzmunun dərk olunması üçün zəruridir. Buna görə də deyə bilərik ki, mülki hüquq mülki qanunvericilik olmadan mövcud ola bilməz. Mülki qanunvericilik isə sözün geniş mənasında mülki hüquq deməkdir.

Bununla belə, mülki qanunvericilik sistemi «mülki hüquq elminin (sivilistika elminin) sistemi» və «mülki hüquq tədris kursunun (tədris fənninin) sistemi» ilə üst-üstə düşmür. Mülki hüquq elminin sistemi, habelə mülki hüquq tədris kursu (tədris fənni) elə bölmələr tanıyır ki, mülki qanunvericilik sistemində bu cür bölmələr yoxdur və ola da bilməz. Məsələn, mülki hüququn anlayışı, mülki hüququn mənbələri, mülki hüquq münasibətləri və digər bölmələr mülki qanunvericilik sistemində nəzərdə tutulmur.

Mülki qanunvericilik sisteminin həm nəzəri, həm də mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Ələlxüsus da normativ hüquqi aktların tətbiqi zamanı bu sistem vacib rol oynayır. Belə ki, hüquqtətbiqetmə təcrübəsində eyni cür məsələni bir-birindən fərqli qaydada həll edən, biri digəri ilə ziddiyyət təşkil edən müxtəlif normativ aktlara rast gəlinir. Qanunvericilik texnikasının qeyri-mükəmməl, mülki qanunvericilik aktlarının çoxsaylı olduğu bir şəraitdə bu cür hallarla qarşılaşmaq mümkündür. Onda belə bir sual meydana çıxır: müvafiq hüquqi məsələyə aralarında ziddiyyət olan iki müxtəlif normativ hüquqi aktdan hansı tətbiq ediləcəkdir? Bu cür halda mülki qanunvericilik sistemi bizim köməyimizə gəlir. Belə ki, dərhal bu sistemə bir daha diqqət və nəzər yetirmək lazımdır. Göstərilən məqamda həmin məsələni düzgün həll etmək üçün mülki qanunvericilik sisteminə şaquli istiqamətdə daha yuxarıda yer tutan normativ hüquqi aktdan istifadə olunacaqdır. Ona görə ki, yuxarıda yer tutan normativ akt özündən sonra gələn akta nisbətən daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

2. Qanunlar (qanunvericilik aktları) mülki qanunvericilik sisteminin əsas tərkib hissəsi (elementi) kimi

Qanun müasir qabaqcıl, mütərəqqi, demokratik və inkişaf etmiş dövlətlərin əsas və başlıca normativ hüquqi aktıdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində tanınmış rus sivilist alimi G.F.Şerşeneviç yazırdı ki, indiki vaxtda bütün sivil xalqların hamısı hüququn mənbəyi (formas) kimi qanuna üstünlük verirlər. Qanun hüququn digər mənbələrini (formalarını) tamamilə arxa plana keçirmişdir. Normal cəmiyyətin hamı üçün məcburi olan davranış qaydası yaratmaq imkanı məhz qanunvericilik fəaliyyətində ifadə olunur. K.Marks belə hesab edirdi ki, qanunlar külliyyəti azadlıq bibliyasıdır.

Qədim Roma hüququ qanunları (leges) hüququn əsas mənbəyi hesab edirdi. O, yazılı hüququn əsası sayılırdı. Roma tarixçisi Tit Livi XII cədvəl qanunlarını bütün ümumi və xüsusi hüququn mənbəyi sayırdı.

Həyatın sonrakı inkişafı hüququn mənbə növləri arasında qanunları birinci yerə çıxardı.

Qanunlar roman-german hüquq ailəsi ölkələrində hüququn əsas və mühüm mənbə növü kimi tanınır. Onlar normativ aktların başında durur. Həmin ölkələrdə «yazılı hüquq» normaları müəyyən iyerarxiya sistemi halında birləşir. Daha doğrusu, qanunlar bütün roman-german hüquq ailəsinin «skeletini», həmin ailəyə daxil olan bütün ölkələrin milli qanunvericiliyinin əsasını və bünövrəsini təşkil edir.

İngilis-amerikan hüquq ailəsi ölkələrində, presedentlə bərabər, qanunlar hüququn əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Onlar hüququn mənbələri arasında vacib yer tutur. İngiltərə və Kanadada onları statut (statute), digər əksər ölkələrdə isə sadəcə olaraq qanun adlandırırlar.

Azərbaycan Respublikasında qanunlar vacib normativ hüquqi akt kimi mülki qanunvericilik sisteminə başlıca və əsas yer tuturlar. Onların bu sistemdə aparıcı rola malik olması bir sıra amillərlə bağlıdır. Birincisi, **qanunlar yalnız qanunverici (nümayəndəli) dövlət hakimiyyət orqanı (Milli Məclis) tərəfindən qəbul edilir**. Onlar bilavasitə xalq tərəfindən referendum qaydasında da qəbul edilə bilər. Başqa bir orqanın qanun qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur.

İkincisi, **qanunlar yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir**. Bütün digər normativ aktlar qanunlara zidd olmamalıdır. Qanunu qəbul edən orqandan savayı, digər hər hansı orqanın onu ləğv etmək və ya dəyişdirmək ixtiyarı yoxdur.

Üçüncüsü, **qanunlar ictimai həyatın əsas, ən mühüm məsələləri özrə qəbul edilir**. Onlar cəmiyyətin nisbətən daha vacib sahələrini tənzimləyir. Qanunlar elə məsələləri qaydaya salır ki, bu məsələlər vətəndaşların və hüquqi şəxslərin maraq və mənafeləri ilə bilavasitə bağlı olur. Mülki-hüquqi xarakterli və yönümlü qanunlar əmlak dövryyəsi iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini, əsas hüquq və vəzifələrini, onların əmələ gəlməsi əsaslarını, mülki hüquqların müdafiəsi qaydasını və digər məsələləri nizama salır.

Dördüncüsü, **qanunlar özündə əsas və başlanıç xarakterli hüquq normalarını birləşdirir**. Bütün digər hüquqi aktlar qanun normalarını (normativ göstərişləri) detallaşdırır və konkretləşdirir.

Beşincisi, **qanunlar xüsusi prosessual qaydada qəbul edilir**. Daha doğrusu, onlar xüsusi qanunvericilik qaydasında qəbul olunur. Qanunların qəbul edilməsi bir neçə mərhələni əhatə edir ki, bu mərhələlər bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır.

Beləliklə, **qanun dedikdə, ali qanunverici (nümayəndəli) dövlət hakimiyyət orqanı tərəfindən xüsusi qaydada qəbul edilən elə bir normativ hüquqi akt başa düşülür ki, o, yüksək hüquqi qüvvəyə malik olub, daha vacib ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlir**. Qanunlar ictimai həyatın ən mühüm cəhətlərini nizama salan hüquq normalarını özündə əks etdirir. Onların vasitəsi və köməyi ilə mülki hüquq normalarının əsas massivi və kütləsi yaranır.

Qanunlar müxtəlifdir. Onları ayrı-ayrı meyarlar və əlamətlərə görə (hüquqyaratma subyekti, qüvvədə olduğu ərazi, aid olduğu şəxslər və digər əsaslara görə) təsnifləşdirmək olar. **Mülki qanunvericilik sisteminə malik olduğu əhəmiyyətə görə** qanunların təsnifi xüsusi maraq doğurur. Bu əsasa və meyarla görə qanunların iki növü fərqləndirilir: konstitusiya qanunları; adi qanunlar. **Konstitusiya qanunları** dövlət və ictimai quruluşun əsasla-

rını, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Məsələn, «Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında» 23 sentyabr 1989-cu il tarixli qanun Konstitusiyaya qanununa misal ola bilər. Bu qanunda mülki hüququn subyektlərindən biri olan dövlətin mülkiyyət hüququna aid normalar əks olunur. «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Konstitusiyaya aktını da bu qanuna şamil etmək olar. Bu qanunda mülki hüququn əsas anlayışlarından biri olan mülkiyyət münasibətlərinə toxunan xeyli hüquq normaları vardır: mülkiyyətin dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və kollektiv mülkiyyət kimi növləri vardır; xüsusi və kollektiv mülkiyyətə qanunla icazə və təminat verilir; xüsusi və kollektiv mülkiyyət məcburi surətdə özgəninkiləşdirilə bilməz; əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir; bütün təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına (dövlətə) məxsusdur.

Konstitusiyaya qanunları arasında Konstitusiyaya (latınca *contitutio* — quruluş, təsisat) vacib yer tutur. O, dövlətin ən mühüm normativ aktı, əsas qanundur. Konstitusiyaya xalqın iradəsini əks etdirir, ictimai quruluşun və dövlət quruluşunun əsaslarını təsbit edir. O, ali hüquqi qüvvəyə malik olub, bütün cari qanunvericiliyin normativ bazasını təşkil edir. Bu, o deməkdir ki, bütün normativ hüquqi aktlara, o cümlədən qanunlara nisbətən Konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəsi vardır, cari qanunvericiliyin bütün normaları və institutları konstitusiyaya normalarına və institutlarına uyğun olmalıdır. Normativ hüquqi aktların bütün sistemi Konstitusiyaya qaydaları əsasında qurulur.

Mülki qanunvericilik Konstitusiyaya əsaslanır (MM-in 2-ci maddəsinin 1-ci bəndi). O, müvcud qanunvericiliyin bütün sisteminin, o cümlədən mülki qanunvericilik sisteminin başında durur.

Konstitusiyaya bütün hüquq sahələrinin əsası və mənbəyidir. O, özündə müxtəlif hüquq sahələrinin — konstitusiyaya, inzibati, maliyyə, cinayət, əmək və digər sahələrin normalarını birləşdirir. Bunların arasında mülki hüquq normalarına da rast gəlmək mümkündür. Konstitusiyada mülki-hüquqi tənzimləmə üçün böyük əhəmiyyətə malik olan normalar vardır.

Konstitusiyaya normaları, hər şeydən əvvəl, mülkiyyət hüququnun forma və məzmununu müəyyən edir. Onun 13-cü, 29-cu maddələri mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsi əqli mülkiyyət münasibətlərinə aid vacib müddəa ifadə edir. Onun şəxsi qeyri-maddi nemətlər hüququ (yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, şəxsi-ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ, sələmliliyin qorunması hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ və s.) ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri (yəni əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini) qaydaya salan normaları prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Burada mülki hüquq qabiliyyətinin (əmlaka malik olma, əmlakdan istifadə etmə, əmlakı vərəsəlik öyrə vermə, əqli mülkiyyət obyektlərinin müəllifi olmaq, özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət, iş və yaşayış yeri seçmək və s. hüquqlara malik olma qabiliyyətini) müəyyən edən normalara rast gəlmək olur. Konstitusiyanın 68-ci maddəsi delikt məsuliyyətinin, yəni zərər vurmaqla bağlı yaranan mülki hüquq məsuliyyətinin əsaslarını nəzərdə tutur. Onun 59-cu maddəsi azad sahibkarlıq hüququnu təsbit edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktlar sistemində, o cümlədən mülki qanunvericilik sistemində Konstitusiyaya mühüm və vacib yer tutur. Bu, roman-german hüquq ailəsi ölkələrində yaranan ənənəyə uyundur. Belə ki, həmin ölkələrin iyerarxiya prinsipinə əsaslanan normativ aktlar sistemində Konstitusiyaya və Konstitusiyaya qanunları ən yuxarı pillədə dayanır.

Adi qanunlar odur ki, onlar Konstitusiyaya qanunlarının əsasında və həmin qanunların icrası üçün qəbul edilir, ictimai həyatın müəyyən və məhdud sahələrini tənzimləyir. Bu cür qanunlar **cari qanunvericiliyi** təşkil edir. Ona görə də həmin qanunları çox vaxt **cari qanunlar** da adlandırırlar. Adi qanunlar ölkənin iqtisadi, ictimai, mədəni və s. həyatının müxtəlif tərəflərini və cəhətlərini qaydaya salır. Əsasən kompleks xarakterə malik olan həmin qanunlarda, adətən, mülki hüquq normaları, hətta mülki hüquq institutları formulə edilir. Bu qanunlara «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «İcarə haqqında», «Torpaq icarəsi haqqında», «Qiymətli kağızlar haqqında», «Torpaq islahatının əsasları haqqında», «Sığorta haqqında», «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında», «Patent haqqında», «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında», «Əmtəə nişanları və joğrafi göstəricilər haqqında» və digərlərini misal çəkə bilərik. Həmin qanunlar Konstitusiyaya müddəalarını konkretləşdirir. Bu qanunların əksəriyyəti xüsusi qanunlar hesab edilir. **Xüsusi qanunlar** mülki hüququn predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin ayrıca növlərini nizama salır. Məsələn, «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanun elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. «Patent haqqında» qanun ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. «İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun istehlakçı vətəndaşlara mal satılması, iş görülməsi, xidmət göstərilməsi öyrə sahibkarlıq münasibətlərinin geniş sahəsini nizama salır. «Sığorta haqqında» qanun

sığorta münasibətlərini qaydaya salır.

Özvi qanunlar cari (adi) qanunların xüsusi xarakterli yarım növü hesab edilir. Onlara **məcəllələşdirilmiş qanunlar** da deyilir. **Özvi (məcəllələşdirilmiş) qanunlar** dedikdə, hüquqi cəhətdən tam, daxilən uyğun gələn elə qanunlar başa düşülür ki, həmin qanunlar ictimai həyatın müəyyən sahəsini kompleks surətdə tənzimləmək məqsədinə xidmət edir. Bu cür qanunlara misal olaraq Mülki Məcəlləni göstərmək olar. Özvi qanunlar normativ ümumiləşdirmənin yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir.

3. Mülki Məcəllə

Mülki Məcəllə məcəllələşdirilmiş qanun kimi mülki qanunvericilikdə xüsusi mövqeyə malikdir. Sahəvi məcəllələşdirilmiş normativ akt olan Mülki Məcəllə mülki qanunvericilik sistemində mərkəzi yer tutur. O, öz əhəmiyyətinə görə Konstitusiyadan sonra ikinci qanunvericilik aktıdır, ölkənin iqtisadi Konstitusiyasıdır, hamı üçün qanundur. Professor K.Larens yazır ki, mülki hüquq sahəsində və ümumiyyətlə, xüsusi hüquq sahəsində Mülki Məcəllə hüququn vacib mənbəyi hesab edilir.

Roman-german hüquq ailəsində əsas normativ akt Mülki Məcəllə hesab edilir. O, mülki qanunvericiliyin əsas məcəllələşdirilmiş aktı kimi tanınır və qəbul edilir. XIX əsrdə bir sıra kontinental Avropa ölkələrində mülki qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi həyata keçirildi. Bu məqsədlə vahid ümumiləşdirici qanun formasında Mülki Məcəllə qəbul edildi. Qəbul edilən həmin məcəllələr mülki hüququn iki cür sistemi əsasında qurulurdu: institusiya sistemi əsasında; pandekt sistemi əsasında. Bu sistemlər qədim Roma hüququ ilə bağlı idi.

Institusiya sistemi öz başlanğıcını Roma hüququ özrə ibtidai dərslərdən götürmüşdü. Bu dərslər Institusiya adlanırdı. Onun müəllifi klassik dövrün tanınmış hüquqşünası Qay idi. Bu dərslər Yustinianın məcəllələşdirməsinin bir hissəsini təşkil edirdi. Qay həmin dərslərdə mülki hüququ üç əsas bölməyə ayırırdı: «şəxslər» (subyektlərin hüquqi vəziyyəti); «əşyalar» (obyektlər) və «əşya hüquqları»; «iddialar». Fransanın 1804-cü il Mülki Məcəlləsi (Napoleon Məcəlləsi) bu sistem əsasında quruldu. O, öz kitabdan ibarətdir: birinci kitab «Şəxslər haqqında», ikinci kitab «Əmlak və mülkiyyət hüququnun dəyişməsi barədə», üçüncü kitab «Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi haqqında» adlanır. Dünyada Fransa MM-i kimi beynəlxalq təsirə malik olan başqa hər hansı məjəllə yoxdur.

Bununla roman-german mülki hüquq ailəsi tərkibində roman qrupunun (sisteminin, qanadının) əmələ gəlməsinin təməli qoyuldu. Mülki Məcəllənin Fransa modeli tam və ya qismən, bəzi dəyişikliklərlə Avropanın bir çox ölkələrində (İtaliya, İspaniya, Portuqaliya və s.), Mərkəzi və Cənubi Amerikanın bəzi dövlətlərində, Luiziana ştatında (ABŞ), Kvebek əyalətində (Kanada), Misirdə, Həbəşistanda və s. qəbul edildi.

Pandekt sistemi Yustinian məcəllələşdirməsinin Diqestasına (latınca *digesta* — toplu) və Pandektinə (latınca *pandectae* — geniş tutumlu) əsaslanırdı. Bildiyimiz kimi, bizim eranın VI əsridə (533-cü ildə) klassik Roma hüquqşünaslarının əsərlərindən gətirilən sitatlar (tutalqalar) Diqesta (toplu) və ya Pandekt (geniş tutumlu) adı altında məcmuə halında nəşr olundu. Məcburi qüvvəyə malik olan bu məcmuə 50 kitabdan ibarət idi.

Bunun əsasında alman hüquqşünasları XVIII-XIX əsrlərdə pandekt sistemi yaratdılar. Almanıyanın 1896-cı il Mülki Qanunnaməsi bu sistem özrə quruldu. Bu qanunnamə beş kitabdan ibarətdir: birinci kitab «Ümumi hissə» (§ 1-240), ikinci kitab «Öhdəlik hüququ» (§ 241-853), üçüncü kitab «Əşya hüququ» (§ 854-1296), dördüncü kitab «Ailə hüququ» (§ 1297-1921), beşinci kitab «Vərəsəlik hüququ» (§ 1922-2385) adlanır. Burada «Ümumi hissə» kimi struktur bölməsinin ayrılması hüquqi təfəkkürün mühüm nailiyyəti idi. Dörd yarım sahə (əşya hüququ, öhdəlik hüququ, ailə hüququ, vərəsəlik hüququ) qanunnamənin «Xüsusi hissəsi»ni təşkil edir. Bununla roman-german mülki hüquq ailəsi daxilində german sisteminin (qanadının, qrupunun) yaranmasının başlanğıcı qoyuldu.

Mülki Məcəllənin alman modeli bir çox ölkələrin, hər şeydən əvvəl, Yaponiya və Tailandın qanunvericiliyinə mühüm təsir göstərdi. Bu ölkələrin qəbul etdikləri mülki məcəllələr həmin modelin resepsiyasıdır (iqtibasıdır). Alman modelinin əsas müddəaları Avstriya, Argentina, Braziliya, Yunanistan, Peru, Skandinaviya ölkələri, İsveçrə, Rusiya Federasiyası, müstəqil MDB dövlətlərinin çoxu tərəfindən qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsi də alman modelinə əsaslanır. Alman modelinin bu məcəlləyə güclü təsiri hiss olunmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i 28 dekabr 1999-cu ildə təsdiq edilmiş, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Ölkəmizin tarixində bu, hesabla üçüncü MM-dir. İlk MM Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 16 iyun 1923-cü il tarixli qərarı ilə qəbul edilmiş, 8 sentyabr 1923-cü ildən qüvvəyə minmişdir.

Bildiyimiz kimi, 1920-ci illərdə hərbi kommunizm siyasətindən yeni iqtisadi siyasətə keçildi. Bu, əmtəə-pul münasibətlərinin geniş səviyyədə inkişaf etməsinə güclü təsir göstərdi. Bu münasibətlər gənc sovet dövlətinin qəbul etdiyi birinci respublika mülki məcəllələrində öz hüquqi ifadəsini tapdı. Beləliklə, 1922-28-ci illərdə sovet mülki qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi həyata keçirildi. Azərbaycan SSR-in ilk MM-i RSFSR-in V.I.Leninin rəhbərliyi ilə hazırlanmış 1922-ci il məcəlləsinin (ilk sovet məcəlləsinin) bütün müddəalarını tama-

milə əks etdirirdi. 1923-cü il MM-i Azərbaycan Respublikasında yeni sovet sosialist quruluşunun iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirirdi.

Azərbaycan Respublikasının sayca ikinci MM-i Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən 1964-cü il sentyabrın 11-də qəbul edilmiş, 1965-ci ilin martın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Bu Məcəllə sovet mülki qanunvericiliyinin ikinci məcəllələşdirilməsi zamanı (1961-64-cü illər) qəbul olunmuşdu. O, əmrə əsaslanan komanda (sovet) iqtisadiyyatı şəraitində meydana gəlmişdi. Buna görə də həmin məcəllədə o dövrkü cəmiyyətin dövlət mülkiyyəti inhisarı, planlı iqtisadiyyat, inzibati-amirlik metodları, mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat idarəçiliyi və digər xüsusiyyətləri ifadə olunmuşdu.

90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ölkəmizdə komanda (sovet) iqtisadiyyatının əvəzinə bazar iqtisadiyyatı yaranmağa başladı. Daim təkrar olunan alqı-satqı aktlarının və mübadilə prosesində sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusu olan bazarın əsası qoyuldu. Bazar prinsipləri əsasında təşəkkül tapan və bazar qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edən iqtisadiyyatın yaranması prosesi başladı. Şübhəsiz ki, köhnə 1964-cü il MM-i formalaşmaqda olan bazar iqtisadiyyatının inkişaf edən tələbatına cavab verə bilməzdi. Bazar iqtisadiyyatı özünün qanunvericilik qaydasında rəsmiləşdirilməsini tələb edirdi. Bunu nəzərə alaraq ölkənin ali qanunverici orqanı olan Milli Məclis yeni Mülki Məcəllə qəbul etdi.

Yeni MM-in **əsas məqsədi** əmlak dövryyəsinin sərbəstliyini təmin etməkdən ibarətdir. Özü də əmlak dövryyəsi iştirakçılarının hüquq bərabərliyi əsasında və üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən. Onun **əsas və başlıca vəzifəsi (funksiyası)** isə bazar təsərrüfatı şəraitində ölkə ərazisində mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləməkdən (**tənzimləyici funksiya**), onların hüquq və qanuni mənafələrini müdafiə etməkdən, fiziki şəxslərin şərafətini, ləyaqətini, işgözar nüfuzunu qorumaqdan (**qoruyucu funksiya**) ibarətdir. O, demək olar ki, mülki hüququn predmetinə daxil olan bütün münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn nisbətən vacib və prinsiplial əhəmiyyətli müddəaları təsbit edir.

Mülki Məcəllənin əsas vəzifələrindən biri **sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləməkdən** ibarətdir. Burada sahibkarlıq fəaliyyətinə anlayış verilir, bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunan bir sıra normalar ifadə edilir. O, azad sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək məqsədi güdür.

Qeyd etdik ki, MM mülki qanunvericilik sistemində mərkəzi və xüsusi yer tutur. O, mülki qanunvericiliyin özək, təməl və bünövrə aktıdır. Ona görə ki, burada əmlak (mülki) dövryyəsi üçün normativ bazanın əsası qoyulmuşdur. MM Konstitusiya qanunları istisna olmaqla, bütün digər qanunlara (yəni adi, cari qanunlara) münasibətdə «bərabərlər arasında birinci» yer tutur. Bu, o deməkdir ki, məjəllə mülki qanunlar arasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Özündə mülki hüquq normaları ifadə edən bütün qanunlar, o cümlədən mülki yönümlü qanunlar (mülki qanunlar) MM-ə uyğun gəlməli və ona zidd olmamalıdır. Əgər MM-də və mülki qanunlarda ifadə olunan normalar arasında ziddiyyət (kolliziya) yaranarsa, onda hüquqtətbiqetmə orqanı MM normalarına üstünlük verir, yəni müvafiq hüquqi məsələni həll etmək üçün bu normalardan istifadə edir.

Yeni Mülki Məcəllə özünün daxili strukturuna malikdir. Onun strukturu müəyyən dərəcədə mülki hüququn obyektiv olaraq müvcud olan sistemə əsaslanır. Bununla belə, **mülki hüququn sistemi ilə MM-in sistemi (strukturu) üst-üstə düşmür**. xox vaxt MM-in sistemi eyni zamanda mülki hüququn sistemi kimi nəzərdə tutulur. Lakin onları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Həmin anlayışlar üst-üstə düşmür. **Mülki hüququn sistemi obyektiv xarakter daşıyır. Mülki Məcəllənin sistemi isə qanunvericinin (hüquqyaratma orqanının) iradəsi və mülahizələrinə əsaslanır**. Burada subyektiv amil başlıca rol oynayır. Mülki hüququn sistemi, ikinci, Mülki Məcəllənin sistemə nisbətən daha əhatəlidir. Məsələn, əqli mülkiyyət hüququ yarımşahə kimi mülki hüququn sistemə daxildir. MM-in sistemində isə əqli mülkiyyət hüququ nəzərdə tutulmur. Ümumiyyətlə, MM-in sistemi mülki hüququn bəzi institutları barədə müddəaları əhatə etmir.

Bəzi hüquq sistemlərində Mülki Məcəllə yoxdur. Məsələn, İngiltərədə yazılı hüquq olsa da, burada Mülki Məcəllə müvcud deyil. Lakin bu, o demək deyildir ki, mülki hüququn sistemi də yoxdur.

Mülki Məcəllənin sistemi dedikdə, mülki-hüquqi normativ materialın orada yerləşdirilməsinin daxili sistemi başa düşülür. Mülki hüquq kimi o da iki hissədən ibarətdir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən.

Ümumi hissədə qanunverici nisbətən ümumi xarakter daşıyan, mülki hüquq normalarının inkişafı və tətbiqi təcrübəsi üçün son dərəcə prinsiplial əhəmiyyətə malik olan müddəalar təsbit etmişdir. Burada Mülki Məcəllənin xüsusi hissəsi üçün mühüm rol oynayan hüquqi göstərişlər cəmlənmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ümumi hissəni ilk dəfə olaraq 1896-cı il tarixli Almaniya Mülki Qanunnaməsi nəzərdə tutmuşdu. Bundan sonra bir çox dövlətlər alman modelinə uyğun olaraq öz mülki məcəllələrində ümumi hissə ayırdı və fərqləndirdi. Braziliya, Yunanıstan, keçmiş sovet respublikalarının, Polşa və xexoslovakiyanın mülki məcəllələrində ümumi hissəyə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i bu ənənəyə uyğun olaraq öz sistemində ümumi hissə adlı struktur bölməsi nəzərdə tutur.

Ümumi hissədə mülki qanunvericiliyin vəzifə və məqsədləri, mülki qanunvericiliklə tənzim olunan ictimai

münasibətlərin dairəsi, mülki hüququn prinsipləri, mülki qanunvericiliyin zamana, məkana və şəxslərə görə qüvvəsi, mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi əsasları, mülki hüquqların müdafiəsi barədə hüquqi göstərişlər ifadə olunur. Burada mülki hüququn iki kateqoriya subyekti — fiziki şəxslər və hüquqi şəxslərin hüquqi statusunu müəyyən edən normalara rast gəlirik. Ümumi hissə normaları mülki hüquq subyekti haqqında vacib göstərişlər formulə edir. O, əqdlər, müddətlər və s. barədə müddəalar ifadə edir.

Ümumi hissə özündə əşya hüququna və öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə daxil olan normaları birləşdirir. Qanunvericinin (hüquqyaratma orqanının) bu cür mövqeyini qüsurlu hesab etmək olar. Belə mövqe bizdə təəccüb və anlaşılmazlıq doğurur. Ona görə ki, hüquq doktrinasına görə **MM-in strukturu mülki hüquq sahəsinin obyektiv olaraq müvcud olan sisteminə əsaslanır**.

Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfi planda əgər mülki hüququn sistemi mülki hüquq adlı hüquqi hadisənin məzmunudursa, onda mülki qanunvericilik sistemi, o cümlədən MM-in sistemi bu hadisənin təzahür, ifadə formasıdır.

Fəlsəfi kateqoriyalar olan məzmun və forma bir-biri ilə vəhdətdədir. Lakin onların vəhdətində məzmun əsas və aparıcı yer tutur. Bu, onu ifadə edir ki, mülki qanunvericilik sistemi, o cümlədən MM-in sistemi (strukturu) mülki hüququn sistemi ilə şərtlənir və ona əsaslanır. Əgər MM-in strukturu mülki hüququn sistemi öyrə qurulmalıdırsa, onda nə üçün əşya hüququ və öhdəlik hüququ MM-in ümumi hissəsinə daxil edilməlidir? Axı, əşya hüququ və və öhdəlik hüququ mülki hüququn ümumi hissəsinə yox, onun xüsusi hissəsinə aiddir. Dözdür, mülki hüququn xüsusi hissəsi anlayışını işlətmək dəb deyil. Xüsusi hissə əvəzinə, mülki hüququn yarım sahələri kateqoriyasından istifadə olunur. Ona görə də təklif edirik ki, qanunverici əşya hüququnu və öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə MM-in xüsusi hissəsində yerləşdirsin.

MM-in xüsusi hissəsində ayrı-ayrı xüsusi xarakterli münasibətləri tənzimləyən maddələr birləşdirilmişdir. Buraya müqavilə öhdəliklərinin ayrı-ayrı növlərini (alqı-satqı, kirayə, icarə, bağışlama, dəyişmə, podrat, tapşırıq, komissiya, sığorta, kredit, borc, əvəzsiz istifadə, bank əmanəti, bank hesabı və s. müqavilələrdən əmələ gələn öhdəlikləri), birtərəfli hərəkətlərdən (əqdlərdən) əmələ gələn öhdəlikləri (xüsusi mükafatlandırma, tapşırıqsız fəaliyyət, müsabiqə, oyunların və mərclərin keçirilməsi ilə bağlı öhdəlikləri), habelə müqavilədən kənar (hüquq qoruyucu) öhdəlikləri (delikt və ya zərər vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlikləri və əsassız varlanma öhdəliyini) nizama salan maddələr daxildir.

Mülki Məcəllənin xüsusi hissəsi özündə vərəsəlik münasibətlərini qaydaya salan maddələri də birləşdirmişdir. Bu maddələrdə mülki hüququn əsas anlayışlarından biri olan vərəsəlik hüququna aid qaydalar ifadə olunmuşdur.

Qiymətli kağızlar haqqında müddəaları əks etdirən maddələr də xüsusi hissəyə daxil edilmişdir. Bu, qanunvericinin qüsurlarından biridir. Ona görə ki, mülki hüququn obyektləri ümumi xarakterli məsələdir və bu obyektlər barədə normalar mülki hüququn ümumi hissəsinə şamil olunur. Qiymətli kağızlar isə mülki hüququn obyekt növlərindən biridir. Ona görə də təklif edirik ki, qiymətli kağızlar barədə müddəaları əks etdirən maddələr MM-in ümumi hissəsində yerləşdirilsin.

MM-in sistemini (strukturunu) nəzərdən keçirdikdə görürük ki, o, mülki hüququn bütün institutları haqqında müddəaları özündə əks etdirməmişdir. Məsələn, mülki hüququn əsas institutlarından biri olan müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu, fərdiləşdirmə vasitələri institutu və s. MM-də ifadə olunmamışdır. Deməli, mülki hüququn sistemi ilə MM-in sistemi arasında uyunsuzluq, döz gəlməmə, üst-üstə düşməmə halı yaranmışdır. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Həmin hal müasir sivilistikanın problemlərindən biridir. Bütün mülki hüquq institutları və ya bu institutların əksəriyyəti barədə müddəaları əks etdirən maddələri MM-in sisteminə daxil etməklə qanunverici bu problemi həll etməlidir. Bu, müasir məcəllələşdirmənin qarşısında duran məsələlərdən biridir.

Beləliklə, **Mülki Məcəllə dedikdə elə bir sahəvi məcəllələşdirilmiş qanunvericilik aktı başa düşülür ki, o, özündə mülki dövryyə üçün normativ bazanın əsası rolunu oynayan, əmlak münasibətlərini və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının əks olunduğu maddələri birləşdirir. O, 10 bölmə, 74 fəsil, 1325 maddədən ibarətdir.**

Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsi ölkəmizin mülki qanunvericiliyini sivil və mütərəqqi ölkələrin qanunvericiliyinə xeyli dərəcədə yaxınlaşdırır. O, qabaqcıl xarici ölkələrin qanunvericilik ənənələrini və vərdişlərini ifadə edir. MM-ə ictimai münasibətləri sivil qaydada tənzimləyən hüquq normalarının əks olunduğu maddələr daxildir.

MM ölkənin ikinci — «iqtisadi Konstitusiyası» rolunu oynayır. O, vətəndaş cəmiyyəti ideyasını ifadə edir. Burada bu cəmiyyətin əsasını təşkil edən xüsusi mülkiyyət, bazar münasibətləri, iqtisadi azadlıq, sahibkarlıq və digər atributlar öz əksini tapmışdır. Bunlar vətəndaş cəmiyyətinin elə ayrılmaz atributlarıdır ki, onları bütün sivil dünya qəbul edir və tanıyır.

Mülki Məcəllənin əsas istiqaməti, yönümü və səmti bazar münasibətlərinə doürudur. O, əmrə-plana əsaslanan komanda (sovet) iqtisadiyyatının yerinə və əvəzinə formalaşan bazar iqtisadiyyatı əlaqələrini qanunvericilik qaydasında rəsmiləşdirir. Yeni MM sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaı özünün daşdığı əsas vəzifələrdən biri kimi bəyan edir. (MM-in 1-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Burada bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi prinsipi əks olunmuşdur.

Mülki Məcəllədə **xüsusi hüquq konsepsiyası qəti olaraq rəsmən qanunvericilik qaydasında tanınmışdır**. Bunsuz nə bazarın sabit inkişafı, nə əsl mülkiyyət institutu, nə də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması mümkündür.

Professor E.Klyunsinger Mülki Məcəllədən başqa bir sıra əlavə qanunları da mülki hüququn mənbəyi hesab edir.

4. Qanun qüvvəli normativ aktlar

Mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktların hüquqyaratma subyektlərinə görə iki növü fərqləndirilir: ali qanunverici (nümayəndəli) dövlət hakimiyyət orqanlarının aktları; ali icraedici dövlət hakimiyyət orqanlarının aktları. **Ali qanunverici (nümayəndəli) dövlət hakimiyyət orqanlarının aktları** qanunlardır. Biz bu barədə danışdıq. **Ali icraedici (sərəncamverici) dövlət hakimiyyət orqanlarının aktları dedikdə** isə qanun qüvvəli normativ hüquqi aktlar başa düşülür. Ümumiyyətlə, ali dövlət (istər ali qanunverici, istərsə də ali icraedici) hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi və mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan bütün normativ aktları öz hüquqi qüvvəsinə görə iki yerə bölmək olar: qanunlar; qanun qüvvəli normativ aktlar. Qanun qüvvəli normativ aktlar öz hüquqi qüvvəsinə görə qanunlara nisbətən aşağı hüquqi qüvvəyə malikdir. Buna görə də onlar mülki qanunvericiliyin iyerarxiya prinsipi əsasında qurulan sistemində şaquli istiqamətdə qanunlardan sonra yer tutur.

Qanun qüvvəli normativ hüquqi aktlar dedikdə, prezident fərmanları və hökumət qərarları başa düşülür. Onların mülki qanunvericilik sisteminə müəyyən rolu vardır. Özlərində mülki hüquq normaları ifadə edən bu aktlar qanunlarla yanaşı, əmlak (mülki) dövriyyəsinə müəyyənləşdirir və qaydaya salır.

Qanun qüvvəli aktlar spesifik tənzimləmə və nizamasalma funksiyasını yerinə yetirir. Bu aktlarda əks olunan hüquq normaları çox vaxt qanunlardakı hüquqi göstərişləri və müddəaları konkretləşdirir. Bundan əlavə, elə qanunlar var ki, onlar digər hüquqi aktlara birbaşa istinad edilməsi haqqında qayda nəzərdə tutur. Burada söhbət qanun qüvvəli normativ aktlara əsaslanmaqdan gedir. Belə halda müvafiq münasibətlər bilavasitə həmin aktlarla tənzimlənməlidir. Dediklərimiz belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, əmlak dövriyyəsinə hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirməkdə və təmin etməkdə qanun qüvvəli aktların müəyyən rolu və əhəmiyyəti vardır.

Mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan qanun qüvvəli normativ aktlar içərisində **prezident fərmanları** xüsusi rol oynayır və aparıcı yer tutur. O, həmin aktlar arasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Prezident fərmanları **prezident hakimiyyəti aktları** da adlanır. Bu aktlar prinsip etibarilə icra xarakteri daşıyır. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, yalnız **prezidentin normativ fərmanları** mülki hüquq normaları yarada və bununla mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edə bilər. **Prezidentin hüquqtəbqiyyətə fərmanları** (məsələn, vəzifəyə təyin edilməsi, fəxri ad verilməsi və s.) idarəçiliyin konkret məsələləri haqqında qəbul edilir və fərdi-birdəfəlik xarakter daşıyır. Bu fərmanlar özlərində hüquq norması ifadə etmir. Dövlət idarəçiliyinin müxtəlif operativ məsələləri barəsində qəbul edilən **prezident sərəncamları** (ehtiyat fondundan regionlara vəsait ayrılması barədə, müavinətlər barədə) da özündə hüquq norması əks etdirmir. Bu sərəncamlar normativ xarakterə malik deyil.

Prezidentin hüquqtəbqiyyətə fərmanları və qeyri-normativ sərəncamlarından fərqli olaraq onun qəbul etdiyi normativ fərmanlar ictimai həyatın müxtəlif məsələlərini tənzimləyir, özündə mülki hüquq normaları ifadə edir və beləliklə, mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Onlar ümumi məcburi təbiətə malikdir. Prezident xüsusilə iqtisadiyyat sahəsində münasibətləri tənzimləmək üçün çoxlu fərmanlar verir. Onun özəlləşdirmə, sahibkarlıq fəaliyyəti, investisiyalar, qiymətli kağızlar və digər məsələlər barəsində müxtəlif cür fərmanlar qəbul etdiyinə şahidi olmuşuq. Bəzən bu fərmanlar müxtəlif məzmunlu siyahıların, əsasnamələrin, proqramların təsdiqi ilə müşayiət edilir. Məsələn, prezidentin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında», 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi Proqramı (1997-2000-ci illər)», 19 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı ilə «Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılması qaydaları haqqında Əsasnamə», 19 may 1998-ci il tarixli fərmanı ilə «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılan açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin buraxılışı və qeydiyyatı haqqında Əsasnamə», 28 sentyabr 1998-ci il tarixli fərmanla «Investisiya müsabiqəsi haqqında Əsasnamə» və s. təsdiq olunmuşdur.

Dövlət əmlakının icarəyə verilmə mexanizmini təkmilləşdirmək və ondan effektiv istifadə olunmasını təmin etmək həmişə prezident fərmanlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məqsədlə prezident 6 sentyabr 1997-ci il tarixində «İcarə verilmiş dövlət əmlakından səmərəli istifadə olunması tədbirləri haqqında» fərman qəbul et-

mişdir. Bu fərmanın icarə münasibətlərini tənzimləməkdə əhəmiyyəti böyükdür.

Özəlləşdirmə münasibətlərinin nizama salınmasında prezident fərmanları müəyyən rola malikdir. Bu fərmanlar təsərrüfat subyektləri üçün bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması, xalq təsərrüfatı strukturunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması, iqtisadi prosesə bütün növ istifadə olunmamış ehtiyatların cəlb edilməsi və digər məsələlərin həllinə tənzimləyici təsir göstərir. Prezident bu məqsədlə qanunla onun səlahiyyətinə aid edilən müəssisə və obyektlərin özəlləşdirilməsi barədə qərarlar qəbul edir. Məsələn, 2 dekabr 1997-ci tarixli «Tikinti kompleksinin inhisarsızlaşdırılması və özəlləşdirilməsi tədbirləri haqqında» prezident fərmanı özəlləşdirmə prosesinə toxunur.

Bu fərmanların özəlləşdirmə zamanı yaranmış borc münasibətlərinin qaydaya salınmasında da rolu böyükdür. Məsələn, prezidentin 13 dekabr 1997-ci il tarixli «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində təşkilati-hüquqi formasını dəyişmiş müəssisələrin vaxtında ödənilməmiş borclarının ödənilməsi haqqında» fərmanı bu münasibətləri tənzimləmək məqsədini güdür.

Prezidentin normativ fərmanları qanunlara və MM-ə uyğun olmalıdır. Əgər onlar qanunlara (o cümlədən, MM-ə) zidd olarsa, onda qanunlar tətbiq edilir. Ona görə ki, mülki qanunvericiliyin iyerarxiya sistemində prezident fərmanları qanunlardan sonra yer tutur və buna görə də nisbətən aşağı hüquqi qüvvəyə malikdir.

Qanun qüvvəli aktların digər növü hökumət qərarlarıdır. **Hökumət qərarları** Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi normativ aktlardır. Həmin aktlar **qərar formasında** verilir. Bu qərarlar normativ olub, ümumməcburi xarakter daşıyır. Nazirlər Kabineti özünün qərarlarını prezident fərmanlarının kontekstində qəbul edir. O, iqtisadi-sosial inkişafın daha konkret məsələlərini tənzimləməyə və nizama salmağa yönəlir. Həmin qərarlar özlərində mülki hüquq normaları ifadə edərsə, onlar mülki qanunvericilik sisteminə daxil olur və mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Bir qayda olaraq, hökumət qərarları özündən nisbətən daha yuxarı hüquqi qüvvəyə malik olan normativ aktların (xüsusən də prezident fərmanlarının) əsasında və onların icrası məqsədilə qəbul edilir.

Hökumət qərarları öz məzmununa görə çox vacib münasibətləri, o cümlədən mülki münasibətləri operativ surətdə tənzimləyir. Özündə mülki hüquq normaları ifadə edən hökumət qərarlarına misal olaraq «Vergi tutulmalı olan müəlliflik haqqı məbləülərinin alınması ilə bağlı xərclərin sənədli təsdiqi olmadıqda, bu xərclərin müəyyənəşdirilməsi qaydası haqqında» 10 avqust 1992-ci il tarixli qərarı, «Meşə təsərrüfatına dəymiş ziyanı görə maddi məsuliyyətə cəlb edilməsi qaydaları haqqında» 27 dekabr 1993-cü il tarixli qərarı və digər qərarları göstərmək olar.

Bəzi hallarda prezident fərmanları kimi hökumət qərarları da müxtəlif qaydaların, nizamnamələrin, əsasnamələrin təsdiq edilməsi ilə müşayiət edilir. Məsələn, onun 6 mart 2000-ci il tarixli qərarı ilə «İxtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin patentləşməsi, əmtəə nişanlarının və xidmət nişanlarının qeydiyyatına alınması və mühafizə sənədlərinin qüvvədə saxlanılması üçün rüsum alınması qaydaları» və s. təsdiq edilmişdir.

5. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları

Mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlardan biri mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarıdır. Bu cür aktların özündə mülki hüquq normaları ifadə etməsi mümkündür.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları dedikdə, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və baş idarələrin qəbul etdikləri təlimat və əmrlər başa düşülür. Özü də dərhal qeyd edirik ki, qeyri-normativ əmrlər mülki hüquq norması yaratmır. Buna görə də onlar mülki hüququn mənbəyi hesab edilmir.

Təlimatlara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar ictimai münasibətlərin müxtəlif sahəsini tənzim edir və həmişə normativ məzmunu malik olur. Bu cür təlimatlar, bir qayda olaraq, nazirin əmri ilə təsdiq olunur.

Göstərilən təlimatlar, adətən, idarədaxili münasibətləri tənzimləyir. Buna görə onlara **idarəvi normativ aktlar** da deyilir. Onların mülki qanunvericiliyin iyerarxiya sisteminə daxil olan digər normativ aktlara nisbətən aşağı hüquqi qüvvəsi vardır. Buna görə də idarəvi normativ aktları qəbul edərkən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının idarə mənafeyi və maraqları nə qədər üstün olsa da, onlar daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan başqa normativ hüquqi aktların, yəni qanunların, prezident fərmanlarının və hökumət qərarlarının məzmununa uyğun olmalıdır. Başqa sözlə desək, onlar iyerarxiya sistemində özündən yuxarı pillədə duran bütün normativ aktların məzmununa zidd olmamalıdır. Belə halda **idarəvi normativ aktların məzmununun qanuni olması özərində nəzarətin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır**. Bu cür nəzarəti təmin etmək üçün qanun mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının **Ədliyyə Nazirliyində məcburi dövlət qeydiyyatına alınması qaydasını müəyyən edir**.

Bu qaydaya görə, Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının bütün normativ aktları dövlət qeydiyyatı üçün Ədliyyə Nazirliyinə təqdim edilir. Məsələn, Prezident yanında Qiymətli Kağızlar Özrə Dövlət Komitəsinin 01 sayılı 3 yanvar 2000-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş «Bütün növ qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınması qaydaları» 11 yanvar 2000-ci il tarixində (qeydiyyat № 207), 80 sayılı 21 dekabr 1999-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikasında bütün növ lote-

reyaların buraxılışı, təşkili və keçirilməsi qaydaları» 29 dekabr 1999-cu il tarixində (qeydiyyat № 204) Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınmışdır.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına Ədliyyə Nazirliyini, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyini, İqtisadi İnkişaf Nazirliyini, Maliyyə Nazirliyini, Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsini, Müəllif Hüquqları Agentliyini, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyini və s. misal göstərmək olar. Bunların qəbul etdikləri normativ aktlar özündə kifayət qədər xeyli mülki hüquq normaları ifadə edir. Onlara çoxlu misallar çəkməyə bəzi bilərik. Mülki hüquq normaları əks etdirdiyinə görə həmin aktlar mülki qanunvericilik sistemində daxildir.

6. Keçmiş SSRI normativ aktları mülki hüququn mənbəyi kimi

Keçmiş SSRI-nin normativ aktları Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericilik sistemində daxil edilmir. Lakin buna baxmayaraq, həmin aktlardan bəziləri bizim ölkəmizdə öz əhəmiyyətini tam itirməmişdir. Özündə mülki hüquq normaları ifadə edən bir neçə bu cür akt hüququn mənbəyi kimi müəyyən rola malikdir.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Konstitusiyaya aktı qəbul edilən kimi SSRI normativ aktları Azərbaycan Respublikasının ərazisində öz qüvvəsini dərhal avtomatik olaraq itirmədi. Həmin aktda müəyyən əhəmiyyətə malik olan belə bir göstəriş ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları qəbul edilənədək SSRI qanunları Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi qüvvəsini saxlayır və həmin qanunların siyahısını Azərbaycan Respublikasının parlamenti müəyyən edir.

Parlament (Milli Məclis) 28 oktyabr 1992-ci il tarixində «Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi qüvvəsini müvəqqəti olaraq saxlayan keçmiş SSRI qanunları və onların tətbiqi haqqında» qanun qəbul etdi. Burada qüvvəsini itirməyən keçmiş SSRI qanunlarının adları sadalanırdı.

«Normativ hüquqi aktlar haqqında» 6 sentyabr 1994-cü il tarixli qanunun (hal-hazırda bu qanun qüvvədən düşmüşdür) 9-cu maddəsi, müəyyən şərtlərlə, keçmiş SSRI normativ aktlarının Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvəyə malik olmasını nəzərdə tuturdu. «Normativ hüquqi aktlar haqqında» yeni qanunda da bu cür göstəriş ifadə olunur: **Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edilənədək qüvvədə olmuş aktlar Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvəsini saxlayır.** Burada əsasən söhbət keçmiş SSRI-nin normativ aktlarından gedir. Lakin bu aktların hamısı yox, yalnız qanunla müəyyən edilən şərtlərə cavab verən bəzi aktlar hüquqi qüvvəsini itirmir. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, **həmin aktlar sonradan ləğv edilməsin.** Əgər keçmiş SSRI aktlarından hər hansı birinin hüquqi qüvvəsinə xitam verilərsə, onda onun Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvəyə malik olmasından söhbət gedə bilməz. İkinci şərt isə ondan ibarətdir ki, keçmiş SSRI aktları **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və normativ aktlarına zidd olmamalıdır.** Əgər ziddiyyət və uyunsuzluq olarsa, onda keçmiş SSRI aktları tətbiq edilmir.

Göstərilən hər iki şərtə cavab verən keçmiş SSRI aktları özündə mülki hüquq normaları ifadə edərsə, mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Məsələn, firma adı əqli mülkiyyət hüququnun əsas subinstitutlarından biridir, yəni fərdiləşdirmə vasitəsi institutunun subinstitutudur. Firma kommersiya təşkilatı olan hüquqi şəxsin adıdır (MM-in 50-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Firma adı mülki dövriyyədə konkret müəssisəni fərdiləşdirməyə, onu eyni növdən olan müəssisələrdən ayırmağa imkan verir. O, sahibkarın kommersiya adı olub, onun işgözar nüfuzu isə sıx surətdə bağlıdır. 1922-23-cü illərin, habelə 1964-65-ci illərin sovet mülki məəcəllələri təsərrüfat təşkilatlarının firma adına malik olması hüququnu nəzərdə tuturdu. Lakin firma adı subinstitutunu həmin məəcəllələr nizama salmırdı. Bu təşkilatların firma adından istifadə etməklə əlaqədar olan hüquq və vəzifələri «Firma haqqında Əsasnamə» ilə tənzimlənirdi. Bu Əsasnamə 22 iyun 1927-ci il tarixində SSRI Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti tərəfindən təsdiq edilmişdir. O, firma adı hüququna bilavasitə həsr edilən ilk ümumi normativ akt idi, Sovet qanunvericiliyində ilk dəfə olaraq bu akt firma anlayışını, ona olan hüququn əldə edilməsi əsaslarını və qaydasını, bu hüququn məzmununu və digər məsələləri açıqlayırdı.

Firma adı kateqoriyası yeni MM-də də nəzərdə tutulur. Lakin o, əvvəlki sovet məəcəllələri kimi bu subinstitutu tənzimləmir. Firma adları barədə ölkəmizdə xüsusi qanun da qəbul edilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə «Firma haqqında Əsasnamə» kimi normativ aktı bir kənara tullamaq mənasız şey olardı.

Dözdür, 14 maddədən ibarət olan Əsasnamənin bəzi maddələri tamamilə və ya qismən öz qüvvəsini itirmiş və yaxud müəssisələrin öz təşkilatı-hüquqi formasını dəyişməsinə görə aktuallığını saxlamamışdır. Lakin buna baxmayaraq, həmin aktda ifadə olunan bəzi mühüm hüquqi göstərişlər müasir dövrdə də müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də «Firma haqqında Əsasnamə» mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Onun normalarından hüquqi təcrübədə istifadə etmək olar. Onun bir sıra normaları müasir dövrdə tətbiq olunmaq üçün əhəmiyyətliyə malikdir.

Hal-hazırda nəqliyyat qanunvericiliyinin bəzi məəcəlləşdirilmiş aktları öz hüquqi qüvvəsini saxlayır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, SSRI Nazirlər Soveti tərəfindən 15 oktyabr 1955-ci ildə təsdiq olunmuş «SSRI Daxili Su Nəqliyyatı Nizamnaməsi»ndən gedir. Bu, daxili su nəqliyyatında yük daşınması ilə bağlı münasibətləri nizama

salan normativ aktdır. «SSRI Dəmir Yolları Nizamnaməsi» mülki hüququn mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu normativ akt SSRI Nazirlər Soveti tərəfindən 6 aprel 1964-cü il tarixində təsdiq edilmişdir. O, ümumi istifadədə olan dəmir yolu nəqliyyatında yük daşınması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasında «Dəmiryolu nəqliyyatı haqqında» 1991-ci il 15 aprel tarixli Qanun öz hüquqi qüvvəsini saxlayır. Bu qanunda ifadə olunan bəzi hüquqi göstərişlərin yük daşıma münasibətlərinin qaydaya salınmasında əhəmiyyəti böyükdür.

Mülki hüququn mənbəyi kimi «SSRI və müttəfiq respublikaların Mülki Qanunvericilik Əsasları»nın müəyyən rolu vardır. O, sahəvi məcəllələşdirilmiş normativ aktdır. Bu akt SSRI Ali Soveti tərəfindən 31 may 1991-ci ildə təsdiq olunmuşdur. O, SSRI ərazisində 1 yanvar 1992-ci il tarixindən qüvvəyə minməli idi. Lakin həmin vaxta kimi SSRI bir neçə müstəqil dövlətə parçalandı. Buna görə də bizim ölkə ərazisində həmin akt qüvvəyə minmədi. Amma buna baxmayaraq, Əsaslarda nəzərdə tutulan bəzi vacib müddəalar öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Məsələn, Əsasların 131-ci maddəsində mənəvi ziyanın ödənilməsi barədə göstəriş ifadə edilmişdir. Bu normada ilk dəfə olaraq mənəvi ziyana anlayış verilməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Burada mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydası və şərtləri müəyyənləşdirilir. Əsaslar mənəvi ziyana (zərərə) vətəndaşa fiziki və ya mənəvi iztirablar verilməsi kimi anlayış verir. Bu anlayışdan məlum olur ki, mənəvi zərər yalnız fiziki şəxslərə (hüquqi şəxslərə yox) vurula bilər. Bizim yeni MM mənəvi ziyana anlayış vermir və onu tənzimləmir. Bu cür vəziyyətdə, söz yox ki, Əsasların mənəvi zərər barədə göstərişləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

§ 3. Mülki hüququn digər mənbə növləri

1. Beynəlxalq müqavilələr mülki hüququn mənbəyi kimi

Yeni Mülki Məcəllə beynəlxalq hüquq aktlarını mülki hüququn mənbə növlərindən biri kimi nəzərdə tutur. Söhbət Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdən gedir. Bu müqavilələr mülki hüququn mənbələri arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Onların adı və forması müxtəlif ola bilər: konvensiya; pakt; müqavilə; saziş; nizamnamə; statut; protokol; məktublarla və ya notalarla mübadilə və s. Lakin bu cür adlar müqavilənin mahiyyətinə təsir göstərmir.

Beynəlxalq müqavilə dedikdə, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada yazılı şəkildə bağlandığı razılaşma başa düşülür. Müqavilə bağlamaq prosedurası «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» 13 iyun 1995-ci il tarixli qanunla müəyyənləşdirilir. Deməli, beynəlxalq müqavilə dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında bağlanan saziş deməkdir. O, müqavilə iştirakçıları üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Beynəlxalq müqavilələr onları bağlayan orqanlardan asılı olaraq üç cür olur: dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr; hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr; idarələrarası beynəlxalq müqavilələr.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr mülki hüququn nizam-salma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərə birbaşa (bilavasitə) tətbiq edilir (MM-in 3-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Ona görə ki, bu müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz hissəsidir.

Özü də mülki hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələr mülki qanunvericilik aktlarından daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu, onu ifadə edir ki, əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilədə müəyyənləşdirilən normalar mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan normalardan fərqlənərsə, onda beynəlxalq müqavilənin normaları tətbiq edilir (MM-in 3-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qayda mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan bəzi normativ hüquqi aktlara münasibətdə rol oynamır. Söhbət mülki qanunvericilik sisteminin tərkib hissələri olan Konstitusiyadan və referendumla qəbul edilən aktlardan gedir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələr həmin aktlardan yüksək hüquqi qüvvəyə malik deyil. Belə ki, ziddiyyətli məqamlarda, müvafiq münasibətə beynəlxalq müqavilələr yox, Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlar tətbiq edilir.

Yerdə qalan normativ aktlarla — milli qanunvericiliklə beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət (kolliziya) əmələ gələrsə, onda **beynəlxalq müqavilələr prioritetə (üstünlüyə, birinciliyə) malikdir**.

Bununla belə, bir çox hallarda Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərə bilavasitə, yəni birbaşa tətbiq edilmir. Bu müqavilələrin tətbiq olunması üçün **dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi** lazım gəlir. Buna **transformasiya** və ya **implementasiya aktı** deyilir. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının sazişləri və konvensiyalarının normaları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində 19 avqust 1992-ci il tarixli qanuna uyğun olaraq tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası böyük əhəmiyyəti olan bir **çox beynəlxalq konvensiyalara** (latınca conventio — razılaşma, saziş) qoşulmuşdur. Söhbət Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyadan (1967), Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya Cenevrə konvensiyasından (1952), Sənaye mülkiyyətinin

qorunması öyrə Paris konvensiyasından (1883), Ədəbi- bədii əsərlərin qorunması haqqında Bern konvensiyasından (1886) gedir. Azərbaycan Respublikası bu dörd mühüm konvensiyanın iştirakçısı və övüdür. Həmin konvensiyaların əqli mülkiyyət obyektlərinin, yəni yaradıcı fəaliyyətin nəticələrinin istifadəsi və qorunması ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində rolu böyükdür. Bu konvensiyalar mülki hüququn mənbəyi hesab edilir.

Ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq nəqliyyat saziş və konvensiyaları mülki hüququn mənbəyidir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi haqqında konvensiyadan (1956, Cenevrə), Beynəlxalq hava daşınmalarına aid konvensiyadan (1929, Varşava) və digərlərindən gedir.

Beynəlxalq müqavilələrin əksər müddəaları Azərbaycan Respublikasının MM-i və digər mülki qanunvericilik aktları tərəfindən qəbul və iqtibas olunmuşdur. Belə ki, Beynəlxalq mal alqı-satqı müqaviləsi barədə Vyana konvensiyasının (1980) normaları MM-in «Alqı-satqı haqqında» 29-cu fəslinin 1-ci §-da, Beynəlxalq faktoring haqqında Ottava konvensiyasının (1988) qaydaları MM-in 29-cu fəslinin «Faktoring» adlı 7-ci §-da, Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında Ottava konvensiyasının (1988) müddəaları MM-in «Lizinq» adlı 38-ci fəslində Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris konvensiyasının normaları «Patent haqqında» qanunda, Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə Bern konvensiyası və Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya Cenevrə konvensiyasının qaydaları «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunda ifadə olunmuşdur. Konosament haqqında bəzi qaydaların unifikasiya edilməsi barədə Brüssel konvensiyasının (1924), dənizlə yük daşınması haqqında Hamburq konvensiyasının (1978) əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində nəzərə alınmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi sivil və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşır və yaxınlaşır.

2. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları mülki hüququn mənbəyi kimi

İctimai həyatın müxtəlif sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi, xalqlar arasında həyatın və təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmiləl xarakter alması, beynəlxalq münasibətlərin rolunun artması və digər amillər beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının əhəmiyyətini xeyli dərəcədə yüksəltdir. Bu prinsip və normalar ümumi bəşəri dəyərləri ifadə edən universal tənzimləyici vasitə və alət kimi çıxış edir. Buna görə də Konstitusiyaya prinsiplial əhəmiyyətə malik olan belə bir mühüm müddəa irəli sürür: **Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş və beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.**

Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfat sistemində daha sıx inteqrasiya olunması, bütövlükdə xarici iqtisadi əlaqələrin (o cümlədən xarici ticarətin) sərbəstləşdirilməsi, «açıq qapı» siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsinə çevrilməsi və dünya ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının güclənməsi şəraitində beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş (ümumtənzimlənmiş) prinsip və normaları hüququn, o cümlədən mülki hüququn mənbəyi kimi tanınır.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri dedikdə, beynəlxalq hüquq subyektləri tərəfindən rəhbər tutulan elə davranış qaydaları başa düşülür ki, bu prinsiplər beynəlxalq təcrübə nəticəsində yaranır və hüququn əsasları kimi çıxış edir. Onlar beynəlxalq hüququn təməlini və bünövrəsini təşkil edir. Özü də beynəlxalq hüququn prinsipləri məcburi xarakter daşıyır. Bu, o deməkdir ki, beynəlxalq hüququn bütün subyektləri öz fəaliyyətində həmin prinsiplərə dönmədən əməl etməlidirlər. Onlar həm də universal xarakterli prinsiplərdir.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri bir çox beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsbit edilmişdir. Bu prinsiplər, hər şeydən əvvəl, universal beynəlxalq aktda — BMT-nin Nizamnaməsində, Baş Məclisin qətnamə və bəyannamələrində, digər təşkilatların beynəlxalq hüquq qaydalarının ən qlobal və ümumi məsələləri öyrə qəbul etdikləri sənədlərdə ifadə olunmuşdur. Onlar bir çox beynəlxalq aktlarda inkişaf etdirilmişdir. Bu aktlar içərisində BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş «Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə (1970) və «Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq haqqında Müşavirənin Yekun Aktı» (1975) xüsusi yer tutur.

Beynəlxalq hüququn **dövlətin öz xarici iqtisadi əlaqələrinin təşkili formasını seçmək müstəqilliyi kimi prinsipi** mülki hüquq üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu prinsip mülki hüququn subyektlərindən biri olan dövlətin xarici (beynəlxalq) əmlak dövryyəsinə hüquqi vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Həmin prinsip «Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyası»nda (1974) formulə edilmişdir. Xartiyanın dördüncü maddəsində göstərilir ki, beynəlxalq ticarəti və iqtisadi əməkdaşlığın digər formalarını həyata keçirərkən hər bir dövlət xarici iqtisadi münasibətlərin təşkili formalarını seçməyi və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sazişləri bağlamaı özləri sərbəst olaraq həll edir.

Dövlətin öz təbii və digər resursları və iqtisadi fəaliyyəti özərində ayrılmaz suverenliyi prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biridir. Bu prinsip dövlət suverenliyi prinsipindən irəli gələrək mahiyyətə onu konkretləşdirir. 1970-ci il Deklarasiyasında və 1974-cü il Xartiyasında ifadə olunan həmin prinsipin mahiyyəti

yəti ondan ibarətdir ki, hər bir dövlət özünün bütün təbii və digər resursları və sərvətləri özərində tam və daimi suverenliyə malik olub, bu resurslardan istifadə reəimini (xarici şəxslərə konsessiyaya və icarəyə verməyi, birgə müəssisələr yaratmaı və s.) özü müəyyən edir, onun iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirməkdə suveren hüququ vardır. Hər bir dövlətin xarici investisiyaları tənzimləməyə və ona nəzarət etməyə ixtiyarı çatır. Investisiyaların reəimini dövlət özü müəyyən edir. Hər bir dövlətin milliləşdirmə hüququ vardır. Belə halda o, öz qanunları əsasında müvafiq kompensasiya ödəyir. İstənilən hər hansı bir dövlətə onun öz təbii resurslarına olan hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədilə bilməz. Hər bir dövlətin təbii və digər resurslardan istifadə etməyə görə tam kompensasiya almaq, habelə bu resurslara vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Göstərilən prinsipin əsas cəhətləri bunlardan ibarətdir. Onun mülki hüquq normalarının tətbiqi üçün böyük rola malik olması hər hansı mübahisə döürə bilməz.

Diskriminasiyaya (ayrı-seçkilik salmaya, hüququ tapdalamaya) yol verməmək prinsipinin mülki hüquq üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu prinsip dövlətlərin bərabərliyi və əməkdaşlıq prinsipindən irəli gəlir. Həmin prinsip 1970-ci il Deklarasiyasında və 1974-cü il Xartiyasında öz əksini tapmışdır. Diskriminasiyaya yol verməmək prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətinin milli hüququn subyektlərinə nisbətən pisləşdirilməsi hüquqazidd əməldir. Helsinki Yekun aktı da (1975) bu prinsipdən çıxış edir.

Diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi ümumi məcburi xarakterli normadır. O, beynəlxalq hüquqda uzun müddət tətbiq olunma nəticəsində yaranmışdır.

İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək beynəlxalq hüququn prinsiplərindən biridir. Bu prinsip 20 dekabr 1948-ci ildə qəbul edilmiş «İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi»ndə ifadə olunmuşdur. Göstərilən həmin prinsip mülki hüquq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin hamısı mülki hüquqda eyni dərəcədə tətbiq edilə bilməz. Qeyd etdiyimiz prinsiplərin xüsusilə mülki hüquq üçün vacib əhəmiyyət kəsb etməsi şəksizdir.

3. Hüquqi adətlər mülki hüququn mənbə növlərindən biri kimi

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi hüquqi adətləri mülki hüququn mənbə növlərindən biri kimi tanıyır və qəbul edir. Qədim Roma hüququ adətləri hüququn əsas mənbəyi sayırdı. Dünyanın, demək olar ki, bütün hüquq ailələri (sistemləri), yəni roman-german, ingilis-amerikan, dini (müsəlman, indus) və s. ailələr müasir dövrdə onlara hüququn mənbəyi kimi əhəmiyyət verir.

Hüquqi adətlər hüququn ən qədim mənbəyidir. O, tarixən qanunların «sələfi» olmuşdur. Hüquqi adətlər sosial cəhətdən əhəmiyyəti olan elə münasibətləri tənzimləyirdi ki, qanunverici bu münasibətlərin qaydaya salınmasını ya vaxtı çatmamış hesab edirdi, ya da ki həmin münasibətlərin nizama salınmasını özü istəmirdi.

Öz təbiətinə görə hüquqi adətlər konservativ (mühafizəkar, yeniliyə zidd) xarakter daşıyır. Belə ki, onlar ictimai cəhətdən əhəmiyyəti olan insan davranışının daha rəasional variantlarının dəfəllərlə təkrar olunması, ümumiləşdirilməsi və nəsilən-nəslə verilməsi nəticəsində yaranır.

Adətlər və hüquqi adətlər (adət hüququ) kimi iki anlayışı qarışdırmaq olmaz. **Adətlər** insanlar tərəfindən müəyyən hərəkətlərin uzun zaman dəfəllərlə təkrarlanması nəticəsində faktiki olaraq yaranan davranış qaydasıdır. Adətlər hüququn mənbəyi hesab edilmir. Əgər bu adətlər dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılsa, yəni qanunla rəsmi surətdə ümumi məcburi qayda kimi tanınarsa və müdafiə olunarsa, onda onlara **hüquqi adətlər** deyilir. Dövlətin sanksiyalaşdırdığı adətlər ümumməcburi davranış qaydasına çevrilir. Buna görə də hüquqi adətlər hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Hüquqi adətlər ona görə hüquqi adlanır ki, onlar hüquqda ifadə edilir, hüquqla qorunur və müdafiə edilir və bununla hüquqi qüvvə alır.

Mülki dövriyyədə adətlər əmlak dövriyyə adətləri anlayışı ilə əhatə olunur. **Əmlak dövriyyə adətləri** dedikdə, mülki (əmlak) dövriyyədə faktiki olaraq dəfəllərlə təkrar olunmaq nəticəsində yaranan davranış qaydaları başa düşülür. Bu qaydalar ümumi məcburi xarakterə malik deyil. Ona görə də onlar özlüyündə mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edə bilmir. Əmlak dövriyyə adətlərinə misal olaraq öhdəliklərin icrası zamanı subyektin «adətən irəli sürülən tələblərə» müvafiq surətdə hərəkət etməsini göstərmək olar (MM-in 425-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Başqa bir misalda satılan əşyanın komplektliyi «adətən irəli sürülən tələblə» müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 590-cı maddəsi). Alıcı satılmış əşyanı qəbul edərkən adətən irəli sürülən tələblərə uyğun olaraq hərəkət etməyə borcludur (MM-in 596-cı maddəsi). «Adətən irəli sürülən tələblər» dedikdə, mülki dövriyyədə yaranan davranış qaydası başa düşülür. Deməli, bu cür tələblər əmlak dövriyyə adətləri hesab olunur.

Qeyd etdik ki, əmlak dövriyyə adətləri («adətən irəli sürülən tələblər») mülki hüququn mənbəyi kimi tanınmır və qəbul edilmir. Bu adətlərin mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi üçün gərəkdir ki, onlar **dövlət tərəfindən hüquqi aktla birbaşa sanksiyalaşdırılsın**. Belə halda həmin adətlər hüquqi qüvvəyə malik olur və ümumməcburi xarakter daşıyır. Buna görə də onlar mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Dövlət tərəfindən

sanksiyalaşdırılan əmlak dövrüyyə adətləri hüquqi adətlər adlanır.

Əmlak dövrüyyə adətləri içərisindən işgözar adətlər xüsusi olaraq ayrılır (MM-in 10-cu maddəsi). **İşgözar dövrüyyə adətləri** dedikdə, yazılı sənəddə ifadə edilməsi məcburi olmayan elə bir davranış qaydası başa düşülür ki, bu qayda sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsində yaranaraq geniş surətdə tətbiq edilir. Bu adətlər bir neçə əlamətlə xarakterizə edilir:

- birincisi, bu adətlər məzmunca müəyyən və sabit olmalıdır;
- ikincisi, bu adətlər mülki hüquq münasibətlərinin kifayət qədər çoxsaylı və əhatəli iştirakçılarına aid olub, geniş surətdə tətbiq edilməlidir;

- üçüncüsü, bu adətlər yalnız sahibkarlıq münasibətləri sahəsində tətbiq olunmalıdır;
- dördüncüsü, bu adətlər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamalıdır;
- beşincisi, bu adətlərin hər hansı bir sənəddə qeyd edilib-edilməməsi məcburi deyil.

Beləliklə, mülki qanunvericilik işgözar dövrüyyə adətlərinə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində hüququn mənbəyi kimi əhəmiyyət verir. Mülki Məcəllə rəsmi surətdə onu mənbə kimi qəbul edir və tanıyır. O, mülki hüququn **yardımçı, əlavə mənbə növüdür**. Belə ki, mülki hüququn predmetinə daxil olan münasibətlər mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin sazişi ilə tənzimlənmədiyi hallarda, işgözar adətlər hüquqi qüvvəyə malik olur, yəni onlardan istifadə olunur. Məsələn, satılan əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması qanunvericilikdə, dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutula bilər. Əgər nəzərdə tutulmazsa, onda əşyanın keyfiyyəti işgözar dövrüyyə adətlərinə müvafiq surətdə yoxlanılır (MM-in 586-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Başqa bir misalda mal göndərmə müqaviləsi özrə alıcı (mal alan) qəbul etdiyi malları müqavilədə göstərilən müddətdə gözdən keçirməlidir.

İşgözar dövrüyyə adətləri qanunvericiliyə və ya müqaviləyə uyğun olmalıdır. Əgər bu adətlər qanunvericiliyə və ya müqaviləyə zidd olarsa, onda onlar tətbiq edilmir (MM-in 10-cu maddəsi).

4. Mülki hüquq və əxlaq normaları

Əxlaq mühüm və vacib sosial institutdur. O, ictimai şüurun formalarından biridir. Əxlaq normaları cəmiyyətdə insanların xeyir və şər, haqq və haqsızlıq, ədalət və ədalətsizlik, borc, şərəf, ləyaqət, vicdan, dözlük, mənavi təmizlik barədə əxlaqi təsəvvürlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Hüquq normaları ilə birlikdə bu normalar cəmiyyətin əsas və başlıca davranış qaydası kimi çıxış edir. Hələ qədim filosoflar (Platon, Demokrit, Siseron, Aristotel) hüquq və əxlaq kimi iki məsələnin böyük əhəmiyyətə malik olmasını göstərirdilər.

Əxlaq və hüquq arasındakı münasibət mürəkkəb xarakter daşıyır. Hər şeydən əvvəl, onlar vahiddirlər. Bu, o deməkdir ki, əxlaq və hüquq arasında onları birləşdirən ümumi cəhətlər vardır. Həm hüquq, həm də əxlaq eyni məqsəd güdür və eyni vəzifə daşıyır: ictimai həyatı qaydaya salmaq, insan hüquqlarını müdafiə etmək, ədaləti və humanizm ideallarını bərqərar etmək, xaosun, anarxiyanın, qarma-qarışıqlığın, hərc-mərcliyin qarşısını almaq, qayda yaratmaq. Onların hər ikisi sosial normaların ayrı-ayrı növləridir. Bundan əlavə, həm hüququn, həm də əxlaqın nizamasalma obyektı eynidir ki, bu, ictimai münasibətlərdən ibarətdir. Daha sonra hüquq və əxlaq fəlsəfi planda iqtisadi amillərlə şərtlənən üstqurum kateqoriyalarıdır.

Hüquq cəmiyyətdəki əxlaqi-humanist idealların həyata keçirilmə vasitəsidir. O, hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilən əxlaqdır. Hələ qədim zamanlarda Siseron yazırdı ki, hüququn əsas məqsədi əxlaqsızlığın kökünü kəsib, xeyiri bərqərar etməkdən ibarətdir.

Əxlaqla, xüsusən mülki hüquq arasında qarşılıqlı təsir daha dərinidir. İctimai münasibətləri nizama salmaqda onlar bir-birini dəstəkləyir. Ümumi məqsədə nail olmaqda onlar bir-birinə kömək və yardım edir.

Mülki hüquq türətilən hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Əxlaq da bu cür pozuntu törədilməsinə mənfə münasibət bəsləyir və onu pisləyir. Hüquq pozuntusuna qiymət verməkdə əxlaq və mülki hüquq vahid mövqedən çıxış edir. Hegel göstərirdi ki, əxlaq, hər şeydən əvvəl, hüquqa əməl olunmasını tələb edir, əxlaq qaydaları və normaları isə yalnız hüququn imkanları tükəndiyi hallarda işə düşür.

Əxlaqla mülki hüquq arasında nə qədər ümumi cəhətlər olsa da, **əxlaq norma və qaydaları özlüyündə mülki hüququn mənbəyi kimi tanınmır və qəbul edilmir**. Ona görə ki, əxlaq normaları mülki hüquq normaları kimi dövlət tərəfindən yaradılmır və ümumməcburi xarakterə malik deyil. Onlar xüsusi aktlarda — rəsmi dövlət aktlarında (qanunlarda, fərmanlarda, qərarlarda və s.) ifadə olunmur. Onlar insanların şüurunda əks olunur. Əxlaq normaları cəmiyyətdə xeyir və şər, dözlük, pislilik, vicdan, ədalət, şərəf haqqında insanların təsəvvürləri əsasında yaranır, cəmiyyət özləri tərəfindən dərk edildikdən və tanındıqdan sonra əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, əxlaq normalarının mülki qanunvericilik üçün rolu yoxdur.

Aydın bir həqiqətdir ki, mülki qanunvericilik əxlaqa əsaslanır və ona söykənir. Əxlaq normaları olmadan mülki qanunvericiliyin müvcudluğunu adam təsəvvürünə belə gətirə bilmir. O, sözün əsl mənasında, mülki qanunvericiliyin etalonu, məhək daşındır. Ona görə ki, əxlaqa əsaslanan qanunvericilik aktlarının nüfuzu sonsuz dərəcədə böyükdür. Elə bil ki, mülki qanunvericilik, necə deyirlər, əxlaqdan yoxulmuşdur.

Əxlaq qayda və prinsipləri mülki hüquq normalarının yaradılmasına fəal təsir göstərir. Heç kəsə sirr deyildir ki, mülki hüquq normaları yaradarkən dövlətin hüquqyaratma orqanları (qanunverici) əxlaq normalarını nəzərə alır. Təsəvvür deyildir ki, hüququ çox vaxt əxlaqı, onun norma və prinsiplərini hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi təsəvvür edirlər. Hələ qədim Roma hüquqşünasları hüququ xeyir və ədalət sənəti adlandırırdılar.

Mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ akt **əxlaq qayda və prinsiplərini möhkəmləndirdikdə, həmin qayda və prinsiplər ümumməcburi xarakterə malik olub, hüquq normasına çevrilir**. Bununla onlar mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edirlər. Məsələn, vicdanlı olmaq əxlaq normasıdır. Vicdan insanın öz-özünə qiymət vermə, öz-özü üzərində nəzarət etmə, öz-özünü mühakimə etmək qabiliyyətidir. Kant vicdanı «insanın daxili qanunvericiliyi» kimi təsəvvür edirdi. O, yazırdı ki, bizim öz içimizdə fəaliyyət göstərən və yaşayan qanuna vicdan deyilir; vicdan bizim əməllərimizə həmin qanunun münasibəti deməkdir. Qədim filosof Siseron vicdana insanın əsas zinət və yaraşıu kimi baxırdı. Vicdan bizim daxilimizdəki əxlaq qanunudur. O, əxlaq imperatividir. Mülki Məcəllə bu cür əxlaq normasını 425-ci maddəsində möhkəmləndirmişdir: öhdəliyi icra etdikləri vaxt subyektlər vicdanlı olmalıdırlar. MM-in 157-ci maddəsi özgəsinin qanunsuz sahibliyinə vicdan kimi əxlaq imperativindən yanaşır: vicdansız sahiblik; vicdanlı sahiblik; vicdansız sahib, vicdanlı sahib; vicdanlı əldə edən; vicdansız əldə edən. Yalnız daşınar əşyaya beş il vijdanla sahiblik edən şəxs əldə etmə müddəti qaydasında həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edə bilər (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Yalnız vijdanlı əldə edən ani müddət qaydasında daşınar əşyanın mülkiyyətsizisi ola bilər (MM-in 181-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Anjaq vijdanlı sahib özgəsinin əşyasından gütdüyü faydanın (bəhərin) əvəzini ödəmir (MM-in 157-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

Mülki Məcəllənin bir çox maddələrini nəzərdən keçirdikdə bizə məlum olur ki, bu maddələrin məzmun və mahiyyətinə əxlaq normaları necə sirayət və nüfuz etmişdir. Həmin maddələr müxtəlif xarakterli bu cür əxlaq qaydalarını ifadə edir: dözgün ol; öz özünə gütdüyün öhdəliyi lazımınca yerinə yetir; vəzifənin icrasını gecikdirmə; aldatma, zorakılıq, hədə təsiri altında, uydurma və yalan əqd bağlama; tapdığın əşyanın sahibinə qaytar və s. Məsələn, itirilmiş əşyanı tapan şəxs, onun mülkiyyətçisinə, səlahiyyətli şəxsə və ya əgər mülkiyyətçi məlum deyilsə, polisə dərhal xəbər verməli və həmin əşyanı qaytarmalıdır (MM-in 186-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bu maddənin əsasını təmizlik və dözlük barədə əxlaq imperativi təşkil edir. Bu əxlaq imperativi həmin maddədə hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilmiş və mülki hüquq normasına çevrilmişdir.

Əxlaq normaları təkcə hüquq normalarının yaradılmasına yox, həm də bu normaların tətbiqinə və həyata keçirilməsinə fəal təsir göstərir. Bu normaların mülki qanunvericiliyin məna və məzmununun aydınlaşdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Əxlaq qayda və prinsiplərinin mülki hüquq normalarının dözgün tətbiq edilməsində mühüm rolu vardır. Onlar konkret mülki hüquqi məsələlərin həlli zamanı hüquqtətbiqetmə orqanlarına lazım və gərək olur. xox vaxt həmin məsələlərin dözgün hüquqi həlli əxlaq normalarının nə dərəcədə nəzərə alınmasından asılı olur. Ona görə də hüquqtətbiqetmə orqanlarının iş stollarının üstündə təkcə hüquqi məəcəllə yox, həm də «Əxlaq Məcəlləsi» olmalıdır. Məsələn, vətəndaş kənd sakininin minik avtomobilini oüurlayır. O, vicdansız əldə edəndir (sahibdir). O, avtomobilə ondan ayrılı bilməyən yaxşılaşdırmalar edir. Avtomobilin mülkiyyətçisi avtomobilin vətəndaşda olmasını öyrənir və onu qanunsuz sahiblikdən tələb edir. Belə halda vətəndaş minik avtomobilini yaxşılaşdırmaq üçün çəkdiyi məsrəflərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilərmi? Bu məsələni MM-in 157-ci maddəsi tənzimləmir. Ona görə də onun dözgün hüquqi həllini tapmaq üçün əxlaq normasından istifadə olunur. Belə ki, vətəndaş vicdanlı olmaq kimi əxlaq normasını pozduuuna görə, qeyri-əxlaqi hərəkət etdiyi özün mülkiyyətçidən çəkdiyi məsrəflərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilməz.

Elə hallar yaranır ki, bu və ya digər mülki məsələni həll etmək üçün müvafiq norma, habelə oxşar məsələni tənzimləyən norma olmur. Bu cür məqamlarda həmin məsələni dözgün həll etmək üçün ədalət, insaf, məənəviyyət kimi əxlaq kateqoriyaları əsas götürülür (MM-in 11-ci maddəsi). Mülki hüquq və əxlaq bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərilir. Bu təsirin formulası belədir ki, əxlaq mülki hüquq normalarının pozulmasını tələb edər, mülki hüquq normaları isə qeyri-əxlaqi əməlləri rəsmiləşdirə bilməz. Məsələn, mülki qanunvericilik əxlaq prinsiplərinə zidd olan ixtirani, faydalı modeli və sənaye nümunəsini patentlə mühafizə etmir. Əxlaqa zidd ifadələrdən ibarət nişanların əmtəə nişanı kimi qeydə alınmasını qanun qadağan edir.

5. Normativ xarakterli aktlar mülki hüququn mənbəyi kimi

Hər şeydən əvvəl, normativ xarakterli aktlar və normativ hüquqi aktlar kimi iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bunlar həmin aktları qəbul edən orqanlara görə fərqlənir. Belə ki, normativ xarakterli aktlar nə ali qanunverici, nə ali icra-sərəncamverici, nə də ki mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilir. Həmin aktları qəbul edən subyektlər ya mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları sırasına daxil edilməyən dövlət orqanları (Konstitusiya Məhkəməsi, Milli Bank), ya da yerli orqanlardır. Yerli orqanlar dedikdə, yerli icra hakimiyyəti orqanları və yerli özüünüidarə orqanları (bələdiyyələr) başa düşülür.

Normativ xarakterli aktların dairəsi «Normativ-hüquqi aktlar haqqında» qanunun 3-cü maddəsi ilə müəyyən

edilir. Buraya daxildir:

- Konstitusiyaya məhkəməsinin qərarları;
- yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları;
- yerli özünüidarə orqanlarının qərarları;
- Milli Bankın qərarları.

Normativ-hüquqi aktlar kimi, **normativ xarakterli aktlar da ümumməcburi göstərişlər ifadə edir, hüquq normalarını dəyişdirir, yaradır və ya ləğv edir**. Buna görə də onlar **mülki hüququn mənbəyi hesab edilir**.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin 1-6 və 8-ci bəndlərinə əsasən aşağı qüvvəli normativ aktların (bələdiyyə aktlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, prezident fərmanlarının, qanunların, qüvvəyə minməmiş beynəlxalq dövlətlərarası müqavilələrin) daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan Konstitusiyaya uyğunluğu, habelə aşağı qüvvəli normativ aktların onlardan daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan normativ aktlara uyğunluğu barədə qəbul etdiyi qərarlar normativ xarakterli aktlardır. Bundan əlavə, Konstitusiyaya Məhkəməsi Konstitusiya və qanunların şərhə barədə qərarlar qəbul edir. Bu qərarlar da normativ xarakterli aktlar hesab edilir.

Milli Bank Azərbaycan Respublikasının mərkəzi bankıdır. Onun əsas funksiyası pul-kredit və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasəti yeritməkdən, valyuta tənzimlənməsini həyata keçirməkdən, hesabləşmələrin aparılması və ödəmə sisteminin sabit işləməsi üçün şərait yaratmaqdan və s. ibarətdir. Milli Bank öz funksiyalarını həyata keçirərkən bank fəaliyyəti sahəsində normativ xarakterli aktlar (qaydalar, təlimatlar) qəbul edir. Bu aktlar Milli Bankın İdarə Heyətinin müvafiq qərarı ilə rəsmiləşdirilir. Xüsusən Milli Bankın naüdsüz hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında Təlimatının mülki hüququn mənbəyi olmaq baxımından rolu böyükdür.

Yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələr yerli özünüidarə orqanlarıdır. Onlar müxtəlif məsələlər, o cümlədən mülki hüququn nizamasalma predmetinə aid olan mülkiyyət münasibətləri haqqında aktlar qəbul etmək ixtiyarına malikdir. **Bələdiyyə aktları** qərar formasında rəsmiləşdirilir. Bu qərarlar iclasda bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Onlar normativ məzmunu malik olub, mülki hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Bələdiyyə aktları qanun qüvvəli yerli aktlar hesab edilir. Özü də bu aktların yalnız yerli şəxslər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Öz səlahiyyətləri daxilində **yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktlar qəbul etmək hüququ vardır**. Bu aktların toxunduğu və əhatə etdiyi məsələlər olduqca müxtəlifdir: rayon mənzil təsərrüfatı; nəqliyyat xidmətləri; dövlət əmlakının icarəyə verilməsi; mülkiyyət münasibətləri və s. Həmin aktlar qərar formasında ifadə olunur. Özü də bu qərarlar qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ aktlara zidd ola bilməz. Həmin qərarlar **qanun qüvvəli yerli aktların bir növü** hesab edilir.

Həm yerli özünüidarə (bələdiyyə) orqanlarının, həm də yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları müxtəlif münasibətləri tənzim edir. Bu münasibətlər regional xarakterli münasibətlərdir. Ona görə də həmin münasibətləri qaydaya salan yerli hakimiyyət orqanlarının aktları **lokal aktlar kateqoriyasına** şamil edilir. Onlar müvafiq ərazidə yerləşən müəssisələr, təşkilatlar və idarələr, habelə vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

6. Hüququn prinsipləri mülki hüququn mənbəyi kimi

Qeyd etdik ki, mülki hüquqda həm hüququn ümumi prinsipləri, həm də mülki hüququn xüsusi (sahəvi) prinsipləri böyük rol oynayır. **Hüququn ümumi prinsipləri hüququn mənbəyi hesab edilir**.

Dünyanın demək olar ki, bütün hüquq ailələrində bu prinsiplər hüququn mənbəyi kimi qəbul edilir. Həm roman-german hüququ, həm də ingilis-amerikan hüququ ölkələrinin qanunvericiliyi və yaranmış hüquqi ənənə hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti prosesində hüququn ədalət, vicdanlılıq və digər bu cür ümumi prinsiplərindən istifadə etməyin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Belə ki, qanunda konkret hüquqi göstəriş, hüquqi adət və ya hüquqi presedent olmadıqda, hüququn ümumi prinsiplərinin hüquqi məsələni həll etmək üçün tətbiq edilməsinə yol verilir.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində hüququn ümumi prinsiplərinin hüququn mənbələrinə aid edilməsi barədə birbaşa göstəriş nəzərdə tutulur. İspaniya Mülki Məcəlləsinin 6-cı maddəsi hüququn mümkün olan mənbələri arasında ümumi prinsipləri də sadalayır. Misir, Əlcəzair və İraq kimi ölkələrin mülki məəcəllələri hakimlərə ixtiyar verir ki, onlar müsəlman hüququ prinsiplərinə əsaslanmaqla qanundakı boşluğu doldursunlar.

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi göstərir ki, mülki münasibəti, habelə buna oxşar münasibəti tənzimləyən norma olmadığı hallarda, həmin münasibəti nizama salmaq üçün mülki hüququn prinsipləri əsas kimi götürülür, ədalət, insaf və mənafeviyyət tələbləri nəzərə alınır (MM-in 11-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Burdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bizim ölkə qanunvericiliyi hüququn ümumi prinsiplərini və mülki hüququn xüsusi (sahəvi) prinsiplərini hüququn mənbə növü kimi qəbul edir. Axı, həmin prinsiplərin tət-

biqi nəticəsində müvafiq mülki münasibəti tənzimləyən yeni mülki hüquq norması yaranır.

7. Ali Məhkəmə Plenumu qərarlarının hüquqi təbiəti

Ali məhkəmə orqanlarının ixtiyarı var ki, qanunvericiliyin tətbiqi məsələləri özrə «**rəhbər izahatlar**» versin. Konstitusiyanın 131-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ali məhkəmə orqanı olub, məhkəmə təcrübəsinə aid məsələlər özrə izahatlar verir. Bu cür izahatlar, bir qayda olaraq, «**məhkəmə təfsiri qaydasında**» Ali Məhkəmə Plenumu qərarları formasında qəbul edilir və ümumiləşdirilmiş materialara əsaslanır.

Hüquq ədəbiyyatında Ali Məhkəmə Plenumu qərarlarının hüquqi təbiəti uzun müddət mübahisə predmeti olmuşdur. Bu diskussiya indi də davam edir. Həmin mübahisə və diskussiyaların mahiyyəti plenum qərarlarının mülki hüququn mənbəyi kimi tanınıb-tanınmaması məsələsindən ibarətdir. Xeyli vaxtdır ki, hüquq ədəbiyyatında bu məsələ barədə iki konsepsiya yaranmışdır.

Birinci konsepsiya tərəfdarları belə hesab edirlər ki, plenum qərarları mülki hüququn mənbəyidir. Onlar öz fikirlərinin əsaslı və həqiqətə uyğun olmasını sübut etmək üçün müxtəlif cür tutarlı dəlillər və arqumentlər gətirirlər. Həmin müəlliflər göstərirlər ki, plenum qərarları hüquq normalarının məzmununu təfsir edir. Bu, müvafiq məhkəmə sistemi üçün, bununla da müxtəlif mübahisə iştirakçıları (tərəfləri) üçün məcburidir. Bu qərarlar qüvvədə olan qanunvericiliyin mənasını izah edərkən faktiki olaraq yeni qayda, ümumi xarakterli hüquqi müddəa formulə edir. Bu qayda və müddəalar dövlət iradəsini ifadə edir, icra üçün məcburidir, normativ aktda ifadə olunan normadan fərqlənir. Məhkəmələr hüquq norması yaratmaq səlahiyyətinə malik olmasa da, onun bəzi izahatları bu cür, yəni hüquq norması kimi qəbul edilir.

İkinci konsepsiya tərəfdarları bunun əksi olan mövqe tuturlar. Onların fikrincə, **plenum qərarlarını mülki hüququn mənbəyi hesab etmək olmaz.** Bu mövqeyi dəstəkləyən müəlliflər də özlərinin haqlı olmasını əsaslandırmaq üçün kifayət qədər aüləbatan və inandırıcı arqumentlər irəli sürürlər. Bizim zənnimizcə, ikinci konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Bu mövqeyin əsaslı olması üçün bir neçə arqument gətirə bilərik.

Birincisi, plenum qərarları qanunvericilik tərəfindən **rəsmi surətdə formal olaraq mülki hüququn mənbəyi kimi tanınmır.** Konstitusiyanın 147-151-ci maddələrini, «Normativ hüquqi aktlar haqqında» qanunun 2-3-cü maddələrini, habelə MM-i nəzərdən keçirdikdə bizə məlum olur ki, qanunvericiliyin rəsmən mülki hüququn mənbəyi kimi qəbul etdiyi aktlar sırasında plenum qərarlarının adı çəkilmir.

İkincisi, Ali Məhkəmənin hüquq yaradıcılığını qabiliyyəti və imkanı yoxdur. Hüquq yaradıcılığını dedikdə, dövlət fəaliyyətinin hüquq normalarının yaradılmasına, dəyişdirilməsinə və ya ləğv edilməsinə yönələn xüsusi forması başa düşülür. O, cəmiyyətin obyektiv sosial ehtiyac və mənafeələrinin öyrənilməsinə əsaslanır. Ali Məhkəmə hüquq yaradıcılığını fəaliyyətinin subyektivi kimi tanınmır və qəbul edilmir. Bu ali məhkəmə orqanına hüquq norması yaratmağa, dəyişdirməyə və ya ləğv etməyə səlahiyyət və ixtiyar verilməmişdir. Onun bu cür fəaliyyətə hüququ çatmır. Ali Məhkəmənin hüquq norması yaratması hakimyyətin bölgüsü prinsipinə ziddir. Onların fəaliyyəti hüquq norması yaratmaqdan yox, hüquq normasını tətbiq etməkdən ibarətdir.

Üçüncüsü, plenum qərarlarının əksəriyyətində **qüvvədə olan qanunvericilik təfsir olunur,** yəni qanunvericiliyin mənası aydınlaşdırılır və izah edilir. Bu qərarlar öz hüquqi təbiətinə görə təfsir aktlarıdır. Onlar hüquqi aktların bir növüdür. Təfsir aktları hüquqi əhəmiyyəti olan elə bir rəsmi sənəddir ki, o, hüquq normasının əsl məna və məzmununun müəyyən edilməsinə yönəlir.

Plenum qərarları **təfsir aktlarının rəsmi təfsir aktları (interpretasiya aktları)** kimi növünə şamil edilir. Bu cür aktlar təfsiri verilmiş hüquq normasını tətbiq edən bütün şəxslər üçün məcburi xarakterə malikdir. Plenum qərarları həm də **normativ təfsir aktları** hesab olunur. Normativ təfsir aktları qüvvədə olan qanunvericiliyin yalnız mənasını izah edir. Bu cür aktlara aid edilən plenum qərarları ümumi xarakterli olub, ümumi məcburi qüvvəyə malikdir, yəni bütün müvafiq məhkəmə orqanları sistemi üçün hüquq normasını başa düşmək və anlamaq mənasında məcburidir. Bu qərarlar hüquqtətbiqetmə prosesində ümumi rəhbərlik üçündür, qeyri-məhdud hallara aiddir, həmçinin əhatə dairəsi geniş olan subyektlərə şamil edilir.

Plenum qərarları **leqal təfsir aktlarıdır.** Əgər hüquq normasını təfsir etmək üçün səlahiyyət və icazə verilmiş, tapşırıq almış subyekt təfsir edərsə, buna leqal təfsir aktları deyilir. Ali Məhkəməyə qanunları təfsir etmək üçün icazə verilmişdir.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, rəsmi, normativ və leqal təfsir aktı hesab olunan plenum qərarları müstəqil əhəmiyyətə malik deyildir. Bu qərarlar yalnız təfsiri verilmiş hüquq normasını ifadə edən normativ aktlarla birlikdə məna kəsb edərək fəaliyyət göstərirlər. Onların hüquqi taleyi və müqəddəratı normativ aktlarla bağlı olub, bu aktlardan asılıdır. Normativ aktın ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi çox vaxt təfsir aktının da ləğv edilməsinə və ya dəyişdirilməsinə səbəb olur. Plenum qərarları əhatə dairəsi geniş olan bütün məhkəmə orqanlarına şamil edilir. Bu qərarlardan istifadə olunması təfsiri verilən normanın tətbiq edildiyi hər bir hal üçün

nəzərdə tutulur və hesablanır. Bu baxımdan onlar ümumi məcburi xarakterə malikdir.

Plenum qərarları hüquq normasının məhkəmələr tərəfindən dözgün və birmənalı başa düşülüb tətbiq edilməsini təmin edir. Onlar mülki hüquq normalarının aşağı məhkəmə orqanları tərəfindən dözgün tətbiq edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qərarlar mülki hüquq (sivilistika) elmi tərəfindən işlənilib hazırlanmış nəzəriyyələri, postulatları, konsepsiyaları və ideyaları qəbul etməklə kifayətlənmir. Onlar da öz növbəsində hüquqtətbiqetmə praktikasının sabitliyini və vahidliyini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif ümumiləşdirmələr ifadə edir. Plenum qərarlarında bəzi hallarda nəzəri mühakimələrlə özleşirik: müvafiq hüquq norması necə və nə üçün məhz belə tətbiq olunmalıdır? Məhkəmə tərcübəsində yaranan müddəalar bəzən sonralar mülki qanunvericilikdə nəzərə alınır (məsələn, özrlü səbəblərə görə ötürülən iddia müddətinin uzadılması və s.).

Lakin bunlara baxmayaraq, plenum qərarları özündə ümumi məcburi davranış qaydası (hüquq norması) müəyyən etmir. Bu qərarlar yalnız hüquq normalarının məzmun və mənasını təfsir edir, aydınlaşdırır, izah edir. **Ali Məhkəmənin** yeni hüquq norması yaratmağa ixtiyarı çatmır. Ona görə də onun **qəbul etdiyi qərarlar mülki hüququn mənbəyi rolunda çıxış edə bilməz**. Ali Məhkəmə konkret işlər öyrə məhkəmə təcrübəsini öyrənir və onları ümumiləşdirərək qərarlar qəbul edir. Əgər qüvvədə olan qanunvericiliyə əlavələr və dəyişikliklər edilməsi qənaətinə gəlsə, onda o, qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə edərək təqdimatla Milli Məclisə müraciət edir (Konstitusiyanın 96-cı maddəsi).

§ 4. Mülki qanunvericiliyin hüquqi qüvvəsi

1. Mülki qanunvericiliyin qüvvəsi anlayışı və əhəmiyyəti

Həyatda elə hallarla rastlaşırıq ki, mülki qanunvericilik aktlarının tətbiqi zamanı müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olan normativ aktlar arasında kolliziya (ziddiyyət) əmələ gəlir. Bu cür kolliziya (ziddiyyət) eyni qüvvəyə malik olan normativ aktlar arasında da yaranı bilər. Normativ aktlar vaxtaşırı olaraq müntəzəm surətdə təzələnilir, yeni mülki hüquq normaları əmələ gəlir, köhnə normalar qüvvədən düşür. Göstərilən halda belə bir sual meydana çıxır: müvafiq münasibətə hansı normativ akt tətbiq edilməlidir? Mülki qanunvericilik aktları nə vaxt qüvvəyə minir və nə vaxt qüvvədən düşür? Bundan əlavə, mülki hüququn predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər özlərinin yüksək dinamizmi ilə fərqlənir. Bu, o deməkdir ki, mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlər durmadan inkişaf edir. Xüsusən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər dövründə və şəraitində mülki hüquqla rəsmiləşdirilən və nizama salınan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin yeni növləri əmələ gəlir. Bu münasibətlər öz əlamətinə görə mülki hüququn predmetinə daxil edilir. Bu cür halda belə bir sual yaranır: mülki qanunvericilik aktları nə vaxtdan həmin münasibətlərə şamil edilir? Bu aktlar hansı mülki münasibətlərə tətbiq olunur? Həmin aktlar sonradan əmələ gəlmiş münasibətlərə tətbiq edilirmi? Daha sonra, mülki qanunvericilik aktlarının Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisindəmi və ya hər hansı inzibati-ərazi vahidinin ərazisindəmi qüvvədə olmasını, habelə bu aktların Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarını, əcnəbilərimi və ya xud hüquqi şəxslərimi və s. şamil edilməsini müəyyənləşdirmək vacib əhəmiyyətə malik olur.

Göstərilən bu və ya digər suallara cavab vermək üçün zaman (vaxt), məkan (ərazi), predmet və şəxslər (subyektlər) kimi amillər baxımından qanunvericilik aktlarının hüquqi qüvvəsinin hədlərini dəqiq olaraq müəyyən etmək zərurəti yaranır. Bu, mülki hüquq normalarının dözgün tətbiqi və həyata keçirilməsi üçün olduqca vacibdir. Normativ aktların hüquqi qüvvəsinin hüquqi praktika üçün birbaşa əhəmiyyəti vardır.

Mülki qanunvericilik aktlarının hüquqi qüvvəsi dedikdə, bu aktların müəyyən zaman (vaxt, müddət) ərzində, müəyyən ərazi (məkan) həddlərində konkret şəxslər (subyektlər) dairəsinin və kateqoriyasının iştirak etdiyi münasibətləri tənzimləməsi başa düşülür. O, özündə dörd məsələni birləşdirir:

- mülki qanunvericilik aktları hansı münasibətlərə şamil edilir (**mülki qanunvericiliyin predmetə görə hüquqi qüvvəsi**);
- hansı vaxtdan (müddətdən) hansı vaxta kimi qanunvericilik aktları hüquqi qüvvəyə malikdir (**mülki qanunvericiliyin zamana görə hüquqi qüvvəsi**);
- mülki qanunvericilik aktları hansı ərazidəki münasibətləri tənzimləyir (**mülki qanunvericiliyin əraziyə görə qüvvəsi**);
- mülki qanunvericilik aktları hansı şəxslər dairəsinə və kateqoriyasına ünvanlanmışdır (**mülki qanunvericiliyin şəxslərə görə hüquqi qüvvəsi**).

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mülki qanunvericilik aktları yalnız müəyyən müddət (zaman) ərzində, yalnız müəyyən ərazi (məkan) sərhədləri daxilində və nəhayət, yalnız konkret subyektlər (şəxslər) dairəsinə ünvanlandıqda, hüquqi əhəmiyyət kəsb edir, hüquqi qüvvəyə malik olur və məcburi olaraq icra edilir. Bu, o deməkdir ki, qüvvədən düşmüş aktlar tətbiq oluna bilməz; bu aktlar yalnız qüvvəyə mindikdən sonra tənzimləyici rol oynayır; müəyyən inzibati-ərazi vahidi üçün nəzərdə tutulan normativ akt ölkənin bütün ərazisinə şamil edilə bilməz; konkret şəxslər dairəsinə ünvanlanan aktlar digər kateqoriya subyektlərə aid olunmur və s.

2. Mülki qanunvericiliyin predmetə görə hüquqi qüvvəsi

Mülki qanunvericiliyin predmetə görə hüquqi qüvvəsi dedikdə, mülki qanunvericilik aktlarının mülki hüququn predmetinə daxil olan münasibətləri tənzimləməsi başa düşülür. Mülki hüququn predmetinə şamil edilməyən münasibətlərə mülki qanunvericilik aktları tətbiq olunmur. Bu münasibətlər barəsində həmin aktlar hüquqi qüvvəsini itirir.

Mülki hüququn predmetinə əsasən əmlak münasibətləri daxildir. Əmlak münasibətləri mülki hüquqla tənzim olunan münasibətlərin əsas qrupunu təşkil edir. Başqa sözlə desək, mülki hüququn tənzim etdiyi münasibətlər içərisində əmlak münasibətləri üstünlük təşkil edir.

Cəmiyyətdə və real ictimai həyatda yaranan əmlak münasibətləri təkcə mülki hüquqla nizama salınmır. Bu münasibətlər əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, hüququn digər sahələri tərəfindən də qaydaya salınır. Söhbət inzibati, maliyyə, konstitusiya və başqa hüquq sahələrindən gedir. Inzibati hüququn predmetinə də əmlak münasibətləri daxildir. Məsələn, nazirlik onun tabeçiliyində olan müəssisə və təşkilatları zəruri əmlakla təmin edir. Mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətlərindən fərqli olaraq bu cür əmlak münasibəti əmlak-təşkilati, hakimiyyət-tabeçilik, qeyri-əvəzli, qeyri-ekvivalent, subordinasiya münasibətidir. Bu münasibət inzibati hüquqla tənzimlənir. Əmlak münasibətləri maliyyə hüququnun da predmetinə daxildir. Məsələn, işçinin aylıq əmək haqqından dövlət büdcəsinə gəlir vergisi tutulur. Bu, pul barəsində yaranan əmlak münasibətidir. Mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətlərindən fərqli olaraq bu münasibətlər dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranır. Özü də onlar qeyri-əvəzli, qeyri-ekvivalent, hakimiyyət-tabeçilik münasibətləridir.

Şübhəsiz ki, mülki qanunvericilik aktları hüququn digər sahələri tərəfindən tənzimlənən əmlak münasibətlərini nizama salmaqdan çox uzaqdır. Bu aktlar həmin münasibətlər barəsində hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Onlar yalnız mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətləri barəsində hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də mülki hüquqla rəsmiləşdirilən əmlak münasibətlərini hüququn digər sahələri tərəfindən tənzimlənən əmlak münasibətlərindən ayırmaq və fərqləndirməyə imkan verən spesifik əlamətləri müəyyən etmək zərurəti yaranır. Bunun çox vacib və mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, məhz bu spesifik əlamətlər olmasaydı, təcrübədə bu və ya digər əmlak münasibətinin əsl hüquqi təbiətini müəyyənləşdirmək, yəni hansı hüquq sahəsinin predmetinə daxil olmaıı təyin etmək müşkül və qəliz bir işə çevrilərdi. Bu isə öz növbəsində bir sıra hallarda qanunun pozulmasına gətirib çıxarardı.

Sivilistika doktrinası (mülki hüquq elmi) mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətlərini digər xarakterli əmlak münasibətlərindən ayırmaıı imkan verən fərqləndirici əlamətlər müəyyən etmişdir. Biz əvvəlki fəsillərin birində bu barədə danışmışıq. Ona görə də bu məsələyə bir daha toxunmaıı lazım bilmirik. Qısaca olaraq onu deyə bilərik ki, mülki hüququn predmetinə daxil olan əmlak münasibətləri dəyər münasibətləridir, əmtəə-pul münasibətləridir, əvəzli-ekvivalentli münasibətlərdir və nəhayət, tərəflərin hüquq bərabərliyinə əsaslanan münasibətlərdir. Bundan belə nəticəyə gələ bilərik ki, **mülki qanunvericilik aktları dəyər formalı, əmtəə-pul xarakterli, əvəzli-ekvivalentli, tərəfləri hüquqja bərabər olan əmlak münasibətlərini tənzimləyir** və bu münasibətlər barəsində hüquqi qüvvəyə malik olur. Mülki qanunvericiliyin predmetə görə hüquqi qüvvəsinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

3. Mülki qanunvericiliyin zamana (vaxta, müddətə) görə qüvvəsi

Mülki qanunvericilik aktlarının hüquqi təcrübədə dözgün tətbiq edilməsi, hər şeydən əvvəl, onların zamana (vaxta, müddətə) görə hüquqi qüvvəsi məsələsindən asılıdır. Bu məsələni bilmək olduqca vacib və zəruridir. Bu, hüquq normalarının dözgün həyata keçirilməsi üçün son dərəcədə mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələdir.

Mülki qanunvericiliyin zamana görə hüquqi qüvvəsi dedikdə, mülki qanunvericilik aktlarının qüvvəyə minməsi müddəti, bu aktların qüvvədə olma müddəti və onların qüvvədən düşmə müddəti başa düşülür. Bu, qanunda nəzərdə tutulan qaydalarla müəyyənləşdirilir. Həmin qaydalar Konstitusiyada, Mülki Məcəllədə və «Normativ hüquqi aktlar haqqında» qanunda əks olunmuşdur.

Mülki qanunvericiliyin zamana görə hüquqi qüvvəsini müəyyənləşdirən həmin qayda əsasən üç məsələni əhatə edir:

- mülki qanunvericilik aktı nə vaxt qüvvəyə minmişdir (**aktın qüvvəyə minmə müddəti**);
- mülki qanunvericilik aktı nə vaxta kimi qüvvədə olacaqdır (**aktın qüvvədə olma müddəti**);
- mülki qanunvericilik aktı nə vaxt qüvvədən düşəcəkdir (**aktın qüvvədən düşmə müddəti**).

Mülki qanunvericilik aktının qüvvəyə minmə müddəti odur ki, məhz həmin müddətdən etibarən o, məcburi olaraq icra olunmalıdır. Bu aktlar məhz həmin müddətdən sonra tətbiq olunmağa başlayır.

Mülki qanunvericilik aktlarının qüvvəyə minməsinin dəqiq müddətinin müəyyən edilməsi çox vacib məsələdir. Ona görə ki, **bu aktlar həmin müddətdən sonra əmələ gəlmiş münasibətlərə tətbiq edilir** (MM-in 7-ci

maddəsinin 1-ci bəndi). Bu qayda mülki dövriyyənin sabitliyini və möhkəmliyini təmin etmək məqsədini güdür. Belə ki, o, mülki hüquq subyektləri arasında münasibətlərdə sabitlik, vətəndaşlarda öz hüquqi vəziyyətlərinin dəyişməzliyinə, hüquq qaydasının möhkəmliyinə inam yaradır. Buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, **normativ aktlar hüquqi qüvvəyə minmə müddətindən əvvəl yaranan və müvcud olan ictimai münasibətlərə şamil olunmur**. Bu isə onu ifadə edir ki, mülki qanunvericilik aktlarının geriye qüvvəsi yoxdur (MM-in 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu işdə özbaşnalıya yol vermək olmaz. Deməli, normativ aktların geriye qüvvəsinin olmaması o deməkdir ki, bu aktlar hüquqi qüvvəyə mindikdən əvvəl meydana gəlmiş münasibətlərə şamil edilmir. Məsələn, iki müəssisə arasında topdansatış ticarət münasibətləri yaranır. Bundan sonra bu cür münasibətləri tənzimləyən qanun qəbul edilir. Bu qanun həmin münasibətlərə tətbiq olunmayacaqdır. Qanunda birbaşa göstəriş nəzərdə tutulsa belə, mülki qanunvericilik aktlarının geriye qüvvəsi yoxdur (MM-in 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Mülki qanunvericilik aktlarının geriye qüvvəsinin olmaması prinsipindən qanunda nəzərdə tutulan hallarda müəyyən istisnaya yol verilir. Bu, onu ifadə edir ki, həmin hallarda müvafiq normativ akt qüvvəyə minəndən əvvəl əmələ gəlmiş münasibətlərə tətbiq edilir:

- əgər həmin akt fiziki və hüquqi şəxslərin **hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdırırsa**;
- əgər həmin akt **mülki hüquq məsuliyyətini aradan qaldırırsa**;
- əgər həmin akt **mülki hüquq məsuliyyətini yüngülləşdirsə**.

Söylədiklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, əgər mülki qanunvericilik şəxslərin hüquqi vəziyyətini pisləşdirsə və ya onlara zərər vurarsa, onda onun geriye qüvvəsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, şəxs bankdan kredit alır. Kredit müqaviləsində kreditin qaytarılmasının hər gecikdirilən günü üçün kredit məbləğünün 0,2 faizi həcmində dəbbə pulu (penya) ödənilməsi nəzərdə tutulur. Bundan sonra Milli Bank tərəfindən qəbul edilən normativ aktda (təlimatda) penya (qanuni dəbbə pulu) 0,7 faiz məbləğündə müəyyənləşdirilir. Bu təlimat kredit müqaviləsindən əmələ gələn münasibətə tətbiq edilməyəcəkdir. Ona görə ki, o, şəxsin vəziyyətini pisləşdirir.

Mülki qanunvericilik aktlarının qüvvəyə minməsinin əsas iki qaydası və yolu vardır:

- normativ aktın **dərc olunduğu gündən qüvvəyə minməsi qaydası**;
- normativ aktın **özündə və ya bu aktın qüvvəyə minməsinə dair xüsusi aktda göstərildiyi andan qüvvəyə minməsi qaydası**.

Normativ aktların qüvvəyə minməsinin əsas yolu və qaydası **onların dərc olunması ilə qüvvəyə minməsi yoludur**. Bu, nisbətən daha geniş yayılmış yoldur. Konstitusiyaya görə qanunun, Milli Məclisin qərarlarının, prezidentin fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının özündə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, **onlar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir**. Analoci göstəriş, yəni bu cür oxşar göstəriş «Normativ hüquqi aktlar haqqında» qanunun 41-ci maddəsinin 1-ci bəndində də ifadə olunmuşdur.

Müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının və Milli Bankın normativ aktları əvvəlcə müəyyən edilmiş qaydada Ədliyyə Nazirliyində müəyyən edilmiş qaydada **məcburi dövlət qeydiyyatından keçir**. Bundan sonra həmin aktların özündə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi qərarlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onun yalnız qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü, Konstitusiyanın və qanunların şərh edilməsi barədə qərarları dərc olunduğu gündən hüquqi qüvvəyə malik olur. Konstitusiyaya Məhkəməsinin normativ xarakterli digər aktları isə başqa yolla qüvvəyə minir. Belə ki, AR Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində, V və VII hissələrində nəzərdə tutulmuş məsələlər özrə qəbul olunmuş qərarlar onların özündə göstərilən vaxtdan, digər məsələlər barədə isə qərarlar elan olunduğu andan qüvvəyə minir.

Qanunlar və prezident fərmanları «Azərbaycan» qəzeti və «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu» kimi rəsmi nəşrlərdə, Milli Məclisin qərarları «Azərbaycan» qəzetində, və «Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin məlumatı»nda, Nazirlər Kabinetinin qərarları rəsmi nəşr sayılan «Azərbaycan Respublikası qanunvericilik toplusu»nda və «Respublika» qəzetində, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları rəsmi nəşr hesab edilən «Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının bülleteni»ndə (Ədliyyə Nazirliyinin nəşri), Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları «Azərbaycan» qəzetində və «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin məlumatı»nda dərc olunur.

Milli Bankın normativ aktları da dərc edilmək yolu ilə qüvvəyə minir. «Normativ hüquqi aktlar haqqında» qanun bu aktların dərc edildiyi nəşrlərin dairəsini müəyyənləşdirmir. Elə hesab edirik ki, Milli Bankın normativ aktları istənilən rəsmi nəşrdə dərc olunduqda hüquqi qüvvəyə minir.

Normativ hüquqi aktların dərc olunmasını onların təkə hüquqi qüvvəyə minməsi variantı və yolu hesab et-

mək olmaz. Dərc olunma həm də normativ aktlarda ifadə edilən qaydaların məzmunu ilə mülki (əmlak) dövrüyə iştirakçıları tanış etmək məqsədi güdür. Bundan əlavə, o, həmçinin bu aktın rəsmi mətnini əks etdirir. Buna görə də normativ hüquqi aktlar onu qəbul etmiş orqanlar və ya Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən lazımi tirajda dərc olunur. Özü də istənilən kütləvi informasiya vasitəsinin və nəşriyyatın ixtiyarı var ki, mülki qanunvericilik aktlarını dərc etsin. Bunu qanun yasaqlamır və qadağan etmir.

Mülki qanunvericilik aktının bütövlükdə qüvvəyə minməsi müddətini bu aktın hissəsinin qüvvəyə minməsi müddətindən fərqləndirmək lazımdır. **Normativ aktın hissəsi** dedikdə, onun fəslə, maddəsi, bəndi başa düşülür. Bəzi hallarda bu müddətlər üst-üstə düşür, yəni fərqli müddət müəyyən edilə bilər. Məsələn, nəzərdə tutula bilər ki, normativ aktın filan maddəsi və ya filan bəndi normativ aktın özünün qüvvəyə minməsi müddətindən bir il keçəndən sonra qüvvəyə minəcəkdir.

Bəzi məqamlarda normativ hüquqi aktın qüvvəyə minmə müddəti xüsusi rola malik olur. Belə ki, müəyyən hallarda mülki qanunvericiliyin iyerarxiya sistemində eyni hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktlar arasında kolliziya (latınca *collisio* - toqquşma), ziddiyyət yaranır. Sual olunur: müvafiq münasibətə hansı normativ akt tətbiq olunacaqdır? Göstərilən vəziyyətdə həmin münasibəti qaydaya salmaq üçün daha sonra qüvvəyə minmiş normativ aktdan istifadə edilir.

Mülki qanunvericilik aktının qüvvəyə minməsinin ikinci yolu **aktın özündə və ya bu aktın qüvvəyə minməsinə dair digər xüsusi aktda göstəriləndi vaxtdan onun qüvvəyə minməsi yoludur**. Normativ aktlar (qanunlar, prezident fərmanları, hökumət qərarları və s.) bəzi hallarda bu aktların özündə göstəriləndi andan qüvvəyə minir. Özündə bir sıra mülki (mülkiyyət) hüquq normaları əks etdirən «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında» 23 sentyabr 1989-cu il tarixli qanunun özündə bu qanunun 1989-cu il sentyabrın 25-dən qüvvəyə minməsi göstərilir. Konstitusiyaya Məhkəməsinin normativ aktların bir-birinə uyğunluğu barədə (Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində, V və VII hissələrində nəzərdə tutulmuş hallarda) qəbul etdiyi qərarlar həmin qərarların özündə göstərilən vaxtdan qüvvəyə minir.

Mülki qanunvericilik aktı bu aktın qüvvəyə minməsinə dair digər xüsusi aktda göstəriləndi vaxtdan da qüvvəyə minə bilər. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» 28 dekabr 1999-cu il tarixli qanun Mülki Məcəllənin qüvvəyə minməsi vaxtını müəyyən edir. Normativ aktın qüvvəyə minmə müddəti Milli Məclisin qərarında da göstərilə bilər. Məsələn, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun qüvvəyə minməsi barədə Milli Məclisin qərarında həmin qanunun 1993-cü ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə minməsi müəyyən edilir.

Elə hallar da olur ki, xüsusi aktda normativ aktın qüvvəyə minməsinin konkret müddəti göstərilir. Normativ aktın qüvvəyə minmə müddəti onun dərc olunması anı ilə əlaqələndirilir. Məsələn, «Meşə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» 30 dekabr 1997-ci il tarixli qanunda, «Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» 26 dekabr 1997-ci il tarixli qanunda həmin məcləllələrin dərc edildiyi gündən qüvvəyə minməsi müəyyənləşdirilir. Bəzən də normativ aktın özündə onun **imzalandığı gündən qüvvəyə minməsi göstərilir**. Məsələn, «İcarəyə verilmiş dövlət əmlakından səmərəli istifadə olunması tədbirləri haqqında» 6 sentyabr 1997-ci il tarixli prezident fərmanında nəzərdə tutulur ki, bu fərman imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

Elə aktlar vardır ki, bu aktlar barədə dərhal məlumat vermək üçün onların mətninin təxirə salınmadan müvafiq və əlaqədar təşkilatlara göndərilməsi tələb olunur. Normativ aktın ifadə olunduğu mətnin həmin **təşkilatlar tərəfindən alındığı an onun qüvvəyə mindiyi vaxt hesab ediləcəkdir**, bir şərtlə ki, normativ aktda onun qüvvəyə minmə müddəti göstərilməsin. Kredit təşkilatlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar Milli Bankın normativ aktları xüsusən bu qayda ilə qüvvəyə minir. Poçt və ya başqa rabitə vasitələri ilə həmin aktların mətni dərhal məlumat üçün kredit təşkilatlarına göndərilir.

Mülki qanunvericiliyin zamana görə qüvvəsinin əhatə etdiyi ikinci məsələ normativ aktların qüvvədə olma müddətidir. **Normativ aktların qüvvədə olma müddəti** dedikdə, müvafiq münasibətlərə onların tətbiq olunma vaxtı başa düşülür. Bu elə bir müddətdir ki, həmin müddət ərzində normativ akt hüquqi əhəmiyyətə malik olmaqla icra edilir.

Müddət kimi meyarla görə mülki qanunvericilik aktlarını iki yerə bölmək olar: müvəqqəti normativ aktlar; müddətsiz normativ aktlar. **Müvəqqəti normativ aktlar** odur ki, bu aktlar yalnız müəyyən bir müddət ərzində qüvvədə olur. Normativ aktda onun qüvvədə olma müddəti göstərilir. Bu müddət başa çatdı kimi avtomatik olaraq normativ akt qüvvədən düşür. Belə hallarda **onun qüvvəsini itirməsi barədə hər hansı bir xüsusi akt verilməsinə ehtiyac yoxdur**. Bununla belə, əgər zərurət olarsa, müvəqqəti normativ aktın qüvvədə olma müddəti uzadıla və ya ona müddətsiz xarakter verilə bilər. Bu cür halda normativ akt qəbul etmiş orqan xüsusi akt qəbul edir. Xüsusi aktı normativ aktın qüvvədə olma müddəti başa çatanaqədər qəbul etmək lazımdır. Müvəqqəti normativ aktlara «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» 7 yanvar 1993-cü il tarixli qanunu, «Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında» qanunu, habelə

«Azərbaycan Respublikasında 1995-98-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı» kimi qanunları misal göstərmək olar. Bu qanunların məna və mahiyyətindən onların müvəqqəti qanunlar olması irəli gəlir.

Müddətsiz normativ aktlar odur ki, bu aktlarda onların hansı müddətə qüvvədə olması göstərilir. Əgər normativ hüquqi aktın özündə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, onda həmin akt müddətsiz qüvvədə olur. Normativ aktların çoxu müddətsiz normativ aktlardır. Bu cür aktlara Mülki Məcəlləni, «Sığorta haqqında», «Qiymətli kağızlar haqqında» və s. qanunları misal çəkmək olar.

Mülki qanunvericiliyin zamana görə qüvvəsinin əhatə etdiyi üçüncü məsələ normativ aktların öz hüquqi qüvvəsini itirməsidir. **Normativ hüquqi aktların qüvvəsini itirməsi** dedikdə, bu aktların fəaliyyət göstərmələrinə xitam verilməsi, onların ləğv edilməsi və qüvvədən düşməsi başa düşülür. Normativ aktlar qüvvədən düşdükdən sonra bir daha öz tənzimləyici rolunu yerinə yetirmir və müvafiq münasibətlərə tətbiq olunmur.

Mülki qanunvericilik aktları müxtəlif üsullar əsasında öz qüvvələrini itirir. **Üsullar** dedikdə, mülki qanunvericilik aktlarının qüvvədən düşməsinə dəlalət edən hüquqi faktlar başa düşülür. Bu üsullara **mülki qanunvericilik aktlarının qüvvəsinə xitam verilməsi əsasları** da deyilir.

Müddətin başa çatması mülki qanunvericilik aktlarının öz qüvvəsini itirməsinə əsas olan birinci üsuldur. Bu üsulla yalnız müvəqqəti normativ aktların hüquqi qüvvəsinə xitam verilə bilər. Belə ki, müvəqqəti aktın qüvvədə olma müddəti qurtarır və başa çatır. Bununla da o, qüvvədən düşmüş hesab edilir. Müddətsiz aktların bu üsulla ləğv edilməsi istisna edilir. **İxtiyarı çatan orqanın qəbul etdiyi xüsusi akt normativ** aktların öz qüvvəsini itirməsinə dəlalət edən ikinci üsuldur. İxtiyarı çatan orqan dedikdə, normativ aktı qəbul etmiş və ya qanunla müəyyən edilmiş qaydada müvafiq səlahiyyət almış orqan başa düşülür. Həmin orqan tərəfindən normativ aktın qüvvədən düşməsi barədə xüsusi akt qəbul edilir. Bununla akt öz hüquqi qüvvəsini itirir.

Yeni normativ aktın qəbul edilməsi normativ aktların öz qüvvəsini itirməsinə şərtləndirən üçüncü üsuldur. Bu üsul eyni qrup münasibəti və eyni məsələni tənzim edən əvvəlki köhnə aktın yeni aktla faktiki olaraq əvəz edilməsinə nəzərdə tutur. Əvvəlki aktın əsas müddəaları ilə yeni qəbul edilmiş aktın müəyyənləşdirdiyi qaydalar arasında ziddiyyət yaranır. Bu hal isə köhnə aktın tətbiq edilməsinə istisna edir. Bununla həmin akt qüvvədən düşür. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» 14 iyun 1996-cı il tarixli qanunun qüvvəyə minməsi ilə 1992-ci ildə qəbul edilmiş eyni adlı qanun, 16 yanvar 2004-cü ildə qəbul olunmuş «Banklar haqqında» qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar 1996-cı il 14 iyun tarixli «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanun», «Girov haqqında» 3 iyul 1998-ci il tarixli qanunun qüvvəyə minməsi ilə 1994-cü ildə qəbul edilmiş eyni adlı qanun, «Sığorta haqqında» 25 iyun 1999-cu il tarixli qanunun qüvvəyə minməsi ilə 1993-cü il tarixli «Sığorta haqqında» qanun və s. öz qüvvəsini itirmişdir.

Beynəlxalq müqavilələrin qüvvəyə minməsi normativ aktların qüvvədən düşməsinə dəlalət edən dördüncü üsuldur. Söhbət Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquqi aktlardan (müqavilə, saziş, konvensiya, pakt, protokol və s.) gedir. Bu aktlar dövlətlərarası müqavilələrdir. Həmin müqavilələr mülki hüquqla tənzimlənən münasibətlərə birbaşa tətbiq edilir. Bəzi hallarda isə onlar birbaşa yox, dövlətdaxili normativ aktın qəbul edilməsi (implementasiya) ilə tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə mülki qanunvericilik aktları arasında ziddiyyət yaranı bilər. Belə ki, beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan qaydaların mülki qanunvericilikdə ifadə olunan normalardan fərqlənməsi hallarına rast gəlmək olar. Bu cür ziddiyyətli məqamlarda beynəlxalq müqavilənin normaları tətbiq edilir. Ona görə ki, mülki qanunvericilik aktlarına münasibətdə beynəlxalq müqavilələr üstün qüvvəyə malikdir (Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla). Bununla normativ akt və ya aktın hissəsi öz qüvvəsini itirir.

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı mülki qanunvericilik aktlarının qüvvədən düşməsinə əsas olan beşinci üsuldur. Belə ki, əsas məqsədi Konstitusiyanın aliliyini təmin etməkdən ibarət olan bu orqan qanunvericilik sistemində daxil olan aşağı qüvvəli aktların daha yüksək qüvvəli aktlara uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsini həll edərək müvafiq qərar qəbul edir. Bu qərar uyğun gəlməyən və ziddiyyət təşkil edən normativ hüquqi aktın qüvvəsinə xitam verilməsi üçün əsasdır. Həmin akt qərarda müəyyən edilən müddətdə qüvvədən düşür.

4. Mülki qanunvericiliyin məkana görə qüvvəsi

Azərbaycan Respublikasının hüquqyaratma orqanlarının qəbul etdikləri normativ aktlar hansı məkanda qüvvəyə malikdir? Bu aktların qüvvəsi məkan kateqoriyası ilə məhdudlaşır mı? Onların təsiri yarandığı Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərini aşır keçirmi? Normativ aktların qüvvəsi Azərbaycan dövlətinin sərhədlərini tanıyırmı? Yerli dövlət hakimiyyət orqanının müəyyən inzibati-ərazi vahidinin ərazisində tətbiq olunmaq məqsədi ilə qəbul etdiyi normativ akt digər inzibati-ərazi vahidlərinin ərazisində qüvvəyə malikdirmi? Bu və ya digər suallara cavab vermək üçün mülki qanunvericiliyin məkana görə qüvvəsi məsələsi olduqca vacib və mühüm rol oynayır. Bu məsələnin əsl mahiyyətini başa düşmədən həmin suallara cavab tapmaq son dərəcə zətin bir iş

olardı.

Mülki qanunvericiliyin məkana görə qüvvəsi normativ aktların müəyyən ərazidə tətbiq edilməsini ifadə edir. O, iki prinsip əsasında həyata keçirilir: ərazi prinsipi əsasında; eksterritorial prinsip əsasında.

Ərazi prinsipinə əsasən mülki qanunvericiliyin məkana görə qüvvəsi dedikdə, normativ aktların müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət ərazisində və ya hər hansı inzibati-ərazi vahidinin ərazisində qüvvədə olması başa düşülür. Dövlət ərazisinə quru sahəsi, daxili sular və ərazi suları, onun üzərindəki hava sahəsi, həmin ərazinin yeraltı hissəsi (yerin təki), həmçinin dəniz, çay və hava gəmiləri və s. daxildir. **Dövlət ərazisi** Yer kürəsinin dövlətin suverenliyində olan hissəsidir. O, dövlətin maddi bazasıdır. **Inzibati-ərazi vahidləri** isə dövlətin ərazisinin bölündüyü ayrı-ayrı hissələridir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının rayonları (Quba, Xaçmaz, Ağcabədi, Qazax, Tovuz, Beyləqan və s.) inzibati-ərazi vahidləri hesab olunur. Ölkəmizin inzibati-ərazi vahidləri bunlardır: rayon; şəhər; şəhər rayonları; qəsəbə yaşayış məntəqələri; kənd yaşayış məntəqələri.

Normativ aktlar, bir qayda olaraq, bu aktları qəbul etmiş orqanın (ali qanunverici, ali icra-sərəncamverici dövlət hakimiyyət orqanının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının) aidiyyətində olan ərazidə hüquqi qüvvəyə malikdir. Məsələn, ali qanunverici orqan olan Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunların, ali icra hakimiyyəti orqanı olan prezident hakimiyyəti aktlarının, fərmanların və s. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hüquqi qüvvəsi vardır. Konstitusiya Məhkəməsinin normativ xarakterli qərarları Azərbaycan Respublikasının ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir. Dediklərimizdən belə çıxır ki, **normativ aktların hüquqi qüvvəsi məkan kateqoriyası baxımından dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşır**. Bu ərazidən kənarda həmin aktlar öz qüvvələrini itirir, yəni müvafiq münasibətlərə tətbiq olunmur. Bu isə dövlətin suverenliyini və onun yurisdiksiyasını ifadə edir.

Yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının (bələdiyyələrin) normativ xarakterli aktlarının müvafiq olaraq inzibati-ərazi vahidləri ərazisində hüquqi qüvvəsi vardır. Həmin aktlar Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət ərazisinə şamil edilmir. Məsələn, Bakı şəhər icra hakimiyyəti orqanının qəbul etdiyi aktların yalnız Bakı şəhəri ərazisində qüvvəsi vardır. Onların Azərbaycan Respublikasının digər inzibati-ərazi vahidinin ərazisində məcburi qüvvəsi yoxdur. Deməli, yerli dövlət orqanlarının normativ xarakterli aktları yalnız müvafiq rayonun, şəhərin və s. ərazisində müvcud olan münasibətləri tənzimləmək üçün tətbiq edilə bilər.

Eksterritorial prinsip əsasında normativ aktların məkana görə qüvvəsi dedikdə, müəyyən bir dövlətdə yaranan mülki hüquq normasının başqa xarici dövlətin ərazisində hüquqi qüvvəyə malik olması başa düşülür. Söhbət müəyyən dövlətin qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ aktın xarici dövlət ərazisində yaranan münasibətləri tənzimləmək üçün tətbiq edilməsindən gedir. Xarici qanun konkret dövlətin ərazisində yalnız o halda tətbiq edilə bilər ki, həmin konkret dövlətin hüququ ümumi formada buna yol versin. Xarici qanunvericiliyin tətbiqi beynəlxalq saziş və müqavilələrdə də nəzərdə tutula bilər. Bu müqavilə və sazişlərin normativ aktların eksterritorial qüvvəsinin tənzimlənməsində rolu böyükdür. Belə ki, onlarda müəyyən dövlətin qanunvericiliyinin həmin dövlətin ərazisindən kənarda tətbiq edilməsi qaydası müəyyənləşdirilir, yəni başqa dövlətin ərazisində olan vətəndaş və hüquqi şəxslərə münasibətdə hüquqi qüvvəyə malik olması göstərilir. Bu cür müqavilələrə Azərbaycan Respublikasının RF, Türkiyə və digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında beynəlxalq hüquqi aktları misal göstərmək olar. MDB ölkələri özrə hüquqi yardım haqqında 7 oktyabr 2002-ci il tarixli Kişinyov çoxtərəfli konvensiyası bu sahədə mühüm rol oynayır. Burada normanın eksterritorial qüvvəsini nizama salan bir sıra müddəalar vardır: fiziki şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti onların vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir; hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti onların təsis olunduğu ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Mülkiyyət, vərəsəlik, xarici ticarət əqdləri və digər məsələlər həll edilərkən eksterritorial prinsipdən istifadə olunur. Xarici qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq olunması «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» qanunla tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasına məxsus hava gəmilərinin başqa dövlətdə olduğu zaman həmin gəmilərlə bağlı yaranan münasibətlərə aviasiya haqqında qanun tətbiq edilir (həmin qanunun 3-cü maddəsi). Analoci göstəriş TGM-də nəzərdə tutulmuşdur.

5. Mülki qanunvericiliyin subyektlərə görə qüvvəsi

Mülki qanunvericiliyin hüquqi qüvvəsinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri onun subyektlərə görə qüvvəsi məsələsidir. **Mülki qanunvericiliyin subyektlərə görə qüvvəsi** dedikdə, normativ aktların mülki hüququn müəyyən kateqoriya subyektlərinin, yəni fiziki şəxslərin, bələdiyyələrin, dövlətin və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə tətbiq edilməsi başa düşülür.

Ümumi qayda belədir ki, mülki qanunvericilik aktlarının subyektlərə görə hüquqi qüvvəsi bu aktların məkana (əraziyə) görə hüquqi qüvvəsi ilə üst-üstə düşür. Bu, o deməkdir ki, mülki qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslər üçün qüvvədədir (MM-in 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi). O, qüvvədə olduğu Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan fiziki şəxslərə, habelə işlər görən, xidmətlər göstərən, mal istehsal edən və s. hüquqi şəxslərə aid edilir. Dövlət ərazisində qüvvədə olan

mülki qanunvericilik aktları demək olar ki, həmin ərazidə fəaliyyət göstərən mülki hüququn bütün subyektlərinə münasibətdə hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu aktların hüquqi qüvvəsi apatridlərin (vətəndaşlığı olmayan şəxslərin), əcnəbilərin (xarici ölkə vətəndaşlarının), bipatridlərin (ikiqat vətəndaşlığı olan şəxslərin), habelə xarici hüquqi şəxslərin (korporasiya, firma, kompaniya və digərlərinin) iştirak etdiyi münasibətlərə də şamil edilə bilər, bu şərtlə ki, qanunda ayrı qayda nəzərdə tutulmasın. Dediklərimizdən belə çıxır ki, ümumi qaydaya görə mülki qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslərə ünvanlanır.

Bununla belə, mülki qanunvericiliyin subyektlərə görə qüvvəsi barədə ümumi qaydadan iki halda istisnaya yol verilə bilər. Bu, o deməkdir ki, həmin hallarda mülki qanunvericilik aktlarının şəxslərə görə qüvvəsi onların məkan (ərazi) öyrə qüvvəsi ilə üst-üstə düşür. Birinci hal ondan ibarətdir ki, **normativ aktın özündə birbaşa bu aktda ifadə olunan hüquq normalarının aid edildiyi və ünvanlandığı şəxslərin dairəsi göstərilir**. Məsələn, normativ aktda konkret olaraq göstərilə bilər ki, bu akt yalnız vətəndaşların iştirak etdiyi münasibətlərə və yaxud yalnız hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə şamil olunur. Bu göstəriş belə bir formada da ifadə oluna bilər: bu qanun hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə tətbiq edilmir.

İkinci istisna hal qanunun öz məzmunundan irəli gəlir. Belə ki, normativ aktın özündə onun ünvanlandığı subyektlər göstərilir. Aktın aid edildiyi şəxslərin dairəsi onun məzmunu əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, qüvvədən düşmüş «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» qanunun mahiyyətindən bu qanunun kəndli (fermer) təsərrüfatına şamil olunduğu müəyyənləşdirilirdi. «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunun məzmunu bu qanunun xarici investorlara (xarici hüquqi şəxslərə, xarici dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış xarici vətəndaşlara və s.) aid edilməsini nümayiş etdirir. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun məzmunu onun sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə (sahibkarlara) ünvanlandığını göstərir. «Dövlət borcu haqqında» qanunun mahiyyəti açıq-aşkar onu sübut edir ki, bu qanun mülki hüququn subyektlərindən biri olan Azərbaycan Respublikasına (dövlətə) aiddir. Qüvvədən düşmüş «Müəssisələr haqqında» qanunun məzmunundan görünürdü ki, bu qanun mülki hüququn subyektlərindən biri olan müəssisələrə həsr edilmişdi. «Bələdiyyələrin statusu haqqında», «Bələdiyyənin nümunəvi nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında», «Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında», «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» və digər qanunların məzmunundan azıq-aşkar görünür ki, onlar mülki hüququn subyektlərindən biri olan bələdiyyələrə həsr edilmişdir.

§ 5. Mülki hüquqda boşluq. Analogiyanın tətbiqi

1. Mülki hüquqda boşluq. Analogiyanın anlayışı

Mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Onun nizamasalma predmetinə olduqca müxtəlif və cürbəcür münasibətlər daxildir. Bundan əlavə, ictimai həyatda həmişə yeni ictimai münasibətlər yaranır. Bu münasibətlər öz əlamətinə görə mülki hüququn predmetinə daxil ola bilər. Onlar mülki hüquq tərəfindən tənzimlənməyi tələb edir. Mülki hüquq isə, necə deyirlər, bu münasibətləri nizama salmağa «borcludur».

Şübhəsiz ki, mülki hüquq ictimai münasibətlərin bu cür müxtəlifliyini, genişliyini, mürəkkəbliyini və rəngarəngliyini nəzərə almaq iqtidarında deyildir. Aydın bir həqiqətdir ki, mülki hüququn özündə birləşdirdiyi normaların tənzimlənməyi tələb edən bütün ictimai münasibətlərin hamısını nizama salmaq və rəsmiləşdirmək imkanı yoxdur. Söhbət mülki hüquqla tənzimlənməli olan ictimai münasibətin qaydaya salınması üçün konkret mülki hüquq normasının olmamasından gedir. Başqa sözlə desək, hüquqtətbicətmə praktikasında mülki-hüquqi xarakterli müəyyən elə məsələlər və hallar yarana bilər ki, onlar mülki hüquqla tənzimlənmə bilməsin. Bu isə o deməkdir ki, konkret ictimai münasibəti nizama salmaq, hüquqi məsələni həll etmək üçün mülki hüquq norması olmur. Göstərilən hala mülki hüquqda boşluq və ya çatışmazlıq deyilir. Mülki hüquqda boşluq o deməkdir ki, konkret ictimai münasibətə və hala tətbiq ediləcək mülki hüquq normasını seçərkən və tətbiq edərkən, müvafiq norma olmur.

Mülki hüquqda boşluq dedikdə, mülki hüquqla nizama salınmağı tələb edən ictimai münasibəti tənzimləmək üçün müvafiq hüquq normasının mövcud olmaması başa düşülür. Bu norma mövcud olmadığına görə mülki qanunvericilikdə xaricən ifadə edilmir. Bu isə onu göstərir ki, belə halda mülki qanunvericilikdə də boşluq yaranır.

Mülki hüquqda boşluğun olması arzuolunmaz və xoşagəlməz haldır. Bu, mülki hüquq sisteminin müəyyən dərəcədə qüsurlu olmasına dəlalət edir. Mülki hüquqda boşluq həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərdən yaranır. Bəzi hallarda onun olması labüddür, yəni boşluqdan qaçmaq olmaz. Mülki hüquqda boşluğun yaranmasının bir neçə səbəbi vardır.

Mülki hüquqda boşluğun əmələ gəlməsinə səbəb olan birinci hal qanunvericinin (hüquqyaratma subyektinin) **bütün ictimai münasibətləri normativ aktda formullarla əhatə edə bilməməsindən, yəni bu münasibətlə-**

rin hamısını hüquqi cəhətdən formulə edə bilməməsindən ibarətdir. Belə ki, normativ akt işlənib hazırlanmışda bu və ya digər ictimai münasibət nəzərə alınmışdır. Ümumiyyətlə, heç bir qanunvericilik bütün ictimai münasibətlərin hamısını hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək, qaydaya salmaq və nəzərə almaq gücündə deyildir.

Mülki hüquqda boşluğun yaranmasına dəlalət edən ikinci hal **mülki hüquqla tənzimlənəli olan ictimai münasibətlərin həmişə durmadan dinamik surətdə inkişaf etməsindən ibarətdir.** Bəzi hallarda müvafiq mülki qanunvericilik aktı qəbul edildikdən sonra əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri yaranır. Bu münasibətlərin hüquqi təbiəti və əlamətləri onların mülki hüququn nizaməsalma predmetinə aid edilməsini şərtləndirir. Həmin münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənməyi tələb edir. Bu cür normalar isə yoxdur. Deməli, mülki hüquqda boşluq göz qabağındadır.

Mülki hüquqda boşluğun əmələ gəlməsini şərtləndirən üçüncü hal **hüquq texnikasının qüsurlu olmasından ibarətdir.** Hüquq texnikası dedikdə, hüquq normalarının, normativ aktların hazırlanması zamanı, habelə anlayışların formulə edilməsində və s. istifadə olunan üsulların, vasitələrin və qaydaların məcmusu başa düşülür. Hüquqi texnikanın vasitəsi ilə mülki hüquq normaları normativ hüquqi aktın maddələrində əks olunur. O, əsasən hüquqi materialın təşkili ilə, onun xaricən ifadələr olunması ilə bağlıdır. Mülki hüquq normaları normativ aktda elə təzahür etməlidir ki, o, hüquqyaratma subyektinin aydın və başa düşülən iradəsini ifadə edə bilsin. Hüquq normasının əsl məzmunu onun normativ aktın mətnindəki formulasına uyğun gəlməlidir. Onlar arasında ziddiyyət ola bilməz. Göstərilən tələblər pozularsa, onda bu, hüquqi texnikanın qüsurlu, qeyri-mükəmməl olmasını göstərir.

Mülki hüquqda boşluğu aradan qaldırmağın yeganə üsulu səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən lazım olan hüquq normasının qəbul edilməsindən ibarətdir. Müvafiq orqan, hüquqi məsələni həll etdiyi zaman hüquqda boşluq müəyyənləşdirdikdə, o, dərhal norma yarada bilmədiyinə görə bu boşluğu doldura bilməz. Bu normanın yaradılması üçün hüquqyaratma subyektlərinin fəaliyyət göstərmələri tələb edilir. Amma bu üsulla tez bir zamanda operativ surətdə mülki hüquqda boşluğu aradan qaldırmaq çox vaxt və əksəriyyət hallarda mümkün olmur. Belə ki, zəruri hüquq normasının qəbul edilməsi norma yaradıcılığı (hüquq yaradıcılığı) prosesi ilə bağlıdır. Norma yaradıcılığı (hüquq yaradıcılığı) xüsusi növ fəaliyyət olub, normativ hüquqi akt kimi «məhsul» hazırlayır.

Amma müvafiq hüquqi məsələ tənzimlənməyi, qaydaya salınmağı və həll olunmağı tələb edir. Hüquqtətbiq etmə orqanının (məhkəmənin və s.) ixtiyarı yoxdur ki, müvafiq hüquq normasının olmamasına görə həmin məsələni həll etməkdən imtina etsin və boyun qaçırsın. Bu orqan həm də durub gözləməli deyil ki, yeni mülki hüquq norması yaradılsın. Belə halda çıxış yolu nədədir?

Göstərilən vəziyyətdə konkret hüquqi məsələni və işi analogiya institutunun köməyi ilə həll etmək mümkün olur. Bu institutu dünyanın demək olar ki, bütün, hər şeydən əvvəl, roman-german və ingilis-amerikan mülki hüquq ailələri tanıyır. Analogiya anlayışı qədim Roma hüququna da məlum idi.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mülki hüquqda boşluq yarandıqda, yəni müəyyən konkret məsələ mülki hüquq vasitəsilə həll edilməli olduqda, lakin qanunvericilikdə onun hüquqi cəhətdən həlli nəzərdə tutulmadığı hallarda, onda həmin məsələ analogiyanın köməyi ilə qaydaya salınır. **Analogiya** (yunanca analogia - uyğunluq, oxşarlıq) dedikdə həyatı halların və hüquq normalarının oxşarlığı, uyğunluğu başa düşülür.

Hüququ tətbiq edən orqanın analogiyadan istifadə etməsi hüquqda boşluğun aradan qaldırılmasına səbəb olmur. Analogiya ancaq konkret məsələnin öhdəsindən gəlir, maneəni aşır və dəf edir. O, həm də yeni mülki hüquq normasının yaradılmasına dəlalət etmir. Analogiya tətbiq edildikdə hər bir konkret iş özrə fərdi qərar qəbul edilir. Bu qərar oxşar münasibətlər üçün məcburi qüvvəyə malik deyildir. Analogiya hüquqda boşluğu aradan qaldırmasa da, o, gələcəkdə oxşar işlərin həllinə kömək edə bilər.

Analogiyanın tətbiq edilməsi konkret işin özbaşına həll edilməsi demək deyil. Belə ki, bu institutun vasitəsi ilə hüquqi məsələ həll edilərkən qanunçuluq və ədalət kimi prinsiplər əsas götürülür. Burada ümumən bütövlükdə hüquq sistemində və ya oxşar münasibəti tənzimləyən ayrı-ayrı hüquq normalarında ifadə olunan dövlət iradəsi mühüm rol oynayır.

Sivilistika elmində və qanunvericilikdə analogiyanın iki növü fərqləndirilir: qanunun analogiyası; hüququn analogiyası. Bunlar tənzimlənməyi və həll edilməyi tələb edən konkret məsələni qaydaya salmağın iki cür operativ metodudur.

Analogiya institutuna münasibət birmənalı deyil. Belə ki, bu institutdan bütün hüquq sahələrində eyni qayda və dərəcədə istifadə olunmur. Elə hüquq sahəsi vardır ki, burada analogiyanın tətbiqi istisna edilir. Məsələn, cinayət hüququnda analogiyadan istifadə edilməsi yolverilməzdir. Bu hüquq sahəsində «qanunda göstərilməyən və nəzərdə tutulmayan cinayət yoxdur» kimi dönməz prinsip fəaliyyət göstərir. Bu prinsip şəxsin müdafiəsi üçün təminat rolunu oynayır. Cinayət hüququndan fərqli olaraq mülki hüquq analogiyadan istifadə olunmasını yasaqlamır, əksinə, qanunvericilik qaydasında onu möhkəmləndirir (MM-in 11-ci maddəsi).

2. Qanunun analogiyası

Elə hallar yaranır ki, mülki hüquqla tənzimlənəli olan konkret ictimai münasibəti nizama salmaq üçün müvafiq hüquq norması olmur. Belə vəziyyətdə həmin münasibəti tənzimləmək üçün bu münasibətə oxşar olan münasibəti qaydaya salan hüquq normasından istifadə olunur. Oxşar münasibəti qaydaya salan həmin norma tətbiq edilir və bununla nizamlanması tələb edən müvafiq ictimai münasibət tənzimlənir. Bu cür operativ üsula qanunun analogiyası deyilir.

Qanunun analogiyası dedikdə, konkret ictimai münasibətlərin dəqiq müəyyən olunmuş mülki hüquq norması əsasında deyil, bunlara oxşar münasibətləri nizama salan hüquq norması vasitəsilə tənzimlənməsi başa düşülür. Bu institut mülki qanunvericilikdə müvafiq münasibəti rəsmiləşdirən birbaşa konkret normanın ifadə edilməməsi özündən həmin münasibətə oxşar münasibəti nizama salan normanın tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Hüquqtətbiqetmə orqanı oxşar münasibəti rəsmiləşdirən mülki hüquq normasını tətbiq etməklə mülki qanunvericilikdəki boşluğun yerini doldurur. Qanunun analogiyası hüquqda boşluğun tamamlanmasına və doldurulmasına yönələn operativ xarakterli müstəsna vasitə və üsuldur.

Qanunun analogiyası yalnız müəyyən şərtlər əsasında tətbiq edilə bilər. Bu şərtlər ondan dözgün istifadə olunmasını təmin edir. Qanunda həmin şərtlərə əməl olunması nəzərdə tutulur (MM-in 11-ci maddəsi). Əgər nəzərdə tutulan şərtlərdən biri pozularsa, qanunun analogiyasının tətbiqindən söhbət gedə bilməz.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, tənzimlənməli olan **ictimai münasibət mülki-hüquqi xarakterə malik olmalıdır.** Bu, o deməkdir ki, hüquqi cəhətdən nizama salınmaı tələb edən ictimai münasibət öz əlamətinə görə mülki hüququn predmetinə daxil olmalıdır. Daha doğrusu, bu münasibət ya dəyər xarakterli əmlak münasibəti, ya da ki şəxsi qeyri-əmlak münasibəti olmalıdır.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, hüquqi cəhətdən nizama salınmaı tələb edən **ictimai münasibət mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin sazişi (razılaşması) ilə birbaşa tənzimlənməməlidir.** Mülki qanunvericilikdə həmin münasibəti rəsmiləşdirən konkret və dəqiq müəyyən olunmuş mülki hüquq norması ifadə edilmir. Bu münasibətin qaydaya salınması yolları həmin münasibətdə iştirak edən tərəflərin öz aralarında bağladıkları müqavilədə də göstərilir. Tərəflər üçün qanun rolunu oynamasına baxmayaraq, müqavilədə müvafiq münasibətin tənzimlənməsi qaydası nəzərdə tutulmur. Göstərilən halları heç bir şübhə yeri qalmadan müəyyənləşdirmək lazımdır.

Üçüncü şərt ondan ibarətdir ki, hüquqi cəhətdən tənzimlənməyi tələb edən müvafiq **ictimai münasibətə tətbiq oluna bilən işgözar dövriyyə adəti olmamalıdır.** Söhbət sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində yaranan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydasından gedir. Əgər müvafiq münasibəti bu davranış qaydası ilə tənzimləmək mümkün olarsa, onda qanunun analogiyasından istifadə olunmur.

Dördüncü şərt ondan ibarətdir ki, hüquqi cəhətdən tənzimlənməyi tələb edən **ictimai münasibətə oxşayan münasibət və bu münasibəti tənzimləyən mülki hüquq norması müvcud olmalıdır.** Məsələn, kredit müqaviləsini yeni MM tənzimləmir. Bu müqaviləyə oxşar olan borc müqaviləsidir. Borc müqaviləsinin tənzimlənməsinə MM bir sıra hüquq norması həsr etmişdir. Ona görə də kredit müqaviləsini qaydaya salmaq tələb olunan hallarda, borc müqaviləsi haqqında normalardan istifadə etmək olar.

Biz mülki qanunvericilik aktlarında tez-tez gündərici maddələrə rast gəlirik. **Gündərici maddələr** müvafiq münasibətin buna oxşar olan münasibət kimi tənzimlənməsi haqqında göstəriş ifadə edir. Məsələn, MM-in 662-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, dəyişmə müqaviləsinə alqı-satqı haqqında göstərişlər müvafiq surətdə tətbiq edilir. MM-in 787-ci maddəsinə görə broker müqaviləsinə tapşırıq müqaviləsi haqqında qaydalar tətbiq edilir. Onun başqa bir maddəsində (maddə 700) qeyd edilir ki, icarəyə əmlak kirayəsi haqqında müddəalar müvafiq surətdə tətbiq edilir. Burada söhbət mülki qanunvericilikdəki boşluqdan getmir. Bunlar müvafiq məsələni tənzimlənməyin üsulu, xüsusi xarakterli hüquqi-texniki vasitəsidir. Ona görə də göstərilən hallar qanunun analogiyası hesab olunmur.

Beşinci şərt ondan ibarətdir ki, oxşar münasibəti tənzimləyən **mülki hüquq norması hüquqi cəhətdən tənzimlənməyi tələb edən ictimai münasibətin mahiyyətinə zidd olmamalıdır.** Tətbiq edilməli olan hüquq norması öz hüquqi təbiətinə və xarakterinə görə müvafiq münasibətə uyğun gəlməlidir. Əgər onlar arasında ziddiyyət olarsa, onda qanunun analogiyası tətbiq edilmir. Məsələn, mülkiyyət hüquq normalarını qanunun analogiyası qaydasında şəxsi qeyri-maddi nemətlərlə bağlı əmələ gələn münasibətlərin hamısına tətbiq etmək olmaz.

Qanunun analogiyası institutunu bir sıra qabaqcıl və sivil ölkələrin qanunvericiliyi də tanıyır. Biz ona Almaniya, Fransa, Hollandiya, İsveçrə, Avstriya və digər ölkələrin qanunvericiliyində rast gələ bilərik.

Qanunun analogiyasına müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsini misal göstərmək olar. Belə ki, bu konstruksiyanı Mülki Məcəllə tənzimləmir. Ona görə də həmin konstruksiya alqı-müqaviləsi haqqında normalarla nizama salınır.

3. Hüququn analogiyası

Bəzi hallarda elə vəziyyət yaranır ki, hüquqi cəhətdən tənzimlənməyi tələb edən ictimai münasibəti qanunun analogiyası əsasında nizama salmaq mümkün olmur. Belə ki, müvafiq münasibətə tətbiq edilə bilən və mülki qanunvericilikdə oxşar münasibəti qaydaya salan norma mövcud olmur. Buna görə də qanunun analogiyasından istifadə etmək imkanı əldən çıxır. Bu cür halda hüququn analogiyası kimi operativ üsulu tətbiq etməklə vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq mümkün olur.

Hüququn analogiyası dedikdə, hüquqi cəhətdən tənzimlənməyi tələb edən ictimai münasibəti qanunun analogiyası əsasında nizama salmaq mümkün olmadıqda, yəni oxşar münasibəti rəsmiləşdirən mülki hüquq norması olmadıqda, həmin münasibətin mülki hüququn prinsiplərinə istinad etməklə nizamlanması başa düşülür. Bununla müvafiq münasibətdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri hüquqi cəhətdən qaydaya salınır.

Mülki hüququn prinsipləri qanunda birbaşa və konkret olaraq formulə edilmişdir (MM-in 6-cı maddəsi). Bu prinsiplər əsasında mülki hüquq subyektlərinin hərəkətlərindən hüquqi nəticə yaranır. Söhbət həmin prinsiplərə istinad olunmaqla tərəflər üçün mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsindən gedir. Mülki qanunvericilik bu cür hüquq və vəzifələri rəsmi surətdə tanıyır (MM-in 14-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, mülki hüququn prinsipləri əsasında hərəkətlərdən yaranan mülki hüquq və vəzifələr hüquqi əhəmiyyətə malikdir.

Hüquqtətbiqetmə orqanı hüququn analogiyasından istifadə zamanı təkcə mülki hüququn prinsiplərini əsas götürməməlidir. O, həm də **ədalət, mənəviyyət, vicdan, insaf, mürvət kimi mənəvi-əxlaqi dəyərlərə istinad etməlidir**. Onun hüququn analogiyası əsasında müvafiq münasibəti tənzimləməsi və qaydaya salması aılıbatan olmalıdır.

Hüququn analogiyası institutunu bir sıra ölkələrin (məsələn, Almanıyanın, Böyük Britaniyanın, Hollandıyanın, Fransanın, İspanıyanın və s.) qanunvericiliyi də tanıyır. İspaniya MM-in 6-cı maddəsi hüququn prinsiplərini hüququn mənbə növlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Misirin, İraqın və Əlcəzairin mülki məcəllələri hakimlərə müsəlman hüququ prinsiplərini əsas götürməklə qanundakı boşluğu doldurmaq hüququ verir.

§ 6. Mülki qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi

Mülki hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin əhatə dairəsi son dərəcə genişdir. Bu, həmin münasibətlərin çoxsaylı normativ aktlarla tənzimlənməsini şərtləndirir. Həmin aktlar dövlətin müxtəlif hüquqyaratma orqanları (ali qanunverici dövlət hakimiyyət orqanı, prezident hakimiyyəti, hökumət, mərkəzi icra hakimiyyət orqanları və s.) tərəfindən qəbul edilir. Onlar eyni və bərabər hüquqi qüvvəyə malik deyil, vaxt və zaman baxımından üst-üstə düşmür, müxtəlif münasibətləri tənzimləyir, ayrı-ayrı subyektlərə ünvanlanır. Zaman keçdikcə mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan həmin aktlar arasında ziddiyyətlər yaranır. Normativ aktların sayı durmadan günbəgün artır. Göstərilən bu cür hallar, şübhəsiz ki, qüvvədə olan mövcud mülki qanunvericilikdən istifadə olunmasını qəlizləşdirir, vacib və lazım olan normativ aktın axtarılıb tapılmasını çətinləşdirir. Bəs belə mürəkkəb vəziyyətdən necə çıxmalı?

Göstərilən vəziyyətdən çıxış yolu mülki qanunvericiliyi sistemləşdirməkdən ibarətdir. **Mülki qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi dedikdə, bu qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ aktlardan təjribədə münasib, rahat və əlverişli qaydada istifadə etmək məqsədi ilə həmin aktların nizama salınması başa düşülür.** Bu cür nizama salınmaya həm qanunvericinin, həm hüquqtətbiqetmə orqanının, həm də bütün vətəndaşların maraq və ehtiyacı vardır. Mülki qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi nəticəsində hüquq normaları arasında ziddiyyətlər aradan qaldırılır, köhnəlmiş normalar ləğv edilir və ya dəyişdirilir, yeni normalar sistemə daxil edilir, köhnəlmiş aktlardan qanunvericilik azad olur, normativ materialdan istifadə asanlaşır. Sistemləşdirmə mülki qanunvericilik üçün mühüm əhəmiyyəti olan məsələdir.

Mülki qanunvericilik üç üsulla sistemləşdirilir. Buna sistemləşdirmənin növləri də deyilir:

- inkorporasiya;
- konsolidasiya;
- məcəllələşdirmə.

Inkorporasiya dedikdə, hüquqi materialın, yəni qüvvədə olan normativ hüquqi aktların məcmuələrdə, topluslarda və ya külliyyatlarda müəyyən qaydada elə birləşdirilməsi başa düşülür ki, bu zaman aktların normativ məzmunu mahiyyətcə dəyişdirilmir. Sistemləşdirmənin bu üsulu nəticəsində **qanunvericilik xaricən işlənir və yeniləşdirilir**. Belə ki, inkorporasiya nəticəsində normativ aktların xarici cəhətdən qaydaya salınmasına nail olunur: bu aktlar əlifba sırası, xronoloəi ardıcılıq və ya tənzimlədiyi ictimai münasibətlər (sahə) kimi əlamətlərə görə birləşdirilir. Əvvəlcə normativ aktın mətnində rəsmi dəyişikliklər edilir. Sonra qanuni qaydada ləğv edilmiş və ya qüvvəsini itirmiş normaların ifadə olunduğu maddələr və bəndlər mətndən çıxarılır, yəni mətnə onlar daxil edilmir.

Inkorporasiya məsələləri ilə həm dövlət orqanları, həm ictimai təşkilatlar, həm qeyri-dövlət təşkilatları, həm

də ayrı-ayrı vətəndaşlar məşui ol bilrlr. Onlar yalnız hüquqyaratma orqanının normativ aktlarda etdiyi dəyişikliyi və əlavələri inkorporativ toplularda (məcmuələrdə, külliyyatlarda) əks etdirirlr. Buna görə də inkorporasiyanın iki növü fərqləndirilir: rəsmi inkorporasiya; qeyri-rəsmi inkorporasiya.

Normativ hüquqi aktların rəsmi məcmuə, toplu və ya külliyyatlarda həmin aktları qəbul edən orqanlar, yaxud onların tapşırığı ilə başqa səlahiyyətli orqanlar tərəfindən dərc edilməsinə **rəsmi inkorporasiya** deyilir. Bu yolla normativ aktlar qaydaya və sistemə salınır. Göstərilən inkorporasiya rəsmi xarakter daşıyır. O, hüquqi nizaməsalmanın məzmununu dəyişdirmir. Rəsmi inkorporasiyaya misal olaraq «Azərbaycan SSR Qanunlar Toplusu»nu, «Azərbaycan SSR Hökumətinin Qərarlar Külliyyatı»nı, «Sobranie zakonodatelüstva SSSR» və s. misal göstərmək olar. 1977-ci ildə SSRİ-nin qüvvədə olan qanunvericilik külliyyatının nəşri başa çatdırılmışdır.

Rəsmi inkorporasiyanın iki növü fərqləndirilir: xronoloəi inkorporasiya; predmet özrə inkorporasiya. Normativ hüquqi aktlar onların dərc olunduğu və qüvvəyə mindiyi vaxta görə qaydaya və sistemə salınırsa, bu cür sistemləşdirməyə **xronoloəi inkorporasiya** deyilir. Bu növ sistemləşdirmədə hər bir normativ akta sıra nömrəsi verilir, onun adı, nəşr olunduğu il, ay, gün, həmçinin maddənin nömrəsi göstərilir. Bu, lazım olan normativ aktın vaxt itkisinə yol vermədən axtarılıb tapılması, həmin aktlarda ifadə olunan normaların tez müəyyənəşdirilib tətbiq edilməsi işini olduqca asanlaşdırır. Xronoloəi inkorporasiyaya «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik Toplusu»nu, «Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının bülleteni»ni misal göstərmək olar.

Predmet inkorporasiyası qüvvədə olan normativ hüquqi aktların predmet əlaməti özrə, yəni mülki hüququn yarımşahələrinə, institutlarına görə qaydaya salınmasıdır. Məsələn, mülki-hüquqi məsuliyyəti və ya əqli mülkiyyət hüququnu və yaxud mülkiyyət hüquq institutunu və s. tənzim edən normativ aktların birləşdirilməsi bu inkorporasiyaya misal ola bilər. Predmet inkorporasiyası nisbətən daha mürəkkəb sistemləşdirmə növüdür. O, normativ materialı mülki-hüquqi nizaməsalma sferalarına görə yerləşdirir. Bu cür sistemləşdirmə hüquqtəbiqetmə orqanlarına onlara lazım olan hüquq normalarından tez və operativ istifadə etməyə imkan verir. Predmet inkorporasiyası **sistemli inkorporasiya** da adlanır. Bizans imperatoru Yustinianın Qanunlar Külliyyatı sistemli xarakterdə olmuşdur.

Qeyri-rəsmi inkorporasiya dedikdə, hüquqyaradıcı orqanın nəzarəti və xüsusi tapşırığı olmadan qanunvericiliyin ayrı-ayrı təşkilatlar, elmi idarələr, təhsil müəssisələri, alimlər, praktiki işçilər, vətəndaşlar və s. tərəfindən qaydaya salınması və xaricən işlənilməsi başa düşülür. Bu cür inkorporasiya **rəsmi xarakter daşımır**. Ona görə də onlara **qanunvericiliyin mənbəyi kimi baxmaq olmaz**. Hüquq yaradıcılığı və hüquqtəbiqetmə prosesində bu növ inkorporasiyaya istinad etmək olmaz. Burada material inkorporatorun müstəsna dərəcədə istək və mülahizələri əsasında yerləşdirilir. Qeyri-rəsmi inkorporasiya müəssisələrin, təşkilatların, ayrı-ayrı mütəxəssislərin normativ materiala olan ehtiyac və tələbatını ödəyir. Bu cür inkorporasiyaya «Qanun», «Digesta», «Hüquq ədəbiyyatı» kimi nəşriyyatların dərc etdiyi «Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı»nı misal göstərmək olar.

Sistemləşdirmənin növbəti üsulu konsolidasiya adlanır. Onun əsas məqsədi normativ aktların çoxsaylı olmasını aradan qaldırmaqdan və onları unifikasiya etməkdən ibarətdir. **Konsolidasiya dedikdə, eyni növ münasibətlər sferasını tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktların onların normativ məzmunu dəyişilmədən vahid normativ hüquqi aktda birləşməsi başa düşülür**. Onun iki xüsusiyyəti vardır. Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, konsolidasiya hüquqi nizaməsalmanın məzmununu dəyişdirmir, yəni hüquqi tənzimləmədə mühüm dəyişiklik etmir. Bu baxımdan o, predmet inkorporasiyasına çox oxşayır. İkinci xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, konsolidasiya vahid normativ hüquqi aktda birləşmə olub, toplu xarakterinə malikdir. Belə ki, konsolidasiya prosesində bir neçə normativ akt bir aktda birləşir. Bu cəhətdən o, məcəllələşdirməyə oxşayır. Dediklərimiz onu sübut edir ki, konsolidasiya inkorporasiyanın və məcəllələşdirmənin bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Konsolidasiya üsulundan o halda istifadə olunur ki, məcəllələşdirməyə zərurət yaranmasın və ya məcəllələşdirmə üçün, ümumiyyətlə, imkan olmasın. Bu cür vəziyyətdə konsolidasiya ən səmərəli sistemləşdirmə üsulu kimi çıxış edir. Konsolidasiya nəticəsində normativ aktların sayı azalır, eyni normativ material birləşdirilir. Bu cür sistemləşdirməyə Milli Bankın nağdsız hesablaşmaların aparılması barədə normativ aktını misal çəkmək olar.

Sistemləşdirmənin əsas və mühüm üsulu məcəllələşdirmədir. O, ən yüksək və mükəmməl, bununla belə, daha mürəkkəb sistemləşdirmə formasıdır. **Məcəllələşdirmə dedikdə, dövlətin hüquqyaratma orqanlarının elə bir fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət nəticəsində qüvvədə olan müvcud qanunvericilik hərtərəfli, köklü surətdə, həm xaricən, həm də daxilən yenidən işlənir, həmin qanunvericiliyə yeni, mühüm dəyişikliklər edilir və bu yolla vahid sistemləşdirilmiş normativ akt — qanun yaranır**. Məcəllələşdirmə gedində normativ aktlar təsnifləşdirilir, onların məzmununa mühüm dəyişiklik və əlavələr olunur, köhnəlmiş prinsip və normalar ləğv edilir, yeni normalar yaradılır. Onun əsaslar, məcəllə, nizamnamə, əsasnamə və s. kimi əsas for-

maları vardır.

Məcəllələşdirmənin üç növü fərqləndirilir: ümumi məcəllələşdirmə; sahəvi məcəllələşdirmə; xüsusi məcəllələşdirmə. Əsas qanunvericilik sahələri özrə toplu halında məcəllələşdirilmiş aktın yaradılmasına **ümumi məcəllələşdirmə** deyilir. Müəyyən bir hüquq sahəsinə aid olan bütün hüquq norma və institutlarını əhatə edən və birləşdirən məcəllələşdirməyə **sahəvi məcəllələşdirmə** deyilir. Mülki hüquqdakı məcəllələşdirmə buna misal ola bilər.

Mülki hüquq özrə sahəvi məcəllələşdirmə Mülki Məcəllənin qəbul edilməsində ifadə olunur. Mülki Məcəllə elə bir məcəllələşdirilmiş aktdır ki, o, özündə mülki hüququn predmetinə daxil olan cürbəcür ictimai münasibətləri (mülkiyyət münasibətlərini, vərəsəlik münasibətlərini, müqavilə münasibətlərini və s.) tənzim edən müxtəlif norma və institutları birləşdirir. Tamlıq, bütövlük və sabitlik kimi cəhətlər bu akta xüsusi hüquqi qüvvə verir. **Bütün cari mülki qanunvericilik MM-ə səmtlənir və ona tabedir.**

MM bütün məcəllələşdirmə aktları kimi müəyyən sistem özrə qurulur. Onun quruluşunda ümumi hissə vardır. Bu hissə mülki hüququn xarakterini və məzmununu müəyyənləşdirən sahəvi (xüsusi) prinsipləri və ümumi müddəaları əks etdirir. Bu cəhət və xüsusiyyət MM-ə imkan verir ki, o, normativ aktların ümumi sisteminə əsas və mərkəzi yer tutsun. Buna görə də MM mülki hüququn başlıca və mühüm mənbəyi hesab olunur. O, mülki qanunvericilik aktlarının əsasıdır. Dediklərimizdən belə bir dözgün nəticə çıxarmaq olar: **Konstitusiyadan və referendumla qəbul olunmuş qanunlardan başqa, Mülki Məcəllə bütün digər normativ aktlara münasibətdə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.** Əgər onlar arasında ziddiyyət olarsa, onda müvafiq münasibətə MM-in qaydaları tətbiq edilir.

Xüsusi məcəllələşdirmə odur ki, o, müəyyən yarımsahənin, hüquq institutunun və ya bir neçə hüquq institutunun normalarını birləşdirir. Söhbət ictimai münasibətlərin nisbətən məhdud qrupunu tənzimləyən hüquq normalarının sistemləşdirilməsindən gedir. Mülki hüquqda xüsusi məcəllələşdirmə qanun, o cümlədən məcəllə formasında qanun qəbul edilməsində ifadə olunur. Məsələn, xüsusi məcəllələşdirməyə Ailə Məcəlləsini, Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, beynəlxalq xüsusi hüquq, müəlliflik hüququ, patent, aviasiya və digər məsələlər barədə qanunları misal göstərmək olar.

§ 7. Mülki hüquq normalarının təfsiri

1. Mülki hüquq normalarının təfsiri anlayışı

Mülki hüquq normalarının təfsiri hüquqtəbqiyyət prosesinin vacib və zəruri elementidir. Bu və ya digər hüquq normasını tətbiq etməmişdən əvvəl onun əsl və həqiqi mənasını başa düşmək, aydınlaşdırmaq, bəzi hallarda isə izah etmək lazımdır. **Mülki hüquq normalarının təfsiri dedikdə, müxtəlif subyektlərin bu normaların əsl mənasının, həqiqi məzmununun aydınlaşdırılmasına və izah edilməsinə yönələn əqli (intellektual) fəaliyyəti başa düşülür.** Təfsir nəticəsində mülki hüquq normalarının başlıca və əsas xüsusiyyətləri elmi baxımdan aydınlaşdırılır, bu normalarda ifadə olunan dövlət iradəsinin mahiyyəti izah olunur.

Ədəbiyyatda hüququn təfsiri anlayışına münasibət birmənalı deyil. Belə ki, ona üç müxtəlif mövqedən yanaşılır. Bir qrup müəlliflər belə hesab edirlər ki, hüququn təfsiri yalnız aydınlaşdırma mənasını ifadə edir. Digər qrup müəlliflər göstərirlər ki, hüququn təfsiri dedikdə, hüquq normalarının məzmununun izah edilməsi başa düşülür. Üçüncü qrup alimlərin fikrincə, hüququn təfsiri dedikdə, hüquq normalarının mənasının həm aydınlaşdırılması, həm də izah edilməsi başa düşülür. Bizim zənnimizcə, üçüncü qrup müəlliflərin mövqeyi həqiqətə daha yaxındır.

Hüququn təfsiri müxtəlif subyektlərin mürəkkəb və çoxtərəfli fəaliyyətidir. O, müəyyən bir əqli prosesdir. Bu prosesin özü iki elementdən ibarətdir: aydınlaşdırma (başla salma); izah etmə. Bu elementlər bir-biri ilə dialektik qarşılıqlı əlaqədədir.

Təfsir prosesinin birinci elementi **aydınlaşdırma** adlanır. O, təfsir subyektinin özü üçün və öz daxilində aydınlaşdırmaqdır. Belə ki, təfsir subyekti əvvəlcə mülki hüquq normasının məzmununu izah edir, bu normanın necə qüvvədə olmasını və fəaliyyət göstərməsini müəyyənləşdirir. Aydınlaşdırma daxili əqli-təfəkkür prosesidir. Özü də o, təfsir subyektinin özünə yönəlir, münasibətlərin digər iştirakçılarına isə ünvanlanmır. Buna görə də aydınlaşdırmanın xarici ifadə formaları yoxdur. Hüquq normasının mənası həmişə və bütün hallarda aydınlaşdırılır.

Izah etmə təfsir prosesinin ikinci elementidir. Təfsir subyekti özü üçün hüquq normasının məzmununu aydınlaşdırdıqdan sonra bu normanın eyni cür başa düşülməsi və tətbiq olunması üçün onun mənasını və məzmununu bütün maraqlı şəxslərə aydınlaşdırır. Deməli, mülki hüquq normasının aydınlaşdırılmasından sonra onun məzmununun izah edilməsi gəlir. Belə ki, çox vaxt aydınlaşdırma prosesində normanın məzmununun özü aydın olmur. Onun hərfi ifadəsi qeyri-dəqiq olur, yaxud təcrübədə dözgün tətbiq olunmur. Belə halda hüquq normasının həqiqi mənasının əlavə olaraq müəyyənləşdirilməsi — izah edilməsi zərurətə çevrilir və tələb olunur. Əgər aydınlaşdırma prosesində normanın özü aydın olarsa, onun hərfi ifadəsi dəqiq olarsa və ya təcrübədə dözgün

tətbiq edilərsə, onda hüquq norması izah edilmir. Dediklərimiz onu sübut edir ki, hüquq normasının aydınlaşdırılmasından sonra onun məzmununun izah edilməsi heç də həmişə lazım gəlmir.

Izah etmə təfsir prosesinin elə bir elementidir ki, onun vasitəsilə hüquq normasında ifadə olunan dövlət iradəsinin mənası, mahiyyəti müəyyənləşdirilir. O, xarici ifadə formasına, yəni obyektiv (maddi) formaya malikdir. xox vaxt izah etmə rəsmi sənədlərdə ifadə olunur.

Beləliklə, mülki hüquq normalarının təfsiri dedikdə, hüquq normasında ifadə olunan mənanın, göstərişin dəqiq olaraq müəyyən edilməsinə yönələn mürəkkəb iradəvi proses başa düşülür. Bu prosesin nəticələri maraqlı subyektlərin nəzərinə çatdırılmaqdan ötrü dərc oluna bilər.

Mülki hüquq normalarının təfsir edilməsini şərtləndirən hallar müxtəlifdir. Ən birinci hal ondan ibarətdir ki, hüquq normaları düsturların, formulların, sözlərin, cümlələrin vasitəsi ilə ifadə olunur. Belə halda onların məna və əhəmiyyətini başa düşmək üçün əqli-təfəkkür fəaliyyətinə ehtiyac yaranır.

İkincisi, hüquqyaratma subyektı (qanunverici) dövlət iradəsini rəsmiləşdirmək üçün nisbətən qısa formullardan istifadə edir. Belə halda, şübhəsiz ki, bu formulları açıqlamaq zərurəti yaranır.

Üçüncüsü, hüquqi texnikanın üsul və vasitələri mükəmməl deyil. Söhbət hüquqi konstruksiyalardan, spesifik terminlərdən, istinad sistemindən gedir. Bir sıra hallarda bu vasitə və üsulların başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranır. Belə halda hüququn təfsiri köməyə gəlir.

Təfsirin subyektləri müxtəlifdir: səlahiyyətli dövlət orqanları; qeyri-dövlət təşkilatları; ictimai təşkilatlar; ayrı-ayrı vətəndaşlar. Onlara interpretator deyilir. **Təfsirin obyektı** mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan qanunlar və qanun qüvvəli aktlardır. **Təfsirin predmeti** isə hüquq yaradan orqanın normativ aktda ifadə olunan tarixi iradəsindən ibarətdir.

2. Mülki hüquq normalarının təfsirinin növləri

Mülki hüquq normalarının təfsirini müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölmək olar. **Təfsir edən subyektlərə görə** onun iki növü fərqləndirilir: rəsmi təfsir; qeyri-rəsmi təfsir.

Rəsmi təfsir odur ki, o, səlahiyyətli orqan tərəfindən verilir. Bu cür təfsir müvafiq hüquq normasını tətbiq edən şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır. O, hüquqi əhəmiyyətə malik olub, müəyyən hüquqi nəticə əmələ gətirir. Özü də bu cür təfsir hüquqtətbiqetmə praktikasında mülki hüquq normasının eyni cür başa düşülməsini və tətbiq olunmasını təmin edir. Rəsmi təfsir öz ifadəsini xüsusi aktda (sənəddə) tapır.

Rəsmi təfsirin özünün iki növü vardır: normativ (ümumi) təfsir; kazual (fərdi) təfsir. **Normativ təfsir** odur ki, bu cür təfsir ümumi məcburi xarakterə malik olub, qeyri-məhdud sayılı hallara aid edilir və geniş dairəli subyektlərə şamil olunur. Özü də rəsmi təfsir yeni hüquq norması yaratmağa səbəb olmur.

Normativ təfsir özü iki cür olur: autentik (müəllif) təfsir; leqal (icazə verilmiş) təfsir. **Autentik (müəllif) təfsir** odur ki, bu cür təfsiri hüquq normasını qəbul edən orqan (hüquqyaratma orqanı) verir. Autentik təfsirin subyektı rolunda Milli Məclis, prezident, Nazirlər Kabineti və s. çıxış edə bilər. Məsələn, Milli Məclis özünün qəbul etdiyi Mülki Məcəlləni təfsir edərsə, buna autentik (müəllif) təfsir deyilir. Prezidentin öz verdiyi fərmanı izah etməsi də bu cür təfsirə misal ola bilər.

Təfsir etməyə ixtiyarı olmayan, amma bu məqsədlə müvafiq orqanlardan icazə almış orqanın etdiyi təfsirə **leqal təfsir** deyilir. Ali Məhkəmənin qanunları təfsir etməyə ixtiyarı çatmır. Amma bu ali məhkəmə orqanına icazə verilmişdir ki, o, qanunvericiliyin tətbiqi məsələlərinə dair məhkəmələrə rəhbər izahatlar versin. Bu, leqal təfsirdir. Deməli, leqal təfsir normanı qəbul etməyən orqanın verdiyi izahatdır. Belə halda həmin orqanın rəsmi təfsir etmək üçün xüsusi səlahiyyəti olmalıdır.

Rəsmi təfsirin ikinci növü kazual təfsir adlanır. **Kazual təfsir** dedikdə, səlahiyyətli orqanın konkret hüquqi işlə bağlı olaraq hüquq normasının məzmununu izah etməsi başa düşülür. Bu cür təfsir həmin konkret iş üçün məcburidir. Onun başqa işlərin həlli zamanı əhəmiyyəti yoxdur. Kazual təfsir ümumməcburi xarakter daşıyır. Bu təfsirin əsas məqsədi, müəyyən konkret hadisənin (halın) dözgün həll edilməsindən ibarətdir. Yalnız konkret hadisəyə aid edildiyinə görə o, kazual (latınca casus - hadisə) təfsir adlanır.

Məcburi hüquqi əhəmiyyətə malik olmayan, rəsmi xarakter daşımayan təfsirə **qeyri-rəsmi təfsir** deyilir. Bu cür təfsiri rəsmi statusu olmayan subyektlər verir. Qeyri-rəsmi təfsirin subyektı rolunda elmi idarələr, tədris müəssisələri, ictimai təşkilatlar, alimlər, mütəxəssislər, habelə praktiki işçilər çıxış edirlər. Rəsmi təfsirdən fərqli olaraq qeyri-rəsmi təfsirin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Lakin buna baxmayaraq, onun mülki hüquq normasının təcrübədə dözgün tətbiq edilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Qeyri-rəsmi təfsir mülki qanunvericiliyin mənasının dərin və hərtərəfli başa düşülməsinə kömək edir.

Qeyri-rəsmi təfsir əsasən tövsiyə və məsləhət kimi formalarda ifadə olunur. Bu formalar hakimiyyət göstərişlərindən məhrum olub, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil. Qeyri-rəsmi təfsir şifahi formada da ifadə oluna bilər. Məsələn, vəkili, prokurorun vətəndaşları qəbul etdikləri zaman mülki hüquq normasının mənasını izah etməsi və s.

Qeyri-rəsmi təfsir üç cür olur: adi təfsir; professional təfsir; doktrinal təfsir. İstənilən hər hansı bir vətəndaşın mülki hüquq normasının məzmununu izah etməsinə **adi təfsir** deyilir. Hüquq sahəsi özrə peşəkarların, mütəxəssislərin verdikləri təfsir **professional təfsir** adlanır. Məsələn, bu cür təfsirə hakim, vəkili, notariusun və s. vətəndaşların qəbulu zamanı hüquq normasını izah etməsini misal göstərmək olar.

Doktrinal təfsir odur ki, bu təfsir xüsusi elmi-tədqiqat müəssisələri, ayrı-ayrı alimlər tərəfindən monoqrafiyalarda, məqalələrdə, mühazirələrdə, çıxışlarda, konfranslarda, kommentariyalarda və s. verilir. O, qeyri-rəsmi təfsirin əsas və mühüm növü sayılır. Ona **elmi təfsir** də deyilir. Doktrinal təfsirin də məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Amma buna baxmayaraq, bu təfsir cəmiyyətin hüquqi həyatına mühüm təsir göstərir. Belə ki, doktrinal təfsirin verdiyi elmi tövsiyələr səlahiyyətli rəsmi orqanlara onların hüquqyaratma və hüquqtəbqiyyətə fəaliyyətində kömək edir.

Hüquq normalarının təfsirini başqa, ikinci əlamətə — **həcmə və təfsirin nəticələrinə görə də** təsnifləşdirmək olar. Bu əlamətə görə təfsirin üç növü fərqləndirilir: hərfi təfsir; genişləndirici təfsir; məhdudlaşdırıcı təfsir.

Mülki hüquq normaları normativ aktın maddələrində əks olunur. Mülki hüquq mülki hüquq normalarından ibarətdir. Hüquq norması mülki hüququn əsas struktur elementidir. Normativ akt isə maddələrdən ibarətdir. Maddə isə normativ aktın struktur elementidir. Bax, normativ aktın maddəsi hüquq normasının xarici təzahür, ifadə formasıdır. Əgər mülki hüquq norması məzmundursa, maddə formadır.

Mülki hüquq normasının məzmunu hüquqyaratma orqanının iradəsini ifadə edir. O, öz iradəsini söz vasitəsi ilə normativ aktın maddələrində əks etdirir. Əgər hüquqyaratma orqanının dövlət iradəsinin həqiqi məzmunu, yəni hüquq normasının əsas məzmunu onun normativ aktın maddəsində sözlə ifadəsinə uyğun gələrsə, üst-üstə düşərsə, buna **hərfi təfsir** deyilir. Bu, **adekvat təfsir** də adlanır.

Lakin həmişə belə olmur. Belə ki, obyektiv və ya subyektiv səbəblərə görə hüquq normasının məzmunu onun maddədə sözlə ifadəsinə uyğun gəlməyə də bilər. Əgər hüquq normasının məzmunu onun sözlə ifadəsindən geniş olarsa, onda **genişləndirici təfsirdən** istifadə olunur. Məsələn, MM-in 1130-cu maddəsində göstərilir ki, malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində vurulan zərərin əvəzi, əgər zərər malın (işin, xidmətin) müəyyənləşdirilmiş yararlılıq müddəti ərzində əmələ gəlmişdirsə, ödənilməlidir. Burada «yararlılıq müddəti» kimi anlayışı genişləndirici təfsir etmək lazımdır. Belə ki, bu anlayış həm də özündə «xidmət müddəti» kimi anlayışı əhatə edir. Başqa bir misal. MM-in 464-cü maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, əgər qanunla qadağan edilməyibsə, tərəflər qanun özrə dəbbə pulunun (cərimənin, penyanın) miqdarını artırabilir. Burada «qanun» dedikdə, bütün normativ hüquqi aktlar başa düşülür.

Əgər mülki hüquq normasının həqiqi məzmunu onun sözlə ifadəsindən geniş deyilsə, məhduddursa, onda **məhdudlaşdırıcı təfsirdən** istifadə olunur. Məsələn, MM-in 608-ci maddəsi heyvanların alqı-satqı müqaviləsini nəzərdə tutur. Burada «heyvan» dedikdə, yer kürəsində yaşayan bütün heyvanlar ələmi başa düşülmür. Axı, alimlərin hesablamalarına görə dünyada iki milyondən çox heyvan növü yaşayır. Həmin maddədə işlədilən «heyvan» anlayışını insanlar üçün faydalı və gərəkli olan, onların müəyyən ehtiyaclarını ödəyən, əsasən məməlilər sinfinə aid edilən heyvanlar mənasında başa düşmək lazımdır.

3. Mülki hüquq normalarının təfsir üsulları

Mülki hüquq normaları müxtəlif üsullardan istifadə edilməklə təfsir olunur. **Təfsir üsulları** dedikdə, hüquq normasının məna və məzmununu aydınlaşdırmağa imkan verən vasitələrin məcmusu başa düşülür. Hər bir üsul spesifik xüsusiyyətə malikdir. Mülki hüquq normaları təfsir olunarkən bir neçə əsas üsul tətbiq edilir:

- qrammatik üsul;
- məntiqi üsul;
- sistemli üsul;
- tarixi-siyasi təfsir üsulu ;
- xüsusi-hüquqi təfsir üsulu.

Qrammatik təfsir üsulu odur ki, bu üsul hüquq normasının mətninin qrammatik təhlil yolu ilə aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Söhbət qrammatika qaydalarından istifadə olunmaqla hüquq normasının məzmununa aydınlıq gətirilməsindən gedir. Bu üsul əsasında normativ hüquqi aktın mətni morfoloəi və sintaksis təhlil olunur. Bu təhlil ayrı-ayrı söz və terminlərin, bütün cümlələrin qrammatik mənasının aydınlaşdırılmasını əhatə edir. Cümlələrin mənası müəyyənləşdirilən zaman bağlayıcılar, duruü işarələri (nöqtə, vergül) mühüm rol oynayır. Qrammatik təfsir üsulu **filoloəi və ya dil üsulu** da adlanır.

MM-in 586-cı maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, qanunvericilikdə, dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması nəzərdə tutula bilər. Burada «və ya» bağlayıcısına fikir vermək lazımdır. Bu bağlayıcı onu ifadə edir ki, əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması ya qanunvericilikdə, ya dövlət standartlarının məcburi tələblərində, ya da ki alqı-satqı müqaviləsində göstərilə bi-

lər.

Məntiqi təfsir üsulu odur ki, bu üsul formal məntiqin qaydalarından istifadə etməklə hüquq normasının mənasına aydınlıq gətirilməsini nəzərdə tutur. Burada normativ aktın müəyyənləşdirdiyi müddəalar məntiq qaydaları baxımından tədqiq olunur, sözdə ifadəsini tapan anlayışlar, hadisələr təhlil edilir. MM-in 29-cu maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, 7 yaşından 14 yaşınadək olan şəxslərin xırda məişət əqdlərini və s. bağlamaq ixtiyarı vardır. Məntiq qaydalarına görə burada şəxs anlayışı ilə «hüquqi şəxslər» yox, yalnız «fiziki şəxslər» əhatə oluna bilər. Ona görə ki, ancaq fiziki şəxsin yaşı ola bilər. Hüquqi şəxs isə yaşa malik ola bilməz. Başqa bir misal. MM-in 1108-ci maddəsi nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsini ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyət kimi nəzərdə tutur. Məntiqi qaydaya görə təkcə yük və minik avtomobili və s. yox, habelə velosiped də, at-araba nəqliyyatı da bu cür fəaliyyətə misal ola bilər.

Sistemli təfsir üsulu odur ki, bu üsul mülki hüquq normasının məzmununun bu normanın mülki hüquq sahəsində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək yolu ilə aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, mülki hüquq norması digər hüquq norması ilə müqayisə edilir və onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşdirilir. Bu yolla müvafiq normanın məzmununa aydınlıq gətirilir. Hər hansı hüquq norması mülki hüquq sisteminə daxil olan hər bir norma ilə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də mülki hüquq normasının əsl mənasını başa düşmək üçün onun başqa norma ilə məntiqi əlaqəsini müəyyən etmək lazımdır. Xüsusən də təfsir edilən normanın onun məzmununa yaxın olan digər norma ilə müqayisə olunmasına ayrıca diqqət yetirilir. Qədim dünya mütəfəkkir-filosofları demişkən, həqiqət müqayisə nəticəsində aşkar olunur və özə çıxır.

MM-in 665-ci maddəsində göstərilir ki, dəyişdirmə müqaviləsi özrə dəyişdirilən mallara mülkiyyət hüququ tərəflərə, hər iki tərəf müvafiq malları vermək vəzifəsini icra etdikdən sonra eyni vaxtda keçir. Bu maddədə ifadə olunan hüquq normasının mənasını düzgün başa düşmək üçün onu MM-in 570-ci maddəsində əks edilən norma ilə müqayisə etmək lazımdır. Bu normaya görə əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamları bunlardır: əşyanın alıcıya təhvil verildiyi məqam; alıcının ixtiyarına verilməsi məqamı; əşyanın daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verilməsi məqamı. Başqa bir misal. MM-in 4-cü maddəsinə görə əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektə hesab olunur. Bu maddədə ifadə olunan mülki hüquq normasının mənasını düzgün başa düşmək üçün MM-in 135-ci maddəsində (5-ci bənd) əks olunan hüquq normasına müraciət etmək lazımdır. Həmin maddədə göstərilir ki, başqa şəxslərə verilə bilən və ya sahibinə maddi fayda və ya başqa şəxslərdən nəyi isə tələb etmək hüququ vermək üçün nəzərdə tutulan tələblər və hüquqlar qeyri-maddi əmlak nemətləri hesab edilir.

Tarixi-siyasi təfsir üsulu odur ki, bu üsul mülki hüquq normasının qəbul olunduğu tarixi şəraitin təhlili yolu ilə həmin normanın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Mülki hüquq normasını bu normanın qəbul olunduğu tarixi şəraitlə tutuşdurmaqla həmin normanın məzmununun aydınlaşdırılması göstərilən üsulun mahiyyətini təşkil edir. Tarixi-siyasi təfsirin köməyi ilə əsasən iki məsələ həll olunur. Birincisi, bu üsul mülki hüquq normasının yaranmasının tarixi şəraitini dərinlən öyrənməyə imkan verir. İkincisi, həmin üsulun vasitəsi ilə hüquqyaratma orqanının, bu normanı qəbul etməkdə güddüyü əsas sosial-siyasi məqsəd müəyyənləşdirilir. Məsələn, MM-in 153-cü maddəsinin 4-cü maddəsində göstərilir ki, bütün mülkiyyətçilərin (yəni dövlətin, vətəndaşların, bələdiyyələrin, hüquqi şəxslərin) hüquqları eyni, bərabər qaydada müdafiə edilir. Bu maddədə ifadə olunan hüquq norması Konstitusiyasının 29-cu maddəsində əks edilən belə bir müddəaya uyundur ki, mülkiyyətin heç bir növünə (dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti kimi növlərinə) üstünlük verilmir. Bütün mülkiyyətçilərin hüquqlarının bərabər qaydada müdafiə olunması prinsipi vətəndaş cəmiyyətinin və bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz atributlarından biridir. Hal-hazırda yaşadığımız tarixi dövr vətəndaş cəmiyyətinin və bazar iqtisadiyyatının yaradılması ilə xarakterizə olunur. Komanda (sovet) iqtisadiyyatı şəraitində dövlət mülkiyyətinə üstünlük verilirdi. Bu iqtisadiyyat üçün dövlət mülkiyyəti inhisarı xarakterik idi.

Kezən əsrdə 90-cı illərin əvvəllərindən iqtisadiyyat bazar münasibətləri əsasında qurulmağa başladı. Xüsusi mülkiyyət qanunvericilik qaydasında rəsmən tanındı. Siyasi demokratikləşmə prosesləri cəmiyyətdə geniş vüsət aldı. İnzibati-amirlik sistemindən imtina olundu. Bu cür tarixi-siyasi və ictimai-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq ölkə mülki qanunvericiliyi bütün mülkiyyətçilərin hüquqlarının eyni, bərabər qaydada müdafiə edilməsi barədə norma ifadə etdi. Bax, bu normanın mənasını tarixi-siyasi təfsir üsulu ilə aydınlaşdırarkən onun qəbul olunduğu şəraiti təhlil etmək lazımdır.

Başqa bir misal. MM-in 13-cü maddəsində sahibkarlıq fəaliyyətini rəsmiləşdirən norma ifadə olunur. Bu normanı tarixi-siyasi üsulla təfsir etdikdə müəyyənləşdiririk ki, həmin normanın qəbul edilməsi bazar iqtisadiyyatına keçmək kimi tarixi şəraitlə bağlıdır. Axı, sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında böyük rola malikdir. Bu cür fəaliyyət olmadan bazar iqtisadiyyatı yaranı bilməz. Həmin normanın sosial məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləməkdən və onu inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Xüsusi-hüquqi təfsir üsulu odur ki, bu üsul mülki hüquq (sivilistika) elminin və qanunvericilik texnikasının bilikləri əsasında hüquqi terminlərin, konstruksiyaların, kateqoriyaların, anlayışların mənasının və məzmununun aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Xüsusən də hüquqyaratma orqanı yeni hüquqi anlayış və kateqoriyalar formulə edəndə bu üsuldən daha geniş surətdə istifadə olunur. Məsələn, MM-in 1108-ci maddəsi «ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyət» kimi anlayış işlədir. Bu anlayışın mahiyyət və məzmunu mülki hüquq elminin bilikləri əsasında aydınlaşdırılır. Mülki qanunvericilik «təqsir», «kobud ehtiyatsızlıq», «zəruri müdafiə», «son zərurət» və s. anlayışlar işlədir. Bunların da məzmununa mülki hüquq elminin verdiyi biliklər əsasında aydınlıq gətirilir.

Təfsir üsulları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Onların hamısı birlikdə mülki hüquq normalarının məzmununun dəqiq müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- Qraedanskoe pravo.** Uçebnik. xastü 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1998. (ql. 2).
Qraedanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1998 (ql. 4).
Qraedanskoe pravo. Uçebnik. xastü / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.I.Masləeva.** M., 1997 (ql. 2).
Qraedanskoe pravo. Uçebnik. xastü 1/ Pod red. **T.I.Illarionovoy, B.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy.** M., 1998 (ql. 2).
Qraedanskoe pravo. Uçebnik. xastü 1 / Pod red. **Z.I.Üibulenko.** M., 1998 (ql. 2).
Qraedanskoe pravo. Uçebnik. / Pod red. **S.P.Qrişəeva.** M., 1999 (ql. 1, § 3).
Qusev S.I. Rukovodəhie razüəsneniə Plenumov Verxovnix Sudov — vaənoe sredstvo ukreplenıə zakonnosti // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. 1985. ¹ 10.
Zıkin I.S. Obıçay v sovetskoy pravovoy doktrine // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. 1982. ¹ 3.
Noviükiy I.B. Istočniki sovetskoqo qraedanskoqo prava. M., 1959.
Əliyev E. Beynəlxalq nəqliyyat daşımalarının konvension təsbiti. Bakı. 2001.
Palandt. Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar. München.1999.
Klünzinger E. Einführung in das bürgerliche Recht. München.1993.
Larenz K. Allgemeiner Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts. München.1989.
Kaiser. Bürgerliches. Recht. Heidelberg: C.F. Müller. 1997.
Kühler H. BGB. Allgemeiner Teil. München.1998.
Brehm W. Allgemeiner Teil des BGB. 1997.
Brox H. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuches.1997.
Sakag Vaqəüuma, Toru Ariidzumi. Qraedanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983.

MÖVZU 3

Mülki hüquq münasibətləri

§ 1. Mülki hüquq münasibətinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

1. Mülki hüquq münasibətinin anlayışı

İctimai həyatda və cəmiyyətdə yaşayan insanlar bir-birləri ilə müxtəlif cür münasibətlərə girir və qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Elə bil ki, insan cəmiyyətinin özü həmin münasibətlərin məcmusundan, bu cür qarşılıqlı fəaliyyətin məhsulundan ibarətdir. Cəmiyyətdəki münasibət və əlaqələrin əhatə dairəsi həddən ziyadə və son dərəcə geniş olub, kifayət qədər müxtəlif və rəngarəngdir. Onlara misal olaraq siyasi münasibətləri, dini münasibətləri, iqtisadi münasibətləri, əxlaqi münasibətləri, mədəni münasibətləri və s. göstərmək olar. Özü də bu münasibətlərin hamısı ictimai münasibətlərdir.

İnsan cəmiyyətində meydana gələn və fəaliyyət göstərən ictimai münasibətlərin müxtəlif növləri arasında hüquq münasibətləri mühüm yer tutur. Dövlət cəmiyyəti hüquq münasibətləri ilə əlaqələndirir və birləşdirir. Hüquq münasibətləri mürəkkəb xarakterə malik olan məsələdir, çoxtərəfli hadisədir. Buna görə də həmin məsələ hüquq doktrinasında ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Uzun müddətdir ki, hüquq münasibəti geniş və qız-ün diskussiyaların predmetinə çevrilmişdir. Hüquq elmi bu məsələnin məna və mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Odur ki, hüquq münasibətinin işıqlandırılmasına çoxsaylı ədəbiyyat — məqalələr, monoqrafiyalar, tədris və nəzəri əsərlər və s. həsr edilmişdir. Onun bir çox aspektləri hüquq elmində hələ də mübahisə predmeti olaraq qalır.

Mülki hüquq münasibəti sivilistika doktrinasının (mülki hüquq elminin) ən vacib və mühüm kateqoriyalarının

dan biridir. Mülki qanunvericilik bu kateqoriyaya leqal definisiya (tərif) vermir. Bəs mülki hüquq münasibəti dedikdə, biz nə başa düşürük? Bu suala dözgün cavab vermək üçün, hər şeydən əvvəl, hüquq münasibətinin məna və məzmununu açmağa çalışaq. Yalnız bundan sonra mülki hüquq münasibətinin mahiyyətini başa düşə bilərik. Axı, mülki hüquq münasibəti hüquq münasibətinin bir növüdür. Hüquq münasibətinin isə müxtəlif növləri fərqləndirilir: konstitusiya hüquq münasibəti; inzibati hüquq münasibəti; maliyyə hüquq münasibəti; əmək hüquq münasibəti; cinayət hüquq münasibəti; cinayət-prosessual hüquq münasibəti və s.

Hüquq münasibəti, hər şeydən öncə, **hüquqla özvi surətdə bağlıdır**. Hüquqla əlaqədar olmayan hüquq münasibətinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Əgər hüquq, hüquq norması mövcud deyilsə, onda hüquq münasibəti də yoxdur. Dövlətəqədərki, yəni dövlətin meydana gəlməsinə kimi mövcud olan arxaik-ibtidai cəmiyyətdə hüquq münasibətləri yaranmamışdır. Ona görə ki, həmin cəmiyyətdə hüququn özü olmamışdır. Bu və ya digər münasibətin məhz hüquqla bağlılığı onu hüquq münasibəti adlandırmağa əsas verir. Məsələn, vergi münasibətləri maliyyə hüququ ilə, əmək münasibətləri əmək hüququ ilə, əmlak münasibətləri mülki hüquq ilə və s. bağlıdır. Ona görə də bunlar hüquq münasibətləri adlanır. Dediklərimizdən belə çıxır ki, **hüquq münasibətləri hüquqdan ayrı və ondan asılı olmadan mövcud ola bilməz**. Bu iki hüquqi hadisə arasında səbəbli nəticə əlaqəsi vardır.

Bəs hüquqla hüquq münasibəti arasında bağlılığın əsas cəhətləri nədən ibarətdir? Bu suala cavab vermək üçün hüququn sosial təyinatının nədən ibarət olmasını xatırlamaq lazımdır. Hüququn əsas və başlıca təyinatı ictimai münasibətləri qaydaya və nizama salmaqdan ibarətdir. Hüquq ictimai münasibətlərin xüsusi, rəsmi və dövlət tənzimləyicisidir. Məhz hüquq münasibətləri vasitəsilə hüquq öz məqsədinə çatır və nail olur. Məhz hüquq münasibətləri vasitəsilə hüququn real qüvvə və səmərəli alət olması müəyyənləşdirilir, ifadə edilir. Məsələn, maliyyə hüquq münasibətləri vasitəsilə maliyyə hüququ, əmlak hüquq münasibətlərinin vasitəsilə mülki hüquq, əmək hüquq münasibətləri vasitəsilə əmək hüququ və s. özlərinin tənzimləyici funksiyasını və rolunu yerinə yetirir. Deməli, **hüquq münasibəti ictimai münasibətin hüquqla tənzim olunma vasitəsidir**. Bu, hüquq münasibəti ilə hüququn bağlılığını sübut edən **birinci xüsusiyyətdir**.

Bəs müvafiq ictimai münasibət hüquqla tənzim edildikdə onun nəticəsi nə olur? Bu cür tənzim etmə nəticəsində nə yaranır? Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq yaradıcı xüsusiyyətə malik deyil. O, yalnız ictimai münasibətlərin tənzimləyicisidir. K.Marksın sözləri ilə desək, hüquq özlüyündə heç nə yaratmır, o, yalnız ictimai münasibətləri sanksiyalaşdırır, protokollaşdırır, iqtisadi ehtiyacları ifadə edir. Söhbət hüququn müxtəlif cür ictimai münasibətləri tənzimləməsindən gedir. Belə ki, vətəndaşlar, təşkilatlar, idarələr və müəssisələr öz müxtəlif tələbatlarını təmin etmək üçün cülbəcür ictimai münasibətlərə daxil olurlar. Əgər bu münasibətlər hüquqla tənzimlənsə, onda hüquq münasibətləri yaranır. Məsələn, alıcı vətəndaş alqı-satqı müqaviləsi əsasında öz qonşusundan (satıcıdan) minik avtomobili alır. Bu, ictimai münasibətdir. Özü də o, mülki hüquqla tənzimlənilir. Belə ki, həmin münasibətə alqı-satqı müqaviləsi haqqında mülki hüquq normaları tətbiq edilir. Bu cür tənzim etmə nəticəsində hüquq münasibəti yaranır. Deməli, **hüquq münasibəti hüquqla tənzimlənmənin nəticəsidir**. Bu, hüquq münasibəti ilə hüququn bağlılığını sübut edən **ikinci xüsusiyyətdir**.

Amma bu, o demək deyildir ki, hüquq münasibətinin yaranmasına hüquq səbəb olur. Əslinə baxsan bu, belə deyildir. Onun əmələ gəlməsinə hüquq yox, həyati hallar əsas olur. Məhz həyati hallar insanlar arasında münasibətlər yaradır. Hüquq yalnız münasibət iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsini bu hallarla bağlayır və əlaqələndirir. Bu yerdə K.Marksın ifadəsini işlətmək yerinə düşərdi. O yazırdı ki, yalnız mübadilənin özü faktiki münasibətlər yaradır.

Beləliklə, hüquq münasibəti hüququn yox, hüquqla tənzimlənmənin nəticəsidir. Buna görə hüquq münasibətinin yaranmasına hüququn özü səbəb ola bilməz. Hüququn öz-özünə mövcud olması hüquq münasibətinin meydana gəlməsinə dəlalət etmir. Vacibdir ki, müvafiq ictimai münasibət hüquqla tənzimlənsin. Bu isə hüquq münasibətinə hüquq əsasında əmələ gələn ictimai əlaqə kimi anlayış verən müəlliflərin mövqeyinin qeyri-inandırıcı olmasını sübut edir.

Qeyd etdik ki, hüququn əsas təyinatı ictimai münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Bu və ya digər ictimai münasibəti tənzimləməklə hüquq həmin münasibətlərə hüquqi forma verir. Bunun nəticəsində bu münasibətlər yeni keyfiyyətə və xüsusi formaya malik olur. Bu, hüquq münasibəti formasıdır. Lakin ictimai münasibət itmir, tam saxlanılır. Daha doğrusu, **hüquqla tənzimlənmərkən ictimai münasibətlərə hüquqi örtük və pərdə geydirilir**. Amma hüquqla tənzim etmə hər hansı bir yeni ictimai münasibətin yaranmasına səbəb olmur. O, yalnız artıq mövcud olan real və faktiki münasibətlərə müəyyən hüquqi forma verir. Deməli, **hüquq münasibəti hüquqla tənzimlənmənin real-faktiki münasibətin formasıdır**. O, bu cür **faktiki münasibətin forması kimi çıxış edir**. Bu, hüquq münasibəti ilə hüquq arasında bağlılığı sübut edən **üçüncü xüsusiyyətdir**. K.Marks yazırdı ki, mübadilə nəticəsində yaranan faktiki münasibətlər sonra müqavilə şəklində hüquqi forma alır. Məsələn, yaşayış evi kənd sakininə kirayəyə verilir. Bu, real (faktiki) kirayə münasibətidir. Bununla əlaqədar olaraq kirayə mü-

qaviləsi haqqında mülki hüquq normaları əsasında kirayə müqaviləsi bağlanır, yəni həmin kirayə münasibəti mülki hüquqla tənzimlənir. Bunun nəticəsində bu münasibət hüquqi forma olaraq hüquq münasibəti kimi çıxış edir.

Beləliklə, hüquq münasibəti, birincisi, ictimai münasibətlərin hüquqla tənzim olunması vasitəsi, ikincisi, hüquqla tənzimetmənin nəticəsi, üçüncüsü, faktiki və real münasibətin formasıdır.

Hüquq münasibəti üstqurum kateqoriyasına aiddir. «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» adlı əsərinə yazdığı ön sözdə K.Marks göstərir ki, istehsal münasibətlərinin məcmusu cəmiyyətin iqtisadi strukturunu, real bazisini təşkil edir ki, onların özərində hüquqi və siyasi üstqurum yüksəlir. Bu üstqurum isə ictimai şüur və düşüncənin müvafiq formasına uyğun gəlir. Cəmiyyətin iqtisadi quruluşu bazis adlanır. O, istehsal münasibətləri ilə müəyyən edilir. Üstqurum dedikdə cəmiyyətin siyasi, hüquqi, dini, fəlsəfi, estetik baxışları və bunlara uyğun gələn siyasi, hüquqi və digər təsisatlar başa düşülür.

Bazis cəmiyyətə iqtisadi cəhətdən xidmət göstərir. Üstqurum isə cəmiyyətə siyasi, hüquqi, estetik və başqa ideyalarla xidmət edir. Deməli, üstqurumun cəmiyyətə hüquqi ideyalarla xidmət göstərməsi onu sübut edir ki, **hüquq ideoloəi formadır.** Siyasi, dini və fəlsəfi formalar da ideoloəi formalar hesab edilir. Hüququn ideoloəi forma olması və ideologiya ilə bağlılıı onu sübut edir ki, **hüquq münasibəti ideoloəi münasibətdir.** Ideoloəi münasibət kimi o, cəmiyyətin iqtisadi bazisi özərində yüksələn hüquqi və siyasi üstqurumun elementlərindən biri kimi çıxış edir. Beləliklə, hüquq münasibəti **ideoloəi üstqurum münasibətidir.** Bu, o deməkdir ki, hüquq münasibətləri insanların şüur və düşüncəsi vasitəsi ilə əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur. Müasir dövrdə ideologiyanın, yəni müəyyən baxış, ideya, anlayış və təsəvvürlərin müəyyən sisteminin yalnız xarakteri dəyişmişdir. Burada əsas yeri sinfi yanaşmanın əvəzinə, bazar münasibətlərinə və azad sahibkarlığa keçid ideyaları və baxışları tutur.

Söylədiklərimiz belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bizim qabağımızda **əgər ideoloəi münasibət olarsa, onda hüquq münasibəti barədə yalnız hüquqi forma kimi,** yəni hüquqi forma mənasında danışmaq olar. Bu baxımdan o, hüquqi üstqurumu bütövlükdə özündə birləşdirir. Bu mənada hüquq münasibəti hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətin hüquqi forması kimi çıxış edir. Daha doğrusu, hüquq münasibəti bu münasibətin, yəni bazis münasibətinin hüquqi formasıdır, yəni ideoloəi münasibətdir. Fəlsəfi planda əgər bazis münasibəti (yəni hüquq norması ilə tənzimlənən ictimai münasibət) məzmunursa, ideoloəi münasibət isə hüquqi formadır. Bazis münasibətləri (məzmun) bazisə, ideoloəi münasibətlər (hüquqi forma) isə hüquqi üstquruma aiddir.

Dediklərimizdən belə məlum olur ki, əgər bazis münasibətləri hüquq normaları ilə tənzimlənersə, bunun nəticəsində həmin münasibətlər ideoloəi, yəni hüquq münasibətləri olur. Bu isə onu ifadə edir ki, bazis münasibətləri (hadisələri) üstqurum münasibətləri ilə dəyişdirilir və əvəz edilir. Bu isə mümkün olan hal deyil. Ona görə ki, fəlsəfi planda bazis münasibəti (məzmun) ideoloəi münasibəti müəyyən edir. Dialektik metod öyrədir ki, formaya münasibətdə məzmun birincidir. Buna görə də hüquq münasibətinə hüquq norması ilə tənzimlənən ictimai münasibət kimi anlayış verilməsi uüursuz anlayışdır. Hüquq ədəbiyyatında bu cür anlayışdan istifadə etmək dəb və adət halını almışdır. Müəlliflərin əksəriyyəti hüquq münasibətinə belə definisiya (tərif) verir.

Bundan əlavə, hüquq münasibətinə verilən anlayışdan məlum olur ki, hüquq ictimai münasibətləri tənzim edir. Belə çıxır ki, o, istənilən ictimai münasibəti, o cümlədən ictimai istehsal münasibətlərini də tənzim edir. Tənzim etmək müəyyən etmək deməkdir. Onda belə təsəvvür yaranır ki, hüquq ictimai istehsal münasibətlərini müəyyən edir. Həqiqətdə isə belə deyildir. Hüquq (üstqurum) ictimai istehsal münasibətlərini (bazisi) müəyyən etmir. O, özü bu münasibətlərlə müəyyən edilir. Hüquq münasibətləri bilavasitə istehsal münasibətləri ilə şərtlənir (I.V.Stalin). Marks göstərir ki, hüquq münasibətləri maddi həyat münasibətlərinə əsaslanır. Belə halda ictimai istehsal münasibətlərinin hüquqla tənzimlənməsindən — müəyyən edilməsindən necə söhbət açmaq olar? Digər tərəfdən, ictimai istehsal münasibətləri obyektiv surətdə, insanların iradə və şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur. Hüququn işi isə insanların şüurlu, iradəvi fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Dialektik materializm forma və məzmunu vəhdətdə baxır. İstənilən hər hansı bir hadisənin forma və məzmunu ayrılmaz və bölünməzdir. Bu, o deməkdir ki, hüquq münasibəti, forması kimi çıxış etdiyi, yəni forması olduğu faktiki-real ictimai münasibətlə (bazis münasibəti ilə, məzmunca) sıx surətdə bağlıdır. O, hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdiyi, ifadə etdiyi faktiki-real münasibətdən ayrılır. Onlar birlikdə mövcuddur. Məsələn, satıcı əşyanı əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləui almaqla alıcıya verir. Bu, alqı-satqı münasibəti, özü də konkret faktiki ictimai münasibətdir. Bu münasibət hüquqi cəhətdən alqı-satqı müqaviləsinin vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Alqı-satqı müqaviləsi hüquqi formadır. Real-faktiki alqı-satqı münasibəti ilə bu forma vəhdətdədir.

Deməli, hüquq münasibətindən təkə və yalnız ideoloəi üstqurum münasibəti kimi söhbət açmaq olmaz. Hüquq münasibətinə ideoloəi münasibət (forma) kimi yanaşanda, onda forma məzmunundan (faktiki ictimai münasibətdən, bazis münasibətindən) ayrılır. Hüquq münasibətinə həm də forma və məzmunun vəhdətindən ibarət

olan kategoriya kimi baxmaq olar. Belə halda o, həm bazis münasibətini (faktiki münasibəti), həm də üstqurum münasibəti (ideoloəi münasibəti) əhatə edir. Daha doğrusu, bu baxımdan hüquq münasibəti özündə hüquqi üstqurumla iqtisadi bazisin birliyini əks etdirir. Hüquq münasibəti bu mənada hüquq norması ilə tənzimlənən faktiki-real münasibətin özüdür.

Lakin hüquqi forma ilə məzmunun vəhdəti olan hüquq münasibəti və faktiki-real münasibət kimi iki müxtəlif anlayış eyniləşdirilə bilməz. Onlar eynimənəli, üst-üstə düşən anlayışlar deyildir. Hüquq münasibətinə hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibət kimi tərif verilməsi hüquq münasibətini (formasını) ictimai münasibətlə, yəni faktiki münasibətlə (məzmunla) eyniləşdirməyə səbəb olur. Buna görə də həmin tərfi münasib və uüurlu hesab etmək olmaz.

Beləliklə, hüquq münasibəti iki mənada işlədilən kateqoriyadır: məhdud mənada hüquq münasibəti; geniş mənada hüquq münasibəti. **Məhdud mənada hüquq münasibəti dedikdə**, faktiki real münasibətlərin hüquqi forması başa düşülür. Bu baxımdan o, ideoloəi münasibət kimi çıxış edərək hüquqi üstqurumu əhatə edir. **Geniş mənada hüquq münasibəti** forma ilə (ideoloəi münasibətlə) məzmunun (faktiki münasibətin, bazis münasibətinin) vəhdətini ifadə edir. Bu baxımdan hüquq münasibəti iqtisadi məzmunla hüquqi formanın, yəni iqtisadi bazislə hüquqi üstqurumun birliyi kimi çıxış edir. Lakin bu cür yanaşma hüquq münasibətinin əsl və həqiqi xüsusiyyətini müəyyən etməyə imkan vermir.

Bəs hüquq münasibətinə münasib necə anlayış vermək olar? Biz görürük ki, müəyyən hər hansı bir ictimai münasibətə girən tərəflər hüquqlar əldə edirlər, vəzifələr daşıyırlar. Əgər münasibətə daxil olan tərəflərin hüquq və vəzifələri hüquq normalarına əsaslanarsa, həmin normalarda nəzərdə tutularsa və müəyyənləşdirilsə, onda bu, hüquq münasibəti hesab ediləcəkdir. Məsələn, vətəndaş tikinti təşkilatına (podratçıya) bağ evi tikməyi sifariş edir. Bu, ictimai münasibətlərin bir növü olan podrat münasibətidir. Bu münasibət hüquqi cəhətdən podrat müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Podrat müqaviləsi podrat münasibətinin hüquqi formasıdır. Podrat münasibətində iki tərəf (podratçı, sifarişçi) iştirak edir. Onlar hüquq və vəzifələrə malikdirlər: bağ evini tikib sifarişçiyə vermək vəzifəsi; podratçıya podrat haqqı ödəmək vəzifəsi; bağ evinin təhvil verilməsini tələb etmək hüququ; podrat haqqının ödənilməsinə tələb etmək hüququ və s. Bax, bu hüquq və vəzifələr mülki hüquq normalarına əsaslanır, bu normalarda nəzərdə tutulur. Həmin normalar MM-in 39-cu fəslinə daxil olan 752-776-cı maddələrdə ifadə olunub. Deməli, göstərilən münasibət podrat hüquq münasibətidir. Alqı-satqı, kirayə, icarə, daşıma, borc və digər münasibətlərdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri də mülki hüquq normalarına əsaslanır.

Beləliklə, **hüquq münasibəti elə bir ictimai münasibətdir ki, bu münasibətdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri hüquq normalarına əsaslanır və həmin normalarla müəyyənləşdirilir**. Bir çox müəlliflər hüquq münasibətinə anlayış verərkən buna oxşar mövqe tuturlar.

Hüquq münasibətləri mürəkkəb xarakterə malik olan hadisədir. Onlar ictimai münasibətlərin xüsusi növüdür. Bəs hüquq münasibətlərinin xarakterik əlamətləri hansılardır? Hüquq elmi (doktrinası) onların bir sıra xarakterik əlamətlərini müəyyənləşdirir. **Birincisi**, hüquq münasibətləri həmişə və bütün hallarda istisnasız olaraq, **hüquq normaları ilə bağlı olur**. Əgər faktiki ictimai münasibətlər (məsələn, alqı-satqı, daşıma, icarə, kirayə və s. münasibətlər) hüquq normaları əsasında qurularsa, onda bu münasibətlər hüquq münasibətləri forması alır. Bu formanı yalnız o münasibətlər alır ki, həmin münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınır. Hüquq norması yoxdursa, onda hüquq münasibəti də müvcud deyil. Hüquq münasibəti elə bir formadır ki, burada mücərrəd xarakterli hüquq norması konkret olaraq ifadə edilir. Amma heç də bütün ictimai münasibətlər hüquq normalarının köməyi ilə tənzimlənmir. Bu münasibətlərin müəyyən qrupu əxlaq, adət və s. normaların vasitəsi ilə nizama salınır. Belə halda, şübhəsiz ki, hüquq münasibətlərindən danışmaq olmaz. İctimai münasibət ona görə hüquq münasibəti adlanır ki, o, hüquq normaları ilə tənzimlənilir.

İkincisi, hüquq münasibətləri **iradəvi xarakterə malikdir**. Bu, onunla izah olunur ki, hüquq münasibətləri ideoloəi münasibətlərin bir növüdür. Ideoloəi münasibətlər həmişə iradəvi xarakter daşıyır. Ideoloəi münasibət növü kimi hüquq münasibətləri insanların şüur və düşüncəsindən keçir və son məqamda başa düşülmüş, dərk edilmiş, beləliklə də, iradəvi münasibət kimi çıxış edir.

Hüquq münasibətlərinin iradəvi xarakter daşınması iki mənada başa düşülməlidir: geniş və ya obyektiv mənada; məhdud və ya subyektiv mənada. **Hüquq münasibətlərinin obyektiv və ya geniş mənada iradəvi xarakterə malik** olması onu ifadə edir ki, bu münasibətlərdə dövlət iradəsi əks olunur. Belə ki, dövlət iradəsi ümumməcburi davranış qaydalarında, yəni hüquq normalarında təzahür edir. Bu normalar hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini tənzimləyir. Həmin normalar onlar üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Bu normalar vasitəsi ilə də dövlət iradəsi konkret hüquq münasibətlərində öz əksini tapır. Özü də dövlət iradəsi hüquq münasibəti iştirakçılarının iradəsindən asılı deyil. Bu mənada və baxımdan o, obyektiv iradədir.

Hüquq münasibətlərinin məhdud və ya subyektiv mənada iradəvi xarakterə malik olması onu ifadə edir ki, bu münasibətlərdə tərəflərin (iştirakçıların) subyektiv, fərdi-şəxsi və konkret iradələri əks olunur. Hü-

quq normasının müvcudluğu hələ özlüyündə avtomatik olaraq hüquq münasibətinin meydana gəlməsinə və sonra isə fəaliyyət göstərməsinə dəlalət etmir. Bunun üçün vacibdir ki, tərəflərdən heç olmazsa biri, öz iradəsini ifadə etsin və bildirsin. K.Marksın fikrincə, forması müqavilə olan hüquq münasibətləri elə iradəvi münasibətlərdir ki, burada iqtisadi münasibətlər ifadə olunur. Dahi alim göstərirdi ki, əmtəələrin mübadiləsi özrə hüquq münasibətləri iradəvi akta əsaslanır. Bu cür münasibətlər iradəvi münasibətlərdir. Hegel iradəni hüququn çıxış nöqtəsi adlandırırdı. Engels belə hesab edirdi ki, insanı fəaliyyət göstərməyə vadar edən nə varsa, hamısı mütləq onun beyninə düşür və iradəsinə təsir edir. O yazırdı ki, cəmiyyət tarixində düşüncəyə və şüura malik olan, qarşılıqlı müəyyən məqsəd qoyan, təfərrüatına qədər düşünən və ya ehtirasla hərəkət edən insanlar fəaliyyət göstərirlər. Burada dərk edilmədən, düşünülmədən və arzu olunmadan məqsədsiz heç nə edilmir.

Yaranmamışdan əvvəl hüquq münasibətləri əvvəlcə tərəflərin şüurundan və iradəsindən keçir. Sonra tərəflərin iradəvi aktı nəticəsində bu münasibətlərin əmələ gəlməsinin əsası və başlanıncı qoyulur. Deməli, **hüquq münasibətləri şüurlu-iradəvi mahiyyətə malik olan hadisədir.**

Bir qayda olaraq, tərəflərin iradəsi hüquq münasibətinin yaranması və həyata keçirilməsi prosesinin bütün mərhələlərində təzahür edir. Məsələn, alqı-satqı, podrat, daşıma, kirayə, icarə, borc, kredit və digər müqavilələr əsasında yaranan hüquq münasibətlərində tərəflərin iradəsi prosesin bütün mərhələlərində ifadə olunur. İctimai münasibətlərin hərəkətini ifadə edən bu cür hüquq münasibətləri mübahisəsiz olaraq həmişə iradəvi münasibətlərdir. Burada tərəflərin iradəsi hüquq münasibətinin yaranmasından bu münasibətin həyata keçirilməsi başa çatanaq bütün mərhələlərdə ifadə olunur.

Amma elə hüquq münasibətləri vardır ki, burada tərəflərin iradəsi prosesin hüquq münasibətinin yaranması kimi mərhələsində təzahür etmir. Bu cür münasibətlər tərəflərin iradəsindən asılı olmadan əmələ gəlir. İradə yalnız hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi və icrası mərhələsində ifadə olunur. Belə ki, tərəflərin iradələrindən asılı olmadan əmələ gələn qarşılıqlı hüquq və vəzifələr onların iradələri əsasında həyata keçirilir, icra edilir. İctimai münasibətlərin qorunmasını və möhkəmləndirilməsini ifadə edən hüquq münasibətləri bu cür münasibətlərə misal ola bilər. Məsələn, vətəndaş minik avtomobilini sürərkən öz qonşusunun əmlakını zədələyərək, onu yararsız hala salır və zərər vurur. Bununla delikt öhdəliyi, yəni zərər vurmaq nəticəsində hüquq münasibəti yaranır. Bu münasibətə görə vətəndaş (zərərvuran) qonşunun (zərərchəkənin) əmlakına vurduğu zərərin əvəzini ödəyir. Prosesin bu mərhələsində, yəni zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsinin icrası mərhələsində artıq iradə ifadə olunur. Belə ki, vətəndaş (zərərvuran) öz vəzifəsini başa düşərək icra edir. Baxmayaraq ki, burada prosesin bütün mərhələlərində tərəflərin iradəsi ifadə olunmur, bu cür münasibətləri iradəvi münasibətlər hesab etmək olar.

Üçüncüsü, hüquq münasibətləri **konkret şəxslər arasında müvcud olan ikitərəfli (qarşılıqlı) münasibətlərdir.** Onlar subyeksiz (şəxssiz) mücərrəd əlaqə deyildir. İstənilən hüquq münasibəti, heç olmazsa, iki subyekt arasında yaranır. Həmin münasibətlərdə tərəf rolunda çıxış edən subyektləri həmişə konkret olaraq müəyyən etmək mümkündür. Hətta belə onları adbaad çağırmaq da olar. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibəti alıcı-satıcı, icarə hüquq münasibəti icarəyə verən - icarəçi, daşıma hüquq münasibəti daşıyıcı - yük göndərən, mülkiyyət hüquq münasibəti mülkiyyətçi - əhatə dairəsi bilinməyən üçüncü şəxslər («hamı və hər kəs») və s. arasında əmələ gəlir. Özü də subyektlərdən (hüquq münasibəti iştirakçılarından) biri ya hüquqlara malik olur, digəri isə vəzifə daşıyır, ya da ki hər iki subyekt eyni vaxtda və zamanda həm hüquqlara malik olur, həm də vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, bank əmanəti müqaviləsindən əmələ gələn hüquq münasibətində bank yalnız vəzifə (əmanəti əmanətçiə qaytarmaq vəzifəsi) daşıyır, əmanətçi ilə yalnız hüquqa (əmanətin faizi ilə verilməsini tələb etmək hüququna) malikdir. Alqı-satqı, icarə, podrat, kirayə və s. müqavilələrdən yaranan münasibətlərdə çıxış edən tərəflər eyni vaxtda həm hüquqlara malik olur, həm də vəzifələr daşıyırlar.

Hüquq və vəzifələr hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektləri qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlayır və əlaqələndirir. Hüquq elmi onları **subyektiv hüquq və subyektiv vəzifə** adlandırır. Bax, bu hüquq və vəzifələrin vasitəsi ilə hüquq münasibəti iştirakçıları arasında həmişə ikitərəfli əlaqə yaranır. Bu əlaqənin özü elə hüquq münasibəti deməkdir. Elə bir münasibət ki, bu münasibətdə iştirak edən **tərəflərdən birinin malik olduğu hüquq digər tərəfin daşdığı vəzifəyə uyğun gəlir** və ya əksinə, **əgər tərəflərdən biri hər hansı müəyyən hüquqa malik olarsa, onda hökmən və mütləq digər tərəfin özərinə bu hüquqa uyğun gələn vəzifə həvalə edilir və qoyulur.** Məsələn, banka əmanətə pul qoyan vətəndaş (əmanətçi) həmin pulun qaytarılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Bankın özərinə əmanəti qaytarmaq kimi vəzifə düşür ki, bu vəzifə vətəndaşın malik olduğu hüquqa uyğun gəlir.

Hüquq münasibəti həmişə ikitərəfli əlaqə deməkdir. Bu münasibətdə iştirak edən tərəflər bir-biri ilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə bağlıdırlar. Onların hərəkətləri əlaqələndirilir, uzlaşdırılır, idarə olunur. Göstərdiyimiz cəhət və xüsusiyyətlər digər ictimai münasibətlərdə (məsələn, siyasi, əxlaq, estetik və s. münasibətlərdə) müşahidə olunmur.

Dördüncüsü, **hüquq münasibətləri həyata keçirilərkən dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin edilir, ləzım gəldikdə isə qorunur**. İctimai münasibətlərin digər növləri, adətən, bu xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Şübhəsiz ki, dövlət hüquq münasibətlərinin hamısını qorumur və təmin etmir. Məsələn, hüquq pozuntularından əmələ gələn münasibətləri dövlət mühafizə etməkdə maraqlı deyil.

Beləliklə, göstərilən əlamətlər birlikdə hüquq münasibətini ictimai münasibətin digər növlərindən ayırmağa və fərqləndirməyə imkan verir. Bu əlamətlər nəticəsində müəyyən olunur ki, hüquq münasibətləri **ictimai münasibətlərin xüsusi növüdür**. Mülki hüquq münasibətləri isə hüquq münasibətlərinin bir növüdür. Ona görə də hüquq münasibətlərinin əlamətləri mülki hüquq münasibətlərinə şamil edilir.

2. Mülki hüquq münasibətlərinin quruluşu

Mülki hüquq münasibəti mürəkkəb kateqoriyadır. O, həddən ziyadə qəliz xarakterə malik olan hüquq hadisəsidir. Bu, onunla izah edilir ki, mülki hüquq münasibətləri iki mənada başa düşülür:

- xüsusi ideoloəi münasibət mənasında;
- mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən faktiki-real ictimai münasibətin özü mənasında.

Xüsusi ideoloəi münasibət mənasında mülki hüquq münasibəti dedikdə, mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən faktiki-real ictimai münasibətin hüquqi forması başa düşülür. Bu baxımdan o, faktiki-real ictimai münasibətdən ayrılır və həmin münasibətlə yanaşı və bərabər müvcud olur. Fəlsəfi planda və aspektdə həmin faktiki münasibət məzmun kimi çıxış edir. Xüsusi ideoloəi münasibət isə bu məzmunun təzahür forması, ifadə forması kimi özünü göstərir. Axı məzmun forma vasitəsilə təzahür edir, ifadə olunur. Konkret misal göstərməklə bu məsələləri aydınlaşdırmaq olar. Məsələn, satıcı alıcıya televizor satır. Bu, alqı-satqı münasibətidir. Özü də faktiki-real ictimai münasibətdir. Bu, məzmundur. Satıcı ilə alıcı arasındakı faktiki münasibəti hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək, yəni ona müəyyən hüquqi forma vermək üçün alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır. Bax, bu müqavilə məzmunun, yəni faktiki-real ictimai münasibətin (alqı-satqı münasibətinin) hüquqi formasıdır. Daha doğrusu, bu müqavilə (sənəd) xüsusi ideoloəi münasibət mənasında mülki hüquq münasibətidir. Alqı-satqı hüquq münasibəti alqı-satqı müqaviləsi (sənəd) deməkdir.

İkinci mənada mülki hüquq münasibəti **mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən faktiki-real ictimai münasibətin özü (yəni məzmun) deməkdir**. Bu baxımdan o, maddi (iqtisadi) məzmunla hüquqi formanın vəhdətini və birliyini ifadə edir. Məsələn, yuxarıdakı misalda alqı-satqı hüquq münasibəti dedikdə, alqı-satqı münasibəti (maddi məzmun) ilə alqı-satqı müqaviləsinin (hüquqi formanın) vəhdəti başa düşülür. Biz mülki hüquq münasibətinə məhz bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmalıyıq. Belə ki, dialektik materializm fəlsəfəsi məzmun və formanın dialektik vəhdətdə olmasını göstərir. Fəlsəfə öyrədir ki, «formasız məzmunun olması mümkün deyil» və əksinə, məzmunsuz forma təsəvvürolunmazdır. Forma «məzmunlu forma», «canlı, real məzmunun forması» olmalıdır. Ona görə də müasir sivilistika elmi və təcrübəsi hesab edir ki, **mülki hüquq münasibətlərinə maddi məzmunla hüquqi formanın vəhdəti kimi baxmaq lazımdır**. Hüquqi formaya (məsələn, yuxarıdakı misalda alqı-satqı müqaviləsinə) maddi (iqtisadi) məzmundan (yəni yuxarıdakı misalda alqı-satqı münasibətindən, faktiki-real ictimai münasibətdən) təcrid olunmuş və ayrılmış halda yanaşmaq olmaz.

Mürəkkəb kateqoriya olan mülki hüquq münasibətinin özünün müəyyən strukturu (quruluşu) vardır. **Mülki hüquq münasibətinin strukturu (quruluşu)** dedikdə, onun hansı elementlərdən ibarət olması başa düşülür. O, belə bir suala cavab verir: **mülki hüquq münasibəti əsasən hansı elementlərdən təşkil olunmuşdur?**

Mülki hüquq münasibətləri, hər bir hüquq münasibəti kimi, quruluşca üç əsas və vacib elementdən ibarətdir:

- mülki hüquq münasibətinin subyekt tərkibindən;
- mülki hüquq münasibətinin məzmunundan;
- mülki hüquq münasibətinin obyekt tərkibindən.

Elementlər mülki hüquq münasibətlərinin əsl mənada hüquqi xarakteristikasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onları təhlil etmək elə mülki hüquq münasibətini təhlil etmək deməkdir. Elementlər bu münasibətin mahiyyətini dərk etməyə və başa düşməyə kömək edir.

Mülki hüquq münasibətinin subyekt tərkibi dedikdə, bu münasibətlərdə iştirak edən şəxslərin məcmusu başa düşülür. Onlar subyektiv hüquqlara malik olub, hüquqi vəzifələr daşıyırlar. Hər bir mülki hüquq münasibətində ən azı iki şəxs (subyekt) iştirak edir. Bu münasibət də məhz onlar arasında əmələ gəlir. Əgər əlaqə ən azı iki şəxs (subyekt) arasında yaranmazsa, onda ictimai münasibətin, həmçinin bununla da hüquq münasibətinin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində alıcı-satıcı, daşıma hüquq münasibətində daşıyıcı - yük göndərən, kirayə hüquq münasibətində kirayə verən - kirayəçi və s. həmin münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdir.

Mülki hüquq münasibətinin məzmunu çoxcəhətli anlayışdır. O, üç mənada işlədilir:

- mülki hüquq münasibətinin maddi məzmunu;
- mülki hüquq münasibətinin ideoloəi məzmunu;

- mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmunu.

Mülki hüquq münasibətinin maddi məzmunu dedikdə, bu münasibətin ifadə etdiyi real, yəni faktiki ictimai münasibətin özü başa düşülür. Ona **faktiki məzmun** da deyilir. Məsələn, yuxarıda misal çəkdiyimiz alqı-satqı hüquq münasibətində alqı-satqı münasibəti (alıcı ilə satıcı arasında əmələ gələn münasibət) həmin münasibətin maddi və ya faktiki məzmununu təşkil edir. Daşıma hüquq münasibətində daşıyıcı ilə yük göndərən arasında əmələ gələn real-faktiki ictimai münasibət onun maddi məzmunu deməkdir. Bu münasibətlər hüquqi cəhətdən rəsmiləşdiriləndə, ona mülki hüquq normaları vasitəsi ilə hüquqi forma verildəndə itmir. AXI, o, fəlsəfi planda məzmunudur. Bu münasibətlər yalnız müəyyən hüquqi forma alır, yəni hüquqi formada təzahür edir, ifadə olunur.

Mülki hüquq münasibətinin ideoloəi məzmunu dedikdə, iradəvi məzmun başa düşülür. Dövlətin və subyektlərin iradələri mülki hüquq münasibətinin iradəvi məzmununu təşkil edir. Bildiyimiz kimi, dövlət iradəsi hüquq normalarında ifadə olunur. Bu normalar onların müəyyənləşdirdiyi hüquq münasibətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həmin münasibətlər də, söz yox ki, dövlət iradəsini əks etdirir. İkinci tərəfdən, hüquq münasibətlərində bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin fərdi, şəxsi iradəsi də ifadə olunur.

Mülki hüquq münasibətinin ideoloəi məzmunu onunla şərtlənir ki, o, ideoloəi münasibətdir. Ideoloəi münasibət isə həmişə iradəvi xarakterə malikdir.

Mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmunu dedikdə, bu münasibətin yaranmasına dəlalət edən mülki hüquq və vəzifələr başa düşülür. Məsələn, götürək elə borc hüquq münasibətini. Burada borc verən borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Borc alan isə aldığı borcu vaxtında qaytarmaq kimi vəzifə daşıyır. Borc verənin hüququ və borc alanın vəzifəsi borc hüquq münasibətinin hüquqi məzmununu təşkil edir. Daşıma hüquq münasibətində daşıyıcının yükün daşınmasına görə daşıma haqqı almaq hüququ vardır. O, həm də yükü vaxtında təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi daşıyır. Yük göndərən isə yükün təyinat məntəqəsinə çatdırılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Onun həm də daşıma haqqını ödəmək kimi vəzifəsi vardır. Daşıyıcı və yük göndərənin hüquq və vəzifələri daşıma hüquq münasibətinin hüquqi məzmununu təşkil edir.

Mülki hüquq elmini, təbii ki, mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmunu maraqlandırır. Ona görə ki, mülki hüquq münasibətlərinin məzmununu təşkil edən mülki hüquq və vəzifələr bu münasibətlərdə iştirak edən subyektləri bir-biri ilə bağlayır və onlar arasında əlaqə yaradır. Ona görə ki, həmin hüquq və vəzifələr mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmunu müəyyən struktura malikdir. **Mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmununun strukturu (quruluşu)** dedikdə, bu məzmunun hansı elementlərdən ibarət olması və həmin elementlər arasında əlaqənin necə qurulması başa düşülür. O, iki elementdən ibarətdir:

- subyektiv hüquqdan;
- hüquqi vəzifədən.

Bax, bu iki element mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmununu yaradır. Mülki hüquq münasibətində iştirak edən subyektlərdən biri hüquqa malikdir, digər tərəfin özərinə isə müəyyən vəzifə düşür. Özü də bir tərəfin müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüququ digər tərəfin bu hərəkətləri etmək vəzifəsinə uyündür. Hüquq vardırırsa, onda hökmən ona uyğun gələn vəzifə də vardır və ya əksinə, harada ki vəzifə vardır, orada mütləq həmin vəzifəyə uyğun gələn hüquq da yaranır. Ona görə ki, «hüquqlarsız vəzifələr olmadığı kimi, vəzifələrsiz də hüquqlar yoxdur» (K.Marks). Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun ot tayasını yandırır. Bununla onlar arasında mülki hüquq münasibəti yaranır. Bu, ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik (hüquq münasibəti), yəni delikt öhdəliyi adlanır. Bu hüquq münasibətinə görə, vətəndaşın (zərərverənin) özərinə qonşusuna (zərərçəkənə) vurduuu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi düşür. Bu münasibətin digər iştirakçısı olan qonşu isə hüquqa malikdir. Belə ki, qonşunun ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır. Onun bu hüququna digər tərəfin daşdığı vəzifə uyğun gəlir.

Mülki hüquq münasibətinin obyekt odur ki, məhz onun barəsində həmin münasibət yaranır. Məhz obyekt barəsində və haqqında mülki hüququn subyektləri bir-biri ilə hüquq münasibətinə girirlər. Obyekt və subyekt — bunlar cüt kateqoriyalardır.

Hər bir mülki hüquq münasibətinin özünəməxsus obyektı vardır. Başqa sözlə desək, hər bir obyektə müəyyən növ mülki hüquq münasibəti uyündür. Məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərinin obyektı əşyalardan ibarətdir. Mülki hüquq münasibətinin digər növü olan öhdəlik hüquq münasibətlərində obyekt rolunda subyektin hərəkəti çıxış edir. Bunlar onu göstərir ki, mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri çoxnövlüdür.

Obyektsiz mülki hüquq münasibəti ola bilməz. Əgər obyekt yoxdursa, onda mülki hüquq münasibətinin müvcudluğundan söhbət gedə bilməz. Ona görə ki, obyekt mülki hüquq münasibətinin strukturuna (quruluşuna) daxil olan elementlərdən biridir.

Hüquq və vəzifələr kimi elementlər yalnız hüquq münasibətləri üçün xarakterikdir. Digər ictimai münasibət-

lərə bu cür elementlər yaddır. Məhz həmin elementlər hüquq münasibətlərinə xüsusi xarakter verir.

3. Mülki hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətləri

Mülki hüquq münasibəti hüquq münasibətinin bir növüdür. Ona görə də hüquq münasibətinin əsas cəhətləri mülki hüquq münasibətinə də şamil edilir. Bununla belə, mülki hüquq münasibəti özünəməxsus spesifik xüsusiyyət və əlamətlərə malikdir. Bu xüsusiyyət və əlamətlər onu hüquq münasibətinin digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Onlar mülki hüququn özünün xarakterik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Mülki hüquq münasibətlərinin ən **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlərdə iştirak edən **subyektlər hüquq bərabərliyinə malikdirlər**. Bu subyektlər arasında hakimiyyət-tabeçilik, inzibati-asılılıq münasibətləri yoxdur. Onlar həm əmlak, həm də təşkilati cəhətdən bir-birindən ayrılmışdırlar. Bu hal mülki hüquq münasibəti iştirakçıların müstəqil olmalarına, bir-birindən asılı olmamalarına dəlalət edir. Məsələn, alqı-satqı, podrat, daşıma, sığorta, borc, kredit, icarə, kirayə və digər hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektlər hüquq bərabərliyinə malik olub, müstəqildirlər, bir-birindən asılı deyillər, iradə sərbəstliyinə malikdirlər. Onlar arasında subordinasiya (tabeçilik) münasibətləri müvcud deyil.

Özü də mülki hüquq münasibəti iştirakçılarından birinin vəzifə daşması onun digər tərəfə tabe olmasını ifadə etmir. Bu vəzifə digər tərəfin malik olduğu konkret hüquqa (məyən hərəkətin edilməsini tələb etmək hüququna) uyğun gəlir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində alıcının vəzifəsi aldığı əşyanın qiymətini ödəməkdən ibarətdir. Bu vəzifə satıcının əşyanın pulunun ödənilməsinə tələb etmək hüququna uyundur. Deməli, vəzifə daşımaq tabeçiliyi ifadə etmir. O, hüquqla birlikdə mülki hüquq münasibətlərinə girən subyektləri bir-biri ilə əlaqələndirir, bağlayır.

Mülki hüquq münasibətlərinin **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlərdə iştirak edən **subyektlərin əhatə dairəsi həddən ziyadə genişdir**. Biz burada hüququn mümkün olan bütün subyektlərinin iştirak etməsinə rast gəlirik. Mülki hüquq münasibətlərində müxtəlif kateqoriya subyektlər — Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici ölkə vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, firmalar, müəssisələr, təşkilatlar, idarələr, müxtəlif təsərrüfat subyektləri, dövlət, bələdiyyələr və s. çıxış edirlər. Demək olar ki, digər növ hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektlərin əhatə dairəsi bu subyektlərin əhatə dairəsindən geniş və çoxsaylı ola bilməz. Aydın bir həqiqətdir ki, mülki hüquq münasibətlərində son dərəcə zəngin, olduqca rəngarəng, kifayət qədər çoxsaylı və müxtəlif subyekt kateqoriyası çıxış edir.

Mülki hüquq münasibətlərinin **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlərdə **obyekt rolunda çıxış edən nemətlərin sayı kifayət qədər çoxdur**. Bu münasibətlər obyektlərin çoxsaylı olması ilə xarakterizə olunur. Biz maddi nemətlərin, əşyaların, pulun, qiymətli kağızların, işlərin, xidmətlərin, əqli mülkiyyət obyektlərinin (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin), informasiyasının mülki hüquq münasibətinin obyektləri olmasının tez-tez şahidi oluruq. Heç bir digər hüquq münasibətinin obyektləri bu qədər çoxsaylı ola bilməz.

Mülki hüquq münasibətlərinin **dördüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlərin həyata keçirilməsi üçün **hüquqi təminat kimi əmlak xarakterli mülki-hüquqi sanksiyalar müəyyənləşdirilir və nəzərdə tutulur**. Söhbət mülki-hüquqi sanksiyaların müdafiə tədbirləri və məsuliyyət tədbirləri kimi iki növündən gedir. Xüsusən məsuliyyət tədbirləri geniş səviyyədə tətbiq edilir. Zərərin əvəzinin ödənilməsi və dəbbə pulu (cərimə, penya) alınması mülki hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, daşıma, icarə, kredit, podrat və digər hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə tərəflər müqavilədə dəbbə pulu (cərimə, penya) alınması barədə razılığa gələ bilirlər. Özü də mülki-hüquqi məsuliyyət tədbirləri üçün kompensasiya və bərpa etmək kimi iki funksiya xarakterikdir. Onlar mülki-hüquqi məsuliyyətin əsas və başlıca funksiyalarıdır.

Mülki hüquq münasibətlərinin **beşinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər **qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan, lakin qanunvericiliyə zidd olmayan müqavilələrdən və digər əqdlərdən də yarana bilər** (MM-in 14-cü maddəsi). Mülki hüquq münasibətləri əsasən mülki-hüquqi müqavilələrdən əmələ gəlir ki, bu müqavilələrin hüquqi parametrləri MM-də göstərilmişdir. Bu münasibətlərin MM-də və digər mülki qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmayan müqavilələr əsasında yaranması istisna edilmir. Məsələn, bizim mülki qanunvericilik xidmət (məsələn, vəkil xidməti, həkim xidməti, audit xidməti, məsləhət xidməti və s.) göstərilməsi özrə müqavilə növü tanımır. Amma buna baxmayaraq, həmin müqavilənin bağlanması mümkündür. Bu müqavilədən əmələ gələn hüquq münasibətlərinin əhəmiyyəti olacaqdır.

Mülki hüquq münasibətlərinin **altıncı xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər **analogiya əsasında da yarana bilər**. Söhbət hüququn analogiyasından və qanunun analogiyasından gedir.

Mülki hüquq münasibətlərinin **yeddinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlər **vəsiyyət sərəncamı etmək ixtiyarına malikdirlər**. Belə ki, mülkiyyət hüquq münasibətinin subyektı olan şəxs öz əmlakını istənilən şəxsə vəsiyyət edə bilər. Digər hər hansı bir hüquq sahəsi öz subyektlərinə bu cür imkan vermir.

§ 2. Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt və obyektləri

1. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri

Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri (latınca — *sybjectum*) bu münasibətlərdə çıxış edən iştirakçılardır. Həmin münasibətlər ən azı iki subyekt arasında yaranır. Bu subyektlər mülki hüquq normalarına müvafiq olaraq subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcılarıdır. Onlar qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

Mülki hüquq münasibətlərində çıxış edən **subyektlərdən birinin hüquqları vardır**. Bu subyektə **səlahiyyətli şəxs** deyilir. Məsələn, bank əmanəti hüquq münasibətində öz sərbəst pul vəsaitini banka əmanətə qoyan vətəndaş (əmanətçi) səlahiyyətli şəxs hesab olunur. Ona görə ki, onun əmanətin verilməsini bankdan tələb etmək hüququ vardır. Başqa bir misalda delikt hüquq münasibətində (ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn münasibətdə) zərərçəkən vətəndaş səlahiyyətli şəxs sayılır. Ona görə ki, o, zərərin əvəzinin ödənilməsini zərərverən vətəndaşdan tələb etmək hüququna malikdir.

Mülki hüquq münasibətlərində çıxış edən **subyektlərdən digəri vəzifə daşıyır**. Bu subyektin özünə müəyyən hüquqi vəzifə düşür. O, həmin vəzifəni icra etməyə borcludur. Buna görə də həmin subyekt **borclu şəxs** adlanır. Məsələn, yuxarıda misal çəkdiyimiz bank əmanəti hüquq münasibətində bank, delikt hüquq münasibətində isə zərərverən vətəndaş borclu şəxs hesab edilir. Ona görə ki, bank müəssisəsi əmanəti qaytarmaq kimi, zərərverən vətəndaş isə vurulan zərərin əvəzini ödəmək kimi vəzifə daşıyır.

Elə mülki hüquq münasibətləri də vardır ki, bu münasibətlərdə iştirak edən **subyektlərdən hər biri eyni vaxtda və zamanda həm səlahiyyətli şəxs, həm də borclu şəxs sayılır**. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcı səlahiyyətli şəxs hesab edilir. Ona görə ki, o, satdığı əşyanın pulunun ödənilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Bununla bərabər, satıcı həm də borclu şəxs sayılır. Çünki onun özünə alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi düşür. Alıcı borclu şəxsdir. Ona görə ki, o, satın aldığı əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsini daşıyır. Alıcı həm də səlahiyyətli şəxsdir. Çünki o, alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanın verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir. Deməli, satıcı eyni zamanda həm səlahiyyətli şəxs, həm də borclu şəxsdir. Alıcı da eyni vaxtda həm borclu, həm də səlahiyyətli şəxs hesab edilir. Bu sözləri icarə, kirayə, daşıma, podrat, kredit, borc və digər hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektlər barədə də demək olar. Əksər mülki hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxs eyni zamanda borclu şəxsdir, borclu şəxs isə eyni vaxtda səlahiyyətli şəxsdir.

Mülki hüquq münasibətlərinin bəzi növlərində səlahiyyətli şəxs və borclu şəxs başqa adla əvəz oluna bilər. Söhbət öhdəlik hüquq münasibətlərindən (məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, daşıma, kredit, delikt və s. hüquq münasibətlərindən) gedir. Bu münasibətlərdə səlahiyyətli şəxs **kreditor** (latınca *creditor* — borj verən), borclu şəxs isə **debitor** (latınca *debitor* — borcu olan) adlanır.

Mülki hüquq münasibətlərində çıxış edən səlahiyyətli şəxs borclu şəxsə qarşı durur. Onların biri olmadan digəri bu münasibətlərdə subyekt kimi iştirak edə bilməz. Bir qayda olaraq, adətən, həm səlahiyyətli şəxs, həm də borclu şəxs tərəfində bir subyekt çıxış edir, yəni hüquq münasibətində bir səlahiyyətli şəxsə qarşı bir borclu şəxs durur. Məsələn, bank müəssisəyə kredit verirsə, onda burada bir səlahiyyətli və bir borclu şəxs iştirak edir.

Elə mülki hüquq münasibətləri də vardır ki, **bu münasibətlərdə həm səlahiyyətli şəxs tərəfində, həm də borclu şəxs tərəfində bir yox, bir neçə subyekt iştirak edir**. Belə halda münasibətlər mürəkkəb xarakter alır. Məsələn, yaşayış evi vərəsəlik yolu ilə atadan dörd qardaşa keçir. Bu qardaşlar həmin evi ər-arvada satırlar. Başqa bir misalda üç nəfər vətəndaş ümumi mülkiyyət hüququ əsasında beş nəfər vətəndaşa məxsus olan əmlakı yandırır və bununla onlar arasında delikt hüquq münasibəti əmələ gəlir.

Bəzi hüquq münasibətlərində borclu şəxs tərəfində əhatə dairəsi müəyyən edilməyən, yəni qeyri-müəyyən saylı borclu şəxslər çıxış edə bilərlər. Məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərində belədir. Elə götürək müəlliflik hüquq münasibətlərini. Burada əsərin müəllifi (əsərə müəlliflik hüququnun subyektı) səlahiyyətli şəxsdir. Ona qarşı qeyri-müəyyən saylı, əhatə dairəsi bilinməyən borclu şəxslər dururlar: onlar müəllifin hüquqlarını pozmaq kimi vəzifə daşıyırlar.

Səlahiyyətli şəxs və borclu şəxs mülki hüquq münasibətinin **tərəfləri** adlanır. Hər bir tərəfi, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bir və ya bir neçə subyekt təmsil edə bilər. Müqavilə hüquq münasibətlərində tərəflərdən biri (qarşı tərəf) **kontragent** (lat. *contrakens* — razılığa gələn, müqavilə bağlayan) adlanır. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində alıcı kontragent hesab edilir və ya alıcıya qarşı duran satıcı kontragent sayılır və s.

Belə bir fikri söyləmək yersiz və artıqdır ki, mülki hüquq münasibətlərinin subyektı yalnız insanlar və ya insanların birliliyinə əsaslanan qrupu (qurumu) ola bilər. Heyvanların bu münasibətlərdə subyekt qismində iştirak etməsi, istisnasız olaraq, mümkün deyil. Onlar mülki hüquq münasibətlərinin obyektı ola bilər. Məsələn, heyvanların alqı-satqı müqaviləsinin obyektı (predmeti) olmasını mülki qanunvericilik ayrıca olaraq nəzərdə tutur (MM-in 608-613-cü maddələri). Bundan əlavə, mülki qanunvericilikdə heyvanlarla bağlı münasibətləri tənzimləyən bir sıra normalar ifadə olunmuşdur. Məsələn, MM-in 192-ci maddəsi nəzarətsiz heyvanlarla əlaqədar mə-

sələləri nizama salır. MM-in 135-ci maddəsinin 3-cü bəndində heyvanların əşya olması, onların hüquqi vəziyyətinin xüsusi qanunlarla müəyyənləşdirilməsi, əgər qanunvericilikdə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyaların hüquqi rəəiminin heyvanlara şamil edilməsi barədə göstəriş ifadə edilir.

Bununla belə, heyvanlar bəzi ölkələrdə «hüquq münasibətlərinin iştirakçısı» ola bilər. Məsələn, mətbuatın verdiyi məlumata görə, ABŞ-da heyvanlar «hüququn subyekti» kimi çıxış edə, «vərəsə» ola bilər və s. Hələ inqilabaqədərki hüquq ədəbiyyatında müəlliflərdən L.Petraeitski at, ev itinin hüquq münasibətlərində iştirak etməsinin mümkünlüyü barədə fikir irəli sürürdü. O, göstərdi ki, bu münasibətlərə görə heyvanın sahibləri heyvanlardan müəyyən işləri yerinə yetirməyi və ona qulaq asmaı tələb etmək, heyvanlar isə öz sahiblərindən onlarla lazımi qaydada davranmaı tələb etmək hüququna malikdir.

Mülki hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektləri iki yerə bölmək olar:

- fərdi subyektlər;
- kollektiv subyektlər.

Fərdi subyektlər dedikdə, mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində çıxış edən fiziki şəxslər başa düşülür. Fiziki şəxslər kateqoriyasına aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- xarici ölkə vətəndaşları (əcnəbilər);
- vətəndaşlıq olmayan şəxslər (apatridlər);
- ikiqat vətəndaşlıq olan şəxslər (bipatridlər).

Mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində çıxış edən fiziki şəxslərin mütləq əksəriyyətini **Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları** təşkil edirlər. Vətəndaşlıq Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşlıq haqqında» qanunu ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan **əcnəbilər, apatridlər və bipatridlər** ölkəmizin vətəndaşlarının istifadə etdiyi mülki hüquqlardan istifadə edirlər. Qanun onlara geniş əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları verir. Həmin şəxslər öz istək və mülahizələrinə görə istənilən hər hansı mülki hüquq münasibətinə girə və bu münasibətdə subyekt rolunda çıxış edə bilərlər. Amma bir şərtlə ki, qanun bunu qadağan etməsin. Əgər qanun qadağan edərsə, onda onlar mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak edə bilməzlər. Məsələn, əcnəbilərin və apatridlərin Azərbaycan Respublikasında torpağın mülkiyyətçisi olması yolverilməzdir.

Kollektiv subyektlər odur ki, onlar daimi qurumlar olub, vahid iradə və məqsədlə, habelə müəyyən daxili təşkilati quruluşla xarakterizə edilir. Bu subyektlər insanların birliyinə əsaslanan qruplarda birləşməsidir. Mülki hüquq münasibətlərinin kollektiv subyektlərinə aiddir:

- Azərbaycan Respublikası (dövlət);
- yerli özünüidarə orqanları (bələdiyyələr);
- hüquqi şəxslər.

Dövlətin (Azərbaycan Respublikasının) iştirakçısı olduuu mülki hüquq münasibətləri müxtəlifdir. O, mülkiyyət, öhdəlik, vərəsəlik və digər hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər. Dövlət mülki hüququn **xüsusi və spesifik xarakterli subyekti** hesab olunur. O, mülki hüquq münasibətlərində dövlət hakimiyyət orqanlarının vasitəsilə çıxış edir.

Dövlət hakimiyyət orqanları dedikdə, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyət orqanları başa düşülür. Bir qayda olaraq, həmin orqanlar dövləti (Azərbaycan Respublikasını) təmsil edir. Məsələn, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi icarə hüquq münasibətlərində dövlət adından çıxış edir. Belə ki, o, daşınmaz dövlət əmlakı icarəyə verildikdən dövlət adından icra müqavilələrini bağlayır. Bundan əlavə, dövlət hakimiyyət orqanları fiziki və ya hüquqi şəxslərə vurduqları zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı yaranan delikt hüquq münasibətlərində iştirak edir (MM-in 1100-cü maddəsi).

Yerli özünüidarə orqanları (bələdiyyələr) da mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak edə bilər. Bələdiyyələr xüsusən mülkiyyət hüquq münasibətlərin ən fəal iştirakçılarından biridir. Onlar fiziki və ya hüquqi şəxslərə vurduqları zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə əlaqədar yaranan delikt hüquq münasibətlərində iştirak edir (MM-in 1100-cü maddəsi).

Hüquqi şəxslər mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış edən ən fəal subyektdir. Əmtəə istehsalına və təsərrüfatına əsaslanan mülki (əmlak) dövriyyəni, cəmiyyətin müasir həyatını hüquqi şəxslərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hüquqi şəxslər elə bir subyektdir ki, onlar məhz xüsusi olaraq mülki dövriyyədə iştirak etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Onların subyekt kimi çıxış etdiyi mülki hüquq münasibətlərinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir.

Hüquqi şəxslər insanların sadəcə olaraq birliyi, qrupu, ittifaqı, ümumiliyə əsaslanan qurumu deyildir. Onları insanların təsadüfi, müvəqqəti birliyi də hesab etmək olmaz. Hüquqi şəxslər əhəmiyyətli, möhkəm və daimi

olan elə qurumdur ki, onlar məqsəd və iradənin vəhdəti, təşkilati quruluşun vahidliyi ilə xarakterizə olunur. Ailə ittifaqı, istehsal briqadaları, təhsil qurumları və insanların digər birlik və kollektivləri bu cür xüsusiyyətdən məhrum olduuuna görə hüquqi şəxs hesab edilmir və bunun üçün də mülki hüquq münasibətlərində iştirak edən subyekt kimi tanınmır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olub-olmamasına görə mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri iki cür olur:

- sahibkar statuslu subyektlər;
- qeyri-sahibkar statuslu subyektlər.

Mülki hüquq münasibətlərinin sahibkar statuslu subyektləri odur ki, onlar mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müstəqil surətdə, öz riskləri əsasında əmlakdan istifadə edirlər, əmtəə (mal) satırlar, işlər görürlər və ya xidmətlər göstərirlər, yəni bir sözlə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Bu cür subyektlərə hüquqi şəxslərin kommersiya təşkilatlarını (tam şərikli müəssisələri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətləri, səhmdar cəmiyyətlərini və s.), habelə sahibkar statuslu vətəndaşları (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsləri) misal göstərmək olar.

Mülki hüquq münasibətlərinin qeyri-sahibkar statuslu subyektləri odur ki, onlar, bir qayda olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmurlar. Bu cür subyektlərə hüquqi şəxslərin qeyri-kommersiya təşkilatlarını (ictimai təşkilatları, əmtəə birəalarını, dini təşkilatları, fondları və s.), habelə istehlakçı vətəndaşları misal göstərmək olar. Bununla belə, qeyri-sahibkar statuslu subyektlər, məsələn, qeyri-kommersiya təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Amma bir şərtlə ki, bu fəaliyyət onların qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və həmin məqsədlərə uyğun gəlsin (MM-in 43-cü maddəsinin 6-cı bəndi).

Yeri gəlmişkən, «mülki hüququn subyektləri» və «mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri» kimi iki anlayış arasındakı münasibətə aydınlıq gətirək. Prinsip etibarilə bunlar eyni mənalı anlayışlardır. Amma bu iki anlayış arasında əlaqənin müəyyən aspektləri və cəhətləri vardır. Belə ki, birincisi, mülki hüququn konkret **hər hansı bir subyektə eyni zamanda bütün hüquq münasibətlərinin subyektinə ola bilməz**. İkincisi, elə kateqoriya şəxslər vardır ki, onlar mülki hüququn subyektinə kimi tanınır. Amma həmin şəxslər **mülki hüquq münasibətlərinin əksəriyyətində subyekt qismində çıxış edə bilmirlər**. Söhbət yeni doğulanlardan, azyaşlılardan, ruhi xəstələrdən və digər kateqoriya şəxslərdən gedir. Məsələn, 12 yaşlı uşaq mağazaya gedərək, özü üçün dəftər, qələm və kitab alır, yəni xırda məişət xarakterli müqavilə hüquq münasibətinə girir. O, mülki hüququn subyektidir. Lakin həmin uşaq qeyri-xırda məişət xarakterli müqavilə hüquq münasibətlərinə (məsələn, özü üçün yaşayış evi, minik avtomobili almaq üçün alqı-satqı hüquq münasibətinə və s.) girə bilməz. Başqa bir misalda bağ evi vərəsəlik yolu ilə (vəsiyyət qaydasında) babadan 10 yaşlı nəvəyə keçir. Bununla nəvə bağ evi özərində mülkiyyət hüququ əldə edir. O, mülkiyyətçi kimi mülki hüququn subyektinə hesab olunur. Amma nəvə həmin bağ evini müstəqil surətdə sata, bağışlaya, kirayəyə verə, girov qoya, ümumiyyətlə, özgəninkiləşdirə bilməz. Üçüncüsü, **mülki hüququn subyektləri öz hüquqlarını təkcə mülki hüquq münasibətlərində iştirak etməklə həyata keçirmirlər**. Daha doğrusu, mülki hüquq münasibətləri mülki hüquqların həyata keçirilməsinin yeganə forması deyildir.

2. Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibinin dəyişməsi

Bir qayda olaraq, mülki hüquq münasibətləri subyektləri əmələ gəlmiş hüquq və vəzifələri özləri gerçəkləşdirirlər. Belə ki, səlahiyyətli şəxs malik olduu subyektiv hüquqları, borclu şəxs ilə daşdığı vəzifələri özləri həyata keçirirlər. Başqa sözlə desək, çox vaxt və əksər hallarda mülki hüquq münasibətləri subyekt tərkibi dəyişmədən realizə olunur. Bəzən də həyatda elə hallar yaranır ki, bu hallar mülki hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibinin dəyişilməsini tələb edir və şərtləndirir. Bu cür məqamlarda **köhnə subyekt yeni subyektlə əvəz olunur, mülki hüquq münasibətinin məzmunu isə dəyişmir, sabit qalır**. Daha doğrusu, subyektiv hüququ və ya hüquqi vəzifəni köhnə subyektin əvəzinə, yeni subyekt həyata keçirir.

Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibinin dəyişilməsini şərtləndirən həyat halları kifayət qədər müxtəlifdir. Bu hallara misal olaraq **vətəndaşın ölümünü, hüquqi şəxslərin yenidən təşkil olunmasını, mülki-hüquqi əqdləri** (alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və s. müqavilələri) misal göstərmək olar. Məsələn, borc hüquq münasibətinin subyektləri — borc verən və borc alan qəflətən eyni vaxtda ölürlər. Bu cür halda həmin münasibət ləğv edilmir. Belə vəziyyətdə ölmüş borc verənin borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququ onun vərəsəsinə keçir. Ölmüş borc alanın borcu qaytarmaq vəzifəsi də onun vərəsəsinə keçir. Bununla borc hüquq münasibətinin subyekt tərkibi dəyişir, köhnə subyektlərin yerini onların vərəsələri tuturlar. Başqa sözlə desək, subyektlərin hüquq və vəzifələri onların vərəsələrinə keçir.

Başqa bir misalda müəssisə (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət) bankdan kredit alır və onlar arasında kredit hüquq münasibəti yaranır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət yenidən təşkil olunaraq səhmdar cəmiyyətinə çevrilir.

Kreditə qaytarmaq vəzifəsi, habelə digər vəzifə və hüquqlar səhmdar cəmiyyətinə keçir. Bununla kredit hüquq münasibətinin subyekt tərkibi dəyişir. Bu dəyişikliyə əsas olan hal isə hüquqi şəxs (məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin) yenidən təşkil olunmasıdır.

Daha bir misalda sifarişçi haqqını əvvəlcədən ödəyib özünə bağ evi tikdirmək barədə tikinti təşkilatı ilə podrat müqaviləsi bağlayır. Onlar arasında bununla podrat hüquq münasibəti yaranır. Evin hazırlanmasına iki ay qalmış sifarişçi həmin evi tikinti təşkilatından tələb etmək hüququnu alqı-satqı müqaviləsi əsasında öz qonşusuna satır. Beləliklə, sifarişçinin evi tələb etmək hüququ qonşuya keçir. Qonşu podrat hüquq münasibətində əvvəlki, köhnə subyekt — sifarişçini əvəz edir. Bununla həmin münasibətin subyekt tərkibi dəyişir. Bu cür dəyişikliyə əsas olan hal mülki-hüquqi əqddir, yəni alqı-satqı müqaviləsidir.

Subyektiv mülki hüquq və vəzifələrin bir şəxsdən digər şəxsə keçməsinə **hüquqi varislik** deyilir. Subyektiv mülki hüquq və vəzifələrin əvvəlki daşıyıcısına **hüquqi sələf** deyilir. Bu hüquq və vəzifələri qəbul edən şəxs isə **hüquqi varis** adlanır. Yuxarıda çəkdiyimiz misallarda ölənlər borcverən və borc alan vətəndaş, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, bağ evi tikməyi tapşırıran sifarişçi hüquqi sələf hesab edilir. Ölənlərin vəərəsələri, səhmdar cəmiyyəti, sifarişçinin qonşusu isə hüquqi varis sayılır. Hüquq və vəzifələr hüquqi varislik qaydasında hüquqi sələfdən hüquqi varisə keçməklə mülki hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibi dəyişir. Hüquqi varislik hüquq və vəzifələrin mülki hüquq münasibətlərinin hər hansı bir subyektindən digər subyektlərə keçməsi üsuludur. Bu zaman mülki hüquq münasibətinin yeni subyektinə əvvəlki köhnə subyektinə əvəz edilir. Amma ona keçmiş hüquq və vəzifələr dəyişmir, mülki hüquq münasibəti ləğv edilmir.

Hüquqi varislik qaydasında hüquqi sələfdən hüquqi varisə həm ayrı-ayrı hüquq və vəzifələr, həm də kompleks və məcmu halında hüquq və vəzifələr keçə bilər. Bu baxımdan mülki hüquqda hüquqi varisliyin iki növü fərqləndirilir:

- xüsusi (sinqulyar) hüquqi varislik;
- ümumi (universal) hüquqi varislik.

Xüsusi (sinqulyar) hüquqi varislik odur ki, bu varisliyə əsasən hüquqi sələfin yalnız bəzi hüquq və vəzifələri hüquqi varisə keçir. Bu zaman hüquqi varis bütün mülki hüquq münasibətlərində yox, ancaq bir və ya bir neçə mülki hüquq münasibətində hüquqi sələfini əvəz edir. Daha doğrusu, xüsusi (sinqulyar) hüquqi varislik qaydasında hüquqi sələfin bütün mülki hüquq münasibətləri öyrə hüquq və vəzifələri yox, yalnız bir və ya bir neçə mülki hüquq münasibəti öyrə hüquq və vəzifələri keçir. Bu növ hüquqi varisliyə misal olaraq öhdəlik hüquq münasibətində şəxslərin dəyişməsinə (öhdəliklərin verilməsinə) göstərmək olar (MM-in 26-cı fəslə). Əgər öhdəlik hüquq münasibətində səlahiyyətli şəxs (kreditor) başqa birisi ilə əvəz olunarsa, buna **tələbin gözəsti (verilməsi)** deyilir (MM-in 194-202-ci maddələri). Məsələn, yuxarıda çəkdiyimiz misalda sifarişçi podrat öhdəlik münasibətindən irəli gələn bağ evini tələb etmək hüququnu öz qonşusuna gözəst etdi, yəni verdi. Başqa bir misalda sahibkar kənd sakininə borc pul verir və onlar arasında borc öhdəlik hüquq münasibəti yaranır. Sahibkar bu münasibətdən irəli gələn borcu tələb etmək hüququnu öz qardaşına bağışlama qaydasında gözəst edir. Göründüyü kimi, bu münasibətdə sahibkarın (hüquqi sələfin, kreditorun) yerini onun qardaşı (hüquqi varis) tutur.

Əgər öhdəlik hüquq münasibətində borclu şəxs əvəz olunarsa, buna **borcun köçürülməsi** deyilir. Məsələn, yuxarıda misal kimi çəkdiyimiz borc hüquq münasibətində sahibkar yox, borclu şəxs, yəni kənd sakini fermer təsərrüfat başçısı ilə dəyişdirilir. Bu zaman hüquq münasibətində kənd sakininin (hüquqi sələfin) yerini fermer təsərrüfatı başçısı (hüquqi varis) tutur. Onun sahibkara borcu qaytarmaq və ödəmək vəzifəsi hüquqi varisə keçir. Göründüyü kimi, belə halda hüquq yox, vəzifə bir şəxsdən digərinə keçir.

Hüquqi varis bir yox, bir neçə mülki hüquq münasibətində də öz hüquqi sələfini əvəz edə bilər. Məsələn, vətəndaş üç mülki hüquq münasibəti — kirayə hüquq münasibəti öyrə istifadə hüququnu, borc hüquq münasibəti öyrə borcu tələb etmək hüququnu, bank əmanəti hüquq münasibəti öyrə əmanətin faizini almaq hüququnu başqa şəxsə verir.

Elə hüquqlar da vardır ki, bu hüquqları xüsusi (sinqulyar) hüquqi varislik qaydasında vermək olmaz. Söhbət öhdəlik hüquq münasibətinin tərəflərindən biri olan səlahiyyətli şəxs (kreditorun) şəxsiyyəti ilə qırılmaz bağlı olan tələb hüquqlarından gedir. Məsələn, şəxs öz portretinin hazırlanmasını rəssama sifariş edir. Onlar arasında mülki hüquq münasibəti əmələ gəlir. Aydın bir həqiqətdir ki, həmin şəxs göstərilən münasibət öyrə hüququnu başqa şəxslərə gözəst edə bilməz. Bundan əlavə, alimentlər haqqında və həyata və ya sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblərin gözəst edilməsinə yol verilmir (MM-in 194-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Ümumi (universal) hüquqi varisliyi odur ki, bu varisliyə görə qanunun, ümumiyyətlə, hüquq varisliyinə yol vermədiyi hallar istisna olmaqla, bir hüquqi akt nəticəsində hüquqi varis bütün hüquq münasibətlərində öz hüquqi sələfinin yerini tutur və onu əvəz edir. Bu zaman hüquqi sələfin bütün hüquq münasibətləri öyrə hüquq və

vəzifələri tam kompleks və məcmu halında hüquqi varisə keçir. Məsələn, vərəsəlik ümumi (universal) hüquq varisliyinə misaldır. Ata ölür. Onun bütün hüquq münasibətləri özrə (alqı-satqı, kredit, podrat, sığorta, delikt, icarə, kirayə, bank hesabı, bank əmanəti, girov, daşıma, borc və s.) hüquq və vəzifələri vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçir. Vərəsələr ölmüş atanı bütün hüquq münasibətlərində əvəz edir və onun yerini tuturlar.

Ümumi (universal) hüquq varisliyinə hüquqi şəxslərin yenidən təşkil olunmasını da misal göstərmək olar (MM-in 56-cı maddəsi). Onların təşkil olunması yolları müxtəlifdir: birləşmə yolu; bölünmə yolu; ayrılma yolu; qoşulma yolu; çevrilmə yolu. Məsələn, iki özəl təhsil kolleci yenidən təşkil olunaraq universitet halında birləşir. Hər bir kollecın (hüquqi sələfin) hüquq və vəzifələri yeni yaradılmış universitetə (hüquqi varisə) keçir. Universitet onları bütün hüquq münasibətlərində əvəz edir. Belə halda, söz yox ki, ümumi (universal) hüquq varisliyi göz qabağındadır.

Qanun bəzi hüquqların universal (ümumi) hüquq varisliyi qaydasında keçməsinə yol vermir. Bu cür hüquqlara aiddir: səlahiyyətli şəxsin (kreditörün) şəxsiyyəti ilə bağlı olan hüquqlar; alimentlər barədə tələblər; həyata və ya sağlamlıq vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblər.

3. Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri

Obyekt (lat. «obectum» - predmet) mülki hüquq münasibətinin elementlərindən biridir. Bu, fəlsəfə elmində də işlədilən anlayışdır, fəlsəfi kateqoriyadır. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən obyekt dedikdə, subyektin fəaliyyət və şüurunun predmeti başa düşülür. Obyekt odur ki, insanın idrak və digər fəaliyyəti məhz ona yönəlir. Fəlsəfədə obyekt subyektə qarşı qoyulur. Mülki hüquq elmində və qanunvericilikdə obyekt anlayışı kifayət qədər tez-tez işlədilir. Lakin hüquqi nöqteyi-nəzərdən onun özünəməxsus spesifik cəhətləri vardır. Obyekt mülki hüquq münasibətinin elementlərindən biri olmaqla hüquqi kateqoriya kimi çıxış edir.

Mülki hüquq münasibətinin obyekti odur ki, məhz onun barəsində mülki hüquq subyektləri hüquq münasibətinə girirlər, məhz onun haqqında bu münasibət yaranır, məhz onun barəsində subyektlərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. Obyektsiz mülki hüquq münasibəti yaranmır və müvcud olmur.

Nələr mülki hüquq münasibətinin obyekti ola bilər? Bu məsələ barəsində uzun müddətdir ki, alimlər arasında kəskin diskussiya gedir. Həmin məsələ haqqında diskussiya gedişində üç konsepsiya yaranmışdır:

- obyektin monist konsepsiyası (hərəkət nəzəriyyəsi);
- obyektin əşya nəzəriyyəsi;
- obyektin plüralist konsepsiyası.

Monist konsepsiyaya görə, yalnız subyektlərin hərəkəti hüquq münasibətlərinin obyekti ola bilər. Belə ki, ancaq insanların hərəkəti, əməlləri hüquqi tənzimlənməyə məruz qalır, yalnız insanın davranışı hüquqi təsirə cavab vermək iqtidarındadır. Maddi predmetlərə və əşyalara faktiki cəhətdən təsir etmək olar (istifadə etməklə, məhv etmək vasitəsilə), amma onlara hüquqi cəhətdən təsir göstərmək qeyri-mümkündür. Bu konsepsiya tərəfdarlarından biri olan O.S.Ioffe göstərirdi ki, obyektin ümumi anlayışı fəlsəfədə verilmişdir: obyekt dedikdə, subyektə qarşı duran elə xarici predmet başa düşülür ki, subyektin fəaliyyəti və şüuru məhz ona yönəlir. Buna uyğun olaraq, o, mülki hüquq münasibətinin obyektinə anlayış verirdi: mülki hüquq münasibətinin obyekti odur ki, mülki subyektiv hüquq və mülki hüquqi vəzifə məhz ona yönəlir, daha doğrusu, ona təsir göstərir. Müəllif daha sonra göstərirdi ki, xarici aləmin bütün hadisələri arasında yalnız insanın davranışı subyektiv hüquq və vəzifələrin göstərdiyi təsirə cavab verə bilər. Nə əşyalar, nə şəxsi qeyri-maddi nemətlər bu cür təsirə cavab vermək iqtidarındadır. Ona görə də əşyalar, şəxsi qeyri-maddi nemətlər hüququn obyekti ola bilməz. O.S.Ioffenin fikrincə, hüquq münasibətinin obyekti insanın davranışından, onların fəaliyyət və ya hərəkətlərindən ibarətdir.

Başqa bir müəllif N.Q.Aleksandrovin mövqeyincə, hüququn obyekti odur ki, məhz hüquq münasibəti ona təsir göstərir. Müəllif buradan belə nəticə çıxarırdı ki, hüquq münasibətinin obyekti həmin münasibətdə iştirak edən şəxslərin hərəkətindən ibarətdir. Sovet müəlliflərindən Y.M.Maqaziner göstərirdi ki, hər bir hüququn obyekti başqa şəxsin hərəkətidir. Onun fikrincə, mülki hüquq münasibətinin obyektini insanın davranışı təşkil edir. Öhdəlik hüquq münasibətində iştirak edən səlahiyyətli şəxsə başqa şəxsin (borclu şəxsin) hərəkətinə olan hüquq məxsusdur və bu, onu göstərir ki, öhdəlik hüquq münasibətinin obyekti yalnız hərəkətdən ibarət ola bilər.

Beləliklə, monist konsepsiyaya görə, bütün hüquq münasibətlərinin ümumi, vahid və yeganə obyekti vardır. Bu, insanın davranışından ibarətdir. Həmin obyekt təkdir. Ona görə də monist konsepsiya **obyektin təkliyi nəzəriyyəsi** də adlanır

Obyektin əşya nəzəriyyəsi kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyə hərəkəti hüquq münasibətinin obyekti kimi inkar edir və qəbul etmir. Həmin nəzəriyyənin fəal tərəfdarlarından biri M.Aqarkov olmuşdur. Onun fikrincə, hüquq münasibətinin obyekti əşyadır və ya hər ehtimala qarşı, hər şeydən əvvəl, əşyadır. Borclu şəxsin davranışı bu əşyaya yönəlir. Əşya nəzəriyyəsi hüquq ədəbiyyatında tənqid olundu. Bu nəzəriyyəyə qarşı çıxaraq O.S.Ioffe göstərirdi ki, obyekt anlayışını elmi cəhətdən dözgün işıqlandırmaq üçün cinayət hüquq elminin ob-

yektə verdiyi tərifdən istifadə etmək lazımdır. O qeyd edirdi ki, cinayət hərəkətlərinin obyektlərindən əşyalar çıxarılmışdır, çünki cinayət əməli həmin əşyalara hər hansı bir təsir göstərmir. Buna uyğun olaraq mülki hüquqda da əşyaları hüququn obyektinə hesab etmək olmaz. Ona görə ki, əşyalar hüququn göstərdiyi təsirə cavab vermək qabiliyyətində deyil. Bu təsirə yalnız davranışın cavab verməyə qabiliyyəti çatır. Buna görə də mülki hüquqların obyektinə əşyalar yox, davranışdır. O.S.Ioffe məsləhət görürdü ki, mülki hüquqda obyektə tərif verərkən «cinayətin obyektinə» və «cinayətin predmetinə» kimi iki anlayışı bir-birindən fərqləndirən cinayət hüquq elminə müraciət edilsin. Belə çıxır ki, alim əşyaları mülki hüquq münasibətinin predmetinə, davranışını isə bu münasibətlərin obyektinə kimi qəbul etmək niyyətində olmuşdur.

O.S.Ioffe əşyanı mülki hüquq münasibətinin maddi obyektinə hesab edirdi. Davranış isə onun fikrincə, bu münasibətin hüquqi obyektinə təşkil edir.

Plüralist konsepsiyaya görə, hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlər, həmçinin həyatın özü rəngarəng və cürbəcürdür. Buna uyğun olaraq hüquq münasibətlərinin obyektləri də müxtəlifdir. Belə ki, hüquq normaları təkcə insanlara təsir etmir. Bu normalar həm də insanlar vasitəsilə maddi dünyanın obyektlərinə, sosial birliklərə, təşkilatlara, idarələrə təsir göstərir. Səlahiyyətli şəxsə təkcə hərəkətə olan hüquq yox, həm də müəyyən nemətlərə olan hüquq məxsusdur. Hüquqi təsirə cavab verməyə gəldikdə isə onu həddindən artıq hərfi mənada başa düşmək lazım deyil. Hər bir hüquq münasibəti növündən və xarakterindən, onun məzmunundan (subyektiv hüquq və hüquqi vəzifədən) asılı olaraq özünün obyektinə malikdir. Ona görə də hüquq münasibətlərinin tək və yeganə yox, çoxlu və müxtəlif obyektləri vardır. Plüralist konsepsiya **obyektlər çoxluğu** nəzəriyyəsidir.

Plüralist konsepsiyaya görə, mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə maddi nemətlər (əşyalar, əmlak növləri, pul, qiymətli kağızlar), şəxsi-qeyri maddi nemətlər (insanın həyatı, şərəfi, ləyaqəti, sağlamlığı, təhlükəsizliyi, toxunulmazlığı və s.), əqli mülkiyyət obyektləri, yəni yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri, ixtiralar, sənaye nümunələri, faydalı modellər və s.), subyektlərin hərəkəti (işlər, xidmətlər), informasiya daxildir. Özü də hüquq ədəbiyyatında bu konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyi üstünlüyə malikdir. Bizim fikrimizcə, plüralist nəzəriyyə tərəfdarlarının mövqeyi həqiqətə daha yaxındır.

RF-in müasir mülki qanunvericiliyi plüralist konsepsiya — obyektlər çoxluğu nəzəriyyəsi tərəfdarlarının mövqeyini nəzərə almışdır. Belə ki, bu qanunvericiliyə görə, mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə əşyalar, pul, qiymətli kağızlar, əmlak hüquqları, digər əmlak növləri, işlər və xidmətlər, informasiya, əqli fəaliyyətin nəticələri, qeyri-maddi nemətlər daxildir (MM-in 128-ci maddəsi).

Ölkəmizin mülki qanunvericiliyi plüralist konsepsiyayı rəsmən dəstəkləyərək, mopist konsepsiyadan və əşya nəzəriyyəsiindən imtina etmişdir. Azərbaycan Respublikası MM-in 4-cü maddəsi mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinin dairəsini müəyyən edir. Burada ümumi formada obyektlərin çoxluğu nəzəriyyəsi ifadə olunur:

- maddi nemətlər;
- əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər;
- əmlak dəyəri olmayan qeyri-maddi nemətlər.

Göründüyü kimi, bizim ölkə qanunvericiliyi mülki hüquq münasibətləri obyektlərini üç növə bölür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mülki hüquq münasibətləri obyektlərinin təsnifatı, yəni növlərə bölünməsi sivilistika doktrinasında (elminə) mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bəzi müəlliflər dörd növlü təsnifata üstünlük verirlər: əmlak; hərəkət; əqli fəaliyyətin nəticələri; qeyri-maddi nemətlər. Bəzi müəlliflər üç növlü təsnifatı daha ağılabat sayırlar: əmlak (əşyalar, əmlak hüquqları, pul, qiymətli kağızlar); hərəkət; qeyri-maddi nemətlər. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üç növlü təsnifatı nəzərdə tutur.

Maddi nemətlər mülki hüquq münasibətləri obyektlərinin əsas növüdür. İnsanların maddi ehtiyajlarını təmin edən müxtəlif əşyalar — torpaq, meşə, binalar, avadanlıqlar, geyim şeyləri, ərzaq məhsulları, nəqliyyat vasitələri və s. maddi nemətlər hesab olunur. Əşyalar, bir qayda olaraq, mülkiyyət hüquq münasibətlərinin obyektinə olur.

Əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, əqli fəaliyyətin — yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri, yəni əqli mülkiyyət obyektləri başa düşülür. Söhbət müəlliflik hüququnun obyektinə olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən, patent hüququnun obyektinə olan ixtiralarından, sənaye nümunələrindən, faydalı modellərdən və s. gedir. Onlar yalnız müəyyən obyektiv formada ifadə olunduqda, mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri rolunda çıxış edir. Məsələn, alimin əsəri maddi daşıyıcıda (maddi obyektə) — kitabda ifadə olunur. Nüsxələri oxuculara satılarkən kitab alqı-satqı hüquq münasibətinin obyektinə olur.

Əmlak dəyəri olmayan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, subyektin şəxsiyyətindən ayrılmayan, özgəninkiləşdirilməyən elə obyektlər başa düşülür ki, bu obyektlər cəmiyyətdə şəxsiyyətin sosial-hüquqi vəziyyətini xarakterizə edir və onu fərdiləşdirir. Bu nemətlər hər bir insanın şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu cür nemətlərə misal olaraq insanın şərəf və ləyaqətini, şəxsi toxunulmazlığını, işgözar nüfuzunu həyatı, sağlamlığı və s. göstərmək olar.

İnsan mülki hüquq münasibətinin obyektı ola bilməz. Bunu hüquq qadağan edir. Müasir dünya hüquq sistemlərində insanı hüquq münasibətinin obyektı kimi nəzərdə tutan normalara rast gəlinmir. Lakin buna baxmayaraq, bəzi ölkələrdə təcrübədə gənc qızların alqı-satqısı, uşaq ticarəti kimi hallarla rastlaşmaq mümkündür. İnsan qul kimi yalnız quldarlıq cəmiyyətində alqı-satqı hüquq münasibətinin obyektı ola bilərdi. Qul «danışan alət» adlanırdı.

Bəzi müəlliflər göstərir ki, boşanma zamanı valideynlər arasında uşağın kiminlə qalması barədə mübahisə yaranan hallarda, uşaq hüquq münasibətinin obyektı kimi çıxış edir. Bu fikir həqiqətdən uzaqdır. Bu cür hallarda uşağın özü yox, onun normal və dözgün tərbiyə edilməsi üçün vacib olan mənafe, habelə bununla bağlı olaraq yaranan kompleks hüquq və vəzifələr müvafiq hüquq münasibətinin obyektı olur.

§ 3. Mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmunu

1. Subyektiv mülki hüquq

Qeyd etdik ki, **mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmununun strukturu (quruluşu) iki elementdən ibarətdir: subyektiv mülki hüquqdan; subyektiv mülki-hüquqi vəzifədən.** Bu elementlər birləşərək mülki hüquq münasibətinin hüquqi məzmununu təşkil edir.

Fiziki şəxslər və təşkilatlar mülki hüquq münasibətlərinə girirlər. Bu, onu ifadə edir ki, onlar mülki hüquq və vəzifələr əldə edirlər. Mülki hüquq münasibəti subyektləri əldə etdikləri bu hüquq və vəzifələrə uyğun olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Məhz bu cür qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində mülki hüquq münasibəti yaranır. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcı satdığı əmlakın pulunu ödənilməsinə alıcıdan tələb etmək hüququ əldə edir. Satıcının özərinə əmlakı alıcıya vermək vəzifəsi düşür. Alıcı üçün isə satın aldığı əmlakın pulunu ödəmək vəzifəsi yaranır. O, həm də əmlakın verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir. Sərnəşin daşıma hüquq münasibətində daşıyıcı (nəqliyyat təşkilatı) sərnəşindən gediş pulu almaq hüququna malikdir. Daşıyıcı üçün həm də sərnəşini təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi əmələ gəlir. Sərnəşinin isə özərinə gediş haqqını ödəmək vəzifəsi düşür. Sərnəşin həm də onun təyinat yerinə çatdırılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Borc hüquq münasibətində borc verən borcun geri qaytarılmasını tələb etmək hüququ qazanır. Borc alan isə borcu geri qaytarmaq vəzifəsini daşıyır.

Bax, satıcının, alıcının, daşıyıcının, sərnəşinin və s. malik olduğu, əldə etdiyi bu cür hüquqlar subyektiv mülki hüquqlar adlanır. Bu hüquqlar ona görə «subyektiv» adlanır ki, birincisi, həmin **hüquqlar konkret olub, mülki hüquq münasibətlərinin konkret subyektlərinə məxsusdur.** İkincisi, həmin hüquqlar mülki hüquq münasibəti **subyektiv iradəsindən asılıdır və buna görə də subyektiv xarakterə malikdir.** Hüquq haqqında sərəncam vermək, ancaq subyektiv iradəsindən asılıdır.

Subyektiv mülki hüquqdan fərqli olaraq obyektiv mülki hüquq (obyektiv mənada mülki hüquq) mülki hüquq münasibətində iştirak edən konkret subyektiv iradəsindən asılı deyil. Bildiyimiz kimi, obyektiv mənada mülki hüquq dedikdə, mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Deməli, obyektiv mənada mülki hüquq, elə müstəqil hüquq sahələrindən biri kimi mülki hüququn özü deməkdir. O, şəxsən heç kəsə (hər hansı subyektə) məxsus deyildir.

Satıcının, alıcının, daşıyıcının və s. yuxarıdakı müvafiq hüquq münasibətləri özrə daşdıqları vəzifələr isə subyektiv mülki-hüquqi vəzifələr adlanır. Bu vəzifələr ona görə «subyektiv» adlanır ki, həmin **vəzifələr konkret olub, mülki hüquq münasibətinin konkret subyektiv iradəsindən asılıdır.**

Subyektiv mülki hüquq və subyektiv mülki-hüquqi vəzifə cüt kateqoriyalardır. Konkret hüquq münasibətləri çərçivəsində onlar bir-birinə uyğun gəlirlər: məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcının əşyanın pulunu almaq kimi subyektiv hüququ alıcının əşyanın pulunu ödəmək kimi subyektiv hüquqi vəzifəsinə, sərnəşin daşıma hüquq münasibətində daşıyıcının gediş haqqını almaq və tələb etmək kimi subyektiv hüququ sərnəşinin gediş haqqını ödəmək kimi subyektiv vəzifəsinə və s. uyundur. Əgər mülki hüquq münasibəti subyektlərindən biri (məsələn, satıcı, daşıyıcı, borc verən və s.) subyektiv mülki hüquqa malik olmazsa, onda o biri subyekt (məsələn, alıcı, sərnəşin, borc alan və s.) üçün hər hansı bir hüquqi vəzifə əmələ gəlmir: satıcının əşyanın pulunu almaq hüququ yoxdursa, onda alıcının özərinə əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsi necə qoyula bilər? Subyektiv mülki hüquqsuz subyektiv vəzifə olmadığı kimi, subyektiv vəzifəsiz də subyektiv mülki hüquq yoxdur. Mülki hüquq münasibəti subyektlərindən birinin malik olduğu subyektiv hüquq yalnız o halda məna kəsb edə bilər ki, bu hüquqa uyğun gələn müvafiq vəzifə digər subyektiv iradəsində qoyulsun və ona həvalə edilsin.

Dediklərimiz bizə belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, cüt kateqoriyalar olan subyektiv mülki hüquq və subyektiv vəzifə bir-birilə qırılmaz surətdə bağlı olub, dialektik vəhdətdədir. Bu, öz ifadəsini, heç olmazsa, ən azı iki subyekt arasında əmələ gələn real ictimai münasibətlərdə tapır. **Subyektiv mülki hüquq və subyektiv vəzifə yalnız mülki hüquq münasibətlərində müvcud ola bilər.** Özü də bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən biri — səlahiyyətli şəxs subyektiv mülki hüquqa malik olur, digər subyekt, yəni borclu şəxsin özəri-

nə isə vəzifə düşür. Bu hala sadə mülki hüquq münasibətlərində rast gəlirik. Məsələn, bank əmanəti hüquq münasibəti sadə mülki hüquq münasibətinə misal ola bilər. Burada səlahiyyətli şəxs (əmanətçi) subyektiv hüquqlara malikdir, borclu şəxs (bank) isə subyektiv hüquqi vəzifə daşıyır. Mürəkkəb hüquq münasibətlərində isə səlahiyyətli şəxs eyni zamanda və vaxtda həm subyektiv mülki hüquqlara malik olur, həm də subyektiv mülki-hüquqi vəzifələr daşıyır. Borclu şəxs eyni zamanda həm subyektiv mülki-hüquqi vəzifələr daşıyır, həm də subyektiv mülki hüquqlara malik olur. Mülki hüquq münasibətlərinin çoxu (məsələn, alqı-satqı, daşıma, podrat, sığorta, icarə, kirayə, kredit, bank hesabı və digər hüquq münasibətləri) mürəkkəb hüquq münasibəti növünə daxildir. Sadə mülki hüquq münasibətlərinin dairəsi isə olduqca məhduddur.

Mülki hüquq münasibətinin iştirakçısı olan səlahiyyətli şəxs, məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcı, daşıma hüquq münasibətində daşıyıcı və s. hansı həddə və çərçivədə hərəkətlər edə, hüquqlara malik ola bilər? Səlahiyyətli şəxsin davranış imkanı məhdudlaşa bilərmi? Bu davranış imkanının müəyyən həddi və ölçüsü varmı? Yoxsa, səlahiyyətli şəxsin davranışı müəyyən ölçüyə sığır, bu ölçünü aşıb keçir və heç nə ilə məhdudlaşmır?

Bu suallara dözgün cavab tapmaq üçün məsələyə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Məsələni dərinədən nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu, heç də belə deyildir. Belə ki, səlahiyyətli şəxsin, yəni satıcının da, daşıyıcının da və s. davranış imkanı məhduddur. Bu imkanın müəyyən ölçüsü vardır. Həmin ölçü isə mülki hüquq normaları ilə müəyyən edilir ki, bu normalar qanunlarda, prezident fərmanlarında, hökumət qərarlarında və digər aktlarda, bir sözlə, mülki qanunvericilik aktlarında ifadə olunur. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcının necə davranması, hansı hərəkətlər etməsi, nə cür hüquqlara malik olması Mülki Məcəllənin 29-cu fəslində əks olunan mülki hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Daşıma hüquq münasibətlərində daşıyıcının, icarə hüquq münasibətlərində icarəyə verənin, podrat hüquq münasibətlərində podratçının və s. davranış ölçüsü də Mülki Məcəllədə ifadə olunan mülki hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilir. Deməli, səlahiyyətli şəxsin davranış imkanı mülki hüquq normaları çərçivəsindən kənara çıxa bilməz. Bu imkanın ölçüsü mülki hüquq normalarının yol verdiyi həddə olmalıdır. O, mümkün olan həddi aşma bilməz. Bax, səlahiyyətli şəxsin mümkün olan davranış imkanı, müəyyən hərəkətlər etmək imkanı subyektiv mülki hüquqdur.

Subyektiv mülki hüquq dedikdə, səlahiyyətli şəxsin mümkün olan və ya yol verilən elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü mülki hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Söhbət mülki hüquq normaları ilə səlahiyyətli şəxsə verilən imkandan gedir. Bu hüquqi imkandan istifadə etməklə səlahiyyətli şəxs öz ehtiyac və mənafeyini təmin edir və qarşısına qoyduu məqsədə nail olur. Buna görə də subyektiv hüquq nemətlərdən istifadəni təmin etmək vasitəsidir.

Subyektiv mülki hüququn əsasını mülki hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilən və təmin edilən imkan təşkil edir. O, həm də borclu şəxsin müvafiq davranışı ilə təmin edilir. Onun mahiyyəti belədir: mülki hüquq normaları səlahiyyətli şəxsə hansı həddə davranmaq, yəni müəyyən hərəkətlər etmək imkanı verir. Odur ki, subyektiv mülki hüquq səlahiyyətli şəxsin mənafeyinin təmin edilməsinə xidmət edir.

Subyektiv mülki hüquq dedikdə, mülki hüquq normaları ilə səlahiyyətli şəxsə verilən bir neçə müəyyən hüquqi imkan başa düşülür. Bu hüquqi imkanların məcmu halında birləşməsinə **subyektiv mülki hüququn məzmunu** deyilir. Deməli, subyektiv mülki hüququn əsasını hüquqi imkanlar təşkil edir. Imkanlar ona görə «hüquqi» adlanır ki, onlar səlahiyyətli şəxsə hüquqla verilir və hüquqla təmin olunur. Subyektiv mülki hüququn məzmununu təşkil edən hüquqi imkanlar elementlərdir, yəni tərkib hissələridir. Bu elementlər vahid halda birləşərək **subyektiv mülki hüququn strukturunu (quruluşunu)** yaradır. Dörd cür hüquqi imkan fərqləndirilir.

Birinci hüquqi imkan onda ifadə olunur ki, səlahiyyətli şəxsə öz maraq və mənafeyini təmin etmək məqsədilə öz istəyinə uyğun olaraq müstəqil surətdə davranmaq imkanı, hüquq normalarında nəzərdə tutulan və qanunla qadağan edilməyən istənilən hərəkət etmək imkanı verilir. Bu, **səlahiyyətli şəxsin öz hərəkətlərinə olan hüququdur, davranmaq hüququdur, müəyyən hərəkət etmək hüququdur.** Məsələn, səlahiyyətli şəxsə — mülkiyyətçiyə hüquq (hüquqi imkan) verilir ki, o, özünə məxsus olan əmlaka öz mülahizəsinə görə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam versin. Lakin mülkiyyətçinin həmin əmlak barəsində davranış imkanı, hərəkət etmək imkanı hüququn çərçivəsindən çıxa bilməz. Məsələn, o, əmlakdan başqalarına ziyan vurmaq məqsədi ilə istifadə edə bilməz (MM-in 152-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Beləliklə, göstərdiyimiz birinci hüquqi imkan əsasında səlahiyyətli şəxs öz davranışı, öz hərəkətləri ilə özünün ehtiyac, tələbat və maraqlarını ödəyir.

İkinci hüquqi imkan onda ifadə edilir ki, səlahiyyətli şəxsə öz ehtiyac və mənafeyini təmin etmək məqsədi ilə **özərinə vəzifə qoyulmuş borclu şəxsdən fəal hərəkətlər etməyi və ya hərəkətlərdən çəkinməyi tələb etmək imkanı verilir.** Daha doğrusu, səlahiyyətli şəxsə hüquqi imkan verilir ki, o, borclu şəxsdən həmin şəxsin öz vəzifəsini yerinə yetirməsini və icrasını tələb etsin. Bu, səlahiyyətli şəxsin **tələb etmək hüququ, özgəsinin (borclu şəxsin) hərəkətinə olan hüququdur.** Bu cür hüquqi imkanın verilməsi onunla izah edilir ki, bir çox hallarda səlahiyyətli şəxsin mənafe və ehtiyacını onun şəxsi — subyektiv hərəkəti ilə, davranışı ilə təmin etmək

mümkün olmur. Məsələn, borc hüquq münasibətində borc verənin borcun qaytarılması üçün özünün şəxsi — subyektiv hərəkətləri kifayət etmir. Bunun üçün borc verənə imkan (hüquq) verilir ki, o, borcun qaytarılmasını borc alandan tələb etsin. Alqı-satqı müqaviləsində satıcıya hüquqi imkan (hüquq) verilir ki, o, satdığı əşyanın pulunun ödənilməsini alıcıdan tələb etsin. Podrat hüquq münasibətində podratçıya hüquqi imkan (hüquq) verilir ki, o, tikdiyi evin pulunun ödənilməsini sifarişçidən tələb etsin. Deməli, satıcının ehtiyacı alıcının öz vəzifəsini (əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsini), podratçının ehtiyacı sifarişçinin öz vəzifəsini (podrat haqqını ödəmək vəzifəsini) və s. yerinə yetirməsi ilə təmin edilir.

Üçüncü hüquqi imkan onda ifadə edilir ki, səlahiyyətli şəxsə onun subyektiv mülki hüquqları pozulduu hallarda, **öz pozulmuş hüquqlarını məhkəmə və ya inzibati qaydada müdafiə etmək imkanı verilir**. Söhbət səlahiyyətli şəxsin öz pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına müraciət etmək imkanından gedir. Bu hüquqi imkan **müdafiə hüququ** adlanır. Belə ki, əgər borclu şəxs onun özərinə qoyulmuş vəzifəni icra etmirsə (məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində alıcı əşyanın pulunu ödəmir, borc hüquq münasibəti övrə borc alan aldığı pulu qaytarmır və s.), onda səlahiyyətli şəxs müvafiq dövlət orqanlarına (ələlxüsüs da məhkəməyə) müraciət edərək, öz pozulmuş hüquqlarını müdafiə etmək imkanına malik olur. Məsələn, icarəçi icarə haqqını ödəmir, icarəyə götürdüyü əşyanı qaytarmır. Belə halda icarəyə verənin öz pozulmuş hüquqlarını müdafiə etmək üçün məhkəməyə iddia vermək hüququ (imkanı) vardır. Deməli, hüquq səlahiyyətli şəxsə məhkəməyə müraciət etmək və hüquq pozuntusu törədən şəxsə o, **dövlət məcburetmə qüvvəsi tətbiq olunmasını tələb etmək** imkanı verir

Dördüncü hüquqi imkan onda ifadə olunur ki, səlahiyyətli şəxsə **sosial nemətlərdən istifadə etmək imkanı** verilir. Bu hüquqi imkan istifadə hüququ adlanır.

Beləliklə, subyektiv mülki hüquq səlahiyyətli şəxsin, sözün əsl mənasında, **davranış hüququ, tələb etmək hüququ, müdafiə hüququ** və nəhayət, **istifadə hüququ**dur. Bu dörd hüquqi imkan vahid halda birləşərək subyektiv mülki hüququn məzmununu və strukturunu təşkil edir.

Subyektiv mülki hüququn məzmununa və strukturuna element kimi daxil olan hər bir hüquqi imkana **səlahiyyət** deyilir. Bu hüquqi imkanlara uyğun olaraq dörd cür səlahiyyət fərqləndirilir:

- davranış səlahiyyəti (öz hərəkətinə olan səlahiyyət);
- tələb etmək səlahiyyəti;
- müdafiə (iddia vermək) səlahiyyəti;
- istifadə səlahiyyəti.

Bəzi subyektiv mülki hüquqda iki səlahiyyətə, digər subyektiv mülki hüquqda üç səlahiyyətə və s. rast gəlmək olur. Məsələn, öhdəlik hüquq münasibətlərində (borc, alqı-satqı, kirayə, icarə, daşıma, kredit, sığorta, bank hesabı, bank əmanəti, delikt və s. hüquq münasibətlərində) subyektiv mülki hüququn məzmununa iki səlahiyyət daxildir: səlahiyyətli şəxsin tələb etmək səlahiyyəti; səlahiyyətli şəxsin müdafiə (iddia vermək) səlahiyyəti. Məsələn, şəhərdə yaşayan vətəndaş öz yaşayış evini kənd sakininə kirayəyə verir. Kirayəçi kənd sakini kirayə haqqını ödəmir. Səlahiyyətli şəxs, yəni kirayə verən öz mənafeyini təmin etmək məqsədi ilə borclu şəxsə kirayə haqqının ödənilməsini tələb edir (tələb etmək səlahiyyəti). Borclu şəxs (kirayəçi) bu tələbi yerinə yetirmədikdə, səlahiyyətli şəxs öz pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət edir (müdafiə səlahiyyəti).

Mülkiyyət hüquq münasibətində subyektiv mülki hüququn məzmununa dörd səlahiyyət daxildir. Birinci səlahiyyət mülkiyyətçinin (səlahiyyətli şəxsin) özünə məxsus əmlakla istədiyi kimi davranmaq hüquqi imkanından (davranış səlahiyyətindən) ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, mülkiyyətçi özünə məxsus olan əmlaka öz mülkiyyətinə görə sahiblik, əmlak barəsində sərəncam vermək, qanuna zidd olmayan istənilən hərəkətləri etmək səlahiyyətinə malikdir.

İkinci səlahiyyət mülkiyyətçinin (səlahiyyətli şəxsin) tələb etmək imkanından ibarətdir. Mülkiyyətçiyə belə bir hüquqi imkan verilmişdir ki, o, bütün şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») ona məxsus olan mülkiyyət hüququnu pozmamalarını tələb etsin.

Üçüncü səlahiyyət mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüquqları pozulduu hallarda, onun məhkəməyə iddia vermək yolu ilə müdafiə imkanından ibarətdir. Bu, onun müdafiə imkanındır.

Dördüncü səlahiyyət mülkiyyətçinin özünə məxsus olan əmlakdan istifadə imkanındır. Mülkiyyətçiyə elə bir hüquqi imkan verilmişdir ki, o, əmlakdan öz mülkiyyətinə görə hər hansı sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər fəaliyyət üçün istifadə etsin. O, əmlakdan təsərrüfat və digər məqsədlərlə istifadə etmək nəticəsində məhsul və gəlir götürmək səlahiyyətinə malikdir.

2. Subyektiv mülki-hüquqi vəzifə

Bir daha təkrar edərək göstəririk ki, dahi Marks demişkən, «hüquqlarsız vəzifələr olmadığı kimi, vəzifələrsiz

də hüquqlar yoxdur». Harada subyektiv mülki hüquq yaranır, orada da mütləq hüquqi vəzifə vardır.

Subyektiv mülki hüquqi vəzifə subyektiv mülki hüququn korrelatıdır, yəni ondan asılı və onunla müəyyən münasibətdə olan anlayışdır. Ona görə ki, məhz borclu şəxsin özərinə qoyulan hüquqi vəzifə səlahiyyətli şəxsin subyektiv hüququnu təmin edir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində borclu şəxsin (alıcının) əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsi olmasaydı, onda satıcının əşyanın pulunu almaq kimi subyektiv hüququ necə həyata keçə bilərdi?

Subyektiv mülki hüquqa qarşı subyektiv hüquqi vəzifə durur. Bu hüquq hökmən özünün əksi olan subyektiv hüquqi vəzifənin yaranmasına səbəb olur. Subyektiv mülki hüququn özü hüquqi vəzifəsiz müvcud ola bilməz.

Səlahiyyətli şəxsin subyektiv mülki hüququ bu şəxsə qarşı duran borclu şəxsə həvalə edilən, onun özərinə qoyulan vəzifəyə uyğun gəlir. Belə ki, səlahiyyətli şəxs nə tələb edirsə (subyektiv hüquq), borclu şəxs də bu tələbi yerinə yetirmək vəzifəsini daşıyır (subyektiv hüquqi vəzifə). Məsələn, borc hüquq münasibətində səlahiyyətli şəxs (borc verən) borcun qaytarılmasını tələb edirsə, onda borc alanın (borclu şəxsin) özərinə borcu qaytarmaq vəzifəsi düşür.

Subyektiv mülki-hüquqi vəzifə dedikdə, borclu şəxsin lazımı və ya tələb olunan elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü mülki hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Onun əsasını hüquqi cəhətdən ifadə edilmiş zərurət təşkil edir. Əgər subyektiv mülki hüququn daşıyıcısı səlahiyyətli şəxsdirsə, subyektiv mülki-hüquqi vəzifənin daşıyıcısı borclu şəxsdir. Əgər subyektiv mülki hüquqdan imtina etmək, yəni ondan istifadə etməmək mümkünsə, hüquqi vəzifədən imtina etmək olmaz. Hüquqi vəzifənin daşıyıcısı həmin vəzifəni icra etməyə borcludur. Subyektiv mülki hüquq daşıyıcısı — səlahiyyətli şəxs başqa şəxslərdən müəyyən hərəkətlər etməyi tələb edirsə, özərinə hüquqi vəzifə qoyulan borclu şəxs özgə şəxsin, yəni səlahiyyətli şəxsin tələbini yerinə yetirir. Subyektiv mülki hüquq həyata keçiriləndə səlahiyyətli şəxsin öz xüsusi mənafeyi təmin edilir. Hüquqi vəzifə icra ediləndə isə borclu şəxsin özünün mənafeyi yox, səlahiyyətli şəxsin mənafeyi təmin olunur.

Subyektiv mülki hüquq kimi hüquqi vəzifə də müəyyən məzmunu və struktura (quruluşa) malikdir. Əgər subyektiv mülki hüququn məzmunu hüquqi imkanların məcmusundan ibarətdirsə, **hüquqi vəzifənin məzmunu bir neçə hüquqi zərurətin birləşməsinə əhatə edir.** Axı, subyektiv mülki hüququn əsasında hüquqi imkan, **mülki-hüquqi vəzifənin əsasında isə hüquqi zərurət durur.** Bu zərurət ona görə «hüquqi» adlanır ki, o, mülki hüquq normalarında nəzərdə tutulur və həmin normalarla müəyyənləşdirilir.

Subyektiv mülki-hüquqi vəzifənin məzmununa daxil olan hüquqi zərurətlər onun elementləridir. Bu elementlərin vahid halda birləşməsinə **hüquqi vəzifənin strukturu** deyilir.

Subyektiv hüquq və hüquqi vəzifə eynielementli kateqoriyalardır. Ona görə də hüquqi vəzifənin məzmununa və strukturuna, subyektiv hüquqda olduğu kimi, dörd element — hüquqi zərurət daxildir.

Birinci hüquqi zərurət ondan ibarətdir ki, hüquqi vəzifə daşıyıcısı olan şəxs (yəni borclu şəxs) lazımı və zəruri qaydada davranmağa borcludur (**davranış zərurəti**). Bu, **birincisi, borclu şəxsin səlahiyyətli şəxsin xeyrinə müsbət, fəal hərəkətlər etmək zərurətində ifadə olunur (fəal davranış).** Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində alıcının borcudur ki, satıcının xeyrinə öz hüquqi vəzifəsini, yəni aldığı əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsini icra etsin (MM-in 567-ci maddəsi). Podrat hüquq münasibətində podratçının borcudur ki, sifarişçinin xeyrinə öz vəzifəsini, yəni tapşırılan və nəzərdə tutulan işi icra etsin (MM-in 752-ci maddəsi). Yük daşınması hüquq münasibətində daşıyıcının borcudur ki, yük göndərən xeyrinə yükü təyinat yerinə çatdırsın (MM-in 850-ci maddəsi). Borclu şəxsin səlahiyyətli şəxsin xeyrinə fəal, müsbət hərəkətlər etməyə borclu olmasına **fəal tipli mülki-hüquqi vəzifə** deyilir. Bu cür vəzifə subyektlərdə faydalı, müsbət hərəkətlər etməyə meyl oyadır. Yuxarıda çəkdiyimiz misallar həmin vəzifəyə misal ola bilər. Fəal tipli hüquqi vəzifələr borclu şəxsin səlahiyyətli şəxsin xeyrinə ya əmlak verməsini, ya iş görməsini, ya da xidmətlər göstərməsini nəzərdə tutur.

Davranış zərurəti, **ikincisi, özərinə hüquqi vəzifə qoyulmuş şəxsin (borclu şəxsin) mülki hüquq normaları ilə qadağan edilmiş mənfə, zərərli hərəkətlərdən çəkinmək zərurətində ifadə olunur (passiv davranış).** Məsələn, kirayə hüquq münasibətində kirayəyə verənin icazəsi olmadan kirayəçinin kirayəyə götürdüyü əşyanı kirayəyə verənin ailəsinin tərkibinə daxil olmayan üçüncü şəxsin istifadəsinə verə, o cümlədən əşyanı ikinci əldən kirayəyə verə bilməz (MM-in 683-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Kirayəçi bu cür hərəkətlərdən çəkinməlidir. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi öyrə kirayəçi əşyadan müqavilənin şərtlərini pozmaqla istifadə edə bilməz, o cümlədən əşyanı üçüncü şəxslərin istifadəsinə verə bilməz (MM-in 737-ci maddəsi). Saxlama hüquq münasibəti öyrə saxlayıcının saxlamaya götürdüyü əşyadan tapşıranın (saxlanca verənin) qabaqcadan razılığı olmadan istifadə etmək hüququ yoxdur (MM-in 824-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Mülki hüquq normaları ilə qadağan edilmiş mənfə, zərərli hərəkətlərdən çəkinməyi nəzərdə tutan vəzifəyə **passiv tipli mülki-hüquqi vəzifə** deyilir. Yuxarıda çəkdiyimiz misallar məhz bu vəzifəyə aiddir. Həmin vəzifə səlahiyyətli şəxsin mənafeyini pozan hərəkətləri etməyin hüquqi cəhətdən mümkün olmamasını ifadə edir.

İkinci hüquqi zərurət ondan ibarətdir ki, hüquqi vəzifə daşıyıcısı (borclu şəxs) **səlahiyyətli şəxsin irəli**

sürdüyü qanuni tələblərə cavab verməyə borcludur (cavab vermək zərurəti). Bildiyimiz kimi, səlahiyyətli şəxsə hüquqi imkan verilir ki, o, öz mənafe və ehtiyacını təmin etmək üçün borclu şəxsdən müəyyən davranışı tələb etsin. Bax, borclu şəxs səlahiyyətli şəxsin verdiyi bu tələblərə cavab verməlidir. Məsələn, borc verən (səlahiyyətli şəxs) borcun qaytarılması barədə borc alana qarşı tələb irəli sürür. Borc alanın vəzifəsidir ki, həmin tələbə öz münasibətini bildirsin.

Üçüncü hüquqi zərurət ondan ibarətdir ki, hüquqi vəzifə daşıyıcısı (borclu şəxs) **səlahiyyətli şəxsin irəli sürdüyü tələbi yerinə yetirmədikdə, vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (mülki hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmaq zərurəti).** Borclu şəxs səlahiyyətli şəxsin irəli sürdüyü tələbi yerinə yetirmədikdə, səlahiyyətli şəxs ona verilmiş müdafiə hüququ imkanından istifadə edərək iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna faizsiz borc pul vermişdir. Qonşu müddət tamam olmasına baxmayaraq borcu qaytarmır, qanunsuz olaraq onu bir il saxlayır. Məhkəmə, borc məbləui qanunsuz saxlamaqla borc verən vətəndaşa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə qərar qəbul edir. Həmin qərara görə, qonşunun borcudur ki, bank uçot dərəcəsi əsas götürülməklə (bu dərəcə Milli Bank tərəfindən müəyyənləşdirilir) borc verənə faiz ödəsin (MM-in 449-cu maddəsi).

Dördüncü hüquqi zərurət ondan ibarətdir ki, hüquqi vəzifə daşıyan şəxs **səlahiyyətli şəxsə öz əmlakından istifadə etməyə mane olmamağa borcludur (istifadəyə mane olmamaq zərurəti).** Məsələn, üçüncü şəxslərin («hamının və hər kəsin») borcudur ki, onlar mülkiyyətçiyə (səlahiyyətli şəxsə) öz əmlakından istifadə etməyə mane olmasınlar. Kirayə hüquq münasibətində kirayə verən əmlakdan istifadə etməkdə kirayəçiyə maneçilik yaratmamalıdır.

Beləliklə, subyektiv mülki-hüquqi vəzifənin məzmunu — strukturu dörd elementdən ibarətdir:

- davranış zərurətindən;
- cavab vermək zərurətindən;
- mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmaq zərurətindən;
- əmlakdan istifadəyə mane olmamaq zərurətindən.

§ 4. Mülki hüquq münasibətlərinin növləri

1. Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi anlayışı və əhəmiyyəti

İnsan cəmiyyətinin özü elə bil ki, hüquq münasibətlərinin sonsuz zəncirlərindən ibarətdir. Bu münasibətlərin geniş bir sahəsini mülki hüquq münasibətləri təşkil edir.

Cəmiyyətdə yaranan mülki hüquq münasibətləri son dərəcə müxtəlif və rəngarəngdir. Onların əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Lakin mülki hüquq münasibətləri nə qədər müxtəlif olsa da, onları müvafiq qayda əsasında təsnifləşdirmək, yəni ayrı-ayrı növlərə bölmək olar. Bu cür təsnifin, hər şeydən əvvəl, **nəzəri əhəmiyyəti** vardır. Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi imkan verir ki, onun ayrı-ayrı növləri nəzəri cəhətdən təhlil olunsun. Bununla belə, həmin təsnif **praktiki əhəmiyyətə** malikdir. Belə ki, o, həm də praktik məqsəd güdür.

Hər şeydən əvvəl, mülki hüquq münasibətlərinin hüquqi məzmunu, yəni subyektlərin hüquq və vəzifələri bu münasibətlərin növlərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bax, mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi imkan verir ki, **həmin münasibətlərin hüquqi məzmunu aydınlaşdırılsın.**

İkincisi, mülki hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibi bu münasibətlərin növlərindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi həmin münasibətlərin **subyekt tərkibinin müəyyən edilməsinə imkan verir.** Məsələn, biz, bilirik ki, mütləq hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektlərdən yalnız biri məlum olur. Digər tərəf isə naməlumdur. Nisbi hüquq münasibətlərində isə bundan fərqli olaraq, hər iki tərəf məlumdur.

Üçüncüsü, mülki hüquq münasibətləri subyektlərinin (səlahiyyətli şəxslərin) **hüquqlarının kimlərdən müdafiə olunması bu münasibətlərin növləri ilə şərtlənir.** Məsələn, mütləq hüquq münasibətində səlahiyyətli şəxsin hüququ istənilən hər hansı şəxs tərəfindən pozulmaqdan, nisbi hüquq münasibətində isə konkret müəyyən şəxs tərəfindən pozulmaqdan müdafiə edilir. Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi həmin məsələni müəyyən etməyə imkan verir.

Dördüncüsü, mülki hüquq münasibəti subyektləri hüquq pozuntusu törətdiyi hallarda, onlara tətbiq ediləcək **məsuliyyət tədbirinin forması həmin münasibətin növündən asılı olaraq müəyyən edilir.** Belə ki, mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi hüquq pozuntusu törədən şəxsə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirinin formasını müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, əmlak hüquq münasibətlərində hüquq pozuntusuna yol verən subyektə zərərin əvəzinin ödənilməsi formasında məsuliyyət tədbiri tətbiq edilir. Şəxsi qeyri-maddi nemətlərlə bağlı yaranan hüquq münasibətlərində (şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərində) isə, şübhəsiz ki, bu cür formadan istifadə olunmur.

Beləliklə, mülki hüquq münasibətlərinin təsnifi imkan verir ki, mülki qanunvericilik praktikada bu münasi-

bətlərin konkret növünə dözgün tətbiq edilsin, istifadə olunacaq mülki hüquq norması səhv seçilməsin. Onun güddüyü praktiki məqsəd də məhz bundan ibarətdir.

Mülki hüquq münasibətləri müxtəlif əsas və meyarlara görə təsnif edilir. Mülki hüquq elmi və sivilistika doktrinası bu əsas və meyarlara görə onların bir sıra növlərini ayırır və fərqləndirir:

- əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri;
- mütləq və nisbi hüquq münasibətləri;
- əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri;
- müddətli və müddətsiz hüquq münasibətləri;
- sadə və mürəkkəb hüquq münasibətləri.

2. Əmlak və qeyri-əmlak mülki hüquq münasibətləri

Obyekt kimi meyar və əlamətə görə bütün mülki hüquq münasibətləri iki yerə ayrılır:

- əmlak hüquq münasibətləri;
- qeyri-əmlak hüquq münasibətləri.

Əmlak hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərin obyektı maddi nemətlərdən (əmlakdan) ibarətdir. Onlar **iqtisadi məzmunu malikdir**.

Əgər mülki hüquq normaları ilə əmlak münasibətləri tənzimlənersə, onda bunlara əmlak hüquq münasibətləri deyilir. Deməli, **əmlak hüquq münasibətləri əmlak münasibətlərinin hüquqi formasıdır**. Onlar əmlak münasibətlərinin hüquqi rəsmiləşdirmə forması və vasitəsidir.

Əmlak hüquq münasibətləri mülki hüquq münasibətlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Onlar digər hüquq münasibətlərinə nisbətən üstünlüyə malikdir. Bu hüquq münasibətlərinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir.

Əmlak hüquq münasibətlərinin iki əsas və başlıca qrupu fərqləndirilir:

- əşya hüquq münasibətləri;
- öhdəlik hüquq münasibətləri.

Əşya hüquq münasibətləri o münasibətlərdir ki, onlar əşyanın bu və ya digər şəxsə məxsus olmasını hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmə formasıdır. Məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətləri əşya hüquq münasibətinə aiddir. Bundan əlavə, məhdud əşya hüquq münasibətləri (girov, servitut və digər hüquq münasibətləri) də bu növ hüquq münasibətinə daxildir.

Öhdəlik hüquq münasibətləri dedikdə isə əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsinin, yəni əmtəə-pul mübadiləsi prosesinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmə forması başa düşülür. Bu cür hüquq münasibətləri, bir qayda olaraq, mülki-hüquqi müqavilələrdən əmələ gəlir. Məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, dəyişmə, daşıma, sığorta, bank əmanəti, podrat, borc, kredit və digər hüquq münasibətləri bunlara misaldır. Öhdəlik hüquq münasibətləri müqavilədənə (qeyri-müqavilə) yolla da yarana bilər. Məsələn, ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn hüquq münasibətlərini (delikt hüquq münasibətlərini), əsassız varlanmadan yaranan hüquq münasibətlərini (kondikasiya hüquq münasibətlərini), müsabiqə hüquq münasibətlərini və s. bu cür öhdəlik hüquq münasibətinə misal kimi göstərə bilərik.

Qeyri-əmlak hüquq münasibətləri o hüquq münasibətləridir ki, qeyri-maddi nemətlər bu münasibətlərin obyektı qismində çıxış edir. Əgər mülki hüquq normaları ilə qeyri-əmlak münasibətləri tənzimlənersə, belə halda qeyri-əmlak hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Qeyri-əmlak hüquq münasibətləri qeyri-əmlak münasibətlərinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmə formasıdır. Özü də onlar əmlak hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq, **iqtisadi məzmunu məhrumdur**. Qeyri-əmlak hüquq münasibətləri özləri iki cür olur:

- əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlı olan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri;
- əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlı olmayan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri.

Əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlı olan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri o hüquq münasibətləridir ki, onların obyektini əqli mülkiyyət obyektləri, yəni yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, əmtəə nişanları, firma adları, seleksiya nailiyyətləri, kəşflər və s.) təşkil edir. Məsələn, yazıçının əsər (şer, dram, faciə, komediya, hekayə və s.) yazması ilə müəlliflik hüquq münasibəti, mühəndisin ixtira (yeni təyinatlı saat, paltaryuyan maşın, tozsoran, soyuducu, kondisioner və s.) etməsi ilə patent (ixtira) hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bunların iqtisadi məzmunu yoxdur. Ona görə ki, həmin hüquq münasibətləri pulla qiymətləndirilmir. Lakin iqtisadi məzmunu malik olmamalarına baxmayaraq, həmin hüquq münasibətləri əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlıdır. Belə ki, əqli mülkiyyət obyektləri olan əsərlərdən, ixtiralardan və s. istifadə ilə əlaqədar yaranan münasibətlər əvəzli olub, əmlak xarakterlidir. Məsələn, əsərin maddi daşıyıcısı (maddi obyektı) olan kitablar oxuculara satılır və bununla alqı-satqı hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu isə əmlak hüquq münasibətidir. Başqa bir misalda mühəndis ixtiradan (məsələn, yeni təyinatlı soyuducudan) istifadə hüququnu sənaye müəssisəsinə satır. Belə halda onlar arasında alqı-satqı hüquq münasibəti yaranır. Bu isə əmlak hüquq münasibətidir. Deməli, əqli mülkiyyət obyektlərinin (əsərlərin, ixtiraların

və s.) yaranması ilə bağlı olaraq yaranan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri (müəlliflik, patent hüquq münasibətləri və s.) bu obyektlərdən istifadə olunması ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətləri ilə bağlıdır. Amma buna baxmayaraq, obyekt yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (əqli mülkiyyət obyektləri) olan hüquq münasibətləri qeyri-əmlak hüquq münasibətləri hesab edilir.

Əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlı olmayan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri odur ki, onların obyektı şəxsi qeyri-maddi nemətlərdən ibarətdir. Şəxsi qeyri-maddi nemətlər insanın özündən ayrılmaz olub, özgəninkiləşdirilmir, digər şəxslərə verilmir. Bu cür nemətlərə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, insanın şərəf və ləyaqətini, işgözar nüfuzunu həyatını, sağlamlığını və s. misal göstərə bilərik. Həmin nemətlər insana anadangəlmə və ya qanun əsasında məxsus olur. Göstərilən nemətlər qeyri-maddi, qeyri-əmlak təbiətinə malik olduqları üçün onlar barəsində əmələ gələn hüquq münasibətləri də qeyri-əmlak xarakterli olub, iqtisadi məzmunundan məhrumdur, pulla ifadə edilmir və qiymətləndirilmir.

Bəs, mülki hüquq münasibətlərinin əmlak və qeyri-əmlak hüquq münasibətləri adlı iki növə bölünməsinin nə kimi praktiki əhəmiyyəti vardır? Bu cür bölgünün **birinci praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, **əmlak hüquq münasibətlərindən yaranan hüquq və vəzifələr pozulduuu hallarda hüquq pozuntusu törədənə yalnız əmlak xarakterli sanksiyalar (məsuliyyət tədbirləri) tətbiq edilə bilər.** Bu cür pozuntu hallarında zərərin əvəzinin ödənilməsi formasında məsuliyyət tədbirindən (sanksiyadan) istifadə edilir və mülki-hüquqi məsuliyyət əmlak xarakterinə malik olur. Qeyri-əmlak hüquq münasibətlərindən irəli gələn hüquq və vəzifələr pozulduuu hallarda isə həm **mənəvi ziyanın ödənilməsi formasında əmlak sanksiyası, həm də digər spesifik tədbirlər tətbiq edilir.** Lakin mənəvi ziyanın ödənilməsi formasında əmlak sanksiyası pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi üçün kifayət etmir. Belə halda spesifik tədbirlər həlledici və mühüm rol oynayır. Məsələn, kütləvi informasiya vasitəsində fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən, həqiqətə uyğun olmayan məlumat (məsələn, şəxsin guya tənbel, müftəxor, əyyaş və dələduz olması barədə məlumat) dərij edilir. Vətəndaş bu məlumatların təkzib olunmasını məhkəmə qaydasında tələb edir. Məhkəmə qərarına əsasən, həqiqətə uyğun olmayan məlumat həmin kütləvi informasiya vasitəsində təkzib edilir. Təkzibetmə kimi spesifik müdafiə tədbirindən istifadə olunmaqla vətəndaşın qeyri-əmlak hüquq münasibətindən irəli gələn hüquqları müdafiə olunur və bərpa edilir. Əmlak hüquq münasibətlərindən irəli gələn hüquqların bu cür spesifik tədbir vasitəsilə müdafiə olunması qeyri-mümkündür. Başqa bir misalda nəşriyyat müəllifin (yazıçının) əsərini müəllifin icazəsi olmadan nəşr edərək yayır. Bununla o, yazıçının müəlliflik hüquq münasibətindən irəli gələn hüququnu pozur. Həmin əsərin nüsxələri kontrafakt nüsxələr hesab edilir. Kontrafakt (fransızca contrefaction — saxta; latınca contra əks, facare etmək) nüsxələr hesab etmək spesifik müdafiə tədbiridir.

Bu bölgünün **ikinci praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, əmlak hüquq münasibətlərindən irəli gələn tələblərə, bəzi tələblər istisna olmaqla (məsələn, əmanətlərin verilməsi haqqında əmanətçilərin banka tələbləri və s.) **iddia müddəti aid edilir.** Qeyri-əmlak hüquq münasibətlərindən irəli gələn qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsi (məsələn, yazıçının yaratdığı əsərinin müəllifi kimi tanınması hüququnun müdafiəsi və s.) haqqında tələblərə **iddia müddəti şamil edilmir** (MM-in 384-cü maddəsi).

3. Mütləq və nisbi hüquq münasibətləri

Subyektlərin dəqiq olaraq müəyyən edilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri kimi meyarə görə mülki hüquq münasibətlərinin iki növü fərqləndirilir:

- mütləq hüquq münasibətləri;
- nisbi hüquq münasibətləri.

Mütləq hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərdə subyekt (tərəf) rolunda çıxış edən səlahiyyətli şəxsə qarşı əhatə dairəsi qeyri-müəyyən olan, qeyri-məhdud saylı borclu şəxslər («hamı və hər kəs») durur. Həmin münasibətlərin yalnız bir subyektı — səlahiyyətli şəxs (subyektiv mülki hüququn daşıyıcısı) konkret və dəqiq olaraq məlum olur. Münasibətin ikinci subyektı olan borclu şəxsi (özərinə hüquqi vəzifə düşən şəxsi) isə konkret olaraq adbaad müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Ona görə ki, borclu şəxs rolunda əhatə dairəsi naməlum olan, qeyri-məhdud saylı şəxslər çıxış edir. Başqa sözlə desək, mütləq hüquq münasibətlərində borclu şəxs qismində səlahiyyətli şəxsi əhatə edən bütün digər şəxslər — «hər kəs və hamı» iştirak edirlər. Əhatə edən bütün şəxslər («hər kəs və hamı») **səlahiyyətli şəxsin hüquq və mənafeyini pozmamaq kimi vəzifə daşıyırlar.** Bu cür vəzifəyə passiv tipli vəzifə deyilir. Səlahiyyətli şəxs isə özü subyektiv mülki hüquqları həyata keçirir.

Mütləq hüquq münasibətlərinin üç əsas növü fərqləndirilir. Birincisi, **mülkiyyət hüquq münasibətləri** onların əsas hissəsini təşkil edir. Burada səlahiyyətli şəxsə (mülkiyyətçiyə) qarşı onu əhatə edən bütün şəxslər («hamı və hər kəs») durur. Bu şəxslərin əhatə dairəsi və sayı məlum deyil. Onların özərinə belə bir vəzifə düşür: mülkiyyətçiyə məxsus əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun özərində sərəncam vermək hüququnun həyata keçirilməsində ona mane olan hər hansı hərəkət etməmək (passiv tipli vəzifə). Mülkiyyətçi (səlahiyyətli şəxs)

isə bu cür hərəkətlər etməkdən çəkinməyi borclu şəxsdən - «hamıdan və hər kəsdən» tələb etmək hüququna malikdir.

İkincisi, mütləq hüquq münasibətlərinin digər hissəsini **əqli mülkiyyət hüquq münasibətləri** təşkil edir. Bu cür hüquq münasibətləri əqli mülkiyyət obyektlərinin (əsərlərin, ixtiraların, faydalı modellərin, sənaye nümunələrinin, kəşflərin, firma adlarının, əmtəə nişanlarının, seleksiya nailiyyətlərinin və s.) yaranması ilə əmələ gəlir. Əqli mülkiyyət hüquq münasibətləri yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələri (əqli mülkiyyət obyektləri) ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmə formasıdır. Onların dairəsi kifayət qədər genişdir: müəlliflik hüquq münasibətləri; patent (ixtira, sənaye nümunəsi, faydalı model və s.) hüquq münasibətləri; kəşf hüquq münasibətləri; əmtəə nişanı ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri; firma adları ilə bağlı hüquq münasibətləri və s.

Əsərin yaradılması ilə müəlliflik hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu münasibətdə səlahiyyətli şəxs rolunda müəllif, borclu şəxs rolunda isə müəllifi əhatə edən bütün digər şəxslər («hamı və hər kəs») çıxış edirlər. Müəllif yaratdığı əsərə münasibətdə subyektiv müəlliflik hüquqlarına malikdir. Borclu şəxs («hamı və hər kəs»), yəni müəllifi əhatə edən qeyri-müəyyən saylı şəxslər belə bir vəzifə daşıyır: əsərə münasibətdə subyektiv müəlliflik hüquqlarını həyata keçirməkdə müəllifə mane olmamaq, buna əngəl olan hər hansı hərəkətə yol verməmək (passiv tipli vəzifə). Müəllif həmin şəxslərdən bu cür hərəkətlərdən çəkinməyi tələb etmək hüququna malikdir.

Əqli mülkiyyətin digər obyektı olan əmtəə nişanının qeydiyyatı alınması ilə mülki hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu hüquq münasibəti əmtəə nişanını qeydiyyatı almayan müəssisə ilə həmin müəssisəni əhatə edən bütün digər şəxslər («hamı və hər kəs») arasında yaranır. Özü də əmtəə nişanı barədə. Göstərilən hüquq münasibətində borclu şəxs («hamı və hər kəs») belə bir vəzifə daşıyır: əmtəə nişanı barəsində müəssisənin malik olduğu hüquqları həyata keçirməkdə ona mane olmamaq.

Özüncüsü, **mütləq hüquq münasibətlərinin başqa bir hissəsini əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlı olmayan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri** təşkil edir. Bu hüquq münasibətlərinin obyektı, qeyd etdiyimiz kimi, şəxsi qeyri-maddi nemətlərdən (şərəf və ləyaqət, işgözar nüfuz, şəxsi həyatın sirri, şəxsi toxunulmazlıq, həyat və saüamlıq və digər nemətlərdən) ibarətdir. Həmin nemətlərin sahibi səlahiyyətli şəxsdir. Bu nemətlərə malik olduğu andan səlahiyyətli şəxsə onu əhatə edən bütün digər şəxslər («hamı və hər kəs») arasında mülki hüquq münasibəti əmələ gəlir. Səlahiyyətli şəxsə qarşı duran borclu şəxslərin özərinə belə bir vəzifə düşür: səlahiyyətli şəxsin şəxsi qeyri-maddi nemətlərə olan subyektiv hüququnu pozmamaq, bu hüququn həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkətdən çəkinmək (passiv tipli vəzifə). Dediklərimizdən belə çıxır ki, mütləq hüquq münasibətlərində borclu şəxs aktiv yox, passiv vəzifə daşıyır.

Nisbi hüquq münasibətləri odur ki, burada müəyyən konkret səlahiyyətli şəxsə (şəxslərə) konkret müəyyən borclu şəxs (şəxslər) durur. Bu cür hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibi — həm səlahiyyətli şəxs, həm də borclu şəxs adbaad, konkret və dəqiq olaraq məlumdur. Özü də borclu şəxs mütləq hüquq münasibətlərində olduğu kimi passiv yox, **aktiv vəzifə daşıyır**. Onun özərinə səlahiyyətli şəxsin xeyrinə müsbət hərəkətlər etmək — ya istifadəyə və mülkiyyətə əmlak vermək, ya iş görmək, ya xidmət göstərmək, ya da ki pul ödəmək vəzifəsi düşür.

Nisbi hüquq münasibətlərinin əhatə dairəsi son dərəcə geniş və müxtəlifdir. Onlara öhdəlik hüquq münasibətlərini misal çəkmək olar. Söhbət həm müqavilədən (alqı-satqı, podrat, icarə, kirayə, daşıma, bank əmanəti, kredit və digər müqavilələrdən), həm də qeyri-müqavilədən (zərər vurmaqdan, əsassız varlanmadan, müsabiqə keçirməkdən, xüsusi mükafatlandırma vədindən və s.) əmələ gələn öhdəliklərdən (öhdəlik hüquq münasibətlərindən) gedir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibəti alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gəlmişdir. Burada hər iki tərəf (subyekt tərkibi) dəqiq və konkret olaraq adbaad məlumdur: satıcı və alıcı. Podrat hüquq münasibətində də hər iki tərəfi adbaad çağırmaq olar: podratçı və sifarişçi. Daşıma hüquq münasibətində də belədir: daşıyıcı və yük göndərən.

Bəs, mülki hüquq münasibətlərinin mütləq və nisbi hüquq münasibətləri adlı iki növə bölünməsinin nə kimi praktiki əhəmiyyəti və mənası vardır? Bu cür bölgünün praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, mütləq mülki hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsin hüquqları istənilən şəxs («hamı və hər kəs») tərəfindən pozula bilər. Ona görə də bu münasibətlərdə **səlahiyyətli şəxsin hüquqları istənilən şəxsdən müdafiə edilir**. Səlahiyyətli şəxsin hüquqları pozulduğu hallarda hüquq pozuntusu törədən istənilən şəxsə mülki-hüquqi sanksiyalar tətbiq olunur.

Nisbi mülki hüquq münasibətlərində isə səlahiyyətli şəxsin hüquqları həmin hüquq münasibətlərində iştirak edən konkret, dəqiq və müəyyən subyekt (borclu şəxs) tərəfindən pozula bilər. Ona görə də bu cür hüquq münasibətlərində **səlahiyyətli şəxsin hüquqları konkret və dəqiq olaraq müəyyən edilmiş şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusundan müdafiə edilir**. Səlahiyyətli şəxsin hüquqları pozulduğu hallarda yalnız konkret şəxslər mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edirlər və onlara sanksiyalar (müdafiə və məsuliyyət tədbirləri) tətbiq olunur.

4. Əşya və öhdəlik mülki hüquq münasibətləri

Səlahiyyətli şəxsin — subyektiv mülki hüquq daşıyıcısının mənafe və maraqlarını təmin etmək üsulu kimi əlamətə və meyarə görə mülki hüquq münasibətləri iki növə bölünür:

- əşya hüquq münasibətləri;
- öhdəlik hüquq münasibətləri.

Əşya hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsin mənafeyi əşya ilə bilavasitə qarşılıqlı təsir və əlaqədə olmaq yolu ilə həmin əşyanın fayda verməsi hesabına təmin edilir. Bu hüquq münasibətlərində **səlahiyyətli şəxsin ehtiyacı onun öz şəxsi-xüsusi (fərdi) hərəkətləri vasitəsilə ödənilir**. Burada səlahiyyətli şəxs borclu şəxsin hərəkəti olmadan öz subyektiv hüquqlarını həyata keçirir. Borclu şəxsin (səlahiyyətli şəxsi əhatə edən bütün şəxslərin) özərinə isə bu hüquqların həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkətdən çəkinmək kimi passiv tipli vəzifə qoyulmuşdur. Bu passiv vəzifəyə əməl etmək səlahiyyətli şəxsin mənafeyinin təmin olunmasına dəlalət edir.

Əşya hüquq münasibətləri səlahiyyətli şəxsin əşyaya olan münasibətinin, onun əşya üzərində sahibliyinin və yiyəliyinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmə formasıdır. Bu münasibətlər əşya üzərində səlahiyyətli şəxsin hüququ ilə bağlıdır. Məsələn, yaşayış evi əşyadır. Onun fayda vermək xüsusiyyəti vardır. Belə ki, yaşayış evinin əsas təyinatı insanın yaşamasını təmin etməkdir. Yaşayış evinin mülkiyyətçisi (səlahiyyətli şəxs) öz ehtiyac və tələbatını ödəmək üçün yaşayış evindən istifadə edir, orada yaşayır. Beləliklə, mülkiyyətçinin yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququ ilə bağlı olaraq əşya hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu hüquq münasibəti mülkiyyətçinin öz hərəkətləri ilə həyata keçirilir. Amma bir şərtlə ki, mülkiyyətçini əhatə edən şəxslər ona mane olmasınlar. Həmin şəxslər öz passiv vəzifəsini icra etsələr, mülkiyyətçinin mənafeyi təmin olunacaqdır.

Əşya hüquq münasibətlərində səlahiyyət şəxs (subyektiv hüququn daşıyıcısı), əgər əşya qanunsuz olaraq başqa şəxsin sahibliyinə keçərsə, onun əşya hüququ ləğv edilmir, əksinə saxlanılır, müvcud olmaqda davam edir. Məsələn, əşya öz mülkiyyətçisinin iradəsindən asılı olmayaraq oğurlanır. Mülkiyyətçinin bu cür halda əşya hüququ saxlanılır.

Əşya hüquq münasibətləri müxtəlifdir. Bu münasibətlər özü iki yerə ayrılır:

- mülkiyyət hüquq münasibətləri;
- məhdud əşya hüquq münasibətləri.

Mülkiyyət hüquq münasibətləri dedikdə, konkret mülkiyyətçinin özünə məxsus əmlak (istehsal vasitələrinə və istehlak predmetlərinə) sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüququnu rəsmiləşdirən hüquqi forma başa düşülür. Bu münasibətlər əşya hüquq münasibətlərinin başlıca və əsas növüdür. Onun məzmunu məhdud əşya hüquq münasibətlərinin məzmunundan son dərəcə və olduqca genişdir.

Məhdud əşya hüquq münasibətləri odur ki, bu cür hüquq münasibətləri mülkiyyətçi olmayan şəxsin başqa şəxsin (mülkiyyətçinin) əmlakından öz mənafeyi üçün istifadə etməsi öyrə münasibətləri hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmə formasıdır. Bu hüquq münasibətlərinə aiddir:

- girov hüquq münasibətləri;
- ipoteka hüquq münasibətləri;
- servitut hüquq münasibətləri;
- superfitsi (tikiliyə vərəsəlik) hüquq münasibətləri;
- uzufukt hüquq münasibətləri.

Girov hüquq münasibətləri ikili təbiətə malikdir. Onlar həm məhdud əşya hüquq münasibətləri, həm də öhdəlik hüquq münasibətləri (öhdəlik) kimi çıxış edir. **Girov (əşya) hüquq münasibətləri** odur ki, bu münasibətlər girov qoyanın daşınar əşyası barəsində girov saxlayanın məhdud əşya hüququnu rəsmiləşdirir. **Girov (öhdəlik) hüquq münasibətləri** borclunun girov saxlayan qarşısında pul və ya başqa öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi öyrə münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdirmə formasıdır.

İpoteka hüquq münasibətləri girov hüquq münasibətlərinə son dərəcə yaxındır. Bu münasibətlər də ikili təbiətə malikdir. Onlar həm də bir sıra fərqli cəhətlərə malikdir. Girov hüquq münasibətlərinin obyektini yalnız daşınar əşyalardan ibarətdir. İpoteka hüquq münasibətlərinin obyektini isə daşınmaz əşyalar, habelə rəsmi reyestrə qeydə alınmalı olan daşınar əşyalar (məsələn, mülki hava gəmisi və s.) təşkil edir.

Servitut hüquq münasibətləri servitut münasibətlərinin hüquqi rəsmiləşdirmə formasıdır. Servitut münasibətinə misal olaraq qonşuya məxsus torpaq sahəsindən o biri qonşunun icazə əsasında piyada və avtomobillə keçməsi öyrə münasibəti göstərmək olar. Torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi servitut verən, həmin sahədən keçid üçün istifadə edən qonşu isə servitut alan şəxsdir. Onlar arasında münasibətlər servitut verilməsinə dair müqavilə ilə rəsmiləşdirilir.

Superfitsi hüquq münasibətləri torpaq sahəsində mülkiyyətçinin razılıq əsasında tikili ucaldan şəxsin həmin tikilidən istifadə etməsi öyrə münasibətləri hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir. Məsələn, böyük torpaq sahəsinə

malik olan kənd sakini şəhərdən gəlmiş vətəndaşa həmin torpaq sahəsində yaşayış evi (tikili) tikməyə icazə verir. Vətəndaş həmin evdən istifadə etmək, evi özgəninkiləşdirmək (satmaq, dəyişdirmək, bağışlamaq və s.) və onu vərəsəlik övrə vermək hüququna malikdir. Amma vətəndaş həmin evə mülkiyyət hüququ əldə etmir. Superfitsi müddəti (həmin müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir, amma 99 ildən çox ola bilməz) bitdikdə, yaşayış evi torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinə keçir. Bax, bu münasibətlər superfitsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Superfitsi hüquq münasibətləri **tikiliyə vərəsəlik hüquq münasibətləri** də adlanır (MM-in 250-ci maddəsi).

Uzufukt hüquq münasibətləri mülkiyyətçinin razılığı ilə başqa şəxsin (uzufuktuarın) onun əşyasından istifadə etməsi və fayda götürməsi övrə münasibətlərin hüquqi formasıdır. Məsələn, kəndli (fermer) təsərrüfatı başçısı torpaq sahəsinə sahibkara uzufukta verir. Sahibkar həmin sahədən istifadə edərək, oradan tikinti materialları — qum, daş, gil, çınqıl və s. çıxarır. Mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən bu cür münasibətlər uzufukt hüquq münasibəti kimi hüquqi forma alır.

Öhdəlik hüquq münasibətləri o münasibətlərdir ki, burada səlahiyyətli şəxsin mənafeyi borclu şəxsin müəyyən hərəkətlər etməsi hesabına təmin edilir. Borclu şəxsin hərəkətlər etməsi əmlak verilməsində, pul ödənilməsində, iş görülməsində, xidmətlər göstərilməsində ifadə olunur. Bu cür hüquq münasibətlərinə müqavilədən əmələ gələn hüquq münasibətlərini misal göstərmək olar. Məsələn, götürək alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik hüquq münasibətini. Burada alıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan pul məbləğini ödəməklə satıcının (səlahiyyətli şəxsin) mənafeyini təmin edir. Podrat müqaviləsindən əmələ gələn hüquq münasibətində podratçı (borclu şəxs) tikdiyi yaşayış evini sifarişçiyə (səlahiyyətli şəxsə) verməklə onun ehtiyacını ödəyir. Deməli, öhdəlik hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsin maraqları borclu şəxsin fəal, müsbət hərəkətləri ilə təmin edilir.

Bəs mülki hüquq münasibətlərinin əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri adlı iki yerə ayrılmasının nə kimi praktiki əhəmiyyəti vardır? Bu bölgünün praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, **əşya hüquq münasibətləri əşya-hüquqi iddiaların vasitəsi və köməyi ilə müdafiə edilir**. Söhbət vindikasiya, neqator və s. kimi iddialardan gedir. Həmin iddialar bilavasitə əşyaya yönəlir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun əşyasını oğurlayır. Beləliklə, həmin əşya vətəndaşın qanunsuz sahibliyində olur. Əşyanın mülkiyyətçisi olan qonşu vindikasiya iddiası verərək, onu vətəndaşın qanunsuz sahibliyindən geri tələb edir.

Öhdəlik hüquq münasibətlərində isə **səlahiyyətli şəxsin hüquqları öhdəlik-hüquqi iddiaların vasitəsilə müdafiə olunur**. Söhbət, hər şeydən əvvəl, zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddiadan gedir. Məsələn, şəhər sakini öz mənzilini tələbəyə kirayəyə verir və bununla kirayə hüquq münasibəti yaranır. Kirayəçi tələbənin təqsiri özündən mənzilin bir hissəsi yanır. Kirayəyə verən ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə kirayəçi tələbəyə qarşı iddia verir. Tələbə həm bərpa üçün təmirə çəkilən xərcləri ödəyir (buna real zərər deyilir), həm də mənzilin təmiri müddəti üçün kirayə haqqını verir (buna əldən çıxmış fayda deyilir).

Bəzən də elə olur ki, əşya hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsin hüququnu əşya-hüquqi iddianın köməyi ilə müdafiə etmək mümkün olmur. Məsələn, yuxarıdakı misalda öz qonşusunun əşyasını oğurlayan vətəndaşda həmin əşya müəyyən edilmir (məsələn, o, əşyanı naməlum şəxsə satır və s.). Belə halda qonşu (səlahiyyətli şəxs) öz pozulmuş hüququnu zərərin əvəzinin ödənilməsi kimi öhdəlik-hüquqi iddianın vasitəsi ilə müdafiə edir.

Əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri konsepsiyası XIX əsrin axırlarında-XX əsrin əvvəllərində alman sivilistika doktrinasında əsaslandırılmışdır. Bu konsepsiyayı bir çox fransız və inqilabaqədərki rus hüquqşünasları da dəstəkləmişlər. Həmin konsepsiyaya görə, əşya hüquq münasibətləri insanın əşyaya olan münasibəti olub, onun əşya üzərində sahibliyini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir. Bu münasibətlərdə yalnız tək səlahiyyətli şəxs (əşya hüququnun daşıyıcısı) məlumdur. Öhdəlik hüquq münasibətləri ilə, heç olmasa, iki subyekt arasında yaranan münasibətlərdir.

Əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri konsepsiyasına qarşı öhdəlik hüquq münasibətləri konsepsiyası qoyuldu. Bu konsepsiyaya görə, hüquq münasibətləri yalnız insanlar arasında yaranan münasibətlərdir. Hüquq ancaq bu və ya digər şəxs arasında mövcud ola bilər. Bütün hüquq münasibətləri öhdəlik hüquq münasibətləri ilə əhatə olunur.

Öz mənbəyini Roma hüququndan götürən əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri konsepsiyasını kontinental ölkələrin qanunvericiliyi nəzərə almışdır. Pandekt modeli üzərində qurulan mülki məcəllələrdə (məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsində, RF-in Mülki Məcəlləsində və s.) bu konsepsiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnstitusiya sisteminə əsaslanan mülki məcəllələrdə isə (məsələn, Fransa Mülki Məcəlləsində və s.) həmin konsepsiyaya bir o qədər də xüsusi diqqət yetirilmir. Burada o, özünü aydın şəkildə büruzə vermir.

Əşya və öhdəlik hüquq münasibətləri konsepsiyasını Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i nəzərə almışdır. Bu məcəllədə əşya və öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən çoxsaylı mülki hüquq normaları ifadə olunmuşdur.

5. Müddətli və müddətsiz mülki hüquq münasibətləri

Müddət kimi meyarə və əlamətə görə mülki hüquq münasibətləri iki cür olur:

- müddətli mülki hüquq münasibətləri;
- müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətli) mülki hüquq münasibətləri.

Müddətli mülki hüquq münasibətləri odur ki, onlar müəyyən müddətə qüvvədə olur. Bu hüquq münasibətlərinin qüvvədə olması müəyyən vaxtla məhdudlaşır. Həmin müddət ötüb keçdikdən sonra tərəflərin hüquq və vəzifələri ləğv edilir. Məsələn, müəlliflik hüquq münasibətləri əsərin yaradılması ilə yaranır, müəllifin bütün həyatı boyu, qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə olur. Superfitsi hüquq münasibətlərinin (tikiliyə vərəsəlik hüquq münasibətlərinin) qüvvədə olma müddəti doxsan doqquz ildən çox ola bilməz (MM-in 250-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Patent hüquq münasibətləri ixtira üçün 20 il, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün isə 10 il müddətində qüvvədə olur.

Müddətsiz mülki hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərin qüvvədə olması vaxt və zaman kateqoriyası ilə məhdudlaşdırılmır. Bu cür hüquq münasibətləri müddətsiz, yəni qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə olurlar. Buna görə də onlar **qeyri-müəyyən müddətli mülki hüquq münasibətləri** də adlanır. Müddətsiz mülki hüquq münasibətlərinə misal olaraq mülkiyyət hüquq münasibətlərini göstərmək olar. Mülkiyyət son və axırınjı müddət kimi ideyanı qəbul etmir: müvəqqəti mülkiyyətin müvcudluğu qeyri-mümkündür. Bundan başqa, obyekt qeyri-maddi nemətlərdən (şərəfdən, ləyaqətdən, işgözar nüfuzdan, şəxsi toxunulmazlıqdan və s.) ibarət olan mülki hüquq münasibətləri (yəni əmlak hüquq münasibətləri ilə bağlı olmayan qeyri-əmlak hüquq münasibətləri) də bu növ hüquq münasibətlərinə daxildir. Ona görə ki, qeyri-maddi nemətlərin müvcud olması müddətlə məhdudlaşdırılmır.

6. Sadə və mürəkkəb mülki hüquq münasibətləri

Mülki hüquq münasibətləri **struktur (quruluş) kimi əlamətə** görə iki növə bölünür:

- sadə mülki hüquq münasibətləri;
- mürəkkəb mülki hüquq münasibətləri.

Sadə mülki hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərdə səlahiyyətli şəxs yalnız bir subyektiv mülki hüquqa malik olur, borclu şəxs isə yalnız bir hüquqi vəzifə daşıyır. Özü də səlahiyyətli şəxsin malik olduğu subyektiv hüquq, borclu şəxsin daşdığı mülki-hüquqi vəzifəyə uyğun gəlir. Məsələn, vətəndaş özünün hüquqazidd təqsirli hərəkəti ilə qonşunun əmlakına zərər vurur. Onlar arasında ziyan vurmaq nəticəsində yaranan öhdəlik hüquq münasibəti (öhdəlik) əmələ gəlir. Bu hüquq münasibəti delikt hüquq münasibəti də adlanır. Həmin hüquq münasibətində zərərvuran vətəndaş borclu şəxs hesab edilir. Ona görə ki, onun özərinə vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi düşür. Özü də yalnız bir vəzifə. Ziyan çəkən qonşu isə səlahiyyətli şəxsdir (kreditordur). Ona görə ki, onun zərərvuran vətəndaşdan ziyanın əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Özü də yalnız bir hüquqa malikdir. Bank əmanəti hüquq münasibəti də sadə mülki hüquq münasibətinə misal ola bilər. Burada əmanətçinin əmanətin və ona hesablanmış faizlərin verilməsini bankdan tələb etmək kimi bir hüququ vardır. Bank isə əmanətin və ona hesablanmış faizlərin ödənilməsi kimi yalnız bir vəzifə daşıyır. Deməli, **sadə mülki hüquq münasibətləri öz strukturuna görə, bir subyektiv hüquqdan və bir subyektiv hüquqi vəzifədən ibarətdir.**

Mürəkkəb mülki hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən hər biri eyni vaxtda subyektiv hüquqa malik olur və hüquqi vəzifə daşıyır. Söhbət səlahiyyətli şəxsin eyni vaxtda subyektiv hüquqa malik olmasından və hüquqi vəzifə daşımından, habelə borclu şəxsin eyni zamanda vəzifə daşımından və hüquqa malik olmasından gedir. Başqa sözlə desək, **mürəkkəb mülki hüquq münasibətlərində hər iki tərəf eyni zamanda həm hüquqlara malikdirlər, həm də hüquqi vəzifələr daşıyırlar.** Özü də bu münasibətlərdə səlahiyyətli şəxs eyni vaxtda həm də borclu şəxsdir, borclu şəxs isə eyni vaxtda həm də səlahiyyətli şəxsdir. Məsələn, elə götürək podrat hüquq münasibətini. Podratçı həm hüquqa (gördüyü işin haqqının ödənilməsinə tələb etmək hüququna) malikdir, həm də vəzifə (tapşırılan işi icra etmək vəzifəsini) daşıyır. Sifarişçi həm vəzifə (görülən işin haqqını ödəmək vəzifəsini), həm də hüquqa (işin nəticəsinin verilməsini tələb etmək hüququna) malikdir.

Mürəkkəb mülki hüquq münasibətləri olduqca müxtəlif olub, son dərəcə geniş əhatə dairəsinə malikdir. Onların xüsusi çəkisi sadə mülki hüquq münasibətlərinə nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə zoxdur. Alqı-satqı, daşıma, sığorta, bank hesabı, borc, kredit, icarə, kirayə, lizinq və digər mülki hüquq münasibətləri struktur (quruluş) etibarilə mürəkkəbdir.

7. Tənzimləyici və qoruyucu mülki hüquq münasibətləri

Həyata keçirdiyi funksiya və malik olduğu təyinatə görə, mülki hüquq münasibətlərinin iki növü fərqləndirilir:

- tənzimləyici mülki hüquq münasibətləri;

- qoruyucu mülki hüquq münasibətləri.

Mülki hüquq münasibətlərinin bu iki növü mülki hüququn tənzimləyici və qoruyucu funksiyalarına (vəzifələrinə) uyundur. Belə ki, mülki hüququn tənzimləyici funksiyası tənzimləyici mülki hüquq münasibətləri vasitəsilə, qoruyucu funksiyası ilə qoruyucu mülki hüquq münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Tənzimləyici mülki hüquq münasibətləri odur ki, bu hüquq münasibətləri normal iqtisadi (əmlak) dövriyyəni hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir. Normal əmlak dövriyyəsi elə münasibətlərdir ki, bu münasibətlər subyektlərin razılaşmasına, iradə sərbəstliyinə, hüquq bərabərliyinə və əmlak müstəqilliyinə əsaslanır. Bu növ mülki hüquq münasibətləri bazar-mal dövriyyəsinin, əmtəə-pul mübadiləsinin hüquqi rəsmiləşdirmə formasıdır. Onların əsas məqsədi iqtisadi (əmlak) dövriyyə münasibətlərini tənzimləməkdən və nizama salmaqdan ibarətdir.

Tənzimləyici mülki hüquq münasibətlərinin əsasını müqavilə öhdəlikləri (müqavilə öhdəlik hüquq münasibətləri) təşkil edir. Müqavilə öhdəlikləri normal iqtisadi proseslərin hüquqi ifadəsidir. Söhbət alqı-satqı, dəyişmə, icarə, sığorta, kredit, daşıma və digər öhdəliklərdən, yəni mülki öhdəlik hüquq münasibətlərindən gedir.

Qoruyucu mülki hüquq münasibətləri anomal (qeyri-normal) əmlak münasibətlərinin hüquqi rəsmiləşdirmə formasıdır. Onların əsas məqsədi əmlak (mülki) dövriyyə iştirakçılarının əmlak mənafeyini müdafiə etməkdən ibarətdir. Bu növ mülki hüquq münasibətlərinə delikt öhdəliklərini (ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlikləri), habelə əsassız varlanma öhdəliyini misal göstərmək olar.

8. Birtərəfli və ikitərəfli (qarşılıqlı) hüquq münasibətləri

Mülki hüquq münasibətlərində iştirak edən subyektlər arasında **hüquq və vəzifələrin bölgüsü əlamətinə** görə həmin münasibətlərin iki növü fərqləndirilir:

- birtərəfli mülki hüquq münasibətləri;
- ikitərəfli mülki hüquq münasibətləri.

Birtərəfli mülki hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən biri (səlahiyyətli şəxs) yalnız subyektiv hüquqa malik olur, digəri isə (borclu şəxs) yalnız vəzifə daşıyır. Bu növ mülki hüquq münasibətlərinə bank əmanəti hüquq münasibətlərini və delikt öhdəliklərini (ziyan vurmaq nəticəsində yaranan mülki hüquq münasibətlərini) misal göstərmək olar.

İkitərəfli mülki hüquq münasibətləri odur ki, bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən hər biri eyni zamanda həm hüquqlara malikdir, həm də vəzifələr daşıyır. Bu cür münasibətlərdə səlahiyyətli şəxs eyni vaxtda həm borclu şəxs, borclu şəxs isə eyni zamanda həm də səlahiyyətli şəxs rolunda çıxış edir. Mürəkkəb quruluşlu bütün mülki hüquq münasibətləri (məsələn, alqı-satqı, podrat, daşıma, sığorta, icarə, kirayə və digər hüquq münasibətləri) ikitərəfli hüquq münasibətləri hesab edilir. Tərəflərin hüquq və vəzifələri qarşılıqlı surətdə bir-birinə uyğun gəldiyinə görə, onlar **qarşılıqlı mülki hüquq münasibətləri** də adlanır.

§ 5. Mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının zəmini

1. Mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının zəmini anlayışı

Mülki hüquq münasibətləri öz-özünə, avtomatik yaranmır. Satıcı və alıcı arasında alqı-satqı, daşıyıcı və yük-göndərən arasında daşıma, kirayə verən və kirayəçi arasında kirayə, borc verən və borc alan arasında borc, podratçı və sifarişçi arasında podrat, zərərverənə zərərçəkən arasında delikt, sığortaçı ilə sığorta olunan arasında sığorta, müştəri ilə bank arasında bank hesabı, əmanətçi ilə kredit təşkilatı arasında bank əmanəti və digər hüquq münasibətləri özbaşına əmələ gəlmir. Bu münasibətlərin meydana gəlməsi üçün müəyyən zəmin lazımdır.

Mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının zəmini dedikdə, bu münasibətlərin əmələ gəlməsinə dəlalət edən qabaqcadan lazım olan ilkin şərtlər başa düşülür. Hüquq elmində bu şərtlər iki yerə bölünür:

- ümumi ilkin şərtlər;
- xüsusi ilkin şərtlər.

Ümumi ilkin şərtlər odur ki, onlar istənilən növ ictimai münasibətin (istehsal, iqtisadi, əxlaqi, siyasi, dini və digər münasibətlərin) yaranması üçün gərəkdir. Bu şərtlər özü iki cür olur. **Birincisi**, heç olmazsa, **ən azı iki subyektin olması**. Axı, yalnız bir subyekt öz-özü ilə necə münasibətə girə bilər? Bunu adam təsəvvürünə belə gətirə bilmir. Aydın bir həqiqətdir ki, subyekt öz-özü ilə hər hansı münasibətə daxil ola bilməz. Münasibətin yaranması üçün digər subyektin olması vacibdir. Hər bir ictimai münasibət, o cümlədən mülki hüquq münasibəti insanların qarşılıqlı münasibəti olub, heç olmazsa, ən azı iki subyekt arasında mövcud olur.

İkincisi, subyektlərin mənafe, məqsəd və ehtiyacları onları münasibətə girməyə məcbur edir. Məhz bu amillərin təsiri altında subyektlər müxtəlif münasibətlərə, o cümlədən hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Bu yerdə dahi Marksdan sitat (tutalqa) gətirmək yerinə düşərdi. O, yazırdı ki, mənafe vətəndaş cəmiyyəti özlərini bir-birilə bağlayır. Şəxs özünün hər hansı bir ehtiyacını nəzərə almadan heç nə edə bilməz. Daha sonra Marks göstərdi ki, tarixi inkişaf necə olursa-olsun, onun bütün mərhələlərində hər bir insan şəxsi məqsəd güdür. Bu məqsədə nail olmaq üçün insanlar müəyyən hərəkət edərək müxtəlif münasibətlərə girirlər. Bunun nəticəsində on-

ların mənafeyi təmin olunur.

İnsanları müxtəlif münasibətlərə girməyə məcbur edən ehtiyaclar məzmunca müxtəlifdir. Onlar əsasən iki cür olur: maddi ehtiyaclar; qeyri-maddi (mənəvi) ehtiyaclar. **Maddi ehtiyaclar** iqtisadi məzmunla malik olan ehtiyaclardır. Məsələn, alıcını alqı-satqı, sifarişçini podrat, yük göndərənə daşıma, kirayəçini kirayə və s. hüquq münasibətlərinə girməyə vadar edən maddi ehtiyaclardır. **Qeyri-maddi (mənəvi) ehtiyaclar** isə iqtisadi məzmunundan məhrumdur. Məsələn, əsərin yaradılması ilə müəlliflik hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu münasibətin yaranması isə maddi ehtiyacla yox, mənəvi (qeyri-maddi) ehtiyacla şərtlənir. Bax, göstərilən ehtiyacları təmin etmək niyyəti insanları müvafiq hüquq münasibətlərinə daxil olmalarına vadar edir. Özü də insanlar, insan birlikləri (qrupları) və kollektivləri arasında yaranan münasibətlər cəmiyyətdə meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Buna görə də həmin münasibətlər, təbiətdəki münasibətlərdən (əlaqələrdən) fərqli olaraq, **ictimai və ya sosial münasibətlər** adlanır.

Amma təkcə ümumi ilkin şərtlər real hüquq münasibətlərinin yaranması üçün kifayət etmir. Bunun üçün həm də xüsusi şərtlərin olması gərəkdir. **Xüsusi ilkin şərtlər** odur ki, onlar bütün ictimai münasibətlərin yox, yalnız hüquq münasibətlərinin, o cümlədən mülki hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəmin rolunu oynayır. Bu şərtlər siyasi, əxlaqi, dini, istehsal, iqtisadi və s. münasibətlərin əmələ gəlməsi üçün əhəmiyyətə malik deyil. Onların yalnız hüquq münasibətlərinin meydana gəlməsi üçün rolu vardır. Buna görə də xüsusi ilkin şərtlərə **hüquqi ilkin şərtlər** də deyilir. Bax, xüsusi ilkin şərtlər ümumi ilkin şərtlərlə məcmu halında birləşərək hüquq münasibətlərinin, o cümlədən mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Xüsusi ilkin şərtlərə aiddir:

- mülki hüquq norması;
- mülki hüquq subyektliyi;
- mülki-hüquqi faktlar.

Mülki hüquq münasibətləri yalnız **mülki hüquq normaları əsasında** yaranır və fəaliyyət göstərir. Axı, real-faktiki konkret ictimai münasibətlər (məsələn, alqı-satqı, daşıma, kredit, icarə və digər ictimai münasibətlər) ancaq mülki hüquq normaları ilə tənzimləndikdə mülki hüquq münasibətləri formasını alır. Mülki hüquq norması olmadan hər hansı bir mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz. **Əgər mülki hüquq norması yoxdursa** (əlbəttə, hüququn analogiyası istisna olmaqla), onda **mülki hüquq münasibəti də yaranma bilməz**.

2. Mülki hüquq subyektliyi

Mülki hüquq subyektliyi mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə dəlalət edən xüsusi (hüquqi) ilkin şərtlərdən biridir. Bu və ya digər subyektin mülki hüquq münasibəti iştirakçısı olmaq imkanı məhz mülki hüquq subyektliyi kimi anlayışla müəyyən olunur. Bu anlayış mülki hüquq münasibəti subyektini xarakterizə edir.

«Mülki hüquq subyektliyi» termini mülki hüquq elmi dövriyyəsində və sivilistika doktrinasında istifadə olunan termdir. Amma həmin termin Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunvericiliyinə bəlli deyil. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi bu cür termini işlətmir.

Lakin bunlara baxmayaraq, «hüquq subyektliyi» termini 50 ildən çoxdur ki, beynəlxalq aktlarda istifadə olunur. Belə ki, İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin (1948) 6-cı maddəsində göstərilir: harada olmasından asılı olmayaraq hər bir insanın özünün hüquq subyektliyinin tanınması hüququ var. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktda (1966) da analoə göstəriş ifadə olunmuşdur.

Hüquq subyektliyi mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Hüquqşünas müəlliflərin hamısının bu məsələyə münasibəti birmənalı deyil. Onun barəsində hüquq elmində dörd cür konsepsiya yaranmışdır.

Birinci konsepsiyanı S.N.Bratus əsaslandırırmışdır. Onun fikrincə, hüquq subyektliyi dedikdə, hüquq qabiliyyəti (hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti) başa düşülür. S.N.Bratus öz konsepsiyasının əsaslı olmasını belə izah edirdi: hüquq subyektləri hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyətli şəxslərdir; hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti isə hüquq qabiliyyəti adlanır; mülki hüquqların əksəriyyətini əldə etmək üçün təkcə hüquq qabiliyyətinin olması kifayət edir. Beləliklə, hüquq subyektliyi və hüquq qabiliyyəti eynimənalı anlayışlardır. Onun bu konsepsiyası bir çox alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir.

S.N.Bratusun konsepsiyası natamam xarakterə malik olub, hüquq subyektliyi kateqoriyasının həqiqi mahiyyətini açıqlamağa imkan vermir. Bu konsepsiya məsələyə birtərəfli yanaşmanı ifadə edir. Hüquq subyektliyini yalnız hüquq qabiliyyəti ilə əhatə etmək və onları eynimənalı, sinonim, identik anlayışlar kimi işlətmək olmaz. Ona görə ki, bəzi kateqoriya şəxslər mülki hüquq qabiliyyətinə malik olsa da, bütün hüquq münasibətlərində subyekt kimi çıxış edə bilmirlər. Məsələn, ruhi xəstələrin mülki hüquq qabiliyyəti vardır, amma onlar mülki hüquq münasibətlərində subyekt kimi çıxış edə bilmirlər. Azyaşlılar mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər, lakin xırda məişət xarakterli müqavilə münasibətlərindən (məsələn, kitab, dəftər, qələm, çörək, bulka və s. almaqdan)

savayı, özləri müstəqil surətdə digər müqavilə münasibətlərinə daxil ola bilmirlər. Deməli, hüquq qabiliyyəti hüquq subyektliyi kateqoriyasının əsl sosial-hüquqi mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan vermir.

İkinci konsepsiya O.S.Ioffe tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyaya görə, hüquq qabiliyyəti yalnız bəzi mülki hüquqların əldə edilməsi üçün kifayət edir. Digər əksər hüquqların əldə edilməsi üçün hüquq qabiliyyəti yetərli deyil. Bunun üçün fəaliyyət qabiliyyətinin (yəni şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətinin) olması gərəkdir. Buradan O.S.Ioffe belə bir nəticə çıxarırdı: hüquq subyektliyi hüquq qabiliyyətinin və fəaliyyət qabiliyyətinin birliyi deməkdir; hüquq subyektliyi hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyətini əhatə edən kateqoriyadır; hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyətinin vəhdəti hüquq subyektliyi kateqoriyasını yaradır.

Şübhəsiz ki, O.S.Ioffenin tezisində həqiqətə yaxın cəhətlər vardır. Amma bu konsepsiya da məsələyə birtərəfli yanaşmanı nümayiş etdirir. Belə ki, mülki hüquq subyektliyinə təkcə mülki hüquq qabiliyyəti və mülki fəaliyyət qabiliyyətinin birliyini və vəhdətini ifadə edən kateqoriya kimi baxmaq olmaz. Məsələ burasındadır ki, bəzi kateqoriya subyektlərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti olmasına baxmayaraq, onlar zərər vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik hüquq münasibətinin (delikt hüquq münasibətinin) subyekti ola bilmirlər. Deməli, təkcə mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin birliyi hüquq subyektliyi kateqoriyasını yaratmır.

Üçüncü konsepsiyaya görə, hüquq subyektliyi «özündə hüquq və fəaliyyət qabiliyyətindən əlavə, həm də delikt qabiliyyətini birləşdirir. Bu konsepsiya tərəfdarları belə hesab edirlər ki, delikt hüquq münasibətinin subyekti olmaq üçün şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması kifayət etmir. Bunun üçün həmin şəxsin həm də delikt qabiliyyətli olması gərəkdir. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxs öz hərəkətlərinin mənasını başa düşə və ya onlara rəhbərlik edə bilmədiyi vəziyyətdə mülki hüquq pozuntusu törətdikdə, vürduuu zərər üçün məsuliyyət daşımır, yəni delikt hüquq münasibətinin subyekti hesab olunmur (MM-in 1107-ci maddəsi). Söhbət həm hüquq qabiliyyətinə, həm də fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan fiziki şəxslərin zərər vurmasından və onların məsuliyyətə cəlb edilməməsindən gedir. Bu cür norma əvvəlki sovet mülki məcəllələrində də nəzərdə tutulmuşdu. RF-in yeni MM-i də belə norma ifadə edir. Deməli, hüquq subyektinin öz vürduuu zərəre görə məsuliyyət daşımaq, cavab vermək qabiliyyəti (delikt qabiliyyəti) olmalıdır.

Üçüncü konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyinə görə, hüquq subyektliyi təkcə hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti kimi iki anlayışı əhatə etmir. O, həm də delikt qabiliyyətini (vürduuu zərəre görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətini) özündə birləşdirir. Deməli, bu konsepsiyaya görə, hüquq subyektliyi hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti və delikt qabiliyyəti kimi üç anlayışı əhatə edən kateqoriyadır. Lakin bu konsepsiya da mülki hüquq subyektliyi kateqoriyasının əsl sosial-hüquqi təbiətini dərinədən və hərtərəfli açmağa imkan vermir. Belə ki, bəzi kateqoriya subyektlər mülki hüquq qabiliyyətinə malik olsalar da, delikt qabiliyyətli subyektlər hesab olunmurlar. Məsələn, on dörd yaşına çatmamış azyaşlıların mülki hüquq qabiliyyəti vardır. Lakin bu cür kateqoriya şəxslər delikt qabiliyyətinə malik deyillər, yəni onlar vürduqları zərərin əvəzini ödəmirlər və ona görə də delikt hüquq münasibətlərinin subyekti kimi çıxış etmirlər.

Dördüncü konsepsiyaya görə, hüquq subyektliyi hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti və delikt qabiliyyəti kimi üç anlayışdan əlavə, həm də transfəaliyyət qabiliyyətini özündə birləşdirir. Bizim zənnimizcə, bu konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyi məsələyə daha dərinədən və hərtərəfli yanaşmanı ifadə edir. Transfəaliyyət (latınja trans — vasitəsilə) qabiliyyəti, **birincisi, şəxsin hüquq qabiliyyətinin digər şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti ilə tamamlanmasına imkan verir.** Məsələn, on dörd yaşına kimi azyaşlılar, MM-in 29-cu maddəsində göstərilmiş əqdlər (müqavilələr) istisna olmaqla, müstəqil surətdə əqd (müqavilə) bağlaya bilməzlər. Bu, o deməkdir ki, onlar mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda iştirak edə bilməzlər. Bəs azyaşlılar necə, hansı qaydada və kimin vasitəsilə əqd (müqavilə) bağlaya və bununla mülki hüquq və vəzifələr əldə edə bilərlər? Başqa sözlə desək, azyaşlılar mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda kimin vasitəsilə çıxış edə bilərlər? Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, on dörd yaşı tamam olmamış azyaşlıların əvəzinə, əqdləri (müqavilələri) onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər (MM-in 29-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ruhi xəstələrin adından əqdləri (müqavilələri) onların qəyyumları bağlayırlar (MM-in 28-ci maddəsinin 8-ci bəndi). Belə təsəvvür yaranır ki, azyaşlıların, ruhi xəstələrin mülki hüquq qabiliyyəti digər şəxslərin — valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların fəaliyyət qabiliyyəti ilə tamamlanır, birləşir. Bununla azyaşlılar, ruhi xəstələr həmin şəxslərin vasitəsilə mülki hüquq münasibətlərində iştirak edir, mülki hüquq və vəzifələr əldə edir. Bu şəxslər öz hərəkətləri ilə azyaşlı və ruhi xəstələr üçün mülki hüquq və vəzifələr yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Bu, həmin şəxslərin transfəaliyyət qabiliyyətinin birinci tərəfini ifadə edir. **Transfəaliyyət qabiliyyəti subyektin öz hərəkətləri ilə başqa şəxslər üçün hüquq və vəzifələr yaratmaq qabiliyyətidir.** Bax, hüquq subyektliyi bu qabiliyyətdə ifadə olunur.

İkincisi, transfəaliyyət qabiliyyəti şəxsin qeyri-delikt qabiliyyətinin digər şəxsin delikt qabiliyyəti ilə tamamlanmasına, birləşməsinə imkan verir. Məsələn, on dörd yaşına çatmamış azyaşlı və ya ruhi xəstə mü-

əyyən bir vətəndaşın (zərərçəkənin) əmlakına zərər vurur. Onlar mülki hüquq qabiliyyətinə malik olmalarına baxmayaraq, vurulmuş zərərin əvəzini ödəmirlər. Ona görə ki, azyaşlılar və ruhi xəstələr qeyri-delikt qabiliyyətinə malikdirlər (MM-in 29-cu maddəsinin 3-cü bəndi və 1105-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Bu, o deməkdir ki, həmin kateqoriya şəxslər ziyan vurmaqla bağlı yaranan mülki (delikt) hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış etmirlər. Vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini mülki qanunvericilik azyaşlıların valideynlərinin, övladlıya götürənlərin, qəyyumların və ruhi xəstələr üçün təyin edilmiş qəyyumların özərinə qoyur. Azyaşlılar və ruhi xəstələr bu şəxslərin vasitəsilə delikt hüquq münasibətlərində çıxış edirlər. Həmin şəxslər azyaşlıların və ruhi xəstələrin hərəkətləri nəticəsində əmələ gələn hüquq və vəzifələri öz özərinə götürmək qabiliyyətinə malikdir. Bu, onların transfəaliyyət qabiliyyətinin ikinci tərəfidir. Deməli, **transfəaliyyət qabiliyyəti subyektin başqa şəxslərin hərəkətləri nəticəsində yaranan hüquq və vəzifələri öz özərinə götürmək qabiliyyəti deməkdir**. Bax, hüquq subyektliyi bu qabiliyyətdə ifadə edilir.

Dediklərimizdən belə çıxır ki, mülki hüquq subyektliyi **mürəkkəb xarakterə malik olan sosial-hüquqi kateqoriya**dır. O, həm mülki hüquq qabiliyyətində, həm mülki fəaliyyət qabiliyyətində, həm delikt qabiliyyətində, həm də transfəaliyyət qabiliyyətində ifadə olunur və təzahür edir. Məhz mülki hüquq subyektliyi nəticəsində şəxslər mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış edirlər. Axı, o, mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına dəlalət edən məcburi hüquqi (xüsusi) ilkin şərtlərdən biridir. Mülki hüquq subyektliyi mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi üçün hüquqi zəmin rolunu oynayır.

Mülki hüquq subyektliyi dedikdə, şəxsin mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq imkanı və ya qabiliyyəti başa düşülür ki, o, hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, delikt qabiliyyəti və transfəaliyyət qabiliyyəti kimi anlayışlarda ifadə olunur. Yalnız bu dörd anlayışın birləşməsi və vəhdəti sosial-kateqoriya kimi mülki hüquq subyektliyini yaradır. Mülki hüquq subyektliyi qanun tərəfindən şəxslərə verilmiş hüquqi imkandır. Onu şəxsin özündən ayırıb, başqasına vermək və özgəninkiləşdirmək olmaz.

Mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin bütün iştirakçıları mülki hüquq subyektliyinə malikdirlər. Amma onların mülki hüquq subyektliyi eyni deyil. Fiziki şəxslərin mülki hüquq subyektliyi **ümumi (universal) xarakter daşıyır**. Bu, o deməkdir ki, fiziki şəxslər istənilən mülki hüquq münasibətində iştirak etmək imkanına və ya qabiliyyətinə malikdir. Hüquqi şəxslərin kommersiya təşkilatları kimi növləri də ümumi mülki hüquq subyektliyinə malikdir. Amma onların qeyri-kommersiya təşkilatı kimi növünün mülki hüquq subyektliyi **xüsusi xarakter daşıyır**. Bu, o deməkdir ki, həmin təşkilatların yalnız nizamnamə məqsədləri ilə bağlı olan mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək qabiliyyəti vardır. Dövlətin mülki hüquq subyektliyi isə **məhdud (məqsədli) xarakterə** malikdir. Söz yox ki, onun hüquq subyektliyi ümumi (universal) xarakter daşıya bilməz. Bu, onu ifadə edir ki, dövlətin istənilən mülki hüquq münasibətində iştirak etmək qabiliyyəti yoxdur. Məsələn, dövlət bank əmanəti, pərakəndə alqı-satqı, bank hesabı, sığorta, nəqliyyat-ekspedisiya, ticarət agentliyi, franşayzing və digər hüquq münasibətlərində iştirak etmək qabiliyyətinə malik deyil. Bələdiyyələr də məhdud (məqsədli) hüquq subyektliyinə malikdirlər. Deməli, mülki hüquqla rəsmiləşdirilən və tənzimlənən ictimai münasibətlərin bütün iştirakçıları — fiziki şəxslər (vətəndaşlar), hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və Azərbaycan Respublikası (dövlət) mülki hüquq subyektliyinə malikdirlər.

Mülki hüquq subyektliyi mürəkkəb, çoxtərəfli və ümumiləşdirilmiş kateqoriya olub, qeyri-bəsit quruluşa (struktura) malikdir. O, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan dörd elementdən ibarətdir. Bu elementlərə daxildir:

- mülki hüquq qabiliyyəti;
- mülki fəaliyyət qabiliyyəti;
- mülki delikt qabiliyyəti;
- transfəaliyyət qabiliyyəti.

Subyektin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki-hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə **mülki hüquq qabiliyyəti** deyilir. Subyektin öz hərəkətləri ilə özü üçün hüquqlar əldə etmək və özü üçün vəzifələr yaratmaq qabiliyyəti **mülki fəaliyyət qabiliyyəti** adlanır. Mülki hüquq pozuntusuna görə, şəxsin məsuliyyət daşımaq, cavab vermək qabiliyyətinə **delikt qabiliyyəti** deyilir. Subyektin öz hərəkətləri ilə başqa şəxslər üçün hüquq və vəzifələr yaratmaq, habelə şəxslərin hərəkətləri nəticəsində əmələ gələn hüquq və vəzifələri öz özərinə götürmək qabiliyyəti **transfəaliyyət qabiliyyəti** adlanır.

3. Mülki-hüquqi faktlar

Qeyd etdik və göstərdik ki, mülki hüquq normaları və mülki hüquq subyektliyi mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının ilkin şərtləri hesab edilir. Mülki hüquq normaları kimi ilkin şərt mülki hüquq münasibətlərinin dinamikasının **normativ əsası**, mülki hüquq subyektliyi isə **subyekt əsası** sayılır. Normativ və subyekt kimi iki əsas konkret mülki hüquq münasibətlərinin yaranması üçün kifayət etmir. Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi üçün həm də hüquqi faktların olması vacibdir.

Mülki hüquq faktları mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının ilkin şərtlərindən biridir. Onlara **hüquqi-**

faktiki əsas deyilir. Mülki hüquq normaları və mülki hüquq subyektliyi kimi ilkin şərtlər bu münasibətlərin əmələ gəlməsi üçün yalnız imkan yaradır. Mülki-hüquqi faktlar isə bu imkanı gerçəkliyə çevirir və mülki hüquq münasibətləri yaradır, dəyişdirir və ya xitam edir. Ona görə də sivilistika elmində hüquqi faktlara **mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinin, dəyişməsinin və ya xitam olunmasının əsasları** deyilir. Məsələn, mülki qanunvericilik dəmir yolu ilə yük daşınması barədə mülki hüquq normaları ifadə edir (normativ əsas). Daşıyıcıya və yükləyiciyə qanunla daşıma münasibətinin iştirakçısı olmaq imkanı verilmişdir (subyekt əsası). Amma bu iki əsas özlüyündə daşıma hüquq münasibəti yaratmır. Lakin həmin əsaslar bu münasibətin əmələ gəlməsi üçün imkan yaradır. Daşıyıcı və yükləyicinin arasında yük daşıma müqaviləsi bağlanır. Bunun nəticəsində daşıma hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu münasibətin əmələ gəlməsi üçün daşıma müqaviləsi əsas rolunu oynayır. Deməli, daşıma müqaviləsi daşıma (mülki) hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə dəlalət edən hüquqi faktdır (hüquqi-texniki əsas).

Başqa bir misalda ata (miras qoyan) ölür. Bununla vərsəlik (miras) açılır və hüquq münasibəti yaranır. Deməli, atanın ölümü vərsəlik hüquq münasibətinin meydana gəlməsi üçün əsas rolunu oynayan hüquqi faktdır.

Mülki-hüquqi faktlar (sivilistikada hüquqi faktlar) dedikdə, real gerçəkliyin elə halları başa düşülür ki, mülki qanunvericilik bu halları mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinin, dəyişməsinin və ya xitam olunmasının əsası kimi nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, mülki hüquqda faktlar mülki-hüquqi nəticələrin baş verməsini, yəni mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini, dəyişməsinin və ya xitam olunmasını mülki qanunvericiliyin əlaqələndirdiyi və bağladığı həyati hallardır. Hüquqi faktlar olmadan hər hansı bir mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsindən, dəyişməsindən və ya xitam olunmasından söhbət gedə bilməz. Bu cür faktlar yoxdursa, mülki hüquq münasibətləri də müvcud deyil.

Mülki hüquqda faktlar sivilistika elminin ən başlıca və əsas məsələlərindən biridir. Bu məsələnin işıqlandırılmasına xüsusi monoqrafiya əsəri həsr edilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında həmin məsələnin öyrənilməsinə və tədqiq olunmasına kifayət qədər diqqət yetirilir.

Mülki-hüquqi faktlar üç başlıca xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyətlər hüquqi fakt məsələsinin əsl və həqiqi mahiyyətini açmağa imkan verir.

Mülki-hüquqi faktların **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, onlar **real gerçəkliyin faktlarıdır. Fəlsəfi mənada faktlar** (latınca factum - edilmiş, baş vermiş) dedikdə, maddi dünyanın insan fəaliyyətinin və ya idrakinin obyektini təşkil edən elə reallıqları, halları və hadisələri başa düşülür ki, onlar bizim şüurumuzdan kənar və ondan asılı olmadan müvcuddur. Faktlar rolunda çıxış edən müxtəlif həyati hallar, hər şeydən əvvəl, **təbiət sahəsinə** aiddir. Məsələn, insanın doğulması və ölümü, vaxtın keçməsi və s. bu cür faktlara misal ola bilər. Faktlar kateqoriyasına şamil olunan həyati hallar həm də **sosial (ictimai) həyat sahəsinə** aid ola bilər. Buna insanların hərəkətlərini və əməllərini, məhkəmə qərarlarını, inzibati aktları misal göstərmək olar. Beləliklə, faktlar yalnız xarici aləmin və maddi dünyanın halları ola bilər ki, bunlara da **həyati hallar** deyilir.

Hüquqi faktların **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, onlar **dövlət tərəfindən rəsmən qanunvericilik qaydasında tanınan faktlardır, yəni həyati hallardır.** Qanunvericilik qaydasında rəsmən dövlət tərəfindən tanınmayan həyati hallar hüquqi fakt hesab edilmir. Başqa sözlə desək, dövlət həyati halları özünün yaratdığı mülki hüquq normalarında nəzərdə tutmalıdır. Bu normalar isə mülki qanunvericilik aktlarında (qanunlarda, qanun qüvvəli normativ aktlarda və s.) ifadə olunmalıdır. Deməli, həyati hallar yalnız mülki hüquq normalarında nəzərdə tutulduqda hüquqi fakt kimi tanınır və qəbul edilir. Əgər həyati hallar mülki hüquq normalarında göstərilməyibsə, onda həmin hallar hüquqi fakt statusu qazanmır.

Həyat bir-birilə zəncir kimi bağlanan müxtəlif hərəkətlərdən, hadisələrdən, əməllərdən, hallardan, faktlardan və reallıqlardan ibarətdir. Şübhəsiz ki, dövlət onların hamısını hüquqi fakt kimi tanımır. Dövlət yalnız o həyati hallara hüquqi fakt kimi əhəmiyyət verir ki, onlar cəmiyyətin nisbətən daha mühüm mənafeələrinə toxunsun, hüquqi tənzimləmə sferasına daxil olsun və müəyyən hüquqi nəticəyə gətirib çıxarsın. Bu isə onu göstərir ki, bu və ya digər **həyati halın hüquqi fakt kimi tanınması tamamilə dövlətin hüquqyaratma orqanının (qanunvericinin), rəsmi hakimiyyətin iradəsindən asılıdır.** Lazım gələrsə, onlar hər hansı bir həyati hala hüquqi fakt kimi əhəmiyyət verə bilərlər, zəruri olmazsa, yox. Buna görə də həyati halın hüquqi fakt kimi tanınması həyati prosesdə iştirak edənlərin iradəsindən asılı deyil.

Eyni bir həyati hal dövlətin tanınmasından və münasibətindən asılı olaraq ayrı-ayrı müxtəlif dövrlərdə həm hüquqi fakt statusu əldə edə bilər, həm də etməyə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsi qüvvəyə minənə kimi daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi olmayan şəxsin həmin əmlaka öz əmlakı kimi vicdanla, açıq və fasiləsiz sahibliyi (həyati hal) hüquqi fakt hesab edilmirdi. Belə ki, dövlət bu cür həyati halı hüquqi fakt kimi tanımırdı. Yeni MM qüvvəyə minəndən sonra dövlət ona hüquqi əhəmiyyət verdi. Belə ki, yeni MM-in 179-cu maddəsinin 1-ci bəndinə görə, daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi olmayan şəxs, əgər on il ərzində ona öz əmlakı kimi vicdanla, açıq və fasiləsiz sahiblik edərdisə, bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edirdi.

Deməli, dövlət göstərilən həyati halı mülki hüquq normasında nəzərdə tutmaqla onu hüquqi fakt kimi tanıyırdı. Bu hüquqi fakt isə mülkiyyət hüquq münasibətinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edirdi. Hal-hazırda göstərdiyimiz maddə (179.1) MM-dən zıxarılmışdır və buna görə də həmin həyati hal dövlət tərəfindən tanınmır. İndi dövlət bu halı daşınar əmlaka münasibətdə tanıyır (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Mülki-hüquqi faktların **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, onlar mülki hüquq normaları əsasında müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Hüquqi nəticəsi olmayan həyati hallar hüquqi fakt hesab edilmir. Yuxarıda çəkdiyimiz misalda daşıma müqaviləsinin bağlanması kimi hüquqi fakt hansı hüquqi nəticəyə səbəb olur? Bu hüquqi fakt nəticəsində daşıma hüquq münasibəti və tərəflərin hüquq və vəzifələri yaranır. xəkdiyimiz ikinci misalda atanın ölümü ilə vərəsəlik hüquq münasibəti və bununla vərəsələrin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. Hüquqi fakt nəticəsində mülki hüquq münasibəti xitam da oluna bilər. Məsələn, müvafiq dövlət orqanının qərarı ilə (hüquqi fakt) mülkiyyətçidən əmlak cəmiyyətin mənafeyi üçün alınır (MM-in 209-cu maddəsi). Bunun nəticəsində mülkiyyət hüquq münasibətinə xitam verilir. Hüquqi fakt nəticəsində mülki hüquq münasibətləri dəyişə də bilər. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, hüquqi faktların hüquqi nəticəsi mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasından, dəyişməsindən və ya xitam olunmasından ibarətdir.

Hüquqi nəticə dedikdə, mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması və bu münasibəti təşkil edən subyektiv hüquq və vəzifələr başa düşülür. Mülki hüquq münasibətinin yaranması, dəyişməsi və xitam olunması bu münasibətin dinamikasının, yəni hərəkətinin ayrı-ayrı mərhələləridir.

4. Hüquqi faktlar mülki hüquq münasibətlərinin hüquqi-faktiki əsası kimi

Qeyd etdik ki, hüquqi faktlar mülki hüquq münasibətlərinin hüquqi-faktiki əsasıdır. Hüquqi-faktiki əsas kimi mülki hüquqda faktlar iki yerə bölünür:

- sadə hüquqi faktlar;
- mürəkkəb hüquqi faktlar.

Əgər mülki hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam olunması üçün hüquqi-faktiki əsas kimi tək-cə bir hüquqi fakt çıxış edərsə, buna **sadə hüquqi faktlar** deyilir. Məsələn, daşıma müqaviləsi daşıyıcı ilə yüköndərən arasında daşıma hüquq münasibətinin, podrat müqaviləsi podratçı ilə sifarişçi arasında podrat hüquq münasibətinin, kirayə müqaviləsi kirayəyə verənlə kirayəçi arasında kirayə hüquq münasibətinin və s. əmələ gəlməsi üçün hüquqi fakt rolunu oynayır. Əsər barəsində müəlliflik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi üçün əsəri yaratmaq kimi fakt kifayət edir. Təkcə bir hüquqi fakt olduuu üçün onlar sadə hüquqi faktlar adlanır.

Mürəkkəb hüquqi faktlar dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunmasının hüquqi-faktiki əsası kimi bir yox, iki və ya daha artıq hüquqi faktın çıxış etməsi başa düşülür. Bu cür hüquqi faktlar həm də hüquqi tərkib adlanır. **Hüquqi tərkib** dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin hüquqi-faktiki əsası kimi hüquqi faktların məcmusu başa düşülür. Buraya daxil olan hər bir hüquqi fakt müstəqil əhəmiyyətə malik ola bilər. Məsələn, mühəndis ixtira edir. Ixtira (patent) hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi üçün mühəndisin ixtiranı yaratması kimi tək-cə bir fakt kifayət etmir. Bunun üçün ikinci bir hüquqi faktın, yəni səlahiyyətli dövlət orqanının (Patent İdarəsinin) həmin həlli (yəni ixtira kimi təklif olunan texniki nailiyyəti) təsdiqləmək və tanımaq kimi aktının olması vacibdir. Bax, ixtira yaratmaq, dövlət orqanının həmin həlli təsdiqləmək və tanımaq kimi iki hüquqi faktın məcmusu hüquqi tərkibi əmələ gətirir. Hüquqi tərkiblərin özləri də iki cür olur:

- sadə hüquqi tərkiblər;
- mürəkkəb hüquqi tərkiblər.

Sadə hüquqi tərkiblər odur ki, bu tərkiblərə daxil olan hüquqi faktlar yalnız birlikdə götürülmüş halda, əmələ gəlmə ardıcılığundan asılı olmayaraq mülki hüquq münasibətinin əsası kimi çıxış edir, yəni hüquqi nəticəyə səbəb olur. Burada hüquqi faktların hansı ardıcılıqla əmələ gəlməsinin təfəvütü və əhəmiyyəti yoxdur. Özü də həmin faktlar arasında qəti asılılıq əlaqələri müvcud deyil. Əsas və zəruri odur ki, **həmin faktların hamısı eyni vaxtda kompleks halında birləşərək, mülki hüquq münasibətlərinin hüquqi-faktiki əsası kimi çıxış etsin.** Məsələn, iddiaçı və ya cavabdeh hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olduqda iddia müddətinin axımı dayandırılır (MM-in 379-cu maddəsinin 1-ci bəndinin 1-ci yarımbəndi). Burada iki hüquqi faktın məcmusu iddia müddətinin axımının dayandırılmasına səbəb olur: birinci hüquqi fakt iddiaçı və ya cavabdehin silahlı qüvvələrin tərkibində olmasından ibarətdir; silahlı qüvvələrin hərbi vəziyyətə keçirilməsi isə ikinci hüquqi faktdır. Bu iki hüquqi fakt birlikdə müvafiq hüquqi nəticəyə səbəb olur. Həmin faktların hansı ardıcılıqla əmələ gəlməsinin hüquqi nəticənin meydana gəlməsi üçün əhəmiyyəti və təfəvütü yoxdur. Belə ki, ola bilər, əvvəlcə silahlı qüvvələr hərbi vəziyyətə keçirilsin və bundan sonra iddiaçı və ya cavabdeh silahlı qüvvələrin tərkibinə çəkiləsin və yaxud iddiaçı (və ya cavabdeh) silahlı qüvvələrin tərkibində olsun, sonra isə silahlı qüvvələr hərbi vəziyyətə keçirilsin.

Mürəkkəb hüquqi tərkiblər dedikdə, hüquqi faktların elə bir məcmusu başa düşülür ki, bir-birilə qəti asılı-

lıq əlaqəsində olan və dəqiq olaraq müəyyən ardıcılıqla yaranan hüquqi faktlar birləşərək, mülki hüquq münasibətinin əsası kimi çıxış edir, yəni hüquqi nəticənin yaranmasına səbəb olur. Burada **hüquqi faktların hansı ardıcılıqla yaranmasının əhəmiyyəti və təfəvütü vardır**. Özü də **bu faktlar bir-birindən qəti surətdə asılıdır**. Məsələn, təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlər barəsində mülkiyyət hüquq münasibətinə xitam verilməsi üçün dəqiq olaraq müəyyən ardıcılıqla yaranan bir neçə hüquqi faktın olması lazımdır: birincisi, mülkiyyətçinin mədəni sərvətləri təsərrüfatsızcasına saxlaması; bu sərvətlərin öz əhəmiyyətini itirmək təhlükəsinin yaranması; həmin sərvətlərin dövlətə satılması barədə məhkəmə qərarınının qəbul edilməsi; mədəni sərvətlərin dövlət tərəfindən satın alınması (MM-in 208-ci maddəsi). Başqa bir misalda fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi üçün müəyyən ardıcılıqla yaranan bir neçə hüquqi faktın məcmusu və kompleksi gərəkdir (MM-in 41-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Birincisi, fiziki şəxsin yaşayış yerində olmaması; ikincisi, fiziki şəxsin harada olması barədə məlumatın olmaması; üçüncüsü, həmin şəxsin harada olması barədə alınan axırıncı məlumatdan beş il müddətinin keçməsi; dördüncüsü, məhkəmənin həmin şəxsin ölmüş hesab edilməsi barədə qərar çıxartması; beşincisi, VVADQ orqanının qeydiyyat aktı. Bu hüquqi faktlar birləşərək, ölmüş elan edilmiş fiziki şəxsin iştirak etdiyi nikah-ailə hüquq münasibətinə, müxtəlif qeyri-əmlak və əmlak hüquq münasibətlərinə xitam verilməsinə səbəb olur. Başqa bir misalda mülkiyyətçinin çıxış etdiyi mülkiyyət hüquq münasibətinə müsadirə yolu ilə xitam vermək üçün bir neçə hüquqi faktın olması tələb edilir: mülkiyyətçinin cinayət etməsi; törədilmiş cinayətə görə sanksiya kimi məhkəmənin hökm çıxartması; əmlakın mülkiyyətçidən əvəzsiz alınması, yəni müsadirə etmək (MM-in 212-ci maddəsi).

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, mülki hüquq normasına uyğun olaraq mülki hüquq münasibətləri iki və daha artıq hüquqi fakt əsasında yaranarsa, dəyişərsə və ya ləğv edilərsə, bu cür faktların məcmusu və kompleksi hüquqi tərkib adlanır. **Hüquqi tərkib dedikdə, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqi nəticənin yaranması üçün kifayət edən və lazım olan hüquqi faktların məcmusu başa düşülür**.

Mülki hüquq münasibətlərinin əsası kimi hüquqi faktların dairəsi kifayət qədər müxtəlifdir. Mülki qanunvericilik onların siyahısını verir (MM-in 14-cü maddəsi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, **bu, dəqiq, qəti xarakterli siyahı yox, təxmini siyahıdır**. Ona görə ki, mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan hüquqi faktlardan da əmələ gələ, dəyişə və ya xitam oluna bilər (MM-in 14-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Belə təsəvvür yaranır ki, mülki qanunvericilik özündə birbaşa nəzərdə tutulmayan hüquqi faktlardan mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına yol verir (icazə verir). Amma yaranan hüquqi nəticə mülki hüququn prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Söhbət hüququn analogiya öyrə tətbiqindən gedir. Deməli, **mülki qanunvericilikdə birbaşa nəzərdə tutulmayan hüquqi faktlardan hüquqi nəticə yaranma bilər**.

Mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi bu qaydanın müasir iqtisadi (əmlak) dövriyyənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Komanda (sovet) iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü üçün həmin qaydanın rolu xüsusilə vacib və mühüm xarakter daşıyır. Müasir dövr zəruri sosial-iqtisadi dəyişikliklərin və islahatların həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur. Məhz kəskin dəyişikliklərlə müşayiət edilən bu cür şəraitdə iqtisadi (əmlak) dövriyyə, bazar əmtəə-pul mübadiləsi ilə bağlı olan bütün hüquqi faktları, istisnasız olaraq, mülki qanunvericilik nəzərə almaq iqtidarında deyil. Aydın bir həqiqətdir ki, ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan bütün mümkün hüquqi faktları mülki qanunvericilik qabaqcadan nəzərdə tuta bilməz. Təxirəsalınmaz elə bir şərait yaranar ki, bu şərait yeni hüquqi faktların dövlət tərəfindən rəsmən tanınmasını, yəni qanunvericiliyə müvafiq dəyişiklik və ya əlavələr edilməsini tələb etsin. Məlumdur ki, qanunvericiliyə birdən-birə dərhal, avtomatik olaraq bu cür dəyişiklik və ya əlavələr etmək mümkün deyil. Bu, müəyyən vaxt müddəti tələb edir. Belə bir vəziyyətdə mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi, barəsində söhbət açdığımız müvafiq qaydanın əvəzedilməz rolu və əhəmiyyəti vardır.

5. Mülki-hüquqi faktların təsnifi

Mülki-hüquqi faktlar kifayət qədər çoxsaylı və müxtəlifdir. Bu hüquqi faktlar sivilistika elmində müxtəlif əsas və meyarlara görə təsnif edilir.

Mülki-hüquqi faktların təsnifinin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, mülki-hüquqi faktların ayrı-ayrı növlərinin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə, onların dərindən başa düşülməsinə və hərtərəfli tədqiq olunmasına imkan verir. Bununla məhz hansı növ mülki hüquq münasibətinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam olunması müəyyənləşdirilir, bu münasibət iştirakçılarının hansı hüquqlara malik olması və hansı vəzifələr daşması aydınlaşdırılır. Bununla mülki hüquq münasibətləri bir-birindən fərqləndirilir. Bu da öz növbəsində mülki qanunvericiliyin dözgün tətbiq olunmasına imkan verir.

Yaratdığı və döürdüüyü hüquqi nəticənin növü kimi meyar və əlamətə görə hüquqi faktlar üç cür olur:

- hüquqyaradıcı mülki-hüquqi faktlar;
- hüquqdəyişdirici mülki-hüquqi faktlar;

- hüquq xitamedici mülki-hüquqi faktlar;
- hüquq bərpaedici mülki-hüquqi faktlar.

Hüquqyaradıcı mülki-hüquqi faktlar odur ki, mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini bu cür faktların olması ilə əlaqələndirir və bağlayır. Başqa sözlə desək, əgər mülki qanunvericilik hüquqi faktı mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinin hüquqi-faktiki əsası kimi nəzərdə tutarsa, onda bu cür faktlar hüquqyaradıcı mülki-hüquqi faktlar adlanır. Bu cür hüquqi faktlara çoxlu misallar çəkə bilərik. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi əsasında alıcı satın aldığı əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Bununla, mülkiyyət hüquq münasibəti yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsi bu münasibətin yaranması üçün hüquqi fakt rolunu oynayır.

Yazıcının əsər yazması müəlliflik hüquq münasibətinin meydana gəlməsinə əsas olan hüquqi faktdır. Zərər vurmaq delikt hüquq münasibətinin yaranmasına dəlalət edən hüquqi fakt sayılır. Mühəndisin ixtira etməsi və onun Patent İdarəsi tərəfindən təsdiq edilməsi (patent verilməsi) ixtira (patent) hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi üçün hüquqi tərkib kimi çıxış edir.

Hüquqdəyişdirici mülki-hüquqi faktlar odur ki, mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə məhz bu cür faktların olması ilə əlaqələndirir və bağlayır. **Mülki hüquq münasibətlərinin dəyişməsi** dedikdə, onun subyekt tərkibinin və ya hüquqi məzmununun dəyişməsi başa düşülür. **Subyekt tərkibinin dəyişməsi** səlahiyyətli şəxsin və ya borclu şəxsin başqa şəxslə əvəz olunmasını ifadə edir. **Tələbin gözəsti (verilməsi)** zamanı öhdəlik mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak edən köhnə səlahiyyətli şəxs (kreditor) yeni səlahiyyətli şəxslə əvəz olunur (MM-in 194-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu cür hallarda tələbin gözəsti öhdəlik mülki hüquq münasibətinin subyekt tərkibinin dəyişməsinə əsas olan hüquqi fakt kimi çıxış edir. Məsələn, bank əmanəti hüquq münasibəti özrə səlahiyyətli şəxs (kreditor, əmanətçi) bankdan (borclu şəxs-dən) əmanəti tələb etmək hüququnu öz qonşusuna (yeni səlahiyyətli şəxsə, yeni kreditora) gözəstirir.

Borcun köçürülməsi zamanı (ona ühdəliyin verilməsi də deyilir) öhdəlik hüquq münasibətlərində subyekt rolunda iştirak edən borclu şəxs başqası ilə (yeni borclu şəxslə) əvəz edilir (MM-in 522-ci maddəsi 1-ci bəndi). Məsələn, səxavətli sahibkar kredit hüquq münasibəti özrə kredit alan şəxsi əvəz edir və bununla krediti ödəmək vəzifəsi ona keçir (borcun köçürülməsi). Burada borcun köçürülməsi hüquqi fakt rolunu oynayır.

Mülki-hüquqi faktlar əsasında **hüquq münasibətlərinin hüquqi məzmunu (subyektiv hüquq və hüquqi vəzifələr) də dəyişə bilər**. Məsələn, vətəndaş taxtadan tikilmiş bağ evini öz qonşusuna kirayəyə verir. Qonşunu təqsirli hərəkəti nəticəsində həmin ev yanır. Vətəndaş, şübhəsiz ki, artıq yanmış bağ evinin özünü qaytarmaq vəzifəsini icra edə bilməz. O, vurulmuş zərərin əvəzini qonşuya ödəyir. Bununla qonşunun bağ evinin özünü qaytarmaq vəzifəsi vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi vəzifəsi ilə əvəz olunur.

Hüquq xitamedici mülki-hüquqi faktlar odur ki, mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsini məhz bu cür faktlarla bağlayır və əlaqələndirir. Əgər mülki qanunvericilik mülki-hüquqi faktları mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsinin əsası kimi nəzərdə tutarsa, onda belə halda hüquq xitamedici hüquqi faktlar göz qabağındadır. Bu kimi faktlara kifayət qədər çoxlu misallar çəkə bilərik. Məsələn, borc alan aldığı pul məbləğini nəzərdə tutulan müddətdə qaytarır. Bununla borc hüquq münasibətinə xitam verilir. Borcu qaytarmaq hüquqi faktdır. Alqı-satqı müqaviləsi özrə satıcı əşyanı alıcıya verir. Bununla onun əşya üzərində mülkiyyət hüququna (mülkiyyət hüquq münasibətinə) xitam verilir. Alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq hüquqi faktdır. Daşınar əşya məhv olur və bununla mülkiyyət hüquq münasibətinə xitam verilir. Əşyanın məhv olması hüquqi faktdır. Rəssamla vətəndaş arasında onun portretinin (təsviri sənət əsərinin) yaradılması barədə bədii sifariş müqaviləsi (müəlliflik müqaviləsi) bağlanır. Müqavilə bağlanan müddətdən bir az keçmiş rəssam ölür. Bununla hüquq münasibətinə xitam verilir. Rəssamın ölümü hüquqi faktdır.

Hüquq bərpaedici mülki-hüquqi faktlar odur ki, mülki qanunvericilik subyektin əvvəllər itirdiyi hüquq və vəzifələrin bərpa edilməsini məhz bu faktların olması ilə bağlayır və əlaqələndirir. Bu kimi faktlar yeni mülki hüquq münasibəti yaratmır, yalnız əvvəllər mövcud olmuş və sonradan xitam edilmiş mülki hüquq münasibətinə əvvəlki çərçivədə və hədudlarda bərpa edir. Məsələn, məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilmiş şəxs gəldikdə, onun iştirak etdiyi ailə-nikah, mülkiyyət və s. hüquq münasibətləri bərpa edilə bilər (MM-in 42-ci maddəsi).

Subyektlərin iradəsindən asılı olması kimi meyarə görə mülki-hüquqi faktların iki növü fərqləndirilir:

- hüquqi hadisələr;
- hüquqi hərəkətlər.

Hüquqi hadisələr dedikdə, real gerçəkliyin elə hüquqi faktları başa düşülür ki, onlar insan iradəsindən asılı olmayaraq baş verir. İnsanın doğulmasını və ölməsini, təbii fəlakəti, insanın yetkinlik yaşına çatmasını, müddətin keçməsi və s. hüquqi hadisələrə misal göstərə bilərik. Məsələn, insanın ölümü bir neçə hüquqi nəticə, o cümlədən vəərəsəlik hüquq münasibəti əmələ gətirir. Zəlzələ kimi hüquqi hadisə nəticəsində yaşayış evinin xeyli hissəsi dağılır. Baş verən bu cür hadisə sığortalının sığorta ödənişi almaq hüququnu yaradan hüquqi fakt rolunu

oynayır. Ara vermədən yaılan güclü və şiddətli yaüiş nəticəsində kənd çayı aşib-daşır, çobanın qoyun-quzusunu sel aparır. Bununla çobanın qoyun-quzu özərində mülkiyyət hüququna xitam verilir.

Belə təsəvvür yaranır ki, mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini, dəyişməsini və ya xitam olunmasını hadisələrin baş verməsi ilə bağlayır və əlaqələndirir. Hadisələr isə, gördüyümüz kimi, insan iradəsindən asılı olmayaraq yaranır və inkişaf edir. **Lakin bəzi hallarda hadisələr iradəvi mənşəyə malik olur.** İradəvi mənşəyə malik olma hadisələrin əmələ gəlməsinin **insanın iradəvi fəaliyyəti** ilə bağlılığını və şərtlənməsini ifadə edir. Elə hadisələr vardır ki, həmin hadisələrin yaranması və baş verməsi insanın iradəvi fəaliyyəti ilə, onun iradəsi ilə bilavasitə bağlı olur. Məhz bu baxımdan, yəni hadisələrin baş verməsinin insanların iradəvi fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olması kimi əlamətdən asılı olaraq hüquqi hadisələr özü iki yerə bölünür:

- mütləq hadisələr;
- nisbi hadisələr.

Mütləq hadisələr odur ki, bu cür hadisələrin baş verməsi, yaranması və inkişafı insanın iradəvi fəaliyyətindən bilavasitə asılı olmur. Buraya aiddir: təbii fəlakət (zəlzələ, qar uçqunları, daşqın, tufan, qasırğa, şiddətli külək, ildırım və s.); fəslin dəyişməsi faktı; zamanın (vaxtın) keçməsi faktı; insanın təbii-bioloəi ölümü. Mütləq hadisələr **təbii-obyektiv təbiət hadisələri ilə bağlı olur.** Bunların meydana gəlməsində insanın iradəvi fəaliyyəti, iradəsi, istisnasız olaraq, hər hansı rol oynamır. Zəlzələ baş verir və vətəndaşın yaşayış evini yerlə yeksan edərək daüdır. Bununla onun həmin evə olan mülkiyyət hüququna xitam verilir. İldırım kənd sakininin bir baş inəyini məhv edir. Bunun nəticəsində onun mülkiyyət hüququ xitam edilir. Yaz fəslı gəlir, çayların donu açılır və nəqliyyat təşkilatı həmin zaylarda gəmi ilə yük daşıyır. Bununla daşıma hüquq münasibəti yaranır.

Nisbi hadisələr odur ki, bu cür hadisələr şəxsin (subyektin) hərəkətləri və fəaliyyəti nəticəsində baş verir, amma onlar şəxsin (subyektin) hərəkətindən asılı olmayaraq inkişaf edir. **Nisbi hadisələr iradəvi mənşəyə malikdir.** Məsələn, qisas almaq məqsədi ilə vətəndaş kənd sakininin taxtadan tikilmiş yaşayış evinə və ot tayasına qəsdən bilə-bilə od vurur və bunun nəticəsində yanün baş verir. Yanün həmişə bütün hallarda hadisə kateqoriyasına şamil edilir. Ona görə ki, yanünün gedışı prosesinin özü insan iradəsindən, yəni insanın iradəvi fəaliyyətindən asılı deyildir. Amma yanün insanın qəsdən bilə-bilə od vurmaı kimi iradəvi hərəkəti nəticəsində baş verərsə, onda bu, o deməkdir ki, yanün iradəvi mənşəyə malikdir. Buna görə də şəxsin od vurmaq kimi iradəvi hərəkəti nəticəsində baş verən yanün nisbi hadisə hesab edilir. Əgər yanün ildırım nəticəsində baş verərsə, onda bu cür yanün mütləq hadisəyə aid ediləcəkdir. Ona görə ki, belə halda yanünün insanın iradəvi hərəkəti nəticəsində baş verməsindən söhbət gedə bilməz.

Başqa bir misalda dalaşma zəminində vətəndaş öz qonşusunun başına küt alətlə zərbələr vuraraq onu öldürür. Bununla bioloəi ölüm hadisəsi baş verir. Bioloəi ölüm bütün hallarda, həmişə hadisə kateqoriyasına aid olunur. Ona görə ki, bioloəi ölüm insan orqanizmində geriye dönməz proseslərlə və patoloəi dəyişikliklərlə müşayiət edilir. Bu proses və dəyişikliklərin qarşısını almaq isə qeyri-mümkün olub, insan iradəsindən asılı deyil. Amma hadisə olan bioloəi ölüm iradəvi mənşəyə malik ola bilər. Yuxarıda çəkdiyimiz misalda qonşunun bioloəi ölümü vətəndaşın cinayət hərəkəti nəticəsində baş verir. Ona görə də bu ölüm nisbi hadisə hesab edilir. Klinik ölüm halı isə hadisə kateqoriyasına şamil edilmir. Ona görə ki, bu cür ölümdə öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmış ayrı-ayrı orqanların (ürəyin, böyrəklərin, baş beynin və s.) işini və orqanizmin yaşamaq qabiliyyətini bərpa etmək mümkündür. İnsanın doüulması iradəvi mənşəyə malik olduü üçün nisbi hadisə hesab edilir.

Müddət kateqoriyası nisbi hadisələrə şamil olunur. Ona görə ki, müddət obyektiv kateqoriyadır. Belə ki, müddətin keçməsi vaxtın (zamanın) ötməsi kimi obyektiv qanunlara tabedir. Vaxtın (zamanın) ötməsini hər hansı bir insan öz iradəvi fəaliyyəti və hərəkəti ilə dayandıra bilməz. Bununla belə, müddət haqqında danışanda burada, ümumiyyətlə, insanın iradəvi fəaliyyəti və hərəkəti kimi məsələni inkar etmək və nəzərə almamaq mümkün deyil. **Müddət əmələ gəlmə mənşəyinə görə iradəvi xarakter daşıyır.** Belə ki, müddət və onun sərhədləri mülki qanunvericiliklə, tərəflərin sazişı ilə və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Dediklərimiz onu sübut edir ki, müddət nisbi hadisə olub, hüquqi faktların hər hansı bir xüsusi növü hesab edilmir.

Mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini, dəyişməsini və ya xitam olunmasını müddətlə bağlaya və əlaqələndirə bilər (MM-in 367-ci maddəsi). Məsələn, beş il ərzində mülkiyyətçi olmayan şəxs daşınar əmlaka öz əmlakı kimi vicdanla, açıq və fasiləsiz sahiblik edərsə, o, bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu halda beş il müddətin keçməsi mülkiyyət hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi üçün hadisə rolunu oynayır. Müəllifin ölümündən sonra əlli il müddətin keçməsi ilə müəlliflik hüquq münasibətinə xitam verilir. Doxsan doqquz il müddət başa çatdıqda superfitsi (tikiliyə vərəsəlik) hüquq münasibəti xitam olunur (MM-in 250-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Hüquqi hərəkətlər dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin elə bir iradəvi hərəkəti başa düşülür ki, mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini, dəyişməsini və ya xitam olunmasını bu cür hərəkətlər

lə bağlayır və əlaqələndirir. Hüquqi hərəkətlərin edilməsi **insanların şüurundan və iradəsindən asılıdır**. Onlarda insanların iradəsi təzahür edir və ifadə olunur. Hüquqi hərəkətlərə çoxlu misallar çəkə bilərik: müqavilə (alqı-satqı, dəyişmə, icarə, podrat, sığorta, bank əmanəti, borc, kredit və digər müqavilələr) bağlamaq; başqasının əmlakına ziyan vurmaq; elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri yaratmaq; əsassız varlanma; dövlət orqanlarının aktları; məhkəmə aktları və s.

Fəlsəfi planda və mənada hərəkət materiyanın mühüm atributu, müvcudluq üsulu olub, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən bütün prosesləri əhatə edir. Fəlsəfə öyrədir ki, aləmdə hərəkətsiz materiya ola bilmədiyi kimi, materiyasız da hərəkət yoxdur. **Hüquqi mənada və planda hərəkət dedikdə** isə insanların (subyektlərin, fiziki şəxslərin) və hüquqi şəxslərin hüquqi nəticə əldə olunmasına, yəni hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə yönələn iradəvi fəaliyyəti başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq hüquqi hərəkətdir. Ona görə ki, bu cür hərəkət nəticəsində satıcı üçün mülkiyyət hüquq münasibətinə xitam verilir, alıcı üçün isə mülkiyyət hüquq münasibəti əmələ gəlir. Hərəkət ona görə «hüquqi» adlanır ki, mülki hüquq bu hərəkəti hüquqi nəticənin yaranması, yəni mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam edilməsinin əsası kimi nəzərdə tutur. Onları, sadəcə olaraq, mexaniki-fiziki hərəkətlər hesab etmək olmaz.

Hüquqi nəticə yaratmaq üçün lazımdır ki, subyektin buna arzu və niyyəti olsun. Bu cür arzu və niyyət subyektin hüquqi hərəkətlərində ifadə olunur. Deməli, **hərəkətlər subyektin daxili iradəsini xaricən ifadə edən formadır**. Subyektin daxili iradəsi xaricən onun hərəkətlərində ifadə olunmazsa, mülki qanunvericilik bu cür hərəkətləri nəzərə almır və həmin hərəkətlər hüquqi fakt kimi çıxış etmir.

Mülki-hüquqi faktların əsas hissəsini hüquqi hərəkətlər təşkil edir. Onlar hüquqi faktların ən geniş yayılmış növü hesab olunur. Onların xüsusi çəkisi hüquqi hadisələrə nisbətən müqayisədilməz dərəcədə zoxdur. Mübahisəsiz olaraq göstərə bilərik ki, mülki hüquqda hüquqi faktların əsas kütləsini subyektlərin hərəkətləri təşkil edir. Bütün hüquqi hərəkətləri onların iradəvi xarakterə malik olması birləşdirir. Lakin onlar son dərəcə müxtəlifdir. Buna görə də sivilistika elmi mülki-hüquqi hərəkətlərin təsnifini verir.

Mülki qanunvericilik aktlarının tələblərinə uyğun gəlib-gəlməməsi kimi əlamətə görə mülki hüquq elmi hüquqi hərəkətlərin iki cür növünü fərqləndirir:

- hüququayüün hərəkətlər;
- hüququayüün olmayan hərəkətlər.

Mülki qanunvericilik aktlarının tələblərinə uyğun olaraq edilən hərəkətlərə **hüququayüün hərəkətlər** deyilir. Bu cür hərəkətlər Konstitusiyanın, qanunların, prezident fərmanlarının, hökumət qərarlarının, bir sözlə, mülki qanunvericilik sistemində daxil olan bütün normativ hüquqi aktların müəyyən etdiyi qayda və göstərişlərə zidd olmur. Onlar hüquqi hərəkətlərin mütləq çoxluğunu təşkil edir. Hüququayüün hərəkətlərə bütün mülki-hüquqi müqavilələri (məsələn, alqı-satqı, daşıma, faktoring, franşayzing, komissiya, tapşırıq, konsessiya və digər müqavilələr), əqdləri (məsələn, vəsiyyəti, etibarnamə verməyi və s.) və s. misal çəkə bilərik. Belə təsəvvür yaranır ki, hüququayüün hərəkətlər mülki qanunvericilik aktlarının yol verdiyi, qadağan etmədiyi və yasaqlamadığı hərəkətlərdir.

Bəzi hallarda şəxslərin etdiyi hərəkətləri mülki qanunvericilik birbaşa nəzərdə tutmur. Onda, şübhəsiz ki, bu hərəkətlərin hüququayüün hərəkətlər kateqoriyasına aid edilib-edilməməsini müəyyənləşdirmək xeyli mürəkkəbləşir və qəliz xarakter alır. Belə halda yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün lazımdır ki, **həmin hərəkətlərin mülki hüququn prinsiplərinə uyğun gəlib-gəlməməsi müəyyənləşdirilsin**. Əgər müəyyən edilsə ki, həmin hərəkətlər mülki hüququn prinsiplərinə zidd deyildir, deməli, onlar hüququayüün hərəkətlərdir. Bu, onunla izah edilir ki, mülki hüquq münasibətləri fiziki və hüquqi şəxslərin mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan hərəkətlərindən də əmələ gələ bilər. Amma bir şərtlə ki, həmin hərəkətlər mülki hüququn prinsiplərinə zidd olmasın (MM-in 14-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Öz hüquqi əhəmiyyətinə görə bütün hüququayüün hərəkətlər sivilistika elmi tərəfindən iki yerə bölünür:

- hüquqi əməllər;
- hüquqi aktlar.

Hüquqi əməllər elə hüququayüün hərəkətlərdir ki, şəxslər bu hərəkətləri xüsusi olaraq müəyyən hüquqi nəticə yaratmaq məqsədi olmadan etsələr də, həmin hərəkətlər hüquqi nəticəyə səbəb olur. Daha doğrusu, əgər hər hansı bir şəxs özü üçün hüquqi nəticə yaratmağı (mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsini, dəyişdirilməsini və ya xitam olunmasını) xüsusi olaraq qarşısına məqsəd kimi qoymadan hərəkət edərsə, lakin bu hərəkət hüquqi nəticəyə səbəb olarsa (yəni mülki hüquq münasibəti yaradarsa, dəyişərsə və ya xitam edərsə), onda həmin hərəkət hüquqi əməl hesab ediləcəkdir. Deməli, xüsusi olaraq hüquqi nəticəyə — mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına yönəlməsə də, hüquqi nəticəyə səbəb olan hüququayüün hərəkətlərə hüquqi əməllər deyilir. Misala müraciət edək. Traktorçu yaz aylarında kəndli (fermer) təsərrü-

fatına məxsus torpaq sahəsini şumlayarkən dəfinə aşkar edir. Torpağa basdırılmış qızıl-zinət məmulatları onunla kəndli (fermer) təsərrüfatı arasında yarı bölünür. Traktorçu dəfinənin yarı hissəsinə mülkiyyət hüququ əldə edir. Lakin o, torpağı şumlayarkən bu cür hüquqi nəticənin yaranmasını qarşısına xüsusi olaraq məqsəd kimi qoymamışdı. Deməli, onun həmin hərəkəti hüquqi əməldir.

Başqa bir misalda kimyaçı alim laboratoriyada kimyəvi reaksiya aparır və təsadüfən elmə məlum olmayan yeni bir kimyəvi element kəşf edir. Bununla kəşf hüquq münasibəti əmələ gəlir. Deməli, alimin hərəkəti hüquqi əməldir. Ona görə ki, o, reaksiya apararkən yeni element kəşf etməyi öz qarşısına məqsəd kimi qoymamışdı.

Daha başqa bir misalda gənc bir oğlan öz nakam məhəbbəti barədə rayon qəzetlərində silsilə şerlər dərc etdirir. Həmin oğlanın şerlər yazması müəlliflik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, onun həmin şerlərə müəlliflik hüququ yaranır. Amma öz nakam məhəbbəti barədə şer yazan zaman gənc oğlan öz qarşısına bu cür məqsəd qoymamışdı. Ona görə də onun şer yazmaq kimi hərəkəti hüquqi əməl hesab edilir.

Subyektlərin xüsusi olaraq müəyyən hüquqi nəticəyə — mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına yönələn hüququayüün hərəkətlərinə **hüquqi aktlar** (latınja *actus* — hərəkət) deyilir. Hüquqi aktların əhatə dairəsi həddən ziyadə genişdir. Hüquqi əməllərə münasibətdə onların xüsusi çəkisi müqayisədilməz dərəcədə çoxdur. Sivilistika elmi və mülki qanunvericilik hüquqi aktların üç növünü fərqləndirir:

- əqdlər;
- inzibati aktlar;
- məhkəmə aktları.

Əqdlər dedikdə, mülki hüquq subyektlərinin elə hüququayüün iradəvi hərəkətləri başa düşülür ki, bu hərəkətlər müəyyən mülki-hüquqi nəticə əldə olunmasına yönəlir. Onlar mülki hüquq subyektlərinin iradəvi aktıdır. Əqdlər yalnız mülki-hüquqi nəticəyə nail olunması məqsədini güdür.

Əqdlər mülki-hüquqi aktların əsas növünü təşkil edir. Onların dairəsi son dərəcə genişdir. Əqdlərə misal olaraq müqavilələr, vəsiyyət etməyi, etibarnamə verməyi, müsabiqə elan etməyi, hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirməyə görə xüsusi mükafat verməyi və s. göstərmək olar. Onlar hüquqi aktların ən geniş yayılmış növüdür.

Hüquqi aktların ikinci növünü inzibati aktlar təşkil edir. **Inzibati aktlar** odur ki, onlar, bir qayda olaraq, inzibati hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına yönəlir. Bu cür aktların verilməsinin əsas məqsədi, adətən, inzibati-hüquqi nəticə döürməkdən ibarətdir. Məhz buna görə də inzibati aktların çoxu mülki hüquq münasibətlərinin yox, inzibati hüquq münasibətlərinin əsası kimi çıxış edir. Bu isə o deməkdir ki, **inzibati aktlar mülki-hüquqi faktlar kateqoriyasına daxil edilmir**.

Inzibati aktlar dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları (bələdiyyələr) tərəfindən verilir. Özü də bu aktlar **ümumməcburi davranış qaydası müəyyən etmir**. Ona görə ki, həmin aktlar öz təbiətlərinə görə **qeyri-normativ aktlar hesab edilir**. Məhz bu səbəbdən də inzibati aktlar konkret subyekt üçün inzibati hüquq münasibəti yaradır, dəyişdirir və ya xitam edir.

Bununla belə, bəzi inzibati aktlar təkcə inzibati hüquqi nəticə döürmək niyyəti ilə yox, həm də **mülki-hüquqi nəticə yaratmaq məqsədilə verilir və qəbul edilir**. Bu cür aktlar mülki hüquq münasibətlərinin əsası kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, həmin aktlar nəticəsində mülki hüquq münasibətləri əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur. Özü də mülki qanunvericilik inzibati aktların mülki hüquqi nəticə döürmək imkanını və qabiliyyətini rəsmi surətdə nəzərdə tutur. Belə ki, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının aktları mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlmə əsası, yəni mülki hüquq münasibətlərinin əsası kimi çıxış edə bilər (MM-in 14-cü maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi).

Hər şeydən əvvəl, **inzibati aktlar mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edə bilər**. Məsələn, şəhər icra hakimiyyəti orqanı vətəndaşa yaşayış evi üçün order verir. Bu, birincisi, həmin orqanla müvafiq mənzil-istismar sahəsi (MIS) arasında inzibati hüquq münasibəti əmələ gətirir; ikincisi, order almış vətəndaşla MIS arasında kirayə müqaviləsi bağlamaq öyrə mülki hüquq münasibəti (kirayə hüquq münasibəti) yaradır.

Bəzi hallarda **inzibati akt mülki hüquq münasibətinin xitam olunmasına səbəb olur**. Məsələn, müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə torpaq sahəsi mülkiyyətçidən dövlət ehtiyacları üçün alınır (MM-in 246-cı maddəsi). Bu akt nəticəsində mülkiyyətçinin torpaq sahəsi özərində mülkiyyət hüququna xitam verilir. Başqa bir misalda təbii fəlakətlər, texnoloxi qəzalar, epidemiyalar baş verdikdə və fəvqəladə xarakter daşıyan digər hallarda müvafiq dövlət orqanının rəqvisisiya (həcz) barədə qərarı ilə əmlak dəyəri ödənilməklə mülkiyyətçidən cəmiyyətin mənafeyi üçün məcburi surətdə alınır (MM-in 209-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Bu qərar vətəndaşın əmlak özərində mülkiyyət hüququna xitam verilməsinə səbəb olur.

Mülki qanunvericilik **dövlət və ya bələdiyyə orqanının aktını öhdəlik hüquq münasibətlərinin (öhdəliklərin) xitam olunmasının əsası** kimi nəzərdə tutur (MM-in 557-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, tərəflər al-

qı-satqı müqaviləsi bağlayırlar. Onlar arasında öhdəlik hüquq münasibəti (alqı-satqı öhdəliyi) əmələ gəlir. Lakin əşya alıcıya verilməmiş onun dövrüyyədən çıxarılması barədə dövlət orqanı akt qəbul edir. Bununla alqı-satqı öhdəliyinə xitam verilir.

Bəzi mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi **müvafiq dövlət orqanının qabaqcadan icazəsi olmadan**, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Məsələn, qəyyumluqda və himayədə olanın əmlakı özgəninkiləşdirilərkən, icarəyə və əvəzsiz istifadəyə verilərkən qəyyumluq və himayəçilik kimi dövlət orqanının qabaqcadan icazə verməsi tələb olunur (MM-in 36-jı maddəsinin 2-ci bəndi). Bu cür icazə verilməsini nəzərdə tutan müvafiq akt qəbul edilməsə, alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama, icarə və digər mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz.

Dövlət orqanlarının mülki hüquq münasibətlərinin əsası kimi çıxış edən aktları arasında **sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri üçün xüsusi icazə (razılıq) verilməsi barədə qaydalar** mühüm yer tutur. Bu qaydalar Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə təsdiq olunmuşdu. İndi isə xüsusi ijasənin (lisenziyanın) verilməsi prezidentin təsdiq etdiyi vahid qaydalar əsasında həyata keçirilir. Bu icazə (lisenziya) əsasında mülki hüququn subyekti olan hüquqi şəxs fəaliyyət qabiliyyətini həyata keçirir, ona müəyyən fəaliyyətlə (məsələn, daşıma, sığorta, bank, inşaat, beynəlxalq turizm və digər fəaliyyət növləri ilə) məşğul olmağa hüquq verilir. Məsələn, Milli Bank tərəfindən verilən müvafiq xüsusi icazə (lisenziya) əsasında fəaliyyət göstərən banklar kredit, bank əmanəti, bank hesabı, lizinq və digər mülki hüquq münasibətlərində iştirak edir. Nəqliyyat Nazirliyi hava yolu ilə sərnişin daşınması üçün nəqliyyat müəssisəsinə xüsusi icazə (lisenziya) verir. Daşımanı həyata keçirərkən həmin müəssisə ilə sərnişinlər arasında yaranan münasibətlər daşıma müqaviləsi (daşıma hüquq münasibəti) ilə rəsmiləşdirilir. Bəzi hallarda **inzibati aktlar mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi anını şərtləndirir**.

Dövlət qeydiyyatına almaq kimi akt bu cür inzibati aktlara misal ola bilər. Həmin akt olmazsa, mülki hüquq münasibəti əmələ gəlmir. Mülki qanunvericilik göstərir ki, dövlət qeydiyyatına alınmalı olan mülki hüquq münasibətləri onların qeydə alındığı andan əmələ gəlir (MM-in 14-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, daşınmaz əşya satılarkən həmin əşyaya mülkiyyət hüququ (əşya ilə bağlı risklər, xərtlər və s.) alıcıya daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatından keçir (MM-in 648-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Belə təsəvvür yaranır ki, bəzi hallarda **hüquqi hərəkətlərin dövlət qeydiyyatına alınması kimi inzibati akt** mülki hüquqi nəticəyə səbəb olur.

Məhkəmə aktları mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına əsas olan hüquqi aktlardan biridir. Mülki qanunvericilik göstərir ki, məhkəmə aktları nəticəsində mülki hüquq münasibətləri əmələ gələ, dəyişə və ya xitam oluna bilər (MM-in 14-cü maddəsinin 2-ci bəndinin 3-cü yarım-bəndi).

Məhkəmə aktları, hər şeydən əvvəl, xüsusi hüquqi akt kimi mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Məsələn, vətəndaş özünəməxsus torpaq sahəsində özbaşına yaşayış evi tikir. Özbaşına tikilmiş həmin evə vətəndaşın mülkiyyət hüququ məhkəmə qərarı ilə tanına bilər (MM-in 180-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Belə halda məhkəmə aktı nəticəsində yaşayış evi barəsində mülkiyyət hüquq münasibəti yaranır.

Məhkəmə aktları, mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi üçün də əsas ola bilər. Məsələn, məhkəmə hökmü əsasında törədilmiş cinayətə görə sanksiya kimi əmlak mülkiyyətçidən əvəzsiz alınır, yəni müsadirə edilir (MM-in 212-ci maddəsi). Belə halda mülkiyyətçinin əmlak özərində mülkiyyət hüququna xitam verilir. Başqa bir misalda təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlər məhkəmə qərarına əsasən dövlət tərəfindən satınalma yolu ilə mülkiyyətçidən alınır (MM-in 208-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Hüquqi hərəkətlərin ikinci növü hüquqauyğun olmayan hərəkətlərdir. Mülki qanunvericilik aktlarının tələblərinə zidd olan hüquqi hərəkətlərə **hüquqauyğun olmayan hərəkətlər** deyilir. Bu cür hərəkətləri **hüquqazidd hərəkətlər** və ya **hüquq pozuntuları** da adlandırırlar.

Hüquqazidd hərəkətlər odur ki, bu cür hərəkətlərin edilməsinə mülki qanunvericilik yol vermir, onu qadağan edir və yasaqlayır. Bu hərəkətlər mülki qanunvericilik aktlarında ifadə olunan hüquqi göstərişləri pozur. Əgər mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini, dəyişməsinə və ya xitam olunmasını hüquqazidd hərəkətlə bağlayırsa və əlaqələndirirsə, onda həmin hərəkətlər hüquqi faktlar kimi çıxış edir. Hüquqi fakt qismində çıxış edən hüquqazidd hərəkətlər müxtəlifdir.

Zərər vurmaq hüquqazidd hərəkətin əsas hissəsini təşkil edir. Bunlara **deliktlər** deyilir. Söhbət fiziki şəxsin şəxsiyyətinə, əmlakına, habelə hüquqi şəxsin əmlakına və işgözar nüfuzuna zərər vurmaqdan gedir. Məsələn, sürücü minik avtomobilini yüksək sürətlə idarə edərkən səkidə dayanan vətəndaşı vurur və ona xəsarət yetirərək iki ayağını sındırır. Zərərçəkən vətəndaş işə çıxmır və əmək haqqından məhrum olur. Bundan savayı, o, sağlamlığının pozulması ilə bağlı əlavə xərclər, o cümlədən müalicəyə, əlavə qidalanmaya, dava-dərman alınmasına və s. xərclər çəkir. Bununla zərərçəkən vətəndaş ziyana düşür. Zərərvuran sürücü həmin ziyanın

əvəzini ödəməlidir. Sürücü ilə vətəndaş arasında ziyan vurmaqla bağlı mülki hüquq münasibəti (delikt hüquq münasibəti və ya delikt öhdəliyi) əmələ gəlir.

Əsassız varlanma hüquqazidd hərəkət kimi mülki hüquq münasibətlərinin əsası kimi çıxış edə bilər. Əsassız varlanma hüquqi əsas olmadan əmlak əldə etmədir, başqasının əmlakından nə isə götürməkdir. Bunun nəticəsində yaranan mülki hüquq münasibətinə görə hüquqi əsas olmadan varlanmış şəxs əldə etdiyi əmlakı mülkiyyətçinin özünə qaytarmalıdır (MM-in 1092-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, ata öz qonşusundan müəyyən məbləğdə borc pul alır və bir il keçdikdən sonra həmin pul məbləğini qaytarır. Bundan sonra o ölür. Vərəsə belə zənn edir ki, ata aldığı borc pulu qonşuya qaytarmamışdır. Ona görə də o, yenidən qonşuya pul verir. Qonşu əsassız varlanan, vərəsə isə məhrum olandır. Onlar arasında əsassız varlanmadan mülki hüquq münasibəti yaranır. Bu münasibət öyrə qonşunun əsas vəzifəsi qanunsuz (hüquqi əsas olmadan) əldə etdiyini vərəsəyə qaytarmaqdan ibarətdir. Əsassız varlanmaya çoxlu misallar çəkə bilərik: alıcının səhvən ikinci dəfə satın aldığı əşyanın pulunu satıcıya ödəməsi; işçinin müəssisədən ezamiyyət pulu alması və ezamiyyətə getməməsi; kənddən gəlmiş valideynin şəhərdə təhsil alan oğlunun mənzilə görə kirayə haqqını səhvən ikinci dəfə ödəməsi və s.

Müqavilə öhdəliklərinin icra edilməməsi hüquqazidd hərəkətlər kateqoriyasına şamil olunur. Belə halda borclu şəxs onun özərinə düşən vəzifəni (öhdəliyi) icra etmir və hüquq pozuntusuna, yəni hüquqazidd hərəkətə yol verir. Məsələn, alıcı alqı-satqı müqaviləsi öyrə aldığı əşyanın pulunu ödəmir, kirayəçi kirayə müqaviləsinin müddəti başa çatdıqda əmlakı kirayə verənə qaytarmır, daşıyıcı (nəqliyyat müəssisəsi) daşıma müqaviləsi öyrə yükü təyinat yerinə çatdırmır, borc alan borc müqaviləsi öyrə alıcı borcu borc verənə qaytarmır, podratçı (tikinti təşkilatı) podrat müqaviləsi öyrə yaşayış evini tikmir və s.

Hüquqdan sui-istifadə hüquqazidd hərəkətdir, hüquq pozuntusudur. Bu cür hərəkəti edən şəxsə sanksiyalar tətbiq edilir. Bu isə məsuliyyət hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, vətəndaş aylıq 15 faizlə öz qonşusuna borc pul verir. Vətəndaşın bu cür hərəkəti hüquqdan sui-istifadədir. Hüquq pozuntusu törədən vətəndaşa sanksiya tətbiq edilir: aldığı faizləri geri qaytarmaq; öz hərəkəti ilə qonşusuna vurduğu zərərin əvəzini ödəmək.

Cinayət də hüquqazidd hərəkətlərə (hüquq pozuntusuna) aiddir. Buna görə cinayət cəzası tətbiq edilir. Bununla bərabər, söz yox ki, cinayət nəticəsində vətəndaşın şəxsiyyətinə və ya əmlakına zərər vurulur. Belə halda mülki qaydada həmin zərərin əvəzi ödənilir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Ioffe O.S. Pravootnoşeniə po sovetскому qraədanskому pravu. L., 1949 // V kniqe: Ioffe O.S. Qraədanskoe pravo. Izbrannie trudi. M., 2000.

Ioffe O.S. Spornie voprosı učenıə o pravootnoşenii // Oçerki po qraədanskому pravu. Sb. statey. Otv. red. O.S.Ioffe. L., 1957 // V kniqe: **Ioffe O.S.** Qraədanskoe pravo. Izbrannie trudi. M., 2000.

Ioffe O.S. Razvitie üivlističeskoj mıslı v SSSR. xəstü 1. L., 1975 (qlava III - «Uçenie o qraədanskoy pravosubjektности» // V kniqe: **Ioffe O.S.** Qraədanskoe pravo. Izbrannie trudi. M., 2000).

Tolstoy Ö.K. K teorii pravootnoşeniə. L., 1959.

Xalfina R.O. Obhee uçenie o pravootnoşenii. M., 1974.

Tarxov V.A. Qraədanskoe pravootnoşenie. Ufa. 1993.

Sovetskoe qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **V.P.Qribanova, S.M.Korneeva. M., 1979.**

Sovetskoe qraədanskoe pravo. Uçebnik. xəstü 1 / Pod red. **V.F.Maslova i A.A.Puşkina.** Xarkov. 1983.

Sovetskoe qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **V.T.Smirnova, Ö.K.Tolstoqo, A.K.Örcenko. L., 1982.**

Sovetskoe qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. O.A.Krasavçikova. M., 1985.

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. xəstü 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.I.Masləeva. M., 1997.**

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. xəstü 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo. M., 1998.**

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova. M., 1998.**

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **Z.I.Übulenko. M., 1998.**

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **T.I.Illarionovoy, V.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy. M., 1998.**

Isakov V.B. Öridičeskie faktı v sovetskom prave. M., 1984.

Krasavçikov O.A. Öridičeskie faktı v sovetskom qraədanskocom prave. M., 1958.

xerepaxin B.B. Pravopreemstvo po sovetskomu qraədanskocom pravu. M., 1962.

Klünzinger E. Einführung in das bürgerliche Recht. München.1993.

Larenz K. Allgemeiner Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts. München.1989.

Kaiser. Bürgerliches. Recht. Heidelberg: C.F. Müller. 1997.

Dieter Schwab. Einführung in das Zivilrecht. Heidelberg: C. F. Müller. 1997.

Gnnəküerus L. Kurs qermanskoqo qraədanskoqo prava. Tom 1. Polutom 1. M., 1949.

Sakag Vaqaüuma, Toru Ariidzumi. Qracdanskoe pravo Æponii. Kniqa 1. M., 1983.

MÖVZU 4

Fiziki şəxslər mülki hüququn subyekti kimi § 1. Fiziki şəxslərin mülki hüquq subyektliyi. Mülki hüquq qabiliyyəti

1. Fiziki şəxs anlayışı

Hər gün tələbələr avtobusdan, metrodan və digər nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməklə təhsil aldıkları universitetə gəlirlər. Tələbələrlə nəqliyyat vasitələri (daşıyıcılar) arasında sərnişin daşıma münasibətləri yaranır. Neçə-neçə şəhər sakini öz ailə-məişət, şəxsi-maddi ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə geyim şeyləri, ərzaq məhsulları, ev avadanlıqları, məişət predmetləri və s. alır. Bununla alqı-satqı münasibətləri əmələ gəlir. Vətəndaş öz qonşusundan borc pul aldıqda isə borc münasibətləri meydana gəlir. Öz pulunu banka qoyan əmanətçi ilə həmin bank arasında əmanət münasibətləri əmələ gəlir. Ev sahibi yaşayış evini xarici ölkə vətəndaşına (əcənəbiyə) kirayəyə verir. Belə halda isə ev sahibi ilə əcnəbi arasında kirayə münasibəti yaranır. Kənd sakini torpağı sahibkar statuslu vətəndaşa icarəyə verir. Bu isə icarə münasibətidir. Vətəndaşlıq olmayan şəxs özünə məxsus pulları və qiymətli şeyləri qaldığı mehmanxananın sahibinə saxlanca verir. Bu cür halda saxlanca (saxlama) münasibəti göz qabağındadır. Sadaladığımız bütün bu münasibətlərin hamısı ictimai münasibətlər olub, mülki hüquqla tənzimlənir və mülki hüquq münasibətləri kimi hüquqi forma alır. Bax, bu hüquq münasibətlərində iştirak edən tələbə də, sahibkar da, vətəndaş da, əmanətçi də, xarici ölkə vətəndaşı da, vətəndaşlıq olmayan şəxs də fiziki şəxslər hesab olunurlar. Göstərdiyimiz hüquq münasibətlərində tərəf və subyekt rolunda məhz onlar çıxış edirlər. Fiziki şəxslər mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçıları — subyektdirlər. Deməli, onlar həm də mülki hüququn subyekti hesab olunurlar.

Mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin əsas iştirakçılarından biri fiziki şəxslərdir. **Fiziki şəxs mülki hüququn psixoloəi-bioloəi (fizioloəi) varlıq, yəni insan kateqoriyasından olan subyektini ifadə etmək üçün işlədilən termindir.** Mülki hüquq insan cinsindən olmayan subyektlərini əhatə etmək üçün hüquqi şəxs anlayışından istifadə edir. Bəs fiziki şəxs nədir? Fiziki şəxs kateqoriyasının mənasını dərinləndirən, hərtərəfli və dözgün başa düşmək üçün dürd kateqoriyanı yanaşı qoyub, onlar arasındakı münasibəti aydınlaşdırmaq lazımdır. Yalnız bu cür yanaşma fiziki şəxs kateqoriyasının mahiyyətini açmağa imkan verə bilər. Göstərdiyimiz həmin dörd kateqoriya bunlardır:

- vətəndaş kateqoriyası;
- şəxsiyyət kateqoriyası;
- insan kateqoriyası;
- fərd kateqoriyası.

Vətəndaş kateqoriyası ilə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı anlayışı əhatə olunur. **Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı** dedikdə, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs başa düşülür. O, siyasi və hüquqi cəhətdən Azərbaycan dövlətinə mənsub olan şəxsdir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı», ümumiyyətlə, «şəxs» kateqoriyasına daxildir. Bəs «şəxs» kateqoriyası dedikdə, nə başa düşülür?

«**Şəxslər**» cinsi və ümumiləşdirilmiş kateqoriyadır. O, özündə iki anlayışı əhatə edir və birləşdirir: «fiziki şəxslər» anlayışını; «hüquqi şəxslər» anlayışını. Məntiqi təfsir üsulunun, yəni formal məntiq qaydalarının köməyi ilə müəyyənləşdirə bilərik ki, vətəndaş hüquqi şəxs — müəssisə, idarə və təşkilat ola bilməz. Ona görə ki, hüquqi şəxslər, vətəndaşlardan fərqli olaraq psixoloəi (mənəvi) — bioloəi (fizioloəi) xüsusiyyətlərə malik olan ictimai varlıq deyil. Məhz buna görə də qanunun göstərişini genişləndirici yox, məhdudlaşdırıcı təfsir etmək lazımdır: vətəndaş fiziki şəxsdir. Qanunun göstərişini məhz bu mənada başa düşmək lazımdır. Amma «vətəndaş» və «fiziki şəxs» kimi iki anlayış eynimənalı, identik və sinonim anlayış deyildir. Məzmunca yaxın olmalarına baxmayaraq, onlar mühüm dərəcədə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, mülki hüquq münasibətlərində vətəndaşlardan savayı, əcnəbilər (xarici dövlətin vətəndaşları) və vətəndaşlıq olmayan şəxslər də iştirak edə bilərlər. Əcnəbilər də, vətəndaşlıq olmayan şəxslər də fiziki şəxs anlayışına daxildir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, «**fiziki şəxs**» kateqoriyası özündə «**vətəndaş**», «**xarici dövlət vətəndaşı**» və «**vətəndaşlıq olmayan şəxs**» kimi üç cür anlayışı birləşdirir və əhatə edir. Bu isə onu göstərir ki, «fiziki şəxs» məzmunca «vətəndaş» nisbətən daha geniş anlayışdır. Belə ki, bütün vətəndaşlar həmişə fiziki şəxsdir, amma fiziki şəxs həmişə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaya da bilər. Məsələn, əcnəbi fiziki şəxsdir, ancaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı deyil.

Bax, buna görə mülki hüququn psixoloəi-bioloəi varlıq olan insan cinsindən subyektlərini vətəndaş anlayışı ilə əhatə etmək məsələyə birtərəfli, qeyri-dözgün, dəqiq olmayan yanaşmanı ifadə edir. Keçmiş qanunvericilik məhz uzun müddət «vətəndaş» anlayışından istifadə etmişdi.

«Fiziki şəxs» və «şəxsiyyət» kimi iki anlayış arasındakı münasibət haqqında nə demək olar? Fəlsəfi mənada

şəxsiyyət ictimailəşmiş, ictimai münasibətlərin iştirakçısı olan, inkişaf etmiş fiziki şəxsdir. «Şəxsiyyət» anlayışı üçün başlıca cəhət bioloəi, psixoloəi-fizioloəi mahiyyət yox, ictimai mahiyyətdir. **İctimai mahiyyətli fiziki şəxs şəxsiyyət adlanır.** Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin məcmusu və daşıyıcısıdır, ictimai mənalı keyfiyyətlərə malik olan fiziki şəxsdir. Əgər fiziki şəxs ictimai keyfiyyətlərə (fiziki şəxsin cəmiyyətdəki oynadığı rol, həyata keçirdiyi ictimai funksiyalar, daxili mənəvi potensialı, xarakter və iradəsi, mənlilik şüuru və s.) malikdirsə, deməli, o, şəxsiyyətdir.

Aristotel şəxsiyyəti «ictimailəşmiş varlıq» kimi xarakterizə etmişdir. Alman klassik fəlsəfəsində Feyerbax şəxsiyyətə ictimai mahiyyət verməyə çalışmışdır. O, belə hesab edirdi ki, yalnız ictimai münasibətlərə girdikdə insan şəxsiyyət kimi çıxış edir.

Dediklərimizdən belə çıxır ki, yalnız ictimai məzmunlu keyfiyyətlərə malik olan fiziki şəxs şəxsiyyət kimi çıxış edə bilər. Fiziki şəxs anadan şəxsiyyət kimi doğulmur. Yalnız o, ictimai həyatda yaşamaqla, öz əməlləri ilə şəxsiyyət adını və statusunu qazana bilər. İctimai məzmunlu keyfiyyətlərdən məhrum olan fiziki şəxs şəxsiyyət kimi tanına bilməz. Beləliklə, fəlsəfə elmi baxımından hər bir fiziki şəxsi şəxsiyyət hesab etmək olmaz. Fiziki şəxs şəxsiyyət olmaqla ictimai mahiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət həmişə ictimai inkişaf etmiş sosial münasibətlərin daşıyıcısına çevrilmiş fiziki şəxsdir.

Psixologiya elmi baxımından şəxsiyyət müəyyən inkişaf və yaş səviyyəsinə çatan, psixi cəhətdən səlam, əqli və mənəvi keyfiyyətlərə malik olan fiziki şəxsdir. Bu xüsusiyyət imkan verir ki, o, ictimai münasibətlərin iştirakçısı olsun, öz davranışına görə məsuliyyət daşıсын və cavab versin, habelə öz mövqeyini formalaşdırsın. Belə çıxır ki, psixologiya elmi baxımından da hər bir fiziki şəxsi şəxsiyyət hesab etmək olmaz. Məsələn, mülki hüquq qabiliyyətinə malik olan, xırda məişət xarakterli müqavilələri (məsələn, dükandan çörək, bulka, dəftər, kitab, qələm və s. almaq kimi müqavilələri) müstəqil surətdə bağlayan və bununla mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olan azyaşlılar fiziki şəxslərdir, lakin şəxsiyyət deyildir. Başqa bir misalda mülki hüquq qabiliyyətli ruhi xəstələr yaşayış evi, geyim şeyləri, məişət predmetləri, ev avadanlıqları və digər əmlak növləri üzərində mülkiyyət hüququna malik ola bilərlər. Amma onlar fiziki şəxslər olsalar da, şəxsiyyət sayılmırlar.

Deməli, fəlsəfə və psixologiya elmi baxımından «fiziki şəxs» və «şəxsiyyət» kimi anlayış eyni mənalı, üst-üstə düşən anlayışlar deyildir. «Fiziki şəxs» anlayışının əhatə dairəsi daha genişdir. Belə ki, şəxsiyyət həmişə və bütün hallarda fiziki şəxsdir, amma hər bir fiziki şəxs şəxsiyyət statusu və adı ala bilməz. Şəxsiyyət hesab edilən də, şəxsiyyət hesab edilməyən də «fiziki şəxs» anlayışına aiddir. Odur ki, mülki hüququn fərdi subyektlərini «şəxsiyyət» anlayışı ilə əhatə etmək məsələyə qeyri-dəqiq və birtərəfli yanaşmanı ifadə edir.

«Fiziki şəxs» anlayışı ilə «insan» kateqoriyası arasında münasibətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, insan fəlsəfi anlayışdır. İnsan dedikdə, aydın nitqə, təfəkkür və şüura malik olan biososial varlıq başa düşülür. İnsanda təbii (bioloəi), ictimai (sosial) və mənəvi (psixoloəi) amillər qarşılıqlı vəhdətdə təzahür edir. Onun formalaşmasında bioloəi, psixoloəi və sosial amillər mühüm rol oynayır. Materialist fəlsəfə insana bioloəi sosial varlıq kimi baxır, onu bəşər cəmiyyətinin yaratdığı ən qiymətli sərvət hesab edir.

İnsan ictimai münasibətlərin iştirakçısıdır. K.Marksın dediyi kimi, «insan ictimai münasibətlərin məcmusudur». İnsan həm də hüququn subyektidir. O, subyekt kimi çoxsaylı hüquq və vəzifələrin, o cümlədən mülki hüquqların daşıyıcısıdır. Buna görə də beynəlxalq sənədlərdə — «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi»nin (1948) 6-cı maddəsində və «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın (1966) 16-cı maddəsində hüququn subyekti kimi «insan» anlayışından istifadə olunur. Həmin maddələrdə göstərilir ki, harada olmasından asılı olmayaraq hər bir insanın özünün hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ vardır.

İnsan ümumiləşdirilmiş fəlsəfi-mücərrəd anlayışdır. Ona görə də hüququn subyektivini, o cümlədən mülki hüquq münasibətləri subyektivini ifadə etmək üçün bu anlayışdan istifadə etmək mənasız, əlverişli və məqsədemüvafiq deyildir. Lazımdır ki, hüququn subyekti mənasında «insan» anlayışı konkret formada nəzərdə tutulsun. Bunun üçün bu anlayışın əhatə etdiyi məfhumları müəyyənəşdirmək lazımdır.

İnsan konkret fərdlərin məcmusudur. Fərd isə ayrıca götürülmüş insandır, insanın təkə nümayəndəsidir. K.Marks yazırdı ki, fərd ictimai varlıqdır. Fiziki şəxs də ictimai varlıq olub, ayrıca götürülmüş insandır. Deməli, fiziki şəxs insan fəridir. Dediklərimiz bizə belə bir nəticə çıxarmaq imkanı verir ki, «fiziki şəxs» və «insan fəridi» kimi iki anlayış eynimənalıdır.

Bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyi mülki hüququn insan kateqoriyasından olan subyektivini ifadə etmək üçün məhz insani fərd kimi «fiziki şəxs» anlayışından istifadə edir. Məsələn, Hollandiya Mülki Məcəlləsinin «Şəxslər və ailə» adlı birinci kitabında fiziki şəxslərin hüquqi vəziyyətinin bütün məsələlərini tənzimləyən normalara rast gəlmək olur. İtaliya Mülki Məcəlləsinin «Şəxslər və ailə» adlı birinci kitabının 1-ci bölməsi «Fiziki şəxslər» adlanır. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Ümumi hissə» adlı birinci kitabının birinci bölməsi «Şəxslər» (personen) adlanır. Bu bölməyə «Fiziki şəxslər» kimi fəsil daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, roman-german (kontinental) hüquq sistemi «fiziki şəxs» termini ilə mülki hüququn

əsas subyektlərindən birini ifadə edir. Bu sistemə daxil olan Fransa qanunvericiliyi bundan fərqli başqa termin tətbiq edir. Belə ki, bu ölkənin MM-i mülki hüququn fərdi subyektini ifadə etmək üçün «fransız» və «əcənəbi» kimi iki anlayışa üstünlük verir. İngilis-amerikan hüquq ailəsi də «fiziki şəxs» anlayışını tanıyır və ondan istifadə edir.

«Fiziki şəxs» anlayışının tarixi Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüququ qeyd etməliyik ki, hüquq qabiliyyətli varlıq, yəni hüququn subyektini persona (latınca) - şəxs adlandırırdı. Persona mülki dövriyyənin baza kateqoriyası hesab olunurdu.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, «persona» əvvəllər qədim yunan teatrlarında aktyorların geyindikləri maskaya verilmiş ad olmuşdur. O, ilk dəfə «teatr maskası» mənasını ifadə etmişdi. Sonralar Romada «persona» anlayışı ilə hüququn subyektini olan şəxslər anlayışı əhatə olunmuşdur. Roma hüququ «persona»-nı iki yerə bölürdü: «personae physicae» (fiziki şəxslərə); «personae morales» və ya «personae curidicae» (hüquqi şəxslərə). Sonradan «personae physicae» termini kontinental ölkələrin, ilk növbədə, Almaniyanın qanunvericiliyi tərəfindən qəbul olanaraq iqtibas edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericilik ənənələrinə əsaslanaraq mülki hüququn fərdi subyektini ifadə etmək üçün «fiziki şəxs» anlayışından istifadə edir. Bununla o, köhnə qanunvericiliyin «vətəndaş» kimi dəqiq olmayan, birtərəfli və qeyri-dözgün anlayış işlətmək tendensiyasından birdəfəlik imtina etmişdir.

MM-in 24-cü maddəsinin 1-ci bəndi fiziki şəxsin leqal anlayışını formulə edir. **Fiziki şəxs hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdidir.** Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi fiziki şəxsə anlayış verərkən Almaniya qanunvericilik təcrübəsini və ənənəsini olduğu kimi nəzərə almışdır. Daha doğrusu, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin fiziki şəxsə verdiyi anlayış Azərbaycan Respublikasının yeni qanunvericiliyi tərəfindən qəbul edilmişdir. Beləliklə, bizim ölkə mülki qanunvericiliyi mülki hüququn fizioloəi-psixoloəi ictimai varlıq kimi insan cinsindən olan subyektlərini ifadə etmək üçün «insan», «şəxsiyyət», «vətəndaş» anlayışlarından istifadə etmir. Burada insani fərd olan «fiziki şəxs» anlayışının tətbiq edilməsinə üstünlük verilir.

2. Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti

Fiziki şəxslərin mülki hüququn subyektini rolunda çıxış etməsi üçün onların qanunla müəyyənləşdirilən keyfiyyətlərə malik olması vacibdir. Bu keyfiyyətlərin məcmusu mülki hüquq subyektliyini yaradır. Mülki hüquq subyektliyi, qeyd etdik ki, mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinin və fəaliyyət göstərməsinin normativ zəminlərindən (ilkin şərtlərdən) biridir.

Mülki hüquq subyektliyi mürəkkəb, ümumiləşdirilmiş hüquqi kateqoriyadır. Bundan əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, o, özündə bir neçə elementi birləşdirir. Həmin elementlərdən biri mülki hüquq qabiliyyəti adlanır.

«Hüquq qabiliyyəti» termininin ifadə etdiyi mənanın genezisi (əmələ gəlmə mənbəyi) qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Qədim Roma hüququ bu termini işlətmirdi. Hazırda işlədilən «hüquq qabiliyyəti» termininə Romada «caput» sözü uyğun gəlirdi. Daha doğrusu, Roma hüququ hüquq qabiliyyətini «caput» anlayışı ilə əhatə edirdi. Tam hüquq qabiliyyəti üç cür statusun (latınca status — vəziyyət) cəmindən ibarət idi: azadlıq statusu (status libertatis), yəni azad olmaq, qul olmaq yox; vətəndaşlıq statusu (status civitatis), yəni Roma vətəndaşı olmaq, yadelli, əcnəbi yox; ailə vəziyyəti (status familiae), yəni ata hakimiyyəti altında olmamaq.

İlk dəfə olaraq hüquq qabiliyyəti anlayışı 1804-cü ildə qəbul edilmiş Fransa Mülki Məcəlləsində — Napoleon Məcəlləsində formulə edilmişdir. Bunun ardınca, 1896-cı il tarixli Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Ümumi hissəsi» hüquq qabiliyyətinə müəyyən hüquq normaları həsr edərək bu kateqoriyanı daha da inkişaf etdirmişdir. Həmin dövrdə hüquq qabiliyyəti kateqoriyasından İngiltərə mülki hüququnda da istifadə olunurdu. Bu kateqoriya özünün yaranmasına görə əsasən Fransa və Almaniya kimi ölkələrin mülki qanunvericiliyinə «borclu» olmalıdır.

Mülki hüquq qabiliyyəti kateqoriyası roman-german (kontinental) hüquq ailəsi üçün xarakterikdir. İngilis-amerikan (ümumi) hüquq ailəsində hüquq qabiliyyəti kateqoriyasından istifadə olunmur. Burada vahid hüquq subyektliyi anlayışı (legal capacity) tətbiq edilir.

Mülki hüquq qabiliyyətinin leqal anlayışı MM-in 25-ci maddəsinin 1-ci bəndində formulə edilmişdir. **Mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, fiziki şəxsin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki-hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti başa düşülür.** Özü də buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslərin faktiki və real olaraq konkret subyektiv hüquqlar əldə etməsi, hüquqlar qazanması demək deyildir. Bu, o deməkdir ki, dövlət özünün yaratdığı mülki hüquq normaları ilə fiziki şəxslərə mümkün olan bütün mülki hüquq münasibətlərinin (şübhəsiz ki, qanunla qadağan olunan və yol verilməyən mülki hüquq münasibətləri istisna olmaqla) iştirakçısı olmağa, bununla isə konkret subyektiv hüquqlar əldə etməyə və konkret subyektiv vəzifələr daşımağa hüquqi imkan verir. Mülki hüquq qabiliyyəti faktiki olaraq hüquqlar əldə etmək üçün postulat

(latınca postulatum - tələb) kimi qabaqcadan qəbul olunmuş imkandır və ya qabiliyyətdir. O, hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquq qabiliyyətini, yəni mülki hüquqlar əldə etmək imkanını «bu hüquqların əldə edilməsinin özü» kimi anlayışla qarışdırmaq olmaz. Mülki hüquq qabiliyyəti özlüyündə hər hansı bir real maddi və qeyri-maddi nemət və yaxud faktiki konkret subyektiv hüquq yaratmır. Mülki hüquq qabiliyyətli olmaq hələ o demək deyildir ki, fiziki şəxs real surətdə, faktiki olaraq qanunda nəzərdə tutulan konkret mülki hüquqlara artıq malik olmuşdur. Məsələn, qanun hər kəsə və hamıya əsərin müəllifi olmaq və ya ixtiranın müəllifi olmaq kimi hüquqi imkan (qabiliyyət) vermişdir. Bu, mülki hüquq qabiliyyətidir. Lakin bu, onu ifadə etmir ki, artıq fiziki şəxs əsər yazmış və ya ixtira yaratmış, onlara müəlliflik hüququ əldə etmişdir. Başqa bir misalda qanun fiziki şəxslərə hüquqi imkan verir ki, onlar minik avtomobilinə, yaşayış evinə və digər əmlak növlərinə mülkiyyət hüququ əldə etsinlər. Bu da mülki hüquq qabiliyyətidir. Lakin bu, o demək deyildir ki, fiziki şəxs artıq özünə minik avtomobili, yaşayış evi və s. almış, onlar özərində mülkiyyət hüququ qazanmışdır. Bax, bunlar mülki hüquqların əldə edilməsinin özüdür. XX əsrin əvvəllərində rus hüquqşünas alimlərindən N.M.Korkunov yazırdı ki, hüquq qabiliyyəti yalnız şəxsin məlum hüquqlara malik ola bilməsinə ifadə edir. Amma bu, hələ şəxsin həmin hüquqları həqiqətən əldə etməsi demək deyildir. Hər kəsin əmlak özərində mülkiyyət hüququna malik olmaq qabiliyyəti vardır, lakin bu onu ifadə etmir ki, artıq əmlak özərində mülkiyyət hüququ əldə olunmuşdur.

Mülki hüquq qabiliyyəti konkret mülki hüquqlar əldə etmək üçün yol açır. Bu anlayışın əsl məzəni və əsasını «hüquq» yox, bu hüququ əldə etmək üçün açar rolunu oynayan «qabiliyyət», yəni «hüquqi imkan» təşkil edir. Ona görə də hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, hüquq qabiliyyəti yalnız hüquq əldə etməyin əsasıdır, onun ilkin şərtidir. Doğrudan da, hüquq qabiliyyəti konkret subyektiv hüquqların əmələ gəlməsi üçün zəmin rolunu oynayır. Əgər qanun fiziki şəxsə mülki hüquqlar qazanmaq üçün hüquqi imkan (hüquq qabiliyyəti) vermirsə, onda o, nə cür və hansı yolla konkret subyektiv mülki hüquqlar əldə edə bilər? Bunu adam təsəvvürünə belə gətirə bilmir.

Dediklərimizdən belə nəticə çıxır ki, mülki hüquq qabiliyyəti olmadan hər hansı bir konkret subyektiv mülki hüququn əmələ gəlməsi və yaranması mümkün deyil. Başqa sözlə desək, mülki hüquq qabiliyyəti olmadan fiziki şəxsin mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı (subyekt) kimi çıxış etməsindən söhbət gedə bilməz. Bu kateqoriyanın sosial qiyməti, əhəmiyyəti və rolu məhz bununla bağlıdır. Belə ki, **yalnız mülki hüquq qabiliyyəti müvcud olduqda, konkret subyektiv hüquqlar əmələ gələ bilər.** Mülki hüquq qabiliyyəti konkret hüquq və vəzifələr yox, yalnız onların əldə edilməsinin mücərrəd və ümumi zəminidir.

Beləliklə, **mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, fiziki şəxsin qanunda nəzərdə tutulan mülki hüquqlara malik olmağın və vəzifələr daşımağın dövlət tərəfindən tanınan ümumi, mücərrəd imkanı, bu hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyəti başa düşülür.** Mülki hüquq qabiliyyəti kateqoriyasının məna və mahiyyətinin aydınlaşmasında keçmiş sovet dövrünün görkəmli sivilist alimlərinin — O.S.Ioffenin, S.N.Bratusun, O.A.Krasavçikovun, E.A.Fleyşitsin və başqalarının böyük elmi əməyi olmuşdur. Onların irəli sürdüləri müddəalar bu kateqoriyanın əsl təbiətinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynamışdır.

3. Mülki hüquq qabiliyyətinin əsas xüsusiyyətləri

Mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin ictimai vəziyyətini hüquqi cəhətdən ifadə edən hüquqi hadisədir. O, hüquqi üstqurum kateqoriyasına şamil edilən məsələdir. Buna görə də o, cəmiyyətin bazisi ilə, yəni istehsal münasibətləri ilə müəyyən olunur.

Mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin anadangəlmə təbii keyfiyyəti deyildir. O, fiziki şəxsə təbiət tərəfindən anadangəlmə verilmir. Mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanı ona dövlət tərəfindən mülki hüquq normaları vasitəsi ilə verilir. Nə vaxt ki, fiziki şəxs doğulur və yaşayır, dərhal da o, mülki hüquq qabiliyyətli olur. Harada ki, ümumiyyətlə, mülki hüquqi tənzipetmə və hüquqi mühit vardır, orada da mülki hüquq qabiliyyəti müvcuddur. Deməli, mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanı fiziki şəxsə dövlət tərəfindən hüquq əsasında (daha doğrusu, hüququn xaricən ifadə olunduğu qanunvericilik aktlarının vasitəsi ilə) verilir. Bu fikrin doğru olması belə bir tarixi faktla təsdiqlənir və sübut olunur ki, quldarlıq cəmiyyətində qullar dövlət tərəfindən rəsmi olaraq hüquq əsasında hüquq qabiliyyətli hesab edilmirdi. Onlar yalnız hüququn obyekt — alqı-satqının predmeti kimi çıxış edə bilirdilər. Roma hüququ qullara «danışan alət», predmet, əşya kimi baxırdı. Həmin dövrdə Romada tam hüquq qabiliyyətli vətəndaşlar da yaşayırdı. Feodalizm dövründə təhkimli kəndlilər tam hüquq qabiliyyətli vətəndaşlar sayılmırdı. Feodal hüququ imtiyazlar hüququ idi. Bu hüquq vətəndaşların hüquqlara malik olmaq qabiliyyətini onların sosial mənşəyindən, mənsub olduğu silkdən, tutduğu vəzifədən, rütbədən və s. asılı olaraq müəyyən edirdi. Deməli, **mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin görmə, eşitmə və sair kimi anadangəlmə təbii yox, ictimai-hüquqi keyfiyyət və xüsusiyyətdir.**

Mülki hüquq qabiliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, **real xarakterə malikdir.** Bu,

onu ifadə edir ki, hər bir fiziki şəxsin mülki hüququn tanıdığı bütün hüquq və vəzifələrin subyekti olmaq, yəni qanunun yol verdiyi **bütün mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq imkanına təminat verilir**. Hər bir dövlətin vəzifəsidir ki, fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətinə təminat versin və onu müdafiə etsin.

Azərbaycan Respublikası (dövləti) fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinə təminat verir. Mülki qanunvericilik göstərir ki, fiziki şəxs hüquq qabiliyyətindən məhrum edilə bilməz (MM-in 25-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bununla bərabər, fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş hallarda və qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, fiziki şəxsi mülki hüquq qabiliyyətindən tamamilə və bütövlükdə məhrum etmək mümkün deyil. Ona görə ki, o, insan haqları barədə beynəlxalq paktlardan, ədalət, azadlıq və humanizm prinsiplərindən irəli gəlir.

Yaşadığımız ölkədə fiziki şəxslərin mümkün olan bütün hüquq və vəzifələrin subyekti olmaq imkanına Konstitusiyaya qaydasında və səviyyəsində təminat verilir: hər kəsin doğulduuu andan hüquqları vardır və bu hüquqları gözləmək, qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. Həmin hüquqların pozulması və vəzifələrin yerinə yetirilməməsi qanunla müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur. **Dövlət bütün fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətinin müdafiəsinə təminat verir.**

Mülki hüquq qabiliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, **ayrılmaz və özgəninkiləşdirilməz xarakterə** malikdir. O, fiziki şəxsin özünün müvcud olmasından ayrılmazdır. Nə vaxt ki, fiziki şəxs yaşayır, o zaman da həmin şəxs mülki hüquq qabiliyyətinə malik olur. Fiziki şəxslər doğulduuu andan ayrılmaz hüquqlara malik olub, bütün həyatı boyu saüamlıq vəziyyətindən və yaşından asılı olmayaraq hüquq qabiliyyətli sayılır. O, mülki hüquq qabiliyyətindən tamamilə və ya qismən imtina edə bilməz. Bu cür imtinanın hüquqi əhəmiyyəti yoxdur və hüquqi nəticəsi olmur. Bununla belə, fiziki şəxsin ixtiyarı yoxdur ki, o, öz mülki hüquq qabiliyyətini məhdudlaşdırsın. Fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönələn hər hansı əqdin hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Bu cür əqd etibarsız sayılır və hüquqi nəticə doğurmur (MM-in 31-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, borc hüquq münasibəti özrə borc verən verdiyi borcu borc alandan geri tələb etmək hüququndan imtina edə bilər. Bu, onun subyektiv hüququdur. Amma borc verən bu münasibətdən irəli gələn mübahisə üçün məhkəmələrə müraciət imkanından qabaqcadan imtina etmək barədə vəd verə bilməz. Bu cür vəd vermə əqdi hüquqi nəticəyə səbəb olmur. O, etibarsız əqdir. Ona görə ki, həmin əqd borc verənin mülki hüquq qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəlir.

Mülki hüquq qabiliyyətinin fiziki şəxsin özündən ayrılmaz olması (ayrıla bilməməsi) onun özgəninkiləşdirilməz olmasına (özgəninkiləşdirilə bilməməsinə) dəlalət edir. Mülki hüquq qabiliyyətinin başqa şəxslərə verilməsi tamamilə istisna edilir.

Hüquq və vəzifələrin bağlılıu mülki hüquq qabiliyyətinin əsas cəhətlərindən biridir. Bu kateqoriya təkcə fiziki şəxsin mülki hüquqlara malik olmaq qabiliyyətini ifadə etmir. O, həm də fiziki şəxsin mülki-hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyətini əhatə edir. Buna görə də mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin hüquqlara malik olmaq imkanı ilə vəzifələr daşımaq imkanını əlaqələndirən kateqoriyadır.

Mülki hüquq qabiliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, **bərabərlik prinsipinə əsaslanır**. Bu prinsipə görə, **bütün fiziki şəxslərin mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanı eynidir**. Mülki qanunvericilik mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq üçün bütün fiziki şəxslərə bərabər və eyni dərəcədə hüquqi imkan verir. Bu, o deməkdir ki, bütün fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti eyni dərəcədə tanınır (MM-in 25-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Odur ki, mülki hüquq qabiliyyətini xarakterizə edən bərabərlik prinsipi mülki hüquqlara malik olmaqda hər hansı bir fiziki şəxsə üstün və imtiyazlı imkan verilməsini qeyri-mümkün edir.

Bərabərlik prinsipi, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq sənədlərdə öz ifadəsini tapır. «İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi»nin 2-ci maddəsi hüquq qabiliyyətinin insanın irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, sosial mənşəyindən, milli mənsubiyyətindən, əmlakından və s. asılı olmayan bütün fiziki şəxslər üçün bir bərabərdə tanınmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, Konstitusiyada bütün fiziki şəxslərin (vətəndaşların) bərabər hüquqlu olması təsbit olunur. Bu, fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyəti baxımından bərabər olmasını ifadə edir.

Bərabərlik prinsipi barədə Konstitusiyaya normasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslərin hüquqlara malik olmaq qabiliyyəti (imkanı) onun irqindən, milliyyətindən, dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və s. asılı deyildir. Bu cür amillərə görə hüquq qabiliyyətini məhdudlaşdırmaq yolverilməzdir. Deməli, Konstitusiyaya hər hansı bir əlamətə fərq qoymadan və əhəmiyyət vermədən hər kəsin hüquq bərabərliyinə təminat verir.

Bərabərlik prinsipinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu prinsip ictimai ayrı-sezkilik halının aradan qaldırılması üçün, habelə adicə hüquqi ədalətin müəyyən edilməsi üçün irəliyə doğru atılan addımdır. Bu yerdə XIX əsrdə alman müəlliflərindən birinin dediği sözləri xatırlamaq yerinə düşərdi. O, yazırdı ki, real həyatda amansız

qeyri-bərabərlik müvcuddur. Bütün insanlar — xəstələr və saüamlar, qocalar və azyaşlılar, kasıblar və varlılar, kübarlar və kübar olmayanlar — ümumiyyətlə, bütün insanlar hüquq qabiliyyətli elan edildikdə, bu qeyri-bərabərlik bir az yüngülləşir.

4. Mülki hüquq qabiliyyəti və subyektiv mülki hüquq

Mülki hüquq qabiliyyəti və subyektiv mülki hüquq kimi iki kateqoriyanın arasındakı münasibət mülki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bu məsələnin aydınlaşdırılmasına xeyli əsərlər həsr edilmişdir. Subyektiv hüquqla hüquq qabiliyyəti arasındakı münasibət problemi öz elmi əhəmiyyətini saxlayır. Bu problem haqqında elmi polemika və diskussiya indi də davam edir.

Mülki hüquq qabiliyyəti ilə subyektiv mülki hüquq kateqoriyaları arasındakı **birinci fərq** ondan ibarətdir ki, fəlsəfi planda və məzmununda əgər **hüquq qabiliyyəti mücərrəd və imkan kimi kateqoriyalara aiddirsə, subyektiv mülki hüquq isə konkret və gerçəklik kimi kateqoriyalara daxildir**. Onlar arasında əlaqə mücərrəd və konkret, imkan və gerçəklik kimi iki cür fəlsəfi kateqoriya arasındakı nisbət kimidir. Mülki hüquq qabiliyyəti hüquqi cəhətdən imkandır (hüquqi imkandır). Məsələn, mülkiyyət hüququna malik olmaq, əqli mülkiyyət hüququna malik olmaq, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququna malik olmaq və s. Mülki hüquq qabiliyyəti həm də mücərrəd kateqoriyadır. O, subyektiv mülki hüquqlara malik olmağın mücərrəd (ümumi) imkanındır. Daha doğrusu, mülki hüquq qabiliyyəti mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının, yəni fiziki şəxslər üçün konkret subyektiv mülki hüquqların əmələ gəlməsinin **ümumi, mücərrəd zəminidir**. Lakin o, hələ subyektiv mülki hüquqların özü deyil, yalnız bu hüquqlara malik olmağın mücərrəd qabiliyyəti və imkanındır. Bu mücərrəd imkan müəyyən hüquqi faktlar (hərəkətlər və hadisələr) əsasında gerçəkliyə çevrilir, konkretləşir, yəni konkret fiziki şəxslər üçün konkret subyektiv hüquqlar əmələ gəlir. Deməli, subyektiv mülki hüquq konkret və gerçəklik kateqoriyasına aiddir. Məsələn, Konstitusiya müəyyən edir ki, hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Bu, bütün fiziki şəxslərə verilən mülkiyyət hüququna malik olmağın mücərrəd imkanı olub, mülki hüquq qabiliyyətini ifadə edir. Hər hansı konkret müəyyən vətəndaş bu hüquqi imkandan istifadə edərək alqı-satqı müqaviləsi əsasında özünə yaşayış evi alır. Həmin vətəndaşın bu ev özərindəki mülkiyyət hüququ artıq subyektiv mülki hüquqdur, gerçəklikdir. Alqı-satqı müqaviləsi isə mücərrəd hüquqi imkanı konkret gerçəkliyə çevirən hüquqi fakt (hərəkət) rolunu oynayır. **Subyektiv mülki hüquq gerçəkliyə çevrilən imkandır**. O, konkret şəxsə məxsus olan artıq müvcud hüquqdur.

İkincisi, subyektiv mülki hüquqa münasibətdə **mülki hüquq qabiliyyəti ilkindir, əsasdır, çıxış və başlanğıc kateqoriyasıdır**, habelə **zəmin (ilkin şərt) rolunu oynayır**. Subyektiv hüquq isə özünün lazımı və vacib ümumi zəmini kimi mülki hüquq qabiliyyətinə əsaslanır.

Üçüncüsü, mülki hüquq qabiliyyəti **mülki hüquq subyektliyi kateqoriyasının elementlərindən biridir**. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, o, fiziki şəxsin ictimai-hüquqi keyfiyyəti və xüsusiyyətidir. Subyektiv mülki hüquq isə mülki hüquq münasibətlərinin elementi hesab edilir.

Dördüncüsü, mülki hüquq qabiliyyəti bütün **fiziki şəxslər üçün bir bərabərdə və eyni dərəcədə tanınır**. Bu, o deməkdir ki, qanun mülki hüquqlar əldə etməkdə hamıya eyni və bərabər hüquqi imkan verir. Qadının və kişinin, xəstə və saüamın, azyaşlı və yetkinin, varlı və kasıbın və digər kateqoriya şəxslərin mülki hüquqlara malik olmaqda hüquqi imkanı eynidir və bərabərdir. Daha doğrusu, bütün fiziki şəxslər eyni həcmdə mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Subyektiv mülki hüquqların həcminə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, o, ayrı-ayrı subyektlərdə müxtəlif cür olur. Başqa sözlə desək, müxtəlif subyektlərin malik olduqları subyektiv mülki hüquqlar həcm etibarilə eyni və bərabər deyil. Ola bilsin ki, hər hansı bir müəyyən vətəndaşın konkret subyektiv hüququ (məsələn, minik avtomobili özərində mülkiyyət hüququ) olmasın. Vətəndaşın biri bağ evi ala bilər, o biri isə yox. Qonşulardan biri qaraə tikdirə bilər, digər qonşu isə yox və s. Özü də subyektiv mülki hüquqların həcmi fiziki şəxsin necə işləməsindən və gəlir (qazanc) götürməsindən, hansı bacarıq və qabiliyyətə malik olmasından asılıdır. «İşləməyən dişləməz» kimi məşhur atalar sözünü burada işlətmək yerinə düşərdi.

Beşincisi, mülki hüquq qabiliyyətindən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fiziki şəxsi məhrum etmək olmaz. Bu, yolverilməzdir. Qanun bu cür halı qadağan edir. Amma fiziki şəxsi ayrı-ayrı konkret subyektiv mülki hüquqlardan məhrum etmək olar. Məsələn, vəzifəli şəxs aldığı rüşvət hesabına özünə minik avtomobili alır və bununla həmin avtomobil özərində mülkiyyət hüququ əldə edir. O, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Məhkəmə hökmü əsasında minik avtomobili törədilmiş vəzifə cinayətinə (rüşvət almaya) görə sanksiya kimi müsadirə edilir. Bu, vəzifəli şəxsin subyektiv mülki hüquqdan — minik avtomobili özərində mülkiyyət hüququndan məhrum edilməsini ifadə edir. Bu və ya digər şəxsin vərəsəlik hüququndan məhrum edilməsi də konkret subyektiv hüquqdan məhrum olunma deməkdir.

Altıncısı, qeyd etdiyimiz kimi, **mülki hüquq qabiliyyəti onun daşıyıcısı olan fiziki şəxsin özündən ayrılmazdır, onu özgəninkiləşdirmək olmaz**. Fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətindən tamamilə və ya qismən imtina edə bilməyə ixtiyarı çatmır. Bunu qanun qadağan edir. Amma fiziki şəxs konkret subyektiv hüquqdan

imtina edə, onu başqa şəxslərə verə bilər.

Beləliklə, biz mülki hüquq qabiliyyəti və subyektiv mülki hüquq kimi iki müxtəlif kateqoriyanı bir-birindən ayırmağa və fərqləndirməyə əsas verən cəhətləri aydınlaşdırdıq. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, **mülki hüquq qabiliyyəti konkret subyektiv mülki hüquqlar vasitəsi ilə həyata keçirilir**. Harada ki fiziki şəxs konkret subyektiv mülki hüquqlara malik olur və onları əldə edir, bu, mülki hüquq qabiliyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir. Onlar bir-birindən fərqli anlayışlardır. Bununla belə, söylədiklərimiz hüquq ədəbiyyatında irəli sürülən belə bir nəzəri konsepsiyanın əsassız olmasını sübut edir ki, guya hüquq qabiliyyəti hər bir konkret şəxsin müəyyən subyektiv hüququdur. Bu konsepsiya S.N.Bratus tərəfindən əsaslandırılmış və digər müəlliflər tərəfindən isə inkişaf etdirilmişdir. S.N.Bratus yazırdı ki, hüquq qabiliyyəti hüquq və vəzifələrin subyektiv olmaq hüququdur. Onun fikrincə, hüquq qabiliyyətinin istənilən təzahürü və ifadəsi subyektiv hüquqlardır.

S.N.Bratusun əsaslandırıdığı konsepsiyayı dəstəkləyən müəlliflər öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün müəyyən arqument və dəlillər gətirirlər. Onlar göstərir ki, bütün subyektiv hüquqlar üçün xarakterik olan cəhətlər müəyyən subyektiv hüquq mənasında çıxış edən hüquq qabiliyyətində vardır: birincisi, bu hüquqa qarşı hüquq qabiliyyətini pozmaq kimi passiv vəzifə durur; ikincisi, bu hüquq müdafiədən istifadə edir.

Göstərilən nəzəri konsepsiya həqiqətdən uzaq olub, əsassızdır. Bu konsepsiya ilə çətin ki razılaşmaq olar. Ona görə ki, müəlliflərin mütləq çoxluğu subyektiv hüquqların hüquq münasibətlərindən kənarda mövcud olması ideyasını qəbul etmirlər. Həmin müəlliflər belə hesab edirlər ki, hüquq münasibətləri subyektiv hüquqların əmələ gəlməsinin məcburi formasıdır: hüquq münasibəti yoxdursa, subyektiv hüquq da mövcud deyil. **Hüquq qabiliyyəti isə bu münasibətlərin ümumi zəmini, ilkin şərtidir**. Belə olan halda, hüquq qabiliyyətini subyektiv hüquq hesab etmək olarmı? Hüquqi faktlar olmazsa, ümumi müjərrəd zəmin rolunu oynayan mülki hüquq qabiliyyəti konkret subyektiv hüquqlar vasitəsi ilə həyata keçə bilməz.

5. Mülki hüquq qabiliyyətinin məzmunu

Qüvvədə olan mülki qanunvericiliyə görə, fiziki şəxslərin malik ola bildiyi mülki hüquq və vəzifələrin məcmusuna mülki hüquq qabiliyyətinin hüquqi məzmunu deyildir. Mülki hüquq qabiliyyətinin hüquqi məzmununu hüquqların özü yox, **bu hüquqlara malik olmaq imkanı** təşkil edir. Qüvvədə olan mülki qanunvericilik fiziki şəxslərə həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanı verir.

Fiziki şəxslər mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsaslardan (müqavilələrdən, əqdlərdən, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının aktlarından, məhkəmə aktlarından, başqa şəxsə zərər vurulmasından, əsassız varlanmadan, hadisələrdən və s.) əmələ gələn mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanı malikdirlər. Onların bununla belə, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan əsaslardan yaranan mülki hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyəti də vardır, amma bir şərtlə ki, bu, mülki hüququn prinsiplərinə zidd olmasın. Söhbət, hər şeydən əvvəl qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan əqdlərdən və müqavilələrdən, habelə fiziki şəxslərin digər hərəkətlərindən əmələ gələn mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanından gedir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əmlakın etibarlı idarə olunması, sadə ortaqlıq, əvəzli xidmət (rabitə, tibb, informasiya, audit, məsləhət və s. xidmətlər) göstərilməsi və s. hüquqi konstruksiyalar (müqavilələr) tanımır və nəzərdə tutmur. Lakin buna baxmayaraq, fiziki şəxslər bu cür müqavilələr bağlamaq, bu müqavilələrdən əmələ gələn hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanına malikdir. Bir sözlə desək, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə, fiziki şəxslərin qanunla qadağan edilməyən və mülki hüququn prinsiplərinə zidd olmayan istənilən hər hansı mülki hüquqa (istər əmlak hüququ olsun, istərsə də şəxsi qeyri-əmlak hüququ olsun, fərqi yoxdur) malik olmaq və vəzifələr daşımaq qabiliyyəti vardır.

Dediklərimizdən belə məlum olur ki, **mülki qanunvericilik hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan mülki hüquq və vəzifələrin dəqiq və qəti yox, təxmini siyahısını verir**. Bu, onunla izah edilir ki, bazar münasibətləri əsasında iqtisadi dövriyyənin və əmtəə-pul əlaqələrinin inkişafı şəraitində mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin əhatə dairəsi durmadan dinamik surətdə genişlənir və artır; bu münasibətlər, sözsöz, inkişaf edir.

Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinə daxil olan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur. Özü də Konstitusiya əsasən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə göstərilən mülki hüquqları təsbit edir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi»ndən, «Mülki və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxalq pakt»dan, «Uşaq hüquqları barədə Konvensiya»dan gedir.

Əmlak üzərində mülkiyyət hüququna malik olma qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan ən vacib hüquqi imkandır. Bu hüquqi imkan «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi»nin 17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur: hər bir insanın həm şəxsən, həm də başqaları ilə birgə əmlaka malik olmaq hüququ var. Həmin hüquqi imkan həm də Konstitusiyada formulə edilmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 29-cu maddəsinə görə

hər kəs daşınar və daşınmaz əmlak özərində mülkiyyət hüququna malikdir. Konstitusiyanın 43-cü maddəsi fiziki şəxslərin mənzilə malik olmaq qabiliyyətini ifadə edir.

Əqli mülkiyyət hüququna malik olma qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan hüquqi imkanlardan biridir. Bu hüquqi imkan «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi»nin 27-ci maddəsində ifadə olunmuşdur: hər bir insanın elmi, ədəbi və bədii əsər yaratmaq, bu əsərlərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ vardır. Həmin hüquqlar qorunur.

Göstərilən hüquqi imkan, həm də Konstitusiyada möhkəmləndirilmişdir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsində göstərilir ki, hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır. Bu, o deməkdir ki, fiziki şəxslər elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, kəşflər, səmərələşdirici təkliflər yaratmaq və onların müəllifi olmaq hüququna malikdirlər. Özü də hər bir müəllifin əsər barəsində həm şəxsi (qeyri-əmlak), həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqlara malik olmaq imkanı vardır.

Vərəsəlik hüququna malik olmaq mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununu təşkil edən hüquqi imkanlardan biridir. Qanun fiziki şəxslərə hüquqi imkan verir ki, onlar ölmüş şəxsin (miras qoyanın) əmlakını vərəsəlik yolu ilə əldə etsin, yəni əmlakı miras alsın və ya ölməsi halı üçün öz əmlakını və ya onun bir hissəsini həm vərəsələr (övlad, ər-arvad, valideynlər və s.) sırasından, həm də kənar adamlar sırasından bir və ya bir neçə şəxsə vəsiyyət etsinlər. Bu hüquqi imkan əsasında vərəsələr ölmüş şəxsin əmlakı barəsində hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları olurlar. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinə görə dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir.

Sahibkarlıq hüququna malik olma qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan mühüm elementlərdən biridir. Bu hüquqi imkan Konstitusiyanın 59-cu maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin hüquqi imkana görə hər kəs azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətinə malikdir. Sahibkarlıq sahibkarın, yəni gəlir (qazanc) götürmək məqsədi ilə risk edərək bütün əmlak məsuliyyətini öz ölərinə götürən şəxsin həyata keçirdiyi işgözar iqtisadi fəaliyyətdir. Sahibkarlıq hüququ bazar iqtisadiyyatının yaranması və inkişafı ilə bağlıdır. Bu cür fəaliyyət bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında böyük rola malikdir. O, həm də bütün sivil dünyanın tanıdığı və qəbul etdiyi vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz atributlarından biridir. Vətəndaş cəmiyyəti qurmaq, bazar iqtisadiyyatı yaratmaq niyyətində olan ölkələrin qanunvericiliyində şəxslərin sahibkarlıq hüququnun möhkəmləndirilməsi olduqca vacib və zəruridir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş əqdlər (o cümlədən müqavilələr), habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan, amma ona zidd olmayan əqdlər (o cümlədən müqavilələr) bağlamaq qabiliyyəti fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa şamil edilən hüquqi imkandır. Fiziki şəxslər öz tələbat və ehtiyaclarını təmin etmək üçün müxtəlif cür müqavilələr və digər əqdlər bağlamaq imkanına malikdirlər. Bu müqavilələrin hüquqi parametrləri Mülki Məcəllədə göstərilmişdir. Onlar ictimai münasibətlərin hüquqi forması, iqtisadi (əmlak) dövriyyənin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir.

Komanda (sovet) iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq mülki-hüquqi müqavilələrin əhəmiyyəti artır. Müqavilə kateqoriyasından iqtisadi (əmlak) dövriyyədə geniş surətdə istifadə olunur. İqtisadi dövriyyə münasibətlərini rəsmiləşdirməkdə xüsusilə dörd qrup müqavilənin rolu xüsusilə böyükdür: əmlakın mülkiyyətə verilməsi ömrə müqavilələr (alqı-satqı, pərakəndə alqı-satqı, mal göndərmə, dəyişmə, bağışlama və s. müqavilələr); əmlakın istifadəyə verilməsi ömrə müqavilələr (icarə, kirayə, lizinq, əvəzsiz istifadə müqavilələri); iş görülməsi ömrə müqavilələr (podrat müqaviləsi); xidmət göstərilməsi ömrə müqavilələr (daşıma, sığorta, kredit və digər müqavilələr). Müqavilə bağlamaqda fiziki şəxslər azad və sərbəstdirlər. Mülki hüququn prinsipləri arasında müqavilə azadlıq prinsipi mühüm yer tutur.

Qeyri-maddi nemətlərə malik olmaq qabiliyyəti fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununu təşkil edən hüquqi imkanlardan biridir. Qeyri-maddi nemətlər onun daşıyıcısı olan fiziki şəxsin özündən ayrılmaz olub, iqtisadi məzmunu malik deyildir. Özü də onlar fiziki şəxsin fərdiləşdirilməsinə, daxili mənəvi aləminin toxunulmazlığına, fiziki-sosial cəhətdən yaşamasının təmin edilməsinə yönəlir. Bu nemətlər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektidir. Həmin hüquqlara aiddir: yaşamaq hüququ; saüamlıq hüququ; saüam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ; şəxsi toxunulmazlıq hüququ; təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şərəf, ləyaqət və işgözar nüfuz hüququ; şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ; ad hüququ; ölkə ərazisində sərbəst hərəkət edə bilmək, özüne yaşayış yeri seçə bilmək hüququ.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əsasən, «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi»ndə ifadə olunmuşdur. Bəyannamənin 3-cü maddəsi hər bir insanın yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna, 12-ci maddəsi hər kəsin öz şəxsi və ailə sirrini saxlamaq, şərəf və işgözar nüfuz hüququna, 13-cü maddəsi dövlətin hüddurlarında sərbəst hərəkət etmək və özüne yaşayış yeri seçmək hüququna malik olmasını müəyyənləşdirir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları Konstitusiyada da təsbit olunmuşdur. Bu səbəbdən onların çoxu konstitusion xarakter daşıyır.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan hüquqi imkan-

ların sərhədləri sonsuz və hüdudsuz deyildir. Bu, o deməkdir ki, fiziki şəxslərin yalnız qanunvericiliyə, mülki hüququn prinsiplərinə zidd gəlməyən mülki hüquqlara malik olmaq imkanı vardır. Məsələn, vətəndaşlar partlayıcı maddələr, döyüş təyinatlı hərbi texnika, radioaktiv maddələr, qiymətli kağız istehsal edən avadanlıq və digər əmlak növləri özərində mülkiyyət hüququna malik ola bilməzlər. Ona görə ki, qanun bunu qadağan edir. Fiziki şəxsin ictimai mənafeyə, humanizm və əxlaq prinsiplərinə zidd olan ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi yaratmaq imkanını qanun yolverilməz hal hesab edir. Bu cür əqli mülkiyyət obyektlərinə patent verilmir, yəni həmin obyektlər patentlə mühafizə edilmir. Cinayət qanunvericiliyinə görə, törədilmiş cinayətə görə məhkəmə hökmü əsasında şəxs müəyyən vəzifə tutmaq və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilə bilər.

Beləliklə, qanun bəzi mülki hüquqlara malik olmaq imkanını birbaşa qadağan edə bilər. Bu, **mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununun məhdudlaşdırılmasını ifadə edir**. Belə təsəvvür yaranır ki, fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş hallarda və qaydada məhdudlaşdırıla bilər (MM-in 31-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Hüquq ədəbiyyatında mülki hüquq qabiliyyətinin hüquqi məzmunu mübahisə doğurur. Bu barədə iki nəzəriyyə yaranmışdır: dinamik hüquq qabiliyyəti nəzəriyyəsi (1940-cı ildə M.M.Aqarkov tərəfindən irəli sürülmüşdür); statik hüquq qabiliyyəti nəzəriyyəsi (1950-ci ildə S.N.Bratus tərəfindən əsaslandırılmışdır). Dinamik nəzəriyyəyə görə, hüquq qabiliyyətinin məzmunu onun təkcə dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsindən yox, həm də şəxsin hansı konkret hüquqlara malik olmasından, faktiki surətdə digər subyektlərlə hansı münasibətlərə girməsindən asılıdır. Statik nəzəriyyəyə görə isə hüquq qabiliyyətinin məzmunu tamamilə onun dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Bizim fikrimizcə, statik nəzəriyyə həqiqətə daha yaxın, daha inandırıcıdır. Almaniyalı professor Helmut Haynriks demişkən, hüquq qabiliyyəti qanunverici tərəfindən gündərilmişdir.

6. Mülki hüquq qabiliyyətinin əmələ gəlməsi və xitam edilməsi

Bəs mülki hüquq qabiliyyəti nə vaxt yaranır? Fiziki şəxs nə vaxtdan mülki hüquqlara malik ola və vəzifələr daşıya bilər? Mülki qanunvericilik bu suala dəqiq olaraq cavab verir: **fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduu an əmələ gəlir** (MM-in 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Doğum faktı Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Dövlət Qeydiyyatı (VVADQ) orqanı tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınır. Amma bu faktla yox, fiziki şəxsin dünyaya gəlməsi faktı ilə onun mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanı da yaranır. Başqa sözlə desək, **fiziki şəxsin doğum faktı onun mülki hüquq qabiliyyətli hesab edilməsi üçün əsasdır**. Fiziki şəxs doğulduqdan sonra bir neçə gün və ya bir neçə saat yaşamış olsa belə o, həmin müddət ərzində mülki hüquq qabiliyyətli hesab edilir.

Mülki qanunvericilik mayası bağlanmış, ana bətnində olan gələcək uşağın (hüququn gələcək subyektinin) hüquq və mənafeyini nəzərə alır, qoruyur. Həyatda bəzən elə hallar yaranır ki, miras qoyan atanın sağlığında gələcək uşağın mayası bağlanır. Bax, hələ doğulmamış, ana bətnində olan, mayası bağlanmış gələcək uşağın vəərəsə olmaq hüququ vardır. Axı, vəərəsə olmaq hüququ maya bağlandığı andan əmələ gəlir (MM-in 25-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Deməli, ölüm yatağında can verən ata mayası bağlanmış, hələ ana bətnində olan, doğulmamış uşağı özünün vəsiyyəti özrə vəərəsəsi təyin edə bilər. Həmin uşaq miras qoyan atanın qanuni vəərəsəsi də ola bilər. Qanun bu göstərişlə miras qoyan atanın ölümündən sonra doğulmuş uşaqların miras əmlakdakı mümkün pay hüququnu müdafiə etmək məqsədini güdür. Daha doğrusu, bu, ana bətnində olan uşağın mənafeyini müdafiə etmək üçün görülən tədbirdir. Amma burdan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, bu cür hallarda mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin doğulması anına kimi, yəni onun ana bətnində olması vaxtı əmələ gəlir. Bu hal ümumi qaydadan istisna təşkil etmir. Ona görə ki, əgər uşaq sağ doğulmazsa, onda hüquq qabiliyyəti də yaranmır.

Bəs fiziki şəxsin doğum anı hansı meyarla müəyyən edilir? Fiziki şəxsin doğulması fizioloəi prosesdir. Ona görə də onun doğulması hüquq elminin yox, tibb elminin müəyyən etdiyi meyarla təyin edilir. Tibb elminə görə, fiziki şəxsin müstəqil olaraq tənəffüs etməyə başladığı an onun doğum anı hesab olunur. Deməli, **fiziki şəxs müstəqil olaraq tənəffüs etməyə başladığı andan onun mülki hüquq qabiliyyəti yaranır**.

Daha bir sual meydana çıxır: doğulması ilə fiziki şəxs qanunda nəzərdə tutulan bütün mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilərmi? Fiziki şəxs doğulduu andan hansı həcmdə — tam və ya natamam həcmdə mülki hüquq qabiliyyətli olur? Qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquq qabiliyyətinin bərabərliyi prinsipi bütün fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin eyni həcmə malik olması demək deyildir. Belə ki, bəzi fiziki şəxslər tam həcmdə, digərləri isə natamam həcmdə mülki hüquq qabiliyyətli ola bilərlər. Bax, yeni doğulmuş fiziki şəxs tam həcmli mülki hüquq qabiliyyətli hesab edilmir. Bu, o deməkdir ki, **doğulması anı ilə fiziki şəxs mümkün olan bütün mülki hüquqlara və vəzifələrə malik ola bilmir**. Bu, onunla izah olunur ki, fiziki şəxsin bəzi mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanı onun müəyyən yaş həddinə çatması ilə yaranır. Məsələn, fiziki şəxsin sənət və yaşayış yeri seçmək qabiliyyəti doğulduu andan yox, müəyyən yetkinlik yaşına çatdığı andan yaranır. Fiziki

şəxsin ailə qurmaq hüququ (nikah hüququ) kişilər üçün 18, qadınlar üçün 17 yaşa çatdıqda əmələ gəlir. Əmək müqaviləsi bağlamaq qabiliyyəti 16 yaşdan yaranır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyəti, hüquqi şəxs yaratmaq imkanı fiziki şəxsin tam yetkinlik yaşına çatması ilə əmələ gəlir. Nümayəndə olmaq qabiliyyəti də onun yetkinlik yaşına çatması ilə yaranır.

Doğulduuu an əmələ gələn mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsə onun bütün ömrü boyu, necə deyirlər, «yol yoldaşı» olur, onu müşayiət edir. O, fiziki şəxsin ölümünə kimi, doğum prosesindən başlayan həyatın axırına və sonuna kimi hüquqi qüvvəyə və əhəmiyyətə malik olur. Həyatın təbii, mütləq və labüd sonu, orqanizmin qocalması ölümlə nəticələnir. Buna fizioloəi (bioloəi) ölüm deyilir. Məhz mülki qanunvericilik fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinə xitam verilməsi anını bu cür ölümlə bağlayır və əlaqələndirir. Belə ki, fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun ölümü ilə xitam edilir (MM-in 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Burada «ölüm» ifadəsini ya fizioloəi, ya da pataloəi (bioloəi) ölüm mənasında başa düşmək və təfsir etmək lazımdır. Həmin ifadənin «kliniki ölüm» kimi izah edilməsi tamamilə istisna olunur. **Mülki hüquq üçün yalnız fizioloəi və ya pataloəi (bioloəi) ölüm hüquqi əhəmiyyət və mənə kəsb edir.** Belə ki, bu cür ölüm halları fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinin, bununla da mülki hüququn subyekti olmaq imkanının (mülki hüquq subyektivliyinin) xitam edilməsinə səbəb olur. Kliniki ölüm isə mülki-hüquqi əhəmiyyətə malik deyil. Ona görə ki, bu cür ölüm halı mülki hüquq qabiliyyətinin xətm olunmasına dəlalət etmir. Gəlin, göstərilən ölüm hallarının mənasına aydınlıq gətirək.

Fizioloəi ölüm dedikdə, orqanizmin təbii inkişafının labüd sonu kimi insanın qocalması nəticəsində baş verən ölüm başa düşülür. **Patoloəi (bioloəi) ölüm** kənar zorakı təsirlərin, o cümlədən orqanizmdəki xəstəlik nəticəsində baş verən ölümdür. Bu halda ürək döyüntüsünün və tənəffüsün dayandığı, mərkəzi sinir sisteminin funksiyasının itdiyi andan insan ölmüş hesab edilir. Bioloəi ölüm zamanı toxumalarda bərpa olunmaz dəyişikliklər gedir. İnsanın ölüm anını tibb işçisi (həkim, feldşer) təsdiq edir.

Kliniki ölüm halına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu halda insan orqanizminin ayrı-ayrı orqanlarının — beyin, ürək və böyrəyin işi dayanır, amma orqanizmin yaşamaq qabiliyyətinin bərpa olunmaq imkanı tamamilə itmir. Bu cür ölüm halında toxumalarda və mərkəzi sinir sisteminə bərpa olunmaz dəyişikliklər baş vermir. Ona görə də göstərilən vəziyyətdə tənəffüsü və ürək döyüntüsünü bərpa etmək və insan həyatını geri qaytarmaq mümkün olur. Odur ki, **kliniki ölüm halını fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinə xitam verilməsinə dəlalət edən hadisə hesab etmək olmaz.** Odur ki, mülki hüquq qabiliyyəti bir dəfə yarandığı kimi, bir dəfə də xitam olunur. Kliniki ölüm halında isə insanı həyata qaytarmaq mümkündür. Mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin özündən ayrılmazdır. Fiziki şəxs əgər yaşayırsa, o, mülki hüquq qabiliyyətli sayılır.

7. Xarici ölkə vətəndaşlarının və vətəndaşlıq olmayan şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi fiziki şəxs anlayışına Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından savayı, həm də Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilər və vətəndaşlıq olmayan şəxsləri daxil edir (MM-in 24-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Buna görə də fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti kateqoriyası əcnəbilərin və vətəndaşlıq olmayan şəxslərin mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq imkanını da əhatə edir.

Əcnəbilər o fiziki şəxslərdir ki, onlar Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayılmırlar və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olurlar. Onlara **xarici vətəndaşlar** da deyilir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərə **vətəndaşlıq olmayan şəxslər** deyilir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlıq olmayan şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin müəyyən edilməsində milli rəəim prinsipinin həlledici əhəmiyyəti vardır. **Milli rəəim prinsipi** dedikdə, hər hansı dövlətin öz ərazisində digər dövlətin (yəni xarici dövlətin) fiziki şəxslərinə (vətəndaşlarına və vətəndaşlıq olmayan şəxslərə) özünün fiziki şəxsləri (vətəndaşları) ilə eyni hüquqlar verməsi başa düşülür. Bu prinsipə görə, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlıq olmayan şəxslər başqa bir dövlətin ərazisində həmin dövlətin öz vətəndaşları ilə bərabər surətdə hüquqlara malik olur və bu hüquqlardan istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi xarici vətəndaşların (əcnəbilərin) və vətəndaşlıq olmayan şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinə münasibətdə milli rəəim prinsipindən çıxış edir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» qanun müəyyən edir ki, əcnəbilər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Başqa sözlə desək, onlar bizim ölkəmizdə mülki hüquq qabiliyyətindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər surətdə istifadə edirlər.

Milli rəəim prinsipinin əsasını ölkəmizin Konstitusiyası təşkil edir. Konstitusiyada ifadə olunan belə bir müddəanın milli rəəim prinsipi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır: **əcnəbilər və vətəndaşlıq olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilərlər.** Bu prinsip «Əcnəbilərin və vətəndaşlıq olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti» haqqında qanunda inkişaf etdirilərək daha da konkretləşdirilmişdir. Əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində milli rəəim prinsipi «Müəlliflik hüququ və əlaqəli

hüquqlar haqqında», «Patent haqqında», «Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında» və digər qanunlarda ifadə olunmuşdur.

Milli rəəim prinsipinə görə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları kimi xüsusi mülkiyyətdə əmlak, yaşayış evindən, mənzillərdən, torpaqdan, su obyektlərindən, meşə fondu sahələrindən və digər əmlak növlərindən istifadə etmək hüququna, əmlakı miras almaq və əmlakı vəsiyyətləndirmək, sənət və yaşayış yeri seçmək hüququna, əqli mülkiyyət obyektlərinin (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, ixtiraların, faydalı modellərin, sənaye nümunələrinin) müəllifi olmaq hüququna, habelə başqa əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına malik ola bilərlər. Onlar investisiya və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola və bu zaman Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş hüquqlardan istifadə edə bilərlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər nikah-ailə münasibətlərində Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə eyni hüquqlara malikdirlər.

Bununla belə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin həcmi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının mülki hüquq qabiliyyətinin həcminə nisbətən məhdud olub, bir o qədər geniş deyil. Bu, o deməkdir ki, qanun onların bəzi mülki hüquqlara malik ola bilmə şansını qadağan edir. Bu halda qanunun göstərişinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər həmin hüquqlara malik olma imkanını tamamilə itirirlər. Məsələn, onlar su obyektləri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququna malik ola bilməzlər. Azərbaycan Respublikasında torpağın əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə verilməsini qanun yasaqlayır. Bəzi hallarda vərəsəlik, bağışlama və ipoteka əqdləri nəticəsində torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququ xarici fiziki şəxslərə keçə bilər. Bu cür məqamlarda torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququ özgəninkiləşdirilir. Əgər özgəninkiləşdirilməzsə, onda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə torpaq sahəsini məcburi surətdə satın alır.

Əcnəbilərin mülki hüquq qabiliyyəti **retorsiya qaydasında** (latınja *retorsio* — cavab hərəkəti) məhdudlaşdırıla bilər. Retorsiya dedikdə, xüsusi xarakterli cavab məhdudiyyətləri başa düşülür. Bəzən hər hansı dövlət başqa bir xarici dövlətin vətəndaşlarının mənafehinə əsassız olaraq ziyan vuran diskriminasiya qaydasında tədbirlər qəbul edir. Onda xarici dövlət də öz növbəsində buna cavab olaraq həmin dövlətin vətəndaşları barəsində məhdudiyyət tədbirləri görə bilər.

Bax, bu cür xüsusi xarakterli cavab məhdudiyyət tədbirləri retorsiya adlanır. Onun əsas məqsədi, adətən, diskriminasiya qaydasında görülən tədbirləri ləğv etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, retorsiya qaydasında əcnəbilərin mülki hüquq qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması mümkündür. Retorsiyanın tətbiq olunması üçün vacibdir ki, xarici dövlət Azərbaycan Respublikası vətəndaşları barəsində əsassız olaraq diskriminasiya qaydasında tədbirlər görsün. Buna cavab tədbiri kimi analoəi məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi barədə təkliflə Nazirlər Kabineti və Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinə müraciət edir. Prezident həmin təklifə baxaraq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına münasibətdə məhdudiyyətlər tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına cavab tədbiri kimi analoəi məhdudiyyətlər müəyyən edə bilər. Məsələn, prezident xarici vətəndaşların Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya və sahibkarlıq hüququnu, müəyyən növ əmlak üzərində mülkiyyətə malik olma hüququnu və s. məhdudlaşdırmaq barədə qərar qəbul edə bilər.

Əcnəbilərə tətbiq edilən **retorsiyalar xarici dövlətin diskriminasiya xarakterli aksiyasına (hərəkətinə) verilən məhdudlaşdırıcı cavab tədbiridir**. Ona görə də bu cür cavab tədbirini beynəlxalq hüququn müddəaları baxımından diskriminasiya etməmək prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirmək olmaz. Əgər xarici dövlət məhdudiyyətləri aradan qaldırıqda, onda Azərbaycan Respublikası da retorsiya kimi cavab tədbirlərini ləğv edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi milli rəəim prinsipinə təminat verir. Bu cür təminatın əsasını beynəlxalq sənədlərdə ifadə olunan belə bir mühüm müddəə təşkil edir ki, hər bir insan irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi, yaxud digər əqidəsinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülkiyyətinə, yaxud digər vəziyyətinə görə heç bir fərq qoyulmadan «İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi»ndə elan edilən bütün hüquqlara malik olmalıdır.

§ 2. Fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti

1. Fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin anlayışı və əhəmiyyəti

Fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxslərin mülki hüquq subyektliyi anlayışının elementlərindən biridir. Mülki hüquq münasibətlərinin tam hüquqlu iştirakçısı yalnız o fiziki şəxs ola bilər ki, həmin şəxs sözün əsl mənasında, fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilsin.

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti kimi hüquqi kateqoriyanın tarixi kökü Roma hüququ ilə bağlıdır. Dözdür, Roma hüququ bu kateqoriya ilə tamamilə mənaə üst-üstə düşən termin işlətmirdi. Fiziki şəxsin öz adından və öz istəyi ilə hüquqi hərəkətlər etmək (məsələn, müqavilə münasibətlərinə girmək, əqd bağlamaq və s.) qabiliyyətini,

yəni hüquqi nəticəsi olan hərəkətlər etmək qabiliyyətini və etdiyi hüquqazidd hərəkətlərə görə şəxsən cavab vermək qabiliyyətini bu hüquq «capacitas agenda» anlayışı ilə əhatə etmişdi.

Roma hüququnun fəaliyyət qabiliyyəti barədə müəyyən etdiyi müddəalar bu barədə müasir dünya qanunvericiliyinin əsasını və təməlini təşkil edir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, roman-german (kontinental) hüquq ailəsinə mənsub olan ölkələrin qanunvericiliyindən gedir. Əvvəlcə Fransa Mülki Məcəlləsi, sonra isə Almaniya Mülki Qanunnaməsi ilk dəfə olaraq mülki fəaliyyət qabiliyyəti kateqoriyasını rəsmən qanunvericilik qaydasında möhkəmləndirmişdir. Yaponiya, Tailand, Hollandiya, Yunanıstan, Peru, Argentina, İsveçrə və digər ölkələrin qanunvericiliyi də bu kateqoriyanı tanıyır. Amma həmin kateqoriya ingilis-amerikan (ümumi) hüquq ailəsinə mənsub olan ölkələrin qanunvericiliyinə məlum deyil. Həmin ölkələrin qanunvericiliyi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti kimi iki anlayışın əvəzinə vahid «hüquq subyektliyi» kateqoriyası işlədir. Təcrübədə «fəal hüquq subyektliyi» terminindən istifadə olunur ki, bu, məncə fəaliyyət qabiliyyəti anlayışına yaxındır.

Roman-german (kontinental) hüquq ailəsinə aid edilən bizim ölkə qanunvericiliyi mülki fəaliyyət qabiliyyətinə mühüm əhəmiyyətə malik olan hüquqi kateqoriya kimi xüsusi diqqət yetirir. Mülki Məcəllənin 28-ci maddəsinin 1-ci bəndi fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinə verilən leqal anlayışı nəzərdə tutur. **Fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, fiziki şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyəti başa düşülür.**

Mülki hüquq qabiliyyəti kimi fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti də iqtisadi-ictimai münasibətlərlə şərtlənir və mülki hüquq normalarına əsaslanır. O, dövlət tərəfindən mülki qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Deməli, mülki fəaliyyət qabiliyyəti cəmiyyətin iqtisadi bazis münasibətləri özərində yüksələn hüquqi üstquruma aid edilən hadisədir. Bu hüquqi hadisə cəmiyyətin müəyyən inkişaf dövründəki ictimai-iqtisadi quruluşuna əsaslanır. Dediklərimiz isə onu sübut edir ki, mülki fəaliyyət qabiliyyəti **hüquqi kateqoriyadır**, yəni hüquqla (hüquq normaları ilə) bilavasitə bağlı olan anlayışdır. Məhz buna görə də onu **fiziki şəxsin anadangəlmə təbii keyfiyyəti və xüsusiyyəti hesab etmək olmaz.**

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxslərə hüquqi nəticəsi olan hərəkətlər — hüquqi hərəkətlər etmək üçün dövlət tərəfindən mülki hüquq normaları vasitəsilə verilmiş hüquqi imkandır. **Hüquqi hərəkətlər etmək imkanı** dedikdə, fiziki şəxsin müqavilə bağlamaq, etibarnamə vermək, vəsiyyət etmək və digər hərəkətlər etmək qabiliyyəti başa düşülür. Amma mülki fəaliyyət qabiliyyəti hələ özlüyündə bu cür hərəkətlərin faktiki və real olaraq edilməsini ifadə etmir. Məsələn, fiziki şəxsin alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq imkanı o demək deyildir ki, artıq o, faktiki surətdə alqı-satqı müqaviləsi bağlamışdır. Fiziki şəxsin öz minik avtomobilini sürmək üçün digər şəxslərə etibarnamə vermək imkanı onu ifadə etmir ki, artıq o, faktiki surətdə hər hansı bir şəxsə etibarnamə vermişdir. Mülki hüquq qabiliyyəti kimi, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti də yalnız fiziki şəxslərə verilmiş hüquqi imkandır.** Özü də hüquqi nəticəsi olan hərəkətlər etmək imkanı.

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Elə bil ki, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyətinə əsaslanır.** Məsələn, vətəndaş alqı-satqı müqaviləsi bağlayaraq, özüne yaşayış evi alır. Bununla o, müqavilə bağlamaq qabiliyyətini (mülki fəaliyyət qabiliyyətini) həyata keçirir. Şübhəsiz ki, əgər vətəndaşın mülki hüquq qabiliyyəti, yəni yaşayış evi özərində mülkiyyət hüququna malik olmaq qabiliyyəti olmasaydı, onda o, mülki fəaliyyət qabiliyyətindən (müqavilə bağlamaq qabiliyyətindən) istifadə edə bilməzdi. Fiziki şəxslər mülki dövriyyədən çıxardılmış əmlak özərində (yerin təkisi, meşə fondu, partlayıcı maddələr, hərbi silah və s.) mülkiyyət hüququna malik ola bilməzlər, yəni onların mülki hüquq qabiliyyəti məhduddur. Təbii ki, fiziki şəxsin bu cür əmlak növləri barəsində də mülki fəaliyyət qabiliyyəti məhduddlaşır. Belə ki, fiziki şəxslər öz hərəkətləri ilə, məsələn, alqı-satqı müqaviləsi bağlamaqla, həmin əmlak növləri özərində mülkiyyət hüququ əldə edə bilməzlər. Dediklərimizdən belə çıxır ki, mülki hüquq qabiliyyəti sanki mülki fəaliyyət qabiliyyətinin «sələfidir».

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti çox böyük əhəmiyyətə və rola malik olan kateqoriyadır. Fiziki şəxsləri mülki hüququn subyektii kimi tanımaq və görmək üçün onun təkcə hüquq qabiliyyətli olması yetərli deyil. Bunun üçün fiziki şəxsin həm də mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması gərəkdir. Mülki fəaliyyət qabiliyyəti elə bir hüquqi hadisədir ki, o, fiziki şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquqi nəticə yaratması (hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması) üçün və məsuliyyət daşması üçün ümumi hüquqi zəmin (ilkin şərt) rolunu oynayır.

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti elə bir hüquqi vasitədir ki, o, fiziki şəxsə iqtisadi (əmlak) dövriyyə münasibətlərində fəal iştirak etməyə, sahibkarlıq, kommersiya və təsərrüfat fəaliyyətini, biznes işini həyata keçirməyə, əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını gerçəkləşdirməyə imkan verir. Onun vasitəsilə iqtisadi (əmlak) dövriyyə subyektləri öz hüquq və mənafeələrini müdafiə etmək imkanı əldə edirlər.

2. Mülki hüquq qabiliyyəti ilə mülki fəaliyyət qabiliyyəti arasında fərqli cəhətlər

Ümumi cəhətlərə malik olmalarına baxmayaraq, mülki hüquq qabiliyyəti və mülki fəaliyyət qabiliyyəti bir-birindən fərqlənən kateqoriyalardır. Onlar arasında mühüm fərqli cəhətlər vardır. Bu cəhətləri müəyyənləşdirməklə mülki fəaliyyət qabiliyyəti kimi hüquqi kateqoriyanın əsl mahiyyətinə aydınlıq gətirmək olar.

Birinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, **mülki hüquq qabiliyyəti mülki fəaliyyət qabiliyyətinə nisbətən daha geniş anlayışdır**. Ona görə ki, mülki hüquq qabiliyyəti daha əhatəli və geniş şəxslər dairəsinə şamil edilir. Bu, onunla izah olunur ki, bütün fiziki şəxslər doğulduqdan andan mülki hüquq qabiliyyətinə malik olurlar. Amma elə kateqoriya fiziki şəxslər var ki, həmin şəxslər mülki hüquq qabiliyyətli hesab edilsələr də, eyni zamanda mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər sayılmırlar. Məsələn, yeddi yaşınadək olan azyaşlılar, habelə aılı zəif və ya ruhi xəstə olan şəxslər mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Amma bu kateqoriya şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Bunun əksinə olaraq, fəaliyyət qabiliyyətli bütün fiziki şəxslər eyni vaxtda həmişə mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Deməli, mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar öz mülki hüquq qabiliyyətlərini saxlayırlar.

İkinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti iki amildən asılıdır: fiziki şəxsin yaşından; fiziki şəxsin ruhi-psixi sağlamlıq vəziyyətindən**. Mülki hüquq qabiliyyəti isə bu cür hallardan asılı deyil.

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti, mülki hüquq qabiliyyətindən fərqli olaraq, fiziki şəxs tərəfindən **iradəvi, şüurlu, düşünülmüş və dərk olunmuş hərəkətlər edilməsi ilə bağlıdır**. Müəyyən hüquqi nəticə döürmək niyyəti ilə edilən bu cür hərəkətlər fiziki şəxsin psixi yetkinlik (bişkinlik) dərəcəsindən asılıdır. Psixi yetkinlik dərəcəsi isə fiziki şəxsin yaşı və ruhi-psixi sağlamlıq vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Yalnız müəyyən psixi yetkinlik səviyyəsinə — müəyyən yaş həddinə çatan, habelə ruhi-psixi cəhətdən sağlam olan fiziki şəxslər hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər edə (məsələn, müqavilə bağlaya, etibarnamə verə, vəsiyyət edə və s.) bilərlər. Ona görə ki, bu cür şəxslər öz hərəkətlərinin əhəmiyyətini, mənasını və nəticəsini başa düşürlər, öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilərlər, bu hərəkətlər nəticəsində mülki hüquqlar əldə etmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq imkanına (mülki fəaliyyət qabiliyyətinə) malik olurlar. Yeddi yaşına kimi olan azyaşlıların yetkinlik yaş həddinə çatmadıqları üçün, ruhi xəstələrin isə ruhi-psixi cəhətdən sağlam olmadıqları üçün mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur.

Üçüncü fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslərə, necə deyirlər, onun bütün ömrü və həyatı boyu, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti isə müəyyən yaş həddindən** «yol yoldaşı» olur. Fiziki şəxs yalnız 18 yaşından tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur.

3. Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin hüquqi məzmunu

Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin elementlərinə (tərkib hissələrinə) onun məzmunu deyilir. Elementlər dedikdə isə fiziki şəxsin hüquqi nəticəsi olan hərəkətlər etmək imkanı başa düşülür. Bu elementlərin məcmusu mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununu təşkil edir. Həmin elementlər MM-in mülki fəaliyyət qabiliyyətinə leqal anlayış verən müvafiq maddəsində göstərilmişdir.

Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununa daxil olan birinci element **fiziki şəxsin öz hərəkətləri ilə özü üçün mülki hüquqlar əldə etmək və mülki vəzifələr yaratmaq imkanından** ibarətdir. Bu imkanın həyata keçirilməsi fiziki şəxs tərəfindən müxtəlif cür əqdlər bağlanması ifadə oluna bilər. Ona görə həmin imkan **əqd bağlamaq qabiliyyəti** də adlanır. Əqdlər isə müxtəlif olub, əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə və ya əldə edilməsinə (məsələn, alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama müqavilələri), xidmət göstərilməsinə (məsələn, daşıma, saxlama, kredit, borc və digər müqavilələr), iş görülməsinə (məsələn, podrat müqaviləsi) və s. yönəlir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi bağlananda hər iki tərəf — həm alıcı, həm də satıcı müəyyən hüquqlar əldə edirlər, habelə onlar üçün müvafiq vəzifələr yaranır. Daşıma, podrat, icarə, kirayə və digər mülki-hüquqi müqavilələr bağlananda da müqavilə iştirakçıları üçün hüquqlar yaranır və buna müvafiq vəzifələr əmələ gəlir.

Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununa aid edilən **ikinci element fiziki şəxsin müstəqil surətdə əldə edilmiş mülki hüquqları həyata keçirmək və yaranmış mülki vəzifələri icra etmək imkanından ibarətdir** (mülki hüquqları həyata keçirmək və vəzifələri icra etmək imkanı). Əldə edilmiş mülki hüquqları həyata keçirmək imkanı mülkiyyətçi tərəfindən ona məxsus olan əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və əmlak üzərində sərəncam hüquqlarının gerçəkləşdirilməsində ifadə oluna bilər. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi özrə alıcı (mülkiyyətçi) satın aldığı əmlak üzərində özünün mülkiyyət hüququnu həmin əmlakdan istifadə etməklə, ona sərəncam verməklə və s. həyata keçirir. Yaranmış mülki vəzifələri icra etmək imkanı isə bağlanmış müqavilələr özrə borclu şəxslərin öz özərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməsi ilə həyata keçirilir. Məsələn, borc müqaviləsi bağlanan zaman borc alan üçün borcu qaytarmaq kimi vəzifə yaranır. O, nəzərdə tutulan müddətdə borcu qaytarmaqla özərinə düşən vəzifənin icra edilməsini həyata keçirir.

Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununa şamil edilən elementlərdən biri **fiziki şəxsin yol verdiyi mülki hüquq pozuntusuna (deliktə) görə əmlak məsuliyyəti daşımaq imkanından** ibarətdir. Buna **delikt qabiliyyəti**

yəti və ya mülki hüquq pozuntusuna görə cavab vermək qabiliyyəti deyilir. Bu, hüquqazidd hərəkətlərə görə fiziki şəxsin məsuliyyət daşımaq qabiliyyətidir. Hüquqazidd hərəkətlər başqa (özgə) şəxsə məxsus olan əmlakın zədələnməsində və ya məhv olmasında, borclu şəxsin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməməsində və s. ifadə oluna bilər. Bu hərəkətlərlə fiziki şəxs digər şəxslərə maddi (əmlak) zərər vurur. Vurulmuş zərərin əvəzini ödəməklə, cərimə və penya verməklə fiziki şəxs mülki hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq və cavab vermək imkanını həyata keçirir, gerçəkləşdirir. Məsələn, fiziki şəxs bankdan kredit alır. Müddət başa çatdıqda o, kreditin vaxtında qaytarılmasını altı ay gecikdirir, bununla hüquqazidd hərəkətə yol verir və banka zərər vurur. Hər gecikdirilən gün üçün penya ödəməklə fiziki şəxs mülki hüquq pozuntusuna görə cavab verir.

Beləliklə, mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununa üç cür element (hüquqi imkan) daxildir:

- fiziki şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək imkanı (**əqd bağlamaq qabiliyyəti**);

- fiziki şəxsin ona məxsus olan mülki hüquqları və özərinə qoyulmuş vəzifələri öz hərəkətləri ilə müstəqil surətdə həyata keçirmək imkanı (**həyata keçirmək qabiliyyəti**);

- fiziki şəxsin yol verdiyi hüquq pozuntusuna görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşımaq imkanı (**delikt qabiliyyəti**).

Fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununda onun **öz hərəkətləri ilə müstəqil surətdə sahibkarlıq hüququnu həyata keçirmək imkanı** mühüm yer tutur. Buna fiziki şəxsin **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı** deyilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «sahibkarlıq hüququna malik olma» və «sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma» kimi iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birinci halda söhbət mülki hüquq qabiliyyətinin, ikinci halda isə mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmunundan gedir. Mülki hüquq qabiliyyətinin məzmunu belə bir suala cavab verir: **fiziki şəxs nəyə malik ola bilər?** Mülki fəaliyyət qabiliyyəti isə bu suala cavab verir: **fiziki şəxs öz hərəkətləri ilə özü üçün nə yarada bilər?**

Sivilistika doktrinasında hüquq qabiliyyəti kimi, fəaliyyət qabiliyyətinin də öz hüquqi təbiətinə görə subyektiv hüquq olması konsepsiyası əsaslandırılır və isbat olunur. Bu cür konsepsiya ilə çətin ki razılaşmaq olar. Mülki fəaliyyət qabiliyyəti fəlsəfi planda mücərrəd və imkan kateqoriyalarına aid edilir. Subyektiv hüquq isə fəlsəfi məzmununda konkret və gerçəklik kateqoriyalarına şamil olunur. Mücərrədin konkretə, imkanın gerçəkliyə çevrilməsi üçün hüquqi fakt (hərəkət, hadisə) gərəkdir. Mücərrəd özlüyündə eyni zamanda konkret, imkan isə eyni vaxtda gerçəklik ola bilməz. Subyektiv hüquq həmişə konkret hüquq münasibəti ilə bağlı olaraq yaranır.

4. Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmunu və fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyəti

Sahibkarlıq münasibətləri sivil dünyanın qəbul etdiyi vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz atributlarından biridir. Yeni Mülki Məcəllə bu münasibətləri, yəni sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan münasibətləri mülki hüququn predmet tərkibinə daxil etmişdir. Bu, onun mühüm nailiyyətidir. MM-in 13-cü maddəsi sahibkarlığın (sahibkarlıq fəaliyyətinin) legal anlayışını verir: sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə, həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət əldə etməkdən ibarət olan fəaliyyətdir.

Konstitusiyanın 59-cu maddəsi azad sahibkarlıq hüququnu təsbit edir. Bu hüququn əsas daşıyıcılarından biri fiziki şəxslərdir. Fiziki şəxslər sahibkarlığın (sahibkarlıq fəaliyyətinin) başlıca subyektlərindən sayılır. **Sahibkarlığın subyektini kimi fiziki şəxslər** dedikdə, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər başa düşülür. Onlara **sahibkar statuslu fiziki şəxslər və ya fərdi sahibkarlar** deyilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslər birlikdə **sahibkarlar** adlanırlar.

Xarici doktrinada və qanunvericilikdə «sahibkar» anlayışının əvəzinə, eynimənalı sinonim termin kimi «kommersant» (latınca commercium - ticarət) anlayışından istifadə olunur. Yaponiya Ticarət Məcəlləsinə görə, kommersant dedikdə, öz adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxs başa düşülür. Fransa Ticarət Məcəlləsinin 1-ci maddəsi kommersanta öz adından və öz hesabına ticarət əqdləri bağlayan, ticarət əməliyyatlarını həyata keçirən şəxs kimi anlayış verir.

Sahibkar anlayışına yaxın olan anlayışlardan biri biznesmen anlayışdır. **Biznesmen** biznes (ingiliscə business — iş, məşğuliyyət, ticarət) fəaliyyətini həyata keçirən şəxsdir. Biznes fəaliyyəti ilə sahibkarlıq fəaliyyətini birləşdirən ümumi cəhətlər vardır: hər iki fəaliyyətin mənfəət əldə etmək məqsədi; hər iki fəaliyyətin bazarla bağlı olması; hər iki fəaliyyətin əmtəə istehsalı və ya xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar olması və s.

Bununla belə, onlar arasında bəzi fərqli cəhətlər də vardır. Biznes fəaliyyəti, birincisi, tarixən sahibkarlıq fəaliyyətindən çox-çox əvvəl meydana gəlmişdir. O, əmtəə istehsalının əmələ gəlməsi ilə yaranmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində meydana gəlmişdir. İkincisi, sahibkarlığın məzmunu biznesə nisbətən daha genişdir. Sahibkarlıq özündə yenilik axtarışı kimi fərqləndirici cəhəti daxil edir. Üçüncüsü, biznes fəaliyyəti sövdələşmənin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan birdəfəlik aktdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti isə bazar iqtisadiyyatı

diyyatının daimi bir prosesidir, cəmiyyətin mövcudluğunun və inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvəsidir.

Sahibkar statuslu fiziki şəxslər (sahibkarlar) dedikdə, iqtisadi yaradıcı, təşkilati qabiliyyətə, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində dözgün qərar qəbul etməyə, aılıbatan risk etməyə qadir olan elə təşəbbüskar insanlar başa düşülür ki, onlar qanunların tələblərinə riayət etmək şərti ilə sosial-ədələt prinsipləri əsasında gəlir (qazanc) əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirirlər. Onlar iqtisadi (əmlak) dövriyyənin bir hissəsi olan sahibkarlıq dövriyyəsinin fəal və professional iştirakçılarıdır.

Fiziki şəxslərin hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün onların **dövlət qeydiyyatına alınmaları tələb edilir**. Dövlət qeydiyyatı fiziki şəxslərin uçota götürülməsi ilə həyata keçirilir. Bu uçotu fiziki şəxslərin yaşadıkları və ya fəaliyyət göstərdikləri yerin vergi orqanları aparır. **Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin uçotu** dedikdə, onların sahibkar kimi mövcudluğu və fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi başa düşülür. Uçota alınmaq üçün müvafiq sənədlərin vergi orqanlarına təqdim olunması tələb edilir: notarial qaydada təsdiq edilmiş ərizə (burada fiziki şəxsin soyadı, adı, atasının adı, anadan olduğu vaxt və yer, yaşadığı yer və sahibkarlıq fəaliyyətinin növü göstərilir, onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd haqqında məlumat verilir); yaşayış yerindən arayış.

Vergi orqanı təqdim olunmuş sənədlərə baxaraq, 5 gün müddətində fiziki şəxsə müvafiq sənəd verir. Həmin sənəd fiziki şəxsə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa hüquq verir. O, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan **fiziki şəxsin uçota alınması haqqında şəhadətnamə** adlanır.

Fiziki şəxslər sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növlərini yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirə bilərlər. Bunlara **lisenziyalasdırılmış fəaliyyət növləri** deyilir. Lisenziyalasdırılmış fəaliyyət növləri prezidentin müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş Siyahı ilə müəyyən olunur. Onlara sığorta fəaliyyətini, bank işini, hava yolu ilə sərnişin və yük daşınması xidmətlərini, inşaat fəaliyyətini və s. misal göstərmək olar.

Lisenziya (latınca licentia - hüquq, icazə) dedikdə, müəyyən sahibkarlıq fəaliyyəti növünü həyata keçirməyə icazə verən rəsmi sənəd başa düşülür. O, mərkəzləşdirilmiş qaydada yox, ayrı-ayrı sahibkarlıq fəaliyyəti növləri özrə əlaqədar (aidiyyəti) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları (nazirlik, dövlət komitəsi və s.) tərəfindən verilir. Məsələn, sığorta fəaliyyəti üçün lisenziyanı Maliyyə Nazirliyi, inşaat fəaliyyəti üçün lisenziyanı Dövlət Tikinti Komitəsi, hava nəqliyyatı ilə daşıma xidməti üçün lisenziyanı Nəqliyyat Nazirliyi və s. verir.

Lisenziyalasdırma ayrı-ayrı sahibkarlıq növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilirdi. Bu qaydalar Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə təsdiq olunmuşdu. İndi isə yeni qaydalar qüvvədədir.

Beləliklə, fiziki şəxslər bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul olmaq istədikdə o, əvvəlcə, vergi orqanlarında uçota alınır, sonra isə xüsusi razılıq (lisenziya) üçün müvafiq və əlaqədar icra hakimiyyəti orqanlarına müraciət edirlər. Onlar həmin orqanlara tələb olunan sənədləri verirlər: lisenziya almaq üçün ərizə; fiziki şəxsin vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında şəhadətnamə. Yalnız müvafiq lisenziya aldıqdan sonra fiziki şəxs sahibkar statusuna malik olur və həmin lisenziyada göstərilən sahibkarlıq fəaliyyəti növü ilə müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə məşğul ola bilər.

Fiziki şəxsin həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti, bir qayda olaraq, birprofilli, yəni biryönlümlü olur. Onda fiziki şəxsə bir lisenziya verilir. Bununla belə, fiziki şəxsin məşğul olduğu sahibkarlıq fəaliyyəti çoxprofilli (çoxyönlümlü) ola bilər. Bu halda isə onun borcudur ki, müvafiq dövlət orqanlarından bir neçə lisenziya alsın.

Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. İqtisadiyyatın inkişafında və tərəqqisində bu cür fəaliyyətin əvəzedilməz əhəmiyyəti vardır. Məsələn burasındadır ki, sahibkarlıq fəaliyyəti bazarda məhsul bolluğunu təmin edir, habelə istehsalın texnika və texnologiyasında, istehsal amillərinin kombinasiyasında mü-tərəqqi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Nəticədə bazarda yeni növ məhsullar və xidmətlər meydana çıxır. Odur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti cəmiyyətin ümumi iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması istiqamətində Qərb ölkələrində yüksək nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu, həmin ölkələrdə sahibkarlığın geniş inkişafının nəticəsidir. Ona görə də Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatını sahibkarlıq iqtisadiyyatı adlandırırlar. Bu iqtisadiyyatın inkişafında sahibkar statuslu fiziki şəxslərin rolu böyükdür. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmanın hüquqi imkanı həmin şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin əsas və başlıca elementlərindən biridir. Bu cür hüquqi imkan verilməzsə, onda fiziki şəxslərin həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti də ola bilməz.

§ 3. Fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə (həminə) görə differensiasiyası

1. Fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə (həminə) görə differensiasiyası anlayışı

«Differensiasiya» latınca «differentia» sözündən olub, «ayırmaq», «fərqləndirmək» mənasını ifadə edir. Onda, deməli, **fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə (həminə) görə differensiasiyası** dedik-

də, onların bir-birindən ayrılması və fərqləndirilməsi, müxtəlif qruplara bölünməsi başa düşülür.

Qeyd etdik ki, bütün fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti eyni dərəcədə və bir bərabərdə tanınır. Bu, o deməkdir ki, fiziki şəxslərin mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanları hüquqi cəhətdən eyni və bərabər olub, hər hansı bir amildən asılı deyildir. Ona görə də onlar mülki hüquq qabiliyyətinin dərəcəsinə görə müxtəlif qruplara bölünürlər. Amma bundan fərqli olaraq, bütün fiziki şəxslərin hamısı eyni dərəcədə mülki fəaliyyət qabiliyyəti hesab edilmirlər. Ona görə ki, mülki qanunvericilik fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətini onun hərəkəti ilə bağlayır. Hərəkət isə iradəvi xarakterə malik olub, fiziki şəxsin psixi yetkinlik dərəcəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, psixi cəhətdən yetkin olan fiziki şəxs etdiyi hərəkətlərin mənasını, əhəmiyyətini və nəticəsini daha dərindən başa düşür. Bu cür fiziki şəxs öz hərəkətlərini ölçüb-biçmək, idarə etmək və bu hərəkətlərə rəhbərlik etmək iqtidarında olur. O, öz hərəkətlərinə görə hesabat və cavab vermək, məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malikdir.

Psixi cəhətdən yetkinlik isə iki amildən asılıdır: fiziki şəxsin yaşından; fiziki şəxsin psixi saüamlıq vəziyyətindən. Buna görə də, dediklərimizdən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxsin yaşı və onun psixi saüamlıq vəziyyəti kimi iki cür amildən asılıdır**. Bu isə o deməkdir ki, yaş və psixi saüamlıq kimi meyarlar (amillər) mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə görə fiziki şəxslərin bir-birindən fərqlənməsinə, ayrılmasına və müxtəlif qruplara bölünməsinə dəlalət edir. Bax, bu səbəbə görə yaşca və psixi saüamlıq vəziyyəti ilə bir-birindən fərqlənən fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsi (həcmi) müxtəlif olur.

Yaş amili baxımından mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə (həcminə) görə fiziki şəxslərin dörd qrupu fərqləndirilir: tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər; tam fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər; nisbi fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər; qismən fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər. Burada **yaş meyarı** əsas götürülür.

Psixi saüamlıq vəziyyəti baxımından mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə (həcminə) görə fiziki şəxslərin iki qrupu fərqləndirilir: məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər; mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər. Burada **tibbi meyar** əsas götürülür.

Əgər həm yaş, həm də psixi saüamlıq vəziyyəti kimi iki amili birlikdə götürsək, onda fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə (həcminə) görə bütün fiziki şəxslər ümumilikdə altı qrupa bölünür:

- tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər (7 yaşa kimi azyaşlılar);
- tam fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər (18 yaşdan yuxarı şəxslər);
- nisbi fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər (14 yaşdan 18 yaşa kimi şəxslər);
- qismən fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər (7 yaşdan 14 yaşa kimi şəxslər);
- məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər;
- mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər.

Fiziki şəxslərin bu cür qruplara ayrılmasının tarixi kökləri qədim Roma hüququna gedib çıxır. Belə ki, Roma hüququ hələ neçə əsr bundan əvvəl fiziki şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsini (həcmi) onun yaşından və ruhi-psixi saüamlıq vəziyyətindən asılı edirdi. Roma hüququ bu amillərə görə fiziki şəxsləri, əsasən, beş qrupa bölürdü: fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar; natamam fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər; fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxslər; fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər (ruhi xəstələr və kəməüllülər); məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər (israfçılar). Roma hüququnun bu cür göstərişləri sonralar kontinental (roman-german) hüquq ailəsinə mühüm təsir göstərmişdir.

2. Tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər

Yeddi yaşnadək bütün azyaşlılara **tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər** deyilir. Bu yaşadək, təbii ki, azyaşlılar əqli-psixi cəhətdən yetkin və bəşkin deyillər. Onların öz etdikləri hərəkətlərin əhəmiyyətini, mənasını və nəticəsini dərk etmək qabiliyyəti yoxdur. Bu qəbildən olan fiziki şəxslər öz hərəkətlərini idarə və **onlara rəhbərlik** etmək iqtidarına malik deyillər. Psixi-əqli cəhətdən yetkin olmamaq həmin şəxslərə imkan vermir ki, onlar bu və ya digər məsələ barəsində müstəqil surətdə qərar qəbul etsinlər. Bax, bu səbəblərə görə də yeddi yaşnadək azyaşlılar hüquqi əhəmiyyəti və mənası olan hər hansı bir hərəkət edə bilmirlər. Bunu nəzərə alaraq mülki qanunvericilik yeddi yaşnadək azyaşlıların fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması barədə göstəriş ifadə edir (MM-in 28-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Bizim ölkə qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi bu qayda qədim Roma hüququ və Almaniya mülki qanunvericilik ənənələrinə uyğun gəlir. Roma hüququ yeddi yaşnadək azyaşlıları «infantes» adlandırırdı. Bu kateqoriya azyaşlılar tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər hesab edilirdi. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 104-cü paragrafına görə yeddi yaşnadək azyaşlıların fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Analoxi göstərişi bəzi xarici ölkələrin mülki qanunvericiliyi də ifadə edir. RF-in qanunvericiliyi bunlardan fərqli olaraq, altı yaşnadək azyaşlıları tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər sayır.

Sovet mülki qanunvericiliyi altı və ya yeddi yaşnadək azyaşlıların fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması barədə

göstəriş ifadə etmirdi. RSFSR-in (o cümlədən Azərbaycan SSR-in) köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin 14-cü maddəsində, habelə digər sovet müttəfiq respublikalarının mülki məcəllələrinin müvafiq maddələrində on beş yaşınadək həddi-büluüa çatmayan şəxslərin xırda məişət xarakterli əqdləri müstəqil bağlamaq hüququ nəzərdə tutulurdu. Qanunun ifadə etdiyi bu göstərişdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkün idi ki, altı və ya yeddi yaşınadək də azyaşlı xırda məişət xarakterli əqdlər bağlaya bilərdi (məsələn, dükandan bulka ala bilməsi və s.). Deməli, sovet qanunvericiliyinə görə, on beş yaşınadək həddi-büluüa çatmayanlar qismən də olsa fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər hesab edilirdilər.

Bizim ölkənin müasir qanunvericiliyi qəti olaraq yeddi yaşınadək azyaşlıları tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər kateqoriyasına aid edir. Bu, o deməkdir ki, həmin kateqoriya həddi-büluüa çatmayanlar öz hərəkətləri ilə müstəqil surətdə özləri üçün mülki hüquqlar əldə edə və özləri üçün mülki vəzifələr yarada bilməzlər. Onların hüquqi əhəmiyyəti və mənası olan hər hansı hərəkət (məsələn, müqavilə bağlamaq və s.) etməsi istisna edilir, qeyri-mümkündür.

Bu cür şəxslər əmlak və digər mülki-hüquqi məsələlər barəsində qərarlar qəbul etmək iqtidarında deyillər. Onlar həm də vurduqları zərərin əvəzini ödəməkdən azaddırlar. Bu, o deməkdir ki, **yeddi yaşınadək azyaşlıların mülki hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti yoxdur**. Məsələn, altı yaşlı azyaşlı uşaq kənddə yaşayan şəxsin ot tayasına od vurub yandırır. O, mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmayacaqdır. Analocigöstəriş Almaniya MQ-nin 828-ci paragrafında ifadə olunmuşdur.

3. Tam fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxslər

Tam fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxslər odur ki, həmin şəxslər öz hərəkətləri ilə müstəqil surətdə tam həcmdə qanunun yol verdiyi bütün mülki hüquqları əldə etmək və bu hüquqları həyata keçirmək, özləri üçün tam həcmdə mülki vəzifələr yaratmaq və bu vəzifələri icra etmək, mülki hüquq pozuntusuna görə tam həcmdə məsuliyyət daşımaq imkanına malikdirlər. Bu cür şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti qismən, məhdud və nata-mam yox, tam həcmə malikdir. Bu, o deməkdir ki, tam fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər qanunla qadağan olunmayan istənilən hüquqi hərəkəti edə bilərlər.

Tam fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxslər əqli-psixi cəhətdən tam yetkin və həddi-büluüa çatan şəxslərdir. Onlar öz hərəkətlərinin mənasını dərinlən başa düşür, bu hərəkətlərin yaratdığı hüquqi nəticələri qabaqcadan görür və onlara tam rəhbərlik edirlər. Ona görə də mülki qanunvericilik yalnız on səkkiz yaşına çatan şəxsləri tam fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər hesab edir. Fiziki şəxs ancaq on səkkiz yaşına çatdıqda tam həcmdə mülki-hüquqi fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur (MM-in 28-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

On səkkiz yaş fiziki şəxsin mülki yetkinlik yaşıdır. Bütün ölkələrin qanunvericiliyi bu cür, yəni mülki yetkinlik yaş həddi müəyyən edir. Almanyanın, Fransanın, Hollandiyanın, Rusiya Federasiyasının, Yunanıstanın, Avstriyanın, Yaponiyanın və digər ölkələrin hüququ fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin tam həcmdə müəyyən yaş həddinə çatması ilə əmələ gəlməsi haqqında qayda nəzərdə tutur. Məsələn, Almaniya MQ-yə görə, yetkinlik yaşı 21 yaş həddi hesab olunur (§ 2). Fransa, Norvez, Danimarka, İtaliya, Belzika, İngiltərə və digər dövlətlərin qanunvericiliyi də 21 yaş həddini nəzərdə tutur. Yaponiya qanunvericiliyi isə 20 yaşı mülki yetkinlik yaşı kimi götürür (MM-in 3-cü maddəsi). İsvezrə qanunvericiliyi də 20 yaş həddini əsas götürür. RF-də və Türkiyədə 18 yaş həddi mülki yetkinlik yaşı hesab edilir. Roma hüququna görə, yetkinlik 25 yaşdan başlayırdı. Qanun bu cür yaş həddini müəyyənləşdirərkən fiziki şəxsin şüurunu, dərrakəsini, düşüncəsini, hadisələrə qiymət vermək qabiliyyətini, əqlini və psixi yetkinliyini, bir sözlə, sosial-psixoloxi halları nəzərə alır.

Beləliklə, fiziki şəxs on səkkiz yaşına çatdıqda tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxs statusu əldə edir. Bu yaşdan etibarən o, əmlak və digər mülki-hüquqi məsələlər özrə müstəqil surətdə qərarlar qəbul edir, iqtisadi sərbəstlik qazanır, əmlak (mülki) dövryyəsinin tam hüquqlu iştirakçısına çevrilir. Məhz həmin yaşdan başlayaraq fiziki şəxs istənilən mülki-hüquqi müqavilə bağlaya bilər, özünə məxsus əmlak özərində sərəncam verə bilər, ümumiyyətlə, qanunun yol verdiyi hər hansı hərəkəti edə bilər. Onun müstəqil surətdə öz əmlakı (yaşayış evi, torpaq sahəsi, minik avtomobili, pul, qiymətli kağızlar və s.) özərində sərəncam verməyə dair əqdlər (məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, bağışlama, dəyişmə, girov və digər müqavilələr) bağlamaq hüququ vardır. O, bütün növ gəlir və qazancları barədə heç kəsin razılığı və icazəsi olmadan sərəncam verə bilər.

On səkkiz yaş həddi fiziki şəxsə sahibkarlıq (kommersiya) dövryyəsinin professional iştirakçısı olmaq imkanı verir. Bu yaşa çatdıqdan sonra o, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətinə malik olur. Bu qabiliyyətdən istifadə edərək, fiziki şəxslər hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirirlər. Bununla onlar sahibkar statusu qazanırlar. Sahibkar statuslu fiziki şəxslər tam fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslərin xüsusi qrupunu təşkil edirlər.

Fiziki şəxslərin həyata keçirdikləri sahibkarlıq fəaliyyəti bir sıra əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- birincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti sistemli, sabit, uzunmüddətli və məqsədyönlü həyata keçirilən **iqtisadi fəaliyyətin bir növüdür**;

- ikincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti əmtəələrin (işlərin, xidmətlərin) istehsalı öyrə **professional fəaliyyətdir**;
- üçüncüsü, sahibkarlıq fəaliyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin qanunla qadağan edilməyən bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirilən müstəqil **təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir**;

- dördüncüsü, sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi **gəlir və ya mənfəət əldə etməkdən, yeni məhsul və texnologiya yaratmaqdan ibarətdir**;

- beşincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti **risk xarakterinə** malik olan fəaliyyətdir;
- altıncısı, sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarın özünün **cavabdehliyinə və əmlak məsuliyyətinə** əsaslanan **fəaliyyətdir**.

Tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan fiziki şəxslər müstəqil surətdə əmlak məsuliyyəti daşıyırlar. Belə ki, onlar mülki hüquq pozuntusuna görə özlərinin əmlakı ilə cavab verirlər. Bu şəxslər başqa fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına, habelə hüquqi şəxsin əmlakına və işgözar nüfuzuna zərər vurduqda, həmin zərərin əvəzini tam həcmdə ödəyirlər.

On səkkiz yaşına çatması ilə fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxs olması haqqında ümumi qaydadan qanun iki halda istisnaya yol verir. Bu, o deməkdir ki, qanunun nəzərdə tutduğu iki halda on səkkiz yaşına çatmasa da, fiziki şəxs tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxs statusu əldə edə bilər. Bu cür hallara aiddir:

- emansipasiya halı (MM-in 28-ci maddəsinin 4-cü bəndi);
- on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxsin nikaha girməsi halı (MM-in 28-ci maddəsinin 6-cı bəndi).

4. Emansipasiya

Emansipasiya (latınca «emancipatio» — asılılıqdan azad olma) haqqında qayda bizim ölkə qanunvericiliyi üçün novelladır, yeni institutdur. Köhnə Mülki Məcəllə bu cür institut nəzərdə tutmurdu. Müasir mülki qanunvericilik yaranmış yeni ictimai-iqtisadi vəziyyətin tələbatını nəzərə alaraq, MM-ə emansipasiya halı barədə qayda daxil etmişdir. Bu qaydanın tarixi kökləri qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Romada istisna hal kimi fiziki şəxslər (kişilər) imperatorun xüsusi icazəsi ilə 12 yaşda fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilə bilərdilər. Emansipasiya haqqında qayda sonralar Almaniya və digər kontinental ölkələrin qanunvericiliyi tərəfindən qəbul edilmişdir. Məsələn, Fransa Mülki Məcəlləsinin birinci kitabının 11-ci bölməsində, İtaliya Mülki Məcəlləsinin 10-cu bölməsində emansipasiyanı tənzimləyən normalar vardır. Bu institutu bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyi tanıyır. Yeni ictimai-iqtisadi mühitə uyğun olaraq emansipasiya RF-in, Azərbaycan Respublikasının və digər MDB dövlətlərinin mülki məəcəllələrində nəzərdə tutulur.

Emansipasiya dedikdə, 16 yaşlı həddi-buluğa çatmayan şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxs elan edilməsi başa düşülür. Bunun nəticəsində yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə tam mülki-hüquqi status verilir. Emansipasiya hadisəsinin əsl mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Emansipasiya haqqında qaydanın tətbiq edilməsi nəticəsində 16 yaşlı şəxs müstəqil surətdə istənilən müqaviləni bağlamaq, öz əmlakı üzərində sərəncam vermək (satmaq, icarəyə vermək, kirayəyə vermək, bağışlamaq, dəyişmək, əvəzsiz istifadəyə vermək, girov qoymaq və s.), qanunun yol verdiyi hər hansı əqdi bağlamaq, bir sözlə, bütün mülki-hüquqi məsələlər barəsində sərbəst qərarlar qəbul etmək hüququ əldə edir. Hüquqi əhəmiyyəti və nəticəsi olan hərəkətlər edərkən o, valideynlərinin, övladlıq götürənlərin və himayəçilərin razılığını və icazəsini almağa borclu deyildir. Məsələn, on altı yaşlı şəxs öz babasının vəsiyyəti əsasında minik avtomobili üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Bu şəxs emansipasiya nəticəsində tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Buna görə də o, minik avtomobilini satarkən heç kəsə (valideynlərin, himayəçinin və s.) razılığını almır. Bu şəxsin avtomobili müstəqil surətdə istədiyi şəxsə satmaq ixtiyarı vardır. Çünki o, **emansipasiyalasdırılmış şəxsdir**.

Emansipasiya haqqında qaydanın tətbiq edilməsi iki cür hüquqi fakta (hüquqi tərkibə) əsaslanır. Yalnız qanunda nəzərdə tutulan həmin iki fakt müvcud olduğu halda müvafiq şəxs emansipasiyalasdırıla bilər. **Birinci fakt yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin 16 yaşını tamam olmasından ibarətdir.** Əgər şəxs on altı yaş həddinə çatmazsa, onda emansipasiya haqqında qaydanın tətbiqi istisna edilir, mümkün olmur. Emansipasiyalasdırma üçün vacibdir ki, şəxsin on altı yaşını tamam olsun.

İkinci fakt mümkün olan iki alternativ variantdan birini nəzərdə tutur. Birinci variant mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **əmək müqaviləsi öyrə işləməsindən ibarətdir.** Bu halda söhbət on altı yaşını tamam olmuş həmin şəxsin əmək müqaviləsi öyrə daimi iş (müvəqqəti iş yox) əsasında müstəqil qazanca (gəlirə) malik olmasından gedir. Əmək müqaviləsi öyrə işləməsi, yəni əmək müqaviləsində tərəf rolunda çıxış etməsi üçün mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin əmək hüquq qabiliyyətli, habelə əmək fəaliyyət qabiliyyətli olması tələb olunur. Əmək hüquq qabiliyyəti və əmək fəaliyyət qabiliyyəti isə, bir qayda olaraq, şəxsin 15 yaşına çatması ilə yaranır (ƏM-in 42-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

İkinci variant mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **öz qanuni nümayəndəsinin və ya himayəzinin razı-**

hüü və icazəsi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşüul olmasından ibarətdir. Qanuni nümayəndə dedikdə, həmin şəxsin valideynləri, övladlııa götürənlər başa düşülır. Qanuni nümayəndənin razılıq verməsi ona görə lazımdır ki, mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin müstəqil surətdə, qanuni nümayəndənin icazəsi olmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşüul olmaıa ixtiyarı çatmır. Bu şəxs sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşüul olmaq istədikdə, hökmən qanuni nümayəndənin razılııını almalıdır.

Bəs mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin həyata keçirdiyi fəaliyyətin sahibkarlıq fəaliyyəti olub-olmamasını nə ilə isbat etmək olar? Belə halda, birincisi, həmin şəxsin sahibkar kimi dövlət qeydiyyatına alınmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. İkincisi isə onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin sahibkarlıq fəaliyyətinin əlamətlərinə (professional, müstəqil təşəbbüskarlıq, kommersiya yönümlü və riskli fəaliyyət olması və s.) uyğun gəlməsini təyin etmək gərəkdir.

Göstərdiyimiz birinci fakt və ikinci fakta daxil olan iki alternativ variantdan, heç olmazsa biri, məcmu halında müvcud olduqda mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi emansipasiyalaşdırmaq, yəni onu tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli hesab etmək üçün imkan yaranır.

Emansipasiyalaşdırma şəxsin ərizəsi əsasında **qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı ilə həyata keçirilir.** Bunun üçün həm də mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin qanuni nümayəndəsinin (və ya himayəzinin) razılıq verməsi gərəkdir. Razılıq, şübhəsiz ki, yazılı formada verilir. Əgər qanuni nümayəndə razılıq verməzsə, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir. Məhkəmə qərarı mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin emansipasiyalaşdırılması — tam fəaliyyət qabiliyyətli sayılması üçün əsasdır.

Emansipasiya institutu böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun nəticəsində mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs mülki (əmlak) dövriyyədə tam hüquqla subyekt kimi iştirak etmək imkanı əldə edir. Belə ki, emansipasiya həmin şəxsin mülki-hüquqi statusunu mühüm dərəcədə dəyişdirir. O, tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxs kimi, tam həcmdə mülki hüquqlar əldə etmək, əmək və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlər barəsində müstəqil surətdə sərəncam vermək, vurduıu zərərin əvəzini ödəmək, mülki hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq, ziyan vurması nəticəsində əmələ gəlmiş öhdəliklər üçün cavab vermək, bir sözlə, bütün lazımi hüquqi hərəkətlər etmək hüququna malik olur. Emansipasiya imkan verir ki, mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs əmlak, qeyri-əmlak, sahibkarlıq, ümumiyyətlə, bütün mülki-hüquqi məsələləri özü, qanuni nümayəndənin (və ya himayəzinin) icazəsi və müdaxiləsi olmadan, müstəqil surətdə həll etsin.

5. Mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin nikaha girməsi

Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin tam həcmdə onun 18 yaşına çatması ilə əmələ gəlməsi haqqında ümumi qaydadan mülki qanunvericiliyin yol verdiyi ikinci istisna hal mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin nikaha girməsidir. Bunun nəticəsində həddi-bülüüa — 18 yaşına çatmayan şəxs tam həcmdə mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir (MM-in 28-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduıu bu qayda ailədə və nikahda ər və arvadın hüquq bərabərliyini təmin etməyə yönəlmişdir. Axı, ailə hüquq münasibətlərində qadınla kişinin hüquq bərabərliyi prinsipi ailə hüququnun əsas və fundamental prinsiplərindən biridir.

Hər bir fiziki şəxsin ailə qurmaq, evlənmək — nikah hüququ vardır. Ailə qanunvericiliyi bu hüququn yaranması və həyata keçirilməsi üçün bir sıra şərtlər müəyyən edir. Bunlara nikahın bağlanma şərtləri deyilir. Bu şərtlərdən biri ailə qurmaq niyyətində olan şəxslərin minimum yaş həddinə çatmalarından ibarətdir. Söz yox ki, nikaha daxil olan fiziki şəxslər cismani, psixoloəi, mənəvi cəhətdən yetkin olmalıdırlar. Bu amilləri nəzərə alaraq, ailə qanunvericiliyi kişi cinsindən olan fiziki şəxslər üçün 18 yaş, qadın cinsindən olan fiziki şəxslər üçün isə 17 yaş müəyyən edir. Yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş bu yaş həddinə çatdıqda ailə qurmaq hüququ yaranır.

Bununla belə, ailə qanunvericiliyi on səkkiz yaşınadək fiziki şəxslərə bəzi müstəsna hallarda nigah münasibətinə girməyə, ailə qurmaıa, evlənməyə icazə verir. Belə hallarda nikah yaşının azaldılmasına yol verilir. Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyi müəyyən edir ki, bəzi müstəsna hallarda rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanı nigah yaşını bir ildən çox olmayaraq azalda bilər.

Şübhəsiz ki, bu cür müstəsna halların yaranması və nikah yaşının azaldılması müəyyən özrlü səbəblərlə bağlı olmalıdır. Amma ailə qanunvericiliyi həmin əsasları müəyyənləşdirmir və onların hər hansı bir siyahısını vermir. Bu cür əsaslara həyatda bəzi hallarda rast gəlmək mümkündür: mülki yetkinlik yaşına çatmamış qızın uşaq doğması və ya hamilə olması; faktiki ailə-nikah münasibətlərinin yaranması; oılanın hərbi qulluıa çağırılması və s.

Nikah yaşının azaldılması və aşağı salınması üçün göstərilən, habelə digər əsaslardan biri olduqda, maraqlı şəxs rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanına yazılı ərizə ilə müraciət edir. Nikah yaşının azaldılmasına şəxsin qanuni nümayəndəsinin icazə verməsi tələb olunmur. Ərizədə o, nikah yaşının azaldılmasına dəlalət edən əsasları inandırıcı surətdə təsvir etməlidir. Həmin ərizəyə baxaraq, rayon icra hakimiyyəti orqanı nikah yaşının aşağı salınması barədə müvafiq qərar qəbul edir. Həmin qərar əsasında nikah VVADQ orqanında qeydə alınır. Bu-

nunla on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girmiş hesab olunur. Həmin vaxtdan etibarən o, tam fəaliyyət qabiliyyətli sayılır, yəni tam həcmdə mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir (**nikah emansipasiyası**). Bu yolla nikaha girən həmin şəxs mülki yetkinlik yaşına — **on səkkiz yaş həddinə çatmasa da, nikah münasibətinə daxil olduuu vaxtdan bütün mülki-hüquqi məsələləri qanuni nümayəndənin (valideynlərin, övladlıa götürənlərin və ya himayəçinin) razılıu olmadan, müstəqil surətdə özü həll edir.**

Göstərilən oxşar münasibətlərin tənzimlənməsinə xarici ölkələrin qanunvericiliyi də diqqət yetirir. İsveçrə qanunvericiliyinə görə, nikaha girməklə şəxs yetkinlik yaşına (həddi-bülüə) çatmış hesab olunur (MM-in 14-cü maddəsi). Analocigöstəriş Yaponiya qanunvericiliyində də nəzərdə tutulur (MM-in 753-cü maddəsi). Fransa qanunvericiliyində şəxs nikaha girməklə emansipasiyalaşır. Almaniya MQ-yə görə, həm kişilər özün, həm də qadınlar özün 18 yaş həddi nikah yaşı kimi müəyyənləşdirilir (§ 1303). Ciddi əsaslar olduqda qəyyumluq məhkəməsinin qərarı ilə nikah yaşı azaldıla bilər və 18 yaşına çatmamış şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam həjmdə fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir.

On səkkiz yaşına çatmayan fiziki şəxsin göstərilən qaydada girdiyi nikah münasibəti onun on səkkiz yaşı tamam olması vaxtına kimi pozula bilər. Nikahın pozulması dedikdə, müxtəlif hüquqi faktlar əsasında onun xitam (ləğv) edilməsi başa düşülür. Bu cür faktlara ər-arvaddan birinin ölməsini, yaxud boşanmanı misal göstərmək olar. Belə halda, yəni on səkkiz yaşına çatanadək nikah xitam edildiyi halda fiziki şəxs üçün əldə olunmuş mülki fəaliyyət qabiliyyəti tam həcmdə saxlanılır, yoxsa itir?

Mülki qanunvericilik bu suala da dəqiq olaraq cavab verir: fiziki şəxsin on səkkiz yaşı tamam olmasınadək nikah xitam edildiyi halda onun əldə etdiyi mülki fəaliyyət qabiliyyəti tam həcmdə saxlanılır (MM-in 28-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Bu, o deməkdir ki, fiziki şəxs on səkkiz yaşa çatanadək öz hərəkətləri ilə tam həcmdə mülki hüquqlar əldə etmək və özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq, bir sözlə, hüquqi əhəmiyyəti olan istənilən hərəkəti etmək şansını itirmir.

Bəzi hallarda nikah etibarsız hesab edilə bilər. Qanunun nikaha daxil olmaq üçün müəyyən etdiyi lazımı və zəruri şərtlər etibarsız hesab edildikdə, nikah da etibarsız sayılır. Əgər bu şərtlərə (nikaha daxil olan şəxslərin qarşılıqlı razılıu, ruhi xəstə olmamaq, yalnız bir rəsmi nikahda olmaq, bir-biri ilə yaxın qohumluq münasibətində olmamaq və s.) əməl olunmazsa, nikah etibarsız hesab edilir. Özü də nikah yalnız məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər.

On səkkiz yaşınadək nikah məhkəmə qaydasında etibarsız hesab edildikdə, müvafiq şəxs əldə etdiyi tam mülki fəaliyyət qabiliyyətini saxlayırmı, yoxsa, itirir? Mülki qanunvericilik bu sualı da cavabsız qoymur: məhkəmə mülki yetkinlik yaşına çatmayan ərin (arvadın) tam fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi barədə qərar qəbul edə bilər (MM-in 28-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Ər (və ya arvad) məhkəmənin müəyyən etdiyi andan tam mülki fəaliyyət qabiliyyətini itirir. Mülki qanunvericiliyin bu cür göstəriş ifadə etməsi təsadüfi deyil. Axı, nikahı etibarsız hesab etmək o deməkdir ki, nikah əvvəldən qanunun müəyyən etdiyi şərtlərə zidd olmuşdur, yəni, o, hüquqi cəhətdən, ümumiyyətlə, müvcud olmamışdır. Beləliklə, nikah etibarsız sayıldıqda, ər (və ya arvad) on səkkiz yaşı tamam olana kimi tam mülki hüquqi statusa malik olmur, bu cür tam statusu itirir.

6. Nisbi mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər

Nisbi mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər odur ki, onların yaş həddi on dördədən on səkkizə kimidir. Onlar mülki yetkinlik yaşına və həddi-bülüə çatmayan şəxslər kateqoriyasına aiddirlər. Bu cür şəxslər tam həcmdə mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyillər. Ona görə də həmin kateqoriya həddi-bülüə çatmayanlar **nata-mam (tam olmayan) mülki fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər** də adlanır. Mülki qanunvericiliyə görə, mülki yetkinlik yaşına çatmış fiziki şəxslərə nisbətən, onların çox da geniş həcmli fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Bu, o deməkdir ki, nisbi fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslərin qanunun yol verdiyi və qadağan etmədiyi istənilən hüquqi hərəkəti müstəqil surətdə etmək imkanı yoxdur. Amma 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların mülki fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi kifayət qədər əhatəlidir. Bu, onların mülki (əmlak) dövrriyyədə müstəqil surətdə çıxış etmələrinə hazır olmaq səviyyəsinə, habelə əqli yetkinlik səviyyəsinə uyündür.

14 yaşından 18 yaşınadək olan şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununa daxil olan elementləri (hüquqi imkanları) iki yerə bölmək olar:

- öz qanuni nümayəndəsinin (və ya himayəzinin) razılıu ilə şəxsin hüquqi hərəkətlər etmək imkanı;
- heç kəsdən asılı olmadan müstəqil surətdə şəxsin hüquqi hərəkətlər etmək imkanı.

Öz qanuni nümayəndəsinin razılıu ilə şəxsin hüquqi hərəkətlər etmək imkanı həmin şəxsin qanunda nəzərdə tutulan mülki-hüquqi məsələləri yalnız valideynlərinin, övladlıa götürənlərin və ya himayəçinin icazəsi ilə həll etməsi şansını ifadə edir. Həmin məsələləri şəxs **yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılıu həll edə bilər**. Əgər o, qanunla müəyyənləşdirilən mülki-hüquqi məsələlər barəsində özü təkbaşına, müstəqil surətdə, qanuni nümayəndəsinin razılıuını almadan qərarlar qəbul edərsə, onda bu qərar hüquqi nəticə yaratmayacaqdır, onun hüquqi əhəmiyyəti olmayacaqdır.

Mülki qanunvericilik şəxsin öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə həll etməyə borclu olduğu mülki-hüquqi məsələlərin dairəsini müəyyən edir (MM-in 30-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Birincisi, 14 yaşından 18 yaşa kimi yetkinlik yaşına çatmayan şəxs **xırda məişət əqdlərindən başqa, yerdə qalan bütün əqdləri öz qanuni nümayəndəsinin razılığı** ilə bağlayır. Xırda məişət əqdlərinin, əsasən, iki əlaməti vardır. Birincisi, bu əqdlərin məbləui cözi olub və yuxarı deyil. İkincisi, bu cür əqdlər, bir qayda olaraq, mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin və onun ailə üzvlərinin adi, gündəlik tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlidir. Məsələn, dükandan süd, qatıq, kolbasa, konfet və digər ərzaq məhsulları almaq hər iki əlamətə uyğun gəldiyinə görə xırda məişət əqdləri hesab edilir.

Xırda məişət əqdləri dedikdə, cözi və böyük olmayan məbləui elə əqdlər başa düşülür ki, onlar, bir qayda olaraq, şəxslərin və onların ailə üzvlərinin adi, gündəlik tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlidir. Bu cür əqdlər, əsasən, istehlak xarakterinə malikdir. Bax, göstərdiyimiz bu əqdlərin dairəsinə daxil edilməyən və aid olunmayan əqdləri 14 yaşından 18 yaşınadək həddi-büluua çatmayanlar yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə bağlaya bilərlər. Məsələn, vəsiyyət yolu ilə babasından keçmiş bağ evini həmin şəxsin satması və ya özünə minik avtomobili alması və ya dayısının bağışladığı mənzili həddi-büluua çatmayan şəxsin öz qohumuna bağışlaması və yaxud atasının verdiyi iri məbləui pulu digər şəxsə borc verməsi və ya bahalı qiymətli zinət şeylərini girov qoyması və ya bankdan kredit alması və s. xırda məişət əqdləri hesab edilmir. Ona görə də bu cür əqdləri bağlayarkən mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs hökmən öz qanuni nümayəndəsinin razılığını almalıdır. Əks təqdirdə bağlanmış həmin əqd etibarsız sayıla bilər (MM-in 345-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

14 yaşdan 18 yaşınadək mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs **yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər**. Əgər qanuni nümayəndə buna razılıq verməzsə, onda həmin şəxs sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirə bilməz.

Qanuni nümayəndə mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin hüquqi hərəkətlər etməsinə (əqd bağlamasına, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına və s.) verdiyi razılığı yazılı formada ifadə edir. Belə ki, həmin şəxs əqdləri (və digər hüquqi hərəkətləri) **öz qanuni nümayəndəsinin yazılı razılığı ilə bağlayır**. Belə çıxır ki, razılıq şifahi formada verilə bilməz. Şifahi formada verilən razılıq hüquqi əhəmiyyətə malik olmur və etibarsız sayılır.

Razılığı hər iki valideyn birlikdə verir. Əgər razılıq valideynlərdən biri tərəfindən verilsə, onda onun hüquqi əhəmiyyəti olmayacaqdır. Qanunda yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin əqdləri valideynlərindən birinin yox, hər ikisinin razılığı ilə bağlanması haqqında göstəriş ifadə edilir.

Bundan əlavə, valideynlərdən təkcə birinin razılıq verməsi məsələyə birtərəfli yanaşmanı ifadə edir, habelə həddi-büluua çatmayan şəxsin etdiyi hüquqi hərəkətləri o biri valideynin yoxlamaq imkanını aradan qaldırır. Bu, o biri valideynin həmin hərəkətlər üzərində lazımınca nəzarət etmək hüququnu tamamilə məhdudlaşdırır. Ona görə də ən dözgün variant həddi-büluua çatmayan şəxsin etdiyi hərəkətlərə hər iki valideynin birlikdə razılıq verməsindən ibarətdir.

Əgər yetkinlik yaşına çatmayan şəxs övladlığa götürülmüşdürsə, onda o, hüquqi hərəkətləri hər iki övladlığa götürənin birlikdə yazılı razılığı ilə edir. Valideynlər və ya övladlığa götürənlər olmadıqda isə həmin şəxsin əqd bağlamasına və digər hüquqi hərəkətlər etməsinə razılığı bu şəxs üzərində təyin edilmiş himayəçi verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs hüquqi hərəkətləri öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan edir. Bu hərəkət dərhal avtomatik olaraq etibarsızlığa səbəb olmur. Belə ki, əgər həmin hərəkət qanuni nümayəndə tərəfindən bəyənilsə, onda o, etibarlı sayılır. Bu kimi hallarda razılıq bəyənilmə aktı ilə əvəz edilir. Bəyənilmə üçün qanun məcburi yazılı forma müəyyən etmir. Odur ki, əqd həm yazılı, həm də şifahi formada bəyənilə bilər.

Qanuni nümayəndənin razılıq verməsi onu ifadə etmir ki, bağlanan əqdlərin və edilən digər hüquqi hərəkətlərin əsas iştirakçısı yetkinlik yaşına çatmayan şəxs yox, qanuni nümayəndənin özüdür. Sözsöz, bu əqdlərin və digər hüquqi hərəkətlərin əsas iştirakçısı yetkinlik yaşına çatmayan şəxsdir. Burada onun iradəsi ifadə olunur. Qanuni nümayəndənin bağladığı əqdlər və etdiyi digər hüquqi hərəkətlər onun özünə yox, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə özünə hüquq və vəzifələr əmələ gətirir (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin müstəqil surətdə hüquqi hərəkətlər etmək imkanı onun heç kəsindən razılığı, icazəsi və müdaxiləsi olmadan, heç kimin iradəsindən asılı olmadan, öz istəyi və mülahizəsi əsasında mülki-hüquqi məsələləri həll etmək şansını ifadə edir. Həmin şəxs qanunda nəzərdə tutulan bir çox mülki-hüquqi məsələləri öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan müstəqil surətdə həll edir (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, birincisi, **öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri barəsində öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan müstəqil surətdə sərəncam vermək imkanına** malikdir. Bu hüquqi imkan həmin şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin mühüm və vacib elementlərindən biridir (MM-in

30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 1-ci yarımbəndi).

Mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs əmək fəaliyyəti ilə məşğul olaraq müəssisədə, təşkilatda və s. işə girə bilər. O, yerinə yetirdiyi işə görə pul formasında aylıq əmək haqqı alır. Bundan əlavə, onun ixtiyarı var ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olsun və bu fəaliyyətdən məbləuinə məhdudiyyət qoyulmadan şəxsi gəlir əldə etsin. O, həm də yazdığı əsərdən, etdiyi ixtiradan istifadəyə görə haqq almaq hüququna malikdir. Mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs təhsil müəssisəsində oxuya və təqaüd ala bilər. Bax, bu şəxsin öz aylıq əmək haqqı, qazancı, gəlirləri və ya təqaüdü özərində öz istəyinə uyğun olaraq müstəqil surətdə sərəncam vermək hüququ vardır.

14 yaşından 18 yaşınadək mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin, ikincisi, ixtiyarı vardır ki, o **özünün yaratdığı əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqlarını (müəlliflik hüquqlarını) öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan müstəqil surətdə həyata keçirsin** (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi). Həmin şəxs elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri (yəni, müəlliflik hüququnun obyektlərini), ixtira, faydalı model və sənaye nümunələri (yəni, patent hüququnun obyektlərini) və qanunla qorunan digər əqli mülkiyyət obyektləri (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri) yarada bilər. Onun əsərdən hər hansı formada və üsulla istifadə etməyə müstəsna hüququ vardır. Bu hüququ (məsələn, əsərin surətini çıxarmaq, onun nüsxələrini hər hansı üsulla yaymaq, satmaq, kirayəyə vermək və digər hüquqları) o, müstəqil surətdə həyata keçirir. Bunun üçün o, müxtəlif məzmunlu müəlliflik müqavilələri bağlayır. Mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüququnun obyektindən), yəni ixtiralarından, faydalı modellərdən və sənaye nümunələrindən də istifadə üçün müstəsna hüququ vardır. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinə olan müəllifliyi təsdiq etmək və bu obyektlərdən istifadə üçün müstəsna hüquq qazanmaq (əldə etmək) məqsədilə o, patent (rəsmi dövlət sənədi) ala bilər. Patent sahibi kimi yetkinlik yaşına çatmayan şəxs sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun verilməsinə dair lisenziya müqaviləsi bağlaya bilər, özünün patent hüquqlarını özgəninkiləşdirə (sata, dəyişdirə, bağışlaya və s.) bilər. Bir sözlə, o, qanunla qorunan əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnu müstəqil surətdə həyata keçirir.

14 yaşından 18 yaşınadək olan mülki yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, üçüncüsü, öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan öz pul gəlirlərini **müstəqil surətdə kredit idarələrinə əmanətlər qoymaq və onlar barəsində sərəncam vermək hüququna** malikdir. Bu hüquq onun öz pul gəlirlərinə sərbəst sərəncam verməsindən irəli gəlir. Kredit idarəsi dedikdə, Milli Bankın lisenziyası (xüsusi icazəsi) əsasında bank əməliyyatları aparmaq (əhalidən əmanətlər qəbul etmək, kredit vermək, şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq və s.) hüququna malik olan hüquqi şəxs statuslu kommersiya təşkilatı başa düşülür. Banklar və bank olmayan digər kredit təşkilatları, habelə xarici bankın yerli filialı kredit idarəsi hesab olunur; ona kredit təşkilatı da deyilir. Beynəlxalq Bank, Kapitalbank, «Azdəmiryolbank», «Muğanbank» və digər banklar şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini əmanətlərə (depozitlərə) qəbul edir. Əmanətlərin (depozitlərin) qəbul edilməsi kredit idarəsinin müvafiq təlimat, əsasnamə və ya qaydalarına müvafiq olaraq həyata keçirilir.

14 yaşdan 18 yaşınadək həddi-büluüə çatmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən istənilən bankın əmanətçisi olmaq hüququ vardır. Onlar öz pullarının əmanətə qoyulması və bu əmanətin saxlanması üçün kredit təşkilatı seçməkdə sərbəstdirlər, bir və ya bir neçə kredit təşkilatında əmanət saxlaya bilərlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar özlərinin kredit təşkilatlarına qoyduqları əmanətlər özərində sərbəst surətdə sərəncam vermək hüququna malikdirlər. Əmanətlər özərində sərəncam vermək dedikdə, həddi-büluüə çatmayan şəxsin əmanətləri geri götürməsi, əmanətlər özrə faizləri əldə etməsi, naüdsüz hesablaşmalar aparması, əmanətlər özrə hesabdan pul vəsaitini digər şəxslərə köçürməsi, əmanətlərin başqa şəxslərin adına rəsmiləşdirilməsinə icazə verməsi və s. başa düşülür.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin adına əmanətləri başqa şəxslər də qoya bilərlər. Bu cür hallarda həmin şəxs yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə əmanətlər barəsində sərəncam verə bilər. Əmanətlər həm də yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə vərəsəlik qaydasında keçə bilər. Belə hallarda o, yalnız öz qanuni nümayəndəsinin yazılı razılığı ilə əmanətlər barəsində sərəncam vermək hüququ əldə edir.

14 yaşından 18 yaşınadək həddi-büluüə çatmayan şəxs, dördüncüsü, **xırda məişət əqdlərini öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan müstəqil surətdə bağlamaq hüququna** malikdir (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 4-cü yarımbəndi). Bu cür əqdlər, bir qayda olaraq, həddi-büluüə çatmayan şəxsin maddi və ya mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlidir. Həm də bu əqdlərin bağlanma anı ilə icra anı, adətən, üst-üstə düşür və ya əqd bağlandıqdan sonra dərhal da icra olunur. O, ərzaq məhsulları, dəftərxana ləvazimatı, kitab, dəftər, qələm və digər predmetlər almaq, saçlarını kəsdirmək, ayaqqabını təmir etdirmək və s. xırda məişət xarakterli əqdləri müstəqil surətdə bağlayır. Bu cür əqdlərin bağlanmasına onun qanuni nümayəndəsinin razılığı verilməsi tələb olunmur.

Xırda məişət xarakterli əqdlərə, hər şeydən əvvəl, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin öz qanuni nümayəndəsi-

nin maddi vəsaiti hesabına bağladığı əqdlər aiddir. Sual olunur: yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri hesabına bağladığı əqdlər xırda məişət xarakterli əqd sayılırmı? Müəlliflərdən S.M.Korneyev göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri hesabına bağladığı əqdləri xırda məişət xarakterli əqdlərə aid etmək olmaz. Ümumiyyətlə, bu şəxsin öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri hesabına əldə etdiyi əmlak barəsində əqdi müstəqil surətdə və ya öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə bağlaması hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğurur. Bir qrup müəlliflər qeyd edirlər ki, bu cür əqdləri yetkinlik yaşına çatmayan şəxs yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə bağlaya bilər. Digər müəlliflər isə belə hesab edirlər ki, bu cür əqdləri yetkinlik yaşına çatmayan şəxs müstəqil surətdə bağlamaq hüququna malikdir.

Göstərilən hər iki mövqe dəqiqlikdən uzaqdır. Buna görə də onlarla çətin ki razılaşımaq olar. Bizim bu barədə fikrimiz belədir ki, əgər həmin əqd xırda məişət xarakterli əqdin əlamətlərinə (cözi məbləddə olması, istehlak xarakteri daşması, icra vaxtı ilə bağlanma vaxtının üst-üstə düşməsi və s.) uyğun gəlsə, onda yetkinlik yaşına çatmayan şəxs onu müstəqil surətdə bağlayır. Yox, əgər o, xırda məişət xarakterli əqd hesab edilməzsə, belə halda qanuni nümayəndənin yazılı razılığını almaq lazımdır. Bundan əlavə, həmin şəxsin qazancı hesabına bağladığı əqdləri də xırda məişət xarakterli əqd saymaq olar, bir şərtlə ki, həmin əqd xırda məişət xarakterli əqdin əlamətlərinə uyğun gəlsin. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs öz qazancı hesabına dəftər, qələm, kitab, ərzaq məhsulları və s. alır. Bu, xırda məişət xarakterli əqddir. Bu əqd müstəqil surətdə bağlanılır. Həmin şəxs öz qazancı və digər gəlirləri hesabına özü üçün birotalıq mənzil almaq istəyir. Bu isə xırda məişət xarakterli əqd hesab edilmir. Ona görə də həmin əqd yalnız qanuni nümayəndənin razılığı ilə bağlanmalıdır.

14 yaşından 18 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, **beşincisi, əvəzsiz olaraq fayda götürməyə yönəldilmiş əqdləri öz qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan müstəqil surətdə bağlamaq hüququna** malikdirlər (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 4-cü yarımbəndi; 29-cu maddənin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi). Bu cür əqdlərə, hər şeydən əvvəl, **bağışlama müqaviləsini** misal göstərmək olar. Özü də buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, notariat qaydasında təsdiqlənməsi və ya daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması tələb edilən bağışlama müqaviləsini, habelə konsensual bağışlama müqaviləsini yetkinlik yaşına çatmayan şəxs müstəqil surətdə yox, yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə bağlaya bilər. Məsələn, maddi imkanlı qohumlardan biri birotalıq yaşayış evini yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə bağışlayır. Həmin şəxs bu cür bağışlama müqaviləsini müstəqil surətdə bağlaya bilməz. Ona görə ki, mülki qanunvericilik daşınmaz əşyaların bağışlama müqaviləsi üçün notarial forma müəyyən edir (MM-in 668-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Televizorun, pulun, qiymətli kağızın, xarici valyutanın, xalçanın, soyuducunun və digər daşınar əşyaların real bağışlama müqaviləsini (konsensual bağışlama müqaviləsinin yox) isə o, müstəqil surətdə bağlaya bilər. Bundan əlavə, **əvəzsiz istifadə müqaviləsini** də yetkinlik yaşına çatmayan şəxs müstəqil surətdə bağlaya bilər. Məsələn, o, özgəyə məxsus olan musiqi alətindən, mənzildən, minik avtomobilindən, geyim şeylərindən və s. əvəzsiz istifadə etdiyi hallarda, qanuni nümayəndənin buna razılıq verməsi tələb olunmur.

14 yaşından 18 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **qanuni nümayəndənin özünün və ya onun razılığı ilə üçüncü şəxsin müəyyən məqsəd üçün və ya sərbəst istifadə üçün verdiyi vəsait barəsində sərəncam öyrə əqdləri müstəqil surətdə bağlamaq hüququ vardır** (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 4-cü yarımbəndi və 29-cu maddənin 2-ci bəndinin 3-cü yarımbəndi). Vəsait dedikdə, pul vəsaiti, xarici valyuta, qiymətli kağızlar və ya digər əmlak növləri başa düşülür. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin valideyni ona sertifikat, adsız əmanət kitabçası, istiqraz vəərəqəsi kimi qiymətli kağızlar verə bilər. Vəsait hər hansı üçüncü şəxs tərəfindən də verilə bilər. Məsələn, uzaq qohumlardan biri musiqi məktəbində oxuyan on beş yaşlı şəxsə pianino almaq üçün pul verir. Dayı on altı yaşlı bacısı ovluna xarici ölkəyə turist səyahəti üçün kifayət qədər vəsait ayırır. Özü də vəsait ya müəyyən məqsədin həyata keçirilməsi üçün, ya da sərbəst istifadə üçün verilə bilər. Məsələn, baba on yeddi yaşlı qız nəvəsinə cehiz almaq üçün on min manat pul verir. Öz toyuna hazırlaşan qız həmin pulu cehiz almaq üçün xərcləyir. Vəsait sərbəst istifadə üçün verildəndə də, bu vəsaitin hansı niyyət və məqsədlə verilməsini müəyyən etmək mümkün olmur. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs belə halda puldan öz istək və mülahizəsi əsasında istifadə etmək şansı qazanır.

On altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **kooperativ özvü olmaq hüququ vardır** (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 4-cü yarımbəndi). Onun kooperativə özv olması qaydası qanunla müəyyən edilir. On altı yaşı tamam olmuş şəxs kooperativin özvü olan kimi hüquqlar, o cümlədən əmlak hüquqları əldə edir və bu hüquqları həyata keçirir. Onun kooperativin əldə etdiyi mənfəət bölüşdürülərkən dividend almaq hüququ vardır. O, bu hüququ müstəqil surətdə həyata keçirə bilər.

14 yaşından 18 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin ixtiyarı vardır ki, o **öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri barəsində vəsiyyət yolu ilə sərəncam versin**. Vəsiyyət dedikdə, fiziki şəxsin öz ölüm halı üçün ona məxsus olan əmlakı barəsində sərəncam verməsi başa düşülür. Vəsiyyət birtərəfli əqddir. Madam ki, qanun yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri barəsində sərəncam vermək hüququ ver-

mişdir, onda onun bu gəlirlər haqqında və bu gəlirlər hesabına əldə olunmuş əmlak barəsində müstəqil surətdə vəsiyyəət sərəncamı (əqdi) verməyə də ixtiyarı çatır. Qanun, qeyd etdiyimiz kimi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin bəzi əmlak növləri üzərində yalnız öz qanuni nümayəndəsinin yazılı razılığı ilə sərəncam verə bilməsi qaydasını nəzərdə tutur. Burdan belə nəticə çıxara bilərik ki, bu cür əmlak barəsində həmin şəxs müstəqil surətdə sərəncam verə bilməz. Həm də vəsiyyəət şəxsi xarakterə malik olan əqddir. Ona görə də vəsiyyəət sərəncamının verilməsinə hər hansı bir şəxsin razılıq verməsi lazım deyil.

Sivilistika doktrinasında 14 yaşından 18 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin əmlak barəsində vəsiyyəət sərəncamı verməsi mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Vəsiyyətin yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxs tərəfindən edilə bilməsi fikrini tam əminliklə söyləyən müəlliflərin mövqeyi, söz yox ki, həqiqətdən uzaqdır. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin ancaq öz qazancı (əmək haqqı) olan pul vəsaiti üzərində vəsiyyəət sərəncamı verməsi fikri də məsələyə birtərəfli yanaşmanı ifadə edir. Ən dözgün mövqe yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri barəsində və bunların hesabına əldə edilmiş əmlak barəsində müstəqil surətdə vəsiyyəət yolu ilə sərəncam verə bilməsi fikrindən ibarətdir.

14 yaşından 18 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər həm müstəqil surətdə, həm də öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə bağladıkları əqdlər özlə **müstəqil surətdə əmlak məsuliyyəti daşıyırlar** (MM-in 30-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Bu şəxslər öz hərəkətləri ilə başqa şəxslərin əmlakına ziyan vurduqda, onlar ümumi əsaslarla müstəqil surətdə məsuliyyət daşıyırlar. Əgər həmin şəxslərin vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək üçün yetərli gəliri və ya başqa əmlakı olmadıqda, zərərin hamısını və ya çatışmayan hissəsini onların qanuni nümayəndəsi ödəyir (MM-in 1104-cü maddəsi).

Bəzi hallarda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər öz qazanc və gəlirlərini dözgün, ağılla xərcləməirlər. Söhbət həmin şəxsin israf və bədxərclik etməsindən, pulları sağa-sola xərcləməsindən, necə deyirlər, göyə sovurmasından, spirtli içkilər və narkotik vasitələrə xərcləməsindən, onları qumar oyunlarında udurmasından və s. gedir. Bu cür faktlar olduqda, maraqlı şəxslərin (qanuni nümayəndənin, himayəzinin və ya qəyyumluq və himayəzilik orqanının) vəsatəti ilə məhkəmə 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin öz qazancı, təqaüdü və ya digər gəlirləri barəsində müstəqil surətdə sərəncam hüququnu məhdudlaşdırma bilər. Belə halda həmin şəxs yalnız öz qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə əqd bağlaya bilər. Zəruri olduqda, məhkəmə, onu bu hüquqdan tam məhrum edə bilər. Belə halda isə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin gəlirləri üzərində qanuni nümayəndə sərəncam verir (MM-in 30-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Göstərilən mülki işlərdə iddiaçı — vəsatət verən maraqlı şəxs rolunda, bir qayda olaraq, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin qanuni nümayəndəsi çıxış edir. İddianı qəyyumluq və himayəçilik orqanı da verə bilər. Bununla onlar həmin şəxsin mənafeyini qoruyurlar. Bu cür iddialara mülki-prosessual qanunvericiliyin tələbləri əsasında baxılır.

7. Qismən mülki fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər

7 yaşdan 14 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayanlara qismən mülki fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər deyilir. Bu kateqoriya şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi 18 yaşı tamam olmuş və 14 yaşdan 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin həcminə nisbətən olduqca məhduddur. Bu, onların yaş mərhələsinə, əqli-psixi yetkinlik dərəcəsinə uyundur. Nə qədər ki, şəxs əqli-psixi cəhətdən tam yetkin deyil və onun yaş həddi aşağıdır, həmin şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi bir o qədər də məhdud olacaqdır. Təbii ki, 7 yaşdan 14 yaşınadək olan şəxslərin qüvvəsi, xarakteri və iradəsi tam inkişaf etməmişdir. Bu kateqoriya şəxslər cəmiyyətdəki davranış forma və prinsiplərini bütünlüklə dərinlən və hərtərəfli dərk etmək iqtidarında deyillər. Onların hüquqi əhəmiyyəti olan hərəkətlərin mənasını başa düşmək imkanı olduqca məhduddur. Bunu nəzərə alaraq, mülki qanunvericilik 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə **müstəqil surətdə əqd bağlamağa və digər hüquqi hərəkətlər etməyə icazə vermir. Odur ki, onların əvəzinə əqdləri qanuni nümayəndələr bağlayırlar.** Özü də qanuni nümayəndə əqd bağlayarkən yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin adından çıxış edir (MM-in 29-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, faciəli surətdə öz valideynlərini itirmiş 13 yaşlı uşaq onlardan miras qalmış bağ evini, minik avtomobilini, qaraəri və digər əmlak növlərini müstəqil surətdə sata bilməz. Həmin uşağın əvəzinə, onun adından alqı-satqı müqaviləsini yalnız qanuni nümayəndə — qəyyum bağlaya bilər. Başqa bir misalda həmin uşaq yaşayış evini müstəqil surətdə kirayəyə verə bilməz. Onun əvəzinə yalnız qəyyum kirayə müqaviləsi bağlaya bilər.

Bununla belə, 7 yaşdan 14 yaşınadək uşaqların əqli-psixi yetkinlik dərəcəsi, iradə və xarakteri az da olsa, müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdir. Onlar hüquqi əhəmiyyətli məsələləri dərk etmək, başa düşmək, qiymətləndirmək və qavramaq qabiliyyətindən heç də tamamilə və mütləq dərəcədə məhrum olmamışlar. Bunu nəzərə alaraq, mülki qanunvericilik bu kateqoriya şəxslərin bəzi əqdləri öz qanuni nümayəndələrinin razılığını almadan müstəqil surətdə bağlamaq qabiliyyətini möhkəmləndirir (MM-in 29-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Odur ki, **onların bəzi əqdləri müstəqil surətdə bağlamaq ixtiyarı vardır.** Bu isə onu sübut edir ki, 7 yaşdan 14 yaşa-

dək uşaqları mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər hesab etmək olmaz. Onlar qismən də olsa mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər. Qüvvədə olan mülki qanunvericilik bu kateqoriya yetkinlik yaşına çatmayanları əqd bağlamaq imkanından tamamilə məhrum etmir. Almaniya qanunvericiliyinə (MQ-nin 106-jı paragrafı) və doktrinasına görə, 7 yaşından 18 yaşına kimi yetkinlik yaşına çatmayanlar qismən fəaliyyət qabiliyyətli hesab edirlər. L.Ennekserus yazır ki, məhz yeddi yaşdan başlayaraq şəxsin ağılı, düşüncəsi, dərrakəsi həlledici əhəmiyyətə malik olur. Yaponiya doktrinasına və qanunvericiliyinə görə isə yaş amilinə əsasən şəxslər iki kateqoriyaya bölünür: yetkinlik yaşına çatan şəxslər (20 yaşdan yuxarı); yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər (20 yaşa kimi).

7 yaşından 14 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **xırda məişət əqdlərini müstəqil surətdə bağlamaq hüququ vardır**. Söhbət həmin şəxsin dükandan çörək, kolbasa, süd, qatıq, bulka və digər şeylər almasından gedir. O, müstəqil surətdə ayaqqabısını və geyim şeylərini təmir etdirmək, saçlarını kəsdirmək, nəqliyyat vasitəsində getmək və s. hüquqlara malikdir. O, heç kəsin müdaxiləsi və vasitəçiliyi olmadan mağazadan dəftər, qələm, kitab ala bilər.

7 yaşından 14 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxs **əvəzsiz olaraq fayda götürməyə yönəldilmiş əqdləri müstəqil surətdə bağlamaq hüququna malikdir**. Söhbət həmin şəxsin bağışlama və əvəzsiz istifadə kimi əvəzsiz xarakterə malik olan müqavilələri sərbəst qaydada, kənar təsirlər olmadan, kimsənin icazəsini almadan bağlamasından gedir. Məsələn, hər hansı şəxsin verdiyi hədiyyəni o, müstəqil surətdə qəbul edə bilər və ya müəyyən əmlakı öz tanışından əvəzsiz istifadə üçün ala bilər. Amma bu kateqoriya şəxslər notariat qaydasında təsdiqlənməsi və ya dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunan fayda götürməyə yönəldilmiş əqdləri müstəqil surətdə bağlaya bilməzlər. Məsələn, yaşayış evinin bağışlamaq müqaviləsi üçün mülki qanunvericilik notarial forma müəyyən edir. Ona görə də yetkinlik yaşına çatmayan şəxs yaşayış evini müstəqil surətdə hədiyyə kimi qəbul edə bilməz. Bu cür əqdi həmin şəxsin adından onun qanuni nümayəndəsi bağlayır.

7 yaşından 14 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **öz qanuni nümayəndəsinin və ya onun razılıqla üçüncü şəxsin müəyyən məqsəd üçün və ya sərbəst istifadə üçün verdiyi vəsait barəsində sərəncam özrə əqdləri müstəqil surətdə bağlamaq ixtiyarı vardır**. Bu cür əqdlər həqiqətdə qanuni nümayəndənin dolayı nəzarəti altında bağlanır. Belə ki, maddi vəsaiti ya qanuni nümayəndənin özü, ya da onun razılığı ilə üçüncü şəxslər (uşağın əmisi, dayısı, babası, xalası, bibisi və ya qohum olmayan hər hansı şəxs) verirlər. Buna görə də qanuni nümayəndə uşağa verilən pullar özərində, habelə bu pullardan nəzərdə tutulan məqsədlər üçün istifadə edilməsi özərində tam nəzarət etmək imkanına malik olur. Məsələn, valideyn on üç yaşlı uşağına video almaq üçün pul verir. Uşaq bu pul məbləğini müstəqil surətdə xərcləyərək, özü üçün mağazadan videomaqnitofon alır. Həmin uşağın əmisi valideynlərin razılığı ilə ona sərbəst istifadə üçün bir min manat məbləğində pul verir. 13 yaşlı uşaq ona verilmiş pul məbləğini öz istəyinə uyğun olaraq müstəqil surətdə xərcləyə bilər.

Bəzən 14 yaşınadək olan şəxs özü xırda olmayan məişət əqdi bağlayır. Əgər həmin əqd sonradan onun qanuni nümayəndəsi tərəfindən bəyənəlsə, etibarlıdır (MM-in 29-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

7 yaşdan 14 yaşadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin **mülki hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti yoxdur**. Qeyd etdik ki, əqdləri həmin şəxslərin əvəzinə, onların adından qanuni nümayəndələr bağlayırlar. Bu əqdlər özrə, habelə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin müstəqil bağladığı əqdlər özrə onlar əmlak məsuliyyəti daşıyırlar. **Əmlak məsuliyyətinə onların qanuni nümayəndələri cəlb edirlər**. Bundan əlavə, həmin şəxslər digər şəxslərin əmlakına zərər vura bilərlər. Məsələn, 12 yaşlı uşaq qonşunun daşı başında dayanan minik avtomobilini itələyərək, onu hərəkətə gətirir. Bunun nəticəsində avtomobil dıgırlanaraq dəryə düşür və tamamilə daıılır. Həmin uşaq qonşunun əmlakına vurduğu ziyanın əvəzini ödəməyəcəkdir. Ona görə ki, bu uşağın delikt qabiliyyəti — zərərin əvəzini ödəmək qabiliyyəti yoxdur. Vurulmuş ziyanın əvəzini onun qanuni nümayəndəsi ödəyəcəkdir. Deməli, 7 yaşından 14 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin vurduğu zərər üçün onun qanuni nümayəndəsi (valideynlər, övladlığa götürənlər və ya qəyyum) məsuliyyət daşıyır (MM-in 1103-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Beləliklə, biz yaş amilinə əsasən fiziki şəxsləri mülki fəaliyyət qabiliyyətinin dərəcəsinə görə bir neçə qrupa böldük. Bu bölgünün əsası qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüququ da yaş meyarına əsasən fiziki şəxsləri fəaliyyət qabiliyyətinin həcminə görə bir neçə kateqoriyaya ayırırdı: tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər (7 yaşınadək); natamam fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər (oğlanlar 7-14 yaşınadək, qızlar 7-12 yaşa kimi); fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər (oğlanlar 14-25 yaşa kimi, qızlar 12-25 yaşadək); tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər (25 yaşdan yuxarı). Bu bölgü sonralar kontinental hüquq ailəsi tərəfindən xeyli dəyişikliklərlə qəbul edilmişdir.

8. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər

Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər dedikdə, spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə edən, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan

və buna görə də məhkəmə tərəfindən mülki fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslər başa düşülür. Söhbət o fiziki şəxslərdən gedir ki, onların mülki fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə qaydasında məhdudlaşdırılır, daha doğrusu, fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi azaldılır. Bu cür məhdudlaşdırmanın müəyyən edilməsinin əsas məqsədi spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə edən, habelə qumara qurşanan fiziki şəxsin **ailəsinin və onun himayəsində yaşayan şəxslərin mənafeyini qorumaqdan ibarətdir.**

Şəxsi məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab etmək üçün, yəni onun mülki fəaliyyət qabiliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün iki faktın olması gərəkdir. **Birinci fakt fiziki şəxsin spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsindən və yaxud da ki qumara qurşanmasından ibarətdir. Spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə** dedikdə, fiziki şəxsin onlardan həddən artıq və ya sistemətik istifadə etməsi başa düşülür ki, bu, həmin şəxsin ailəsinin mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edərək, onunla bir araya sümür, habelə son dərəcə çox pul məbləuinin xərclənməsini tələb edir. Burada söhbət fiziki şəxsin alkoqolik və ya narkoman kimi tanınmasından (alkoqolizm və ya narkomaniyadan) getmir. Başqa sözlə desək, şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün onun «rəsmi surətdə» alkoqolik və ya narkoman kimi tanınması vacib deyil və tələb olunmur. Alkoqolizmin və ya narkomaniyanın müvcudluğu Almaniya Mülki Qanunnaməsində əsas fakt kimi nəzərdə tutulmuşdur (§ 6). **Qumara qurşanmaq** dedikdə, fiziki şəxsin qumarxanalarda və digər yerlərdə sistemətik olaraq pullu qumar oyunlarında iştirak etməsi başa düşülür ki, bu da ailənin mənafeyinə uyğun olmayıb, hədsiz dərəcədə pul vəsaitinin «göyə sovrulması»na» səbəb olur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sovet dövrünün mülki qanunvericiliyi fiziki şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasının əsası kimi «qumara qurşanmaq» anlayışını tanımırdı. Bizim ölkə qanunvericiliyi üçün yeni hal olan bu anlayış RF-in və digər ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmayıb.

Qədim Roma hüququnda fiziki şəxsin israfçılığı, bədxərcliyi fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan başlıca əsas kimi müəyyənləşdirilirdi. Israfçılığa yol verən şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılırdı. Bu şəxsin əvəzsiz olaraq fayda götürməyə yönəldilmiş əqdlər istisna olmaqla, digər əqdləri müstəqil surətdə bağlamaq hüququ yox idi. Roma hüququnun müəyyənləşdirdiyi «israfçılıq» («bədxərclilik») kimi anlayış sonralar Almaniya və digər ölkələrin qanunvericiliyi tərəfindən qəbul edilmişdir. Almaniya Mülki Qanunnaməsi israfçılığa fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına (məhrumetməyə) səbəb olan əsaslardan biri kimi nəzərdə tutur (§ 114). Fransa Mülki Məcəlləsinə görə də israfçılıq fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına (bu məhdudlaşdırma məhrumetmə ilə bağlı deyil) dəlalət edən hallardan biridir.

«Israfçılıq» («bədxərclilik») anlayışı sovet mülki qanunvericiliyinə məlum deyildi. Bizim müasir ölkə qanunvericiliyi də bu anlayışı tanımır. Deməli, israfçılıq və bədxərclilik kimi hallar fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması üçün əsas ola bilməz.

Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan **ikinci fakt** fiziki şəxsin spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində **öz ailəsinə ağır maddi vəziyyətə salmasından ibarətdir.** Fiziki şəxsin göstərilən hərəkətləri ailənin lazımi pul vəsaiti ilə təmin olunmasına mane olur. Dolanmaq üçün ailə zəruri pul vəsaitinə malik olmur.

Göstərilən hər iki fakt müvcud olduqda, fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması üçün əsas yaranır. Bu faktlardan hez biri olmazsa, onda fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasından söhbət gedə bilməz.

Fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması prosesi MPM-in müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. Maraqlı şəxslər məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət edirlər. Məhkəmə işə baxaraq, fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması barədə müvafiq qərar qəbul edir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, məhkəmə həm tam, həm də natamam (nisbi) fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətini məhdudlaşdırı bilər. Həmin qərar bu şəxs özərində himayəçi təyin etmək üçün əsasdır. **Məhkəmə qərarı əsasında fiziki şəxs özərində himayəçi təyin edilir.**

Məhkəmə qaydasında mülki fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan fiziki şəxslərin **yalnız xırda məişət əqdlərini bağlamaq hüququ vardır.** Bu şəxslərin xırda məişət əqdlərindən savayı, digər mülki-hüquqi əqdləri (satmaq, bağışlamaq, girov qoymaq və s.), bir sözlə, əmlaka dair sərəncam verilməsi barədə əqdləri müstəqil surətdə bağlamağa ixtiyarı çatmır. O, yalnız himayəçinin razılığı ilə bu əqdləri bağlaya bilər. Əgər əqdin bağlanmasına himayəçi razılıq verməzsə, onda həmin əqd etibarsız sayılacaqdır (MM-in 343-cü maddəsi). Bununla belə, əgər belə əqdə sonradan himayəçi yazılı razılıq verərsə, etibarlı hesab edilə bilər (MM-in 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxsin öz əmək haqqını, pensiyasını, qazancını və ya digər gəlirlərini (məsələn, əsərdən, ixtiradan və s. istifadəyə görə haqq, podrat müqaviləsi öyrə podrat haqqı, kirayə müqaviləsi öyrə kirayə haqqı, bank əmanəti öyrə faiz, lotereya biletinin uduşu və s.) müstəqil surətdə almağa ixtiyar

yarı çatmır. Bu hərəkətləri də o, yalnız himayəçinin razılığı ilə edə bilər. Əgər himayəçi razılıq verməzsə, onda həmin şəxs öz əmək haqqını, qazancını, pensiyasını və ya digər növ gəlirlərini ala bilməsindən söhbət gedə bilməz.

Məhdud fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxsin öz əmək haqqı, qazancı, pensiyası və digər növ gəlirləri barəsində müstəqil surətdə sərəncam vermək hüququ da yoxdur. O, aldığı pulları istədiyi kimi xərcləmək, bu pullar hesabına əmlak əldə etmək, onları borc vermək, girov qoymaq, bağışlamaq və digər əqdlər bağlamaq ixtiyarına malik deyil. Həmin şəxs yalnız himayəçisinin razılığı ilə aldığı qazanc, əmək haqqı, pensiya və digər gəlirlər barəsində sərəncam verə bilər.

Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin **mülki hüquq pozuntusuna görə müstəqil surətdə məsuliyyət daşımaq imkanı vardır**. O, tam delikt qabiliyyətli şəxsdir. Bu şəxs bağladığı bütün əqdlər özrə özü məsuliyyət daşıyır. Himayəçi onun yerinə cavab vermir. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxs həm də vurduyu zərər üçün müstəqil surətdə əmlak məsuliyyəti daşıyır. Himayəçi onun əvəzinə, vurulmuş zərərin əvəzini ödəmir. Mülki qanunvericilik məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin vurduyu zərərin əvəzinin onun özü tərəfindən ödənilməsi haqqında qayda müəyyən edir (MM-in 1106-cı maddəsi). Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxs mənzildən çıxarkən su kranını açıq qoyur, bağlamır. Bunun nəticəsində su alt mərtəbədəki mənzilə axır, oradakı mebelləri, ev avadanlıqlarını və məişət predmetlərini korlayaraq tamamilə sıradan çıxardır. Bununla qonşuya əmlak zərəri vurulur. Vurulmuş həmin zərərin əvəzini məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin himayəçisi yox, həmin şəxsin özü ödəyir.

Yaşadığı ictimai mühitin, habelə görülən tibbi-tərbiyəvi xarakterli tədbirlərin təsiri nəticəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin mənəvi-psixoloji dünyası müsbət mənada dəyişə bilər. Söhbət həmin şəxsin mənəvi-psixoloji aləminin saülamlaşmasından gedir. Başqa sözlə desək, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxs spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən bir daha sui-istifadə etmir, habelə qumar oyunlarına son qoyur, ictimai faydalı əməklə məşğul olur və maddi vəsaiti öz ailəsinin saxlanmasına yönəldir. Bu isə o deməkdir ki, həmin şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan əsaslar aradan qalxmışdır. Belə halda maraqlı şəxslər iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Məhkəmə işə baxaraq, fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasını ləğv edən qərar qəbul edir. Məhkəmə qərarı əsasında şəxsin özərində təyin edilmiş himayəçilik ləğv edilir (MM-in 32-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qərar məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin mülki-hüquqi statusunu dəyişir. Bundan sonra həmin şəxs qanunda nəzərdə tutulmuş mülki-hüquqi məsələləri himayəçinin razılığı olmadan müstəqil surətdə həll etmək imkanı qazanır.

9. Mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər

Aül zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan fiziki şəxslərə **mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər** deyilir. Cinayət hüququ bu kateqoriya şəxsləri «anlaqsızlıq vəziyyətində olmuş şəxslər» anlayışı ilə əhatə edir. Mülki qanunvericilik bu cür anlayış tanımır və işlətmir. Anlaqsızlıq vəziyyəti cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ictimai təhlükəli əməl etdiyi zaman anlaqsızlıq vəziyyətində olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Anlaqsızlıq vəziyyəti həm də mülki-hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu vəziyyət fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətini müəyyənləşdirir.

Şəxsi mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab etmək üçün iki vacib meyarın (əlamətin) olması gərəkdir. Bu meyarlardan ikisi də mülki qanunvericiliyin həmin şəxsə verdiyi leqal anlayışda öz əksini tapıb (MM-in 28-ci maddəsinin 8-ci bəndi). Həmin meyarlar bunlardır:

- hüquqi meyar (əlamət);
- tibbi meyar (əlamət).

Hüquqi meyarın (əlamətin) mahiyyəti şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməməsindən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməməsindən ibarətdir. Bu meyar özündə iki əlaməti əhatə edir:

- əqli (intellektual) əlaməti;
- iradəvi əlaməti.

Əqli (intellektual) əlamətin mahiyyəti şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməməsindən, ölçüb-biçmək, öz hərəkətlərinə görə cavab və hesabat vermək iqtidarında olmamasından ibarətdir. **İradəvi əlamətin mahiyyəti isə** fiziki şəxsin öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməməsindən və öz hərəkətlərini idarə etmək iqtidarında olmamasından ibarətdir. xox vaxt fiziki şəxsin əqli və iradəvi qabiliyyətində baş verən pozuntular bir-birilə bağlı olur. Ola bilsin ki, bu cür pozuntular müstəqil surətdə bir-birindən ayrı da mövcud olsun. Buna görə də hüquqi meyarın mövcudluğu üçün **iki əlamətdən birinin — ya əqli əlamətin, ya da iradəvi əlamətin müəyyənləşdirilməsi kifayətdir**.

Tibbi meyarın mahiyyəti fiziki şəxsin aül zəifliyinə malik olmasından və ya psixi xəstə olmasından ibarətdir. **Aül zəifliyi** dedikdə, elə bir psixi xəstəlik başa düşülür ki, bunun nəticəsində fiziki şəxsin əqli fəaliyyəti

zəifləyir, aşağı düşür, bu isə həmin şəxsin öz əməllərini dözgün qiymətləndirmək qabiliyyətinə mane olur. **Ruhi xəstəlik** dedikdə, şizofreniya, epilepsiya, maniakal-depressiv psixoz və digər xəstəliklər başa düşülür. Fiziki şəxsin psixi vəziyyəti məhkəmə-psixiatriya ekspertizası tərəfindən müəyyən edilir.

Şəxsi mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab etmək üçün hər iki meyarın — həm hüquqi, həm də tibbi meyarın müəyyənləşdirilməsi tələb edilir. Əgər bu meyarlardan biri olmazsa, onda şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsindən söhbət gedə bilməz. Bu meyarların biri digərini şərtləndirir.

Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi üçün mülki qanunvericilik məhkəmə qaydası müəyyənləşdirir. Fiziki şəxsi mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab etməyə yalnız məhkəmənin ixtiyarı vardır. Hər hansı psixiatriya (psixonevroloəi) müəssisəsinin buna hüququ çatmır. Bu müəssisə məhkəmə-psixiatriya ekspertizası apara bilər. Belə ki, iş məhkəmədə baxılana kimi şəxsin psixi vəziyyətini müəyyən etmək üçün hökmən və məcburi surətdə ekspertiza təyin edilir. Ekspertiza nəticəsində fiziki şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməmək və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməmək qabiliyyəti barədə rəy verilir. Məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının səlahiyyətinə fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətli olmaması barədə rəy vermək daxil deyildir. Bu məsələ yalnız məhkəmə tərəfindən həll edilir.

Məhkəmə qaydasında şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi prosedurası Mülki-Prosessual Məcəllə (317-322-ci maddələr) ilə tənzimlənir. Hər şeydən əvvəl, maraqlı şəxslər (fiziki şəxsin valideynləri, qardaş-bacıları, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, psixiatriya müəssisəsi) iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Məhkəmə qəyyumluq və himayəçilik orqanının nümayəndəsinin məcburi iştirakı ilə işə baxır. Kifayət qədər əsaslar olduqda, o, şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi barədə qərar qəbul edir. **Bu qərar əsasında həmin şəxs özərində qəyyumluq müəyyənləşdirilir, qəyyum təyin edilir.**

Mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin müstəqil surətdə hər hansı mülki-hüquqi məsələni həll etməyə ixtiyarı çatmır. Bu şəxsin əqd bağlamaq və hüquqi əhəmiyyəti olan digər hərəkət etmək qabiliyyəti yoxdur. O, hər hansı bir mülki hüquqi əqd bağlaya bilməz. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin özünün müstəqil surətdə bağladığı əqdlər hüquqi nəticə doğurmur. Bu cür əqdlər hüquqi əhəmiyyətə malik olmadıqları üçün etibarsız hesab edilir (MM-in 342-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin adından və onun əvəzinə **əqdləri həmin şəxsin qəyymu bağlayır.** Qəyyum fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qanuni nümayəndəsi olub, onun hüquqlarını qoruyur, həmin şəxsin mənafeyi üçün hüquqi hərəkətlər edir. Hətta həmin şəxsin bağladığı əqdə sonradan qəyyum razılıq verərsə, o, etibarlı hesab edilə bilər (MM-in 28-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin **delikt qabiliyyəti yoxdur.** Belə ki, o, digər şəxslərin əmlakına vurduğu zərərə görə məsuliyyət daşımır. Bu şəxsin vurduğu zərərin əvəzinə onun qəyymu ödəyir (MM-in 1105-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan kənd sakini qonşunun ot tayasına od vurub yandırır. Vurulmuş zərərin əvəzinə onun qəyymu ödəyəcəkdir.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər barəsində tibbi xarakterli tədbirlər tətbiq edilə bilər. Bu tədbirlər səhiyyə orqanlarının müalicə müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Görülən həmin tədbirlər nəticəsində bu şəxslər sağlamlıq və ya onların sağlamlıq vəziyyəti xeyli dərəcədə yaxşılaşa bilər. Bununla fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmasına səbəb olan əsaslar aradan qalxır. Belə halda maraqlı şəxslər (fiziki şəxsin ailə üzvləri, psixonevroloəi müəssisə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, qəyyumluq və himayəçilik orqanı) fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməsi haqqında ərizə ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Məhkəmə kifayət qədər əsaslar olduqda məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının müvafiq rəyini nəzərə alaraq, fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməsi haqqında qətnamə çıxarır. Bu qətnamə əsasında həmin şəxsin özərində təyin edilmiş qəyyumluq ləğv edilir. Qəyyum bundan sonra onun qanuni nümayəndəsi hesab edilmir. Məhkəmə qətnaməsi fiziki şəxsə tam mülki-hüquqi status verən əsas rolunu oynayır.

Psixi xəstəliklərin fiziki şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinə mühüm təsir göstərməsi halının tarixi qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüququna görə, mənəvi-psixi qüsuru olan şəxslər, ruhi xəstələr və kəmaüllilər fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyildilər.

§ 4. Qəyyumluq və himayəçilik

1. Qəyyumluq və himayəçiliyin anlayışı və məqsədi

Hamımıza məlumdur ki, mülki hüquq qabiliyyəti bütün fiziki şəxslər üçün yaşıdan və psixi vəziyyətindən asılı olmayaraq bir bərabərdə və eyni dərəcədə tanınır. Bu, o deməkdir ki, mülki qanunvericilik mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq üçün bütün fiziki şəxslərə hər hansı amildən (yaşıdan, psixi sağlamlıq vəziyyətindən, cinsindən və s.) asılı olmayaraq eyni cür və bərabər imkanlar verir. Fiziki şəxslər öz hərəkətləri ilə bu hüquqi imkanları — mülki hüquq qabiliyyətini realizə edir, həyata keçirir və gerçəkləşdirirlər. Bunun üçün mülki qanunvericilik onlara öz hərəkətləri ilə müstəqil surətdə özlərinin hüquq qabiliyyətini həyata keçirməyə imkan — fəaliyyət qabiliyyəti verir. Fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi (dərəcəsi) isə onların yaşıdan

və psixi-ruhi sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq eyni deyildir. Qeyd etdik ki, 7 yaşınadək azyaşlıların, ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur, 7 yaşından 14 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayan qismən fəaliyyət qabiliyyətli, 14 yaşından 18 yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayanlar isə nisbi (natamam) fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər hesab edirlər. Spirtli içkilərdən psixotrop maddələrdən və ya narkotik maddələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşır. Şübhəsiz ki, bu kategoriya şəxslərin özlərinin mülki hüquq qabiliyyətini həyata keçirmək imkanı, yəni öz hərəkətləri ilə müstəqil şəkildə mülki hüquqlar əldə etmək və vəzifələr daşımaq imkanı məhdud xarakter daşıyır. Ona görə ki, həmin şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti ya çatmır və kifayət etmir, ya da ki yoxdur. Bəs, necə etməli? Bu kategoriya şəxslər öz mülki hüquq qabiliyyətini hansı qaydada və nə cür həyata keçirə bilirlər? Onların mülki hüquq qabiliyyəti necə tamamlana bilər? Bu şəxslərin mülki hüquq və mənafeələrini nə cür müdafiə etməli?

Göstərilən kategoriya şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətini tamamlamaq və onların hüquq və mənafeələrini müdafiə etmək üçün qəyyumluq və himayəçilik institutundan istifadə edirlər. Bu institutun tarixi qədim Roma hüququ dövrünə gedib çıxır. Roma hüququ fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya kifayət etməyən şəxslərin (ruhi xəstələrin, kəməüllülərin, yetkinlik yaşına çatmayanların, azyaşlıların, psixi qüsuru olanların, israfçıların, bəd-xərclələrin) fəaliyyət qabiliyyətini başqa şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti ilə kompensasiya etmək (əvəz etmək) üçün və ya tamamlamaq üçün qəyyumluq (tutilla) və himayəçilik (cura) kimi iki institut yaratmışdı. Bunlar yaşa, sağlamlıq vəziyyətinə və digər xüsusi cəhətlərə görə fiziki şəxslərin (sui iuris) fəaliyyət qabiliyyəti məsələsi ilə sıx şəkildə bağlı olan hüquq institutları idi.

Qəyyumluq və himayəçilik institutu sonralar bir çox Avropa ölkələri tərəfindən qəbul olunmuşdur. Onu Almaniya, İtaliya, Fransa, RF və digər xarici ölkələrin qanunvericiliyi tanıyır. Məsələn, İtaliya Mülki Məcəlləsinin 10-cu bölməsinə qəyyumluq, 11-ci bölməsinə isə himayəçilik məsələlərini tənzimləyən normalar daxildir. Bu institutu bizim müasir ölkə qanunvericiliyi də nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i qəyyumluq və himayəçilik məsələləri ilə bağlı olan münasibətləri nizama salmağa və tənzimləməyə kifayət qədər hüquq norması (33-38-ci maddələr) həsr edir.

Qəyyumluq və himayəçilik institutu ilk dəfədir ki, bizim ölkənin mülki qanunvericiliyinə daxil edilmişdir. Əvvəllər bu hüquq institutuna daxil olan normalar Nikah və Ailə Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdu. Qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı olan münasibətlər, bir qayda olaraq, ailə qanunvericiliyi ilə tənzimlənirdi. Azərbaycan SSR Nikah və Ailə Məcəlləsinin 138-174-cü maddələrində ifadə olunan normalar bu münasibətlərin qaydaya salınmasına həsr edilmişdi. Qəyyumluğa və himayəçiliyə sovet nığah və ailə qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların tərbiyəsini təmin etməyə yönələn hüquqi akt kimi baxılırdı. Buna görə də sovet dövrünün hüquq doktrinası qəyyumluq və himayəçiliyə ailə hüququnun əsas və mühüm institutlarından biri kimi əhəmiyyət verirdi.

Sovet doktrinası qəyyumluq və himayəçiliyə həm də inzibati hüququn institutu kimi baxırdı. Belə ki, yerli dövlət orqanlarının qəyyumların və himayəçilərin öz vəzifələrini yerinə yetirmələri özərinə nəzarət etməsi ilə bağlı olan münasibətlər inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənirdi. Bu isə qəyyumluq və himayəçiliyin inzibati hüququn institutu olmasını şərtləndirirdi.

Sovet hüquq doktrinası belə hesab edirdi ki, qəyyumluq və himayəçiliyə təkcə ailə hüququnun institutu kimi baxmaq olmaz. Ona həm də mülki hüququn institutu kimi nəzər-diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, bu institut hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti kimi mülki-hüquqi kateqoriyalarla sıx şəkildə bağlıdır. Beləliklə, sovet hüquq ədəbiyyatında qəyyumluq və himayəçilik kompleks (sahələrarası) hüquq institutu kimi nəzərdən keçirilirdi. O, eyni zamanda həm ailə, həm inzibati, həm də mülki hüququn institutu kimi xarakterizə olunurdu.

Sovet hüquq doktrinasında qəyyumluq və himayəçiliyin həm də mülki hüquq institutu olması barədə irəli sürülən konsepsiya müasir mülki qanunvericilik tərəfindən nəzərə alınmışdır. Əvvəlcə RF-in Mülki Məcəlləsi, sonra isə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı olan münasibətlərin tənzimlənməsinə müvafiq normalar həsr etmişdir. Bu, xarici sivil ölkələrin mütləq mülki qanunvericilik təcrübəsinə uyundur. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Almaniya, Fransa, Avstriya, İtaliya və s. ölkələrin mülki məəcəllələri qəyyumluq və himayəçilik institutunu nəzərdə tutur. Bu institutun Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsinə daxil edilməsi onu sübut edir ki, bizim ölkə qanunvericiliyi qabaqcıl xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə daha da yaxınlaşır.

Qəyyumluq və himayəçilik anlayışını iki mənada başa düşmək lazımdır: hüquq institutu mənasında; hüquqi akt mənasında. **Hüquq institutu mənasında qəyyumluq və himayəçilik** dedikdə, qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı olan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu münasibətlərin tənzimlənməsində həm mülki hüquq, həm də inzibati hüquq normaları iştirak edir. Buna görə də qəyyumluq və himayəçi-

lik həm mülki hüquq, həm də inzibati hüquq sahəsinin institutu sayılır. Deməli, o, **sahələrarası (kompleks), yəni qarışıq institutudur.**

Hüquqi akt mənasında qəyyumluq və himayəçilik dedikdə, elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bunun nəticəsində qəyyum və himayəçi rolunda çıxış edən tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin köməyi ilə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya natamam (məhdud) olan şəxslər mülki hüquq və vəzifələr əldə edir və həyata keçirirlər. Bu aktın vasitəsi ilə yaşına, psixi-ruhi sağlamlıq vəziyyətinə görə tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin, yəni müstəqil surətdə öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etməyə və həyata keçirməyə, özləri üçün mülki vəzifələr yaratmağa və icra etməyə qadir olmayan şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi təmin olunur.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, qəyyumluq və himayəçilik, birincisi, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud (natamam, qismən) mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətini tamamlamaq, bununla da onların hüquq və mənafeələrini müdafiə etmək kimi məqsəd güddür.** Məhz o, tam mülki hüquq qabiliyyəti olmayan şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi üçün tətbiq edilir.

İkincisi, qəyyumluq və himayəçilik valideynlərini itirmiş yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlara onların saxlanması, tərbiyə edilməsi, təhsil alması, habelə onların hüquq və vəzifələrinin qorunması məqsədilə təyin edilir. Burdan görürük ki, valideyn himayəsindən məhrum olan yetkinlik yaşına çatmayan **uşaqların yaşaması və tərbiyəsi üçün münasib şərait yaratmaq qəyyum və himayəçiliyin ikinci əsas məqsədini** təşkil edir. Uşaqlar özərində müəyyən edilmiş qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı olan münasibətlər Ailə Məcəlləsinin 20-ci fəslinə daxil olan maddələrlə (136-145-ci maddələrlə) tənzimlənir.

Deməli, qəyyumluq və himayəçiliyin güddüyü əsas məqsəd şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiə edilməsi ilə bağlıdır. Bu institutdan tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmayan şəxslərin mülki hüquq və mənafeələrinin müdafiə edilməsi və qorunması üçün istifadə olunur. Deməli, qəyyumluq və himayəçilik **şəxsin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi formalarından** biridir.

Bəs, qəyyumluq anlayışı ilə himayəçilik anlayışı arasında fərq nədədir? Bu iki anlayışı necə fərqləndirmək olar? Həmin suallara dözgün cavab vermək üçün bu iki anlayışın məzmununa və mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Qəyyumluq dedikdə, tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli qəyyumun həyata keçirdiyi elə bir hüquqi akt başa düşülür ki, onun nəticəsində mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya qismən fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi təmin edilir. O, yaş və ya psixi-ruhi sağlamlıq vəziyyətinə görə mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya qismən fəaliyyət qabiliyyəti olan və buna görə də müstəqil surətdə mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanını itirən fiziki şəxslər özərində təyin edilir:

- **on dörd yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər özərində,** yəni bu şəxslərin valideynləri və onları övladlığa götürənlər olmadıqda; valideynləri məhkəmə tərəfindən valideynlik hüquqlarından məhrum edildikdə; valideynləri onları tərbiyələndirməkdən və ya hüquq və mənafeələrini müdafiə etməkdən boyun qaçırdıqda; başqa səbəblərə görə həmin şəxslər valideyn himayəsindən məhrum olduqda;

- **psixi xəstəliyə (pozuntuya) görə məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxslər özərində.**

Göstərilən bu kateqoriya şəxslər **qəyyumluq altında olan şəxslər** adlanır. Onların bütün hüquq və vəzifələrini qəyyum həyata keçirir. Qəyyum mülki hüquq münasibətlərində iştirak edərək, qəyyumluq altında olan şəxsləri tam əvəz edir və onların yerini tutur. Bax, qəyyumluğun mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Qəyyum xüsusi olaraq təyin edilmiş şəxsdir. O, qəyyumluq altında olan şəxslərin hesabına, bu şəxslərin adından və onların mənafeələri üçün **bütün zəruri əqdləri bağlayır, hüquqi əhəmiyyəti olan digər hərəkətlər edir.** Yalnız qəyyumun vasitəsi ilə onlar əqdlər bağlaya bilərlər. Bağlanan əqd qəyyum üçün yox, qəyyumluq altında olan şəxslər üçün mülki hüquq və vəzifələr yaradır, dəyişdirir və ya onlara xitam verir, yəni bu şəxslər üçün hüquqi nəticə doğurur. Özü də bilavasitə və avtomatik olaraq. Məsələn, qəyyum özünün qəyyumluğu altında olan 13 yaşlı uşaq üçün yaşayış evi alır və alqı-satqı müqaviləsini imzalayır. Evi satan şəxs bilir ki, ev uşaq üçün alınır, qəyyum yalnız alqı-satqı hüquq münasibətində uşağın təmsilçisi, yəni nümayəndəsi rolunda çıxış edir. Özü də yaşayış evinə mülkiyyət hüququnu alqı-satqı müqaviləsini bağlayan qəyyum yox, 13 yaşlı uşaq, yəni qəyyumluq altında olan şəxs bilavasitə və avtomatik olaraq əldə edir. Belə təsəvvür yaranır ki, **qəyyumlar qəyyumluq altında olan şəxslərin qanun öyrə (məjburi) nümayəndələridir (təmsilçiləridirlər).** Onlar öz hərəkətləri ilə həmin şəxslərin olmayan və ya kifayət etməyən (çatışmayan) mülki fəaliyyət qabiliyyətini tamamlayırlar.

Qəyyumların ixtiyarı var ki, onlar özünün qəyyumluğunda olan şəxslərin hüquq və mənafeələrini istənilən yerdə, o cümlədən məhkəmədə müdafiə etsinlər. Bunun üçün qəyyumların həmin şəxslərdən xüsusi səlahiyyət almaları tələb edilmir. Ona görə ki, qəyyumlar qanunun göstərişinə görə bu şəxslərin nümayəndəsi və təmsilçisi

kimi çıxış edirlər. Qəyyum özünün qəyyumluğu altında olan şəxslərin hüquq və mənafeələrini müdafiə edərkən sadəcə olaraq lazımi şəxslərə qəyyumluq vəsiqəsini göstərir. Əgər bu cür vəsiqə olmazsa, onda qəyyumluq və himayəçilik orqanının qəyyum təyin olunma barədə qərarını təqdim etmək lazımdır.

Himayəçilik dedikdə, tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli himayəçinin həyata keçirdiyi elə bir hüquqi akt başa düşülür ki, bunun nəticəsində məhdud və nisbi (natamam) fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi təmin edilir. Himayəçilik o şəxslər üzərində təyin edilir ki, onların mülki fəaliyyət qabiliyyəti öz həcminə görə ya nisbidir, ya da məhduddur:

- on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək **nisbi fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər üzərində**;
- spirtli içkilərdən və ya narkotik maddələrdən sui-istifadə etməsi və ya qumara qurşanması nəticəsində məhkəmə tərəfindən **məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılan şəxslər üzərində**.

Göstərilən bu kateqoriya şəxslər **himayəçilik altında olan şəxslər** adlanır. Himayəçilər özlərinin himayəçiliyi altında olan şəxslərin adından və onların əvəzinə əqd bağlamır və digər hər hansı hüquqi hərəkət etmirlər. Əqdləri həmin şəxslərin özləri bağlayırlar. **Himayəçi yalnız onların bağlanmasına razılıq verir.** O əqdlərin ki, bunları himayəçilik altında olan şəxslərin müstəqil surətdə bağlamağa ixtiyarı çatmır. Razılıq verməklə himayəçilər bu şəxslərin hərəkətləri üzərində nəzarəti həyata keçirirlər.

Himayəçi özünün himayəçiliyində olan fiziki şəxsi mülki hüquq münasibətlərində əvəz etmir. O, yalnız həmin şəxslərə öz hüquqlarını həyata keçirməkdə və vəzifələrini icra etməkdə kömək göstərir. Bu, həm hüquqi kömək, həm də faktiki kömək formasında ola bilər. Dediklərimiz onu göstərir ki, **himayəçilər özlərinin himayəçiliyi altında olan şəxslərin qanuni nümayəndəsi deyillər.** Ona görə ki, himayəçi bu şəxslər üçün əqd bağlamır və onlar üçün hüquqi nəticə yaratmır.

Söylədiklərimiz əsasında biz, qəyyumluqla himayəçilik arasında fərqli cəhətləri müəyyən edə bilərik. **Qəyyumluq, birincisi, qanuni nümayəndəlik münasibətləri yaradır.** Himayəçilik əsasında isə qanuni nümayəndəlik münasibətləri əmələ gəlmir. **İkincisi, qəyyum** özünün qəyyumluğu altında olan fiziki şəxslərin adından və onların mənafeyi üçün **hüquqi nəticəyə səbəb olan əqdlər bağlayır.** Himayəçi isə əqd bağlamır, o, yalnız özünün himayəçiliyi altında olan şəxslərin müstəqil surətdə bağlamağa ixtiyarı çatmadığı əqdlərin bağlanmasına razılıq verir. Onlar ancaq **himayədə olan şəxslərin öz hüquqlarını həyata keçirməsində və öz vəzifələrini yerinə yetirməsində həmin şəxslərə kömək edirlər.** Belə təsəvvür yaranır ki, qəyyumluq və himayəçilik arasında əsas fərq qanunun qəyyumun və himayəçinin özərinə qoyduğu mülki-hüquqi vəzifələrin həcmindən ibarətdir.

2. Qəyyumluq və himayəçilik orqanları

Qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı olan münasibətlərdə qəyyumluq və himayəçilik orqanları fəal surətdə iştirak edirlər. **Müvafiq rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanları qəyyumluq və himayəçilik orqanları hesab edilir.** Bu orqanların vasitəsi ilə dövlət özünün mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, habelə natamam (nisbi), qismən və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlarının hüquq və mənafeələrini müdafiə edir, onlara qayü göstərir. Onların həyata keçirdikləri fəaliyyətdə şəxsiyyətin dövlət müdafiə formalarından biri ifadə olunur.

Rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanları qəyyumluq və himayəçilik orqanları kimi qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı olan ən vacib və mühüm məsələləri həll edir. Bu orqanlar məhkəmə qətnaməsi əsasında fiziki şəxs üzərində **qəyyumluq və himayəçilik təyin edilməsi barədə qərar çıxarır.** Belə ki, məhkəmə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması və ya fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması (spirtli içkilərdən, narkotik maddələrdən sui-istifadə etmə və s. nəticəsində) barədə qətnamə qəbul edir. Bu qətnamə qanuni qüvvəyə mindiyi gündən üç gün ərzində fiziki şəxsin yaşayış yeri özrə qəyyumluq və himayəçilik orqanına (rayon icra hakimiyyəti orqanına) göndərilir. Onun əsasında bu orqan fiziki şəxs üzərində qəyyumluq və himayəçilik təyin edilməsi barədə qərar qəbul edir. Rayon icra hakimiyyəti orqanı konkret fiziki şəxsin qəyyum və ya himayəçi təyin edilməsi barədə qərar da çıxara bilər.

Qəyyumluq və himayəçilik təyin edilməsi rayon icra hakimiyyəti orqanlarının (qəyyumluq və himayəçilik orqanlarının) müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Başqa hər hansı bir orqanın bu məsələ barəsində qərar qəbul etməyə ixtiyarı çatmır.

Qəyyumluq və himayəçiliyin bilavasitə təşkili, onların həyata keçirilməsi üzərində nəzarət, ümumiyyətlə, qəyyumluq və himayəçilik təyin etməkdən savayı, yerdə qalan digər məsələlər və funksiyalar rayon icra hakimiyyəti başzısının yanında üvladlığa gütürmə, qəyyumluq və himayəçilik komissiyasına həvalə edilir.

Rayon icra hakimiyyəti başzısının yanında üvladlığa gütürmə, qəyyumluq və himayəçilik komissiyası yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində qəyyumluq və himayəçilik vəzifələrini (funksiyalarını) bilavasitə həyata keçirir. Bu komissiyalar qəyyumluğun və himayəçiliyin müəyyən edilməsi barədə təkliflər verir və bu məsələnin həlli üçün materiallar hazırlayır, həmin məsələyə dair rəy verir. Onların borcudur ki, qəyyum və himayəçilərin öz vəzifələrini yerinə yetirmələri üzərində nəzarət etsin, onlara yetkinlik yaşına çatmayanların tər-

biyəsi üçün lazımi kömək etsinlər.

Məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslər (ruhi-psixi xəstələr, kəməüillər) və məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən şəxslər barəsində (spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etmə nəticəsində və s.) qəyyumluq və himayəçilik vəzifələrinin (funksiyalarının) bilavasitə həyata keçirilməsi də **rayon icra hakimiyyəti başzısının yanında üvladlığa götürmə, qəyyumluq və himayəçilik komissiyası özərinə qoyulur**. Həmin komissiyalar qəyyumluq və himayəçiliyin rəsmiləşdirilməsi üçün hazırlıq işləri görür, qəyyumların və himayəçilərin fəaliyyətinə nəzarət edir.

Əmək qabiliyyəti olmayan qocalar və əlillər (saüamlıq vəziyyətinə görə müstəqil surətdə öz hüquqlarını həyata keçirməyə və vəzifələrini icra etməyə qadir olmayan yetkinlik yaşına çatmış mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər) barəsində də qəyyumluq və himayəçilik vəzifələrinin (funksiyalarının) bilavasitə həyata keçirilməsi **rayon icra hakimiyyəti başzısının yanında üvladlığa götürmə, qəyyumluq və himayəçilik komissiyasına** həvalə edilir. Bu komissiyalar himayəçilik (patronaə) təyin edilməsi üçün lazımi sənədləri hazırlayır, himayəçilərin (patronların) fəaliyyətinə nəzarət edir.

Qəyyumluq və himayəçilik vəzifələrini (funksiyalarını) həyata keçirən bu komissiyaların borcudur ki, qəyyum və himayəçilərin hərəkətləri barədə daxil olan şikayətlərə baxsın və lazımi tədbirlər görsün. Əgər qəyyum və himayəçi öz özərinə düşən vəzifələri lazımınca yerinə yetirməzsə, onda həmin komissiyalar müvafiq ölçülər götürür. Bundan əlavə, göstərilən komissiyaların qəyyum və ya himayəçi vəzifələrini bilavasitə icra etmək hüququ da vardır. Belə ki, qəyyumluğa və ya himayəçiliyə ehtiyacı olan şəxsə qəyyum və ya himayəçi təyin ediləndə üç aydan çox olmamaqla müəyyən müddət keçir. Bu müddət ərzində həmin komissiyalar qəyyum və ya himayəçi vəzifəsini yerinə yetirir (MM-in 35-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Qəyyumluq və himayəçilik orqanlarının vəzifəsidir ki, qəyyum (himayəçi) təyin edilmiş şəxslərə vəsiqə versin. Vəsiqə qəyyumun (himayəçinin) səlahiyyətini təsdiq edən sənəddir.

3. Qəyyum və himayəçi təyin edilən şəxslər

Fiziki şəxs özərində qəyyumluq və ya himayəçilik müəyyənləşdirmək zərurəti yarandıqda, yəni qəyyumluğa və ya himayəçiliyə ehtiyacı olan fiziki şəxsə qəyyum və ya himayəçi təyin etmək lazım gəldikdə maraqlı şəxslər qəyyumluq və himayəçilik orqanına dərhal məlumat verirlər. Bu orqan məlumat alan kimi yoxlama aparır, material hazırlayır, hazırlıq işləri görür, lazımi sənədlər toplayır və s. Həmin məlumat qəyyumluq və himayəçilik orqanına daxil olduuu vaxtdan üç aydan gec olmayaraq qəyyum və ya himayəçi təyin edilir. Qəyyumluğa və ya himayəçiliyə ehtiyacı olan fiziki şəxsin yaşayış yeri özrə rayon icra hakimiyyəti orqanı bu barədə müvafiq qərar qəbul edir. Bununla ayrı-ayrı şəxslər qəyyum və himayəçi təyin edirlər.

Aydın bir həqiqətdir ki, fiziki şəxslər özərində qəyyum və himayəçi təyin edilərkən onlara böyük inam və etimad göstərilir. Qəyyumların və himayəçilərin həyata keçirdikləri missiyanın və fəaliyyətin əsas məəzi və qayəsi özlərinin qəyyumluğu və himayəçiliyi altında olan fiziki şəxslərin hüquq və mənafeələrini təmin etməkdən ibarətdir. Bu missiya və fəaliyyəti daha dolğun və tam həyata keçirmək üçün mülki qanunvericilik qəyyumlar və himayəçilər barədə bir neçə şərt (tələb) irəli sürür. Yalnız həmin şərtlərə (tələblərə) uyğun gəldikdə ayrı-ayrı şəxslər qəyyum (himayəçi) təyin edilə və qəyyumluq (himayəçilik) aktını həyata keçirə bilərlər. Bu, o deməkdir ki, qəyyum və himayəçi olmaq arzusunda olan hər bir şəxs qəyyum və ya himayəçi təyin oluna bilməz.

Qanunun qəyyumlar (himayəçilər) barəsində müəyyən etdiyi **birinci şərt** (tələb) ondan ibarətdir ki, **qəyyumlar (himayəçilər) yüksək şəxsi keyfiyyətlərə malik olan şəxslər olmalıdırlar**. Söhbət onların mənafe-əxlaqi cəhətdən dözgün və təmiz, vicdanını itirməyən, namuslu, öz borcuna sadıq olan, xeyirxah və ədalətli və s. insan olmalarından gedir. Ona görə də qanun bu xüsusiyyətlərdən məhrum olan bəzi kateqoriya şəxslərin qəyyum (himayəçi) ola bilməsini qadağan edir:

- **alkoqolik və narkomanların;**

- öz valideynlik vəzifələrini yerinə yetirməməyə, alimenti qəsdən ödəməməyə, valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etməyə, uşaqlarla amansız davranmağa, onları fiziki-psixi təzyiq altında saxlamağa və digər əsaslara görə **valideynlik hüququndan məhrum olunmuş şəxslərin;**

- **keçmiş övladlığa götürənlərin,** əgər onların təqsiri özündən övladlığa götürmə ləğv olunmuşsa.

Qanunun qəyyumlar (himayəçilər) barəsində nəzərdə tutduuu **ikinci şərt** ondan ibarətdir ki, **onların qəyyumluq (himayəçilik) vəzifələrini yerinə yetirmək qabiliyyəti olmalıdır**. Söhbət, hər şeydən əvvəl, müvafiq şəxslərin özlərinin psixi-fiziki saüamlıq vəziyyətinə görə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqları tərbiyə etmək vəzifəsini icra edə bilmək imkanından gedir. Fiziki-psixi cəhətdən xəstə olan şəxslər qəyyum (himayəçi) təyin oluna bilməzlər. Qanun bu kateqoriya şəxslərin qəyyum (himayəçi) rolunda çıxış etməsini yasaqlayır: səhhətinə görə valideyn vəzifələrini həyata keçirə bilməyən şəxslərin; ruhi xəstəlik və ya aüil zəifliyi nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslərin; spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi və s. nəticəsində məhkəmə tərəfindən məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılan şəxslərin; xroni-

ki alkoqoliklərin, narkomanların, vərəm xəstəliyi olan şəxslərin və s;

Qanunun qəyyumlar (himayəçilər) barəsində müəyyənləşdirdiyi **üçüncü şərt** ondan ibarətdir ki, **onlar yetkinlik yaşına çatmış və tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslərdən təyin edilir** (MM-in 35-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Yalnız yetkinlik yaşına çatmış və tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər qəyyum (himayəçi) qismində çıxış edə bilirlər. Əgər şəxs yetkinlik yaşına (18 yaşa) çatmamışsa və onun tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdursa, onda həmin şəxsin qəyyum (himayəçi) təyin edilməsindən qəti olaraq söhbət gedə bilməz. Bax, buna görə də 7 yaşından 14 yaşınadək qismən fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər, həmçinin 14 yaşdan 18 yaşınadək nisbi (natamam) fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər qəyyum (himayəçi) təyin olunurlar. Emansipasiya və ya nigah yaşı aşau salınmaqla ailə qurmaq (nikah yetkinliyi) qaydasında vaxtından əvvəl tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə edən şəxslər, bəs necə, qəyyum (himayəçi) müəyyən edilə bilərlərmi? Mülki qanunvericilik bu sualı cavabsız qoymur. Belə ki, bu kateqoriya şəxslər vaxtından əvvəl tam mülki-hüquqi status qazansalar da, yetkinlik yaşına çatmamışlar. Bax, buna görə də onların qəyyum (himayəçi) təyin edilməsi yolverilməzdir.

Qanunun qəyyumlar (himayəçilər) barəsində nəzərdə tutduu **dördüncü şərt** ondan ibarətdir ki, **onlar öz razılıqla qəyyum (himayəçi) təyin olunurlar**. Məcburi qaydada qəyyumların (himayəçilərin) təyin edilməsi yolverilməzdir. Heç kəs qəyyum (himayəçi) olmaıa məcbur edilə bilməz. Yalnız könüllülük prinsipi əsasında müvafiq şəxslər qəyyum (himayəçi) təyin oluna bilirlər. Əgər şəxs qəyyum (himayəçi) olmaıa könüllü surətdə razılıq verməzsə, onun qəyyum (himayəçi) təyin olunması istisna edilir. Mülki qanunvericilik bu imperativ qaydadan hər hansı bir istisna hala yol vermir.

Bəzi hallarda vətəndaş qəyyum (himayəçi) təyin olunarkən təkcə onun razılıq verməsi kifayət etmir. Bunun üçün həm də həmin vətəndaşın arvadının (ərinin) və yetkinlik yaşına çatan ailə üzvlərinin razılıqları gərəkdir. Söhbət ailəsi və yetkinlik yaşına çatan övladları olan vətəndaşlardan gedir. Məlum məsələdir ki, ailəli vətəndaş qəyyum (himayəçi) vəzifəsini öz özərinə götürdüyü halda, qəyyumluq (himayəçilik) altında olan şəxsə bütün ailə üzvləri birlikdə qayü göstərilər. Buna görə də vətəndaşın qəyyum (himayəçi) təyin edilməsinə həm də onun ailə üzvlərinin razılıq verməsi tələb olunur.

Qanunun qəyyumlar (himayəçilər) barəsində müəyyən etdiyi **beşinci şərt** ondan ibarətdir ki, **onlar qəyyumluıa (himayəçiliyə) ehtiyacı olan və buna görə də özərində qəyyumluq (himayəçilik) təyin olunacaq şəxslərlə normal münasibətdə olmalıdırlar**. Bir qayda olaraq, qəyyumluıa (himayəçiliyə) ehtiyacı olan şəxslərə yaxın, xüsusən də qohum olan vətəndaşlar qəyyum (himayəçi) təyin edilirlər. Mənafeıeri ziddiyyət təşkil edən, qeyri-normal ünsiyyətdə olan şəxslər qəyyum (himayəçi) təyin oluna bilməzlər. Qəyyumluq (himayəçilik) müəyyənləşdirilərkən müvcud münasibət və əlaqələr, qarşılıqlı anlaşma mühüm rol oynayır.

Qəyyum (himayəçi) təyin etmək üçün qohum şəxslər olmadıqda, onda onu qəyyumluq və himayəçilik orqanının özü seçir. Özü də qəyyumluq (himayəçilik) müəyyən edilərkən və konkret şəxs qəyyum (himayəçi) təyin olunarkən qəyyumluıa (himayəçiliyə) ehtiyacı olan şəxsin özünün razılıq verməsi, adətən, tələb olunmur. Əgər saüamlıq vəziyyəti və yaşı bu şəxsin razılıq verməsinə imkan verərsə, onda həmin şəxsin arzusu və istəyi nəzərə alınır (MM-in 35-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Amma bu, qəyyum (himayəçi) təyin edilməsinin məcburi və zəruri şərti deyildir.

Qəyyumluıa və ya himayəçiliyə ehtiyacı olan şəxslər (yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar, aüıl zəifliyi və ya ruhi-psixi xəstəlik nəticəsində məhkəmə tərəfindən məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılanlar) tərbiyə edilmək, müalicə olunmaq üçün tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və ya digər oxşar müəssisələrdə yerləşdirilə bilirlər. Söhbət uşaq evlərindən, psixiatriya (psixonevroloəi) müəssisələrindən, əillər evindən, qocalar evindən və s. gedir. Bu cür hallarda həmin kateqoriya şəxslərə qəyyum (himayəçi) təyin olunmur. Ona görə ki, mülki qanunvericilik qəyyumluq (himayəçilik) vəzifələrini həmin müəssisələrin özərinə qoyur (MM-in 35-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Xüsusi təyinat olmadan göstərilən müəssisələrin müdiriyyəti (direktor, baş həkim və s.) qəyyum (himayəçi) vəzifəsini icra edir.

Bir qayda olaraq, çox vaxt eyni bir şəxs yalnız müəyyən bir şəxsin özərində qəyyum (himayəçi) təyin edilir. Bununla belə, eyni bir şəxs iki və daha artıq şəxsin qəyyumu (himayəçisi) kimi çıxış edə bilər. Məsələn, avtomobil qəzası nəticəsində hər iki valideyn (ər-arvad) ölür. Onların saü qalmış iki uşauına qohumlardan biri qəyyum təyin edilir. Amma bundan fərqli olaraq müəyyən bir nəfər şəxs özərində yalnız bir nəfər şəxs qəyyum (himayəçi) təyin edilə bilər. Belə ki, hər hansı bir uşaua iki şəxs qəyyum təyin edilə bilməz.

4. Qəyyumların (himayəçilərin) hüquq və vəzifələri

Qəyyumluq (himayəçilik) aktını həyata keçirmək üçün mülki qanunvericilik qəyyumları (himayəçiləri) müvafiq lazımı hüquq və vəzifələrlə təmin edir. Ruhi xəstə və ya kəmaüıllar özərində təyin edilmiş qəyyumun, hər şeydən əvvəl, vəzifəsidir ki, özünün qəyyumluıu altında olan şəxsin saüamlılıq barəsində qayü göstərsin, münəzəm surətdə həkim müşahidəsi altında olmaıı və ona vaxtılı-vaxtında lazımı tibbi yardım göstərilməsini təmin etsin. O, həm də həmin şəxslərə zəruri məişət qulluıu göstərmək vəzifəsini daşıyır. Bunlar **qəyyumun ümumi**

xarakterli vəzifələridir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər özərində təyin edilmiş qəyyumlar (himayəçilər) də ümumi xarakterli vəzifələr daşıyırlar. Onların vəzifəsi həmin şəxslərin saxlanması, tərbiyə edilməsi və təhsil alması ilə bağlıdır. Uşağı tərbiyə etmək, onun sağlamlığının, fiziki və psixi, mənəvi və əxlaqi inkişafının qeydinə qalmaq qəyyumların (himayəçilərin) əsas vəzifəsidir. Qəyyumlar (himayəçilər) öz qəyyumluğunda (himayəsində) olan şəxslərin hüquq və mənafeələrini qorumağa borcludurlar.

Bununla bərabər, ümumi xarakterli bu cür vəzifələr qəyyumların (himayəçilərin) həyata keçirdikləri fəaliyyətin ayrı-ayrı müxtəlif sahələrində konkretləşir. Həmin konkret vəzifələrin qəyyumluq (himayəçilik) altında olan şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Qəyyumların (himayəçilərin) daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, **onlar öz qəyyumluğunda (himayəsində) olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə birlikdə yaşamalıdırlar** (MM-in 35-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Bu cür vəzifənin müəyyənəşdirilməsi onunla izah olunur ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər özərində təyin edilən qəyyumluğun (himayəçiliyin) əsas məqsədi həmin şəxslərin normal böyüməsi, fiziki-psixi, mənəvi-əxlaqi cəhətdən tam inkişafı və dözgün tərbiyəsi üçün münasib şərait yaratmaqdan ibarətdir. Yalnız birlikdə yaşamaqla bu məqsədin həyata keçirilməsinə nail olmaq olar. **Bəzi hallarda qanun himayəçi ilə himayədə olanın ayrılıqda yaşamasına yol verir.** Bunun üçün vacibdir ki, birincisi, himayədə olanın on altı yaşı tamam olsun, ikincisi, qəyyumluq və himayəçilik orqanı buna razılıq versin, üçüncüsü, ayrı yaşama himayədə olan şəxsin tərbiyəsinə, hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinə mənfi təsir göstərməsin. Qəyyum isə bütün hallarda hər hansı bir istisnaya yol verilmədən hökmən və məcburi surətdə öz qəyyumluğunda olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslə birlikdə yaşamalıdır. Onların ayrılıqda yaşamasını mülki qanunvericilik yolverilməz hesab edir. Bundan əlavə, qəyyumların (himayəçilərin) borcudur ki, özlərinin yaşayış yerinin dəyişməsi barədə qəyyumluq və himayəçilik orqanlarına məlumat versinlər.

Özərinə qoyulmuş qəyyumluq və himayəçilik vəzifələrini əvəzsiz, təmənnasız icra etmək qəyyumların (himayəçilərin) daşdıqları vəzifələrdən biridir (MM-in 35-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Qəyyumluq və himayəçilik kimi hüquqi aktın məqsədi onun əvəzsiz olaraq hər hansı haqq alınmadan həyata keçirilməsini şərtləndirir. Bu akt fiziki şəxsin vətəndaşlıq, qohumluq, habelə mənəvi-əxlaqi borcudur. Ona görə də həmin aktın yerinə yetirilməsi müqabilində ekvivalent kimi qarşılıqlı əvəz və haqq alınmasından söhbət gedə bilməz.

Vəsətət vermək qəyyumların (himayəçilərin) özərinə qoyulan vəzifələrdən biridir (MM-in 35-ci maddəsinin 9-cu bəndi). Qəyyumun (himayəçinin) bu vəzifəsi onunla bağlıdır ki, fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmasına səbəb olan əsaslar aradan qalxır, yəni kəməüillər və ruhi xəstələr sağlamlıq və ya onların sağlamlıq vəziyyəti xeyli yaxşılaşır, şəxs spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadəyə son qoyur və s. Bu cür hallarda qəyyum (himayəçi) qəyyumluqda və ya himayədə olanın fəaliyyət qabiliyyətli sayılması barədə iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir. İddia ərizəsində həmin kateqoriya şəxslər özərindən qəyyumluğun (himayəçiliyin) götürülməsi barədə xahiş də ifadə olunur.

Qəyyumların (himayəçilərin) mülki hüquq və vəzifələri əsasən və başlıca olaraq **əmlak münasibətləri sferasına** aiddir. Mülki qanunvericilik onları geniş təfəsilatı ilə tənzimləyir.

Qəyyumluq (himayəçilik) altında olan şəxslərin gəlirlərini **yalnız həmin şəxslərin öz mənafeələri üçün və qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsi alınmaqla xərcləmək** qəyyumların (himayəçilərin) daşdıqları əsas vəzifələrdən biridir. Bu gəlirlər qəyyumluq (himayəçilik) altında olan şəxslərin yaşaması və saxlanması üçün maddi təminat mənbəyi hesab olunur. Onlara aiddir: əmək haqqı, təqaüd, aliment və s.; birdəfəlik pul ödənişləri (sığorta ödənişləri və s.); onun əmlakının idarə edilməsindən çatası gəlirlər (bank əmanətlərinə görə faizlər, səhmlər öyrə dividendlər və s.). Bax, qəyyum (himayəçi) öz qəyyumluğunda və ya himayəsində olan şəxslərin saxlanması məqsədi ilə bu gəlirləri yalnız onların mənafeələri üçün xərcləməlidir. Amma bu, o demək deyildir ki, qəyyum (himayəçi) öz qəyyumluğu və ya himayəsi altında olan şəxsi maddi cəhətdən saxlamalıdır. Onların özərinə bu cür vəzifə qoyulmur.

Bəzi hallarda qəyyum (himayəçi) qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almadan qəyyumluq və himayə altında olan şəxsin gəlirini xərcləyə bilər. **O, qəyyumluqda və ya himayədə olan şəxsin özünün saxlanması üçün zəruri xərclərin əvəzini müstəqil surətdə heç kəsin razılığını almadan ödəyir.** Zəruri xərclər dedikdə, qəyyumluqda və ya himayədə olan şəxsin gündəlik ehtiyac və tələbatını təmin etmək üçün lazım olan xərclər (yemək, ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, dərman və s. üçün çəkilən xərclər) başa düşülür.

Elə gəlirlər də vardır ki, qəyyumluq və ya himayə altında olan şəxs onu qəyyumun (himayəçinin) müdaxiləsi olmadan və qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan razılığını almadan xərcləyə bilər. Bunlar qəyyumluqda və himayədə olan fiziki şəxsin müstəqil surətdə sərəncam verməyə ixtiyarı çatdığı gəlirlərdir (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Bundan əlavə, dövlət hər ay qəyyumluq və himayə altında olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin saxlanması üçün maddi vəsait verir. Qəyyumun (himayəçinin) vəzifəsidir ki, bu vəsaitdən həmin şəxslərin mənafeyi üçün dözgün xərcləsin.

Qəyyumların daşdıqları vəzifələrdən biri onların **qəyyumluq altında olan şəxslərin qanuni nümayəndəsi kimi mülki (əmlak) dövrüyyədə çıxış etməyə borclu olmasından** ibarətdir. Söhbət qəyyumların 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların və məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxslərin əvəzinə əqdləri onların adından və onların mənafeyi üçün bağlamasından gedir. Qəyyumluq altında olan bu kateqoriya **şəxsləri qəyyumlar əmlak münasibətlərində tam əvəz edirlər**. Himayəçilər isə himayə altında olan şəxslərin mənafeyini təmin etmək məqsədi ilə onların bağladığı əqdlərə yazılı razılıq verirlər.

Bununla belə, elə əqdlər vardır ki, qəyyumlar həmin əqdləri **qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almadan bağlaya bilməz**, himayəçi isə onların bağlanması razılıq verə bilməz. Mülki qanunvericiliyin müəyyənləşdirdiyi bu qayda qəyyumluqda (himayədə) olan şəxslərin mənafeyi üçün qəyyumların (himayəçilərin) fəaliyyəti özərində lazımi dövlət nəzarətini təmin etmək məqsədini güdür. Bu qayda həmin şəxslərin əmlakı barəsində qəyyumların (himayəçilərin) sərəncam verməsi özərində dövlət yoxlaması (nəzarəti) müəyyən edir. Əgər qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almadan qəyyumlar əqd bağlayarlarsa, himayəçilər isə bu əqdlərin bağlanması razılıq verərlərsə, onda onların hüquqi əhəmiyyəti olmur. Bu cür əqdlər etibarsız sayıla bilər.

Qəyyumluq və himayəçilik orqanından qabaqcadan icazəsi alınması tələb olunan əqdlərə mülki qanunvericilik şamil edir:

- qəyyumluqda (himayədə) olanın əmlakının **özgəninkiləşdirilməsinə yönələn əqdlər** (əmlakı satmaq, dəyişdirmək, bağışlamaq, icarəyə vermək, kirayəyə vermək, girov qoymaq, ipotekaya vermək, əvəzsiz istifadəyə vermək və s.). Qəyyum bu cür əqdlər bağlayarkən, himayəçi isə onların bağlanması razılıq verərkən hökmən və mütləq qəyyumluq və himayəçilik orqanından qabaqcadan icazə alınması gərəkdir və vacibdir;

- qəyyumluqda və ya himayədə olan şəxsə mənsub olan **mülki əmlak hüquqlarından imtinaya səbəb olan əqdlər** (miras əmlakı qəbul etməkdən imtina əqdi; borcun alınmasından və geri qaytarılmasından imtina əqdi; verilən hədiyyəni qəbul etmək əqdi; kirayə və ya icarə haqqını almaqdan imtina əqdi və s.). Məsələn, on yaşlı uşağa vəsiyyət yolu ilə babasından bağ evi keçir. Qəyyum bağ evini, yəni miras əmlakı qəbul etməkdən imtina etmək üçün hökmən qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almalıdır. Başqa bir misalda qonşunun on üç yaşlı uşağa borcu vardır. Qəyyum bu borcdan imtina etmək üçün mütləq qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almalıdır.

- qəyyumluqda və ya himayədə olanın **əmlakının bölüşdürülməsinə və ya bu əmlakdan payların ayrılmasına səbəb olan əqdlər** (mülkiyyətçisi və ya mülkiyyətçilərdən biri qəyyumluqda və ya himayədə olan şəxsin yaşayış evinin bölüşdürülməsi);

- qəyyumluqda və ya himayədə olanın **əmlakının azalmasına səbəb olan hər hansı digər əqd**.

Mülki qanunvericilik qəyyumluq və himayəçilik orqanının göstərilən əqdlərin bağlanması hansı formada icazə (razılıq) verməsini müəyyənləşdirmir. Biz elə hesab edirik ki, icazəsinin forması bağlanan əqdin (yəni bağlanması üçün qabaqcadan qəyyumluq və himayəçilik orqanının icazə verməsi tələb olunan əqdin) formasına uyğun gəlməlidir. Məsələn, qəyyumluqda olan şəxsin yaşayış evi satılarkən alqı-satqı müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənir. Mülki qanunvericilik daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi üçün notarial forma müəyyən edir. Deməli, qəyyumluq və himayəçilik orqanı yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması razılığını notarial formada verməlidir. Qəyyum fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ruhi xəstənin bağ evini kirayəyə verir və sadə yazılı formada kirayə müqaviləsi bağlayır. Qəyyumluq və himayəçilik orqanı icazəni buna uyğun olaraq sadə yazılı formada verir.

Qəyyumların (himayəçilərin) özərinə qoyulan vəzifələrdən biri **onların qəyyumluqda və ya himayədə olanla əqd bağlamamasına borclu** olmasından ibarətdir. Bu cür vəzifənin nəzərdə tutulması qəyyumların (himayəçilərin) qəyyumluq (himayəçilik) aktından tamah niyyəti ilə istifadə etmək, sui-istifadəyə yol vermək hallarının qarşısını almaq məqsədi güdür. Bu məqsədlə də mülki qanunvericilik qəyyumun (himayəçinin) qəyyumluqda (himayədə) olan şəxslə əqd bağlamasını qadağan edir. Qanun həm də qəyyumun (himayəçinin) ərinin (arvadının) və onun yaxın qohumlarının qəyyumluqda (himayədə) olan şəxslə əqd bağlamasını yasaqlayır. Bununla qanun mümkün ola biləcək hər hansı sui-istifadənin qarşısını almağı təmin edir. Yaxın qohumlar dedikdə, qəyyumun (himayəçinin) valideynləri, qardaş-bacıları, övladları (o cümlədən övladlığa götürən) başa düşülür.

Göstərilən bu ümumi qaydadan mülki qanunvericilik yalnız bir halda istisnaya yol verir. Belə ki, qanun qəyyumun (himayəçinin), onun ərinin (arvadının) və yaxın qohumlarının qəyyumluqda (himayədə) olan şəxslə iki cür əqd bağlamasını mümkün hal hesab edir, qadağan etmir. Bu əqdlərə aiddir: qəyyumluqda (himayədə) olana hədiyyə kimi əmlak verilməsi əqdi, yəni bağışlama müqaviləsi bağlamaq (onlar qəyyumluqda və himayədə

olanlara yaşayış evi, minik avtomobili, musiqi alətləri, geyim şeyləri, valyuta və s. bağışlaya bilərlər); qəyyumluqda (himayədə) olanın əvəzsiz istifadəsinə əmlak verilməsi, yəni əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlamaq (onlar qəyyumluqda və ya himayədə olan şəxsə əvəzsiz istifadə üçün hər hansı dövrüyyə qabiliyyətli əmlak verə bilərlər).

Qəyyumlar (himayəçilər) məhkəmədə öz qəyyumluluğunda (himayəsində) olan şəxslərin **hüquqlarını xüsusi səlahiyyət almadan müdafiə etməyə borcludurlar**. Bəzi məqamlarda onların bu cür vəzifə daşımaq imkanı məhdudlaşır. Məsələn burasındadır ki, qəyyumun (himayəçinin) əri (arvadı) və onun yaxın qohumları ilə qəyyumluqda (himayədə) olan şəxs arasında əmlak mübahisəsi yarana bilər.

Bu cür halda, şübhəsiz ki, maraqlı tərəf iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir. Aparılan məhkəmə işində bir tərəf rolunda qəyyumluqda (himayədə) olan şəxs, digər tərəf qismində isə qəyyumun (himayəçinin) əri (arvadı) və onun yaxın qohumları iştirak edir. Bax, belə halda qəyyum (himayəçi) qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin hüquqlarını məhkəmədə müdafiə və həmin şəxsi təmsil edə bilməz. Qanun bunu qadağan edir (MM-in 36-cı maddəsinin 3-cü bəndi).

5. Qəyyumluqda (himayədə) olanın əmlakının etibarlı idarə olunması

Qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin mülkiyyətində müxtəlif daşınmaz və qiymətli daşınar əmlak növləri ola bilər. Bunların arasında elələri ola bilər ki, öz xüsusiyyətlərinə görə saxlanması, qulluq göstərilməsi və idarə olunması xüsusi diqqət, qayğı tələb etsin. Başqa sözlə desək, bu cür əmlak növlərinin müntəzəm idarə olunmasına ehtiyac və zərurət yarana bilər. Bundan əlavə, qəyyumluqda (himayədə) olanın əmlakı onun yaşayış yerindən başqa ərazidə (rayonda, şəhərdə və s.) yerləşə bilər. Bu hal isə qəyyuma (himayəçiyə) həmin əmlakı idarə etməyə mane olur. Belə hallarda qəyyumluq və ya himayəçilik orqanı göstərilən həmin əmlak növlərini onların etibarlı idarə edilməsi üçün idarəçiyə verir. Özü də idarəçini bu orqan müəyyənləşdirir.

Əmlakın etibarlı idarə olunması Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunvericiliyi üçün yeni anlayışdır. Dözdür, əmlakın etibarlı idarə olunmasına aid bəzi fraqmentlərə köhnə mülki qanunvericilikdə rast gəlmək olurdu. Belə ki, əvvəlki 1964-cü il MM-in 19-cu maddəsində məhkəmə qətnaməsinə əsasən xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən vətəndaşın əmlakı özərində qəyyumluq müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Əmlakın etibarlı idarə olunması institutunun kökü ingilis-amerikan hüquq ailəsi ölkələrində geniş yayılmış etibarlı mülkiyyət institutu ilə bağlıdır. Amma bu institutları bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Bunlar arasında əsas fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, əmlak etibarlı mülkiyyətə verildikdə həqiqi (real) mülkiyyətçi mülkiyyət hüququnu itirir, etibarlı mülkiyyətçi isə mülkiyyət hüququ əldə edir. **Əmlak etibarlı idarə olunmağa verildikdə isə həqiqi (real) mülkiyyətçi mülkiyyət hüququnu itirmir. O, əmlakın mülkiyyətçisi kimi qalır.**

Etibarlı idarə olunmanın obyekt rolunda, hər şeydən əvvəl, daşınmaz əmlak (torpaq sahəsi, bağ evi, yaşayış evi, ayrıca su obyektləri və s.) çıxış edir. Obyekt qiymətli daşınar əmlak növləri (məsələn, qiymətli kağızlar) də ola bilər.

Əmlakın etibarlı idarə olunması özrə münasibətlər müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Buna **əmlakın etibarlı idarə edilməsinə dair müqavilə** deyilir. O, əmlakı idarə edənə (idarəçi) qəyyumluq və himayəçilik orqanı arasında bağlanır. Müqavilədə idarəçiyə çatacaq haqqın mənbəyi və məbləği, onun məsuliyyəti və əmlak barəsində hüquqları nəzərdə tutulur. Etibarlı idarəçi öz funksiyasını bu müqavilə əsasında həyata keçirir.

Etibarlı idarəçiliyə verilən əmlak qəyyumluqda (himayədə) olan şəxslərin digər əmlak növlərindən ayrılır. İdarəçi bu şəxslərin mənafeyi üçün əmlakı səmərəli idarə etməlidir. Bunun üçün o, lazım olan bütün hüquqi və faktiki hərəkətləri yerinə yetirir. Əmlakdan istifadə nəticəsində əldə edilən gəlirləri (məsələn, səhm qiymətli kağızları özrə dividendləri və s.), bəhərləri (məsələn, ağacların meyvələrini, mal-qaranın balasını və s.) idarəçi mülkiyyətçiyə, yəni qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsə verməlidir (MM-in 135-ci maddəsinin 12-ci bəndi). İdarəçinin borcudur ki, əmlakdan qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin mənafeyi üçün istifadə etsin. Bu vəzifənin dözgün icrası özərində nəzarəti qəyyumluq və himayəçilik orqanı həyata keçirir. Axı, bu orqan müqavilə iştirakçılarından biridir. Əmlakın idarə edilməsindən çatası **gəlirləri qəyyum (himayəçi) yalnız qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin mənafeyi üçün, həm də qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almaqla xərcləyə bilər.**

Etibarlı idarəçinin əmlak barəsində hüquqları qeyri-məhdud deyil. Belə ki, o, əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə və s. yönələn əqdləri (bu əqdlər MM-in 36-cı maddəsinin 2-ci bəndində göstərilmişdir) yalnız qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almaqla bağlaya bilər. Bundan əlavə, etibarlı idarəçi, onun arvadı (əri) və yaxın qohumlarının qəyyumluqda (himayədə) olan şəxslə əqd bağlamağa ixtiyarı çatmır (MM-in 37-ci maddəsinin 1-ci bəndi, 36-cı maddəsinin 3-cü bəndi).

Qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin, şübhəsiz ki, əmlakının hamısı etibarlı idarə etməyə verilmir. Qəyyum (himayəçi) qalan həmin əmlak barəsində öz səlahiyyətlərini itirmir? Mülki qanunvericilik bu sualı cavabsız

qoymur. Belə ki, qəyyum (himayəçi) qəyyumluqda (himayədə) olanın etibarlı idarəetməyə verilməmiş əmlakı barəsində öz səlahiyyətlərini saxlayır (MM-in 37-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Əmlakın etibarlı idarəetməyə verilməsi **müddətli xarakter** daşıyır. O, müxtəlif əsaslara görə ləğv edilir: əmlakın etibarlı idarəetməyə verilməsinə dair müqavilənin müddətinin başa çatması; qəyyumluq və ya himayəçiliyin başa çatması; qəyyumluq və ya himayəçiliyin ləğv edilməsi; etibarlı idarəçinin ölməsi; qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin ölməsi; idarəçinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi və s.

6. Qəyyumluğa və himayəçiliyə xitam verilməsi

Qəyyumluğa və himayəçiliyə xitam verilməsi dedikdə, qəyyumluq və himayəçilik münasibətinin ləğv edilməsi başa düşülür. Mülki qanunvericilik qəyyumluq və himayəçilik münasibətinin müxtəlif əsaslara görə ləğv oluna bilməsini nəzərdə tutur. Bu münasibət ayrı-ayrı hüquqi faktlar əsasında xitam olunur.

Qəyyumluğa və himayəçiliyə xitam verilməsi əsaslarından biri **yətkinlik yaşına çatmayan şəxsin valideynlərinə qaytarılması və ya övladlığa götürülməsi faktıdır** (MM-in 38-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Yətkinlik yaşına çatmayan şəxs müxtəlif amillərə görə valideynlərinə qaytarıla bilər: valideynlərin sağlamlığı; valideynlik hüquqlarının bərpa olunması; valideynlərin uşaqları tərbiyələndirmək və ya hüquq və mənafelərini müdafiə etmək imkanı bərpa olunduqda; cinayət cəzasını çəkib qurtarmaqla valideynlərinin azadlığa buraxılması və s. Bu faktlardan biri olduqda, qəyyumluq və himayəçilik orqanı qəyyumu (himayəçini) öz vəzifələrinin icrasından azad edir. Bununla qəyyumluq və himayəçiliyə xitam verilir.

Qəyyumluğa xitam verilməsinin əsaslarından biri **məhkəmənin qəyyumluqda olanın fəaliyyət qabiliyyətli sayılması haqqında qərar çıxarmasından** ibarətdir (MM-in 38-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Söhbət ruhi-psixi xəstələrin və ya kəməuillərin sağlamlığından və ya sağlamlıq vəziyyətinin xeyli yaxşılaşmasından gedir. Belə halda maraqlı şəxslər (qəyyum, ailə üzvləri, psixiatriya müəssisəsi, qəyyumluq və himayəçilik orqanı) iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Qəyyumluqda olanın fəaliyyət qabiliyyətli sayılması barədə məhkəmə qətnaməsi onun özərində müəyyən edilmiş qəyyumluğun ləğv edilməsi üçün əsasdır. Himayəçiliyə də məhkəmə qətnaməsi əsasında xitam verilir. Belə ki, maraqlı şəxslərin (himayəçinin, psixiatriya müəssisəsinin, qəyyumluq və himayəçilik orqanının) ərizəsi əsasında məhkəmə himayədə olan şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasının ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bu qərar həmin şəxsin özərində müəyyən olunmuş himayəçiliyin ləğv edilməsi üçün əsasdır.

Qəyyumluqda olan yetkinlik yaşına çatmayan **14 yaşa çatması qəyyumluğa xitam verilməsi əsaslarından biri** hesab olunur (MM-in 38-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Bu zaman qəyyum qəyyumluq və himayəçilik orqanının əlavə qərarı olmadan avtomatik surətdə himayəçi olur. O, həmin şəxsin himayəçisinə çevrilir.

Himayəçiliyə xitam verilməsi əsaslarından biri **himayədə olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin on səkkiz yaşının tamam olmasıdır** (MM-in 38-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Bu zaman qəyyumluq və himayəçilik orqanının hər hansı bir qərarı olmadan himayəçilik avtomatik surətdə ləğv edilir.

Emansipasiya əsasında himayəçiliyə vaxtından əvvəl xitam verilir. Belə ki, himayədə olan şəxs emansipasiya qaydasında yetkinlik yaşına çatanaqədər tam mülki-hüquqi status (tam fəaliyyət qabiliyyəti) əldə edir. Bu cür halda himayəçilik qəyyumluq və himayəçilik orqanının əlavə qərarı olmadan ləğv edilir.

Nikah yaşının aşauı salınması qaydasında ailə qurmaq (nikah yetkinliyi) yolu ilə himayədə olan şəxs vaxtından əvvəl 18 yaşa çatanaqədər tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edə bilər. Belə halda da himayəçilik qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı olmadan avtomatik surətdə ləğv edilir.

Qəyyumluq (himayəçilik) **qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin ölümü** ilə də ləğv edilə bilər.

7. Qəyyumların və himayəçilərin öz vəzifələrinin icrasından kənarlaşdırılması

Qəyyumların və himayəçilərin öz vəzifələrinin icrasından kənarlaşdırılması qəyyumluğa və himayəçiliyə xitam verilməsi əsaslarından biridir. Onların öz vəzifələrinin icrasından azad olunması nəticəsində də qəyyumluq və himayəçilik münasibəti ləğv edilə bilər.

Kənarlaşdırma dedikdə, qəyyumların və himayəçilərin yol verdikləri təqsirli hərəkətlərə görə məcburi surətdə öz vəzifələrinin icrasından uzaqlaşdırılmasına yönələn akt başa düşülür. Bu baxımdan, o, qəyyumların və himayəçilərin öz vəzifələrinin icrasından azad olunması anlayışından fərqlənir. **Azadolunma** dedikdə, qəyyumların (himayəçilərin) bu və ya digər özrlü səbəbə görə könüllü (qeyri-məcburi) surətdə öz vəzifələrinin icrasından uzaqlaşdırılmasına yönələn akt başa düşülür. Kənarlaşdırma aktı azad olunma aktından fərqli olaraq qəyyumun (himayəçinin) təqsirli hərəkətləri ilə bağlıdır. Bu akt mahiyyətə **onların təqsirli davranışına görə tətbiq edilən sanksiyadır**. Onun tətbiq edilməsi nəticəsində də arzuolunmaz nəticələr yarana bilər. Məsələn, öz vəzifələrinin icrasından kənarlaşdırılan qəyyumlar (himayəçilər) bir daha qəyyum (himayəçi) təyin oluna bilməzlər. Bu cür şəxslərin övladlığa götürmək imkanını qanun qadağan edir. **Azadetmə isə mahiyyətə sanksiya deyil**. Onun nəticəsində qəyyum (himayəçi) üçün arzuolunmaz nəticələr yaranmır.

Qanunda nəzərdə tutulan bir sıra hallarda azadolunma aktı nəticəsində qəyyumluq və himayəçilik münasibətinə xitam verilir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin **valideynlərinə qaytarılması və ya övladlıq götürülməsi nəticəsində qəyyumun (himayəzinin) öz vəzifələrinin icrasından azad edilməsi** bu hallardan biridir (MM-in 38-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin müvafiq **tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisəsinə və ya digər oxşar müəssisəyə yerləşdirilməsi bu cür hallardan ikincisidir** (MM-in 38-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Belə halda həmin müəssisə yeni qəyyum (himayəçi) rolunda çıxış edir. Qəyyumların (himayəçilərin) vəzifəsini göstərilən müəssisələrin müdiriyyəti həyata keçirir (MM-in 35-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Əvvəlki qəyyum (himayə) isə öz vəzifələrinin icrasından qəyyumluq və himayəçilik orqanı tərəfindən azad edilir, bir şərtlə ki, bu, qəyyumluqda (himayədə) olanın mənafeələrinə zidd olmasın. Bununla qəyyumluq və himayəçiliyə xitam verilir.

Qəyyumluq və himayəçiliklə bağlı münasibətin ləğv edilməsinə əsas olan hallardan üçüncüsü **özrlü səbəblərə görə qəyyumun (himayəçinin) öz xahişi və arzusu ilə vəzifələrinin icrasından azad olunmasıdır** (MM-in 38-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu cür özrlü səbəblərin dəqiq və qəti siyahısı mülki qanunvericilik tərəfindən müəyyənləşdirilmir. Mülki qanunvericilik onların təxmini siyahısını verir: qəyyumun (himayəçinin) xəstələnməsi; qəyyumun (himayəçinin) əmlak vəziyyətinin dəyişməsi (borca düşməsi, müflisləşməsi, kreditörün ona pul tələbi irəli sürməsi və s.); qəyyumluqda (himayədə) olanla qarşılıqlı anlaşmanın yoxluğu və s. Özrlü səbəblərə digər halları da aid etmək olar: qəyyumun (himayəçinin) başqa şəhərə köçüb getməsi; qəyyumun (himayəçinin) iş yerini dəyişməsi; qəyyumun (himayəçinin) xaricə işləməyə göndərilməsi; qəyyumun (himayəçinin) ailə qurması və ya onun ailə vəziyyətinin dəyişməsi; tez-tez onun xidməti ezamiyyətə göndərilməsi; qəyyumun (himayəçinin) kifayət qədər təcrübəsinin, pedaqoqi biliyinin olmaması.

Özrlü səbəblərin motivini qəyyum (himayəçi) sübut etməli və əsaslandırmalıdır. Əgər onun irəli sürdüyü arqumentləri və halları qəyyumluq və himayəçilik orqanı özrlü səbəblər kimi qiymətləndirərsə, onda qəyyumun (himayəçinin) vəzifəsinin icrasından azad olunması barədə müvafiq qərar qəbul edir.

Kənarlaşdırma aktının tətbiq edilməsinə müxtəlif əsaslar səbəb ola bilər. Mülki qanunvericilik bu əsasların təxmini olmayan siyahısını verir (MM-in 38-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Onlara aiddir: qəyyumun (himayəçinin) öz özərinə düşən vəzifələri lazımınca yerinə yetirməməsi; qəyyumun (himayəçinin) qəyyumluqdan (himayəçilikdən) tamah məqsədi ilə istifadə etməsi (məsələn, mənzil sahəsini tutması, miras əmlakdan istifadə etməsi və s.); qəyyumun (himayəçinin) qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsi nəzarətsiz və zəruri köməkə qoyması (məsələn, maddi yardım etməmək və s.).

Bu əsaslardan biri olduqda qəyyumluq və himayəçilik orqanı təqsirli davranışa yol verən qəyyumu (himayəçini) vəzifələrinin icrasından kənarlaşdırmaq barədə qərar qəbul edir. Bununla qəyyumluq və himayəçiliyə xitam verilir. Əgər qəyyum (himayəçi) öz təqsirli hərəkətləri ilə cinayət əməlinə yol verərsə, onda qəyyumluq və himayəçilik orqanı təqsirli şəxsin qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb olunması məsələsinin həlli üçün lazımı materialları hüquq-mühafizə orqanlarına göndərir. Bundan əlavə, o, qəyyumluqda (himayədə) olan şəxsin əmlakına vurduğu zərəri görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

8. Patronaə

Yaşadığımız həyatda elə kateqoriya şəxslərlə rastlaşırıq ki, bu şəxslər tam yetkinlik yaşına çataraq mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olurlar. Amma onlar sağlamlıq vəziyyətinə görə müstəqil surətdə öz hüquqlarını həyata keçirməyə və müdafiə etməyə, öz vəzifələrini yerinə yetirməyə qadir olmurlar. Bu cür şəxsləri haqlayan ağır xəstəlik, cismani-fiziki çatışmazlıq (kor olmaq, karlıq) və qocalıq (ahıl) yaşı imkan vermir ki, onlar öz əmlakını idarə etsin, bu əmlak barəsində sərəncam səlahiyyətini həyata keçirsin, məişət tələbatını ödəmək üçün əqdlər bağlasın, məsələn, özü üçün ərzaq məhsulları, geyim şeyləri alsınlar və s. Bəs, vəziyyətdən necə çıxmalı? Bu cür şəxslərin mənafeyini necə təmin etməli?

Tam yetkinlik yaşına çatmış mülki fəaliyyət qabiliyyətli bu cür şəxslərin mənafeyini təmin etmək üçün mülki qanunvericilik patronaə (latınca patronus - himayədar, köməkçi) adlı xüsusi forma müəyyən edir (MM-in 39-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Patronaə himayəçiliyin xüsusi formasıdır. Bu forma onu sübut edir ki, himayəçilik nəinki natamam (nisbi) və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər özərində müəyyən olunur, həm də tam yetkinlik yaşına çatmış mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər özərində də təyin edilə bilər.

Patronaə hüquq institutu Azərbaycan Respublikasının müasir və yeni mülki qanunvericiliyi üçün novelladır. Dözdür, Azərbaycan SSR-in 1970-ci il Nigah və Ailə Məcəlləsinin 16-cı maddəsi səhhətinə görə müstəqil olaraq öz hüquqlarını həyata keçirə və vəzifələrini yerinə yetirə bilməyən fəaliyyət qabiliyyətli yetkinlik yaşına çatmış şəxslər özərində himayəçilik təyin edilməsi barədə göstəriş ifadə edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrünün ailə-nikah qanunvericiliyi patronaə institutuna aid yalnız bəzi fraqmentləri tənzimləyirdi. Amma bu qa-

nunvericilik həmin institutun əsl və həqiqi təbiətini müəyyənləşdirmirdi.

Patronaə iki mənada işlədilir: hüquq institutu mənasında patronaə; hüquqi akt mənasında patronaə. **Hüquq institutu mənasında patronaə** dedikdə, patronaəla bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Hüquqi akt mənasında patronaə dedikdə, elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bunun nəticəsində saülamlıq vəziyyətinə görə müstəqil surətdə öz hüquqlarını həyata keçirməyə və müdafiə etməyə, öz vəzifələrini icra etməyə qadir olmayan yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxsin hüquq və mənafeyi təmin edilir və qorunur, ona kömək göstərilir. Özərində patronaə təyin edilən şəxs köməyə ehtiyacı olan şəxsdir. Aüir xəstəlik, fiziki-cismani qüsür (məsələn, kor olmaq, qəza nəticəsində əlil olmaq, şikəstlik və s.), ahıllıq və qocalıq həmin şəxsə imkan vermir ki, hərəkət etsin, özünə xidmət göstərsin, bazara-dükana gedib ərzaq məhsulları və s. alsın. Bu şəxsin övladları və yaxın qohumları qanuna görə maddi kömək göstərməyə borclu olsalar da, ona hər hansı yardım etmirlər. Amma **övladların və yaxın qohumların olması həmin şəxs özərində patronaə təyin edilməsinə mane ola bilməz.**

Köməyə ehtiyacı olan şəxs onun özərində patronaə təyin edilməsi üçün qəyyumluq və himayəçilik orqanına ərizə ilə müraciət edir. Qəyyumluq və himayəçilik orqanı ərizəyə baxaraq, patronaə təyin edilməsi barədə müvafiq qərar çıxarır. Bu orqan həm də həmin şəxs özərində konkret himayəçi müəyyənləşdirir və təyin edir. Belə himayəçi **patron (köməkçi)** adlanır. Patron qanunun himayəçi olan şəxslər üçün müəyyən etdiyi şərtlərə (tələblərə) mütləq cavab verməlidir (MM-in 35-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü bəndləri). Özü də himayəçini təyin edərkən qəyyumluq və himayəçilik orqanı hökmən köməyə ehtiyacı olan şəxsin razılığını almalıdır. Bu orqanın həmin **şəxsin razılıq vermədiyi patronu (köməkçini) təyin etməyə ixtiyarı çatmır.** Bu, patronaə aktının labüd və məcburi şərtidir.

Patron (köməkçi) öz funksiyasını iki cür mülki-hüquqi müqavilə əsasında yerinə yetirir: tapşırıq müqaviləsi əsasında; etibarlı idarəetmə müqaviləsi əsasında. Bu müqavilə patronla himayədə olan şəxs arasında bağlanır. Patron göstərilən müqavilələr əsasında həmin şəxsin mülkiyyətində olan əmlakı barəsində sərəncam verir, onun əmlak hüquqlarını həyata keçirir.

Məişət və digər əqdləri patron (köməkçi) yalnız himayədə olan fiziki şəxsin razılığını ilə bağlaya bilər. **Məişət və digər əqdlər** dedikdə, himayədə olan şəxsin saxlanması və onun məişət ehtiyacının ödənilməsinə yönələn əqdlər (ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, məişətdə işlənən predmetlər və ev avadanlıqları, dava-dərman və s. almaq) başa düşülür. Bu cür əqdlər bağlanan zaman patron (köməkçi), şübhəsiz ki, özərində patronaə müəyyənləşdirilən şəxsin cari gəlirlərindən istifadə edir. Bu cür gəlirlərə aiddir: onun aldığı pensiya; ona verilən dövlət müavinətləri; yetkinlik yaşına çatmış övladların ona ödədiyi aliment və s. Patron (köməkçi) himayədə olan şəxs üçün lazımi məişət şəraiti yaratmalı, onun tibbi müalicəsini təmin etməli, ümumiyyətlə, vicdanla həmin şəxsin qayusına qalmalıdır. Onun özərinə qoyulmuş bu və ya digər vəzifələrin lazımınca yerinə yetirilməsinə qəyyumluq və himayəçilik orqanı nəzarət edir. Özü də həmin vəzifələri icra edərkən patronun öz himayəsində olan şəxslə birlikdə yaşaması tələb olunmur. Bu, o deməkdir ki, onlar birlikdə də, ayrılıqda da yaşaya bilərlər.

Patronaə müxtəlif əsaslara görə xitam oluna bilər. Hər şeydən əvvəl, patronaə **hımayədə (patronaədə) olan şəxsin tələbi ilə ləğv edilir.** Fiziki şəxs istədiyi vaxt hər hansı dəlil, arqument, motiv gətirmədən onun özərində təyin edilmiş patronaəın ləğv olunmasını tələb edə bilər.

Patronaədə olan şəxsin **müalicə və ya əhalinin sosial müdafiəsi müəssisəsinə yerləşdirilməsi patronaə münasibətinə** xitam verilməsi əsaslarından biridir. Bu cür halda patron öz vəzifələrinin icrasından azad olunur.

Özrlü səbəblərə görə patronun xahişi ilə öz vəzifələrinin icrasından azad edilməsi patronaə münasibətinə xitam verilməsi əsaslarından biri sayılır. Bu səbəblər patronun bundan sonra öz vəzifələrini yerinə yetirmək imkanını qeyri-mümkün, istisna edir. Patronun xəstələnməsi, əmlak vəziyyətinin dəyişməsi, patronaədə olan şəxslə qarşılıqlı anlaşmanın yoxluğu, başqa şəhərə köçməsi, ailə qurması və digər hallar özrlü səbəblər hesab edilir.

Patronaə münasibəti **patronaədə olan şəxsin ölməsi** ilə də xitam edilə bilər. Məlum məsələdir ki, belə halda bu cür münasibətin müvcudluğundan danışmaq olmaz.

Qanunda nəzərdə tutulan hallar olduqda patron (köməkçi) qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı ilə öz vəzifəsinin icrasından kənarlaşdırılır. Bu halların dairəsi MM-in 38-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstərilmişdir. Kənarlaşdırma nəticəsində müvafiq patronaə münasibətinə xitam verilir.

§ 5. Fiziki şəxsin yaşayış yeri

1. Yaşayış yeri anlayışı

Mülki (əmlak) dövriyyədə subyekt rolunda çıxış etmək, öz hüquqlarını həyata keçirmək və qorumaq üçün vacibdir ki, fiziki şəxs dəqiq olaraq digər fiziki şəxslərdən ayrılın, seçilsin və fərqlənsin. Bu, fərdiləşdirmə vasitələri ilə həyata keçirilir. Fiziki şəxsin mülki (əmlak) dövriyyədə seçilməsini təmin edən əsas fərdiləşdirmə

vasitəsi iki cür olur:

- fiziki şəxsin adı;
- fiziki şəxsin yaşayış yeri.

Hər bir fiziki şəxsin ad hüququ vardır. O, mülki hüquq münasibətlərində özünün konkret müəyyən adı ilə çıxış edir. Ad hüququ fiziki şəxsin ən mühüm və vacib qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Şəxsiyyətin adının yüksəkdə durması onun daxili aləminin zəngin olmasına dəlalət edir. Ad hüququ onun ayrılmaz atributlarından biridir. Biz fəsillərin birində bu məsələyə geniş aspektdən toxunacauiq.

Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi fiziki şəxsin ayrılmasını və seçilməsini təmin edən fərdiləşdirmə vasitələrindən biri onun yaşayış yeridir. Yaşayış yeri fiziki şəxsin daha dəqiq olaraq konkretləşdirilməsinə imkan verir. Belə ki, yaşadığımız həyatda bəzən adı, atasının adı və soyadı eyni olan və üst-üstə düşən iki müxtəlif fiziki şəxsə təsadüf edirik. Amma yaşayış yerləri eyni olan və üst-üstə düşən iki müxtəlif şəxslə rastlaşmaq qeyri-mümkün hal sayılır.

Fiziki şəxsin yaşayış yeri dedikdə, onun adətən yaşadığı yer başa düşülür (MM-in 27-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Yaşayış yerinə verilən leqal anlayışdan məlum olur ki, mülki qanunvericilik fiziki şəxsin yaşayış yerinin müəyyənləşdirilməsini və təyin edilməsini onun «adətən yaşadığı yer» anlayışı ilə bağlayır və əlaqələndirir. Fiziki şəxsin «adətən yaşadığı yer» dedikdə, nə başa düşülür? Məsələnin mahiyyətinə fikir versək, görərik ki, fiziki şəxsin «adətən yaşadığı yer» elə onun «yaşamaüa adət etdiyi yer» mənasını ifadə edir. Bəs, fiziki şəxsin «yaşamaüa adət etdiyi yer» anlayışının məzmununa necə aydınlıq gətirmək olar? Bu suala cavab vermək üçün «Yaşayış yeri və olduüu yer özrə qeydiyyat haqqında» 4 aprel 1996-cı il tarixli qanunun 2-ci maddəsinə nəzər yetirmək lazımdır. Burada həmin anlayışın məzmunu açıqlanır.

Fiziki şəxsin yaşamaüa adət etdiyi yer dedikdə, onun daimi və ya daha çox yaşadığı ev, mənzil, xidməti yaşayış sahəsi, yataqxana, qoca və əlil evləri və digər bu cür yaşayış yerləri başa düşülür. Odur ki, **fiziki şəxsin daimi və ya daha çox yaşadığı yer, onun yaşayış yeri hesab olunur**. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, mülki qanunvericilik fiziki şəxsin yaşayış yerinin müəyyən edilməsini, birincisi, onun daimi və ya ikincisi, daha çox yaşadığı evlə, mənzillə və digər yaşayış yerləri ilə bağlayır. Məsələn, kənddən şəhərə işləməyə gələn vətəndaş zavodun yataqxanasında qalır. Yataqxana onun yaşayış yeri hesab olunur. Alim Bakı şəhərinin Nizami küçəsinə 10 sayılı evdə qalır. Həmin ev onun yaşayış yeri hesab edilir. Qoca yaşlı şəhər sakinini qocalar (ahıllar) evinə verirlər. Həmin ev onun yaşayış yeri sayılır. Belə təsəvvür yaranır ki, fiziki şəxsin yaşayış yeri onun **iş yeri və əmlakının olduüu yerlə təyin edilmir**.

Fiziki şəxsin daimi yaşadığı yer dedikdə, həmin şəxsin yaranmış şəraitə və vəziyyətə görə müəyyən bir yerdə qərar tutması, yerləşməsi, yerini bərkitməsi, məskən salması başa düşülür. **Fiziki şəxsin daimi yaşayış yeri** onun eyni bir yerdə həmişəlik möhkəmləndiyi evdir, mənzildir, yataqxanadır, qocalar və əlillər evidir və s. Məsələn, Bakı şəhərində doğulub boya-başa çatan gənc Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirərək Gəncə şəhərinə polis müstəntiqi vəzifəsinə təyin edilir. Gənc işləyərək özünə mənzil alır, bununla orada məskən salır. Gəncə şəhərindəki həmin mənzil onun daimi yaşayış yeri sayılır. Gəncin doğulub boya-başa çatdığı, təhsil aldığı və valideynlərinin yaşadığı Bakı şəhəri isə onun daimi yaşayış yeri hesab edilmir. Özü də fiziki şəxsin daimi yaşadığı evdə mülkiyyətçi, kirayəçi və digər əsaslarla qalmasının məsələyə dəxli yoxdur. Məsələn, vətəndaş uzaq Moskva şəhərinə işləməyə gedir və orada mənzil kirayəyə götürür. Onun Moskva şəhərində kirələdiyi ev daimi yaşayış yeri hesab edilir.

Daimi yaşama fiziki şəxsin müvafiq yerdə hökmən uzun müddət yaşamasını ifadə etmir. Məsələn, yuxarıdakı misalda vətəndaşın Moskva şəhərində kirayəyə götürdüyü yaşayış evini onun daimi yaşayış yeri hesab etmək üçün həmin vətəndaşın göstərilən şəhərdə uzun müddət yaşaması tələb olunmur. Məsələn, vacib deyil ki, vətəndaş Moskva şəhərində vur-tut 1 il, 2 il və ya 3 il və s. qalsın.

Fiziki şəxslərin yaşadıkları həyat və göstərdikləri fəaliyyət elədir ki, onlar daim bir yerdə qərar tuta və məskən sala bilmirlər. Belə ki, fiziki şəxslər bu və ya digər hallara görə bir yerdən başqa yerə hərəkət edərək müxtəlif yerlərdə yaşayırlar. Buna görə də bu cür şəxslərin daimi yaşadığı bir yer olmur. Belə halda həmin şəxslərin yaşayış yeri necə müəyyən olunur? Mülki qanunvericilik bu suala cavab verərək göstərir ki, göstərilən hallarda **fiziki şəxsin yaşayış yeri onun daha çox yaşadığı yerlə müəyyən edilir**.

Fiziki şəxsin daha çox yaşadığı yer dedikdə, onun daha uzun müddət, daha tez-tez olduüu yer başa düşülür. Bu elə bir yerdir ki, fiziki şəxs burada başqa yerlərə nisbətən daha çox yaşayır. Məsələn, Sumqayıtda yaşayan vətəndaş Bakıda işləyir. O, hərdənbir Bakıda olan evində də qalır. Bundan əlavə, bu vətəndaş yay istirahət günlərini Xanlar rayonundakı Hacıkənddə olan evində keçirir. Söz yox ki, onun yaşayış yeri Sumqayıt hesab ediləcəkdir. Ona görə ki, burada vətəndaş digər yerlərə nisbətən daha çox yaşayır.

Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Yaponiyanın mülki hüquq nəzəriyyəsində geniş yayılmış belə bir fikir müvəccddur ki, yaşayış yerini şəxsin yalnız müəyyən bir yerdə **faktiki olaraq daimi yaşaması** (obyektiv amil) kimi

yox, həm də onun həmin yerdə əsas yer kimi məskən tutmaq **məqsədinin olması** (subyektiv amil) kimi başa düşmək lazımdır. Bu cür yanaşma bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin, məsələn, Almanıyanın mülki hüququna uyğundur. Zənn edirik ki, şəxsin yaşayış yerinin müəyyən edilməsində subyektiv amil nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu cür amildə şəxsin müəyyən yeri öz həyatı mənafeələrinin mərkəzi sezmək niyyəti ifadə olunur.

Şəxsin yaşayış yeri onu ifadə edir ki, o, həmişə müəyyən bir yerdə məkan salır, necə deyirlər, yerini bərkidir. Onun müvəqqəti olaraq faktiki yaşayış yerində olmaması yaşayış yerinin başqa yaşayış yeri ilə dəyişdirilməsinə dəlalət etmir. Ona görə mülki qanunvericiliyə görə şəxsin hər hansı səbəbdən öz yaşayış yerini müəyyən müddətə tərk etməsi onun yaşayış yerini itirməsinə əsas vermir (MM-in 27-ci maddəsinin 3-cü bəndi) Məsələn, şəhərdə yaşayan geoloq uzun müddətə ekspedisiyaya gedir. O, şəhərdə yaşayış yerini saxlayır, itirmir. Başqa bir misalda şəhərdə evi olan dənizçi dəniz səyahətinə çıxır. Söz yox ki, o, yaşayış yerini itirmir.

Fiziki şəxsin bir yox, bir neçə yaşayış yeri ola bilər (MM-in 27-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bizim ölkə qanunvericiliyinin bu cür göstəriş ifadə etməsi bəzi xarici ölkələrin mülki hüquq doktrinasında nəzərdə tutulan konsepsiyaya uyğun gəlir. Məsələn, Yaponiya sivilistika doktrinasında **yaşayış yerinin zoxsaylı olması kimi konsepsiya** əsaslandırılır. Tokio Universitetinin keçmiş dekanı professor S.Vaqasuma onu daha dözgün konsepsiya hesab edir. Bu konsepsiyaya görə, müəyyən şəxsin yaşayış yerinin sayı birdən zox ola bilər, yəni müəyyən şəxs iki və daha artıq yaşayış yerinə malik ola bilər. Ümumiyyətlə, Yaponiya sivilistika doktrinasında şəxsin yaşayış yerinin sayı məsələsində müəlliflərin fikirləri bir-birindən fərqlənir. Bu məsələni Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-i həll etmirdi. Amma yeni MM yaşayış yerinin zoxsaylı olması konsepsiyasını rəsmən nəzərə alaraq şəxsin bir neçə yaşayış yerinə malik ola bilməsi haqqında qayda nəzərdə tutur. Bu konsepsiya onunla izah edilir ki, iqtisadi (əmlak) dövrünün inkişafı, şəxsin iştirakçısı olduğu xüsusi (mülki) hüquq münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi və bu münasibətlərlə bağlılıq onun bir neçə yaşayış yerinə malik olmasına dəlalət edir.

Fiziki şəxsin yaşayış yeri kifayət qədər dəqiqliklə müəyyən edilir və göstərilir. Kifayət qədər dəqiqlik dedikdə, onun yaşadığı şəhərin və küçənin adının, evin sayının və neçənci mənzil olmasının göstərilməsi başa düşülür. Məsələn, Bakı şəhəri, Nizami küçəsi, 5 saylı evin 10-cu mənzili.

Fiziki şəxsin «yaşayış yeri» anlayışını onun «olduğu yer» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. **Fiziki şəxsin olduğu yer** dedikdə, onun müvəqqəti yaşadığı mehmanxana, sanatoriya, istirahət evi, pansiyat, kempinq, turist bazası, xəstəxana və bu cür digər ictimai yerlər, habelə yaşayış binası (özünün, qohumunun, tanışının və b.) başa düşülür. Belə yerlər onun yaşayış yeri sayılmır. Məsələn, vətəndaş Gəncə şəhərindən Bakı şəhərinə müalicə olunmaq üçün gəlir və xeyli müddət xəstəxanada qalır. Xəstəxana həmin vətəndaşın yaşayış yeri yox, olduğu yer hesab edilir. Başqa bir misalda kommersant öz işlərini həll etmək üçün İstanbul şəhərinə gedir və bir ay orada mehmanxanada qalır. Mehmanxana belə halda onun yaşayış yeri yox, olduğu yer sayılır. Digər misalda dincəlməyə gedən şəxs Antalyada istirahət evində qalır. İstirahət evi onun olduğu yer hesab edilir.

Bəzi ölkələrin, məsələn, Yaponiyanın qanunvericiliyində şəxsin olduğu yer **rezidensiya** (latınja *residens* — olma, qalma, yaşama) anlayışı ilə əhatə olunur. Yaşayış yeri ilə rezidensiya arasında fərq ondan ibarətdir ki, yaşayış yeri hər hansı şəxsin müəyyən yeri öz həyatı mənafeəsinin mərkəzi sezmək məqsədinin olması ilə xarakterizə edilir. Rezidensiya özünə bu cür məqsədin olması tələb edilmir.

Mülki hüquq üçün fiziki şəxsin olduğu yer yox, məhz onun yaşayış yeri əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, bir çox mülki-hüquqi hadisələrin əmələ gəlməsi məhz fiziki şəxsin yaşayış yeri ilə əlaqədardır. Onun olduğu yer isə bu cür hadisələrin yaranması ilə bağlı deyildir.

Fiziki şəxsin yaşayış yeri müvafiq sənədlərlə müəyyən edilir. **Şəxsiyyət vəsiqəsi** Azərbaycan Respublikası vətəndaşının, **qeydiyyatata alınma haqqında vəsiqə** 30 gündən artıq Azərbaycan Respublikasında yaşayan əcnəbinin (xarici ölkə vətəndaşının), **xüsusi nümunəli şəxsiyyət vəsiqəsi** isə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxsin yaşayış yerini təyin edən sənədlərdir. Bu sənədlərdə fiziki şəxslərin yaşayış yeri özlə qeydiyyatata alınması göstərilir. Qeydiyyat əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olur ki, şəxsin yaşayış yeri haradadır. Deməli, **qeydiyyat fiziki şəxsin yaşayış yerini müəyyən etməyə imkan verən yazılı sübutdur.**

Bəzən vətəndaş qeydiyyatata alındığı yaşayış yerində yox, faktiki olaraq başqa yerdə yaşayır. Bu halda yaşayış yeri necə təyin edilir? Faktiki yaşadığı yeri onun yaşadığı yer hesab etmək olarmı? Qanun vətəndaşın **yaşayış yerinin onun şəxsiyyət vəsiqəsində göstərilən qeydiyyat əsasında təyin olunması qaydasını müəyyən edir.** Buna görə də deyə bilərik ki, göstərilən halda vətəndaşın yaşayış yeri faktiki yaşadığı yer yox, qeydiyyatata alındığı yer hesab edilir.

2. Yaşayış yerinin seçilməsi

Yaşayış yeri seçmək hüququ fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan elementlərdən (hüquqi imkanlardan) biridir. Belə ki, fiziki şəxslər yaşayış yeri seçmək hüququna malikdirlər. Bu, əsas və vacib insan hüquqlarından biri kimi beynəlxalq sənədlərdə ifadə olunmuşdur. BMT-nin «İnsan hüquqla-

rının ümumi Bəyannaməsi»nin 13-cü maddəsinə görə hər bir insanın hər bir dövlətin hüddudlarında özünə yaşayış yeri seçmək hüququ var. Bu hüquq həm də Konstitusiya qaydasında təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 28-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində hər kəs özünə yaşayış yeri seçə bilər.

Yaşayış yeri seçmək hüququ qeyri-maddi nemətlərdən, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Fiziki şəxsin yaşamasını, mövcud olmasını və toxunulmazlığını təmin etməyə yönələn bu nemət onun özündən ayrılmaz olub, maddi (əmlak) məzmunundan məhrumdur. O, fiziki şəxsi fərdiləşdirmək xüsusiyyətinə malikdir.

Hər bir fiziki şəxs ona verilmiş hüquqi imkandan istifadə edərək özü, bir qayda olaraq, **könüllü surətdə, istəyinə uyğun gələn yaşayış yeri seçir.** Yaşayış yeri seçərkən mülki fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxs özünün iradəsini ifadə edir. Beləliklə, mülki qanunvericilik fiziki şəxslərin müstəqil və sərbəst surətdə özlərinə yaşayış yeri seçmək hüququ prinsipini möhkəmləndirir və bununla ümumi qayda müəyyən edir.

Ümumi qayda ilə bərabər, mülki qanunvericilik iki kateqoriya şəxsin yaşayış yerinin təyin edilməsi barədə xüsusi qayda müəyyənləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, qanunda nəzərdə tutulan hallarda fiziki şəxsin özünə yaşayış yeri seçmək hüququ prinsipi məhdudlaşır, bu prinsipdən istisnaya yol verilir. Həmin kateqoriya şəxslər öz istək və mülahizələri əsasında yaşayış yeri seçmək hüququna malik deyillər. Onlara aiddir: on dörd yaşına çatmamış şəxslər; qəyyumluq altında olan şəxslər.

On dörd yaş tamam olmayan yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış yeri onların qanuni nümayəndələrinin (müvafiq olaraq valideynlərinin, övladlıq götürənlərin və ya qəyyumların) yaşayış yeri hesab edilir. Qanun valideynlik hüquqlarını itirmiş valideynlərin yanında bu şəxslərin yaşamasını qadağan edir (MM-in 27-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bildiyimiz kimi, on dörd yaşınadək şəxslərin valideynləri məhkəmə tərəfindən valideynlik hüquqlarından məhrum edilərsə, onda həmin şəxslər özərində qəyyum təyin edilir. Qəyyumun yaşayış yeri bu şəxslərin yaşayış yeri sayılır.

Boşanma nəticəsində valideynlər ayrı yaşadıqda uşaqların yaşayış yeri onların razılığı ilə müəyyən edilir və həll olunur. Valideynlər arasında uşağın kimin yanında yaşamasını müəyyən etmək barədə razılıq əldə edilməyə də bilər. Bu cür halda mübahisə məhkəmə qaydasında həll edilir. Məhkəmə uşağın kimin yanında yaşamasını həll edərkən onun hüquq və mənafeyini, rəyini nəzərə alır.

14 yaşından 18 yaşınadək şəxslərin yaşayış yerini mülki qanunvericilik həmin şəxslərin valideynlərinin yaşayış yeri ilə bağlamır. Belə çıxır ki, bu kateqoriya şəxslər **valideynlərinin razılığı ilə özlərinə yaşayış yeri seçə bilərlər.** Himayədə olan uşaqlara gəldikdə isə onlara mülki qanunvericilik icazə verir ki, on altı yaşına çatdıqda qəyyumluq və himayəçilik orqanının razılığı ilə himayəçidən ayrılıqda yaşasın (MM-in 35-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Bundan belə nəticəyə gələ bilərik ki, himayədə olan uşaqlar 16 yaşından etibarən yaşayış yeri seçə bilərlər. Himayədə olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər isə yalnız himayəçinin razılığı ilə özünə yaşayış yeri seçə bilərlər.

İkinci kateqoriya şəxslər qəyyumluq altında olan şəxslərdir. Söhbət fəaliyyət qabiliyyəti olmayan **kəməullardan və ruhi xəstələrdən** gedir. Bu kateqoriya şəxslərin yaşayış yeri onlar özərində təyin edilmiş **qəyyumların yaşayış yeri ilə müəyyən olunur.** Onların yaşayış yeri qəyyumların yaşayış yeri hesab olunur (MM-in 27-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Emansipasiya əsasında və ya nikah yaşının aşau salınması qaydasında ailə quran və bununla vaxtından əvvəl tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə edən şəxslər yaşayış yeri seçməkdə sərbəstdirlər. Onlar istədikləri yeri özlərinə yaşayış yeri seçə bilərlər.

Fiziki şəxslərin yaşayış yeri seçmək hüququ mütləq xarakter daşımır. Bu, o deməkdir ki, həmin hüquq qanunda nəzərdə tutulan hallarda məhdudlaşır. Belə ki, sərhəd zonalarında, qapalı hərbi şəhərciklərin ərazilərində, ekoloəi fəlakət zonalarında, infeksiya və zəhərlənmə ilə bağlı xüsusi şərtlər və reəimlər qoyulmuş yerlərdə, fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət elan olunmuş ərazilərdə, habelə müharibə, səfərbərlik elan olunan hallarda fiziki şəxslər yaşayış yeri seçə bilməzlər.

Fiziki şəxslərin borcudur ki, onlar yaşayış yeri və olduuu yer özrə qeydiyyatla alınsınlar. Bu qeydiyyatın əsas məqsədi ölkə ərazisində yaşayan şəxslərin uçota alınması, sosial müdafiə, pensiya təminatı, hərbi xidmətə çağırış, məhkəmə qərarlarının icrası və s. üçün lazımı şərait yaratmaqdır.

Yaşayış yeri özrə qeydiyyatla alınmaq üçün fiziki şəxsin qanunda nəzərdə tutulan müvafiq sənədləri təqdim etməsi lazımdır. Bu sənədlərə aiddir: ərizə-anket; şəxsiyyət vəsiqəsi və ya doğum haqqında şəhadətnamə; yaşayış sahəsinə köçmək üçün əsas verən sənəd (mülkiyyət hüququnun qeydiyyat vəsiqəsi və s.); fiziki şəxsə yaşayış sahəsi verən şəxsin ərizəsi.

3. Yaşayış yerinin hüquqi əhəmiyyəti

Yaşayış yeri mülki hüquq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Təsədüfi deyil ki, Yaponiya qanunvericiliyinə görə, yaşayış yeri hər bir insanın «həyatının əsası» hesab edilir (MM-in 21-ci maddəsi). Yaşayış yeri şəxsin öz

həyatı mənafeələrinin mərkəzi kimi sezdiyi məkandır. Bir çox mülki hüquq hadisələrinin yaranması məhz fiziki şəxslərin yaşayış yeri ilə bağlıdır. Onların hüquq və mənafeələrinin qorunmasında yaşayış yerinin rolu böyükdür.

Yaşayış yerinin hüquqi əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, **mülki hüquq sahəsində** təzahür edir. Belə ki, bəzi öhdəliklərin (öhdəlik hüquq münasibətlərinin) icrası yeri borclu fiziki şəxsin yaşayış yeri ilə müəyyən edilir (MM-in 426-cı maddəsinin 2-ci bəndinin 3-cü yarımbəndi).

Mirasın açıldığı yer miras qoyan (ölmüş) fiziki şəxsin yaşayış yeri ilə müəyyən edilir (MM-in 1147-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Mirasın açıldığı yerin təyin edilməsi vacib praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu yerə görə vəərəsəliyə çağırılan şəxslərin dairəsi müəyyən edilir, miras qəbul və ya ondan imtina olunur, habelə vəərəsəlik hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi üçün digər hərəkətlər həyata keçirilir. Məsələn, mirasın açıldığı yeri müəyyən etməklə vəərəsəlik şəhadətnaməsi almaq üçün hansı notariat kontoruna müraciət olunması dəqiqləşdirilir.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edilməsi məhz onun yaşayış yeri ilə bağlıdır. Növbəti paraqraf bu məsələnin işıqlandırılmasına həsr edilmişdir.

Yaşayış yerinin hüquqi əhəmiyyəti həm də **mülki-prosessual hüquq sahəsində** təzahür edir. Belə ki, mülki işlər ömrə məhkəmə aidiyyətinin təyin edilməsi fiziki şəxsin yaşayış yeri ilə bağlıdır. Bu məsələdə onun mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hüquqtəbqiyyətə praktikasında belə bir qayda mühüm rol oynayır: fiziki şəxsin həmişə öz yaşayış yerində olması güman və ehtimal edilir, yəni **şəxsin öz yaşayış yerində olması prezumpsiyası müəyyənləşdirilir**. Buna görə də həmin yerə (şəxsin müəyyən müddət burada olmamasına baxmayaraq) rəsmi çağırış vəərəqələri, məhkəmə bildirişləri və s. göndərilir.

Beləliklə, bir sıra mülki-hüquqi hərəkətlər fiziki şəxslərin yaşayış yerində həyata keçirilir. Yaşayış yeri hüquqi əhəmiyyətə və rola malik olan anlayışdır.

§ 6. Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi.

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi

1. Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi

Yaşadığımız həyatda elə faktlarla rastlaşır və özləşirik ki, şəxs uzun müddət yaşayış yerində olmur və görünür. Onun olduuu yer məlum olmur. Bu şəxsin harada olması barədə məlumat da olmur. Necə deyərlər, «onu gördüm» söyləyən tapılmaz. Həmin şəxsi axtarır tapmaüa təşəbbüs göstərmək nəticə vermir. Bu şəxs müxtəlif xarakterli mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olduuu hallarda isə vəziyyət xeyli dərəcədə daha çətin və qəliz olur, mürəkkəb xarakter alır. Məsələn, o, borc hüquq münasibətində borc alan qismində çıxış edə bilər. Əgər o, yaşayış yerində olmazsa, onda borc verən borcu almaq imkanından tam məhrum olur. Başqa bir misalda müəyyən bir şəxs nisyə (kreditlə) satıcıdan mal ala bilər. Əgər həmin şəxsin olduuu yer məlum olmazsa, satıcı malın pulunu necə və kimdən ala bilər? Şübhəsiz, bu cür hallarda borclar ödənilmir və kreditorların (borc pul verənin, nisyə mal satanın və s.) mənafeələrinə zərər vurulur.

Bundan əlavə, uzun müddət yeri məlum olmayan və yaşayış yerində görünməyən ailə başçısının himayəsində və öhdəsində qeyri-əmək qabiliyyətli şəxslər (uşaqlar, qoca valideynlər və s.) dolanacaq xərcləri almaqdan məhrum olurlar. Bu şəxslər belə halda ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq üçün müraciət də edə bilmirlər. xünci onların hələ ailə başçısı vardır. Axı, ailə başçısı olan şəxsin uzun müddət yerinin məlum olmaması hələ onun itirilməsinə, həyatına son qoyulmasına dəlalət etmir. Sözsöz, bu halda yaşayış yerində uzun müddət görünməyən ailə başçısının himayəsi və öhdəsində olan qeyri-əmək qabiliyyətli şəxslərin mənafeələrinə zərər vurulur.

Daha sonra uzun müddət yeri məlum olmayan şəxsin əmlakı nəzarətsiz və baxımsız qalır, ona lazımınca qulluq göstərilmir, bu əmlaka zərər vurula bilər. Məsələn, uzun müddət yaşayış yerində görünməyən kənd sakini-nin malik olduuu mal-qaranın, qoyun-quzunun və s. vaxtında yemlənməməsinin, lazımi qaydada bəslənməməsinin nə ilə nəticələnəcəyi məlum deyildir. Aydın məsələdir ki, bu cür halda uzun müddət yaşayış yerində görünməyən şəxsin özünün əmlak mənafeyinə ziyan vurula, bu mənafe təmin olunmaya bilər.

Beləliklə, göstərilən məqamlarda şəxsin uzun müddət yerinin məlum olmaması **hüquqi cəhətdən qeyri-müəyyənliyə səbəb olur**. Bu cür qeyri-müəyyənlik isə vətəndaşların, hüquqi şəxslərin (təşkilat, idarə və müəssisələrin), habelə dövlətin hüquq və mənafeələrini pozur. Bəs vəziyyətdən necə çıxmalı, hüquqi cəhətdən qeyri-müəyyənliyi necə aradan qaldırmalı? Mümkün ola biləcək arzuolunmaz nəticələrin yaranmasının qarşısını necə almalı? Bu məsələləri həll edib yoluna qoymaq üçün mülki qanunvericilik **xüsusi xarakterli müvafiq qaydalar (normalar)** müəyyən edir. Həmin qaydaların (normaların) məcmusu iki hüquq institutunu yaradır. Onların vasitəsi ilə hüquqi cəhətdən qeyri-müəyyənlik halları aradan qaldırılır. Bu institutlara aiddir:

- xəbərsiz itkin düşmə institutu;
- ölmüş elan etmə institutu.

Xəbərsiz itkin düşmə institutu bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. O, roman-german (konti-

nental) hüquq ailəsi (sistemi) ölkələri üçün xarakterikdir. Məsələn, Fransa Mülki Məcəlləsinin birinci kitabının beşinci bölməsi, İtaliya Mülki Məcəlləsinin birinci kitabının dördüncü bölməsi xəbərsiz itkin düşmə institutuna daxil olan normaları əhatə edir (20-47-ci maddələr). Bu institut Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Ümumi hissə» adlı birinci kitabının birinci bölməsində də nəzərdə tutulmuşdur (§ 14-17). Amma müstəqil hüquq institutu kimi xəbərsiz itkin düşməni ingilis-amerikan hüquq (ümumi hüquq) ailəsi tanımır.

Xəbərsiz itkin düşmə institutu bizim ölkənin yeni mülki qanunvericiliyinə də məlumdur. Azərbaycan Respublikası MM-in 40-cı maddəsində ifadə olunan normalar xəbərsiz itkin düşmə ilə bağlı olan münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu institut köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsində də (18-ci maddə) nəzərdə tutulmuşdu.

Xəbərsiz itkin düşmə anlayışı hüquq institutu mənasını bildirməkdən savayı, həm də hüquqi akt mənasını ifadə edir. **Hüquqi akt mənasında xəbərsiz itkin düşmə dedikdə, şəxsin olduuu yeri müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, həmin şəxsin yaşayış yerində uzun müddət olmaması faktının məhkəmə qaydasında təsdiqlənməsi başa düşülür.** Qanunda nəzərdə tutulan qaydalardan (normalardan) istifadə etməklə maraqlı şəxslər müvafiq dövlət orqanlarına müraciət etməklə bu hüquqi aktı həyata keçirirlər. Həmin aktın əsas məqsədi hüquqi cəhətdən qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqdan, mümkün ola bilən arzuolunmaz mənfi nəticələrin qarşısını almaqdan və fiziki şəxslərin hüquqlarını (və ya mənafeələrini) müdafiə etməkdən ibarətdir.

Xəbərsiz itkin düşmə institutunun əhəmiyyəti böyükdür. Ziddiyyətli və keşməkeşli keçid dövrü adlanan müasir zamanda bu institutun rolu daha da artır. Belə ki, yaşadığımız müasir zaman keçmiş SSRİ dövlətinin dağılması və parçalanması dövrünə təsadüf edir. Bu dövr isə millətlərarası və etnik zəmində baş verən münaqişələrlə müşayiət olunur. Həmin münaqişələr nəticəsində bəzi vətəndaşların daimi yaşadığı yerdə uzun müddət onların harada olması haqqında məlumat olmur, onların olduuu yeri müəyyənləşdirmək müşkül məsələyə çevrilir. Bu vəziyyətdə xəbərsiz itkin düşmə institutundan istifadə olunur.

2. Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsinin əsasını nəyin təşkil etməsi, bu cür hesab etmənin əsasında nəyin durması məsələsi sivilistika elmində mübahisə doğurur. Bu barədə, yəni xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməyin əsası barədə üç konsepsiya yaranmışdır: fiziki şəxsin ölümü prezumpsiyası (ehtimalı); fiziki şəxsin yaşaması prezumpsiyası (ehtimalı); fiziki şəxsin itkin düşməsi faktını təsdiqləmək konsepsiyası.

Birinci konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsinin əsasını onun **ölümü prezumpsiyası (ehtimalı)** təşkil edir. Bu konsepsiya ilə çətin ki razılaşmaq olar. Ona görə ki, fiziki şəxsin ölümü prezumpsiyası (ehtimalı) onun ölmüş elan edilməsinin əsasını təşkil edir. Göstərilən həmin konsepsiya mülki hüquq elmində özünə dəstək tapmamışdır.

İkinci konsepsiyaya görə fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsinin əsasında onun **yaşaması prezumpsiyası (ehtimalı)** durur. Ona görə ki, fiziki şəxsin sağ olmasını (ölümünü) ehtimal və güman etməyə hələ kifayət qədər əsas yoxdur. Bu konsepsiya da əsl həqiqəti ifadə etmir.

Üçüncü konsepsiya tərəfdarları belə hesab edirlər ki, fiziki şəxsin itkin düşmüş elan edilməsinin əsasında hər hansı bir prezumpsiya (ehtimal) durmur. Nə fiziki şəxsin ölməsi, nə də ki fiziki şəxsin yaşaması və ya sağ qalması prezumpsiyası (ehtimalı) onun xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsinin əsasını təşkil edə bilməz. **Onun əsasında yalnız fiziki şəxsin itkin düşməsi faktını təsdiqləmək**, yəni onun sağ qalması və ya ölməsi məsələsini həll etməyin mümkün olmaması faktını müəyyən etmək durur. Bizim fikrimizcə, üçüncü konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyi daha əsaslı, daha inandırıcı və daha aulabatandır. Doğrudan da, fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab ediləndə onun əsasını həmin şəxsin itkin düşməsi faktını təsdiqləmək təşkil edir.

Mülki qanunvericilik yalnız məhkəmə yolu ilə fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi haqqında qayda müəyyən edir. Məhkəmədən savayı başqa hər hansı bir dövlət orqanının buna ixtiyarı çatmır.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi prosedurası Mülki-Prosesual Məcəllə ilə nizama salınır. Bu məcəllənin 32-ci fəslində (312-316-cı maddələr) ifadə olunan normalar həmin məsələ ilə bağlı olan münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Özü də məhkəmənin baxdığı bu məsələ xüsusi icraat qaydasında baxılan işlər kateqoriyasına aiddir. Buna görə də maraqlı şəxslər iddia ərizəsi yox, müvafiq şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Maraqlı şəxsin rolunda itkin düşən şəxsin əri (arvadı), öhdəsində və himayəsində olan qeyri-əmək qabiliyyətli valideynlər, onun borclu olduuu kreditorlar və digər kateqoriya şəxslər çıxış edə bilərlər.

Məhkəmə yalnız qanunda nəzərdə tutulan hüquqi tərkib olduqda fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Bu hüquqi tərkib iki faktın məcmusundan ibarətdir:

- fiziki şəxsin olduuu yerin məlum olmamasından, yəni onun harada olması haqqında məlumatın yoxluğundan;
- fiziki şəxsin iki il ərzində yaşayış yerində görünməməsindən.

Göstərilən bu iki faktın məcmusu məhkəməyə əsas verir ki, o, fiziki şəxsin itkin düşmüş hesab edilməsi haqqında qətnamə çıxarsın. Bu faktları sübut etmək üçün hakim itkin düşən haqqında məlumat verə bilən şəxsləri — qonşuları, ev qulluqçılarını və digər kateqoriya şəxsləri aydınlaşdırır, habelə müvafiq orqan və təşkilatlardan (işlədiyi müəssisədən, mənzil istismar sahəsindən, polis orqanlarından) onun barəsində məlumat alır. Amma hakimin ixtiyarı yoxdur ki, maraqlı şəxslərin özərinə itkin düşən şəxsi axtarmaq vəzifəsi qoysun və həvalə etsin. Qanun ona bu cür səlahiyyət vermir. Itkin düşən şəxsləri axtarmaq polis orqanlarının funksiyalarına daxil olan məsələdir.

Bəzən şəxs qəsdən bilə-bilə uzun müddət yaşayış yerində olmur, yəni müəyyən səbəbə görə fiziki şəxsin olduğu yer məlum olmur. Məsələn, şəxs vurulmuş zərərin əvəzini ödəməmək və ya aliment verməmək və ya vergini ödəməmək üçün qaçıb gizləndiyinə görə uzun müddət yaşayış yerində görənəmir və ya törətdiyi cinayət əməlinə görə məsuliyyətə cəlb olunmaqdan yaxa qurtarmaq üçün başqa yerdə gizlənir. Bu kateqoriya şəxslərin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi barədə məhkəmə qərar qəbul edə bilməz. Qaçıb gizlənən cinayətkar barəsində axtarış elan edilir.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktlardan biri onun iki il ərzində yaşayış yerində görünməməsindən ibarətdir. İki il müddət hansı vaxtdan və necə hesablanır? Mülki qanunvercilik bu suala cavab vermək məqsədi ilə həmin müddətin hesablanması üçün xüsusi qayda müəyyən edir (MM-in 40-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qaydaya görə iki il müddəti fiziki şəxsin itkin düşməsi haqqında son məlumatların alındığı gündən hesablanır. Məhkəmə son məlumatı fiziki şəxsin yazdığı axırıncı məktubla, şahidlərin (valideynlərin, övladların, qonşuların və s.) verdiyi ifadələrlə və digər sübutetmə vasitələri ilə əldə edə bilər. Bəzən itkin düşmüş şəxsin haqqında son məlumatı almaq mümkün olmur, müşkül məsələyə çevrilir. Bu cür halda iki il müddəti itkin düşmüş şəxs haqqında axırıncı məlumat alınandan sonra gələn ayın birinci günündən hesablanmağa başlayır. Bəzi hallarda ayı da müəyyən etmək mümkün olmur. Onda sonrakı ilin yanvar ayının biri əsas kimi götürülür və bu vaxtdan iki il müddəti hesablanmağa başlayır.

İşə baxaraq məhkəmə şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi barədə müvafiq qətnamə çıxarır. Bu qətnamə hüquqi əhəmiyyəti olan faktın, yəni fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi faktının müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Beləliklə, iki il yaşayış yerində görünməyən və olduğu yer məlum olmayan fiziki şəxs itkin düşmüş hesab edilir.

3. Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsinin hüquqi nəticələri

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. **Birinci hüquqi nəticə** ondan ibarətdir ki, itkin düşmüş hesab edilən **şəxsin əmlakı onun qanun öyrə vərəsələrinin etibarlı idarəçiliyinə keçir**. Qanun öyrə vərəsələrin bu əmlakı idarə etmək, ondan fayda götürmək hüququ vardır. Onlar bu əmlakdan itkin düşmüş şəxsin himayəsində və öhdəsində olan qeyri-əmək qabiliyyətli şəxslərə (valideynlərə, uşaqlara və s.) dolanacaq xərcləri verirlər və mülki hüquq münasibətləri öyrə borclarını ödəyirlər (məsələn, borc müqaviləsi öyrə olan borcunu ödəyirlər, nisyə alqı-satqı müqaviləsi öyrə malın pulunu verirlər və s.).

Xəbərsiz itkin düşmüş fiziki şəxsin qanun öyrə vərəsələri olmaya da bilər. Bundan əlavə, bu şəxsin əmlakının idarə olunması zərurəti yarana bilər. Belə halda həmin əmlakın etibarlı idarəetməyə verilməsi barədə məhkəmə qərar qəbul edir. Kimin və hansı şəxsin etibarlı idarəçi təyin edilməsi məsələsini qəyyumluq və himayəçilik orqanı həll edir. Bu şəxsə, yəni əmlakın etibarlı idarəçisi ilə qəyyumluq və himayəçilik orqanı əmlakın etibarlı idarə etməyə verilməsi haqqında müqavilə bağlayır. Etibarlı idarəçi bu müqavilə əsasında fəaliyyət göstərir. Həmin müqavilə MM-in 37-ci maddəsi ilə tənzimlənir.

Etibarlı idarəçi müqaviləyə uyğun olaraq itkin düşmüş hesab edilən şəxsin mənafeyinə və xeyrinə istənilən hərəkət edə, o cümlədən istənilən əqd bağlaya bilər. Əqdi o, öz adından bağlayır və etibarlı idarəçi rolunda çıxış etdiyini qarşı tərəfə (əqdi bağlayan digər tərəfə) bildirir. Etibarlı idarəçinin istifadə nəticəsində əmlakdan gəlir və bəhər götürmək hüququ vardır.

Etibarlı idarəçi itkin düşmüş hesab edilən şəxsin əmlakı hesabına kreditorlarla hesablaşır, onlara olan borcları ödəyir. Bundan əlavə, onun borcudur ki, itkin düşmüş hesab edilən şəxsin öhdəsində olan qeyri-əmlak qabiliyyətli şəxslərə (uşaqlara, valideynlərə, həyat yoldaşına və s.) dolanacaq xərcləri versin. Ona görə ki, xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən şəxsin özərinə bu kateqoriya şəxsləri saxlamaq vəzifəsi qoyulmuşdur.

İkinci hüquqi nəticə ondan ibarətdir ki, ər (arvad) xəbərsiz itkin düşmüş hesab edildikdə, **VVADQ orqanında arvadın (ərin) ərizəsi əsasında nikaha xitam verilir**. Bir qayda olaraq, yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olan ər (arvad) arasında bağlanmış nikah yalnız məhkəmə yolu ilə xitam edilir. Itkin düşmə halında isə yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqlarının olmasından asılı olmayaraq nikahın məhkəmə qaydasında pozulması tələb edilmir.

Üçüncü hüquqi nəticə ondan ibarətdir ki, fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi onun verdiyi

etibarnamənin xitam edilməsinə səbəb olur (MM-in 365-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 7-ci yarımbəndi). Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna minik avtomobini sürmək üçün etibarnamə verir. Vətəndaş məhkəmə qaydasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilir. Bununla qonşuya verilən etibarnamə qüvvədən düşür, yəni etibarnaməyə xitam verilir. Qonşu bununla minik avtomobini idarə etmək hüququnu itirir.

Dördüncü hüquqi nəticə ondan ibarətdir ki, xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən şəxsin öhdəsində olan **qeyri-əmək qabiliyyətli ailə özlərinin pensiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ** yaranır. Bu hüququ həyata keçirmək üçün maraqlı şəxslər müvafiq dövlət orqanlarına müraciət edirlər.

Xəbərsiz itkin düşmə fiziki şəxsin sağ qalması və yaşaması prezumpsiyasını (ehtimalını) itirmir, əksinə, onu saxlayır. Buna görə də xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən şəxs gələ və ya onun olduğu yer aşkar edilə bilər. Belə halda məhkəmə maraqlı şəxslərin (fiziki şəxsin özünün, onun ailə özlərinin və s.) ərizəsi əsasında yeni qətnamə ilə özünün əvvəl çıxarmış olduğu qətnaməsini ləğv edir. Məhkəmə qətnaməsi xəbərsiz itkin düşmüş şəxsin əmlakının etibarlı idarə olunması haqqında müqavilənin ləğv edilməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, həmin qətnamə xəbərsiz itkin düşmə faktından yaranan digər hüquq münasibətlərinin xitam olunması üçün əsasdır.

İtkin düşmüş hesab edilən ər (arvad) gəlib çıxdığı hallarda, nikah bərpa oluna bilər. Bunun üçün vacibdir ki, ər və arvadın hər ikisi birgə ərizə ilə VVADQ orqanına müraciət etsinlər. Bu məsələ məhkəmə qaydasında həll olunmur. Ər və ya arvaddan biri əgər şəxs xəbərsiz itkin düşmüş hesab edildikdən sonra yeni ailə qurubsa, yeni nikaha giribsə, onda nikah bərpa oluna bilməz.

4. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi

Mülki hüquq münasibətlərində yaranan qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması həm də fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi kimi hüquq institutu ilə təmin olunur. Bu institutu əvvəlki 1964-cü il MM-i də tanıyırdı. Həmin məcəllənin 21-ci maddəsi vətəndaşın ölmüş elan edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyirdi. Ölmüş elan etmə institutu bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyinə də məlumdur. Onu Almaniyanın, İtaliyanın, RF-in, ümumiyyətlə, roman-german hüquq ailəsi ölkələrinin qanunvericiliyi də tanıyır. Məsələn, Fransa qanunvericiliyi dənizdə itkin düşən şəxsin ölmüş elan edilməsi barədə qayda nəzərdə tutur (MM-in 88-92-ci maddələri). Almaniya Mülki Qanunnaməsi xəbərsiz itkin düşməklə bağlı olaraq şəxsin ölmüş elan edilməsi öyrə münasibətin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir (§ 14-17). Yaponiya qanunvericiliyinə görə, itkin düşmədən yeddi il keçdikdən sonra (və ya ölüm təhlükəsi yaradan vəziyyətin başa çatmasından sonra) şəxs ölmüş elan edilə bilər (MM-in 31-ci maddəsi). Müstəqil hüquq institutu kimi ölmüş elan etmə ingilis-amerikan hüquq ailəsinə məlum deyildir.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi hüquqi cəhətdən qeyri-müəyyənliyi tam aradan qaldırmır, onu yalnız dəf edir, maneəni aşır. Belə ki, xəbərsiz itkin düşmüş hesab edildiyi zaman fiziki şəxs bəzi hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaqda davam edir. Məsələn, xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən şəxs malik olduğu yaşayış evinə və digər əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onların özərində sərəncam vermək hüququnu həyata keçirə bilmir. Amma buna baxmayaraq həmin şəxs yaşayış evi və digər əmlakla bağlı mülkiyyət hüquq münasibətlərinin subyekti kimi qalır. Onun mülkiyyət hüququna xitam verilmir. Belə ki, əşyaya sahiblik, əşyadan istifadə və onun barəsində sərəncam hüquqlarından məhrum olsa da, mülkiyyəti yenə də mülkiyyətçi olaraq qalır.

Hüquq münasibətlərində qeyri-müəyyənliyi yalnız fiziki şəxsin təbii ölümü (fizioloəi və bioloəi ölümü) aradan qaldıra bilər. Fiziki şəxsin uzun müddət olduğu yer məlum deyilsə və onun olduğu yeri müəyyən etmək qeyri-mümkündürsə, bu, fiziki şəxsin sağ olmamasını, ölümünü güman və ehtimal etməyə əsas verir. Onda belə halda həmin şəxs ölmüş elan edilir ki, bu, onun təbii ölümünə bərabər tutulur. Həmin münasibətlər müvafiq mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, bu normaların məcmusu fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi institutunu yaradır.

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi həm də hüquqi aktdır. Bu aktın əsasını fiziki şəxsin ölümü prezumpsiyası (ehtimalı) təşkil edir. **Hüquqi akt mənasında fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi dedikdə**, onun sağ olmamasının və yaşamamasının məhkəmə qaydasında ehtimal və güman edilməsi başa düşülür. Bu aktı fiziki şəxsin ölüm faktının müəyyənləşdirilməsindən fərqləndirmək lazımdır. **Fiziki şəxsin ölüm faktının müəyyənləşdirilməsi** o halda lazımdır ki, ölünün cəsədi (meyidi) olmadığına görə tibbi rəy almaq qeyri-mümkün olsun. Belə halda **fiziki şəxsin ölümünü sübut edən faktlar** vardır. Məsələn, vətəndaş ara vermədən güclü yaşılan yaşıq nəticəsində aşırıb-daşan çayda öz qonşusunun batmasının şahidi olur. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi aktında isə onun **ölümünü sübut edən fakt yoxdur**. O, yalnız ehtimala və güman etməyə əsaslanır. Belə ki, fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi ölüm faktının özünü yox, yalnız onun ölüm prezumpsiyasını (ehtimalını) hüquqi cəhətdən möhkəmləndirir.

Fiziki şəxs yalnız məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər. Bu münasibətlər mülki-prosessual qanunveri-

ciliklə tənzimlənir. Mülki Prosessual Məcəllənin 32-ci fəslində (312-316-cı maddələrdə) ifadə olunan normalar həmin münasibətlərin qaydaya salınmasını nəzərdə tutur. Özü də xəbərsiz itkin düşmə işləri kimi ölmüş elan etmə işləri də məhkəmənin xüsusi icraat qaydasında baxdığı işlər kateqoriyasına aiddir.

Maraqlı şəxslər özlərinin yaşadıkları yerin məhkəməsinə şəxsin ölmüş elan edilməsi barədə ərizə ilə (iddia ərizəsi ilə yox) müraciət edirlər. Məhkəmə həmin ərizəyə baxaraq, yalnız müvafiq hüquqi tərkib olduqda, şəxsin ölmüş elan edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Bu hüquqi tərkib üç hüquqi faktdan ibarətdir:

- fiziki şəxsin uzun müddət **yaşayış yerində olmamasından**;
- fiziki şəxsin olduğu yer haqqında məlumatın olmaması və bu **məlumatın alınmasının qeyri-mümkünlüyündən**;
- fiziki şəxsin olduğu yer barədə **axırncı (son) məlumatın alındığı gündən beş il müddətin keçməsindən**.

Mülki qanunvericilik şəxsin ölmüş elan edilməsinin onun xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsindən birbaşa asılı olmasını müəyyənləşdirmir. Bu, o deməkdir ki, şəxsi ölmüş elan etmək üçün qabaqcadan və əvvəlcədən onun hökmən xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi tələb olunmur və məcburi deyil. Şəxs xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilmədən də birbaşa ölmüş elan edilə bilər. Əgər şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə beş il ərzində məlumat olmazsa, onda onu xəbərsiz itkin düşmüş hesab etmədən ölmüş elan etmək mümkündür.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, iki il ərzində yaşayış yerində görünməyən şəxs xəbərsiz itkin düşmüş hesab edildikdən 3 il müddət keçdikdən sonra (cəmi 5 il, yəni 2+3 il) ölmüş elan edilə bilər. Bunun üçün qəyyumluq və himayəçilik orqanı fiziki şəxsin ölmüş hesab edilməsi barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edir (MM-in 40-cı maddəsinin 4-cü bəndi). Deməli, xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən şəxs üç il müddət keçdikdən sonra ölmüş elan edilə bilər.

Mülki qanunvericilik bəzi kateqoriya şəxslərin ölmüş elan edilməsi üçün **qısaltdılmış xüsusi müddətlər** müəyyən edir. Ölüm təhlükəsi törədən və ya müəyyən bir bədbəxt hadisədən həlak olmasını güman etməyə əsas verən şəraitdə xəbərsiz itkin düşən şəxslər üçün **altı aylıq müddət** nəzərdə tutulur. Bu müddət bədbəxt hadisənin və ya ölüm təhlükəsi törədən digər halların baş verdiyi gündən hesablanır. Bədbəxt hadisə və ölüm təhlükəsi törədən hal dedikdə, zəlzələ, vulkan püskürməsi, gəmi qəzası, qasırğa, tufan, yanğın, yüksək dağ ekskursiyası, geoloci ekspedisiya, yer sürüşməsi və digər faktlar başa düşülür. Məsələn, zəlzələ olur və bunun nəticəsində şəxs xəbərsiz itkin düşür. Belə hallarda həmin şəxsi ölmüş elan etmək üçün 5 il gözləmək lazım deyil. Bunun üçün qanunun nəzərdə tutduğu altı aylıq müddət kifayət edir. Başqa bir misalda vulkana yaxın olan bir qrup mütəxəssis geoloəi axtarış-kəşfiyyat işləri görən zaman vulkan püskürür. Bunun nəticəsində həmin qrupa daxil olan şəxslər xəbərsiz itkin düşürlər. Onları da ölmüş elan etmək üçün altı ay müddət tələb olunur. Belə ki, göstərilən şəraitdə fiziki şəxsin ölümünü güman etməyə tam əsas yaranır.

Hərbi əməliyyatlarla əlaqədar xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçular və digər şəxslərin ölmüş elan edilməsi üçün mülki qanunvericilik **iki il** nəzərdə tutur. Bu müddət hərbi qulluqçuların və digər şəxslərin itkin düşmə tarixindən yox, hərbi əməliyyatların qurtardığı gündən başlayır. Məsələn, elə hesab edək ki, 2003-cü ilin may ayının 1-də hərbi əməliyyatlar qurtarır. Hərbi əməliyyatlarla əlaqədar itkin düşən hərbi qulluqçunu ölmüş elan etmək üçün tələb edilən iki il müddət bu tarixdən hesablanır, yəni 2005-ci ilin may ayının 1-dən (2003-cü ilin may ayının 1-i + 2 il) həmin şəxsləri ölmüş elan etmək olar. Bu qayda onunla izah olunur ki, görülən tədbirlər nəticəsində əsirlikdə olan hərbi qulluqçular qaytarıla bilər və ya onların həlak olması dəqiq olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

Məhkəmə göstərilən faktlar olduqda fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi haqqında qətnamə qəbul edir. Bu qətnamə VVADQ orqanına göndərilir. O, həmin söbə tərəfindən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitabına şəxsin ölümü barədə qeyd etmək üçün əsas rolunu oynayır. Şəxsin ölüm günü məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəyə mindiyi günlə müəyyən edilir, yəni məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəyə mindiyi gün fiziki şəxsin ölümünü sayılır (MM-in 41-ci maddəsinin 3-cü bəndi). VVADQ orqanı maraqlı şəxslərə fiziki şəxsin ölümü haqqında şəhadətnamə verir.

Bəzi kateqoriya şəxslərin (bədbəxt hadisədən həlak olduqunu güman etməyə əsas verən şəraitdə xəbərsiz itkin düşən şəxslərin, hərbi əməliyyatlarla əlaqədar xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçuların və digər şəxslərin) ölümünü məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəyə mindiyi günlə müəyyən edilmir. Məhkəmə həmin şəxslərin həlakının ehtimal və güman edildiyi günü onların ölümünü sayır (MM-in 41-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

5. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsinin hüquqi nəticələri

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi onun ölümü, yaşamaması və sağ qalmaması prezumpsiyasına (ehtimalına) əsaslanan hüquqi faktdır. Hüquqi fakt olduğu üçün o, müəyyən hüquqi nəticəyə, yəni mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına səbəb olur. **Fiziki şəxsin ölmüş hesab edilməsi hüquqi nəticə doğurmaq xüsusiyyətinə görə onun fizioloəi və bioloəi ölümünə bərabər tutulur.** Fizioloəi və bioloəi ölüm (faktiki ölüm) kimi fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi də müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Amma fizioloəi və bioloəi ölümün (faktiki ölümün) doğurduğu hüquqi nəticələri fiziki şəxsin ölmüş elan edil-

məsinin döürdüü hüquqi nəticələrlə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi onun mülki hüquq qabiliyyətinə xitam verilməsinə səbəb olmur.

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsinin fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinə xitam verib-verməməsi mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) mübahisə döürən məsələlərdəndir. Bəzi müəlliflər göstərilər ki, fiziki şəxs ölmüş elan edilərkən onun hüquq qabiliyyətinə xitam verilir. Onlar öz mövqelərinin əsaslı olmasını belə sübut edirlər ki, ölmüş elan etmə fiziki şəxsin ölümü kimi eyni hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bunun əksi olan mövqeyin tərəfdarları isə qeyd edirlər ki, hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin özündən ayrılmazdır və buna görə də təkcə ölüm haqqında ehtimal və güman hüquq qabiliyyətinin xitam edilməsinə dəlalət edə bilməz.

Bizim zənnimizcə, ikinci qrup müəlliflərin fikirləri həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi onun sağ olmaması prezumpsiyasına (ehtimalına) əsaslanır. Ehtimala əsaslanan ölüm yox, yalnız bioloəi və fizioloəi ölüm (faktiki ölüm) fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyətini xitam edə bilər. Dediklərimizi sübut etmək üçün təkcə bunu demək kifayətdir ki, ölmüş elan edilmiş şəxs gələ və ya onun olduı yer aşkar edilə bilər və yaxud fiziki şəxs ölmüş elan edilən vaxta kimi ölə bilər. Bundan əlavə, ölmüş elan edilən fiziki şəxs həqiqətən sağ qala və hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər edə bilər. Məsələn, alqı-satqı və digər əqdlər bağlaya bilər. Bu hərəkətlər və əqdlər etibarlı sayılır. Bu isə onu ifadə edir ki, ölmüş elan edilən şəxs mülki hüquq qabiliyyətini həyata keçirir. Ölmüş elan edildiyi halda da fiziki şəxs mülki hüquq qabiliyyətinə malik ola bilər. Fikrimizi yekunlaşdıraraq söyləyə bilərik ki, **mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin döülməsi ilə bir dəfə əmələ gəlmiş kimi, onun faktiki ölümü (fizioloəi və bioloəi ölümü) ilə də bir dəfə xitam olunur.** Yapon sivilistika doktrinası da analocimüvqədə dayanaraq göstərir ki, yalnız faktiki ölüm hüquq qabiliyyətinin xitam edilməsinə səbəb ola bilər.

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi aktının döürdüü hüquqi nəticələrdən biri **vərəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasıdır.** Belə ki, fiziki şəxsin məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edilməsi ilə miras açılır (MM-in 1145-ci maddəsi). Mirasın açılması isə vərəsəlik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi deməkdir. Bu andan ölmüş elan edilmiş şəxsin vərəsələri vərəsəliyə çağırılırlar. Onlar miras əmlakı (ölmüş elan edilmiş şəxsin yaşayış evini, minik avtomobilini, bankdakı pul vəsaitini, qiymətli kağızları və s.) qəbul etmək hüququ əldə edirlər. Beləliklə, fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi aktı fiziki şəxsin bütün hüquq və vəzifələrinin onun vərəsələrinə keçməsinə səbəb olur.

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsinin döürdüü **hüquqi nəticələrdən biri şəxsi xarakter daşıyan öhdəlik hüquq münasibətlərinin (öhdəliklərin) ləğv edilməsidir.** Belə ki, əgər borclunun şəxsi iştirakı olmadan icra mümkün deyilsə, onun ölmüş elan edilməsi öhdəliyin xitamına səbəb olur (MM-in 558-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, nəşriyyat təşkilatı ilə müəllif (yazıçı) arasında komediya əsərində dram əsərinin yaradılması barədə müəllif müqaviləsi bağlanır. Yazıçı ölmüş elan edilir. Bununla öhdəlik hüquq münasibətinə xitam verilir.

Nikahın pozulması fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsinin döürdüü hüquqi nəticələrdən biridir. Ailə qanunvericiliyi ərin (arvadın) ölmüş elan edilməsini nikaha xitam verilməsinin əsaslarından biri hesab edir.

Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsinin döürdüü hüquqi nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, bu akt **fiziki şəxsin öhdəsində olan qeyri-əmək qabiliyyətli şəxslərə pensiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq pensiya almaq, müavinət almaq hüququ verir.**

6. Ölmüş elan edilmiş şəxsin gəlməsinin hüquqi nəticələri

Qeyd etdik ki, fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi fiziki şəxsin ölüm faktına yox, yalnız onun ölümü prezumpsiyasına (ehtimalına) əsaslanır. Bu hal isə ölmüş elan edilmiş şəxsin gəlməsi və ya onun olduı yerin aşkar edilməsi imkanını istisna etmir. Belə ki, ölmüş elan edilmiş şəxs gələ və ya onun olduı yer aşkar edilə bilər. Belə halda həmin şəxsin özü və ya digər maraqlı şəxslərdən biri ərizə ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə ərizəyə baxaraq yeni qətnamə ilə özünün əvvəl çıxarmış olduı qətnaməni ləğv edir.

Qətnamə VVADQ orqanına göndərilir. Bu qətnamənin əsasında vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitabında şəxsin ölümü barədə qeyd ləğv edilir. Həmin hal müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Özü də dərhal qeyd edirik ki, ölmüş elan edilmiş şəxs gəldikdə onun **mülki hüquq qabiliyyətini bərpa etmək lazım gəlmir və tələb olunmur.** Ona görə ki, göstərdiyimiz kimi, fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi onun mülki hüquq qabiliyyətinin xitam olunmasına səbəb olmur. Necə deyərlər, mülki hüquq qabiliyyəti ləğv olunmamışdı ki, yenidən bərpa olunsun.

Ölmüş elan edilən fiziki şəxs gəldikdə, onun **subyektiv hüquqlarının bərpa edilməsi** vacibdir. Hər şeydən əvvəl, həmin şəxsin mülkiyyət hüququnu bərpa etmək lazım gəlir. Söhbət bu şəxsin mülkiyyətində olan əmlakın onun özünə qaytarılmasından gedir. Mülki qanunvericilik əmlakın qaytarılması özrə münasibətləri tənzimləmək üçün xüsusi qayda müəyyən edir (MM-in 42-ci maddəsinin 2-4-cü bəndləri). Bu qaydaya görə fiziki şəxsin malik olduı əmlakın qaytarılması iki amildən asılıdır: birincisi, əmlakın naturada saxlanılmasından; ikincisi, həmin əmlakın başqa şəxslərə keçməsi əsaslarından. Bu iki amilə görə mümkün olan üç hüquqi nəticə yara-

nır.

Birinci hüquqi nəticə fiziki şəxsə məxsus olan və onun ölmüş elan edilməsindən sonra əvəzsiz olaraq hər hansı başqa şəxsə verilən və naturada qalan (saxlanan) əmlakla bağlıdır. Əvəzsiz olaraq verilmə dedikdə, əmlakın vərəsəlik qaydasında, bağışlama müqaviləsi əsasında və digər yollarla bir şəxsdən başqasına keçməsi başa düşülür. Mülkiyyətçi, nə vaxt gəlməsindən asılı olmayaraq naturada qalan (saxlanan) əmlakı həmin şəxsdən tələb edə bilər. Məsələn, ölmüş elan edildikdən sonra fiziki şəxsə məxsus olan yaşayış evi, minik avtomobili və vərəsəlik qaydasında onun yeganə vərəsəsinə — qardaşına keçir. Fiziki şəxs gəldikdən sonra yaşayış evini də, minik avtomobilini də qardaşından tələb edə bilər. Bu cür qayda ədalət prinsipinə tamamilə uyğundur. Ona görə ki, əmlakı əvəzsiz olaraq əldə edən vətəndaş onu «peyda olan» fiziki şəxsin özünə qaytardıqda, ona hər hansı əmlak (maddi) zərəri vurulmur. Həm də qeyd etməliyik ki, pul və adsız qiymətli kağızlar da əldə edən vətəndaşdan geri tələb oluna bilər.

İkinci hüquqi nəticə fiziki şəxsə məxsus olan və onun ölmüş elan edilməsindən sonra əvəzli olaraq (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi, dəyişmə müqaviləsi) başqa vətəndaşa verilmiş əmlakla əlaqədardır. Bu əmlakı həmin vətəndaş qaytarmağa borclu deyildir. Ona görə ki, o, əmlakı qarşılıqlı əvəz müqabilində, məsələn, pul verməklə əldə etmişdir. Lakin bu cür qaydadan qanun müəyyən istisnaya yol verir. Belə ki, əmlakı əldə edərkən vətəndaşın ölmüş elan edilmiş şəxsin sağ olduğunu bildiyi sübuta yetirilərsə, onda o, əmlakı «peyda olan» şəxsə qaytarmağa borcludur.

Üçüncü hüquqi nəticə fiziki şəxsə məxsus olan və onun ölmüş elan edilməsindən sonra vərəsəlik qaydasında dövlətə keçən əmlakla bağlıdır (MM-in 42-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Əgər əmlak qalmırdırsa (saxlanılmırdırsa), onda o, mülkiyyətçiyə qaytarılır. Əgər həmin əmlak satılmışdırsa, əmlakın satılmasından əldə edilən məbləği mülkiyyətçiyə qaytarılır.

Ölmüş elan edilmiş şəxsin gəlməsinin doğurduğu hüquqi nəticələrdən biri ailə-nikah münasibətlərinə aiddir. Belə ki, ölmüş elan edilən ər (arvad) gəlib çıxdıqda pozulmuş nikah bərpa oluna bilər. Bunun üçün ər və arvad VVADQ orqanına birgə ərizə verirlər.

Lakin ailə qanunvericiliyi bu qaydadan müəyyən istisna hal nəzərdə tutur. Belə ki, əgər ər-arvaddan biri yeni nikah münasibətinə giribsə, belə halda nikah bərpa oluna bilməz.

TÜVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. xastü 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1998 (qlava 6).

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. xastü 1 / Pod red. **T.I.Illarionovoy, B.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy.** M., 1998 (qlava 5).

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. xastü 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.I.Masləeva.** M., 1997 (qlava 4).

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. xastü 1 / Pod red. **Z.I.Übulenko.** M., 1998 (qlava 4).

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. E.A.Suxanova. M., 1998 (qlava 6).

Qraədanskoe pravo. Uçebnik. / Pod red. **S.P.Qrişəeva.** M., 1999.

Sovetskoe qraədanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **O.A.Krasavçikova.** M., 1985 (qlava 4).

Kommentariy k Qraədanskomu kodeksu RF. xastc 1 / Pod red. **O.N.Sadikova.** M., 1999 (qlava 3).

Bratusğ S.N. Subjektı qraədanskoqo prava. M., 1950 (qlava I-V).

Ioffe O.S. Razvitie üivilistiçeskoy mısli v SSSR. L., 1975 (qlava 3).

Örçenko A.K. Bezvestnoe otsutstvie po sovetskomu qraədanskomu pravu. L., 1954.

Erşova N.M. Opeka i popeçitelüstvo. M., 1971.

Palandt. Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar. München.1999.

Klünzinger E. Einführung in das bürgerliche Recht. München.1993.

Larenz K. Allgemeiner Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts. München.1989.

Kaiser. Bürgerliches. Recht. Heidelberg: C.F. Müller. 1997.

Kühler H. BGB. Allgemeiner Teil. München.1998.

Brehm W. Allgemeiner Teil des BGB. 1997.

Brox H. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuches.1997.

Sakag Vaqaüuma, Toru Ariidzumi. Qraədanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983.

§ 1. Hüquqi şəxsin anlayışı, əhəmiyyəti, funksiyaları, mahiyyəti və əlamətləri

1. Hüquqi şəxslərin yaranması

Fiziki şəxs anlayışı ilə mülki hüququn insan kateqoriyasından, insan cinsindən olan subyektə əhatə olunur. Hüquqi şəxslər isə bundan fərqli olaraq mülki hüququn psixoloji (mənəvi), bioloji (fizioloji) və ictimai varlıq hesab edilməyən subyektlərindəndir. Elə bir subyektlərindən ki, onlar fiziki şəxslərin malik olduğu nitqdən, iradədən, düşüncədən və şüurdan məhrumdur. Hüquqi şəxslər fiziki şəxslərin birləşməsinə əsaslanan və spesifik qaydada yaradılan xüsusi qurumdur. Onlar **mülki hüququn kollektiv subyektlərindən** biri hesab edilir. Hələ 1950-ci ildə sovet dövrünün tanınmış sivilist alimlərindən S.N.Bratus yazırdı ki, hüquq münasibətlərinin iştirakçıları ya insan fərdləridir, yəni fiziki şəxslərdir, ya da ki onların kollektiv qurumlarıdır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, hüquqi şəxs anlayışı iki mənada işlədilir:

- mülki hüquq institutu mənasında;
- konstruksiya mənasında.

Hüquq institutu mənasında hüquqi şəxs dedikdə, hüquqi şəxslərin hüquq subyektivliyini, bu subyektivliyin həyata keçirilməsi üsullarını və qaydasını, hüquqi şəxslərin yaradılmasını, yenidən təşkil olunmasını və ləğv edilməsini, habelə onların ayrı-ayrı təşkilatı-hüquqi formalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. O, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun əsas və başlıca institutlarından biri hesab edilir. Hüquqi şəxs institutuna daxil olan hüquq normaları əsasən Mülki Məcəllədə yerləşdirilmişdir. Bu məcəllənin 4-cü fəslində (43-119-cu maddələrdə) ifadə olunan normalar hüquqi şəxs kateqoriyasına həsr edilmişdir. Həmin maddələrdə hüquqi şəxsin anlayışı və növləri, onun mülki hüquq subyektivliyi (hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, delikt qabiliyyəti), hüquqi şəxsin yaradılması, yenidən təşkil edilməsi haqqında, habelə digər məsələlər barədə müddəalar ifadə olunmuşdur.

Hüquqi şəxslər barədə normalar digər normativ hüquqi aktlarda da əks edilir. Söhbət hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının qanunlarından gedir. «Dini etiqad azadlığı haqqında» (1992), «Ömtəə birəası haqqında» (1994) «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» (2003) və digər qanunlarda hüquqi şəxslərə aid edilən kifayət qədər mülki hüquq normaları ifadə olunmuşdur. Hüquqi şəxslərə toxunan normalara qanun qüvvəli aktlarda da rast gəlmək olar. Məsələn, prezidentin 19 may 1998-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə hüquqi şəxslərin bir növü olan səhmdar cəmiyyətlərinə aiddir.

Konstruksiya mənasında hüquqi şəxs dedikdə, fiziki şəxslərin mülki (əmlak) dövriyyədə kollektiv surətdə iştirakını təmin edən hüquqi forma (vasitə) başa düşülür. Elə bir hüquqi forma ki, o, fiziki şəxslərə birləşərək öz təsərrüfat fəaliyyətini kollektiv surətdə təşkil etməyə imkan verir. Bu baxımdan hüquqi şəxslər **fiziki şəxslərin kollektiv qurumlarıdır**. Bu qurumlar fiziki şəxslərin həm şəxsi səylərinin, həm də onların əmlakının, maddi vəsaitlərinin və kapitallarının birləşməsini ifadə edir.

Mülki hüququn bu subyektə bəs nə üçün «hüquqi şəxs» adlanır? Ona görə ki, onlar təbiət tərəfindən yaradılmır. Yalnız fiziki şəxsləri təbiət yaradır. Hüquqi şəxslər isə qeyri-təbii qurumlar olub, **hüquq qaydası, hüquq normaları və hüquqi göstərişlər əsasında xüsusi qaydada əmələ gəlir, yenidən təşkil olunur və ləğv edilir**. Onlar hüquq əsasında yaranan konstruksiya (latınca constructio - quruluş, quruluş). Hüquqi şəxslərin qeyri-təbii, süni qurumlar olması bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində (məsələn, xilinin MM-in 545-ci maddəsində, Ekvadorun MM-in 583-cü maddəsində və s.) birbaşa göstərilmişdir.

Hüquqi şəxs konstruksiyasının gənəzi — əmələ gəlməsinin tarixi kökləri qədim zamanlarla bağlıdır. Hələ Roma xüsusi hüququ dövründə əmlak münasibətlərində fiziki şəxslərdən başqa, onların birlikləri və qrupları da subyekt rolunda çıxış edirdilər. Həmin dövrdə Roma hüquqşünasları tərəfindən hüquqi şəxslərin yaradılması ideyası mözakirə olunurdu. Marsian, Alfen, Ulpian və digər tanınmış hüquqşünasların sivilist fikirlərində bu ideya əsaslandırılırdı. Amma hüquqi şəxslərin Romanın iqtisadi həyatındakı əhəmiyyəti böyük deyildi. Hətta Roma təsərrüfatının nisbətən inkişaf etdiyi, beynəlxalq ticarətin daha da canlandığı bir dövrdə hüquqi şəxslər mühüm rol oynaya bilməmişdir. Əsasən natural xarakter daşıyan təsərrüfat şəraitində ayrı cür də ola bilməzdi. Hətta Roma xüsusi hüququna «hüquqi şəxs» termininin özü də məlum deyildi. Roma hüquqşünasları tərəfindən hüquqi şəxs anlayışı işlənilib hazırlanmamışdı. Onlar yalnız hüququn (əmlakın) fiziki şəxslərin yaratdıqları birliklərə məxsus olması faktını etiraf etməklə kifayətlənirdilər.

Lakin bunlara baxmayaraq, necə olursa-olsun, hüquqi şəxs ideyasının və konstruksiyasının yaradılması Roma xüsusi hüququnun mühüm xidmətlərindən biridir. Hüquqi şəxs anlayışı ilk dəfə olaraq məhz Roma hüququ tərəfindən yaradılmış və yeni xalqların hüququ tərəfindən qəbul edilmişdir. Qədim Roma hüquqşünaslarının sivilist fikirlərində xarici ölkələrin mülki hüquq nəzəriyyəsində və doktrinasında yaranmış «hüquqi şəxs nəzəriyyəsi» adlı konsepsiyanın rüşeymini görmək olur. Bu fikirlərin XIX əsrdə alman və fransız sivilistikasında **hüquqi şəxslər haqqında təlimin yaranmasına** və inkişafına müəyyən təsiri olmuşdur. Bu təlimin meydana gəl-

məsi isə XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropada iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etməsi ilə bağlı idi. O dövrlərdə Girke, Dernburq, Salleyl, Iering, Savinyi və digər tanınmış alman və fransız sivilistləri həmin təlimi yaradılar. Bu təlim isə hüquqi şəxs institutunun müasir mənada ifadə etdiyi anlayışın əsasını və fundamentini təşkil edir. Bax, buna görə də Almaniya və Fransa mülki hüququ, ümumiyyətlə kontinental hüquq geniş surətdə hüquqi şəxs doktrinasını işləyib hazırlamışdır. Elə **«hüquqi şəxs» terminini də ilk dəfə olaraq işlədən alman yurisprudepsiyası (hüquq elmi) olmuşdur:** bu termini elmi dövriyyəyə birinci dəfə XIX əsrdə alman hüquqşünas alimi F.Savinyi daxil etmişdir. Alman doktrinasında «curistische person» (personnes civiles, legal person) termini ilə hüquqi şəxs anlayışı əhatə olunmağa başladı. Amma fransız doktrinasında bundan fərqli olaraq «mə-nəvi şəxs» (personae morales) terminindən istifadə edildi. 1978-ci ilə kimi Fransa Mülki Məcəlləsində (Gode civil) «hüquqi şəxs» anlayışı olmamışdır.

Hüquqi şəxs institutunun yaranmasına iqtisadi dövriyyənin inkişafı səbəb olmuşdur. Natural təsərrüfat tipi şəraitində fiziki şəxslərin öz səylərini və əmlaklarını kollektiv qurumlarda birləşdirmələrinə hələ ehtiyac yaranmamışdı. Fiziki şəxslər xüsusi hüququn yeganə subyekti hesab olunurdular. Əmlak münasibətlərində yalnız onlar iştirak edirdilər.

Natural təsərrüfat daümlüq, durğun və qapalı xarakter daşıyırdı. Onun xarici mühitlə heç bir əlaqəsi yox idi. Odur ki, bu təsərrüfat tipində iqtisadi münasibətlər zəif inkişaf etmişdi. Buna görə də cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin müəyyən mərhələsində natural təsərrüfat sıxışdırılaraq daümləməyə başladı. Məhsullar artıq şəxsi istehlak üçün deyil, mübadilə üçün istehsal olundu. Bunun nəticəsində əmtəə istehsal münasibətləri və əmtəə mübadiləsi meydana gəldi, əmtəə-pul münasibətləri yarandı. Bütün bu amillər natural təsərrüfatın əmtəə təsərrüfatı ilə əvəz olunmasını şərtləndirdi.

Əmtəə təsərrüfatı şəraitində əmtəə mübadiləsini xüsusi kateqoriya fiziki şəxslər — tacirlər həyata keçirdilər. Ticarət kapitalı yarandı, tacirlər bir sinif kimi formalaşdı. Əmtəə mübadiləsi həmişəlik ticarət sisteminə çevrildi. Əmtəə istehsalı genişlənməyə başladı. Alqı-satqı bazarları yarandı. Yerli ticarətdən başqa dünya ticarəti də meydana gəldi. Əmlak dövriyyəsi yüksək sürətlə inkişaf etdi. Şübhəsiz ki, əmtəə istehsalının artdığı, ticarətin genişləndiyi və əmtəə dövriyyəsinin dərinləşdiyi bir şəraitdə böyük ticarət-təsərrüfat vəzifələrinin həll edilməsi tacirlərin kapitallarının birləşdirilməsini iqtisadi zərurətə çevirdi. Bu məqsədlə onlar kollektiv qurumlarda — ticarət (tacirlik, sahibkarlıq) kompaniyası kimi formalarda birləşdilər. **Beləliklə, birinci klassik hüquqi şəxslər — ticarət kompaniyaları yaranırdı.** Söhbət, hər şeydən əvvəl, Almaniya, İngiltərədə, Hollandiyada yaradılan ticarət müəssisələrindən gedir. Bu müəssisələrdə iri işlərin kollektiv surətdə aparılması texnikası işlənirdi. Daha sonralar gəmi işləyə bilən kanalların, dəmir yollarının və s. tikintisi üçün sahibkarlar öz kapitallarını birləşdirməklə kollektiv iştiraka əsaslanan müxtəlif qurumlar yaradılar.

Təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi, bazar iqtisadiyyatının inkişafı, sahibkarlıq fəaliyyətinin beynəlxalq xarakter alması, sənaye ilə ticarətin təmərközləşməsi, habelə elmi-texniki tərəqqi XX əsrdə hüquqi şəxs konstruksiyasının daha da inkişaf etməsinə rəvac vermişdir. İqtisadi həyatda bu konstruksiyanın əhəmiyyəti mühüm dərəcədə artmışdır. Yüksək inkişaf etmiş əmlak dövriyyəsinə o, vacib rol oynayır.

Cəmiyyətin müasir həyatını hüquqi şəxslərsiz təəvvür etmək olmaz.

2. Hüquqi şəxs konstruksiyasının funksiyaları (vəzifələri)

Hüquqi şəxs konstruksiyasının mahiyyəti bu konstruksiyanın yerinə yetirdiyi funksiyalarda (vəzifələrdə) təzahür edir. Hüquqi şəxs anlayışını izah etmək üçün, hər şeydən əvvəl, bu funksiyaların məzmununa aydınlıq gətirmək lazımdır. Həmin funksiyalar (vəzifələr) isə hüquqi şəxslərin hansı məqsəd üçün yaradılmasını ifadə edir. Hüquqi şəxslər hansı məqsəd üçün yaradılır?

Mürəkkəb xarakterli təsərrüfat-sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi iş adamlarının, sahibkarların öz maddi vəsaitlərini, kapitallarını birləşdirməyi, bu və ya digər məqsəddə çatmaq üçün iqtisadi (əmlak) dövriyyədə kollektiv surətdə iştirak etməyi təkidlə tələb edir. İqtisadi zərurətə çevrilən bu cür birləşmə və kollektiv iştirak olmadan hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Məlum məsələdir ki, müxtəlif şəxslərin əlində kapitalın daümlüq, səpələnmiş və pərakəndə halında cəmləşməsi ayrı-ayrılıqda təsərrüfat fəaliyyətində böyük effekt verə bilməz. Kapitalın bir əldə mərkəzləşməsi isə iri təsərrüfat vəzifələrinin həlli üçün əlverişli imkan yaradır. Ona görə də təsərrüfatçı şəxslər, iş adamları, sahibkarlar və s. özlərinin malik olduu əmlakdan müəyyən pay ayırırlar. Bu cür əmlak payı hesabına onlar öz kapitalları ilə birlikdə tam və bütöv «sosial orqanizm» halında birləşirlər. Bunun nəticəsində **yeni xüsusi xarakterli süni qurum — sosial fiqur** meydana gəlir. O, mülki hüququn müstəqil subyekti — mülkiyyətçidir. Bu subyekt hüquqi şəxs adlanır. Deməli, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə kollektiv surətdə çıxış etmək üçün hüquqi şəxs konstruksiyası təsərrüfat adamlarına öz kapitallarını birləşdirməyə imkan verən hüquqi forma olur. Beləliklə, **kapitalları birləşdirmək bu konstruksiyanın yerinə yetirdiyi funksiyalardan (vəzifələrdən) biridir.**

Hüquqi şəxslər xüsusi olaraq iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak etməkdən ötrü yaradılır. İqtisadi (əmlak)

dövriyyədə çıxış etmək üçün isə lazımdır ki, hüquqi şəxslərin öz əmlakı olsun. Elə bir əmlak ki, o, hüquqi şəxsləri yaradan və təsis edən təsərrüfatçı şəxslərin, iş adamlarının, sahibkarların, bir sözlə, **təsisçilərin və iştirakçıların malik olduğu əmlakdan ayrılırsın**. Hüquqi şəxslərin əmlakı isə təsisçilərin (iştirakçıların) qoyduqları pul və əmlak (maddi) payları hesabına, yəni kapital hesabına yaranır. Pay kimi qoyulan kapital (əmlak) özərində onların mülkiyyət hüququna xitam verilir. Belə ki, iştirakçılar (təsisçilər) artıq həmin kapitalın (əmlakın) mülkiyyətçisi hesab olunurlar. Onun mülkiyyətçisi hüquqi şəxs sayılır. Beləliklə, hüquqi şəxslər onları yaradanların (təsisçilərin, iştirakçıların) əmlakından ayrılmış öz əmlakına malik olurlar. Bu əmlakla onlar borclarına görə öz kreditorları (kontragentləri) qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Hüquqi şəxslərin iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak etməsi təsisçilərin (iştirakçıların) zərərə düşməsi, maddi (əmlak) itkiyə düşər olması, bir sözlə, kreditorlara olan borclarını ödəyə bilməməsi riski ilə bağlıdır. Axı, təsisçilərin (iştirakçıların) yaratmış olduqları hüquqi şəxslərin fəaliyyətini məhz onların özləri idarə edirlər. xox vaxt onların özləri hüquqi şəxslərdə iştirak etməklə iqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxış edirlər. Hüquqi şəxslərin dövriyyədə iştirakı nəticəsində düşdükləri zərər üçün təsisçilər (iştirakçılar) özlərinin bütün əmlakı ilə yox, yalnız onların yaradılmasına pay kimi verdikləri əmlak həcmində risk daşıyırlar. Məsələn, elə götürək hüquqi şəxsin bir növü olan səhmdar cəmiyyətini. Səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) bu cəmiyyətin dövriyyədə iştirakı və fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün özlərinin verdikləri əmlak payı həcmində (yəni onlara məxsus olan səhmlərin dəyəri həddində) risk daşıyırlar (MM-in 98-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Hüquqi şəxslərin digər növü olan məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları bu cəmiyyətin fəaliyyəti və dövriyyədə iştirakı ilə bağlı zərər üçün verdikləri əmlak payı həcmində (yəni əmlak payının dəyəri həddində) risk daşıyırlar (MM-in 87-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, qapalı səhmdar cəmiyyətinin on nəfər təsisçisi (səhmdarı) vardır. Səhmdarlar tərəfindən əldə edilmiş səhmlərin nominal dəyərindən təşkil olunan nizamnamə kapitalı (yəni səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı), elə fərz edək ki, beş yüz min manatdır. Səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərərkən zərərə düşür. Onun kreditorlara səkkiz yüz min manat borcu yaranır. Səhmdar cəmiyyəti bu borcun yalnız beş yüz min manat məbləuində olan hissəsini ödəyəcəkdir. Borcun üç yüz min manat məbləuində qalan hissəsini səhmdar cəmiyyəti ödəməyə borclu deyildir. Ona görə ki, səhmdarlar (təsisçilər) səhmlərin dəyəri həddində (cəmi beş yüz min manat həddində) risk daşıyırlar.

Söylədiklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, hüquqi şəxs konstruksiyası hüquqi şəxsi yaradan təsisçilərin (iştirakçıların) əmlak məsuliyyətini, əmlak riskini, sahibkarlıq riskini məhdudlaşdırmağa, yəni onların borcları özə məsuliyyət riskini məhdudlaşdırmağa imkan verir. Deməli, **iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak riskini azaltmaq bu konstruksiyanın yerinə yetirdiyi funksiyalardan (vəzifələrdən) biridir**.

Təsisçilərin (iştirakçıların) yaratdıqları hüquqi şəxslərin əsas fəaliyyəti maddi istehsalla bağlıdır. Onların müəyyən qrupu ictimai tələbatı ödəmək üçün məhsul istehsal edir. Bu qrup hüquqi şəxslərin həyata keçirdikləri fəaliyyətin əsas nəticəsi istehsal olunmuş və hazırlanmış əmtəədir. Digər qrup hüquqi şəxslər yaşayış evləri, sənaye obyektləri və s.tikir. Başqa qrup hüquqi şəxslər isə yük və ya sərnişin daşıyır, ticarət və vasitəçilik xidmətləri göstərirlər. Hüquqi şəxslərin bəzilərinin fəaliyyəti idarəçilik, mədəni-maarif, elm, təhsil, müalicə, dini və digər funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəlir. Bir sözlə, hüquqi şəxslər ictimai tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən təsərrüfat subyektidir. Dediklərimizdən belə çıxır ki, hüquqi şəxslər mahiyyətcə **təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin xüsusi üsuludur**. Bu fəaliyyətin normal təşkili üçün ayrılmış kapitaldan (əmlakdan) çevik və səmərəli istifadə olunmalıdır. Bax, hüquqi şəxs konstruksiyası bu cür istifadəyə imkan verir. Deməli, **kapitaldan (əmlakdan) daha çevik və səmərəli istifadə etmək bu konstruksiyanın yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir**.

Hüquqi şəxslərin «şəxsiyyəti» müstəqil olub, onları yaradan təsisçilərin (iştirakçıların) şəxsiyyətindən asılı deyildir. Ona görə də o, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə təsisçilərin (iştirakçıların) adından yox, öz adından çıxış edir. Əldə etdiyi mülki hüquq və vəzifələr (əmlak) isə onlara yox, hüquqi şəxslərin özlərinə məxsus olur. Amma buna baxmayaraq hüquqi şəxslər onların arxasında duran kollektivin iradəsini və mənafeini ifadə edir. Onlar kollektiv qurumlardır. Hüquqi şəxslər müəyyən insan kollektivi deməkdir. Hüquqi şəxs konstruksiyası imkan verir ki, bu kollektivə daxil olan iştirakçılar arasında daxili münasibətlər təşkil olunsun, qaydaya salınsın, müəyyənləşdirilsin, onların iradəsi bütöv halda vahid iradəyə çevrilsin. O, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə öz adından çıxış etsə də, iştirakçıların mənafeini müdafiə edir. Məsələn, hüquqi şəxslərin bir növü olan kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarətdir. Bu mənfəət iştirakçılar (təsisçilər) arasında bölüşdürülür. Deməli, **kollektiv mənafeyi həyata keçirmək, rəsmiləşdirmək və müdafiə etmək hüquqi şəxs konstruksiyasının yerinə yetirdiyi funksiyalardan (vəzifələrdən) biridir**.

Beləliklə, fikrimizi yekunlaşdıraraq **hüquqi şəxs konstruksiyasının dörd əsas funksiya (vəzifə) yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirə bilərik**:

- kapitalları (əmlakı) birləşdirmək;

- iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak riskini azaltmaq;
- kapitaldan (əmlakdan) daha çevik və səmərəli istifadə etmək;
- kollektiv mənafeyi həyata keçirmək, rəsmiləşdirmək və müdafiə etmək.

3. Hüquqi şəxslərin əlamətləri

Mülki qanunvericilik hüquqi şəxsi qurum kateqoriyasına aid edir (MM-in 43-cü maddəsi). Qurum nə deməkdir? Bu suala cavab vermək üçün qurumun üç əsas və başlıca cəhətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Qurum, **birincisi, sosial xarakterli mühüm və zəruri qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən sistemidir**. Bu sistemin vasitəsi ilə fiziki şəxslər — iş adamları, təsərrüfatçı şəxslər, sahibkarlar və s. tam vahid halında birləşirlər. Bu baxımdan qurum «sosial orqanizm»dir. **İkincisi**, qurum **müəyyən məqsəd və fəaliyyət göstərmək üçün** yaradılır. Qarşısına hər hansı məqsəd qoymayan qurumun mövcud olmasından və fəaliyyət göstərməsindən söhbət gedə bilməz. **Üçüncüsü**, qurum **daxili struktura (quruluşa) malikdir**. Bu, onda ifadə olunur ki, o, ayrıca struktur bölmələrindən (sexlərdən, şöbələrən, idarələrən və s.) ibarətdir, özünün idarəetmə orqanlarını müəyyənləşdirir, habelə bölmələr arasında funksiya bölgüsü aparır.

Deməli, **qurum dedikdə, sosial xarakterli mühüm və zəruri qarşılıqlı münasibətlərin elə bir müəyyən sistemi başa düşülür ki, bu sistemin vasitəsi ilə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün fiziki şəxslər təşkilati cəhətdən tam vahid halda birləşirlər**.

Bütün hüquqi şəxslər qurumdur. Amma bütün qurumların hamısını hüquqi şəxs hesab etmək olmaz. Məsələn, dəmir-beton məmullatları müəssisəsinin müəyyən bir sexi qurumdur. Bu sexdə çalışan çoxsaylı işçilər (fəhlə və qulluqçular) öz istehsal səylərini və əməklərini birləşdirərək dəmir-beton məmullatları hazırlayırlar. Həmin sex istehsal etdiyi bu məhsulları satmaq yolu ilə iqtisadi (əmlak) dövriyyədə bilavasitə iştirak edə bilməz. Onun digər hər hansı mülki hüquq münasibətinin də subyektı olmaq imkanı istisna edilir. xünci mülki qanunvericilik bu cür qurumları hüquqi şəxs kimi tanımır. Məsələ burasındadır ki, onların hüquqi şəxs statusu yoxdur. Tam hüquqlu subyekt qismində yalnız hüquqi şəxslər mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı ola bilər.

Bəs, müvafiq qurumun hüquqi şəxs olması üçün nə lazımdır? Bu qurumun mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış etməsi üçün nə gərəkdir, nə tələb olunur? Mülki qanunvericilik və sivilistika doktrinası bu suala cavab verərək göstərir ki, qurumun hüquqi şəxs olması üçün, mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak etməsi üçün onun lazımi və zəruri əlamətlərə malik olması vacibdir. Bu, hüquqi şəxsin əlamətləri adlanır. Əgər müvafiq qurum həmin əlamətlərə uyğun gələrsə və cavab verərsə, onda o, hüquqi şəxs kimi tanınır.

Hüquqi şəxsin əlamətləri dedikdə, bu şəxsə məxsus olan elə real (obyektiv) daxili xüsusiyyətlər başa düşülür ki, həmin xüsusiyyətlər əsasında müvafiq qurum mülki hüququn subyektı kimi tanınır. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, bu əlamətlər öz hüquqi təbiətinə görə sosial xarakterə malikdir. xünci həmin əlamətlər cəmiyyətin sosial-tarixi inkişafı ilə əlaqədar olub, onunla şərtlənir.

Hüquqi şəxsin əlamətləri onun mahiyyətini ifadə edir. Daha doğrusu, hüquqi şəxs anlayışının əsl mənası onun əlamətlərində təzahür edir. Bu baxımdan hüquqi şəxsin əlamətləri onun **daxili atributlarıdır** (latınja attributum — verilmiş). Bununla belə, hüquqi şəxs özünün xarici atributlarına da malikdir. **Xarici atributlar** onun əsl mahiyyətini əks etdirmir. Onlara aiddir:

- hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alınması;
- möhürə malik olmaq;
- bankda hesab açmaq.

Xarici atributları mülki hüquq subyektliyi olmayan, yəni hüquqi şəxs statusuna malik olmayan qurumlar da daşıya bilər. Məsələn, istehsal müəssisəsinin filialı dövlət qeydiyyatından keçir, bank hesabı açır və möhürə malikdir. Lakin o, hüquqi şəxs sayılmır. Buna görə də həmin filial mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış edə bilmir. Deməli, xarici atributlar hüquqi şəxs konstruksiyasının həqiqi mahiyyətini ifadə etmir.

Mülki hüquq elmi və qanunvericilik hüquqi şəxsin **dörd əsas və başlıca əlamətini** müəyyənləşdirir. Bu əlamətlərə aiddir:

- təşkilati vahidlik;
- mülkiyyətində ayrıca əmlakı olmaq;
- müstəqil surətdə mülki (əmlak) dövriyyədə öz adından çıxış etmək;
- məhkəmə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq.

Göstərilən hər bir əlamətin olması vacib və zəruridir. Onların məcmusu müvafiq qurumun mülki hüququn subyektı kimi — hüquqi şəxs kimi tanınması üçün kifayət edir.

A. Təşkilati vahidlik

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı qurum fəaliyyət göstərmək, müəyyən məqsədə nail olmaq üçün yaradılır. Qarşıya qoyulan məqsədə çatması və fəaliyyət göstərməsi üçün quruma daxil olan özlərin (təsisçilərin, iştirak-

çıların) **məqsədyönlü fəaliyyəti** gərəkdir. Bu niyyətlə qurumun idarə orqanları yaradılır. O, təkbəşinə və kollegial orqanlar formasında ola bilər. Lazım gəldikdə qurumun müvafiq bölmələri — şöbələri, sexləri, idarələri və s. yaradılır. Onların fəaliyyəti bir-birilə bağlı olub, qarşılıqlı surətdə bir-birini şərtləndirir. Ayrı-ayrı şöbələr arasındakı əlaqələr iyerarxiya prinsipi, yəni aşağıların yuxarılara təbəçiliyi prinsipi üzrə qurulur. Şöbələrin və digər bölmələrin fəaliyyəti ümumi rəhbər orqana tabedir. Bu orqan qurumun iradəsini formalaşdırır və ifadə edir. Qurumun rəhbər orqanı (rəhbəri) qurum adından fəaliyyət göstərir, onun mənafeələrini bütün müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda təmsil edir və digər hərəkətlər edir. Bunun nəticəsində isə qurumun çoxsaylı iştirakçılarının arzusu qurumun tam və bütöv halda vahid iradəsinə çevrilir.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, qarşısına qoyduuu məqsədə çatması üçün qurum özünün idarə orqanlarının və bölmələrinin vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. Bu orqan və bölmələrin sistemi onun daxili strukturu (quruluşunu) təşkil edir. Daxili struktura malik olmaq onu ifadə edir ki, qurum təşkilati cəhətdən, yəni təşkil olunmaq cəhətdən vahiddir. Təşkilati vahidlik qurumun bütün özlərinin (iştirakçılarının) fəaliyyətini eyni bir məqsəd ətrafında birləşməyə imkan verir. Həyata keçirilən fəaliyyət vahid məqsədə nail olunmasına təbə edilir. Təşkilati vahidliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun vasitəsi ilə qurumun çoxsaylı iştirakçılarının işi tək bircə subyektin — qurumun özünün fəaliyyətinə çevrilir. Məhz təşkilati vahidliyin sayəsində və köməyi ilə qurum özlərinin çoxplanlı və çoxcəhətli işi müəyyən mərkəzdən idarə olunur, ona rəhbərlik edilir və qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilir. Beləliklə, təşkilati cəhətdən qurumda birləşən çoxsaylı şəxslər iqtisadi (əmlak) dövryyədə, mülki hüquq münasibətlərində bir şəxs kimi, vahid hüquq subyekti kimi çıxış edir. Daha doğrusu, təşkilati vahidlik quruma hüquqi şəxs statusu əldə etmək imkanı verir.

Deməli, **təşkilati vahidlik dedikdə, qurumun qarşıya qoyulan məqsədə çatması üçün idarə orqanlarına, lazım gəldikdə isə müvafiq bölmələrə malik olmasında ifadə edilən daxili strukturu (quruluşu) başa düşülür.** Təşkilati vahidlik nəticəsində qurum onun özərinə qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirmək imkanına malik olur.

Təşkilati vahidlik qurumun təsis sənədində təsbit edilir. Söhbət onun nizamnaməsindən gedir. Burada qurumun fəaliyyətinin idarəetmə qaydası, idarəetmə orqanlarının strukturu, habelə onun fəaliyyətinin predmeti və məqsədləri müəyyənləşdirilir.

Yalnız təkcə təşkilati vahidlik əlaməti qurumun hüquqi şəxsi kimi tanınmasına, hüquqi şəxs statusu qazanmasına dəlalət etmir. Bunun üçün onun ikinci əlamətə — mülkiyyətində ayrıca əmlaka malik olması gərəkdir.

B. Ayrıca əmlakı olma əlaməti

Hər hansı qurum **müəyyən sosial-iqtisadi məqsəd üçün** yaradılır. Onun qarşısında duran sosial-iqtisadi məqsəd müxtəlif ola bilər: təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək; sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq; mal hazırlamaq və istehsal etmək; xidmətlər göstərmək; iş görmək; vasitəçilik etmək; dini fəaliyyət göstərmək və s. Məsələn, nəqliyyat müəssisəsi yük, sərnişin, baqaə və poçt daşımaları, yükləmə-boşaltma və liman xidməti göstərmək və digər məqsədlər üçün yaradılır. Sığorta təşkilatının yaradılmasının sosial-iqtisadi məqsədi sığorta fəaliyyəti göstərməkdən ibarətdir. Bank kimi kredit təşkilatının sosial-iqtisadi məqsədinə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, şəxslərin vəsaitini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətliklik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, kreditlər vermək onların hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarını həyata keçirmək bu təşkilatın sosial-iqtisadi məqsədini təşkil edir.

Şübhəsiz ki, müvafiq maddi bazası olmadan qurum öz qarşısına qoyduuu məqsədinə çatması üçün fəaliyyət göstərə bilməz. Məlum məsələdir ki, təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək, mal istehsal etmək, xidmət göstərmək, iş görmək və s. üçün qurumun özünün maddi bazası olmalıdır. **Qurumun maddi bazası** dedikdə, onun mülkiyyətində ayrıca əmlaka malik olması başa düşülür. Bax, mülkiyyətində ayrıca əmlaka malik olmaı mülki qanunvericilik qurumun hüquqi şəxs kimi tanınmasına dəlalət edən əlamətlərdən biri kimi nəzərdə tutur (MM-in 43-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu əlamət hüquq ədəbiyyatında **maddi və ya iqtisadi əlamət** adlandırılır. **Qurumun mülkiyyətində ayrıca əmlakı olması** dedikdə, bu əmlakla qurumu yaradanların (təsisçilərin, iştirakçıların) və digər şəxslərin malik olduqları əmlak arasında hədd qoyulması, onların bir-birindən ayrılması başa düşülür. Ayrılmış bu cür əmlak qurumun həyata keçirdiyi fəaliyyətin maddi bazası rolunda çıxış edir. Bunun təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Qurumun hüquqi şəxs kimi tanınmasını şərtləndirən əlamət kimi «mülkiyyətində ayrıca əmlakı olması» dedikdə, nə başa düşülür? Qurumun mülkiyyətində müəyyən əmlakın olmaması onun hüquqi şəxs statusu əldə etmək imkanını istisna etmirmi? Bu suallara verilən cavab mülki hüquq elmində diskussiya doğurur. Bir qrup müəlliflər belə hesab edirlər ki, mülkiyyətçinin (qurumun) özünün əmlakı olmaması onun mülki (əmlak) dövryyədə müstəqil surətdə iştirak etmək və bununla da mülki hüquq münasibətlərinin subyekti olmaq (hüquqi şəxs olmaq) imkanını qeyri-mümkün edir. Onların fikrincə, təkcə yalnız icarəyə götürülmüş əmlak və ya borc alınmış vəsait əsasında qurum mövcud ola bilməz. Qurumun mülkiyyətində əmlak olmazsa, o, mülkiyyətçi kimi

tanınmazsa, normal əmtəə-pul münasibətlərində iştirak edə bilməz.

İkinci qrup alimlər bunun əksi olan mövqedə dayanırlar. Bu qrup alimlərin fikrincə, qurumun mülkiyyətində əmlakının olmaması onun hüquqi şəxs kimi tanınmamasına heç də dəlalət etmir. Mülkiyyətində əmlak olmadan da müvafiq qurum hüquqi şəxs statusu əldə edə bilər. Onlar göstərilir ki, bəzi hüquqi şəxslərin (məsələn, investisiya institutlarının və s.) mülkiyyətində əmlak olmur. Bu cür hüquqi şəxslərin əmlakı icarəyə götürülmüş binadan və avadanlıqlardan, habelə bank hesabındakı pul vəsaitindən ibarətdir.

Zənn edirik ki, bu cür mübahisə müstəvisində ikinci qrup müəlliflərin mövqeyi daha ağılabatandır. Dözdür, MM-in 43-cü maddəsinin 1-ci bəndində ifadə edilən «hüquqi şəxs mülkiyyətində ayrıca əmlakı olan qurumdur» kimi göstərişi hərfi təfsir etdikdə belə nəticəyə gəlmək mümkün olur ki, qurumun mülkiyyətində əmlakının olmaması onun hüquqi şəxs statusu qazanması imkanını heçə endirir, yəni mülkiyyətində əmlak olmayan qurum hüquqi şəxs kimi tanınma bilməz.

Amma bu göstərişi hərfi yox, genişləndirici təfsir etmək lazımdır. Belə ki, qurumun hüquqi şəxs kimi tanınması üçün əsas olan «ayrıca əmlak» anlayışına təkcə qurumun mülkiyyətində olan əmlak növlərini yox, həm də onun icarəyə və kirayəyə götürdüyü əşyaları (binaları, istehsal vasitələrini, avadanlıqları, dəzgahları, maşınları, nəqliyyat vasitələrini və s.), habelə müxtəlif cür öhdəlik (tələb) hüquqlarını (məsələn, bank hesabındakı pul vəsaitinin verilməsini tələb etmək hüququnu və s.) aid etmək lazımdır.

İlkin əmlak hüquqi şəxsin maddi bazasının əsasını təşkil edir. Qurumun malik olduğu həmin ilkin əmlak «**nizamnamə kapitalı (və ya nizamnamə fondu)**», hüquqi şəxsin təsərrüfat ortaqlıq növü üçün «**şərikli kapital**», kooperativ növü üçün isə «**pay haqqı fondu**» anlayışı ilə əhatə olunur. Bu fondlara təsisçilər (iştirakçılar) tərəfindən maya kimi qoyulan əmlak payları binadan, qiymətli əşyalardan, avadanlıqdan, puldan, pul vəsaitindən, o cümlədən xarici valyutadan, qiymətli kağızlardan, torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarından, bir sözlə, **dövriyyə qabiliyyəti olan istənilən əmlakdan, əmlak hüquqlarından və pul dəyəri olan digər hüquqlardan** ibarət ola bilər. Sonradan qurumun iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirakı nəticəsində onun əmlak kütləsi arta bilər. Belə ki, o, istehsal etdiyi və hazırladığı məhsulun satışından, gördüyü işlərdən, göstərdiyi xidmətlərdən, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin digər növlərindən alınan gəlirlər, qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər və s. hesabına arta bilər. Deməli, qurumun əmlakı təsisçilərin (iştirakçıların) maya qoyuluşları (əmlak payı) hesabına yaranmış ilkin əmlakdan (nizamnamə kapitalından), habelə onun sonradan həyata keçirdiyi təsərrüfat-sahibkarlıq fəaliyyəti prosesində istehsal və əldə etdiyi əmlakdan ibarətdir.

Dediklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, qurumun mülkiyyətində ayrıca əmlakının olması onun hüquqi şəxs kimi tanınması üçün lazımi, vacib və zəruri əlamət deyildir. Bunun üçün, yəni qurumun hüquqi şəxs kimi tanınması üçün əsas və mühüm jəhət odur ki, bu qurum **əmlak müstəqilliyinə (ayrılıqna) malik olmalıdır**. Buna görə də həmin əlaməti məhz «qurumun əmlak müstəqilliyinə malik olması» kimi təfsir etmək lazımdır. Bu baxımdan bir sıra müəlliflər «ayrıca əmlakı olmaq» kimi əlaməti yox, «əmlak müstəqilliyi (ayrılığı)» kimi əlaməti vacib sayırlar. Doğrudan da, necə olursa-olsun, istənilən anda qurumun əmlak müstəqilliyinə malik olması mühüm əlamət kimi özünü göstərir.

Qurumun mülkiyyətində ayrıca əmlakının olması və əmlak müstəqilliyi müəyyən dərəcədə balansla təmin edilir. Bütün hüquqi şəxslərin müstəqil balans olmalıdır (MM-in 43-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Söhbət mühasibat balansından gedir. **Mühasibat balansı** (fransızca balance — tərəzi) hüquqi şəxsin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən maliyyə hesabatı formasıdır, bu vəziyyəti xarakterizə edən hesabdır. Burada bir sütunda aktivlər (əsas kapital, hüquqi şəxsin dəyəri, torpaq sahələri, binalar, texniki avadanlıq və maşın kimi mayalar və s.), digər sütunda passivlər (borclar, kredit idarələri qarşısında olan öhdəliklər, vergilər və s.) hesablanır. Bu hesabda şəxsin bütün əmlakı, gəlirlər-xərclər öz əksini tapır.

Müstəqil mühasibat balansının olması qurumun mülkiyyətində ayrıca əmlaka malik olmasını və əmlak müstəqilliyini, şəxsiz, sübut edir. Qurumun bəzi struktur bölmələri, məsələn, hüquqi şəxs sayılmayan filiallar da mühasibat uçotu apara və ayrıca balans tərtib edə bilərlər. Amma bu balans müstəqil balans sayılmır.

C. Müstəqil surətdə mülki (əmlak) dövriyyədə öz adından

çıxış etmək əlaməti

Müstəqil surətdə mülki (əmlak) dövriyyədə öz adından çıxış etmək əlaməti dedikdə, qurumun sərbəst olaraq, heç kəsdən asılı olmadan qanunun yol verdiyi bütün mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı və qabiliyyəti başa düşülür. Qurum öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq hüququna, habelə əmlakı ilə öz öhdəlikləri üçün cavabdeh olmaq imkanına malik olduqda hüquqi şəxs kimi tanınır (MM-in 43-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu əlamət qurumun iki cür hüquqi imkana malik olmasını ifadə edir.

Birinci hüquqi imkan qurumun öz adından **əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlara malik olmaq, onları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq hüququndan** (qabiliyyətindən) ibarətdir. Söhbət burada

iki cür mülki hüquq münasibətinin iştirakçısı olmaq imkanından gedir. Birincisi, qurum **əşya (mütləq) hüquq münasibətlərində** (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərində, müəlliflik hüquq münasibətlərində, patent hüquq münasibətlərində və s.) iştirak etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu baxımdan qurumlar dövryyə qabiliyyəti olan istənilən əmlaka (binaya, torpaq sahəsinə, istehsal vasitələrinə və s.) malik ola bilər. Ensiklopediyaları, ensiklopedik lüüətləri, elmi əsərlərin toplularını, qəzetləri, əurnalları və digər dövr nəşrləri buraxan qurumların (nəşriyyatların) müəlliflik hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq hüququ vardır. Qurumlar ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün patent almaq (patent sahibi olmaq) hüququna malikdir.

İkincisi, qurumların mülki (əmlak) dövryyə münasibətlərində — iqtisadi (əmlak) dövryyə münasibətlərində çıxış etmək qabiliyyəti vardır. **Mülki (əmlak) dövryyə münasibətləri** dedikdə, öhdəlik (nisbi) hüquq münasibətləri başa düşülür. Bu baxımdan qurumlar alqı-satqı, icarə, kirayə, kredit, daşıma, sığorta, podrat və digər öhdəlik hüquq münasibətlərində iştirak edə bilər. Onların istənilən mülki-hüquqi əqdi bağlamağa ixtiyarı çatır.

Söylədiklərimizə əsasən göstərə bilərik ki, mülki (əmlak) dövryyədə çıxış etmək əlamətini məhdud mənada yox, geniş mənada başa düşmək lazımdır. **Geniş mənada mülki (əmlak) dövryyədə çıxış etmək** dedikdə, qurumun həm əşya (mütləq) hüquq münasibətlərində, həm də öhdəlik (nisbi) hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı başa düşülür.

İkinci hüquqi imkan qurumun **müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətini** əhatə edir. Bu, o deməkdir ki, hər bir qurum öz öhdəlikləri üçün əmlakı ilə cavabdehdir. Onun üçün heç kəs — nə təsisçilər, nə də iştirakçılar cavab verməyə borcludurlar. Kreditorlar öz tələblərini quruma məxsus olan əmlaka yönəldə bilərlər. Elə əmlakın ayrılması da kreditorların quruma ola bilən mümkün iddialarını və pretenziyalarını təmin etmək, ödəmək məqsədini güdür. Qurumun nizamnamə kapitalı (şərikli kapital və ya pay haqqı fondu), hər şeydən əvvəl, məhz bu məqsəddə xidmət edir. Nizamnamə kapitalının (şərikli kapital və ya pay haqqı fondu) miqdarı kreditorların mənaflərini təmin edən həcmdə olmalıdır. Beləliklə, hüquqi şəxs statuslu hər bir qurum öz öhdəlikləri üçün müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Bu cür məsuliyyət daşımağın vacib ilkin şərti və zəmini həmin qurumun ayrıca əmlaka malik olmasından ibarətdir. Məhz bu əmlak hesabına kreditorların tələb və iddiaları təmin edilir.

Mülki (əmlak) dövryyədə müstəqil surətdə iştirak etmək əlaməti qurumun hüquqi şəxs kimi tanınması üçün gərək olan əlamətlər arasında **yekun əlamət** kimi nəzərdə tutulur. Ona görə ki, təşkilati struktura, ayrıca əmlaka və əmlak müstəqilliyinə malik olan qurum məhz bu əlamət sayəsində qanunun yol verdiyi bütün mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda iştirak etmək imkanı qazanır. Həmin əlamətin daha bir xüsusiyyəti də vardır: o, hüquqi şəxsin yaradılması məqsədi ilə sıx surətdə bağlıdır. Axı, hüquqi şəxs xüsusi olaraq mülki (əmlak) dövryyədə iştirak etmək üçün yaradılan qurumdur.

Göstərilən əlaməti bəzi müəlliflər **hüquqi əlamət**, digər müəlliflər isə **maddi-hüquqi əlamət** hesab edirlər.

Z. Məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq imkanı

Qurumun hüquqi şəxs kimi tanınması üçün lazım olan əlamətlərdən biri **onun məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq imkanından ibarətdir**. Hüquqi şəxs statusu olmayan qurumlar məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh qismində iştirak edə bilməzlər. Məsələn, müəssisənin filialının məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh rolunda çıxış etmək imkanı yoxdur. xünci o, hüquqi şəxs statusuna malik deyil.

Qurum subyektiv mülki hüququn daşıyıcı ola bilər. Bəzi hallarda bu hüquq digər şəxslər tərəfindən pozulur. Qurum öz pozulmuş mülki hüquqlarını müdafiə etmək üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir. Bu halda qurum iddiaçı qismində çıxış edir. Bu isə onu ifadə edir ki, hüquqi şəxs kimi tanınan qurumun **məhkəmədə iddiaçı olmaq qabiliyyəti vardır**.

Qurum subyektiv mülki hüquqlara malik olmaqla bərabər, həm də hüquqi vəzifələr daşıyır. Onun özərinə mülki vəzifələr qoyula bilər. Bəzən qurum bu vəzifələri lazımınca icra edə bilmir, mülki hüquq pozuntusuna yol verir. Məsələn, podrat hüquq münasibətində podratçı rolunda çıxış edən tikinti təşkilatı ona tapşırılmış bağ evini tikmir. Başqa bir misalda daşıyıcı (nəqliyyat təşkilatı) yük göndərənə yükünü təyinat yerinə çatdırmır. Bu cür təqsirli hərəkətləri ilə həm nəqliyyat təşkilatı, həm də tikinti təşkilatı öhdəliyi icra etmirlər. Buna görə də həmin qurumlar müstəqil surətdə mülki-hüquqi (əmlak) məsuliyyət daşıyırlar. Belə ki, onlar hüququ pozulmuş müqavilə iştirakçılarna vurduqları zərərin əvəzini ödəməlidirlər. Əgər onlar bunu könüllü surətdə ödəməzlərsə, onda hüququ pozulmuş şəxslər iddia ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Belə halda həmin qurumlar cavabdeh qismində məhkəməyə cəlb edilirlər. Bu isə onu ifadə edir ki, hüquqi şəxs kimi tanınan qurumun **məhkəmədə cavabdeh olmaq qabiliyyəti vardır**.

Məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq imkanı kimi əlamət mülki hüquq elmində **prosessual-hüquqi əlamət** adlandırılır. Ona görə ki, bu əlamət mülki-prosessual hüquq subyektivliyi anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır, yəni hüquqi şəxs statusu qazanması üçün qurumun mülki-prosessual münasibətlərdə subyekt rolunda çıxış etməsi imkanı ilə əlaqədardır. Mülki-prosessual qanunvericiliyə görə iddiaçı və ya cavabdeh yalnız mülki-proses-

sual hüquq subyektivliyinə, yəni prosessual hüquq qabiliyyətinə və prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxslər ola bilər. Mülki-prosessual qanunvericilik hüquqi şəxs hüququna malik olan bütün qurumları həm prosessual hüquq qabiliyyəti ilə, həm də prosessual fəaliyyət qabiliyyəti ilə (prosessual hüquq subyektivliyi ilə) təmin edir. Belə çıxır ki, yalnız hüquqi şəxs hüququna malik olan qurum məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh ola bilər. Deməli, həmin əlamət həm mülki hüquq üçün, həm də mülki-prosessual hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Mülki hüquq nəzərdə tutur ki, hüquqi şəxs kimi tanınması üçün qurumun mülki-prosessual hüquq subyektivliyinə (prosessual münasibətlərdə subyekt kimi iştirak etmək imkanına) malik olması gərəkdir. Mülki prosessual hüquq isə müəyyənləşdirir ki, yalnız hüquqi şəxs hüququ olan qurumlar prosessual hüquq subyektivliyinə malikdir.

Beləliklə, hüquqi şəxsin əlamətini müəyyən etdikdən sonra ona anlayış verə bilərik. Bu, xarici ölkələrin sivilistika doktrinası ənənələrinə uyündür. Xarici ölkələrin ya çoxunun mülki qanunvericiliyi, ümumiyyətlə, hüquqi şəxsə anlayış vermir, ya da ki hüquqi şəxsə tərif verərkən ən adi və qısa formullarla kifayətlənir. Məsələn, Almanıyanın Mülki Qanunnaməsində, İtaliyanın Mülki Məcəlləsində və s. hüquqi şəxs anlayışının məzmunu açıqlanmır. 1978-ci ilə kimi Fransa Mülki Məcəlləsi, ümumiyyətlə, bu anlayışı işlətmirdi. Buna görə də həmin ölkələrin sivilistika doktrinası hüquqi şəxsin əlamətləri əsasında ona elmi anlayış verir. Bizim ölkə mülki qanunvericiliyi hüquqi şəxsin legal anlayışını nəzərdə tutur (MM-in 43-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Buna əsaslanaraq hüquqi şəxsə elmi (doktrinal) tərif verə bilərik.

Hüquqi şəxs dedikdə, dövlət tərəfindən hüququn subyektiv kimi tanınan, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh ola bilən elə bir qurum başa düşülür ki, o, vahid təşkilati struktura və ayrıca əmlakə malik olub, mülki (əmlak) dövriyyədə öz adından çıxış edir.

4. Hüquqi şəxsin mahiyyəti barədə əsas nəzəriyyələr

Hüquqi şəxs mürəkkəb xarakterə malik olan konstruksiyadır. Bu mürəkkəblik onunla izah edilir ki, hüquqi şəxs fiziki şəxsləri tam vahid halında birləşdirən sosial qurum olub, mülki hüququn vahid subyektiv kimi tanınır. Həmin cəhət hüquqi şəxs barədə xeyli nəzəriyyələrin və konsepsiyaların yaranmasına, əsaslı elmi tədqiqatlar aparılmasına səbəb olmuşdur. Elmi tədqiqatlar hüquqi şəxsin mövcud olduğu bütün tarix boyu aparılmışdır. Onların əsas məqsədi hüquqi şəxs kimi mürəkkəb və vacib sosial məsələnin mahiyyətini, təbiətini və məzmununu aydınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Onun əsl və həqiqi mahiyyətini anlamaq, başa düşmək və dərk etmək baxımından həmin nəzəriyyə və konsepsiyaların əsas cəhətləri ilə tanış olmaq vacibdir.

Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxs konstruksiyası hüquqi şəxs ideyasının özü və əsas jəhətləri Roma hüququ tərəfindən yaradılmışdır. Məhz həmin vaxtdan Roma hüquqşünasları, bu konstruksiyanın mahiyyətini tədqiq etməsələr də, onun barəsində müxtəlif elmi fikirlər söyləyirdilər. Bu fikirlər xarici ölkələrin hüquq doktrinasında hüquqi şəxs barədə geniş yayılmış nəzəriyyələrin və konsepsiyaların rüseymini təşkil edir.

Hüquqi şəxsin mahiyyəti və müəyyənləşdirilməsi haqqında ilk nəzəriyyə orta əsrlərdə Avropada yaranmışdır. O, **fiksiya** (latınca ficta — uydurma, həqiqətdən uzaq, yalan, qondarma, dözülmə) nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə hüquqi şəxs anlayışını nəzəri cəhətdən ümumiləşdirmək üçün edilən ilk tarixi təşəbbüs və cəhd idi. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxs qanunvericinin yaratdığı süni konstruksiyadır, hüququn əmələ gətirdiyi hadisədir, hüquqi fiksiyadır. Fiksiya nəzəriyyəsinin yaranmasına orta əsrlərdə fəaliyyət göstərən korporasiyalar əsas olmuşdu. Bu dövrdə korporasiyaya Roma hüquqşünasları tərəfindən irəli sürülən belə bir müddəə əsasında hüquqi anlayış verilirdi ki, korporasiyaya məxsus olan bütün əmlak onun ayrı-ayrı özlərinə malik deyil. Korporasiya hüququn müstəqil subyektiv, müstəqil şəxs hesab edilirdi. Amma onların müstəqil şəxs kimi tanınması din xadimlərini təəccübləndirir və heyrətə gətirirdi. Din korporasiyaları kilsəyə tabe olmağa, tabe olmadıqda isə onları kilsədən uzaqlaşdırmaq və qovmaq hüququna malik olmağa çalışırdı. 1245-ci ildə Lion kilsəsində Roma papası IV İnnokenti çıxış edərək göstərdi ki, yalnız canı və vicdanı olan varlı qovmaq və uzaqlaşdırmaq olar. Ona görə də korporasiyanı kilsədən qovmaq olmaz. Çünki korporasiyanın nə canı, nə vicdanı, nə iradəsi, nə də düşüncəsi vardır. O, yalnız mücərrəd anlayışdır, hüquqi addır, yalan, saxta, həqiqətdə mövcud olmayan qondarma və uydurma şəxsdir (persona ficta). Beləliklə, bu cür təmiz teoloci pərdə altında və təmiz dini bəhanə ilə fiksiya nəzəriyyəsi meydana gəldi.

Orta əsrlərdə formulə edilən konsepsiyalardan biri Bartol tərəfindən əsaslandırılan **mülkiyyətin bölünməsi nəzəriyyəsi** idi. Bartolun fikrincə, korporasiyada hüququn iki qrup subyektiv mövcuddur: qondarma və saxta subyektiv kimi korporasiyanın özü; real subyektiv kimi korporasiyanın ayrı-ayrı özləri. Korporasiyanın əmlakı öz-özəli səlahiyyət hər iki qrup subyektivə məxsusdur. Bartol belə hesab edirdi ki, korporasiya bu əmlakın ali mülkiyyətçisi kimi, korporasiya özləri isə müstəqil olmayan, asılı mülkiyyətçilər kimi çıxış edirlər.

Fiksiya nəzəriyyəsi bir çox yozilliklər hüquq ədəbiyyatının səhifələrində işıqlandırılan əsas məsələ olmuşdur. Bu nəzəriyyə xüsusən XIX əsrdə daha geniş yayılmışdır. İndiki dövrdə fiksiya nəzəriyyəsi müasir Qərb sivilistikasında dəbdə olan başlıca konsepsiyalardan biridir.

Ümumiyyətlə, XIX əsr boyu hüquqi şəxslər, inqilabaqədərki tanınmış rus sivilisti I.A.Pokrovski demişkən,

hüquq ədəbiyyatında ən sevimli mövzulardan biri olmuşdur. O dövrlər sivilistika elmini (doktrinasını) belə bir sual çox maraqlandırır: hüquqi şəxs adlandırılan bəzi sosial qurumların mülki (əmlak) dövriyyədə fiziki şəxs kimi, vahid real insan kimi subyekt rolunda çıxış etməsini necə və nə ilə izah etmək olar? Hüquqi şəxs kimi tanınan bu qurumlar hüququn real subyekt kimi mövcuddurmu? Göstərilən bu suallara cavab vermək üçün XIX əsr ərzində bir sıra fundamental nəzəriyyə, konsepsiya və təlimlər yaradılmışdır.

İlk dəfə olaraq hüquqi şəxs haqqında nəzəriyyəni alman tarixi məktəbinin tərəfdarları işləyib hazırlamağa başlayırlar. Söhbət, hər şeydən əvvəl, XIX əsrin F.K.f.Savinyi və B.Vindşeyd kimi tanınmış alman sivilistlərindən gedir. Onların alman sivilistika ədəbiyyatında əsaslandırıdığı fundamental konsepsiya **fiksiya nəzəriyyəsi** adlanır.

Fiksiya nəzəriyyəsinə görə hüquqi şəxslər təbiət tərəfindən yox, hüquq tərəfindən yaradılır. O, təbii yox, süni, dözülmə və qondarma qurumdur. Həqiqətdə hüququn subyekt olmaq xüsusiyyətinə yalnız iradəsi, düşüncəsi və şüuru olan insan malik ola bilər. Hüquqa malik olmaq qabiliyyəti hüquqi şəxslərə süni surətdə verilir. Hüquqa malik olmaq qabiliyyəti tamamilə dövlətin iradəsindən asılıdır. Ona görə də hüquqi şəxslər yalnız icazə qaydasında yaradılmalıdır. Madam ki, dövlət hüquqi şəxsləri yaradır, o da öz istəyi ilə onları ləğv etmək hüququna malikdir. Hüquqi şəxslər qanunvericinin uydurduğu hüquq subyektidir. O, hüquqi fiksiyadır, reallıqdan uzaq olan mücərrəd anlayışdır. Bununla belə, praktiki məqsədlər üçün hüquqi şəxslər insan şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirə, ifadə edə və canlandırma bilər.

Fiksiya nəzəriyyəsi inqilabaqədərki rus mülki hüquq elmində də dəstəklənir. O, dövrün D.I.Meyer, A.M.Qulyayev və G.F.Şerşeneviç kimi görkəmli sivilistləri hüquqi şəxslərin hüququn qeyri-real, uydurma subyekt sayılması barədə fikirlər söyləyirdilər. G.F.Şerşeneviç yazırdı ki, hüquqi şəxslər müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaradılan süni dövriyyə subyektidir.

XIX əsrdə irəli sürülən konsepsiyalardan biri **məqsədli əmlak nəzəriyyəsi** adlanır. Bu nəzəriyyəni alman sivilisti A.f.Brins əsaslandırmışdır. Həmin nəzəriyyə hüquqi şəxs xüsusiyyətinə malik olan real subyektin mövcudluğunu inkar edir. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hüquqi şəxs «subyekt olmayan şəxsiyyətdir». Hüquqi şəxs əmlak deməkdir. Özü də hər hansı subyektə məxsus olan əmlak yox. Elə bir əmlak ki, bu əmlak hüququn subyekt rolunu oynamaq məqsədi üçün ayrılır. Belə halda hüququn subyekt, ümumiyyətlə, lazım deyil. Belə ki, göstərilən halda hüququn subyekt rolunu məhz bu məqsəd üçün ayrılmış əmlak yerinə yetirir. Nə vaxta kimi hüququn subyekt rolunu oynamaq məqsədi mövcuddur, o müddətə qədər də hüquqi şəxs məqsədli əmlak (zweckvermögen) kimi qalır və saxlanır.

XX əsrin əvvəllərində Fransa sivilistika doktrinasında **kollektiv mülkiyyət və ya kollektiv əmlak** adlı nəzəriyyə irəli sürülür. Bu nəzəriyyə fransız sivilisti M.Planiol tərəfindən əsaslandırılmışdır. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxs yaradıldıqdan sonra onun əmlakı bütün kollektivin əmlakı olur. Bu kollektivi yaradan fərdlər (fiziki şəxslər) özlərini həmin kollektivin əmlakının hər hansı bir hissəsinin mülkiyyətçisi sayı bilməzlər. Hüquqi şəxsin özü isə kollektivə məxsus olan əmlakın xüsusi qaydada idarə olunması üsuludur. Bu nəzəriyyə hüquqi şəxsi kollektiv əmlak sayaraq onun hüququn subyekt kimi mövcud olmasını inkar edirdi.

Fiksiya nəzəriyyəsinə qarşı qoymaq üçün XIX əsrdə məşhur alman sivilist alimi R.f.Iering **mənafə nəzəriyyəsi** adlı konsepsiya irəli sürür. Amma buna baxmayaraq müəyyən hallarda və parametrlərdə bu nəzəriyyəyə fiksiya nəzəriyyəsinin təsiri hiss olunmaqdadır. O, fiksiya nəzəriyyəsinin təsirindən tamamilə azad ola bilmir. Buna görə də mənafə nəzəriyyəsinə fiksiya nəzəriyyəsinin başqa bir variantı kimi baxılır. Mənafə nəzəriyyəsinə görə hüquqi şəxsin öz xüsusi mənafeyi yoxdur və ola da bilməz. Hüquqi şəxsin (korporasiyanın) əmlakı həqiqətdə onun özləri olan real fiziki şəxslərə — destinatorlara məxsusdur. Destinatorlar faktiki surətdə həmin əmlakdan istifadə edərək fayda götürürlər. Destinatorların mənafeyi vardır. Onların ümumi mənafeyini isə hüquqi şəxs ifadə edir. Hüquqi şəxsin yaradılması destinatorların mənafeyini təmin etməklə bağlıdır. Hüququn əsl və həqiqi subyekt rolunda hüquqi şəxsin özü yox, onun ayrı-ayrı özləri (destinatorlar) çıxış edirlər. Hüquqi şəxs destinatorların subyektiv hüquqlarını və mənafeələrini təcəssüm etdirmək üçün yaradılan süni mərkəzdir. Hüquqi şəxs yalnız hüquqi-texniki üsuldur. O, bir neçə fiziki şəxsin bəzi ümumi məqsədə çatmaları üçün əmlaka malik olmalarının xüsusi formasıdır. Inqilabaqədərki bəzi rus sivilistləri (Y.S.Qəmbərov, N.M.Korkunov) bu nəzəriyyəyə mahiyyətcə tərəfdar çıxaraq, onu inkişaf etdirmişlər.

Beləliklə, göstərilən nəzəriyyələr mahiyyətcə **hüququn subyekt kimi hüquqi şəxsin reallığını tanıdır**. Bu nəzəriyyələr hüquqi şəxs xüsusiyyətinə malik olan real subyektin mövcudluğunu inkar edir, həqiqi və əsl sosial qurum kimi hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərməsinin reallığını qəbul etmir. Həmin nəzəriyyələrin əsasını hüquqi şəxsin uydurulmuş, qondarılmış və süni qurum olması barədə fikir və ideya təşkil edir.

Fiksiya nəzəriyyələri yaranan kimi ona qarşı qoyulmaq üçün müxtəlif konsepsiya və təlimlər işlənib hazırlanır. Bu konsepsiya və təlimlər hüquqi şəxsləri süni, uydurma və qondarma qurum hesab etmir. Onların ifadə et-

diyi əsas ideya və tezis hüquqi şəxslərin hüququn real subyekti kimi mövcudluğunu tanımaq fikrindən ibarətdir. Ona görə də bu konsepsiyalar **hüquqi şəxslərin reallığı** adını alır. Həmin konsepsiyalardan biri **özvi nəzəriyyə** adlanır. Bu nəzəriyyənin hüquqi məzmununu alman sivilisti O.f.Girke işləyib hazırlamışdır.

Özvi nəzəriyyə hüquqi şəxsi insan şəxsiyyətinə bənzədir. O, canlı orqanizm, canlı şəxsiyyət və canlı varlıqdır. Hüquqi şəxs həm cismani (maddi), həm də ruhi (mənəvi) orqanizmdir. Hüquqi şəxsin ruhunu onun ümumi iradəsi, bədənini isə ittifaqın orqanizmi təşkil edir. O, ictimai orqanizmdir. Hüquqa malik olmaq qabiliyyətini hüquqi şəxsin özünün mahiyyəti yaradır. Bunun üçün heç kəsin sanksiya (icazə) verməsi tələb olunmur. Sanksiya (icazə) yox, sadəcə olaraq dövlət tərəfindən etiraf olunmaq real orqanizm kimi hüquqi şəxsin yaranması üçün əsasdır.

Özvi nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsi fransız sivilistikasında **sosial reallıq** adlı nəzəriyyənin yaranmasına səbəb olur. Bu nəzəriyyə fransız hüquqşünasları P.Mişu və R.Salleyl tərəfindən işlənib hazırlanır. R.Salleyl göstərir ki, hüquqi şəxslərin reallığının tanınmasında o, Girke ilə tam həmrəydir. Onun fikrincə, hüquqi şəxs biolozi və ya biososioloji yox, istisnasız olaraq, tamamilə sosial reallıqdır. O, müəyyən əmlak kompleksinə əsaslanır, ümumi iradəyə malikdir, fiziki şəxslər arasında əlaqəni ifadə edir, bu şəxslərin ümumi mənafeyinə və vahid məqsədə çatmalarına xidmət edir.

Hüquqi şəxslərin reallığı konsepsiyası inqilabaqədərki bəzi rus sivilistləri tərəfindən də dəstəklənir. N.L.Dövernua hüquqi şəxsi «sosial orqanizmin canlı hüceyrəsi» adlandırır. Digər tanınmış sivilist alim I.A.Pokrovski göstərirdi ki, hüquqi şəxslər bizim hüquqi tənqidiyimiz tərəfindən süni surətdə yaradılan uydurma qurum deyildir; o, ictimai (sosial) reallıqdır. Ona görə də hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti insanın hüquq qabiliyyəti kimi təbiidir. Onun fikrincə, hüquqi şəxs ölü və cansız varlıq yox, sosial orqanizmin canlı hüceyrəsidir.

Müasir dövrdə xarici sivilistika doktrinasında hüquqi şəxsin mahiyyəti barədə yeni konsepsiya və təlimlərin yaranmamasının şahidi oluruq. Burada hüquqi şəxs nəzəriyyələrinə elə də böyük diqqət yetirilmir. Xarici sivilist tədqiqatçılar hüquqi şəxs məsələsinin mahiyyətini araşdırarkən sadaladığımız mövcud konsepsiya həddindən kənara çıxıb bilmirlər. Odu ki, indi xarici sivilistika ədəbiyyatı səhifələrində elə bir yeni fundamental konsepsiyaya rast gəlmirik.

Bəs, sovet dövrünün sivilistika elmində hüquqi şəxsin mahiyyəti barədə hansı nəzəriyyələr yaranmışdı? Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, sovet sivilistika elmi hüquqi şəxs konstruksiyasının mahiyyətinin tədqiq edilməsinə və araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu cür tədqiqat və araşdırmaların mərkəzində dövlət hüquqi şəxslərinin (təşkilatlarının, idarələrinin və müəssisələrinin) hüquq subyektivliyi məsələsi dururdu. Ona görə ki, sovet dövrünün mülki (əmlak) dövrüyyəsində həmin hüquqi şəxslər üstün və hakim mövqe tuturdular. Hər bir dövlət hüquqi şəxsi mülkiyyət hüququ əsasında dövlətə məxsus olan əmlaka malikdir. O, dövlət mülkiyyətinə əsaslanan digər dövlət hüquqi şəxsləri ilə əqdlər bağlayaraq və onu icra edərək eyni zamanda mülki dövrüyyədə çıxış edir. Belə halda bu cür suallar yaranır: bu subyektlər kimin iradəsini ifadə edir? Bu subyektlərin hər birinin arxasında hansı insan substratı durur?

Qoyulmuş suallara cavab vermək üçün sovet sivilistika elmi bir neçə nəzəriyyə işləyib hazırlamışdır. Bu nəzəriyyələrdən biri D.M.Genkinin əsaslandığı **sosial reallıq nəzəriyyəsi** adlanır. N.Q.Aleksandrov və B.B.Xerepaxin kimi sovet alimləri həmin nəzəriyyəyə tərəfdar çıxmışlar. Sosial reallıq nəzəriyyəsinə görə hüquqi şəxslər sosial reallıqdır. O, ictimai faydalı məqsədə çatmaq üçün və ya dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran sosial-iqtisadi vəzifələri həll etmək üçün müəyyən əmlakla təmin edilir. Bu nəzəriyyə hüquqi şəxsin insan substratının müəyyənləşdirilməsinə təşəbbüs göstərilməsindən imtina edir. D.M.Genkin təklif edir ki, hüquqi şəxsin insan substratı axtarışından imtina etmək lazımdır.

Sovet sivilistika elmində irəli sürülən konsepsiyalardan biri **dövlət nəzəriyyəsi** adlanır. Bu nəzəriyyəni S.I.Asknazi işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, dövlət əmlakının yeganə və vahid mülkiyyətçisi dövlətin özüdür. Dövlət orqanları mülki hüquq münasibətlərinə girdikdə onun əsasında dövlət mülkiyyəti durur. Buradan S.I.Asknazi belə nəticə çıxarırdı ki, hər bir dövlət müəssisəsinin arxasında onun əmlakının mülkiyyətçisi — dövlətin özü durur. Dövlət isə təşkil olunmuş ümumxalq kollektivi deməkdir. Buna görə də müəssisənin (hüquqi şəxsin) əmək kollektivini hüquqi şəxsin insan substratı hesab etmək olmaz. Dövlət bu kollektivin vasitəsi ilə müəyyən əmlakdan təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edir. Dövlət hüquqi şəxsləri dedikdə, təsərrüfat həyatının konkret sahəsində fəaliyyət göstərən dövlətin özü başa düşülür.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu nəzəriyyə tənqidlə özəlşir. Bu nəzəriyyədən belə çıxır ki, birincisi, dövlət öz-özü ilə mülki hüquq münasibətlərinə girir. İkincisi, bu nəzəriyyə dövlət hüquqi şəxslərinin mülki-hüquqi məsuliyyət məsələsini həll etmir, yəni dövlətin və onun yaratdığı hüquqi şəxslərin məsuliyyəti arasında dəqiq sərhəd çəkməyə və hədd qoymağa imkan vermir. Bundan əlavə, dövlət nəzəriyyəsi əsasında dövlətin və onun yaratdığı hüquqi şəxslərin əmlakını dürüst ayırmaq və bölmək mümkün olmur.

Sovet dövrünün mülki hüquq elmində formulə edilən konsepsiyalardan biri **direktor nəzəriyyəsi** adlanır. Bu nəzəriyyə Y.K.Tolstoyun əsərlərində əsaslandırılır. Sivilist alim göstərir ki, mülki hüquq münasibətlərinə girmək üçün dövlət orqanlarına hüquqi şəxs statusu və hüququ verilir. Bu münasibətlər sahəsində dövlət orqanlarının iradəsini ifadə etməyə yalnız onun rəhbərinin — direktorunun səlahiyyəti və ixtiyarı çatır. Orqanın direktoru hüquqi şəxs adından çıxış edir və dövlət orqanının «hüquqi şəxsiyyətini» ifadə edir. Bu iradə dövlət orqanlarının işçilərinin iradəsindən asılı deyildir. Direktorun iradəsi isə dövlətin iradəsi ilə müəyyən olunur. Direktor dövlət plan tapşırıqlarına uyğun olaraq dövlət orqanının operativ idarəetməsinə verilmiş əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə, müəyyən hallarda isə, onun özərində sərəncam vermək səlahiyyətlərini həyata keçirir. Y.K.Tolstoyun fikrincə, hər bir dövlət hüquqi şəxsinin arxasında durur: birincisi, dövlət orqanına verilən əmlakın yeganə və vahid mülkiyyətçisi — dövlətin özü; ikincisi, dövlət orqanının direktoru. Direktor (rəhbər) hüquqi şəxsin insan substratını təşkil edir. Direktor nəzəriyyəsi də tənqid olundu. Bu nəzəriyyənin əsas və başlıca qüsuru onun dövlət hüquqi şəxsi ilə həmin orqanın rəhbəri olan direktoru eyniləşdirməsindən ibarətdir. O, hüquqi şəxsin arxasında duran əmək kollektivinin rolunu azaldır.

Direktor nəzəriyyəsi V.P.Qribanov tərəfindən müəyyən dərəcədə inkişaf etdirilir. O, başında məsul rəhbər duran müdiriyyəti hüquqi şəxsin kollektivlərindən biri hesab edir. Sivilist alim həm də sovet mülki hüquq elmində yaranan digər konsepsiyaları — kollektiv nəzəriyyəni müəyyən dəyişikliklə dəstəkləyir.

Kollektiv nəzəriyyəni sovet dövlət hüquqi şəxsləri barədə təlim əsasında A.V.Venediktov əsaslandırmışdır. O, göstərir ki, hüquqi şəxs statusu olan dövlət orqanlarının arxasında mülkiyyətçi — dövlət durur. Dövlət isə təşkil olunmuş ümumxalq kollektivi deməkdir. Deməli, dövlət orqanlarının arxasında dövlətin şəxsiində xalq — ümumxalq kollektivi dayanır. Xalqın — dövlətin simasında təşkil olunmuş ümumxalq kollektivinin iradəsi ilə dövlətin mülkiyyətində olan əmlakın bir hissəsi operativ idarəetmə üçün dövlət orqanlarına verilir. Təkcə dövlət tərəfindən təyin edilən məsul rəhbər (direktor, rəis, müdir və s.) yox, həm də onun başçılıq etdiyi dövlət orqanının fəhlə və qulluqçular kollektivi bu iradəni həyata keçirir. Məhz bu kollektivin istehsal və digər hərəkətlərində dövlət hüquqi şəxsinin özünün fəaliyyəti təzahür edir, canlanır. Buna uyğun olaraq A.V.Venediktov dövlət müəssisəsinə (sovet sosialist təsərrüfat orqanına) belə anlayış verirdi: dövlət müəssisəsi dedikdə, dövlət tərəfindən təşkil oluna və başında rəhbər duran fəhlə və qulluqçuların elə bir kollektivi başa düşülür ki, bu kollektivin özərinə müəyyən dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi qoyulur və həmin vəzifələri həyata keçirmək məqsədi ilə vahid dövlət mülkiyyəti fondunun müvafiq hissəsi ona verilir.

Beləliklə, kollektiv nəzəriyyəyə görə dövlət hüquqi şəxslərinin arxasında iki kollektiv durur: birincisi, dövlət mülkiyyətinin vahid və yeganə mülkiyyətçisi olan dövlətin şəxsiində bütün xalq (ümumxalq kollektivi); ikincisi, həmin hüquqi şəxsin fəhlə və qulluqçular kollektivi (bu kollektivin başında məsul rəhbər durur).

Kollektiv nəzəriyyə sovet hüquq ədəbiyyatı səhifələrində tənqidlə rastlaşdı. Bununla belə, o, sovet dövrünün tanınmış sivilist alimləri (S.N.Bratus, O.S.Ioffe, V.P.Qribanov, R.O.Xalfina və s.) tərəfindən dəstəkləndi. **Sovet mülki hüquq elmində həmin nəzəriyyə üstün və hakim konsepsiyaya çevrildi.** Kollektiv nəzəriyyənin mövqeyi leqal cəhətdən də dəstəklənir. Həmin dövrlərdə qəbul edilən normativ aktlar onu qanunvericilik qaydasında nəzərə alır. 1961-64-cü ilin mülki qanunvericiliyi hüquqi şəxsin anlayışı və dövlət təşkilatlarının hüquqları haqqında normalar formulə edərkən məhz kollektiv nəzəriyyəyə əsaslanır.

Beləliklə, sovet sivilist doktrinasında üç əsas konsepsiya (dövlət nəzəriyyəsi, direktor nəzəriyyəsi, kollektiv nəzəriyyə) işlənilib hazırlanır ki, dövlət hüquqi şəxslərində insan substratının olması haqqında ideya bu nəzəriyyələrin hamısı üçün ümumi olub, onları birləşdirir. Şübhəsiz ki, həmin nəzəriyyələrdə hüquqi şəxsin müasir anlayışının əsası qoyulmuşdur. Sovet sivilistlərinin əsas diqqəti dövlət hüquqi şəxslərinin hüquqi «şəxsiyyətinin» öyrənilməsinə yönəlmişdi. Onların gəldikləri nəticələrin, söz yox ki, müasir dövrdə müəyyən elmi və metodoloji qiyməti vardır. Bununla belə, aydın bir həqiqət və məlum məsələdir ki, komanda (sovet) iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə, dövlət mülkiyyəti inhisarına son qoyulduuu bir şəraitdə sovet konsepsiya və nəzəriyyələri öz aktuallığını itirir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, kollektiv nəzəriyyədən gedir.

Hələ sovet dövründə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində hüquqi şəxsin mahiyyətinin üstün kollektiv nəzəriyyənin nəzərdə tutulduuu qaydadan fərqli yolla müəyyənləşdirilməsi fikri səslənirdi, yəni kollektiv nəzəriyyəyə qarşı yeni konsepsiya qoyulurdu. Müəlliflərdən V.A.Raxmiloviç haqlı olaraq göstərirdi ki, hüquqi şəxsin insan substratını və yaxud digər başqa hər hansı xüsusi substratını əsaslandırmaq və ya axtarmaq lazım deyil. xünci onun hüquqlarını hüquqi şəxsin özü daşıyır.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-hüquqi forma cəhətdən yeni növləri əmələ gəlir. Özü də onlar hüquqi şəxs hüququna malikdir. Məsələn, bizim ölkənin yeni mülki qanunvericiliyinə görə bir təsisçi (iştirakçı) tərəfindən hüquqi şəxsin yaradılması mümkündür. Bu cür hüquqi imkan bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulur. Xarici doktrinada bir təsisçinin (iştirakçının) yaratdığı hüquqi şəxsə «bir şəxsin kompaniyası» deyilir. Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunvericiliyi müəyyən

edir ki, səhmdar cəmiyyəti bir şəxs tərəfindən də yaradıla bilər və ya bir şəxsdən də ibarət ola bilər (MM-in 98-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu cür halda hüquqi şəxsin insan substratından (kollektivdən) danışmaq nə dərəcədə həqiqətə uyundur? Bu suala cavab verərək göstərə bilərik ki, yalnız bir özü olan korporasiyalarda (hüquqi şəxslərdə) insan substratı və kollektivi vacib rol oynamır. Bu isə onu sübut edir ki, bazar təsərrüfatı sistemində kollektiv nəzəriyyə öz aktuallığını itirir.

Bundan əlavə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar əmtəə dövriyyəsinin əhatə dairəsi daha da genişlənir, iqtisadi (əmlak) dövriyyə xeyli canlanır. Bu dövriyyə əmlak, əmtəə xarakterinə malikdir. Ona görə də burada özünün əmlakı olan hüquqi şəxslər — müstəqil, asılı olmayan əmtəə-mal sahibləri çıxış edə bilər. Belə halda isə kollektiv nəzəriyyənin əsasını təşkil edən kollektiv insan substratı yox, əmlak substratı ön plana keçir, daha vacib və aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar təsərrüfatı şəraitində sovet dövrünün sivilistika doktrinasında formulə edilən iki elmi nəzəriyyə mühüm rol oynayır. Bu nəzəriyyələrdən birini O.A.Krasavçikov işləyib hazırlamışdır. O, **sosial əlaqələr nəzəriyyəsi** adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, hüquqi şəxs sosial əlaqələrin müəyyən sistemidir. İkinci nəzəriyyəni B.I.Puqinski formulə etmişdir. Həmin nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxs dedikdə, elə bir hüquqi vasitə (hüquqi-texniki üsul) başa düşülür ki, bunun sayəsində və köməyi ilə konkret təşkilat mülki dövriyyədə iştirak etmək imkanı əldə edir. Biz elə hesab edirik ki, hüquqi şəxsləri onu yaradan təsisçilərlə, iştirakçılarla, işçilərlə və kollektivlə eyniləşdirmək olmaz. Hətta bir və ya bir neçə və yaxud da bütün təsisçilər (iştirakçılar) hüquqi şəxsdən çıxdıqda belə, o, prinsip etibarilə mövcud olmaqda davam edir. Hüquqi şəxs müstəqil və mürəkkəb sosial qurumdur. O, müstəqil təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin xüsusi üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün müəyyən **əmlakın ayrılmasından (əmlakın personifikasiyasından)** ibarətdir.

Hüquqi şəxsin mahiyyəti barədə çoxsaylı nəzəriyyələrdən hansının üstün olması fikrini söyləmək olduqca çətin məsələdir. Bu nəzəriyyələrdən hər birinin, şübhəsiz, həm üstün, həm də zəif və nöqsanlı cəhətləri vardır. Onların hamısı birlikdə mürəkkəb xarakterə malik olan hüquqi şəxs adlı mülki-hüquqi hadisənin mahiyyətini açmağa imkan verir. Amma onu deyə bilərik ki, hüquqi şəxsin mahiyyətini hər hansı bir substrat — insan substratı və ya əmlak substratı aspektindən izah etmək yersiz və lazımsız işdir.

Gələcəkdə hüquqi şəxsin mahiyyəti barədə yeni nəzəriyyələrin yaranması istisna edilmir, bu mümkündür. Onların əmələ gəlməsi iqtisadi şərait ilə əlaqədardır. Belə ki, iqtisadi münasibətlər sistemi inkişaf etdikcə, hüquqi şəxs institutu da inkişaf edir. Buna uyğun olaraq hüquqi şəxs barədə elmi baxışlar da inkişaf edir.

Xarici ölkələrin sivilistika doktrinası hüquqi şəxsin hüquqi təbiətini izah edərkən bu və ya digər nəzəriyyəyə üstünlük verir. Məsələn, alman mülki hüquq elmində fiksiya nəzəriyyəsi, məqsədli əmlak nəzəriyyəsi əsas kimi götürülür. Mülki Məjəllə qəbul edilən zaman Yaponiya qanunvericiliyi fiksiya nəzəriyyəsinin tərəfində olmuşdur. Amma Mülki Məjəlləyə kommentariya verilərkən hüquqşünaslar realist konsepsiyanın tərəfində dururlar

5. Hüquqi şəxsin fərdiləşdirilməsi

Qeyd etdik ki, hüquqi şəxslər mülki (əmlak) dövriyyədə müstəqil surətdə çıxış edir. Burada digər müxtəlif hüquqi şəxslərə də rast gəlmək olur. Müstəqil surətdə çıxış etmək və habelə səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün hüquqi şəxsi mülki (əmlak) dövriyyənin digər iştirakçıları ilə qarışdırmamaq lazımdır. Bu, hüquqi şəxsin fərdiləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. **Hüquqi şəxsin fərdiləşdirilməsi** dedikdə, onun fərdi əlamətlərinə görə digər hüquqi şəxslərdən ayrılması başa düşülür. Bundan ötrü fərdiləşdirmə vasitələrindən istifadə olunur. **Fərdiləşdirmə vasitələri** odur ki, bunun sayəsində və köməyi ilə hüquqi şəxsin özü, habelə onun fəaliyyətinin nəticələri ayrılır, fərqləndirilir. Buna görə də bu vasitələr iki cür olur:

- hüquqi şəxsin özünü fərdiləşdirmə vasitələri;
- hüquqi şəxsin fəaliyyətinin nəticələrini fərdiləşdirmə vasitələri.

Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq fərdiləşdirmə vasitələri bazar iqtisadiyyatının vacib elementinə çevrilir. Total dövlət mülkiyyətinin inhisarı, rəqabətin olması və əmtəə bazarının zəif inkişaf etməsi şəraitində fərdiləşdirmə vasitələri mühüm rol oynamırdı. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq bu vasitələrə münasibət köklü surətdə dəyişmişdir. Yeni təsərrüfat sistemi mülki (əmlak) dövriyyə iştirakçılarının özünün və onların təsərrüfat-sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinin fərdiləşdirilməsini təmin edən hüquqi mexanizmin yaradılmasını obyektiv zərurətə çevirir. Bu hüquqi mexanizm **fərdiləşdirmə vasitələrinin hüquqi mühafizəsi** adlı institutla əhatə olunur. Həmin institut mülki hüququn əqli mülkiyyət hüququ (müstəsna hüquqlar) adlı yarımşahəsinin institutlarından biridir. O, özü iki subinstituta ayrılır: **mülki dövriyyə iştirakçıların fərdiləşdirmə vasitələri subinstitutu**; mülki dövriyyə iştirakçılarının fəaliyyətinin **nəticələrini fərdiləşdirmə vasitələri subinstitutu**.

Hüquqi şəxslərin özünü fərdiləşdirmə vasitələri iki cür olur:

- hüquqi şəxsin olduğu yer;
- hüquqi şəxsin adı.

Hüquqi şəxsin olduuu yer dedikdə, onun daimi fəaliyyətdə olan orqanının yerləşdiyi yer başa düşülür. O, hüquqi şəxsin hüquqi ünvanıdır. Göründüyü kimi, mülki qanunvericilik hüquqi şəxsin olduuu yeri onun daimi fəaliyyət göstərən orqanının yerləşdiyi yerlə təyin edilməsi və müəyyənləşdirilməsi qaydasını nəzərdə tutur (MM-in 51-ci maddəsi). **Daimi fəaliyyət göstərən orqan** dedikdə, hüquqi şəxsin rəhbər orqanı və digər struktur orqanları başa düşülür. Bu orqanlar hüquqi şəxsin idarə olunmasını həyata keçirir. Onlar hüquqi şəxsin əsas və başlıca fəaliyyətini ifadə edir. Bu cür fəaliyyətin həyata keçirildiyi yer də məhz hüquqi şəxsin olduğu yer adlanır. Rəhbər orqana misal olaraq müəssisənin direktorunu, bankın müdürünü, özəl universitetin rektorunu, dövlət sığorta şirkətinin sədrini və s. göstərmək olar. Struktur orqana isə bölmə rəisini, sex müdürünü və s. misal çəkmək olar. Bu orqanlar, bir qayda olaraq, hüquqi şəxsin inzibati binasında, ofisində yerləşir. Həmin bina hüquqi şəxs hüququna malik olan universitetin olduuu yer hesab edilir. Deməli, hüquqi şəxsin yerləşdiyi inzibati bina, ofis onun olduuu yerdir, hüquqi ünvanıdır. Məsələn, BDU-nun rektorluğu Z.Xəlilov, 23 küçəsindəki 5¹-li inzibati binada yerləşir. Hüquqi şəxsin hüquqi ünvanı o, dövlət qeydiyyatına alınarkən təsis sənədində göstərilən ünvanıdır.

Hüquqi şəxsin rəhbər orqanı ilə onun struktur bölmə orqanı eyni inzibati binada yerləşməyə də bilər. Belə halda rəhbər orqanın yerləşdiyi yer əsas kimi götürülür.

Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyi hüquqi şəxsin olduuu yerin təyin edilməsini onun daimi fəaliyyət göstərən orqanının yerləşdiyi yerlə əlaqələndirmir. Məsələn, RF MM-in 54-cü maddəsinin 2-ci bəndi hüquqi şəxsin olduuu yerin onun dövlət qeydiyyatına alındığı yerlə təyin edilməsi barədə qayda müəyyənləşdirir. Bizim fikrimizcə, məsələyə qeyri-dözügün yanaşmanı ifadə edən bu qayda hüquqi şəxsin hüquqi ünvanının dəqiq olaraq müəyyən edilməsinə imkan vermir.

Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Fransanın hüququna görə, hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər kimi, «yaşayış yeri»nə malikdir. İsveçrə Mülki Qanunnaməsinə görə, hüquqi şəxslərin «yaşayış yeri» onun idarə orqanlarının olduğu yer hesab olunur (56-jı maddə), amma nizamnamədə başqa «yaşayış yeri» də göstərilə bilər. Almaniya Mülki Qanunnaməsinə görə, cəmiyyətin (hüquqi şəxsin) olduğu yer dedikdə, onun idarə olunmasının həyata keçirildiyi, yəni cəmiyyətin başlıca və ya əsas fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi yer başa düşülür (§ 24). Əgər cəmiyyətin bir neçə idarəetmə nüqtəsi olarsa, onda onun olduğu yer bir neçə yer hesab olunur.

Hüquqi şəxsin hüquqi ünvanı (olduuu yerə) malik olmaq hüququ onun **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir**. Maddi (əmlak) məzmunundan məhrum olan bu hüquq hüquqi şəxsin özündən ayrılmazdır. O, hüquqi şəxsin fərdiləşdirilməsinə yönəlir. Hüquqi şəxs yaradıldığı andan bu hüquq da əmələ gəlir. Təsis sənədi olan nizamnamədə hüquqi şəxsin olduuu yer göstərilir.

Hüquqi şəxsin olduuu yer mühüm hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Hüquqi xarakterli bir sıra məsələləri həll etmək üçün qanun məhz hüquqi şəxsin olduuu yerdən istifadə edir. Məsələn, əgər borclu hüquqi şəxsdirsə, bəzi öhdəliklər, bu öhdəliklərin əmələ gəldiyi vaxt hüquqi şəxsin olduuu yerdə icra edilir (MM-in 426-cı maddəsinin 2-ci bəndinin 3-cü yarımbəndi). Bəzən tərəflər mülki-hüquqi müqavilədə onun bağlandığı yeri göstərmirlər. Belə halda, əgər ofertanı (yəni müqavilə bağlamaq barədə təklifi) hüquqi şəxs göndərsə, onda həmin şəxsin olduuu yer müqavilənin bağlandığı yer hesab olunur (MM-in 411-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Elə hallar olur ki, malın nümunə öyrə pərakəndə satılması müqaviləsində satılan malın alıcıya (hüquqi şəxsə) verilməsi yeri göstərilir. Bu cür vəziyyətdə satıcı hüquqi şəxsin (alıcının) olduuu yerdə malı ona (yəni alıcı rolunda çıxış edən hüquqi şəxsə) çatdırır. Bu andan müqavilə icra edilmiş sayılır (MM-in 619-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Bundan əlavə, hüquqi şəxsin olduuu yerin həm də mülki-prosessual əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hüquqi şəxsə iddia onun ünvanının olduğu yerin, yəni hüquqi şəxsin olduğu yerin məhkəməsinə verilir.

Hüquqi şəxsin olduuu yerə tətbiq olunmaq üçün yerli hakimiyyət orqanlarının aktları göndərilir. Müxtəlif məzmunlu sənədlər, məhkəmə bildirişləri göndərilərkən hüquqi şəxsin olduuu yer əsas götürülür.

Hüquqi şəxsin adı onu fərdiləşdirməyə yönələn vasitələrdən biridir. O, mülki (əmlak) dövriyyədə öz adından çıxış edir. Hüquqi şəxsin adı onu mülki dövriyyənin digər iştirakçılarından ayırmağa imkan verir.

Hər bir hüquqi şəxsin ad hüququ vardır (MM-in 50-ci maddəsi). Bu, şəxsi qeyri-əmlak hüququ olub, hüquqi şəxsin özündən ayrılmazdır. Ad hüququnu hüquqi şəxs yaradıldığı andan həyata keçirir. Bu andan ona ad verilmiş hesab edilir. Hüquqi şəxsə verilən ad onun nizamnaməsində göstərilir.

Hüquqi şəxsin adında onun öz təşkilati-hüquqi forması hökmən göstərilir. Onun təşkilati-hüquqi formaları müxtəlif ola bilər: tam ortaqlıq; kommandit ortaqlıq; məhdud məsuliyyətli cəmiyyət; səhmdar cəmiyyəti; fond; istehsal kooperativi; istehlak kooperativi və s. Məsələn, filan xeyriyyə fondu və ya filan istehlak kooperativi və s.

Bəzi hüquqi şəxslərin adında onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakteri göstərilir. Söhbət qeyri-kommersiya təşkilatlarından (ictimai birliklərdən, fondlardan, dini təşkilatlardan, əmtəə birəələrindən və s.) gedir. Məsələn,

neft işçilərinin həmkarlar ittifaqı, ədəbiyyat və incəsənət fondu, mədəniyyət fondu, «Naş dom Rossiə» ictimai birliyi və s.

Hüquqi şəxsin həm tam, həm də qısaldılmış ada malik olmaq hüququ vardır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiyasını idarə edən dövlət orqanının (hüquqi şəxsin) tam adı «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konsernidir. Onun qısaldılmış adı «AzAL»dır. Başqa bir misalda «Azərdəmiryolbank qısaldılmış, «Azərbaycan Dəmir Yolu Bankı» isə tam addır.

Hüquqi şəxsin kommersiya təşkilatı kimi növünün özünə **firma adına malik olmaq kimi vəzifə qoyulmuşdur**. Kommersiya təşkilatının hökmən və mütləq firma adı olmalıdır. Bu, mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi məcburi qaydadır (MM-in 50-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Firma (italyanca firma, firmare — imza etmək) dedikdə, kommersiya təşkilatının adı başa düşülür. Firma adı konkret kommersiya təşkilatını mülki (əmlak) dövrüyyədə fərdiləşdirməyə, onu eyni növdən olan digər kommersiya təşkilatlarından ayırmağa imkan verir. Bu ad kommersiya təşkilatının işgözar nüfuzu və rəsmi ad-sanı ilə sıx surətdə bağlıdır. Firma adı altında kommersiya təşkilatı əqdlər bağlayır və digər hüquqi hərəkətlər edir, öz hüquq və vəzifələrini həyata keçirir, istehsal etdiyi məhsulları müştərilərə satır, həmin məhsulları reklam edir, hüquqi məsuliyyət daşıyır və s. Bu təşkilat işgözar sahibkar kimi daxili milli və xarici bazarlarda özünün firma adı ilə məşhurlaşır və tanınır. Həmin cəhət isə kommersiya təşkilatının cəmiyyətdə və iş adamları arasında nüfuzunu daha da artırır, ona kifayət qədər dividendlər gətirilməsinə səbəb olur. Partnyorlar ona daha çox etibar edir və inanırlar.

Firma adı **əqli (intellektual) mülkiyyət hüququnun (müstəsna hüquqların) obyektlərindən biridir**. Beynəlxalq sənəddə firma adlarına olan hüquq əqli (intellektual) mülkiyyətə aid edilir. Firma adı həm də **sənaye mülkiyyəti obyektidir**.

Firma adına olan hüquq hüquqi şəxsin **şəxsi qeyri-əmlak hüququdur**. Bu hüquq hüquqi şəxsin özündən ayrılmazdır. Onu özgəninkiləşdirmək olmaz. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, firma adının hüquqi şəxsin özü ilə birlikdə özgəninkiləşdirilməsi istisna edilmir. Bu, mümkün olan haldır. Biz müəssisənin öz firma adı ilə satılmasının tez-tez şahidi oluruq.

Firma adı ilə bağlı münasibətlər əsasən Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir. Bu Məcəllənin 50-ci maddəsində ifadə olunan normalar həmin münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Amma indiyə kimi ölkəmizdə firma adları barədə xüsusi normativ akt qəbul edilməmişdir. Bu səbəbə görə də firma adları ilə əlaqədar münasibətlərin qaydaya salınmasında keçmiş SSRI qanunvericilik aktından — firma haqqında əsasnamədən (1927) istifadə edilə bilər, bir şərtlə ki, bu cür istifadə MM-ə zidd olmasın.

Göstərilən əsasnamənin öz hüquqi qüvvəsini saxlayıb-saxlamaması məsələsi hüquq ədəbiyyatı səhifələrində mübahisə döürür. Cəmi 14 maddədən ibarət olan bu hüquqi sənədin ifadə etdiyi bəzi normalar öz qüvvəsini itirmişdir. Yeni təsərrüfat sistemi şəraitinə uyğun olaraq hüquqi şəxslərin təşkilatı-hüquqi formalarının dəyişməsinə görə həmin sənədin bir sıra maddələri hüquqi əhəmiyyətini və aktuallığını saxlamır. Bəzi müəlliflər göstərilir ki, formal cəhətdən ləğv edilməmiş olsa da, əsasnamə faktiki cəhətdən qüvvəsini itirmişdir. Amma müasir dövrdə firma haqqında əsasnamənin qüvvəsinə xitam verilməsi kimi nəticə çıxarmağın heç bir əsası yoxdur. Bizim fikrimizcə, bu əsasnamənin ifadə etdiyi bəzi hüquqi göstərişlər öz qüvvəsini indiki dövrdə itirməmişdir. Firma adı haqqında xüsusi normativ aktın yoxluğu və bir sıra məsələlərin MM-də qaydaya salınmaması şəraitində bu hüquqi göstərişlərdən firma adı ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində istifadə oluna bilər.

Mülki qanunvericilik firma adının xüsusi olaraq qeydə alınması barədə qayda müəyyən edir (MM-in 50-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Amma bu cür qeydə alınmanın proseduru hələ ki, müəyyənəşdirilməmişdir. Söhbət bu məsələ barədə indiyə kimi hər hansı bir normativ aktın yoxluluğundan və qəbul edilməməsindən gedir. Ona görə də hal-hazırda firma adı təcrübədə xüsusi olaraq, hüquqi şəxsin qeydiyyatından asılı olmadan qeydə alınmır. Bu məsələ hüquqi şəxsin qeydə alınması proseduru ilə birlikdə həll edilir. Belə ki, **hüquqi şəxsin qeydə alınması eyni vaxtda və zamanda onun firma adının qeydə alınmasını ifadə edir**.

Firma adı qeydə alındığı andan hüquqi şəxsin həmin addan mülki (əmlak) dövrüyyədə istifadəyə müstəsna hüququ əmələ gəlir. İstifadəyə müstəsna hüquq o deməkdir ki, heç kəsin, hüquqi şəxsin özündən savayı, firma adından istifadə etməyə ixtiyarı çatmır. Yalnız hüquqi şəxsin icazəsi ilə firma adından digər hüquqi şəxslər istifadə edə bilər. Bu cür istifadə frəncayzinq müqaviləsinin (MM-in 723-cü maddəsi) vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Firma adını qeydiyyatdan aldırən kimi hüquqi şəxslə onu əhatə edən şəxslər (əhatə dairəsi məlum olmayan və bilinməyən üçüncü şəxslər) arasında **mütləq şəxsi qeyri-əmlak münasibəti** əmələ gəlir. Bu münasibətin iştirakçısı olan həmin üçüncü şəxslər özünə belə bir vəzifə qoyulur: firma adından istifadə etməmək, yəni bu firma adı ilə hüquqlar və vəzifələr əldə etməmək. Əgər hər hansı mülki dövrüyyə iştirakçısı hüquqi şəxsin firma adından icazəsiz (qanunsuz) istifadə edərsə, onda hüquqi şəxs bu cür qanunsuz istifadəyə son qoyulmasını tələb

edə bilər. Bundan əlavə, icazəsiz (qanunsuz) istifadə nəticəsində hüquqi şəxsə vurulan zərərin əvəzi qanunsuz istifadəçi tərəfindən ödənilir.

Ölkəmizdə hüquqi şəxslərin firma adları hüquqi cəhətdən qorunur və mühafizə edilir. Mülki qanunvericilik firma adının qanunsuz istifadə edilməsini sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin formalarından biri hesab edir. Ölkəmizdə həm də «Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında» Paris Konvensiyasında (1883) iştirak edən dövlətlərin hüquqi şəxslərinin firma adları qorunur. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikası bu konvensiyanın özvüdür. Həmin konvensiyanın 8-ci maddəsi konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərdə firma adlarına olan hüququn qorunması barədə göstəriş ifadə edir.

Fərdiləşdirmə vasitələrinin ikinci növü **hüquqi şəxsin fəaliyyətinin nəticələri** ilə bağlıdır. Mülki (əmlak) dövriyyədə təkcə hüquqi şəxsin özü yox, həm də onun həyata keçirdiyi iqtisadi-sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri ayrılır, fərdiləşdirilir. **Hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin nəticələri** dedikdə, onların istehsal etdiyi və hazırladığı məhsul — mallar, işlər və xidmətlər başa düşülür. Eyni növlü məhsullar (mallar, işlər və xidmətlər) mülki (əmlak) dövriyyənin digər iştirakçıları tərəfindən də istehsal oluna bilər. Bu məhsulları bir-biri ilə qarışdırmaq və onları ayırmaq, fərqləndirmək üçün əmtəə nişanı və coürafi göstərici kimi fərdiləşdirmə vasitələrindən istifadə edilir. Bunların köməyi ilə müştərilər (istehlakçılar) bazarda dözülmə, qondarma və saxta əmtəə nişanlı mallar yox, nisbətən keyfiyyətli mallar əldə etmək və almaq imkanı qazanırlar.

Ölkəmizdə əmtəə nişanlarının və coürafi göstəricilərin qeydə alınması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər xüsusi qanunla tənzimlənir. Bu qanunda əmtəə nişanlarının və coürafi göstəricilərin qeydə alınması, onlardan istifadə olunması və digər məsələlər barədə qaydalar müəyyən edilir.

Əmtəə nişanı dedikdə, hüquqi şəxsin istehsal etdiyi məhsulları digər hüquqi şəxsin hazırladığı məhsullardan fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı uzlaşması başa düşülür. Məsələn, «Əiquli», «Volqa» minik avtomobillərinin, «Bakı», «Zil», «Xinar», «Saratov» soyuducuların, «Slava» və «Polet» isə saatların əmtəə nişanlarıdır. Onun **əsas və başlıca funksiyası** müxtəlif hüquqi şəxslərin istehsal etdikləri eyni növlü məhsulları bazarda bir-birindən ayırmaqdan və fərqləndirməkdən ibarətdir (**ayırmaq və fərqləndirmək funksiyası**). Əmtəə nişanının ikinci vacib funksiyası reklamla bağlıdır (**reklam funksiyası**). Belə ki, bazarda özünün yüksək keyfiyyəti ilə tanınan məhsulun əmtəə nişanı onu reklam edir, bununla istehsalçının nüfuzunu qaldırır, məhsulun satış həcmi artırır və mənfəəti çoxaldır.

Əmtəə nişanı **əqli (intellektual) mülkiyyət hüququnun (müstəsna hüquqların) obyektlərindən biridir**. Beynəlxalq sənəddə əmtəə nişanına olan hüquq **əqli mülkiyyət** hesab edilir. O, həm də sənaye mülkiyyəti obyektii sayılır.

Əmtəə nişanı Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent ömrə Dövlət Agentliyində qeydə alınır. Həmin idarə hüquqi şəxsə qeydiyyat şəhadətnaməsi verir. Əmtəə nişanın qeydiyyatı on il müddətinə qüvvədə olur.

Hüquqi şəxsin əmtəə nişanından istifadə etməyə və onun barəsində sərəncam verməyə müstəsna hüququ vardır. Onun icazəsi və razılığı olmadan əmtəə nişanından başqa şəxslərin istifadəsi qadağandır. Bununla belə, hüquqi şəxs lisenziya müqaviləsi əsasında əmtəə nişanından istifadə hüququnu digər şəxslərə verə bilər.

Coürafi göstərici dedikdə, məhsulun mənşəcə dövlətin və ya bölgənin ərazisi ilə, yaxud bu ərazidəki yerlə (coürafi obyektə) bağlı olduğunu bildirən, onun xüsusi keyfiyyətini, şöhrətini və başqa xüsusiyyətlərini əks etdirən göstərici başa düşülür. Məsələn, «Essentuki», «Badamlı», «Borəomi», «Tula samovarı» və s. coürafi göstəricilərə misal ola bilər.

Coürafi göstərici də Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent ömrə Dövlət Agentliyində qeydə alınır. Hüquqi şəxsə coürafi göstəriciyə dair Azərbaycan Respublikası ərazisində qüvvədə olan qeydiyyat şəhadətnaməsi verilir. Qeydiyyat on il müddətinə qüvvədə olur. Hüquqi şəxsin coürafi göstəricidən istifadə etməyə müstəsna hüququ yoxdur. Ona görə də o, coürafi göstəricidən istifadə hüququnu lisenziya müqaviləsi əsasında başqa şəxsə verə bilməz. Bu cəhəti ilə o, əmtəə nişanından fərqlənir.

Istehsal markasını əmtəə nişanından fərqləndirmək lazımdır. **Istehsal markasında** istehsalçının adı, mənsu-biyyəti, yeri və standartların (normativ sənədlərin) işarəsi göstərilir. Əmtəə nişanından fərqli olaraq istehsal markasının qeydiyyatı alınması tələb edilmir. Bu, o deməkdir ki, hüquqi şəxs ondan qeydiyyatı alınmadan da istifadə edə bilər. Istehsal markası hüquqi cəhətdən mühafizə edilmir və qorunmur.

§ 2. Hüquqi şəxsin hüquq subyektliyi

1. Hüquqi şəxsin hüquq subyektliyinin anlayışı və əsas cəhətləri

Hüquqi şəxs elə bir sosial qurumdur ki, o, xüsusi olaraq mülki (əmlak) dövriyyədə iştirak etmək üçün yaradılır. Mülki (əmlak) dövriyyədə iştirak etmək üçün isə hüquqi şəxsin mülki hüquq subyektliyinə malik olması gərəkdir.

Hüquqi şəxsin mülki hüquq subyektliyi dedikdə, hüquqi şəxsin mülki hüququn subyektliyi olmağının sosial-hüquqi imkanı və ya qabiliyyəti başa düşülür. Yalnız mülki hüquq subyektliyinə malik olan hüquqi şəxs mülki hüquq münasibətlərində iştirak edə bilər. Bu, hüquqi şəxsin iştirak etdiyi mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasının ilkin şərtlərindən biridir. Hüquq subyektliyi **hüquqi şəxsin ictimai-hüquqi keyfiyyətidir**.

Məlum məsələdir ki, hər bir hüquqi şəxs müəyyən məqsədə nail olmaq üçün yaradılır. Onların bəziləri mal istehsal edir və hazırlayır. Məsələn, kooperativ cürbəcür kolbasa məmulatları hazırlamaqla məşğul olur. İstehsal müəssisəsi tikinti materialları istehsal edir.

Hüquqi şəxs əhaliyə müxtəlif sferalarda xidmət göstərmək məqsədi ilə də yarana bilər. Avtonəqliyyat təşkilatı vətəndaşların yükünü təyinat yerinə çatdırmaqla onlara daşıma xidməti göstərir. Başqa bir təşkilat sərnişinləri daşımaq işi ilə məşğul olur. Yaradılmış hüquq məsləhətxanasının əsas məqsədi əhaliyə pullu hüquqi xidmət göstərməkdən ibarətdir. Sığorta şirkəti sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla şəxslərə sığorta xidməti göstərir. Bank müştərilərə bank xidməti göstərən kredit təşkilatıdır.

İş görmək məqsədi ilə də hüquqi şəxslər yaradıla bilər. Məsələn, inşaat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün yaradılan təmir-tikinti təşkilatının məqsədi iş görməkdən (yaşayış evi tikməkdən, mənzilləri təmir etməkdən və s.) ibarətdir. Deməli, hüquqi şəxslər mal istehsal etmək, xidmət göstərmək, iş görmək və digər məqsədlər üçün yaradılır. Bu məqsədə uyğun olaraq onların fəaliyyət sferası müəyyənləşdirilir. Qarşısına qoyduğu məqsədə çatması üçün hüquqi şəxs müxtəlif cür mülki hüquq münasibətlərinə girir. Onlar istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ayrı-ayrı müəssisələrdən xammal alır və bundan ötrü malgöndərmə müqaviləsi bağlayır. İstehsal etdiyi malları müxtəlif şəxslərə satır. Bu münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Hüquqi şəxslər müxtəlif hüquq münasibətlərində subyekt rolunda iştirak etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Mülki qanunvericilik onlara əşya (o cümlədən mülkiyyət), öhdəlik, vərəsəlik, əqli mülkiyyət və s. hüquq münasibətlərində çıxış etməyə hüquqi imkan vermişdir. Amma hüquqi şəxslərin mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq imkanı **universal xarakter daşıyır**. Bu imkanın öz həddi və sərhədləri vardır. Belə ki, həmin imkan, hər şeydən əvvəl, qanunla müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən o, hüquqi şəxsin təsis sənədi olan nizamnaməsində nəzərdə tutulur və göstərilir. Özü də hüquqi şəxsin mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı onun yaradıldığı məqsədə uyğun və tabe olmalıdır. Hüquqi şəxslər yalnız onların öz nizamnamələrində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə müvafiq olan mülki-hüquq müqavilələr və digər əqdlər bağlaya bilər (məsələn, bank təşkilatı bank fəaliyyəti göstərməkdən ibarət olan məqsədinə çatmaq üçün bank hesabı, bank əmanəti, kredit, lizing, faktoring və digər müqavilələr bağlaya bilər). Onların bu cür məqsədə zidd gələn mülki-hüquqi müqavilələr və digər əqdlər bağlamağa ixtiyarı çatmır. Məsələn, sığorta fəaliyyəti göstərmək məqsədilə yaradılan sığorta şirkəti müştərilərlə bank hesabı, bank əmanəti, lizing, kredit, faktoring və s. müqavilələr bağlaya bilməz. çünki bu cür əqdlər onun nizamnaməsində göstərilən fəaliyyət məqsədinə ziddir və yaxud özəl təhsil universiteti sığortaçı rolunda vətəndaşlarla sığorta müqaviləsi bağlaya bilməz. Hüquqi şəxslərin öz nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş fəaliyyət məqsədinə zidd olaraq bağladığı bütün müqavilələr və digər əqdlər etibarsız hesab edilir (MM-in 349-cu maddəsi).

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hüquqi şəxslər öz nizamnamələrində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə çatmaq və nail olmaq üçün mülki hüquq münasibətlərində iştirak edirlər. Buna əsasən göstərə bilərik ki, **onların mülki hüquq subyektliyi məqsədli (məhdud) xarakter daşıyır**.

Müxtəlif hüquqi şəxslərin, öz nizamnamələrində göstəriləndən kimi, müxtəlif fəaliyyət məqsədi, növü və predmeti vardır. Bu, o deməkdir ki, onların mülki hüquq subyektliyi bir-birinə münasibətdə fərqlənir, yəni xüsusi-dir. Deməli, hüquqi şəxslərin **mülki hüquq subyektliyi həm də xüsusi təbiətə malikdir**, ümumilikdə isə **məqsədli (məhdud, xüsusi) xarakter daşıyır**. Bu cəhəti ilə hüquqi şəxslərin hüquq subyektliyi vətəndaşların (fiziki şəxslərin) hüquq subyektliyindən fərqlənir. Belə ki, fiziki şəxslərin mülki hüquq subyektliyi ümumi (universal) xarakterə malikdir. Bu xüsusiyyət isə hüquqi şəxslərin hüquq subyektliyinin həcm etibarilə fiziki şəxslərin hüquq subyektliyindən fərqləndirilməsinə dəlalət edir. Məsələn, hüquqi şəxslər ailə hüquq münasibətlərinin subyektliyi ola bilməz. Onların vətəndaşlardan fərqli olaraq, öz əmlakını vəsiyyət etmək ixtiyarı yoxdur.

Ümumiyyətlə, mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) mülki hüquq subyektliyinin iki növü fərqləndirilir: ümumi hüquq subyektliyi; məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq subyektliyi. Vətəndaşların hüquq subyektliyi ümumi, hüquqi şəxslərin hüquq subyektliyi isə məqsədli (xüsusi) hüquq subyektliyinə şamil edilir.

Hüquqi şəxslərin hüquq subyektliyi müəyyən məzmunla malikdir. Bu məzmun vasitəsilə onun əsas elementləri müəyyənləşdirilir. Deməli, **hüquqi şəxslərin mülki hüquq subyektliyinin məzmunu** dedikdə, onun təşkil olunduğu əsas elementlər başa düşülür. O, əsas dörd elementdən ibarətdir:

- mülki hüquq qabiliyyətindən;
- mülki fəaliyyət qabiliyyətindən;
- delikt qabiliyyətindən;

- transfəaliyyət qabiliyyətindən.

Hələ sovet sivilistika nəzəriyyəsində və mülki qanununda belə bir qayda nəzərdə tutulmuşdu: hüquqi şəxslərin hüquq subyektiyyətinin məzmununu, vətəndaşların hüquq subyektiyyətində olduğu kimi hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti kimi iki vacib kateqoriyanın vasitəsi ilə açıqlamaq lazımdır. Bu qayda müasir mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bizim ölkənin yeni mülki qanunvericiliyi həmin qaydanı nəzərə almışdır.

2. Hüquqi şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti

Hüquqi şəxslər fiziki şəxslər kimi mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. **Hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti** dedikdə, onların mülki hüquqlara malik olmaq və hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti başa düşülür.

Hamımıza məlumdur ki, hüquqi şəxslərin yaradılması müəyyən ictimai ehtiyacın və tələbatın təmin edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Yarandığı vaxtdan etibarən onlar öz qarşılıqlı müəyyən sosial-iqtisadi xarakterli məqsəd qoyur. Bu məqsədə çatmaları üçün, qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün hüquqi şəxslər, hər şeydən əvvəl, mülki (əmlak) münasibətlərdə müstəqil surətdə iştirak etmək imkanına malik olmalıdır. Bu cür imkan hüquqi şəxslərə mülki hüquq qabiliyyəti verilməsindən ibarətdir.

Hüquqi şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti müəyyən məzmunla malikdir. O, bir qayda olaraq, hüquqi şəxslərin nizamnamələrində nəzərdə tutulur.

Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmunu dedikdə, onun malik ola biləcəyi mülki hüquq və vəzifələrin məcmusu başa düşülür. Onların dairəsi kifayət qədər genişdir. Hüquqi şəxslər fiziki şəxslər kimi xüsusi mülkiyyət hüququ əsasında əmlaka (həm daşınar, həm də daşınmaz əmlaka) malik ola bilərlər. Daha doğrusu, **mülkiyyət hüququ** onların malik ola biləcəyi əsas və vacib əmlak hüququ sayılır.

Hüquqi şəxslər **mülki-hüquqi müqavilələrdən** (alqı-satqı, mal göndərmə, sığorta və s. müqavilələrdən) **yaranan əmlak hüquq və vəzifələrinin daşıyıcısı** olmaq hüququna malikdir. Bu müqavilələrin əhatə dairəsi genişdir. Onların əsas parametrləri Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmuşdur.

Hüquqi şəxslərin **vərəsəlik hüququna malik olmaq hüququ** vardır. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, onlar əsasən vəsiyyət öyrə vərəsə ola bilərlər (bununla bərabər, MM-in 1165-ci maddəsində göstərilən halda vərəsəsi olmayan əmlak qanun öyrə vərəsəlik əsasında hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə keçir). Hüquqi şəxslərin vərəsəlik hüququna malik olmaq imkanı əmlakı miras almaq qabiliyyətindən ibarətdir.

Hüquqi şəxslər **əqli mülkiyyət hüququna malik ola bilərlər**. Onların elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri barəsində **müəlliflik hüquqlarının daşıyıcısı** olmaq imkanı vardır. Məsələn, hüquqi şəxs statuslu nəşriyyatlar ensiklopediyalar, ensiklopedik lüğətlər, elmi əsərlərin toplularını, qəzet və əurnallar və s. buraxa bilərlər. Belə halda onlar bu cür **kollektiv əsərlərdən** bütövlükdə istifadə etmək üçün əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüququna — müstəsna hüquqa malik olur. Hüquqi şəxslərin sənaye mülkiyyəti obyektlərinə — ixtiralara, faydalı maddələrə və sənaye nümunələrinə verilən **patentin sahibi olmaq imkanı** vardır. Onlar həmin obyektlərdən istifadə etmək üçün müstəsna hüquqa malik ola bilərlər.

Əmlak hüquqlarından savayı, hüquqi şəxslər həm də **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının** daşıyıcısı ola bilərlər. Bu cür hüquqlara misal olaraq hüquqi şəxslərin ada və olduğu yerə (hüquqi ünvan) malik olmaq imkanını göstərmək olar.

Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinin əsl cəhətləri fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti ilə müqayisə edilməsində özünü büruzə verir. Bu iki anlayış bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir.

Birinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslər ümumi (universal) hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Hüquqi şəxslərin isə bundan fərqli olaraq **xüsusi (məqsədli) hüquq qabiliyyəti** vardır. Hamımıza məlumdur ki, sivilistika nəzəriyyəsi və mülki hüquq doktrinası mülki hüquq qabiliyyətinin ümumi (universal) və xüsusi (məhdud) hüquq qabiliyyəti kimi iki növünü fərqləndirir və ayırır.

Ümumi (universal) hüquq qabiliyyəti dedikdə, mülki hüquq subyektinin qanunla qadağan edilməyən, mümkün olan, yəni qanunun yol verdiyi istənilən mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq imkanı başa düşülür. Məhz fiziki şəxslər ümumi (universal) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Bu cür hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsə qanunun yasaq etmədiyi bütün mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı verir.

Xüsusi (məqsədli) mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, mülki hüquq subyektinin istənilən mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti yox, onun yalnız öz fəaliyyət məqsədinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti başa düşülür. Hüquqi şəxslərin məhz xüsusi (məqsədli) hüquq qabiliyyəti vardır. Buna görə də onlar istənilən mülki hüquq münasibətində yox, yalnız məhdud dairəli mülki hüquq münasibətlərində iştirak edə bilər.

Beləliklə, hüquqi şəxs öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilər. Odur ki, onun **məqsədli hüquq qabiliyyəti** vardır. Hüquqi şəxs məhdud dairəli mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanına malikdir. Bu, onu ifadə edir ki, hüquqi şəxsin

məhdud hüquq qabiliyyəti vardır. Nəhayət, hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti digər hər hansı bir hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən fərqlidir, ona münasibətdə xüsusi. Bu isə o deməkdir ki, hüquqi şəxs **xüsusi hüquq qabiliyyətinə** malikdir. Dediklərimizi yekunlaşdırsaq, **hüquqi şəxsin məqsədli (xüsusi, məhdud) hüquq qabiliyyətinə malik olması** barədə fikir söyləyə bilərik.

İkinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, mülki hüquq qabiliyyəti bütün fiziki şəxslərin hamısı üçün bir bərabər və eyni dərəcədə tanınır. Bu, o deməkdir ki, bütün fiziki şəxslərin hamısına mülki qanunvericilik mülki hüquqlara və vəzifələrə malik olmaq üçün eyni və bərabər hüquqi imkan verir. **Hüquqi şəxslər isə özlərinin mülki hüquq qabiliyyətinə görə bir bərabərdə tanınmırlar**, yəni onlara mülki qanunvericilik mülki hüquqlara və vəzifələrə malik olmaqda eyni və bərabər hüquqi imkan vermir. Belə ki, əsas fəaliyyət məqsədlərinə görə hüquqi şəxsin iki növü fərqləndirilir: kommersiya təşkilatları; qeyri-kommersiya təşkilatları. Bu iki növ hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti bərabər deyildir.

Kommersiya təşkilatları ümumi (universal) hüquq qabiliyyətinə malikdir. Yeni mülki qanunvericilik bu cür təşkilatlara ümumi hüquq qabiliyyəti vermişdir (MM-in 44-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qayda bazar münasibətləri əsasında təşkil edilən təsərrüfat şəraitinə uyündür. Daha doğrusu, həmin qayda bazar münasibətlərinin inkişaf tələbatını təmin etmək zərurəti ilə bağlıdır.

Kommersiya təşkilatları sahibkarlıq (bazar) fəaliyyətinin ən fəal subyekti, kommersiya dövriyyəsinin professional iştirakçısıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti və dövriyyəsi bazar iqtisadiyyatının mövcudluğunun və inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvəsi olub, onun daimi bir prosesidir. O, bazar subyekti olan kommersiya təşkilatlarının qanunla qadağan edilməyən istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti növü ilə məşğul olmasını tələb edir. Əks təqdirdə ictimai tələbat təmin oluna bilməz. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək isə kommersiya təşkilatlarının məhdud (məqsədli, xüsusi) yox, ümumi hüquq qabiliyyətinə malik olmalarını tələb edir. Məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyəti, məlum məsələdir ki, sahibkarlıq dövriyyəsinin inkişafına, kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Ümumi hüquq qabiliyyəti isə kommersiya təşkilatlarına sahibkarlıq dövriyyəsinə çıxış etmək üçün geniş hüquqi imkanlar verir. Bu isə bazar münasibətlərinin inkişafına müsbət mənada təsir göstərir, onun janlanmasına rəvac verir. Yeni Mülki Məcəllə bazar təsərrüfat sisteminin tələbatını nəzərə alaraq, mülki qanunvericiliyin ümumi müasir inkişaf tendensiyasına əməl etməklə kommersiya təşkilatlarına ümumi mülki hüquq qabiliyyəti vermişdir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarına (əmtəə birəasına, dini quruma, ictimai birliyə və s.) gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar bütün hallarda və həmişə **məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malikdir.** Bu cür təşkilatların qanunla qadağan edilməyən istənilən növ sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa və bunun üçün lazım olan istənilən mülki hüquq və vəzifələrə malik olmağa, əqdlər bağlamağa ixtiyarı çatmır. Onların əqd bağlamaq, mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq imkanları məhduddur. Deməli, qeyri-kommersiya təşkilatları istənilən yox, yalnız məhdud dairədə mülki hüquqlara və vəzifələrə malik ola bilərlər. Özü də onlar öz nizamnamələrində müəyyənləşdirilən fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı ola bilərlər. Başqa sözlə desək, bu təşkilatların mülki hüquq qabiliyyəti onların öz nizamnamələrində göstərilən fəaliyyət məqsədləri ilə müəyyən edilir və şərtlənir. Məsələn, özəl universitetin əsas məqsədi təhsil-tədris fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Ona görə də, bu universitet yalnız həmin məqsədə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilər. Ədəbiyyat və mədəniyyət fondunun əsas məqsədi ədəbi-mədəni məsələlərlə məşğul olmaqdan, dini qurumların əsas məqsədi dini fəaliyyəti həyata keçirməkdən və s. ibarətdir. Onlar yalnız bu cür məqsədə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilərlər. Deməli, **qeyri-kommersiya təşkilatları məqsədli hüquq qabiliyyətinə malikdir.**

Bununla belə, kommersiya təşkilatının bəzi növləri də məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətli ola bilərlər. Bu qabiliyyət iki yolla müəyyənləşdirilir. **Birinci yol** kommersiya təşkilatlarının **məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malik olmasının qanunla müəyyənləşdirilməsindən** ibarətdir. Belə halda kommersiya təşkilatının məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyəti qanunun məcburi-imperativ göstərişinə əsaslanır. Məsələn, «Banklar haqqında» qanun kommersiya təşkilatı olan banklar üçün məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyəti müəyyən edir. Fond birəası qapalı səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan hüquqi şəxs statuslu kommersiya təşkilatıdır. «Qiymətli kağızlar haqqında» qanun onun üçün məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyəti müəyyən edir. Sığorta təşkilatı da kommersiya təşkilatının bir növü hesab edilir. «Sığorta haqqında» qanuna görə, bu təşkilat da məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malikdir. Bu cür hallarda qanunun ifadə etdiyi məcburi göstəriş əsasən, kommersiya hüquqi şəxsləri öz nizamnamələrində fəaliyyət predmetini göstərir.

İkinci yol kommersiya təşkilatının məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malik olmasının bu **təşkilatın təsis sənədi — nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilməsindən** ibarətdir. İstənilən kommersiya təşkilatının təsisçisi (iştirakçısı) onun hüquq qabiliyyətinin həcmi məhdudlaşdıra bilər. Bunun özünə vacibdir ki, kommersiya təşkilatının nizamnaməsində onun konkret fəaliyyət məqsədləri və predmeti göstərilsin, yəni fəaliyyət növlərinin si-

yahısı verilsin. Məsələn, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət formasında yaradılan müəssisənin nizamnaməsində nəzərdə tutulur ki, həmin müəssisə yalnız malların pərakəndə alqı-satqısı və ticarəti ilə məşğul olacaqdır. Deməli, bu kommersiya təşkilatı qanunda ifadə edilən göstərişə görə yox, nizamnamədə ifadə edilən göstərişə əsasən məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malik olur. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində onun fəaliyyətinin predmet və məqsədlərinin göstərilməsi həmin hüquqi şəxsin ümumi (universal) hüquq qabiliyyətini məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətinə zəvzirir. Məhz bu mülahizələrə əsaslanaraq **bizim ölkə qanunvericiliyi kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində onun fəaliyyətinin predmet və məqsədlərinin** nəzərdə tutulması haqqında göstəriş ifadə etmir. Amma ümumi (universal) hüquq qabiliyyətli kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində onun fəaliyyət predmeti və məqsədinin göstərilməsi istisna edilmir, bu, mümkündür. Bunun özünə lazımdır ki, kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində fəaliyyət növlərinin siyahısı verilsin, həmin fəaliyyət növləri sadalansın. Lakin nizamnamədə bütün fəaliyyət növlərinin hamısını sadalamaq, məlum məsələdir ki, mümkün deyil. Belə halda, söz yox ki, uzun bir siyahı yaranardı. Vəziyyətdən çıxmaq üçün nizamnamədə bəzi fəaliyyət növləri sadalanır və oraya hükmən hüquqi şəxsin qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul olması barədə göstərişi daxil edilir. Əks təqdirdə həmin kommersiya hüquqi şəxsi məqsədli (xüsusi, məhdud) hüquq qabiliyyətli hüquqi şəxsə zəvrilərdi. Bu göstəriş həm də təsisçiləri nizamnamədə dəyişiklik etmək (hüquqi şəxsin fəaliyyət xarakterinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq) və onu yenidən qeydiyyatdan keçirmək problemindən azad edir.

Kezmiş 1964-cü il Mülki Məcəlləsinə görə, hüquqi şəxslər yalnız xüsusi (məqsədli) hüquq qabiliyyətinə malik idi. Həmin Məcəllənin 25-ci maddəsində göstərilirdi ki, hüquqi şəxs, onun müəyyən edilmiş fəaliyyət məqsədinə müvafiq olaraq, mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Yeni Mülki Məcəllə isə hüquqi şəxsin kommersiya təşkilatı kimi növünə ümumi hüquq qabiliyyəti verir. Bu, o deməkdir ki, indiki müasir qanunvericiliyə görə, kommersiya hüquqi şəxslərinin hüquq qabiliyyəti ümumi (universal) xarakter daşıyır? Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu suala cavab olaraq göstərilir ki, indi kommersiya hüquqi şəxslərinin ümumi (universal) hüquq qabiliyyətli olmasını güman etmək səhv fikirdir. Onların məqsədli (məhdud) hüquq qabiliyyətinə malik olması ehtimal və güman olunur. Bununla kommersiya hüquqi şəxslərinin məqsədli (xüsusi, məhdud) hüquq qabiliyyətinə malik olması prezumpsiyası müəyyənləşdirilir, yəni əksi sübut olunana kimi (doğruluğu rədd edilmədikdə) bütün kommersiya hüquqi şəxsləri məqsədli (xüsusi) hüquq qabiliyyətli sayılır. Ona görə ki, hər bir hüquqi şəxs, istər kommersiya təşkilatı olsun, istərsə də, qeyri-kommersiya təşkilatı, fərqi yoxdur, bir qayda olaraq, konkret müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaradılır. Onların fəaliyyət məqsədləri və predmeti nizamnamədə göstərilir və müəyyənləşdirilir. Mübahisəsiz olaraq demək olar ki, hüquqi şəxslər öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilən fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn və müvafiq olan mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilərlər. Onların nizamnamədə müəyyənləşdirilən fəaliyyət məqsədlərinə zidd olan və uyğun gəlməyən əqdlər bağlamağa və bu əqdlərdən irəli gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik olmağa ixtiyarı çatmır.

Hüquqi şəxs (həm kommersiya təşkilatı, həm də qeyri-kommersiya təşkilatı) öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olaraq əqd bağlaya bilər. Bu cür əqd onun hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan əqd — nizamnamədənkənar əqd adlanır. Bəzi hallarda həmin əqdə «ultra vires» də deyilir. Bu cür əqdləri və beləliklə də, onlardan irəli gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik olmağı mülki qanunvericilik etibarsız hesab edir (MM-in 349-cu maddəsi). Bu qayda, ümumiyyətlə, bütün hüquqi şəxslərin bağladığı nizamnamədənkənar əqdlərə aiddir. Beləliklə, dediklərimiz onu sübut edir ki, bütün hüquqi şəxslər — həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malikdir. Bununla müasir qanunvericilik köhnə qanunvericiliyin hüquqi şəxsin məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətli olması barədə ənənəsini saxlayır. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində bəzi fəaliyyət növləri sadalanarsa və oraya «qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq» barədə göstəriş daxil edilərsə, onda həmin şəxs bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün lazım olan bütün mülki hüquqlara malik ola və hüquqi vəzifələr daşıya bilər. Bu cür halda isə həmin kommersiya hüquqi şəxsinin universal (ümumi) qabiliyyətli olması göz qabağındadır. Belə hal kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində onun fəaliyyət predmeti və məqsədi göstərilmədikdə də yaranır, bir şərtlə ki, qanunun ifadə etdiyi göstərişə görə hüquqi şəxs nizamnaməsində məcburi surətdə fəaliyyət predmetini nəzərdə tutmağa borclu olmasın.

Üçüncü fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, fiziki şəxsin **mülki hüquq və tam fəaliyyət qabiliyyəti eyni vaxtda əmələ gəlmir**. Bildiyimiz kimi, fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduyu an əmələ gəlir.

Fiziki şəxsin tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti o, on səkkiz yaşına çatdıqda yaranır. **Hüquqi şəxsin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti isə bundan fərqli olaraq, hüquqi şəxsin özünün yaranması ilə eyni vaxtda və zamanda əmələ gəlir**. Hüquqi şəxsin yaranması onun dövlət qeydiyyatına alınması ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, dövlət qeydiyyatına alındığı andan hüquqi şəxs yaranmış hesab edilir (MM-in 44-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu andan isə hüquqi şəxs eyni vaxtda həm mülki hüquq, həm də mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur. Hü-

quqi şəxsin həm hüquq qabiliyyətinə, həm də fəaliyyət qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an eyni vaxtda xitam verilir.

Dördüncü fərqli cəhət ondan ibarətdir, hüquqi şəxs özünün spesifikliyinə görə yalnız **fiziki şəxslərə məxsus ola bilən hüquqların daşıyıcısı ola bilməz**. Məsələn, fiziki şəxs vəsiyyət etmək hüququna malikdir. Hüquqi şəxsin isə vəsiyyət etmək qabiliyyəti yoxdur.

Hüquqi şəxsin elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəllifi olmaq və tanınmaq kimi hüquqa (buna ən birinci (əvvəlinci) müəlliflik hüququ deyilir) malik olub-olmaması mülki hüquq elmində mübahisə doğurur. Bu barədə əsasən iki cür mövqe yaranmışdır. Birinci mövqeyin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, hüquqi şəxslər (elmi külliyyatlar, ensiklopediya lüüətləri, məcmuələr və s. nəşrləri həyata keçirən təşkilatlar) özlərinin yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində ayrı-ayrı müəlliflərin müstəqil əsərlərini tam və bütöv vahid əsər halında birləşdirir və buna görə də onlar ən birinci (əvvəlinci) müəlliflik hüququna malik olur. İkinci mövqeyin tərəfdarları isə göstərilirlər ki, hüquqi şəxslər ən birinci (əvvəlinci) müəlliflik hüququna malik ola bilməz. xünci yalnız canlı insan yaradıcı əməyi ilə əsər yarada bilər.

Bizim zənnimizcə, axırncı mövqe tərəfdarlarının fikirləri həqiqətə daha yaxındır. Doğrudan da, əsərin yaradıcısı rolunda yalnız konkret canlı fiziki şəxs çıxış edə bilər. Qanun da bu mövqeyi nəzərə almışdır. Belə ki, qanuna görə, əsərin müəllifi olmaq və tanınmaq hüququna yalnız onun yaradıcısı olan fiziki şəxs malik ola bilər. Hüquqi şəxsin isə əsərin müəllifi olmaq və onun müəllifi kimi tanınmaq hüququ yoxdur.

Fiziki şəxsin də özünün spesifikliyinə görə yalnız hüquqi şəxslərə məxsus ola bilən hüquqların daşıyıcısı olmaq hüququ yoxdur. Məsələn, fiziki şəxsin özünün filial və nümayəndəliyini açmaq qabiliyyəti istisna edilir.

3. Hüquqi şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti

Hüquqi şəxsin mülki hüquq subyektivliyinin məzmununa daxil olan elementlərdən biri mülki fəaliyyət qabiliyyətidir. Mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak etmək üçün hüquqi şəxsin təkə hüquq qabiliyyətinə malik olması kifayət etmir və yetərli deyil. Bunun üçün hüquqi şəxsin həm də mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması gərəkdir və lazımdır.

Mülki Məcəllə hüquqi şəxsin yalnız hüquq qabiliyyəti haqqında birbaşa göstəriş ifadə edir. O, hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətini konkret maddə ilə tənzimləmir. Lakin doktrinal tədqiqatlardan və araşdırmalardan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, hüquqi şəxslər fiziki şəxslər kimi mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər.

Hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, onun öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və ya həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyəti başa düşülür. Mülki fəaliyyət qabiliyyəti qanunla hüquqi şəxsə verilmiş elə bir hüquqi imkandır ki, o, bu imkandan istifadə etməklə öz hərəkətləri ilə hüquq qabiliyyətini realizə edir.

Hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətindən fərqlənir. **Birincisi**, fiziki şəxslərin tam fəaliyyət qabiliyyəti onların 18 yaşına çatması ilə əmələ gəlir. Hüquqi şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti isə onların yarandığı — dövlət qeydiyyatına alındığı andan yaranır, onun ləğvinin başa çatdığı anda xitam edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxsin qeydiyyat anı ilə onun mülki fəaliyyət qabiliyyətinin bəzi elementlərinin əmələ gəlməsi zaman və vaxt baxımından üst-üstə düşməyə də bilər (sübhət hüquqi şəxsin ədliyyə orqanlarında dövlət qeydiyyatına alınması anı ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarından lisenziya alınması anı arasındakı vaxt məsafəsindən gedir). Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq hüququ məhz bu cür elementlərdəndir. Bu cür fəaliyyət növləri qanunla və prezidentin fərmanı ilə təsdiq olunmuş Siyahı ilə müəyyən edilir. Məsələn, inşaat fəaliyyəti, hava yolu ilə sərnişin və yük daşınması, birəə fəaliyyəti, təhsil fəaliyyəti, bank fəaliyyəti, sığorta fəaliyyəti, turizm fəaliyyəti və s. bu cür fəaliyyət növlərinə misal ola bilər. Hüquqi şəxslər göstərilən fəaliyyət növləri ilə yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilər. Hər bir fəaliyyət növü özə xüsusi icazəni (lisenziyanı) müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanı verir. Həmin orqanlardan lisenziya prezidentin təsdiq etdiyi müvafiq qaydalar əsasında alınır. Lisenziya alındığı andan və ya lisenziyada göstərilən vaxtdan hüquqi şəxs xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq imkanı əldə edir. Bununla onun xüsusi fəaliyyət qabiliyyətinin elementi yaranır. Lisenziya müddəti qurtardıqda, həmin element də öz hüquqi qüvvəsini itirir.

İkincisi, fiziki şəxslər qanunla qadağan edilməyən bütün mülki hüquqi əqdləri bağlaya bilərlər. Bu, o deməkdir ki, onlar ümumi (universal) fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər. Hüquqi şəxslər isə bundan fərqli olaraq yalnız öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olmayan əqdləri bağlaya bilərlər. Deməli, onlar **məqsədli (məhdud, xüsusi) fəaliyyət qabiliyyətinə** malikdirlər.

Üçüncüsü, yaş amilindən və psixi-ruhi sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq fəaliyyət qabiliyyətinə görə fiziki şəxslər müxtəlif kateqoriyalara (tam fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərə; natamam fəaliyyət qabiliyyətli fizi-

ki şəxslərə; qismən fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərə və s.) bölünür. Hüquqi şəxslər həmin amillərdən asılı olaraq fəaliyyət qabiliyyətinə görə bu cür kateqoriyalara bölünür.

Dördüncüsü, mülki hüquq qabiliyyətli fiziki şəxs fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaya bilər. Məsələn, 7 yaşnadək azyaşlıların, ruhi xəstələrin və ya kəməuillərin mülki hüquq qabiliyyəti vardır. Amma onların mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Bundan fərqli olaraq, biz, **hüquq qabiliyyəti olan, lakin qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli hüquqi şəxslərə** rast gəlmirik. Hüquqi şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti onun hüquq qabiliyyəti ilə eyni vaxtda avtomatik olaraq yaranır və xitam olunur.

Hüquqi şəxslər **fəaliyyət qabiliyyətini öz orqanları vasitəsilə həyata keçirir və realizə edirlər**. Belə ki, hüquqi şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin həyata keçirilməsi onun fəaliyyət göstərməsini ifadə edir. Hüquqi şəxslərin fəaliyyət göstərməsi isə onları təşkil edən fiziki şəxslərin fəaliyyət göstərməsi deməkdir. Ona görə ki, yalnız psixoloji-fizioloji varlıq olan fiziki şəxslər düşünülüb, şüurlu və iradəvi hərəkətlər etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Həmin fiziki şəxslər və ya onların qrupu hüquqi şəxslərin orqanları adlanır. Məhz bu orqanlar da hüquqi şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətini həyata keçirirlər.

Hüquqi şəxsin orqanları mülki (əmlak) dövlətdə hüququn digər subyektləri ilə münasibətə girdiyi zaman onun iradəsini formalaşdırır və ifadə edir. O, hüquqi şəxsin bir hissəsidir. Ona görə də məhz həmin orqanların yerinə yetirdiyi hərəkətlərin vasitəsi ilə hüquqi şəxslər mülki hüquqlar əldə edir, bu hüquqları həyata keçirir, vəzifələr daşıyır və bu vəzifələri icra edirlər. **Yerinə yetirilən bu hərəkətlər hüquqi şəxsin özünün hərəkətlərini ifadə edir**. Ona görə də hüquqi şəxsin orqanlarının mülki (əmlak) dövlətdə iştirakı hüquqi şəxsin özünün bu dövlətdə çıxış etməsi deməkdir. Başqa sözlə desək, bu orqanlar mülki (əmlak) dövlətdə hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün çıxış edirlər. Amma buna baxmayaraq, **hüquqi şəxsin orqanlarını hüququn müstəqil subyekti** hesab etmək olmaz. Ona görə ki, yuxarıda dediyimiz kimi, onlar hüquqi şəxsin ayrıca bir struktur hissəsidir. Bu xüsusiyyəti ilə o, nümayəndəlik münasibətlərində vəkalət (tapşırıq) alan rolunda çıxış edən nümayəndədən (təmsilçidən) fərqlənir.

Nümayəndə (təmsilçi) hüquqi şəxsin (vəkalət verənin, təmsil olunanın) adından, onun hesabına və onun mənafeyi üçün əqd bağlayan şəxsdir. Onun hüquqi şəxs adından bağladığı əqdlər hüquqi şəxs üçün mülki hüquq və vəzifələr yaradır. Bu baxımdan nümayəndə hüquqi şəxsin orqanı kimi, hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətini həyata keçir. Bu, onların hər ikisi üçün ümumi və oxşar olan cəhətdir. Lakin nümayəndə hüquqi şəxsin orqanından fərqli olaraq, onun ayrıca struktur hissəsi hesab edilmir. Nümayəndə hüquqi şəxsə münasibətdə hüququn kənar, özü də müstəqil subyekti sayılır. Digər tərəfdən nümayəndənin səlahiyyəti hüquqi şəxs tərəfindən verilmiş etibarnaməyə əsaslanır. Etibarnamə hüquqi şəxs tərəfindən nümayəndəyə verilən elə bir yazılı sənəddir ki, bu sənəd nümayəndəyə üçüncü şəxsə hüquqi şəxslər adından əqd bağlamağa səlahiyyət verir. Hüquqi şəxsin orqanları üçüncü şəxslərlə əqd bağlayarkən onun **hüquqi şəxsdən etibarnamə alması tələb olunmur** və buna ehtiyaj duyulmur.

Qanunda nəzərdə tutulan hallarda hüquqi şəxs **öz iştirakçıları vasitəsilə mülki fəaliyyət qabiliyyətini həyata keçirə bilər**, yəni mülki hüquqlar əldə edə və hüquqi vəzifələr daşıya bilər. Bu cür hallarda hüquqi şəxsin bir növü olan tam ortaqlığın hər bir iştirakçısı ortaqlıq adından fəaliyyət göstərə bilər (MM-in 72-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Ortaqlığın işlərinin aparılması iştirakçılardan birinə və ya bəzilərinə tapşırıqla bilər (MM-in 72-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Hüquqi şəxsin orqanları dedikdə, fiziki şəxsdən və ya fiziki şəxslər qrupundan ibarət olan elə bir ayrıca struktur hissə başa düşülür ki, o, mülki (əmlak) dövlətdə hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün etibarnamə almadan çıxış edir. Bu orqanlar hüquqi şəxsin iradəsini yaradır, formalaşdırır və ifadə edir. Orqanlar hüquqi şəxsin fəaliyyətini idarə edir, ona rəhbərliyi həyata keçirirlər. Onlar qanunvericiliyə və nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Hüquqi şəxsin orqanı **qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan şəxslərin sayından asılı olaraq** iki cür ola bilər:

- təkbaşına orqan;
- kollegial orqan.

Təkbaşına orqan odur ki, o, təkə bir vəzifəli şəxsdən ibarətdir. Məsələn, müəssisənin direktoru, özəl universitetin rektoru, firmanın prezidenti, idarənin müdiri, tikinti təşkilatının rəisi və s. bu cür orqana misal ola bilər. Hüquqi şəxsin təkbaşına orqanı hüquqi şəxs adından etibarnaməsiz fəaliyyət göstərir, onun mənafehlərini bütün münasibətlərdə təmsil edir, hüquqi şəxsin əmlakı barəsində sərəncam verir, banklarda hesablaşma hesabı və digər hesablar açır və s.

Kollegial orqan (latınca collegium — ümumilik, əməkdaşlıq) odur ki, o, bir neçə səlahiyyətli vəzifəli şəxsdən ibarət olub, hüquqi şəxsin işlərinə rəhbərliyi həyata keçirir. Məsələn, bankın idarə heyəti, səhmdar cəmiyyətinin ümumi yığıncağı, müəssisənin müşahidə şurası və s. bu cür orqana misal ola bilər. Bu orqanlar kollegial surətdə hüquqi şəxsin idarə edilməsini həyata keçirirlər.

Səlahiyyətin əldə edilməsindən asılı olaraq hüquqi şəxsin iki cür orqanı fərqləndirilir:

- seçkili orqan;
- təyin olunan orqan.

Seçkili orqan odur ki, o, seçilir. Seçilmə qaydası hüquqi şəxsin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin təsisçilər tərəfindən seçilən direktorlar şurası bu cür orqana misal ola bilər. Həm təkbəşinə orqanın, həm də kollegial orqanın seçkili orqan olması mümkündür.

Təyin olunan orqan odur ki, o, yuxarı orqan və ya təsisçilər tərəfindən təyin olunur. Təyin olunma qaydası hüquqi şəxsin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Məsələn, dövlət müəssisəsinin direktoru bu cür orqana misal ola bilər. Bir qayda olaraq, çox vaxt təkbəşinə orqanlar təyin olunurlar. Kollegial orqanın da təyin edilməsi mümkündür, bu, istisna edilmir. Məsələn, Milli Bankın İdarə Heyəti özlərini prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis təyin edir.

Səlahiyyətin xarakterinə görə hüquqi şəxsin orqanları iki cür ola bilər:

- idarəetmə orqanı;
- nəzarət orqanı.

İdarəetmə orqanı dedikdə, hüquqi şəxsin fəaliyyətinə rəhbərlik edən ən azı iki fiziki şəxsdən ibarət qrup başa düşülür. Bir qayda olaraq, bu orqan seçilir. Məsələn, müəssisənin idarə heyətini bu orqana misal göstərmək olar. İdarə heyəti müəssisənin fəaliyyətini təşkil edir, üçüncü şəxslərlə münasibətdə və müvafiq orqanlarda onun mənafeyini təmsil edir. İdarəetmə orqanından ali idarəetmə orqanını fərqləndirmək lazımdır. **Ali idarəetmə orqanı** hüquqi şəxsin fəaliyyətinə aid bir sıra məsələlər özrə müstəsna səlahiyyətə malikdir. Məsələn, səhmdarların (təsisçilərin) ümumi yığıncağı səhmdar cəmiyyətinin ali idarəetmə orqanı hesab edilir.

Nəzarət orqanı hüquqi şəxsin fəaliyyəti üzərində nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqandır. Özü də o, kollegial orqandır. Məsələn, fəaliyyəti üzərində nəzarət etmək məqsədilə səhmdar cəmiyyətində müşahidə şurası (direktorlar şurası) yaradılır.

Vəzifə və səlahiyyətlərin xarakterinə və genişliyinə görə hüquqi şəxsin orqanı iki cür olur:

- rəhbərlik orqanı;
- digər struktur orqan (qeyri-rəhbərlik orqanı).

Rəhbərlik orqanı tam və geniş səlahiyyət əsasında hüquqi şəxsin fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Məsələn, müəssisənin direktoru, səhmdar cəmiyyətində təsisçilərin ümumi yığıncağı və s. bu cür orqana misal ola bilər.

Qeyri-rəhbərlik orqanı isə odur ki, o, hüquqi şəxsin fəaliyyətinə rəhbərlik edilməsində tam və geniş səlahiyyətlərə malik deyil. Bu orqana misal olaraq hüquqi şəxsin struktur şöbə və bölmələrini göstərmək olar. Məsələn, müəssisənin sex rəisi, bankın kredit şöbəsi və s. qeyri-rəhbərlik orqanına misal çəkə bilərik.

4. Hüquqi şəxslərin delikt qabiliyyəti

Hüquqi şəxsin hüquq subyektliliyinin elementlərindən biri onun delikt qabiliyyətli olması təşkil edir. Hüquqi şəxs yarandığı, yəni **dövlət qeydiyyatına alındığı andan delikt qabiliyyətinə** malik olur. Fiziki şəxslər isə 14 yaşına çatdıqda, bəzi məqamlarda isə 18 yaşına çatdıqda delikt qabiliyyətli olurlar.

Hüquqi şəxsin delikt qabiliyyəti dedikdə, onun öz hərəkətlərinə görə müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Söhbət hüquqi şəxsin hərəkətləri ilə vurulmuş əmlak (maddi) zərərinə görə onun cavab vermək imkanından gedir.

Mülki hüquq elmində hüquqi şəxsin məsuliyyəti mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu barədə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində müxtəlif cür konsepsiya irəli sürülmüşdür.

Hələ keçən yüzillikdə, 40-cı illərin axırlarında — 50-ci illərin əvvəllərində S.N.Bratus ilk dəfə olaraq **hüquqi şəxsin onun bütün işçilərinin hərəkətlərinə görə öz hərəkəti və öz təqsiri kimi məsuliyyət daşması konsepsiyasını** əsaslandırır. Sonralar bu konsepsiyayı O.S.Ioffe, I.B.Novitski və başqaları öz elmi əsərlərində daha da inkişaf etdirirlər. Həmin konsepsiya sovet dövrünün mülki qanunvericiliyində — köhnə 1964-cü il sovet mülki məəcəllələrində öz legal ifadəsini tapır. RF-in, habelə Azərbaycan Respublikasının müasir qanunvericiliyi də S.N.Bratusun əsaslandırması və irəli sürdüyü konsepsiyayı nəzərə almışdır.

Biz, bu konsepsiyaya qoşularaq qeyd edirik ki, hüquqi şəxsin mülki-hüquqi hərəkətləri onun orqanlarının (işçilərinin) hərəkətlərində təzahür edir. Bu hərəkətləri hüquqi şəxsin orqanları (işçiləri) yerinə yetirir. Hər bir orqan (işçi) hüquqi şəxsin iradəsinin daşıyıcısıdır. Orqanların (işçilərin) hərəkəti hüquqi şəxsin özünün hərəkətləri deməkdir. Onlar hüquqi şəxsin iradə və mənafeyinin ifadəçisidirlər. Madam ki, belədir, onda hüquqi şəxs öz orqanlarının (işçilərinin) hərəkətlərinə görə, onların vurduğu əmlak zərərinə görə məsuliyyət daşımalıdır, cavab verməlidir.

Bizim ölkə qanunvericiliyi hüquqi şəxsin öz işçisi tərəfindən törədilmiş mülki hüquq pozuntusu (delikt) üçün mülki-hüquqi məsuliyyət daşması haqqında qayda nəzərdə tutur (MM-in 1099-cu maddəsi). Bu qaydaya görə, hüquqi şəxs öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu (delikt) üçün məsuliyyət daşıyır. O, həmin işçinin

vurduuu zərərin əvəzini ödəməlidir. Amma bir şərtlə ki, bu zərər işçinin öz əmək (qulluq, mənsəb) vəzifələrinin icrası zamanı vurulsun. Məsələn, tikinti-təmir müəssisəsinin bir neçə işçisi çoxmərtəbəli binanın 6-cı mərtəbə-sindəki mənzili təmir edirlər. Onlar kobud ehtiyatsızlığa yol verərək su kranını açıq qoyurlar. Su alt mərtəbədəki mənzili basır və mebelləri, ev avadanlıqlarını, məişət predmetlərini tamam sıradan çıxardır. Hüquqi şəxs hüquqlu tikinti-təmir müəssisəsi öz işçilərinin hərəkəti ilə vurulmuş əmlak (maddi) zərərinin əvəzini ödəyəcəkdir.

5. Hüquqi şəxslərin transfəaliyyət və transdelikt qabiliyyəti

Transfəaliyyət qabiliyyəti hüquqi şəxslərin mülki hüquq subyektiyyəsinin elementlərindən biridir. Mülki hüquq subyektiyyəti kimi mürəkkəb hadisənin mahiyyətinin açıqlanmasında bu element müəyyən rol oynayır.

Transfəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, hüquqi şəxsin öz hərəkətləri ilə başqa şəxslər üçün mülki hüquq və vəzifələr yaratmaq qabiliyyəti başa düşülür. Bu cür qabiliyyətə hüquqi şəxsin nümayəndəlik (təmsilçilik) münasibətinin subyekti olmaq imkanını misal çəkə bilərik. Söhbət hüquqi şəxslərin nümayəndə olmaq imkanından gedir. Belə halda nümayəndə rolunda çıxış edən hüquqi şəxs tapşırın (vəkalət verən, təmsil olunan) adından, onun hesabına və onun mənafeyi üçün hüquqi hərəkətlər edir, üçüncü şəxslərlə əqd bağlayır. Özü də nümayəndənin hərəkətləri nəticəsində onun üçün yox, tapşırın (təmsil olunan) üçün mülki hüquq və vəzifələr yaranır. Hüquqi şəxslər nümayəndə rolunda tapşırıq (MM-in 777-ci maddəsi), komissiya (MM-in 808-ci maddəsi), ticarət agent (MM-in 789-cu maddəsi) kimi müqavilələrdə iştirak edə bilər. Məsələn, ticarət agent müqaviləsinə görə, ticarət agentliyi (hüquqi şəxs) tacirin (tapşırının) mallarını satmaq əqdi bağlayır. Komissiya müqaviləsinə görə, komissiyon mağaza (hüquqi şəxs) komitentin verdiyi malı satmaq üçün üçüncü şəxslərlə əqd bağlayır və s.

Hüquqi şəxsin həm də transdelikt qabiliyyəti vardır. **Transdelikt qabiliyyəti** dedikdə, başqa şəxslərin hərəkətləri nəticəsində əmələ gələn vəzifələri hüquqi şəxsin öz özərinə götürmək imkanı başa düşülür. Bu qabiliyyətə on dörd yaşnadək yetkinlik yaşına çatmayanın törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün hüquqi şəxs hüquqlu təbiyə, müalicə və s. müəssisələrin cavab vermək, məsuliyyət daşımaq imkanını misal göstərmək olar. Belə ki, qəyyumluğa möhtac olan on dörd yaşnadək azyaşlı müvafiq təbiyə, müalicə və s. müəssisəyə verilə bilər. Əgər həmin azyaşlı əmlak zərəri vurarsa, onda göstərilən müəssisələr vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyə borcludurlar (MM-in 1103-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Transdelikt qabiliyyətinə hüquqi şəxsin cəlb olunmuş üçüncü şəxslərin törətdiyi hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq imkanını da misal göstərmək olar. Belə ki, hüquqi şəxs öhdəliyi (məsələn, yük daşıma öhdəliyini, podrat öhdəliyini və s.) icra etmək üçün digər şəxslər — üçüncü şəxslər cəlb edir. Məsələn, daşıyıcı (nəqliyyat təşkilatı) yükün daşınmasına digər nəqliyyat təşkilatı (üçüncü şəxs), ev tikən təşkilat (podratçı) çoxmərtəbəli yaşayış evinin tikilməsinə digər tikinti təşkilatını — üçüncü şəxsi cəlb edə bilər. Belə halda hüquqi şəxs öhdəliyi icra etməkdən ötrü cəlb olunmuş üçüncü şəxslərin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır.

§ 3. Hüquqi şəxslərin yaradılması və ləğv edilməsi

1. Hüquqi şəxslərin yaradılması

Təşkilati vahidlik, ayrıca əmlaka malik olmaq və digər əlamətlər qurumun avtomatik olaraq hüquqi şəxs — mülki hüququn subyekti kimi tanınmasına dəlalət etmir. Bunun üçün onun hüquqi şəxs kimi yaradılması gərəkdir. Qurum hüquqi şəxs kimi yaradılmasa, o, mülki hüququn subyekti kimi tanınmır.

Hüquqi şəxslərin yaradılması dedikdə, müvafiq qurumun hüquqi şəxsiyyətinin dövlət tərəfindən rəsmən tanınması, ona hüquq subyektiyyəti verilməsi başa düşülür. **Qurumun hüquqi şəxsiyyəti** dedikdə, onun hüquq münasibətlərində iştirakının mümkün və lazım olan elə bir ölçüsü başqa düşülür ki, bu ölçü qanunla müəyyənləşdirilir. Hüquqi şəxsiyyət qurumun mülki hüquq münasibətlərində mümkün və lazım olan iştirakının hüquqi sərhədlərini müəyyən edən hüquqi formadır.

Qurumun hüquqi şəxsiyyətinin dövlət tərəfindən rəsmi surətdə tanınması isə onun müvafiq icra hakimiyyəti orqanında **məcburi dövlət qeydiyyatına alınması ilə** həyata keçirilir. Dövlət qeydiyyatına alınmaq hüquqi şəxslərin yaradılmasının qanuniliyi özərində edilən dövlət nəzarəti formasıdır. Daha doğrusu, dövlət bu formanın vasitəsi ilə hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin qanuni olub-olmamasını yoxlamaq imkanı əldə edir. Bu isə təsadüfi deyildir. Belə ki, hüquqi şəxslərin yaradılması müəyyən ictimai tələbatı ödəmək və təmin etmək zərurəti ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu məsələnin həll olunması xeyli dərəcədə insan və maddi resursların səfərbərliyə alınmasını tələb edir. Bunlar isə onu göstərir ki, hüquqi şəxslərin yaradılması ictimai cəhətdən vacib olan məsələdir. Dövlət isə bu cür məsələyə, şübhəsiz ki, biganə qala bilməz. Onun borcudur ki, xüsusi olaraq iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak etmək məqsədilə yaradılan hüquqi şəxsin əmələ gəlməsinin qanuniliyini yoxlasın. Bunu həm də iqtisadi (əmlak) dövriyyənin bütün iştirakçılarının mənafeyi tələb edir. Məhz buna görə də dövlət qanunvericilik yolu ilə hüquqi şəxslərin məcburi olaraq dövlət qeydiyyatına alınması haqqında qayda müəyyən edir.

Hüquqi şəxslər **iki üsulla** yaradılır: **sərəncamvermə üsulu ilə; könüllü üsulla**. Könüllü üsul iki cür olur: icazəvermə üsulu; qabaqcadan icazə alınmadan normativ üsul. Bax, bunlar, hüquqi şəxslərin yaradılmasının ta-

rixən ənənəvi üç üsuludur. Mülki hüquq elmi də bunları hüquqi şəxslərin yaradılması üsulları kimi fərqləndirir. Beləliklə, hüquqi şəxslərin yaradılmasının əsasən üç üsulu vardır. Onlara **hüquqi şəxslərin yaradılması qaydaları** da deyilir:

- sərəncamvermə üsulu (qaydası);
- icazəvermə üsulu (qaydası);
- qabaqcadan icazə almadan normativ üsul.

Sərəncamvermə elə bir üsuldur ki, bu üsul hüquqi şəxsin xüsusi dövlət qeydiyyatı olmadan təkə təsisçinin sərəncamı (qərarı) əsasında yaradılmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, sərəncamvermə üsuluna görə təsisçinin qərarı (sərəncamı) hüquqi şəxsin yaradılması üçün kifayət edir və yetərlidir. Təsisçi rolunda əmlakın mülkiyyətçisi və ya buna ixtiyarı çatan səlahiyyətli orqan çıxış edə bilər.

Sərəncamvermə üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin yaradılması barədə sərəncam kənar-dan, qıraqdan — səlahiyyətli orqanlardan verilir. Hüquqi şəxs yaratmaq təşəbbüsü məhz bu orqana məxsusdur. Özü də **bu üsul hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alınmasını nəzərdə tutmur**. O, dövlət qeydiyyatı prosesini istisna edir.

Sovet dövründə hüquqi şəxs statuslu dövlət təşkilatları və müəssisələri məhz bu üsulla yaradılırdı. Bu isə təsadüfi deyildi. Total dövlət mülkiyyətinin, komanda (sovet) iqtisadiyyatının, dövlət mülkiyyəti inhisarının mövcud olduğu bir şəraitdə hüquqi şəxslərin xüsusi dövlət qeydiyyatı olmadan səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı (sərəncamı) ilə yaradılması qaydası ön plana keçmişdi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə bu qayda hüquqi şəxslərin yaradılmasının əsas və başlıca üsulu sayılır. Bu üsul öz yerini digər üsullara verir. Amma indiki dövrdə həmin üsulun tamamilə öz əhəmiyyətini və rolunu itirməsi haqqında qəti fikir söyləmək olmaz. Belə ki, müasir dövrdə çox nadir və epizodik hallarda sərəncamvermə üsulu ilə hüquqi şəxslər yaradıla bilər. Məsələn, yerli özünüidarə orqanları bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın bazası əsasında müəssisə, idarə və təşkilatlar yarada bilər. Deməli, sərəncamvermə üsulu indiki dövrdə öz əhəmiyyətini və rolunu müəyyən dərəcədə saxlayır.

Sərəncamvermə üsulu üçün üç əsas mərhələ xarakterikdir: 1) təsisçi (mülkiyyətçi və ya səlahiyyətli orqan) tərəfindən təşəbbüs (sərəncam) aktının verilməsi; 2) təşkilati iş (kadrların seçilməsi, vəsait ayrılması və s.); 3) təsis sənədlərinin (nizamnamənin) təsdiq edilməsi.

İcazəvermə elə bir üsuldur ki, bu üsul hüquqi şəxsin yaradılmasına səlahiyyətli orqanın qabaqcadan icazə (razılıq) verməsini nəzərdə tutur. Bu üsul onunla xarakterizə olunur ki, hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsünü gələcək iştirakçılar (təsisçilər) irəli sürürlər. Onlar əvvəlcə hüquqi şəxsin yaradılması barədə qərar qəbul edirlər. Sonra isə hüquqi şəxsin yaradılması üçün icazə (razılıq) almaq məqsədilə müvafiq səlahiyyətli orqanlara müraciət edilir. İcazə verməmişdən qabaq həmin orqan iki məsələni yoxlayır: birincisi, hüquqi şəxsin əmələ gəlməsinin qanuniliyini, yəni onun təsis sənədlərinin qanunvericiliyin tələblərinə zidd olub-olmamasını; ikincisi, hüquqi şəxs yaratmağın iqtisadi, sosial və s. cəhətdən məqsəduyğunluğunu. Bu iki şərtəndən biri olmazsa, hüquqi şəxsin yaradılmasına icazə verilmir. Hər iki şərt mövcud olduğu halda isə səlahiyyətli orqan icazə vermək barədə qərar qəbul edir.

İcazəvermə üsulu dörd əsas mərhələdən ibarətdir: 1) təsisçinin təşəbbüs aktı; 2) səlahiyyətli orqanın icazə aktı; 3) təşkilati iş; 4) təsis sənədinin (nizamnamənin) qeydiyyata alınması.

İcazəvermə üsulunun tarixi qədim Roma hüququ dövrü ilə bağlıdır. Bu üsul Roma hüququnda konsessiya (concessio) anlayışı ilə əhatə olunmuşdu. Concessio dövlətin ortaqlıqlara verdiyi xüsusi icazəyə deyildi. İmperator Avqust xüsusi qanun verərək korporasiyaların qabaqcadan senatın razılığı ilə yaradılması qaydasını müəyyənləşdirmişdi. Sonralar konsessiya sistemindən XIX əsrdə bəzi Avropa ölkələrində (Fransada, Avstriyada, Almaniyada) hüquqi şəxslərin yaradılmasının üsulu kimi istifadə olunmağa başladı. Bir sıra xarici ölkələrdə bu üsuldan indi istifadə edilir.

Sovet dövründə icazəvermə üsulu əsasında demək olar ki, əsasən bütün ictimai təşkilatlar (elmi, idman və digər cəmiyyətlər, həmkarlar, kooperativ təşkilatları və s.) yaradılırdı. İndiki dövrdə bu üsul öz əvvəlki əhəmiyyətini itirərək, az-az hallarda tətbiq olunur. Məsələn, əgər ittifaqlar, assosiasiyalar, konsernlər və müəssisələrin digər birlikləri yaranarsa, onda bu cür hallarda Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasəti həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının razılığı lazımdır. Bu məqsədlə həmin orqana razılıq (icazə) almaq üçün vəsatət verilir. Əgər yeni yaradılan hüquqi şəxsin fəaliyyəti rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilərsə, onda onun əmələ gəlməsinə icazə verilmir. Bundan əlavə, təsərrüfat subyektləri yaradıldıqda və ya onların qovuşması, yenidən qurulması, ləğv edilməsi yeni təsərrüfat subyektinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardıqda, onda həmin orqandan qabaqcadan icazə alınır. Ümumiyyətlə, qovuşma, birləşdirmə, yenidən təşkil olunma nəticəsində təsərrüfat subyektinin bazardakı xüsusi çəkisi 35 faizə çatarsa, göstərilən orqandan razılıq (icazə) alınması tələb edilir. Bu cür qaydanın müəyyən edilməsində **əsas məqsəd bazar subyektlərinin inhisarçılıq fəaliyyəti**

nin qarşısını almaqdan ibarətdir. Ona görə də indiki dövrdə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində hüquqi şəxslərin yaradılmasının icazəvermə qaydasından istifadə olunur.

Qabaqcadan icazə almadan normativ üsul (normativ üsul) elə bir üsuldur ki, o, hüquqi şəxsin yaradılması üçün hər hansı bir üçüncü şəxsin, o cümlədən dövlət orqanının icazə (razılıq) verməsini nəzərdə tutmur. Bu üsul hüquqi şəxsin yaradılması üçün dövlət orqanının qabaqcadan icazə (razılıq) vermək səlahiyyətini istisna edir. Bu cür **icazə qanunun normalarında ümumi formada nəzərdə tutulmuşdur** ki, həmin normalar müxtəlif növlü hüquqi şəxslərin yaradılmasının bütün hallarına aiddir. Göstərilən üsulun adında «normativ» ifadəsinin olması da məhz bununla əlaqədardır.

Amma təkcə qanun norması hüquqi şəxsin əmələ gəlməsi üçün kifayət etmir. Bunun üçün təsisçilərin təşəbbüs göstərmələri lazımdır. Belə ki, təsisçilərin yaradılacaq hüquqi şəxsin təsis sənədini (nizamnaməsini) qeydə almaq üçün səlahiyyətli orqanlara müraciət etməsi tələb olunur. Qeydə alan orqan yalnız hüquqi şəxsin yaranmasının qanuniliyini yoxlayır: birincisi, hüquqi şəxsin təsis sənədlərinin qanuna uyğunluğunu; ikincisi, hüquqi şəxsin yaradılması üçün müəyyən edilmiş qaydaya əməl olunub-olunmamasını; üçüncüsü, yaradılan hüquq şəxsin məqsəd və xarakterinin qanunvericiliyin həmin təşkilati-hüquqi formadan olan qurumlara aid etdiyi ümumi tələblərə uyğun gəlib-gəlməməsini. Bundan sonra həmin orqan hüquqi şəxsi qeydə alır. **Hüquqi şəxsin yaradılmasının məqsədəuyğun olub-olmaması məsələsi həll edilmir.** xünci o, normativ qaydada qanun əsasında həll edilmişdir. Ona görə də mülki qanunvericilik hüquqi şəxsin yaradılmasının məqsədəuyğun olmaması mülahizələrinə görə qeydiyyatdan imtinaya yol verilməməsi haqqında qayda müəyyən edir. Belə ki, hüquqi şəxsin statusu almaq istəyən qurumun yaradılmasının məqsədəuyğun olmaması mülahizələrinə görə onun dövlət qeydiyyatına alınmasından imtinaya yol verilmir («Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Həmin cəhəti ilə normativ üsul icazəvermə üsulundan fərqlənir. Belə ki, icazəvermə üsulundan fərqli olaraq, normativ üsulla hüquqi şəxslərin yaradılmasının məqsədəmüvafiq olub-olmaması məsələsi mözakirə edilmir.

Bu üsullar başqa bir cəhəti ilə də bir-birindən fərqlənir. İcazəvermə üsulu özrə icazə aktı fərdi xarakter daşıyan hüquqtəbiqetmə aktıdır. Normativ üsul özrə icazə isə **ümumi xarakterli normativ aktdır.** Bu üsulları birləşdirən əsas cəhət isə ondan ibarətdir ki, həm icazəvermə, həm də normativ üsulla hüquqi şəxsin əmələ gəlmərkən hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsü onun təsisçilərinə (özlərinə, iştirakçılara) məxsusdur. Ona görə də həmin üsulların hər ikisi eyni növ üsula — könüllü üsula daxil edilir.

Normativ üsulla hüquqi şəxsin yaradılması bir neçə mərhələni əhatə edir: 1) təsisçilərin təşəbbüs aktı; 2) təşkilati iş; 3) səlahiyyətli orqanın yoxlama (nəzarət) işi. Normativ üsulla hüquqi şəxsin yaradılmasının qanuniliyi özərində nəzarət, əsasən, onun qeydiyyatı alınması zamanı həyata keçirilir. Bu cəhət bəzi müəlliflərə həmin üsulu «qeydiyyat üsulu» adlandırmağa əsas verir. Bu mövqə həqiqətdən uzaqdır. Belə ki, ədliyyə orqanlarında qeydiyyat istənilən hüquqi şəxsin həm icazəvermə, həm də normativ üsulla yaradılmasının yekun mərhələsidir. İcazəvermə üsulu ilə hüquqi şəxslər yaradıldığı hallarda da, onlar hökmən qeydiyyatı alınır.

Normativ üsul dünyada hüquqi şəxslərin yaradılmasının ən geniş yayılmış üsulu sayılır. Sivil, qabaqcıl və mütərəqqi xarici ölkələrin qanunvericiliyində bu üsul hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin əsas və başlıca üsulu kimi nəzərdə tutulur. Bizim ölkədə də hüquqi şəxslər, əsasən, bu üsulla yaradılır.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər göstərilən üsullardan savayı, hüquqi şəxslərin yaradılmasının «müqavilə hüququ qaydası» kimi könüllü üsulu da fərqləndirirlər. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin yaradılması üçün ümumi norma mövcud olur və təsisçilər təsis müqaviləsi bağlamaqla hüquqi şəxsi yaradırlar. Təsərrüfat ortaqlıqları, assosiasiyalar və konsernlər bu üsulla yaradılır. Assosiasiyalar və konsernlər yaradılarkən, qeyd etdiyimiz kimi, antiinhisar siyasətini həyata keçirən orqanın qabaqcadan icazə (razılıq) verməsi tələb olunur. Deməli, bu halda faktiki surətdə yeni bir üsuldən yox, icazəvermə üsulundan istifadə edilir. Təsərrüfat ortaqlıqları isə qeydiyyat yolu ilə yaradılır. Qeydiyyat prosesində onun əmələ gəlməsinin qanuniliyi yoxlanılır. Deməli, bu halda isə faktiki surətdə hüquqi şəxsin yaradılmasının normativ üsulu tətbiq olunur. Dediklərimiz onu sübut edir ki, hüquqi şəxsin yaradılmasının «müqavilə hüququ» kimi üsulu müstəqil əhəmiyyətə malik deyildir. Bu üsul ya icazəvermə, ya da ki normativ üsulun əlamətlərini əks etdirir. Buna görə də o, hüquqi şəxsin yaradılmasının müstəqil üsulu hesab edilə bilməz.

2. Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı

Hüquqi şəxslərin yaradılması müəyyən mərhələlərdən ibarət olan bir prosesdir. Bu prosesin yekun və son mərhələsi dövlət qeydiyyatı adlanır. Həmin mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu mərhələdə müvafiq **quruma dövlət tərəfindən rəsmən hüquqi şəxsin statusu** verilir. Daha doğrusu, bu mərhələdə müvafiq qurum dövlət tərəfindən rəsmi surətdə hüquqi şəxsin kimi tanınır. **Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı** dedikdə, hüquqi şəxsin statusu almaq istəyən qurumların mülki hüquq qabiliyyətinin (mülki hüquq subyektliyinin) təsdiq edilməsi, hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və onlar barəsində məlumatların (qeydlərin) hüquqi şəxslərin dövlət re-

yestrinə daxil edilməsi başa düşülür. **Hüquqi şəxslərin dövlət reyestri** isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeydiyyatda alınmış hüquqi şəxslər və digər qurumlar barəsində məlumatlar (qeydlər) məجمusudur.

Dövlət qeydiyyatı vacib və mühüm hüquqi əhəmiyyəti olan mərhələdir. Hüquqi şəxsin yaradılması prosesinin başa çatması məhz bu mərhələ ilə bağlıdır. Belə ki, dövlət qeydiyyatına alındığı andan hüquqi şəxs yaradılmış hesab edilir, mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması ilə əlaqədar münasibətlər **«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında»** 12 dekabr 2003-cü il tarixli qanunla tənzim edilir. Bu qanun təşkilati-hüquqi, mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında yaradılan hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının hüquqi əsaslarını, bu qeydiyyatın vahid prosedurasını müəyyənləşdirir; qanun həm də hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinin aparılması prosesini tənzimləyir. Həmin qanuna görə, bizim ölkədə hüquqi şəxslərin, o cümlədən xarici hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatını **ədlıyyə orqanları** həyata keçirirlər. Ədlıyyə orqanları dedikdə, başa düşülür:

- AR Ədlıyyə Nazirliyi;
- Naxçıvan MR Ədlıyyə Nazirliyi;
- onların rayon (şəhər) qeydiyyat şöbələri.

Dini təşkilatlar (qurumlar) isə ədlıyyə orqanlarında yox, AR Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində dövlət qeydiyyatına alınır. Göstərdiyimiz orqanlar öz səlahiyyətləri hədudlarında hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumu hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alırlar. Məhz bu orqanlara özlərini hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alınması və dövlət reyestrinə daxil edilməsi özün müraciət edən şəxs və ya şəxslər qrupuna **hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum** deyilir. Bu orqanlardan başqa, hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınmasında AR Vergilər Nazirliyi də iştirak edir. Belə ki, prezidentin fərmanı ilə AR Vergilər Nazirliyi **sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin «bir pənjərə prinsipi»** üzrə vahid dövlət qeydiyyat orqanı kimi müəyyən edilir. Məqsəd ölkədə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək, əlverişli biznes mühitini daha da artırmaq və biznesə başlama qaydalarını sadələşdirməkdən ibarətdir. Vergilər Nazirliyi yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərini dövlət qeydiyyatına alır. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri dedikdə isə əsasən və başlıca olaraq kommersiya təşkilatları (kommersiya hüquqi şəxsləri) başa düşülür.

Hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına müəyyən qayda əsasında alınır. Əvvəlcə müvafiq dövlət qeydiyyatı orqanlarına ərizə ilə müraciət olunur. Ərizə təsisçi tərəfindən, əgər təsisçi bir neçə şəxsdən ibarət olarsa, onlardan biri tərəfindən imzalanır. Ərizənin təsisçinin (təsisçilərin) vəkili etdiyi şəxs tərəfindən imzalanması istisna edilmir, bu, mümkün olan haldır. Qanun buna yol verir. Ərizədə hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alınması barədə müraciəti ifadə olunur və aşağıdakılar göstərilir:

- təsiszi (təsiszilər) fiziki şəxs olduqda — onun (onların) adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nümrəsi və verilmə tarixi;
- təsiszi (təsiszilər) hüquqi şəxs olduqda — onun (onların) adı, olduğu yer və qeydiyyat nümrəsi;
- ərizə səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalandıqda — habelə onun adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nümrəsi, verilmə tarixi və vəkalətnamə haqqında məlumatlar;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilən ərizənin formasında müəyyən edilən digər məlumatlar.

Digər sənədlər də ərizəyə qoşulur və əlavə edilir:

- **hüquqi şəxsin nizamnaməsi** (nizamnamə təsiszi və ya təsiszilər tərəfindən təsdiq edilməlidir; təsiszinin və ya təsiszilərin səlahiyyətli nümayəndəsi də onu təsdiq edə bilər);
- **hüquqi şəxsin yaradılması və nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında qərar** (qərar bütün təsiszilər tərəfindən imzalanmalıdır);
- **dövlət rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd**;
- təsiszi hüquqi şəxs olduqda onun dövlət qeydiyyatı haqqında **şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın)** və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti;
- təsiszi fiziki şəxs olduqda — **onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti**.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun dövlət qeydiyyatına alınması barədə müvafiq icra hakimiyyət orqanına ərizə ilə müraciət etməsi və həmin ərizəyə lazımı sənədlərin qoşulması ilə bağlı yaranan münasibətlər «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanunun 5-ci maddəsi ilə tənzimlənir.

Dövlət qeydiyyat orqanı baxılması özün dövlət qeydiyyatına alınmaq barədə ərizəni və ona qoşulan (əlavə edilən) sənədləri qəbul edir. Bundan sonra həmin orqan tərəfindən onların qanunvericilik aktlarına uyğunluğu və zidd olub-olmaması yoxlanılır. Yoxlama özün 30 günlük müddət müəyyən edilir. Yoxlama zamanı bəzən əlavə araşdırma aparılması zərurəti yarana bilər. Belə hallarda 30 günlük yoxlama müddəti daha 30 günə qədər

artırılır.

Təqdim olunmuş sənədlər qüsursuz olmalıdır. Əgər qeydiyyat orqanı sənədlərdə (sühbət hər şeydən əvvəl, təsis sənədlərindən, yəni hüquqi şəxsin nizamnaməsindən və onun yaradılması barədə qərardan gedir) çatışmazlıqlar özə zıxararsa, həmin sənədləri ərizə ilə müraciət edən şəxsin özünə qaytarır. O, həm də aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlavə olaraq 20 gün müddət təyin edir. Bu müddət ərzində ərizə ilə müraciət edən şəxs həmin çatışmazlıqları aradan qaldırmalıdır.

Sənədlərdə aşkar edilmiş çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan və ya təqdim edilmiş çatışmazlığı olmayan sənədlər yoxlanıldıqdan sonra qeydiyyat orqanı mümkün olan iki alternativ qərardan birini qəbul edir:

- dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina barədə qərar;
- dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verilməsi haqqında qərar.

Qeydiyyat orqanı yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda qurumun **dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina barədə qərar** qəbul edə bilər. Həmin hallara aiddir (onlar qanuni imtina halları hesab olunur):

- **təqdim edilmiş sənədlərin qanunvericilik aktlarına zidd olması** (Konstitusiyaya, hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında və digər qanunvericilik aktlarına zidd olması);
- hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların **məqsəd, vəzifə və fəaliyyət formalarının qanunvericiliyə zidd olması**;
- **eyni adlı qeyri-kommersiya təşkilatının qeydə alınması**;
- **firma adlarının qorunması haqqında qanunvericiliyin tələblərinin pozulması**;
- **qeydiyyat orqanı tərəfindən sənədlərdə aşkar edilmiş çatışmazlığın** müəyyən olunmuş müddət (əlavə 20 gün müddəti) ərzində aradan qaldırılmaması.

Göstərilən hallardan biri olduqda qeydiyyat orqanı 10 gündən gec olmayaraq ərizə ilə müraciət edən şəxsə dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina barədə yazılı məlumat verir. 10 günlük müddət təqdim edilmiş sənədlərin yoxlanılmasından və ya həmin sənədlərdə aşkar edilmiş çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra hesablanır. Yazılı məlumatda göstərilməlidir ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hansı hala görə dövlət qeydiyyatından imtina olunur. Başqa sözlə desək, qeydiyyat orqanı imtinanın səbəbini yazılı şəkildə müraciət edən şəxsə göstərməli və izah etməlidir.

Əgər yuxarıda göstərdiyimiz dürd haldan başqa, qeydiyyat orqanı qurumu dövlət qeydiyyatına almaqdan imtina edərsə, bu, **qanunsuz imtina halı** hesab olunur. Odur ki, hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum yuxarı orqana və ya məhkəməyə şikayət verə bilər. Şikayət hüququndan həmin qurum həm də o halda istifadə edə bilər ki, qeydiyyat orqanı onu bu və ya digər bəhanə ilə dövlət qeydiyyatına almaqdan yayınsın.

Əgər təqdim olunmuş sənədlərin yoxlanması müsbət nəticələnərsə, onda təbii ki, qeydiyyat orqanı dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina barədə cavab (yazılı məlumat) vermir. Odur ki, qurum dövlət qeydiyyatına alınmış hesab edilir. Buna görə də qeydiyyat orqanı 10 gündən gec olmayaraq müraciət edən şəxsə dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verir.

Dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə qurumun dövlət qeydiyyatına alınmasını təsdiq edən sənəddir. Bu sənəd həm kommersiya hüquqi şəxsləri (kommersiya təşkilatları), həm də qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri (qeyri-kommersiya təşkilatları) üçün verilir. Həmin sənəd **təsdiqedic (sübutedic) funksiya** yerinə yetirir.

Hansı andan hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum dövlət qeydiyyatına alınmış hesab olunur? Qeyd etməliyik ki, hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı onlar barəsində **məlumatların (qeydlərin) hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edilmək yolu** ilə həyata keçirilir. Məhz belə məlumatlar (qeydlər) hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatı alınmış sayılır. Hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına alındığı andan isə onların **mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətləri eyni vaxtda yaranır**. Odur ki, həmin andan hüquqi şəxslər mülki hüquqlara malik olmaq və mülki vəzifələr daşımaq, habelə onları (hüquq və vəzifələri) həyata keçirmək və icra etmək qabiliyyətli olurlar (MM-in 44-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Buna görə də müvafiq məlumatlar (qeydlər) hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan müraciət etmiş qurum hüquqi şəxs statusu əldə edir və mülki hüququn yeni subyekti kimi tanınır.

Dövlət reyestri informasiya ehtiyatıdır. Burada hüquqi şəxsin adı (firma adı), hüquqi ünvanı, təşkilati-hüquqi forması, kommersiya təşkilatları üçün VÜEN (vergi ödəyicinin eyniləşdirmə nümrəsi), qeyri-kommersiya təşkilatlarının qeydiyyat nümrəsi və digər məlumatlar əks olunur. Hər bir şəxs həmin məlumatlarla tanış ola bilər. Bundan başqa, istənilən şəxsin qeydiyyat üçün təqdim olunmuş sənədlərin surətini tələb etmək hüququ vardır. Bu o, deməkdir ki, qanunvericilik **dövlət reyestrinin aşkarlığı prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsip həm də onda ifadə olunur ki, hər bir şəxs dövlət reyestrindən zıxarış tələb etmək hüququna malikdir. **Dövlət reyestrindən zıxarış** elə bir sənəddir ki, bu sənəd dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxs barəsində dövlət reyestrinə daxil edilmiş məlumatları təsdiq edir.

Dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə və ya dövlət reyestrindən zıxarış aşağıdakıların hazırlanması

özün əsas sənəddir:

- mühür;
- ştamp;
- firma blankı;
- əmtəə nişanı.

Bunların hazırlanması özün hər hansı əlavə sənədin olması tələb edilmir. Həmin sənədlər həm də bank hesabının azılması özün əsas ola bilər.

Xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb edilən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq istəyən hüquqi şəxslərin yaradılması qaydası müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür hallarda əvvəlcə müvafiq orqanlardan xüsusi razılıq (lisenziya) alınır, yoxsa hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alınır? Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən hallarda hüquqi şəxslər **əvvəlcə ədliyyə orqanında dövlət qeydiyyatına alınır, bundan sonra müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün müraciət edir**. Məsələn, bank təşkilatı yaradılarkən əvvəlcə o, ədliyyə orqanında dövlət qeydiyyatına alınır. Sonra isə Milli Bankdan müvafiq qayda əsasında xüsusi razılıq (lisenziya) alınır. Özəl universitet əvvəlcə dövlət orqanında qeydiyyata alınır, sonra isə Təhsil Nazirliyindən müvafiq qayda əsasında xüsusi razılıq (lisenziya) alınır. Sığorta təşkilatının fəaliyyət göstərməsi üçün vacibdir ki, o, əvvəlcə dövlət qeydiyyatına alınsın, sonra isə Maliyyə Nazirliyindən xüsusi razılıq alsın.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması zamanı onun təsis sənədi yoxlanılır. **Təsis sənədləri** dedikdə, hüquqi şəxsin fəaliyyətinin hüquqi əsası (bazası) başa düşülür. Bu sənədlərdə təsisçilər ümumi hüquq normalarını konkretləşdirirlər.

Təsis sənədinin bir neçə hüquqi əlaməti vardır. Həmin əlamətlərə aiddir:

- təsis sənədi hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi fəaliyyətin **hüquqi bazasıdır**;
- təsis sənədi hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alınması özün **qeydiyyat orqanına təqdim edilir**;
- təsis sənədi hüquqi şəxsin **yaradılmasının, müvcud olmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsasıdır**;
- təsis sənədi **hüquqi şəxs özün hüquq və vəzifələr yaradır**.

Hər hansı bir sənəd bu əlamətlərə cavab verərsə, təsis sənədi hesab edilir. Nizamnamə və təsis müqaviləsi həmin əlamətlərə uyğun gəldiyinə görə təsis sənədləri sayılır. Buna görə də təsis sənədi ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Belə ki, o, tərkibə əsasən iki sənəddən (nizamnamə və təsis müqaviləsindən) ibarətdir. Özü də hər bir hüquqi şəxsin təsis sənədi tərkibə eyni yox, müxtəlif olur. Odur ki, ayrı-ayrı hüquqi şəxslərin təsis sənədinin tərkibi bir-birindən fərqlənir. Elə buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, nizamnamə hüquqi şəxslərin (məsələn, tam ortaqlığın, səhmdar cəmiyyətinin, kooperativin və s.) yeganə təsis sənədidir; bizim ölkə qanunvericiliyi hər hansı bir halda təsis müqaviləsini hüquqi şəxsin təsis sənədi kimi nəzərdə tutmur. Nə tam ortaqlıq, nə səhmdar cəmiyyəti, nə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, nə də digər hüquqi şəxslər özün təsis müqaviləsi tələb olunmur. Amma ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyi bəzi növ hüquqi şəxslər özün təsis müqaviləsini təsis sənədi kimi nəzərdə tutur. Məsələn, Almaniyanın, RF-in və digər ölkələrin mülki hüququna görə, təsis müqaviləsi tam ortaqlığın yeganə təsis sənədi kimi müəyyənləşdirilir; bu növ hüquqi şəxs yalnız təsis müqaviləsi əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir; onun nizamnaməsi olmur. Tam ortaqlığın nizamnaməsinin olmaması onunla izah edilir ki, bu növ hüquqi şəxsin təşkilati strukturu kifayət dərəcədə sadədir. Belə ki, tam ortaqlıqlarda məhdud məsuliyyətli və səhmdar cəmiyyətindən fərqli olaraq, idarəçilik orqanları sistemə rast gəlmirik. Bu səbəbdən tam ortaqlıq özün nizamnamə hazırlanması tələb olunmur.

Dözdür, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məjəlləsində «təsis müqaviləsi» termini işlədilir: məjəllənin 109-1-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstərilir ki, kooperativin özləri öz aralarında təsis müqaviləsi bağlayırlar. Lakin bu müqavilə yuxarıda sadaladığımız əlamətlərə uyğun gəlmədiyinə görə təsis sənədi hesab edilmir və şərti olaraq «təsis müqaviləsi» adlanır. Həmin müqavilə yalnız təsisçilər özün hüquq və vəzifələr yaradır. Mülki qanunvericilik buna görə onu «təsisçilər arasında bağlanmış müqavilə» adlandırır (MM-in 98-ci maddəsinin 10-cu bəndi).

Təsisçilər arasında bağlanmış müqavilənin məzmunu qanunda göstərilmişdir (MM-in 45-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Onun məzmunu aşağıdakı şərtlərdən ibarətdir:

- hüquqi şəxsin nizamnaməsini hazırlamaq şərti;
- hüquqi şəxsin yaradılması özrə birgə fəaliyyət göstərmək şərti;
- təsisçilərin özlərinin əmlakını vermək şərti;
- təsisçilərin hüquqi şəxsin fəaliyyətində iştirak etmə şərti.

Göstərdiyimiz müqavilə hüquqi şəxsin yaradılması zamanı təsisçilər arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Təsisçilər öz aralarında həmin müqaviləni birgə fəaliyyət göstərmək məqsədilə bağlayırlar ki, bu fəaliyyət hüquqi şəxsin təşkilinə yönəlir. Odur ki, bu müqavilə **birgə fəaliyyət haqqında müqavilənin** (sadə or-

taqlıq müqaviləsinin) növüdür; həmin müqaviləyə görə təsiszilər hüquqi şəxsin yaradılmasını öz ühdələrinə götürürlər.

Təsiszilər arasında bağlanmış müqavilə **konsensual müqavilədir**. Belə ki, həmin müqavilənin bağlanması özün təsiszilər arasında razılaşması kifayətdir; təsiszilər razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış hesab edilir, onlar özün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir.

Təsiszilər arasında bağlanmış müqavilə hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alınması özün səlahiyyətli orqana təqdim olunmur; o, dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra hüquqi şəxsin mövcudluğuna və fəaliyyətinə təsir göstərmir.

Məlum məsələdir ki, əgər hüquqi şəxsin təsiszisi bir şəxsdən ibarət olarsa, müqavilə bağlanmır. Əgər təsiszi iki şəxsdən ibarət olarsa, müqavilə ikitərəfli əqd şəklində bağlanılır. Öz və daha çox təsiszi müqavilə bağlayarlarsa, o, çoxtərəfli əqd hesab olunur.

Nizamnamə hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi bazası və əsasıdır. Hüquqi şəxsin nizamnaməsi onun təsisçiləri (və ya təsisçisi) tərəfindən təsdiq olunur (MM-nin 47-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Nizamnamə elə bir təsis sənədidir ki, hüquqi şəxs məhz onun əsasında fəaliyyət göstərir. Burada nəzərdə tutulur:

- hüquqi şəxsin adı;
- hüquqi şəxsin olduğu yer;
- hüquqi şəxsin fəaliyyət predmeti və məqsədləri;
- hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi fəaliyyətin idarə edilməsi qaydası;
- hüquqi şəxsin ləğvi qaydası;
- digər məlumatlar.

Nizamnamə nə vaxtdan qüvvəyə minir və hüquqi əhəmiyyət kəsb edir? Qeyd etmək lazımdır ki, **hüquqi şəxsin özünün dövlət qeydiyyatına alınması ilə nizamnamə də qüvvəyə minir**. Buna görə də **təsisçilərin nizamnaməni təsdiq etmələri nizamnamənin hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsinə** dəlalət etmir, yəni bu cür təsdiq etmə nizamnamənin dərhal qüvvəyə minməsinə səbəb olmur. Lazımdır ki, o, qeydiyyat orqanı tərəfindən təsdiq olunsun.

Nizamnamədə dəyişikliklər edilə bilər. Bu barədə qərarı, adətən, ya hüquqi şəxsin ali orqanı, ya da təsisçi qəbul edir. Bu dəyişikliklər dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Nizamnamədə edilən dəyişiklikləri hüquqi şəxsin özünü dövlət qeydiyyatına alan orqan qeydiyyata alır. Məhz dövlət qeydiyyatına alındığı andan dəyişikliklər üçüncü şəxslər üçün qüvvəyə minir.

Bəzi hallarda üçüncü şəxslər nizamnamədə dəyişikliklər edilməsi barədə məlumat əldə edir və bu dəyişiklikləri nəzərə almaqla hərəkət edirlər. Belə olarsa, nə hüquqi şəxslər, nə də onların təsisçiləri (iştirakçıları) üçüncü şəxslərlə münasibətlərdə həmin dəyişikliklərin qeydə alınmadığına istinad edə bilərlər (MM-in 47-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu qayda üçüncü şəxslərin mənafeyini müdafiə edir. Belə ki, hüquqi şəxslər və onun təsisçiləri (iştirakçıları) nizamnamədə dəyişikliklərin qeydə alınmadığına istinad etməklə öhdəliyin icrasından boyun qaçıra bilməzlər.

Hüquqi şəxsin nizamnaməsinin hüquqi təbiəti barədə məsələ hüquq ədəbiyyatında ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Bu barədə müəlliflər bir-birindən fərqli öz müxtəlif fikir söyləyirlər. Bir qrup alimlərin müvqeyinə görə, hüquqi şəxsin nizamnaməsi **mülki-hüquqi müqavilədir**; onlar nizamnaməyə müqavilə kimi baxırlar. İkinci qrup alimlər belə hesab edirlər ki, hüquqi şəxsin nizamnaməsi **lokal xarakterli normativ aktdır**. Üçüncü qrup alimlər isə hüquqi şəxsin nizamnaməsinə **sadə ortaqlıq müqaviləsi** (birgə fəaliyyət haqqında müqavilə) kimi baxırlar.

Bizim fikrimizjə, göstərdiyimiz fikirlər bir-birilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə onlar bir-birini tamamlayaraq hüquqi şəxsin nizamnaməsi kimi mürəkkəb sənədin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə ki, nizamnamə hüquqi şəxsin və onun iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini, hüquqi şəxslə iştirakçılar arasında münasibətləri, hüquqi şəxsin daxili strukturunu müəyyənləşdirir. Bu baxımdan o, lokal xarakterli normativ aktdır.

Digər tərəfdən nizamnamə təsiszilər arasında münasibətləri tənzimləyir. Bu baxımdan isə o, sadə ortaqlıq müqaviləsi (birgə fəaliyyət haqqında müqavilə) sayılır.

3. Hüquqi şəxslərə xitam verilməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxslər müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaradılır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olduqda, hüquqi şəxslərin fəaliyyət göstərməsi lazım olmur. Bundan əlavə, hüquqi şəxslərin müəyyən müddət üçün fəaliyyət göstərmələri nəzərdə tutula bilər. Şübhəsiz ki, həmin müddət başa çatdıqda, hüquqi şəxslərin fəaliyyət göstərmələri gərəksiz bir işə zəvrilir. Hüquqi şəxslər qanun pozuntularına yol verilməklə dövlət qeydiyyatına alına bilər. Bu cür qeydiyyat məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilir. Bundan əlavə, təsərrüfat-iqtisadi və digər məqsədlər üçün hüquqi şəxslər birləşə, qovuşa, zəvrilə və s. bilər.

Göstərilən bu və digər hallarda hüquqi şəxslər xitam edilir. Bunun nəticəsində onlar bir daha fəaliyyət gös-

təmirilər, mülki (əmlak) dövriyyədə subyekt qismində çıxış etmələr.

Hüquqi şəxslərə xitam verilməsi dedikdə, onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin xitam edilməsi başa düşülür. Onların fəaliyyətinə müxtəlif əsaslara — hüquqi faktlara görə xitam verilir. Bu əsaslar (hüquqi faktlar) iki cür olur: məcburi (sərənjam) əsaslar; könüllü əsaslar.

Məcburi (sərənjam) əsasa misal olaraq məhkəmə qərarını göstərmək olar: hüquqi şəxsin müflis hesab edilməsi barədə məhkəmə qərarı (MM-in 63-cü maddəsinin 1-ci bəndi); pozuntu ilə əlaqədar hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatının məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılması barədə qərar (MM-in 59-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi); qanunla müəyyənləşdirilmiş hallarda hüquqi şəxsin yenidən təşkili barəsində məhkəmə qərarı (MM-in 55-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü bəndləri).

Könüllü əsasa hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanın qərarını misal göstərmək olar (MM-in 55-ci maddəsinin 1-ci bəndi və 59-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 1-ci yarımbəndi).

Hüquqi şəxslərin xitam edilməsi müxtəlif nəticələrə səbəb olur. Bundan asılı olaraq hüquqi şəxslərə xitam verilməsinin iki üsulu (qaydası, yolu) fərqləndirilir:

- hüquqi şəxsin **yenidən təşkili yolu ilə** onun xitam edilməsi (MM-in 55-ci maddəsi);
- hüquqi şəxsin **ləğvi yolu ilə** onun xitam edilməsi (MM-in 59-cu maddəsi).

4. Hüquqi şəxsin yenidən təşkili yolu ilə onun xitam edilməsi

Yenidən təşkil etmə hüquqi şəxslərin fəaliyyətinə xitam verilməsinin üsullarından (qaydalarından, yollarından) biridir. Bunun nəticəsində müəyyən bir hüquqi şəxs xitam edilir, digər yeni bir hüquqi şəxs yaradılır və ya xud müvcud olan qurumun hüquqi şəxsiyyəti xeyli dərəcədə dəyişir. Bu cür hallarda yeni yaradılan və ya əvvəl müvcud olan hüquqi şəxsə xitam edilən hüquqi şəxsin iştirakçıları və əmlakı, hüquq qabiliyyəti, firma adı, təşkilati strukturun xüsusiyyətləri və s. kezə bilər.

Yenidən təşkil olunma zamanı yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri — əmlakı və ya onun bir hissəsi hüququn digər subyektinə keçir. Bu isə o deməkdir ki, universal hüquq varisliyi yaranır. Yenidən təşkil olunan hüquqi şəxs bu halda xitam olunur. Onun hüquq və vəzifələri isə universal hüquq varisliyi qaydasında hüquq subyektinə — hüquqi şəxsə keçir. Deməli, göstərilən bu halda **hüquqi şəxs mütləq yox, nisbi xitam olunur.**

Yenidən təşkil etmə hüquqi şəxsin fəaliyyətinə nisbi xitam verilməsinin elə bir üsuldur ki, bunun nəticəsində onun hüquq və vəzifələri universal hüquq varisliyi qaydasında hüququn digər subyektinə keçir. Fəaliyyətinə xitam verilən hüquqi şəxsin əmlakından mülki dövriyyədə fəaliyyət göstərmək özün istifadə olunur. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, yenidən təşkil olunmanın ayrılma forması — hüquqi şəxsin tərkibindən müəyyən hüquqi şəxsin ayrılması forması hüquqi şəxsin xitam olunmasına dəlalət etmir.

Yenidən təşkil olunmanın beş forması vardır:

- hüquqi şəxslərin birləşməsi (qovuşması);
- hüquqi şəxsin digər hüquqi şəxsə qoşulması (qatılması);
- hüquqi şəxsin bölünməsi;
- hüquqi şəxsin tərkibindən bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin ayrılması;
- bir növdən olan hüquqi şəxsin digər növdən olan hüquqi şəxsə zəvriilməsi.

Hüquqi şəxslərin birləşməsi (qovuşması) yenidən təşkil olunmanın elə bir formasıdır ki, bunun nəticəsində bir və ya bir neçə şəxsin müstəqil olaraq müvcudluğuna xitam verilir və onların bazası əsasında yeni hüquqi şəxs (hüquqi varis) yaranır. Fəaliyyətinə xitam verilən hüquqi şəxslərdən hər birinin hüquq və vəzifələri yeni yaranmış hüquqi şəxsə keçir (MM-in 56-jı maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, öz özəl universitet «Şərq Universiteti» adlı yeni yaranmış təhsil mərkəzində birləşir. Həmin öz universitetin fəaliyyətinə xitam verilir, «Şərq Universiteti» isə hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərir. Bu, **hüquqi şəxslərin irilənməsi, böyüməsi formasıdır.**

Hüquqi şəxsin qoşulması (qatılması) yenidən təşkil olunmanın elə bir formasıdır ki, bunun nəticəsində bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin müvcudluğuna onların başqa bir hüquqi şəxsə (hüquqi varisə) qatılması (qoşulması) yolu ilə xitam verilir. Qatılan (qoşulan) hüquqi şəxslərin müstəqil olaraq müvcudluğuna xitam verilir, onları özündə birləşdirən əvvəlki hüquqi şəxs isə fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Bu halda qoşulan (qatılan) hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələri əvvəlki hüquqi şəxsə keçir (MM-in 56-jı maddəsinin 4-cü bəndi). Məsələn, «Ruzibank», «Əmanət Bank», «Parabank» kimi öz müstəqil bank «Muğan Bank» adlı hüquqi şəxsə qoşulur və bunun nəticəsində onların hər özünün də müvcudluğuna xitam verilir, «Muğan Bank» isə fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Bu, **hüquqi şəxslərin irilənməsi, böyüməsi formasıdır.**

Hüquqi şəxsin bölünməsi yenidən təşkil olunmanın elə bir formasıdır ki, bunun nəticəsində xitam olunmuş hüquqi şəxsin bazası əsasında yeni müstəqil hüquqi şəxslər (hüquqi varislər) əmələ gəlir. Xitam olunmuş hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri yeni yaranmış hüquqi şəxslərə keçir (MM-in 56-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn,

lən, özəl universitet iki müstəqil universitetə bölünür. Bu **forma hüquqi şəxslərin kizilməsi, xırdalanması formasıdır.**

Hüquqi şəxsin ayrılması yenidən təşkil olunmanın elə bir formasıdır ki, bunun nəticəsində yeni müstəqil hüquqi şəxslər (hüquq varisləri) yaranır, tərkibindən bu cür hüquqi şəxslər ayrılan hüquqi şəxs isə fəaliyyət göstərməkdə və müvcud olmaqda davam edir, yəni o, yenidən təşkil olunur. Yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri isə yeni yaradılmış müstəqil hüquqi şəxslərin hər birinə keçir (MM-in 56-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Yenidən təşkil olunmanın bu forması hüquqi şəxsin xitam olunmasına səbəb olmur. Göründüyü kimi, bu cür hallarda tərkibindən müstəqil yeni hüquqi şəxslər ayrılan hüquqi şəxs öz fəaliyyətini davam etdirir. Onun əmlak kompleksi, iştirakçılarının sayı və mülki hüquq qabiliyyətinin həjmi azalır. Bu **forma hüquqi şəxslərin xırdalanması, kizilməsi formasıdır.**

Hüquqi şəxsin zevrilməsi yenidən təşkil olunmanın elə bir formasıdır ki, bunun nəticəsində müəyyən növ hüquqi şəxsin müvcudluğuna xitam verilir və onun bazası əsasında yeni növ hüquqi şəxs (hüquqi varis) əmələ gəlir. Qanunvericiliyə görə, zevrilmə dedikdə, hüquqi şəxsin öz təşkilati-hüquqi formasını dəyişməsi başa düşülür. Amma bunu uğurlu anlayış hesab etmək olmaz. Qanunvericinin işlətdiyi «bir növdən olan hüquqi şəxsin digər növdən olan hüquqi şəxsə zevrilməsi» anlayışı «hüquqi şəxsin öz təşkilati-hüquqi formasını dəyişməsi» anlayışına nisbətən daha əhatəli, daha geniş və daha uğurlu anlayışdır. «Hüquqi şəxsin öz təşkilati-hüquqi formasını dəyişməsi» anlayışı isə məhdud anlayışdır. Zevrilmə zamanı yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri yeni yaranmış hüquqi şəxsə keçir (MM-in 56-jı maddəsinin 5-ci bəndi). Bu halda hüquqi şəxsin özü, onun iştirakçıları və əmlakı kəmiyyət və say baxımından dəyişməz qala bilər. Amma bir sıra məsələlər dəyişir: müvafiq növdən olan hüquqi şəxsi xarakterizə edən müəyyən əlamət və xüsusiyyətlər; onun təyinatı; onun malik olduğu əmlakın hüquqi rejimi; onun fəaliyyətində əmələ gələn bu və ya digər məsələnin həll olunma metodları; təsis sənədlərinə aid olan tələblərin həjmi; nizamnamə kapitalının həjmi; məsuliyyətin həjmi. Məsələn, istehsal kooperativi səhmdar cəmiyyətinə zevrilir. Başqa bir misalda tam şərikli müəssisə (tam ortaqlıq) məhdud məsuliyyətli cəmiyyətə zevrilir. Digər bir misalda istehsal kooperativi tam şərikli müəssisəyə (tam ortaqlığa) zevrilir.

Hüquqi şəxsin yenidən təşkili iki qaydada həyata keçirilə bilər: könüllü qaydada; məcburi qaydada.

Könüllü qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qayda hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərarı ilə hüquqi şəxsin yenidən təşkilini nəzərdə tutur. Qanunda nəzərdə tutulan hallarda hüquqi şəxsin yenidən təşkili yalnız müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Məsələn, qoşulma, birləşmə və ya zevrilmə formasında yaranan yeni təsərrüfat subyektinin (hüquqi şəxsin) əmtə bazarındakı payı 35%-dən çox olarsa, buna antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə lazımdır. Bu qaydanın əsas məqsədi inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bundan əlavə, assosiasiyalar, ittifaqlar, konsernlər və müəssisələrin digər birlikləri yaradıldığı halda da antiinhisar siyasətini həyata keçirən dövlət orqanının qərarı ilə lazımdır. Bu qayda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan hallara yol verməmək məqsədi güdür.

Məcburi qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qayda qanunda müəyyənləşdirilmiş hallarda hüquqi şəxsin məhkəmə qərarı əsasında yenidən təşkil olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, qanunda nəzərdə tutulan hallarda hüquqi şəxsin bölünmə və ya ayrılma formasında yenidən təşkili məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilir (MM-in 55-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu halda məhkəmə idarəzi təyin edir. İdarəzinin əsas vəzifəsi məhkəmənin tapşırığı ilə hüquqi şəxsi yenidən təşkil etməkdən ibarətdir. İdarəzi hüquqi şəxsin bütün işlərini idarə etmək səlahiyyətinə malikdir. O, hüquqi şəxsin bölünmə balansını tərtib edir. İdarəzi ayrılma və ya bölünmə nəticəsində yaranan hüquqi şəxslərin nizamnamələrini hazırlayır. Sonra həmin sənədləri (bölünmə balansını və nizamnaməni) məhkəməyə verir. Məhkəmə bu sənədlərə baxıb onları təsdiq edir və hüquqi şəxsin yenidən təşkili barədə qərar çıxarır. Bu qərarın qanuni qüvvəyə minməsi yeni yaranan müstəqil hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması üçün əsas rolunu oynayır (MM-in 55-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Yenidən təşkil olunma nəticəsində yaranan hüquqi şəxslər hükmən və məcburi olaraq dövlət qeydiyyatına alınır. Hüquqi şəxslər bu andan yenidən təşkil edilmiş sayılır (MM-in 55-ci maddəsinin 4-cü bəndi). **Yenidən təşkil olunmanın qoşulma forması** bu qaydadan istisna təşkil edir. Bu halda başqa qayda nəzərdə tutulur. Belə ki, hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə qoşulan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə qərdaxil edilir. Həmin andan hüquqi şəxs yenidən təşkil edilmiş sayılır (MM-in 55-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Yenidən təşkil olunma nəticəsində yaranan yeni hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına alınarkən dövlət qeydiyyatını aparan orqana lazımi sənədlər təqdim olunmalıdır. Sübhət, hər şeydən əvvəl, təhvil aktı və bölünmə balansı kimi sənədlərdən gedir. **Təhvil aktı və bölünmə balansı** dedikdə, hüquqi şəxsin yenidən təşkil olunması

nı rəsmiləşdirən sənədlər başa düşülür. Təşkil olunmanın qoşulma, birləşmə və zəvrilmə kimi formalarında təhvil aktı (balansı), bülünmə və ayrılma kimi formalarında isə bülünmə balansı tərtib edilir. Bu sənədlər hüquqi şəxsin yenidən təşkili haqqında qərar qəbul etmiş təsiszilər (iştirakçılar) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanı tərəfindən təsdiq olunur. Sonra isə həmin sənədlər nizamnamələrlə birlikdə yeni yaranmış hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması özün müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edilir.

Təhvil aktı və bülünmə balansı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sənədlər hüquqi varisə keçən hüquq (aktivlər) və vəzifələrin (passivlərin) tərkibinin müəyyən edilməsi özün əsas rolunu oynayır. Onlar yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin **hüquq və vəzifələrinin bülünməsinə sübut edən sənədlərdir**. Daha doğrusu, bu sənədlərdə yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin bütün kreditorları və borcluları barəsində ühdəliklərin hamısı, habelə mübahisə edilən ühdəliklər əks edilir (MM-in 57-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Təhvil aktı və bülünmə balansı elə tərtib edilməlidir ki, onlar kreditorların tələblərini ödəyəcək **hüquqi varisi müəyyənləşdirməyə imkan versin**. Belə təsəvvür yaranır ki, həmin sənədlər yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin kreditorlarının mənafeyi naminə müəyyənləşdirilir və tərtib olunur.

Məlum məsələdir ki, hüquqi şəxsin yenidən təşkili, hər şeydən əvvəl, kreditorların mənafeyinə toxunur. Axı, kreditorlara borclu olan hüquqi şəxsin yenidən təşkili onların (yəni kreditorların) əmlak hüquqlarını poza bilər. Məsələn, yenidən təşkil olunan hüquqi şəxs zoxlu borcu olan hüquqi şəxsə qoşula bilər və s. Buna görə də hüquqi şəxs yenidən təşkil edilərkən onun kreditorlarının hüquqlarını təmin etmək məqsədi ilə qanun xüsusi qayda müəyyən edir (MM-in 58-ci maddəsi). Bu qaydanın əsas məqsədi yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin kreditorlarının əmlak mənafeyinin və hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu, mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu ən vacib təminatdır.

Göstərilən qaydaya görə, hüquqi şəxsin yenidən təşkili barəsində onun kreditorlarına məlumat verilir, yəni bildiriş gündərilir. Gündərilən bildiriş özün mülki qanunvericilik yazılı forma nəzərdə tutur (MM-in 58-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, bildiriş şifahi formada gündərilə bilməz. Bu forma bildiriş gündərlməsinin sübut olunmasını zətinləşdirir. Bildirişi hüquqi şəxsin təsiszilər (iştirakçılar) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqan gündərir. Bunlar hüquqi şəxsin yenidən təşkili haqqında qərar qəbul etmiş şəxslərdir. Əgər hüquqi şəxsin yenidən təşkili məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilərsə və bu məqsədlə kənar idarəzi təyin edilərsə, onda bildirişi kənar idarəzi gündərir.

Hüquq varisliyi yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin həm əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının (aktivlərin), həm də vəzifələrin (passivlərin) hüquqi varisə keçməsinə nəzərdə tutur. **Vəzifə (passiv)** dedikdə, əsasən yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin kreditorlara olan borcu başa düşülür. Bu borc müxtəlif mülki-hüquqi müqavilələrdən (nisyə alqı-satqı, podrat, daşıma, mal gündərmə, borc və digər əvəzli müqavilələrdən) — ühdəlik hüquq münasibətlərindən yarana bilər. Bax, yenidən təşkil olunma zamanı hüquqi şəxsin kreditorlara olan borcu da hüquq varisinə keçirilir (közürülür). Ümumi qaydaya görə, borc başqa şəxsə közürülərkən kreditorun razılığı lazımdır (MM-in 522-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Amma yenidən təşkil olunma zamanı kreditor borcun hüquq varisinə közürülməsinə mane ola bilməz. Buna görə də mülki qanunvericilik yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin kreditoruna iki cür hüquqdan birini sezmək ixtiyarı verir (MM-in 58-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Birincisi, kreditor yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin borclu rolunda çıxış etdiyi ühdəlik hüquq münasibətlərinə (ühdəliklərə) xitam verilməsini (məsələn, borc müqaviləsi övrə borcun qaytarılmasını, podrat müqaviləsi övrə yaşayış evinin tikilib başa çatmasını və s.) tələb edə bilər. İkincisi, kreditorun ühdəliklərin vaxtından əvvəl icra olunmasını və bununla ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Məsələn, kredit ühdəliyi övrə bank (kreditor) kredit alan müəssisədən (hüquqi şəxsədən) kreditin vaxtından əvvəl qaytarılmasını və faizlər itir-məsi formasında düşdüyü zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Hüquqi şəxsin yenidən təşkil olunması barədə kreditorlara bildiriş verməmək kobud qanun pozuntusu hesab edilir. Əgər bu cür hala yol verilərsə, kreditorlar məhkəmə qaydasında hüquqi şəxsin yenidən təşkil olunmasını mübahisə edə bilərlər.

Əgər kreditor bildiriş aldıqdan sonra ona verilmiş iki cür alternativ hüquqdan istifadə etməsə, belə halda ühdəlik hüquq münasibətlərində (ühdəliklərdə) yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin yerini onun hüquqi varisi tutur. Kreditor qarşısında həmin şəxsin əvəzinə hüquqi varis durur. Ona görə yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin borclarının hüquq varisinə közürülməsi barədə qayda (hüquqi varisliyi haqqında müddəə) təhvil aktında və bülünmə balansında nəzərdə tutulmalıdır. **Əgər nəzərdə tutulmazsa, yeni yaranmış hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına alınmır** (MM-in 57-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu, kreditorların mənafeyinin mühüm təminatı, **zəruri müdafiə vasitəsidir**.

Bülünmə və ayrılma formasında hüquqi şəxs yenidən təşkil edilərkən kreditorların mənafeyinin təmin olunması xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, yenidən təşkil olunan hüquqi şəxsin bazası əsasında iki və daha artıq hüquqi şəxslər yarana bilər. Bu halda hansı hüquqi şəxs hüquqi varis rolunda kreditorların tələbini ödəməlidir? Bildi-

yimiz kimi, göstərilən hallarda bülünmə balansı tərtib edilir. Burada yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsin hüquq varisi dəqiq və konkret olaraq göstərilməlidir. Əgər bülünmə balansı kreditorların tələbini ödəməli olan hüquqi varisi müəyyənləşdirməyə imkan vermirsə, onda yeni yaranmış müstəqil hüquqi şəxslərdən hər biri kreditor qarşısında yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin ühdəlikləri özün birgə məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 58-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, istehsal kooperativi öz səhmdar cəmiyyətinə bülünür. Elə hesab edək ki, kooperativin banka (kreditora) on min manat borcu var. Bülünmə balansında borcu banka (kreditora) ödəməli olan hüquq varisini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə halda səhmdar cəmiyyətlərindən hər biri banka olan on min manat borcu birgə ödəyirlər.

5. Hüquqi şəxsin ləğvi

Hüquqi şəxsin ləğvi hüquqi şəxsin fəaliyyətinə xitam verilməsinin mümkün olan iki üsulundan (yolundan) biridir. Bu üsul hüquqi şəxsin xitamının yenidən təşkil etmə üsulundan, əsasən, iki xüsusiyyəti ilə fərqlənir. **Birinci fərq** ondan ibarətdir ki, yenidən təşkil etmə üsulu **hüquqi şəxsin nisbi xitamına səbəb olur**. Ləğvetmə üsulu isə hüquqi şəxsin **mütləq xitamına gətirib çıxarır**.

İkinci fərq ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin yenidən təşkil edilməsi həmişə hüquq varisliyi məsələsinin yaranmasına səbəb olur. Hüquqi şəxsin ləğvi isə **hüquqi varislik məsələsinin əmələ gəlməsinə dəlalət etmir**. Belə ki, bu zaman ləğv edilmiş hüquqi şəxsin əmlakı (hüquq və vəzifələri) hüquqi varislik qaydasında başqa şəxslərə, yəni hüquq varislərinə keçmir. Hüquqi şəxsin ləğvi nəticəsində hüququn subyekti kimi onun müvcudluğuna və fəaliyyətinə **mütləq və qəti olaraq xitam verilir**.

Üçüncü fərq ondan ibarətdir ki, yenidən təşkil etmə nəticəsində yeni, müstəqil hüquqi şəxslər yaranır. **Hüquqi şəxsin ləğv edilməsi isə yeni hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinə səbəb olmur**.

Dürdüncü fərq ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin ləğvi zamanı kreditorların hüquq və mənafeləri xüsusi qaydada təmin edilir. Bunun özün **xüsusi qurum** yaradılır. Bu barədə bir az sonra sübhət azajağıq.

Hüquqi şəxsin ləğvi dedikdə, onun fəaliyyətinə xitam verilməsinin elə bir üsulu başa düşülür ki, bunun nəticəsində onun hüquq və vəzifələri başqa şəxslərə (hüquqi varislərə) keçmir və fəaliyyətinə xitam verilmiş hüquqi şəxsin bazası əsasında hər hansı yeni müstəqil hüquqi şəxs əmələ gəlmir.

Hüquqi şəxslər müxtəlif əsaslara görə ləğv oluna bilər. Mülki qanunvericilik hüquqi şəxslərin ləğv olunmasına dəlalət edən müxtəlif əsaslar nəzərdə tutur (MM-in 59-cu maddəsinin 2-ci, 3-cü və 4-cü bəndləri). Bu əsaslar həm könüllü, həm də məcburi xarakterə malik ola bilər. Ona görə də göstərə bilərik ki, **hüquqi şəxslərin ləğvi iki qaydada həyata keçirilir: könüllü qaydada; məcburi qaydada**.

Könüllü qayda odur ki, bu üsul hüquqi şəxsin təsiszilərini (iştirakçılarının) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərarı ilə onun ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Hüquqi şəxslərin könüllü qaydada ləğvinə müxtəlif hallar əsas ola bilər. Bu hallara aiddir: hüquqi şəxsin müvcudluğu özün nəzərdə tutulan müddətin başa çatması; hüquqi şəxsin sonrakı fəaliyyətinin məqsədmüvafiq, məqsəduyğun olmaması; hüquqi şəxsin yaradılması zamanı qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın qeyri-mümkün olması. Məsələn, təsiszilər belə qərar qəbul edirlər ki, hüquqi şəxsin sonrakı fəaliyyəti məqsəduyğun hesab edilmədiyinə görə o ləğv edilsin. Könüllü qayda təsiszilərini (iştirakçılarının) öz mülahizələri əsasında hüquqi şəxsin ləğvi barədə qərar qəbul etmələrinə əsaslanır.

Məhkəmə qərarı əsasında hüquqi şəxsin ləğv edilməsi **məcburi qayda** hesab edilir. Bu qaydada hüquqi şəxsin ləğv edilməsinə müxtəlif hallar əsas ola bilər. Həmin hallara aiddir: hüquqi şəxsin yaradılması zamanı yol verilmiş qanun pozuntuları; xüsusi razılıq (lisenziya) almadan fəaliyyət göstərmək; qanunla birbaşa qadağan edilən fəaliyyətlə məşğul olmaq; qanunvericiliyi dəfələrlə və ya kobudjasına pozmaq; nizamnamə məqsədlərinə zidd olan fəaliyyətlə müntəzəm məşğul olmaq (qeyri-kommersiya təşkilatları olan ictimai birlik və ya fondlar özün); Mülki Məjəllədə nəzərdə tutulan digər hallarda.

Hüquqi şəxsin müflis olması onun ləğvinə əsas olan xüsusi hallardan biridir. Bu xüsusi halla bağlı olaraq **hüquqi şəxs həm könüllü, həm də məcburi qaydada ləğv edilə bilər**. Könüllü qaydada ləğv etmə haqqında qərarı hüquqi şəxs yalnız kreditorlarla birlikdə qəbul edə bilər. Məcburi qaydada ləğv etmə haqqında qərar isə məhkəmə tərəfindən qəbul edilir (bu barədə növbəti yarımbaşlıqlardan birinə bax).

Hüquqi şəxsin məcburi qaydada ləğvi özün göstərilən əsaslardan (hüquqi şəxsin qeydiyyatı zamanı yol verilmiş qanun pozuntuları, lazımi xüsusi ijasə, yəni lisenziya olmadan fəaliyyət göstərmə, qanunla qadağan olunmuş fəaliyyətlə məşğul olma və s.) biri olduqda dövlət orqanı və ya yerli özünüidarə orqanı iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə həmin ərizəyə baxaraq, qərar qəbul edir. Məhkəmə qəbul etdiyi qərarla hüquqi şəxsin təsiszilərini (iştirakçılarının) özərinə və ya hüquqi şəxsin nizamnaməsi ilə onun ləğvi özün vəkil edilmiş orqanının özərinə hüquqi şəxsin ləğvinə həyata keçirmək vəzifəsi qoya bilər (MM-in 59-cu maddəsinin 3-cü bəndi).

Hüquqi şəxsin ləğvi mürəkkəb, özü də kifayət qədər uzun zəkən proseduradır. Bu prosedurun əsas məzmunu

hüquqi şəxsin mümkün olan **kreditorlarının dairəsini müəyyənləşdirməkdən və onların tələblərini ödəməkdən ibarətdir**. Belə ki, hüquqi şəxsin ləğvi zamanı hüquq və vəzifələr (əmlak) hüquq varislərinə keçmir. Ona görə də kreditorların hüquq və mənafeələrini təmin etmək vəzifəsi burada xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquqi şəxsin ləğvi kreditorların hüquq və mənafeyinə toxunur. Ona görə də bütün kreditorlar bilməlidir ki, həmin hüquqi şəxs müvafiq qərar əsasında ləğv edilir və öz kreditorları ilə hesablaşmalar aparır. Deməli, bu halda **azıqlıq və aşkarlıq prinsipi** fəaliyyət göstərməlidir. Bu prinsipi təmin etmək məqsədi ilə mülki qanunvericilik belə bir qayda müəyyən edir: hüquqi şəxsin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş təsiszi (iştirakçı) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqan bu barədə dövlət qeydiyyatını həyata keçirən orqana (öz səlahiyyətləri hüduqlarında AR Ədliyyə Nazirliyinə və Naxçıvan MR Ədliyyə Nazirliyinə, onların rayon (şəhər) qeydiyyat şöbələrinə, habelə AR Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə) məlumat verməyə borcludur (MM-in 60-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bu məlumat əsasında vahid dövlət reyestrində belə bir qeyd edilir ki, **hüquqi şəxs ləğv olunma prosesindədir**. Dövlət qeydiyyatını həyata keçirən orqan bu cür qeydi etməyə borcludur. Reyestrin azıqlığı imkan verir ki, kreditorlar və digər şəxslər müvafiq məlumat alsınlar. Buna görə də, onlar mətbuat orqanında rəsmi dərj olunana kimi hüquqi şəxsin ləğvi barəsində informasiya almaq imkanına malik olurlar.

6. Hüquqi şəxsin ləğvi proseduru

Hüquqi şəxsin proseduru dedikdə, hüquqi şəxsin ləğvi qaydası başa düşülür. Bu qayda qanunla müəyyənləşdirilir (MM-in 60-cı və 61-ci maddələri). Özü də həmin qayda məcburi xarakter daşıyır. Göstərilən qayda, hər şeydən əvvəl, kreditorların mənafeələrini müdafiə etməyə yönəlmişdir.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində hüquqi şəxsin ləğvi prosedurunun beş mərhələdən ibarət olması göstərilir. Hər bir mərhələnin qarşısında müəyyən vəzifə durur. **Birinci mərhələ** bir neçə hərəkətin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Hər şeydən əvvəl, ləğvetmə komissiyası (təsviyəzi) təyin olunur. Bununla hüquqi şəxsin ləğv edilmə prosesi başlayır. Komissiyanı (təsviyəzini) hüquqi şəxsin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş hüquqi şəxsin təsisziləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqan təyin edir. Onlar Mülki Məjəlləyə uyğun olaraq ləğvetmə qaydasını və müddətlərini müəyyənləşdirirlər.

Ləğvetmə komissiyası təyin edildiyi andan fəaliyyət göstərməyə başlayır. Ləğv olunan **hüquqi şəxsin orqanlarının hüquq və funksiyaları bu komissiyaya keçir**. O, yaradılmış xüsusi qurumdur. Hüquqi şəxsin orqanları hüquqi şəxsin adından çıxış etdiyi kimi, ləğvetmə komissiyası da analociqaydada ləğv edilən hüquqi şəxsin adından çıxış edir. Hüquqi şəxsin işlərini idarə etmək səlahiyyətləri ona keçir. Bu **komissiyanın əsas məqsədi** ləğv olunan hüquqi şəxsin fəaliyyətini, onun kənar (üçüncü) şəxslərlə malik olduğu hüquqi əlaqə və münasibətləri müəyyənləşdirilmiş müddətdə nisbətən az maddi itki və zərərlə başa çatdırmaqdan ibarətdir. Onun **əsas və başlıca vəzifəsi hüquqi şəxsin bütün borclarını (passivlərini) müəyyənləşdirməkdən və kreditorlarla hesablaşma aparmaqdan ibarətdir**.

İkinci mərhələ məhz ləğv edilən hüquqi şəxsin kənar (üçüncü) şəxslərlə malik olduğu hüquqi əlaqə və münasibətlərin, ödəməli olduğu borcların (passivlərin) müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Ləğvetmə zamanı vacibdir ki, hüquqi şəxsin iştirak etdiyi əmlak münasibətləri başa çatdırılsın. Bu mərhələdə ləğvetmə komissiyası **mətbuat orqanlarında hüquqi şəxsin ləğv edilməsi haqqında məlumat dərj etdirir**. Sühbət hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı barədə məlumatın dərj edildiyi mətbuat orqanlarından gedir. Dərj edilmiş məlumatda kreditorların tələblərini bildirməsi qaydası və müddəti göstərilir. Özü də kreditorlar öz tələblərini yalnız iki ay müddətində irəli sürə bilərlər. İki ay müddəti ləğvetmə haqqında məlumatın mətbuatda dərj edildiyi gündən hesablanır və başlayır. Deməli, qanun kreditorların öz tələblərini verməsi özün iki ay müddəti nəzərdə tutur və müəyyənləşdirir.

Bununla bərabər, ləğvetmə komissiyası debitor borcunu aşkar edir. O, debitor borcunu almaq özün lazımı tədbirlər görür, zəruri olduqda isə borcun alınması barədə məhkəməyə iddia verir. Bundan əlavə, ləğvetmə komissiyası **hüquqi şəxsin ləğvi haqqında kreditorlara bildiriş gündərir**.

Üçüncü mərhələ aralıq ləğvetmə balansının tərtib edilməsindən ibarətdir. Belə ki, kreditorların tələblərinin irəli sürülməsi özün qanunun müəyyənləşdirdiyi iki ay müddəti başa çatdıqdan sonra ləğvetmə komissiyası **kreditor borcunun və hüquqi şəxsin əmlakının tərkibini** qiymətləndirir. O, kreditorların irəli sürdükləri tələblərin siyahısını dəqiqləşdirir. Bundan sonra ləğvetmə komissiyası **aralıq ləğvetmə balans**ı tərtib edir. Balans hüquqi şəxsin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş hüquqi şəxsin təsisziləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqan tərəfindən təsdiq olunur. Buraya zəruri məlumatlar daxil edilir: hüquqi şəxsin əmlakının tərkibi; kreditorların irəli sürdükləri tələblərin siyahısı; bu tələblərə baxılmasının nəticələri haqqında, yəni bu tələblərin ödənilib-ödənilməməsi barədə məlumatlar. Aralıq ləğvetmə balansının əsas təyinatı ləğv olunan hüquqi şəxsin əmlak aktiv və passivləri arasındakı münasibəti ilkin olaraq müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Dördüncü mərhələ aralıq ləğvetmə balansına uyğun olaraq ləğvetmə komissiyasının kreditorların tələbləri-

ni təmin etməsindən və ödəməsindən ibarətdir. Qeyd etdik ki, ləğvetmə komissiyasının tərtib etdiyi aralıq ləğvetmə balansı təsiszilər (iştirakçılar) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqan tərəfindən təsdiq olunur. Balansın təsdiqi kreditorlara pul vəsaitinin faktiki olaraq ödənilməsi özün əsasdır. Balans təsdiq edildiyi gündən başlayaraq ləğvetmə komissiyası kreditorlara pul ödənişlərini həyata keçirir.

Bəzi hallarda ləğv edilən hüquqi şəxsin aralıq ləğvetmə balansı öyrə pul vəsaiti kreditorların tələblərini ödəmək üçün kifayət etmir. Belə halda ləğvetmə komissiyası hüquqi şəxsin əmlakını satış üçün əzıq hərəaja xızarı (MM-in 61-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Əmlakın satışından əldə edilən pul kreditorların tələblərinin ödənilməsinə yünəlır.

Ləğvetmə komissiyası hüquqi şəxsin kreditorlarına pul vəsaitini **növbəlik qaydasında** ödəyir. Bu qayda mülki qanunvericiliklə müəyyən edilir (MM-in 62-ci maddəsi). Həmin qaydaya görə, hüquqi şəxsin kreditorları iki kateqoriyaya bülünür: imtiyazlı (təminatlı) kreditorlar; qeyri-imtiyazlı (qeyri-təminatlı) kreditorlar.

İmtiyazlı (təminatlı) kreditorlar odur ki, onların tələbləri ardıcıl surətdə, yəni bir-birinin ardınca dürd növbədə ödənilir. Bu kateqoriya kreditorlar dürd qrupa bülünür. Əvvəljə birinci növbədə birinci qrup, sonra isə növbə ilə ikinci, üçüncü və dürdüncü qrup kreditorların tələbləri təmin edilir. Başqa sözlə desək, hər bir növbənin tələbləri əvvəlki növbənin tələbləri tam ödənildikdən sonra ödənilir.

Birinci növbədə əsas ühdəliyi icra etmək məqsədi ilə hüquqi şəxsin əmlakını girov saxlayan (ipoteka saxlayan) kreditorların tələbləri ödənilir. Məsələn, hüquqi şəxs statuslu müəssisə bankdan kredit alır. Onlar arasında kredit ühdəliyi (hüquq münasibəti) yaranır. Bu, əsas ühdəlikdir. Müəssisə bankdan kredit alarkən öz (nəqliyyat vasitələrini) girov qoyur və onlar arasında girov ühdəliyi (hüquq münasibəti) əmələ gəlir. Bu ühdəlik əsas ühdəliyin — kredit ühdəliyinin icrasını, yəni kreditin qaytarılmasını təmin edir. Əgər həmin müəssisə ləğv edilərsə, onda birinci növbədə onun əmlakını (nəqliyyat vasitələrini) girov saxlayan kreditorun — bankın pul tələbi ödənilir, yəni kredit məbləği banka qaytarılır. Deməli, birinci növbədə birinci qrup şəxslərin pul tələbləri ödənilir.

İkinci növbədə o qrup fiziki şəxslərin tələbləri ödənilir ki, onların qarşısında ləğv edilən hüquqi şəxs həyata və ya sağlamlığa zərər vurulması üçün məsuliyyət daşıyır. Belə ki, işçi (fiziki şəxs) öz əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət ala və ya həyatını itirə bilər. Bu halda həmin işçinin işlədiyi hüquqi şəxs (müəssisə) onun sağlamlığına və ya həyatına vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Hüquqi şəxs (müəssisə) ləğv edildiyi hallarda zərərəkənə və ya əilə başzısını itirmiş əilələrə ödənişlər vermək üçün pul vəsaiti kapitallaşdırılır. Bunun üçün pul vəsaiti müvafiq təşkilata közürülür. Həmin təşkilatın borcudur ki, gələjəkdə zərərin əvəzini ödəmək üçün zərərəkənə və ya onun əiləsinə pul versin (MM-in 1126-jı maddəsi). Amma mülki qanunvericilik bu təşkilatı dəqiq və konkret olaraq müəyyən etmir. Əmək qanunvericiliyi isə həmin təşkilatın dövlət sığorta orqanlarının olması barədə qayda nəzərdə tutur. Biz elə hesab edirik ki, ləğv edilən hüquqi şəxsin pul vəsaitini kapitallaşdıran orqan sosial sığorta fondu (sosial müdafiə fondu) olmalıdır. Deməli, ikinci növbədə ikinci qrup şəxslərin tələbləri ödənilir.

Üçüncü növbədə o şəxslərin tələbləri ödənilir ki, onlar işdən xızma müavinəti və əmək müqaviləsi öyrə əmək haqqı, habelə müəlliflik müqavilələrinə əsasən qonorar (haqq) almaq hüququna malik olsun. Həmin növbədə bu qrup şəxslərin tələblərinin ödənilməsi öyrə hesablaşmalar aparılır. Deməli, üçüncü növbədə üçüncü qrup şəxslərin tələbləri ödənilir.

Dürdüncü növbədə dövlətin tələbləri ödənilir. Bu növbədə büdjəyə məcburi ödənişlər öyrə borcun verilməsi təmin edilir. Sühbət, hər şeydən əvvəl, vergilərin ödənilməsindən gedir. Həm də eyni zamanda büdjədən kənar dövlət fonduna məcburi dövlət sosial-sığorta haqları öyrə borc ödənilir. Həm də eyni zamanda büdjədən kənar dövlət fonduna məcburi dövlət sosial sığorta haqları öyrə borc ödənilir. Deməli, dürdüncü növbədə dürdüncü qrup subyektlərin tələbləri ödənilir.

Göstərilən bu kimi dürd qrup şəxslər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, imtiyazlı (gözəştli) kreditorlar kateqoriyasına aiddirlər. Bunların tələbləri növbə ilə ödənildikdən sonra qeyri-imtiyazlı (qeyri-təminatlı) kreditorların tələbləri təmin edilir.

Bəzi müəssisələr ləğv ediləndə kreditorların tələblərinin ödənilməsi xüsusi jəhətlərə malik olur. Məsələn, banklar və digər kredit təşkilatları ləğv edilərkən birinci növbədə əmanətzilərin tələbləri ödənilir. Əmanətzilər onların kreditorları hesab olunurlar.

Qeyri-imtiyazlı kreditorların tələbləri beşinci növbədə ödənilir. Bu kateqoriya kreditorları mülki qanunvericilik «qalan kreditorlar» adlandırır. Beşinci növbədə də məhz bunlarla hesablaşmalar aparılır.

Bəzən görürsən ki, ləğvetmə komissiyası kreditorun tələblərini ödəməkdən imtina edir və ya onlara baxmaqdan boyun qazır. Bu cür hallarda mülki qanunvericilik həmin kreditora hüquq verir ki, o, ləğvetmə komissiyasına qarşı iddia ilə məhkəməyə müraciət etsin. Bu hüquqdan o, yalnız hüquqi şəxsin ləğvetmə balansı qəti formada təsdiq olunana kimi istifadə edə bilər. Qəti balans təsdiq edildikdən sonra o, şübhəsiz ki, məhkəməyə iddia verə bilməz.

Elə hallar olur ki, ləğvetmə komissiyasının kreditorların tələblər irəli sürmələri özün müəyyənləşdirdiyi iki aylıq müddət başa çatır. Bundan sonra bəzi kreditorlar tələblər irəli sürürlər. Bu cür tələblər ödənilə və təmin edilə bilər. Belə ki, iki aylıq müddət ərzində, yəni vaxtında tələb irəli sürən kreditorların tələbləri əvvəljə, yuxarıda göstərdiyimiz növbəlik qaydasında ödənilir. Bu tələblər ödənildikdən sonra ləğvetmə komissiyası hüquqi şəxsin qalan əmlakı hesabına vaxtında öz pretenziyalarını bildirməyən kreditorların tələblərini təmin edir (MM-in 62-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Bəzi hallarda ləğvetmə komissiyası kreditorların tələblərini qəbul etmir. Onlar isə iddia ilə məhkəməyə müraciət etmirlər. Belə halda kreditorların tələbləri ödənilmiş sayılır. Əgər kreditorlar iddia ilə məhkəməyə müraciət edərlərsə və məhkəmə kreditorların tələblərini ödəməkdən imtina etmək barədə qərar çıxarsa, onda bu hal da onların tələblərinin ödənilmiş sayılmasına dəlalət edir (MM-in 62-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

Beşinci mərhələ kreditorlar ilə hesablaşmalar başa çatdıqdan sonra başlayır. Bu mərhələ ləğvetmə komissiyası tərəfindən **qəti ləğvetmə balans**ı tərtib olunmasını nəzərdə tutur. Burada ləğv edilən **hüquqi şəxsin son (yekun) əmlak vəziyyəti haqqında məlumat** ifadə olunur. Həmin balans hüquqi şəxsin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş hüquqi şəxsin təsisçiləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqan təsdiq edir. Bundan sonra ləğvetmə komissiyası bu balans və ləğvetməni rəsmiləşdirən digər sənədləri hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatını həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanına — ədliyyə orqanına (öz səlahiyyətləri hüduqlarında AR Ədliyyə Nazirliyi və Naxçıvan MR Ədliyyə Nazirliyinə, onların rayon və ya şəhər qeydiyyat şöbələrinə), habelə AR Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə (əgər ləğv olunan hüquqi şəxs dini təşkilatdırsa) gündərir. Bu orqanlar bunun əsasında hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə **hüquqi şəxsin ləğvi barədə qeyd daxil edir. Məhz bu andan, yəni müvafiq qeydin edildiyi andan** müvafiq şəxsin ləğvi başa çatmış hesab edilir. Məhz bu andan hüquqi şəxsin müvcudluğuna son qoyulur, onun fəaliyyətinə xitam verilir (MM-in 61-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Beşinci mərhələdə həll edilən məsələlərdən biri hüquqi şəxsin **qalan əmlakının hüquqi taleyi və müqəddəratı barədə məsələdir**. Belə ki, kreditorların tələbləri tam ödənildikdən sonra hüquqi şəxsin sərənjamında və mülkiyyətində müəyyən növdə əmlak qala bilər. Sühbət həm daşınar əşyalardan (nəqliyyat vasitələrindən, puldan, qiymətli kağızlardan, avadanlıqlardan, dəzgahlardan və s.), həm də daşınmaz əşyalardan (torpaq sahəsindən, müxtəlif təyinatlı binalardan, tikililərdən və s.) gedir. Belə bir sual meydana çıxır: bu cür əmlak növlərinin hüquqi taleyi neçə həll olunur? Bu məsələnin həlli qaydası, adətən, hüquqi şəxsin nizamnaməsində nəzərdə tutulur. Əgər nəzərdə tutulmasa, onda **hüquqi şəxsin qalan əmlakı onun təsisçilərinə (iştirakçılara) verilir**. Məsələn, təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları ləğv edildikdə, qalan əmlak onların təsisçilərinə (iştirakçılara), dövlət müəssisələri ləğv edildikdə isə mülkiyyətçiyə — dövlətə (Azərbaycan Respublikasına) verilir.

7. Hüquqi şəxsin müflis olma nəticəsində ləğv edilməsi

Mülki qanunvericilik müflis olmanı (müflisləşməni) hüquqi şəxsin ləğv edilməsinin xüsusi əsaslarından biri kimi nəzərdə tutur (MM-in 59-cu maddəsinin 4-cü, 5-ci bəndləri, 63-cü maddəsi). Müflisləşmə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi özün yeni və «javan» konstruksiyadır. Bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, müflisləşmə dedikdə, borclunun (sahibkar statuslu fiziki şəxsin və borclu müəssisənin) öz ühdəliklərini ödəmə qabiliyyətinin olmaması başa düşülür. Deməli, müflisləşmə **ödəmə qabiliyyətsizliyi** deməkdir. Bu isə onu göstərir ki, «müflisləşmə» və «ödəmə qabiliyyətsizliyi» kimi iki anlayış arasında elə də prinsipial fərqlər yoxdur.

Ödəmə qabiliyyətsizliyi hüquq institutu artıq xeyli müddətdir ki, bir sıra xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə kifayət qədər məlumdur. Hələ 1877-ci ildə Almaniyada İflas Nizamnaməsi qəbul edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI-XVII əsrlərdə ödəmə qabiliyyətsizliyi ağır cinayət hesab olunurdu. Ödəmə qabiliyyəti olmayan borclu cəzalandırılırdı. O, tamamilə bütün əmlakını, işgözar nüfuzunu, bəzi hallarda isə azadlığını da itirirdi. Borclu bundan sonra bir daha ticarət fəaliyyətini yenidən janlandırmaq imkanına malik olmurdu.

Müasir dövrdə təcrübədə eyni bir hadisəni ifadə etmək özün «ödəmə qabiliyyətsizliyi» və «müflisləşmə» kimi iki anlayışdan istifadə olunur. Bu cür tendensiya ingilis dilli ölkələrin qanunvericiliyinin və məhkəmə praktikasının təsiri altında yaranmışdır. Göstərilən anlayışlar həmin ölkələrdə sinonim (eynimənalı) anlayışlar kimi işlədilir.

Bəzi xarici dövlətlərin qanunvericiliyi «ödəmə qabiliyyətsizliyi» və «müflisləşmə» kimi anlayışları fərqləndirir. Belə ki, «müflisləşmə» anlayışı «ödəmə qabiliyyətsizliyi»nin xüsusi halı kimi məhdud mənada işlədilir. Müflisləşmə dedikdə, borclunun təqsirli hərəkətləri ilə törədilən və cinayət cəzası ilə cəzalandırılan elə bir əməl başa düşülür ki, bunun nəticəsində kreditorlara zərər vurulur, ziyan dəyir. Başqa sözlə desək, müflisləşmə ödəmə qabiliyyətsizliyinin cinayət-hüquqi aspektidir. Bir sıra ölkələrdə müflisləşmə cinayət qanunvericiliyinə daxil edilmişdir.

«Ödəmə qabiliyyətsizliyi» və «müflisləşmə» kimi iki anlayışı təxmini olaraq analociqaydada inqilabaqədərki

rus hüququ da fərqləndirirdi. Ödəmə qabiliyyətsizliyi dedikdə, kreditorların tələblərini ödəmək özün borclunun əmlakının çatışmaması və kifayət etməməsi başa düşülürdü. Müflisləşmə isə ödəmə qabiliyyəti olmayan borclunun öz əmlakını azaltmaq və ya gizlətmək yolu ilə kreditorlara zərər vurmasını ifadə edirdi. Başqa sözlə desək, müflisləşmə ödəmə qabiliyyətsizliyi kimi mülki məsələnin cinayət tərəfi hesab edilirdi.

Müflisləşmə ilə bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının 23 iyun 1997-ci il tarixində qüvvəyə minən «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunla tənzimlənir. Bu qanunda hüquqi şəxsin müflisləşmə nəticəsində ləğv edilmə prosedurunun xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Müflisləşmə dedikdə, borclunun öz kreditorları qarşısında ühdəliklərini, yəni borclarını ödəmə qabiliyyətinin olmaması başa düşülür ki, bu cür qabiliyyətin olmaması əsasən məhkəmə tərəfindən təsdiq olunur. Borclu şəxs maliyyə vəziyyətinin tam pozulması, əmlakının kifayət etməməsi və çatışmaması özündən öz kreditorlarının tələblərini ödəmək qabiliyyətini itirir. Daha doğrusu, hüquqi şəxsin əmlakının dəyəri kreditorların tələblərinin ödənilməsi üçün yetərli olmur və kifayət etmir. Bu səbəbdən hüquqi şəxs öz borclarını, o cümlədən dövlətə və yerli orqanlara müvafiq vergiləri (və digər məcburi ödənişləri) ödəmək imkanına (qabiliyyətinə) malik olmur.

Hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətsizliyinin (imkansızlığının) xarici meyarı onun **cari ödənişləri dayandırmasından** ibarətdir. Ödənişləri dayandırma isə öz əlamətlə xarakterizə olunur: hüquqi şəxsin kreditorun irəli sürdüyü qanuni ödəmə tələbini bu cür tələb verildikdən sonra iki ay ərzində yerinə yetirə bilməməsi; hüquqi şəxsin qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirməli olduğu ödənişləri (vergi və digər məcburi ödənişləri) vaxtı çatdıqca ödəməyə qadir olmaması; hüquqi şəxsin öz borclarını vaxtı çatdıqca ödəməyə qadir olması. Göstərilən əlamətlərdən hər hansı biri olarsa, hüquqi şəxs ödəmə qabiliyyəti olmayan hesab edilir və o, iflas prosesinə məruz qalır.

İflas prosesi hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətsizliyi kimi mülki münasibəti tənzim edən xüsusi institutdur. Ona **iflas icraatı** da deyilir.

İflas prosesini dayandırmaq, borcu olan hüquqi şəxsin müflis olma nəticəsində ləğv edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə qanun müəyyən tədbirlər nəzərdə tutur. Bunlara **yenidən təşkil etmə və ya müflis elan etmənin qarşısını alma tədbirləri** deyilir. Axı, müflisləşmə institutu təcəhüquqi şəxsin ləğvinə yönəlmir. Əsas və başlıca məsələlərdən biri ləğv edilən bazar təsərrüfatı subyektlərini saxlamaqdan, iqtisadi (əmlak) dövrüyyədə onların öz fəaliyyətlərini davam etdirmələrinə imkan yaratmaqdan ibarətdir. Belə ki, bu subyektlər, hər şeydən əvvəl, ictimai tələbatı və ehtiyacı ödəmək məqsədilə əmtəə (mal) istehsal edən, xidmət göstərən və ya iş görən müəssisələrdir. Həmin subyektlər həm də işəgütürən (işverən) rolunda neçə-neçə işçi ilə əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlayan tərəfdir. Belə ki, əmək müqaviləsi əmək bazarında qarşı-qarşıya durmuş iki başlıca tərəf — işəgütürənlə işçiarasında bağlanır. İşəgütürən müəssisənin ləğv edilməsi işçilərlə bağlanmış əmək müqaviləsinin pozulmasına və bununla da işsizlik halının yaranmasına səbəb olur. Məlum məsələdir ki, müəssisənin ləğv edilməsi işçilərə sərfəli deyil və onların mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Müəssisənin ləğvi, digər tərəfdən, kreditorların mənafeyinə uyğun gəlmir. Belə ki, onlar müəssisənin ləğv olunmasında yox, öz tələblərinin tam təmin edilməsində və ödənilməsində, bu səbəbdən də müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsində maraqlıdırlar. Bax, bunlara görə bütün dünya ölkələrinin, o cümlədən bizim ölkənin mülki qanunvericiliyi borclu (borcu olan) hüquqi şəxsə öz pozulmuş maliyyə vəziyyətini dözəltməyə və bərpa etməyə, ayağa durub yenidən təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verən tədbirlər müəyyənləşdirir. Bu tədbirlər elə hüquqi vasitələrdir ki, onlar iflas prosesinin və müflis olmanın qarşısını alır.

Sağlamlaşdırma göstərilən tədbirlərdən biridir. Ona **sanasiya** (latınja «sanatio» — sağlamlaşdırma) da deyilir. Sağlamlaşdırma və ya sanasiya dedikdə, borcu olan hüquqi şəxsin ləğv edilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə onun mülkiyyətçisi, kreditorlar və digər şəxslər tərəfindən maliyyə yardımı göstərilməsi yolu ilə borclunun yenidən təşkil edilməsi üsulu başa düşülür. Sağlamlaşdırma (sanasiya) ödəmə qabiliyyəti olmayan, borcu olan və buna görə də iflas prosesinə məruz qalan hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq tədbiridir. Onun **əsas məqsədi** iflas prosesini dayandırmaqdan, borcu olan hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətini bərpa etməkdən və məhkəmə qaydasında onun müflis elan olunmaqla ləğv edilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Sağlamlaşdırma borcu olan hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn prosesdir. Bu proses elə tədbirlərdən ibarətdir ki, onun nəticəsində borcu olan hüquqi şəxsin bütün ühdəlikləri icra edilir, o cümlədən pul borcları ödənilir.

Sağlamlaşdırma prosesi borcu olan hüquqi şəxs tərəfindən sağlamlaşdırma barədə məhkəməyə ərizə verilməsi ilə başlayır. Ərizə hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırma məsələsinə baxılması məqsədi ilə verilir. Burada iflas prosesinin dayandırılması barədə müraciət ifadə olunur. Özü də borcu olan hüquqi şəxs istənilən vaxt məhkəməyə ərizə ilə müraciət edə bilər.

Hüquqi şəxs məhkəməyə verdiyi ərizədə onun ödəmə qabiliyyətinin sağlamlaşdırma nəticəsində bərpa oluna

biləjəyini, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşacağını tam yəqinliklə əsaslandırılmalıdır. Məhkəmə sağlamlaşdırma layihəsinə baxır. O, həmin layihənin mümkün və ya məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirmək özün müstəqil ekspertlər jəlb edə bilər. Məhkəmə iki həftə müddətində sağlamlaşdırma haqqında müvafiq qərar qəbul edir və borcu olan hüquqi şəxs barəsində iflas prosesinə xitam verir.

Göründüyü kimi, sanasiya (sağlamlaşdırma) yenidən təşkil etmə prosedurudur. Bu proseduranın tətbiq edilməsi hüquqi şəxsin təsərrüfat subyekti kimi müflisləşmə əsasında ləğv edilməsinə yox, normal fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Hüquqi şəxsin ləğv edilməsinin qarşısını alan tədbirlərdən biri barışıq sazişi hesab edilir. **Barışıq sazişi** dedikdə, borcu olan hüquqi şəxslə kreditorlar arasında əldə edilən elə bir razılıq başa düşülür ki, bunun nəticəsində kreditorların payına düşən ödənişlər təxirə salınır, hissə-hissə ödənilir, borcların müəyyən hissəsi gözəst edilir, borcu olan hüquqi şəxs yenidən təşkil olunur. Bu sazişin əsas məzmunu ibarətdir: borcu olan şəxsə ödənişlər özün mühlət verməkdən; ödənişləri hissələrə bölməkdən; borcları gözəst etməkdən. **Barışıq sazişinin əsas məqsədi** iflas haqqında iş özrə icraatı (iflas prosesini) qurtarmaqdan ibarətdir. Belə ki, borcu olan hüquqi şəxs iflas prosesinin hər hansı mərhələsində barışıq sazişi bağlamaq təklifi ilə kreditorlara müraciət edir. O, sazişin layihəsini, mühasibat balansı ilə birlikdə ilkin maliyyə hesabatını, kreditorların siyahısını bütün kreditorlara gündərir. Siyahıda kreditorlara çatması məbləğlər əks olunur. Özü də borclu şəxs öz maliyyə vəziyyətini dözgün göstərməlidir.

Təklif olunan saziş layihəsini mözakirə etmək özün kreditorlar yığıncaq keçirirlər. Yığıncaqda onlar sazişin layihəsinə baxıb, mümkün olan öz alternativ variantdan biri haqqında qərar qəbul edirlər:

- təklif olunan saziş layihəsini qəbul etmək;
- digər sazişi və ya dözülişlər edilmiş sazişi qəbul etmək;
- təklif olunan sazişi qəbul etməmək, ondan imtina etmək.

Kreditorların yığıncağında təklif olunan saziş layihəsinin qəbul edilməsi hələ onun hüquqi əhəmiyyət və qüvvəyə malik olmasına dəlalət etmir. Barışıq sazişinin hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi özün onun hükmən məhkəmə tərəfindən təsdiq edilməsi gərəkdir. Əgər onu məhkəmə təsdiq etməzsə, onda hüquqi qüvvəyə minmir.

Beləliklə, barışıq sazişi iflas prosesinə — iflas haqqında iş özrə icraata xitam verilməsinə səbəb olur. Bununla borcu olan hüquqi şəxsin müflis olma nəticəsində ləğv edilməsinin qarşısı alınır, qabağı kəsilir.

Borcu olan hüquqi şəxsə tətbiq edilən prosedurlardan biri iflas prosesi adlanır. **İflas prosesi** dedikdə, iflas haqqında işə baxılması və onun həlli özrə elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bu fəaliyyət qanunla müəyyənləşdirilmiş xüsusi prosessual qaydada həyata keçirilir və ödəmə qabiliyyəti olmayan hüquqi şəxsin müflis elan edilməklə ləğvinə yönəlir. İflas prosesi iflas haqqında qaldırılmış iş özrə icraat deməkdir. Onun **əsas məqsədi** ödəmə qabiliyyəti olmayan hüquqi şəxsin borclarının ödənişini münasib qaydada tənzimləməkdən, kreditorların tələblərini maksimum təmin etməkdən, bu şəxsi borclardan azad etməkdən və ona yenidən sahibkarlıq və təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmağın və nail olmağın əsas forması hüquqi şəxsin əmlakının məcburi satışından əldə olunan pula tələb yönəltmək yolu ilə həmin əmlakı təsviyə (ləğv) etməkdir.

Hüquqi şəxsin müflis elan etmə nəticəsində ləğvinin iki qaydası vardır: məcburi qayda; könüllü qayda. Müflisləşmə və iflas haqqında qanun bu qaydaların hər ikisini nəzərdə tutduğu halda, yeni Mülki Məjəllə yalnız məcburi qaydanı müəyyənləşdirir.

Hüquqi şəxsin müflis elan edilməsinin məcburi qaydası məhkəmə yolunu nəzərdə tutur. Bunun özün vacibdir ki, məhkəmə vasitəsilə iflas prosesinə başlansın. Məhkəmə vasitəsilə iflas prosesinə həm borclu şəxs tərəfindən, həm də onun kreditorları tərəfindən başlana bilər. Bunun özün borclu şəxs və ya kreditorlar iflas haqqında iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Ərizə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş formada tərtib edilməli və imzalanmalıdır. Məhkəməyə iflas haqqında iddia ərizəsinin verilməsi ilə iflas haqqında iş qaldırılır. Bununla məhkəmə vasitəsilə iflas prosesi başlanır.

Bundan sonra iflas haqqında iş özrə məhkəmə baxışı təyin edilir. Belə halda bu barədə borcu olan hüquqi şəxsin kreditorlarına məlumat vermək zərurəti yaranır. Bunun özün məhkəməyə iflas haqqında iddia ərizəsi verən şəxs, məhkəmə baxışı haqqında rəsmi dövrü mətbuat orqanında azı yeddi günlük fasilə ilə iki dəfə elan dərjədir.

İflas haqqında işə məhkəmə iclasında baxılır. Məhkəmə, əgər hüquqi şəxs ödəmə qabiliyyətinə malik deyildirsə, onun müflis elan edilməsi barədə qərar çıxarır. Yox, əksinə, əgər hüquqi şəxs ödəmə qabiliyyətlidirsə, onda məhkəmə hüquqi şəxsi müflis elan etməkdən imtina edir. Bax, iflas haqqında iş özrə məhkəmə baxışının əsas prosessual nəticələri bundan ibarətdir.

Hüquqi şəxs məhkəmə qaydasında müflis elan olunduqdan sonra bütün kreditorlara onların yığıncağının keçirilməsi barədə bildiriş gündərir. Həmin yığıncaq bir ay müddəti ərzində keçirilir. Bu müddət hüquqi şəxsi

müflis elan etmək barədə müvafiq məhkəmə qərarı qanuni qüvvəyə mindiyi gündən başlanır və hesablanır.

Hüquqi şəxsin müflis elan edilməsinin künüllü qaydası məhkəmə vasitəsilə yox, bu hüquqi şəxsin özünün iflas prosesinə başlamaq barəsində qərar qəbul etməsilə bağlıdır. Bunun özünə gərəkdir ki, borclu müəssisə (hüquqi şəxs) məhkəmənin iştirakı olmadan iflas prosesinə başlasın. Bu məqsədlə borclu müəssisə iflas prosesinə başlamaq barəsində (özü də məhkəmənin iştirakı olmadan) müvafiq qərar qəbul edir. Əgər borclu dövlət müəssisəsi olarsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin) da bu barədə qərar zıxarması tələb edilir.

Bundan sonra borclu hüquqi şəxs iflas barəsində kreditorlara yazılı bildiriş gündərir. Bildirişdə kreditorların yığıncağının keçirilməsi təklif edilir. Qanun bu yığıncağın 21 gün müddəti ərzində keçirilməsini nəzərdə tutur. Həmin müddət borclu müəssisə tərəfindən iflas prosesinə başlamaq qərarının qəbul edildiyi gündən başlanır və hesablanır.

Yazılı bildiriş yığıncağın keçirilməsi tarixinə ən gec 14 gün qalmış pozt vasitəsilə (sifarişli məktubla) bütün məlum kreditorlara gündərilir. Bundan əlavə, bildiriş rəsmi dövrü mətbuat orqanında iki dəfə dərc olunur. İkinci dəfə o, yığıncağın keçirilməsi tarixinə ən gec 7 gün qalmış dərc olunmalıdır.

Daha sonra **kreditorların ilkin yığıncağı** keçirilir. Bu yığıncaqda hüquqi şəxsin rəhbəri (direktoru, sədri, müdiri, rəisi, prezidenti və s.) çıxış edərək kreditorlara onların adı və ünvanı, hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyəti, əmlakı və passivləri barədə məlumat verir. Hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətinin aydınlaşdırılması özünə kreditorlar digər əlavə məlumatlarla tanış edilə bilər.

Kreditorların ilkin yığıncağında iflas prosesinə başlamaq barəsində **hüquqi şəxsin qərarı təsdiq edilir, borclunun müflis elan edilməsinə dair səsvermə keçirilir**. Səs zoxluğu ilə yığıncaqda borclu hüquqi şəxsin müflis elan olunması barədə müvafiq qərar qəbul olunur. Bununla hüquqi şəxs künüllü qaydada müflis elan edilir.

İflas prosesinə başlama müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bu proses başlanan kimi borclu şəxs öz əmlakı barəsində sərənjam verə bilməz. Bu cür sərənjamı o, əgər iflas prosesinə məhkəmənin vasitəsilə başlanmışsa, yalnız məhkəmənin və ya müvəqqəti əmlak inzibatzısının müvafiq ijasəsi ilə qəbul edə bilər. İflas prosesinə məhkəmənin iştirakı olmadan başlandığı hallarda isə bu cür sərənjam yalnız əmlak inzibatzısının müvafiq ijasəsi ilə qəbul edilə bilər. Bəzi ödənişləri, məsələn, əmək haqqının ödənilməsini, mallarla və xidmətlərlə fasiləsiz təminat özünə zəruri olan cari xərjlərin ödənilməsini və s. o, ijasə almadan həyata keçirə bilər.

Əmlak inzibatzısı və müvəqqəti əmlak inzibatzısı iflas prosesinin bütün mərhələlərində fəaliyyət göstərən vəzifəli şəxslərdir. **İflas prosesinə məhkəmə vasitəsilə başlandıqda əmlak inzibatzısı məhkəmə qərarı əsasında təyin edilir.** Belə ki, iflas haqqında iş öyrə məhkəmə borclu hüquqi şəxsin müflis elan olunması və əmlak inzibatzısının təyin edilməsi barədə qərar qəbul edir.

İflas prosesinə məhkəmənin iştirakı olmadan başlandıqda isə əmlak inzibatzısı iflas prosesinə başlamaq barədə borclu şəxsin qərarı ilə təyin edilir, kreditorların ilkin yığıncağı tərəfindən təsdiq olunur. Bu yığıncaqda yeni əmlak inzibatzısı sezişlə də bilər.

Əmlak inzibatzısı rolunda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. Fiziki şəxslər hükmən hüquq, təsərrüfat idarəziliyi, iqtisadiyyat və ya mühasibat uzotu sahəsində müvafiq təhsilə malik olmalıdır. Özü də məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş əmlak inzibatzısının səlahiyyətləri kreditorlar tərəfindən təyin edilmiş (və ya sezişmiş) əmlak inzibatzısının səlahiyyətləri ilə eynidir. O, borclu şəxsin təsərrüfat fəaliyyətini idarə edir, onun adından əqdlər bağlayır, borclu şəxsin işlərini işə gütürür, işdən zıxarır və s. **Əmlak inzibatzısı borclu olan hüquqi şəxsin qanuni nümayəndəsidir.** O, kreditorlar və məhkəmə qarşısında hesabat təqdim edir.

Müvəqqəti əmlak inzibatzısı borclu hüquqi şəxsin müflis elan olunmasına kimi məhkəmənin təyin etdiyi şəxsdir. O, yalnız iflas prosesinə məhkəmənin iştirakı ilə başlandığı hallarda təyin edilə bilər. İflas prosesinə məhkəmənin iştirakı olmadan başlandığı hallarda isə müvəqqəti əmlak inzibatzısının təyin edilməsi istisna olunur.

Müvəqqəti əmlak inzibatzısının təyin edilməsi iki məqsəd güdür. **Birinci məqsəd** hüquqi şəxsin müflis elan olunmasına kimi onun əmlakını təşkil edən **aktivlərin hüquqazidd qaydada özgəninkiləşdirilməsinin qarşısını almaqdan** ibarətdir. İkinci məqsəd isə borclunun **maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlilinin aparılması** zərurəti ilə bağlıdır. Bu vəzifəli şəxsin təyin edilməsi aralıq tədbiridir.

Müvəqqəti əmlak inzibatzısı təyin edilən kimi borclu hüquqi şəxsin rəhbərinin (müdirinin) səlahiyyətlərinə xitam verilir. Məhkəmə qərarında başqa qayda müəyyənəşdirilməyibse, **o, əmlak inzibatzısına məxsus olan analocisəlahiyyətlərə** malikdir. O, borclu hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlilini aparır. Müvəqqəti əmlak inzibatzısı təyin edildikdən sonra 14 gün ərzində borclu hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyəti barədə məhkəməyə hesabat verir. Bir qayda olaraq, əmlak inzibatzısı təyin edildikdə, onun təyinatına xitam verilir.

Borclunun müflis elan edilməsi də hüquqi nəticələrə səbəb olur. Əgər borclu hüquqi şəxs məhkəmə qay-

dasında müflis elan edilmişsə, onda bu barədə məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsi tarixindən o, **müflis elan edilmiş sayılır**. Künüllü qaydada müflis elan edilmə zamanı isə kreditorların ilkin yığıncağında borclu hüquqi şəxsin müflis elan olunması barədə müvafiq qərarın çıxarılması tarixi onun müflis elan olunması anı hesab edilir. Bu andan borclu müəssisənin müdiri bütün səlahiyyətlərini itirir, onun öz əmlakı barəsində hər hansı sərənjam vermək və hərəkətlər etmək hüququna xitam verilir.

İflas prosesinin mərhələlərindən biri kreditorların **borc tələblərinin ödənilməsi mərhələsi** adlanır. Əmlak inzibatzısı bu tələbləri iki üsulla ödəyə bilər. Birinci üsulun mahiyyəti borclu hüquqi şəxsə çatası borcları tutmaq və ya onun əmlakını təşkil edən aktivləri satmaq və satışdan götürülən pulu kreditorlar arasında bölüşdürmək yolundan ibarətdir. İkinci üsul isə borclunun əmlakını təşkil edən aktivləri onların tələblərinin ödənilməsi üçün bilavasitə vermək yolunu nəzərdə tutur və əhatə edir.

İflas və müflisləşmə qanunvericiliyi borclu hüquqi şəxsin əmlakını təşkil edən aktivlərin kreditorlar arasında növbəlik qaydasında bölüşdürülməsi prinsipini — **ödənişlərin növbəliyi prinsipini** müəyyənləşdirir. Belə ki, **birinci növbədə** iflas prosesinə zəkilən bütün məsrəflər və xərjlər (məsələn, KİV-də müflis olmanın elan edilməsi xərjləri, məhkəmə xərjləri, əmlak inzibatzısının və müvəqqəti əmlak inzibatzısının xərjləri və s.) ödənilir. **İkinci növbədə** borclu müəssisənin işzələlərinin onlara iş vaxtı dəymiş bədən xəsarətləri və ya ölüm halları barəsində tələbləri təmin edilir. **Üçüncü növbədə** işzələlərin pensiya, müavinət, gözəştlər və əmək haqqı barəsində tələbləri ödənilir. **Dördüncü növbədə** dövlət və yerli büdcəyə vergilər, məcburi dövlət sosial sığortasına ayırmalar, kredit təşkilatlarının və s. təminatlı borcları və onların faizləri barəsində tələbləri ödənilir. **Beşinci növbədə** təminatlı kreditorların tələbləri yerinə yetirilir. **Altıncı növbədə** isə borclu müəssisənin mülkiyyətçilərinin tələbləri ödənilir. Yerdə qalan əmlak, yəni bülğü aparıldıqdan sonra **əmlak qalarsa, o, borclu hüquqi şəxsin mülkiyyətinə aid edilir**.

Bəzən borclu şəxsin əmlakı onun kreditorlarının tələblərini ödəmək üçün kifayət etmir. Bu halda onların tələbləri ləğv edilmiş sayılır. Bəzi hallarda isə əmlak inzibatzısı və ya məhkəmə kreditorların hər hansı tələbini qəbul etmir. Qəbul olunmamış bu cür tələblər də ləğv olunmuş sayılır.

Əmlak inzibatzısının son hesabatı məhkəməyə təqdim edilir. Burada əmlak inzibatzısı dinlənilir. Bundan sonra lazım olan bütün hərəkətlərin edildiyinə məhkəmə əmin olduqda o, borclu hüquqi şəxs barəsində iflas prosesinə xitam verir. **Məhkəmənin müvafiq qərarı onu qeydə almış dövlət qeydiyyatı orqanına (ədliyyə orqanına) göndərilir. Hüquqi şəxsin ləğvi barədə** qeyd müvafiq dövlət reyestrinə daxil edilir. Bu andan hüquqi şəxs ləğv edilmiş hesab edilir.

Hüquqi şəxs künüllü qaydada müflis elan edildiyi hallarda isə bütün kreditorların **tələblərinin tamamilə ödənilməsi iflas prosesinə xitam verilməsi üçün əsasdır**. Bu, həm də hüquqi şəxsin ləğv edilməsi barədə qeydin müvafiq dövlət reyestrinə daxil edilməsi üçün əsas rolunu oynayır.

İflas prosesinə barışıq sazişi və sağlamaşdırma (sanasiya) əsasında da xitam verilə bilər. Lakin bu cür hallarda borclu hüquqi şəxs ləğv edilmir.

Müflisləşmə institutunun əhəmiyyəti böyükdür. Müflisləşmənin **birinci əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu institut öz özünə gütdüyü ühdəlikləri yerinə yetirə və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməyən subyektlərin iqtisadi (əmlak) dövriyyədən çıxarılmasına və bununla bazarın sağlamaşmasına imkan yaradır. Bu institutun sayəsində **iqtisadi (əmlak) dövriyyə effektiv işləyə bilməyən subyektlərdən azad olur**.

Müflisləşmə institutunun **ikinci əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, işgözar, səriştəli, bəqarlıq və vıqdanlı sahibkarlara öz işlərini yenidən qurmağa, ayağa qalxmağa, sahibkarlıq — təsərrüfat fəaliyyəti ilə yenidən məşğul olmağa və özünün iqtisadi (əmlak) dövriyyəsinin tam hüquqlu subyektı statusunu bərpa etməyə şans verir. Məhz bu institutun nəticəsində təsərrüfat subyektləri öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Müflisləşmə institutunun **üçüncü əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, kreditorların tələblərinin ödənilməsi üçün borclu **hüquqi şəxsin əmlakının növbəlik qaydasında ədalətli bülğösü haqqında qayda** müəyyən edir. Bu qayda əsasında kreditorların düşükləri zərər və dözar olduqları itki onlar arasında ədalətli surətdə bölüşdürülür. Bunun isə iqtisadi (əmlak) dövriyyədə sabitliyin, mühkəmliyin və dayanıqlığın təmin edilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

§ 4. Hüquqi şəxsin təsnifi

1. Hüquqi şəxsin təsnifinin əsasları

Hüquqi şəxslər xüsusi olaraq iqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxış etmək məqsədilə yaradılır. Onlar bu dövriyyənin əsas iştirakzısı, başlıca fiquru hesab edilir. Belə ki, zox vaxt müəyyən məqsədə nail olmaq niyyəti fiziki şəxslərin öz şəxsi səy və kapitallarını birləşdirərək, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə kollektiv surətdə subyekt rolunda çıxış etmələrini tələb edir. Hüquqi şəxs konstruksiyası fiziki şəxslərin iqtisadi (əmlak) dövriyyədə bu cür kollektiv iştirakının əsas hüquqi formasıdır. O, elə bir xüsusi üsuldur ki, bunun nəticəsində təsərrüfat fəaliyyəti səmərəli surətdə təşkil olunur. Dediklərimiz onu sübut edir ki, sivil bazar, inkişaf etmiş iqtisadi (əmlak) dövriyyə

yə hüquqi şəxslər olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Hüquqi şəxslər iqtisadi həyatın əsas və başlıca təsərrüfat subyekti sayılır.

İqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxış edən hüquqi şəxslərin sayı kifayət qədər zoxdur. Burada biz, onların fəaliyyət göstərən müxtəlif növləri ilə rastlaşırıq. Hüquqi şəxslərin kifayət qədər zox növü vardır. Bundan əlavə, hüquqi şəxs öz hüquqi təbiətinə görə həddən ziyadə mürəkkəb hüquqi hadisədir. Buna görə də vacibdir ki, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxış edən hüquqi şəxslərin hüquqi statusu (vəziyyəti) dəqiq müəyyənləşdirilsin. Lazım və zəruridir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif təşkilati-hüquqi formaları bir-birilə qarışdırılmasın. Vacibdir ki, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak edən hüquqi şəxslərin qanunda birbaşa nəzərdə tutulan formada (təsərrüfat cəmiyyəti və ortaqlığı formasında, kooperativ formasında, dövlət və bələdiyyə müəssisələri formasında və s.) yaradılması müəyyən edilsin. Lazımdır ki, bazar dövriyyəsində çıxış edən hüquqi şəxsin əmələ gəlməsini qüvvədə olan mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutub-tutmaması aydınlaşdırılsın. Bunun özünə **hüquqi şəxslərin doktrinal (elmi) təsnifinin** verilməsi gərəkdir. Bu təsnif hüquqi şəxslər haqqında elmi bilikləri sistemləşdirməyə imkan verir. Həmin sistem əsasında biz hüquqi şəxslərin bütün növləri haqqında sivilist təsəvvürə malik oluruq. Göstərilən sistem isə dözgün sezilmiş meyarlar (əsaslar) əsasında qurula bilər. Buna **hüquqi şəxslərin təsnif edilməsinin əsasları** deyilir. Bu əsaslar hüquqi şəxslərin daha mühüm cəhət və xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hüquqi şəxslərin təsnifi dedikdə, onların ayrı-ayrı növlərdə qruplaşdırılması və birləşdirilməsi başa düşülür. Bunun küməyi və vasitəsi ilə biz, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak edən hüquqi şəxslərin bütün növləri barədə doktrinal (elmi) biliklər əldə edirik.

Hüquqi şəxslər müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Bu əsasların dairəsi kifayət qədər genişdir. Həmin əsaslara (meyarlara) şamil edə bilərik:

- mülkiyyətin formasına görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- fəaliyyət məqsədlərinə görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- yaradılma qaydasına görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- təsisçilərin tərkibinə görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- iştirakçıların malik olduqları hüquqlara görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- əşya hüquqlarının həjminə görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- təsis sənədlərinə görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- özlüyə görə hüquqi şəxslərin təsnifi;
- şəxslərin və kapitalların birləşdirilməsinə görə hüquqi şəxslərin növləri.

Hüquqi şəxslərin təsnifi **iqtisadiyyatın təşkilinin növündən (formasından)** asılıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın təşkilinin hər bir növünə uyğun olaraq hüquqi şəxslərin bu və ya digər növü əmələ gəlir, fəaliyyət göstərir, inkişaf edir və ya ləğv olunaraq dövriyyədən çıxır. Başqa sözlə desək, iqtisadiyyatın təşkilinin hər bir növü özünə hüquqi şəxslərin müəyyən növü xarakterikdir.

İqtisadiyyatın təşkilinin bir növü olan **komanda (sovet) iqtisadiyyatı şəraitində dövlət hüquqi şəxsləri mühüm rol oynayır**. Onlar sovet dövləti tərəfindən dövlət sosialist mülkiyyətinin bazası əsasında əmlakı idarə etmək, istehsal və digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək, sovet vətəndaşlarının ehtiyaclarını təmin etmək və s. məqsədi ilə yaradılırdı. Dövlət hüquqi şəxsləri vasitəsilə sovet dövləti özünün vacib funksiyalarını, hər şeydən əvvəl, xalq təsərrüfatının inkişafına planlı rəhbərliyi həyata keçirmək funksiyasını yerinə yetirirdi. İstehsal, elmi-istehsal və digər birliklər, müəssisələr (zavodlar, sovxozlar, şaxtalar və s.), idarələr (muzeylər, xəstəxanalar, ali məktəblər və s.), elmi-tədqiqat institutları və s. dövlət hüquqi şəxsləri kateqoriyasına aid idi. Dövlət hüquqi şəxsləri onlara verilmiş əmlakın mülkiyyətçisi hesab olunmurdu.

İqtisadiyyatın təşkilinin digər növü olan **bazar iqtisadiyyatı** azad bazar iqtisadiyyatı və ya dövlət müdaxiləsi olmayan iqtisadiyyat deməkdir. Bu şəraitdə **hüquqi şəxslərin kommersiya təşkilatları kimi növünün** fəaliyyəti ön plana keçir. Bu cür təşkilatlar iqtisadi (əmlak) dövriyyənin, kommersiya dövriyyəsinin professional iştirakçısına zəvrilir. Bazar iqtisadiyyatı özünə xarakterik olan subyektlərin (səhmdar cəmiyyətlərinin, məhdud məsuliyyətli müəssisələrin və s.) fəaliyyəti üstünlüyə malik olur. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar əmtəə dövriyyəsi daha da janlanır və onun əhatə dairəsi müqayisədəlməz dərəcədə genişlənir. Belə halda, şübhəsiz ki, son dərəcə istehsal xarakterli təşkilatlara yox, kommersiya xarakterli təşkilatlara daha geniş meydan verilir.

İqtisadiyyatın təşkilinin başqa bir növü olan **qarışıq iqtisadiyyat şəraitində** isə həm komanda iqtisadiyyatı özünə, həm də bazar iqtisadiyyatı özünə ənənəvi olan hüquqi şəxslər bir-biriləri ilə yanaşı fəaliyyət göstərirlər. Özü də bazar dövriyyəsi özünə ənənəvi olan hüquqi şəxslər, yəni kommersiya təşkilatları üstün rola və müvqeyə malikdir.

Qarışıq iqtisadiyyat odur ki, o, iqtisadiyyatın təşkilinin bazar və komanda iqtisadiyyatı kimi formalarının elementləri ilə idarə olunur. Hələ tarixən hez vaxt yox faizli bazar iqtisadiyyatı mövcud olmayıb. Məhz buna görə də qarışıq iqtisadiyyat şəraitində bazar dövriyyəsi özünə ənənəvi olan kommersiya təşkilatları ilə yanaşı, koman-

da iqtisadiyyatı özün xarakterik olan hüquqi şəxslər (dövlət istehsal müəssisələri) də fəaliyyət göstərilər.

Azərbaycan Respublikasının keşid dövrü adlanan müasir iqtisadi həyatı qarışıq iqtisadiyyat formasına aiddir. Bu hal hüquqi şəxslərin sisteminə təsir göstərir. Bu səbəbdən ölkəmizin müvcud qanunvericiliyi həm bazar dövriyyəsi özün xarakterik olan hüquqi şəxsləri, həm də komanda iqtisadiyyatı və planlı təsərrüfat özün ənənəvi olan hüquqi şəxsləri (dövlət müəssisə və idarələrini) nəzərdə tutur.

Hüquqi şəxslərin təsnifinin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu təsnifin həm hüquqyaradıcı, həm də hüquqtəbqedicici orqanlar özün rolu böyükdür. Həmin təsnifin **nəzəri əhəmiyyəti** onunla şərtlənir ki, məhz hüquqi şəxslərin təsnifi əsasında onların ayrı-ayrı növlərinin əsas cəhətləri barədə nəzəri biliklər artır, hüquqi şəxs doktrinası və nəzəriyyəsi inkişaf edir, hüquqi şəxsin mahiyyətini ifadə edən müxtəlif konsepsiyalar yaranır.

Hüquqi şəxslərin təsnifinin praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, məhz bu təsnif vasitəsilə dövriyyədə çıxış etmək hüququ olan hüquqi şəxslərin ayrı-ayrı növlərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olur. Dövriyyədə yalnız o hüquqi şəxslər iştirak edə bilər ki, onlar qanunda birbaşa nəzərdə tutulan formada yaradılsın. Qanun isə hüquqi şəxslərin növlərinin təxmini yox, **qəti, dəqiq siyahısını** müəyyənləşdirir. Bu siyahını genişləndirmək olmaz. Həmin siyahı hüquqi şəxslərin təsnifinin əsasını təşkil edir. Əgər hər hansı hüquqi şəxs növü bu təsnifə daxil deyilsə, o, mülki hüququn subyektı kimi dövriyyədə iştirak edə bilməz. Deməli, hüquqi şəxslərin təsnifi, neçə deyərlər, «qondarma» hüquqi şəxslərin praktikada fəaliyyət göstərmələrinin qarşısını almağa imkan verir.

Bundan əlavə, hüquqi şəxslərin təsnifi imkan verir ki, iqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxış edən hüquqi şəxslərin müxtəlif təşkilatı-hüquqi formaları bir-birindən fərqləndirilsin, onlar arasında hədd qoyulsun, biri digəri ilə qarışdırılmasın. Söhbət təsərrüfat cəmiyyəti və ortaqlığı, kooperativ, qeyri-kommersiya təşkilatı, dövlət müəssisəsi və idarəsi kimi təşkilatı-hüquqi formalardan gedir. Hər bir hüquqi şəxs növü ona uyğun olan təşkilatı-hüquqi formada yaradılır. Hüquqi şəxslərin təsnifi hüquqi şəxslərin statusunun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

2. Hüquqi şəxslərin növləri

Ölkəmizin qüvvədə olan mülki qanunvericiliyi hüquqi şəxslərin ayrı-ayrı əsaslara (meyarlara) görə müxtəlif növlərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə hüquqi şəxslərin leqal təsnifi xeyli dərəcədə mürəkkəbləşmişdir.

Hüquqi şəxslərin təsnifini xarici ölkələrin qanunvericiliyi də verir. Dünyanın iki əsas hüquq ailəsi (sistemi) olan kontinental hüquqda (roman-german hüququnda) və ümumi hüquqda (ingilis-amerikan hüququnda) hüquqi şəxslərin ənənəvi bölgösünə diqqət yetirək.

Kontinental (roman-german) hüquq ailəsində bütün hüquqi şəxslər iki yerə bölünür:

- korporasiyalara (birliklərə, ittifaqlara);
- idarələrə.

Özü də bu cür bölgünün əsasını hüquqi şəxsin əmlak bazasının yaradılması qaydası kimi meyar (əsas) təşkil edir. Bu bölgünün əsasında həm də bir qədər də hüquqi şəxsin subyekt tərkibi və fəaliyyət sferası kimi meyar durur. Hüquqi şəxslərin həmin bölgösü mülki (əmlak) dövriyyənin bütün sferasını — həm sahibkarlıq münasibətləri, həm də qeyri-sahibkarlıq münasibətləri sahəsini əhatə edir.

Korporasiya (latınja «corporatio» — birlik, cəmiyyət) dedikdə, elə hüquqi şəxs başa düşülür ki, o, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq özün iştirakçıların (payızların, maya qoyanların) əmlakını künnüllü surətdə birləşdirmək yolu ilə yaradılır və onların özlüyü əsasında təşkil edilir. Yaponiya sivilistika doktrinasına görə, korporasiya insanların elə birliyidir ki, o, müəyyən məqsədə xidmət edir. Özlük, iştirakçıların zoxu özün məqsəd ümumiliyi korporasiyanı xarakterizə edən əsas cəhətlərdir. Özü də korporasiyanın müvcud olması onun iştirakçıların dəyişməsindən və əvəz olunmasından asılı deyildir. Korporasiyaya müxtəlif növ ticarət cəmiyyət və ortaqlıqları aiddir: tam ortaqlıq (bəzi ölkələrdə bu, hüquqi şəxs kimi tanınmır); kommandit ortaqlığı; məhdud məsuliyyətli cəmiyyət; səhmdar cəmiyyəti. Kontinental (roman-german) qanunvericilik korporasiyası yaradılarkən ilkin nizamnamə kapitalının həjmi və yaradılma qaydası haqqında zox ciddi, sərt tələblər irəli sürür.

İdarə dedikdə, elə hüquqi şəxs başa düşülür ki, o, qeyri-sahibkarlıq məqsədləri özün, adətən, bir şəxsin (təsiszinin) əmlak ayırması yolu ilə yaradılır. Yaponiya sivilistika doktrinasına görə, idarə kapitalların elə birliyi-dir ki, o, müəyyən məqsədə xidmət edir. Korporasiyalardan fərqli olaraq, idarələr özlük qaydası əsasında təşkil olunmur. Təsiszi özü idarənin məqsədini və bu məqsədə çatmaq özün lazım olan əmlak tərkibini müəyyənləşdirir.

İdarə özgə əmlakının ayrılması əsasında yaradılır. İdarə, bir qayda olaraq, iştirakçıların, özgə əmlakını idarə edənlərin, əmlakın mülkiyyətçisi olmayan şəxslərin mənafeyi özün fəaliyyət göstərir. Bu şəxslər **destinator** adlanır. Dövlət müəssisələri, dövlət xəzinəsi (fisk), dini qurumlar və xeyriyyə fondları idarə formasında yaradılır.

İngilis-amerikan (ümumi) hüquq ailəsində hüquqi şəxslərin iki əsas növü fərqləndirilir. Böyük Britaniya hü-

ququ öyrə:

- ortaqlıq (partnerships);
- kompaniya (company);

ABŞ hüququ öyrə:

- ortaqlıq (partnership);
- korporasiya (corporation).

Ortaqlıq iki növə bölünür: tam ortaqlıq; kommandit ortaqlığı (limited partnerships). Tam ortaqlıq hüquqi şəxs kimi tanınmır. Kommandit ortaqlığı isə hüquqi şəxs sayılır.

Kompaniyanın (korporasiyanın) kontinental hüquqdakı oxşarı (analoqu) məhdud məsuliyyətli (və ya səhmdar) cəmiyyətdir: stock corporation və close corporation; private company və limited liability company. Nə kompaniya, nə də korporasiya iştirakçılara pay və ya səhm məxsus olmasından asılı olaraq növlərə bölünür.

Kontinental hüquqda ümumi və xüsusi hüquq baxımından hüquqi şəxslərin iki növü fərqləndirilir: ümumi hüquq öyrə hüquqi şəxslər; xüsusi hüquq öyrə hüquqi şəxslər.

Ümumi hüquq öyrə hüquqi şəxslər dedikdə, hakimiyyət aktı əsasında yaradılan və hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan qurumlar başa düşülür. Dövlət orqanları bu növ hüquqi şəxslərə aiddir. Almaniya hüquq ədəbiyyatında həmin növ hüquqi şəxslərə dövlət (dövlət idarələri yox), ijmalar, idarələr, korporasiyalar, fondlar və s. daxil edilir. Yaponiya mülki hüququna görə, dövlət-hakimiyyət funksiyasını icra edən ərazi korporasiya orqanları, bələdiyyə korporasiyaları və s. bu kateqoriya hüquqi şəxslərə aiddir. **Xüsusi hüquq öyrə hüquqi şəxs** isə xüsusi hüquq subyektləri tərəfindən xüsusi-hüquqi akt (nizamnamə və ya təsis aktı) əsasında yaradılır və hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirmirlər. Almaniya hüquq doktrinasında bu növdən olan hüquqi şəxslər iki qrupa bölünür: mülki hüququn şəxslərinə (cəmiyyətlər, fondlar); ticarət və korporativ hüququn şəxslərinə (səhmdar cəmiyyətləri, kommandit ortaqlıqlar, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, təsərrüfat kooperativləri, sığorta cəmiyyətləri və s.).

Əmək və kapitalın iştirak dərəcəsinə və ya üstün iştirakına görə dünya ölkələrinin qanunvericiliyi hüquqi şəxsləri iki növə bölür:

- şəxslərin birliyinə;
- kapitalların birliyinə.

Şəxslərin birliyi elə hüquqi şəxsdir ki, onun iştirakçıları (özləri) mənfəət əldə etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətində şəxsi əməyi ilə iştirak edirlər və birliyin öhdəliklərinə görə birgə məsuliyyət daşıyırlar. Məsələn, kontinental (roman-german) hüququn nəzərdə tutduğu tam ortaqlıq, amerikan hüququndakı ortaqlıq və s. bu növ hüquqi şəxsə misaldır.

Kapitalların birliyi elə hüquqi şəxsdir ki, onun iştirakçıları mənfəət əldə etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətində özlərinin kapitalları ilə iştirak edirlər. Bu birliklərin operativ fəaliyyətini xüsusi yaradılan orqanlar həyata keçirirlər. Onlar öz öhdəliklərinə görə özləri məsuliyyət daşıyırlar. Həmin növ hüquqi şəxslərə kontinental (roman-german) hüququn nəzərdə tutduğu məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti və səhmdar cəmiyyətini, ABŞ hüququ öyrə korporasiyanı, ingilis hüququ öyrə xüsusi və ümumi kompaniyaları misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi və sivilistika doktrinası hüquqi şəxslərin müxtəlif növlərə bölünməsinə xüsusi diqqət yetirir. Hər şeydən əvvəl, **mülkiyyət forması kimi əlamətə (meyara)** görə hüquqi şəxslərin dörd növü fərqləndirilir:

- dövlət hüquqi şəxsləri;
- bələdiyyə hüquqi şəxsləri;
- qeyri-dövlət (xüsusi) hüquqi şəxsləri;
- qarışıq hüquqi şəxslər.

Dövlət hüquqi şəxsləri odur ki, onlar dövlət mülkiyyəti əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Bu hüquqi şəxslər dövlət əmlakının bazası əsasında əmələ gəlir. Onlara dövlət müəssisələrini, dövlət idarələrini misal göstərmək olar.

Bələdiyyə hüquqi şəxsləri odur ki, onlar bələdiyyə mülkiyyəti əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Bu cür hüquqi şəxslərin maddi bazasını bələdiyyə əmlakı təşkil edir.

Qeyri-dövlət (xüsusi) hüquqi şəxsləri odur ki, onlar xüsusi mülkiyyətə əsaslanır və fəaliyyət göstərir. Bu hüquqi şəxslərin maddi bazasını fiziki və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyət hüququ əsasında malik olduqları əmlak təşkil edir. Məsələn, ayrı-ayrı şəxslərin yaratdıqları səhmdar cəmiyyətləri, kooperativlər, kommandit ortaqlıqlar, özəl təhsil müəssisələri və s. bu qəbildən olan hüquqi şəxslərə misal ola bilər.

Qarışıq mülkiyyət əsasında yaradılan hüquqi şəxslərə **qarışıq hüquqi şəxslər** deyilir. Qarışıq mülkiyyət göstərdiyimiz üç forma mülkiyyətin kombinasiyasından (dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindən; dövlət və xüsusi mülkiyyətdən; bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdən) ibarətdir.

Yaradılma qaydası kimi əsasa (meyara) görə hüquqi şəxslər iki növə bölünür:

- qabaqcadan icazə alınmaqla yaradılan hüquqi şəxslər;
- qabaqcadan icazə alınmadan normativ qaydada yaradılan hüquqi şəxslər (biz əvvəlki paraqrafların birində bu hüquqi şəxslərə anlayış vermişik).

Təsisçilərin tərkibi kimi əlamətə (meyara) görə hüquqi şəxslər bölünür:

- təsisçiləri yalnız hüquqi şəxslər ola bilən hüquqi şəxslərə (məsələn, hüquqi şəxsin ittifaqları);
- təsisçisi yalnız dövlət ola bilən hüquqi şəxslərə (məsələn, dövlət müəssisələri);
- təsisçiləri, bəzi istisnalarla, hüququn istənilən subyekti ola bilən hüquqi şəxslərə (məsələn, kooperativ, səhmdar cəmiyyəti, fond, ümumiyyətlə, yerdə qalan bütün hüquqi şəxslər).

İştirakçıların (təsisçilərin) malik olduqları hüququn xarakterinə görə hüquqi şəxslərin üç növü fərqləndirilir:

- təsisçilərinin (iştirakçıların) öhdəlik hüququna malik olduqları hüquqi şəxslər;
- təsisçilərin (iştirakçıların) əmlak barəsində əşya hüququna (mülkiyyət hüququna və məhdud əşya hüququna) malik olduqları hüquqi şəxslər;
- təsisçilərin (iştirakçıların) əmlak hüququna malik olmadığı hüquqi şəxslər.

Təsisçilərin (iştirakçıların) öhdəlik hüququna malik olduqları hüquqi şəxslər odur ki, təsisçilər (iştirakçılar) həmin şəxslərə verdikləri əmlak özərində mülkiyyət hüququnu itirirlər və bunun əvəzində onlar öhdəlik hüququ, yəni hüquqi şəxsdən tələb etmək hüququ əldə edirlər. Məsələn, təsisçilərin (iştirakçıların) hüquqi şəxsin mənfəətindən müəyyən bir hissənin verilməsini və ya hüquqi şəxs ləğv edildiyi halda kreditörün borcları ödənildikdən sonra yerdə qalan əmlakın bir hissəsinin verilməsini və ya onun əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır. Təsisçilərin (iştirakçıların) hüquqi şəxsin yaradılmasına maya kimi qoyduqları əmlak, həmin hüquqi şəxsin mülkiyyətinə keçir. Bu cür hüquqi şəxslərə misal olaraq təsərrüfat ortaqlıqlarını və cəmiyyətlərini (tam ortaqlıq, kommandit ortaqlıq, səhmdar cəmiyyətini, məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti və s.), istehsal kooperativini, istehlak kooperativini misal göstərmək olar.

Təsisçilərin (iştirakçıların) əmlak barəsində əşya hüququna malik olduqları hüquqi şəxslər odur ki, təsisçilər (iştirakçılar) həmin şəxslərə verdikləri əmlak özərində mülkiyyət hüququnu və ya digər əşya hüququnu itirirlər, saxlayırlar. Bu cür hüquqi şəxslər onlara verilən əmlak özərində mülkiyyət hüququ əldə etmirlər. Əmlakın mülkiyyətçisi yenə də təsisçilər (iştirakçılar) hesab edilir. Hüquqi şəxs ləğv edildiyi hallarda kreditörün tələbləri ödənildikdən və onlarla hesablaşma aparıldıqdan sonra yerdə qalan bütün əmlak təsisçinin mülkiyyətinə keçir. Məsələn, dövlət müəssisələri onlara misal ola bilər. Bu növ hüquqi şəxslər normal iqtisadi (əmlak) dövryyə üçün xarakterik deyil. Belə ki, hüquqi şəxslər xüsusi olaraq iqtisadi (əmlak) dövryyədə iştirak etmək üçün yaradılır. Bu dövryyə isə, hamıya bəllidir ki, əmlak, əmtəə xarakterlidir. Buna görə də həmin dövryyədə yalnız müstəqil, heç kəsdən asılı olmayan, özünün əmlakı olan əmtəə sahibləri çıxış edə bilər. Göstərilən növ hüquqi şəxslər bu tələblərə cavab vermir. Bu səbəbdən həmin hüquqi konstruksiyanı hər hansı sivil və qabaqcıl xarici ölkənin qanunvericiliyi nəzərdə tutmur. Həmin növdən olan hüquqi şəxslərin mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi ölkəmizin indiki vəziyyəti ilə — keçid dövrünün xüsusiyyəti ilə bağlı olub, müvəqqəti xarakter daşıyır. Onlar normal və sivil bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün səciyyəvi olan hüquqi konstruksiya hesab edilmir.

Təsisçilərin (iştirakçıların) əmlak barəsində əmlak hüququna malik olmadıqları hüquqi şəxslər odur ki, bu şəxslərin təsisçiləri (iştirakçıları) onlara və onların əmlakına münasibətdə hər hansı bir əmlak hüququna malik olmurlar. Bu cür hüquqi şəxslərin təsisçiləri (iştirakçıları) nə öhdəlik, nə də əşya hüququna malikdir. Başqa sözlə desək, onlar hüquqi şəxsin özü barəsində hər hansı bir tələb hüququ, hüquqi şəxsin əmlakı barəsində isə hər hansı bir əşya hüququ əldə etmirlər. Təsisçilər (iştirakçılar) bu növ hüquqi şəxs ləğv edildiyi hallarda və ya ondan çıxdığı hallarda əmlak hüququ qazanmır, yəni onlara əmlak verilmir və ya pul formasında əvəzi ödənilmir.

Təsisçilərin (iştirakçıların) şəxsi əmək və kapitallarının iştirak və ya üstün iştirak dərəcəsinə görə hüquqi şəxslər iki növə bölünür:

- təsərrüfat ortaqlıqlarına;
- təsərrüfat cəmiyyətlərinə.

Təsərrüfat ortaqlıqları o hüquqi şəxslərdir ki, bu hüquqi şəxslərin fəaliyyətində təsisçilər (iştirakçılar) öz şəxsi əməkləri ilə iştirak edirlər. Məsələn, tam ortaqlıq bu növ hüquqi şəxslərə misaldır.

Təsərrüfat cəmiyyətləri isə elə hüquqi şəxslərdir ki, bu hüquqi şəxslərin təsisçiləri (iştirakçıları) onların fəaliyyətində öz əməkləri ilə yox, kapitalları ilə, maddi vəsaitləri ilə iştirak edirlər. Məsələn, səhmdar cəmiyyətini bu növ hüquqi şəxsə misal göstərmək olar.

Təşkilati-hüquqi formasına görə hüquqi şəxslər dörd növə bölünür:

- təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri formasında hüquqi şəxslər;
- kooperativ formasında hüquqi şəxslər;
- dövlət və bələdiyyə müəssisələri formasında hüquqi şəxslər;
- qeyri-kommersiya təşkilatları — mülkiyyətçi formasında yaradılan hüquqi şəxslər (ictimai və dini təşkilatlar, fondlar, hüquqi şəxsin ittifaqları və s.).

Və nəhayət, **hüquqi şəxslər fəaliyyət məqsədi və xarakteri kimi əsas** (meyara) görə təsnif edilir. Bu əsasla görə bütün hüquqi şəxslər iki növə bölünür:

- kommersiya təşkilatlarına;
- qeyri-kommersiya təşkilatlarına.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu, hüquqi şəxslərin təsnifinin əsasını təşkil edərək daha geniş xarakter daşıyır və iqtisadi (əmlak) dövriyyənin bütün sferasını əhatə edir. Bu təsnif həm sahibkarlıq münasibətlərində, həm də qeyri-sahibkarlıq münasibətlərində çıxış edən bütün hüquqi şəxslərin dairəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məhz bu səbəbdən mülki qanunvericilik həmin təsnifə xüsusi əhəmiyyət verir (MM-in 43-cü maddəsinin 5-ci bəndi).

Fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən və bu mənfəəti təsisçilər (iştirakçılar) arasında bölüşdürməkdən ibarət olan hüquqi şəxslərə kommersiya təşkilatları (latınca «commercium» — ticarət) deyilir. Həmin təşkilatlar ümumi mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyət onlara kommersiya (sahibkarlıq) dövriyyəsinin, bir sözlə, iqtisadi (əmlak) dövriyyənin professional iştirakçısı olmaq imkanı verir.

Kommersiya təşkilatlarına mülki qanunvericilik aid edir:

- təsərrüfat ortaqlıqlarını;
- təsərrüfat cəmiyyətlərini;
- kooperativləri.

Fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları (təsisçiləri) arasında bölüşdürməyə ixtiyarı çatmayan hüquqi şəxslərə qeyri-kommersiya təşkilatları deyilir. Bu təşkilatların əsas fəaliyyət məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Onlar idarəçilik, tədris-təhsil, müalicə, mədəni-maarif, xeyriyyə, dini və digər məqsədlər üçün yaradılır. Bir qayda olaraq, adətən, qeyri-kommersiya təşkilatları öz fəaliyyətindən mənfəət götürmürlər. Lakin bu hüquqi şəxslər iki şərt əsasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər (MM-in 43-cü maddəsinin 6-cı bəndi): **birinci şərtə görə**, qeyri-kommersiya təşkilatlarının məşğul olduqları sahibkarlıq fəaliyyəti **həmin təşkilatların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etməlidir.** Məsələn, dini təşkilat mənfəət əldə etmək üçün nəşriyyat-poliqrafiya kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəəti dini məqsədlər üçün istifadə edir. **İkinci şərt** bu fəaliyyətin qeyri-kommersiya təşkilatının yaradılması zamanı **qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun gəlməsindən ibarətdir.** Məsələn, Yazıcılar Birliyi kimi ictimai birlik, ədəbiyyat fondu, mədəniyyət və incəsənət fondu və bu kimi qeyri-kommersiya təşkilatları nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Bu, onların qarşıya qoyduqları məqsədə uyundur. Amma, şübhəsiz ki, bu cür təşkilatlar inşaat fəaliyyəti və ya ticarət-vasitəçilik fəaliyyəti və ya sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz.

Mülki qanunvericilik kommersiya təşkilatlarını qeyri-kommersiya təşkilatlarından ayırmağa və fərqləndirməyə imkan verən, əsasən, iki cür əlamət (meyar) müəyyən edir. Birinci əlamətə görə, kommersiya təşkilatı üçün mənfəət əldə etmək onun fəaliyyətinin əsas məqsədini və xarakterini təşkil edir. Mənfəət əldə etmək bu təşkilat üçün əsas, birinci dərəcəli, başlıca və ön planda duran məqsəddir. Amma bu sözləri qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında demək olmaz. Belə ki, həmin təşkilatlar iki şərt əsasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olub mənfəət götürə bilər. Lakin mənfəət götürmək onun üçün ikinci dərəcəli, qeyri-əsas, yardımçı və köməkçi xarakter daşıyan məqsəddir.

İkinci əlamətə görə, kommersiya təşkilatları əldə etdiyi və götürdüyü mənfəəti bütün iştirakçılar (təsisçilər) arasında bölüşdürmək hüququna malikdir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının buna ixtiyarı çatmır. Onların belə hüququ yoxdur.

Mülki Məcəllə **qeyri-kommersiya təşkilatlarının qəti və dəqiq olmayan, təxmini siyahısını verir.** Orada qeyd edilir ki, Mülki Məcəllədə göstərilən formalardan savayı, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri qanunda nəzərdə tutulan digər formalarda da yaradıla bilər. Bununla məcəllə qeyri-kommersiya təşkilatlarının növlərini müəyyən edən siyahısını bağlı yox, açıq saxlayır. Məsələn, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin dini təşkilatlar, əmtəə birəaları kimi növlərinə Mülki Məcəllədə rast gəlmirik. Amma xüsusi qanunlarda onlar nəzərdə tutulur. Həm Mülki Məcəllədə, həm də xüsusi qanunlarda göstərilənləri nəzərə alsaq, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin siyahısını belə verərik:

- ictimai birliklər;
- fondlar;

- dini təşkilatlar;
- əmtəə birəaları;
- hüquqi şəxslərin ittifaqları.

3. Təsərrüfat ortaqlıqları. Təsərrüfat cəmiyyətləri

Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri kommersiya təşkilatlarının əsas növü hesab edilir. Bu növləri, mahiyyətə, inkişaf etmiş xarici hüquq sistemlərinin çoxu tanıyır. Məsələn, Almaniya hüququ təsərrüfat ortaqlıqlarını «personengesellschaften» («şəxslərin birliyi»), təsərrüfat cəmiyyətlərini isə «kapitalgesellschaften» («kapitalaların birliyi») adlandırır. İngilis-amerikan hüququnda təsərrüfat ortaqlığı «partnerships» («ortaqlıq») anlayışı ilə, təsərrüfat cəmiyyəti isə ya «company» (Böyük Britaniya), ya da «corporation» (ABŞ) anlayışı ilə əhatə olunur.

Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri termini 90-cı illərin əvvəllərində sovet dövrünün mülki qanunvericiliyində və hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əmələ gəlmişdir. Əvvəljə SSRI və müttəfiq respublikaların Mülki Qanunvericiliyinin Əsasları (1991) bu termini işlədir. Bunun ardınca həm RF-in, həm də Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət haqqında qanunu (1991) həmin termindən istifadə edir. Bu qanunun 15-ci maddəsi əmlak mülkiyyətçiləri kimi yaradılan və hüquqi şəxs statusuna malik olan təsərrüfat ortaqlıqlarının və cəmiyyətlərinin iştirakçılar tərəfindən pay kimi verilən əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu təsbit edirdi.

Bununla sovet mülki qanunvericiliyi XIX əsrin axırlarında-XX əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş hüquq sistemlərində və rus hüququnda istifadə edilən «ticarət ortaqlıqları və cəmiyyətləri» kimi ənənəvi, klassik termin işlətməkdən imtina edir. Bu isə təsadüfi deyildi. Belə ki, sovet hüquq sistemi xüsusi kommersiya (ticarət) fəaliyyətinə yol vermirdi. Ona görə də həmin qurumları sovet qanunvericiliyi ticarət ortaqlıqları və cəmiyyətləri adlandırma bilməzdi. Bu qurumların yaradılmasını sovet hüququ kollektiv təsərrüfatçılıq forması kimi, kollektiv surətdə təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxs kimi nəzərdə tutmuşdu. Ona görə də onları adlandırmaq üçün «**təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri**» kimi termindən istifadə etmək ən uüurlu və münasib variant idi. Sovet qanunvericiliyinin bu ənənəsini əvvəlcə RF-in mülki hüququ, sonra isə bizim ölkəmizin mülki hüququ saxlayaraq, həmin termini işlətməyə üstünlük vermişdir. Deməli, təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri bizim ölkə qanunvericiliyinin, habelə hüquq ədəbiyyatının istifadə etdiyi müasir termdir.

Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri hüquqi şəxslərin nisbətən daha geniş yayılmış, **daha universal təşkilati-hüquqi formasıdır**. Bu formanın əsasını Qədim Roma hüququnun ortaqlıq müqaviləsi (societas) təşkil edir. Həmin müqaviləyə görə, ümumi təsərrüfat məqsədini həyata keçirmək üçün iki və daha artıq şəxs birləşirdi. Həmin şəxslər ümumi işdə özlərinin əmlak payı və ya şəxsi fəaliyyəti (əməyi) ilə və yaxud da əmlak payı ilə şəxsi fəaliyyəti (əməyi) uyğunlaşdırmaqla iştirak edirdilər. Ümumi işin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən mənfəət və vurulan zərər müqavilədə nəzərdə tutulan hissələrlə (paylarla) bu şəxslər arasında bölünürdü. Əgər müqavilədə göstərilməzdisə, mənfəət və zərər bərabər hissələrlə onlar arasında bölünürdü.

Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri **kollektiv təsərrüfatçılıq, kollektiv sahibkarlıq formasıdır**. Onlar sahibkarların, təsərrüfatçı şəxslərin, kommersantların və iş adamlarının sahibkarlıq, kommersiya və təsərrüfat fəaliyyətini birgə və kollektiv surətdə həyata keçirmək üsuludur. Bu qurumlar müasir kommersiya dövryyəsinin, sahibkarlıq dövryyəsinin, bir sözlə, iqtisadi (əmlak) dövryyənin professional, əsas, müstəqil və tam hüquqlu iştirakçıları hesab olunur. Onlarda ümumi təsərrüfat (sahibkarlıq, kommersiya) məqsədinə nail olmaq üçün iştirakçıların kapitalı və şəxsi fəaliyyəti (əməyi) birləşmişdir. Mülki Məcəllə bunu nəzərə alaraq təsərrüfat ortaqlıqlarının və cəmiyyətlərinin statusunun tam və geniş xarakteristikasını verir (MM-in 64-66-cı maddələri).

Təsərrüfat ortaqlıqlarının və cəmiyyətlərinin əsl mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün onlar arasında həm ümumi və oxşar, həm də fərqli cəhətləri müəyyən etməyə çalışaq. **Birincisi**, bu qurumları birləşdirən ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi **kommersiya təşkilatıdır**. Belə ki, həm təsərrüfat ortaqlıqlarının, həm də təsərrüfat cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən və bu mənfəəti iştirakçılar arasında bölüşdürməkdən ibarətdir. Özü də onların hər ikisi, əsasən, müqavilə yolu ilə könüllü surətdə, özlük əsasında yaranır.

İkincisi, bu qurumlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, həmin qurumların hər ikisi onların fəaliyyətinin maddi (əmlak) bazasını yaradan və kreditorların mənafeyini təmin edən **nizamnamə (şərikli) kapitalına malikdir**. Bu nizamnamə (şərikli) kapitalı iştirakçıların payına bölünür. Bu xüsusiyyət təsərrüfat ortaqlıqlarını və cəmiyyətlərini kommersiya təşkilatlarının digər növündən — kooperativdən fərqləndirir.

Üçüncüsü, bu qurumlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, həmin qurumların iştirakçıları (təsisçiləri) onlara pay (maya) kimi verdikləri əmlak (pul, qiymətli kağızlar, torpaq, avadanlıq, dəzgah, bina və s.), habelə göstərilən qurumların öz fəaliyyəti prosesində istehsal və əldə etdiyi əmlak üzərində **mülkiyyət hüququna malik deyildir**. Bu əmlak mülkiyyət hüququ əsasında hüquqi şəxs kimi təsərrüfat ortaqlığının və cəmiyyətinin özünə məxsusdur. Başqa sözlə desək, həmin əmlakın mülkiyyətçisi təsərrüfat ortaqlığının və cəmiyyətinin özü hesab edilir.

Təsisçilər (iştirakçılar) hüquqi şəxsə — təsərrüfat ortaqlığına və cəmiyyətinə münasibətdə öhdəlik hüququna, yəni tələb etmək hüququna (tələblərə) malikdir: götürülən mənfəətin müəyyən bir hissəsini almaq hüququna; təsərrüfat ortaqlığı və cəmiyyəti ləğv edildiyi halda, kreditorların borcları ödənildikdən sonra yerdə qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək (ləğvetmə kvotası) hüququna; təsərrüfat ortaqlığının və cəmiyyətinin tərkibindən çıxdığı halda, əmlakın müəyyən hissəsinin dəyərini almaq hüququna; ortaqlığın və cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququna.

Dördüncüsü, bu qurumlar üçün ümumi olan cəhət ondan ibarətdir ki, həm təsərrüfat ortaqlıqları, həm də təsərrüfat cəmiyyətləri, MM-də nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, digər **hər hansı təsərrüfat ortaqlığının və cəmiyyətinin təsisçiləri (iştirakçıları) olmaq hüququna malikdir** (MM-in 64-cü maddəsinin 7-ci bəndi). Məsələn, tam ortaqlıq səhmdar cəmiyyəti yaradır. Başqa bir misalda üç müxtəlif səhmdar cəmiyyəti tam ortaqlıq yaradırlar. Bəzi hallarda MM-də müvafiq qurumun təsisçi (iştirakçı) olmaq hüququ istisna edilir. Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin yeganə iştirakçısı təkcə bir təsərrüfat cəmiyyətindən ibarət ola bilməz (MM-in 98-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

Beşincisi, bu qurumlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, həm təsərrüfat ortaqlıqları, həm də təsərrüfat cəmiyyətləri **dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları tərəfindən təsis edilə bilməz** (MM-in 64-cü maddəsinin 6-cı bəndi). Belə ki, həmin orqanlar kommersiya və sahibkarlıq dövrüyyəsində, bir sözlə, əmlak (iqtisadi) dövrüyyəsində iştirak etmək məqsədi ilə yaradılmır. Buna görə də mülki qanunvericilik həmin orqanların təsərrüfat ortaqlıqlarının və cəmiyyətlərinin iştirakçıları kimi çıxış edə bilmələrini qadağan edir.

Altıncısı, bu qurumlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, həm təsərrüfat cəmiyyətləri, həm də təsərrüfat ortaqlıqları, bir qayda olaraq, **qabaqcadan icazə alınmadan normativ üsulla yaradılır**. Qabaqcadan icazə almaq üsulu onların əmələ gəlməsi üçün xarakterik deyil.

Bununla bərabər, təsərrüfat ortaqlıqları ilə təsərrüfat cəmiyyətləri arasında mühüm fərqli cəhətlər də vardır. **Birinci fərqli cəhət** ondan ibarətdir ki, təsərrüfat ortaqlıqları, Almaniya qanunvericilik ənənələrinə uyğun olaraq, **təsərrüfatçı şəxslərin — iş adamlarının, biznesmenlərin, sahibkarların və kommersantların birliyi-dir**. Onlar elə hüquqi şəxslərdir ki, burada təsisçilər (iştirakçılar) nəinki əmlak payları ilə, həm də bilavasitə **şəxsi əməyi ilə, şəxsi fəaliyyəti ilə iştirak edirlər**. Məhz buna görə də iştirakçıların təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti ilə birgə məşğul olmaları tələb edilir.

Təsərrüfat ortaqlıqları dedikdə, birgə təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bir neçə sahibkar şəxsin hüquqi şəxs statuslu birliyi başa düşülür.

Təsərrüfat cəmiyyətləri isə, Almaniya mülki qanunvericilik ənənələrinə uyğun olaraq, **kapitalların birliyi-dir**. Başqa sözlə, bu cəmiyyətlər istehsal vasitələrinin, maddi vəsaitlərin, əmlakın birliyi-dir. Onlar hüquqi şəxs statuslu elə təşkilatlardır ki, burada təsisçilər (iştirakçılar) **yalnız əmlak payları ilə iştirak edirlər**: təsisçilərin (iştirakçıların) burada şəxsi əməyi və şəxsi fəaliyyəti ilə iştirak etmələri tələb olunmur. Bu, təsisçilərin (iştirakçıların) vəzifə borcu hesab edilmir.

Təsərrüfat cəmiyyətləri dedikdə, hüquqi şəxs statuslu elə təşkilatlar başa düşülür ki, bu təşkilatlar təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə bir və ya bir neçə şəxsin əmlakının birləşdirilməsi yolu ilə yaradılır.

İkinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, təsərrüfat ortaqlığının fəaliyyətində və işində təsisçinin (iştirakçının, tam ortaqlının) **şəxsi əməyi ilə iştirak etməsi tələb olunur**. Belə halda təsisçinin (tam ortaqlının) başqa ortaqlıqda iştirak etmək imkanı istisna olunur (bir əldə iki qarpız tutmaq məsələsi). Məlum məsələdir ki, müvafiq şəxsin eyni vaxtda iki təsərrüfat ortaqlığında şəxsi fəaliyyəti və əməyi ilə iştirak etməsi mümkün deyil. Bu səbəbdən **şəxs (təsisçi) tam ortaqlıqda yalnız bir ortaqlığın iştirakçısı ola bilər** (MM-in 69-cu maddəsinin 2-ci bəndi, 82-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu, həm də onunla izah olunur ki, təsərrüfat ortaqlığı iştirakçısı (tam ortaqlıq) **ortaqlığın öhdəliklərinə görə qeyri-məhdud məsuliyyət daşıyır**. Belə ki, iştirakçı (tam ortaqlıq) ortaqlığın öhdəliklərinə (borclarına) görə ona məxsus olan bütün əmlakı ilə cavabdehdir (MM-in 69-cu maddəsinin 1-ci bəndi, 82-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, əgər ortaqlığın kreditorlara borcu yarandıqda və bu borcun ödənilməsi üçün ortaqlığın xüsusi əmlakı və şərikli kapitalı kifayət etmədikdə, onda kreditorların tələbi tam ortaqlının (iştirakçının) şəxsi əmlakı (məsələn, yaşayış evi, nəqliyyat vasitəsi və s.) hesabına təmin olunur. Belə təsəvvür yaranır ki, iştirakçı (tam ortaqlıq), mahiyyətcə, öz özərinə yaratdığı təsərrüfat ortaqlığının müəyyən kreditorlara mümkün ola biləcək borclarını ödəməsi üçün öz şəxsi əmlakı hesabına öhdəlik götürür. Odur ki, sahibkarlıq (əmlak) riski böyükdür və belə halda eyni əmlak hesabına tam ortaqlının (iştirakçının) digər müstəqil kreditorları qarşısında onların mümkün borclarını ödəməsi barədə öhdəlik götürməsi yolverilməzdir.

Göstərilənlərdən fərqli olaraq, **şəxs eyni vaxtda bir neçə təsərrüfat cəmiyyətinin iştirakçısı ola bilər**. Bu, onunla izah olunur ki, şəxsin təsərrüfat cəmiyyətinin işində və fəaliyyətində şəxsi, bilavasitə əməyi ilə yox, əmlakı ilə, kapitalı ilə, maddi vəsaiti ilə iştirak etməsi tələb olunur. Digər tərəfdən təsərrüfat cəmiyyətinin iştirakçısı

rakçısı qeyri-məhdud məsuliyyət daşıyır. Məsələn, təsərrüfat cəmiyyətinin növləri olan məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin və səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları cəmiyyətin öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Bundan əlavə, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı kreditörün borclarını qoyduğu əmlak payının (mayanın) dəyəri həddində, səhmdar cəmiyyətinin iştirakçısı isə ona məxsus olan səhmlərin dəyəri həddində ödəyir. Onlar bu həddən çox olan borc hissəsini ödəmirlər.

Bax, bu xüsusiyyət təsərrüfat cəmiyyətləri ilə təsərrüfat ortaqlıqlarını ayırmağa imkan verən **üçüncü fərqli cəhət** müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə ki, təsərrüfat cəmiyyəti iştirakçısının bu cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı olaraq yaranan zərər üçün daşdığı risk yüksək, qeyri-məhdud deyildir. O, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətin öhdəliyi özrə məsuliyyət daşıyır. Burada sahibkarlıq (əmlak) riski iştirakçının bütün əmlakı ilə yox, yalnız onun nizamnamə kapitalına verdiyi əmlak payı (maya) ilə məhdudlaşır. Ona görə də məhz bu səbəbdən **təsərrüfat cəmiyyətinin iştirakçısı istənilən fiziki və hüquqi şəxs** (o cümlədən sahibkar statusu olmayan fiziki şəxslər və qeyri-kommersiya təşkilatları) **ola bilər** (MM-in 64-cü maddəsinin 5-ci bəndi).

Amma **təsərrüfat ortaqlıq iştirakçısı (ortaq) istənilən fiziki və hüquqi şəxs ola bilməz**. Belə ki, ortaqlıq iştirakçısı (ortaq) təsərrüfat cəmiyyəti iştirakçısından fərqli olaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ortaqlığın öhdəlikləri üçün özünə məxsus olan bütün şəxsi əmlakı ilə cavabdehdir. Onun üçün sahibkarlıq (əmlak) riski qeyri-məhdud xarakter daşıyır. Ortaqlıq iştirakçısı (ortaq) ortaqlığın fəaliyyəti ilə bağlı yaranan zərər üçün özünün bütün şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır. Bu cəhət təsərrüfat ortaqlığının iştirakçısı (ortaq) rolunda istənilən şəxsin yox, yalnız əmtəə xarakterli kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinin professional subyektlərinin (sahibkarların, kommersantların) çıxış etməsini tələb edir və şərtləndirir. Böyük təcrübəsi və səriştəsi olan bu subyektlər kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinin qaydalarına yaxından və dərinlən bələddirlər. Onlar bu qaydaları yaxşı bilirlər. Məhz bu səbəbdən **yalnız kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinin professional subyektləri təsərrüfat ortaqlığının iştirakçısı (ortağı) ola bilər** (MM-in 64-cü maddəsinin 4-cü bəndi).

Kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinin professional subyektləri dedikdə, fərdi sahibkarlar və kommersiya təşkilatları başa düşülür. Fərdi sahibkarlar sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərdir. Onlara sahibkar statuslu fiziki şəxslər də deyilir.

Dördüncü fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, **təsərrüfat ortaqlığı bir şəxs tərəfindən yaradıla bilməz**. Təsərrüfat cəmiyyəti üçün bu cür imkana yol verilir. Belə ki, Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda təsərrüfat cəmiyyətini bir şəxs də yarada bilər (MM-in 64-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Beşinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, **təsərrüfat ortaqlığında orqanlar sisteminə rast gəlmirik**. Belə ki, ortaqlığın işini iştirakçıların özləri aparırlar. Təsərrüfat cəmiyyətində isə xüsusi olaraq orqanlar sistemi (icra idarəetmə orqanları) yaradılır və fəaliyyət göstərir. Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin icra orqanı kimi idarə heyəti — kollegial orqan yaradıla bilər.

Altıncı fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, iştirakçı ortaqlığın tərkibindən çıxarsa, bunun nəticəsində ortaqlıqda bir iştirakçı qalarsa, onda ortaqlıq ləğv edilir. Bundan fərqli olaraq, iştirakçıların tərkibinin dəyişməsi cəmiyyətin mövcud olmasına təsir göstərmir.

Yeddinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, təsərrüfat cəmiyyətinin yaradılmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsas şərti onu lazımcı kapitalaşıdırmaqdan — **təsisçilərin nizamnamə kapitalını tamamilə ödəmələrindən ibarətdir**. Buna görə də qanun təsərrüfat cəmiyyətinin nizamnamə kapitalını formalaşdırmaq, onu artırmaq və azaltmaq kimi məsələlərin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Təsərrüfat ortaqlığının kapitalaşdırılması isə qanunla xüsusi olaraq tənzimlənir.

Səkkizinci fərqli cəhət təsərrüfat ortaqlığının və cəmiyyətinin nizamnamə fondu ilə bağlıdır. Nizamnamə fondu onların fəaliyyətinin maddi (əmlak) bazasını yaradır və kreditörün mənafeyinə təminat verir. Miqdarı və tərkibi nizamnaməsində göstərilən, iştirakçıları tərəfindən maya kimi qoyulan, pulla qiymətləndirilən və pul dəyəri olan əmlak paylarına **təsərrüfat cəmiyyətinin və ortaqlığının nizamnamə fondu deyilir**. Təsərrüfat cəmiyyətlərində nizamnamə fondu **nizamnamə kapitalı anlayışı** ilə, təsərrüfat ortaqlıqlarında isə **şərikli kapital anlayışı** ilə əhatə olunur. Təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin nizamnamə (şərikli) kapitalına maya kimi qoyulan əmlak payları puldan, qiymətli kağızlardan, başqa əmlakdan və ya əmlak hüquqlarından və ya pul dəyəri olan digər hüquqlardan ibarət ola bilər (MM-in 64-cü maddəsinin 8-ci bəndi).

Təsərrüfat ortaqlığı və ya cəmiyyəti iştirakçıları **müəyyən hüquqlara** malikdir. Qanun onlara geniş hüquqlar verir (MM-in 65-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək, götürülən mənfəətdən müəyyən hissəni almaq, mənfəət bölgösündə iştirak etmək, ortaqlığın və ya cəmiyyətin fəaliyyəti barədə məlumat almaq və onun mühasibat kitabları və digər sənədlərlə tanış olmaq, ortaqlığın və ya cəmiyyətin ləğv edildiyi halda kreditörə hesablaşmalardan sonra (yəni kreditörün borclarını ödədikdən sonra) əmlakından qalan hissəsini və ya onun dəyərini ala bilmək onların əsas hüquqları sayılır. İştirakçılar qanunda və ya təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər hü-

quqlara da malik ola bilərlər.

Təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin iştirakçıları hüquqlara malik olmaqla bərabər, həm də **vəzifələr daşıyırlar**. Onların **əsas vəzifəsi** təsərrüfat ortaqlığının və ya cəmiyyətinin nizamnamə (şərikli) kapitalına **maya kimi əmlak payı verməkdən ibarətdir**. Əmlak payının pulla qiymətləndirilməsi iştirakçıların (təsisçilərin) qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir. Bundan sonra pulla qiymətləndirmə müstəqil ekspert yoxlamasından (auditdən) keçirilir (MM-in 64-cü maddəsinin 9-cu bəndi).

Maya kimi qoyulan əmlak payının miqdarı, verilmə qaydası, üsulları və müddətləri nizamnamə ilə müəyyən-ləşdirilir. İştirakçılar əmlak payını nəzərdə tutulan miqdarda və müddətlərdə verməlidirlər. Bu, onların əsas və başlıca vəzifəsidir.

İştirakçıların özərinə düşən vəzifələrdən biri onların ortaqlıq və ya cəmiyyətin fəaliyyətinə dair **konfiden-sial (məxfi) xarakterli məlumatları açıqlamamaqdan ibarətdir** (MM-in 65-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bun-lar, hər şeydən əvvəl, kommersiya sirri olub, təsərrüfat ortaqlığının və cəmiyyətinin istehsalatı, texnoloəi infor-masiyası, idarəetməsi, maliyyə və digər növ fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bunları yaymaq və başqa şəxslərə vermək onların fəaliyyətinə xələl gətirə və zərər vura bilər.

Həm təsərrüfat ortaqlığı, həm də təsərrüfat cəmiyyəti ümumiləşdirilmiş, cinsi anlayışdır. Bu, o deməkdir ki, o, özündə kommersiya təşkilatının bir neçə müstəqil növünü (formasını) birləşdirir. Belə ki, təsərrüfat ortaqlıq-ları iki formada (növdə) yaradıla bilər:

- tam ortaqlıq formasında;
- kommandit ortaqlıq formasında.

Təsərrüfat cəmiyyətləri isə üç formada (növdə) yaradıla bilər:

- məhdud məsuliyyətli cəmiyyət formasında;
- əlavə məsuliyyətli cəmiyyət formasında;
- səhmdar cəmiyyəti formasında.

4. Tam ortaqlıq

Tam ortaqlıq təsərrüfat ortaqlıqlarının əsas və başlıca formasıdır (növidür). Bu konstruksiyanı ölkəmizin 1964-cü il MM-i (o cümlədən RSFSR-in və digər sovet respublikalarının 1964-1965-ci il məcəllələri) tanımır və tənzimləmirdi. Bundan fərqli olaraq, RSFSR-in 1922-ci il MM-i, Azərbaycan SSR-in 1923-cü il MM-i tam ortaqlığın hüquqi vəziyyətini geniş təfəsilatı ilə nizama salırdı. Həmin məcəllələrin 298-ci maddəsi onu hüquqi şəxs hesab edirdi.

90-cı illərdən başlayaraq RF-in qanunvericiliyində ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlara uyğun olaraq tam ortaqlıq konstruksiya nəzərdə tutulmağa başladı. Belə ki, RSFSR-in «Müəssisələr və sahibkarlıq fəaliyyə-ti haqqında» 25 dekabr 1990-cı il tarixli qanununda tam ortaqlığın leqal anlayışı formulə edilir, onun hüquqi və-ziiyyəti müəyyən-ləşdirilirdi. Bu qanuna görə, tam ortaqlıq hüquqi şəxs sayılmırdı. Bunun ardınca ölkəmizin «Müəssisələr haqqında» 1 iyul 1994-cü il tarixli qanununun 8-ci maddəsində tam ortaqlığın yaradılması, idarə edilməsi və fəaliyyət prinsipləri müəyyən-ləşdirilirdi. Burada tam ortaqlıq müstəqil təsərrüfat subyekti olan mü-əssisələrin təşkilatı-hüquqi formalarından biri hesab olunurdu. Qanun onu həm də şərikli müəssisə anlayışı ilə əhatə edirdi.

Yeni Mülki Məcəllə ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatları, kommersiya (sahibkarlıq) dövriyyəsinin inkişafı-nı nəzərə alaraq, tam ortaqlıq hüquqi konstruksiyasını, xarici ölkələrin (Almaniyanın, Fransanın, İspaniyanın, Polşanın, RF-in) qanunvericilik ənənələrinə uyğun olaraq nəzərdə tutur. Bu konstruksiyanın parametrləri bütün detalları ilə MM-in 69-81-ci maddələri ilə geniş surətdə tənzim olunur.

MM-in 69-cu maddəsinin 1-ci bəndi tam ortaqlığın leqal anlayışını verir. Bu anlayışda onun əsas cəhət və xüsusiyyətləri ifadə olunur.

Tam ortaqlıq dedikdə, təsərrüfat ortaqlıqlarının elə bir forması (növu) başa düşülür ki, onun iştirak-çıları nizamnaməyə müvafiq surətdə ortaqlıq adından sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və ortaqlığın öhdəlikləri özrə onlara məxsus olan əmlakla məsuliyyət daşıyırlar. Bu anlayışdan belə məlum olur ki, tam ortaqlıq nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnamə onun fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir. Bura-da ümumi xarakterli məlumatlardan əlavə (bu məlumatlar MM-in 47.2-ci maddəsində göstərilmişdir) ortaqlığın şərikli kapitalının miqdarı və tərkibi haqqında, hər bir iştirakçının şərikli kapitaldakı payının miqdarı və dəyiş-dirilməsi qaydası haqqında, onların pay (maya) kimi verdikləri əmlakın tərkibi və verilmə qaydası, əmlak payı (maya) qoyulması özrə vəzifələrin pozulmasına görə iştirakçıların məsuliyyəti haqqında şərtlər göstərilir (MM-in 70-ci maddəsi). Nizamnamədə tam ortaqlıq iştirakçısının hüquq və vəzifələri, tam ortaqlığın mənfəətinin və zərərinin bölüşdürülməsi qaydası, iştirakçının tam ortaqlıqdan çıxmasının nəticələri, tam ortaqlıq iştirakçıların tərkibinin dəyişdirilməsi və digər məsələlər barədə şərtlər də nəzərdə tutula bilər. Ümumiyyətlə, burada tam or-taqlığın fəaliyyəti ilə bağlı olan, qanunvericiliyə zidd olmayan digər müddəaların da göstərilməsi istisna olun-

mur.

Tam ortaqlığın iştirakçıları **tam ortaqlar** adlanır. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, tam ortaqlar **ən azı iki şəxsdən ibarət olmalıdır**. Məlum məsələdir ki, tam ortaqlar bir şəxsdən ibarət ola bilməz. Bu, tam ortaqlığın hüquqi təbiətindən irəli gəlir.

Tam ortaqlar rolunda tam ortaqlığın yaradılmasında yalnız sahibkarlar çıxış edə bilər. Söhbət fərdi sahibkarlardan (sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərdən) və kommersiya təşkilatlarından gedir. Özü də tam ortaqlığı yaradan iştirakçılardan birinin fərdi sahibkar, digərinin isə kommersiya təşkilatı olması tamamilə mümkündür. Dediklərimizdən belə çıxır ki, **qeyri-sahibkarlar, yəni sahibkar statusu olmayan şəxslər tam ortaqlığın iştirakçısı ola bilməzlər**.

Tam ortaqlıq sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yaradılır. O, kommersiya təşkilatı olub, ümumi mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti tam ortaqlığın — kommersiya təşkilatının (hüquqi şəxsin) adından onun iştirakçıları (tam ortaqlar) tərəfindən həyata keçirilir. Iştirakçıların (tam ortaqların) sahibkarlıq fəaliyyəti hüquqi şəxs kimi tam ortaqlığın özünün fəaliyyəti hesab edilir.

Tam ortaqlığın təşkilatı strukturu son dərəcə sadə olub, praktiki olaraq idarəçilik xərcləri tələb etmir. Belə ki, tam ortaqlığın fəaliyyətində və idarə olunmasında bütün iştirakçılar (tam ortaqlar) şəxsən iştirak edirlər. Bu, onların əsas və başlıca vəzifəsidir (MM-in 73-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Buna görə də tam ortaqlığın fəaliyyətini və idarə olunmasını həyata keçirmək üçün onun **xüsusi orqanlar sisteminin yaradılmasına ehtiyac və zərurət yoxdur**. Oudur ki, tam ortaqlığın fəaliyyətinin idarə olunması iştirakçılar tərəfindən, bunun üçün hər hansı bir idarəetmə orqanı yaradılmadan həyata keçirilir. Məhz bu səbəbdən biz onların fəaliyyətində ümumi yığıncaq, təftiş komissiyası, direktorlar şurası, idarə heyəti, müşahidə şurası və s. orqanlara rast gəlmirik.

Tam ortaqlığın fəaliyyətinin idarə olunması **bütün iştirakçıların ümumi razılığı və yekdilliyi prinsipinə** əsaslanır. Bu, o deməkdir ki, tam ortaqlığın fəaliyyəti bütün iştirakçıların ümumi razılığı ilə idarə edilir (MM-in 71-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Başqa sözlə desək, tam ortaqlığın fəaliyyətinə aid olan qərarlar yekdilliklə qəbul edilir.

Tam ortaqlığın fəaliyyəti barədə qərarlar iştirakçıların **səs çoxluğu ilə də qəbul** edilə bilər. Belə ki, nizamnamədə nəzərdə tutulduyu hallarda qərarlar iştirakçıların səs çoxluğu ilə çıxarılır (MM-in 71-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Ümumi qayda belədir ki, tam ortaqlığın hər bir iştirakçısının bir səsi vardır: **bir iştirakçı — bir səs**. Bu qaydadan bəzi hallarda müəyyən istisnaya yol verilə bilər. Belə ki, tam ortaqlığın nizamnaməsində iştirakçıların səslərinin sayını müəyyənləşdirməyin və təyin etməyin başqa qaydası nəzərdə tutula bilər. Məsələn, orada iştirakçının şərikli kapitaldakı əmlak payından (mayadan) asılı olaraq səslərin sayını müəyyənləşdirməyin belə qaydası göstərilə bilər: bir iştirakçı — iki səs. Tam ortaqlıq iştirakçısı tamamilə səsdən məhrum edilə bilməz.

Iştirakçının hüququ vardır ki, o, tam ortaqlığın fəaliyyətinin idarə olunması və işlərinin aparılması haqqında sənədlərlə tanış olsun. O, tam ortaqlığın uçot-hesabat sənədləri ilə, o cümlədən kommersiya sənədləri ilə (müqavilələrlə, işgözar yazışmalarla və s.) tanış ola bilər. Axı, o, tam ortaqlığın ümumi borclarına görə öz şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır. Ona görə də tam iştirakçı bilməlidir ki, ortaqlığın işləri necə gedir.

Iştirakçılar tam ortaqlığın fəaliyyətini idarə etməkdən savayı, həm də onun işlərini aparırlar. **Işlərini aparmaq** dedikdə, mülki (əmlak) dövrində tam ortaqlığın mənafeyinə iştirakçılar tərəfindən təmsil olunması başa düşülür. Belə ki, iştirakçılar tam ortaqlıq adından, onun hesabına və onun mənafeyi üçün üçüncü şəxslərlə əqdlər (müqavilələr) bağlayırlar. Belə halda, yəni üçüncü şəxslərlə əqdlər (müqavilələr) bağlanan zaman hüquqi şəxs kimi tam ortaqlıq üçün mülki hüquq və vəzifələr yaranır, dəyişir və ya xitam olunur. Bununla **nümayəndəlik (təsisçilik) münasibətləri** yaranır.

Tam ortaqlığın üçüncü şəxslərlə nümayəndəlik (təmsilçilik) münasibətləri üç üsulla həyata keçirilir. **Birinci üsula görə**, tam ortaqlığın hər bir iştirakçısı ortaqlıq adından və onun mənafeyi üçün fəaliyyət göstərir, onun işini aparır, daha doğrusu üçüncü şəxslərlə əqdlər (müqavilələr) bağlayır. Məsələn, tam ortaqlığın dörd iştirakçısından hər biri hazırladığı məmullatları realizə etmək üçün dörd müxtəlif təşkilatla mal gündərmə (alqı-satqı) müqaviləsi bağlayır. Bu cür halda hər bir iştirakçı müqavilə bağlayarkən digər iştirakçıların qabaqcadan razılığını almağa borclu deyildir.

İkinci üsula görə, bütün iştirakçılar tam ortaqlığın işlərini birlikdə aparırlar. Bu cür halda üçüncü şəxslərlə hər hansı bir əqd bağlanarsa, ortaqlığın bütün iştirakçılarının qabaqcadan razılıq verməsi tələb edilir (MM-in 72-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu üsuldən yalnız o halda istifadə oluna bilər ki, həmin üsul nizamnamədə nəzərdə tutulsun.

Üçüncü üsula görə, tam ortaqlığın ayrı-ayrı iştirakçılarından biri və ya bir neçəsi tapşırıq əsasında onun işlərini aparır, yəni işlərin aparılması iştirakçılarından birinə və ya bir neçəsinə tapşırılır. Bu cür tapşırıq nizamnamədə göstərilir. Belə halda qalan iştirakçıların əqdlərin bağlanmasına qabaqcadan icazə verməsi tələb olunmur.

Bu cür halda yerdə qalan iştirakçılar ortaqlıq adından üçüncü şəxslərlə əqdlər bağlaya bilməzlər. Amma onların ortaqlıq adından əqdlər bağlamaq imkanı istisna olunmur, bu mümkündür. Bunun üçün həmin iştirakçıların etibarnamə almaları gərəkdir. Etibarnaməni isə o iştirakçı (iştirakçılar) verir ki, ona (onlara) tam ortaqlıq işlərinin aparılması tapşırılsın, işləri aparmaq üçün vəkalət verilsin (MM-in 72-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Etibarnamə lazımı qaydada rəsmiləşdirilməlidir.

Bəzən tam ortaqlıq iştirakçısı üçüncü şəxslərlə əqd bağladığı hallarda tam ortaqlıq iddia edə bilər ki, onun adından bağlanmış əqd nizamnamə özrə səlahiyyətləri məhdudlaşdırılan şəxs (iştirakçı) tərəfindən, yəni tam ortaqlıq adından fəaliyyət göstərmək hüququ məhdudlaşdırılan iştirakçı tərəfindən bağlanmışdır (məsələn, nizamnamədə göstərilir ki, tam ortaqlıq üçüncü şəxslərlə qiyməti iki min manatdan yuxarı olan əqd bağlaya bilməz. Bununla onun səlahiyyəti məhdudlaşdırılır. Lakin buna baxmayaraq, tam ortaqlıq üçüncü şəxslə qiyməti 3 min manat olan əqd bağlayır) və buna görə də həmin əqd etibarsız hesab edilməlidir. Tam ortaqlıq nizamnaməyə istinad etməklə və əsaslanmaqla iddia irəli sürməsinə baxmayaraq, üçüncü şəxslərlə bağlanan əqdlər etibarsız sayılmayacaqdır. Belə ki, tam ortaqlıqın istənilən iştirakçısının onun adından üçüncü şəxslərlə bağladığı əqd etibarlıdır. Bu, ümumi qaydadır. Lakin mülki qanunvericilik bu qaydadan istisnaya yol verir. Belə ki, əgər əqd bağlandığı vaxt üçüncü şəxs ortaqlıq iştirakçısının ortaqlıq adından fəaliyyət göstərmək hüququ olmadığını bilərsə və ya bilməli olarsa, onda əqd etibarsız hesab edilə bilər. Bunun üçün həmin halın, yəni üçüncü şəxsin vicdansız olmasının sübut edilməsi və təsdiqlənməsi lazımdır. Sübut etmə yükünü tam ortaqlıq çəkir. O, göstərilən halı sübuta yetirsə, əqd etibarsız sayılacaqdır (MM-in 72-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Bəzi hallarda tam ortaqlıqın işlərinin aparılmasının tapşırıldığı şəxs, yəni işlərin aparılması üçün vəkalət almış iştirakçı (bir neçə iştirakçı) işləri lazımınca aparmır, öz vəzifələrini kobudcasına pozur və ya işləri ağılla-başla aparmaq qabiliyyətinə malik olmurlar. Bu və ya digər ciddi hallar və əsaslar müəyyənləşdirildikdə, ortaqlıq iştirakçıları məhkəməyə müraciət edirlər. Məhkəmə iştirakçıya (bir neçə iştirakçıya) verilmiş səlahiyyətlərin ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edir. Bu qərar əsasında ortaqlıq nizamnaməsində müvafiq dəyişikliklər edilir (MM-in 72-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu yolla, tam ortaqlıq nizamnaməsi məhkəmə qaydasında dəyişilir. Məhkəmə qərarı qanuni qüvvəyə mindiyi andan nizamnamədə dəyişiklik edilmiş hesab edilir. Bu dəyişiklik dövlət qeydiyyatına alınır. Bu andan isə nizamnamədə edilən dəyişiklik üçüncü şəxslər üçün hüquqi qüvvəyə malik olur. Nizamnamədə edilən dəyişikliyin dövlət qeydiyyatına alınana kimi üçüncü şəxslər üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsindən söhbət gedə bilməz.

Beləliklə, biz müəyyənləşdirdik ki, nizamnamənin şərtlərinə uyğun olaraq tam ortaqlıqın fəaliyyətində iştirak etmək, onun işlərini aparmaq (qanuni nümayəndə və ya təmsilçi olmaq) tam ortaqlıq iştirakçısının əsas və başlıca vəzifələrindən biri hesab olunur. Amma onun əsas vəzifəsi təkcə bununla kifayətlənmir və bitmir. Tam ortaqlıq iştirakçısının digər mühüm və vacib vəzifəsi onun **şərikli kapitalına nizamnamədə nəzərdə tutulan miqdarda əmlak payı verməkdən (maya qoymaqdan) ibarətdir**. Özü də o, bu vəzifəni tam ortaqlıq dövlət qeydiyyatına alınana kimi yerinə yetirməyə borcludur (MM-in 73-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Həmin vəzifənin icra edilməsinin tam ortaqlıq dövlət qeydiyyatına alınması üçün həlledici əhəmiyyəti vardır. Belə ki, iştirakçı bu vəzifəni icra etməzsə, tam ortaqlıq dövlət qeydiyyatına alınmır.

Tam ortaqlıq iştirakçısının digər əsas vəzifəsi **tam ortaqlıq ilə rəqabətdən çəkinməkdən ibarətdir** (MM-in 73-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Belə ki, iştirakçı öz adından, öz mənafeyi üçün və ya üçüncü şəxslərin mənafeyi üçün ortaqlıqın fəaliyyət predmetini təşkil edən əqdlərlə eyni xarakterli əqdlər bağlaya bilməz. Lakin o, bu cür əqdlər bağlaya bilər. Bunun üçün vacibdir ki, tam ortaqlıq iştirakçısı qalan digər iştirakçıların qabaqcadan razılığını alsın.

Tam ortaqlıq iştirakçısının rəqabətdən çəkinməkdən ibarət olan bu cür vəzifəni yerinə yetirməməsi onun üçün xoşagəlməz və arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Belə halda, yəni iştirakçı eyni xarakterli əqdlər bağlayarsa, tam ortaqlıq öz istəyi və mülahizəsi ilə mümkün olan iki alternativdən birini seçir (MM-in 73-cü maddəsinin 4-cü bəndi):

- ya iştirakçıdan ortaqlıq vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyi tələb edir;
- ya iştirakçıdan bu cür əqdlər özrə əldə etdiyi bütün faydanı ortaqlıq verməyi tələb edir.

Tam ortaqlıq iştirakçısının özünə qoyulan vəzifələrdən biri onun **başqa hər hansı bir tam ortaqlıqda iştirak etməməsindən** ibarətdir (MM-in 69-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Başqa sözlə desək, tam ortaqlıq iştirakçısı (tam ortaqlıq) tam ortaqlıq qismində və rolunda iki və daha artıq müəssisədə çıxış edə bilməz. Onun tam ortaqlıq rolunda yalnız bir müəssisədə iştirak etməsi mümkündür. Tam ortaqlıq iştirakçısı özünə bu cür vəzifə qoyulması tam ortaqlıqın kreditorlarının mənafeyinin təmin edilməsinə yönəlir. Yeri gəlmişkən, bir sıra xarici ölkələrin (məsələn, Almanıyanın) qanunvericiliyi tam ortaqlıq iştirakçısına bu cür vəzifə həvalə edilməsini nəzərdə tutmur.

Tam ortaqlıq iştirakçısının daşdığı əsas vəzifələrdən biri **ortaqlıqın öhdəlikləri (borcları) üçün mülki-hü-**

quqi məsuliyyət daşımaqdan ibarətdir. İştirakçı tam ortaqlığın öhdəlikləri (borcları) öyrə ona məxsus olan özünün **bütün şəxsi əmlakı ilə cavabdehdir.** Bu nə deməkdir? Bildiyimiz kimi, kreditorlara ortaqlığın borcları (öhdəlikləri) yaranı bilər (məsələn, tam ortaqlıq bankdan kredit ala bilər və ya fəaliyyət göstərmək üçün alqı-satqı müqaviləsi əsasında başqa təşkilatdan nisyə mal ala bilər və s.). Bu borcların ödənilməsi, bir qayda olaraq, tam ortaqlığın şərikli kapitalı ilə təmin edilir. Şərikli kapital tam ortaqlığın fəaliyyəti üçün əmlak (maddi) bazası olmaqdan savayı, həm də kreditorlara olan borcların ödənilməsi üçün təminat rolunu oynayır.

Borcunu almaq üçün kreditorlar əvvəlcə hüquqi şəxs kimi tam ortaqlığa tələb irəli sürürlər. Bəzi hallarda kreditorlara olan borcların ödənilməsi barədə bu cür tələbləri təmin etmək üçün tam ortaqlığın nizamnamə kapitalı, ümumiyyətlə, əmlakı kifayət etmir və çatışmır. Belə halda, şübhəsiz ki, kreditorların tələblərini ödəmək mümkün deyil. Onda kreditorlar tam ortaqlıq iştirakçılarına (tam ortaqlara) tələblər irəli sürür. İştirakçılar özlərinin şəxsi əmlakı hesabına bu tələbləri təmin edir. Mülki hüquqda mülki-hüquqi məsuliyyətin bu növünə **subsidiar (əlavə) məsuliyyət** (latınca «subsidiarius» - ehtiyat, yardımçı) deyilir. Bu məsuliyyətə görə kreditor əvvəlcə əsas borcluya — tam ortaqlığa tələb irəli sürür və əgər bu tələb ödənilməzsə, əlavə məsuliyyət daşıyan şəxsə — iştirakçılara (tam ortaqlara) tələb irəli sürür. Deməli, tam ortaqlıq iştirakçılarının onun öhdəlikləri (borcları) öyrə məsuliyyəti subsidiar məsuliyyətdir. Bu məsuliyyət onun əsas və başlıca fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Həmin məsuliyyət növü imkan verir ki, tam ortaqlığın kreditorlara olan borcları tam ortaqlığın özünün əmlakı (şərikli kapitalı) və əlavə olaraq iştirakçıların (tam ortaqların) əmlakı hesabına ödənilsin. Bu cəhət yəni, hüquqi şəxs kimi tam ortaqlığın özünün əmlakı (şərikli kapitalı) ilə onun iştirakçılarının (tam ortaqların) malik olduqları şəxsi əmlakın əlaqəsi tam ortaqlıq əmtəə dövryyəsinin etibarlı və inanılmış subyektinə çevirir. xüncü tam ortaqlığın kreditorlarının tələbləri nəinki onun əmlakı (şərikli kapitalı) ilə, həmçinin iştirakçıların şəxsi əmlakı ilə təmin edilir. Buna görə də tam ortaqlığın bankdan kredit alması xüsusi çətinliklə bağlı olmur, kommersiya partnyorları arasında etimad qazanır və s. Məhz bu səbəbdən tam ortaqlığın şərikli kapitalı barədə hər hansı bir xüsusi tələb nəzərdə tutulmur.

İştirakçıların şəxsi əmlakı hesabına öz borcunu təmin etmək üçün kreditor öz istəyi və mülahizəsi ilə **ya bütün iştirakçıların hamısına birgə, ya da ki istənilən iştirakçıdan hər birinə ayrılıqda tələb irəli sürə bilər.** Özü də kreditorun borcun həm tam, həm də hissə-hissə ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Sivilistikada mülki-hüquqi məsuliyyətin bu növünə **birgə və ya solidar məsuliyyət** deyilir (latınca «solidius» — tam, bütöv) Deməli, tam ortaqlıq iştirakçıların onun öhdəlikləri öyrə məsuliyyəti həm də birgə (solidar) məsuliyyətdir. Bu da tam ortaqlığın əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, tam ortaqlıq iştirakçıları onun öhdəlikləri (borcları) öyrə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 75-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu cür məsuliyyət (**qeyri-məhdud şəxsi məsuliyyət**) iştirakçılardan birinin hərəkətinə görə (məsələn, əqd bağlamasına görə və s.) digər iştirakçının cavab verməsini, özü də bütün şəxsi əmlakı ilə cavab verməsini nəzərdə tutur. Buna görə də tam ortaqlıq iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər şəxsi etimada əsaslanan əlaqələrdir.

Elə hallar olur ki, müvafiq şəxs tam ortaqlığın təsis edilməsində iştirak etmir, yəni tam ortaqlığın təsisçisi olmur. Tam ortaqlıq təsis edildikdən sonra, yəni dövlət qeydiyyatına alındıqdan xeyli müddət keçdikdən sonra bu şəxs həmin ortaqlığa daxil ola bilər. Şübhəsiz ki, bu müddətə kimi tam ortaqlıq mülki hüquq münasibətlərinə (məsələn, kredit, borc, nisyə alqı-satqı və digər münasibətlərə) girir və bu münasibətlərdən öhdəliklər (borclar) yaranır. Tam ortaqlığa daxil olmuş yeni iştirakçı bu cür öhdəliklərə, yəni ortaqlığa daxil olmamışdan əvvəl yaranmış öhdəliklərə görə məsuliyyət daşıyırmı? Bu suala cavab verərək mülki qanunvericilik göstərir ki, yeni iştirakçı bu cür öhdəliklər öyrə **digər iştirakçılarla bərabər məsuliyyət daşıyır** (MM-in 75-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Yeni iştirakçının məsuliyyəti tam ortaqlıq təsis edildiyi andan əmələ gələn bütün öhdəliklərə şamil edilir.

Bəzən iştirakçı tam ortaqlığın tərkibindən çıxır. Belə hal iştirakçının birgə məsuliyyət daşmasına dərhal xitam verilməsinə səbəb olmur. Başqa sözlə desək, iştirakçının tam ortaqlığın tərkibindən çıxması ilə o, dərhal mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad olunmur. Əgər belə olsaydı, onda bu hal kreditorların hüquqlarına xələl gətirərdi. Buna görə də mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydaya görə, ortaqlıqdan çıxmış iştirakçı, çıxma anınadək ortaqlığın əmələ gəlmiş bütün öhdəlikləri öyrə yerdə qalan digər iştirakçılarla bərabər məsuliyyət daşıyır (MM-in 75-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, ortaqlıqdan çıxan iştirakçı ortaqlığın bütün fəaliyyət müddəti ərzində yox, yalnız iki il ərzində həmin öhdəliklər öyrə cavabdehdir. Bəs iki il müddəti nə vaxtdan hesablanır? Onun axını hansı müddətdən başlayır? Bildiyimiz kimi, hər il tam ortaqlığın fəaliyyəti barəsində hesabat təsdiq olunur. Hesabat, söz yox ki, iştirakçının ortaqlıqdan çıxdığı il üçün də təsdiqlənir. İki il müddəti də məhz bu təsdiqetmə günündən hesablanır və başlayır.

Göstərilən bu qaydanın əmtəə dövryyəsinin sabitliyi və möhkəmliyi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Kreditor tam ortaqlıq ilə mülki hüquq münasibətinə (məsələn, kredit münasibətinə və s.) girərkən hesablayır və nə-

zərdə tutur ki, tam ortaqlığın tərkibi (iştirakçıları) müəyyən müddət üçün mövcuddur və buna uyğun olaraq onun tələblərinin təmin olunması üçün real imkan vardır.

Tam ortaqlıq iştirakçılarının onun öhdəlikləri özrə məsuliyyəti barədə normalar imperativ xarakter daşıyır. Bu normalar iştirakçıların razılığı ilə dəyişdirilə və ya xitam oluna bilməz. Əgər onlar bu barədə razılığa gələrək saziş bağlasalar, onda həmin sazişin hüquqi qüvvəsi olmayacaqdır. O, hüquqi əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir (MM-in 75-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Məhz birgə subsidiar məsuliyyətə görə **tam ortaqlıq iştirakçıları tam ortaqlığın əsl və həqiqi adını göstərməlidirlər**. Bu, onların daşdığı əsas vəzifələrdən biridir. Belə ki, tam ortaqlığın firma adına onun bütün iştirakçıları adları və «tam ortaqlıq» sözləri daxil edilməlidir (MM-in 69-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Başqa variantdan da istifadə oluna bilər. Bu cür halda tam ortaqlığın iştirakçılarından (tam ortaqlardan) birinin və ya bir neçəsinin adı firma adına daxil edilir və «tam ortaqlıq» sözü əlavə olunur. Məsələn, elə hesab edək ki, tam ortaqlardan birinin adı «Qədiroğlu»dur. Onda tam ortaqlıq belə adlanır: tam ortaqlıq «Qədiroğlu və tam ortaqlıq».

Nə üçün firma adına tam ortaqlıq iştirakçıları adları və «tam ortaqlıq» sözləri daxil edilir? Ona görə ki, tam ortaqlıqla mülki hüquq münasibətinə girmək istəyən kontragent (qarşı müqabil tərəf) bu ad əsasında özünün gələcəkdə mümkün ola biləcək tələblərinin həm ortaqlığın əmlakı (şərikli kapitalı), həm də iştirakçılardan hər birinin şəxsi əmlakı hesabına təmin edilə biləcəyini müəyyənləşdirir. Bu ad əsasında o təyin edir ki, tam ortaqlıq ödəmə qabiliyyətinə və imkanına malikdir.

Tam ortaqlıq iştirakçısının daşdığı vəzifələrdən biri **tam ortaqlığın düşdüyü zərərin bölüşdürülməsində iştirak etməkdən ibarətdir** (MM-in 74-cü maddəsi). Belə ki, tam ortaqlıq iştirakçıları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti isə həmişə yüksək əmlak riski ilə bağlı olur. Məhz bu səbəbdən tam ortaqlıq sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirərkən zərərə düşə bilər. Bu zərər iştirakçılar arasında bölüşdürülür. Zərərin bölüşdürülməsi qaydası nizamnamə və ya tərəflərin sazişində müəyyən edilməzsə, onda zərər iştirakçılar arasında onların **şərikli kapitaldakı paylarına mütənasib surətdə bölüşdürülür**. Zərərin bölüşdürülməsində iştirak etmək vəzifəsini istisna edən saziş etibarsızdır. Ortaqlıq iştirakçısını bu cür iştirak etməkdən kənarlaşdırmaq barədə sazişin hüquqi əhəmiyyəti yoxdur.

Tam ortaqlıq iştirakçısı **vəzifələr daşımaqla bərabər, həm də hüquqlara malikdir. Mənfəət bölgəsində iştirak etmək** onun əsas hüquqlarından biri hesab edilir. Tam ortaqlıq kommersiya təşkilatı olduğu üçün onun əsas fəaliyyət məqsədi mənfəət götürməkdən və bu mənfəəti iştirakçılar arasında bölüşdürməkdən ibarətdir.

Tam ortaqlığın əldə etdiyi mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası, adətən, ya nizamnamə ilə, ya da ki iştirakçıların digər sazişi ilə müəyyənləşdirilir. Mülki qanunvericilik bu qaydanın müəyyənləşdirilməsini iştirakçıların öz öhdəsinə buraxır. Əgər nizamnamədə və ya iştirakçıların digər sazişində bölgü haqqında qayda müəyyənləşdirilməzsə, onda tam ortaqlığın mənfəəti iştirakçılar arasında onların **şərikli kapitaldakı paylarına mütənasib surətdə bölüşdürülür**. Özü də tam ortaqlıq (iştirakçını) mənfəət bölgəsində iştirak etməkdən kənarlaşdırmaq olmaz. Iştirakçıların bu barədə hər hansı bir sazişi etibarsız olub, hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir (MM-in 74-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Bəzi hallarda ortaqlığın götürdüyü mənfəət onun iştirakçıları arasında bölünür. Belə ki, tam ortaqlıq ziyanla işləyir və zərərə düşür. Bunun nəticəsində tam ortaqlığın xalis aktivlərinin dəyəri onun şərikli kapitalının miqdarından az olur. **Xalis aktiv, aktiv məbləği ilə passiv məbləği arasında fərqdən ibarətdir**. Bu cür halda mənfəət iştirakçılar arasında bölüşdürülmür. Nə vaxt ki xalis aktivlərin dəyəri artıb şərikli kapitalın miqdarını ötüb keçəcəkdir, onda mənfəətin bölüşdürülməsinə başlanılır (MM-in 74-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Iştirakçının **istənilən vaxt tam ortaqlıqdan çıxmaq hüququ vardır** (MM-in 77-ci maddəsi). O, bu hüququ ortaqlıqda iştirak etməkdən imtina etdiyini bildirməklə həyata keçirir. Bunun üçün onun hər hansı bir dəlil-səbəb, arqument-motiv gətirməsi tələb olunmur, yəni iştirakçı tam ortaqlıqdan çıxmanın səbəblərini göstərməyə borclu deyildir.

Iştirakçı tam ortaqlıqdan çıxmaq üçün həmin ortaqlıqda **iştirakdan imtina haqqında bildiriş (məlumat)** verir. Bildiriş (məlumat) iştirakçının ortaqlıqdan faktiki çıxmasına ən gec altı ay qalmış verilir.

Tam ortaqlıqdan çıxmaq hüququ iştirakçının ayrılmaz hüququdur. Ona görə də iştirakçını bu hüquqdan məhrum edən hər hansı bir saziş etibarsızdır. Onun hüquqi əhəmiyyəti olmur (MM-in 77-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Tam ortaqlıq iştirakçısının ortaqlıqdan çıxmasına əsas olan halların özrlü olub-olmamasını qanun nəzərdə tutmur və tələb etmir. Bu, o deməkdir ki, iştirakçı özrlü səbəb olub-olmamasından asılı olmayaraq tam ortaqlıqdan çıxma bilər.

Bəzi hallarda iştirakçı öz istəyi ilə könüllü surətdə tam ortaqlıqdan çıxmır. Belə ki, o, **məcburi surətdə ortaqlıqdan** çıxarılır. Bunun üçün ciddi əsasların olması tələb edilir (MM-in 76-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Bu cür əsaslara iştirakçının öz vəzifələrini kobudcasına pozması, onun işləri ağılla, bəjarıqla və dözgün aparmasına qadir olmaması kimi və digər halları misal göstərmək olar. Bu və ya digər ciddi əsaslar olduqda, qalan iştirakçılar hə-

min iştirakçıların ortaqlıqdan çıxarılması barədə yekdilliklə (səs çoxluğu ilə yox) qərar çıxarırlar. Sonra isə məhkəməyə müraciət olunur. xüncü iştirakçı yalnız məhkəmə qaydasında ortaqlıqdan çıxarıla bilər. Məhkəmə işə baxaraq, kifayət qədər əsaslar olduqda iştirakçının tam ortaqlıqdan çıxarılması barədə qərar qəbul edir.

Iştirakçının tam ortaqlıqdan çıxması müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur (MM-in 78-ci maddəsi). Belə ki, tam ortaqlıqdan çıxmış iştirakçıya, **həmin iştirakçının şərikli kapitaldakı payına uyğun əmlak hissəsinin dəyəri ödənilir**. Nizamnamədə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Bəzi hallarda çıxan iştirakçı əmlak dəyərinin ödənilməsi ilə razılaşmışdır. Onda başqa variantdan da istifadə oluna bilər. Belə ki, bu variantda görə, çıxan iştirakçının tələbi əmlak dəyərinin ödənilməsi ilə yox, **əmlakın naturada verilməsi ilə təmin edilir**. Amma həmin variantın tətbiq edilməsi üçün çıxan iştirakçı ilə qalan iştirakçıların razılığı gəlmələri tələb olunur. Əgər bu cür razılıq olmazsa, çıxan iştirakçıya əmlakın naturada verilməsindən söhbət gedə bilməz. xıxan iştirakçıya naturada verilən əmlak hissəsi və ya onun dəyəri müəyyənləşdirilərkən iştirakçının ortaqlıqdan çıxdığı məqamda tərtib edilən balans əsas kimi götürülür. Onlar bu balans öyrə təyin edilir.

Göstərilən bu qayda tam ortaqlığın iştirakçısı öldükdə, onun vərəsəsi ilə və ya tam ortaqlıqda iştirak etmiş və yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquqi varisi ilə hesablaşmalarda da tətbiq edilir. Belə ki, vərəsə (və ya hüquqi varis) ya əmlak hissəsinin dəyərini alır, ya da ki ona əmlak naturada verilir. Bəzən vərəsə (və ya hüquqi varis) ölmüş iştirakçının əvəzinə (yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsin əvəzinə) tam ortaqlığın fəaliyyətində iştirak etmək niyyətində olur. Həmin məqsədlə onun (və ya hüquqi varisin) ixtiyarı var ki, tam ortaqlığa daxil olsun. Bunun üçün digər iştirakçıların razılıq vermələri gərəkdir. Əgər bu cür razılıq olmazsa, vərəsə (və ya hüquqi varis) tam ortaqlığa daxil edilmir. Belə halda vərəsəyə (və ya hüquqi varisə), yuxarıda dediyimiz kimi, tam ortaqlıq əmlakından çatası hissə verilir və ya onun dəyəri ödənilir.

Vərəsə (və ya hüquqi varis) tam ortaqlığa daxil olduu hallarda, vərəsə (və ya hüquqi şəxs) tam ortaqlığın öhdəlikləri öyrə ölmüş iştirakçıdan (yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsdən) ona keçmiş əmlak həddində məsuliyyət daşıyır. Vərəsə (və ya hüquqi varis) tam ortaqlığa daxil olmadığı hallarda da ona keçmiş əmlak həddində yalnız iki il ərzində tam ortaqlığın öhdəliklərinə görə cavabdehdir.

Tam ortaqlıq iştirakçısının onun **şərikli kapitaldakı payını başqa şəxslərə vermək hüququ** vardır (MM-in 79-cu maddəsi). Başqa şəxs dedikdə, tam ortaqlığın digər hər hansı iştirakçısı və ya üçüncü şəxs başa düşülür. Özü də o, həm şərikli kapitaldakı öz payının hamısını, həm də bu payın yalnız bir hissəsini vermək hüququna malikdir.

Şərikli kapitaldakı payın (pay hissəsinin) verilməsi dedikdə, bu payın özgəninkiləşdirilməsi başa düşülür. Bunun üçün tam ortaqlığın qalan digər iştirakçıların razılıq vermələri gərəkdir. Əgər onlar razılıq verməsələr, tam ortaqlıq iştirakçısının şərikli kapitaldakı payı (pay hissəsi) özgəninkiləşdirilə bilməz, yəni başqa şəxslərə verilə bilməz.

Pay (pay hissəsi) müxtəlif hüquqi vasitələr əsasında özgəninkiləşdirilir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, alqı-satqı, dəyişmə və bağışlama müqaviləsi kimi hüquqi konstruksiyalardan gedir. Bu konstruksiyalar əsasında payın hamısı özgəninkiləşdirildikdə, payı vermiş iştirakçının nizamnamə öyrə malik olduu hüquqlar və daşdığı vəzifələrin hamısı payı almış (əldə etmiş) şəxsə keçir. Özü də yeni iştirakçı tam ortaqlığın əmələ gəlmə müddətindən asılı olmayaraq, bütün öhdəliklər öyrə məsuliyyət daşıyır. Pay hissəsi başqa şəxsə verildikdə isə iştirakçının malik olduqları hüquqların hamısı yox, yalnız bu hüquqların bir hissəsi ona keçir. Ona görə də yeni iştirakçı onun ortaqlığa daxil olmasından əvvəl gəlmiş öhdəliklər öyrə yalnız ona keçmiş pay hissəsi həddində məsuliyyət daşıyır.

Ortaqlıq iştirakçısı özünün bütün payını özgəninkiləşdirdiyi hallarda, onun ortaqlıqda iştirakına xitam verilir və bununla ortaqlıqdan həmin iştirakçı çıxır. xıxan iştirakçı tam ortaqlığın onun çıxdığı anadək əmələ gəlmiş öhdəlikləri öyrə iki il müddəti ərzində məsuliyyət daşıyır (MM-in 75-ci maddəsinin 3-cü bəndi, 79-cu maddəsinin 3-cü bəndi).

Tam ortaqlıq **müxtəlif əsaslara** görə ləğv edilə bilər. Bu əsasları iki yerə bölmək olar: ümumi əsaslar; xüsusi əsaslar. **Ümumi əsaslar** MM-in 59-cu maddəsində nəzərdə tutulan və göstərilən hallardan ibarət olan hüquqi faktlardır. Bu cür əsaslara tam ortaqlığın mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan müddətin qurtarması, qarşıya qoyulan məqsədə nail olunması, qanunvericilik pozuntusu ilə bağlı olaraq tam ortaqlığın dövlət qeydiyyatının məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılması, lazımi xüsusi icazə (lisenziya) olmadan fəaliyyət göstərilməsi və digər halları misal göstərmək olar.

Xüsusi əsaslar odur ki, bu əsaslar yalnız tam ortaqlığın ləğvi üçün xarakterikdir. Bu cür əsasların dairəsi isə kifayət qədər genişdir.

Tam ortaqlığın ləğv edilməsinə səbəb olan xüsusi əsaslardan biri **tam ortaqlıq iştirakçıların tərkibinin dəyişdirilməsi halı** hesab edilir (MM-in 76-cı maddəsi). Özü də dərhal qeyd edirik ki, yalnız əgər ortaqlığın nizamnaməsində və ya qalan iştirakçıların sazişində ortaqlığın öz fəaliyyətini davam etdirəcəyi nəzərdə tutulma-

yıbsa, həmin hal tam ortaqlılığın ləğvinə səbəb olur. Yox əgər, nəzərdə tutulubsa, tam ortaqlıq ləğv olunmur və o, öz fəaliyyətini davam etdirə bilər.

Tam ortaqlıq iştirakçılarının tərkibi müxtəlif əsaslara görə dəyişdirilə bilər. Onların əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu cür əsaslara aiddir: tam ortaqlıq iştirakçısının ortaqlıqdan çıxması; iştirakçının ölməsi (hüquqi şəxsin ləğvi); iştirakçılardan birinin xəbərsiz itkin düşməsi; iştirakçılardan birinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması; iştirakçılardan birinin məhdud fəaliyyət qabiliyyəti olması; iştirakçılardan birinin müflis elan edilməsi; məhkəmə qərarına əsasən iştirakçılardan biri barəsində yenidən təşkil etmə prosedurasının başlanması.

Tam ortaqlıq iştirakçılarının tərkibinin dəyişdirilməsinə dəlalət edən əsaslardan biri bu və ya digər iştirakçının **şəxsi borcları övrə kreditorun tələb irəli sürməsi halından** ibarətdir (MM-in 76-cı və 80-ci maddəsi). Belə ki, tam ortaqlıq iştirakçısının müəyyən hallarda şəxsi borcları yaranı bilər. Məsələn, o, öz ailə-məişət ehtiyacları üçün öz qonşusundan borc pul ala bilər və yaxud başqa misalda özü üçün dükandan nisyə geyim şeyləri, məişət predmetləri və ev avadanlıqları alır və s.

Beləliklə, onun şəxsi borcları yaranır. Şəxsi borclar iştirakçının tam ortaqlılığın fəaliyyəti ilə, onun həmin ortaqlıqda iştirak etməsi ilə bağlı olmayaraq yaranan borclardır. Elə hallar olur ki, maddi imkan olmadığına görə tam ortaqlıq iştirakçısı şəxsi borcları kreditorlara ödəyə bilmir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, onun əmlakının şəxsi borclarını ödəməyə kifayət etmədiyindən gedir. Belə halda **kreditorun tələbi tam ortaqlıq iştirakçısının şərikli kapitaldakı payına uyğun gələn əmlak hissəsinə yönəlir**. Kreditor bunun üçün əmlak hissəsinin ayrılmasını tələb edir. Bu hissə hesabına və ya onun dəyəri hesabına kreditora olan borclar ödənilir. Bunun nəticəsində tam ortaqlıq iştirakçısının bu ortaqlıqda iştirakına xitam verilir. O, iki il müddətində tam ortaqlılığın əmələ gəlmiş öhdəlikləri övrə məsuliyyət daşıyır.

Tam ortaqlıq iştirakçısının göstərilən qaydada tam ortaqlıqdan çıxması (onun ortaqlıqda iştirakına xitam verilməsi), əgər ortaqlılığın nizamnaməsində və ya qalan iştirakçıların razılaşmasında ortaqlılığın öz fəaliyyətini davam etdirəcəyi nəzərdə tutulmayıbsa, tam ortaqlılığın ləğvinə səbəb olur.

Tam ortaqlılığın ləğvinə səbəb olan xüsusi əsaslardan biri ortaqlıqda **təkcəbir iştirakçının qalması halı** hesab edilir (MM-in 81-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Hamımıza bəllidir ki, tam ortaqlıq öz təbiətinə görə şəxslər birliyi deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, tam ortaqlıq iştirakçılarının tərkibi yalnız bir şəxsə (iştirakçıdan) ibarət ola bilməz: burada ən azı iki şəxs iştirak etməlidir. Əgər tam ortaqlıq iştirakçılarının tərkibinin dəyişdirilməsi (məsələn, iştirakçının ölməsi və ya ortaqlıqdan çıxması, hüquqi şəxsin ləğv edilməsi və s.) nəticəsində ortaqlıqda bir iştirakçı qalarsa, tam ortaqlıq ləğv edilir. Xarici ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan «**bir şəxsin kompaniyası**» **konstruksiyası təsərrüfat ortaqlıqları üçün yaddır**.

Lakin tam ortaqlıqda yeganə iştirakçı kimi qalan şəxs başqa variantdan da istifadə edə bilər. Belə ki, o, sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirmək niyyətində olarsa, **ortaqlılığın təsərrüfat cəmiyyətinə çevirə bilər**. Qanun ona bu cür hüquqi imkan verir. Özü də ortaqlıqda yeganə iştirakçı kimi qalan şəxsə ortaqlılığın təsərrüfat cəmiyyətinə çevirmək üçün **altı aylıq gözətlə müddət** verilir. Bu müddət ərzində o, vəziyyəti qaydaya salaraq, həmin məsələni həll etmək üçün müvafiq tədbirlər görür.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə tam ortaqlıqlar geniş yayılmamışdır. Onlar, bir qayda olaraq, 2-3 nəfərdən ibarət olan ailə birlikləri hesab edilir. Məsələn, Fransada 1986-cı ilə kimi jəmisə 17 998, İsveçdə isə 1988-ci ilə kimi 13 980 tam ortaqlıq qeydə alınmışdır. Tam ortaqlıq təşkilatı-hüquqi forması bizim ölkədə də geniş yayılmamışdır. Bunun əsas səbəbi tam ortaqlılığın əmlakı ilə onun iştirakçılarının əmlakının sıx bağlı və əlaqəli olmasıdır, yəni iştirakçıların öz şəxsi əmlakı ilə qeyri-məhdud məsuliyyət daşımalarındadır.

Bizim ölkə qanunvericiliyinin tam ortaqlıq barədə müəyyənləşdirdiyi normalar xarici ölkələrin (Almaniyanın, RF-in və s.) qanunvericilik ənənələrinə əsaslanır.

5. Kommandit ortaqlılığ

Kommandit (italyanca «commandare» — saxlanca vermək) ortaqlılığın təsərrüfat ortaqlılığının digər formasıdır (növidir). Bu konstruksiya xarici ölkələrin müasir hüququna xeyli vaxtdır ki, məlumdur. Məsələn, Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin ikinci kitabının ikinci bölməsi «Kommandit ortaqlılığ» adlanır. Burada həmin konstruksiyanı tənzimləyən normalar birləşdirilmişdir. Onu inqilabaqədərki Rusiya mülki qanunvericiliyi də tanıyırdı.

Kommandit ortaqlılıqların yaranma tarixi orta əsr Avropa dövrünə gedib çıxır. Onlar dəniz ticarəti sahəsində tacirlər (sahibkarlar) tərəfindən əqdlər bağlanması üçün üsulu kimi əmələ gəlmişdir. Belə ki, başqa şəxslər xüsusi olaraq ticarət əqdləri bağlamaq məqsədilə həmin tacirlərə kapital (əmlak) verirdilər. Sonralar kommandit ortaqlıqdan professional kommersant statusu olmayan şəxslər (zadəganlar, kilsə nümayəndələri) sahibkarlıq mənfəəti əldə etmək məqsədi üçün istifadə etməyə başladılar. Bu, ən əlverişli hüquqi vasitə idi. Belə ki, kommandit ortaqlıq konstruksiya professional kommersant olmayan şəxslərin (maya qoyanların, payçıların) kapitallarını ticarət işinin aparılmasına cəlb etməyə imkan verirdi. Özü də maya qoyanların (payçıların) adı gizli (anonim)

saxlanılırdı. Bu cəhət professional sahibkarlara (tacirlərə) imkan verirdi ki, onların yaratdığı ticarət müəssisəsinə zadəganlar və kilsənin iri kapitalı cəlb edilsin və maya kimi ticarət işinə qoyulsun. Zadəganlar və kilsə nümayəndələri qoyduqları kapitala görə mənfəət götürürdülər. Adlarının gizli (anonim) saxlanması heç kəsə imkan vermirdi ki, onları sələmçilikdə və müamələlikdə təqsirləndirsinlər və ittiham etsinlər. Bütün bunların hamısı tacirlərin yaratdıqları öz ticarət müəssisəsinə tam nəzarət etmək imkanının saxlanmasına mane olmurdu. Özü də kommandit ortaqlığı tam ortaqlıqdan xeyli əvvəllər yaranmışdır. Onun ilk dəfə olaraq adının zəkilməsi 976-jı ilə (Venesiya) təsadüf edir. Amma kommandit ortaqlıqları yalnız XII əsrdən geniş yayılmağa başlayır.

Bizim ölkə qanunvericiliyi kommandit ortaqlıq kommersiya təşkilatlarının — təsərrüfat ortaqlıqlarının bir növü kimi nəzərdə tutur. MM-in 82-86-cı maddələri bu hüquqi konstruksiyanın tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Özü də bizim ölkə qanunvericiliyinin kommandit ortaqlıq barədə müəyyən etdiyi qaydalar bir sıra xarici ölkələrin — Almanyanın, RF-in və s. qanunvericilik ənənələrinə əsaslanır. Hələ «Müəssisələr haqqında» qanun (1994) ilk dəfə olaraq kommandit ortaqlıqlara anlayış verərək, onun hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirirdi. Həmin qanunun 9-cu maddəsi onların əsas cəhətlərini xarakterizə edən müddəalar ifadə edirdi. Burada kommandit ortaqlıq «payçı və şərikli müəssisə» anlayışı ilə əhatə edilmişdi.

MM-in 82-ci maddəsinin 1-ci bəndi kommandit ortaqlığının legal anlayışını formulə edir. Bu anlayışda onun mahiyyətini xarakterizə edən əsas əlamət və cəhətlər ehtiva olunur.

Kommandit ortaqlıq odur ki, o, iki qrup şəxsdən, yəni ortaqlıq adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və ortaqlığın öhdəlikləri özrə öz şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət daşıyan iştirakçılardan — tam ortaqlardan (bunlar birinci qrup şəxslər hesab edilir), habelə ortaqlığın sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak etməyən və ortaqlığın fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların məbləui həddində risk daşıyan bir və ya bir neçə iştirakçıdan — maya qoyandan (bunlar ikinci qrup şəxslər sayılır) ibarətdir. Mahiyyət-cə buna bənzər və oxşar (analoəi) definisiyanı (tərif) xarici ölkələrin qanunvericiliyi də verir. Özü də həmin ölkələrin qanunvericiliyi kommandit ortaqlıq anlayış verərkən zox vaxt maya qoyanların (payçıların) adlarının gizli (anonim) saxlanması qaydasını nəzərdə tutur.

Kommandit ortaqlıq verilən anlayış onun əsas cəhət və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onun əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, özündə iki kateqoriya, başqa sözlə desək, **iki qrup iştirakçını birləşdirir: tam ortaqları; maya qoyanları.** Bu qrup iştirakçıların hüquqi vəziyyəti müxtəlif olub, bir-birindən fərqlənir.

Tam ortaqlar kommandit ortaqlığın elə qrup iştirakçılarıdır ki, bu iştirakçılar ortaqlığın adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirirlər. Onlar kommersiya dövriyyəsinin professional iştirakçıları — sahibkarlardır. Bu sahibkarlara **komplementariyalar** deyilir. Kommandit ortaqlığında iştirak edən tam ortaqlar rolunda yalnız fərdi sahibkarlar və ya kommersiya təşkilatları çıxış edə bilər. Tam ortaqlar ortaqlığın **öhdəlikləri özrə qeyri-məhdud məsuliyyət daşıyırlar.** Belə ki, qanun onların özərində tam ortaqlığın iştirakçıları olan tam ortaqlar kimi analoəi məsuliyyət qoymuşdur (MM-in 82-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Deməli, kommandit ortaqlığında iştirak edən tam ortaqların bu ortaqlığın öhdəliklərinə görə kreditorlar qarşısında cavabdehliyi **birgə subsidiar məsuliyyətdir.**

Kommandit ortaqlığında iştirak edən tam ortaqlar hüquqi vəziyyətinə görə tam ortaqlıq iştirakçılarının eynidir (MM-in 82-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məhz bu səbəbdən onlar, tam ortaqlıq iştirakçıları kimi, kommandit ortaqlığında idarəetməni həyata keçirirlər, onların işlərini aparırlar.

Kommandit ortaqlığının ikinci qrup (kateqoriya) iştirakçısı **maya qoyanlar** adlanır. Onlara **payçılar** da deyilir. Maya qoyanlar ortaqlığın sahibkarlıq fəaliyyətində bilavasitə iştirak etmir və kommersiya dövriyyəsinin professional subyekti — sahibkar hesab olunmurlar. Bu səbəbdən **istənilən fiziki və hüquqi şəxs maya qoyan rolunda çıxış edə bilər.** Onlar ortaqlıq kapital (əmlak) — maya qoyurlar ki, ortaqlığın həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətindən mənfəət götürsünlər. Məhz mənfəət əldə etmək şansı və niyyəti maya qoyanları ortaqlıq iştirakçısı olmağa sövq edir. Amma onlar tam ortaqlardan fərqli olaraq, **kommandit ortaqlığın idarə edilməsində və işlərinin aparılmasında iştirak etmirlər.** Maya qoyanların ixtiyarı yoxdur ki, onlar etibarnaməsiz ortaqlıq adından çıxış etsinlər. Belə təsəvvür yaranır ki, ortaqlığın sahibkarlıq fəaliyyətində bilavasitə iştirak etməyən maya qoyanlar bu fəaliyyəti həyata keçirmək və əmtəə dövriyyəsinə buraxmaq məqsədi ilə öz kapitallarının (əmlakının) bir hissəsini maya kimi tam ortaqlara verir, onlara tapşırır və inanır. Buna görə də maya qoyanlar **kommanditçilər**, müəssisə isə **kommandit ortaqlıqlar** adlanır. Bu ad maya qoyanlarla tam ortaqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin kapitalın (əmlakın) inanılıb tapşırılması və etibar olunması əsasında qurulmasını ifadə edir. Təsadüfi deyildir ki, «kommandit» termininin mənşəyi və kökü italyanca «commandare» ifadəsi ilə bağlıdır. Bu ifadə isə tapşırmaq, etibar etmək mənaları ilə əlaqədardır.

Kommanditçilər, tam ortaqlardan fərqli olaraq, **ortaqlığın öhdəlikləri özrə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.** Onlar kommandit ortaqlığın ümumi borclarına görə cavabdeh deyillər. Bu, onunla izah olunur ki, kom-

mandit ortaqlılıqda idarəetmə və onun işlərinin aparılması tam ortaqlar tərəfindən həyata keçirilir. Madam ki belədir, onda ortaqlılıq öhdəliklərinə görə də onlar məsuliyyət daşımalı və cavab verməlidirlər.

Kommanditçilər yalnız **ortaqlılıq fəaliyyəti ilə bağlı zərərə görə qoyduqları mayanın məbləui həddində öz əmlakını risq edirlər**. Belə ki, əgər ortaqlılıq zərərə düşərsə, kommanditzi qoyduu mayadan məhrum olur və onu itirir.

Beləliklə, kommandit ortaqlılıq hüquqi konstruksiyası sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün həm tam ortaqların (sahibkarların), həm də kommanditçilərin (sahibkar olmayanların) əmlakını birləşdirməyə imkan verir. O, **özündə şəxslərin birliyi və kapitalların birliyi kimi iki hüquqi konstruksiyanın elementlərini** birləşdirir, yəni tam ortaqların birliyini və kommanditçilərin kapitallarının birliyini əhatə edir.

Kommandit ortaqlılığın **firma adı dəqiq göstərilməlidir**. xünci bunun potensial kreditorlar üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Firma adının göstərilməsi üçün iki variantdan istifadə oluna bilər. Birinci variantda görə, kommandit ortaqlılıq firma adına bütün tam ortaqların adları və «kommandit ortaqlılıq» sözləri daxil edilir. Məsələn, «Bərəkət», «Təmas» tam ortaqları və kommandit ortaqlılıq.

İkinci variantda görə, kommandit ortaqlılığın firma adında «və ortaqları» və «kommandit ortaqlılıq» sözləri əlavə edilməklə azı bir tam ortaqlının adı göstərilir. Məsələn, «Əhmədövlü» tam ortaqlı və ortaqları kommandit ortaqlılıq.

Kommandit ortaqlılığın firma adına kommanditçinin adı daxil edilmir. Əgər daxil edilərsə, həmin kommanditçi avtomatik olaraq tam ortaqlıya çevrilir (MM-in 82-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, tam ortaqlıya çevrilən kommanditçi ortaqlılıq öhdəlikləri özə (ümumi borcları özə) öz şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət (subsidiar məsuliyyət) daşıyır.

Kommanditçilərin özərinə mülki qanunvericilik **müəyyən vəzifələr qoyur** (MM-in 85-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Onların əsas, birinci dərəcəli və başlıca vəzifəsi **kommandit ortaqlılığa maya kimi kapital (əmlak) qoymaqdan** ibarətdir. Qoyulan mayaların ümumi miqdarı kommandit ortaqlılığın nizamnaməsində göstərilir. Deməli, kommandit ortaqlılığın şərikli kapitalının yaradılmasında tam ortaqlarla yanaşı, həm də kommanditçilər iştirak edirlər. Özü də qoyulan mayaların tərkibi və miqdarı nizamnamə əsasında müəyyənləşdirilir.

Kommandit ortaqlılığa maya qoyan kommanditçiyə ortaqlılıq tərəfindən **iştirakçılıq barədə şəhadətnamə** verilir. Bu şəhadətnamə təsdiqləyici (sübutedici) sənəd funksiyasını yerinə yetirir. Onu qiymətli kağız hesab etmək olmaz. Bu sənədin əsas təyinatı maya qoyulmasını və maya qoyanın statusunu təsdiq etməkdən ibarətdir.

Kommanditçilər **müəyyən hüquqlara** malikdirlər. Onların hüquqları, əsasən, əmlak xarakterlidir.

Ortaqlılıq mənfəətindən müəyyən hissəni almaq kommanditçilərin malik olduqları əsas əmlak hüquqlarından biridir. Məhz mənfəət əldə etmək niyyəti, gəlir götürmək məqsədi onları ortaqlılıqda iştirak etməyə təşviq edir. Ortaqlılıq həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətində **şəxsən bilavasitə** çıxış etmədən, ortaqlılıq idarə olunmasında və işlərinin aparılmasında iştirak etmədən özünün qoyduu mayanın hesabına mənfəət götürmək kommanditçilər üçün — kommersiya dövryyəsinin professional subyektləri hesab edilməyən şəxslər üçün, sahibkar statusu olmayan iştirakçılar üçün olduqca əlverişli və səmərəli vasitədir.

Kommanditçilərin ortaqlılıqdan aldığı **mənfəət onların şərikli kapitaldakı payına uyğun olmalıdır**. Bu iştirakçılar onlara düşən mənfəət hissəsini ortaqlılıq nizamnaməsində göstərilən qaydada alırlar.

Şərikli kapitaldakı payı barəsində sərəncam vermək kommanditçilərin əsas əmlak hüquqlarından biri hesab olunur. Söhbət payın özgəninkiləşdirilməsindən gedir. Özü də dərhal qeyd edirik ki, o, heç kəsin razılığı və icazəsi olmadan, müstəqil surətdə öz payını özgəninkiləşdirə bilər. Belə halda buna kommandit ortaqlılıq və ya tam ortaqların razılığı vermələri tələb olunmur. Ona görə ki, tam ortaqlılıqdan fərqli olaraq, kommandit ortaqlılıq iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər şəxsi etimad xarakteri daşıyır.

Payın özgəninkiləşdirilməsi dedikdə, onun başqa şəxslərə gözüşt edilməsi, verilməsi başa düşülür. Başqa şəxslər rolunda yalnız həmin kommandit ortaqlılıqda iştirak edən digər maya qoyanlar və ya üçüncü şəxslər çıxış edə bilər. Belə ki, kommanditçi şərikli kapitaldakı payını digər maya qoyana və ya üçüncü şəxsə verə bilər (MM-in 85-ci maddəsinin 2-ci bəndinin 4-cü yarımbəndi).

Qeyd etmək lazımdır ki, **kommanditçilər şərikli kapitaldakı payını tam ortaqlara verə bilməzlər**. Belə ki, bu, tam ortaqlar arasında mənafeələr balansının pozulmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, yerdə qalan bütün tam ortaqların razılığı ilə həmin pay tam ortaqlardan birinə verilə bilər.

Şərikli kapitaldakı pay müxtəlif hüquqi vasitələr əsasında özgəninkiləşdirilir. Bu vasitələrə misal olaraq alqı-satqı, dəyişmə və bağışlama müqavilələri kimi hüquqi konstruksiyaları göstərmək olar. Pay satılarkən kommandit ortaqlılıqda iştirak edən kommanditçilər payı satın almaqda üçüncü şəxslər qarşısında öz paylarının miqdarına mütənəsb surətdə üstünlük hüququna malikdirlər.

Kommanditçilərin şərikli kapitaldakı payını verməsi müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə ki, bu, onların ortaqlılıqda iştirakına xitam verir. Onlar bütün payın hamısını yox, yalnız onun bir hissəsini də verə bilərlər.

Bu cür halda isə kommanditçinin ortaqlıqda iştirakı ləğv olunmur.

Maliyyə ili qurtardıqda, ortaqlıqdan çıxmaq və öz mayasını almaq kommanditçilərin hüquqlarından biridir. Kommanditçi özrlü səbəb olub-olmamasından asılı olmayaraq, hər hansı bir dəlil-motiv, arqument gətirmədən, öz istək və mülahizəsi əsasında ortaqlıqdan çıxma bilər. Onun bu hüququ istənilən vaxt yox, yalnız maliyyə ili qurtardıqda həyata keçirilə bilər. Ona görə ki, istənilən vaxt ortaqlıqdan çıxmaq onun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Kommanditçinin tam ortaqlıqdan çıxması **müəyyən nəticəyə** səbəb olur. Bunun nəticəsində kommandit ortaqlığına kommanditçi tərəfindən qoyulan **maya onun özünə qaytarılır**. O, **ortaqlığın əmlakından pay tələb edə bilməz**. Kommanditçi yalnız qoyduuu mayanın qaytarılmasını tələb edə bilər.

Kommanditçi ortaqlığın **illik hesabatları və balansları ilə tanış olmaq hüququna** malikdir. Buna **informasiya almaq hüququ** deyilir. Bunun əsasında kommanditçi ortaqlığın aktivləri, passivləri, xalis aktivləri, onun götürdüyü mənfəət və düşdüyü zərər haqqında məlumat əldə edir. Bu məlumat isə kommanditçinin əmlak mənafeinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Mülki (əmlak) dövrində ortaqlığın adından çıxış etmək (nümayəndə olmaq), yəni ortaqlığın işlərini aparmaq kommanditçinin malik olduuu hüquqlardan biridir. Özü də dərhal qeyd edirik ki, yalnız etibarnamə əsasında o, bu cür hüquqa malik ola bilər. Etibarnaməsiz ortaqlıq adından onun çıxış etməyə ixtiyarı çatmır. Bu hüquqdan istifadə edərək, kommanditzi tam ortaqlıq adından, onun mənafeyi üçün və onun hesabına hüquqi əhəmiyyəti olan hərəkətlər edir, hər şeydən əvvəl, mülki-hüquqi əqdlər (müqavilələr) bağlayır.

Kommanditçilərin **ortaqlığın fəaliyyətinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ yoxdur**. Belə ki, onlar ortaqlığın fəaliyyəti barəsində (əsas fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, işgözar partnyorlarla müqavilələr və əqdlər bağlanması, mənfəətin bölüşdürülməsi, kadr məsələləri və s. barəsində) qərar qəbul olunmasında iştirak etməkdən məhrumdurlar.

Kommanditçilərin ortaqlığın idarə edilməsi və işlərinin aparılması öyrə tam ortaqların hərəkətləri barəsində mübahisə etmək hüququ da yoxdur (MM-in 84-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Belə ki, onlar ortaqlığın üçüncü şəxslərlə münasibətlərinə, habelə kommersiya və təşkilati məsələlərə dair müvafiq qərarlar qəbul edilməsi prosesinə qarışa və müdaxilə edə bilməzlər. Bununla belə, ortaqlığın işini aparmaq hüququna malik olan tam ortaqlar təqsirli hərəkətlərə yol verə bilərlər. Bunun nəticəsində ortaqlıq zərərə düşür. Belə halda kommanditçi, hüquqi şəxsin təsisçisi (iştirakçısı) kimi, tam ortaqlardan hüquqi şəxsə (ortaqlıq) vurduuu zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər (MM-in 49-cu maddəsinin 3-cü bəndi).

Göstərilənlər kommanditçilərin malik olduqları hüquqların qəti və dəqiq olmayan siyahısıdır. Belə ki, nizamnamədə onların başqa hüquqları da nəzərdə tutula bilər (MM-in 85-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Kommandit ortaqlığı **müxtəlif əsaslara görə ləğv edilir**. O, hər şeydən əvvəl, bütün hüquqi şəxslərə aid olan **ümumi əsaslara** görə (qarşıya qoyulan məqsədə nail olunması, müddətin başa çatması və s.) ləğv oluna bilər. Bundan əlavə, ikincisi, kommandit ortaqlığı bütün tam ortaqlıqlara aid edilən **xüsusi əsaslara** görə ləğv edilir. Biz bu barədə bundan əvvəlki yarımbaşlıqda danışmışıq.

Kommandit ortaqlığı, üçüncüsü, **yalnız ona aid olan xüsusi əsasa görə** ləğv edilir. Bu əsas kommandit ortaqlığına **maya qoyanların hamısının ortaqlıqdan çıxmasından** ibarətdir (MM-in 86-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, kommanditçilərin hamısı ortaqlıqdan çıxdıqda, ortaqlıq ləğv edilir. xüncü kommanditçilərin hamısı ortaqlığın tərkibindən çıxdıqda, onun subyekt tərkibi yalnız tam ortaqlardan ibarət olur. Bu cür tərkib isə kommandit ortaqlığın forması üçün müvafiq deyildir.

Kommanditçilər ortaqlığın tərkibindən çıxdığı hallarda, həmin ortaqlıq ləğv olunmaya da bilər. Belə halda tam ortaqlar kommandit ortaqlığını ləğv etmək əvəzinə, **onun tam ortaqlıq çevrilməsi barədə qərar** qəbul edirlər.

Kommandit ortaqlığının ləğv edilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Tam ortaqlar, hər şeydən əvvəl, **ləğvetmə kvotası** (latınja «quota» — hər kəsə düşən hissə) **hüququ** əldə edirlər. Belə ki, əvvəlcə ortaqlığın kreditorlarının tələbləri ödənilir. Bundan sonra ortaqlığın yerdə qalan əmlakından kommanditçilərin həmin ortaqlıq qoyduqları maya ödənilir. xüncü qanun onları təminatlı (imtiyazlı) şəxslər kateqoriyasına aid edir. Belə ki, **kommanditçilər ortaqlığın qalan əmlakından mayaları almaqda tam ortaqlar qarşısında üstünlük hüququna malikdirlər**. Kommanditçilərin mayaları verildikdən sonra qalan əmlak tam ortaqlar arasında bölüşdürülür. Bölüşdürmə zamanı tam ortaqların ortaqlığın şərik kapitalındakı paylarına mütənasiblik qaydasına əməl edilir. Nizamnamədə və ya tam ortaqların sazişində bu barədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər (MM-in 86-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf edən ölkələrdə kommandit ortaqları heç də geniş yayılmamışdır. Məsələn, Fransada 1981-ci ildən 1986-cı ilə kimi kommandit ortaqlıqların sayı azalaraq, 3760-dan 1257-yə düşmüşdür. 1960-cı ildə İsveçdə 3730 kommandit ortaqlıq qeydə alınmışdır. 1988-ci ildə onların sayı azalaraq, 3376 olmuşdur. Bizim

ölkəmizdə də kommandit ortaqlıyı populyar deyildir.

6. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı inkişaf edən ölkələrdə ən çox populyar olan hüquqi şəxs məhdud məsuliyyətli cəmiyyət hesab edilir. Məsələn, Almaniyada (AFR-də) 1978-ci ildən 1989-cu ilə kimi səhmdar cəmiyyətlərinin sayı 2141-dən 2508-ə kimi, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin sayı isə həmin dövrdə 195890-dan 401687-ə kimi artmışdır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət sahibkarlıq (kommersiya) dövriyyəsinə istifadə üçün ən münasib və rahat formadır. Bu gün beynəlxalq ticarət subyektlərinin (xüsusən də Avropada) zox hissəsi məhz bu formada yaradılır.

Bizim ölkəmizdə də məhdud məsuliyyətli cəmiyyət konstruksiyasından geniş səviyyədə istifadə olunur. Demək olar ki, əmələ gələn hüquqi şəxslərin əksəriyyəti məhz bu cür təşkilati-hüquqi formada yaradılır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət bizim ölkədə də böyük populyarlıq ilə fərqlənir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət hüquqi konstruksiyası (Gesellschaft mit beschränkter Haftung, qısaldılmış adı GmbH, Fransada – «société à responsabilité limitée») XIX əsrin axırlarında Almaniyada əmələ gəlmişdir. Hələ o vaxt bu ölkədə həmin konstruksiyayı tənzimləyən «Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət haqqında» qanun (20.04.1892) qəbul olunmuşdur. Bu konstruksiyaya aid olan bəzi əlavə göstərişlər Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin üçüncü kitabının ikinci bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. Özü də bu qanunnamə məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti «kapitallar birliyi»nin bir forması (növü) hesab edir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, göründüyü kimi, nisbətən yaxın vaxtlarda meydana gəlmişdir. Buna görə də o, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinin «javan» formasıdır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu formanın yaranması iki əsas səbəblə izah edilir. Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, XIX əsrin 70-ci illərində Almaniyada səhmdar bəhranı baş verir. Bu bəhranın nəticəsində alman səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyəti var-yoxdan zıxaraq müflisləşir. Belə halda məlum məsələdir ki, yeni konstruksiyanın yaradılmasına ehtiyac yaranır. İkinci səbəb onunla şərtlənir ki, Almaniya müstəmləkələrin bülünməsi prosesində əsas müstəmləkəzi dövlətlərdən geri qalmaq istəmir. Bunun üçün müstəmləkə ölkələrində onların iqtisadi cəhətdən asılı olmalarını təmin edən üzlülüb-bizilmiş ticarət siyasəti lazım idi. Xüsusən alman istehsalı olan məhsulların ixracı üçün böyük rol oynaya bilərdi. Yaranmış vəziyyət sahibkarlığın yeni formasının yaradılmasını tələb edirdi. Səhmdar cəmiyyəti kimi forma alman tacirlərinə (sahibkarlarına) əl vermirdi və onları təmin etmirdi. Zəhmətçilər (sahibkarlar) səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətindən kənarlaşdırılmışdı. Tam ortaqlıq forması da onları razı salmırdı. Zəhmətçi bu forma qeyri-məhdud məsuliyyətə əsaslanırdı. Buna görə də səhmdar cəmiyyəti konstruksiyasının modifikasiyası (şəklini dəyişməsi) yolu ilə alman hüquqşünasları «məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» adlı hüquqi konstruksiya işləyib hazırladılar. Bu konstruksiya alman sahibkarları tərəfindən dəstəklənir və XIX əsrin axırlarında qanunvericilik qaydasında rəsmiləşdirilir.

Bundan sonra məhdud məsuliyyətli cəmiyyət konstruksiyası bir çox Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmağa başladı. Məsələn, Hollandiya Mülki Məcəlləsinin ikinci kitabı (1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir) doqquz bölmədən ibarətdir. Beşinci bölmə «Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» adlanır. Fransada məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin (société à responsabilité) yaradılması və fəaliyyəti qaydası «Ticarət ortaqlıqları haqqında» qanunla (1966), habelə «Ticarət ortaqlıqları haqqında» dekretlə (1967) tənzimlənir. Həm də bunu qeyd etməliyik ki, roman-german (kontinental) hüququna görə, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət hüquqi şəxslərin korporasiya növünə şamil edilir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət konstruksiyasının analoqu (bənzəri, oxşarı) olaraq ingilis-amerikan hüququ «close corporation» (qapalı korporasiya) və «limited liability company» kimi konstruksiyalardan istifadə edir. Daha doğrusu, roman-german (kontinental) hüququndakı «məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» anlayışı təxmini olaraq ingilis-amerikan hüququndakı «close corporation» və ya «limited liability company» anlayışlarına uyğun gəlir. Bunların hamısı, mahiyyətcə, eyni bir iqtisadi funksiya yerinə yetirirlər.

90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq məhdud məsuliyyətli cəmiyyət konstruksiyası sovet dövrünün qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmağa başlayır. Özü də sovet qanunvericiliyi məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti «qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti» anlayışı ilə əhatə edir. Daha doğrusu, sovet mülki qanunvericiliyi «məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» və «qapalı tipli səhmdar cəmiyyət» kimi iki hüquqi konstruksiyayı eyniləşdirir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlə bağlı olan münasibətlər SSRİ Nazirlər Sovetinin təsdiq etdiyi müvafiq normativ aktla (Əsasnamə ilə) tənzimlənirdi. Bu akt məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi baza və əsas rolunu oynayırdı.

Bizim ölkə qanunvericiliyi ilk dəfə olaraq «Müəssisələr haqqında» qanunda (1994) məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin qanunvericiliyi ilə əhatə etdiyi qanunvericiliyi verdi. Həmin qanunun 10-cu maddəsi onu müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarından biri kimi nəzərdə tutur, onun hüquqi statusunu müəyyənləşdirir, məsuliyyət münasibətlərini və digər məsələləri aydınlaşdırır.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi statusunu detallaşdırmaq və konkretləşdirmək üçün 1999-cu ildə «Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət haqqında» qanun qəbul edildi. Bu qanun ölkəmizdə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin yaradılmasını və fəaliyyətini tənzimləyir, onların fəaliyyətinin hüquqi təminatlarını nəzərdə tuturdu. Hal-hazırda o, qüvvədən düşmüşdür.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət ilə bağlı münasibətlərin nizama salınmasında yeni Mülki Məcəllənin rolu böyükdür. Bu məcəllə həmin münasibətləri geniş təfəssilatı ilə, müfəssəl şəkildə tənzimləyir. O, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi vəziyyətini (statusunu), habelə onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Mülki Məcəllənin kifayət qədər maddələri (87-97-ci maddələri) bu məsələlərin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən təsis edilən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən elə bir kommersiya təşkilatıdır ki, bu təşkilatın iştirakçıları onun öhdəlikləri özrə cavabdeh deyillər və onun fəaliyyəti ilə bağlı olaraq əmələ gələn zərər üçün qoyduqları mayaların dəyəri həddində risk daşıyırlar (MM-in 87-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətə verilən bu leqal anlayış onun mahiyyətini xarakterizə edən əsas əlamət və cəhətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət kommersiya təşkilatı olub, bu təşkilatın təsərrüfat cəmiyyəti kimi formasına aid edilir. O, şəxslərin (kommersantların, sahibkarların, iş adamlarının) birliyi kateqoriyasına şamil olunmur. O, **kapitalın birliyi kateqoriyasına** daxil edilən təşkilatdır. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun fəaliyyətində iştirak etməyə borclu deyildir. Ortaqlıqdan fərqli olaraq, burada şəxsi element, şəxsi fəaliyyət, şəxsi əmək ikinci dərəcəli və tabe-asılı rol oynayır, ön planda dayanmır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə əsas, başlıca və həlledici rol iştirakçıların kapitalı, maddi vəsaiti, bir sözlə, əmlakı oynayır. Məhz bu səbəblərə görə ortaqlıqdan fərqli olaraq, mülki hüququn istənilən subyekti — fiziki və hüquqi şəxslər məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı ola bilərlər. Buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, **dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları kimi çıxış etmələri istisna olunur** (MM-in 64-cü maddəsinin 6-cı bəndi). İştirakçıların sahibkar — fərdi sahibkarlar və ya kommersiya təşkilatları olmaları tələb edilmir. Özü də cəmiyyət bir şəxs (ya fiziki şəxs, ya hüquqi şəxs) tərəfindən də yaradıla bilər (MM-in 87-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Xarici ölkələrin sivilistika doktrinasında bu cür cəmiyyətə «bir şəxsin kompaniyası» konstruksiyası deyilir. Bizim ölkə qanunvericiliyi xarici ölkələrin qanunvericilik ənənələrinə əsaslanaraq həmin konstruksiyanı iqtibas etmişdir.

Qanun məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iki yolla yaradılmasını nəzərdə tutur (MM-in 87-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu yollardan biri **yenidən təşkilətmə yoludur**. Belə ki, cəmiyyət hüquqi şəxsin yenidən təşkilinin beş forması (birləşmə, qoşulma, bülünmə, ayrılma və zəvirlmə) əsasında yarana bilər. İkinci yol isə **yeni cəmiyyətin yaradılmasını** nəzərdə tutur. Bu isə özündə aşağıdakı mərhələləri birləşdirən zoxpilləli, mürəkkəb prosesdir:

- təsis yığıncağının keçirilməsi;
- təsis müqaviləsinin (təsiszilər arasında müqavilənin bağlanması);
- cəmiyyətin yaradılması haqqında qərarın qəbul edilməsi (əgər cəmiyyət iki və daha çox şəxs tərəfindən yox, bir şəxs tərəfindən yaradılsa);
- nizamnamə kapitalının ödənilməsi;
- nizamnamənin hazırlanması.

Hər şeydən əvvəl, təsiszilər öz aralarında müqavilə (onu şərti olaraq təsis müqaviləsi adlandırırıq) bağlayaraq cəmiyyətin nizamnaməsinin hazırlanması, onun yaradılması özrə birgə fəaliyyət qaydasını, özlərinin əmlakının ona verilməsi və onun fəaliyyətində iştirak edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirirlər. Bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **birgə fəaliyyət haqqında müqavilədir**. Belə ki, onun məqsədi cəmiyyətin təşkilinə yönəlmiş birgə fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Bu müqavilə yalnız təsiszilər özün hüquq və vəzifələr yaradır bunun ardınca təsiszilər nizamnamə kapitalını tamamilə ödəməli, onu formalaşdırmalıdırlar. Bundan sonra təsis yığıncağı keçirilir.

Təsis yığıncağı aşağıdakı məsələləri həll edir: nizamnamə kapitalının ödənilməsi məqsədilə maya kimi verilən əmlakın (əmlak qoyuluşunun), yəni binanın, torpaq sahəsinin, nəqliyyat vasitəsinin, istehsal vasitələrinin və s. dəyərini təsdiq edir; cəmiyyətin yaradılması barədə qərar qəbul edir; cəmiyyətin nizamnaməsini təsdiq edir; cəmiyyətin idarəetmə orqanlarını təşkil edir (ilk növbədə cəmiyyətin ali orqanı olan ümumi yığıncağı formalaşdırır). Bu məsələlər barədə təsiszilər **yekdilliklə** qərar qəbul edirlər. Təsis yığıncağı digər məsələləri də həll edə bilər ki, onlar barəsində təsiszilər **sadə səs zoxluğu** ilə qərar çıxarırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin təsis edilməsi ilə bağlı və onun dövlət qeydiyyatına alınmasına qədər bu və ya digər ühdəlik yarana bilər (məsələn, cəmiyyətin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməsi özün nis-

yə alqı-satqı müqaviləsi özrə istehsal vasitələri alınması və həmin vasitələrin pulunu ödəmək ühdəliyi; cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsi özün zəruri olan istehsal avadanlıqlarının daşınma haqqını, nəqliyyat xərjlərini ödəmək ühdəliyi və s.). Bu kimi ühdəliklərə görə cəmiyyətin təsiszilər **birgə məsuliyyət daşıyır**lar (MM-in 87-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin şəxslər birliyi kateqoriyasına yox, kapitallar birliyinə aid edilməsi, digər tərəfdən, onun **fəaliyyətinin idarə olunmasını həyata keçirən xüsusi icra-idarəetmə orqanları sisteminin yaradılmasını** şərtləndirir və tələb edir. Bu orqanların tərkibi və səlahiyyəti cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin idarəetmə orqanlarının hüquqi vəziyyəti Mülki Məcəllə (91-91-3-cü maddələr) ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllə bu barədə bir sıra normalar müəyyən edir.

Təşkilati struktur baxımından məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin idarəetmə orqanlarının sistemi **öz pillədən** ibarətdir (buna özpilləli idarəetmə strukturu deyilir): cəmiyyətin ali idarəetmə orqanından; direktorlar şurasından (müşahidə şurasından); cəmiyyətin icra orqanından.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin ali idarəetmə orqanı dedikdə, onun iştirakçılarının ümumi yığıncağı başa düşülür. Cəmiyyətin fəaliyyətinə dair nisbətən daha vacib və mühüm məsələləri həll etmək, bu barədə müvafiq qərarlar çıxarmaq ümumi yığıncağın müstəsna səlahiyyətinə aid edilir. Müstəsna inhisarçılıq, təkbaşına ifadə edir. Bu, o deməkdir ki, cəmiyyətin ümumi yığıncağından savayı, həmin məsələləri hər hansı başqa bir orqan həll edə bilməz. Bu məsələlər barəsində müvafiq qərarları yalnız ümumi yığıncaq qəbul edə bilər. Ümumi yığıncağın müstəsna səlahiyyətinə aiddir (MM-in 91-ci maddəsinin 3-cü bəndi): cəmiyyətin nizamnaməsini və onun nizamnamə kapitalının miqdarını dəyişdirmək; cəmiyyətin icra orqanlarını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək; cəmiyyətin illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını təsdiq etmək, onun mənfəətini və zərərini bölüşdürmək; cəmiyyətin yenidən təşkili və ya ləğvi haqqında qərar qəbul etmək; cəmiyyətin direktorlar şurasını (və ya müşahidə şurasını) və (və ya) təftiş komissiyasını (müfəttişini) seçmək.

Bu məsələləri həll etmək səlahiyyəti cəmiyyətin hər hansı bir orqanına verilə bilməz. Amma ümumi yığıncağın özünün iradəsi əsasında, onun verilməsi mümkündür. Bu, onu ifadə edir ki, MM müstəsna səlahiyyətin verilməməsi haqqında qayda nəzərdə tutmur. **Müstəsna səlahiyyətin verilməməsi haqqında qaydanın əsas məqsədi** cəmiyyətin iştirakçılarının mənafeyini icra orqanları tərəfindən yol verilə bilən mümkün sui-istifadə hallarından qorumaqdan ibarətdir. O iştirakçıların ki, onlar kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinin professional subyektləri deyillər. Odur ki, belə qaydanın MM-də nəzərdə tutulması vacibdir.

Mülki Məcəllə həm də cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağının çağırılması və keçirilməsi kimi məsələləri tənzimləyir. Bu cür məsələlər MM-in 91.1-1-ci maddəsi ilə qaydaya salınır.

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, bir iştirakçısı olan cəmiyyətdə ümumi yığıncaq kimi ali orqan ola bilməz. Bu, məlum məsələdir. Odur ki, cəmiyyətin ümumi yığıncağının səlahiyyətləri iştirakçı tərəfindən təkbaşına həyata keçirilir; O, ümumi yığıncağın səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər barəsində təkbaşına qərarlar qəbul edir və yazılı surətdə rəsmiləşdirir (MM-in 91-ci maddəsinin 1-ci bəndi; 91.1-4cü maddəsi).

Yuxarıda göstərdiyimiz məsələlərdən başqa, ümumi yığıncağın səlahiyyətlərinə digər məsələlər də aid edilə bilər. Həmin məsələlər cəmiyyətin nizamnaməsində göstərilməlidir. Amma nizamnamədə göstərilib-göstərilməməsindən asılı olmayaraq, ümumi yığıncaq cəmiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqədar istənilən məsələni mözakirə edə bilər (MM-in 91.1-1-ci maddəsi).

Ümumi yığıncaq iki cür olur:

- növbəti ümumi yığıncaq;
- növbədənəknar ümumi yığıncaq.

Növbəti ümumi yığıncaq odur ki, o, nizamnamədə müəyyən edilmiş müddətdə, lakin ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılır. Məsələn, nizamnamədə müəyyən edilə bilər ki, hər rübdə və ya altı ayda bir dəfə və s. növbəti yığıncaq çağırılsın. Lakin cəmiyyətin illik fəaliyyətinin yekunlarına həsr olunmuş ümumi yığıncaq hesabat-maliyyə ili başa çatdıqdan sonra dürd aydan gec olmayaraq çağırılır (MM-in 91.1-2-ci maddəsi). Növbəti ümumi yığıncağın keçirilmə məsələsi icra orqanı tərəfindən həll edilir.

Növbədənəknar ümumi yığıncağın isə hansı müddətdə çağırılması əvvəlcədən müəyyən olunmur; o, nizamnamədə müəyyən olunan hallarda və qaydada çağırılır. Adətən, növbədənəknar ümumi yığıncağın çağırılması həlli təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən məsələləri mözakirə etməklə bağlı olur (məsələn, cəmiyyətin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər görmək özün növbədənəknar ümumi yığıncaq çağırmaq və s.).

Növbədənəknar ümumi yığıncaq çağırılır (MM-in 91.1-3-cü maddəsi):

- icra orqanının təşəbbüsü ilə;

- direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) tələbi ilə;
- təftiş komissiyasının (müfəttişin) tələbi ilə;
- bütün səsə azı onda birinə malik olan iştirakçıların tələbi ilə;
- ləğvetmə komissiyası tərəfindən (əgər cəmiyyət ləğvetmə prosesində olarsa).

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi yığıncaqda mözakirə olunan məsələlər barəsində qərarlar qəbul edilərkən «bir iştirakçı – bir səs» prinsipi tətbiq olunur. Ona görə ki, ümumi yığıncaqda hər bir iştirakçının onun nizamnamə kapitalındakı payına mütənasib səsi vardır (MM-in 91.1-1-ci maddəsi). Buna görə də bir iştirakçı 2 və daha çox səsə malik ola bilər.

Direktorlar şurası (müşahidə şurası) məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin idarəetmə orqanlarından biridir. Yalnız cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu halda bu orqan yaradıla bilər (MM-in 91-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Söhbət alternativ olaraq ya direktorlar şurasının, ya da müşahidə şurasının yaradılmasından gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, direktorlar şurası və müşahidə şurası eyni funksiya yerinə yetirirlər. Odur ki, onlar arasında fərq yoxdur.

Direktorlar şurası (müşahidə şurası) ümumi yığıncaqlar arasındakı dövrdə onun icra orqanının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir; o, nəzarət səlahiyyətlərinə malik olan, nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqandır. Nəzarət idarəetmənin formalarından biridir. Buna görə də direktorlar şurası (müşahidə şurası) **idarəetmə orqanı** sayılır. Digər tərəfdən o, **nəzarət-yoxlama funksiyasını** da yerinə yetirə bilər. Belə ki, əgər nizamnamədə təftiş komissiyasının (müfəttişin) yaradılması nəzərdə tutulmamışdırsa, onun səlahiyyətləri direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) verilə bilər (MM-in 91-1-ci maddəsi). Belə halda o, həm idarəetmə orqanı, həm də nəzarət yoxlama orqanı funksiyasını yerinə yetirir.

Direktorlar şurası (müşahidə şurası) kollegial və sezkili orqandır. Belə ki, o, özvlərdən ibarətdir və həmin özvlər cəmiyyətin ümumi yığıncağında sevilirlər.

MM-in 91.1-ci maddəsi direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) həsr olunmuşdur. Amma bu orqanla bağlı məsələlərin həlli (yaradılma, fəaliyyət göstərmə, xitam olunma və digər məsələlərin həlli) nizamnamə ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin icra orqanı, yəni təkbəşinə rəhbər, kollegial icra orqanının rəhbəri (özü), kənar idarəzi direktorlar şurasının özü ola bilməz (MM-in 91-1-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Belə qaydanın nəzərdə tutulması onunla bağlıdır ki, cəmiyyətdə idarəçilik (icra) funksiyası nəzarət funksiyasından ayrılmışdır. Odur ki, eyni bir şəxs, eyni vaxtda həm direktorlar şurasının özü, həm də icra orqanının əməkdaşı ola bilməz. Digər tərəfdən həmin qayda direktorlar şurasının cəmiyyətin icra orqanlarından asılı olmamasını və müstəqilliyini təmin edir. Axı, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, direktorlar şurası cəmiyyətin icra orqanının fəaliyyətinə nəzarət edən orqandır. Nəzarət orqanı təbii ki, müstəqil fəaliyyət göstərərək icra orqanlarından asılı olmamalıdır.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin icra orqanı dedikdə, bu cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirən orqan başa düşülür. Bu orqanlar üç cür olur: kollegial orqanlar; təkbəşinə orqanlar; qarışıq orqanlar.

Kollegial icra (idarəetmə) orqanları odur ki, bu orqanlar cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi kollegial qaydada həyata keçirir. Bu orqanlara misal olaraq idarə heyətini göstərmək olar. Bu orqanlar cəmiyyətin iştirakçıları sırasından ümumi yığıncaq tərəfindən seçilir və yalnız fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər. Axı fiziki şəxslər şəxsi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətlidir.

Təkbəşinə icra (idarəetmə) orqanları odur ki, bu orqanlar cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi təkbəşinə olaraq, qeyri-kollegial surətdə həyata keçirir. Bu orqanlara müdiri, rəisi, prezidenti, direktoru və s. misal çəkmək olar. Kollegial orqanlardan fərqli olaraq, təkbəşinə orqanlar cəmiyyətin iştirakçıları sırasına daxil olmayan şəxslərdən də seçilə bilər. Bu orqanlar da cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağı tərəfindən seçilir.

Cəmiyyət və təkbəşinə rəhbər arasında münasibətlər müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Müqavilə onunla ümumi yığıncağa sədrlik edən şəxs arasında imzalanır.

Qarışıq icra (idarəetmə) orqanları odur ki, bu orqanlar həm kollegial, həm də təkbəşinə orqanların fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Söhbət, eyni zamanda həm kollegial, həm də təkbəşinə idarəetmə orqanlarının yaradılmasından və fəaliyyət göstərməsindən gedir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin icra (idarəetmə) orqanları ümumi yığıncaq tərəfindən yaradılır və seçilir. Bu orqanlar ümumi yığıncağa hesabat verirlər. Bu qaydanın əsas məqsədi iştirakçıların mənafeyini icra orqanları tərəfindən yol verilə bilən mümkün sui-istifadə hallarından qorumaqdan ibarətdir.

İcra (idarəetmə) orqanları cəmiyyətin fəaliyyətinin idarə olunmasında geniş səlahiyyətlərə malikdirlər. Cəmiyyətin operativ idarə edilməsini həyata keçirmək, üçüncü şəxslərlə münasibətdə, o cümlədən məhkəmədə müəssisəni təmsil etmək (nümayəndə olmaq), cəmiyyətin adından əqdlər bağlamaq, işçiləri vəzifəyə təyin etmək və s. həmin orqanların əsas səlahiyyətləri hesab olunur.

Cəmiyyətin nizamnaməsində əgər nəzərdə tutularsa, icra orqanının səlahiyyətləri başqa fiziki və ya hüquqi

şəxslərə verilə bilər (MM-in 91.2.4-cü maddəsi). Belə halda münasibətlər müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Bu müqavilə səlahiyyətlərin həmin şəxslərə verilməsi üçün əsasdır. Onlar **kənar idarəzi** adlanır. Müqavilə də məhz kənar idarəzi ilə ümumi yığıncağa sədrlik edən şəxs arasında imzalanır (bağlanır). Ümumi yığıncaq müqavilənin imzalanmasını iştirakçılardan birinə də tapşırı bilər.

Cəmiyyətin orqanlarından biri **təftiş komissiyası (müfəttiş)** hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu halda təftiş komissiyası (müfəttiş) yaradıla bilər (MM-in 91-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Lakin o, idarəetmə orqanı yox, **nəzarət-yoxlama orqanı** hesab olunur; təftiş komissiyası (müfəttiş) yoxlama funksiyasını yerinə yetirir və yoxlama səlahiyyətlərinə malikdir. Bu orqanın əsas işi cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yoxlamaqdan ibarətdir; bu məqsədlə o, cəmiyyətin fəaliyyətinə aid olan bütün sənədləri əldə edə bilər; cəmiyyətin müvafiq orqanları (direktorlar şurası, icra orqanı və s.) isə təftiş komissiyasının (müfəttişin) tələbi ilə zəruri məlumatları təqdim etməlidirlər.

Təftiş komissiyası (müfəttiş) cəmiyyətin illik hesabatları və mühasibat balansı, habelə mənfəət və zərərin bölüşdürülməsi barədə rəy verir. Belə rəy olmadan cəmiyyətin ümumi yığıncağı nə illik hesabatları və mühasibat balanslarını təsdiq edə, nə də mənfəət və zərərin bölüşdürülməsinə dair qərar qəbul edə bilər.

Təftiş komissiyası (müfəttiş) ümumi yığıncağın qərarı ilə seçilir (təyin edilir). Bir qayda olaraq, cəmiyyətin iştirakçısı olan şəxslər təftiş komissiyasına (müfəttiş) özv seçilir (təyin edilir). Lakin cəmiyyətin iştirakçısı olmayan şəxslərin də təftiş komissiyasına özv seçilməsinə (müfəttiş təyin edilməsinə) yol verilir. Özü də təftiş komissiyasının özlüyünə (müfəttiş kimi) yalnız fiziki şəxslər seçilir (təyin edilir).

Təftiş komissiyasının (müfəttişin) müstəqilliyini və asılı olmamasını təmin etmək üçün aşağıdakılar həmin orqana özv seçilə (müfəttiş təyin edilə) bilməzlər: direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) rəhbəri (özü); kollegial icra orqanının rəhbəri (özü); təkbaşına rəhbər; kənar idarəzi.

Təftiş komissiyasının (müfəttişin) hüquqi vəziyyəti ümumi şəkildə Mülki Məjəllə ilə müəyyən edilir (MM-in 91-3-cü maddəsi). Buna görə də onunla bağlı olan münasibətlər cəmiyyətin nizamnaməsi ilə tənzimlənir.

Nizamnamə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən sənəddir. Burada cəmiyyətin nizamnamə kapitalının miqdarı haqqında, iştirakçılardan hər birinin payının miqdarı haqqında, cəmiyyətin idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyəti, onların qərarlar qəbul etməsi və digər məsələlər haqqında məlumat verilir (MM-in 89-cu maddəsi). Burada həm də MM-in 47.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan məlumatlar göstərilir. Nizamnamə cəmiyyətin əsas və yeganə təsis sənədi hesab edilir. Bu, inkişaf etmiş bəzi xarici hüquq sistemlərinin ənənələrinə uyğundur.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları qanunda nəzərdə tutulan **vəzifələr** daşıyırlar. Onların əsas vəzifəsi **cəmiyyətin nizamnamə kapitalını tamamilə ödəməkdən ibarətdir** (MM-in 90-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Özü də bu vəzifəni onlar cəmiyyətin dövlət qeydiyyatına alınmasınadək yerinə yetirməlidirlər.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalı onun iştirakçılarının mayalarının dəyərindən təşkil olunur (MM-in 90-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Nizamnamə kapitalı başlıca olaraq **təminat (qarantıya) funksiyasını** yerinə yetirir. Bu funksiya kreditorların mənafeyinə xidmət edir. Həmin funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyət kreditorların mənafeələrini təmin edən əmlaka malik olmalıdır. Nizamnamə kapitalı da məhz həmin əmlakın minimum miqdarını müəyyənləşdirir.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı dəyişdirilə bilər. **Nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsi** dedikdə, onun ya artırılması, ya da azaldılması başa düşülür. Nizamnamə kapitalının artırılması MM-in 90-jı maddəsinin 4-7-ci bəndləri ilə, onun azaldılması isə MM-in 90-jı maddəsinin 8-ci bəndi ilə tənzimlənir.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılması öz yolla həyata keçirilə bilər. Birinci yol cəmiyyətin nizamnamə kapitalının **onun əmlakı hesabına artırılmasını** nəzərdə tutur. Bu yolla nizamnamə kapitalının artırılmasının qaydası cəmiyyətin nizamnaməsində göstərilir. Artırılma iştirakçıların nizamnamə kapitalındakı mayalarının dəyərinə mütənəsib olmalıdır.

İkinci yol **iştirakçıların əlavə payları hesabına** cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılmasını nəzərdə tutur. Sühbət iştirakçılar tərəfindən əlavə mayaların qoyulması vasitəsilə cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılmasından gedir. Bunun qaydası cəmiyyətin nizamnaməsində göstərilir. İştirakçı (iştirakçılar) əlavə maya qoyulması haqqında ərizə yazmalıdır. Ərizədə mayaların məbləği və tərkibi, onların qoyulma qaydası və müddəti, habelə mayaların qoyulmasının digər şərtləri göstərilə bilər.

Üçüncü yol cəmiyyətin nizamnaməsinin **cəmiyyətə qəbul edilən yeni iştirakçıların mayaları hesabına** artırılmasını nəzərdə tutur. Bu yoldan yalnız o halda istifadə edilə bilər ki, nizamnamədə üçüncü şəxslərin cəmiyyətə iştirakçı kimi qəbul edilməsi qadağan olunmasın. Əgər nizamnamədə qadağan edilməmişdirsə, üçüncü şəxslər cəmiyyətə iştirakçı kimi qəbul olunması və maya qoyması haqqında ərizə yazırlar.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılması, əlbəttə, onun nizamnaməsinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Odur ki, bundan ütrü cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı tələb edilir. Buna görə də nizamnamə kapitalının hər öz yol-

la artırılması cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir. Belə ki, nizamnamə kapitalının artırılması barədə qərarı cəmiyyətin ümumi yığıncağı qəbul etməlidir. Ümumi yığıncaq nizamnamə kapitalının artırılması haqqında qərarla yanaşı, nizamnaməyə edilən dəyişikliklər haqqında qərar qəbul edir.

Aydın məsələdir ki, nizamnamə kapitalının artırılması cəmiyyətin kreditorlarının mənafeyinə toxunmur. Bu səbəbdən, cəmiyyət özünün kreditorlarına bu barədə məlumat (bildiriş) gündərmir.

Kreditorların mənafehlərinin təmin edilməsinə yönələn, ümumiyyətlə, nizamnamə kapitalının qarantıya (təminat) funksiyasını təmin edən tədbirlərdən biri **cəmiyyətin öz nizamnamə kapitalını azaldarkən həmin mənafehləri qorumaq haqqında qaydadır**. Bu qaydaya görə, cəmiyyət öz nizamnamə kapitalını bütün kreditorları xəbərdar etməklə azalda bilər (MM-in 90-cı maddəsinin 8-ci bəndi). Belə ki, cəmiyyət ümumi yığıncaqda, ciddi əsaslar olduqda, öz nizamnamə kapitalının azaldılması barədə qərar qəbul edir. Qərarın qəbul olunmasından sonra nizamnamədə və ya həmin qərarla müəyyən olunmuş müddətdə kreditorlara bu barədə yazılı məlumat göndərilir. Cəmiyyət başqa yoldan da istifadə edə bilər. Belə ki, onun ixtiyarı var ki, həmin məsələ barəsində mətbuatda müvafiq elan versin.

Məlumatın alınması və ya elanın dərc edilməsi günündən etibarən bir ay müddətində kreditorlar mümkün olan iki alternativ variantdan birini seçə bilərlər. Birinci variantla görə, onlar cəmiyyət tərəfindən əlavə təminat verilməsini tələb edirlər. İkinci variantla görə isə kreditorların ixtiyarı var ki, cəmiyyətin müvafiq öhdəliklərinin vaxtından əvvəl icrasını və ya xitamını (kreditin qaytarılmasını, nişyə alınan əmlakın pulunun ödənilməsinə və s.) tələb etsin. Şübhəsiz ki, öhdəliklərin vaxtından əvvəl icrası və ya xitamı kreditorlara müvafiq əmlak zərəri vurur. Məsələn, kreditin vaxtından əvvəl qaytarılması ilə müvafiq gəlir (faiz) bankın (kreditorun) əlindən çıxır, ondan məhrum olur və bununla əldən çıxmış fayda formasında o zərəərə düşür. Belə hallarda kreditorlar düşdük-ləri zərərin əvəzinin ödənilməsinə də tələb edir.

Göstərilən qayda kreditorların mənafehinin təmin edilməsi və qorunması məqsədinə xidmət edir. Axı nizamnamə kapitalının artırılmasından fərqli olaraq, onun azaldılması cəmiyyətin kreditorlarının mənafehinə toxunur və kreditorları qarşısında cəmiyyətin öz öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanını azaldır.

Nizamnamə kapitalının azaldılması onun artırılması kimi cəmiyyətin nizamnaməsinin dəyişdirilməsinə səbəb olur. Odur ki, cəmiyyətin nizamnamə kapitalının azaldılması da cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı əsasında həyata keçirilir. Özü də nizamnamə kapitalının azaldılması məsələsi bütün iştirakçıların mayalarının nominal dəyərinin azaldılması yolu ilə həll edilir (MM-in 90-cı maddəsinin 8-ci bəndi).

Nizamnamə kapitalına maya qoymaq vəzifəsini iştirakçılar yerinə yetirməyə borcludurlar. Onu bu cür vəzifə daşımaqdan azad etmək olmaz. Bundan əlavə, mülki qanunvericilik mayaların cəmiyyətə qarşı tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə, yəni hesabların (tələblərin) çürüdülməsi yolu ilə qoyulmasını qadağan edir (MM-in 90-cı maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, cəmiyyətin hər hansı şəxsə on min manat borcu vardır. Beləliklə, şəxsin cəmiyyətə on min manatın verilməsini tələb etmək hüququ (tələbi) yaranır. Həmin şəxs cəmiyyətə qarşı olan pul tələbini əvəzləşdirməklə maya qoya bilməz.

Iştirakçıların daşdıqları vəzifələrdən biri məhdud **məsuliyyətli cəmiyyətin firma adını dəqiq göstərməsindən ibarətdir** (MM-in 87-ci maddəsinin 8-ci bəndi). Tələb olunan dəqiqliyi təmin etmək üçün cəmiyyətin firma adına onun adı, habelə «məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» sözləri daxil edilir. Məsələn, «Ruzi» məhdud məsuliyyətli cəmiyyət. «Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət» sözlərinin əvəzinə abbreviaturadan (italyanja «abbreviatura» — qısa), yəni qısaldılmış addan da istifadə oluna bilər: «MMC». Məsələn, «Ruzi» MMC. Bu, bəzi xarici ölkələrdə müəyyən edilən qaydaya uyğun gəlir. Məsələn, Almaniyada onların qısaldılmış adı GmbH, Fransada S.R.L. və s.

Məhdud məsuliyyətli **cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların dəyəri həddində risk daşımaq iştirakçıların özərinə düşən vəzifələrdən biridir** (MM-in 87-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Əgər cəmiyyət zərəərə düşərsə, zərərlə işləyərsə, onda iştirakçı nizamnamə kapitalına qoyduu mayanı itirir. Deməli, iştirakçı yalnız mayanı itirmək riskini daşıyır.

Iştirakçılar cəmiyyətin öhdəlikləri özrə məsuliyyət daşıyırlar. Bu, o deməkdir ki, onlar özlərinin yaratdıqları cəmiyyətin borclarına görə öz şəxsi əmlakı ilə cavabdeh deyillər. Onların burada **şəxsi (fərdi) məsuliyyəti yaranmır**. Belə ki, iştirakçıların şərikli kapitala qoyduqları maya hüquq şəxs kimi cəmiyyətin mülkiyyəti (əmlakı) olur. Hüquqi şəxsin — cəmiyyətin özü də öz öhdəliklərinə (borclarına) görə məsuliyyət daşıyır. Cəmiyyət öz öhdəliklərinə görə ona məxsus olan bütün əmlakı ilə cavabdehdir. Iştirakçılar isə məsuliyyət yox, yalnız cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaları itirmək riskini daşıyırlar. Deməli, məhdud məsuliyyəti cəmiyyətin iştirakçılarının hər hansı məsuliyyət, **o cümlədən məhdud məsuliyyət daşmasından söhbət gedə bilməz**. Eyni zamanda cəmiyyət də öz iştirakçılarının üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımır.

Əsas vəzifələrdən biri cəmiyyətin **iştirakçılarının sayının qanunvericiliklə müəyyənəşdirilmiş həddi**

keçməməsindən ibarətdir (MM-in 88-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu qayda onunla izah olunur ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçıların qapalı tərkibini nəzərdə tutan təşkilatdır. Say baxımından, şübhəsiz ki, iştirakçıların tərkibi sonsuz və hüdudsuz ola bilməz. Burada şəxsi element ön planda olmasa da, hər halda, müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, iştirakçıların sayı qanunda nəzərdə tutulan həddi aşma bilməz. Əgər aşarsa, onda məhdud məsuliyyətli cəmiyyət bir il ərzində səhmdar cəmiyyətinə çevrilir. Bir il müddəti başa çatdıqdan sonra isə, əgər onun iştirakçılarının sayı azaldılıb qanunla müəyyənləşdirilmiş həddə endirilməzsə, cəmiyyət məhkəmə qaydasında ləğv edilir (MM-in 88-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin yeganə iştirakçısı bir şəxsdən ibarət digər təsərrüfat cəmiyyəti ola bilməz (MM-in 88-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu cür qaydanın əsas məqsədi mümkün ola bilən müxtəlif sui-istifadə hallarına yol verməməkdən ibarətdir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçıları müvafiq vəzifələr daşımaqla bərabər, həm də **hüquqlara** malikdirlər. Mülki qanunvericilik onlara geniş hüquqlar verir.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti könüllü surətdə yenidən təşkil etmək və ya onu ləğv etmək onların əsas hüquqlarından biridir (MM-in 92-ci maddəsi). Bu barədə qərar qəbul etmək cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aid olduuuna görə cəmiyyətin könüllü surətdə yenidən təşkili (qovuşma, bölünmə, birləşmə və ya ayrılma yolu ilə) və ya könüllü surətdə ləğvi ümumi yığıncağın qərarı ilə həyata keçirilir. Bu cür qərarın qəbul edilməsi üçün **bütün iştirakçıların yekdilliyi prinsipi** müəyyənləşdirilir. Həmin prinsipə görə iştirakçıların yalnız yekdil qərarı ilə cəmiyyət yenidən təşkil və ya ləğv edilə bilər. Ona görə də yığıncaq ancaq tam kvorum olduqda keçirilir.

Mülki qanunvericilik çevrilmə yolu ilə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin yenidən təşkil edilməsi barədə məhdudiyyət müəyyənləşdirir (MM-in 92-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu məhdudiyyətə görə **o, yalnız səhmdar cəmiyyətinə çevrilə bilər**. Deməli, çevrilmə yolu ilə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin digər təşkilati-hüquqi forması olan hüquqi şəxsə (kooperativə, ortaqlığa) çevrilməsi mümkün deyil (şübhəsiz ki, məsuliyyət məsələsinə və subyekt tərkibinə görə). Belə çıxır ki, qovuşma, birləşmə və ya ayrılma kimi digər yollarla cəmiyyət yenidən təşkil olunarkən başqa təşkilati-hüquqi forması olan hüquqi şəxslər yaradıla bilər.

Iştirakçıların malik olduqları hüquqlardan biri onların **nizamnamə kapitalındakı paylarını gözəst etməkdən (verməkdən) ibarətdir** (MM-in 93-cü maddəsi). Özü də müstəqil surətdə və digər iştirakçıların razılığına almadan, nizamnamə əsasında məhdudlaşdırılmadan bu mümkündür. Gözəst etmənin (vermənin) predmeti həm payın hamısı, həm də onun yalnız bir hissəsi ola bilər.

Payın verilməsi (gözəst edilməsi) iştirakçıların iradəsi əsasında onun özgəninkiləşdirilməsini ifadə edir. Özgəninkiləşdirmə payın başqa şəxslərə keçməsinin üsullarından biridir. Dəyişmə, alqı-satqı və bağışlama kimi müqavilələr onun əsas hüquqi vasitələri hesab olunur.

Pay (və ya onun bir hissəsi), bir qayda olaraq, həmin cəmiyyətin bir və ya bir neçə iştirakçısına özgəninkiləşdirilir. Iştirakçı öz payını (onun bir hissəsini) üçüncü şəxslərə (həmin cəmiyyətin iştirakçısı olmayan kənar şəxslərə) də verə (gözəst edə) bilər. Bunun üçün vacibdir ki, cəmiyyətin nizamnaməsində payın üçüncü şəxslərə özgəninkiləşdirilməsi qadağan olunmasın (MM-in 93-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bağışlama və ya dəyişmə müqaviləsi əsasında isə o, payı (onun bir hissəsini) sərbəst olaraq üçüncü şəxslərə özgəninkiləşdirə bilər.

Cəmiyyətin iştirakçısı satmaq yolu ilə öz payını (onun bir hissəsini) özgəninkiləşdirmək istədikdə, hər şeydən əvvəl, bu barədə iştirakçıları xəbərdar edir, onlara məlumat verir. Axı, mülki qanunvericilik cəmiyyətin digər iştirakçılarına həmin iştirakçının payını (onun bir hissəsini) satın almaqda (bağışlama, dəyişmə hallarında yox) üstünlük hüququ vermişdir (MM-in 93-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Satın almaqda üstünlük hüququndan istifadə edilməsi zamanı iştirakçıların paylarının miqdarı (həcmi) əsas və həlledici əlamət kimi götürülür. Belə ki, onlar üstünlük hüququnu özlərinin paylarının miqdarına (həcminə) mütənasib surətdə həyata keçirirlər: kimin payının miqdarı (həcmi) zoxdursa, payı da birinci olaraq o, satın ala bilər. Nizamnamədə və ya iştirakçıların sazişində həmin hüququn həyata keçirilməsinin başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər.

Iştirakçılar öz üstünlük hüququndan bu barədə məlumat aldıkları gündən bir ay ərzində (nizamnamədə və ya iştirakçıların sazişində başqa müddət də nəzərdə tutula bilər) istifadə edə bilərlər. Əgər onlar bu hüquqdan həmin müddət ərzində istifadə etməsələr, onda pay (onun bir hissəsi) üçüncü şəxslərə satılır.

Elə hallar yaranır ki, cəmiyyətin digər iştirakçıları payı (onun bir hissəsini) satın almaqdan imtina edirlər. Digər tərəfdən, payın (onun bir hissəsi) üçüncü şəxslərə satılması da mümkün olmur. Xəbər cəmiyyətin nizamnaməsində payın (onun bir hissəsinin) bu kateqoriya şəxslərə satılması qadağan olunmuşdur. Belə halda cəmiyyət özü həmin iştirakçının payını əldə edir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, payın həqiqi dəyəri ödənilməklə onun satın alınmasından gedir. Özü də payı əldə etmək cəmiyyətin hüququ yox, onun vəzifəsidir, borcudur.

Bundan sonra cəmiyyətin borcudur ki, əldə etdiyi payı (onun bir hissəsini) başqa iştirakçılara və ya üçüncü şəxslərə satsın (MM-in 93-cü maddəsinin 5-ci bəndi). Bunun qaydası və müddəti nizamnamədə göstərilir.

Gözəst etmə (vermə), iradə əsasında özgəninkiləşdirmə payın (onun bir hissəsinin) başqa şəxslərə keçməsinin yeganə vasitəsi və üsulu deyildir. Belə ki, pay (onun bir hissəsi) iştirakçının iradəsindən asılı olmayan hallara görə də başqa şəxslərə keçə bilər. Məsələn, iştirakçı fiziki şəxsin ölümü, cəmiyyətdə iştirak edən hüquqi şəxsin yenidən təşkil olunması və ya ləğvi bu cür hallara misal ola bilər.

İştirakçı fiziki şəxs öldükdə, onun payı vərsəlik qaydasında vərsələrə keçir. Cəmiyyətin iştirakçısı olan hüquqi şəxs isə yenidən təşkil olunduğu hallarda, onun payı hüquqi varislik qaydasında hüquq varislərinə keçir (MM-in 93-cü maddəsinin 6-cı bəndi). Ümumi qayda belədir. Lakin cəmiyyətin nizamnaməsində bundan fərqli qayda da müəyyən edilə bilər. Belə ki, həmin sənəddə payların ölmüş iştirakçı fiziki şəxsin vərsələrə (və ya hüquq varislərinə) yalnız cəmiyyətin qalan iştirakçılarının razılığı ilə keçməsi nəzərdə tutula bilər. Məlum məsələdir ki, bu cür hallarda pay ancaq qalan iştirakçıların razılığı ilə keçir. Beləliklə, vərsələr (hüquq varisləri) cəmiyyətin tərkibinə daxil olurlar.

Bəzən qalan iştirakçılar bu və ya digər mülahizəyə görə payın vərsələrə (hüquq varislərinə) keçməsinə icazə vermirlər. Bu isə onların cəmiyyətə daxil olmalarına mane olur. Belə hallarda məhdud məsuliyyətli cəmiyyət mümkün olan iki alternativ vəzifədən birini icra etməyə borclu olur. Cəmiyyət, hər şeydən əvvəl, **payın həqiqi dəyərini ölmüş iştirakçının vərsələrə** və ya yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsin hüquqi varislərinə ödəməlidir. Əgər bu mümkün olmazsa, onda o, **həmin dəyərə bərabər olan əmlakı naturada vərsələrə** (hüquqi varislərə) verməlidir.

Könüllü surətdə cəmiyyətdən çıxmaq, cəmiyyətdə öz iştirakına xitam vermək iştirakçıların malik olduqları hüquqlardan biridir (MM-in 95-ci maddəsi). Onlar bu hüquqdan istənilən vaxt, heç bir dəlil və motiv gətirmədən, digər iştirakçıların razılığını almadan, şərtsiz olaraq istifadə edə bilərlər.

İştirakçının məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdən çıxması müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bu, hər şeydən əvvəl, onun cəmiyyətdə iştirakına xitam verir. İştirakına xitam verilən iştirakçı ilə hesablaşmalar aparılır (MM-in 96-cı maddəsi). **Cəmiyyətin əmlakından ona düşən hissə ödənilir** (nizamnamədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər). Bu hissənin miqdarı (həcmi) çıxan iştirakçının **nizamnamə kapitalındakı payından asılı olaraq müəyyənləşdirilir**. Başqa sözlə desək, çıxan iştirakçıya düşən əmlak hissəsinin miqdarı (həcmi) onun nizamnamə kapitalındakı payına uyğun olmalıdır.

Bəzən çıxan iştirakçıya düşən əmlak hissəsinin dəyərinin ödənilməsi mümkün olmur. Bu halda **ona çatması əmlak naturada verilir**.

Çıxan iştirakçıya onun nizamnamə kapitalına maya kimi qoyduğu **əmlakdan istifadə hüququ da** qaytarılır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan, sənaye mülkiyyəti obyektlərindən, yəni patent hüququnun obyektlərindən (ixtiralardan, sənaye nümunəsi obyektlərindən, faydalı modellərdən), seleksiya nailiyyətlərindən və s. istifadə hüquqlarından gedir. Bu hüquqlar əmlak (iqtisadi) məzmununa malik olub, iştirakçılar tərəfindən maya (pay) kimi cəmiyyətin nizamnamə kapitalına qoyula bilər. İştirakçı cəmiyyətdən çıxdıqda istifadə hüququ onun özünə qaytarılır (MM-in 96-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

İştirakçı könüllü surətdə yox, **məcburi surətdə də cəmiyyətdən çıxma bilər**. Kreditorların irəli sürdükləri tələblərin iştirakçının cəmiyyətin əmlakındakı payına yönəldilməsi və həmin payın hesabına təmin edilməsi onun cəmiyyətdən məcburi qaydada çıxmasına dəlalət edən hal hesab olunur (MM-in 94-cü maddəsi). Müəyyən hallarda iştirakçı cəmiyyətin fəaliyyəti və işi ilə bağlı olmayan müxtəlif mülki hüquq münasibətlərinə — borc, kredit, nişyə alqı-satqı və digər münasibətlərə girə bilər. Bu münasibətlərdən onun müvafiq şəxsi, yəni cəmiyyətə aid olmayan borcları yaranır. Kreditor borcu almaq üçün iştirakçıya tələb irəli sürür. Bu tələbi ödəmək və təmin etmək üçün onun əmlakı kifayət etmir. Belə halda kreditorun tələbi iştirakçının cəmiyyətin əmlakındakı payına yönəlir. Bu məqsədlə həmin əmlak payı (hissəsi) ayrılır. Bu pay (hissə) iştirakçının nizamnamə kapitalındakı payına uyğun olmalıdır. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin əmlakından iştirakçıya düşən və çatan pay (hissə) onun nizamnamə kapitalındakı payı ilə müəyyənləşdirilir. İştirakçıya düşən və çatan əmlak payının (hissəsinin) dəyəri də ödənilə bilər. Bax, bu əmlak payı (hissəsi) və ya onun dəyəri hesabına kreditorlara olan borclar ödənilir. Bunun nəticəsində iştirakçının cəmiyyətdə iştirakına xitam verilir (MM-in 94-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

İştirakçıların göstərilənlərdən savayı, digər hüquqları da vardır. Bu hüquqlara aiddir: cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək (korporativ hüququ); cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında məlumat almaq hüququ; cəmiyyətin mühasibat və digər sənədləri ilə tanış olmaq hüququ; cəmiyyətin fəaliyyətindən gəlir götürmək hüququ; cəmiyyət ləğv edildikdə kreditorlarla hesablaşmalardan sonra qalan əmlakın onlara məxsus hissəsinin pul şəklində dəyərini almaq və ya naturada almaq hüququ (ləğvetmə kvotası almaq hüququ); iştirakçıların ümumi yığıncağında iştirak etmək hüququ; cəmiyyətin orqanlarını sezmək hüququ; cəmiyyətin orqanlarına seziilmək hüququ; səsvermədə iştirak etmək hüququ; növbədən kənar ümumi yığıncağın çağırılmasını tələb etmək hüququ (bu hüquq bütün səslərin azı onda birinə malik olan iştirakçılara məxsusdur); digər hüquqlar.

Əlbəttə, iştirakçının ən vacib əmlak hüququ mənfəət almaq hüququdur. Ona cəmiyyətin fəaliyyətindən gəlir

gütürmək hüququ da deyilir. Qanun müəyyən edir ki, cəmiyyətin hər bir iştirakçısının mənfəət almaq hüququ vardır (MM-in 90-1-2-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Özü də mənfəət hər bir iştirakçının nizamnamə kapitalındakı mayalarına uyğun olmalıdır. İştirakçı bu hüquqdan yalnız o halda istifadə edə bilər ki, cəmiyyətin fəaliyyəti nəticəsində xalis mənfəət əldə edilsin. Əgər xalis mənfəət əldə edilməmişə, cəmiyyətin ümumi yığıncağı xalis mənfəətin bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul edir. Xalis mənfəətin iştirakçılar arasında bölüşdürülməsi cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Xalis mənfəəti mənfəətdən fərqləndirmək lazımdır. **Mənfəət** dedikdə, cəmiyyətin istehsal xərjləri ilə əldə olunmuş gəlirlər arasında fərq başa düşülür. Belə ki, gəlirlərdən istehsal xərjləri zıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissə mənfəət sayılır. Mənfəətdən vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra yerdə qalan hissə **xalis mənfəət** hesab edilir.

İki halda iştirakçı mənfəət almaq hüququnu həyata keçirə bilməz: həmin hallarda mənfəətin bölüşdürülməsi haqqında cəmiyyətin qərar qəbul etməsinə yol verilmir:

- cəmiyyətin qanunla müəyyən edilmiş müflisləşmə və iflas əlamətlərinə uyğun gəldiyi hal;
- cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyərinin onun nizamnamə kapitalından azaldığı hal.

Səsvermə (səs) hüququ iştirakçıların malik olduğu əsas şəxsi hüquqlardan biridir. Belə ki, cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncaqda hər bir iştirakçının onun nizamnamə kapitalındakı payına mütənasib səsi vardır (MM-in 91-1-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

İnformasiya almaq hüququ iştirakçının şəxsi hüququ sayılır. Hər bir iştirakçının cəmiyyətin işi barədə istənilən məlumat almaq, sənədlərlə tanış olmaq hüququ vardır. Bu hüququn həyata keçirilməsi cəmiyyətin ümumi yığıncağı ilə bağlı deyildir: iştirakçı məlumatı istənilən vaxt tələb edə bilər.

İnformasiya almaq hüququnu məhdudlaşdıran və ya onu ləğv edən istənilən razılaşmanın hüquqi əhəmiyyəti yoxdur.

7. Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət təsərrüfat cəmiyyətinin bir növüdür. O, hüquqi şəxs **müstəqil təşkilati-hüquqi forması** hesab olunur.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət hüquqi konstruksiyası bizim ölkə qanunvericiliyi tərəfindən yaradılmamışdır. Bu konstruksiyanı hələ RSFSR-in 1922-ci il Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan SSR-in isə 1923-cü il Mülki Məcəlləsi «məhdud məsuliyyətli ortaqlıq» adı altında nəzərdə tutmuşdu. Həmin məəcəllələrin 318-ci və 319-cu maddələri ona qanunvericilik verirdi. Həm RF-in, həm də bizim ölkənin müasir mülki qanunvericiliyi həmin anlayışı olduğu kimi saxlayır.

Azərbaycan Respublikasının yeni MM-nin 97-ci maddəsi əlavə məsuliyyətli cəmiyyətə anlayış verir və onun əsas əlamətlərini müəyyənləşdirir.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən təsis edilən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən elə kommersiya təşkilatıdır ki, bu təşkilatın iştirakçıları onun öhdəlikləri özrə nizamnamə kapitalındakı öz mayalarının (paylarının) dəyərinin nizamnamə ilə müəyyənləşdirilən, hamı üçün eyni olan misli miqdarında özlərinin əmlakı ilə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar.

Anlayışdan məlum olur ki, öz hüquqi təbiətinə görə əlavə məsuliyyətli cəmiyyət **ikili xarakterə** malikdir. Belə ki, o, özündə bir tərəfdən təsərrüfat ortaqlığının, yəni **tam ortaqlığın**, digər tərəfdən isə təsərrüfat cəmiyyətinin, yəni **məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin əlamətlərini** əks etdirir. Ona görə də hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əlavə məsuliyyətli cəmiyyətə təsərrüfat ortaqlığı ilə təsərrüfat cəmiyyəti arasında orta mövqe tutan və aralıq vəziyyətində olan konstruksiya kimi baxırlar.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlə tam ortaqlıq arasında oxşar və ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisinin iştirakçıları hüquqi şəxsin (yəni əlavə məsuliyyət cəmiyyətin və ya tam ortaqlığın) öhdəliklərinə görə (kreditrlərə olan borclarına görə) **birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. Subsidiar (əlavə) məsuliyyət** daşıyırlar ona görə ki, kreditrlərə olan borcları vermək üçün (yəni hüquqi şəxsin öhdəliklərini təmin etmək üçün) hüquqi şəxsin əmlakı kifayət etmədikdə və çatışmadıqda, həmin borc iştirakçıların şəxsi əmlakı hesabına ödənilir. **Birgə (solidar) məsuliyyət** daşıyırlar ona görə ki, kreditrlər öz istəyi və arzusu ilə istənilən iştirakçıdan borcun həm tam, həm də hissə-hissə ödənilməsinə tələb edə bilərlər.

Bununla belə, məsuliyyət məsələsində əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlə tam ortaqlıq arasında fərqli cəhətlər də vardır. Tam ortaqlığın iştirakçıları tam ortaqlığın öhdəliklərinə (borclarına) görə özlərinin bütün şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırlar. Deməli, burada iştirakçıların məsuliyyəti qeyri-məhdud xarakterə malikdir. Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları isə bundan fərqli olaraq özlərinin **bütün şəxsi əmlakı ilə yox, yalnız bu əmlakın əvvəlcədən təyin edilmiş müəyyən bir hissəsi ilə məsuliyyət daşıyırlar**. Bu hissə nizamnamədə nəzərdə tutulur. Məsələn, nizamnamədə göstərilə bilər ki, hər bir iştirakçı nizamnamə kapitalındakı payının (qoyduğu

mayanın) üç və ya dörd və yaxud da beş misli miqdarında cəmiyyətin öhdəliklərinə (borclarına) görə məsuliyyət daşıyır. Deməli, burada **iştirakçıların məsuliyyəti qeyri-məhdud xarakterə malik deyil**. Belə ki, kreditora olan borcun verilməsi üçün cəmiyyətin əmlakı kifayət etmədikdə və çatışmadıqda, bu borc iştirakçılardan hər birinin şəxsi əmlakının yalnız bir hissəsi — nizamnamə kapitalına qoyulmuş payın (mayanın) nizamnamədə göstərilən müvafiq misli miqdarı hesabına ödənilir.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət arasında da ümumi və oxşar cəhətlər vardır. Bu cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi nizamnamə kapitalı **nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdar-da paylara bölünən kommersiya təşkilatlarıdır**. Fərqli cəhət isə ondan ibarətdir ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları cəmiyyətin öhdəlikləri üçün nəinki birgə subsidiar məsuliyyət, ümumiyyətlə, məsuliyyət daşıyırlar. Qalan məsələlər özrə əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi statusu, demək olar ki, eynidir. Belə ki, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı olan məsələlərin çoxu məhdud məsuliyyətli cəmiyyət haqqında qaydalar əsasında həll edilir. Başqa sözlə, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətə, bir qayda olaraq, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin hüquqi statusunu müəyyən edən qaydalar tətbiq edilir (MM-in 97-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Lakin əlavə məsuliyyətli cəmiyyət tam ortaqlıq və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətə nə qədər bənzərsə də, o, hüquqi şəxslərin müstəqil təşkilati-hüquqi formasıdır. Onu hər hansı bir təşkilati-hüquqi formanın növü hesab etmək olmaz.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət onu fərdiləşdirən firma adına malik olur. Onun **firma adı dəqiq göstərilməlidir**. Bu məqsədlə həmin cəmiyyətin adı, habelə «əlavə məsuliyyətli cəmiyyət» sözləri firma adına daxil edilir (MM-in 97-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, «Əhmədoğlu» əlavə məsuliyyətli cəmiyyəti» və s.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçılarından biri müflis ola bilər. Belə halda cəmiyyətin öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımaq məsələsi necə həll olunur? Kreditörün tələblərini təmin etmək üçün əlavə tədbirlər görməsinə ehtiyac varmı? Bu məsələni həll etmək üçün mülki qanunvericilik qayda müəyyən edir (MM-in 97-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu qaydaya görə müflis olan iştirakçının cəmiyyətin öhdəlikləri üçün məsuliyyəti qalan iştirakçılar arasında bölüşdürülür. Bölüşdürmə qalan iştirakçıların nizamnamə kapitalına qoyduqları malyalara mütənasib surətdə həyata keçirilir.

8. Səhmdar cəmiyyəti

Səhmdar cəmiyyəti (almanja «Aktiengesellschaft», fransızca «société anonyme», İngiltərədə — «Public limited company with share capital», ABŞ-da — «publicly held corporation») kommersiya təşkilatının, daha dəqiq və konkret söyləsək, təsərrüfat cəmiyyətinin bir növüdür. O, hüquqi şəxslərin müstəqil təşkilati-hüquqi formasıdır. Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin dördüncü kitabı səhmdar cəmiyyətini rəsmi surətdə **«kapitallar birliyi» kateqoriyasına** aid edir. Özü də o, kapitalların klassik birliyidir.

Səhmdar cəmiyyəti hüquqi konstruksiyası məhdud məsuliyyətli cəmiyyət konstruksiyasından çox-çox əvvəllər əmələ gəlmişdir. Özü də o, geniş miqyaslı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə imkan verən ən səmərəli, münasib və əlverişli hüquqi konstruksiya kimi yaranmışdır. İqtisadiyyatın və təsərrüfat dövryyəsinin inkişafı üçün vacib olan tikinti layihələrinin gerçəkləşdirilməsi — dəmir yollarının çəkilməsi, su kanallarının və iri sənaye obyektlərinin tikintisi və s. məhz səhmdar cəmiyyəti konstruksiyasının sayəsində mümkün ola bilmişdir. Belə ki, mühüm iqtisadi layihələrin tikintisi iri kapitalın olmasını tələb edirdi. Səhmdar cəmiyyəti isə ayrı-ayrı kapitalların mərkəzləşməsi, cəmləşməsi və iri kapitalla çevrilməsi üçün əlverişli üsul idi. Marksın söylədiyi bir kəlməni burada işlətmək yerinə düşərdi. O yazırdı ki, dəmir yollarının tikintisi üçün lazım olan iri kapital səhmdar cəmiyyətinin vasitəsi ilə bir an içərisində yaranır. Səhmdar cəmiyyəti olmasaydı, dünya indiyə kimi dəmir yolsuz qalacaqdı. Belə təsəvvür yaranır ki, səhmdar cəmiyyəti hüquqi konstruksiyası təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin ən səmərəli üsulu kimi meydana gəlmişdir (özü də əgər məhdud məsuliyyətli cəmiyyət konstruksiyası hüquqşünaslar tərəfindən süni surətdə yaradılmışdısa da, səhmdar cəmiyyəti kimi hüquqi formanı isə təsərrüfat-ticarət (sahibkarlıq) dövryyəsi praktikasi əmələ gətirmişdir).

Məhz bu səbəbdən dünyanın bütün sivil və inkişaf etmiş dövlətlərinin qanunvericiliyi səhmdar cəmiyyəti hüquqi konstruksiyasının tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, Almaniya «Səhmdar cəmiyyəti haqqında» xüsusi qanun (1965) qəbul edilmişdir. Fransada səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyəti və yaradılma qaydası «Ticarət ortaqlıqları haqqında» qanunla (1966), habelə «Ticarət ortaqlıqları haqqında» dekretlə (1967) tənzimlənir. Hollandiyada səhmdar cəmiyyətlərinin hüquqi vəziyyəti əsasən Mülki Məcəllə ilə müəyyənləşdirilir. Bu məəcəllənin ikinci kitabının dördüncü bölməsi («Səhmdar cəmiyyəti») özündə səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətini tənzimləyən normaları birləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf edən ölkələrdə səhmdar cəmiyyətləri geniş yayılmışdır. Onlar müasir dövrdə populyarlıqda məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdən sonra ikinci yeri tuturlar. Səhmdar cəmiyyətlərinin dünyada sayı durmadan artır. Məsələn, Almaniya səhmdar cəmiyyətlərinin sayı 1978-ci ildən 1989-cu ilə kimi 2141-

dən artıb 2508 olmuşdur. Bu gün səhmdar cəmiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin ən geniş yayılmış formalarından biri hesab olunur.

90-cı illərdən başlayaraq sovet dövrünün qanunvericiliyi səhmdar cəmiyyəti konstruksiyasını nəzərdə tutmağa başlayır. İlk dəfə olaraq səhmdar cəmiyyətinin hüquqi vəziyyəti SSRI Nazirlər Sovetinin təsdiq etdiyi normativ aktla tənzimlənir.

Ölkəmizin «Müəssisələr haqqında» qanununun 11-ci maddəsi səhmdar cəmiyyətinə anlayış verir, onun əsas əlamətlərini göstərir və hüquqi xarakteristikasını nəzərdə tuturdu. 1994-cü ildə ölkə ərazisində səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılmasını və fəaliyyətini tənzimləyən, onların fəaliyyətinin hüquqi təminatlarını nəzərdə tutan qanun qəbul edildi. İndi o, qüvvədən düşmüşdür. Odur ki, səhmdar cəmiyyətinin hüquqi vəziyyəti və digər məsələlər Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilir. Belə ki, səhmdar cəmiyyəti hüquqi konstruksiyasını bizim ölkənin yeni Mülki Məcəlləsi də nəzərdə tutur. Bu məəcəllənin bir neçə maddəsi (98-108-ci maddələr) səhmdar cəmiyyətinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsinə həsr edilmişdir.

Səhmdar cəmiyyəti nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünən, bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən yaradılan elə bir kommersiya təşkilatıdır ki, bu təşkilatın iştirakçıları (səhmdarları) onun öhdəlikləri üçün cavabdeh deyillər və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün onlara mənsub səhmlərin dəyəri həddində risk daşıyırlar. Bu legal anlayış səhmdar cəmiyyətinin əsas və başlıca hüquqi əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə, ona hüquqi xarakteristika verilməsinə imkan verir.

Birincisi, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı məlum, yəni **müəyyən sayda bərabər paylara bölünür.** Bu hüquqi əlamət səhmdar cəmiyyətini məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlə birləşdirir. Bu, onların hər ikisi üçün oxşar cəhətdir.

İkincisi, səhmdar cəmiyyətinin **iştirakçıları (səhmdarlar) onun öhdəlikləri (borcları) üçün cavabdeh deyillər.** Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin müxtəlif mülki hüquq münasibətlərindən (nisyə alqı-satqı müqaviləsindən, kredit müqaviləsindən və s.) kreditrlərə borcları yaranır. Onun həmin öhdəlikləri icra etməyə, yəni borclarını ödəməyə əmlakı (pulu) çatmır. Belə halda səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları bu öhdəliklərə (borclara) görə özlərinin şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət (şəxsi məsuliyyət) daşıyırlar. Bu, səhmdar cəmiyyətini məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlə birləşdirən, onların hər ikisi üçün ümumi olan hüquqi əlamətdir.

Üçüncüsü, səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı **zərər üçün nizamnamə kapitalına qoyduqları əmlak paylarının (mayaların) dəyəri həddində risk daşıyırlar.** Bu da səhmdar cəmiyyəti ilə məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti birləşdirən, onlar üçün ümumi olan əlamətdir. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə olduğu kimi, səhmdar cəmiyyətinin də iştirakçıları (səhmdarları) nizamnamə kapitalına verdikləri paylara (mayalara) olan mülkiyyət hüquqlarını itirirlər. Bu payların mülkiyyətçisi səhmdar cəmiyyətinin özü olur. Əgər bu cəmiyyət zərərə düşərsə, yəni zərərlə işləyərsə, onda iştirakçılar bu zərər üçün yalnız həmin payları (mayaları) itirmək riski daşıyırlar.

Dördüncüsü, səhmdar cəmiyyətinin **nizamnamə kapitalı müəyyən və məlum sayda səhmlərə bölünür.** Başqa sözlə desək, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı səhmlərlə rəsmiləşdirilir. Mülki qanunvericilik konkret və aydın formada göstərir ki, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünür (MM-in 98-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Deməli, səhmdar cəmiyyətinin **nizamnamə kapitalı səhm buraxmaq yolu ilə formalaşır və yaradılır.** Özü də səhmlər buraxmağa yalnız səhmdar cəmiyyətlərinin hüququ vardır (MM-in 98-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Başqa hər hansı bir hüquqi şəxsin belə hüququ yoxdur. Göstərilən həmin hüquqi əlamət səhmdar cəmiyyətini bütün digər hüquqi şəxslərdən, o cümlədən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdən fərqləndirməyə imkan verən əsas əlamətdir.

Səhm qiymətli kağızların bütün əlamətlərinə cavab verən sənəddir. Ona görə də o, **qiymətli kağızların bir növü hesab edilir.** Səhmdarın (iştirakçının) səhmdar cəmiyyətində iştirakı məhz bu sənədlə rəsmiləşdirilir. Səhm iki növdə olur: adi (sadə) səhm; imtiyazlı səhm. Səhmdar cəmiyyətinin həm adi, həm də imtiyazlı səhmlər buraxmaq hüququ vardır (MM-in 106-jı maddəsinin 2-ci bəndi). Onlar adlı səhm şəklində buraxılır. Bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinə görə, qiymətli kağızlar yalnız adsız (anonim) ola bilər. Səhmlər Fransa, Hollandiya, Belçika kimi dövlətlərin qanunvericiliyindən gədir. Bu dövlətlərin mülki qanunvericiliyi səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının adsız (anonim) səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdırılması qaydasını nəzərdə tutur. Məhz bu səbəbdən həmin dövlətlərin hüququ səhmdar cəmiyyətini «anonim cəmiyyət» («societes anonymes») adlandırır.

Səhm elə bir qiymətli kağızdır ki, o, iştirakçının (səhmdarın) **səhmdar cəmiyyətinə münasibətdə öhdəlik hüququna malik olmasını təsdiqləyir və sübut edir.** Belə ki, iştirakçılar (səhmdarlar) cəmiyyətin buraxdığı səhmləri əldə edirlər, yəni satın alırlar. Bu məqsədlə onlar əldə etdikləri səhmlərin əvəzində cəmiyyətə pul vəsaiti ödəyirlər və bununla həmin səhmlərin mülkiyyətçisi olurlar. Səhmin əvəzində verilən pul vəsaiti cəmiyyətin mülkiyyətinə daxil edilir. Səhmdarın həmin vəsaitin geri qaytarılmasını tələb etmək hüququ yoxdur.

Beləliklə, səhmi almaqla səhmdarla cəmiyyət arasında öhdəlik hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu münasibətə görə səhmdar cəmiyyətin gəlirlərinin (mənfəətinin) bir hissəsini dividendlər şəklində almaq hüququna (öhdəlik hüququna) malik olur. Səhmə münasibətdə isə səhmdarın mülkiyyət hüququ vardır. Belə ki, səhmdar mülkiyyətçi, səhm ilə mülkiyyət hüququnun obyektidir. Təsədüfi deyildir ki, səhmin mülkiyyətçisi olan şəxsə səhmdar deyilir.

Beşincisi, səhmdar iştirak etdiyi cəmiyyətdən çıxarsa, **ona hər hansı ödəniş verilmir və əmlak hissəsi ödənilmir**. Bu cəhəti ilə səhmdar cəmiyyəti məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdən fərqlənir. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı cəmiyyətdən çıxarkən onunla hesablaşmalar aparılır. Həmin iştirakçıya onun nizamnamə kapitalındakı payına uyğun əmlak hissəsi ödənilir. Bundan fərqli olaraq, cəmiyyətdən çıxdığı halda səhmdara heç nə ödənilmir. Səhmdar özgəninkiləşdirdiyi səhmə görə bu səhmi əldə edənlərdən yalnız kompensasiya ala bilər. Bu, o deməkdir ki, səhmdar cəmiyyətdən ancaq səhmin başqa şəxslərə özgəninkiləşdirilməsi (satılması, bağışlanması və s.) yolu ilə çıxarılabilir. Deməli, onun cəmiyyətdən çıxmaq məqsədilə səhmi cəmiyyətə qaytarmaq hüququ yoxdur. Səhmləri o, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qanunda nəzərdə tutulan qaydada yalnız özgəninkiləşdirə bilər.

Göstərilən bu qaydanın çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin qayda səhmdar cəmiyyətinin əmlakının azaldılmaması üçün hüquqi təminat rolunu oynayır, yəni bu cəmiyyətin əmlak (maddi) vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınmasına imkan verir. Əgər səhmdarın cəmiyyətdən çıxdığı halda özünün əldə etdiyi səhmi cəmiyyətə qaytarmaq hüququ olarsa, onda bəzi səhmdarların bu hüququ həyata keçirməsi nəticəsində cəmiyyətin əmlak vəziyyətinin pisləşməsi tam yəqinliklə güman edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin firma adı qanunda nəzərdə tutulan tələblərə uyğun olmalıdır. Onun firma adına daxil edilməlidir: birincisi, səhmdar cəmiyyətinin adı; ikincisi, onun təşkilati-hüquqi forması, yəni səhmdar cəmiyyəti. Özü də səhmdar cəmiyyətinin firma adında hökmən onun növü, yəni «azıq səhmdar cəmiyyəti» və ya «qapalı səhmdar cəmiyyəti» sözləri göstərilməlidir (MM-in 98-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Məsələn, «Müüan» açıq səhmdar cəmiyyəti», «xənləb» qapalı səhmdar cəmiyyəti» və s. «Açıq səhmdar cəmiyyəti» və ya «qapalı səhmdar cəmiyyəti» kimi sözlər mütləq səhmdar cəmiyyətinin firma adında göstərilməlidir. Bir sıra xarici ölkələrdə qısaldılmış addan da istifadə olunur: Almaniyada — AG, İngiltərədə — PLC, Fransada, İtaliyada və Polşada — S.A və s.

Açıq səhmdar cəmiyyəti və qapalı səhmdar cəmiyyəti səhmdar cəmiyyətinin iki müxtəlif növü hesab edilir. Bunlara həm də **səhmdar cəmiyyətinin formaları (tipləri)** deyilir. Bu cür bölgü **səhmlərin emissiya qaydasına və özgəninkiləşdirilmə prosedurasına** görə aparılır.

Açıq səhmdar cəmiyyətinin legal anlayışı MM-in 99-cu maddəsinin 1-ci bəndində verilmişdir. **Açıq səhmdar cəmiyyəti odur ki, bu cəmiyyətin iştirakçıları öz səhmlərini digər səhmdarların razılığı olmadan müstəqil surətdə özgəninkiləşdirmək hüququna malikdirlər**. Onların ixtiyarı çatır ki, səhmləri həm digər səhmdarlara, həm də üçüncü şəxslərə (kənar şəxslərə) özgəninkiləşdirlərsinlər. Onlar səhmləri istənilən şəxsə sata bilər və satıcı seçməkdə tam müstəqildirlər.

Açıq səhmdar cəmiyyəti öz nizamnamə kapitalını formalaşdırmaq üçün yalnız bir emissiya formasından istifadə edə bilər. **Emissiya forması** dedikdə, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının formalaşdırılması (yaradılması) yolu, yəni onun buraxdığı səhmlərin satış üsulu başa düşülür. **Açıq (ümumi) abunə yazılışı** forması açıq səhmdar cəmiyyətinin istifadə etdiyi yeganə emissiya formasıdır.

Açıq (ümumi) abunə yazılışı səhmlərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməyən (qeyri müəyyən) və qeyri-məhdud dairəli şəxslərə yayılmasını nəzərdə tutur. Bu, o deməkdir ki, istənilən şəxs öz istək və mülahizəsinə uyğun olaraq açıq səhmdar cəmiyyətinin buraxdığı səhmi ala bilər. Bu şəxslərin səhmləri ala bilmələri üçün səhmdar cəmiyyəti onların sərbəst satışını təşkil edir və həyata keçirir. Səhmdar cəmiyyəti səhmləri bilavasitə özü, bank və ya birəə vasitəsilə sata bilər. Deməli, **istənilən şəxs səhm almaqla açıq səhmdar cəmiyyətinin iştirakçısı ola bilər**.

Açıq səhmdar cəmiyyətinin buraxdığı səhmlərə abunə yazılışı kütləvi informasiya vasitələrində (mətbuatda, radio və televiziya vasitəsi ilə və s.) elan olunur. Abunə yazılışı üçün müəyyən müddət müəyyənləşdirilir. Dediklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, açıq səhmdar cəmiyyətinin iştirakçılarının (səhmdarların) sayı məhdudlaşdırılmır. Hətta açıq səhmdar cəmiyyətinin on minlərlə və daha çox iştirakçısı ola bilər. Bu cəhət və xüsusiyyət isə səhmdar cəmiyyətinin işlərinin açıq qaydada və formada aparılmasını tələb edir. Bunun üçün açıq səhmdar cəmiyyəti **illik hesabatını və mühasibat balansını hamının tanış olması üçün hər il dərc etməyə borcludur** (MM-in 99-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Söhbət açıq səhmdar cəmiyyətinin hər il öz fəaliyyəti barəsində kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirməsindən gedir. Özü də məlumat Maliyyə Nazirliyinin müəyyənləşdirdiyi formada dərc etdirilir. Dərc olunmuş məlumat dözgün olmalıdır. Buna görə səhmdar cəmiyyəti və onun məsul şəxsləri məsuliyyət daşıyırlar.

Bundan əlavə, səhmdar cəmiyyəti bağladığı xüsusi əhəmiyyətli əqd barədə məlumatı da azıqlamalıdır (MM-in 99-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Bu məlumatın azıqlanması qaydası səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində nəzərdə tutulmalıdır. **Xüsusi əhəmiyyətli əqd** odur ki, bu əqdin məbləği azıq səhmdar cəmiyyətinin xalis aktivlərinin dəyərinin iyirmi beş faizindən çoxdur, artıqdır. Belə əqdin bağlanması barədə qərarı səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağı qəbul edir.

Qapalı səhmdar cəmiyyəti odur ki, bu cəmiyyətin buraxdığı səhmlər yalnız onun təsisçiləri arasında və ya qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş digər şəxslər dairəsində yayılır. Bu cür səhmdar cəmiyyəti öz nizamnamə kapitalını yaratmaq, yəni buraxdığı səhmləri satmaq üçün yalnız **qapalı (xüsusi) abunə yazılışı kimi emissiya formasından istifadə edə bilər.** Qapalı (xüsusi) abunə yazılışı səhmlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilən şəxslərə satılmasını nəzərdə tutur. Açıq (ümumi) abunə yazılışı kimi emissiya formasından istifadə etməyə qapalı səhmdar cəmiyyətinin ixtiyarı çatmır. Onun hüququ yoxdur ki, buraxdığı səhmləri satın almaq və əldə etmək üçün istənilən şəxsə (qeyri-məhdud dairəli şəxslərə) təklif etsin. Deməli, qapalı səhmdar cəmiyyəti təsisçilərinin və iştirakçılarının sayı, açıq səhmdar cəmiyyətindən fərqli olaraq, məhduddur. Bu cür cəmiyyətin iştirakçılarının sayı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyənləşdirilir. İştirakçıların sayı nəzərdə tutulan həddi aşsa bilməz. Bu, onu ifadə edir ki, qapalı səhmdar cəmiyyəti, açıq səhmdar cəmiyyətindən fərqli olaraq, klassik formalı cəmiyyət hesab edilmir. Klassik formalı cəmiyyət say tərkibi qeyri-məhdud olan açıq səhmdar cəmiyyəti sayılır.

Qapalı səhmdar cəmiyyətinin iştirakçılarının sayı barədə qanunun nəzərdə tutduğu qaydaya əməl edilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, əgər iştirakçıların sayı **nəzərdə tutulan həddi aşarsa, onda qapalı səhmdar cəmiyyəti bir il müddətində açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrilir** (MM-in 100-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Bir il ərzində qapalı səhmdar cəmiyyəti açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrilmir, habelə bu cəmiyyətin iştirakçılarının sayı azaldılıb nəzərdə tutulan həddə endirilmir. Belə halda qapalı səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinə məhkəmə qaydasında ləğvetmə yolu ilə xitam verilir (MM-in 100-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Qapalı səhmdar cəmiyyətinin digər mühüm əlaməti bu cəmiyyət iştirakçılarının onlara məxsus olan səhmi digər şəxslərə **yalnız cəmiyyət iştirakçılarının (səhmdarların) əksəriyyətinin razılığı ilə özgəninkiləşdirə bilməsindən** ibarətdir. Bu növ cəmiyyət iştirakçısının öz səhmini müstəqil surətdə özgəninkiləşdirmək hüququ yoxdur.

İştirakçı (səhmdar) öz səhmini özgəninkiləşdirmək üçün digər iştirakçıların razılığını almalıdır. Özü də səhmdar (iştirakçı) həmin cəmiyyətin digər səhmdarının (iştirakçısının) satdığı səhmi əldə etməkdə **üstünlük hüququna** malikdir. Üstünlük hüququ haqqında bu qaydanın əsas təyinatı səhmdar cəmiyyətinin qapalı tipli cəmiyyət kimi qalmasını və saxlanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Elə olur ki, səhmdarlardan heç biri nəzərdə tutulan müddətdə, lakin satış elan olunduğu tarixdən etibarən 30 gün ərzində özünün üstünlük hüququndan istifadə etmir. Bu müddət cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Belə halda həmin səhmi sonrakı 30 gün ərzində səhmdar cəmiyyətinin özü alır. Səhmin qiyməti tərəflərin (səhmdar cəmiyyəti və səhmin sahibinin) razılığı əsasında müəyyən edilir.

Bəzi hallarda səhmin səhmdar cəmiyyəti tərəfindən satın alınması mümkün olmur. Belə ki, səhmdar cəmiyyəti bundan imtina edir və boyun qaçırır. Tərəflər səhmin qiyməti barədə ümumi razılığa gəlməyə də birlərlər. Bu hal da səhmin səhmdar cəmiyyəti tərəfindən satın alınmasını istisna edir. Göstərilən hallar yarandıqda səhmdar səhmi üçüncü şəxslərə özgəninkiləşdirə bilər. Göstərilən bu qayda qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin girov qoyulduu və girov saxlayanın (kreditörün) tələbi bu səhmlərin hesabına təmin edildiyi hallarda da tətbiq olunur. Belə ki, girov qoyulmuş səhmlər əvvəlcə alınmaq üçün cəmiyyətin səhmdarlarına təklif olunur. Əgər səhmdarlar üstünlük hüququndan istifadə etməsələr, onda səhmləri cəmiyyətin özü alır. Cəmiyyət bundan imtina etdiyi hallarda, səhmlər üçüncü şəxslərə satılır və əldə edilən satış pulu hesabına girov saxlayanın (kreditörün) tələbi təmin olunur.

Göstərilən bu qayda səhm ölmüş fiziki şəxsin (yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsin) vəərəsələrinə (hüquq varislərinə) keçmədiyi hallarda tətbiq olunur. Bununla belə, qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmləri səhmdar olan fiziki şəxs öldüyü (səhmdar olan hüquqi şəxs yenidən təşkil olundu) hallarda onun vəərəsələrinə (hüquq varislərinə) keçə bilər. Bunun üçün səhmdar cəmiyyətinin buna razılıq verməsi tələb edilir. Əgər cəmiyyət razılıq versə, vəərəsələr (hüquq varislər) onun səhmdarı olurlar. Cəmiyyətin nizamnaməsində səhmin vəərəsələrə (hüquq varislərə) keçməsinin başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, səhmlər üçüncü şəxslərə özgəninkiləşdirilən zaman həmin səhmlərin satış qiyməti səhmdarlara və ya səhmdar cəmiyyətinə təklif edilən qiymətdən aşağı olmamalıdır. Əgər olarsa, səhmdar cəmiyyəti həmin əqdin (alqı-satqının) etibarsız hesab edilməsini və səhmin həmin qiymətə cəmiyyətə satılmasını məhkəmə qaydasında tələb edə bilər (MM-in 101-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məqsəd cəmiyyətin əmlak və-

ziyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

Mülki qanunvericilik yaxın vaxtlara kimi **səhmin özgəninkiləşdirilməsi haqqında əqd (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə müqavilələri üçün və s.) üçün notarial forma müəyyənləşdirir** və nəzərdə tuturdu. Belə ki, səhmdar öz səhmini digər şəxslərə notariat qaydasında təsdiq etdirmək şərti ilə özgəninkiləşdirə bilirdi. İndi bu göstəriş öz qüvvəsini itirmişdir.

Yaxın vaxtlara kimi qapalı səhmdar cəmiyyəti özünün nizamnamə kapitalının minimum həcminə görə də açıq səhmdar cəmiyyətindən fərqlənirdi. Belə ki, cəmiyyətin nizamnamə kapitalının minimum həcmi açıq səhmdar cəmiyyətləri üçün on milyon manat, qapalı səhmdar cəmiyyətləri üçün isə beş milyon manat məbləuində müəyyən edilirdi. Hal-hazırda bu göstəriş qüvvədən düşmüşdür.

Bizim ölkə qanunvericiliyi səhmdar cəmiyyətinin açıq və qapalı səhmdar cəmiyyəti kimi iki formasından (növiyündən, tipiyündən) savayı, həm də **xüsusi xarakterli səhmdar cəmiyyətlərini** nəzərdə tutur. Bunlara **dövlət müəssisələri özəlləşdirilərkən yaranan səhmdar cəmiyyətlərini** misal göstərmək olar. Daha doğrusu, həmin cəmiyyətlər dövlət müəssisəsinin çevrilməsi nəticəsində yaranır. Bu cür cəmiyyətlərin hüquqi vəziyyəti səhmdar cəmiyyəti haqqında ümumi qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmir. Həmin cəmiyyətlərin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi özrə münasibətlər dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında xüsusi qanunvericiliklə qaydaya salınır (MM-in 98-ci maddəsinin 8-ci bəndi).

Nizamnamə səhmdar cəmiyyətinin yeganə təsis sənədi hesab edilir (MM-in 102-ci maddəsi). Bununla yanaşı, əgər səhmdar cəmiyyəti bir neçə təsiszi tərəfindən yaradılsa, təsiszilər arasında təsis müqaviləsi bağlanır (o, şərti olaraq belə adlanır). Məqsəd təsiszilərin səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsini, onun yaradılması özrə birgə fəaliyyət qaydasını, özlərinin əmlakını ona verilməsi və onun fəaliyyətində iştirak edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir (MM-in 45-ci maddəsinin 2-ci bəndi, 98-ci maddəsinin 9-cu bəndi). Yazılı formada bağlanan bu müqavilə səhmdar cəmiyyətinin yaradılması prosesində təsisçilər arasında münasibətləri tənzimləyir, bu cəmiyyətin əmələ gəlməsi özrə onların göstərdikləri fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir. Mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) və ali məhkəmə orqanlarının qərarlarında bu müqavilənin hüquqi təbiəti haqqında göstərilir ki, həmin müqavilə **birgə fəaliyyət haqqında müqavilədir**, səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasını asanlaşdıran yardımçı (köməkçi) vasitədir. O, dövlət qeydiyyatına təqdim olunmur. Səhmdar cəmiyyəti hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alındığı andan bu müqaviləyə xitam verilir və məhz bu səbəbdən həmin müqavilə yaradılan müvafiq cəmiyyətin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmir.

Odur ki, o, sözün həqiqi mənasında təsis sənədi hesab edilmir və şərti olaraq təsis müqaviləsi adlanır. Mülki qanunvericilik onu **təsiszilər arasında bağlanmış müqavilə** adlandırır (MM-in 98-ci maddəsinin 10-cu bəndi). Özü də təsiszilər bu cəmiyyətin yaradılması ilə bağlı və onun dövlət qeydiyyatına alınmasına qədər yaranmış ühdəliklərinə görə birgə məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 98-ci maddəsinin 14-cü bəndi).

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində, hər şeydən əvvəl, bütün hüquqi şəxslər üçün ümumi olan məlumatlar (səhmdar cəmiyyətinin firma adı, onun olduuu yer və s.) göstərilir. Bundan savayı, nizamnamədə cəmiyyətin buraxdığı səhmlərin kateqoriyaları, onların nominal dəyəri və miqdarı, nizamnamə kapitalının miqdarı və digər məsələlər haqqında da məlumatlar verilir (MM-in 102-ci maddəsi).

Nizamnamədə həm də qanunvericiliyə zidd olmayan digər məlumatlar da nəzərdə tutula bilər. Onun tələbləri səhmdar cəmiyyətinin bütün orqanları, vəzifəli şəxsləri və səhmdarları özün məcburidir (MM-in 102-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Mülki Məjəllə səhmdar cəmiyyətinin yaradılması məsələsini xüsusi olaraq tənzim edir (MM-in 98-ci maddəsinin 10-14-cü bəndləri). Onu yaratmaq özün vacibdir:

- təsis yığıncağının keçirilməsi;
- təsiszilər arasında müqavilə (təsis müqaviləsi) bağlanması (əgər səhmdar cəmiyyəti bir neçə təsiszi tərəfindən yaradılsa);
- səhmdar cəmiyyəti haqqında qərar qəbul edilməsi (əgər səhmdar cəmiyyəti bir şəxs tərəfindən yaradılsa);
- səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinin hazırlanması (qəbul olunması).

Təsis yığıncağı o halda keçirilir ki, cəmiyyətin bütün səhmləri təsiszilər arasında bölüşdürülsün. Onun keçirilmə müddəti təsis müqaviləsində göstərilir. Təsis yığıncağında bütün təsiszilər iştirak etməlidirlər. Məhz belə halda o, səlahiyyətli hesab olunur. Təsiszilər təsis yığıncağında öz nümayəndələri vasitəsilə də iştirak edə bilərlər.

Təsis yığıncağı aşağıdakı məsələləri həll edir: səhmlərin ödənilməsi özün verilən əmlakın (binanın, torpaq sahəsinin, nəqliyyat vasitəsinin, istehsal alət və vasitələrinin və s.) dəyərini təsdiqləmək; səhmdar cəmiyyətinin yaradılması barədə qərar qəbul etmək; səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsini təsdiq etmək; səhmdar cəmiyyətin idarəetmə və nəzarət orqanlarını təşkil etmək. Bu məsələlər barədə qərarlar təsiszilər tərəfindən **yekdilliklə**, di-

gər məsələlər haqqında isə **sadə səs zoxluğu** ilə qəbul edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin təsisçiləri istənilən fiziki şəxs (həm sahibkar statusu olan fiziki şəxslər, həm də qeyri-sahibkar statuslu fiziki şəxslər) və hüquqi şəxs (həm kommersiya təşkilatları, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları) ola bilərlər. Özü də səhmdar **cəmiyyətinin bir şəxs (fiziki və ya hüquqi şəxs) tərəfindən yaradılmasına qanun icazə verir (bir şəxsin kompaniyası). Səhmdar cəmiyyəti bir şəxsdən (fiziki və ya hüquqi şəxsdən) də ibarət ola bilər.** Belə ki, bu cəmiyyətin bütün səhmlərini bir səhmdar əldə edə bilər. Bu qaydadan qanun müəyyən istisnaya yol verir. Belə ki, səhmdar cəmiyyətinin yeganə iştirakçısı bir şəxsdən ibarət olan digər təsərrüfat cəmiyyəti ola bilməz (MM-in 98-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu qaydanın əsas məqsədi mümkün ola bilən müxtəlif cür sui-istifadə hallarının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasında və fəaliyyətində iştirakı qanunla məhdudlaşır (MM-in 64-cü maddəsinin 6-cı bəndi). Belə ki, bu orqanların səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları kimi çıxış etmələrini mülki qanunvericilik qadağan edir. Dövlət müəssisələri özəlləşdirilərkən səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasında, dövlət müəssisəsinin çevrilməsi nəticəsində səhmdar cəmiyyətinin əmələ gəlməsində dövlət müəssisələri iştirak edirlər.

Dediklərimizdən belə məlum olur ki, səhmdar cəmiyyəti yaradılarkən, təsərrüfat ortaqlıqlarından fərqli olaraq, onların iştirakçılarının kommersiya (sahibkarlıq) döviyyəsinin professional subyektlərindən ibarət olması tələb edilmir. Cəmiyyətin **iştirakçıları onun fəaliyyətində şəxsən iştirak etməyə borclu deyillər.** Məhz bu səbəbdən səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətini həyata keçirən **xüsusi idarəetmə orqanlarının yaradılmasına ehtiyac və zərurət yaranır.** Bu orqanların tərkibi və səlahiyyətləri cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 102-ci maddəsi).

Səhmdar cəmiyyətinin idarəetmə orqanları **üçpilləli (mərhələli, səviyyəli) sistemə** malikdir. Bu idarəetmə sisteminə daxildir:

- ali idarəetmə orqanı;
- direktorlar şurası (müşahidə şurası);
- cəmiyyətin icra orqanı.

Özpilləli idarəetmə sisteminə Almaniyada da rast gəlirik: səhmdarların yığıncağı; müşahidə şurası; idarə heyəti. ABŞ-da isə ikipilləli idarəetmə sisteminə təsadüf edilir: səhmdarların yığıncağı; direktorlar şurası.

Səhmdar cəmiyyətinin ali idarəetmə orqanı onun səhmdarlarının ümumi yığıncağı hesab edilir. Səhmdarların ümumi yığıncağı iki növdə çağırıla bilər:

- növbəti ümumi yığıncaq;
- növbədənkənar ümumi yığıncaq.

Növbəti ümumi yığıncaq odur ki, o, nizamnamədə əvvəljədən müəyyənləşdirilmiş müddətlərdə, müntəzəm surətdə növbə ilə çağırılır (məsələn, öz ayda bir dəfə; hər rübdə bir dəfə; altı ayda bir dəfə; ildə bir dəfə). Lakin növbəti ümumi yığıncaq ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılmalıdır. Əgər o, ildə bir dəfə çağırılsa, **illik ümumi yığıncaq** adlanır. Illik ümumi yığıncaq maliyyə ili bitdikdən sonra altı aydan gec olmayaraq direktorlar şurası (müşahidə şurası) tərəfindən, əgər bu orqan olmazsa, icra orqanı tərəfindən çağırılır. Bu barədə səhmdarlara məlumat verilir.

Azıq (qapalı yox) səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağının çağırılmasına 45 gün qalmış yığıncağın çağırılması barədə KİV-də məlumat verilir, habelə səhmdarlara bildiriş gündərilir. Bildiriş yazılı formada olmalıdır.

Səhmdarların növbədənkənar ümumi yığıncağı, əgər səhmdar cəmiyyətinin maraq və mənafeləri tələb edərsə, çağırılır. Məsələn, səhmdar cəmiyyəti zərərlə işlədikdə və ya onun maliyyə vəziyyəti pisləşdikdə və ya xud səhmdarların mənafeyinin təmin olunması tələb edildikdə və yaxud cəmiyyətin əmlak vəziyyətinin bərpa olunmasına ehtiyac yarandıqda və ya direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) tərkibi nizamnamədə nəzərdə tutulmuş sayın yarısına qədər azaldıqda və digər xüsusi hallarda növbədənkənar ümumi yığıncaq çağırıla bilər. Belə yığıncaq çağırılır: direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) öz təşəbbüsü ilə (əgər o, olmazsa icra orqanının təşəbbüsü ilə); təftiş komissiyasının (müfəttişin) tələbi ilə; səsli səhmlərin on faizinə malik olan səhmdarların yazılı tələbi ilə.

Səhmdarların ümumi yığıncağı onun **müstəsna səlahiyyətinə** aid edilmiş məsələlərin həlli ilə məşğul olur. Bu səlahiyyətlərə aiddir (MM-in 107-ci maddəsinin 1-ci bəndi):

- cəmiyyətin nizamnaməsini və nizamnamə kapitalının miqdarını dəyişdirmək;
- cəmiyyətin direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) və təftiş komissiyasının özlərini (müfəttişi) seçmək və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək;
- cəmiyyətin icra orqanlarını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək, bir şərtlə ki, cəmiyyətin nizamnaməsində bu məsələlərin həlli direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) səlahiyyətinə aid edil-

məsin;

- cəmiyyətin illik hesabatlarını, mühasibat balanslarını, mənfəət və zərər hesablarını təsdiq etmək, mənfəəti-ni və zərərini bölüşdürmək;

- cəmiyyətin yenidən təşkili və ləğvi haqqında qərar qəbul etmək.

MM-in nəzərdə tutduğu bu siyahıda səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti üçün əsas və mühüm olan məsələlər göstərilmişdir. Bu, həmin məsələlərin qəti və dəqiq siyahısıdır.

Səhmdar cəmiyyətinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilən məsələlərin həlli barədə qərarlar, ümumiyyətlə, səhmdarların ümumi yığıncağının qərarları ümumi yığıncaqda iştirak edən **səhmdarların sadə səs çoxluğu** ilə qəbul edilir. Nizamnamədə qərarın **yekdilliklə qəbul edilməsi qaydası** da nəzərdə tutula bilər. Elə məsələlər vardır ki, bu məsələlər barəsində qərarlar yalnız yığıncaqda iştirak edən və səsvermə hüququna malik olan səhmdarların əksəriyyət səs çoxluğu (66%, yəni 2/3 səs çoxluğu) ilə qəbul edilə bilər. Belə ki, cəmiyyətin nizamnaməsinin dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsi, cəmiyyətin fəaliyyətinə xitam verilməsi, habelə cəmiyyətin yenidən təşkili kimi məsələlər barəsində qərarlar məhz bu qaydada çıxarılır. Qalan məsələlərin həlli barədə qərar yığıncaqda iştirak edənlərin adi (sadə) səs çoxluğu qəbul edilir.

Ümumi yığıncaqda qəbul edilən qərarların hüquqi qüvvəyə malik olması üçün vacibdir ki, ümumi yığıncaq səlahiyyətli hesab edilsin, yəni qanunla nəzərdə tutulan kvoruma (yetərsaya) malik olsun. Əgər ümumi yığıncaqda səsvermə hüququna malik olan səhmdarların, yəni səsli səhmdarların beşdə öz (3/5), yəni 60%-i iştirak edərsə, onda bu yığıncaq səlahiyyətli hesab edilir. Ümumi yığıncaqda səsvermə belə bir qayda əsasında həyata keçirilir: **bir səsli səhm — bir səs**.

Səhmdar cəmiyyətinin hər hansı idarə orqanı səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlər barədə qərarlar qəbul edə bilməz. Bu məsələlər həll edilmək üçün ümumi yığıncağın özü tərəfindən, öz iradəsi əsasında cəmiyyətin icra orqanlarına verilə bilməz. Əgər bunu ümumi yığıncağın özü istəsə belə, o, yenə də mümkün olan iş deyil.

Bu, onunla izah olunur ki, Mülki Məjəllə ilə səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələləri həll etmək özün onun tərəfindən cəmiyyətin icra orqanlarına verilə bilməz (MM-in 107-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Burada **müstəsna səlahiyyətin verilməməsi prinsipi** ifadə edilmişdir. Bu prinsipin əsas məqsədi səhmdarların mənafeyini icra orqanları tərəfindən yol verilə bilən mümkün sui-istifadə hallarından qorumaqdan ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, səhmdarların zoxu sahibkarlıq-kommersiya dövryyəsinin professional iştirakçısı deyildir. Digər tərəfdən ümumi yığıncaq yeganə elə bir orqandır ki, bu orqanın vasitəsilə (adi) sırasıvı səhmdarlar səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinə təsir göstərə bilərlər.

Səhmdarların ümumi yığıncağının zıxardığı qərarlar protokolla rəsmiləşdirilir. Belə ki, ümumi yığıncağın qəbul etdiyi qərarları özündə əks etdirən protokol tərtib olunur. **Protokolda** qərardan başqa, ümumi yığıncağın keçirilmə vaxtı və yeri, ümumi yığıncağın gündəliyi, səsvermə hüququna malik olan səhmdarların və səsli səhmlərinin sayı, zıxarışların xülasəsi və səsvermənin nəticələri barədə məlumat göstərilir.

Direktorlar şurası (müşahidəsi şurası) səhmdar cəmiyyətinin idarəetmə sistemində daxil olan orqanlardan biridir. Bu cür orqan səhmdarlarının sayı əllidən çox olan cəmiyyətdə yaradılır (MM-in 107-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Müşahidə şurasının (direktorlar şurasının) səlahiyyətləri səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Nizamnamədə bu orqanın müstəsna səlahiyyətinə aid edilən məsələlər göstərilir. Həmin məsələlər cəmiyyətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, səhmdarların ümumi yığıncağının hazırlanması və çağırılması, cəmiyyətin idarəetmə orqanlarının fəaliyyət qaydasını müəyyən edən daxili sənədlərin təsdiq edilməsi, ehtiyat və digər fondlardan istifadə olunması, dividendlərin miqdarı və ödənilməsi qaydası barədə tövsiyə verilməsi, cəmiyyətin əmlakının özgəninkiləşdirilməsi və cəmiyyət üçün əmlak əldə edilməsi ilə bağlı olaraq iri əqdlərin bağlanması və digər məsələlər müşahidə şurasının müstəsna səlahiyyətinə aid edilə bilər. Bunlardan əlavə, nizamnamədə nəzərdə tutula bilər ki, cəmiyyətin filial və nümayəndəliklərini yaratmaq, onların əsasnamələrini təsdiq etmək və fəaliyyətinə xitam vermək, cəmiyyətin təşkilati strukturunu və daxili qaydalarını təsdiq etmək, vəzifəli şəxslərin əmək haqlarını müəyyən etmək və əmlak məsuliyyətinə jəlb edilməsi barədə qərar zıxarmaq direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) müstəsna səlahiyyətinə aid edilsin.

Müşahidə şurası ümumi xarakterli məsələləri həll etmək üçün daimi fəaliyyət göstərən orqandır. O, öz səlahiyyətləri həddində ümumi rəhbərliyi həyata keçirir (MM-in 107-7-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, onu ifadə edir ki, direktorlar şurası (müşahidə şurası) idarəetmə orqanıdır. **İdarəetmə (idarəzilik) funksiyası** onun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir. Bununla yanaşı, direktorlar şurası (müşahidə şurası) cəmiyyətin fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir (MM-in 107-7-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu isə o deməkdir ki, direktorlar şurası (müşahidə şurası) **nəzarət orqanıdır**. Belə ki, eyni zamanda **onun əsas funksiyası səhmdar cəmiyyətinin icra orqanlarına nəzarət etməkdən ibarətdir**.

Səhmdar cəmiyyətinin icra orqanı müşahidə şurasının müstəsna səlahiyyətinə aid məsələlər barəsində qərar qəbul edə bilməz. Bu məsələlər həll edilmək üçün onun tərəfindən cəmiyyətin icra orqanlarına verilə bilməz (MM-in 107-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Əgər müşahidə şurası bunu istəsə belə, o, mümkün olan iş deyil. Ona görə ki, mülki qanunvericilik **müstəsna səlahiyyətin verilməməsi** prinsipindən çıxış edir. Bu prinsip ola biləcək mümkün sui-istifadə hallarının qarşısını almaq məqsədinə xidmət edir.

Səhmdarların sayı əlildən az olan cəmiyyətdə direktorlar şurası (müşahidə şurası) yaradılmır, zox olan cəmiyyətdə isə belə orqan təsis edilir. Bu isə o deməkdir ki, direktorlar şurası (müşahidə şurası) **fakultativ orqandır**.

Direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) hüquqi vəziyyəti ümumi şəkildə Mülki Məjəllə ilə müəyyən edilir (107-7—107-9-cu maddələr). Odur ki, bu orqanla bağlı olan münasibətlər (bu orqanın özlərinin sayı və onlara aid olan tələblər, müstəsna səlahiyyətə aid olan məsələlər və s.) cəmiyyətin nizamnaməsi ilə tənzimlənir.

Direktorlar şurası (müşahidə şurası) **kollegial orqandır**; bu orqan sədrdən və özlərdən ibarətdir. Onun özünü yalnız fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər.

Direktorlar şurası (müşahidə şurası) həm də eyni zamanda **sezgili orqandır**. Belə ki, bu orqan sezki yolu ilə yaradılır; onun özləri ümumi yığıncaqda 3 ildən artıq olmayan müddətə sevilirlər. Bir qayda olaraq, direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) özlüyünə cəmiyyətin səhmdarı olan şəxslər sevilə bilər. Özü də öz fiziki şəxs olmalıdır; ona görə ki, fiziki şəxslərin şəxsi məsuliyyəti vacib rol oynayır. Bununla belə, direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) özlüyünə cəmiyyətin səhmdarı olmayan şəxs də sevilə bilər, bu şərtlə ki, nizamnamədə başqa hal nəzərdə tutulmasın (MM-in 107-7-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

Qeyd etməliyik ki, direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) əsas xüsusiyyəti yuxarıda göstərdiyimiz kimi, eyni zamanda iki funksiya yerinə yetirməkdən ibarətdir: idarəçilik funksiyası (idarə orqanı kimi); nəzarət funksiyası (nəzarət orqanı kimi). Lakin bu funksiyalar bir-birindən ayrılmışdır, yəni onların aralarına hədd qoyulmuşdur. Buna görə də cəmiyyətin icra orqanlarının özləri (və ya təkbəşinə icra orqanı) direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) öz v sevilə bilməzlər (MM-in 107-7-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Belə qayda bəzi xarici ölkələrin (məsələn, Fransanın və s.) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur¹.

Direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) sədr rəhbərlik edir. O, səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) özləri arasından sevilir (MM-in 107-8-ci maddəsi).

İjlas direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) əsas **təşkilati fəaliyyət formasıdır**. O, öz ayda bir dəfədən az olmayaraq direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) sədri tərəfindən çağırılır. İjlasın keçirilmə qaydaları cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) ijlasında onun səlahiyyətinə aid edilən məsələlər barəsində müvafiq qərarlar qəbul edilir. **Qərar** bu orqanın əsas **hüquqi fəaliyyət formasıdır**. İjlasda qəbul olunan qərarlar **protokolla** rəsmiləşdirilir. Belə ki, direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) ijlası çağırıldıqda, həmin ijlasda qəbul edilmiş qərarları əks etdirən protokol tərtib edilir. Protokol ijlasa rəhbərlik (sədrlik) edən şəxs, yəni direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) sədri tərəfindən imzalanır.

Qərarlar **sadə səs zoxluğu** ilə qəbul edilir. İjlasda səsvermə **«bir öv - bir səs» prinsipi** əsasında həyata keçirilir, yəni ijlasda direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) hər bir övü bir səsə malikdir.

Protokolda həm də ijlasın yeri, vaxtı, iştirakçılar, gündəlik, zıxarışların xülasəsi və səsvermənin nəticələri barədə məlumatlar göstərilir.

Səhmdar cəmiyyətinin icra orqanı cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir. Bu orqanın səlahiyyətinə o məsələlər daxildir ki, həmin məsələlər cəmiyyətin digər idarəetmə orqanlarının — səhmdarların ümumi yığıncağının və müşahidə şurasının (direktorlar şurasının) müstəsna səlahiyyətinə aid edilməsin. Başqa sözlə desək, ümumi yığıncağın və müşahidə şurasının müstəsna səlahiyyətinə aid edilməmiş bütün məsələlərin həlli cəmiyyətin icra orqanının səlahiyyətinə daxil olunur (MM-in 107-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu məsələlər cəmiyyətin nizamnaməsində göstərilir. Deməli, icra orqanı cəmiyyətin ümumi yığıncağının və müşahidə şurasının (direktorlar şurasının) müstəsna səlahiyyətlərinə şamil edilən məsələlərdən savayı, cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələləri həll edir (**«qalıq prinsipi»**). Başqa sözlə desək, icra orqanlarının səlahiyyətinə MM ilə və nizamnamə ilə cəmiyyətin idarəetmə orqanlarının müstəsna səlahiyyətinə aid edilməmiş bütün məsələlər daxildir (MM-in 107-10-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Bu orqan səhmdar cəmiyyəti adından etibarnaməsiz fəaliyyət göstərir, onun mənafeələrini təmsil edir, cəmiyyətin əmlakı barəsində sərəncam verir, əqdlər (müqavilələr) bağlayır (o cümlədən əmək müqavilələri), banklarda hesablaşma hesabı açır və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin icra orqanına direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) özləri sevilə bilməzlər (MM-in 107-10-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Ona görə ki, qeyd etdiyimiz kimi, direktorlar şurası (müşahidə şurası) cəmiyyətin icra orqanlarına nəzarət etmək kimi funksiya yerinə yetirir; o, həm də nəzarət orqanıdır. Səhmdar cəmiyyətində **icra-idarəçilik funksiyası nəzarət funksiyasından ayrılmışdır**. Odur ki, eyni za-

manda direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) və icra orqanının özvü olmaq qeyri-mümkündür.

Cəmiyyətin səhmlərinin iyirmi faizinə malik olan səhmdar da cəmiyyətin icra orqanının özvü sezilə bilməz (MM-in 107-10-cu maddəsinin 7-ci bəndi). Məqsəd yol verilə bilən mümkün sui-istifadə hallarının qarşısını almaqdan ibarətdir. Digər tərəfdən bu, cəmiyyətin icra orqanının asılı olmamasını təmin edir.

Səhmdar cəmiyyətinin **icra orqanı həm təkbaşına, həm də kollegial ola bilər**. Təkbəşinə orqana misal olaraq direktoru, baş direktoru, müdiri, prezidenti, kollegial icra orqanına isə müdiriyyəti, idarə heyətini göstərmək olar. Cəmiyyətin icra orqanı **həm seçilə, həm də təyin oluna bilər**.

Bununla belə, eyni zamanda səhmdar cəmiyyətinin həm kollegial, həm də təkbəşinə icra orqanı yaradıla bilər. Bu, mümkündür. Qanun buna yol verir (MM-in 107-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Belə halda səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində hər bir icra orqanının səlahiyyəti dəqiq olaraq göstərilir.

Cəmiyyətin icra orqanları səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən yaradılır. Cəmiyyətin nizamnaməsində bu məsələnin həlli müşahidə şurasının (direktorlar şurasının) səlahiyyətinə aid edilə bilər. Bu orqanlar özərində nəzarəti müşahidə şurası həyata keçirir. Buna görə də həmin orqanlar səhmdarların ümumi yığıncağına və direktorlar şurasına hesabat verirlər.

Səhmdar cəmiyyətinin icra orqanının səlahiyyətləri mülki-hüquqi müqavilə əsasında başqa şəxslərə verilə bilər. Bu şəxslərə **idarəçi** deyilir. Özü də idarəçi rolunda yalnız o şəxslər çıxış edə bilər ki, onlar kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinin professional iştirakçıları olsunlar. Ona görə ki, bu kateqoriya şəxslər kommersiya (sahibkarlıq) dövryyəsinə dərinlən bələd olub, kommersiya işlərində kifayət qədər səriştəyə və təcrübəyə malikdirlər. Söhbət kommersiya təşkilatlarından və fərdi sahibkarlardan gedir. Cəmiyyətin icra orqanının səlahiyyətləri bu şəxslərə verilə bilər. Özü də bu, yalnız səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə mümkündür (MM-in 107-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Səhmdar cəmiyyətində **təftiş komissiyası (müfəttiş) kimi orqan** da yaradıla bilər. O, nə idarəetmə, nə də icra orqanı sayılır. Təftiş komissiyası (müfəttiş) **yoxlama-nəzarət orqanı** hesab edilir. Belə ki, onun əsas işi cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirməkdən, bu fəaliyyəti təftiş etmək və yoxlamaqdan ibarətdir. Bu orqan səhmdarların sayı əlindən çox olan cəmiyyətlərdə yaradılır. Əgər nizamnamədə nəzərdə tutularsa, səhmdarların sayı əlindən çox olmayan cəmiyyətlərdə də həmin orqan yaradıla bilər (MM-in 107-11-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Təftiş komissiyası **kollegial orqandır**. Belə ki, o, özlərdən ibarətdir. Özlərin səlahiyyət müddəti öz ildən artıq ola bilməz. Təftiş komissiyası həm də **sezgili orqandır**. Ona görə ki, bu orqan sezki yolu ilə yaradılır. Özü də onun özlüyünə fiziki şəxslər sezilir (MM-in 107-11-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu, fiziki şəxslərin şəxsi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Nə cəmiyyətin səhmdarı, nə direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) özvü, nə də cəmiyyətin icra orqanının özvü təftiş komissiyasının özvü sezilə bilər. Məqsəd təftiş komissiyasının müstəqilliyini və asılı olmamasını təmin etməkdən ibarətdir.

Müfəttiş isə **təkbəşinə orqandır**. O, bir qayda olaraq, təyin olunur. Buna görə də onu sezgili orqan hesab etmək olmaz.

Səhmdarlar qanunda nəzərdə tutulan **müəyyən vəzifələr** daşıyırlar. **Əldə etdiyi səhmin dəyərini ödəmək** onların əsas və başlıca vəzifəsidir. Səhmdarların bu vəzifəsi ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının formalaşması bilavasitə əlaqəlidir (MM-in 103-cü maddəsi).

Səhmdarların səhmdar cəmiyyətinin özvü olmaq üçün haqq kimi ödəməli olduğu nominal pul məbləğinə **nizamnamə kapitalı** deyilir. O, uzot-mühasibat kateqoriyasıdır.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı **öz əsas funksiya** yerinə yetirir:

- iqtisadi funksiya;
- iştirak funksiyası;
- qarantıya funksiyası.

Nizamnamə kapitalının iqtisadi funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının ödənilməsi özün verilmiş əmlak (səhmlərin dəyərini ödəmək özün verilmiş əmlak) onun həyata keçirdiyi istehsal-ticarət fəaliyyətinin maddi bazasını və iqtisadi əsasını təşkil edir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi özün lazım olan əmlakın miqdarı tələbat və ehtiyac nəzərə alınmaqla təsiszilər tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Nizamnamə kapitalının iştirak funksiyası ondan ibarətdir ki, onun vasitəsilə hər bir səhmdarın səhmdar cəmiyyətində, yəni səhmdar cəmiyyətinin işlərində iştirak payı müəyyən olunur. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünür. Nominal dəyərə malik olan səhm səhmdar cəmiyyətində özlüyü təsdiq edən xüsusi sənəddir (nominal dedikdə, səhmin üstündə göstərilən qiymət başa düşülür). Özlük dedikdə isə səhmdarın hüquqlarının (səhmdarların ümumi yığıncağında iştirak et-

mək hüququ; səsvermə hüququ və s.) məjmusu başa düşülür.

Nizamnamə kapitalının qarantiya funksiyası onun üçüncü funksiyasıdır. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi, hər şeydən əvvəl, kreditorların maraqlarının qorunmasına və müdafiəsinə yönəlmişdir.

Qarantiya funksiyasına əsasən səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı onun kreditorlarının mənafelərinə təminat verir. O, səhmdarlar tərəfindən əldə edilmiş səhmlərin nominal dəyərindən ibarətdir. Nizamnamə kapitalı səhmdar cəmiyyətinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin iqtisadi əsası və maddi bazası olmaqla yanaşı, həm də eyni zamanda onun kreditorlarının mənafelərinə təminat verən əmlakın minimum miqdarı müəyyənləşdirir. Nizamnamə kapitalının həcmi (miqdarını) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Nazirlər Kabineti) təyin edir. O, bu miqdardan az ola bilməz.

Səhmdar cəmiyyəti təsis edilərkən onun buraxdığı bütün səhmlər təsisçilər arasında bölünür (MM-in 103-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Onlar həmin səhmləri almaqla cəmiyyətin nizamnamə kapitalını ödəyirlər. Özü də onlar **nizamnamə kapitalını tamamilə ödəmək vəzifəsini cəmiyyət dövlət qeydiyyatına alınana qədər icra etməlidirlər**. Belə təsəvvür yaranır ki, səhmdar cəmiyyəti səhmdarlar nizamnamə kapitalını tamamilə ödədikdən sonra dövlət qeydiyyatına alınır.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmdarları həm adi, həm də təminatlı (imtiyazlı) səhmlər ala bilərlər. **Adi (sadə) səhmlər** odur ki, bu səhmlər öz sahibinə səhmdarların ümumi yığıncağında səsvermə hüququ ilə iştirak etmək hüququ verir; bu növ səhm öz sahibini üstünlük hüququ ilə təmin etmir. **Təminatlı (imtiyazlı) səhmlər** odur ki, bir qayda olaraq, bu cür səhmlərin sahibləri səsvermə hüququna malik deyildirlər. Amma cəmiyyətin nizamnaməsində başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, cəmiyyətin nizamnaməsində göstərilə bilər ki, aşağıdakı məsələlər özrə qərarların qəbul edilməsində imtiyazlı səhm sahibi səsvermə hüququ əldə edir: cəmiyyətin yenidən təşkil və ləğv olunması; nizamnamədə imtiyazlı səhm sahibinin hüquqlarını məhdudlaşdıran dəyişiklik və əlavələr edilməsi (MM-in 106-1-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Təminatlı (imtiyazlı) səhmlərin ümumi məbləui cəmiyyətin nizamnamə kapitalının iyirmi beş faizini aşma bilməz, yəni bu faizdən çox ola bilməz. Həmin səhmlər öz sahibinə elə bir təminat verir ki, bunun nəticəsində o, səhmdar cəmiyyətinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq bir qayda kimi adətən, səhmin nominal dəyərinin sabit faizi şəklində dividendlər alır, yəni sabit şəkildə faiz alır. Bundan əlavə, təminatlı (imtiyazlı) səhmlər öz sahibinə ləğvetmə kvotası almaqda, yəni səhmdar cəmiyyətinin ləğvindən sonra qalan əmlak hissəsini almaqda başqa səhmdarlara nisbətən üstünlük hüququ verir. Bu səhmlərin sahibləri cəmiyyətin işlərinin aparılmasında iştirak etmək hüququna malik deyil (nizamnamədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər). Göründüyü kimi, təminatlı (imtiyazlı) səhmlər öz sahibinə başqa səhmlərlə (adi səhmlərlə) müqayisədə nizamnamədə nəzərdə tutulan müəyyən üstünlük verir. Üstünlük öz xarakterinə görə müxtəlif olub, səhmdə ifadə olunan səsin sayına, dividendin həjminə və cəmiyyət ləğv edilən zaman pul ödənişlərinin verilməsinin növbəliliyinə aid edilə bilər. Bu növ səhmin buraxılması səhmdar cəmiyyəti yaradılarkən onun nizamnaməsində hükmən nəzərdə tutulmalıdır.

Səhmdarlar əldə etdikləri səhmlərin dəyərini pulla, qiymətli kağızla, başqa əmlakla, əmlak hüququ ilə, habelə pul dəyəri olan digər hüquqla ödəyə bilər. Özü də səhmin dəyərini tam ödəyən səhmdarların səhmdar cəmiyyətindən çıxarılması mümkün deyil. Bu cəhəti ilə səhmdar cəmiyyəti məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdən fərqlənir. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçısı cəmiyyətdən çıxarılabilir (MM-in 95-ci maddəsi).

Nizamnamə kapitalını ödəmək özün səhmdarların əldə etdikləri səhmlərə görə verdiklərinə **nizamnamə kapitalına qoyuluşlar** deyilir. Onlar iki növdə ola bilər: pul qoyuluşları; əmlak qoyuluşları (əmlak nemətləri, əmlak hüquqları və pul dəyəri olan digər hüquqlar), yəni pul olmayan əmlak. Əmlak qoyuluşlarının dəyəri təsis yığıncağının qərarı ilə, səhmdar cəmiyyəti yaradıldıqdan sonra isə səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə müəyyən edilir (MM-in 103-cü maddəsinin 1-ci bəndi). O ki qaldı nizamnamə kapitalına qoyuluş formalarına, qeyd etməliyik ki, bu formalar təsisçilər arasında bağlanmış müqavilə (təsis müqaviləsi) ilə müəyyənləşdirilir.

Səhmdar əldə etdiyi səhmin dəyərini səhmdar cəmiyyətinə qarşı olan tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə ödəyə bilməz. Belə ki, qanun səhmdarı əldə etdiyi səhmin dəyərini ödəmək vəzifəsindən onun cəmiyyətə qarşı olan tələblərinin əvəzləşdirilməsi yolu ilə azad etməyə yol vermir (MM-in 103-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Məsələn, tikinti təşkilatı səhmdar cəmiyyətinin binasını təmir edir və buna görə onun bu cəmiyyətə qarşı gördüyü iş üçün on min manat məbləuində podrat haqqını tələb etmək hüququ yaranır. Tikinti təşkilatı cəmiyyətə qarşı olan bu tələb hüququnun əvəzləşdirilməsi yolu ilə əldə etdiyi səhmlərin dəyərini ödəyə bilməz.

Mülki qanunvericilik nəinki cəmiyyətə qarşı olan tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə, habelə, ümumiyyətlə, səhmdarın cəmiyyətin səhmlərinin dəyərini ödəmək vəzifəsindən azad olunmasına yol vermir.

Qeyd etdiyimiz kimi, nizamnamə kapitalı səhmdar cəmiyyətinin kreditorlarının mənafelərini təmin etmək üçün **qarantiya funksiyasını** yerinə yetirir. Mülki qanunvericilik nizamnamə kapitalının özünün qarantiya funksiyasını həyata keçirə bilməsi üçün onun həcmi cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyərindən asılı olaraq müəyyənləşdirilməsi haqqında qayda nəzərdə tutur (MM-in 103-cü maddəsinin 5-ci bəndi). Bu qaydaya görə

ikinci və hər növbəti maliyyə ili başa çatarkən səhmdar cəmiyyətinin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalından çox olmalıdır (bu qayda birinci maliyyə ilinin başa çatması halına aid deyil). Əgər az olarsa, onda səhmdar cəmiyyəti öz nizamnamə kapitalının azalmasını elan edir və bunu qeydə aldırır. O, xalis aktivlərin dəyəri ilə nizamnamə kapitalının həcmi arasında yaranmış fərqi aradan qaldırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidir.

Əgər cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalının minimum miqdarından az olarsa, cəmiyyət ləğv edilir. Nizamnamə kapitalının minimum miqdarı isə qeyd etdiyimiz kimi, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı artırıla bilər. Bunun üçün səhmdarların ümumi yığıncağının müvafiq qərar qəbul etməsi lazımdır. Axı, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının miqdarını dəyişdirmək (artırmaq və ya azaltmaq) səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Mülki qanunvericilik **cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılmasının** iki üsulunu nəzərdə tutur (MM-in 104-cü maddəsinin 1-ci bəndi). **Birinci üsulun** mahiyyəti **səhmlərin nominal dəyərini artırmaqdan** ibarətdir. Məsələn, nominal qiyməti bir min manat olan səhmin dəyəri artırılıb iki min manata çatdırılır. **İkinci üsulun** mahiyyəti **əlavə səhmlər buraxmaqdan** ibarətdir. Belə halda səhmdarların əlavə buraxılan səhmləri satın almaqda üstünlük hüququ vardır, bir şərtlə ki, bu, cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulsun (MM-in 104-cü maddəsinin 2-ci bəndi). O ki qaldı səhmlərin nominal dəyərinin artırılması və əlavə səhmlərin buraxılması qaydalarına, həmin qaydalar Qiymətli Kağızlar özrə Dövlət Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin **nizamnamə kapitalı həm də azaldıla bilər** (MM-in 105-ci maddəsi). Özü də dərhal qeyd edirik ki, bu, yalnız səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə mümkün ola bilər. Belə ki, həmin məsələnin həlli səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmişdir.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması zamanı mülki qanunvericilik kreditorların hüquq və mənafeələrinin qorunmasına, cəmiyyət tərəfindən sui-istifadə hallarına (əlbəttə, onun işgözar partnyorlarının mənafeələrinə ziyan vurulmasına yönələn hallara) yol verilməməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu məqsədlə o, xüsusi qayda müəyyənləşdirir. Bu qaydaya görə, nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında səhmdarların ümumi yığıncağının qərar qəbul edildiyi gündən 15 təqvim günü müddətində bu barədə cəmiyyət özünün bütün kreditorlarına bildiriş (yazılı məlumat) göndərir (MM-in 105-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bildirişi aldıqdan sonra 30 təqvim günü ərzində kreditorlar cəmiyyətin müvafiq öhdəliklərinin vaxtından əvvəl icrasını və ya onlara xitam verilməsini tələb edə bilərlər. Məsələn, kreditorların ixtiyarı var ki, cəmiyyətə verdiyi borcun (kreditin) vaxtından əvvəl geri qaytarılmasını tələb etsinlər və yaxud nişyə satdığı malın pulunun vaxtından əvvəl ödənilməsinə tələb etsinlər və s. Bundan əlavə, kreditorlar həm də düşükləri zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilərlər.

Beləliklə, cəmiyyətin bütün kreditorlarına bildiriş göndərilməklə nizamnamə kapitalının azaldılmasına yol verilir. Bildiriş gündərmək səhmdar cəmiyyətinin borcu və vəzifəsidir. Bu qayda cəmiyyətin öz nizamnamə kapitalının özbaşına olaraq azaldılmasının qarşısını alır və kreditorların mənafeələrinin və hüquqlarının müdafiə edilməsinə yönəlir.

Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının azaldılması üçün mülki qanunvericilik iki üsul (yol) müəyyənləşdirir (MM-in 105-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Birinci üsulun mahiyyəti səhmdar cəmiyyətinin öz **səhmlərinin nominal dəyərini azaltmasından** ibarətdir. Məsələn, elə hesab edək ki, bir səhmin nominal dəyəri bir min manatdır. Səhmdar cəmiyyəti onun nominal dəyərini azaldaraq səkkiz yüz manata salır. Bu yolla cəmiyyətin nizamnamə kapitalı azalır.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılmasının **ikinci üsulu** səhmdar cəmiyyətinin **səhmlərin bir hissəsini satın alıb onların ümumi miqdarını azaltmasından** ibarətdir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, yalnız nizamnamədə nəzərdə tutulduu hallarda bu üsuldan istifadə edilə bilər. Əgər həmin üsul nizamnamədə göstərilməzsə, onda bu üsuldan istifadə etməklə nizamnamə kapitalının azaldılması mümkün olmur, istisna edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmlərin bir hissəsini satın alması onun dövriyyədən çıxarılmasına səbəb olur. Cəmiyyətin ümumi yığıncağında səsvermədə və mənfəətin bölüşdürülməsində bu səhmlər nəzərə alınmır; onlar özrə dividendlər hesablanmır.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin bir hissəsinin satın alınması dedikdə, yerləşdirilmiş səhmlərin geri satın alınması başa düşülür. Bu məsələ ayrıca maddə ilə tənzimlənir (MM-in 105-1-ci maddəsi). Həmin maddəyə görə, səhmdar cəmiyyəti nizamnamə kapitalının miqdarını azaltmaq məqsədi ilə, əvvəl yerləşdirilmiş səhmlərin bir hissəsini geri ala bilər. Bunun özünə səhmdarların ümumi yığıncağının müvafiq qərar zıxartması tələb edilir. Bu zaman dövriyyədə qalan səhmlərin ümumi nominal dəyəri qanunvericiliklə nizamnamə kapitalı özünə müəyyən edilmiş məbləğin minimal həddindən aşağı olmamalıdır, yəni yuxarıda göstərdiyimiz kimi, AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş minimum miqdardan aşağı endirilməməlidir. Əks halda bu, səhmdar

cəmiyyətinin ləğvinə səbəb olardı.

Səhmlər yalnız sahiblərinin razılığı ilə geri satın alınə bilər. Bu zaman səhmin birca qiyməti yox, ümumi yığıncaqda müəyyən olunmuş qiyməti əsas götürülür.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı yalnız qanunda nəzərdə tutulan həddə kimi azaldıla bilər. Bu, o deməkdir ki, nizamnamə kapitalının azaldılması nisbi xarakterə malikdir. Belə ki, səhmdar cəmiyyəti tərəfindən nizamnamə kapitalı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş minimum miqdara kimi azaldıla bilər. Onun nizamnamə kapitalını bu miqdardan aşağı endirməsi yolverilməzdir. Mülki qanunvericiliyin bu cür imperativ göstərişinə səhmdar cəmiyyətinin əməl etməməsi onun üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Belə ki, əgər o, nizamnamə kapitalını minimum miqdardan aşağı endirərsə, bu hal cəmiyyətin ləğvinə səbəb olur (MM-in 105-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Səhmdarlar həm də **hüquqlara** malikdirlər. Mülki qanunvericilik onlara geniş hüquqlar verir. Bu hüquqlar Mülki Məcəllədə göstərilmişdir.

Məjəllənin 106-1-ci maddəsində ifadə olunan normaların bir qismi məhz həmin hüquqların tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Onlar bir qayda olaraq, şəxsi və əmlak hüquqlarına bölünür (iqtisadi məzmunu malik olmasından asılı olaraq). **Şəxsi hüquqlara** aiddir: ümumi yığıncaqda iştirak etmək hüququ; səsvermə hüququ; məlumat almaq hüququ; cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ; sezki hüququ və s. **Əmlak hüquqlarına** isə aid edilir: dividend almaq hüququ; cəmiyyətin fəaliyyətinə xitam verildikdə onun yerdə qalan əmlakının müəyyən hissəsini almaq hüququ; cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı onun tərəfindən əlavə buraxılan səhmləri satın almaqda üstünlük hüququ. Səhmdarların şəxsi hüquqları həm də eyni zamanda **səhmdar cəmiyyətinin işlərində iştirak etmək hüququ** adlanır. Səhmdarların hüquqları səhmdə ifadə olunan hüquqların həjmindən asılı olaraq iki yerə bölünür: adi səhm sahiblərinin hüquqları; təminatlı (imtiyazlı) səhm sahiblərinin hüquqları.

Dividend almaq səhmdarın əsas əmlak hüquqlarından biridir. **Dividend** dedikdə, qoyulmuş kapitalla görə əldə edilən mənfəət başa düşülür. Hər bir səhmə müəyyən məbləğdə dividend düşür. Bu məbləği səhmdarların ümumi yığıncaqda müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dividendlərin ödənilməsi barədə məsələni səhmdarların ümumi yığıncağı həll edir. Ümumi yığıncaq bu barədə müvafiq qərar çıxarır. Məhz qərar çıxarıldığı gündən səhmdar cəmiyyətinin dividendlər ödənilməsi barədə ühdəliyi yaranır.

Bir qayda olaraq, dividendlər və onların ödənilməsi qaydası haqqında qərar qəbul etmək məsələsini səhmdarların ümumi yığıncağı həll edir, bu şərtlə ki, həmin məsələ nizamnamədə həll olunmasın. Belə halda cəmiyyətin direktorlar şurası (müşahidə şurası) və ya həmin orqan formalaşdırılmadıqda isə cəmiyyətin icra orqanları həmin məsələnin ümumi yığıncaq tərəfindən həll olunmasını təklif edir. Bununla belə, bu məsələnin həlli cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilə bilər (MM-in 106-3-cü maddəsinin 5-ci bəndi). Məsələn, nizamnamədə göstərilə bilər ki, dividendlər və onların ödənilməsi qaydası haqqında qərar qəbul etmək məsələsi direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) səlahiyyətinə aid edilsin. Amma səhmdar cəmiyyətinin mənfəətini (xalis mənfəətini) bölüşdürmək məsələsi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aiddir (MM-in 107-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, mənfəətin (xalis mənfəətin) səhmdar cəmiyyətinin maliyyə ili öyrə bölüşdürülməsi səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə qəbul edilir (MM-in 106-3-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Dividendlər, bir qayda olaraq, maliyyə ilinin nəticəsinə görə cəmiyyətin xalis mənfəətindən (aktivlərindən) ödənilir. Belə ki, cəmiyyətin illik xalis mənfəətinin (aktivlərinin) məbləğindən səhmdara onun malik olduğu səhmin dəyərində uyğun olaraq dividend verilir.

Xalis mənfəət isə vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra yaranır. Səhmdar cəmiyyəti o halda xalis mənfəətə malik ola bilər ki, onun aktiv passivindən zox olsun. Xalis mənfəət hər bir səhm öyrə ödənişlər şəklində bölüşdürülür. Məhz bölüşdürülmüş hissə dividend adlanır.

Dividendlər hesablanarkən səhmlərin hər bir növü və nominalı öyrə hər səhmə düşən məbləğ eyni olmalıdır. Özü də ilk növbədə imtiyazlı (təminatlı) səhmlərin bütün növləri öyrə dividendlər hesablanır (bölüşdürülür). Yalnız bundan sonra adi səhmlər öyrə dividendlər hesablanır (bölüşdürülür).

Dividendlər, bir qayda olaraq, ildə bir dəfə ödənilir. Dividendlər rüblər öyrə və ya yarımillik də ödənilə bilər. Bunun üçün vacibdir ki, səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində bu barədə müvafiq göstəriş olsun.

Buna görə də səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilməsindən və ödənilmə vaxtından asılı olaraq dividendlər öz cür ola bilər:

- illik dividend;
- rüblük dividend;
- yarımillik dividend.

Rüblük və yarımillik devidendlərə **aralıq dividend** deyilir.

Bəzən səhmdarın dividend almaq hüququnu həyata keçirməsi mümkün olmur. Belə ki, səhmdar cəmiyyətinin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti kifayət qədər zətinləşir. Bu halda səhmdarlara dividend ödənilməsi isə həmin vəziyyətin daha da pisləşməsinə səbəb ola bilər. Söhbət səhmdar cəmiyyətinin xalis mənfəətinin (aktivlərinin) dəyərini onun nizamnamə kapitalının miqdarından azalmasından və ya dividendlərin ödənilməsi nəticəsində azalma ehtimalından gedir (MM-in 106-cı maddəsinin 3-cü bəndi). Özünün maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin bu halında səhmdar cəmiyyəti dividendləri ödəmir, səhmdarların dividendlərin ödənilməsi barədə irəli sürdükləri tələbləri təmin etmir.

Bundan fərqli olaraq, təminatlı (imtiyazlı) səhm sahibləri səhmdar cəmiyyətinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin kifayət qədər möhkəmliyindən, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən, bir sözlə, cəmiyyətin illik xalis mənfəətinin məbləüündən asılı olmayaraq dividend alırlar. Əgər cəmiyyətin xalis mənfəəti (aktivləri) olmasa, bu kateqoriya səhmdarlara dividend ehtiyat fondundan və ya cəmiyyətin öz vəsaiti hesabına yaratdığı xüsusi fondlardan ödənilir.

Səsvermə səhmdarların malik olduqları hüquqlardan biridir. Onlar bu hüququ «bir səhm — bir səs» prinsipi əsasında həyata keçirirlər. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir səhmdar malik olduğu səhmlərin sayına görə səs verir. Əgər **səhmdar iki səhmə malikdirsə, onda onun iki səsi vardır**. Əgər səhmdara üç səhm məxsusdursa, deməli, onun üç səsi vardır.

Deməli, **səslərin sayı hər şeydən əvvəl, səhmlərin sayı ilə müəyyən edilir**.

Səhmdarların səsi ümumi yığıncağın müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlərin həlli barədə qərarlar qəbul edildiyi hallarda mühüm rola və əhəmiyyətə malik olur. Xüsusən bu məsələlər barəsində qərarlar nizamnamədə nəzərdə tutulduğundan asılı olaraq ya yekdilliklə, ya da adi (sadə) səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bəzi qərarlar isə səhmdarların özdə iki səs çoxluğu ilə (əksəriyyət səs çoxluğu ilə) qəbul edilir (MM-in 107-5-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Buna görə də səhmdarların səsvermə hüququ onların digər hüququ ilə – **ümumi yığıncaqda iştirak etmək hüququ** ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, səhmdarların səsvermə hüququ ilə ümumi yığıncaqda iştirak etmək hüququ vardır. Sırasıyla səhmdarlar bu hüquqlardan istifadə etməklə səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinə təsir göstərə bilirlər. Ədəbiyyat səhifələrində haqlı olaraq göstərilir ki, ümumi yığıncaqda səsvermə hüququ cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasına təsir etmək imkanı verən əsas şəxsi hüquqdur.

Səhmdar ümumi yığıncaqda iştirak hüququnu bilavasitə özü həyata keçirir. Bununla yanaşı o, həmin hüququ **nümayəndəsi vasitəsilə** də həyata keçirə bilər. Bundan ütrü səhmdar nümayəndə **etibarnamə** verməlidir. Etibarnamə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tətbiq olunmalıdır (MM-in 107-3-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan halda, səhmdar yazılı sənəd vasitəsi ilə **səsvermədə qiyabi iştirak** edə bilər (MM-in 107-3-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu zaman iki tələbə əməl olunmalıdır: səhmdar ümumi yığıncağın gündəliyində olan məsələyə münasibətini dəqiq və şərtsiz bildirməlidir (lehinə, əleyhinə, bitərəf); səhmdarın imzası qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada (notarial və s.) təsdiq edilməlidir. Qiyabi səsvermənin rəqlamenti cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Qiyabi səsvermə bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Fransada qiyabi səsvermə videokonfransın vasitəsilə keçirilir.

Təminatlı (imtiyazlı) səhm sahibləri, adi səhm sahiblərindən fərqli olaraq, səs vermək hüququna malik deyilərlər. Bu kateqoriya səhmdarlara nizamnamə əsasında səsvermə hüququ verilə bilər.

Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra məsələlər (məsələn, cəmiyyətin yenidən təşkil edilməsi və s.) barəsində qərarların qəbul edilməsində təminatlı (imtiyazlı) səhm sahibini cəmiyyətin nizamnaməsi səsvermə hüququ ilə təmin edə bilər (MM-in 106-1-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Əgər nizamnamədə bu, nəzərdə tutulmasa, təminatlı (imtiyazlı) səhm **«səssiz səhm»** hesab edilir. Adi səhm isə **«səsli səhm»** sayılır. Amma «səssiz səhm» olmasına baxmayaraq, təminatlı (imtiyazlı) səhm öz sahibini müəyyən maddi (əmlak) imtiyazla və üstünlük hüququ ilə təmin edir. Bununla səsvermə hüququnun olmaması kompensasiya edilir.

Səhmdar cəmiyyətinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ səhmdarların əsas hüquqları sırasına daxildir. Bu hüquq onların səhmdar cəmiyyətinin idarəetmə və icra orqanlarında iştirak etmələrini ifadə edir. Həmin hüquq səhmdarların sezkilərdə iştirak etmələri ilə həyata keçirilir. Belə ki, səhmdarların **sezki hüququ** vardır. Sezki hüququ iki cür olur: passiv sezki hüququ; aktiv sezki hüququ. **Passiv sezki hüququna görə**, səhmdarlar bu və ya digər şəxsi cəmiyyətin idarəetmə və icra orqanlarına seziqlər. **Aktiv sezki hüququ** ilə səhmdarların özünün cəmiyyətin idarəetmə və icra orqanlarına seziqləməsinə təmin edir.

Səhmdarların **cəmiyyətin ümumi yığıncağının çağırılmasını tələb etmək hüququ** vardır. Belə ki, səslə səhmlərin on faizinə malik olan səhmdarlar növbədənəkar ümumi yığıncağın keçirilməsini tələb edə bilərlər.

Nizamnamə kapitalında məcmu payı on faiz və ya daha çox olan səhmdarların hüququ var ki, **səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinin auditor yoxlanışının keçirilməsini tələb etsinlər**. Bu yoxlanış nəticəsində səhmdarlar səhmdar cəmiyyətinin sahibkarlıq və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, onun maliyyə-iqtisadi vəziyyəti, illik xalis mənfəət (aktivlər) və digər məsələlər barəsində məlumat əldə edir, yol verilmiş sui-istifadə halları müəyyənləşdirilir. Auditor yoxlanışı qanunda və cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan qaydada həyata keçirilir.

Səhmdarlar bu hüquqdan peşəkar auditorun cəlb edilməsindən asılı olmayaraq istifadə edə bilirlər. Belə ki, səhmdar cəmiyyəti illik maliyyə hesabatını və mühasibat balansını hamının tanış olması məqsədi ilə hər il dərc etdirir. Səhmdar cəmiyyəti bu zaman illik maliyyə hesabatının dözgünlüyünü təsdiq etmək və yoxlamaq üçün peşəkar auditor jəlb edir (MM-in 107-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Auditorun əmlak mənafeələri cəmiyyətlə və ya onun iştirakçıları ilə bağlı olmamalıdır. Məsələn, həmin cəmiyyətin səhmlərini əldə edən şəxs, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində bu cəmiyyətlə partnyorluq münasibətlərində olan şəxs və s. auditor rolunda çıxış edə bilməz.

İnformasiya almaq səhmdarların əsas şəxsi hüquqlarından biridir. Bu hüquqda səhmdarların cəmiyyətin idarəetmə – icra orqanlarının fəaliyyəti üzərində nəzarət etmək vasitələrindən biri ifadə olunmuşdur. Bu hüquq əhatə edir:

- səhmdarın **cəmiyyətin fəaliyyətinə aid məlumatlar almaq hüququ**nu;
- səhmdarın ildə bir dəfə cəmiyyətin **illik hesabatı və mühasibat balansı ilə tanış olmaq hüququ**nu;
- səhmdarın cəmiyyətin ümumi yığıncağının protokolunun surətini almaq hüququnu.

Səhmdarlar **ləğvetmə kvotası, yəni səhmdar cəmiyyətinin ləğvindən sonra qalan əmlak hissəsini almaq hüququna** malikdirlər. Belə ki, səhmdar cəmiyyəti ləğv edilərkən ləğvetmə komissiyası kreditorların tələblərini növbə ilə ödəyir. Bütün kreditorlarla hesablaşdıqdan, hesablanmış, lakin ödənilməmiş dividendlər, habelə təminatlı, (imtiyazlı) səhmlərin ləğvetmə dəyəri ödənildikdən sonra cəmiyyətin əmlakının qalan hissəsi səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı əsasında səhmdarlar arasında bölüşdürülür. Özü də təminatlı (imtiyazlı) səhm sahibləri qalan əmlak hissəsini almaqda başqa səhmdarlara nisbətən üstünlük hüququna malikdirlər (MM-in 106-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Səhmdar cəmiyyəti yenidən təşkil edilə bilər. Yenidən təşkilətmə zamanı hüquq və vəzifələr yenidən təşkil olunan cəmiyyətin bazası əsasında yaranan hüquqi şəxsə (şəxslərə) universal hüquq varisliyi qaydasında keçir. Yenidən təşkilətmə həm könüllü, həm də məcburi qaydada həyata keçirilə bilər.

Səhmdar cəmiyyəti həm də ləğv edilə bilər. Özü də həm könüllü qaydada (ümumi yığıncağın qərarı əsasında), həm də məcburi qaydada (məhkəmə qərarı əsasında). Ləğvetmə zamanı səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinə hüquqi varislik olmadan xitam verilir.

9. Törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri

Mətləbə keçməmişdən əvvəl dərhal qeyd etməliyik ki, törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərinə hüquqi şəxslərin müstəqil, xüsusi təşkilati-hüquqi forması kimi baxmaq olmaz. Bu cəmiyyət həm də təsərrüfat cəmiyyətinin növü hesab edilmir və sayılmır. Onlar spesifik xarakterə malik olan kommersiya təşkilatıdır. Bu kommersiya təşkilatının spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, **həmin təşkilatla onun nizamnamə kapitalında iştirak edən təsərrüfat ortaqlıq və ya cəmiyyəti arasında yaranan münasibətlər xüsusi qaydada qurulur**.

Bildiyimiz kimi, mülki qanunvericiliyə görə, təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri başqa təsərrüfat cəmiyyətlərinin iştirakçıları ola bilərlər (MM-in 64-cü maddəsinin 7-ci bəndi). Söhbət onların başqa təsərrüfat cəmiyyətlərinin nizamnamə kapitalında iştirakından gedir. Bir sıra hallarda nizamnamə kapitalında iştirak üstün xarakterə malik olur. «Nizamnamə kapitalında üstün iştirak» anlayışının mənasını qüvvədə olan qanunvericilik aydınlaşdırmır. Biz elə hesab edirik ki, nizamnamə kapitalında üstün iştirak dedikdə, səhm paketinin (və ya nizamnamə kapitalında payın) çox hissəsinin və ya səhmlərin nəzarət paketinin (50%-dən çox) iştirakçıya məxsus olması başa düşülür. Amma səhmlərin nəzarət paketinin (50%-dən çox) və ya payın 50%-dən çox hissəsinin iştirakçıya məxsus olması məcburi və labüd şərt deyildir. **Üstün iştirak fakt məsələsindən asılıdır**. Məsələn, səhmdarlarının sayı çox olan cəmiyyətlərdə 5-10% səhmi əldə etmək nəzarət və bununla üstün iştirak özünə kifayətdir. Səhmlərin nəzarət paketi nizamnamə kapitalında elə bir iştirak formasıdır ki, bu, səhmdarların ümumi yığıncağında müəyyən məsələ barəsində şərtsiz olaraq qərar qəbul olunmasını və ya qərar qəbul olunmasından imtina təmin edir. Hər bir səhm isə iştirakçıya bir səs verir. Səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid edilən məsələlər həll olunarkən müvafiq qərarlar, bir qayda olaraq, adi (sadə) səs çoxluğu ilə çıxarılır. Şübhəsiz ki, səhm paketinin (nizamnamə kapitalında payın) çox hissəsini əldə etməklə iştirakçılar iştirak etdikləri cəmiyyətin ümumi yığıncağının qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək şansı qazanırlar. Bununla onlar, mahiyyətcə, təsərrüfat cəmiyyətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edirlər, bu cəmiyyətin əsas və vacib məsələlər barəsində qərarlar qəbul etməsinə həlledici (təyinedici) təsir göstərilir, ona nəzarət edirlər. Bir

sözlə, cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasında onlar həlledici səsə malik olurlar; ümumi yığıncağın hansı məzmununda qərar qəbul etməsi zox vaxt üstün iştirakçılardan asılı olur.

Bəzən iştirakçıların başqa bir təsərrüfat cəmiyyətinin nizamnamə kapitalında üstün iştirakı mümkün olmur. İştirakçılarla təsərrüfat cəmiyyəti arasında sadəcə olaraq **onun işlərinin idarə olunması barədə müqavilə bağlanılır**. Bu müqaviləyə əsasən, iştirakçılara təsərrüfat cəmiyyətinin qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək hüququ verilir. Beləliklə, iştirakçılar təsərrüfat cəmiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət edirlər.

Başqa iştirakçı tərəfindən nəzarət olunan və özünün qəbul etdiyi qərarları müstəqil surətdə müəyyənləşdirmək imkanına malik olmayan kommersiya təşkilatına törəmə təsərrüfat cəmiyyəti deyilir. Törəmə təsərrüfat cəmiyyətinin fəaliyyəti özərində nəzarət edən və həmin cəmiyyətin qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək imkanına malik olan kommersiya təşkilatı isə **əsas iştirakçı** adlanır. Əgər törəmə təsərrüfat cəmiyyəti nəzarət olunan təşkilatdırsa, əsas iştirakçı nəzarət edən təşkilatdır. Odur ki, nəzarət edən təşkilat nəzarət olunan cəmiyyətə onun işlərinin idarə olunması barədə məcburi göstərişlər vermək hüququna malikdir.

Dediklərimizdən belə çıxır ki, kommersiya təşkilatının törəmə cəmiyyət statusu alması üçün mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu iki əsasdan birinin mövcud olması vacibdir:

- birincisi, əsas kommersiya təşkilatının (əsas iştirakçının) digər təsərrüfat cəmiyyətinin nizamnamə kapitalında üstün iştirakı. Elə bir iştirak ki, bu, həmin cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasında ona həlledici səs verir.
- ikincisi, əsas kommersiya təşkilatı (əsas iştirakçı) ilə həmin təsərrüfat cəmiyyəti arasında müqavilə bağlanılır. Elə bir müqavilə ki, bu müqavilə əsas iştirakçıya cəmiyyətin işlərini idarə etmək (məsələn, cəmiyyətin icra orqanının səlahiyyətlərini icra etmək) hüququ verir.

Törəmə təsərrüfat cəmiyyətinin leqal anlayışı, onun hüquqi vəziyyəti, əsas iştirakçı ilə qarşılıqlı münasibətləri və digər məsələlər mülki qanunvericiliklə ətraflı surətdə tənzimlənir (MM-in 67-ci maddəsi). Bəs mülki qanunvericiliyin törəmə təsərrüfat cəmiyyəti kimi hüquqi konstruksiyanı ayrıca olaraq nəzərdə tutmasının və xüsusi olaraq tənzimləməsinin səbəbi nədədir? Bunu nə ilə izah etmək olar?

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, törəmə təsərrüfat cəmiyyəti konstruksiyasını Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi yaratmamışdır. Bu konstruksiyayı bizim ölkə qanunvericiliyi RF-in qanunvericiliyindən iqtibas etmişdir. RF-in Mülki Məcəlləsinin 105-ci maddəsi törəmə təsərrüfat cəmiyyətinə leqal anlayış verərək, onun hüquqi statusunu müəyyənləşdirir. RF-in qanunvericiliyi isə həmin konstruksiyayı xarici dövlətlərin hüquq sistemindən iqtibas etmişdir.

Xarici ölkələrdə «iqtisadi birliklər» (**transmilli birliklər**) **konstruksiyası** geniş yayılmışdır. **Iqtisadi birliklər** dedikdə, sahibkar statuslu və iqtisadi cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan hüquqi şəxslərin elə bir qrupu başa düşülür ki, bu qrupa daxil olan bir iştirakçı (əsas kompaniya) digər iştirakçının (törəmə kompaniyanın) idarə olunması özərində nəzarət edir. Bu cür iqtisadi birliklər ingilis-amerikan hüquq sistemində **holding konstruksiyası** — «holding company» / «subsidiary» anlayışı (ingiliscə «holder» — sahib) ilə əhatə olunur. Holding anlayışı həm tam və bütöv iqtisadi birliyi, həm də onun əsas kompaniyasını (subyektini) ifadə edir. Əsas kompaniya «holding — əsas subyekt» adlanır. O, iqtisadi birliyin «maliyyə mərkəzi və beyni» hesab olunur. «Holding — əsas subyekt»in özü, bir qayda olaraq, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmur.

Iqtisadi birliyin holding olması üçün bir neçə əlamətin olması gərəkdir: birincisi, «holding — əsas subyekt» başqa subyektin (kompaniyanın) buraxdığı səhmlərin sahibi olmalıdır; ikincisi, «holding — əsas subyekt»ə məxsus olan səhm paketi ona başqa subyektin fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanı verməlidir; üçüncüsü, holding tərəfindən nəzarət olunan subyekt hüquqi cəhətdən müstəqil şəxs olmalıdır.

İngilis-amerikan hüququndan fərqli olaraq, Almaniya hüququ iqtisadi birlikləri «əlaqəli müəssisələr (qohum müəssisələr) və ya «konsern» anlayışı ilə əhatə edir. Almanianın səhmdar cəmiyyəti haqqında qanununda əlaqəli müəssisələrə aid edilir: payların çoxunu əldə edən idarəçiliyində olan müəssisə və səs çoxluğuna malik olan müəssisə; konsernə daxil olan əsas və asılı müəssisə.

Almaniya doktrinası konsernə anlayış verir. **Konsern** (ingiliscə «concern») bilavasitə və ya dolay yolla asılı müəssisəyə təsir göstərən əsas müəssisədən və asılı müəssisədən ibarətdir. O, müstəqil subyektlərin birliyi kimi yaradılır. Konsernin bütün özlərinin təsərrüfat fəaliyyətinə aid qərarlar bir mərkəzdən qəbul edilir. Adətən, qərar qəbul etmək funksiyasını konsernin o iştirakçısı yerinə yetirir ki, həmin iştirakçı bazarda üstün mövqe tutsun. Bazarda üstün mövqe tutan subyekt (iştirakçı) başqa subyektlərdə iştirakın nəzarət payını əldə edir. Bu, konserni holdingə yaxınlaşdırır.

Bundan əlavə, tabeçilik haqqında müqavilənin və ya bir müəssisənin digər müəssisəyə daxil edilməsi haqqında müqavilənin tərəfləri də konsern hesab edilir. Eyni zamanda bir-birindən asılı olmayan, lakin vahid rəhbərliyə malik olan müəssisələrin birliyi də konsern kimi tanınır. Konsernə daxil olan idarəedən müəssisə holdingdən fərqli olaraq, çox vaxt təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirir.

Nə Azərbaycan Respublikasının, nə də RF-in qüvvədə olan qanunvericiliyi holding və konsernlərin yaradıl-

ması və fəaliyyət göstərməsi haqqında normalar nəzərdə tutur. Bəzi normativ aktlarda yalnız onların adları çəkilir və onlara işarə olunur. RF-in bank qanunvericiliyində, habelə özəlləşdirmə qanunvericiliyində holdingə işarə edilir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində holdingə törəmə təsərrüfat cəmiyyəti ilə analoəi qaydada hüquqi anlayış verilməsinə təşəbbüs göstərilir.

Bizim ölkə qanunvericiliyi Qərb hüququnda (alman və ingilis-amerikan hüququnda) nəzərdə tutulan konsern və holding kimi hüquqi konstruksiyaları tənziqləmir. Amma buna baxmayaraq, həmin konstruksiyaları bizim ölkənin qanunvericiliyinin tanıdığı törəmə təsərrüfat cəmiyyəti konstruksiyasının proobrazı hesab etmək olar.

Beləliklə, törəmə təsərrüfat cəmiyyəti başqa kommersiya (sahibkarlıq) təşkilatının — əsas iştirakçının təsiri və nəzarəti altına düşür. Belə halda azlıqda qalan və üstün iştiraka malik olmayan səhmdarların (digər iştirakçıların), habelə kreditorların mənafeələrini müdafiə etmək zərurətə çevrilir. Bu məqsədlə mülki qanunvericilik törəmə təsərrüfat cəmiyyəti hüquqi konstruksiyasını ayrıca olaraq nəzərdə tutur və onu xüsusi qaydada tənziqləyir.

Əsas iştirakçı (nəzarət edən) rolunda həm təsərrüfat ortaqlıqları, həm də təsərrüfat cəmiyyətləri çıxış edə bilər. Nəzarət olunan (törəmə) subyekt qismində isə yalnız təsərrüfat cəmiyyəti (səhmdar cəmiyyəti və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyət) çıxış edə bilər. Özü də törəmə cəmiyyət əsas iştirakçının borcları üçün cavabdeh deyildir (MM-in 67-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Qeyd etdiyimiz kimi, törəmə təsərrüfat cəmiyyətinin yaranmasının əsaslarından biri **idarəetmə (təbəçilik) haqqında müqavilədir**. Bu müqaviləyə görə, əsas iştirakçı (idarə edən) təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti məsələləri özrə törəmə cəmiyyətə məcburi göstərişlər verir, törəmə cəmiyyət isə bu göstərişləri yerinə yetirmək vəzifəsini daşıyır. Bu göstərişləri yerinə yetirmək və icra etmək üçün törəmə cəmiyyət müxtəlif mülki-hüquqi və ticarət xarakterli əqdlər (müqavilələr) bağlaya bilər. Bağlanmış bu əqdlər özrə əsas iştirakçı törəmə cəmiyyətlə birgə məsuliyyət daşıyır (MM-in 67-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Bəzən əsas iştirakçının təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti barəsində verdiyi məcburi göstərişlərin törəmə cəmiyyət tərəfindən icra edilməsi nəticəsində bu cəmiyyətə zərər vurulur. Söhbət əsas iştirakçının təqsirli hərəkətlərə yol verməsindən, onun təqsiri özündən törəmə cəmiyyətə zərər dəyməsindən gedir. Belə halda törəmə cəmiyyətin iştirakçıları (səhmdarları) əsas iştirakçıdan həmin zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilərlər (MM-in 67-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələb iştirakçılar (səhmdarlar) tərəfindən cəmiyyətin mənafeyi üçün müvafiq məhkəmə iddiası verilməsi yolu ilə irəli sürülə bilər.

Elə hallar da olur ki, əsas iştirakçı törəmə cəmiyyətin işlərini və fəaliyyətini lazımınca, səmərəli idarə edə bilmir. O, təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyəti məsələləri barəsində törəmə cəmiyyətə effekti olmayan məcburi göstərişlər verir. Bu göstərişlərin cəmiyyət tərəfindən icra olunması nəticəsində cəmiyyətin əmlakının dəyəri onun kreditorlarının tələblərini ödəmək üçün kifayət etmir. Beləliklə, törəmə cəmiyyət müflisləşir, yəni müflis olur.

Bu cür hallarda əsas iştirakçı törəmə cəmiyyətin **kreditorlara olan borclarına görə subsidiar məsuliyyət daşıyır** (MM-in 67-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Belə ki, birinci növbədə kreditorların borcu ödəmək barədə tələbləri törəmə cəmiyyətin özünə verilir. Əgər cəmiyyətin əmlakı bu tələbləri təmin etmək üçün kifayət etmədikdə, kreditorların tələbləri əsas iştirakçıya yönəlir. Bu, yalnız o halda mümkün ola bilər ki, törəmə cəmiyyət əsas iştirakçının təqsiri özündən müflisləşsin, yəni əsas iştirakçının təqsirli hərəkətləri ilə nəticə — müflisləşmə arasında səbəbli əlaqə olsun. Subsidiar məsuliyyətin tətbiq olunması üçün törəmə cəmiyyətin müflisləşməsində də əsas iştirakçının (əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin) təqsiri sübuta yetirilməlidir.

Hal-hazırda «əsas iştirakçı — törəmə cəmiyyət» konstruksiyası (hüquqi modeli) maliyyə-sənaye qruplarının yaradılmasında istifadə oluna bilər. Bu qrupun iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin həmin konstruksiyaya (model) əsasında qurulması istisna edilmir.

Maliyyə-sənaye qrupu dedikdə, müqavilə əsasında öz aktivlərini tamamilə və qismən birləşdirmiş hüquqi şəxslərin (əsas və törəmə müəssisələrin) birliyi (məcmusu) başa düşülür. Bu qrupun yaradılmasının əsas məqsədi istehsalın rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyini yüksəltmək, ixracat potensialını artırmaq, investisiya layihələrini (proqramlarını) birgə həyata keçirmək məqsədi ilə qrup iştirakçılarının maddi-maliyyə ehtiyatlarını birləşdirməkdən və investisiyalar cəlb etməkdən ibarətdir.

Törəmə təsərrüfat cəmiyyəti kimi, asılı təsərrüfat cəmiyyəti də hüquqi şəxslərin müstəqil təşkilati-hüquqi forması hesab edilmir. O, nə də təsərrüfat cəmiyyətinin müstəqil bir növü kimi tanınır və nəzərdə tutulur.

MM-in 68-ci maddəsi asılı təsərrüfat cəmiyyətinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir. Bu maddə həm də onun qanunvericiliyini formalaşdırır.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının iyirmi faizindən çoxu və ya səhmdar cəmiyyətinin səsvərmə hüququ verən səhmlərinin iyirmi faizindən çoxu digər (üstün, iştirakçı) ortaqlığa və ya cəmiyyətə mənsub olarsa, buna asılı təsərrüfat cəmiyyəti deyilir.

Asılı cəmiyyətin əsl hüquqi təbiətini müəyyənləşdirmək üçün onu törəmə cəmiyyəti ilə müqayisə etmək lazımdır. **Birinci fərqli cəhət** ondan ibarətdir ki, asılı təsərrüfat cəmiyyətində çıxış edən üstün iştirakçı təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyəti məsələləri özrə bu cəmiyyətə **məcburi göstərişlər verə bilməz**. Üstün iştirakçının imkanı onunla müəyyənləşdirilir ki, o, səhmlərin xeyli hissəsini əldə etməklə asılı cəmiyyətin qərar qəbul etməsinə təsir göstərə bilər.

İkinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, əgər törəmə cəmiyyətə münasibətdə əsas iştirakçı geniş səlahiyyətlərə malikdirsə, asılı cəmiyyətə münasibətdə üstün iştirakçının bu cür **geniş səlahiyyətləri yoxdur**.

Üçüncü fərqli cəhətə görə, üstün iştirakçı (iştirakçı) asılı cəmiyyətin kreditörə qarşısında bu cəmiyyətin öhdəliklərinə (borclarına) görə **məsuliyyət daşımır**. Bu, birinci və ikinci fərqli cəhətlərdən irəli gəlir.

Üstün iştirakçının borcudur ki, özünün iştirakı barədə ləngimədən məlumat dərc etdirdirsin (MM-in 68-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Mülki (əmlak) dövryyənin bütün digər iştirakçıları bu məlumatla tanış olurlar. Söhbət həminin tanış olması üçün açıq (ümumi) informasiyanın verilməsindən gedir.

Bəzi xarici ölkələrin hüququ başqasından asılı olan kompaniyaları **affilə olunmuş firma** adlandırır. Bu termin ingilis-amerikan hüququndan iqtibas olunmuşdur və bir şəxsin digərindən asılılığını ifadə edir. Bu asılılıq əsasında həmin şəxslərdən biri digərinin həyata keçirdiyi təsərrüfat fəaliyyətinin şərtlərini müəyyən edir.

Həmin konstruksiyanı RF-in qanunvericiliyi də nəzərdə tutur. Bu qanunvericiliyə görə, affilə edilmiş şəxs odur ki, onun səhmlərinin 25%-i və daha çox faizi müəyyən şəxslərə məxsus olur.

10. Kooperativ

Kooperativ (latınca cooperatio — əməkdaşlıq) hüquqi şəxsin müstəqil təşkilati-hüquqi formalarından biridir. Mülki Məcəllə onu kommersiya təşkilatlarının bir növü hesab edir.

Kooperativin əsas növü olan istehsal kooperativləri XIX əsrin ortalarında Avropada yaranmışdır. Həmin vaxtlardan başlayaraq bir çox Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi kooperativ hüquqi konstruksiyasını nəzərə almışdır. Müasir dövrdə biz qabaqcıl hüquq sistemlərinin bu konstruksiyaya xüsusi diqqət yetirməsinin şahidi oluruq. Məsələn, Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin üçüncü kitabında kooperativlər haqqında hüquqi göstərişlər ifadə olunur. Hollandiya Mülki Məcəlləsinin ikinci kitabının üçüncü bölməsinə daxil olan maddələr kooperativlərin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir. İtaliya Mülki Məcəlləsinin beşinci kitabının altıncı bölməsi kooperativlərin fəaliyyətini tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasında kooperativlərin yaradılmasının və fəaliyyət göstərməsinin hüquqi əsasları, onların hüquqi statusu «Kooperasiya haqqında» 7 fevral 1996-cı il tarixli qanunla müəyyən edilirdi. Həmin qanun indi qüvvədən düşmüşdür. Odur ki, yeni Mülki Məcəllə kooperativlər ilə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Kooperativlərin xüsusiyyətlərinin və hüquqi vəziyyətinin, habelə kooperativ özlərinin hüquq və vəzifələrinin və digər məsələlərin müəyyənləşdirilməsinə MM bir neçə maddə (109-113-cü maddələr) həsr etmişdir. Bu məcəllənin 109-cu maddəsi kooperativin leqal anlayışını nəzərdə tutur.

Kooperativ fiziki və hüquqi şəxslərin birgə fəaliyyət göstərmək üçün özlüyə əsaslanan elə bir könüllü birlikdir ki, bu birlik öz iştirakçıların (özlərinin) maddi və başqa tələbatının onların əmlak pay haqlarının birləşdirilməsi yolu ilə ödənilməsi məqsədilə yaradılır. Kooperativ dedikdə, fiziki şəxslərin, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərin iqtisadi, təsərrüfat və sosial tələbatlarını ödəmək məqsədilə onların səy və resurslarının könüllü birləşməsi əsasında yaradılan və fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyekti başa düşülür. Kooperativə verilən anlayış onun əsas cəhət və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, habelə onu kommersiya təşkilatının digər növlərindən — təsərrüfat ortaqlıq və cəmiyyətlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Bildiyimiz kimi, təsərrüfat ortaqlıqları şəxslərin (əməyin, səylərin) birləşməsi, təsərrüfat cəmiyyətləri isə kapitaların birləşməsidir. Bunlardan fərqli olaraq, **kooperativ həm şəxslərin (əməyin, səylərin), həm də kapitaların birləşməsidir**. Belə ki, bütün kooperativ özləri (iştirakçıları) əmlak pay haqqı verməyə borcludurlar. Onlar həm də kooperativin fəaliyyətində iştirak etmək (kooperativin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq şəxsi əməyini tətbiq etməklə və ya tətbiq etməməklə) vəzifəsi daşıyırlar. Bu, kooperativin özü olmasının əsas şərtlərindən biridir. Yalnız bu şərtə əməl edən şəxs kooperativin özü (iştirakçısı) ola bilər. Kooperasiya birgə məqsədləri həyata keçirmək üçün iştirakçıların səy (əmək) və resurslarının (kapitalarının) birləşməsi deməkdir.

Dediklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, təsərrüfat ortaqlıqlarında olduğu kimi, kooperativlərdə də özlərin (iştirakçıların) onun fəaliyyətində iştirak etməsi (şəxsi əməyi ilə iştirak etməsi) həlledici əhəmiyyətə malikdir. Əgər tam ortaqlıq iştirakçısı (tam ortaqlar) tam ortaqlılıq fəaliyyətində şəxsən iştirak etməyə borcludursa, **kooperativ özləri isə kooperativin fəaliyyətində çox vaxt şəxsi əməyi ilə iştirak etmək vəzifəsi** daşıyırlar. Bu, **kooperativlərin birinci əsas cəhətini və xüsusiyyətini** təşkil edir. Beləliklə, kooperativdə əmək fəaliyyətini həyata keçirən özlərlə (iştirakçılarla) kooperativ arasında əmək münasibətləri yaranır. Bu münasibətlərin əsasında özlərin şəxsi əməyi durur.

Kooperativ **korporativ prinsip** əsasında qurulur. Bu, o deməkdir ki, kooperativ şəxslərin **özlüyə əsaslanan**

könüllü birliyidir. İnkişaf etmiş hüquq sistemlərində, ələlxüsus da Avropa kontinental hüququnda şəxslərin özlüyə əsaslanan könüllü birliyi hüquqi şəxslərin korporasiya növünə şamil edilir. Deməli, **kooperativ korporasiyaya aid edilən təşkilatdır**, yəni korporativ (özlüyə əsaslanan) təşkilatdır. Bu, onun **ikinci əsas cəhətidir**.

Azərbaycan Respublikasının həm vətəndaşları, həm də hüquqi şəxsləri kooperativin özü ola bilərlər. Onların özv olmaları üçün sahibkar statusuna malik olmaları tələb edilmir. Vətəndaşların kooperativə özlüyə qəbul edilməsi üçün onların on altı yaş həddinə çatmaları tələb olunur. (MM-in 109-2-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Ölkəmizdə qeydiyyatda alınmış əcnəbi (xarici ölkə) vətəndaşlar və daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə xarici hüquqi şəxslər kooperativin özü rolunda onun fəaliyyətində iştirak edə bilərlər. Bunu qanun qadağan etmir.

Kooperativ özü olan hüquqi şəxs öz **nümayəndəsinin** (təmsilçisinin) vasitəsilə kooperativin fəaliyyətində iştirak edir. Belə ki, hüquqi şəxsi kooperativdə onun tərəfindən vəkil edilmiş şəxs təmsil edir. Şəxs eyni zamanda yalnız bir tam ortaqlığın iştirakçısı ola bildiyi halda, o, eyni zamanda bir neçə kooperativin özü (iştirakçısı) ola bilər. Qanun müəyyən edir ki, kooperativin nizamnaməsində ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, kooperativin özü başqa kooperativin də özü ola bilər (MM-in 109-2-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Kooperativin özlüyünə qəbul olunmaq niyyəti ərizə ilə rəsmiləşdirilir. Belə ki, kooperativə daxil olmaq istəyən şəxs ərizə ilə kooperativin idarə heyətinə (kooperativin sədrinə) rəsmi müraciət edir. Amma kooperativ özlərini qəbul etmək barədə qərarı yalnız ümumi yığıncaq qəbul edə bilər. Bu, onun müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələlərdəndir (MM-in 111-ci maddəsinin 3-cü bəndinin 3-cü hissəsi). Ərizə yalnız kooperativ dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra verilə bilər. Kooperativ özlüyünə qəbul nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir. Şəxsin kooperativin özü olması özlük kitabzası ilə təsdiqlənir. Belə ki, hər bir kooperativ özü **özlük kitabzası** verilir. Həmin kitabza kooperativ özlüyünə qəbulu rəsmiləşdirir. Kitabzada göstərilən yazıların məzmunu kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 109-3-cü maddəsi).

Təsərrüfat ortaqlıq və cəmiyyətlərində mənfəət əmlak payının həcmindən və ya sayından asılı olaraq iştirakçılar arasında bölüşdürülür. **Əmlak payının həcmi və ya sayı ortaqlıq və bu cəmiyyət iştirakçılarının hüquqi vəziyyətinə təsir göstərir**. Məsələn, hər bir səhmdar cəmiyyəti iştirakçısı (səhmdar) malik olduğu səhmlərin sayına görə səs verir; tam ortaqlığın mənfəəti iştirakçıları arasında onların şərikli kapitaldakı paylarına mütənasib surətdə bölüşdürülür (MM-in 74-cü maddəsinin 1-ci bəndi); məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçılarının ümumi yığıncaqda hər bir iştirakçının onun nizamnamə kapitalındakı payına mütənasib səsi vardır (MM-in 91-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 1-ci yarımbəndi). Bunlardan fərqli olaraq, kooperativ özlərinin (iştirakçıların) nə əmlak pay haqları, nə də onun həcmi özlərin hüquqi vəziyyətinə təsir göstərmir. Belə ki, ümumi yığıncaqda qərarlar qəbul edilərkən kooperativ özlünün bir səsi vardır (MM-in 111-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, **kooperativ özü verdiyi əmlak payının həcmindən asılı olmayaraq bir səsə malikdir**. Bu qayda kooperativin demokratik əsaslarla idarə edilməsi prinsipinin təməlini təşkil edir.

Bundan əlavə, kooperativ özləri arasında kooperativin götürdüyü mənfəət, təsərrüfat cəmiyyət və ortaqlıqlarından fərqli olaraq, **onların kooperativin fəaliyyətində iştirakına və ya şəxsi əmək iştirakına görə bölüşdürülür**. Qanun müəyyən edir ki, kooperativin mənfəəti kooperativin özləri arasında onların kooperativin fəaliyyətində şəxsi əməyi ilə və (və ya) digər formada iştirakına uyğun olaraq bölüşdürülür (MM-in 110-2-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu, kooperativin **üçüncü əsas cəhətidir**. Amma bölüşdürmə zamanı kooperativ özlərinin pay haqları nəzərə alınır. Belə ki, kooperativin mənfəəti kooperativin özləri arasında həm də onların pay haqları məbləğinə uyğun olaraq bölüşdürülür (MM-in 110-2-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Lakin buna baxmayaraq nəzərə alınan əsas məsələ kooperativ özlünün kooperativin fəaliyyətində şəxsi əməyi ilə və (və ya) digər formada iştirakıdır. Təsədüfi deyildir ki, kooperativin fəaliyyətində iştirak etmək hüququ olmayan özləri (onlara kooperativin ortaq özləri deyilir) səs hüququna malik deyillər və bu səbəbdən əsas kooperativ ödənişləri (kooperativin xalis mənfəətinin əsas hissəsi) almırlar. Əksinə, kooperativdə şəxsi əməyi və digər növ fəaliyyəti ilə iştirak edən özlərə bu fəaliyyətə mütənasib surətdə əsas kooperativ ödənişləri verilir, habelə onlara özlərinin əməklərinə görə əmək haqqı ödənilir. Kooperativin düşdüyü zərər də özlər arasında bölüşdürülərkən bu qayda tətbiq edilir. Həmin qayda kooperativin yaradılmasının və fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biridir.

Kooperativin **firma adı olmalıdır**. Bu adda onun fəaliyyətinin əsas məqsədi, habelə «kooperativ» sözü göstərməlidir (MM-in 109-cu maddəsinin 17-ci bəndi). Məsələn, «Progres» istehsal kooperativi», «Avand» aüac emalı kooperativi», «Ləzzət» ictimai iaşə kooperativi», «Rahatlıq» təmir-tikinti kooperativi», «Güydələn» mənzil-tikinti kooperativi» «Keyfiyyət satış-ticarət kooperativi», «Şəfa» müalicə sağlamlıq kooperativi» və s.

Kooperativ müəyyən sayda şəxslərin birləşməsi deməkdir. O, şəxslərin könüllü birliyini ifadə edir. Bu, o deməkdir ki, **kooperativ bir nəfərdən ibarət ola bilməz**. Bu, onun hüquqi-iqtisadi təbiətindən və xarakterindən irəli gəlir. Buna görə də qanun kooperativin beşdən az olmayan fiziki və (və ya) hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılması haqqında qayda müəyyən edir (MM-in 109-1-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Odur ki, kooperativ ya beşdən

az olmayan fiziki şəxs, ya beşdən az olmayan hüquqi şəxs, ya da beşdən az olmayan fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən təsis edilə bilər.

Kooperativ yaratmaq niyyətində olan şəxslər təşəbbüs qrupu yaradırlar. Həmin qrup kooperativin nizamnamə layihəsini hazırlayır, kooperativin özlüyünə daxil olmaq barədə ərizələri qəbul edir, pay haqqı fondunun həjmi və onun yaranma mənbələrini göstərməklə kooperativin həyata keçirəyəyi fəaliyyəti əsaslandırır və kooperativin təsis yığıncağını hazırlayır. Bundan sonra təsis yığıncağı keçirilir. Təsis yığıncağı kooperativin yaradılması barədə qərar qəbul edir, onun nizamnaməsini təsdiq edir, kooperativin idarəetmə orqanlarını formalaşdırır və onun özlüyünə daxil olma məsələsini həll edir. Təsis yığıncağının qərarı protokolla rəsmiləşdirilir (MM-in 109-1-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bunlardan başqa, kooperativin yaradılması zamanı **təsiszilər öz aralarında müqavilə (təsis müqaviləsi)** bağlamaları tələb edilir ki, bu, kooperativin təsis edilməsi kimi zoxpirləli mürəkkəb prosesin mərhələlərindən biridir. O, **birgə fəaliyyət haqqında müqavilə olub, kooperativin təşkilinə yünəlidir**. Həmin müqavilənin əsas parametrləri qanunda göstərilmişdir (MM-in 45-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Daha sonra isə müvafiq sənədlər dövlət qeydiyyatı orqanına göndərilir. Həmin orqan kooperativ dövlət qeydiyyatından keçirir. Bu vaxtdan o, hüquqi şəxs statusu alır.

Kooperativin fəaliyyətinin **hüquqi əsasını onun nizamnaməsi** təşkil edir. O, nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnamə kooperativin yeganə təsis sənədidir. Burada, hər şeydən əvvəl, ümumi xarakterli məlumatlar (kooperativin adı və hüquqi ünvanı, fəaliyyət müddəti, kooperativin fəaliyyətinin məzmunu və məqsədi, onun hüquq və vəzifələri və s.) göstərilir. Bundan başqa, nizamnamədə göstərilir:

- kooperativ özlərinin pay haqlarının miqdarı;
- pay haqlarının verilməsi qaydası və onların verilməsi öhdəliyinin pozulmasına görə kooperativ özlərinin məsuliyyəti;
- kooperativin idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyəti, onların qərarlar qəbul etməsi qaydası;
- kooperativin əldə etdiyi mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası;
- kooperativin düşdüyü zərərin onun özləri tərəfindən ödənilməsi qaydası;
- kooperativ özlərinin hüquq və vəzifələri, özlük şərtləri;
- kooperativin özlüyünə daxil olmaq, kooperativdən çıxmaq və xaric edilmək qaydaları;
- sənədlərin tərtibi qaydaları (kooperativə qəbulun, özlərin siyahısının və pay haqlarının qəbulunun rəsmiləşdirilməsi, kooperativ özlərinin ümumi yığıncağının və digər idarəetmə orqanlarının protokollarının tərtibi və s.) və s.

Kooperativin nizamnaməsində digər məlumatlar da göstərilə bilər. Burada göstərilən məlumatların dəqiq və qəti siyahısını vermək olmaz. Məsələ burasındadır ki, nizamnamə hüquqi şəxs kimi kooperativin normativ əsası olmaqdan başqa, həm də kooperativ özləri arasında daxili münasibətləri tənzimləyən sənəddir. Əgər qanunvericilik normalarını sisteməlik təfsir etsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, kooperativin nizamnaməsində bəzi məsələlər barədə də (məsələn, kooperativ özlərinin məsuliyyəti, kooperativin ləğvi və yenidən təşkili və digər məsələlər barədə də) müddəalar nəzərdə tutulmalıdır və s. (MM-in 109-cu maddəsinin 10-cu bəndi).

Kooperativin fəaliyyətinin maddi bazasını onun əmlakı təşkil edir. Onun mülkiyyətində dövriyyə qabiliyyətli istənilən əmlak ola bilər. Ona kooperativin vəsaitləri də deyilir. **Kooperativin vəsaitləri** onun əsas fondlarından, dövriyyə vəsaitindən və balansda göstərilən digər maddi aktivlərdən ibarətdir.

Kooperativin əmlakı iki əsas mənbə hesabına formalaşdırılır. Həmin mənbələrə aiddir (MM-in 110.1-ci maddəsi).

- kooperativin öz vəsaiti;
- jəlb edilmiş vəsait.

Kooperativin öz vəsaiti dedikdə, hər şeydən əvvəl, əsasən və başlıca olaraq paylar (pay haqları başa düşülür). O, öz vəsaitini ilk növbədə məhz bunlar hesabına formalaşdırır. Paylar vacib mənbə sayılır. Buna görə də kooperativin əmlakı əsasən onun özlərinin verdikləri paylardan ibarətdir. Payların miqdarı kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Kooperativ özlünün vəzifəsidir ki, **kooperativ hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alınana kimi öz payını (pay haqqını) tamamilə versin** (MM-in 110-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Kooperativin nizamnaməsində başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, nizamnamədə göstərilə bilər ki, o, payın (pay haqqının) yarı hissəsini kooperativ qeydə alınanadək, yarı hissəsini isə qeydə götürüldükdən sonra ödəsin.

Kooperativ özlünün payı (pay haqqı) dedikdə, onun əmlak pay haqqı başa düşülür. **Əmlak pay haqqı** isə daşınar əmlakdan, (məsələn, nəqliyyat vasitəsindən, istehsal vasitələrindən və s.), daşınmaz əmlakdan (məsələn, torpaq sahəsindən, binadan və s.), habelə pulla qiymətləndirilən əmlak hüquqlarından ibarətdir.

Əmlak pay haqqının ödənilmə qaydası və həjmi kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. O, iki cür ola bilər (MM-in 109-cu maddəsinin 4-cü bəndi):

- mütləq əmlak pay haqqı;
- əlavə əmlak pay haqqı.

Mütləq əmlak pay haqqı elə bir əmlak payıdır ki, bu pay kooperativ özvü tərəfindən mütləq qaydada ödənilir, ona kooperativin fəaliyyətində iştirak etmək, səs vermək və əsas kooperativ ödənişlərini (kooperativin mənfəətinin bir hissəsini) almaq hüququ verir. Kooperativ özvü tərəfindən əmlak pay haqqının bu növü hükmən ödənilməlidir və bu, məcburi xarakter daşıyır.

Əlavə əmlak pay haqqı isə kooperativ özvü tərəfindən könüllü ödənilir. Kooperativ özvü tərəfindən mütləq əmlak pay haqqından əlavə, öz arzusu ilə ödənilən və əsas kooperativ ödənişindən başqa, həminin əlavə kooperativ ödənişləri almaq hüququ verən paya **əlavə əmlak pay haqqı** deyilir.

Mülki Məjəllədə «əmlak pay haqqı», «pay» və «pay haqqı» kimi anlayışlar işlədilir. Onlar eynimənalı anlayışlardır.

Kooperativ paylardan başqa, həm də öz vəsaitini aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşdırır:

- **həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti** (kooperativ qanunla qadağan olunmayan istənilən sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər; bu fəaliyyətdən əldə olunan əmlak kooperativin vəsaitləri sırasına daxil edilir);

- **qiymətli kağızların yerləşdirilməsi** (bundan daxil olan gəlirlər kooperativin əmlakı sayılır);

- **öz vəsaitlərinin banklarda və digər kredit təşkilatlarında yerləşdirilməsindən** (bundan əldə olunan gəlirlər kooperativin əmlakı hesab edilir);

- **qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr.**

Kooperativ öz əmlakının yaradılmasında cəlb edilən vəsaitlərdən də istifadə edə bilər. **Cəlb edilən vəsait** qismində kredit, borc, ayrı-ayrı şəxslərin verdikləri hədiyyələr (ianələr) və s. çıxış edə bilər. Amma cəlb edilən vəsaitin həcmi (miqdarı) kooperativin ümumi vəsaitinin əlli faizindən çox ola bilməz. Qanun buna yol vermir.

Kooperativ öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün **müxtəlif fondlar** (bölünməz fond, ehtiyat fondu və s.) yaradır. Bu fondlar kooperativin nizamnaməsində nəzərdə tutulur.

Bölünməz fondlar kooperativin mülkiyyətində olan əmlakın bir hissəsindən təşkil olunur. Bu fondlardan yalnız nizamnamədə göstərilən məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Onların yaradılması üçün kooperativ özlərinin yekdilliklə qərar qəbul etmələri lazımdır (MM-in 110-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Nizamnamədə bu cür qərarın qəbul edilməsinin başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər.

Kooperativ öz payını pul, qiymətli kağız, digər əmlak və əmlak hüquqları şəklində verə bilər. Verilən əmlak özərində **mülkiyyət hüququ kooperativə məxsus olur**; bu əmlak kooperativin xüsusi mülkiyyətindədir; kooperativ onun xüsusi mülkiyyətsizidir. Kooperativ özləri həmin əmlak özərində mülkiyyət hüququnu itirirlər. Onlar kooperativə münasibətdə **öhdəlik hüququna (əmlak hissəsinin verilməsini tələb etmək hüququna) malikdirlər.**

Kooperativ öz mülkiyyətində olan əmlakla öz öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 110-3-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bununla bərabər, kooperativ özlərinin vəzifəsidir ki, kooperativin düşdüyü zərəri ödəsinlər (MM-in 110-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Zərərin olması faktı və onun həcmi (miqdarı) məlum məsələdir ki, illik balans təsdiq olunan zaman müəyyənləşdirilir. Kooperativin illik balansını kooperativ özlərinin ümumi yığıncağı təsdiq edir. Həmin yığıncaqda kooperativin düşdüyü zərərin onun özləri arasında bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul olunur. Bunun üçün kooperativ özlərinin **əlavə haqlar** vermələri tələb edilir. Bu haqları onlar illik balans təsdiq edildikdən sonra iki ay ərzində verməlidirlər.

Əlavə haqqın verilməsi barədə vəzifənin yerinə yetirilməməsi arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, göstərilən halda kreditorların tələbi ilə kooperativ məhkəmə qaydasında ləğv edilə bilər (MM-in 110-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Əlavə haqqı verənə kimi kooperativin hər bir özvü kooperativin öhdəliklərinə görə **birgə subsidiar məsuliyyət daşıyır** (MM-in 110-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Özü də dərhal qeyd edirik ki, kooperativin hər bir özvü əlavə haqqın verilməmiş hissəsi həddində məsuliyyət daşıyır. **Subsidiar (əlavə) məsuliyyətə görə** kreditor öz borclarını almaq üçün əvvəlcə kooperativə tələb irəli sürür. Kreditorların tələblərini təmin etmək üçün kooperativin əmlakı çatışmadıqda, bu tələb kooperativin özlərinin şəxsi əmlakı (məsələn, nəqliyyat vasitəsi, torpaq sahəsi, bank əmanəti, yaşayış evi və s.) hesabına ödənilir. **Birgə məsuliyyətə görə** kreditor öz arzu və istəyi ilə hər bir kooperativ özvündən borcun həm tam, həm də hissə-hissə verilməsini tələb edə bilər.

Mülki qanunvericilik kooperativin və onun özlərinin əmlak məsuliyyətinin tənzimlənməsinə vacib əhəmiyyət verir (MM-in 110-3-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Mülki Məjəllə **subsidiar məsuliyyət** prinsipindən çıxış edir. Belə ki, kooperativin özləri kooperativin öhdəliklərinə görə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. Belə məsuliyyət o halda yaranır ki, kooperativin öz borclarını ödəmək özün kifayət qədər vəsaiti olmasın (MM-in 110-3-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Buna görə də kooperativin borcu kooperativ özlərinin şəxsi əmlakı hesabına ödə-

nilir, silinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kooperativ özlərinin verdikləri pay **kooperativin pay (nizamnamə) fondunu** əmələ gətirir. Bu fond kreditorların mənafeələrini təmin edir. Başqa sözlə desək, kooperativin pay fondu onun kreditorlarının tələblərini ödəmək üçün **minimum təminatdır**. O, kooperativ əmlakının elə minimal həddini müəyyənləşdirir ki, həmin hədd kooperativin kreditorlarının maraq və mənafeələrinə təminat verir. Buna görə də mülki qanunvericilik kooperativin pay fondunun tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir (MM-in 110-1-ci maddəsi).

Kooperativin pay fonduna kooperativin həm mütləq əmlak pay haqqı, həm də əlavə əmlak pay haqqı daxildir. O ki qaldı özlük haqqına, qeyd etməliyik ki, o, pay fonduna daxil deyildir. **Özlük haqqı** iştirakçının kooperativ özlüyünə daxil olması zamanı bununla bağlı xərjlərin ödənilməsi özünə pul məbləğinə deyilir; o, həmin pul məbləğini kooperativə daxil olarkən ödəyir. Aydın məsələdir ki, özlük haqqı kooperativin pay fondunu təşkil edə bilməz. Odur ki, kooperativin özü kooperativdən xırdıqda özlük haqqı ona qaytarılır.

Kooperativin pay fondu həm artırılabilir, həm də azaldıla bilər. Qanun buna yol verir (MM-in 110-1-ci maddəsinin 5-ci və 6-cı bəndləri). Kooperativin pay fondu yalnız bir yolla artırılabilir. Belə ki, kooperativ özlərinin mütləq pay haqlarının miqdarı artırılır. Bu isə nəticədə **kooperativin pay fondunun artırılmasına** səbəb olur.

Kooperativin pay fondu yalnız o halda azaldıla bilər ki, onun miqdarı xalis aktivlərinin miqdarından zox olsun. Belə halda **kooperativin pay fondunun azaldılmasına** zərurət yaranır. Məsələn burasındadır ki, kooperativin pay fondunun miqdarı, adətən, onun xalis aktivlərinin miqdarından zox olmamalıdır. Əgər zox olarsa, kooperativin pay fondu göstərilən fərq məbləğində mütləq pay haqlarının mütənasib surətdə azaldılması yolu ilə azaldılır. Məsələn, tutaq ki, kooperativin pay fondunun miqdarı yüz min manatdır. Onun xalis aktivləri isə qırx min manatdan ibarətdir. Fərq məbləğində, yəni altmış min manat (100.000 man – 40.000 man = 60.000 man) miqdarında pay fondunun miqdarı azaldılmalıdır.

Kooperativin pay fondunun həm artırılması, həm də azaldılması onun nizamnaməsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, həmin məsələləri həll etmək üçün kooperativ özlərinin ümumi yığıncağının qərarı tələb olunur. Kooperativin nizamnaməsini yalnız ümumi yığıncaq dəyişdirə bilər; bu, onun müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələdir.

Kooperativ **müəyyən orqanlar sistemi** ilə idarə olunur. Bu orqanların səlahiyyətləri və onların qərarlar qəbul etməsi qaydası kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 111-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Həmin orqanların strukturu **üçpilləlidir**:

- kooperativin ali idarəetmə orqanı;
- müşahidə şurası;
- kooperativin icra orqanları.

Kooperativin ali idarəetmə orqanı dedikdə, kooperativ özlərinin ümumi yığıncağı başa düşülür (MM-in 111-ci maddəsinin 1-ci bəndi). **Ümumi yığıncaq** kooperativin fəaliyyətinə ən vacib məsələləri həll etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu orqan kooperativin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Özlərinin sayı 200-dən çox olan kooperativlərdə ümumi yığıncaq əvəzinə, **müvəkkillər yığıncağı** çağırılır.

Elə məsələlər vardır ki, bu məsələləri həll etmək üçün ümumi yığıncaqdan savayı hər hansı bir orqan müvafiq qərarlar qəbul edə bilməz. Həmin məsələlər ümumi yığıncağın **müstəsna səlahiyyətinə** aiddir (MM-in 111-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Göstərilən məsələlərə aiddir:

- kooperativin nizamnaməsini dəyişdirmək;
- kooperativin müşahidə şurasını yaratmaq və onun özlərinin səlahiyyətlərinə xitam vermək;
- kooperativin icra orqanlarını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə xitam vermək (əgər nizamnamədə bu hüququn müşahidə şurasına verilməsi nəzərdə tutulmamışsa);
- kooperativ özlərini qəbul etmək və çıxartmaq;
- kooperativin illik hesabatlarını və mühasibat balansını təsdiq etmək və zərəri bölüşdürmək;
- kooperativin yenidən təşkili və ləğvi haqqında qərar qəbul etmək.

Göstərilən bu siyahı qəti və dəqiq xarakterə malik deyildir. Ona görə ki, kooperativin nizamnaməsi ilə ümumi yığıncağın müstəsna səlahiyyətinə başqa məsələlərin həlli də aid edilə bilər (MM-in 111-ci maddəsinin 3-cü bəndinin 6-cı hissəsi). Həmin məsələlərə şamil oluna bilər:

- iri məbləğdə xüsusi əhəmiyyətli əqdləri bağlamaq;
- kooperativin inkişaf proqramını təsdiq etmək;
- pay haqqı və digər ödənişlərin həcmi müəyyənləşdirmək;
- mənfəətin kooperativ özləri arasında bölüşdürülməsi qaydasını müəyyən etmək;
- kooperativin əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- əsas fondlara daxil olan əmlak əldə etmək və onları özgəninkiləşdirmək;

- kooperativin fondlarının növlərini və həcmi müəyyən etmək;
- kooperativin digər kooperativlərə, kooperativ cəmiyyətlərə, ittifaqlara, assosiasiyalara daxil olması və onlardan çıxması məsələlərini həll etmək, müəssisələr təsis etmək, kooperativin nümayəndəliklərini, filiallarını yaratmaq və ləğv etmək və s.

Kooperativin ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlər onun tərəfindən həll edilmək üçün kooperativin icra orqanlarına verilə bilməz. Əgər ümumi yığıncaq bunu istəsə belə, mümkün deyil. Buna qanun yol vermir (MM-in 111-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu, **müstəsna səlahiyyətin verilməməsi prinsipini** ifadə edir ki, həmin prinsip yol verilə bilən mümkün sui-istifadə hallarının qarşısını almaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumi yığıncağın mözakirə edib hər bir məsələ barəsində qəbul etdiyi qərarın hüquqi qüvvəyə malik olması özün onun səlahiyyətli olması tələb edilir. Əgər kooperativ özlərinin yarıda (50%-dən) zoxu iştirak edərsə, ümumi yığıncaq səlahiyyətlidir.

Ümumi yığıncaq iki cür olur:

- növbəti ümumi yığıncaq;
- növbədənəknar ümumi yığıncaq.

Nizamnamə ilə müəyyənləşdirilən müddətlərdə və qaydada müntəzəm surətdə çağırılan yığıncaq **növbəti ümumi yığıncaq** adlanır. Məsələn, dürd ayda bir dəfə, öz ayda bir dəfə, ildə iki dəfə və s. Amma növbəti ümumi yığıncaq çağırılması məsələsində qanunun iki məcburi şərtinə əməl olunmalıdır: birincisi, ümumi yığıncaq ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılmalıdır; ikincisi ümumi yığıncaq yalnız maliyyə ilinin başa çatmasından ən gec 3 ay keçənədək çağırılmalıdır. Növbəti ümumi yığıncaq idarə heyəti (sədr) tərəfindən çağırılır.

Növbədənəknar ümumi yığıncaq odur ki, onun hansı müddətlərdə çağırılması nizamnamə ilə müəyyənləşdirilir. O, qeyri-müntəzəm surətdə çağırılan yığıncaqdır. Belə ki, adətən, həlli təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən hər hansı məsələni mözakirə etmək özün növbədənəknar ümumi yığıncaq çağırılır. Aşağıdakılar növbədənəknar ümumi yığıncağın çağırılmasını tələb edə bilər:

- idarə heyəti (sədr);
- müşahidə şurası;
- təftiş komissiyası (müfəttiş);
- səs hüququna malik olan özlərin azı dürdə biri.

Müşahidə şurası dedikdə, kooperativin elə bir idarəetmə orqanı başa düşülür ki, onun əsas funksiyası kooperativin icra orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Bu idarəetmə orqanı özlərinin sayı 50-dən çox olan kooperativlərdə yaradıla bilər. Özü də onu kooperativ özlərinin ümumi yığıncağı yaradır.

Müşahidə şurası, kooperativin icra orqanlarının fəaliyyətinə ümumi nəzarəti həyata keçirməklə bərabər, həm də onun müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş məsələləri həll edir. Bu məsələlərin dairəsi kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Müşahidə şurası həmin məsələləri özü istəsə belə, həll edilmək üçün kooperativin icra orqanlarına verə bilməz. Mülki qanunvericilik buna yol vermir (MM-in 111-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Bu, o deməkdir ki, mülki qanunvericilik **müstəsna səlahiyyətin verilməməsi prinsipindən** çıxış edir ki, o, yol verilə bilən mümkün sui-istifadə hallarının qarşısını almaq məqsədinə xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz hüquqi statusuna görə müşahidə şurası ikili təbiətə malik olan orqandır. Belə ki, birincisi, o, **idarəetmə orqanıdır**. Buna görə də müşahidə şurası **idarəzilik funksiyasını** yerinə yetirir; onun funksiyası kooperativin fəaliyyətinə aid nisbətən vacib məsələləri həll etməkdən ibarətdir. Xüsusən də əgər nizamnamədə nəzərdə tutularsa, kooperativin icra orqanlarını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə xitam vermək müşahidə şurasının səlahiyyətlərinə aid edilə bilər.

İkincisi, müşahidə şurası **nəzarət orqanıdır**; o, qeyd etdiyimiz kimi, kooperativin icra orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir; nəzarət funksiyası müşahidə şurasının yerinə yetirdiyi əsas funksiya hesab olunur.

Kooperativdə **icra funksiyası nəzarət funksiyasından ayrılmışdır**. Odur ki, kooperativin özü eyni zamanda müşahidə şurasının özü və icra orqanının rəhbəri (idarə heyətinin və ya kooperativin sədri) ola bilməz (MM-in 111-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu qayda həm də nəzarət orqanı olan müşahidə şurasının icra orqanından asılı olmamasını və müstəqilliyini təmin edir.

Müşahidə şurası **kollegial orqandır**; onun özlərinin sayı və səlahiyyət müddəti kooperativ özlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən müəyyən olunur.

İjlas müşahidə şurasının əsas və başlıca təşkilati fəaliyyət formasıdır; bu orqan ijaslar keçirməklə fəaliyyət göstərir. Müşahidə şurasının ijlasi hər hansı məsələnin mözakirə edilməsinə zərurət yarandıqda, lakin yarım ildə bir dəfədən az olmayaraq (ildə iki dəfədən az olmayaraq) çağırılır. Müşahidə şurasının ijasları kooperativin nizamnaməsində müəyyən edilən qaydada keçirilir (MM-in 111-ci maddəsinin 9-cu bəndi).

Müşahidə şurası özlərinin hüququ yoxdur ki, onlar kooperativ adından fəaliyyət göstərsin. Onun özləri

yalnız kooperativin özlərindən ola bilər (MM-in 111-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Kooperativin icra orqanları dedikdə, elə idarəetmə orqanları başa düşülür ki, onların əsas funksiyası kooperativin fəaliyyətinə kooperativ özlərinin ümumi yığıncaqları arasındakı dövrdə cari rəhbərliyi həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu orqanlar kooperativin ümumi yığıncağı tərəfindən yaradılır. Əgər kooperativin nizamnaməsində nəzərdə tutularsa, həmin orqanları müşahidə şurası da yarada bilər. Buna görə də icra orqanları kooperativ özlərinin ümumi yığıncağına və müşahidə şurasına hesabat verirlər.

Kooperativin icra orqanları iki cür olur: kollegial icra orqanı; təkbəşinə icra orqanı. **Kollegial icra orqanı** rolunda kooperativin idarə heyəti çıxış edir. **Kooperativin idarə heyəti** kooperativ özlərinin yığıncaqları arasındakı dövrdə kooperativin fəaliyyətinə rəhbərlik edir, onun işlərini aparır, dövlət orqanlarında, məhkəmədə və başqa yerlərdə kooperativə təmsil edir. Elə buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, yalnız kooperativ özlərinin sayı 50-dən çox olduqda kooperativin idarə heyəti seçilir. Buna görə də o, **sezkili orqandır**. Özü də həmin orqan ümumi yığıncaq tərəfindən seçilir.

Kooperativin idarə heyəti nizamnamədə göstərilən müddətə seçilir. Onun özlərinin sayı kooperativin nizamnaməsində göstərilir. Bu özlər içərisindən ümumi yığıncaq tərəfindən idarə heyətinin sədri seçilir. Sədr təyin edilə də bilər o, idarə heyətinə rəhbərlik edir. Kooperativin idarə heyəti və idarə heyəti sədrinin səlahiyyətləri və səlahiyyət müddəti, idarə heyətinin sədrinin kooperativin əmlakına sərəncam vermək hüququ, onun əmək haqqı, məsuliyyəti və s. məsələlər kooperativin nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. İdarə heyətinin özləri yalnız kooperativin özlərindən ola bilər (MM-in 111-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Təkbəşinə icra orqanı dedikdə, kooperativin sədri başa düşülür. **Kooperativin sədri** özlərinin sayı 50-dən az olan kooperativlərdə idarə heyəti **əvəzinə və yerinə** seçilir. Kooperativin idarə heyəti kimi kooperativin sədri də yığıncaqlar arasındakı dövrdə kooperativin fəaliyyətinə rəhbərlik edir, onun işlərini aparır və hər yerdə kooperativə təmsil edir. O, yalnız kooperativ özlərindən seçilə bilər.

Bəzən kooperativdə həm kollegial, həm də təkbəşinə icra orqanı eyni vaxtda yaradılır və qoşa fəaliyyət göstərir. Belə ki, həm idarə heyəti, həm də kooperativin sədri seçilir. Kooperativin sədri eyni zamanda idarə heyətinə başçılıq edir. Bunlar hamısı birlikdə kooperativin icra orqanlarının sistemini yaradır.

Kooperativdə həm də təftiş komissiyası (müfəttiş) yaradılır. Bu orqanı yaratmaq ümumi yığıncağın səlahiyyətinə aiddir. Belə ki, kooperativ özlərinin ümumi yığıncağı kooperativ özlərinin sayı əllidən çox olduqda təftiş komissiyası, kooperativ özlərinin sayı əllidən az olduqda isə müfəttişi seçir (MM-in 111-ci maddəsinin 12-ci bəndi). Buna görə də təftiş komissiyası (müfəttiş) **sezkili orqandır**. Təftiş komissiyası həm də **kollegial orqan** sayılır: o, azı öz nəfərdən ibarət olmalıdır. Bundan fərqli olaraq müfəttiş **təkbəşinə orqandır**.

Təftiş komissiyasının (müfəttişin) əsas məqsədi kooperativin **maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti** həyata keçirməkdən ibarətdir. Deməli, o, **nəzarət orqanıdır**.

Təftiş komissiyası (müfəttiş) maliyyə-təsərrüfat işinin nəticələrinə görə kooperativin maliyyə vəziyyətini yoxlayır. Bununla yanaşı o, ümumi yığıncağın, müşahidə şurasının sayı on faizdən artıq olan özlərinin tələbi ilə, habelə öz təşəbbüsü ilə kooperativin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini növbədən kənar yoxlaya bilər (MM-in 111-ci maddəsinin 13-cü bəndi). Bu isə onu süzləməyə əsas verir ki, təftiş komissiyası (müfəttiş) **yoxlama orqanıdır**. Ümumilikdə isə o, **yoxlama-nəzarət orqanı sayılır**.

Kooperativ özləri geniş hüquqlarla təmin olunurlar. Həmin hüquqlar Mülki Məcəllənin 109-4-cü maddəsində sadalanır. Kooperativ özlərinin bu və ya digər hüququ Mülki Məcəllənin ayrı-ayrı maddələrində də nəzərdə tutulur. Həmin hüquqları iki yerə bölmək olar: əmlak hüquqlarına; şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlarına.

Kooperativin özlərinin malik olduqları əsas əmlak hüquqlarından biri **kooperativ ödənişləri almaq hüququ**dur. Bu hüquq bəzən mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak etmək hüququ da adlanır. **Kooperativ ödənişləri** dedikdə, kooperativ mənfəətinin bir hissəsi başa düşülür. O, iki cür olur:

- əsas kooperativ ödənişləri;
- əlavə kooperativ ödənişləri.

Əsas kooperativ ödənişləri dedikdə, özlərin mütləq əmlak pay haqqına, kooperativdə şəxsi əməyinə və digər növ fəaliyyətinə mütənasib surətdə onlara ödənilən kooperativ mənfəətinin bir hissəsi başa düşülür. Əsas kooperativ ödənişlərini almaq hüququna yalnız mütləq əmlak pay haqqı ödəmiş kooperativ özü malik ola bilər. Elə buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, mütləq pay haqqı ödəsə də kooperativin ortaqlar (assosiativ) özlərinin belə hüququ yoxdur.

Kooperativin ortaqlar (assosiativ) özü dedikdə özlük haqqı və yalnız mütləq pay haqqı ödəmiş və kooperativə qəbul edilmiş, onun fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malik olmayan fiziki və (və ya) hüquqi şəxs (məsələn, kooperativin özü yaşına və səhhətinə görə pensiyaya zıxdıqda, kooperativdən kənarda sezkili işə keçdikdə, hərbi xidmətə çağırıldıqda və kooperativin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş digər hallarda ümumi yığıncağın qərarına əsasən kooperativdə ortaqlar assosiativ özlüyə keçə bilər) başa düşülür; onun Mülki Məcəllədə

nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, səs hüququ yoxdur. Kooperativin ortaq (assosiativ) özvü yalnız onun kooperativdə özlüyü ilə bağlı şərtlərin kooperativin nizamnaməsində dəyişdirilməsi hallarında səs hüququna malikdir (MM-in 109-2-ci maddəsinin 8-ci bəndi). Bu xüsusiyyətləri ilə o, kooperativin özvündən fərqlənir. Belə ki, **kooperativ özvü** özlük haqqı, mütləq və əlavə pay haqqı ödəmiş və kooperativə qəbul edilmiş, onun fəaliyyətində iştirak edən və səs hüququ alan fiziki və (və ya) hüquqi şəxsdir. Kooperativin ortaq (assosiativ) özvü kooperativin fəaliyyətində iştirak etmədiyinə görə əsas kooperativ ödənişləri almaq hüququndan məhrumdur; o, yalnız əlavə kooperativ ödənişləri almaq hüququna malikdir; o, həmin ödənişləri kooperativə verdiyi mütləq əmlak pay haqqının əvəzində və müqabilində alır.

Əlavə kooperativ ödənişlərini həm də səs hüququna malik olan kooperativ özləri ala bilərlər; həmin ödənişlər yalnız o halda verilə bilər ki, kooperativ özvü əlavə əmlak payı ödəsin; əgər ödəməzsə, onun əlavə kooperativ ödənişləri almaq hüququ yaranmır.

Əlavə kooperativ ödənişləri dedikdə, yalnız səs hüququna malik olan özlərə onların əlavə əmlak pay haqlarına və kooperativin ortaq (assosiativ) özlərinin mütləq əmlak pay haqlarına mütənasib surətdə ödənilən kooperativ mənfəətinin bir hissəsi başa düşülür. Ona mülki qanunvericilikdə **dividend** də deyilir (MM-in 109-cu maddəsinin 6-jı bəndi). Elə buradaja göstərməliyə ki, kooperativin özlələrinə onların mütləq əmlak paylarına görə dividendlər ödənilmir (MM-in 109-2-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Kooperativ özlərinin həm əsas kooperativ ödənişləri, həm də əlavə kooperativ ödənişləri (dividendlər) almaq hüququ vardır (MM-in 109-cu maddəsinin 7-ci bəndi). Bu hüquq yalnız o halda həyata keçirilə bilər ki, kooperativin xalis mənfəəti olsun. Məcburi ödənişlər (vergilər və s.) verildikdən sonra, mənfəətin yerdə qalan hissəsi xalis mənfəət sayılır. Xalis mənfəətin bir hissəsi məhz əsas kooperativ ödənişlərinin və dividendlərin verilməsinə yönəlir (MM-in 110-2-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu məsələlər kooperativ özlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən həll edilir. Amma ümumi yığıncaq müəyyənləşdirə bilər ki, veriləcək əsas və əlavə kooperativ ödənişləri (dividendlər) kooperativin xalis mənfəətinin müəyyən miqdarı ilə məhdudlaşdırılsın (MM-in 110-2-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Kooperativin ortaq (assosiativ) özvünün mütləq pay haqqı özrə ödənilən dividendlərin şərtləri kooperativin nizamnaməsinin şərtlərinə uyğun olaraq həmin özlə kooperativ arasında bağlanan müqavilə əsasında müəyyənləşdirilir.

Kooperativin özləri həm də aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- kooperativin idarə edilməsində iştirak etmək;
- kooperativin orqanlarını sezmək və onlara sezmək;
- kooperativin fəaliyyətinə dair məlumat almaq və onun maliyyə, eləcə də digər sənədləri ilə tanış olmaq (ona informasiya almaq hüququ deyilir);
- öz əməyinə görə pul və ya natura ilə əmək haqqı almaq (bu hüquqa kooperativin fəaliyyətində şəxsi əməyi ilə iştirak edən özlər malikdirlər) və s.

Kooperativ özləri həm də **vəzifələr** daşıyırlar. Bu vəzifələr MM-in 109-4-cü maddəsinin 4-cü bəndində göstərilmişdir:

- özlük haqqı və mütləq əmlak pay haqqı vermək;
- kooperativin fəaliyyəti ilə əlaqədar özərinə gütürdüyü hər hansı ühdəliyi yerinə yetirmək;
- əgər kooperativ zərərə düşərsə, həmin zərərin ödənilməsində iştirak etmək;
- nizamnaməyə əməl etmək;
- kooperativin orqanlarının qərarlarını yerinə yetirmək və s.

Kooperativ özvünün könüllü surətdə, öz istəyi ilə **kooperativdən çıxmaq hüququ vardır** (MM-in 112-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bunun üçün onun hər hansı əsaslı motiv, dəlil və argument irəli sürməsi, özlü səbəb göstərməsi tələb olunmur. Kooperativdən çıxmaq niyyətində olan şəxs bu barədə yazılı ərizə verir.

Kooperativ özvünün kooperativdən çıxması **müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Bu, hər şeydən əvvəl, şəxsin kooperativdə özlüyə xitam verilməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, kooperativdən çıxan özlə **onun payının dəyəri ödənilir**. Kooperativlə özlə arasında razılığa əsasən ona bu paya uyğun müvafiq əmlak verilir (MM-in 112-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Daha sonra, kooperativ özvünə bu payın istifadə edilməsi ilə yeni yaradılmış əmlakdan ona çatması hissə, habelə təsərrüfat-maliyyə ilinin yekununa görə kooperativin mənfəətindən ona veriləsi hissə ödənilir. Kooperativin nizamnaməsində kooperativdən çıxan özlə digər kooperativ ödənişlərinin (əmək haqqı, mükafatlar, üstəliklər, əlavələr və s.) verilməsi nəzərdə tutula bilər.

Göstərilən ödənişlər kooperativdən çıxan şəxsə dərhal verilmir. Belə ki, ümumi qaydaya görə, həmin ödənişlərin verilməsi təsərrüfat-maliyyə ili qurtardıqdan və kooperativin mühasibat balansı təsdiq edildikdən sonra həyata keçirilir (MM-in 112-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Bəzi hallarda kooperativdə özlüyə könüllü qaydada yox, **məcburi qaydada xitam verilə bilər**. Məcburi qay-

danın mahiyyəti kooperativ özvünün müəyyən əsaslara görə kooperativdən çıxarılmasından, xaric edilməsindən ibarətdir.

Yalnız qanunda və ya kooperativin nizamnaməsində nəzərdə tutulan əsaslara görə kooperativ özvü kooperativdən çıxarıla və xaric oluna bilər. Bu cür əsaslar Mülki Məcəllədə (112-ci maddənin 2-ci bəndində) göstərilir. Həmin əsaslara aiddir: kooperativ özvünün kooperativin nizamnaməsi ilə ona həvalə olunmuş vəzifələri icra etməməsi; kooperativ özvünün nizamnamə ilə ona həvalə edilmiş vəzifələri lazımınca icra etməməsi. Kooperativin nizamnaməsində kooperativ özvünün kooperativdən xaric edilməsinin digər əsasları da (məsələn, kooperativ özvünün kooperativə ziyan vurməsi və s.) nəzərdə tutula bilər.

Kooperativdən özvün çıxarılması və xaric edilməsi kooperativ özlərinin ümumi yüncaünün müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Ona görə də bu məsələyə yalnız kooperativin ümumi yüncauında baxılır. Ümumi yüncaq kooperativ özvünün xaric edilməsi barədə müvafiq qərar çıxarır. Kooperativdən çıxarılan və xaric edilən şəxs (özv) bu qərardan məhkəməyə şikayət verə bilər. Bununla belə, o, kooperativ ödənişləri (payın dəyəri və ya bu paya müvafiq əmlak, dividend, əmək haqqı və s.) almaqda kooperativdən çıxan özv kimi analoəi hüquqlara malikdir. Mülki qanunvericiliyə görə, onun bu cür halda kooperativ ödənişləri almaq hüququ saxlanılır (MM-in 112-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Kooperativ özvünün malik olduğu hüquqlardan biri **onun öz payını (və ya bu payın bir hissəsini) digər şəxslərə verə bilməsindən**, yəni gözəst edə bilməsindən ibarətdir (MM-nin 112-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Digər şəxs rolunda həm kooperativin digər özləri, həm də kooperativin özləri olmayan üçüncü şəxslər (kənar şəxslər) çıxış edə bilərlər.

Payın (onun bir hissəsinin) verilməsi onun özgəninkiləşdirilməsi deməkdir. Özgəninkiləşdirmənin hüquqi formaları isə müxtəlifdir. Bu formalara alqı-satqı, bağışlama və dəyişmə müqavilələri aiddir.

Kooperativ özvü payı özgəninkiləşdirərkən bu barədə dərhal kooperativin digər özlərinə xəbər verir. xüncü onların özgəninkiləşdirilən payı (onun bir hissəsini) satın almaqda **üstünlük hüququ** vardır.

Kooperativin digər özləri nəzərdə tutulan müddətdə onlara verilmiş üstünlük hüququnu həyata keçirməlidirlər. Bu müddət nizamnamədə göstərilir. Əgər onlar həmin müddət ərzində üstünlük hüququndan istifadə edib payı (onun bir hissəsini) əldə etməsələr, onda **pay üçüncü şəxsə özgəninkiləşdirilir**. Lakin bunun özün kooperativin razılıq verməsi tələb olunur. Əgər kooperativ razılıq verməzsə, onda payın üçüncü şəxsə özgəninkiləşdirilməsinə yol verilmir.

Payı özgəninkiləşdirməklə özv kooperativdən çıxmış hesab edilir. Bu, kooperativdə onun özlüyünə xitam verilməsinə səbəb olur. Payın bir hissəsinin özgəninkiləşdirilməsi, söz yox ki, bu cür nəticəyə gətirib çıxarmır. Payı əldə edən üçüncü şəxs ümumi yüncauın qərarı ilə kooperativ özlüyünə qəbul edilə bilər.

Kooperativ özvünün öz payını verməsi barədə qayda dispoitiv xarakterə malikdir. Belə ki, kooperativin nizamnaməsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Kooperativ özvü olan fiziki şəxsin ölməsi onun kooperativdə özlüyünə xitam verilməsi əsaslarından biridir. Belə halda onun **payı vərsəlik qaydasında vərsəyə keçir**. Vərsə kooperativ özlüyünə qəbul edilə bilər. Bu halda payın dəyəri, təbii ki, vərsəyə ödənilir. Əgər kooperativin ölmüş özvünün bir neçə vərsəsi olarsa, onlardan yalnız biri kooperativə qəbul edilir. Kooperativə qəbul edilən vərsələrin payının həcmi miras payından ona düşən hissənin həcmi (miqdarı) ilə müəyyən edilir, qalan vərsələrə onlara düşən payın dəyəri ödənilir.

Vərsə kooperativ özlüyünə qəbul edilməyə də bilər. Belə halda kooperativ tərəfindən onun ölmüş özvünün payının dəyəri vərsəyə (və ya vərsələrə) ödənilir (MM-in 112-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Kooperativin ölmüş özvünün kooperativ özlüyünə qəbul edilməsi haqqında norma dispoitiv xarakter daşıyır. Belə ki, bu barədə kooperativin nizamnaməsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, nizamnamədə göstərilə bilər ki, vərsənin kooperativ özlüyünə qəbul edilməsinə yol verilmir.

Kooperativ özvünün **şəxsi borcları** yaranı bilər. Bu borcların əmələ gəlməsinin onun kooperativin fəaliyyətində iştirak və ya şəxsi əmək iştirakı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələn, kooperativ özvü öz qonşusundan borc pul alır və yaxud dükandan nisyə mal əldə edir və ya da tikdirdiyi bağ evinə görə tikinti təşkilatına müəyyən məbləəddə borcu yaranır. Bu cür şəxsi borcları ödəmək üçün bəzən kooperativ özvü olan şəxsin əmlakı çatmır, kifayət etmir. Belə halda kreditorların (yuxarıda göstərdiyimiz misalda borc verən qonşunun, bağ evi tikən təşkilatın və s.) borcun ödənilməsi barədə tələbi kooperativ özvünün payına yönəlir (MM-in 112-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bunun üçün payın dəyəri kooperativ özvünə ödənilir. Bu ödəniş əsasında kreditorlarla hesablaşmalar aparılır, yəni şəxsi borclar verilir.

Kooperativ özvünün şəxsi borclarına görə kreditorların tələbləri kooperativin bölünməz fondlarına yönəldilə bilməz. Qanun bunu qadağan edir (MM-in 112-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

Kooperativ könüllü surətdə **yenidən təşkil və ya ləğv edilə bilər**. Bu məsələlər kooperativ özlərinin ümumi yüncauının qərarı ilə həll edilir. Kooperativ məcburi qaydada da ləğv edilə bilər. Göstərilən hallarda hüquqi

şəxsin yenidən təşkil olunması və ya ləğv edilməsi barədə qaydalar tətbiq edilir. Biz bu haqda əvvəlki paraqrafların birində geniş söhbət açdığımıza görə həmin məsələni yenidən işıqlandırmaı lazım bilmirik.

Kooperativ özü kooperativ ləğv edilərkən **ləğvetmə kvotası almaq hüququna malikdir**. Əmək haqqı, büdcəyə ayırmalar və digər məcburi ayırmalar, habelə kreditorların tələbləri ödənildikdən sonra qalan əmlak kooperativinin özləri arasında bölüşdürülür. Kooperativin ləğvindən sonra qalan əmlak kooperativin özləri arasında onun nizamnaməsinə uyğun olaraq bölüşdürülür (MM-in 110-cu maddəsinin 5-ci bəndi). Ləğvetmə kvotası almaq hüququ kooperativ ləğv edildikdə kreditorlarla hesablaşmadan sonra əmlakın kooperativ özü-nün payına düşən hissəsini və ya bu hissənin dəyərini almaq hüququdur.

§ 5. Qeyri-kommersiya təşkilatları

1. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının qısa hüquqi xarakteristikası

Biz əvvəlki paraqrafların birində qeyri-kommersiya təşkilatlarının geniş hüquqi xarakteristikasını verərək, onların əsas hüquqi parametrlərini müəyyənləşdirmişik. Burada həmin məsələyə qısaca olsa da bir daha aydınlıq gətirmək özünə ona toxunmaı zəruri hesab etdik.

Birincisi, qeyri-kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi fəaliyyətin **əsas məqsədi mənfəət götürməkdən və bu mənfəəti iştirakçılar arasında bölüşdürməkdən ibarət deyildir**. Bu təşkilatlar xeyriyyə, sosial, mədəni-maarif, təhsil, elm, idarəçilik, sağlamlılıq mühafizəsi, idman və bədən tərbiyəsinin inkişafı və digər ictimai faydalı məqsədlər üçün, habelə vətəndaşların mənəvi və digər qeyri-maddi tələbatını ödəmək, şəxslərin hüquq və mənafelərini müdafiə etmək məqsədi üçün yaradılır. Bir sözlə, qeyri-kommersiya təşkilatlarının yaradılmasının **əsas məqsədi ictimai fayda və rifahə nail olmaqdan** ibarətdir. Deməli, onların əsas və başlıca fəaliyyəti əmtəə və əmlak xarakterli iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirak etməklə əlaqədar deyil. Məhz bu səbəbdən qeyri-kommersiya təşkilatları iqtisadi (əmlak) dövriyyənin, o cümlədən **kommersiya (sahibkarlıq) dövriyyəsinin professional (peşəkar) iştirakçısı hesab edilmir**. Onları əmtəə-pul münasibətlərinin, bazar əmtəə dövriyyəsinin daimi subyekti saymaq olmaz.

Şübhəsiz ki, qeyri-kommersiya təşkilatları özlərinin əsas və başlıca fəaliyyətini maddi təminat olmadan həyata keçirə bilməz. Bu cür təminatın zəruriliyi həmin təşkilatların müstəqil hüquqi şəxs rolunda çıxış etməsini şərtləndirir.

Qeyri-kommersiya təşkilatları **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər**, bir şərtlə ki, həmin fəaliyyət bu təşkilatın **yaradıldığı məqsədə çatmaı xidmət etsin və göstərilən məqsədə uyğun olsun**. Amma qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas və başlıca fəaliyyəti professional biznes və peşəkar sahibkarlıqla bir araya sümür. Sahibkarlıq fəaliyyəti onların həyata keçirdikləri əsas fəaliyyətə münasibətdə yardımçı xarakter daşıyır.

İkincisi, qeyri-kommersiya təşkilatları **məhdud (məqsədli, xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malikdir**. Bu cür hüquq qabiliyyəti onu ifadə edir ki, qeyri-kommersiya təşkilatları yalnız onun fəaliyyət məqsədinə uyğun gələn və birbaşa təsis sənədində göstərilən hüquq və vəzifələrə malik ola bilər. Onların istənilən hüquq və vəzifələrə malik olması istisna edilir, mümkün deyil.

2. İctimai birliklər

İctimai birliyi Mülki Məcəllə qeyri-kommersiya təşkilatlarının bir forması (növu) kimi nəzərdə tutur. Həmin məcəllənin 114-cü maddəsi ictimai birliklərin hüquqi vəziyyətini və əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, ictimai birliklərin hüquqi vəziyyətinin və mühüm cəhətlərinin təyin edilməsində, habelə onların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi qanunların vacib rolu vardır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, 10 noyabr 1992-ci il tarixində qəbul edilmiş «İctimai birliklər haqqında» və 13 iyun 2000-ci ildə qəbul olunmuş «Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında» qanunlardan gedir.

İctimai birlik dedikdə, təsis sənədlərində göstərilən məqsədə çatmaq üçün ümumi maraq və mənafe əsasında birləşən bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxsin təşəbbüsü ilə yaradılmış könüllü və öz-özünü idarə edən qeyri-kommersiya təşkilatı başa düşülür.

İctimai birliklər **korporativ əsaslarla** yaradılır, yəni onlar şəxslərin özlüyə əsaslanan könüllü birləşməsidir. Bu cəhət isə onu göstərir ki, ictimai birliklər **korporativ təşkilat** olub, hüquqi şəxslərin **korporasiya növünə şamil olunur**.

İctimai birliklər **qeyri-hökumət təşkilatıdır**. Bu təşkilatlara müxtəlif qurumlar daxildir: siyasi partiyalar; həmkarlar ittifaqları; dini birliklər; yerli özünüidarə orqanları və s. İctimai birliklər qeyri-hökumət təşkilatları arasında müstəqil yer tutur.

İctimai birlikləri həm hüquqi şəxslər, həm də fiziki şəxslər təsis edə bilərlər. Onların təsisçiləri rolunda hüquqi və fiziki şəxslərin birlikdə çıxış etmələri istisna olunmur. **Təsisçilər** ictimai birliyin iştirakçılarıdır.

İctimai birliyin təsisçisi olması üçün fiziki şəxsin on səkkiz yaş həddinə çatması tələb edilir. Əgər fiziki şəxs bu yaş həddinə çatmamışsa, ictimai birliyin təsisçisi ola bilməz. Amma qanun bu ümumi qaydadan müəyyən is-

tisnaya yol verir. Belə ki, gənclərə aid ictimai birlik yaradılarkən təsisçilərin on yaş həddinə çatması kifayət edir.

Qanun **dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarının** ictimai birliklərin təsisçisi olmasına yol vermir. Bu orqanlar **təsisçi rolunda ictimai birlikləri yaradılmasında iştirak edə bilməzlər**. Bu orqanların həm də ictimai birliyin özvü olması istisna edilir.

Təsisçilərlə bərabər, **özlər** də ictimai birliklərin iştirakçıları hesab olunurlar. İstənilən hər hansı fiziki və hüquqi şəxs ictimai birliyin özvü rolunda çıxış edə bilər.

Qanun əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ictimai birliklərdə iştirak etməsinə yol verir. Belə ki, onlar bizim ölkədə fəaliyyət göstərən ictimai birliklərin iştirakçıları — həm təsisçiləri, həm də özləri ola bilərlər.

Bir qayda olaraq, ictimai birlik onun təsis edilməsi nəticəsində yaradılır. Bu məqsədlə ictimai birliyin yaradılmasının təşəbbüsçüləri təsis yuıncaüi çağırırlar. Təsis yuıncaüündə ictimai birliyin nizamnaməsi qəbul edilir.

Nizamnamə ictimai birliyin fəaliyyətinin hüquqi əsası olan, onun məqsədini müəyyənləşdirən təsis sənədi-dir. Nizamnamədə bütün hüquqi şəxslərin hamısı üçün ümumi olan məlumatlardan (ictimai birliyin adından, hüquqi ünvanından və s.) savayı, həm də aşağıdakılar göstərilir:

- ictimai birliyin fəaliyyət məqsədi və predmeti;
- ictimai birliyin idarə olunma qaydası;
- ictimai birlik özlərinin hüquq və vəzifələri;
- ictimai birliyin özlüyünə qəbul olmaq və ondan çıxmaq şərtləri;
- ictimai birliyin əmlakının yaradılma mənbələri;
- nizamnamənin qəbulu, ona əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qaydası;
- ictimai birliyin ləğv edilməsi qaydası;
- ictimai birlik ləğv edildiyi halda, əmlakdan istifadə qaydası.

Nizamnamə, təsis yuıncaünün protokolu və digər sənədlər ictimai birliyin dövlət qeydiyyatına alınması üçün Ədliyyə Nazirliyinə göndərilir. İctimai birlik **yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra hüquqi şəxs statusu əldə edir**. Məhz bu andan o, mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur.

İctimai birlik hüquqi şəxs statusu əldə edən kimi mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyətli olur. Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, o, yalnız **öz nizamnaməsində göstərilmiş fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilər**. Bu isə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, ictimai birliyin mülki hüquq qabiliyyəti **məqsədli (məhdud)** xarakter daşıyır. İctimai birliyin məqsədli (məhdud) hüquq qabiliyyətinin olması isə o deməkdir ki, ictimai birlik xüsusi olaraq iqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxış etmək üçün yaradılmamışdır və öz fəaliyyət məqsədini həyata keçirmək üçün o, bu dövriyyədə çıxış edə bilər. Deməli, ictimai birliyin iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirakı həddən ziyadə məqsədli xarakter daşıyır.

İctimai birlik yalnız öz fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, habelə mülki vəzifələr yarada bilər. Deməli, **onun mülki fəaliyyət qabiliyyəti də məqsədli xarakter daşıyır**. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək ictimai birliyin fəaliyyət qabiliyyətinin elementlərindən biridir. Belə ki, o, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və bu fəaliyyəti həyata keçirmək imkanına malikdir. Amma ictimai birlik yalnız onun yaradılması məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmiş və bu məqsədə uyğun gələn sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirə bilər. Mal (xidmət) istehsalı və satışı, qiymətli kağızların, əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının əldə edilməsi, əgər yuxarıdakı şərtlərə cavab verərsə, ictimai birliyin həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətinə misal ola bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə ictimai birlik kommersiya təşkilatlarında iştirak edə bilər. Söhbət onun təsərrüfat cəmiyyətinin (səhmdar cəmiyyətinin, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin və s.), təsərrüfat ortaqlığının (kommandit ortaqlıqda kommanditçi kimi) yaradılmasında maya qoyan rolunda çıxış etməsindən gedir.

İctimai birlik həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəət və gəlirləri öz iştirakçıları arasında bölüşdürür. Bu **mənfəət və gəlirlər ictimai birliyin nizamnaməsində göstərilən fəaliyyət məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəlməlidir**.

Məlum məsələdir ki, ictimai birlik öz nizamnaməsində nəzərdə tutulan fəaliyyəti həyata keçirmək və qarşıya **qoyulan məqsədə çatmaq üçün kifayət qədər əmlaka malik olmalıdır**. Bu əmlak həmin fəaliyyətin maddi təminatı üçün zəruridir.

İctimai birliyin mülkiyyətində **dövriyyə qabiliyyətli istənilən əmlak** ola bilər. Söhbət binalardan, quruluşlardan, mənzillərdən, avadanlıqlardan, pul vəsaitindən, səhmlərdən, digər qiymətli kağızlardan və başqa əmlak növlərindən gedir. Pul vəsaiti müxtəlif mənbələr hesabına əmələ gəlir: birliyə daxil olmaq haqqından və özlük

haqqından; könüllü vəsaitdən və ianələrdən; mühazirələrdən, idman tədbirlərindən və başqa tədbirlərdən, lotereyalardan əldə edilən mədaxildən; qiymətli kağızlardan alınan dividendlərdən; qrantdan və s.

İctimai birliyin əmlakı müxtəlif mənbələrdən yaranır. Əsas mənbəni ictimai birliyin təsisçilərinin (iştirakçılarının) **ictimai birliyə verdikləri əmlak təşkil edir**. Bu əmlak özərində onlar mülkiyyət hüququnu itirirlər, yəni həmin əmlaka mülkiyyət hüququnu saxlamırlar. Təsisçilər və ya ictimai birlik özləri ictimai birliyə verdikləri müntəzəm və ya birdəfəlik özlük haqları özərində də mülkiyyət hüququnu itirirlər. Bütün bunların hamısı **birliyin mülkiyyəti** hesab edilir (MM-in 114-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Təsisçilər (iştirakçılar) ictimai birliyə verdikləri əmlak barəsində **tələb etmək (öhdəlik) hüququna da malik deyillər**. Deməli, onlar əmlak haqqında nə əşya (mülkiyyət), nə də tələb (öhdəlik) hüququnu saxlayırlar, hər hansı bir əmlak hüququ əldə etmirlər.

Məhz bu səbəbdən ictimai birlik və onun iştirakçıları arasında hər hansı **qarşılıqlı əmlak məsuliyyəti** mövcud deyil. Belə ki, iştirakçılar ictimai birliklərin öhdəlikləri üçün, ictimai birliklər isə öz iştirakçılarının öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırlar (MM-nin 114-cü maddəsinin 2-ci bəndi). İştirakçının ictimai birlikdən çıxması hər hansı **ödənişin verilməsinə və onunla hesablaşma aparılmasına səbəb olmur, əmlak vəzifəsi yaratmır**.

İctimai birlik öz mülkiyyətində olan əmlakdan yalnız öz nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlər üçün istifadə edə bilər. Bu əmlakla o, öz öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyır. Bundan əlavə, ictimai birliyin əmlakı, mənfəət və gəliri, xərcləri və s. haqqında məlumatlar dövlət və ya kommersion sirri ola bilməz.

İctimai birliyin fəaliyyəti onun **idarəetmə orqanlarının** vasitəsilə idarə edilir. Bu orqanların səlahiyyəti və onların səlahiyyət müddəti, habelə ictimai birliyin strukturu qanunla və nizamnamə ilə müəyyən edilir.

İctimai birlikdə **iki cür idarəetmə orqanı** fəaliyyət göstərir: ictimai birliyin ali idarəetmə orqanı; ictimai birliyin icra orqanı. **İctimai birliyin ali idarəetmə** orqanı onun ümumi yığıncağıdır. **Ümumi yığıncaq** qanunla onun səlahiyyətinə aid edilmiş məsələləri həll edir. İctimai birliyin nizamnaməsini qəbul və ona dəyişikliklər etmək, ictimai birliyin icra orqanlarını yaratmaq, illik hesabatı təsdiq etmək, ictimai birliyi yenidən təşkil və ya ləğv etmək və s. bu cür məsələlərə misal ola bilər.

Ümumi yığıncaq həll etdiyi məsələlər barədə qərarlar qəbul edir. Qərarlar qəbul edilərkən yığıncaqda iştirak edən **özlərin səs çoxluğu** əsas götürülür. İctimai birliyin **hər bir özlünün bir səsi** vardır.

İctimai birliyin icra orqanı onun səlahiyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir. Bu orqanlar iki formada ola bilər: **kollegial icra orqanı formasında; təkbaşına icra orqanı formasında**. Bəzən qarışıq icra orqanı formasından da istifadə olunur. **Qarışıq icra orqanı** odur ki, ictimai birliyin kollegial icra orqanı ilə təkbaşına icra orqanı eyni vaxtda paralel olaraq yaradılır və fəaliyyət göstərirlər.

İctimai birliyin icra orqanı onun ali idarəetmə orqanı qarşısında məsuldur. O, həmin orqana hesabat verir.

İctimai birliyin fəaliyyətinə iki yolla xitam verilə bilər: ictimai birliyə onun **yenidən təşkil edilməsi** yolu ilə xitam verilməsi; **ictimai birliyin ləğv edilməsi** yolu ilə xitam edilməsi. Belə hallarda bəzi istisnalarla, hüquqi şəxslərin yenidən təşkil edilməsi və ləğv olunması haqqında ümumi qaydalar tətbiq edilir. Bu cür istisnaya ictimai birliyin müflisləşmə nəticəsində ləğv edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü misal göstərmək olar.

İctimai birlik **həm könüllü üsulla, həm də məcburi üsulla ləğv edilə** bilər. Könüllü üsulla ictimai birliyin ləğv edilməsi zamanı ümumi yığıncaq bu barədə müvafiq qərar çıxarır. Məcburi üsul isə ictimai birliyin məhkəmənin qərarı ilə ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, qanunazidd hərəkətlərə yol verən ictimai birliyə bir il ərzində ikidən çox yazılı surətdə xəbərdarlıq və ya pozuntuların aradan qaldırılması haqqında göstəriş verildiyi halda həmin ictimai birlik məhkəmənin qərarı ilə ləğv edilə bilər.

İctimai birlik ləğv edilərkən onun **iştirakçılarının ləğvetmə kvotası almaq hüququ yoxdur**. Bu zaman yaranan əmlak məsələləri mülki qanunvericiliklə xüsusi qaydada tənzimlənir. Bu qaydaya görə, ictimai birlik ləğv edildikdə, onun əmlakı ictimai birliyin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlər üçün istifadə olunur. Əgər bu cür istifadə mümkün olmazsa, onda **həmin əmlak dövlət mülkiyyətinə (dövlət büdcəsinə) mədaxil edilir** (MM-in 114-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

3. Fondlar

Fond (latınca «fundus» — əsas) qeyri-kommersion təşkilatının bir formasıdır. Onların əsas cəhətləri və hüquqi vəziyyəti MM-in 115-116-cı maddəsində ifadə olunan normalarla müəyyənləşdirilir. Fondların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində qanunlar, hər şeydən əvvəl, «Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında» qanun mühüm rol oynayır.

Fond dedikdə, özlüyə əsaslanmayan elə bir təşkilat başa düşülür ki, bu təşkilat fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü əmlak haqları əsasında təsis edilir və sosial, xeyriyyə, mədəni, təhsil və ya digər ictimai faydalı məqsədlər güdür.

Fond özlük prinsipi əsasında yaradılmır. Deməli, o, korporativ təşkilat hesab olunmur, yəni hüquqi şəxslərin korporasiya kimi növünə aid edilmir.

Fondlar yalnız öz nizamnamələrində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquq

və vəzifələrə malik ola bilərlər. Bu isə o deməkdir ki, **onlar məqsədli (məhdud) mülki hüquq qabiliyyətinə** malikdir.

Fondların iqtisadi (əmlak) dövriyyədə iştirakı da onların fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gəlməlidir. Məhz buna görə onların iqtisadi (əmlak) dövriyyədə çıxışı məqsədli xarakter daşıyır.

Fondların əsas iştirakçıları onların təsisçiləri hesab edirlər. Təsisçi rolunda həm hüquqi şəxslər (həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları), həm də fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər. Özü də fondun bir təsisçi tərəfindən yaradılması istisna edilmir. Təsisçi qismində fondun yaradılmasında on səkkiz yaşına çatmayan fiziki şəxs, habelə dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarə orqanları iştirak edə bilməz.

Xarici ölkə vətəndaşları (əcənilər) və vətəndaşlığı olmayan şəxslər bizim ölkədə fəaliyyət göstərən fondların təsisçisi ola bilərlər. Bu barədə qanun hər hansı bir xüsusi tələb nəzərdə tutmur və həmin şəxslərin hüquqlarını məhdudlaşdırmır.

Fondlar onun təsis edilməsi ilə yaradılır. Bu barədə təsisçilər (təsisçi) müvafiq qərar qəbul edir. **Təsis yığıncağı** çağırılır. Yığıncaqda fondun nizamnaməsi təsdiq olunur.

Nizamnamə fondun əsas təsis sənədidir. Burada göstərilir:

- fondun «fond» sözü daxil edilmiş adı;
- fondun olduğu yer;
- fondun orqanları haqqında, o cümlədən himayəçilik şurası haqqında məlumatlar;
- fondun vəzifəli şəxslərinin təyin edilməsi və onların azad edilməsi qaydası;
- fondun ləğvi zamanı onun əmlakı barəsində sərəncam verilməsi qaydası.

Qanun fondun nizamnaməsinin onun orqanları tərəfindən dəyişdirilməsi imkanını məhdudlaşdırır. Əgər məhdudlaşdırılmasa, onda fondun statusunun onun təsisçilərinin iradəsinin ziddinə olaraq dəyişdirilməsi üçün imkan yarana bilər. **Fondun nizamnaməsi fondun orqanları tərəfindən dəyişdirilə** bilər, bir şərtlə ki, nizamnamədə onun dəyişdirmək imkanı nəzərdə tutulsun. Qalan hallarda **nizamnamədə dəyişiklik** fondun orqanlarının ərizəsi əsasında **məhkəmə tərəfindən edilə bilər** (MM-in 116-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Nizamnamə, təsis yığıncağının protokolu və digər zəruri sənədlər Ədliyyə Nazirliyinə göndərilir. Həmin nazirlik fondun dövlət qeydiyyatını həyata keçirir. Bu andan o, hüquqi şəxs statusu əldə edir.

Fondlar öz nizamnamələrində nəzərdə tutulan fəaliyyəti həyata keçirmək üçün **lazım olan əmlaka malik olur**. Bu əmlak həmin fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün **maddi təminat** rolunu oynayır. Fondun mülkiyyətində dövriyyədə istifadə olunması qadağan edilməmiş istənilən əmlak ola bilər. Onun əmlakını təsisçilər (təsisçi) tərəfindən verilən əmlak təşkil edir. Bu əmlak fondun mülkiyyətidir (MM-in 115-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Həmin əmlakın mülkiyyətçisi onu verən təsisçi yox, hüquqi şəxs kimi fondun özü hesab olunur. Belə ki, təsisçilər fonda verdikləri andan həmin əmlak özərində mülkiyyət hüququnu saxlamırlar, bu hüququ itirirlər. Onlar bu əmlak barəsində əşya (mülkiyyət) hüququna malik deyillər.

Təsisçilərin həmin əmlakın verilməsini (qaytarılmasını) tələb etmək hüququ da yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, onlar fonda verdikləri əmlak barəsində öhdəlik hüququna da malik deyillər. Beləliklə, **təsisçilər fonda verdikləri əmlaka münasibətdə bütün əmlak (həm əşya, həm də öhdəlik) hüquqlarını itirirlər**. Başqa sözlə demək, təsisçilər yaratdıqları fonda münasibətdə hər hansı bir əmlak hüququna malik olmurlar. Məhz buna görə də təsisçilər və fond bir-birinin öhdəliklərinə görə cavab vermirlər. Belə ki, təsisçilər yaratdıqları fondun öhdəlikləri üçün, fond isə öz təsisçilərinin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 115-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Fond öz öhdəliklərinə görə əmlakı ilə cavabdehdir.

Fondun əmlakı digər mənbələr hesabına da formalaşa bilər. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəət, könüllü əmlak haqları, qiymətli kağızlardan (səhmlərdən, istiqrazlardan və s.) alınan dividendlər və gəlirlər, qrantlar, ümumiyyətlə, qanunun yol verdiyi digər əsaslarla alınan əmlak fondun mülkiyyətinə daxil edilir. Amma fond bu əmlakdan öz istəyi və mülahizəsi əsasında istifadə edə, onu iştirakçılar (təsisçilər) və işçilər arasında bölüşdürə bilməz. Ona görə ki, fond ictimai faydalı məqsəd gödən təşkilatdır və bu məqsəd onun nizamnaməsində göstərilir. O, həmin əmlakdan yalnız bu məqsədlər üçün istifadə edə bilər (MM-in 115-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu, fondun əsas və mühüm vəzifəsi hesab olunur. Həmin vəzifənin dözgün və dürüst, sui-istifadə hallarına və əyintiliyə yol vermədən icrasını təmin etmək üçün **mülki qanunvericilik fondun öz əmlak işlərinin açıq aparılması haqqında xüsusi qayda müəyyən edir**. Bu qaydaya görə, fondlar öz mülkiyyətində olan **əmlakdan istifadə haqqında hesabatları hamının tanış olması üçün dərc edirlər** (MM-in 115-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Həmin qaydanın müxtəlif hüquq pozuntularının (mənimsəmə, israf etmə, vəzifədən sui-istifadə və digər halların) qarşısının alınmasında vacib rolu vardır. Bu fondun fəaliyyəti özərində **nəzarət formasıdır**. Fond dərc etmək üçün mətbuat orqanı seçməkdə müstəqildir. Lakin bu halda fondun fəaliyyət ərazisi prinsipi gözlənilməlidir.

Nizamnamə məqsədinə nail olmaq üçün fondlar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Özü də dərhal

qeyd edirik ki, onların istənilən növ sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yox, yalnız öz nizamnamə məqsədinə uyğun gələn fəaliyyət növü ilə məşğul olmağa ixtiyarı çatır. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək niyyəti ilə onlar təsərrüfat cəmiyyətlərində, kommandit ortaqlığında iştirakçı (maya qoyan) rolunda çıxış edə bilirlər.

Fondun idarə olunması **iki cür orqan** vasitəsilə həyata keçirilir: icra orqanı vasitəsilə; himayəçilik şurası vasitəsilə. **İcra orqanı** özü iki formada yaradıla bilər: kollegial icra orqanı formasında; təkbaşına icra orqanı formasında. **Kollegial icra orqanı** kimi fondun idarə heyəti çıxış edir. **İdarə heyəti** fondun fəaliyyətinə aid bütün məsələləri həll edir.

Təkbaşına icra orqanı dedikdə, fondun prezidenti başa düşülür. **Fondun prezidenti**, bir qayda olaraq, təsisçilər tərəfindən təyin edilir və azad olunur. Bunun qaydası fondun nizamnaməsində göstərilir.

Himayəçilik Şurası fondun nəzarət orqanıdır. O, fondun fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Onun əsas vəzifəsi **fondun öz mülkiyyətində olan əmlakdan istifadəyə nəzarət etməkdən ibarətdir**. Himayəçilik Şurasının yaradılma və fəaliyyət qaydası fondun nizamnaməsində müəyyən edilir. Özü də bu orqan ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərir.

Fond mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada könüllü yolla yenidən təşkil edilə bilər. Bu, onun təsisçilərinin və ya fondun nizamnaməsi ilə vəkil edilmiş orqanın (himayəçilik şurasının) qərarı ilə həyata keçirilir. Amma fondlar başqa növ hüquqi şəxslərə çevrilə bilməz.

Fondun fəaliyyətinə onun ləğv edilməsi yolu ilə də xitam verilə bilər (MM-in 116-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Özü də dərhal qeyd edirik ki, **fondlar bütün hallarda yalnız məhkəmənin qərarı ilə (məhkəmə qaydasında) ləğv oluna bilər**. Deməli, fondların könüllü qaydada ləğv edilməsinə yol verilmir.

Fondun yalnız məhkəmə yolu ilə ləğv edilməsi haqqında qayda fondun əmlakı barədə mümkün olan hər cür sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına imkan verir. Özü də fondun ləğv edilməsinə əsas olan hallar nizamnamə ilə yox, qanunla müəyyənləşdirilir (MM-in 116-cı maddəsinin 2-ci bəndi):

- fondun əmlakı onun məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kifayət etmədikdə və lazımi əmlakın əldə edilməsi ehtimalı real olmadıqda;

- fondun məqsədlərinə çatmaq mümkün olmadıqda, bu məqsədlər isə lazımi şəkildə dəyişdirilə bilmədikdə;

- fond öz fəaliyyətində nizamnamədə nəzərdə tutulan məqsədlərdən yayınmışdıqda;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər hallarda (məsələn, fond müflis elan edildikdə).

Göstərilən hallardan biri olduqda, maraqlı şəxs fondun ləğv edilməsi barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edir. Maraqlı şəxs rolunda fondun təsisçisi, nəzarət orqanı, kreditorlar və digərləri çıxış edə bilər. Məhkəmə işə baxaraq, fondun ləğvi barədə qərar qəbul edir.

Fondun ləğv edilməsi əmlak vəzifələrinin yaranmasına, ləğv etmə kvotası almaq hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olmur. Fond iştirakçılarla hər hansı bir hesablaşma aparmır. Belə ki, fond ləğv edildikdə, onun əmlakı nizamnaməsində göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunur. Əgər bu cür istifadə mümkün olmadıqda, **əmlak dövlət mülkiyyətinə (dövlət büdcəsinə) mədaxil edilir** (MM-in 116-cı maddəsinin 3-cü bəndi).

4. Hüquqi şəxslərin ittifaqları

Hüquqi şəxslərin ittifaqı qeyri-kommersiya təşkilatları kateqoriyasına şamil edilir. xünci o, kommersiya məqsədi, yəni **mənfəət əldə etmək məqsədi güdmür**. Onun hüquqi xarakteristikası əsasən Mülki Məcəllə ilə müəyyənləşdirilir. Mülki Məcəllənin 117-119-cu maddələrində hüquqi şəxslərin ittifaqlarının hüquqi vəziyyətinə aid mühüm əhəmiyyətə malik olan göstəriş ifadə edilir.

Hüquqi şəxslərin ittifaqı dedikdə, bir neçə hüquqi şəxsin könüllü surətdə özlük prinsipi əsasında elə birliyi başa düşülür ki, bu birlik onların fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, hüquqlarını müdafiə etmək və ümumi əmlak mənafeələrini təmsil etmək məqsədi güdür. O, yalnız özlərinin əmlak mənafeələrinin deyil, bütövlükdə ümumi mənafeələrinin təmsil və müdafiə edilməsi (o cümlədən dövlət və digər orqanlarda beynəlxalq təşkilatlarda) məqsədinə xidmət edir.

Anlayışdan müəyyən edilir ki, hüquqi şəxslərin ittifaqı **korporativ əsaslar prinsipi** qaydasında yaradılır. Belə ki, o, hüquqi şəxslərin özlüyə əsaslanan könüllü birləşməsidir. Bu isə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, hüquqi şəxslərin ittifaqı korporativ təşkilat olub, **hüquqi şəxslərin korporasiya növünə şamil edilir**.

Anlayışdan müəyyən edilir ki, hüquqi şəxslərin ittifaqına daxil olan özlər (iştirakçılar) yalnız hüquqi şəxslərdən ibarət ola bilər. Bu ittifaqın iştirakçısı rolunda nə fiziki şəxslər, nə dövlət, nə də yerli özünüidarə orqanları çıxış edə bilirlər. Elə onun adı bunu sübut edir. Özü də hüquqi şəxslərin ittifaqında ya kommersiya təşkilatları, ya da qeyri-kommersiya təşkilatları birləşə bilirlər. **Eyni bir ittifaqa həm kommersiya təşkilatları, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları daxil ola bilməzlər**. Qanun buna yol vermir. Deməli, hüquqi şəxslərin ittifaqlarında **iştirakçıların tərkibi eyni tipli olmalıdır**. Eynitiplilik prinsipi tamamilə əsaslıdır. Belə ki, təsərrüfatçılıq sferasında öz fəaliyyət məqsədlərinə görə bir-birindən fərqlənən kommersiya təşkilatlarını və qeyri-kommersiya təşkilatlarını eyni bir ittifaqda necə birləşdirmək olar?

Anlayışdan müəyyən edilir ki, hüquqi şəxslərin ittifaqı yalnız könüllü surətdə yaradılır. Onun məcburi qaydada təsis edilməsi istisna edilir. Məhz bu səbəbdən hüquqi şəxslərin ittifaqı öz iştirakçılarına münasibətdə **idarəçilik funksiyası həyata keçirə bilməz və yuxarı instansiyalı təşkilat hesab edilmir**.

Hüquqi şəxslərin ittifaqına daxil olan zaman iştirakçılar özlərinin müstəqilliyini itirmirlər. Əksinə, onlar özlərinin müstəqilliyini və hüquqi şəxs hüquqlarını saxlayırlar (MM-in 117-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Onların mülki hüquq qabiliyyətinin həcmi dəyişməz və sabit qalır.

Hüquqi şəxslərin ittifaqının **əsas və başlıca fəaliyyət məqsədi** iştirakçıların fəaliyyətini əlaqələndirməkdən, habelə onların əmlak mənafeələrini (ümumiyyətlə mənafeələrini) təmsil və müdafiə etməkdən ibarətdir. **Əsas məqsəd kimi ittifaqın sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa ixtiyarı çatmır**. Çünki o, qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Bununla belə, ittifaqın əsas məqsəd kimi kommersiya xarakterli fəaliyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına zərurət yarana bilər. Belə halda iştirakçıların qərarı ilə ittifaqa sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək həvalə edilir. Bundan sonra ittifaq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə özünün əsas fəaliyyət məqsədi kimi məşğul olmağa borclu olur. Bu, onun hüququnu yox, vəzifəsini təşkil edir.

Özünün əsas fəaliyyət məqsədi kimi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ittifaq təsərrüfat cəmiyyəti yarada bilər və ya bu cür cəmiyyətdə iştirak edə bilər, yəni fəaliyyət göstərən hər hansı bir təsərrüfat cəmiyyətinin tərkibinə daxil ola bilər. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən **mənfəət ittifaqın iştirakçıları arasında bölüşdürülmür, nizamnamə məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəlir**.

Göstərilən hallarda başqa yoldan da istifadə oluna bilər. Bu yola görə, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyə borclu olan ittifaq qanunda nəzərdə tutulan qaydada ya təsərrüfat ortaqlığına, ya da təsərrüfat cəmiyyətinə çevrilir (MM-in 117-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Hüquqi şəxslərin ittifaqı ada malik olmalıdır. Onun adının qanunda göstərilən şərtə uyğun olması tələb edilir. Belə ki, ittifaqın adında onun iştirakçılarının fəaliyyətinin əsas predmeti, habelə «ittifaq» sözü göstərilməlidir (MM-in 117-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Məsələn, «Gəncə «Göy-göl» ictimai iaşə müəssisələrinin ittifaqı», «Bakı «Rahatlıq» təmir- tikinti təşkilatlarının ittifaqı», «Azərbaycan ticarət cəmiyyətlərinin ittifaqı» və s.

Hüquqi şəxslərin ittifaqı **nizamnamə** əsasında fəaliyyət göstərirlər. Nizamnaməni təsisçilər təsdiq edirlər. Burada bütün hüquqi şəxslər üçün ümumi olan məlumatlardan savayı, digər məlumatlar da göstərilir:

- iştirakçıların verdikləri haqların miqdarı, tərkibi və verilməsi qaydası haqqında;
- iştirakçıların haqq verilməsi öhdəliyini pozmağa görə məsuliyyəti haqqında;
- ittifaqın idarəetmə orqanlarının tərkibi və səlahiyyəti, onların qərarlar qəbul etməsi qaydası haqqında;
- yekdilliklə və ya səs çoxluğu ilə qəbul olunan məsələlərə dair qərarlar qəbul olunması haqqında;
- ittifaq ləğv edildiyi halda onun əmlakı barəsində sərəncam verilməsi qaydası haqqında.

İttifaqın fəaliyyəti onun **idarəetmə orqanları** vasitəsilə həyata keçirilir. Bu orqanların strukturu və sistemi ittifaqın korporativ (özlük) əsaslarla yaradılması ilə bağlı olaraq müəyyənləşdirilir. Belə ki, ittifaq korporativ təşkilatdır (korporasiyadır). Buna görə də **ittifaqın ali idarəetmə orqanı** iştirakçıların (onların nümayəndələrinin) ümumi yığıncağıdır (bütün korporativ təşkilatlarda olduğu kimi). **İttifaqın icra orqanı** ittifaqın fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir. Bu orqan ümumi yığıncaq tərəfindən yaradılır və ona hesabat verir.

İttifaq öz nizamnaməsində göstərilən məqsədinə çatması üçün zəruri **əmlak (maddi) bazasına** malik olmalıdır. Bu baza **maddi təminat** rolunu oynayır.

İttifaqın əmlakı onu təsis edən şəxslərin (iştirakçıların) verdikləri əmlakdan ibarətdir. **Bu əmlak ittifaqın mülkiyyəti hesab edilir** (MM-in 117-ci maddəsinin 4-cü bəndi). İttifaq həmin əmlakın mülkiyyətçisi sayılır. Təsisçilər (iştirakçılar) isə ittifaqa verdikləri əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu itirirlər. Onlar bu əmlak barəsində **hər hansı əmlak hüququna, yəni nə əşya (mülkiyyət), nə də öhdəlik (tələb) hüququna malik deyillər**.

İttifaq ona verilmiş əmlakdan yalnız nizamnamədə müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün istifadə edə bilər. Başqa məqsədlər üçün istifadəyə qanun yol vermir (MM-in 117-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

İttifaq öz əmlakı ilə öhdəliklərinə (borclarına) görə kreditorlar qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bəzən ittifaqın əmlakı kreditorların tələblərini ödəmək üçün kifayət etmir. Belə halda kreditorların tələbləri iştirakçıların şəxsi əmlakı hesabına təmin edilir. Deməli, **ittifaqın iştirakçıları onun öhdəlikləri (borcları) üçün subsidiar məsuliyyət daşıyırlar** (MM-in 117-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu məsuliyyət qeyri-məhdud yox, məhdud xarakterlidir. Belə ki, həmin məsuliyyətin həcmi nizamnamədə nəzərdə tutulan miqdarla müəyyən edilir.

İştirakçı ittifaqdan çıxdığı halda belə, ittifaqın öhdəlikləri üçün subsidiar məsuliyyət daşımaqda davam edir. Belə ki, iştirakçı, əgər nizamnamədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, ittifaqdan çıxdığı gündən bir il ərzində ittifaqın öhdəlikləri üçün öz haqqına mütənasib surətdə subsidiar məsuliyyət daşıyır. Bu qayda iştirakçı məcburi surətdə ittifaqdan çıxarıldığı hallarda da tətbiq olunur (MM-in 119-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

İttifaqa daxil edilmiş yeni iştirakçı da subsidiar məsuliyyət daşıya bilər. Belə ki, iştirakçıların hamısının razılığı ilə ittifaqa yeni iştirakçı daxil ola bilər. Yeni iştirakçı ittifaqın əvvəlki (yəni, iştirakçının daxil olmasına ki-

mi) öhdəlikləri üçün subsidiar məsuliyyət daşıyır. Bunun üçün lazımdır ki, bu qayda ittifaqın nizamnaməsində nəzərdə tutulsun (MM-in 119-cu maddəsinin 3-cü bəndi).

İttifaq iştirakçıları **geniş hüquqlara** malikdirlər. Onların ittifaqın **xidmətlərindən əvəzsiz istifadə etmək hüququ** vardır (MM-in 119-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Söhbət məsləhət, marketing və digər xidmətlərdən gedir. İştirakçıların bu xidmətlərdən əvəzsiz istifadə etməsi onunla izah olunur ki, ittifaqın əmlak bazası, əsasən, onların verdikləri əmlak hesabına yaranır.

İttifaq iştirakçısının **ittifaqdan könüllü surətdə çıxmaq hüququ** vardır. O, hər hansı dəlil-səbəb, arqument və motiv gətirmədən istədiyi vaxt ittifaqdan çıxmasını bəyan edə və bunun üçün ərizə verə bilər. Amma ərizə verildiyi vaxt dərhal iştirakçının ittifaqla münasibətinə xitam verilmir. Münasibətə xitam verilməsi yalnız maliyyə-təsərrüfat ili başa çatdıqda mümkün ola bilər. Ərizə verildiyi vaxtdan maliyyə-təsərrüfat ili qurtarana kimi iştirakçının borcudur ki, o özünün ittifaqda iştirakla bağlı vəzifələrini icra etsin.

İştirakçı **məcburi qaydada ittifaqdan çıxarıla bilər**. Bunun üçün əsas olan halların mövcudluğu lazımdır. Bu halları mülki qanunvericilik müəyyənləşdirmir. Həmin hallar ittifaqın nizamnaməsində göstərilir (MM-in 119-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, nizamnamədə nəzərdə tutula bilər ki, öz vəzifələrini lazımcına icra etməyən və ya qanun pozuntularına yol verən və ya tələb olunan miqdarda haqq verməyən və s. iştirakçı ittifaqın tərkibindən çıxarılsın. İttifaqdan çıxarılma qaydası da onun nizamnaməsində göstərilir.

İttifaq **yenidən təşkil oluna bilər**. Belə halda hüquqi şəxslərin yenidən təşkil olunması barədə ümumi qaydalar tətbiq olunur.

İttifaq həm də **ləğv oluna bilər**. Bu zaman hüquqi şəxslərin ləğvi haqqında ümumi qaydalardan istifadə olunur. Özü də dərhal qeyd edirik ki, **müflisləşmə yolu ilə ittifaqın ləğv edilməsi istisna edilir**, bu, mümkün deyil. Ona görə ki, ittifaqın özləri onun öhdəlikləri (borcları) üçün subsidiar (əlavə) məsuliyyət daşıyırlar.

Hüquqi şəxslərin ittifaqı ləğv edildiyi halda onun əmlakı qala bilər. Bu əmlakın hüquqi taleyi və müqəddəratı barədə mülki qanunvericilik xüsusi qayda müəyyənləşdirir (MM-in 117-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Bu qayda qalan əmlakın ləğvetmə kvotası əsasında iştirakçılar arasında bölüşdürülməsini istisna edir. Həmin qaydaya görə, qalan əmlak ittifaqın nizamnaməsində göstərilmiş məqsədlər üçün istifadə olunur. Əgər bu cür istifadə mümkün olmazsa, **onda həmin əmlak dövlət mülkiyyətinə (büdcəsinə) mədaxil olunur**.

İttifaqı hüquqi şəxslərin birləşməsi olan konsorsiumdan (latınca consortium - iştirak etmə, birlik) fərqləndirmək lazımdır. «Konsorsium» termini XX əsrin ortalarında yaranmışdır. Mülki qanunvericilik ona anlayış vermir. Burada biz konsorsiumun tənzimlənməsinə və onun əsas hüquqi parametrlərinin müəyyən edilməsinə rast gəlmirik. Lakin buna baxmayaraq, hüquq doktrinasında, habelə iqtisadi ədəbiyyat səhifələrində onun əsas cəhət və əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə təşəbbüs göstərilir.

Konsorsium dedikdə, firmaların, kompaniyaların, korporasiyaların və s. müvəqqəti olaraq müqavilə əsasında elə birliyi başa düşülür ki, bu birliyin əsas məqsədi üçüncü şəxslərlə bağlanmış kontrakt öyrə hər hansı geniş miqyaslı maliyyə və ya sənaye, bir sözlə, iqtisadi-təsərrüfat layihələrini həyata keçirməkdən ibarətdir. Konsorsium **birgə sahibkarlıq-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi formasıdır**. Hüquqi şəxslərin ittifaqından fərqli olaraq o, **hüquqi şəxs statusuna malik deyil**. Konsorsium müqavilə əsasında yaranan müvəqqəti birlik olub, spesifik subyekt tərkibi ilə xarakterizə olunur. O, yalnız sahibkarlardan ibarətdir. Konsorsiumun əsas məqsədi üçüncü şəxsin verdiyi sifariş öyrə konkret iqtisadi-təsərrüfat layihəsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Bax, onun əsas hüquqi əlamətləri bunlardan ibarətdir.

Sifarişçi ilə, bir qayda olaraq, konsorsiumda iştirak edən bütün partnyorlar adından vahid sənəd — **baş saziş** bağlanılır. Bu müqavilə konstruksiyasının əsasını, söz yox ki, podrat müqaviləsi təşkil edir. Partnyorlar arasından biri konsorsiumun baş özvü (lideri) təyin edilir ki, o, konsorsiuma rəhbərliyi həyata keçirir.

Hüquqi şəxslərin ittifaqını sindikatdan da fərqləndirmək lazımdır. Bizim ölkə qanunvericiliyində sindikatların hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən normalar yoxdur. «Sindikat» termini XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. xox vaxt təcrübədə bu termin «konsorsium» termini ilə eyniləşdirilir. Amma bunlar sinonim (eyni mənalı) anlayışlar hesab olunmur. Lakin onlar arasında müəyyən oxşar cəhətlər vardır.

Sindikat (yunanca «syndikos» — birlikdə fəaliyyət göstərən) eyni növlü sənaye müəssisələrinin elə birliyidir ki, bu birlik məmulatların ümumi satış kontorası vasitəsilə satılması məqsədi ilə yaradılır. Satış kontorası xüsusi ticarət ortaqlıq formasında təşkil edilir. Sindikat iştirakçısı olan hər bir sənaye müəssisəsi kontorla öz məmulatlarının satılması barədə eyni şərtlə müqavilə bağlayır. Satış kontoru nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Sindikat iştirakçıları öz istehsal müstəqilliyini saxlasalar da, kommersiya müstəqilliklərini itirirlər.

Sindikat spesifik subyekt tərkibinə malikdir. O, eyni bir sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların birliyidir. Sindikatın əsas məqsədi satışı təşkil etməkdən ibarətdir.

§ 6. Hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri, filialları və idarələri

1. Hüquqi şəxsin nümayəndəliyi

Ümumi qaydaya görə, hüquqi şəxslər, adətən, olduqları yerdə fəaliyyət göstərirlər. Hüquqi şəxslərin olduğu yer onun daimi fəaliyyət göstərən orqanının yerləşdiyi yerlə müəyyən edilir. xox vaxt hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərməsi ərazi cəhətdən məhz bu yerlə məhdudlaşır, yəni hüquqi şəxs olduğu yerdə fəaliyyət göstərir.

Lakin bununla bərabər, bəzən hüquqi şəxsin olduğu yerdən ərazi baxımından kənarda, yəni başqa yerdə və məkanda (şəhərdə, respublikada və s.) onun mənafeələrini təmsil və müdafiə etməyə, əqdlər bağlamağa, hüquqi hərəkətlər etməyə, habelə hüquqi şəxsin funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirməyə zərurət yaranır. Söhbət hüquqi şəxsin hərəkət və fəaliyyət sferasının genişləndirilməsindən gedir. Məsələn, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən firmanın buraxdığı və istehsal etdiyi malları Gəncə şəhərində satmaq üçün ayrı-ayrı ticarət şəbəkələri ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq zərurəti əmələ gəlir. Başqa bir misalda fəaliyyət göstərdiyi yer Bakı şəhəri olan ət dükkanı üçün də rayonlarında yaşayan əhalidən ət məhsulları almağa ehtiyac yaranır. Daha başqa misalda Moskva şəhərində yerləşən universitetlərdən birinin Bakı şəhərində tədris-təhsil fəaliyyəti göstərməsinə tələbat yaranır və s.

Belə hallarda hüquqi şəxs özünün olduğu yerdən kənarda **xüsusi xarakterli bölmələrini** yaradır. Həmin bölmələrə aiddir:

- hüquqi şəxsin nümayəndəlikləri;
- hüquqi şəxsin filialları.

Həm hüquqi şəxsin nümayəndəliyi, həm də filial **hüquqi şəxsin başqa ərazidə və məkanda yerləşən ayrıca struktur bölmələridir**. Bu, o deməkdir ki, həmin bölmələr hüquqi şəxsin təşkilati strukturuna onun bir elementi (tərkib hissəsi) kimi daxildir. Hüquqi şəxsin təşkilati strukturunun digər elementlərindən (tərkib hissələrindən) nümayəndəlik və filiallar onunla fərqlənilirlər ki, onlar hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda fəaliyyət göstərirlər. Deməli, nümayəndəlik və filial onları yaradan **hüquqi şəxsin təşkilati struktur hissəsidir**.

Nümayəndəlik dedikdə, hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən xüsusi bölməsi başa düşülür (MM-in 53-cü maddəsinin 1-ci bəndi). O, müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Nümayəndəlik onu yaradan hüquqi şəxs adından əqdlər və müqavilələr bağlayır, müxtəlif hüquqi hərəkətlər edir, hüquqi şəxsin maraq və mənafeələrini müdafiə edir. Onun fəaliyyət predmetinə həm də faktiki xarakterli və digər hərəkətləri etmək də daxildir. Məsələn, nümayəndəlik onu yaradan hüquqi şəxsi və onun buraxdığı məhsulları reklam edə, bağladığı əqdləri və müqavilələri icra edə və ya onların icra olunmasına nəzarət edə bilər. Lakin nümayəndəlik onu yaradan **hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyəti** ilə məşğul ola bilməz. Buna onun ixtiyarı çatmır.

Nümayəndəlik hüquqi şəxsin özü tərəfindən yaradılır və ləğv edilir. xox vaxt bu məsələnin həlli hüquqi şəxsin ali idarəetmə orqanının səlahiyyətinə aid edilir. Məsələn, nizamnaməsinə görə səhmdar cəmiyyətinin nümayəndəliyini yaratmaq haqqında qərarı səhmdarların ümumi yığıncağı (ali idarəetmə orqanı) qəbul edə bilər və s.

Nümayəndəliyin həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi əsasını onun **əsasnaməsi** təşkil edir. O, bunun əsasında fəaliyyət göstərir. Əsasnamə nümayəndəliyin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən sənəddir. Bu sənədi hüquqi şəxs təsdiq edir.

Nümayəndəlik hüquqi cəhətdən müstəqil deyildir. Onun hüquqi şəxs statusu yoxdur, yəni **nümayəndəlik hüquqi şəxs hesab olunmur**. Məhz bu səbəbdən o, hüquqi şəxsin hüquqlarına malik deyil. Buna görə də nümayəndəlik subyekt qismində mülki (əmlak) dövriyyədə öz adından çıxış edə bilmir. Onun mülki hüquqi qabiliyyəti, bir sözlə, **mülki hüquq subyektliyi yoxdur**. Bu isə nümayəndəliyi mülki-hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər etmək imkanından, mülki hüquq münasibətlərində subyekt kimi iştirak etmək şansından məhrum edir.

Hüquqi şəxsin adından üçüncü şəxslərlə əqdlər, müqavilələr bağlamaq və digər hüquqi hərəkətlər etmək **nümayəndəliyin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan** biridir. Nümayəndəlik isə mülki hüquq subyektliyinə malik deyil. Ona görə də o, üçüncü şəxslərlə əqdlər, müqavilələr bağlaya və digər hüquqi hərəkətlər edə bilməz. Bəs nə etməli? Vəziyyətdən çıxış yolu hüquqi şəxs tərəfindən nümayəndəliyin rəhbərinə (o, hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir) etibarnamə verilməsindən ibarətdir. Belə halda nümayəndəliyin özünə etibarnamə verilə bilər. xüncü, yuxarıda dediyimiz kimi, onun mülki hüquq subyektliyi yoxdur və buna görə də subyekt rolunda üçüncü şəxslərlə hüquq münasibətinə girə bilməz. Nümayəndənin rəhbəri olan fiziki şəxs isə tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olduğu üçün hüququn subyekt qismində üçüncü şəxslərlə hüquq münasibətinə daxil ola bilər. Belə halda hüquqi nəticə, yəni mülki hüquq və vəzifələr nümayəndəlik və onun rəhbəri üçün yox, hüquqi şəxs üçün əmələ gəlir.

Etibarnamə hüquqi şəxsin öz nümayəndəliyinin rəhbərinə verdiyi elə bir yazılı sənəddir ki, bu sənəd nümayəndəliyin rəhbərinə üçüncü şəxslər qarşısında nümayəndə (təmsilçi) kimi çıxış etməyə imkan verir. **Özü də**

nümayəndəliyin adından yox, hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Bu sənəddə nümayəndəliyin rəhbərinin səlahiyyət dairəsi müəyyənləşdirilir. Həmin səlahiyyət hüquqi şəxsin nizamnaməsində də nəzərdə tutula bilər. Belə halda zənn edirik ki, nümayəndəliyin rəhbərinə etibarnamə verilməsi lazım deyil. Deməli, nümayəndəliyin rəhbəri təkcə ona verilmiş etibarnamə əsasında yox, həm də hüquqi şəxsin nizamnaməsində nəzərdə tutulan səlahiyyət əsasında mülki (əmlak) dövrüyyədə hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün hərəkət edə bilər. Prinsip etibarilə bu cür səlahiyyətin nümayəndəlik haqqında əsasnamədə də göstərilməsi və bu əsasnamə ilə rəsmiləşdirilməsi mümkündür. Belə ki, həmin əsasnamə hüquqi şəxs tərəfindən təsdiq olunur.

Nümayəndəlik həm kommersiya təşkilatları, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən yaradıla bilər. Bu barədə qanun hər hansı məhdudiyyət və ayrı-seçkilik müəyyən etmir.

Yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaratdıqları xüsusi (ayrıca) bölməsi nümayəndəlik statusu əldə edir. Dövlət qeydiyyatı orqanında aparılan dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan nümayəndəlik yaradılmış hesab edilir. Nümayəndəliyin dövlət qeydiyyatına alınması qaydası və təşkilati-hüquqi əsasları xüsusi qanunla müəyyən edilir. Nümayəndəliyə dövlət qeydiyyatı orqanı tərəfindən dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verilir. Bu xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyinin dövlət qeydiyyatına alınmasını təsdiq edən sənəddir; dövlət reyestrinə daxil edilmə isə başqa sənədlə – dövlət reyestrindən çıxışıla təsdiqlənir. O ki qaldı, AR-da dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəliyinə, qeyd etməliyik ki, o, dövlət reyestrinə daxil edilməlidir; onun dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunmur. Buna görə də belə nümayəndəliyə dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verilmir.

Nümayəndəliyin fəaliyyət göstərməsi üçün onun kifayət qədər əmlak bazası olmalıdır. Bu baza hüquqi şəxsin verdiyi əmlak hesabına yaradılır. Həmin əmlakın mülkiyyətçisi nümayəndəlik yox, hüquqi şəxs hesab edilir. Ona görə də **nümayəndəliyin fəaliyyəti ilə bağlı** olaraq yaranan öhdəliklər (borclar) üçün nümayəndəlik yox, hüquqi şəxsin özü məsuliyyət daşıyır.

2. Hüquqi şəxsin filialı

Nümayəndəlik kimi filial da (latınca «filialis» — öüulluq) **hüquqi şəxsin xüsusi (ayrıca) bölməsidir**. Onlar arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır.

Nümayəndəlik kimi filial da hüquqi şəxs tərəfindən yaradılır. Nümayəndəlik kimi filial da dövlət qeydiyyatına alınır və dövlət qeydiyyatı orqanında aparılan dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan o, yaradılmış hesab edilir; yalnız xarici hüquqi şəxslərin AR-in ərazisində yaratdıqları filiallar dövlət qeydiyyatına alınır və buna görə də onlara dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verilir. AR-da dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin filialları isə dövlət reyestrinə daxil edilməlidir; belə filialların dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilmir və bu səbəbdən onlara dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verilmir. Nümayəndəlik kimi filial da hüquqi şəxs tərəfindən təsdiq edilən **əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərir**. Əsasnamə filialın hüquqi statusunu müəyyənləşdirən və onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi əsasını təşkil edən başlıca sənəddir.

Nümayəndəlik kimi filial da **hüquqi şəxs statusuna malik olmayıb, hüquqi cəhətdən müstəqil deyil**. Onun mülki hüquq qabiliyyəti və buna görə də **mülki hüquq subyektliyi yoxdur**. Məhz bu səbəbdən nümayəndəlik kimi filial da hüquqi şəxs hüquqlarından istifadə edə və mülki dövrüyyədə müstəqil olaraq öz adından çıxış edə bilmir. Üçüncü şəxslərlə hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün əqdlər (müqavilələr) bağlamaq və digər hüquqi hərəkətlər etmək üçün, bir sözlə, nümayəndəlik və digər hüquqi funksiyaları yerinə yetirmək özün (şübhəsiz ki, hüquqi şəxsin adından) filialın rəhbərinin adına (filialın özünə yox) etibarnamə verilir. Nümayəndəliyin rəhbəri kimi filialın da rəhbərini hüquqi şəxsin özü təyin edir. Etibarnamədə filialın rəhbərinə hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün mülki (əmlak) dövrüyyədə çıxış etməyə səlahiyyət verilir. Səlahiyyətin verilməsi hüquqi şəxsin əsasnaməsində nəzərdə tutulmaq və göstərilmək yolu ilə də rəsmiləşdirilə bilər.

Nümayəndəlikdə olduğu kimi filialın da **əmlak bazası hüquqi şəxs tərəfindən verilən əmlak hesabına yaradılır**. Bu əmlakın mülkiyyətçisi filial yox, onu yaradan hüquqi şəxs hesab olunur. Buna görə də filialın fəaliyyəti ilə bağlı olaraq yaranan öhdəliklərə (borclara) görə cavabdeh olmaq hüquqi şəxsə həvalə edilir, yəni filialın fəaliyyətinə görə filialın özü yox, onu yaradan hüquqi şəxs mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Nümayəndəlik kimi filial da onu yaradan hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşir.

Göstərdiyimiz xüsusiyyətlər nümayəndəliyi və filialı bir-birilə birləşdirən oxşar cəhətlərdir. Bununla belə, onlar həm də fərqli cəhətlərə malikdirlər.

Onlar arasında **birinci fərqli cəhət** ondan ibarətdir ki, **nümayəndəlikdən fərqli olaraq filial hüquqi şəxsin yerinə yetirdiyi funksiyaları həyata keçirir**. Söhbət istehsal və digər təsərrüfat fəaliyyəti kimi funksiyalardan gedir. Nümayəndəliyin bu cür funksiya həyata keçirməyə ixtiyarı çatmır. Belə funksiyaları yerinə yetirməyə yalnız hüquqi şəxsin filialının hüququ vardır. Özü də filial hüquqi şəxsin funksiyalarının hamısını və ya bu funksi-

yaların yalnız bir hissəsini həyata keçirə bilər. Məsələn, ali təhsil məktəbinin başqa şəhərdə yerləşən filialı bütün ixtisaslar öyrə tələbə qəbul edir və tədris-təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olur. Beləliklə o, ali təhsil məktəbinin (hüquqi şəxs) həyata keçirdiyi funksiyanın hamısını yerinə yetirir. Başqa bir misalda dəmir-beton məmulatı müəssisəsinin başqa rayonda yerləşən filialı müəssisənin istehsal etdiyi bütün məmulatları yox, yalnız bu məmulatların bəzi növlərini hazırlayır. Burada isə müəssisənin (hüquqi şəxs) funksiyalarının yalnız bir hissəsi filial tərəfindən həyata keçirilir. Daha başqa bir misalda bankın (hüquqi şəxs) filialı onun həyata keçirdiyi bank əməliyyatlarının yalnız bir hissəsini yerinə yetirir.

Onlar arasında **ikinci fərqli cəhət** ondan ibarətdir ki, **filialın həyata keçirdiyi funksiyanın həcmi nümayəndəliyə nisbətən daha böyükdür**. Daha doğrusu, filialın fəaliyyət predmeti daha geniş və əhatəlidir. Belə ki, filialın funksiyasına daxildir:

- birincisi, onu yaradan hüquqi şəxs yerinə yetirdiyi funksiyaların (istehsal, təsərrüfat, təhsil-tədris, bank, sığorta və digər funksiyaların) hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirmək;
- ikincisi, nümayəndəlik funksiyasını yerinə yetirmək, yəni onu yaradan hüquqi şəxs adından və onun mənafeyi üçün mülki (əmlak) dövrüyyədə çıxış etmək — üçüncü şəxslərlə əqdlər (müqavilələr) bağlamaq və digər hüquqi hərəkətlər etmək. Belə halda **hüquqi nəticə, yəni mülki hüquq və vəzifələr filial üçün yox, hüquqi şəxs üçün əmələ gəlir**.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nümayəndəliyin onu yaradan hüquqi şəxs əsas funksiyalarını həyata keçirməyə hüququ çatmır. Nümayəndəlik funksiyası nümayəndəliyin başlıca funksiyasıdır.

Beləliklə, biz filialın əsas hüquqi parametrlərini müəyyənləşdirdik, həmçinin ona hüquqi xarakteristika verdik. Bundan sonra filiala anlayış verə bilərik ki, bu anlayış onun əsas cəhət və xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Filial dedikdə, hüquqi şəxs olduqda yerdə, kənarda yerləşən elə bir xüsusi (ayrıca) bölməsi başa düşülür ki, bu bölmənin fəaliyyət predmeti hüquqi şəxs funksiyalarının hamısını (və ya bir hissəsini), o cümlədən nümayəndəlik funksiyasını həyata keçirməkdən ibarətdir.

Filial və nümayəndəliyi **nümayəndədən** fərqləndirmək lazımdır. Nümayəndə onlardan fərqli olaraq, mülki hüquq qabiliyyətinə və beləliklə, mülki hüquq subyektivinə malik olub, mülki hüququn subyekt sayılır. Nümayəndə hüquqi cəhətdən müstəqildir. Almaniya sivilistika doktrinasında filiala yardımçı əşya (ləvazimat) kimi baxılır. Belə ki, o, əsas müəssisənin (hüquqi şəxs) yardımçı əşyasıdır.

3. İdarə

İdarə dedikdə, hüquqi şəxs yaratdığı elə bir təşkilat başa düşülür ki, bu təşkilatın əsas fəaliyyət predmeti idarəetmə, sosial-mədəni və ya digər qeyri-kommersiya xarakterli funksiyaları həyata keçirməkdən ibarətdir (MM-in 54-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Onun hüquqi statusu MM-in 54-cü maddəsi ilə müəyyən edilir.

İdarə konstruksiyasını sovet hüquq sistemi yaratmışdı. Köhnə 1964-cü il MM-in 88-1-ci maddəsi, habelə qüvvədən düşmüş «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» qanunun 12-ci maddəsi bu konstruksiyayı nəzərdə tuturdu. Həmin konstruksiyaya görə, dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak mülkiyyətçi tərəfindən (yəni dövlət və ya bələdiyyələr tərəfindən) dövlət və ya bələdiyyə büdcəsindəki idarəyə təhkim edilirdi və o, həmin idarənin operativ idarəsində olurdu. İdarələr qanunla müəyyən edilmiş hədlərdə, öz fəaliyyət məqsədlərinə, plan və mülkiyyətçinin tapşırıqlarına və əmlakın təyinatına uyğun olaraq sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək hüququnu həyata keçirirdi və mülkiyyətinin (təsisçinin) vəsaiti ilə maliyyələşdirilirdi. Onların təhkim olunmuş əmlak üzərində mülkiyyət hüququ yaranmırdı. Mülkiyyətçi əmlakı idarədən geri götürə bilərdi. Bu hal isə idarələrin mülki (əmlak) dövrüyyədə, müxtəlif mülki hüquq münasibətlərində müstəqil surətdə iştirakını xeyli dərəcədə məhdudlaşdırırdı. Onlar hüquqi şəxs statusuna malik idi.

İdarə konstruksiyası əvvəlki iqtisadi sistemə uyğun olaraq yaranmışdı. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf dövründə o, öz əhəmiyyətini və rolunu itirir. Ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəə və əmlak xarakterli mülki dövrüyyədə yalnız özünün şəxsi (xüsusi) əmlakı olan müstəqil, qeyri-asılı subyektlər (əmtəə sahibkarları) iştirak edə bilərlər. Bu baxımdan idarə konstruksiyası inkişaf etmiş əmtəə dövrüyyəsi üçün, bazar münasibətləri üçün xarakterik deyil və yaramır. Bunu nəzərə alaraq bizim ölkə qanunvericiliyi idarələrin hüquqi təbiətini və xarakterini dəyişmişdir.

Hər şeydən əvvəl, idarələrin **hüquqi şəxs statusu yoxdur**. Müvcud mülki qanunvericiliyə görə, idarə hüquqi şəxs deyildir (MM-in 54-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, idarələr müstəqil olaraq subyekt rolunda mülki hüquq münasibətlərində çıxış edə bilməz.

İdarələr həm ümumi (hakimiyyət) hüquq öyrə, həm də xüsusi (qeyri-hakimiyyət) hüquq öyrə hüquqi şəxslər tərəfindən yaradıla bilər. Ümumi (hakimiyyət) hüquq öyrə hüquqi şəxslər dövlət hakimiyyət aktı əsasında yaradılır və hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olur. Bu növ hüquqi şəxslərə dövlət və bələdiyyə qurumları (hüquqi şəxsləri) daxildir. Həmin qurumların yaratdıqları idarələrə dövlət və bələdiyyə hakimiyyət və idarəçilik orqan-

larını (hüquq-mühafizə orqanlarını, yəni məhkəmələri, prokurorluqları, daxili işlər sistemindəki idarələri və s.), tibb-səhiyyə idarələrini (məsələn, xəstəxanaları, poliklinikaları və s.), maarif idarələrini (orta məktəbləri), ali təhsil idarələrini (dövlət institutlarını, universitetlərini və s.), mədəniyyət idarələrini (muzeyləri, rəsm qalereyalarını, kitabxanaları və s.), elmi idarələri (məsələn, elmi tədqiqat institutlarını və s.), idman idarələrini və s. şamil etmək olar.

Ümumi (hakimiyyət) hüquq öyrə hüquqi şəxslərin yaratdıqları idarələr **ümumi (hakimiyyət) idarələr** adlanır. Bunların iki növü fərqləndirilir: dövlət idarələri; bələdiyyə idarələri. Dövlət hüquqi şəxslərinin yaratdıqları qurumlar **dövlət idarələri** adlanır. Əgər müvafiq idarə bələdiyyə hüquqi şəxsləri tərəfindən təsis edilərsə, buna **bələdiyyə idarəsi** deyilir.

Idarələr xüsusi (qeyri-hakimiyyət) hüquq öyrə hüquqi şəxslər tərəfindən də yaradıla bilər. Xüsusi hüquqi şəxslər qeyri-dövlət hüquqi şəxsləri olub, xüsusi mülkiyyətə əsaslanır. Onlar tərəfindən elm, səhiyyə, maarif, mədəniyyət, idman və digər idarələr yaradıla bilər. Bunlara **xüsusi idarələr** deyilir.

Idarə hüquqi şəxsin qərarı əsasında yaradılır. Onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi əsasını **əsasnamə** təşkil edir. Belə ki, idarə əsasnamə öyrə fəaliyyət göstərir. Bu əsasnamə hüquqi şəxs tərəfindən təsdiq edilir (MM-in 54-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Əsasnamədə idarənin fəaliyyət məqsədi və predmeti göstərilir, onun idarə olunması qaydası müəyyənləşdirilir, idarənin əmlakı və digər məsələlər barədə mühüm müddəalar formulə edilir.

Hüquqi şəxs idarəyə rəhbər təyin edir. O, idarənin təkbəşinə icra orqanı rolunda çıxış edir. Bununla belə, idarə kollegial icra orqanı tərəfindən də idarə oluna bilər (məsələn, təhsil idarəsinin elmi şura tərəfindən idarə edilməsi və s.).

Idarənin əmlak bazasını hüquqi şəxs tərəfindən **ona təhkim edilmiş əmlak** təşkil edir. Zəruri əmlak bazası olmadan idarə fəaliyyət göstərə bilməz. Idarə ona təhkim edilmiş əmlak barəsində mülkiyyət hüququ yox, **məhdud əşya hüququ** əldə edir. Belə ki, o, həmin əmlak barəsində qanunla müəyyənləşdirilmiş hədlərdə, öz fəaliyyət məqsədlərinə, hüquqi şəxsin tapşırıqlarına və əmlakın təyinatına uyğun sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir (MM-in 54-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Hüquqi şəxsin icazəsi olmadan idarə həmin əmlakı özgəninkiləşdirə (sata, bağışlaya, dəyişdirə və s.) bilməz.

Idarənin fəaliyyəti ilə bağlı onun müəyyən öhdəlikləri (borcları) yarana bilər. Bu öhdəliklərə (borclara) görə idarə yox, bu idarəni yaratmış hüquqi şəxs məsuliyyət daşıyır (MM-in 54-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Belə ki, kreditorların tələblərini hüquqi şəxs təmin edir.

Idarə müxtəlif əsaslara görə ləğv edilir. Bu zaman əmlak idarəni yaratmış hüquqi şəxsin mülkiyyətinə daxil olur.

RF-in mülki qanunvericiliyi idarələri hüquqi şəxslərin müstəqil təşkilatı-hüquqi formalarından biri kimi nəzərdə tutur. Bu ölkənin qanunvericiliyə görə, onlar qeyri-kommersiya təşkilatları kateqoriyasına şamil edilir. Bizim ölkənin qanunvericiliyinə görə isə idarələr hüquqi şəxs statusuna malik olmayan qeyri-kommersiya qurumları hesab edilir. Onlar **hüquqi şəxsin təşkilatı strukturuna daxil olan xüsusi bülmədir**.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Bratusü S.N. Öridişeskie liüa v sovetskom qraədanskom prave M., 1947.

Ioffe O.S. Sovetskoe qraədanskoe pravo. Kurs leküiy. Uçebnoe posobie. Zastğ 1. L., 1958 (ql. «Üridizeskie liüa»).

Qribanov V.P. Üridizeskie liüa. M., 1961.

Subjektı sovetskoqo qracdanskoqo prava. M., 1984 (ql. 3).

Sovetskoe qracdanskoe pravo. Uzebnik. Tom 1 / Pod red. **O.A.Krasavzikova.** M., 1985 (ql. 5).

Qracdanskoe pravo. Uzebnik. Zastğ 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ü.K.Tolstoqo.** M., 1998 (ql. 7).

Qracdanskoe pravo. Uzebnik. Zastğ 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.İ.Masləeva.** M., 1997 (ql. 5).

Qracdanskoe pravo. Uzebnik. Zastğ 1 / Pod red. **Z.İ.Übulenko** M., 1998 (ql. 5).

Qracdanskoe pravo. Uzebnik. Zastğ 1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy, B.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy.** M., 1998 (ql. 6).

Qracdanskoe pravo. Uzebnik. Tom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1998 (ql. 7).

Qracdanskoe pravo. Uzebnik. Pod red. **S.P.Qrişaeva.** M., 1998 (ql. 3).

Kommentariy k Qracdanskomu kodeksu Rossiyskoy Federaiüii. Zastğ 1 / Pod red. **O.N.Sadikova.** M., 1999.

Kommentariy zasti pervoqo Qracdanskoqo kodeksa Rossiyskoy Federaiüii dlə predprinimateley. M., 1995.

Xoxlov E.B., Borodin V.V. Ponətie üridizeskoqo liüa: istoria i sovremennə traktovka // Qosudarstvo i pravo. 1993.

Suxanov E. Üridizeskie liüa // Xozəystvo i pravo. 1995. № 4.

Suxanov E.A. Xozəystvennie obhestva i tovarihestva, proizvodstvennie i potrebitelğskie kooperativı // Vest-

nik Vışseqo Arbitracnoqo Suda RF. 1995. № 6.

Suxanov E. Aküionernie obhestva i druqie üridizeskie liüa v novom qracdanskom zakonodatelğstve // Xozəystvo i pravo. 1997. № 1.

Suxanov E. Zakon ob obşestvax s oqranizennoy otvetstvennostğü // Xozəystvo i pravo. 1998. № 5.

Pravovoe regulirovanie deätelğnosti aküionernıx obhestv (aküionernoe pravo). Uzebnoe posobie / Pod red. **E.P.Qubina.** M., 1998.

Suxanov E. Reorqanizaüiä aküionernıx obhestv i druqıx üridizeskix liü // Xozəystvo i pravo. 1996. № 1.

Vitrənskiy V.V. Bankrotstvo: ocidaniä i realğnostğ // Gkonomika i ciznğ. 1994. № 49.

Vitrənskiy V.V. Novoe zakonodatelğstvo o nesostoäteljnosti (bankrotstve) // Xozəystvo i pravo. 1998. № 4.

Vitrənskiy V.V. Bankrotstvo: dolqaə proüedura «uskorenıä» // Gkonomika i ciznğ. 1998. ¹ 29.

Palandt. Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar. München.1999.

Klünzinger E. Einführung in das bürgerliche Recht. München.1993.

Larenz K. Allgemeiner Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts. München.1989.

Kaiser. Bürgerliches. Recht. Heidelberg: C.F. Müller. 1997.

Kühler H. BGB. Allgemeiner Teil. München.1998.

Brehm W. Allgemeiner Teil des BGB. 1997.

Brox H. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuches.1997.

Gnnəküerus L. Kurs qermanskoqo qracdanskoqo prava. Tom 1. Polutom 1. M., 1949.

Sakag Vaqaiüma, Toru Ariidzumi. Qracdanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983.

MÖVZU 6

Əşya hüququ (Sachenrecht)

§ 1. Əşya hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri

1. Əşya hüququ mülki hüququn yarımsahəsi kimi

Mülki hüququn yarımsahələrindən biri **əşya hüququ** adlanır. Özü də haqlı və mübaliğəsiz olaraq göstərə bilərik ki, o, mülki hüququn ən vacib, ən mühüm və ən zəruri yarımsahəsidir. Bu, onunla izah edilir ki, həmin yarımsahə «bütün indiki xalq təsərrüfatı həyatının məhək daşı olan əsas əşya hüququ — mülkiyyət hüququ ilə» bağlıdır. Bu, onunla əlaqədardır ki, əşya hüququnun əsas «iş» mülkiyyət münasibətlərini nizama salmaq və rəsmiləşdirməkdən ibarətdir. Mülkiyyət münasibətləri isə vətəndaş cəmiyyətinin və ictimai-iqtisadi quruluşun əsasını təşkil edir. Məşhur Höte «Faust» əsərinin qəhrəmanının dili ilə deyir ki, «mənə şan-şöhrət deyil, mülkiyyət lazımdır»; bunlar, əlbəttə, təsadüfi deyilməmiş sözlərdir.

Əşya hüququ kontinental (roman-german) hüquq ailəsinin alman qrupuna (yarımsisteminə) daxil olan dövlətlərin mülki hüquq sahəsinin xüsusi hissəsinə daxildir. Kontinental Avropa ölkələrinin — Bolqarıstanın, Macarıstanın, Polşanın, Çexiyanın, Almanıyanın, İspaniyanın, İtaliyanın, İsveçrənin mülki qanunvericiliyində əşya hüququ vacib və mühüm kateqoriya kimi nəzərdə tutulur. İtaliya MM-inin üçüncü kitabı «Əşya hüququ» adlanır ki, bu, doqquz bölmədən ibarətdir. Hollandiya MM-inin «Əşya hüququ» adlı 5-ci kitabı doqquz bölməni əhatə edir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin birinci kitabı yeddi bölmədən ibarətdir. Həmin kitabın ikinci bölməsinə daxil olan normalar əşyaların hüquqi recimini müəyyən edir. Göstərilən bölmə «Əşyalar» adlanır. Qanunnamənin üçüncü kitabı «Əşya hüququ» adlanır. O özündə doqquz bölməni əhatə edir. Əşya-hüquqi münasibətləri haqqında normalar məhz bu bölmələrdə (§854-1296) ifadə edilir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinə əsaslanan Yaponiya Mülki Məcəlləsinin ikinci bölməsi «Əşya hüququ» (175-338²²-ci maddələr) adlanır. Bu bölmə on fəsildən (ümumi müddəalar, sahiblik, mülkiyyət hüququ, superfitsi, servitut və b. fəsillərdən) ibarətdir.

Fransa MM-inin ikinci kitabı «Əmlak və mülkiyyət hüququnun dəyişməsi» adlanır. Burada əşya hüququnu tənzimləyən normalar jəmlənmişdir. Kitab dörd bölmədən ibarətdir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, kontinental Avropa ölkələrinin əşya hüququ barədə qanunvericiliyinin tarixi kökü və mənşəyi Roma xüsusi hüququ ilə bağlıdır. Əşya hüququ bu hüququn əsas sahələrindən biri sayılırdı. Roma xüsusi hüququna görə, əşya hüququ dedikdə, əşya barəsində subyektlər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları başa düşülürdü. Roma hüquqşünasları əşya hüququna anlayış vermirdilər.

Hüquq ədəbiyyatında əşya hüququnun mülki hüququn yarımsahələrindən biri olması fikri, demək olar ki, bütün müəlliflər tərəfindən mübahisəyə yol verilmədən qəbul edilmişdir. Bəzi müəlliflər mülki hüququn bu yarımsahəsini «əşya hüququ», bəziləri isə «mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları» adlandırırlar. Almaniya hüquq doktrinasında əşya hüququnun (Sachenrecht) müstəqil bölmə (hissə) kimi ayrılması mübahisə doğuran məsələdir. Amma qanunverici rəsmi surətdə əşya hüququna Almaniya mülki hüququnun müstəqil hissəsi (bölmə-

si) kimi prinsipial əhəmiyyət verir. Yaponiya Mülki Məcəlləsi də əşya hüququnu mülki hüququn müstəqil hissəsi kimi nəzərdə tutur.

Əşya hüququ **həm obyektiv, həm də subyektiv mənada işlədilir**. Obyektiv mənada əşya hüququ mülki hüququn yarım sahələrindən (predmetinə görə qarşılıqlı əlaqədə olan eynicinsli mülki hüquq institutlarının məcmusundan) biri kimi çıxış etməklə, həmin hüquq sahəsinin tərkib hissəsinə çevrilir. Mülki hüququn predmetinə daxil edilən əmlak münasibətlərinin **bir növü əşyanın (əmlakın) məxsusluğu ilə əlaqədar olan münasibətlərdir** ki, bu münasibətlər hüquqi cəhətdən əşya hüququ kateqoriyasının vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Həmin əmlak münasibətləri **statik xarakterə** malikdir. Mülki hüquqla tənzimlənən **statik əmlak münasibətləri əşya hüququnun predmetini** təşkil edir.

Beləliklə, **obyektiv mənada əşya hüququ dedikdə, əmlak münasibətləri subyektlərinə, yəni fiziki şəxslərə, hüquqi şəxslərə, dövlətə və bələdiyyəyə əşyanın (əmlakın) məxsusluğu ilə əlaqədar olan münasibətləri nizama salan mülki hüquq normalarının məcmusu** başa düşülür. Başqa sözlə desək, maddi nemətlərin məxsusluğu ilə, bu nemətlərə yiyələnməklə (sahiblik etməklə) bağlı olan münasibətləri, yəni statik münasibətləri qaydaya salan normaların sistemi əşya hüququnu yaradır. Bu xüsusiyyəti ilə əşya hüququ mülki hüququn digər yarım sahəsi olan öhdəlik hüququndan fərqlənir. Öhdəlik hüququ **dinamik münasibətləri, yəni əmtənin (malın) hərəkət və mübadilə prosesini, əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsinə tənzimləyən** mülki hüquq normalarını birləşdirir. Bütün bunların hamısı onu ifadə edir ki, əşya hüququ, əsasən, **«tələb edə bilərəm» probleminə yox, «mənə məxsusdur» probleminə** toxunur. «Tələb edə bilərəm» problemi öhdəlik hüququnun məşğul olduğu məsələdir. Əşya hüququ əşyanın ayrı-ayrı şəxslərə və ya şəxslər qrupuna məxsus olması formasını, əşya üzərində yiyəliyin və «hakimiyyət»in müəyyənləşdirilməsi üsullarını, bir sözlə, **əşya barəsində şəxslər arasında yaranan münasibətləri** tənzim edir.

Əşya hüququna Almaniya mülki hüquq elmində də anlayış verilir: əşya hüququ (Sachenrecht) dedikdə, hüquq qaydasının müəyyənləşdirdiyi elə normalar başa düşülür ki, bu normalar şəxsin əşyaya yiyəlik etməsinə təmin edir. Yaponiya mülki hüquq elmində əşya hüququnun tərfi belə verilir: əşya hüququ elə normalardan ibarətdir ki, bu normalar xarici aləmin predmetləri üzərində yiyəlik münasibətlərini tənzimləyir.

2. Subyektiv mənada əşya hüququnun (Dingliche Rechte)

xüsusiyyətləri

Subyektiv mənada əşya hüququ dedikdə, konkret subyektin əmlak dövryyəsinin maddi obyektini kimi əşya barəsində olan hüququ başa düşülür. Əşya hüququ bu hüququ əldə edən şəxsin hər hansı digər şəxsdən asılı olmadan **əşyaya bilavasitə təsir etmək imkanını** ifadə edir; əşya hüququ subyektin əşya üzərində, əşya barəsində hüququ deməkdir; bu hüququn sahibi əşya üzərində **müstəsna yiyəlik (sahiblik) ixtiyarına və səlahiyyətinə** malik olur.

Əşya hüququnun mahiyyətinə xarici ölkələrin sivilistika doktrinası xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, Yaponiya doktrinası əşya hüququnun iki əsas cəhətini göstərir. Birinci cəhət müəyyən əşya üzərində birbaşa sahiblikdən (yiyəlikdən) ibarətdir. Birbaşa sahiblik (yiyəlik) yiyəsi tərəfindən əşya üzərində sahibliyin başqa şəxslərin hərəkətlərindən asılı olmadan bilavasitə həyata keçirilməsini ifadə edir. İkinci cəhət isə sahibinin öz əşyasından fayda götürməkdə müstəsna hüquqa malik olmasından ibarətdir. Hüququn müstəsnalığı onu ifadə edir ki, hər hansı əşya barəsində şəxs üçün əşya hüququ müəyyənləşdiriləndə, məzmunja onun eyni olan hüquq başqa şəxs üçün müəyyən edilə bilməz; bu isə o deməkdir ki, əşyadan yalnız onun sahibi istifadə və fayda götürə bilər; başqa şəxslər əgər əşyadan istifadə etmək və fayda götürmək istəsələr, həmin şəxslər onda hökmən onun sahibindən icazə və razılıq almalıdırlar.

Subyektiv mənada əşya hüquqları subyektiv əşya hüquqları və ya sadəcə olaraq əşya hüquqları deməkdir. Subyektiv əşya hüquqları (və ya əşya hüquqları) isə mülki (əmlak) hüquqların bir növü sayılır. Məsələn, şəxs yaşayış evinə sahiblik, yaşayış evindən istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüquqlarına malikdir. Sahiblik, istifadə və sərənjam hüquqları, habelə yaşayış evi barəsində digər hüquqlar subyektiv əşya hüquqlarıdır.

Əşya hüquqları bir sıra spesifik xüsusiyyətə malikdir. **Birincisi, əşya hüquqları ilə əşyanın bu və ya digər şəxsə məxsus olması** rəsmiləşdirilir. Əşyanın məxsusluğu şəxsin əşyaya bilavasitə münasibətini ifadə edir. Bu hüquq əsasında o, əşyanı özününkü hesab edir. Bunsuz normal və səmərəli təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Yalnız belə halda əşyadan iqtisadi cəhətdən səmərəli, təsərrüfatına istifadə etmək olar.

Normal və səmərəli təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün təkcə əşyanın şəxsə məxsus olması kifayət etmir. Bunun üçün həm də zəruridir ki, əşya hüquqlarını həyata keçirməkdə şəxsə kənardan əsassız müdaxilə edilməsin, ona maneçilik törədilməsin. Öz əşyasından istifadə prosesində **əşya sahibi ilə kənar şəxslər arasında hüquq münasibəti** yaranır. Bu münasibətdə səlahiyyətli şəxs rolunda əşya hüququnun sahibi çıxış edir ki, ona qarşı qeyri-müəyyən dairədən olan borclu şəxslər (cəmiyyətdəki bütün şəxslər, yəni «hamı və hər kəs»)

durur. Belə halda səlahiyyətli şəxsin hamıdan və hər kəsdən onun əşya hüquqlarını pozan hərəkətlərə yol verməməyi tələb etmək hüququ vardır. Bu, onu göstərir ki, əşya hüquqları **mütləq xarakterə** malikdir. Göstərilən cəhət əşya hüquqlarının **ikinci xüsusiyyətini** təşkil edir. Bu xüsusiyyət əşya hüquqlarını mütləq hüquqların bir növü kimi xarakterizə edir. Bu baxımdan əşya hüquqları **iki funksiya** yerinə yetirir: birincisi, **müdafiə funksiyasını** (bu funksiya əsasında hamı və hər kəs şəxsə öz əşya hüquqlarını həyata keçirməyə mane olmaqdan çəkinir, həmin şəxsin əşya hüququnu pozmur); ikincisi, **müəyyən əşyanın konkret şəxsə məxsusluğunu müəyyənləşdirmək funksiyasını**.

Əşya hüquqlarının mütləq hüquq növünə şamil edilməsi onu öhdəlik hüquqlarından (şəxsi hüquqlardan) fərqləndirməyə imkan verir. Öhdəlik hüquqları nisbi hüquq kateqoriyasına aid olunur. Bu növ hüquqların fərqləndirilməsi müəyyən prinsipə əsaslanır. Həmin prinsipə görə, əşya hüququna əməl edilməsi hamıdan və hər kəsdən tələb edilə bilər. Öhdəlik hüququnun yerinə yetirilməsi isə yalnız konkret borclu şəxsdən tələb oluna bilər.

Əşya hüquqlarının **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu hüquqlar **əşya-hüquqi müdafiə üsulları** ilə müdafiə olunur. Bu üsullara **vindikasiya və neqator iddialar**, habelə digər hüquqi vasitələr daxildir. Məsələn, şəxs mülkiyyətçinin əşyasını oğurlayır; mülkiyyətçi həmin şəxsin qanunsuz sahibliyində olan öz əşyasını geri tələb edir; bu zaman o, vindikasiya iddiası verir. Başqa bir misalda məzuniyyətə gedən şəxs arzuolunmaz halların qarşısını almaq məqsədilə dördotaqlı mənzilin otaqlarından birində gəzləməyi qonşusuna tapşırır. Məzuniyyətdən qayıdandan sonra nainsaf qonşu otağı təhvil verməməsi nəticəsində şəxsin öz mənzilindən normal istifadə etməsi mümkün olmur, problemə çevrilir. Mənzilin sahibi neqator iddia verməklə öz mülkiyyət hüququnu müdafiə edir.

Bu, onu göstərir ki, əşya hüquqları **xüsusi hüquqi recimlə** qorunur və mühafizə edilir.

Əşya hüquqlarının **dördüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu hüquqların obyektı yalnız **fərdi-müəyyən əlamətlərə malik olan əşya** ola bilər. Məhz bu səbəbdən müvafiq əşyanın məhv olması avtomatik olaraq həmin əşyaya olan hüququn (əşya hüququnun) da xitam edilməsini şərtləndirir. Buna görə də cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar əşya hüquqlarının obyektı qismində çıxış edə bilməz; çünki belə əşyalar hüquqi cəhətdən əvəz ediləndir.

Əşya hüququnun **beşinci xüsusiyyəti** onun üstün hüquq olmasından ibarətdir. Buna görə də əgər əşya hüququ ilə öhdəlik hüququ arasında kolliziya (toqquşma) olarsa, birinci əşya hüququ həyata keçirilir. Məsələn, əgər borclu aldığı krediti qaytarmazsa, onda kredit verənin tələbi girov qoyulmuş əmlak hesabına birinci olaraq təmin edilir; bundan sonra digər kreditorların tələbləri ödənilir.

Bütün bu xüsusiyyətləri ilə əşya hüquqları mülki (əmlak) hüquqların digər növü olan öhdəlik hüquqlarından fərqlənir. Mülki (əmlak) hüquqların əşya və öhdəlik hüquqları adlı iki yerə bölünməsi, bu hüquqlardan əşya hüquqları kimi müstəqil növün ayrılması dünyanın praktiki olaraq bütün hüquq sistemlərində nəzərdə tutulmuşdur. Əşya və öhdəlik hüquqlarının xarakteri məsələsi XIX əsrdə Avropa sivilistika doktrinasında müəyyənləşdirilmişdir. Həmin dövrdə belə bir konsepsiya əsaslandırılmışdı: əşya hüququ şəxsin əşyaya olan elə bir münasibətdir ki, bu münasibət onun əşya üzərində sahibliyini (yiyəliyini) hüquqi cəhətdən ifadə edir; öhdəlik hüququ isə, heç olmazsa, azı iki şəxs arasında elə bir münasibətdir ki, bu münasibətə görə, onlar hüquq və vəzifə daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Bu konsepsiya alman sivilistika, əsasən də pandekt ədəbiyyatında daha geniş yayılmışdı. Onu bir sıra fransız və inqilabaqədərki rus hüquqşünasları da dəstəkləyirdilər.

Roma hüququ əmlak hüquqlarını əşya və öhdəlik hüquqlarına bölməyə də, Roma hüquqşünasları əşya iddiaları (actiones in rem) və şəxsi iddialar (actiones in personam) arasında fərqlər olması barədə fikir irəli sürürdülər. Əşya və öhdəlik hüquqlarının bir-birindən fərqləndirilməsi sonrakı dövrün Roma alimləri tərəfindən (məsələn, klassik Roma hüquqşünası olan Pavel tərəfindən) müəyyən edilmişdi.

Roma hüququ əşya hüquqlarına daxil etmişdi: mülkiyyət hüququnu (bununla əlaqədar əşyaya faktiki sahibliyi); başqasının (özgəsinin) əşyalarına olan hüquqları. Başqasının (özgəsinin) əşyalarına olan hüquqlara şamil olunmuşdu: servitut hüququ; girov hüququ; emfitevzis (əvəzi ödənilməklə özgəsinin kənd təsərrüfatı torpağından uzunmüddətli, özgəninkiləşdirilən, vərəsəlik üzrə keçən istifadə hüququ); superfitsi (haqqı ödənilməklə özgəsinin şəhər torpağı sahəsində özgəninkiləşdirilən, vərəsəlik üzrə verilən tikili ujaltdmaq hüququ).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi əşya hüquqlarının dairəsini müəyyən edir: mülkiyyət hüququ (MM-in 152-ci maddəsi); mülkiyyətçi olmayan şəxslərin hüquqları (MM-in 158-ci maddəsi).

Mülkiyyət hüququ tam məzmunla malik olması ilə digər əşya hüquqlarından fərqlənir. Digər əşya hüquqlarının subyektlərindən heç biri mülkiyyət hüququnun sahibi (mülkiyyətçi) kimi tam səlahiyyətlərə malik deyil. Mülkiyyətçi ona məxsus olan əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək səlahiyyətinə malikdir. Digər əşya hüquqlarının subyektləri (sahibləri) isə mülkiyyətçi statuslu şəxs sayılmaz. Onların əmlakdan istifadə hüquqlarının həjmi qanunla və mülkiyyətçinin iradəsi ilə məhdudlaşır. Ona görə də digər əşya hüquq sub-

yektlərini qanun mülkiyyətçi olmayan şəxslər adlandırır.

Digər əşya hüquqlarının, yəni **mülkiyyətçi olmayan şəxslərin hüquqlarının** dairəsi MM-in 158-ci maddəsinə də müəyyən edilmişdir: girov hüququ; əmlakdan istifadə hüququ; servitutlar. Mülkiyyətçi olmayan şəxslərin hüquqları dedikdə, məhdud əşya hüquqları, yəni özgə əşyasına olan hüquqlar başa düşülür. **Məhdud əşya hüquqlarına** isə aiddir: girov hüququ; ipoteka hüququ; tikiliyə vərəsəlik hüququ (superfitsi hüququ); servitut hüququ; uzufrukt hüququ.

Mülkiyyətçi olmayan şəxslərin əşya hüquqlarının (məhdud əşya hüquqlarının) xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, birincisi, bu hüquqların qanunla müəyyən edilən **siyahısı qəti xarakter** daşıyır. İkincisi, müəyyən hallarda bu hüquqlar **öz hüquqi qüvvəsini saxlamaq, bu hüquqlara əməl olunmaq və riayət edilmək xüsusiyyətinə malikdir** (izləmə hüququ, yəni məhdud əşya hüququnun subyektin yox, əşyanın arxasınca getməsi). Məsələn, girov qoyulmuş əşyaya mülkiyyət hüququ həmin əşyanın əvəzli və ya əvəzsiz özgəninkiləşdirilməsi nəticəsində və ya universal hüquq varisliyi qaydasında girov qoyandan başqa şəxsə keçdikdə, girov hüququ qüvvədə qalır (MM-in 289-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Oudur ki, girov hüququna əməl olunmalı və riayət edilməlidir. Elə hesab edək ki, vətəndaş bankdan kredit alır və əşyanı girov qoyur. Vətəndaş ölür. Əşyaya mülkiyyət hüququ onun və rəsəsinə keçir. Belə halda girov hüququ həmin əşyanın arxasınca gedir, onu izləyir, yəni girov hüququ qüvvədə qalır və ona xitam verilmir. Deməli, məhdud əşya hüquqlarına **izləmə hüququ** xasdır; izləmə hüququ onu ifadə edir ki, əşya hüququnun sahibi olan şəxs əşyanın başqasının əlinə (yeni ələ) keçməsinə baxmayaraq, həmin hüququ itirmir, saxlayır.

Beləliklə, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, əşya hüquqlarını belə təsnif etmək olar: mülkiyyət hüququ; girov hüququ; ipoteka hüququ; tikiliyə vərəsəlik hüququ (superfitsi hüququ); servitut hüququ; uzufrukt hüququ. Azərbaycan Respublikasının nəzərdə tutduğu yeni anlayış olan sahibliyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, əşya hüquqlarının göstərilən təsnifinə daxil edilmir. Ona görə ki, sahiblik əşya üzərində faktiki (fiziki) yiyəlikdir. Əşya hüququnun bu cür bölgüsü Almaniya mülki hüquq elmində də aparılır. Belə ki, əşya hüququ mülkiyyət hüququ və məhdud hüquqlar adlı iki növə bölünür. Məhdud hüquqlar isə öz növbəsində uzufrukta (Nießbrauch, § 1030), servituta (Dienstbarkeiten, § 1018), tikiliyə vərəsəlik hüququna (Erbbaurecht, § 1012), girova (Pfandrecht, § 1204), ipotekaya (Hypothek, § 1113) və s. bölünür. Yaponiya sivilistika doktrinasında məhdud əşya hüququ anlayışı işlədilmir. Burada əşya hüququnun mülkiyyət hüququ, uzufrukt, girov kimi növləri fərqləndirilir.

Əşya hüquqlarının təsnifini nəzərdə tutan göstərilən siyahı qəti və dəqiq xarakterə malikdir. Bu siyahı dövrünün statikliyini əks etdirir. O, sabit və müəyyən münasibətləri təmin etmək üçün olduqca vacibdir.

Əşya hüquqlarının növlərini müəyyənləşdirən siyahının qəti xarakterə malik olması ifadə edir: birincisi, əşyalara münasibətdə yalnız qanunda nəzərdə tutulan səlahiyyətlər mümkündür; ikincisi, əşya hüquqlarının məzmunu qanunla müəyyən edilir; üçüncüsü, əşya hüquqları dispoitiv yox, imperativdir. Deməli, **əşya hüquqları yalnız qanunda göstərildiyi halda yarana bilər**. Tərəflərin sazişi və iradəsi ilə qanunvericiliyə məlum olmayan əşya hüquqlarını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən əşya hüquqlarının siyahısı müstəsna dərəcədə qanunvericilik bazası əsasında verilə bilər. Yaponiya sivilistika doktrinasında və qanunvericiliyində (MM-in 175-ci maddəsində) **əşya hüquqlarının qanunla müəyyən edilməsi prinsipi** formulə edilir. Bu prinsipə görə, əşya hüquqlarının növləri yalnız qanunla təyin edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin mülki hüququ **əşya hüquqlarının dairəsinin qapalı olması prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, hər hansı ölkənin mövcud qanunvericiliyinə məlum olmayan yeni növ əşya hüququnu şəxs öz iradəsi ilə yarada bilməz. Bu cəhəti ilə də əşya hüququ öhdəlik hüququndan fərqlənir. Belə ki, şəxs öhdəlik hüquq münasibətlərinə, məsələn, müqavilə hüquq münasibətlərinə girməklə özü üçün öhdəlik hüququ yarada bilər. Onun öz iradəsilə qüvvədə olan mövcud qanunvericiliyə məlum olmayan əşya hüququnun hər hansı növünü müəyyənləşdirmək hüququ yoxdur.

3. Sovet mülki hüququ və əşya hüququ kateqoriyası

Sovet qanunvericiliyində əşya hüququnun taleyi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif olmuşdur. İnqilabaqədərki Rusiya qanunvericiliyində əşya hüququ kateqoriyası özündə geniş dairəli əmlak hüquqlarını (xüsusən torpaq münasibətləri sahəsində) birləşdirirdi.

1922-ci il ilk sovet Mülki Məcəlləsinin xüsusi bölməsi əşya hüququna həsr olunmuşdu. Həmin Mülki Məcəllə əşya hüququna şamil etmişdi: mülkiyyət hüququnu; tikinti hüququnu; girovu.

Sovet mülki hüququnun sonrakı inkişafı belə bir fikri qəbul etmişdi ki, mülki hüquqda əşya hüququ adlı hissənin ayrılmasının heç bir elmi əsası yoxdur. Bu doktrinal (elmi) fikir bir neçə səbəblə izah olunurdu. Birincisi, torpaq və digər təbii resurslar mülki dövrü qabiliyyəti olmayan əşyalar sayılırdı və həmin əşyalar dövlətin müstəsna mülkiyyət obyektlərinə daxil edilmişdi.

İkincisi, girov öhdəlik hüququnun institutu hesab edilirdi. Girovdan öhdəliklərin təmin edilməsinin üsulların-

dan biri kimi istifadə olunurdu. Üçüncüsü, sovet mülki hüququnda vətəndaşların yaşayış evinə şəxsi mülkiyyət hüququ təsbit edildiyinə görə tikinti hüququ ləğv edildi.

Sovet mülki qanunvericiliyi əşya hüququ kateqoriyasına mənfi münasibət bəsləyirdi. Hüquq ədəbiyyatında bir çox alimlər əşya hüququ anlayışının istifadə edilməsinin əleyhinə çıxırdılar. V.K.Rayxer, O.S.İoffe və digər sovet müəllifləri belə hesab edirdilər ki, əşya hüququnu sovet qanunvericiliyində möhkəmləndirmək üçün zəruri olan siyasi-hüquqi və ictimai-iqtisadi əsaslar guya yox olub, aradan çıxmışdır. Onların fikrinə, sovet mülki hüququnda əşya hüququ adlı hissənin ayrılmasını şərtləndirən dəqiq amillər isə yox dərəcəsidir. Həmin alimlər bu fikirlərin həqiqiliyini sübut etməyə və əsaslandırmağa çalışırdılar.

Sovet qanunvericiliyinin və hüquq elminin əşya hüququ kateqoriyasına mənfi münasibəti əşya hüququnun sovet mülki hüququnda bir hissə kimi ayrılmasını şərtləndirdi. Nə SSRİ Mülki Qanunvericiliyinin Əsaslarında (1961-ci il), nə də müttəfiq respublikaların 60-cı illərdə qəbul edilmiş mülki məəcəllələrində (o cümlədən Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-də) əşya hüququ mülki qanunvericilik sisteminin bir bölməsi kimi tanındı. Göstərilən həmin aktlarda ikinci bölmə mülkiyyət hüququna həsr edilmişdi.

1991-ci il 9 noyabr tarixli «Mülkiyyət haqqında» qanunun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasında əşya hüququ dirçəldi. Bu qanunun qüvvəyə minməsi əşya hüququnun «taleyi»nə müsbət mənada çox mühüm təsir göstərdi. Qanunun 5-ci maddəsi əşya hüquqlarına toxunurdu. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi isə mülki qanunvericilik sisteminə əşya hüququ adlı bölmənin ayrılmasına əsas oldu. Mülki Məcəllənin üçüncü bölməsi «Əmlak və əşya hüququ» adlanır.

4. Əşya hüququnun əsas institutları, predmeti və prinsipləri. Əşya hüququnun mülki-hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Maddi nemətlərin (əşyaların) məxsusluğu barədə əmlak münasibətləri hüquqi cəhətdən əşya hüquq münasibətləri kimi rəsmiləşdirilir. Ona görə ki, bu münasibətlər əşya hüququnun vasitəsilə tənzimlənilir. Həmin münasibətlər iki yerə bölünür: mülkiyyət münasibətlərinə; digər (məhdud) əşya hüquqları ilə bağlı olan münasibətlərə (məhdud əşya münasibətlərinə).

Mülkiyyət münasibətləri əşyanın mülkiyyətçiyə məxsus olması ilə bağlı olaraq yaranır. Bu münasibətlər əşyadan istifadə etməkdə mülkiyyətçiyə maksimum dərəcədə imkan verir. Mülkiyyət münasibətləri **mülkiyyət hüquq institutu** ilə tənzimlənilir ki, bu, əşya hüququnun əsas institutu hesab edilir. Mülkiyyət hüquq institutu əşya hüququnun mühüm, başlıca və fundamental institutu sayılır.

Məhdud əşya münasibətləri isə **məhdud əşya hüquq institutu** ilə tənzimlənilir. Bu institutla mülkiyyətçi ilə bərabər, həm də eyni vaxtda digər şəxslərin istifadə etdikləri əmlakın hüquqi recimi müəyyən edilir. Məsələn, yaşayış evinin mülkiyyətçisi olan şəxsə birlikdə həm də eyni vaxtda onun yaxın qohumlarının yaşamaqla istifadə etmələri ilə əlaqədar yaranan münasibətlər məhdud əşya hüququ ilə qaydaya salınır. Başqa bir misalda vətəndaş başqa şəxsin mülkiyyətində olan torpaq sahəsində həmin şəxsin icazəsilə özünə yaşayış evi tikir. Bu cür münasibət də məhdud əşya hüquq institutu ilə rəsmiləşdirilir.

Məhdud əşya hüququ bir neçə subinstitutdan ibarətdir:

- girov hüququndan;
- ipoteka hüququndan;
- superfitsi hüququndan (tikiliyə vərəsəlik);
- servitut hüququndan;
- uzufrukt hüququndan.

Sahiblik əşya hüququnun xüsusi xarakterli institutudur. Bu institut bizim ölkə qanunvericiliyində novelladır. Əvvəlki sovet dövrünün qanunvericiliyi sahiblik institutunu tanımırdı. Hələ 20 əsr bundan əvvəl Roma hüququna məlum olan bu institut bəzi xarici ölkələrin (məsələn, Almanıyanın, Yaponıyanın, İtaliyanın, Hollandıyanın və s.) qanunvericiliyində əsas institutlardan biri kimi nəzərdə tutulur.

Sahiblik institutu **şəxsin əşyaya faktiki (fiziki) yiyəlik etməsini qaydaya salan normaları** birləşdirir. O, mülkiyyət hüququndan fərqlənən **müstəqil institutdur**.

Beləliklə, əşya hüququ üç institutdan ibarətdir:

- mülkiyyət hüquq institutundan;
- məhdud əşya hüquq institutundan;
- sahiblik institutundan.

Əşya hüququnun institutlarını müəyyənləşdirdikdən sonra onun nizamasalma predmetinin nədən ibarət olmasını təyin edə bilərik. **Əşya hüququnun predmeti** belə bir suala cavab verir: əşya hüququ nəyi tənzim edir? Aparadığımız doktrinal araşdırmalar nəticəsində əşya hüququnun predmetinə daxil edə bilərik:

- mülkiyyət münasibətləri, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər;
- məhdud əşya münasibətləri (superfitsi, uzufrukt və servitut münasibətləri);

- sahiblik münasibətləri, sahibliyin əldə edilməsi, verilməsi və xitam olunması ilə bağlı yaranan münasibətlər;
- mülkiyyət hüququnun, məhdud əşya hüququnun və sahibliyin müdafiəsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlər.

Almaniya hüquq doktrinasında əşya hüququnun predmetinə daxil edilən məsələlərdən biri əşya hüququnun prinsipləridir. Hüquq nəzəriyyəsində belə bir fikir irəli sürülür ki, hüquq sahəsinin tərkibində müəyyən yarım sahənin ayrılması və fərqləndirilməsi üçün həmin yarım sahənin müvafiq sahədaxili prinsiplərə malik olması gərəkdir. Əşya hüququnda ona məxsus olan bir neçə prinsipə rast gələ bilərik:

- **müəyyənlik prinsipi** (bu prinsipə görə, subyektiv əşya hüququ yalnız müəyyən əşya barəsində yarana və onunla bağlı ola bilər);
- **əşya hüquqlarının mütləq qüvvəyə malik olması prinsipi** (bu prinsipə görə, əşya hüquqlarının əhatə dairəsi bilinməyən şəxslərə, yəni «hamıya və hər kəsə» qarşı və münasibətdə qüvvəsi vardır);
- **mücərrədlik prinsipi** (bu prinsipə görə, əşya əqdləri onların əsasında duran hüquqi əqddən asılı deyildir. Məsələn, MM-in 181-ci maddəsinə uyğun olaraq, daşınar əşyaların faktiki olaraq onları əldə edən şəxsə verilməsi, yəni tradisiya əşya əqdidir. Əgər əşya alqı-satqı müqaviləsi əsasında verilərsə, onda bu əqd həmin müqavilədən asılı olmayacaqdır. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsinin qanunsuz sayılması həmin əqdin etibarsızlığına səbəb olmayacaqdır. Alman hüquqşünasları göstərir ki, mücərrədlik prinsipi mülki dövrü-yəy sabitliyi, hüquqi təhlükəsizliyi və müəyyənliyi təmin edir);
- **açıqlıq prinsipi** (bu prinsipə görə, əşyaların hüquqi vəziyyəti açıq-aşkar olmalıdır. Özü də açıqlıq sahibliyin və daşınmaz əmlakın dövlət reyestri vasitəsilə həyata keçirilir);
- **əşya hüquqlarının vijdanlı əldə etmə imkanı və vijdanlı əldə edənin əşya hüquqlarının müdafiəsi prinsipi.**

Əşya münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının** müəyyən etdiyi müddəalar prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Konstitusiyanın 29-cu maddəsi vətəndaşların mülkiyyət hüququnu təsbit edir, heç bir növünə üstünlük verilməyən mülkiyyət hüququnun, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququnun qanunla qorunması prinsipini müəyyənləşdirir. Konstitusiyaya görə, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz, əmlakın tam müsadirəsinə yol verilməsi istisna edilir. Konstitusiya dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgeninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqjadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərtilə yol verilə bilməsi haqqında qayda müəyyən edir.

Əşya hüququnu tənzimləyən əsas normativ akt **Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsidir**. Mülki Məcəllənin üçüncü bölməsi (135-323-1-ci maddələr) əşya hüququna həsr edilmişdir. Əşya hüququnun tənzimlənməsində əsas mənbə olan Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsi əşya hüququna xarakteristika verərkən kontinental mülki hüquq ailəsinin alman qrupuna (yarım sisteminə) daxil olan ölkələrin qanunvericiliyinə əsaslanır. Xüsusən də Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Əşya hüququ» adlı 3-cü kitabının (§ 854-1296) təsiri qeyd edilməlidir.

Əşya münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının qanunları** vacib rol oynayır. Xüsusən, Torpaq Məcəlləsinin, «Aqrar islahatların əsasları haqqında», «Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» və «Torpaq islahatı haqqında» qanunların, habelə Su Məcəlləsinin, Meşə Məcəlləsinin bu sahədə əhəmiyyəti böyükdür. 29 sentyabr 1995-ci il tarixli qanunla təsdiqlənmiş «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı»nın xalq təsərrüfatı strukturunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulmasında, özəlləşdirmə münasibətlərinin qaydaya salınmasında mühüm rolu olmuşdur.

Əşya hüququnun bəzi məsələləri **prezident fərman və sərəncamları** ilə də tənzimlənə bilər. Məsələn, prezidentin 2000-ci il 10 avqust tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı» dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Əşya münasibətlərinin qaydaya salınmasına **Nazirlər Kabinetinin normativ aktları** ilə də toxunula bilər. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 5 avqust tarixli qərarı ilə təsdiq etdiyi təlimat əlillərin mülkiyyətinə pulsuz olaraq, avtomobillər və motorlu arabalar verilməsini nəzərdə tutur.

§ 2. Mülkiyyət və mülkiyyət hüququ

1. Mülkiyyət iqtisadi kateqoriya kimi

Mülkiyyət çoxcəhətli anlayışdır. O, əsasən, üç mənada işlədilir: fəlsəfi mənada; iqtisadi mənada; hüquqi mənada. **Fəlsəfi mənada mülkiyyət** dedikdə, cəmiyyətdəki əmlak münasibətlərinin ifadəsi, əmlaka sahiblik başa düşülür. **İqtisadi mənada mülkiyyət** ictimai-iqtisadi münasibətdir. **Hüquqi mənada mülkiyyət** «mülkiyyət hüququ» anlayışı ilə əhatə olunur və hüquq normalarının məcmusu deməkdir. Odur ki, hüquqi anlayış kimi

mülkiyyət «mülkiyyət hüququ» ilə sinonimdir.

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət hər bir ictimai quruluşun əsasını təşkil edir. O, bütün tarix boyu insan cəmiyyəti ilə, neçə deyirlər, «yol yoldaşı» olmuşdur. İlkən arxaik dövrlər istisna olmaqla, iqtisadi kateqoriya olan mülkiyyət insan cəmiyyəti ilə birlikdə yaranmış və uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Şübhəsiz ki, sosial münasibət kimi mülkiyyət «homo sapiens»-in iqtisadi fəaliyyəti üçün əsas əşyadır. İ, efnai üyieeeyödeiei iöyeeiy eieeöad iydüyeynefay yiyey yyieeöad.

Həyatda yaşamaq üçün zəruri olan vəsaitin əldə edilməsi, maddi nemətlərin istehsal olunması insan cəmiyyətinin mövcud olması üçün əsas şərtidir. Maddi nemətlərin istehsalı cəmiyyətin istehsal qüvvələri tərəfindən həyata keçirilir. Əmək vədişlərinə malik olan insanla əmək alət və predmetlərinin məcmusu cəmiyyətin istehsal qüvvələrini təşkil edir. Həmin qüvvələr tərəfindən gerçəkləşdirilən istehsal prosesində, habelə maddi nemətlərin mübadiləsi və bölgüsü prosesində insanlar özlərinin iradələrindən asılı olmayaraq, müəyyən əlaqəyə girirlər ki, bu, istehsal münasibətləri adlanır. Bu münasibətlərin əsasını **istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət** təşkil edir. Odur ki, mülkiyyət insan cəmiyyətinin yaşaması və mövcud olması üçün əsas, habelə istehsal üçün zəruri şərtidir. Buna görə də mülkiyyət istehsal münasibətlərinin bütün sistemlərində təzahür edir və ifadə olunur. Marks yazırdı ki, mülkiyyətin hər hansı bir formasının mövcud olmadığı şəraitdə, ümumiyyətlə, müəyyən bir istehsaldan və cəmiyyətdən söhbət gedə bilməz.

Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, iqtisadi mənada mülkiyyət **əşya və əmlakın özü deyildir. Mülkiyyət şəxsin özünəməxsus olduğu əşyaya münasibətidir.** Bu münasibətin sayəsində həmin şəxs (mülkiyyətçi) əşyaya bilavasitə təsir etməklə özünün maraq və mənafeyini təmin edir. Mülkiyyətin bu cür xarakterizə olunması Avropa sivilistika doktrinasında əsaslandırılmışdır.

Mülkiyyət «səninki» və «məninki» kimi anlayışların fərqləndirilməsinə əsaslanır. «Öz əşyam» («məninki») və ya «özgə əşyası» («səninki») onu ifadə edir ki, cəmiyyətdə şəxslər arasında əlaqə mövcuddur. Bir tərəfdə əşyaya özününkü kimi baxan, ona özününkü kimi münasibət bəsləyən mülkiyyətçi, digər tərəfdə isə həmin əşyaya özgəninki kimi münasibət bəsləyən qeyri-mülkiyyətçi şəxslər («bütün hamı və hər kəs») durur. «Bütün hamı və hər kəs» özgə əşyasına qəsd etməkdən çəkinməyə borcludur. Bu, onu ifadə edir ki, mülkiyyətçinin əşyada ifadə olunan iradəsinə qəsd etmək olmaz. Deməli, **mülkiyyət əşya barəsində şəxslər arasında münasibətdir.** Mülkiyyətin bu cür xarakterizə olunması Avropa sivilistika doktrinasında əsaslandırılmışdır.

Mülkiyyət əşya formasında **maddi substrata (məzmunu, əsasa)** malikdir. Bununla bərabər, mülkiyyət həm də **iradəvi məzmunu** malikdir. Mülkiyyətçinin yalnız iradəsi ilə əşya ona məxsus olur. Bunun üçün o, maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakı prosesində digər şəxslərlə münasibətə girir ki, bu, ictimai xarakterə malikdir. Buna görə də maddi substrata və iradəvi məzmunu malik olan **mülkiyyət həm də ictimai münasibətdir.** Mülkiyyətin ictimai xarakterli münasibət olmasını göstərərək, Marks qeyd edirdi ki, hər bir istehsal fərd tərəfindən təbiət predmetlərinin müəyyən ictimai forma çərçivəsində və onun vasitəsilə mənimsənilməsi deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, mülkiyyəti əsas, təyinedici xüsusiyyətə malik olan ictimai münasibət adlandırırırlar. Belə ki, o, əsas rol oynayan ictimai münasibət kimi istehsalın üsulunu formalaşdırır, onun tipini müəyyən edir.

Mülkiyyət əmlak münasibətidir. Hüquqi kateqoriya olmayan əmlak münasibəti öz sosial təbiətinə görə faktiki, iqtisadi münasibətdir. Əmlak münasibəti kimi mülkiyyət dedikdə, maddi nemətlərin (əşyaların) məxsusluğu barədə müəyyən şəxslər arasında yaranan elə konkret iradəvi-iqtisadi münasibət başa düşülür ki, bu münasibət istehsal münasibətinin ictimai həyatdakı ifadə formasıdır.

Deməli, **iqtisadi mənada mülkiyyət** dedikdə, mülkiyyət iqtisadi münasibəti başa düşülür. **Mülkiyyət iqtisadi münasibəti isə:**

- birincisi, şəxsin məxsus olduğu əşyaya münasibətidir;
- ikincisi, əşya barəsində şəxslər arasında münasibətdir;
- üçüncüsü, ictimai münasibətdir;
- dördüncüsü, əmlak münasibətidir.

Sovet elmi Qərb alimlərinin mülkiyyəti şəxslərin əşyaya münasibəti kimi xarakterizə edən konsepsiyasını, ümumiyyətlə, qəbul etməmişdir. Marksist iqtisad elmi mülkiyyətə cəmiyyətdə şəxslər arasında, siniflər arasında münasibət kimi baxırdı. Belə mövqe, məlum məsələdir ki, sovet ideolocı prinsipi ilə bağlı idi.

Hüquq ədəbiyyatında (həm də sosial-iqtisadi ədəbiyyatda) mülkiyyətə fərd və ya kollektiv tərəfindən istehsal vasitələrini və məhsullarını mənimsəmə kimi anlayış verilir. Müəlliflərin əksəriyyəti mülkiyyət anlayışını mənimsəmə kateqoriyasının köməyi ilə müəyyən edirlər. K.Marks mülkiyyətə sosial-iqtisadi tərif verərkən məhz bu kateqoriyanı əsas tuturdu: mülkiyyət xarici aləmi mənimsəmə (istehlak) üsuludur. Kant da mülkiyyətin anlayışını mənimsəmə kateqoriyası vasitəsilə formulə edirdi: mülkiyyət əşyaların mənimsənilməsi barədə şəxslər arasında yaranan münasibətdir. Prinsip etibarilə mənimsəmə kateqoriyasından istifadə etməklə mülkiyyətə anla-

yış verilməsi mümkündür. Lakin bu, məsələyə birtərəfli yanaşmaq demək olardı. Belə ki, mənimsəmə kateqoriyası mücərrəd xarakter daşıyıb, müxtəlif məzmunu malikdir. Mülkiyyətin iqtisadi məzmununu müəyyən etmək üçün daha konkret, daha qeyri-mücərrəd anlayışlardan istifadə edilməsi gərəkdir. Şübhəsiz ki, məsələyə belə yanaşma nisbətən üstünlüyü əks etdirir. **Sahiblik, istifadə etmək, sərənjam vermək** mülkiyyət iqtisadi münasibətlərinin məzmununu müəyyənləşdirmək baxımından mənimsəmə kateqoriyasına nisbətən daha münasib, daha tutarlı iqtisadi kateqoriyalardır.

2. Mülkiyyət iqtisadi münasibətlərinin məzmunu (mülkiyyətin iqtisadi məzmunu)

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyətə xarakteristika vermək üçün mülkiyyət iqtisadi münasibətlərinin məzmununun nədən ibarət olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu münasibətlərin obyektini (maddi substratını) istehsal vasitələrindən və istehlak predmetlərindən ibarət olan əşya təşkil edir. Mülkiyyət iqtisadi münasibətləri həm də iradəvi məzmunu malikdir. Bu baxımdan mülkiyyət «iradənin əşyada yerləşdirilməsi» deməkdir (Hegel). Mülkiyyətin iradəsi ona məxsus olan əşyanın mövcudluğunu şərtləndirir. O, malik olduğu öz əşyasına münasibətdə müxtəlif iradəvi hərəkətlər edə bilər. Bu iradəvi hərəkətlər müxtəlif formalarda həyata keçirilir ki, həmin formalara aiddir: sahiblik forması; istifadə etmək forması; sərənjam vermək forması.

Sahibliklə əlaqədar olaraq statik xarakterli mülkiyyət münasibətləri, istifadə etməklə və sərənjam verməklə bağlı isə dinamik xarakterli mülkiyyət münasibətləri yaranır. Sahiblik əşyanın hər hansı bir şəxsə və ya kollektivə aid olmasını ifadə edir. **Sahiblik** dedikdə, mülkiyyətçinin əşyanı öz təsərrüfatında saxlaması, onun həmin əşya üzərində faktiki (təsərrüfat) yiyəlik etməsi başa düşülür. Sahiblik əşyanın şəxsin və ya kollektivin adına yazılmasını ifadə edir.

İstifadə dedikdə, əşyadan fayda götürmək, onun faydalı təbii xassələrini hasil etmək başa düşülür. İstifadədən götürülən fayda gəlir, artım, bəhər və başqa formalarda ola bilər (MM-in 152-ci maddəsinin 3-cü bəndi). İstifadə onu ifadə edir ki, bununla ya əşya istehlak olunur, ya da o, istehsal (təsərrüfat) məqsədlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əşyadan istifadə etmək və əşya üzərində sahiblik formaları bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu bağlılıq onda ifadə olunur ki, əksər hallarda əşyadan yalnız ona sahib olmaqla istifadə etmək olar.

Sərənjam dedikdə, əşyanın hüquqi müqəddəratının həll edilməsi başa düşülür. Sərənjam onu ifadə edir ki, bununla əşyanın hüquqi taleyini müəyyən edən akt həyata keçirilir. Əşya barəsində həyata keçirilən akt dedikdə, əşyanın özgəninkiləşdirilməsi (müqavilə üzrə satılması, dəyişdirilməsi, bağışlanması, vərəsəlik üzrə verilməsi), girov qoyulması, icarəyə verilməsi, məhv edilməsi və s. başa düşülür.

Beləliklə, **iqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət dedikdə, şəxslər arasında əşya barəsində elə bir iqtisadi (faktik) münasibət başa düşülür ki, bu münasibət mülkiyyətçiyə əşya üzərində sahiblik, istifadə etmək və sərənjam vermək kimi iradəvi hərəkətlər etmək imkanı verir.**

3. Mülkiyyət hüququnun hüquqi anlayışı

«İqtisadi kateqoriya olan mülkiyyət» və «mülkiyyət hüququ» kimi anlayışlar bir-birindən fərqlənir. Bunlar üst-üstə düşməyən və bir-birinə tam uyğun gəlməyən anlayışlardır. İlk növbədə onu qeyd edək ki, iqtisadi kateqoriya olan mülkiyyət tarixən mülkiyyət hüququndan daha əvvəl əmələ gəlmişdir.

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət insan cəmiyyəti ilə bərabər, onunla eyni vaxtda yaranmışdır. Belə ki, mülkiyyət iqtisadi münasibətləri hələ ibtidai ijmə quruluşunda dövlət və hüququn olmadığı bir zamanda mövcud olmuşdur. Dövlət və hüququn meydana gəlməsi ilə təbii ki, cəmiyyətdəki mülkiyyət iqtisadi münasibətlərinin hüquqi cəhətdən ifadə edilməsinə və tənzimlənməsinə, mülkiyyətçilərin mənafelərinin hüquqi mühafizəsinə zərurət yarandı. Bu səbəbdən əsas istehsal vasitələrinin mülkiyyətçiləri özlərinin siyasi təşkilatı olan dövlətin məjburetmə qüvvəsi və hüquq normalarının vasitəsilə mülkiyyət münasibətlərini qaydaya salmağa başladılar. Bunun nəticəsində iqtisadi bazis olan mülkiyyət iqtisadi münasibətləri dövlət və hüquq kimi üstqurum vasitəsilə hüquqi cəhətdən təsbit olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət iqtisadi münasibətləri mülkiyyət hüququ ilə hüquqi cəhətdən qorunur və nizama salınır. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənməklə mülkiyyət hüququ formasını alır. Daha doğrusu, mülkiyyət hüququ iqtisadi kateqoriya olan mülkiyyəti hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir və ifadə edir. Əgər mülkiyyət (mülkiyyət iqtisadi münasibətləri) bazis kateqoriyasına aiddirsə, mülkiyyət hüququ üstqurum kateqoriyasına daxildir. Fəlsəfi planda onlar arasındakı münasibət məzmun və forma kateqoriyaları arasındakı əlaqə kimidir. Belə ki, əgər iqtisadi mənada mülkiyyət (mülkiyyət iqtisadi münasibətləri) məzmundursa, mülkiyyət hüququ iqtisadi mənada mülkiyyətin formasıdır.

Mülkiyyət hüququ anlayışı **iki mənada işlədilir: obyektiv mənada mülkiyyət hüququ; subyektiv mənada mülkiyyət hüququ.**

4. Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının

məcmusu başa düşülür. Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ **mülkiyyət hüququ institutu** ilə əhatə olunur. Məhz bu baxımdan mülkiyyət hüququ mülki hüquqa tərkib hissəsi kimi daxil olan hüquq institutu rolunda çıxış edir.

Mülkiyyət hüququ hər hansı hüquq sistemində əsas və mərkəzi hüquq institutu hesab edilir. Bu institutu xüsusi hüququn özək institutu saymaq olar. Belə ki, mülkiyyət hüququ institutu xüsusi hüququn bütün digər institutlarının xarakterini şərtləndirir. Mülkiyyət hüququnun normaları bu və ya digər dərəcədə **ailə, öhdəlik, vərəsəlik hüququna və digər sahələrə təsir göstərir**. Xüsusən bu normaların öhdəlik hüquq normaları ilə əlaqəsi daha sıxdır. Belə ki, mülkiyyət iqtisadi münasibətlərinin obyektı olan əşyaya sərənjam verilməsi yalnız dinamik xarakterli münasibətlərə, ilk növbədə öhdəlik münasibətlərinə (məsələn, kirayə, icarə, borc, kredit və digər münasibətlərə) girməklə gerçəkləşdirilir ki, bu münasibətlər öhdəlik hüquq normaları ilə nizamlanır. Söhbət əşyaya sərənjam verilməsi formasında edilən iradəvi hərəkətlərdən, yəni alqı-satqıdan, bağışlamadan və digər aktlardan gedir. Vəsiyyət yolu ilə mülkiyyətçi əmlaka sərənjam verərsə, həmin əmlakın vərəsələrə keçməsi prosesi vərəsəlik hüquq normaları ilə qaydaya salınır.

Mülkiyyət münasibətlərini nizama salan mülki hüquq normalarının birləşməsi mülkiyyət hüququ institutunu yaradır. Bu institutun əsasını şəxslərin mülkiyyət hüququnu təsbit edən, mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilməməsini təmin edən, mülkiyyət hüququnun qanunla qorunmasını müəyyənləşdirən Konstitusiyanın 29-cu maddəsində ifadə olunmuş prinsiplial müddəa təşkil edir. Mülkiyyət hüququ institutunda jəmləşən normalar MM-in mülkiyyət hüququnun ümumi müddəaları adlı 6-cı fəslində, habelə 7-ci, 8-ci, 9-cu, 10-cu fəsilələrində (152-ci-249-cu maddələr) qruplaşdırılmışdır.

Mülkiyyət hüququ obyektiv mənada **kompleks (çoxsahəvi) xarakterə malik olan hüquq institutudur**. Daha doğrusu, o, qarışıq, mürəkkəb və ya sahələrarası institut kimi çıxış edir. Bu instituta mülki hüquq normaları ilə bərabər, həm də konstitusiya, inzibati və cinayət hüququnun müəyyən etdiyi qaydalar daxildir. Həmin normalar içərisində mülki hüquq normaları daha mühüm rol oynamaqla nisbətən üstünlüyə malikdir. Əgər mülkiyyət münasibətlərinə toxunan normalar mülki-hüquqi xarakter daşıyarsa, belə halda söhbət yalnız mülki hüquq institutu olan mülkiyyət hüququndan gedə bilər.

Mülkiyyət münasibətlərini nizama salan mülkiyyət hüquq institutuna daxil olan normaların xarakter və məzmunu cəmiyyətdə hakim olan iqtisadi və istehsal münasibətləri ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, əsasını müəyyən mülkiyyət tipi təşkil edən istehsal üsulları mülkiyyət hüququ institutunun xarakterini şərtləndirir.

Beləliklə, **obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, maddi nemətlərə yiyələnməklə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən və qoruyan, habelə mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüququnu təmin edən hüquq normalarının sistemi başa düşülür**.

Mülkiyyət hüquq institutunun məzmunu və xarakteri mülkiyyətin tipi ilə müəyyən edilir. Onlar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Mülkiyyətin tipi hüquqi yox, iqtisadi kateqoriyadır. Belə ki, mülkiyyət iqtisadi münasibətləri istehsalın üsullarını formalaşdırır, mülkiyyətin tipini ifadə edir. Mülkiyyətin tipi istehsal münasibətləri ilə müəyyən edilir.

Hər bir cəmiyyətdə mövcud olan istehsal üsullarına uyğun gələn müvafiq mülkiyyət tipi vardır. Tarixən mülkiyyətin aşağıdakı tipləri fərqləndirilir: ilkin ibtidai ijmə mülkiyyət tipi; quldarlıq mülkiyyət tipi; feodal-təhkimli mülkiyyət tipi; kapitalizm mülkiyyət tipi. Yaxın vaxtlara kimi xüsusi olaraq sosialist mülkiyyət tipi də ayrılmışdı. Sosialist birliyinə daxil olan dünya ölkələrinin heç birində həqiqi sosializm qurulmadığına görə bu mülkiyyət tipi tarixin səhnəsindən silinmişdir.

İbtidai cəmiyyətdə dövlət və hüquq olmamışdır. Bu cəmiyyətdə yaranan mülkiyyət münasibətləri hüquq normaları ilə yox, sosial normalarla tənzimlənirdi. Ona görə də ibtidai cəmiyyətdə mülkiyyət hüququ anlayışından danışmaq olmaz. Mülkiyyət hüququ institutunun əmələ gəlməsi yalnız dövlət və hüququn mövcud olduğu cəmiyyətlə bağlıdır.

5. Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ

Mülkiyyətin hüquqi məzmununun müəyyən edilməsində əsas anlayışlardan biri subyektiv mənada mülkiyyət hüququ sayılır. **Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ** həmişə müəyyən bir şəxsə məxsus olmaqla konkret əmlaka aid edilir. Bu hüquq yalnız müəyyən hüquqi faktlar olduqda əmələ gəlir. Subyektiv mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi faktlara misal olaraq yeni əşyanın hazırlanmasını, alqı-satqı müqaviləsini, miras əmlakın qəbul edilməsini və s. göstərmək olar.

Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ **subyektiv mülkiyyət hüququnu** ifadə edir ki, buna MM-in 152-ci maddəsində anlayış verilmişdir. Bu maddəyə görə, **mülkiyyət hüququ dedikdə, subyektin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərənjam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüquqları başa düşülür**.

Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ izah edilərkən subyektiv mülki hüququn ümumi anlayışından istifadə

etmək lazımdır. Bununla bərabər, subyektiv mülkiyyət hüququ həm də spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Subyektiv mülkiyyət hüququnun **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, **bu hüquq mütləq xarakterə malikdir**. Bu, onu ifadə edir ki, səlahiyyətli şəxs olan mülkiyyətçiyə qarşı subyektiv mülkiyyət hüququnu pozmağa borclu olan qeyri-müəyyən sayda şəxslər («hamı və hər kəs») durur. Səlahiyyətli şəxs (mülkiyyətçi) istədiyi kimi öz mənafeyi naminə əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüquqlarını həyata keçirə bilər. Borclu şəxslər isə (dairəsi müəyyən edilməyən) bu hüquqların gerçəkləşdirilməsinə maneçilik edən, əngəl törədən hərəkətlər etməmək vəzifəsini daşıyırlar. Müəlliflərin əksəriyyəti subyektiv mənada mülkiyyət hüququna **mütləq mülki hüquq münasibəti** kimi baxırlar. Almaniya hüquq doktrinasında da mülkiyyət hüququ mütləq hüquq kateqoriyasına aid edilir.

Subyektiv mülkiyyət hüququnun **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **əmlak xarakterinə malikdir**. Bu hüququn iqtisadi məzmunu maddi dünyanın predmetləri ilə əlaqədardır. Əmlak xarakterli mülkiyyət hüququnu əqd (məsələn, alqı-satqı, bağışlama və digər müqavilələr) bağlamaq, vərəsəlik yolu ilə özgəninkiləşdirmək olar.

Subyektiv mülkiyyət hüququnun **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, **bu hüquq əşya hüququdur**. Mülkiyyətçinin mənafeyi əşyaya qarşılıqlı təsir göstərmək yolu ilə onun faydalı xüsusiyyətləri hesabına təmin edilir. O, borclu şəxsin razılığı olmadan əşyaya sahiblik, əşyadan istifadə etmək və onun barəsində sərənjam vermək səlahiyyətlərini həyata keçirir.

Əşya hüququ ilə mülkiyyət hüququ arasındakı əlaqə cins və növ arasındakı münasibət kimidir. Hər bir mülkiyyət hüququ əşya hüququdur, amma hər bir əşya hüququ mülkiyyət hüququ hesab edilmir. Məsələn, məhdud əşya hüquqları (girov hüququ, servitut hüququ, superfitsi hüququ və s.) əşya hüququ kateqoriyasına aid edilir, anjaq mülkiyyət hüququ sayılmır. Mülkiyyət hüququ ilə məhdud əşya hüququ arasındakı əlaqəyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüququ şahmatdakı vəzirə oxşayır.

Subyektiv mülkiyyət hüququ vaxt və zaman kateqoriyası ilə məhdudlaşmır. Mülkiyyət hüququ **müddətsiz hüquqdur**. Belə ki, mülkiyyət hüququ son müddət ideyasını qəbul etmir: müvəqqəti mülkiyyət mövcud deyil. Bu, onun **dördüncü xüsusiyyətidir**. Qanun subyektiv mülkiyyət hüququnun qüvvədə olma müddətini müəyyən etmir. Başqa sözlə desək, mülkiyyətçi əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüquqlarını müddətdən asılı olmadan həyata keçirmək imkanına malikdir. Bu, o deməkdir ki, mülkiyyət hüququ ekstinktiv müddəti (mövcud olma və ya ləğv olunma müddətini) tanımır. Bunlardan əlavə, mülkiyyət hüququnun müddətsiz xarakterə malik olması həm də onda ifadə edilir ki, o, hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmır. O mənada məhdudlaşdırılmır ki, mülkiyyət hüququnun obyektı, yəni əşya mövcud olana qədər mülkiyyət hüququ da mövcud olmaqda davam edir. Hətta mülkiyyətçinin ölümündən sonra da o, mövcud olmaqda davam edir və ləğv olunmur. Belə ki, əgər mülkiyyətçi ölərsə, bu zaman mülkiyyət hüququ vərəsəlik qaydasında mülkiyyətçinin vərəsələrinə keçir.

Mülkiyyət hüququ **müstəsna hüquqlar dairəsinə aid edilən hüquqdur**. Bu, onu ifadə edir ki, başqalarının yox, yalnız və yalnız mülkiyyətçinin öz əmlakı barəsində qanuna zidd olmayan istənilən hərəkəti etmək hüququ vardır; belə hərəkəti başqaları yalnız mülkiyyətçinin icazəsi və razılığı ilə edə bilərlər; əgər mülkiyyətçinin razılığı və icazəsi olmadan onlar əşyadan istifadə və digər hərəkətlər edərlərsə, bu, hüquq pozuntusu sayılır. Yalnız mülkiyyətçinin ixtiyarı vardır ki, bütün üçüncü şəxslərin əmlaka etdiyi təsiri dəf etsin. Əşyaya müstəsna hüquqa malik olmaq həm də o deməkdir ki, bütün şəxslər («hamı və hər kəs») əşya barəsində mülkiyyətçinin iradəsi olmadan hər hansı hərəkət etməkdən çəkinməlidirlər. Bu, mülkiyyət hüququnun **beşinci xüsusiyyətidir**. Mülkiyyət hüququnun müstəsna hüquq olması mülkiyyətçinin, yəni mülkiyyət hüququnun sahibi olan şəxsin **inhisarçılığı** deməkdir. Belə ki, mülkiyyət hüququ öz sahibi (mülkiyyətçi) üçün əmlakdan istifadə etmək və ondan fayda götürməkdə, əmlaka sərənjam verməkdə inhisarçılıq müəyyənləşdirir. Buna görə də mülkiyyət hüququ **inhisar hüququ** deməkdir. ABŞ mülki hüququna görə mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin əmlaka müstəsna sahiblik, əmlakdan müstəsna istifadə və onun üzərində müstəsna sərənjam vermək hüququnu ifadə edir.

Altıncısı, mülkiyyət hüququna **izləmə hüququ** xasdır. İzləmə hüququ onu ifadə edir ki, əşyanın bir şəxsdən digərinə keçdiyi bütün hallarda mülkiyyət hüququ şəxsin yox, əşyanın arxasınca gedir, onu izləyir. Məsələn, əşya satıldıqda, həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ satıcının arxasınca yox, əşyanın arxasınca gedir; oğurlanmış əşyanın mülkiyyətçisi həmin əşyaya sahibliyi itirsə də onun mülkiyyətçisi olmaqda davam edir.

Yeddincisi, mülkiyyət hüququ **üstün hüquqdur**. Bu, onu ifadə edir ki, mülkiyyət və öhdəlik hüquqları arasında ziddiyyət (kolliziya) olarsa, üstünlük mülkiyyət hüququna verilir. Buna görə mülkiyyət hüququ **güclü hüquq** da adlandırıla bilər. Üstünlük hüququ özünü xüsusən müflisləşmə hallarında büruzə verir. Hətta eyni bir əşyaya eyni vaxtda həm mülkiyyət hüququ, həm də öhdəlik hüququ mövcud olduqda, üstünlük mülkiyyət hüququna verilir. Bu cəhət, ümumiyyətlə, bütün əşya hüquqlarına xas olan xüsusiyyətdir. Həmin xüsusiyyət isə Yaponiya sivilistika doktrinasında əsaslandırılmışdır.

Səkkizincisi, mülkiyyət hüququ **tam hüquqdur**. Tamlıq həm mülkiyyətin, həm də mülkiyyətçinin azadlığı-

nı ifadə edir. Mülkiyyətçi əşya üzərində tam yiyəliyə malikdir. O, əmlak barəsində qanunazidd olmayan istənilən hərəkəti edə bilər. Hegelə görə, mülkiyyətçinin əşyanı məhv etmək imkanı mülkiyyətin tamlığını və azadlığını sübuta yetirir. Təsadüfi deyildir ki, klassik mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin əşyanı məhv etmək səlahiyyətini də əhatə edir. Almaniya mülki hüquq elmində göstərilir ki, mülkiyyət tam əşya hüququdur.

Mülkiyyət hüququnun tamlığı onu ifadə edir ki, onun məzmunu təkcə üçlü səlahiyyət (sahiblik səlahiyyəti; əşyadan istifadə səlahiyyəti; əşya üzərində sərənjam səlahiyyəti) ilə kifayətlənmir. Mülkiyyətin hüquqi məzmununa digər səlahiyyətlər də daxil ola bilər. Belə halda mülkiyyət hüququ **qeyri-məhdud hüquq** sayılır. Bu xüsusiyyəti ilə mülkiyyət hüququ əşya hüququnun digər növü olan məhdud əşya hüququndan (məsələn, servitut hüququndan, girov hüququndan və digər hüquqlardan) fərqlənir. Belə ki, məhdud əşya hüququnun sahibi olan şəxslər (mülkiyyətçi olmayan şəxslər) mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edən səlahiyyətlərin hamısına yox, bəzi səlahiyyətlərə malikdirlər. Həmin səlahiyyətlər heç bir vaxt tam halında, eyni zamanda bu şəxslərə məxsus olmur. Məsələn, əmlakı girov götürməklə borc verən şəxs həmin əmlaka yalnız sahiblik etmək səlahiyyətinə malikdir; onun girov qoyulmuş əmlakdan nə istifadə etmək, nə də onun üzərində sərənjam vermək səlahiyyəti vardır.

Dediklərimiz onu təsdiq edir ki, mülkiyyət hüququ Fransa mülki hüquq elmində göstəriləni kimi, **suveren (qeyri-məhdud) xarakterli hüquqdur**; ona suverenlik xasdır. Amma mülkiyyət hüququ mülkiyyətçiyə tam suverenlik vermir. Belə ki, qanunda nəzərdə tutulan hallarda mülkiyyət hüququ məhdudlaşdırıla bilər (MM-in 8-ci fəslə, 169-172-ci maddələr). Bu baxımdan mülkiyyət hüququ tam suveren (qeyri-məhdud) hüquq hesab edilmir.

Doqquzuncu, mülkiyyət hüququ **elastik xarakterə** malikdir. Bu, onu ifadə edir ki, mülkiyyəti məhdudlaşdıran hər hansı hal (girov, ipoteka, əmlakın həbsi və s.) aradan qalxdıqda, mülkiyyət hüququ da tam həjmdə bərpa olunur. Məsələn, şəxs öz əmlakını girov qoyub, digər şəxsdən borc pul alır. Borcu qaytardıqdan sonra o, girov qoyulmuş əmlakı geri götürür. Bunun nəticəsində onun mülkiyyət hüququ tam həjmdə bərpa olunur. Elastiklik xüsusiyyəti imkan verir ki, mülkiyyətçi öz əşyası üzərində tam yiyəlik və «ağalıq» etmək vəziyyətinə qayıda bilsin.

Onuncu, mülkiyyətçinin hüquqlarının sahiblikdən məhrum edilməklə bağlı olmayan pozuntulardan müdafiə zamanı (yəni neqator iddia verilən hallarda) mülkiyyət hüququ iddia müddəti tanımır, yəni **mülkiyyət hüququna iddia müddəti şamil edilmir** (MM-in 384-cü maddəsi). Bu, o deməkdir ki, iddia müddətinin ötməsi mülkiyyət hüququnun ləğv edilməsinə səbəb olmur. Bu baxımdan, Yaponiya mülki hüququnda göstəriləni kimi, mülkiyyət hüququ **daimi hüquqdur**.

Yeni Mülki Məcəllə mülkiyyətçiyə öz əmlakı barəsində istədiyi kimi əqd bağlamağa ümumi icazə verdiyindən başqa, həm də onun öz əmlakını başqa şəxsin **vəkalətli idarəçiliyinə verə bilməsini** nəzərdə tutur. Belə halda mülkiyyət hüququ vəkalətli idarə edənə keçmir. O, əmlakı mülkiyyətçinin və ya mülkiyyətçinin göstərdiyi üçüncü şəxsin mənafeyi üçün idarə etməlidir (MM-in 152-ci maddəsinin 8-ci bəndi).

Beləliklə, **subyektiv mülkiyyət hüququ dedikdə, səlahiyyətli şəxs olan mülkiyyətçinin qanunla müəyyən edilən elə bir mümkün davranış ölçüsü başa düşülür ki, bununla o, əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüququnu həyata keçirir**.

6. Mülkiyyət hüquq münasibətlərinin quruluşu və subyektləri

Hüquq normaları ilə tənzimlənən mülkiyyət iqtisadi münasibətləri hüquq münasibətləri formasını alır. İstənilən hər hansı hüquq münasibəti müəyyən quruluşa malikdir. Mülkiyyət hüquq münasibətlərinin quruluşu dedikdə, bu münasibətlərin subyekt, obyekt və məzmunu (subyektiv hüquq və hüquqi vəzifə) başa düşülür.

Mülkiyyət hüquq münasibətlərinin subyekt rolunda **vətəndaşlar, hüquqi şəxslər** — həm kommersiya təşkilatları (tam şərikli müəssisələr, səhmdar cəmiyyətləri və digər təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri, kooperativlər), həm qeyri-kommersiya təşkilatları (ictimai birliklər, dini təşkilatlar, fondlar), habelə **dövlət (Azərbaycan Respublikası), bələdiyyələr** çıxış edir. MM-in 153-cü maddəsi mülkiyyət hüququnun subyektlərinin dairəsini müəyyən edir. Bununla bərabər, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hədlərdə onun ərazisində xarici dövlətlərin, onların hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının, beynəlxalq təşkilatların mülkiyyətinə yol verilir.

Hər bir subyekt malik olduğu əmlaka **mülkiyyət hüququnun vahid daşıyıcısı qismində** çıxış edir. Əmlakın bir neçə şəxsə məxsusluğu başqa şəxsin bu əmlaka həmin həjmdə mülkiyyət hüququna malik olmasını istisna edir. Bununla bərabər, əşya üzərində **mülkiyyət hüququ eyni zamanda iki və daha artıq subyektə məxsus ola bilər** (ümumi mülkiyyət). İki və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan əşya ümumi mülkiyyət hüququ əsasında onlara mənsubdur (MM-in 213-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Mülkiyyət hüquq münasibətlərində yalnız subyekt kimi səlahiyyətli şəxs — mülkiyyətçi konkret olaraq müəyyən edilir. Bu münasibətlərdə subyekt kimi iştirak edən ikinci tərəf, yəni borclu şəxs isə naməlumdur. Dairəsi

qeyri-müəyyən olan, çoxsaylı borclu şəxslər («hamı və hər kəs») mülkiyyət hüquq münasibətlərində ikinci tərəf qismində çıxış edirlər. Digər mülki hüquq münasibətlərində (məsələn, öhdəlik hüquq münasibətlərində — alqı-satqı, kredit, kirayə və digər münasibətlərdə) isə əlaqələr anjaq konkret subyektlər arasında əmələ gəlir. Bu, mülkiyyət hüquq münasibətlərinin quruluş xüsusiyyətini təşkil edir. Bu xüsusiyyətə görə, mülkiyyət hüquq münasibətində bir tərəfdə (səlahiyyətli şəxs qismində) mülkiyyətçi, digər tərəfdə isə (borclu şəxs qismində) əhatə dairəsi bilinməyən şəxslər («hamı və hər kəs») çıxış edirlər.

7. Mülkiyyət hüquq münasibətlərinin obyektı və məzmunu

Mülkiyyət hüququnun obyektlərinin dairəsi kifayət qədər genişdir. Buraya daxildir: torpaq; yerin təki; daxili sular və ərazi suları; qitə şelfi; hava hövzəsi; bitkilər və heyvanlar aləmi; müəssisələr; əmlak kompleksləri; binalar, qurğular; avadanlıq; xammal və materiallar; pullar, qiymətli kağızlar; istehsal təyinatlı digər əmlak; istehlak məhsulları. Bunlar mülkiyyət hüququnun ayrı-ayrı subyektlərinə (ya dövlətə, ya bələdiyyəyə, ya da fiziki və hüquqi şəxslərə) məxsus ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, maddi dünyanın mülki dövrüyyə qabiliyyətli hər hansı predmeti, istehsal vasitə və məhsulları mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilər. Şəxsi qeyri-maddi nemətlər — həyat, sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, rəsmi ad-san (işgüzar nüfuz) və s. mülkiyyət hüququnun obyektı qismində çıxış edə bilməz. Bu, məlum məsələdir; həyat, sağlamlıq və digər şəxsi qeyri-maddi nemətlər neçə mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilər? Hətta bunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin elmi-texniki ideyalardan və ədəbi-bədii obrazlardan ibarət olan ideal (qeyri-maddi) nəticələri — elm, ədəbiyyat və injəsənət əsərləri, kəşflər, ixtiralar, faydalı modellər və başqalarının mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilməsi istisna edilir. Bu da aydın məsələdir. Belə ki, əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin maddiləşmiş (əşya) forması yoxdur; onlar qeyri-maddi nemətlərdir. Məsələn, hər hansı əsər ədəbi-bədii obrazlardan və ya elmi ideyalardan, ixtira simvollarından, çertyoclardan və s. ibarətdir. Bu kimi nemətlər neçə mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilər? Bununla bərabər, əqli fəaliyyətin nəticələri, əgər hər hansı maddi obyektə (məsələn, alimin etdiyi ixtiranın çertyoqları əsasında istehsal olunmuş yeni təyinatlı saatda, soyuducuda, televizorda, velosipeddə və digər obyektlərdə, müəllifin yazdığı əsəri əks etdirən kitabda və s.) ifadə edilərsə, digər əşyalar kimi mülkiyyət obyektinin obyektı ola bilər. Təsədüfi deyildir ki, əsərin ifadə edildiyi maddi obyektə olan mülkiyyət hüququ barədə qanun göstəriş ifadə edir (Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında qanunun 5-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Mülkiyyət hüquq münasibətlərinin obyektı yalnız fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya ola bilər.

Yalnız konkret və müəyyən əşyaya özününkü kimi münasibət bəsləmək mümkündür. Cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya da mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilər, bu şərtlə ki, həmin əşya eyni cinsdən olan əşyalar arasından fərdiləşdirilməklə ayrılabilir. Məsələn, vətəndaş pulu banka əmanətə qoyur və bank əmanəti müqaviləsi bağlayır. Belə halda deyirik ki, o, pula mülkiyyət hüququnu itirir. Müddət başa çatdıqda, əmanətçi əmanəti geri götürür. Belə halda isə deyirik ki, o, bankdan götürdüyü pula mülkiyyət hüququ əldə edir. Bu kimi hallarda, sözün əsl mənasında, pul cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olduğuna görə mülkiyyət hüququnun predmeti ola bilmir. Amma pul seriya və nömrələri yazılmaqla fərdiləşdirilə və bununla mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilər. Məsələn, vətəndaş pulun seriya və nömrələrini yazıb özündə saxlayır. Bununla həmin pul nişanəsi digər pullardan (pul kütləsindən) ayrılır və fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaya çevrilir. Belə halda isə pul mülkiyyət hüquq münasibətinin obyektı kimi çıxış edir.

Əşya hüququnun, o cümlədən mülkiyyət hüququnun obyektı rolunda **yalnız əşya çıxış edə bilər**; anjaq əşyaya münasibətdə mülkiyyət hüququ mövcud olur. Başqa sözlə desək, yalnız əşyaya mülkiyyət hüququnun olmasından söhbət etmək olar. Ona görə də mülkiyyət hüququnun obyektı olmaq üçün müvafiq predmetin əşya olması tələb edilir. Bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, **yalnız maddi (fiziki) obyektlər əşya sayılır** (MM-in 135-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyinə uyğundur. Almaniya qanunvericiliyinə görə əşya qismində anjaq maddi obyektlər çıxış edə bilər (MQ-nin 90-cı paragrafı). Yaponiya qanunvericiliyi göstərir ki, yalnız maddi predmetlər əşya kateqoriyasına aid edilir (MM-in 85-ci maddəsi). Almaniyada, hüquqi-texniki planda, mülkiyyət hüququnun obyektı yalnız maddi nemətlər ola bilər (MQ-nin 80-ci paragrafı). Fransa və İtaliya kimi ölkələrdə isə mülkiyyət hüququ qeyri-maddi nemətlərə (məsələn, oricinal ideyaya) da şamil edilir.

Mülkiyyət hüquq münasibətinin məzmunu subyektiv mülkiyyət hüququndan və subyektiv vəzifədən ibarətdir. Mülkiyyət hüquq münasibətinin məzmunu anlayışını subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmunundan fərqləndirmək lazımdır. İlk növbədə, onu qeyd etmək ki, mülkiyyət hüquq münasibəti məzmunja iki elementdən ibarətdir: subyektiv mülkiyyət hüququndan; subyektiv vəzifədən. Subyektiv mülkiyyət hüququ isə məzmunja başqa elementlərdən ibarətdir. Subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmunu növbəti hissədə izah olunacaqdır.

Subyektiv mülkiyyət hüququ mülkiyyətçiyə məxsusdur. Subyektiv vəzifə isə qeyri-müəyyən dairədən olan

şəxslər (bütün digər şəxslər, yəni «hamı və hər kəs») tərəfindən mülkiyyətçiyə öz səlahiyyətlərini (subyektiv mülkiyyət hüququnu) həyata keçirməkdə mane olmamaqda ifadə edilir. Bütün digər şəxslər («hamı və hər kəs»), yəni borclu şəxslər mülkiyyətçinin səlahiyyətlərini pozmaqdan çəkinmək vəzifəsini daşıyırlar (**passiv vəzifə**).

Subyektiv vəzifə dedikdə, dairəsi qeyri-müəyyən olan borclu şəxslərin qanunla müəyyən edilən elə bir zəruri davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü mülkiyyətçiyə əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədilməməsini təmin edir.

8. Subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmunu

Subyektiv mülkiyyət hüququ dedikdə, səlahiyyətli şəxsin (mülkiyyətçinin) mümkün olan elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü mülki hüquq normaları ilə müəyyən edilir. O, mürəkkəb xarakterli hüquqi anlayış olub, müəyyən məzmunla malikdir.

Subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmunu dedikdə, səlahiyyətli şəxsə (mülkiyyətçiyə) verilən hüquqi imkanlar başa düşülür. Bu hüquqi imkanlar subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununun tərkib hissəsi (elementi) kimi çıxış edir. O, səlahiyyət adlanır. Üç cür səlahiyyət fərqləndirilir:

- tələb etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- müdafiə səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- davranış səlahiyyəti (hüquqi imkanı).

Tələb etmək səlahiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səlahiyyətli şəxs (mülkiyyətçi) bütün şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») ona məxsus olan mülkiyyət hüququnu pozmamağı tələb etmək imkanına malikdir. **Müdafiə etmək səlahiyyəti** onu ifadə edir ki, səlahiyyətli şəxsin (mülkiyyətçinin) onun mülkiyyət hüququnu pozanlara dövlət məjburetmə tədbirləri tətbiq olunmasını tələb etmək imkanı vardır. **Davranış səlahiyyəti** dedikdə, səlahiyyətli şəxsə (mülkiyyətçiyə) əşya barəsində müstəqil surətdə faktiki və hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər etmək imkanı verilməsi başa düşülür. Məhz davranış səlahiyyəti subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununun əsasını və bünövrəsini təşkil edir. O, mühüm və başlıca səlahiyyətdir. Deməli, subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununda üç səlahiyyət birləşir. Ona görə də bu hüquq **subyektiv mülki hüququn klassik modelidir**.

Davranış səlahiyyəti özü üç cür səlahiyyəti əhatə edir: sahiblik səlahiyyətini; istifadə etmək səlahiyyətini; sərənjam vermək səlahiyyətini. Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i də bu mövqedən çıxış edir. MM-in 152-ci maddəsində ənənəvi üçlü səlahiyyət ifadə edilmişdir.

Mülkiyyətçinin üçlü səlahiyyətə yalnız Rusiya Federasiyasının, MDB-yə daxil olan bir çox dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sistemində rast gəlmək olur. İnkişaf etmiş hüquq sistemlərinin heç biri üçlü səlahiyyət kimi hüquqi kateqoriya tanımır. İlk dəfə olaraq bu səlahiyyət 1832-ci ildə Rusiya imperiyasının qanunlar külliyyatının 1-ci hissəsinin 10-cu cildinin 420-ci maddəsində qanunvericilik qaydasında təsbit edilmişdir. Sovet dövrünün mülkiyyət qanunvericiliyi üçlü səlahiyyəti həmin sənəddən iqtibas edərək, 1922-ci və 1964-cü illərin mülki məcəllələrində, 1961-ci il və 1991-ci illərin mülki qanunvericiliyinin əsaslarında saxlamışdı. Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-inin 87-ci maddəsi mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüququnu müəyyənləşdirirdi. Bu qayda «Mülkiyyət haqqında» qanunda da saxlanılmışdı (1-ci maddə).

Sovet dövrünün mülki hüquq elmi mülkiyyətçinin üçlü səlahiyyətə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Alimlərin çoxu mülkiyyətin məna və məzmununu məhz bu səlahiyyətdə axtarırdılar. Tez-tez onlar A.V.Venediktovun irəli sürdüyü fikrə istinad edirdilər: mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək üzrə səlahiyyətlərinin ənənəvi siyahısı bütün formasialarda mülkiyyət hüququ üçün ümumi olan cəhəti ifadə edir.

Əjnəbi dövlətlərin qanunvericiliyində subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununa müxtəlif səlahiyyətlər aid edilir. Yapon qanunvericiliyinə görə, mülkiyyət hüququnun məzmununa qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hədlərdə bu hüquqdan müstəqil və azad surətdə istifadə etmək, fayda götürmək və ona sərənjam vermək hüququ daxildir (MM-in 206-cı maddəsi). Yaponiya Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin 2-ci bəndinə görə, mülkiyyət hüququnun məzmunu «qanunla müəyyən edilir, bir şərtlə ki, ictimai nemətlərə zidd olmasın». Fransa Mülki Məcəlləsinin 544-cü maddəsinə görə, mülkiyyət dedikdə, mütləq qaydada əşyadan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüququ başa düşülür. Fransa qanununa görə, mülkiyyətçi əşyadan yalnız qanunla qadağan edilməmiş fəaliyyət üçün istifadə edə bilər.

Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 903-cü paragrafına görə, mülkiyyətçi əşya üzərində öz mülahizəsinə və istəyinə uyğun olaraq sərənjam verə bilər, habelə başqalarının əşyaya hər cür təsir göstərməsinin qarşısını ala bilər, bu şərtlə ki, qanunun göstərişlərinə və ya üçüncü şəxslərin hüquqlarına zidd olmasın. Burada mülkiyyət hüququnun məzmununa iki cür anlayış verilir: formal mənada anlayış; maddi mənada anlayış. **Formal mənada**

mülkiyyət hüququnun məzmunu dedikdə, mülkiyyətçinin əşya barəsində etdiyi hərəkətlərin qanunun göstərişlərinə zidd olmaması başa düşülür. **Maddi mənada mülkiyyət hüququnun məzmunu** dedikdə isə əşya üzərində elə sahiblik (yiyəlik) başa düşülür ki, bu sahiblik (yiyəlik) subyektli səlahiyyətlərin (hüquqi imkanların) sistemi ilə təmin edir.

Almaniya mülki hüquq doktrinasında üstün olan konsepsiyaya görə, mülkiyyət hüququnun məzmununa qanuna məlum olan istənilən elə səlahiyyətlər daxildir ki, bu səlahiyyətlər əşya üzərində yiyəliyi (sahibliyi) təmin edir. Bu konsepsiya, əsasən, professor X.Pryuttingin işlərində əsaslandırılır.

İspaniya MM-inə görə (348-ci maddənin 1-ci hissəsi), mülkiyyət dedikdə, qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu hədlərdə əşyaya sahiblik və ondan istifadə hüququ başa düşülür.

İngilis-amerikan hüquq ailəsinə görə, mülkiyyətçi on-on iki müxtəlif səlahiyyətə malikdir. Mülkiyyətçiyə ənənəvi hüquqlarla bərabər, həm də bəzi tələb hüquqları (məsələn, pensiya, müavinət, aliment və s. almaq hüquqları), müstəsna hüquqlar (əqli mülkiyyət hüquqları) məxsusdur. Bu, onunla əlaqədardır ki, kontinental mülki hüquq ailəsi üçün xarakterik olan «bir əşya — bir mülkiyyət hüququ» prinsipi əvəzinə, ingilis-amerikan ailəsinə «bir əşya — bir neçə mülkiyyət hüququ» prinsipi tətbiq edilir. Eyni bir əşyaya münasibətdə bir neçə şəxsin eyni vaxtda mülkiyyət hüququ yarana bilər. Məsələn, bir mülkiyyətçi icarəyə verilmiş torpağa görə icarə haqqı formasında gəlir almaq, digər mülkiyyətçi isə istifadə etmək hüququna malik ola bilər. Belə halda mülkiyyət hüququnun məzmunu mülkiyyətçilərin razılığı ilə müəyyən edilir. Presedent xarakterinə malik olduğuna görə ingilis-amerikan hüquq ailəsi mülkiyyətin leqal (qanunvericilik qaydasında) anlayışını vermir ki, bu da mülkiyyətçilərin səlahiyyətlərinin çoxsaylı olmasına təsir göstərir.

ABŞ mülki hüququ mülkiyyət hüququna üçlü səlahiyyət baxımından anlayış verir. Belə ki, mülkiyyət hüququ dedikdə əşyaya müstəsna sahiblik, əşyadan müstəsna istifadə və əşya üzərində müstəsna sərənjam vermək hüququ başa düşülür.

Fransa mülki hüquq elmi mülkiyyət hüququnun məzmununa aid edir. əşyadan istifadə etmək və ondan bəhər, məhsul əldə etmək səlahiyyəti; əşyanı məhv etmək səlahiyyəti; əşya üzərində sərənjam vermək səlahiyyəti; əşya barəsində istənilən mülki-hüquqi əqd bağlamaq (məsələn, sığorta, icarə, alqı-satqı və bağışlama müqavilələri bağlamaq, vəsiyyət etmək) səlahiyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq, subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmunu üçlü səlahiyyətin (sahiblik səlahiyyətinin; istifadə səlahiyyətinin; sərənjam səlahiyyətinin) vasitəsilə açıqlanır; bu səlahiyyətlərin hər biri spesifik, özünəxas xüsusiyyətlərə malik olub, müəyyən dərəcədə müstəqil hüquq hesab edilir; onlar tam halda yalnız mülkiyyətçinin özü tərəfindən həyata keçirilə bilər.

9. Sahiblik səlahiyyəti

Sahiblik səlahiyyəti əmlaka (əşyaya) faktik sahibliyi həyata keçirməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır (MM-in 152-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Sahiblik səlahiyyəti qanunla müəyyən edilən və qorunan elə bir imkandır ki, bununla əşyaya faktiki cəhətdən yiyələnmək təmin edilir. Bu səlahiyyətdə əşyanın müəyyən şəxsə məxsus olması imkanı hüquqi cəhətdən ifadə olunur. Sahiblik səlahiyyətindən istifadə etməklə şəxs öz təsərrüfat sahibliyində əşyaya malik olur, əşyanı öz təsərrüfatında saxlayır, sığorta etdirir, uçotunu aparır, balans götürür, başqa sözlə desək, bu əşyanın salamat qalmasının təmin edilməsinə, idarə olunmasına və saxlanılmasına yönələn hərəkətlər edir.

Sahiblik səlahiyyətinə mülkiyyətçinin əmlakın təsadüfən tələf və xarab olması riskini aradan qaldırmaq və ram etmək üzrə hərəkətləri də daxildir. **Əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfi zədələnməsi riski**, əgər qanunvericilikdə və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətçinin üzərinə düşür (MM-in 152-ci maddəsinin 10-cu bəndi).

Sahiblik səlahiyyəti həm də mülkiyyətçinin ona məxsus olan əşyanın saxlanılması yükünü daşımağa yönələn hərəkət və tədbirlərini əhatə edir. Əgər qanunvericilikdə və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətçi ona mənsub **əmlakın saxlanılması yükünü** daşıyır (MM-in 152-ci maddəsinin 11-ci bəndi).

Sahiblik səlahiyyəti əşyaya yalnız təsərrüfat (faktik) sahibliyinin həyata keçirilməsini ifadə edən hüquqi imkandır. Buna görə də ərazi və məkan baxımından mülkiyyətçinin olduğu yerdən başqa ərazidə yerləşən və ona məxsus olan əşya yenə də mülkiyyətçinin faktik sahibliyində qalmağa davam edir. Məsələn, vətəndaş bir ay müddətinə başqa şəhərə yay məzuniyyətinə gedir. Belə halda o, yaşayış evinə və bu evdəki məişət predmetlərinə, habelə ev avadanlıqlarına sahiblik səlahiyyətinə malik olacaqdır.

Sahiblik mülkiyyətçidən ayrılıb, başqa şəxsə verilə bilər. Belə halda **mülkiyyətçi olmayan şəxsin sahibliyi** yaranır. Bu sahiblik iki cür olur: qanuni sahiblik; qeyri-qanuni (qanunsuz) sahiblik. Qanuni sahibliyə həm də titul sahibliyi deyilir. **Titul sahibliyi** hüquqi əsasla malik olan sahiblikdir. Hüquqi əsas titul adlanır.

Qanuni sahiblik odur ki, o, hüquqi əsaslar olan qanun, müqavilə və inzibati aktın göstərişi ilə yaranır. Bu sahibliyə aiddir: alqı-satqı müqaviləsi əsasında əmələ gələn sahiblik; icarə müqaviləsi əsasında əmlakın icarəyə

verilməsi ilə əlaqədar yaranan sahiblik; saxlanj müqaviləsi ilə əmlakın saxlanılma üçün verilməsi ilə əlaqədar yaranan sahiblik; əmlakdan əvəzsiz istifadə və kirayə müqavilələri əsasında əmələ gələn sahiblik; idarəçi təyin edilməsi barədə inzibati akt əsasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən vətəndaşın əmlakı üzərində idarəçinin sahibliyi və s.

Qeyri-qanuni (qanunsuz) sahiblik odur ki, bu cür sahiblik hüquqi əsas olmadan yaranır. Qeyri-qanuni sahiblik **titulsuz sahiblik** də adlanır. Məsələn, əşyanı oğurlayan şəxs onun faktiki sahibi olur. Lakin o, həmin əşyanın qeyri-qanuni sahibidir. Oğurluğa görə şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Mülkiyyətçi isə qeyri-qanuni sahiblikdən əşyanı tələb edə bilər.

Qanunsuz sahiblik özü iki cür olur: **vijdanlı sahiblik**; **vijdansız sahiblik**. Buna uyğun olaraq qanunsuz sahiblər **vijdanlı** və **vijdansız** sahiblər (əldə edənlər) adlanır.

Vijdanlı sahiblik odur ki, bu sahiblikdə **vijdanlı** əldə edən özünün qanunsuz sahibliyini bilmir və ya bilmək imkanına malik olmur. Məsələn, vətəndaşın satılmaq üçün komissiya mağazasına qoyulmuş oğurluq malını həmin mağazadan alması **vijdanlı** sahiblikdir, bu şərtlə ki, o, satılan malın oğurluq mal olmasını bilməsin və ya bilmək imkanına malik olmasın.

Vijdansız sahiblik odur ki, bu sahiblikdə **vijdansız** əldə edən qanunsuz sahibliyini bilir və ya bilmək imkanına malik olur (MM-in 157-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Məsələn, şəxsin bilə-bilə oğurlanmış əmlakı satın alması **vijdansız** sahibliyə misaldır.

Sahiblik səlahiyyəti onu həyata keçirən subyektlərə görə iki yerə bölünür: **mülkiyyətçinin sahiblik səlahiyyətinə**; **qeyri-mülkiyyətçi şəxslərin sahiblik səlahiyyətinə**. Mülkiyyət hüququ əsasında şəxsə məxsus olan əşya barəsində həyata keçirilən sahiblik səlahiyyətinə **mülkiyyətçinin sahiblik səlahiyyəti** deyilir. Mülkiyyətçi statusu olmayan şəxslərin əşya barəsində həyata keçirdikləri sahiblik səlahiyyəti **qeyri-mülkiyyətçi şəxslərin sahiblik səlahiyyəti** adlanır. O özü iki cür olur: **məhdud əşya hüququ subyektlərinin sahiblik səlahiyyəti** (məsələn, əşyanı girov saxlayanın, uzufruktuarın, yəni əşyadan istifadə edən şəxsin sahiblik səlahiyyəti); **öhdəlik hüququ subyektlərinin sahiblik səlahiyyəti** (məsələn, icarəçinin icarəyə götürdüyü əşyaya sahiblik səlahiyyəti, daşıyıcının daşdığı və başqa şəxsə məxsus olan yükə sahiblik səlahiyyəti, podratçının ona təmir üçün verilmiş əşyaya sahiblik səlahiyyəti və s.).

Mülkiyyətçinin sahibliyi ilkin və müstəqil sahiblik, başqa şəxslərin sahibliyi isə törəmə sahiblikdir. **Titul** sahibliyi, yəni mülkiyyətçi olmayan şəxsin sahibliyi mülkiyyət hüququndan törəyir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, əşyaya sahiblik bütün hallarda hüquqla qorunmur və mühafizə edilmir. Məsələn, mülki dövriyyədə istifadə olunması qadağan edilən (mülki dövriyyə qabiliyyəti olmayan) obyektlər vətəndaşın faktiki sahibliyində olarsa, həmin obyekt vətəndaşdan dərhal alınır.

Sahiblik səlahiyyətini sahiblikdən fərqləndirmək lazımdır. Sahiblik səlahiyyəti sahibliyə əsas verən hüquqdur (hüquqi imkandır). Sahiblik isə faktiki (fiziki, maddi), yəni hüquqla bağlı olmayan münasibətdir, faktdır. Ola bilsin ki, müəyyən şəxs əşyanın sahibi olsun, amma onun həmin əşyaya sahiblik səlahiyyəti olmasın. Məsələn, şəxs əşyanı oğurlayır. Belə halda əşyanın sahibi həmin əşyaya sahiblik səlahiyyətini itirmir, saxlayır. O, yalnız əşyaya fiziki (maddi, faktiki) sahiblikdən məhrum olur. Lakin bundan fərqli olaraq, oğru əşyanın faktiki (fiziki) sahibi olur. Amma o, həmin əşyaya sahiblik səlahiyyətinə malik deyil.

10. İstifadə etmək səlahiyyəti

İstifadə səlahiyyəti əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xüsusiyyətlərini hasil etməyin, habelə ondan fayda götürməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır (MM-in 152-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu səlahiyyət əsasında fiziki şəxs əşyadan istifadə etməklə öz maddi və mənəvi tələbatını ödəyir (öz mənzilində yaşayır, avtomobildə gedir, ayaqqabı geyinir və s.), hüquqi şəxslər isə xammal və materialları emal etməklə müəyyən mal istehsal edir. Belə təsəvvür yaranır ki, əşyadan istifadə etmək əşyaya münasibətdə şəxsin öz mənafeyi üçün hərəkət etməsini (müxtəlif ehtiyacı və tələbatı ödəmək, fayda götürmək, gəlir, artım və bəhər əldə etmək, məhsul istehsal etmək və s.), onun köməyi ilə istehsal və ya istehlak ehtiyaclarının ödənilməsini, əşyanın sosial-təsərrüfat təyinatına uyğun olaraq istismar edilməsini ifadə edir. **İstifadə səlahiyyəti** ya şəxsi ehtiyacları təmin etməklə, ya da iqtisadi-təsərrüfat məqsədləri ilə bağlı ola bilər.

Əşyadan istifadəni şərtləndirən və ifadə edən hərəkət üsulları iki cür olur: **istehsal** və ya digər fəaliyyətə yönələn hərəkət üsulu (**istehsal istehlakı prosesi**); şəxsi istehlakə yönələn hərəkət üsulu (**şəxsi istehlak prosesi**). Bu üsullardan hər hansı birinin tətbiq olunması əşyanın növündən asılıdır. **İstehlak** olunmayan əşyalar (məsələn, istifadə prosesində itməyən, lakin tədrijən köhnələn, yəni amortizasiya edən istehsal vasitələri, dəzgahlar, avadanlıqlar, cihazlar və s.) istifadə obyekti olarsa, belə halda əşyadan istifadə dedikdə, onun istehsal və ya digər fəaliyyət məqsədlərinin həyata keçirilməsində tətbiq edilməsi başa düşülür. **İstehlak** olunan əşyalar (yanacaq, ərzaq məhsulları, xammal və s.) istifadə obyekti olarsa, belə halda əşyadan istifadə həmin əşyanın əvvəlki vəziyyətdə mövcud olmasına son qoyulmasına, habelə onun başqa vəziyyətə gətirilməsinə yönələn hərəkətləri ifadə edir.

Məsələn, xammaldan məmulat hazırlanır və s. Özü də belə halda əmlaka faktiki sərənjam verilir.

Hər bir mülki hüquq subyekti əşyadan istifadə səlahiyyəti əldə etmək hüququna malikdir. Bu məqsədlə qanun onlar üçün müəyyən hərəkətlər etmək imkanı müəyyən edir. Lakin bu imkanın həjmi bütün subyektlər üçün eyni deyildir. İstifadə səlahiyyətinin başqa şəxsə keçməsinin ən geniş yayılmış mülki-hüquqi üsulu **əqdlərdir (müqavilələrdir)**. Bu üsul mülkiyyət hüququnun həddlərindən kənar qaydada istifadə səlahiyyətinin bir şəxsdən digərinə keçməsinə şərtləndirir və bununla həmin səlahiyyət mülkiyyətçidən ayrılır. Müqavilə ilə istifadə səlahiyyəti həm müddətli, həm də müddətsiz olaraq mülkiyyətçidən digər şəxsə verilə bilər. Belə müqavilələrə icarə, əmlak kirayə və əmlakdan əvəzsiz istifadə müqavilələrini və b. misal göstərmək olar.

Sahiblik kimi istifadə də iki cür olur: qanuni istifadə; qeyri-qanuni istifadə. **Qanuni istifadə** odur ki, belə halda mülkiyyətçi və ya digər titul sahibi əmlakdan istifadə üçün digər şəxsə icazə verir. **Qeyri-qanuni istifadə halında** isə əmlak digər şəxsin istifadəsinə qüvvədə olan qanunvericiliyin pozulması ilə və digər şəxslərin hüquqlarının pozulması ilə keçir. Əmlakdan istifadə hüquqi əsas (məsələn, mülkiyyətçi ilə bağlanmış müqavilə əsasında və s.) malik olarsa, bu, **titul istifadəsi** adlanır.

İstifadə səlahiyyətinə şəxsin **öz əşyasından istifadə etməməsi imkanı** da daxildir (MM-in 152-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Lakin mülkiyyətçinin əmlakdan istifadə etməməsi və ya ona qulluq etməməsi ictimai mənafeyə zidd ola bilməz.

İstifadə səlahiyyəti sahiblik səlahiyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, əşyadan istifadə hüququnu həyata keçirmək üçün şəxs ilk növbədə ona sahiblik səlahiyyətinə malik olmalıdır.

11. Sərənjam vermək səlahiyyəti

Sərənjam səlahiyyəti əmlakın (əşyanın) hüquqi müqəddəratını təyin etməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır (MM-in 152-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu səlahiyyət vasitəsilə əşyanın hüquqi və faktiki cəhətdən taleyinin müəyyən olunması imkanı ifadə edilir. Sərənjam elə bir hərəkətdir ki, bununla mülkiyyət hüququ yaranır, dəyişir və ya xitam olunur. Başqa sözlə desək, sərənjam aktı əşyanın məxsusluğunu, vəziyyətini və ya təyinatını dəyişdirməyə yönələn hüquqi faktdır. Müqavilə üzrə (məsələn, alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s. müqavilələr üzrə) əmlakın özgəninkiləşdirilməsi, onun vərəsəlik qaydasında vərəsələrə verilməsi, ya da məhv edilməsi sərənjam səlahiyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

Mülkiyyətçi ona məxsus olan əşyanı məhv edə bilər. Məsələn, köhnəlmiş minik avtomobilinin sahibi həmin avtomobili ehtiyat hissələrinə ayırmaqla onu məhv edir. Bu akt mülkiyyətçinin sərənjam səlahiyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir. Hüquq ədəbiyyatında mülkiyyətçinin özünə məxsus olan əşyanı məhv etməyə yönələn hüquqi hərəkətini mülkiyyət hüququnu xitam edən birtərəfli əqd hesab edirlər. Bu barədə başqa fikir də söylənilir. Müəlliflərdən D.M.Genkin göstərir ki, əşyanın məhv edilməsini sərənjam aktı hesab etmək olmaz. Ona görə ki, sərənjam əşyanın özünün ləğv edilməsinə yox, həmişə onun hüquqi vəziyyətinin dəyişməsinə, onun hüquqi taleyinin müəyyən edilməsinə yönəlir.

Əşyanın məhv edilməsinin iki üsulu fərqləndirilir: əşyanın qəsdən bilə-bilə məhv edilməsi (məsələn, atmaq, tullamaq); əşyanın istehlakı nəticəsində məhv edilməsi (məsələn, ərzaq məhsullarının istehlakı). Birinci halda edilən hərəkət əşya üzərində sərənjam verməni ifadə edir. İkinci halda mülkiyyətçinin iradəsi hüquqi nəticə əldə edilməsinə yönəlmiş və buna görə də bunu sərənjam hərəkəti hesab etmək olmaz. Xüsusi olaraq mülkiyyət hüququnun xitam edilməsinə yönəlməyən həmin hərəkət hüquqi əməldir. Müəlliflərdən bəziləri xüsusi olaraq əşyanın məhv edilməsinə yönələn istehlakı sərənjam hərəkəti hesab edirlər.

Belə təsəvvür yaranır ki, mülkiyyət hüququnun xitam olunmasına səbəb olduğuna görə əşyanın qəsdən bilə-bilə məhv edilməsinə yönələn istehlak sərənjam vermək hərəkətini ifadə edir; əgər mülkiyyətçi xüsusi olaraq əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun ləğv olunmasını istəyirsə, həmin əmlakın qəsdən bilə-bilə məhv olunmasını arzu edərsə və bundan ötrü onu istehlak edərsə, bu, sərənjam vermə deməkdir. Sərənjam vermək hərəkəti, ümumiyyətlə, əşyanın mülkiyyətçinin təsərrüfat sferasından (müvəqqəti və ya həmişəlik olaraq) çıxarılmasını göstərir.

Sərənjam vermək səlahiyyəti mülkiyyətçini xüsusən də belə bir hüquqi imkanla təmin edir ki, o, əmlakı barəsində istənilən mülki-hüquqi əqd bağlaya bilər. Bu əqd ilk növbədə, əmlakın salamat qalmasının təmin edilməsinə yönəli bilər (məsələn, sığorta müqaviləsi bağlamaq). Mülkiyyətçi həm də **sərənjam əqdləri** bağlaya bilər ki, bu əqdlərin köməyi ilə o, əmlakını özgəninkiləşdirir. Buna görə onlara **özgəninkiləşdirmə əqdləri** də deyilir. Məsələn, alqı-satqı, bağışlama və dəyişmə müqavilələri bağlamaq, vəsiyyət etmək və s. belə əqdlərə misaldır. Əmlakı girov qoymaq və kirayəyə vermək də sərənjam əqdləri hesab edilir.

Beləliklə, sərənjam səlahiyyəti dedikdə, əşyanın hüquqi taleyini və müqəddəratını həll etməyə yönələn mümkün olan subyektiv hüquq başa düşülür. Sərənjam hüququ qanunla qorunan elə bir imkandır ki, bununla əşyanın hüquqi «aqibəti və taleyi» müəyyən edilir.

Sahiblikdən, istifadə etməkdən və sərənjam verməkdən ibarət olan üçlü səlahiyyət mülkiyyətçiyə verilən bü-

tün imkanları əhatə və ifadə edir. Üçlü səlahiyyətə başqa səlahiyyət də əlavə edilməsinə nəzəri cəhətdən təşəbbüs edilmişdir. Məsələn, idarə etmək səlahiyyətini bəzi müəlliflər müstəqil səlahiyyət kimi üçlüyə daxil etməyə cəhd göstərmişlər. Lakin göstərilən bütün təşəbbüs və cəhdlər müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, üçlü səlahiyyət barədə məsələ mülki hüquq elmində ən çox müzakirə edilən və mübahisə doğuran məsələlərdən biri hesab olunur. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir söylənilir ki, mülkiyyət hüququnun məzmununu xarakterizə etmək üçün ənənəvi üçlü səlahiyyət «kifayət etmir», mülkiyyətçinin özünə məxsus əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun barəsində sərənjam səlahiyyətlərini müəyyən edən siyahı universal əhəmiyyətə malik deyildir. Mülkiyyət hüququnu sahiblik, istifadə və sərənjam səlahiyyətlərinin məcmusu ilə eyniləşdirmək olmaz (S.N.Bratus). Əşya üzərində həbs qoyulanda üç səlahiyyət bütövlükdə itir və belə halda mülkiyyət hüququnun mahiyyəti barədə nə demək olar? (A.V.Venediktov tərəfindən başlanılmış və geniş surətdə yayılan mübahisə). Üçlüyün elementlərindən birinə oxşamayan səlahiyyəti mülkiyyət hüququna daxil etmək imkanını və ya üçlüksüz mülkiyyət hüququnun mövcudluğu imkanını sübut etmək olarmı? XIX əsrdə Almaniya Mülki Qanunnaməsi qəbul ediləndə qəti olaraq müəyyən edilmişdi: «mülkiyyət ayrı-ayrı səlahiyyətlərin məcmusu deyildir»; bu onu ifadə edir ki, mülkiyyətin hüquqi məzmununu təşkil edən səlahiyyətləri qanunvericilik qaydasında göstərmək olmaz; mülkiyyətçi öz əmlakı barəsində istənilən səlahiyyətə malikdir.

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatında üçlük problemi böyük əhəmiyyətə malik olan məsələdir. Bu məsələ hətta dünya ölkələrinin qanunvericiliyi tərəfindən mülkiyyətə verilən legal anlayış və təriflərdə öz əksini tapır. Qeyd etməliyə ki, sahiblik, istifadə və sərənjam səlahiyyətləri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı və əlaqəlidir; onlar yalnız tam halında, birlikdə götürüldükdə subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edir. Subyektiv mülkiyyət hüququ öz məzmunu baxımından həmin səlahiyyətlərin hamısını ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edir. Odur ki, subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmunu məhz məcmu halında göstərilən səlahiyyətlərlə bitir, neçə deyirlər, tükənir. Başqa sözlə desək, sahiblik, istifadə və sərənjam səlahiyyətləri subyektiv mülkiyyət hüququnun qəti olaraq müəyyənəşdirilmiş elementləridir; oraya əlavə olaraq başqa hər hansı səlahiyyət (element) daxil etmək olmaz. Hətta XX əsrin ortalarında əvvəljə ingilis-amerikan hüququ, sonra isə kontinental hüquq ölkələrində belə bir konsepsiya irəli sürüldü və geniş yayıldı ki, başqa səlahiyyətlər (məsələn, əmlakı idarə etmək səlahiyyəti; əmlakdan gəlir götürmək səlahiyyəti; zərərə səbəb olan əmlak istifadəsini qadağan etmək səlahiyyəti və s.) daxil etməklə üçlü səlahiyyət tamamlansın. Lakin həmin səlahiyyətlər öz məzmununa görə müstəqil səlahiyyətlər deyil; onlar mahiyyətcə, artıq mülkiyyətçiyə verilmiş sahiblik, istifadə və ya sərənjam səlahiyyətlərinin həyata keçirilmə üsulları, mülkiyyət hüququnun realizə formalarıdır; bu səlahiyyətlər mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edən elementlər hesab olunmur. Buna görə də göstərilən səlahiyyətlər inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericiliyində praktiki olaraq öz normativ ifadəsini tapmadı.

12. Mülkiyyət hüququnun anlayışı

Mülkiyyət hüququ anlayışı öz mənbəyini Roma hüququndan götürmüşdür. Torpaq üzərində mülkiyyət hüququ xüsusilə bu hüququn inkişafına böyük təsir göstərmişdi. Romada mülkiyyət hüququnu bildirmək üçün «dominium» termini, təxminən respublika dövründən başlayaraq isə «proprietas» termini tətbiq edilmişdi.

Roma hüquqşünasları mülkiyyət hüququnun dəqiq tərifini verməmişdilər. Mülkiyyətə, sadəcə olaraq, şəxs (mülkiyyətçi) olmayan və ya döriyyə qabiliyyətli hər cür əşya kimi baxılırdı. Onlar yalnız mülkiyyət hüququnun məzmununu (elementlərini), yəni mülkiyyətçinin səlahiyyətlərini müəyyən etmişdilər. Mülkiyyətçi özünə məxsus olan əşya barəsində aşağıdakı hüquqlara malik idi: əşyadan istifadə hüququ (ius utendi); əşyadan gəlir, bəhər almaq hüququ (ius fruendi); sərənjam hüququ (ius abutendi).

Roma hüququ mülkiyyət hüququnun elementlərinin, yəni mülkiyyətçinin ayrı-ayrı səlahiyyətlərinin siyahısını qəti olaraq müəyyən etmirdi. Bu, onunla şərtlənirdi ki, Roma hüququna görə, mülkiyyətçi özünə məxsus olan əşya barəsində qanunla birbaşa qadağan edilməyən hər şey edə bilərdi.

Roma hüquqşünasları vahid mülkiyyət anlayışı, mülkiyyət hüququ sahəsində dəqiq hüquqi termin işləyib hazırlamasalar da, onların mülkiyyət hüququnun elementləri barəsində müəyyən etdikləri qayda müasir qanunvericiliyin prinsipial əsasını təşkil edir. Dünya hüquq mədəniyyətinin ilkin mənbələrindən biri olan Roma hüququnda mülkiyyət barədə işlənib hazırlanmış müddəalar bütün hüquq sistemləri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ tərəfindən qəbul edilmişdir.

Mülkiyyət hüququna uğurlu anlayış vermək qanunvericiliyin və sivilistika doktrinasının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Uilyam Blekston XVIII əsrin axırlarında yazdığı traktatda göstərirdi ki, mülkiyyət hüququna fərdin əşyaya təkbaşına və öz istəyinə uyğun yiyəlik etməsi kimi baxmaq lazımdır. Fransanın 1804-cü il MM-inin (Napoleon Məcəlləsinin) mülkiyyətə verdiyi məşhur anlayış, demək olar ki, XIX əsrdə sivilistika doktrinasında geniş yayılmışdı. Bu anlayış mülkiyyətin əşyadan istifadə və ona sərənjam vermək hüququ olmasını nəzərdə tutur ki, bu, mahiyyətcə əşyaya tam yiyəliyi ifadə edir. O dövrdə alman sivilisti Fridrix Karl fon Savinyi mülkiyyət hüququnun nisbətən uğurlu anlayışlarından birini təklif etdi: mülkiyyət hüququ əmlak üzərində şəx-

sin qeyri-məhdud və müstəsna yiyəlik etməsidir. Başqa alman sivilisti Dernburq mülkiyyət hüququna əşya üzərində ümumi yiyəlik hüququ kimi anlayış verirdi.

İnqilabaqədərki rus sivilistləri də mülkiyyət hüququna anlayış verməyə təşəbbüs göstərirdilər. Onların bu barədə irəli sürükləri doktrinal fikirlər, əsasən, alman mülki hüquq doktrinasına əsaslanırdı. K.Pobedonostseva görə, mülkiyyət hüququ müstəsna və tam yiyəlik hüququdur. D.İ.Meyer mülkiyyət hüququna şəxsin əşya üzərində tam yiyəliyi kimi anlayış verirdi.

Mülkiyyət hüququna sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də anlayış verilmişdir. A.V.Venediktov mülkiyyət hüququna «əşya üzərində hər şeyi əhatə edən, ali, nisbətən tam, qeyri-məhdud, mütləq yiyəlik hüququ» kimi anlayış verirdi. Onun fikrinə, mülkiyyət hüququ ixtiyar və mənafe əsasında əşyadan istifadə etmək hüququdur.

Xarici ölkələrin sivilistika doktrinası da mülkiyyət hüququna anlayış verilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Yaponiya mülki hüquq doktrinası mülkiyyət hüququna əşya üzərində tam yiyəlik hüququ kimi anlayış verir. Almaniya sivilistika doktrinasında göstərilir ki, mülkiyyət obyektlərin məcmusu (subyektin əmlakı, müəssisəsi) olmayan, tək-tək maddi daşınar və ya daşınmaz əşya üzərində bilavasitə hüquqi (faktiki yox) yiyəlik etməkdir. Alman alimi professor Q.Y.Villing yazır ki, mülkiyyət əşyaya aid olan insan azadlığı deməkdir. İngilis hüquqşünası Metkolfun fikrinə, mülkiyyət sahib olma və yiyəliyin obyektı olan əşyadır.

Ümumiyyətlə, bütün hüquq sistemlərində biz mülkiyyət hüququna anlayış verilməsinə rast gələ bilərik. Bu anlayışlar bir-birini istisna etmir. Əksinə, onlar bir-birini tamamlayaraq, mülkiyyət hüququ kimi vacib hüquqi hadisənin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına imkan verir. Ona biz də doktrinal (elmi) anlayış veririk.

Beləliklə, **mülkiyyət hüququ dedikdə, elə bir subyektiv mülki hüquq başa düşülür ki, bu hüquq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və şərtlərlə yaranır, mülkiyyətçinin özünə məxsus əmlaka öz mülahizəsinə görə sahiblik, əmlakdan istifadə və onun barəsində sərəncam səlahiyyətlərini ifadə edir, bu səlahiyyətlərin başqa şəxsə verilə bilməsini, əmlakdan girov kimi və ya başqa üsulla istifadə edilə bilməsini, əmlakı mülkiyyət kimi və ya idarə etmək üçün başqa şəxsə verilə bilməsini, habelə əmlak barəsində qanuna zidd olmayan istənilən hərəkətlər edilməsini təmin edir.** Mülkiyyətçi bu hüquq əsasında əmlakdan hər hansı sahibkarlıq, təsərrüfat fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş başqa fəaliyyət üçün istifadə edə bilər.

13. Mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması. Qonşuluq hüququ (qonşuluq etmə hüququ)

Qanun mülkiyyətçiyə üçlü səlahiyyət verməklə bərabər, həm də bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinin hədlərini müəyyən edir. Belə hədlərin nəzərdə tutulması əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinin ən vacib üsuludur.

Mülkiyyətçi ona mənsub olan əmlakı barəsində öz mülahizəsi ilə istənilən hərəkəti edə bilər. Ona verilən səlahiyyətin həjminə görə nisbətən daha geniş və tam əşya hüququ olan mülkiyyət hüququ qeyri-məhdud (tam suveren) xarakterə malik deyil. Belə ki, qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan hallarda mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi məhdudlaşdırıla bilər (MM-in 152-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Qanun iki halda mülkiyyətçinin ona mənsub olan əmlakı barəsində öz mülahizəsi ilə **istənilən hərəkəti etmək imkanını məhdudlaşdırır**: digər şəxslərin (qonşuların, üçüncü şəxslərin) hüquqlarının pozulduğu halda; hüquqdan sui-istifadə etdiyi halda (MM-in 152-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Hüquqdan sui-istifadə mülkiyyətdən başqalarına yalnız və yalnız ziyan vurmaq niyyəti ilə istifadə edilməsini ifadə edir. Məsələn, vətəndaş öz torpaq sahəsində tikili uja bilər və bununla qonşunun evinə düşən işığın qarşısını alır. Bu, mülkiyyət hüququndan sui-istifadədir.

Mülkiyyətçi hüquqlarını gerçəkləşdirərkən vətəndaşların sağlamlığına və ətraf mühitə ziyan vurmamalıdır. O, qonşularına və üçüncü şəxslərə narahatlıq gətirən bütün hərəkətlərdən çəkinməlidir. O, əmlakdan yalnız qanunla qadağan edilməmiş fəaliyyət üçün istifadə edə bilər. Konstitusiya mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməsini yaşıqlayır (Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Bu, dünyanın bütün hüquq sistemləri üçün ümumi olan vacib prinsipə uyğun gəlir. Həmin prinsipə görə, mülkiyyətçi ona məxsus olan əmlakdan üçüncü şəxslərə və ya bütövlükdə cəmiyyətə mühüm və əsassız zərər vurmaqdan çəkinmək vəzifəsi daşıyır. Bu prinsip Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 823-cü paragrafında, Fransa Mülki Məcəlləsinin 1382-ci maddəsində, İtaliya Mülki Məcəlləsinin 2043-cü maddəsində ifadə olunmuşdur. O, öz əksini ingilis-amerikan (ümumi) hüquq sistemində də (zərər haqqında delikt hüququnda, yəni tort of nuisance) tapmışdır. Göstərilən prinsip bütün cəmiyyət üzvləri qarşısında mülkiyyətçilərin hüquqi məsuliyyət daşıması qaydasını müəyyənləşdirir. Göründüyü kimi, onu bizim ölkə qanunvericiliyi də nəzərdə tutur.

Mülkiyyətçinin istifadə səlahiyyətinə görə, o, öz əmlakından istifadə etməyə də bilər. Mülkiyyətçi əmlakdan istifadə etməməklə, məlum məsələdir ki, ona qulluq göstərmir. Amma bu hal, yəni əmlakdan istifadə edilməmə-

si, ona qulluq göstərilməməsi ictimai mənafeyə zidd olmamalıdır. Əgər göstərilən həmin hallar ictimai mənafeyə ziyan vurarsa, mülkiyyətçinin hüquqları məhdudlaşdırılır. Ziyan isə o halda vurula bilər ki, mülkiyyətçi tərəfindən istifadə və qulluq olunmayan əmlak digər şəxslərin istifadəsinə verilsin (MM-in 152-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Axı, bu cür əmlakın zərər vurmaq ehtimalı vardır.

Mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması mülkiyyətçinin xüsusi mənafeyi ilə bütövlükdə cəmiyyətin ümumi (ictimai) mənafeyi arasındakı uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədi güdür. Belə ki, mülkiyyətçinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması cəmiyyətin ümumi (ictimai), ayrı-ayrı şəxslərin, əsasən, qonşuların mənafeyi mülahizələri ilə şərtlənir. Məlum məsələdir ki, mülkiyyətçi öz geniş məzmunlu mülkiyyət hüququnu həyata keçirərkən onun mənafeyi ilə cəmiyyət üzvlərinin, hər şeydən əvvəl, qonşuların mənafeyi arasında uyğunsuzluq yarana bilər. Məsələn, mülkiyyətçinin tikdiyi ev qonşunun evinə düşən işıq qabağını kəsir. Başqa bir misalda mülkiyyətçi radioqəbuledicinin səsini həddindən artıq qaldırır və bununla qonşuların rahatlığını pozur. Başqa misalda mülkiyyətçinin ağajda bitən meyvəsi qonşunun torpaq sahəsinə düşür və s.

Belə hallarda, şübhəsiz ki, qonşuların mənafehlərinin təmin edilməsinə zərurət yaranır. Bu, mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qonşuluq hüququ institutunun vasitəsi ilə qaydaya salınır və tənzimlənir. Bu institutun əsas təyinatı mülkiyyətçinin öz mülkiyyət hüququnu əqlabatan, başqa şəxslərin mənafehinə xələl gətirmədən həyata keçirməsini təmin etməkdən ibarətdir. **Qonşuluq hüququ mülkiyyət hüququnu mülki-hüquqi məhdudlaşdırma vasitəsidir.** Qərb hüququnda o, əsas anlayışlardan biri hesab edilir. Almaniyada qonşuluq hüququ (Nachbarrecht) torpaq mülkiyyətinin hüquqi tənzimlənmə prosesində xüsusi yer tutur. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 906-cı, 907-ci, 908-ci, 909-cu və sair paraqrafları qonşuluq münasibətlərini qaydaya salır. Qonşuluq hüququ institutu Yaponiya mülki hüququna da məlumdur. Yaponiya Mülki Məcəlləsinin 209-235-ci maddələri qonşuluq əlaqələrinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Qonşuluq hüququ institutunun müəyyən etdiyi əsas qayda ondan ibarətdir ki, mülkiyyətçilər öz hüquqlarını həyata keçirərkən əqlabatan hərəkət etməlidirlər. Həmin qaydanın əsasını «mənafehlərin tarazlaşdırılması» (yəni mülkiyyətçinin mənafeyi ilə qonşuların mənafehlərinin uyğunlaşdırılması) prinsipi təşkil edir ki, bu prinsip XIX əsrin axırlarında tanınmış alman hüquqşünası Rudolf fon İerinq tərəfindən təklif olunmuşdur. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyi (Almaniya MQ-nin 906-cı paraqrafı, İsveçrə MM-in 648-ci maddəsi, İtaliya MM-in 844-cü maddəsi) bu prinsipi qəbul etmişdir.

Qonşuluq hüququ institutu mülkiyyətçilər arasında hər hansı ixtilaf və mübahisəyə yol verilməsinə imkan vermir. O, qonşuluq mənafehlərinin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Almaniya mülki hüquq doktrinasına görə, qonşuluq hüququ institutuna aid edilən hüquq normalarının **əsas təyinatı imkan dairəsində qonşuların sakit, dinj və asudə həyatını təmin etməkdən ibarətdir.** Yapon sivilistika doktrinası isə belə hesab edir ki, qonşuluq hüququ başqa şəxsin daşınmaz əmlakına qonşu olan digər daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququndan istifadə etməni tənzimləmək məqsədinə xidmət edir. Bu məqsədlə bizim ölkə qanunvericiliyi də müvafiq qayda və normalar müəyyənləşdirir. Həmin qayda və normalar qonşuluq hüququnun mahiyyətini təşkil edir.

Hər şeydən əvvəl, torpaq sahəsinin və ya digər daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi qonşu sahədən qazın, buxarın, qoxunun, hisin, tüstünün, səs-küyün, istiliyin, titrəyişlərin və ya digər oxşar amillərin öz sahəsinə təsirini qadağan edə bilməz (MM-in 171-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, əgər qonşunun arzuolunmaz və xoşagəlməz hərəkəti və fəaliyyəti qonşunun sahəsinə təsir göstərsə, onda mülkiyyətçinin belə hərəkət və fəaliyyətin kəsilməsini tələb etmək hüququ yoxdur. Bu yalnız o halda mümkün ola bilər ki, edilən hərəkət və fəaliyyət torpaq sahəsindən istifadə etməkdə **mülkiyyətçiyə maneçilik yaratmasın və ya onun hüququnu mühüm dərəcədə pozmasın.** Məsələn, qonşu normal qaydada radioqəbulediciyə səs verərək, musiqiyə qulaq asır. Bunun nəticəsində musiqi səsləri mülkiyyətçinin evinə daxil olur. Başqa bir misalda qış mövsümündə qonşunun odunla qaladığı sobadan çıxan tüstü mülkiyyətçinin evinə dolur. Məlum məsələdir ki, mülkiyyətçi belə məqamlarda həmin halların dayandırılmasını tələb edə bilməz. Ona görə ki, göstərilən hallar mülkiyyətçinin hüquqlarını mühüm dərəcədə pozmur. Bir qayda olaraq, mülkiyyətçi öz qonşusunun mövcudluğu üçün zəruri olan təsir hallarına dözməyə borcludur. Əgər həmin təsir halları müvafiq ərazi üçün nəzərdə tutulan adi istifadədən və iqtisadi cəhətdən yol verilən hədlərdən yüksək olarsa, **onda mülkiyyətçiyə pul formasında müvafiq kompensasiya ödənilir.**

Qonşuluq hüququna (**qazıntı və tikinti işləri ilə bağlı qonşuluq münasibətlərinə**) görə, mülkiyyətçinin borcudur ki, öz torpaq sahəsində qazıntı və tikinti işləri apararkən qonşuya ziyan vurmasın (MM-in 172-ci maddəsi). Ziyan vurmaq qonşunun torpaq sahəsindəki qurğuların və obyektlərin zədələnməsində, qazılan torpağın qonşunun torpaq sahəsinə tökülməsində və s. ifadə oluna bilər.

Bəzi hallarda tikinti zamanı mülkiyyətçi qonşu sahənin sərhədlərini qərəzsiz formada pozur. Qonşu həmin pozuntuya dözməlidir. Mülkiyyətçi sərhədi pozduğuna görə pul kompensasiyası ödəyir. Bundan sonra o, hər il kompensasiya ödənişi verir.

Qonşuluq hüququna (**özgəsinin sahibliyində olan sahədən zəruri yol və keçidlə bağlı olan qonşuluq münasibətlərinə**) görə, mülkiyyətçi qonşunun sahibliyində olan sahədən zəruri yol və keçid ayrılmasını tələb edə bilər (MM-in 175-ci maddəsi). Belə ki, bəzi hallarda mülkiyyətçinin öz sahəsindən ümumi (ictimai) istifadədə olan yola, elektrik, neft, qaz və su təchizatı xətlərinə keçidi olmur. Bu vəziyyətdə mülkiyyətçinin tələbi ilə qonşular ona zəruri keçid ayırırlar. Buna görə mülkiyyətçi müvafiq kompensasiya ödəyir.

Qonşuluq hüququna (**torpaq sahələrinin sərhədləri ilə bağlı qonşuluq münasibətlərinə**) görə, iki torpaq sahəsi arasında mərz çəkilməlidir (MM-in 176-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, torpaq mülkiyyətçiləri arasında yarana biləcək ixtilaf və mübahisələrin qarşısının alınmasına kömək edir. Mərz bəri və ya sərhəd kimi istifadə edilən başqa qurğu ilə çəkilir. Mülki qanunvericilik həmin qurğudan istifadə etmək və onunla bağlı xərjləri (saxlama xərjlərini) ödəmək barədə prezumpsiya müəyyən edir. Bu prezumpsiyaya görə, əksi sübut olunana kimi torpaq sahələrinin mülkiyyətçiləri qurğudan istifadə etməkdə bərabər hüquqlara malikdirlər və onunla bağlı xərjləri (mərz çəkilməsi xərjləri yox) öz mənafeələrinə mütənəşib surətdə ödəyirlər. Qurğudan kimin mənafeyi üçün daha çox istifadə olunarsa, onunla bağlı xərjlərin də çox hissəsini o şəxs ödəyəcəkdir. Amma mərzin çəkilməsi xərjləri mülkiyyətçilər arasında bərabər bölünür (MM-in 176-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Tərəflərin razılaşmasında ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Bəzi hallarda mülkiyyətçi özünəməxsus torpaq sahəsini hasaralamaq qərarına gəlir. Bu halda hasarlama xərjlərini o, özü çəkir.

Elə hallar yaranır ki, torpaq sahələrinin dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirmək və təyin etmək mümkün olmur. Şübhəsiz ki, belə məqamlarda mərz çəkilməsi zamanı mülkiyyətçilər arasında mübahisə yarana bilər. Mübahisə həll edilərkən qonşuların faktik sahibliyi həlledici əhəmiyyət kəşb edir. Belə ki, mübahisəli torpaq sahəsinə faktik (real) sahiblik edən şəxs həmin sahənin mülkiyyətçisi hesab olunur.

Bəs faktik sahibliyi müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı hallarda mübahisəli sahənin hüquqi taleyi neçə həll edilir? Mülki qanunvericilik bu suala cavab verərək göstərir ki, əgər faktik sahibliyi müəyyənləşdirmək mümkün olmazsa, mübahisəli sahə qonşular arasında yarıbayırı (bərabər) bölünür (MM-in 176-cı maddəsinin 3-cü bəndi). Əgər bu cür bölgüdə onlar narazı qalarsa, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir. Məhkəmə qərarı mübahisəli torpaq (ərazi) sahəsinin hüquqi taleyinin həlli üçün əsasdır.

Qonşuluq hüququna (**çixıntılı tikililərlə bağlı olan qonşuluq münasibətləri**) görə, mülkiyyətçi qonşunun daşınmaz əmlakına keçən çixıntılara (məsələn, qismən özgəsinin torpaq sahəsinə girən tikili və s.) mülkiyyət hüququnu itirmir. Ona görə ki, həmin çixıntılar mülkiyyətçiyə məxsus olan daşınmaz əmlakın tərkib hissəsi kimi qalır. Məsələn, qonşunun torpaq sahəsinin hüdudlarında mülkiyyətçi ev tikdirir. Bu zaman evin divarı qonşunun sahəsinə doğru qabağa çixır. Lakin buna baxmayaraq, divar tikilən evin tərkib hissəsi kimi qalır. Belə hallarda qonşu onun torpaq sahəsinə qismən daxil olan tikiliyə mülkiyyət hüququ əldə etmir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, xarici ölkələrin qanunvericiliyi bu məsələnin, yəni özgəsinin torpaq sahəsinə daxil olan tikilinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Həmin məsələnin tənzimlənməsi üçün müxtəlif üsullar göstərilir. İtaliya, Almaniya, ABŞ və İngiltərənin qanunvericiliyinə görə, özgəsinin torpaq sahəsinə girən tikilini mülkiyyətçi saxlamaq hüququna malikdir, bir şərtlə ki, o, vijdanlı olub, qonşunun sahibliyini mühüm dərəcədə pozmasın. Fransa MM-inə görə isə tikili üzərində mülkiyyət hüququnu qonşu əldə edir.

Bəzi hallarda mülkiyyətçi öz evinin üzərində üst tikili (sonradan əlavə edilmiş mərtəbə) uşaldır. Belə tikili, söz yox ki, qonşunun mənafeyinə toxunur; üst tikilidən qonşunun həyəti görünür və orada baş verənləri müşahidə etmək mümkün olur. O, həmin tikiliyə dözməyə borclu deyildir. Belə halda qonşu üst tikilinin uşaldılmasına etiraz edə bilər. Əgər qonşu etiraz etməsə, ona əqlabatən məbləğdə kompensasiya ödənilir.

Qonşuluq hüququna (**çixıntılı budaqlar və uzanan köklərlə bağlı qonşuluq münasibətlərinə**) görə, əgər çixıntılı budaqlar və uzanan köklər qonşunun mülkiyyətinə ziyan vurarsa (məsələn, evə və ya torpaq sahəsinə düşən işığın qarşısını alarsa və ya lazımsız kölgə salarsa), belə halda qonşu mülkiyyətçidən budaq və köklərin kəsilməsini tələb edir. Mülkiyyətçi bu tələbi əqlabatən müddətdə yerinə yetirməlidir. Əgər yerinə yetirməsə, onda qonşu özünəyardım vasitəsindən istifadə edir, yəni o, özü budaq və kökləri kəşir. Ona görə ki, belə halda budaqlar və köklər özgəsinin torpaq sahəsinə girir, həmin sahənin sərhədlərini pozur, normal təsərrüfat işlərinin aparılmasına mane olur. Çixıntılı budaqların və uzanan köklərin kəsilməsi kimi hərəkət Almaniya hüquq doktrinasında və qanunvericiliyində **xüsusi xarakterli özünəyardım tədbiri** hesab edilir. Belə tədbir Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 910-cu maddəsində nəzərdə tutulur. Həmin tədbir Yaponiya qanunvericiliyinə də məlumdur (MM-in 233-cü maddəsi).

Qonşuluq hüququna (**bəhərlərlə bağlı qonşuluq münasibətlərinə**) görə, torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi həmin sahəyə keçən çixıntılı budaqlarda yetişən bəhərə (meyvələrə) mülkiyyət hüququ əldə edə bilər. Buna onun hüququ çatır. Belə ki, həmin budaqlar qonşunun mülkiyyətinə ziyan vurarsa, qonşu onları kəşir. Əgər qonşu çixıntılı budaqları kəsməzsə, onda o, həmin budaqlarda yetişən bəhəri (meyvələri) əldə etmək hüququna malik

olur. Meyvələr qonşunun torpaq sahəsinə düşə bilər. Belə halda onlar həmin torpaq sahəsinin meyvəsi sayılır.

Qonşuluq hüququna (**su ilə bağlı olan qonşuluq münasibətlərinə**) görə, suyun təbii axımının qonşunun ziyanına dəyişdirilməsi yolverilməzdir (MM-in 170-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bununla belə, suyun təbii axımı süni surətdə dəyişdirilə bilər. Belə halda aşağı torpaq sahəsi üçün zəruri olan su yuxarı torpaq sahəsi üçün zəruri olan həjmdə axıdılmalıdır.

Qonşuluq hüququ institutu qonşuların mənafə və maraqlarını, onların sakit, dinj və asudə həyat sürmələrini, torpaqdan və su obyektlərindən normal istifadə etmələrini təmin edir. Əgər mülkiyyətçi qonşuluq hüququnu pozaraq öz mülkiyyət hüququnu qonşulara ziyan vurmaqla həyata keçirərsə, mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Mülkiyyət hüququ subyektləri geniş səlahiyyətlərlə təmin etməklə bərabər, eyni zamanda onların üzərinə müəyyən vəzifələr də qoyur. **Əmlakı normal vəziyyətdə saxlamaq üçün müəyyən tədbirlər görmək** mülkiyyətçinin vəzifələrindən biridir. Başqa sözlə desək, əmlakın saxlanması yükünü mülkiyyətçi daşıyır (MM-in 152-ci maddəsinin 10-cu bəndi).

Mülkiyyət hüququ haqqında ümumi müddəaya görə, vətəndaş cəmiyyətində mülkiyyət maddi nemət olmaqla bərabər, həm də yüküdür. Mülkiyyətçi əmlakın saxlanması yükünü daşımağa borcludur. Bu, onu ifadə edir ki, o, özünə məxsus əmlakın lazımı qaydada saxlanması üzrə, əsaslı və jari təmir edilməsi, sığortası, qeydiyyatı, mühafizəsi və digər məsələlər üzrə bütün maliyyə xərclərini çəkməlidir.

Qanunun mülkiyyətçinin üzərinə qoyduğu əsas vəzifələrdən biri onun **vergiləri tam həjmdə və vaxtında ödəməyə borclu olmasından** ibarətdir. Müəssisələrin vergitutma obyektləri onların balansında olan əsas vəsaitlər və avtonəqliyyat vasitələri, fiziki şəxslərin vergitutma obyektləri isə bina, avtonəqliyyat vasitələri, habelə su və hava nəqliyyat vasitələridir (gəmi, kater, mühərrikli yaxta və qayıq, vertolyot və təyyarə). **Müəssisələrdən və fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin** hesablanma və ödənilməsi qaydası «Əmlak vergisi haqqında» 24 mart 1995-ci il tarixli qanunla müəyyən edilirdi. İndi bu məsələ Vergi Məcəlləsi ilə (XIII fəsil) qaydaya salınır. Torpağın mülkiyyətçisindən **torpaqdan istifadəyə görə torpaq vergisi** tutulur. Torpaq vergisinin tutulması obyekti mülkiyyətə və istifadəyə verilmiş torpaq sahələridir. Bu cür verginin müəyyən edilməsi və ödənilməsi «Torpaq vergisi haqqında» 24 dekabr 1996-cı il tarixli qanunla qaydaya salınırdı. Hal-hazırda bu məsələ Vergi Məcəlləsi (XIV fəsil) ilə tənzimlənir.

Qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda mülkiyyətçinin əmlakın saxlanması yükünü daşımaqla əlaqədar xərclərin və ondan tutulan vergilərin ödənilməsi vəzifəsi başqa şəxslərə həvalə edilə bilər. Məsələn, müqavilədə nəzərdə tutularsa, icarəyə verilən torpağın yükləmələrini və ondan tutulan dövlət vergilərini icarəyə verən yox, icarəçi ödəyə bilər (MM-in 709-cu maddəsi).

Əmlakın saxlanması yükü onun **təsadüfi məhv (tələf) olması və ya xarab olması (zədələnməsi) riski** ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, bu risk mülkiyyətçinin əmlakı saxlamaq yükünün tərkib hissəsini təşkil edir. MM-in 152-ci maddəsinin 10-cu bəndinə görə, təsadüfi tələf və xarab olma riski, qanunda və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətçinin üzərinə düşür. Əmlakın təsadüfən tələf və ya xarab olmasını şərtləndirən hallar müxtəlif ola bilər: yanğın; zəlzələ; tufan; qasırğa; təbii fəlakət və s. hallar. Bu hallardan birinin baş verməsi nəticəsində əmlak tələf və ya xarab olarsa, tələf və ya xarab olma üçün risk mülkiyyətçinin üzərinə düşür.

Əqd əsasında özgəninkiləşdirmə qaydasında (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s. müqavilələr) əmlak başqa şəxsin mülkiyyətinə keçdikdə, əmlakın təsadüfən tələf və ya xarab olması üçün risk mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi ilə eyni vaxtda bu əmlakı əldə edən şəxsin üzərinə düşür. Bəzi hallarda əmlakı özgəninkiləşdirən şəxs (satıcı, mal göndərən, hədiyyə verən tərəf və s.) müəyyən səbəblərə görə əmlakın qarşı tərəfə təhvil verilməsini gecikdirə bilər. Elə məqamlar da ola bilər ki, əmlakı əldə edən tərəf əmlakın qəbul edilməsini ləngitsin. Belə hallarda təsadüfən tələf və ya xarab olma üçün risk əmlakın təhvil verilməsini gecikdirməyə və ya əmlakın qəbul edilməsini ləngitməyə yol verən şəxsin üzərinə düşür.

Təsadüfi tələf və xarab olma üçün risk barədə qanunun müəyyən etdiyi norma dispoitiv xarakter daşıyır. Bu, onu ifadə edir ki, qanunla və ya müqavilə ilə təsadüfi tələf və ya xarab olma üçün riskin mülkiyyətçinin üzərinə yox, əmlakı qanun əsasında əldə edən şəxsin üzərinə düşməsi müəyyən edilə bilər.

§ 3. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə mülkiyyət hüququnun forma və növləri

1. Mülkiyyət forması və mülkiyyət hüququ

İqtisadi ədəbiyyatda mülkiyyətə hamılıqla qəbul edilən belə bir anlayış verilir: istehsalçının istehsal vasitələri və əməyin nəticələri ilə əlaqəsinin xarakterini ifadə edən münasibətə mülkiyyət deyilir. Mülkiyyət dedikdə, iqtisadi münasibətləri əks etdirən iqtisadi kateqoriya başa düşülür. Başqa sözlə desək, hüquqi və ya fiziki şəxsin istehsal vasitələrinə və onun nəticələrinə sahib olması, bu nəticələri mənimsəməsi mülkiyyət iqtisadi münasibətlərini yaradır. Sahiblik (yiyəlik, mənimsəmə) iqtisadi münasibətləri isə müxtəlif formalarda ifadə edilir. Bu,

həmin münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən asılıdır.

Beləliklə, iqtisadi kateqoriya olan mülkiyyəti əhatə edən sahiblik iqtisadi münasibətləri müxtəlif iqtisadi formalarda ifadə olunur ki, buna mülkiyyət forması deyilir. Belə təsəvvür yaranır ki, **mülkiyyət forması hüquqi yox, iqtisadi kateqoriyadır**. İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyətin formasını mülkiyyət hüququ ilə eyniləşdirmək olmaz. Mülkiyyət forması iqtisadi anlayış kimi hüquqi cəhətdən əhəmiyyətə malik deyildir (Y.A.Suxanov). Mülki hüquqa görə, mülkiyyət forması anlayışı yoxdur, yalnız bu hüququn müxtəlif subyektləri (fiziki şəxslər; hüquqi şəxslər; dövlət; bələdiyyə) vardır. Bu, onunla izah edilir ki, **mülkiyyətin müxtəlif formalara ayrılması mülkiyyət hüququnun məzmununun fərqləndirilməsinə səbəb olmur**. Odur ki, mülkiyyətin formaları mülki hüquq baxımından əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, dövlət mülkiyyəti forması üzrə mülkiyyət hüququnun məzmunu üç elementdən ibarətdir: tələb etmək səlahiyyətindən; müdafiə səlahiyyətindən; davranış səlahiyyətindən (sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərindən). Həm bələdiyyə mülkiyyəti forması üzrə, həm də xüsusi mülkiyyət forması üzrə mülkiyyət hüququnun məzmunu bu cür eyni səlahiyyətlərdən (elementlərdən) təşkil olunmuşdur. Onda belə nəticəyə gələ bilərik ki, mülkiyyət forması anlayışının hüquqi məzmunu yoxdur.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət formaları müxtəlif hüquqi formalarda ifadə edilir. Buna **mülkiyyət hüququnun formaları** deyilir. Mülkiyyət (sahiblik) iqtisadi münasibətlərinin ifadə olunduğu mülkiyyət formaları mülkiyyət hüququ vasitəsilə qaydaya salındıqda, mülkiyyət hüququ formasını alır. Mülkiyyət forması isə maddi nemətlərə sahibliyin (yiyəliyin, mənimsəmənin) iqtisadi formasını ifadə edir.

2. Mülkiyyət hüququnun formaları (növləri)

Bəzi müəlliflər mülkiyyət hüququnun müxtəlif növlərə, məsələn, xüsusi mülkiyyət hüququna və ya dövlət mülkiyyət hüququna bölünməsinin qeyri-zəruri olması fikrini irəli sürürlər. Onlar mülkiyyət hüququnu yox, mülkiyyəti müxtəlif formalara ayırırlar. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyasında yazılan mülki hüquq barədə bir çox dərslərdə mülkiyyətin forması ilə bərabər, həm də mülkiyyət hüququnun formalarının təsnifi aparılır. Biz də həmin məsələyə bu mövqedən və aspektdən yanaşmağı lazım bilirik.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mülkiyyətin üç formasını (növünü) müəyyən edir: dövlət mülkiyyətini; xüsusi mülkiyyəti; bələdiyyə mülkiyyətini (13-cü maddənin 2-ci bəndi). Buna uyğun olaraq MM mülkiyyət hüququnun üç növünü müəyyən edir: fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnu, yəni **xüsusi mülkiyyət hüququnu** (MM-in 154-cü maddəsi); **dövlət mülkiyyət hüququnu** (MM-in 155-ci maddəsi); **bələdiyyələrin mülkiyyət hüququnu** (MM-in 156-cı maddəsi). Mülkiyyət hüququnun belə bölgüsü mülki hüququn subyekt tərkibi kimi əlamətə görə müəyyən edilir.

Mülkiyyət hüququnun Konstitusiyada nəzərdə tutulan üç forması müxtəlif növlərə bölünür. Xüsusi mülkiyyət hüququ iki növə ayrılır: fiziki şəxslərin mülkiyyət hüququna; hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququna.

Fiziki şəxslərin mülkiyyət hüququnun müxtəlif növləri fərqləndirilir: Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının mülkiyyət hüququ; əjnəbilərin mülkiyyət hüququ; vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülkiyyət hüququ.

Hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququ iki yerə bölünür: kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ; qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ. **Kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququnun** müxtəlif növləri fərqləndirilir: təsərrüfat cəmiyyətlərinin mülkiyyət hüququ; təsərrüfat ortaqlıqlarının mülkiyyət hüququ; kooperativlərin mülkiyyət hüququ. **Qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülkiyyət hüququ** müəyyən növlərə bölünür: ictimai birliklərin mülkiyyət hüququ; dini qurumların mülkiyyət hüququ; fondların mülkiyyət hüququ və s. Belə mülkiyyətin xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinin və beynəlxalq təşkilatların mülkiyyəti kimi növləri fərqləndirilir.

Dövlət mülkiyyət hüququ iki yerə bölünür: Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət hüququ; xarici dövlətlərin mülkiyyət hüququ. **Bələdiyyə mülkiyyət hüququna** aiddir: şəhər (rayon) bələdiyyələrinin mülkiyyət hüququ; kənd (qəsəbə) bələdiyyələrinin mülkiyyət hüququ; digər bələdiyyə qurumlarının mülkiyyət hüququ.

Əşyalara mülkiyyət hüququnun eyni vaxtda bir neçə şəxsə məxsus olub-olmaması əlamətinə görə mülkiyyət hüququnun iki növü fərqləndirilir: ümumi olmayan mülkiyyət hüququ; ümumi mülkiyyət hüququ. **Ümumi olmayan mülkiyyət hüququ** odur ki, buna görə əşyaya mülkiyyət hüququ yalnız bir şəxsə məxsus olur.

Ümumi mülkiyyət hüququ odur ki, buna görə əşya üzərində mülkiyyət hüququ iki və ya bir neçə şəxsə məxsus olur (MM-in 213-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Belə mülkiyyət hüququnun iki növü fərqləndirilir: paylı mülkiyyət hüququ; birgə mülkiyyət hüququ.

Paylı mülkiyyət hüququ odur ki, buna görə əşyaya malik olduğu mülkiyyət hüququnda hər bir mülkiyyətçinin payını müəyyənləşdirmək mümkün olur. **Birgə mülkiyyət hüququnda** isə belə payları müəyyənləşdirmək mümkün olmur (MM-in 213-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Birgə mülkiyyətin özü ərlə arvadın birgə mülkiyyəti və kəndli (fermer) təsərrüfatının birgə mülkiyyəti kimi növlərə ayrılır. Qanun paylı və birgə mülkiyyət hüququnu **mülkiyyət hüququnun xüsusi növləri** adlandırır (MM-in 10-cu fəslə).

Mülkiyyət hüququnun obyektı olan əşyanın növündən asılı olaraq, mülkiyyət hüququnun iki növü fərqləndirilir: **daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququ; daşınar əşyaya mülkiyyət hüququ**. MM-in 178-ci maddəsi daşınmaz əşyaya, 181-ci maddəsi isə daşınar əşyaya mülkiyyət hüququ haqqında qaydalar müəyyən edir.

Mülkiyyət hüququnun müxtəlif formalara (növlərə) ayrılmasının həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı konkret subyektə məxsus olan mülkiyyət hüququnun obyektı kimi çıxış edən **əmlakın hüquqi recimi mülkiyyət hüququnun formasından (növləndən) asılı olaraq müəyyən edilir**. Mülkiyyət hüququnun forması ilə mülkiyyətçinin özünə məxsus əmlak barəsində malik olduğu hüquqi imkanların dairəsi və hədləri təyin olunur.

§ 4. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları və üsulları

1. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsaslarının anlayışı

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları dedikdə, subyektiv mülkiyyət hüququnun yaranmasını şərtləndirən qanunun əlaqələndirdiyi hüquqi faktlar və ya hüquqi tərkib başa düşülür. Belə fakt rolunda həm hadisə (məsələn, vərəsəlik əsasında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olan vətəndaşın ölümü), həm də hərəkət (məsələn, müqavilə bağlamaqla əmlakın əldə olunması) çıxış edə bilər.

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsaslarına sivilistika elmində **titul mülkiyyəti** (latınja «titulus» — hər hansı hüququn əsası) də deyilir. Əgər mülkiyyət hüququ müvafiq hüquqi faktlardan əmələ gələn hüquqi əsasa malik olarsa, buna **titul sahibliyi** deyilir. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə şərtləndirən hüquqi əsas isə **titul** adlanır. Əgər mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi hüquqi əsasa və ya titula malik olmazsa, bu, **titulsuz sahiblik** adlanır. Belə sahiblik faktiki sahiblik olmaqla qanunda birbaşa nəzərdə tutulduğu halda müəyyən hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, daşınar əmlakın mülkiyyətçisi olmayan şəxs, əgər ona öz əmlakı kimi vijdanla sahiblik (vijdanlı sahiblik, yəni titulsuz sahibliyin bir növü) edərsə, bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir.

Azərbaycan Respublikası MM-inin 9-cu fəslə (178-ci-202-ci maddələr) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri qaydaya salır. Qanunvericilik mülkiyyət hüququnun obyektı olan əmlakın xarakterindən asılı olaraq, iki cür mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə müəyyən edir: daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi (MM-in 178-ci, 179-cu, 180-ci maddələri); daşınar əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi (MM-in 181-ci-192-ci maddələri). Belə bölgünü Almaniya qanunvericiliyi də müəyyən edir. İspaniya Mülki Məcəlləsi də həmin bölgünü nəzərdə tutur.

Göstərilən bölgünün vacib praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmalıdır; daşınar əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə olunmasının isə dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilmir.

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsaslarını iki yerə bölmək olar:

- qanuni əsaslar;
- mülki-hüquqi əqdlər.

Qanuni əsaslar dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan faktiki tərkib başa düşülür. Onlara aiddir: tapıntı; əldə etmə müddəti; dəfinə; emal və s.

Mülki-hüquqi əqdlər dedikdə, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə əsas olan mülki-hüquqi müqavilələr, birtərəfli əqdlər başa düşülür. Söhbət alqı-satqı, dəyişmə, renta və digər müqavilələrdən, habelə vəsiyyətdən gedir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Almaniya sivilistika doktrinası mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin məhz belə əsasını nəzərdə tutur.

2. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə üsulları

Sivilistika elmi, xarici ölkələrin hüquq doktrinası və məhkəmə praktikası mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin **iki üsulunu müəyyən edir: ilkin üsul; törəmə üsul**. Dünyanın bir çox ölkələrinin (məsələn, Məşərqi Almaniya, Çexiyanın və s.) mülki hüquq elmi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə və ilkin üsulu kimi iki üsulunu nəzərdə tutur. Hələ Roma mülki hüququ əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin və törəmə üsulu kimi iki növünü fərqləndirirdi. Bu hüquq əsas üsulu oricinal üsul, törəmə üsulu isə derivat (latınja «derivatus» — ayrılmış) üsul adlandırılırdı.

Mülkiyyət hüququnun ilkin və törəmə üsulu kimi iki üsulla əmələ gəlməsi qüvvədə olan mülki qanunvericilikdə birbaşa nəzərdə tutulmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, mülki qanunvericiliyi doktrinal (elmi) təfsir etməklə bu üsulları fərqləndirmək və ayırmaq olar. Həmin üsulları mülki qanunvericilik yox, məhz sivilistika doktrinası fərqləndirir.

Hüquq ədəbiyyatında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin ilkin və törəmə üsulu kimi iki üsulunun fərqləndirilməsində iki meyar əsas götürülür: iradə meyarı; hüquqi varislik meyarı. **İradə meyarının (iradə konsepsiyasının)** tərəfdarlarına görə, ilkin üsullar odur ki, bu üsullarla mülkiyyət hüququ iradədən asılı olmadan əmələ gəlir. Buna görə də onlar milliləşdirməni (əvvəllər şəxslərə məxsus olan əmlakın dövlət mülkiyyətinə

alınmasını) mülkiyyətin əmələ gəlməsinin ilkin üsuluna aid edirlər. Belə halda mülkiyyət hüququ əmlakın əvvəlki mülkiyyətçilərinin iradəsi olmadan əldə edilir. Törəmə üsullar isə odur ki, bu üsullarla mülkiyyət hüququ əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsi əsasında əldə edilir. İradə meyarının əsas tərəfdarı sovet dövrünün alimi O.S.İoffedir. Onun fikrinə, ilkin üsul üçün mülkiyyət hüququnun ya birinci dəfə, ya da əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsindən asılı olmadan əmələ gəlməsi, törəmə üsul üçün isə mülkiyyət hüququnun yalnız əmlakı özgəninkiləşdirən şəxsin iradəsi əsasında əldə edilməsi xarakterikdir.

Hüquqi varislik meyarının (hüquqi varislik konsepsiyasının) tərəfdarlarına görə, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin ilkin üsulunda hüquqi varislik olmur; ilkin üsulla mülkiyyət hüququ hüquqi varislik əsasında yaranır. Törəmə üsul isə hüquqi varisliyə əsaslanır. Buna görə də onlar milliləşdirməni mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsuluna şamil edirlər. Hüquqi varislik dedikdə, hüquq və vəzifələrin əvvəlki hüquq sahibindən (hüquqi sələfdən) hüquqi varisə (yeni hüquq sahibinə) keçməsi başa düşülür.

Bizim fikrimizə, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin iki üsulunun fərqləndirilməsində əsas kimi hüquqi varislik meyarının götürülməsi və qəbul edilməsi daha inandırıcıdır. Ona görə ki, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin bəzi törəmə üsullarında mülkiyyət hüququ digər şəxslərə əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin razılığı (iradəsi) olmadan keçir. Məsələn, vərəsəlik mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin törəmə üsuludur. MM-in 1193-cü maddəsinə görə, vəsiyyət edənin uşaqlarının, valideynlərinin və arvadının (ərinin) vəsiyyətin məzmunundan asılı olmayaraq, mirasdan məjburi pay almaq hüququ vardır. Belə şəxslər məjburi vərəsələr adlanır. Məjburi vərəsələrə əmlak həmin əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin, yəni miras qoyanın razılığı (iradəsi) olmadan keçir. Belə təsəvvür yaranır ki, **iradə meyarı mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin iki üsulunun fərqləndirilməsində əsas kimi götürülə bilməz**. Müəlliflərin əksəriyyəti mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin ilkin və törəmə adlı iki üsulunun ayrılmasında əsas əlamət və meyar kimi məhz hüquqi varisliyi qəbul edirlər. Doğrudan da göstərilən üsulları bir-birindən fərqləndirməyin əsasında hüquqi varislik meyarı durur: əgər mülkiyyət hüququ hüquqi varislik əsasında əldə olunmazsa, onda söhbət yalnız ilkin üsuldan gedə bilər; yox, əgər mülkiyyət hüququ hüquqi varislik əsasında əldə edilərsə, belə halda törəmə üsul göz qabağındadır.

Beləliklə, ilkin üsul dedikdə, elə bir vasitə başa düşülür ki, bununla əvvəllər heç kimə məxsus olmayan əşyaya mülkiyyət hüququ yaranır və ya əşyanın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsindən və hüquqlarından asılı olmadan mülkiyyət hüququ əmələ gəlir; ilkin üsullar elə üsullardır ki, onların vasitəsi ilə mülkiyyət hüququ birinci dəfə yaranır (belə ki, əmlak əvvəllər heç kəsin mülkiyyətində olmur) və ya müstəqil surətdə, əvvəlki mülkiyyətçinin iradə və hüququndan asılı olmadan əmələ gəlir. Buna görə də mülkiyyət hüququnun əldə olunma qaydası tərəflərin razılığı və ya əvvəlki mülkiyyətçinin birtərəfli iradəvi hərəkəti ilə yox, qanunla müəyyən edilir.

Törəmə üsul odur ki, bu üsulla mülkiyyət hüququ hüquqi varislik qaydasında, əsasən, əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsi ilə əmələ gəlir; törəmə üsullar elə üsullardır ki, onların köməyi ilə mülkiyyət hüququ bu hüququn əvvəlki mülkiyyətçisindən yeni mülkiyyətçiyə keçməsinə əsasən, yəni hüquqi varislik qaydasında yaranır; əksər hallarda (məsələn, alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və digər müqavilələr bağlanan, vəsiyyət edilən hallarda) mülkiyyət hüququ yeni mülkiyyətçiyə əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsi əsasında keçir; bunun nəticəsində əvvəlki mülkiyyətçinin yerini yeni mülkiyyətçi tutur.

Bəzi hallarda isə mülkiyyət hüququ yeni mülkiyyətçiyə əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsi olmadan keçir. Məsələn, qanun üzrə vərəsəlik, milliləşdirmə, müsadirə və rekvizisiya (həcz) kimi üsullarla mülkiyyət hüququ əldə olunan hallarda əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsi nəzərə alınmır.

Mülkiyyət hüququnun əldə olunması üsullarının ilkin və törəmə üsullara bölünməsinin həm iqtisadi, həm də hüquqi mənası vardır; bu bölgü həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ilkin üsulla mülkiyyət hüququ yaranan zaman mülkiyyətçi (əldə edən şəxs) həmin hüququ tam həjmdə əldə edir. Ona görə ki, mülkiyyətçi (əldə edən şəxs) mülkiyyət hüququnu başqa subyektin, yəni əvvəlki mülkiyyətçinin hüququ əsasında qazanmır; onun mülkiyyət hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin hüququndan asılı deyil.

Törəmə üsulla mülkiyyət hüququ əmələ gələn hallarda isə yeni mülkiyyətçiyə (əldə edən şəxsə) mülkiyyət hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin (əmlakı özgəninkiləşdirən şəxsin) malik olduğu həjmdə keçir; yeni mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin hüququndan asılıdır; buna görə də o, həjm baxımından əvvəlki mülkiyyətçinin malik olduğundan çox hüquq əldə edə bilməz. Xüsusən də yeni mülkiyyətçiyə mülkiyyət hüququ yüklə birlikdə (məsələn, girov hüququ ilə birlikdə və s.) keçir.

3. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin digər üsulları

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları hüquqi varislik meyarından əlavə, həm də digər əlamətə görə növlərə bölünə bilər. Mülki hüquq subyektlərinin **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsullarından istifadə etmək imkanına malik olması əlamətinə görə** mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin iki üsulu fərqləndirilir: ümumi mülki (ümumi) üsul; xüsusi üsul.

Əgər mülki hüququn hər hansı bir subyekti mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin mümkün olan üsullarının hamısından (çoxundan) istifadə edərsə, belə üsula **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ümumi üsulu** deyilir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi və ya vəsiyyət üzrə vərəsəlik nəticəsində mülki hüququn hər hansı bir subyekti mülkiyyət hüququ əldə edə bilər.

Əgər mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin üsulu yalnız məhdud dairə və kateqoriya subyektlər tərəfindən istifadə edilərsə, belə üsul **xüsusi üsul** adlanır. Xüsusi üsula milliləşdirməni, həczi və müsadirəni misal göstərmək olar. Ona görə ki, mülki hüququn subyektlərindən yalnız dövlət bu üsullardan istifadə etməklə mülkiyyət hüququ əldə edə bilər. Vergi yığılması və rüsum alınması kimi üsullar da xüsusi üsullar sayılır. Bu üsuldən istifadə etməklə bələdiyyələr mülkiyyət hüququ əldə edirlər.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ümumi üsulundan isə mülki hüququn istənilən subyekti istifadə etməklə əmlaka sahib ola bilər. Məsələn, ümumi üsullar sayılan müqavilə bağlamaq və vəsiyyət üzrə vərəsəlik yolu ilə hər hansı bir subyekt mülkiyyət hüququ əldə edə bilər.

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin bəzi üsulları müəyyən bir halda ümumi mülki üsul kimi, digər halda isə xüsusi üsul kimi çıxış edə bilər. Məsələn, bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan ödənişlər və ya vergilər xüsusi mülkiyyətə münasibətdə xüsusi üsul, dövlət mülkiyyətinə münasibətdə isə ümumi üsul hesab edilir.

Yeri gəlmişkən, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları anlayışı ilə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə üsullarını fərqləndirmək lazımdır. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları mülkiyyət titulu və ya hüquqyaradıcı hüquqi faktlardır. **Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə üsulları** dedikdə isə müvafiq hüquqi faktlar əsasında yaranan hüquq münasibətləri başa düşülür.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarına şamil edilir:

- əldə etmə müddəti (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi);
- özbaşına tikiliyə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi (MM-in 180-ci maddəsi);
- şəxsin qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə özü üçün yeni əmlak yaratması və hazırlaması (MM-in 178-ci maddəsinin 2-ci bəndi və 181-ci maddəsinin 3-cü bəndi);
- emal (MM-in 188-ci maddəsi);
- əldə edilməsi hamıya müyəssər olan əmlaka mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi (MM-in 189-cu maddəsi);
- sahibsiz daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi (MM-in 184-cü maddəsi);
- tapıntı (MM-in 186-cı maddəsi);
- özünün pay haqqını tamamilə ödəmiş mənzil, bağ, qarac kooperativi üzvünün və ya başqa kooperativ üzvünün, pay haqqı vermək hüququ olan digər şəxslərin mülkiyyət hüququ əldə etməsi (MM-in 178-ci maddəsinin 8-ci bəndi);
- nəzarətsiz heyvanlar (MM-in 192-ci maddəsi);
- dəfinə (MM-in 187-ci maddəsi);
- əmlakı özgəninkiləşdirməyə hüququ olmayan şəxsdən mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarına aiddir:

- alqı-satqı, dəyişdirmə, bağışlama müqaviləsi və ya əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə dair digər əqd əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi);
- fiziki şəxsin ölümündən sonra ona məxsus olan əmlakın vəsiyyətə və ya qanuna uyğun surətdə vərəsəlik üzrə keçməsi nəticəsində vərəsələrin mülkiyyət hüququ əldə etməsi;
- hüquqi şəxs yenidən təşkil olunduqda, malik olduğu əmlakın hüquqi varislik qaydasında keçməsi nəticəsində yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisinin mülkiyyət hüququ əldə etməsi (MM-in 181-ci maddəsinin 6-cı bəndi);
- tradisiya (MM-in 181-ci maddəsi);
- ani müddət (MM-in 182-ci maddəsi);
- torpaq sahəsinin tərkib hissəsinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi (MM-in 190-cı maddəsi);
- birləşmə nəticəsində yaranan əşyaya mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi (MM-in 191-ci maddəsi).

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin elə üsulları da vardır ki, bu üsullar ikili xarakterə və təbiətə malikdir, yəni bu üsullar bəzi hallarda ilkin üsul kimi, digər hallarda isə törəmə üsul kimi çıxış edir. Əmlakdan istifadə nəticəsində əldə olunan bəhər, məhsul və gəlirə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulunu məhz belə üsula aid etmək olar (MM-in 134-cü maddəsinin 12-ci bəndi və 181-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

§ 5. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsulları

1. Şəxsin özü üçün hazırladığı və ya yaratdığı yeni əmlaka mülkiyyət hüququnu əldə etməsi üsulu

Göstərilən üsul mülkiyyət hüququnun əldə olunmasının həm ilkin, həm də törəmə üsulları arasında həlledici

əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, həmin üsul maddi istehsalla bilavasitə bağlıdır. Odur ki, onu **maddi istehsal üsulu** adlandırırlar. Bu üsul istehsalçının özünə və ya başqa şəxslərə məxsus materiallardan istifadə etmək əsasında yeni əmlak yaradılmasına yönəlidir.

Nəzərdə tutulan bu üsulla həm daşınmaz, həm də daşınar əmlak yaradıla bilər. Yeni yaradılmış daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ həmin əmlakın hazırlandığı və ya yaradıldığı vaxtda əmələ gəlir. Belə əmlaka **mülkiyyət hüququnun yaranma vaxtı həmin əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması anı ilə şərtlənir** (MM-in 178-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Qeydə alınma üçün lazımı sənədlər (əmlakın yaradılmasını təsdiq edən, torpaq sahəsi barədə sənəd və s.) dövlət reyestrini aparan orqana verilməlidir. Belə təsəvvür yaranır ki, dövlət reyestrində qeydə alındığı vaxta kimi yeni yaradılmış daşınmaz əmlak mülkiyyət hüququnun obyektini hesab edilmir. Belə əmlak hüquqi cəhətdən mövcud olmur. Məsələn, götürək yeni tikilmiş binanı. Binalar daşınmaz əmlakın bir növüdür (MM-in 135-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Yeni tikilmiş binaya daşınmaz əmlak kimi mülkiyyət hüququ yalnız həmin binanın dövlət reyestrində qeydə alınması anından əmələ gəlir. Bina qeydə alınana kimi həmin binaya yox, istifadə edilmiş materiallar da daxil edilməklə yalnız əmlak kompleksinə mülkiyyət hüququnun yaranmasından söhbət gedə bilər.

Yeni yaradılmış və ya hazırlanmış daşınar əmlaka mülkiyyət hüququnun yaranması üçün həmin əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması tələb olunmur. Belə əmlakın mülkiyyət hüququnun obyektini kimi tanınması və hüquqi cəhətdən mövcud olması üçün zəruridir ki, yeni maddi obyektlərin və predmetlərin yaradılmasına yönələn istehsal fəaliyyəti başa çatsın. Belə təsəvvür yaranır ki, **daşınar əmlakın yaranma (hazırlanma) anı həmin əmlakın yaranmasına yönələn müvafiq istehsal fəaliyyətinin sonu ilə şərtlənir**. Özü də şəxs yeni daşınar əmlak yaradarkən və ya hazırlayarkən qanunun tələblərinə riayət etməlidir. Bəzi hallarda əşyanın hazırlanması üçün lisenziya (icazə) alınması tələb olunur. Məsələn, etil (yeyinti) spirtinin və alkoqollu içkilərin, tütün məmulatlarının istehsalı üçün prezidentin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş siyahıya uyğun olaraq, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarından xüsusi razılıq (lisenziya) alınmalıdır. Şəxsin qanunun tələblərinə əməl etməklə özü üçün hazırladığı və ya yaratdığı yeni əmlaka mülkiyyət hüququnu onun özü əldə edir (MM-in 181-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Neft, qaz və kömürün hasil edilməsini, yaşayış evinin, qaracın, bağ evinin və digər obyektlərin tikilməsini yeni əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsuluna misal göstərmək olar. Bəzi əmlak növlərinin hazırlanması cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Məsələn, qanunsuz olaraq silah hazırlama; qanunsuz olaraq narkotik vasitələr hazırlama; qanunsuz olaraq güclü təsir edən və zəhərli maddələr hazırlama və s. Belə halda hazırlanmış predmetlər alınır və mülkiyyət hüququ əmələ gəlmir.

Göstərilən üsulu bəzi xarici ölkə qanunvericiliyi də tanıyır. Məsələn, İspaniyanın, RF-in və s. ölkələrin mülki məəcəllələrində həmin üsula rast gəlmək mümkündür.

2. Özbaşına tikiliyə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu

Özbaşına tikiliyə MM-in 180-ci maddəsində anlayış verilmişdir. Həmin maddəyə görə, **özbaşına tikili** dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş qaydada həmin məqsədlər üçün ayrılmayan torpaq sahəsində tikilmiş, yaxud bunun üçün lazımı icazə almadan və ya şəhərsalma və tikinti (inşaat) normalarını və qaydalarını mühüm dərəcədə pozmaqla tikilmiş yaşayış evi, digər tikili və ya başqa daşınmaz əmlak başa düşülür. Verilən anlayışdan belə təsəvvür yaranır ki, mülki qanunvericilik hər hansı tikintinin özbaşına tikili hesab edilməsi üçün aşağıdakı pozuntuların olmasını nəzərdə tutur: tikilinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada həmin məqsədlər üçün ayrılmayan torpaq sahəsində aparılması; tikili üçün zəruri icazənin olmaması; inşaat (tikinti) və şəhərsalma normaları və qaydalarının mühüm dərəcədə pozulması. Göstərilən bu pozuntulardan birinin mövcud olması aparılmış tikilinin özbaşına tikili hesab edilməsini şərtləndirir.

Özbaşına tikilinin obyektini təkcə yaşayış evi, bina və digər daşınmaz əmlakla məhdudlaşmır. Belə obyektlərə bağ evi, qarac, su nohuru (hovuzu), tunnel (yerin altından açılan yol), körpü, habelə yeraltı və yerüstü digər qurğuların tikintisini də şamil etmək olar. Özbaşına tikintini aparan subyekt kimi hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs çıxış edə bilər.

Hər hansı bir obyektin (memarlıq obyektinin) tikintisi «Memarlıq fəaliyyəti haqqında» qanuna uyğun olaraq, aşağıdakı şərtlər əsasında həyata keçirilə bilər: tikiliyə icazə, yəni memarlıq layihəsi mövcud qaydalar əsasında təsdiq edildikdən və müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçdikdən sonra həmin orqan tərəfindən sifarişçiyə verilən rəsmi icazə sənədi olmalıdır; tikintini həyata keçirmək üçün qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada torpaq sahəsinə icazə olmalıdır; obyekt mövcud tikinti norma və qaydalarına, ərazi-planlaşdırma layihələrinin əsas müddəalarına, insanların ekoloji, sosial cəhətdən təhlükəsiz və rahat həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi tələblərinə cavab verməlidir. Memarlıq obyektini dedikdə, binalar, tikililər və onların kompleksləri, memarlıq abidələri, xatirə abidələri, memarlıq layihəsi əsasında yaradılan bağlar, parklar, kurortlar və digər istirahət

yerləri başa düşülür. Belə təsəvvür yaranır ki, «Memarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun müəyyən etdiyi şərtləri pozmaqla tikilən memarlıq obyektləri özbaşına tikili sayılır.

Özbaşına tikili hüquqi nəticəyə səbəb olur. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, **özbaşına tikilən obyektlərə həmin obyektləri inşa edən şəxsin mülkiyyət hüququ əmələ gəlmir**. Tikili özü isə daşınmaz əmlak hesab edilmir və dövlət qeydiyyatına alınmır. Özbaşına tikinti aparmış şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə etmir (MM-in 180-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Özbaşına tikinti obyektləri inşa edən şəxs bu obyekt üzərində sərənjam vermək (satmaq, bağışlamaq, icarəyə vermək, dəyişdirmək və digər əqdlər bağlamaq) hüququna malik deyildir. Həmin obyektlərə sərənjam verilməsinə yönələn əqdlər MM-in 337-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə qanunun tələblərinə uyğun gəlmədiyi üçün etibarsız sayılır.

Bununla bərabər, qanun istisna hal kimi müəyyən şərt əsasında özbaşına tikinti aparmış şəxsin həmin tikiliyə mülkiyyət hüququ əldə etmək imkanını nəzərdə tutur (MM-in 180-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Belə halda özbaşına tikiliyə mülkiyyət hüququnun yaranması məhkəmə qaydasında müəyyən edilir. Məhkəmə **yalnız iki şərt** mövcud olduqda özbaşına tikiliyə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə qərar qəbul edir: tikinti aparılmış torpaq sahəsi **özbaşına obyekt inşa edən şəxsin mülkiyyətində olmalıdır**; tikilinin saxlanılması digər şəxslərin **hüquqlarını və qanunla qorunan mənafələrini pozmamalı** və ya **vətəndaşların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaratmamalıdır**.

Özbaşına tikinti aparmış şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə etmədikdə, həmin tikili onu özbaşına tikdirən şəxs tərəfindən və ya onun hesabına sökülür. Belə halda sökülən tikilinin inşaat materialları həmin tikinti aparmış şəxsin mülkiyyətində qalır.

Göstərilən üsul bəzi xarici ölkə qanunvericiliyinə də məlumdur. Məsələn, RF-in, Macarıstanın, Çexiyanın və s. ölkələrin mülki məcəllələrində belə üsul nəzərdə tutulmuşdur.

3. Emal mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsulu kimi

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin emal üsulu MM-in 188-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. MM-də bu, yeni maddədir və mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin xüsusi halını müəyyən edir. Emal üsulu hüquq ədəbiyyatında **spesifikasiya üsulu** da adlanır (spesifikasiya əşyanın spesifik, yəni özünə xas olan xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir). Spesifikasiya üsulunu hələ Roma hüququ «specificatio» adı altında nəzərdə tutmuşdu. «Specificatio» və ya özgə əşyasını dəyişdirmək (düzəltmək) dedikdə, yeni əşyanın (nova species) hazırlanması başa düşülürdü.

Emalın hüquqi anlayışı RF-in Ailə Məcəlləsinin 59-cu maddəsində ifadə edilmişdir. Bu maddəyə görə, emal anlayışına aiddir: malın (əmtəənin) hazırlanması; montaj, quraşdırma və başqa hala salma vasitəsilə maldan yeni mal hazırlamaq; bərpa etmək və ya qaydaya salmaq da daxil olmaqla malın təmiri və s. Emalın obyekti kimi həm materiallar və ya xammal, həm də hazır mallar çıxış edə bilər.

MM-in 188-ci maddəsinə görə, emal dedikdə, bir şəxsin ona məxsus olmayan, başqa sözlə desək, digər şəxsə məxsus olan materiallardan əşya hazırlaması başa düşülür. Emal yolu ilə şəxs başqa şəxsin malik olduğu materiallardan istifadə etməklə yeni əşya hazırlayır; bu zaman materialların mülkiyyətçisinin razılığı alınmır və buna görə də emal edən şəxs həmin **materiallardan qeyri-legitim (qeyri-qanuni) istifadə edir**; bu xüsusiyyət emalı yeni yaradılmış əmlaka mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin adi qaydasından fərqləndirir. Belə halda hazırlanmış və ya yaradılmış əşyaya mülkiyyət hüququ MM-in 188-ci maddəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Həmin maddədə ifadə edilmiş ümumi qaydaya görə, hazırlanmış yeni daşınar əmlaka mülkiyyət hüququnu materialların mülkiyyətçisi əldə edir, bu şərtlə ki, müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmasın.

MM-in 188-ci maddəsində nəzərdə tutulan bu qayda dispozitiv xarakter daşıyır. Müqavilədə emal etmək yolu ilə hazırlanan yeni daşınar əmlaka mülkiyyət hüququnu emal edən şəxsin əldə etməsi də müəyyən edilə bilər. Emal edən şəxsin mülkiyyət hüququnu əldə edə bilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin mövcud olması vacibdir:

- **əgər emalın dəyəri daşınar əmlakın hazırlandığı materialların dəyərindən xeyli (əhəmiyyətli dərəcədə) artıq olduqda**;
- **emal edən şəxs vijdanla hərəkət etmişsə**, yəni belə halda o, özgə şəxsin materiallarından istifadə etməsini bilmir və bunu bilməli də deyildir. Məsələn, müxtəlif şəxslərə, o cümlədən mülkiyyətçiyə məxsus olan materialların qarışdırılması nəticəsində emal edən şəxs səhvən hesab edir ki, emal etdiyi materiallar onun özünə məxsusdur və ya o, güman edir ki, materialların sahibi yoxdur və yaxud materiallar sahibi tərəfindən atılmışdır və s. Əgər emal edən vijdansız hərəkət edərsə, yəni materiallardan onun mülkiyyətçisinin razılığı olmadan, qəsdən bilə-bilə istifadə edərsə və bu materialların özgəsinə məxsus olmasını bilərsə və ya bilməyə borclu olarsa, qanun materialların mülkiyyətçisinə hazırlanmış yeni əmlakı onun mülkiyyətinə verilməsini, habelə ona vurulan zərərin ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarı verir (MM-in 188-ci maddəsinin 3-cü bəndi);

- emal edən şəxs **daşınar əmlakı özü üçün hazırlamışsa**. Əgər əmlak kommersiya məqsədi üçün hazırlanarsa, emal edən şəxs həmin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edə bilməz.

MM-in 188-ci maddəsinin 1-ci bəndində ifadə edilən bu şərtlərdən hər hansı birinin olmaması emal edən şəxsin hazırlanmış daşınar əmlaka mülkiyyət hüququ əldə etməsini istisna edir və onu aradan qaldırır. Belə halda əmlaka mülkiyyət hüququnu materialların mülkiyyətçisi əldə edir.

Dediklərimiz bizə belə nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, materialların emalı yolu ilə hazırlanmış yeni daşınar əmlaka kimin mülkiyyət hüququ əldə etməsi məsələsi, birincisi, materialların dəyəri və işin qiyməti (emalın dəyəri) müqayisə olunmaq əsasında həll edilir; ikincisi, bu məsələnin həlli emal edən şəxsin vijdanlı və ya vijdansız hərəkət etməsindən asılıdır; əgər əməl edən şəxs vijdansız hərəkət edərsə, hətta emalın dəyəri (işin qiyməti) materialların dəyərindən dəfələrlə çox olsa da mülkiyyət hüququnu o, yox, materialların mülkiyyətçisi əldə edir. Odur ki, vijdansız emal edən şəxs heç vaxt yeni hazırlanmış əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etmir. Bu, məlum məsələdir.

Emal yolu ilə hazırlanmış yeni əmlaka kimin mülkiyyət hüququ əldə etməsindən asılı olaraq ödəniş həyata keçirilir. MM-in 188-ci maddəsinin 2-ci bəndi emal vaxtı görülməli işin və istifadə edilən özgə materiallarının dəyərinin kompensasiya edilməsi ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətlərini qaydaya salır. Belə ki, hazırlanan yeni əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edən — **materialların mülkiyyətçisi emal vaxtı görülməli işin dəyərini ödəməlidir**. Yeni əmlaka mülkiyyət hüququnu emal edən şəxs əldə etdikdə isə o, **materialların itirilməsi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir** (MM-in 191-1-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Göstərilən bu qayda dispozitiv xarakterə malikdir. Bu, onu ifadə edir ki, tərəflər müqavilədə başqa qayda da nəzərdə tutulmuşlarsa.

Emal yolu ilə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi bir çox ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinə görə, özgəsinin materiallarından istifadə etməklə emal yolu ilə hazırlanan əşyaya mülkiyyət hüququnu əşyanı hazırlayan əldə edir, bu şərtlə ki, emalın dəyəri istifadə edilmiş materialların dəyərindən xeyli artıq olsun. İspaniya Mülki Məcəlləsi müəyyən edir ki, emal yolu ilə hazırlanan yeni əşyaya mülkiyyət hüququ emal edən şəxsə keçir. O, materialların dəyərini onun mülkiyyətçisinə ödəməyə borcludur. İtaliya qanunvericiliyinə görə, istifadə edilmiş materialın dəyəri emal yolu ilə hazırlanan əşyanın dəyərindən xeyli çox olduqda, həmin əşyaya mülkiyyət hüququnu materialın mülkiyyətçisi əldə edir. İsviçərə Mülki Məcəlləsinə görə, emal (spesifikasiya), mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin əsas üsulu hesab edilir. Yaponiya qanunvericiliyi müəyyənləşdirir ki, emal, yəni başqa şəxsə məxsus olan materialdan yeni əşya hazırlanan zaman bu əşyaya mülkiyyət hüququnu, bir qayda olaraq, materialın mülkiyyətçisi əldə edir. Amma yeni yaradılmış əşyanın dəyəri materialın dəyərindən xeyli çox olduğu halda isə bu əşya üzərində mülkiyyət hüququnu emal edən şəxs qazanır (MM-in 246-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Göstərilən üsulla mülkiyyət hüququ əldə edilməsinə çoxlu misallar çəkməyə bəzi bilərik. Məsələn, dərinin özgəsinə məxsus parçadan özü üçün paltar tikməsi, şəxsin özgəyə məxsus taxtadan özü üçün mebel hazırlanması və s.

4. Birləşmə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu kimi

Birləşmə Roma hüququnda mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin üsullarından biri hesab edilirdi. Roma hüququ bu üsulu «accessio» — aksesio (artma, üstünə qoyma) adlandırırdı. Həmin üsul bir sıra müasir xarici ölkələrin qanunvericiliyi tərəfindən qəbul olunmuşdur. Yaponiya MM-inin 242-ci və 243-cü maddələri mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin birləşmə üsulunun tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu üsul İspaniya qanunvericiliyinə də məlumdur (MM-in 358-359-cu maddələri). Almaniya qanunvericiliyi birləşməni mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin əsas üsullarından biri kimi nəzərdə tutur. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 946-947-ci paragrafları həmin üsulla bağlı olan münasibətləri tənzimləyir. Bu paragraflarda ifadə olunan norma və qaydalar bizim ölkə qanunvericiliyi tərəfindən qəbul edilmişdir (MM-in 190-191-ci maddələri).

Birləşmə üsulunun iki halı fərqləndirilir: daşınar əşyanın torpaq sahəsi ilə birləşməsi halı (MM-in 190-cı maddəsi); iki daşınar əşyanın birləşməsi halı (MM-in 191-ci maddəsi).

Daşınar əşyanın torpaq sahəsi ilə birləşməsi halının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, özgə şəxsə məxsus olan daşınar əşya başqa şəxsin mülkiyyətində olan torpaq sahəsi ilə birləşdikdə, müstəqil surətdə mövcud olmaq qabiliyyətini itirdiyinə görə torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi eyni zamanda həmin əşyanın da mülkiyyətçisi olur. Belə halda torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi həmin daşınar əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edir. Daha dəqiq desək, belə vəziyyətdə torpaq sahəsi mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququ həm torpaq sahəsinə, həm də ona birləşdirilən daşınar əşyaya şamil olunur. Bunun üçün qanunun tələb etdiyi şərtə əməl olunması lazımdır. Bu şərt müəyyən **daşınar əşyanın torpaq sahəsinə tərkib hissəsi kimi birləşməsindən** ibarətdir. Dağılmadan, zədələnmədən və ya dəyişdirilmədən əşyadan ayrılma bilməyən hər şey əşyanın tərkib hissəsi hesab edilir. Əşyanın mülkiyyətçisi onun bütün tərkib hissələrinin mülkiyyətçisidir (MM-in 135-ci maddəsinin 10-cu bəndi). Məsələn,

lən, torpaq sahəsində ujaltdılan tikililər, çoxillik əkmələr (meyvə ağajları) və s. torpaq sahəsinin tərkib hissəsi hesab olunur və buna görə də torpaq sahibinin mülkiyyət hüququ onlara da şamil edilir.

Göstərilən birləşmə halı **iki formada** təzahür edir. Birinci forma torpaq sahəsi **mülkiyyətçisinin özgəsinin daşınar əşyasını tərkib hissəsi kimi həmin sahəyə birləşdirməsindən** ibarətdir; söhbət mülkiyyətçinin öz torpaq sahəsində özgəsinə məxsus olan materiallardan (daşınar əşyalardan) istifadə etməklə tikili ujaltdılmasından gedir. Məlum məsələdir ki, belə halda torpaq sahəsi mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququ həmin əşyaya da şamil edilir. Məsələn, o, torpaq sahəsində tikili ujaltdımaq üçün özgə şəxsə məxsus olan tikinti materiallarından (səment, qum, taxta, parket və s.) istifadə edir.

İkinci forma isə **müəyyən şəxsin özünün daşınar əşyalarını özgəsinin mülkiyyətində olan torpaq sahəsi ilə birləşdirməsini** əhatə edir; söhbət materialların (daşınar əşyaların) mülkiyyətçisinin özgəsinə məxsus olan torpaq sahəsində tikili ujaltdılmasından gedir. Bu halda da həmin daşınar əşyalara torpaq sahibinin (mülkiyyətçinin) mülkiyyət hüququ aid edilir. Bu, Roma hüququnun müəyyən etdiyi belə bir qaydaya uyğun gəlir: «Superficies solo cedit», yəni torpaq kimə məxsusdursa, tikili də onun mülkiyyətinə daxil olur. Məsələn, müəyyən şəxs özgəsinin torpaq sahəsində daşınar əşyalardan müxtəlif tikililər (yaşayış evi, körpülər, anbarlar və s.) ujaltdır. Belə halda tikililər şəxsin yox, torpaq sahəsi sahibinin mülkiyyətinə keçir.

Torpaq sahəsinə yardımçı əşya (ləvazimat) birləşdirilərsə, bir qayda olaraq, torpaq sahibinin mülkiyyət hüququ ona da şamil edilir. Amma tərəflərin razılaşmasında mülkiyyət hüququnun yardımçı əşyaya aid olmaması nəzərdə tutula bilər (MM-in 135-ci maddəsinin 11-ci bəndi). Belə ki, əşyanın tərkib hissəsindən fərqli olaraq, yardımçı əşya müstəqil surətdə fiziki cəhətdən (təsərrüfat cəhətdən yox) mövcud olur və zədələnmədən, dağılmadan əsas əşyadan ayrıla bilər. Buna görə də yardımçı əşyalar təsərrüfat cəhətdən müstəqil olmasalar da, onların müstəqil surətdə mülkiyyət hüququnun obyektini kimi çıxış etməsi istisna olunmur, mümkündür. Məsələn, əgər torpaq sahəsi əsas (baş) əşyadırsa, kənd təsərrüfatı avadanlığı isə yardımçı əşya sayılır. Belə halda torpaq sahibinin mülkiyyət hüququnun həmin avadanlığa şamil edilməsi üçün tərəflərin sazişi və razılığı gərəkdir.

Birləşmə üsulunun ikinci halı **iki və daha artıq daşınar əşyanın birləşməsini** əhatə edir. Bu halın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif şəxslərə məxsus olan bir neçə daşınar əşya birləşən zaman həmin əşyalara mülkiyyət hüququ da birləşir. Belə halda **əvvəlki mülkiyyətçilər yeni əşyanın paylı mülkiyyətçilərinə çevrilir** və onların **paylı mülkiyyət hüququ yaranır**. Hər bir mülkiyyətçinin payı həmin əşyaların birləşməzdən əvvəlki dəyərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir (MM-in 191-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, bir kənddə yaşayan qadın özünəməxsus ipdən və qonşunun malik olduğu materiallardan (ip, boyaq və s.) təsadüfən və ya səhvən istifadə etməklə xalça toxuyur. Başqa bir misalda usta təsadüfən dörd nəfər vətəndaşa məxsus olan bandan, mühərrikdən, ramadan, təkərlərdən və digər detal və mexanizmlərdən avtomobil yığır. Belə halda daşınar əşyalar yeni vahid əşyanın (avtomobilin) tərkib hissələrinə çevrilir. Daha başqa bir misalda şəxs səhvən paltara özgə şəxsə məxsus bəzək-düzək və zinət şeyləri bərkidir.

Qarışma (qatılma) daşınar əşyaların birləşməsinin xüsusi halıdır. Qarışma daşınar əşyaların elə birləşməsi və qatışmasıdır ki, bu zaman onları fərdiləşdirmək və bir-birindən ayırmaq mümkün olmur. Məsələn, müxtəlif mülkiyyətçilərə məxsus olan neftin və ya taxılın bir-birinə qatılması buna misaldır. Belə hallarda da qarışma nəticəsində yaranan əşyaya birgə mülkiyyət hüququ əmələ gəlir.

Qeyd etməliyik ki, müxtəlif mülkiyyətçilərə məxsus olan daşınar əşyaların birləşməsi müəyyən şərt əsasında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə üsulu kimi çıxış edə bilər. Belə ki, daşınar əşyalar ya təsadüfən, ya da səhvən birləşdirilməlidir.

Bəzi hallarda baş (əsas) əşyaya yardımçı əşya (ləvazimat) birləşdirilir. Belə halda baş (əsas) əşya sahibinin mülkiyyət hüququ yardımçı əşyaya da şamil edilir, yəni baş (əsas) əşya sahibi yardımçı əşyaya da mülkiyyət hüququ əldə edir. Əşyanın baş (əsas) əşya olub-olmaması, adətən, dövrüdə yaranmış rəy əsasında müəyyən edilir. Məsələn, yaranmış rəyə görə müəyyən etmək mümkündür ki, qol saati, portret (şəkil), avtomobil, ayaq xizəyi və s. əsas (baş) əşya hesab olunur. Məlum məsələdir ki, saatın qolbağı, şəklın çərçivəsi, avtomobilin açarları, ayaq xizəyinin ağajları yardımçı əşya kateqoriyasına aid edilir.

Daşınmaz əşyaların da bir-biri ilə birləşməsi mümkündür. Belə ki, təbii hadisələrin təsiri nəticəsində təsadüfən yeni torpaq sahələri (ərazilər) yarana bilər. Belə hadisələrə aiddir: daşqın; torpağın səpələnməsi və ya yerdəyişməsi; çayın yatağının və ya səviyyəsinin dəyişməsi və s. Məlum məsələdir ki, bu kimi hadisələrin təsiri nəticəsində yeni ərazi (torpaq sahəsi) əmələ gələ bilər; belə ərazi (torpaq sahəsi) hansı torpaq sahəsinə bitişikdirsə, həmin sahəyə də birləşdirilməlidir (MM-in 178-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu, o deməkdir ki, torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi yeni əraziyə də mülkiyyət hüququ əldə edir. Belə qayda Fransa, İspaniya, Hollandiya və digər xarici ölkələrin qanunvericiliyinə də məlumdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii və ya süni yolla əşyaların bir-birilə birləşməsi əmlakın çoxalmasına səbəb olur. **Əmlakın çoxalması** dedikdə, digər əşyanın birləşdirilməsi nəticəsində onun qiymətinin artması başa düşülür.

Adətən müxtəlif mülkiyyətçiyə məxsus olan əşyalar bir-biri ilə ya təsadüfən, ya da səhvən birləşdirilir. Bu zaman təbii ki, mülkiyyətçi əmlakını itirmək formasında zərərə düşür və ya onun hüququ başqa şəkildə pozulur. Məsələn, torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi səhvən belə hesab edir ki, tikinti materiallarının (taxta, sement, daş və s.) sahibi (mülkiyyətçisi) yoxdur və bu ehtimalla da o, həmin sahədə özünə ev tikir. Əlbəttə, belə halda tikinti materiallarının mülkiyyətçisi zərərə düşür. Buna görə də qanun hüquqları pozulan mülkiyyətçilərin maraq və mənafeini təmin etmək üçün müəyyənləşdirir ki, onlar mülkiyyətçi olmuş şəxsdən **zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilərlər** (MM-in 191-1-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Yuxarıdakı misalda torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi tikdiyi yaşayış evinə mülkiyyət hüququ əldə edir. Amma o, tikinti materiallarının mülkiyyətçisinə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir.

5. Əldə edilməsi hamıya müəssər olan əmlaka mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin bu üsulu MM-in 189-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilk dəfə olaraq göstərilən üsulla mülkiyyət hüququnun yaranmasını birbaşa müəyyən edir.

Əldə edilməsi hamıya müəssər olan əmlaka aiddir: meşədə yığılan giləmeyvə, göbələk və s.; sututarlarda tutulan balıq; ovlanan su və meşə heyvanları; əldə edilməsi hamıya müəssər olan digər əmlak növləri. Göstərilən həmin əmlaka bu əmlakı yığan, ovlayan və ya hasil edən şəxsin mülkiyyət hüququ əmələ gəlir. Bu, yalnız o vaxt mümkün ola bilər ki, yığılması, tutulması, ovlanması və hasil edilməsi hamıya müəssər olan əmlakın əldə edilməsi **ya qanunda nəzərdə tutulsun, ya bu hərəkətlərin edilməsi mülkiyyətçinin verdiyi ümumi icazəyə müvafiq olsun, ya da ki, həmin hərəkətlər yerli adətə uyğun olsun**. Lakin həmin obyektlər sahibsiz əmlak kateqoriyasına şamil edilmir. Bu obyektlər, hər şeydən əvvəl, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olur. Su Məcəlləsinin 12-ci və 13-cü maddələri su obyektləri üzərində dövlət və bələdiyyə mülkiyyətini təsbit edir. Bu məcəllənin 36-cı maddəsində ümumi istifadədə olan su obyektlərindən (istifadəsi hamı üçün mümkün olan su obyektlərindən) öz ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə fiziki şəxslərin balıq ovlamalarına səlahiyyət verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında meşə fondu dövlətin mülkiyyəti hesab olunur. Meşə fondunun mülkiyyətçisi olan dövlət Meşə Məcəlləsinin 53-cü maddəsi əsasında fiziki şəxslərə şəxsi məqsədləri üçün yabanı meyvə, giləmeyvə, gərzəklilər və digər meşə sərvətləri, dərman bitkiləri, texniki xammal yığmağa ümumi icazə vermişdir.

«Heyvanlar aləmi haqqında» qanunda ovçuluq obyektlərinə aid edilmiş vəhşi heyvanların tutulmasının və vurulmasının mümkünliyi göstərilir. Ov xüsusi icazə və ovçuluq biletləri əsasında həyata keçirilir. Bu tələblərə əməl edən şəxslər xüsusi olaraq ayrılmış ov yerlərində ovçuluq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Özü də ov ödənişlidir. Əldə edilmiş ov məhsulları müvafiq şəxsin mülkiyyətinə daxil olur. Həmin məhsullardan isə əhalinin maddi və mənəvi iqtisadiyyatının xammal, material və digər tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə istifadə olunur. Göründüyü kimi, bu cür hallarda əldə edilməsi hamıya müəssər olan əmlaka yox, yalnız xüsusi icazə alan şəxsə müəssər olan əmlaka mülkiyyət hüququ əmələ gəlir.

Beləliklə, meşə və su dövlətin mülkiyyətində olmasına baxmayaraq, həmin obyektlərdə tutulan, ovlanan, yığılan və s. təbiət predmetlərinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsini törəmə üsul hesab etmək olmaz. Belə ki, MM-in 189-cu maddəsində nəzərdə tutulan mülkiyyətçinin verdiyi icazə konkret subyektə aid deyildir. Həmin icazə ümumi xarakter daşıyır. Buna görə də əldə edilməsi hamıya müəssər olan təbiət predmetlərinə **mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi törəmə üsul kimi yox, ilkin üsul kimi xarakterizə edilir**.

6. Sahibsiz daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, bu üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsini neçə-neçə yüz il bundan əvvəl Roma hüququ da nəzərdə tuturdu. Roma hüququ sahibsiz əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə olunmasını «okkupasiya (occupatio)» anlayışı ilə əhatə edirdi. XII Jədvəl Qanunlarında belə bir prinsip ifadə olunmuşdu: sahibsiz əşya onu birinci olaraq ələ keçirən şəxsin mülkiyyətinə keçir. Okkupasiya dedikdə, özündə saxlamaq məqsədilə şəxsin əşyanı ələ keçirməsi, mənimsəməsi və ona yiyələnməsi başa düşülürdü.

Sahibsiz daşınar əşyanın anlayışı MM-in 184-cü maddəsinin 2-ci bəndində ifadə edilmişdir. Bu maddəyə görə, **sahibsiz daşınar əşya** dedikdə, mülkiyyətçisi olmayan və ya mülkiyyətçisi bəlli olmayan, yaxud əvvəlki mülkiyyətçisinin sahibliyə xitam verməklə mülkiyyət hüququnu itirdiyi maddi predmetlər başa düşülür. Şəxs mülkiyyətçisi olmayan əmlaka, mülkiyyətçisi naməlum olan əmlaka, yaxud mülkiyyətçinin imtina etdiyi və ya mülkiyyət hüququnu itirdiyi əmlaka qanunda nəzərdə tutulmuş digər əsaslarla mülkiyyət hüququ əldə edə bilər (MM-in 181-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Sahibsiz əmlak **ümmüləşdirilmiş anlayışdır**. Bu anlayışa daxildir: mülkiyyətçi tərəfindən atılmış əmlak;

tapıntı; nəzarətsiz heyvanlar (mal-qara); dəfinə. Bunlara uyğun olaraq sahibsiz əmlak dedikdə, atılmış əmlak, itirilmiş əmlak (tapıntı), nəzarətsiz əmlak (nəzarətsiz heyvanlar) və qəsdən gizlədilmiş əmlak (dəfinə) başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-inin 136-cı maddəsi mülkiyyətçisi olmayan və ya mülkiyyətçisi məlum olmayan əmlak (sahibsiz əmlak) barədə məsələyə aid olsa da, qanunvericilik belə əmlakın hüquqi vəziyyətini müəyyən etmirdi. **Dövlət mülkiyyəti prezumpsiyası müəyyənləşdirilmişdi.** Bu prezumpsiyaya görə, əmlakın başqa şəxsə məxsus olması sübut edilməsə idi, həmin əmlak dövlət mülkiyyətinə keçirdi, yəni əksi sübut olunana kimi sahibsiz əmlak dövlət mülkiyyəti sayılırdı. Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i sahibsiz daşınar əmlakı sahibliyə qəbul edən şəxsin mülkiyyət hüququ prezumpsiyası haqqında qayda müəyyən edir. Şəxs sahibsiz daşınar əşyanı sahibliyə qəbul etdikdə, həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edir (MM-in 184-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bununla da dövlət mülkiyyəti prezumpsiyası haqqında müddəa əhəmiyyətini itirir. Ona görə ki, bu müddəa mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilməməsi, bütün mülkiyyət formalarının bərabər olması barədə Konstitusiyanın müəyyən etdiyi qayda ilə ziddiyyət təşkil edir.

Sahibsiz əmlak bu və ya digər hüquqi fakta görə subyekti olmayan əmlakdır. Belə əmlak həm daşınmaz, həm də daşınar əmlak növündə ola bilər. Sahibsiz daşınmaz əmlak dövlətə məxsusdur (MM-in 178-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Sahibsiz daşınar əmlaka isə mülkiyyət hüququnu həmin əmlakı sahibliyə qəbul edən şəxs əldə edir (MM-in 184-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bunun üçün qanun iki şərt müəyyən edir. Birincisi, **sahibsiz əmlakın mülkiyyət hüququ əldə edən şəxsin sahibliyinə qəbul edilməsi qanunla qadağan edilməməlidir.** Həmin əmlak dövlət təhlükəsizliyi, ictimai təhlükəsizlik mülahizələrinə və beynəlxalq öhdəliklərə görə vətəndaşa məxsus ola bilməyən əmlak növünə daxil edilə bilməz. Başqa sözlə desək, həmin əmlak mülki dövrü qabiliyyətli olmalıdır. İkincisi, sahibsiz əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi **həmin əmlakı sahibliyə qəbul etmək hüququna malik olan digər şəxslərin hüquqlarını pozmamalıdır.** Almaniya Mülki Qanunnaməsində (§ 958) sahibsiz daşınar əmlaka yiyələnməklə, onu sahibliyə qəbul etməklə yuxarıda göstərilən iki şərt əsasında həmin əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu ifadə edilmişdir ki, bu üsul Azərbaycan Respublikasının MM-ində də nəzərdə tutulmuşdur. Bu üsul Çexiyanın, İsveçrənin, Polşanın və digər ölkələrin qanunvericiliyinə də məlumdur. Yaponiya qanunvericiliyinə görə, sahibsiz daşınar əşyanı ələ keçirən və mülkiyyətçi olmaq niyyətində olan hər bir şəxs sahiblik əsasında həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edə bilər (MM-in 239-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Sahibsiz daşınmaz əşyalara gəldikdə isə belə əşyalar dövlət xəzinəsinə aid edilir və sahibliyin predmeti ola bilməz (Yaponiya MM-inin 239-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Sahibsiz mədəniyyət sərvətləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət mülkiyyətinə daxil edilir («Mədəniyyət haqqında» qanunun 36-cı maddəsi).

7. Mülkiyyətçinin imtina etdiyi daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Mülkiyyətçinin imtina etdiyi daşınar əşya sahibsiz əşya anlayışına daxildir. Belə əşya atılmış əşya adlanır. Roma hüququ dövründə mülkiyyətçi tərəfindən atılmış əşyanın recimi haqqında məsələnin tənzimlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu qəbildən olan əşyaları Roma hüququ «res derelictae» anlayışı ilə əhatə etdirdi. «Res derelictae»ni tapan şəxsin dərhal ona mülkiyyət hüququ yaranırdı. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin bu üsuluna **dereliksiya** (derelictia) deyilirdi. Dereliksiya konstruksiyasını bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Almaniyanın qanunvericiliyi də tanıyır.

Atılmış əşyaya MM-in 185-ci maddəsində anlayış verilmişdir. Mülkiyyət hüququndan imtina etmək məqsədilə mülkiyyətçinin atdığı və ya digər qaydada əl çəkdiyi daşınar əşyaya **atılmış əşya** deyilir. Əşyadan imtina etmək özlüyündə mülkiyyət hüququnun, başqa sözlə desək, mülkiyyətçinin əşya barəsində hüquq və vəzifələrinin xitam edilməsinə səbəb olmur. Yalnız hər hansı bir şəxs əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etdikdə, mülkiyyətçinin imtina etdiyi əşyaya mülkiyyət hüququna xitam verilir (MM-in 203-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Prinsip etibarilə mülkiyyətçi əşyanı atmaqla, onu taleyin hökmünə buraxır. Bu, ətrafdakılar üçün təhlükə törədə, ətraf mühitə mühüm ziyan vura bilər. Odur ki, mülkiyyətçinin atılmış əşya barəsində hüquq və vəzifələri həmin əşya başqa şəxs tərəfindən ələ keçirilənə və öz mülkiyyətinə yönəldilənə kimi ləğv olunmur.

Mülkiyyətçi tərəfindən atılmış əmlak sahibsiz əşya hesab olunur və həmin əmlakı ələ keçirən, ona yiyəlik edən istənilən şəxs mülkiyyət hüququ əldə edir. Məsələn, hər hansı şəxs öz köhnə divar saatını zibilxanaya atır; digər şəxs isə həmin saatı götürür və onun mülkiyyətçisi olur. Bu kimi hallarda mülkiyyətçi öz mülkiyyət hüququndan onu heç kəsə vermədən – sözün hərfi mənasında imtina edir. Atılmış əmlak belə bir cəhətlə xarakterizə olunur ki, mülkiyyətçinin həmin əmlakı öz təsərrüfatında saxlamaq niyyəti yoxdur; bu niyyət aydın şəkildə, aşkar surətdə olmalıdır.

MM-in 185-ci maddəsinə görə, mülkiyyətçi tərəfindən atılmış əşyaya başqa şəxslər mülkiyyət hüququ əldə edir. Həmin maddədə atılmış əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Bu

qaydalar əşyanın qiymətindən asılı olaraq iki cür olur: qiyməti az olan və ya tullantılardan ibarət olan atılmış əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi qaydası (MM-in 185-ci maddəsinin 2-ci bəndi); digər atılmış (qiyməti nisbətən baha) əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi qaydası (həmin maddənin 3-cü bəndi).

Birinci qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, atılmış əşyaya mülkiyyət hüququnu mülkiyyətində, sahibliyində və ya istifadəsində torpaq sahəsi, sututarı və ya başqa obyekt olan, habelə həmin obyektlərdə atılmış əşyanı aşkar və müəyyən edən şəxs əldə edir. Bunun üçün qanun bir neçə şərt müəyyən edir: atılmış əşyanın dəyərini şərti maliyyə vahidinin 50 mislindən açıq-aşkar aşağı olması, yaxud atılmış əşyanın metal qırıntılarından, zay məhsuldan, istehsalat tullantılardan ibarət olması; atılmış əşyanı müəyyən edən şəxsin əşyadan istifadə etməyə başlaması və ya əşyanın mülkiyyətə qəbul edilməsini sübut edən digər hərəkətlər etməsi (bu hərəkətlər şəxsin əşyaya sahiblik niyyətini nümayiş etdirir). Bu qayda **əmlaka yiyələnmə** və ya **əmlakı ələ keçirmə (okkupasiya) yolu** adlanır.

İkinci qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiyməti şərti maliyyə vahidinin 50 mislindən yuxarı, nisbətən baha olan digər atılmış əşyaya mülkiyyət hüququ yalnız məhkəmə qərarı əsasında əldə edilir. Belə halda atılmış əşyanı müəyyən edən şəxs əvvəlcə əşyaya sahiblik etməyə başlayır. Bundan sonra o, atılmış əşyanın sahibsiz hesab edilməsi üçün məhkəməyə ərizə verir. Məhkəmə qərarı əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edilməsi üçün əsasdır. Daşınar atılmış əmlakın sahibsiz hesab edilməsi barədə məhkəmə qərarı xüsusi icraat qaydasında çıxarılır (MPM-in 34-cü fəslə). Bəzən əmlak zibilxanaya və ya lazımsız əşyaların saxlanması üçün xüsusi olaraq ayrılmış yerlərə atılır. Bu kimi hallarda atılmış əmlaka mülkiyyət hüququ yiyələnmə (okkupasiya) yolu ilə, məhkəmə qərarı olmadan əldə edilir; çünki belə yerlərə atılmış əmlaka mülkiyyət hüququ barədə məhkəmə qaydasında mübahisə etməyin əsası və perspektivi yoxdur.

8. Tapıntı

Tapıntı sahibsiz əmlakın bir növüdür. Tapıntının hüquqi recimi MM-in 186-cı maddəsində müəyyən edilir.

Tapıntı dünyanın bir çox ölkələrinin qanunvericiliyində (məsələn, Almaniyanın, İtaliyanın, İsveçrənin və digər ölkələrin qanunvericiliyində) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsullarından biri kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinə görə (§973), itmiş əşyanı tapıb götürən şəxs dərhal mülkiyyətçi də daxil olmaqla bütün səlahiyyətli şəxslərə və ya polisə xəbər verir. Polisə xəbər vermə ərizə ilə rəsmiləşdirilir. Polis İdarəsinə tapıntı barədə ərizə daxil olduğu vaxtdan bir il keçdikdən sonra əşyanı tapan şəxsin həmin əşyaya mülkiyyət hüququ yaranır. Yaponiya qanunvericiliyinə görə əşyanı tapan şəxsin borcudur ki, bu barədə dərhal polisə xəbər versin. Əgər əşyanın mülkiyyətçisi müəyyənləşdirərsə, onda əşya mülkiyyətçiyə verilir. Altı ay müddəti ərzində mülkiyyətçi müəyyən olunmazsa, əşyanı tapan şəxsin bu əşyaya mülkiyyət hüququ əmələ gəlir (Yaponiya MM-inin 240-cı maddəsi). ABŞ mülki hüququnda tapıntıya itirilmiş əmlak deyilir.

İtaliya qanununa görə, itmiş əşyanı tapan şəxs bu barədə mətbuatda məlumat verməlidir. Məlumat dərc edildiyi vaxtdan bir il müddətində əşyanı itirən şəxs (mülkiyyətçi) tapılmadıqda, həmin əşya onu tapan şəxsin mülkiyyətinə keçir. İsveçrə Mülki Məcəlləsinə görə, tapıntı mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin əsas üsulu kimi müəyyən edilir.

Hüquq ədəbiyyatında verilən anlayışa görə, **tapıntı** dedikdə, itirilmə nəticəsində əşyanın mülkiyyətçisinin və ya ona sahiblik hüququ olan digər səlahiyyətli şəxslərin iradəsindən asılı olmadan onların sahibliyindən çıxan və hər hansı bir şəxs tərəfindən aşkar edilən əşya başa düşülür. Tapıntı dedikdə, mülkiyyətçinin və sahibliyi həyata keçirən digər şəxslərin itirdiyi, hər hansı bir kimsənin tapdığı əşya başa düşülür. Əşyanın mülkiyyətçi tərəfindən itirilməsi və onun digər şəxs tərəfindən tapılması **təsadüfilik xüsusiyyəti** ilə şərtlənir. Belə ki, sahibi əşyanı təsadüfən itirir və ya şəxs itirilmiş əşyanı təsadüfən tapır. Belə halda mülkiyyətçi və əşyanı tapan şəxs qabaqjadan düşünülmüş heç bir niyyət güdmür və bilə-bilə qəsdən edilən hər hansı hərəkətə yol vermirlər. Digər tərəfdən aşkar edilmiş əşyanı tapıntı hesab etmək üçün həm də tələb olunur ki, həmin əşya mülkiyyətçinin sahibliyindən onun iradəsindən asılı olmadan çıxsın. Məhz bu cəhət tapıntını sahibsiz əmlakdan fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, əgər mülkiyyətçinin sahibliyindən əşya onun iradəsi ilə çıxarsa (məsələn, mülkiyyətçi əmlaka mülkiyyət hüququndan imtina edərsə), onda həmin əşya tapıntı yox, sahibsiz əmlak hesab edilir. Lakin buna baxmayaraq tapıntını (itirilmiş əşyanı) sahibsiz əmlak anlayışına aid etmək olar.

İtirilmiş əşyanı tapan şəxs avtomatik olaraq həmin əşyanın mülkiyyətçisi olmur. MM-in 186-cı maddəsi itirilmiş əşyanı tapan şəxsin vəzifəsini müəyyən edir. O, tapıntı barədə əşyanı itirmiş şəxsə, əşyanın mülkiyyətçisinə və ya əşyaya sahiblik hüququna malik olan digər səlahiyyətli şəxsə (məsələn, kirayəçiyə, daşıyıcıya, podratçıya, saxlayıcıya və s.) **dərhal xəbər verməli və əşyanı onlara qaytarmalıdır**. Əgər mülkiyyətçi və ya başqa şəxslər məlum deyilsə, **tapıntı barədə polisə dərhal məlumat verilməlidir**.

İtməmiş əşyanı tapan şəxsin tapıntı barədə polisə məlumat verdiyi vaxtdan bir il müddətində əşyanı itirən şəxs tapıldıqda, əşya ona qaytarılır. Həmin müddət ərzində itirilən əşyanın mülkiyyətçisi olan şəxs tapılmadıqda isə əşyanı tapanın ona mülkiyyət hüququ əmələ gəlir. Bununla əşya onu tapanın xüsusi mülkiyyətinə keçir. Tapıntı-

ya mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi ilə əşyanı itirən şəxsin (mülkiyyətçinin) mülkiyyət hüququna xitam verilir. Belə təsəvvür yaranır ki, bir illik müddətin keçməsi əşyanı itirənin (əvvəlki mülkiyyətçinin) mülkiyyət hüququna xitam verilməsinə və əşyanı tapanın (yeni mülkiyyətçinin) mülkiyyət hüququ əldə etməsinə əsas olan hüquqi fakt rolunu oynayır. İtirilmiş əmlak bu fakt nəticəsində onu tapan istənilən şəxsin mülkiyyətinə keçir; əgər itirilmiş əmlakı tapan şəxs həmin əmlakın mülkiyyətçisinin kim olmasını bilirsə və mülkiyyətçiyə qaytar-mayaraq onu istifadə etmək məqsədi ilə ələ keçirərsə, həmin şəxs oğurluq etməkdə təqsirli bilinir. Elə hallar da olur ki, əşyanı tapan şəxs əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etməkdən imtina edir. Belə halda tapıntı haqqında mə-lumat alan səlahiyyətli orqan əşyanı hərraj yolu ilə satır. Əşyanın satılması əşya barədə məlumatın verildiyi vaxtdan bir illik müddət keçdikdən sonra həyata keçirilir. Tapıntının hərraj yolu ilə satılmasından əldə edilən pul səlahiyyətli orqanın hesabına daxil olur. Tapıntı bahalı əşya olmasa, onun hüquqi taleyi və aqibəti iki yolla həll edilir: əşyanın əvəzsiz qaydada haqq alınmadan özgəninkiləşdirilməsi; əşyanın məhv edilməsi.

Tapıntı onun barəsində məlumat alındığı vaxtdan bir illik müddət keçmədən də özgəninkiləşdirilə bilər. Bu aşağıdakı hallarda mümkün ola bilər: tapıntının predmeti heyvan olduqda; tapıntı tez xarab olan əşyadan ibarət olduqda; tapıntının saxlanması çox xərj tələb etdikdə. Belə hallarda tapıntı əvəzli qaydada özgəninkiləşdirilir və əldə edilən haqq mülkiyyətçiyə qaytarılır.

Yeni MM köhnə MM-dən fərqli olaraq, itmiş əşyanı tapana ixtiyar verir ki, o, əşyanı qaytararkən həmin əş-yanı qəbul etmək səlahiyyəti olan şəxsdən (əşyanı itirmiş mülkiyyətçidən, əşyaya sahiblik hüququ olan şəxslər-dən və s.) mükafat tələb etsin. Mükafatın məbləği tapılmış əşyanın dəyərinin beş faizindək ola bilər (Yaponiya qanunvericiliyinə görə isə pul mükafatının məbləği əşyanın dəyərinin 5%-dən 20%-nə qədər müəyyən edilir). Bundan əlavə, əşyanı tapan şəxs səlahiyyətli şəxsdən digər xərjlərin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik-dir. Belə xərjlərə aiddir: əşyanın səlahiyyətli şəxsin olduğu yerdə təhvil verilməsi ilə əlaqədar olan xərjlər (yol pulu, daşıma haqqı və s.); əşyanın saxlanılmasına çəkilən xərjlər (məsələn, tapıntı heyvan olarsa, onun yemlə-nməsinə və bəslənməsinə və ya baytar müayinəsinə çəkilən xərjlər); səlahiyyətli şəxsin axtarışı ilə bağlı olan xərjlər; əşyanın realizə edilməsi (satışı) ilə çəkilən xərjlər.

Qanun iki hal (şərt) mövcud olduqda əşyanı tapan şəxsi mükafat almaq hüququndan məhrum edir: birincisi, itmiş əşyanı tapan şəxsin vəzifəsi bu barədə əşyanı itirənə dərhal xəbər verməkdən və əşyanı ona qaytarmaqdan, əgər bu, mümkün olmazsa, tapıntı haqqında polisə məlumat verməkdən ibarətdir. Bu vəzifə imperativ xarakterə malikdir. Həmin vəzifənin yerinə yetirilməməsi əşyanı tapan şəxsi mükafat almaq hüququndan məhrum edir. İkincisi, əşyanı tapan şəxs onu gizlətməyə cəhd göstərərsə, mükafat almaq hüququnu itirir.

Torpaqdan və su altından, binalardan, tikintilərdən, təbii obyektlərdən tapılmış mədəniyyət sərvətləri dövlət mülkiyyətinə daxil edilir («Mədəniyyət haqqında» qanunun 36-cı maddəsi).

9. Dəfinə

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsulu kimi dəfinəni Roma hüququ da tanıyırdı. Roma hüququ dəfinəni «thesaurus» anlayışı ilə əhatə edirdi. Dəfinə dedikdə, çoxdan bəri, xeyli müddət hər hansı yerdə gizlə-dilmiş istənilən qiymətli əşya başa düşülürdü. Dəfinə tapıldıqda, onun mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmurdu.

Dəfinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu kimi bir sıra müasir xarici ölkə qanunvericiliyinə məlum-dur. İsveçrə Mülki Məcəlləsi dəfinəni mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin əsas üsullarından biri kimi xarakterizə edir. İtaliya Mülki Məcəlləsinə görə, dəfinə dedikdə, gizlədilmiş və ya torpağa basdırılmış elə qiymətli əşya başa düşülür ki, heç kəs bu əşyaya olan hüquqlarını sübut edə bilmir. Dəfinə onun tapıldığı daşınmaz əm-lakın (tikili və ya sahənin) mülkiyyətçisinə məxsusdur. Əgər dəfinə şəxsin sahəsində təsadüfən aşkar edilərsə, onda dəfinə onu tapanla dəfinənin müəyyən edildiyi sahəsinin mülkiyyətçisi arasında bərabər qaydada bölünür. Yaponiya qanunvericiliyinə görə, dəfinəyə mülkiyyət hüququ tapıntıya mülkiyyət hüququnun əmələ gəldiyi ey-ni (analoci) qaydada əldə edilir (Yaponiya MM-inin 241-ci maddəsi).

Dəfinənin hüquqi recimi MM-in 187-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Dəfinə haqqında qayda müəyyən edən bu maddə dəfinəyə anlayış verir. Həmin maddəyə görə, **dəfinə** dedikdə, torpağa basdırılmış və ya başqa üsullarla gizlədilmiş mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmayan pul və ya digər qiymətli əşyalar başa düşülür. Belə təsəvvür yaranır ki, bilə-bilə qəsdən gizlədilən hər hansı əmlak dəfinə sayıla bilməz. Yalnız pul, yəni qızıl və gümüş sikkələr, Azərbaycan Respublikasının milli valyutası və xarici valyuta, habelə qiymətli predmetlər, yəni külçə, məmulat və parça halında olan qiymətli daşlar, təbii daş-qaşlar (almaz, yaqut, zümrüd, sapfir, aleksandrit), mirvari, metallar (qızıl, gümüş, platin və platin qrupundan olan metallar) dəfinə hesab edilə bilər. Bununla dəfinə tapıntıdan fərqlənir. Belə ki, hər hansı bir predmet tapıntı sayıla bilər. Digər tərəfdən dəfi-nənin tapıntıdan fərqli olaraq mülkiyyətçisi olmur. Bundan əlavə, tapıntı mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olma-dan onun sahibliyindən çıxır. Dəfinə isə pulun və qiymətli predmetin bilərəkdən, qəsdən gizlədilməsi deməkdir. Məsələn, torpağa basdırmaq, evin divarı arasına qoyub hörmək, iri gövdəli ağacın koğuşunda (oyuğunda) giz-

lətmək və s.

Dəfinəni xarakterizə edən bir neçə əlamət vardır:

- birincisi, dəfinə iri və böyük qiyməti olan sərvətdir;
- ikincisi, dəfinə qəsdən, bilə-bilə gizlədilmiş sərvətdir;
- üçüncüsü, dəfinə mülkiyyətçisi olmayan sərvətdir;
- dördüncüsü, dəfinəyə heç kim özünün mülkiyyət hüququ olmasını sübut edə və təsdiqləyə bilmir.

1964-cü il MM-dən (140-cı maddə) fərqli olaraq, yeni MM dəfinənin hüquqi taleyi barədə yeni qayda müəyyən edir. Əgər keçmiş qanunvericiliyə görə, dəfinə dövlət mülkiyyətinə daxil olurdusa, yeni mülki qanunvericilik **dəfinənin iki kateqoriya şəxsin bərabər payda mülkiyyətinə keçməsi qaydasını** nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, MM-in 187-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə, dəfinə, dəfinənin gizlədildiyi əmlakın (torpaq sahəsinin, tikilinin və s.) məxsus olduğu şəxslə dəfinəni tapan şəxs arasında bərabər qaydada bölünür. Bu qayda bəzi xarici ölkələrin müəyyən etdiyi qaydaya uyğun gəlir. Məsələn, Yaponiya qanunvericiliyinə görə, əgər dəfinə başqa şəxsin mülkiyyətində olan əmlakda (torpaq sahəsində, evin divarlarında və s.) aşkar edilərsə, onda dəfinəyə mülkiyyət hüququnu mülkiyyətçi və dəfinəni tapan şəxs bərabər paylarda əldə edirlər (MM-in 241-ci maddəsi). Bununla **iki şəxsin dəfinəyə ümumi paylı mülkiyyət hüququ** yaranır. Bu norma dispozitiv xarakterə malik olduğuna görə dəfinənin bölgüsü barədə onlar arasındakı razılaşmaya görə digər qayda da müəyyən edilə bilər. Məsələn, tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, dəfinənin 70%-i mülkiyyətçiyə, 30%-i onu tapan şəxsə verilsin və s.

Aşkar edilən dəfinə tarix və ya mədəniyyət abidələrinə aid olduqda, elmi dəyərlərə malik əmlak sayıldıqda, yuxarıda göstərilən qaydadan istisnaya yol verilir və bu barədə xüsusi qayda müəyyən edilir. Bu cür dəfinə dövlət mülkiyyətinə keçir (MM-in 187-ci maddəsinin 3-cü bəndi). «Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» 10 aprel 1998-ci il tarixli qanunun 15-ci maddəsinə görə, dəfinələrdə aşkar edilmiş və ya tapılmış abidələr dövlətə təhvil verilir, habelə dəfinəni aşkar etmiş və əşyanı tapmış şəxs mükafat alır. Mükafatın məbləği dəfinənin dəyərinin əlli faizi miqdarında müəyyən edilir. Mükafat dəfinənin gizlədildiyi torpaq sahəsinin və ya digər əmlakın mülkiyyətçisi ilə dəfinəni aşkar etmiş şəxs arasında bərabər qaydada bölünür (MM-in 187-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bununla onlar **mükafata ümumi paylı mülkiyyət hüququ əldə edirlər**. Göstərilən şəxslər arasındakı razılaşmaya görə mükafatın bölgüsü barədə başqa qayda da müəyyən edilə bilər. **Mükafat dövlət maliyyə orqanları tərəfindən ödənilir.**

Qanunda nəzərdə tutulan halda tarix və mədəniyyət abidələrindən, elmi dəyərlərə malik əmlakdan ibarət olan dəfinəni aşkar etmiş şəxs mükafat almaqdan məhrum edilir. Bu, o vaxt mümkün olur ki, dəfinənin gizlədildiyi əmlakın mülkiyyətçisinin razılığı olmadan həmin şəxs qiymətli şeylərin qazıntısı və ya axtarışı vaxtı dəfinəni aşkar etmiş olsun. Belə halda mükafatın hamısı dəfinənin aşkar edildiyi əmlakın mülkiyyətçisinə çatır və ona ümumi mülkiyyət yaranmır.

Qanunda nəzərdə tutulan halda dəfinəyə ümumi mülkiyyət hüququ yaranmır. Bu, onunla şərtlənir ki, qiymətli şeylərin qazıntısını və ya axtarışını apararkən dəfinə aşkar edən şəxs, bu işləri görən zaman dəfinənin gizlədildiyi torpaq sahəsinin və ya digər əmlakın mülkiyyətçisinin razılığını almır. Belə halda dəfinə onu aşkar edən şəxsin yox, mülkiyyətçinin mülkiyyətinə keçir (MM-in 187-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Ümumi mülkiyyət hüququ qanunda nəzərdə tutulan başqa bir halda da əmələ gəlmir. Əgər dəfinə aşkar etmək üçün qiymətli şeylərin qazıntısı və ya axtarışı şəxsin əmək və ya xidməti vəzifəsinə şamil edilərsə, belə halda tapılmış dəfinə həmin şəxsin mülkiyyətinə keçmir. Məsələn, arxeoloji ekspedisiya iştirakçısı dəfinə aşkar edərsə, dəfinənin bir hissəsi onun mülkiyyətinə daxil olmur.

Dəfinənin qiymətləndirilməsi, mülkiyyətçi ilə dəfinəni aşkar edən şəxs arasında bölüşdürülməsi və digər məsələlərdən yaranan mübahisələr mülki hüquq xarakterinə malikdir. Ona görə də belə mübahisələr məhkəmə qaydasında baxılıb həll edilir.

10. Nəzarətsiz heyvanlar

Nəzarətsiz heyvanın hüquqi recimi MM-in 192-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Bu maddə nəzarətsiz heyvanlar barədə xüsusi qayda nəzərdə tutur. Bu, onunla izah edilir ki, MM heyvanlara hüququn xüsusi obyekt (sui generis) kimi baxır.

Nəzarətsiz heyvanlara olan mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə ümumi qayda tapıntı haqqında qaydaya çox oxşayır. Bununla bərabər, onlar arasında mühüm fərqlər də vardır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, 192-ci maddənin müəyyən etdiyi hüquqi recim vəhşi heyvanlara (o cümlədən ev şəraitində saxlanılan vəhşi heyvanlara) şamil edilmir. Bu maddənin müəyyən etdiyi qayda yalnız nəzarətsiz və ya özbaşına buraxılmış mal-qaraya, habelə digər nəzarətsiz heyvanlara (ev heyvanlarına, kənd təsərrüfatı heyvanlarına və s.) tətbiq edilir.

Nəzarətsiz heyvan odur ki, həmin heyvan tutulduğu anda heç kəsin təsərrüfatında sayılmır; əgər sürüdən qalarsa, azarsa və ya öz mülkiyyətçisinin təsərrüfatından çıxarsa, belə heyvan nəzarətsiz heyvan sayılır. **Özbaşına**

buraxılmış heyvan dedikdə isə tutulan vaxtı hər hansı təsərrüfatda olan heyvan başa düşülür; əgər başqa təsərrüfata məxsus sürüyə və ya ilxıya qatılarsa, belə heyvan özbaşına buraxılmış heyvan hesab olunur. Məsələn, itən qoyun hər hansı bir mülkiyyətçiyə məxsus olan sürüyə qatılır. Belə heyvanlara mülkiyyət hüququ avtomatik olaraq əmələ gəlmir. Nəzarətsiz və ya özbaşına buraxılmış mal-qaranı tutan şəxs, dərhal bu barədə mal-qaranın sahibinə xəbər verməli və mal-qaranı ona qaytarmalıdır. Bu, mal-qaranı tutan şəxsin əsas vəzifəsidir. Mal-qaranı tutanın digər vəzifəsi ondan ibarətdir ki, əgər heyvanların mülkiyyətçisi və ya mülkiyyətçinin olduğu yer naməlum olarsa, o, mal-qara tutulduğu andan üç gündən gec olmayaraq heyvanlar barədə polisə xəbər verməyə borcludur. Polis mal-qara sahibinin axtarılması üçün tədbirlər görür. Axtarış müddətində mal-qara saxlanmaq və istifadə olunmaq üçün ya heyvanları tutanda qalır, ya da onun xahişi ilə mal-qara, heyvanları saxlamaq üçün lazımı şəraiti olan digər şəxsə verilir.

MM-in 192-ci maddəsinin 3-cü bəndi nəzarətsiz heyvanları tapıb özündə saxlayan şəxsin, habelə saxlanmaq və istifadə olunmaq üçün heyvanların verildiyi şəxsin vəzifəsini müəyyən edir. Həmin şəxslər heyvanları lazımı qaydada saxlamağa borcludurlar. Həmin şəxslərin heyvanların tələf olmasında təqsiri olarsa, onlar **heyvanların dəyəri həddində məsuliyyət daşıyırlar**.

Nəzarətsiz heyvanların tutulması barədə xəbər verildiyi gündən altı ay müddətində heyvanların sahibi gəlib çıxarsa, heyvanlar ona qaytarılır. Belə halda mal-qaranın mülkiyyətçisi heyvanları saxlayan tərəfindən mal-qaranın saxlanması ilə əlaqədar olaraq çəkilən xərjləri ödəyir. Mülkiyyətçi çəkilən zəruri xərg məbləğindən mal-qaradan götürülmüş mənfəəti çıxır. Bundan əlavə, o, mal-qaranı tutan şəxsə tutulan mal-qaranın dəyərinin beş faizindək məbləğdə mükafat verir.

Göstərilən **altı ay müddəti keçdikdən sonra mülkiyyətçi aşkar edilməzsə** və ya özü heyvanlar barəsində hüquqlarını bildirməzsə, mülkiyyətçi mal-qaraya olan mülkiyyət hüququnu itirir (odur ki, altı aylıq müddət preklyuziv müddət sayılır). Belə halda **heyvanlar mal-qaranı saxlayan və onlardan istifadə edən şəxsin əvəzsiz olaraq mülkiyyətinə keçir**. O, mal-qaraya mülkiyyət hüququ əldə edir. Həmin şəxs saxladığı heyvanların öz mülkiyyətinə daxil edilməsindən imtina etdikdə, **mal-qara əvəzsiz olaraq dövlətin mülkiyyətinə keçir**.

Qanun altı ay müddəti keçdikdən və heyvanları saxlayan şəxsin heyvanlara mülkiyyət hüququ əldə etdiyi vaxtdan sonra da onların əvvəlki mülkiyyətçisinə qaytarılmasının mümkünüyü qaydasını müəyyən edir (MM-in 192-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Əvvəlki mülkiyyətçi heyvanın qaytarılmasını tələb edə bilər, bu şərtlə ki, mülkiyyətçi heyvanın ona bağlılığını sübut edən dəlillər gətirsin. Heyvanın qaytarılması şərtləri tərəflərin sazişi (razılığı) ilə müəyyən edilir. Əgər mal-qaranın qaytarılması şərtləri barədə mübahisə yaranarsa, məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir. Əgər heyvan əvvəlki mülkiyyətçiyə qaytarılarsa, o, mülkiyyət hüququ əldə edir; yeni mülkiyyətçi isə mülkiyyət hüququnu itirir.

11. Kooperativ mənzil, bağ, qarac və digər tikililərə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Kooperativ əmlakı (bağ, mənzil, qarac və digər başqa bina və ya tikili) üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu MM-in 178-ci maddəsinin 8-ci bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddəyə görə, mənzil, bağ, qarac kooperativinin və ya digər kooperativin üzvü, habelə pay yığımına hüququ olan digər şəxslər onların istifadəsinə verilmiş mənzil, bağ, qarac və ya başqa bina və ya tikili üçün **özünün pay haqqını tamamilə verdikdən sonra bu əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır**. Göstərilən həmin qayda «Mülkiyyət haqqında» qanunun 21-ci maddəsinin 3-cü bəndində də ifadə edilmişdi.

Bəzi müəlliflər mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin bu üsulunu ilkin üsul hesab edirlər. Digər müəlliflər isə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin göstərilən üsulunu törəmə üsula şamil edirlər. Bizim fikrimizjə, ikinci qrup alimlərin mövqeyi daha əsaslı və inandırıcıdır. Belə ki, mənzil, bağ, qarac və digər binalar və ya tikililər kooperativin mülkiyyətinə daxil olan əmlakdır. Həmin əmlak kooperativ üzvü, habelə pay yığımına hüququ olan digər şəxslər tərəfindən pay haqqı tamamilə ödənildikdən sonra onların mülkiyyətinə keçir. Belə halda, mahiyyətcə, **əmlak məjburi surətdə alınır, kooperativin mülkiyyətindən vətəndaşların mülkiyyətinə keçir**. Burada mülkiyyət hüququnun kooperativdən vətəndaşlara keçməsi hüquqi varisliyə əsaslanır. Bu isə göstərilən üsulun mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin yox, törəmə üsuluna aid edilməsinə əsas verir.

Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər kooperativin mülkiyyətində olan əmlaka (mənzilə, bağa, qaraca və s.) mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üsulunu xüsusi üsul hesab edirlər. Müəlliflərdən bəziləri isə göstərir ki, bu üsulun mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin xüsusi üsuluna aid edilməsinə heç bir əsas yoxdur. Bizim fikrimizjə, göstərilən üsulu mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin xüsusi üsuluna münjər edən alimlərin fikrində daha çox həqiqət çalarları var. Belə ki, kooperativin əmlakı üzərində **yalnız məhdud, xüsusi dairə və kateqoriya subyektlər — özünün pay haqqını tam ödəyən kooperativ üzvləri mülkiyyət hüququ qazanırlar**. Kooperativin əmlakına mülkiyyət hüququ əldə edən kooperativ üzvü və ya onun vərəsəsi mülkiyyətçi kimi müqab-

vilə əsasında həmin əmlakı özgəninkiləşdirmək (satmaq, bağışlamaq və s.) yolu ilə digər hər hansı vətəndaşın mülkiyyətinə verə bilər. Bunun üçün yeni mülkiyyətçi olan vətəndaş ərizə verməklə müvafiq kooperativin üzvlüyünə qəbul edilir. Bu isə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ümumi üsuludur.

Kooperativin mənzilləri kooperativ üzvlərinin mülkiyyətinə keçdikdən sonra onun mülkiyyətində lift, zirzəmilər, çardaq və s. əmlak növləri qalır. Bundan sonra kooperativ vətəndaşların həmin əmlak növlərinin istismarını birgə həyata keçirən birliyinə çevrilir.

12. Əldə etmə müddəti

Əldə etmə üsulu ilə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüququ bu üsulu «usucapio» adlandırırdı. Roma hüququ əldə etmə müddəti institutunu ona görə yaratmışdı ki, hər hansı əşyaya mülkiyyət hüququ həmişəlik və ya müəyyən müddətə naməlum qalmasın.

Əldə etmə müddəti institutu Azərbaycan Respublikasının MM-də yeni anlayışdır. Sovet dövrünün mülki məəcəllələri belə institutu tanımırdı. Bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyində — Almaniyanın, İtaliyanın, İsveçrənin, Çexiyanın, Macarıstanın, Bolqarıstanın və digər ölkələrin normativ aktlarında əldə etmə müddəti mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin üsullarından biri kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 937-ci paragrafına görə, on il müddətinə əşyaya mülkiyyət hüququ əsasında vəijdanla sahiblik edən və mülkiyyətçi olmayan şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə edir. Həmin Mülki Qanunnamənin 937-945-ci paragrafları əldə etmə müddəti üsulu ilə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üzrə münasibətləri tənzimləyir. Əldə etmə müddəti konstruksiyası Yaponiya qanunvericiliyinə də məlumdur. Bu qanunvericiliyə görə, yalnız müəyyən şərtlər mövcud olduqda əldə etmə üsulu əsasında mülkiyyət hüququ əldə edilə bilər: birincisi, daşınmaz əşyanın mülkiyyətçisi olmaq niyyəti; ikincisi, daşınmaz əşyaya dinj və açıq sahiblik edilməsi; üçüncüsü, on il müddətin ötməsi.

Əldə etmə müddəti institutunun əsas təyinatı və məqsədi mövcud olan faktiki münasibətlərə hüquqi əhəmiyyət verməkdən, hüquqda və mülki dövriyyədə sabitliyi, dayanıqlığı və möhkəmliyi təmin etməkdən ibarətdir; bu institut mübahisəli əmlakın kimə məxsus olması məsələsinin həllində qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində əldə etmə müddəti üsulu əsasında yaranan mülkiyyət hüququnun obyektı (daşınmaz əşya və ya daşınar əşya) barədə məsələ eyni cür həll olunmur. Məsələn, Fransa qanunvericiliyinə görə, həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalara əldə etmə müddəti əsasında mülkiyyət hüququ əldə oluna bilər. İngiltərədə əldə etmə müddəti ilə yalnız daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun yaranması mümkündür. Almaniya və İsveçrədə daşınar əşya əldə etmə müddəti üsulu ilə əmələ gələn mülkiyyət hüququnun yeganə obyektidir. İtaliya, RF-də, Hollandiyada və Kvebek əyalətində əldə etmə müddəti elə bir üsul sayılır ki, bu üsul əsasında həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalara mülkiyyət hüququ əldə olunur.

O ki, qaldı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, qeyd etmək lazımdır ki, bizim ölkə qanunvericiliyi 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə kimi yalnız daşınmaz əmlaka əldə etmə müddəti ilə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə qayda nəzərdə tuturdu; daşınar əşyalara isə bu üsulla mülkiyyət hüququ əldə oluna bilməzdi. Həmin qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsindən sonra vəziyyət dəyişmişdir. Belə ki, indi daşınmaz əmlaka əldə etmə müddəti üsulu ilə mülkiyyət hüququ yaranma bilməz; çünki qanun göstərirdi ki, sahibsiz daşınmaz əşyaya (yəni mülkiyyət hüququ ilə heç kəsə mənsub olmayan, yəni mülkiyyətçisi olmayan və ya mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmayan daşınmaz əşyaya) 15 il ərzində sahiblik edən şəxs həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edir (MM-in 179-cu maddəsinin qüvvədən düşmüş 1-ci bəndi). Qanun başqa bir maddədə isə müəyyən edir ki, sahibsiz daşınmaz əşyalar dövlətə mənsubdur (MM-in 178-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Buna görə də, əlbəttə, qanunverici sahibsiz daşınmaz əşyalara əldə etmə müddəti üsulu əsasında mülkiyyət hüququnun yaranmasına yol verə bilməz. İndi bu üsulla yalnız daşınar əşyalara mülkiyyət hüququ əldə edilə bilər.

Əldə etmə müddəti barədə qaydalar MM-in 179-cu maddəsində, habelə 181-ci maddəsinin 4-cü bəndində müəyyən edilmişdir. **Əldə etmə müddəti** mülkiyyət hüququnun yaranmasını şərtləndirən elə bir üsuldur ki, bu üsulla daşınar əmlakın mülkiyyətçisi olmayan fiziki (və ya hüquqi) şəxs beş il müddətində ona öz əmlakı (öz mülkiyyəti) kimi vəijdanla və fasiləsiz sahiblik edərsə, həmin şəxs bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir. Belə təsəvvür yaranır ki, əldə etmə müddəti yalnız **özgəsinin daşınar əmlakına titulsuz (hüquqi əsası olmayan), yəni faktiki sahiblik halına** şamil edilir. Məsələn, saxlanj müqaviləsinə görə, vətəndaş qonşusunun ona verdiyi əmlakı saxlayır və ya kirayə müqaviləsinə görə, o, qonşusunun daşınar əmlakını (məsələn, nəqliyyat vasitəsini, musiqi alətini, geyim şeylərini və s.) uzun müddətə icarəyə götürür. Göstərilən bu iki halın heç birinə əldə etmə müddəti tətbiq edilmir. Ona görə ki, bu, titul (hüquqi əsası olan) sahiblikdir. Amma daşınar əmlakın mülkiyyətçisi aydın olmayan şəkildə bu əmlakdan imtina edir. Bunun nəticəsində əmlak başqa şəxsin sahibliyinə keçir. Nəzərdə tutulan və tələb edilən şərtlərə əməl olunduqda, həmin şəxs əldə etmə üsulu ilə daşınmaz əşyaya mül-

kiyyət hüququ əldə edə bilər. Qeyd etməliyik ki, əldə etmə üsulu ilə elə sahibsiz daşınar əşyalara mülkiyyət hüququ yarana bilər ki, həmin əşyaların mülkiyyətçisinin onlara mülkiyyət hüququndan imtina etməsi açıq-aşkar xarakter daşımaz.

Əldə etmə müddəti üsulu ilə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin **subyektləri həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ola bilərlər. Dövlətin və bələdiyyələrin** əldə etmə müddətinin subyekt rolunda çıxış etməsi istisna edilmir. Mülki hüququn subyekt kimi tanınan hər hansı bir şəxs əldə etmə üsulu ilə əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edə bilər, bu şərtlə ki, **həmin əmlakın əldə edilməsi subyektin hüquq qabiliyyətinə uyğun gəlsin.**

Uzun müddətə uzaq xarici ölkələrdən birinə işləməyə gedən vətəndaşın (mülkiyyətçinin) daşınar əmlakı öz qonşusunun əlinə keçir. Qonşu həmin daşınar əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edə bilərmi? Bu suala cavab verərək qeyd edirik ki, yalnız tələb olunan şərtlərə əməl olunduqda daşınar əmlaka mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi mümkündür. Bu şərtlər qanunda nəzərdə tutulur.

Qanun əldə etmə müddəti əsasında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üçün **bir neçə şərt** müəyyən edir. **Birincisi**, yalnız qanunda nəzərdə tutulan **beş il müddəti keçdikdən sonra əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edilə bilər.** Hüquqi varislik münasibətləri yaranan hallarda bu müddət neçə hesablanır? Belə ki, mülkiyyətçisi olmayan əmlak ona sahiblik edən (əmlaka əvvəlki sahiblik edən) şəxsdən universal hüquqi varislik (məsələn, vərasəlik üzrə) və ya singular (məsələn, müqavilə üzrə) hüquqi varislik qaydasında hüquqi varisə keçə bilər. Belə halda əmlaka əvvəlki sahiblik edən və onun hüquqi varisinin əmlaka sahiblik etdiyi müddətlər toplanır. Başqa sözlə desək, şəxs hüquqi varisi olduğu şəxsin bu əmlaka sahiblik etdiyi bütün müddəti özünün sahiblik etdiyi müddətlə birləşdirə bilər (MM-in 179-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, ata daşınar əmlaka üç il sahiblik etdikdən sonra ölür. Onun oğlu (vərəsəsi) həmin əmlaka üç il sahiblik edir. Həmin müddətlər toplanır (3 il + 3 il = 6 il). Bu isə onu göstərir ki, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulan şərt göz qabağındadır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, beş il müddəti barədə şərt bəzi xarici ölkələrin (məsələn, Rusiya Federasiyasının və s.) qanunvericilik ənənəsinə uyğun gəlir. RF-in qanunvericiliyi daşınmaz əşyalar üçün 15 illik (digər əmlak növləri üçün 5 illik) əldə etmə müddəti nəzərdə tutur. Roma hüququ iki illik (daşınar əşyalar üçün bir illik) əldə etmə müddəti haqqında qayda nəzərdə tuturdu.

İkincisi, əldə etmə müddəti ilə yalnız daşınar əmlak (nəqliyyat vasitələri, musiqi aləti, idman avadanlıqları, məişət predmetləri, geyim şeyləri və s.) üzərində mülkiyyət hüququ qazanıla bilər. Bu yolla daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi istisna edilir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bəzi xarici ölkələrin (məsələn, İtaliyanın, RF-in, Almanıyanın, Çexiyanın, Macarıstanın və s.) qanunvericiliyi əldə etmə müddəti üsulu ilə daşınar əşyalar üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi qaydasını müəyyən edir.

Üçüncüsü, əmlaka faktiki sahiblik edən ona öz əmlakı (öz mülkiyyəti) kimi münasibət bəsləməlidir. O, əmlakı normal və yararlı vəziyyətdə saxlamalı, habelə əmlakın saxlanılması üçün zəruri xərjləri çəkməli və ödəməlidir. Əmlaka faktiki sahiblik edən şəxs əmlakın mülkiyyətçisi olub-olmamasından ehtiyatlanmamalıdır.

Dördüncüsü, o, əmlaka vijdanla və fasiləsiz sahiblik etməlidir. Vijdanla sahiblik etmə faktiki sahiblik edən əmlaka mülkiyyət hüququnun olmamasını bilməməsini ifadə edir. Vijdanlı əldə edən elə hesab etməlidir ki, əmlak hər hansı bir mülkiyyətçiyə məxsus deyildir. Özgə əmlakına mülkiyyətçinin iradəsinin ziddinə olaraq (məsələn, oğurluq yolu ilə) qəsdən yiyələnmək və faktiki sahiblik etmək əmlaka vijdanla sahiblik etməni istisna edir. Bu hal əmlaka vijdansız sahiblik etməni şərtləndirir. Vijdanlı sahiblik əldə etmə müddətinin vacib atributudur; bu atributdan məhrum olan sahiblik, yəni vijdansız sahiblik mülkiyyət hüququnun yaranmasına səbəb olmur. **Əmlaka fasiləsiz sahiblik etmək** dedikdə, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üçün tələb olunan beş il müddətində əmlaka sahiblik vaxtı hər hansı fasiləyə yol verilməməsi başa düşülür. Beş il müddəti ərzində müxtəlif əsaslara görə fasiləsizlik kəsilə bilər. Məsələn, səlahiyyətli şəxs (əmlakın mülkiyyətçisi) əmlakın qaytarılması barədə əldə edənə qarşı iddia verə bilər və ya əldə edən əmlakın onun mülkiyyətçisinə qaytarılması barədə müxtəlif hərəkətlər edə bilər. Belə hallarda əmlaka sahiblikdə fasilə yaranır. Fasilədən sonra əldə etmə müddətinin axımı yenidən davam edir, bu şərtlə ki, əldə etmə müddəti əsasında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üçün zəruri olan bütün şərtlərə əməl edilsin. **Fasiləyə kimi ötən müddət əldə etmək müddətinə hesablanmır.** Məsələn, əldə edən sahibliyin birinci ilində əmlakın mülkiyyətçisini axtarmağa başlayır, yerli mətbuatda bu barədə elan verir və digər hərəkətlər edir. Belə halda fasiləsizlik kəsilir və fasilə yaranır. Amma əmlakı mülkiyyətçiyə qaytarmaq mümkün olmur. Bundan sonra, yəni fasilədən sonra əldə etmə müddətinin axımı yenidən davam edir və əvvəlki bir il müddət bu müddətə daxil edilmir və hesablanmır.

Əldə etmə müddəti ötənə kimi əmlaka faktiki sahiblik edən şəxs **titulsuz əldə edən** sayılır. Buna baxmayaraq, qanun mülkiyyət hüququ əldə edənə kimi onun mənafeyini əmlakın mülkiyyətçisi olmayan şəxslərdən qorunmasını nəzərdə tutur. Əldə edən şəxs öz sahibliyini əmlakın mülkiyyətçisi olmayan və qanunda, yaxud müqavilədə nəzərdə tutulmuş digər əsasla görə əmlaka sahiblik hüquqları olmayan üçüncü şəxslərdən müdafiə etmək hüququna malikdir (MM-in 179-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Beləliklə, əmlaka sahiblik edən şəxs həmin

əmlakın titul sahibi ilə bərabər qaydada öz sahibliyini müdafiə etmək hüququ qazanır. O, öz iradəsindən asılı olmayaraq, əmlak sahibliyindən çıxdığı halda vindikasiya iddiası qaldıra bilər. Sahiblikdən məhrum edilməklə əlaqədar olmayan hər hansı hüquq pozuntusu olduqda (məsələn, əmlakdan istifadə hüququnun həyata keçirilməsinə üçüncü şəxslər maneçilik və əngəl törətdikdə), əldə edən neqator iddia vermək hüququna malik olur.

Göstərdiyimiz şərtlər olduqda əldə etmə müddəti əsasında daşınar əmlakı əldə etmiş şəxs həmin əmlaka mülkiyyət hüququ qazanır. Yeni mülkiyyətçinin bu hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququndan törəmir, ondan irəli gəlir, yenidən yaranır. Ona görə də həmin üsul mülkiyyət hüququ əldə etmənin ilkin üsulu hesab edilir. Mülkiyyət hüququnu müvafiq şəxsin əldə etməsilə əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisi ona mülkiyyət hüququnu itirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda əldə etmə müddəti üsulu ilə mülkiyyət hüququ yarana bilməz. Belə ki, əgər sahiblik müqavilə öhdəliyi (məsələn, kirayə, saxlama, əvəzsiz istifadə və digər müqavilələr) əsasında həyata keçirilərsə, belə sahibliyə əldə etmə müddəti haqqında qaydalar tətbiq edilmir. Bu qaydalar o halda tətbiq oluna bilər ki, mülkiyyətçinin əmlakı vijdanlı sahibin əlinə (sahibliyinə) qanuna zidd olmayan hər hansı üsulla, müqavilə münasibətlərindən kənar yolla keçsin (məlum məsələdir ki, kirayəçi kirayəyə götürdüyü daşınar əşyaya əldə etmə müddəti üsulu ilə mülkiyyət hüququ qazana bilməz). Məsələn, mülkiyyətçi daşınar əmlakını unudaraq müəyyən şəxsin yanında saxlayır və həmin əmlakı götürmək barədə heç bir tədbir görmür. Bu kimi hallara əldə etmə müddəti haqqında qaydalar tətbiq oluna bilər.

Hesab edirik ki, əldə etmə müddəti barədə qaydaların daşınmaz əmlaka münasibətdə də tətbiq olunması mümkündür. Qanunvericinin sahibsiz daşınmaz əşyalara (mülkiyyət hüququ ilə heç kəsə mənsub olmayan və ya mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmayan daşınmaz əşyalara) bu qaydaların tətbiq olunmasına yol verməməsinə başa düşmək olar. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sahibsiz daşınmaz əşyalar dövlətə mənsubdur (MM-in 178-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Odur ki, əldə etmə üsulu ilə onlara mülkiyyət hüququ əldə etmək olmaz; dövlət sahibsiz daşınmaz əşyaların mülkiyyətçisidir.

Amma elə hallar vardır ki, bu hallarda daşınmaz əmlaka əldə etmə müddəti ilə mülkiyyət hüququnun yaranması mümkün ola bilər. Məsələn, hər hansı müqaviləyə (icarə, kirayə və digər müqavilələrə) əsasən mülkiyyətçi öz daşınmaz əmlakını bu və ya digər şəxsə verə bilər; həmin şəxs müqavilə müddəti başa çatdıqda daşınmaz əmlakı geri qaytarmır. Mülkiyyətçi isə əmlakını geri tələb etmir və altı illik iddia müddətini (MM-in 373-cü maddəsinin 2-ci bəndi) ötürür. Buna görə də o, əmlakı geri almaq hüququnu itirir. **Belə halda şəxs həmin daşınmaz əmlaka əldə etmə müddətinə əsasən mülkiyyət hüququ əldə edə bilər.** Əgər mülkiyyətçi könüllü surətdə özünəməxsus daşınmaz əmlakına mülkiyyət hüququndan imtina edərsə, başqa bir şəxs ona nə üçün və hansı səbəbə görə əldə etmə müddəti əsasında mülkiyyət hüququ əldə edə bilməsin? Qanunverici bu kimi halları nəzərə almalıdır; əks təqdirdə mülkiyyət hüququ əsaslı, möhkəm və həqiqi ola bilməz.

13. Ani müddət

Mülki qanunvericilik bizim ölkədə daşınar əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə xüsusi qayda müəyyənləşdirir (MM-in 182-ci maddəsi). Həmin qayda olduğu kimi Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 932-ci paragrafından götürülmüşdür. Analoci qaydanı Fransa MM-in 2279-cu maddəsi də nəzərdə tutur: daşınar əşyaya sahiblik etmək hüquqi əsasa bərabər tutulur. Göstərilən qaydanı İngiltərə və ABŞ, İsveçrə, Yaponiya və digər ölkələrin qanunvericiliyi də ifadə edir. Həmin qayda Fransa hüquq ədəbiyyatında «ani müddət» adlanır.

«**Ani müddət**» qaydasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daşınar əşyanı vijdanlı əldə edən şəxs əldə etdiyi anda ona dərhal mülkiyyət hüququ qazanır. Özü də əşyanı özgəninkiləşdirən şəxsin onun mülkiyyətçisi olub-olmamasının məsələyə daxil yoxdur. Bu, onu ifadə edir ki, daşınar əşyanı vijdanlı əldə edən şəxs həmin əşyanı özgəninkiləşdirən şəxsin bu əşyanın mülkiyyətçisi olmasından asılı olmayaraq, əldə etdiyi anda mülkiyyət hüququ qazanır. Bunun üçün **hər hansı vaxt müddətinin ötməsi tələb edilmir.** Əsas və başlıca şərt daşınar əşyanı əldə edən **şəxsin vijdanlı olmasından ibarətdir.**

Vijdanlı əldə edən odur ki, o, əşyanı özgəninkiləşdirən şəxsin mülkiyyətçi olmadığını bilmir və ya bilməyə borclu deyil. Məsələn, vətəndaş (mülkiyyətçi) televizoru öz qonşusuna əvəzsiz istifadəyə verir. Qonşu ixtiyarı olmaya-olmaya həmin televizoru üçüncü şəxsə satır. Amma üçüncü şəxs bilmir ki, qonşu satılan əşyanın mülkiyyətçisi deyildir. Buna görə də o, vijdanlı əldə edəndir. Məhz bu səbəbdən üçüncü şəxs televizoru əldə etdiyi anda dərhal ona mülkiyyət hüququ əldə edir. Yapon sivilistika doktrinasında göstərilir ki, belə halda vijdanlı əldə edən on il (daşınmaz əşyalar üçün müəyyən edilən əldə etmə müddəti) gözləməli deyil. O, dərhal və təxirə salınmadan mülkiyyətçi olur. Bu, onunla izah edilir ki, Yaponiya MM-inin 192-ci maddəsi ani müddəti nəzərdə tutur. Beləliklə, üçüncü şəxs (vijdanlı əldə edən) ani müddət əsasında mülkiyyət hüququ əldə edir. Mülkiyyətçi televizorun qaytarılmasını ondan tələb edə bilməz. Bu qaydanın tarixi kökü alman adət hüquq norması ilə bağlıdır. Bu norma isə Roma hüququnun müəyyən etdiyi prinsipə uyğun gəlir. Belə ki, həmin prinsipə görə, vijdanlı əldə edənin yox, əşyanın həqiqi mülkiyyətçisinin hüququ müdafiə olunurdu; yəni əşya mülkiyyətçiyə qaytarılmalı idi.

Dörd halda şəxs vijdanlı əldə edən hesab edilmir: birincisi, əgər əşyanı onun mülkiyyətçisi **itirmişsə**; ikincisi, əşya ondan **oğurlanmışsa**; üçüncüsü, **iradəsinin ziddinə olaraq, başqa şəkildə əşya onun sahibliyindən çıxmışsa**; dördüncüsü, əldə edən onu **əvəzsiz almışsa**. Buna görə də daşınar əşyanı əldə edən şəxs ani müddət qaydasında həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etmir. Göstərilən hallara misal çəkə bilərik. Birinci halda mülkiyyətçi öz əşyasını itirir. Həmin əşyanı onun qonşusu tapır. Qonşu əşyanı üçüncü şəxsə satır. Belə halda üçüncü şəxs vijdanlı əldə edən hesab edilmədiyinə görə əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etmir. İkinci halda qonşu mülkiyyətçinin əşyasını oğurlayır və onu üçüncü şəxsə satır. Belə halda da vijdanlı əldə edən olmadığına görə üçüncü şəxsin həmin əşyaya mülkiyyət hüququ əmələ gəlmir. Üçüncü halda mülkiyyətçinin əşyasını sel aparır və həmin əşya kənd sakininin əlinə düşür. O, əşyanı öz qonşusuna satır. Bu halda da əşyanı əldə edən (qonşunun) mülkiyyət hüququ yaranmır. Dördüncü halda mülkiyyətçi əşyanı qonşusuna saxlanja verir. Qonşu özünü əşyanın mülkiyyətçisi kimi qələmə verir və onu öz tanışına bağışlayır. Göstərilən halda da mülkiyyət hüququ əldə olunmur.

Ani müddət əldə etmə müddətinə oxşar olan institutdur. Mülki hüquq elmində onlar «**qohum institutlar**» kimi xarakterizə edilir. Özü də həm ani müddət, həm də əldə etmə müddəti mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin **törəmə üsulu yox, ilkin üsulu hesab edilir**. Amma Fransa hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, əldə etmə müddətinin əsas şərti müəyyən sahiblik müddəti sayılır; ani müddət bu xüsusiyyətdən məhrum olduğuna görə daxilən ziddiyyətli anlayışdır. Buna görə də təklif olunur ki, göstərilən üsul «ani müddət» yox, «qanuna əsasən əldə etmə» (lege) adlanmalıdır.

14. «Kitab müddəti»

«Kitab müddəti» daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin üsullarından biridir. Bu üsul Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi üçün novelladır (MM-in 178-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Sovet dövrünün mülki məcəllələri həmin üsulu, ümumiyyətlə, tanımırdı.

«Kitab müddəti»ni bəzi xarici ölkələrin mülki qanunvericiliyi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsulu kimi nəzərdə tutur. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 926-927-ci paragrafları, İsveçrənin Mülki Məcəlləsinin 661-662-ci maddələri bu üsulu tənzimləyən qaydalar müəyyən edir. Bu qaydalar, demək olar ki, olduğu kimi bizim ölkə qanunvericiliyinə daxil edilmişdir.

Göstərilən üsulun «kitab müddəti» adlandırılması onunla izah edilir ki, bu üsulla mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi tələb olunan müddət keçdikdən sonra mülkiyyət hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması (kitab qeydiyyatı) ilə bağlıdır. Almaniya, İtaliya və digər ölkələrdə qeydiyyat torpaq kitabında aparılır. Həmin üsulun adı da məhz bununla bağlıdır.

«Kitab müddəti» üsulu ilə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi bir neçə şərtlə bağlıdır. Birinci şərtə görə, **torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində əsassız qeydə alınır**, yəni bu qeydəalmaya onun əsası olmur. İkinci şərtə görə, o, **qeydəalmanın əsassız olduğunu bilmir**. Əgər mülkiyyətçi qeydəalmanın əsassız olduğunu bilərsə, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz. Üçüncü şərtə görə, torpaq mülkiyyətçisi **torpaq sahəsinə 10 il ərzində fasiləsiz və etirazsız sahiblik etməlidir**. Bu üç şərt mövcud olduqda, o, torpaq sahəsinin faktiki mülkiyyətçisi hesab edilir. Belə ki, bundan sonra əsassız qeydəalma barədə mübahisə edilə bilməz. Daha doğrusu, torpaq sahəsi üzərində həmin şəxsin mülkiyyət hüququ əmələ gəlir.

Bəzi hallarda **daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ məhkəmə qərarı ilə əmələ gəlir**. Bunun üçün bir neçə şərtin olması gərəkdir. Birinci şərtə görə, daşınmaz əmlak **dövlət reyestrində qeydə alınmır və yaxud dövlət reyestrindən daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmur** və ya **daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi ölmüş və ya xəbərsiz itkin düşmüş elan olunur**. İkinci şərtə görə, müvafiq şəxs həmin daşınmaz əmlaka faktiki mülkiyyətçi hüququ ilə **30 il ərzində fasiləsiz və etirazsız sahiblik edir**. Bu şərtlər olduqda, əmlaka sahiblik edən şəxs mülkiyyətçi kimi dövlət reyestrində qeydə alınmasını məhkəmə qaydasında tələb edə bilər. Məhkəmədə işə baxılmamışdan əvvəl mətbuatda şəxsin daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququnun yaranması barədə rəsmi elan verilir. Elanda bu əmlak barədə hər hansı bir şəxsin hüququnun olub-olmamasını bildirməsi təklif edilir və bu məqsədlə müəyyən müddət nəzərdə tutulur. Həmin müddətdə etiraz verilmədikdə və ya verilən etiraz rədd edildikdən sonra məhkəmə işə baxaraq müvafiq qərar çıxarır. Həmin qərar müvafiq şəxsin mülkiyyətçi kimi daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması üçün əsasdır.

Sahibsiz daşınmaz əşyalar, ümumi istifadədə olan sular, bejərməyə yararsız torpaqlar, bulaqlar, dağlar və faydalı qazıntılar üzərində göstərilən üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi istisna olunur və qeyri-mümkündür. Ona görə ki, onlar dövlət mülkiyyəti hesab edilir (MM-in 178-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Yeni ərazinin yaranması mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üsullarından biridir (MM-in 178-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Söhbət, mahiyyətcə, **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin birləşmə üsulundan** gedir. Bu üsul bizim ölkə qanunvericiliyində yeni haldır. Sovet dövrünün qanunvericiliyi həmin üsulu tanımırdı. Göstəri-

lən üsul Almaniya, İsveçrə kimi dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur.

Yeni ərazinin yaranması yeni torpaq sahəsinin əmələ gəlməsini ifadə edir. Yeni torpaq sahəsi isə müxtəlif hallar, xüsusən də qarşısıalınmaz təbii hadisələr nəticəsində yarana bilər. Belə hallara zəlzələni, yer sürüşməsi, daşqını, çay yatağının və ya səviyyəsinin dəyişməsi və s. hadisələri misal göstərə bilərik. Bunun nəticəsində yeni torpaq sahəsi meydana gəlir. Bu sahə **bitişik torpaq sahəsinə birləşdirilir**. Bu sahənin mülkiyyətçisi yeni yaradılmış torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Amma torpağın bir torpaq sahəsindən digər torpaq sahəsinə yerdəyişməsi mülkiyyət hüququnun yaranmasına səbəb olmur. Çünki belə halda yeni torpaq sahəsi əmələ gəlmir və torpaq sahələrinin sərhədləri sabit qalır.

§ 6. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulları

1. Törəmə üsullar barədə ümumi müddəalar

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu hüquqi varislik qaydasında, əsasən əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsi ilə əmələ gəlir. Törəmə üsul ilkin üsuldan onunla fərqlənir ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi törəmə üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi **hüquqi varisliyə** əsaslanır.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulunda əmlakın **əvvəlki mülkiyyətçisinin (əmlakı özgə-ninkiləşdirənin) iradəsi** nəzərə alınır. Bu üsul əmlakın köhnə (əvvəlki) mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququnun xitam edilməsinə səbəb olursa, əmlakın yeni mülkiyyətçisi üçün o, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin əsası kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, **törəmə üsul bir şəxs üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsini, digər şəxs üçün isə bu hüququn xitam olunmasını şərtləndirir**.

Bəzən elə hallar da olur ki, törəmə üsulla şəxslərin mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsindən asılı olmur. Məsələn, vərəsəlikdə məjburi pay almaq hüququ olan şəxslərə miras əmlak vəsiyyət edən iradəsindən asılı olmadan keçir.

Törəmə üsulla həm daşınmaz əmlak, həm də daşınar əmlak bir şəxsin mülkiyyətindən digərinin mülkiyyətinə keçir. Fərq yalnız mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə anından ibarətdir. Belə ki, daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ onun verilməsi dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə keçir. Daşınar əşya üçün mülkiyyət hüququ isə əşyanın verildiyi andan əmələ gəlir. Əşyanın verilməsi həmin əşyaya mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üçün hüquqi əsas rolunu oynayır.

Daşınar əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edənə keçməsi hansı halla şərtlənir? Hansı hal mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digər şəxsə keçməsinə əsas olur və kifayət edir? Bu məsələni həll etmək üçün dünyanın ayrı-ayrı milli hüquq sistemləri tərəfindən üç model müəyyənləşdirilir. Birinci qrup milli hüquq sistemləri (Böyük Britaniya, İtaliya və Fransa) sazişi daşınar əşyalara mülkiyyət hüququnun verilməsi üçün kifayət edən və zəruri olan əsas kimi götürür. İkinci qrup milli hüquq sistemlərinə görə (Almaniya, Polşa, Macarıstan), zəruri olan və kifayət edən əsas qismində müqavilə yox, əşyanın faktiki (real) verilməsi çıxış edir. Üçüncü qrup milli hüquq sistemləri (Hollandiya, Türkiyə, İsveçrə, Avstriya) belə hesab edir ki, həm müqavilə, həm də əşyanın verilməsi zəruri olan, amma heç də qəti olaraq kifayət etməyən (ayrı-ayrılıqda götürüləndə) əsasdır.

Bizim ölkə qanunvericiliyinin rəsmi mövqeyi ikinci qrup milli hüquq sistemlərinin mövqeyinə uyğundur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi müəyyən edir: **daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edənə verilməsi üçün mülkiyyətçi əşyaya sahibliyi ona verməlidir** (MM-in 181-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Amma bu halda əşyaya sahibliyin verilməsinə yalnız maddi akt kimi baxmaq olmaz. Məlum məsələdir ki, təkcə maddi akt, yəni əşyanın faktiki (fiziki) cəhətdən əldə edənə verilməsi özlüyündə daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun keçməsinə səbəb olmur. Bunun üçün həm də vacibdir ki, **mülkiyyətçi ilə əldə edən əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsi və keçməsi barədə qarşılıqlı razılığa gəlsinlər**. Almaniya sivilistika doktrinasında «əşyanın verilməsi» anlayışına məhz bu aspektdən yanaşılır. Dernburq göstərirdi ki, əşyanın verilməsi aşağıdakıları tələb edir: birincisi, mülkiyyət hüququnu verən şəxsin buna səlahiyyətinin olması; ikincisi, mülkiyyətçi ilə əldə edən iradələrinin üst-üstə düşmələri; sahibliyin verilməsi. L.Ennekserus belə hesab edirdi ki, tərəflərin sazişindən və əşyanın verilməsindən ibarət olan hüquqi əqd və ya müqavilə hüquqi nəticənin yaranması (mülkiyyət hüququnun verilməsi) üçün əsasdır. Müəllif yazırdı ki, tərəflərin sazişi onların arzu etdikləri hüquqi nəticəyə gətirib çıxarmır, bunun üçün həm də daşınar əşyanın özünün verilməsi gərəkdir. A.Rörixtin fikrinə, mülkiyyət hüququnun verilməsi üçün lazımdır ki, mülkiyyətçi əşyanı əldə edənə versin və onlar mülkiyyətin keçməsi barədə razılığa gəlsinlər.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarının əhatə dairəsi bir o qədər geniş deyil. İlkin üsullara nisbətən onların sayı məhduddur. Törəmə üsullara aiddir:

- mülki-hüquqi əqdlər;
- vərəsəlik (universal hüquq varisliyi);
- əşyanın verilməsi (tradisiya).

Əşyanın verilməsi (tradisiya) ikili xüsusiyyətə malik olan anlayışdır. Bir tərəfdən əşyanın verilməsi mülkiy-

yət hüququnun keçməsinə və verilməsinə şərtləndirən hüquqi aktdır (əqddir). Digər tərəfdən isə o, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu kimi çıxış edir. Növbəti yarımbaşlıqda da məhz üsul kimi əşyanın verilməsindən söhbət açılır.

2. Mülki-hüquqi əqdlər mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin əsas törəmə üsullarından biri **əqd əsasında əmlakın verilməsidir**. Bu üsul MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən halda əqd əldə edən üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin hüquqi əsası (titulu) kimi çıxış edir.

Əqd dedikdə, hər şeydən əvvəl, **müqavilə** başa düşülür. Müqavilə əldə edən üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə şərtləndirən hüquqi faktdır. Mülki hüquqda bir çox müqavilə mülkiyyət hüququnun verilməsinə, bir şəxsdən digərinə keçməsinə yönəlmişdir. Belə müqavilələrə şamil etmək olar: alqı-satqı müqaviləsini (MM-in 567-ci maddəsi); pərakəndə alqı-satqı müqaviləsini (MM-in 614-cü maddəsi); mal göndərmə müqaviləsini (MM-in 627-ci maddəsi); dəyişdirmə müqaviləsini (MM-in 662-ci maddəsi); bağışlama müqaviləsini (MM-in 666-cı maddəsi); borc müqaviləsini (MM-in 739-cu maddəsi) və əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə dair digər müqavilələr. Belə müqavilələr sivilistika doktrinasında və mülki qanunvericilikdə **əmlakın mülkiyyətə verilməsinə yönələn müqavilələr** adlanır. Onlara **əmlakın özgəninkiləşdirilməsi barədə müqavilələr də deyilir**. Bu qəbildən olan müqavilələr bir tərəf üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə, digər tərəf üçün isə mülkiyyət hüququna xitam verilməsinə səbəb olur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi əsasında satıcı əşya üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə mülkiyyət hüququ əldə edir. Başqa bir misalda bağışlama müqaviləsi əsasında hədiyyə verən əşya üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, hədiyyə alan isə mülkiyyət hüququ qazanır.

Mülkiyyət hüququ, əsasən, **öhdəlik müqavilələri vasitəsilə** əldə olunur. Söhbət alqı-satqı, dəyişmə, mal göndərmə, renta və s. müqavilələrdən gedir. Bununla belə, **əşya müqaviləsi** də mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə üsulu kimi çıxış edə bilər. Məsələn, daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsi barədə müqavilə məhz əşya müqaviləsinə misal ola bilər. Daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsi barədə müqavilə də əşya müqaviləsi kateqoriyasına aiddir. Mülkiyyət hüququnun əldə olunması üçün iki şərtə əməl olunması vacibdir: birincisi, daşınmaz əşyanın verilməsi barədə tərəflərin razılığa gəlmələri; ikincisi, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində (Almaniya qanunvericiliyinə görə, torpaq kitabıfə) qeydə alınması.

Müqavilə **äifäyûû** sivilistika doktrinasında üç mənada işlədilir: birincisi, mülki hüquq münasibəti mənasında; ikincisi, hüquq münasibətinin yaranması faktını qeydə alan sənəd mənasında; üçüncüsü, mülki hüquq münasibəti yaradan hüquqi fakt mənasında. Müqavilələr məhz hüquqi fakt mənasında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Müxtəlif müqavilələr əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu müqavilə hüququ institutunda öyrənilir ki, bu, mülkiyyət hüququ hüdudlarından kənara çıxır. Müqavilə vasitəsilə əmlakın özgəninkiləşdirilməsinin konkret üsulları müqavilə hüququnun normaları ilə müəyyən edilir.

3. Mülkiyyət hüququnun vərəsəlik qaydasında (universal hüquq varisliyi) əldə edilməsi üsulu

Mülkiyyət hüququnun vərəsəlik qaydasında əldə edilməsi üsuluna görə fiziki şəxs öldükdə, ona məxsus olan əmlaka mülkiyyət hüququ **vəsiyyətə və ya qanuna uyğun olaraq vərəsəlik üzrə** başqa şəxslərə keçir. Belə halda mülkiyyət hüququ həm qanun üzrə vərəsəlik qaydasında, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik qaydasında əldə edilə bilər. Ölmüş şəxsin (miras qoyanın) əmlakı başqa şəxsə (vərəsələrə) qanunun göstərişləri əsasında keçərsə, belə vərəsəlik **qanun üzrə vərəsəlik** adlanır. Belə vərəsəlik zamanı vərəsələr kateqoriyasına daxil edilir: birinci növbə üzrə vərəsələr (ölənin uşaqları, ər və ya arvad, valideynlər və s.); ikinci növbə vərəsələr (ölənin bacıları və qardaşları və s.); üçüncü, dördüncü və beşinci növbə vərəsələr. İlk növbədə birinci növbə vərəsələr vəsəliyə çağırılırlar, yəni vəsə olurlar. Özü də onların vəsəlikdə payları bərabər olur. Məsələn, yaşayış evi miras qoyanın (ölmüş şəxsin) qanun üzrə birinci növbə vərəsələri arasında bərabər paylarla bölünür. Bununla onlar yaşayış evinə mülkiyyət hüququ əldə edirlər.

Birinci növbə vərəsələr olmadıqda, vəsəliyə ikinci növbə vərəsələr çağırılır və **ifəð** miras əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edirlər. Məsələn, ölən vətəndaşın birinci növbə vərəsələri yoxdur. Belə halda onun qardaş və bacıları (yəni ikinci növbə vərəsələr) qanun üzrə vəsə olurlar. Miras əmlak həmin şəxslərin mülkiyyətinə keçir. Bu qayda ilə növbəlilik prinsipi əsasında digər növbə vərəsələr də vəsəliyə çağırıla bilərlər.

Qanun üzrə vərəsəlik o zaman qüvvədə olur ki, miras qoyan vəsiyyətnamə qoymasın. Əgər o, ölməsi halı üçün öz əmlakını və onun bir hissəsini həm vərəsələr sırasından, həm də qeyri-vərəsələr sırasından müəyyən şəxslərə vəsiyyət edərsə, onda qanun üzrə yox, **vəsiyyət üzrə vərəsəlik** yaranır. Bu zaman miras əmlak üzərində vəsiyyət üzrə vərəsələr mülkiyyət hüququ əldə edirlər. Məsələn, miras qoyan şəxs öz yaşayış evini öz qonşusuna vəsiyyət edir. Belə halda həmin evə mülkiyyət hüququnu qonşu əldə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, vəsiy-

yət üzrə vərsə qismində həm dövlət, həm bələdiyyələr, həm hüquqi şəxslər, həm də fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər.

Vərəsəlik qaydasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu Majaristan, İtaliya, İsveçrənin və digər ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Bolqarıstanda 29 yanvar 1949-cu il tarixli vərəsəlik haqqında qanun qəbul edilmişdir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 5-ci kitabı bütövlükdə vərəsəlik hüququna həsr olunmuşdur. İtaliyada vərəsəlik 1942-ci il MM-i ilə tənzimlənir. Fransada vərəsəlik məsələləri 1804-cü il MM-i ilə qaydaya salınır. Xarici ölkələrin qanunvericiliyinin vərəsəlik barədə müddəaları Roma hüququna əsaslanır.

Vərəsəlik əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin konkret üsulları vərəsəlik hüququnun normaları ilə müəyyən edilir. Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yeddi yarım sahəsindən biridir. MM-in xüsusi hissəsinin dördüncü bölməsi vərəsəlik hüququna həsr edilmişdir. Ölənin şəxsinin malik olduğu əmlakın vərəsəlik qaydasında onun vərəsələrinə keçməsi, vərəsələrin bu əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə etmələri ilə əlaqədar məsələlərin geniş işıqlandırılması kitabın «Vərəsəlik hüququ» adlı fəslində nəzərdə tutulduğuna görə biz bu barədə geniş söhbət açmağı lazım bilmirik.

4. Əmlakın yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisinə keçməsi ilə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Hüquqi varislik qaydasında əmlaka mülkiyyət hüququ yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisinə keçir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin bu üsulu hüquqi şəxs yenidən təşkil olunduqda tətbiq edilir. **Yenidən təşkil olunma** dedikdə, hüquqi şəxsin birləşməsi, qatılması (qovuşması), ayrılması və bölünməsi başa düşülür. Bu, hüquqi şəxsin fəaliyyətinə xitam verilməsinin yollarından biridir.

Hüquqi şəxslər birləşdikdə, hüquqi varis kimi çıxış edən yeni yaradılmış hüquqi şəxs mülkiyyət hüququ əldə edir. **Hüquqi şəxs digər hüquqi şəxsə qatıldıqda**, qatılan (qovuşan) hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri hüquqi varis olan əvvəlki hüquqi şəxsə keçir. Belə halda hüquqi varis mülkiyyət hüququ əldə edir. **Hüquqi şəxs bölündükdə**, yeni yaradılmış hüquqi şəxslər əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. **Hüquqi şəxsin tərkibindən bir və ya bir neçə hüquqi şəxs ayrıldıqda**, ayrılan hər bir hüquqi şəxs (hüquqi varis) yeni mülkiyyətçi kimi çıxış edir. **Bir növdən olan hüquqi şəxs digər növdən olan hüquqi şəxsə çevrildikdə** (təşkilati-hüquqi forması dəyişdikdə), yeni yaradılmış hüquqi şəxs (hüquq varisi) üçün mülkiyyət hüququ əmələ gəlir.

Hüquqi şəxsin fəaliyyətinin xitam olunmasının ikinci qaydası **hüquqi şəxsin ləğv edilməsi yoludur**. Belə halda məsələ nisbətən qəliz xarakter alır və çətinləşir. Ona görə ki, göstərilən həmin yol hüquqi şəxsin əmlakının hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən onun fəaliyyətinə xitam verilməsini nəzərdə tutur. Belə halda əmlakın taleyi və müqəddəratı həmin hüquqi şəxsin təsis sənədlərində və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müəyyən edilməsindən asılı olur. Əgər qanunvericilikdə və ya təsis sənədlərində (nizamnamədə) başqa qayda nəzərdə tutulmazsa, **kreditorların tələbləri ödənildikdən sonra hüquqi şəxsin qalan əmlakı onun təsisçilərinə (iştirakçılarna) verilir** (MM-in 61-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Belə təsəvvür yaranır ki, ləğv edilmiş hüquqi şəxsin əmlakı üzərində onun təsisçiləri (iştirakçıları) mülkiyyət hüququ qazanırlar.

Elə hüquqi şəxslər vardır ki, onlar ləğv edildikdə, iştirakçıların qalan əmlaka hər hansı hüququ olmur. Belə halda qalan əmlak iştirakçıların (təsisçilərin) sərənjamına verilmir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının bir növü olan ictimai birliklər belə hüquqi şəxslərdəndir. İctimai birlik ləğv edildikdə, onun əmlakı ictimai birliyin nizamnaməsində göstərilmiş məqsədlərə, bu, mümkün olmadıqda isə **dövlət büdcəsinə yönəldilir** (MM-in 114-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Qeyri-kommersiya təşkilatlarının digər növü olan fondlar barəsində də (MM-in 116-cı maddəsinin 3-cü bəndi), hüquqi şəxslərin ittifaqı haqqında da (MM-in 117-ci maddəsi) analoci göstəriş ifadə olunur. Hüquqi şəxs statuslu dini qurumların fəaliyyətinə xitam verildikdə, onların vəqf olmayan əmlakı əvvəlki sahiblərinə qaytarılır, mülkiyyətdə olan digər əmlak barəsində isə onun nizamnaməsinə (əsasnaməsinə) və qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq surətdə sərənjam verilir. Əgər hüquqi varis olmazsa, dini qurumların əmlakı dövlət mülkiyyətinə keçir («Dini etiqad azadlığı haqqında» qanunun 20-ci maddəsi).

5. Əşyanın verilməsi (tradisiya) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi

Əşyanın verilməsi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu sayılır. Özü də bu üsulla yalnız daşınar əşyalara mülkiyyət hüququ əldə edilir. Əşyanın verilməsi üsulu bizim ölkə qanunvericiliyində yeni haldır. Əvvəlki qanunvericilikdə bu üsul nəzərdə tutulmurdu. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin əsas üsullarından biri kimi əşyanın verilməsinin əsas cəhətləri MM-in 181-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndlərində müəyyənləşdirilir.

Əşyanın verilməsi üsulu qədim Roma hüququna da bəlli idi. Bu üsul Roma hüququnda «traditio» anlayışı ilə əhatə edilmişdi. «Traditio» mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu sayılırdı. Sonralar Almaniya Mülki Qanunnaməsi bu üsulu nəzərdə tutmağa başladı. Hal-hazırda bir sıra xarici Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi əşyanın verilməsi üsulunu «**tradisiya**» (latınja «traditio» — vermək) adı altında tanıyır. Özü də

həmin ölkələrin qanunvericiliyində tradisiya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi nəzərdə tutulur. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 929-cu paragrafına görə, daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsini həyata keçirmək üçün əşyanın mülkiyyətçisi ilə onu əldə edən şəxsin qarşılıqlı razılığa gəlmələri tələb olunur. Bunun üçün həm də zəruridir ki, əşyanın verilməsi faktı mövcud olsun. İsveçrə Mülki Məcəlləsi tradisiyanı (əşyanın fiziki cəhətdən verilməsini) daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin əsas üsullarından biri kimi müəyyən edir. Majaristan MM-inin 117-ci maddəsinə görə, əşyanın faktiki olaraq verilməsi mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsinə səbəb olur. Bu Məcəllə əşyanın verilməsini mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarından biri kimi müəyyən edir.

Tradisiya münasibətlərində iki subyekt çıxış edir: daşınar əşyanı özgəninkiləşdirən şəxs (Roma hüququ onu tradens adlandırırdı); daşınar əşyanı əldə edən şəxs (Roma hüququ həmin şəxsi accipiens, yəni aksipiens adlandırırdı). Biz də Roma hüququ ənənələrinə uyğun olaraq, onları bu adlarla əhatə edəjəyik.

Tradisiyanın mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin üsulu kimi çıxış etməsi üçün bir neçə şərtin olması lazımdır. **Birinci şərtə görə**, daşınar əşyaya sahiblik **özgəninkiləşdirən şəxsin iradəsi üzrə** əldə edənə keçir. Mülkiyyət hüququnun tradisiya yolu ilə verilməsi və keçməsi üçün əşyaya sahibliyin verilməsi barədə tradensin iradəsinin olması tələb edilir. Bu, onu göstərir ki, tradisiyada iradə ifadə olunur. **İkinci şərtə görə**, şəxsin əşyanı özgəninkiləşdirməyə ixtiyarı çatmalıdır. Daha doğrusu, o, **əşyanın mülkiyyətçisi** olmalıdır. Amma bəzən mülkiyyətçi olmayan şəxs də əşyanın özgəninkiləşdirilməsinə vəkil edilir. **Üçüncü şərtə görə**, tradens (mülkiyyətçi) və aksipiens (əldə edən) **qarşılıqlı razılığa gəlirlər**. Bu, o deməkdir ki, tradisiya yolu ilə mülkiyyət hüququnun verilməsi və keçməsi üçün təkcə tradensin iradəsi kifayət etmir. Bunun üçün həm də aksipiensin əşyaya sahibliyi qəbul etmək barədə iradəsinin mövcudluğu tələb olunur. Söhbət mülkiyyət hüququnun keçməsi haqqında qarşılıqlı razılaşmadan gedir. Bu isə onu ifadə edir ki, **tradisiya iradəvi akt olub, hüquq kimi çıxış edir**. İradə isə üç şərt üzrə uyğun gəlib, üst-üstə düşməlidir: mülkiyyət hüququnun verilməsi barədə; müəyyən şəxsə verilməsi barəsində; müəyyən əşyanın verilməsi barəsində. Bunun nəticəsində tradens üçün mülkiyyət hüququnu aksipiensə vermək və keçirmək vəzifəsi, aksipiens üçün isə tradensdən əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsini tələb etmək hüququ yaranır. Əgər qarşılıqlı razılaşma olmazsa, onda mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz. Belə halda aksipiensin əşya üzərində yalnız faktiki sahibliyi yaranır.

Dördüncü şərtə görə, tradens (mülkiyyətçi) **əşyaya sahibliyi aksipiensə (əldə edənə) verməlidir**. Söhbət əşyanın aksipiensin faktiki (fiziki) sahibliyinə verilməsindən gedir. Bu isə onu ifadə edir ki, **tradisiya iradəvi akt olmaqdan savayı, həm də maddi aktdır**. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, tradisiya hüquq kimi çıxış etməkdən başqa, həm də faktdır. Deməli, tradisiya özündə həm hüquqi, həm də faktiki (maddi, fiziki) cəhətləri birləşdirir. Bu, Almaniya sivilistika doktrinasından irəli sürülən konsepsiyaya uyğun gəlir. Müəlliflərdən L.Ennekserus haqlı olaraq yazır ki, hüquqi nəticənin yaranması (mülkiyyət hüququnun verilməsi) üçün həm tərəflərin sazişi (Einigung), həm də əşyanın verilməsi gərəkdir. Saziş dedikdə isə tərəflərin qarşılıqlı iradə ifadəsi başa düşülür. Müəlliflərdən A.Rörix analoci mövqedə dayanaraq göstərir ki, tradisiya iki hissədən ibarətdir: əqddən (hüquqi hissədən); əşyaya faktiki yiyəliyi verməkdən (faktiki hissədən). Y.Şappın fikrinə, tradisiya yolu ilə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi iki hissədən ibarətdir: mülkiyyət hüququnun verilməsi barədə sazişdən (hüquqi hissə); əşyaya sahibliyi verməkdən (faktiki hissə). G.Şərseneviç göstərir ki, tradisiya dedikdə, bir şəxsin mülkiyyət hüququnu keçirmək (vermək) niyyəti ilə əşyanı digər tərəfə təhvil verməsi başa düşülür. Deməli, «faktiki hərəkət» və «bilavasitə fiziki cəhətdən ələ keçirmə» mənasında (Hegelin təbirinə) əşyanın verilməsi mülkiyyət hüququnun verilməsi barədə saziş olmadan hər hansı hüquqi nəticəyə, yəni mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinə səbəb olmur.

Əşyaya sahibliyi vermək üçün bizim ölkə qanunvericiliyi üç yol müəyyən edir (MM-in 181-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Birinci yola görə, əşya aksipiensin (əldə edənin) **birbaşa sahibliyinə verilməsi ilə verilir (birbaşa sahiblik yolu)**. Məsələn, əşya aksipiensə təhvil verilir (əldən-ələ). İkinci yola görə, əşya aksipiensin **dolayı sahibliyinə verilir (dolayı sahiblik yolu)**. Bu yol əşyaya dolayı sahibliyin müqavilə üzrə verilməsini nəzərdə tutur. Belə halda əşya tradensin birbaşa sahibliyində qalır. Roma hüququ əşyanın bu yolla verilməsini «constitutum possessorium» anlayışı ilə əhatə edirdi. «Constitutum possessorium» yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tradens (mülkiyyətçi) ilə aksipiens (əldə edən) əşyanın özgəninkiləşdirilməsi barədə razılığa gəlirlər. Müqavilədə həmin əşyanın tradensin (mülkiyyətçinin) sahibliyində qalması nəzərdə tutulur. Əşya tradensin (mülkiyyətçinin) sahibliyində qalır. Amma həmin əşyanın mülkiyyətçisi aksipiens (əldə edən) hesab olunur. Belə ki, əşya üzərində o, mülkiyyət hüququ əldə edir. Məsələn, vətəndaş qarşılıqlı razılaşma əsasında minik avtomobilini qonşusuna satır. Amma onlar razılığa gəlirlər ki, istifadə etmək məqsədilə avtomobil iki il müddətinə vətəndaşın sahibliyində qalsın. Belə halda avtomobilin mülkiyyətçisi qonşu hesab edilir. Vətəndaşın minik avtomobilindən istifadə etməsi onu göstərir ki, onunla qonşu arasında kirayə (icarə) hüquq münasibəti yaranmışdır.

Üçüncü yola görə, tradens (mülkiyyətçi) üçüncü şəxsdən sahibliyi **tələb etmək hüququnu akksiensə (əldə edənə)** verir (**tələbin güzəşti**). Onun sahibliyi tələb etmək hüququ müxtəlif hüquq münasibətlərindən irəli gələ bilər: alqı-satqı müqaviləsindən; saxlanj müqaviləsindən; daşıma müqaviləsindən; kirayə müqaviləsindən və s. Məsələn, sifarişçi qabaqjadan podrat haqqını ödəməklə podratçıya mebel hazırlatdırır. Belə halda onun mebelə sahibliyin verilməsini podratçıdan (üçüncü şəxsdən) tələb etmək hüququ yaranır. Sifarişçi ilə onun qonşusu razılığa gəlirlər ki, mebelə mülkiyyət hüququ qonşuya güzəşt edilsin. Bunun üçün vacibdir ki, mebelə sahibliyin verilməsini podratçıdan (üçüncü şəxsdən) tələb etmək hüququ qonşuya yöçyöd aədəsin. Bu, sahibliyin verilməsini ifadə edir. Başqa bir misalda yük sahibi ilə sahibkar daşıyıcıda (üçüncü şəxsə) olan yükün sahibkara verilməsi barədə razılığa gəlirlər. Belə halda yük sahibinin üçüncü şəxsdən (daşıyıcıdan) yükün verilməsini tələb etmək hüququnu sahibkara güzəşt etməsi (verməsi) kifayətdir. Bu, sahibliyin verilməsini ifadə edir. Yeri gəlmişkən, sahibliyin bu yolla verilməsi Almaniya MQ-nin 931-ci paragrafında nəzərdə tutulmuşdur.

Sahiblik, Roma hüququnun dili ilə desək, «**qısa əllə**» **də (traditio brevi manu)** verilə bilər. Bu yoldan o halda istifadə olunur ki, mülkiyyətçinin əşyası hər hansı hüquqi əsasa görə (icarə, kirayə, saxlama, daşıma və s. münasibətlərə görə) müəyyən şəxsə olur. Onlar əşyaya mülkiyyət hüququnun həmin şəxsə verilməsi barədə razılığa gəlirlər. Məlum məsələdir ki, belə halda əşyaya sahibliyin şəxsə verilməsi tələb olunmur. Çünki əşya artıq onun sahibliyindədir. Məsələn, sənətçi musiqi alətini musiqi məktəbində oxuyan tələbəyə əvəzsiz istifadəyə verir. İstifadə müddəti başa çatdıqda, həmin alətə mülkiyyət hüququnun tələbəyə keçməsi barədə onlar razılığa gəlirlər. Başqa bir misalda şəxs öz qonşusunun əşyasını icazəsiz götürür. Bundan sonra onlar əşyaya mülkiyyət hüququnun həmin şəxsə (əşyanı götürənə) verilməsi barədə razılığa gəlirlər. Belə halda «traditio brevi manu» göz qabağındadır. G.F.Şerşeneviç yazır ki, «constitutum possessorium» və «traditio brevi manu» hallarında əşyanı vermək artıq şeydir. Bu, onlar üçün ümumi cəhətdir.

Tradisiyanın hüquqi təbiəti sivilistika doktrinasında mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Əvvəlcə tradisiya birtərəfli əqd (tradens üçün), sonra isə ikitərəfli əqd, əşya müqaviləsi hesab edilmişdir. Onu **müərrəd əşya müqaviləsi sayan müəlliflərin mövqeyi daha geniş yayılmışdır**. Almaniya mülki hüquq elmində bu mövqə üstünlük təşkil edir.

6. Bəhərə, məhsula və gəlirə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Hüquq ədəbiyyatında bəhərə, məhsula və gəlirə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulunun **ikili xarakterə malik olması** fikri irəli sürülür. Bu, onu ifadə edir ki, göstərilən **bu üsul bəzi hallarda mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin ilkin, digər hallarda isə törəmə üsulu kimi çıxış edir**.

Əmlakdan istifadə nəticəsində əldə olunan bəhər, məhsul və gəlirə mülkiyyət hüququ qanunda nəzərdə tutulan əsaslarla əldə edilir (MM-in 135-ci maddəsinin 12-ci bəndi və 181-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bəhər, gəlir və məhsul dedikdə, əmlakdan təsərrüfat və digər məqsədlərlə istifadə nəticəsində əldə edilən artım başa düşülür. Bunlar bir-birindən alınma üsuluna görə fərqlənilir. Bəhər iki cür olur: təbii (natural) bəhər; mülki bəhər. **Təbii bəhər** dedikdə, təbii mənşəyə malik olan heyvan və bitkilərin üzvü inkişafının nəticəsi başa düşülür. Meyvə ağaclarının barını, ev quşlarının və mal-qaranın balasını, onların verdiyi məhsulları (südü, yumurtanı, yunu və s.) təbii (natural) bəhərə aid etmək olar. **Mülki bəhərə** gəlir də deyilir. **Gəlir** dedikdə, əşyanın mülki dövriyyədə (icarə, borc, kirayə və digər mülki hüquq münasibətlərdə) iştirakı nəticəsində əldə edilən pul və digər ödənişlər başa düşülür. Məsələn, bank əmanəti üzrə faizlər, ixtiradan istifadəyə görə verilən haqq, icarə haqqı, səhmə görə alınan dividend və s. gəlirə misal ola bilər. **Məhsul** dedikdə, əşyanın emalı, yenidən emalı və ya ondan məqsədyönlü qaydada istifadə edilməsi nəticəsində alınan əmlak başa düşülür. Məsələn, müəssisənin hazırladığı mal, istehsal olunan məmulat, inşaatçıların tikdiyi ev və s. məhsul hesab edilir.

Bəhərə və məhsula mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilkin üsula, gəlirə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi isə törəmə üsula aid edilir. Gəlir törəmə üsula ona görə şamil edilir ki, burada mülkiyyət hüququnu əldə edən hüququ əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin hüququndan asılıdır. Əşyanın mülkiyyətçisi kimdirsə, əşyanın təbii bəhəri də onun mülkiyyətindədir (MM-in 135-ci maddəsinin 12-ci bəndi).

Bəhər əşyanın tərkib hissəsidir. Belə halda bəhər əşya ilə birlikdə onun mülkiyyətçisinə məxsus olur. Ona görə ki, əşyanın mülkiyyətçisi onun bütün tərkib hissələrinin mülkiyyətçisidir. Bəhərlər əşyadan ayrıldıqda, onlar mülki dövriyyədə müstəqil əşyalar kimi çıxış edir. Bu halda isə müxtəlif əqdlər (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s. müqavilələr) əsasında bəhərlərə mülkiyyət hüququ əldə edilə bilər.

Beləliklə, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsullarının MM-in 178-192-ci maddələrində müəyyən edilən qəti siyahısı göstərilənlərdən ibarətdir. Lakin hüquq ədəbiyyatında bu siyahının qeyri-qəti olması fikrini irəli sürən müəlliflər də var. Həmin müəlliflərin fikrinə, digər üsulların da tətbiqi istisna edilmir. Onlar **əmlakın rəmzi mənada verilməsini** belə üsullardan hesab edirlər. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satılmış mənşilin, avtomobilin və digər əmlak növlərinin açarı əldə edənə verilir. Həmin üsul Roma hüququnda «**traditio longa**

manu» (uzun əllə vermək) və ya «traditio symbolica» (rəmzi vermək) adlanırdı. Onun əsasında mülkiyyətçi əldə edənə özgəninkiləşdirilən əşyanın özünü yox, onun simvolunu (rənzini) verirdi və ya hər hansı rəmzi hərəkət nümayiş etdirirdi. Belə hərəkətlə mülkiyyətçi göstərirdi ki, o, əşyaya olan mülkiyyət hüququndan əl çəkir və bu hüququ əldə edənə verir.

§ 7. Mülkiyyət hüququna xitam verilməsi

1. Mülkiyyət hüququnun xitam edilməsinin əsasları və üsulları

Mülkiyyət hüququnun xitam edilməsinin əsasları dedikdə, elə hüquqi faktlar başa düşülür ki, bunun nəticəsində əmlak üzərində şəxsin subyektiv mülkiyyət hüququ ləğv edilir və itirilir. Belə halda eyni bir hüquqi fakt müəyyən şəxs üçün mülkiyyət hüququnun itirilməsinə, digər şəxs üçün həmin hüququn əldə edilməsinə əsas olur. Bu, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulları üçün xarakterikdir. Məsələn, müqavilə əsasında əşyanın verilməsi satıcı üçün mülkiyyət hüququnun xitam olunmasını, alıcı üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirir. Buna görə də bəzi müəlliflər mülkiyyət hüququnun itirilməsinə səbəb olan üsulları həm də mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarına şamil edirlər.

Mülkiyyət hüququnun xitam edilməsinin əsasları müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir. **Əmlakın növündən və vəziyyətindən asılı olaraq**, qanun mülkiyyət hüququnun itirilməsinin iki növünü fərqləndirir: **daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun itirilməsi** (MM-in 203-cü maddəsinin 1-ci bəndi; məsələn, dövlət reyestrində qeydəalma barədə yazı ləğv edildikdə, əmlak tamamilə məhv olduqda); **daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun itirilməsi** (MM-in 203-cü maddəsinin 2-ci bəndi; məsələn, əşyanın məhv olunması, əşyanın müqavilə əsasında başqa şəxsə verilməsi və s.).

Başqa şəxslər üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə görə əsaslar iki cür olur və bu baxımdan mülkiyyət hüququnun itirilməsinin iki cür əsası fərqləndirilir: eyni vaxtda başqası üçün (hüquq varisi üçün) **mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olan əsaslar** (mülkiyyət hüququnun itirilməsinin əsasları); digər şəxs üçün (hüquqi varis üçün) belə **nəticənin yaranmasına səbəb olmayan əsaslar** (mülkiyyət hüququnun itirilməsinin əsasları). Birinci növə özəlləşdirməni, milliləşdirməni, müqavilə əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinə, yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisi üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə, öhdəliklər üzrə tələbin mülkiyyətçinin əmlakına yönəldilməsinə, həczi, müsadirəni və sairəni, ikinci növə təbii fəlakət nəticəsində əmlakın tələf edilməsinə, mülkiyyətçinin özü tərəfindən onun məhv olunmasını, əşyanın istehlak edilməsinə misal göstərmək olar.

İradəvi əlamətə görə əsaslar iki növə bölünür: mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olan əsaslar (**subyektiv əsaslar**); onun iradəsindən asılı olmayan əsaslar (**obyektiv əsaslar**). Birinci halda mülkiyyətçinin iradəsi ilə (məsələn, müqavilə üzrə əmlakın verilməsi, vəsiyyət yolu ilə əmlakın vərasələrə keçməsi və s.), ikinci halda isə onun iradəsindən asılı olmadan (məsələn, həcz, müsadirə, əmlakı itirmə, milliləşdirmə, zəlzələ nəticəsində əşyanın tələf olması və s.) mülkiyyət hüququna xitam verilir.

Könüllülük əlamətinə görə mülkiyyət hüququnun itirilməsi əsasları iki cür olur: **könüllü əsaslar; məjburi əsaslar**. Birinci növ əsaslara şamil edilir: alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s. müqavilələr əsasında əşyanın başqa şəxsə verilməsi ilə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi; mülkiyyətçinin özü tərəfindən könüllü olaraq əmlakın məhv edilməsi; əşyanın istehlak (istifadə) olunması; əşyanın emal olunması; əşyaya olan mülkiyyət hüququndan mülkiyyətçinin imtina etməsi.

Məjburi əsasların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsaslara görə əmlak onun mülkiyyətçisindən məjburi olaraq alınır və onun mülkiyyət hüququna xitam verilir. Yalnız qanunda nəzərdə tutulduğu halda məjburi əsaslara görə mülkiyyət hüququna xitam verilə bilər. Bu əsaslar MM-in 203-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir: öhdəliklər üzrə tələbin əmlaka yönəlməsi; qanuna görə həmin şəxsə mənsub ola bilməyən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi; torpaq sahəsinin alınması ilə əlaqədar orada olan daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi; təsərrüfat-sızjasına saxlanan mədəni sərvətlərin satınalma yolu ilə alınması; rekvizisiya (həcz); müsadirə. Bu əsaslardan bəziləri əmlakın mülkiyyətçidən əvəzli qaydada (məsələn, həcz), digər əsaslar isə əvəzsiz olaraq (məsələn, müsadirə) alınmasını nəzərdə tutur. Mülkiyyət hüququnun xitam verilməsinə şərtləndirən məjburi əsaslar barədə normanı genişləndirici təfsir etmək olmaz.

MM-in 9-cu fəslə (203-212-ci maddələri) mülkiyyət hüququnun xitam edilməsinə həsr edilmişdir. Mülkiyyət hüququnun itirilməsi ilə əlaqədar məsələlərin qanunla qaydaya salınmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bununla bir növ Konstitusiyada (13-cü maddə) və MM-də (6-cı maddə) təsbit edilmiş **mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipinə hüquqi təminat verilir**.

2. Əmlakın tələf və ya məhv edilməsi ilə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi

Əmlakın tələf və ya məhv edilməsi ilə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi üsulu MM-in 203-cü maddəsi-

nin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Bununla həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ xitam edilir. Daşınmaz əmlak məhv olduqda, onun dövlət reyestrində qeydiyyatı ləğv edilir (MM-in 150-ci maddəsi). Belə ki, əgər daşınmaz əmlak tam məhv olarsa və bunun nəticəsində onun qeydiyyatı hər cür hüquqi mənasını itirərsə, maraqlı şəxs məhkəmə qaydasında qeydiyyatın ləğvini tələb edə bilər; məhkəmə qərarı məhv olmuş daşınmaz əmlakın qeydiyyatının ləğvi üçün əsasdır.

Əmlakın tələf olması dedikdə, mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmadan tam təsadüfi vəziyyətdə əmlakın mülkiyyət hüququnun obyektini kimi yox olması başa düşülür. Belə halda əmlakın mövcudluğuna heç kəsin təqsiri olmadan son qoyulur. Əmlakın tələf olmasına səbəb olan tam təsadüfi vəziyyət dedikdə, təsadüfi hadisələr, qarşısıalınmaz qüvvənin hərəkəti başa düşülür. Qarşısıalınmaz qüvvəyə zəlzələni, yanğını, daşqını, qasırğanı və digər təbii fəlakət hallarını misal göstərmək olar. Qarşısıalınmaz qüvvənin törətdiyi nəticəyə görə heç kəs məsuliyyət daşımır. Ümumi qaydaya görə, əmlakın təsadüfən tələf olması üçün risk mülkiyyətçinin üzərinə düşür.

Əmlakın məhv edilməsi dedikdə, hər hansı üçüncü şəxsin qeyri-hüquqi hərəkətləri nəticəsində əmlakın mövcudluğuna son qoyulması başa düşülür. Belə halda delikt (ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn) öhdəlikləri yaranır və mülkiyyətçi təqsiri olan şəxsdən vurduğu ziyanın əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ qazanır. Əmlakın məhv edilməsindən ibarət olan mülki hüquq pozuntusuna (deliktə) görə təqsirkar şəxs məsuliyyət daşıyır. O, mülkiyyətçiyə vurduğu zərəri tam həjmdə ödəməlidir (MM-in 1097-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Əmlak həm mülkiyyətçinin iradəsi ilə, həm də onun iradəsindən asılı olmadan məhv edilə bilər. Birinci halda misal kimi vətəndaşın yeni bağ evi tikməsi üçün köhnəni uçurmasını göstərmək olar. İkinci halda mülkiyyətçi icrası onun üçün məcburi olan baytarlıq, sanitariya və ya yanğından mühafizə orqanlarının göstərişləri əsasında müvafiq əmlakı məhv edir. Məsələn, heyvanların xüsusi təhlükəli xəstəlik mənbələrinin ləğvi zamanı Baş dövlət baytar müfəttişinin qərarı ilə heyvandarlıq məhsulları məhv olunur.

Əmlakın göstərilən üsulla məhv edilməsinə əmlakın istehlakını da aid etmək olar. Məsələn, ərzaq məhsulları istehlak olunur, material və xammal istehsal prosesində istifadə edilir, avadanlıq işlədilməklə yox olur və s. Söhbət ilk növbədə, **şəxsi istehlakdan** gedir. Belə ki, mülkiyyətçi özünə məxsus olan əmlakı istehlak edir və bunun nəticəsində həmin əmlaka mülkiyyət hüququna xitam verilir. **İstehsal istehlakına** gəldikdə isə qeyd etməliyəm ki, bunun nəticəsində istehlak olunan əmlakın əvəzində yeni əmlak yaradılır və ona mülkiyyət hüququ müəyyən edilir. Məsələn, xammaldan yeni məhsul istehsal olunur və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmlakın istehlakı eyni zamanda həm istifadə aktı, həm də faktiki sərəncam aktıdır. Bu akt nəticəsində mülkiyyət hüququ ləğv olunur.

Fransa hüquq ədəbiyyatında barəsində danışdığımız üsul əşyanın itməsi adlanır. Belə ki, əşyanın itməsi nəticəsində mülkiyyət hüququnun obyektini yox olur və buna görə də mülkiyyət hüququnun özü itir. Aydın məsələdir ki, obyektə mülkiyyət hüququ mövcud ola bilməz.

3. Mülkiyyətçinin öhdəlikləri üzrə ödəmənin əmlaka yönəldilməsi

Mülkiyyətçinin öhdəlikləri üzrə tələbin əmlaka yönəltmək əsasında mülkiyyət hüququna xitam verilməsini nəzərdə tutan 205-ci maddə MM-də yeni haldır. Lakin buna baxmayaraq, həmin maddədə formulə edilən qaydalar digər normativ aktlarda ifadə edilməklə təcrübədə tez-tez tətbiq olunur.

Tələbi əmlaka yönəltmək yolu ilə mülkiyyət hüququna yalnız məhkəmə qərarı əsasında xitam verilir. Məhkəmə qərarı cavabdehdən (kreditrlərə borcu olan əmlakın mülkiyyətçisindən) əmlakın məcburi surətdə alınmasına səbəb olur. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı əsasında əmlakın alınması icra sənədi ilə həyata keçirilir. İcra sənədi məhkəmə tərəfindən verilir. Tələbin əmlaka yönəldilməsi MPM normaları ilə tənzimlənir.

Qanunla və ya müqavilə ilə tələbin əmlaka yönəldilməsinin başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, «Dövlət vergi xidməti haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 15-ci bəndinə görə, dövlət vergi xidməti orqanları vergi və digər ijbəri ödənişlər üzrə borcların vergi ödəyicisinin əmlakına yönəltmək hüququna malik idi. Belə halda qanun tələbin əmlaka yönəldilməsinin qeyri-məhkəmə qaydasını müəyyən edirdi. Amma indiki vergi qanunvericiliyinə görə, vergi orqanları vergi öhdəliyini təmin etmək məqsədilə vergi ödəyicisinin əmlakının siyahıya alınması üçün tədbirlər görür. Belə siyahıyaalma müvafiq vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üsuludur. Vergi ödəyicisi, əgər əmlak siyahıya alındıqdan sonra 60 gün müddətində vergi öhdəliyini yerinə yetirmədikdə, vergi orqanı əmlakın ixtisaslaşdırılmış açıq hərrajda satılması barədə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə qərarı qüvvəyə mindikdən sonra əmlak satılır. Bununla mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququna xitam verilir.

Tələbin əmlaka yönəldilməsinin qeyri-məhkəmə qaydası müqavilə ilə də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, girov müqaviləsi girov qoyulmuş əmlaka tələbin yönəldilməsi qaydasını müəyyən edir. Girov saxlayanın tələbinin məhkəməyə müraciət edilmədən girov qoyulmuş əmlak hesabına ödənilməsinə girov saxlayanla girov qoyanın notariat qaydasında təsdiqlənmiş razılaşması əsasında yol verilir (MM-in 296-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Belə

razılıq olmadıqda, kreditor (girov saxlayan şəxs) iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə qərarı əsasında kreditorun tələbi girov qoyulmuş əmlakın dəyərindən ödənilməklə təmin edilir.

Tələb, hər şeydən əvvəl, borclu rolunda çıxış edən mülkiyyətçinin pul vəsaitlərinə yönəlir. Nağd pul məjburi surətdə alınır və kreditorun hesabına (borc məbləğində) köçürülür. Borclu şəxsin bankda və digər kreditor idarələrində olan hesablarındakı (əmanətlərindəki) vəsaitə həbs qoyulur. Əgər kreditora borcu ödəmək üçün borclu şəxsin (mülkiyyətçinin) pul vəsaiti kifayət etməzsə, belə halda tələb onun mülkiyyətində olan digər əmlakına yönəldilir.

Qanun xüsusi hallarda mülkiyyətçinin borcu üzrə əmlakın alınmasının mübahisəsiz qaydasını müəyyən edir. Məsələn, büdcəyə ödənilən vergi və digər ijbəri ödənişlərin qalıq hissəsi dövlət vergi xidməti orqanları tərəfindən mübahisəsiz qaydada alınır.

Qanun tələbin yönəldiyi əmlaka mülkiyyət hüququnun xitam verilməsi anını da müəyyən edir. Bu, əldə edən üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi anı ilə şərtlənir, yəni **yeni mülkiyyətçinin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə etdiyi vaxtdan köhnə mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququna xitam verilir** (MM-in 205-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

4. Şəxsin qanuna görə ona məxsus ola bilməyən əmlakına mülkiyyət hüququna xitam verilməsi

Qanuna görə, elə əmlak növləri vardır ki, onlar şəxsə məxsus ola bilməz. Əmlakın şəxsə məxsus ola bilməməsi müxtəlif amillərlə şərtlənə bilər: **dövlət təhlükəsizliyi ilə, ictimai və ya milli təhlükəsizlik mülahizələri ilə; beynəlxalq öhdəliklərlə; mülki dövriyyədə olmasına yol verilməməsinə görə** vətəndaşa məxsus ola bilməyən əmlak növləri 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanunla müəyyən edilir. Həmin qanuna görə, belə əmlak növlərinə aiddir: döyüş təyinatlı hərbi texnika; qanunla dövriyyəsi qadağan edilən silahlar və döyüş sursatı; hərbi səfərbərlik təyinatlı əmlak və s. Bundan əlavə, şəxsin mülkiyyətində narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorların olması qadağandır. Şəxs bu cür əmlak növlərinə malik ola bilməz.

Şəxslərə məxsus ola bilməyən əmlakın hüquqi recimi onunla şərtlənir ki, bu cür əmlakın **mülki dövriyyədə hərəkəti qadağandır**. Belə əmlak mülki dövriyyə qabiliyyəti olmayan əmlak sayılır. Qanun mülki dövriyyə qabiliyyəti olmayan əmlak növlərinin şəxslərin mülkiyyətində olmasını qadağan edir. Əgər şəxsin mülkiyyətində belə əmlak olarsa, həmin əmlak bir il müddətində mülkiyyətçi tərəfindən özgəninkiləşdirilməlidir (MM-in 206-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Belə halda bir illik müddət əmlaka mülkiyyət hüququnun yarandığı andan hesablanır. Qanunda müddət barədə digər qayda da müəyyən edilə bilər.

Əmlakın şəxslərə məxsus ola bilməməsinə şərtləndirən hallar müxtəlif ola bilər: bunu qanunun yasaqlaması; əşyanın hüquqi reciminin dəyişməsi (dövriyyə qabiliyyətli əşyanın qeyri-dövriyyə qabiliyyətli əşya olması); hüquqi şəxsin statusunun dəyişməsi (qanunla universal mülki hüquq qabiliyyəti verilən kommersiya təşkilatının bu hüquqi imkandan məhrum edilməsi ilə onun bəzi əmlak növlərinə malik ola bilməməsi); vətəndaşın vərəsəlik qaydasında sahiblik və əldə olunması üçün xüsusi icazə tələb edilən əmlak alması.

Əmlak bir il müddətində mülkiyyətçi tərəfindən özgəninkiləşdirilmədikdə, məjburi olaraq satılır. Belə halda əmlakın xarakteri və təyinatı nəzərə alınır. Əvvəljə müvafiq dövlət orqanları əmlakın məjburi satışı üçün iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə iddia ərizəsinə mahiyyətə baxıb, vətəndaşa məxsus ola bilməyən əmlakın məjburi satışı barədə qərar qəbul edir. Əmlakın satışından əldə edilmiş pul onun keçmiş mülkiyyətçisinə verilir. Göstərilən qaydada əmlakın satışı mümkün olmadıqda, o, dövlət mülkiyyətinə keçir. Belə halda da dövlət keçmiş mülkiyyətçiyə əmlakın dəyəri məbləğində haqq ödəyir. Mülkiyyətçiyə verilən haqdan əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə çəkilən xərjlər çıxılır (MM-in 206-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Əldə olunması üçün xüsusi icazə (lisenziya) tələb edilən əmlak növləri barədə də analoci qayda tətbiq edilir (MM-in 206-cı maddəsinin 3-cü bəndi). Belə əmlak növlərinin hərəkəti mülki dövriyyədə məhdudlaşır. Əldə olunması üçün xüsusi icazə tələb edilən əmlak məhdud dövriyyə qabiliyyətli əmlak adlanır. Məsələn, mülki silah bu cür əmlak növünə şamil edilir. Mülki silah özünümüdafiə, ov və idmanla məşğul olma üçün nəzərdə tutulmuş silahdır. Mülki silahın dövriyyəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər «Xidməti və mülki silah haqqında» qanunla tənzimlənir. Əldə olunması üçün xüsusi icazə (lisenziya) tələb edilən əmlak növləri mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardır. Onların dairəsi xüsusi qanunla müəyyən edilir («Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılarına mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən əşyaların siyahısı haqqında» 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanun).

Elə hesab edək ki, atadan oğula vərəsəlik qaydasında mülki silah keçir. Lakin mülki silaha mülkiyyət hüququ əldə etmək üçün vərəsənin xüsusi icazə alması tələb olunur. O, daxili işlər orqanına (polisə) müraciət edir. Vətəndaşın bu müraciətindən sonra polis orqanı qanunda göstərilən əsaslar olduqda, ona mülki silahın əldə edilməsinə icazə verilməsindən imtina edir. Belə halda ya mülki silah vərəsə tərəfindən özgəninkiləşdirilir, əgər bu, mümkün olmazsa, ya məhkəmə qərarı əsasında məjburi satılır, ya da dövlət mülkiyyətinə verilir. Bununla silaha olan mülkiyyət hüququna xitam verilir.

5. Torpaq sahəsinin alınması ilə əlaqədar olan daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü bəndinə görə, **dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə** yol verilir. Konstitusiya müddəasına uyğun olaraq özgəninkiləşdirilməsi mümkün olan mülkiyyət növlərindən biri torpaq sahəsi hesab edilir. Dövlət özünün ehtiyacları (ictimai ehtiyaclar) üçün torpaq sahəsi ala bilər. Məsələn, həyat əhəmiyyətli obyektlərin tikintisi, boru kəmərinin çəkilməsi, dəmir yolu, avtomobil yolu salınması belə ehtiyacları şərtləndirən hallara misal ola bilər. Lakin alınan həmin torpaq sahəsində mülkiyyətçiyə məxsus binalar və qurğular (evlər, damlar, zirzəmilər, quyular və s.), habelə meyvə ağacları, bitkilər, əkinlər və digər daşınmaz əmlak növləri ola bilər. Belə halda dövlət bu əmlak növlərini torpaq sahəsinin mülkiyyətçisindən satın alır və onların dəyərini ödəyir.

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə kimi dövlət aldığı torpaq sahəsində olan daşınmaz əmlak növlərini yalnız məhkəmə qərarı əsasında əldə edə bilərdi. Bunun üçün daşınmaz əmlakın alınması tələbi ilə dövlət orqanı məhkəməyə müraciət edirdi. Bu tələb dövlət orqanının xeyrinə yalnız o halda ödənilə bilərdi ki, daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququna xitam verilmədən torpaq sahəsindən dövlətin nəzərdə tutduğu məqsədlər üçün istifadə olunmasının qeyri-mümkünlüyü dövlət orqanları tərəfindən məhkəmədə sübut edilsin. Başqa sözlə desək, dövlət orqanları sübut etməli idi ki, daşınmaz əmlak növlərinə torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququna xitam verilməsə, onda torpaq sahəsindən məqsədə uyğun qaydada istifadə edilməsi mümkün olmayacaqdır. Dövlətin aldığı torpaq sahəsində olan daşınmaz əmlak növlərini məhkəmə qərarı əsasında əldə etməsi Konstitusiyanın 29-cu maddəsində ifadə edilən belə bir müddəaya əsaslanırdı ki, heç kəs məhkəmə qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsindən sonra məsələnin məhkəmə tərəfindən həll olunması barədə norma MM-dən çıxarılmışdır ki, bu yuxarıda göstərdiyimiz Konstitusiya müddəasına ziddir.

Beləliklə, MM-in 207-ci maddəsinin nəzərdə tutduğu üsulla şəxslərin mülkiyyət hüququna xitam verilir. Belə halda binaların, qurğuların, meyvə-giləmeyvə ağaclarının, bitkilərin, əkinlərin, mədəni-məişət, istehsal və digər təyinatlı obyektlərin dəyərini dövlət mülkiyyətçiyə ödəyir. Bu isə Konstitusiyanın prinsipial əhəmiyyətə malik olan belə bir normasına uyğundur ki, dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər (Konstitusiyanın 29-cu maddəsi).

Torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinin bu sahədə olan daşınmaz əmlak növlərinə mülkiyyət hüququna göstərilən üsulla xitam verildikdə, dövlət tərəfindən satın alınan əmlak onun bazar qiymətinə əsasən qiymətləndirilir (MM-in 211-ci maddəsi).

6. Təsərrüfatsızjasına saxlanan mədəni sərvətlərin satılma yolu ilə əldə edilməsi

Dövlət təsərrüfatsızjasına saxlanan mədəni sərvətləri satın alır və bu yol ilə həmin sərvətlər üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Bu üsul həm də mədəni sərvətlərin mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququna xitam verilməsini şərtləndirir.

«Mədəniyyət haqqında» qanunun 33-cü maddəsində mədəniyyət sərvətlərinin anlayışı verilmişdir. **Mədəniyyət sərvətlərinə** aiddir: tarixi-mədəni əhəmiyyəti olan binalar, tikililər, əşyalar; tarixi və mədəniyyət baxımından unikal ərazilər və obyektlər; təsviri sənət əsərləri, o cümlədən lövhələr, şəkillər, rəsmlər, qravürlər, heykəltəraşlıq əsərləri, oricinal bədii toplular; əlyazmalar, xüsusi əhəmiyyətə malik kitablar, not yazıları, məktublar, elmi-tarixi yadigarlar, nadir nəşrlər; tətbiqi sənət əsərləri — xalılar və xalça məmulatı, qızıl, platin, gümüş, qiymətli daşlar, mis və gildən hazırlanmış əşyalar, keramika məmulatı; qədim nadir kolleksiyalar və otuz ildən çox tarixi olan muzey əhəmiyyətli əşyalar (o cümlədən mebel, musiqi alətləri və s.); memarlıq abidələri, tikinti nümunələri, xatirə yerləri və s. Mədəniyyət sərvətlərinin göstərilən ayrı-ayrı növləri şəxslərin xüsusi mülkiyyətində ola bilər.

Mədəni sərvətlərin bir növü də tarix və mədəniyyət abidələridir. Tarix və mədəniyyət abidələri arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, antropoloji, epigrafik materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir («Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» qanunun 2-ci maddəsi). Qanun tarix və mədəni abidələrin ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi mülkiyyətində ola bilməsinə icazə verir (həmin qanunun 4-cü maddəsi).

Mülkiyyətində mədəniyyət sərvətləri, o cümlədən abidələr olan şəxslər həmin sərvətlərin qorunması və istifadə edilməsi qaydalarına ciddi əməl etməlidirlər. Konstitusiyanın 77-ci maddəsinə görə tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Mülkiyyətində və ya istifadəsində abidələr olan şəxslər abidələrin salamatlığına görə məsuliyyət daşıyırlar.

Xüsusilə qiymətli, ən əhəmiyyətli və dövlət tərəfindən qorunan mədəniyyət sərvətlərinin mühafizə siyahısı aparılır («Mədəniyyət haqqında» qanunun 37-ci maddəsi). Bu işi Mədəniyyət Nazirliyi həyata keçirir. Belə mə-

dəniyyət sərvətləri mühafizə siyahısında qeydə alınır və mülkiyyətçiyə şəhadətnamə verilir.

Konstitusiyanın 40-cı maddəsinə görə, hər kəsin mədəni sərvətlərdən istifadə hüququ vardır. Mədəniyyət sərvətlərinin mühafizə siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətin mülkiyyətçisi göstərilən sərvətdən təyinatına uyğun surətdə istifadə etməlidir. Əgər o, istifadə zamanı iki şərtə əməl etməzsə, mədəni sərvət satınalma yolu ilə dövlət tərəfindən alınır və dövlət mülkiyyətinə daxil edilir: əgər mülkiyyətçi mədəni sərvəti təsərrüfatsızjasına saxlayarsa (birinci şərt); mədəni sərvətin təsərrüfatsızjasına saxlanması, əgər onun öz əhəmiyyətini itirmək təhlükəsi yaradarsa (ikinci şərt).

Mədəni sərvətin dövlət tərəfindən satınalma yolu ilə mülkiyyətçidən alınması məhkəmə qərarına əsasən həyata keçirilir. Məhkəmə mədəni sərvətin qiyməti barədə dövlət orqanı ilə mülkiyyətçi arasında mübahisə yaranmış hallarda həm də bu məsələni həll edir.

Mədəni sərvəti satın alarkən dövlət mülkiyyətçiyə sərvətin dəyəri məbləğində haqq ödəyir. Haqqın məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, ən əhəmiyyətli, xüsusilə qiymətli və dövlət tərəfindən qorunan (bu məqsədlə mühafizə siyahısında qeydə alınan) mədəni sərvətlərin mülkiyyətçilərinin bu sərvətlərə təsərrüfatsızjasına münasibəti onlar üçün xoşagəlməz hüquqi nəticəyə səbəb olur. Onların mədəni sərvət üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilir.

Mədəni sərvətin alınması barədə məhkəməyə iddianı Mədəniyyət Nazirliyi, habelə digər maraqlı təşkilatlar (məsələn, Yazıçılar Birliyi, Bəstəkarlar İttifaqı, Mədəniyyət Fondu) verə bilər.

7. Rekvizisiya (həcz)

Təbii fəlakət, texnoloci və ekoloci qəza, epidemiya, epizootiya hallarında və fəvqəladə xarakter daşıyan digər hallarda mülkiyyətçidən əmlak cəmiyyətin mənafeyinə və xeyrinə olaraq dövlət tərəfindən məcburi surətdə alınır. Fəvqəladə xarakter daşıyan digər hallar dedikdə, kütləvi iğtişaşlar, millətlərarası münaqişələr və ədavət və s. başa düşülür. Mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayaraq, müvafiq dövlət orqanlarının qərarı əsasında həyata keçirilən bu tədbirə **həcz** deyilir.

Fəvqəladə xarakterli elə hallar yaranır ki, bu hallar mülkiyyətçidən müəyyən əmlakın təcili olaraq alınmasını tələb edir. Məcburi xarakterli tədbir olan həcz tətbiq edilməklə yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapılır. **Həczin məqsədi** mülkiyyətçinin hüquqazidd davranışının qarşısını almaqdan yox, yalnız vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin etməkdən, əmlakı tələf olmaqdan xilas etməkdən və yaxud epidemiya, epizootiya hallarında xəstəliklə yoluxmuş heyvanları (məsələn, quş qripi ilə yoluxmuş ev quşlarını) məhv etməkdən ibarətdir. Ona görə də **mülkiyyətçidən əmlak inzibati qaydada məhkəmə qərarı olmadan səlahiyyətli dövlət orqanlarının aktı əsasında alınır**. Söhbət AR Nazirlər Kabinetinin qərarından gedir.

Həcz belə bir xüsusiyyətlə xarakterizə olunur ki, o, fəvqəladə xarakter daşıyan hallarda baş verə biləcək təhlükələrin qarşısını almaq məqsədilə dövlət orqanlarının gördüyü müstəsna tədbirdir; bu zaman konstitusion hüquqlar pozulur. Belə halların siyahısı «Fəvqəladə vəziyyət haqqında» qanunda verilmişdir (qanunun 2-ci maddəsi): təbii fəlakətlər; epidemiyalar; epizootiyalar; böyük ekoloci qəzalar; başqa qəzalar; Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulmasına, onun konstitusion quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə yönəldilmiş hərəkətlər; zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar; vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi, yaxud dövlət təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün qorxu törədən millətlərarası münaqişələr. Bu kimi hallardan biri mövcud olduqda müəyyən növ əmlak dövlət mülkiyyətinə keçir ki, fəvqəladə xarakterli halın baş verməsi ilə bağlı olaraq həmin əmlakdan ictimai mənafe üçün istifadə olunur (məsələn, səfərbərliklə bağlı olaraq hərbi komissarlıq tərəfindən vətəndaşlardan hərbi-səfərbərlik təyinatlı nəqliyyat vasitələrinin alınması). Digər tərəfdən istifadə olunması dövlət maraqları üçün arzuolunmaz olan bəzi əmlak növləri dövlət orqanları tərəfindən alınır. Əmlakı rekvizisiya olunmuş şəxsin həmin əmlakın geri qaytarılmasını tələb edərkən vindikasiya iddiası (mülkiyyət hüququnun müdafiə üsullarından biri) verməsi lazım gəlir; ona görə ki, həcz zamanı əmlakı həcz edilmiş şəxsin həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilir.

Həczin başqa bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, həcz zamanı alınan əmlakın dəyəri qabaqjadan ödənilir. Onun dəyəri mülkiyyətçiyə verildəndə isə ədalətli ödəniş prinsipi pozulur. Bu isə Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü bəndində ifadə edilən müddəaya ziddir.

Həcz qaydasında əmlak həm müvəqqəti, həm də daimi olaraq mülkiyyətçinin əlindən alınır. Həcz qaydasında əmlakın alınmasını şərtləndirən fəvqəladə xarakterli hallar aradan qalxdıqda, mülkiyyətçi saxlanılan əmlakın ona qaytarılmasını məhkəmə qaydasında tələb edə bilər (MM-in 209-cu maddəsinin 2-ci bəndi); məhkəmə yolundan yalnız o halda istifadə oluna bilər ki, səlahiyyətli dövlət orqanı həcz olunmuş əmlakı könüllü surətdə qaytarmasın. Bu, mülkiyyətçinin mənafeyini müdafiə etmək üçün qanunun nəzərdə tutduğu təminatdır. Lakin belə halda mülkiyyətçiyə əmlak qaytarılanda, qanun dövlətlə mülkiyyətçi arasındakı maddi (əmlak) xarakterli münasibətləri müəyyən etmir. Başqa sözlə desək, MM-in həcz barədə olan 209-cu maddəsində mülkiyyətçinin öz əmlakının dəyəri kimi aldığı kompensasiya məbləğini dövlətə qaytarması haqqında göstəriş ifadə

edilmir. Elə hesab etmək olar ki, mülkiyyətçi kompensasiyanı dövlətə qaytarmağa borcludur. Belə halda əldən çıxmış fayda, həcz zamanı əmlakdan istifadə nəticəsində onun qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olan maddi itki nəzərə alınmalıdır, yəni belə itkinin (zərərin) əvəzi ödənilməlidir. Daha konkret desək, maddi itkinin (zərərin) əvəzinin ifadə olunduğu pul məbləği kompensasiya məbləğindən çıxılmalıdır. Əmlakı rekvizisiya olunmuş şəxsin həmin əmlakın geri qaytarılmasını tələb edərkən vindikasiya iddiası (mülkiyyət hüququnun müdafiə üsullarından biri) verməsi lazım gəlir; ona görə ki, həcz zamanı əmlakı həcz edilmiş şəxsin həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilir.

Həcz ilə əlaqədar yaranan münasibətlər Azərbaycan SSR-də «Həcz və müsadirə haqqında» 31 dekabr 1927-ci il tarixli qanunla (sonrakı dəyişikliklərlə) qaydaya salındı. Həmin qanun müəyyən edir ki, həcz ciddi zərurət olduqda və səlahiyyətli dövlət orqanlarının xüsusi qərarına əsasən tətbiq olunur. Həcz haqqında qərarda həcz olunan predmetlər, ödənilmə üsulları və s. məsələlər barədə məlumat verilir. Həcz icra edən orqanın nümayəndəsi xüsusi akt tərtib edir. Bu aktda həczin aparılması əsasları, götürülməli olan əmlakın dəqiq siyahısı, mülkiyyətçiyə ödənilən haqqın miqdarı və digər məsələlər öz ifadəsini tapır. Həcz olunmuş əmlakın qiyməti həmin əmlak faktik götürüldüyü gündən bir aydan gec olmayaraq mülkiyyətçiyə verilir. Mülkiyyətçi həcz icra etmiş orqandan tabelik qaydasında yuxarı orqana şikayət verə bilər. Hesab edirik ki, həcz barədə xüsusi və ayrıca qanunun olmadığı indiki şəraitdə barəsində danışdığımız qanun öz əhəmiyyətini saxlayır; bəzi normaları öz aktuallığını itirsə də həmin qanun müasir dövrdə həcz münasibətlərinə tətbiq oluna bilər.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən həmin qanun həcz haqqında yeni xüsusi qanunun qəbul edilməsi üçün normativ hüquqi baza rolunu oynaya bilər. Yeni xüsusi qanun isə müasir tələblər baxımından və indiki şəraitə uyğun olaraq həcz edilmiş əmlakın alınması qaydasını və şərtlərini müəyyən etməlidir.

Beləliklə, həcz edilmiş əmlak dövlətin mülkiyyətinə keçir və müvafiq orqanların sərənjamına verilir. Bununla həmin əmlak üzərində mülkiyyətçinin mülkiyyət hüquqlarına xitam verilir. Mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin üsullarından biri olan həcz bütün ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ənənəvi üsuldur.

8. Müsadirə

Əmlak üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilməsi üsullarından biri müsadirədir. Bu üsul MM-in 212-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, müsadirə həczdən, əsasən, üç xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Birincisi, əgər həcz zamanı əmlak mülkiyyətçidən onun dəyəri ödənilməklə alınarsa, müsadirə üsulu ilə əmlak əvəzsiz olaraq, dəyəri ödənilmədən dövlət mülkiyyətinə keçir. İkincisi, əgər həcz cəmiyyətin mənafeyi və xeyrinə olaraq tətbiq edilsə, müsadirə mülkiyyətçinin törətdiyi hüquq pozuntusuna görə müəyyən edilir. Üçüncüsü, həcz halında əmlak səlahiyyətli müvafiq dövlət orqanının (AR Nazirlər Kabinetinin), müsadirə zamanı isə məhkəmənin qərarı ilə alınır.

Müsadirə dedikdə, qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda mülkiyyətçidən əmlakın törədilmiş cinayətə görə sanksiya şəklində məhkəmənin hökmü ilə əvəzsiz alınması başa düşülür (MM-in 212-ci maddəsi). 1964-cü il MM-də (142-ci maddə) müsadirəyə hüquq pozuntusu üçün sanksiya şəklində mülkiyyətçidən əmlakın əvəzsiz qaydada alınması kimi anlayış verilirdi. «Mülkiyyət haqqında» qanunun 6-cı maddəsinə görə, qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallarda əmlakın mülkiyyətçidən cinayət törədilməsinə və ya digər hüquq pozuntusuna görə sanksiya şəklində məhkəmənin, arbitrac məhkəməsinin və ya səlahiyyətli başqa dövlət orqanının (vəzifəli şəxsin) qərarı ilə alına bilməsi müsadirə sayılırdı. Bu qanun yeni MM-dən fərqli olaraq, müsadirənin həm də inzibati qaydada tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu. Burada müsadirənin tətbiq edilməsini şərtləndirən əsas kimi təkcə cinayət əməli yox, həm də digər hüquq pozuntusu götürülürdü.

Yeni MM-də müsadirəyə verilən anlayışı bir o qədər də uğurlu hesab etmək olmaz. Ona görə ki, **müsadirə təkcə cinayət əməlinə görə yox, həm də digər hüquq pozuntusu üçün** tətbiq edilir. Digər hüquq pozuntusu dedikdə, mülki hüquq pozuntusu və ya inzibati hüquq pozuntusu başa düşülür. İnzibati xətanın törədilməsində alət və ya bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi inzibati tənbehin növlərindən biridir (İXM-in 27-ci maddəsi). Belə predmetlərin müsadirəsi onların ödənişsiz, məjburi qaydada dövlətin mülkiyyətinə alınmasından ibarətdir. Yalnız hüquq pozucusunun, yəni inzibati xəta törətmiş şəxsin xüsusi mülkiyyətində olan predmet müsadirə edilə bilər. **İnzibati-hüquqi müsadirənin mahiyyəti** bundan ibarətdir.

1964-cü il MM-də bəzi mülki hüquq pozuntusuna görə **mülki-hüquqi müsadirə** nəzərdə tutulmuşdu. Həmin Məcəllənin 45-ci maddəsi dövlət və cəmiyyətin mənafeyinə zidd məqsədlə bağlanan əqd üzrə tərəflərin aldıqlarının (hər iki tərəfin hərəkətində qəsd olduqda) dövlət mədaxilinə keçirilməsi qaydasını müəyyən edirdi. Həmin məcəllənin 52-ci maddəsinə görə əqd aldatma, zor, hədə təsiri və digər əsaslardan birinə görə etibarsız sayıldıqda, zərər vuranın əsassız olaraq aldığından dövlət mədaxilinə keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bəzi qanunvericilik aktları mülki-hüquqi müsadirə haqqında qayda müəyyən edir. Məsələn, valyuta qanunvericiliyini pozmaqla bağlanmış etibarsız əqdlər üzrə əldə edilən gəlirlər dövlətin mədaxilinə silinir («Valyuta tənzimi haqqında» qanunun 18-ci maddəsi). Bu, mülki-hüquqi müsadirə deməkdir.

Gömrük Məcəlləsinin 237-ci maddəsində müsadirə (malların və nəqliyyat vasitələrinin müsadirəsi) gömrük qaydalarının pozulmasına görə tətbiq edilən tənbeh növlərindən biri kimi nəzərdə tutulur. Kontrabanda predmetləri, habelə dövlət sərhədindən kontrabanda predmetlərini keçirmək və ya onları gizlətmək üçün nəzərdə tutulmuş daşıma vasitələri və başqa vasitələr müsadirə edilir. Müsadirə gömrük orqanları tərəfindən inzibati qaydada qəbul edilmiş qərar əsasında həyata keçirilir. Söhbət gömrük qaydalarının pozulmasına görə tətbiq olunan inzibati-hüquqi müsadirədən gedir.

Cinayət hüququnda əmlak müsadirəsinə, yəni **cinayət-hüquqi müsadirəyə** JM-in 32-ci maddəsində anlayış verilmişdi. Bu maddəyə görə, məhkumun xüsusi mülkiyyətində olan əmlakının hamısının və ya bir hissəsinin məjburi qaydada, əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə alınması müsadirə hesab edilirdi. Əmlak müsadirəsi cinayət jəzasının əlavə jəza növünə şamil edilməklə yalnız məhkəmə hökmü ilə həyata keçirilirdi. Şəxsi mülkiyyət hüququ ilə məhkuma məxsus olub və ya ümumi mülkiyyətdə onun payı olub, məhkumun özü və himayəsindəki şəxslər üçün zəruri olan bəzi əmlak növləri müsadirə edilmirdi. Belə əmlak növlərinin (yəni müsadirə edilməli olmayan) siyahısı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 15 sentyabr 1980-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdi.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli qərarı ilə JM-in xüsusi hissəsindəki maddələrin sanksiyalarında əlavə jəza növü kimi nəzərdə tutulan əmlak müsadirəsinin yalnız cinayət törədilərkən istifadə edilmiş alət və vasitələr, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak barəsində tətbiq edilə bilməsinin mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. Bu qərar Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsində ifadə olunan əmlakın tam müsadirəsinə yol verilməməsi barədə prinsipial müddəaya uyğundur. Konstitusiyaya Məhkəməsinin göstərilən qərarı əsasında JM-in 32-ci maddəsində məhkumun xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakının hamısının məjburi qaydada, əvəzsiz olaraq müsadirə edilməsini nəzərdə tutan müddəaları 1 fevral 1999-cu il tarixindən qüvvədən düşmüşdür.

Qüvvədə olan JM-in 42-ci maddəsi jəzanın növlərini sadalayır ki, əmlak müsadirəsi onlardan biridir. Bu jəza növü məhkumun cinayət törədərkən istifadə etdiyi alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakın məjburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasını nəzərdə tutur; o, yalnız məəcəllənin xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda təyin olunur. Cinayət-hüquqi müsadirənin mahiyyəti bundan ibarətdir.

Beləliklə, **müsadirənin mülki-hüquqi müsadirə, inzibati-hüquqi müsadirə və cinayət-hüquqi müsadirə kimi üç növü fərqləndirilir**. Mülki-hüquqi müsadirə mülki hüquq pozuntusuna, inzibati-hüquqi müsadirə inzibati hüquq pozuntusuna, cinayət-hüquqi müsadirə isə cinayət hüquq pozuntusuna görə tətbiq edilir. Qüvvədən düşmüş İnzibati Hüquqpozmaqlar haqqında Məcəlləyə görə, inzibati-hüquqi müsadirə inzibati qaydada səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı əsasında həyata keçirilirdi ki, bu, Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsində ifadə olunan müddəaya zidd idi. Bu müddəaya görə, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Ona görə Konstitusiyaya qaydasında təsbit edilən imperativ xarakterli həmin göstəriş müsadirənin inzibati qaydada həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü istisna edir. Qüvvədə olan İXM bunu nəzərə alaraq, göstərilən ziddiyyəti aradan qaldırmışdır. Belə ki, həmin məəcəllənin 27-ci maddəsinə görə, inzibati-hüquqi müsadirə hakim tərəfindən tətbiq edilir.

Beləliklə, həm inzibati-hüquqi, həm mülki-hüquqi, həm də cinayət-hüquqi müsadirəyə görə əmlak məjburi qaydada, əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə alınır və bununla müvafiq şəxslərin mülkiyyət hüququna xitam verilir.

«Varidata təminat verilməsi haqqında» Konstitusiyaya qanunu qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, şəxslərin varidatının toxunulmazlığına, məjburi və əvəzsiz olaraq dövlətin mülkiyyətinə keçirilməməsinə, müsadirə olunmayacağına tam təminat verir. Analoci göstəriş «Müəssisələr haqqında» qanunun 25-ci maddəsində də ifadə edilmişdi. Bu maddəyə görə, qanunda müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, müəssisənin əmlakı müsadirə edilə bilməzdi.

Müsadirə bəzi ölkələrin qanunvericiliyinə məlum deyil. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsində müsadirə kimi üsula rast gəlmirik.

9. Özəlləşdirmə

Hüquq ədəbiyyatında özəlləşdirməni mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin xüsusi halı hesab edirlər. Bu üsulla vətəndaşlar və hüquqi şəxslər əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır, dövlətin isə mülkiyyət hüququna xitam verilir. Özəlləşdirmə yalnız dövlət mülkiyyətində olan əmlaka şamil edilir. Dövlət mülkiyyətində olan əmlak özəlləşdirmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə özgəninkiləşdirilir (MM-in 203-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Bunun nəticəsində dövlətə məxsus olan əmlak xüsusi mülkiyyətə keçir. Belə praktika İngiltərə, Fransa, Almaniya və s. ölkələrə də məlumdur.

Bununla bərabər, əks proses də baş verə bilər; qanun vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan

əmlakın özgəninkiləşdirilməsinin mümkünlüyünü istisna etmir (MM-in 203-cü maddəsinin 5-ci bəndi). Bu, yalnız özgəninkiləşdirmənin dövlət ehtiyacları və ya ictimai və cəmiyyətin ehtiyacları üçün zəruri olduğu hallarda mümkündür. Belə halda özgəninkiləşdirilən əmlakın dəyəri qabaqjadan ədalətli ödəniş prinsiplərinə riayət olunmaqla vətəndaş və hüquqi şəxslərə verilir.

Özəlləşdirmə dedikdə (sözün geniş mənasında), dövlət mülkiyyətinin həm əvəzli, həm də əvəzsiz qaydada vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə özgəninkiləşdirilməsi başa düşülür. Özəlləşdirmə prosesi gedişində dövlət mülkiyyəti hesab olunan əmlak təsərrüfat cəmiyyətlərinin və ortaqlıqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə keçir. Mənzillər, torpaq sahələri, yaşayış evləri, binalar, müəssisələr (əmlak kompleksləri) və digər obyektlər dövlət mülkiyyətindən çıxaraq, xüsusi mülkiyyətə daxil olur.

Özəlləşdirmə mülkiyyətçi rolunda çıxış edən dövlətin qərarı əsasında həyata keçirilir. Özəlləşdirilən obyektlərə görə dövlət müəyyən haqq alır. Bu prosesin gedişində dövləti onun əmlak sərənjamçısı — İqtisadi İnkişaf Nazirliyi təmsil edir. Özəlləşdirmə nəticəsində dövlətin mülkiyyət hüququna xitam verilməsi və müəyyən şəxslər üçün mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi hüquqi varislik qaydasında həyata keçirilir. Bu, yalnız özəlləşdirmə haqqında qanunda nəzərdə tutulan qaydada aparılır. Xüsusi qanunlar özəlləşdirilən obyekt (əmlak) müəyyən edir.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi həmin mülkiyyətin qanunla müəyyən edilən qaydada xüsusi mülkiyyətə verilməsini ifadə edir. Bu prosesin prinsipləri və təşkilati-hüquqi əsasları «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» 7 yanvar 1993-cü il tarixli qanunla müəyyən edilir. Qanuna görə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət müəssisəsi olmayan hüquqi şəxslər, özəlləşdirilən obyektin əmək kollektivi özəlləşdirmənin subyekti sayılır. Özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər istisna olmaqla, dövlət mülkiyyətində olan bütün müəssisələr və əmlak **özəlləşdirmənin obyekt** hesab edilir. Özəlləşdirmənin iki yolla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: özəlləşdirilən əmlakın haqqının tam ödənilməklə satışı; özəlləşdirilən əmlakın haqqının qismən (güəzətlə) ödənilməklə satışı. Qanun özəlləşdirmənin müxtəlif formalarını müəyyən etmişdir: əvvəllər icarəyə verilmiş əmlakın dövlət əmlakını idarə edən orqanın razılığı ilə icarəçiyə satılması; əmlakın müəssisə kollektivinə satılması; auksion (hərəraj) və müsabiqələrin təşkili; məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin (qapalı səhmdar cəmiyyətlərinin) yaradılması; açıq səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması.

«Mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında» 26 yanvar 1993-cü il tarixli qanun dövlət mənzil fondunun özəlləşdirilməsi şərtlərini və qaydasını, əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir. Qanun dövlət mənzil fondunun mülkiyyətçisi ilə mənzil kirayə müqaviləsi bağlamış vətəndaşların yaşadığı evləri əvəzsiz olaraq şəxsi (xüsusi) mülkiyyətinə keçirməsi hüququnu təsbit edir. Göstərilən qanunun 9-cu maddəsində dövlət mülkiyyətində olan mənzillərin özəlləşdirilməsi qaydası göstərilmişdir. Bunun üçün əvvəlcə vətəndaş Texniki İnventarlaşdırma və Mülkiyyət Hüquqlarının Qeydiyyatı Orqanına (indi AR Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətinə; bu orqan daşınmaz əmlakın dövlət reyestrini tərtib edir və aparır) yaşadığı evi özəlləşdirmək barədə ərizə verir. Ərizəyə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir: ərizəçi ilə birlikdə yaşayan, həmin mənzil sahəsinə (evə) hüququ olan 18 yaşı tamam olmuş şəxslərin mənzilin özəlləşdirilməsinə dair razılıqları barədə ərizələri; mənzil-istismar idarəsinin verdiyi arayış (2 nömrəli forma); mənzil sahəsinin orderi. Həmin orqan ərizə daxil olduğu gündən bir ay ərzində göstərilən mənzilin (evin) vətəndaşın xüsusi mülkiyyətinə verilməsi barədə dövlət qeydiyyatını həyata keçirir. Vətəndaşa mənzilə (evə) mülkiyyət hüququ barədə qeydiyyat vəsiqəsi (küpçə) verilir. Bundan sonra yerli icra hakimiyyəti orqanı mənzili (evi) balansdan silir.

Sovxozların və digər dövlət kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrinin əmlakının özəlləşdirilməsinin ümumi qaydaları «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» 18 fevral 1995-ci il tarixli qanunla müəyyən edilmişdir. Qanun toxumçuluq, cins mal-qara və damazlıq təsərrüfatları, atçılıq zavodları, elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin təjribə bazaları, vəhşi heyvandarlıq sovxozları və dövlət əhəmiyyətli digər müəssisələrin yalnız əsas istehsal məqsədlərini təmin etmək üçün tələb olunan əmlakın dövlət mülkiyyətində saxlanması, yerdə qalan bütün əmlak növlərinin özəlləşdirilməsini nəzərdə tutur (qanunun 9-cu maddəsi).

«Torpaq islahatı haqqında» 16 iyul 1996-cı il tarixli qanun dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin əsaslarını nəzərdə tutmuşdur. Qanun sovxoz torpaqlarından pay almaq hüququ olan subyektlərin dairəsini müəyyən edir: sovxozda daimi işləyən şəxslər; daimi yaşayış yeri sovxozun ərazisində olan şəxslər; sovxozdan təqaüdə çıxmış şəxslər və müvafiq rayonun ərazisində yaşayan şəxslər və s. Hər bir subyektə düşən orta torpaq payının ölçüsü sovxozun özəlləşdirilən ümumi torpaq sahəsinin subyektlərinin sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilmişdir.

Qanunun 14-cü maddəsi sovxoz torpaqlarının özəlləşdirilməsi qaydasını nəzərdə tutmuşdur. Pay almaq hüququ olan şəxslərə (ailəyə) torpaq naturada verilir. Torpaq payı əvəzsiz olaraq onların xüsusi mülkiyyətinə daxil olur. Əjnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə torpaq payları yalnız istifadəyə verilir.

Sovxoz torpaqlarının özəlləşdirilməsi müvafiq Əsasnaməyə uyğun həyata keçirilir. Bununla bərabər, qanun özəlləşdirmə nəticəsində əldə edilən torpağa mülkiyyət hüququnun yalnız Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsində qeydə alınmasından sonra əmələ gəlməsi qaydasını müəyyən edir.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsində 29 sentyabr 1995-ci il tarixli qanunla təsdiq edilmiş «1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin I Dövlət Proqramı» əsas normativ hüquqi sənəd olmuşdur. Bu sənəd özəlləşdiriləmək dövlət müəssisələrini kiçik, orta və iri müəssisələrə bölür.

Bütün orta və iri müəssisələr əvvəlcə səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilir, sonradan isə özəlləşdirilirdi. Proqrama 1 sayılı Əlavədə özəlləşdiriləmək və səhmləşdiriləmək müəssisələrin siyahısı verilmişdir. Bu Əlavə özəlləşdirməyə münasibətdə dövlət mülkiyyət obyektlərinin təsnifatını müəyyən etmişdir: özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər; prezident qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər; Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər; yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırılaraq, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin sonrakı mərhələsi «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı» ilə bağlıdır. Proqram özəlləşdiriləmək dövlət müəssisə və obyektlərini iki qrupa bölür: prezidentin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər (mülki müdafiə və səfərbərlik təyinatlı obyektlər, kimya, neft-kimya və biokimya müəssisələri, televiziya mərkəzləri, hava, dəniz və çay nəqliyyatı müəssisələri və s.); Dövlət Əmlak Nazirliyinin (İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin) qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər (ictimai iaşə və məişət xidməti müəssisə və obyektləri, hamamlar, apteklər, yüngül sənaye müəssisələri və s.).

II Dövlət Proqramında **dövlət əmlakının özəlləşdirmə forma və üsulları** müəyyən edilmişdir (bunlar barədə «Dövlət mülkiyyət hüququ» adlı fəsildə geniş söhbət açılmışdır):

- dövlət müəssisələrinin **fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsi**;
- özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin əmlakının **əmək kollektivi üzvlərinə və onlara bərabər tutulan şəxslərə güzəştli satışı**;
- dövlət əmlakının **hərrajlar vasitəsilə satışı**;
- dövlət əmlakının **investisiya müsabiqələri vasitəsilə satışı**;
- **icarəyə verilmiş dövlət əmlakının satışı**;
- dövlət müəssisələrinin **müflis elan olunması yolu ilə satışı**;
- dövlət əmlakının **ixtisaslaşdırılmış çek və pul hərrajlarında satışı**.

Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsini təmin edilməsində prezident aktlarının (fərman və sərənjamlarının) rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Prezidentin 22 mart 2001-ci il tarixli fərmanı özəlləşdirilməsi başa çatmamış müəssisə və obyektlərin özəlləşdirilməsi qaydasını müəyyən edir. Prezidentin ölkənin ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinə aid verdiyi sərənjamlar özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinə böyük təsir göstərir. Həmin sərənjamlar özəlləşdirmə prosesinin qaydaya salınmasında böyük rol oynayır.

Özəlləşdirmənin iki növü vardır: dövlətsizləşdirmə; kommersiyalaşdırma. **Dövlətsizləşdirmə** dedikdə, dövlət müəssisələrinin əmlakının onların əmək kollektivlərinin yaratdıqları hüquqi şəxslərə keçməsi başa düşülür. İqtisadçıların əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, bu halda xüsusi mülkiyyət yox, «kollektiv mülkiyyət» yaranır. Bu, səhv və yanlış mövqedir. Ona görə ki, göstərilən vəziyyətdə hüquqi şəxsin həmin əmlaka xüsusi mülkiyyət hüququ yaranır və onun özü xüsusi mülkiyyətçi kimi çıxış edir. Belə halda «əmək kollektivi»nin xüsusi və ya «kollektiv» mülkiyyət hüququndan söhbət gedə bilməz.

Kommersiyalaşdırma dedikdə, dövlət müəssisələrinin tərkibindən onların struktur bölmələrinin əmlakının elə ayrılması başa düşülür ki, məhz ayrılmış həmin əmlakın bazası əsasında yeni hüquqi şəxslər — müstəqil təsərrüfat cəmiyyətləri yaranır. Söhbət dövlət əmlakının bazası əsasında kommersiya təşkilatlarının yaranmasından gedir.

10. Mülkiyyət hüququndan imtina

Mülkiyyət hüququndan imtina mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Bu, MM-in 204-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən üsulla mülkiyyət hüququna xitam verilməsini müəyyən edən həmin maddə forma etibarilə MM-də yenidir. Lakin əvvəllər bu cür əsas əmlak münasibətlərində tətbiq edilirdi.

Qanun əmlakın növündən və vəziyyətindən asılı olaraq, mülkiyyət hüququndan imtinanın iki müxtəlif üsulunu (qaydasını) müəyyən edir: daşınmaz əmlaka olan mülkiyyət hüququndan imtina (MM-in 204-cü maddəsinin 1-ci bəndi); daşınar əşyaya olan mülkiyyət hüququndan imtina (MM-in 204-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququndan imtina halında əmlakın mülkiyyətçisi və ya digər səlahiyyətli şəxs imtina etmək barədə ərizə ilə müraciət edir. Bu ərizə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan mülkiyyətçinin daşınmaz əmlaka olan mülkiyyət hüququna xitam verilir. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alma barədə yazı ləğv edildikdə, mülkiyyətçi daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnu itirir.

(MM-in 203-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Belə təsəvvür yaranır ki, MM-in mülkiyyət hüququndan imtina barədə 204-cü maddəsi həmin məcəllənin 203-cü maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan əsasa (qeydə alma barədə yazının ləğv edilməsinə) görə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi qaydasını dəqiqləşdirməklə konkretləşdirir. Mülkiyyət hüququna xitam verildiyi andan mülkiyyətçi əmlakı saxlamaq yükünü çəkmir, əmlakdan başqa şəxslərin istifadə etməsi nəticəsində vurulan ziyana görə məsuliyyət daşımır, habelə əmlaka görə vergi ödəmir.

Mülkiyyət hüququndan imtina qaydasında üzərində mülkiyyət hüququ itirilmiş daşınmaz əmlakın hüquqi taleyi və müqəddəratı onunla şərtlənir ki, o, birincisi, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmamış əmlak kimi hər hansı şəxsin sahibliyinə keçə bilər (MM-in 178-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Həmin şəxs otuz il müddətində əmlaka sahiblik edərsə, ona mülkiyyət hüququ əldə edir (kitab müddəti). İkincisi, o, əgər hər hansı şəxsin sahibliyinə keçməzsə, sahibsiz daşınmaz əmlak kimi dövlət mülkiyyətinə daxil olur (MM-in 178-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

Daşınar əmlaka mülkiyyət hüququndan mülkiyyətçi iki üsulla imtina edə bilər. **Birinci üsulun** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mülkiyyətçi **imtina barədə yazılı elan verməklə** mülkiyyət hüququna xitam verir; elan KİV-də verilə və ya ictimai yerlərdə asıla bilər; elan əmlakın özünün üstünə də yapışdırıla bilər; amma verbal yolla, yəni şifahi yolla elan vermək olmaz. **İkincisi**, mülkiyyətçi həmin əmlaka hər hansı **hüququnu saxlamaq niyyəti olmadığını bildirmək üçün müəyyən hər hansı hərəkət etməlidir**. Mülkiyyətçi özünün əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərənjam vermək hüquqlarından əl çəkməsini açıq-aydın sübut edən hər hansı hərəkət yerinə yetirməlidir; söhbət mülkiyyətçinin **konklyudent hərəkətlər** etməsindən gedir; bu hərəkətlər onu sübut edir və təsdiqləyir ki, mülkiyyətçinin əmlakı öz təsərrüfatında saxlamaq niyyəti yoxdur; ətrafdakılar üçün bu, açıq-aşkar olmalıdır. Məsələn, o, əmlakı zibilxanaya və ya lazımsız şeylərin saxlandığı yerə atmaqla mülkiyyət hüququndan imtina edə bilər. Belə halda həmin üsul atılmış əşya anlayışına yaxınlaşır. Atılmış əşya odur ki, mülkiyyət hüququndan imtina etmək məqsədilə mülkiyyətçi bu əşyanı atır və ya ondan digər qaydada əl çəkir (MM-in 226-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Üzərində mülkiyyət hüququnun itirildiyi daşınar əmlakın hüquqi taleyi və aqibəti onunla şərtlənir ki, bu əmlak **sahibsiz daşınar əmlak statusu** əldə edir və onun hüquqi recimi MM-in 184-cü maddəsi ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz göstərilən bütün bu vasitələr **mülkiyyət hüququna xitam verilməsini şərtləndirən üsulların qəti siyahısını** təşkil edir. Qanunun mülkiyyət hüququna xitam verilməsini nəzərdə tutan normalarını (MM-in 203-212-ci maddələri) genişləndirici təfsir etmək olmaz. Ona görə ki, Konstitusiya qaydasında mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi təsbit edilmişdir. Mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi həm də MM-in 6-cı maddəsinin birinci bəndində müəyyən edilmişdir.

11. Milliləşdirmə

Milliləşdirmə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsuludur. Bu üsul həm də mülkiyyət hüququna xitam verilməsini şərtləndirir.

Milliləşdirmə terminini qüvvədə olan yeni MM işlətmir. RF MM-inin 235-ci maddəsinin 2-ci hissəsində bu termindən istifadə olunur və milliləşdirməyə vətəndaş və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın dövlət mülkiyyəti üçün alınması kimi anlayış verilir. Bu termini işlətməsə də, analoci anlayışı Azərbaycan Respublikasının MM-i də (203-cü maddəsinin 5-ci bəndi) verir: **vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın dövlət və cəmiyyətin ehtiyacları üçün alınmasına milliləşdirmə deyilir**; milliləşdirmə xüsusi mülkiyyətçilərə məxsus olan əmlakın dövlət xeyrinə özgəninkiləşdirilməsidir. RF-in MM-i milliləşdirmənin səbəblərini müəyyən etmir. Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının MM-i milliləşdirmənin səbəbini dövlət və cəmiyyətin ehtiyacları anlayışı ilə əlaqələndirir. Milliləşdirmənin səbəbləri əmlakın mülkiyyətçisinin iradəsindən asılı olmayıb, dövlətin və cəmiyyətin mənafeyi ilə müəyyən edilir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsi milliləşdirmə barədə qayda nəzərdə tutur. Bu qaydaya görə, dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər. Analoci qayda RF-in Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 3-cü bəndində də nəzərdə tutulmuşdur.

Konstitusiyanın nəzərdə tutduğu model əsasında da mülki qanunvericiliyin milliləşdirmə haqqında normaları qurulur. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsinin göstərişlərinə əsaslanaraq, mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyəti yalnız **mülkiyyət hüququna xitam verən Azərbaycan Respublikası qanununun qəbul edilməsi ilə** (mülkiyyət hüququna xitam verilən zaman mülkiyyətçilərə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında mübahisələr isə məhkəmə qərarı ilə həll edilir) dövlət mülkiyyətinə alına bilər (MM-in 210-cu maddəsi). RF-in MM-əiddə də milliləşdirmənin yalnız xüsusi qanun əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Milliləşdirmə əsasında şəxslərin mülkiyyət hüququna yalnız xüsusi və ayrıca qanun qəbul edilməsi ilə xitam

verilməsi barədə normanı həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Rusiya Federasiyasının mülki qanunvericiliyi MDB ölkələri üçün Model Mülki Məcəlləsindən götürmüşdür. Belə ki, həmin məcəllənin 307-ci maddəsinə görə xüsusi qanun qəbul etmək əsasında milliləşdirmə yolu ilə mülkiyyət hüququna xitam verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının MM-in 210-cu maddəsi milliləşdirməyə həsr olunmuşdur. Düzdür, burada «milliləşdirmə» anlayışından istifadə olunmasına rast gəlmirik. Lakin analoci maddə RF-nin MM-ində (306-cı maddə) də nəzərdə tutulmuşdur və həmin maddəyə kommentariya verən müəlliflər göstərir ki, burada söhbət məhz milliləşdirmədən gedir. Bu maddəyə görə, yalnız mülkiyyət hüququna xitam verən Azərbaycan Respublikası qanunu qəbul edildiyi halda milliləşdirmə həyata keçirilə bilər: **milliləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün məhkəmə qərarı tələb edilmir**. Məhkəmə qərarı yalnız o halda lazım olur ki, milliləşdirmə nəticəsində milliləşdirilmiş əmlakın mülkiyyətçisinə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə onunla dövlət arasında mübahisə yaransın; belə mübahisəni məhz məhkəmə həll edir (MM-ni 210-cu maddəsi). Əgər zərərin əvəzinin ödənilməsinə dair mülkiyyətçi ilə dövlət arasında mübahisə olmazsa və dövlət zərərin əvəzini könüllü surətdə ödəyərsə, onda məhkəmə prosedurasına ehtiyac qalmır. Özü də o, **mülkiyyətçiyə vurulan zərərin əvəzini dövlət büdcə vəsaiti hesabına tam həjmdə ödəməlidir**.

Dövlətin həm də borcudur ki, milliləşdirilən əmlakın dəyərini ödəsin, yəni mülkiyyətçiyə kompensasiya versin. Məsələyə bu cür yanaşma isə təsadüfi deyildir. Belə ki, BMT Baş Məjlisinin XX əsrin 70-ci illərində qəbul olunan qətnamələrində göstərilir ki, milliləşdirmə aktı yalnız milliləşdirilən əmlakın mülkiyyətçisinə kompensasiya ödənilməsi şərtlə qanuni sayıla bilər; bu qətnamələr milliləşdirmə zamanı xüsusi (qeyri-dövlət) mülkiyyətçilərin mülkiyyət hüququnun müdafiə edilməsi prinsipindən çıxış edir; bu prinsip öz rəsmi-normativ ifadəsini praktiki olaraq bütün ölkələrin daxili qanunvericiliyində tapır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra həmin prinsip Şərqi Avropa ölkələri tərəfindən də tanınmışdır. Hal-hazırda qeyd etdiyimiz prinsip MDB ölkələrində qəbul olunan xarici investisiya haqqında qanunlarda da formulə edilmişdir. Milliləşdirmə zamanı mülkiyyətçiyə kompensasiya ödənilməsi prinsipi bizim ölkənin xarici investisiyanın qorunmasına həsr olunan qanununda nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərilən qanuna görə, Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya milliləşdirilmir, bu şərtlə ki, o, Azərbaycan Respublikasının xalqına və dövlət mənafeələrinə zərər vurmasın («Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanun). Bununla belə, əgər xarici investisiya Azərbaycan xalqına və dövlət mənafeəsinə zərər vursaydı, milliləşdirilir; bu zaman mülkiyyətçiyə (xarici investora) təxirə salınmadan, müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilir.

Milliləşdirmə məcburi xarakter daşıyan elə bir tədbirdir ki, bunun nəticəsində iqtisadiyyatın ayrı-ayrı obyektləri yox, iqtisadiyyatın bütöv və kompleks sahələri dövlət mülkiyyətinə keçir. Bu tədbirin xarakteri onun kim tərəfindən və hansı məqsədlə həyata keçirilməsindən asılıdır. 1917-1920-ci illərdə Sovet dövləti torpağı, bankları, sənaye və ticarət müəssisələrini milliləşdirmişdi. Milliləşdirmə bir çox Şərqi Avropa və Asiya ölkələrində, müstəmləkə asılılığından azad olan və iqtisadi müstəqillik əldə edən dövlətlərdə, habelə yüksək inkişaf etmiş Qərb ölkələrində də həyata keçirilmişdir.

Dövlətin suverenliyi beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərindən biridir. Bu prinsip əsasında hər bir dövlət özünün siyasi və iqtisadi sistemini müəyyən edir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və xitam olunması üsullarını və əsaslarını, mülkiyyət hüququnun məzmununu müəyyən etmək dövlətin müstəsna hüququdur. Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, suverenlik prinsipi hər bir dövlətin xüsusi mülkiyyəti milliləşdirmək hüququnu şərtləndirir. Milliləşdirmənin həyata keçirilməsi dövlət suverenliyinin ifadə formalarından biridir.

Dövlətin milliləşdirmə hüququna malik olması beynəlxalq hüquq tərəfindən qəbul edilmişdir. Beynəlxalq hüquq suveren dövlətin milliləşdirməni həyata keçirmək hüququnu tanıyır. BMT-nin Baş Məjlisinin VII sessiyasında (21 dekabr 1952-ci il) təbii sərvət və ehtiyatlardan müstəqil istifadə hüququ haqqında 626 sayılı qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamə xalqların təbii sərvətlərə sərəncam vermək hüququnu onun ayrılmaz suveren hüququ kimi xarakterizə edir.

Milliləşdirmənin həyata keçirilməsi hər bir dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aiddir. Hər hansı beynəlxalq orqanın bu məsələni müzakirə etməyə ixtiyarı yoxdur. Bu müddəa BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, İran dövləti tərəfindən İngilis-İran neft şirkəti milliləşdirildiyinə görə Böyük Britaniya hökuməti 1952-ci ildə Beynəlxalq Məhkəməyə şikayət edir. Məhkəmə səlahiyyəti olmadığına görə bu şikayətə baxmaqdan imtina etmişdir.

Milliləşdirmənin hüquqi təbiəti bir neçə əlamətlə şərtlənir. Birincisi, **milliləşdirmə dövlət hakimiyyət aktıdır**; bu aktın həyata keçirilməsi obyektiv surətdə mövcud olan dövlət mənafeyi ilə şərtlənir; o, öz mənafeyini təmin etmək üçün milliləşdirmə aktı kimi tədbir görür; milliləşdirmə dövlət tənzimləmə tədbiridir. İkincisi, milliləşdirmə **ayrı-ayrı şəxslərə tətbiq edilən jəza tədbiri olmayıb, ümumi xarakter daşıyan sosial-iqtisadi tədbirdir**. Bu xüsusiyyətinə görə, milliləşdirmə ayrı-ayrı obyektlərin dövlət mülkiyyətinə alınması kimi tədbir

olan ekspropriasiyadan və jəza tədbiri olan müsadirədən fərqlənir. Düzdür, bəzi ölkələrin qanunvericiliyində (məsələn, İtaliya MM-inin 834-cü maddəsində; Kvebek MM-inin 952-ci maddəsində) milliləşdirmə həm də ekspropriasiya adlanır. Lakin onlar bir-birinə həddən ziyadə yaxın olsalar da məzmunja tam üst-üstə düşən, eynimənalı anlayışlar deyillər. Belə ki, ekspropriasiya milliləşdirmənin bir formasıdır; bu forma adətən, əvəzsiz olaraq həyata keçirilir, yəni əmlakı dövlət tərəfindən alınan mülkiyyətçiyə kompensasiya ödənilmir. Digər tərəfdən milliləşdirmə cinayət hüquqi müsadirədən fərqli olaraq nə cinayət-hüquqi sanksiya, nə cinayət hüququ üzrə jəza tədbiri, nə də cinayət jəzasının növüdür; milliləşdirməni eyni zamanda nə mülki-hüquqi müsadirə, nə də inzibati-hüquqi müsadirə hesab etmək olar.

Üçüncüsü, milliləşdirməni həyata keçirən hər bir dövlət **milliləşdirilən əmlaka görə kompensasiya verilib-verilməməsinə müəyyən edir**.

Beləliklə, milliləşdirmə termini ilə **dövlətləşdirmə**, yəni xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakın alınub, dövlət mülkiyyətinə verilməsi başa düşülür. Dövlətsizləşdirmə isə bunun əksi olan prosesdir.

§ 8. Hüquqlara və tələblərə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Hüquqlara və tələblərə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi bizim ölkə qanunvericiliyində yeni anlayışdır. Sovet dövrünün mülki məcəllələri belə anlayış nəzərdə tutmurdu. Sovet hüquq elmi, o cümlədən sovet mülki qanunvericiliyi, ümumiyyətlə, hüquqlara (tələblərə) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi qaydasını tanımırdı; Sovet mülki hüquq konsepsiyasına görə, mülkiyyət hüququnun obyektı yalnız maddi əşya, fiziki predmet ola bilərdi. İngiltərə mülki hüququ və ABŞ hüququ «mülkiyyət» terminini daha geniş mənada işlədərək, bəzən mülkiyyət hüququ anlayışını əmlak hüququ anlayışı ilə eyniləşdirir; bu ölkələrin doktrinası və qanunvericiliyi əmlak hüquqlarına da mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə qayda nəzərdə tutur. Bu qayda bəzi Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə məlumdur. Azərbaycan Respublikasının müasir qanunvericiliyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmlak dövryyəsinin inkişaf tələbatını nəzərə almaqla, həmin ölkələrin qanunvericilik ənənələrinə uyğun olaraq MM-ə hüquqlara (tələblərə) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə qayda daxil edir. Yeni MM-in 9-cu fəslinin 3-cü paragrafına daxil olan normalar həmin məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir (193-202-ci maddələr).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmlak xarakterli tələblər (hüquqlar) mülki dövryyənin müstəqil obyektı kimi çıxış edir. Onlar xüsusən də birca ticarətinin müxtəlif formalarının inkişafına geniş yol açır. Məsələn, fyuçerslərlə ticarət geniş yayılmışdır. Belə halda icrası gələcəkdə nəzərdə tutulan kontraktlar (birca əqdləri) əvəzli qaydada özgəninkiləşdirilir. Beynəlxalq ticarət dövryyəsinə biz tez-tez mal ixraj edən şəxslərin əjnəbi (xarici) alıcılardan pul almaq tələblərinin kredit təşkilatlarına verilməsinin şahidi oluruq. Təsərrüfat (sahibkarlıq) dövryyəsinə patent hüquqları əvəzli qaydada özgəninkiləşdirilir. Bunun nəticəsində əvvəlki hüququn sahibi əmlak hüquqlarına mülkiyyət hüququnu itirir, bu hüququn yeni sahibi isə onlara mülkiyyət hüququ əldə edir. Deməli, müasir qanunvericiliyə görə, təkcə əşyalara (maddi predmetlərə) yox, həm də qeyri-maddi predmetlərə, yəni hüquqlara və tələblərə mülkiyyət hüququ əldə edilir. Bu hüquq və tələblər əmlak hüquqlarıdır. Roma hüququ onları qeyri-maddi əşya (res in corporales) anlayışına daxil edirdi. Belə ki, əşya (res) maddi əşyalar (res corporales) və qeyri-maddi əşyalar adlı iki yerə bölünürdü. Qeyri-maddi əşyalar dedikdə, əşya, vərəsəlik və öhdəlik hüquqları başa düşülürdü. Mülkiyyət hüququ (dominium) isə maddi əşyalara aid edilirdi.

Ümumi qaydaya görə, əşya hüququnun, o cümlədən onun əsas növü olan mülkiyyət hüququnun obyektı qismində yalnız maddi əşya çıxış edə bilər. Mülkiyyət anjaq maddi əşyaya münasibətdə mövcud olur. Kontinental Avropa ölkələrinin əksəriyyətinin qanunvericiliyi müəyyən edir ki, mülkiyyət hüququnun obyektı yalnız maddi əşya ola bilər. Maddi əşya dedikdə isə Almaniya MQ-nin 90-cı paragrafına görə, maddi predmetlər başa düşülür. Yaponiya qanunvericiliyi də maddi əşya kateqoriyasına maddi predmetləri aid edir (MM-in 85-ci maddəsi). Analoci göstərişi bizim ölkə qanunvericiliyi də ifadə edir: yalnız fiziki obyektlər əşya sayılır (MM-in 135-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Bununla belə, xarici ölkələrin sivilistika doktrinasında Roma hüququ ənənələrinə uyğun olaraq, əşya kateqoriyasına qeyri-maddi predmetləri də şamil edirlər. Belə predmetlər qeyri-korporal (latinja «corpus» — *уёññèì, áýäýì*) *áý èà ääëðð-ìäääè ýöéäèäð ääëäíüð. Éäíñèèä ìöèèè üöäöä äëèèäý ýñðýððèèð èè, ýöéä* kateqoriyasına maddi predmetlərdən savayı, hüququn digər obyektləri (yəni qeyri-maddi predmetlər) də daxil edilə bilər, bir şərtlə ki, bu, onların xarakterinə görə mümkün olsun. Almaniya sivilistika elmində hüquqların (qeyri-maddi predmetlərin) əşya hüququnun obyektı qismində çıxış edə bilməsi göstərilir. Digər tərəfdən, bəzi ölkələrin (məsələn, Fransanın və İtaliyanın) qanunvericiliyinə görə, mülkiyyət hüququ həm maddi predmetlərə, həm də qeyri-maddi predmetlərə şamil edilir. Bu, o deməkdir ki, mülkiyyət hüququnun obyektı qismində qeyri-maddi nemətlərin çıxış etməsi istisna olunmur. **Almaniyanın Əsas qanununun 141-ci maddəsinə görə, mülkiyyət anlayışı ilə əşya, hüquq və tələblər əhatə olunur** ki, bu, mülkiyyətə verilən mülki-hüquqi tərifə uyğun gəlir.

Avstriya qanunvericiliyi də müəyyən dərəcədə qeyri-maddi əmlakın mülkiyyət hüququnun obyektı olmasına yol verir. ABŞ mülki hüququna görə, iqtisadi qiyməti olan hüquqlara da mülkiyyət hüququ yarana bilər. Hollandiya Mülki Məcəlləsi əmlak hüquqlarının mülkiyyət hüququnun obyektı olmasını nəzərdə tutur.

Müasir mülkiyyət konsensiyası mülkiyyət hüququnun iki növ obyektini tanıyır:

- maddi əşya; (əmlak);
- qeyri-maddi əşya (əmlak).

Mülkiyyət hüququnun obyektı kimi maddi əşya dedikdə, fiziki obyekt, maddi predmet başa düşülür. Uzun müddət «əşya mülkiyyəti» kimi klassik konsensiya həlledici rol oynamışdır ki, bu konsensiyaya görə yalnız maddi əşyalar mülkiyyət hüququnun obyektı ola bilər; həmin konsensiyaya görə anjaq fiziki predmetlərə mülkiyyət hüququ əldə etmək mümkündür.

Mülkiyyət hüququnun obyektı kimi qeyri-maddi əşya dedikdə, dəyəri olan və pula qiymətləndirilə bilən hüquqlar başa düşülür. Söhbət **əmlak hüquqlarından** gedir. Müasir mülkiyyət konsensiyası mülkiyyət hüququnun obyektı kimi qeyri-maddi əşyaya aid edir:

- **sənaye mülkiyyəti hüquqları** (ixtira, sənaye nümunəsi, əmtəə nişanı, firma adı, nou-hau və digər obyektlərə olan hüquqlar);
- **maliyyə mülkiyyəti hüquqları** (pul, qiymətli kağızlarından, yəni istiqrazdan, vekseldən, çekdən və digər qiymətli kağızlardan irəli gələn tələb hüquqları; müxtəlif cəmiyyət və kompaniyalarda iştirak hüququnu ifadə edən sənədlər, yəni səhm və pay);
- **kommersiya mülkiyyəti hüquqları** (malların alınmasını ifadə edən mala sərənjamverici sənədlər, yəni konosament, anbar şəhadətnaməsi).

Həm sənaye mülkiyyəti, həm maliyyə mülkiyyəti, həm də kommersiya mülkiyyəti obyektlərinin maddi (əşya) forması yoxdur; bu obyektlər açıq-aşkar əşya xarakterində deyil.

İstehsal və iqtisadiyyatın inkişafı, elmi-texniki progress mülkiyyət hüququnun obyektı kimi qeyri-maddi əşyaların əhəmiyyətini artırmış, mülkiyyət hüququ obyektlərinin ilkin, ənənəvi anlayışından prinsipial surətdə imtina olunmasını şərtləndirmişdir. Nəticədə mülkiyyət hüququnun obyektı olan maddi əşyalarla əməliyyatlar ikinci plana keçmiş, əmlak xarakterli və əmtəə məzmunlu hüquq olan qeyri-maddi əşyalar isə təsərrüfat-iqtisadi həyatın vacib amilinə çevrilmişdir.

Məlum məsələdir ki, qeyri-maddi predmetlər sözün əsl mənasında əşya sayılmır və buna görə də mülkiyyət hüququnun obyektı kimi çıxış edə bilməz. Ona görə ki, əşya maddi anlayışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu cür predmetlər **formal cəhətdən əşya kateqoriyasına aid olunur**. Belə aid etmə **texniki xarakterli üsuldur** və qətiyyət əşya kateqoriyasına şamil olunan həmin predmetlərin mahiyyətini əks etdirmir. Belə aidiyyətin əsasında praktiki ehtiyaclar durur. Həmin ehtiyacları təmin etmək üçün qeyri-maddi predmetlər əşya kateqoriyasına aid edilir. Belə halda bu predmetlərlə bağlı olan müvafiq münasibətlərin hüquqi recimi dəyişilir, yəni **həmin münasibətlər üçün xüsusi hüquqi status — əşya-hüquqi recim** müəyyənləşdirilir. Bu cür recimə görə, qeyri-maddi predmetlər maddi predmetlər (maddi əşyalar) kimi, mülkiyyət hüququnun obyektı kimi çıxış edir, bir şəxsin mülkiyyətindən digərinə keçir, həmin predmetlərə mülkiyyət hüququ əldə edilir və s. Bu isə göstərilən münasibətlərin müdafiəsini yüksəldir, təminatını artırır və dövrüyyəni sürətləndirir. Odur ki, maddi əşyalara olan mülkiyyət hüququ üçün müəyyənləşdirilmiş recim sənaye, maliyyə və kommersiya mülkiyyəti hüquqlarına da şamil edilir. Məhz bu səbəbdən bizim ölkə qanunvericiliyi qeyri-maddi əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi barədə qayda müəyyən edir. Qeyri-maddi əşyalar dedikdə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əmlak hüquqları başa düşülür.

Əmlak hüquqlarına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi dedikdə, bu hüquqların onların sahibi tərəfindən başqa şəxsin mülkiyyətinə verilməsi başa düşülür. Bununla şəxsin həmin hüquqlara mülkiyyət hüququ əmələ gəlir. Hüququn əvvəlki sahibinin hüquqlara olan mülkiyyət hüququna isə xitam verilir.

Lakin bütün hüquqlara, istisnasız olaraq, mülkiyyət hüququ əldə etmək olmaz. Bunun üçün mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu və müəyyənləşdirdiyi şərtə əməl olunması tələb edilir (MM-in 193-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu **şərtə görə, yalnız güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olan hüquqlar başqa şəxsin mülkiyyətinə verilir**, yəni özgəninkiləşdirilə bilər.

Başqa şəxsin mülkiyyətinə verilə bilən əmlak hüquqlarının dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu hüquqlar müxtəlif növlərdə ola bilər:

- əşya hüquqları növündə;
- öhdəlik hüquqları növündə;
- əqli mülkiyyət hüquqları növündə;
- korporativ hüquqları növündə.

Əşya hüquqlarının əşyanın özündən ayrılmaqla başqa şəxslərin mülkiyyətinə verilməsi və özgəninkiləşdi-

rilməsi prinsip etibarilə mümkündür. Belə halda əşyanın özü mülkiyyət hüququnu verən şəxsə qalır. Bu şəxs əşyaya sahibliyi həyata keçirir. Roma hüququ belə münasibəti *constitutum possessorium* anlayışı ilə əhatə edirdi. Bu, onu ifadə edir ki, əşya hüququ başqa şəxsin mülkiyyətinə verilmiş, əşyanın özü isə istifadə və ya kirayə (icarə) münasibətləri əsasında əvvəlki mülkiyyətçinin özündə qalmışdır. Məsələn, vətəndaş minik avtomobilinə əşya (mülkiyyət) hüququnu girov qoymaqla öz qonşusundan borc pul alır (minik avtomobili vətəndaşın özündə qalır). Müddət tamam olduqda, qonşu pulu qaytara bilmir. Belə halda əvvəljədən əldə edilən razılığa görə minik avtomobilinə olan əşya (mülkiyyət) hüququ vətəndaşın mülkiyyətinə keçir. Qonşu isə minik avtomobilindən istifadə etməyi davam etdirir.

Əşya hüquqlarının bir növü olan məhdud əşya hüquqlarına (özgə əşyalarına olan hüquqlara) gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu hüquqlar müstəqil surətdə başqa şəxsin mülkiyyətinə verilə bilməz. Məsələn, *servitut* hüququ müstəqil surətdə özgəninkiləşdirilə bilməz (MM-in 255-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bununla bərabər, məhdud əşya hüququnun bir növü olan tikiliyə vərəsəlik hüququnun (*superfitsi* hüququnun) özgəninkiləşdirilməsi mümkündür: torpağın üstündəki və ya altındakı binaya malik olmaq hüququ özgəninkiləşdirilə bilər (MM-in 250-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, şəxs *superfitsi* müqaviləsi əsasında başqa şəxsin mülkiyyətində olan torpaq sahəsində özünə yaşayış evi tikir. Bununla həmin şəxsin bu tikiliyə *superfitsi* hüququ yaranır. Göstərilən hüququ o, özgəninkiləşdirə bilər.

Əşya hüquqlarının özgəninkiləşdirilməsinin əsas hüquqi vasitəsi **hüquqların alqı-satqısı konstruksiyası** hesab edilir (MM-in 651-ci maddəsi). Belə hallarda bağışlama və dəyişmə müqavilələrindən də istifadə oluna bilər. Deməli, **mülki-hüquqi müqavilələr** əşya hüquqlarına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin əsas üsuludur.

Başqasının mülkiyyətinə verilə bilən əmlak hüquqları arasında **öhdəlik (tələb) hüquqları — tələblər** mühüm yer tutur. Onlar öhdəlik hüquq münasibətlərindən (öhdəliklərdən) əmələ gəlir. Tələblər dedikdə, öhdəlik iştirakçısı olan kreditorun (səlahiyyətli şəxsin) digər iştirakçıdan, yəni borclu şəxsdən müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüquqları başa düşülür. Onlar kreditor tərəfindən özgəninkiləşdirilə və bununla başqa şəxslərin mülkiyyətinə verilə bilər. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, kreditorun şəxsiyyəti ilə qırılmaz bağlı olan tələblərin, o cümlədən alimentlər haqqında və həyata və ya sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblərin güzəşt edilməsinə yol verilmir (MM-in 194-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, vətəndaş öz portretinin çəkilməsini rəssama sifariş edir. Məlum məsələdir ki, o, bu münasibətdən irəli gələn tələb hüququnu, yəni portretinin çəkilməsini rəssamdan tələb etmək hüququnu özgəninkiləşdirə bilməz.

Tələblərin özgəninkiləşdirilməsinin əsas hüquqi vasitəsi **tələbin güzəştidir** (verilməsidir). Tələbin güzəştinin əsas hüquqi forması isə **sessiyadır** (latınja «*cessio*» — güzəşt etmək, vermək). Sessiyanın əsasını isə tələblərin özgəninkiləşdirilməsinə yönələn mülki-hüquqi əqdlər təşkil edir. Söhbət tələblərin alqı-satqısı, dəyişmə, bağışlama və faktoring kimi müqavilələrdən gedir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna borc pul verir. O, həmin pulun verilməsini tələb etmək hüququnu (tələbi) öz dostuna bağışlayır. Belə halda o, həmin tələbə mülkiyyət hüququ əldə edir. Başqa bir misalda vətəndaş tikinti təşkilatına onun üçün bağ evi tikməyi sifariş edir və dərhal *podrat* haqqını ödəyir. Evin tikilməsinə bir il qalmış o, evin verilməsini tələb etmək hüququnu (tələbi) öz qonşusuna satır. Belə halda qonşunun tələbə mülkiyyət hüququ yaranır.

Əqli mülkiyyət hüquqları (müstəsna hüquqlar) da özgəninkiləşdirilə bilər. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, **yalnız əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqları başqa şəxsə verilə bilər**. Şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müstəsna hüquqlar (məsələn, ixtiranın müəllifi kimi tanınmaq hüququ, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ və s.) özgəninkiləşdirilmir. Xüsusən müstəsna hüquqların bir növü olan **patent hüquqları** başqa şəxslərə verilə bilər. Bu, əsasən, patent sahibinin istehsal-iqtisadi resurslarının məhdudluğu ilə, onun istehsal-kommersiya məsələləri ilə məşğul olmaq qabiliyyətinə malik olmaması ilə və digər səbəblərlə şərtlənə bilər.

Patent hüququnun özgəninkiləşdirilməsinin əsas hüquqi forması bu hüququn güzəşt edilməsindən ibarətdir. **Patent hüququnun güzəşti dedikdə**, patent sahibinin ona məxsus olan hüququ başqa şəxsə verməsi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının patent qanunvericiliyinə görə, patent sahibi patenti istənilən şəxsə (fiziki şəxsə və hüquqi şəxsə) güzəşt edə bilər. Patent hüququnu güzəşt etmənin əsas hüquqi vasitəsi alqı-satqı, bağışlama və dəyişmə müqavilələri hesab edilir. Məsələn, mühəndis yeni saat növü ixtira edir və ona patent alır. O, patent hüququnu istehsal müəssisəsinə satır. Bu müəssisə həmin növ saatı istehsal edərək, mülki dövriyyəyə buraxır. Belə halda ixtiradan (saatdan) istifadə hüququ istehsal müəssisəsinə keçir. Mühəndisin ixtiranın müəllifi kimi tanınmaq hüququnun keçməsi isə istisna olunur.

ABŞ mülki hüququnda, patent hüququ mülkiyyət kimi xarakterizə olunur; bu hüquq maddi əşya (əmlak) olmasa da iqtisadi qiymətə malikdir.

İqtisadiyyatın inkişafı prosesində patent hüququnun əsas növü olan sənaye mülkiyyəti hüququ böyük əhəmiyyətə malikdir. Sənaye mülkiyyəti hüququnun xüsusilə ixtira və *nou-hau* kimi obyektləri elmi-texniki dəyi-

şikliklər şəraitində vacib rol oynayaraq istehsalın inkişafının mühüm elementi kimi çıxış edir; onlar bilavasitə istehsal qüvvəsinə çevrilmiş elmi-texniki biliklər kimi tanınır.

Sənaye mülkiyyəti hüququnun firma adı, joğrafi göstərici və əmtəə nişanı kimi obyektləri təsərrüfat dövrü-yəsi iştirakçıların özlerini və onların istehsal etdikləri məhsulları fərdiləşdirir və fərqləndirir, eləcə də rəqabətin güclənməsi şəraitində malların bazarda effektiv satışını təmin edir və s.

Özgəninkiləşdirilməsi mümkün olan hüquqlardan biri **korporativ hüquqlar** hesab olunur. Bu hüquqlar şəxslərin təsərrüfat cəmiyyəti və ortaqlılıqlarının idarə olunmasında iştirak etməklə bağlı olaraq əmələ gəlir. İştirakçı həmin hüquqları başqa şəxslərə verə bilər. Məsələn, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı cəmiyyətin nizamnamə kapitalındakı payını sata bilər (MM-in 93-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları onlara mənsub səhmləri özgəninkiləşdirə bilər (MM-in 99-cu maddəsi). Bunlar korporativ hüquqların verilməsini (özgəninkiləşdirilməsini) ifadə edir.

Əmlak hüquqları özgəninkiləşdirildikdə, bu hüquqlar yeni şəxsə köhnə sahibində olduğu vəziyyətdə keçir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

A.V.Venediktov. Qosudarstvennəə soüialistiçeskaə sobstvennostğ. M.- L., 1948.

D.M.Qenkin. Pravo sobstvennosti v SSSR. M., 1961.

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1998 (ql. 15).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ1 / Pod red. **A.P.Sergeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1998 (ql. 16, 17).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy** i dr. M., 1998 (ql. 14).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ1 / Pod red. **Z.İ.Üibulenko.** M., 1998 (ql. 13).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ1 / Pod red. **A.Q.Kalpina** i **A.İ.Masləeva.** M., 1997 (ql. 14).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik / Pod red. **S.P.Qrişəeva.** M., 1999 (ql. 8).

Pravo sobstvennosti v SSSR / Pod red. **Ö.K.Tolstoqo, V.F.Əkovleva.** M., 1989.

Ö.K.Tolstoy. Soderçanie i qradsansko-pravovəə zahita prava sobstvennosti v SSSR. L., 1955 (ql.1).

Ö.K.Tolstoy. Ponətie prava sobstvennosti // Problemi qradsanskoqo i administrativnoqo prava. L., 1962.

Ö.K.Tolstoy. K uçeniö o prave sobstvennosti // Pravovedenie. 1992. №1.

U.Mattei, E.A.Suxanov. Osnovnie polocenəə prava sobstvennosti. M., 1999 (ql. IV, V, VI, IX — avtor **U.Mattei**; ql. I, II, IV, VI).

E.A.Suxanov. Leküii o prave sobstvennosti. M. 1991.

E.A.Suxanov. Priobretenie i prekrahenie prava sobstvennosti // Xozəystvo i pravo. 1998. №6.

K.İ.Sklovskiy. Sobstvennostğ v qradsanskom prave. M., 1999 (ql. VIII, X, XI, XIII, XV).

K.İ. Sklovskiy. K probleme prava sobstvennosti // Provovedenie. 1990. № 1.

L.V.Hennikova. Vehnəe prava v qradsanskom prave Rossii. M., 1996.

L.V.Hennikova. Kateqoriə sobstvennostğ v Rossiyskom qradsanskom prave i russkoy üivilistike // QP. 1995. № 3.

Wieling H.J. Sachenrecht. Berlin. 1997 (yəni Q.Y.Villing. Əşya hüququ. Berlin. 1997).

Wilhelm J. Sachenrecht. Berlin. 1993 (yəni Y.Vilhelm. Əşya hüququ. Berlin. 1993).

Wolf M. Sachenrecht. München. 1997 (yəni M.Volf. Əşya hüququ. Münhen. 1997).

Baur J.F., Stürner R. Lehrbuch des Sachenrecht. München. 1992 (yəni Y.F.Baur, R.Ştyurner. Əşya hüququnun dərslisi. Münhen. 1992).

Sakag Vaqaiüma, Toru Ariidzumi. Qradsanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983 (II razdel, ql. 1, 3).

MÖVZU 7

Mülki hüquqda əqdlər

(mülki-hüquqi əqdlər)

§ 1. Mülki-hüquqi əqdlərin anlayışı,

əlamətləri, əhəmiyyəti, elementləri və əsas cəhətləri

1. Mülki-hüquqi əqdlərin anlayışı

Mülki hüquq münasibətləri müxtəlif hüquqi faktlar əsasında əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur. Bunlar **mülki-hüquqi faktlar** adlanır. Bu faktların əsas növünü mülki-hüquqi əqdlər təşkil edir.

Əqdlər mülki-hüquqi faktların nisbətən daha geniş yayılmış növüdür. Buna görə də onlar sivilistikada hüquqi faktlar sistemində xüsusi yer tutur. Məhz bu səbəbdən Mülki Məcəllə özünün dördüncü bölməsini əqdlərin tənzimlənməsinə həsr etmişdir. Bu bölmə 13-16-cı fəsilləri əhatə edir ki, həmin fəsillər kifayət qədər xeyli maddələrdən (324-366-cı maddələr) ibarətdir. Bu maddələrdə ifadə olunan normaların sistemi əqd institutunu əmələ gətirir.

Dediklərimizdən bəlli olur ki, mülki hüquqda əqd iki mənada işlədilir: mülki-hüquqi fakt mənasında; mülki hüquq institutu mənasında.

Mülki-hüquqi fakt mənasında əqd dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə səbəb olan əsas başa düşülür. Bu baxımdan əqd fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquqlarının və ya vəzifələrinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə yönəldilmiş hərəkət (hüquqi faktın bir növü) kimi çıxış edir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə, vətəndaş özünə məxsus olan minik avtomobilini qonşuya satır. Bunun nəticəsində vətəndaş minik avtomobili üzərində mülkiyyət hüququnu itirir (mülkiyyət hüquq münasibətinə xitam verilir), qonşu isə həmin avtomobil üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir (mülkiyyət hüquq münasibəti əmələ gəlir). Bundan əlavə, bu müqavilə vətəndaş üçün minik avtomobilini qonşuya vermək kimi, alıcı üçün isə minik avtomobilinin pulunu ödəmək kimi vəzifə əmələ gətirir. Başqa bir misedə sahibkar kənd sakininə borc müqaviləsi əsasında bir ton taxıl borc verir. Həmin müqavilə sahibkar üçün bir ton taxılın qaytarılmasını tələb etmək hüququ yaradır, kənd sakini üçün isə həmin taxılı qaytarmaq vəzifəsi əmələ gətirir. Bax, göstərdiyimiz alqı-satqı müqaviləsi də, borc müqaviləsi də mülki-hüquqi fakt mənasında əqd hesab olunur.

Mülki-hüquqi əqdləri **təkcə bizim ölkənin yox, habelə xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri, o cümlədən vətəndaşlığı olmayan şəxslər də bağlaya bilərlər.** Məsələn, real həyatda tez-tez xarici ölkə vətəndaşlarının ev kirələmək, torpaq icarəyə götürmək, özü üçün əmlak almaq, nəqliyyat vasitəsində getmək və digər növ əqd bağlamalarının şahidi oluruq. Bununla bərabər, **Azərbaycan dövlətinin və bələdiyyələrin** də mülki-hüquqi xarakterli əqd bağlamaq hüququ vardır. Məsələn, Azərbaycan dövləti alqı-satqı, borc, kredit, icarə, podrat, kirayə və digər əqdlərdə tərəf qismində çıxış edə bilər.

Mülki hüquq institutu mənasında əqd dedikdə, əqdləri tənzimləyən və nizama salan mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Söhbət əqdlərin formasını və bağlanma qaydasını, onların hüquqi məzmununu, habelə əqdlərin etibarlı və etibarsız olmasını şərtləndirən halları müəyyənləşdirən hüquq normalarından gedir. Bu normalar birləşərək, mülki hüququn ən vacib və mühüm institutlarından birini — əqd institutunu yaradır.

Öz strukturuna görə əqd institutu **iki hissəyə bölünür: ümumi hissəyə; xüsusi hissəyə. Ümumi hissənin normaları** ümumi xarakterə malik olub, bütün əqdlərə şamil edilir. Bu normalar, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mülki Məcəllənin dördüncü bölməsinə daxil olan maddələrdə ifadə edilmişdir. **Xüsusi hissə normaları** isə xüsusi təbiətə malik olub, yalnız konkret növ əqdləri qaydaya salır və tənzimləyir. Bu normalar Mülki Məcəllənin xüsusi hissəsinin yeddinci bölməsinə daxil olan maddələrdə ifadə edilmişdir. Məsələn, alqı-satqı əqdi barədə normalar MM-in 29-cu fəslində, icarə əqdi haqqında normalar 34-cü fəslində, rentə haqqında normalar 48-ci fəslində və s. əks olunmuşdur.

Əqd institutunun tarixi çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Hələ Roma hüququ dövründə əqdlər hüquqi faktların bir növü hesab edilirdi.

Müasir xarici ölkə qanunvericiliyi əqdlərin böyük əhəmiyyətə malik olmasını nəzərə alaraq, onların tənzimlənməsinə və hüquqi təbiətinin müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin birinci kitabının üçüncü bölməsi («Əqdlər»), Hollandiya Mülki Məcəlləsinin üçüncü kitabının ikinci bölməsi («Hüquqi əqdlər»), RF-in Mülki Məcəlləsinin dördüncü bölməsi və s. əqdlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Xarici ölkələrin sivilistika doktrinasında əqdlərə, mahiyyətə, eyni anlayış verilir. L.Ennekserusa görə, hüquqi əqd dedikdə, bir və ya bir neçə iradə ifadəsini əhatə edən elə faktiki tərkib başa düşülür ki, bu tərkib hüquq qaydası tərəfindən hüquqi nəticənin baş verməsi üçün əsas kimi tanınır. Almaniyalı professor Q.Y.Muselyak əqdə belə anlayış verir: əqd hüquqi nəticə əldə edilməsinə yönələn xüsusi iradə ifadəsidir. Ümumiyyətlə, Almaniya mülki hüquq doktrinasında əqdə müəyyən hüquqi nəticə əldə edilməsinə yönələn iradəvi xarakterli davranış aktı kimi baxılır. Yaponiya sivilistika doktrinasında əqdin anlayışı bu cür müəyyənləşdirilir: əqd mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına yönələn hüququayğun hərəkətdir.

2. Əqdin hüquqi əlamətləri

Real həyatda mövcud olan faktların əqd kimi tanınması üçün həmin faktların tələb edilən əlamətlərə uyğun gəlməsi və cavab verməsi tələb olunur. Bu əlamətlərə uyğun gəlməyən fakt əqd hesab edilmir və hər hansı bir mülki hüquq və vəzifənin əmələ gəlməsinə səbəb olmur. Əksinə, həmin əlamətlərə cavab verən fakt isə əqd statusu əldə edir və müəyyən mülki hüquq və vəzifənin yaranması üçün əsas olur.

Faktların əqd kimi tanınmasını şərtləndirən əsaslara əqdin əlamətləri deyilir. Mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) bu cür **dörd əlamətin olması** göstərilir. Həmin əlamətlər əqdlərə hərtərəfli və geniş hüquqi xarakteristika verilməsinə imkan yaradır.

Əqdin birinci əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **müəyyən hüquqi faktdır.** O, real gerçəkliyin elə bir faktıdır ki, qanun mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə məhz bu faktla bağlayır və əlaqələndirir. Amma bütün hüquqi faktların hamısı, istisnasız olaraq, əqd hesab edilmir. Yalnız hüquqi faktların **hüquqi hərəkət kimi növü** əqd kimi tanına bilər. Bununla bütün əqdlər hüquqi faktların hüquqi hadisə kimi digər növündən ayrılır və

fərqlənir. Belə ki, hüquqi hadisələr əqd ola bilməz. Əqd hüquqi hadisə yox, hüquqi hərəkətdir.

Əqdin ikinci əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **hüquqazidd olmayan (hüququayğun) hərəkətdir**. Bu əlamətə görə bütün əqdlər mülki qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olmalı və uyğun gəlməlidir. Əqdin hüququayğunluğu o deməkdir ki, yalnız mülki qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən tələblərə və qaydalara zidd olmadığı hallarda, müvafiq əqd hüquqi əhəmiyyət kəsb edir, yəni mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Ona görə də mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu tələblərə və qaydalara müvafiq olan əqd etibarlıdır. Bu tələb və qaydalara zidd olan əqd isə etibarsız hesab edilir (MM-in 337-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu cür etibarsız əqdlərin hüquqi əhəmiyyəti və mənası yoxdur, yəni onlar müəyyən mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmur.

Əqdin göstərilən hüquqi əlaməti mülki hüquq elmində geniş doktrinal mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bu barədə bir-birindən fərqli üç müxtəlif fikir söylənilir. Alimlərdən İ.B.Novitskinin mövqeyincə, mülki qanunvericiliyə görə həm etibarlı əqdlər, həm də etibarsız əqdlər mövcud ola bilər. Madam ki, mülki qanunvericilik «etibarsız əqd» anlayışını işlədir, onda etibarsız əqdlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Alim belə hesab edir ki, ona görə də hüququayğunluğu əqdin zəruri əlaməti kimi qəbul etmək olmaz.

Müəlliflərdən D.M.Genkin göstərir ki, hüququayğunluğu və ya hüquqazidd olmağı hüquqi fakt kimi əqdin vacib elementi hesab etmək olmaz. Onlar əqdin bu və ya digər nəticəsini müəyyən edir.

Üçüncü qrup müəlliflər isə hüququayğunluğu əqdin vacib və zəruri əlaməti kimi tanıyırlar. Sivilistika doktrinasında bu mövqe şəxsiz üstünlüyə malikdir. Yalnız mülki qanunvericiliyin tələblərinə və qaydalarına uyğun gəlməklə bağlanan əqdlər hüquqi fakt kimi mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi üçün əsas rolunu oynayır. Bu cür əlaməti ilə əqdlər hüquqazidd (hüququayğun olmayan) hərəkətlərdən fərqlənir. Bu cür hərəkətlər qanunun tələblərinə müvafiq olmur, onun tələblərini pozur. Bəzi hallarda onlar öz xarici formasına görə hüquqazidd hərəkət kimi yox, əqd kimi görünür.

Əqdlər bu əlaməti ilə delikt və əsassız varlanma kimi hüquqazidd hərəkətlərdən fərqlənir. Onlar da mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun əmlakını zədələyir. Bu delikt nəticəsində vətəndaş üçün vurulan zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi, qonşu üçün isə həmin zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ yaranır. Başqa bir misalda satıcı alıcıdan satdığı malın pulunu iki dəfə alır. Bu cür əsassız varlanma hərəkəti satıcı üçün qanunsuz olaraq alınan pulu alıcıya qaytarmaq vəzifəsi, alıcı üçün həmin pulun qaytarılmasını tələb etmək hüququ əmələ gətirir. Amma əqdlərdən fərqli olaraq, deliktlər də, əsassız varlanma hərəkətləri də hüquqazidd hərəkətdir.

Əqdin üçüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **iradəvi hərəkətdir**. Bu əlamət əqd bağlayan şəxsin müəyyən səviyyədə şüura (düşünməyə) və iradəyə malik olmasını tələb edir. Bu səviyyə isə həmin şəxsə imkan verir ki, o, öz hərəkətlərinin mənasını başa düşsün, bu hərəkətlərə rəhbərlik edə bilsin və onlara görə cavab vermək qabiliyyətinə malik olsun. Əqdin göstərilən əlaməti onu hüquqi hadisələrdən (məsələn, zəlzələdən, təbii yanğından, qasırğadan və s.) fərqləndirir. Belə ki, hadisələr hüquqi nəticəyə səbəb olsa da, iradəvi xarakter daşıyır.

Əqdlər həmişə iradəvi akt kimi çıxış edir. Onlar mülki hüquq subyektlərinin iradəsi ilə bağlıdır. Əqdlərdə onu bağlayan şəxslərin iradəsi ifadə olunur.

Əqdin dördüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **xüsusi olaraq müəyyən hüquqi nəticə əldə olunmasına yönələn hərəkətdir**. **Hüquqi nəticə** dedikdə, əqd bağlanması sayəsində subyekt üçün mülki hüquq və vəzifənin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması başa düşülür.

Əqdin hüquqi nəticəsi son dərəcə müxtəlifdir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusundan minik avtomobili alır. Bu alqı-satqı əqdinin hüquqi nəticəsi minik avtomobili üzərində mülkiyyət hüququ əldə etməkdən ibarətdir. Başqa bir misalda kənddən şəhərə işləməyə gələn vətəndaş yaşayış evini kirayəyə götürür. Bu kirayə əqdinin hüquqi nəticəsi isə yaşayış evi üzərində müvəqqəti istifadə hüququ əldə etməkdən ibarətdir.

Hüquqi nəticə güdməyən hərəkət əqd hesab olunmur. Məsələn, iki dost kinoya və ya teatra getmək barədə razılığa gəlirlər. Başqa bir misalda iki nəfər kənd sakini öz aralarında razılaşır ki, bazar günü kənddən xeyli aralıda yerləşən meşəyə gəzməyə getsinlər. Bu cür razılaşmalar hər hansı hüquqi nəticə güdmür. Ona görə də həmin razılaşmalara əqd demək olmaz. Onlar **mənəvi-məişət sazişləri** hesab edilir.

Əqdin bu əlaməti onu **hüquqi əməllərdən** fərqləndirməyə imkan verir. Hüquqi əməllər də əqdlər kimi hərəkət kateqoriyasına aid edilir və mülki-hüquqi nəticəyə səbəb olur. Lakin əqdlərdən fərqli olaraq, hüquqi əməllər xüsusi olaraq hüquqi nəticə əldə olunmasına yönəlmir. Onlar hüquqi nəticə güdməyən hərəkətlərdir. Lakin buna baxmayaraq, qanunda ifadə olunan göstərişə görə hüquqi əməllər də hüquqi nəticəyə səbəb olur. Məsələn, traktorçu kəndli (fermer) təsərrüfatına məxsus olan torpaq sahəsini şumlayarkən orada dəfinə tapır. Qanunda ifadə olunan göstərişə görə dəfinənin yarısı traktorçuya verilir (MM-in 187-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Beləliklə, dəfinənin yarısı üzərində traktorçu mülkiyyət hüququ əldə edir və bu, hüquqi nəticəyə səbəb olur. Traktorçu torpağı şumlayarkən bu cür hüquqi nəticə güdməmişdi.

Əqdin əlamətləri onu inzibati aktlardan fərqləndirməyə imkan verir. Onların hər ikisi də hüquqi akt kateqoriyasına aid edilir. Belə ki, həm əqdlər, həm də inzibati aktlar hüquqi akt hesab edilir. **İnzibati aktlar** dedikdə, dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri fərdi xarakterli qeyri-normativ aktlar başa düşülür. Bu aktlar əqdlərdən fərqli olaraq, inzibati-hüquqi nəticə doğurur. Məsələn, rayon icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə müharibə iştirakçısına mənzil verilir. Əqd isə mülki-hüquqi nəticə doğurur.

3. Əqdin elementləri

Əqdin mahiyyəti onun elementlərində təzahür edir. **Əqdin elementləri** dedikdə, onun mahiyyətini müəyyən-ləşdirən tərkib hissələri başa düşülür. Onlara aiddir:

- iradə;
- iradəni ifadə etmə (bildirmə);
- əqdin hüquqi məqsədi;
- əqdin subyektləri;
- əqdin obyekt;
- əqdin məzmunu;
- əqdin forması;
- əqdin əsası;
- əqdin hüquqi nəticəsi;
- əqdin motivi.

İradə əqdin subyektiv elementidir. Belə ki, əqd iradəvi aktdır. Buna görə də o, psixiloci amillə, yəni əqd bağlayan şəxsin arzusu, istəyi və niyyəti ilə bağlıdır.

Əqd o niyyət və məqsədlə bağlanılır ki, onu bağlayan şəxs üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gəlsin. Bu məqsədə çatmaq üçün həmin şəxsin əqd bağlamaq barədə arzu və istəyinin olması gərəkdir. Həmin arzu və istək əqd bağlayan şəxsin daxili iradəsi və ya iradəsi adlanır.

İradə (daxili iradə) dedikdə, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün əqd bağlayan şəxsin daxilən dərk edilmiş arzu və istəyi başa düşülür. O, müxtəlif həyati halların, hər şeydən əvvəl, sosial-iqtisadi amillərin təsiri altında yaranır və formalaşır. Bu halların və amillərin ən vacibi isə maddi-mənəvi ehtiyac və tələbatla şərtlənir. Mülki hüquq subyektləri öz ehtiyaclarını dərk etdikdən və başa düşdükdən sonra onları təmin etməyə cəhd göstərirlər və bu məqsədlə müxtəlif hüquqi vasitələrdən, o cümlədən əqdlərdən istifadə edirlər.

Əgər iradə (daxili iradə) yoxdursa, onda əqdin özünün mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Məsələn, fiziki zorakılıq təsiri altında vətəndaşdan pul alınmasını əqd hesab etmək olmaz. Çünki bu cür hərəkət daxili iradə (iradə) kimi subyektiv (psixiloci) elementdən məhrumdur.

İradə əqd bağlayan şəxsin öz hərəkətinə olan psixiloci münasibətidir. Bu şəxs onun vasitəsilə öz hərəkətini psixiloci cəhətdən tənzim edir. Lakin iradə şəxsin öz hərəkətinə olan psixiloci münasibətin yalnız bir tərəfidir. Buna görə də təkcə iradənin (daxili iradənin) mövcudluğu, yəni əqd bağlamaq barədə istək və arzusunun olması özlüyündə əqdin bağlanması üçün kifayət etmir və yetərli deyildir.

Əqdin bağlanması üçün həm də vacibdir ki, şəxsin iradəsi — onun əqd bağlamaq arzusu və istəyi digər şəxslərin nəzərinə çatdırılsın, onlara məlum olsun, yəni **xaricən (obyektivləşmiş surətdə)** ifadə edilsin. Bu, iradəni ifadə etmə (bildirmə) adlanır. İradəni ifadə etmə psixiloci münasibətin digər - ikinci tərəfi hesab edilir. Deməli, əqdin bağlanması üçün psixiloci münasibətin həm birinci tərəfinin (iradənin), həm də ikinci tərəfinin (iradəni ifadə etmənin) olması vacibdir. Onlar eyni bir prosesin iki tərəfidir. Buna görə də iradə və iradəni ifadə etmə arasında ziddiyyət, uyğunsuzluq ola bilməz.

İradəni bildirmə (ifadə etmə) dedikdə, əqd bağlayan şəxsin daxili iradəsinin (iradəsinin) xaricən (obyektivləşmiş) ifadə edilməsi başa düşülür. O, əqdin **obyektiv elementidir**. Əgər iradə «**mən nə istəyirəm?**» sualına cavab verirsə, iradəni ifadə etmə isə belə bir suala cavab verir: «**mən bunun üçün nə edirəm?**». Məsələn, bank kreditin qaytarılması (öhdəliyin icrası) halını təmin etmək istəyir («bank nə istəyir?») və bu məqsədlə öz riskini sığorta etdirir («bank bunun üçün nə edir?»).

İradəni ifadə etmə əqd bağlayan şəxsin öz iradəsini başqa şəxslərin nəzərinə çatdırmaq üsuludur. Məsələn, vətəndaşın təkcə evi satmaq arzusu və istəyi həmin evin satılması üçün azdır, kifayət etmir. Əgər o, bu istəyi və arzunu hər hansı bir şəxsin nəzərinə çatdırmasa, onda əqdin bağlanmasından söhbət gedə bilməz. Ona görə də iradəni ifadə etmə əqdin vacib elementidir.

İradə xaricən (obyektivləşmiş) müxtəlif üsullar əsasında ifadə edilir. Bu üsullar üç cür olur: birbaşa iradəni ifadə etmə; dolayı yolla iradəni ifadə etmə; susmaq yolu ilə iradəni ifadə etmə.

Birbaşa iradəni ifadə etmə odur ki, belə halda iradə şifahi və ya yazılı formada bildirilir. Məsələn, iki vətəndaş öz aralarında yazılı borc müqaviləsi bağlayırlar.

Dolayı yolla iradəni ifadə etmə odur ki, bu halda şəxsin hərəkətindən onun əqd bağlamağa razı olduğu

açıq-aşkar görünür. Başqa sözlə desək, şəxsin rəftarından onun əqd bağlamaq iradəsi məlum olur. Məsələn, malların avtomatlardan istifadə etməklə satılması hallarında (MM-in 620-ci maddəsi) müqavilə bağlamaq barədə iradə dolayı yolla ifadə olunur. Sürücü avtobusu dayanajağa verməklə daşıma müqaviləsi bağlamaq barədə istəyini dolayı yolla sərnişinlərə bildirir.

Susmaq yolu ilə iradəni ifadə etmə odur ki, bu halda şəxsin dinməməsi onun əqd bağlamaq iradəsini ifadə edir. Yalnız MM-də və ya tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutulan hallarda susmaqdan iradəni ifadə etmək üsulu kimi istifadə etmək olar. Həmin hallarda subyekt (şəxs) özünü çox passiv aparır, dinmir, susur və hər hansı hərəkət yerinə yetirmir. Lakin passivlik, dinməzlik iradəni ifadə etmə üsulu kimi çıxış edir. Susmaq **dinməz razılıq** deməkdir. Məsələn, əgər tapşıranın dinməməsi (susması) ilə ticarət agentı öz fəaliyyətini davam etdirərsə, onda ticarət agentı haqqında müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış hesab olunur (MM-in 794-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Bəzi əqdlərin bağlanması üçün təkcə iradənin və iradəni ifadə etmənin mövcudluğu kifayət etmir. Bunun üçün həm də əmlakın — pul və ya əşyaların verilməsi lazımdır. Məsələn, bank əmanəti (depozit) müqaviləsinin bağlanması üçün vacibdir ki, əmanətçi pulu banka təhvil versin. Məhz bu andan həmin müqavilə bağlanmış hesab edilir. Gələcəkdə bağışlama vədi kimi hal istisna olmaqla, bağışlama müqaviləsinin bağlanması üçün əmlakın hədiyyə alana (hədiyyə bağışlanılan şəxsə) verilməsi tələb olunur.

Almaniya mülki hüquq doktrinasında iradəni ifadə etmə anlayışının mahiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Professor Q.Y.Muselyak onu əqdin bazis elementi, təməl daşı hesab edir. İradəni ifadə etməyə hüquqi nəticə əldə olunmasına yönələn akt (iradə bildirməsi) kimi anlayış verilir.

Yaponiya mülki hüquq elmində iradəni ifadə etmənin üç elementdən ibarət olması göstərilir: müəyyən nəticə əldə etmək cəhdi, yəni nəticə əldə etməyə yönələn iradə; göstərilən bu iradəni ifadə etmək cəhdi, yəni ifadə olunmağa yönələn iradə; ifadə etmə prosesinin özü. Bu elementlərdən biri olmazsa, əqd etibarsız hesab edilir. İradəni ifadə etmə əqdin əsas elementidir.

Əqdin hüquqi məqsədi onun elementlərindən biri hesab olunur. Əqd bağlayan şəxslər həmişə hüquqi məqsəd güdürlər. Hüquqi məqsədi olmayan hərəkət əqd yox, mənəvi-məişət xarakterli saziş sayılır. Məsələn, iki nəfər yoldaş dağ gəzintisinə getmək barədə razılığa gəlirlər. Bu cür saziş əqd kateqoriyasına şamil edilmir.

Əqdin hüquqi məqsədi dedikdə, əqd iştirakçılarının onlar üçün mülki hüquq və ya vəzifələrin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam edilməsi barəsində elə bir subyektiv arzusu başa düşülür ki, bu arzu əqd bağlandıqdan və icra olunduqdan sonra həyata keçir. Əqdin hüquqi məqsədi əqd iştirakçılarının onlar üçün hüquqi nəticəyə nail olunması haqqında subyektiv arzusu, niyyəti və məramıdır.

Əqdin hüquqi məqsədində əqd iştirakçılarının daxili cəhdi və niyyəti ifadə olunur. Buna görə də o, **subyektiv xarakter daşıyır**. Bu isə bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, əqdin hüquqi məqsədi onun obyektiv yox, **subyektiv elementidir**.

Əqdin hüquqi məqsədi müxtəlif ola bilər. Mülkiyyət hüququnu bir şəxsdən digərinə keçirmək alqı-satqı, rent, bağışlama, borc və dəyişmə kimi müqavilələrin hüquqi məqsədini təşkil edir. Əmlakdan istifadə hüququnu müvəqqəti olaraq bir şəxsdən digər şəxsə vermək kirayə, icarə, lizinq və əvəzsiz istifadə (ssuda) kimi müqavilələrin hüquqi məqsədi kimi çıxış edir.

Bəzi hallarda əqdin hüquqi məqsədi anlayışını əqdin hüquqi nəticəsi anlayışı ilə qarışdırırlar, daha doğrusu, eyniləşdirirlər. Əqdin hüquqi məqsədi, yuxarıda dediyimiz kimi, əqd iştirakçıları üçün subyektiv olaraq arzu edilən hüquqi nəticədir. **Əqdin hüquqi nəticəsi** isə həyata keçirilmiş, realizə edilmiş və gerçəkləşdirilmiş hüquqi məqsəddir, yəni hüquq münasibətinin dəyişməsi, əmələ gəlməsi və ya xitam olunmasıdır. Əqd bağlandıqdan və icra olunduqdan sonra əqdin hüquqi məqsədi həyata keçirilir və bununla hüquqi nəticə əldə edilir. İcra olunmuş əqdlər üçün hüquqi məqsədlə hüquqi nəticənin bir-birinə uyğun gəlməsi halı xarakterikdir. Fəlsəfi planda bu iki anlayış arasında əlaqə imkan — gerçəklik, səbəb-nəticə kimi kateqoriyalar arasındakı münasibət kimidir.

Ümumi qayda belədir ki, icra olunmuş əqdlərin hüquqi məqsədi ilə onların hüquqi nəticəsi bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi satılan əşya üzərində mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya keçirməkdən ibarətdir. Alqı-satqı müqaviləsi icra olunur, yəni satıcı əşyanı alıcıya, alıcı isə onun əvəzində satıcıya pul verir. Bununla hüquqi nəticə əldə edilir, yəni əşya üzərində mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir. Burada müqavilənin hüquqi məqsədi ilə hüquqi nəticəsinin bir-birinə uyğun gəlməsi göz qabağındadır.

Bəzən əqdin hüquqi məqsədi ilə hüquqi nəticəsi bir-birinə uyğun gəlmir. Bu hal o zaman mümkün olur ki, əqd formasında hüquqazidd hərəkətlər edilir. Məsələn, mülkiyyətçi olmayan şəxs (məsələn, əşyanı kirayəyə götürən, yükü daşıyan, əşyanı saxlayan və digər şəxslər) əşyanı özgəninkiləşdirməyə ixtiyarı çatmadığı halda, onu satır. Belə halda alıcının həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ yaranmır və hüquqi məqsədə nail olunmur. Başqa bir misalda vətəndaş fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsdən əşya alır. Digər bir misalda vəzifəli şəxs cinayət yolu ilə əldə etdiyi pul hesabına bahalı minik avtomobili alır. Səs-küyə səbəb olmamaq üçün o, bu əqdi

bağışlama müqaviləsi vasitəsi ilə pərdələyir, yəni minik avtomobilinin hədiyyə (bəxşiş) kimi verilməsi barədə bağışlama müqaviləsi bağlayır. Əqd icra olunmadıqda, əqdin predmeti olan əşya məhv edildikdə və digər hallarda əqdin hüquqi nəticəsi əldə edilmir.

Əqdin hüquqi məqsədini onun sosial-iqtisadi məqsədindən fərqləndirmək lazımdır. **Əqdin sosial-iqtisadi məqsədi** əqd iştirakçılarından əqdin predmeti olan əşyadan hansı niyyətlə istifadə etmələrini ifadə edir. Bu cür məqsəd müxtəlif ola bilər: sahibkarlıqla məşğul olmaq; təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək; ailə-məişət və ya şəxsi ehtiyacları ödəmək; kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və s. Özü də əqdin sosial-iqtisadi məqsədinə onun hüquqi məqsədini həyata keçirməklə nail olunur. Məsələn, kəndli (fermer) təsərrüfatı torpaq sahəsini şumlamaq üçün iki ədəd traktor alır. Bu əqdin hüquqi məqsədi traktora mülkiyyət hüququ əldə etməkdən, onun sosial-iqtisadi məqsədi isə təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Məlum məsələdir ki, yalnız traktora mülkiyyət hüququ əldə etdikdən sonra ondan təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə oluna bilər.

Hüquqi nəticə əqdin elementlərindən biri hesab olunur. Bu, mülki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. Belə ki, bəzi müəlliflərin fikrinə, əqdin hüquqi nəticəsi əqdin həddlərindən kənarda qalır və onun elementi hesab edilmir. O, yalnız əqdin səbəb olduğu nəticədir. Bu mövqe ilə çətin razılaşmaq olar. Belə ki, əqdin hüquqi məqsədi onun vacib elementi kimi hamılıqla qəbul edilir. Onda həyata keçirilmiş hüquqi məqsədə də, yəni hüquqi nəticəyə də əqdin elementi kimi baxmaq lazımdır. Hüquqi nəticəsi olmayan əqdin mövcudluğundan danışmaq məntiqi cəhətdən mənasız bir şeydir. Almaniya sivilistika doktrinasında hüquqi nəticənin həyata keçirilməsi (məsələn, real əqdlər üzrə əşyanın əqdin bir tərəfindən digər tərəfə verilməsi) əqdin tərkib hissəsi sayılır.

Əqdin əsası və ya kauzası (latınja «causa» — səbəb, əsas) onun əsas və məjburi elementlərindən biridir. Qeyd etdik ki, əqd xüsusi istiqamətə və yönümə malikdir. Belə ki, o, hüquqi nəticə əldə edilməsinə səmtlənir. Əqdi bağlayan şəxs təsəvvürünə gətirir və güman edir ki, o, özü üçün bütün mütləq hüquqi nəticələri yox, yalnız ona lazım olan əsas hüquqi nəticəni əldə edəcəkdir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsini bağlayan zaman alıcı ehtimal edir ki, o, əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edəcəkdir, yəni satın aldığı əmlakın mülkiyyətçisi olacaqdır. Deməli, mülkiyyət hüququ əldə etmək alqı-satqı müqaviləsinin əsasını təşkil edir. Başqa bir misalda əmlak kirayə müqaviləsi bağlayarkən şəxs güman edir ki, əşyadan istifadə hüququ müvəqqəti olaraq ona keçəcəkdir, yəni əşyanın müvəqqəti istifadəçisi olacaqdır. Deməli, müvəqqəti olaraq əşyadan istifadə hüququ əldə etmək əmlak kirayə müqaviləsinin əsası kimi çıxış edir.

Beləliklə, hər bir əqd növü üçün müəyyən hüquqi nəticə və hüquqi məqsəd uyğun gəlir. **Bu və ya digər əqd növü üçün tipik olan hüquqi məqsədə və ya hüquqi nəticəyə əqdin əsası və ya əqdin kauzası deyilir.** Əqdin əsası hüquqazidd olmamalıdır. Əqdin əsası elə olmalıdır ki, onu həyata keçirmək mümkün olsun.

Bəzən əqdin hüquqi məqsədi onun əsasına uyğun gəlmir. Məsələn, uydurma əqd bağlanarkən bu cür halla qarşılaşırıq. Belə ki, tərəflər alqı-satqı müqaviləsinin əvəzinə, öz aralarındakı münasibəti bağışlama müqaviləsi kimi rəsmiləşdirirlər. Bununla onlar alqı-satqı müqaviləsini bağışlama müqaviləsi ilə pərdələyirlər.

Motiv (fransızca «motif» — hərəkət etmək üçün vadaredici səbəb və bəhanə) əqdin elementlərindən biridir. Özü də dərhal qeyd edirik ki, o, əqdin məjburi, əsas və zəruri elementi yox, məjburi olmayan, qeyri-əsas və fakultativ (qeyri-zəruri) elementi hesab edilir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əqdin elementi kimi motivə münasibət birmənalı deyil. Bir qrup müəlliflər göstərir ki, motiv əqdin elementi hesab edilmir. Bu cür mövqe ilə çətin razılaşmaq olar. Düzdür, ümumi qaydaya görə, əqdin motivi əqdin özündən kənarda qalır və ona hər hansı təsir göstərmir. Məhz buna görə motiv əqdin məjburi və zəruri yox, fakultativ elementi hesab edilir.

Bəzən motivi əqdin hüquqi məqsədi və ya əqdin əsası ilə qarışdırırlar. Lakin bu iki anlayış mənaja üst-üstə düşmür. Onlar arasındakı əlaqə fəlsəfi baxımdan səbəb və bəhanə kimi kateqoriyalar arasındakı münasibət kimidir. Belə ki, əgər fəlsəfi planda hüquqi məqsəd səbəbdirsə, əqdin motivi bəhanədir.

Əqdin motivi odur ki, o, şəxsləri əqd bağlamağa vadar və təhrik edir, həmin şəxslərdə buna meyl yaradır və həvəs oyadır. Məsələn, vətəndaş öz dostunun ad gününü təbrik etmək və ona bu niyyətlə hədiyyə vermək üçün mağazadan televizor alır. Dostuna onun ad günü münasibəti ilə hədiyyə vermək alqı-satqı müqaviləsinin motividir. Başqa bir misalda ailə qurmaq niyyətində olan qız özü üçün cehiz alır. Ailə qurmaq niyyəti bu əqdin motivini təşkil edir.

Motiv əqdin elə bir sosial-iqtisadi məqsədidir ki, məhz bunun naminə şəxslər əqd bağlayırlar. Buna görə motiv, bir qayda olaraq, hüquqi əhəmiyyətə malik olmayıb, əqdə hər hansı təsir göstərmir. Məsələn, vətəndaşın öz şəxsi və ailə-məişət ehtiyaclarını ödəmək niyyəti ilə və ya hədiyyə kimi başqasına bağışlamaq məqsədi ilə və yaxud da sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq (haqqı ilə sərnişin daşımaq) niyyəti ilə minik avtomobili almasının alqı-satqı əqdi üçün — həmin avtomobilə mülkiyyət hüququ əldə etməsi üçün hüquqi əhəmiyyəti yoxdur.

Motivin əqdin etibarlı hesab edilməsi üçün də hüquqi təfəvütü yoxdur. Bu, o deməkdir **əqdin etibarlı olub-olmaması əqdin motivindən asılı deyildir.** Bu isə onu ifadə edir ki, motivdə səhvə yol verilməsi əqdin etibarlı

sayılmasına dəlalət etmir və buna hər hansı təsir göstərmir. Məsələn, vətəndaş zənn edir ki, qonşusu onu toya dəvət edəcəkdir. Bu niyyətlə o, toy hədiyyəsi alır, yəni alqı-satqı əqdi bağlayır. Toyu olanlara hədiyyə vermək niyyəti bu əqdin motivini təşkil edir. Lakin zənn etdiyinə əksinə olaraq, həmin vətəndaş qonşu tərəfindən toya çağırılır. Bu halda əqdin motivində səhvə yol verilmiş olur. Bunun da toy hədiyyəsinin alınması barədə bağlanan alqı-satqı müqaviləsinin etibarlı olub-olmaması üçün hüquqi əhəmiyyəti və təfəvütü yoxdur. Belə ki, toy hədiyyəsi kimi alınan əmlaka mülkiyyət hüququ vətəndaşa keçir və o, əqddən imtina edə bilməz.

Bununla bərabər, **əqd iştirakçılarının razılığı ilə motivə hüquqi əhəmiyyət və məna verilə** bilər. Belə halda motiv əqdin şərti (əqdin məzmununun elementi) kimi çıxış edir. Həmin əqdə isə **şərt altında bağlanan əqd** deyilir. Məsələn, mağazanın satıcısı ilə alıcı belə razılığa gəlirlər ki, əgər alıcı televizor alsın, ona fotoaparat bağışlanacaq. Burada televizor almaq niyyəti (motiv) bağışlama əqdinin şərti kimi çıxış edir. Əgər bu şərt olmasaydı, yəni tərəflər motivə hüquqi əhəmiyyət verməsəydilər, onda məlum məsələdir ki, bağışlama əqdi də bağlanırmıydı.

Motiv əqdin özünün mahiyyətinə daxil olduğu hallarda da o, əqd iştirakçılarının xüsusi olaraq bunu əqddə göstərmələrindən asılı olmayaraq, hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Əqdin subyektləri onun elementi hesab olunur. Əqddə iştirak edən şəxslərə **əqdin subyektləri** deyilir. Fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət və bələdiyyələr subyekt qismində əqd bağlanmasında iştirak edə bilərlər.

Əqdin obyektı onun elementlərindən biridir. **Əqdin obyektı** odur ki, subyektlər məhz onun barəsində əqd bağlayırlar. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin obyektı (predmeti) rolunda satılan əşya çıxış edir.

Əqdin forması da əqdin elementi kateqoriyasına şamil edilir. Əqd subyektlərinin iradələrinin ifadə və təsbit edilmə üsulları **əqdin forması** adlanır.

Əqdin məzmunu onun elementlərindən biri sayılır. Əqdin bütün şərtlərinin məcmusuna **əqdin məzmunu** deyilir.

Əqdin subyektı, forması və məzmunu barədə bu fəslin 3-cü paragrafında geniş söhbət açılacaqdır.

4. Əqdlərin əhəmiyyəti

Əqd böyük **sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik olan anlayışdır**. O, iqtisadi dövriyyə prosesində istifadə olunan əsas hüquqi formalardan biridir. Cəmiyyətdəki əmtəə-pul münasibətləri, iqtisadi (əmlak) dövriyyə münasibətləri məhz mülki-hüquqi əqdlərin vasitəsi ilə ifadə olunur. Buna görə də iqtisadi (əmlak) dövriyyəsi, istehsalı və tədaviü inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə onlar böyük rol oynayırlar.

Mülki-hüquqi əqdlərin böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar **mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinin, dəyişməsinin və xitam olunmasının ən geniş yayılmış əsaslarından** biridir. Vətəndaş cəmiyyətinin əsasını təşkil edən mülkiyyət hüquq münasibətlərinin əmələ gəlmə üsullarından biri əqdlər hesab edilir. Kredit-bank, hesablaşma-ödəniş, sığorta, pərakəndə ticarət və digər sahələrdə əmələ gələn mülki hüquq münasibətləri məhz onların nəticəsində yaranır. Bu əqdləri, əsasən, dörd qrupa bölmək olar: **əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə yönələn əqdlər** (alqı-satqı, dəyişmə, rent, bağışlama); **əmlakın istifadəyə verilməsi barədə əqdlər** (kirayə, icarə lizinq, əvəzsiz istifadə); **iş görülməsinə yönələn əqdlər** (podrat); **xidmət göstərilməsi barədə əqdlər** (daşıma, sığorta, kredit, saxlama və s.). Bax, bu əqdlərin məcmusu **iqtisadi (əmlak) dövriyyəni — mülki (əmlak) dövriyyəni yaradır**.

Mülki-hüquqi əqdlər xarici (beynəlxalq) əmlak dövriyyəsində böyük rol oynayır. Xarici ticarət sahəsində onlar geniş miqyasda tətbiq olunur. Əqdlər ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əqdlərin bir növü olan **mülki-hüquqi müqavilələrin** bazar iqtisadiyyatı şəraitində rolu qeyri-adi dərəcədə artır. Müqavilələr sistemi bazar mexanizminin özəyi kimi çıxış edir.

Müqavilələrin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onların vasitəsi ilə iqtisadi münasibətlər öz-özünü tənzimləməyə məruz qalır. Söhbət bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin öz-özünü tənzimləməsindən gedir. Öz-özünü tənzimləmə təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində ən səmərəli üsuldur. Bütün bunlar onu göstərir ki, **müqavilə mülki hüquq subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin təşkilinin əsas hüquqi formasıdır**.

Müqavilə kontragentlərin — müqavilədə iştirak edən tərəflərin davranışını nizama salan əsas vasitədir, tənzimləyicidir. Normativ akt fəaliyyətin hüquqi əsasını yaradır. Müqavilə isə partnyorlar arasında iqtisadi əlaqələrin hüquqi recimini müəyyən edir. O, müqavilə öhdəliklərinin icrası qaydası və şərtlərini, tərəflərin qarşılıqlı hərəkət formalarını nəzərdə tutur. Müqavilə tərəflərə imkan verir ki, onlar öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətləri, hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirdinsinlər. Fransa Mülki Məcəlləsinin 1134-cü maddəsinin 1-ci hissəsində göstərildiyi kimi, **qanun əsasında bağlanan müqavilə onu bağlayan tərəflər üçün qanundur**.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilələrin rolu köklü surətdə dəyişmişdir. Onun tətbiq sferası genişlənir, yeni müqavilə növləri meydana gəlir. Çox vaxt müqavilələr münasibətlərin yeganə nizamlayıcısı kimi çıxış edir. İndiki dövrdə bizim həyatı münasibətlərin böyük hissəsi müqavilə və digər əqdlərin vasitəsilə tənzimlənir.

§ 2. Əqdlərin hüquqi təsnifi

1. Əqdlərin növləri

Mülki-hüquqi əqdlər son dərəcə müxtəlif olub, bir neçə növə bölünür. Qüvvədə olan mülki qanunvericilik onların ayrı-ayrı növlərini tənzimləyir. Bu növlərdən hər biri spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Qüvvədə olan qanunvericilik, sivilistika doktrinası (mülki hüquq elmi) əqdlərin hüquqi təsnifini verir. Bu təsnifin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, o, əqdlərin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi xüsusiyyətlərini ayırmağa və fərqləndirməyə, onların təyinatını, mahiyyətini və tətbiq sferasını düzgün olaraq müəyyənəlməyə imkan verir. Əqdlərin təsnifinin köməyi və vasitəsi ilə biz onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi spesifikasiyasına (spesifik xüsusiyyətinə, özünəxas cəhətinə) bələd oluruq.

Əqdlər müxtəlif əsas və meyarlara görə növlərə bölünür. Bu cür əsas və meyarlara aiddir: əqddə iştirak edən tərəflərin sayı; tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi anı; əqdin əvəzli-əvəzsiz olması və s.

Bu əsas və meyarlar əqdlərin təsnifinin verilməsinə və onların qəti olaraq müəyyən sistemdə yerləşdirilməsinə imkan yaradır. Mülki dövriyyə iştirakçıları arasında müxtəlif və çoxsaylı əqdlər bağlanmasını nəzərə alsaq, onların lazımınca sistemləşdirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Əqdlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemi ilk növbədə, onların lazımı qaydada hüquqi tənzimlənməsi üçün əhəmiyyətlidir. Əqdlərin sisteminin həm də eyni zamanda hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti vardır. O, əqdin bir növünün digərindən fərqləndirilməsinə və ayrılmasına, onlara münasib (uyğun gələn) hüquq normalarının tətbiq edilməsinə imkan verir. Əqdlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemi həm də əqd institutunun öyrənilməsinə xeyli dərəcədə asanlaşdırır. Bu sistemin əsasında isə müxtəlif təsnifat meyarları durur ki, həmin meyarlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə, onlar bir-birini tamamlayaraq əqd kimi mürəkkəb məsələnin tam öyrənilməsi və dərindən başa düşülməsi məqsədinə xidmət edir.

2. Birtərəfli, ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər

Əqddə iştirak edən tərəflərin sayı kimi meyarə və əsasa (iradə ifadəsi prinsipinə) **görə** əqdlər üç növə bölünür. Bu bölgünün əsasında əqdin bağlanması üçün iradə ifadəsi kifayət edən və lazım olan şəxsin sayı kimi əlamət durur:

- birtərəfli əqdlər;
- ikitərəfli əqdlər;
- çoxtərəfli əqdlər.

Əqdin bağlanması üçün yalnız bir tərəfin iradə ifadəsi lazım olan və kifayət edən əqdlərə birtərəfli əqdlər deyilir. Bu cür əqdlərdə anjaq birjə tərəfin iradəsi ifadə olunur. Məsələn, vəsiyyət etmək birtərəfli əqdlərə misal ola bilər. Bu zaman vəsiyyət edən şəxs öz iradəsini vəsiyyətnamədə vəərəsə kimi göstərilən şəxsin bu iradə ilə razı olmasından asılı olmayaraq ifadə edir. Bundan əlavə, etibarnamə verilməsini, mirasın qəbul edilməsini, müsabiqə elan edilməsini, xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan olunmasını, bağlanmış müqavilənin icrasını, mirasdan imtina edilməsini, oyunlar və mərclər keçirmək barədə elan verilməsini və s. birtərəfli əqdlərə misal kimi göstərmək olar. Bağışlama kimi hərəkətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu cür hərəkət bizim ölkə qanunvericiliyinə, habelə Almanianın, RF-in və digər xarici ölkələrin qanunvericiliyinə görə, birtərəfli yox, ikitərəfli əqd hesab olunur. Amma Yaponiya mülki hüquq elmində göstərilir ki, bağışlama birtərəfli əqddir. İnqilabaqədərki Rusiya alimi K.Pobedonostsev də bağışlamaya birtərəfli akt (əqd) kimi baxırdı.

Birtərəfli əqdi bağlayan şəxs tərəfində bir neçə şəxs çıxış edə bilər. Məsələn, evin birgə mülkiyyətçiləri tərəfindən etibarnamə verilir. Başqa bir misalda bir neçə hüquqi şəxs müqavilənin icrasından imtina edir. Bu cür hallarda bir neçə şəxsə bir tərəf kimi baxılır. Başqa sözlə desək, birtərəfli əqdi bağlayan tərəfi bir neçə şəxs təmsil edə bilər. Lakin buna baxmayaraq, əqd birtərəfli əqd kimi qalır.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, «**əqdi bağlayan tərəf (əqddə tərəf)**» anlayışı ilə «**əqd iştirakçıları (əqddə iştirakçılar)**» anlayışını qarışdırmaq olmaz. Bunlar eyni mənalı anlayışlar deyildir. Birtərəfli əqdlərdə həmişə istisnasız olaraq, tərəf rolunda yalnız bir şəxs çıxış edə bilər. Əqd iştirakçıları isə həmin şəxs tərəfində çıxış edən və onu təmsil edən şəxslərə deyilir. Əqd iştirakçılarının sayı həmişə əqddə çıxış edən tərəfin sayından çox olur.

Elə birtərəfli əqdlər vardır ki, bu cür əqdlər, əqd bağlayan tərəfin iradə ifadəsini başqa tərəfin qəbul etməsini nəzərdə tutur və tələb edir (**iradə ifadəsinin qəbulunu tələb edən əqdlər**). Belə hallarda yalnız iradə ifadəsi başqa tərəfə çatdığı andan o, etibarlı olur (MM-in 325-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu cür əqdlərdə iradə ifadəsi hökmən başqa şəxsə yönəlir. Həmin şəxsin iradə ifadəsi barədə məlumatı olmalıdır. Məsələn, müqaviləyə xitam verilməsi barədə xəbərdarlıq kimi iradə ifadəsini bu ifadənin yönəldiyi şəxs bilməlidir. Oferta (müqavilə bağlamaq təklifi), aksept (müqavilə təklifini qəbul etmək) də göstərilən əqdə misaldır.

Bununla belə, elə birtərəfli əqdlər vardır ki, bu əqdlər, əqd bağlayan tərəfin iradə ifadəsinin digər şəxs tərəfindən qəbul edilməsini tələb etmir (**iradə ifadəsinin qəbulunu tələb etməyən əqdlər**). Məsələn, vəsiyyət bu

cür əqdlərə misal ola bilər. Bu növ əqdlər, bir qayda olaraq, başqa şəxsə yönəlmir. Sahibsiz əşyanı ələ keçirmək, dereliksiya (əşyadan imtina etmək) da göstərilən kateqoriya əqdlərə misaldır. Həmin əqdlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əqdlər iradə ifadəsinin başqa şəxslər tərəfindən qəbulunu nəzərdə tutmur. Məsələn, ata öz itmiş uşağını tapan şəxsə xüsusi mükafat verməsini açıq (ümumi) yolla (mətbuat, radio və televiziya vasitəsilə və s.) elan edir (xüsusi mükafatlandırma əqdi).

Bəzən başqa tərəf birtərəfli iradə ifadəsi barəsində qabaqjadan və ya dərhal öz imtinasını bildirir. Bu halda birtərəfli iradə ifadəsi etibarlı sayılır və birtərəfli əqdin bağlanmasına təsir göstərmir. Məsələn, ictimai ədəbi-mədəni təşkilat ən yaxşı dram əsəri yazmağa görə ölkənin tanınmış on dramaturq yazıçısı arasında qapalı müsabiqə elan edir. Həmin yazıçılar dərhal bu müsabiqədə iştirak etməkdən öz imtinalarını bildirirlər. Başqa bir misalda etibarnamə verilmiş şəxs etibarnamədən və ya vəsiyyət üzrə vəərəsə vəərəsəlikdən dərhal imtina edir. Bu kimi imtina hallarından birtərəfli əqdin bağlanması asılı deyildir. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, əsas məsələ əqd bağlayan tərəfin iradə ifadəsidir.

Birtərəfli iradə ifadəsinin etibarlılığı əqd bağlamış şəxsin ölümündən və ya fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi kimi amillərdən asılı ola bilər. Belə ki, əqd bağlamış şəxsin ölümü və ya fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi iradə ifadəsindən sonra baş verərsə, iradə ifadəsinin etibarlılığına bəzi halda təsir göstərir, bəzi halda təsir göstərmir (MM-in 325-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, vəsiyyət əqdi bağlamış şəxs ölür. Bu, həmin əqdin etibarsız sayılmasına dəlalət etmir. Etibarnamə vermiş şəxs öldükdə və ya fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə isə etibarnaməyə xitam verilir (MM-in 365-ci maddəsi). Xüsusi mükafatlandırma əqdinə isə uşağı itmiş atanın fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi isə birtərəfli əqdin xitam olunmasına və etibarsız sayılmasına səbəb olur.

Birtərəfli əqd bütün əqdlər kimi hüquqi nəticəyə — mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam edilməsinə səbəb olur. Bu cür əqd **vəzifəni yalnız onu bağlamış şəxs üçün yaradır**. Əqdin ünvanlandığı şəxslər üçün də həmin əqd vəzifələr yarada bilər, bir şərtlə ki, bu, Mülki Məcəllədə və ya həmin şəxslərlə razılaşmada nəzərdə tutulsun (MM-in 326-cı maddəsi). Məsələn, vəsiyyət edən şəxs hər hansı öhdəliyin (vəzifənin) icra olunmasını vəərəsəyə — vəsiyyətin ünvanlandığı şəxsə həvalə edə və tapşırı bilər (MM-in 1205-ci maddəsi). Vərəsə üçün bu halda birtərəfli əqd olan vəsiyyət vəzifə (öhdəlik) əmələ gətirir.

Misala müraciət edək.

Miras qoyan tərtib etdiyi vəsiyyətnamə ilə vəərəsəyə tapşır ki, vəərəsə miras açıldıqdan sonra üçotaqlı evin otaqlarından birini ömürlük istifadə üçün qohuma versin və ya vəərəsə miras qalmış pul hesabına minik avtomobili alıb miras qoyanın qardaşına versin.

Birtərəfli əqd onu bağlayan şəxs üçün **mülki hüquqlar yaratmır**. Mülki hüquqları bu əqd yalnız onun ünvanlandığı şəxslər üçün əmələ gətirir.

İkitərəfli əqdlər odur ki, bu əqdlərin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsinin olması tələb edilir. Bu cür əqdlərdə **iki tərəfin razılaşdırılmış və qarşılıqlı iradəsi** ifadə olunur. Məsələn, alqı-satqı, kirayə, icarə, daşıma, borc, kredit, sığorta, girov, ipoteka və digər müqavilələr ikitərəfli əqdlərə misal ola bilər. Mülki (əmlak) dövryyəə münasibətləri — əmtəə-pul əlaqələri, əsasən, məhz ikitərəfli əqdlər vasitəsilə ifadə olunur. Ona görə də onların xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir.

İkitərəfli əqdlərdə iki qarşılıqlı iradə ifadəsinin bir-birinə uyğun gəlməsi tələb edilir. Belə ki, bu əqddə iştirak edən tərəflərdən hər birinin öz iradəsini ifadə etməsi gərəkdir. Ona görə ikitərəfli əqdləri **qarşılıqlı əqdlər** də adlandırırlar.

İkitərəfli əqdlər birtərəfli əqdlər kimi hüquqi nəticəyə səbəb olur. Onlar, bir qayda olaraq, əqddə iştirak edən hər iki tərəf üçün həm hüquqlar, həm də vəzifələr yaradır. Məsələn, alqı-satqı, daşıma, icarə, kirayə, podrat və digər müqavilələr hər iki tərəf üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Özü də **bir tərəfin hüquqları digər tərəfin vəzifələrinə uyğun olur**. Bəzi əqdlər isə bir tərəf üçün yalnız vəzifə, digər tərəf üçün isə anjaq hüquq yaradır. Məsələn, bank əmanəti (depozit) müqaviləsi bank üçün əmanəti qaytarmaq kimi vəzifə, əmanətçi üçün isə həmin əmanətin verilməsini tələb etmək hüququ əmələ gətirir.

İkitərəfli əqdlərdə həmişə yalnız iki tərəf çıxış edir. Amma bəzən hər iki tərəf bir neçə əqd iştirakçısı tərəfindən təmsil oluna bilər. Bu cür hallarda əqd yenə də ikitərəfli əqd hesab edilir. Məsələn, evin birgə mülkiyyətçiləri (məsələn, ər-arvad) onu dörd nəfər vətəndaşa satırlar. Bu əqddə satıcı tərəfini iki nəfər (ər və arvad), alıcı tərəfini isə dörd nəfər vətəndaş təmsil edir. Bunlar əqd iştirakçıları hesab olunurlar. Əqdin tərəfləri isə alıcı və satıcıdan ibarətdir.

Çoxtərəfli əqdlər odur ki, bu əqdlərin bağlanması üçün ikidən çox tərəfin razılaşdırılmış iradə ifadəsinin olması tələb edilir. Bu cür əqdlərdə ikidən çox tərəfin, yəni üç, dörd, beş və s. tərəfin iradəsi ifadə olunur. Başqa sözlə desək, çoxtərəfli əqdlərin bağlanmasında ikidən çox tərəf iştirak edir.

Çoxtərəfli əqdlər birtərəfli və ikitərəfli əqdlərdən, göründüyü kimi, əqddə iştirak edən tərəfin sayı kimi əlamətə görə fərqlənir. Belə ki, birtərəfli əqdin bağlanmasında yalnız bir tərəf, ikitərəfli əqdin bağlanmasında iki

tərəf, çoxtərəfli əqdin bağlanması isə ikidən çox — üç və ya daha artıq tərəf çıxış edir. Bundan əlavə, çoxtərəfli əqdlər üçün xarakterik olan belə bir xüsusiyyət vardır ki, burada **hər bir tərəfin hərəkəti eyni bir ümumi məqsədə çatmağa yönəlir**. Bu cür əqdlərdə iştirak edən çoxsaylı tərəflərdən hər birinin iradəsi onların hamısı üçün ümumi olan məqsədə istiqamətlənir və səmt alır. Çoxtərəfli əqdlərə misal kimi köhnə 1964-cü il MM-nin tənzimlədiyi və nəzərdə tutduğu birgə fəaliyyət haqqında müqaviləni çəkə bilirik (həmin Məcəllənin 433-cü maddəsi). Hüquqi şəxslərin yaradılması haqqında təsis müqaviləsini (təsisçilər arasında bağlanan müqaviləni) də çoxtərəfli əqd kateqoriyasına şamil etmək olar, bir şərtlə ki, həmin hüquqi şəxsləri ikidən çox şəxs tərəfindən təsis olunsun (MM-in 45-ci maddəsinin 2-ci bəndi). L.Ennekserus haqlı olaraq göstərir ki, belə hallarda müxtəlif tərəflər arasında müvafiq qarşılıqlı iradə ifadəsi mübadilə olunmur, yalnız eyni tərəflərin iradə ifadəsi paralel olaraq həyata keçirilir.

Mülki qanunvericilikdə, mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) ikitərəfli və ya çoxtərəfli əqdləri müqavilələr adlandırırlar. Öz həjminə görə «əqdlər» və «müqavilələr» kimi iki anlayış bir-birinə uyğun gəlmir və üst-üstə düşmür. Belə ki, əqdlər birtərəfli, ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər növündə ola bilər. Amma müqavilələrə yalnız ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər daxildir. Birtərəfli əqdlər müqavilə kateqoriyasına şamil edilmir. Deməli, istənilən hər hansı müqavilə əqd hesab edilir. Amma istənilən əqdi müqavilə saymaq olmaz. Məsələn, vəsiyyət etmək birtərəfli əqddir, amma müqavilə deyildir.

Almaniya sivilistika doktrinasına görə, **müqavilə dedikdə, iki və daha çox tərəfin bir-birinə uyğun gələn qarşılıqlı iradə ifadəsi başa düşülür**. Yaponiya mülki hüquq elminə görə, müqavilə iki iradəvi hərəkətin — təklif və razılığın məcmusudur.

Sivilistika elmi və mülki qanunvericilik müqaviləni üç mənada işlədir. **Birinci mənada** müqavilə mülki (öhdəlik) hüquq münasibəti deməkdir (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı hüquq münasibəti deməkdir). **İkinci mənada** müqavilə əqd mənasını ifadə edir. Bu baxımdan o, hüquqi fakt kimi hüquq münasibəti yaradır (məsələn, podrat müqaviləsi hüquqi fakt, yəni əqd kimi podrat hüquq münasibəti əmələ gətirir). **Üçüncü mənada** müqavilə sənəd mənasında işlədilir. Elə bir sənəd ki, o, hüquq münasibətinin yaranma faktını ifadə edir.

3. Əvəzli və əvəzsiz əqdlər

Əvəzlilik-ekvivalentlik kimi əlamətə, yəni əvəzli — ekvivalentli olub-olmaması kimi əlamətə görə əqdlər iki növə bölünür:

- əvəzli əqdlər;
- əvəzsiz əqdlər.

Əvəzli əqd odur ki, bu əqdə görə bir tərəf öz vəzifələrinin icrası müqabilində o biri tərəfdən haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz almaq hüququna malik olur. Söhbət əqdə iştirak edən bir tərəfin özünün etdiyi hərəkətə görə digər tərəfdən qarşılıqlı əvəz almasından gedir. Hərəkət dedikdə, tərəfin digər tərəfə əşya və ya pul verməsi, iş görməsi və ya xidmət göstərməsi başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə, satıcı əşya verməyin müqabilində pul formasında (yəni satılmış əşyanın pulu şəklində) qarşılıqlı əvəz alır. Podrat müqaviləsinə görə, podratçı gördüyü işin müqabilində sifarişçidən podrat haqqı alır. Daşıma müqaviləsinə görə, daşıyıcı yükü təyinat yerinə çatdırmağa görə yük alandan daşıma haqqı alır. Deməli, alqı-satqı, podrat və daşıma kimi müqavilələr əvəzli əqd hesab edilir. Bundan əlavə, dəyişmə, kirayə, icarə, komissiya, bank əmanəti (depozit), bank hesabı, kredit və digər müqavilələr də əvəzli əqd kateqoriyasına aid edilir.

Mülki-hüquqi əqdlərin əsas kütləsini əvəzli əqdlər təşkil edir. Bu əqdlərin xüsusi çəkisi müqayisədilməz dərəcədə böyükdür. Bütün sahibkarlıq müqavilələri əvəzli əqd hesab edilir. Sahibkarlıq sferasında bağlanan müqavilələrin əvəzli xarakterə malik olması bu müqavilələrin xarakterik əlamətidir. Əvəzli əqdlərin üstünlük təşkil etməsi mülki (əmlak) dövriyyənin əmtəə və əmlak xarakterli olması ilə, onun əmtəə-pul münasibətlərindən ibarət olması ilə izah edilir.

Əqdlərin əvəzli olması o demək deyildir ki, onlar həmişə istisnasız olaraq, ekvivalent əqdlər sayılır. Bu, o deməkdir ki, bütün əqdlərin hamısı ekvivalent deyildir. Belə ki, bəzi əqdlər əvəzli olsa da, ekvivalent əqd hesab edilmir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcı əşyanı həqiqi qiymətindən nisbətən ucuz qiymətə satır. Sığorta müqaviləsi əvəzli olsa da, ekvivalentlik xüsusiyyətindən məhrumdur. Belə təsəvvür yaranır ki, **ekvivalentlik yox, qarşılıqlı əvəz almaq əvəzli əqdlərdə həlledici əhəmiyyət kəsb edir**. Bu əqdlərdə hər hansı tərəf digər tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkət etmək vəzifəsini daşıyır. Əgər bir tərəf əmlak verirsə, onda digər tərəf ya başqa əmlak, ya pul verməli, ya da hər hansı başqa hərəkət etməlidir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə, satıcı əşya verir, alıcı isə onun əvəzində satıcıya pul verir. Ona görə də yalnız ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər əvəzli ola bilər. Birtərəfli əqdlərin əvəzli əqd olması tam istisna edilir, qeyri-mümkündür.

Bəzən əvəzi müqavilədə alınmalı haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz barədə şərt nəzərdə tutulmur. Məsələn, podrat müqaviləsində podrat haqqı, daşıma müqaviləsində daşıma haqqı, icarə müqaviləsində icarə haqqı, alqı-satqı müqaviləsində satılan əşyanın qiyməti və s. göstərilir. Bu hal həmin müqavilələrin əvəzsiz olmasına də-

lalat etmir. Onlar yenə də əvəzli əqdlər sayılır. Əqdin (müqavilənin) qiymətinin (podrat haqqının, daşıma haqqının və s.) müəyyən edilməsinə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, belə hallarda müqayisəyə gələ bilən oxşar mallar, işlər və ya xidmətlər üçün, adətən, alınan qiymət əsas kimi götürülür (MM-in 398-ci maddəsinin 3-cü bəndi).

Əvəzsiz əqd odur ki, bu əqdə görə, bir tərəf digər tərəfdən haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz almadan onun üçün müəyyən hərəkət edir, yəni əmlak verir, xidmət göstərir, iş görür və ya pul verir. Bu cür əqdlərə misal olaraq bağışlama və ssuda (əvəzsiz istifadə) müqavilələrini göstərmək olar. Onlar **əvəzsiz əqdlərin klassik növləri** hesab edilir. Bağışlama müqaviləsinə görə, hədiyyə verən əmlakı qarşılıqlı əvəz almadan hədiyyə alanın mülkiyyətinə verir. Ssuda (əvəzsiz istifadə) müqaviləsinə görə isə kirayəyə verən əşyanı kirayə haqqı almadan kirayəçiyə müvəqqəti istifadəyə verir. Bundan əlavə, birtərəfli əqdlər həmişə əvəzsiz əqd kateqoriyasına daxil edilir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, **tərəflərin razılığından asılı olaraq, bəzi əqdlər ya əvəzli, ya da əvəzsiz ola bilər.** Belə ki, əqd bağlayan tərəflər əqdin əvəzli olması barədə razılığa gələrsə, onda bu cür əqd əvəzli əqd hesab edilə bilər. Yox, əgər onlar əqdin əvəzsiz olması barədə şərtləşsərlərsə, onda həmin əqd əvəzsiz əqd kateqoriyasına aid olunacaqdır. Saxlama, tapşırıq, borc kimi müqavilələr bu qəbildən olan əqdlərə daxil edilir. Tərəflərin şərtləşməsindən asılı olaraq, bu müqavilələr ya əvəzli, ya da əvəzsiz ola bilər.

Alqı-satqı, podrat, daşıma və digər müqavilələr həmişə istisnasız olaraq, əvəzli əqdlərdir. Onların əvəzsiz əqd olmaları, əgər tərəflər razılığa gəlsə belə, istisna edilir, qeyri-mümkündür. Əgər həmin müqavilələrə görə tərəf öz vəzifəsini (satıcının əşyanı vermək, podratçının sifarişi yerinə yetirib iş görmək, daşıyıcının yükü təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsini) yerinə yetirməyə görə haqq almazsa, onda bu, bağışlama müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Beləliklə, əvəzlilik baxımından əqdləri üç qrupa bölmək olar: **yalnız əvəzli xarakterə malik olan əqdlər** (alqı-satqı, icarə, podrat, daşıma, dəyişmə və s. müqavilələr); **yalnız əvəzsiz xarakterə malik olan əqdlər** (bağışlama və əvəzsiz istifadə müqavilələri); **həm əvəzli, həm də əvəzsiz xarakterə malik olan əqdlər** (saxlama, tapşırıq, borc və digər müqavilələr).

4. Konsensual və real əqdlər

Əqdin bağlanmış hesab edilməsini şərtləndirən vaxt anı kimi meyara görə əqdlərin iki növü fərqləndirilir:

- konsensual (latınja «consensus» — saziş, razılaşma) əqd;
- real (latınja «res» — əşya) əqd.

Konsensual əqdlər odur ki, bu cür əqdlərin bağlanmış hesab edilməsi üçün, əqdin bağlanması üçün tərəflərin razılaşması (sazişi) kifayətdir. Bu əqdlər yalnız o halda bağlanmış hesab edilir ki, əqdin bütün mühüm bəndləri barədə tərəflər razılıq əldə etsinlər. Başqa sözlə desək, tərəflərin əqd bağlamaq barədə razılaşması (sazişi) anında əqd bağlanmış sayılır. Məhz bu andan əqd bağlayan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Əşyanın verilməsi, pul ödənilməsi və digər hərəkətlər isə əqdin bağlanmış hesab olunmasına dəlalət etmir. Bu cür hərəkətlər artıq bağlanmış əqdin icra edilməsini sübut edir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi konsensual əqdə misal ola bilər. Satıcı və alıcı əqdin mühüm bəndləri (əqdin predmeti, qiyməti, pulun ödənilməsi və əşyanın alıcıya verilməsi müddəti) barədə razılığa gələn kimi, onlar arasında alqı-satqı müqaviləsi bağlanmış sayılır. Alıcının əşyanın pulunu satıcıya ödəməsi, satıcının isə əşyanı alıcıya verməsi kimi hərəkətlər isə artıq bağlanmış olan alqı-satqı müqaviləsinin icra olunmasını nümayiş etdirir. Bu müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün alıcının əşyanın pulunu satıcıya ödəməsi, satıcının isə əşyanı alıcıya verməsi tələb olunmur.

Konsensual əqdlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Alqı-satqı müqaviləsindən savayı, podrat, icarə, kirayə, əvəzsiz istifadə (ssuda), kredit, dəyişmə, komissiya və digər müqavilələr konsensual əqdlərin ən geniş yayılmış növləridir.

Real əqdlər odur ki, bu cür əqdlərin bağlanmış hesab edilməsi üçün əqdin bağlanması barədə tərəflərin sazişindən əlavə, həm də əşyanın və ya pulun verilməsi tələb olunur. Bu əqdlərin bağlanması üçün tərəflərin sazişi (razılaşması) kifayət etmir. Bunun üçün həm də zəruridir ki, əşya və ya pul qarşı tərəfə verilsin. Yalnız əşya və ya pul qarşı tərəfə verildiyi andan əqd bağlanmış hesab edilir. Məhz bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır. Real əqdə misal olaraq dəmir yolu ilə yük daşıma müqaviləsini göstərmək olar. Yükün daşınma üçün qəbul edilməsi bu müqavilənin bağlanma anını göstərir. Bu müqavilədən savayı, bank əmanəti (depozit), renta və s. müqavilələr real əqd kateqoriyasına daxil edilir.

Bəzi əqdlər tərəflərin sazişindən və ya qanunda nəzərdə tutulmasından asılı olaraq, ya konsensual əqd, ya da real əqd ola bilər. Məsələn, bağışlama, sığorta, faktoring və s. bu cür müqaviləyə misal ola bilər.

5. Kauzal və abstrakt (müərrəd) əqdlər

Əqdin hüquqi əsasının (hüquqi məqsədinin) onun etibarlı olması üçün əhəmiyyətinə görə əqdlərin iki

növü fərqləndirilir. Başqa sözlə desək, yalnız əqdin hüquqi əsasına (məqsədinə) görə onu etibarlı saymaqdan asılı olaraq və ya asılı olmayaraq bütün əqdlər iki növə bölünür:

- kauzal (latınja «causa» — səbəb, əsas) əqdlər;
- abstrakt (latınja «abstractio» — ayırmaq, uzaqlaşdırmaq) və ya mücərrəd əqdlər.

Söhbət əqdin hüquqi əsasının (məqsədinin) onun etibarlı olmasına hansı və nə cür təsir etməsindən asılı olaraq, əqdlərin iki yerə ayrılmasından gedir.

Əqdin hüquqi əsası elə bir hüquqi məqsəddir ki, məhz həmin məqsədə çatmaq üçün əqd bağlanılır. İstənilən hər bir əqdin hüquqi əsası — hüquqi məqsədi vardır. Elə bir məqsəd ki, əqd bağlayan tərəflər bu məqsədə nail olmağa cəhd göstərirlər. Hüquqi əsası (məqsədi) olmayan əqdin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Əqdlərin kauzal və abstrakt əqdlər adlı iki yerə bölünməsi onu ifadə etmir ki, kauzal əqdlərin hüquqi əsası (məqsədi) vardır, abstrakt (mücərrəd) əqdlərin isə yox. Bu cür bölgünün mahiyyəti məhz ondan ibarətdir ki, **kauzal əqdlərdə hüquqi əsas (məqsəd) əqdin mühüm və zəruri elementi kimi çıxış edir**. Bu əqdlərin etibarlı olması onun hüquqi əsasından (məqsədindən) asılı edilir. Kauzal əqdin hüquqi əsasının (məqsədinin) mövcudluğundan asılı olaraq, onun etibarlı olması haqqında mübahisə etmək olar. Bu sözləri abstrakt (mücərrəd) əqdlər barəsində söyləmək olmaz.

Kauzal əqdlər odur ki, bu əqdlərin məzmunundan onların hüquqi əsasını (məqsədini) açıq-aşkar müəyyən etmək mümkün olur. Bu cür əqdlərdə onların hüquqi əsası (məqsədi) birbaşa ifadə edilir. Onlar özünün hüquqi əsası (məqsədi) ilə çox sıx surətdə bağlı olur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin məzmunundan müəyyən etmək olur ki, bu müqavilənin hüquqi əsası (məqsədi) əvəzli olaraq mülkiyyət hüququ əldə etməkdən ibarətdir. Bağışlama müqavilənin məzmunu əsasında təyin olunur ki, mülkiyyət hüququnu əvəzsiz olaraq bir şəxsdən digərinə keçirmək bu müqavilənin hüquqi əsasını (məqsədini) təşkil edir. Kirayə müqaviləsində onun hüquqi əsası (məqsədi), yəni kirayə haqqı ödəməklə əşya üzərində müvəqqəti istifadə hüququ əldə edilməsi birbaşa ifadə olunur. Buna görə də alqı-satqı, bağışlama və kirayə müqavilələri, habelə digər müqavilələr kauzal əqd kateqoriyasına aid edilir. Mülki-hüquqi əqdlərin çoxu kauzal xarakter daşıyır. Mülki (əmlak) dövriyyədə onlar üstünlük təşkil edirlər.

Kauzal əqdlərdə hüquqi əsas (məqsəd) onların məjburi və zəruri elementi hesab edilir. Buna görə də həmin elementin olmaması və ya onda hər hansı qüsurun olması əqdin etibarsız hesab edilməsinə səbəb olur. Özü də bu elementin olmamasının və ya onun qüsura malik olmasının sübuta yetirilməsinə (əqdin hüquqi əsası barəsində mübahisə edilməsinə) yol verilir. Əgər sübut edilsə ki, əqdin hüquqi əsası yoxdur və ya o, əqdin hüquqi məqsədinə uyğun gəlmir, ya da o, mühüm qüsura malikdir, onda bu əqd etibarsız hesab ediləjəkdir. Məsələn, başqasının əmlakını oğurlayan şəxs onu üçüncü şəxsə satır. Bu cür alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi əsası (məqsədi) mühüm qüsura malikdir. Ona görə də o, etibarsız əqd sayılajaqdır.

Beləliklə, kauzal əqdlər özünün hüquqi əsası (məqsədi) ilə o qədər sıx və möhkəm surətdə bağlıdır ki, bu cür əqdlərin etibarlı hesab olunması onların hüquqi əsasından (məqsədindən) asılı edilir.

Abstrakt (mücərrəd) əqdlər odur ki, bu əqdlərin hüquqi əsasının (məqsədinin) onun məzmunu əsasında müəyyənəndirilməsi mümkün olmur. Bu əqdlərdə onların hüquqi əsası (məqsədi) açıq-aşkar ifadə olunmur. Onun olması həmin əqdlər üçün hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir. Belə ki, abstrakt əqdlərdə hüquqi əsas (məqsəd) onların məzmunundan ayrılmışdır, neçə deyirlər, uzaqlaşdırılmışdır, təcrid edilmişdir. Başqa sözlə, bu əqdlərdə hüquqi əsas (məqsəd) abstraktlaşdırılmışdır, yəni mücərrədləşdirilmişdir. Ona görə də onlar abstrakt (mücərrəd) əqdlər adlandırılır. Əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, abstrakt əqdlərin bağlanması onların hüquqi əsası (məqsədi) arxa, ikinci plana keçir. Əqdin əsasının abstrakt əqdlər üçün hüquqi cəhətdən fərqi, təfəvütü və əhəmiyyəti yoxdur. Elə bil ki, abstrakt əqd özünün hüquqi əsasına laqeyddir, etinasızdır. Məhz bu səbəbdən hüquqi əsasın (məqsədin) olmaması və ya onun qüsurlu olması əqdin etibarsızlığına dəlalət etmir. Bu hal isə onu şərtləndirir ki, abstrakt əqdlərin əsasının (məqsədinin) mübahisə edilməsi, bu əsasın (məqsədin) mövcud olmamasının və ya onun qüsurlu olmasının sübuta yetirilməsinə yol verilmir.

Abstrakt əqdlərə misal olaraq **çek verilməsini** göstərmək olar. Çekin mücərrədliyi onun şərtsiz xarakter daşmasını, heç nə ilə şərtlənməməsini ifadə edir. Çek sahibi onu banka (ödəyiciyə) ödəniş üçün təqdim etdiyi halda, bank həmin çeki onun verilməsi üçün əsas olan əqdin etibarlı olub-olmamasından asılı olmayaraq ödəməlidir. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsi üzrə firma tikinti təşkilatına tikinti materialları göndərir. Tikinti təşkilatı öz borcunu ödəmək üçün bankdan pul vəsaiti hesabına firmaya çek verir. Bu çek ödəniş üçün banka təqdim olunanda mal göndərmə müqaviləsinin etibarsızlığı ödənişə mane ola bilməz.

Vekselin verilməsini də abstrakt əqdlərə misal çəkmək olar. Vekselin satılmış mallara və ya göstərilmiş xidmətə görə ödəniş kimi verilməsi və ya əvəzsiz olaraq verilməsi və yaxud da istənilən digər hər hansı əsasa görə verilməsi kimi motivlərdən onun etibarlı olması asılı deyildir. Veksel, vekselə göstərilən məbləğin şərtsiz ödənilməsinə nəzərdə tutan qiymətli kağızdır. Veksel saxlayan şəxs bu qiymətli kağızı başqa şəxsə verdikdə və bu

münasibətləri lazımınca rəsmiləşdirdikdə, veksəl verənin ixtiyarı yoxdur ki, vekselin verilməsinə səbəb olan əsasın mövcud olmaması motivinə görə mübahisə etsin.

Xarici ticarət konosamentinin verilməsi də abstrakt əqd kateqoriyasına şamil edilir. Bu qiymətli kağız hər hansı üçüncü şəxsə verilə bilər. Belə halda dəniz daşıyıcısının ixtiyarı yoxdur ki, konosamentdə göstərilən yük barəsində məlumatlara dair üçüncü şəxslə mübahisə etsin. Onun sübut etmək hüququ yoxdur.

Qarantiya da abstrakt əqdlərin bir növü hesab edilir. Qarantiya müəyyən məbləğin ödənilməsi barədə yazılı öhdəlikdir. O, icrasının təminatı üçün verilmiş əsas öhdəlik hüquq münasibətindən (əsas əqddən) asılı deyildir (MM-in 480-ci maddəsi). Ona görə də qarantiyada nəzərdə tutulan pul məbləği ödənildikdə, həmin əqd nəzərə alınmır.

Almaniya mülki qanunvericiliyində və sivilistika doktrinasında da kauzal və abstrakt əqdlər nəzərdə tutulur. Kauzal əqdlərdə əmlakın verilməsinin hüquqi əsası əqdin özünün məzmunu kimi çıxış edir (məsələn, alqı-satqı, bağışlama, icarə, kirayə və s.). Abstrakt əqdlər isə özünün hüquqi əsasından ayrılmış əqdlərə deyilir. Hüquqi əsas rolunda, bir qayda olaraq, kauzal əqd çıxış edir. Bu kauzal əqdin etibarsız olması abstrakt əqdin etibarsızlığına səbəb olmur. Abstrakt əqdlərdə hüquqi əsas onun məzmunu hesab edilmir. Almaniya hüquq ədəbiyyatında bu növ əqdə daşınar əşyaların verilməsi halını misal çəkmək dəbdədir. Bu hal Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 929-cu maddəsində nəzərdə tutulur. Həmin hal Azərbaycan Respublikası MM-nin 181-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi əsasında daşınar əşya satıcıdan alıcıya verilir. Burada alqı-satqı müqaviləsi hüquqi əsas rolunu oynayan kauzal əqddir. Daşınar əşyanın verilməsi isə abstrakt əqddir. Bu əqd əsasında daşınar əşyaya mülkiyyət hüququ əldə edilir. Həmin əqd alqı-satqı müqaviləsindən (hüquqi əsasdan) asılı deyildir. Buna görə də alqı-satqı müqaviləsi qanunsuz olsa belə, daşınar əşyanın verilməsi əqdi etibarsız sayılmır. Alqı-satqı müqaviləsinin qanunsuzluğu nəticəsində hüququ pozulmuş şəxs öz hüququnu bərpa etmək üçün əsassız varlanma (kondikasiya) iddiası verir (bu iddia Azərbaycan Respublikası MM-nin 1093-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur).

Beləliklə, Almaniya mülki hüququnda abstraktlaşdırmaq (Abstraktionsprinzip) və əqdin əsasının ayrılması (Trennungsprinzip) kimi prinsiplər irəli sürülür. Bu prinsiplər Almaniya sivilistikasının spesifik xüsusiyyətidir. Həmin prinsiplərə görə, abstrakt əqd, əgər onun hüquqi əsası rolunda çıxış edən kauzal əqd öz əhəmiyyətini və mənasını itirsə də, etibarlı sayılır. Professor E.Klyunsinger göstərir ki, abstraktlaşmaq prinsipi Roma hüququnda yaranıb. Amma o, bütün Avropa sistemlərində tətbiq olunmur. Onun fikrinə, qanunverici bu prinsipin köməyi ilə əmlak dövryyəsinin təhlükəsizliyini təmin etməyə cəhd göstərir.

Kauzal və abstrakt əqdlər Yaponiya mülki hüquq elminə də məlumdur. Burada abstrakt əqd özünün əsasından asılı olmayan və ondan ayrılan əqd kimi nəzərdən keçirilir (məsələn, veksəl).

6. Müddətli və müddətsiz əqdlər

Müddət kimi əlamətə görə əqdlər iki cür olur. Söhbət əqdlərin qüvvəyə minməsi və ya onun qüvvəsinə xitam verilməsi anının müəyyən edilməsi kimi meyara görə əqdlərin iki yerə bölünməsindən gedir. Bu əqdlərə aiddir:

- müddətli əqdlər;
- müddətsiz əqdlər.

Ya qüvvəyə minmə anı, ya qüvvəsinə xitam verilməsi anı, ya da eyni vaxtda həm qüvvəyə minmə anı, həm də qüvvəsinə xitam verilmə anı göstərilən və müəyyənləşdirilən əqdlərə müddətli əqdlər deyilir. Məsələn, icarə müqaviləsində göstərilir ki, o, 1 fevral 2002-ci ildən qüvvəyə minir, 1 fevral 2004-cü ildə qüvvədən düşür. Etibarnamədə nəzərdə tutulur ki, onun qüvvədə olma müddəti iki ildir. Bir qayda olaraq, əqdin bağlandığı müddət onun qüvvəyə minmə müddətini ifadə edir. Məsələn, etibarnamə əqdinin bağlandığı gün onun qüvvəyə minmə günü hesab edilir.

Müddətli əqdlərin iki növü vardır: təxirəsalıcı müddətlə bağlanmış əqdlər; ləğvedici müddətlə bağlanmış əqdlər.

Təxirəsalıcı müddətlə bağlanmış əqdlər odur ki, tərəflər bu cür əqdlər üzrə hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsini müəyyən müddətdən asılı edirlər. Həmin müddətə **təxirəsalıcı müddət** deyilir. Məsələn, kirayə müqaviləsi üzrə tərəflər razılığa gəlirlər ki, əşya müqavilə bağlandığı andan dörd ay sonra — 2003-cü ilin may ayının 5-də kirayəçinin istifadəsinə verilsin. Tərəflərin əqd üzrə hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi həmin müddətə kimi təxirə salınır, yubadılır. Həmin müddət yetişdikdə, tərəflərin kirayə müqaviləsi üzrə hüquq və vəzifələri yaranır. Bu müddət yetişməyəne kimi onların hüquq və vəzifələri əmələ gəlmir.

Ləğvedici müddətlə bağlanmış əqdlər odur ki, tərəflər bu cür əqdlər üzrə hüquq və vəzifələrin xitam edilməsini müəyyən müddətdən asılı edirlər. Həmin müddətə **ləğvedici müddət** deyilir. Məsələn, tərəflər icarə müqaviləsində nəzərdə tuturlar ki, onların müqavilə üzrə hüquq və vəzifələrinə 5 dekabr 2003-cü ilə kimi xitam veriləcəkdir.

Əqdin eyni zamanda həm təxirəsalıcı müddətlə, həm də ləğvedici müddətlə bağlanması mümkündür. Belə halda tərəflər müddəti eyni vaxtda həm hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi anı kimi, həm də bu hüquq və vəzifələrin xitam olunması anı kimi müəyyənləşdirirlər. Əqd üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsinə əsas olan müddət təxirəsalıcı müddət, bu hüquq və vəzifələrin xitam olunmasına dəlalət edən müddət isə ləğvedici müddət adlanır.

Müddətsiz əqdlər odur ki, bu cür əqdlərin nə qüvvəyə minmə müddəti, nə də onun qüvvəsinə xitam verilməsi müddəti müəyyənləşdirilmir. Bu əqdlər onun icra olunması müddətini nəzərdə tutmur. Tələb etmək hüququ olan tərəf əqdin dərhal icrasını tələb edə bilər. Əqdin digər tərəfi (borclu şəxs) isə bu tələbi əqləbatan müddətdə icra etməyə borcludur. Əgər əqləbatan müddətdə əqd icra olunmazsa, borclu qarşı tərəfin icra tələbini irəli sürdüyü gündən yeddi gün müddətində onu icra etməyə borcludur (MM-in 427-ci maddəsi). Müddətsiz əqdlər **qeyri-müəyyən müddətli əqdlər** də adlanır.

7. Adi (şərtsiz) və şərti əqdlər

Əqdin hüquqi nəticəsinin müəyyən haldan (şərtdən) asılı olaraq əmələ gəlməsi kimi əlamətə görə əqdlər iki yerə ayrılır:

- adi (şərtsiz) əqdlər;
- şərti bağlanan əqdlər.

Adi (şərtsiz) əqdlər odur ki, tərəflər bu cür əqdlərdə hüquqi nəticənin əmələ gəlməsini hər hansı haldan (şərtdən) asılı etmirlər. Bu əqdlər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi və ya onların xitam edilməsi hər hansı halla (şərtlə) bağlı deyil. Alqı-satqı, bağışlama, kirayə, icarə, əvəzsiz istifadə və digər müqavilələr, əgər özlərində müəyyən şərt nəzərdə tutmazlarsa, adi əqd kateqoriyasına şamil edilir. Adi əqdlər üzrə hüquq və vəzifələr, ümumi qaydaya görə, ya əqd bağlandığı anda, ya da müəyyən müddət keçdikdən sonra əmələ gəlir.

Şərti bağlanan əqdlər odur ki, tərəflər bu əqdlərin hüquqi nəticəsinə (hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsini və ya ləğv edilməsini) baş verməsi (müsbət şərt) və ya baş verməməsi (mənfi şərt) məlum olmayan hallardan asılı edirlər. Hüquqi nəticənin (tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsinin və ya xitam edilməsinin) asılı olduğu baş verməsi və ya verməməsi məlum olmayan hala şərt deyilir.

Şərtin bağlı olduğu halların xarakterinə görə onları iki yerə bölmək olar: müsbət (pozitiv) şərtlər; mənfi (neqativ) şərtlər. Əgər əqd hansısa hadisənin (halın) müəyyən müddətdə baş verəjəyi şərti ilə bağlanmışdırsa, bu cür şərt **müsbət (pozitiv) şərt** adlanır (MM-in 328-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Nəzərdə tutulan müddətdə hadisə (hal) baş verməsə, şərt öz hüquqi əhəmiyyətini itirir və qüvvədən düşmüş hesab edilir.

Müsbət (pozitiv) şərt müsbət formada ifadə olunur. Onun əsas formulası belədir: **«əgər hadisə müəyyən müddətdə baş verəjəksə»**. Məsələn, malgöndərmə müqaviləsində tərəflər belə bir şərt nəzərdə tuturlar ki, əgər sentyabr ayında bol məhsul olsa, satıcı (mal göndərən) alıcıya beş partiya meyvə-tərəvəz məhsulu göndərəcəkdir. Bu misalda satıcının alıcıya məhsul göndərməsi (hüquqi nəticə) müsbət (pozitiv) şərtəndən, yəni sentyabr ayında bol məhsul olmasından asılıdır.

Əgər əqd hansısa hadisənin (halın) müəyyən müddətdə baş verməyəcəyi şərti ilə bağlanmışdırsa, bu cür şərtə **mənfi (neqativ) şərt** deyilir (MM-in 328-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Müəyyənləşdirilən müddətdə əgər şərt baş verməzsə və ya həmin hadisənin baş verməsinin mümkünsüzlüyü aydın olarsa, şərt yerinə yetirilmiş sayılır və hüquqi nəticəyə səbəb olur. Əksinə, şərt baş verdikdə, onun hüquqi əhəmiyyəti olmur və hər hansı hüquqi nəticə doğurmur.

Mənfi (pozitiv) şərt mənfi formada ifadə edilir. Onun əsas formulası belədir: **«əgər müəyyən müddətdə hadisə baş verməyəcəksə»**. Məsələn, dəniz sahilində yerləşən bağ evinin sahibi ilə kənd sakini belə bir şərt barədə razılığa gəlirlər ki, əgər bağ evi sahibinin uzaq xarici ölkədə işləyən oğlu avqust ayında yay istirahət məzuniyyətinə gəlməsə, o, həmin evi kənd sakininə kirayəyə verəcəkdir. Burada «uzaq xarici ölkədə işləyən şəxsin avqust ayında məzuniyyətə gəlməməsi» mənfi (neqativ) şərt hesab edilir. Başqa bir misalda kənd sakini şəhərdə yaşayan qohumu ilə belə bir şərt barədə razılığa gəlir ki, əgər quraqlıq olmasa, o, öz torpaq sahəsində bejərdiyi kartofdan iki kisə qohumuna verəcəkdir. Burada «quraqlıq olmaması» neqativ (mənfi) şərtəndir.

Şərti bağlanan əqdlərdə şərt hüquqi fakt kimi çıxış edir. Bu fakt əsasında hüquqi nəticə yaranır. Bu cəhəti ilə o, əqdin elementi kimi çıxış edən şərtəndən fərqlənir. Belə ki, **əqdin elementi kimi çıxış edən şərt hüquqi fakt sayılır** və buna görə də hər hansı hüquqi nəticəyə səbəb olmur. Bu cür şərt element kimi əqdin (müqavilənin) məzmununa daxil edilir. Həmin əqdə isə **şərt altında və ya şərtlə bağlanan əqd** deyilir. Məsələn, əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlayan tərəflər müqavilədə belə bir şərt nəzərdə tuturlar ki, kirayəçi əvəzsiz istifadəyə verilən yaşayış evinin divarlarını rənglətdirsən və parketini qasıtdırsın. Bu kimi şərtlə bağlanan (şərt altında bağlanan) əqdlərdən ayırmaq və fərqləndirmək üçün ya «şərti əqdlər», ya da «şərti bağlanan əqdlər» terminlərindən istifadə olunmalıdır.

Şerti bağlanan əqdlərdə (şerti əqdlərdə) şərtin hüquqi nəticəyə səbəb olması üçün onun bir sıra müəyyən əlamətlərə uyğun gəlməsi və cavab verməsi tələb edilir. Əgər o, bu əlamətlərdən məhrum olarsa, hüquqi nəticəyə səbəb olan hüquqi fakt kimi çıxış etmir.

Şərtin birinci əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **gələcəkdə baş verən halla bağlı olmalıdır**. Əgər artıq həmin hal baş vermişdirsə, onda şərti bağlanan əqdlərin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Şərt, istisnasız olaraq, həmişə baş verməsi gələcəkdə gözlənilən halla bağlı olmalıdır.

Şərtin ikinci əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **baş verməsi və ya verməməsi məlum olmayan halla** bağlı olmalıdır. Belə ki, əqd bağlanan zaman tərəflərə şərt kimi götürülən halın gələcəkdə baş verməsi və ya verməməsi məlum olmamalıdır. Bu hal ehtimala əsaslanmalıdır, onun baş verib-verməyəcəyi yəqin olunmalıdır, yəni güman edilməlidir. Başqa sözlə desək, **şərt qeyri-müəyyənlik əlaməti ilə xarakterizə edilir**. Buna görə də gələcəkdə baş verməsi zəruri, qaçılmaz və labüd xarakter daşıyan hallar şərt kimi çıxış edə bilməz. Odur ki, baş verməsinə şəkk-şübhə olmayan halın şərt kimi çıxış etməsi istisna edilir. Məhz bu səbəbdən **müddət, tarix və müəyyən yaş həddinə çatmaq kimi hallardan şərt kimi istifadə edilə bilməz**. Əgər bu hallar əqdin bağlanmasında şərt kimi götürülsə, onda həmin əqd müddətli əqd hesab ediləjəkdir. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsinə görə, mal göndərən (satıcı) alıcıya yanvar ayının 20-nə kimi mal verməyi öhdəsinə götürür. Burada müddət əqdin icra vaxtını müəyyən edir. O, müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi anını təyin edir. Buna görə müddət hüquqi fakt rolunu oynayan şərt qismində çıxış edə bilmir, həmin müqavilə isə şərti bağlanan əqd sayılmır. Başqa bir misalda atanın öz uşağının adına banka pul qoymasını rəsmiləşdirən bank əmanəti (depozit) müqaviləsində göstərilir ki, bir yaşlı uşaq 18 yaş həddinə çatdıqda, əmanətə sərənjam verə bilər. Bu müqavilə şərtlə bağlanan yox, müddətli müqavilə hesab edilir. Ona görə ki, uşağın on səkkiz yaş həddinə çatması halı labüddür və qaçılmazdır. Bu hal isə şərt kimi götürülə bilməz. Həmin müqavilədə müddət (on səkkiz yaş həddinə çatma halı) uşağın əmanətə sərənjam vermək hüququnun əmələ gəlmə anını müəyyən edir.

Şərtin üçüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **real (mümkün olan) olmalıdır**. Söhbət icrası mümkün olan şərtlərdən gedir. Əgər şərtin icrası mümkün olmazsa, o, etibarsız hesab edilir (MM-in 328-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Şərtin göstərilən əlaməti tələb edir ki, onun icra edilməsi və həyata keçirilməsi üçün real imkan olmalıdır. Söhbət həm **hüquqi imkandan, həm də faktiki imkandan** gedir. Məsələn, «əgər xarici ölkə vətəndaşı torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi olarsa» kimi şərtin icrası hüquqi cəhətdən qeyri-mümkündür, qeyri-realdır. Ona görə ki, qanun xarici ölkə vətəndaşlarına bizim ölkədə torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi olmaq hüququ vermir. Başqa bir misalda alqı-satqı müqaviləsində belə bir şərt nəzərdə tutulur ki, əgər minik avtomobili üçün əbədi və daimi mühərrik ijad olunsay, alıcı həmin avtomobili alajaqdır. Bu cür şərtin icrası və həyata keçirilməsi faktiki cəhətdən mümkün deyil. Ona görə də o, etibarsızdır. Həm faktiki cəhətdən, həm də hüquqi cəhətdən qeyri-real (qeyri-mümkün) şərtdən asılı olan əqdin özü etibarsız hesab edilir (MM-in 328-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Şərtin dördüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **qanunlara, hüquq qaydasının əsaslarına və əxlaq prinsiplərinə** uyğun olmalıdır. Məsələn, evtanaziya (xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı vasitə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmək, həyatın davam etməsinə kömək edən süni tədbirlərin dayandırılması), insan orqan və toxumalarının alqı-satqısı, fiziki şəxsə zərər vurmaq və digər hallar şərt kimi istifadə oluna bilməz. Uzun müddət ağır xəstə olan şəxs yaxın qohumu ilə belə bir şərt barədə razılığa gəlir ki, əgər hər hansı üçüncü şəxs evtanaziya-yaya yol verərsə, o, yaşayış evini ona bağışlayaçaqdır. Başqa bir misalda ev sahibi vətəndaşla belə bir şərt nəzərdə tuturlar ki, əgər vətəndaş ev sahibinin yaxşı münasibətdə olmadığı qonşusunu döydürərsə, o, yaşayış evini həmin vətəndaşa əvəzsiz istifadəyə verəjəkdir. Bu cür şərtlər hüquqi əhəmiyyətə malik olmayıb, etibarsız hesab edilir və buna görə də hüquqi nəticəyə səbəb olmur.

Şərtin beşinci əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **əqd bağlayan şəxslərin özləri tərəfindən müstəqil surətdə müəyyənləşdirilir**. Həmin şəxslər heç kəsin iradəsindən asılı olmadan həyatda mövcud olan hallardan şərt kimi istifadə etmək barədə razılığa gələ bilərlər. Bu cür həyati halların dairəsi müxtəlifdir: ali məktəbə qəbul olmaq; bol məhsul əldə etmək; başqa işə keçmək; başqa şəhərə köçmək və s. Məsələn, ata öz oğlu ilə razılığa gəlir ki, əgər onun qızı ölkənin ən tanınmış və nüfuzlu universitetinə daxil olsa, minik avtomobilini ata oğluna bağışlayaçaqdır. Belə halda bağışlama müqaviləsi şərti bağlanan əqd (şerti əqd) hesab edilir. Başqa bir misalda satıcı vətəndaşla razılığa gəlir ki, əgər vətəndaşın qızı ərə gedərsə, onda satıcı nadir mebel dəstini (cehiz kimi) ona satjaqdır. Burada şərti bağlanan (şerti) alqı-satqı müqaviləsi göz qabağındadır.

Şərti bağlanan əqdlərdə şərt kimi, əsasən, **hadisələrdən** istifadə edilir. Şəxslərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) **hərəkətləri** də şərt rolunda çıxış edə bilər. Söhbət əqdin tərəfi olmayan üçüncü şəxslərin hərəkətlərindən gedir. Əqdi bağlayan tərəflərin hərəkətlərinin şərt qismində çıxış etməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) mübahisə doğurur. Bir qrup müəlliflər göstərir ki, şərti əqdlərdə tərəflərin hərəkətlərinə şərt kimi baxmaq olmaz. Yalnız o hallar şərt kimi götürülə bilər ki, həmin hallar əqdi bağlayan tərəflərin iradəsindən asılı olmasın. Anjaq hadisə və üçüncü şəxsin hərəkətlərinə şərt kimi

baxmaq olar.

İkinci qrup müəlliflər bunun əksi olan mövqedə dayanırlar. Onların fikrinə, əqd iştirakçılarının hərəkəti şərt kimi qəbul oluna bilər, çünki qüvvədə olan Rusiya qanunvericiliyi bunu birbaşa qadağan etmir. Onların fikrinə, qanun şərti əqdlərdə şərti yalnız hadisə və ya üçüncü şəxslərin hərəkətləri ilə məhdudlaşdırmır; əqdi bağlayan tərəflərin də hərəkətləri baş verməsi və ya verməməsi məlum olmayan hallara səbəb ola bilər.

İnqilabaqədərkı rus hüquq ədəbiyyatında şərti bağlanan əqdlərdə şərti üç yerə bölündülər: hadisə şərti; sərbəst şərt; qarışıq şərt. Hadisə şərti dedikdə, elə şərt başa düşülürdü ki, onun həyata keçirilməsi müqavilə bağlayan tərəflərin iradəsindən asılı deyildi. Bu cür şərtə hadisə və baş verməsi və ya verməməsi üçüncü şəxsin hərəkətindən asılı olan hal aid edilirdi.

Sərbəst şərt dedikdə, tərəflərdən birinin iradəsindən asılı olan şərt başa düşülürdü. Qarışıq şərt dedikdə isə eyni vaxtda həm tərəflərdən birinin, həm də üçüncü şəxsin iradəsindən asılı olan şərt başa düşülürdü.

Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyi əqd bağlayan tərəflərin hərəkətlərindən şərt kimi istifadə edilməsini yaşıqlayır. Məsələn, Yaponiya Mülki Məcəlləsinə görə, borclunun iradəsindən tamamilə, bütünlüklə asılı olan hərəkət şərt hesab edilə bilməz. Almaniya sivilistika doktrinasında şərtlərin üç yerə bölünməsinə rast gəlirik: sərbəst şərtlərə (şəxsin iradəsindən asılı olan şərtlərə); hadisə şərtinə; qarışıq şərtlərə (əqd iştirakçılarının iradəsindən və başqa hallardan asılı olan şərtlərə).

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinin bu məsələ barəsində rəsmi mövqeyi belədir ki, o, **əqd bağlayan tərəflərin hərəkətlərindən şərt kimi istifadə edilməsinə yol vermir**. Belə ki, tərəflərin iradəsindən asılı olan şərt etibarsızdır (MM-in 328-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu, o deməkdir ki, şərt baş verməsi və ya baş verməməsi yalnız tərəflərin əqdəki arzusundan asılı ola bilməz. Məsələn, şərti əqdlər «əqd iştirakçısı öz iradəsi ilə filan hərəkəti edərsə» kimi şərt nəzərdə tuta bilməz.

Şərti bağlanan əqdlərin iki növü fərqləndirilir: təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqdlər; ləğvedici şərtlə bağlanmış əqdlər.

Təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqdlər odur ki, bu cür əqdlər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi gələcəkdə gözlənen və ya naməlum hadisədən və ya artıq baş versə də, hələlik tərəflərə bəlli olmayan hadisədən asılı olur. Tərəflərin əqd üzrə hüquq və vəzifələri əqd bağlandığı anda dərhal yaranır. Bu hüquq və vəzifələr yalnız tərəflərin şərt kimi nəzərdə tutduğu hal (hadisə) baş verdikdə əmələ gəlir. Onların əmələ gəlməsi halın (hadisənin) baş verməsinə kimi yubadılır, təxirə salınır. Buna görə həmin əqdlərə təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqdlər deyilir.

Şərt kimi götürülən halın (hadisənin) baş verməsinə kimi tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranıb-yaranmaması məsələsi hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğurur. Müəlliflərdən bəziləri göstərilər ki, əqd bağlandığı andan hadisənin baş verməsinə kimi tərəflər arasında hüquq münasibəti mövcud olur və müvafiq vəzifələr (sazişdən özbaşına əl çəkməyə yol verilməməsi, şərtin əmələ gəlməsinə maneçilik yaradan hərəkətlər edilməməsi) əmələ gəlir. Bu halda tərəflər bağlanmış əqdi birtərəfli qaydada xitam etməmək, əmlakı saxlamaq (hansı ki, bu əmlak barəsində gələcəkdə tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir) kimi vəzifə daşıyırlar.

İkinci qrup müəlliflər əqdin bağlandığı andan hadisənin baş verməsinə kimi hər hansı bir hüquq və vəzifənin — hüquqi nəticənin əmələ gəlməsini qəti olaraq inkar edirlər. Bizim fikrimizə, bu müəlliflərin fikri daha inanandırıcıdır. Düzdür, qanunvericilik müəyyən şərtlə əqd bağlamış tərəfin üzərinə şərt baş verənədək öhdəliklərin icrasına maneçilik törədən hər hansı hərəkəti yerinə yetirməmək vəzifəsi qoyur (MM-in 328-ci maddəsinin 8-ci bəndi). Lakin bu vəzifəni əqdin doğurduğu hüquqi nəticə hesab etmək olmaz.

Əgər tərəflərin şərt kimi nəzərdə tutduqları hadisə baş versə (və ya üçüncü şəxs tərəfindən hərəkət yerinə yetirilərsə), onda əqd üzrə hüquqi nəticə — tərəflərin hüquq və vəzifələri də əmələ gələcəkdir. Əksinə, həmin hadisə (hal) baş vermədikdə, hüquqi nəticə — tərəflərin hüquq və vəzifələri də yaranır. Məsələn, bağ sahibi ilə vətəndaş belə bir şərt barədə razılığa gəlirlər ki, əgər tikinti təşkilatı iyun ayının birinə kimi bağ evini tikib qurtarsa, o, həmin evi vətəndaşa kirayəyə verəjəkdir. Başqa bir misalda qarac sahibi ilə qonşu razılığa gəlirlər ki, əgər qarac sahibinin xaricə işləməyə gedən oğlu iki ay ərzində minik avtomobili almasa, o, həmin qaracı qonşuya satajaqdir.

Ləğvedici şərtlə bağlanmış əqdlər odur ki, tərəflər bu cür əqdlər üzrə hüquq və vəzifələrin xitam edilməsini baş verməsi və ya verməməsi məlum olmayan haldan asılı edirlər. Bu cür əqd üzrə hüquqi nəticə — tərəflərin hüquq və vəzifələri əqd bağlandığı andan dərhal yaranır. Əgər ləğvedici şərt baş verdikdə, həmin hüquq və vəzifələr də xitam edilir. Başqa sözlə desək, ləğvedici şərtin baş verməsi əqdin xitamına səbəb olur. Bununla əqd bağlananadək mövcud olmuş vəziyyət bərpa olunur. Məsələn, may ayının 1-də bağ sahibi professorla bağ evinin kirayə verilməsi haqqında belə bir şərtlə müqavilə bağlayır ki, əgər onun xaricdə yaşayan oğlu ailəsi ilə birlikdə iyulun 1-nə kimi istirahətə gələrsə, müqaviləyə xitam veriləjəkdir.

Əqdin doğurduğu hüquqi nəticə şərtin baş verməsinə kimi öz hüquqi nəticəsini saxlayır. Belə ki, yuxarıdakı

misalda may ayının 1-dən etibarən xaricdə yaşayan şəxslərin gəldiyi vaxta kimi (iyulun 1-nə kimi) tərəflər əqd üzrə malik olduqları hüquq və vəzifələri həyata keçirirlər. Məsələn, professor hər ay kirayə haqqını ödəmək vəzifəsini yerinə yetirir və s.

Qanunvericilik şərtin baş verməsi onun üçün sərfəli olmayan tərəfin üzərinə **şərtin baş verməsinə vijdansızjasına maneçilik törətməmək vəzifəsi qoyur**. Əgər o, bu vəzifəni yerinə yetirməzsə, şərt baş vermiş sayılır (MM-in 328-ci maddəsinin 9-cu bəndi).

Qanunvericilik şərtin baş verməsi onun üçün sərfəli olan tərəf üzərinə də vəzifə qoyur. Bu vəzifəyə görə, həmin tərəf **şərtin baş verməsinə vijdansızjasına kömək göstərməməlidir**. Əgər o, həmin vəzifəni yerinə yetirməzsə, şərt baş verməmiş sayılır (MM-in 328-ci maddəsinin 10-cu bəndi). Göstərilən hər iki qayda Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 162-ci paragrafında da nəzərdə tutulur.

8. Əqdin digər növləri

Sahibkarlıq əqdi (müqaviləsi) mülki-hüquqi əqdlərin bir növü hesab edilir. Bu anlayış bazar iqtisadiyyatı dövrünə kimi istifadə olunan «təsərrüfat müqaviləsi» anlayışının əvəzinə işlədilir. Sovet hüquq elmi təsərrüfat müqaviləsinə sosialist müəssisələri arasında yaranan qarşılıqlı təsərrüfat münasibətlərinin hüquqi forması kimi baxırdı. Bu müqavilənin plan xarakterli olması onun əsas xüsusiyyətini təşkil edirdi. Onlar, bir qayda olaraq, plan aktı əsasında bağlanırdı. Plan aktı isə müqavilə bağlayan tərəflərdən, heç olmazsa, biri üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Bundan əlavə, müqavilənin əmtəə xarakterli olması və spesifik subyekt tərkibi (sosialist təşkilatları) kimi meyarlar da təsərrüfat müqaviləsinin əsas əlamətləri hesab edilirdi.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi «sahibkarlıq əqdi (müqaviləsi)» kimi termin işlətmir və həmin əqd növünə leqal anlayış vermir. Burada yalnız «sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələr» termini işlədilir (MM-in 361-ci maddəsi). Buna görə də mülki hüquq elminin (sivilistika doktrinasının) əsas vəzifələrindən biri sahibkarlıq əqdinə elmi (doktrinal) tərif verməkdən ibarətdir.

Sahibkarlıq əqdi, əsasən, üç hüquqi əlamətlə xarakterizə olunur. Bu əqd, **birincisi, spesifik subyekt tərkibinə** malik olan əqddir. Belə ki, bu əqdi bağlayan tərəflərdən, heç olmazsa biri, sahibkar statuslu şəxs olmalıdır. Söhbət o şəxslərdən gedir ki, onlar əmlak (sahibkarlıq) dövriyyəsinin professional (peşəkar) iştirakçıları olsunlar. Professional iştirakçı rolunda kommersiya təşkilatları və fərdi sahibkarlar (sahibkar statuslu fiziki şəxslər) çıxış edirlər.

İkincisi, sahibkarlıq əqdinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə və ya qeyri-şəxsi istehlakla bağlı olmalıdır. Bu əqdlər sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində sahibkarların sosial-iqtisadi ehtiyac və tələbatını təmin etməkdə hüquqi vasitə rolunu oynayır.

Üçüncüsü, sahibkarlıq əqdi, bir qayda olaraq, əvəzli xarakterə malik olur. Bu, onunla izah edilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilir.

Beləliklə, **heç olmazsa, tərəflərindən biri sahibkar statuslu şəxs olan, əsas sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və ya qeyri-şəxsi istehlakla şərtlənən və həmişə əvəzli xarakter daşıyan əqdlərə sahibkarlıq əqdi deyilir.** Pərakəndə alqı-satqı, frəncayzinq, kommersiya konsessiyası, lizinq, kredit, icarə və digər müqavilələri bu cür əqd kateqoriyasına şamil etmək olar. Mal göndərmə müqaviləsi (alqı-satqı müqaviləsinin bir növü) «xalis formalı» sahibkarlıq əqdi hesab edilir. Bu, o deməkdir ki, həmin müqavilə sahibkarlıq əqdinin üç əlamətini də özündə əks etdirir.

Məişət əqdləri sahibkarlıq əqdlərinə müqabil olan əqdlərdir. Mülki qanunvericilik bu əqdlərə də anlayış vermir. Bəzi yerlərdə Mülki Məcəllə «xırda məişət xarakterli əqdlər» anlayışını işlədir ki, biz əvvəlki fəsillərin birində onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmişik.

Məişət əqdləri odur ki, bu əqdlərin tərəfləri və onların iştirakçıları, bir qayda olaraq, istehlakçı vətəndaşlardan ibarətdir. Belə əqdlərin sosial-iqtisadi məqsədi qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə şərtlənir. Anlayışdan görünür ki, bu cür əqdlərin başlıca olaraq iki hüquqi əlaməti vardır. Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, bu əqdlər, adətən, **istehlakçı vətəndaşlar arasında** bağlanır. İstehlakçı vətəndaşlar dedikdə, sahibkar statusu olmayan (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və bunun üçün də yerli vergi orqanlarında uçota durmayan) fiziki şəxslər başa düşülür. Məhz bu səbəbdən məişət əqdlərini istehlak əqdləri və ya istehlakçılarla bağlanan əqdlər də adlandırmaq olar.

İkinci hüquqi əlamət ondan ibarətdir ki, **bu əqdlərin sosial-iqtisadi məqsədi qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır.** Söhbət əqdin sosial-iqtisadi məqsədinin ailə-məişət, şəxsi, ev və s. xarakter daşımından gedir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusundan şəxsi istifadə üçün minik avtomobili alır. Bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi şəxsi ehtiyacları təmin etməkdən ibarətdir. Deməli, o, məişət əqdidir. Başqa bir misalda vətəndaş haqqı ilə sərnəşin daşımaq üçün minik avtomobili alır. Bu müqavilə isə məişət əqdi yox, sahibkarlıq əqdi hesab edilir. Çünki müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkar fəaliyyəti ilə (sərnəşin daşımaqla xidmət göstərməklə) bağlıdır.

Göstərilən hər iki əlamət birlikdə məişət əqdlərini sahibkarlıq əqdlərindən ayırmağa və fərqləndirməyə imkan verir. Bəzi hallarda iki sahibkarın bağladığı əqd məişət əqdi sayılır. Ona görə ki, sahibkarların bağladıkları əqdin sosial məqsədi qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, kommersiya təşkilatı ofis üçün dəftərxana ləvazimatları (dəftər, qələm, kağız və s.) alır. Amma əslində bu cür hallarda yarı (50%) sahibkarlıq əqdinə, yarı (50%) isə istehlak (məişət) əqdinə ibarət olan konstruksiyadan danışmaq olar. Ona görə ki, bu konstruksiya, birincisi, sahibkarlar arasında bağlanır. Bu baxımdan o, sahibkarlıq əqdi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, həmin konstruksiyanın sosial-iqtisadi məqsədi qeyri-sahibkarlıqla (istehlakla) bağlıdır. Bu cəhətdən isə o, özünü istehlak (məişət) əqdi kimi göstərir. Məhz pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi göstərilən konstruksiyaya ən münasib misaldır. Onu «xalis», «yüz faizli» sahibkarlıq əqdi və ya «xalis», «yüz faizli» istehlak (məişət) əqdi hesab etmək olmaz.

Məişət əqdləri həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər. Əvəzsiz istifadə, bağışlama, əvəzsiz borc və s. kimi müqavilələr əvəzsiz məişət əqdi, kirayə, saxlama və digər müqavilələr isə əvəzli məişət əqdi hesab edilir.

Əqdlərin bir növü **ticarət əqdləri** adlanır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu anlayışla biz tez-tez qarşılaşırıq. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində də «ticarət əqdi» terminindən istifadə edilməsinə rast gəlirik. Belə ki, MM-in 361-ci və 789-cu maddələrində bu terminin işlədilməsinin şahidi oluruq. Nə hüquq elmi, nə də qanunvericilik ticarət əqdinə doktrinal (elmi) və ya legal anlayış verir.

İnqilabaqədərki rus qanunvericiliyinə görə, ticarət əqdləri dedikdə, tacirlərin peşə (sənət) formasında bağladıkları bütün əqdlər başa düşülürdü. Bu əqdlər ticarət hüququnun predmetini təşkil edirdi. Ticarət əqdləri ticarət qanunvericiliyinin normativ aktları ilə tənzimlənirdi. Bu əqdlərlə bağlı olaraq yaranan mübahisələrə xüsusi qaydada (ticarət məhkəmələrində) baxılırdı.

Xarici ölkə qanunvericiliyində ticarət əqdi əsas anlayışlardan biri kimi istifadə olunur. Burada iki əsas əlamət ticarət əqdlərini fərqləndirmək və ayırmaq üçün başlıca meyar kimi götürülür. Bəzi ölkələrin (Fransa, Belçika, İspaniya, Latın Amerika ölkələrinin) qanunvericiliyi **əqdin kommersiya məzmunlu olması kimi meyarı ticarət əqdinin əsas əlaməti** kimi nəzərdə tutur. Digər ölkələrin (Almaniya, Yaponiya) qanunvericiliyi isə **əqdin kommersantlar tərəfindən bağlanması meyarını ticarət əqdinin əsas əlaməti** kimi qəbul edir və tanıyır. Almaniya sivilistika doktrinasına görə, ticarət hüququnun spesifik subyektləri, yəni sahibkarlar (ticarətçilər) tərəfindən bağlanan əqdlərə ticarət əqdləri deyilir. Yaponiya Ticarət Məcəlləsinin 1-ci maddəsində göstərilir ki, kommersant öz adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxsdir.

Müasir Rusiya hüquq elmində ticarət əqdinə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahibkarlar arasında və ya onların iştirakı ilə bağlanan əqd kimi anlayış verilir. Buradan belə bir nəticə çıxarılır ki, ticarət əqdləri dedikdə, sahibkarlıq müqavilələri başa düşülür.

Bizim zənnimizə, bu iki anlayışı bir-birilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, sahibkarlıq müqavilələri və ticarət əqdləri bir-birinə son dərəcə yaxın olsalar da, onlar tam üst-üstə düşmürlər. Sahibkarlıq əqdləri (müqavilələri) nisbətən daha geniş və əhatəli anlayışdır. Məsələn, kredit, lizinq, icarə, frəncayzinq və digər müqavilələr sahibkarlıq əqdi kateqoriyasına aid edilir. Amma onları ticarət əqdləri hesab etmək ağlabatan və inandırıcı görünmür. Deməli, ticarət əqdləri həmişə sahibkarlıq əqdləri sayılır. Lakin sahibkarlıq əqdlərini həmişə ticarət əqdləri hesab etmək olmaz.

Fidusiar əqd (latınja «fiducia» — etibar) xüsusi xarakterli əqd növü kimi ayrılır və fərqləndirilir. Bu əqd tərəflərin xüsusi, şəxsi-etibar münasibətlərinə əsaslanır. Fidusiar əqd etimad-etibar xarakterli əqddir. Ona görə bu əqd **etibara (etimada) əsaslanan əqd** də adlandırılır.

Fidusiar əqdlərin iki əsas hüquqi əlaməti vardır. Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, bu əqdin hər bir tərəfi dəlil, səbəb, motiv və arqument gətirmədən onu **birtərəfli qaydada poza bilər**. Məsələn, hər bir tərəf fidusiar əqdin bir növü olan tapşırıq müqaviləsini istənilən vaxt ləğv edə bilər (MM-in 786-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

İkinci əlamət ondan ibarətdir ki, əqdin tərəflərindən hər hansı biri öldükdə, o, xitam edilir. Məsələn, vəkalət verən və ya vəkalət alan öldükdə, tapşırıq müqaviləsinə xitam verilir (MM-in 786-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Fidusiar əqdlər hələ Roma hüququna da məlum idi. Roma hüququna görə, əvəzsiz istifadə, saxlama və tapşırıq kimi müqavilələr fidusiar əqdlərin ayrı-ayrı növləri hesab olunurdu. İndiki qanunvericiliyə görə, yalnız tapşırıq və komissiya kimi müqavilələr fidusiar əqd kateqoriyasına aid edilir.

Əqdlərin bir növü aleator (latınja «aleator» — ehtiraslı oyunçu) əqdlər adlanır. **Risqlə bağlı olan əqdlər aleator əqdlər adlanır**. Buna görə də onlara risqli əqdlər də deyilir.

Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyi aleator əqdlərin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, Fransa MM-in üçüncü kitabının 14-cü bölməsinə («Risqli müqavilələr haqqında» adlı bölməyə) daxil olan normalar bu əqdə nizama salır.

Aleator (risqli) əqdlərin əhatə dairəsi bir o qədər də geniş deyil. **Sığorta müqaviləsi** bu əqdin ən geniş yayılmış növlərindən biri hesab edilir. Bu müqavilədə sığortaçının öz əsas vəzifəsini, yəni sığorta ödənişini ödəmək

vəzifəsini yerinə yetirməsi sığorta hadisəsinin (təbii fəlakətin, yanğının və s.) baş verib-verməməsindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Renta müqaviləsi də aleator (risqli) əqdlərə aid edilir. Bu müqavilə əsasında hər bir tərəfin öz üzərinə götürdüyü risk elementi elə bir ehtimala əsaslanır ki, onlardan hər biri faktiki cəhətdən verdiyi əvəzə nisbətən az həjmdə qarşılıqlı əvəz alır. Renta müqaviləsinin aleator əqd kateqoriyasına aid edilməsi Fransa hüquq elmində göstərilir. Bu müqavilənin aleator təbiətli və xarakterli əqd olması həm də qanunvericilik səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Fransa MM-in 1964-cü maddəsi bu məsələyə toxunur.

Oyun keçirilməsi barədə müqavilələr (oyun müqavilələri) də aleator əqd kateqoriyasına şamil edilir. Məsələn, müxtəlif telekanallarda nümayiş etdirilən oyunlar («Çto? Qde? Koqda?», «Pole çudes», «O, şcaştlivçik!» və s.) aleator əqdə misal ola bilər.

9. Əqdin yönəldiyi hüquqi nəticədən asılı olaraq onun növləri

Almaniya mülki hüquq elmində **əqdin yönəldiyi hüquqi nəticədən asılı olaraq** onun iki növü fərqləndirilir: şəxsi əqdlər; əmlak əqdləri. **Şəxsi əqdlərə** ailə-nikah əqdləri, **əmlak əqdlərinə** isə əşya, öhdəlik və vərəsəlik əqdləri daxildir. Ümumilikdə göstərilən meyara (əlamətə) görə mülki-hüquqi əqdlər dörd növə bölünür:

- ailə-nikah əqdləri;
- əşya əqdləri;
- öhdəlik əqdləri;
- vərəsəlik haqqında əqdlər.

Ailə-nikah münasibətləri sferasında bağlanan əqdlərə **ailə-nikah əqdləri** deyilir. Məsələn, nikahın bağlanması bu növ əqdə misal ola bilər.

Əşya hüquqları müəyyənləşdirən əqdlər **əşya əqdləri** adlanır. Almaniya sivilistika doktrinasında daşınar əşyalara mülkiyyət hüququnun verilməsi (tradisiyanı) əşya əqdinin əsas nümunəsi hesab edirlər. Bu əqd Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 929-cu paragrafında öz əksini tapmışdır. Həmin əqd bizim ölkə qanunvericiliyinə də məlumdur (MM-in 181-ci maddəsi). Həmin əqdə görə, daşınar əşyaya sahibliyin verilməsi ilə mülkiyyət hüququ da başqa şəxsə keçir və bununla göstərilən şəxs mülkiyyət hüququ əldə edir. Bundan əlavə, superfitsi (tikiliyə vərəsəlik hüququ haqqında) müqaviləsi servitut barədə müqavilə, girov müqaviləsi və s. əşya əqdi kateqoriyasına aiddir.

Öhdəlik əqdləri odur ki, həmin əqdlərin əsas məqsədi öhdəlik hüquq münasibətləri (öhdəlik hüquqları) yaratmaqdan ibarətdir. Söhbət alqı-satqı hüquq münasibəti yaradan alqı-satqı müqaviləsindən, daşıma hüquq münasibəti əmələ gətirən daşıma müqaviləsindən və s. gedir. İcarə, kirayə, saxlama, podrat, kredit, borc və digər müqavilələr öhdəlik əqdi kateqoriyasına şamil edilir. Girov və ipoteka müqavilələri ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən, onlar əşya əqdi, digər tərəfdən öhdəlik əqdi hesab edilir.

Vərəsəlik əqdləri vərəsəlik münasibətlərinə aid olan əqdlərdir. Almaniya mülki hüquq elmində bu növ əqdlərə vərəsəlik hüququ müqavilələri (vərəsənin təyin edilməsi haqqında müqavilə) misal çəkilir. Bizim ölkənin vərəsəlik qanunvericiliyi bu cür müqavilə konstruksiyası tanımır. Vəsiyyəti isə bu əqdə aid edə bilərik.

§ 3. Əqdin etibarlı olması şərtləri

1. Ümumi müddəalar

Əqdin əsas səmti və yönümü hüquqi nəticə əldə olunmasından ibarətdir. Hüquqi nəticəyə səbəb olmaq üçün — mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması üçün əqdlərin etibarlı olması tələb edilir. Yalnız əqdlər etibarlı olduqda, gözlənilən hüquqi nəticə əmələ gəlir. Əqdlər isə anjaq müəyyən tələblər əsasında etibarlı ola bilər. Əgər müvafiq əqd həmin tələblərə cavab verdikdə və uyğun olduqda, o, hüquqi fakt kimi hüquqi nəticə doğurur. Bu tələblər qanunla müəyyən edilir. Onlara əqdin etibarlı olması şərtləri deyilir.

Əqdin etibarlı olması şərtləri dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsasında əqd hüquqi fakt kimi çıxış edərək hüquqi nəticə doğurur. Bu şərtlər əqdin hüquqi məqsədinin həyata keçirilməsini təmin edir. Onları iki qrupa bölmək olar: ümumi şərtlər; xüsusi şərtlər.

Növündən asılı olmayaraq, bütün əqdlərə şamil edilən tələblərə **əqdin etibarlı olmasının ümumi şərtləri** deyilir. Mülki-hüquqi əqdlərin bu və ya digər konkret növü üçün müəyyənləşdirilən tələblər isə **əqdin etibarlı olmasının xüsusi şərtləri** adlanır.

Mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) əqdlərin etibarlı olmasının ümumi şərtləri dörd qrupa bölünür:

- əqdin subyekt tərkibinə aid edilən şərt;
- əqdin məzmununa aid olunan şərt;
- əqddə iradə və iradə ifadə etmənin vəhdətinə aid edilən şərt;
- əqdin formasına aid edilən şərt.

Göstərilən şərtlərdən hər hansı birinə əməl edilməməsi və onlardan, heç olmazsa, birinin pozulması əqdin qüsurlyu olmasına, bununla da onun etibarsız hesab edilməsinə səbəb olur.

2. Əqdin subyekt tərkibinə aid edilən şərt

Subyekt tərkibi hər bir əqdin məjburi elementlərindən biridir. Əqdin bağlanmasıda iştirak edən şəxslər onun **subyekt tərkibini** əmələ gətirir. Söhbət əqdi bağlayan tərəflərdən və bu tərəfləri təmsil edən əqd iştirakçılarından gedir. Həm fiziki şəxslər, həm hüquqi şəxslər, həm dövlət (Azərbaycan Respublikası), həm də bələdiyyələr əqdin bağlanmasıda subyekt rolunda çıxış edə bilərlər.

Fiziki şəxslərin subyekt qismində əqd bağlamaları üçün onların tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaları tələb edilir. Əqd bağlamaq qabiliyyəti mülki fəaliyyət qabiliyyətinin ən vacib elementidir. Yalnız tam fəaliyyət qabiliyyətli (əqd qabiliyyətli) fiziki şəxslər əqd bağlaya bilərlər. Bu, onunla izah edilir ki, əqd iradəvi hərəkətdir.

Yeddi yaşnadək olan azyaşlıların, habelə ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslərin əqd bağlamaq qabiliyyəti yoxdur. **Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin** adından əqdləri onun qəyyumu bağlayır.

14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər də müstəqil surətdə əqd bağlamaq qabiliyyətindən məhrumdurlar. Həmin şəxslərin əvəzinə, əqdləri onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər. Amma bu kateqoriya şəxslərin hüququ var ki, xırda məişət əqdlərini və qanunda nəzərdə tutulan digər əqdləri müstəqil surətdə bağlasınlar (MM-in 29-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

14 yaşından 18 yaşnadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin də tam əqd bağlamaq qabiliyyəti yoxdur. Bu kateqoriya şəxslər əqdləri öz valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçilərin yazılı razılığı ilə bağlayırlar. Bununla belə, onların xırda məişət xarakterli əqdləri, habelə qanunla müəyyənləşdirilən bəzi növ əqdləri müstəqil surətdə bağlamağa ixtiyarı çatır (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Spirtili içkilərdən, psixotrop maddələrdən və yaxud narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan fiziki şəxsin tam əqd bağlamaq qabiliyyəti yoxdur. Bu kateqoriya şəxslər yalnız himayəçisinin razılığı ilə əqd bağlaya bilərlər. Xırda məişət xarakterli əqdləri bağlamaqda isə onlar müstəqildirlər.

Hüquqi şəxslərin əqd bağlamaq qabiliyyəti müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, onların kommersiya təşkilatları kimi növlərinin **qanunun qadağan etmədiyi istənilən əqdi bağlamaq qabiliyyəti** vardır. Çünki kommersiya təşkilatları ümumi (universal) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Hüquqi şəxslərin **qeyri-kommersiya təşkilatları** kimi növlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar **yalnız fəaliyyət məqsədlərinə zidd olmayan və uyğun gələn mülki-hüquqi əqdlər bağlaya** bilər. Bu, onunla izah edilir ki, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri xüsusi (məqsədli) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir.

Hüquqi şəxslər bəzi əqd növlərini **yalnız buna xüsusi icazə (lisenziya)** olduqda bağlaya bilərlər. Məsələn, faktoring müqaviləsini yalnız o kommersiya təşkilatı bağlaya bilər ki, onun faktoring fəaliyyətini həyata keçirməyə icazəsi olsun (MM-in 655-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Bank hesabı və bank əmanəti (depozit) kimi müqavilələri yalnız Milli Bankdan lisenziya almış banklar və digər kredit təşkilatları bağlaya bilərlər.

Hüquqi şəxslərin əqd bağlamaq qabiliyyəti **onun orqanları vasitəsilə** həyata keçirilir. Belə ki, bu orqanlar əqd bağlanarkən hüquqi şəxsin iradəsini formalaşdırır və ifadə edirlər. Həmin orqanlar mülki (əmlak) dövriyyə-də hüquqi şəxsin adından çıxış edirlər. Onların hərəkəti hüquqi şəxsin özünün hərəkəti kimi hesab edilir və qəbul olunur, bir şərtlə ki, hüquqi şəxsin orqanları onlara verilmiş səlahiyyət çərçivəsində hərəkət etsin. Məhz bu səbəbdən göstərilən orqanların əqd bağlanması nəticəsində yaranan hüquqi nəticəyə (mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması) həmin orqan yox, hüquqi şəxsin özü sahib olur. Başqa sözlə desək, belə hallarda əqdin doğurduğu hüquqi nəticə hüquqi şəxs üçün yaranır.

Dövlət və bələdiyyələrin də əqd bağlamaq qabiliyyəti vardır. Onlar məqsədli (xüsusi, məhdud) mülki hüquq qabiliyyətinə malik olduqları üçün yalnız həyata keçirdikləri funksiyalara və fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn, ümumi mənafeyə zidd olmayan mülki-hüquqi əqdlər bağlaya bilərlər. Dövlət və bələdiyyələr istehlakçı (kirayə müqaviləsində kirayəçi, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində alıcı və s.) və sahibkar (sığortaçı, bank, faktor, lizing verən və s.) rolunda əqd bağlanmasıda iştirak edə bilməzlər.

Almaniya sivilistika doktrinası şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinə əqdin bağlanması üçün lazım olan zəruri ümumi şərtlərdən biri kimi baxır. Bu şərti pozmaqla bağlanan əqd etibarsızdır.

3. Əqdin məzmununa aid edilən şərt

Əqdin məzmununa aid edilən şərt iki cür olur: hüquqi şərt; faktiki şərt.

Hüquqi şərtin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, **birincisi**, öz **məzmununa görə bütün əqdlər qanuni olmalıdır**. Əqdlərin qanuni olması o deməkdir ki, bütün əqdlər qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu tələblərə uyğun gəlir.

məlidir.

Əqdin məzmunu iyerarxiya prinsipi üzərində qurulan mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan bütün normativ aktların müəyyənləşdirdiyi tələblərə cavab verməlidir. Söhbət Konstitusiyadan, Mülki Məcəllədən, ölkə qanunlarından, qanunqüvvəli normativ aktlardan — prezident fərmanlarından və hökumət qərarlarından, habelə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından gedir.

Əqdin məzmununun qanuniliyi onun hüququn həm ümumi prinsiplərinə, həm də mülki hüququn xüsusi (səhvi) prinsiplərinə uyğun gəlməsini də tələb edir. Əgər müvafiq əqd öz məzmununa görə bu prinsiplərə, həmçinin mülki qanunvericilik aktlarına zidd olarsa, o, hüquqi nəticə doğurmur. Məsələn, sığorta təşkilatının bağladığı bank əqdləri (bank əmanəti, bank hesabı, kredit və s. müqavilələr), ticarət fəaliyyətinə aid əqdlər hüquqi nəticəyə səbəb ola bilməz. Çünki qanun sığorta təşkilatının bank və ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan edir.

İkincisi, əqdin məzmununun qanuni olması həm də **əqd bağlayan şəxsin buna səlahiyyəti olmasında ifadə edilir**. Əgər əqd, onu bağlamağa səlahiyyəti çatan şəxs tərəfindən bağlanmışdırsa, o, qanuni əqd hesab edilir. Məsələn, mülkiyyətçilərdən biri paylı mülkiyyətdə olan əşyaya sərənjam verilməsi barədə əqd (məsələn, bağışlama, alqı-satqı və s. müqavilələr) bağlayır. Təkbəşinə bu cür əqdləri bağlamağa onun səlahiyyəti çatmır. Belə ki, həmin əqdlər bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə bağlanmalıdır (MM-in 215-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Başqa misalda arvad ərin razılığı olmadan onların ümumi əmlakı üzərində sərənjam əqdi bağlayır. Bu əqd hüquqi nəticə doğurmur və etibarsız hesab edilir. Ona görə ki, arvadın ərin razılığı olmadan bu cür əqdləri bağlamağa ixtiyarı çatmır. Qanun müəyyən edir ki, ər-arvadın ümumi əmlakı üzərində sərənjam hüququ onların qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir.

Faktiki şərtin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əqd bağlandığı anda bu şərtin həyata keçirilməsinə real (faktiki) imkan olmalıdır. Məsələn, podratçı ilə sifarişçi real (faktiki) olaraq mövcud olmayan yaşayış evinin təmiri barəsində razılığa gəlirlər. Bu cür əqdin hüquqi nəticəsi olmayacaqdır. Ona görə ki, bu əqd onun məzmununa aid olan faktiki şərtədən məhrumdur. O, etibarsız əqd hesab ediləcəkdir. Həmin əqdlər bu və ya digər səbəbə görə icrası mümkün olmayan etibarlı əqdlərdən fərqlənir. Məsələn, podratçı (tikinti təşkilatı) ilə sifarişçi taxta materialdan tikilmiş yaşayış evinin təmir edilməsi barədə müqavilə bağlayırlar. Yanğın nəticəsində həmin ev yanıb kül olur. Bağlanmış əqd icra olunmayacaqdır. İcrası mümkün olmadığına görə o, xitam edilir.

4. İradə və iradəni ifadə etmənin vəhdətinə aid edilən şərt

İradə və iradəni ifadə etmə **əqdin subyektiv tərəfini** təşkil edir. Belə ki, əqd iradəvi aktdır. Bu aktın iki cəhəti vardır: daxili cəhəti; xarici cəhəti. **Daxili cəhət** şəxsin əqd bağlamaq barədə subyektiv arzusudur. **Xarici cəhət** isə şəxsin iradəsinin zahirən obyektivləşmiş ifadəsidir. Əgər iradəvi aktın daxili cəhəti iradədirsə, xarici cəhəti iradəni bildirmədir. Fəlsəfi aspektdən iradə və iradəni bildirmə arasındakı münasibət məzmun və forma, mahiyyət və hadisə arasındakı əlaqə kimidir. Fəlsəfə elmi öyrədir ki, məzmun və forma vəhdət təşkil edir, hadisə mahiyyəti düzgün təzahür etdirməlidir. Buna görə də əqd kimi iradəvi aktın hüquqi nəticə doğurması və etibarlı olması üçün gərəkdir ki, iradə (məzmun) və iradəni ifadə etmə (forma) vəhdət təşkil etsinlər. Bunun üçün həm də vacibdir ki, iradəni ifadə etmə (hadisə, təzahür) daxili iradəni (mahiyyəti) düzgün əks etdirməli və əqd iştirakçılarının nəzərinə düzgün çatdırmalıdır. Başqa sözlə desək, **əqdin hüquqi nəticə doğurması və etibarlı olması üçün iradə və iradəni bildirmə bir-birinə uyğun gəlməli, üst-üstə düşməlidir**.

Əqdin etibarlı olması üçün iradənin və ya iradəni bildirmənin daha vacib əhəmiyyət kəsb etməsi, hansının daha üstünlüyə malik olması məsələsi sovet dövrünün mülki hüquq elmində mübahisə predmeti olmuşdur. Bu barədə üç əsas konsepsiya yaranmışdı. Birinci konsepsiyaya görə, iradəni ifadə etmə əqdin etibarlı olmasını şərtləndirən əsasdır. Belə ki, əqd həmişə hərəkətdir, buna görə də hüquqi nəticə məhz iradəni ifadə etmə bağlı olur. İkinci konsepsiyaya görə, şəxsin daxili iradəsi (iradəsi) əqdin əsası və təməlidir. İradə ilə iradəni ifadə etmə arasında ayrılıq olduğu hallarda, iradəni ifadə etməyə yox, iradəyə üstünlük verilməlidir. Üçüncü konsepsiyaya görə, iradə də, iradəni ifadə etmə də eyni dərəcədə vacibdir. İradə və iradəni ifadə etmənin vəhdəti əqdin etibarlı olmasına dəlalət edən labüd və mütləq şərtidir.

Zənn edirik ki, üçüncü konsepsiya tərəfdarı olan müəlliflərin mövqeyi daha əsaslı, daha məntiqidir. Müasir müəlliflərin, demək olar ki, hamısı məhz bu mövqedə dayanırlar. Doğrudan da, əqd bağlayan şəxsin daxili iradəsi ilə bu iradəni xaricən (zahirən) ifadə edən iradəni bildirmə arasında ziddiyyət, ayrılıq olduqda, əqdin etibarlı olmasından neçə söhbət etmək olar? Bu cür ziddiyyətlər olduqda, əqd etibarsız hesab edilir. Məsələn, yanlış nəticəsində bağlanan əqdlərdə iradə və iradəni ifadə etmə bir-birinə uyğun gəlmədiyinə görə onlar etibarsız sayılır (MM-in 347-ci maddəsi). Burada iradə və iradəni ifadə etmə mühüm yanlışma (əqdin şərtləri və predmeti barədə) nəticəsində bir-birinə uyğun gəlmir, üst-üstə düşür. Məsələn, şəxs yanılaraq səhvən mağazadan şəklin əslini yox, yaxşı işlənmiş surətini alır.

Əqdin etibarlı olması üçün nəyin tələb edilməsi məsələsinin tarixi çox qədim vaxtlara gedib çıxır. Qədim

Roma hüququna görə, iradəni bildirmə əqdin etibarlı sayılması üçün tamamilə kifayət edirdi. Klassik və yeni Roma hüququ isə, əksinə, iradəyə böyük əhəmiyyət verirdi. Ümumi Almaniya (pandekt) hüququnda əvvəlcə iradə nəzəriyyəsi, sonra isə iradəni bildirmə nəzəriyyəsi yarandı. Almaniya Mülki Qanunnaməsi rəsmi surətdə yalnız nə iradə nəzəriyyəsini, nə də iradəni bildirmə nəzəriyyəsini dəstəkləyir. Amma son nəticədə burada iradə nəzəriyyəsi üstünlüyə malikdir.

Yaponiya mülki hüquq elmində isə iradə və iradəni bildirmənin bir-birinə uyğun gəlməsi əqdin etibarlı sayılmasına dəlalat edən şərt kimi müəyyənləşdirilir.

5. Əqdin forması

Qeyd etdik ki, iradəni ifadə etmə daxili iradəni düzgün əks etdirməlidir. Söhbət əqd bağlamaq niyyətində olan şəxsin bu iradəni əqdin digər iştirakçılarının nəzərinə düzgün çatdırılmasından gedir. Daxili iradə əqdin digər iştirakçılarının nəzərinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan və göstərilən üsullarla çatdırıla bilər. Bu üsullar qanunun müəyyənləşdirdiyi formadır. Həmin forma isə əqdin forması adlanır.

Əqdin forması dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə üsullar başa düşülür ki, bu üsullar vasitəsilə əqd bağlamaq niyyətində olan şəxsin daxili iradəsi xaricən ifadə olunur, dəqiq və aydın surətdə əqdin digər iştirakçılarının nəzərinə çatdırılır, iradə ifadəsi təsbit edilir. İkitərəfli və çoxtərəfli əqdlər (müqavilələr) bağlanan hallarda isə iradənin, sadəcə olaraq, maraqlı şəxslərin (əqd iştirakçılarının) nəzərinə çatdırılmasından savayı, həm də müəyyən dərəcədə tərəflərin iradə ifadəsinin razılaşdırılması tələb edilir. Söhbət müqavilələr bağlanan hallarda qarşılıqlı iradə ifadələrinin bir-birinə uyğun gəlməsindən gedir.

Əqdin forması onun etibarlı hesab edilməsinə dəlalat əsas və vacib şərtlərdən biridir. Özü də əqdlər yalnız qanunda (Mülki Məcəllədə) və ya tərəflərin qarşılıqlı razılaşmasında nəzərdə tutulan formada bağlana bilər. Odur ki, əqdin etibarlı olması üçün Mülki Məcəllə ilə (qanunla) və ya tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyənləşdirilmiş formaya riayət edilməsi zəruridir. Əgər qanunla (Mülki Məcəllə ilə) əqd üçün forma müəyyənləşdirilməyibsə, tərəflər onu özləri müəyyənləşdirə bilərlər. Əksinə, əqdin forması qanunda (Mülki Məcəllədə) nəzərdə tutularsa, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilə bilməz. Məsələn, faktoring müqaviləsi üçün qanun yazılı forma müəyyən edir (MM-in 655-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, həmin müqavilə yazılı formadan başqa, tərəflərin razılığı ilə digər hər hansı formada bağlana bilməz. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi üçün qanun konkret müəyyən forma müəyyən etmir. Deməli, bu müqavilə tərəflərin razılığı ilə istənilən formada bağlana bilər.

Qanun əqdin iki formasını müəyyənləşdirir və fərqləndirir:

- şifahi forma;
- yazılı forma.

Yazılı forma özü iki cür olur:

- sadə forma;
- notarial forma.

Beləliklə, ümumilikdə əqd üç formada bağlana bilər:

- şifahi formada;
- sadə yazılı formada;
- notarial formada.

Şifahi forma odur ki, bu forma əqd bağlamaq niyyətində olan şəxsin iradəsini şifahi formada (dilcavabı, sözlə) ifadə edir. Bu cür iradə ifadə olunarkən, əqd iştirakçısı əqdin bağlanma şərtlərini və onu bağlamağa hazır olmasını söz vasitəsi ilə formulə edir, bildirir.

Şifahi formada əqdlərin bağlanması hər hansı kağız sənədinin tərtib edilməsi ilə müşayiət olunmur. Burada əsas vasitə danışıqlardır. Əqd bağlayan tərəflər danışıqlar yolu ilə öz iradələrini ifadə edirlər. Bu cür danışıqlar tərəflərin şəxsi görüşü zamanı, telefon və digər rabitə vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Buna görə də şifahi forma daha sadə forma hesab edilir. Bu formalı əqdlər hüquqi dövryyəni asanlaşdırır və tezləşdirir.

Üç halda əqdlər şifahi formada bağlana bilər. **Birinci hala** o şifahi əqdlər aid edilir ki, **onlar üçün Mülki Məcəllə ilə və ya tərəflərin razılaşması ilə yazılı forma müəyyənləşdirilməsin.** Bu halın mahiyyəti belədir ki, müvafiq əqd üçün Mülki Məcəllədə müəyyən konkret forma nəzərdə tutulmur. Bu forma əqd bağlayan tərəflərin sazişi ilə də müəyyənləşdirilmir. Deməli, onda əqd şifahi formada bağlanmış sayılır.

İkinci hala o şifahi əqdlər şamil olunur ki, onlar **tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə** müəyyən edilsin. Belə ki, tərəflər bağladıkları əqdin şifahi formada olması barədə razılığa gəlirlər.

Üçüncü hala o şifahi əqdlər aid edilir ki, **qanunda (Mülki Məcəllədə) onların şifahi formada bağlanması nəzərdə tutulsun.** Məsələn, tapşırıq müqaviləsi şifahi formada bağlana bilər (MM-in 777-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Şifahi formada bağlana bilən əqdlər konklyudent (latınja «concludere» — bağlamaq) hərəkətlərin həyata ke-

çirilməsi yolu ilə də bağlanır. **Konklyudent hərəkətlər** şəxsin elə bir rəftarı və davranışdır ki, bunun vasitəsi ilə həmin şəxsin əqd bağlamaq iradəsi məlum olur və əqd bağlamağa razılığı açıq-aşkar görünür. Bu cür hərəkətləri real hərəkətlər adlandırmaq daha düzgün olardı. Məhz şəxsin real hərəkətləri hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür hərəkətlərlə əqdin bağlanması halına çoxlu misallar çəkmə bilirik: mal almaq üçün şəxsin avtomata pul və ya ceton buraxması; metro vasitəsi ilə getmək üçün şəxsin cetonu avtomatik qurğuya atması; sürücünün ümumi istifadədə olan nəqliyyat vasitəsini dayanajağa verməsi; şəxsin avtomat vasitəsi ilə valyuta dəyişməsi; şəxsin mirası qəbul etməsi üçün faktiki hərəkətlər etməsi və s.

Konklyudent hərəkət yolu ilə yalnız o əqdlər bağlanır ki, qüvvədə olan qanunvericilik həmin əqdlər üçün şifahi forma nəzərdə tutsun. Yalnız şifahi formada bağlana bilən əqdlər konklyudent hərəkətlə bağlanarsa, hüquqi əhəmiyyətə malik olur. Yazılı formada bağlanmalı olan əqdlərin bu yolla bağlanması mümkün deyil, istisna edilir. Bu cür əqdlər hüquqi nəticəyə səbəb olmur və etibarsız sayılır.

Əqdlər **susmaq yolu** ilə də bağlana bilər. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, ki, yalnız Mülki Məcəllədə və ya tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutulduğu hallarda, susmaq əqdlərin bağlanması üsulu və yolu kimi çıxış edə bilər.

Susmaq şəxsin elə bir hərəkətsizliyidir ki, bu hərəkətsizlik həmin şəxsin əqd bağlamaq iradəsini ifadə edir. Bu hərəkətsizliyin kəsb etdiyi hüquqi məna belə bir xalq kəlamında ifadə olunur: «susmaq razılıq əlamətidir». Susmaq dinməz razılıq deməkdir.

Susmaq yolu ilə əqd bağlanması hallarına çoxlu misallar çəkmə bilirik. Məsələn, vərəsə 3 ay müddətində mirasın qəbul edilməsini təsdiqləyən müvafiq hərəkət etməlidir. Onun bu hərəkəti etməməsi susmağı ifadə edir. Bu cür susmaq isə mirasdan imtina kimi birtərəfli əqdin bağlanmasını nümayiş etdirir. Başqa bir misalda icra müqaviləsinin müddəti qurtarır. Bu müqaviləyə xitam vermək və ya onu dəyişdirmək barədə tərəflər susurlar. Belə halda susmaq müqavilənin eyni müddət üçün və eyni şərtlərlə uzadılmasını ifadə edir. Daha başqa bir misalda müqavilə bağlamaq barədə təklif vermiş şəxsin (oferentin) susması müqavilənin bağlanmamasını ifadə edir (MM-in 409-cu maddəsinin 5-ci bəndi).

Mülki qanunvericiliyin digər aktlarında susmaq əqdin bağlanması üsulu kimi nəzərdə tutula bilər. Bank qaydalarına görə, bank ödəmə tapşırığını razılıq almaq məqsədi ilə ödəyiciyə göndərir. Əgər ödəyici susarsa, bu, onun ödənişə razılıq verməsini ifadə edir.

Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə, əqdin formasının üç tipi fərqləndirilir: yazılı forma (MQ-nin 126-cı, 127-ci paragrafları); rəsmi təsdiqetmə (MQ-nin 129-cu paragrafı); notariat qaydasında təsdiq etmə (MQ-nin 128-ci paragrafı). Yazılı forma imza qoyulmasını və ya notariatın tanıdığı digər işarələrin (nişanların) olmasını tələb edir. Rəsmi təsdiqetmə forması onu ifadə edir ki, sənəd notarius tərəfindən tərtib olunmalı, imzalanmalı və təsdiqlənməlidir. Bu, şəxsiyyəti eyniləşdirməyə imkan verir: notarius təsdiq edir ki, imza əqd bağlayan şəxsə məxsusdur. Notarial forma əqd bağlamaq barədə təklifi və bu təklifin qəbul edilməsini notariusun təsdiqləməsini nəzərdə tutur.

6. Əqdin yazılı forması

Şifahi formalı əqdlərdən fərqli olaraq yazılı formalı əqdlər müvafiq sənədin tərtib olunması ilə müşayiət edilir. Bu sənəddə bağlanan əqdə aid əhəmiyyəti olan müəyyən hallar ifadə edilir.

Əqdin yazılı forması şifahi formaya nisbətən üstünlüyə malikdir. Çünki yazılı formada əqd bağlamaq niyyətində olan şəxsin iradəsi maddiləşmiş sənəddə ifadə olunur və obyektivləşir. Obyektivləşmiş yazılı sənəd iradəsinin maddi daşıyıcısı rolunu oynayır.

Yazılı formalı əqd odur ki, bu əqd onun məzmununu ifadə edən və əqdi bağlayan şəxs və ya şəxslər və ya onların lazımlı vəkil etdikləri şəxslər tərəfindən imzalanmış bir sənədin tərtibi yolu ilə bağlanır. Anlayışdan müəyyən etmək olur ki, əqdin yazılı formasına riayət edilməsi üçün üç məjburi və labüd şərtin olması gərəkdir:

- birincisi, yazılı formalı əqd **bir sənəd tərtib etmək yolu** ilə bağlanır;
- ikincisi, bu sənəd **əqdin məzmununu** ifadə edir;
- üçüncüsü, bu sənəd əqd bağlayan şəxs və ya şəxslər və ya onların lazımlı qaydada vəkil etdikləri şəxslər tərəfindən **imzalanır**.

Yazılı formalı əqd **iki qaydada (yolla)** bağlanır. Birinci qaydaya görə, əqd **bir sənəd tərtib etmək yolu** ilə bağlanır. İkinci qayda isə yazılı əqdin **sənədlərin mübadiləsi yolu ilə bağlanmasını** nəzərdə tutur. Bir sənəd tərtib etmək yolundan bütün hallarda birtərəfli əqdlər rəsmiləşdirilərkən istifadə olunur, bir şərtlə ki, bu əqdlər üçün sadə yazılı forma nəzərdə tutulsun. Bununla bərabər, ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər, yəni müqavilələr də tərəflərin imzaladığı bir sənəd tərtib etmək yolu ilə bağlana bilər (MM-in 406-cı maddəsinin 3-cü bəndi).

Sənədlərin mübadiləsi **poçt, teleqraf, teletayp, telefon, elektron rabitəsi kimi vasitələrə** əsaslanır. Bu vasitələr müvafiq sənədin müqavilə bağlayan tərəfdən gəldiyini doğru-dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu

cür xüsusiyyətə malik olan digər rabitə vasitələrindən (məsələn, faksimile rabitə üsulundan) də istifadə edilə bilər. Yalnız müqavilələr (ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər) bu cür rabitə vasitələri əsasında sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlana bilər (MM-in 406-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Əqdin məzmununu ifadə edən yazılı sənəddə bir sıra hallarda **məjburi (labüd) rekvizitlərin** (latınja «requisitum» — tələb edilən) olması tələb edilir. Rekvizitlər dedikdə, əqdin məzmununu ifadə edən yazılı sənəddə göstərilən məlumatlar başa düşülür. Əqdi bağlayan tərəflərin adı, əqdin məbləği, əqdin icra yeri, əqdin bağlandığı yer, əqdin bağlandığı müddət, əqdin qüvvəyə minməsi vaxtı və digər məsələlər haqqında məlumat, tərəflərin imzaları əqdin rekvizitləri hesab edilir.

Əqdin rekvizitləri onu bağlayan şəxslərin özləri tərəfindən müəyyən edilir. Bu rekvizitlərin qanunda da nəzərdə tutulması istisna olunmur. Qanunda nəzərdə tutulan lazımi rekvizitlərin olmaması müvafiq əqdi rəsmiləşdirən sənədin etibarsızlığına, bunun vasitəsi ilə həmin əqdin etibarsızlığına səbəb olur. Məsələn, konosament dənizlə yük daşınması haqqında müqaviləni rəsmiləşdirən sənəddir. Bu sənədə daxil edilən məlumatlar qanunda — Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 111-ci maddəsində göstərilmişdir. Əgər konosament zəruri məlumatları ifadə etməsə, o, etibarsız hesab olunur. Bu isə öz növbəsində dənizlə yük daşınması haqqında müqavilənin etibarsızlığına səbəb olur.

Əqdin bağlanmasını rəsmiləşdirən yazılı sənəd həmin əqdi bağlayan şəxs və ya şəxslər tərəfindən imzalanır. Məsələn, Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 111-ci maddəsinə görə konosament gəmi kapitanı tərəfindən imzalanır. Bu, onu ifadə edir ki, həmin sənəd daşıyıcının adından imzalanmışdır.

İmza əqdin məzmununu ifadə edən yazılı sənədin məjburi (labüd) rekvizitidir. Bu, o deməkdir ki, əgər müvafiq yazılı sənəddə əqd bağlayan şəxsin imzası olmazsa, o, etibarsız sayılır.

Əqdi rəsmiləşdirən yazılı sənəd onu bağlayan şəxs və ya şəxslərdən başqa, digər şəxslər, məsələn, nümayəndələr (təmsilçilər) tərəfindən də imzalana bilər. Bunun üçün vacibdir ki, nümayəndənin səlahiyyəti lazımnı rəsmiləşdirilsin. Söhbət nümayəndəyə etibar verməkdən və ya onunla tapşırıq müqaviləsi bağlamaqdan gedir.

Hüquqi şəxsin bağladığı əqdləri rəsmiləşdirən yazılı sənədləri onun adından hüquqi şəxsin icra orqanı hüququna malik olan şəxs imzalayır. Bu, onu ifadə edir ki, yazılı sənədi hüquqi şəxs imzalamışdır. Məsələn, tikinti təşkilatının müdürü və ya təjhizat şöbəsinin rəisi təşkilat üçün tikinti materialları əldə etmək məqsədilə müəyyən firma ilə mal göndərmə müqaviləsini rəsmiləşdirən sənədi imzalayır.

Bəzi hallarda əqd bağlamaq niyyətində olan fiziki şəxs xəstə olur və ya fiziki-cismani cəhətdən şikəst olur, yəni bədən qüsuruna malik olur və yaxud savadsız olur. Bu səbəblərə görə o, məlum məsələdir ki, əqdi rəsmiləşdirən sənədi imzalamaq qabiliyyətini itirir, onu imzalamağa qadir olmur. Belə halda əqdi həmin şəxsin özü imzalayır. Əqd onun xahişi ilə başqa fiziki şəxs tərəfindən imzalanır. Həmin imza notarius tərəfindən və ya bu cür notarial hərəkəti etməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxs tərəfindən təsdiqlənir. Bu zaman əqd bağlamaq niyyətində olan şəxsin əqdi imza edə bilməməsinin səbəbləri dəqiq olaraq göstərməlidir (MM-in 331-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Başqasının əvəzinə imza edən (qol çəkən) şəxsi xəstə, fiziki cəhətdən şikəst və ya savadsız olan fiziki şəxsin nümayəndəsi hesab etmək olmaz. Bu şəxs nümayəndədən fərqli olaraq, öz xüsusi iradəsini ifadə etmir. Əqdin bağlanması üçün onun yox, əqd bağlayan fiziki şəxsin iradəsi bildirilir. O, yalnız bu faktı təsdiq edir. Daha doğrusu, başqasının əvəzinə imza edən şəxs texniki icraçı funksiyasını yerinə yetirir.

Başqasının əvəzinə qol çəkən şəxsin imzasını **əqd bağlayan şəxsin (subyektin) şəxsi imzasının anoloqundan** fərqləndirmək lazımdır. Bunları bir-birilə qarışdırmaq olmaz.

Qanun əqdlərin bağlanması zamanı əqd bağlayan şəxsin şəxsi imzasının anoloqundan istifadə edilməsinin mümkünlüyünü göstərir (MM-in 331-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, bu cür istifadəyə tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutulan hallarda yol verilir. İstifadə qaydaları həmin razılaşmada göstərilir.

Əqd bağlayan tərəflərin şəxsi imzasının anoloqundan istifadə qaydalarının tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutulmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, şəxsi imzanın anoloqunun tətbiqi haqqında qanunvericilik bazası son dərəcə məhduddur. Yalnız «İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında» qanunda (1998) bu məsələyə toxunan normalar vardır.

Əqd bağlayan tərəflərin şəxsi imzalarının anoloqundan müxtəlif üsullarla istifadə edirlər. Bunlar əqd bağlanması prosesini mühüm dərəcədə tezləşdirən üsullardır. Həmin üsullara aiddir:

- faksimile surətçixarması;
- elektron imza;
- digər üsullar.

Göründüyü kimi, bu siyahı qəti və dəqiq xarakter daşımır. Bu isə imkan verir ki, əqdlərin bağlanması zamanı şəxsi imzanın anoloqunun ən müasir üsullarından istifadə edilsin. İndiki şəraitdə ənənəvi rabitə vasitələrindən

(radiodan, telefondan, teleqrafadan, telefaksdan) başqa, müasir elektron vasitələrindən də (daşına bilən kommutatorlardan, faksimile, tele-optik, peyk, yəni kosmos rabitə vasitələrindən də) istifadə edilir. İnternet şəbəkəsindən rabitə vasitəsi kimi işlədilməsi meyli günü-gündən güclənir. İnformasiyanın verilməsinin müasir sisteminin inkişafı yeni üsulların əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər.

Faksimile surətçixarması (latınja «facsimile» — bu kimi, bu cür, eyni cür et) mexaniki və ya başqa surətçixarma vasitələrinin köməyinə əsaslanır. Məsələn, əqd bağlayan şəxsin imzasının ştamplə hazırlanması mexaniki vasitənin yardımı ilə faksimile surətçixarmasına misal ola bilər.

Əqdlərin bağlanması zamanı elektron imzadan da istifadə edilə bilər. Elektron imzadan istifadə etmə qaydaları və əqdlərin elektron formada bağlanması ilə bağlı məsələlər **elektron sənəd dövriyyəsinə aid qanunvericiliklə** tənzimlənir. Söhbət, ilk növbədə, həmin qanunvericiliyə daxil olan iki qanundan gedir. «**Elektron imza və elektron sənəd haqqında**» **qanun** (9 mart 2004-cü ildə qəbul olunmuşdur) onlardan biridir. Bu qanun elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövriyyəsində tətbiqinin təşkilati-hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, həmin subyektlər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Elektron imza dedikdə informasiya texnologiyaları vasitələri ilə işlənməyə yararlı olan elə informasiya başa düşülür ki, o, digər informasiyalara əlavə edilir və ya onlarla məntiqi əlaqəsi olur, imza sahibini identifikasiya etməyə (tanımağa, eyniləşdirməyə) imkan verir. Elektron imza sahibini qanun **müqavilə bağlamaq hüququ** ilə təmin edir. Belə ki, o, elektron imzadan istifadə etməklə müqavilə bağlaya bilər (həmin qanunun 20-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Bundan ötrü o, mərkəzlərə müraciət etməlidir. **Mərkəzlər** elektron imza xidmətlərinin subyektivi olub, elektron imza sahibi barəsində məlumatların qorunmasını və fəaliyyətin təhlükəsizliyini təmin edir, elektron imza yaratma məlumatlarının və elektron imza sahibi barəsində məlumatların mühafizəsinə görə məsuliyyət daşıyır. **Elektron imza yaratma məlumatları** dedikdə, elektron imza yaratmaq üçün istifadə edilən və ancaq imza sahibinə bəlli olan kod və ya kriptografik açardan ibarət təkrarolunmaz informasiya başa düşülür. Elektron imzanın yaradılması mərkəzlərin göstərdiyi əsas xidmət növlərindən biri sayılır. Mərkəzlər dövlət qeydiyyatından keçməli və ya müvafiq dövlət icra hakimiyyət orqanında akkreditədən keçməlidir. Yalnız bundan sonra onlar fəaliyyətə başlaya bilərlər.

Elektron imza sahibi müqavilə bağlamaq üçün mərkəzlərə müraciət edərkən tam və düzgün məlumatlar təqdim etməlidir. Buna görə o, məsuliyyət daşıyır.

«**Elektron ticarət haqqında**» **qanun** elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, habelə elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edir (o, 10 may 2005-ci ildə qəbul edilmişdir). Bu qanun Azərbaycan Respublikasında bütün sahələrdə həyata keçirilən elektron ticarətə şamil olunur. Qanun yalnız maliyyə bazarı, o cümlədən sığorta və qiymətli kağızlar bazarında elektron ticarətə tətbiq edilmir (bu sahələrdə elektron ticarəti digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir).

Elektron ticarət dedikdə, informasiya sistemlərindən istifadə etməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesi müqavilələrlə rəsmiləşdirilir. Onlara **elektron ticarət müqavilələri** deyilir. Həmin müqavilələr elektron sənəd formasında bağlanılır. Bu sənəddə müqavilə şərtləri göstərilir.

Elektron ticarət müqavilələri iki tərəf arasında bağlanılır: satıcı (təhizatçı); alıcı (sifarişçi). **Satıcı (təhizatçı)** malları satan (xidmətlər göstərən, işlər görən) elektron ticarət iştirakçısıdır. Malları alan (xidmətləri, işləri sifariş edən) elektron ticarət iştirakçısı isə **alıcı (sifarişçi)** adlanır.

Elektron ticarət müqavilələri (elektron sənəd formasında bağlanan müqavilələr) ilə bağlı münasibətlər qanunun 7-10-cu maddələri ilə tənzimlənir. Lakin bu maddələr, eləcə də qanunun özü notariat qaydasında təsdiqlənməli və ya dövlət qeydiyyatına alınmalı olan müqavilələrə şamil edilmir.

Elektron imza şəxsi imza anoloqunun müstəqil üsullarından biri hesab olunur. O, iki əsas xüsusiyyətə malikdir. Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, elektron imzanın surəti yalnız bir şəxs tərəfindən çıxarıla bilər. Onun əslini isə bir çox şəxslər təsdiq edə bilər. İkincisi, elektron imza yalnız konkret sənədlə bağlı olur.

Elektron imza ilə, bir qayda olaraq, informasiya və telekommunikasiya sistemlərində dövr edən sənədlər təsdiq edilir. Bu imza o halda hüquqi qüvvəyə malik olur ki, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemində onun eyniləşdirilməsi və istifadə olunma qaydasının gözlənilməsinə təmin edən proqram-texniki vasitələr olsun.

Tərəflərin razılaşmasında **əqdin yazılı formasına uyğun gəlməli olan əlavə tələblər** də nəzərdə tutula bilər (MM-in 331-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu tələblər, hər şeydən əvvəl, əqdi rəsmiləşdirən sənədin tərtib olunduğu kağıza aid ola bilər. Məsələn, tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, sənəd müəyyən formalı blankda olsun və ya bəzi sənədlər «gerbli» kağızda tərtib edilsin.

Göstərilən əlavə tələblər, digər tərəfdən, **hüquqi şəxsin möhürünə** aid ola bilər. Məsələn, tərəflər razılığa

gələ bilərlər ki, sənəd hüquqi şəxsin malik olduğu möhürlə təsdiqlənsin.

Əlavə tələblər qanunda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, hüquqi şəxsin verdiyi etibarnamənin, onun banka göndərdiyi ödəmə tapşırıqları və ona əlavə edilən sənədlərin möhürlə təsdiqlənməsi müvafiq normativ aktda göstərilir.

Qanunda bəzi sənədlərdə — pul və hesablama sənədlərində, maliyyə və kredit öhdəliklərində baş mühasibin imzasının olması nəzərdə tutulur. Əgər həmin sənədlərdə onun imzası olmasa, onlar etibarsız hesab edilir və icra üçün qəbul olunmur.

Əqd bağlayan tərəflər təkcə əqdin yazılı formasına aid əlavə tələblər müəyyənləşdirmək hüququna malik deyillər. Onların həm də **bu cür tələblərə əməl edilməməsinin nəticələri barədə razılığa gəlmək hüququ vardır**. Məsələn, tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, filan əlavə tələbə riayət etməmək əqdin **etibarsızlığına səbəb olsun** və s.

Əqdi rəsmiləşdirən **sənədin nüsxəsi** ilə onun surətini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bir qayda olaraq, həmin sənədlər bir neçə nüsxələrdə tərtib edilir. Bütün nüsxələr sənədin əslisi hesab edilir və onunla eyni hüquqi qüvvəyə malik olur. **Sənədin surəti** isə onun əslisi sayılır.

7. Əqdin sadə yazılı forması

Qeyd etdiyimiz kimi, sadə yazılı forma əqdin yazılı formasının bir növüdür. Digər növünü isə əqdin notarial forması təşkil edir.

Əqdin sadə yazılı forması elə bir sənəddir ki, əqdi rəsmiləşdirən bu sənəddə həmin əqd üçün lazım olan bütün rekvizitlər — əqdin məzmunu, əqdi bağlayan tərəflərin adı və onların imzaları nəzərdə tutulur. Sadə formalı əqdlər, bir qayda olaraq, rəsmi dövlət orqanının və digər qurumların iştirakı olmadan bağlanılır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, notariat kontorlarından gedir. Başqa sözlə desək, sadə formalı əqdlər bu kontorların və ya digər qurumların iştirakı olmadan bağlanılır.

Qanun sadə yazılı formada bağlanmalı olan əqdlərin dairəsini müəyyən edir. Özü də əvvəlcədən göstəririk ki, **qanunun notarial forma müəyyən etdiyi əqdlər sadə yazılı formada bağlana bilməz**. Madam ki, qanun müvafiq əqd üçün notarial forma nəzərdə tutur, deməli, həmin əqdin tərəflərin razılığı ilə sadə yazılı formada bağlanması istisna olunur.

Əqdin sadə yazılı formada bağlanması iki amildən asılıdır. Birinci amil **tərəflərin qarşılıqlı razılığına** aiddir. Belə ki, əqdin sadə yazılı formada bağlanması tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyənləşdirilə bilər. MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndində ifadə olunan göstəriş məhz belə fikir söyləməyə əsas verir. Həmin göstərişdən belə nəticə çıxara bilərik ki, əqd onu bağlayan tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə sadə yazılı formada bağlana bilər, bu şərtlə ki, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qanun həmin əqd üçün notarial forma nəzərdə tutmasın.

Beləliklə, əqd münasibətinə girən tərəflərin qarşılıqlı razılığı həmin əqdin sadə yazılı formada bağlanmasını şərtləndirir. Əqdin sadə yazılı formada bağlanması nə onun subyekt tərkibindən (məsələn, hüquqi şəxslərin öz aralarında və ya hüquqi şəxslərlə fiziki şəxslər arasında bağlanmasından), nə məbləğindən (məsələn, şərti maliyyə vahidinin 50 mislindən və ya 100 mislindən çox və s. məbləğdə bağlanmasından) asılı deyildir.

Çox vaxt pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcının alıcı olan hüquqi şəxsə kassa çeki və ya əmtəə (mal) çeki və yaxud digər sənədlərin verilməsi ilə müşayiət edilir. Lakin bu cür yazılı sənədlər həmin müqavilənin sadə yazılı formada bağlanmasını nümayiş və sübut etmir. Ona görə ki, həmin sənədlər sadə yazılı formalı əqdin rekvizitlərindən (əqdin məzmunundan, əqdi bağlayan tərəflərin adından və tərəflərin imzalarından) məhrumdur. Onlarda yalnız alıcı olan hüquqi şəxsin satıcıya verdiyi pul məbləği barədə məlumat göstərilir. Buna görə də həmin sənədlər alınmış mala görə pul ödənilməsinə təsdiq edən sənəd kimi çıxış edir.

Bəzi hallarda hər hansı bir hüquqi şəxsin rəhbəri digər hüquqi şəxsin rəhbərinə məktub yazaraq, ondan mal verilməsini (satılmasını), iş görülməsini və ya xidmət göstərilməsini xahiş edir. Bu məktubda o, əlavə edərək göstərir ki, satılan mala, göstərilən xidmətə və ya görülmə işə görə ödənişin həyata keçirilməsinə (yəni pul ödənilməsinə) təminat verilir. Bu cür sənədlər **«təminat məktubları»** adlanır. Həmin sənədlər **əqdin sadə yazılı formasını ifadə etmir**. Ona görə ki, burada sadə yazılı formalı əqdin məcburi rekvizitləri yoxdur.

Əqdin sadə yazılı formasının asılı olduğu **ikinci amil qanunun (Mülki Məcəllənin) ifadə etdiyi göstərişə aiddir**. Bu göstərişə əsasən, müəyyən əqdlər subyekt tərkibindən və əqdin məbləğindən asılı olmayaraq, sadə yazılı formada bağlanılır. Belə ki, Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulduğu hallarda əqd sadə yazılı formada bağlanılır. Bu cür əqdlərə aiddir:

- girov müqaviləsi (MM-in 280-ci maddəsinin 1-ci bəndi);
- dəbbə pulu (jərimə, penya) haqqında saziş (MM-in 463-cü maddəsinin 1-ci bəndi);
- zəminlik haqqında müqavilə (MM-in 471-ci maddəsi);
- beh haqqında saziş (MM-in 491-ci maddəsinin 2-ci bəndi);
- faktoring müqaviləsi (MM-in 655-ci maddəsinin 5-ci bəndi);

- franqayzinq müqaviləsi (MM-in 727-ci maddəsi);
- lizinq müqaviləsi (MM-in 748-ci maddəsinin 1-ci bəndi);
- ticarət agenti müqaviləsi (MM-in 789-cu maddəsinin 3-cü bəndi);
- renta müqaviləsi (MM-in 865-ci maddəsinin 1-ci bəndi);
- bank əmanəti (depozit) müqaviləsi (MM-in 946-cı maddəsi);
- bank hesabı müqaviləsi (MM-in 955-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Göstərilən əqdlər üçün qanunun sadə yazılı forma müəyyənləşdirməsi, əsasən, iki halla şərtlənir. Birincisi, məbləğinə, predmetinə və müddətinə görə bu əqdlər xüsusi əhəmiyyətə malik olduqlara görə qanun bu əqdlər üçün sadə yazılı forma nəzərdə tutur. İkincisi, qanun bu əqdlər üçün ona görə sadə yazılı forma müəyyən edir ki, mümkün sui-istifadə hallarının qarşısı alına bilinsin.

Əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi **müəyyən nəticələrə** səbəb olur. Belə ki, bu, hər şeydən əvvəl **onun etibarsızlığına səbəb olur** (MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsinin onun etibarsızlığına səbəb olması bəzən qanunda birbaşa göstərilir. Məsələn, dəbbə pulu (jərimə, penya) haqqında razılaşmanın yazılı formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 463-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Girov müqaviləsinin yazılı formasına əməl edilməməsi onun etibarsız sayılmasına dəlalət edir (MM-in 280-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Elə əqdlər vardır ki, qanun həmin əqdlərin həm şifahi, həm də yazılı formada bağlanması haqqında göstəriş ifadə edir. Məsələn, tapşırıq müqaviləsi həm şifahi, həm də yazılı formada ola bilər (MM-in 777-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Borc müqaviləsi şifahi formada bağlanır. Amma tərəflərin razılığı ilə yazılı formadan da istifadə edilə bilər (MM-in 740-cı maddəsi).

8. Əqdin notarial forması

Yazılı formalı əqdlərin digər növü notarial formalı əqdlər adlanır. Bu cür əqdlər sadə yazılı formalı əqdlərdən onunla fərqlənir ki, onlar notariat (latınca «notarius» — yazan) fəaliyyəti ilə peşəkarjasına məşğul olan notariusların (dövlət və ya xüsusi notariusların) iştirakı ilə həyata keçirilir. Notarial formalı əqdlər onun notariat qaydasında təsdiq edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, əqdi rəsmiləşdirən yazılı sənədə notarius və ya bu cür notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxs təsdiqləyici qeyd edir. Bununla da əqd bağlanmış olur. Bir sözlə desək, notarial formalı əqdlər notariat qaydasında təsdiqlənmiş əqdlərdir.

Notarial formalı əqdlər odur ki, bu cür əqdləri rəsmiləşdirən sənəddə notariusun və ya bu kimi notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxsin təsdiqləyici qeyd etməsi həmin əqdin bağlanmasını şərtləndirir. Notariuslara həm dövlət notariat kontorlarının notariusları (dövlət notariusları), həm də xüsusi praktika ilə məşğul olan notariuslar (xüsusi notariuslar) daxildir.

Notariuslar əqdləri «Notariat haqqında» qanunun VI fəslində nəzərdə tutulan qaydalar əsasında təsdiq edirlər. Bundan əlavə, əqdlərin onlar tərəfindən təsdiq edilməsi notarial hərəkətlərin həyata keçirilməsi qaydası haqqında müvafiq təlimatla tənzimlənir.

Qanunda nəzərdə tutulan hallarda əqdləri **notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxslər də təsdiq edə bilərlər.** Məsələn, «Notariat haqqında» qanunun 18-ci maddəsində göstərilir ki, rayon, şəhər, şəhər rayonu icra hakimiyyəti nümayəndələri notariat hərəkətlər apara, o cümlədən vəsiyyətnamələri və etibarnamələri (əmlakdan istifadə edilməsi və ona sərənjam verilməsi barədə, avtomobillərin müddətli istifadəyə verilməsinə dair etibarnamələr istisna olunur) təsdiq edə bilərlər. Həmin qanunun 19-cu maddəsi, «Azərbaycan Respublikasının konsul nizamnaməsi»nin 44-cü maddəsi Azərbaycan Respublikası konsulluqlarının səlahiyyətli vəzifəli şəxslərinin (o cümlədən konsulun) notariat hərəkətlər aparmaq hüququnu nəzərdə tutur. Onlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində özgəninkiləşdirilməsi və həmin əmlakın girov qoyulması barədə müqavilələr istisna olmaqla, bütün əqdləri (müqavilələri, vəsiyyətnamələri və etibarnamələri) təsdiq edirlər.

Bundan əlavə, xəstəxananın, qospitalın, digər müəliyə müəssisəsinin, sanatoriyanın baş həkimi, rəisi, onların tibbi hissə üzrə müavinləri və növbətçi həkimi, əlillər və qojalar evinin baş həkimi, axtarış-joğrafi ekspedisiya rəisi, dəniz və ya hava gəmisinin kapitanı, hərbi hissənin, birləşmənin, müəssisənin və məktəbin komandiri (rəisi), habelə azadlıqdan məhrumetmə yerinin rəisi vəsiyyətnaməni təsdiq edə bilərlər. Bu şəxslər **notariusla bərabər tutulan şəxslərdir.** Onların təsdiqlədikləri vəsiyyətnamələr isə **notariat qaydasında təsdiq olunmuş vəsiyyətnamələrə bərabər tutulur** (MM-in 1181-ci maddəsi). Göründüyü kimi, notariat hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan, göstərilən vəzifəli şəxslərin təsdiq etdiyi əqdlərin dairəsi məhduddur.

Bunlardan əlavə, notarius olmayan bəzi kateqoriyalı şəxslər etibarnamələri təsdiq edə bilərlər. Həmin şəxslər MM-in 362-ci maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir: hospitalların, sanatoriya və digər hərbi-müəliyə müəssisələrinin rəisi və digər şəxslər; hərbi hissə və digərlərinin komandiri (rəisi); azadlıqdan məhrumetmə yerinin rəisi və s. Onlar **notariusla bərabər şəxslər** adlanır, təsdiq etdikləri əqdlər isə **notariat qaydasında təsdiqlənən etibarnamələr** adlanır.

Belə əqdlərlə bağlı münasibətlər «**Notariat qaydasında təsdiq edilmiş sənədlərə bərabər tutulan sənədlərin müvafiq vəzifəli şəxslər tərəfindən təsdiq edilməsi qaydası**» kimi normativ aktla tənzimlənir. Həmin akt Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 10 iyul tarixli qərarı ilə edilmişdir.

İki halda əqdlər notarial formada bağlanmalıdır. Birincisi, **Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulduğu hallarda əqdlərin notariat qaydasında təsdiqlənməsi məcburi və labüddür**. Bu cür əqdlərə aiddir:

- ipoteka müqaviləsi (MM-in 307-ci maddəsinin 7-ci bəndi);
- servitut verilməsinə dair müqavilə (MM-in 256-cı maddəsinin 2-ci bəndi);
- tikiliyə vərəsəlik hüququ haqqında müqavilə (MM-in 251-ci maddəsinin 1-ci bəndi);
- etibarnamə (MM-in 362-ci maddəsinin 2-ci bəndi);
- notarial formada bağlanmış əqdə əsaslanan tələbin güzəşti (MM-in 194-cü maddəsinin 4-cü bəndi);
- daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi (MM-in 647-ci maddəsi);
- rəsmi reyestrlərdə qeydə alınması tələb edilən daşınar əşyaların alqı-satqı müqaviləsi (MM-in 650-ci maddəsi);
- daşınmaz əşyaların bağışlama müqaviləsi (MM-in 668-ci maddəsinin 1-ci bəndi);
- rəsmi reyestrlərdə qeydə alınması tələb edilən daşınar əşyaların bağışlama müqaviləsi (MM-in 668-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 2-ci hissəsi);
- gələcəkdə bağışlama vədi formasında konsensual bağışlama müqaviləsi (MM-in 668-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 5-ci hissəsi);
- daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsini nəzərdə tutan renta müqaviləsi (MM-in 865-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

İkincisi, **Mülki Məcəllədə müvafiq növ əqd üçün notarial forma nəzərdə tutulmasa da, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə həmin əqd notariat qaydasında təsdiqlənir**. Məsələn, borc, icarə, əmlak kirayəsi, lizinq, françayzing, faktoring, daşıma, kredit, podrat və digər müqavilələr üçün qanun notarial forma müəyyənləşdirmir. Lakin həmin müqavilələri bağlayan tərəflərin qarşılıqlı razılığı olarsa, onda hökmən müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənir.

Düzdür, Mülki Məcəllədə (qanunda) konkret və birbaşa göstəriş yoxdur ki, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əqd notarial formada bağlana bilər. Amma MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndindən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, əqdin forması ya qanunla (Mülki Məcəllə ilə), ya da tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilir. Odur ki, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əqd notariat qaydasında təsdiqlənə bilər. Digər tərəfdən qanun (Mülki Məcəllə) bunu, yəni tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında notarial formada əqd bağlamalarını qadağan edən hər hansı göstəriş ifadə etmir. Buna görə də əqd bağlayan tərəflər onun notariat qaydasında bağlanması barədə razılığa gəlməkdə haqlıdırlar.

Bəzən təsərrüfat dövriyyəsində yaranmış təjribə şəxsləri vadar edir ki, onlar bağladıkları əqdləri notariat qaydasında təsdiq etdirləsinlər. Bu cür əqdlərin notarial formada olmasını hər hansı normativ akt nəzərdə tutmur. Məsələn, minik avtomobilinin alqı-satqı müqaviləsi üçün qanun notarial forma tələb etmir. Buna görə də vətəndaşlar bu müqaviləni qeyri-notarial, yəni sadə yazılı formada bağlamalıdırlar. Lakin nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatını aparan Dövlət Yol Polisi İdarəsi tərəfindən yaranmış təjribə bu müqavilənin notarial formada bağlanmasını şərtləndirir.

Əqdin notarial formasına riayət edilməməsi hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə ki, əqdin notarial formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına gətirib çıxarır. Ona görə ki, qanun və ya tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilmiş forma tələblərinə riayət etməməklə bağlanmış əqd etibarsızdır (MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Bu kimi nəticə bir sıra halda Mülki Məcəllədə göstərilir. Məsələn, tikiliyə vərəsəlik hüququ haqqında müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndikdə etibarlıdır (MM-in 251-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

9. Əqdlərdən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatı

Elə əqdlər vardır ki, bu əqdlər nə qədər lazımi formada rəsmiləşdirsə də, hüquqi nəticəyə səbəb olmur. Bu əqdlərin hüquqi nəticə doğurması üçün vacibdir ki, həmin əqdlərdən əmələ gələn hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınsın. Dövlət qeydiyyatı belə halda mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına əsas olan hüquqi fakt kimi çıxış edir. O, əqdlərin bəzi növlərinin bağlanması əlavə mərhələsidir. Məhz əqdlərdən əmələ gələn hüquqlar dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra onlar bağlanmış hesab edilir.

Dövlət qeydiyyatı hüquqi fakt rolunu oynayan elə bir əlavə mərhələdir ki, bu mərhələ əqdlərin bağlanmış hesab edilməsini və bununla hüquqi nəticəyə səbəb olmasını şərtləndirir. O, əqdlərdən əmələ gələn hüquqların daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması yolu ilə həyata keçirilir. Bu reyestri isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidməti) tərtib edir. Vahid dövlət reyestrinin olması mürəkkəb və daha vacib əqdlərin barəsində informasiyanın tamlığını, etibarlılığını və düzgünlüyünü təmin edir və bununla mülki (əmlak) dövriyyənin möhkəmliyinə və dayanıqlığına

təsir göstərir.

«Əqdin özünün dövlət qeydiyyatı» anlayışı ilə «əqddən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatı» anlayışını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Onlar eyni mənalı anlayışlar hesab olunmur.

Əqdin özünün dövlət qeydiyyatı dedikdə, dövlətin vəzifəli şəxsi hesab olunan notariusun və digər vəzifəli şəxslərin əqdi notariat qaydasında təsdiqləməsi başa düşülür. Bu cür dövlət qeydiyyatının əsas məqsədi **əqdin qanuniliyi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirməkdən** ibarətdir. O, əqddən əmələ gələn hüququn (məsələn, mülkiyyət hüququnun və s.) bir şəxsdən digərinə keçməsinə səbəb olmur.

Əqddən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatı dedikdə isə bu hüquqların müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətinin) tərtib etdiyi və apardığı daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması başa düşülür. Bu cür dövlət qeydiyyatının əsas məqsədi isə **hüquqların (məsələn, mülkiyyət hüququnun) bir şəxsdən digər şəxsə keçməsinə təmin etməkdən** ibarətdir.

Yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda əqdlərdən əmələ gələn hüquqlar dövlət qeydiyyatına alına bilər. Belə ki, bu cür əqdlərin dairəsi qanunla müəyyənləşdirilir. Özü də həmin əqdlər, birincisi, notariat qaydasında təsdiqlənən əqdlərdir; ikincisi isə, onlar daşınmaz əşya ilə (torpaqla, yaşayış evi ilə, mənzillə və s.) bağlıdır. Həmin əqdlərə aiddir:

- daşınmaz əmlakın ipotekası haqqında müqavilə (MM-in 309-cu maddəsinin 1-ci bəndi);
- daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi (MM-in 647-ci maddəsi);
- daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsini nəzərdə tutan renta müqaviləsi (MM-in 866-cı maddəsi);
- daşınmaz əşyaların uzufrukta verilməsi (MM-in 264-cü maddəsi);
- servitutlar (258-ci maddəsinin 2-ci bəndi);
- digər hüquqlar (MM-in 139-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Əqd, **əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alındığı andan** bağlanmış sayılır. Bu, o deməkdir ki, əqdin doğurduğu hüquqi nəticə (mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi) hüququn daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat tarixindən yaranır.

Əqdlərdən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələbinə riayət edilməməsi müəyyən nəticəyə səbəb olur. Bu, müəyyən hallarda hüquqi nəticə doğurmur, tərəflər üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gətirmir və puç əqd hesab edilir. Belə əqd hüquqi əhəmiyyətə malik olmur. Bu kimi nəticə o halda yaranır ki, əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınmasından əqdin hər iki tərəfi boyun qaçırır.

Məsələn, Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda girov müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənməli, girov hüququ isə dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Əgər bu qaydalara riayət edilməzsə, girov müqaviləsi etibarsız sayılır və əhəmiyyətsiz (puç əqd) hesab edilir (MM-in 280-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Amma əgər tərəflərdən biri əqddən əmələ gələn hüququn dövlət qeydiyyatına alınmasından boyun qaçırırsa, bu, həmin əqdin etibarsızlığına səbəb olmaya bilər. Belə ki, bu zaman qeydiyyat məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir (MM-in 336-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Misala müraciət edək.

Bəzi hallarda əqd lazımi formada bağlanır, lakin tərəflərdən biri əqddən əmələ gələn hüquqları qeydə aldırmaqdan boyun qaçırır. Bunun səbəbi müxtəlif ola bilər: əqd iştirakçılarının hüquqi savadsızlığı; dövlət rüsumu verməkdən boyun qaçırmaq və s. Məsələn, vətəndaş öz mənzilini qardaşına rentaya verir. Bu məqsədlə lazımi formada renta müqaviləsi bağlanılır və həmin müqavilə notariatda təsdiq edilir. Bundan əlavə, o, mənzili qardaşının faktiki sahibliyinə verir. Mənzili rentaya verən vətəndaş həmin müqavilədən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatından imtina edir. Vətəndaş zənn edir ki, bu, onun işi deyildir, qoy indi həmin işlə qardaşı məşğul olsun. Bu halda qanun əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması faktının məhkəmə qaydasında sübut olunmasının mümkünliyünü müəyyənləşdirir. Belə ki, müvafiq tərəf (əvvəlki misalda qardaş) məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə işə baxaraq, əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması barədə qərar qəbul edir. Həmin qərar hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması üçün əsasdır.

Əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatından əsassız boyun qaçıran tərəfə etdiyi hərəkətlərə görə vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək formasında mülki-hüquqi sanksiya tətbiq olunur. Belə ki, əsassız boyun qaçıran tərəf müvafiq hüquqların qeydiyyatının ləngidilməsi nəticəsində o birisi tərəfə ziyan vurur. Bundan əlavə, məhkəməyə müraciət etmək məcburiyyətində qalan tərəf müəyyən məhkəmə xərjləri çəkir. Bütün bunların hamısının əvəzini əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatından əsassız boyun qaçıran tərəf ödəməlidir (MM-in 336-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Əqddən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatı dedikdə, bu hüquqların dövlət tərəfindən tanınması və təsdiq edilməsi barədə hüquqi akt başa düşülür. Bu aktın həyata keçirilməsi, ümumiyyətlə daşınmaz əmlaka hüquqların dövlət qeydiyyatının aparılması qaydası «Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında» qanunla müəyyən edilir ki, həmin qanun 29 iyun 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu qanun daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqlarının dövlət qeydiyyatı üçün əsasları müəyyənləşdirir. Daşınmaz əmlak barəsində notariat qay-

dasında təsdiq edilmiş müqavilələr həmin əsaslardan biridir.

Əqdlərdən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatı anlayışını bəzi əmlak növlərinin **dövlət qeydiyyatının aparılması anlayışından** fərqləndirmək lazımdır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, mexaniki nəqliyyat vasitələrinin dövlət qeydiyyatının aparılmasından gedir. Bu, müvafiq səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Həmin orqanların dairəsi qanunla müəyyənləşdirilir. Məsələn, hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan bəzi növ mexaniki nəqliyyat vasitələri Daxili İşlər Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınır. Bu cür dövlət qeydiyyatı müəyyən məqsədlər üçün aparılır: nəqliyyat vasitələrinin konstruksiyasının, texniki vəziyyətinin və avadanlığının qəbul olunmuş təhlükəsizlik qaydalarına uyğun olması; nəqliyyat vasitələrinin istifadə olunması zamanı uçot göstəricilərinə müvafiq dəyişikliklərin aparılması; nəqliyyat vasitələri sahibləri tərəfindən rüsumların və ya vergilərin, yaxud ödənişlərin ödənilməsi; hüquq pozuntularına qarşı (cinayətkarlığa və s. qarşı) mübarizə aparılması və s.

Göründüyü kimi, nəqliyyat vasitələrinin dövlət qeydiyyatının aparılması nəqliyyat vasitələrinə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olan faktiki tərkibin zəruri elementi kimi çıxış etmir. Əqdlərdən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatı isə məhz bu cür element rolunu oynayır. Belə ki, məsələn, əgər şəxs alqı-satqı müqaviləsi əsasında avtomobil əldə edərsə və daxili işlər orqanında (DYPI-də) onun qeydiyyatı aparılmazsa (uçota götürülməzsə), bu hal həmin avtomobil üzərində yaranan mülkiyyət hüququnun qüsurlu olmasına dəlalət edə bilməz. Ona görə ki, göstərilən qeydiyyatın aparılmaması avtomobilin alqı-satqı müqaviləsinin etibarsızlığına səbəb ola bilməz.

10. Əqdlərdə razılıq

Elə əqdlər var ki, onların hüquqi nəticə doğurması hər hansı üçüncü şəxsin razılıq verməsindən asılı olur. Həmin şəxsin verdiyi razılıq hüquqi fakt kimi tərəflər üçün mülki hüquq və vəzifələr yaradır. Bu cür razılığın verilməsi müəyyən məqsədə xidmət edir. Birincisi, razılıq ziyanə düşməməkdən ötrü əqd subyektlərinin mənafeyi üçün verilir. Məsələn, valideynlər fəaliyyət qabiliyyəti natamam olan (14 yaşdan 18 yaşa kimi) şəxslərin əqd bağlamasına razılıq verirlər. İkincisi, razılığın verilməsi təmsil olunanın (vəkalət verənin) mənafeyinə xidmət edir. Ona görə ki, nümayəndə (təmsilçi) məhz təmsil olunanın adından və onun mənafeyi üçün əqd bağlayır. Məsələn, vətəndaş (təmsil olunan) öz qonşusuna (nümayəndəyə) ona iyirmi min dollara bağ evi almağı tapşırır. Lakin xoşagəlməli münasib bağ evi otuz min manata satılır. Qonşu (nümayəndə) belə halda alqı-satqı əqdinin bağlanmasına vətəndaşın razılığını almalıdır. Məlum məsələdir ki, bu cür razılıq vətəndaşın (təmsil olunanın) mənafeyinə xidmət edir. Üçüncüsü, razılıq verilməsi səlahiyyətli şəxsin mənafeyinə xidmət edir. Səlahiyyətli şəxs rolunda mülkiyyətçi, öhdəlik hüququnun subyekti, yəni kreditor çıxış edə bilər. Əgər şəxs öz adından özgəsinin hüququna (yəni səlahiyyətli şəxsin hüquqlarına) sərənjam verirsə, məsələn, onu özgəninkiləşdirsə, ləğv edərsə və ya yüklü edərsə, onda o, səlahiyyətli şəxsin razılığını almalıdır. Məsələn, icarəçi icarəyə götürdüyü əşyanı üçüncü şəxsə icarəyə (subicarəyə) verdikdə, səlahiyyətli şəxsin (kreditorun), yəni icarəyə verənin razılıq verməsi gərəkdir. Müəyyən bir şəxsin özgəsinin borcunu öz üzərinə götürdüyü hallarda da kreditorun buna razılıq verməsi tələb olunur. Məsələn, borc alan şəxs pulu (borc məbləğini) dostunun adına keçirir. Söz yox ki, kreditor (borc verən) buna razılıq verməlidir. Dördüncüsü, razılığın verilməsi o halda tələb olunur ki, bağlanan əqd şəxsin hüquq və mənafeyinə toxunsun. Məsələn, ər-arvaddan birinin daşınmaz əmlak üzərində sərənjam əqdi bağladığı zaman digər tərəfin notarial qaydada təsdiq edilmiş razılığı lazımdır.

Əqdlərdə razılıq müstəqil mülki-hüquqi konstruksiya kimi bizim ölkə qanunvericiliyində yeni haldır, novelladır. Düzdür, köhnə qanunvericilik onun müəyyən fraqmentlərini nəzərdə tuturdu. Amma həmin qanunvericiliyə görə, əqdlərdə razılıq müstəqil konstruksiya sayılmırdı. Mövcud qanunvericilik isə Almaniyanın qanunvericilik ənənəsinə uyğun olaraq, onu müstəqil konstruksiya hesab edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 182-ci, 183-cü, 184-cü, 185-ci və s. paragrafları əqdlərdə razılıq üzrə münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Almaniya sivilistika doktrinasına görə, razılıq hüquqi əqdin hissəsi yox, onun etibarlı olmasını şərtləndirən zəruri elementdir («condicio curis» — qanuni şərt). O, birtərəfli iradə ifadəsidir. Özü də o, başqa tərəfin qəbul etməsi tələb olunan iradə ifadəsidir. Ona görə də razılıq həm bir tərəfin, həm də digər tərəfin qarşısında (ünvanı üzrə) ifadə edilə bilər (MM-in 355-ci maddəsi, Almaniya MQ-nin 182-ci paragrafı).

Əqdlərdə razılıq dedikdə, əqddə iştirak etməyən üçüncü şəxsin əqdin bağlanmasına icazə verməsi başa düşülür. O, əqdin bağlanması prosesinin əlavə mərhələsidir. «Əqdlərdə razılıq» və «əqdlərdə icazə» eyni mənalı anlayışlardır.

Əqdlərdə razılığın üç forması var: qabaqjadan verilmiş razılıq; xüsusi razılıq; sonradan verilən razılıq. **Qabaqjadan verilmiş razılığın** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əqd bağlananadək üçüncü şəxsin əvvəljədən icazə verməsi əqdin etibarlı sayılması üçün əsas olur. Bu cür razılığa Almaniya Mülki Qanunnaməsinə uyğun olaraq (§ 183) «**icazə**» (Einwilligung) deyilir. Məsələn, qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqjadan icazə verməsi qəyyumluqda və himayədə olanın əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə səbəb olur (MM-in 36-cı maddəsinin 2-

ci bəndi).

Əqdin bağlanması verilmiş icazə əqd bağlananadək geri götürülə və bununla da ləğv edilə bilər (MM-in 356-cı maddəsi). Anoloci qayda Almaniya Mülki Qanunnaməsində də nəzərdə tutulur (§ 183). Bundan sonra icazənin ləğv edilməsi barədə hər iki tərəfə (əqd iştirakçısına) məlumat verilir.

Xüsusi razılığa və ya xüsusi icazəyə lisenziya deyilir. Yalnız bu cür lisenziya olduqda, şəxs müvafiq əqdlər bağlaya bilər. **Lisenziya** xüsusi razılıq tələb edən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə verilir. Məsələn, kredit təşkilatı bank əmanəti, bank hesabı, kredit və digər müqavilələr bağlamaq üçün Milli Bankdan lisenziya almalıdır. Müvafiq fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün lisenziya olmazsa, şəxsin bağladığı əqd etibarsız hesab edilir.

Sonradan verilən razılığın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bunun nəticəsində artıq bağlanmış əqd hüquqi qüvvəyə minir. Sonradan verilən razılığa Almaniya Mülki Qanunnaməsinə uyğun olaraq (§ 184) «bəyənmə» (Genehmigung) deyilir. Bəyənmə əqdin zəruri elementi kimi tərəflər üçün hüquq və nəticələr doğurur. Məsələn, 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxs müstəqil surətdə əqd bağlayırlar. Əgər onların valideynləri həmin əqdi bəyənsələr, o, etibarlı hesab ediləcəkdir (MM-in 30-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Bu isə o deməkdir ki, bəyənmə geriye təsir qüvvəsinə malikdir. Ona görə ki, bəyənmə şəxs yeni əqdə yox, əvvəl bağlanmış əqdə razılıq verir. O, əqdi artıq bağlanmış əqd kimi bəyənilir. Məhz bu səbəbdən də bəyənmə geriye qüvvəyə malikdir: əqdin bağlandığı andan (bəyənilmədiyi andan yox) hüquqi qüvvəsi vardır. Bu cür göstəriş olduğu kimi Almaniya Mülki Qanunnaməsində də nəzərdə tutulur (§ 184).

Digər hallarda da bəyənmə qaydasında əqdin bağlanması mümkündür: fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış şəxsin bağladığı əqd sonradan qəyyumun bəyənməsi ilə etibarlı hesab edilə bilər (MM-in 28-ci maddəsinin 3-cü bəndi); 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin bağladığı əqd sonradan valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar tərəfindən bəyəniləndə etibarlıdır (MM-in 29-cu maddəsinin 1-ci bəndi); məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin bağladığı əqd sonradan himayəçisinin yazılı razılığı ilə bəyəniləndə etibarlı hesab edilə bilər (MM-in 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Ümumi qayda belədir ki, səlahiyyəti olmayan şəxsin (səlahiyyətsiz şəxsin) əşyaya və ya hüquqa dair sərənjam vermək (özgəninkiləşdirmək, girov qoymaq, kirayəyə vermək və s.) hüququ çatmır. O, yalnız səlahiyyətli şəxsin qabaqjadan verdiyi icazə əsasında əşya və ya hüquq barədə sərənjam əqdi bağlaya bilər. Məsələn, icarəçinin əşyanı ikinci əldən icarəyə vermək ixtiyarı yoxdur. Amma səlahiyyətli şəxs, yəni icarəyə verən mülkiyyətçi razılıq versə, o, həmin əşyanı başqa şəxsə icarəyə (subicarəyə) verə bilər.

Bəzi hallarda səlahiyyətsiz şəxs mülkiyyətçinin (səlahiyyətli şəxsin) qabaqjadan razılığını almadan əşya barəsində sərənjam əqdi bağlayır. Bu cür məqamlarda, əgər səlahiyyətli şəxs bunu bəyənersə, əqd etibarlı olur.

Razılığın formasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, əqdin bağlanmasına verilən razılığın forması həmin əqdin formasından asılı deyildir. Əgər əqd üçün qanunla müəyyən forma (sadə yazılı forma və ya notarial forma) nəzərdə tutularsa, onda həmin əqdin bağlanmasına verilən razılığın göstərilən formaya uyğun gəlməsi tələb edilmir və məcburi deyil. Bu, o deməkdir ki, qanunla sadə yazılı forma müəyyənləşdirilən əqdin bağlanmasına verilən razılıq həm şifahi, həm də yazılı formada ola bilər. Razılıq susmaq yolu ilə də ifadə edilə bilər. L.Ennekserusun fikrinə, razılığın formasının əqdin formasından asılı olmaması haqqında qayda onunla izah edilir ki, razılıq əqdin hissəsi yox, onun etibarlı olmasının zəruri elementidir. Amma qanunvericilikdə razılığın yazılı formada bağlanması bəzi məqamlarda nəzərdə tutulur (MM-in 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

§ 4. Əqdin etibarsızlığı.

Etibarsız əqdlər və onların növləri

1. Əqdlərin etibarsızlığının anlayışı

Qeyd etdik ki, sivilistika doktrinasında əqdlərin etibarlı olması üçün dörd qrup şərtin (tələbin) olması göstərilir. Bu şərtlər qanunda nəzərdə tutulmuşdur: əqdin subyekt tərkibinə aid edilən şərt; əqdin məzmununa aid edilən şərt; əqddə iradə və iradəni ifadə etmənin vəhdətinə aid edilən şərt; əqdin formasına aid edilən şərt. Bu şərtlərin hamısı olduqda, müvafiq əqd etibarlı əqd kimi tanınır və qəbul edilir, habelə subyektlərin əqd bağlılıqları zaman cəhd göstərdikləri və arzu etdikləri hüquqi nəticəni doğurur.

Göstərilən şərtlərdən hər hansı birinə əməl edilməməsi əqdlərin etibarsızlığına səbəb olur. Məsələn, vətəndaş öz birotaqlı mənzilini qonşusuna satır. Onlar alqı-satqı müqaviləsini notariat qaydasında təsdiq etmirlər, habelə bu müqavilədən əmələ gələn hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmır. Bu müqavilə hüquqi nəticəyə səbəb olmur. Belə ki, həmin müqavilə alıcı rolunda çıxış edən qonşunun mənzil üzərində mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə dəlalət etmir. Ona görə ki, belə halda əqdin formasına aid tələbə riayət olunmamışdır. Başqa bir misalda on üç yaşlı məktəbli (yetkinlik yaşına çatmayan şəxs) qiymətli ev-məişət predmetini (məsələn, xalçanı) öz məktəb yoldaşına bağışlayır. Bu cür müqavilə etibarsız hesab edildiyinə görə hüquqi nəticə doğurmur. Belə ki, 13 yaşlı şəxsin məktəb yoldaşının həmin predmet (xalça) üzərində mülkiyyət hüququ əmələ gəlmir. Ona görə ki, əqdin subyekt tərkibi haqqında şərt pozulmuş, ona əməl olunmamışdır. Bu şərtə görə əqd bağlayan subyektlər

tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Həmin məktəblilərin isə tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Beləliklə, nəzərdə tutulan şərtlərdən birinin pozulması, ona riayət edilməməsi əqdin etibarsızlığına səbəb olur.

Əqdin etibarsızlığı dedikdə, tərəflərin əqd bağladıqları zaman arzu etdikləri hüquqi nəticənin baş verməməsi və əmələ gəlməməsi başa düşülür. Bu halda əqd kimi həyata keçirilən hərəkətlər hüquqi nəticə doğurmaq qabiliyyətinə malik olan hüquqi fakt kimi çıxış edə bilmir.

Mülki qanunvericilik əqdlərin etibarsızlığı haqqında vacib və prinsipial əhəmiyyətə malik olan ümumi hüquqi prinsip müəyyən edir: Mülki Məcəllədə müəyyənləşdirilmiş şərtləri pozmaqla bağlanmış əqd etibarsızdır (MM-in 337-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Aksioma xarakterinə malik olan bu prinsip imperativ qaydadır: bu qayda heç kim tərəfindən dəyişilə bilməz. Konkret mülki-hüquqi mübahisəni həll edən məhkəmənin göstərilən qaydadan kənara çıxmaq hüququ yoxdur. Məhkəmələr əqdin etibarlı olması şərtlərinə cavab verən, lakin qanunun tələblərinə zidd olan əqdi etibarlı əqd sayı bilməzlər.

Ümumi hüquqi prinsipin rolu və əhəmiyyəti o halda təzahür edir ki, bağlanmış müvafiq əqd, əqdin etibarlı olmasını şərtləndirən tələblərə, əsasən, uyğun gəlir və cavab verir. Məsələn, vətəndaş tanımadığı şəxsdən televizor alır. Belə təsəvvür yaranır ki, vətəndaşla şəxs arasında bağlanmış əqd, əqdin etibarlı olması şərtlərinə uyğundur. Belə ki, əqdi bağlayanlar tam fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər (əqdin subyekt tərkibi haqqında şərt), əqd tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə şifahi formada bağlanmışdır (əqdin formasına aid şərt), habelə iradə və iradəni ifadə etmə vəhdət təşkil edir. Lakin məlum olur ki, şəxsin satdığı televizor onun özününkü deyilmiş, yəni şəxsin həmin televizorun mülkiyyətçisi olmaması aşkar edilir. Televizor həmin şəxsə qonşu tərəfdən saxlanja verilibmiş. Qanunun göstərişi baxımından bu əqd etibarsız hesab edilir. Daha doğrusu, həmin əqdin məzmunu qanunsuzdur. Ona görə ki, televizoru satan şəxs televizorun mülkiyyətçisi deyildir və onu satmağa ixtiyarı çatmır. Bu cür əqd göstərilən hüquqi prinsip (qayda) əsasında etibarsız hesab edilir.

Əqdlərin etibarsızlığı **əqdlərin etibarlı olması şərtlərinin pozulmasından asılıdır.** Bu şərtlərdən birinə riayət edilməməsi etibarsız əqdlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Etibarsız əqdlər tərəflərin arzu etdikləri hüquqi nəticəyə səbəb olmur. Onlar qanunda nəzərdə tutulan mənfəətin yaranmasına gətirib çıxarır. Etibarsız əqdlər hüquqazidd, qeyri-hüquqi hərəkətlərdir.

Etibarsız əqdlər elə hüquqazidd hərəkətlərdir ki, bu hərəkətlər əqdin etibarlı olması şərtlərindən, heç olmazsa, birinə uyğun gəlmədiyinə görə arzu edilən hüquqi nəticəyə səbəb olmur. Bu cür əqdlər mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması ilə nəticələnmir.

Sovet dövrünün hüquq doktrinasında «etibarsız əqd» termininin işlədilməsi barəsində mübahisə yaranmışdı. Hüquq ədəbiyyatında etibarsız əqdlərin hansı dərəcədə əqd sayılmasının mümkünüyü müzakirə edilirdi. Bir qrup müəlliflər göstərirdilər ki, əgər əqd etibarsızdırsa, onda, sadəcə olaraq, əqd yoxdur. Yox, əgər əqd mövcuddursa, onda o, etibarsız ola bilməz. M.M.Aqarkovun fikrinə, əqdə hüququayğunluq əlaməti xasdır, ona görə də etibarsız əqdləri etibarsız iradə ifadəsi adlandırmaq lazımdır. Bir qrup müəlliflər isə «etibarsız əqd» termininin işlədilməsini zəruri hesab edirdilər. Məsələn, İ.B.Novitski qeyd edirdi ki, etibarlı əqdlərlə bərabər, etibarsız əqdlər də mövcud ola bilər. O.S.İoffe isə göstərirdi ki, «etibarsız əqd» termininin tətbiq edilməsi təjribi baxımdan tamamilə əsaslı və uğurludur. Onun fikrinə, etibarsız əqdlərin hüquqazidd olması belə bir faktı ifadə edir ki, həyata keçirilən hərəkət əqd deyildir.

Bizim fikrimizə, axırıncı adlarını çəkdiyimiz alimlərin mövqeyi əsaslıdır. Müasir müəlliflərin hamısı «etibarsız əqd» terminini işlədirlər. Onlar həm də etibarsız əqdlərin təsnifini verirlər. Mövcud qanunvericilikdə də bu termindən istifadə olunmasına rast gəlirik. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının MM-i «etibarsız əqd» terminini işlədir. Digər tərəfdən MM-in 14-cü fəslə xüsusi olaraq həmin əqdlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Etibarsız əqd anlayışı Yaponiya sivilistika doktrinasına da məlumdur: etibarsız əqdlər odur ki, onlar ya cinayət məsuliyyəti, ya da mülki hüquq pozuntusuna görə zərərin əvəzini ödəmək kimi nəticəyə səbəb olur.

2. Etibarsız əqdlərin təsnifi

Etibarsız əqdlər, əsasən, iki meyarla görə təsnif edilir: əqdin elementinin qüsurlu olması meyarına görə; əqdin etibarsız sayılması üçün mübahisə edilməsi meyarına görə.

Əqdin elementinin qüsurlu olması meyarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əqdin hansı elementinin qüsurlu olmasından asılı olaraq, etibarsız əqdlərin dörd növü fərqləndirilir:

- subyekt tərkibi qüsurlu olan etibarsız əqdlər;
- iradəsi qüsurlu olan etibarsız əqdlər;
- forması qüsurlu olan əqdlər;
- məzmunu qüsurlu olan əqdlər.

Əqdin etibarsız sayılması üçün mübahisə edilməsi meyarına görə mülki qanunvericilik etibarsız əqdlərin iki növünü fərqləndirir:

- mübahisə edilən əqdlər;
- puç əqdlər (əhəmiyyətsiz əqdlər).

Hüquq ədəbiyyatında mübahisə edilən əqdlər **nisbi etibarsız**, puç əqdlər isə **mütləq etibarsız** əqdlər adlanır. Müəlliflərdən ilk dəfə V.A.Ryasentsev mübahisə edilən əqdlərin nisbi etibarlı əqdlər adlandırılmasını təklif etmişdir.

Sivilistika doktrinasında (mülki hüquq elmində) etibarsız əqdlərin mübahisə edilən əqdlər və puç əqdlər adlı iki yerə bölünməsi kimi təsnif üstünlük təşkil edir. Bizim ölkənin yeni qanunvericiliyi RF-in qanunvericiliyinin ardınca, bu cür təsnifi qanunvericilik qaydasında rəsmən nəzərə alaraq qəbul etmişdir (MM-in 337-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü bəndləri). Bizim Mülki Məcəllə göstərir ki, etibarsız əqdlər mübahisə edilən əqdlər və ya əhəmiyyətsiz əqdlər ola bilər (MM-in 337-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Həmin təsnifi Almaniya mülki qanunvericiliyi də tanıyır: Nichtiokeit (puç əqdlər); Anfechtbare Rechtsdeschafte (mübahisə edilən əqdlər).

Etibarsız əqdlərin göstərilən iki növü (mübahisələr edilən və puç əqdlər) bir-birindən nə ilə fərqlənir? Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq qanunla Azərbaycan Respublikasının MM-nə dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə kimi nisbi etibarsız əqdlər puç əqdlərdən iki əlamətə görə fərqlənirdi:

- müvafiq əqdin etibarsız hesab edilməsi qaydasına görə (birinci əlamət);
- əqdin etibarsızlığı barədə tələb irəli sürən şəxslərin dairəsinə görə (ikinci əlamət).

Hər iki əlamət formal xarakter daşıyırdı. Buna görə də qanunvericinin iradəsi ilə istənilən etibarsız əqd ya nisbi etibarsız, ya da mütləq etibarsız əqd kimi tanına bilərdi.

Birinci əlamətin mahiyyəti ondan idarət idi ki, nisbi etibarsız əqd avtomatik yox, yalnız məhkəmə tərəfindən müvafiq qərar qəbul edildiyi halda etibarsız sayılırdı; əgər belə qərar olmazdysa, müvafiq əqd nisbi etibarsız əqd kimi tanına bilməzdi. Başqa sözlə desək, nisbi etibarsız əqd yönəldiyi hüquqi nəticəyə səbəb olurdu; amma əgər məhkəmə əqdi etibarsız hesab etsə idi, onda həmin nəticə ləğv edilirdi. Əgər məhkəməyə müraciət olunmazdysa və ya əqdin etibarsız sayılması barədə iddia məhkəməyə qanunla müəyyənləşdirilən iddia müddəti ərzində verilməzdisə (yəni həmin müddət ötürülərdysə), özündə müvafiq qüsurun olmasına baxmayaraq əqd etibarlı sayılırdı.

İkinci əlamətin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə iddianı, adətən, zərərçəkən tərəf verirdi. Başqa sözlə desək, bir qayda olaraq, əqdin etibarsız sayılmasını zərərçəkən tərəf tələb edə bilərdi; mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılması tələbini MM-də göstərilən şəxslər irəli sürə bilərdilər; əqd barədə mübahisə etmək hüququ maraqlı şəxsə mənsub idi.

Puç əqd isə mübahisə edilən əqddən (nisbi etibarsız əqddən) fərqli olaraq, özlüyündə, neçə deyərlər, avtomatik surətdə, onun məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasından asılı olmayaraq, etibarsız hesab edilirdi. Başqa sözlə desək, puç əqd özünün etibarsız olmasının məhkəmə tərəfindən təsdiqlənməsini tələb etmirdi və etibarlı əqdlərin doğura biləcəyi hüquqi nəticəyə səbəb olmurdu. Buna görə də tərəflər belə əqdi sadəcə olaraq icra etmirdilər ki, bu da öz növbəsində hər hansı mənfi nəticəyə səbəb olmurdu.

Nə üçün puç əqdin etibarsız olmasının məhkəmə tərəfindən təsdiqlənməsi tələb edilmirdi? Bu əqdin məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmamasından asılı olmayaraq özlüyündə etibarsız olması nə ilə bağlı idi?

Qeyd etmək lazımdır ki, puç əqd o qədər açıq-aşkar və aydın şəkildə görünən qüsura malikdir ki, həmin qüsurun və əqdin etibarsızlığının xüsusi olaraq sübut olunmasına ehtiyac yoxdur. Doğrudan da puç əqdin qüsuru çox vaxt üzdə olur. Özü də həmin qüsuru, adətən aradan qaldırmaq mümkün olmur. Bunlara görə, puç əqdin etibarsız sayılması üçün müvafiq məhkəmə qərarının olması tələb edilmirdi və ona bu nöqteyi-nəzərdən elmi (doktrinal) anlayış verilirdi.

24 iyun 2005-ci ildə qəbul edilmiş qanunla Mülki Məcəlləyə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi nəticəsində nisbi etibarsız və puç əqdlər artıq göstərdiyimiz iki əlamətə görə bir-birindən fərqləndirilmir. **İndi onlar arasında fərqi müəyyənləşdirmək üçün «əqd barədə mübahisə etmək» kimi əlamət** əsas götürülür. Məhz bu əlamət əsasında nisbi etibarsız əqd puç əqddən fərqləndirilir, onlar arasında hədd qoyulur. Həmin əlamətə görə də həmin növ etibarsız əqdlərə leqal anlayış verilir.

Nisbi etibarsız əqdlər odur ki, onlar barəsində mübahisə etməyə yol verilir; mübahisə etmək yolu ilə əqd etibarsız hesab edilir; əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün hər hansı məhkəmə qərarı tələb olunmur; etibarsız əqdin bu növü məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmamasından asılı olmayaraq etibarsız olan əqddir. Buna görə də nisbi etibarsız əqdə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına görə etibarsız olan əqd kimi baxmaq olmaz; yalnız mübahisə etmək faktı əqdin nisbi etibarsız hesab edilməsi üçün kifayətdir; əqd anjaq mübahisə predmetinə çevrilməsinə görə etibarsız əqd kimi tanınır.

O əqdlər nisbi etibarsız əqdlər sayılır ki, onlar barəsində mübahisə edilsin; əgər etibarsız əqd barəsində mübahisə edilməzsə, müvafiq qüsura malik olmasına baxmayaraq, o, etibarlı hesab ediləcəkdir. Bu kimi cəhətlərinə görə nisbi etibarsız əqdlər həm də **mübahisə edilən əqdlər** adlanır. Mülki qanunvericilik məhz «mübahisə edi-

lən əqd» termini işlədir.

Mübahisə edilən əqd həm də tərəflərin razılığı (sazişi) ilə etibarsız hesab edilir. Bu, çox vaxt mümkün olmur. Ona görə də mübahisə edilən əqdlər, bir qayda olaraq, məhkəmə qaydasında etibarsız edilir. Digər tərəfdən əksəriyyət hallarda mübahisə edilən əqdin etibarsız əqd sayılması, inandırıcı və tutarlı sübutların olmasını tələb edir. Belə sübutlar isə yalnız məhkəmə tərəfindən müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə desək, mübahisə edilən əqdin qüsurunun xüsusi olaraq məhkəmə tərəfindən sübut edilməsinə, adətən, ehtiyac vardır. Odur ki, mübahisə edilən əqdin məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilməsi qaçılmaz yoldur. Məsələ burasındadır ki, tərəflər mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılması barədə çətin ki, öz aralarında razılığa gələ bilsinlər. Buna görə də mübahisə edilən əqd adətən, məhkəmə yolu ilə iddia icraatı qaydasında etibarsız sayılır. İddianı isə məhkəməyə zərərçəkən tərəf verir. Məsələn, hər hansı şəxs fiziki zorakılığa məruz qalır, ona əzab-əziyyət verilir və bunun nəticəsində həmin şəxs əqd bağlayır. Əlbəttə, onların əqdin etibarsız sayılması barədə razılığa gəlmələri çətin məsələdir. Buna görə də həmin əqd yalnız məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilər.

Puç əqd odur ki, həmin əqdin etibarsız hesab edilməsi mübahisə predmetinə çevrilir; o, özlüyündə, avtomatik surətdə, qanunda ifadə olunan göstərişə əsasən etibarsız olan əqddir. Məsələn, MM-in 29-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, 14 yaşı tamam olmamış azyaşlının bağladığı əqd etibarsızdır (MM-in 344-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu əqdlərin qüsuru kifayət dərəcədə göz qabağındadır. Bu səbəbdən onun qüsuru və etibarsızlığını məhkəmə tərəfindən xüsusi olaraq sübuta yetirmək tələb edilmir.

§ 5. Əqdin elementinin qüsurlu olması meyarına görə etibarsız əqdlərin növləri

1. Subyekt tərkibi qüsurlu olan etibarsız əqdlər

Əqdin subyekt tərkibi barəsində şərtin pozulması ilə bağlanan əqdlərə subyekt tərkibi qüsurlu olan etibarsız əqdlər deyilir. Əqdin subyekt tərkibi barədə şərt belədir: əqd iradəvi hərəkət (akt) olduğuna görə onu yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli subyektlər bağlaya bilərlər. Əgər əqd tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yəni məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər tərəfindən bağlanarsa, bu, həmin şərtin pozulmasına səbəb olur. Bu isə subyekt tərkibi qüsurlu olan etibarsız əqdlərin yaranmasını şərtləndirir. Məhz bu səbəbdən tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin (azyaşlıların, yetkinlik yaşına çatmayanların, psixi-ruhi xəstələrin, spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə edənlərin, qumara qurşananların) bağladığı əqdlər subyekt tərkibi qüsurlu olan etibarsız əqdlər hesab edilir.

On dörd yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin (qismən fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin) bağladığı əqd subyekt tərkibi qüsurlu olan etibarsız əqddir (MM-in 344-cü maddəsi). Belə ki, tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmadığı üçün bu kateqoriya şəxslərin bağladığı əqd etibarsız hesab edilir. Onların bağladığı əqdlərin hüquqi qüvvəsi yoxdur. Bu kateqoriya şəxslərin əvəzinə, əqdləri (xırda məişət əqdləri və digər növ əqdlər istisna olmaqla) onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər.

On dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin bağladığı əqdlər subyekt tərkibi qüsurlu olan əqdlərin bir növüdür (MM-in 345-ci maddəsi). Həmin kateqoriya şəxslər bəzi növ əqdlər istisna olmaqla (bu əqdlərin dairəsi MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndi nəzərdə tutulmuşdur), əqdləri öz valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin yazılı razılığı ilə bağlayırlar. Əgər bu şəxslər onların yazılı razılığı olmadan əqd bağlayarlarsa, onda həmin əqdin hüquqi qüvvəsi olmur və etibarsız sayılır.

Fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış (məhdud fəaliyyət qabiliyyətli) şəxslərin bağladığı əqdlər də subyekt tərkibi qüsurlu olan əqdlərə aiddir (MM-in 343-cü maddəsi). Bu kateqoriya subyektlər spirtli içkilərdən, psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırılan fiziki şəxslərdir. Onların xırda məişət əqdlərini müstəqil surətdə bağlamaq hüququ vardır. Qalan digər əqdləri isə məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər yalnız himayəçisinin razılığı ilə bağlaya bilərlər. Əgər onlar öz himayəçisindən razılıq almadan əmlaka dair sərənjam verilməsi (alqı-satqı, icarəyə və kirayəyə vermək, bağışlamaq, dəyişmək və s.) barədə əqdlər bağlayarlarsa, onda həmin əqd etibarsız hesab edilir. Bu cür hallarda himayəçi məhkəməyə iddia verir. Məhkəmə həmin iddiaya baxaraq, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin bağladığı əqdin etibarsız sayılması barədə müvafiq qərar çıxarır.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxsin bağladığı əqdlər subyekt tərkibi qüsurlu olan əqd növünə şamil edilir (MM-in 342-ci maddəsi). Bu kateqoriya şəxslər ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslərdir. Ona görə də onlar məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs sayılırlar.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin əqd bağlamağa ixtiyarı çatmır. Onların adından əqdləri qəyyum bağlayır. Buna görə də fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin bağladığı əqdlər hüquqi əhəmiyyətə malik olmayıb,

etibarsız hesab edilir.

Bununla belə, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə mülki qanunvericilik həmin şəxsin bağladığı əqdin hüquqi qüvvəsi olan əqd kimi tanınmasının mümkünlüyü barədə xüsusi qayda müəyyənləşdirir (MM-in 342-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qaydaya görə, həmin şəxsin bağladığı əqd onun xeyrinə olarsa (məsələn, başqasının ona əmlak bağışlaması və ya əmlakı onun əvəzsiz istifadəsinə verməsi və s.), həmin əqd qəyyumun razılığı ilə etibarlı sayıla bilər. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs alıcı qismində minik avtomobilinin alqı-satqı əqdi bağlayır. Bazarda qiymətlərin kəskin sürətdə artması nəticəsində bu əqdin doğurduğu iqtisadi maraq satıcı üçün öz əhəmiyyətini itirir. Satıcı dərhal xatırlayır ki, əqd bağladığı şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur və buna görə də minik avtomobilinin geri qaytarılmasını tələb edir. Belə halda fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qəyyumunun razılığı ilə həmin əqd etibarlı hesab edilə bilər.

Təkcə fiziki şəxslərin yox, həm də **hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi əqdlər subyekt tərkibinə görə qüsurlu ola bilər**. Əgər fiziki şəxslərin bağladığı əqdin qüsuru bu şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti ilə əlaqədardırsa, hüquqi şəxslərin subyekt rolunda çıxış etdiyi əqdin qüsuru onların **hüquq qabiliyyəti və ya hüquqi şəxsin orqanlarının statusu ilə bağlıdır**. Bu baxımdan subyekt tərkibi qüsurlu olan, hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi etibarsız əqdlərin iki növü fərqləndirilir: hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan etibarsız əqdlər (MM-in 349-cu maddəsi); hüquqi şəxsin orqanlarının məhdudlaşdırılmış səlahiyyətlərini aşmaqla bağladığı etibarsız əqdlər (MM-in 350-ci maddəsi).

Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan etibarsız əqdlər subyekt tərkibi qüsurlu olan əqd növünə şamil edilir. Bu etibarsız əqdin özü iki cür olur: hüquqi şəxsin öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olaraq bağladığı etibarsız əqd; müvafiq fəaliyyətlə məşğuliyyət üçün xüsusi icazəsi (lisenziyası) olmayan hüquqi şəxsin bağladığı etibarsız əqd.

Hüquqi şəxsin öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olaraq bağladığı etibarsız əqdlər həmin hüquqi şəxsin nizamnamə məqsədlərinə uyğun gəlməyən əqdlərdir. Bu əqdləri hüquq ədəbiyyatında **nizamnamədən kənar əqdlər** adlandırırlar.

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir irəli sürülür ki, kommersiya təşkilatının yox, qeyri-kommersiya təşkilatının bağladığı əqdlər öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olarsa, etibarsız hesab edilir. Bu halı onunla izah edirlər ki, kommersiya təşkilatı fiziki şəxs kimi ümumi, (universal), qeyri-kommersiya təşkilatı isə xüsusi hüquq qabiliyyətinə malikdir. Bizim zənnimizə, həm qanuna görə hüquq qabiliyyəti məhdudlaşdırılan kommersiya təşkilatı (məsələn, bank, sığorta təşkilatı və s.), həm də qeyri-kommersiya təşkilatının bağladığı əqdlər, əgər öz nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olarsa, etibarsız hesab edilir. Ona görə ki, hər iki növ hüquqi şəxs məqsədli (məhdud) hüquq qabiliyyətinə malikdir. Çünki bu kateqoriya hüquqi şəxslərin hamısı, ümumi qaydaya görə, yalnız elə mülki hüquqlar əldə edə və mülki vəzifələr daşıya bilər ki, bu hüquqlar ya qanunda, ya da onların nizamnaməsində (təsis sənədində) müəyyənləşdirilən fəaliyyət məqsədlərinə uyğun olsun.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi kommersiya hüquqi şəxsinin yox, yalnız qeyri-kommersiya hüquqi şəxsinin nizamnaməsində onun fəaliyyətinin predmeti və məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Qanunvericiliyin bu cür mövqeyi hüquq ədəbiyyatında irəli sürülən belə bir fikrə uyğundur ki, qanuna görə məcburi olmayan hallarda kommersiya təşkilatının təsis sənədlərində fəaliyyət məqsədi və predmetinin müəyyənləşdirilməsi onun ümumi (universal) hüquq qabiliyyətini xüsusi hüquq qabiliyyətinə çevirir. Bəzi müəlliflər isə hesab edirlər ki, kommersiya təşkilatının nizamnaməsində onun fəaliyyətinin predmeti və məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, heç də onun ümumi (universal) hüquq qabiliyyətini xüsusi hüquq qabiliyyətinə çevirmir. Bu cür mövqe ilə çətin ki razılaşmaq olar. Doğrudan da, əgər kommersiya təşkilatı məşğul olduğu fəaliyyət növlərini (profillərini) öz nizamnaməsində konkret olaraq sadalayarsa, o, bununla hüquq qabiliyyətini məhdudlaşdırır və hüquq qabiliyyətini xüsusi (məqsədli) hüquq qabiliyyətinə çevirir. Bu halda isə həmin kommersiya təşkilatı yalnız öz nizamnaməsində göstərilən və sadalanan fəaliyyət növlərinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələr əldə edə, əqdlər bağlaya bilər. Onun nizamnamədən kənar istənilən əqdi bağlamağa ixtiyarı çatmır. Məsələn, əgər kommersiya təşkilatının nizamnaməsində onun yalnız informasiya xidməti göstərməsi üzrə fəaliyyət həyata keçirməsi nəzərdə tutulsa və bu təşkilat ticarət-vasitəçilik əqdi bağlasa, həmin əqd etibarsız hesab edilə bilər.

Kommersiya təşkilatının nizamnaməsində onun fəaliyyətinin məqsəd və predmetləri göstərilmədikdə isə həmin təşkilat ümumi (universal) hüquq qabiliyyətli olur. Məhz bu səbəbdən o, qanunla qadağan edilməyən istənilən əqdi bağlaya bilər. Bəzi hallarda kommersiya təşkilatının nizamnaməsində konkret fəaliyyət növləri sadalanır və həmin siyahı «qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növü» ilə tamamlanır. Bu, o deməkdir ki, göstərilən hüquqi şəxs ümumi (universal) hüquq qabiliyyətlidir. Odur ki, həmin şəxs qanunla qadağan edilmə-

yən istənilən əqdi bağlaya bilər.

Müvafiq fəaliyyətlə məşğuliyyət üçün xüsusi icazəsi (lisenziyası) olmayan hüquqi şəxsin bağladığı əqd hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan etibarsız əqdin ikinci halıdır (yarımnövüdür). Belə ki, ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə hüquqi şəxslər yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilərlər. Bu fəaliyyət növlərinin siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Xüsusi icazə (lisenziya) alındığı andan və ya lisenziyada göstərilən vaxtdan hüquqi şəxsin həmin fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq hüququ yaranır. Məsələn, kredit təşkilatı kredit, lizinq, faktoring, bank əmanəti və bank hesabı kimi müqavilələr bağlaması üçün Milli Bankdan bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə icazə verən lisenziya almalıdır. Sığorta təşkilatı da sığorta müqaviləsi bağlamaq üçün sığorta fəaliyyəti barədə Maliyyə Nazirliyindən lisenziya almaq vəzifəsini daşıyır. Əgər bu və ya digər hallarda hüquqi şəxslər xüsusi icazə (lisenziya) almadan əqdlər bağlayarlarsa, onlar etibarsız hesab ediləcəkdir.

Amma hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan əqdlərin iki yarımnövünü etibarsız hesab etmək üçün təkcə həmin əqdlərin bağlanma faktı kifayət etmir və yetərli deyil. Bunun üçün həm də əlavə şərtin olması gərəkdir. Bu şərt əqddə iştirak edən digər tərəfin (kontragentin) bağlanmış həmin əqdin qanunsuz olduğunu bilməsinin və ya bilməli olduğunu sübuta yetirilməsindən ibarətdir. Kontragent rolunda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər.

Göstərilən faktlar mövcud olduqda, maraqlı şəxslər hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edirlər. Maraqlı şəxslər qismində həmin hüquqi şəxsin özü və onun təsisçisi çıxış edə bilər. Məhkəmə qərarı həmin əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün əsasdır. Məhkəmə yolundan o halda istifadə olunur ki, əqdin etibarsız sayılması barədə tərəflər arasında yaranmış mübahisə könüllü yolla həll olunmasın.

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunun xüsusi olaraq «müvafiq fəaliyyətlə məşğuliyyət üçün xüsusi icazəsi (lisenziyası) olmayan hüquqi şəxsin bağladığı əqd etibarsızdır» kimi göstəriş ifadə etməsi tələb olunmur (yeri gəlmişkən MM-in 349-cu maddəsində belə göstəriş nəzərdə tutulmuşdu və indi o, ləğv olunmuşdur). Məsələ burasındadır ki, xüsusi icazə (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq imkanı hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin (hüquq qabiliyyətinin) əsas elementlərindən biridir (dərslərin 7-ci fəslinin 2-ci paragrafının 3-cü yarımbaşlığına baxın). Əgər hüquqi şəxs xüsusi icazə (lisenziya) almadan müvafiq fəaliyyət növüylə məşğul olaraq əqdlər bağlayarsa, onlar hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyətindən kənara çıxan əqdlər hesab edilir. Digər tərəfdən əqd bağlamaq hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinin yox, fəaliyyət qabiliyyətinin elementi sayılır. Buna görə də MM-in 49-cu maddəsində hüquqi şəxsin yalnız fəaliyyət qabiliyyətindən (hüquq qabiliyyətindən yox) kənara çıxan əqdin etibarsızlığından söhbət gedə bilər. Lazımi xüsusi icazə (lisenziya) olmadan fəaliyyət göstərmək digər tərəfdən hüquqi şəxsin ləğvinə səbəb olur (MM-in 59-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 3-cü yarımbəndi).

Subyekt tərkibi qüsurlu olan, hüquqi şəxsin iştirak etdiyi etibarsız əqdin ikinci növünü **hüquqi şəxsin orqanlarının məhdudlaşdırılmış səlahiyyətlərini aşmaqla bağladığı əqd** təşkil edir.

Bu əqd yalnız üç şərt olduqda etibarsız hesab edilir. Birincisi, hüquqi şəxsin orqanlarının əqd bağlamaq səlahiyyəti məhdudlaşdırılmalıdır. Hamımıza məlumdur ki, hüquqi şəxsin adından yalnız onun orqanlarının hüquqauyğun hərəkətlər etmək, o cümlədən əqd bağlamaq səlahiyyəti vardır. Bəzən hüquqi şəxsin orqanının əqd bağlamaq səlahiyyəti onun nizamnaməsində, qanunda (Mülki Məcəllədə) nəzərdə tutulan səlahiyyətə nisbətən məhdudlaşır.

Hüquqi şəxslər nümayəndələr (təmsilçilər) vasitəsilə də əqdlər bağlaya bilərlər (MM-in 49-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Nümayəndə rolunda həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. Belə halda nümayəndə ilə hüquqi şəxs arasında, adətən, tapşırıq müqaviləsi bağlanır. Məsələn, hüquqi şəxs bu müqavilə əsasında nümayəndəyə belə bir tapşırıq verir ki, o, hüquqi şəxs üçün on min manatdan yuxarı məbləğdə olmayan hər hansı avadanlıq alsın. Beləliklə, həmin müqavilə ilə nümayəndəyə əqd bağlamaq səlahiyyəti verilir. Bu səlahiyyət etibarnaməyə nisbətən məhdudlaşdırıla bilər. Belə ki, satıcıdan avadanlığı almaq üçün nümayəndəyə tapşırıq müqaviləsi əsasında etibarnamə verilir. Burada isə alınacaq avadanlığın istənilən qiymətə əldə edilməsi göstərilir. Deməli, nümayəndənin əqd bağlamaq səlahiyyəti etibarnaməyə nisbətən məhdudlaşmış olur.

Şəxsin əqd bağlamaq səlahiyyəti hüquqi şəxsin nizamnaməsində və müqavilədə açıq-aşkar əqdin bağlandığı şəraitə görə də məhdudlaşa bilər. Məsələn, topdansatış mağazasının satıcısı hər gün alıcılarla istənilən məbləğdə əqd bağlayır. Mağazanın nizamnaməsində və əmək müqaviləsində nəzərdə tutulur ki, satıcı yalnız iki min manat məbləğində əqd bağlaya bilər. Bununla onun əqd bağlamaq səlahiyyəti məhdudlaşır.

İkincisi, hüquqi şəxsin orqanı və ya şəxs məhdudlaşdırılmış səlahiyyətdən kənara çıxır, onu aşır. Məsələn, yuxarıdakı misalda nümayəndə avadanlığı tapşırıq müqaviləsində göstərilən on min manat məbləğindən baha məbləğdə alır. Topdansatış mağazasının satıcısı iki min manatdan yuxarı məbləğdə əqd bağlayır.

Üçüncüsü, əqddə iştirak edən şəxs göstərilən məhdudiyyətləri bilməli və ya bilməyə borclu olmalıdır.

Əqdin etibarsız sayılması barədə iddianı mənafeyi üçün məhdudiyyətlər qoyulmuş şəxs verə bilər. Bu cür şəxs qismində hüquqi şəxsin təsisçisi (iştirakçısı), səhmdarlar və digər kateqoriya şəxslər çıxış edə bilər. Məhkəmə qərarı əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün əsasdır. Əgər əqdin etibarsız sayılması barədə mübahisə könüllü olaraq həll edilərsə, məhkəmə qərarı tələb edilmir.

2. İradəsi qüsurlu olan əqdlər

Əqdin etibarlı olması şərtlərindən biri iradə və iradənin vahidliyi (vəhdəti) hesab edilir. Əgər bu şərt pozularsa, əqd etibarsız sayılır. Buna iradəsi qüsurlu olan əqd deyilir.

İradəsi qüsurlu olan əqdlər odur ki, bu əqdlər bağlanarkən daxili iradə lazımi olmayan şəraitdə formalaşır və ya bu iradə xaricən düzgün ifadə olunmur. Bu cür əqdlərin iki növü fərqləndirilir: daxili iradə olmadan bağlanan əqdlər; daxili iradəsi düzgün formalaşmayan əqdlər.

Zorakılıq, hədə təsiri altında, bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi nəticəsində bağlanan əqd daxili iradə olmadan bağlanan əqdə aid olunur (MM-in 339-cu maddəsi). Bu cür etibarsız əqdlərdə müvafiq tərəfin daxili iradəsi təhrif edilir. Onu qanunvericilik zərərçəkən tərəf adlandırır. Bu tərəfin əqd bağlamaq üçün daxili iradəsi yoxdur. Buradakı iradə ifadəsi həmin tərəfin yox, bu tərəfə təsir göstərən hər hansı başqa şəxsin iradəsini əks etdirir. Bu cür şəxs qismində əqd üzrə kontragent (əqdin qarşı tərəfi), kontragentin mənafeyi üçün hərəkət edən üçüncü şəxs və ya əqdin bağlanmasında maraqlı olan digər şəxs çıxış edə bilər. Zərərçəkən əqdin doğurmalı olduğu hüquqi nəticənin baş verməsini arzu etmir və istəmir.

Almaniya mülki hüquq elminə görə, iradə iki tərkibdən ibarətdir: xarici tərkibdən; daxili tərkibdən. **İradənin xarici tərkibi** şəxsin elə hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) ibarətdir ki, bu hərəkətlər (hərəkətsizlik) hüquqi nəticənin yaranmasına yönələn iradə ifadəsi kimi çıxış edir. **İradənin daxili tərkibi** isə hərəkət etməyə, ifadə olunmağa və əqd bağlamağa yönələn iradəni, yəni müəyyən hüquqi xarakterli hərəkətə yönələn iradəni əhatə edir. Göstərilən növ etibarsız əqdlər iradənin məhz daxili tərkibindən məhrum olur.

Mülki hüquqda zorakılıq dedikdə, əqd iştirakçısını əqd bağlamağa vadar etmək üçün fiziki və ya mənəvi əzab-əziyyət vermək yolu ilə onun iradəsinə göstərilən təsir başa düşülür. Fiziki və ya mənəvi əzab-əziyyət əqd iştirakçısının yaxınlarına (atasına, qardaşına, oğluna və digər ailə üzvlərinə, yaxın qohumlara) da verilə bilər. Məsələn, alıcı evi ucuz qiymətə almaq üçün ev mülkiyyətçisinin oğluna əzab-əziyyət verir. Başqa bir misalda şəxs bağ evini kirayəyə götürmək üçün həmin evin sahibinin atasına fiziki təzyiq göstərir. Beləliklə, zorakılıq əqd iştirakçısının arvadına (ərinə), digər ailə üzvlərinə və ya yaxın qohumlarına qarşı yönəldikdə də əqd etibarsız sayılır (MM-in 339-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Zorakılıq hüquqazidd hərəkətlərdə ifadə olunmalıdır. Məsələn, şəxsin əlindən tutub zorla onu müqaviləyə qol çəkdirmək; onu qaranlıq yerdə saxlamaq; onun əl-qolunu bağlamaq; həmin şəxsi bağlı divarlar arasında saxlamaq və s. Bunların cinayət hərəkətləri olması tələb edilmir və məcburi deyil. Bu, o deməkdir ki, hüquqazidd hərəkətlər cinayət olmayan hərəkətlərlə də edilə bilər. Məsələn, şəxs qulluq tabeliyindən və ya vəziyyətinədən istifadə etməklə əqd iştirakçısının iradəsinə təsir göstərir. Bu, zorakılıq hərəkətidir. Hərəkətlər qanuna zidd məqsədlərlə və qanuna zidd vasitələr tətbiq edilməklə həyata keçirilməlidir (MM-in 339-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Ümumiyyətlə, əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün əsas olan zorakılıq həmişə mülki hüquq pozuntusu kimi çıxış edir.

Zorakılıq, bir qayda olaraq, kontragent tərəfindən həyata keçirilir. O, üçüncü şəxslər tərəfindən də edilə bilər. Belə halda vacibdir ki, kontragentin bu barədə məlumatı olsun, üçüncü şəxs onun tapşırığı və icazəsi ilə hərəkət etsin və bu hərəkətlərdən o, öz mənafeyi üçün istifadə etsin. Məsələn, vətəndaş kimsəsiz qonşusundan xəbərsizdir ki, qonşu mənzilini ona bağışlasın. Qonşu bundan imtina edir. Vətəndaşın tapşırığı ilə hər hansı üçüncü şəxs qonşunu bağışlama müqaviləsi bağlamağa məcbur etmək üçün ona fiziki təzyiq göstərir. Deməli, zorakılıq üçüncü şəxs tərəfindən törədildiyi halda da əqd etibarsız sayılır (MM-in 339-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Zorakılıq nəticəsində bağlanmış əqd məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır. Bu barədə **iddianı zərərçəkən verir.**

Belə əqdin məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılması onunla izah edilməlidir ki, bu məsələ (əqdin doğurduğu nəticəni aradan qaldırmaq) barədə tərəflər arasında yaranan mübahisə çətin ki, məhkəməsiz könüllü yolla həll olunsun.

Mülki hüquqda hədə dedikdə, əqd iştirakçısını əqd bağlamağa vadar etmək üçün onun iradəsinə göstərilən psixi təsir (təzyiq) başa düşülür. Bu təsir (təzyiq) əqd iştirakçısı nəzərdə tutulan əqdi bağlamayacağı təqdirdə, ona və ya onun yaxınlarına gələcəkdə əmlak, fiziki-cismani və ya mənəvi zərər vurulmasını bildirmək yolu ilə göstərilir. Əqd iştirakçısının yaxınları dedikdə, onun arvadı (əri), digər ailə üzvləri və yaxın qohumlar başa düşülür (MM-in 339-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Məsələn, qonşu vətəndaşdan tələb edir ki, əgər o, öz qaracını satmasa, həmin vətəndaşın qardaşının minik avtomobilini yandıracaq.

Xarici ölkələrin mülki hüquq elmində hədəyə mahiyyətə eyni anlayış verilir. Məsələn, L.Ennekserus yazır: hədə elə bir təsirdir ki, bu təsir hədə göstərən şəxsin iradəsindən bu və ya digər dərəcədə asılı olmaqla kiməsə gələcəkdə pislik (yamanlıq) edilməsinə yönəlir. Yaponiya mülki qanunvericiliyində hədə yox, məjburetmə təsiri altında bağlanan əqd anlayışı işlədilir (MM-in 96-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Məjburetmə elə bir qanunsuz hərəkətdir ki, bu hərəkət başqa şəxsi qorxutmaqla və həmin şəxsə hər hansı pislik edilməsi hədəsi altında onu müəyyən iradə ifadəsinə vadar edir.

Öz məqsəd istiqamətinə görə hədə zorakılığın eyni olub, ona bərabər tutulur. Belə ki, hədənin vasitəsilə kontragent əqd iştirakçısını onun arzulamadığı əqdi bağlamağa məjburl etmək istəyir.

Bununla belə, onlar arasında fərqli cəhətlər də vardır. Birincisi, hədə zorakılıqdan fərqli olaraq, fiziki-cismani təsirdən (təzyiqdən) məhrumdur. Hədə yalnız psixi təsirlə (təzyiqlə) bağlıdır. İkincisi, zorakılıqdan fərqli olaraq, hədə həm hüquqazidd hərəkətlər etmək (məsələn, şəxsi əmlakı məhv etmək, işgənjə vermək, bədənə xəsarət yetirmək və s.), həm də hüquqauyğun hərəkətlər etmək (məsələn, vergi və ya polis orqanlarına xəbər vermək, cinayət əməli barədə mətbuatda çıxış etmək və s.) imkanından ibarətdir. **Zorakılıq isə həmişə hüquqazidd hərəkətlərlə edilir.**

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilir ki, əgər hədə hüquqauyğun hərəkətlər etmək imkanından ibarət olarsa, onda əqdi etibarsız hesab etmək olmaz. Bu, onu ifadə edir ki, hüquqauyğun hərəkətlərdən hədə kimi istifadə edilsə, əqd etibarsız sayıla bilməz. Bizim fikrimizə, **hüquqauyğun hərəkətlərdən də, hüquqazidd hərəkətlərdən də hədə kimi istifadə ediləndə, daxili iradə olmur və buna görə də əqd etibarsız hesab edilir.** Almaniya sivilistika doktrinası da anoloci mövqedə durur. L.Ennekserus yazır ki, hədə yol verilən təsir vasitələri ilə həyata keçirilsə də, hüquqa (qanuna) ziddir (məsələn, şəxsin cinayət qaydasında ərizə verməsi ilə digər şəxsi hədələməsi və s.). Müəlliflərin əksəriyyəti də məhz bu mövqedə dururlar. Yalnız bir halda hüquqauyğun hərəkətdən hədə kimi istifadə ediləndə əqd etibarsız hesab edilmir. Bu, ümumi mülkiyyətin bölünməsi haqqında iddia vermək hədəsi altında ümumi mülkiyyət iştirakçısının həmin mülkiyyətdən onun payının ayrılması tələbindən ibarətdir.

Bununla belə, istənilən hər hansı hədə təsiri əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün əsas ola bilməz. Bunun üçün bir neçə şərtin olması gərəkdir. Birincisi, **hədə real olmalıdır.** Hədənin reallığı dedikdə, əqd iştirakçısına və ya onun yaxınlarına zərər vurulmasının real imkanı başa düşülür. Başqa sözlə desək, hədənin reallığı onun praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi imkanını ifadə edir.

İkincisi, **hədə əqd iştirakçısında müəyyən təhlükə haqqında təsəvvür yaratmaq imkanına malik olmalıdır.** Məsələn, uşağın oğurlanması, şəxsi əmlakın yandırılması və s. əqd iştirakçısında baş verəjək təhlükəli hadisə barəsində kifayət qədər aydın təsəvvür əmələ gətirir. Hədənin real, təhlükəli olması kimi məsələlər işin konkret hallarını nəzərə almaqla məhkəmə tərəfindən həll edilir.

Üçüncüsü, **hədə şəxsi əqd bağlamağa təhrik etmək məqsədilə bilavasitə həyata keçirilməlidir.** Bu cür təhrik etmə məqsədilə əlaqədar olmayan hədə əqdin etibarsızlığına səbəb ola bilməz. Məsələn, vətəndaşı başqa bir şəxs ölümə hədələyir. Bu hədənin təsiri nəticəsində vətəndaş silah mağazasında özünə mülki silah alır. Belə halda bağlanmış alqı-satqı əqdi etibarsız sayılmayacaqdır.

Hədə təsiri əqd iştirakçısına həm sözlə, həm də real hərəkətlər vasitəsilə göstərilə bilər. Onun həm şifahi, həm də yazılı formada olması mümkündür. Hədə anonim formada da ola bilər.

Hədə təsiri həm kontragentin özü, həm də onun tapşırığı və icazəsi ilə üçüncü şəxs tərəfindən göstərilə bilər. Belə halda üçüncü şəxs kontragentin mənafeyi üçün hərəkət edir.

Hədə təsiri altında bağlanan əqdlər **məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır.** Məhkəməyə **iddianı zərərçəkən verir.** Bu əqd ona görə etibarsız hesab edilir ki, burada əqd iştirakçısının daxili iradəsi olmur, iradə ifadəsi isə ona göstərilən psixi təsirlə (təzyiqlə) bağlı olur.

Belə əqd ona görə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır ki, onun zərərçəkən şəxs üçün doğurduğu nəticəni qarşı tərəf (hədə təsiri göstərən şəxs), adətən, könüllü surətdə aradan qaldırmır. Digər tərəfdən tərəflərin əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə razılığa gəlmələri çətin məsələdir. Odur ki, əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə mübahisənin həlli məhkəmə prosedurasını tələb edir.

Bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi dedikdə, təmsil olunan şəxsə zərər vurmaq niyyəti ilə kontragentin və ya nümayəndənin və yaxud da onların hər ikisinin (kontragentin və nümayəndənin) mənafeyi üçün saziş bağlanması başa düşülür. Bildiyimiz kimi, əqdlər subyektlərin şəxsən özləri tərəfindən yox, həm də **nümayəndələr tərəfindən bağlanır.** Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna tapşırır ki, qonşu onun üçün bağ evi alsın. Qonşu nümayəndə rolunda çıxış edərək, vətəndaş adından, onun mənafeyi üçün və onun hesabına kontragentlə bağ evinin alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu cür münasibətlərdə üç kateqoriya subyekt çıxış edir: təmsil olunan şəxs; nümayəndə; kontragent.

Təmsil olunan şəxs onun adından və onun mənafeyinə əqd bağlamaq üçün nümayəndəyə tapşırıq verən

şəxsdir. Məsələn, yuxarıdakı misalda vətəndaş təmsil olunan şəxs hesab edilir.

Nümayəndə dedikdə, təmsil olunan şəxs adından, onun mənafeyi üçün və onun hesabına kontragentlə müqavilə bağlayan şəxs başa düşülür. Yuxarıdakı misalda qonşu nümayəndə sayılır.

Kontragent odur ki, o, təmsil olunan adından nümayəndənin bağladığı əqddə qarşı tərəf rolunda çıxış edir. Ona **üçüncü şəxs** də deyilir. Məsələn, yuxarıdakı misalda bağ evinin sahibi (satıcı) kontragent hesab edilir.

Göründüyü kimi, bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər nümayəndəlik münasibətlərindən əmələ gəlir. Bu münasibətlərdən yalnız müəyyən şərtlər olduqda etibarsız əqdlər yarana bilər.

Birincisi, **təmsil olunana zərər vurmaq üçün nümayəndə ilə kontragent arasında pis niyyət barədə razılaşma olmalıdır**. Bu məqsəd onların qəsdən əlbir olmalarını ifadə edir. Həmin əqd isə təmsil olunan şəxsin iradəsini kontragentin nəzərinə çatdırmağa imkan vermir. Bu iradə gizlinjə, qəsdən nümayəndənin iradəsi ilə dəyişilir, əvəz olunur.

İkincisi, **qəsdən əlbir olma təmsil olunan üçün arzuolunmaz, mənfi nəticəyə səbəb olmalıdır**. Bu nəticə təmsil olunanın əmlakının azalmasında, onun əmlakına zərər vurulmasında və s. ifadə oluna bilər.

Bir qayda olaraq, pis niyyətlə razılaşma fayda götürmək məqsədi (tamah məqsədi) güdür. Məsələn, yuxarıdakı misalda nümayəndə (qonşu) bağ evini satın alarkən kontragentə (bağ evi sahibinə) on min manat verir. Lakin onlar tamah məqsədlə razılığa gələrək, müvafiq alqı-satqı sənədini on beş min manat məbləğində rəsmiləşdirirlər. Beş min manat məbləğində pul isə qonşu ilə bağ evi sahibi arasında bölüşdürülür.

Amma tamah məqsədinin olub-olmamasının, bağlanmış əqddən əmlak (maddi) faydası götürmək niyyətinin mövcudluğunun və ya faktiki surətdə bu cür faydanın götürülməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Bu qəbildən olan əqdləri etibarsız saymaq üçün əsas və vacib odur ki, nümayəndə və kontragent təmsil olunana zərər vurmaq məqsədilə pis niyyət barədə razılığa gəlsinlər.

Göstərilən növ əqdlər ona görə etibarsız sayılır ki, bu əqdlər daxili iradədən məhrumdur. İradə ifadəsini həyata keçirən nümayəndə təmsil olunan şəxsin iradəsini öz mənafeyi və ya kontragenti mənafeyi üçün təhrif edir. Buna görə də həmin əqdlər **zərərçəkən tərəfin iddiası məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır**.

Ona görə ki, etibarsız əqdin zərərçəkən şəxs üçün yaratdığı mənfi nəticənin könüllü yolla, məhkəməsiz aradan qaldırılması yəqin ki, mümkün olmayacaqdır. Şübhə yoxdur ki, tərəflərin öz aralarında əqdin etibarsız sayılması barədə razılığa gəlmələri mümkün deyildir.

Öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və onlara rəhbərlik edə bilməyən fiziki şəxsin bağladığı əqd daxili iradə olmadan bağlanan əqd kateqoriyasına aid edilir (MM-in 346-cı maddəsi). Bu kateqoriya şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti vardır. Onlar psixi pozuntu nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış şəxslər dairəsinə (mülki-hüquqi mənada anlaşıq şəxs kateqoriyasına) şamil edilmirlər. Onlar həm də anlaşıq vəziyyətində olan şəxslərə — cinayət-hüquqi mənada anlaşıq şəxslər kateqoriyasına aid olundurlar. Həmin şəxslər xüsusi kateqoriya şəxslər qrupuna daxil edirlər.

Göstərilən xüsusi kateqoriyalı şəxslər mülki fəaliyyət qabiliyyətli olsa da, bəzən bu və ya digər halların təsiri nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmür və ya onlara rəhbərlik edə bilmirlər. Əgər həmin şəxslər bu vəziyyətdə əqd bağlasalar, onun hüquqi əhəmiyyəti olmur və buna görə də həmin əqd etibarsız sayıla bilər. Məsələn, sərxoş vəziyyətində olan şəxs özünün iki min manatlıq qiymətli əşyasını (məsələn, bahalı zinət əşyasını) beş yüz min manata satır.

Göstərilən şəxslərin həmin vəziyyətə düşməsi müxtəlif hallarla bağlı ola bilər. Bu halların dairəsi qanunla müəyyənləşdirilmir. Amma mülki hüquq elmində onların müxtəlif növləri göstərilir: uzun sürən ağır xəstəlik nəticəsində əsəb sisteminin zəifləməsi; şəxs üçün ağır olan bu və ya digər hadisənin baş verməsi nəticəsində (məsələn, doğmalarından birinin ölümü) əsəb sarsıntısı; fiziki travma (ifliş, kontuziya, odlu və ya soyuq silahdan yaralanma); alkoqoldan və ya narkotik maddələrdən sərxoş olma; müvəqqəti psixi pozuntu; huşun - şüurun itməsi və s. Bu halların nəticəsində şəxs öz iradəvi və ya əqli qabiliyyətini itirir.

Göstərilən kateqoriya şəxslərin bağladığı əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə iddianı məhkəməyə həmin şəxsin özü verir. Bununla bərabər, əqd bağlanması nəticəsində hüquqları və ya qanunla qorunan mənafevləri pozulmuş digər şəxslər də (məsələn, ər-arvad, valideynlər və s.) iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. İddianı sonradan fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış şəxs üzərində təyin edilən qəyyum da verə bilər. Belə ki, fiziki şəxs ruhi xəstəlik (psixi pozuntu, ağıl zəifliyi) şəraitində əqd bağlayır. Sonradan məhkəmə onun fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs sayılması barədə qərar çıxarır. Bu qərar əsasında həmin şəxs üzərində qəyyum təyin edilir. Qəyyum bu şəxsin məhkəməyə kimi hələ fəaliyyət qabiliyyəti olan zaman bağladığı əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə iddia verə bilər. Lakin həmin əqd bağlandığı vaxt şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmədiyi və ya onlara rəhbərlik edə bilmədiyi sübuta yetirilməlidir (MM-in 346-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Belə halda şahid ifadələrindən, tibb orqanlarının rəylərindən, ekspert rəyindən və s. sübutetmə vasitəsi kimi istifadə

edilir.

Məhkəmə iki hüquqi fakt (hüquqi tərkib) olduqda əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə qərar qəbul edir: fiziki şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməməsi və ya onlara rəhbərlik edə bilməməsi; fiziki şəxsin bu vəziyyətdə əqd bağlaması.

İradəsi qüsurlu olan əqdlərin ikinci növünü **daxili iradəsi düzgün formalaşmayan əqdlər** təşkil edir. Bu qəbildən olan əqdlərin daxili iradəsi qüsurlu deyildir. Amma bu iradə onun əsl mahiyyətini təhrif edən halların təsiri altında formalaşır.

Aldatma nəticəsində bağlanmış əqd bu növ əqdlərə daxil edilir. Söhbət o əqdlərdən gedir ki, bu əqdlərin iştirakçılarından biri onun üçün sərfəli olan əqdi bağlamaq məqsədilə digər iştirakçıyı aldadır. Həmin əqd iştirakçısının mənafeyi üçün aldatmanı üçüncü şəxslər də həyata keçirə bilərlər. Belə halda üçüncü şəxslər onun icazəsi və tapşırığı ilə hərəkət edir.

Aldatma əqd iştirakçısının (kontragentin) və ya bunun mənafeyi üçün üçüncü şəxsin qəsdən etdiyi elə hərəkətdir ki, bu hərəkət nəticəsində digər əqd iştirakçısında əqd və onun elementləri, əqdin bağlanması üçün mühüm əhəmiyyəti olan hallar və faktlar barəsində qeyri-düzgün təsəvvür yaranır. Anoloci anlayış Almaniya mülki hüquq elmində də verilir: aldatma dedikdə, istənilən hər hansı elə bir davranış başa düşülür ki, bunun nəticəsində qəsdən başqa şəxsə yanlış təsəvvür yaranır. Yaponiya sivilistika elmində göstərilir: aldatma başqa şəxsi yanıltmaq üçün edilən elə bir qanunsuz hərəkətdir ki, bunun nəticəsində həmin şəxs iradəsini ifadə edir.

Aldatma, bir qayda olaraq, iki formada həyata keçirilir: fəal hərəkət formasında; passiv hərəkət formasında.

Fəal hərəkət formasında aldatma əqd iştirakçısına yalan, saxta məlumatlar verilməsi ilə müşayiət olunur. Məsələn, minik avtomobilinin sahibi satmamışdan qabaq qət olunan məsafəni (kilometrəci) alıcıdan gizlətmək üçün onun spidometrini və ya texniki pasportunu dəyişdirir. Bu vasitə ilə o, avtomobilin köhnəlmə dərəcəsini alıcıdan gizlətmək istəyir.

Passiv hərəkət formasında aldatma əqd iştirakçısının hərəkətsizliyində ifadə olunur. Belə ki, o, əqdin bağlanmasına mane ola biləcək hal və faktlar barədə qəsdən susur. Məsələn, turist firması ekskursiya müddətində labüd əlavə xərjlərin çəkilməsi barədə müştərilərə məlumat vermir. Başqa bir misalda satıcı malın qüsurlu olması barədə susur, danışmır. Podratçı tikdiyi obyektin qüsurlu olması barədə sifarişçiyə məlumat vermir. Satıcı alıcıya saxta keyfiyyət sertifikatı verir. Beləliklə, əqd iştirakçısı mövcud faktlar barədə natamam məlumat verir və ya onları gizlədir.

Aldatma həmişə **subyektiv cəhətdən qəsdlə xarakterizə olunur**. Təqsirin ehtiyatsızlıq formasında aldatma hərəkətləri edilmir: ehtiyatsızlıqla əqd iştirakçısını aldatmaq qeyri-mümkündür.

Aldatma yolu ilə bağlanmış əqdin etibarsız sayılması üçün əsas və başlıca şərt aldatmanın əqd bağlamaq məqsədilə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Şəxs yalnız əqd bağlanması məqsədilə aldadıldıqda, həmin əqd etibarsız sayıla bilər (MM-in 339-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Aldadan tərəfin aldatmadan maddi fayda götürmək və ya qarşı tərəfə zərər vurmaq kimi məqsəd güdməsinin əqdin etibarsız sayılması üçün əhəmiyyəti yoxdur (MM-in 339-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Aldatma təkcə əqdin əsas elementlərinə yox, həm də onun **fakultativ elementinə — əqdin motivinə də aid ola bilər**. Məsələn, vətəndaş xaricə köçüb getmək üçün pul əldə etmək niyyəti ilə qüsurlu olan minik avtomobilini satır. Vətəndaş alıcını inandırır ki, guya onun uşaqları xəstədir və müalicə, dava-dərman üçün pul lazımdır. Ona görə də avtomobili ucuz qiymətə satır.

Şübhə yoxdur ki, mübahisə yarandıqda aldadan tərəf etibarsız əqd üzrə aldığı könüllü surətdə zərərçəkən tərəfə qaytarmayajaqdır. Digər tərəfdən tərəflərin əqdin etibarsızlığı barədə öz aralarında razılığa gəlməmələri şəksizdir. Odur ki, məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

Aldatma yolu ilə bağlanan əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə **iddia zərərçəkən əqd iştirakçısı tərəfindən** verilir. Məhkəmə həmin iddiaya mahiyyətə baxaraq, əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə müvafiq qərar çıxarır.

Şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi nəticəsində bağlanmış əqd daxili iradəsi düzgün formalaşmayan əqdə aiddir (MM-in 339-cu maddəsi). Hüquq ədəbiyyatında buna son dərəcə ağır şərtlə əqd deyilir.

Son dərəcə ağır şərtlə əqd dedikdə, şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi nəticəsində onun üçün açıq-aşkar əlverişsiz şəraitdə məcburən bağladığı əqd başa düşülür. Bu əqd onunla xarakterizə edilir ki, həmin əqdi bağlayan şəxsin daxili iradəsi onun normal formalaşdırılmasına mane olan halların təsiri altında yaranır. Elə halların ki, bu hallar şəxsi onun üçün son dərəcə əlverişsiz şəraitdə əqd bağlamağa vadar edir. Məsələn, fiziki şəxsin birdən-birə çox böyük məbləğdə borcu yaranır. Kreditör (borc tələb edən şəxslər) borcun dərhal və ləngimədən ödənilməsinə tələb edirlər. Bu tələbi təmin etmək məqsədilə şəxs öz bahalı minik avtomobilini yarı qiymətə satır. Göründüyü kimi, şəxsin iradəsinin formalaşmasına təsir göstərən hal kontragentdən asılı olmayaraq yaranır. Bununla o, aldatmadan fərqlənir. Belə ki, aldatma kontragent və ya onun icazəsi ilə üçüncü şəxs tərəfindən hə-

yata keçirilir.

Amma kontragent həmin halı dərk edir, başa düşür və bundan onun özü üçün sərfəli, əlverişli olan əqdin bağlanması məqsədilə istifadə edir. Həmin əqd isə zərərçəkən fiziki şəxs üçün son dərəcə sərfəli deyildir. Bundan əlavə, zərərçəkən fiziki şəxs bağladığı əqdin son dərəcə ağır şərtlə əqd olduğunu anlayır və başa düşür. O, şüurlu surətdə dərk edir ki, məhz yaranmış ağır vəziyyət onu bu cür əqd bağlamağa məcbur etmişdir.

Son dərəcə ağır şərtlə əqdi etibarsız hesab etmək üçün üç əsas faktın olması gərəkdir: şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi faktı; əqd şərtinin açıq-aşkar qeyri-sərfəli olması; kontragentin təqsiri.

Şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi dedikdə, bir qayda olaraq, onun çətin maddi (əmlak) və maliyyə vəziyyəti ilə üzləşməsi başa düşülür. Bu, hər şeydən əvvəl, pul və digər zəruri maddi vəsaitlərin olmamasında ifadə edilir. Şəxsin düşdüyü ağır vəziyyət şəxsi amillərlə də bağlı ola bilər. Bundan əlavə, onun doğmalarının (ərin-arvadın, valideynlərinin, uşaqların, yaxın qohumların və s.) ağır vəziyyətə düşməsi mümkündür, bu, istisna olunmur. Göstərilən vəziyyətə konkret bir neçə misal çəkə bilərik: fiziki şəxsin uşağının ağır xəstələnməsi; böyük məbləğdə birdən-birə borcun yaranması; şəxsin müflisləşməsi; vətəndaşın köçkün və qaçqın düşməsi və s.

Əqd şərtinin açıq-aşkar qeyri-sərfəli olması dedikdə, əqdin zərərçəkən şəxs üçün son dərəcə əlverişsiz şərtlə bağlanması başa düşülür. Bu, o deməkdir ki, əqd üzrə zərərçəkən tərəf etdiyi hərəkətin müqabilində kontragentdən qeyri-bərabər, qeyri-ekvivalent, qeyri-mütənasib haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz alır. Məsələn, öz xəstə uşağını xarici ölkəyə müalicəyə aparmaq məqsədilə lazımı pul əldə etmək üçün ata bağ evini çox ucuz qiymətə satır. Öz yaşayış yerindən didərgin düşmüş məjburi köçkün zəruri ərzaq məhsulları almaq üçün qızıl-zinət şeylərini «su qiyməti»nə satır. Təxirəsalınmaz vacib məsələni həll etmək üçün vətəndaş öz qonşusundan çox yuxarı faizə borc pul götürür.

Kontragentin təqsiri dedikdə, onun şəxsin ağır vəziyyətə düşdüyünü bilməsi və özü üçün sərfəli olan əqdin bağlanması məqsədilə bu vəziyyətdən istifadə etməsi başa düşülür. O, həmin vəziyyətdən öz mənafeyi üçün istifadə edir. Lakin kontragentin təqsiri sübuta yetirilməlidir. Söz yox ki, sübut etmə yükünü zərərçəkən tərəf çəkir.

Məlum məsələdir ki, mübahisə yarandıqda kontragent etibarsız əqd üzrə aldığı könlü surətdə zərərçəkənə qaytarmayajaqdır. Buna görə də mübahisə məhkəmə qaydasında həll olunur. Həm də ona görə ki, tərəflərin öz aralarında əqdin etibarsızlığı barədə razılığa gəlmələri mümkün olan məsələ deyil; digər tərəfdən əqdin qüsur olmasını sübut etmək tələb edilir ki, bunu anjaq məhkəmə edə bilər.

Göstərilən üç fakt mövcud olduqda, işin konkret hallarını nəzərə alaraq, məhkəmə son dərəcə ağır şərtlə əqdin etibarsız sayılması barədə qərar qəbul edir. Məhkəmə şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi faktı ilə həmin şəxsin əqd bağlaması arasında səbəbli əlaqənin olmasını, habelə kontragentin həmin şəxsin düşdüyü ağır vəziyyətdən xəbərdar olub-olmamasını müəyyənləşdirməlidir. Göstərilən əqdin **etibarsız sayılması barədə iddianı zərərçəkən əqd iştirakçısı** verir.

Yanılmamanın təsiri altında bağlanmış əqd daxili iradəsi düzgün formalaşmayan əqd kateqoriyasına şamil edilir (MM-in 347-ci maddəsi). Aldatma kimi yanılma da əqd və onun elementləri barədə qeyri-düzgün təsəvvür yaradır. Lakin aldatmadan fərqli olaraq, **yanılma kontragentin qəsdən etdiyi hərəkətlər nəticəsində əmələ gəlir**. Belə ki, yanılma nəticəsində iradə və onun xaricən ifadəsi bir-birindən ayrılır, onlar arasında ziddiyyət yaranır. Bu cür ayrılıq və ziddiyyət qəsdə, qərəzlə, məqsədlə və bilərəkdən (bilə-bilə) əmələ gəlir. Əgər kontragent qəsdən aldadıcı hərəkətlər edərsə, belə halda yanılma nəticəsində yox, aldatma nəticəsində bağlanan əqd göz qabağındadır. Yanılmadan fərqli olaraq, aldadıcı hərəkətlər həmişə qəsdə edilir.

Yanılmada əqd iştirakçısının daxili iradəsi təhrif olunmaqla formalaşır. Bu cəhəti ilə o, aldatmaya oxşayır.

Yanıлма odur ki, bunun nəticəsində əqd haqqında və ya onun əsas elementləri barəsində səhv və yanlış təsəvvür yaranır. Yanılma şəxsin (iradəsini bildirənin) əsl cəhdi və arzusu ilə iradə ifadəsi arasında uyğunsuzluq, üst-üstə düşməmə deməkdir. Onun əmələ gəlməsi, əsasən, iki halla bağlıdır: birincisi, əqd iştirakçısı əqdin bağlanması üçün əhəmiyyəti olan hallar və faktlar barəsində düzgün təsəvvürə malik olmur; ikincisi, yanılma kontragentin qeyri-düzgün davranışı ilə bağlı olaraq yarana bilər. Yanılmanın əmələ gəlmə səbəbinin əhəmiyyəti yoxdur. Beləliklə, yanılma dedikdə, şəxsin faktiki hallar barədə düzgün olmayan təsəvvürü başa düşülür. Bu cür qeyri-düzgün, yanlış təsəvvür nəticəsində də şəxs öz iradəsini ifadə edir.

Yanıлма nəticəsində bağlanan əqdi etibarsız hesab etmək üçün təkcə yanılma faktının olması kifayət etmir. Bunun üçün lazımdır ki, **yanılma mühüm (vacib) xarakterə malik olsun**. Yalnız mühüm (vacib) əhəmiyyətli yanılma olduqda, əqd etibarsız hesab edilə bilər. Qanunvericilik mühüm (vacib) əhəmiyyətli yanılma hallarına aid edir:

- **əqdin xarakterinə aid olan hal**, yəni şəxsin razılıq verdiyi əqdi deyil, başqa əqdi bağlaması (məsələn, şəxs pulu öz qohumuna saxlamağa verir, qohum olan şəxs isə səhvən belə hesab edir ki, pul ona borc verilmişdir. Başqa bir misalda vətəndaş televizoru öz qonşusuna əvəzsiz istifadəyə verir, qonşu isə səhvən belə hesab

edir ki, televizor ona bağışlanmışdır);

- şəxsin bağlamağı arzuladığı **əqdin məzmunu barəsində səhvə** yol verməsi, yanılması (məsələn, şəxs bağışlama müqaviləsi bağlamasını arzu edir, amma o biri tərəf belə hesab edir ki, əşya kirayəyə verilmişdir);

- əqdə şərt kimi daxil edildikdə, **əqdin motivi barəsində** yanılma (qalan hallarda əqdin motivi barəsində yanılmanın əhəmiyyəti yoxdur); söhbət əqdin motivinin razılaşma predmeti olmasından gedir (məsələn, cins at əvəzinə yükdaşıyan-qoşqu at alınır);

- **əqdin predmeti barəsində** yanılmaya yol verilməsi (məsələn, alıcı hesab edir ki, o, qızıl əşya almışdır, əşya isə qızıl suyuna çəkilməmişdir);

- **kontragentin şəxsiyyəti barəsində** yanılma, əgər əqdin bağlanması üçün kontragentin şəxsiyyəti və şəxsi keyfiyyətlərinin nəzərə alınması başlıca əsas olmuşdursa (məsələn, əşyanın hissə-hissə ödənilməsinə nəzərdə tutan alqı-satqı müqaviləsində alıcının şəxsiyyətində satıcı yanılır və ya öz portretinin çəkilməsini sifariş edən vətəndaş rəssamın şəxsiyyətində yanılmaya yol verir).

Yanılma istənilən xarici halın təsiri, üçüncü şəxsin davranışı və ya tərəflərin ehtiyatsızlığı nəticəsində əmələ gələ bilər. Məsələn, vətəndaş məşhur rəssamlardan birinin çəkdiyi şəkli (tablonu) alır. Vətəndaş da, satıcı da belə hesab edirlər ki, satılan tablo şəklin əslidir. Sonradan məlum olur ki, o, həmin şəklin yaxşı işlənilmiş surətidir. Başqa bir misalda məhkəmə tərəfindən fianit sırğaların alqı-satqı müqaviləsi etibarsız hesab edilir. Ona görə ki, hər iki tərəf əqd bağlayanda əqdin predmetinin təbii daşlardan ibarət olmasını güman etmişdilər.

Göstərilən növ əqdlər mübahisə edilən əqdlərə aid edilir. Əgər belə əqdlərin etibarsız sayılması barədə tərəflər arasında razılıq olmazsa, onlar **yanılmanın təsiri altında hərəkət etmiş tərəfin iddiası üzrə məhkəmə** tərəfindən etibarsız hesab edilir.

Bəzi hallarda yazılı əqdlər bağlanarkən xırda səhvlər buraxılır. **Xırda səhvlər** dedikdə, mühüm və vacib əhəmiyyəti olmayan səhvlər başa düşülür. Bu səhvlər əqdin qüsurlu olmasına dəlalət edir. Lakin buna baxmayaraq, qanun xırda səhvlərin düzəlişinə yol verir. Bu, əqdin düzəlişi adlanır. **Əqdin düzəlişi** dedikdə, əvvəlcə qüsurlu olan əqdin sonradan tam hüquqi qüvvəyə malik olması başa düşülür. Məsələn, müqavilədə tərəflərdən birinin yaşadığı mənzilin sayı və ya onun atasının adı səhv göstərilir. Xırda səhvlər əqdi mübahisə edilən (etibarsız) əqd saymağa əsas vermir. Mühüm (vacib) səhv, yəni yanılma əqdin etibarsızlığına səbəb olur. Puç əqdlərdə düzəliş edilmir.

3. Forması qüsurlu olan əqdlər

Biz əvvəlki 3-cü paragrafda bu məsələni ətraflı nəzərdən keçirmişik. Ona görə də həmin məsələni yenidən işıqlandırmağa ehtiyac yoxdur və bunu lazım bilmirik.

Əqdin formasına aid olan tələb onun etibarlı olmasına dəlalət edən şərtlərdən biridir. Əgər həmin şərt pozulsa, onda bu əqdin etibarsızlığına səbəb ola bilər. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, bu cür tələb şifahi formada bağlanmış əqdlərə şamil edilmir. Ona görə ki, əqdlərin şifahi formasına əməl edilməməsinə və riayət olunmamasını təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir. Əqdin formasına aid olan tələb yalnız yazılı formalı əqdlərə aiddir. Belə ki, qanun anjaq yazılı formalı əqdlərin etibarsızlığını müəyyənləşdirir və nəzərdə tutur. Yalnız yazılı formalı əqdlərin formaja qüsurlu olmasından söhbət gedə bilər.

Əqdlərin formaja qüsurlu olması əqdin qanunla (Mülki Məcəllə ilə) və ya tərəflərin razılaşması ilə müəyyən edilmiş sadə yazılı formasına və ya notarial formasına əməl edilməməsindən, habelə əqdlərdən əmələ gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələbinə riayət olunmamasından ibarətdir.

Ümumi qaydaya görə, əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, qanunda və ya tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əqdin sadə yazılı formada bağlanması nəzərdə tutula bilər. Əgər əqd bu forma tələbinə riayət etməməklə bağlansa, etibarsız hesab edilir, bir şərtlə ki, qanunda başqa hal müəyyən edilməsin.

Sadə yazılı formanın pozulması yalnız o halda əqdin etibarsızlığına səbəb olur ki, bu cür nəticə qanunda (Mülki Məcəllədə) birbaşa nəzərdə tutulsun. Mülki Məcəllədə bəzi əqdlərin sadə yazılı formasına riayət edilməməsinin onların etibarsızlığına səbəb olması barədə göstəriş vardır: dəbbə pulu (jərimə, penya) haqqında saziş; girov haqqında müqavilə; zəminlik müqaviləsi və s. Belə ki, girov müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanmalıdır (MM-in 280-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Mülki Məcəllə göstərir ki, əgər girov müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanmazsa, etibarsız hesab edilir (MM-in 280-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Dəbbə pulu haqqında razılaşma sadə yazılı formada olmalıdır. Sadə yazılı formaya riayət edilməməsi dəbbə pulu haqqında razılaşmanın etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 963-cü maddəsi). Zəminlik müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanmalıdır. Sadə yazılı formaya riayət edilməməsi zəminlik müqaviləsinin etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 471-ci maddəsi). Əgər Mülki Məcəllədə (qanunda) əqdin yazılı formasına riayət edilməməsinin onun etibarsızlığına səbəb olması barədə birbaşa göstəriş ifadə edilməzsə, onda da əqdin sadə yazılı formasına əməl edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olajaqdır.

Ona görə ki, mülki qanunvericilik ümumi şəkildə müəyyən edir: qanunla müəyyən edilmiş forma tələblərinə riayət etməməklə bağlanmış əqd etibarsızdır (MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, qanun müəyyən edir ki, faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanır (MM-in 655-ci maddəsinin 5-ci bəndi). Lakin burada göstərilir ki, bu müqavilənin yazılı formasına riayət edilməməsi faktoring müqaviləsinin etibarsızlığına səbəb olur. Amma buna baxmayaraq faktoring müqaviləsi əgər yazılı formada bağlanmazsa, etibarsız sayılacaqdır. Bu sözləri beh haqqında razılaşma (MM-in 491-ci maddəsinin 2-ci bəndi), lizinq müqaviləsi (MM-in 748-ci maddəsinin 1-ci bəndi) və digər əqdlər barədə də söyləmək olar.

Əgər tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əqdin sadə yazılı formada bağlanması müəyyənləşdirilərsə, bu formaya riayət edilməməsi həmin əqdin etibarsızlığına səbəb olacaqdır (həmin əqddə belə göstərişin olmasından asılı olmayaraq). Məsələn, tərəflər öz aralarında sadə yazılı formada kirayə müqaviləsi bağlamaq barədə razılığa gəlirlər. Amma müqavilədə tərəflər bu formaya riayət edilməməsinin onun etibarsızlığına səbəb olması barədə göstəriş nəzərdə tutmurlar. Lakin buna baxmayaraq, əgər onlar yazılı formaya əməl etməsələr, müqavilə etibarsız sayılacaqdır. Bu, MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndində ifadə olunan göstərişdən irəli gəlir.

Əqdin notarial formasının pozulması onun etibarsızlığına səbəb olur. Bunun üçün vacib deyildir ki, MM-in konkret normalarında (maddələrində) **əqdin notarial formasına riayət edilməməsinin onun etibarsızlığına səbəb olması barədə göstəriş olsun**. Madam ki, qanun müvafiq əqd üçün notarial forma müəyyənləşdirmişdir, bu formaya da əməl olunmalıdır və əgər olunmazsa, həmin əqd etibarsız hesab edilir. Bu qaydanın qanunun konkret maddələrində təsdiqlənməsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi üçün qanun notarial forma nəzərdə tutur (MM-in 647-ci maddəsi). Lakin qanun konkret olaraq, həmin formaya əməl edilməməsinin müqavilənin etibarsızlığına səbəb olması haqqında göstəriş ifadə etmir. Amma buna baxmayaraq, müqavilənin forması barədə şərt pozulsa, o, etibarsız hesab ediləcəkdir. Bu, MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndində ifadə olunan göstərişdən irəli gəlir.

Əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələbinin pozulması həmin əqdin etibarsızlığına səbəb olur. Belə halda da etibarsızlıq haqqında nəticənin MM-in konkret normalarında nəzərdə tutulmasına ehtiyac yoxdur. Bu, o deməkdir ki, əqddən irəli gələn hüquqların qeydə alınması tələbinə riayət edilməməsi avtomatik olaraq, nəticənin qanunun konkret normalarında göstərilməsindən asılı olmayaraq, həmin əqdin etibarsızlığına səbəb olur. Məsələn, qanunda ipoteka haqqında müqavilənin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınması barədə göstəriş ifadə olunmuşdur (MM-in 309-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Amma qanun konkret normada bu müqavilənin dövlət qeydiyyatına alınması haqqında tələbin pozulmasının onun etibarsızlığına səbəb olması barədə göstəriş nəzərdə tutmur. Lakin buna baxmayaraq, əgər həmin tələbə riayət edilməzsə, ipoteka müqaviləsi etibarsız hesab edilir. Bu, MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndində ifadə olunan göstərişdən irəli gəlir.

4. Məzmunu qüsurlu olan əqdlər

Əqdin məzmunu dedikdə, onun bütün bağlanma şərtlərinin məcmusu başa düşülür. Şərtlər isə qanun və digər hüquqi aktların tələblərinə zidd olmamalıdır. Bu isə o deməkdir ki, əqd onun bağlandığı vaxt qüvvədə olan qanunla və digər hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilən, əqd iştirakçıları üçün məjburi olan qaydalara (imperativ normalara) uyğun gəlməlidir. Məsələn, qanun göstərir ki, borc müqaviləsinin predmeti yalnız cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən, əvəz olunması mümkün olan əşyadan (o cümlədən puldan) ibarət ola bilər (MM-in 739-cu maddəsi). Buna görə də tərəflər fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanın (məsələn, vətəndaşa məxsus olan konkret mənzilin) borc müqaviləsinin predmeti olması kimi şərt barədə razılığa gələ bilməzlər. Qanun müəyyən edir ki, girov müqaviləsinin predmeti rolunda yalnız daşınar əşyalar çıxış edə bilər (MM-in 276-cı maddəsi). Deməli, tərəflər daşınmaz əşyanı həmin müqavilənin predmetinə dair şərt kimi nəzərdə tuta bilməzlər.

Bəzi hallarda əqd iştirakçılarının nəzərdə tutduqları şərtlər qanun və digər hüquqi aktların tələblərinə zidd gəlir. Bu cür əqdlər məzmunu qüsurlu olan əqdlər adlanır.

Şərtləri qanunun və digər hüquqi aktların tələblərinə uyğun gəlməyən əqdlərə məzmunu qüsurlu olan əqdlər deyilir. Bu əqd o halda yaranır ki, əqdin məzmununa aid şərtlər pozulsun və onlara riayət olunmasın.

Almaniya qanunvericiliyində və doktrinasında «yol verilməyən əqdlər» anlayışı işlədilir. Yol verilməyən əqdlər dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan qadağanı pozan əqdlər, habelə qanunun tələblərinə riayət etməməklə bağlanan əqdlər başa düşülür. Yaponiya mülki hüququna məjburi göstərişlərə riayət etməməklə bağlanan əqd növü məlumdur (MM-in 91-ci maddəsi). Məjburi göstərişlər dedikdə, qanunun ictimai qayda haqqında müddəaları başa düşülür.

Məzmunu qüsurlu olan əqdlərin bir neçə növü vardır. Həmin əqd növləri içərisində **hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqd** xüsusi yer tutur (MM-in 339-cu maddəsi). Bu cür əqd növü ilk dəfədir ki, bizim ölkə qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Köhnə 1964-cü il MM-də belə əqd nəzərdə tutulmurdu. Köhnə qanunvericilik dövlətin və cəmiyyətin mənafeyinə zidd məqsədlə bağlanan əqd növünü tənzimləyirdi (1964-cü

il MM-nin 45-ci maddəsi).

Hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər MM-in 339-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddənin mətnində həmin əqd növünün əsas və mühüm əlamətləri göstərilir.

Hakimiyyətdən sui-istifadə dedikdə, hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsinin qəsdən öz vəzifəsindən istifadə etməklə tamah məqsədi ilə və ya sair şəxsi marağı üzündən dövlət mənafeyinə və ya cəmiyyətin ictimai mənafeyinə, yaxud vətəndaşların qanunla qorunan hüquq və mənafeyinə mühüm zərər vurması başa düşülür. Məhz bu səbəbdən hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanan əqdlər dövlət və cəmiyyətin mənafeyinə qəsd edir, qüvvədə olan qanunvericiliyi pozur, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirir. Ümumiyyətlə, bu əqdlər hüquq normalarının elə tələblərini pozur ki, həmin tələblər ölkənin Konstitusiya quruluşunun əsaslarını, dövlətin iqtisadi sistemini və müdafiə qabiliyyətini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyə və qorumağa yönəlmişdir.

Hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər, hər şeydən əvvəl, ümumi mənafeyi, yəni cəmiyyətin (ictimai) və dövlətin mənafeyini pozur. Ona görə də onlar antisosial xarakterə malikdir. Məhz bu səbəbdən həmin əqdləri **antisosial əqd kateqoriyasına aid edə** bilərik.

Yaponiya mülki qanunvericiliyinə ictimai (ümumi) qaydaya və xoşməramlı adətlərə zidd olan əqd növü məlumdur. Bu növ əqdlər etibarsız sayılır (MM-in 90-cı maddəsi). Bu iki anlayış heç də həmişə bir-birindən fərqləndirilmir. İctimai qayda anlayışı dövlət və cəmiyyətin mənafeyi ilə bağlıdır. Xoşməramlı adətlər isə mənəvi xarakterli kateqoriyadır. Almaniya mülki qanunvericiliyinə isə xoşməramlı adətləri pozan əqd növü məlumdur (MQ-nin 138-ci paragrafi).

Hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər, hər şeydən əvvəl, xarici iqtisadi münasibətlərdə, maliyyə-bank, pul-kredit, vergi, xarici valyuta, pul dövriyyəsi, büdcə işi, sığorta fəaliyyəti və digər sahələrdə bağlanılır. Ölkənin strateji əhəmiyyətli məhsullarını (neft məhsullarını, pambığı, müxtəlif metal növlərini və s.) qanunsuz olaraq xarici şəxslərə satmaq, qanunsuz silah alverini və s. bu cür əqdlərə misal çəkə bilərik.

Hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlərin **obyektiv tərəfini** qanunun tələblərinin pozulmasına yönələn hərəkətlər təşkil edir. Çox vaxt cinayət hərəkətləri bu əqdin obyektiv tərəfi qismində çıxış edir.

Həmin əqdin **subyektiv tərəfi** həmişə qəsdlə xarakterizə edilir. Bu cür əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün vacibdir ki, subyektiv meyar mövcud olsun, yəni əqd iştirakçılarından, heç olmazsa, birinin qəsd formasında təqsiri olsun.

Hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər **spesifik subyekt tərkibinə** malikdir. Bu əqdlərdə iştirak edən subyektlərdən biri, heç olmazsa, hakimiyyət nümayəndəsi olmalıdır. **Hakimiyyət nümayəndəsi** dedikdə, hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri başa düşülür. Əqdin digər tərəfi (kontragent) rolunda isə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər, o cümlədən xarici şəxslər çıxış edə bilər.

Göstərilən əqd məhkəmə qaydasında etibarsız hesab edilə bilər. Bunun üçün **zərərçəkən tərəfin iddia ilə məhkəməyə müraciət etməsi** tələb edilir. Məhkəmə yolundan o halda istifadə oluna bilər ki, tərəflər əqdin etibarsızlığı barədə öz aralarında razılığa gəlməsinlər. Digər tərəfdən əqdin qüsurluğunu sübuta yetirmək tələb edilsin.

Məzmunu qüsurlu olan əqdlərin bir növünü uydurma əqdlər təşkil edir (MM-in 340-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, puç (əhəmiyyətsiz) əqddir. Çünki həmin əqd, əqdin belə bir hüquqi əlamətindən məhrumdur ki, əqd həmişə hüquqi nəticə əldə etmək niyyəti ilə bağlanır və hüquqi məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlir.

Uydurma əqd odur ki, bu əqd ona uyğun hüquqi nəticələr yaratmaq niyyəti ilə deyil, yalnız görünüş üçün bağlanılır. Bu əqdi bağlamaqla tərəflər başa düşür və dərk edirlər ki, həmin əqd üzrə hər hansı hüquqi nəticə, yəni onlar üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlmir. Əqd iştirakçıları bununla bir növ hüquqi ilğım (görünüş) yaradaraq, tam başqa məqsəd güdürlər. Özü də bu məqsəd, adətən, hüquqazidd xarakter daşıyır: vergi ödəməkdən boyun qaçırmaq məqsədilə uydurma əqd bağlamaq; cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı müsadirə olunmaqdan xilas etmək üçün uydurma əqd bağlamaq; əmlakı bölünən ümumi əmlaka daxil etməmək məqsədi ilə uydurma əqd bağlamaq; borc öhdəliyini icra etməkdən boyun qaçırmaq üçün uydurma əqd bağlamaq və s. Məsələn, müsadirədən yaxa qurtarmaq üçün vətəndaş öz qonşusu ilə belə bir bağışlama müqaviləsi bağlayır ki, guya o, minik avtomobilini qonşuya bağışlayır. Boşanma zamanı ər-arvad arasında ümumi əmlak bölünərkən ər öz dostu ilə belə bir bağışlama müqaviləsi bağlayır ki, guya o, bağ evini dostuna bağışlamışdır.

Göstərilən hal əsas verir ki, bu əqdlərə qanunazidd və buna görə də məzmunu qüsurlu olan əqd kimi baxılsın. Bundan əlavə, uydurma əqdlər hüquqi məqsədi (əsası) olmayan əqdlərdir. Buna görə də onlar hüquqi nəticənin əmələ gəlməsinə — tərəflər üçün mülki hüquq və vəzifələrin yaranmasına səbəb olmur. Bu cəhət isə hüquq ədəbiyyatında həmin əqdlərin **saxta (fiktiv) əqdlər** adlandırılması üçün əsas olmuşdur. Yaponiya mülki hüquq elmində həmin növ əqdlərə məhz saxta (fiktiv) əqdlər deyilir (MM-in 94-cü maddəsi).

Uydurma əqdləri bağlamaqda tərəflər müxtəlif məqsədlər güdürlər. Onlar həm ailə-məişət, həm şəxsi, həm

də əmək (iş) və s. münasibətlərinə aid ola bilər. Məsələn, bağ evinin sahibi həmin evi ucuz qiymətə kirələmək istəyən vətəndaşdan yaxasını qurtarmaq üçün öz qonşusu alimlə belə bir kirayə müqavilə bağlayır ki, guya bağ evi həmin alimə kirayəyə verilmişdir. Amma əslində o, bağ evini alimə kirayəyə vermir və alimdən hər hansı kirayə haqqı almır.

Uydurma əqdlər mütləq etibarsız (puç) əqdlərdir. Hər hansı hüquqi nəticə — tərəflər üçün hüquq və nəticələr yaratmadığına görə, təbii ki, bu cür əqdlərin etibarsızlığının da nəticəsi olmur.

Məzmunu qüsurlu olan əqdlərin digər növü yalan əqdlər adlanır (MM-in 340-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Uydurma əqdlərə yaxın olduğuna görə bu əqdlər hüquq ədəbiyyatında saxta (fiktiv) əqd kateqoriyasına şamil edilir. Yalan əqdlər, uydurma əqdlər kimi, görünüş üçün bağlanır, hüquqi məqsəd (əsas) güdmür, özlüyündə hər hansı hüquqi nəticə yaratmır. Bu baxımdan hər iki əqd növü eyniləşir.

Bu əqd növləri arasında fərqli cəhət də vardır. Belə ki, uydurma əqdlərin arxasında hüquqi əhəmiyyətə malik olan hər hansı hərəkət yoxdur; bu əqdlər yalnız görünüş üçün bağlanılır. Bundan fərqli olaraq, **yalan əqdlərin arxasında hüquqi əhəmiyyətə malik olan əqd (hüquqi hərəkət) durur**. Yalan əqd bu əqdi (hüquqi hərəkəti) pərdələyir, maskalayır.

Yalan əqd odur ki, bu əqd başqa əqdi pərdələmək üçün bağlanılır. Burada iki əqddən söhbət gedir: pərdələ-nən əqddən; pərdələyən əqddən. **Pərdələnen əqd** tərəflərin hüquqi nəticə əldə etmək məqsədilə həqiqətən bağ-ladıkları əqddir (**həqiqi əqd**). **Pərdələyən əqd** isə həqiqi əqdin mahiyyətini və əsl xarakterini üçüncü şəxslər-dən gizlətmək üçün, onu pərdələmək (maskalamaq) məqsədilə bağlanan əqddir (**yalan əqd**). Məsələn, maddi cəhətdən imkanlı olan kommersant əliaçıqlıq göstərərək, öz bağ evlərindən birini dostuna bağışlayır. Bu, həqiqi əqddir. Kommersant səs-küyə səbəb olmamaq niyyəti ilə, özünü «dilə-dişə salmamaq üçün», «gözə gətirməmək üçün» dostu ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu isə yalan əqddir. Onun əsas məqsədi həqiqi əqdi — bağışla-ma müqaviləsini pərdələməkdən ibarətdir.

Yalan əqdlərin ən geniş yayılmış növü bağışlama müqaviləsidir ki, bu müqavilə alqı-satqı müqaviləsini pər-dələmək niyyəti ilə bağlanılır. Məqsəd isə notariat qaydasında müqavilənin təsdiqlənməsi zamanı nisbətən az məbləğdə dövlət rüsumu ödəməkdən ibarətdir. Belə ki, bağışlama üzrə rüsum məbləği alqı-satqıya nisbətən az-dır. Biz təcrübədə xüsusən mənzillərin və minik avtomobillərinin alqı-satqı müqavilələrinin bağışlama müqavi-ləsi kimi rəsmiləşdirilməsi hallarına daha tez-tez hallarda rast gəlirik.

Yalan əqd, uydurma əqdlər kimi mütləq etibarsız (puç) əqddir. Hüquqi əhəmiyyəti olmadığına və hüquqi nəticə doğurmadığına görə, təbii ki, onların etibarsızlığının hər hansı nəticəsindən danışmaq olmaz.

Pərdələnen (həqiqi) əqdin hüquqi taleyi və müqəddəratı həmin əqdin etibarlı-etibarsız olmasından asılıdır. Belə ki, bu əqd həm etibarlı, həm də etibarsız ola bilər. Əgər həmin əqd qanunazidd olmasa, o, etibarlı olub, tə-rəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Bu əqdə həmin əqd növünü tənzimləyən qaydalar tətbiq edilir.

Amma çox vaxt pərdələnen (həqiqi) əqd etibarsız olur. Belə ki, adətən, yalan əqdlərdən etibarsız əqdləri pər-dələmək üçün istifadə edirlər. Belə halda əqdin malik olduğu qüsurdan asılı olaraq, müvafiq qaydalar tətbiq edi-lir. Əgər o, qanunsuz olarsa, etibarsız sayılır.

Məzmunu qüsurlu olan əqdlərdən biri qeyri-ciddi əqd adlanır (MM-in 341-ci maddəsi). Bizim ölkə qanunvericiliyi ilk dəfədir ki, bu cür əqd növünü tənzimləyir. Köhnə qanunvericilik qeyri-ciddi əqd növünü nə-zərdə tutmurdu. **Qeyri-ciddi əqd** dedikdə, hüquqi nəticələr yaratmaq niyyəti ilə deyil, yalnız zarafat üçün bağ-lanan əqd başa düşülür. Bu cür əqd hüquqi məqsəd (əsas) kimi elementdən məhrumdur. Bundan əlavə, həmin əqd, əqdin hüquqi nəticə əldə etməyə yönəlmək kimi əsas əlamətinə malik deyil. Ona görə də, o, puç əqd hesab edilir.

Qeyri-ciddi əqd nəticəsində qarşı tərəfə zərər dəyə bilər. Dəymiş zərərin əvəzini zarafat edən tərəf ödəməli-dir (MM-in 341-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, Bakıda yaşayan vətəndaş Gəncədə yaşayan dostuna zəng edərək bildirir ki, bahalı olan televizoru ona bağışlayır. Həmin şəxs Gəncədən Bakıya gəldikdə məlum olur ki, hədiyyə verən dostu zarafat edibmiş. Zarafat edən şəxs yol pulunun əvəzini dostuna ödəməlidir.

§ 6. Puç (mütləq etibarsız)

və mübahisə edilən (nisbi etibarsız) əqdlər

1. Puç (mütləq etibarsız) əqdlər

Biz əqdin elementlərinin qüsurlu olması kimi meyara əsasən etibarsız əqdlərin hüquqi təsnifini verdik. Sivi-listika doktrinasında məhz əqdlərin bu cür təsnifi nəzərdə tutulur. Bununla belə, mülki qanunvericilikdə, habelə bir sıra mülki hüquq barədə dərsləklərdə əqdlər, bu əqdlərin məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmama-sından asılı olaraq iki yerə bölünür: puç (mütləq etibarsız) əqdlər; mübahisə edilən (nisbi etibarsız) əqdlər.

Yaxın vaxtlara kimi biz də etibarsız əqdləri **məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmamasından asılı olaraq** bu kimi iki növə bölürdük. Bu bölgünü biz indi də qəbul edir və tanıyıırıq. Etibarsız əqdlərin göstərilən iki növü hətta qanunvericilik qaydasında nəzərə alınmışdır. Belə ki, mülki qanunvericiliyə görə, etibarsız əqdlər

mübahisə edilən əqdlər və ya əhəmiyyətsiz (yəni puç) əqdlər ola bilər (MM-in 337-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikasının MM-nə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi nəticəsində etibarsız əqdlər yalnız məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmamasından yox, həm də **mübahisə predmetinə çevrilə bilməsindən (mübahisə edilə bilməsindən)** asılı olaraq puç əqdlərə və mübahisə edilən əqdlərə bölünməlidir. Başqa sözlə desək, göstərilən təsnif əsasən mübahisə edilməkdən asılı olaraq aparılmalıdır. Məsələn burasındadır ki, indi mübahisə edilən əqdlər də məhkəmə qərarı olmadan (məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasından asılı olmadan) etibarsız hesab edilə bilər. Belə ki, əqd barəsində mübahisə edildikdə etibarsız hesab edilir (MM-in 337-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bundan əlavə, tərəflər mübahisə edilən əqdlərin etibarsız sayılması barədə öz aralarında məhkəmə müdaxiləsi olmadan razılığa gələ bilərlər.

Puç əqdlərin etibarsız sayılması üçün məhkəmə qərarının olması tələb edilmir; bu məsələ mübahisə predmetinə çevrilir. Bu növ əqdlər o qədər qüsurludur ki, onların qüsurlu olması faktının məhkəmə orqanı tərəfindən təsdiqlənməsinə ehtiyac qalmır. Həmin qüsurlu o dərəcədə üzə və göz qabağındadır ki, onun olmasını mübahisə predmetinə çevirmək lazım gəlmir.

Beləliklə, puç əqdlər, məhkəməyə bu əqdlərin etibarsız hesab edilməsi barəsində iddia verilməsindən asılı olmayaraq, etibarsız sayılır. Onların **etibarsız sayılması qanunda ifadə edilən birbaşa göstərişlə bağlı olub, bu göstərişə əsaslanır.** Ona görə də puç əqdin elementlərindən birinin qüsurlu olmasını müəyyən və aşkar edərkən maraqlı şəxs məhkəmə orqanının müdaxiləsini gözləmədən dərhal puç əqdlərin etibarsızlığının səbəb olduğu nəticənin tətbiq olunmasını tələb edə bilər.

Puç əqdlər lap əvvəldən etibarsızdır. Bu, o deməkdir ki, onlar bağlandığı andan etibarsız hesab edilir. Bu əqdlər onların etibarsız sayılması haqqında məhkəməyə iddia veriləjəyindən və ya verilməyəcəyindən asılı olmayaraq, hüquqi nəticə (tərəflər üçün hüquq və vəzifələr) yaratmışdır.

Doğrudur, puç əqdlə bağlı olaraq məhkəməyə iddia ərizəsi verilə bilər, bu, istisna olunmur. Amma belə halda iddianın predmeti qismində, bir qayda olaraq, əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə tələb çıxış etmir. Bu cür tələb irəli sürülə də bilməz. Belə ki, əqd qanunda ifadə edilən göstərişə görə puçdur və bunun etibarsız sayılmasına ehtiyac yoxdur. Puç əqdlə bağlı iddianın predmetini, adətən, puç əqdlərin etibarsızlığının qanunda nəzərdə tutulan nəticəsinin tətbiqi haqqında tələb təşkil edir. İddia ərizəsini isə istənilən maraqlı şəxs verə bilər. Məhkəmənin də əqdin etibarsızlığı nəticələrini tətbiq etmək hüququ vardır. Bununla belə, nadir hallarda puç əqdin etibarsız sayılması barədə iddia verilə bilər (bu barədə növbəti yarımbaşlığa bax).

Biz puç əqdlərin bundan əvvəlki paragrafda hüquqi xarakteristikasını vermişik. Onların mahiyyətini və əsas cəhətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə ehtiyac yoxdur. Yalnız puç əqd kateqoriyasına aid edilən əqd növlərinin siyahısını verməklə kifayətlənirik:

- uydurma əqdlər;
- yalan əqdlər;
- qeyri-ciddi əqdlər;
- psixi pozuntu nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin bağladığı əqdlər;
- on dörd yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanın bağladığı əqdlər;
- MM ilə və ya müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş məcburi formanı pozmaqla bağlanan əqdlər (formasız qüsurlu olan əqdlər);
- icazə alınması zəruri olan, lakin icazə alınmadan bağlanan əqdlər;
- əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələbinin pozulması ilə bağlanan əqdlər.

Puç əqdləri mübahisə olunan əqdlərdən, ilk növbədə xarici əlamətə (göstəriciyə) görə fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, MM-in konkret normalarında puç əqdin əhəmiyyətsiz olması barədə göstəriş olur (məsələn, uydurma əqd əhəmiyyətsizdir; yalan əqd əhəmiyyətsizdir və s.). Bəzi normalarda isə sadəcə olaraq göstərilir ki, əqd etibarsızdır. Məsələn, MM-in 344-cü maddəsinin 1-ci bəndinə görə, 14 yaşı tamam olmamış azyaşlının bağladığı əqd etibarsızdır. Hər ehtimala qarşı konkret normada əgər «əqd barədə mübahisə edilmək» barədə göstəriş olmasa, həmin əqd puç əqd sayılır.

Puç əqdlərin etibarsızlığı zamanı **təsdiqetmə** müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Təsdiqetmə hüquqi əhəmiyyətə malik olan aktdır. Əgər puç əqdi bağlamış şəxs onu inkar edirsə, bu hərəkət əqdin bağlanmaması kimi qiymətləndirilir. Əksinə, həmin şəxs onu təsdiq edirsə, bu, o deməkdir ki, əqd yenidən bağlanmışdır (MM-in 351-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Təsdiqləmə (təsdiqetmə) anlayışı bizim ölkə qanunvericiliyinə Almaniya Mülki Qanunnaməsindən keçmişdir (§ 144). Təsdiqetmə elə bir bəyanatdır ki, bunun nəticəsində etibarsız əqd hüquqi qüvvəyə malik olur. Bu cür bəyanat bağlanmış əqdin bir hissəsi hesab olunmur. Buna görə də onun qanunun əqd üçün müəyyənləşdirdiyi formaya uyğun gəlməsi tələb olunmur. L. Ennekerus yazır ki, susmaq yolu ilə də təsdiqetmə mümkündür.

Bəzi hallarda ikitərəfli puç əqdi bu əqdi bağlayan tərəfdən hər ikisi də təsdiqləyir. Bu cür təsdiqləmə tərəflər

üçün hüquq və vəzifələr yaradır, hüquqi nəticə doğurur. Belə ki, əqd iştirakçıları əqdi icra edərək, onlara çatası hər şeyi bir-birinə verirlər (MM-in 351-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Təsdiqetmə aktı bütün hallarda etibarlı olmur. Onun hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi üçün lazımdır ki, bağlanmış əqd əxlaq qayda və prinsiplərinə zidd olmasın, xələl gətirməsin, habelə üçüncü şəxslərin mənafelərini pozmasın.

2. Mübahisə edilən (nisbi etibarsız) əqdlər

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə kimi puç əqdlərdən fərqli olaraq, mübahisə edilən əqdlər avtomatik olaraq etibarsız hesab edilmirdi. Bunun üçün lazım idi ki, məhkəmə müvafiq qərar çıxarsın. Yalnız bu cür qərar əsasında mübahisə edilən əqd etibarsız hesab edilə bilərdi. Əgər bu əqdin etibarsız sayılması barədə müvafiq qərar yoxdusa, onda həmin əqdin etibarsızlığından söhbət gedə bilməzdi. Deməli, **mübahisə edilən əqdlər qanunda nəzərdə tutulan göstərişə görə yox, yalnız məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına görə etibarsız hesab edilirdi.** Bu barədə müvafiq məhkəmə qərarı çıxarılan kimi heç kəs, o cümlədən hər hansı dövlət orqanı və bu orqanların vəzifəli şəxsləri mübahisə edilən əqdi etibarsız elan edə bilməzdilər. Əgər mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılması barədə iddia məhkəməyə qanunda müəyyənləşdirilən iddia müddəti ərzində verilməzdisə, həmin əqd etibarlı hesab edilirdi.

Mübahisə edilən əqdlər bağlandığı andan həqiqi və etibarlı əqdlər kimi hüquqi nəticə — tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradırdı. Məsələn, aldatma, zorakılıq, hədə təsiri altında və s. bağlanmış əqdlər hüquqi nəticələrə səbəb olurdu. Amma bu nəticələr məhkəmə və dayanıqlı xarakterə malik deyildi. Belə ki, həmin əqdlər müvafiq şəxslərin tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilərdi. Bu halda əqdin doğurduğu hüquqi nəticə də ləğv edilirdi. Çünki qanuna görə, **mübahisə edilən əqd bağlandığı andan etibarsız sayılırdı** (MM-in 337-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu isə o demək idi ki, mübahisə edilən **əqdlərin etibarsız hesab edilməsi anı məhkəmə qərarının çıxarıldığı vaxtla müəyyən edilmirdi.** Bu cür halda qanunda ifadə edilən göstərişə görə məhkəmə qərarı etibarsız əqd üçün bir növ «geriyə qüvvə»yə malik olurdu. Əqd nə vaxt bağlanmışdırsa, o, həmin vaxtdan da etibarən etibarsız sayılırdı.

Beləliklə, mübahisə edilən əqdlərin məhkəmə baxışının və araşdırmasının obyekt (predmeti) olması məcburi, mütləq və labüd xarakter daşıyırdı. Belə ki, əqd barədə mübahisə etmək onun etibarlılığı üçün əhəmiyyəti olan hər hansı faktın sübuta yetirilməsini ifadə edir. Həmin faktlar isə yalnız məhkəmə yolu ilə sübut edilə bilərdi. Məhkəmə bunun üçün geniş imkanlara malikdir. Buna görə də qanun mübahisə edilən əqdlərin **yalnız məhkəmə tərəfindən iddia icraatı qaydasında etibarsız hesab edilməsi prinsipini** müəyyənləşdirirdi. Bu prinsipə görə, maraqlı şəxs mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılması barədə tələblə məhkəməyə müraciət edir. Bu tələb iddianın predmeti kimi çıxış edirdi.

Maraqlı şəxs mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılmasını irəli sürən şəxs idi. Onun mübahisə etmək hüququ var idi. Qanun dəqiq olaraq həmin şəxslərin dairəsini müəyyən edirdi. Məsələn, aldatma, zorakılıq, hədə təsiri altında və ya şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi nəticəsində bağlanmış əqdlərin etibarsız sayılması barədə iddianı zərərçəkən şəxslər verirdilər. Mühüm (vacib) əhəmiyyətli yanılmanın təsiri altında bağlanmış əqd barədə iddianı yanılmanın təsiri altında hərəkət etmiş tərəf verirdi və s. Məhkəmə iddiaya baxaraq, mübahisə edilən əqdləri yalnız o halda etibarsız hesab edə bilərdi ki, məhkəmə baxışında həmin əqdlərin etibarlı sayılmasını şərtləndirən və qanunda göstərilən halların mövcudluğu sübuta yetirilsin. Əgər həmin hallar sübut edilməsə idi, əqd etibarsız sayılmırdı.

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsindən sonra isə vəziyyət tam dəyişmişdir. Belə ki, indi Mülki Məcəllə mübahisə edilən əqdə «məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına görə etibarsız olan əqd» kimi leqal anlayış vermir. Buna görə də bu günkü qanunvericilik mübahisə edilən əqdin etibarsız hesab olunması üçün məhkəmə qərarının olmasını tələb etmir; bu əqdin məhkəmə baxışının və araşdırılmasının obyekt (predmeti) olması artıq məcburi, mütləq və labüd xarakter daşımır. Ona görə ki, 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsindən sonra mübahisə edilən əqdlərə belə anlayış verilir (MM-in 337-ci maddəsinin 2-ci bəndi); **əqd barəsində mübahisə edildikdə etibarsızdır.** Bu, o deməkdir ki, əgər əqd barəsində mübahisə edilərsə, o, etibarsız sayılır; Əgər əqd barəsində mübahisə edilməzsə, müvafiq qüsurə malik olmasına baxmayaraq o, etibarlı hesab edilir. Başqa sözlə desək, əqd mübahisə edilməsinə görə etibarsız sayılır; **etibarsız əqd kimi tanınması üçün onun barəsində mübahisə edilməsi kifayətdir;** bunun üçün hər hansı məhkəmə qərarının olması tələb edilmir. Bu, Almanianın qanunvericilik təjribəsinə uyğun gəlir.

Mübahisə edilən əqdlər odur ki, onlar məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına görə yox, mübahisə edilməsinə görə etibarsız sayılır.

Mübahisə edilən əqdlər bağlandığı andan etibarlı və həqiqi əqdlər kimi hüquqi nəticə doğurur. Amma əgər maraqlı şəxs bu əqdlər barəsində mübahisə edərsə, onlar etibarsız sayılır. Özü də əqdlər mübahisə olunduğu andan yox, bağlandığı andan etibarsız hesab edilir (MM-in 337-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu o, deməkdir ki, əqd

barəsində **mübahisə etmənin geriye qüvvəsi vardır.**

Maraqlı şəxs dedikdə əqd barəsində mübahisə etmək hüququna malik olan şəxs başa düşülür. Bir qayda olaraq, maraqlı şəxs qismində zərərçəkən tərəf çıxış edir. O, əqd barəsində mübahisə etmək hüququnun əsas subyektidir.

Həm ikitərəfli əqd (müqavilə), həm də birtərəfli əqd mübahisə edilə bilər. İkitərəfli əqdin (müqavilənin) mübahisə edilməsi buna hüququ çatan tərəfin digər tərəfə iradə ifadəsini bildirməsi yolu ilə həyata keçirilir. O ki qaldı, birtərəfli əqdə, qeyd etməliyik ki, bu əqddə bir tərəf iştirak edir. Odur ki, hansı şəxsə münasibətdə birtərəfli əqd həyata keçirilmişsə, o şəxsə qarşı da mübahisə edilir (MM-in 337-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Əqdin mübahisə edilməsi dedikdə, mübahisə etmək hüququ olan şəxsin digər tərəfə iradə ifadəsini bildirməsi başa düşülür. Əgər mübahisə etmək hüququ olan şəxs öz iradəsini ifadə etsə, onda əqd bağlandığı andan etibarsız hesab olunur. Bu, o deməkdir ki, indiki qanunvericilik **əqdlərin yalnız mübahisə edilməsinə əsasən etibarsız hesab edilməsi prinsipini** müəyyənləşdirir ki, onun müəyyən üstünlüyü vardır. Belə ki, maraqlı şəxs əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə məhkəmə yolundan azad olur; o, əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün məhkəmə qərarının qəbul olunmasını gözləmir; nəhayət, müvafiq məhkəmə xərjləri çəkmir, vaxt itirmir.

Amma bir sıra hallarda mübahisə edilən əqdin qüsurlu sübut etmək lazım gəlir. Həmin qüsuru isə yalnız məhkəmə sübut edə bilər. Belə halda **mübahisə edilən əqd məhkəmə tərəfindən iddia icraatı qaydasında etibarsız hesab edilir**; hətta bəzi mübahisə edilən əqdlər maraqlı şəxsin iddiası ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər (məsələn, MM-in 343-cü və 346-cı maddələrində nəzərdə tutulan hallarda). Belə hallarda iddianın predmetini mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılması barədə tələb təşkil edir. Qanun maraqlı şəxsin mübahisə edilən əqdin etibarsız hesab edilməsi barədə tələblə məhkəməyə müraciət etməsini qadağan etmir. Digər tərəfdən iddia predmetini mübahisə edilən əqdlərin etibarsızlığının qanunda nəzərdə tutulan nəticəsinin tətbiqi haqqında tələb təşkil edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **puç əqdlərin etibarsız hesab edilməsi barədə də məhkəməyə iddia verilə bilər.** Bunu qanun qadağan etmir. Belə halda iddianın predmeti rolunda puç əqdlərin etibarsız hesab edilməsi barədə tələb çıxış edir. Bu cür iddia o halda verilir ki, əqdin puç əqd olmasını açıq-aşkar müəyyən etmək mümkün olmur. Məsələn, yalan əqd puç əqdin bir növüdür. Bu əqd başqa əqdi pərdələmək üçün bağlanılır. Lakin həmin əqdin yalan xarakterə malik olmasını sübuta yetirmək son dərəcə çətin, qəliz və müşkül işdir. Məsələn, vəzifəli şəxs rüşvət almaqla əldə etdiyi pul hesabına qiyməti əlli min dollara olan bağ evi (villa) alır və alqı-satqı müqaviləsini bağışlama müqaviləsi (yalan əqd) kimi rəsmiləşdirir. Bu cür hallarda puç əqdlər yalnız məhkəmə qaydasında etibarsız hesab edilə bilər.

Mübahisə edilən əqdlərin dairəsi qanunla müəyyənləşdirilir. Bəzən qanunun maddəsində müvafiq əqdin puç əqdə və ya mübahisə edilən əqdə aid edilməsi barədə göstəriş ifadə olunmur, yalnız həmin əqdin etibarsızlığından danışılır. Bu halda **əqdin mübahisə edilməsi və ya məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılması barədə qanunda göstəriş olmasına diqqət yetirmək lazımdır (məsələn, «əqd mübahisə edilə bilər», «şəxsin iddiası ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər» və s.).** Əgər bu cür göstəriş yoxdursa, deməli, əqd puç əqddir. Məsələn, qanunda qeyri-ciddi əqd nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 341-ci maddəsi). Amma onun hansı əqd növünə malik edilməsi barədə və məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılması barədə qanunda göstəriş yoxdur. Deməli, bu əqd puç əqd kateqoriyasına aid edilir.

Biz bundan əvvəlki paragrafda mübahisə edilən əqdlərin əsas hüquqi parametr və detallarını geniş surətdə işıqlandırmışıq. Onlar barədə yenidən söhbət açmağa ehtiyac duymuruq. Həmin əqdlərin yalnız siyahısını veririk:

- hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- aldatma nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- zorakılıq nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərin bağladığı əqdlər;
- on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin bağladığı əqdlər;
- öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya onlara rəhbərlik edə bilməyən fiziki şəxslərin bağladığı əqdlər;
- vacib (mühüm) əhəmiyyətli yanılmanın təsiri altında bağlanmış əqdlər;
- hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan əqdlər;
- məhdudlaşdırılmış səlahiyyətdən kənara çıxmaqla bağlanan əqdlər.

Mübahisə edilən əqdlərin etibarsızlığı zamanı da **təsdiqetmə aktı (hərəkəti)** hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu akt maraqlı şəxsi mübahisə etmək hüququndan məhrum edir. Əgər əqdi onun barəsində mübahisə

etmək hüququna malik şəxs təsdiq edirsə, bununla o, mübahisə etmək hüququnu itirir (MM-in 351-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Mübahisə etmək hüququnu itirmiş şəxs isə əqdin mübahisəsi imkanından və ya məhkəməyə iddia vermək hüququndan məhrum olur. Məsələn, aldatma nəticəsində bağlanmış əqd iştirakçısı olan zərərçəkən tərəf (maraqlı şəxs) həmin əqdi təsdiq edirsə (qəbul edirsə, onunla razılaşırsa), o, mübahisə etmək hüququnu itirir. Buna görə də həmin əqd etibarsız sayıla bilməz. Əksinə, o, etibarlı əqd hesab edilir.

Bəzi hallarda həm puç əqdin, həm də mübahisə edilən əqdin bütövlükdə və tam halında hamısı yox, yalnız onun bir hissəsi etibarsız hesab edilir. **Əqdin hissəsi** onun məzmununa aid olan bir və ya bir neçə şərtədən ibarətdir. Bəzi hallarda bu şərtlər pozulur. Həmin şərtlərin pozulması əqdin qalan hissələrinin (şərtlərinin) etibarsızlığına dəlalət edirmi? Belə halda söhbət bütövlükdə əqdin hüquqi taleyindən gedir.

3. Qismən etibarsız əqdlər

Mülki dövriyyədə sabitliyi və möhkəmliyi təmin etmək məqsədilə mülki qanunvericilik qayda müəyyən edir (MM-in 352-ci maddəsi). Bu qaydaya görə, **əqdin bir hissəsinin etibarsızlığı onun qalan hissələrinin etibarsızlığına səbəb olmur**. Bu cür əqdlərə **qismən etibarsız əqdlər** deyilir. Məsələn, ahıl yaşında olan kimsəsiz bir şəxs öz minik avtomobilini qonşuya, bağ evini o birisi qonşuya, yaşayış evini isə üçüncü qonşuya vəsiyyətdir. Qonşulardan biri (hansı ki, bağ evi ona vəsiyyət olunmuşdur) vərəsəliyə çağırılmasını tezləşdirmək məqsədilə qojanın yeməyinə zəhər qataraq onu öldürür. Belə halda vəsiyyətin həmin şəxsə aid olan hissəsi etibarsız hesab edilir. Ona görə ki, qanuna görə qojanı öldürən şəxs ləyaqətsiz vərəsə kimi nə qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilməz (MM-in 1157-ci maddəsi). Lakin vəsiyyətin etibarsız hissəsi onun o birisi qonşulara aid olan hissəsinin etibarsızlığına səbəb olmur. Göstərilən hər iki halda əqd qismən etibarsız hesab edilir.

Əqdin qismən etibarsız sayılması üçün bir neçə şərt əməl edilməsi tələb olunur. **Birincisi**, əqdin onun etibarsız hissəsi daxil edilmədən də bağlanmasının mümkünlüyü güman edilməlidir, yəni **əqdin onun etibarsız hissəsi daxil edilmədən də bağlana bilmək ehtimalı olmalıdır**. Əgər bu şərt olmazsa, əqd qismən etibarsız sayıla bilməz. Məsələn, iki nəfər vətəndaş yaşayış evinin alqı-satqısı müqaviləsini bağlayırlar. Müqaviləyə belə bir şərt daxil edilir ki, alıcı evin pulunu yalnız ABŞ dolları ilə ödəyəcəyi halda müqavilə icra ediləcəkdir. Növbəti gün dolların manatla kursu birdən-birə qalxır. Alıcı evin pulunu manatla ödəyir. Müqavilənin qiymət barədə şərti pozulur və bu şərt müqavilənin qalan hissəsinin etibarsızlığına səbəb olur.

İkincisi, etibarsız hesab olunan hissə (şərt) **əqdin subyekt tərkibinə aid ola bilməz**. Belə ki, əqdin subyekt tərkibi barədə şərtin (tələbin) pozulması bütövlükdə əqdin etibarsızlığına səbəb olur.

Üçüncüsü, etibarsız hesab edilən hissə əqdin MM ilə və ya müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş **məjburi formasına aid edilə bilməz**. Çünki məjburi formanı pozmaqla bağlanmış əqd bütövlükdə etibarsızdır (MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Dördüncüsü, əqdin etibarlı hissəsinin etibarsız hesab edilən hissədən ayrılmaq və **müstəqil surətdə mövcud olmaq imkanı olmalıdır**.

Beşincisi, etibarsız hesab olunan hissə əqddən çıxarıldıqdan sonra əqdin qalan hissəsi **tərəflərin mənafeyini təmin etmək qabiliyyətini itirməməlidir**, əqd bağlanan zaman qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa imkan verməlidir.

MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilənə kimi məlum məsələdir ki, mübahisə edilən əqdlərin etibarsız hesab edilməsi barədə iddia yalnız qanunda nəzərdə tutulan iddia müddəti ərzində verilə bilər. Bunun üçün qanun **bir il iddia müddəti** müəyyənləşdirirdi (MM-in 354-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu müddətin axımı əqd hədə və ya zorakılıq təsiri altında bağlandığı hallarda, həmin əqdin bağlanmasına təsir etmiş zorakılığa və ya hədəyə son qoyulduğu gündən başlayır və hesablanırdı. Digər növ mübahisəli əqdlər bağlandığı hallarda isə bir illik iddia müddətinin axımı iddiaçının əqdin etibarsız sayılmasına əsas verən halları bildiyi və bilməli olduğu gündən başlayırdı.

Bir illik iddia müddəti onu ifadə edir ki, maraqlı şəxs yalnız həmin müddət ərzində məhkəməyə iddia ərizəsi verə bilərdi. Həmin şəxsin bu müddəti üzrlü səbəb olmadan ötürməsi və buraxması onun üçün arzuolunmaz nəticəyə səbəb olurdu. Belə ki, o, məhkəməyə iddia vermək hüququnu itirirdi. Məhkəməyə isə iddia verilməzdik, əqd etibarlı hesab edilirdi.

MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsindən sonra isə vəziyyət dəyişmişdir. Belə ki, indi əqdlər məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına görə yox, mübahisə edilməsinə görə etibarsız sayıldığına görə Mülki Məcəllə iddia müddəti əvəzinə, mübahisə müddəti haqqında göstəriş ifadə edir. **Mübahisə müddəti** odur ki, bu müddət ərzində maraqlı şəxs əqd barəsində mübahisə edə bilər; əgər həmin müddət ötərsə, o, mübahisə etmək hüququnu itirir və əqd etibarlı sayılır.

Mülki qanunvericilik iki növ mübahisə müddəti nəzərdə tutur (MM-in 354-cü maddəsinin 2-ci bəndi):

- bir aylıq müddət;
- bir illik müddət.

Vacib əhəmiyyətli yanılmanın təsiri altında bağlanmış əqdin mübahisə edilməsi üçün bir aylıq müddət tətbiq olunur. Mübahisəli əqdin yerdə qalan növlərinin mübahisəsi üçün isə bir illik müddət nəzərdə tutulmuşdur.

Puç əqdlərə gəldikdə isə onu deyərək ki, qanun bu cür əqdlərin etibarsız sayılması haqqında iddia verilməsi müddətini (iddia müddətini), habelə mübahisə müddəti nəzərdə tutmur. Bu, onunla bağlıdır ki, bir qayda olaraq, puç əqdlər məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır. Yalnız nadir hallarda puç əqdlərin etibarsız sayılması barədə məsələ məhkəmə araşdırmasının predmetinə çevrilir. Digər tərəfdən puç əqdlər mübahisə edilmir. Ona görə də onların mübahisəsi üçün müddət müəyyənləşdirilə bilməz.

Qanun **puç əqdin etibarsızlığı nəticələrinin tətbiqi haqqında iddia verilməsi üçün bir illik müddət** müəyyənləşdirir (MM-in 354-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu müddət əqdin icrasına başlanıldığı gündən hesablanır. Müvafiq iddia yalnız bir il müddəti ərzində verilə bilər.

Qanun **mübahisə edilən əqdin etibarsızlığı nəticələrinin tətbiqi haqqında iddia üçün bir illik müddət** müəyyən edirdi. Bu müddət mübahisə edilən əqdin etibarsız sayılması haqqında iddia üçün müəyyənləşdirilən müddətlə anoloci qaydada hesablanırdı. İndi bu qayda qüvvədən düşmüşdür.

4. Əqdin konversiyası

Bəzi hallarda əqdin etibarsızlığı tərəflərə məlum olduqdan sonra onlar arzu edir və istəyirlər ki, əqd etibarlı olsun. Belə halda, əgər etibarsız əqd başqa əqd üçün nəzərdə tutulan tələblərə uyğun gəlirsə, başqa əqdin qaydaları tətbiq edilir. Buna əqdin konversiyası (latınja «*sonversio*» — çevirmə, dəyişmə) deyilir. **Əqdin konversiyası** dedikdə, etibarsız əqdin tərəflərin razılığı ilə başqa etibarlı əqdə çevrilməsi (başqa əqdin qaydalarının tətbiq edilməsi) başa düşülür.

Əqdin konversiyası konstruksiyası bizim ölkə qanunvericiliyinə Almaniya mülki qanunvericiliyindən keçmişdir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 140-cı paragrafı həmin konstruksiyanı nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının əvvəlki qanunvericiliyi, ümumiyyətlə, bütün sovet məcəllələri göstərilən konstruksiyanı tanıyırdı. RF-in yeni MM-nə də əqdin konversiyası konstruksiyası məlum deyil.

Əqdin konversiyası ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi MM-in 353-cü maddəsi ilə həyata keçirilir. Bu maddədə etibarsız əqdin etibarlı əqd kimi tanınmasının şərtləri göstərilmişdir.

Əqdin konversiyasına praktikada rast gəlmək mümkündür. Məsələn, ata sağlığında, ölməmişdən qabaq öz oğlu ilə belə məzmununda vərəsəlik müqaviləsi bağlayır: ata ölən kimi miras əmlak onun oğluna keçsin. Ata və oğul müəyyən edirlər ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi vərəsəlik müqaviləsi bağlanmasına yol vermir, belə müqavilə növünü nəzərdə tutmur. Bunu bildikdən sonra ata miras əmlakın öz oğluna vəsiyyət edilməsi barədə birtərəfli əqd bağlayır, yəni vəsiyyətnamə tərtib edir. Belə halda etibarsız vərəsəlik müqaviləsi etibarlı vəsiyyətnamə ilə (birtərəfli əqd ilə) əvəz olunur.

Almaniya hüquq ədəbiyyatında əqdin konversiyasına belə bir misal çəkilir: 16 yaşlı şəxs ağır xəstəlikdən ölməsini zənn edərək öz miras əmlakının qardaşına verilməsi barədə onunla vərəsəlik müqaviləsi bağlayır. Bundan sonra həmin şəxs bilir ki, 18 yaşı tamam olmadığına görə onun bağladığı əqdlər etibarsızdır. Odur ki, 16 yaşlı şəxs miras əmlakının qardaşına verilməsi barədə vəsiyyətnamə (birtərəfli əqd) tərtib edir. Belə ki, Almaniya qanunvericiliyinə görə 16 yaşına çatmış hər bir şəxsin vəsiyyətnamə tərtib etmək hüququ vardır. Daha başqa bir misalda şəxs öz əmlakını girov qoymaqla öz qonşusundan borc pul alır. Bu məqsədlə onlar arasında borc və girov müqavilələri bağlanılır. Amma müəyyən əsasla görə girov müqaviləsi (ikitərəfli əqd) etibarsız hesab edilir. Bunu bilən kimi tərəflər etibarsız girov əqdinə saxlama əqdinə çevrilməsi barədə razılığa gəlirlər. Saxlama elə birtərəfli əqddir ki, bu əqdə görə borcverən (kreditor) borcalan aldığı borcu qaytaran kimi əmlakı (söhbət girov qoyulmuş əmlakdan gedir) özündə saxlamaq hüququna malikdir.

§ 7. Əqdin etibarsız hesab edilməsinin doğurduğu hüquqi nəticələr

1. Əmlak nəticələrinin növləri

Əqdin etibarsızlığı məlum olduqda, əgər əqd icra edilməmişsə, sadəcə olaraq, o, ləğv edilir. Bir çox hallarda etibarsız əqd nəinki bağlanır, həm də tam və ya qismən icra edilir. Belə halda icra olunmuş etibarsız əqdin hüquqi müqəddəratını və taleyini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranır. Söhbət əqdin icra edilməsi nəticəsində yaranan əmlak nəticəsinin aradan qaldırılmasından gedir. Məsələn, zorakılıq təsiri nəticəsində bağlanmış alqı-satqı müqaviləsi etibarsız hesab edildikdə, satılan əşyanın və bu əşya üçün ödənilən pulun hüquqi taleyi neçə müəyyən edilir? Bu kimi suallara mülki qanunvericilik əqdin etibarsızlığına dəlalət edən əsaslardan asılı olaraq cavab verir.

Əqdin etibarsızlığının əmlak nəticəsini iki növə bölmək olar:

- əsas əmlak nəticəsi;
- əlavə əmlak nəticəsi.

Əsas əmlak nəticəsi dedikdə, tərəflərin ilkin vəziyyətlərini bərpa etmək başa düşülür. **Əlavə əmlak nəticəsi**

zərərçəkənə vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsindən ibarətdir.

Əsas əmlak nəticəsinin özünün üç yarım növü vardır:

- ikitərəfli restitusiya (latınja «restitutio» — bərpa etmək);
- birtərəfli restitusiya;
- müsadirə.

Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, bizim ölkənin yeni Mülki Məcəlləsi 1964-cü il MM-dən fərqli olaraq, əmlak nəticəsinin müsadirə kimi növünü nəzərdə tutmur. Amma buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan bəzi normativ aktlarda müsadirə növünə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, «Valyuta tənzimi haqqında» qanunun 18-ci maddəsinə görə valyuta sərvətləri ilə aparılan əqdlər (məsələn, xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri və s.) etibarsız hesab edildikdə, əldə edilən gəlirlər müsadirə edilir.

Müsadirə elə bir əmlak nəticəsidir ki, bununla tərəflərin etibarsız əqd üzrə bir-birindən aldıkları əmlak dövlət mədaxilinə silinir və keçirilir. Bu növ əmlak nəticəsi **mülki-hüquqi (əmlak) sanksiya xarakteri daşıyır**. Ona mülki-hüquqi müsadirə deyilir. Müsadirənin tətbiqi həm ikitərəfli restitusiyanı, həm də birtərəfli restitusiyanı istisna edir.

2. İkitərəfli restitusiya

İkitərəfli restitusiya əsas əmlak nəticəsinin başlıca növü sayılır. O, bütün hallarda tətbiq edilir, bir şərtlə ki, Mülki Məcəllədə əqdin etibarsızlığının ayrı nəticəsi nəzərdə tutulmasın (MM-in 337-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

İkitərəfli restitusiya odur ki, bunun nəticəsində tərəflərin etibarsız əqd icra olunanadək mövcud olan vəziyyəti bərpa edilir, yəni tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldıklarını digər tərəfə qaytarır. İkitərəfli restitusiyanın mahiyyəti əqd bağlayan hər iki tərəfin öz ilkin əmlak vəziyyətini bərpa etmələrindən ibarətdir. Məsələn, hər hansı bir vətəndaş fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ruhi xəstə ilə minik avtomobilinin alqı-satqı müqaviləsi bağlayır və ona beş min manat verir. Bu, puç əqddir. Çünki bu kateqoriyadan olan ruhi xəstələr müstəqil surətdə əqd bağlaya bilməzlər (MM-in 342-ci maddəsində ifadə edilən göstərişə görə). Buna görə də vətəndaş minik avtomobilini ruhi xəstəyə, ruhi xəstə isə aldığı pulu vətəndaşa qaytarır. Bununla onların alqı-satqı müqaviləsi icra edilənədək mövcud olan əmlak vəziyyəti bərpa olunur. Bax, etibarsız əqd üzrə tərəflərin bir-birindən aldıkları əmlakın (minik avtomobilinin və bu avtomobilə görə verilən pulun) hüquqi müqəddəratını müəyyən edən bu cür qayda mülki hüquq elmində ikitərəfli restitusiya adlanır. Bu termin bizə Roma hüququndan keçmişdir («in integrum restitutio» — ilkin vəziyyətin bərpa edilməsi).

Bəzi hallarda əqd üzrə alınanları eyni ilə (naturada) qaytarmaq mümkün olmur. Məsələn, əşya itir, yanır və yaxud alınanlar əmlakdan istifadədə, görülmüş işdə və ya göstərilmiş xidmətdə ifadə olunur və s. Belə halda müvafiq tərəf **alınanın dəyərini pulla ödəyir** (MM-in 337-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

İkitərəfli restitusiya aşağıdakı etibarsız əqdlərin əmlak nəticəsidir, yəni göstərilən əqdlər ikitərəfli restitusiyaya səbəb olur:

- məjburi forması pozulmaqla bağlanmış əqdlər;
- icazə alınması zəruri olan, lakin icazə alınmadan bağlanmış əqdlər;
- dövlət qeydiyyatı haqqında tələbin pozulması ilə bağlanmış əqdlər;
- hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxan əqdlər;
- məhdudlaşdırılmış səlahiyyəti aşmaqla bağlanmış əqdlər;
- psixi pozuntu nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin bağladığı əqdlər;
- məhdud fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərin bağladıkları əqdlər;
- öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya onlara rəhbərlik edə bilməyən fiziki şəxsin bağladığı əqdlər;
- mühüm (vacib) əhəmiyyətli yanılmanın təsiri altında bağlanmış əqdlər.

3. Birtərəfli restitusiya

Birtərəfli restitusiya odur ki, bunun nəticəsində yalnız zərərçəkən tərəfin (viжданlı tərəfin) etibarsız əqd icra olunanadək mövcud olan vəziyyəti bərpa edilir, yəni zərərvuran tərəf (viждансыз tərəf) əqd üzrə aldıklarının hamısını zərərçəkən tərəfə qaytarır. Zərərvuran tərəf (viждансыз tərəf) isə əqd üzrə verdiyini geri almaq hüququnu itirir: ona heç nə qaytarılmır. Belə ki, zərərçəkən tərəf zərərvurandan aldığını qaytarmağa borclu deyildir.

Köhnə 1964-cü il MM-nə görə, zərərvuran (viждансыз) tərəfə qaytarılmalı olanlar dövlət mədaxilinə keçirilir (həmin Məcəllənin 52-ci maddəsi). Bu cür qayda RF-in müasir MM-də də saxlanılmışdır. Həmin qayda viждансыз tərəfə müsadirə xarakterli sanksiya tətbiq olunmasını ifadə edir.

Beləliklə, birtərəfli restitusiyaya görə, əqd üzrə icra edilənləri yalnız zərərçəkən tərəf geri ala bilər. Bununla onun ilkin hüquqi (əmlak) vəziyyəti bərpa olunur.

Bəzən alınanları eyni ilə (naturada) qaytarmaq mümkün olmur. Belə hallarda alınanın dəyəri pulla ödənilir.

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla AR MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə kimi aşağıdakı əqdlər birtə-

rəfli restitusiyaya səbəb olurdu:

- hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- zorakılıq nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- aldatma nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- hədə təsiri altında bağlanmış əqdlər;
- bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər;
- şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər.

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla AR MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi nəticəsində göstərdiyimiz əqdlər artıq birtərəfli restitusiyaya səbəb olmur. Məsələn burasındadır ki, indi həmin etibarsız əqdlərə də MM-in 337-ci maddəsinin 5-ci bəndinin qaydaları tətbiq edilir (MM-in 339-cu maddəsinin 5-ci bəndi). Bu qaydalara görə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldığının hamısını digər tərəfə qaytarmalı, alınanları eyni ilə qaytarmaq mümkün olmadıqda isə onun dəyərini pulla ödəməlidir. Bu, onu ifadə edir ki, həmin etibarsız əqdlər də ikitərəfli restitusiyaya səbəb olur. Deməli, Azərbaycan Respublikasının indiki Mülki Məcəlləsi birtərəfli restitusiyanı nəzərdə tutmur. Amma təəssüflə qeyd etməliyik ki, məsələyə bu cür yanaşma haqq, insaf və ədalət baxımından düzgün deyil. Hesab edirik ki, həmin əqdlər üzrə vijdansız zərər vuran tərəfin əmlak vəziyyəti bərpa olunmamalı, onlara özlərinin etdikləri vijdansız hərəkətlərə görə **müsadirə növündə mülki-hüquqi sanksiya tətbiq edilməlidir**, yəni həmin şəxslər əqd üzrə qarşı tərəfə (**vijdanlı tərəfə**) verdiyi əmlakı geri almaq hüququndan məhrum edilməli, bu əmlak dövlət mədaxilinə keçməlidir.

4. Əqdin etibarsızlığının əlavə əmlak nəticəsi

Əqdin etibarsızlığının əlavə əmlak nəticəsi xüsusi xarakterli nəticədir. Ona görə də o, xüsusi əmlak nəticəsi də adlanır.

Əqdin etibarsızlığının əlavə əmlak nəticəsi dedikdə, müvafiq tərəfin etibarsız əqdin bağlanması və icra edilməsi nəticəsində qarşı tərəfə (zərərçəkənə) vurduğu zərərin əvəzini ödəməsi başa düşülür. Məlum məsələdir ki, vurulmuş zərərin əvəzini ödəmə vəzifəsi etibarsız əqd bağlanmasında və bu əqdin icra edilməsində təqsiri olan tərəfin üzərinə qoyulur. Məhz bu tərəfin təqsiri üzündən əqdin qarşı tərəfinə zərər vurulur. Təqsirli hərəkətlərə yol verdiyinə görə o, mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Ona görə də həmin şəxsə **zərərin əvəzini ödəmə formasında mülki-hüquqi sanksiya — məsuliyyət tədbiri** tətbiq edilir. Deməli, əqdin etibarsızlığının əlavə əmlak nəticəsi olan zərərin əvəzini ödəmə mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri rolunda çıxış edir.

Zərərin əvəzini ödəmə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət o halda yarana bilər ki, etibarsız əqd bağlanmasından vijdanlı tərəf zərərə düşsün. Zərər (ziyan) həmin tərəf üçün yaranan mənfi əmlak nəticəsidir ki, o, pulla qiymətləndirilir. Bu mənfi nəticə iki hissədən ibarətdir: real zərərdən; əldən çıxmış faydadan. **Real zərər** vijdanlı (zərərçəkən) tərəfin öz pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərjlər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsidir. **Əldən çıxmış fayda** isə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edə biləcəyi gəlirdir. Etibarsız əqdlərin bağlanmasından **zərərçəkən tərəfə vurulan zərərin yalnız real zərər hissəsinin əvəzi ödənilir**. Onun əldən çıxmış fayda hissəsinin əvəzi isə ödənilmir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusu olan qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli şəxsdən minik avtomobili alır və pulunu ödəyir. Özü də həmin vətəndaş bilir ki, avtomobili satan şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Vətəndaş avtomobili idarə edərkən dəfələrlə onu vurub zədələyir. Bununla onun təmir edilməsinə, bəzi hissələrinin dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Üç aydan sonra məlum olur ki, həmin müqavilə etibarsızdır. Belə halda ikitərəfli restitusiya haqqında qayda tətbiq edilir, yəni müqavilənin tərəflərindən hər biri aldığının digər tərəfə qaytarır. Bundan əlavə, real zərərin əvəzini ödəmə formasında vətəndaşa mülki-hüquqi sanksiya (məsuliyyət tədbiri) tətbiq edilir. Belə ki, o, minik avtomobilinin təmirinə və detallarının dəyişdirilməsinə çəkilən xərjlərin (real zərərin) əvəzini ödəyir.

Əlavə əmlak nəticəsi bir sıra əlamətlərlə xarakterizə edilir. Bu əlamətlər onun əsas cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Birincisi, əlavə əmlak nəticəsi **zərərçəkən tərəfin hüquq və qanuni mənafeinin bərpasının reallığını təmin etmək məqsədi** güdür.

İkincisi, əlavə əmlak nəticəsi **ikitərəfli restitusiyadan asılı olmayaraq tətbiq edilir**. Ondan əsas əmlak nəticəsinə əlavə kimi istifadə olunur. Məsələn, yuxarıdakı misalda ikitərəfli restitusiya haqqında qaydadan əlavə, həm də əlavə əmlak nəticəsi (real zərərin əvəzini ödəmə) tətbiq edildi.

Üçüncüsü, əlavə əmlak nəticəsi yalnız o halda tətbiq olunur ki, əqdin müvafiq tərəfi (vijdansız tərəf) **təqsirli hərəkətlərə yol versin və qarşı tərəfə (vijdanlı tərəfə) real zərər vursun**.

Dördüncüsü, əlavə əmlak nəticəsi yalnız qanunda birbaşa nəzərdə tutulan etibarsız əqd növlərinə aid edilir. Həmin əqdlərin etibarsızlığı qanunda birbaşa göstəriləyinə görə əlavə əmlak nəticəsinə səbəb olur. Bu cür əqdlərə aiddir: hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər; fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış şəx-

sin bağladığı əqdlər; mühüm (vacib) yanılma nəticəsində bağlanmış əqdlər; qeyri-ciddi əqdlər.

Mühüm (vacib) yanılma nəticəsində etibarsız əqdlər üzrə əlavə əmlak nəticəsi o tərəfə tətbiq edilir ki, yanılma onun təqsiri üzündən yaransın. Bu tərəfin üzərinə real zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi qoyulur, bir şərtlə ki, yanılmanın onun təqsiri üzündən əmələ gəldiyi sübuta yetirilsin. Sübut etmə yükünü qarşı tərəf çəkir.

Əgər bu, sübuta yetirilməsə, yanılan tərəf, hətta yanılma ondan asılı olmayan səbəblərdən əmələ gəlsə də, qarşı tərəfə real zərərin əvəzini ödəyir (MM-in 347-ci maddəsinin 7-ci bəndi).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Aqarkov M.M. Ponətie sdelki po sovetskomu qracdanskomu pravu // Sovetskoe qosudarstvo i pravo. 1946. № 3-4.

Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy** i dr. M., 1998 (ql. 10).

Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.İ.Masləeva**. M., 1997 (ql. 10).

Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **Z.İ.Üibulenko**. M., 1998 (ql. 9).

Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo**. M., 1998 (ql. 10).

Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **E.A.Suxanova**. M., 1998 (ql. 10).

İoffe O.S. Sovetskoe qracdanskoe pravo. M., 1967 (ql. «Sdelki»).

Rabinoviç N.V. Nedeystvitelğnostğ sdelok i ee posledstviə. L., 1960.

Noviükiy İ.B. Sdelki. İskovaə davnostğ. M., 1954.

Sovetskoe qracdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **O.A.Krasavçikova**. M., 1985 (ql. 9).

Gnnekiüerus L. Kurs qermanskoqo qracdanskoqo prava. Tom 1. Polutom 2. M., 1950 (ql. 2).

Jauering O. Bürgerliches Gesetzbuch mit Erläuterungen. 1997.

Ermann W. Handkommentar zum BGB. Münster. 1993.

Sakag Vaqaüuma, Toru Ariidzumi. Qracdanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983 (ql. 5).

MÖVZU 8

Mülki hüquqların həyata keçirilməsi və müdafiəsi müddətləri

§ 1. Mülki hüquqda müddətlər, onların hesablanması və növləri. Müddətlərin əhəmiyyəti

1. Mülki hüquqda müddət anlayışı

Vaxt (zaman) **fəlsəfi anlayışdır**. O, materiyanın əsas mövcud olma formalarından biridir. Vaxt (zaman) hərəkət edən materiyadan ayrılmazdır. Engels yazır ki, vaxt maddi proseslərdən, materiyadan təjrid edilmiş halda mövcud ola bilməz. Materiya məkana və vaxta görə hərəkət edir (V.İ.Lenin). Bununla bərabər, vaxt (zaman) **iq-tisadi əhəmiyyəti olan kateqoriyadır**. K.Marksa görə, vaxta qənaət etmək qanunu bütün sosial-iqtisadi formasiyalarda qüvvədə olan birinci və əsas qanundur. Bununla belə, vaxt (zaman) hüquqi rol oynayan kateqoriyadır.

Vaxt (zaman) kateqoriyası xüsusilə mülki hüquqda mühüm və vacib əhəmiyyətə malikdir. Mülki hüquqların həyata keçirilməsi və müdafiə edilməsi məhz bu kateqoriya ilə sıx surətdə bağlıdır. Mülki hüquq münasibətləri vaxta (zaman) görə mövcud olur. Mülki hüquqların mövcudluğu, pozulmuş hüquqların müdafiəsi, bir qayda olaraq, vaxt (zaman) kateqoriyası ilə məhdudlaşır. Mülki-hüquqi müqavilələr müəyyən vaxt dövründə qüvvədə olur. Mülki-hüquqi nəticələr (yetkinlik yaşına çatma, əldə etmə müddəti, qüvvədə olma müddəti, müddətin ötməsinə görə hüquqa xitam verilməsi və s.) məhz vaxtın keçməsi prosesi ilə bağlıdır. Deməli, vaxt (zaman) mülki-hüquqi əhəmiyyətə malik olan kateqoriyadır. Bu isə o deməkdir ki, fəlsəfi və iqtisadi kateqoriya olan vaxt həm də **hüquqi kateqoriya** hesab olunur.

Lakin vaxtın axım prosesi özlüyündə mülki hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Yalnız müəyyən vaxt anının və ya vaxt dövrünün (kəsiyinin) mülki-hüquqi mənası və rolu vardır. Belə ki, mülki qanunvericilik məhz həmin vaxt anının çatması ilə və ya vaxt dövrünün (kəsiyinin) bitməsi ilə müəyyən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsini, yəni mülki hüquq münasibətlərinin (mülki hüquq və vəzifələrin) yaranmasını, dəyişməsinə və ya xitam olunmasını əlaqələndirir və bağlayır. Bu cür vaxt anı və ya vaxt dövrü (kəsiyi) mülki hüquqda müddət adlanır.

Mülki hüquqda müddət dedikdə, elə bir vaxt anı və ya vaxt dövrü (kəsiyi) başa düşülür ki, mülki qanunvericilik müəyyən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsini həmin vaxt anının çatması ilə və ya vaxt dövrünün (kəsiyinin) bitməsi ilə əlaqələndirir. Başqa sözlə desək, mülki-hüquqi mənada müddət mülki hüquq münasibətlərinin (mülki hüquq və vəzifələrin) əmələ gəlməsinin, dəyişməsinin və ya xitamının bağlı olduğu müəyyən vaxt anı və ya vaxt dövrüdür (kəsiyidir). Madam ki, vaxt anının çatması və ya vaxt dövrünün bitməsi mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitamına, yəni hüquqi nəticəyə səbəb olur, deməli, **müddət öz hüquqi təbiətinə görə hüquqi faktdır**. Məsələn, fiziki şəxs on səkkiz yaş həddinə çatır və bununla o, istənilən əqd bağlamaq hüququ əldə edir (vaxt anının çatması). Müəllifin ölümündən sonra qanunla müəyyənləşdirilmiş əlli illik vaxt dövrünün keçməsi ilə onun vəərəslərinin əsərdən istifadə üzrə müstəsna əmlak hüquqlarına (hüquq münasibətlərinə) xitam verilir (vaxt dövrünün bitməsi).

Almaniya hüquq ədəbiyyatında da müddətə anlayış verilməsinə rast gəlirik: vaxtın keçməsi odur ki, onunla müxtəlif qanuni nəticələrin əmələ gəlməsi əlaqələndirilir. Yaponiya mülki hüququna görə müddət bir vaxt anından digər vaxt anına kimi uzanan müəyyən vaxt dövrüdür.

Mülki hüquqda müddət anlayışı iki mənada işlədilir: müəyyən vaxt anı mənasında; müəyyən vaxt dövrü (kəsiyi) mənasında. Bu anlayış həm birinci, həm də ikinci mənada istifadə olunaraq müəyyən hüquqi nəticənin yaranması ilə bağlı olur.

Mülki hüquqda müddətin hüquqi faktlar sistemində tutduğu yer bir neçə müddətdir ki, müəlliflər arasında mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Bu barədə əsasən bir-birinə zidd olan iki fikir söylənilir.

Bir qrup müəlliflər göstərir ki, müddətin müəyyən və təyin edilməsi **iradəvi mənşəyə** malikdir. Ona görə ki, mülki hüquqda müddət qanunla, əqdlə və ya məhkəmə qərarı ilə müəyyən edilir. Müddətlərin çoxusu dayanıqlı və ya bərpa edilə bilər ki, bu cəhət onların iradəvi təbiətli olmasını göstərir. Ona görə də müddətlərin əksəriyyəti ikili xarakterə malikdir. Belə ki, onlar mənşəyinə görə iradəvi olsalar da, vaxt axımının obyektiv prosesi ilə bağlıdır. Həmin müəlliflərin fikrinə, məhz bu səbəbdən müddət xüsusi kateqoriya hüquqi fakt olub, hüquqi faktların nə hadisə, nə də hərəkət növünə aid edilir. Daha sonra qeyd edilir ki, müddəti obyektiv kateqoriya olan vaxtdan fərqləndirmək lazımdır, çünki müddət qanunvericinin və ya hüquq münasibəti iştirakçıların iradəsi ilə müəyyən edilir. Ona görə də o, hüquqi faktlar sistemində hadisə ilə hərəkət arasında aralıq (xüsusi) vəziyyəti tutur.

Anoloci mövqeni digər müəlliflər də tuturlar. Onların fikrinə, müddətin başlanğıc və sonunu insanlar özləri müəyyən edirlər, yəni o, iradəvi xarakter daşıyır. Müddətin axımı isə vaxt axımının obyektiv qanununa tabedir. Bu qanun isə insanın iradəsindən asılı deyildir. Hüquqi müddətlərin bu cür ikili təbiətə malik olması belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, onlar hüquqi faktların müstəqil kateqoriyasıdır.

Digər qrup müəlliflər göstərir ki, müddət insanların iradəsi ilə müəyyən edilsə də, onun çatması və ya bitməsi obyektiv xarakter daşıyır. Müddətin çatması və ya bitməsi mütləq və labüd xarakter daşıyaraq, qanunvericinin və hüquq münasibəti iştirakçılarının iradəsi və düşüncəsindən asılı deyildir. Müddət obyektiv kateqoriyadır. Onun axımının qarşısını subyektlər ala bilməzlər. Müddətin yaxınlaşmasını nə dəyişdirmək, nə də ləğv etmək olar. Buna görə də müddəti hüquqi faktın hadisə və hərəkət kimi növləri ilə bərabər mövcud olan müstəqil növü hesab etmək olmaz. Hüquqi faktlar sistemində müddət hadisə kateqoriyasına aid edilir.

Bizim fikrimizə, axırıncı qrup alimlərin mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Doğrudan da, mübahisəsiz olaraq, müddət hüquqi faktların hadisə kimi növünə daxildir. Daha konkret və dürüst söyləsək, o, **hadisənin nisbi hadisə kimi növünə aiddir**. Ona görə ki, müddətdən danışanda, ümumiyyətlə, subyektlərin iradəsini inkar etmək olmaz. Nisbi hadisə odur ki, o, subyektlərin hərəkətləri nəticəsində yaransa da, bu hərəkətlərdən asılı olmayaraq inkişaf edir. Müddəti bu növ hadisəyə aid etmək üçün kifayət qədər əsaslar vardır.

Bununla belə, vaxtın keçməsi faktı, insanın bioloci ölüm vaxtı isə mütləq hadisə növünə şamil edilir. Məsələn, insanın bioloci ölümü ilə miras açılır. Cinayət əməli nəticəsində baş verən ölüm, insanın doğulması kimi vaxt müddəti nisbi hadisədir.

Müddətlərin mülki-hüquqi əhəmiyyətə malik olmasını nəzərə alaraq mülki qanunvericilik onların tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, o, müddətlər barədə həm ümumi, həm də xüsusi qayda müəyyən edir. **Ümumi qayda** mülki hüquqla tənzimlənən bütün münasibətlərə şamil edilir. Bütün eyni tipli mülki hüquq münasibətləri üçün müəyyənləşdirilən həmin qayda MM-in 17-ci fəslinə daxil olan maddələrdə (367-371-ci maddələrdə) nəzərdə tutulmuşdur. **Xüsusi qayda** isə yalnız müvafiq müddət müəyyənləşdirilən münasibətlərə şamil edilir. Məsələn, podrat müqaviləsi üzrə iddia müddəti xüsusi qaydaya misal ola bilər (MM-in 776-cı maddəsi).

Müddətlərin qaydaya salınmasına və tənzimlənməsinə xarici ölkələrin qanunvericiliyi də mühüm əhəmiyyət verir. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin birinci kitabının dördüncü bölməsi (§ 186-197 və s.), RF MM-in on birinci fəslə, Fransa Mülki Məcəlləsinin üçüncü kitabının 22-ci bölməsi və s. müddətlərin nizamə salınmasına həsr edilmişdir. Yaponiya MM-in 135-170-ci maddələri müddət üzrə münasibətləri tənzimləyir.

2. Müddətlərin hesablanması üsulu və qaydaları

Mülki hüquqda müddətlər müxtəlif üsullar əsasında müəyyən edilir. **Müddətlərin müəyyən edilmə üsulları** dedikdə, onların təyin olunduğu vasitə və qaydalar başa düşülür. Bu üsullar üç cürdür:

- təqvim tarixi ilə müddətin təyin edilmə üsulu;
- vaxt dövrünün (kəsiyinin) bitməsi ilə müddətin təyin edilmə üsulu;
- hökmən baş verməli olan hadisəni göstərməklə müddətin təyin edilmə üsulu.

Təqvim tarixi ilə müddət o halda təyin edilir ki, mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsini, dəyişməsinə və ya xitam olmasını müəyyən (dəqiq) vaxt anı ilə əlaqələndirmək lazım gəlsin (məsələn, 15 avqust 2009-cu il). Bu üsulla müddətin təyin edilməsi halına müqavilələrdə daha tez-tez rast gəlinir. Məhkəmə qərarlarında da bu üsuldən istifadə etməklə müddət təyin oluna bilər.

Təqvim tarixi üsulu ilə müddətlər müəyyən ayın, rübün konkret tarixi göstərilməklə də təyin edilə bilər. Məsələn, kommunal və rabitə xidmətinə görə, sığorta öhdəliyi və vergiyə və s. görə vaxtaşırı ödənişlər üçün müəyyən ayın konkret tarixi nəzərdə tutula bilər.

Bəzi hallarda bu və ya digər vəzifənin müəyyən təqvim tarixində icra edilməsi qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Məsələn, mənzil qanunvericiliyində müəyyən ödənişlərin həyata keçirilməsinin konkret tarixi göstərilir. Başqa bir misalda qanun müəyyən edir ki, ömürlük renta hər təqvim ayının sonunda ödənilir (MM-in 878-ci maddəsi).

Vaxt dövrünün bitməsi üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsula görə müddət, neçə deyərlər, onun «uzunluğu»nun təyin edilməsi ilə müəyyənləşdirilir və illərlə, aylarla, həftələrlə, günlərlə və ya saatlarla hesablanır. Vaxt dövrü müəyyən vaxt kəsiyidir ki, bu kəsik həddində mülki hüquq və vəzifələr ya əmələ gəlir, ya mövcud olur, ya dəyişir, ya da xitam edilir.

Göstərilən üsulla müddətlərin təyin edilməsi həm qanunda, həm də müqavilədə nəzərdə tutula bilər. Məsələn, qanunda göstərilir ki, borc müqaviləsi üzrə faizlər müvafiq surətdə ilin sonunda ödənilməlidir (MM-in 741-ci maddəsi). Tərəflər bağladıqları borc müqaviləsində nəzərdə tuturlar ki, borc alan borcu üç aydan sonra qaytarmalıdır.

Bəzi hallarda müddət illərlə, aylarla və s. yox, rüblərlə, yarımilliklə, dekada (on günlük müddət) ilə, sutka ilə də müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, bank əmanətinə hesablanan faizlər əmanətçiye hər rüb başa çatdıqdan sonra ödənilir (MM-in 949-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Başqa bir misalda tərəflər əvəzsiz istifadə müqaviləsində göstərə bilərlər ki, əşya yarım il müddətinə istifadəyə verilir.

Hökmən baş verməli olan hadisəni göstərmək üsuluna görə mülki hüquq münasibəti iştirakçıları baş verməsinin dəqiq tarixi əvvəljədən bilinməyən hər hansı hadisədən mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi, də-

yişməsi və ya xitam olunması müddətini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edirlər. Bu üsul su nəqliyyatı daşıma-larında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, şimal ölkələrində dəniz və çay yolu ilə yük daşıma münasibətləri üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin (yük daşıma münasibətlərinin) əmələ gəlməsi naviqasiya mövsümünün açılışı ilə bağlıdır. Naviqasiya mövsümü dəniz və çaylarda buzun əriməsi ilə başlayır. Onun müddəti ayrı-ayrı illərdə müxtəlif olur. Bu, bir qayda olaraq, təbii iqlim şəraitindən asılıdır. Başqa bir misalda ömürlük rentə mü-qaviləsinin xitam olunmasını qanun rentə alanın ölümü ilə əlaqələndirir (MM-in 877-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Burada ölüm hökmən baş verməli olan hadisə kimi göstərilir.

Mülki qanunvericilik göstərilən üsullardan başqa, müddətin təyin olunmasının digər üsullarını da nəzərdə tu-tur. Məsələn, öhdəlik hüquq münasibətinin icrası tələb etmə anı ilə müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 427-ci mad-dəsinin 4-cü bəndi). Belə hallarda **tələb etmə anı müddətin təyin edilmə üsulu kimi çıxış edir**. Bu üsulun ma-hiyyəti ondan ibarətdir ki, müvafiq öhdəlik hüquq münasibəti səlahiyyətli şəxs (kreditor) tələb etdiyi anda borc-lu şəxs tərəfindən icra edilir. Məsələn, vətəndaş tələbli əmanət növü üzrə bank əmanəti müqaviləsi bağlayır. Be-lə halda əmanət onun tələb etdiyi müddətdə bank tərəfindən geri qaytarılır (MM-in 947-cü maddəsi).

Müddətin axımının başlanğıcını müəyyən etməyin böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, müddətin düz-gün hesablanması və müddətin sonunun müəyyənləşdirilməsi məhz bundan asılıdır. Deməli, bundan həm də o hüquqi nəticə asılıdır ki, həmin nəticə bu və ya digər müddətin çatması və ya bitməsi ilə bağlı olaraq əmələ gə-lir.

Mülki qanunvericilik **müddətin axımının başlanğıcını müəyyən etmək barədə ümumi qayda** nəzərdə tu-tur. Bu qaydaya görə vaxt dövrü ilə müəyyənləşdirilmiş müddətin axımı təqvim tarixindən və ya müddətin baş-lanması üçün müəyyənləşdirilmiş hadisənin baş verməsindən sonrakı gün başlayır (MM-in 368-ci maddəsi). Bu, onu ifadə edir ki, təqvim tarixi və ya hadisənin baş verməsi günü hesaba alınmır. Məsələn, şəxs mart ayının 1-də öz hüququnun pozulduğunu bilir. Belə halda iddia müddətinin (məhkəməyə müraciət etmək üçün nəzərdə tutulan müddətin) axımı mart ayının 2-dən başlayır. Başqa bir misalda vətəndaş may ayının 4-də ölür. Mirasın vərəsələr tərəfindən qəbul edilməsi üçün qanunun müəyyənləşdirdiyi üç aylıq müddətin axımı may ayının 5-dən başlayır. Daha başqa bir misalda naviqasiya dövrünün 10 apreldə açılması elan edilir. Belə halda müddətin axı-mı 11 apreldən başlayır.

Mülki qanunvericilik həm də **müddətin qurtarmasını (sonunu) təyin etmək haqqında qayda** müəyyən edir (MM-in 369-cu maddəsi). Məlumdur ki, müxtəlif ay və illər bərabər saylı günlərdən ibarət deyildir (məsə-lən, fevral ayı 28 gündən və ya 29 gündən, il 365 və ya 366 gündən ibarət ola bilər). Bundan əlavə, bazar və bayram günləri də vardır. Buna uyğun olaraq müəyyən edilir ki, illərlə hesablanan müddət müddətin sonuncu ilinin müvafiq ayında və günündə qurtarır. Məsələn, podratçının tikdiyi binaya aid tələb üzrə beş illik iddia müddətinin axımı 2002-ci ilin yanvar ayının 15-də başlayır. Həmin müddət 2007-ci ilin yanvar ayının 15-də bi-tir.

Aylarla hesablanan müddət müddətin sonuncu ayının müvafiq günündə qurtarır. Bəzən bu müddətin qur-tarması müvafiq günü olmayan aya düşür. Belə halda müddət həmin ayın sonuncu günü qurtarır. Məsələn, və-təndaş bir aylıq müddətə öz qonşusuna borc verir. Bu müddətin axımı yanvarın 31-dən başlayır. Həmin müddət fevral ayının 28-də (əgər il uzun ildirsə, 29-da) başa çatır. Əgər müddət yarım illə, rüblə hesablanarsa, on-da aylarla hesablanan müddətlər üçün qaydalar tətbiq edilir.

Bəzi hallarda müddətin sonuncu günü istirahət və ya bayram, yəni qeyri-ış gününə düşür. Belə halda həmin gündən sonrakı iş günü müddətin qurtardığı gün sayılır. Yerinə yetirilməsi qeyri-ış gününə düşən hərəkət növbəti iş günündə icra edilməlidir (MM-in 370-ci maddəsi). Məsələn, borc alan aldığı krediti 28 mayda (bayram günündə) qaytarmalıdır. 28 maydan sonra gələn 29 may iş günündə o, bu hərəkəti yerinə yetirə bilər. Qeyri-ış günü olan ümumi istirahət gününə beş günlük iş həftəsi üzrə şənbə və bazar günləri, altı günlük iş həftəsi üzrə isə yalnız bazar günü daxildir. Qeyri-ış günü sayılan bayram günləri (1 yanvar, 8 mart, Novruz bayramı, 28 may və s.) əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Matəm günü olan 20 yanvar da qeyri-ış gününə aiddir. Həftə ilə hesablanan müddət yeddi gündən ibarətdir. Həftənin axıncı günü müddətin qurtardığı gün hesab olunur. Məsələn, qonşu vətəndaşdan may ayının 1-də (müqavilə bağlanan vaxt) bir həftəlik borc alır. O, may ayının 8-də borcu qaytarmalıdır.

Ayın birinci günü ayın başlanğıcı, on beşinci günü ayın ortası, sonuncu günü isə ayın axırı sayılır.

Mülki qanunvericilik **müddətin sonuncu günündə hərəkətlərin yerinə yetirilməsi haqqında xüsusi qay-da** müəyyən edir (MM-in 371-ci maddəsi). Bu qaydaya görə, hər hansı hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün müd-dət təyin edilmişdirsə, şəxs həmin hərəkəti müddətin sonuncu günündə saat iyirmi dördədək yerinə yetirə bilər. Həmin qayda o şəxslərə aiddir ki, onların iş recimi vaxtı məhdud deyildir. İş recimi vaxtı məhdud olan təşkilat, idarə və müəssisələrdə isə hüquqi əhəmiyyətə malik olan hərəkətlərin yerinə yetirilməsi müddət baxımından müəyyən xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Bu idarə, təşkilat və müəssisələrdə elə qayda müəyyənləşdirilir ki, həmin

qaydaya görə müvafiq hərəkətin edilməsi üçün nəzərdə tutulan müddət burada əməliyyatların dayandırıldığı saatda qurtarır. Məsələn, iş vaxtının saat 18.00-da qurtarmasına baxmayaraq, banklarda bəzi bank əməliyyatları saat 14.00-a kimi həyata keçirilir. Belə halda həmin əməliyyatlara aid olan hərəkətlər də yalnız saat 14.00-a kimi edilə bilər. Bəzi təşkilatlarda isə əməliyyatlar iş gününün axırına kimi, anbarın bağlanmasına kimi davam edir.

Bəzi hallarda elə vəziyyət yaranır ki, fiziki şəxsin müvafiq təşkilata gəlməsi mümkün olmur və ya fiziki şəxs özü bunu məqsədəuyğun hesab etmir. Belə vəziyyətdə o, müddətin axıncı günündə saat iyirmi dördə qədər rabitə təşkilatına (poçta, teleqrafa və s.) yazılı ərizə, arayış və digər sənədlər, habelə bildirişlər təhvil verə bilər. Bu hal müvafiq sənədlərin vaxtında verilməsinə dəlalət edir, yəni onlar vaxtında verilmiş sayılır. Həmin sənədlərdə rabitə təşkilatının müvafiq qeydi olur. Bu sənədlər faktiki olaraq təşkilata müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra daxil olur. Amma buna baxmayaraq, onlar vaxtında verilmiş sənədlərə bərabər tutulur.

3. Müddətin növləri

Mülki hüquq elmində müddətlər müxtəlif növlərə bölünür. Onlar cürbəcür meyar və əlamətlərə görə təsnif edilir.

Müəyyən edilmə əsasına görə mülki-hüquqi müddətlər üç yerə bölünür. Başqa sözlə desək, müddətin nəyin əsasında müəyyən edilməsindən asılı olaraq onların üç növü fərqləndirilir:

- qanuni müddətlər;
- müqavilə müddətləri;
- məhkəmə müddətləri.

Qanuni müddətlər odur ki, bu müddətlər qanunlarda və ya digər normativ aktlarda nəzərdə tutulur. Bu müddətlərin «qanuni» adlanması digər müddət növlərinin qanunsuz hesab olunmasına dəlalət etmir. Həmin müddətlər ona görə «qanuni» adlanır ki, onlar mülki qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Məsələn, qanun binaya aid podrat müqaviləsi üzrə beş illik, yüklərin daşınması üzrə isə bir illik iddia müddəti nəzərdə tutur (MM-in 776-cı və 861-ci maddələri). Qanun vərəsələr tərəfindən mirasın qəbul edilməsi üçün üç aylıq müddət müəyyənləşdirir (MM-in 1246-cı maddəsi).

Digər müddət növlərinin qanuniliyinə kölgə və şübhə salmamaq üçün «qanuni müddət» termininin başqa terminlə əvəz olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər qanuni müddətləri **normativ müddətlər** anlayışı ilə əhatə edirlər. Zənn edirik ki, bu, daha uğurlu və münasib termin-dir. Yaponiya mülki hüququnda isə onlar hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilən müddətlər adlanır.

Qanuni müddətlər əsasən iki cəhəti ilə xarakterizə olunur: birincisi, bu müddətlər, ümumi qaydaya görə tərəflərin sazişi ilə dəyişdirilə bilməz; ikincisi, bu müddətlər həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün, habelə məhkəmə orqanları üçün məjburiyədir.

Tərəflərin sazişi ilə müəyyən edilən müddətlərə **müqavilə müddətləri** deyilir. Bu müddətlər, adətən, konkret hüquqların həyata keçirilməsi və konkret vəzifələrin icra edilməsi məqsədi ilə təyin edilir. Müqavilə müddətlərinin köməyi ilə hüquq münasibətinin xüsusiyyəti nəzərə alınır, fərdi yanaşma tələb edən məsələlər həll edilir. Buna görə də həmin müddətlər tərəflərin sazişi ilə dəyişdirilə, uzadıla və ya qısaldıla bilər. Müqavilə müddətinə misal olaraq satıcının əşyanı alıcıya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan müddətdə verməsini göstərmək olar (MM-in 569-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Başqa misalda müqavilə ilə iddia müddəti müəyyən edilir (MM-in 374-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Müqavilə müddəti **əqdlə müəyyənləşdirilən müddət** də adlanır.

Məhkəmə müddətləri dedikdə, məhkəmələr tərəfindən müəyyənləşdirilən müddətlər başa düşülür. Bu müddətlər məhkəmələrin konkret mülki-hüquqi mübahisələrə baxması zamanı təyin edilir. Özü də həmin müddətlər mübahisə edən tərəflərin hər ikisi üçün məjburi olub, onların istək və mülahizəsi ilə dəyişdirilə bilməz. Məhkəmə müddətinə borc mübahisəsi üzrə borc alanın borcu qaytarmaq vəzifəsinin müəyyən müddətə təxirə salınmasını misal göstərmək olar.

Göstərilənlərdən savayı, müddət **işgüzar dövriyyə adətləri ilə də müəyyənləşdirilə bilər**. Məsələn, öhdəliyin icrası müddəti işgüzar dövriyyə adətlərindən irəli gələ bilər (MM-in 427-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Müddətin **öhdəliyin mahiyyəti əsasında da təyin edilməsi mümkündür**. Məsələn, öhdəliyin vaxtından əvvəl icrasına öhdəliyin mahiyyətindən irəli gəldikdə yol verilir (MM-in 428-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Müddət **inzibati qaydada** da müəyyən edilə bilər.

Hüquqi nəticəyə görə mülki-hüquqi müddətlərin üç növü fərqləndirilir:

- hüquq yaradıcı müddət;
- hüquq dəyişdirici müddət;
- hüquq xitaməddi müddət.

Hüquq yaradıcı müddət odur ki, o, mülki hüquq münasibətinin və ya ayrı-ayrı hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, fiziki şəxs on səkkiz yaşına çatması ilə tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik

olur və bu andan həmin şəxs istənilən əqd bağlamaq hüququ əldə edir, vurduğu zərərə görə tam məsuliyyət daşımağa borclu olur; şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə beş il müddətində məlumatın olmaması maraqlı şəxslərə həmin şəxsin ölmüş elan edilməsi barədə məhkəməyə müraciət etmək hüququ verir (MM-in 41-ci maddəsi) və s.

Hüquq dəyişdirici müddət odur ki, onun çatması və ya bitməsi mülki hüquq və vəzifələrin dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, podrat müqaviləsi üzrə işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi risqi sifarişçiyə təhvil verildiyi müddətə kimi podratçının üzərinə düşür. Sifarişçi işin qəbul edilməsini gecikdirirsə, belə halda risq sifarişçinin üzərinə düşür (MM-in 772-ci maddəsi).

Hüquq xitamedicici müddət odur ki, o, hüquq münasibətlərinə və ya ayrı-ayrı hüquq və vəzifələrə xitam verilməsinə səbəb olur. Məsələn, şəxsin on səkkiz yaşa çatması ilə onun üzərində təyin edilmiş himayəçiliyə xitam verilir. Əgər etibarnamənin müddəti bitərsə, ona xitam verilir (MM-in 365-ci maddəsi).

Təyin olunma xarakterinə görə müddətlərin aşağıdakı növləri vardır:

- imperativ və dispozitiv müddətlər;
- mütləq müəyyən, nisbi müəyyən və qeyri-müəyyən müddətlər;
- ümumi və xüsusi müddətlər.

Tərəflərin razılığı və sazişi ilə dəyişdirilə bilməyən müddətlərə **imperativ müddətlər** deyilir. Bu cür müddətlər, adətən, qanunvericiliklə dəqiq olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, mirasın qəbul edilmə müddəti imperativ müddət olub, tərəflərin razılaşması ilə dəyişdirilə bilməz (MM-in 1246-cı maddəsi). Əgər şəxs ona məxsus olmayan daşınar əmlaka beş il müddətində öz əmlakı kimi vəjdənla sahiblik edərsə, onda o, bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Burada beş illik müddət imperativ müddətdir.

Dispozitiv müddətlər odur ki, bu müddətlər tərəflərin razılığı və sazişi ilə dəyişdirilə bilər. Müqavilə müddətlərini bu növ müddətlərə misal göstərmək olar. Məsələn, podrat müqaviləsində tərəflər nəzərdə tutduqları işin təhvil verilmə müddətini razılaşmaqla dəyişdirirlər.

Bir sıra hallarda müddət qanunvericilikdə nəzərdə tutulur. Amma tərəflərə həmin müddəti dəyişdirmək hüququ verilir. Bu cür müddətlər dispozitiv müddətlər kateqoriyasına aid edilir. Məhz bu səbəbdən hüquq ədəbiyyatında həmin müddətlər öz xarakterinə görə **imperativ-dispozitiv müddətlər** adlanır. Məsələn, iddia müddəti buna misaldır.

Mütləq müəyyən müddətlər odur ki, bu müddətlər mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinin, dəyişməsinin və ya xitamının bağlı olduğu vaxt anını və ya vaxt dövrünü dəqiq olaraq göstərir. Bu müddətlər onların «uzunluğunu» (yəni neçə aydan, ildən, həftədən, gündən ibarət olmasını) göstərməklə və ya onların başlanğıj və son anlarını dəqiq göstərməklə hesablanır. Məsələn, təqvim tarixi ilə və ya konkret vaxt dövrü ilə müəyyənləşdirilən müddətlər bu növ müddətlərə misal ola bilər. Bütün iddia müddətləri mütləq müəyyən müddət kateqoriyasına aiddir.

Nisbi müəyyən müddətlər odur ki, bu müddətlər hər hansı konkret vaxt dövrü və ya anı ilə bağlı olsalar da, nisbətən az dəqiqliyi ilə xarakterizə edilir. Məsələn, tikiliyə vərəsəlik hüququnun müddəti tərəflərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilir, lakin doxsan doqquz ildən çox ola bilməz (MM-in 250-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Bu müddətlər müvafiq konkret vəziyyətə uyğun gələn hər hansı təxmini meyarı göstərmək yolu ilə də müəyyənləşdirilə bilər. Bu baxımdan «zəruri olan müddət» (MM-in 409-cu maddəsinin 8-ci bəndi), «ağlabatan müddət» (MM-in 427-ci maddəsinin 2-ci bəndi), «tələb etmə anı ilə müəyyən edilən müddət» (MM-in 947-ci maddəsinin 1-ci bəndi), habelə «hökmən baş verməli olan hadisəni göstərməklə təyin edilən müddət» bu kateqoriya müddətlərə şamil edilir.

Qeyri-müəyyən müddətlər odur ki, bu müddətlər, ümumiyyətlə, müəyyənləşdirilmir. Bu növ müddətlər onların hesablanması və müəyyənləşdirilməsi üçün hər hansı təxmini meyardan və səmt göstərmək əlamətindən məhrumdur. Məsələn, borc müqaviləsində pulun hansı müddətə verilməsi göstərilir. İcarə müqaviləsində torpaq sahəsinin icarəyə verilmə müddəti nəzərdə tutulmur. Yaşayış evinin kirayə müqaviləsində evin hansı müddətə kirayəyə verilməsi müəyyənləşdirilmir. Bu cür müqavilələrə **müddətsiz müqavilələr** deyilir.

Mülki hüququn istənilən subyektinə və bütün eyni növlü hallara aid edilən və buna görə də ümumi əhəmiyyətə malik olan müddətlərə **ümumi müddətlər** deyilir. Bu müddətlər son, əsas müddətlərdir. Məsələn, ümumi iddia müddəti on il təşkil edir (MM-in 373-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Ümumi müddətləri konkretləşdirən, qanunvericilikdə və ya müqavilədə birbaşa nəzərdə tutulan hallarda hüquqi əhəmiyyət kəsb edən müddətlərə **xüsusi müddətlər** deyilir. Onlar aralıq müddətlərdir. Məsələn, satıcının (mal göndərəninin) mal göndərmə müqaviləsi üzrə malları bərabər partiyalarla aybaay göndərməsi xüsusi müddətə misal ola bilər (MM-in 629-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Bu müddət mal göndərmə müqaviləsinin qüvvədə olma müddətini konkretləşdirir. Belə ki, müqavilədə bütün malların dekabr ayının 1-nə kimi göndərilməsi nəzərdə tutulsa, onda malın bir partiyası (hissəsi) sentyabrın 1-də, ikinci partiyası oktyabrın 1-də, üçüncü partiyası

noyabrın 1-də, dördüncü partiyası isə dekabrın 1-də göndəriləcəkdir. Xüsusi müddətlər müqavilədə konkretləşdirilir. Onlar aylıq, dekada (on günlük) və digər rübdaxili müddətlər növündə ola bilər. Xüsusi müddətlər uzanan (davam edən) hüquq münasibətləri (mal göndərmə, podrat və s.) üçün xarakterikdir. Bu münasibətlərdə ümumi müddətlərlə bərabər, xüsusi müddətlər də müəyyən edilir.

Göstərilən meyar və əlamətlərdən savayı, mülki hüquq doktrinasında (sivilistika elmində) **müddətlər özlərinin təyinatına görə də təsnif edilir**. Bu meyarla görə onların dörd növü fərqləndirilir:

- mülki hüquqlar yaradan müddətlər;
- mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddətləri;
- mülki vəzifələrin icrası müddətləri;
- mülki hüquqların müdafiəsi müddətləri.

İndi də bu müddət növlərinin hər birinə qısaca hüquqi xarakteristika verək.

§ 2. Təyinatına görə mülki-hüquqi müddətlərin növləri

1. Mülki hüquqlar yaradan müddətlər. Mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddətləri

Mülki hüquqlar yaradan müddətlər odur ki, bu müddətlərin təyinatı subyektiv mülki hüquqlar əmələ gətirməkdən ibarətdir. Bu qəbildən olan müddətlər hüquq yaradan hüquqi fakt rolunu oynayır. Elə bir fakt ki, bu fakt müəyyən mülki hüquqların əmələ gəlməsinin əsası kimi çıxış edir. Məsələn, fiziki şəxs on səkkiz yaşına çatması ilə tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir. Başqa bir misalda vətəndaş özünə məxsus olmayan daşınar əmlaka beş il öz əmlakı kimi vəhdanla sahiblik edir. Beş il tamam olduqda o, həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir (MM-in 181-ci maddəsi 4-cü bənd). Almaniya və Yaponiya mülki hüququnda bu növ müddətlər əldə etmə müddəti adı altında nəzərdə tutulur. Almaniya mülki hüququna görə, əldə etmə müddəti (**Ersitzung**) və ya akvizitiv (latınja «acquisitio» — əldə etmək) müddət dedikdə, fasiləsiz sahiblik nəticəsində hüquq əldə edilməsi başa düşülür. Yaponiya mülki hüququ da əldə etmə müddətinə anoloci anlayış verir.

Mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddətləri odur ki, bu müddətlər ərzində səlahiyyətli şəxsin özü subyektiv hüququnun gerçəkləşdirilməsi üçün hər hansı hərəkət edə və ya borclu şəxsdən müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb edə bilər. Başqa sözlə desək, o, həmin müddət ərzində subyektiv mülki hüququn məzmununu təşkil edən elementləri — hüquqi imkanları (səlahiyyətləri) həyata keçirmək hüququna malikdir. Bu müddətlərin əsas təyinatı səlahiyyətli şəxsə ona məxsus olan subyektiv hüquqdan öz mənafeyini təmin etmək məqsədilə istifadə etməyə real imkan verməkdən ibarətdir. Onlar həm qanunvericiliklə, həm də tərəflərin sazişi ilə müəyyən edilə bilər.

Mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddətləri bir neçə yarımnoyə bölünür:

- mülki hüquqların mövcud olma müddətləri;
- preklyuziv müddətlər;
- qərantiya müddətləri;
- pretenziya müddətləri;
- yararlılıq müddətləri;
- xidmət müddətləri.

Mülki hüquqların mövcud olma müddətləri odur ki, bu müddət ərzində şəxsin subyektiv mülki hüquqları vaxta (zamana) görə qüvvədə olur. Bu müddətlərin əsas təyinatı və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz subyektiv hüquqlarını həyata keçirmək üçün səlahiyyətli şəxsə vaxt imkanı verir. Belə ki, bir sıra subyektiv mülki hüquqlar vaxt (zaman) kateqoriyası baxımından məhduddur, yəni bu hüquqlar bəzi hüquqlar kimi (məsələn, mülkiyyət hüququ kimi, əsərin müəllifi qismində tanınmaq hüququ kimi və s.) müddətsiz xarakter daşıyır. Buna görə də həmin hüquqların qüvvədə olma müddəti ötüb keçdikdə, bu hüquqlar xitam edilir, səlahiyyətli şəxs isə onları həyata keçirmək imkanını itirir. Bu səbəbdən göstərilən növ müddətlər **mülki hüquqların ləğv olunma (xitam olunma) müddətləri** də adlanır. Məsələn, nümayəndə (etibar olunan) yalnız etibarnamənin qüvvədə olduğu müddətdə ondan istifadə edə bilər. Həmin müddət ötüb keçdikdən sonra o, həmin etibarnamədən istifadə etmək hüququnu itirir. Başqa bir misalda müəlliflik hüququ müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə qalır. Fonoqram istehsalçısının müvafiq hüquqları fonoqramın ilk dəfə dərij edildiyin tarixdən 50 il müddətində, efir yayımı (kabel televiziya) təşkilatının bəzi hüquqları həmin təşkilatın verilişi birinci dəfə efir (kabel televiziya) vasitəsi ilə həyata keçirildiyi tarixdən 50 il müddətində qüvvədə olur. Patətlə verilən hüquqi mühafizənin qüvvədə olma müddəti ixtira üçün 20 il, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün 10 il müəyyənləşdirilir.

Mülki hüquqların mövcud olma müddətləri Almaniya mülki hüququnda ekstinktiv (latınja «extinctio» — ləğv etmə) müddətlər kimi tanınır. **Ekstinktiv müddətlər** odur ki, bu müddətlər ərzində hüquqlar fasiləsiz olaraq həyata keçirilmədikdə ləğv olunur. Bu müddət növü Yaponiya mülki hüququna da məlumdur.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi öhdəlik (tələb) hüquqlarına münasibətdə iki cür ekstinktiv müddət müəyyən edir (MM-in 551-ci maddəsi): adi (ümumi) müddət; xüsusi müddət. Adi (ümumi) müddət 10 il müəyyən edilir. Bu, Yaponiya və Almaniya qanunvericiliyinə uyğundur. Xüsusi müddət isə iki cür olur: 5 illik müddət (kirayə haqqı, icarə haqqı və digər ödənişlər haqqında tələblər və s. üzrə); 30 illik müddət (məhkəmə qərarına əsasən əmələ gələn tələblər üzrə).

Mülkiyyət hüququ isə ekstinktiv müddətə malik deyil. Belə ki, mülkiyyət son müddət və ya müddətin axırı ideyasını tanımır və qəbul etmir. Müvəqqəti mülkiyyətin mövcudluğu mümkün deyildir.

Göstərilən növ müddətlərin əhəmiyyəti təkcə səlahiyyətli şəxsə öz subyektiv hüquqlarını həyata keçirməyə vaxt imkanı verməklə bitmir. Onlar həm də iqtisadi (əmlak) dövriyyədə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldıraraq, sabitlik yaradır.

Preklyuziv müddətlər dedikdə, öz subyektiv hüquqlarını həyata keçirmədiyi və ya lazımınca həyata keçirmədiyi halda bu hüquqların xitam olunması hədəsi altında səlahiyyətli şəxsə ciddi olaraq verilən elə müəyyən vaxt başa düşülür ki, bu vaxt həmin şəxsə subyektiv hüquqları həyata keçirməyə imkan verir. Bunlar mülki hüquqların həyata keçirilməsinin xüsusi kateqoriya müddətləri hesab olunur. Onlara mülki hüquq elmində xəbərdaredici müddətlər və ya subyektiv hüquqların ləğv edilməsi müddətləri də deyilir.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində biz bəzi müəlliflərin subyektiv hüquqların mövcud olma müddətlərini preklyuziv müddətlərlə eyniləşdirməsinin şahidi oluruq. Bu cür mövqe, zənn edirik ki, həqiqətdən uzaqdır. Həmin müddət növləri, hər şeydən əvvəl, öz təyinatlarına görə bir-birindən fərqlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, subyektiv hüquqların mövcud olma müddətlərinin əsas təyinatı öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün səlahiyyətli şəxsi vaxt imkanı ilə təmin etməkdən ibarətdir. Preklyuziv müddətlərin təyinatı isə subyektiv mülki hüquqlar həyata keçirilmədiyi halda və ya lazımınca həyata keçirilmədiyi halda, bu hüquqları vaxtından əvvəl xitam etməkdən ibarətdir. İkinci tərəfdən, preklyuziv müddətlərin pozulması və onlara əməl edilməməsi səlahiyyətli şəxsin malik olduğu subyektiv hüquqlara xitam verilməsinə səbəb olur. Belə ki, həmin müddətin ötürülməsi subyektiv hüququn xitam olunması üçün əsas olur və bu hüququ həyata keçirmək mümkün olmur. Subyektiv mülki hüquqların mövcud olma müddətinin ötürülməsi isə həmin hüquqların ləğv olunmasına və itirilməsinə səbəb olmur.

Preklyuziv müddətlər subyektiv hüquqlar həyata keçirilmədiyi və ya lazımınca həyata keçirilmədiyi halda bu hüquqların itirilməsi hədəsi ilə bağlıdır. Subyektiv hüquqların mövcud olma müddətləri isə bu cür hədə ilə əlaqədar deyildir.

Bununla belə, preklyuziv müddət, bir qayda olaraq, eyni zamanda subyektiv hüquqların mövcud olma müddəti deməkdir, bir şərtlə ki, həmin müddət ərzində subyektiv hüquq həyata keçirilsin.

Preklyuziv müddətlərin dairəsi bir o qədər də geniş deyildir. Mülki qanunvericilik onların bəzi hallarını nəzərdə tutur. Məsələn, miras vəərəsə vəərəsəliyə çağırıldığını bildiyi və ya bilməli olduğu gündən üç ay müddətində qəbul edilə bilər (MM-in 1246-cı maddəsi). Əgər vəərəsə həmin müddəti ötürərsə, mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirməzsə, onda o, bu hüququ itirir. Digər bir misalda zəminlik münasibəti üzrə bir il müddətində kreditor zəminə qarşı iddia irəli sürə bilər (MM-in 477-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu müddət ərzində kreditor zəminə qarşı iddia irəli sürməzsə, onun bu hüququna xitam verilir. Deməli, bu da preklyuziv müddətdir.

Preklyuziv müddətlər, mahiyyətə, subyektiv hüquqların həyata keçirilməməsi və ya lazımınca həyata keçirilməməsi üçün müəyyənləşdirilən sanksiyadır. Bu sanksiyaya görə səlahiyyətli şəxs öz subyektiv mülki hüququnu vaxtından əvvəl itirir.

Prenziya müddətləri (latınca «praetensio» — tələb) mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddətlərinin bir növüdür. Bu müddətlər tərəflər arasında yaranan mübahisə və ixtilafların prenzia qaydasında həll edilməsi üçün nəzərdə tutulan müddətlərdir. Başqa sözlə desək, prenzia müddətləri subyektiv mülki hüquqların pozulması nəticəsində yaranmış **mübahisəni məhkəməyə vermədən əvvəl onu səlahiyyətli və borclu şəxsin könüllü qaydada nizamlamaları** üçün müəyyənləşdirilir.

Yaranmış mübahisə və ixtilafların prenzia qaydasında həll edilməsi bir sıra hallarla şərtlənir: məhkəmə işlərini azaltmaq; prosessual xərjlərə yol verməmək; pozulmuş mülki hüquqların bərpasını tezləşdirmək. Bəzən mübahisələr tərəflər arasındakı anlaşılmazlıqdan, qanunu bilməməkdən əmələ gəlir. Borclunun öz vəzifəsini icra etməməsi üzrlü səbəblərlə bağlı ola bilər. Belə hallarda mübahisənin məhkəmə müdaxiləsi olmadan prenzia qaydasında həll edilməsi lazım gəlir və zəruri olur. Bu qaydadan isə yalnız müəyyən müddətlərdə istifadə oluna bilər. Həmin müddətlər prenzia müddətləri adlanır. Onlara **reklamasiya müddətləri** də deyilir.

Prenziya (reklamasiya) müddətləri odur ki, bu müddət ərzində səlahiyyətli və borclu şəxs öz aralarında yaranmış mübahisəni könüllü qaydada məhkəmə müdaxiləsi olmadan nizama salır və həll edirlər. Bu məqsədlə səlahiyyətli şəxs prenzia müddəti ərzində borclu şəxsə üzərinə götürdüyü öhdəliyi icra etmək haqqında yazılı formada tələb (prenzia) verməli, borclu isə müəyyən edilmiş müddətdə ona cavab verməlidir. Borclu prenz-

ziyanı təmin etməkdən imtina etdikdə və ya ondan nəzərdə tutulmuş müddətdə cavab alınmadıqda, səlahiyyətli şəxs iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Deməli, pretenziya müddətinə əməl edilməsi məhkəməyə iddia veriləməsinin məjburi şərti kimi çıxış edir.

Bizim ölkənin yeni mülki qanunvericiliyi əvvəlki qanunvericilikdən fərqli olaraq mülki mübahisəni (təsərrüfat mübahisəsini) **məhkəməyə verməzdən qabaq məjburi pretenziya təqdim etmək qaydasından imtina etmişdir**. Bu hal inkişaf etmiş və sivil xarici ölkələrin qanunvericilik ənənələrinə və beynəlxalq təjribəyə uyğundur. Belə ki, məjburi pretenziya qaydası nə qabaqcıl və mütərəqqi ölkə qanunvericiliyinə, nə də beynəlxalq kommersiya dövryyəsinə məlumdur. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi pretenziya qaydasını, istisna hal kimi, yalnız daşıma öhdəlikləri sahəsində saxlamışdır. Məsələn, sərnişin müqavilədə nəzərdə tutulan daşımanın qurtarmasından ən gec bir ay keçənədək daşıyıcıya pretenziya verməlidir (MM-in 848-ci maddəsi). Yük daşıma müqaviləsi üzrə də yük göndərən istənilən vaxt öz pretenziyalarını irəli sürə bilər (MM-in 861-ci maddəsi).

Nəqliyyat qanunvericiliyində məjburi pretenziya qaydası birbaşa əks olunmuşdur. Bu qaydaya görə daşıyıcıya qarşı daşımadan törəyən iddianın məhkəməyə verilməsindən əvvəl qanunvericilikdə, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcəllələrdə, nizamnamələrdə, digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətdə həmin daşıyıcıya tələb təqdim olunmalıdır. Bir sıra beynəlxalq nəqliyyat sazişlərində də məjburi pretenziya prosedurası nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, MDB üzvü olan ölkələrdə beynəlxalq dəmiryolu daşımalarını tənzimləyən saziş (SMQS) məjburi pretenziya qaydası müəyyən edir. Bu qaydaya görə yük sahibinin daşıyıcıya verdiyi pretenziyaya verildiyi gündən 180 gün müddətinə baxılmalı və cavab verilməlidir. Azərbaycan Respublikası bu sazişdə iştirak edir.

Hava daşımaları barədə Varşava konvensiyası da məjburi pretenziya prosedurası müəyyən edir. Bu qaydaya görə, əgər yük sahibi 7 gün müddətində daşıyıcıya pretenziya verməsə o, iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququndan məhrum olur. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyanın da üzvüdür. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq avtomobil yük daşıma müqaviləsi barədə Jenevrə konvensiyasında da iştirak edir. Bu konvensiya isə qeyri-məjburi pretenziya prosedurası müəyyən edir. Belə ki, daşıyıcıya pretenziya vermək yük sahibi üçün məjburi deyildir. Əgər daşıyıcıya pretenziya verilməzsə, bu, zərərçəkmiş yük sahibini məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək hüququndan məhrum etmir.

Bizim ölkənin yeni MM-in məjburi pretenziya qaydasından bəzi istisnalara yol verməklə, imtina etməsi mütərəqqi haldır. Pretenziya qaydasına əməl edilməməsi üzündən iddia vermək hüququnun itirilmək təhlükəsi, məhiyyətə, pretenziya müddətlərini preklyuziv müddətlərə çevirir. Bu isə mülki hüquqların müstəqil, sərbəst həyata keçirilməsi prinsipinə ziddir.

Qarantiya müddətləri (fransızca «qarantie» — təminat) odur ki, bu müddət ərzində borclu şəxs maldan (xidmətdən, işdən), adətən, təyinatına uyğun normal istifadə edilməsinə təminat və zəmanət verir və o, səlahiyyətli şəxs malda (xidmətdə, işdə) qüsurlar aşkar etdiyi halda, səlahiyyətli şəxsin tələbi ilə qüsurları əvəzsiz olaraq aradan qaldırır və ya malı (iş, xidmət) başqa malla əvəz edir, habelə müəyyən şərtlər olduqda vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Bu müddət ərzində borclu şəxs (kreditor) satılan malın, göstərilən xidmətin və ya görülməli işin keyfiyyətli (normal) olmasına görə səlahiyyətli şəxs qarşısında cavab verir. Sivilistika elmində və mülki qanunvericilikdə qarantiya müddəti **təminat müddəti və ya zəmanət müddəti** adı altında da nəzərdə tutulur. Səlahiyyətli şəxs rolunda istehlakçı (alqı-satqı müqaviləsində alıcı, podrat müqaviləsində sifarişçi, daşıma müqaviləsində yük göndərən və s.), borclu şəxs qismində müxtəlif şəxslər (alqı-satqı müqaviləsində satıcı, podrat müqaviləsində podratçı, daşıma müqaviləsində daşıyıcı) çıxış edə bilərlər.

Qarantiya müddəti ərzində səlahiyyətli şəxs müəyyən qüsurlar aşkar etdikdə, borclu şəxsə bu qüsurların əvəzsiz olaraq aradan qaldırılması və ya malın (işin, xidmətin) başqası ilə əvəz edilməsi barədə pretenziya tələbi irəli sürür. Borclu şəxs aşkar edilmiş qüsurları öz hesabına aradan qaldırmalı və ya məhsulu (malı, işi, xidməti) başqası ilə əvəz etməlidir.

Bir qayda olaraq, səlahiyyətli şəxs məhsulu (malı, işi, xidməti), adətən, qəbul edəndə onun gizli qüsurlarını müəyyən edə bilmir. Bu qüsurlar yalnız istifadə, istismar, istehlak və emal prosesində özünü büruzə verir. Bax, qarantiya müddəti də səlahiyyətli şəxsi xəbərsizləşdirmə məqsədi ilə müəyyən edilir.

Alqı-satqı müqaviləsi üzrə qarantiya müddətinin axımı əşyanın alıcıya verildiyi məqamdan başlanır (MM-in 583-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, dispoziitiv normadır. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsində başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, müqavilədə göstərilə bilər ki, qarantiya müddətinin axımı məmulat istismara (istifadəyə) verildiyi andan hesablanсын və s. Qanunvericilik aktında qarantiya müddətinin malın satıldığı gündən hesablanması haqqında göstərişə də rast gəlirik. Podratçı podrat müqaviləsi üzrə qarantiya müddəti ilə öhdəlik götürə bilər (MM-in 774-cü maddəsi).

Xidmət və yararlılıq müddətləri qarantiya müddətinin yarımnoqları hesab edilir. Bəzən qarantiya müddətinin

bu iki yarımnoyünü əsassız olaraq qarışdırırlar. Onlar həm ümumi, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Xidmət və yararlılıq müddətlərini birləşdirən ümumi əlamət ondan ibarətdir ki, hər iki müddət maldan təhlükəsiz istifadə dövrünü müəyyən edir. Onlar arasında olan bir neçə fərqli cəhət isə həmin müddətləri bir-birindən ayırmağa imkan verir.

Birincisi, xidmət müddəti, bir qayda olaraq, nisbətən uzun müddət istifadə üçün nəzərdə tutulan və istehlak olunmayan mallar (məsələn, minik avtomobili və s.) üçün müəyyən edilir. Yararlılıq müddətinə gəldikdə isə, bu müddət tez xarab olan, korlanan və insanların sağlamlığına, həyatına və əmlakına, habelə ətraf mühitə təhlükə törədən ərzaq məhsulları, dərmanlar, ətriyyat-kosmetika vasitələri, kimya məhsulları və başqa mallar (işlər, xidmətlər) üçün müəyyən olunur.

İkincisi, xidmət müddəti istehlakçıya mal satıldığı gündən, bunu müəyyən etmək mümkün olmadığı halda isə malın hazırlandığı gündən hesablanır. Yararlılıq müddəti isə mal hazırlandığı gündən hesablanır.

Üçüncüsü, yararlılıq müddəti həmişə vaxt vahidi ilə, məsələn, dövrlə, tarixlə müəyyən edilir. Xidmət müddətinə gəldikdə isə, göstərmək lazımdır ki, bu müddət başqa ölçü vahidi ilə də hesablanı bilər. Məsələn, avtomobilin xidmət müddəti qət etdiyi məsafə ilə (kilometracla) müəyyən edilir.

Dördüncüsü, yararlılıq müddəti ötmüş malların satışı qadağandır. Bu cür malları satmaq olmaz. Xidmət müddəti keçmiş mallar barəsində isə qanun bu cür qadağa müəyyən etmir.

Beləliklə, **xidmət müddəti** dedikdə, elə bir vaxt dövrü başa düşülür ki, bu dövr ərzində istehsalçı istehlak olunmayan malın təyinatı üzrə təhlükəsiz istifadə edilməsinə təminat verir. Müəyyən edilmiş vaxtdan artıq istifadə edilməsi istehlakçıların həyatı, sağlamlığı, onların əmlakı və ya ətraf mühit üçün təhlükə yaradan, xəter törədən və ya zərər vura bilən bütün məhsullara (mallara, işlərə, xidmətlərə) xidmət müddəti müəyyən edilməlidir. İstehsalçının borcudur ki, bu cür malların istismar təlimatlarında xidmət müddətini göstərsin.

Yararlılıq müddəti odur ki, bu müddət ötdükdən sonra istehlak olunan mal təyinatı üzrə istifadə edilməsi üçün yararsız olur və buna görə də onun satışı qadağan edilir. Müəyyən edilmiş vaxtdan artıq istifadə edilməsi istehlakçıların həyatına, sağlamlığına, onların əmlakına və ya ətraf mühitə təhlükə kəsb edən və ya zərər vura bilən mallar üçün də məcburi olaraq yararlılıq müddəti müəyyənləşdirilir. İcraçı (satıcı, xidmət göstərən və s.) bu kimi malların istismar təlimatlarında həmin müddəti mütləq göstərməlidir.

Mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddətlərindən biri yük daşımalarda yükün saxlanması müddəti hesab edilir. Bu, qarantiya xarakterli müddətdir. Həmin müddət ərzində yük göndərən tərəfindən yükləmə qaydalarına lazımınja əməl olunması şəraitində yükün keyfiyyətlə saxlanılmasına təminat verilir.

Göstərilən müddət növü, bir qayda olaraq, tez xarab olan və korlanan yüklər (məsələn, ərzaq məhsulları və s.) üçün müəyyən edilir. Bu müddət, adətən, yük göndərən öz tərəfindən təyin edilir. Bəzi hallarda onu keyfiyyətə nəzarət edən orqan da müəyyənləşdirə bilər.

2. Mülki-hüquqi vəzifələrin icrası müddətləri

Mülki vəzifələrin icrası müddətləri təyinat kimi meyara görə müddətlərin bir növü hesab olunur. Bu müddət növü mülki hüquqların həyata keçirilməsi müddəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, bir şəxs tərəfindən mülki hüquqların həyata keçirilmə müddəti eyni zamanda digər şəxs tərəfindən mülki vəzifələrin icrası müddətinə uyğundur.

Mülki-hüquqi vəzifələrin icrası müddətləri odur ki, bu müddət ərzində borclu şəxs səlahiyyətli şəxsin mənafeyi üçün müəyyən hərəkətləri etməli və ya müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməlidir. Bu müddət növü bütün mülki hüquq münasibətlərində geniş səviyyədə tətbiq edilir. Xüsusən onun təşkilatlar arasında yaranan müqavilə münasibətlərində rolu böyükdür. Belə ki, müəyyən bir təşkilatın öz vəzifəsini nəzərdə tutulan müddətdə icra etməməsi digər təşkilatın iş ahəngini pozur, boşdayanmaya və fasiləyə səbəb olur, qeyri-müntəzəmlik yaradır. Buna görə də öhdəlik hüquq münasibətinin, yəni öhdəliyin icrası müddətinin pozulmasına görə borclu şəxsə əmlak (maddi) məsuliyyət tədbiri növündə mülki-hüquqi sanksiya tətbiq edilir. Məsələn, öhdəliyin icrası müddətini gecikdirən borclu şəxs gecikdirmə nəticəsində səlahiyyətli şəxsə (kreditore) vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan hallarda isə ondan dəbbə pulu (jərimə, penya) alınır.

Mülki-hüquqi vəzifələrin icrası müddətinə dönmədən əməl etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, mülki vəzifələrin nəzərdə tutulan müddətdə yerinə yetirilməsi öhdəliklərin lazımınja icra prinsipinin (vişdanlılıq prinsipinin) əsas tələblərindən (şərtlərindən) biridir. Bu tələbə (şərtə) görə öhdəlik şərtləndirilmiş vaxtda icra edilməlidir (MM-in 425-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Mülki-hüquqi vəzifələrin icrası müddəti müxtəlif əsaslar nəticəsində müəyyən edilir: qanun əsasında; inzibati akt əsasında; müqavilə əsasında; işgüzar dövriyyə adəti əsasında.

Göstərilən müddət növü iki cür olur: ümumi müddət; xüsusi (aralıq) müddət. **Ümumi müddət** mülki-hüquqi vəzifənin bütün icra dövrünü əhatə edən son müddətdir. Məsələn, podrat müqaviləsində yaşayış evinin bir il müddətinə tikilib sifarişçiyə təhvil verilməsi nəzərdə tutulur. Burada bir il müddəti ümumi müddətdir.

Xüsusi müddət ümumi müddəti konkretləşdirən aralıq müddətdir. Məsələn, yuxarıdakı misalda tərəflər podrat müqaviləsində tikinti işinin ayrı-ayrı mərhələlərinin aybaay görüldü başa çatması barədə şərtləşirlər. Xüsusi müddətlər aylıq, on günlük (dekada) və s. olur. Bu müddətlər müqavilədə konkret olaraq göstərilir.

Borclu şəxs mülki vəzifələrin icrasının həm ümumi müddətinə, həm də xüsusi müddətinə əməl etməlidir. Məhz belə halda vəzifənin lazımnıja icrasından söhbət gedə bilər.

Mülki hüquqların müdafiəsi müddəti təyinatına görə müddətlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olan növü sayılır. Bu, onunla izah edilir ki, məhz həmin müddət ərzində pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi üçün tələb irəli sürülür. İstənilən subyektiv mülki hüquq yalnız müdafiə olunduqda real əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür müdafiə anjaq nəzərdə tutulan müddətdə həyata keçirilir ki, bu da mülki hüquqların müdafiəsi müddəti adlanır.

3. Müddətlərin mülki-hüquqi əhəmiyyəti

Müddətlər mülki hüquqda böyük əhəmiyyətə malik olan anlayışdır. Əmlak və qeyri-əmlak münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində onlar mühüm rol oynayır. Bunların köməyi ilə mülki dövriyyə qaydaya salınır. Müddətlər ictimai münasibətlərin nizama salınmasında müəyyənlik əmələ gətirir, bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlər arasında intizam şəraitinin yaradılmasına kömək göstərir.

Müddətlər sahibkarlıq (təsərrüfat) müqavilələrinə əməl olunmasında təkanverici vasitə kimi çıxış edir. Onların iqtisadi-təsərrüfat planlarının vaxtında yerinə yetirilməsində rolu böyükdür. Müddətlər subyektlərin hüquqlarının vaxtında müdafiə olunmasını təmin edir. Nəhayət, müddətlər konkret hərəkətlərin yerinə yetirilməsi, vəzifələrin icrası və hüquqların həyata keçirilməsi üçün zərurət yaradır.

Vaxt amilinin rolunu izah edərkən K.Marksın belə bir fikrini işlətmək yerinə düşərdi ki, bütün sosial-iqtisadi formasiyalarda vaxta qənaət etmək qanunu qüvvədə olan birinci və ya əsas qanundur. Onun fikrinə, vaxt kateqoriyası ictimai istehsalın vacib amilidir.

Vaxt amili xüsusilə nəqliyyat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. İkinci elə bir iqtisadiyyat sahəsi tapmaq çətin olar ki, həmin sahədə vaxt nəqliyyat sferasındakı kimi böyük əhəmiyyətə malik olsun. Yüklərin daşınmasına sərf edilmiş vaxt nəinki nəqliyyatın səmərəli və keyfiyyətli işinə, hətta bütövlükdə ictimai istehsalın ahənginə bilavasitə təsir göstərir. Onların təyinat yerinə vaxtında çatdırılması təkcə yük daşıma müqaviləsinin lazımnıja icra edilməsinin vacib şərti hesab olunmur. Bu, həm də ölkə iqtisadiyyatı və təsərrüfatının lazım olan xammalla, tikinti materialları ilə, maşınlarla, avadanlıqlarla və s. təmin olunması üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maddi nemətlərin bir yerdən başqa yerə daşınması ilə bağlı olan istənilən təsərrüfat vəzifəsinin yerinə yetirilməsi nəqliyyat fəaliyyətində və işində vaxt amili ilə şərtlənir. Bu isə o deməkdir ki, ümumi təsərrüfat vəzifələri həmin amillə sıx surətdə bağlıdır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Qribanov V.P. Sroki v qracdanskoy pravoy. M., 1967.

Qracdanskoye pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1998 (ql. 14).

Qracdanskoye pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1998 (ql. 14).

Qracdanskoye pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.İ.Masləeva.** M., 1997 (ql. 11).

Qracdanskoye pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **Z.İ. Übulenko.** M., 1998 (ql. 12).

Qracdanskoye pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy** i dr. M., 1998 (ql. 12).

Soviçev Q.P. Sroki v transportnıx obəzatelğstvax // Sovetskoye qosudarstvo i pravo. 1997, № 4.

Gnneküerus L. Kurs qermanskoqo qracdanskoye prava. M., 1950. Tom 1. Polutom 2 (ql. 5).

Brox H. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuches. 1997.

Brehm W. Allgemeiner Teil des BGB. 1997.

Sakag Vaqaüuma, Toru Ariidzumi. Qracdanskoye pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983 (ql. 10).

MÖVZU 9

Mülki hüquqların müdafiə müddəti

§ 1. Mülki hüquqların müdafiə müddətinin anlayışı, əhəmiyyəti və növləri

1. Mülki hüquqların müdafiə müddətinin anlayışı. İddia müddəti və onun əhəmiyyəti

Mülki hüquqların müdafiə müddəti odur ki, bu müddət ərzində səlahiyyətli şəxs öz pozulmuş hüquqlarının məjburi qaydada həyata keçirilməsini müvafiq orqanlardan tələb edə bilər. Bu müddət öz hüquqlarını müdafiə etmək haqqında tələblə məhkəməyə müraciət olunması üçün səlahiyyətli şəxsə verilən vaxt dövrüdür. Belə ki, həmin vaxt dövründə hüququ pozulmuş tərəf öz hüququnu müdafiə etmək məqsədilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Məhkəməyə müraciət etməyin və pozulmuş mülki hüquqların müdafiə olunmasının əsas hüquqi vasitəsi isə iddiadır. Buna görə də sivilistika elmində və mülki qanunvericilikdə mülki hüquqların müdafiə müddəti iddia müddəti adlanır.

İddia müddəti dedikdə, məhkəməyə iddia vermək yolu ilə pozulmuş hüququn müdafiəsi üçün qanunla müəyyənləşdirilən müddət başa düşülür. İddia müddətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müddət ərzində səlahiyyətli şəxs öz pozulmuş mülki hüququnu iddia qaydasında məhkəmə icraatı vasitəsi ilə məjburi qaydada müdafiə etmək imkanına malik olur. Bu, hüququ pozulmuş həmin şəxsin iddiası ilə hüququn müdafiəsi üçün müəyyənləşdirilən müddətdir.

İddia müddətinin əsas və başlıca təyinatı hüququ pozulmuş səlahiyyətli şəxsə öz hüququnu məhkəmə qaydasında müdafiə etmək üçün vaxt müddəti verməkdən ibarətdir. Bu müddət buraxıldıqda və ötürüldükdə, həmin şəxs öz hüququnu məhkəmə qaydasında müdafiə edə bilmir. O, müdafiə hüququnu itirir və bu hüquqdan məhrum olur. Məsələn, yük daşımaları üçün qanun bir illik iddia müddəti nəzərdə tutur (MM-in 861-ci maddəsi). Bu müddət ötürüldükdə, yük sahibi (yük göndərən) daşıyıcıya hər hansı iddia vermək hüququnu itirir.

Hamımıza məlumdur ki, mülki hüquqlar təkcə məhkəmə yurisdiksiyası formasında yox, həm də inzibati yurisdiksiya formasında, habelə qeyri-yurisdiksiya formasında (özünüqoruma, özünəyardım, operativ sanksiya və s.) müdafiə edilir. Məhz bu səbəbdən mülki hüquqların müdafiə müddəti anlayışına iddia müddətindən savayı, mülki hüquqların inzibati yurisdiksiya və qeyri-yurisdiksiya qaydasında müdafiə müddətlərini də daxil etmək lazımdır. Mülki qanunvericilik bu cür müddətlərin konkret vaxt dövrünü nəzərdə tutmur. Özünüqorumanın (özünümüdafiənin) son zərurət və zəruri müdafiə kimi hərəkətləri, özünəyardım tədbirləri, habelə operativ sanksiyalar həyata keçirilərkən müdafiə müddətinin müəyyənləşdirilməsinə heç ehtiyac da yoxdur. Məlum məsələdir ki, qeyri-yurisdiksiya formasında müdafiə hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi üçün konkret müddətin göstərilməsi məntiqsizlikdir. Çünki bu müdafiə hərəkətlərinin edilməsi müddəti təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən yaranmış konkret vəziyyətlə şərtlənir. Çox vaxt, bir qayda olaraq, müdafiə hərəkətləri dərhal, ləngimədən, təxirə salınmadan və yubadılmaya yol verilmədən həyata keçirilir. Məsələn, alıcı ona göndərilmiş malın keyfiyyətsiz olmasını bilən kimi, dərhal həmin malın pulunu ödəməkdən imtina etmək kimi operativ sanksiya (ləngitmə hərəkəti) tətbiq edir.

Beləliklə, göründüyü kimi, mülki hüquqların müdafiə müddəti anlayışı iddia müddəti anlayışından daha geniş və əhatəlidir. Amma iddia müddəti bu müddət növünün əsası və mərkəzi hissəsi hesab edilir. Ona görə ki, iddia müddəti birtərəfli mövqedə dayanan, müstəqil və yalnız qanuna tabe olan məhkəmənin həyata keçirdiyi müdafiə ilə bağlıdır.

İddia müddəti mülki hüququn ən vacib və mühüm institutlarından biridir. Bu institutun fəaliyyət göstərməsinin vacibliyi və zəruri olması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Daha doğrusu, mülki qanunvericiliyin həmin institutu xüsusi olaraq tənzimləməsi və bu məqsədlə ona ayrıca olaraq fəsil həsr etməsi (18-ci fəsil, 372-384-cü maddələr) bir neçə halla (səbəblə) izah edilir.

Birincisi, iddia müddəti mülki (əmlak) dövriyyədə sabitliyin bərqərar olmasına kömək edən vasitədir. Belə ki, o, bu dövriyyə iştirakçıları arasındakı qeyri-müəyyənliyin, qeyri-sabitliyin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Əgər bu müddət olmasa, onda hüquq pozuntusu yaradan müvafiq hüquq münasibəti daimi mübahisə predmetinə çevrilərdi.

Mülki (əmlak) dövriyyə münasibətlərində qeyri-müəyyənlik mülki-hüquqi tənzimləmənin mahiyyətinə bütövlükdə ziddir. Mülki-hüquqi tənzimləmə mülki dövriyyə iştirakçılarının malik olduqları hüquq və vəzifələrin konkretləşməsini, habelə onlar arasında yaranan mülki hüquqi mübahisənin tezliklə həll edilməsini tələb edir. Bu hallar yalnız sabit mülki dövriyyədə ola bilər. Sabit mülki dövriyyənin mövcud olmasında iddia müddətinin rolu və əhəmiyyəti, şübhəsiz ki, böyükdür. Mülki hüquqların məjburi müdafiəsi üçün vaxt məhdudiyyətinin — iddia müddətinin olmaması dövriyyə iştirakçılarının hüquq və mənafelərinə xələl gətirərdi. İddia müddəti mülki dövriyyədə hərj-mərceliyin, xaotikliyin, qarmaqarışıqlığın və özbaşınalığın qarşısını alır.

İkincisi, iddia müddəti institutu məhkəmələrə imkan verir ki, onlar **mülki-hüquqi mübahisəni obyektiv həqiqət prinsipi əsasında həll etsinlər**. Belə ki, məhkəmə tərəfindən mülki mübahisəyə baxılması həmişə iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi ilə bağlı olur. Obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi isə əldə edilmiş sübutların həqiqətə uyğun və etibarlı olmasını tələb edir. Məlum məsələdir ki, qeyri-müəyyən uzun müddətin ötməsi şəraitində sübutların itmək ehtimalı çoxalır, bu sübutların etibarlı olmasına şübhələr artır, onların həqiqi və tutarlı olmasını yoxlamaq çətinləşir və ya qeyri-mümkün olur, faktlar unudulur. Bu isə məhkəmə orqanlarının iş üzrə bütün faktiki halların müəyyənləşdirilməsi və üzə çıxarılması üzrə fəaliyyətini çətinləşdirir və mürəkkəb vəziyyətə salır. Söz yox ki, belə vəziyyətdə düzgün qərar qəbul edilməsindən söhbət gedə bilməz. İddia müddətinin müəyyənləşdirilməsi isə məhkəmə tərəfindən etibarlı sübutların toplanmasını, iş üzrə obyektiv həqiqətin aşkar edilməsini asanlaşdırır və bununla o, düzgün qərar qəbul edilməsinə kömək edir.

Üçüncüsü, iddia müddəti **mülki hüquq münasibəti iştirakçıları arasında nizam-intizam yaradır**, onların malik olduqları mülki hüquq və vəzifələrin fəal surətdə həyata keçirilməsinə təkan verir, mülki dövriyyədə müqavilə və təsərrüfat-maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə yardım göstərir. Bu müddət öhdəliklərin icrası üzərində qarşılıqlı nəzarəti gücləndirir.

İddia müddəti institutunun mülki hüquqda malik olduğu əhəmiyyət də məhz bunlardan ibarətdir.

İddia müddəti Almaniya mülki hüququnda əsas anlayışlardan biri sayılır. İddia müddəti (**Verjährung**) elə bir müddətdir ki, bu müddətin ötməsi nəticəsində tələb hüququnun (Anspruch) məjburi qaydada həyata keçirilməsi imkanı itir. Bu institut Yaponiya mülki hüququna da məlumdur. Hüquq əldə etmək və ya hüquqi itirmək iddia müddətinin hüquqi nəticəsi hesab olunur.

2. İddia müddətinin növləri

İddia müddətinin iki növü fərqləndirilir (MM-in 373-cü maddəsi):

- ümumi iddia müddəti;
- xüsusi iddia müddəti.

Ümumi iddia müddəti odur ki, bu müddət, barəsində xüsusi müddət müəyyənləşdirilən, habelə haqqında, ümumiyyətlə, iddia müddəti tətbiq edilməyən hüquq münasibətləri və tələblər istisna olmaqla, bütün hüquq münasibətlərinə və tələblərə tətbiq edilir: ümumi iddia müddəti o hallarda tətbiq olunmur ki, müəyyən münasibətlər (tələblər) üçün xüsusi iddia müddəti müəyyənləşdirilməsin. Məsələn, mülkiyyətçi özge şəxsin qanunsuz sahibliyindən öz əmlakını geri tələb edərkən ümumi iddia müddəti tətbiq olunur. **Ümumi iddia müddəti on il təşkil edir** (MM-in 373-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bizim ölkə qanunvericiliyinin on illik ümumi iddia müddəti müəyyən etməsi bəzi xarici ölkələrin qanunvericilik təjribəsinə və ənənələrinə uyğundur. Məsələn, İsveçrə öhdəlik qanunu (127-ci maddə) 10 illik iddia müddəti nəzərdə tutur. Almaniya Mülki Qanunnaməsi ümumi iddia müddəti yox, normal iddia müddəti anlayışını işlədir. Normal iddia müddəti 30 il idi (§ 195); indi isə ümumi iddia müddəti Almaniya qanunvericiliyinə görə üç il təşkil edir. Fransa MM-i 30 illik iddia müddəti nəzərdə tutur. Bu isə səlahiyyətli şəxsin mənafeyinə xidmət edir və mülki hüquqların müdafiəsinə daha çox təminat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, köhnə qanunvericilik üç və bir illik ümumi iddia müddəti müəyyənləşdirmişdi. RF-in yeni MM-i üç illik ümumi iddia müddətini indi də saxlayır. Bizim ölkə qanunvericiliyinin müəyyənləşdirdiyi on illik iddia müddətini Almaniya qanunvericiliyinə uyğun olaraq **normal iddia müddəti** də adlandırmaq olar.

Xüsusi iddia müddəti odur ki, o, qanunda xüsusi olaraq göstərilən, ayrı-ayrı hüquq münasibətlərinə və ya müxtəlif hüquq münasibətlərindən irəli gələn müəyyən növ tələblərə tətbiq edilir. «Uzunluğu»na görə bu müddət növü üç cür olur:

- qısaldılmış xüsusi iddia müddəti;
- daha qısaldılmış xüsusi iddia müddəti;
- uzadılmış xüsusi iddia müddəti.

Qısaldılmış xüsusi iddia müddəti odur ki, o, özünün adından göründüyü kimi, ümumi müddətə nisbətən qısaadır. Bu cür iddia müddətinin əsas təyinatı mülki-hüquqi mübahisəni düzgün həll etmək üçün tezliklə iddia verməyi stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Qısaldılmış xüsusi iddia müddətinə aiddir:

- müqavilə tələbləri üzrə üç illik iddia müddəti (MM-in 373-cü maddəsinin 2-ci bəndi);
- daşınmaz əşyalarla bağlı müqavilə tələbləri üzrə altı illik iddia müddəti (MM-in 373-cü maddəsinin 2-ci bəndi);
- podrat müqaviləsi üzrə beş illik iddia müddəti (binaya aid tələb üzrə) (MM-in 776-cı maddəsi);
- vaxtaşırı icra edilməli öhdəliklərdən irəli gələn tələblər üzrə üç illik iddia müddəti (MM-in 373-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Daha qısaldılmış xüsusi iddia müddəti odur ki, bu müddət qısaldılmış müddətlərə nisbətən qısa olub, xüsusi hallar üçün nəzərdə tutulur. Bu növ müddətlərə aiddir:

- podrat müqaviləsi üzrə bir illik iddia müddəti (MM-in 776-cı maddəsi);

- sahibliyin pozulması ilə bağlı bir illik iddia müddəti (MM-in 165-ci maddəsi).
- torpaq icarəsi müqaviləsi üzrə altı aylıq iddia müddəti (MM-in 715-ci maddəsi);
- yük daşınması müqaviləsi üzrə bir illik iddia müddəti (MM-in 861-ci maddəsi);
- vəsiyyətnamənin qüvvədən düşmüş sayılması barədə iki illik iddia müddəti (MM-in 1231-ci maddəsi) və

S.

Göstərilən bölgü Almaniya hüquq doktrinasının verdiyi təsnifə uyğun gəlir. L.Ennekserus iddia müddətini üç növə bölür: normal iddia müddətinə (30 il — § 195); qısaldılmış iddia müddətinə (gündəlik dövryyə əqdlərindən irəli gələn tələblər üzrə 2 il, bəzi hallarda isə 4 il — § 196 və yaxud kirayə və icarə haqqından, ödənilməmiş faizlərdən irəli gələn tələblər üzrə 4 il — § 197); daha qısaldılmış müddətlərə (xüsusi hallar üçün). Yaponiya mülki hüququnda 10 il, 20 il kimi iddia müddətlərinə rast gəlik (MM-in 162-ci maddəsi). Bu ölkənin MM-i bütün hüquqlar üçün 10 illik iddia müddəti nəzərdə tutur.

Uzadılmış xüsusi iddia müddəti odur ki, o, ümumi iddia müddətinə nisbətən «uzundur». Əvvəlki dövrün qanunvericiliyi (1964-cü il MM-in 74-cü maddəsi) yalnız qısaldılmış xüsusi iddia müddətlərinin müəyyən edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu. Məhz bu səbəbdən mülki hüquq elmində xüsusi iddia müddətləri qısaldılmış iddia müddətləri anlayışı ilə əhatə olunurdu. Amma müasir qanunvericiliyə görə, bu cür əhatə olunmağın əsası yoxdur. Belə ki, həm bizim ölkə qanunvericiliyi, həm RF-in qanunvericiliyi uzadılmış xüsusi iddia müddətlərinin də müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Amma MM-də uzadılmış xüsusi iddia müddətinə rast gəlmirik. Bəzən məhkəmə qərarına əsasən əmələ gələn tələblər üzrə müəyyənləşdirilən 30 illik müddət (MM-in 551-ci maddəsinin 2-ci bəndinin 4-cü yarımbəndi) səhvən bu növ iddia müddəti hesab edilir. Onları bir-birilə qarışdırmaq olmaz. 30 illik müddət iddia müddəti yox, ekstinktiv (yəni mülki hüquqların mövcud olma və ya ləğv olunma) müddət sayılır.

İddia müddəti digər iddia müddəti növlərindən fərqlənir. Bununla belə, o, mülki hüquqların mövcud olma, preklyuziv və pretenziya kimi müddət növlərinə yaxındır. Bu müddət növlərini birləşdirən ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, həmin müddətlərin ötməsi və keçməsi subyektiv hüququn əsasını təşkil edən hüquqi imkanların ləğv edilməsinə və qüvvədən düşməsinə səbəb olur. Onlar arasında müəyyən fərqli cəhətlər də vardır.

Mülki hüquqların mövcud olma müddətləri və preklyuziv müddətlər pozulmamış mülki hüquqların həyata keçirilmə müddətləridir. İddia müddətinə gəldikdə isə o, yalnız pozulmuş subyektiv hüquqlara şamil edilir.

İddia müddəti pretenziya müddətindən onunla fərqlənir ki, iddia müddəti ərzində pozulmuş hüquqlar məhkəmə orqanları tərəfindən məjburi qaydada müdafiə edilir. Pretenziya müddətində isə səlahiyyətli şəxsin pozulmuş hüquqları borclu şəxsin özü tərəfindən könüllü qaydada bərpa edilir.

3. Maddi və prosessual mənada iddia hüququ

İddia müddəti anlayışı iddia və iddia hüququ anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Şəxslərin şəxsi və əmlak hüquqlarının, habelə qanunla qorunan mənafeələrinin məhkəmə müdafiəsi iddia vermək yolu ilə həyata keçirilir. Əgər şəxsin hər hansı mülki hüququ başqa şəxs tərəfindən pozularsa, maraqlı tərəf müdafiə üçün məhkəmə orqanlarına müraciət edə bilər. Belə ki, mülki-prosessual qanunvericiliyə görə, hər bir maraqlı şəxs pozulmuş və ya mübahisəli hüququn müdafiəsi üçün, yaxud qanunla qorunan mənafeənin müdafiəsi üçün qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir. Əgər o, həmin hüquqdan istifadə edib məhkəməyə müraciət edərsə, bu cür müraciət iddia adlanır.

İddia dedikdə, maraqlı şəxsin maddi-hüquqi mübahisənin araşdırılması və həlli, subyektiv hüququn və ya qanunla qorunan mənafeənin müdafiəsi üçün xahişlə məhkəməyə müraciət etməsi başa düşülür. İddia elə bir müdafiə vasitəsidir ki, bu vasitədən subyektiv hüquqlar pozulduqda və pozulma təhlükəsi yarandıqda, yəni maddi-hüquqi mübahisə yarandıqda istifadə olunur.

İddiyanın yaxından bağlı olduğu əsas anlayış iddia hüququdur. **İddia hüququ** pozulmuş və ya mübahisə edilən hüququ müdafiə etmək üçün məhkəməyə müraciət etmək imkanındır. Bizim ölkənin bütün vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, habelə xarici ölkə vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və əjnəbi hüquqi şəxsləri iddia hüququna malikdirlər.

İddia mürəkkəb hüquqi anlayışdır. O, ümumiləşdirilmiş xarakterə malik olmaqla, özündə iki əlaməti birləşdirir: maddi-hüquqi əlaməti; prosessual-hüquqi əlaməti. Vahid, amma mürəkkəb anlayış olan iddia elə bil ki, iki tərəfdən (maddi və prosessual tərəfdən) ibarətdir. Buna müvafiq olaraq iddia hüququ iki mənada başa düşülür:

- maddi mənada iddia hüququ;
- prosessual mənada iddia hüququ.

Maddi mənada iddia hüququ iddianın maddi tərəfinə, prosessual mənada iddia hüququ isə iddianın prosessual tərəfinə uyğundur. Bunlar həm də iddia hüququnun ibarət olduğu iki cür səlahiyyətə müvafiqdir: iddianın təmin olunması hüququna (maddi mənada iddia hüququ); iddia verilməsi hüququna (prosessual mənada iddia hüququ).

Maddi mənada iddia hüququ dedikdə, pozulmuş mülki subyektiv mülki hüquqların məhkəmə vasitəsilə məjburi qaydada həyata keçirilməsi imkanı başa düşülür. Söhbət pozulmuş və ya mübahisə edilən hüquqların həyata keçirilməsi haqqında iddiaçının cavabdehə yönəltdiyi maddi-hüquqi tələbin məhkəmə yolu ilə təmin edilmək imkanından gedir. Ona görə də maddi mənada iddia hüququ **iddianın təmin olunması hüququ** da adlandırılır.

İddiaçının cavabdehə yönəltdiyi maddi-hüquqi tələb **iddianın predmetini** təşkil edir. Çox vaxt iddianın obyektini iddianın predmeti ilə qarışdırırlar. Bunlar bir-birindən fərqlənən anlayışlardır. **İddianın obyekt** iddiaçının əldə etməyə cəhd göstərdiyi maddi nemətə deyilir. Məsələn, konkret əmlak, pul, qiymətli kağız və s. iddianın obyektinə ola bilər.

Maddi mənada iddia hüququndan şəxs ona məxsus olan maddi hüquq pozulduğu və bu hüququ müdafiə etmək üçün hüququ pozan şəxsə məjburiyyət tədbirinin tətbiq olunması lazım gəldiyi hallarda istifadə edir. Məjburiyyət tədbirləri qanunla mülki hüquqları müdafiə etməyə ixtiyarı çatan məhkəmə tərəfindən tətbiq olunur. İddiaçının tələbi ilə məjburiyyət tədbirinin tətbiq edilməsi həmişə yox, yalnız iddia müddəti çərçivəsində və hədudlarında mümkündür. Məhz bu müddətin ötməsi hüququ pozan şəxsə məjburiyyət tədbirinin tətbiqini istisna, qeyri-mümkün edir. Buna **iddianın təmin olunmasından imtina** deyilir.

Beləliklə, maddi mənada iddia hüququ iddia müddəti ilə bağlıdır. Belə ki, bu müddətin ötməsi ilə subyektiv hüququn məjburi olaraq həyata keçirilməsi imkanı itir, yəni iddia müddətinin ötməsi məhkəmənin iddiadan imtina barəsində qərar çıxarması üçün əsasdır (MM-in 375-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Prosessual mənada iddia hüququ dedikdə, pozulmuş və ya mübahisə edilən subyektiv hüququn müdafiəsi barədə tələblə məhkəməyə müraciət etmək hüququ başa düşülür. Söhbət məhkəmədən yaranmış mülki-hüquqi mübahisənin baxılmasını və həll edilməsini tələb etmək hüququndan gedir. Buna görə də həmin hüquq **iddia vermək hüququ** adlanır. Bu hüquqa iddia müddəti tətbiq edilmir və məhkəməyə iddia vermək hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmır. Belə ki, hüququn müdafiəsi haqqında tələb iddia müddətinin ötməsindən asılı olmayaraq, məhkəmə tərəfindən baxılmağa qəbul edilir (MM-in 375-ci maddəsi). İddia müddəti ötdükdən sonra da məhkəməyə iddia vermək olar. Məhkəmənin bu tələbə baxmaqdan imtina etməyə hüququ çatmır. **Maddi mənada iddia hüququ olmasa belə, məhkəmə iddianı hökmən qəbul etməli, mübahisəyə mahiyyətə baxmalı və qərar çıxarmalıdır.** Ona görə ki, o, iddia müddətinin ötüb-ötməməsini, bu müddətin dayandırılmasını, kəsilməsini və ya bərpa edilməsini şərtləndirən halların olub-olmamasını məhz məhkəmə araşdırması nəticəsində müəyyən edə bilər. Deməli, mülki qanunvericiliyə görə, iddia müddətinin ötməsi maraqlı tərəfi prosessual mənada iddia hüququndan məhrum etmir. Bu hüququn həyata keçirilməsinin şərt və qaydaları isə mülki-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilir. İddia müddətinin ötməsi maraqlı tərəfi maddi mənada iddia hüququndan da məhrum etmir. O, yalnız həmin tərəfin irəli sürdüyü tələbin məhkəmə vasitəsilə məjburi qaydada həyata keçirilməsi imkanını aradan qaldırır və iddianın (tələbin) təmin edilməsindən imtinaya səbəb olur.

4. İddia müddəti haqqında qayda

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə kimi iddia müddəti dəqiq olaraq yalnız qanunla müəyyənləşdirilirdi. Odur ki, tərəflər razılaşma əsasında bu müddəti dəyişdirə bilməzlər. Bu, o demək idi ki, **iddia müddəti imperativ xarakterə malikdi.**

Mülki qanunvericilik **iddia müddətinin imperativliyi haqqında qayda** müəyyən edirdi (MM-in 374-cü maddəsi). Bu qayda, hər şeydən əvvəl, **birincisi**, onda ifadə olunurdu ki, **iddia müddətləri və onların hesablanma qaydası yalnız qanun əsasında müəyyənləşdirilir** və mülki hüquq münasibəti iştirakçılarının razılaşması ilə bu müddətlərin dəyişdirilməsinə, yəni qısaldılmasına və ya uzadılmasına yol verilmirdi. Əgər iddia müddətləri və onların hesablanması qaydası iştirakçıların razılığı ilə dəyişdirilərsə, onda bu cür razılaşmanın hüquqi əhəmiyyəti olmurdu. Bu cür razılaşma etibarsız sayılırdı. Məsələn, qanunda yük daşıma müqaviləsi üçün bir illik iddia müddəti nəzərdə tutulmuşdur. Əgər daşıyıcı ilə yük göndərən həmin müddətin dəyişdirilərək iki illik iddia müddəti ilə əvəz olunması barədə razılığa gəlsələr, onda cür razılaşma hüquqi əhəmiyyəti olmayan hərəkət kimi etibarsız hesab edilərdi.

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsindən sonra vəziyyət tam dəyişmişdir. Belə ki, **indi tərəflər qanunda nəzərdə tutulan iddia müddətinin dəyişdirilməsi barədə öz aralarında razılığa gələ bilərlər;** belə razılaşma artıq etibarsız sayılmayacaqdır. Ona görə ki, Mülki Məcəllə subyektlərə qanunun müəyyənləşdirdiyi iddia müddətini uzatmağa və ya qısaltmağa icazə verir. Əgər subyektlər öz aralarında iddia müddətinin uzadılması və ya azaldılması barədə razılığa gəlməzlərsə, onda iddia müddəti Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilir (MM-in 374-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, son zamanlar xarici ölkələrin qanunvericiliyində artan tendensiya uyğundur. Belə ki, xarici qanunvericilik tərəflərə onlara sərf edən iddia müddətləri müəyyənləşdirməkdə geniş hüquqlar verir. Məsələn, Almaniya hüququ iddia müddətinin tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilməsinə (ya uzadılmasına, ya qısaldılmasına) yol verir (AMQ-nin 202-ci maddəsi). ABŞ

Vahid Ticarət Məcəlləsi (2-725-ci maddə) müəyyən edir ki, tərəflər 4 illik iddia müddətini 1 ilə kimi azalda bilərlər. İddia müddətinin tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilməsi tendensiyası İngiltərə hüququnda da müşahidə olunmaqdadır. Amma bəzi ölkələrdə (məsələn, İsveçrədə və s.) iddia müddətini tənzimləyən normalar imperativ xarakter daşıyır. Odur ki, tərəflər iddia müddətini dəyişdirə bilməzlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, **iddia müddətinin axımının dayandırılması və kəsilməsi əsasları qanunla müəyyənləşdirilir**. Bu barədə mülki hüquq münasibəti iştirakçılarının sazişi hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Bununla bərabər, yeni mülki qanunvericilik köhnə qanunvericilikdən fərqli olaraq, iddia müddətinin imperativliyini (məjburiyyətini) istisna edən xüsusi norma müəyyən edir (MM-in 375-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu xüsusi norma onu isbat edir ki, iddia müddəti barədə qayda tam yox, əsasən, imperativ xarakterə malikdir. Köhnə qanunvericiliyə görə, **iddia müddəti mübahisə edən tərəflərin (mülki hüquq münasibəti iştirakçılarının) bildirməsindən asılı olmayaraq, məhkəmə tərəfindən tətbiq olunurdu** (1964-cü il MM-nin 77-ci maddəsi), yəni iddia müddətinin tətbiq edilməsi məhkəmənin vəzifəsi sayılırdı. Belə ki, məhkəmə mübahisə edən tərəflərin bildirməsindən asılı olmayaraq, öz xüsusi təşəbbüsü ilə iddia müddətini tətbiq etməyə borclu idi. Bu vəzifəni icra etmək məqsədilə məhkəmə iddia müddətinin ötürülüb-ötürülməməsi məsələsini qəti olaraq müəyyənləşdirirdi. Əgər məhkəmə müəyyən etsə idi ki, iddia müddəti ötürülmüş və buraxılmışdır, onda o, iddiadan imtina edirdi. Beləliklə, köhnə qanunvericilik iddia müddətinin tətbiq edilməsinin məjburiyyəti (imperativliyi) haqqında qayda nəzərdə tutmuşdu.

Köhnə qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu bu qaydadan fərqli olaraq, yeni qanunvericilik iddia müddətinin tətbiq edilməsinin imperativliyini (məjburiyyətini) istisna edən norma müəyyən edir. Bu normaya görə, **iddia müddəti məhkəmə tərəfindən yalnız mülki-hüquqi mübahisə üzrə müvafiq tərəfin məhkəmə qərarı çıxarılanadək verdiyi ərizə əsasında tətbiq edilir**. Əgər müvafiq tərəf iddia müddətinin tətbiq edilməsi barədə ərizə verməzsə, onda məhkəmə iddia müddətinin keçməsinə asılı olmayaraq, işə mahiyyətə baxır və mülki-hüquqi mübahisə barədə qərar qəbul edir. Belə halda **məhkəmənin öz xüsusi təşəbbüsü ilə iddia müddətini tətbiq etmək ixtiyarı** çatmır.

Bir sıra hallarda mülki-hüquqi mübahisə üzrə müvafiq tərəf (cavabdeh) müdafiə tədbiri kimi istinad edir və bildirir ki, iddiaçı iddia müddətini ötürmüşdür və buna görə də məhkəmə iddiadan imtina barədə qərar çıxarmalıdır. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, cavabdeh bu hüquqdan yalnız məhkəmə qərarı çıxarılanadək istifadə edə bilər. Məsələn, iddia ərizəsinə verilən etirazda, məhkəmə iclasında bu cür bildiriş (ərizə) ifadə oluna bilər. Belə halda məhkəmə iddia müddətini tətbiq edir və əgər bu müddətin ötürülməsini müəyyənləşdirərsə, o, iddiaçının irəli sürdüyü iddiadan (tələbdən) imtina edir. Məsələn, daşıyıcı ilə yük göndərən arasında yükün itməsi barədə mübahisə yaranır. Yükün təyinat yerinə çatdırılmalı olduğu gündən bir il yarım keçdikdən sonra (bununla bir illik iddia müddəti ötürülür) yük göndərən iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Daşıyıcı bir illik iddia müddətinin ötürülməsinə görə iddiadan imtina edilməsi barədə ərizə vermir. Belə halda məhkəmə iddia müddətini tətbiq etməyərək, işə mahiyyətə baxır və iddia müddətinin ötməsindən asılı olmayaraq, müvafiq qərar çıxarır.

Konkret işə baxan hakim cavabdehə izah etməyə borclu deyildir ki, cavabdeh iddia müddətinin ötürülməsinə görə iddiaçının irəli sürdüyü iddiadan imtina olunmasını tələb etsin. Cavabdehin də ixtiyarı yoxdur ki, məhkəmənin iddia müddətinin ötürülməsini elan etməməklə və bildirməməklə diqqətsizliyə yol verməsinə görə onun hərəkətlərindən şikayət versin.

Göstərilən xüsusi normanı genişləndirici təfsir etmək olmaz. Belə ki, mülki hüquq münasibəti üzrə tərəflər istənilən vaxt, məsələn, əqd bağlanan zaman mümkün ola bilən mübahisəyə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi barədə razılığa gələ bilməzlər. Bu razılıq qanuna zidd olduğuna görə etibarsız sayılacaqdır. **Yalnız artıq əmələ gəlmiş mübahisəyə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi barədə bildiriş verilə bilər**. O mübahisəyə ki, həmin mübahisə baxılmaq və həll edilmək üçün məhkəməyə verilmişdir.

Beləliklə, iddia müddətinin tətbiqi mülki-hüquqi mübahisə üzrə tərəflərin öz istək və mülahizələrindən asılıdır. **Məhkəmənin bu tərəflərin bildirməsindən asılı olmayaraq, öz xüsusi təşəbbüsü ilə iddia müddətini tətbiq etmək hüququ yoxdur**. Bu isə onu ifadə edir ki, yeni mülki qanunvericiliyə görə, iddia müddətinin tətbiq edilməsi imperativ (məjburi) xarakter daşıyır.

5. İddia müddətinin şamil edilmədiyi tələblər

Ümumi qayda belədir ki, iddia müddəti bütün mülki hüquq münasibətlərinə şamil edilir. Bununla bərabər, elə tələblər vardır ki, həmin tələblərə iddia müddəti aid olunmur. Mülki qanunvericilik bu tələblərin siyahısını verir. Lakin bu, qeyri-qəti, dəqiq olmayan və təxmini siyahıdır (MM-in 384-cü maddəsi). Ona görə ki, qanunda nəzərdə tutulan bəzi tələblərə iddia müddətinin şamil edilməməsi istisna olunmur, yəni bu, mümkündür.

İddia müddətinin şamil edilmədiyi tələblərə aiddir:

- **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və digər qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsi haqqında tələblər**. Bu tələblərə, hər şeydən əvvəl, fiziki şəxsin şərəf və ləyaqəti, işgüzar nüfuzu və s. daxildir. Ümumi qaydaya görə,

həmin tələblər vaxtla məhdudlaşmır və onların pozulması fasiləsiz olaraq davam edir;

● **əmanətlərin verilməsi haqqında əmanətçilərin banka tələbləri.** İddia müddəti həm də əmanətlər üzrə faizlərin ödənilməsi üzrə tələblərə şamil olunmur;

● **fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblər.** Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulduğu hallarda, həmin şəxsin (zərərçəkənin) əmək qabiliyyətinin azalması və ya ölümü nəticəsində dəyən zərərin əvəzi aylıq ödənişlər yolu ilə ödənilir. Tələb gələcək müddət üçün ödənilir. Tələb irəli sürülməzdən əvvəlki müddət üçün də təmin oluna bilər. Bu müddət üç ildən çox ola bilməz, yəni tələb zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququnun əmələ gəldiyi andan üç il keçdikdən (bitdikdən) sonra irəli sürülsə, ən çoxu iddia irəli sürülməzdən əvvəlki üç il üçün ödənilir. Məsələn, vətəndaşın sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququnun əmələ gəldiyi andan dörd il keçir və o, iddia irəli sürür. Belə halda zərərin əvəzini ödəmək tələbi yalnız ən çoxu iddia irəli sürülməzdən əvvəlki üç il üçün ödənilir;

● **mülkiyyətçinin və ya digər sahibin (əşyaya sahiblik edən, lakin mülkiyyətçi olmayan şəxs, məsələn, kirayəçi, daşıyıcı, girovsaxlayan və s.) onun hüququnun hər cür pozulması hallarının aradan qaldırılması haqqında tələblər, əgər bu pozuntu halları sahiblikdən məhrum edilməklə bağlı olmasa.** Söhbət neqator iddia tələbinə iddia müddətinin tətbiq edilməməsindən gedir ki, bu iddia ilə mülkiyyət hüququ müdafiə olunur. Həmin növ iddia MM-in 157-ci maddəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, vətəndaşa məxsus yaşayış evinin yaxınlığında obyekt tikən təşkilat həmin evin həyatına dəmir-beton məmulatları tökür. Bununla sahiblikdən məhrum etmə ilə bağlı olmayan hüquq pozuntusuna yol verilir. Ev sahibi həmin pozuntunun aradan qaldırılmasını tələb edə bilər. Bu tələbə iddia müddəti şamil edilmir. Göründüyü kimi, burada hüquq pozuntuları uzanan və davam edən xarakterə malikdir. Bu cür pozuntu ilə bağlı olan tələblərə iddia müddəti tətbiq olunmur. Ümumiyyətlə, uzanan və davam edən hüquq pozuntularına iddia müddəti tətbiq olunmamalıdır;

● **dövlət və ya bələdiyyə orqanının və ya onların vəzifəli şəxslərinin mülkiyyət hüquqlarını pozmuş aktının etibarsız sayılması haqqında mülkiyyətçinin tələbləri.** Bu aktlar, adətən, qeyri-normativ xarakterə malikdir. Əgər onlar şəxslərin mülkiyyət hüququnu pozarsa, həmin şəxs iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Belə hallara da iddia müddəti şamil edilmir. Məsələn, şəhər icra hakimiyyətinin qərarı ilə vətəndaşa məxsus olan tikili heç bir əsas olmadan ondan alınır.

Bəzən iddia müddətinin tətbiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyü hüquq münasibətinin özünün xarakterindən irəli gəlir. Məsələn, fiziki şəxsin ölmüş hesab edilməsi haqqında və ya onun qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli sayılması barədə tələblərə, təbii ki, iddia müddəti şamil edilmir. Məlum məsələdir ki, bu cür tələblərə iddia müddəti şamil etmək məntiqsizlikdir.

§ 2. İddia müddəti axımının başlanması, kəsilməsi, bərpası və ötməsinin nəticələri

1. İddia müddəti axımının başlanması

İddia müddətini düzgün hesablamaq lazımdır. Bunun çox vacib və mühüm əhəmiyyəti vardır. İddia müddəti axımının başlanğıcı onun düzgün və dəqiq hesablanması üçün həlledici rol oynayır. Belə ki, bu məsələdə səhvə yol vermək hökmən süni surətdə iddia müddətinin qısaldılmasına və ya uzadılmasına səbəb olur.

İddia müddətinin axımı **iddia hüququ əmələ gələn gündən başlanır**. O gündən ki, həmin gün pozulmuş hüququn məjburi qaydada məhkəmə orqanlarının köməyi ilə həyata keçirilmək imkanı yaranır. İddia hüququnun əmələ gəldiyi gün isə **şəxsin öz hüququnun pozulduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu gündən başlanır** (MM-in 377-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Deməli, şəxsin öz hüququnun pozulduğunu bildiyi və ya konkret hallar əsasında bunu bilməli olduğu gündən iddia müddətinin axımı başlanır.

Qanunun müəyyən etdiyi göstərişdən belə məlum olur ki, iddia müddəti axımının başlanğıcının təyin edilməsi və müəyyənləşdirilməsi iki anla bağlıdır:

- obyektiv anla;
- subyektiv anla.

Obyektiv an şəxsin öz subyektiv mülki hüququnun pozulduğu andır. **Subyektiv** an isə şəxsin öz hüququnun pozulduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu andır.

Qanun iddia müddəti axımının başlanmasını obyektiv anla yox, subyektiv anla əlaqələndirir. Məhz bu andan maddi mənada iddia hüququ əmələ gəlir. Prosessual mənada iddia hüququ, yəni iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək imkanı isə hər hansı vaxtla (anla) məhdudlaşdırılmadan həmişə saxlanılır və mövcud olur.

Beləliklə, qanun maddi mənada iddianın əmələ gəlmə əsasına subyektiv xarakter verərək, bu əsası subyektiv anla bağlayır. Bu an şəxsin öz subyektiv hüququnun pozulmasını bilməsi, qavraması və dərk etməsi günüdür. Adətən, şəxs öz hüququnun pozulmasını elə həmin gün də bilir və bundan xəbər tutur. Məsələn, hər hansı fiziki şəxs müəyyən vətəndaşın hüququnu sentyabr ayının 10-da pozur. Vətəndaş elə həmin gündə, yəni sentyabr ayının 10-da öz hüququnun pozulmasını bilir. Bu cür hallarda obyektiv anla subyektiv an üst-üstə düşür.

Bəzi hallarda isə şəxsin öz hüququnun pozulması faktı ona elə həmin gün yox, xeyli müddət keçdikdən sonra məlum olur. Öz hüququnun pozulmasını bilmədən, əlbəttə, şəxs onun müdafiə edilməsi üçün tədbirlər görə bilməz. Məsələn, ev sahibi onun yaşadığı evdən müxtəlif əşyaların oğurlanmasını (sentyabrın 4-də) yalnız məzuniyyətdən qayıtdıqdan sonra (sentyabrın 30-da) bilir. İddia müddətinin axımı oğurluğun baş verdiyi gündən (sentyabrın 4-dən) yox, məhz bu gündən (sentyabrın 30-dan) başlayır. Bu cür hallarda isə obyektiv anla subyektiv an üst-üstə düşür.

Bəzən şəxs diqqətsizliyə, səhlənkarlığa, biganəliyə, təsərrüfatsızlığa və digər səbəblərə görə öz hüququnun pozulmasından xəbəri olmur. Belə halda iddia müddətinin axımı hüququn pozulduğu gündən yox, şəxsin öz hüququnun pozulmasını bilməli olduğu gündən başlayır.

Amma iddia müddətinin hesablanması qaydası imperativ xarakter daşıyır. Belə ki, tərəflər müqavilədə iddia müddətinin hesablanması qaydası haqqında başqa hal, yəni qanunda müəyyənləşdiriləndən fərqli qayda nəzərdə tutublar (MM-in 374-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, müqavilədə tərəflər müəyyənləşdirə bilərlər ki, iddia müddətinin axımı şəxsin subyektiv mülki hüququnun pozulduğu gündən hesablanсын və s. Əgər müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, iddia müddətinin hesablanması qaydası Mülki Məcəllə ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 374-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Yeri gəlmişkən, 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə kimi iddia müddətinin hesablanması qaydası haqqında norma imperativ xarakter daşıyırdı.

Xarici ölkələrin müasir qanunvericiliyi həm operativ halı (tələbin əmələ gəlmə anını), həm də subyektiv halı (subyektin öz hüququnun pozulduğunu bilməsinə) nəzərə alır. Kontinental hüquq sisteminə aid edilən ölkələrin qanunvericiliyinə görə, kreditörün tələbinin yarandığı andan ümumi iddia müddətinin axımı başlanır. ABŞ Vahid Ticarət Məcəlləsində (2-725-ci maddə) göstərilir ki, alqı-satqı müqaviləsinin pozulduğu andan iddia müddəti hesablanır; zərərçəkən tərəfin pozuntu halını bilib-bilməməsinin məsələyə daxil yoxdur.

Qanunun iddia müddətinin axımının başlanğıcını subyektiv anla əlaqələndirməsi **mülki hüquqların müdafiəsinə daha artıq təminat yaratmaq zərurəti ilə şərtlənir**. Bununla şəxsdən asılı olmayan səbəblərə görə iddia müddətinin ötməsi halının qarşısı alınır.

Öhdəlik hüquq münasibətlərində (öhdəliklərdə) iddia axımının başlanğıcı anını təyin etmək haqqında qayda daha konkretir. Bu qaydaya əsasən, icra müddəti müəyyənləşdirilmiş öhdəliklər üzrə iddia müddətinin axımı **icra müddəti bitdikdə başlanır** (MM-in 377-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, borc müqaviləsində borc alanın borcu sentyabr ayının 25-də qaytarması nəzərdə tutulur. O, həmin müddətdə borcu qaytarmır. Sentyabrın 26-dan iddia müddətinin axımı başlanır.

İcra müddəti müəyyənləşdirilməmiş və ya tələb etmək məqamı ilə müəyyənləşdirilmiş öhdəlik hüquq münasibətləri üçün isə başqa qayda tətbiq olunur. Bu qaydaya görə, iddia müddətinin axımı **kreditörün öhdəliyi icra etmək tələbini irəli sürmək hüququnun əmələ gəldiyi andan başlanır**. Əgər borcluya həmin tələbin icrası üçün yeddi günlük güzəştli müddət verilərsə (MM-in 427-ci maddəsinin 4-cü bəndi), onda iddia müddəti göstərilən müddət bitdikdən sonra (kreditörün tələbi irəli sürməsinin səkkizinci günündə) hesablanmağa başlayır (MM-in 377-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, borc müqaviləsində borcun qaytarılması müddəti nəzərdə tutulmur. Sentyabr ayının 16-da borc verən borcun qaytarılmasını tələb edir. Borcluya borcun qaytarılması üçün yeddi günlük güzəştli müddət verilir. Sentyabrın 23-də güzəştli müddət bitir. Sentyabrın 24-dən iddia müddətinin axımı başlanır.

Reqres öhdəlik hüquq münasibətləri üzrə iddia müddəti axımının başlanğıcının müəyyən edilməsi barədə də qanun xüsusi qayda nəzərdə tutur (MM-in 377-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Reqres öhdəlik hüquq münasibəti (reqres öhdəliyi) həmişə əsas öhdəlik adlı başqa öhdəliyin icrası əsasında yaranır. Özü də əsas öhdəlik üzrə borclu reqres öhdəlik üzrə kreditora çevrilir, üçüncü şəxs isə bu öhdəlikdə borclu şəxs qismində çıxış edir. Məsələn, müəssisənin sürücüsü öz əmək vəzifəsinin icrası zamanı nəqliyyat vasitəsinə idarə edərkən vətəndaşın əmlakını zədələyərək, onu tam yararsız hala salır. Belə halda müəssisə ilə vətəndaş arasında zərər vurmaq nəticəsində öhdəlik hüquq münasibəti (delikt öhdəliyi) əmələ gəlir. Bu, əsas öhdəlikdir. Burada müəssisə borclu şəxs, vətəndaş isə kreditordur. Bu əsas öhdəliyə görə müəssisə vətəndaşın əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir, yəni əsas öhdəliyi icra edir. Bundan sonra müəssisə ödənilmiş əvəz miqdarında sürücüyə (üçüncü şəxsə) reqres (geriyə) tələb irəli sürür. Beləliklə, müəssisə ilə sürücü arasında reqres öhdəlik hüquq münasibəti (reqres öhdəliyi) yaranır. Bu öhdəliyə görə, sürücü müəssisəyə vətəndaşa ödənilmiş əvəz miqdarında pul ödəyir. Göründüyü kimi, reqres öhdəliyi əsas öhdəliyin icrası əsasında yaranır. Buna görə də mülki qanunvericilik həmin öhdəlik üzrə iddia müddəti axımının başlanmasını əsas öhdəliyin icrası ilə əlaqələndirir. Belə ki, **reqres öhdəlikləri üzrə iddia müddətinin axımı əsas öhdəliyin icrası anından başlanır**. Məsələn, tutalım ki, əsas öhdəlik sentyabr ayının 5-də icra edilmişdir. Məhz sentyabrın 6-dan reqres öhdəlik üzrə iddia müddətinin axımı başlanacaq.

Adətən, mülkiyyət hüquq münasibətləri pozulduğu hallarda, hüququn pozulduğu günü təyin etmək çətinlik

törətmir. Bununla belə, bəzən mülkiyyət hüququnu pozanın şəxsiyyəti məlum olmur. Məsələn, əmlakı hər hansı naməlum şəxs oğurlayır. Hüquq pozuntusu törədənin şəxsiyyəti məlum olmadığına görə məhkəməyə iddia vermək olmaz. Qanunvericiliyə görə, həmin şəxsin aşkar edilməsinə və müəyyənləşdirilməsinə sərf olunan vaxt isə iddia müddətinə hesablanır, onu, əlbəttə, qısaldır. Pozuntu törədən şəxs müəyyən edildikdə, əgər iddia müddəti ötmüş olsa belə, mülkiyyətçi məhkəməyə iddia verir. Göstərilən səbəbə görə iddia müddətinin ötürülməsi məhkəmə tərəfindən nəzərə alınır və pozulmuş hüquq müdafiə edilir.

Öhdəlik hüquq münasibətində şəxslərin dəyişməsi nə iddia müddətinə, nə də onun hesablanma qaydasına təsir göstərir. Belə ki, öhdəlikdə şəxslərin dəyişilməsi iddia müddətinin və onun hesablanması qaydasının dəyişilməsinə səbəb olmur (MM-in 378-ci maddəsi).

Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi dedikdə, öhdəliyin özünün saxlanması şərti ilə kreditorun başqa kreditorla əvəz olunması (tələb hüququnun verilməsi, güzəşti) və ya borclu şəxsin başqası ilə əvəz olunması (borcun köçürülməsi) başa düşülür. Məsələn, vətəndaş öz qonşusundan borc pul alır (aprelin 15-də qaytarmaq şərti ilə). Fevral ayında o ölür. Borc hüquq münasibətində onun yerini vərəsəsi tutur. Vərəsə aprelin 15-də borcu qaytarır. Aprelin 16-dan iddia müddətinin axımı başlanır, yəni öhdəlikdə borclunun dəyişməsi iddia müddətinin dəyişməsinə (qısaldılmasına və ya uzadılmasına) təsir göstərmir.

Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə, iddia müddətinin axımının başlanması üçün tələb edilmir ki, şəxs iddia hüququnun əmələ gəlməsini bilsin. Bu, o deməkdir ki, müvafiq hüquq pozulduğu andan (şəxsin öz hüququnun pozulduğunu bildiyi andan yox) iddia müddətinin axımı başlanır. Anoloci göstərişi Yaponiya mülki hüququ da nəzərdə tutur.

2. İddia müddəti axımının dayandırılması

Vaxt fəlsəfi anlayışdır. O, materiyanın əsas mövcud olma formalarından biridir. Vaxt obyektiv kateqoriya-dır. Belə ki, o, obyektiv olaraq mövcuddur. Vaxtın mövcud olması bizim şüurumuzdan kənarda olub, ondan asılı deyildir. Buna görə də vaxt fasiləsiz xarakterə malikdir: onu ya dayandırmaq, ya kəsmək, ya da bərpa etmək olmaz.

Bununla bərabər, elə vaxt dövrləri vardır ki, onlar qanunda nəzərdə tutulan hallar mövcud olduqda, iddia müddətinə hesablanma da bilər, hesablanmaya da. Söhbət iddia müddətinin axımına təsir göstərərək onu dayandıran, vaxtında iddia verilməsini çətinləşdirən hallardan gedir. Bu hallar iddia müddətinin fasiləsiz və arası kəsilməyən axımına təsir göstərir. Mülki qanunvericilik həmin halları nəzərə alır. Tərəflərin iradəsindən asılı olmayan göstərilən hallar obyektiv xarakter daşıyaraq, iddia müddəti axımının dayandırılmasına səbəb olur.

İddia müddəti axımının dayandırılması onu ifadə edir ki, iddia verilməsinə mane olan və qanunda nəzərdə tutulan obyektiv halın mövcud olduğu vaxt dövrü iddia müddətinə hesablanmır və həmin halın aradan qalxdığı gündən müddətin axımı davam edir. Pozulmuş hüququn vaxtında müdafiə edilməsinə əngəl olan həmin hallar **iddia müddəti axımının dayandırılmasının əsası** kimi çıxış edir.

Qarşısılınmaz qüvvə iddia müddəti axımının dayandırılmasına səbəb olan əsaslardan biridir. Qarşısılınmaz qüvvə dedikdə, fəvqəladə və həmin şəraitdə qarşısı alına bilinməyən hal başa düşülür. Həm dağıdıcı təbiət hadisələri və təbii fəlakət (məsələn, zəlzələ, qar uçqunu, yer sürüşməsi, daşqın və s.), həm nəqliyyatın, rabitənin, məhkəmənin və digər orqanların normal işini pozan ictimai hadisələr (kütləvi iğtişaşlar, tətil, vətəndaş müharibəsi, milli münaqişə, hərbi əməliyyatlar və s.), həm də öz xarakterinə görə müstəsna və qeyri-adi hallar (məsələn, epidemiya və s.) bu cür qüvvə rolunda çıxış edə bilər. Həmin hallar vaxtında iddia verilməsinə mane olur və onu qeyri-mümkün edir. Qarşısılınmaz qüvvə bəzi xarici ölkə qanunvericiliyində və beynəlxalq kommersiya dövrüyyəsində fors-majore (fransızca «force majeure» — təbii hadisə) anlayışı ilə əhatə edilir.

Qarşısılınmaz qüvvə, əsasən, dağıdıcı xarakter daşıyır. O, iddianın əsaslandırılması üçün zəruri olan sənədlərin və digər materialların itirilməsinə səbəb ola bilər. Həmin sənəd və materialların bərpası üçün müəyyən vaxt dövrü lazımdır. Bütün bu dövr ərzində iddia müddətinin axımı dayandırılır.

İddiaçının və ya cavabdehin hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olması halı iddia müddəti axımının dayandırılmasına dəlalət edən əsaslardan biridir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, əmin-amanlıq dövründə şəxsin ordu sıralarına hərbi xidmətə çağırılması iddia müddətinin dayandırılmasına səbəb ola bilməz. Ona görə ki, həqiqi hərbi xidmətdə olma şəxsi öz pozulmuş hüquqlarını şəxsən və ya nümayəndənin vasitəsilə müdafiə etmək imkanından məhrum etmir.

Hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olma onu ifadə etmir ki, hərbi vəziyyətə bütün silahlı qüvvələr keçirilməlidir. Burada söhbət yalnız iddiaçı və ya cavabdehin olduğu hərbi hissənin hərbi vəziyyətə keçirilməsindən gedir. Məsələn, «Dağlıq Qarabağ münaqişəsini» həll etmək üçün müvafiq hərbi hissə hərbi vəziyyətə keçirilir. İddiaçı və ya cavabdeh bizim ölkə xaricində sülhməramlı funksiya yerinə yetirən (məsələn, Əfqanıstanda antiterror əməliyyatlarında və s.) hərbi dəstənin tərkibində iştirak etdiyi hallarda da iddia müddətinin axımı dayandırılır.

Azərbaycan Respublikasında hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsinin əsasları və qaydası müvafiq qanunla müəyyənləşdirilir. Bu qanuna görə, hərbi vəziyyət prezidentin fərmanı ilə tətbiq edilir. Həmin fərman dərhal parlamentə təqdim olunur. Parlament 24 saat ərzində bu məsələyə dair qərar qəbul etməlidir.

İddia müddəti axımının dayandırılmasına səbəb olan əsaslardan biri **öhdəliklərin icrası üçün moratorium (möhlət) müəyyənləşdirilməsi** hesab edilir. Moratorium (latınja «moratorius» — yubadan, ləngidən) öhdəliklərin icrasının «dondurulmasını», təxirə salınmasını və yubadılmasını, ona möhlət verilməsini ifadə edir. O, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir.

Moratorium elan edilməsi müstəsna tədbirdir. O, nadir hallarda tətbiq olunur. Bu müstəsna tədbir növündən yalnız ölkədə yaranan müxtəlif obyektiv və fəvqəladə hallarla bağlı olaraq istifadə edilir. Bu halların əmələ gəlməsinə isə hərbi vəziyyət, iqtisadi islahat, təbiət hadisələri, ictimai hadisələr, beynəlxalq vəziyyət, əlverişsiz iqlim şəraiti və digər amillər səbəb ola bilər. İnsan və ya heyvanların infeksiya xəstəliklərinə görə müəyyənləşdirilən karantin də moratorium elan edilməsinə əsas ola bilər. Məsələn, Böyük Vətən müharibəsi illərində işğaldan azad olunan rayonlarda yerləşən dövlət və kooperativ təşkilatlarının pul borclarının ödənilməsinə möhlət (moratorium) verilmişdi. Başqa bir misalda 80-90-cı illərdə əlverişsiz təbii iqlimə görə zərərə düşən kolxoz və sovxozlara onların SSRİ Dövlət Bankından aldığı ssuda üzrə borcların qaytarılmasına on iki il müddətinə möhlət verilmişdi.

Moratoriumun iki növü fərqləndirilir: ümumi moratorium; qismən moratorium. **Ümumi moratorium** odur ki, o, ölkə üzrə bütün öhdəliklərə aid olur. **Qismən moratoriuma** gəldikdə isə o, yalnız öhdəliyin bu və ya digər növünə şamil edilir.

Moratoriumu qarşısızalmaz qüvvələrdən fərqləndirmək lazımdır. Moratorium iddia verilməsinə hüquqi cəhətdən, qarşısızalmaz qüvvə isə faktiki cəhətdən mane olur.

İddia müddətinin axımı **fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qanuni təmsilçisi (nümayəndəsi) olmadığı halda da dayandırılır**. Söhbət on dörd yaşına kimi azyaşlılardan və mütləq qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərdən (ruhi xəstələrdən, ağılı zəif olanlardan) gedir. Valideynlər azyaşlıların, qəyyumlar isə həmin şəxslərin qanuni nümayəndəsi (təmsilçisi) hesab edirlər. Bu kateqoriya şəxslər tələb irəli sürərsə, iddia müddəti həmin şəxslər üçün qanuni nümayəndə təyin edilənədək dayandırılır. Nümayəndə təyin edilmədiyi hallarda isə, iddia müddəti həmin şəxslər tam fəaliyyət qabiliyyətli olanadək dayandırılmış sayılır.

Müvafiq münasibəti tənzimləyən qanunun və ya digər normativ hüquqi aktın qüvvəsinin dayandırılması iddia müddəti axımının dayandırılmasına səbəb olan əsaslardan biridir. Bu əsas bizim qanunvericilik üçün yenidir. Köhnə qanunvericilik bu cür əsas nəzərdə tutmamışdı.

Öz hüquqi təbiətinə görə həmin əsas moratoriuma oxşayır və ona yaxındır. Belə ki, göstərilən əsas moratorium kimi iddia irəli sürülməsi üçün hüquqi maneə və əngəl yaradır.

Normativ hüquqi aktın qüvvəsini yalnız buna səlahiyyəti çatan orqan dayandıra bilər. Burada söhbət normativ aktın qüvvəsinə xitam verilməsindən və onun ləğv edilməsindən getmir. Sadəcə olaraq, səlahiyyətli orqan özünün qərarı ilə normativ aktın qüvvəsini müəyyən müddətə, bir qayda olaraq, fəvqəladə halın mövcud olması müddətinə qədər dayandırır. Madam ki, normativ aktın qüvvəsi dayandırılır, onda, təbii olaraq, bu akta istinad edən və əsaslanan tələb üçün də hüquqi əsas aradan qalxır.

Qanunda digər əsaslar da nəzərdə tutulur. Fiziki şəxslərin həyatına və ya sağlamlığına dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında iddialar üzrə iddia müddəti axımının dayandırılması barədə mülki qanunvericilik xüsusi qayda müəyyən edir (MM-in 379-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qaydaya görə, həmin iddialar üzrə iddia müddətinin axımı pensiya və ya müavinət təyin edilənədək və ya təyin etməkdən imtina olunanadək dayandırılır.

Göstərilən bütün hallar (əsaslar) yalnız o halda dayandırıcı qüvvəyə malik olur ki, **həmin hallar iddia müddətinin son (axırncı) altı ayı ərzində əmələ gəlsin və ya mövcud olmaqda davam etsin**. Əgər iddia müddəti altı aya bərabər və ya altı aydan az olarsa, onlar iddia müddəti ərzində əmələ gəlsin və ya mövcud olmaqda davam etsin.

Müddətin dayandırılmasına səbəb olan hal aradan qalxdığı və sona çatdığı gündən iddia müddətinin axımı davam edir. Özü də müddətin qalan hissəsi altı aya kimi uzadılır. Məsələn, konkret müqavilə tələbi üzrə üç illik iddia müddəti 15 yanvar 2001-ci ildən başlayır. Bu müddət 15 yanvar 2004-cü ildə bitir. Lakin 15 may 2003-cü ildə qarşısızalmaz qüvvə (fəvqəladə hal) yaranır və 15 oktyabr 2003-cü ilə kimi davam edir. Beləliklə, iddia müddəti 15 aprel 2004-cü ilə kimi, yəni altı ay uzadılır.

Əgər iddia müddəti altı aya bərabər və ya altı aydan az olduqda, dayandırıcı halın qüvvəsinə xitam verildikdən sonra iddia müddətinin qalan hissəsi iddia müddətinə qədər uzadılır. Məsələn, iki aylıq iddia müddəti fəvqəladə hadisə nəticəsində dayandırılır. Bir ay on gündən sonra, yəni iddia müddətinin başa çatmasına iyirmi gün qalmış həmin hal aradan qalxır və sona çatır. Belə halda maraqlı tərəf iddia vermək üçün iki aylıq iddia

müddəti tətbiq edə bilər. Bu müddət dayandırıcı halın qüvvəsi ləğv olunduğu vaxtdan hesablanır, yəni iddia müddətinin qalan hissəsi (20 gün) iddia müddətinə kimi (iki aya kimi) uzadılır.

Mülki qanunvericilik iddia müddətinin dayandırılmasına əsas olan digər hallar da nəzərdə tutur. **Nikahın mövcud olması** bu cür hallardan biridir. Belə ki, nikahın mövcud olduğu dövrdə ər və arvad arasındakı tələblər üzrə iddia müddətinin axımı dayandırılır (MM-in 379-cu maddəsinin 5-ci bəndi). **Uşaqlar on səkkiz yaşına çatana** onlarla valideynlər arasındakı tələblər üzrə də iddia müddətinin axımı dayandırılır. **Qəyyumluq (himayəçilik) dövrü** də qəyyumlarla (himayəçilərlə) qəyyumluqda (himayəçilikdə) olanlar arasındakı tələblər üzrə iddia müddəti axımının dayandırılmasına əsas olan hallardan biridir.

Cinayət işində irəli sürülmüş iddianın baxılmamış saxlanması iddia müddəti axımının dayandırılmasına səbəb olan əsaslardan biridir (MM-in 381-ci maddəsi). Bu, mahiyyətə mübahisə üzrə qərar çıxarılmadan məhkəmə araşdırmasının bitməsinin xüsusi formasıdır. İddianın məhkəmə tərəfindən baxılmamış saxlanması müxtəlif hallarla şərtlənə bilər. Bu cür hallara misal olaraq göstərmək olar: iddiaçının məhkəmə iclasına gəlməməsi, bir şərtlə ki, iddiaçı işə onun iştirakı olmadan baxılması barədə ərizə verməsin; həmin işin (mübahisənin) başqa məhkəmənin icraatında olması; mübahisəyə baxılmasının nəzərdə tutulan qaydasına iddiaçının əməl etməməsi və s.

Cinayət işində irəli sürülmüş iddianı məhkəmə baxılmamış saxladıqda, iddia müddətinin axımı **məhkəmə hökmü qanuni qüvvəyə minəndək dayandırılır**. Bu zaman müddətin dayandırıldığı vaxt iddia müddətinə hesablanmır və daxil edilmir. Əgər göstərilən halda müddətin qalan hissəsi altı aydan az olduqda, altı aya qədər uzadılır.

3. İddia müddəti axımının kəsilməsi

İddia müddəti ərzində hüquqi əhəmiyyətə malik olan müxtəlif hərəkətlər edilə bilər. Bu hərəkətlər müxtəlif xarakterli hüquqi nəticənin yaranmasına səbəb olur. İddia müddəti axımının kəsilməsi bu hüquqi nəticələrdən biridir.

İddia müddəti axımının kəsilməsi onu ifadə edir ki, qanunda nəzərdə tutulan əsaslar mövcud olduqda iddia müddətinin axımına xitam verilir, son qoyulur və həmin əsaslar aradan qalxdıqda, iddia müddətinin axımı yenidən başlanır, təzələnilir. Bu halda iddia müddətinin axımının yenidən başlanması ilə iddia müddəti tam həjmdə bərpa edilir. Bu cəhəti ilə iddia müddəti axımının kəsilməsi iddia müddəti axımının dayandırılmasından fərqlənir. Belə ki, iddia müddəti axımının dayandırılmasından fərqli olaraq, iddia müddəti axımının kəsilməsinə kimi ötmüş müddət, yeni iddia müddətinə daxil edilmir. Başqa sözlə, **iddia müddəti axımının kəsilməsinə səbəb olan halın (əsasın) yaranmasına kimi ötmüş müddət yeni iddia müddətinə hesablanmır**. Həmin əsas aradan qalxdıqda və sona yetdikdə iddia müddəti yenidən başlayır. Məsələn, fərz edək ki, hər hansı hüquq münasibəti üzrə iddia müddəti qanunla üç il müəyyən edilmişdir. Səlahiyyətli şəxs 2004-cü ilin oktyabr ayının 1-də öz hüququnun pozulmasını bilir. Bu gündən iddia müddətinin axımı başlayır. Düz bir il keçəndən sonra, yəni 2005-ci ilin oktyabr ayının 1-də iddia müddəti axımının kəsilməsinə əsas olan hal baş verir. Bu hal iki aydan sonra aradan qalxır. Üç illik iddia müddəti yenidən başlayır. 2005-ci ilin oktyabr ayının 1-nə kimi ötmüş bir illik müddət yeni 3 illik iddia müddətinə daxil edilmir və hesablanmır, yəni nəzərə alınmır.

Bundan əlavə, iddia müddətinin axımı digər ikinci cəhəti ilə iddia müddəti axımının dayandırılmasından fərqlənir. Belə ki, dayandırma uzanan və davam edən vəziyyət kimi xarakterizə olunur. **İddia müddəti axımının kəsilməsi isə birdəfəlik iradəvi hərəkətlərdə ifadə olunur**. Bu hərəkətlər iddia müddəti axımının kəsilməsinin əsası olub, spesifik xarakterə malikdir. Mülki qanunvericilik həmin hərəkətlərə aid edir (MM-in 380-ci maddəsinin 1-ci bəndi):

- müəyyənləşdirilmiş qaydada iddia irəli sürülməsini;
- borclu şəxsin borcu etiraf etməsini göstərən hərəkətlər etməsini.

İddianın irəli sürülməsi və ya iddianın verilməsi məhkəməyə yazılı formada iddia ərizəsi verilməsi ilə rəsmiləşdirilir. Yalnız mülki-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun verilən iddia, iddia müddəti axımının kəsilməsi üçün əsas ola bilər. İddia, xüsusən, məhkəmə aidiyyəti, mübahisənin qabaqcadan məhkəmədənəknar yolla pretenziya vasitəsilə həll edilməsi, prosessual müddətlər və s. məsələlər barəsində qaydalara əməl olunmaqla verilməlidir. Irəli sürülmüş iddia, bir qayda olaraq, iddianın təmin olunması və ya iddiadan imtina olunması barədə qərar çıxarılmıqla qurtarır. İş üzrə məhkəmə icraatı zamanı iddia müddətinin axımı barədə məsələ diqqətdən yayınır, ortaya çıxmır. Çünki belə halda o, praktiki əhəmiyyətə və mənaya malik olmur.

İcraata qəbul edilmiş iş, bəzən qərar çıxarılması və mübahisənin həll edilməsi ilə qurtarmır. Belə ki, qanunda nəzərdə tutulan hallarda məhkəmə tərəfindən qəbul edilən iddia baxılmamış saxlanılır. Bu hallar MPM-in 259-cu maddəsində göstərilmişdir. **İddianın baxılmamış saxlanması** məhkəmə qərardadı ilə rəsmiləşdirilir. Belə hallarda iddia müddətinin axımı kəsilmir və onun axımı ümumi qaydada davam edir (MM-in 381-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, yaranan müvafiq mübahisə hələ məhkəmə tədqiqatının predmeti olmamışdır. Çünki iş ma-

hiyyətə baxılmasına mane olan hallar aşkar edilir (məsələn, lazım olan sənədlər çatışmır və s.). Göstərilən məneələr aradan qaldırıldıqdan sonra iddiaçı həmin iddianı ümumi qaydada verə bilər.

Məhkəmədə başlanmış iş üzrə icraat dayandırılmalıdır. **İcraatın dayandırılmasına səbəb olan hallar** mülki-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilir (MPM-in 254-cü maddəsi). Bu hallardan biri olduqda, məhkəmə iş üzrə icraatı dayandırmalıdır. Bu, onun vəzifəsidir. Məsələn, tərəf (iddiaçı və ya cavabdeh) fəaliyyət qabiliyyətini itirərsə və ya onlardan biri silahlı qüvvələrin hərbi əməliyyatlarında olarsa və s. iş üzrə icraat dayandırılır. İş üzrə icraat hakimlərin təşəbbüsü ilə də dayandırılmalıdır. Bu, məhkəmənin vəzifəsi yox, hüququdur. Tərəf hərbi xidmətdə və ya uzunmüddətli qulluq ezamiyyətində olduqda, məhkəmə həmin hüquqdan istifadə edə bilər. Bu hallarda iş üzrə icraatın dayandırılması iddia müddəti axımının kəsilməsinə təsir göstərmir. Çünki bu axım artıq iddianın verilməsi anından kəsilmişdir. İş üzrə icraatın dayandırıldığı andan iddia müddətinin axımı yenidən başlayır.

Borclu şəxsin borcu etiraf etməsi iddia müddəti axımının kəsilməsinə dəlalət edən ikinci əsasdır. Köhnə qanunvericiliyə görə, bu cür əsas yalnız tərəflərdən biri və ya hər ikisi vətəndaş olan mübahisələr üzrə iddia müddəti axımının kəsilməsinə səbəb ola bilərdi (1964-cü il MM-nin 81-ci maddəsi). Mövcud qanunvericilik isə bu cür məhdudiyyət nəzərdə tutmur. Belə ki, həm borclu fiziki şəxsin, həm də borclu hüquqi şəxsin borcu etiraf etməsi iddia müddəti axımının kəsilməsi üçün əsasdır. Vacib və əsas odur ki, borclu şəxs borcu etiraf etməsini göstərən və təsdiqləyən hərəkətlər etsin. Burada borclunun şəxsiyyəti əhəmiyyət kəsb etmir.

Borclu şəxsin borcu etiraf etməsini göstərən və təsdiqləyən hərəkətləri müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Bu formalara misal olaraq göstərmək olar: kreditör qarşısında borclu şəxsin bilavasitə, sözün əsl mənasında, borcu etiraf etməsi; başqa şəxs qarşısında borclu şəxsin borcu etiraf etməsi, bir şərtlə ki, bu kreditora məlum olsun; borcun qismən ödənilməsi; əsas borc üzrə faizin köçürülməsi; kreditora borcun etirafını nəzərdə tutan məktub, teleqram və digər yazılı sübutlar göndərmək; borcun ödənilməsi (öhdəliyin icrası) üçün möhlət verilməsi barədə kreditora müraciət etmək; borcun hissə-hissə ödənilməsi (öhdəliyinin hissə-hissə icra edilməsi) barədə kreditora xahiş etmək; qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi barədə kreditora təklif vermək və s. Özü də borcun əsasını və məbləğini dəqiq olaraq hökmən göstərmək lazım deyil və bu, tələb olunmur. **Kifayətdir ki, borc aydın şəkildə ifadə edilsin.** Bütün bu halların hamısında iddia müddətinin axımı hər dəfə borclu tərəfindən göstərilən hərəkətlərin edildiyi andan yenidən başlayır, təzələnilir.

Borclu şəxsin borcu etiraf etməsini göstərən və təsdiqləyən hərəkətləri iddia müddətinin ötməsinə kimi edilməlidir. Əgər iddia müddəti ötərsə, onda borcun etirafı iddia müddəti axımının kəsilməsinə səbəb olmur. Bu, yalnız borclunun könüllü surətdə öhdəliyi icra etmək niyyətini bildirir. Axı, ötmüş iddia müddətinin axımı neçə kəsilə bilər?

İddia müddəti axımını kəsən əsaslar qəti və dəqiq xarakterə malikdir. Ona görə də başqa hər hansı bir hal iddia müddəti axımının kəsilməsinə səbəb olan əsas kimi çıxış edə bilməz.

4. İddia müddəti axımının bərpa edilməsi

Bəzən müxtəlif üzrlü səbəblərə görə fiziki şəxs iddia müddətini ötürür. Bu cür hallarda onun pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi mümkündürmü? Axı, iddia müddətinin ötməsi məhkəməyə əsas verir ki, o, iddiadan imtina barədə qərar çıxarsın. Mülki qanunvericilik bu suala cavab verərək göstərir ki, müəyyən şərtlər (tələblər) əsasında iddia müddəti ötürüldüyü hallarda da pozulmuş subyektiv hüquq müdafiə edilə bilər, yəni iddia təmin oluna bilər. Belə halda müdafiə iddia müddətinin bərpası kimi tədbirin vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, qanunun nəzərdə tutduğu müstəsna xarakterli tədbirdir (MM-in 382-ci maddəsi).

İddia müddətinin bərpası dedikdə, məhkəmənin elə bir hərəkəti başa düşülür ki, bu hərəkət nəticəsində iddia müddətinin ötürülməsi səbəbi üzrlü sayılır və fiziki şəxsin pozulmuş hüququ müdafiə edilir. Belə halda mübahisəyə baxan məhkəmə ötürülmüş iddia müddətini bərpa edir. İddia müddətini bərpa etmək, əgər bunun üçün zəruri şərtlər mövcud olarsa, məhkəmənin vəzifəsidir. Belə ki, mülki qanunvericilikdə məhkəmənin ötürülmüş iddia müddətini bərpa edib, pozulmuş hüququ müdafiə etməyə borclu olması barədə birbaşa konkret göstəriş nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 382-ci maddəsi). Özü də məhkəmənin vəzifəsidir ki, müddətin bərpa edilməsi haqqında normaları həm ümumi, həm də xüsusi iddia müddətlərinə tətbiq etsin.

Lakin məhkəmə yalnız müəyyən şərtlər (tələblər) əsasında ötürülmüş iddia müddətini bərpa edə bilər. Bu şərtlərə əməl edilməməsi iddia müddətinin bərpası kimi müstəsna xarakterli tədbirin hüquqi əhəmiyyətinin olmamasına dəlalət edir.

Birincisi, iddia müddəti yalnız məhkəmə tərəfindən üzrlü sayılan səbəblərə görə buraxıldıqda bərpa edilə bilər. Üzrlü səbəblər dedikdə, obyektiv xarakter daşıyan, yəni şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq yaranan elə hallar başa düşülür ki, bu hallar vaxtında iddia verilməsinə mane olur. Mülki qanunvericilik həmin halların dəqiq və qəti yox, təxmini siyahısını verir. Özü də o, **göstərilən halları iddiaçının şəxsiyyəti ilə** bağlayır. Həmin hallara aiddir: iddiaçının ağır xəstələnməsi; iddiaçının köməksiz vəziyyətə düşməsi; iddiaçının savadsızlığı

və s. Məhkəmə praktikası uzunmüddətli ezamiyyəti, cavabdehin yaşadığı ünvanın məlum olmamasını da üzrlü səbəblər hesab edir. **Cavabdehin şəxsiyyəti ilə bağlı olan hallar iddia müddətinin bərpasına səbəb olan əsaslar kimi nəzərə alınmır.**

Bəzən iddia müddətinin ötürülməsində maraqlı şəxsin özü təqsirli bilinir. Belə ki, o, biganəliyi, səhlənkarlığı və diqqətsizliyi üzündən vaxtında iddia vermir və bununla iddia müddətini ötürür. Bu cür hallar, təbii ki, obyektiv xarakter daşımayan əsaslar olduğu üçün iddia müddətinin bərpa edilməsinə səbəb ola bilməz və onlar məhkəmə tərəfindən iddiadan imtina barədə qərar çıxarılmasına gətirib çıxarır.

İkincisi, iddia müddəti yalnız o halda bərpa edilə bilər ki, pozulmuş mülki hüquqlar fiziki şəxsə məxsus olsun. Başqa sözlə desək, iddiaçı rolunda yalnız fiziki şəxs çıxış etdiyi halda ötürülmüş iddia müddəti bərpa edilə bilər. Əgər iddia müddətini hüquqi şəxslər ötürərsə, onda ötürmənin üzrlü səbəblərlə bağlılığından asılı olmayaraq, iddia müddəti bərpa edilmir. Fərdi sahibkarların, yəni sahibkar statuslu fiziki şəxslərin (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin) ötürdüləri iddia müddətinin bərpa edilməsinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu məsələyə birmənalı münasibət bəslənilmişdir. Bir qrup müəlliflər göstərir ki, məhkəmə fərdi sahibkarların hüquqlarını müdafiə etmək üçün iddia müddətini bərpa etməyə haqlıdır. Digər qrup müəlliflər belə hesab edirlər ki, fərdi sahibkarların iddia müddətinin bərpası barədə xahişi təmin oluna bilməz. Üçüncü qrup müəlliflərin fikrinə isə fərdi sahibkarların ötürdüləri iddia müddəti onların həyata keçirdikləri sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gələn tələblə bağlı olarsa, onda ötürmənin səbəblərindən asılı olmayaraq, iddia müddəti bərpa edilmir. Məhkəmə praktikası da məhz bu cür mövqedə dayanır.

Zənn edirik ki, axırıncı qrup alimlərin fikirləri həqiqətə daha uyğundur. Bu fikirdən belə çıxır ki, əgər fərdi sahibkarların irəli sürdüləri tələblər qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olarsa, onda bu cür tələblər üzrə iddia müddəti bərpa edilə bilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1964-cü il Mülki Məcəlləsi bu cür məhdudiyyət nəzərdə tutmamışdı. Belə ki, həmin Məcəllə həm fiziki şəxslərin, həm də hüquqi şəxslərin hüquqları pozulduğu hallarda iddia müddətinin bərpa edilməsinə yol verirdi.

Üçüncüsü, ötürülmüş iddia müddəti yalnız o halda bərpa edilə bilər ki, fiziki şəxsin iddia verməsinə mane olan üzrlü səbəblər iddia müddətinin son altı ayında, iddia müddəti altı aya bərabər və ya altı aydan az olduqda isə iddia müddəti ərzində (yəni 6 ay ərzində) baş vermiş olsun. Məsələn, iddiaçı üç illik iddia müddəti keçdikdən sonra xəstələnir. Ötürülmüş iddia müddəti belə halda bərpa, iddia tələbi isə təmin edilə bilməz.

İddia müddətinin ötürülməsinə əsas olan halın üzrlü səbəb olub-olmaması məsələsini məhkəmə həll edir. Məhkəmə bu məsələnin həll edilməsini iddia tələbinə baxılması ilə eyni vaxtda həyata keçirir. İddia müddəti bərpa olunduğu hallarda, məhkəmə öz qərarında onun ötürülmə səbəblərini və bərpa edilmə əsaslarını göstərməlidir. İddia müddətini bərpa etdikdən sonra məhkəmə, cavabdehin iddiaçının iddia müddətini ötürməsi barədə bildiriş verməsinə baxmayaraq, iddia tələbinə (mülki-hüquqi mübahisəyə) baxır. Əgər cavabdeh iddia müddətinin tətbiqi barədə bildiriş verməsə, məhkəmə onda iddia müddətini tətbiq etməyə haqlı deyildir.

İddia müddətinin bərpası anlayışını iddia müddəti axımının dayandırılması və kəsilməsi kimi iki anlayışdan fərqləndirmək lazımdır. İddia müddəti axımının dayandırılması və kəsilməsi əsasları qanunda dəqiq olaraq göstərilir. İddia müddətinin bərpa edilməsi əsaslarının isə qanunda təxmini siyahısı verilir. Özü də bu əsasların üzrlü olması məhkəmə tərəfindən hər bir konkret hal nəzərə alınmaqla həll edilir.

5. İddia müddətinin ötürülməsinin nəticələri

İddia müddətinin ötməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bu nəticələr üç cürdür.

İddia müddətinin ötürülməsinin **birinci hüquqi nəticəsi** ondan ibarətdir ki, o, maraqlı şəxsi (iddiaçını) öz **pozulmuş hüququnu məjburi qaydada məhkəmənin köməyi ilə bərpa etmək imkanından** məhrum edir. Belə ki, iddia müddətinin ötməsi məhkəmənin iddiadan imtina barəsində qərar çıxarmasına səbəb olur. Bununla maraqlı şəxs (iddiaçı) öz hüquq və mənafeyini müdafiə etmək üçün borcluya məjburetmə tədbirinin tətbiq olunmasını tələb etmək imkanını tamamilə itirir. Bu isə o deməkdir ki, iddia müddətinin ötməsi maraqlı şəxsi maddi mənada iddia hüququndan məhrum edir, **bu hüququn itirilməsinə səbəb olur.** Başqa sözlə desək, əgər işə (mülki-hüquqi mübahisəyə), yəni iddia tələbinə baxarkən məhkəmə iddia müddətinin ötürülməsini müəyyənləşdirərsə, onda o, iddiadan imtina barəsində qərar çıxarır. Məsələn, borc müqaviləsinə görə, vətəndaş öz qonşusuna bir aylıq müddətə iki min manat məbləğində borc verir. Qonşu bir ay keçdikdən sonra borcu qaytarmır. O, vətəndaşın borcun qaytarılması barəsində tələblərinə əhəmiyyət vermir. Bu minvalla dörd il keçir. Vətəndaş iddia tələbi ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə bu tələbə baxaraq müəyyən edir ki, vətəndaş müqavilə tələbləri üzrə qanunun nəzərdə tutduğu üç illik iddia müddətini üzrlü səbəblər olmadan ötürmüşdür. Buna görə də o, iddiadan imtina barədə qərar qəbul edir. Beləliklə, borc verən vətəndaş borcun alınmasını məjburi qaydada məhkəmənin köməyi ilə almaq imkanını (maddi mənada iddia hüququnu) itirir. Lakin iddia müddətinin ötürülməsi prosessual mənada iddia hüququnun itirilməsinə səbəb olmur. Çünki bu hüquqa iddia müddəti şamil edil-

mir.

İddia müddətinin ötürülməsi məhkəmə müdafiəsinin predmeti olan subyektiv mülki hüququn ləğv edilməsinə və xitam olunmasına səbəb olurmu? Bu, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində geniş diskussiya doğuran məsələdir. Sivilistika doktrinasında (mülki hüquq elmində) həmin məsələyə cavab vermək üçün iki əsas konsepsiya irəli sürülmüşdür.

Birinci konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyinə görə, iddia müddətinin ötməsi subyektiv hüququn özünün ləğv edilməsinə səbəb olur. Belə ki, bu hüququ məjburi qaydada həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

İkinci konsepsiya tərəfdarları belə hesab edirlər ki, iddia müddətinin ötürülməsi subyektiv mülki hüququn itirilməsinə səbəb olmur, bu hüquq mövcud olmaqda davam edir. Maraqlı şəxs borclu şəxsə belə halda məjburiyyət tədbiri tətbiq olunması imkanından məhrum olur.

Bizim fikrimizjə, ikinci konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Məhkəmə praktikası da bu mövqedə dayanır. Müasir müəlliflərin hamısı, istisnasız olaraq, həmin konsepsiyayı dəstəkləyirlər.

Doğrudan da, iddia müddətinin ötürülməsi iddia hüququnu itirən maraqlı şəxsə imkan vermir ki, o, öz pozulmuş subyektiv mülki hüququnu məjburi qaydada müdafiə etmək üçün məhkəmənin köməyindən istifadə etsin. **Subyektiv mülki hüquq ləğv edilmir, o mövcud olmaqda davam edir, lakin bu hüquq məhkəmə müdafiəsindən, iddia müdafiəsindən, bir sözlə, məjburi qaydada müdafiə olunmaqdan məhrum olur.** Məjburi qaydada həyata keçirilmək xüsusiyyətini itirən subyektiv mülki hüququn özü saxlanılır. Roma hüququnda bu cür hüquq mahiyyətə «ius nudum» anlayışı ilə əhatə olunmuşdu. «Ius nudum» iddia müdafiəsindən, məjburi müdafiədən məhrum olan hüquq idi.

Subyektiv mülki hüququn saxlanılmasını, mövcud olmaqda davam etməsini və ləğv olunmamasını bir neçə əsasla təsdiqləmək olar. Birinci əsasla görə, məhkəmənin hüququ var ki, o, iddia müddəti üzrlü səbəblərə görə ötürüldüyü hallarda həmin müddəti bərpa və iddianı təmin etsin. Bununla məhkəmə pozulmuş subyektiv hüququ bərpa edir. Əgər həmin hüquq ləğv edilmiş olsaydı, bəs onu neçə bərpa etmək olardı?

İkinci əsasla görə, iddia müddəti ötdükdən sonra borclu (cavabdeh) öz vəzifəsini könüllü surətdə icra edə bilər. Almaniya mülki hüquq ədəbiyyatında belə bir etika qaydası göstərilir: «Vijdanlı insan müddətin ötməsinə istinad edə bilməz». Digər tərəfdən, iddia müddətinin ötməsindən sonra öz vəzifəsini icra etmək borclunun könüllü işidir. Bu işi yerinə yetirərək, o, müvafiq vəzifəni icra edə bilər. Bununla iddiaçının pozulmuş subyektiv hüququ bərpa olunur. Bu, onu sübut edir ki, həmin hüquq ləğv edilməmişdir. L.Ennekserus haqlı olaraq yazır ki, iddia müddəti ötdükdən sonra **natural öhdəlik** yaranır və Almaniya Mülki Qanunnaməsi məsələni bu cür həll edir. Bu öhdəlik Roma hüququna məlum idi. İddia müdafiəsindən məhrum olan natural öhdəlik (obligatio naturalis) üzrə icra edilmiş geri tələb etmək olmaz. Bizim ölkə qanunvericiliyinə görə də natural öhdəlik yaranır: əgər borclu şəxs bilsə ki, iddia müddəti ötmüşdür, icra etdiyini geri tələb edə bilməz (MM-in 383-cü maddəsi). Məsələn, vətəndaş aldığı borc pulu öz qonşusuna qaytarır. Bundan sonra vətəndaşa məlum olur ki, o, pulu iddia müddəti ötdükdən sonra qaytarmışdır. Vətəndaş verdiyi pulu qonşudan geri tələb etməyə haqlı deyildir.

İddia müddətinin ötürülməsinin **ikinci hüquqi nəticəsi iddiaçının cavabdehdə (borclu şəxsə) qalan əmlakının hüquqi taleyi ilə bağlıdır.** Bu əmlak əşyadan və (və ya) puldan ibarət ola bilər.

Əgər mübahisənin predmeti daşınmaz əmlak olduqda, həmin əmlak «kitab müddəti» (bəzi Avropa ölkələrinin mülki hüquq elmində «kitab müddəti» mülkiyyət hüququnun əldə edilmə üsullarından biridir) haqqında qayda əsasında borclu fiziki və ya hüquqi şəxsin mülkiyyətinə keçir (MM-in 178-cu maddəsinin 5 və 6-cı bəndləri). Məsələ burasındadır ki, indiki MM-ə görə əldə etmə müddəti əsasında daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ əldə etmək qeyri-mümkündür: amma belə halda daşınmaz əmlaka əldə etmə müddəti əsasında mülkiyyət hüququnun yaranmasını qanunverici nəzərdə tutmalıdır. Mübahisənin predmeti daşınar əşya olarsa, borclu şəxs həmin əşyaya sahibsiz əşya kimi mülkiyyət hüququ əldə edir (MM-in 184-cü maddəsi). Borclu şəxs daşınar əşyaya əldə etmə müddəti əsasında da mülkiyyət hüququ əldə edə bilər (MM-in 181-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Mübahisənin predmeti pul vəsaiti olduqda, əgər mübahisə fiziki şəxslər arasında yaranarsa, onda pul vəsaiti borcluda qalır. Mübahisə pul barədə müəssisələr arasında yarandığı hallarda isə, iddia müddəti keçmiş debitor borcları alınması mümkün olmayan ümitsiz borclar hesab edilir və silinir. İddia müddəti keçmiş kreditor borc məbləğləri, qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, dövlət büdcəsinə köçürülür.

İddia müddətinin ötməsinin **üçüncü hüquqi nəticəsi** ondan ibarətdir ki, bu əlavə tələblər (girov, dəbbə pulu, saxlama, zəminlik, beh) üzrə də iddia müddətinin ötməsinə səbəb olur (MM-in 376-cı maddəsi). Bu, onunla izah edilir ki, əlavə tələb əsas tələbdən törəyir və onu təmin edir. Madam ki, **əsas tələb üzrə iddia müddəti keçmişsə, onda əlavə tələb üzrə iddia müddəti də avtomatik olaraq ötmüş hesab edilir.** Məsələn, borc müqaviləsində tərəflər borcun qaytarılmasını (əsas tələbi) təmin etmək üçün hər gecikdirilən gün üçün penya (dəbbə pulu), yəni əlavə tələb nəzərdə tuturlar. Əsas tələb (borc tələbi) üzrə iddia müddəti ötürsə, bu, avtomatik ola-

raq əlavə tələb (penya) üzrə də iddia müddətinin ötməsinə səbəb olur.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.İ.Masləeva**. M., 1997 (ql. 12, § 2).
 Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo**. M., 1998 (ql. 14, § 3).
 Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova**. M., 1998 (ql. 14, § 2).
 Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **Z.İ.Übulenko**. M., 1998 (ql. 11, § 5).
 Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy, B.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy**. M., 1998 (ql. 13).
 Sovetskoe qradsanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **O.A.Krasavçikova**. M., 1985 (ql. 12).
Kirillova M.Ə. İskovəə davnostğ. M., 1966.
Maseviç M.Q. İskovəə davnosti // Xozəystvo i pravo. 1993. № 9.
Noviükiy İ.B. Sdelki. İskovəə davnostğ. M., 1954.
Braqinskiy M. Sdelki. Predstavitelğstvo. Sroki. İskovəə davnosti // Xozəystvo i pravo. 1995. № 6.
Timofeev V.V. O srokax iskovəə davnosti // Vestnik VAS RF. 1995. № 4.
Tolstoy Ö.K. İskovəə davnostğ // Pravovedenie. 1992. № 4.
Falğkoviç M. Novoe v zakonodatelğstve ob iskovoy davnosti po sporam meçdu predpriətiəmi // Xozəystvo i pravo. 1993. № 11.
Gnnəküerus L. Kurs qermanskoqo qradsanskoqo prava. Tom 1. Polutom 2. M., 1950 (§ 214-§ 218).
Palandt. Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar. München. 1999.
Sakag Vaqaüuma, Toru Ariidzumi. Qradsanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983 (ql. 11).

MÖVZU 9

Öhdəlik hüququ (Schuldrecht)

§ 1. Öhdəlik hüququ mülki hüququn yarımsahəsi kimi.

Öhdəliyin anlayışı, əmələ gəlmə əsasları və növləri

1. Öhdəlik hüququnun anlayışı və predmeti

Öhdəlik hüququ mülki hüququn həcm etibarilə ən böyük və geniş yarımsahəsidir. Bu yarımsahə Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun ən iri hissəsi olub, özündə Mülki Məcəllədə olan normaların yarısından çoxunu birləşdirir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, öhdəlik hüququ bir çox qabaqcıl və sivil ölkələrin milli mülki hüquq sahələrinə struktur hissəsi kimi daxil olur. Fransa Mülki Məcəlləsinin (Napoleon Məcəlləsinin) üçüncü kitabı öhdəlik hüququnun bütün məsələlərini tənzimləyir. Burada «Müqavilələr və müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər haqqında ümumi müddəalar», «Müqavilədən kənar öhdəliklər», habelə ayrı-ayrı müqavilə öhdəliklərinə (alqı-satqı, dəyişmə, kirayə, borc və digər öhdəliklərə) həsr edilmiş bölmələr vardır. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin ikinci kitabı «Öhdəlik hüququ» («Schuldrecht») adlanır və özündə yeddi bölməni («Öhdəliyin məzmunu», «Müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər», «Öhdəliyin ləğv edilməsi», «Öhdəliyin ayrı-ayrı növləri» və b. bölmələri) birləşdirir. Həmin normalar qanunnamənin 241-853-cü paragraflarını əhatə edir. Yaponiya MM-in III bölməsi (399-724-cü maddələr) öhdəlik hüququna həsr edilmişdir. Bu bölmə beş fəsildən ibarətdir.

İtaliya Mülki Məcəlləsinin «Öhdəlik» adlanan dördüncü kitabı doqquz bölmədən ibarətdir: «Öhdəliklər haqqında ümumi müddəalar»; «Müqavilələr haqqında ümumi müddəalar»; «Müqavilələrin ayrı-ayrı növləri» və b. Hollandiya Mülki Məcəlləsinin 1992-jı ildə qüvvəyə minən altıncı kitabı öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə həsr edilmişdir. Beş bölmədən ibarət olan həmin kitaba daxildir: «Öhdəliklər haqqında ümumi müddəalar»; «Müqavilələr haqqında ümumi müddəalar»; «Deliktlər» və b. Həmin məcəllənin yeddinci kitabı öhdəlik hüququnun xüsusi hissəsini təşkil edən ayrı-ayrı müqavilə öhdəliklərini (alqı-satqı, dəyişmə, borc, podrat, kirayə, saxlan, kənd təsərrüfatı icarəsi və s. öhdəlikləri) tənzimləyir. Qeyd etməliyik ki, mülki hüquqda öhdəlik hüququ adlı tərkib hissəsinin ayrılması kontinental Avropa (roman-german) mülki hüquq ailəsi üçün səciyyəvidir. O, bu ölkəyə daxil olan istənilən hüquq sisteminin ən əsas bölmələrindən biridir. İngilis-amerikan (ümumi) mülki hüquq ailəsində öhdəliyin anlayışı verilmir və onun təsnifi aparılmır. Öhdəlik hüquq münasibətləri müqavilə və delikt hüququna daxil olan normalarla tənzimlənir. Bir sözlə desək, öhdəlik hüququ anlayışı ingilis-amerikan (ümumi) hüquq ailəsinə məlum deyildir.

Öhdəlik hüququ Roma xüsusi hüququnda onun əsas hissəsini təşkil edirdi. Roma öhdəlik hüququ Romanın ən əhəmiyyətli və mükəmməl hüquqi irsi idi. K.Marksın dili ilə desək, «Roma öhdəlik hüququ adi əmtəə - mal mülkiyyətçiləri arasında əmələ gələn alqı-satqı, xidmət, borc və digər öhdəliklər üzrə bütün mövcud münasibətləri dəqiqliklə formulə etmişdi». Bu hüquq kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə mühüm təsir göstərmişdir. Həmin ölkələrin qanunvericiliyi Roma öhdəlik hüququnun əsas anlayışlarını qoruyub saxlamaqla onları ifadə edir. Bu ölkələrin hüquq doktrinası Roma öhdəlik hüququna əsaslanmaqla öz mülki hüquqlarının mərə-

kəzi bölməsi və sivilistika elminin bəşlənə obyektə olan öhdəlik hüququnu yaratmışdır.

Roma hüququ və kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericilik ənənələrinə uyğun olaraq, **Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ öhdəlik hüququnu özünün tərkib hissəsi — yarımşahəsi kimi nəzərdə tutur.** Öhdəlik hüququ müxtəlif ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Öhdəlik hüquq normaları ilə tənzimlənən həmin münasibətlər öhdəlik hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edir.

Öhdəlik hüququn predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərə çoxlu misal çəkmək olar. Daşıma müqaviləsi bağlamaqla hər gün işə gəlirik (belə halda şifahi formalı müqavilə bağlanır). Alqı-satqı müqaviləsi münasibətlərinə girməklə biz bazardan və dükandan şəxsi ehtiyacımızı ödəmək üçün müxtəlif ərzaq məhsullarını alırıq. Podrat hüquq münasibətləri əsasında biz özümüə yaraşlıq bağ evi tikdiririk (belə halda podrat müqaviləsi bağlayırıq). Kommersiya fəaliyyətini gücləndirmək üçün sahibkar kredit müqaviləsi bağlamaqla bankdan kredit alır. Yaşadığımız evi yangından qorumaq üçün sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlayırıq. Kənd sakini torpaq sahəsini icarəyə verir. Yaşayış evinin mülkiyyətçisi mənzillərdən birini tələbəyə kirayəyə verir. Firma bankda hesablaşma hesabı açır və bank hesabı müqaviləsi bağlayır. Vətəndaş sərbəst pul vəsaitini banka əmanətə qoyur və bankla depozit (bank əmanəti) müqaviləsi bağlayır. Əqli mülkiyyət obyektlərindən (əsərlərdən, ixtirələrdən və s.) istifadəyə müstəsna hüquqlar istifadəçilərə verilir və bu məqsədlə müəllif və ya patent-lisenziya kimi müqavilələr hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Öhdəlik hüququnun hüquqi tənzimləmə predmetinə həyatın və sağlamlığın qorunması, şəxslərin malik olduqları əmlakın mühafizə edilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər də daxildir. Məsələn, hər hansı vətəndaşın sağlamlığına və ya onun əmlakına zərər vuran şəxsin həmin zərərin əvəzinə ödənilməsi ilə bağlı olan münasibətlər.

Ümumiyyətlə, öhdəlik hüququnun hüquqi nizaməsalma predmetinə daxil olan ictimai (əmlak) münasibətlər **əmlakın mülkiyyətə verilməsi ilə** (məsələn, alqı-satqı, dəyişmə, renta və s. müqavilələr ilə), **əmlakın istifadəyə verilməsi ilə** (məsələn, icarə, lizinq, kirayə müqavilələri ilə), **xidmət göstərilməsi ilə** (daşıma, sığorta, kredit, bank hesabı, bank əmanəti və s. müqavilələr ilə), **iş görülməsi ilə** (podrat müqaviləsi ilə), birtərəfli hərəkətlər edilməsi ilə (tapşırıq olmadan özgəsinin mənafeyi üçün hərəkət etmək, xüsusi mükafatlandırma barədə ümumi — açıq elan vermək və s.), **müqavilədən kənar hərəkətlərlə** (məsələn, ziyan vurmaqla, əsassız varlanmaqla) bağlı yarana bilər. Göstərilən bu cür çoxsaylı münasibətlər öhdəlik hüquq normaları ilə qaydaya salınır. Bu hüquq normaları ilə tənzimlənən həmin çoxsaylı münasibətlər iqtisadi dövriyyə və ya əmlak dövriyyə münasibətləri anlayışı ilə əhatə olunur. Belə təsəvvür yaranır ki, öhdəlik hüququ iqtisadi dövriyyəni qaydaya salır.

İqtisadi dövriyyə (iqtisadi dövriyyə münasibətləri) dedikdə, iqtisadi sistemin subyektləri arasında mal və xidmətlərin fəsiləsiz olaraq mübadilə edilməsi prosesi başa düşülür. İqtisadiyyatda bütün resursların son istehlakçıya çatdırılması iqtisadi dövriyyə ilə həyata keçirilir. İqtisadi dövriyyə əmtəə-mal mübadiləsi deməkdir. Əmtəə-mal mübadiləsi elə bir münasibətdir ki, bu münasibətə görə, maddi nemətlər və iqtisadi əmtəə formalı digər nemətlər bir şəxsdən digərinə keçir. Barəsində danışdığımız, **öhdəlik hüququ məhz maddi nemətlərin mübadilə və yerdəyişmə prosesini qaydaya salır.** Bu, onu göstərir ki, öhdəlik hüququ ilə statik münasibətlər yox (bu, mülkiyyət hüququ ilə tənzimlənir), **dinamik xarakterli münasibətlər rəsmiləşdirilir.** Mülki münasibətlərin statikası əşya hüququnun, müstəsna (əqli mülkiyyət obyektlərinə olan) hüququn və şəxsi qeyri-maddi nemətlərə olan hüququn müəyyən bir şəxsə məxsus olması ilə bağlıdır. Mülki münasibətlərin dinamikası isə maddi (əmlak) nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi, əmtəə-mal mübadiləsi ilə əlaqədardır. Əgər mülki münasibətlərin statikası mülki hüququn əşya hüququ, əqli mülkiyyət hüququ (ona müstəsna hüquq da deyilir) və şəxsi qeyri-maddi nemətlərin qorunması hüququ (ona şəxsi qeyri-əmlak hüququ da deyilir) kimi yarımşahələrinin hüquqi nizaməsalma predmetinə daxildirsə, mülki münasibətlərin dinamikası öhdəlik hüququ adlı yarımşahənin hüquqi tənzimləmə sferasına aiddir. Bu münasibətlərin dinamikliyi öhdəlik hüququ ilə rəsmiləşdirilən çoxsaylı iqtisadi dövriyyə münasibətlərinin hamısı üçün ümumi əlamətdir. Belə ki, həmin münasibətlərin hamısı əşya, pul, göstərilən xidmət, görülən iş və s. kimi maddi nemətlərin yerdəyişməsi və mübadilə edilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi bağlandıqda, mal (əşya) satıcıdan alıcının mülkiyyətinə keçir. Yaşayış evinin kirayə müqaviləsi bağlanan halda mülkiyyətçi evi kirayəyə verir. Vətəndaş borc müqaviləsi əsasında öz dostuna borc pul verir və pul onun mülkiyyətinə keçir. Bankla depozit (bank əmanəti) müqaviləsi bağlamaqla vətəndaş öz pul vəsaitini əmanətə qoyur. Podrat müqaviləsi əsasında tikinti təşkilatı (podratçı) görülən işin nəticəsini, yəni tikilini (məsələn, qaraçı) sifarişçiyə (vətəndaşa) verir.

Bununla bərabər, maddi nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi və mübadilə edilməsi ilə bağlı yaranan bütün münasibətlərin hamısını, istisnasız olaraq, öhdəlik hüququnun hüquqi nizaməsalma predmetinə daxil etmək olmaz. Məsələn burasındadır ki, öhdəlik hüququ real həyatdakı bu cür münasibətlərin hamısını bütövlükdə qaydaya salmaq funksiyasını yerinə yetirmir. Məsələn, müəssisənin işçisi buraxılan məhsulu bir şəxsdən müəssisənin digər şəxsinə aparır. Başqa bir misalda ata oğluna minik avtomobili verir və s. Belə təsəvvür yaranır ki, maddi

di nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi üzrə münasibətlərin hamısı, iqtisadi dövriyyə münasibətləri kimi çıxış edə bilmir. Maddi nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərin iqtisadi dövriyyə münasibəti hesab edilməsi və bununla da öhdəlik hüququnun hüquqi nizamasalma predmetinə daxil olması üçün zəruridir ki, **bu nemətlər əmtəə formasında olsun**. Əmtəə dedikdə, insanın bu və ya digər tələbatını ödəmək xassəsinə, yəni istehlak dəyərinə malik olan, mübadilə üçün istehsal olunan spesifik iqtisadi nemət başa düşülür. Maddi nemət ilə əmtəə kateqoriyasını eyniləşdirmək olmaz. Maddi nemətin mübadilə üçün, satılmaq üçün istehsal olunması həmin neməti əmtəəyə çevirir. Bütün əmtəələr maddi nemətdir; bütün maddi nemətlər isə əmtəə deyildir. Xidmət də (məsələn, daşıma müqaviləsi üzrə dərşiyıcının göstərdiyi xidmət, bank hesabı müqaviləsi üzrə bankın göstərdiyi xidmət və s.) əmtəə kimi çıxış edir. Lakin xidmətin əşyalasmış (maddiləşmiş) forması yoxdur. Xidmətin də istehlak dəyəri vardır; xidmət göstərilən anda o istehlak olunur. Məsələn, dərşiyıcı (nəqliyyat təşkilatı) sərnişini daşımaqla ona xidmət göstərir və bu zaman həmin xidmətin istehlak dəyəri istehlak olunur.

Söylədiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, **yalnız əmtəə formalı maddi nemətlərin mübadiləsi və bir şəxsdən digərinə keçməsi iqtisadi dövriyyə münasibətlərini əmələ gətirir** və bu münasibətlər də öhdəlik hüququ ilə tənzimlənir. Qeyri-əmtəə formalı maddi nemətlərin yerdəyişməsi və mübadilə edilməsi iqtisadi dövriyyə münasibətləri yaratmır. Buna görə də həmin münasibətlər öhdəlik hüququ ilə tənzimlənmir və rəsmiləşdirilmir. Deməli, əmtəə formalı maddi nemətlərin və digər nemətlərin mübadiləsinə əsaslanan iqtisadi (əmlak) dövriyyə münasibətləri **öhdəlik hüququnun nizamasalma predmetini** təşkil edir. Başqa sözlə desək, əmtəə-mal mübadiləsi öhdəlik hüququnun tənzimləmə predmeti kimi çıxış edir.

Qeyd etdik ki, öhdəlik hüququnun hüquqi nizamasalma predmetinə daxil olan əmlak münasibətlərinin dairəsi kifayət qədər geniş və müxtəlifdir. Bu münasibətlərin özlərinin predmetinə daxildir:

- əşyalar;
- işin nəticəsi (həm maddi, həm də qeyri-maddi xarakterli);
- xidmətlər (həm maddi, həm də qeyri-maddi xarakterli);
- əmlak hüquqları;
- əmlak xarakterli qeyri-maddi nemətlər (əqli mülkiyyət obyektləri, qorunma qabiliyyətli informasiya və s.);
- şəxsi qeyri-maddi nemətlər (fiziki şəxsin sağlamlığı, həyat və s.).

Mülki hüququn öhdəlik hüququ adlı yarım sahəsi iqtisadi dövriyyə münasibətlərinin ən vacib və zəruri sahəsini tənzimləyir. Almaniya professoru H. Haynriks yazır ki, həmin münasibətlər müxtəlif növ həyatı hallardan ibarətdir. Bu yarım sahəyə daxil olan normalar praktiki olaraq, ölkənin bütün ictimai-iqtisadi və sosial həyatına toxunur və onu əhatə edir. Bunun üçün mülki-hüquqi müqavilələrin siyahısını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu müqavilələrin (alqı-satqı, faktoring, sığorta, kredit, borc, icarə, kirayə, lizing, daşıma, bank hesabı və s. müqavilələrin) hüquqi parametrləri MM-də göstərilmişdir.

Öhdəlik hüququ ilə həm də fiziki şəxsin sağlamlığına və həyatına, onun əmlakına vurulan zərərin ödənilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər, əsassız varlanmadan əmələ gələn münasibətlər və s. nizama salınır. Onun bu cür münasibətlərə toxunan normaları həmin yarım sahənin xüsusi hissəsini təşkil edir.

Öhdəlik hüququnun əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu hüququn normaları olmasaydı, biz yaşamaq üçün lazım olan ərzaq məhsulları, geyim şeyləri və digər zəruri predmetlər ala bilməzdik, nəqliyyat vasitəsilə iş yerinə gələ, əşyanı icarəyə (və ya kirayəyə) götürə bilməzdik və s. Obrazlı desək, öhdəlik hüququ mülki hüquq adlı orqanizmin qan damarlarıdır ki, bunun nəticəsində həmin orqanizmdə maddələr mübadiləsi həyata keçirilir.

Beləliklə, **öhdəlik hüququ dedikdə, mülki hüququn elə bir yarım sahəsi başa düşülür ki, bu yarım sahə özündə iqtisadi dövriyyə (əmtəə-mal mübadiləsi) münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir**. O, iqtisadi dövriyyə münasibətlərinin hüquqi forması kimi çıxış edir. Öhdəlik hüququ elə bir hüquqi alətdir ki, onun vasitəsilə bazar iqtisadi münasibətləri idarə və təşkil olunur. **Onun əsas vəzifəsi mülki (iqtisadi) dövriyyəni tənzim etməkdən ibarətdir**.

2. Öhdəlik hüququnun sistemi

Öhdəlik hüququnun sistemi dedikdə, həmin yarım sahəni təşkil edən hüquq normalarının daxilən vahid halında birləşməsi və bu normaların ayrı-ayrı institutlar üzrə qruplara bölünməsi, təsnif edilməsi başa düşülür. Göstərilən normalar xaos halda yox, müəyyən bir sistem əsasında yerləşir.

Öhdəlik hüququnun sistemi bu hüququn predmetinə daxil olan əmlak münasibətlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Elə münasibətlər vardır ki, onlar ümumi xüsusiyyətlərə və əlamətlərə malikdir. Bu xüsusiyyət və əlamətlər öhdəlik hüququnun predmetinə daxil olan həmin münasibətlərin vahid və ümumi qaydada tənzimlənməsini tələb edir. Bu isə ümumi xarakterli öhdəlik hüquq normalarının müəyyən edilməsini şərtləndirir. Ümumi təbiətə malik olan həmin normalar **öhdəlik hüququnun ümumi hissəsində yerləşir**.

Bununla belə, elə öhdəlik hüquq münasibətləri (məsələn, alqı-satqı, icarə, dəyişmə, sığorta və s. münasibət-

lər) vardır ki, onlar öhdəlik hüquq münasibətlərinin konkret növü kimi çıxış edir, habelə spesifik əlamətləri ilə fərqlənir. Bu spesifik xüsusiyyət və əlamətlər həmin münasibətlərin tənzimlənməsinin differensiasiyasını, yəni xüsusi xarakterli ayrı-ayrı növ konkret normalarla qaydaya salınmasını şərtləndirir. Bu normalar yalnız həmin münasibətlərin nizama salınmasında istifadə oluna bilər. Onların ayrı-ayrı konkret növ öhdəlik münasibətlərinin tənzimlənməsində tətbiq edilməsi, bəzi istisnalarla, demək olar ki, mümkün deyil. Göstərilən həmin normalar xüsusi xarakterə və təbiətə malik olduqları üçün **öhdəlik hüququnun xüsusi hissəsinə daxil edilir**.

Söylədiklərimizdən belə qənaətə və nəticəyə gələ bilərik ki, öhdəlik hüququ ilə tənzimlənən əmlak münasibətlərinin ümumi və xüsusi (konkret) xarakterə malik olmaları bu yarımsahənin **iki hissədən ibarət olmasını şərtləndirir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən**. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, öhdəlik hüququnun bu cür struktura malik olmasını bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Almaniyanın və Yaponiyanın qanunvericiliyi də nəzərdə tutur. Almaniya MQ-nin 241-432-ji paragraflarında ifadə olunan normalar öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə, 433-853-cü paragraflarında ifadə edilən normalar isə xüsusi hissəni təşkil edir. Yaponiya MM-in 399-520-ji maddələrində ifadə olunan normalar öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə, 521-724-cü maddələrində ifadə edilən normalar isə xüsusi hissəsinə daxildir.

Ümumi hissə dedikdə, ümumi əlamət və xüsusiyyətlərə malik olan öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi və birləşməsi başa düşülür. Ümumi hissəyə daxil olan normalar MM-in altıncı bölməsinin 19-27-ji fəsilərində (385-559-cu maddələrdə) yerləşmişdir.

Xüsusi hissə odur ki, o özündə xüsusi xarakterli konkret növ öhdəlik münasibətlərini rəsmiləşdirən hüquq normalarını birləşdirir. Xüsusi hissə normaları MM-in yeddinci bölməsinə daxil olan 29-61-ji fəsilərdə (567-1132-ji maddələrdə) yerləşdirilmişdir. Xüsusi hissədə öhdəlik hüquq münasibətlərinin ayrı-ayrı növlərinə aid (məsələn, alqı-satqı, icarə və s.) olan xüsusi göstərişlər ifadə olunmuşdur.

Ümumi hissədə elə normalar birləşdirilmişdir ki, bu normalar öhdəlik hüquq münasibətlərinin hamısına tətbiq edilə bilmək xüsusiyyətinə malikdir. Burada ümumi müddəalar formulə edilir. Ümumi hissəyə daxildir: öhdəlik haqqında ümumi müddəalar; müqavilə hüququ; öhdəliklərin icrasına aid normalar; öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi haqqında normalar; öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi haqqında normalar; öhdəliklərə xitam verilməsi barədə normalar.

Öhdəlik hüququnun **xüsusi hissəsinin özü iki instituta ayrılır: müqavilə institutuna; müqavilədən kənar instituta**. Bu cür bölgü Roma hüququ və pandekt sisteminə malik olan ölkələrin mülki hüquq ənənələrinə uyğundur. Hollandiya MM-inin altıncı kitabı öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə, yeddinci kitabı isə öhdəlik hüququnun xüsusi hissəsinə həsr edilmişdir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Öhdəlik hüququ» adlı ikinci kitabı (§241-853) yeddi bölmədən ibarətdir. 1-6-ji bölmələr öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə, «Öhdəliklərin ayrı-ayrı növləri» adlı yeddinci bölmə isə öhdəlik hüququnun xüsusi hissəsinə ahatə edir. Xüsusi hissədə alqı-satqı, dəyişmə, kirayə, icarə, ssuda, borc, podrat, tapşırıq, saxlanc, əsassız varlanma, deliktlər və s. normalar yerləşir. E. ə. II əsrdə Roma hüquqşünası Qay öz institusiyalarında öhdəlikləri müqavilədən yaranan və hüquq pozuntularından əmələ gələn (yəni müqavilədən kənar) öhdəliklərə bölürdü.

Müqavilə institutu özündə müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin ayrı-ayrı konkret növlərini tənzimləyən normaları birləşdirir: alqı-satqı (onun pərakəndə alqı-satqı, mal göndərmə, faktoring və s. yarımnövləri) haqqında normalar; dəyişmə haqqında normalar; rentə haqqında normalar və s. (bu normalar birləşərək, **əmlakın mülkiyyətə və digər əşya hüququna verilməsi üzrə öhdəlik qrupunu** yaradır); əmlak kirayəsi haqqında normalar; icarə haqqında normalar; lizing haqqında normalar (bu normalar birləşərək, **əmlakın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəlik qrupunu** əmələ gətirir); podrat haqqında normalar (bu normalar **iş görülməsi üzrə öhdəlik qrupunu** yaradır); tapşırıq haqqında normalar; komissiya haqqında normalar; ticarət agenti haqqında normalar; kommersiya konsessiyası haqqında normalar; kredit haqqında normalar; sığorta haqqında normalar; daşıma haqqında normalar (bu normalar **xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik qrupunu** əmələ gətirir); françayzing, patent-lisenziya, lisenziya və müəlliflik müqavilələri haqqında normalar (bu normalar **əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə üzrə öhdəlik qrupunu** yaradır) və s.

Müqavilədən kənar instituta müqavilə olmadan yaranan öhdəlikləri tənzimləyən normalar daxildir: xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsi barədə normalar; müsabiqə barədə normalar; oyunların və mərclərin keçirilməsi barədə normalar; özgə işlərini tapşırıqsız aparma barədə normalar (bu normalar birləşərək, **birtərəfli hərəkətlərdən (əqdlərdən) əmələ gələn öhdəlik qrupunu** əmələ gətirir); əsassız varlanma barədə normalar; mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən), yəni zərər vurmaqdan əmələ gələn öhdəlikləri tənzimləyən normalar (bu normalar birləşərək, **hüquq qoruyucu öhdəlik qrupunu** əmələ gətirir).

Beləliklə, öhdəlik hüququnun xüsusi hissəsinə daxildir: əşyanın mülkiyyətə və digər əşya hüququna verilməsi üzrə öhdəlik qrupu; əmlakın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəlik qrupu; iş görülməsi üzrə öhdəlik qrupu; xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik qrupu; əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə üzrə öhdəlik qrupu birtərəfli hərəkətlər-

dən (əqdlərdən) əmələ gələn öhdəlik qrupu; hüquq qoruyucu öhdəlik qrupu.

Bunlardan başqa, çoxtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəlik qrupunu da ayırmaq olar. Bu öhdəlik qrupuna hüquqi şəxslərin yaradılması zamanı təsisçilərin öz aralarında bağladığı **birgə fəaliyyət haqqında müqavilə** (ona şərti olaraq təsis müqaviləsi deyilir) barədə normaları daxil etmək olar.

§ 2. Öhdəliyin anlayışı və elementləri

1. Öhdəlik mülki hüquq münasibəti kimi

Mülki hüququn yarım sahələrindən biri olan öhdəlik hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı öhdəlik adlanır. Əmtəə-mal mübadiləsinin hüquqi rəsmiləşdirilməsi və iqtisadi (əmlak) dövriyyə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi nəticəsində həmin münasibətlər hüquqi forma alır və öhdəlik hüquq münasibətləri kimi çıxış edir. K.Marks göstərdi ki, əmtəə dövriyyəsi, iqtisadi münasibətlər tərəflərin iradəsi ilə müqavilə forması əsasında hüquq münasibətinə çevrilir. Mülki hüquqda bu cür münasibətlər öhdəlik adlanır. Deməli, **öhdəlik mülki hüquq münasibətinin bir növü olan öhdəlik hüquq münasibətini ifadə edir**. Alqı-satqı, icarə, kirayə, sığorta, kredit, saxlanma, daşınma və digər çoxsaylı hüquq münasibətləri öhdəliklər, yəni öhdəlik hüquq münasibətləridir. Odur ki, öhdəlik və öhdəlik hüquq münasibəti kimi iki anlayış sinonim anlayışlardır. Bu anlayışlar məna və məzmunca üst-üstə düşür.

Öhdəliyin iki cür anlayışı verilir: öhdəliyin leqal (qanunda nəzərdə tutulan) anlayışı; öhdəliyin doktrinal anlayışı. Öhdəliyin leqal anlayışı MM-in 385-jı maddəsinin 1-jı bəndində verilmişdir. Özü də bu, roman-german ailəsinə daxil olan hüquq sistemlərinin nəzərdə tutduğu tərifi, əsasən, uyğun gəlir. **Öhdəliyə əsasən bir şəxs (borclu) başqa şəxsin (kreditorun) xeyrinə müəyyən hərəkəti etməlidir, məsələn, pul ödəməli, əmlak verməli, iş görməli, xidmətlər göstərməli və i.ə. və ya müəyyən hərəkətdən çəkinməlidir, kreditorun isə borcludan vəzifəsinin icrasını tələb etmək hüququ vardır**. RF MM-in 307-jı maddəsi öhdəliyə analoci qaydada leqal anlayış verir. Köhnə qanunvericilik də öhdəliyə bu cür tərif verirdi. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 241-jı paragrafında öhdəliyə belə anlayış verilir: öhdəlik münasibətinə görə, kreditor borcludan vəzifənin həyata keçirilməsinə yönələn hərəkəti tələb etmək hüququna malikdir (Leistung).

Hüquq ədəbiyyatında öhdəliyə verilən leqal anlayışın qüsurlu olması barədə fikir irəli sürülür. Bu anlayışın qüsurlu olması onunla izah edilir ki, həmin anlayış praktiki olaraq hər bir nisbi hüquq münasibətini «öhdəlik» kateqoriyası ilə əhatə etmək imkanı verir. Anlayışa görə, belə nəticəyə gəlmək mümkün olur ki, hər hansı bir nisbi hüquq münasibəti «öhdəlik» kateqoriyasına daxildir. Məsələn, vergi vermək üzrə münasibətlər əmlak xarakterli olub, nisbi hüquq münasibəti hesab olunur. Lakin bu cür münasibət mülki hüquqla yox, hüququn başqa sahəsi olan maliyyə hüququ ilə tənzimlənir. Öhdəliyə verilən leqal anlayışdan belə məlum olur ki, «vergi öhdəliyi» adlı həmin münasibət mülki hüquqla tənzimlənən öhdəliyə aiddir.

Göstərilən xüsusiyyət bəzi müəlliflərə belə bir fikir söyləməyə əsas vermişdir ki, guya öhdəlik mülki-hüquqi anlayış yox, hüququn müxtəlif sahələrində istifadə olunan sahələrarası anlayışdır. Həmin müəlliflər belə bir nəticə çıxarırlar ki, əmək, maliyyə, idarəçilik, təsərrüfat və başqa öhdəliklər də mövcuddur. Beləliklə, öhdəliyə verilən leqal anlayışdan belə qənaətə gəlik ki, öhdəlik «nisbi hüquq münasibəti» olub, müxtəlif hüquq sahələrində istifadə olunan sahələrarası anlayış kimi çıxış edir. Lakin öhdəlik əmtəə-pul münasibətlərini rəsmiləşdirən spesifik hüquqi formadır. Öhdəliyin bu xüsusiyyəti və əlaməti ona verilən leqal anlayışda əks olunmur. «Maliyyə öhdəliyi», «əmək öhdəliyi» və digər öhdəliklər əmtəə-pul münasibətlərini, əmtəə-mal əlaqələrini qaydaya salmır.

Öhdəliyə verilən leqal anlayışın ikinci qüsurlu cəhəti ondan ibarətdir ki, «borclunun müəyyən hərəkətdən çəkinmək» kimi passiv davranışı öhdəliyin mühüm əlamətinə uyğun gəlmir. **Öhdəliyin mühüm əlaməti isə onun dinamikliyindədir**. Dinamiklik isə maddi nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsindən, mübadilə və dəyişmə prosesindən ibarətdir. Ona görə də maddi nemətlərin mübadiləsi üçün borclu müəyyən hərəkətdən çəkinmək yox, hər hansı bir fəal hərəkət etməlidir. Buna uyğun olaraq, «borclu müəyyən hərəkətdən çəkinməlidir» kimi göstərişin öhdəliyin leqal anlayışını nəzərdə tutan normadan çıxarılmasını məqsədmüvafiq hesab edirik. Yaponiya mülki hüquq elmində öhdəliyə anlayış verildikən bu cəhət nəzərə alınır: öhdəlik müəyyən şəxsdən müəyyən hərəkətin edilməsini tələb etmək hüququdur.

Öhdəliyin mahiyyəti və mənası ona verilən doktrinal anlayışda təzahür edir. Bu anlayış öhdəliyin əsas xarakterik xüsusiyyət və əlamətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Öhdəliyin doktrinal anlayışı öhdəliyin əmtəə-pul münasibətlərini ifadə edən hüquqi forma olmasını əks etdirir.

Beləliklə, **öhdəlik dedikdə, iqtisadi dövriyyə (əmtəə mübadiləsi) iştirakçıları arasında əmələ gələn elə nisbi hüquq münasibəti başa düşülür ki, bu münasibət əsasında əmtəə formalı maddi və digər nemətlər bir şəxsdən digərinə keçir və buna uyğun olaraq bir şəxs (borclu) digər şəxsin (kreditorun) tələbi ilə onun xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməyə (əmlak verməyə, iş yerinə yetirməyə, pul verməyə, xidmət göstərməyə və s.) borclu olur**. Anlayışdan görünür ki, öhdəlik mülki hüquq münasibətinin bir növüdür. Lakin bu münasibət özünə məxsus spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Öhdəliyin **birinci xarakterik xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **əmlak hüquq münasibətidir**. Ona görə ki, öhdəlik əmtəə-mal mübadiləsi prosesini rəsmiləşdirir. Qeyri-əmlak xarakterli mülki hüquq münasibətlərinin öhdəlik forması alması istisna edilir, bu, mümkün deyil. Məsələn, şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi üzrə öhdəliyin əmələ gəlməsini təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Bu halda öhdəliyin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz.

Bununla bərabər, bəzi hallarda öhdəlik, əmtəə-mal mübadiləsinin özü kimi qeyri-ekvivalent və ya ümumiyyətlə, əvəzsiz xarakter daşıyır. Məsələn, bağışlama və əvəzsiz istifadə müqavilələrindən əmələ gələn münasibətlər əvəzsiz xarakter daşıyır. Lakın belə hallarda hüquq münasibətinin əmlak təbiəti və xarakteri dəyişmir.

Elə öhdəliklər də vardır ki, bu öhdəliklər səlahiyyətli şəxsin qeyri-əmlak xarakterli mənafeyinin təmin edilməsinə yönəlir və ya bu cür öhdəliklərin obyektı borclu şəxsin qeyri-əmlak xarakterli hərəkətlərindən ibarət olur (bir şərtlə ki, əmlak mübadiləsi ilə əlaqə itməsin). Əmlak mübadiləsi dedikdə, məsələn, kontragentin bu cür hərəkətlərə görə pul və ya digər əmlak formasında əvəz alması başa düşülür. Belə halda hüquq münasibəti özünün əmlak təbiətini dəyişmir. Məsələn, turist xidməti göstərilməsi və ya kompüter öyrətmək üzrə xidmət göstərilməsi üzrə əvəzli münasibətlər öhdəlik formasını saxlayır.

Obyektı borclu şəxsin qeyri-əmlak xarakterli hərəkətlərindən ibarət olan öhdəliyin məzmununu borclu şəxsin qeyri-əmlak xarakterli vəzifəsi təşkil edir. Məsələn, tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkalət alan, tapşırıq adından qeyri-əmlak xarakterli hərəkətlər edir (ixtiraya patent alır, alimlik dərəcəsi verilmək barədə diplom alır və tapşırıq verir). Bu misalda vəkalət alanın (yəni borclu şəxsin) hərəkətləri və onun vəzifəsi qeyri-əmlak xarakterlidir. Bax, bu xüsusiyyət, yəni borclunun qeyri-əmlak vəzifəsini nəzərdə tutan öhdəliyin olması və ya bəzi müqavilələrdən (məsələn, bağışlama, əvəzsiz istifadə və s. müqavilələrindən) yaranan münasibətlərin əvəzsiz olması bir qrup müəlliflərə belə bir fikir söyləməyə əsas vermişdir ki, guya öhdəlik qeyri-əmlak münasibətləri formasında da ola bilər. Qeyd etməliyik ki, bu mövqeyin əsası inandırıcı deyil. Müəlliflərin əksəriyyəti **öhdəliyin yalnız əmlak hüquq münasibəti olması fikrini dəstəkləyirlər. Qeyri-əmlak öhdəlikləri ola bilməz**. Biz də bu fikrə qoşuluruq. Ona görə ki, əvəzsiz müqavilələr əsasında yaranan öhdəliklər və ya borclu şəxsin hərəkətinin qeyri-əmlak xarakterli olmasını nəzərdə tutan öhdəliklər bütövlükdə öz əmlak xarakterini itirmir, bu və ya digər dərəcədə həmişə maddi nemətlərin müxtəlif formalarında bir şəxsə digərinə keçməsi ilə bağlı olur.

Öhdəliyin **ikinci xarakterik xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **nisbi mülki hüquq münasibətidir**. Belə ki, bu cür hüquq münasibətində səlahiyyətli şəxsə qarşı konkret borclu şəxs durur. Həmin münasibətlərdə öhdəliyin subyekt tərkibi (tərəfləri) konkret və dəqiq olaraq müəyyən edilir. Özü də həm səlahiyyətli şəxs rolunda, həm də borclu şəxs qismində bir yox, hətta bir neçə şəxs çıxış edə bilər. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn öhdəliklərdə tərəf rolunda konkret satıcı və konkret alıcı çıxış edirlər. Bu xüsusiyyəti ilə öhdəlik mütləq hüquq münasibətlərindən (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərindən, əqli mülkiyyət obyektlərinin istifadəsi və qorunması ilə bağlı yaranan hüquq münasibətlərindən, yəni müstəsna hüquq münasibətlərindən) fərqlənir. Nisbi hüquq münasibəti olan öhdəliklərdən fərqli olaraq, mütləq hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsə qarşı qeyri-müəyyən dairə, yəni sayı məlum olmayan borclu şəxslər durur. Deməli, nisbi hüquq münasibəti kimi öhdəlik iqtisadi mübadilənin konkret aktını rəsmiləşdirir ki, bu, konkret olaraq müəyyən olunan mübadilə iştirakçıları arasında əmələ gəlir.

Öhdəliyin **üçüncü xarakterik xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, öhdəlikdə tərəf kimi çıxış edən **səlahiyyətli şəxs borclu şəxsə onun xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməyi tələb etmək ixtiyarına malikdir**. Borclu şəxsin müəyyən hərəkətlər etməsi dedikdə, səlahiyyətli şəxsə əmlak verməsi, iş görməsi, xidmət göstərməsi, pul verməsi və s. başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcıya (səlahiyyətli şəxsə) alıcı (borclu şəxs) əşyaya görə pul verir və yaxud alıcıya (səlahiyyətli şəxsə) satıcı (borclu şəxs) pulun əvəzində əşya (mal) verir. Bununla səlahiyyətli şəxsin mənafeyi borclu şəxsin müəyyən hərəkətlər etməsilə təmin olunur. Bu xüsusiyyəti ilə öhdəlik, əşya hüquq münasibətindən (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətindən) fərqlənir. Belə ki, əşya hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsin mənafeyi əşyaya bilavasitə təsir göstərməklə, onun fayda vermək xüsusiyyəti hesabına təmin edilir. Öhdəlik hüquq münasibətləri borclu şəxsin hərəkəti ilə, əşya hüquq münasibətləri isə səlahiyyətli şəxsin hərəkəti ilə həyata keçirilir və realizə edilir, yəni borclu şəxsin vasitəsi və köməyi olmadan yerinə yetirilir. Məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərində iştirak edən mülkiyyətçi ona məxsus olan yaşayış evindən öz şəxsi ehtiyacları üçün sərbəst surətdə istifadə edir, bununla mülkiyyət hüququnu həyata keçirir, tələbatını ödəyir.

Bununla belə, öhdəlik əşya hüquq münasibəti ilə, xüsusən də mülkiyyət hüquq münasibəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Onların arasındakı əlaqə qarşılıqlı xarakterə malikdir. Əşya üzərində sərəncam vermək səlahiyyətini həyata keçirərək, mülkiyyətçi (mülkiyyət hüquq münasibətinin subyektı) onu icarəyə və kirayəyə vermək, dəyişdirmək, borc vermək, satmaq və s. kimi hüquqlara malikdir. Belə hallarda mülkiyyətçi müqavilələr bağlayır və həmin müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliyin subyektı (iştirakçısı, tərəfi) kimi çıxış edir. Belə təsəvvür yara-

nır ki, **mülkiyyət hüquq münasibətləri iqtisadi dövriyyə münasibətləri olan öhdəliyin yaranması üçün ilkin zəmin rolunu oynayır.**

Öhdəliyin icrası, öz növbəsində, bəzi hallarda əşya üzərində özgəninkiləşdirən şəxsin (yəni satan, dəyişdirən və s. şəxsin) mülkiyyət hüququna xitam verir, əldə edən isə həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanmasını şərtləndirir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn öhdəliklərdə öhdəliyin icrası ilə satıcı əşya üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə həmin əşyaya münasibətdə mülkiyyətçi statusu əldə edir. Deməli, **mülkiyyət hüquq münasibətləri əmtəə-mal mübadiləsinin hüquqi forması olan öhdəlik hüquq münasibətlərinin nəticəsini rəsmiləşdirən hüquqi vasitə kimi çıxış edir.**

Öhdəliyin dördüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **sanksiya formasında dövlət məjburetmə tədbirləri və vasitələri ilə təmin edilir.** Bu sanksiyalar qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Onların tətbiqi nəticəsində öhdəliyi icra etməyən, yəni hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün mənfi və arzuolunmaz nəticələr yaranır. Öhdəliyin həyata keçirilməsini təmin edən sanksiyaların dairəsi genişdir: zərərin əvəzinin ödənilməsi; dəbbə pulu (cərimə, penya); keyfiyyətsiz əşya satıldıqda, əşyanın satış qiymətinin azaldılması, əşyadakı qüsurun əvəzsiz olaraq aradan qaldırılması, onun yenisi ilə əvəz edilməsi; mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi və s.

Öhdəliyin beşinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun üçün **pozulmuş hüquqların iddia (məhkəmə) qaydasında (formasında) müdafiə edilməsi xarakterikdir.** İddiaya məhkəmədə baxılma onunla nəticələnir ki, öhdəlikdən irəli gələn hüquqları pozan şəxsə müvafiq sanksiya tətbiq olunur; iddia qaydasında müdafiə sanksiyanın tətbiq olunmasının tipik formasıdır. Belə ki, hüququ pozulmuş kreditor məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə qərarı əsasında onun iddiası natura formasında və ya pul kompensasiyası formasında təmin edilir; bununla borclu şəxsə sanksiya tətbiq edilmiş olur. Məsələn, kirayəyə götürülmüş əmlak kirayəçinin təqsiri üzündən məhv olur. Mülkiyyətçi iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə pul kompensasiyası formasında zərərin əvəzinin mülkiyyətçiyə ödənilməsi barədə qərar çıxarır. Bununla belə, elə öhdəliklər vardır ki, onlar sanksiya ilə təmin olunmur. Bu öhdəliklərə **natural öhdəliklər** deyilir. Məsələn, oyun və mərc üzrə heç bir tələb əmələ gəlmir (MM-in 1084-cü maddəsi). Bu cür öhdəliklər məhkəmə müdafiəsindən məhrumdur, yəni bu cür öhdəliklər üzrə iddia müdafiəsi tətbiq edilmir. Məsələn, televiziya kanallarının birində keçirilən oyunu udan şəxsə oyun təşkilatçısı priz verməkdən imtina edir. Əgər oyunun qalibi məhkəməyə müraciət etsə, onun iddiası məhkəmə tərəfindən təmin olunmayacaqdır.

2. Öhdəliyin elementləri

Öhdəlik mülki hüquq münasibətinin bir növüdür. Buna görə hər bir mülki hüquq münasibəti kimi o, quruluş-ja üç elementdən ibarətdir: öhdəliyin tərəfləri (subyekt tərkibi); öhdəliyin məzmunu; öhdəliyin obyekt.

Öhdəliyin tərəfləri dedikdə, öhdəlik hüquq münasibətlərində çıxış edən iştirakçılar başa düşülür. Hər bir hüquq münasibətində olduğu kimi, öhdəlikdə iki tərəf iştirak edir: səlahiyyətli şəxs; borclu şəxs.

Səlahiyyətli şəxs öhdəliyin kreditoru adlanır. **Kreditor** dedikdə, elə bir səlahiyyətli şəxs başa düşülür ki, o, borclu olan tərəfdən müəyyən fəal hərəkətlər etməyi tələb etmək ixtiyarına malikdir. Bu isə təsadüfi deyil. Belə ki, öhdəliyin mahiyyətini təşkil edən maddi nemətlərin mübadilə prosesi fəal hərəkətlər olmadan mümkün deyil.

Kreditor anlayışının tarixi mənbəyi Roma hüququ ilə bağlıdır. Belə ki, Roma hüququ öhdəliyi öz təbiətinə görə inama əsaslanan kredit (latınca «credo» — inanıram) münasibəti kimi nəzərdə tuturdu. Kreditor bu münasibətdə «inanən şəxs» kimi çıxış edirdi. Belə ki, o, öhdəlikdə çıxış edən digər tərəfin — kontragentin öz vəzifəsini icra etməsinə inanırdı. Buna görə də öhdəlikdə tələb etmək hüququ olan tərəf kreditor (yəni inanən) adlanırdı.

Öhdəlikdə çıxış edən ikinci tərəf borclu şəxs adlanır. **Borclu şəxs** dedikdə, öhdəlikdə iştirak edən elə bir tərəf başa düşülür ki, ona müəyyən fəal hərəkətlər etmək və ya müəyyən hərəkəti etməkdən çəkinmək vəzifəsi həvalə edilir. O, **debitor** (latınca «debitor» — borclu) da adlanır. Debitor kreditörün tələbini yerinə yetirməli olan tərəfdir. Məsələn, kirayə öhdəliyində kirayəçi borclu şəxs (debitor) hesab olunur. Kirayəçi nəzərdə tutulan müddətdə kirayəyə götürdüyü əşyanı kirayəyə verənə qaytarmağa borcludur. Kirayəyə verən isə öhdəliyin kreditörü sayılır. O, nəzərdə tutulan müddət başa çatdıqda, kirayəçidən əşyanı geri qaytarmaq hüququna malikdir.

Öhdəlikdə subyektiv hüquq kreditora məxsusdur. Bu hüquq **tələb hüququ (tələb)** adlanır. Müəyyən hərəkətləri etməkdən (və ya müəyyən hərəkəti etməkdən çəkinməkdən) ibarət olan **subyektiv vəzifəni** borclu şəxs (debitor) daşıyır. Bu subyektiv vəzifəyə isə **borc** deyilir. Borclunun daşdığı subyektiv vəzifə həm müəyyən fəal hərəkətlərdə, həm də müəyyən passiv hərəkətlərdə ifadə oluna bilər, yəni onun daşdığı vəzifələr iki formada ola bilər: fəal formalı vəzifələr; passiv formalı vəzifələr. **Fəal formalı vəzifələr** müəyyən hərəkətlər edilməsində ifadə olunur. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində alıcı borclu şəxs kimi satın aldığı əşyanın müqabilində satıcıya pul verməlidir.

Passiv formalı vəzifəyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu vəzifə borclu şəxsin müəyyən hərəkətlərdən

çəkinməsinə ifadə oluna bilər. Məsələn, icarə öhdəliyində icarəçinin (borclu şəxs) borcudur ki, icarəyə verənin razılığı olmadan icarəyə götürdüyü əşyanı ikinci əldən icarəyə (subicarəyə) verməsin. Kirayəyə verənin icazəsi olmadan kirayəçinin kirayəyə götürdüyü əşyanı kirayəyə verənin ailəsinin tərkibinə daxil olmayan üçüncü şəxs istifadəsinə vermək, o cümlədən əşyanı ikinci əldən kirayəyə vermək hüququ yoxdur (MM-in 683-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Bununla belə, **iqtisadi dövriyyə münasibətlərində borclunun yalnız «təmiz şəkildə» passiv formalı vəzifə daşmasını nəzərdə tutan öhdəliyin mövcud olması mümkün deyil.** Başqa sözlə desək, real həyatda yalnız borclunun passiv davranışına yönələn öhdəlik yoxdur. Ona görə ki, öhdəlik hüququ bazar əmtəə-mal mübadiləsinə və dövriyyəsini qaydaya salır. Başqa sözlə desək, öhdəlik hüquq normaları iqtisadi dövriyyəni, əmtəə mübadiləsinə, yəni əmtəə formalı maddi nemətlərin və digər nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi prosesini tənzimləyir. Bu səbəbdən öhdəlik hüququ üçün maddi nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi və borclu şəxs fəal hərəkətlər (passiv hərəkətlər yox) etməsi halı xarakterikdir. Ona görə də predmeti (obyekti) borclunun yalnız passiv davranışına yönələn öhdəliyin mövcud olması fikrini irəli sürən müəlliflərin mövqeyi əsassızdır. Düzdür, öhdəlikdə borclu şəxs passiv davranışı nəzərdə tutula bilər. Lakin bu cür passiv davranış öhdəliyin obyektini kimi çıxış edə bilməz. Borclu şəxs müəyyən hərəkətdən çəkinmək vəzifəsi onun əsas vəzifəsinə, yəni kreditörün xeyrinə müəyyən fəal hərəkətlər etmək vəzifəsinə münasibətdə əlavə, yardımçı və qeyri-əsas vəzifədir. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi yalnız borclu şəxs passiv davranışına yönələn öhdəlik tanıdır.

Elə öhdəliklər də vardır ki, bu öhdəliklərdə **kreditör eyni vaxtda həm borclu şəxs qismində, borclu şəxs isə həm də kreditör rolunda çıxış edir.** Başqa sözlə desək, kreditör həm tələb etmək hüququna malik olur, həm də borclu şəxs kimi müəyyən fəal hərəkətlər etməyə borclu olur. Borclu şəxs isə həm müəyyən fəal hərəkətlər etməyə borclu olur, həm də kreditordan müəyyən hərəkətlər etməyi tələb etmək hüququna malik olur. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində satıcı alıcı qarşısında borclu şəxs sayılır. Belə ki, o, satdığı əşyanı alıcıya verməyə borcludur. Eyni zamanda satıcı həm də kreditör kimi çıxış edir. O, satdığı əşyanın qiymətinin ödənilməsinə alıcıdan tələb etmək ixtiyarına malikdir. Alıcı isə borclu şəxs kimi satın aldığı əşyanın qiymətini ödəməyə borcludur. Kreditör kimi o, satıcıdan əşyanın verilməsini tələb edə bilər. Daşıma, podrat, icarə, kirayə və s. öhdəliklərdə də belədir.

Mülki hüququn istənilən subyekti, yəni **hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər, bələdiyyələr və Azərbaycan Respublikası (dövlət) öhdəlikdə həm kreditör, həm də borclu şəxs rolunda çıxış edə bilərlər.** Öhdəlik hüquq münasibətlərində həm kommersiya təşkilatları, həm qeyri-kommersiya təşkilatları, həm istehlakçı vətəndaşlar, həm də sahibkar statuslu vətəndaşlar iştirak edə bilərlər.

Öhdəliyin məzmunu dedikdə, tərəflərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Kreditörün tələb hüququ və borclu şəxs müəyyən hərəkətləri etmək vəzifəsi öhdəlik hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir. Öhdəlikdə tərəflərin hüquq və vəzifələri vahiddir. Özü də **bir tərəfin malik olduğu hüquqa digər tərəfin daşdığı vəzifə uyğun gəlir.** Məsələn, podrat öhdəliyində podratçının (borclu şəxs) borcudur ki, nəzərdə tutulan obyekt tiksin. Podratçının bu vəzifəsinə sifarişçinin (kreditörün) nəzərdə tutulan obyekt tikməyi tələb etmək kimi hüququ uyğun gəlir. İcarə öhdəliyində icarəçinin (borclu şəxs) borcudur (vəzifəsidir) ki, müddət başa çatdıqda, icarəyə götürdüyü əşyanı icarəyə verənə (kreditörə) qaytarsın. İcarəçinin daşdığı bu cür vəzifəyə icarəyə verənin əşyanı qaytarmağı tələb etmək kimi hüququ uyğun gəlir. Alqı-satqı öhdəliyində satıcının əşyanı vermək vəzifəsinə alıcının satılmış əşyanın ona verilməsini tələb etmək hüququ uyğun gəlir. Deməli, **kreditör yalnız o hərəkətlərin edilməsini tələb edə bilər ki, borclu şəxs həmin hərəkətləri etməyə borclu olsun.**

Öhdəlik əmlak hüquq münasibəti olduğuna görə borclu şəxs etdiyi hərəkətlər əmlak xarakterinə malikdir. Belə ki, onun əmlakın verilməsinə, iş görülməsinə, xidmət göstərilməsinə, pul verilməsinə və s. yönələn hərəkətləri mülki dövriyyə subyektlərinin əmlak mənafehinin ödənilməsinə yönəlir. Bununla belə, borclu şəxs etdiyi hərəkətlər qeyri-əmlak xarakterli də ola bilər. Məsələn, tapşırıq müqaviləsi əsasında tapşırıq vəkalət alana hər hansı bir sənəd almaq üzrə hərəkət etmək tapşırığı verir. Bu halda borclunun hərəkəti qeyri-əmlak təbiətinə malikdir. Lakin borclu şəxs qeyri-əmlak xarakterli vəzifə daşması öhdəliyin təbiətinə təsir göstərmir. O, yenə də əmlak xarakterli hüquq münasibəti olmaqda qalır.

Öhdəliyin obyektini, mülki hüquq münasibətinin obyektini kimi, mübahisəlidir. Bu barədə, əsasən, bir-birindən fərqli iki mövqe mövcuddur. Birinci mövqeyə görə, borclunun hərəkəti öhdəliyin obyektini kimi çıxış edir. Digər mövqenin tərəfdarları əşyanı, pulu, qiymətli kağızları, əmlak hüquqlarını, hərəkətin nəticəsini və s. öhdəliyin obyektini hesab edirlər.

Bizim fikrimizə, mülki hüquq münasibətlərinin (xüsusən də əşya hüquq münasibətlərinin) obyektini barədə «monist konsepsiya» (obyektin təkliyi nəzəriyyəsi) yox, «plyuralist konsepsiya» (obyektlərin çoxluğu nəzəriyyəsi) əhəmiyyət kəsb edir, yəni mülki hüquq münasibətlərinin obyektini kimi maddi nemətlər (əşyalar, predmet-

lər, sərvətlər), qeyri-maddi nemətlər, əqli fəaliyyətin nəticələri, subyektlərin davranış və hərəkətləri, işlər, xidmətlər, qiymətli kağızlar, əmlak hüquqları çıxış edə bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin bir növü olan öhdəlik hüquq münasibətlərinin obyektinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu obyektlərə münasibətdə «monist konsepsiya» (obyektin təkliyi nəzəriyyəsi) əhəmiyyət kəsb edir. Bu, o deməkdir ki, **yalnız borclu şəxsin davranışı (hərəkəti) öhdəliyin obyektinə ola bilər**. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində borclu şəxs kimi satıcı əşyanın verilməsi üzrə hərəkət edir, alıcı isə borclu şəxs kimi aldığı əşyanın qiymətini ödəmək üzrə hərəkət edir. Deməli, borclu şəxslərin (həm satıcının, həm də alıcının) hərəkətləri öhdəliyin obyektidir. Burada kreditorun (satıcının və ya alıcının) tələb hüququ bilavasitə əşyanın özünə yox (belə halda mülkiyyət hüququndan danışmaq olar), borclunun hərəkətinə yönəlmişdir. Kreditor borclu şəxsdən əşyanın verilməsi üzrə müəyyən hərəkət etməyi tələb etmək ixtiyarına malikdir. Bu isə o deməkdir ki, kreditora başqa şəxsin, yəni borclu şəxsin hərəkətinə olan hüquq məxsusdur. Bu isə öhdəliyin obyektini müəyyənləşdirəməyə imkan verir: obyekt rolunda yalnız hərəkət çıxış edə bilər.

Əşyalar, qiymətli kağızlar, predmetlər, pul və s. öhdəliyin obyektinə yox, **öhdəliyin predmeti** kimi çıxış edir. Ona görə də «öhdəliyin predmeti» və «öhdəliyin obyektinə» kimi iki anlayış üst-üstə düşür. Bu anlayışları qarışdırmaq olmaz.

Almaniya mülki hüquq elmində öhdəliyin məzmunu və obyektinə (Gegenstand) haqqında məsələ belə izah olunur: borclu nəyi, harada, nə vaxt və kim üçün icra etməlidir. Hüquq ədəbiyyatında öhdəliyin məzmunu borclunun vəzifə və ya öhdəliyinin (borcunun) müəyyən edilməsi yolu ilə açıqlanır (Leistungen). Öhdəliyin predmeti (Gegenstand) isə müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrdə nəzərdən keçirilir. Məsələn, H.Broks öhdəliyin predmetini öhdəliyin məzmunu ilə əlaqələndirir.

3. Öhdəliyin əmələ gəlmə əsasları

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsasları dedikdə, öhdəlik hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini şərtləndirən, onların yaranmasına dəlalət edən, qanunda nəzərdə tutulan və qanunun əlaqələndirdiyi hüquqi faktlar başa düşülür. Başqa sözlə desək, öhdəliklər hüquqi faktlar əsasında əmələ gəlir. Qanun öhdəliyin tərəfləri üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirilməsini bu faktlarla əlaqələndirir.

Öhdəliyin əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi faktların dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu faktların təxmini dairəsi qanunda müəyyənləşdirilmişdir. MM-in 386-jı maddəsi öhdəliyin əmələ gəlməsi əsaslarını tənzimləyir. Bu normada öhdəliyin əmələ gəlməsinin müqavilə, zərər vurmaq, əsassız varlanma kimi əsasları göstərilmişdir. Bunlarla yanaşı, öhdəliklər **MM-də nəzərdə tutulan digər əsaslardan da yaranı bilər**.

Öhdəliyin əmələ gəlməsinin ən geniş yayılmış əsası **müqavilədir**. Müqavilə öhdəliyin yaranmasını şərtləndirən hüquqi faktlar arasında mühüm yer tutmaqla aparıcı rola malikdir. Bu cür müqavilələrin sayı kifayət qədər çox və müxtəlifdir: alqı-satqı müqaviləsi; dəyişmə müqaviləsi; icarə müqaviləsi; kirayə müqaviləsi; daşıma müqaviləsi; sığorta müqaviləsi; kredit müqaviləsi və s. Azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün mülki hüquq subyektləri müxtəlif müqavilələr bağlayırlar. Özü də onlar müqavilə bağlamaqda müstəqildir. Müqavilə azadlığı mülki qanunvericiliyin əsas prinsiplərindən biridir (MM-in 6-jı maddəsi).

İstehsalı zəruri xammalla, materialla təmin etmək üçün, hazırlanmış məhsulu realizə etmək üçün alqı-satqı və mal göndərmə müqaviləsindən istifadə edilir. Ev, qarac, mənzil tikmək üçün, müxtəlif təmir işlərini görmək üçün vətəndaş tikinti təşkilatı ilə podrat müqaviləsi bağlayır. Yüku, baqacı və sərnəşinləri təyinat yerinə çatdırmaq üçün daşıma müqaviləsindən istifadə olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində **müqavilə iqtisadi əlaqələri tənzimləyən ən universal hüquqi alət** kimi çıxış edir. O, normal əmtəə-mal dövriyyəsinin və prosesinin əsası rolunu oynayır. K.Marksın dili ilə desək, müqavilə əmtəə mübadiləsi münasibətlərini və iqtisadi əlaqələri rəsmiləşdirən hüquqi formadır. Müqavilə elə bir əlverişli hüquqi formadır ki, o, tərəflərə özlərinin əmlak mənafeələrini dəqiq ifadə etmələrinə imkan verir. Müqavilənin rolu təkcə bununla, yəni öhdəliyin əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi fakt kimi çıxış etməklə bitmir. O, həm də müqavilə bağlayan tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **birtərəfli əqdlərdir (hərəkətlərdir)**. Ata öz itmiş uşağını tapan şəxsə televiziya vasitəsilə xüsusi mükafatlandırma vədi barədə açıq elan verir. Uşaq tapılır. Onu tapan şəxsə nəzərdə tutulan mükafat verilir. Bu halda atanın birtərəfli hərəkətindən (əqddən) **xüsusi mükafatlandırma öhdəliyi** yaranır (MM-in 1079-jı maddəsi). Ədəbi təşkilat ən yaxşı dram əsəri yaratmağa görə priz vermək barədə yerli mətbuat səhifələrində açıq elan verir. Müsəbiqə qalibi müəyyən edilir və ona priz verilir. Belə halda **müsəbiqə öhdəliyi** göz qabağındadır (MM-in 1082-jı maddəsi). Bu öhdəlik ədəbi təşkilatın birtərəfli hərəkətindən (əqddən) yaranır. Rusiyanın ORT kanalında hər cümə günü «Pole çudes» adlı əyləncəli proqram göstərilir. Suallara düzgün cavab verən şəxsə mükafat (priz) verilir. Bu halda isə **oyunlardan əmələ gələn öhdəlik** yaranır (MM-in 1083-cü maddəsi). Vətəndaş öz dostu olan qonşusunun bağ evini onun tapşırığı olmadan öz hesabına

təmir etdirir, yəni tapşırıqsız fəaliyyət göstərir. Qonşu bu işi bəyənir və vətəndaşın evin təmirinə çəkdiyi xərcləri ödəyir. Belə halda **işləri tapşırıqsız aparma öhdəliyi** əmələ gəlir (MM-in 1087-ci maddəsi). Ata bütün əmlakını oğluna vəsiyyət edir. Ata yaşayış otaqlarından birini ömürlük istifadə üçün qonşuya verilməsini vəərəşəyə həvalə edir. Belə halda birtərəfli əqd olan vəsiyyət tapşırığı qaydasında öhdəlik əmələ gəlir (MM-in 1205-ci maddəsi). Bu öhdəlikdə qonşu kreditör, onun oğlu isə borclu şəxs kimi çıxış edir.

Hakimiyyət aktları öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Bu akt həmin aktdan yaranan öhdəliyin məzmununu müəyyən edir. Bu cür hakimiyyət aktları iki cür olur: inzibati aktlar; məhkəmə aktları. Hakimiyyət aktları arasında **dövlət orqanlarının və ya yerli özünüidarə orqanının qeyri-normativ (fərdi) xarakterli inzibati aktları** xüsusi yer tutur. Bu aktlar qanunvericilikdə öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi nəzərdə tutulduqda, mülki hüquq və vəzifələr əmələ gəlir (MM-in 14-cü maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi). Təbii fəlakətlər, texnoloci qəzalar, epidemiyalar baş verdikdə və fəvqəladə xarakter daşıyan digər hallarda müvafiq dövlət orqanı qərar qəbul edir. Bu qərar əsasında mülkiyyətçidən əmlak dəyəri ödənilməklə, jəmiyyətin mənafeyi üçün məcburi surətdə alınır. Buna rekvizisiya, yəni həcz deyilir (MM-in 209-cu maddəsi). Belə halda mülkiyyətçidən alınmış həmin əmlakın dəyərinin ödənilməsi barədə mülkiyyətçi ilə dövlət arasında öhdəlik yaranır. Bu öhdəlikdə mülkiyyətçi kreditör, dövlət isə borclu şəxs kimi çıxış edir. Öhdəliyin əmələ gəlməsinin əsasını isə dövlət orqanının qeyri-normativ (fərdi) xarakterli aktı təşkil edir. Başqa bir misalda torpaq sahəsi dövlət ehtiyacları üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə mülkiyyətçidən satınalma yolu ilə alınır (MM-in 246-cı maddəsi). Belə halda da öhdəlik əmələ gəlir ki, bunun əmələ gəlmə əsasını inzibati akt təşkil edir.

Xalq təsərrüfatı üçün əhəmiyyəti olan obyektlərin və iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan obyektlərin tikintisi barədə müvafiq dövlət orqanının qərarı podrat öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Müəssisələr dövlət ehtiyacları üçün işlər görə bilər. Dövlət orqanlarının inzibati aktlarından sayılan plan aktları əsasında yüklər daşınır və nəqliyyat təşkilatı (dpsıyıcı) ilə yük göndərən arasında daşıma öhdəliyi yaranır.

Mənzilə ehtiyacı olan vətəndaşlara yerli dövlət orqanları tərəfindən verilən order də inzibati akt hesab olunur. Bu akt order sahibi üçün onunla yaşayış evinin kirayə müqaviləsi bağlanmasını tələb etmək hüququ yaradır, mənzil-istismar sahəsi üçün isə bu cür müqavilə bağlamaq vəzifəsi əmələ gətirir. Belə halda da öhdəlik yaranır ki, bu öhdəlik mülki hüquqla tənzimlənir.

Hakimiyyət aktlarından biri sayılan məhkəmə qərarları əsasında da öhdəlik yarana bilər. Belə halda məhkəmə qərarı öhdəliyin əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi fakt kimi çıxış edir. Xüsusilə qiymətli və dövlət tərəfindən qorunan sərvətlər sırasına daxil edilmiş mədəni sərvətlər mülkiyyətçi tərəfindən təsərrüfatsızcasına saxlana bilər. Bu isə onların öz əhəmiyyətini itirmək təhlükəsi yaradır. Bu sərvətlər məhkəmənin qərarına əsasən, mülkiyyətçidən alınır və dövlət mülkiyyətinə keçir. Dövlət həmin sərvətin qiymətini ödəyir. Belə halda mədəni sərvətin mülkiyyətçisi ilə dövlət arasında öhdəlik yaranır ki, bu cür öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi məhkəmə qərarı çıxış edir (MM-in 208-ci maddəsi).

Öhdəliyin əmələ gəlməsini şərtləndirən əsaslardan biri **mülki hüquq subyektlərinə vurulan ziyandan** ibarətdir. Belə hallarda şəxsin hüquqazidd hərəkəti, yəni mülki hüquq pozuntusu öhdəliyin əmələ gəlməsinə səbəb olan hüquqi fakt rolunu oynayır. Bu cür mülki hüquq pozuntusu **delikt** adlanır. Qanun müəyyən edir ki, başqa şəxsə zərər vurmaq mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi əsaslarından biridir (MM-in 14-cü maddəsinin 2-ci bəndinin 6-cı yarımbəndi). Məsələn, minik avtomobilini yüksək sürətlə idarə edən sürücü (zərərvuran) vətəndaşın (zərərçəkənin) əmlakını zədələyir. Bununla əmlaka ziyan vurulur. Belə halda ziyan vurmaq nəticəsində hüquq münasibəti yaranır ki, bu cür münasibətə ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik və ya delikt öhdəliyi deyilir. Zərər vurmaq faktı bu öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Zərərvuran sürücü əmlaka vurulmuş zərərin əvəzini tam həcmdə ödəməlidir. O, həmin öhdəlikdə borclu şəxs, əmlakına zərər vurulmuş vətəndaş (zərərçəkən) isə kreditör rolunda çıxış edir. Vətəndaş (zərərçəkən) kreditör kimi zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Başqa bir misalda sərxoş vəziyyətdə kənd sakini öz qonşusuna xəsarət yetirir. Bunun nəticəsində qonşunun sağlamlığı pozulur və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirir, habelə aylarla işə çıxmadığına görə qazanıdan (gəlirdən) məhrum olur. Bununla belə, qonşu sağlamlığın pozulması ilə bağlı əlavə xərclər çəkir, o cümlədən müalicəyə, əlavə qidalanmaya, dava-dərman alınmasına və s. xərclər çəkir. Belə halda kənd sakini ilə (zərərvuranla) qonşu (zərərçəkən) arasında delikt öhdəliyi yaranır ki, kənd sakininin hüquqazidd hərəkəti (xəsarət vurmaq faktı) bu öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Bu öhdəlikdə qonşu onun çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olan kreditör, kənd sakini isə bu zərərin əvəzini ödəməyə borclu olan şəxsdir.

Beləliklə, delikt öhdəlikləri hüquqazidd hərəkətlərdən əmələ gəlir. Bu cür hərəkətlər iqtisadi dövriyyənin normal fəaliyyət göstərməsinə mane olur. Həmin hərəkətlər nəticəsində mənfəəti nəticələr yaranır. Bu cür nəticələri aradan qaldırmaq üçün qanun xüsusi xarakterli delikt öhdəliyi nəzərdə tutur (MM-in 9-cu bölməsi, 1096-1132-ci maddələr). Lakin delikt öhdəlikləri hüququayğun nəticəyə nail olunmasına yönəlir. Bu nəticə isə iqtisadi

di dövriyyə iştirakçılarının pozulmuş əmlak vəziyyətini bərpa etməkdən ibarətdir.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **əsassız varlanmadır**. Qanun əsassız varlanmanın mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlmə əsaslarından biri kimi nəzərdə tutur (MM-in 14-cü maddəsinin 2-jı bəndinin 7-jı yarım-bəndi). Belə ki, əsassız varlanmadan öhdəlik yaranır. Hələ neçə əsr bundan əvvəl Roma hüququ onu **kondikasiya öhdəliyi** anlayışı ilə əhatə etmişdi.

Əsassız varlanma öhdəliyi hüquqazidd hərəkətlərdən əmələ gələn xüsusi xarakterli öhdəlikdir. Bu anlayış hüquqi əsas olmayan (titulsuz) əmlak əldə etməni ifadə edir. Buna görə də qanun müəyyən edir ki, hüquqi əsas olmadan varlanmış şəxs əldə etdikləri əmlakı məhrum olanın tələbi ilə ona qaytarmalıdır (MM-in 1092-jı maddəsi). Məsələn, bir binada Cavadov fəmilialı iki nəfər yaşayır. Bunlardan biri müəllim, digəri isə mühəndisdir. Uzaq şəhərdə yaşayan dostlardan biri müəllim Cavadova iki min dollar məbləğində maddi yardım məqsədilə pul göndərir. Pulu gətirən şəxs onu səhvən mühəndis Cavadova verir. Mühəndis Cavadov əsassız varlanmış şəxs hesab edilir. Onun (əsassız varlanmış şəxsin) borcudur ki, məhrum olanın (kreditörün) tələbi ilə pulu ona qaytarsın. Belə halda əsassız varlanma öhdəliyi yaranır. Başqa bir misalda dağda güclü tufan qopur. Bunun nəticəsində çobanın (məhrum olanın) otardığı qoyun sürüsündən bir dəstə qoyun o biri çobanın (əsassız varlananın) sürüsünə qarışır. Çobanlar arasında əsassız varlanma öhdəliyi yaranır. Bu öhdəliyə görə, əsassız varlanan çoban qoyunları məhrum olan çobana qaytarmalıdır.

Əsassız varlanma öhdəliyinin təyinatı mülki dövriyyə iştirakçılarının pozulmuş əmlak vəziyyətini bərpa etməkdən ibarətdir. Bununla mənfəətlər aradan qaldırılır və müsbət nəticəyə nail olunur.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **hüquqi əməllərdir**. Hüquqi əməllər elə hüquqa uyğun hərəkətlərdir ki, bu hərəkətlər xüsusi olaraq hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam olunmasına, yəni hüquqi nəticə əldə edilməsinə yönəlmir, lakin bu cür nəticənin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, traktorçu kəndli (fermer) təsərrüfatı başçısının malik olduğu torpaq sahəsini şumlayarkən dəfinə tapır. Torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi ilə traktorçu arasında öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyə görə, traktorçu dəfinənin yarısını fermer təsərrüfatı başçısına verməlidir. Dəfinənin tapılması hüquqi əməldir və bu, öhdəliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Başqa bir misalda vətəndaş özge şəxsə məxsus olan itirilmiş əşyanı tapır. Bu hərəkət də hüquqi əməldir. İtirilmiş əşyanı tapan şəxs tapıntı barədə onu itirmiş şəxsə və ya onun mülkiyyətçisinə məlumat verməlidir (MM-in 186-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Belə halda da öhdəlik əmələ gəlir. Hüquqi əməl (əşyanı tapmaq) isə bu öhdəliyin əmələ gəlməsinə əsas olan hüquqi faktır.

Öhdəliyin yaranma əsaslarından biri **mürəkkəb hüquqi tərkib** adlanır. Mürəkkəb hüquqi tərkib özündə **iki hüquqi faktı birləşdirir: inzibati aktı; müqaviləni**. Yalnız hər iki hüquqi fakt mövcud olduqda mürəkkəb hüquqi tərkib yaranır və bu tərkib öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Bunlardan biri olmadıqda, mürəkkəb hüquqi tərkib yaranmır və belə halda öhdəliyin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz.

Mürəkkəb hüquqi tərkib planlı iqtisadiyyatın (Sovet iqtisadiyyatının) mövcudluğu şəraitində daha geniş yayılmışdı. İqtisadiyyatın planlı surətdə idarə edilməsi dövründə bütün təsərrüfat öhdəlikləri mürəkkəb hüquqi tərkibə əsaslanırdı: plan aktına; müqaviləyə. Məsələn, tədarük öhdəliyinin yaranması üçün həm inzibati aktın (məhsul bölgüsünə dair plan aktının), həm də bu akt əsasında bağlanmış tədarük müqaviləsinin olması tələb olunurdu (1964-cü il MM-in 254-cü maddəsi).

Bazar iqtisadiyyatına və münasibətlərinə keçilməsi mürəkkəb hüquqi tərkibin rolunu xeyli məhdudlaşdırır. Öhdəliyin əmələ gəlməsinin bu cür əsası öz təbiətinə görə əmtəə-pul münasibətləri olan müasir iqtisadi dövriyyə üçün xarakterik deyil. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat əlaqələrinin sabitliyi əmtəə-pul münasibətləri iştirakçılarının iqtisadi maraqlarına əsaslanır. Bu maraq isə onlar arasında bağlanan müqavilələrdə ifadə olunur.

Müasir dövrdə mürəkkəb hüquqi tərkibin əhəmiyyəti və rolu məhdudlaşmışdır, lakin tam itməmişdir. Bu cür mürəkkəb tərkib mülki-hüquqi öhdəliyin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, dövlət təsərrüfatı saxlanılan mədəni sərvətləri satınalma yolu ilə ala bilər (MM-in 208-jı maddəsi). Belə halda dövlətlə mədəni sərvətin mülkiyyətçisi arasında öhdəlik yaranır ki, mürəkkəb hüquqi tərkib bu öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir: məhkəmə qərarı (hakimiyyət aktı); alqı-satqı müqaviləsi.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **hadisələrdir**. Hadisələr insan iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hüquqi faktlardır. Hüquqi əməllər kimi hadisələr də öhdəliyin əmələ gəlməsinin geniş yayılmış əsası hesab edilmir. Lakin real həyatda hadisələrin öhdəliyin yaranmasına əsas olan hüquqi faktlar kimi çıxış etməsi halına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, naviqasiya mövsümi hadisədir. Bu, yazın gəlməsi və havaların isinməsi ilə bağlı olaraq, çay və dənizlərdə buzun əriməsi, bunun nəticəsində isə su yolu ilə yük daşınmasına imkan verən mövsümdür. Naviqasiya mövsümünün açılması ilə yük daşıma öhdəliyi yaranır və icra edilir, yəni çay və dəniz nəqliyyatı ilə yük təyinat məntəqəsinə daşınır.

Qanun hadisələri mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi əsaslarından biri hesab edir (MM-in 14-cü maddəsi).

dəsinin 2-ji bəndinin 9-cu yarımbəndi). Lakin ümumi qaydaya görə, **hadisələr çox vaxt öhdəliyin əmələ gəlməsinin müstəqil əsası kimi çıxış etmir**. Belə ki, hadisələr həmin öhdəliyin çərçivəsində və həddlərində tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Məsələn, əmlak təbii fəlakətdən (zəlzələdən, daşqından, qasırğadan və s.) sığortalanır və onun mülkiyyətçisi sığortaçı (sığorta təşkilatı) ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Təbii fəlakət, yəni sığorta hadisəsi baş verir və əmlak məhv olur. Bununla sığortaçı üçün sığortalıya sığorta ödənişi vermək vəzifəsi yaranır. Deməli, belə halda sığorta hadisəsi (təbii fəlakət) sığorta öhdəliyi yox, sığortaçı üçün vəzifə əmələ gətirir. Sığorta öhdəliyi sığorta müqaviləsi əsasında yaranır. Başqa bir misalda ata (vəsiyyət edən) bank əmanətinin yarısının öz qardaşına verilməsini oğluna (vərəsəyə) həvalə edir (vəsiyyət tapşırığı — leqat). Bu cür vəsiyyət tapşırığı birtərəfli əqddir. Bu əqd yalnız vərəsəlik açıldığı andan, yəni vəsiyyət edən ata öldüyü andan öhdəlik əmələ gətirir. Vəsiyyət edən ata ölməyə (onun ölümü hadisədir), öhdəliyin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Belə təsəvvür yaranır ki, belə halda hadisə (vəsiyyət edənin ölümü) vəsiyyət tapşırığı (birtərəfli əqd) ilə birlikdə mürəkkəb hüquqi tərkib kimi öhdəliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **fiziki və hüquqi şəxslərin digər hərəkətləridir** (MM-in 14-cü maddəsinin 2-ji bəndinin 8-ji yarımbəndi). Şəxslərin digər hərəkətləri dedikdə, onların nə əqd, nə də inzibati akt olan davranışı başa düşülür. Lakin bu cür hərəkətlər mülki qanunvericiliyin prinsiplərinə və ümumi əsaslarına zidd olmamalıdır. Məsələn, vətəndaş huşunu itirir və yıxılır. Bunu gören qonşu onu təcili olaraq xəstəxanaya çatdırır. Vətəndaşın üzərində ağır jərrahiyyə əməliyyatı aparılır. Dava-dərman alınması və jərrahiyyə əməliyyatı üçün zəruri olan bütün xərcləri qonşu çəkir. Vətəndaş tam sağaldıqdan sonra qonşu çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olur, vətəndaş isə həmin xərclərin əvəzini ödəmək vəzifəsini daşıyır. Onlar arasında öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyin əmələ gəlməsi vətəndaşın birtərəfli hərəkəti ilə bağlıdır.

§ 3. Öhdəliyin növləri

1. Öhdəliyin sistemi anlayışı və əhəmiyyəti

Öhdəliyin sistemi dedikdə, düzgün seçilmiş təsnif meyarı əsasında onların vahid halında birləşməsi və ayrı-ayrı növlərinin fərqləndirilməsi (differensiasiyası) başa düşülür. Öhdəliklərin lazımınca sistemləşdirilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, öhdəliklərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifi (sistemi) olmadan, hər şeydən əvvəl, onların lazımı qaydada hüquqi tənzimlənməsi mümkün deyil. Öhdəliyin sistemi imkan verir ki, öz təbiətinə və xarakterinə görə eyni olan öhdəliklər eyni hüquq normaları ilə tənzimlənsin. Öhdəliyin sistemi həm də mühüm əlamətləri ilə fərqlənən öhdəliklərin öz məzmununa görə müxtəlif olan hüquq normaları ilə tənzimlənməsinə imkan verir.

Öhdəliyin sisteminin həm də hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti böyükdür. O, öhdəliklərin bir növünü digərindən fərqləndirməyə imkan verir. Bununla bərabər, öhdəliyin sisteminin öhdəlik hüququnun öyrənilməsi və mənimsənilməsi üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Hüquq ədəbiyyatında problem xarakterli məsələlərdən biri öhdəliklərin təsnifi məsələsidir. Bu məsələ xeyli müddətdir ki, müəlliflər arasında geniş diskussiya predmetinə çevrilmişdir. Tədqiqatçı müəlliflər öhdəliklərin təsnifini vermək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə edirlər: iqtisadi xüsusiyyətinə görə; öhdəliyin istiqamətinə görə; qarışıq hüquqi və iqtisadi meyarla görə.

Göstərilən bütün təsnif meyarları ümumi qüsura malikdir. Bu nöqsan onunla şərtlənir ki, təklif olunan meyarlar əsasında bir-birindən ayrılan və fərqləndirilən öhdəlik növləri hüquqi ümumilik xüsusiyyətindən məhrumdur. Bəzi müəlliflər çoxpilləli təsnifat qaydasını irəli sürürlər. Bu qaydaya görə, öhdəliyin sistemi çoxpilləli təsnifat üzrə qurulur. Bu mövqe əsaslı və inandırıcıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı təsnifat pillələri arasında ziddiyyət yoxdur, əksinə, onlar bir-birini tamamlayaraq öhdəlik kimi mürəkkəb məsələnin düzgün və hərtərəfli başa düşülməsinə imkan verir.

Çoxpilləli təsnifat qaydasına görə, bütün öhdəliklər iki tipə bölünür (öhdəliyin əmələ gəlmə əsasına görə): müqavilə öhdəlikləri tipinə; müqavilədən kənar öhdəliklər tipinə.

Müqavilə öhdəlikləri odur ki, bu öhdəliklər müqavilə əsasında əmələ gəlir. Müqavilə olmayan digər hüquqi faktlardan əmələ gələn öhdəliklər **müqavilədən kənar öhdəliklər** adlanır. Müqavilə öhdəliklərinin məzmunu, əsasən, tərəflərin razılığı və sazişi ilə, müqavilədən kənar öhdəliklərin məzmunu isə yalnız qanunla müəyyən edilir.

Müqavilə öhdəlikləri, öz növbəsində, **qruplara bölünür**. Bu qruplara aiddir: əşyanın mülkiyyətə və digər əşya hüququna verilməsi üzrə öhdəlik qrupu; əşyanın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəlik qrupu; iş görülməsi üzrə öhdəlik qrupu; xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik qrupu; əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə üzrə öhdəlik qrupu; çoxtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəlik qrupu.

Müqavilədən kənar öhdəliklər iki qrupa bölünür. Bu qruplara aiddir: birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn öhdəliklər; mühafizəedici (qoruyucu) öhdəliklər.

Hər bir qrup öhdəlik **ayrı-ayrı növlərə bölünür**. Əşyanın mülkiyyətə və digər əşya hüququna verilməsi

öhdəlik qrupuna daxildir: alqı-satqı öhdəliyi; dəyişdirmə öhdəliyi; bağışlama öhdəliyi; renta öhdəliyi.

Əşyanın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəlik qrupuna aşağıdakı növ öhdəliklər daxildir: icarə öhdəliyi; kirayə öhdəliyi; əvəzsiz istifadə öhdəliyi; lizinq öhdəliyi.

İş görülməsi üzrə öhdəlik qrupuna podrat öhdəliyi aiddir.

Xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik qrupuna daxildir: daşıma öhdəliyi; sığorta öhdəliyi; nəqliyyat-ekspedisiya öhdəliyi; kredit-borc öhdəliyi; bank əmanəti öhdəliyi; bank hesabı öhdəliyi; saxlama öhdəliyi.

Əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə üzrə öhdəlik qrupuna daxildir: sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququnun verilməsi barədə lisenziya müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik; müəllif müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik; franşayzinq müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik.

Çoxtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəlik qrupuna hüquqi şəxsin yaradılması zamanı təsisçilər arasında bağlanan müqavilə öhdəliyi daxildir.

Birtərəfli hərəkətlərdən (əqdlərdən) əmələ gələn öhdəlik qrupuna aiddir: xüsusi mükafatlandırma öhdəliyi; müsabiqə öhdəliyi; oyunların və mərclərin keçirilməsi öhdəliyi; tapşırıqsız fəaliyyətdən əmələ gələn öhdəlik.

Qoruyucu (mühafizəedici) öhdəlik qrupuna şamil edilir: ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik (delikt öhdəliyi); əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik (kondikasiya öhdəliyi).

Öhdəliyin ayrı-ayrı növləri müxtəlif **formalarda ola və ya yarımnovlərə** bölünə bilər. Elə öhdəlik növləri vardır ki, həmin öhdəliklər müxtəlif formalarda ifadə olunur. Belə halda onların forması spesifik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Məsələn, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqının yarımnovlərindən biridir; pərakəndə alqı-satqı isə müəyyən formalarda ola bilər: kreditlə satış; malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətə qəbul edilməsi şərtlə satılması; malların nümunələr üzrə satışı; malların avtomatlardan istifadə etməklə satışı; malların alıcıya çatdırmaq şərtlə satılması.

Əgər müəyyən növ öhdəlik formaya yox, məzmunca spesifik xüsusiyyətlərə malik olarsa, onda həmin konkret növ öhdəlik yarımnovlər üzrə təsnif edilir. Məsələn, alqı-satqının mal göndərmə, pərakəndə alqı-satqı, faktoring və s. digər yarımnovləri fərqləndirilir.

Beləliklə, çoxpilləli qayda əsasında öhdəliyin sistemini belə qurmaq olar. Bütün öhdəliklər iki tipə bölünür. Hər bir tip öhdəlik isə ayrı-ayrı öhdəlik qruplarına bölünür. Hər bir öhdəlik qrupu isə müxtəlif növ öhdəliklərdən ibarətdir. Nəhayət, öhdəliyin konkret növləri yarımnovlərə və formalara bölünür.

Bununla bərabər, öhdəliklərin həmin öhdəliklərdə iştirak edən tərəflərin mülki-hüquqi statusuna görə iki yerə ayrılması mühüm əhəmiyyətə malikdir: sahibkarlıq öhdəlikləri; istehlakçı vətəndaşların iştirak etdikləri öhdəliklər. **Sahibkarlıq öhdəlikləri** odur ki, bu öhdəliklərdə iştirak edən tərəflər sahibkar statusuna malik olmaqla əmlak dövryyəsinin professional iştirakçılarıdır. Bu cür öhdəliklərə mal göndərmə, lizinq, franşayzinq və s. müqavilələrdən əmələ gələn öhdəlikləri misal göstərmək olmur.

İstehlakçı vətəndaşların iştirak etdikləri öhdəliklər (istehlak öhdəlikləri) odur ki, bu öhdəliklərin tərəflərindən biri sahibkar statusuna malik olmur. Həmin tərəf iqtisadi cəhətdən nisbətən zəif tərəf hesab olunur. Ona görə də qanun onları daha yüksək hüquqi müdafiə ilə təmin edir. Başqa sözlə desək, qanun həmin tərəflərə öz hüquq və mənafeini müdafiə etmək üçün əlavə imkanlar verir. Bu cür öhdəliklərə pərakəndə alqı-satqı öhdəliyini misal göstərmək olar. Bu öhdəlikdə alıcı rolunda istehlakçı vətəndaşlar çıxış edir. Onların mənafeini «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunla qorunur. Bu qanun istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin ümumi hüquqi əsaslarını və mexanizmini müəyyənləşdirir.

İstehlak öhdəliklərini **məişət öhdəlikləri** də adlandırmaq olar. Bu öhdəliklərin sosial-iqtisadi məqsədi ailə-məişət ehtiyacları və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna televizor satır (xüsusi mənada alqı-satqı öhdəliyi).

2. Öhdəliklərin növləri

Öhdəliklər müxtəlif əsas və meyarlara görə müxtəlif növlərə bölünür. **Hüquq və vəzifələrin tərəflər arasında bölünməsi meyarına** görə öhdəliklər iki cür olur: birtərəfli öhdəliklər; ikitərəfli öhdəliklər. **Birtərəfli öhdəliklər** odur ki, bu öhdəliklərdə tərəf rolunda çıxış edən şəxslərdən biri yalnız hüquqa malik olur, digər tərəf isə anjaq vəzifə daşıyır. Bu öhdəliklərdə tərəflər arasındakı hüquqi əlaqənin xarakteri elədir ki, burada bir tərəf yalnız kreditör rolunda, digər tərəf isə yalnız borclu şəxs qismində çıxış edir. Birtərəfli öhdəliklərə bank əmanəti (depozit) müqaviləsindən əmələ gələn öhdəliyi, habelə ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəliyi misal göstərmək olar.

İkitərəfli öhdəliklər odur ki, bu öhdəliklərdə çıxış edən tərəflərin hər ikisi həm hüquqlara malik olur, həm də vəzifələr daşıyırlar. İkitərəfli öhdəliklər **qarşılıqlı öhdəliklər** də adlandırılır. Həmin öhdəliklərdə kreditör eyni zamanda həm borclu şəxs, borclu şəxs isə eyni zamanda həm də kreditör kimi çıxış edir. Öhdəliklərin çoxu ikitərəfli (qarşılıqlı) öhdəliklər növünə şamil edilir. Alqı-satqı, icarə, kirayə, daşıma və digər öhdəliklər ikitərəf-

li öhdəliklərə misal ola bilər. Götürək alqı-satqı müqaviləsini. Satıcı satdığı əşyanın verilməsini tələb etmək hüququna malik olan kreditordur. Bununla belə, o, satılan əşyanı alıcıya verməyə borclu olan şəxsdir. Alıcı satılan əşyanın pulunu verməyə borclu olan şəxsdir. Alıcı həm də əşyanın ona verilməsini tələb edən kreditordur. Özü də qarşılıqlı öhdəliklərdə hər bir tərəfin daşdığı vəzifə digər tərəfin hüququna uyğun gəlir.

Müəyyən edilmiş hüquqi əlaqələrin sayına görə öhdəliklərin iki növü fərqləndirilir: sadə öhdəliklər; mürəkkəb öhdəliklər. **Sadə öhdəliklər** odur ki, bu cür öhdəliklərdə tərəfləri yalnız bir hüquqi əlaqə (hüquq və vəzifə) bağlayır. Həmin öhdəliklərdə tərəflər bir-birilə yalnız bir hüquq və bir vəzifə ilə bağlı olurlar. Məsələn, bank əmanətindən əmələ gələn öhdəlikdə əmanətçinin yalnız bir hüququ, yəni əmanətin qaytarılmasını bankdan tələb etmək hüququ vardır, bank isə əmanəti qaytarmaqdan ibarət yalnız bir vəzifə daşıyır. Zıyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəliklərdə zərərverən şəxs yalnız bir vəzifə, yəni vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini daşıyır. Zərərçəkmiş şəxsin isə yalnız bir hüququ, yəni vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır.

Mürəkkəb öhdəliklər odur ki, bu öhdəliklərdə tərəflər bir-biri ilə birdən çox hüquq və vəzifə ilə bağlı olurlar. Başqa sözlə desək, mürəkkəb öhdəliklərdə bir neçə hüquq və vəzifə olur. Bu cür öhdəliklərə icarə, kirayə, alqı-satqı və s. öhdəlikləri misal göstərmək olar.

Bundan əlavə, öhdəliyin qarışıq (kompleks) öhdəliklər kimi növü də fərqləndirilir. **Qarışıq (kompleks) öhdəliklər** odur ki, bu cür öhdəliklər özündə müxtəlif müqavilə öhdəliklərinin elementlərini birləşdirir. Məsələn, vətəndaş jinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanı (məsələn, taxılı, unu, pambığı və s.) saxlamaya verir. Belə halda saxlama öhdəliyi yaranır. O, saxlayıcıya icazə verir ki, həmin əşyadan istifadə etsin. Saxlayıcı həmin əşyadan istifadə etməklə, ona mülkiyyət hüququ əldə edir. Belə halda borc öhdəliyi əmələ gəlir. Öhdəlik isə bütövlükdə iki müxtəlif müqavilə öhdəliyinin, yəni saxlama və borc öhdəliklərinin elementlərini özündə birləşdirən qarışıq öhdəliyə çevrilir. Başqa bir misalda mal göndərmə öhdəliyində tərəflər müəyyən məsələlər barədə razılığa gələ bilərlər: malın daşınması (daşıma öhdəliyi); malın saxlanması (saxlama öhdəliyi); malın sığortalanması (sığorta öhdəliyi). Belə halda öhdəlik özündə dörd (mal göndərmə; daşıma; saxlama; sığorta) öhdəliyin elementlərini birləşdirən qarışıq (kompleks) öhdəlik kimi çıxış edir.

Öhdəlik yaranan anda öhdəliyin icra predmetinin müəyyən olunması dərəcəsinə görə öhdəliklər üç cür olur: birpredmetli öhdəliklər; alternativ öhdəliklər; fakultativ öhdəliklər.

Birpredmetli öhdəliklər odur ki, bu öhdəliklərə görə borclu şəxs kreditora dəqiq və konkret olaraq müəyyən edilmiş əşya verir. Məsələn, vətəndaş (satıcı) Bakı şəhərinin İncilab küçəsindəki 5 saylı yaşayış evini alıcıya satır.

Alternativ öhdəliklər (latınca «alternare» — dəyişmək) odur ki, bu öhdəliklərə görə borclu şəxs kreditör üçün mümkün olan iki və daha artıq hərəkətdən birini etməyə borclu olur. Bu cür öhdəliklər borclu şəxsin kreditora bu və ya digər əmlak verməsini nəzərdə tutur. Alternativ öhdəliklərdə öhdəliklərin icra predmetləri sadalanır, yəni mümkün olan bir neçə icra variantı təklif olunur. İcra variantını seçmək hüququ, əgər müqavilədən, Mülki Məcəllədən və ya öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, borcluya məxsusdur (MM-in 434-cü maddəsinin 1-jı bəndi). Seçmək hüququ kreditora da məxsus ola bilər. Məsələn, qüsurlu olan mal satılarkən istehlakçı (kreditör) satıcıdan və ya istehsalçıdan aşağıdakıları tələb etmək hüququna malikdir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 7-jı maddəsinin 1-jı bəndi): lazımi keyfiyyətli mala dəyişdirməyi; satış qiymətini uyğun məbləğdə azaltmağı; malın qüsurlarının satıcının (və ya istehsalçının) hesabına aradan qaldırılmasını və ya qüsurların aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsini və s.

Alternativ öhdəliklər icra predmetinin çoxluğunu nəzərdə tutan öhdəliklərdir. Lakin o, vahid öhdəlik hesab edilir. Bu öhdəliklərin «məzmunu həm məlum, həm də qeyri-məlumdur». Alternativ öhdəlikləri hələ Roma hüququ da tanıyırdı.

Fakultativ öhdəliklər (latınca «facultas» — imkan, qabiliyyət, qeyri-məcburi) odur ki, bu öhdəliklər borclu şəxs tərəfindən müəyyən hərəkət edilməsini (müəyyən predmet verilməsini) nəzərdə tutur, lakin bu hərəkəti etmək mümkün olmadıqda, ona predmeti əvvəljə müəyyən edilmiş digər predmetlə əvəz etmək imkanı verilir. Bu öhdəlik şərtləşdirilmiş predmetin əvəzində başqa bir predmet verilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Məsələn, girov öhdəliyində girov saxlayan girov predmetini itirir. Belə halda girovun predmetini qaytarmaq mümkün olmur. Öhdəliyin icra predmeti pul verilməsi ilə əvəz edilir (MM-in 285-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Başqa bir misalda podrat müqaviləsi üzrə podratçı sifarişçi üçün məmulat (məsələn, ev üçün pənjərə qapıları) hazırlayır. Sifarişçi həmin məmulatda qüsurlar aşkar etdiyinə görə onu qəbul etmir. Podratçı yeni məmulat hazırlayır. Bununla öhdəliyin icra predmeti başqa məmulatla əvəz edilir (MM-in 763-cü maddəsinin 1-jı bəndi).

Fakultativ öhdəliklərdə icra predmeti həmişə məlum olur. Bu xüsusiyyətilə o, alternativ öhdəlikdən fərqlənir. Fakultativ öhdəlik icranın başqa predmetlə əvəz edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutan öhdəlikdir. Bu öhdəliyi də Roma hüququ tanıyırdı. Fakultativ öhdəlik Almaniya Mülki Qanunnaməsinə də məlumdur (§249). Bu

növ öhdəliyi Yaponiya qanunvericiliyi də nəzərdə tutur. Yaponiya MM-i fakultativ öhdəliyə münasibətdə qayda müəyyənləşdirmir. Həmin öhdəlik, adətən, müqavilədən yaranır. Bununla belə, o, hüquq norması əsasında da əmələ gələ bilər. Məsələn, xarici valyutada ifadə edilən öhdəliyin icrası yapon iyni ilə əvəz oluna bilər (Yaponiya MM-in 403-cü maddəsi).

Bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmasına və birinin digəri üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətin dərəcəsinə görə öhdəliklər iki növə bölünür: əsas öhdəliklər; aksesor öhdəlikləri.

Əsas öhdəliklər odur ki, bu öhdəliklər əlavə öhdəliklərə ehtiyac olmadan müstəqil surətdə mövcud olur. Həmin öhdəliklərin taleyi hər hansı bir öhdəlikdən asılı olmur. Məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, borc və s. öhdəliklər əsas öhdəlik növünə şamil edilir. Əsas öhdəliklərə **baş öhdəliklər** də deyilir.

Aksessor öhdəlikləri odur ki, bu öhdəliklər yalnız əsas (baş) öhdəliklər mövcud olduqda yaranır və onunla qırılmaz qarşılıqlı əlaqədə olur. Aksessor öhdəliklərinin (latınca «accessorius» — əlavə, törəmə) taleyi əsas (baş) öhdəliklərdən asılı olur. Əsas öhdəliyin etibarsızlığı aksesor öhdəliyinin də etibarsızlığına səbəb olur. Əsas öhdəliklər xitam edildikdə, əlavə öhdəliklər də ləğv olunur. Onlar **qeyri-müstəqil olub, yardımçı xarakter daşıyır**. Bir qayda olaraq, əsas (baş) öhdəliklərin lazımınja icrasını təmin etmək bu öhdəliklərin məqsədini və təyinatını şərtləndirir. Aksessor öhdəliklərinə törəmə, qeyri-müstəqil və əlavə öhdəliklər də deyilir. Bu öhdəliklərə zəminlik, dəbbə pulu və s. ilə bağlı yaranan öhdəlikləri misal çəkmək olar. Girov da aksesor öhdəliyi hesab edilir. Məsələn, sahibkar bankdan kredit alır və öz daşınar əmlakına olan mülkiyyət hüququnu girov qoyur. Əsas öhdəlik kredit öhdəliyidir. Girov isə bu öhdəliyin lazımınja icra edilməsini təmin edir.

İcranın subyekti kimi əlamətə görə öhdəliklər (şəxsi xarakterli öhdəliklər) iki cür olur: borclunun şəxsiyyəti ilə bağlı olan öhdəliklər; kreditorun şəxsiyyəti ilə bağlı olan öhdəliklər. Bu öhdəliklərin hər ikisi **şəxsi xarakterli öhdəliklərə** şamil edilir.

Borclunun şəxsiyyəti ilə bağlı olan öhdəliklər odur ki, bu öhdəliklər icranın yalnız şəxsən borclu tərəfindən həyata keçirilməsini və başqa şəxsə həvalə edilməməsini nəzərdə tutur. Bu cür öhdəliyə misal olaraq rəssamın şəkil (portret) çəkməsini, vəkalət alanın tapşırıq müqaviləsi əsasında tapşıranın tapşırığını şəxsən icra etməsini və s. göstərmək olar. Belə öhdəliklərdə borclunun başqası ilə əvəz edilməsi mümkün deyil və bu, yolverilməzdir. Borclunun ölümü və ya hüquqi şəxsin ləğv edilməsi ilə öhdəlik də xitam olunur, onun icrasının hüquqi varislik qaydasında həyata keçirilməsi istisna edilir, yəni hüquqi varislər (vərəsələr) belə öhdəliyi icra edə bilməzlər.

Kreditorun şəxsiyyəti ilə bağlı olan öhdəliklər odur ki, bu cür öhdəliklər kreditorun başqa birisilə əvəz edilməsinin mümkün olmamasını nəzərdə tutur. Bu öhdəliklərdə kreditorun dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Məsələn, alimentlər haqqında, həyat və sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında öhdəliklər bu cür öhdəliklərə misal ola bilər; aliment alan şəxs (kreditor) ölür və bu zaman onu başqa bir şəxslə əvəz etmək qeyri-mümkündür.

Şəxsi etimad təbiətli öhdəliklər şəxsi xarakterli öhdəliklərin yarımnoyüdür. Bu cür öhdəliklər tapşırıq müqaviləsindən əmələ gəlir. Bu öhdəliklərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin öhdəliklərin hər bir iştirakçısı hər hansı dəlil gətirmədən birtərəfli qaydada öhdəliyi ləğv edə bilər (MM-in 786-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Tapşırıq öhdəliyinə görə, vəkalət alan tapşırığı şəxsən özü icra etməlidir. Bununla belə, tapşırıq öhdəliyinin tərəfləri, yəni vəkalət verən və ya vəkalət alan öldükə, öhdəlik, bir qayda olaraq, ləğv edilir (MM-in 786-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Öhdəliyin bu növü Roma hüququnun dili ilə **fidusiar öhdəlik** də adlanır.

Əmələ gəlmə əsaslarına görə öhdəliklər iki cür olur: müqavilə öhdəlikləri; müqavilədən kənar öhdəliklər. **Müqavilə öhdəlikləri** dedikdə, müqavilə əsasında yaranan öhdəliklər başa düşülür. Bu cür öhdəliklərin yaranmasını şərtləndirən müqavilələr normal iqtisadi dövriyyəni qaydaya salır.

Müqavilədən kənar öhdəliklər o öhdəliklərdir ki, onların yaranması birtərəfli əqdlərlə (hərəkətlərlə) və ya hüquqazidd hərəkətlərlə bağlı olur. **Birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn öhdəliklərə** aiddir: xüsusi mükafatlandırma vədi öhdəliyi; müsabiqə öhdəliyi; özgəsinin işini tapşırıqsız aparma öhdəliyi; oyunların və mərclərin keçirilməsindən əmələ gələn öhdəlik.

Hüquqazidd hərəkətlərdən əmələ gələn öhdəliklərə aiddir: əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik (kondikasiya öhdəliyi); ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik (delikt öhdəliyi).

Əmələ gəlmə əsasına görə öhdəliklərin **qanundan əmələ gələn öhdəliklər** kimi növü fərqləndirilir (MM-in 8-jı bölməsi, 57-jı və 58-jı fəsillər). Bu cür öhdəliklər qanunun göstərişləri əsasında əmələ gəlir. Bu cür öhdəliyə aiddir: özgəsinin işlərini tapşırıqsız aparma; əsassız varlanma. Yeri gəlmişkən, onu qeyd edək ki, delikt öhdəlikləri də qanundan əmələ gələn öhdəliklərdir. Ona görə ki, zərər vuran vurulmuş zərərin əvəzinə öz arzusu və istəyi əsasında yox, qanunun göstərişinə əsasən ödəməyə borcludur.

Öhdəliklərin **pul öhdəlikləri adlı xüsusi xarakterli növü** fərqləndirilir (MM-in 439-cu maddəsi). Pul öhdəliklərini Roma hüququ da nəzərdə tutmuşdu.

Pul öhdəliklərinin obyektini borclunun pul verilməsinə yönələn hərəkəti təşkil edir. Bu **öhdəliklərin predmeti** kimi pul çıxış edir. Pul dedikdə, həm nağdsız, həm də nağd pul başa düşülür. **Nağdsız pul** pul vəsaitinə (bank hesablarında və əmanətlərində olan pula), **nağd pul** isə kağız və metal pullara deyilir.

Pul öhdəliyi manatla ifadə olunur. Manat Azərbaycan Respublikasının pul vahididir. Pul öhdəliyinin xarici valyutada icra edilməsini qanun yasaqlayır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır (Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin 3-cü hissəsi).

Bununla belə, pul öhdəliyinin xarici valyuta ilə icra olunmasına yol verilir. Belə ki, əgər pul öhdəliyində iştirak edən tərəflərdən biri xarici fiziki və ya hüquqi şəxs olarsa, tərəflər pul öhdəliyini xarici valyutada müəyyənləşdirə bilirlər (MM-in 439-cu maddəsinin 1-jı bəndi). Lakin vacibdir ki, bu, qanunla qadağan edilməsin.

Pul öhdəlikləri, bir qayda olaraq, əvəzli müqavilələrdən əmələ gəlir. Belə ki, əmlakın verilməsinə (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə), iş görülməsinə (məsələn, podrat müqaviləsi üzrə), xidmət göstərilməsinə (məsələn, daşıma müqaviləsi üzrə) və s. görə borclu şəxs kreditora pul ödəyir. Bu öhdəlik hüquqazidd hərəkətlərdən də yarana bilər. Məsələn, vurulmuş zərərin əvəzi pulla ödənilə bilər. Pul öhdəliyi əsassız varlanma ilə də bağlı olaraq yarana bilər. Belə ki, öhdəlikdən kənar ödənilmiş pul əsassız varlanma hesab edilir və o qaytarılmalıdır. Bundan əlavə, əsassız varlanma nəticəsində əldə edilən əmlakın özünü qaytarmaq mümkün olmadıqda, həmin əmlakın dəyəri pulla ödənilir. Məsələn, satış bazası əhaliyə satmaq üçün 1 sayılı univermağın əvəzinə, səhvən 2 sayılı univermağa 100 ədəd soyuducu göndərir. Soyuducular müştərilərə satılır. 2 sayılı univermaq əsassız varlanan şəxs hesab edilir. Əsassız varlanma öhdəliyi yaranır. Bu öhdəliyə əsasən, 2 sayılı univermaq, soyuducuların özünü qaytarmaq mümkün olmadığına görə onların dəyərini ödəyir.

Müasir dövriyyəyə **elektron formada bağlanan əqdlərdən irəli gələn öhdəliklər** də məlumdur. Xüsusi xarakterə malik olan bu öhdəliklər «Elektron imza və elektron sənəd haqqında» qanunla (2004), «Elektron ticarət haqqında» qanunla (2005), habelə Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir (MM-in 386-jı maddəsinin 4-cü bəndi).

Elektron formada bağlanan əqdlərdən irəli gələn öhdəliklər dedikdə, informasiya sistemlərindən istifadə etməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi ilə bağlı yaranan öhdəliklər başa düşülür. Bu öhdəliklər satıcı (təhizatçı) və alıcı (sifarişçi) arasında yaranır. Həmin öhdəliklərə **elektron ticarət öhdəlikləri** də deyilir.

Natural öhdəlik də öhdəliyin bir növü sayılır. İcra edilməsi məcburi surətdə iddia (məhkəmə) qaydasında mümkün olmayan öhdəliyə **natural öhdəlik** deyilir. Bu öhdəlik növünün əsasını Qədim Roma xüsusi hüququna məlum olan «çılpaq hüquq» (nudum cus) təşkil edir. Məhkəmə müdafiəsi ilə təmin olunmayan və məcburi surətdə həyata keçirilə bilməyən hüquq «çılpaq hüquq» adlanır.

Natural öhdəlik Fransa, Hollandiya və s. ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. Azərbaycan Respublikasının da mülki hüququnda bu növ öhdəlik nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, oyunlar və ya mərcələrlə bağlı olaraq yaranan borcun ödənilməsi natural öhdəlikdir; əgər belə borc ödənilməzsə, bu məsələ məcburi surətdə məhkəmə (iddia) qaydasında həll edilə bilməz. Ona görə ki, oyun və mərc üzrə heç bir tələb hüququ əmələ gəlmir (MM-in 1084-cü maddəsi).

§ 4. Öhdəliyin subyektləri

1. Öhdəlikdə şəxslər çoxluğu

MM-in öhdəliyin leqal anlayışını nəzərdə tutan 385-jı maddəsinin müəyyən etdiyi göstərişdən belə məlum olur ki, ümumi qaydaya görə, adətən, öhdəlikdə iki tərəf çıxış edir: kreditor; borclu şəxs. Bu tərəflərin ümumi adıdır. Lakin ayrı-ayrı öhdəlik növlərində həmin tərəflər xüsusi ada malik olurlar. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində alıcı-satıcı, icarə öhdəliyində icarəçi - icarəyə verən, əmlak kirayəsi öhdəliyi üzrə kirayəçi - kirayəyə verən, lizinq öhdəliyi üzrə lizinq alan - lizinq verən, françayzinq öhdəliyi üzrə françayz alan - françayz verən və s. tərəflərin xüsusi adlarıdır. Belə təsəvvür yaranır ki, öhdəlikdə bir kreditor və bir borclu şəxs iştirak edir. Adətən, tərəflərdən hər birini bir şəxs təmsil edir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, **mülki qanunvericilik öhdəlikdə ikidən çox tərəfin iştirak etməsinə yol verir**. Belə ki, öhdəlikdə kreditor və ya borclu kimi eyni zamanda bir neçə şəxs iştirak edə bilər (MM-in 387-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Başqa sözlə desək, öhdəlikdə kreditora qarşı bir neçə borclu şəxs dura bilər. Məsələn, iki vətəndaş avtomobili qaçırarkən avtomobil tamam dağılıb sıradan çıxır. Hər iki vətəndaş zərərin əvəzinə mülkiyyətçiyə ödəməlidirlər. Bir neçə kreditor eyni bir borclu şəxsdən öhdəliyin icrasını tələb etmək hüququna malik ola bilərlər. Məsələn, ər-arvaddan hər birinin onların ümumi mülkiyyətində olan torpağın icarəsi üzrə haqq verilməsini tələb etmək hüququ vardır. Elə hallar da ola bilər ki, öhdəlikdə eyni zamanda bir neçə kreditor və bir neçə borclu şəxs çıxış edə bilər. Belə halda **öhdəlikdə şəxslər çoxluğu** haqqında söhbət gedə bilər. Bu cür öhdəliklər çoxsaylı şəxslərin iştirak etdikləri öhdəliklər adlandırılır. Həmin öhdəliklər iştirakçıların sayına görə mürəkkəb xarakterə malikdir.

Öhdəlikdə şəxslər çoxluğu anlayışını hələ Roma hüququ da tanıyırdı. Bu anlayışla bir neçə kreditörü və ya

bir neçə borclu şəxsi olan öhdəlik əhatə olunmuşdu. Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyi də öhdəlikdə şəxslər çoxluğu anlayışını nəzərdə tutur. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin ikinci kitabının 6-jı bölməsi «Borcluların və kreditorların çoxluğu» adlanır (§420-432). Bizim MM-də belə adlanır (25-jı fəsil). Öhdəlikdə şəxslər çoxluğu anlayışı Yaponiya qanunvericiliyinə də məlumdur. Yaponiya MM-in 427-465-jı maddələri həmin məsələni tənzimləyir. Sivilistika doktrinası öhdəlikdə şəxslər çoxluğuna bir neçə kreditorun və ya bir neçə borclu şəxsin iştirak etdiyi öhdəlik kimi anlayış verir.

Beləliklə, **çoxsaylı şəxslərin iştirak etdiyi öhdəliklər dedikdə, ya borclu tərəfində, ya kreditor tərəfində, ya da həm borclu, həm də kreditor tərəfində bir yox, bir neçə şəxsin iştirak etməsi başa düşülür.** Öhdəlikdə çoxsaylı şəxslərin kreditor və ya borclu şəxs tərəfində çıxış etməsi əlamətinə görə bu öhdəliklərin üç növü fərqləndirilir: passiv çoxluq; fəal çoxluq; qarışıq çoxluq.

Passiv çoxluq öhdəlikləri odur ki, bu cür öhdəliklərdə borclu tərəfində bir neçə şəxs iştirak edir. Bu, onunla bağlıdır ki, borclu şəxs öhdəliyin passiv iştirakçısıdır. Məsələn, dörd nəfər vətəndaş minik avtomobilini qaçıran kən avtomobil dağdan aşır və istifadə üçün tam yararsız vəziyyətə düşür. Belə halda zərər vurma nəticəsində öhdəlik (delikt öhdəliyi) yaranır. Bu öhdəlikdə borclu tərəfində avtomobili qaçıran dörd nəfər vətəndaş çıxış edirlər.

Fəal çoxluq öhdəlikləri odur ki, bu cür öhdəliklərdə kreditor tərəfində bir neçə şəxs iştirak edir. Bu, onunla əlaqədardır ki, kreditor öhdəliyin fəal tərəfi hesab olunur. Məsələn, üç hüquqi şəxs öz vəsaitlərini payçılıq (hissə) əsasında birləşdirərək, yaşayış binası tikmək üçün tikinti təşkilatına (podratçıya) sifariş verir. Belə halda podrat öhdəliyi əmələ gəlir. Bu öhdəlikdə kreditor, yəni sifarişçi tərəfində üç hüquqi şəxs çıxış edir.

Qarışıq çoxluq öhdəlikləri odur ki, bu öhdəliklərdə həm kreditor, həm də borclu şəxs tərəfində bir neçə şəxs iştirak edir. Məsələn, yaşayış evi vəsiyyət əsasında atadan dörd nəfər vərəsəyə keçir. Həmin vərəsələr evi iki nəfər vətəndaşa — ər -arvada satırlar. Bu halda həm kreditor tərəfində, həm də borclu tərəfində bir neçə şəxs çıxış edir.

Çoxsaylı şəxslərin iştirak etdiyi öhdəliklər kreditorların irəli sürdüyü tələbin və borcluların daşdığı vəzifənin həcminə görə iki növə ayrılır: paylı (hissə-hissə) öhdəliklər; birgə öhdəliklər.

Paylı (hissə-hissə) öhdəliklər odur ki, bu öhdəliklərdə kreditorlardan hər biri öhdəliyin icrasını öz payları (hissələri) həcmində tələb edir və yaxud borclu şəxslərdən hər biri öhdəliyi öz payları həcmində icra edir. Bu cür öhdəliklərdə borclulardan hər biri özü üçün, yalnız öz payına görə cavabdehdir. Hər bir kreditor isə ona məxsus olan müəyyən pay (hissə) həcmində öhdəliyin icrasını tələb edə bilər. Özü də öz payı həcmində öhdəliyi icra edən borclu üçün öhdəlik xitam edilir, qalan borclular üçün isə öhdəlik ləğv edilmir, öz qüvvəsini saxlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vərəsəlik işlərində paylı öhdəliklərin praktiki əhəmiyyəti daha çoxdur. Belə ki, miras qoyan öldükdən sonra miras əmlak (miras aktivli və miras passivi) vərəsələr arasında bölüşdürülən zaman paylı öhdəliklər haqqında normalar vacib rol oynayır.

Paylı öhdəliklərin tərəfləri təmin edənlərin sayına görə üç növü fərqləndirilir: passiv çoxluq; fəal çoxluq; qarışıq çoxluq. **Passiv paylı çoxluqda** borclulardan hər biri öz payı (hissəsi) həcmində öhdəliyi icra edir, yəni kreditorun xeyrinə hərəkət edir. Məsələn, məhkəmə zərəri birlikdə vurmuş şəxslərin üzərinə zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini paylarla (hissələrlə) qoya bilər (MM-in 1113-cü maddəsinin 2-jı bəndi).

Fəal paylı çoxluqda kreditorların hər biri borcludan öhdəliyin icrasını öz payı (hissəsi) həcmində tələb etmək ixtiyarına malikdir. Məsələn, vəsiyyət yolu ilə atadan bərabər paylarla vərəsələrə (dörd nəfərə) keçən yaşayış evini onlar qonşuya 40 min manata satırlar. Onlardan hər birinin payı (40 000 : 4) 10 min manatdır. Vərəsələrdən hər biri borcludan (qonşudan) yalnız 10 min manat (öz payı həcmində) pulun verilməsini tələb edə bilər.

Qarışıq paylı çoxluqda kreditorlardan hər biri ona çatması payı (hissəsi) tələb etmək hüququna malikdir, borclulardan hər biri isə öhdəliyi ona düşən pay (hissə) həcmində icra edir. Yuxarıdakı misalda dörd nəfər vərəsə yaşayış evini payları bərabər olan (yəni hər biri 10 min manat) dörd nəfər vətəndaşa satır. Hər bir vərəsə 10 min manat tələb edə bilər, hər bir borclu (vətəndaş) isə yalnız 10 min manat ödəməyə borcludur.

Mülki qanunvericilik **paylı çoxluğun prezumpsiyasını** müəyyən edir. Belə ki, əgər müqaviləyə, qanuna və ya öhdəlik predmetinin bölünməzliyinə əsasən birgə (solidar) çoxluq əmələ gəlməzsə, onda paylı çoxluqdan söhbət gedə bilər. Deməli, müqavilədə və qanunda nəzərdə tutularsa və ya öhdəliyin predmetini bölmək mümkün olmazsa, onda birgə (solidar) çoxluq yaranır. Belə təsəvvür yaranır ki, birgə çoxluğun əmələ gəlməsinin üç əsası var: müqavilə; qanun; öhdəliyin predmeti olan əmlakın paylara (hissələrə) bölünməsinin mümkün olması faktı (MM-in 493-cü maddəsinin 2-jı bəndi, 500-cü maddəsinin 2-jı bəndi). Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə, bütün öhdəliklər paylı öhdəlik hesab edilir, bir şərtlə ki, müqavilədə, qanunda birgə (solidar) öhdəlik nəzərdə tutulmasın və ya öhdəliyin predmeti olan əmlakın bölünməməsinə əsasən birgə (solidar) öhdəlik əmələ gəlməsin. Qeyd etmək lazımdır ki, paylı öhdəliklərdə kreditorların tələb hüquqları və ya

borcluların öhdəlikləri (borcları) paylara bölünür. Birgə öhdəliklərdə isə tələb hüquqları və ya öhdəliklər (borclar) paylara bölünür. Yalnız bölünən öhdəliklər (yəni predmeti bölünən öhdəliklər) paylı öhdəlik ola bilər.

Birgə, yəni solidar öhdəlik (latınca «solidus» — tam, bütöv) odur ki, bu öhdəliyə görə kreditorlardan hər biri borcludan tam icranı tələb edə bilər və ya borclulardan hər birinə öhdəliyi tam icra etmək vəzifəsi həvalə oluna bilər. Bu öhdəliyin üç növü vardır: passiv birgə çoxluq; fəal birgə çoxluq; qarışıq birgə çoxluq.

Passiv birgə çoxluq bu öhdəliklərin ən geniş yayılmış növüdür. Əgər öhdəlikdə bir kreditora qarşı bir neçə birgə borclu şəxs durarsa, onda bu cür öhdəlik passiv birgə çoxluq adlanır. Bu öhdəlikdə borclunu təmsil edən tərəf **birgə borclular** adlanır. Birgə borclular o şəxslərdir ki, onlardan hər biri öhdəliyin tam icrasında iştirak etməyə borcludur, kreditor isə yalnız birdəfəlik icranı tələb etmək hüququna malikdir (MM-in 500-cü maddəsinin 1-jı bəndi). Bu münasibətlərdə hər şey kreditorun iradəsindən asılıdır. Belə ki, kreditor icranı istənilən borcludan tələb edə bilər. Şübhəsiz ki, onun icranı bütün borclulardan birlikdə tələb etmək ixtiyarı da vardır.

Kreditorun ixtiyarı var ki, o, **istənilən borcludan həm tam, həm də hissə-hissə icranı tələb etsin**. Bu, kreditorun arzusundan asılıdır. Məsələn qonşu (kreditor) bir otaqlı mənzili ər-arvada satır. Qonşu ər-arvaddan hər birinə mənzilin pulunun tam ödənilməsi barədə tələb irəli sürə bilər. O, ər və ya arvaddan hissə-hissə icranı da tələb edə bilər.

Birgə borclulardan biri (adətən, təminatlı və imkanlı olan) öhdəliyi tam icra edə bilər. Bu halda öhdəliyə xitam verilir. Yuxarıdakı misalda arvad mənzilin pulunu tam ödəyir və alqı-satqı öhdəliyi ləğv edilir. Bununla qalan borclular icradan azad edilir. Beləliklə, **borclulardan birinin öhdəliyi tam icra etməsi öhdəliyin ləğvinə səbəb olur**. Lakin birgə borclular arasında hüquqi əlaqə davam edir. Belə ki, qanun öhdəliyi tam icra etmiş borcluya çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi barədə qalan borclulara tələb irəli sürmək hüququ verir (MM-in 509-cu maddəsi). Bu hüquq geriye tələb hüququ və ya reqres adlanır. **Reqres qaydasında tələb hüququ** dedikdə, birgə öhdəliyi tam icra etmiş borclunun qalan borclulara verdiyi tələb başa düşülür. Tələb çəkilən xərclərin borclular tərəfindən kompensasiya edilməsini nəzərdə tutur. Birgə borclulardan hər biri çəkilən xərci öz paylarına mütənasib surətdə kompensasiya edir. Belə halda öhdəliyi tam icra etmiş borclunun payı çıxılır. O, yerdə qalan digər borclulara münasibətdə kreditor kimi çıxış edir. Özü də onlar kreditor rolunda çıxış edən borclu qarşısında öz payları həcmində məsuliyyət daşıyırlar. Deməli, bu cür reqres öhdəlik paylı öhdəlik hesab edilir. Məsələn, kənd sakini beş nəfər üzvü olan kəndli (fermer) təsərrüfatına qiyməti 50 min manat olan yük maşını satır. Üzvlər öz aralarında razılığa gəlirlər ki, yük maşını üçün ödənilməli olan pul məbləği bərabər paylarla (hissələrlə) verilsin. Hər bir üzvün payı 10 min (50 000 : 5) manat müəyyən edilir. Təsərrüfat üzvlərindən (birgə borclulardan) biri yük maşının pulunu ödəyir. Bundan sonra o, kənd sakini olan kreditora (satıcıya) ödədiyi pul məbləğini kompensasiya etmək üçün hər bir təsərrüfat üzvünə (birgə borclulardan hər birinə) 10 min manat məbləğində — jəmi 40 min manat (onun öz payı çıxılır, yəni 50 min – 10 min.) məbləğində reqres tələb irəli sürür.

Bəzən elə hallar olur ki, birgə borclulardan biri ölür. Belə halda öhdəlikdə onu vərəsələr əvəz edirlər. Əgər bir vərəsə olarsa, kreditorun tələbini o icra edir. Vərəsələr bir neçə nəfərdən ibarət olduqda, onda onlardan hər biri kreditorun tələbini öz miras payına mütənasib surətdə icra etməyə borcludur. Bəzən də elə vəziyyət yaranır ki, birgə borclulardan birinin ödəniş qabiliyyəti olmur, yəni o müflisləşir. Birgə borclulardan digərləri isə ödəniş qabiliyyətli hesab edilir. Belə halda onlar ödəniş qabiliyyəti olmayan borcluya düşən payı öz aralarında mütənasib surətdə bölüşdürür və öhdəliyi icra edirlər.

Fəal birgə çoxluq öhdəlikləri odur ki, bu cür birgə öhdəliklərdə bir borclu və bir neçə kreditor çıxış edir. Bu öhdəliklərdə birgə kreditorlardan hər biri borcludan öhdəliyin tam icrasını tələb edə bilər. Öhdəlikdə kreditor tərəfi birgə kreditorlar təmsil edir. **Birgə kreditorlar** o şəxslərdir ki, onlardan hər birinin tam icranı tələb etmək hüququ vardır, bir şərtlə ki, borcluya yalnız birdəfəlik icra həvalə olunsun (MM-in 493-cü maddəsinin 1-jı bəndi).

Birgə kreditorların borcluya irəli sürdüyü tələblər **birgə tələblər** adlanır. Birgə tələblər o halda mövcud olur ki, tələb etmək hüququ birgə surətdə bir neçə şəxsə məxsus olsun. Həmin tələblərin üç əmələ gəlmə əsası vardır: müqavilə; qanun; öhdəliyin predmetinin bölünməməsi faktı (MM-in 493-cü maddəsinin 2-jı bəndi).

Tələb verilən ana kimi borclu öhdəliyi öz arzusu ilə istənilən kreditora icra edə bilər. Məsələn, minik avtomobili vərəsəlik qaydasında atadan vərəsələrə keçir. Vərəsələr həmin avtomobili vətəndaşa satır. Belə halda vərəsələrdən (birgə kreditorlardan) hər biri vətəndaşdan (borcludan) avtomobilin pulunun verilməsini tələb edə bilər. Vətəndaş isə bu barədə tələb irəli sürülməmişdən əvvəl öz arzusu ilə avtomobilin pulunu vərəsələrdən birinə verə bilər.

Borclu şəxsin öhdəliyi kreditorlardan birinə tamamilə icra etməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bu, öhdəliyin xitam olunmasına səbəb olur. Bununla o, kreditor qarşısında məsuliyyətdən azad edilir. Bununla belə, birgə kreditorlar arasında hüquqi əlaqə davam edir. Borclu öhdəliyi tamamilə icra etdikdə, icra-

nın predmetini əldə edən kreditor birgə kreditorlardan hər birinə düşən payı ödəyir. Yaranan bu yeni münasibətlərdə borcludan icra predmetini əldə edən şəxs borclu, yerdə qalan digər birgə kreditorlar isə kreditor rolunda çıxış edirlər. Özü də icra predmeti birgə kreditorlar arasında bərabər paylar əsasında bölünür. Tərəflərin razılığı ilə icra predmeti bərabər olmayan paylar əsasında da bölüşdürülə bilər. Bu halda paylı öhdəlik yaranır.

Bəzən də elə hallar yaranır ki, bu və ya digər səbəbə görə birgə kreditorlardan biri borclu barəsində tələbdən imtina edir. Məsələn, yuxarıdakı misalda birgə kreditorlar rolunda çıxış edən vərəsələrdən biri minik avtomobilinə olan payından imtina edir. Bu hal müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, birgə kreditorlardan birinin borclu barəsində tələbdən imtina etməsi borclunun həmin kreditora çatan hissəni ödəməkdən azad olunmasına səbəb olur (MM-in 496-jı maddəsi). Bu, onlar arasında bağışlama münasibətinin yaranmasına səbəb olur. Tələb hüququ bu münasibətin predmetini təşkil edir.

Birgə kreditorlardan biri ölə bilər. Bu, münasibətlərin ləğv olunmasına səbəb olmur. Belə hallarda ölən kreditorun yerini onun vərəsəsi tutur. Vərəsə həmin münasibətlərdə ölən kreditoru əvəz edir. Başqa sözlə desək, ölən kreditorun tələb hüququ onun vərəsələrinə keçir. Əgər onun bir vərəsəsi varsa, tələb hüququnun hamısı ona keçir. Əgər onun bir neçə vərəsəsi olarsa, onda vərəsələrdən hər birinə borca olan hüququn yalnız onun vərəsəlik payına uyğun hissəsi keçir.

Qarışıq birgə çoxluq, yəni qarışıq birgə öhdəlik odur ki, bu cür öhdəliklərdə bir neçə kreditor və ya bir neçə borclu iştirak edir. Məsələn, vərəsəlik qaydasında yük avtomobili əldə edən vərəsələr (dörd nəfər) həmin avtomobili kəndli (fermer) təsərrüfatının beş üzvünə satır. Həyatda bu öhdəliklərə az hallarda rast gəlmək olur. Qarışıq birgə öhdəliklərə birgə öhdəliklər və birgə tələblər haqqında qaydalar tətbiq edilir (MM-in 493-512-jı maddələri).

Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər birgə və paylı öhdəliklərlə bərabər, həm də subsidiar (lat. «subsidiarius» – ehtiyat, yardımçı) məsuliyyəti şəxslər çoxluğunun müstəqil bir növü hesab edirlər. Bu mövqə həqiqətdən uzaqdır. Göstərilən mövqenin əsassız və ağlabatan olmaması bir sıra səbəblərlə şərtlənir.

Birincisi, Azərbaycan Respublikasının MM-in 25-jı fəslə öhdəlikdə şəxslər çoxluğuna həsr edilmişdir. Bu fəsilə subsidiar öhdəliklər nəzərdə tutulmur. Subsidiar öhdəlik haqqında normalar MM-in başqa fəslində — 23-cü fəslində (453-cü maddədə) yerləşdirilmişdir. RF-in MM-də də bu məsuliyyəti nəzərdə tutan normalar 25-jı fəslə (399-cu maddə) daxil edilir ki, bu fəsil «Öhdəliyin pozulmasına görə məsuliyyət adlanır». Halbuki öhdəlikdə şəxslər çoxluğu MM-in «Öhdəliklərin icrası» adlı 22-jı fəslində (321-326-jı maddələr) nəzərdə tutulur. Deməli, nə RF-in, nə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi **subsidiar öhdəliyi öhdəlikdə şəxslər çoxluğu anlayışına şamil edir**. Avropa ölkələrinin mülki hüququ da bu mövqedə durur.

İkinci səbəb ondan ibarətdir ki, **subsidiar məsuliyyət çoxsaylı şəxslərin iştirak etdikləri öhdəliklərin hüquqi modelinə yerləşmir və uyğun gəlmir**. Subsidiar müqavilə öhdəliklərində elə əvvəljədən şəxslər çoxluğu yaranmır. Belə halda subyektlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan, lakin öz hüquqi təbiətinə görə müxtəlif iki növ öhdəliyin tərəfləri kimi çıxış edirlər. Bu öhdəliklərdən biri əsas, digəri isə aksesor (əlavə, törəmə) öhdəlikdir. Məsələn, vətəndaş bağ evi tikmək məqsədilə bankdan kredit alır və əsas öhdəlik yaranır (vətəndaş və bank arasında). Kreditin qaytarılmasını, yəni öhdəliyin icra edilməsini təmin etmək üçün vətəndaşın maddi imkana malik olan qohumlarından biri bank qarşısında zəmin durur. Bu məqsədlə də onlar arasında müqavilə bağlanır və aksesor (əlavə) öhdəlik yaranır (vətəndaşın qohumu ilə bank arasında). Deməli, **əgər şəxslər çoxluğu yalnız bir öhdəliklə bağlıdırsa, subsidiar öhdəlik isə əsas müqavilə öhdəliyi ilə bağlıdır**.

Subsidiar məsuliyyət qanun əsasında da əmələ gələ bilər. Belə halda da öhdəlikdə şəxslər çoxluğu yaranmır. Məsələn, qanun müəyyən edir ki, tam ortaqlığın iştirakçıları ortaqlığın öhdəlikləri üzrə özlərinin əmlakı ilə birgə subsidiar məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 75-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Satış bazası tam ortaqlı müəssisəyə mal satır (göndərir). Belə halda müəssisə ilə baza arasında öhdəlik əmələ gəlir. Tam ortaqlı müəssisə malın pulunu ödəmir. Baza tam ortaqlıq iştirakçılarının özlərinə tələb irəli sürür. Belə halda ikinci bir öhdəlik yaranır ki, bu subsidiar öhdəlik adlanır (bütün iştirakçılarla baza arasında).

Müqavilədən kənar subsidiar öhdəliklərdə də şəxslər çoxluğu yaranmır. Belə halda da iki öhdəlik yaranır. Məsələn, on beş yaşlı yetkinlik yaşına çatmayan şəxs qonşunun əmlakını yandırır və ona ziyan vurur. Belə halda öhdəlik yaranır ki, bu, ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik (delikt öhdəliyi) adlanır. Lakin zərər vuran şəxsin zərərin əvəzini ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmur. Buna görə də zərərin əvəzini onun valideyni ödəyir (MM-in 1104-cü maddəsinin 2-jı bəndi). Valideynlə zərərçəkən qonşu arasında öhdəlik yaranır ki, bu öhdəlik subsidiar öhdəlik adlanır. Bu öhdəlikdə valideyn borclu şəxs, qonşu isə kreditor rolunda çıxış edir.

Subsidiar məsuliyyət əlavə məsuliyyət deməkdir. Bu, elə bir hüquqi formadır ki, o, əsas öhdəlik üzrə icra predmetini almaqda (və ya zərərin əvəzini ödəməkdə) kreditorun mənafeyinin təmin olunmasına qərantıya verir. Əsas öhdəlik üzrə borclu şəxs öhdəliyi icra etmədikdə, başqa bir şəxs buna görə əlavə məsuliyyət daşıyır. Subsidiar məsuliyyətin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Bax, bu göstərilənlərə görə subsidiar öhdəliyi yal-

nız bir öhdəliklə bağlı olan şəxslər çoxluğuna aid etmək olmaz. Bu fikir bir çox müəlliflər tərəfindən də dəstəklənir.

Bəzi xarici hüquq sistemləri (məsələn, Almaniya, İsveçrə və Hollandiya) **birlikdə (müştərək) öhdəlik kimi xüsusi öhdəlik növü** nəzərdə tutur. Bu öhdəliyə görə, bir neçə kreditor yalnız birlikdə borcluya tələb irəli sürə bilər və ya bir kreditor borcu almaq üçün yalnız bir dəfəyə bütün borclulara birlikdə müraciət edə bilər. Bizim mülki qanunvericilik bunu xüsusi öhdəlik növü kimi nəzərdə tutmur. Lakin bu növə real həyatda rast gəlmək olar. Belə ki, ümumi birgə mülkiyyətdə olan əmlak barəsində bu cür münasibətlər əmələ gələ bilər. Məsələn, həmin əmlak ər-arvadın, kəndli (fermer) təsərrüfatı üzvlərinin birgə mülkiyyətində ola bilər.

2. Üçüncü şəxslərin iştirak etdikləri öhdəliklər

Üçüncü şəxslər öhdəlik ilə bağlı yaranan münasibətlərdə çıxış edən subyektlərdən biridir. Öhdəliyin əsas subyektləri kreditor və borclu şəxsdir. Bu, əsas subyektlərin iştirak etdiyi öhdəlikdir. Həmin öhdəlik özünün subyektləri ilə, yəni ya kreditoru, ya da borclu şəxsi, ya da ki eyni zamanda həm kreditoru, həm də borclu şəxsi vasitəsilə digər hüquq münasibətilə bağlı ola bilər. Göstərilən bu münasibətdə üçüncü şəxslər adlı fiqur iştirak edirlər. Öhdəlikdə tərəf kimi, yəni həm kreditor, həm də borclu şəxs kimi iştirak etməyən şəxslərə **üçüncü şəxslər** deyilir (MM-in 387-ji maddəsinin 3-cü bəndi). O, öhdəliklə bağlı olan həmin münasibətin subyekti hesab olunur. Üçüncü şəxslərin subyekt rolunda çıxış etdikləri belə hüquq münasibəti **üçüncü şəxslərin iştirak etdiyi öhdəlik anlayışı** ilə əhatə olunur. Bu öhdəlik özünün subyekt tərkibi baxımından öhdəliklərin xüsusi xarakterli növü hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası MM-inin nəzərdə tutduğu üçüncü şəxslərin iştirak etdikləri öhdəlik konstruksiyası Almaniya mülki qanunvericiliyinə də məlumdur. Özü də həmin analoci konstruksiyalar arasında həddən ziyadə yaxınlıq və oxşarlıq vardır.

Üçüncü şəxslərin iştirak etdikləri öhdəliklərin üç yarımnövü fərqləndirilir:

- üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəlik;
- icra olunmuş borcun üçüncü şəxslərə həvalə olunması üzrə öhdəlik;
- üçüncü şəxs tərəfindən icra edilən öhdəlik.

Üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəlik odur ki, bu öhdəliyə əsasən, borclu icranı müqavilədə adı göstərilmiş və ya göstərilməmiş üçüncü şəxsə, yəni öhdəliyin öz xeyrinə icrasını borcludan tələb etmək ixtiyarı çatan subyektə həyata keçirir (MM-in 403-cü maddəsinin 1-ji bəndi). Bu öhdəlik, bir qayda olaraq, müqavilələrdən yaranır. Belə ki, borclunun icranı üçüncü şəxsə həyata keçirməsi öhdəliyi və vəzifəsi müqaviləni bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir. Bu öhdəlik həm də qanunvericilikdə ifadə olunan göstəriş əsasında da əmələ gələ bilər. Məsələn, qanun müəyyən edir ki, həyat sığortası müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlana bilər. Yükü yola salanla dərziyici (nəqliyyat təşkilatı) arasında bağlanan daşıma müqaviləsindən üçüncü şəxsin (yük alanın) xeyrinə olan öhdəlik yaranır (MM-in 850-ji maddəsinin 1-ji bəndi). Belə hallarda qanun və müqavilə mürəkkəb hüquqi tərkib olmaqla həmin öhdəliklərin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir.

Üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəlik müəyyən xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Bu öhdəliyin **ən mühüm xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **çoxsaylı şəxslərin iştirak etdiyi öhdəlik (öhdəlikdə şəxslər çoxluğu) kateqoriyasına şamil edilmir**. Belə ki, üçüncü şəxs nə birgə, nə də paylı kreditor sayılır. O, öhdəliyin icrasını tamamilə və bütövlükdə özü üçün tələb edir. Üçüncü şəxs öhdəliyin icrasını borcludan tələb etmək hüququ olan **yeni kreditordur**. Bununla belə, o, bəzi hallarda vəzifə də daşıya bilər. Məsələn, daşıma müqaviləsindən yaranan öhdəlikdə yük alanın (üçüncü şəxsin) daşıma haqqını ödəmək vəzifəsi müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 850-ji maddəsinin 1-ji bəndi).

Üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **sığorta müqaviləsidir**. Söhbət həyat sığortası müqaviləsi və fərdi qəza sığortası müqaviləsi kimi hüquqi konstruksiyalardan gedir. Həyat sığortası (şəxsi sığorta) müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlana bilər. Bu cür öhdəliyə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Şirkəti tərəfindən həyata keçirilən uşaqların sığortasını misal göstərmək olar. Bu sığorta həmin şirkətin təsdiq etdiyi «Uşaqların sığorta qaydaları» (10 iyun 1993-cü il) əsasında aparılır. Məsələn, valideynlər öz uşağını onların yetkinlik yaşına çatması üçün sığorta etdirirlər. Bu münasibətlərdə uşaq üçüncü şəxs kimi çıxış edir.

Bununla bərabər, fərdi qəza sığortası müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlana bilər. Məsələn, firma öz vəsaiti hesabına işçilərini bədbəxt hadisələrdən sığortalayır. Bu cür sığorta Dövlət Şirkətinin təsdiq etdiyi «İdarə, müəssisə və təşkilatların vəsaiti hesabına işçilərin bədbəxt hadisələrdən sığortası qaydaları» (1 dekabr 1994-cü il) əsasında aparılır. Həmin şirkətin təsdiq etdiyi «Xarici ölkələrə turist səfərlərinə və ezamiyyətə gedən vətəndaşların bədbəxt hadisələrdən sığorta qaydaları» (24 noyabr 1995-ji il) əsasında müəssisə öz işçilərini sığortalayır. Bu misallarda işçilər üçüncü şəxs rolunda çıxış edirlər.

Üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **bank əmanəti (depozit) müqaviləsi**

dir. Belə ki, bu müqavilə əsasında şəxs, üçüncü şəxs rolunda çıxış edən fiziki şəxsin və ya hüquqi şəxsin adına, onların xeyrinə əmanət qoya bilər. Bununla üçüncü şəxslər əmanətçi hüququ qazanırlar. Özü də o, bu hüququ ilk tələbini banka verdiyi və ya belə hüquqlardan istifadə etmək niyyətini başqa üsulla banka bildirdiyi andan əldə edir. Məsələn, Birləşmiş Universal Səhmdar Bankının (indiki «Kapitalbank»-ın), Beynəlxalq Bankın mövcud qaydaları məqsədli uşaq əmanəti adlı əmanət növü nəzərdə tutur. Bu əmanət növünə görə, valideynlər öz uşaqlarının adına əmanət qoyurlar. Uşaqlar yetkinlik yaşına çatdıqda, həmin əmanəti götürə bilərlər. Bu əmanət növündə uşaqlar üçüncü şəxslər kimi çıxış edirlər.

Üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri **daşıma müqaviləsidir**. Yük göndərənlə dərşiyıcı (nəqliyyat təşkilatı) arasında bağlanan bu müqavilə yükün təyinat yerində üçüncü şəxsə — yük alana verilməsini nəzərdə tutar. Yük alan bu cür daşıma öhdəliyində üçüncü şəxs kimi çıxış edir. Öhdəlik isə üçüncü şəxsin iştirak etdiyi öhdəlik hesab edilir.

Üçüncü şəxslərin xeyrinə olan öhdəliklərdə üçüncü şəxsin borcludan öhdəliyin icrasını tələb etmək hüququ əldə etməsi müəyyən şərtlə bağlıdır. Bu şərt isə ondan ibarətdir ki, **üçüncü şəxs həmin hüquqdan istifadə etmək niyyətini borcluya birbaşa bildirmiş olsun**. Məsələn, bank əmanəti müqaviləsi üzrə üçüncü şəxs bu niyyəti banka ilk tələbini verməsi yolu ilə və ya başqa üsullarla bildirə bilər (MM-in 952-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Həyat sığortası və ya fərdi qəza sığortası müqavilələri üçüncü şəxsin xeyrinə bağlandıqda, bu niyyət üçüncü şəxsin və ya onun nümayəndəsinin (və ya qanuni nümayəndəsinin) razılıq verməsi yolu ilə bildirilir.

İcra olunmuş borcun üçüncü şəxslərə həvalə olunması üzrə öhdəlik üçüncü şəxsin iştirak etdiyi öhdəliklərin ikinci yarımövü hesab edilir. Bu öhdəlik hüquq ədəbiyyatında və qanunvericilikdə çox vaxt **reqres öhdəlik** (latınca «regressus» — qayıtma, geriye hərəkət) adlanır. Reqres öhdəlik geriye tələb verilməsini nəzərdə tutur.

Reqres öhdəliklər öhdəlik hüquq münasibətləri arasında kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu öhdəlik əmlak münasibətlərinin ən müxtəlif sferalarında əmələ gəlir. Məsələn, yükəndərənə dərşiyıcı (nəqliyyat təşkilatı) arasında yükün daşınması barədə müqavilə bağlanır. Daşınmalı olan yükün həcmjə çox olması dərşiyıcıni məjbur edir ki, o, digər dərşiyıcıları bu işin həyata keçirilməsinə jəlb etsin. Jəlb edilmiş dərşiyıcılar daşıma prosesində yükü itirirlər. Əsas dərşiyıcı itirilmiş yükün dəyərini yük göndərənə ödəyir. Belə ki, yük göndərən qarşısında o, məsuliyyət daşıyır. Ödənişdən sonra o, jəlb edilmiş dərşiyıcılara reqres tələb irəli sürür (MM-in 859-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Onlar arasında əmələ gələn hüquq münasibəti reqres öhdəlik adlanır. Bu öhdəliyə görə, əsas dərşiyıcı itirilmiş yükə görə yükəndərənə verdiyi pul məbləğini jəlb edilmiş dərşiyıcılardan alır. Həmin öhdəlikdə əsas dərşiyıcı kreditor, jəlb edilmiş dərşiyıcılar isə borclu şəxs rolunda çıxış edirlər. Jəlb olunmuş dərşiyıcılar üçüncü şəxslərdir.

Başqa bir misalda yaşayış evinin tikilməsi barədə sifarişçi ilə əsas podratçı (tikinti təşkilatı) arasında podrat müqaviləsi bağlanır. İşin texniki cəhətdən mürəkkəb olması tələb edir ki, əsas podratçı digər tikinti təşkilatlarını (subpodratçıları) jəlb etsin. Subpodratçıların təqsiri nəticəsində xeyli tikinti materialı xarab olaraq sıradan çıxır və tam yararsız vəziyyətə düşür. Əsas (baş) podratçı korlanan tikinti materiallarının əvəzini sifarişçiyə ödəyir. Bundan sonra o, subpodratçılara reqres tələb verir. Bununla onlar arasında reqres öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyə görə, subpodratçılar xarab olmuş tikinti materiallarının əvəzini əsas podratçıya ödəməlidirlər. Həmin öhdəlikdə əsas podratçı kreditor, subpodratçılar isə borclu şəxs hesab edilir. Subpodratçılar üçüncü şəxslərdirlər.

Reqres öhdəlik ziyan vurmaq nəticəsində yaranan münasibətlər sferasında da zəruri funksiya yerinə yetirir. Qanun subyektin (zərərçəkənin) zərər vurmuş şəxsə reqres hüququnu ifadə edir (MM-in 1113-cü maddəsi). Müəssisənin işçisi olan sürücü müəssisəyə məxsus olan yük avtomobilini idarə edərkən öz əmək vəzifəsini yerinə yetirdiyi zaman vətəndaşın minik avtomobilini əzərək, onu tam yararsız hala salır, yəni onun əmlakına zərər vurur. Müəssisə qanuna görə, işçisinin (sürücünün) vurduğu zərərin əvəzini vətəndaşa ödəyir (MM-in 1099-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Bundan sonra müəssisə vətəndaşa ödənilmiş əvəz miqdarında sürücüyə reqres tələb irəli sürür (MM-in 1114-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Müəssisə ilə sürücü arasında reqres öhdəlik əmələ gəlir. Bu öhdəlikdə müəssisə kreditor, sürücü isə borclu şəxsdir. Sürücü müəssisənin tələbini ödəməlidir. Vətəndaşın əmlakına zərər vuran sürücü üçüncü şəxsdir.

Başqa bir misalda müstəntiq qanunsuz olaraq vətəndaşı jinayət məsuliyyətinə jəlb edir və onun barəsində həbs qətimkan tədbiri seçir. Bunun nəticəsində vətəndaş işindən (vəzifəsindən) kənarlaşdırılır və əldə edə biləcəyi mənfəəti və digər gəlirləri (məsələn, əmək haqqını və s.) itirir. Vətəndaşa əmlak (maddi) xarakterli zərər vurulur. Ona həm də mənəvi ziyan dəyir. Əməldə jinayət tərkibi olmamasına görə jinayət işinə xitam verilir. Vətəndaş ona vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə təhqiqat orqanına (müstəntiqə) tələb irəli sürür. Azərbaycan Respublikası (dövlət) dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına vətəndaşa vurulmuş zərəri tam həcmdə ödəyir (MM-in 1101-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bundan sonra Azərbaycan Respublikası müstəntiqə reqres tələb irəli sürür. Belə halda reqres öhdəlik yaranır ki, dövlət (Azərbaycan Respublikası) bu öhdəlikdə kreditor, müstəntiq isə borclu şəxs qismində çıxış edir. Qanunsuz olaraq vətəndaşı jinayət məsuliyyətinə jəlb edən müstəntiq üçüncü şəxsdir.

Çəkilən bu misallar əsasında reqres öhdəliyinin əsas cəhət və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olar. **Birincisi, reqres öhdəlik çoxsaylı şəxslərin iştirak etdikləri öhdəlik (öhdəlikdə şəxslər çoxluğu) hesab edilmir.** Belə ki, reqres öhdəliyi öhdəlikdə şəxslər çoxluğunun hüquqi modelinə yerləşmir.

İkincisi, reqres öhdəlik həmişə başqa, yəni **əsas öhdəliyin icrası ilə bağlı olaraq yaranır.** Bu, onu göstərir ki, həmin öhdəlik **törəmə xarakteri daşıyır.** O, əsas öhdəliyin icra edilməsi faktı əsasında əmələ gəlir. Yuxarıdakı misallarda əsas dərşiyıcı ilə yükəndərən, sifarişçi ilə əsas podratçı, müəssisə ilə vətəndaş, dövlətlə vətəndaş arasındakı münasibətlər əsas öhdəlik, əsas dərşiyıcı ilə jəlb edilmiş dərşiyıcılar, əsas podratçı ilə subpodratçılar, müəssisə ilə sürücü, dövlətlə müstəntiq arasındakı münasibətlər isə reqres öhdəliyi hesab edilir.

Üçüncüsü, reqres öhdəliyə **əsas öhdəliyə münasibətdə əlavə (aksesor) öhdəlik kimi baxmaq olmaz.** Reqres tələb verildiyi halda iki müstəqil öhdəlik əmələ gəlir ki, bu öhdəliklərin hər ikisi də subyekt tərkibinə (bir kreditora qarşı bir borclu şəxs durur) malikdir. Lakin həmin öhdəliklər bir-birilə sıx surətdə bağlıdır. Özü də **əsas öhdəliyin borclu şəxsi reqres öhdəliyin kreditörünə çevrilir.** Üçüncü şəxs isə bu öhdəliyin borclu şəxsi kimi çıxış edir. Deməli, reqres öhdəliyi aksesor (əlavə) öhdəlik kimi yox, **müstəqil öhdəlik kimi meydana gəlir.** Belə ki, aksesor öhdəliyinin taleyi əsas öhdəlikdən asılıdır. Əsas öhdəlik ləğv edilən kimi, aksesor öhdəliyi də xitam olunur. Reqres öhdəlik isə, əksinə, əsas öhdəlik ləğv edildikdə yaranır. Yalnız bu mənada o, əsas öhdəlikdən törəyir.

Dördüncüsü, reqres öhdəlik üzrə borclunun **ödəməli olduğu məbləğ əsas öhdəlik üzrə həyata keçirilən ödənişin məbləğindən çox ola bilməz.** Belə ki, zərərin əvəzini ödəmiş şəxs zərərvuran şəxsə yalnız ödənilmiş əvəz miqdarında geriye tələb (reqres) irəli sürə bilər.

Beləliklə, **reqres öhdəlik odur ki, bu öhdəliyə görə, üçüncü şəxsin əvəzinə müəyyən pul məbləğini ödəmiş kreditör, ödədiyi pul məbləği həcmində üçüncü şəxsə reqres (geriyə tələb) irəli sürə bilər.** Müəyyən pul məbləğini ödəmiş kreditör **reqredient**, üçüncü şəxs isə **reqressat** adlanır.

Öhdəliyin üçüncü şəxs tərəfindən icrası üçüncü şəxslərin iştirak etdikləri öhdəliyin yarımənövlərindən biridir (MM-in 431-jı maddəsi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, şəxsi xarakterli öhdəliklərdə öhdəliyi yalnız borclunun özü icra edə bilər. Məsələn, nəşriyyat yazıçısı roman yazmağı sifariş verir və ya teatr aktyor ilə müəyyən rolun oynanılması barədə müqavilə bağlayır. Üçüncü şəxs belə öhdəlikləri icra edə bilməz.

Ümumi qayda belədir ki, borclu öhdəliyi şəxsən icra etməlidir. Belə ki, çox vaxt öhdəliyin icrası yalnız borclunun özündən asılı olur. Bundan əlavə, borclu MM-dən, müqavilədən və ya öhdəliyin təbiətindən irəli gəlidiyi hallarda da öhdəliyi şəxsən özü icra etməlidir. Digər hallarda isə öhdəliyi borclunun əvəzinə, üçüncü şəxs də yerinə yetirə bilər. Beləliklə, üçüncü şəxsin iştirak etdiyi öhdəlik əmələ gəlir.

Öhdəliyin üçüncü şəxs tərəfindən icrasının kreditör üçün təfəvütü yoxdur. Kreditör üçün əsas və vacib məsələ odur ki, tək öhdəlik lazımınja icra edilsin. Ona görə də **öhdəliyin üçüncü şəxs tərəfindən icra edilməsinə kreditörün razılıq verməsi tələb olunmur.** Buna borclunun da razılıq verməsi tələb olunmur (MM-in 431-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Beləliklə, öhdəliyin icrasında üçüncü şəxs iştirak edir. Elə bir şəxs ki, o, həmin öhdəlik hüquq münasibətinin iştirakçısı hesab edilmir. Buna görə üçüncü şəxs belə halda öhdəliyin tərəfinə çevrilir. Belə ki, kreditora münasibətdə o, yalnız faktiki hərəkətlər yerinə yetirir. Məsələn, borclunun əvəzinə pul ödəyir, əmlak verir, iş görür, xidmət göstərir və s. Üçüncü şəxsi öhdəliyin icrası üçün borclu şəxs tərəfindən jəlb olunmuş şəxs hesab etmək olmaz. Buna görə də o, borclu tərəfindən öhdəliyin icrasının həvalə edildiyi şəxs sayılmır. Belə ki, öhdəliyin icrasına borclu tərəfindən jəlb edilmiş üçüncü şəxs dedikdə, borclunun öhdəliyin icrasını həvalə etdiyi üçüncü şəxs başa düşülür. Bizə belə fikir söyləməyə o əsas verir ki, qanunda nə üçüncü şəxsin borclu tərəfindən öhdəliyin icrası üçün jəlb edilməsi, nə də ona borclunun öhdəliyin icrasını həvalə etməsi barədə göstəriş vardır. Digər tərəfdən qanun birbaşa müəyyən edir ki, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, öhdəliyin üçüncü şəxs tərəfindən icrasına borclunun razılığı tələb edilmir. Odur ki, müqavilə öhdəliyin üçüncü şəxs tərəfindən borclunun əvəzinə icrasının əsası ola bilməz. Dediklərimizdən belə qənaətə gələ bilərik ki, üçüncü şəxs borclunun əvəzinə öhdəliyi könüllü olaraq icra edir; bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, üçüncü şəxsin öhdəliyi icra etməsi **birtərəfli əqddir.** Qeyd etməliyik ki, praktiki olaraq bütün dünya ölkələrinin qanunvericiliyi öhdəliyin istənilən üçüncü şəxs tərəfindən icra edilməsinə yol verir, bu şərtlə ki, öhdəliyin icrası borclunun şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı olmasın.

Üçüncü şəxsin könüllü surətdə borclunun əvəzinə öhdəliyi icra etməsi həmin öhdəliyin xitamına səbəb olur. Buna görə də borclu kreditör qarşısında məsuliyyət daşımır.

Bununla bərabər, üçüncü şəxs öhdəliyin icrasına borclu şəxs tərəfindən jəlb oluna bilər; bu zaman borclu öhdəliyin icrasını ona həvalə edir. Lakin bunun üçün hüquqi əsas, yəni **borclu ilə üçüncü şəxs arasında müqavilə bağlanması tələb edilir;** müqavilədə borclunun üçüncü şəxs tərəfindən öhdəliyin icra edilməsi üçün məsuliyyət daşması nəzərdə tutula bilər. Amma belə məsuliyyəti qanunun özü də müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsi üzrə borclu (alıcı) üçüncü şəxslər (yəni mal alanlar) tərəfindən ödənişin həyata keçir-

rilməməsinə görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 637-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Daşıma öhdəliyi zamanı da belə vəziyyət yaranır. Belə ki, əgər dərşiyıcı daşımanı həyata keçirmək üçün başqa dərşiyıcılar jəlb edərsə, yük sahibi qarşısında onlar yox, məhz dərşiyıcı məsuliyyət daşıyır (MM-in 859-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Göstərilən hallarda borclunun əvəzinə öhdəliyi icra edən şəxs əlavə borclu qismində çıxış edən şəxs kimi baxmaq olmaz. Belə ki, kreditorla üçüncü şəxs hər hansı bir hüquq münasibətinə daxil olmur. Bu səbəbdən kreditor qarşısında borclu şəxs kimi yenə də ilkin borclu qalır. Deməli, üçüncü şəxsin hərəkətləri üçün kreditor qarşısında borclu məsuliyyət daşıyır. Əgər borclu öhdəliyin icrasını müqavilə əsasında üçüncü şəxsə həvalə edərsə, o, həmin öhdəliyin tam icrasına görə kreditor qarşısında cavabdehdir. Məsələn, mal göndərmə (tədarük) müqaviləsi bağlanarsa, məhsulu alıcıya çatdırmaq vəzifəsi nəqliyyat təşkilatına, yəni dərşiyıcıya həvalə oluna bilər. Öhdəliyin icrası pozulduğu halda kreditor nəqliyyat təşkilatına (dərşiyıcıya) pretenziya (tələb) irəli sürə bilməz. Ona görə ki, borclu icranın həvalə edildiyi üçüncü şəxslər tərəfindən öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımlı icra edilməməsi üçün kreditor qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, mövcud qanunvericilik kreditor qarşısında öhdəliyi icra edən üçüncü şəxsin bilavasitə məsuliyyətini müəyyən edə bilər. Bu cür birbaşa məsuliyyət, məsələn, hesablaşma haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ödəyijinin tapşırığını icra etmək üçün bank digər bankları da jəlb edə bilər. Jəlb edilmiş banklar, yəni üçüncü şəxslər tapşırığın icra prosesində hesablaşma əməliyyatlarının aparılması qaydalarını poza bilərlər. Belə halda məhkəmə məsuliyyəti həmin bankın üzərinə qoya bilər (MM-in 976-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Öhdəliyin üçüncü şəxs tərəfindən icrası zamanı borclu faktiki olaraq başqası ilə əvəz edilir. Bu, çox vaxt kreditor üçün arzuolunmaz olur. Belə ki, öhdəliyi icra edən subyektin şəxsi keyfiyyətləri kreditor üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qanun müəyyən edir ki, kreditor bütün hallarda üçüncü şəxsin təklif etdiyi icranı qəbul etməyə borcludur, bir şərtlə ki, borclu şəxs bunun əleyhinə olmasın. Əgər borclu bunun əleyhinə olarsa, onda kreditor üçüncü şəxsin təklif etdiyi icranı qəbul etməyə bilər (MM-in 431-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Elə öhdəliklər vardır ki, bu öhdəliklərə əsasən, borcluya məxsus olan əşyaya **kreditor məcburi olaraq icra yönəldə bilər**. Məsələn, girov öhdəliyində girov saxlayan (kreditor), borclu girovla təmin edilmiş öhdəliyi icra etmədikdə, tələbi girov qoyulmuş əşyaya yönəldir. Elə hesab edək ki, vətəndaş minik avtomobilini banka girov qoyur və ondan kredit alır. Vətəndaş krediti qaytarmır, yəni girovla təmin olunmuş öhdəliyi icra etmir. Belə halda girov saxlayan (bank), yəni kreditor tələbi minik avtomobilinə yönəldir. Bank avtomobilin satılmasını tələb edir. Belə halda vətəndaşın minik avtomobilinə olan mülkiyyət hüququnu itirmək təhlükəsi yaranır. Üçüncü hər hansı bir şəxs (məsələn, səxavətli kommertsant) vətəndaşın əvəzinə krediti banka qaytarır, yəni girovla təmin edilmiş öhdəliyi icra edir. Bundan sonra tələb hüququ girov saxlayandan (kreditor olan bankdan) üçüncü şəxsə (kommertsanta) keçir. Üçüncü şəxs vətəndaşa (borcluya) münasibətdə kreditor rolunda çıxış edir. Bu halda girov öhdəliyinə xitam verilmir və bu öhdəlik reqres öhdəliklə əvəz edilmir. Bu öhdəliyin özü saxlanılır. Onun yalnız subyekt tərkibi dəyişir. Belə ki, girov saxlayan bankın (kreditorun) yerini bu öhdəlikdə üçüncü şəxs (yeni kreditor) tutur. Bu halda öhdəliyin yalnız bir tərəfi başqası ilə əvəz edilir. Bu isə o deməkdir ki, öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi baş verir (MM-in 26-cı fəslə).

3. Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi anlayışı bir çox xarici mülki hüquq sistemlərinə məlum olan anlayışdır. Hollandiya MM-in öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə həsr edilən altıncı kitabının 2-ci bölməsi «Tələb və borcların keçməsi və tələblərdən imtina» adı altında öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi anlayışını nəzərdə tutur. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Öhdəlik hüququ» adlı ikinci kitabının dördüncü bölməsi («Tələbin güzəştə», §398-413) və beşinci bölməsi («Borcun köçürülməsi», §414-419) öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi münasibətlərini tənzimləyir. RF-in MM-inin 24-cü fəslə «Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi» adlanır. Bu fəsil özündə «Kreditorun hüquqlarının başqa şəxsə keçməsi» və «Borcun köçürülməsi» adlı iki bölməni əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının MM-i Almaniyanın Mülki Qanunnaməsinə uyğun, olaraq öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi üzrə münasibətləri tənzimləmək üçün 194-202-ci maddələrdə və 26-cı fəsildə ifadə olunan normaları iki məsələyə həsr edir: «Tələblərin güzəştə»; «Borcun köçürülməsi». Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi qaydasını hələ Roma hüququ da tanıyırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliklə bağlı münasibətlərdə üçüncü şəxsin iştirak etməsilə öhdəliyin tərəfləri — kreditor və borclu şəxs onunla, yəni üçüncü şəxslə əvəz olunmur. Bu, o deməkdir ki, üçüncü şəxsin iştirakı öhdəliyin subyekt tərkibini dəyişdirmir. Bununla bərabər, müəyyən hallarda öhdəlikdə həm kreditor, həm də borclu şəxs dəyişə və başqası ilə əvəz oluna bilər. Qanun buna yol verir. Bu, onunla izah olunur ki, **öhdəliyin məhiyyəti tərəflərin şəxsi əlaqələri ilə yox, onların əmlak mənafeyi ilə şərtlənir**. Kreditor və borclunun əmlak mənafeyi tələb etdikdə, öhdəliyin subyekt tərkibi dəyişə bilər. Lakin öhdəliyin özü belə halda saxlanılır, ləğv edilmir. Bu, nəinki qanunla yol verilən, həm də geniş yayılmış haldır. Almaniya hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, həmin halın yaranmasına həyatdakı praktiki ehtiyaclar səbəb olmuşdur. Professor D.Medikusun fikrinə, öhdəlikdə

dəlikdə şəxslərin dəyişməsi mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan haldır. Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi konstruksiyasının Yaponiyanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynaması göstərilir.

Beləliklə, **öhdəliyin özünün saxlanması və ləğv edilməməsi ilə onda iştirak edən tərəflərin — kreditörün və borclu şəxsin başqa biri ilə əvəz olunmasına öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi deyilir.** Belə halda əvvəlki tərəf öhdəlik münasibətlərindən çıxır, onun yerini başqası tutur. Öhdəlikdən çıxan tərəfin bütün hüquq və vəzifələri öhdəlik münasibətlərinə daxil olan yeni subyektə keçir. Bununla hüquq varisliyi yaranır. Amma öhdəliyin özü saxlanılır, yəni ləğv edilmir.

Söylədiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, öhdəliyin mövcud olduğu dövrdə onun subyekt tərkibinin dəyişməsi mümkündür. Belə ki, ilkin kreditörün və ya ilkin borclunun əvəzinə, öhdəlik hüquq münasibətinə yeni iştirakçı daxil ola bilər. Bununla öhdəlikdə şəxslər dəyişdirilir, başqa şəxslərlə əvəz olunur.

Öhdəlikdə şəxslərin dəyişdirilməsi iki halda baş verir: universal hüquq varisliyi zamanı; singulyar (qismən) hüquq varisliyi əsasında. **Universal hüquq varisliyi əsasında öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi halına** hüquqi şəxslərin yenidən təşkil edilməsində və əmlakın vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçməsində rast gəlmək olar. Belə halda hüquq varisinə yenidən təşkil olunan və ya ölən şəxsin bütün hüquq və vəzifələri məjmu halında, o cümlədən konkret öhdəlik (məsələn, alqı-satqı, podrat, daşıma və s. öhdəliklər) üzrə hüquq (və ya vəzifə) da keçir. Yeni iştirakçının, yəni hüquq varisinin konkret öhdəliyə daxil olması üçün hər hansı bir xüsusi sazişin bağlanması tələb olunmur. Məsələn, ata minik avtomobili almaq məqsədilə qabaqjadan onun pulunu satıcıya ödəyir. Lakin avtomobili almamış o ölür. Ölməmişdən əvvəl atanın satıcıdan avtomobilin verilməsini tələb etmək hüququ yaranmışdı. Bu tələb hüququ onun vərəsələrinə keçir, yəni vərəsələr avtomobilin verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malik olur. Sağlığında atanın qonşuya müəyyən pul məbləğində borcu olur və onun üçün həmin borc məbləğini ödəmək vəzifəsi əmələ gəlir. Ata öldükdən sonra onun borcu ödəmək vəzifəsi də vərəsələrə keçir.

Singulyar (qismən) hüquq varisliyi əsasında öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi zamanı hüquq varisinə bütün əmlak (hüquq və vəzifə) yox, yalnız konkret öhdəlik üzrə hüquq və vəzifələr keçir. Bu qaydada öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi, ümumi qaydaya görə, xüsusi saziş (əqd) əsasında həyata keçirilir. Bu saziş tələbin güzəşti (tələb hüququnun verilməsi) və borcun köçürülməsi adlanır.

Deməli, öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi özündə iki anlayışı birləşdirir: tələbin güzəşti anlayışını; borcun köçürülməsi anlayışını. MM-in 194-202-ji maddələrində ifadə olunan normalar tələbin güzəşti üzrə, onun 26-ji fəslinin 2-ji paraqrafına daxil olan normalar (522-526-ji maddələr) borcun köçürülməsi üzrə münasibətləri qaydaya salır. Öhdəlikdə kreditörün başqa birisi ilə əvəz olunmasına **tələb hüququnun güzəşti (tələbin güzəşti)** deyilir. Əgər öhdəlikdə borclu şəxsin yerini başqa birisi tutarsa, onda bu cür qaydada şəxslərin dəyişməsi **borcun köçürülməsi** və ya **öhdəliyin verilməsi** adlanır.

Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi təkcə tərəflərin sazişi, yəni tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi kimi xüsusi xarakterli sazişlər (əqdlər) əsasında həyata keçirilmir. Bu, həm də qanunda birbaşa nəzərdə tutula bilər. Belə halda qanunda ifadə olunan göstəriş əsasında öhdəlikdə şəxslər dəyişdirilir, yəni kreditörün öhdəlik üzrə tələbləri qanun əsasında başqa şəxsə güzəşt edilir: bu kimi hallara aiddir:

- **universal hüquq varisliyi** (söhbət, hər şeydən əvvəl vərəsəlikdən gedir. Belə ki, miras qoyan öldükdə onun tələb hüquqları, məsələn, hər hansı şəxsdən borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququ vərəsələrinə keçir);
- **zəminlik** (zəmin borclunun əvəzinə kreditora borcu qaytarır; bu zaman borcludan kreditörün tələb etmək hüququ zəminə keçir – MM-in 475-ji maddəsinin 1-ji bəndi);
- **üçüncü şəxsin kreditörü təmin etməsi** (hər hansı üçüncü şəxs borclunun əvəzinə kreditora borcu ödəyir; bu zaman kreditörün borcludan tələb etmək hüququ üçüncü şəxsə keçir – MM-in 431-ji maddəsinin 3-cü bəndi);
- **birgə borclulardan birinin öhdəliyi tam icra etməsi** (kreditör qarşısında birgə öhdəliyi icra edən birgə borcluya kreditörün digər borclulardan tələb etmək hüququ keçir – MM-in 509-cu maddəsinin 3-cü bəndi);
- qanunda nəzərdə tutulan digər hallarda.

Kreditörün tələblərinin qanun əsasında başqa şəxsə güzəşt edilməsi hallarını nəzərdə tutan bu siyahı qəti xarakterə malik olmayan təxmini siyahıdır. Belə ki, mümkün olan başqa hallar da yarana bilər.

Tələbin güzəşti öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsinin mümkün olan iki halından biridir. Tələbin güzəştinin özü iki formada həyata keçirilir:

- sessiya (latınca «cessio» — ââðîÿê, ýöçýðð ãðîÿê) formasında;
- subroqasiya (latınca «subroqare» — əvəz etmək, tamamlamaq, doldurmaq).

Sessiya tələbin güzəşt edilməsinin əsas forması hesab olunur. Bu anlayışı hələ Roma hüququ da tanıyırdı. Roma hüququ sessiyanı tələb hüququnun bir şəxsdən digərinə keçməsi kimi nəzərdə tuturdu. Bu hüquq sessiyanın fəal sessiya və passiv sessiya kimi iki növünü fərqləndirirdi. Fəal sessiya öhdəlikdə kreditörün başqası ilə əvəz edilməsini nəzərdə tuturdu. O, «tələblərin verilməsi» adı ilə də əhatə olunurdu. Passiv sessiyaya özgəsinin

borcunu kreditorun öz öhdəsinə götürməsi kimi anlayış verilirdi. Xarici ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, İsveçrənin, Hollandiyanın, İtaliyanın və s.) qanunvericiliyi də sessiya anlayışını tanıyır.

Sessiya dedikdə, hüquqi fakt əsasında sedentdən sessionara hüququn verilməsi (güzəşti) aktı başa düşülür. **Sedent** (latınca «cedere» — vermək) dedikdə, öhdəlikdə tərəf kimi çıxış edən əvvəlki (köhnə) kreditor başa düşülür. O, öhdəlikdən irəli gələn tələb hüququnu sessionara verir, ona güzəşt edir. Öhdəlikdə yeni kreditor rolunda çıxış edən şəxs **sessionar** (fransızca «cessionnaire» — tələb hüququnun keçdiyi şəxs) adlanır. O, sedentdən tələb hüququnu əldə edən yeni kreditordur. Deməli, sedent öhdəliyin əvvəlki kreditoru, sessionar isə yeni kreditoru hesab edilir. Almaniya hüquq doktrinasında da sessiyaya analoci anlayış verilir: sessiya müqavilə əsasında tələb hüququnun sedentdən sessionara verilməsidir.

Sedentdən sessionara tələb hüquqları hüquqi fakt əsasında verilir. Hüquqi fakt dedikdə, birinjisi, **sedentlə sessionar arasında bağlanan əqd** başa düşülür. Bu cür əqd kimi alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə, faktoring və s. mülki-hüquqi müqavilələr başa düşülür. Özü də bu əqd hüquqi təbiətinə görə həm əvəzli, həm əvəzsiz və ya həm birtərəfli, həm ikitərəfli və yaxud da həm real, həm də konsensual əqd ola bilər. Bu əqdlərin predmetini tələb hüquqları təşkil edir. Konkret misal çəkməklə bu məsələləri aydınlaşdıraraq. Vətəndaş öz qonşusuna müəyyən məbləğdə borc pul verir və bununla onlar arasında öhdəlik (borc öhdəliyi) yaranır. Lakin borc verən qonşu uzun müddətə xarici ölkəyə işləməyə gedir. Belə halda o, borc alan qonşudan borcun verilməsini tələb etmək hüququnu qardaşına verir (bağışlayır). Bu misalda borc verən qonşu sedent, onun qardaşı sessionar, borc alan qonşu isə borclu adlanır. Sessiyanın əsası, yəni tələb hüququnun verilməsi üçün əsas olan hüquqi fakt (əqd) bağışlama müqaviləsidir. Bu müqavilənin predmetini isə sedentə (borc verən qonşuya) məxsus olan tələb hüququ təşkil edir. Tələb hüququnun verilməsi aktı isə sessiya adlanır.

Hüquqi fakt dedikdə, ikincisi, **qanunda bilavasitə nəzərdə tutulan elə hallar** (bu halların təxmini siyahısını yuxarıda vermişik) başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində öhdəlikdə kreditor dəyişdirilir. Məsələn, universal hüquq varisliyi nəticəsində öhdəlik üzrə tələb hüquqları sedentdən sessionara keçə bilər.

Bu, qanunda birbaşa nəzərdə tutulan hüquqi faktdır. Vətəndaş dostuna borc pul verir. Lakin borc məbləğini dostundan geri almamış o ölür. Borc verənin vərəsələrinin qonşudan borc məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək ixtiyarı vardır. Ona görə ki, borc öhdəliyi üzrə tələb hüququ ölən vətəndaşdan (sedentdən) onun vərəsələrinə (sessionara) keçmişdir. Bunun üçün əsas isə qanunda nəzərdə tutulan hüquqi fakt, yəni universal hüquq varisliyi (və-rəsəlik) olmuşdur. Belə hallarda söhbət mahiyyətə, qanun əsasında yaranan sessiyadan gedir. Almaniya sivilistika doktrinasında göstərilir ki, sessiya qanun əsasında yarana bilər. Burada həmin hala belə bir misal çəkilir: zəmin tərəfindən borc ödənildikdən sonra borcluya olan tələb hüququ ona keçir. Bu hal bizim ölkə qanunvericiliyi də nəzərdə tutur (MM-in 475-ji maddəsinin 1-ji bəndi). Bundan əlavə, Almaniya mülki hüquq elmində göstərilir ki, hakimliyyət aktı yolu ilə də sessiya yarana bilər (məsələn, əmlaka həbs qoymaqla öhdəliyin məcburi icrası).

Öhdəlikdə tərəf kimi çıxış edən borclunun kreditorun öz tələb hüququnu digər şəxsə verməsində marağı yoxdur. Bununla belə, kreditorun öz tələb hüququnu başqasına verməsi borclunun mənafeyinə toxunmur və onun hüquqlarını pozmur. Buna görə də öhdəliyin kimin qarşısında — yeni kreditorun, yoxsa əvvəlki kreditorun qarşısında icra edəcəyinin borclu şəxs üçün təvafütü yoxdur. Göstərilən halı nəzərə alaraq, qanun müəyyən edir ki, **kreditorun tələblərinin güzəşti üçün borclunun razılığı tələb olunmur** (MM-in 194-cü maddəsinin 1-ji bəndi). Lakin bəzi hallarda kreditor borclunun razılığı olmadan tələb hüququnu yeni kreditora verə bilməz. Həmin hallarda tələbi vermək üçün hökmən borclunun icazə verməsi tələb olunur. Əgər borcludan razılıq alınmazsa, onda sessiyanın şərti pozulur və həmin akt etibarsız hesab olunur. Xüsusən də kreditorun şəxsiyyətinin borclu üçün vacib əhəmiyyət daşıdığı öhdəlik üzrə tələbin borclunun razılığı olmadan güzəşt edilməsinə yol verilmir. Məsələn, vətəndaş (kreditor) rəssama (borcluya) özünün portretinin çəkilməsi barədə sifariş verir. Sifariş verən vətəndaşın şəxsiyyətinin rəssam üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Vətəndaş borclunun (rəssamın) razılığı olmadan portretin çəkilməsini tələb etmək hüququnu öz dostuna verə bilməz. Çünki onun dostu başqa tipli şəxs olub, rəssam üçün maraqlı doğurmur. Başqa bir misalda qarantıya üzrə benefisiara (kreditore) mənsub olan və qarantdan tələb etmək hüququ başqa şəxsə yalnız qarantın (borclunun) razılığı ilə verilə bilər (MM-in 482-ji maddəsi). Kreditorun şəxsiyyətinin borclu üçün vacib əhəmiyyət kəsb etməsinə görə aşağıdakı tələblər də borclunun razılığı olmadan güzəşt edilə bilməz: konsensual bağışlama müqaviləsi üzrə şəxs öz evsiz qohumuna mənzil bağışlayır və qohumun bu mənzilin ona verilməsini həmin şəxsdən (borcludan) tələb etmək hüququ; kirayə müqaviləsi üzrə kirayəçinin kirayəyə verəndən (borcludan) əmlakın verilməsini tələb etmək hüququ; kredit müqaviləsi üzrə kredit alan şəxsin bankdan (borcludan) kreditin verilməsini tələb etmək hüququ və s.

Bunlardan başqa, kreditor və borclu arasında razılaşmada nəzərdə tutula bilər ki, kreditor tələb hüququnu borclunun razılığı olmadan başqa şəxsə verə bilməz. Əgər kreditor tələb hüququnu borclunun razılığı olmadan güzəşt edərsə, bu, hüquqi nəticə doğurmur və puç əqd sayılır. Borclunun razılıq verməsi **birtərəfli əqddir**. Buna görə də belə halda sessiya üçtərəfli əqdə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sessiyanın etibarlı olması üçün o, üç əsas şərtə cavab verməlidir. Bu şərtlər qanunda göstərilmişdir (MM-in 194-cü maddəsinin 1-jı bəndi). Onlara **sessiyanın şərtləri** deyilir.

Sessiyanın birinci şərti ondan ibarətdir ki, o, **öhdəliyin mahiyyətinə zidd olmamalıdır**; əgər öhdəliyin mahiyyətinə sessiya zidd olarsa, onda sedent sessionara tələb hüququnu verə bilməz. Məsələn, bölünməz öhdəliklərdən irəli gələn tələb hüququnun bir hissəsinin (ayrı-ayrı tələblərin) başqa şəxsə verilməsi öhdəliyin mahiyyətinə ziddir (kirayə müqaviləsi üzrə bir otaqlı və ya minik avtomobilindən istifadə hüququnun bir hissəsinin başqa şəxsə verilməsini kirayəçi tələb edə bilməz və s.); **bölünməz öhdəliklər** odur ki, onlar yalnız tam icra olunur; bu öhdəliyin hissə-hissə icrası mümkün deyil. Şəxsi öhdəliklərdən irəli gələn tələb hüquqlarının verilməsi də öhdəliyin mahiyyətinə ziddir. Buna görə belə hüquqların başqa şəxsə verilməsi (o cümlədən sessiya yolu ilə verilməsi) qeyri mümkündür. Məsələn, pensiya almaq hüququnun sessiya yolu ilə başqa şəxsə verilməsini hətta təsəvvür etmək olmur. Xüsusən də icrası şəxsi bacarıq, ustalıq, sənətkarlıq və məharət, müəyyən halları qiymətləndirmək qabiliyyəti və ya müəyyən etibar-nüfuz, ad-san tələb edən öhdəliklərdən (müqavilələrdən) irəli gələn tələb hüquqlarının sessiya qaydasında başqa şəxsə verilməsi istisna edilir. Məsələn, filarmoniya məşhur və tanınmış müğənni ilə konsert vermək barədə müqavilə bağlayır; bu müqavilədən müğənninin konsert vermək barədə filarmoniyadan tələb etmək hüququ yaranır. Aydın məsələdir ki, o, bu hüququ sessiya yolu ilə başqa şəxsə verə bilməz.

Sessiyanın ikinci şərti ondan ibarətdir ki, kreditorun tələb hüququnu başqa şəxsə verməsi **onun borclu ilə razılaşmasına zidd olmamalıdır**.

Belə ki, əgər müqavilədə tələb hüququnun verilməsini qadağan edən şərt nəzərdə tutularsa, həmin hüququ kreditor sessiya yolu ilə başqa şəxsə verə bilməz. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsində belə bir şərt müəyyən edilir ki, mal göndərən (kreditor) alıcıdan (borcludan) göndərilmiş malın pulunun ödənilməsinə tələb etmək hüququnu üçüncü şəxsə güzəşt edə bilməz. Müqavilədə həm də belə bir şərt nəzərdə tutula bilər ki, kreditor tələb hüququnu yalnız borclunun razılığı ilə güzəşt edə bilər. Əgər müqavilədə tələb hüququnun verilməsini qadağan edən şərt olmazsa, kreditor həmin hüququ güzəşt edə bilər. Yalnız borclunun əsaslı (üzrlü) maraq və mənafeyi olduqda, belə şərt nəzərdə tutula bilər.

Sessiyanın üçüncü şərti ondan ibarətdir ki, kreditorun tələb hüququnu başqa şəxsə verməsi **qanunvericiliyə zidd olmamalıdır**. Əgər tələbin verilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tələbləri pozmaqla bağlı olarsa, hüquqi nəticə doğurmur və puç əqd hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sessiya zamanı diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri borclunun üzərinə düşən vəzifəyə aiddir. Belə ki, o, öhdəliyin kimin qarşısında (sedentin və ya sessionarın qarşısında) icra etməlidir. Bu, məsələ sessiya yolu ilə tələbin güzəşti barədə borcluya bildiriş (məlumat) verilməsindən asılıdır. Bildirişin isə kim (sedent və ya sessionar) tərəfindən göndərilməsi barədə qanunvericilik konkret göstəriş ifadə etmir. Buna görə də bildirişi həm sedent, həm də sessionar göndərə bilər. Amma hamıdan çox borclu tərəfindən öhdəliyin icra edilməsində yeni kreditor (sessionar) maraqlıdır; çünki öhdəliyin icrası onun iqtisadi və əmlak mənafehlərinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Buna görə də yeni kreditorun (sessionarın) vəzifəsidir ki, o, tələblərin güzəşt edilməsi barədə **borcluya yazılı bildiriş versin**; sessionarın bildirişi (məlumatı) şifahi formada da verə bilər. O, bildiriş verməsə, borclu, sedent qarşısında öhdəliyi icra edir. Bu cür icra mümkündür (MM-in 195-jı maddəsi). Lakin sedent artıq güzəşt edilmiş hüququn sahibi olmadığına görə o, əsassız əmlak əldə edən şəxs (belə əmlak əldə etmənin hüquqi əsası yoxdur), sessionar isə əmlakdan məhrum olan şəxs hesab edilir. Odur ki, onlar arasında kondikasiya öhdəliyi (əsassız varlanma öhdəliyi) yaranır. Bu öhdəliyə görə, sessionarın kondikasiya tələbinə əsasən, sedent əsassız əldə edilmiş əmlakı ona qaytarmalıdır (MM-in 1092-jı maddəsi).

Borclunun sessionar qarşısında öhdəliyi icra etməsi üçün sessionarın müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməsi tələb olunur. Belə ki, sessionar **tələbin ona keçməsi barədə sübutları borcluya təqdim etməlidir**. Əgər o, sübutlar təqdim etməsə, borclu öhdəliyi icra etmir (MM-in 198-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Sübutlar dedikdə, tələb hüququnun sedentdən sessionara keçməsinə şərtləndirən hüquqi faktlar (bağlanmış əqd, universal hüquq varisliyi və s.), habelə sedentin tələb hüququnu təsdiqləyən sənədlər başa düşülür. Sedentin borcudur ki, bu sənədləri və tələbin həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli olan məlumatları (borclunun olduğu yer, bank hesabı, filialı və digər məsələlər barədə məlumatları) versin. Məsələn, kənd sakini (sedent) öz minik avtomobilini qonşusuna (borcluya) satır. Qonşu onun pulunu iki aydan sonra ödəməyi vəd edir. Onlar arasında alqı-satqı müqaviləsi bağlanır. Kənd sakini (sedent) bu öhdəlikdən irəli gələn tələb hüququnu, yəni avtomobilin pulunun verilməsini tələb etmək hüququnu oğluna (sessionara) bağışlayır və onunla bağışlama müqaviləsi bağlayır. Sedent tələb hüququnu təsdiqləyən alqı-satqı müqaviləsinin surətini sessionara, sessionar isə bağışlama müqaviləsinin surətini borcluya (qonşuya) təqdim etməlidir. Qeyd etməliyik ki, borcluya lazımı sənədlərin (sübutların) təqdim edilməməsi öz hüquqi nəticəsinə görə borcluya bildiriş göndərilməməsinə (məlumat verilməməsinə) bərabər tutulur. Hər iki halda borclu sessionar qarşısında məsuliyyət daşıyır. Onun sedent qarşısında öhdəliyi icra etməsi isə lazımınca icra hesab edilir və öhdəliyin xitamına səbəb olur.

Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsində, o cümlədən sessiyada **yalnız öhdəliyin subyekti tərkibi dəyişir, öhdəliyin məzmunu (tərəflərin hüquq və vəzifələri) isə dəyişmir, olduğu kimi saxlanılır**. Ona görə də sedentin tələbi sessionara hüququn keçdiyi məqamda mövcud olmuş həcmdə və şərtlərlə keçir (MM-in 196-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Sessionara öhdəliyin icrasını təmin edən hüquqlar da (girov hüququ, zəminlik, ipoteka hüququ, dəb-bə pulu və s.) keçir. Məsələn, borc girovla təmin edilərsə, onda sessionar da həmin təminatdan istifadə edir. Sessionara həm də tələblə bağlı olan digər hüquqlar, o cümlədən ödənilməmiş faizlərə hüquq da keçir. Bu qayda gəlirlərə, bəhərlərə, xərclərin əvəzinin ödənilməsinə də şamil edilir.

Qanun borclunun mənafeyini də nəzərə alır. Belə ki, o, sessionarın tələbinə qarşı etiraz edə bilər. O, sedentə qarşı malik olduğu etirazları sessionara verir. Özü də o, yalnız bildiriş aldığı anda sedentə qarşı malik olduğu etirazları irəli sürə bilər. Tələb sedentdən sessionara güzəşt edildiyi məqamda mövcud olan etirazlar irəli sürülə bilməz və bu, nəzərə alınmır.

Sessiya qanunda nəzərdə tutulan müəyyən formada bağlanır. MM-in 194-cü maddəsinin 4-cü bəndi **sessiyanın formasını** tənzimləyir. Qanun müəyyən edir ki, sessiyanın forması sessiyanın əmələ gəlməsinə əsas olan əqdin forması ilə müəyyən edilir. Belə ki, əgər həmin əqd (əsas) sadə yazılı formada bağlansa, onda sessiya da bu formada bağlanır. Məsələn, sadə yazılı formalı borc müqaviləsindən irəli gələn tələb hüququ güzəşt edildəndə, sessiya da sadə yazılı formada olur. Şifahi formalı borc müqaviləsindən əmələ gələn tələb hüququ güzəşt edildiyi halda, sessiya da şifahi formada olur.

Notarial formalı əqdlərdən yaranan tələb hüququ güzəşt edildiyi hallarda, sessiya da notarial formada bağlanır. Məsələn, yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsi üçün qanun notarial forma müəyyən edir (MM-in 647-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Bu müqavilə hökmən notariat qaydasında təsdiqlənməlidir. Evin mülkiyyətçisi (kreditör, sedent) bu müqavilədən irəli gələn tələb hüququnu (pul almaq hüququnu) dostuna (sessionara) güzəşt etdikdə, sessiya da hökmən notariat qaydasında təsdiqlənir.

Elə əqdlər vardır ki, bu əqdlərin yaratdığı və əmələ gətirdiyi hüquqların hökmən daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeyd (dövlət qeydiyyatına) alınması tələb olunur. **Əmələ gətirdiyi hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalı olan bu cür əqdlər üzrə tələb güzəşt edildikdə**, sessiya da hökmən dövlət qeydiyyatına alınır. Məsələn, yuxarıdakı misalda evin mülkiyyətçisi müqavilədən irəli gələn tələb hüququnu güzəşt etdikdə, sessiya daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınır. Ona görə ki, qanun yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsinin yaratdığı mülkiyyət hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata alınmasının məcburiliyi haqqında göstəriş ifadə edir (MM-in 647-jı maddəsi). Renta müqaviləsi üzrə (daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi barədə) renta ödənişini almaq hüququnu renta alan (sedent) güzəşt etdikdə, sessiya yazılı formada bağlanır, notariat qaydasında təsdiqlənir və bundan sonra həmin müqavilənin yaratdığı hüquq daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınır (MM-in 865-866-jı maddələri).

Orderli qiymətli kağızlar üzrə də tələb hüququ güzəşt edilə bilər. Bu cür qiymətli kağızlar üzrə tələb hüququ güzəşt edilərkən, qiymətli kağızın arxa tərəfində tələbin güzəşti haqqında qeyd etmək lazımdır. Həmin qeyd indossament adlanır. Adlı qiymətli kağız üzrə hüquq veriləndə tələbin güzəşti haqqında yazılı ərizə verilir (MM-in 993-cü maddəsinin 2-jı bəndi).

Sedentin sessionar qarşısında daşdığı mülki-hüquqi məsuliyyət müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, **sedent yalnız sessionara verilən tələbin etibarsızlığı üçün məsuliyyət daşıyır**. O, güzəşt edilən tələbin borclu tərəfindən icra edilməsinə cavabdeh deyildir. Lakin sedent tələbin borclu tərəfindən icra edilməsinə təminat verə bilər. Bu, **zəminlik vasitəsilə** həyata keçirilir. Belə ki, o, borclu üçün sessionar qarşısında zəmin durur. Bu halda sedent borclunun öhdəliyi icra etməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Bununla belə, mövcud olan bütün tələb hüquqlarının hamısı **sessiyanın predmeti ola bilməz**. Bu, o deməkdir ki, bəzi tələb hüquqlarının verilməsi və güzəşt edilməsi istisna olunur. Qanun bu hüquqların güzəşt edilməsini yasaqlayır. Məsələn, kreditörün şəxsiyyəti ilə qırılmaz bağlı olan tələblərin, o cümlədən alimentlər haqqında və həyata və ya sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblərin güzəşt edilməsinə yol verilmir (MM-in 194-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilədən yaranan şəxsi xarakterli hüquq başqa şəxsə sessiya yolu ilə verilə bilməz. Ona görə ki, bu hüquq öz təbiətinə görə sedentin şəxsiyyətinə ayrılmazdır və onun sessionar ilə əvəz olunması borcludan tələb edilən icranın xarakterini dəyişir. Buna görə də aşağıdakı tələblər sessiyanın predmeti ola bilməz: renta müqaviləsi üzrə şəxsi ömürlük saxlamaq barədə tələb; mənəvi zərərin kompensasiya edilməsi barədə tələb; vəsiyyət tapşırığının icrası barədə tələb və s.

İstənilən öhdəlik hüququnun sessiyanın predmeti olması mümkündür. Belə ki, həm müqavilə öhdəliyindən, həm də müqavilədən kənar öhdəlikdən (məsələn, delikt öhdəliyindən; əsassız varlanma öhdəliyindən) irəli gələn öhdəlik hüquqları sessiya yolu ilə başqa şəxsə verilə bilər.

Bundan əlavə, **tələbin güzəşti hüquqa uyğun olmalıdır**. Əgər o, qanuna və sessiyanın əsaslandığı əqdə (müqavilədə) zidd olarsa, kreditörün tələbin güzəşt etməsindən söhbət gedə bilməz. Tələbin güzəşti hüquqazidd ola

bilməz.

Tələbin güzəştinin ikinci forması subroqasiyadır. Subroqasiya sığorta hüququnda istifadə olunan anlayışdır. SSRİ Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 229-cu və 281-jı maddələri bu anlayışı nəzərdə tuturdu. Lakin bu məcəllədə «subroqasiya» termini işlədilmirdi. Subroqasiya Azərbaycan Respublikasının yeni Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinə (TGM-ə) də məlumdur.

Subroqasiya institutunu «Sığorta haqqında» qanunun 37-jı maddəsi də nəzərdə tutur. Lakin bu qanunda da «subroqasiya» terminindən istifadə olunmur. Nəhayət, MM-in 936-jı maddəsi subroqasiya institutunun hüquqi təbiətini və xarakterini müəyyənləşdirir; bu maddədə «subroqasiya» terminindən istifadə olunur. Həmin norma da subroqasiya tələbin güzəştinin qanunda bilavasitə nəzərdə tutulan forması kimi müəyyənləşdirilir. O, öhdəlikdə şəxslərin dəyişilməsinin xüsusi halıdır.

Subroqasiya tələbin güzəştinin elə bir formasıdır ki, buna görə zərərin əvəzinin üçüncü şəxs (təqsirkar şəxs) tərəfindən ödənilməsinə tələb etmək hüququ sığortalıdan sığorta ödənişi məbləğində bu ödənişi vermiş sığortaçıya keçir (MM-in 936-jı maddəsinin 1-jı bəndi, «Sığorta haqqında» qanunun 37-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, subroqasiya institutu yalnız qeyri-həyat sığortasında, yəni zərərdən sığorta və mülki məsuliyyətin sığortasında istifadə olunur. Həyat sığortasında bu anlayış tətbiq edilmir.

Subroqasiyanın mənasını başa düşmək üçün konkret misala müraciət edək. Vətəndaş özünə məxsus olan nəqliyyat vasitəsini sığortalayır və bu məqsədlə sığorta təşkilatı ilə (sığortaçı ilə) sığorta müqaviləsi bağlayır. Başqa bir vətəndaş yüksək sürətlə idarə etdiyi yük maşını ilə həmin nəqliyyat vasitəsini tamamilə əzərək, onu sıradan çıxarır və istifadə üçün yararsız hala salır. O, təqsirkar şəxs hesab olunur. Bununla sığorta hadisəsi baş verir və sığortaçı müqaviləyə uyğun olaraq, nəqliyyat vasitəsi sahibinə (sığortalıya) sığorta ödənişi (15 min manat məbləğində) verir. Nəqliyyat vasitəsi sahibinin təqsirkar şəxsə vurduğu ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. O, 15 min manat məbləği həcmində (yəni sığortaçının nəqliyyat vasitəsi sahibinə verdiyi sığorta ödənişi həcmində) bu tələb hüququnu sığorta təşkilatına (sığortaçıya) güzəştə gedir. Həyata keçirilən bu akta subroqasiya deyilir.

Subroqasiya institutunun tətbiqini təkcə sığorta münasibətlərilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu institutdan həm də qeyri-sığorta münasibətləri sferasında istifadə etmək olar. Məsələn, kreditor (girov saxlayan) borcluya (girov qoyana) məxsus əşyaya (girov qoyulmuş əşyaya) məcburi icra yönəldərsə, onda məcburi icra nəticəsində bu əşyaya hüquqların (mülkiyyət hüququnun) itirilməsi təhlükəsi yarana bilər. Onda hər hansı bir üçüncü şəxs kreditorun tələbini ödəyə bilər. Bundan sonra tələb hüququ üçüncü şəxsə keçir (MM-in 431-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Bu qeyri-sığorta hüququ sahəsində, yəni girov hüququ sferasında subroqasiyadır. Məsələn, vətəndaş bankdan kredit alır və əmlakını girov qoyur. Kredit müqaviləsinin müddəti başa çatır, amma vətəndaş krediti qaytarır. Belə halda bank girov qoyulmuş əmlaka tələb yönəldir. Vətəndaşın yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququnun itirilmək təhlükəsi yaranır. Vətəndaşın yaxın qohumu olan sahibkar banka kredit məbləği həcmində pul ödəyir. Belə halda tələb hüququ bankdan həmin sahibkara keçir.

Subroqasiya sessiyadan fərqli cəhətlərə malikdir. Bu anlayışlar bir-birindən, əsasən, **iki xüsusiyyəti ilə fərqlənir: əmələ gəlmə əsasına görə; tələb hüququnun həcmi ilə**. Belə ki, birincisi, subroqasiyanın əmələ gəlmə əsası kimi tərəflərin sazişi, yəni əqd (müqavilə) çıxış edə bilməz. **Subroqasiya bütün hallarda, istisnasız olaraq, qanunun ifadə etdiyi göstəriş əsasında əmələ gəlir**. Sessiya isə həm tərəflərin sazişi əsasında, həm də qanunun göstərişləri (məsələn, vərəsəlik, universal hüquq varisliyi) əsasında yaranır.

İkincisi, sessiya tələb hüququnun yeni kreditora bu hüququn keçdiyi məqamda mövcud olmuş həcmdə keçməsinə nəzərdə tutur. Belə halda tələblə bağlı hüquqlar (girov hüququ, zəminlik, ödənilməmiş faizlərə olan hüquq və s.) da yeni kreditora verilir. Subroqasiya isə bu xüsusiyyətdə məhrumdur. Belə ki, **subroqasiya yeni kreditora tələb hüququnun bütövlükdə yox, yalnız onun bir hissəsinin (faktiki həyata keçirilmiş ödəniş məbləği həcmində) keçməsinə nəzərdə tutur**.

Öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsinin ikinci halı borcun köçürülməsi (öhdəliyin verilməsi) adlanır. Borcun köçürülməsi institutunun tarixi kökü qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Bu hüquq borcun köçürülməsinə öhdəlikdə bir borclunun digəri ilə əvəz edilməsi kimi anlayış verirdi.

Azərbaycan Respublikasının MM-in 26-jı fəslinə daxil olan normalar (522-526-jı maddələr) borcun köçürülməsinin əsasları və qaydasını müəyyən edir. **Borcun köçürülməsi dedikdə, öhdəlikdə borclunun üçüncü şəxs ilə əvəz edilməsi barədə kreditor, borclu və üçüncü şəxs arasında bağlanan saziş başa düşülür**. Bu sazişin bağlanması üçün üç tərəfin, yəni borclunun, kreditorun və üçüncü şəxsin (yeni borclunun) öz iradələrini ifadə etmələri tələb olunur. Deməli, borcun köçürülməsi **çoxtərəfli əqddir**. Amma Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə, borcun köçürülməsi iki yolla həyata keçirilir: birinci yola görə, kreditorla yeni borclu arasında müqavilə bağlanır (§ 414); ikinci yola görə, köhnə və yeni borclu arasında müqavilə bağlanır (§ 415), kreditor isə buna razılıq verir. Yaponiya qanunvericiliyinə görə, borcun köçürülməsi köhnə və yeni borclu arasında bağlanan borc öhdəliyi-

nin köçürülməsi barədə müqavilə əsasında həyata keçirilir. Amma kreditorun buna razılıq verməsi tələb olunur.

Kreditorun şəxsiyyəti borclu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Öhdəliyin kimin üçün — yeni, yoxsa əvvəlki kreditor üçün icra edilməsinin borclu şəxs üçün əhəmiyyəti və təvafütü yoxdur. Buna görə də, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən istisnalarla, kreditorun tələb hüquqlarının başqa kreditora güzəştə üçün borclunun razılığı tələb olunmur (MM-in 194-cü maddəsinin 1-jı bəndi), yəni sessiyaya onun razılıq verib-verməməsi soruşulmur. Tələb hüququnun sessiyası barədə borcluya yalnız xəbər verilir. Öhdəlikdə borclu şəxs əvəz edildikdə isə iş tamamilə başqa cür olur. Belə ki, kreditor üçün borclunun şəxsiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Borclunun şəxsiyyəti vəzifənin icrası üçün vacib elementdir. Kreditor borclu ilə öhdəlik münasibətlərinə girərkən həmin borcluya etimad göstərir, etibar edir, onun öhdəliyi icra etməyə imkanı və ödəmək qabiliyyətinə malik olduğunu güman edir. Borclunun əvəzinə öhdəlikdə başqa borclu iştirak etdikdə isə yeni şəxs kreditorda onun öhdəliyi lazımınca icra etməsinə inam yaratmaya da bilər. Buna görə də qanun müəyyən edir ki, öhdəlikdə borclunu üçüncü şəxs əvəz edərsə, bu, yalnız kreditorun icazəsi ilə etibarlı olur (MM-in 522-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu, onunla izah olunur ki, kreditorun borclunun ödəmə qabiliyyətinə malik olmasında və onun öhdəliyi lazımınca icra etməsində marağı vardır. Beləliklə, öhdəlikdə borclunun üçüncü şəxslə əvəz edilməsinə kreditor icazə verməsə, borc köhnə borcludan yeni borcluya köçürülməmiş hesab edilir; kreditorun icazəsi olmadan heç kəs özünü üzərinə düşən öhdəlikdən azad edə bilməz.

Borcun köçürülməsi üçün icazə müəyyən qayda əsasında alınır. Belə ki, hər şeydən əvvəl, borcun köçürülməsi barədə kreditora məlumat verilir. Bu məlumatı həm borclu, həm də üçüncü şəxs (yeni borclu) verə bilər. İcazə vermək məqsədilə kreditora müəyyən vaxt müddəti verilir. Kreditor icazəni bu müddət ərzində verməlidir. Elə hallar da olur ki, kreditor bu müddət qurtaranadək icazə vermək barədə niyyətini bildirmir, susur. Bu, kreditorun icazə verməkdən imtina etməsini ifadə edir.

Borcun köçürülməsinin əsasını, hər şeydən əvvəl, əqdlər (müqavilələr) təşkil edir. Bununla belə, borcun köçürülməsinin əsası kimi qanunda nəzərdə tutulan hüquqi faktlar da çıxış edə bilər. Məsələn, universal hüquq varisliyi bu cür fakta misal ola bilər. Ata qonşudan borc alır. O, sağlığında borcu qaytarmır. Ata ölür. Borc öhdəliyində atanın (köhnə borclunun) yerini onun vərəsəsi (yeni borclu) tutur. Belə ki, vərəsə həmin borc məbləğini qonşuya ödəməlidir. Deməli, borcun köçürülməsi universal hüquq varisliyi (vərəsəlik) əsasında həyata keçirilir.

Borcun köçürülməsi halında öhdəliyin məzmunu (tərəflərin hüquq və vəzifələri) dəyişilmir. Buna görə də yeni borclu kreditorla əvvəlki borclunun hüquq münasibətlərindən irəli gələn etirazları kreditora qarşı irəli sürə bilər (MM-in 524-cü maddəsi).

Beləliklə, yeni borclu əvvəlki borclunun əvəzinə öhdəlik hüquq münasibətinə daxil olur. Bununla əvvəlki borclu öhdəlikdən azad edilir. O, öhdəlik hüquq münasibətindən çıxır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- İoffe O.S.** Obəzatelğstvennoe pravo. M., 1975 (ql. «Obəzatelğstvennoe pravo i obəzatelğstva»).
- Sovetskoe qracdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 1 / Pod red. **O.A.Krasavçikova**. M., 1985 (ql. 20, 22).
- Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2. Polutom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova**. M., 1986 (ql. 28).
- Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.İ.Masləeva**. M., 1997 (ql. 21).
- Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo**. M., 1998 (ql. 24).
- Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy, B.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy**. M., 1998 (ql. 15, 16, 17).
- Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **Z.İ.Üibulenko**. M., 1998 (ql. 20).
- Noviükiy İ.B., Lunü L.A.** Obhee uçenie ob obəzatelğstve. M., 1950.
- Obəzatelğstvennoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **V.V.Zalesskoqo**. M., 1998 (ql.1).
- Aqarkov A.A.** Obəzatelğstvo po sovetskomu qracdanskomu pravu. M., 1940.
- Donsov S., Telöşkin M.** Dolevie i solidarnie obəzatelğstva // Sovetskaə östiüia. 1973. №17.
- Egorov N.D.** Klassifikasiä obəzatelğstv // Sovetskoe qosudarstvo i pravo. 1989. № 3.
- Qavze F.İ.** Obəzatelğstvennoe pravo. Obhie polocenä. Minsk. 1968.
- A.Calinskiy, A.Rëixt.** Vvedenie v nemeükoe pravo. M., 2001.
- Westermann H.P., Bydlinski P.** BGB – Schuldrecht. Allgemeiner Teil. Heidelberg. 1999.
- Brox H.** Allgemeines Schuldrecht. München. 1999.
- Medicus D.** Schuldrecht I. Allgemeiner Teil. München. 1999.
- Sakag Vaqaiuma, Toru Ariidzumi.** Qracdanskoe pravo Əponii. Kniqa 1. M., 1983.

§ 1. Müqavilənin anlayışı, əhəmiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

1. Müqavilənin anlayışı və mahiyyəti

Müqavilə anlayışı hüququn müxtəlif sahələrində işlədilir. Beynəlxalq hüquqda müqavilə, saziş, konvensiya, pakt, protokol, məktubların və ya notaların mübadiləsi və başqa adlı beynəlxalq müqavilələrdən istifadə olunur. Beynəlxalq müqavilə dedikdə, dövlətin xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla yazılı şəkildə bağladığı razılaşma başa düşülür. Əmək hüququ sahəsində əmək müqaviləsi (kontraktı) adlı hüquqi konstruksiya tətbiq olunur. Əmək müqaviləsi vətəndaşların Konstitusiyada təsbit edilmiş əmək hüququnun həyata keçirilməsinin əsas forması olub, işçi ilə işəgötürən arasında bağlanan sazişdir. Ailə hüququ sferasında, əsasən, nikah kontraktı konstruksiyasından, ekologiya hüququnda təbiət obyektlərindən istifadə olunması haqqında müqavilə formasından istifadə edilir.

Mülki hüquq münasibətləri sferasında da müqavilələrdən geniş səviyyədə istifadə olunur. Geniş spektrli mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi məhz bilavasitə müqavilələrlə bağlıdır. Mülki hüquqla tənzimlənən münasibətlər sahəsində tətbiq olunan müqavilələr **mülki-hüquqi müqavilələr anlayışı** ilə əhatə olunur. Mülki hüquqda «müqavilə» termini, əsasən, üç mənada işlədilir:

- hüquqi fakt mənasında;
- müqavilə öhdəliyi (hüquq münasibəti) mənasında;
- sənəd mənasında.

Hüquqi fakt mənasında müqavilə bir çox xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, o, hüquqi fakt kimi mülki hüquq və vəzifələr əmələ gətirir, dəyişdirir və ya xitam edir. Bu baxımdan müqavilələr öhdəlik hüquq münasibətlərinin (öhdəliklərin) əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi fakt kimi çıxış edir. Yaponiya mülki hüquq elmində göstərildiyi kimi, müqavilənin məqsədi, adətən, öhdəlik yaratmaqdan ibarətdir. Məsələn, tərəflər öz aralarında alqı-satqı müqaviləsi bağlayırlar. Bu müqavilə əsasında alqı-satqı öhdəliyi adlı mülki hüquq münasibəti əmələ gəlir.

Lakin bütün hüquqi faktların hamısını, istisnasız olaraq, müqavilə hesab etmək olmaz. Elə hüquqi faktlar vardır ki, onlar müqavilə hesab edilmir. İnsan iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hüquqi faktlar, yəni hadisələr (məsələn, tufan, təbii fəlakət, zəlzələ, təbii yanğın və s.) mülki hüquq və vəzifələr əmələ gətirsə də və ya onları ləğv etsə də, müqavilə sayılmır. Ona görə ki, müqavilə həmişə iki və daha artıq şəxsin öz iradələrini ifadə etmələri nəticəsində bağlanır. Həmin şəxslərin iradə ifadəsi qarşılıqlı razılığa əsaslanır. Bu, onu göstərir ki, müqavilə **iradəvi aktdir**.

Bununla bərabər, şəxslərin istənilən hər hansı bir razılaşması və sazişi müqavilə hesab edilmir. Məsələn, iki və daha artıq şəxsin teatra, muzeyə, sərgiyə getməsi barədə razılığa gəlmələri halını mülki-hüquqi müqavilə hesab etmək olmaz. Tərəflərin sazişini və razılığını yalnız o halda müqavilə saymaq olar ki, həmin saziş və razılıq xüsusi olaraq hüquqi nəticə əldə edilməsinə (yəni mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına) yönəldilmiş olsun. Vətəndaşların kinoya, teatra və s. getmələri barədə sazişi hüquqi nəticə əmələ gətirmir, onlar üçün hər hansı bir hüquq və vəzifə yaratmır. Ona görə də bu cür saziş müqavilə sayılmır. Tərəflərin əmlakın alqı-satqısı, ev tikintisi, yük daşınması, borc verilməsi, əşyanın saxlanması və s. barədə sazişi isə müqavilədir. Belə ki, bu cür hallarda tərəflər (alıcı-satıcı, sifarişçi-podratçı, yük göndərən-dəpşiyıcı və s.) arasında hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Həmin hüquq və vəzifələr isə mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Deməli, müqavilə tərəflər arasında mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına, yəni hüquqi nəticə əldə olunmasına yönəldildiyinə görə əqddir. Bu xüsusiyyət **əqd kimi müqavilənin birinci əsas əlamətidir**.

Müqavilə əqd kimi öhdəlik hüquq münasibətlərinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Bütün ikitərəfli və çoxtərəfli əqdlər müqavilə hesab edilir. Ona görə də müqavilənin özünə əqdlər və onun forması barədə müvafiq qaydalar tətbiq edilir. Dediklərimizdən belə çıxır ki, **istənilən hər hansı bir müqavilə həmişə əqddir**. Lakin istənilən əqd müqavilə hesab edilmir. Birtərəfli əqdlər müqavilə deyildir. Məsələn, vəsiyyət etmək, miras əmlakdan imtina, etibarnamə vermək, xüsusi mükafatlandırma, müsabiqə, oyunların və mərclərin keçirilməsi və s. birtərəfli əqdlər sayılır və buna görə də müqavilə kateqoriyasına aid edilmir. Ona görə aid edilmir ki, birtərəfli əqdlərdə bir tərəfin iradəsi ifadə olunur. Müqavilələr isə bir tərəfin yox, iki və daha artıq (çox) tərəfin iradə ifadəsinə əsaslanır. Özü də müqavilə onların qarşılıqlı razılaşdırılmış iradə ifadəsini bildirir. Bu, **əqd kimi müqavilələrin ikinci əsas əlamətidir**.

Beləliklə, **bağlanması üçün iki və ya daha çox tərəfin razılaşdırılmış iradə ifadəsi tələb olunan əqdlərə müqavilə deyilir** (MM-in 324-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Müqavilə daha geniş yayılmış əqd növüdür. Mülki hüquqda rast gəlinən əqdlərin əksəriyyəti müqavilələrdir. Buna uyğun olaraq, müqavilə bütün əqdlərin hamısına şamil edilən ümumi qaydalara tabe olur.

«Müqavilə» termini təkcə hüquqi faktı (əqdi) ifadə etmək üçün işlədilmir. O, həm də müqavilədən əmələ gələn öhdəlik hüquq münasibətini (öhdəliyi) ifadə etmək üçün tətbiq olunur. Başqa sözlə desək, **ikinci mənada «müqavilə» termini ilə müqavilə öhdəliyi anlayışı əhatə edilir.** Məsələn, icarə öhdəliyi, kirayə öhdəliyi, daşıma öhdəliyi, podrat öhdəliyi və s. Müqavilə öhdəliyi tərəflərin subyektiv hüquq və vəzifələrini nəzərdə tutur, onların həyata keçirilməsini müəyyən edir. Müqavilənin icrası, onu icra etməməyə görə məsuliyyət, müqavilənin qiyməti, müddəti və digər məsələlər müqavilə öhdəliyi ilə həll olunur. Ona görə də bu cür hüquq münasibətinə, yəni müqavilə öhdəliyinə öhdəliklər haqqında ümumi müddəalar tətbiq edilir.

Üçüncü mənada «müqavilə» termini ilə «yazılı sənəd» anlayışı əhatə olunur ki, bu sənəd hüquqi faktı, yəni tərəflərin sazişini, onların hüquq və vəzifələrini obyektiv formada ifadə edir. Başqa sözlə desək, müqavilə dedikdə, elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd öhdəlik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi faktını əks etdirir. Sənəd mənasında müqavilə bəndlərin və zəruri formal rekvizitlərin məجمusundan ibarətdir. Bəndlərdə müvafiq müqavilə şərtləri əks olunur. Bundan əlavə, müqavilə (sənəd) öz məzmununda giriş hissəni də əhatə edir.

Müqavilə **iqtisadi-hüquqi kateqoriyadır**, yəni həm iqtisadi mənada, həm də hüquqi mənada işlədilən kateqoriyadır. K.Marks öz «Kapital» əsərində müqaviləyə məhz bu cür yanaşmışdır. Müqavilə hüquq münasibətlərinin formasıdır. O, əmtəə dövriyyəsinin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan müqavilə **hüquqi kateqoriyadır**. O, həm də iradəvi münasibətlərdir ki, bu, iqtisadi münasibətlərin, əmtəə dövriyyəsinin məzmununu ifadə edir. Bu aspektdən isə müqavilə **iqtisadi kateqoriya** kimi çıxış edir. İqtisadi-hüquqi kateqoriya kimi müqavilə dedikdə, iqtisadi münasibətlərin məzmununu ifadə edən hüquqi rəsmiləşdirmə forması (vasitəsi) başa düşülür.

Almaniya Mülki Qanunnaməsində müqaviləyə (Vertrag) legal anlayış verilmir. Müqaviləni xarakterizə edərəkən tez-tez qanunnamənin 305-jı paragrafına istinad edirlər: müqavilə öhdəliyin əmələ gəlməsi və ya dəyişməsi üçün zəruri olan əqddir.

Almaniya mülki hüquq doktrinasında müqaviləyə müxtəlif elmi (doktrinal) anlayışlar verilir. Professor Q.Y.Muselyakın fikrinə, müqavilə partnyorların arasındakı hüquq münasibətinin razılıq əsasında tənzimlənməsidir. Professor H.Haynriks müqaviləyə hüquqi nəticəyə nail olmaq barədə iki və ya daha artıq şəxsin razılaşdırılmış iradəsi kimi anlayış verir. O, müqavilənin üç əlamətini fərqləndirir: birincisi, müqavilə əqddir; ikincisi, müqavilə hüquqi nəticə əldə edilməsinə yönəlir; üçüncüsü, müqavilə, iradə vəhdətinin olmasını tələb edir.

2. Müqavilənin funksiyaları və əhəmiyyəti

Müqavilənin əhəmiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir. **Müqavilənin funksiyası** dedikdə, hüquqi akt kimi müqavilənin ictimai münasibətlərə qanunla müəyyən edilən və ya yol verilən təsir göstərməsi başa düşülür. O, bir neçə funksiya həyata keçirir: tənzimləmə funksiyasını; təşkilati funksiyanı; təşəbbüskarlıq funksiyasını; təminat funksiyasını; müdafiə funksiyasını; informasiya funksiyasını.

Müqavilənin tənzimləmə funksiyası onun ictimai münasibətləri qaydaya salmasından ibarətdir. O, elə bir zəruri vasitədir ki, onun köməyi ilə əmtəə-pul dövriyyəsi sferasında yaranan ictimai münasibətlərin geniş dairəsi qaydaya salınır və rəsmiləşdirilir. İqtisadiyyat, sosial-iqtisadi, mədəni həyat sahələrində müqavilə kateqoriyasından geniş səviyyədə istifadə olunur.

Öhdəlik hüququ bazarı, bazar əmtəə dövriyyəsinə rəsmiləşdirir. Onun əsas təyinatı iqtisadi dövriyyəni, yəni əmtəə mübadiləsini tənzim etməkdən ibarətdir.

Bazar daim təkrar olunan alqı-satqı aktlarının və mübadilə sahəsində sosial-iqtisadi münasibətlərin məجمusudur. Həmin münasibətlər nəticəsində mallar realizə edilir. Bazar məhsul istehsalçıları ilə onu istehlak edənlər arasında yaranan münasibətləri xarakterizə edir. Bu münasibətlər məhsulun (malın) və xidmətlərin alqı-satqısı prosesində təzahür edir. Mahiyyətinə görə bazar istehsal olunmuş nemətlərin sərbəst ekvivalent mübadiləsidir. O, istehsalı istehlakla bilavasitə əlaqələndirir, istehlakçının tələbatını istehsala yönəldir.

Bazarın bir-birilə qarşı-qarşıya duran iki subyekti vardır: alıcı və satıcı. Mübadilə sahəsində həmin subyektlər arasında əmələ gələn iqtisadi münasibətlər bazar münasibətlərinin mahiyyətini təşkil edir. Bu cür münasibətlər hüquqi cəhətdən müqavilə vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Müqavilə ən münasib, ən effektiv və ən əlverişli hüquqi alətdir. Bazar münasibətlərini qaydaya salmaq üçün müqavilədən savayı səmərəli vasitə yoxdur. Ona görə ki, müqavilə əmtəə dövriyyəsi iştirakçılarına öz mənafe və iradələrini ifadə etməkdə geniş imkanlar verir. Belə ki, əmtəə dövriyyə iştirakçıları müstəqil əmtəə sahibləridirlər. Onlar bazar əmtəə mübadiləsini həyata keçirirlər. Bərabər hüquqlu əmtəə sahibləri öz mənafeələrini və qarşılıqlı razılığa əsaslanan iradələrini ifadə etmək üçün müqavilədən istifadə edirlər. Buna görə də müqavilə iqtisadi mübadilə və dövriyyə münasibətlərinin hüquqi formasıdır. O, bazar əmtəə dövriyyəsinə, bazarı qaydaya salır. Müqavilənin tənzimləmə funksiyası da məhz bundan ibarətdir.

Müqavilənin təşkilati funksiyasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiya müqaviləni bağlayan tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin təşkil edilməsində müqavilənin ən effektiv üsul olmasını ifadə edir. Müqavilə bağlamaq və onu icra etmək yolu ilə əmtəə istehsalçıları müstəqil olaraq məhsulların (malın, işin, xidmətin)

istehsalını və satışını təşkil edirlər. Bununla onlar iqtisadi dövriyyə münasibətlərinin məzmununu və xarakterini müəyyənləşdirirlər.

Müqavilənin təşkilati funksiyası onda təzahür edir ki, o, təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin səmərəli üsuludur. Onun köməyi ilə iqtisadi dövriyyə münasibətləri tərəflərin öz-özünü tənzimləməsinə məruz qalır. Təsadüfi deyildir ki, müqaviləni «iki tərəf üçün qanun» adlandırırlar.

Müqavilənin təşəbbüskarlıq funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müqavilədə iştirak edən tərəflərin təşəbbüskarlığının təzahür aktıdır. Məhz müqavilə əsasında mülki hüquq münasibəti əmələ gəlir.

Müqavilənin təminat funksiyası onda ifadə olunur ki, o, tərəflərin öz vəzifələrini lazımınca icra etmələrini stimullaşdırmaq üçün müvafiq qarantıya tədbirləri nəzərdə tutur. Söhbət girov, beh, zəminlik və dəbbə pulu haqqında sazişlərdən gedir. Məsələn, müqavilə bağlayan tərəflər beh haqqında razılığa gəlirlər. Beh isə müqavilənin icrasını, yəni tərəflərin öz vəzifələrini icra etmələrini təmin edən pul məbləğidir.

Müqavilənin müdafiə funksiyası tərəflərin müqavilə intizamını gücləndirməyin və ona əməl etməyin vacib vasitəsidir. Müqavilə intizamının mahiyyəti tərəflərin onun bütün şərtlərinə dəqiq və dönmədən riayət etmələrindən ibarətdir. Göstərilən funksiya məcburi icra, müdafiə və məsuliyyət tədbirlərindən istifadə etmək kimi formalarda həyata keçirilir.

Müqavilənin informasiya funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhz bu funksiya sayəsində müqavilənin bütün şərtləri barədə razılığa gələn tərəflərin iradələri dəqiq olaraq ifadə edilir. Bu isə imkan verir ki, tərəflər öz hüquqi mövqelərini bilsinlər, habelə mübahisəli hallarda yurisdiksiya orqanları əsaslı və qanuni qərarlar qəbul etsinlər.

Müqavilənin əhəmiyyəti və rolu kifayət qədər böyükdür. Müqavilənin **birinci əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **əmtəə istehsalçıları ilə istehlakçıların ümumi iradəsini ifadə edən formadır**. Müqavilə onların xüsusi maraq və mənafeələrinin balansını əks edən konstruksiyadır.

Müqavilənin **ikinci əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **iqtisadi dövriyyədə sabitliyi, mütəşəkkilliyi və qaydanı** təmin edir. Müqavilə tərəflərin qarşılıqlı maraq və mənafeə prinsipinə əsaslanır. O, hər iki tərəfin mənafeəsinin təmin olunmasına imkan verir. Müqavilənin hüdudlarında hər bir tərəfin tələbatı (mənafeəyi) yalnız digər tərəfin mənafeəsinin təmin olunması vasitəsilə ödənilir.

Müqavilənin **üçüncü əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, onun əsasında **tələb ilə təklif arasındakı zəruri balans təmin edilir**, bazar istehlakçının ehtiyacı olduğu mallarla doldurulur. Müqavilə vasitəsilə subyekt, artıq və ya ona lazım olmayan əmlak növlərini özgəninkiləşdirir, bunun müqabilində pul ekvivalenti və ya natural formada zəruri olan əmlak alır.

Müqavilənin **dördüncü əhəmiyyəti** mülki (əmlak) dövriyyə, **bazar münasibətlərinin inkişafı** ilə bağlıdır. Bu sahədə müqavilədən əsas hüquqi tənzimləmə alət və vasitələrindən biri kimi istifadə olunur. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində, habelə əmtəə-pul münasibətlərindən istifadə şəraitində istehsal olunan məhsullar (yəni mal, iş və xidmətlər) əmtəəyə çevrilir. Ona görə ki, onlar satılmaq (realizə edilmək) üçün istehsal olunur. Məhsulun realizəsi isə onu pula və ya başqa mala dəyişmək və mübadilə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Müqavilə bu cür mübadilənin obyektiv cəhətdən zəruri və əsas hüquqi formasıdır.

Müqavilənin **beşinci əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır**. Sahibkarlıq fəaliyyəti və bu fəaliyyətdə hər hansı bir kommertiya təşkilatının (sahibkar statuslu vətəndaşın) iştirakı möhkəm müqavilə bazası olmadan həyata keçirilə bilməz. Müqavilə sahibkarların müxtəlif iqtisadi əlaqələrinin əsas hüquqi forması kimi çıxış edir. Hər bir kommertiya təşkilatının və sahibkar statuslu vətəndaşın həyata keçirdiyi normal sahibkarlıq fəaliyyətində müqavilə mərkəzi yer tutur. Onlar öz fəaliyyəti prosesində qanuna zidd olmayan istənilən müqavilə bağlaya bilərlər.

Müqavilənin **altıncı əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **əqli mülkiyyət obyektlərinin**, yəni əsərlərin, ixtiraların, faydalı modellərin, sənaye nümunələrinin, əmtəə nişanlarının və s. **yaradılması və istifadə olunması ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri qaydaya salır**. Söhbət müəllif, patent-lisenziya və fransayzinq kimi müqavilələrdən gedir.

Ümumiyyətlə, müqavilələrdən mülki qanunvericiliklə tənzimlənən münasibətlərdə iştirak edən bütün subyektlər geniş səviyyədə istifadə edirlər. Bu subyektlər arasında yaranan münasibətlər alqı-satqı, icarə, kirayə, bağışlama, dəyişmə, borc, daşıma, podrat, bank hesabı, depozit (bank əmanəti), lizing, faktoring və s. müqavilələr tətbiq edilə bilər.

3. Müqavilə azadlığı

Öhdəlik hüququ iki institutdan ibarətdir ki, müqavilə hüququ institutu bunlardan biridir. **Müqavilə hüququ institutu** müqavilənin anlayışı və şərtləri, onun bağlanması, dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi və s. haqqında hüquq normalarını birləşdirir. Bu normaların sistemi və məcmusu **müqavilə hüququ** adlanır. Rusiya mülki hüquq doktrinasında mülki-hüquqi müqavilələrə aid olan materialın bir hissəsi öhdəliklər haqqında müddəa kimi başa

düşülür. Almaniya mülki hüquq ədəbiyyatında «müqavilə hüququ» anlayışından çox nadir hallarda istifadə olunur. Müqavilələr haqqında normalar Almaniya MQ-nin «Ümumi hissə»sinin (birinci kitabının) «Əqdlər» adlı üçüncü bölməsində «Müqavilə» fəslinə (§ 145-157) daxil edilmişdir. Müqavilənin ayrı-ayrı növləri MQ-nin digər fəsilərində ifadə olunan normalarla qaydaya salınır (məsələn, qanunnamənin ikinci kitabının ikinci bölməsinin birinci və ikinci fəsilərinə aid olan normalarla və s.). Belə təsəvvür yaranır ki, Almaniya MQ-də müqavilə haqqında normalar tam sistem halında birləşməmişdir. Almaniya hüquq ədəbiyyatında mülki hüquq sistemində müqavilələr haqqında materialın yeri müxtəlif cür müəyyənləşdirilir. K.Larens müqavilələr haqqında müddəaları MQ-nin ümumi hissəsində şərh edir. Başqa müəlliflər, MQ-nin strukturuna əsaslanmaqla, müqavilə haqqında materialı əqdlər barədə müddələrdə, habelə öhdəlik hüququnun xüsusi hissəsində izah edirlər. Yaponiya doktrinasında «müqavilə hüququ» anlayışından yox, «müqavilə» anlayışından istifadə olunur. Burada müqavilə barədə normalar öhdəlik hüququnda nəzərdən keçirilir. Yaponiya MM-in 521-548-ji maddələri müqavilənin bağlanması, pozulması və onun nəticələrini müəyyənləşdirir.

Müqavilə hüququnun əsas və fundamental prinsipi **müqavilə azadlığı prinsipidir**. Bu prinsip MM-in 6-ji maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin prinsip müqavilə bağlayan tərəflərin könüllü olaraq müqavilə münasibətlərinə girmələrini nəzərdə tutur. Müqavilə bağlamaq və onun şərtlərini müəyyənləşdirmək müstəsna olaraq tərəflərin razılığına və sazişinə əsaslanır ki, bu, onların xüsusi mənafeyi ilə şərtlənir. Bu isə təsadüfi deyildir. Axı, müqavilə münasibətlərinə daxil olan mülki hüquq subyektləri hüquq bərabərliyinə malikdirlər. Onların iştirak etdiklərin həmin münasibətlər hakimiyyət-təbəçilik əlaqəsi hesab edilmir.

Müqavilə azadlığı sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik olan prinsipdir. Bu prinsipin vacib rola malik olmasını nəzərə alaraq, mülki qanunvericilik onu təmin edən bir neçə qayda müəyyən etmişdir (MM-in 390-ji maddəsi). Bu qaydalara əsasən, müqavilə azadlığı prinsipi dörd müxtəlif aspektlərdə təzahür edir.

Birinci aspekt ondan ibarətdir ki, mülki hüquq subyektlərinə müstəqil olaraq, **heç kəsin iradəsindən asılı olmadan, öz mülahizə və istəklərinə görə, mənafeələrini nəzərə almaqla müqavilə bağlamaq imkanı verilir**. Belə ki, müqavilə azadlığı prinsipinə görə, həmin subyektlər müqavilə bağlamaq və ya bağlamamaq məsələsini həll etməkdə tam azad və sərbəstdirlər. Qanun müəyyən edir ki, fiziki və hüquqi şəxslər azad surətdə müqavilələr bağlaya bilərlər (MM-in 390-ji maddəsinin 1-ji bəndi). Bununla bərabər, müqavilə azadlığı prinsipinə görə mülki hüquq subyektlərini onların istək və iradələrinin ziddinə olaraq müqavilə bağlamağa vadar etmək olmaz. Qanun nəzərdə tutur ki, müqavilə bağlamağa məجبур etməyə yol verilmir (MM-in 390-ji maddəsinin 3-cü bəndi). Bəzi hallarda bu qayda məhdudlaşır. Belə ki, MM-də və ya könüllü götürülmüş öhdəlikdə **subyektin müqavilə bağlamaq vəzifəsi** nəzərdə tutula bilər. Məsələn, pul məbləği və ya başqa daşınar əşya rentə ödənilməsi üçün verildiyi hallarda, rentə ödəyijisinin öhdəliyi lazımınca icra etməsi məqsədilə onun məsuliyyət riskini rentə alanın xeyrinə sığortalamaq vəzifəsi müəyyənləşdirilir. Belə hallarda rentə ödəyijisinin borcudur ki, sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlasın (MM-in 869-cu maddəsinin 2-ji bəndi). Başqa bir misalda girov qoyanın borcu və vəzifəsidir ki, girov qoyulmuş əmlakı sığorta etdirdsin (MM-in 283-cü maddəsinin 1-ji bəndi). Göstərilən hər iki məqamda mülki hüquq subyekti qanunun göstərişləri əsasında müqavilə bağlamağa məجبур edilir. Bununla da müqavilə azadlığı prinsipinin birinci təzahür forması məhdudlaşır.

Müqavilə azadlığı prinsipinin birinci təzahür formasının hüquqi əhəmiyyətə malik olması nəticəsində planlı təsərrüfat həyatı şəraitinə uyğun gələn «təsərrüfat müqavilələri» adlı konstruksiyanın tətbiqi aradan qaldırıldı. Bu cür müqavilələr «əmrə əsaslanan» sovet iqtisadiyyatı üçün xarakterik idi. Əvvəlki sovet qanunvericiliyinə görə, mülki hüquq subyektləri təsərrüfat müqavilələri bağlamağa məجبур edildilər. Təsərrüfat müqaviləsi bağlamaq vəzifəsi müxtəlif plan və inzibati-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulurdu. Məsələn, təsərrüfat müqavilələrinin əsası hesab edilən tədarük müqavilələri hər iki tərəf üçün məcburi olan məhsul bölgüsünə dair plan aktı ilə bağlı idi (1964-cü il MM-in 254-cü maddəsi).

Müqavilə azadlığı prinsipinin **ikinci təzahür forması (aspekti)** ondan ibarətdir ki, müqavilə bağlanarkən tərəflər **öz partnyorlarını seçməkdə tam sərbəstliyə və müstəqilliyə malikdirlər**. Subyekti onun arzulamadığı və istəmədiyi hər hansı bir mülki (əmlak) dövriyyə iştirakçısı ilə müqavilə bağlamağa, onu özünə partnyor, yəni tərəf müqabili seçməyə məجبур etmək olmaz. O öz mülahizəsinə və istəyinə görə mümkün olan subyektlər dairəsindən birini özünə partnyor seçir. Məsələn, vətəndaş pul vəsaitini əmanətə qoyarkən öz partnyorunu, yəni kredit təşkilatını (bankı) seçməkdə müstəqildir. O, istədiyi banka əmanətə pul qoya və bunun üçün bank əmanəti (depozit) müqaviləsi bağlaya bilər.

Müqavilə azadlığı prinsipinin **üçüncü təzahür forması (aspekti)** ondan ibarətdir ki, mülki hüquq subyektləri **müqavilə növünü seçməkdə tam müstəqilliyə malikdirlər**. Başqa sözlə desək, mülki (əmlak) dövriyyə iştirakçılarına şans verilir ki, onlar öz istəyinə uyğun gələn müqavilə növünü bağlasınlar. Subyektlər həm **MM-də nəzərdə tutulan, həm də nəzərdə tutulmayan müqavilələr bağlaya bilərlər**. Məsələn, tender müqaviləsi MM-də nəzərdə tutulmamışdır və yaxud MM rəbitə xidməti, baytarlıq xidməti, tibbi xidmət, hüquqi xidmət, auditor xid-

məti, birgə fəaliyyət və digər hüquqi konstruksiyaları tənzimləmir. Subyektlər bu cür müqavilələrdən də istifadə edə bilirlər. Lakin bu cür hüquqi konstruksiyalar MM-ə zidd ola bilməz (MM-in 390-jı maddəsinin 1-jı bəndi).

Mövcud qanunvericilik bütün müqavilə növlərini nəzərə almaq və tənzimləmək iqtidarında deyil. Ona görə ki, formalaşmaqda olan bazar münasibətləri dinamik surətdə inkişaf edir. Bu münasibətləri qaydaya salmaq və rəsmiləşdirmək üçün, şübhəsiz ki, yeni-yeni müqavilə növlərinin yaranmasına həmişə ehtiyac olacaqdır. Ona görə də **mülki qanunvericilik mülki-hüquqi müqavilə növlərinin dəqiq və qəti siyahısını yox, təxmini siyahısını verir**. Lakin subyektlər buna baxmayaraq, həmin siyahıda adı çəkilməyən və nəzərdə tutulmayan müqavilə növlərindən istifadə edə bilirlər. Onlar öz aralarındakı münasibətə həm də qarışıq (kompleks) müqavilə adlı hüquqi konstruksiyayı tətbiq edə bilirlər. Qarışıq (kompleks) müqavilə elə bir hüquqi formadır ki, o özündə müxtəlif müqavilələrin elementlərini birləşdirir (MM-in 390-jı maddəsinin 4-cü bəndi).

Müqavilə azadlığı prinsipinin **dördüncü təzahür forması (aspekti)** ondan ibarətdir ki, **müqavilənin şərtlərini müəyyən etməkdə müqavilə bağlayan tərəflərə tam sərbəstlik və müstəqillik verilmişdir**. Kənardan hər hansı bir şəxs müqavilə şərtləri barədə müqavilə iştirakçılarına göstəriş verə bilməz. Onlar müqavilə şərtlərini özlərinin mənafeələrini nəzərə almaqla, özlərinin məlahizəsinə görə müəyyən edirlər. Müqavilə şərtləri tərəflərin istəyi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 390-jı maddəsinin 5-jı bəndi). Lakin bəzi hallarda müqavilə şərtlərini tərəflərin öz istəyi əsasında müəyyən etmək hüququ məhdudlaşdırılır. Bu, o deməkdir ki, MM-də müqavilənin hər hansı bir şərtinin məzmunu barədə konkret göstəriş olduğu hallarda, tərəflər sərbəst və müstəqil surətdə həmin müqavilə şərtinin məzmununu özləri müəyyən edə bilməzlər (MM-in 390-jı maddəsinin 5-jı bəndi). Məsələn, dövlət inhisarında olan mallar (neft məhsulları) satılarkən müqavilənin şərti kimi qiymət dövlət tərəfindən tənzimlənən tariflər əsasında müəyyən edilir. Yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsi yazılı formada bağlanır və notariat qaydasında təsdiqlənir, habelə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatla alınır (MM-in 647-jı maddəsi). Faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanır (MM-in 655-jı maddəsinin 5-jı bəndi). Bu, o deməkdir ki, tərəflər forma barədə müqavilə şərtini pozaraq, bu müqaviləni şifahi formada bağlamaq barədə razılığa gələ bilməzlər.

Müqavilə azadlığı prinsipi, şübhəsiz ki, mütləq xarakter daşımır. Tərəflər müqavilə şərtlərini müəyyənləşdirərkən mütləq hüquqlara malik deyillər. Belə ki, onların bağladıkları müqavilə şərtləri mövcud qanunvericilikdə ifadə olunan imperativ normalara (məcburi qaydalara) uyğun gəlməlidir (MM-in 390-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Mövcud qanunvericilik dedikdə, həm qanunlar, həm də digər hüquqi aktlar (prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və s.) başa düşülür. Əgər müqavilə **onun bağlandığı vaxt qüvvədə olan normativ hüquqi aktlarda ifadə olunan imperativ normalara zidd olarsa, onda həmin müqavilə etibarsız hesab edilir**.

Bəzən də elə olur ki, müqavilə bağlandıqdan sonra yeni qanun qəbul edilir. Bu qanun müqavilə bağlanarkən qüvvədə olmuş qaydalardan fərqlənən, tərəflər üçün məcburi olan başqa qaydalar (imperativ normalar) müəyyən edə bilər. Belə halda bağlanmış müqavilə hansı qanunla — köhnə, yoxsa yeni qanunla tənzimlənjəkdir? Həmin vəziyyətdə müqaviləyə **«qanunun geriye qüvvəsi yoxdur»** kimi ümumi qayda tətbiq ediləjəkdir. Bu, o deməkdir ki, həmin müqavilə yeni qanunla yox, köhnə qanunla qaydaya salınır, yəni bağlanmış müqavilənin şərtləri öz qüvvəsini saxlayır. Bununla mülki dövriyyənin möhkəmliliyi təmin edilir. Bu cür məqamlarda müqaviləyə qəbul olunan yeni qanun da tətbiq oluna bilər. Bunun üçün zəruridir ki, **həmin qanunda onun əvvəllər bağlanmış müqavilələrdən əmələ gələn münasibətlərə şamil edilməsi barədə birbaşa göstəriş olsun**. Yeni qanun tətbiq olunanda əvvəlki müqavilə şərtləri öz hüquqi qüvvəsini itirir. Bu yolla mülki dövriyyənin inkişafına mane olan müqavilə şərtləri aradan qaldırılır və iqtisadi dövriyyə münasibətlərinin dinamikliyi təmin edilir.

Belə təsəvvür yaranır ki, sivil və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilə azadlığı prinsipi mütləq (qeyri-məhdud) xarakterə malik ola bilməz. Belə ki, bu prinsip dövlət mənafeyi üçün və ya ictimai mənafeə üçün məhdudlaşa bilər. Bu, onu ifadə edir ki, normativ aktlarda subyektlərin həyata keçirdiyi müqavilə azadlığı prinsipinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən məcburi qaydalar (imperativ normalar) nəzərdə tutula bilər. Müqavilə azadlığının hədlərini müəyyənləşdirməyin vacib, sözüün həqiqi mənasında, gündəlik praktiki əhəmiyyəti vardır.

Müqavilə azadlığı prinsipi inhisarçılıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq məhdudlaşdırıla bilər. Belə ki, bəzi təsərrüfat subyektləri özlərinin hökmran mövqeyindən sui-istifadə edərək, inhisarçılıq fəaliyyəti göstərirlər. Bu cür hərəkətləri ilə onlar rəqabətin məhdudlaşmasına və istehlakçıların mənafeyinin pozulmasına səbəb olurlar. Həmin təsərrüfat subyektləri istehlakçılarla müqavilə bağlayarkən qiymət barədə müqavilə şərtini sərbəst surətdə müəyyənləşdirə bilməzlər. Onların məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti müəyyən olunur, bəzi hallarda isə bazar qiymətinin yol verilən həddi tətbiq edilir. Əgər zəruri olarsa, müvafiq dövlət orqanları həmin təsərrüfat subyektləri tərəfindən barter əməliyyatlarının aparılmasını, yəni dəyişmə müqaviləsi bağlanmasını qadağan edə bilər («Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunun 14-cü maddəsi). Həmin orqanların ixtiyarı vardır ki, müqavilələrin məhdudlaşdırıcı bəndlərini (şərtlərini) ləğv etsin.

Müqavilə azadlığı prinsipinin mütləq, yəni qeyri-məhdud dərəcədə tətbiqi **hüquqdan sui-istifadə halına səbəb olur**. Hüquqdan sui-istifadə xüsusi xarakterli mülki hüquq pozuntusudur. Subyekt formal olaraq müqavilə azadlığı prinsipinə əsaslanaraq, onu konkret şəkildə həyata keçirərkən öz hərəkəti ilə başqa şəxsin qanunla qorunan mənafeyini və hüququnu pozur. Məsələn, vətəndaş aylıq 10%-lə qonşusuna borc pul verir. Hal-hazırda banklar aylıq 2%-lə kredit verir və aylıq 10 %-lə borc vermək bank faizinin dərəcəsinə uyğun gəlmir. Ona görə də bu cür borc müqaviləsi bağlamaq hüquqdan sui-istifadədir, yəni hüquq pozuntusudur.

Almaniya Mülki Qanunnaməsi müqavilə azadlığı barədə ayrıca paragraf nəzərdə tutmur (Azərbaycan Respublikası MM-inin 390-jı maddəsinin müəyyənləşdirdiyi qaydada). Amma buna baxmayaraq, sivilistika doktrinası MQ-də ifadə olunan göstərişlərə əsaslanmaqla müqavilə azadlığı prinsipini formulə edir. Bu prinsip əhatə edir:

- müqavilə bağlamaq azadlığını (Abschlussfreiheit);
- müqavilənin məzmununu müəyyənləşdirmək azadlığını (Gestaltungsfreiheit);
- müqavilə tipini seçmək azadlığını (Formfreiheit).

Bununla belə, müqavilə azadlığı prinsipini sui-istifadə hallarından qorumaq və sosial dövlətin mənafeyini müdafiə etmək üçün bu prinsip məhdudlaşdırıla bilər. Yaponiya MM-də də müqavilə azadlığı prinsipini ifadə edən ayrıca maddəyə rast gəlmirik. Amma Yaponiya mülki hüquq doktrinası müqavilə bağlama azadlığı prinsipini müəyyənləşdirir, onun məhdudlaşdırılması qaydasını göstərir.

§ 2. Müqavilənin məzmunu və forması

1. Müqavilənin məzmunu

Mülki-hüquqi müqavilə anlayışı üç vacib elementdən ibarətdir:

- subyekt tərkibindən;
- məzmunundan;
- formadan.

Subyekt tərkibi dedikdə, müəyyən müqavilənin bağlanması və ya onun həyata keçirilməsində iştirak edən şəxslər başa düşülür. Buraya, əsasən, müqavilədən yaranan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin dərşırıyıcıları olan şəxslər daxildir. Söhbət kreditor və borclu şəxsdən gedir. Onlar **müqavilənin tərəfləri** adlanırlar. Bununla bərabər, həm kreditor tərəfində, həm borclu tərəfində çıxış edən şəxslər müqavilənin subyekt tərkibinə aiddirlər.

Müqavilənin məzmununa gəldikdə isə, hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, hüquqi fakt kimi müqavilənin məzmunu anlayışını, öhdəlik hüquq münasibətini əhatə və ifadə edən müqavilənin məzmunu anlayışından fərqləndirmək lazımdır. **Öhdəlik hüquq münasibətini əhatə edən müqavilənin məzmunu** dedikdə, müqavilə bağlayan tərəflərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı müqavilə öhdəliyində satıcının əşyanı alıcıya vermək, onu sığortalamaq vəzifəsi, alıcının əşyanı qəbul edib, əvəzində pul məbləği ödəmək vəzifəsi, habelə onların hər ikisinin hüquqları (məsələn, satıcının əşyanın pulunu alıcıdan tələb etmək hüququ, alıcının əşyanın verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququ və s.) müqavilənin məzmununu təşkil edir.

Hüquqi fakt (əqd) kimi müqavilənin məzmununa gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, müqavilə bağlayan tərəflərin öz aralarında razılığa gəldikləri və nail olduqları şərtlərin məjmusu müqavilənin məzmununu təşkil edir. Bəzi müəlliflər tərəflərin hüquq və vəzifələrini də hüquqi fakt (əqd) rolunda çıxış edən müqavilənin məzmununa daxil edirlər. Bu fikir, şübhəsiz ki, həqiqətdən uzaqdır. Ona görə ki, tərəflərin hüquq və vəzifələri, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, öhdəlik hüququ münasibətini ifadə edən müqavilənin (hüquqi fakt rolunda çıxış edən müqavilənin yox) məzmununa daxildir.

Beləliklə, **hüquqi fakt (əqd) rolunda çıxış edən müqavilənin məzmunu dedikdə, şərtlərin elə bir məjmusu başa düşülür ki, bu şərtlər müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir**. Tərəflərin barəsində razılığa gəldikləri həmin şərtlər əsasında müqavilənin məzmunu açılır. Müqavilə şərtləri müvafiq hüquq münasibətini, onun subyektini və predmet tərkibini, habelə qiyməti və müddəti və s. konkretləşdirməyə imkan verir.

Müqavilənin şərtləri **tərəflərin davranışının iradəvi modelidir**. Ona görə ki, müqavilə tərəflərin sazişi deməkdir. K.Marksın göstərdiyi kimi, müqavilə tərəflərin öz iradələrini hüquqi cəhətdən ifadə etdikləri son nəticədir. Digər tərəfdən iqtisadi münasibətlər, hər şeydən əvvəl, mənafe və maraq kimi təzahür edir, yəni bu münasibətlər özlərini mənafe və maraq anlayışında ifadə edir. Ayrı-ayrı şərtlər isə tərəflərin konkret mənafe və maraqlarının hüquqi cəhətdən iradəvi ifadəsidir. Bu, tərəflər arasında hüquqi əlaqə yaradan müqavilənin müəyyən komponentinə aid olan maraqdır. Məsələn, alıcı üçün əldə olunan əşyanın keyfiyyəti, sərnişin üçün təyyarənin uçuş vaxtı və s. xüsusi maraq doğurur.

MM-in 390-jı maddəsinin 5-ji bəndinə əsasən, **müqavilə şərtləri tərəflərin istəyi və razılığı ilə müəyyənləşdirilir**. Bəzi istisna hallarda müqavilənin konkret şərtinin məzmunu qanunla və digər hüquqi aktlar ilə müəyyən olunur. Biz bu barədə bundan əvvəlki paragrafda danışmışıq.

Hüquq ədəbiyyatında **öz hüquqi əhəmiyyətinə görə** bütün müqavilə şərtlərini üç yerə bölürlər:

- mühüm şərtlərə;
- adi şərtlərə;
- təsadüfi şərtlərə.

Müqavilənin bağlanması üçün zəruri olan və kifayət edən şərtlərə **müqavilənin mühüm şərtləri** deyilir. Bu, müqavilənin məcburi şərti hesab edilir. Bu, o deməkdir ki, müqavilənin bağlanmış sayılması üçün onun bütün mühüm şərtləri barədə tərəflərin razılığa gəlmələri tələb olunur. Tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində razılığa gəldikdə, müqavilə bağlanmış sayılır (MM-in 405-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Əgər müqavilənin mühüm şərtlərindən heç olmazsa, biri barədə tərəflər razılığa gəlməzsə, onda müqavilənin bağlanmasından söhbət gedə bilməz. Ona görə də zəruridir ki, hansı müqavilə şərtlərinin mühüm şərt hesab edilməsi müəyyənləşdirilsin. Bunun üçün mülki qanunvericilik müəyyən qayda müəyyən edir ki, bu, MM-in 405-jı maddəsinin 1-jı bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin qaydaya görə, müqavilənin mühüm şərtlərinə üç qrup şərt daxil edilir:

- müqavilənin predmetinə dair şərtlər;
- MM-də həmin növ müqavilələr üçün mühüm və ya zəruri adlandırılmış şərtlər;
- tərəflərdən birinin müraciəti ilə barəsində razılaşma əldə edilməli olan bütün şərtlər.

Müqavilənin predmeti bütün müqavilələrin mühüm şərti hesab olunur. Onun müəyyən edilməsi barədə tərəflər razılığa gəlməsələr, onda bu hal müqavilənin bağlanmamış sayılmasına dəlalət edir. Başqa sözlə desək, əgər müqavilənin predmetinin nədən ibarət olması müəyyən edilməsə, bu, o deməkdir ki, müqavilə bağlanmamışdır. Ona görə də müqavilə iştirakçılarının borcudur ki, müqavilənin predmeti kimi çıxış edən obyekt müəyyən etsinlər. Müqavilənin bu kimi mühüm şərti predmetin adını, onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını əhatə edir. Əgər satıcı ilə alıcı hansı əşyanın satılmasını müəyyənləşdirsələr, onda alqı-satqı müqaviləsi bağlanmış hesab edilir. Əgər podratçı (tikinti təşkilatı) ilə sifarişçi hansı obyektin tikintisi barədə razılığa gəlməsələr, onda podrat müqaviləsinin bağlanmasından söhbət gedə bilməz. Əgər borc verənlə borc alan hansı məbləğdə pulun borc verilməsi barədə razılığa nail olmasalar, bu halda müqavilə bağlanmamış hesab edilir. Əgər dəniz nəqliyyatı (nəqliyyat təşkilatı) ilə yük göndərən hansı yükün göndərilməsi barədə öz aralarında razılıq əldə etməsələr, onda daşıma müqaviləsi bağlanmamış sayılır.

Müqavilənin predmeti kimi çox vaxt əşyalar çıxış edir. Məsələn, alqı-satqı, pərakəndə alqı-satqı, mal göndərmə, icarə, kirayə, lizinq və s. müqavilələrin predmetini əşya (mal) təşkil edir. Müqavilənin predmetini borclu tərəfin etməli olduğu hərəkətlər də təşkil edə bilər. Hərəkətlər dedikdə, həm hüquqi xarakterli (məsələn, komissiya müqaviləsinin predmetini hüquqi hərəkətlər təşkil edir), həm də faktiki xarakterli hərəkətlər (məsələn, saxlama müqaviləsinin, daşıma müqaviləsinin predmeti kimi faktiki hərəkətlər çıxış edir) başa düşülür. Hüquqi xarakterli və faktiki xarakterli hərəkətlər birlikdə bəzi müqavilələrin (məsələn, ticarət agentliyi müqaviləsinin) predmeti kimi çıxış edə bilər. Bəzi müqavilələrin (məsələn, borc və kredit müqavilələrinin və s.) predmetini pul təşkil edir. Elə müqavilə növü ilə (məsələn, faktoring müqaviləsi ilə) rastlaşırıq ki, onun predmeti tələb hüququndan ibarətdir.

İkinci qrup şərtlər o şərtlərdir ki, onlar **MM-də bəzi müqavilə növləri üçün zəruri və ya mühüm şərtlər adlandırılmış olsun**. Məsələn, MM-in 869-cu maddəsinin 2-jı bəndi nəzərdə tutur ki, rentə ödəyijisinin öz öhdəliklərinin icrasına təminat vermək vəzifəsini müəyyənləşdirən şərti rentə müqaviləsinin (pul məbləğinin və ya digər daşınar əşyanın rentə ödənilməsi üçün verilməsini nəzərdə tutan müqavilənin) mühüm şərti hesab edilir.

Üçüncü qrup mühüm şərtlər odur ki, **tərəflərdən birinin müraciəti ilə həmin şərt barəsində razılıq əldə edilsin**. Bu, onu ifadə edir ki, tərəflərdən birinin istəyi və arzusu ilə müqavilənin hüquqi təbiətini ifadə etməyən, MM-də mühüm sayılmayan hər hansı bir şərt mühüm şərt hesab edilir. Məsələn, satılan əşyanın çeşidi alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərti hesab edilmir. Bunu MM nəzərdə tutmur. Lakin satılan əşyanın çeşidi alıcı üçün mühüm və vacib əhəmiyyət kəsb edə bilər. Ona görə də alıcı satılan əşyanın çeşidi barədə şərti müqavilənin mühüm şərti hesab edilməsi barədə satıcıya müraciət edir. Tərəflərin razılığı ilə əşyanın çeşidi müqavilənin mühüm şərti hesab olunur.

Müqavilənin mühüm şərtləri iki yerə ayrılır: qanuna əsaslanan mühüm şərtlər; təşəbbüsə əsaslanan mühüm şərtlər. **Qanuna əsaslanan mühüm şərtlər** (obyektiv şərtlər) dedikdə, MM ilə təyin edilən və müəyyənləşdirilən şərtlər başa düşülür. Məsələn, müqavilənin predmeti haqqında şərt bu cür şərtə misal ola bilər. **Təşəbbüsə əsaslanan mühüm şərtlərə** (subyektiv şərtlər) gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu cür şərtlər tərəflərin razılığı və istəyi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, müvafiq müqavilə növü üçün müddət mühüm şərt kimi nəzərdə tutulmuş olmasa da, tərəflər razılığa gəlirlər ki, müddət müqavilənin mühüm şərti sayılsın.

Müqavilənin adi şərti dedikdə, onun hüquqi qüvvəyə malik olmasına dəlalət etməyən şərtlər başa düşülür. Adi şərtlərin hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi üçün tərəflərin razılığa gəlmələri tələb olunmur. Müqavilənin adi şərti müvafiq öhdəlik hüquq münasibətini tənzim edən **dispozitiv normalarla müəyyənləşdirilir**. Ona görə də

əksəriyyət müqavilələr üçün dispozitiv normalarda nəzərdə tutulan şərtləri ənənəvi olaraq müqavilənin adi şərtləri hesab edirlər. Belə zənn edilir ki, bütün mühüm şərtlər barədə razılığa gələrək müqavilə bağlayan tərəflər avtomatik olaraq həm də adi müqavilə şərtləri barədə sazişə nail olurlar. Beləliklə, müqavilə bağlanarkən **adi şərtlər barədə tərəflərin hər hansı bir xüsusi razılıq əldə etmələri tələb olunmur**. Bundan əlavə, əgər tərəflər adi müqavilə şərtləri barədə razılığa gələrsə, onda bu cür razılıq heç bir praktiki nəticəyə səbəb olmur. Belə ki, **qanunda ifadə olunan göstərişə görə müqavilənin adi şərtləri razılıq olmadan da müqaviləyə daxil edilmiş hesab olunur**. Belə təsəvvür yaranır ki, adi şərtlər müvafiq normativ aktda nəzərdə tutulur və bu şərtlər müqavilə bağlanan anda avtomatik olaraq qüvvəyə minir. Güman edilir ki, əgər tərəflər hər hansı bir müqavilə bağlamaq barədə razılıq əldə edərlərsə, bu hərəkətlə onlar həmin növ müqaviləni tənzimləyən qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan şərtlər barədə sazişə nail olurlar. Məsələn, podrat müqaviləsi bağlanarkən sifarişçi ilə podratçı (tikinti təşkilatı) görülmüş işin (məsələn, yaşayış evinin) təsadüfən məhv olması risqi barədə razılığa gəlmirlər. Lakin bu şərt barədə tərəflərin xüsusi saziş və razılığının olmaması müqavilənin bağlanmış sayılmasına və hüquqi qüvvəyə minməsinə dəlalət etmir. Belə halda həmin şərti tənzimləmək üçün MM-in 772-jı maddəsinə istinad etmək lazımdır. Bu maddəyə görə, görülmüş işin təsadüfən məhv olması risqi işin sifarişçiyə verildiyi vaxtdək podratçının üzərinə düşür. İşin nəticəsinin sifarişçiyə verilməsi ilə bir vaxtda təsadüfi məhv olma risqi də ona keçir. Deməli, görülmüş işin təsadüfən məhv olması risqi barədə şərt podrat müqaviləsinin adi şərtidir.

Başqa bir misalda vətəndaş öz qonşusuna mebel satır və onunla alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Lakin müqavilədə mebelin qiyməti göstərilmir. Müqavilədə bu cür şərtin nəzərdə tutulmaması onun bağlanmış sayılmasına və hüquqi qüvvəyə malik olmasına təsir göstərmir. Ona görə ki, belə halda MM-in 597-jı maddəsinin 1-jı bəndində və 398-jı maddəsinin 3-cü bəndində ifadə olunan göstəriş tətbiq edilir. Belə ki, mebellə müqayisəyə gələn və ona oxşar olan malların qiyməti əsas götürülür və nəzərə alınır. Göründüyü kimi, qiymət barədə şərt müqavilədə nəzərdə tutulmasa da, müqavilə hüquqi qüvvəyə və əhəmiyyətə malik oldu. Deməli, **qiymət müqavilənin adi şərtidir**.

Ümumiyyətlə, qiymət bütün əvəzli müqavilələrin adi şərti hesab edilir. Əgər qanunda nəzərdə tutularsa, onda qiymət əvəzli müqavilənin mühüm şərti hesab edilir. Qiymət, bir qayda olaraq, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Qanunda nəzərdə tutulan hallarda iki qaydada qiymət müəyyən edilir: müəyyənləşdirmə qaydasında; tənzimləmə qaydasında. Birinci halda qiymət müvafiq dövlət orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir. Müəyyənləşdirilən qiymətlər konkret qiymətləri ifadə edir. Tənzimlənən qiymətləri də dövlət orqanı müəyyən edir. Bu, qiymətlərin müəyyən bir hədd səviyyəsini ifadə edir. Əgər dövlət orqanı tariflər, normalar, dərəcələr müəyyən edərsə, bu, tənzimlənən qiymətlər hesab edilir. Onlar tərəflər üçün məcburidir.

Qiymət haqqında şərt konkret qiyməti müəyyənləşdirmək yolu ilə nəzərdə tutula bilər. Tərəflər başqa variant da seçə bilərlər. Belə ki, onlar bu halda anjaq qiymətin müəyyən edilməsi qaydası barədə razılığa gəlirlər. Bu, müqavilənin qiyməti barədə tərəflərin razılığa gəlmələrini ifadə edir. Qiymət manatla ifadə edilir. Əgər münasibətlərdə xarici şəxslər (heç olmazsa, biri) çıxış edərsə, onda müqavilənin qiyməti xarici valyutada da ifadə oluna bilər. Əgər bu, qanunla qadağan edilibsə, qiymət xarici valyutada müəyyənləşdirilə bilməz (MM-in 439-cu maddəsinin 1-jı bəndi).

Elə hallar da olur ki, müqavilədə qiymət göstərilmir və müqavilə şərtlərinə əsasən onu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə halda qiymət müqavilənin predmeti olan əşyaya (və ya hərəkətlərə, yəni işlərə, xidmətlərə) müqayisəyə gələ bilən oxşar mallar (və ya oxşar hərəkətlər) üçün alınan qiymət əsasında müəyyənləşdirilir (MM-in 398-jı maddəsinin 3-cü bəndi).

Bəzi münasibətlərdə müqavilənin qiyməti bazar qiymətini ifadə edir. Məsələn, komisiyonçu komitentnin ona verdiyi malı (məsələn, komisiyon mağazasına qoyulmuş minik avtomobilini) özü üçün ala bilər. Belə halda malların bazar qiymətindən istifadə etməklə müqavilənin qiymətini müəyyənləşdirmək olar (MM-in 816-jı maddəsinin 1-jı bəndi). **Bazar qiymətləri** dedikdə, bazarda satılan malın faktiki qiymətləri başa düşülür.

İcra müddəti haqqında şərt də müqavilənin adi şərti hesab edilir. Bu şərt əgər müqavilədə nəzərdə tutulmazsa, onda MM-in 427-jı maddəsində müəyyənləşdirilən qayda tətbiq edilir. Belə ki, müqavilədə icranın müddəti təyin edilməyibsə və ya şəraitə görə onu təyin etmək mümkün deyildirsə, onda kreditör öhdəliyin dərhal icra edilməsini borcludan tələb edə bilər, kontragent (tərəf müqabili) isə onu əğlabatan müddətdə icra etməyə borcludur. Əğlabatan müddət normal müddəti ifadə edir. Məsələn, vətəndaş qonşuya borc verir. Müqavilədə qonşunun hansı müddətdə borcu geri qaytaracağı göstərilmir. Belə halda yuxarıda göstərdiyimiz qayda tətbiq edilir.

İşgüzar dövriyyə adətləri də müqavilənin adi şərtinə şamil edilir. Bəzi hallarda o, müqavilənin adi şərti kimi müqavilə bağlayan tərəflərin münasibətini tənzim edə bilər. Lakin bunun üçün vacibdir ki, müqavilə şərti onun iştirakçıları tərəfindən və ya dispozitiv norma ilə müəyyənləşdirilməsin (MM-in 390-jı maddəsinin 7-jı

bəndi).

Təsadüfi şərtlər dedikdə, ümumiyyətlə, hüquq normaları ilə tənzimlənməyən məsələlər barəsində tərəflərin razılığa gəldikləri şərtlər və ya dispoziitiv normalarda ifadə olunan ümumi qaydalardan kənaraçıxma haqqında onların sazişi başa düşülür. Bu şərtlər müqavilə bağlayan subyektlərin özləri tərəfindən formulə edilir. Özü də həmin şərtlər qanunda ifadə olunan ümumi qaydaları dəyişdirmək və ya onlara əlavə etmək niyyətilə müqaviləyə daxil edilir. Bu cür şərtin müqaviləyə daxil edilməsi güman edilmir və zənn olunmur, yəni ehtimala əsaslanmır. Adi şərtlərdən fərqli olaraq, **təsadüfi şərtlər yalnız müqaviləyə daxil edildikdə hüquqi qüvvəyə malik olur**. Bu şərtlərin təyinatı adi şərtləri dəyişdirməkdən və ya ona əlavələr etməkdən ibarətdir.

Belə təsəvvür yaranır ki, adi şərtlərdən fərqli olaraq, təsadüfi şərtlər barədə tərəflərin razılığa gəlmələri məcburi xarakter daşıyır. Bu şərtlər hökmən müqavilənin mətninə daxil edilməlidir. Əgər bu şərtlər müqavilədə nəzərdə tutulmazsa, adi şərtlər kimi avtomatik olaraq hüquqi qüvvəyə malik olmur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi haqqında normalar (MM-in 29-cu fəslinin 1-ji paragrafı) satılmış əşyanın alıcıya çatdırılmasını təmin edən nəqliyyat vasitəsi və onun növü haqqında məsələni qaydaya salmır. Alıcı və satıcı əşyanın hava yolu ilə çatdırılması barədə razılığa gəlirlər. Bu, alqı-satqı müqaviləsinin təsadüfi şərtidir.

MM-in 571-ji maddəsinin 1-ji bəndinə görə, alqı-satqı müqaviləsinə əsasən satılan əşyanın təsadüfən məhv olması riski əşya alıcıya təhvil verildiyi andan alıcıya keçir. Bu, dispoziitiv normadır. Özü də müqavilənin adi şərtini nəzərdə tutur və ümumi qayda müəyyən edir. Alıcı və satıcı bu ümumi qaydadan kənara çıxaraq, belə razılığa gəlirlər ki, satılan əşyanın təsadüfən məhv olması riski alqı-satqı müqaviləsi bağlandığı andan alıcıya keçsin. Bax, bu şərt adi şərti dəyişdirir və müqavilənin təsadüfi şərti hesab edilir. Beləliklə, bu cür şərt müəyyən etməklə tərəflər ümumi qaydadan kənara çıxırlar. Qanun tərəflərə bu cür imkan verir. Belə ki, müqavilənin şərti dispoziitiv norma ilə müəyyənləşdirildiyi hallarda, tərəflər qarşılıqlı razılıq əsasında onun tətbiqindən imtina etmək və yaxud onun nəzərdə tutduğundan fərqli şərt müəyyənləşdirmək hüququna malikdirlər (MM-in 390-ji maddəsinin 6-ji bəndi).

Mühüm, adi və təsadüfi şərtlərdən başqa, müqavilənin standart şərtləri də mövcuddur.

2. Müqavilənin standart şərtləri

Müqavilənin standart şərtləri onun xüsusi xarakterə malik olan şərtləri hesab edilir. Bu şərtlər ilk dəfədir ki, bizim ölkə qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Əvvəlki köhnə qanunvericiliyə müqavilənin standart şərtləri adlı anlayış məlum deyildi. Müasir əmlak dövlətiyyətində müqavilənin standart şərtlərinin rolunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i onların tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, MM-in 20-ji fəslinin 3-cü paragrafında (417-420-ji maddələrdə) ifadə olunan normalar həmin şərtlərin nizama salınmasına həsr edilmişdir.

Standart (nümunəvi) şərtlərin tarixi kökləri qədim Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüquqşünasları müəyyən hallarda bu cür şərtlər formulə edirdilər. Bununla onlar hüquq münasibətlərini hərtərəfli sığortalamağa jəhd göstərirdilər.

Standart (nümunəvi) şərtlərin sonrakı inkişafı XIX əsrdə Avropada sənaye inqilabı ilə bağlıdır. Bu şərtlər məhz həmin inqilab nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında Avropada sənaye inqilabı sayəsində malların fərdi istehsalının yerini malların kütləvi istehsalı tutur. Kütləvi istehsal malların seriyalarla buraxılmasına əsaslanır və nisbətən çoxsaylı alıcılar üçün nəzərdə tutulur.

İlk dəfə olaraq xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr standart şərtlərdən istifadə etməyə başladılar. Söhbət, hər şeydən əvvəl, sığorta, nəqliyyat və bank müəssisələrindən gedir. Tədrijən müqavilə azadlığı prinsipinin məhdudlaşdırılmasının vacibliyi etiraf edilir.

Birinci dünya müharibəsindən sonra malların kütləvi istehsalının yüksəlməsi şəraitində standart şərtlərdən istifadə edilməsi daha da artır. Müasir dövrdə bu şərtlərin jəmiyyətin iqtisadi həyatına dərinlən nüfuz etməsinin şahidi oluruq.

Müqavilənin standart şərtləri xarici Qərblərlə ölkələrinin qanunvericiliyində geniş yayılmışdır. Həmin ölkələrdə xeyli müddətdir ki, sahibkarlar (satıcılar, xidmət və iş icraçıları) standart və ya birtipli müqavilələrdən kütləvi surətdə istifadə edirlər. Bu müqavilələrdə standart şərtlər nəzərdə tutulur ki, bu şərtlər əsasında onlar istehlakçılara mal satırlar, iş görürlər və ya xidmət göstərirlər. Məhz standart (birtipli) müqavilələr və onların ümumi (standart) şərtləri istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına geniş şərait və imkan yaradır. Belə ki, istehlakçılar, bir qayda olaraq, ticarət palatalarında, korporasiya və kompaniyaların iqamətgahlarında (ofislərdə) işləyib hazırlanan və istinad şərtləri kimi müqaviləyə daxil edilən ümumi (standart) şərtlərə bələd ola bilmirlər. İstehlakçıların standart müqavilənin tam mətni ilə tanış olmaq imkanı əldə etmələrinə baxmayaraq, bu mətnin şrifti və həcmi, adətən, istehlakçılarda həmin mətnin diqqətlə oxunmasına istək yaratmır. Digər tərəfdən, mal və xidmət təklif edən sahibkarlar məlum məsələdir ki, standart müqavilələrdə özü üçün sərfəli, haqsız və əsassız şərtlər nəzərdə tuturlar (məsələn, qiymət, məsuliyyət, müqavilədən imtina, müqavilənin dəyişdirilməsi və digər məsə-

lələr barəsində). Bundan əlavə, çox vaxt istehlakçılar müqaviləyə dəyişiklik etmək imkanına malik olmur. Belə ki, istehlakçılarla müqavilə bağlayan firmanın işçisinin standart müqaviləyə dəyişiklik etmək səlahiyyəti yoxdur.

Bütün bu hallar mal və xidmət təklif edən sahibkarlara özlərinin üstün mövqeyindən və vəziyyətindən istehlakçıların mənafeyi ziddinə olaraq, istifadə etmək imkanı verir. Belə vəziyyətdə standart müqavilələr və onların standart şərtləri istehlakçıların hüquqlarını pozmaq vasitəsinə çevrilir. Məhz bu səbəbdən standart (birtipli) müqavilələrin haqsız və əsassız şərtlərindən, ədalət və vijdan kateqoriyaları ilə bir araya sığmayan və onlara zidd olan müddəalarından istehlakçıların hüquqlarının müdafiə edilməsinə ehtiyac yaranır. Bunun üçün Qərb ölkələrinin qanunvericiliyi standart (birtipli) müqavilələrin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət verir.

Müqavilənin standart şərtlərini tənzimləyən ilk Avropa ölkəsi İtaliya sayılır. İtaliyanın 1942-ci il MM-inin üç maddəsi (1341-ci, 1342-ci və 1370-ci maddələri) bu məsələnin nizama salınmasına həsr edilmişdir. Bundan sonra İsraildə standart şərtlər barədə xüsusi qanunvericilik aktı qəbul olundu. Belə ki, 1964-cü ildə bu ölkədə standart müqavilələr haqqında qanun qüvvəyə mindi. Həmin qanunda sahibkarların işləyib hazırladıqları standart müqavilələri inzibati məhkəmələrdə təsdiq etdirmək vəzifəsi nəzərdə tutulur. Qanun prokurorluq orqanlarına hüquq verir ki, onlar standart müqavilələrin məzmunu üzərində nəzarəti həyata keçirsinlər.

XX əsrin 70-ci illərində Danimarkada qəbul edilən müqavilələr haqqında qanunda ilk dəfə olaraq belə bir norma nəzərdə tutuldu ki, bu norma sahibkarlar tərəfindən əvvəlcədən işlənib hazırlanan standart şərtlərdən hansılarının etibarsız sayılmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Analoci qayda digər Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində də yarandı. 1976-cı ildə Almaniyada müqavilənin standart şərtləri haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanunda nəzərdə tutulan qayda etibarsız hesab edilən standart müqavilə şərtlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həmin qaydaya görə, istehlakçıların mənafeyini mühüm dərəcədə pozan standart şərtlərə yol verilmir.

Avropa ölkələrinin, hər şeydən əvvəl, Almaniyanın qanunvericilik təjribəsini və ənənəsini nəzərə alaraq bizim ölkə qanunvericiliyi MM-ə müqavilənin standart şərtləri barədə müvafiq normalar daxil etmişdir. **Məqsəd isə istehlakçıların hüquqlarını standart müqavilələrin haqsız və əsassız olan, vijdanlıq prinsipinə zidd gələn şərtlərindən müdafiə etməkdən ibarətdir.** Bildiyimiz kimi, bizim ölkə qanunvericiliyi — qoşulma müqaviləsi kimi hüquqi konstruksiya nəzərdə tutur. Bu müqaviləyə verilən anlayışdan bəlli olur ki, istənilən hər bir kommersiya təşkilatının standart müqavilələr işləyib hazırlamaq hüququ vardır. Məlum məsələdir ki, həmin müqavilələrə daxil edilən standart şərtlər istehlakçıların hüquqlarının pozulması vasitəsinə çevrilə bilər. Məhz bu cür pozuntulara yol verməmək üçün qanunvericilik müqavilənin standart şərtlərinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Müqavilənin standart şərtləri dedikdə, mal və ya xidmət təklif edən sahibkar tərəfindən qabaqjadan və əvvəlcədən işlənib hazırlanan, dəfələrlə istifadə üçün nəzərdə tutulan, tanış olmaq üçün istehlakçıya təqdim olunan şərtlər başa düşülür. Bu şərtlər dəfələrlə müqaviləyə daxil edilmək üçün irəliyədən və qabaqjadan formulə edilir. Onlar müəyyən partnyorun digər partnyorun mənafeyinə xələl gətirmək hesabına müqavilədən birtərəfli qayda-da fayda əldə etməsi imkanının qarşısını almaq məqsədini güdür. **Standart şərtlər fərdi-şəxsi danışıqların nəticəsində yaranmır.** Əgər müqavilə şərtlərini tərəflər danışıqlar yolu ilə bilavasitə razılaşma əsasında müəyyənləşdirərlərsə, onda bu şərtlər standart müqavilə şərtləri sayılmır (MM-in 417-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Standart şərtlərin istehlakçıya təqdim olunmasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu, müqavilə şərtlərinin razılaşdırılması məqsədilə yox, həmin şərtlərlə onların tanış olmaları niyyətilə edilir. Razılaşma məqsədi ilə verilsə, bu, onu ifadə edir ki, müqavilə standart şərtlər əsasında yox, fərdi surətdə bağlanır.

Bizim ölkə qanunvericiliyi ümumi qayda formulə edir: **müqavilənin standart şərtlərində istehlakçının (yəni digər müqavilə iştirakçısının) mənafeyinə xələl gətirən və ziyan vuran, vijdanlıq prinsipinə zidd olan müddəalar olmamalıdır.** Əgər bu cür müddəaları ifadə edən standart şərtlər müqaviləyə daxil edilsə, həmin şərtlər etibarsız sayılır (MM-in 420-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məqsəd, hər şeydən əvvəl, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan fiziki şəxslərin (yəni sahibkar statusu olmayan fiziki şəxslərin) hüquq və mənafeyini qorumaqdan ibarətdir. Həmin müddəalara aiddir (bu müddəalar Almaniyanın standart müqavilə şərtləri haqqında qanununda da nəzərdə tutulmuşdur):

- $\text{üöäâäëÿ öÿëëö äöìèø öÿöÿöÿ ÿññññûç îëäðäâ äÿ üöäâäëÿäÿ ÿþñöÿðëëèèø ÿññññäð îëäâââî þç þüäÿëëëëîèî èüðñññññññ èìðèîä äöìÿë üöäöäö äâðÿî üöäÿÿäëäð$ (məsələn, standart sığorta müqaviləsində belə bir şərt nəzərdə tutulur ki, sığortaçı sığorta müqaviləsində göstərilməyən əsaslar olmadan öhdəliyin icrasından imtina edə bilər);
- $\text{üöäâäëÿ öÿëëö äöìèø öÿöÿöÿ üöäâäëÿîèî äëÿÿð öÿöÿöèîäÿî ÷ÿëëëèèø öÿðüëÿð ö÷öî$ qeyri-münasib və uyğun olmayan şəkildə ëöëñÿë ÿäÿç (kompensasiya) $\text{öÿëÿä äöìÿë üöäöäö äâðÿî üöäÿÿäëäð}$ (məsələn, standart saxlama müqaviləsində belə bir şərt nəzərdə tutulur ki, tapşırın saxlanca verilmiş əşyanın xarakteri ilə əla-

qədar saxlayıcının düşdüyü zərərin əvəzini ikiqat məbləğdə ödəsin. Bu şərt etibarsız sayılır);

- iöäääëëý äëëýðëýðëíëî ýñāññûç îëāðāā āũñā iöäýðäý artırılmasını iýçýðäý óóðāí iöäýäëāð (məsələn, standart yük daşıma müqaviləsində belə bir şərt göstərilir ki, nəqliyyat təşkilatı daşıma haqqını istənilən vaxt artırma bilər. Bu şərt etibarsız hesab edilir);
- iöäääëëý ðýðýðëíëî þüäýëëëýðëí ëúðāññüíāāí ëìðëíā āðìýë ùöāóāíó āý éā iöäääëëýíëî äëýýð ðýðýðë þç þüäýëëëýðëíë éāðëíý éāðëðýíý āýäýð iöäääëëýíëî ëúðāññüíāāí ëìðëíā āðìýë ùöāóāíó iýüāóäëāðāũðāí āý éā ëñðëñíā āāýí iöäýäëāð (məsələn, standart pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulur ki, satıcı öz vəzifəsini icra edənə kimi alıcı müqavilənin icrasından imtina edə bilməz. Bu şərt etibarsız sayılır);
- iöäääëëýíëî ðýðýðëíëî ðýëýäëýðëí ýāýçëýðäëðëëíýñë ùöāóāíāāí iýüðóí āāýí iöäýäëāð (məsələn, standart bank hesabı müqaviləsində müştərinin onun banka olan tələblərini əvəzləşdirmək hüququndan məhrum edən şərt nəzərdə tutulur. Bu şərt etibarsız hesab edilir);
- çýðýðëí iëāāāðñüíāāí ÷íð îëāí iýäëýüëí ðýëýā āāëëíýñëíý āāëð ðaçûëāðíāí iýçýðäý óóðāí iöäýäëāð (məsələn, standart kirayə müqaviləsində belə bir şərt nəzərdə tutulur ki, əgər kirayəçi kirayəyə götürülmüş qab-qajağı sındırırsa, onların dəyərini üçqat ödəyəcəkdir. Bu cür şərt etibarsız sayılır);
- ðýëëëð āðìëð ðýðýðëí āý éā ííóí ðýíñëë÷ëñëíëî éíāóā āùðëäðññüçëüüü öçóíāýí ðýëýäëí ñçóëíāññ iýðëúýñëí-āý āóðóëāí çýðýð ð÷óí iýñóëëëýðë ëñðëñíā āāýí āý éā iýüāóäëāðāũðāí iöäýäëāð (məsələn, standart daşıma müqaviləsində belə bir şərt göstərilir ki, dərziyıcı kobud ehtiyatsızlığa görə məsuliyyət daşımır. Bu şərt etibarsız hesab edilir);
- ðýëëëð āðìëð ðýðýðëí ýñāñ þüäýëëëë ñçāóüó ùäëāā iöäääëëýíëî äëýýð ðýðýðëíëî iöäääëëýāýí ëìðëíā āðìýë ùöāóāíó iýüāóäëāðāũðāí āý éā ííó áó ùöāóāāāí iýüðóí āāýí āý éā iöäääëëýíëî äëýýð ðýðýðëíëî éúðā āðìýíý iýðëúýñëíāý āóðóëíóç çýðýðëí ýāýçëíëî þäýíëëíýñëíëî ðýëýā āðìýë ùöāóāíāāí iýüðóí āāýí iöäýäëāð āý ñ. (məsələn, MM-in 645-jı maddəsinin 1-jı bəndinə uyğun olaraq mal göndərmə müqaviləsi üzrə satıcı öhdəliyi pozarsa, onda alıcı ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Əgər satıcı standart müqavilədə alıcını bu cür hüquqdan məhrum edən şərt müəyyənləşdirərsə, həmin şərt etibarsız hesab ediləcəkdir).

Áóíóíëā āýðāāýð, qeyd etmək lazımdır ki, standart müqavilə şərtləri istehlakçıların hüquqlarını pozmaq vəsi-təsi deyildir. Əksinə, sivilistika doktrinasında müqavilənin standart şərtlər əsasında bağlanması üstünlüyü göstərilir. Belə ki, bu cür qayda danışıqların aparılması və müqavilənin bağlanması mərhələsində tərəflərə vaxta və enerjiyə qənaət etmək imkanı verir.

Müqavilənin standart şərtləri tanış olmaq üçün müqavilə bağlamaq niyyətində olan şəxsə təqdim olunur. Əgər həmin şəxs bu şərtlərlə razılaşarsa və onları qəbul etmək imkanına malik olarsa, onda şərtlər müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilir; müqavilənin standart şərtlərini təklif edən tərəf isə həmin şərtlərə istinad etməsini müvafiq qeydlə təsdiqləməlidir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin qanunvericiliyi standart müqavilə şərtlərinin tənzimlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Avropa İqtisadi Birliyi Şurası 1993-cü ilin aprel ayında istehlakçılarla bağlanan müqavilələrin haqsız şərtləri barədə Direktivi bəyənmişdir. Bu Direktiv Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrinin milli qanunvericiliyində məcburi implementasiya edilərək qüvvəyə minmişdir. Həmin sənəd standart müqavilə şərtlərinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Direktivdə standart müqavilə şərtlərinə belə anlayış verilir: müqavilənin standart şərtləri odur ki, bu şərtlər fərdi razılaşma yolu ilə yox, əvvəlcədən işlənilib hazırlanır və buna görə də istehlakçı həmin şərtlərin məzmununa təsir göstərə bilmir. Direktiv istehlakçılarla bağlanan bütün müqavilə şərtlərini yox, yalnız standart müqavilə və ya birtipli müqavilə şərtlərini tənzimləyir.

Standart müqavilə şərtləri **normativ xarakter daşımır**. Bu şərtlər konkret müqavilənin yalnız bir hissəsidir. Amma bəzi xarici ölkələrdə (məsələn, Yaponiyada) standart müqavilə şərtləri normativ xarakterə malik ola bilər, bir şərtlə ki, onlar müvafiq dövlət orqanı (nazirlik və ya idarə) tərəfindən qabaqjadan bəyənilsin. Belə halda onlar ümumi məcburi qüvvəyə malik olur. Məsələn, əhalinin elektrik enerjisi ilə (qazla, su ilə) təjhiz edilməsinin standart (birtipli, ümumi) şərtləri normativ xarakter daşıyır.

Müqavilənin standart şərtləri məsələsinə Almaniya mülki hüquq ədəbiyyatı səhifələrində geniş yer verilir. Bu məsələ, adətən, Mülki Qanunnaməyə verilən kommentariyalarda, monoqrafiyalarda, məlumat kitabçalarında və s. şərh olunur.

3. Müqavilənin forması

Müqavilənin bağlanmış sayılması üçün tərəflərin təkcə müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində razılığa gəlmələri kifayət etmir və yetərli deyildir. Bunun üçün həm də **tərəflərin razılığının tələb edilən formada ifadə olunması gərəkdir**. Qanun müəyyən edir ki, tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində tələb olunan formada razılığa gəldikdə müqavilə bağlanmış sayılır (MM-in 405-jı maddəsinin 1-jı bəndi).

Müqavilənin forması qanunla tənzimlənir (MM-in 406-jı maddəsi). Qanun bu barədə müəyyən qayda müəy-

yən edir. Hər şeydən əvvəl, MM-də bəzi müqavilə növləri üçün müəyyən forma təyin edilə bilər. Məsələn, faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanır (MM-in 655-jı maddəsinin 5-jı bəndi). Qanun daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin yazılı formada bağlanmasını və notariat qaydasında təsdiqlənməsi nəzərdə tutur, yəni bu növ müqavilə üçün notarial forma müəyyən edir (MM-in 647-jı maddəsi). Qanun rentə müqaviləsi üçün yazılı forma, daşınmaz əmlakın rentaya verilməsi hallarında isə rentə müqaviləsi üçün notarial forma nəzərdə tutur (MM-in 865-jı maddəsi).

Bununla bərabər, elə müqavilə növləri vardır ki, onlar üçün Mülki Məcəllə müəyyən forma müəyyən etmir. Belə hallarda həmin müqavilə növlərinə əqdlərin forması barədə ümumi qaydalar tətbiq edilir (MM-in 329-334-cü maddələri). Bu, onunla izah olunur ki, müqavilə əqdin bir növüdür. Bunu nəzərə alaraq, qanun müəyyən edir ki, müqavilə əqdlərin bağlanması üçün nəzərdə tutulan hər hansı formada bağlana bilər (MM-in 406-jı maddəsinin 1-jı bəndi).

Müqavilələr, əsasən, **sadə yazılı formada** bağlanır. Bu cür formalı əqdin etibarlı olması üçün müqavilə bağlayan tərəflərin imzaları olmalıdır. İmzalandığı andan sadə yazılı müqavilə bağlanmış sayılır (MM-in 407-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Sadə yazılı formada bağlanan müqavilələrə aiddir:

- zəminlik müqaviləsi (MM-in 471-jı maddəsi);
- faktoring müqaviləsi (MM-in 655-jı maddəsinin 5-jı bəndi);
- fransızca müqaviləsi (MM-in 727-jı maddəsi);
- lizin müqaviləsi (MM-in 748-jı maddəsinin 1-jı bəndi);
- ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə (MM-in 789-cu maddəsinin 3-cü bəndi);
- bank əmanəti müqaviləsi (MM-in 946-jı maddəsinin 1-jı bəndi);
- bank hesabı müqaviləsi (MM-in 955-jı maddəsinin 1-jı bəndi) və s.

Müqavilələr **notarial formada** da bağlana bilər, yəni yazılı formada bağlanmış müqavilələr notariat qaydasında təsdiqlənir. Təsdiqləmə müqavilənin şərtlərini ifadə edən sənədə notariusun (və ya digər vəzifəli şəxslərin) təsdiqləyişi qeyd etməsi yolu ilə həyata keçirilir. İki halda müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənir:

- birincisi, əgər müqavilənin notarial qaydada təsdiq edilməsi **MM-də nəzərdə tutulmuşsa** (məsələn, MM daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi, daşınmaz əmlakın rentaya verilməsini nəzərdə tutan rentə müqaviləsi üçün notarial forma müəyyənləşdirir);
- ikincisi, **müqavilə bağlayan tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə** (MM ilə həmin növ müqavilələr üçün notarial forma nəzərdə tutulmuş olmasa da).

Elə müqavilələr vardır ki, həmin müqavilələrdən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunur. Başqa sözlə desək, bu hüquqlar hökmən **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata** alınır. Məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi (o cümlədən daşınmaz əşyalar üzrə rentə müqaviləsi) dövlət reyestrində qeydiyyata götürülür. Əgər bu müqavilələr dövlət qeydiyyatına alınmazsa, onda müqavilə puç (əhəmiyyəti olmayan) əqd kimi etibarsız sayılacaqdır.

Tərəflər müqavilənin forması barədə əlavə tələblər də müəyyən edə bilərlər. Bu cür tələblərə aiddir: müqavilənin müəyyən formalı blanklardan istifadə etməklə bağlanması; müqaviləni möhürlə təsdiqləmə və s. Möhürlə təsdiqlənmiş müqavilə bəzi ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da əsas müqavilə növlərindən biri kimi tanınır. Bu müqaviləyə görə, tərəflər müqaviləni tərtib etdikdən sonra onu imzalayır və möhürlə təsdiqləyirlər.

Yazılı formalı müqavilələr iki üsulla bağlanır:

- birinci üsul bir sənəd tərtib etməkdən ibarətdir;
- ikinci üsul sənədlər mübadiləsindən ibarətdir.

Sənəd tərtibi yolu ilə bağlanan müqavilə onun məzmununu ifadə edir. Müqavilə bağlayan tərəflər onu imzalayırlar. Tərəflərin vəkili etdikləri şəxslər də müqaviləni imzalaya bilərlər.

Sənədlər mübadiləsi yolu ilə müqavilə bağlanarkən poçt, teleqraf, teletayp, telefon, elektron və digər rabitə vasitələrindən istifadə edilir. Yalnız zəruridir ki, həmin rabitə vasitələri sənədin müqavilə iştirakçısından (tərəfindən) gəlməsini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan versin. Bu yolla müqavilə bağlanarkən elektron rabitəsinə də istifadə oluna bilər; belə müqavilə **elektron formada bağlanmış müqavilə** adlanır. Bu müqavilənin bağlanması zamanı **elektron imzadan** istifadə olunur. Onların bağlanması ilə bağlı məsələlər «Elektron imza və elektron sənəd haqqında» qanunla (2004), habelə «Elektron ticarət haqqında» qanunla (2005) tənzimlənir.

Bəzən də elə olur ki, tərəflər müqaviləni müəyyən formada bağlamaq barəsində razılığa gəldikləri halda, həmin müqavilə növü üçün Mülki Məcəllədə bu cür forma nəzərdə tutulmur. Belə məqamda tərəflərin borcudur ki, müqaviləni nəzərdə tutduqları formaya salsınlar. Yalnız bundan sonra müqavilə bağlanmış sayılır (MM-in 403-cü maddəsinin 2-jı bəndi).

Müqavilənin **sadə yazılı formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına dəlalət** edir. Müqavilənin notarial formasına riayət edilməməsi də onun etibarsızlığına səbəb olur. Bu cür müqavilələr puç əqd kimi hüquqi

əhəmiyyətə malik olmur; çünki qanunla və ya tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilmiş forma tələblərinə riayət etməməklə bağlanmış əqd etibarsızdır (MM-in 329-cu maddəsinin 1-ci bəndi)

§ 3. Müqavilələrin təsnifi və növləri

1. Müqavilələrin təsnifi anlayışı

Müqavilələrin təsnifi dedikdə, onların bu və ya digər meyar (əlamət, xüsusiyyət) əsasında müxtəlif qruplara (növlərə) bölünməsi başa düşülür. Bu meyarlar ayrı-ayrı müqavilə qruplarının məzmununu müəyyənləşdirməyə, habelə onları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Mülki hüquqda müqavilələrin çoxsaylı olması və müxtəlifliyi onların təsnif edilməsini şərtləndirir. Belə ki, həmin müqavilələr həm ümumi cəhətlərə, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Çoxsaylı müqavilələrə yaxından bələd olmaq və düzgün istiqamət götürmək üçün onlar müxtəlif növlərə bölünür. Bunun isə həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Mülki hüquq subyekti öz praktiki fəaliyyətində onun ehtiyac və tələbatını ödəyən müqavilə növünü seçib, ondan istifadə edir.

Müqavilə, hər şeydən əvvəl, birincisi, əqddir. Ona görə də əqdlərin müxtəlif növlərə bölünməsi müqavilələrə də şamil edilir. Bu aspektdən müqavilələrin real və konsensual, əvəzli və əvəzsiz, kauzal və abstrakt, müddətli və müddətsiz, şərti və adi, habelə fidusiar müqavilə kimi növləri fərqləndirilir.

Müqavilə, ikincisi, öhdəlik hüquq münasibətlərini ifadə edir, yəni müqavilə öhdəliyi anlayışı ilə əhatə olunur. Təsadüfi deyildir ki, tərəflər öz aralarında müqavilə bağlayarkən öhdəlik yaratmaq məqsədi güdürlər. Bu baxımdan da müqavilələr müxtəlif qruplara (növlərə) bölünür. Belə halda müqavilələr hüquqi nəticə əldə olunmasına və nail olunmasına yönələn istiqamətə görə təsnif edilir. Qədim Roma hüququ da bu meyarla görə müqavilələri müxtəlif qruplara bölürdü. Roma hüququ ənənələrinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının MM-i göstərilən meyarla (əlamətə) görə müqavilələrin dörd qrupunu fərqləndirir:

- **əşyanın mülkiyyətə və digər əşya hüququna verilməsinə yönələn müqavilələr** (alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və renta müqavilələri);
- **əşyanın istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr** (əmlak kirayəsi, icarə, əvəzsiz istifadə və lizinq müqavilələri);
- **iş görülməsinə yönələn müqavilələr** (podrat müqaviləsi);
- **xidmət göstərilməsinə yönələn müqavilələr** (tapşırıq, komissiya, ticarət agentliyi, daşıma, bank əmanəti, bank hesabı, turist xidməti haqqında müqavilələr).

Bundan əlavə, bizim ölkə qanunvericiliyi əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə yönələn müqavilə növlərini də nəzərdə tutur. Bu növ müqavilələrə aiddir: müəllif müqavilələri; patent-lisenziya müqavilələri; françayzing müqaviləsi.

Hüquq ədəbiyyatında müqavilələrin müxtəlif təsnifi aparılır. Bu təsnif əsasında mülki-hüquqi müqavilələrin əsas cəhətləri və xüsusiyyətləri haqqında düzgün təsəvvür əldə edilir.

2. Əmlak və təşkilati müqavilələr

Müqavilələr, **onların əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və ya xitam olunmasına yönələn ictimai münasibətlərin xarakterinə görə** iki yerə bölünür: əmlak müqavilələri; təşkilati müqavilələr.

Əmlak müqavilələri odur ki, bu müqavilələr iqtisadi dövriyyə münasibətlərini (əmtəə mübadiləsinə) rəsmiləşdirir və maddi nemətlərin (və ya digər nemətlərin) bir şəxsdən digərinə keçməsinə yönəlir. Başqa sözlə desək, bu müqavilələr maddi nemətlərin mübadilə prosesinə toxunur və əmlakın verilməsi ilə bağlı (məsələn, alqı-satqı, dəyişmə), xidmət göstərilməsi ilə bağlı (məsələn, daşıma, saxlama, sığorta), iş görülməsi ilə bağlı (məsələn, podrat) əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir. Belə təsəvvür yaranır ki, əmlak müqavilələri maddi nemətlərin mübadilə prosesi ilə əlaqədar olaraq tərəflər üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Onların hüquqi səmti və istiqaməti əmtəə mübadiləsi ilə bağlı hüquqi nəticə əldə edilməsindən ibarətdir.

Müqavilələrin əksəriyyəti əmlak müqavilələridir. Bu müqavilələrə **əsas müqavilələr** daxil edilir. Alqı-satqı, icarə, kirayə, daşıma, sığorta, kredit və digər müqavilələr əsas müqavilələr hesab edilir və ona görə də onlar əmlak müqavilələrinə şamil olunurlar.

Təşkilati müqavilələr odur ki, bu müqavilələr bilavasitə maddi (əmlak) nəticə əmələ gətirmir; onlar yalnız bunun üçün zəruri şərait və zəmin yaradır. Bu cür müqavilələr əmtəə mübadiləsinə yönəlmir; onlar anjaq əmtəə mübadiləsinin təşkilinə səmtlənir. Təşkilati müqavilələr əsasında gələcəkdə əmtəə mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılır və iştirakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilir.

Təşkilati müqavilələr əsasında meydana gələn münasibətlər maddi yox, təşkilati xarakter daşıyır. Bu cür müqavilələrə real həyatda az-az hallarda rast gəlmək olur. Onların sayı əmlak müqavilələrinə nisbətən olduqca azdır.

Təşkilati müqavilələrin əsas növünü daşımaların təşkili haqqında müqavilə təşkil edir. Bu müqavilə növü «Nəqliyyat haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 3-cü bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, müntəzəm daşımaların həyata keçirilməsi zərurəti yarandıqda, dərşiyıcı və yük göndərən bu müqavilə növündən istifadə edir.

lər.

Çoxtərəfli əqdlər də təşkilati müqavilələrə aid edilə bilər. Söhbət hüquqi şəxslərin yaradılması haqqında təsis müqaviləsindən gedir. Bu müqavilə təsisçilərin gələcəkdə əmlak dövriyyəsində iştirakını təmin etmək üçün onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təşkilini müəyyənləşdirir. Belə ki, əgər hüquqi şəxs bir neçə təsisçi tərəfindən yaradılsa, təsisçilər müqavilə bağlayaraq hüquqi şəxsin nizamnaməsini, onun yaradılması üzrə birgə fəaliyyət qaydasını, özlərinin əmlakının ona verilməsi və onun fəaliyyətində iştirak edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirir (MM-in 45-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Həmin müqavilə birgə fəaliyyət göstərmək məqsədilə təsisçilər arasında bağlanılır ki, bu fəaliyyət hüquqi şəxsin təşkilinə yönəlir. Odur ki, o, **birgə fəaliyyət haqqında müqavilənin** növü hesab edilir, bu müqavilə hüquqi şəxsi təşkil etmək, yaratmaq və təsis etmək məqsədi güdür.

Təşkilati müqavilələrin başqa bir növü ilkin müqavilə hesab olunur ki, sonrakı növbəti yarımbaşlıqda məhz bu barədə söhbət açacağıq.

3. Əsas və ilkin müqavilələr

Məqsəd, nəticə və hüquqi istiqamət kimi meyarə və əlamətə görə müqavilələrin iki növü fərqləndirilir: əsas müqavilələr; ilkin müqavilələr. Bu müqavilələr müqavilə sistemində müstəqil yer tutur.

Əsas müqavilələr odur ki, iqtisadi (əmlak) dövriyyəni tənzimləyir və tərəflər üçün əmtəə mübadiləsi ilə bağlı bilavasitə hüquqi nəticə (hüquq və vəzifələr) yaradır. Bu müqavilələr maddi nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçmə prosesini rəsmiləşdirir. Daşıma, podrat, icarə, kirayə, alqı-satqı və digər müqavilələr əsas müqavilələrə şamil edilir. Özü də müqavilələrin kütləsi içərisində əsas müqavilələrin çəkisi müqayisəedilməz dərəcədə çoxdur. Ona görə ki, əmlak xarakterli olan əsas müqavilələr bilavasitə hüquqi nəticə əldə edilməsinə (əmlakın mülkiyyətə verilməsinə, iş görülməsinə, xidmət göstərilməsinə, əmlakın istifadəyə verilməsinə) yönəlir.

İlkin müqavilələr odur ki, bu müqavilələr gələcəkdə əsas müqavilə bağlanması barədə tərəflərin razılığını ifadə edir. Əsas müqavilələrə nisbətə bu cür müqavilələrin xüsusi çəkisi olduqca azdır. İlkin müqavilələrə görə, tərəflər həmin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə əmlakın verilməsi, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi barədə gələcəkdə müqavilə (əsas müqavilə) bağlamağı öhdələrinə götürürlər (MM-in 402-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Məsələn, tərəflər gələcəkdə minik avtomobilinin satışı haqqında müqavilə (əsas müqavilə) bağlayırlar. Başqa bir misalda kənd sakini ilə kəndli (fermer) təsərrüfatının başçısı arasında gələcəkdə torpaq sahəsinin icarəyə verilməsi barədə müqavilə (əsas müqavilə) bağlanır. Deməli, ilkin müqavilənin bəşliyə mahiyyəti tərəflərin gələcəkdə əsas müqavilə bağlamaq barədə razılığa gəlmələrindən ibarətdir.

Tərəflər ilkin müqaviləni elə qayda və məzmununda bağlamalıdırlar ki, bu, əsas müqavilənin predmetini, habelə onun digər mühüm şərtlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən şərtləri nəzərdə tuta bilsin. Əgər ilkin müqavilə bu xüsusiyyətdən məhrum olarsa, o, hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir və etibarsız hesab olunur. Yuxarıda çəkdiyimiz misallarda gələcəkdə bağlanan əsas müqavilənin predmetini təşkil edən minik avtomobili və ya icarəyə verilən torpaq sahələri, onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası hökmən ilkin müqavilədə göstərilməlidir.

İlkin müqavilənin müddətini qanun xüsusi olaraq tənzimləyir (MM-in 402-jı maddəsinin 4-cü bəndi). **İlkin müqavilənin müddəti** dedikdə, tərəflərin əsas müqaviləni hansı müddətdə bağlamalarını müəyyənləşdirməyə imkan verən vaxt dövrü başa düşülür. Bu müqavilədə həmin müddət göstərilir. Elə hallar da olur ki, ilkin müqavilədə bu müddət müəyyənləşdirilmir. Belə hallarda əsas müqavilə ilkin müqavilənin bağlandığı andan bir il müddətinə bağlanır.

Qanun ilkin müqavilənin formasına xüsusi olaraq toxunur (MM-in 402-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu **müqavilənin forması əsas müqavilənin forması ilə şərtlənir, yəni əsas müqavilənin formasından asılıdır**. Belə ki, ilkin müqavilə əsas müqavilə üçün nəzərdə tutulmuş formada bağlanır. Bu, o deməkdir ki, əsas müqavilə üçün sadə yazılı forma müəyyənləşdirilibsə, onda ilkin müqavilə də həmin formada bağlanacaq. Məsələn, daşınar əşyanın rentə müqaviləsi üçün qanun sadə yazılı forma müəyyən edir. Əgər tərəflər gələcəkdə bu cür rentə müqaviləsi bağlamaq barədə razılığa gələrsə, onda ilkin müqavilə də sadə yazılı formada bağlanacaq. Yox, əgər əsas müqavilə üçün notarial forma müəyyənləşdirəlsə (məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi, daşınmaz əşyaların rentə müqaviləsi üçün bu cür forma nəzərdə tutulur), onda ilkin müqavilə də notariat qaydasında təsdiq olunacaqdır.

Qanun əsas müqavilə üçün konkret forma nəzərdə tutmaya da bilər. Məsələn, podrat müqaviləsinin formasını MM müəyyənləşdirmir. Belə hallarda da ilkin müqavilə əsas müqavilə hansı formada tərtib edilərsə, o formada da bağlanır. İlkin müqavilənin forması barədə qaydalara əməl olunmaması onun etibarsızlığına səbəb olur. Bu cür ilkin müqavilələr hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir və puç (mütləq etibarsız) əqd sayılır.

İlkin müqavilə icra olunduqda, yəni **əsas müqavilə bağlandıqda, o ləğv edilir**. Bəzən elə olur ki, əsas müqavilə ilkin müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə bağlanmır. Eyni zamanda bu müddət ərzində tərəflərdən biri digər tərəfə əsas müqaviləni bağlamaq barədə müraciət etmir və təklif göndərmir. Bu halda ilkin müqavilədə nəzərdə tutulan öhdəliklərə xitam verilir.

İlkin müqavilə mülki dövriyyədə məhdud dairədə tətbiq edilir. Onların sayı azdır. İlkin müqavilələrə öhdəliyin icrasını təmin etmək üçün bağlanan zəminlik müqaviləsini, daşımaların təşkili müqaviləsini və s. misal göstərmək olar. **Niyyət protokolu** ilkin müqavilə hesab etmək olmaz. Lakin bəzi məqamlarda niyyət protokolu (və ya niyyət sazişi) ilkin müqavilə sayıla bilər. Bunun üçün zəruridir ki, niyyət protokolunda tərəflərin ona ilkin müqavilə qüvvəsi vermək iradəsi birbaşa ifadə olunsun (MM-in 402-jı maddəsinin 6-jı bəndi).

Dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, **ilkin müqavilənin funksiyası** bu müqaviləni bağlayan tərəflərin fəaliyyətini planlaşdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, ilkin müqaviləni bağlayan tərəflər bir-birinin qarşısında hansısa bir müqavilə bağlamaq öhdəliyi götürürlər.

4. Ümumi müqavilələr

Ümumi müqavilə Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunvericiliyində yeni müqavilə növüdür. Sovet dövrünün mülki qanunvericiliyi belə müqavilə növünü tənzimləmirdi. Amma buna baxmayaraq, sovet dövründə ümumi müqavilədən praktikada istifadə olunurdu. Belə ki, sovet mağazalarından özünə hər hansı bir şey (məsələn, ərzaq məhsulu, geyim şeyləri, ev avadanlıqları, məişət predmetləri və s.) alan şəxs məhz ümumi müqavilə bağlamış olurdu; alınmış malın pulunu ödəyən kimi həmin şəxs mağazada bağlanmış ümumi müqavilənin iştirakçısına (tərəfinə) çevrilirdi.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 400-cü maddəsi ümumi müqavilənin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi həmin maddənin bir neçə bəndində ümumi müqaviləyə legal anlayış verilir, onun hüquqi əlamətləri müəyyənləşdirilir. İndi həmin bəndlər MM-dən çıxarılmışdır. Məcəlləyə tam başqa məzmunlu iki bənd daxil edilmişdir ki, həmin bəndlərdə ümumi müqaviləni xarakterizə edən bir neçə əlamət formulə edilmişdir.

Ümumi müqavilənin birinci əlaməti ondan ibarətdir ki, bu müqavilənin bir tərəfində **sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxs** çıxış edir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, kommersiya təşkilatından gedir; bu təşkilat öz fəaliyyətinin xarakterinə görə mallar satır, işlər görür və ya xidmətlər göstərir; bu zaman o, istehlakçılarla müxtəlif məzmunlu müqavilələr bağlayır (məsələn, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi və s.). Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ əldə etmiş qeyri-kommersiya təşkilatları bu müqavilədə tərəf qismində iştirak edə bilməz; belə təşkilatların bu müqavilənin bağlanmasında yalnız istehlakçı (kontragent) qismində iştirakı mümkündür.

İkinci əlamətə görə, ümumi müqaviləni bağlayan tərəflərdən biri, yəni kommersiya təşkilatı **əmtə bazarında üstün mövqe tuta bilər**; onun tutduğu mövqe müqavilənin qiyməti və digər şərtlərini istehlakçılara diqtə etməyə imkan verir. Lakin kommersiya təşkilatı üstün mövqeyindən sui-istifadə etməməlidir.

Üçüncü əlamətə görə, bazarda üstün mövqe tutan **tərəfin fəaliyyəti ümumi xarakterdə olmalıdır; o, hər bir istehlakçı ilə müqavilə bağlamağa borcludur**. Bu baxımdan ümumi müqavilə bəzi xarici ölkələrin (məsələn, ABŞ-ın və s.) qanunvericiliyinə məlum olan məcburi müqaviləyə oxşayır.

Dördüncü əlamət ondan ibarətdir ki, bazarda üstün mövqe tutan tərəf **istehlakçılarla müqavilə bağlamaqdan əsassız olaraq imtina etməməlidir**. Başqa sözlə desək, bazarda üstün mövqe tutan tərəf üçün istehlakçılarla müqavilə bağlamaq məcburidir; yalnız üzrlü və obyektiv əsaslar olduqda, o, müqavilə bağlamaqdan imtina edə bilər (məsələn, satılan mallar qurtardıqda və s.).

Beşinci əlamətə görə, bazarda üstün mövqe tutan tərəf **istehlakçılara qeyri-bərabər şərtlər təklif etməməlidir**; belə şərtlər, əlbəttə, istehlakçıların mənafeyinə zidd olub, hüquqdan sui-istifadə (xüsusi xarakterli mülki hüquq pozuntusu) hesab edilir.

Ümumi müqavilə konstruksiyasının məqsədi istehlakçıların hüquqlarını iqtisadi cəhətdən nisbətən güclü olan və bazarda üstün tutan şəxslərdən qorumaqdan ibarətdir. Söhbət əmtə bazarını inhisarlaşdıran inhisarçı şəxslərdən istehlakçıları müdafiə etməkdən gedir.

Ümumi müqavilə RF və MDB üzvü olan digər ölkələrin qanunvericiliyinə də məlumdur; onu MDB ölkələri üçün Model Mülki Məcəlləsi də tanıyır. Amma Avropa ölkələrinin və ABŞ-ın qanunvericiliyində bu müqavilə növünə təsadüf olunmur.

5. Qarşılıqlı razılığa əsaslanan və qoşulma müqavilələri

Müqavilənin bağlanma qaydası və onun şərtlərinin müəyyən edilməsində tərəflərin iştirakı kimi əlamətə görə müqavilələr iki cür olur: qarşılıqlı razılığa əsaslanan müqavilələr; qoşulma müqavilələri. **Qarşılıqlı razılığa əsaslanan müqavilələr** odur ki, bu cür müqavilələrin şərtlərini həmin müqavilədə iştirak edən tərəflərin hər ikisi müəyyənləşdirir.

Qoşulma müqavilələri odur ki, bu müqavilələr bağlanarkən onların şərtlərinin müəyyən edilməsində yalnız bir tərəf iştirak edir, ikinci tərəf isə həmin müqaviləyə əlavə və dəyişiklik etmək imkanından məhrum olur. İkinci tərəf bu müqaviləni onun şərtləri ilə razılaşması yolu imzalayır. Deməli, ikinci tərəf müqavilə şərtlərinin müəyyən edilməsində iştirak etmir. O, müqavilənin zəif tərəfi hesab edilir. Bununla müqavilə şərtlərini müəyyən etməkdə müqavilə azadlığı prinsipi pozulur, kontragent seçməkdə isə bu prinsip pozulmur. Belə ki, müqavilənin zəif tərəfi

kontragent seçməkdə sərbəstdir. O, həm də eyni zamanda müqavilə bağlamaq və ya bağlamamaq məsələsini həll etməkdə müstəqildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qoşulma müqaviləsindən Qərbi Avropa ölkələrində geniş istifadə olunur; bu müqavilə növü bazarların inhisarlaşdırılması şəraitində yaranmışdır. Belə ki, bazarda üstün iqtisadi mövqe tutan tərəf və ya müvafiq spesifik malın (elektrik enerjisinin, qazın, dəmir yolu, su və ya hava daşıyıcısının göstərdiyi nəqliyyat xidmətinin) yeganə satıcısı olan şəxslər kontragentlərə (müqavilənin digər tərəflərinə) təklif edirlər ki, onlar eyni olan müqavilə şərtlərini, yəni standart müqavilə şərtlərini müzakirə etmədən qəbul etsinlər və bu yolla müqaviləyə qoşulsunlar. Özü də hesab edilir ki, kontragent müqaviləyə könüllü surətdə qoşulur.

Göründüyü kimi, qoşulma müqaviləsinə görə, iqtisadi cəhətdən üstün mövqe tutan tərəf kontragentə özünün formulə etdiyi müqavilə şərtlərini diqtə edir. Kontragent ya ona diqtə olunmuş şərtlərlə müqavilə bağlamalı, ya da müqavilə bağlamaqdan imtina etməlidir. Kontragentin müqavilə şərtlərini müzakirə etmək və yaxud onlardan hər hansısa birini dəyişdirmək hüququ yoxdur. Elə bir vəziyyət yaranır ki, iqtisadi-maddi ehtiyacını təmin etmək üçün kontragentin diqtə olunmuş müqavilə şərtlərini müzakirəsiz qəbul etməkdən başqa çarəsi qalmır; həmin vəziyyətdə o, digər davranış variantı seçmək imkanına malik olmur və bu səbəbdən müqaviləni bağlamaqdan imtina edə bilmir.

Belə müqavilələr, adətən, tərəflərin doldurduqları standart formada tərtib edilir. Buna görə ABŞ, İngiltərə və digər ölkələrin müqavilə praktikasında qoşulma müqaviləsi **standart formalı müqavilə** adlanır.

Keyli müddət qoşulma müqaviləsi kapitalist təsərrüfatının dəmiryol və su nəqliyyatı, şəhərdaxili nəqliyyat, bank və sığorta işi, kommunal xidmət və s. kimi sahələrində geniş istifadə olunmuşdur. Bu müqavilənin məhz belə sahələrdə geniş tətbiq olunması onunla izah edilir ki, həmin sahələr hesabına kontragentin maddi-iqtisadi tələbatı təmin olunur; bu kimi sahələr onun həyati mənafehləri ilə bağlıdır. Odur ki, məhz həmin sahələrdə kontragent digər davranış variantını seçmək imkanına malik olmur və qoşulma müqaviləsi bağlamağa məcbur olur.

Müasir Qərb ölkələrində qoşulma müqaviləsi kifayət qədər geniş yayılmışdır. Xüsusilə universamda malların sabit qiymətlə alqı-satqı, nəqliyyatın müxtəlif növləri ilə daşıma (belə daşıma şirkətlərin təsdiq etdiyi tariflər əsasında həyata keçirilir), sığorta və digər müqavilələr qoşulma müqaviləsi formasında bağlanır.

Qoşulma müqaviləsi Fransa hüquq ədəbiyyatında daha müfəssəl şəkildə işıqlandırılır. Burada onun əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

O ki, qaldı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, qeyd etmək lazımdır ki, 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanunla MM-ə əlavələr və dəyişikliklər edilməsinə kimi qoşulma müqaviləsi məəcəllənin ayrı-ayrı olaraq 401-jı maddəsi ilə tənzimlənirdi; həmin maddə bütövlükdə bu müqavilənin hüquqi nizamlanmasına həsr olunmuşdu. Yuxarıda göstərdiyimiz qanunla 401-jı maddə MM-dən çıxarılmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, artıq Mülki Məcəllə qoşulma müqaviləsini nəzərdə tutmur. Əksinə, məəcəllə həmin müqavilənin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Hətta MM-in 452-jı maddəsinin 2-jı bəndində «qoşulma müqaviləsi» termini işlədilir. Lakin məəcəllə qoşulma müqaviləsinə legal anlayış vermir. Amma buna baxmayaraq onun bəzi əlamətləri məəcəllədə nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 417-418-jı maddələri).

Birinci əlamətə görə, qoşulma müqaviləsi standart formalarda bağlanır; bu forma iqtisadi-sosial cəhətdən güclü olan müqavilə tərəfinin maraq və mənafehinə xidmət edir və kontragent üçün məcburidir. Biz, praktikiada kredit, bank əmanəti, sığorta, sərnişin daşıma və digər müqavilələrin standart formalarda bağlanması şahidi oluruq.

Qoşulma müqaviləsinin **ikinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, bu müqavilə özündə tərkib hissəsi kimi **standart şərtləri birləşdirir** (MM-in 417-418-jı maddələri). Bu şərtləri iqtisadi-sosial cəhətdən üstün olan müqavilə tərəfi (banklar, sığorta təşkilatı, nəqliyyat təşkilatı və s.) hazırlayır. Bu cəhəti ilə qoşulma müqaviləsi birtipli müqavilədən fərqlənir. Belə ki, birtipli müqavilələrə də standart şərtlər daxil edilir; lakin həmin şərtlər müqavilə tərəfi sayılmayan və müqaviləyə bilavasitə heç bir aidiyyəti olmayan dövlət orqanı tərəfindən hazırlanır.

Üçüncü əlamətə görə, qoşulma müqaviləsinin **standart şərtlərini kontragentlər müzakirə etmirlər** (onlara birtipli və ya ümumi şərtlər də deyilir); onlar həmin şərtlərdən hər hansı birini dəyişdirə bilməzlər. Belə ki, iqtisadi-sosial cəhətdən üstün olan müqavilə tərəfi (bank, sığorta təşkilatı, nəqliyyat təşkilatı və s.) öz peşə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün çoxsaylı kontragentlərlə müqavilələr (məsələn, kredit, bank əmanəti, sərnişin daşıma, sığorta və s. müqavilələr) bağlayır və bu zaman həmin müqavilələr üçün eyni, standart şərtlər hazırlayır. Onlar hər dəfə müqavilə bağlayarkən kontragentlərə təklif edirlər ki, onlar həmin şərtlərə qoşulsunlar. Əgər kontragentlər onlara təklif olunmuş standart şərtlərə qoşulsalar, müqavilə bağlanmış hesab olunur.

Qoşulma müqaviləsi konstruksiyasının əsas məqsədi iqtisadi-sosial cəhətdən nisbətən zəif olan çoxsaylı kontragentlərin (istehlakçıların) hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Belə ki, qoşulma müqaviləsinin standart şərtləri əgər onların mənafehi üçün zərərli olarsa, belə müqavilə etibarsız hesab edilir (MM-in 420-jı maddəsinin 2-jı bəndi).

Qoşulma müqaviləsi bazarların inhisarlaşdırılması şəraitində iqtisadi cəhətdən bərabər olmayan tərəflər arasında bağlanır. Əlbəttə, bu növ müqavilənin bağlanması müqavilə azadlığı prinsipinin məhdudlaşdırılmasına və mümkün hüquqi risklərə gətirib çıxarır. Lakin buna baxmayaraq müasir mülki və ticarət (kommersiya) dövrüyəsində qoşulma müqaviləsi geniş tətbiq olunur. Malların kütləvi surətdə satışı, eləcə də kütləvi xidmət göstərilməsi sahələrində istifadə olunan bu müqavilə müvafiq xərclərin azaldılmasına, danışıqların aparılma vaxtının qısaldılmasına, sahibkarların işlərinin və maliyyə hesablaşmalarının asanlaşdırılmasına imkan verir.

Qoşulma müqaviləsi konstruksiyası Qərb ölkələrinin qanunvericiliyindən iqtibas olunmuşdur. Özü də həmin ölkələrin qanunvericiliyi onu «standart müqavilə (ing. «standard» – nümunə, etalon, model) və ya «birtipli müqavilə» adı altında nəzərdə tutur. İtaliya, Almaniya, İsrail, İsveç, ABŞ, Böyük Britaniya, Hollandiya, İsveçrə, Yaponiya və digər əjnəbi dövlətlərin mülki qanunvericiliyi bu növ müqavilənin tənziqlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, 1964-cü ildə İsraildə «Standart müqavilələr haqqında» xüsusi qanun qəbul edilmişdir. ABŞ-ın Vahid Ticarət Məcəlləsi standart müqavilə üzrə münasibətləri nizama salır.

6. Müqavilə iştirakçısının (tərəfinin) mənafeyi üçün və üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə

Kimin mənafeyi üçün müqavilə bağlanması əlamətinə və meyarına görə müqavilələrin iki növü fərqləndirilir: müqaviləni bağlayan tərəfin xeyrinə müqavilə; üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə. **İkinci** növ müqaviləyə nisbətən birinci növ müqaviləyə real həyatda daha çox hallarda rast gəlinir. Onların xüsusi çəkisi müqayisəedilməz dərəcədə daha çoxdur.

Müqaviləni bağlayan tərəfin xeyrinə müqavilə odur ki, bu müqavilədə hüquq və vəzifələr yalnız onu bağlayan tərəflər üçün əmələ gəlir və həmin tərəflər də, bir qayda olaraq, müqavilənin icrasını tələb etmək ixtiyarına malik olurlar. Məsələn, alqı-satqı, icarə, dəyişmə, kirayə, daşıma və s. müqavilələrdə iki tərəf iştirak edir, hüquq və vəzifələr də həmin tərəflər üçün əmələ gəlir və bu cür müqavilələrin icrasını tələb etmək hüququ onlara məxsus olur. Bununla bərabər, real həyatda elə müqavilələrə rast gəlirik ki, bu müqavilə növləri onların bağlanmasında iştirak etməyən, lakin onların icrasını tələb etmək hüququna malik olan şəxslərin mənafeyi üçün bağlanır. Bu cür müqavilələr üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə adlanır.

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə odur ki, bu müqaviləni bağlayan tərəflər borclunun icranı adı müqavilədə göstərilmiş və ya göstərilməmiş üçüncü şəxsə həyata keçirməli olması barədə razılığa gəlirlər və bu, həmin şəxsə öhdəliyin öz xeyrinə icrasını borcludan tələb etmək hüququ verir (MM-in 403-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Belə təsəvvür yaranır ki, üçüncü şəxs adlı fiqur müqavilənin bağlanmasında iştirak etmir, müqaviləni tərəflər bağlayırlar və o, üçüncü şəxsin mənafeyinə xidmət edir. Məsələn, valideynlər öz uşaqlarının adına 18 yaşına çatması üçün banka pul qoyurlar (məqsədli uşaq əmanəti) və bu məqsədlə onlar bankla bank əmanəti (depozit) müqaviləsi bağlayırlar. Bu müqavilədə uşaq üçüncü şəxs rolunda çıxış edir. Göründüyü kimi, o, bank əmanəti müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir. Müqaviləni tərəflər, yəni valideynlər və bank imzalayırlar. 18 yaşına çatdıqda, o, həmin müqavilənin icrasını, yəni əmanətin verilməsini bankdan tələb edir. Bununla öhdəlik onun xeyrinə icra olunur. Başqa bir misalda yük göndərənə dərziyıcı (nəqliyyat təşkilatı) arasında daşıma müqaviləsi bağlanır. Onlar göndərilən yükün yük alana verilməsi barədə razılığa gəlirlər. Daşıma müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etməyən yük alan üçüncü şəxsdir. Başqa bir misalda valideynlər öz uşaqlarını yetkinlik yaşına çatmaları halı üçün sığortalayırlar və bu məqsədlə sığortaçı (sığorta təşkilatı) ilə sığorta müqaviləsi bağlayırlar. 18 yaşı tamam olduqda, sığorta ödənişini sığortaçıdan uşaqlar alajaqdr.

Üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanmış **müqavilənin icrasını həm kreditor, həm də üçüncü şəxs tələb edə bilər** (MM-in 403-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu qayda dispoziitiv xarakterə malikdir. Belə ki, qanunda və ya müqavilədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Bundan əlavə, öhdəliyin mahiyyətindən hər hansı ayrı hal irəli gələrsə, göstərilən qayda tətbiq edilmir. Əgər tərəflərin razılaşmasında nəzərdə tutularsa, işin hallarına, o cümlədən onun məqsədinə əsasən müqavilənin tərəflərinin ixtiyarı var ki, üçüncü şəxsin razılığı olmadan onun öhdəliyin icrasını tələb etmək hüququnu ləğv etsin və ya bu hüququ dəyişdirsin. Tərəflər üçüncü şəxsin öhdəliyin icrasını tələb etmək hüququnun dərhal və ya müəyyən ilkin şərtlər əsasında yaranması barədə öz aralarında razılığa gələ bilər.

Bununla bərabər, qanun üçüncü şəxsin mənafeyini müdafiə etmək üçün qayda müəyyən edir (MM-in 403-cü maddəsinin 5-ci bəndi). Bu qayda əmlak dövrüyəsinin sabitliyini təmin edir. Belə ki, üçüncü şəxslər öz təsərrüfat fəaliyyətində onun xeyrinə bağlanmış müqavilə əsasında keçən hüquqdan istifadəyə güvənə və ümid edə bilərlər. Üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi müqavilə əsasında verilmiş hüquqdan istifadə etmək qərarına gələn üçüncü şəxsi çətin vəziyyətdə qoya bilər. Ona görə də üçüncü şəxsin mənafeyini qorumaq və təmin etmək məqsədilə qanun müəyyən edir ki, **üçüncü şəxsin müqavilə üzrə öz hüququndan istifadə etmək niyyətini borcluya bildirdiyi andan tərəflər bağladığı müqaviləni üçüncü şəxsin razılığı olmadan ləğv edə və ya dəyişdirə bilməzlər**. Bu imperativ yox, dispoziitiv normadır. Belə ki,

qanunda və ya müqavilədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

Elə hallar da olur ki, üçüncü şəxs müqavilə əsasında ona keçən hüquqdan istifadədən imtina edir. Belə halda istifadə hüququ, əgər qanuna və müqaviləyə zidd olmazsa, kreditora keçir (MM-in 403-cü maddəsinin 7-ji bəndi).

7. Konsensual və real müqavilələr

Müqavilələrin bağlanmış hesab edilməsi anına görə, yəni müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına görə onların iki növü fərqləndirilir: konsensual müqavilələr; real müqavilələr. Müqavilələrin bu cür təsnifinə Roma hüququnda da rast gəlinirdi. Konsensual və real kontraktlar Roma hüququna əsas müqavilələr kimi məlum idi.

Konsensual müqavilələr odur ki, bu cür müqavilələrin bağlanmış hesab edilməsi üçün müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tərəflərin razılığa gəlmələri yetərlidir. Başqa sözlə desək, bu müqavilələrin bağlanması üçün yalnız tərəflərin razılığı kifayətdir. Tərəflər razılıq əldə etdikləri andan onlar üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Onların hüquq və vəzifələrinin yaranması üçün tərəflərin razılığa gəlmələri və sazişə nail olmalarından savayı, hər hansı hərəkətin edilməsi (məsələn, digər müqavilə tərəfinə əmlak verilməsi) tələb olunmur.

Konsensual müqavilələrin dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu müqavilələrin xüsusi çəkisi real müqavilələrə nisbətən xeyli dərəcədə çoxdur. Alqı-satqı, pərakəndə alqı-satqı, mal göndərmə, dəyişmə, tapşırıq, kirayə, icarə, borc, kredit, əvəzsiz istifadə, komissiya, podrat, turist xidmətlərinin göstərilməsi haqqında, renta və digər müqavilələr konsensual müqavilə növünə şamil edilir.

Real müqavilələrin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin razılığından əlavə, həm də onlardan biri tərəfindən müəyyən hərəkətin yerinə yetirilməsi, yəni əmlakın verilməsi tələb olunur. Əmlakın verildiyi andan müqaviləni bağlayan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Əgər əmlak qarşı tərəfə verilməzsə, müqavilə bağlanmış hesab edilmir və tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlmir. Real müqavilələrin dairəsi bir o qədər də geniş deyil. Yük daşıma, bank əmanəti (depozit) və saxlama kimi müqavilə konstruksiyaları bu cür müqavilələrə misal ola bilər.

Bununla belə, elə müqavilələr var ki, **bağlanma qaydasından asılı olaraq, onlar həm konsensual, həm də real müqavilə ola bilər**. Bu müqavilələrin dairəsi də bir o qədər əhatəli və geniş deyil. Faktoring, bağışlama, sığorta kimi hüquqi konstruksiyalar bu cür müqavilələrə misal ola bilər. Götürək faktoring müqaviləsini. Əgər faktor müştəriyə pul vəsaiti verirsə, onda bu, real faktoring müqaviləsi hesab edilir. Yox, əgər faktor müştəriyə pul vəsaiti verməyi öhdəsinə götürürsə, müştəri isə pul tələbini faktora güzəşt etməyi öhdəsinə götürərsə, belə halda söhbət konsensual faktoring müqaviləsindən gedərkidir (MM-in 655-ji maddəsinin 1-ji bəndi). Əgər hədiyyə verən nəyi isə bağışlamağı vəd edərsə, yəni öhdəsinə götürərsə, onda bu, konsensual bağışlama müqaviləsi sayılır. Qalan hallarda müqavilə real bağışlama müqaviləsi kimi qiymətləndirilir.

Nəzərə almaq vacibdir ki, konsensual müqavilələrdə (məsələn, alqı-satqı müqaviləsində) əmlakın verilməsi (məsələn, alqı-satqı üzrə satıcının əmlakı alıcıya verməsi, alıcının isə pulu satıcıya verməsi) **artıq bağlanmış müqavilə üzrə vəzifələrin icra edilməsini ifadə edir**. Bəzi hallarda müqavilənin bağlanma anı ilə onun icra edilməsi anı üst-üstə düşür. Bu cür məqamlarda da əmlakın verilməsi müqavilə üzrə vəzifələrin icrasını nümayiş etdirir və şərtləndirir.

Real müqavilələrdə isə **əmlakın verilməsi müqavilə üzrə vəzifələrin icra edilməsinə dəlalət etmir**. Belə ki, bu cür müqavilələrdə əmlakın verilməsi ilə müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. Məsələn, vətəndaş əmlakı saxlanca verməyəne kimi saxlama müqaviləsi bağlanmış hesab edilmir və tərəflər üçün hüquq və vəzifələr, yəni əşyanı geri qaytarmaq vəzifəsi, saxlamaya görə haqq ödəmək vəzifəsi və s. əmələ gəlmir.

Göstərilən müqavilə növlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün MM-in onlara leqal anlayış verən müvafiq maddəsinin mətninə diqqət yetirmək lazımdır; əgər bir tərəf digər tərəfə əmlak verməyi və digər hərəkət etməyi öhdəsinə götürürsə, belə halda söhbət konsensual müqavilə bağlanmasından gedə bilər. Məsələn, MM-in borc müqaviləsinə leqal anlayış verən 739-cu maddəsinin 1-ji bəndində göstərilir ki, borc verən pula və ya digər əvəz edilən əşyalara mülkiyyət hüququnu borc alana keçirməyi öhdəsinə götürür. Deməli, belə halda konsensual borc müqaviləsi bağlanır. Amma 1964-cü ilə sovet MM-in borc müqaviləsinə leqal anlayış verən 266-ji il maddəsində isə göstərilirdi ki, borc verən borc alanın mülkiyyətinə pul və ya jinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya verir. Belə halda isə yalnız real borc müqaviləsi bağlanmasından Roma hüququ dövründən bəri borc müqaviləsi klassik real əqd sayılır.

8. Əvəzli və əvəzsiz müqavilələr

Müqavilənin əvəzli-ekvivalentli olub-olmaması kimi meyarə görə onların iki növü vardır: əvəzli müqavilələr; əvəzsiz müqavilələr. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, əvəzli müqavilələrin dairəsi əvəzsiz müqavilələrin dairəsinə nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə xeyli genişdir. Əvəzsiz müqavilələrin dairəsi isə

olduqca məhduddur. Bu, onunla izah olunur ki, jəmiyyətdə yaranan münasibətlərin çoxu əmtəə-pul münasibətləridir, mülki dövriyyə əmtəə-əmlak xarakterlidir.

Əvəzli müqavilələr odur ki, müqaviləni bağlayan tərəf öz vəzifəsinin icrası müqabilində qarşı tərəfdən haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz alır. Qarşılıqlı əvəz iki formada ifadə olunur: qiymətin (pul məbləğinin) ödənilməsi formasında; mal verilməsi və ya iş görülməsi, xidmət göstərilməsi formasında. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində satıcı öz vəzifəsinin (əşyanı vermək vəzifəsinin) icrası müqabilində alıcıdan müəyyən pul məbləğində ifadə olunan haqq alır. Alıcı isə öz vəzifəsini (pulu ödəmək vəzifəsini) icra etməsinin əvəzində satıcıdan əşyanı alır. Dəyişmə müqaviləsində isə müvafiq tərəf öz vəzifəsinin (əşyanı qarşı tərəfə vermək vəzifəsinin) icrası müqabilində digər tərəfdən əmlak alır. Alqı-satqı, icarə, podrat, daşıma, bank hesabı, bank əmanəti, kirayə, turist xidmətləri göstərilməsi haqqında, françayzing, faktoring, lizing və digər müqavilələr bütün hallarda, istisnasız olaraq, əvəzli müqavilələrə şamil edilir.

Əvəzsiz müqavilələr odur ki, bu müqavilələrdə bir tərəfin etdiyi hərəkətə görə digər tərəfdən haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz alması nəzərdə tutulmur. Bu cür müqavilələrdə bir tərəfin digər tərəf üçün hər hansı bir hərəkət etməsi (əmlak verməsi, iş görməsi, xidmət göstərməsi) qarşı tərəfdən heç bir cavab xidməti ilə şərtləndirilmir. Əvəzsiz müqavilələrin dairəsi olduqca məhduddur. Bu cür müqavilələrə bağışlama müqaviləsini və əvəzsiz istifadə (ssuda) müqaviləsini misal göstərmək olar. Onlar qədim Roma hüququ dövründən bəri əvəzsiz müqavilənin klassik növləri hesab olunur. Bütün hallarda istisnasız olaraq, bu müqavilələr əvəzsiz müqavilə növünə aid edilir.

Bununla bərabər, elə müqavilələr vardır ki, onlar **həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər**. Bu cür müqavilələrə tapşırıq, borc, saxlama kimi hüquqi konstruksiyaları misal göstərmək olar. Borc müqaviləsinin əvəzli və ya əvəzsiz olması tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir (MM-in 741-jı maddəsi). Tapşırıq müqaviləsinin əvəzli və ya əvəzsiz olması da tərəflərin sazişindən asılıdır. Əgər tapşırıq müqaviləsində vəkalət verənin tapşırığın icrası müqabilində vəkalət alana haqq ödəməsi nəzərdə tutularsa, belə halda əvəzli tapşırıq müqaviləsindən söhbət gedə bilər. Yox, əgər tapşırığın yerinə yetirilməsinin əvəzində haqq verilməsi müəyyənləşdirilməzsə, onda tapşırıq müqaviləsi əvəzsiz olur. İki halda tapşırıq müqaviləsi istisnasız olaraq əvəzli olur: birincisi, haqq verilməsi hamılıqla qəbul edilmiş adət normasına çevrildiyi hallarda (məsələn, hamıya bəllidir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olan tapşırığın icrası müqabilində hökmən haqq ödəniləjəkdir); ikincisi, vəkalət alan tapşırığı müstəqil peşə fəaliyyəti formasında icra etdiyi hallarda (məsələn, hamıya bəllidir ki, vəkillər, patent müvəkilləri tapşırığı yalnız haqq almaqla icra edə bilər).

Mülki qanunvericilik mülki-hüquqi müqavilələrin **əvəzlilik prezumpsiyasını** müəyyən edir (MM-in 397-jı maddəsinin 3-cü bəndi), yəni müqavilədə onun əvəzli olması barədə şərtin göstərilməsindən asılı olmayaraq, əksi sübut edilənədək o, əvəzli müqavilə sayılır. Bu, o deməkdir ki, əgər müqavilədə onun əvəzsiz olması barədə konkret göstəriş yoxdursa, həmin müqavilə əvəzli müqavilə kateqoriyasına aid olunur. Məsələn, tapşırıq müqaviləsində müqavilənin qiyməti, yəni vəkalət alana onun göstərdiyi xidmətə görə ödəniləjək haqq barədə şərt göstərilir. Deməli, o, əvəzli müqavilədir. Belə halda haqqın məbləğini müəyyən etmək üçün mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydadan istifadə etmək lazımdır (MM-in 398-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Bu qaydaya görə, vəkalət alana pul müqayisəyə gələ bilən oxşar xidmət üçün, adətən, alınan qiymət üzrə ödənilir.

Bəzi hallarda həmişə əvəzli müqavilələr kimi çıxış edən müqavilələr üzrə (alqı-satqı, icarə, daşıma, podrat, kirayə və s. kimi müqavilələrdə) tərəflər razılığa gəlirlər ki, müvafiq tərəf öz vəzifəsinin icrası müqabilində qarşı tərəfdən haqq almasın. Məsələn, alıcı və satıcı razılığa gəlirlər ki, satıcı verdiyi əşyaya görə alıcıya haqq ödəməsin. Bu halda müqavilə bağışlama müqaviləsinə çevrilir. Əşya həmin müqavilənin predmeti kimi çıxış edir. Başqa misalda dərşiyıcı və yük göndərən daşıma müqaviləsində belə bir şərt nəzərdə tuturlar ki, daşıma xidmətinə görə dərşiyıcı daşıma haqqı almasın. Belə halda daşıma müqaviləsi bağışlama müqaviləsinə çevrilir. Xidmət bu müqavilənin predmeti olur. Kirayə, icarə, podrat və s. müqavilələr də əvəzsiz olduqda, bağışlama müqaviləsinə çevrilir. Bu, o deməkdir ki, əvəzsiz alqı-satqı, daşıma, kirayə, icarə, podrat və s. müqavilələrinin mövcud olması mümkün deyil.

9. İkitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr

Müqaviləni bağlayan tərəflərin iradələrini ifadə etmək əlamətinə görə müqavilələr iki cür olur: ikitərəfli müqavilələr; çoxtərəfli müqavilələr. Bu bölgü «müqavilənin bağlanması üçün neçə tərəfin iradə ifadəsi gərəkdir» kimi meyardan asılı olaraq aparılır.

İkitərəfli müqavilələr odur ki, bu cür müqavilələrin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsi kifayətdir. Alqı-satqı, podrat, daşıma, icarə, kirayə, borc, bank hesabı, bank əmanəti, sığorta, lizing, faktoring və digər müqavilələr ikitərəfli müqavilələr hesab edilir.

Bağlanması üçün iki tərəfdən çox olan tərəfin iradə ifadəsi tələb olunan və kifayət edən müqavilələrə **çoxtərəfli müqavilələr** deyilir. Məsələn, üç nəfərdən ibarət olan təsisçilərin hüquqi şəxs yaratmaq barədə təsis müqaviləsi

viləsi çoxtərəfli müqaviləyə misal ola bilər. Başqa bir misalda borcun köçürülməsi barədə əvvəlki borclu, yeni borclu (üçüncü şəxs) və kreditor öz aralarında razılığa gəlirlər (MM-in 522-ji maddəsi).

İkitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr onların əmələ gətirdiyi hüquqi nəticəyə görə bir-birindən fərqlənir. İkitərəfli müqavilələr hər iki tərəf üçün subyektiv hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Özü də onlar qarşılıqlı istiqamətə malikdir. Bir tərəfin subyektiv hüquq və vəzifələri digər tərəfin subyektiv hüquq və vəzifələrinə uyğun gəlir. Məsələn, podrat müqaviləsi üzrə podratçının əsas vəzifəsi işi görüb, onun nəticəsini sifarişçiyə təhvil verməkdən ibarətdir. Onun bu vəzifəsinə sifarişçinin işin nəticəsinin verilməsini tələb etmək hüququ uyğun gəlir. Sifarişçinin isə əsas vəzifəsi görülmüş işin haqqını (qiymətini) ödəməkdən ibarətdir. Onun bu vəzifəsinə podratçının işin haqqının ödənilməsinə tələb etmək hüququ uyğun gəlir. Bu sözləri alqı-satqı, icarə, daşıma, kirayə və digər müqavilələr üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri haqqında da demək olar.

Çoxtərəfli müqavilələr bu xüsusiyyətdən, yəni tərəflərin hüquq və vəzifələrinin qarşılıqlı olması kimi əlamətdən məhrumdur. Bu müqavilələrdə tərəflərin subyektiv hüquq və vəzifələri qarşılıqlı istiqamətə yox, eyni bir səmtə yönəlir.

Göstərilən meyara görə müqavilələrdən fərqli olaraq, əqdlər iki növə yox, üç növə ayrılır: birtərəfli əqdlərə; ikitərəfli əqdlərə; çoxtərəfli əqdlərə. Müqavilələrin birtərəfli müqavilə kimi növünün mövcud olması tamamilə, qeyd-şərtsiz istisna edilir. Axı, ikitərəfli və ya çoxtərəfli əqdə müqavilə deyilir. Biz müqaviləyə məhz bu cür anlayış veririk. Bu, onu göstərir ki, heç bir halda əqdlərin təsnifi baxımından müqavilənin birtərəfli müqavilə kimi növü ola bilməz. Öz növbəsində birtərəfli əqdlərin (məsələn, vəsiyyət etmənin, etibarnamə verməyin və s.) müqavilə rolunda çıxış etməsi istisna edilir.

10. Birtərəfli və ikitərəfli müqavilələr

Müqaviləni bağlayan tərəflər arasında hüquq və vəzifələrin bölünməsinin xarakterindən asılı olaraq müqavilələr iki növə ayrılır: birtərəfli müqavilələrə; ikitərəfli müqavilələrə.

Birtərəfli müqavilələr odur ki, bu cür müqavilələr bir tərəf üçün yalnız vəzifə yaradır, digər tərəf üçün isə anjaq hüquq əmələ gətirir. Məsələn, real bağışlama müqaviləsi, renta müqaviləsi, bank əmanəti (depozit) müqaviləsi və s. birtərəfli müqavilələrə misal ola bilər. Götürək bank əmanəti müqaviləsini. Bu müqavilə əmanətçinin bankdan pulun verilməsini tələb etmək hüququnu, bankın isə əmanəti faizi ilə birlikdə əmanətçiyə qaytarmaq vəzifəsini yaradır. Beləliklə, bank yalnız vəzifə daşıyır, əmanətçi isə yalnız hüquqa malik olur. Bu sözləri renta müqaviləsi barədə də söyləmək olar. Belə ki, həmin müqavilədə renta alan yalnız hüquqa (renta ödənilməsinə tələb etmək hüququna), renta ödəyijisi isə anjaq vəzifə (rentanı vaxtında ödəmək vəzifəsi) daşıyır. Renta alan vəzifə daşımır, renta ödəyijisi isə hüquqa malik deyil.

İkitərəfli müqavilələr odur ki, bu cür müqavilələr hər iki tərəf üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Həmin müqavilələrdə hər iki tərəf həm hüquqlara malik olur, həm də vəzifələr daşıyırlar. Belə ki, müqavilə nəticəsində hüquq əldə edən tərəf, həm də eyni zamanda digər tərəfə münasibətdə vəzifə daşıyır. Başqa sözlə desək, bu müqavilədə hər iki tərəf bir-birinə münasibətdə borclu və kreditor rolunda çıxış edirlər. Ona görə də ikitərəfli müqavilələrə **qarşılıqlı və ya sinallaqmatik müqavilələr** (yunanca «synallagma» - dəyişmə, dövriyyə, müqavilə deməkdir) də deyilir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində satıcı həm kreditordur, həm də borclu şəxsdir. Alıcı isə hər borclu şəxsdir, həm də kreditordur. Başqa sözlə desək, satıcı satdığı əşyanın pulunun verilməsini alıcıdan tələb etmək hüququna malikdir. Bu baxımdan o, kreditor rolunda çıxış edir. Satıcı da satdığı əşyanı alıcıya vermək vəzifəsini daşıyır. Bu aspektdən o, borclu şəxs hesab edilir. Alıcı aldığı əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsini daşıyır. Bu cəhətdən o, borclu şəxsdir. Alıcı satılan əşyanın ona verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir. Bu baxımdan o, kreditor rolunda çıxış edir. Bu sözləri podrat, sığorta, dəyişmə, daşıma, icarə, kirayə və digər müqavilələr haqqında da söyləmək olar. Axı, həmin müqavilələr qarşılıqlı müqavilə növünə şamil edilir.

Birtərəfli müqavilələrin sayı məhduddur. Bu cür müqavilələrə nadir hallarda rast gəlmək olur. İkitərəfli (qarşılıqlı) müqavilələrə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, müqavilələrin əksəriyyəti qarşılıqlı müqavilə növünə şamil edilir. Onların sayı kifayət qədər çoxdur.

Birtərəfli müqavilələri birtərəfli əqdlərdən fərqləndirmək lazımdır; onları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Birtərəfli əqd bildiyimiz kimi, yalnız bir tərəfin iradəsini ifadə edir (məsələn, vəsiyyət etmək, etibarnamə vermək və s.). Birtərəfli müqavilə isə bundan fərqli olaraq iki tərəfin iradəsi ilə bağlanır; o, kreditörün borclu ilə bağlandığı sazişdir. Lakin buna baxmayaraq, birtərəfli müqavilə yalnız bir tərəf üçün vəzifə yaradır.

11. Əşya və öhdəlik müqavilələri

Əmələ gətirdiyi hüququn növünə görə müqavilələr iki yerə bölünür: əşya müqavilələrinə; öhdəlik müqavilələrinə. Müqavilələrin bu cür bölgüsünə Almaniya və Yaponiya sivilistika doktrinasında rast gəlirik.

Əşya müqavilələri dedikdə, əşya hüquqları müəyyən edən müqavilələr başa düşülür. Bu kateqoriya müqavilələrin əsas təyinatı və məqsədi əşya hüquq münasibətləri (mülkiyyət hüquq münasibətləri, servitut hüquq münasibətləri, superfitsi hüquq münasibətləri və s.) yaratmaqdan, yəni əşya hüquqları əmələ gətirməkdən ibarətdir.

Həmin müqavilə növlərinə aiddir: tradisiya, yəni daşınar əşyanın verilməsi (MM-in 181-jı maddəsinin 1-jı bəndi); superfitsi (tikiliyə vərəsəlik hüququ) haqqında müqavilə (MM-in 251-jı maddəsi); servitut verilməsinə dair müqavilə (MM-in 256-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Almaniya mülki hüquq doktrinasında tradisiya əsas əşya müqaviləsi hesab edilir. Bunun nəticəsində daşınar əşyaya mülkiyyət hüququ (mülkiyyət hüquq münasibəti) yaranır. Tradisiya konstruksiyası Almaniya MQ-nin 929-cu paragrafının 1-jı hissəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Öhdəlik müqavilələri odur ki, bu müqavilələr nəticəsində öhdəlik hüquqları yaranır. Onların əsas təyinatı öhdəlik hüquq münasibətləri (öhdəliklər) əmələ gətirməkdən ibarətdir. Alqı-satqı, kirayə, icarə, daşıma, podrat və digər müqavilələr öhdəlik müqaviləsi kateqoriyasına aid edilir.

Elə müqavilələr var ki, onlar ikili təbiətə malikdir. Söhbət həmin müqavilələrin bir tərəfdən əşya müqavilə növünə, digər tərəfdən isə öhdəlik müqavilə növünə şamil edilməsindən gedir. Başqa sözlə desək, göstərilən hüquqi konstruksiyalar həm əşya müqaviləsi, həm də öhdəlik müqaviləsi hesab edilir. Məsələn, girov müqaviləsi, ipoteka müqaviləsi bu növ müqavilələrə misal ola bilər.

12. Müqavilələrin digər növləri

Müqavilələrin **qarışıq müqavilə** kimi növü fərqləndirilir. Bunlara kompleks müqavilələr də deyilir. **Kompleks müqavilələr** odur ki, bu müqavilələr özündə iki və daha artıq müxtəlif müqavilənin elementlərini birləşdirir (MM-in 390-jı maddəsinin 4-cü bəndi). Qarışıq (kompleks) müqavilə bağlamaq tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsinin tərəfləri (mal göndərən və alıcı) öz aralarında satılan malların daşınması, saxlanması və sığorta edilməsi barədə razılığa gəlirlər. Mal göndərən malların təyinat yerinə çatdırılması üçün dpşiyıcı (nəqliyyat təşkilatı) ilə daşıma müqaviləsi bağlayır. O, yükü sığortalayır və bu məqsədlə sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Mal göndərən yükü saxlama kamerasına verir və saxlama müqaviləsi bağlayır. Belə halda dörd cür müxtəlif müqavilənin — mal göndərmə, sığorta, daşıma və saxlama kimi müqavilələrin elementlərini birləşdirən qarışıq (kompleks) müqavilə əmələ gəlir. Bu halda tərəflərin münasibətlərinə qarışıq müqavilədə elementləri olan müqavilələrə dair qaydalar müvafiq hissələrdə tətbiq edilir (MM-in 390-jı maddəsinin 4-cü bəndi). Bu, o deməkdir ki, tərəflər arasında əmələ gələn mal göndərmə münasibətləri mal göndərmə müqaviləsi haqqında normalarla, sığorta münasibətləri sığorta müqaviləsi haqqında normalarla, daşıma münasibətləri daşıma müqaviləsi haqqında normalarla, saxlama münasibətləri saxlama müqaviləsi haqqında normalarla tənzimlənir.

Subyekt tərkibinə görə müqavilələrin iki növü fərqləndirilir: sahibkarlıq müqavilələri; qeyri-sahibkarlıq müqavilələri. Sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirməkdən ibarət olan, habelə iştirakçılardan (tərəflərdən) heç olmazsa biri, sahibkar olan müqavilələrə **sahibkarlıq müqavilələri** deyilir. Françayzing, lizing, ticarət agentliyi, kommersiya konsessiyası, broker və digər müqavilələr sahibkarlıq müqaviləsinə aid edilir. Mal göndərmə müqaviləsi «xalis», «təmiz» sahibkarlıq müqaviləsi hesab edilir. İştirakçıları (tərəfləri) qeyri-sahibkar statuslu istehlakçı vətəndaşlar olan müqavilələrə **qeyri-sahibkarlıq müqavilələri** deyilir. Kirayə, xüsusi mənada alqı-satqı və digər müqavilələr qeyri-sahibkarlıq müqaviləsinə misal ola bilər. Məsələn, vətəndaş öz minik avtomobilini ailə-məişət ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə qonşusuna satır. Onlar arasında bağlanan alqı-satqı müqaviləsi qeyri-sahibkarlıq müqaviləsidir. Bu müqavilə növü xarici hüquq doktrinasında **«istehlak müqaviləsi»** adlanır.

Bir-birinə münasibətdə malik olduqları əhəmiyyətə və müstəqil olub-olmamasına görə müqavilələr iki cür olur: əsas müqavilələr; aksesor (əlavə) müqavilələr. Hər hansı bir müqavilədən asılı olmadan müstəqil surətdə mövcud olan müqavilələrə **əsas müqavilələr** deyilir.

Alqı-satqı, daşıma, podrat, sığorta və digər müqavilələr əsas müqavilələr hesab edilir. **Aksessor (əlavə) müqavilələr** odur ki, bu cür müqavilələr əsas müqavilələrdən törəyir və onun taleyi həmin müqavilələrdən asılı olur. Bu müqaviləyə girov, zəminlik haqqında və beh barədə sazişi misal göstərmək olar. Məsələn, vətəndaş bankdan kredit alır və onunla kredit müqaviləsi bağlayır. Bu, əsas müqavilədir. Kreditin qaytarılmasını təmin etmək məqsədilə o, yaşayış evinə olan hüququnu girov qoyur və bu barədə bankla girov müqaviləsi bağlayır. Girov müqaviləsi aksesor, yəni törəmə müqavilədir. Başqa bir misalda vətəndaş öz qonşusu ilə televizor satılması barədə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu, əsas müqavilədir. Vətəndaş müqavilənin icrasını təmin etmək məqsədilə qonşudan beh alır və bu barədə müqavilə bağlayır. Bu, əlavə (aksesor) müqavilədir. Digər bir misalda vətəndaş kənd sakininə borc verir və onunla borc müqaviləsi bağlayır. Bu, əsas müqavilədir. Borcun qaytarılmasını təmin etmək məqsədilə qonşu zəmin durur və bunun üçün zəminlik müqaviləsi bağlanır. Bu isə aksesor müqavilədir. Aksessor müqavilə hüquqi cəhətdən əsas müqaviləyə bağlıdır. Belə ki, onun mövcud olması əsas müqavilədən asılıdır.

Normativ aktda nəzərdə tutulması kimi əlamətə görə müqavilələr iki cür olur: nəzərdə tutulan müqavilələr; nəzərdə tutulmayan müqavilələr. **Nəzərdə tutulan müqavilələr** odur ki, onların bütün hüquqi parametrləri normativ aktda müəyyənləşdirilir. Hüquqi parametrləri normativ aktda göstərilməyən, lakin mülki qanunverici-

liyin prinsiplərinə, ümumi əsaslarına və mənasına zidd olmayan müqavilələrə **nəzərdə tutulmayan müqavilələr** deyilir. Bu müqavilələr bəzi hallarda «sui generis» də, yəni xüsusi növ müqavilə də adlanır.

Bağlanma əsaslarına görə bütün müqavilələr iki yerə bölünür: azad (sərbəst) müqavilələr; məcburi müqavilələr. Bağlanması tərəflərin mülahizələrindən, istəklərindən və sazişindən asılı olan müqavilələrə **azad (sərbəst) müqavilələr** deyilir. Müqavilələrin əksəriyyəti azad (sərbəst) müqavilələr hesab edilir.

Bağlanması, heç olmazsa, tərəflərdən biri üçün məcburi olan müqavilələrə **məcburi müqavilələr** deyilir. Bu cür müqavilələrin bağlanmasında tərəflərin arzu və istəkləri əsas rol oynamır. Məcburi müqavilələrə misal olaraq bank hesabı müqaviləsini misal göstərmək olar. Bankın borcu və vəzifəsidir ki, o, hesab açmaq təklifi ilə ona müraciət etmiş müştəri ilə bank hesabı müqaviləsi bağlasın. Bankın həmin hesabın açılmasından imtina etməyə ixtiyarı çatmır (MM-in 956-jı maddəsinin 2-ji və 3-cü bəndləri). Əgər bank hesabı müqaviləsinin bağlanmasından bank əsassız boyun qaçırırsa, onda müştəri onu müqavilə bağlamağa məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər.

Ümumi müqavilələr də məcburi müqavilələrə şamil edilir. Ona görə ki, müvafiq tərəf kontragentlə müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina edə bilməz (MM-in 400-cü maddəsinin 1-ji bəndi). Bu müqavilələr məcburi müqavilələr arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Fidusiar müqavilə mülki-hüquqi müqavilələrin xüsusi qrupunu təşkil edir. Müqaviləni bağlayan tərəflərin şəxsi etimad münasibətlərinə əsaslanan müqavilə **fidusiar müqavilə** adlanır. Bu müqavilə iki əsas əlamətlə xarakterizə olunur. Birinci əlamət müvafiq tərəfin ölməsi ilə müqaviləyə xitam verilməsindən ibarətdir. Belə halda həmin tərəfin müqavilə üzrə öhdəlikləri hüquqi varislik qaydasında vərəsələrə keçmir. İkinci əlamət isə tərəflərin hər hansı bir motiv, dəlil olmadan birtərəfli qaydada müqaviləni pozmalarından ibarətdir. Belə ki, fidusiar müqavilə iştirakçıları istənilən vaxt müqaviləni ləğv edə bilərlər. Göstərilən hər iki əlamətə cavab verdiyinə və uyğun gəldiyinə görə həm tapşırıq müqaviləsi, həm də komissiya müqaviləsi fidusiar müqavilə növünə şamil edilir.

Mülki-hüquqi müqavilənin xüsusi xarakterli növlərindən biri aleator müqavilə adlanır. **Aleator müqavilə** dedikdə, tərəfləri risk elementini qəbul edən elə bir müqavilə başa düşülür ki, həmin element bu və ya digər tərəfin faktik əldə etdiyi qarşılıqlı əvəzin onun özünün verdiyi qarşılıqlı əvəzin həcmindən az olması ehtimalından ibarətdir: bu növ müqaviləni bağlayan tərəflərdən hər biri müəyyən risqdən öz xeyri üçün istifadə edir. Ona görə də bu müqavilə çox vaxt «**risqə əsaslanan müqavilə**» adlanır. Aleator (riskli) müqavilənin ən geniş yayılmış növü ömürlük rentə müqaviləsi hesab edilir. Bu müqavilənin aleator müqavilə kateqoriyasına aid edilməsi Fransa MM-in 1964-cü maddəsində rəsmən qanunvericilik qaydasında təsdiqlənir və Fransa sivilistika doktrinasında əsaslandırılır. Rente müqaviləsindən başqa, oyun və mərclərin keçirilməsi ilə bağlı müqavilə, habelə sığorta müqaviləsi də aleator müqavilə növünə daxil olunur.

Nümayəndəlik müqavilələri mülki-hüquqi müqavilələrin bir növünü təşkil edir. Nümayəndəlik hüquq münasibətləri yaradan müqavilələrə **nümayəndəlik müqavilələri** deyilir. Bu müqavilələr nümayəndəlik münasibətini – nümayəndəliyi rəsmiləşdirir. Nümayəndəlik isə elə bir münasibətdir ki, bu münasibətə görə bir tərəf (nümayəndə) digər tərəfin (tapşıranın) hesabına və onun mənafeyi üçün üçüncü şəxslərlə əqd bağlayır və bu əqd tapşırın üçün mülki hüquq və vəzifələr yaradır, dəyişdirir və ya xitam edir.

Nümayəndəlik müqavilələri iki cür olur: klassik (açıq, birbaşa) nümayəndəlik müqavilələri; gizli (dolay) nümayəndəlik müqavilələri. **Klassik nümayəndəlik müqavilələri** odur ki, bu müqavilələrə görə, nümayəndə təmsil olunanın adından, tapşıranın mənafeyi üçün və onun hesabına üçüncü şəxslərlə əqd bağlayır. Bu zaman birbaşa, bilavasitə, düzünə və avtomatik olaraq tapşırın üçün hüquqi nəticə yaranır, yəni mülki hüquq və vəzifələr yaranır, dəyişir və ya xitam olunur. Göstərilən növ nümayəndəlik müqaviləsinə ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqaviləni misal göstərmək olar (MM-in 789-cu maddəsi).

Gizli (dolay) nümayəndəlik müqavilələri odur ki, bu müqavilələrə görə nümayəndə təmsil olunanın hesabına və onun mənafeyi üçün, lakin öz adından üçüncü şəxslərlə əqd bağlayır. Bu zaman hüquqi nəticə nümayəndə üçün yaranır. Sonra o, bunu tapşırana (təmsil olunana) verir. Komissiya müqaviləsi gizli nümayəndəlik müqaviləsinin ən geniş yayılmış növüdür. Belə ki, bu müqavilə üzrə nümayəndə (komissiyaçı) öz adından üçüncü şəxsə əqd bağlayır. Həmin əqd üzrə hüquq və vəzifələri o özü əldə edir. Sonra isə onu təmsil olunana, yəni tapşırana (komitentə) verir. Almaniya ticarət hüququ müəyyən etmişdir ki, gizli (dolay) nümayəndəlik komissiya müqaviləsinin mühüm əlamətidir (Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin 383-cü paragrafı). Tapşırıq müqaviləsini də bu növ müqaviləyə aid etmək olar. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, tapşırıq müqaviləsinin predmeti rolunda faktiki hərəkətlər çıxış etdikdə, nümayəndəlik münasibəti yaranmır. Yalnız o tapşırıq müqaviləsi gizli (dolay) nümayəndəlik əmələ gətirir ki, onun predmetini hüquqi hərəkətlər təşkil etsin.

Dövlət satınalmaları müqaviləsi xüsusi xarakterli müqavilə növüdür. Bu müqavilə ilə bağlı münasibətlər «Dövlət satınalmaları haqqında» qanunla (2001) tənzimlənir. Dövlət satınalma müqaviləsi elə bir sənəddir ki, bu sənəd satınalan təşkilatla tender qalibi (qalibləri) arasında yaranan münasibətləri rəsmiləşdirir və malların

(işlərin və xidmətlərin) satın alınması ilə əlaqədar tərəflərin öhdəliklərini müəyyənləşdirir.

Almaniya mülki hüququnda da mülki-hüquqi müqavilələrin təsnifinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Hər şeydən əvvəl, mülki-hüquqi müqavilələr bölünür: **Veräußerungsverträge** (əmlakın qəti olaraq verilməsinə yönələn müqavilələrə), yəni Kaufvertrag (alqı-satqı müqaviləsinə), Tausch (dəyişmə müqaviləsinə), Schenkung (bağışlama müqaviləsinə); **Gebruuchsüberlassungen** (istifadəyə vermək müqavilələrinə), yəni Mietvertrag (kirayə müqaviləsinə), Pacht (icarə müqaviləsinə), Darlehen (borc müqaviləsinə), Leihe (əvəzsiz ssuda müqaviləsinə), Lising (lizinq müqaviləsinə); **Verträge über Tätigkeit** (fəaliyyət haqqında müqavilələrə), yəni Dienstvertrag (əmək müqaviləsinə), Werkvertrag (podrat müqaviləsinə), Reisevertrag (turist xidməti haqqında müqaviləyə), Auftrag (tapşırıq müqaviləsinə), Maklervertrag (makler müqaviləsinə), Verwahrung (saxlanc müqaviləsinə) və s.

Professor Q.Y.Muselyak predmetinə görə müqavilələri dörd qrupa bölür: öhdəlik müqavilələri; əşya müqavilələri; ailə-nikah müqavilələri; vərəsəlik müqavilələri. H.Haynriks birtərəfli məjburediji (bağışlama, zəminlik) və natamam ikitərəfli məjburediji (alqı-satqı, icarə) və s. müqavilə növlərini fərqləndirir.

Almaniya mülki hüququnda «**diktə olunan müqavilə**» (**diktierter Vertrag**) adlı xüsusi müqavilə növü fərqləndirilir. Bu müqavilə növünü qoşulma müqaviləsi və ya standart müqavilə (nümunəvi müqavilə) ilə qarışdırmaq olmaz. Diktə olunan müqavilə dedikdə, elə bir müqavilə növü başa düşülür ki, həmin müqavilə hakimiyyət orqanının göstərişi əsasında məcburi surətdə bağlanılır. Məsələn, ər-arvadın hər ikisinin adına bağlanmış kirayə müqaviləsi boşanma zamanı məhkəmə qərarı əsasında məcburi surətdə yalnız onlardan birinin adına yenidən bağlanılır.

Yaponiya mülki hüququ da müqavilələri müxtəlif növlərə bölür: ikitərəfli və birtərəfli müqavilələrə; əvəzli və əvəzsiz müqavilələrə; real və konsensual müqavilələrə; adlı (tipik), adsız (qeyri-tipik) və qarışıq müqavilələrə.

§ 4. Müqavilənin bağlanması

1. Müqavilənin bağlanmasının anlayışı və mərhələləri

Qanunun müəyyən etdiyi göstərişə görə, müqavilə bağlandığı andan qüvvəyə minir və hər iki tərəf üçün məcburi qüvvəyə malik olur. Deməli, tərəflərin sazişinin və razılığının onlar üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi üçün müqavilənin bağlanması gərəkdir. **Müqavilənin bağlanması** dedikdə, müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tərəflərin lazımi formada nail olduqları saziş və razılıq başa düşülür ki, bu, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada həyata keçirilir. Belə təsəvvür yaranır ki, müqavilə tərəflərin sazişidir. Tərəflərin müəyyən sazişə nail olmaları və bununla müqavilə bağlamaları üçün zəruridir ki, **tərəflərdən biri müqavilə bağlamaq barədə təklif versin**, digər tərəf isə **bu təklifi qəbul etsin**. Qanun müəyyən edir ki, müqavilə tərəflərdən birinin müqavilə bağlamaq təklifi göndərməsi və digər tərəfin təklifi qəbul etməsi vasitəsilə bağlanır (MM-in 405-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Qanunun nəzərdə tutduğu göstərişdən belə məlum olur ki, müqavilənin bağlanması müəyyən bir prosesdir və bu proses iki mərhələdən ibarətdir:

- **birinci mərhələ** müqavilə bağlamaq **təklifinin göndərilməsindən** (verilməsindən) ibarətdir;
- **ikinci mərhələ** digər tərəfin (kontragentin) bu **təklifi qəbul etməsindən** ibarətdir.

Müqavilə bağlamağın hər iki mərhələsi Almaniya mülki hüququnda da nəzərdə tutulur: birinci mərhələ uyğun təklif göndərilməsindən ibarətdir («Angebot»); ikinci mərhələ isə təklifin qəbul edilməsindən və ona razılıq verilməsindən ibarətdir («Annahme»). Nə vaxt ki, bir partnyor digər partnyora müqavilə bağlamaq barədə təklif göndərir, digər partnyor isə həmin təklifi qəbul edir, onda müqavilə sazişi qüvvəyə minir.

Yaponiya mülki hüququna görə, müqavilə bir tərəfin digər tərəfə təklif göndərməsi, digər tərəfin isə bu təklifə razılığını bildirməsi yolu ilə bağlanılır.

Göstərilən hər iki mərhələ müqavilə bağlamağın bütün halları üçün zəruridir. Mülki hüquq doktrinası və qanunvericilik ənənəvi olaraq müqavilə bağlamağın iki halını fərqləndirir: «iştirakçılar» arasında müqavilə bağlama halı; «qeyri-iştirakçılar» arasında müqavilə bağlama halı. Birinci halda, yəni «iştirakçılar» arasında müqavilə bağlananda tərəflər üzbəüz, bir-birilə bilavasitə əlaqədə olurlar, bu əlaqə nəticəsində müqavilənin şərtlərini hazırlayırlar, onun mətnini müəyyənləşdirirlər, sonra isə hər iki tərəf müqaviləni imzalayır. Göstərilən halda müqavilə bağlanması prosesi geniş səviyyədə, neçə deyərlər, bütün təfərrüatı ilə, müfəssəl şəkildə tənzimlənməyi tələb etmir.

İkinci halda, yəni «qeyri-iştirakçılar» arasında müqavilə bağlananda isə müqavilə bağlanması prosesinin əhatəli tənzimlənməsinə zərurət yaranır. Ona görə ki, müqaviləni bağlayanlar bir-birilə üzbəüz, bilavasitə əlaqədə olmurlar. Belə ki, məkan və ərəzi baxımından tərəflər bir-birindən ayrı yerlərdə yaşayırlar və ya yerləşirlər. Bu isə onlara öz iradələrini bilavasitə bir-birinin ardınca ifadə etməyə imkan vermir, yəni tərəflərin öz iradələrini ifadə etmələri müddət baxımından üst-üstə düşür. Beləliklə, bu cür hallarda tərəflərin öz iradələrini ifadə etmələrində vaxt baxımından uyğunsuzluq yaranır. Bu isə müqavilə bağlanmasının ikinci halının geniş təfsilatı

ilə tənzimlənməsini tələb edir. Bu cür qayda ilə müqavilə bağlanma prosesində elə məsələlər əmələ gəlir ki, həmin məsələlərin bütün detalları ilə, müfəssəl şəkildə hüquqi nizamlanmasına tələbat yaranır. Bu cür məsələlərə aiddir: müqavilə bağlanması haqqında təklif etmiş tərəf həmin təklifi geri götürə bilərmi?; qarşı tərəfin əsas məsələlər barəsində razılıq verməsini, digər məsələlər haqqında isə fərqli şərtlər müəyyənləşdirməsini neçə qiymətləndirmək olar?; müqavilə hansı andan bağlanmış hesab edilir? və s.

Göstərilən iki mərhələ, yəni müqavilə bağlamaq haqqında təklifin verilməsi və bu təklifin qəbul edilməsi mərhələləri müqavilə bağlanmasının bütün halları üçün məcburidir. Müqavilə bağlanmasının məcburi xarakterə malik olan birinci mərhələsi oferta (latınca «offertus» – təklif edilən) adlanır. **Oferta dedikdə, müqavilə bağlanması haqqında təklif başa düşülür.** O, bir və ya bir neçə şəxsə ünvanlana bilər. Müqavilə bağlamaq barədə təklif edən şəxsə isə **oferent** deyilir.

Müqavilə bağlanmasının məcburi xarakterə malik olan ikinci mərhələsi aksept (latınca «acceptus» – qəbul olunan) adlanır. **Aksept dedikdə, bir tərəfin digər tərəfin müqavilə bağlamaq barədə təklifini qəbul etməsi başa düşülür.** Ofertanın ünvanlandığı şəxsin ofertanı qəbul etməsi haqqında cavabı aksept sayılır (MM-in 409-cu maddəsinin 1-jı bəndi). Təklifi qəbul edib, ona cavab verən tərəfə **akseptant** (latınca «acceptans» – qəbul edən) deyilir.

Bununla bərabər, müqavilə bağlanmasının göstərilən iki mərhələsindən savayı, elə bir mərhələsi də vardır ki, bu mərhələ bəzi müqavilələrin bağlanmasında (bütün müqavilələrin bağlanmasında yox) məcburi mərhələ kimi çıxış edir. Bu mərhələ ofertaya baxılması adlanır. **Ofertaya baxılması mərhələsi** yalnız o hallarda mümkündür ki, qanunvericilik bəzi müqavilə növləri üçün ofertaya (müqavilənin layihəsinə) baxmaq müddəti və qaydası müəyyən etsin. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsi bağlanarkən müqavilə bağlanması barədə təklif almış tərəf həmin təklifi aldığı gündən otuz gün ərzində müqavilənin müvafiq şərtlərinin razılaşdırılması üçün tədbirlər görməli idi, yəni həmin müddət ərzində o, ofertaya baxmalı idi (MM-in 628-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Deməli, ofertaya baxılması mal göndərmə müqaviləsinin bağlanmasının ikinci müstəqil məcburi mərhələsini təşkil edirdi. İndi bu norma MM-dən çıxarılmışdır.

Müqavilə bağlanmasının məcburi mərhələlərindən başqa, fakultativ mərhələsi də vardır. Bu, **danışıqlar mərhələsi** adlanır. Danışıqlar tərəflərin müqaviləqabağı əlaqələrini ifadə edir. Bu cür danışıqlar müqavilənin bağlanması haqqında aparılır və onun gedişində, adətən, sənədlər tərtib edilir. Bu sənəd **niyyət haqqında saziş** və ya **niyyət protokolu** və yaxud **niyyət məktubu** adlanır. Burada gələcəkdə bağlanılması gözlənilən müqavilə haqqında məlumat verilir. Lakin həmin sənədlər müqavilə bağlamaq niyyətində olan tərəflər üçün hüquqi vəziyyətlər yaratmır. Bununla belə, sənədin məzmununu və həmin sənədi imzalayan şəxslərin statusunu nəzərə alaraq, ona hüquqi əhəmiyyət və qiymət verilə bilər. Belə ki, həmin sənəddə tərəflərin **ona ilkin müqavilə qüvvəsi vermək iradəsi** birbaşa ifadə oluna bilər (MM-in 402-jı maddəsinin 6-jı bəndi). Bu vasitə ilə sənəd ilkin müqaviləyə çevrilir. Belə halda o, müqavilə bağlanmasının mərhələsi kimi çıxış etmir.

Danışıqlar mərhələsi müqavilə bağlanmasının məcburi xarakter daşımayan mərhələsidir. O, qeyri-məcburi (fakultativ) mərhələdir. Həmin mərhələdən müqavilə münasibətlərinə girmək niyyətində olan şəxslər yalnız öz istək və arzuları əsasında istifadə edirlər.

Beləliklə, müqavilə bağlanması prosesi ümumən dörd mərhələdən ibarətdir:

- danışıqlar mərhələsi;
- oferta;
- ofertaya baxılması;
- aksept.

Tərəflərin son zamanlar İnternet kanallarından istifadə etməklə elektron poçtu vasitəsilə sənədlər mübadiləsi yolu ilə müqavilə bağlamaları geniş yayılmışdır. Müasir şəraitdə onların İnternetin və digər kompüter rabitəsinin köməyi ilə müqavilə bağlamaq halları xeyli çoxalmışdır. Bəzən tərəflər bir-birinə aydın və məlum olan elə hərəkətlər edirlər ki, bu hərəkətlərdən onların müqavilə bağlamağa razı olduğu açıq-aşkar görünür. Bunlara **konklyudent hərəkətlər**, müqaviləyə isə **konklyudent hərəkətlə bağlanmış müqavilə** deyilir. Məsələn, metro ilə gediş zamanı konklyudent hərəkətlə daşıma müqaviləsi bağlanır.

2. Oferta

Müqavilə bağlamaq barədə hər hansı bir təklif, şübhəsiz ki, oferta sayıla bilməz. Bu cür təklifin oferta kimi hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi üçün zəruridir ki, o, qanunun müəyyən etdiyi məcburi tələblərə uyğun gəlsin. Bu cür tələblər qanunda göstərilmişdir (MM-in 408-jı maddəsi).

Qanunun nəzərdə tutduğu **birinci tələb** ondan ibarətdir ki, **oferta konkret olmalıdır**. Konkretlik dedikdə, ofertanın konkret olaraq bir və ya bir neçə şəxsə ünvanlanması başa düşülür. Əgər müqavilə bağlamaq barədə təklif dairəsi məlum olmayan, yəni qeyri-müəyyən dairədən olan şəxslərə ünvanlanarsa, bu, oferta kimi qəbul edilmir. Bu təklif **ofertaya dəvət** sayılır (MM-in 408-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Məsələn, ticarət firması yerli

mətbuatda elan vasitəsilə qeyri-müəyyən şəxslərə belə bir təklif verir ki, müştərilər onun dükanına gəlib ondan mal alsınlar. Bu təklif müqavilənin bütün mühüm şərtlərini əks etdirsə də, oferta hesab olunmur. Ona görə ki, o, dairəsi naməlum olan şəxslərə ünvanlanır və ofertaya dəvət hesab edilir. Ofertaya dəvət etmək isə reklam kimi qiymətləndirilir. Reklam qeyri-müəyyən şəxslərə ünvanlanır və bir qayda olaraq, müqavilə bağlamaq üçün kifayət etmir. **Reklam** əmtəə (mal, iş, xidmətlər) haqqında maraq formalaşdırmaq, onun satılmasına kömək göstərmək məqsədilə yayılan informasiyadır. O, gələcək müqavilənin mühüm şərtləri barəsində müştəriyə məlumat vermək məqsədi güdmür. Reklamın əsas qayə və məqsədi əmtəənin bəşlicə xüsusiyyət və xassələrini müştərilərə nümayiş etdirməkdən ibarətdir. Buna görə də şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə ünvanlanmış reklam ofertaya dəvət sayılır, bu şərtlə ki, reklamda ayrı qayda birbaşa göstərilməsin (MM-in 408-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu cür yanaşma Almaniya sivilistika doktrinasında da nəzərdə tutulur. Professor H.Haynriks yazır ki, reklam elanları, vitrinlərdə yerləşdirilmiş və qoyulmuş elanlar və s. mülki-hüquqi mənada təklif hesab olunmur. Bu cür elanlar ofertaya (təklifə) dəvətdir (invitatio ad offerendum).

Bununla bərabər, bu qaydadan müəyyən istisnaya yol verilir. Belə ki, bəzi məqamlarda **dairəsi məlum olmayan şəxslərə ünvanlanan təklif ofertaya dəvət yox, oferta hesab edilir**. Axı, şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə ünvanlanmış təklifin ofertaya dəvət hesab edilməsinə nəzərdə tutan norma imperativ yox, dispozitiv normadır (MM-in 408-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu, o deməkdir ki, həmin təklifdə bilavasitə ayrı qayda nəzərdə tutula bilər. Başqa sözlə desək, göstərilən bu cür təklif müəyyən şərtlər əsasında ümumi oferta hesab edilə bilər. Bunun üçün zəruridir ki, birincisi, **təklif müqavilənin bütün mühüm şərtlərini əks etdirməsin**. Şübhəsiz ki, söhbət, hər şeydən əvvəl, müqavilənin predmetindən gedir.

İkincisi, həmin təklifdən onu irəli sürmüş şəxsin təklifdə göstərilmiş şərtlər ilə müqaviləni **ona cavab verən istənilən şəxslə bağlamaq iradəsi aydın görünsün**. Bu iki şərt mövcud olduqda, şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə ünvanlanmış təklif onu irəli sürən şəxsin iradəsini və müqavilənin bütün mühüm şərtlərini ifadə etdiyinə görə ümumi oferta hesab edilir. **Ümumi oferta** dedikdə, müqavilənin bütün mühüm şərtlərini əks etdirən elə bir təklif başa düşülür ki, bu təklifdən onu irəli sürmüş şəxsin həmin təklifdə göstərilmiş şərtlərlə müqaviləni ona cavab verən istənilən şəxslə bağlamaq iradəsi aydın görünür (MM-in 408-jı maddəsinin 7-jı bəndi). Bu oferta şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə, yəni istənilən hər bir kəsə ünvanlanır.

Ümumi oferta həm yazılı, həm də şifahi formada ola bilər. Əgər təklif mətbuatda, ictimai yerlərdən asılmış elanlarda və s. irəli sürülsə, onda bu yazılı formalı ümumi ofertadır. Təklif radio, televiziya, mikrofon vasitəsilə verilsə, belə halda söhbət şifahi formalı ümumi ofertadan gedə bilər. Ümumi oferta istər yazılı, istərsə də şifahi formada olsun, fərqi yoxdur, bütün hallarda müqavilənin bütün mühüm şərtlərini əks etdirməlidir.

Ümumi ofertaya çoxlu misallar çəkmək olar: yaşıl işığı yandırır dayanajaqda duran taksi; sərin içkiləri konklyudent hərəkətlə satan avtomat; nəşriyyatın özünün buraxdığı kitabı geniş oxucu auditoriyasına təklif etməsi; malın qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış reklamda, kataloqda və malların təsvirlərində təklif edilməsi (MM-in 616-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Almaniya mülki hüquq doktrinası da bu mövqedə dayanır. Burada ofertanın xüsusi halları fərqləndirilir: malların satışını həyata keçirən avtomat; internet xidməti; öz-özünə xidmət.

Qanunun müəyyən etdiyi **ikinci tələb** ondan ibarətdir ki, **təklif müqavilənin bütün mühüm şərtlərini ifadə etməlidir**. Bu tələb MM-in 405-jı maddəsinin 1-jı bəndində ifadə olunan belə bir göstərişdən irəli gəlir ki, tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində razılığa gəldikdə, müqavilə bağlanmış sayılır. Əgər təklifdə müqavilənin mühüm şərtlərindən heç olmazsa, biri göstərilməzsə, həmin təklif oferta kimi qəbul edilə bilməz. Ofertada müqavilənin mühüm şərtləri əks olunmalıdır (MM-in 408-jı maddəsinin 1-jı bəndi).

Qanunun nəzərdə tutduğu **üçüncü tələb** ondan ibarətdir ki, **təklif kifayət qədər müəyyən olmalı və şəxsin müqavilə bağlamaq niyyətini açıq-aşkar ifadə etməlidir**. Şəxsin müqavilə bağlamaq niyyətini ifadə etməyən təklif qeyri-müəyyən təklif hesab edilir və müqavilənin bütün mühüm şərtlərini əks etdirsə də, oferta kimi qəbul edilmir.

Qanunun nəzərdə tutduğu **dördüncü tələb** ondan ibarətdir ki, təklifdə onu vermiş şəxsin təkcə müqavilə bağlamaq niyyəti yox, həm də onun təklifə kontragent (qarşı tərəf) razılıq verdikdə, **öz təklifinin icrasına hazır olduğu ifadə olunmalıdır**. Əgər təklifdə bu təklifi vermiş şəxsin öz təklifinin icrasına hazır olduğu əks olunmazsa, bu cür təklif oferta kimi tanınmır.

Qanunun nəzərdə tutduğu **beşinci tələb** ondan ibarətdir ki, **təklif geri götürülə bilməz**, yəni geri götürülməzlik prinsipi tətbiq edilir. Bu prinsip müqavilə bağlamaq barədə təklif vermiş şəxsin öz təklifini geri götürə bilməməsi imkanını ifadə edir. **Geri götürülməzlik prinsipinin** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ünvan sahibinin aldığı oferta onun aksepti üçün müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində geri götürülə bilməz (MM-in 408-jı maddəsinin 6-jı bəndi). Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi təklifin geri götürülməzliyi prinsipini müəyyənləşdirir. Bu, kontinental hüquq ailəsinin ənənələrinə uyğundur. Belə ki, kontinental (roman-ger-

man) hüquq sistemləri ofertanın geri götürülməzliyi prinsipini təsbit edir. Analoci prinsipi Yaponiya mülki hüququ da nəzərdə tutur. Bu prinsipə görə, oferta imperativ xarakterə malikdir: müqavilə bağlanana kimi ofertanın geri götürülməsinə yol verilmir. Yaponiya MM-inə görə, aksept üçün müddət müəyyənləşdirilərsə, həmin müddət ərzində oferta geri götürülə bilməz (MM-in 521-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Ümumi hüquq (ingilis-amerikan) ailəsi isə bundan fərqli olaraq, ofertanın geri götürülməsi qaydasını nəzərdə tutur.

Belə təsəvvür yaranır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ofertanın onun aksepti üçün müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində geri götürülməzliyi prinsipini təsbit edir. Bu cür oferta **qəti oferta** hesab edilir. Aksept üçün müddət ya qanunvericiliklə müəyyən edilə bilər, ya da ofertanın özündə nəzərdə tutula bilər. Məsələn, qanunla malların göndərilməsi müqaviləsi üzrə aksept üçün otuz gün müddət müəyyənləşdirilirdi (MM-in qüvvədən düşmüş 628-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Bəzi hallarda aksept üçün müddət nəzərdə tutulmaya da bilər. Bu cür məqamlarda aksept üçün normal zəruri müddət tətbiq edilir (MM-in 409-cu maddəsinin 8-jı bəndi).

Ofertanın geri götürülməzliyi prinsipini təsbit edən qanun norması imperativ yox, dispozitiv xarakter daşıyır. Bu, o deməkdir ki, ofertada ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər, yəni ofertanın qəti olmaması, onun geri götürülə bilməsinin mümkünlüyü qaydası göstərilə bilər.

Ofertanın geri götürülməsi təklifin mahiyyətindən də irəli gələ bilər. Məsələn, tez xarab olan və korlanan malların satışı müqaviləsini bağlamaq təklifinin, şübhəsiz ki, geri götürülməsi onun verildiyi şəraitlə bağlı ola bilər. Məsələn, oferta göndərilən vaxt milli zəmində münaqişə baş verir və ya gərgin ictimai-sosial vəziyyət yaranır. Bu vəziyyətdə oferta geri götürülərsə, bu, ədalətsiz hal və pozuntu hesab edilə bilməz.

Oferta geri götürüləndə bu barədə bildiriş göndərilir (və ya verilir). Elə hallar olur ki, təklif verilən kimi onu dərhal geri götürmək haqqında qərar qəbul edilir. Belə məqamlarda bildiriş ofertadan əvvəl və ya onun özü ilə eyni vaxtda daxil olur. Bu, o deməkdir ki, oferta verilməmişdir. Ona görə ki, oferta ünvan sahibi tərəfindən alınmamış onun geri götürülməsi barədə bildiriş verilir.

Beləliklə, oferent ünvan sahibinin aldığı ofertanı onun aksepti üçün müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində geri götürə bilməz. Məsələn, bağ evini kirayəyə verən mülkiyyətçinin ixtiyarı yoxdur ki, bu evi kirayəyə götürmək arzusunda olan vətəndaşın təklifi qəbul etməsi (razılıq verməsi) üçün müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində həmin təklifi geri götürsün. Elə hesab edək ki, mülkiyyətçi bu müddəti gözləmir və bağ evini digər şəxsə kirayəyə verir. Nəzərdə tutulmuş müddətdə təklifə razılıq verən vətəndaş bağ üçün lazım olan şeyləri bağa daşıyır və bunun üçün daşınmaya kifayət qədər xərclər çəkir. Bağ evini başqasına verdiyini görən vətəndaş ona vurulmuş zərərin (məsələn, daşıma xərclərini və s.) əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, ünvan sahibinin aldığı ofertanı birtərəfli qaydada geri götürən oferent çəkilmiş xərclərin əvəzini öz kontragentinə ödəməlidir.

Yuxarıda göstərilən əlamətlərə uyğun gəldikdə, təklif oferta kimi qəbul edilir. **Həmin əlamətlərdən biri olmazsa, təklif oferta yox, ofertaya dəvət hesab olunur.** Tələb olunan zəruri əlamətlərə malik olan oferta onu verən şəxs üçün müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Ofertanın hüquqi qüvvəyə malik olması və hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi üçün vacibdir ki, o, ünvan sahibi tərəfindən alınsın. Oferta ünvan sahibi tərəfindən alındığı andan onu ofertanı göndərmiş şəxslə bağlı edir (MM-in 408-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Bu, o deməkdir ki, ünvan sahibi tərəfindən oferta alındığı andan ofertaya razılıq verilməsi üçün müəyyənləşdirilmiş müddət qurtarana kimi oferta göndərmiş şəxsin analoci təklifi başqasına etməmək, habelə oferta ilə razı olan digər şəxslərlə müqavilə bağlamağa ixtiyarı çatmır.

Beləliklə, **oferta dedikdə, müqavilə bağlamaq niyyətində olan şəxsin bir və ya bir neçə konkret şəxsə ünvanlanan, müqavilənin mühüm şərtlərini ifadə edən və bu şəxsin təklifinə cavab verən hər bir şəxslə onun müqavilə bağlamaq iradəsində olduğunu göstərən təklif başa düşülür.**

3. Aksept

Müqavilənin bağlanması əsas məcburi mərhələlərindən biri aksept adlanır. Ofertada yalnız bir tərəfin iradəsi ifadə olunur. Müqavilənin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsi tələb edilir. Buna görə də vacibdir ki, ofertanı alan tərəfin iradəsi ifadə olunsun. Bu isə müqavilə bağlanması üçün aksept adlı mərhələsində müəyyənləşdirilir. Aksept tərəflər arasında müqavilə münasibətlərinin əmələ gəlməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, oferta alan şəxsin müqavilə bağlamağa razılıq verilməsi haqqında cavabının müqavilə münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsində rolu böyükdür.

Aksept dedikdə, ofertanın ünvanlandığı şəxsin ofertanı tam və qeyd-şərtsiz qəbul etməsi haqqında cavabı başa düşülür. Bu cavabın hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi və onu verən şəxs üçün hüquqi nəticə doğurması üçün vacibdir ki, o, müəyyən əlamətlərə uyğun gəlsin. Həmin əlamətləri özündə əks etdirməyən cavab aksept kimi qəbul edilmir və tanınmır. Bu əlamətlər qanunda nəzərdə tutulmuşdur.

Almaniya mülki hüququna görə, təklifin (ofertanın) qəbul edilməsi «Annahme» adlanır ki, o, aksept mənasını bildirir. «Annahme» elə bir iradə ifadəsidir ki, bunun vasitəsilə akseptant müqavilə bağlamağa öz razılığını

bildirir. O, bir tərəfdən iradə bildirmə prosedurudur, digər tərəfdən isə təsdiqetmə javabıdır, razılıq vermədir. «Annahme» Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 150-152-ji paraqrafları ilə tənzimlənir. Yaponiya mülki hüququnda akseptə oferta ilə birlikdə müqavilə bağlanmasına səbəb olan iradə ifadəsi kimi anlayış verilir.

Akseptin birinji əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **tam və qeyd-şərtsiz olmalıdır** (MM-in 409-cu maddəsinin 1-ji bəndi). Bu, o deməkdir ki, müqavilə bağlamaq barədə təklif alan şəxs, yəni ofertanın ünvanlandığı şəxs həmin təklifə prinsipial razılıq verməli və onu qəbul etməlidir. Əgər razılıq və javab ofertada göstərilən şərtin dəyişdirilməsi, məhdudlaşdırılması və ya ona əlavələr edilməsi ilə müşayiət olunarsa, onda bu cür razılıq və javab aksept kimi qəbul edilmir. Elə hallar olur ki, təklif alan şəxsin verdiyi javabda müqaviləni ofertada nəzərdə tutulduğundan fərqlənən başqa şərtlərlə bağlamağa razılığı ifadə olunur. Bu, o deməkdir ki, oferta tam və qeyd-şərtsiz qəbul edilməmişdir. Belə javab **ofertadan imtina və eyni zamanda yeni təklif** sayılır. Buna **qarşılıqlı oferta** da deyilir. Yeni (qarşılıqlı) ofertada tərəflər öz yerlərini dəyişirlər. Belə ki, əvvəlki təklifi verən şəxs yeni ofertada təklif alan şəxs rolunda, əvvəlki təklif alan şəxs isə təklif verən şəxs qismində çıxış edir.

Bəzi hallarda ofertanın tam və qeyd-şərtsiz qəbul edilməsindən müəyyən istisna hala yol verilir. Belə ki, bu cür hallarda ofertanın şərtləri tam həcmdə icra olunmur, lakin **ofertada göstərilən şərtlərdən birinin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq hərəkətlər edilməsi aksepti ifadə edir**. Bu cür hərəkətlərin aksept kimi tanınması üçün vacibdir ki, o, aksept üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə icra edilsin. Göstərilən hərəkətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir: malları yola salmaq; xidmətlər göstərmək; işlər görmək; müvafiq məbləği ödəmək və s. üçün hərəkətlər edilməsi. Məsələn, dəmir-beton məmulatı (DBM) müəssisəsi sement istehsal edən müəssisəyə ona sement göndərmək barədə müqavilə bağlamaq təklifi ilə müraciət edir. Sement müəssisəsi təklifi (ofertanı) alan kimi vaqonlarda dəmir yolu vasitəsilə kifayət qədər sement göndərir. Onun etdiyi bu cür hərəkət aksepti ifadə edir. Tərəflərin münasibəti isə müqavilə münasibəti hesab olunur. Alıcı, yəni DBM müəssisəsi ödənişi gecikdirərsə və ya verməzsə, o, müqavilə öhdəliyinin pozulmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Beləliklə, oferta almış şəxsin onun aksepti üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə ofertada göstərilən müqavilə şərtlərini yerinə yetirmək üçün hərəkətlər etməsi aksept sayılır (MM-in 409-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Buna konklyudent hərəkətlər deyilir. Göstərilən bu qayda dispoitiv xarakter daşıyır. Belə ki, ofertada ayrı qayda nəzərdə tutula bilər.

Bununla belə, təklifi alan şəxsin **faktiki hərəkətləri də aksept sayıla bilər**. Təklif ümumi oferta formasında ifadə edildiyi hallarda, alıcı ödənişi həyata keçirməklə faktiki hərəkətlər edir. Məsələn, satış yerində (piştaxtalarda, vitrinlərdə və s.) malların qoyulması, onların nümunələrinin nümayiş etdirilməsi və ya satılan mallara dair məlumatların (malların təsvirlərinin, kataloqlarının, fotoşekillərinin və s.) təqdim edilməsi ümumi oferta sayılır. Alıcı malı alarkən onun pulunu ödəyir və təklifi aksept edir. Qarşı tərəfin müqavilə üzrə hərəkətləri də aksept hesab edilə bilər. Məsələn, vətəndaşın avtobusda bileet alması, qonağın mehmanxanada qalması üçün qəbz alması və s. aksept kimi qəbul edilir.

Susmaq aksept hesab edilmir (MM-in 409-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Təklifə razılıq verilməsində məşhur kəlamdan istisnaya yol verilir. Məşhur kəlamda deyilir ki, susmaq razılıq əlamətidir. Təklifə münasibət bildirlərkən, bundan fərqli olaraq, susmaq razılıq əlaməti hesab edilmir. Bu, o deməkdir ki, müqavilə bağlamaq barədə təklif alan şəxs ona münasibət bildirməyib susursa, bu, aksept sayılmır.

Susmağı aksept hesab etməyən qanun norması imperativ yox, dispoitiv xarakter daşıyır. Belə ki, MM-dən, işgüzar adətdən və ya tərəflərin əvvəlki işgüzar münasibətlərindən ayrı qayda da irəli gələr bilər (MM-in 409-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, ticarət agentı haqqında müqavilənin müddəti başa çatır. Ticarət agentı yenidən müqavilə bağlamaq təklifi ilə tapşırana müraciət edir. Əgər tapşırın dinmirsə, susursa və ticarət agentı öz fəaliyyətini davam etdirsə, müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış hesab edilir (MM-in 794-cü maddəsinin 1-ji bəndi). Bu halda aksept susmaq formasında həyata keçirilir. İcarə müqaviləsinin müddəti qurtardıqdan sonra ona xitam vermək haqqında tərəflərdən birinin (icarəyə verənin və ya icarəçinin) ərizəsi olmadıqda, o, müqavilədə nəzərdə tutulmuş eyni müddət üçün və eyni şərtlərlə uzadılmış hesab edilir. Bu halda da həm oferta, həm də aksept yenidən bağlanmış müqavilə üzrə susmaq formasında həyata keçirilir.

Akseptin ikinci əsas əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **vaxtlı-vaxtında, tələb olunan müddətdə həyata keçirilməlidir**. Müqavilənin bağlanma praktikasında aksept üçün müddətin böyük əhəmiyyəti vardır. Yalnız tələb olunan müddətdə, vaxtlı-vaxtında həyata keçirilən aksept hüquqi əhəmiyyətə malik olur və hüquqi nəticə əmələ gətirir, yəni müqavilənin bağlanmasını şərtləndirir. Akseptin vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsi onun aşağıdakı müddətlərdə yerinə yetirilməsini əhatə edir:

- ofertada aksept üçün nəzərdə tutulmuş müddətdə;
- qanunda aksept üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə;
- aksept üçün zəruri olan müddət ərzində;
- aksept dərhal bildirildikdə.

Birinji halda oferent, yəni müqavilə bağlamaq barədə təklif edən şəxs **ofertada aksept üçün müddət müəyyənləşdirir**. Təklifi alan şəxs, yəni akseptantın borcudur ki, aksepti bu müddət ərzində həyata keçirsin (MM-in 409-cu maddəsinin 2-jı bəndi). Akseptin göstərilən müddət ərzində həyata keçirilməsi hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, oferent (ofertanı göndərmiş şəxs) aksepti ofertada nəzərdə tutulan müddət ərzində aldıqda, müqavilə bağlanmış sayılır (MM-in 409-cu maddəsinin 7-jı bəndi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, aksept haqqında bildirişin oferentə göndərildiyi vaxt müddəti yox, anjaq həmin bildirişin oferent tərəfindən alındığı vaxt müddəti hüquqi əhəmiyyətə malik olur, yəni müqavilənin bağlanmasını şərtləndirir. Ona görə də akseptant aksept barədə bildirişi elə hesabla göndərməyə çalışmalıdır ki, həmin bildiriş ofertada nəzərdə tutulan müddətdə oferentə çatsın.

İkinci halda akseptant **qanunda aksept üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə** oferentə javab verməlidir, yəni aksept barədə bildiriş göndərməlidir. Bu cür müddət yazılı oferta üçün xarakterikdir. Belə ki, yazılı ofertada aksept üçün müddət nəzərdə tutulmur. Bu halda aksept üçün müddəti müəyyən etmək üçün qanunda göstərilən müddət əsas kimi götürülür. Məsələn, qanun mal göndərmə müqaviləsi bağlanarkən aksept üçün otuz gün müddət müəyyən edirdi (MM-in qüvvədən düşmüş 628-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Akseptant mal göndərmə müqaviləsi bağlamaq barədə təklifi aldığı otuz gün ərzində müqavilənin müvafiq şərtlərinin razılaşdırılması üçün tədbirlər görməli, yəni aksept barədə oferentə bildiriş göndərməli idi. Oferta göndərmiş şəxs aksepti 30 gün qurtarana qədər aldıqda, müqavilə bağlanmış hesab edilirdi.

Üçüncü halda akseptant **aksept üçün zəruri olan müddət ərzində** oferentə aksept barədə bildiriş göndərməlidir. Bu cür müddətdən oferta yazılı formada verildiyi hallarda istifadə edilir. Bundan əlavə, həmin müddət o halda tətbiq olunur ki, birinji, yazılı ofertada aksept üçün müddət müəyyənləşdirilməsin, ikincisi, aksept üçün müddət qanunda nəzərdə tutulmasın. **Aksept üçün zəruri olan müddət** dedikdə, normal (ağlabatan) lazımı müddət başa düşülür. Zəruri olan müddəti təyin edərkən ofertanın predmeti, təklif verən şəxsdən təklif alan şəxsə poçtun getməsi müddəti, həmin növ korrespondensiyanın (poçtla göndərilən yazışmalar, məktublar, teleqramlar və başqalarının) hər iki tərəfə çatması üçün yetərli olan vaxt, verilmiş təklifin məzmunu ilə tanış olmaq və ona javab vermək üçün kifayət edən vaxt, təklif alan şəxsin iş icraatının təşkili və digər amillər nəzərə alınır. Oferta göndərmiş şəxs aksepti aksept üçün zəruri olan müddət ərzində almış olduqda, müqavilə bağlanmış hesab olunur.

Dördüncü halda aksept üçün müddət **təklif alan şəxsin aksept barədə bildirişin dərhal verməsi** ilə bağlı olaraq müəyyən edilir. Bu cür müddətdən o halda istifadə olunur ki, hər şeydən əvvəl, oferta şifahi formada verilsin. Vətəndaşlar məişət münasibətləri sferasında konsensual müqavilələr bağladıkları zaman, bir qayda olaraq, əsasən şifahi formada oferta verirlər. Real müqavilələr bağlanarkən bu cür oferta göndərilir. Bundan əlavə, vacibdir ki, şifahi formalı ofertada aksept üçün müddət göstərilməsin. Hər iki şərt olduqda, akseptant aksept barədə dərhal bildiriş verir. Bununla da müqavilə bağlanmış sayılır. Bu xüsusi qayda ilə o müqavilələr bağlanır ki, onların barəsində qanun yazılı forma tələb etmir və nəzərdə tutmur.

Göstərdiyimiz hallardan başqa, qalan hallarda akseptin vaxtında həyata keçirilməsi ofertanın ünvanında olan şəxsə verilməsindən asılı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, **ünvanında olan şəxsə verilmiş oferta** dərhal qəbul edilməli və ya ondan imtina olunmalıdır (MM-in 409-cu maddəsinin 10-cu bəndi). **Ünvanında olmayan şəxsə verilmiş oferta** isə yalnız oferta verilmiş şəxs, adətən, javab gözləyə biləcəyi müddədə qəbul edilə bilər (MM-in 409-cu maddəsinin 11-jı bəndi).

Bəzən oferta vermiş şəxs aksepti tələb olunan müddətdə almır. Başqa sözlə desək, akseptantdan aksept alınması gecikdirilir. Buna **alınması gecikdirilən aksept** deyilir. Bu cür aksept, ümumi qaydaya görə, müqavilənin bağlanmasına gətirib çıxarmır. Lakin müəyyən tələb olunan şərt əsasında oferentə geç çatan aksept müqavilənin bağlanmasına dəlalət edə bilər. Başqa sözlə desək, müqavilənin taleyi bu halda oferentdən asılı olur. Belə ki, oferent ya gecikdirilən javaba məhəl qoymayaraq, müqavilənin bağlanması ilə razılaşır, ya da onun təklifinə verilən javabın gecikdirilməsinə görə müqavilə bağlanmaqdan imtina edir.

Qanunun müvafiq norması oferentə geç çatan aksept (alınması gecikdirilən aksept) ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir (MM-in 409-cu maddəsinin 5-jı bəndi). Mülki qanunvericilik bu münasibətlərdə gecikmənin iki halını fərqləndirir və onları müxtəlif qaydada nizama salır. Birinji hal ondan ibarətdir ki, aksept akseptant tərəfindən vaxtında göndərilir (vaxtında göndərilmə akseptdən məlum olur), lakin oferent tərəfindən geç alınır, yəni ona geç çatır. Geç çatmanın səbəbi müxtəlif amillərlə bağlı ola bilər: rabitə təşkilatlarının, yəni poçtun təqsiri olduqda; ünvanı düzgün göstərməyən akseptantın təqsiri olduqda. Belə hallarda, **əgər oferent akseptin geç alınması barədə digər tərəfə dərhal məlumat vermiş olarsa, müqavilə bağlanmamış hesab edilir**. Akseptin geç çatması barədə yalnız oferentin xəbəri olur. Akseptant isə belə güman edir ki, aksept oferent tərəfindən vaxtında alınmışdır, artıq müqavilə bağlanmışdır və buna görə də müqavilənin icrasına, müvafiq xərclər çəkməyə başlamaq lazımdır. Bu cür xərclərin çəkilməsinin qarşısını almaq üçün müqaviləni bağlamaq arzusunu

da olmayan oferentə **akseptin gej çatması barədə dərhal akseptanta məlumat vermək vəzifəsi həvalə edilir**.

Bununla belə, göstərilən halda oferent akseptin gej alınması barədə qarşı tərəfə dərhal məlumat vermir, susur. **Oferentin susması müqavilənin bağlanmış hesab edilməsini şərtləndirir**.

Gejikdirmənin ikinci halı ondan ibarətdir ki, aksept akseptantın təqsiri üzündən oferentə gej çatır, yəni oferent aksepti gej alır. Bu halda, əgər oferent gej alınmış akseptin qəbul edilməsi barədə akseptanta **dərhal məlumat verərsə, müqavilə bağlanmış hesab edilir**. Əgər oferent məlumat verməyib susarsa, bu, müqavilənin bağlanmamasını şərtləndirir.

Beləliklə, alınması gejkidrilən aksept, əgər oferent onu qəbul etməsə, hüquqi nəticə yaratmır, yəni müqavilənin bağlanmasına dəlalət etmir. Oferta üçün gejkimş aksept yeni oferta sayılır (MM-in 410-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Akseptantın **aksepti geri götürmək hüququ** vardır. Bu, onu ifadə edir ki, o, müqavilənin bağlanmasına verdiyi razılıqdan imtina edə bilər. Akseptant göstərilən həmin hüququnu həyata keçirərkən akseptin geri götürülməsi haqqında bildiriş verir. İki halda bildiriş akseptin geri götürülməsinə dəlalət edir. Birinci halda, **əgər bildiriş oferentə akseptdən əvvəl çatarsa**, bu, akseptin geri götürülməsinə səbəb olur. Əksinə, əgər bildiriş akseptdən sonra oferentə çatarsa, bu, akseptin geri götürülməsi üçün əsas olmur. Bu halda aksept oferent tərəfindən alınmış hesab edilir.

İkinci halda akseptin geri götürülməsi haqqında **bildiriş akseptlə eyni vaxtda oferentə çatır**. Bu cür məqam da akseptin geri götürülməsini ifadə edir. Bu, onu göstərir ki, aksept oferent tərəfindən alınmamışdır, akseptant tərəfindən geri götürülmüşdür.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında müqavilə bağlanması praktikasında elə hallara rast gəlinir ki, bir tərəf aksept almaq üçün müqavilənin layihəsini (ofertanı) qarşı tərəfə göndərir. Qarşı tərəf müqavilənin əsas və əksər şərtlərini qəbul edir və prinsiplial razılığını ifadə edir. Bəzi bir və ya bir neçə müqavilə şərti barəsində isə o, razılaşmır və ixtilaf (fikir ayrılığı) haqqında protokol imzalayır. Akseptant müqavilənin layihəsini də imzalayır və protokolla birlikdə oferentə göndərir. Bu hal müqavilənin bağlanmış sayılmasına dəlalət etmir. Tərəflərin borcudur ki, onlar yaranmış ixtilafı nizama salsınlar. Məsələn, qanun müəyyən edirdi ki, sahibkarlıq müqaviləsi hesab edilən mal göndərmə müqaviləsi bağlanarkən tərəflər ixtilafı tənzimləsinlər (MM-in qüvvədən düşmüş 628-ci maddəsi). Bununla belə, müqaviləni digər şərtlərlə bağlamağa razılıq vermək haqqında cavab yeni oferta hesab edilir.

4. Müqavilənin bağlanması anı və müqavilənin bağlandığı yer

Müqavilələr bağlanarkən müqavilənin bağlanması anının və müqavilənin bağlandığı yerin çox vacib əhəmiyyəti vardır. Müqavilənin bağlanması anı ona görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, **müqavilə bağlayan tərəflərin hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi bu anla şərtlənir**. Məhz bu andan müqavilə iştirakçıları üçün hüquqi nəticə yaranır, yəni mülki hüquq münasibətləri əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur. Müqavilənin bağlanması anını təyin etmədən müqavilədə nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələrin yaranma məqamını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Buna görə də qüvvədə olan mülki qanunvericilik müqavilənin bağlanması anına xüsusi əhəmiyyət verir və onun tənzimlənməsinə ayrıca norma həsr edir (MM-in 407-ci maddəsi).

Müqavilənin bağlanması anını müəyyənləşdirmək üçün üç qayda mövcuddur:

- konsensual müqavilələrin bağlanması haqqında qayda;
- real müqavilələrin bağlanması haqqında qayda;
- dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunan müqavilələrin bağlanması haqqında qayda.

Konsensual müqavilələrin bağlanması haqqında qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konsensual müqavilələr oferta göndərmiş şəxsin onun akseptini aldığı anda bağlanmış sayılır. Bu, o deməkdir ki, tərəflər, yəni oferent və akseptant sazişə və razılığa gəldikləri andan konsensual müqavilə bağlanmış hesab edilir. **Tərəflərin sazişə və razılığa gəlmələri anı oferentin aksepti aldığı məqamdır**. Məsələn, alqı-satqı, mal göndərmə, pərəkəndə alqı-satqı, kirayə, icarə, françayzing, lizinq və s. müqavilələrin bağlanması anı tərəflərin sazişə və razılığa gəlmələri vaxtı ilə şərtlənir.

Real müqavilələrin bağlanması haqqında qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, real müqavilələr tərəflərin sazişindən (yəni oferentin aksepti almasından) əlavə, əmlakın verildiyi andan bağlanmış sayılır. Belə ki, real müqavilələrin bağlanması üçün oferentlə akseptantın təkcə müqavilənin şərtləri barədə razılığa gəlmələri və sazişi yetərli deyildir. Müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün həm də zəruridir ki, müvafiq tərəf müqavilənin predmeti olan əmlakı digər tərəfə versin. Əmlak həmin tərəfə verildiyi andan müqavilə bağlanmış hesab edilir. Deməli, **real müqavilələrin bağlanma anı əmlakın verilmə məqamı ilə şərtlənir**. Məsələn, yükdaşıma, saxlama, bank əmanəti və rentə müqavilələri real müqavilə sayılır. Bu müqavilələrin bağlanması üçün qeyd etdiyimiz kimi, oferta göndərmiş şəxsin onun akseptini alması kifayət etmir; bunun üçün həm də eyni zamanda tələb edilir ki, tərəflərdən biri müvafiq əmlakı digər tərəfə versin (məsələn, yükdaşıma müqaviləsi üzrə yük

göndərən yükü dərşiyıcıya, saxlama müqaviləsi üzrə saxlanca verən şəxs əmlakı saxlayıcıya, bank əmanəti müqaviləsi üzrə əmanətçi pulu banka və s. təhvil verməlidir). Oferta göndərmiş şəxsin onun akseptini aldığı andan yox, məhz əmlakın verildiyi andan real müqavilə bağlanmış hesab edilir; həmin andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Məsələn, saxlama müqaviləsi üzrə əmlakı saxlamaq və onu sahibinə qaytarmaq kimi vəzifələr əmlak saxlayıcıya verildiyi andan yaranır; bank əmanəti müqaviləsi üzrə pulu əmanətçiyə geri qaytarmaq vəzifəsi pul banka təhvil verildiyi andan əmələ gəlir.

Roma hüququ dövründən bəri real müqavilələr müvafiq əmlak verildiyi andan bağlanmış sayılır. Xarici ölkələrin müasir mülki hüququ da məsələyə bu cür yanaşır **Özü də müqavilənin real müqavilə şəklində bağlanması tərəflərin sazişi ilə yox, məhz qanunla müəyyən edilir.** Məsələn, tərəflər alqı-satqı müqaviləsini real müqavilə şəklində bağlaya bilməzlər, yəni onlar əmlak alıcıya verildiyi andan alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması barədə razılığa gələ bilməzlər. Amma bundan fərqli olaraq tərəflər bağışlama müqaviləsini real müqavilə və ya konsensual müqavilə şəklində bağlaya bilərlər. Buna görə də qanunvericinin MM-in 407-ji maddəsinin 2-ji bəndində ifadə olunan «müqavilə müvafiq əmlakın verildiyi andan bağlanmış sayılır» göstərişini «sadə yazılı müqavilə müvafiq qaydada imzalandığı, notarial qaydada təsdiq edilməli müqavilə isə müvafiq qaydada təsdiq edildiyi andan bağlanmış sayılır» göstərişi ilə əvəz etməsinin heç bir əsası yoxdur. Ona görə ki, bir qayda olaraq, konsensual müqavilə imzalandığı andan bağlanmış sayılır, eləcə də tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. **Real müqavilələr isə imzalandığı andan yox, əmlak qarşı tərəfə verildiyi andan bağlanmış sayılır.** Məsələn, tərəflər (bank və əmanətçi) sənəd tərtib edərək bank əmanəti müqaviləsi bağlamaq məqsədilə onu imzalayırlar; lakin bu andan yox, məhz pul banka təhvil verildiyi andan müqavilə bağlanmış sayılır. Ona görə ki, bank əmanəti müqaviləsi real müqavilədir.

Notarial qaydada təsdiq edilməli real müqavilə (məsələn, daşınmaz əmlakın rentaya verilməsi müqaviləsi) təsdiq edildiyi andan bağlanmış sayıla bilməz; bunun üçün, şübhəsiz, əmlakın müvafiq tərəfə verilməsi tələb olunur.

Dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunan müqavilələrin bağlanması haqqında qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müqavilə üzrə hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması nəzərdə tutulan müqavilələr, bu hüquqların qeydə alındığı andan bağlanmış sayılır. Dövlət qeydiyyatı daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində aparılır. Dövlət reyestrində qeydə alınmalı olan müqavilələrin dairəsi qanunla müəyyən edilir: daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsi (MM-in 647-ji maddəsi); daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsini nəzərdə tutan renta müqaviləsi (MM-in 866-ji maddəsi); daşınmaz əmlakın ipotekası haqqında müqavilə (MM-in 309-cu maddəsinin 1-ji bəndi) və s. Bu cür müqavilələrin dövlət reyestrində qeydiyyata alınması anı həmin müqavilələrin bağlanması məqamını ifadə edir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunan müqavilələr onların notariat qaydasında təsdiqlənməsi ilə müşayiət edilir. Məsələn, yuxarıda göstərdiyimiz renta və alqı-satqı kimi müqavilələr dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınmamışdan əvvəl hökmən notariat qaydasında təsdiqlənir. Lakin belə hallarda müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsi müqavilənin bağlanmış hesab edilməsinə dəlalət etmir və müqaviləni bağlayan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaratmır.

Notarial formalı elə müqavilələr vardır ki, bu müqavilələr onların dövlət reyestrində qeydə alınması ilə müşayiət olunmur, yəni bu müqavilələrin notariat qaydasında təsdiqlənməsindən sonra daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata alınması tələb edilmir. Bu cür müqavilələrə misal olaraq MM-in 329-cu maddəsinin 1-ji bəndində nəzərdə tutulan qaydada tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə bağlanan müqavilələri göstərmək olar. Belə ki, MM-də bəzi müqavilələr üçün notarial forma nəzərdə tutulmur. Lakin müqavilə bağlayan tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənə bilər. Məsələn, MM borc müqaviləsi üçün notarial forma müəyyənləşdirmir. Lakin borc verənlə borc alan borc müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi barədə razılığa gəlirlər. Belə hallarda, yəni tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə notarial formada bağlandıqda, müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndiyi andan bağlanmış hesab edilir.

Müqavilənin bağlandığı yer də mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələlərdəndir. MM-in 411-ji maddəsi bu məsələnin nizama salınmasına həsr edilmişdir. **Müqavilənin bağlandığı yer tərəflərin razılığı ilə müqavilədə göstərməklə təyin edilə və müəyyənləşdirilə bilər.** Çox vaxt müqavilə bağlayan tərəflərdən birinin olduğu yer müqavilənin bağlandığı yer kimi nəzərdə tutulur. Bununla belə, tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, müqavilənin predmeti olan əmlakın yerləşdiyi yer və ya müqavilə bağlamaq barədə danışıqların aparıldığı yer müqavilənin bağlandığı yer kimi müəyyənləşdirilsin.

Müqavilədə onun bağlandığı yer göstərilməyə də bilər. Bu halda qanun **müqavilənin bağlandığı yeri ofe-rentin (ofertanı göndərmiş şəxsin) yaşayış yeri (və ya olduğu yer) ilə bağlayır və əlaqələndirir.** Əgər ofe-rent fiziki şəxs olarsa, onun yaşayış yeri müqavilənin bağlandığı yer hesab edilir. Yox əgər oferent rolunda hüquqi şəxs çıxış edərsə, onun olduğu yer müqavilənin bağlandığı yer sayılır.

Müqavilənin bağlandığı yerin müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti bir neçə amillə şərtlənir. **Birincisi,** müqavilə-

nin bağlandığı yeri müəyyənləşdirməklə **müqaviləyə tətbiq edilən normativ aktı təyin etmək mümkün olur. İkincisi**, əvəzli müqavilələrdə **qiyməti müəyyən edərək müqavilənin bağlandığı yer böyük əhəmiyyətə malik olur**. Belə ki, bəzi hallarda əvəzli müqavilədə qiymət nəzərdə tutulmur və onu müqavilə şərtlərinə əsasən müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu cür vəziyyətdə müqavilə bağlandığı yerdə müqayisəyə gələ bilən oxşar mallar, işlər və ya xidmətlər üçün, adətən, alınan qiymət əsas kimi götürülür. **Üçüncüsü, müqavilə şərtlərinin təfsirində müqavilənin bağlandığı yer böyük rol oynaya bilər.**

Vacib əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri müqavilənin qüvvədə olma müddətinin başlanğıcını və sonunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müqavilə bağlandığı andan qüvvəyə minir (MM-in 399-cu maddəsinin 1-jı bəndi). Deməli, **qanun müqavilənin hüquqi qüvvəyə minməsi anını müqavilənin bağlanması anı ilə əlaqələndirir**. Konsensual müqavilələrin bağlanması anı tərəflərin sazişə gəlmələri (oferentin aksepti alması) anı ilə, real müqavilələrin bağlanması anı əmlakın verilməsi anı ilə, müqavilə üzrə hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilən müqavilələr isə bu hüquqların qeydə alındığı anla şərtlənir. Biz bu barədə yuxarıda danışmışıq.

Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra tərəflər üçün məcburi xarakter daşıyır. Tərəflər müqavilədən əmələ gələn öhdəliyi icra etməyə və onun pozulmasını aradan qaldırmağa borcludurlar. Beləliklə, mülki qanunvericilik **müqavilənin məcburiliyi və icra olunması prinsipini** təsbit edir (pacta sunt servanda). Bu prinsip müqavilə hüququnun əsas və fundamental prinsiplərindən biridir.

Müqavilənin onun bağlanması anından qüvvəyə minməsi haqqında qaydadan müəyyən hallarda istisnaya yol verilir (MM-in 399-cu maddəsinin 2-jı bəndi). Belə ki, tərəflər bağladıkları **müqavilənin hüquqi qüvvəsinin müqavilə bağlanana qədər yaranan real faktiki münasibətlərə də şamil edilməsi barədə razılığa gələ bilərlər**. Məsələn, mülkiyyətçi əmlakı icarəçiyə icarəyə verir və onlar arasında faktiki icarə münasibətləri (hüquq münasibətləri yox) əmələ gəlir. Bir müddətdən sonra onlar öz aralarında icarə müqaviləsi bağlayırlar. Bu müqavilənin şərtləri tərəflərin razılığı ilə müqavilə bağlanana qədər yaranmış faktiki, yəni real icarə münasibətlərinə tətbiq edilə bilər. Adətən, tərəflərin bu cür razılaşması əmlakın verilməsi üzrə real münasibətlərlə bağlı olur.

Müqavilənin qüvvədə olma müddəti tərəflərin sazişi və razılığı ilə müəyyən edilir. Bu müddət konkret təqvim tarixi ilə və ya illər, aylar, həftələr, günlər və s. hesablanan vaxtın bitməsi ilə müəyyənləşdirilir. Müqavilə həm də qeyri-müəyyən müddətə bağlana bilər. Tərəflər müqavilədə nəzərdə tuta bilərlər ki, o, qeyri-müəyyən müddətə bağlanır. Ticarət agentliyi, tapşırıq, icarə, kirayə, əvəzsiz istifadə, borc və digər müqavilələr müddətsiz (yəni qeyri-müəyyən müddətə) bağlana bilər.

Müqavilənin hüquqi qüvvəyə minməsi tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradırsa, müqavilənin qüvvədə olma müddətinin başa çatması isə tərəflərin müqavilə üzrə öhdəliklərinin xitamına səbəb olur. Tərəflərin müqavilə üzrə öhdəlikləri müqavilənin qüvvədə olma müddətinin qurtarması ilə yalnız o halda ləğv edilə bilər ki, bu, tərəflərin razılığı ilə müqavilədə nəzərdə tutulsun. Lakin bu cür razılıq müqavilədə nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda müqavilənin qüvvədə olma müddətinin bitməsi və qurtarması tərəflərin müqavilə üzrə öhdəliklərinin avtomatik olaraq ləğv edilməsinə səbəb olmur. Belə ki, müqavilədən irəli gələn hər hansı bir vəzifə (öhdəlik) lazımınca icra edilməsə, müvafiq tərəf müqavilənin qüvvədə olma müddətinin başa çatmasına baxmayaraq, həmin vəzifəni icra etməyə borcludur. Məsələn, elə hesab edək ki, yaşayış evinin tikintisi üzrə podrat müqaviləsi bir il müddətinə bağlanmışdır. Bir il tamam olan kimi podrat müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti başa çatır. Lakin podratçı müqavilə qüvvədə olma müddətinin başa çatmasına baxmayaraq, yaşayış evini tikib qurtarmır. Belə halda, podratçı evi tikib sifarişçiyə təhvil vermək vəzifəsini daşıyır. O, bu vəzifəni yerinə yetirənə kimi podrat müqaviləsi qüvvədə olur. Belə hallarda müqavilədə nəzərdə tutulmuş öhdəliyin icrasının qurtarması anına kimi müqavilə qüvvədə olur (MM-in 399-cu maddəsinin 3-cü bəndi).

Ümumi qayda belədir ki, tərəflər müqavilənin qüvvədə olma müddəti bitənədək müqavilə üzrə öhdəliklərini lazımınca icra edirlər. Belə halda öhdəliyin lazımınca icra edilməsi anı ilə müqavilənin qüvvədə olma müddətinin başa çatması məqamı bir-birinə uyğun gəlib üst-üstə düşür. Göstərilən vəziyyətdə müqavilənin qüvvədə olma müddətinin başa çatması avtomatik olaraq müqavilə üzrə tərəflərin öhdəliklərinə xitam verir (şübhəsiz ki, hər hansı bir şərtədən asılı olmayaraq).

Nəhayət, müqavilənin qüvvədə olma müddətinin başa çatması avtomatik olaraq həmin müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin pozulmasına görə tərəfləri məsuliyyətdən azad etmir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, tərəflər müqavilənin qüvvədə olma müddəti bitənədək yol verdikləri pozuntulara görə məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 399-cu maddəsinin 4-cü bəndi). Məsələn, mal göndərmə müqaviləsi üzrə mal göndərən (satıcı) müqavilənin qüvvədə olma müddətinin qurtarmasından sonra da satılmış malların qüsurlarına görə alıcılar qarşısında məsuliyyət daşıyır.

5. Müqavilənin hərrajda bağlanması

Mülki qanunvericilik müqavilənin hərrajda bağlanmasının mümkünliyünü nəzərdə tutur. Müqavilənin hər-

rajda bağlanması müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, o, **müqavilə münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsinin xüsusi xarakterli üsuludur**. Müqavilənin bu üsulla bağlanmasının tətbiq sferası kifayət qədər əhatəlidir. Xüsusən dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesində müqavilələr bağlanarkən həmin üsuldən geniş səviyyədə istifadə olunur.

Müqavilənin hərrajda bağlanması dedikdə, hərrajın təşkilatçısı ilə hərrajı udan şəxs arasındakı saziş başa düşülür. Müqavilə hərrajı udan şəxslə bağlanır (MM-in 414-cü maddəsinin 1-jı bəndi). Hərraj keçirilməsi yolu ilə istənilən müqavilə bağlana bilər. Lakin bu qaydadan müəyyən istisna hala yol verilir. Belə ki, bəzi müqavilələrin mahiyyəti onların hərraj keçirilməsi yolu ilə bağlanması imkanını aradan qaldırır və istisna edir, yəni **müqavilələrin hərraj yolu ilə bağlanması bu müqavilələrin mahiyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir** və onunla bir araya sığmır. Məsələn, hərraj nəşriyyat, bağışlama və birgə fəaliyyət haqqında müqavilələrin bağlanması üçün yaramır.

Hərraj keçirilməsi yolu həm əmlakın (o cümlədən daşınmaz əmlakın), həm qiymətli kağızların, həm də əmlak hüququnun satışı barədə müqavilələr bağlana bilər. Qanun bu barədə hər hansı bir məhdudiyyət müəyyən etmir. Bununla belə, girov qoyulmuş əşya hərrajda satış yolu ilə satıla bilər (MM-in 297-jı maddəsi).

Hərraj keçirilməsi yolu ilə bağlanan müqavilə iştirakçılarından biri hərrajın təşkilatçısıdır. **Hərrajın təşkilatçısı** rolunda, bir qayda olaraq, əmlakın mülkiyyətçisi və ya əmlak hüququnun sahibi çıxış edir. İxtisaslaşdırılmış təşkilatlar da hərraj keçirilməsini təşkil edə bilərlər. Məsələn, dövlət əmlakı özəlləşdirilərkən İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ixtisaslaşdırılmış təşkilat kimi çıxış edir. İxtisaslaşdırılmış təşkilat əmlakın mülkiyyətçisi və ya əmlak hüququnun sahibi ilə müqavilə bağlayır və o, bu müqavilə əsasında hərəkət edir. İxtisaslaşdırılmış təşkilat ya həmin şəxslərin adından, ya da öz adından çıxış edir.

Hərraj **iki formada həyata keçirilir: auksion formasında; müsabiqə formasında**. Hərrajın formasının müəyyən edilməsi satılan əmlakın mülkiyyətçisinin və ya satılan əmlak hüququnun sahibinin iradəsindən asılıdır. Belə ki, hərrajın hansı formada həyata keçirilməsini onlar müəyyənləşdirirlər (MM-in 414-cü maddəsinin 5-jı bəndi). Bununla belə, qanunda birbaşa nəzərdə tutulduğu halda da hərraj keçirilməsi yolu ilə müqavilə bağlana bilər (məsələn, girov qoyulmuş əmlakın hərrajda satılması və s.), yaxud qanun dövlət əmlakını özəlləşdirərkən hərraj keçirilməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur. Deməli, **hərraj keçirilməsi yolu ilə müqavilə həm tərəflərin iradəsi ilə, həm də qanunun birbaşa göstərişi əsasında bağlana bilər**.

Auksion hərrajın keçirilməsinin elə bir formasıdır ki, onun məqsədi hərrajı udmuş şəxsi, yəni ən yüksək qiymət təklif etmiş şəxsi müəyyən etməkdən ibarətdir. **Müsabiqə** isə hərrajın keçirilməsinin elə bir formasıdır ki, onun məqsədi hərrajı udmuş şəxsi, yəni hərrajın təşkilatçısının qabaqjadan təyin etdiyi müsabiqə komissiyasının rəyinə əsasən, ən yaxşı şərtlər təklif etmiş şəxsi müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu iki formanı birləşdirən cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisinin məqsədi də hərrajın qalibini, yəni hərrajı udan şəxsi aşkar etməkdən ibarətdir.

Auksion və müsabiqə iki cür olur: açıq auksion və açıq müsabiqə; qapalı auksion və qapalı müsabiqə. **Açıq auksion və açıq müsabiqə** odur ki, burada istənilən şəxs çıxış edə bilər. Qanun bu barədə hər hansı bir məhdudiyyət müəyyən etmir. **Qapalı auksion və qapalı müsabiqə** odur ki, burada yalnız bu məqsəd üçün dəvət olunan şəxslər iştirak edir. Deməli, birinci halda iştirakçıların dairəsi əhatəli, qeyri-məhdudursa, ikinci halda onların sayı keyli dərəcədə azalır, məhdudlaşır.

Hərraj qanunda nəzərdə tutulan qaydada təşkil edilir və keçirilir (MM-in 415-jı maddəsi). Hər şeydən əvvəl, təşkilatçı **hərrajın keçirilməsi barədə bildiriş** verir. Bildiriş hərrajın keçirilməsinə ən geji otuz gün qalmış verilir. Öz hüquqi xarakterinə və təbiətinə görə **bildiriş birtərəfli əqddir**. Ona görə də o, hüquqi nəticə əmələ gətirir. Bildirişdə zəruri sayılan bu və ya digər məlumatlar göstərilir: hərrajın vaxtı, yeri və forması; hərrajın predmeti və keçirilmə qaydası; hərrajda iştirakın rəsmiləşdirilməsi; başlanğıc qiyməti haqqında məlumat; qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş digər məlumatlar. Əgər hərrajın predmeti müqavilə bağlamaq hüququdur, qarşıdakı hərraj barəsində bildirişdə bunun üçün verilən müddət göstərilməlidir (MM-in 415-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Deməli, hərrajın keçirilməsi haqqında bildiriş vermək hərraj təşkilatçısının daşınmalı olduğu əsas vəzifədir.

Hərraj təşkilatçısına təkjə vəzifə həvalə olunmur. O, həm də hüquqlara malikdir. Belə ki, **hərraj təşkilatçısının istədiyi vaxt hərrajın keçirilməsindən imtina etmək ixtiyarı vardır** (MM-in 415-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, bu hüquqdan yalnız açıq hərraj təşkilatçısı, yəni açıq auksion və açıq müsabiqə təşkilatçısı istifadə edə bilər. Qanun qapalı hərraj (qapalı auksion və qapalı müsabiqə) təşkilatçısına bu cür hüquq vermir. Əgər qapalı hərraj təşkilatçısı bildiriş göndərdikdən sonra hərrajın keçirilməsindən imtina edərsə, onda bu hal pozuntu hesab edilir və o, dəvət etdiyi iştirakçılara dəyən real zərərin əvəzini ödəyir.

Açıq hərraj təşkilatçısına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, qanun ona istənilən vaxt hərrajın keçirilməsindən imtina etmək hüququ vermişdir. Lakin bu hüquq mütləq, qeyri-məhdud xarakter daşımır. Belə ki, onun bu

hüququ qanunla nəzərdə tutulan müddətlə məhdudlaşır. Açıq auksion təşkilatçısı auksionun keçirilməsi gününə yalnız ən geji üç gün qalmış, açıq müsabiqə təşkilatçısı isə müsabiqənin keçirilməsinə yalnız ən geji otuz gün qalmış imtina etmək hüququndan istifadə edə bilərlər. Əgər göstərilən müddətləri pozmaqla təşkilatçı hərrajın keçirilməsindən imtina edərsə, onda bu hal **mülki hüquq pozuntusu** hesab edilir. Təşkilatçı bu cür məqamlarda **iştirakçılara dəyən real zərərin əvəzini ödəyir**. İmtina barədə qanunun göstərişi dispoitiv xarakterə malikdir. Belə ki, hərrajın keçirilməsi barədə bildirişdə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, açıq hərraj təşkilatçısı yalnız nəzərdə tutulan müddətlərdə, yəni tələb olunan müddətə əməl etməklə hərrajın keçirilməsindən imtina edə bilər. Qapalı hərraj təşkilatçısı isə müddətdən asılı olmayaraq, bu cür hüquqdan məhrumdur.

Təkjə hərraj təşkilatçısı yox, həm də iştirakçılar müəyyən vəzifə daşıyırlar. **Beh vermək** onların daşımaları olduğu əsas vəzifədir. Bu cür vəzifə, əsasən, iki təyinatla şərtlənir. Beh verilməsinin birinci təyinatı hərrajın keçirilməsi nəticəsində əmələ gələn öhdəliyin icrasını təmin etməkdən ibarətdir. Onun ikinci təyinatı hərrajda ciddi olmayan subyektlərin iştirakının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Behin məbləği, onun verilmə müddəti və qaydası hərrajın keçirilməsi haqqında bildirişdə göstərilir. Elə hallar olur ki, hərraj keçirilmir. Belə halda beh qaytarılır. Hərrajda iştirak edən, lakin onu udmayan şəxslərin də behi onların özlərinə qaytarılır.

Hərrajı udmuş şəxs verdiyi beh məbləği ona qaytarılmır. Belə ki, onunla müqavilə bağlanır və həmin **beh məbləği bağlanmış müqavilə üzrə öhdəliklərin icrası hesabına daxil edilir**. Məsələn, əşya açıq hərrajda hərrajı udmuş şəxsə satılır. Onun əvvəljə verdiyi beh məbləği əşya üçün satış puluna daxil edilir, yəni əgər beh məbləği 2 min manatdan, əşyanın satış pulu 20 min-dən ibarət olarsa, onda hərrajı udan şəxs 18 min (20 min - 2 min) manat ödəyəcəkdir.

Hərraj keçirilməsinin nəticələri **protokolla rəsmiləşdirilir**. Protokol hərraj keçirilməsi yolu ilə müqavilənin bağlanmasını ifadə edir. Ona görə ki, həmin sənəd müqavilə qüvvəsinə malikdir (MM-in 415-jı maddəsinin 5-jı bəndi). Protokolu hərrajı udmuş şəxs və hərrajın təşkilatçısı imzalayırlar. Müqavilə qüvvəsinə malik olan həmin sənəd hərrajın — auksionun və ya müsabiqənin keçirildiyi gün tərtib edilir. Beləliklə, hərraj təşkilatçısı ilə hərrajı udan şəxs arasında bağlanan müqavilə hərrajın nəticələri haqqında protokolla rəsmiləşdirilir.

Protokolu imzalamaq hər iki tərəfin vəzifəsidir. Bu vəzifəni yerinə yetirməmək onlar üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticələrə səbəb olur. Belə ki, əgər hərrajı udmuş şəxs protokolu imzalamaqdan boyun qaçırırsa, verdiyi beh məbləği ona qaytarılmır. O, **behi itirir**. Əgər protokolu imzalamaqdan hərraj təşkilatçısı boyun qaçırırsa, o, hərrajı udan şəxsə **behi ikiqat məbləğdə qaytarır**. Bununla belə, hərraj təşkilatçısının protokolu imzalamaq vəzifəsini yerinə yetirməməsi **mülki-hüquqi məsuliyyətə səbəb olur**. O, hərrajda iştirak etmək nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödəyir (MM-in 415-jı maddəsinin 5-jı bəndi).

Hərrajın predmeti yalnız müqavilə bağlamaq hüququndan ibarət ola bilər. Məsələn, binanı icarəyə vermək müqaviləsini bağlamaq hüququ hərrajın predmeti kimi çıxış edə bilər. Belə hallarda tərəflərin borcudur ki, həmin müqaviləni onlar hərraj qurtardıqdan və protokol rəsmiləşdirildikdən sonra iyirmi gündən gec olmayaraq imzalasınlar (MM-in 415-jı maddəsinin 6-jı bəndi). Bildirişdə bu müqaviləni imzalamaq üçün başqa müddət də nəzərdə tutula bilər.

Hərrajın predmeti kimi çıxış edən müqavilə bağlamaq hüququnun həyata keçirilməməsinə görə hər iki tərəf mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Axı, bu müqaviləni bağlamaq hər iki tərəfin vəzifəsi hesab edilir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsi **mülki-hüquqi məsuliyyətə səbəb olur**. Belə ki, onlardan biri müqavilə bağlamaqdan boyun qaçırdıqda, müvafiq tərəfin həmin müqaviləni bağlamağa **digər tərəfi məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır**. Məhkəmə həmin tələbə baxaraq, boyun qaçıran tərəfin müqavilə bağlamasına məcbur edilməsini nəzərdə tutan qərar qəbul edir. Bu qərarla boyun qaçıran tərəfin müqaviləni bağlamaqdan imtina etməsi nəticəsində vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 415-jı maddəsinin 7-jı bəndi).

Hərraj yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada keçirilə bilər. Bu qaydanın pozulması hərrajın etibarsız hesab edilməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, həmin qaydalar pozulduqda, **maraqlı şəxs məhkəməyə iddia ilə** müraciət edir. Məhkəmə iddiaya baxaraq, kifayət qədər əsaslar olduqda, hərrajın etibarsız hesab edilməsi barədə qərar qəbul edir. Hərrajın etibarsız sayılması barədə məhkəmə qərarı hüquqi fakt kimi müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə ki, bu, hərrajı udmuş şəxslə bağlanan müqavilənin etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 416-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Hərraj keçirilməsi qaydalarının pozulmasının hüquqi nəticələri, bax, bunlardan ibarətdir.

§ 5. Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi

1. Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin əsasları (üsulları)

Qüvvədə olan mülki qanunvericilik, qeyd etdik ki, müqavilə şərtlərinin məcburiliyi və icra edilməsi prinsipi (pacta sunt servanda) təsbit edir. Bu prinsipə görə, bağlanmış müqavilələr onlarda göstərilən və tərəflərin nail

olduqları, razılığa gəldikləri şərtlər əsasında da icra edilir. Həmin prinsip müəyyən edir ki, müqavilə bağlandığı andan qüvvəyə minir, tərəflər üçün məcburi xarakterə malik olur və onun şərtlərinin dəyişdirilməsi istisna edilir. Bu prinsipin qüvvəyə malik olması mülki dövriyyənin sabitliyini, möhkəmliyini və dayanıqlığını təmin edir.

Bununla belə, müqavilə hüququnda müqavilə azadlığı kimi fundamental prinsipdən də istifadə olunur. Bu prinsipə görə, subyektlər müqavilə əsasında öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə müstəqildirlər. Bu prinsip həm də belə bir halda təzahür edir ki, müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində tərəflər öz istək və mülahizələri ilə qanuna uyğun olaraq müqaviləni dəyişdirə və ya ləğv edə bilərlər. Bunu nəzərə alaraq, mülki qanunvericilik müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində onun dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin mümkünlüyü haqqında qayda müəyyən edir (MM-in 421-424-cü maddələri). Bu qaydaya görə, qanunda nəzərdə tutulan hüquqi faktlar mövcud olduqda, bağlanmış müqavilələr dəyişdirilir və ya xitam edilir. Həmin hüquqi faktlara **müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin əsasları (üsulları) deyilir**. Beləliklə, mülki qanunvericilik göstərilən qaydanı müəyyənləşdirməklə bir tərəfdən müqavilə azadlığı prinsipinin təzahür formalarını genişləndirir, digər tərəfdən müqavilənin məcburiliyi və icra edilməsi prinsipini məhdudlaşdırır.

Müqavilənin dəyişdirilməsi dedikdə, müqavilənin bütövlükdə hüquqi qüvvəsini saxlamaqla onun bu və ya digər şərtinin, habelə müqavilə öhdəliyinin icrası ilə bağlı olan şərtin əvvəlki şərtlərə nisbətən yenidən formulə edilməsi başa düşülür. Müqaviləyə əlavələr edilməsi, onda dəqiqləşdirmələr aparılması və s. də müqavilənin dəyişdirilməsini ifadə edir. Müqavilənin dəyişdirilməsi nəticəsində onun əvvəlki məzmunu, əsasən, dəyişmir. Məsələn, tərəflərin razılığı ilə müqavilənin qiyməti dəyişdikdə, onun əvvəlki məzmunu, əsasən, saxlanır.

Müqavilənin ləğv edilməsi dedikdə, onun hüquqi qüvvəsinə xitam verilməsi başa düşülür. Müqavilənin ləğv edilməsi həmişə onun vaxtından əvvəl xitam olunmasına səbəb olur.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi əsasları (üsulları) qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bu əsasların (üsulların) dairəsi bir o qədər də geniş və əhatəli deyil. Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin ən bəşlilə əsası (üsulu) **tərəflərin sazişindən və razılaşmasından ibarətdir** (MM-in 421-jı maddəsinin 1-jı bəndi). Məsələn, şəhərdəki yaşayış evinin mülkiyyətçisi ilə tələbə arasında 3 il müddətinə evin kirayəyə verilməsi müqaviləsi bağlanır. Müqavilənin müddəti qurtarmamış tərəflər razılığa gəlirlər ki, müqavilə ləğv edilsin və ya onun müddəti iki il müəyyənləşdirilsin. Lakin tərəflərin razılığı ilə müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin mümkünlüyü qanunla və ya müqavilə ilə məhdudlaşdırıla bilər, yəni qanunda və ya müqavilədə bunun üçün başqa qayda müəyyən edilə bilər. Məsələn, qanun müəyyən edir ki, üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanmış müqavilə üzrə üçüncü şəxsin müqavilə əsasında öz hüququndan istifadə etmək niyyətini borcluya bildirdiyi andan tərəflər bağladıkları müqaviləni üçüncü şəxsin razılığı olmadan ləğv edə və ya dəyişdirə bilməzlər (MM-in 403-cü maddəsinin 5-jı bəndi). Məsələn, səxavətli kommertsant öz qonşusunun (üçüncü şəxsin) adına banka əmanət qoyur və bankla depozit (bank əmanəti) müqaviləsi bağlayır. Qonşu əmanətçi hüququndan istifadə etmək niyyətini bildirir (MM-in 952-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu andan kommertsant və bankın ixtiyarı çatmır ki, həmin müqaviləni üçüncü şəxsin (qonşunun) razılığı olmadan dəyişdirdsin və ya ləğv etsin. Bu, yalnız üçüncü şəxs razılıq verdikdə mümkün ola bilər.

Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin ikinci əsası (üsulu) **tərəflərdən birinin tələbindən** ibarətdir (MM-in 421-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu üsul müqavilənin tərəflərdən birinin tələbi əsasında dəyişdirilməsini və ya ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Qanunvericilik göstərilən qaydada müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin iki halını nəzərdə tutur:

- tərəflərdən birinin müqaviləni mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə pozması nəticəsində müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi (MM-in 421-jı maddəsinin 2-jı bəndi);
- qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan hallar əsasında müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi (MM-in 421-jı maddəsinin 2-jı bəndi).

Birinji halda müqaviləni bağlayan tərəflərdən biri müqaviləni mühüm dərəcədə pozur. **Mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə pozuntu** digər tərəfə vurulan elə bir zərərdir ki, bu zərər nəticəsində həmin tərəf müqavilə bağlanarkən güman və ümid etməyə haqqı çatanlardan xeyli dərəcədə məhrum olur. Pozuntu o halda mühüm xarakterə malik olur ki, bu pozuntu, digər tərəfə müqavilənin məqsədinə nail olunmasına imkan vermir. Mühüm pozuntunun vurduğu zərər (ziyan) özündə həm çəkilən əlavə xərcləri, həm də nəzərdə tutulan mümkün gəlirlərin əldə edilməməsini, habelə müvafiq tərəfin mənafeyinə mühüm dərəcədə toxunan digər nəticələri birləşdirir. Deməli, «mühüm» anlayışı iqtisadi meyara əsaslanır. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin mühüm dərəcədə pozulmasına misal olaraq əşyanın aradan qaldırılma bilməyən qüsurlarla alıcıya verilməsini göstərmək olar (MM-in 587-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Başqa bir misalda ömürlük renta müqaviləsi üzrə (MM-in 877-jı maddəsi) renta ödəyijisi rentanı vaxtılı-vaxtında ödəmir. Bu, müqavilənin mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə pozulmasıdır. Digər misalda kirayə müqaviləsi üzrə kirayəçi iki ardıcıl müddət üçün kirayə haqqının ödənilməsini gecikdirir (MM-in 685-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Bu hal da müqavilənin mühüm dərəcədə pozulmasına dəlalət edir. Məhkəmələr özəlləş-

dirmə obyektini əldə edənə həmin obyektə görə pul ödəməməsi halını özəlləşdirmə obyektinin alqı-satqı müqaviləsinin mühüm dərəcədə pozulması kimi qiymətləndirir.

İkinci məqamda qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan hallar müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi üçün əsas olur. Məsələn, qanun müəyyən edirdi ki, qoşulma müqaviləsi qoşulmuş tərəf üçün açıq-aşkar ağır olan şərtlər nəzərdə tutarsa, müqaviləyə qoşulmuş tərəf müqavilənin ləğvini və dəyişdirilməsini tələb edə bilər (MM-in qüvvədən düşmüş 401-jı maddəsinin 2-jı bəndi). Burada qanunda ifadə olunan göstəriş müqavilənin dəyişdirilməsi və ya xitam olunması üçün əsas (üsul) rolunu oynayır.

Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ya ləğv edilməsinin üçüncü əsası (üsulu) **müqavilənin tamamilə və ya hissə-hissə icrasından imtina edilməsi adlanır** (MM-in 421-jı maddəsinin 3-cü bəndi). Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, belə imtinaya qanun və ya tərəflərin razılaşması ilə yol verildikdə, müqavilə ləğv edilə və ya dəyişdirilə bilər. Əgər qanunda və ya müqavilədə (tərəflərin razılaşmasında) imtina haqqında qayda nəzərdə tutulmazsa, müqavilənin göstərilən əsasla (üsulla) dəyişdirilməsindən və ləğv edilməsindən söhbət gedə bilməz. MM-də bəzi müqavilə növləri üçün birtərəfli imtina qaydasında müqavilənin ləğv edilməsi nəzərdə tutulmuşdur: tapşırıq müqaviləsinin hər bir iştirakçısı istənilən vaxt müqavilədən birtərəfli qaydada imtina edə bilər (MM-in 786-jı maddəsinin 1-jı bəndi); ticarət agentı haqqında müqavilənin hər bir iştirakçısı bəzi hallarda istənilən vaxt birtərəfli qaydada müqavilədən imtina edə bilər (MM-in 795-jı maddəsinin 1-jı bəndi); komissiya müqaviləsinin hər hansı iştirakçısı istənilən vaxt müqavilədən birtərəfli qaydada imtina edə bilər (MM-in 821-jı maddəsinin 2-jı bəndi); hədiyyə verən bağışlama müqaviləsindən birtərəfli qaydada imtina edə bilər (MM-in 673-cü maddəsi); əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə kirayəyə verən müqavilədən birtərəfli qaydada imtina edə bilər (MM-in 737-jı maddəsi); borc verən bəzi hallarda borc müqaviləsindən birtərəfli qaydada imtina edə bilər (MM-in 743-cü maddəsi); bank hesabı müqaviləsi müştərinin tələbi ilə birtərəfli qaydada ləğv edilə bilər (MM-in 969-cu maddəsinin 1-jı bəndi); mal göndərmə müqaviləsi mühüm dərəcədə pozulduqda tərəflərdən hər biri müqavilənin birtərəfli dəyişdirilməsini və ya onun icrasından birtərəfli imtina olunmasını tələb edə bilər (MM-in qüvvədən düşmüş 644-cü maddəsi).

Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ya ləğv edilməsinin üçüncü üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərəflər müqavilə və ya qanunla onlara verilmiş hüququ gerçəkləşdirərək, müqavilədən birtərəfli qaydada heç bir dəlil, motiv, arqument gətirmədən imtina edirlər. Müqavilədən imtina müqavilənin icrasından imtina etməyi ifadə edir. Müqavilənin icrasından imtina isə iki cür olur: müqavilənin tamamilə icrasından birtərəfli imtina; müqavilənin hissə-hissə (qismən) icrasından birtərəfli imtina. **Müqavilənin tamamilə icrasından imtina** dedikdə, elə bir hüquqi fakt başa düşülür ki, bunun əsasında müqavilə ləğv edilir. **Müqavilənin qismən icrasından imtina** dedikdə, müqavilənin ləğv edilməsinə yox, anjaq onun dəyişdirilməsinə əsas olan hüquqi fakt başa düşülür. Beləliklə, birinci hal (tamamilə icradan imtina) müqavilənin ləğv edilməsinə, ikinci hal (qismən icradan imtina) isə müqavilənin dəyişdirilməsinə səbəb olur.

Yeri gəlmişkən, müqavilənin icrasından birtərəfli imtina hüququnu müqaviləni ləğv etmək haqqında tələb hüququndan fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, müqavilənin icrasından birtərəfli imtina məhkəməyə müraciət olunmadan həyata keçirilir. O, imtina faktının özünün yerinə yetirilməsi ilə müqavilənin dəyişdirilməsinə və ya ləğv olunmasına səbəb olur.

Şəraitin mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə dəyişməsi müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin dördüncü əsasıdır (MM-in 422-jı maddəsi). Tərəflər, bir qayda olaraq, müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməyə borcludurlar. Müqavilənin icrası onlar üçün məcburidir. Lakin müqavilə bağlanarkən tərəflərin əsas kimi götürdükləri şərait mühüm dərəcədə dəyişə bilər. Axı, yaşadığımız həyat qabaqjadan müəyyən edilməsi, habelə görülməsi mümkün olmayan qeyri-adi, təsadüfi, mənfi nəticələrə gətirib çıxaran hadisə və hallarla doludur. Bu cür həyatı hallara təbii fəlakəti, hərbi əməliyyatları, səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanlarının aktlarını, bağlanmış müqavilənin icrasının əvvəljə nəzərdə tutulduğundan və müəyyənləşdirildiyindən daha çox xərclər tələb etməsini, inflyasiyanı və s. misal göstərmək olar. Şübhəsiz ki, mövcud olan həmin faktlar müqavilə iştirakçılarına onların öz müqavilə öhdəliklərini tamamilə və qismən icra etmələrinə imkan vermir. Bu faktların obyektiv olaraq təsir göstərməsi nəticəsində şərait mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə dəyişir. Bu isə, öz növbəsində, artıq müqavilə bağlayan tərəflərin əmlak (maddi) mənafeyinə tarazlıq və balansını pozur. Bu cür hal müqavilənin dəyişdirilməsini və ya ləğv edilməsini zərurətə çevirir. Ona görə də şəraitin dəyişməsi nəticəsində özünün mənafe balansını pozulan tərəf bağlanmış müqavilənin həmin şəraitə uyğunlaşdırılmasını, yəni dəyişdirilməsini və ya ləğv edilməsini qarşı tərəfdən tələb edir. Özü də şəraitin yalnız mühüm dərəcədə dəyişməsi həmin tərəfə bu cür hüquq verir. Şəraitin dəyişməsini mühüm dərəcədə dəyişmə hesab etmək üçün iki əlamətdən birinin olması tələb olunur:

- bu cür dəyişməni tərəflər əvvəljədən görə bilsəydilər, müqaviləni, ümumiyyətlə, bağlamazdılar;
- bu cür dəyişməni tərəflər əvvəljədən görə bilsəydilər, müqaviləni mühüm və xeyli dərəcədə fərqlənən şərt-

İkinci qayda müqavilə məhkəmə yolu ilə dəyişdirildiyi və ləğv edildiyi hallara tətbiq olunur. Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müqavilənin mühüm dərəcədə pozulduğu və ya qanunda və yaxud müqavilədə nəzərdə tutulan digər hallarda, habelə şəraitin mühüm dərəcədə dəyişdiyi məqamlarda maraqlı tərəflərdən birinin tələbi ilə müqavilə məhkəmənin qərarı əsasında dəyişdirilir və ya ləğv edilir. Məhkəmə qərarı olmasa, müqavilə dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilməz. Lakin qanun məhkəməyə kimi müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi məsələnin müqavilə iştirakçılarının özləri tərəfindən həll edilməsi qaydasını müəyyənləşdirir (MM-in 423-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Bu qayda **ixtilafın və mübahisənin nizama salınmasının məhkəmədənəkar (məhkəməyə qədər) proseduru adlanır**. Qanun bu proseduru müəyyənləşdirməklə tərəflərə imkan verir ki, onlar müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi üzrə öz aralarında yaranmış ixtilafı məhkəmənin iştirakı olmadan özləri qaydaya salsınlar və artıq xərclərə (məsələn, məhkəmə xərclərinə, vəkillər üçün, hüquqi yardım üçün çəkilən xərclərə və s.), yersiz narahatçılığa yol verməsinlər. Həmin prosedurun mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Məhkəmədənəkar prosedura görə maraqlı tərəf məhkəmə icraatına kimi kontragentə (müqavilə üzrə müqabil tərəfə) müqaviləni dəyişdirmək və ya ləğv etmək barədə təklif verir. Bu təklifin hansı – şifahi və yazılı formada verilməsini qanun nəzərdə tutmur. Biz elə hesab edirik ki, yazılı forma nisbətən üstünlüyə malikdir. Ona görə ki, yazılı formalı müraciət maraqlı tərəfin qarşı tərəfə təklif etməsini sübut edir. Bunun isə məhkəmə tərəfindən iddianın qəbul edilməsində əhəmiyyəti vardır.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi barədə maraqlı tərəfin təklifini alan kontragent mümkün olan üç alternativ variantdan birini seçir:

- birincisi, maraqlı tərəfin təklifini qəbul edir və onunla razılaşır;
- ikincisi, maraqlı tərəfin irəli sürdüyü təkliflə razılaşmır və ondan imtina edir;
- üçüncüsü, maraqlı tərəfin verdiyi təklifə münasibətini bildirmir, susur, yəni təklifdə göstərilmiş müddətdə, müddət göstərilmədikdə isə otuz gün müddətində maraqlı tərəf cavab vermir.

Birinci halda maraqlı tərəf məhkəməyə müraciət etmir. Ona görə ki, kontragent maraqlı tərəfin müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında tələbini ödəyir. Beləliklə də, məhkəməyə iddia verilməsinə ehtiyac qalmır.

İkinci və ya üçüncü hallarda isə ixtilaf və mübahisə həll edilmədiyinə görə maraqlı tərəf iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə tələb edir ki, maraqlı tərəf müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi barədə kontragentə təklif verməsini təsdiqləyən sübutlar təqdim etsin. Maraqlı tərəf təklif barədə yazılı bildirişin, teleqramın və digər yazışma növlərinin surətini məhkəməyə təqdim edə bilər. Axı, məhkəmədənəkar prosedur məcburi xarakter daşıyır. Əgər bu prosedurdan istifadə olunmazsa, məhkəmə maraqlı şəxsin verdiyi iddiaya baxmır və geri qaytarır. Yalnız iddiaçı (maraqlı tərəf) tərəfindən cavabdehlə ixtilafı nizamlamaq üçün onun tədbirlər görməsini təsdiqləyən sübutlar təqdim edildikdə, məhkəmə maraqlı tərəfin iddiasını qəbul edə və mahiyyətə ona baxa bilər.

Üçüncü qaydadan müqavilənin tamamilə və ya qismən icrasından birtərəfli imtina edildiyi və bununla müqavilə ləğv edildiyi və dəyişdirildiyi hallarda istifadə olunur. Bu qaydaya görə, müqaviləni dəyişdirmək və ya ləğv etmək üçün maraqlı tərəf kontragentə müqavilənin icrasından birtərəfli imtina edilməsi barədə yazılı və ya şifahi formada bildiriş verir. Məsələn, bank hesabı müqaviləsi müştərinin ərizəsi üzrə istənilən vaxt birtərəfli qaydada ləğv edilə bilər (MM-in 969-cu maddəsinin 1-jı bəndi). Bəzi hallarda müqavilənin birtərəfli qaydada ləğv edilməsi müvafiq tərəfin yazılı xəbərdarlıq edilməsi ilə müşayiət edilir, yəni əvvəlcə yazılı xəbərdarlıq edilir, bundan sonra müqavilə ləğv olunur. Məsələn, ticarət agentı müqaviləsinə görə, tərəflərdən biri öz vəzifələrini mühüm dərəcədə pozan digər tərəfə bu barədə yazılı xəbərdarlıq edir. O, müəyyənləşdirilmiş müddət qurtardıqdan sonra da öz vəzifələrini pozmaqda davam edərsə, müqavilə birtərəfli qaydada ləğv edilir (MM-in 795-jı maddəsinin 1-jı bəndinin 1-jı yarımbəndi).

Müqavilənin icrasından birtərəfli imtina edilməsi barədə maraqlı şəxsin kontragentə verdiyi bildiriş poçt, teleqraf, teletayp, telefon, elektron rabitəsi və ya bildirişin maraqlı şəxsdən gəldiyini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə çatdırıla bilər.

3. Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin nəticələri

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi üzrə hərəkətlər hüquqi faktıdır. Bu fakt nəticəsində müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri dəyişir və ya onlara xitam verilir. Deməli, müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi nəticəsində müəyyən hüquqi nəticə əmələ gəlir.

Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ya ləğv edilməsinin **birinci hüquqi nəticəsi** ondan ibarətdir ki, müqavilədən əmələ gələn **öhdəlik dəyişir və ya ləğv edilir**. Müqavilə dəyişdikdə, həmin müqavilədən yaranan **öhdəliyin məzmunu da dəyişir**. Özü də öhdəliyin məzmunu tamamilə yox, qismən dəyişir, yəni müqavilədə edilən

dəyişikliyə uyğun gəlir. Başqa sözlə desək, müqavilədə edilən dəyişiklik hissəsində həmin müqavilədən irəli gələn öhdəliyin məzmunu dəyişir. Lakin bu halda öhdəlik saxlanılır. O, yalnız dəyişdirilmiş şəkildə mövcud olmaqda davam edir. Deməli, müqavilə dəyişdirilərkən tərəflərin öhdəlikləri dəyişdirilmiş şəkildə saxlanılır (MM-in 424-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, mal göndərmə müqaviləsinə görə, alıcıya birinci növ mal verilməsi nəzərdə tutulur. Müqavilə icra olunmamış tərəflər razılığa gəlirlər ki, alıcıya birinci növ yox, ikinci növ mal göndərilsin, yəni müqavilə dəyişdirilsin. Bu halda müqavilənin yalnız bir şərti, yəni növ haqqında şərti dəyişilir. Onun digər şərtləri (çəşid, say, tara, qablaşdırma və s.) isə əvvəlki kimi saxlanılır, yəni dəyişilmir. Buna uyğun olaraq, növ haqqında şərtədən başqa, tərəflərin digər öhdəlikləri olduğu kimi saxlanılır, dəyişmir.

Müqavilənin ləğv edilməsinə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, bununla **tərəflərin öhdəliklərinə xitam verilir** (MM-in 424-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu andan etibarən tərəflər öhdəlik əsasında onlara məxsus olan hüquqdan məhrum olurlar və həvalə edilmiş vəzifəni daşımaqdan azad edirlər. Məsələn, tikinti təşkilatı (podratçı) ilə bağ evi tikmək barədə sahibkar (sifarişçi) arasında podrat müqaviləsi bağlanır. Tərəflərin razılığı ilə podrat müqaviləsi ləğv edilir. Bu isə tərəflərin bağ evi tikmək, tikilən evin pulunu ödəmək və s. öhdəliklərinə xitam verilməsinə səbəb olur.

Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ya ləğv edilməsinin **ikinci hüquqi nəticəsi** ondan ibarətdir ki, **müqavilənin dəyişdirildiyi və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra olunanlar qaytarılır** (MM-in 424-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Tərəflərin ixtiyarı çatmır ki, öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasını tələb etsinlər. Bununla öhdəliyin icra olunan hissəsinin hüquqi taleyi və müqəddəratı həll olunur. Məsələn, ev sahibi rayon yerindən şəhərə təhsil almaq üçün gəlmiş tələbəyə mənzil kirayəyə verir. Tərəflər beş aydan sonra razılığa gəlirlər ki, növbəti aydan başlayaraq, kirayə haqqı iyirmi faiz azaldılsın, yəni müqavilə dəyişdirilsin. Belə halda kirayəçi tələbənin ixtiyarı yoxdur ki, müqavilə dəyişildiyi aya kimi (yəni beş ay) kirayəyə verənə (ev sahibinə) ödədiyi artıq məbləğin qaytarılmasını tələb etsin. Bununla belə, göstərilən bu qayda dispoitiv xarakterə malikdir. Belə ki, qanunda və ya tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, yuxarıdakı misalda tərəflər beş aylıq artıq məbləğin kirayəçiyə qaytarılması barədə razılığa gəlirlər.

Müqavilənin dəyişdirilməsinin və ya ləğv edilməsinin **üçüncü hüquqi nəticəsi** ondan ibarətdir ki, **pozuntu törədən təqsirkar tərəf mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilir**. Özü də dərhal qeyd etməliyik: yalnız o tərəf məsuliyyət daşıyır ki, o, müqaviləni mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə pozsun və bu, müqavilənin dəyişdirilməsinə və ya ləğv edilməsinə əsas versin. Bu halda təqsirkar tərəf digər tərəfə, yəni müqabil tərəfə müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödəyir. Başqa sözlə desək, o, dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi formasında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Müqavilə dəyişdirildiyi və ya ləğv edildiyi halda həmin müqavilədən əmələ gələn öhdəliyin dəyişdirilməsi və ya xitam olunması anının müəyyən edilməsinə mülki qanunvericilik xüsusi qaydada tənzimləyir (MM-in 424-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Öhdəliyin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi anının müəyyənləşdirilməsi hüquqi əhəmiyyətə malik olan vacib məsələdir. Ona görə ki, öhdəlikdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələrinin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi məhz bu anla bağlı olur.

Göstərilən an müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi əsaslarından (üsullarından) asılı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, əgər müqavilə tərəflərin sazişi (razılığı) üsulu ilə dəyişdirilərsə və ya ləğv edilərsə, onda bu barədə tərəflərin saziş bağladığı andan öhdəliklər dəyişdirilmiş və ya ləğv edilmiş hesab edilir. Belə ki, **müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi barədə tərəflər saziş bağladığı andan öhdəlik də dəyişir və ya ləğv edilir**.

Müqavilə məhkəmə yolu (üsulu) ilə dəyişildiyi və ya ləğv edildiyi hallarda **məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi andan öhdəlik dəyişdirilmiş və ya ləğv edilmiş hesab edilir**. Bu qərarın məzmunu müqavilənin dəyişdirilməsini və ya ləğv edilməsini nəzərdə tutur. O, qanuni qüvvəyə mindiyi andan öhdəliklər dəyişdirilir və ya ləğv edilir.

Tərəflərin sazişi və məhkəmə üsulu ilə müqavilə dəyişdirilərkən və ya ləğv edilərkən öhdəliklərin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi anının müəyyənləşdirilməsi haqqında qayda dispoitiv xarakterə malikdir. Belə ki, tərəflərin sazişindən və müqavilənin dəyişdirilməsi xarakterindən ayrı qayda irəli gələ bilər (MM-in 424-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də toxunmağı lazım bilir. **Artıq icra olunmuş müqaviləni dəyişmək və ya ləğv etmək olmaz**. Belə ki, həm müqavilə, həm də bu müqavilədən əmələ gələn öhdəlik onların lazıminja icra edilməsi nəticəsində ləğv edilir. Məsələn, mülkiyyətçi şəhərdə olan evini kənd sakininə satmaq üçün onunla alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilə notariat qaydasında təsdiq olunduqdan sonra, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatına alınır. Sonra isə bu müqavilə icra edilir, yəni satıcı evi alıcının mülkiyyətinə verir, alıcı isə onu qəbul edib pulunu ödəyir. Başqa bir misalda tikinti təşkilatı (podratçı) vətəndaşa podrat müqaviləsinə görə qarac tikir. Tikinti təşkilatı qaracı tikib qurtarır və vətəndaşa təhvil verir. Vətəndaş isə onu qəbul edib

pulunu (podrat haqqını) ödəyir. Göstərilən hər iki halda müqavilə bağlayan tərəflərin ixtiyarı yoxdur ki, onlar həmin müqavilələri dəyişdirlərsinlər və ya ləğv etsinlər. Lazımınca icra edildiyinə görə həmin müqavilələr və bu müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər ləğv edilir. Axı, mövcud olmayan bir şeyi neçə dəyişdirəsən və ya ləğv edəsen?

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- Braqinskiy M.İ., Vitranskiy V.V.** Doqovornoe pravo. Obhie polocenə M., 1997.
İoffe O.S. Obəzatelğstvennoe pravo. M., 1975.
Vitranskiy V.V. Novie tipı qracdansko-pravovıx doqovorov // Zakon. 1995.
Qavze F.İ. Soüialistiçeskiy qracdansko-pravovoy doqovor. M., 1972.
Makovskiy A.L. Pravovie osnovı rınoçnoy gkonomiki // Zakon. 1996. № 4.
Tixomirov Ö.A. Doqovor kak regulətor obhestvennıx otnoşeniy // Pravovedenie. 1990. № 5.
Xalfina R.O. Znaçenie i suhnoştğ doqovora v sovetskom soüialistiçeskom qracdanskome prave. M., 1954.
Kabalkin A. İzmenenie i rastorcenie doqovora // Rossiyskaə östiiüə. 1996. № 10.
 Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.P.Sergeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1998 (ql. 25).
 Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **Z.İ.Übulenko.** M., 1998 (ql. 21).
 Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **A.Q.Kalpina, A.İ.Masləeva.** M., 1997 (ql. 22).
 Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2. Polutom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1999 (ql. 30).
 Qracdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 1 / Pod red. **T.İ.İllarionovoy, B.M.Qonqalo, V.A.Pletnevoy.** M., 1998 (ql. 18).
 Qracdanskoe pravo. Uçebnik / Pod red. **S.P.Qrişəeva.** M., 1999 (ql. 12).
 Kommentariy k Qracdanskomu kodeksu Rossiyskoy Federaii çasti pervoy / Pod red. **O.N.Sadikova.** M., 1999 (ql. 27, st. 420-453).
 Postanovlenie Plenuma Verxovnoqo Suda Rossiyskoy Federaii i Plenuma Vısşeqo Arbitracnoqo Suda Rossiyskoy Federaii ot 1 iölə 1996; p. 54-60 // BVS RF. 1996. № 9.
Gnnəküerus L. Kurs qermanskoqo qracdanskoqo prava. Tom 1. Polutom 2. M., 1950.
A.Calinskiy, A.Rërixt. Vvedenie v nemeükoe pravo. M., 2001.
Larens K. Allgemeiner Teil des Deutschen bürgerlichen Recht. München. 1989.
Klünzinger E. Einführung in das bürgerliche Recht. München. 1993.
Musielak H.-J. Grundkurs BGB. München. 1994.
Medicus D. Schuldrecht. München. 1999.
Brox H. Allgemeines Schuldrecht. München. 1999.
Sakag Vaqaiüma, Toru Ariidzumi. Qracdanskoe pravo Əponii. Kniqa 2. M., 1983.

I FƏSİL

ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, tətbiq olunma sahəsi və hüquqi tənzimlənmə mənbələri

1. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əsası), əhəmiyyəti və tətbiq olunma sahəsi

Alqı-satqı mülki hüququn ən mühüm institutlarından biridir. Zəruri kateqoriya kimi alqı-satqı insan cəmiyyəti ilə dörd min ilə yaxındır ki, necə deyirlər, «yol yoldaşlığı» edir. Şübhəsiz ki, insanın hələ təbiətdən ayrılmadığı arxaik dövrlərdə və cəmiyyətin ilkin ibtidai mərhələlərində alqı-satqı anlayışı məlum deyildi. Alqı-satqı anlayışı «homo sapiens»in, yəni ilk şüurlu insanın meydana gəlməsi ilə dərhal yaranmamışdır. Belə ki, bu anlayış çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik olan insan cəmiyyətinin müəyyən bir təkamül mərhələsində əmələ gəlmişdir. Hələ qədim Misirdə, Babilistanda və Afinada alqı-satqı müqaviləsindən geniş miqyasda istifadə olunurdu. Hətta Hammurapi qanunları bu hüquqi konstruksiyanın etibarlı olmasını şərtləndirən halları (müqavilənin predmeti kimi yalnız dövriyyə qabiliyyətli əmlakın çıxış etməsi; satıcının satdığı əmlakın qanuni və həqiqi sahibi olması; müqavilənin ikidən çox şahidin iştirakı ilə bağlanması) nəzərdə tuturdu. Beləliklə, alqı-satqının mühüm və zəruri forma kimi tətbiq edilməsi üçün insan cəmiyyətinin müəyyən bir inkişaf tarixi lazım olmuşdur.

Çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik olan alqı-satqı hələ klassik Roma hüququnda mühüm anlayış kimi işlədilir. Alqı-satqı Roma hüququnda **konsensual kontrakt «emptio-venditio»** anlayışı ilə əhatə olunmuşdu. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi mal (merx), qeyri-maddi (qeyri-cismi) əşyalar (res incorporales), yəni əmlak hüquqları (tələb hüquqları, uzufruktun həyata keçirilməsi hüquqları və s.) çıxış edirdi. Gələcək məhsulun satılması barədə müqavilə də Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu. Bu cür müqavilə təxirəsalıcı şərtlə bağlanan əqd hesab edilirdi. Gələcək məhsulun alıcıya verilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər gələcək və ya gözlənilən əşyanın satqısı müqaviləsi ilə (mec futurae sivi speratae) rəsmiləşdirilirdi. Klassik Roma hüququ alqı-satqı

müqaviləsinə bir tərəfin, yəni satıcının (vendedor) digər tərəfə, yəni alıcıya (emptor) əşya, mal (merx) verməyi, digər tərəfin, yəni alıcının isə həmin əşyaya görə satıcıya pulla ifadə olunan haqq (pretium) verməyi öhdəsinə götürməsi kimi anlayış verirdi.

Alqı-satqı müqaviləsi əqdin bir növü kimi **müəyyən hüquqi məqsəd (əsas) güdür**. Bu müqavilənin hüquqi məqsədi (əzası) tərəflərin onların özləri üçün mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması barədə subyektiv arzusunu ifadə edir. Alqı-satqı müqaviləsi vasitəsi ilə **satıcı əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə satın aldığı həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ, yəni mütləq əşya hüququ qazanır**. Dediklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, **mülkiyyət hüququnu bir şəxsdən digərinə keçirmək** alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədini (əzasını) təşkil edir.

Alqı-satqı müqaviləsi təsərrüfat dövriyyəsində tətbiq edilən ən geniş yayılmış müqavilə növlərindən biridir. Mülki (əmlak) dövriyyədə bu müqavilədən istifadə edilməsi geniş əhatə diapazonuna malikdir. Alqı-satqı müqaviləsinin əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, bu müqavilə **əmtəə-pul dövriyyəsinin ən universal formasıdır**. Həmin müqavilə elə bir hüquqi formadır ki, bununla ölkə daxilində əmtəə dövriyyəsi sahəsinə xidmət göstərilir. Azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növləri əmtəə bazarı ilə əlaqədardır. Buna görə də əmtəə bazarının peşəkar iştirakçısı olan sahibkarlar alqı-satqı müqaviləsindən geniş istifadə edirlər. Bu müqavilə həm vətəndaşların öz aralarındakı münasibətlərdə, həm də onlarla sahibkarlar arasındakı münasibətlərdə tətbiq edilir. Alqı-satqı müqaviləsinin tətbiqi sahəsi o qədər qlobal xarakterə malikdir ki, bununla **patent hüquqları əvəzli olaraq güzəşt edilir, müəlliflik hüququnun obyektı olan əsərlərin** ifadə edildiyi maddi daşıyıcıların (obyektlərin) çoxsaylı nüsxələri geniş **oxucu auditoriyasının istifadəsinə verilir**, mürəkkəb quruluşlu kosmik aparatlar, nəhəng hava gəmiləri, iri texnologiyalar qurğular və avadanlıqlar, əmlak kompleksləri olan müəssisələr özgəninkiləşdirilir, habelə istiqraz vəərəqələri, səhmlər, adsız əmanət kitabçaları, vauçerlər (dövlət özəlləşdirmə çekləri), sertifikatlar və digər qiymətli kağızlar digər şəxslərin mülkiyyətinə keçir.

Alqı-satqı müqaviləsi həm də **beynəlxalq xarici ticarət dövriyyəsi sahəsinə** xidmət edir. Bu sahədə alqı-satqı əsas rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı sahəsində hüquqi forma və vasitə olmaq baxımından bu müqavilənin böyük rola malik olması şəksizdir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində istifadə edilən alqı-satqı əlaqələri bir çox sənədlərlə qaydaya salınır. Bu sənədlər arasında BMT-nin **Beynəlxalq mal alqı-satqı müqaviləsi haqqında 1980-ci il Vyana konvensiyası** mühüm yer tutur. Bu konvensiya həmin sənədi imzalayan dövlətlərin iştirak etdiyi xarici ticarət sahəsində alqı-satqı üzrə münasibətləri bilavasitə tənzim edir. Alqı-satqını beynəlxalq-hüquqi unifikasiya edən Vyana konvensiyası 1988-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Keçmiş SSRİ dövləti 1990-jı ildə müəyyən şərt əsasında (müqavilənin hər hansı formada bağlanması qaydasını istisna edən şərtlə) bu sənədi imzalamışdı. Konvensiyaya indiyə kimi 66 dövlət, o cümlədən 6 MDB dövləti (RF, Ukrayna, Belarus, Gürcüstan, Moldova və Özbəkistan) qoşulmuşdur.

Beynəlxalq miqyasda alqı-satqı hüququnu unifikasiya etmək işinin ideyası Ernest Rableyə məxsusdur. Bu işə hələ 1926-jı ildə Beynəlxalq Hüquq İnstitutu tərəfindən başlanılmışdı. İkinci Dünya müharibəsi həmin işin davam etdirilməsinə mane oldu. İşin bərpa edilməsi yalnız 1951-ci ildə mümkün ola bildi.

Qeyd etməliyik ki, Vyana konvensiyasının AR-in yeni MM-nə təsiri böyükdür. Bunun nəticəsində yeni MM-də alqı-satqının məzmunu köhnə 1964-cü il MM-ə nisbətən mühüm dərəcədə dəyişilmişdir. Bu onunla izah olunur ki, MM hazırlanarkən alqı-satqının beynəlxalq tənzimləməsində xarici dərəcə, hər şeydən əvvəl, Vyana konvensiyasının müddəaları nəzərə alınmışdır. Bu isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini sivil və mütərəqqi ümumdünya hüquq dərəcəsinə yaxınlaşdırmışdır.

Sovet dövründə mülki hüquq alqı-satqı müqaviləsinin tətbiq sferasını mühüm dərəcədə məhdudlaşdırmışdı. O dövrün hüquq ədəbiyyatında bu, onunla izah olunurdu ki, sosializmdə dəyər qanunu öz ümumi əhəmiyyətini itirir. Müasir dövrdə bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi inkişaf kursunun götürülməsi, təsərrüfatın səmərəsiz inzibati-amirlik metodları ilə idarə olunmasından imtina edilməsi alqı-satqı müqaviləsinin tətbiqi sahəsini xeyli genişləndirmişdir. Başqa sözlə desək, köklü iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, cəmiyyətin iqtisadi əsaslarında prinsiplə dəyişikliklər edilməsi bu müqavilədən istifadə edilməsinin diapazonunu kifayət qədər genişləndirməyi şərtləndirmişdir.

Konstitusiyaya vətəndaşların **azad sahibkarlıq** və qanunla qadağan edilməyən digər iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq hüququnu (59-cu maddə), **xüsusi mülkiyyət hüququnu** (29-cu maddə), **mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipini** (13-cü maddə), mülkiyyətin bütün növlərinin heç birinə üstünlük verilmədən bərabər əsaslarla qanunla qorunması qaydasını (29-cu maddə) təsbit edir. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinə görə, hər kəs mülkiyyətində olan daşınar və daşınmaz əmlak barəsində qanunla qadağan edilməyən istənilən hərəkət edə bilər. Əlbəttə, bu kimi konstitusion göstərişlər alqı-satqının tətbiq sahəsini genişləndirməyə bilməz.

Mənzillərin özəlləşdirilməsi nəticəsində onlar da alqı-satqı müqaviləsinin predmetinə daxil olmuşdur. Alqı-

satqı **dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi** prosesində geniş surətdə tətbiq edilir. İqtisadi islahatlar şəraitində inkişaf edən **qiymətli kağızlar bazarında** alqı-satqı müqaviləsi ən səmərəli və effektiv formaya çevrilir. **Valyuta sərvətlərinin özgəninkiləşdirilməsində** alqı-satqı haqqında müddəa və qaydaların əhəmiyyəti və rolu böyükdür.

Qeyd etmək vacibdir ki, elmin və texnikanın inkişafı, cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərin köklü və prinsiplə surətdə dəyişməsi mülki hüququn alqı-satqı kimi ənənəvi institutunun tətbiqi sahəsinin xeyli genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu institutun xüsusi əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, **böyük çeviklik xüsusiyyətinə malik olan alqı-satqı** təsərrüfat və mülki (əmlak) dövriyyədə **universal hüquqi forma kimi** çox geniş miqyasda tətbiq edilir.

2. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Alqı-satqını tənzimləyən **əsas normativ akt Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsidir**. Yeni MM-in 29-cu fəslə (567-662-ci maddələr) alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi nizama salınmasına həsr edilmişdir. Həmin fəsildə alqı-satqı münasibətlərini geniş surətdə qaydaya salan xeyli hüquq normaları birləşdirilmişdir. Buna görə də bu münasibətlərin **çoxsaylı normativ aktlarla tənzimlənməsinə bir o qədər də ehtiyaj yoxdur**. Alqı-satqı müqaviləsinə müfəssəl şəkildə nizama salan MM normaları bu münasibətlərin digər çoxsaylı normativ aktlarla qaydaya salınmasına olan tələbatı kəskin surətdə azaldır. Alqı-satqı haqqında MM-in müəyyən etdiyi ümumi müddəalar pərakəndə alqı-satqı, malların göndərilməsi, daşınmaz əşyaların alqı-satqısı, tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı, faktoring və sınaq üçün alqı-satqı kimi müqavilələrin mülki-hüquqi tənzimlənməsində tətbiq edilir. Alqı-satqı müqaviləsinin **hüquqi tənzimlənmə sahəsindən satıcı olan şəxsi ömürlük saxlamaq şərti ilə evin alqı-satqı münasibətləri çıxarılmışdır**. Yeni MM bu münasibətləri qaydaya salmaq üçün **renta anlayışından** istifadə edir; həmin münasibətlər indi müstəqil renta müqaviləsi ilə tənzimlənir.

Alqı-satqı münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının xüsusi qanunları** vacib rol oynayır. Valyuta sərvətlərinə əmlak növü kimi sahib olmaq və onlar barəsində sərənjam vermək hüquqları, habelə valyuta sərvətləri üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi, valyuta sərvətləri ilə hər hansı əqd bağlamaq qaydası **«Valyuta tənzimi haqqında»** AR-in 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir. Alqı-satqı münasibətlərinə toxunan hüquq normalarına AR-in **Torpaq Məcəlləsində** (1999-cu il), AR-in **«Aqrar islahatın əsasları haqqında»** (1995), **«Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında»** (1995), **«Torpaq islahatı haqqında»** (1996) və digər qanunlarında rast gəlmək olur.

Əqli mülkiyyətə əsaslanan müstəsna hüquqların verilməsi qaydası **«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında»** AR Qanunu ilə müəyyən edilir. Həmin Qanunun 15-ci maddəsi müəllifin əsərin nüsxələrini hər hansı üsulla satmaq kimi müstəsna hüququnu ifadə edir ki, bu hüquq alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, müəllif müqavilələri ilə həyata keçirilir. Lakin əsərlərin maddi daşıyıcıları (obyektləri), məsələn, kitablar alqı-satqı vasitəsilə satılır. Qanunun 34-cü maddəsinə görə fonogram nüsxələri satılmaqla mülki dövriyyəyə buraxıla bilər. Bu münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

«Patent haqqında» AR Qanununun 17-ci maddəsi sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə bağlı hüquqların (patentlə və ya onlarla bağlı hüquqların) tamamilə və ya qismən özgəninkiləşdirilməsi qaydasını müəyyən edir. Buna patent hüquqlarının güzəştli deyilir ki, bu, əsasən alqı-satqı müqaviləsi ilə gerçəkləşdirilir.

Alqı-satqı prosesində istehlakçı ilə istehsalçı, satıcı ilə alıcı arasında münasibətlərin tənzimlənməsində **«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında»** AR Qanunu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu Qanun şəxsi tələbatı ödəmək məqsədi ilə mal alan istehlakçı ilə satış üçün mal istehsal edən şəxslər, habelə alqı-satqı əməliyyatı aparan, mal satan satıcı arasında yaranan münasibətlərə toxunur.

«Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununda broker fəaliyyəti (şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdlər bağlaması), diler fəaliyyəti (hüquqi şəxsin öz adından və öz hesabına qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdləri bağlaması), qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət (qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdlər bağlanmasına bilavasitə kömək edən xidmət göstərilməsi) haqqında normalar nəzərdə tutulmuşdur.

«Xidməti və mülki silah haqqında» AR Qanunu xidməti və mülki silahın satışı ilə əlaqədar münasibətlərə (13-cü maddə), **«Mədəniyyət haqqında»** AR Qanunu vətəndaşların özünün yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini satmaq hüququ ilə bağlı məsələyə (7-ci maddə), **«İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında»** AR Qanunu informasiya ehtiyatları üzərində mülkiyyət hüququ əldə edilməsinə (6-jı maddə), **«Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında»** AR Qanunu xüsusi mülkiyyətdə olan abidələrin satılması qaydasına (4-cü maddə) toxunur. **«Elektroenergetika haqqında»** AR Qanunu elektrik və istilik enerjisinin alqı-satqısının müqavilə əsasında həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edir (11-ci maddə).

Alqı-satqı münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsində qanundan aşağı hüquqi qüvvəyə malik olan **normativ aktlar, yəni AR Prezidentinin fərmanları, AR Nazirlər Kabinetinin qərarları, AR-in mərkəzi**

icra hakimiyyəti orqanlarının təlimatları mühüm rol oynayır. Məsələn, AR Prezidentinin 19 oktyabr 1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılması qaydaları» alqı-satqı münasibətlərini nizama salır.

Bəzi vaxtlarda alqı-satqı münasibətləri **işgüzar dövriyyə adətləri** ilə qaydaya salınır. Məsələn, qanunda, dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində satılan əmlakın keyfiyyətinin yoxlanılması nəzərdə tutulmazsa, əmlakın keyfiyyəti işgüzar dövriyyə adətlərinə müvafiq surətdə yoxlanılır (MM-in 586.2-ci maddəsi). İşgüzar dövriyyə adətləri alqı-satqı müqaviləsinin növlərindən biri olan tədarük (mal göndərmə) müqaviləsinin tənzimlənməsində tətbiq edilir. Məsələn, malların göndərilməsi dövrləri (MM-in 629.1-ci maddəsi), malların çatdırılması şərtləri (MM-in 631.2-ci maddəsi) işgüzar dövriyyə adətləri ilə də müəyyən edilə bilər.

Xarici ticarət dövriyyəsində, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində yaranan alqı-satqı münasibətləri beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə qaydaya salınır ki, **bu sənədlərin ən əhəmiyyətli 1980-ci il Vyana konvensiyasıdır**. Azərbaycan Respublikası indiyə kimi bu konvensiyaya qoşulmasa da, **yeni MM hazırlanarkən beynəlxalq dərəcədə, xüsusən Vyana konvensiyasının müddəalarından istifadə edilmişdir**.

Vyana konvensiyası beynəlxalq mal alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi iştirak edənlərin aralarında əmələ gələn münasibətləri tənzim edir. Konvensiya əmlakı alıcıya verməyi satıcının əsas vəzifəsi kimi müəyyənləşdirir. O, əmlakı bütün sənədləri ilə birlikdə, tələb olunan miqdarda və keyfiyyətdə verməyə borcludur. Konvensiyaya görə alıcının əsas vəzifəsi əmlakı qəbul edib, haqqını ödəməkdən ibarətdir. Konvensiyanın müəyyən etdiyi həmin qaydalar, demək olar ki, yeni MM-də öz əksini tapmışdır.

Vyana konvensiyasının 67-ci və 68-ci maddələri əmlakın təsadüfən məhv olması riskinin keçməsi qaydasını müəyyən edir. Riskin keçməsinə müəyyən edən MM-in 571-ci maddəsi bu barədə Vyana konvensiyasının müddəalarına çox yaxındır. Konvensiyanın 31-ci maddəsi mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsinə şərtləndirən məqamı, yəni satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası vaxtını və anını müəyyən edir. MM-in bu məsələyə aid olan 570-ci maddəsi satıcının əmlakı vermək vəzifəsinin icrası məqamının müəyyən edilməsini Vyana konvensiyası ilə analoji qaydada həll edir.

Konvensiyanın qaydaları bəzi alqı-satqı münasibətlərinə şamil edilmir: şəxsi, ailə və ya məişət (ev) ehtiyajları üçün mal alınması halına; hərrajda keçirilən satışa; fond kağızlarının, səhmlərin, dövriyyə sənədlərinin satışına; su və hava nəqliyyatının alqı-satqısına; elektrik enerjisinin satışına. Konvensiyanın bu göstərişləri yeni MM-də (605-ci maddə) əsasən öz əksini tapmışdır.

3. Alqı-satqı müqaviləsinin növləri

Yeni MM alqı-satqını cinsi (növlər) əlamətlərə malik olan **ümumiləşdirilmiş anlayış** kimi işlədir. Bu o deməkdir ki, alqı-satqı müqaviləsi müxtəlif növlər kimi ona daxil edilən müəyyən müqavilələr üçün ümumi əlamətlərə və xüsusiyyətlərə malikdir. Bu ümumi əlamət ondan ibarətdir ki, alqı-satqının bütün müxtəlif növləri **əmlakın mülkiyyətə (başqa əşya hüququna) verilməsini şərtləndirən, satıcı və alıcı arasında əmələ gələn öhdəlik hüquq münasibətlərinin yaranması üçün əsas rolunu oynayır**. Alqı-satqı anlayışı ilə haqq əsasında əvəzli olaraq əmlakın özgəninkiləşdirilməsi üzrə əmələ gələn bütün öhdəlik növləri əhatə olunur. Alqı-satqının ayrı-ayrı növləri üçün **ümumi əlamət** odur ki, bu müqaviləyə görə **satıcı əmlakı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əmlakı qəbul edib əvəzində müəyyən pul məbləğini (qiyməti) ödəməyi** öhdəsinə götürür.

Sovet qanunvericiliyinə görə müstəqil müqavilə kimi tanınan bir çox hüquqi konstruksiya yeni MM tərəfindən alqı-satqı müqaviləsinin növləri kimi qəbul edilir. Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibində olduğu vaxtlarda XX əsrin əvvəllərində mülkiyyət hüququnun əvəzli olaraq keçməsi barədə üç müstəqil müqavilə növü fərqləndirilirdi: alqı-satqı müqaviləsi; tədarük müqaviləsi; əşyanın — hazır olmayan gələcək əşyanın qabaqcadan satış müqaviləsi.

1922-ci il MM-i yalnız alqı-satqı müqaviləsini nəzərdə tutmuşdu. Cəmiyyətdəki iqtisadi əsasların dəyişməsi, iqtisadiyyatın planlı-inzibati metodlarla tənzim edilməsi XX əsrin 40-50-ci illərində alqı-satqı müqaviləsindən bir neçə müstəqil mal satqı müqaviləsinin ayrılmasını şərtləndirdi. Tədarük müqaviləsi bu müqavilələr içərisində xüsusi yer tuturdu. Keçmiş sovet müttəfiq respublikalarının mülki məjəllələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-də bu müqavilə növünün qaydaya salınmasına ayrıca fəsil həsr edilmişdi.

O dövrün sovet hüquq ədəbiyyatında tədarük müqaviləsinin müstəqil xarakterə malik olması və onun alqı-satqı müqaviləsindən köklü surətdə fərqlənməsi ətraflı surətdə əsaslandırılırdı. Tədarük müqaviləsinin məzmununun və hüquqi xarakterinin müəyyən edilməsinə hüquq ədəbiyyatında xüsusi olaraq kifayət qədər geniş yer verilmişdi. Sovet mülki qanunvericiliyinə görə iki təşkilat arasında bağlanan tədarük müqaviləsi onların hər ikisi üçün məcburi olan məhsul bölgüsünə dair plan aktı ilə müəyyən edilirdi. Hüquq ədəbiyyatında **tədarük müqaviləsinin xarakteri barədə diskussiya yaranmışdı**. İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması bu diskussiya problemini aradan qaldırdı. Xalq təsərrüfatı sahəsində tətbiq edilən **müqavilələr özləri-**

nin plan xarakterini itirdi. Əmlakın əvəzli olaraq özgəninkiləşdirilməsinin bütün hallarına tətbiq edilmək üçün yeni qanunvericilikdə ümumiləşdirilmiş anlayış kimi alqı-satqı müqaviləsi işlədilməyə başladı.

Beləliklə, azad bazar iqtisadiyyatına keçid alqı-satqı müqaviləsinin vahid müqavilə olmasını şərtləndirmişdir. Buna uyğun olaraq əvvəlki **müqavilə tipləri öz müstəqilliyini itirdi. Vahid alqı-satqı müqaviləsi** dedikdə alqı-satqının bütün ümumi əlamətlərini və xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən müstəqil müqavilə tipi başa düşülür ki, bu, MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paragrafında nəzərdə tutulan ümumi müddəalarla tənzimlənir. Bu müqavilə özünün müxtəlif növlərində ifadə edilir. Başqa sözlə desək, vahid alqı-satqının ümumi anlayışı çərçivəsində qanunvericilik onun ayrı-ayrı növlərini fərqləndirir: **heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqısı; pərakəndə alqı-satqı; malların göndərilməsi (tədarük müqaviləsi); daşınmaz əşyaların alqı-satqısı; tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı; faktoring; sınaq üçün alqı-satqı.** Bunları alqı-satqının **xüsusi növləri** hesab etmək olar. MM-in alqı-satqının növləri barədə müəyyən etdiyi bu siyahını qəti hesab etmək olmaz. Ona görə ki, elə alqı-satqı müqavilə növləri vardır ki, belə müqavilələr xüsusi qanunlarla tənzimlənir. Məsələn, qiymətli kağızların alqı-satqı müqaviləsi «Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanunu ilə, valyuta sərvətlərinin alqı-satqı müqaviləsi «Valyuta tənzimi haqqında» AR Qanunu ilə və AR Mərkəzi Bankının aktları ilə nizama salınır. Alqı-satqının bir növü olan elektrik və istilik enerjisinin alqı-satqı müqaviləsi MM normaları ilə yox, «Elektroenergetika haqqında» AR Qanunu ilə nizama salınır.

Alqı-satqının bir növü kimi **xüsusi mənada alqı-satqı müqaviləsini (alqı-satqının özünü)** fərqləndirmək lazımdır. Xüsusi mənada alqı-satqı alqı-satqı barədə ümumi müddəalarla (29-cu fəslin 1-ci paragrafı) nizama salınır. Məsələn, vətəndaşlar arasında bağlanan və məişətdə istifadə edilən müxtəlif daşınar əmlak növlərinin (avtomobil, mebel, avadanlıq və s.) alqı-satqı müqaviləsi xüsusi mənada alqı-satqı müqaviləsinə misal ola bilər.

4. Alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini bir-birindən fərqləndirən əlamətlər

Hüquq ədəbiyyatında alqı-satqı müqaviləsinin müxtəlif növlərə bölünməsinə şərtləndirən əlamətlər (meyarlar) barədə vahid fikir yoxdur. Bu barədə əsasən bir-birindən fərqlənən iki fikir istiqaməti formalaşmışdır. Müəlliflərdən bəziləri belə hesab edirlər ki, alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini fərqləndirmək üçün vahid meyar yoxdur. Yeri gəlmişkən, onu qeyd edək ki, rus alimi G.F. Şerşenyeviç də XX əsrin əvvəlində göstərirdi ki, alqı-satqı müqaviləsinin növlərini hüquqi cəhətdən fərqləndirmək çətin məsələdir, onların bir-birindən ayrılması üçün kifayət qədər dəqiq hüquqi əlamətlər yoxdur.

İkinci fikir istiqamətini təmsil edən müəlliflərin fikrinə, **alqı-satqı müqaviləsinin müxtəlif növlərə bölünməsi üçün iki və ya üç əlamətdən istifadə edilir.** Həmin müəlliflər bu cür əlamətlərə aid edirlər: **müqavilədə iştirak edən tərəfləri; alqı-satqının məqsədini; bəzi müqavilə növlərində alqı-satqının obyektini, yəni alınan malın növünü.**

Bizim fikrimizə, axırınjı fikirdə həqiqətə daha yaxınlıq vardır. Doğrudan da, alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün ümumi əlamətlərdən (meyarlardan) istifadə etmək olar. Alqı-satqı müqaviləsinin bir növü olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin fərqləndirilməsi üçün əsas meyar kimi satıcının statusu (tərəf kimi iştirak edən subyekt tərkibi əlaməti) və alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi götürülür. Belə ki, bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edən, pərakəndə ticarəti həyata keçirən və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı sahibkar statusuna malik olan şəxsdir. Alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi malın şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün əldə edilməsidir. Bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edən alıcının malı (əmlakı) sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə alması istisna edilir.

Alqı-satqının növlərindən biri olan mal göndərmə (tədarük) müqaviləsini fərqləndirmək üçün iki meyar əsas götürülür: alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi; müqavilədə tərəf rolunda çıxış edən subyekt tərkibi. Mal göndərmə (tədarük) müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə şərtlənir (MM-in 627-ci maddəsi). Belə ki, müqavilədə tərəf kimi iştirak edən mal göndərən (satıcı) sahibkar statuslu şəxsdir. Mal göndərən şəxs (satıcı) malı hazırlamaqla, istehsal etməklə və ya satın aldığı malı sonradan yenidən satmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Çox vaxt, bir qayda olaraq, bu müqavilədə alıcı rolunda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər iştirak edirlər. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti və ya şəxsi, ailə, ev və digər istifadə ilə bağlı olmayan fəaliyyətlə şərtlənir (MM-in 627-ci maddəsi).

Alqı-satqının növlərindən biri olan daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsini fərqləndirmək üçün meyar kimi **alqı-satqının obyektini (predmetini) təşkil edən əmlak əsas götürülür.** Bu cür müqavilənin predmetini təşkil edən daşınmaz əmlak hüquqi cəhətdən əvəzedilməsi mümkün olmayan və fərdi-müəyyən əlamətləri ilə təyin edilən maddi obyektlərdir. Satılan əmlakın hüquqi xüsusiyyətləri bu müqavilənin müstəqil müqavilə növü kimi fərqləndirilməsini şərtləndirir.

Alqı-satqının müxtəlif növlərinin dəqiq olaraq fərqləndirilməsinin və ayrılmasının böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu müqavilə növlərinin ayrıca olaraq hər birinə **alqı-satqı barədə ümumi müddəalarla bərabər, həm də xüsusi olaraq bu müqavilələrə həsr olunan qaydalar tətbiq edilir.** Bu xüsusi qaydalar əsasında hər bir

müqavilə növündə tərəf kimi çıxış edən subyektlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən etmək mümkün olur.

5. Sahibkarlıq fəaliyyəti əlamətinə (meyarına) görə alqı-satqı müqaviləsinin növləri

Alqı-satqı müqaviləsinin **sosial-iqtisadi məqsədi həm sahibkarlıq fəaliyyəti ilə, həm də sahibkarlıqla bağlı olmayan fəaliyyətlə** şərtlənə bilər. Bu baxımdan alqı-satqı müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: sahibkarlıq alqı-satqı müqavilələri; qeyri-sahibkarlıq alqı-satqı müqavilələri. Bu cür təsnifat müqavilədə tərəf kimi çıxış edən **subyekt tərkibi və alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi** kimi iki meyarə əsaslanır.

Sahibkarlıq alqı-satqı müqaviləsi odur ki, bu müqavilədə ya tərəflərin hər ikisi, ya da ki, heç olmazsa biri, sahibkar statusuna malik olur və yaxud alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. Bu cür müqavilələrdə **bütün hallarda satıcı rolunda sahibkarlar çıxış edirlər**. Sahibkar dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər başa düşülür. Bu müqavilədə tərəf kimi alıcının iştirak etməsinə gəldikdə isə onu demək olar ki, bir qayda olaraq, əksər hallarda burada alıcı sahibkar statusuna malik olur. **İstisna hal kimi sahibkar statusu olmayan hüquqi şəxslər** sahibkarlıq müqaviləsində **alıcı kimi iştirak edə bilər**. Lakin bu müqavilədə bütün hallarda tərəf rolunda çıxış edən vətəndaşlar sahibkar statusuna malikdirlər.

Sahibkarlıq müqaviləsinin ikinci əlaməti alqı-satqı müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi, yəni alqı-satqının məqsədi ilə müəyyən edilir. Belə müqavilələrdə alıcı malı ondan sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə üçün və ya şəxsi, ailə, ev və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər üçün əldə edir. Bununla belə, **məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan** şəxsi, ailə, ev və digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malın alqı-satqısından ibarət olan, lakin **satıcısı rolunda sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxs çıxış edən** müqaviləni sahibkarlıq müqaviləsi hesab etmək olar. Məsələn, göstərilən bu əlamətləri özündə əks etdirən **pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsinin bir növüdür**. Belə təsəvvür yaranır ki, vətəndaşların iştirak etdiyi münasibətlərdə tətbiq edilən və bununla belə satıcısı sahibkar olan alqı-satqı müqaviləsinin hər hansı bir növü alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədindən asılı olmayaraq bütün hallarda sahibkarlıq müqaviləsinə şamil edilir. **Sahibkarlıq müqaviləsinin ən klassik növü mal göndərmə (tədarük) müqaviləsidir**. Ona görə ki, bu müqavilə özündə sahibkarlıq müqaviləsinə xas olan hər iki əlaməti əks etdirir. Müəssisənin satılması müqaviləsi «təmiz» **sahibkarlıq müqaviləsinə** şamil edilir. Müəssisə hüququn obyektini kimi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi güdür. Ona görə də müəssisə, bir qayda olaraq, sahibkarlara məxsus olur.

Qeyri-sahibkarlıq müqaviləsi sahibkar olmayan şəxslər arasında bağlanan elə bir müqavilədir ki, bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu cür müqavilələrdə **tərəf rolunda qeyri-sahibkarlar, əsasən də istehlakçı vətəndaşlar çıxış edirlər**. Müqavilənin məqsədini isə alqı-satqının predmeti olan əmlakdan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər niyyətlər üçün istifadə təşkil edir. **Qeyri-sahibkarlıq müqaviləsinə xüsusi mənada alqı-satqı müqaviləsinə misal göstərmək olar**. Məsələn, sahibkar olmayan qonşu öz minik avtomobilini dostuna onun şəxsi-məişət ehtiyajlarını təmin etmək məqsədi ilə satır. Qeyri-sahibkarlıq müqavilə növlərinə şamil edilir: vətəndaşlar arasında qiymətli kağızların alqı-satqı müqaviləsi; vətəndaşlar arasında yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsi və s.

Alqı-satqı müqavilələrinin sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq müqavilələri adlı iki növə bölünməsi praktiki olaraq vacib hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri xüsusi olaraq tənzimləyən normaların tətbiqi üçün bu bölgünün mühüm hüquqi əhəmiyyəti vardır.

6. Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı

Müqavilə öhdəlikləri müqavilədənəknar (qeyri-müqavilə) öhdəliklərə nisbətən öhdəliyin daha geniş yayılmış növüdür. Müqavilə öhdəlikləri altı tipə bölünür ki, bunlardan biri **əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik tipidir**. Müqavilə öhdəliyinin bu tipi dörd növə (alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və renta) ayrılır ki, alqı-satqı bu növlər içərisində müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. **Müəyyən satınalma qiyməti əsasında əmlakın özgəninkiləşdirilməsi üzrə əmələ gələn bütün öhdəliklər alqı-satqı anlayışı** ilə əhatə olunur. Ömtə formasında olan maddi nemətlərin yerini dəyişməsi və bir şəxsdən digərinə keçməsi bu öhdəliklərin əsasını və bilavasitə məmununu təşkil edir. Hər bir öhdəliyin əsasını təşkil edən ömtə formalı maddi nemətlərin yerdəyişməsi alqı-satqı müqaviləsində nisbətən daha «təmiz» şəkildə özünü göstərir.

Alqı-satqı müqaviləsi satıcı və alıcı arasında bağlanan elə bir mülki-hüquqi əqddir ki, bunun əsasında onların arasında **öhdəlik hüquq münasibəti** yaranır. Bununla bərabər, alıcı satıcıdan satın aldığı əmlak üzərində mülkiyyət, yəni **mütləq əşya hüququ** qazanır. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsi əsasında yaranan öhdəlik maddi (əmlak) nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi prosesini, müəyyən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və əldə edilməsi prosesini, sözün həqiqi mənasında, malların mübadilə prosesini, yəni **mülki hüquq münasibətlərinin dinamikasını** rəsmiləşdirir. Bu müqavilə ömtə dövriyyəsi sahəsinə xidmət edən hüquqi forma kimi çıxış edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı MM-in 567-ci maddəsində verilmişdir. **Alqı-satqı müqaviləsinə görə**

satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiymət) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Alqı-satqı müqaviləsinə verilən anlayışdan görünür ki, bu müqavilə həmin müqavilədə iştirak edən tərəflərin **yalnız razılıq əldə etdikləri andan onlar üçün mülki hüquq və vəzifələr yaradır.** Bu müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün lazım və kifayətdir ki, onun bütün mühüm və zəruri şərtləri barədə **tərəflər razılığa gəlsinlər.** Deməli, alqı-satqı müqaviləsi **konsensual müqavilədir.** Satıcının əşyanı alıcıya verməsi və ya digər hərəkətlər etməsi müqavilənin bağlanmış hesab olunmasına yox, onun icrasına yönələn hərəkətlərdir.

Alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflərin hər ikisi digər qarşı tərəfin xeyrinə vəzifələr daşıyırlar; digər qarşı tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkət etməyə borclu olduğu üçün borclu şəxs, eyni zamanda müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüququna malik olduğuna görə həm də səlahiyyətli şəxs (kreditor) hesab edilir. Bu müqavilədə iştirak edənlərin **hər ikisi üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir:** satıcı müəyyən əşyanı alıcıya verməyə borcludur; o, buna görə müəyyən pul məbləğinin (qiymətin) ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Öz növbəsində alıcı əşyanı qəbul edib, müəyyən pul məbləğini ödəməyə borcludur. Bununla bərabər, alıcı satıcının əşyanın ona verilməsini tələb etmək ixtiyarına malikdir. Deməli, alqı-satqı müqaviləsində hər iki tərəf üçün subyektiv hüquq və vəzifələrin mövcudluğu bu müqavilənin **ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilə** olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Əmtəə (mal) mübadiləsinin ikitərəfli xarakteri ikitərəfli müqavilə kimi alqı-satqı müqaviləsinin konstruksiyasını müəyyən edir.

Alqı-satqı müqaviləsində alıcının əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi satıcının həmin əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi ilə şərtlənir. Bu onu ifadə edir ki, satıcı əşyanı alıcıya verməkdən ibarət olan öz vəzifəsini icra etməsə, alıcı həmin əşyanın qiymətini ödəməkdən ibarət olan öz vəzifəsini yerinə yetirməyə borclu deyildir (MM-in 567-ci maddəsi). Bu onu nümayiş etdirir ki, alqı-satqı müqaviləsi **sinallaqmatik müqavilədir.** Hər iki müqavilə iştirakçısı, yəni alıcı və satıcı bir-birinə münasibətdə həm kreditor, həm də borclu şəxs kimi çıxış edirlər.

Alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflər öz vəzifələrinin icrası müqabilində haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz alırlar: satıcı öz vəzifəsini icra etdiyinə görə (əşyanı alıcıya verdiyinə görə) alıcıdan müəyyən haqq (əşyanın qiyməti məbləğində) alır. Alıcı isə öz vəzifəsini (əşyanın qiymətini satıcıya ödəmək vəzifəsini) yerinə yetirdiyinə görə satıcıdan aldığı əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Deməli, alqı-satqı müqaviləsi **əvəzli müqavilədir.** Bu müqavilənin əvəzsiz olması istisna edilir.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsi elə bir hüquqi formadır ki, bunun vasitəsi ilə əşyalar (maddi nemətlər) bir şəxsin mülkiyyətindən digərinə keçməklə **öz yerlərini dəyişir.** Öz yerlərini dəyişməklə bərabər, həmin nemətlər **öz mülkiyyətçilərini də dəyişir.** Bu alqı-satqı müqaviləsinin **əsas fərqləndirici əlamətlərindən** biridir. Bununla belə, müqavilənin əvəzli olmasını və satılan əşyanın pul formasında qiymətinin ödənilməsinə də bu cür əlamətlərdən hesab etmək olar.

§ 2. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri (tərkib hissələri)

1. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri anlayışı

Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri dedikdə, onun ibarət olduğu tərkib hissələri və ünsürləri başa düşülür. Rusiya sivilistikasında ənənəvi olaraq müqavilənin elementləri anlayışına aid edilir: müqavilədə iştirak edən tərəflər; müqavilənin predmeti; müqavilənin qiyməti; müqavilənin müddəti; müqavilənin forması; müqavilənin məzmunu. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri də bunlardan ibarətdir.

Alqı-satqı müqaviləsinin tərəfləri dedikdə alqı-satqı münasibətlərində çıxış edən mülki hüquq subyektləri başa düşülür. **Müqavilənin predmeti** dedikdə elə maddi nemətlər başa düşülür ki, bu nemətlər əsasında müqavilədə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. **Müqavilənin qiyməti** dedikdə satılan əşyanın qiyməti başa düşülür. **Müqavilənin müddəti** müvafiq öhdəliyin icra vaxtını ifadə edir. Başqa sözlə desək, müqavilədə iştirak edən tərəflərin öz vəzifələrini yerinə yetirmək vaxtı müqavilənin müddətini ifadə edir. **Müqavilənin forması** dedikdə qanunun tərəflərin öz daxili iradəsini bildirmək üçün müəyyən etdiyi üsullar başa düşülür.

Müqavilənin məzmunu dedikdə müqavilənin bağlandığı və tərəflərin razılığa gəldikləri bütün şərtlərin məcmusu başa düşülür. Müqavilənin məzmununa bəzən tərəflərin hüquq və vəzifələrini də aid edirlər. Tərəflərin hüquq və vəzifələrinin hüquqi fakt kimi öhdəlik hüquq münasibətlərini əmələ gətirən müqavilənin özünün məzmununu yox, müqaviləyə əsaslanan öhdəlik hüquq münasibətlərinin məzmununu təşkil etməsi barədə fikir söyləyən alimlərə də rast gəlmək olur. Bəzi müəlliflərə görə **müqavilənin məzmunu dedikdə tərəflərin hüquq və vəzifələri başa düşülür.** Dərslərdə müqavilənin məzmunu məhz tərəflərin hüquq və vəzifələri mənasında işlədilir.

2. Alqı-satqı müqaviləsində tərəflər

Alqı-satqı müqaviləsinin subyektləri **həmin müqavilənin tərəfləri** hesab edirlər. Alqı-satqı müqaviləsi üzrə tərəflərə həm də **kontragent** (latınja «Jontrahent» - saziş bağlamış) deyilir. Kontragent müqavilə üzrə öz

üzərinə bu və ya digər öhdəlik götürmüş şəxsdir. **Tərəf dedikdə alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən satıcı və alıcı başa düşülür.** Mülki (əmlak) dövryyənin hər hansı bir iştirakçısı (fiziki və hüquqi şəxslər, bələdiyyə, dövlət) bu müqavilədə tərəf rolunda — həm satıcı, həm də alıcı rolunda çıxış edə bilər. Bununla belə, mülki hüquq subyektlərinin alqı-satqı münasibətlərində iştirak etmək imkanı iki amillə şərtlənir: onların tərəf kimi iştirak etdiyi **müqavilənin təbiəti və xarakteri ilə** (məsələn, dövlət pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi çıxış edə bilməz); **subyektlərin hüquqi statusu ilə** (onların mülki hüquq subyektliyi, mülki hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, əmlak üzrə əşya hüququnun xarakteri və s.).

Mülki (əmlak) dövryyədə alqı-satqı münasibətlərində tərəf qismində çıxış edən əsas iştirakçılar **fiziki şəxslərdir**. Fiziki şəxslər bu cür münasibətlərə girərkən mülki qanunvericiliyin mülki hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti haqqında ümumi tələbləri həddində hərəkət edirlər. Onların alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq imkanı mülki hüquq subyektliyinin elementləri olan **hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi** ilə müəyyən edilir. Belə ki, müqavilədə tərəf kimi yetkinlik yaşına çatan, **yəni 18 yaşı tamam olan və qanunla müəyyən edilən qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməyən fiziki şəxs çıxış edə bilər**. Bununla belə, qanun qismən fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan 7 yaşından 14 yaşınadək azyaşlılara müstəqil surətdə alqı-satqı müqaviləsi bağlamağa ixtiyar verir. Belə ki, onların xırda məişət əqdlərini və digər əqdləri heç kəsin iradəsindən asılı olmadan bağlamaq hüququ vardır (MM-in 29.2-ci maddəsi). Qalan hallarda həmin azyaşlıların əvəzinə alqı-satqı müqaviləsini onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər.

14 yaşından 18 yaşınadək natamam fəaliyyət qabiliyyəti olan yetkinlik yaşına çatmayanlar da xırda məişət xarakterli alqı-satqı müqaviləsini müstəqil surətdə bağlaya bilərlər. Qalan hallarda onlar alqı-satqı müqaviləsini öz qanuni nümayəndələrinin - **valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçilərin yazılı razılığı ilə** bağlayırlar (MM-in 30.1-ci maddəsi).

Məhkəmə tərəfindən **fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs sayılan vətəndaşların** müstəqil surətdə alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq ixtiyarı yoxdur. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış bu cür fiziki şəxslərin adından əqdləri **onların qəyyumları** bağlayırlar (MM-in 28.8-ci maddəsi).

Spirtili içkilərdən və digər vasitələrdən sui-istifadə etməsi nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan fiziki şəxslərin yalnız xırda məişət müqavilələri bağlamaq ixtiyarı vardır. Qalan hallarda onlar alqı-satqı müqaviləsini **himayəçilərinin razılığı ilə** bağlaya bilərlər (MM-in 32.1-ci maddəsi).

Sahibkarlıq müqavilələrində (məsələn, mal göndərmə müqaviləsində) fiziki şəxslərin iştirakı onların sahibkar statusuna malik olmaları ilə şərtlənir. Bunun üçün fiziki şəxsin müvafiq dövlət orqanlarında fərdi sahibkar (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs) kimi qeydiyyatla alınması tələb olunur.

Fiziki şəxslərin ümumi mülkiyyət hüququnun obyektı olan əmlak növlərinin alqı-satqısı müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumi mülkiyyətin növlərindən biri olan **paylı mülkiyyətdə olan əşyanın satılması** əşyanın bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması əsasında həyata keçirilir (MM-in 215.5-ci maddəsi). Ümumi paylı mülkiyyətin növlərindən biri olan ailə kəndli təsərrüfatının mülkiyyətinə daxil olan ümumi əmlakın alqı-satqı müqaviləsini kəndli təsərrüfatının başçısı (və ya onun vəkili etdiyi şəxslər) bütün ailə üzvlərinin razılığı ilə bağlayır. Mülkiyyətçi ümumi paylı mülkiyyətdə olan öz payını üçüncü şəxslərə və paylı mülkiyyətin qalan digər iştirakçılarna sata bilər. Payı satın almaqda paylı mülkiyyətin digər iştirakçılarının üstünlük hüququ vardır.

Ümumi mülkiyyətin növlərindən biri olan birgə mülkiyyətdə olan əşya bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə satılır. Ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə daxil olan ümumi əmlak yalnız onların qarşılıqlı razılığı əsasında alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Əgər ər-arvadın birinin razılığı olmadan ümumi əmlak satılarsa, onda alqı-satqı müqaviləsi onun bağlanmasına razı olmayan ərin (arvadın) tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab oluna bilər (AM-in 33-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Əjnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər alqı-satqı münasibətlərində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər qaydada (**milli recim prinsipi əsasında**) iştirak edirlər. Bəzi hallarda isə qanunla onların alqı-satqı müqaviləsində iştirakı məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, əjnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında su obyektlərini satın almaq ixtiyarı yoxdur (Su Məcəlləsinin 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Hüquqi şəxslər alqı-satqı münasibətlərində tərəf rolunda iştirak edə bilərlər, bu şərtlə ki, **alqı-satqı onların təsis sənədlərində qadağan olunmasın**. Məsələn, hüquqi şəxsin nizamnaməsində göstərilə bilər ki, onun bircaan mal almaq ixtiyarı yoxdur. Belə halda o, alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilməz.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq hüquqi şəxslərə mənsub ola bilməyən əmlakın ayrı-ayrı növləri istisna edilməklə, istənilən daşınar və daşınmaz əmlak onların mülkiyyətində ola bilər. Hüquqi şəxslərin növləri olan **həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları** təsisçilərin (iştirakçıların, üzvlərin) maya və ya haqq ki-

mi onlara verdikləri əmlak üzərində, habelə həmin təşkilatların qanunla qadağan edilməyən digər mənbələr üzrə əldə etdikləri əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Hüquqi şəxslər xüsusi mülkiyyət hüququnun obyektinə olan əmlakı satmaq üçün istənilən şəxslə alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilər. Bununla bərabər, hüquqi şəxslərin alqı-satqı müqaviləsində tərəf qismində çıxış etməsi iki amillə əlaqədar olaraq məhdudlaşdırıla bilər: **hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyətinin həcmi ilə**; əmlak üzərində onların malik olduqları **əşya hüququnun xarakteri ilə**.

Xüsusi (məhdud) hüquq qabiliyyətli qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülki dövriyyədə alqı-satqı münasibətlərində ümumi (universal) qabiliyyətli kommersiya təşkilatlarına nisbətən iştirakı məhdud xarakter daşıyır. Onlar geniş spektrdə alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq imkanına malik deyil. Universal hüquq qabiliyyətli kommersiya hüquqi şəxslərinin isə öz mülkiyyətində olan əmlakı barəsində qanunla qadağan edilməyən istənilən alqı-satqı hərəkətlərini və əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququ vardır.

Hüquqi şəxslərin alqı-satqı münasibətlərində çıxış etmələri onların əmlak üzərində malik olduqları əşya hüququnun xarakterindən asılı olaraq məhdudlaşa bilər. Belə ki, əmlak hüquqi şəxsin xüsusi mülkiyyətində olmasından savayı, həm də **onun operativ idarəsində və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətində ola bilər**. Əmlakı operativ idarəsində və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətində olan hüquqi şəxs həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququna yox, məhdud əşya hüququna malikdir. Dövlət müəssisəsi bu cür hüquqi şəxslərə aiddir. Dövlətin vəkil etdiyi dövlət orqanları tərəfindən yaradılan həmin müəssisənin əmlakı Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir. Dövlət müəssisəsi ona təhkim edilmiş (operativ idarə etmə hüququ və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətləri əsasında) əmlak üzərində mülkiyyətçinin (dövlətin) müəyyən etdiyi qaydada və hədudlarda sərəncam vermək səlahiyyətlərini həyata keçirir. Başqa sözlə desək, **bu cür hüquqi şəxslərin həmin əmlakı mülkiyyətçi olan dövlətin icazəsi olmadan satmaq ixtiyarı yoxdur**. Əgər mülkiyyətçi səlahiyyət verərsə, hüquqi şəxs onun operativ idarəsində və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətində olan əmlakı sata bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, satıcı rolunda əmlakı onun təkcə mülkiyyətçisi yox, həm də **bu əmlakın məhdud əşya hüququ əsasında, yəni operativ idarəetmə və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətləri əsasında təhkim edildiyi qeyri-mülkiyyətçilər (hüquqi şəxslər) sata bilər**.

Alqı-satqı müqaviləsində **dövlətin (Azərbaycan Respublikasının) iştirakına** gəldikdə isə onu demək olar ki, hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirən və hakimiyyət daşıyıcısı olan cəmiyyətin bu siyasi təşkilatı **alqı-satqı münasibətlərində olduqca məhdud dairədə çıxış edir**. Məqsədli (xüsusi və ya məhdud) mülki hüquq qabiliyyətinə malik olan dövlət nə sahibkar, nə də istehlakçıdır. Buna görə də dövlətin **subyekt tərkibi əsasən istehlakçı vətəndaşlardan və sahibkar statuslu şəxslərdən ibarət olan alqı-satqı müqaviləsində** (məsələn, pərakəndə alqı-satqı, enerji təchizatı müqavilələrində) **tərəf kimi iştirak etməsi istisna edilir**. Əsas missiyası ümumi insanlıq mülhizələrindən ibarət olan dövlətin fəaliyyətində əsas yeri, K.Marksın dili ilə desək, cəmiyyətin təbiətindən irəli gələn ümumi işlərin idarə edilməsi tutur. Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsidir (Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin I hissəsi). Ona görə də cəmiyyətdə siyasi hakimiyyət təşkilatı olan dövlət mülki hüquq münasibətlərində, o cümlədən bu münasibətlərin bir növü olan öhdəlik hüquq münasibətlərində (məsələn, alqı-satqı münasibətlərində) iştirak etmək üçün yaradılmamışdır. Bununla bərabər, dövlət qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün mülki öhdəlik hüquq münasibətlərində, o cümlədən alqı-satqı münasibətlərində çıxış edə bilər. Lakin dövlətin əsas fəaliyyətinə münasibətdə onun mülki hüquq münasibətlərində iştirakı xüsusi, yardımçı, məqsədli və nəhayət, məcburi xarakter daşıyır.

Dövlətin alqı-satqı münasibətlərində iştirakına **dövlət ehtiyajları üçün mal tədarükü müqaviləsini** misal göstərmək olar. Belə ki, müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada müqavilə əsasında dövlət ehtiyajları üçün mal tədarük edə bilər. Sahibkar dövlət ehtiyajları üçün müqavilə əsasında məhsul göndərmək hüququna malikdir («Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsinin 7-ci bəndi). Bu müqavilədə dövlətin sifarişçi (alıcı) kimi çıxış etməsi onun alqı-satqı münasibətlərində iştirak etməsinin nisbətən tipik halıdır. Tədarük müqaviləsində tərəf rolunda **dövlətin özü yox, onun adından və onu təmsil edən müvafiq dövlət orqanları çıxış edirlər**.

3. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti barədə hüquq ədəbiyyatında bir-birindən fərqli fikirlər söylənilir. Görkəmli sovet sivilist alimi O.S. İoffe alqı-satqı müqaviləsinin obyektləri anlayışını üç mənada işlədirdi: alqı-satqı müqaviləsinin **maddi obyektləri mənasında**; alqı-satqı müqaviləsinin **hüquqi obyektləri mənasında**; alqı-satqı müqaviləsinin **iradəvi obyektləri mənasında**. O.S.İoffeyə görə, alqı-satqı müqaviləsinin maddi obyektləri dedikdə satılan əmlak və ona görə ödənilən pul məbləği, hüquqi obyektləri dedikdə tərəflərin əmlakın verilməsinə və pulun ödənilməsinə yönələn hərəkətləri, iradəvi obyektləri dedikdə isə alıcı və satıcı arasında əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hədlərdə onların fərdi iradəsi başa düşülür.

Qüvvədən düşmüş 1964-cü il MM-in 228-ci maddəsində satıcının alıcıya verdiyi maddi nemət barəsində

əmlak anlayışı işlədilir. RF-in yeni MM-də alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcının alıcının mülkiyyətinə əşya (mal) verməyi öhdəsinə götürməsi nəzərdə tutulur (454-cü maddə). Müəlliflərdən bəziləri satıcının alqı-satqı müqaviləsi əsasında alıcının mülkiyyətinə verdiyi əmlakı mal kimi xarakterizə edir. Müəlliflərdən bəzisi elə hesab edir ki, alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn hüquq münasibətlərində iki növ obyekt çıxış edir: borclu şəxsin etdiyi hərəkətlər; bu hərəkət nəticəsində veriləsi olan əşya. Müəlliflərdən V.V.Vitryanski satıcının malı alıcının mülkiyyətinə verilməsinə yönələn və alıcının bu malı qəbul edib onun qiymətini ödəməsinə yönələn hərəkətlərini alqı-satqı müqaviləsinin predmeti hesab edir. Bir çox alimlərə görə isə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini əmlak (mal), əşya (mal) təşkil edir. Fransa alimi L.Moranderə görə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini əşyadan başqa, həm də əşyanın qiyməti təşkil edir.

Bizim fikrimizjə, alqı-satqı müqaviləsinin predmetini həm insan, həm də təbiət tərəfindən yaradılan, **xarici aləmin və maddi dünyanın obyektı olan əşya təşkil edir**. Yeni MM də alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi əşya anlayışından istifadə edir. Özü də satış anında əşya mövcud olmalıdır; MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paragrafı gələcək əşyanın alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olmasını nəzərdə tutmur. Digər tərəfdən, satılan əşya özgəsinin olmamalıdır.

Əşyanın alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi üçün zəruri və gərəkdir ki, **həmin əşya dövriyyə qabiliyyətli olsun**, sərbəst olaraq bir şəxsin mülkiyyətindən digərinin mülkiyyətinə keçsin, **dövriyyədə onun hərəkəti və istifadəsi qadağan olunmasın. Dövriyyədən çıxarılmış əşyanın satılması və alınması qadağandır**. Bu cür əşyalar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Məsələn, meşə fondunun dövriyyəsinə, həmçinin meşə fondu sahələrinin özgəninkiləşdirilməsinə gətirən və gətirə bilən alqı-satqıya yol verilmir (Meşə Məjəlləsinin 8-ci maddəsi) Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına daxil edilmiş milli və bəşəri əhəmiyyəti olan nadir mədəniyyət sərvətləri mülki dövriyyədən çıxarılır («Mədəniyyət haqqında» AR Qanununun 38-ci maddəsi). Dövlət mülkiyyətində olan dünya və ölkə əhəmiyyətli daşınar abidələrin satılması qadağandır («Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» AR Qanununun 17-ci maddəsi).

Məhdud dövriyyə qabiliyyətli əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna olunmur. Bu o vaxt mümkün ola bilər ki, həmin əşyaların alqı-satqısı **onlar üçün müəyyən edilən xüsusi hüquqi rəcim qaydalarına zidd olmasın**. Başqa sözlə desək, mülkiyyətində məhdud dövriyyə qabiliyyətli əmlak (məsələn, mülki silah, zəhər, narkotik maddələr və s.) olan satıcı bu cür əşyaları **onların özgəninkiləşdirilməsinə xüsusi icazə olduğu halda** sata bilər. Bu cür malları isə yalnız həmin malları əldə etməyə **xüsusi icazəsi olan alıcı əldə edə bilər**.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalar, həm cinsi əlamətləri ilə, həm də fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar, həm istehlak olunan, həm də istehlak olunmayan əşyalar, habelə həm bölünən, həm də bölünməyən (o cümlədən mürəkkəb) əşyalar çıxış edə bilər. Lakin bütün hallarda bu cür əşyalar hər hansı bir yüklənmədən azad olmalıdır (məsələn, üzərinə həbs qoyulan və ya girov öhdəliyinin obyektı olan əmlak satıla bilməz).

Pulun alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, **xarici valyutadan savayı, pulun alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna edilir**. Bu onunla izah olunur ki, xüsusi mal sayılan pul bütün digər mallar üçün ekvivalent — dəyər formasıdır. Pulun spesifik xüsusiyyəti ümumi ekvivalent rolunu oynaması, yəni digər malların dəyərini özündə əks etdirməsi ilə şərtlənir. Pulun mahiyyəti onun funksiyalarında ifadə olunur ki, bunların içərisində dəyər ölçüsü funksiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi təbiəti elədir ki, burada pul satılan əşyanın qiymətini ifadə edir. Buna görə də pul alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilmir. Bununla bərabər, köhnə dövriyyədən çıxarılmış kağız pullar kolleksiya məqsədi ilə alqı-satqının predmeti ola bilər.

Bununla bərabər, **xarici valyuta və qiymətli kağızlar** (səhmlər, istiqrazlar, sertifikatlar, adsız əmanət kitabçaları, dövlət özəlləşdirmə çekləri və s.) alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Həm xarici valyutanın, həm də qiymətli kağızların alqı-satqısı xüsusi qaydalarla tənzimlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının daxili valyuta bazarında xarici valyutanı satmaq və almaq Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. **Xarici valyuta həmin qayda əsasında yalnız müvəkkil bankların vasitəsi ilə satılır və alınır**. Müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alınması və satılmasına icazə verilmir («Valyuta tənzimi haqqında» AR Qanununun 3-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Müvəkkil bankların vasitəsi ilə həyata keçirilməyən və onların iştirakı olmadan, yəni Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydaları pozmaqla bağlanan xarici valyutanın alqı-satqı müqaviləsi etibarsız hesab olunur.

Qiymətli kağızların alqı-satqısı, qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət «Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununun müəyyən etdiyi qaydalarla tənzimlənir. Bu Qanun həm də qiymətli kağızların tədavi qaydalarını, yəni qiymətli kağızlara mülkiyyət hüquqlarının keçməsinə əsas və səbəb olan mülki-hüquqi

əqdlərin (o cümlədən alqı-satqının) bağlanma qaydalarını müəyyən edir.

İlk dəfə olaraq MM müəyyən edir ki, **tələblər və digər hüquqlar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər** (MM-in 29-cu fəslinin 6-jı paragrafı, 651-654-cü maddələr). Bu, mülki qanunvericilikdə yeni haldır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, MM hansı konkret hüquqların və tələblərin alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi sualına cavab vermir. **Bu hüquqlar həm öhdəliyin həddlərində, həm də öhdəliklərdən kənarda** (məsələn, əşya hüquqları çərçivəsində) mövcud ola bilər. Bununla belə, həmin hüquqlar həm nisbi, həm də mütləq xarakterə (məsələn, müstəsna, yəni əqli mülkiyyət hüquqları) malik ola bilər. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi həm tələb hüquqları, həm də əşya hüquqları çıxış edə bilər. Lakin bunun üçün zəruridir ki, **tələbin və ya hüququn güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olsun**. Yalnız güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olan tələbi və ya hüququ onun sahibi başqa şəxsin mülkiyyətinə verə bilər (MM-in 193.1-ci maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan hüquqlar içərisində **müstəsna hüquqlar, yəni əqli mülkiyyət obyektlərinə olan əmlak hüquqları** (elm, ədəbiyyat və injəsənət əsərlərindən, faydalı modellərdən, fərdiləşdirmə vasitələri olan firma adlarından və əmtəə nişanlarından və s. istifadəyə olan hüquqlar) mühüm yer tutur. Özü də qeyd etmək istəyirik ki, insan əqlinin məhsulu olan **əqli mülkiyyət obyektləri**, yəni elm, ədəbiyyat və injəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər və **digər obyektlərin özü yox, bu obyektlərə olan istifadə hüquqları alqı-satqının predmeti ola bilər**. Nəyə görə bu obyektlərin özü alqı-satqının predmeti ola bilməz? Ona görə ki, əqli əməyin nəticələri, əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsulları olan əsərlər, ixtiralar və digər nemətlər elmi-texniki ideyalardan və ədəbi-bədii obrazlardan ibarət olub, qeyri-maddi (ideal) xarakterə malikdir. Onları fiziki cəhətdən əllə toxunmaqla hiss etmək olmaz. Lakin bu qeyri-maddi nemətlər hər hansı maddi daşıyıcıda (obyektdə) ifadə olunduqda əmtəə forması alır və alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olur. Məsələn, yazıçının qeyri-maddi xarakterə malik və ədəbi-bədii obrazlardan ibarət olan əsəri maddi daşıyıcıda (məsələn, kitab halında) ifadə olunarsa, onun nüsxələri alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edir. Müəllifin əsərin nüsxələrini satmağa müstəsna hüququ vardır («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 15-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, **müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları** (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud adsız istifadə etmək hüququ, habelə şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ) **bölünməz və özgəninkiləşdirilməz olub alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz**. Müəllifin əmlak hüquqlarının başqasına verildiyi hallarda bu cür hüquqlar müəllifdə qalır («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Patent hüququnun güzəştı formasında patent hüquqları verilə bilər. Patent hüququnun güzəştı dedikdə patent sahibinin ona məxsus olan hüquqlarını başqasına verməsi başa düşülür. Patent hüququnun güzəştı ilə patent hüquqlarının özgəninkiləşdirilməsinin mülki-hüquqi vasitələri müxtəlifdir. **Ən geniş yayılmış vasitə alqı-satqı müqaviləsidir**. Alqı-satqı müqaviləsi əsasında patent hüquqları güzəşt edilir və bununla patentin yeni sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən (ixtiralardan, faydalı modellərdən, sənaye nümunələrindən) istifadə üçün müstəsna hüquqlar əldə edir. Lakin ixtiranı, faydalı modeli, sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaradan müəllifin müəlliflik hüququ (yəni ixtiranın, faydalı modelin, sənaye nümunəsinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) özgəninkiləşdirilməyən şəxsi hüquqdur. Deməli, **müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından olan müəlliflik hüququ alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz**.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilən hüquqlardan biri də **bircada satılan müəyyən əmlaka olan hüquqlardır**. Məsələn, opsiyon əqdləri birca əmtəəsinə olan hüquqların müəyyən edilmiş qiymətlərlə alqı-satqısına dair əqddir («Əmtəə bircası haqqında» AR Qanununun 16-jı maddəsinin 1-ci bəndi). Beləliklə, hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin tətbiqi sahəsi həddən artıq məhduddur. Praktiki olaraq bu müqavilə müstəsna hüquqların (patent hüquqlarının) güzəştini (verilməsini) və birca əqdlərini əhatə edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin **predmetinə dair şərtlər onun mühüm şərti hesab olunur** (MM-in 405-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

4. Alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti

Satılan əşyanın qiyməti, yəni alıcının əşyanın əvəzində satıcıya verdiyi müəyyən **pul məbləği alqı-satqı müqaviləsinin qiymətini ifadə edir**. Müəlliflərdən bəziləri, məsələn, V.V.Vitryanski, belə hesab edir ki, qiymət hər hansı əvəzli müqavilənin mühüm (zəruri) şərtidir. Bu fikirlə çətin ki, razılaşmaq olar. Ona görə ki, yalnız qanunda birbaşa göstəriş olduğu hallarda, qiymət alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərtinə çevrilir. MM-də həmin növ müqavilələr üçün mühüm və ya zəruri adlandırılmış şərtlər müqavilənin mühüm şərtləri sayılır (MM-in 405.1-ci maddəsi). Analoji göstəriş RF MM-in 432-ci maddəsinin 1-ci bəndində də ifadə edilmişdir.

Alqı-satqı müqaviləsində qiymət **tərəflərin razılığı ilə** müəyyən edilir. Belə halda **sərbəst müqavilə qiyməti prinsipi** tətbiq edilir. Alıcı əşyanı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan qiymətlə almağa borcludur. Müqavilənin

icrası tərəflərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə ödənişlə həyata keçirilir.

Xalq təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan **bəzi malların qiyməti dövlət tərəfindən müəyyən edilir və ya nizama salınır**. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilən və ya tənzimlənən qiymətlər (tariflər, normalar, dərəcələr və s.) tətbiq edilir (MM-in 398.1-ci maddəsi). Dövlət tərəfindən qiymətləri (tarifləri) tənzimlənən obyektlərə misal olaraq elektrik və istilik enerjisini göstərmək olar. «Elektroenergetika haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsinə görə elektrik və istilik enerjisinin istehsalçıdan satın alınma qiyməti, topdan satış qiyməti və pərakəndə satış (istehlakçılara satılan) qiyməti dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Elə hallar olur ki, alqı-satqı müqaviləsində qiymət barədə tərəflərin razılığı ifadə edilmir. Qiyməti müqavilə şərtlərinə əsasən müəyyənləşdirmək də mümkün olmur. Lakin qiymətin müqavilədə göstərilməməsi alıcını əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsindən azad etmir. Belə hallarda satılan əşyanın qiyməti MM-in 398.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan qaydada müəyyən edilir. Belə ki, satılan həmin əşyaya **onunla müqayisəyə gələ bilən, ona oxşar olan mallar üçün adətən müəyyən edilən qiymət qoyulur**. Əşyaya hansı qiymətin qoyulması müqayisəyə gələ bilən hallardan asılı olaraq müəyyən edilir. Müqayisəyə gələ bilən halların mövcudluğunu isə maraqlı tərəf sübut etməlidir.

Elə hallar olur ki, satılan əşyanın qiyməti həmin əşyanın çəkisindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Belə halda qiymət xalis çəkiyə görə təyin edilir (MM-in 597.2-ci maddəsi). Bu qayda 1980-ci il Vyana konvensiyasının 56-jı maddəsindən iqtibas edilmişdir. Lakin MM-in göstərilən qaydanı nəzərdə tutan müvafiq maddəsi dispoziitiv xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Satılan əşyanın qiyməti, bir qayda olaraq, **Azərbaycan manatı** ilə müəyyən edilir. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır (Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin I və II hissələri). Lakin **satılan əşya üçün ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan da istifadə edilə bilər**. Vətəndaşlar və hüquqi şəxslər qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, valyuta sərvətləri ilə hər hansı əqd bağlamaq və əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdirlər («Valyuta tənzimi haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bunun üçün zəruridir ki, **Mərkəzi Bank bu cür əməliyyatların aparılmasına və həyata keçirilməsinə icazə (lisenziya) versin**.

5. Alqı-satqı müqaviləsində müddət

Alqı-satqı müqaviləsində **müddət satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsini icra etməsi vaxtını ifadə edir**. Başqa sözlə desək, öhdəliyin icra edilməsi vaxtı, tərəflərin öz vəzifələrini həyata keçirmələri vaxtı alqı-satqı müqaviləsində müddət anlayışının mahiyyətini bildirir.

Alqı-satqı müqaviləsində **müddət müqavilənin mühüm şərti sayılır**. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Deməli, satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası müddəti tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulur. Müqavilə həmin müddəti müəyyənləşdirməyə imkan vermədikdə, kreditor öhdəliyin dərhal icrasını tələb edə bilər, borclu isə onu əqləbatan müddətdə icra etməyə borcludur (MM-in 427.2-ci maddəsi və 569.1-ci maddəsi). Göstərilən qayda Vyana konvensiyasının 33-cü maddəsindən iqtibas edilmişdir.

Tərəflər öz aralarında **qəti müəyyənləşdirilmiş müddətə dək icra edilmək şərti ilə müqavilə** bağlaya bilərlər. Elə bir müqavilə ki, həmin müqavilənin icra edilməsi yalnız qəti olaraq müəyyən olunmuş müddətə dək hüquqi əhəmiyyət kəsb edir, alıcının ona olan marağının itməməsini şərtləndirir. Bu cür müqavilələri icra müddəti göstərilən alqı-satqı müqavilələrindən fərqləndirmək lazımdır. Hüquq ədəbiyyatında həmin müqaviləni müəyyən müddətə bağlanan müqavilə, müəyyən müddətə bağlanan kontrakt adlandırırlar. Bu cür müqavilənin məzmunundan aydın şəkildə görünür ki, əgər onun icrası müddəti pozularsa, onda bu, alıcının ona marağının itməsinə səbəb olur (MM-in 569.2-ci maddəsi). Məsələn, uşaq oyunjaqları istehsal edən müəssisə ilə (satıcı ilə) alqı-satqı ilə məşğul olan hər hansı firma (alıcı) arasında yeni il şənliklərinə kimi dekabr ayının 20-də bir partiya yeni il yolkası göndərmək barədə müqavilə bağlanılır. Bu, qəti müəyyənləşdirilmiş müddətə dək icra edilmək şərti ilə bağlanan müqaviləyə ən yaxşı misaldır. Aydındır ki, yeni ildən sonra alıcıların yolkə oyunjaqlarına marağı itəjəkdir. Ona görə də bu cür müqavilədə müqavilənin qəti müəyyənləşdirilmiş müddətə icra edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Bunun üçün də satıcı müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddət çatana dək və ya müddət keçdikdən sonra həmin müqaviləni icra edə bilməz. Bununla belə, həmin müqavilənin icra edilməsi istisna edilmir. Lakin bunun üçün zəruridir ki, müqavilənin icrasına alıcı razılıq versin (MM-in 569.2-ci maddəsi).

MM-in 569.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan qayda bizim mülki qanunvericilikdə yeni haldır. Xarici hüquq sistemlərində bu qaydadan geniş surətdə istifadə edirlər. Həmin qayda keçmiş Sovet İttifaqının xarici ticarət dərəcəsinə tətbiq edilirdi. Keçmiş Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının sənədlərində icra olunma şərti qəti olaraq müəyyən edilən müqavilə növü nəzərdə tutulmuşdu.

Müqavilədə tərəf kimi çıxış edən satıcı müqaviləni qəti olaraq müəyyən edilən müddətdə icra etmədikdə, yəni müqavilənin icra müddəti barədə şərtini pozduqda alıcının ixtiyarı var ki, **icranın qəbulundan imtina etsin və zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin** (MM-in 445.8-ci maddəsi).

Müqavilənin müddəti tərəflərin razılığı ilə **təqvim tarixi ilə**, illər, aylar, həftələr, günlər və saatlarla hesablanan **vaxtın keçmə müddəti ilə**, **hökmən baş verməli olan hadisəni** göstərməklə və yaxud **tələbmə məqamı** ilə müəyyən edilir.

6. Müqavilənin forması

Alqı-satqı müqaviləsinin forması MM ilə xüsusi olaraq tənzimlənmişdir. Ona görə də müqavilənin forması əqd-lərin forması barədə ümumi müddəalarla tənzimlənir (MM-in 329-334-cü maddələri).

Alqı-satqı müqaviləsi **üç formada bağlanılır: şifahi formada; sadə yazılı formada; notarial formada**. Müqavilənin hansı formada bağlanması müqavilənin predmetindən; müqavilənin subyekt tərkibindən; müqavilənin qiymətindən asılı deyildir. Alqı-satqı müqaviləsinin hansı formada bağlanması iki məsələdən asılı olaraq həll edilir: tərəflərin qarşılıqlı razılığından; qanunda ifadə edilən göstərişdən. Alıcı və satıcının qarşılıqlı razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsi həm şifahi formada, həm də sadə yazılı formada bağlana bilər. Onların qarşılıqlı razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsinin həm də notarial formada bağlanması mümkündür, bu şərtlə ki, qanunda başqa hal müəyyənəndirilməsin.

Alqı-satqı müqaviləsinin notarial formada bağlanması notariusun və ya bu cür notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxsin təsdiqləyici qeyd etməsini ifadə edir. Bu müqavilənin notarial qaydada təsdiqlənməsi **MM-də göstərildiyi hallarda məcburi olur**. Məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqısı haqqında yazılı formalı müqavilə notarial qaydada təsdiqləndikdə etibarlı sayılır (MM-in 647-ci maddəsi; 394-cü maddəsi).

Bununla bərabər, alqı-satqı müqaviləsində çıxış edən **tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə yox, yalnız onların qarşılıqlı razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsi**, həmin müqavilə növü üçün MM-də notarial forma nəzərdə tutulmasa da, **notarial qaydada təsdiqlənə bilər** (MM-in 329.1-ci maddəsi).

Elə alqı-satqı müqavilə növləri vardır ki, qanun həmin müqavilələrdən irəli gələn mülkiyyət hüququnun **dövlət qeydiyyatına alınmasının məcburiliyi barədə qayda** müəyyən edir. Qanunun müəyyən etdiyi bu tələbə əməl edilməməsi müqavilənin etibarsızlığına səbəb olur. Məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqısı müqaviləsi əsasında əmələ gələn mülkiyyət hüququ daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata alınmalıdır (MM-in 647-ci maddəsi).

§ 3. Alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu

1. Satıcının hüquq və vəzifələri

Alqı-satqı müqaviləsi əsasında öhdəlik hüquq münasibəti əmələ gəlir ki, bu, hər bir hüquq münasibəti kimi quruluşa dörd elementdən (tərkib hissəsindən) ibarətdir: hüquq münasibətinin subyekt tərkibi; subyektlərin subyektiv hüququ; subyektlərin subyektiv vəzifəsi; hüquq münasibətinin obyekt. Subyektlərin malik olduqları subyektiv hüquq və daşındıqları vəzifələr hüquq münasibətlərinin məzmununu təşkil edir. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsində tərəf qismində çıxış edən **subyektlərin hüquq və vəzifələri müqavilənin məzmununu əmələ gətirir**.

Satıcının əsas vəzifəsi əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməkdən, özü də yalnız alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya verməkdən ibarətdir. Satıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya verməyə borcludur (MM-in 568.1-ci maddəsi).

Satıcının alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi qanunda nəzərdə tutulan **hərəkətlərin edilməsini, bir sıra tələblərə (şərtlərə) əməl olunmasını** əhatə edir. Yalnız bu tələblərə riayət edilməsi satıcının əsas vəzifəsinin – əşyanın alıcının mülkiyyətinə verilməsi vəzifəsinin gerçəkləşdirilməsini şərtləndirir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu tələblərin (şərtlərin) əksəriyyəti Vyana konvensiyasından iqtibas edilmişdir. Göstərilən tələblərə (şərtlərə) daxildir:

- əşyanın **təhvil vermək yolu ilə və ya alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə** alıcıya çatdırılması (MM-in 570.1-ci və 570.2-ci maddələri);
- əşyanın **yardımcı əşya ilə, habelə əşyaya aid olan sənədlərlə birlikdə** verilməsi (MM-in 568.2-ci maddəsi);
- əşyanın **üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə** verilməsi (MM-in 572-ci maddəsi);
- satılan əşyanın **nəzərdə tutulan miqdarda** verilməsi (MM-in 577-ci maddəsi);
- satılan əşyanın tərəflərin razılığı ilə **müəyyən edilən çeşiddə** verilməsi (MM-in 579-cu maddəsi);
- satılan əşyanın alqı-satqı **müqaviləsində nəzərdə tutulan keyfiyyətdə** verilməsi (MM-in 581-ci maddəsi);
- satılan əşyanın müqavilənin **komplektlik haqqında şərtlərinə uyğun** gəlməklə, yəni komplektləşdirici məmulatlarla birlikdə verilməsi (MM-in 590-cı maddəsi);

- müqavilədə nəzərdə tutularsa, **malın komplekt (dəst) şəklində** verilməsi (MM-in 591-ci maddəsi);
- əşyanın alıcıya **tara və qabda** verilməsi (MM-in 593-cü maddəsi).

1.1. Əşyanın alıcıya təhvil vermək yolu ilə və ya alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə alıcıya çatdırılması

Əşya alıcıya satıcı tərəfindən MM-in 570-ci maddəsində nəzərdə tutulan hərəkətlərin həyata keçirilməsi yolu ilə verilir. Həmin yollara aiddir:

- satılan əşyanın alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə **təhvil verilməsi** yolu;
- satılan əşyanın **alıcının ixtiyarına** verilməsi yolu;
- satılan əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün **daşıyıcıya (nəqliyyat təşkilatına) təhvil** verilməsi yolu;
- satılan əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün **rabitə təşkilatına təhvil verilməsi** yolu.

Göstərilən **dörd yolla satılan əşyanın alıcıya verilməsi anı** (məqamı) satıcının əşyanı vermək **vəzifəsinin icrası anı** (məqamı) hesab edilir. Bu üsulların seçilməsi əşyanı daşımaq vəzifəsinin kimə həvalə edilməsindən, həmçinin öhdəliyin icra yerindən asılı olaraq müəyyən edilir. Əgər müqavilə ilə satılan əşyanı çatdırmaq vəzifəsi satıcıya həvalə edilərsə, onda əşyanı alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə təhvil verməklə o, özünün əşyanı verməkdən ibarət olan əsas vəzifəsinə icra etmiş olur. Belə halda **təhvil verilmə məqamı** satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası anını (məqamını) şərtləndirir (MM-in 570.2-ci maddəsi). Əgər əşya alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə əşyanın olduğu yerdə verilsə, onda əşyanın alıcının ixtiyarına verildiyi məqam satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamı olacaqdır (MM-in 570.1.2-ci maddəsi.). Lakin əşyanın alıcının ixtiyarına verilmiş sayılması üçün qanun **iki şərtə əməl olunması qaydasını** müəyyən edir. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, **əşya müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə lazımi yerdə verilməyə hazır olmalıdır**. Malın (əşyanın) verilməyə hazır olması dedikdə onun nişanlanma (damğalanma) yolu ilə və ya başqa şəkildə müqavilənin məqsədləri üçün eyniləşdirilməsi başa düşülür. Bu cür eyniləşdirmə malı nişanlamaq (damğalamaq) və ya onun tara və qabını nişanlamaq yolu ilə həyata keçirilir. **İkinci şərt** ondan ibarətdir ki, müqavilənin şərtlərinə uyğun surətdə **alıcı bundan xəbərdar olmalıdır**.

Əgər alqı-satqı müqaviləsindən satıcının əşyanı çatdırmaq və ya olduğu yerdə alıcıya vermək vəzifəsi irəli gəlməzsə, belə halda satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün **daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildiyi məqamda** icra edilmiş sayılır (MM-in 570.2-ci maddəsi).

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamı barədə MM-in 570-ci maddəsi dispoitiv xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, tərəflər bu barədə ayrı qayda da nəzərdə tuta bilərlər.

Alıcının olduğu yerdə təhvil verilməklə malın ona verilməsi və malın olduğu yerdə alınması aktla, alıcının verdiyi qəbzə və digər sənədlərlə təsdiqlənir. Mal daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildikdə isə yük qaiməsi, konosament, poçt qəbzi və s. sənədlər verilir.

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası **həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə əşyanın təsadüfən məhv olması və təsadüfən zədələnməsi riskinin alıcıya keçməsi ilə** bağlı və əlaqəlidir. Qanun mülkiyyət hüququnun alıcıya (əldə edənə) keçməsi anını əşyanın növündən asılı olaraq müəyyən edir. **Daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ** onun verilməsinin **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə, yəni alıcıya** keçir (MM-in 178.1-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsinin predmetini daşınmaz əşya təşkil edərsə, alıcının həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə etməsi anı (mülkiyyət hüququnun keçməsi məqamı) daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı anla müəyyən edilir və şərtlənir. MM-in 152.10-cu maddəsinə görə əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski, əgər MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətçisinin üzərinə düşür. MM-in 571.1-ci maddəsi isə müəyyən edir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, **əşyanın təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski müqaviləyə uyğun olaraq satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsinin icra etmiş sayıldığı andan alıcıya** keçir. Deməli, **daşınmaz əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski** onun dövlət reyestrində qeydə alındığı (mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi) anla yox, alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq **satıcının əmlakı alıcıya vermək vəzifəsinə icra etmiş sayıldığı anla** müəyyən edilir.

Daşınar əşyaya gəldikdə isə, MM-in 181.1-ci maddəsinə görə, satıcı bu cür əşyaya **sahibliyi həqiqi hüquq** əsasında **alıcıya verdikdə**, alıcının həmin əşya üzərində **mülkiyyət hüququ əmələ gəlir**. Sahiblik əşyanın özünün verilməsi ilə verilir: əşyanın əldə edənə birbaşa sahibliyinə verilməsi və ya əşyaya dolayı sahibliyin müqavilə üzrə verilməsi (bu zaman əvvəlki mülkiyyətçi birbaşa sahib kimi qala bilər) əşyanın verilməsidir (MM-in 181.2-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, **daşınar əşyanı satıcı alıcıya təhvil verməklə, habelə onu alıcının ixtiyarına verməklə** həmin əşyaya sahibliyi alıcıya verir və bu an həm **mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi məqamı, həm də satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamıdır**. Deməli, daşınar əşyanın **təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski** satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsinə icra etmiş sayılır.

dığı andan, yəni **mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi anından alıcıya** keçir. Belə halda, daşınmaz əşyadan fərqli olaraq risk mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi anı ilə şərtlənir.

Yolda olan vaxt satılmış daşınar əşya barəsində riskin keçməsi haqqında qanun başqa qayda müəyyən edir. Belə halda, əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski **alqı-satqı müqaviləsinin bağlandığı andan alıcıya keçir** (MM-in 571.2-ci maddəsi). Deməli, bu cür əşyalar üzrə riskin alıcıya keçməsi müqavilənin bağlanma məqamı ilə şərtlənir. MM-in 571.2-ci maddəsi dispoziitiv xarakterə malikdir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsində riskin keçməsi barədə tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Riskin keçməsi ilə əlaqədar münasibətlər işgüzar dövriyyə adətləri ilə də tənzimləyə bilər.

Elə hallar da olur ki, yolda olduğu vaxt satılmış əşyanın təyinat məntəqəsinə çatdırılması zamanı bir neçə nəqliyyat təşkilatından (daşıyıcıdan) istifadə olunur. Bu, xüsusən malın uzun müddət daşınması tələb olunan hallarda lazım olur. Məsələn, malın daşınması nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif növlərindən - dəniz nəqliyyatından, dəmir yolu nəqliyyatından, avtomobil nəqliyyatından və s. istifadə edilməklə həyata keçirilir. Belə halda yolda olan satılmış əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riskinin **malın birinci daşıyıcıya təhvil verildiyi andan alıcıya keçməsi barədə** tərəflər razılığa gələ bilərlər. Lakin bu müqavilə şərti alıcının tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilər. Bu o vaxt mümkün olur ki, müqavilənin bağlandığı anda satıcı əşyanın itirildiyini və ya zədələndiyini bilməmiş olsun (və ya bunu bilməli idi) və bu barədə alıcıya məlumat verməsin (MM-in 571.3-cü maddəsi).

Satıcının **əşyanı vermək vəzifəsini icra etməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Belə ki, əşyanı vermək vəzifəsinin icra edilməməsinə görə satıcı məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə desək, əgər satıcı satılmış əşyanı alıcıya verməkdən imtina edərsə, alıcı **alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina edə bilər** (MM-in 575.1-ci maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olduqda, satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icra edilməməsi digər (bundan fərqli) hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə halda kreditor (alıcı) fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən həmin əşyanın borclunun (satıcının) əlindən alınmasını və öhdəlikdə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə ona verilməsini tələb edə bilər (MM-in 452.1-ci maddəsi). Deməli, satıcı fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanı verməkdən imtina etdikdə, alıcı satıcıyı öhdəliyin natura formasında icra olunması üçün məcbur edə bilər.

1.2. Əşyanın yardımçı əşya ilə birlikdə verilməsi

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinə daxil olan tələblərdən (şərtlərdən) biri onun **əşyanı yardımçı əşya ilə birlikdə, eyni vaxtda verməsindən** ibarətdir. Satıcı əşyanı alıcıya verməklə bir vaxtda onun yardımçı əşyasını verməyə borcludur (MM-in 568.2-j maddəsi).

Təyinatı baş əşyaya xidmət etməkdən ibarət olan və onunla ümumi təsərrüfat və sair təyinat məqsədləri üçün əlaqədar olan əşyaya **yardımçı əşya** deyilir. Yardımçı əşyanın əsas təyinatı baş (əsas) əşyanın təyinatını tamamlamaqdan ibarətdir. Təsərrüfatın daimi aparılması, əsas (baş) əşyanın istifadəsi və ya saxlanması üçün nəzərdə tutulan və ona uyğunlaşdırılan daşınar əşyalar yardımçı əşyalar hesab edilir (MM-in 135.11-ci maddəsi). Məsələn, şəklin çərçivəsi, qol saatının bilərziyi (qolbağı), avtomobilin komplekt açarları, elektrik üzqırخانının qabı, ayaq xizəyinin ağajı, kompüterin örtüyü və s. yardımçı əşyalara misal ola bilər.

Əsas (baş) və yardımçı əşyaları **mürəkkəb əşya hesab etmək olmaz**. Mürəkkəb əşya odur ki, bu cür əşya müxtəlif növlü əşyaları ümumi təyinat üzrə istifadə edilməsi məqsədi ilə vahid tam halında birləşdirir. Mürəkkəb əşyaya misal olaraq yeməxana servisini (qab-qajaq dəstini), ailə kəndli təsərrüfatının əmlakını, mebel qarniturunu (dəstini) göstərmək olar.

Yardımçı əşyanı **əsas (baş) əşyanın nə tərkib, nə də ki ehtiyat hissəsi hesab etmək olar**. Yardımçı əşyadan fərqli olaraq tərkib hissəsi əşya ilə konstruktiv (quruluşja) əlaqədə olur. Məsələn, avtomashının müxtəlif detal və mexanizmləri (rama, ban, mühərrik və s.) onun tərkib hissələridir. Əsas əşya ilə konstruktiv (quruluşja) əlaqədə olan hər hansı bir detalı yardımçı əşya hesab etmək olmaz. **Yardımçı əşya baş əşya ilə konstruktiv əlaqədə olmur**. Yalnız ümumi təsərrüfat təyinatı yardımçı əşya ilə əsas əşyanı birləşdirir.

Yardımçı əşya **əsas əşyanın ehtiyat hissələrindən** də fərqlənir. Ehtiyat hissələrinin təyinatı əsas əşyanın tərkib hissəsi olan detalları zərurət olduqda əvəz etməkdən ibarətdir. Məsələn, maşının ehtiyat təkərləri onun ehtiyat hissələrindən biridir.

Satıcının əşyanı onun yardımçı əşyası ilə bir vaxtda alıcıya verməsini nəzərdə tutan MM-in 568.2-ci maddəsi dispoziitiv xarakterə malikdir. Bu onu ifadə edir ki, alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Satıcının əşyanı onun yardımçı əşyası ilə birlikdə bir vaxtda alıcıya verməsi **vəzifəsinin yerinə yetirilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur**. Belə ki, əgər satıcı verməli olduğu əsas əşyanı ona aid yardımçı əşya ilə birlikdə alıcıya vermirsə və ya verməkdən imtina edərsə, alıcı yardımçı əşyanın verilməsi üçün **satıcıya**

ağlabatan müddət verir. Satıcı yardımçı əşyanı göstərilən müddətdə vermədikdə, **alıcı əşyadan imtina edə və müqaviləni xitam edə bilər** (MM-in 576-jı maddəsi). MM-in 576-jı maddəsində nəzərdə tutulan qayda dispozitiv xarakterə malikdir, yəni müqavilədə tərəflərin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

1.3. Əşyanın ona aid olan sənədlərlə verilməsi

Satıcının əsas vəzifəsinə daxil edilən şərtlərdən biri odur ki, o, satdığı əşyanı əşyaya aid olan sənədlərlə birlikdə verməlidir. Belə ki, satıcı əşyanı əşyaya aid olan, qanunvericilikdə və ya müqavilədə nəzərdə tutulan sənədləri ilə birlikdə verməyə borcludur (MM-in 568.2-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, satılan və alıcıya verilən əşyaya aid olan **sənədlərin dairəsi ya normativ aktla, ya da ki alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir.** Məsələn, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununa görə (10-cu maddənin 4-cü bəndi) vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və əmlakı, ətraf mühitin mühafizəsi üçün təhlükəsizlik tələblərinin müəyyən edildiyi malları göstərilən tələblərə uyğunluğunu təsdiq edən sertifikat olmadıqda Azərbaycan Respublikasında satmaq və istifadə etmək olmaz. Məhsulların sertifikatlaşdırılması ilə bağlı məsələlər Nazirlər Kabinetinin 1 iyul 1993-cü il tarixli 343 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş Milli sertifikatlaşdırma sistemi haqqında Əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Əşyaya aid olan sənədlər dedikdə satılan əşyanın keyfiyyət (uyğunluq) sertifikatı, istismar təlimatı, texniki pasport və digər sənədlər başa düşülür. **Keyfiyyət (uyğunluq) sertifikatı** sertifikatlaşdırma sisteminin qaydalarına müvafiq surətdə nəşr edilmiş, lazımi tərzdə eyniləşdirilmiş məhsulun (malın) konkret standart və ya digər normativ sənədə uyğun olduğuna zəruri əminliyin təmin edildiyini göstərən sənəddir. **İstismar təlimatı** satılan əşyadan normal istifadə edilməsini təmin edən müvafiq məlumatları əks etdirən sənəddir. Bu sənəd olmadan əşyadan istifadə edilməsi mümkün olmur. İstismar təlimatı xüsusi ilə texniki cəhətdən və quruluşa mürəkkəb olan əşyaların istifadəsində mühüm rol və əhəmiyyətə malik olur. Məsələn, texniki cəhətdən mürəkkəb konstruksiyaya malik olan müxtəlif cür sənaye avadanlıqları və radio-tele aparatlar bu cür əmlak hesab edilir.

Satılan əşyanı müşayiət edən və ona aid olan sənədlərdən biri malın (məhsulun) keyfiyyət standartıdır. **Məhsulun keyfiyyət standartı** dedikdə məhsulun keyfiyyətinə qoyulan tələbləri dürüst və qısağa ifadə edən normativ-texniki sənəd başa düşülür. Bununla belə, həmin standartlar keyfiyyətə nəzarət vasitəsi kimi istifadə oluna bilər.

Satılan əşyalara aid edilən sənədləri vermək **vəzifəsini yerinə yetirməməyə görə satıcı məsuliyyət daşıyır.** Belə ki, həmin vəzifənin həyata keçirilməməsi əşyaya aid yardımçı əşyanı vermək vəzifəsinin icra edilməməsində olduğu kimi analogi nəticələrə səbəb olur. Satıcı verməli olduğu sənədləri alıcıya verməzsə və ya bundan imtina edərsə, onda **alıcı həmin sənədlərin verilməsini tələb edə bilər.** Bu tələbin icrası üçün o, **ağlabatan müddət** təyin edir. Təyin olunmuş ağlabatan müddətdə satıcı əşyaya aid sənədləri vermədikdə **alıcı əşyadan imtina edir** (MM-in 576-jı maddəsi). Bununla **alqı-satqı müqaviləsi xitam edilir.**

Əşyaya aid sənədləri vermək vəzifəsinin icra edilməsi barədə satıcı və alıcı arasında razılığa görə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

1.4. Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşyanı vermək vəzifəsi

Satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verərkən alıcının hüquqlarını təmin etməyə borcludur. Bunun üçün qanun **satıcıya əşyanı üçüncü şəxslərin həmin əşyaya olan hər hansı bir hüququndan və iddiasından azad şəkildə vermək vəzifəsi** həvalə edir. Alıcının üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan əşyanı qəbul etməyə razılıq verdiyi hal istisna olmaqla, satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşya verməyə borcludur (MM-in 572.1-ci maddəsi).

Üçüncü şəxslər dedikdə alqı-satqı müqaviləsində satıcı və alıcı (tərəf) rolunda çıxış etməyən subyektlər başa düşülür. **Üçüncü şəxslərin hüquqları** dedikdə isə mülki qanunvericiliklə (MM-in 2.2-ci maddəsi) tənzimlənən əmlak hüquqları başa düşülür. Əmlak hüquqları isə həm əşya hüquqları (mülkiyyət hüququ və digər məhdud əşya hüququ), həm də öhdəlik hüquqları (girovsaxlayanın hüquqları, ijarəyəverənin hüquqları və s.) növündə ola bilər. İddia isə üçüncü şəxsin əşyaya olan hüquqları barədə tələbini ifadə edir. Məsələn, üçüncü şəxsin satıcıya əmlakın alınması barədə vindikasiya iddiası verməsi iddianı ifadə edir.

Üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan əşyanı satıcı alıcıya sata bilməz. Lakin qanun bu qaydadan müəyyən istisnaya yol verir. Belə ki, alıcının üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan əşyanı qəbul etməyə razılıq verdiyi halda, satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olmayan əşya verə bilər (MM-in 572.1-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, alıcının razılığı yüklü olan əşyanın satıcı tərəfindən ona verilməsinin məcburi tələbi və şərtidir.

Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşya verməsi onu ifadə edir ki, satıcı alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcının mülkiyyətinə verdiyi satılan əşya üzərində **titul sahibliyinə (yəni hüquqi əsas olan, qanuna əsaslanan sahibliyə)** malik olmalıdır. Əgər satıcının əşya üzərində sahibliyi titul sahibliyi (hüquqa əsasla-

nan) olmazsa, bu, **satılan əşyanın hüquqi qüsura malik olmasını nümayiş etdirir**. Hüquqi qüsura malik olan əşya üzərində isə alıcı, şübhəsiz ki, üçlük (sahiblik, sərənjam və istifadə) səlahiyyətini həyata keçirə bilməz. Beləliklə, əşyanın alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi üçün zəruridir ki, o, təkcə texnoloci-konstruktiv, təbii-fiziki keyfiyyətlərə malik olmalı deyil, yəni bu əşya yalnız fiziki cəhətdən qüsursuz olmamalıdır. Bunun üçün həm də lazımdır ki, satıcı həmin əşya üzərində titul sahibliyinə malik olsun, yəni onun əşya üzərində qazandığı mülkiyyət hüququnun möhkəm hüquqi əsası (titulu) olsun. Başqa sözlə desək, satıcının satdığı əşya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olan əşya olmalıdır.

Satılan əşyanın üçüncü şəxslərin hüquqları ilə (əşya və ya öhdəlik hüquqları ilə), habelə iddiaları ilə yüklü olması, yəni onun üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olmaması və bu cür əşyanın alıcıya verilməsi **müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur**. **Ən birinci hüquqi nəticə** ondan ibarətdir ki, satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya vermək vəzifəsini icra etməməsi alıcıya **əşyanın qiymətinin azaldılmasını və ya alqı-satqı müqaviləsinin ləğvini tələb etmək hüququ** verir (MM-in 572.1-ci maddəsi). Bu hüquqi nəticə o vaxt baş verir ki, alıcının həmin əşyaya üçüncü şəxslərin hüquqları olduğunu bildiyi sübuta yetirilməsin. Özü də belə halda sübut etmə yükünü alıcı yox, satıcı çəkir. Bununla bərabər, satılan əşyaya üçüncü şəxslər iddia (tələb) irəli sürə bilirlər. Məsələn, əşya barəsində vindikasiya iddiasının irəli sürülməsini bu cür tələbə misal göstərmək olar. Belə halda alıcı əşyanın qiymətinin azaldılmasını və ya alqı-satqı müqaviləsinin ləğvini tələb etmək ixtiyarına malikdir. Bunun üçün iki şərt tələb edilir. Birincisi, **üçüncü şəxslərin iddiası əmlak alıcıya verildikdən sonra hüquqa uyğun hesab edilməmiş**; ikincisi, **əşya verildiyi məqamda üçüncü şəxsin əşyaya iddialarının olduğunu satıcının bilməməsi sübut edilməsin**.

Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya vermək vəzifəsinin icra edilməməsinin **ikinci hüquqi nəticəsi eviksiyadır** (eviksiya sözü latınja «evictio» ifadəsindən olub, «özgəninkiləşdirilmək» mənasını ifadə edir). Eviksiya dedikdə üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olmayan və onların hüquqları ilə yüklənən satılmış əşyanın üçüncü şəxslərin xeyrinə məhkəmə qərarı əsasında alıcıdan məcburi olaraq alınması başa düşülür.

Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya vermək vəzifəsinin icra edilməməsinin **üçüncü hüquqi nəticəsi** (alıcıdan əşya geri alındığı halda) **satıcı tərəfindən alıcıya dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsidir**. Belə halda məsuliyyətin əsası eviksiyadır. Eviksiyaya görə satıcı məsuliyyət daşıyır (MM-in 573.1-ci maddəsi). Bunun üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir: əşyanın (malın) **qanunda nəzərdə tutulan qaydada alıcıdan alınması** (məsələn, vindikasiya iddiasının təmin edilməsi barədə məhkəmə qərarı əsasında); əşyanın alınmasını şərtləndirən **əsasın alqı-satqı müqaviləsi icra edilənədək əmələ gəlməsi** (yəni əşyanın alıcıya verilməsindəkə yaranması); satıcının alıcının **həmin əsasların** mövcudluğunu bildiyini **sübuta yetirməməsi**; alıcıya qarşı əşyanın geri alınması (eviksiya) barədə **məhkəmə qaydasında iddia irəli sürülməsi** və alıcının satıcını işdə iştirak etməyə cəlb etməsi.

Eviksiya (əşyanın geri alınması) barədə məhkəmə qaydasında iddia irəli sürüldükdə, alıcı və satıcı qanunda nəzərdə tutulan vəzifələr daşıyırlar (MM-in 574-cü maddəsi). Üçüncü şəxslər tərəfindən irəli sürülən iddianın əsas tələbi satıcıdan satın alınmış malı alıcıdan almaqdan ibarətdir. Alıcının belə halda əsas vəzifəsi satıcını işdə iştirak etməyə cəlb etməkdən ibarətdir. Satıcı isə alıcının tərəfində bu işə daxil olmağa borcludur. Onun belə halda əsas vəzifəsi **eviksiyadan müdafiəni** həyata keçirməkdən ibarətdir. **Bu vəzifənin əsas mahiyyəti alıcıdan əşyanın geri alınmaması üçün zəruri olan müdafiə yardımını göstərməklə** şərtlənir. Satıcı bu vəzifəni bağladığı müqavilənin hüquqa uyğun olmasını sübut etməklə həyata keçirir.

İşə cəlb edilən satıcı burada müstəqil tələb irəli sürməyən üçüncü şəxs qismində çıxış edir. O, işin tərəfləri sayılan iddiaçı və cavabdeh hesab edilmir. Prosesə girməyin əsasını alqı-satqı müqaviləsi icra edilənədək əmələ gələn faktlar təşkil edir. Məsələn, əşyanın alınması barədə iddia verən üçüncü şəxs bəyan edir ki, malın mülkiyyətçisi odur və bu mal oğurlanmışdır.

Satıcının işə cəlb edilməsinə, eləcə də ona sübut etmə prosesində iştirak etmək imkanı verilməsinə baxmayaraq, **əşya məhkəmə qərarı əsasında alıcıdan geri alma bilər**. Belə halda **satıcı alıcıya vurulmuş zərərin əvəzini (əmlakı) tam həcmdə ödəyir**. Özü də satıcının məsuliyyətdən azad edilməsi və ya bu məsuliyyətin məhdudlaşdırılması barədə tərəflərin razılığa gəlmələri etibarsızdır.

Əmlak geri alındığı halda alıcı satıcıya onun əldə etdiyi **əşya üçün verdiyi pul məbləğini qaytarmaq tələbi irəli sürə bilər**. Bu tələb ödənilmədikdə alıcı satıcıya **məhkəmə qaydasında reqres iddiası** verir (latınja «regressus» - qayıtma, geriye hərəkət). Reqres iddiası (geriyə tələb) alıcının satıcının təqsiri üzündən üçüncü şəxsə verdiyi əmlakın qiymətini geriye ödəmək tələbidir.

Alıcının **satıcını işdə iştiraka cəlb etmək** vəzifəsini yerinə yetirməməsi **müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur**. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, **satıcı alıcı qarşısında məsuliyyətdən** azad edilir. Bunun üçün zəruridir ki, satıcı işdə iştirak etməklə satılmış əşyanın alıcıdan geriye alınmasına yol verməyə biləcəyini sübuta yetirsin (MM-in 574.2-ci maddəsi).

1.5. Satılan əşyanın nəzərdə tutulan miqdarda (kəmiyyətdə) verilməsi

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti onun mühüm və zəruri şərtidir. Alqı-satqı müqaviləsində satılan əşyanın **miqdarı (kəmiyyəti) da müqavilənin mühüm şərti** hesab edilir. Bu o deməkdir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsi verilməli olan əşyaların miqdarını müəyyənləşdirməyə imkan vermirsə, **müqavilə bağlanmış sayılır** (MM-in 577.2-ci maddəsi).

Satılan əşyanın miqdarı alqı-satqı müqaviləsində natura ilə və ya pulla ifadə olunur (MM-in 577.1-ci maddəsi). **Satılan əşyanın natura formasında miqdarı (kəmiyyəti)** onun müvafiq ölçmə vahidləri ilə, yəni metr, dənə ilə, kiloqramla və digər ölçü vahidləri ilə ifadə olunmasını əks etdirir. Satılan əşyanın miqdarını (kəmiyyətini) müəyyən etmək üçün ton və kiloqram, həcmi müəyyən etmək üçün kubmetr, litr və barrel, uzunluğu ölçmək üçün metr, sahəni təyin etmək üçün kvadrat metr kimi ölçü vahidləri seçilir.

Çox vaxt satılan əşyanın miqdarını müəyyən etmək üçün **dənə anlayışından** istifadə edilir. Bu kəmiyyət ölçüsü ilə əşyanın miqdarı müəyyən edilərkən əşyanın sayı göstərilir. Məsələn, 10 ədəd kitab, 100 ədəd dəftər, 30 ədəd qələm və s. Tez-tez müqavilədə satılan əşyanın miqdarı pulla ifadə olunur. Belə halda **pul həm dəyər ölçüsü kimi, həm də kəmiyyət ölçüsü kimi** çıxış edir. Məsələn, iki yüz manat məbləğində dəftərxana ləvazimatı və s. Müxtəlif adlı mal satılarkən onlardan hər birinin miqdarı ayrıca göstərilir.

Qanun alqı-satqı müqaviləsində satılan əşyanın miqdarını yox, **yalnız onun miqdarının müəyyən edilməsi qaydasının nəzərdə tutulmasının mümkünlüyü** haqqında göstəriş ifadə edir. Əşyaların miqdarı haqqında şərt müqavilədə onun müəyyənləşdirilməsi qaydasının təyin edilməsi yolu ilə razılaşdırıla bilər (MM-in 577.1-ci maddəsi). Məsələn, vətəndaşların alıcı (abonent) rolunda çıxış etdiyi enerji təchizatı müqaviləsində satılan elektrik enerjisinin miqdarı göstərilir. Belə ki, vətəndaş elektrik enerjisindən məişət ehtiyajları üçün lazımı və zəruri miqdarda istifadə etmək ixtiyarına malikdir. Belə halda elektrik enerjisinin miqdarı onun faktiki istehlakı (nə qədər istifadə olunması) nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Tədarük (mal göndərmə) müqaviləsində tərəflər bir illik, yarımillik müddətə göndərilən malın həcmi barədə razılığa gələ bilərlər.

Əşyaların miqdarı haqqında müqavilə şərtinin pozulması **müəyyən nəticələrə** səbəb olur. Nəticələr tərəfin yol verdiyi pozuntudan asılı olaraq müxtəlifdir. Satıcı tərəfindən əşyanın miqdarı barədə şərtin lazımı qaydada yerinə yetirilməməsinin iki halı fərqləndirilir:

- müqavilədə nəzərdə tutulandan **az miqdarda mal verilməsi** (az mal göndərmə);
- müqavilədə nəzərdə tutulandan **çox miqdarda mal verilməsi** (çox mal göndərmə).

Göstərilən bu pozuntulardan hər biri müxtəlif nəticələrin baş verməsinə səbəb olur.

Birinci halda, yəni satıcı alqı-satqı müqaviləsini pozaraq alıcıya müqavilədə nəzərdə tutulduğundan az miqdarda mal verdikdə alıcı alternativ (mümkün olan bir neçə variantdan birinin seçilməsi) hüquqa malik olur:

- satıcıdan **çatışmayan miqdarda əşya verilməsini tələb etmək**;
- verilmiş əşyadan və onu ödəməkdən **imtina etmək**;
- əşyanın qiyməti ödənilmədiyi halda **pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək**.

İkinci halda, yəni satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan miqdardan çox əşya verərsə, alıcı bu barədə satıcıya müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə, belə müddət müəyyənləşdirilmədikdə isə, müqavilənin şərtinin pozulması aşkar edilmiş olduqdan sonra **ağlabatan müddətdə bildiriş** verir. Alıcının bildirişini aldıqdan sonra satıcı ağlabatan müddətdə əşyaların müvafiq hissəsinə sərənjam verə bilər. Əgər satıcı malların artıq hissəsinə sərənjam verməsə, alıcı mümkün olan iki alternativ variantdan birini seçir:

- əşyanın artıq (çox) **hissəsini qəbul etmək və müqavilə qiyməti ilə artıq hissəni ödəmək**;
- əşyanın artıq hissəsinə **satıcının sərənjam verməsini** və bu məqsədlə **artıq hissənin götürülməsini satıcıdan tələb etmək**.

Əşyaların miqdarı haqqında şərtin pozulmasının nəticələri haqqında MM-in 578-ci maddəsi imperativ yox, dispoitiv xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, tərəflərin razılığı ilə bu barədə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

1.6. Əşyaların nəzərdə tutulmuş çeşiddə verilməsi

Alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin razılığa gəldiyi şərtlərdən biri **əşyaların çeşidi barədə tələbdir**. Əşyaların **çeşidi barədə şərt** müqavilənin **mühüm şərti** sayılır. Əşyaların çeşidi müxtəlif əlamətlərə görə fərqlənən müəyyən adlı malların siyahısıdır. Müxtəlif əlamətlərə görə eyni cinsli əşyalar bir qrupda birləşdirilir ki, bu, əşyaların çeşidini əmələ gətirir. Əşyaların müəyyən çeşiddə qruplaşdırılmasını şərtləndirən əlamətlərin təxmini siyahısı MM-in 579-cu maddəsində göstərilmişdir: növlər; modellər; ölçülər; rənglər; digər əlamətlər. Beləliklə, növlərə, modellərə, ölçülərə, rənglərə və ya digər əlamətlərə görə bir birindən fərqlənən eynicinsli əşyaların bir qrupda birləşdirilməsinə **əşyaların çeşidi deyildir**. Əşyaların çeşidi alıcının sifarişi (ofertası) əsasında müəyyən edilir və hər şeydən əvvəl, onun ehtiyajını ifadə edir.

Əşyaların çeşidinin müəyyən edilməsi «təmiz» müqavilə şərtidir. Bu onu ifadə edir ki, alqı-satqı müqaviləsində çeşid və onun müəyyənləşdirilməsi qaydası tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Bununla belə, elə hallar da olur ki, alqı-satqı müqaviləsində çeşid və onun müəyyənləşdirilməsi qaydası göstərilir. Belə halda əşyaların çeşidi haqqında şərt öhdəliyin öz mahiyyətindən irəli gəlir. Bu onu ifadə edir ki, öhdəliyin xarakteri və təbiəti alıcıya əşyaların hansı çeşiddə verilməsini şərtləndirir. Məsələn, pərakəndə satış müəssisələri şəbəkəsində satılan xalq istehlakı malları müxtəlif cür növdə, formada, rəngdə və s., yəni müxtəlif çeşiddə ola bilər. Bu və ya digər pərakəndə satış müəssisəsində olan çoxnövlü malların çeşidi tərəflərin razılığı ilə yox, öhdəliyin mahiyyətindən irəli gəlir. Çeşid barədə şərti öhdəliyin mahiyyətindən irəli gələn müqavilələr bağlanarkən, satıcı müqavilənin bağlandığı məqamda alıcının ona məlum olmuş tələbatını əsas götürməklə alıcıya əşyaları çeşiddə verə bilər və ya müqavilənin icrasından imtina edə bilər (MM-in 579-cu maddəsi).

Satıcı alqı-satqı müqaviləsinin **əşyaların çeşidi haqqında şərtinin pozulmasına görə məsuliyyət daşıyır**. Bu barədə şərtin pozulması onun üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz **hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Çeşid haqqında şərtin pozulması halları müxtəlif ola bilər. Bu cür pozuntunun əsasən iki halı fərqləndirilir: çeşid haqqında **şərtin tam uyğun gəlməməsi; çeşid haqqında şərtin qismən uyğun gəlməməsi**.

Birinci halda satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyaları müqaviləyə uyğun gəlməyən çeşiddə verir. Belə halda alıcının ixtiyarı vardır:

- əşyanı **qəbul etməkdən və pul məbləğini ödəməkdən imtina etmək**;
- əgər əşyanı qəbul edib, əvəzində pul məbləğini ödəmişsə, **ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək** (MM-in 580.1-ci və 580.2-ci maddələri).

İkinci halda satıcı alıcıya həm alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn, həm də çeşid haqqında müqavilə şərtini pozan (müqavilənin tələblərinə uyğun gəlməyən) əşyalar verir. Belə halda alıcı mümkün alternativlərdən birini seçir:

- çeşid haqqında **şərtə uyğun gələn əşyaları qəbul etmək, qalan əşyalardan imtina etmək**;
- verilmiş əşyaların **hamısından imtina etmək**;
- çeşid haqqında şərtə uyğun gəlməyən əşyaların müqavilədə nəzərdə tutulan **çeşiddə əşyalarla əvəz olunmasını tələb etmək**;
- verilmiş **əşyaların hamısını qəbul etmək** (MM-in 580.2-ci maddəsi).

Axırıncı hal onu ifadə edir ki, alıcı alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşyalarla yanaşı, həm də çeşid haqqında müqavilə şərtini pozan əşyaları qəbul edə bilər. Belə halda alqı-satqı müqaviləsinin çeşid haqqında şərtinə uyğun gəlməyən (yəni çeşid haqqında müqavilə şərtini pozan) əşyaları qəbul etmək üçün alıcının öz razılığını açıq-aşkar ifadə formasında bildirməsi tələb olunmur. Bunun üçün sadəcə olaraq zəruridir ki, alıcı həmin əşyaları qəbul etdikdən sonra əgər müddətdə satıcıya bu barədə öz imtinasını bildirməsin (MM-in 580.4-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, alıcı pozuntu haqqında satıcıya bildiriş göndərməməlidir.

Çeşidi alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gəlməyən (alıcı tərəfindən sifariş verilməyən, müqavilə şərtlərini pozan) əşyaları alıcı öz mülkiyyətinə daxil edə bilər. Bu cür əşyaların qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Satıcı ilə qiymət barədə razılığa gəlmədikdə, alıcı əşyaları müqavilənin bağlandığı an müqayisəyə gələn şəraitdə analoji (oxşar) əşyalar üçün adətən alınan qiymətlə ödəyir (MM-in 580.6-jı maddəsi).

Çeşidi alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gəlməyən əşyaları alıcı öz mülkiyyətinə qəbul etməyə də bilər. Belə halda alıcı **həmin malları ödəməkdən imtina edir**. Əgər həmin əşyaların qiymətini ödəmiş olarsa, **alıcı ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər** (MM-in 580.3-cü maddəsi).

Əşyaların çeşidi haqqında MM-in 580-ci maddəsi dispoitiv normalardır. Bu normaların müəyyən etdiyi qaydalar yalnız alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmadıqda tətbiq edilir.

1.7. Satılan əşyanın alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn keyfiyyətdə verilməsi

Məhsulun (malın) keyfiyyəti iqtisadi kateqoriyadır. Bu anlayışda əməyin son nəticəsi öz əksini tapır, əməyin özünün keyfiyyəti, insanların istehsal vasitələrinə olan münasibəti ifadə olunur. Məhsulun yüksək keyfiyyətdə alınması əmək kollektivinin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin — mühəndislərin, texnoloqların, fəhlələrin eyni dərəcədə yüksək səviyyədə əmək sərfi ilə şərtlənir. Məhsulun keyfiyyəti nəticə etibarilə ictimai istehsalın səmərəliliyini müəyyən edir. Beləliklə, **məhsulun (malın) keyfiyyəti** dedikdə ictimai tələbatı ödəmə qabiliyyətinə malik məhsulun faydalı istehlak xassələrinin məجمusu başa düşülür.

Satıcı satdığı malı (əşyanı) lazımi keyfiyyətdə alıcıya verməlidir. Lazımi keyfiyyət odur ki, satılan əşya müqavilə şərtlərinə uyğun gəlsin. Satıcı alıcıya keyfiyyəti alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 581.1-ci maddəsi).

Keyfiyyət haqqında şərt alqı-satqı müqaviləsinin böyük əhəmiyyətə malik olan şərtlərindən biri sayılır. Lakin bu **şərt müqavilənin mühüm şərti hesab edilmir**. Keyfiyyət haqqında şərt alqı-satqı müqaviləsinin adi

şərtlərinə daxil edilir. Özü də çox vaxt bu müqavilə şərtini tərəflərin özləri müəyyən edirlər.

Alqı-satqı müqaviləsində satılan malın keyfiyyətinə aid şərtlər və tələblər, başqa sözlə desək, **malın keyfiyyəti müxtəlif üsullarla** müəyyən edilir. Bu cür üsullara aiddir:

- standartlaşdırma üzrə normativ sənədləri göstərmək üsulu (standart əsasında keyfiyyətin müəyyən edilməsi üsulu);
- nümunə (etalon) üsulu;
- təsvir üsulu;
- nümunə və təsvir üsulu;
- malın keyfiyyət göstəriciləri üsulu;
- ilkin yoxlama üsulu.

Qeyd etmək istəyirik ki, malın keyfiyyəti müəyyən edilərkən bəzi hallarda göstərilən bütün üsullardan eyni vaxtda istifadə edilir.

Standartlaşdırma üzrə normativ sənədləri göstərmək üsulu malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün tətbiq edilən əsas üsuldur. **Normativ sənəd** dedikdə malların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə uyğun məcburi tələbləri müəyyənləşdirən dövlət standartları başa düşülür. Satıcı istehlakçıya keyfiyyəti normativ sənədlərə uyğun olan mal verməlidir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Başqa sözlə desək, satıcı alıcıya keyfiyyəti standartlara uyğun gələn mal verməyə borcludur.

Müvafiq standartlara istinad etmək yolu ilə malın keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üsulu həm milli, həm də beynəlxalq ticarət dövriyyəsində tətbiq edilən əsas üsuldur. Təsadüfi deyildir ki, standartlaşdırmanın əsas məqsədlərindən biri alıcıların (istehlakçıların) məhsulların keyfiyyəti haqqında tam və səhif informasiyaya malik olmalarını təmin etməkdən ibarətdir («Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsi).

Standart (ingilisə «standaro» - norma, nümunə, ölçü) geniş mənada digər obyektlərlə müqayisə üçün əsas kimi qəbul edilmiş nümunə, etalon və modeldir. **Məhdud mənada standart** dedikdə kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənəd başa düşülür. Məhsulun (malın) keyfiyyətinə qoyulan müəyyən tələbləri və normaları əhatə edən standartlaşdırma məhsulun (malın) keyfiyyətini idarə edən formadır.

Bəzi hallarda satılan malın **keyfiyyətinin standart əsasında müəyyən edilməsi məcburi xarakter** daşıyır. Belə halda tərəflərin malın keyfiyyət şərtlərini müstəqil surətdə təyin etmək imkanları məhdudlaşdırılır. Satılan əşyanın keyfiyyəti barəsində məcburi tələblərin müəyyən edilməsi insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühitin təhlükəsizliyini, təsərrüfat dövriyyəsi sferasında ictimai mənafeyin təmin edilməsi, habelə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi mülahizələri ilə şərtlənə bilər. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı alıcıya həmin məcburi tələblərə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 581.4-cü maddəsi). Bu cür məcburi tələblər müxtəlif standartlarda ifadə olunur ki, «Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsi bu standartların müxtəlif növlərini müəyyən edir:

- dövlət standartları;
- sahə standartları;
- beynəlxalq, regional (hövzə) və dövlətlərarası standartlar;
- müəssisə standartları;
- elmi-texniki və mühəndis cəmiyyətlərinin və digər ictimai birliklərin standartları.

Dövlət standartları odur ki, bu cür standartlar kütləvi təkrar istehsal və istifadə perspektivinə malik olan məhsullar üçün işlənib hazırlanır. Dövlət standartları iki növdə ola bilər: məcburi tələblər növündə; tövsiyə olunan tələblər növündə. **Məcburi tələblərə** aiddir: məhsulların insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühiti üçün təhlükəsizliyi; məhsulların texniki, texnoloci və informasiya uyğunluğu və onların qarşılıqlı əvəz olunması; məhsulların əsas istehlak xüsusiyyətləri, onlara nəzarət metodları, məhsulların qablaşdırılması, daşınması və s. Azərbaycan Respublikasının dövlət standartlarının tələblərinə uyğun gəlməyən məhsulların satışı qanunla yasqlanır («Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 6-jı maddəsinin 6-jı bəndi). Bununla bərabər, Azərbaycan Respublikasının ərazisində rəsmi tanınan beynəlxalq, regional (hövzə), dövlətlərarası və digər dövlətlərin standartlarına uyğun gəlməyən məhsullar da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Dövlət standartlarının tövsiyə olunan tələbləri məcburi xarakter daşımayan tələblərdir. Lakin bu cür tələblər iki halda şərtsiz yerinə yetirilməlidir: **qanunda nəzərdə tutularsa**; məhsulu hazırlayan (tədarükçü) tərəfindən məhsulun **həmin tələblərə uyğunluğu bəyan** edilmişsə.

Məhsulların dövlət standartlarının tələblərinə uyğunluğu sertifikatı ilə təmin edilir və yaxud nişanlama yolu ilə təsdiqlənir. **Sertifikasiya** səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən məhsulun normativ sənədin tələblərinə uyğunluğunun təsdiqidir. Sertifikasiya nəticəsində məhsulun konkret dövlət standartına uyğun olduğuna zəruri əminliyin təmin edildiyini göstərən sənəd, yəni **uyğunluq sertifikatı** verilir. **Nişanlama** nəticəsində isə məhsu-

lun konkret dövlət standartına uyğunluğuna zəruri əminliyin təmin edildiyini göstərən, müəyyən edilmiş qayda-da müdafiə olunan **uyğunluq nişanı** verilir.

Əşyanın (malın) keyfiyyətinin müəyyən edilməsinin üsullarından biri nümunədir. **Nümunə** dedikdə satılan malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün etalon rolunu oynayan ölçü vasitəsi başa düşülür. Nümunə elə bir etalonundur ki, onun istehlak (istismar, istifadə) xüsusiyyətləri satılan malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün əsas rolunu oynayır.

Əşyanın (malın) keyfiyyəti **təsvir üsulu** ilə də müəyyən edilə bilər. Bu üsula **spesifikasiya** da deyilir. Göstərilən həmin üsul xüsusən mürəkkəb sənaye mallarının keyfiyyətinin müəyyən edilməsində tətbiq edilir. **Malın təsviri** dedikdə onun malik ola biləcəyi istehlak (istismar, istifadə) xüsusiyyətlərinin siyahısı başa düşülür. Təsvir fotoqrafiya ilə, qrafik əkslə (surətlə) və s. müşayiət oluna bilər. Beləliklə, malın keyfiyyətinin təsvir üsulu ilə müəyyən edilməsi onu ifadə edir ki, mal onun təsvirində göstərilmiş bütün parametrlərə, istifadə (istismar) xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməlidir. Çox vaxt malın təsviri özündə çertyoclara, sxemləri, malın surətini (əksini) və s. birləşdirir.

Məhsulun (malın) keyfiyyət göstəriciləri üsulu məhsulun ayrı-ayrı xassələrinin müəyyən edilmiş etalona (kriteriyaya) uyğun gəlib-gəlməməsini konkret xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. Hər bir istehlak təyinatlı mal özünəməxsus keyfiyyət göstəricisinə malikdir. Başqa sözlə desək, mallar keyfiyyət göstəricisinə görə fərqlənir. Məsələn, parça və trikotaj üçün onların boyasının möhkəmliyi, sıxlaşıb kiçilmə dərəcəsi, davamlılığı müəhim keyfiyyət göstəriciləridir. Toxuculuq-trikotaj məmulatı üçün həmin göstəricilərdən əlavə, modalara uyğun gəlməsi də malın keyfiyyət göstəricisinə daxildir. Uzun müddət istifadə olunan mallar üçün onların qənaətliliyi, möhkəmliyi, davamlılığı, texniki estetikasının nəzərə alınması vacib göstəricilər kimi qiymətləndirilir. Yeyinti malları üçün əsas keyfiyyət göstəricisi onlarda olan faydalı maddələrin (yağların, vitaminlərin, zülalların və s.) məzmunu və miqdarı ilə xarakterizə edilir.

Malın keyfiyyətini müəyyən etmək üsulu kimi **ilkin yoxlama**, bir qayda olaraq, fərdi əlamətləri ilə xarakterizə olunan əşyaların (məsələn, antikvariat, injəsənət əsərlərinin və s.) keyfiyyətini yoxlamaq zərurəti yarananda tətbiq edilir. Adətən bu üsuldən hərraj ticarətində istifadə edilir. İlkin yoxlama üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satılan əşyaya onun keyfiyyətini yoxlamaq üçün baxış keçirilir və bunun nəticəsində onun keyfiyyəti bəyənilsə, satıcı alıcıya həmin keyfiyyətdən olan əşya verir.

Elə də hallar olur ki, alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyəti haqqında şərtlər olmur. Belə halda müqavilənin lazımı qaydada icrasını təmin və alıcının hüquqlarını müdafiə etmək zərurəti yaranır. Göstərilən həmin halda satıcının alıcının malı hansı məqsədlə əldə etməsini bilməsindən asılı olaraq MM-in 581.1-ci maddəsində iki fərqli qayda müəyyən edilir. Birinci halda əgər malın hansı məqsədlə əldə edildiyi satıcıya naməlum olarsa, onda o, alıcıya bu cür malın adətən istifadə edildiyi hər hansı məqsədə yarayan əşya verməyə borcludur. **Malın adətən istifadə edildiyi məqsədə yaraması** o deməkdir ki, bu cür mallar lazımı keyfiyyətdə olsun və bu keyfiyyət maldan faktiki istifadə nəticəsində mənfi nəticələrə gətirib çıxarmasın və ya istehlakçının xərclərini artırmasın.

Əgər mal adətən istifadə edildiyi bütün məqsədlər üçün yox, anjaq bəzi məqsədlər üçün yarayırsa, satıcı bu barədə alıcını xəbərdar etməyə borcludur. Əgər satıcı bu barədə məlumat verməzsə, bu, müqavilənin lazımı olmayan qaydada icrasını şərtləndirir. Məsələn, universal olmayan yuyucu tozu satarkən satıcı onun yalnız bəzi parça növlərinin yuyulmasında istifadə edilməsini alıcıya bildirməlidir.

İkinci halda müqavilə bağlanarkən alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret məqsədləri barədə satıcıya məlumat verməlidir. Əşyanın əldə edilməsinin konkret məqsədi ya birbaşa müqavilədə göstərməli, ya da tərəflərin müqaviləqabağı əlaqə prosesində satıcıya bildirilməlidir.

Alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret məqsədləri barəsində satıcıya müqavilə bağlanan vaxta kimi məlumat verməlidir. Buna görə də əşyanın konkret əldə edilmə məqsədi satıcıya müqavilə bağlandıqdan sonra məlum olarsa, onda satıcının göstərilən məqsədə uyğun gəlməyən mal verməsini müqavilənin lazımı olmayan qaydada icra edilməsi kimi hesab etmək olmaz. Satıcı konkret məqsədlər üçün istifadəyə yarayan əşya verməyə borcludur, bu şərtlə ki, müqavilə bağlanarkən alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret məqsədləri barəsində satıcıya məlumat versin (MM-in 581.2-ci maddəsi).

Belə təsəvvür yaranır ki, **alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyəti haqqında şərtlər olmadıqda, əşyanın keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi onun əldə edilməsinin konkret məqsədləri ilə şərtlənir**. Əşyanın əldə edilməsi məqsədi alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əsas) yox, **onun motividir**. Motiv isə **müqavilənin etibarlı olmasına təsir göstərmir**. Lakin tərəflərin razılığı ilə motivə hüquqi əhəmiyyət verilə bilər, yəni o, müqaviləyə daxil edilir. Belə halda motiv müqavilənin şərtinə çevrilir. Müqavilə isə müəyyən şərt altında bağlanan (şərti müqavilə yox) müqaviləyə çevrilir.

1.8. Əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması

Qanun əşyanın keyfiyyətini müəyyən etməyin üsulları ilə bərabər, həm də əşyaların keyfiyyətinin yoxlanılmasının vacibliyini və zəruriliyini müəyyən edir. Əşyanın **keyfiyyətini yoxlamaq üçün müəyyən metodlardan istifadə edilir**. Lakin MM tətbiq edilən konkret yoxlama metodlarını müəyyən etmir. Ona görə ki, bu metodları təyin etmək mümkün deyildir, çünki texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq həmin metodlar da təkmilləşir.

Əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması **qanunvericilikdə, dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində** nəzərdə tutula bilər. Əgər həmin sənədlərdə əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması qaydası müəyyənləşdirilməzsə, onda bu məsələni həll etmək üçün əsasən **işgüzar dövriyyə adətləri** tətbiq edilir. Belə halda yoxlama əşyanın yoxlanmasının adətən tətbiq edilən digər şərtlərinə (əmlak dövriyyə qaydalarına) uyğun ola bilər.

Sənədlərdə satıcının əşyanın keyfiyyətini yoxlamaq vəzifəsi nəzərdə tutularsa, satıcı alıcıya bu cür yoxlamanın həyata keçirilməsini təsdiq edən sənədlər təqdim etməlidir. Bu cür sənədlərə yoxlama aktını, keyfiyyət sertifikatını və digər sənədləri misal göstərmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əldə edilən malların keyfiyyəti yoxlanarkən keyfiyyətin yoxlanma faktından əlavə, həm də yoxlamanın nəticəsi əhəmiyyətə malik olur. Belə halda satıcı yoxlamanın nəticəsi haqqında sənədləri alıcıya verməyə borcludur. Bu sənədlər laboratoriya analizinin, sınağının, müayinənin və s. nəticələrini əks etdirir.

Əşyanın keyfiyyəti alıcı tərəfindən də yoxlanıla bilər. O, əşyanın keyfiyyətinin müəyyən tələblərə uyğun gəlmədiyini müəyyən etdiyi halda satıcıya bildiriş göndərir (MM-in 595.1-ci maddəsi).

İstər satıcı, istərsə də alıcı tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması qaydası və digər şərtləri hər iki tərəf üçün eyni olmalıdır (MM-in 586.4-cü maddəsi).

1.9. Malın keyfiyyəti üçün qarantiya

Malın keyfiyyəti onun elə faydalı istehlak xassələrini əks etdirməlidir ki, bunun nəticəsində mal ijtimai tələbatı ödəmək qabiliyyətinə malik olur, ijtimai, o cümlədən şəxsi istehlak təmin edilir, onun rəqabətə davamlılığı artırılır, habelə malın ən yaxşı nümunələr səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunur. Malın keyfiyyəti elə olmalıdır ki, bunun nəticəsində həmin mal istifadə edildiyi məqsədlərə yarayan əşyaya çevrilə bilsin. Bununla bərabər, malın keyfiyyəti onun təhlükəsizliyini təmin etməlidir, yəni maldan istifadə edilməsi istehlakçının həyatına, sağlamlığına, habelə ətraf mühitə zərər vurmamalıdır.

Malın keyfiyyəti əbədi olaraq dəyişməz qalmır. Vaxt müddəti keçdikdə malın keyfiyyəti də dəyişir. Belə halda maldan normal istifadə edilməsini, normal istifadə üçün malın yararlı olmasını şərtləndirən, onun təhlükəsizliyini təmin edən vaxt müddətinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyətə malik olur. Göstərilən bütün bu məsələlər **malın keyfiyyəti haqqında qarantiya, yararlılıq və xidməti müddət elmi anlayışlarının** vasitəsi ilə qaydaya salınır. Müəyyən edilmiş vaxtdan artıq istifadə edilməsi istehlakçıların həyatına, sağlamlığına, onların əmlakına və ya ətraf mühitə təhlükə kəsb edən və ya zərər vura bilən mallara xidmət müddəti (yayarlılıq müddəti) müəyyən edilməlidir. İstehsalçı bu kimi malların təlimatlarında xidmət (yayarlılıq) müddətlərini göstərməyə borcludur («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Qarantiya dedikdə (fransızca «garantie», «garantir» - təmin etmək sözündən) borclunun (satıcının) öz verdiyi malın keyfiyyətinə görə kreditorun (alıcının) qarşısında cavab verməsi başa düşülür. MM satıcı tərəfindən alıcıya verilən əşyanın keyfiyyəti üçün iki növ qarantiya müəyyən edir:

- qanuni qarantiya (MM-in 582.1-ci maddəsi);
- müqavilə qarantiası (MM-in 582.2-ci maddəsi).

Qarantiyanın iki növünün fərqləndirilməsi müəyyən əlamətlərə əsaslanır: maldakı qüsurun aşkar edilməsi müddətinə görə; məsuliyyətin şərtlərinə görə; qüsurun əmələ gəlmə səbəblərinin sübut etmə yükünün tərəflər arasında bölüşdürülməsinə görə.

Qanuni qarantiya odur ki, bu qarantiya müqavilədə nəzərdə tutulmayan bütün hallarda mövcud olur. Qanuni qarantiya mal verildiyi anda onda qüsurun olmaması barədə satıcının verdiyi elə bir zəmanətdir ki, bunun nəticəsində mal müəyyən məqsəd üçün istifadəyə yararlı olur. Qanuni qarantiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, alıcıya verildiyi məqamda satıcının alıcıya satdığı əşya tələb olunan keyfiyyətdə olmaqla, əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmazsa, bu cür əşyaların adətən istifadə edildiyi məqsədlər üçün əqlabatan müddət ərzində yararlı olmalıdır.

Müqavilə qarantiası odur ki, bu cür qarantiya müqavilədə nəzərdə tutulur. Müqavilə öhdəliyi əlavə öhdəlikdir. Bu satıcının öhdəsinə götürdüyü elə bir zəmanətdir ki, bunun nəticəsində satılan mal müqavilədə göstərilən müddət ərzində nəzərdə tutulan keyfiyyət tələblərinə uyğun gəlir. Başqa sözlə desək, müqavilə qarantiası satıcının alıcı qarşısında satılan əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulan müddət ərzində keyfiyyət barədə irəli sürülən tələblərə uyğun gəlməsi haqqında verdiyi təminat öhdəliyini ifadə edir. Müqavilədə nəzərdə tutulan həmin müddətə qarantiya müddəti deyilir.

Qarantiya müddəti satıcının verdiyi əşyanın keyfiyyətinə görə alıcının qarşısında cavab verməsi müddətidir. **Qarantiya müddəti** dedikdə elə bir vaxt müddəti başa düşülür ki, bu müddət ərzində satıcının alıcıya verdiyi əşya (mal) adətən istifadə edildiyi məqsədlər üçün yararlı olur. Bu müddət ərzində satıcı satılan əşyadan adətən təyinatına uyğun olaraq istifadə edilməsi barədə alıcıya təminat və zəmanət öhdəliyi verir.

Qanun **qarantiya müddətinin hesablanması qaydasını** müəyyən edir. MM-in 583.1-ci maddəsinə görə **qarantiya müddətinin axımı əşyanın alıcıya verildiyi andan başlayır**. Göstərilən bu norma imperativ yox, dispoziitiv xarakter daşıyır. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsində qarantiya müddətinin axımının başlanması barədə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, məmulatın istismara və ya istifadəyə buraxıldığı gün qarantiya müddətinin axımının başlanğıcı hesab edilsin. Komplektləşdirici məmulat üçün qarantiya müddəti əsas məmulat üçün qarantiya müddəti ilə eyni vaxtda başlanır, çünki bu cür məmulatların qarantiya müddəti əsas məmulat üçün qarantiya müddətinə bərabər tutulur (MM-in 583.3-cü maddəsi). Lakin komplektləşdirici məmulat üçün qarantiya müddəti barədə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Qanun bəzi hallarda qarantiya müddətinin axımının başlanması haqqında ayrı qayda nəzərdə tutur (MM-in 583.2-ci maddəsi). Məsələn, alıcı əşyadan satıcıdan asılı səbəblərə görə istifadə etmək imkanından məhrum olduqda və ya əşyada aşkar edilmiş qüsurlara görə ondan istifadə etmək mümkün olmadıqda qarantiya müddətinin axımı əşyanın alıcıya verildiyi andan başlanmır və ya qarantiya müddəti artırılır. Birinci halda, yəni satıcıdan asılı səbəblərə görə alıcının əşyadan istifadə etmək imkanından məhrum olduğu halda, qarantiya müddətinin axımı satıcı müvafiq səbəbləri aradan qaldırıdıqdan sonra başlanır. Məsələn, alıcı satın aldığı minik avtomobilindən satıcının ona avtomobilin açarını verməməsi səbəbinə görə istifadə edə bilmir. Satıcı açarı alıcıya verir və bu andan qarantiya müddətinin axımı başlayır.

İkinci halda, yəni əşyada aşkar edilmiş qüsurlara görə ondan istifadənin mümkün olmadığı halda, qarantiya müddəti əşyada aşkar edilmiş qüsurlara görə ondan istifadənin mümkün olmadığı müddət qədər artırılır. Lakin bunun üçün zəruridir ki, MM-in 595.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydada bildiriş verilsin.

1.10. Əşyanın xidmət (qulluq) müddəti.

Əşyanın yararlılıq müddəti

Əşyanın xidmət (qulluq) müddəti qarantiya müddətinin növüdür. Bunlar arasında müəyyən fərqlər vardır. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, **xidmət müddəti nisbətən daha uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulan əşyalar barədə müəyyən edilir**. İkincisi, xidmət müddəti ya **normativ sənəddə** nəzərdə tutula bilər, ya da **istehlakçı ilə müqavilə əsasında** müəyyən edilə bilər. Xidmət müddəti olmadığı halda isə 10 il müddətində malın təyinatı üzrə istifadə edilməsinə təminat verilir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Üçüncüsü, qarantiya müddəti ərzində satıcı əşyanın keyfiyyətinə təminat verirsə, **xidmət müddəti ərzində isə bu təminatı istehsalçı, yəni satış üçün mal istehsal edən müəssisə, idarə, təşkilat və ya sahibkar verir**.

Yeni MM xidmət müddəti anlayışını nəzərdə tutmur. Bununla bərabər, bəzi normativ aktlarda qarantiya müddətinin bu növü barədə müəyyən göstərişlər ifadə edilir. Məsələn, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun (5-ci maddə) istehsalçının normativ sənəddə nəzərdə tutulan və ya istehlakçı ilə müqavilə əsasında malın xidmət müddəti ərzində istifadə edilməsinə təminat vermək vəzifəsini müəyyən edir. Xidmət müddəti **istehlak olunmayan əşya barəsində** istehsalçının müəyyən etdiyi elə bir müddətdir ki, **bu müddət ərzində istehlakçının əşyadan təyinatına görə təhlükəsiz istifadə etməsinə təminat verilir**.

Çox vaxt xidmət müddətini yararlılıq müddəti ilə qarışdırırlar. Bunlar bir-birindən fərqlənən müddət növləri hesab olunur. Ən birinci fərq ondan ibarətdir ki, xidmət müddəti uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulan istehlak olunmayan əşyalar üçün təyin edildisə, **yararlılıq müddəti tez xarab olan istehlak edilən və insanların sağlamlığına, həyatına və əmlakına, habelə ətraf mühitə təhlükə kəsb edən ərzaq məhsulları, dərmanlar, ətriyyat-kosmetika vasitələri, kimya məhsulları və başqa mallar üçün** müəyyən edilir. İkincisi, xidmət müddətindən fərqli olaraq **yararlılıq müddətləri əşyanın hazırlandığı gündən hesablanır**. Üçüncüsü, yararlılıq müddəti ötmüş malların **satışı qadağan edilir**. Xidmət müddəti keçmiş malların satışı barədə bu cür qadağan nəzərdə tutulmamışdır. Dördüncüsü, yararlılıq müddəti **qanunvericiliklə, dövlət standartlarının məcburi tələbləri və ya digər məcburi qaydalarla** müəyyənləşdirilir. Bu, imperativ göstərişdir. Alqı-satqı müqaviləsinin iştirakçıları bu göstərişi dəyişdirmək hüququna malik deyildir. Xidmət müddəti isə həm normativ sənəd, həm də istehsalçı və istehlakçı arasında bağlanan müqavilə əsasında müəyyən edilir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsi).

Nəhayət, əşyanın yararlılıq müddəti onun istifadəyə yararlığını göstərən vaxt dövrü ilə müəyyən edilir. Məsələn, mal iki ay müddətində istifadə üçün yararlıdır. Xidmət müddəti isə başqa ölçü vahidi ilə də təyin edilə bilər. Məsələn, minik avtomobilinin xidmət müddəti kilometrə müəyyən edilir. Əşyanın yararlılıq müddəti hazır-

landığı gündən hesablanan, istifadəyə yararlığını göstərən vaxt dövrü ilə və ya əşyanın istifadəyə yararlığının bitdiyi tarixlə müəyyənləşdirilir (MM-in 585-ci maddəsi). Məsələn, mal 10 oktyabr 1998-ci il tarixindən 3 ay müddətinə yararlıdır. Və yaxud mal 10 oktyabr 1998-ci il tarixindən 10 yanvar 1999-cu il tarixinə kimi istifadə üçün yararlıdır.

Bununla bərabər, **yararlılıq müddəti qarantıya müddətindən fərqlənir**. Birincisi, **yararlılıq müddəti keçmiş və ötmüş əşya istifadə üçün** yararsız olur, bu cür əşyanı **satmaq olmaz**. **Qarantıya müddəti ötmüş əşya** isə istifadə üçün yararlıdır, onun **satılması istisna edilmir**, mümkündür. İkincisi, **yararlılıq müddətinin müəyyən edilməsi barədə qanunun göstərişləri** (MM-in 584-cü maddəsi) imperativ xarakterə malikdir. Bu göstərişləri tərəflər dəyişə bilməz. Qarantıya müddəti isə alqı-satqı müqaviləsi ilə, satıcının mülahizələri əsasında təyin edilir.

Üçüncüsü, **qarantıya müddəti** alqı-satqı müqaviləsində ayrı müddət nəzərdə tutulmayıbsa, **malın satıldığı gündən, yararlılıq müddətləri isə hazırlandığı gündən hesablanır**.

Nəhayət, qarantıya müddəti istehlak olunmayan mallar üçün təyin edilir. Yararlılıq müddətinə gəldikdə isə bu müddət tez xarab olan, texniki cəhətdən qeyri-mürəkkəb (sadə), uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulmayan, istehlak edilən əşyalar üçün müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, yararlılıq müddəti normativ aktla müəyyən edilən elə bir müddətdir ki, bu müddətin ötüb keçməsi ilə istehlak olunan mal təyinatına görə istifadə üçün yararsız olur və bu cür malın satışı qadağan edilir. **Yararlılıq müddəti** dedikdə qanunvericilik, dövlət standartlarının məcburi tələbləri və ya digər məcburi qaydalar ilə əşyanın təyinatı üzrə istifadəyə yararlığına hədd qoyan müddət başa düşülür. Satıcı yararlılıq müddəti müəyyənləşdirilmiş əşyanı alıcıya elə hesabla verməlidir ki, yararlılıq müddəti bitənədək əşyadan təyinatı üzrə istifadə edilə bilsin (MM-in 584.2-ci maddəsi).

1.11. Lazımi keyfiyyəti olmayan əşyanın verilməsinin hüquqi nəticələri

Satıcı alıcıya lazımi keyfiyyəti olmayan əşyanın verilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Satıcı tərəfindən **keyfiyyəti lazımi səviyyədə olmayan əşyanın verilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur ki, bu nəticələr MM-in 587–589-cu maddələrində göstərilmişdir.

Göstərilən maddələrdə müəyyən edilən qaydalar satılan əşyanın keyfiyyəti barədə şərtlərin pozulması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri nizama salır.

Satılan malın keyfiyyəti barədə müqavilə şərtinin pozulmasının nəticələri bir sıra amillərdən asılıdır. Ən birinci amil malda **aşkar edilmiş qüsurların xarakter və dərəcəsidir**. Başqa sözlə desək, satılan malda müəyyən edilən qüsurların xarakteri müxtəlif hüquqi nəticələrin yaranmasını şərtləndirir və alıcıya öz seçimi ilə alternativ hərəkətlərdən birini etmək ixtiyarı verir.

Satılan malda aşkar edilmiş qüsurları şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar: adi (qeyri-mühüm) qüsurlar; mühüm qüsurlar. Bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Adi qüsurlar MM-in 587.1-ci maddəsində, mühüm qüsurlar isə MM-in 587.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Adi qüsurlar odur ki, bu cür qüsurları tənəsübsüz xərclər çəkmədən və ya vaxt sərf etmədən aradan qaldırmaq mümkün olur. Adi qüsurlar mühüm olmayan qüsurlardır, yəni bu qüsurların əşyadan təyinatına uyğun surətdə istifadə olunması üçün bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Satılan əşyada adi qüsurlar olduqda və bu qüsurlar barədə satıcı qabaqjadan məlumat vermədikdə alıcı (satıcının təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq) aşağıdakı alternativ hərəkətlərdən birini seçir (MM-in 587.1-ci maddəsi):

- **alış qiymətinin mütənasib azaldılması;**
- **əşyanın qüsurlarının** əqlabatan müddətdə **əvəzsiz aradan qaldırılması;**
- **əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi.**

Alış qiymətinin mütənasib azaldılması o vaxt mümkün olur ki, aşkar edilmiş qüsurlar satılan əşyadan təyinatına görə istifadə edilməsinə mane olmur, yəni qüsuru aradan qaldırmadan da əşyadan istifadə etmək mümkün olur. Belə halda alıcı tələb edir ki, **əşyanın qiyməti aşkar edilmiş qüsura uyğun olaraq mütənasib surətdə azaldılsın**.

Əşyanın qüsurlarının əqlabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması barədə alıcı o vaxt tələb irəli sürür ki, bu qüsurları təmir, tərkib hissələrini (detallarını, aqreqatlarını və s.) dəyişmə yolu ilə aradan qaldırmaq mümkün olsun. Əşyanın təmiri və tərkib hissələrinin dəyişdirilməsi xərclərini satıcı çəkir.

Əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün alıcının çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi halında alıcı satıcıdan tələb edir ki, satıcı əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün alıcının çəkdiyi xərclərin əvəzinə ödəsin. Qüsuru alıcının ya özü, ya da ki, üçüncü şəxslər aradan qaldıra bilər. Satıcı alıcının çəkdiyi xərcləri tam həcmdə ödəməlidir, bu şərtlə ki, bütün hallarda çəkilən xərc əşyanın özünün qiymətindən çox olmasın, yəni çəkilən xərclərin ödənilməsi əqlabatan olmalıdır.

Mühüm qüsurlar odur ki, bu cür qüsurların aradan qaldırılması tənəsübsüz xərclər çəkmədən və ya vaxt sərf etmədən mümkün olmur və ya dəfələrlə aşkar edilir və ya aradan qaldırandan sonra yenidən üzə çıxır. Əşyada mühüm qüsurların müəyyən edilməsi əşyanın keyfiyyətinə aid tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasını şərtləndirir. Satılan əşyada mühüm qüsurlar aşkar edildikdə alıcıya ixtiyar verilir ki, o, iki alternativ hərəkətdən birini seçsin (MM-in 587.2-ci maddəsi):

- **müqavilənin icrasından imtina etmək** və əşya üçün ödədiyi **pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək**;
- lazımi keyfiyyətli olmayan **əşyanın müqaviləyə uyğun əşya ilə əvəz olunmasını tələb etmək**.

Göstərilən hər iki halda təbii ki, mühüm qüsuru olan əşya geri, yəni satıcıya qaytarılır; bununla bağlı olaraq yaranan münasibətlərə MM-in 157-ci maddəsində müəyyənləşdirilmiş qaydalar tətbiq olunur.

Komplektə daxil olan əşya hissələri barədə analoji qaydalar tətbiq edilir (MM-in 587.4-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, bu cür əşya hissələrində adi və ya mühüm qüsurlar tapıldıqda göstərilən alternativlərdən biri seçilir.

Həm adi qüsurlar, həm də mühüm qüsurlar iki növdə ola bilər: açıq-aşkar qüsurlar növündə; gizli qüsurlar növündə. **Açıq-aşkar qüsurlar** odur ki, bu cür qüsurları əşyanın qəbul edilməsinin adi üsulları ilə və yaxud yoxlamanın xüsusi metodları vasitəsi ilə müəyyən etmək mümkün olur. Adi üsula əşyaya baxış keçirməyi, xüsusi metoddan isə sınağı və ya laboratoriya analizini misal göstərmək olar. **Gizli qüsurlar** odur ki, bu qüsurları açıq-aşkar qüsurları müəyyən etmək üçün istifadə edilən üsullarla (adi və xüsusi üsullarla) müəyyən etmək mümkün olmur. Gizli qüsurların mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür qüsurları yalnız sazlama, montaj (quraşdırma), istifadə və saxlama prosesləri zamanı müəyyən etmək olur.

Satıcı əşyanın ona məlum olan həm açıq-aşkar, həm də gizli qüsurları barədə alıcıya məlumat verməyə borcudur. Bu vəzifəni yerinə yetirməməyə görə o, alıcı qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, alıcı yalnız verilmiş (satılmış) əşyanın qüsurlarının (həm adi, həm mühüm, həm açıq-aşkar, həm də gizli qüsurlarının) aşkar edilməsi müddətləri haqqında qaydaya əməl etdikdə yuxarıda göstərilən tələbləri (alternativləri) irəli sürmək ixtiyarına malikdir. Satılmış əşyanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddətlərinə riayət edilməsi alıcı üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə desək, alıcının əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri irəli sürməsi həmin qüsurların qanunda müəyyənləşdirilmiş müddətdə aşkar edilməsindən asılıdır. Bu cür müddətlər isə MM-in 589.2-ci və 589.6-ı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Əgər alqı-satqı müqaviləsi ilə ayrı qayda müəyyənləşdirməyibsə, alıcı əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri bu şərtlə irəli sürə bilər ki, həmin qüsurlar bu maddədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə aşkar edilsin (MM-in 589.1-ci maddəsi).

Özü də qeyd etmək istəyirik ki, göstərilən həmin müddətlər satılan əşya üçün qarantıya müddəti və ya yararlılıq müddəti təyin edilməsindən asılıdır. Əşya üçün yalnız qanuni qarantıya və ya yararlılıq müddəti müəyyənləşdirilməyən halda alıcı əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri **həmin qüsurları MM-də nəzərdə tutulmuş müddətdə aşkar etdikdə** irəli sürür. **Bu müddət iki ildən çox ola bilməz. İki il müddəti isə əşyanın alıcıya verildiyi gündən hesablanır.** Alqı-satqı müqaviləsi ilə daha uzun müddətin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutula bilər. Daşınmalı və ya poçtla göndərməli əşyanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddəti əşyanın təyinat yerinə çatdırıldığı gündən hesablanır (MM-in 589.2-ci maddəsi).

Əşya üçün qarantıya müddəti və ya yararlılıq müddəti müəyyənləşdirildiyi halda, alıcı əşyanın **qüsurları ilə bağlı tələbləri həmin qüsurları qarantıya müddəti və ya yararlılıq müddəti ərzində aşkara çıxardıqda irəli sürə bilər**. Qarantıya müddəti və ya yararlılıq müddəti keçəndən sonra alıcının **pretenziya irəli sürmək hüququ itir**. Lakin bəzi hallarda alıcı əşyanın qüsurlarını qarantıya müddəti bitəndən sonra aşkar edir. Belə halda qüsurlar əşyanın alıcıya verildiyi gündən iki il ərzində müəyyən edilməlidir ki, alıcı tələb irəli sürə bilsin. Bu cür əşyalar üçün müqavilədə qarantıya müddəti iki ildən az nəzərdə tutulur. Göstərilən halda satıcı bu şərtlə məsuliyyət daşıyır ki, alıcı əşyanın qüsurlarının əşya alıcıya verilənədək əmələ gəldiyini və ya həmin məqamədək yaranmış səbəblərdən əmələ gəldiyini sübuta yetirsin (MM-in 589.7-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, müqavilədə nəzərdə tutulan qarantıya müddəti iki ildən az olan hallarda alıcının mənafeyi xüsusi qayda əsasında müdafiə edilir.

Qanunda həm də verilmiş əsas əşyanın komplektləşdirici məmulatlarının qüsurlarının aşkar edilməsi müddətləri barədə qayda müəyyən edilmişdir (MM-in 589.4-cü və 589.5-ci maddələri). Burada iki halı fərqləndirmək lazımdır: müqavilədə komplektləşdirici məmulat üçün əsas məmulata (əşyaya) nisbətən daha qısa qarantıya müddəti müəyyənləşdirilən hal; müqavilədə komplektləşdirici məmulat üçün əsas məmulata (əşyaya) nisbətən daha uzun qarantıya müddəti müəyyənləşdirilən hal. Birinci halda, alıcı komplektləşdirici məmulatın qüsurları ilə bağlı tələbləri həmin qüsurları **əsas məmulatın qarantıya müddəti ərzində**, ikinci halda isə **komplektləşdirici məmulatın qarantıya müddəti ərzində** (əsas məmulatın qarantıya müddətinin bitib-bitməməsindən

asılı olmayaraq) aşkara çıxardığı halda irəli sürə bilər.

Ümumi qaydaya görə, satıcı yalnız alıcıya verilməzdən əvvəl və ya həmin məqamədək yaranan səbəblərdən əmələ gələn qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 588.1-ci maddəsi). Əşyanın **qüsurlarına görə satıcının cavab verməsi üçün lazımdır ki, bu hal, yəni qüsurun satıcının təqsiri üzündən əmələ gəlməsi sübut olunsun. Belə halda sübutetmə yükünü alıcı çəkir**. Başqa sözlə desək, əşyanın qüsurlarının əmələ gəlməsində satıcının təqsirli olmasını alıcı sübuta yetirir. Əgər o, satıcının təqsirini sübut edə bilməsə, satıcı əşyanın qüsurlarına görə məsuliyyət daşımır. Deməli, satılan əşyanın qüsurları üçün **satıcının təqsirlilik prezumpsiyası prinsipi** müəyyən olunmuşdur. Göstərilən bu qaydalar satılan əşya üçün qarantıya müddəti təyin edilmədiyi halda tətbiq edilir.

Keyfiyyət qarantıyası verilən əşya satıldıqda isə məsələ tamamilə başqa cür həll edilir. Belə ki, həmin halda **sübutetmə yükünü alıcı yox, satıcı çəkir**. Satıcı sübut etsə ki, əşyanın qüsurları əşya alıcıya verildikdən sonra alıcı tərəfindən ondan istifadə və ya onun saxlanma qaydalarının pozulması və ya üçüncü şəxslərin hərəkətləri nəticəsində və ya qarşısını alınmaz qüvvənin təsiri ilə əmələ gəlmişdir, onda o, məsuliyyət daşımır, əşyanın qüsurlarına görə cavab vermir.

MM-in satılmış əşyanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddətlərini nəzərdə tutan 589-cu maddəsi formulə edildikdən 1980-ci il Vyana konvensiyasının tələbləri nəzərə alınmışdır. Başqa sözlə desək, qüsurların müəyyən edilməsi müddətləri barədə müddəalar Vyana konvensiyasının 38-ci və 39-cu maddələrindən iqtibas edilmişdir. Vyana konvensiyası da alıcının əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri yalnız bu qüsurların aşkar edilməsinin müəyyənləşdirilmiş müddətlərdə irəli sürə bilməsi qaydasını nəzərdə tutur.

1.12. Satıcının əşyanı müqavilənin komplektlik haqqında şərtinə uyğun verməsi

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin tələblərindən (şərtlərindən) biri əşyanın komplektliyi. Satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsinin komplektlik haqqında şərtlərinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 590.1-ci maddəsi).

Komplektlik anlayışı **texniki cəhətdən mürəkkəb olan əşyalara** aiddir. Bu cür əşyalara avadanlıqları, maşınları, cihazları və məişət texnikasını misal göstərmək olar. **Əşyanın komplektliyi** dedikdə əsas əşya (məmulat) ilə komplektləşdirici müstəqil əşyaların (məmulatların) eyni bir məjmusu başa düşülür ki, bu komplektləşdirici məmulatlar əsas məmulatın hissəsi kimi onunla tam vahid halında birləşərək ümumi təyinat məqsədləri üzrə istifadə edilir. **Komplektləşdirici məmulat əsas məmulatın tərkib hissəsi yox, onun müstəqil hissəsidir**. Funksional təyinatın ümumiliyi əsas məmulatla komplektləşdirici məmulatı birləşdirir. Onların birləşməsi əşyanın adətən istifadə edildiyi məqsədə nail olmaq üçündür.

Komplektlik anlayışı əşyanın **mürəkkəb əşya** olmasını şərtləndirir. Həmin mürəkkəb əşya isə müxtəlif növlü müstəqil məmulatlardan ibarətdir ki, bunlar komplektləşdirici məmulatlar adlanır. Məsələn, yeməxana (mətbəx) servisi, mebelin qarnituru və s. bu cür məmulatlara misal ola bilər.

Komplektləşdirici məmulatları **yardımcı əşyalardan fərqləndirmək lazımdır**. Yardımcı əşya baş (əsas) əşya ilə konstruktiv əlaqədə olmur. **Komplektləşdirici məmulat ilə əsas əşya arasında adətən konstruktiv əlaqə vardır**. Bundan əlavə, yardımcı əşyanın əsas təyinatı baş (əsas) əşyaya xidmət etməkdirsə, komplektləşdirici məmulatın əsas təyinatı əsas (baş) əşya ilə birlikdə onunla tam vahid halında ümumi təyinat məqsədləri üçün istifadə olunmasından ibarətdir. Məsələn, kompüterin çexolu (örtüyü) yardımcı əşyadır. Əsas təyinatı isə baş əşyanı — kompüterini kənar təsirdən qorumaqdır. Kompüterin vinçestri, displeyi, klaviaturası isə kompüterin komplektləşdirici məmulatlarıdır. Bu məmulatlar kompüterlə birlikdə müəyyən təyinat məqsədləri üçün istifadə edilir.

Əşyanın komplektliyi tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Bu onu göstərir ki, əşyanın komplektliyi **müqavilə şərtidir**.

Komplektlik alqı-satqı müqaviləsində müxtəlif üsullarla müəyyən edilir: **müqavilədə komplektləşdirici məmulatları saymaqla** tərəflərin razılığı ilə; standartlaşdırma haqqında **normativ sənədi göstərməklə** (standartlara istinad etməklə); **bu iki üsulu uyğunlaşdırmaqla**. Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın komplektliyi göstərilən bu üsullarla müəyyənləşdirmədikdə, əşyanın komplektliyi işgüzar dövrüyyə adətləri ilə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərlə təyin edilir (MM-in 590.2-ci maddəsi).

Əşyanın **komplektliyi haqqında şərtin pozulmasına görə satıcı məsuliyyət daşıyır**. Bu şərtin yerinə yetirilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur (MM-in 592-ci maddəsi). Komplektsiz əşya verildikdə alıcı iki alternativdən birini seçir:

- **alış qiymətinin mütənasib surətdə azaldılması;**
- **əşyanın komplektinin ağlabatan müddətdə tamamlanması.**

Alıcı axırıncı alternativini seçdiyi halda, satıcı alıcının tələbini ağlabatan müddətdə yerinə yetirməzsə, alıcı iki alternativ hərəkətdən birini etmək ixtiyarına malik olur:

- kompleksiz əşyanın **komplektli əşya ilə əvəz olunmasını tələb etmək**;
- alqı-satqı müqaviləsinin **icrasından imtina etmək** və ödədiyi **pul məbləğinin qaytarılmasını** tələb etmək.

1.13. Malların komplekti (dəsti)

Malın komplektliyi anlayışını malın komplekti (dəsti) anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Bu iki anlayışı belə də müqayisə etmək olar: komplektli mal və ya komplektdə olan mal.

Malların komplekti müxtəlif və ya eyni cinsli (növlü) malların elə bir toplusudur ki, həmin mallar ümumi təyinat məqsədilə istifadə üçün tam və ya bütöv vahid halda birləşmir. Malların komplektinə daxil olan ayrı-ayrı mallar **bir-biri ilə funksional və konstruktiv əlaqədə olmur**. Başqa sözlə desək, malların komplektinə daxil olan malları ümumi təsərrüfat və sair təyinat üçün istifadə məqsədi birləşdirmir. Malların komplektinə ofis üçün əldə edilən dəftərxana ləvazimatlarını (qələm, kağız, xətkeş, mürəkkəb, pozan, dəftər və s.), bayram günlərində hər bir ailə üzvü üçün alınan hədiyyə dəstini və s. misal göstərmək olar. Malların komplektinə ən yaxşı əyani misal olaraq hər gün ərzaq dükanından aldığımız müxtəlif ərzaq məhsullarının dəstini – əti, südü, qatığı, pendiri, çörəyi, kolbasanı, düyünü və s. göstərmək yerinə düşərdi.

Malın komplekti yalnız **müqaviləni bağlayan tərəflərin razılığı ilə** müəyyən edilir. Alqı-satqı müqaviləsində əşyaların komplekt halında verilməsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 591.1-ci maddəsi). Belə halda satıcının əsas vəzifəsi malları komplekt halında alıcıya verməkdən ibarətdir.

Alıcı tərəfindən sifariş edilməyən malın satıcı tərəfindən satılan **mal komplektinə daxil edilməsi halı hüquqdan sui-istifadədir**. Bu, mülki hüquqların həyata keçirilməsini pozmaqdır. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununda istehlakçının sərbəst mal seçmək hüququ ifadə edilir (14-cü maddənin 2-ci bəndi). Qanunun 14-cü maddəsi istehlakçını (alıcını) ona lazım olmayan mal almağa məcbur etməyi qadağan edir. Buradan iki mühüm qayda müəyyən etmək mümkün olur. Birinci qayda ondan ibarətdir ki, əgər malın komplektini satıcı düzəltmişsə, alıcının həmin komplektdən ona lazım olmayan malı çıxartmaq ixtiyarı vardır. İkinci qayda ondan ibarətdir ki, satıcının alıcı üçün lazım olmayan malı komplektə daxil etmək ixtiyarı yoxdur. İstehlakçı (alıcı) satıcının süni surətdə yaratdığı dəstdən (komplektdən) ona lazım olan malı almaq hüququna malikdir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 5-ci bəndi).

Satıcı tərəfindən alıcıya lazım olmayan malların komplektə daxil edilməsinin yasaqlanması və yol verilməzliyi bir sıra qanunlarda da öz ifadəsini tapır. Məsələn, «Haqsız rəqabət haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsinə görə əmtəələrin məcburi əlavə çeşidlə (və ya komplektlə) satışı haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti hesab edilir və bu cür hərəkətə yol verilmir.

Satıcının malın komplekti barədə **vəzifəsi** onun **komplektə daxil olan bütün əşyaları eyni vaxtda alıcıya vermək yolu ilə icra edilir**. Satıcı komplektə daxil olan bütün əşyaları alıcıya eyni vaxtda verməyə borcludur (MM-in 591.2-ci maddəsi). Lakin MM-in 591-ci maddəsi imperativ yox, dispoitiv göstəriş ifadə edir, yəni satıcının malın komplektini alıcıya verməsi vəzifəsinin icrası vaxtı barədə tərəflərin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Ümumi qayda isə belədir ki, satıcının malların komplekti barədə öhdəliyi komplektə daxil olan bütün əşyaların verildiyi andan icra edilmiş sayılır (MM-in 591.1-ci maddəsi).

Malların komplekti barədə şərtlərin pozulması **əşyanın komplektliyi barədə şərtlərin pozulması kimi analoji hüquqi nəticələrə səbəb olur**. Bu hüquqi nəticələr MM-in 592-ci maddəsində göstərilmişdir ki, biz bundan əvvəlki yarımbaşlıqda bu barədə danışmışıq.

1.14. Əşyanın tara və qabda verilməsi

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinə daxil olan tələblərdən biri əşyanın alıcıya tarada və (və ya) qabda verilməsidir. Satıcı alıcıya əşyanı tarada və (və ya) qabda verməlidir (MM-in 593.1-ci maddəsi).

MM-in 593-cü maddəsi satıcının alıcıya onların tərəfindən müqaviləyə müvafiq şərt kimi daxil etməsindən asılı olmayaraq **əşyanı tarada və (və ya) qabda vermək vəzifəsini müəyyən edir**. Bu maddə dispoitiv göstəriş ifadə edir. Belə ki, tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, elə əşyalar vardır ki, xarakterinə, təbiətinə və xüsusiyyətinə görə onların taralaşdırılması və (və ya) qablaşdırılması tələb edilmir. Məsələn, öz xarakterinə görə metal qırıntıları, qum, keramzit, çinqil, kömür və s. qablaşdırma və taralaşdırma tələb etmir. Bu əşyaların xarakteri elədir ki, onların taralaşdırılmasına və (və ya) qablaşdırılmasına ehtiyaj və zərurət yoxdur. Xarakterinə görə taralaşdırılması və (və ya) qablaşdırılması tələb olunmayan əşya istisna təşkil edir, yəni satıcı həmin əşyanı tarada və (və ya) qabda vermək vəzifəsini daşımır (MM-in 593.1-ci maddəsi). Əşyanın tarasız və (və ya) qabsız verilməsi alqı-satqı müqaviləsində də nəzərdə tutula bilər və ya öhdəliyin mahiyyətindən də irəli gələ bilər.

Tara və qab daşınma və saxlama zamanı **malın salamatlığını (olduğu kimi)**, yükləmə və boşaltma zamanı **onun zədələnməsinin və xarab olmasının qarşısının alınmasını, normal saxlanmasını təmin edir**. Tara və qab malı **ətraf mühitin təsirlərindən**, bəzən isə ətraf mühitin özünün malın zərərli xüsusiyyətlərindən **qorun-**

masını və müdafiə edilməsini, onların dövrüyyəsini, yəni alınıb-satılmasını, daşınmasını, saxlanmasını **asanlaşdırır**. Bəzi hallarda isə tara və qabın köməyi ilə malın xarici görkəminin estetik həlli təmin edilir.

Qablaşdırma (qab) dedikdə malın və ətraf mühitin zədələnməkdən, zərərli xüsusiyyətlərdən və itkidən qorunmasını və dövrüyyə prosesinin asanlaşdırılmasını təmin edən vasitə və ya vasitələr məجمusu başa düşülür. Tara qabın elementidir. Buna görə də taranı element kimi özünə birləşdirdiyinə görə qab daha geniş anlayışdır.

Tara dedikdə elə bir məmulat başa düşülür ki, bundan malın yerləşdirilməsində istifadə olunur. Tara iki mənada işlədilən anlayışdır. Birinci mənada, tara çəki mənasında işlədilir. Məsələn, malın tutduğu və yerləşdiyi qutunun, yeşiyin çəkisi taranı ifadə edir. İkinci mənada tara qablama (yerləşdirmə) materialları mənasında başa düşülür. Məsələn, qab, qutu, yeşik, kisə, həsir və s.

Tara və qaba aid tələblər **onları saymaq yolu ilə müqavilə əsasında** müəyyənləşdirilir.

Tara və qaba aid tələblər qanunvericiliyin müəyyən etdiyi **məcburi göstərişlər əsasında** da nəzərdə tutula bilər. Əgər qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada taraya və (və ya) qaba aid məcburi tələblər nəzərdə tutulmuşdursa, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı alıcıya əşyanı həmin məcburi tələblərə uyğun gələn tarada və (və ya) qabda verməlidir (MM-in 593.3-cü maddəsi). Belə halda tara və ya qaba aid tələblər bu cür tələbləri müəyyən edən **normativ sənədləri** (standartlaşdırma üzrə), **yəni dövlət standartlarını göstərməklə** müəyyən edilir. Məsələn, «Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 6-jı maddəsinin 2-ci bəndində ifadə olunan göstərişə görə məhsulların qablaşdırılması dövlət standartlarının məcburi tələblərinə şamil edilir. Tara və qaba aid dövlət standartları əsasında məcburi tələblərin müəyyən edilməsi istehlakçıların həyatını, sağlamlığını və əmlakını, habelə təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədini güdür. Məsələn, tez alışan, partlayıcı, zəhərli maddələrin, ərzaq məhsullarının qablaşdırılmasına və taralaşdırılmasına aid tələblərin müəyyən edilməsi təhlükəsizlik mülahizələri ilə şərtlənir. Deməli, söylədiklərimizdən belə çıxır ki, qanunda tara və qaba aid məcburi tələblər nəzərdə tutularsa, belə halda satıcı alıcıya əşyanı həmin məcburi tələblərə uyğun gələn tarada və (və ya) qabda verməlidir. **Məcburi tələblər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcılar üçün** müəyyən edilir. Onlar müqavilədə dövlət standartlarına zidd olan, uyğun gəlməyən şərtlər müəyyən edə bilməzlər.

Elə də hallar olur ki, qanunda və alqı-satqı müqaviləsində tara və qaba aid tələblər nəzərdə tutulmur. Göstərilən hallar satıcını əşyanı müəyyən qabda və tarada vermək vəzifəsindən azad etmir. Həmin vəziyyətdə əşya iki üsulla qablaşdırılır və taralaşdırılır: adi üsulla; bu cür əşyaların adi şəraitdə salamatlığını təmin edən üsulla. İkinci üsul o vaxt tətbiq edilir ki, əşyanın qablaşdırılması və taralaşdırılması adi üsulla mümkün olmasın.

Əşyanın tara və qabına aid olan tələblərin pozulması qanunda müəyyənləşdirilən **hüquqi nəticələrə** səbəb olur ki, bu nəticələr MM-in 594-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddə nəticənin yaranmasını şərtləndirən iki növ pozuntunu nəzərdə tutur:

- əşyanın **tarasız və (və ya) qabsız verilməsi**;
- əşyanın **qeyri-münasib qabda və (və ya) tarada verilməsi**.

Əşyanın qabsız və tarasız verilməsi o halda pozuntu sayılır ki, standartlaşdırma haqqında normativ sənədlərdə (dövlət standartlarında), alqı-satqı müqaviləsində və ya irəli sürülən adi tələblərdə əşyanın qablaşdırılması və taralaşdırılması nəzərdə tutulsun. Əşyanın tarasız və qabsız verilməsi alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutularsa, habelə xarakterinə görə taralaşdırılması və qablaşdırılması tələb olunmazsa, əşyaların qabsız və tarasız verilməsi pozuntu sayılmır. Qalan bütün hallarda alıcı satıcıdan əşyanı taralaşdırmağı və qablaşdırmağı tələb etmək ixtiyarına malikdir. Əgər müqavilədən, öhdəliyin mahiyyətindən və ya əşyanın xarakterindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, əşyanın qablaşdırılmasını və (və ya) taralaşdırılmasını alıcı satıcıdan tələb edə bilər (MM-in 594.1-ci maddəsi).

Qeyri-münasib tarada və qabda əşyanın verilməsi dedikdə satıcının əşyanı müqavilə şərtlərinə, dövlət standartlarının məcburi tələblərinə uyğun gəlməyən, habelə bu cür əşyanın adi şəraitdə salamatlığını təmin edən qablaşdırma (taralaşdırma) üsullarına zidd olan tarada və (və ya) qabda alıcının mülkiyyətinə verməsi başa düşülür. Belə pozuntu olduqda **alıcının ixtiyarı var ki, qeyri-münasib taranı və (və ya) qabı dəyişdirməyi tələb etsin**.

Tara və qab malın özünün ayrılmaz elementidir. Ona görə ki, tara və qab malın istehlak xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Buna görə də söyləyə bilərik ki, əşyanın tarasız (qabsız) alıcıya verilməsi və ya qeyri-münasib tarada (qabda) verilməsi əşyanın lazımı olmayan qaydada verilməsi kimi qiymətləndirilir. Belə halda alıcı əşyanı taralaşdırmağı (qablaşdırmağı) və ya qeyri-münasib taranı (qabı) dəyişdirməyi tələb etmək əvəzinə, lazımı keyfiyyətli olmayan əşyanın verilməsindən irəli gələn tələbləri vermək ixtiyarına malikdir (MM-in 594.2-ci maddəsi). Bu tələblərin dairəsi və xarakteri isə MM-in 594-cü maddəsində müəyyənləşdirilmişdir: **alış qiymətinin mütənasib azaldılmasını tələb etmək; qüsurların əqlabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi və s.**

Analoji norma (qayda) 1980-ci il Vyana konvensiyasının 35-ci maddəsində də vardır. Söhbət MM-in 594.2-

ci maddəsində ifadə olunan qaydadan gedir.

2. Alıcının hüquq və vəzifələri

Alqı-satqı müqaviləsi əsasında elə qarşılıqlı (ikitərəfli) öhdəlik əmələ gəlir ki, bu öhdəlikdə tərəflər, yəni alıcı və satıcı bir-birinə münasibətdə qarşılıqlı hüquqlara malik olub, qarşılıqlı vəzifələr daşıyırlar. Alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən hər bir tərəf digər tərəf üçün borclu şəxs hesab edilir. Ona görə ki, o, digər tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməyə borcludur. Eyni zamanda həmin tərəf qarşı tərəf üçün həm də kreditor sayılır. Ona görə ki, o, qarşı tərəfdən müəyyən hərəkətləri tələb etmək hüququna malikdir. Bununla bərabər, alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflərdən hər birinin malik olduğu hüquqlar digər tərəfin daşdığı vəzifələrə uyğun gəlir. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsində tərəf rolunda çıxış edən alıcı həm borclu, həm də kreditorudur. Borclu şəxs qismində o, vəzifələr daşıyır, kreditor kimi isə hüquqlara malik olur.

Satıcı satılmış əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyə borcludur. Belə halda o, borclu şəxs kimi çıxış edir. Satıcı alıcıdan satılmış əşyanı qəbul etməyi və onun qiymətini ödəməyi tələb etmək hüququna malikdir. Belə halda o, kreditor (səlahiyyətli şəxs) kimi çıxış edir.

Alıcı ona satılmış əşyanı qəbul etməyə və onun qiymətini ödəməyə borcludur. Bu, alıcının borclu şəxs qismində çıxış etməsini şərtləndirir. Alıcı ona satılmış əşyanın verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi iştirak edən alıcı da satıcı kimi hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyır ki, bu hüquq və vəzifələr satıcının hüquq və vəzifələri ilə birlikdə müqavilənin məzmununu təşkil edir. **Alıcının vəzifələrini iki yerə bölmək olar: əsas vəzifə; əlavə vəzifə. Əsas vəzifəyə daxildir: əşyanı qəbul etmək vəzifəsi; alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi.**

Alıcının əlavə vəzifəsinin dairəsinə şamil edilir: **müqavilənin lazımlı icra edilməməsi barədə satıcıya məlumat vermək vəzifəsi; əşyanı sığortalamaq vəzifəsi** (bu vəzifə satıcı üçün də nəzərdə tutula bilər).

2.1. Alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsi

Əşyanın alıcı tərəfindən qəbul edilməsi onun iki əsas vəzifəsindən biridir. Alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı o, mülkiyyətinə daxil etməlidir. Alıcı ona verilən əşyanı qəbul etməyə borcludur (MM-in 596.1-ci maddəsi).

Alıcı satılmış əşyanın verilməsini və alınmasını təmin etmək üçün **zəruri olan hərəkətləri** etməlidir. Bu hərəkətlərin konkret məzmunu (əşyanı qəbul etmək vəzifəsinin konkret məzmunu) alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Bu hərəkətlərin məzmununun xüsusi normativ aktlarla müəyyən edilməsi istisna edilmir. Alqı-satqı müqaviləsində və ya xüsusi normativ aktlarda həmin hərəkətlərin məzmununu müəyyən edən qaydalar olmadıqda, alıcı **adətən irəli sürülən tələblərə uyğun gələn hərəkətlərlə** əşyanın alınmasını təmin edir. Adətən irəli sürülən tələblər dedikdə əmlak dövryyə adətləri (qaydaları) başa düşülür.

Əşyanın verilməsini və alınmasını təmin etmək üçün zəruri olan hərəkətlər elədir ki, bu hərəkətlər nəticəsində alıcı əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir, satılmış əşya onun mülkiyyətinə daxil olur. Göstərilən həmin hərəkətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir: əşya təyinat yerinə aparıldıqda və çatdırıldıqda alıcının adı və ünvanını bildirmək; əgər əşyanı yerinə çatdırmaq və daşımaq alıcıya həvalə edilərsə, əşyanı daşıyıb aparmaq üçün nəqliyyat vasitəsi ilə təmin etmək; əgər əşyanı daşımaq satıcıya həvalə edilərsə, satıcıya rekvizitləri (lat. «Requistum» - tələb olunan, zəruri) bildirmək; daşıma müqaviləsi bağlamaq (əgər yükü özü daşıyarsa); daşıyıcı olan nəqliyyat vasitəsindən əşyanı (yükü) boşaltmaq; stansiyadan yükü öz anbarı olduğu yerə daşıyıb aparmaq; yükü yoxlamaq; yük sənədlərini qəbul etmək; öz nümayəndəsini satıcı olan yerə əzamiyyətə göndərmək və s.

Bəzi hallarda alıcıya çatdırmaq üçün satıcı tərəfindən əşya daşıyıcıya (nəqliyyat təşkilatına) və ya rabitə təşkilatına təhvil verilir. Belə halda alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsinin gerçəkləşdirilməsinə yönələn zəruri hərəkəti ondan ibarətdir ki, o, göndərilmiş əşyanı daşıyıcıdan və ya rabitə təşkilatından qəbul edir. Əşyanın qəbulu nəqliyyat və ya rabitə haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada həyata keçirilir.

Alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsinin icrasından **iki halda imtina etməsi pozuntu sayılır** (MM-in 596.1-ci maddəsi). Birinci halda alıcının **əşyanı dəyişdirməyi tələb etməyə ixtiyarı çatır** və o, əşyanı qəbul etmir. Məsələn, alıcının ixtiyarı var ki, **əşyanın keyfiyyətinə aid tələblər** əhəmiyyətli dərəcədə pozulduqda onun yeni əşya ilə əvəz olunmasını və dəyişdirilməsini tələb etsin. Belə halda alıcının əşyanı qəbul etməkdən imtina etməsi pozuntu sayılır.

İkinci halda, yəni **satılmış əşyada mühüm qüsurlar aşkar edildikdə** alıcının ixtiyarı var ki, müqavilənin icrasından imtina etsin və buna görə də **əşyanı qəbul etmək vəzifəsini yerinə yetirməsin**. Belə halda da alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsini icra etməməsi pozuntu sayılır.

Qalan bütün hallarda alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsini yerinə yetirməməsi onun üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Əgər alıcı alqı-satqı müqaviləsini pozaraq əşyanı qəbul etməzsə və ya onun qəbulundan imtina edərsə, satıcı alıcıdan əşyanı qəbul etməyi tələb edə bilər və ya müqavilənin

icrasından imtina edə bilər (MM-in 596.3-cü maddəsi). Beləliklə, satıcı alıcı tərəfindən əşyanı qəbul etmək vəzifəsi icra edilmədikdə iki alternativdən birini seçir:

- alıcıdan **əşyanı qəbul etməyi tələb etmək**;
- **müqavilənin icrasından imtina etmək**.

Əgər satıcının tələbi ilə alıcı könüllü surətdə əşyanı qəbul etməzsə, onda satıcının tələbi məhkəməyə iddia etmək yolu ilə məcburi qaydada həyata keçirilə bilər. Bundan əlavə, satıcı mümkün olan alternativin hər hansı birini seçəndə, alıcının müqaviləni pozaraq əşyanı qəbul etmək vəzifəsini yerinə yetirməməsinə görə **ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb** edə bilər (MM-in 21-ci və 448-ci maddələri).

2.2. Alıcının alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi

Alıcının **ikinci əsas vəzifəsi** aldığı **əşyanın qiymətini ödəməkdən** ibarətdir. Alıcı özünün bu vəzifəsini əşya üçün müəyyənləşdirilmiş **pul məbləğini (qiyməti) satıcıya ödəməklə** yerinə yetirir. Əgər alqı-satqı müqaviləsində əşyanın hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulmayıbsa, alıcı verilmiş əşyanın qiymətini satıcıya tam ödəməyə borcludur (MM-in 598.2-ci maddəsi).

Alıcının əşyanın qiymətini ödəməsi onun verilməsi faktından asılı deyildir. Belə ki, alıcı əşyanı satıcıdan bilavasitə təhvil almazdan əvvəl də, təhvil aldıqdan sonra da ödəyə bilər (MM-in 598.1-ci maddəsi). Alıcı əşyanı satıcıdan bilavasitə təhvil almazdan əvvəl onun qiymətini ödəyərsə, bu, **qabaqjadan ödəniş** adlanır. Qabaqjadan ödənişin həyata keçirilmə müddəti və qaydaları MM-in 599-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Alıcı əşyanı satıcıdan təhvil aldıqdan sonra onun haqqını ödəyərsə, bu cür ödənişə **möhlətlə ödəniş** deyilir. Möhlətlə ödəniş həm **nisyə (kreditlə) ödəniş, həm də hissə-hissə ödəniş növündə** ola bilər. Nisyə satılmış əşyanın ödənilməsi qaydaları MM-in 600-cü, əşyanın hissə-hissə ödənilməsi qaydaları isə MM-in 601-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Alınmış əşyanın ödənilməsi müddəti MM-in 598-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Bu maddədə nəzərdə tutulan qayda imperativ yox, dispozitiv xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, alınmış əşyanın ödənilməsi barədə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər və öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gələ bilər. Məsələn, elektrik enerjisinin verilməsi üzrə öhdəliyin mahiyyətindən irəli gəlir ki, enerji dəyərinin ödənilməsi, bir qayda olaraq, enerjinin verilməsindən sonra həyata keçirilir. Belə ki, abonent faktiki surətdə qəbul etdiyi enerji miqdarına görə pul ödəyir.

Satılmış əşyanın qiymətini alıcı iki yolla (üsulla) ödəyir:

- **nağd hesablaşma** (ödəniş) yolu ilə;
- **nağdsız hesablaşma** (ödəniş) yolu ilə.

Hesablaşmanın hansı üsulundan istifadə edilməsi alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən **tərəflərin statusundan** asılıdır. Belə ki, fiziki şəxslərin iştirak etdiyi alqı-satqı müqaviləsi üzrə ödəniş, **əgər alqı-satqı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı deyilsə, məbləğ məhdudlaşdırılmadan nağd pullarla və ya nağdsız qaydada** aparılır. Qanuni ödəniş vasitəsi nağd puldur. Nağd ödəniş zamanı alıcı satıcıya pulu «natura» formasında (manat, bank biletləri) verir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər arasında ödənişlər nağdsız qaydada həyata keçirilir. Əgər qanunla ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, bu şəxslər arasında hesablaşmalar (ödənişlər) nağd pullarla da aparıla bilər (MM-in 971.1-ci maddəsi).

Nağdsız hesablaşmalar (ödənişlər) banklar və digər kredit təşkilatları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Nağdsız hesablaşma qaydasında alıcının **ödənişi həyata keçirmək vəzifəsini iki mərhələyə bölmək olar: hazırlıq hərəkətlərinin edilməsi; xüsusi mənada ödənişin həyata keçirilməsi**. Hazırlıq hərəkətlərinin görülməsi mərhələsində alıcı bankda və digər kredit təşkilatlarında bank hesabı açır, onlarla bank hesabı müqaviləsi bağlayır, bank rekvizitləri haqqında satıcıya məlumat verir və s.

İkinci mərhələdə alıcı nağdsız hesablaşmanın formalarından istifadə etməklə sözün xüsusi mənasında ödənişi həyata keçirir. Alıcı belə halda nağdsız hesablaşmaların əsas forması olan **ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmanı** tətbiq edir. Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı alıcı banka tapşırıq verir. Bank bu tapşırıq əsasında alıcının həmin bankdakı hesabında olan vəsait hesabına müəyyən pul vəsaitini bu və ya başqa bankda onun göstərdiyi şəxsin (satıcının) hesabına köçürür. Ödənişin (hesablaşmanın) üsulları qanunun məcburi göstərişləri nəzərə alınmaqla, bir qayda olaraq, alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

Alıcı ödənişi akkreditiv, çek və veksəl kimi vasitələrin köməyi ilə də həyata keçirə bilər. Nağdsız hesablaşmanın digər formaları qanunda göstərilmişdir (MM-in 972-ci maddəsi).

Alıcı alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq **əşyanın qiymətini vaxtında ödəməlidir**. Alıcının əşyanın əvəzində müəyyən edilmiş pul məbləğini vaxtında ödəməməsi onun üçün neqativ olan nəticəyə səbəb olur. **Ödənişin gecikdirilməsi** və yubadılması satıcıya ixtiyar verir ki, o, alıcıdan **əşyanın qiymətini və faiz ödəməyi** tələb etsin. Faizin miqdarı bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 449.1-ci maddəsi). Verilmiş əşyanın qiymətini

mətinin alıcı tərəfindən **gəcikdirilməsi məhkəmə praktikasında özgəsinin pul vəsaitindən istifadə kimi qiymətləndirilir**. Ona görə də satıcı MM-in 449-cu maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi faiz ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Satıcı alıcı tərəfindən göstərilən tələblərin yerinə yetirilmədiyi halda, iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir.

Alıcı ona verilmiş **əşyanın qiymətini ödəməməyə görə satıcı qarşısında məsuliyyət daşıyır**. Belə ki, alıcının özünün əsas vəzifələrindən biri olan alınmış əşyanın əvəzini ödəmək vəzifəsini yerinə yetirməməsi satıcının müəyyən tələblər irəli sürməsinə şərtləndirir. Bu tələbin gerçəkləşdirilməməsi müəyyən **hüquqi nəticələrin** əmələ gəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, əgər alıcı alqı-satqı müqaviləsini pozmaqla əşyanı qəbul etməkdən imtina edirsə, belə halda satıcı iki alternativdən birini seçir:

- **əşyanın ödənilməsinə tələb etmək;**
- **müqavilənin icrasından imtina etmək.**

Alqı-satqı müqaviləsində satıcının alıcıya satılmış əşyanı bir **neçə partiya (hissə-hissə) ilə verməsi** qaydası nəzərdə tutula bilər. Belə halda ödəniş xüsusi qayda ilə həyata keçirilir ki, bu qayda MM-in 598.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu qayda alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində yeni qaydadır. Göstərilən həmin qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satıcının əşyaları partiyalarla verməyə borclu olduğu hallarda, o, **əvvəl verilmiş əşyaların hamısının qiyməti tam ödənilənədək qalan digər əşyaların verilməsini dayandıra bilər**. Satıcı belə halda **müqavilənin icrasından imtina etmir**, o, yalnız alıcıya verdiyi malların qiyməti tam həcmdə ödənilənə kimi **müqavilənin icrasını dayandırır**. Malın verilməsinin dayandırılması barədə satıcı alıcıya xəbər verməyə borcludur.

Alqı-satqı müqaviləsi ilə hesablaşmanın (ödənişin) başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, hesablaşmanın akkreditiv formasına keçilə bilər və ya qabaqjadan ödəniş qaydasının tətbiqi nəzərdə tutula bilər və s.

2.3. Qabaqjadan ödəniş

Qabaqjadan ödəniş əşyanın qiymətinin ödənilməsinin xüsusi qaydalarından biridir. Bu cür xüsusi qayda **müqavilənin ödəniş şərti** kimi çıxış edir. Bununla bərabər, qabaqjadan ödəniş barədə qaydanın müəyyən edilməsi bu cür alqı-satqı müqaviləsinin alqı-satqının bir növü kimi fərqləndirilməsini şərtləndirmir. Ona görə ki, göstərilən qayda tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Tərəflər isə öz mülahizələrinə görə alqı-satqının istənilən növündə qabaqjadan ödəniş qaydasından istifadə etmək barədə razılığa gələ bilərlər.

Qabaqjadan ödəniş qaydası tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsinin ödəniş barədə şərti kimi müəyyən edilir. Ödənişin qeyri-sabit olduğu bir şəraitdə tərəflər bu şərti alqı-satqı müqaviləsinə daxil edirlər. Belə təsəvvür yaranır ki, qabaqjadan ödəniş barədə qayda müqavilə şərtidir. **Ona hesablaşma formasının müəyyən edilməsi kimi baxmaq olmaz**. Bu qaydanı həm də tərəflərin müəyyən etdiyi **hesablaşma qaydası hesab etmək olmaz**. Qabaqjadan ödəniş barədə müqavilə şərti ödənişin müddəti barədə şərtidir. Bu şərt malın satıcıdan alıcıya verilməsi müddətindən əvvəl gerçəkləşdirilir.

Öz təbiətinə görə qabaqjadan ödəniş **kommersiya kreditinin bir növüdür**. Belə ki, kommersiya kreditinə görə müqavilə üzrə hər hansı qarşılıqlı öhdəlik vaxt və müddət etibarlı ilə üst-üstə düşür. Kommersiya kreditinə görə mal ya onun ödənişindən əvvəl verilir, ya da ki, ödəniş malın verilməsindən əvvəl həyata keçirilir.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsinə görə **alıcının əşyanın qiymətini satışdan əvvəl tam və ya qismən ödəməsinə qabaqjadan ödəniş** deyilir. Qabaqjadan ödənişin müddəti alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulur. Əgər müqavilədə belə müddət nəzərdə tutulmazsa, alıcı ödənişi ağlabatan müddətdə həyata keçirməyə borcludur (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Alıcının əşyanın qiymətini qabaqjadan ödəmək vəzifəsini icra etməməsi müəyyən nəticələrə səbəb olur. Bu hal satıcıya ixtiyar verir ki, mümkün olan iki alternativdən birini seçsin (MM-in 441.2-ci maddəsi):

- **öhdəliyin icrasını, yəni əşyanın verilməsini dayandırmaq;**
- **müqavilənin icrasından imtina edib, zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək.**

Ödəniş məbləğini qabaqjadan almış satıcı da əşyanı müəyyən edilmiş müddətdə vermək vəzifəsini icra etməməyə görə məsuliyyət daşıyır. Bu hal alıcıya mümkün olan iki alternativdən birini seçməyə ixtiyar verir (MM-in 599.3-cü maddəsi):

- **qiymətini ödədiyi əşyanın verilməsini tələb etmək;**
- **əşya üçün qabaqjadan ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək.**

Satıcının qiyməti qabaqjadan ödənilmiş əşyanı vermək vəzifəsini icra etməməsi onun üçün həm də arzuolunmaz digər nəticəyə səbəb ola bilər. Belə ki, satıcı **əşyanın müqaviləyə görə verilməli olduğu gündən alıcıya verildiyi gündək qabaqjadan ödəniş məbləğindən faiz ödəməyə borcludur, yəni hər gecikdirilən gün üçün faiz hesablanır**. Əgər alıcının tələbi ilə əşya üçün qabaqjadan ödənilən məbləği satıcı geri qaytararsa, belə halda da satıcı faiz ödəyir. Göstərilən halda faiz qabaqjadan ödənişin həyata keçirildiyi gündən qabaqjadan ödəniş məbləğinin alıcıya qaytarıldığı gündək olan müddət üçün hesablanır (MM-in 599.4-cü maddəsi).

Satıcı aldığı qabaqjadan ödəniş məbləğinə görə alıcıya faizlər ödəyə bilər. Bunun üçün zəruridir ki, bu barədə müqaviləyə şərt daxil edilsin. Belə halda faizlər satıcının alıcıdan qabaqjadan ödəniş məbləğini aldığı gündən hesablanır.

2.4. Nisyə (kreditlə) satılmış əşyanın ödənilməsi

Alıcı əşyanı satıcıdan bilavasitə təhvil aldıqdan sonra da ödəyə bilər. Bu cür ödənişdən xüsusilə malların nisyə (kreditlə) satışında istifadə edilir. Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın alıcıya verildikdən müəyyən müddət sonra ödənilməsi nəzərdə tutularsa, buna **əşyanın nisyə (kreditlə) satışı** deyilir. Belə halda həyata keçirilən ödəniş isə **nisyə (kreditlə) ödəniş adlanır**. Əşyaların nisyə (kreditlə) satışı qabaqjadan ödəniş kimi **kommersiya kreditinin bir növüdür**. Kommersiya kreditinin bu növü kommersiya kreditinin digər növü olan qabaqjadan ödənişdən onunla fərqlənir ki, burada mal alıcıya onun qiymətinin ödənilməsindən əvvəl verilir, yəni ödəniş mal alıcıya təhvil verildikdən sonra həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz kimi qabaqjadan ödəniş adlı kommersiya kreditində isə ödəniş malın verilməsindən əvvəl yerinə yetirilir.

Əşyaların nisyə satışında ödənişin müddəti alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Müqavilədə belə müddət nəzərdə tutulmadıqda, qabaqjadan ödəniş barədə analoji qayda tətbiq edilir, yəni alıcı ağlabatan müddətdə öhdəliyi icra etməlidir (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Bazarda qiymətlərin dəyişməsi nisyə satılmış əşyanın qiymətinə təsir göstərmir. Belə ki, nisyə satılmış **əşyanın qiyməti ödənilərkən satış günü qüvvədə olmuş qiymətlər nəzərə alınır**, yəni bu qiymət əsasında əşya alıcıya satılır və bu qiymət sabit qalır, dəyişmir. Başqa sözlə desək, nisyə satılmış əşyaların qiymətinin sonradan dəyişməsi (azalması və ya artması) yenidən hesablaşmaya səbəb olmur (MM-in 600.2-ci maddəsi).

Bununla bərabər, bu məsələ barəsində tərəflər alqı-satqı müqaviləsində başqa qayda da nəzərdə tuta bilərlər.

Satıcı əşyanı vermək vəzifəsini icra etmədikdə alıcı iki mümkün olan alternativdən birini seçir (MM-in 600.3-cü və 441-ci maddələri):

- **öhdəliyin icrasını dayandırmaq;**
- **öhdəliyin icrasından imtina edib, zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək.**

Alıcının əşyanın nisyə satışı müqaviləsində əsas vəzifəsi əşyanı təhvil aldıqdan sonra onun qiymətini müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə ödəməkdən ibarətdir. Əgər bu vəzifəni alıcı icra etməsə, satıcının ixtiyarı var ki, alıcıdan tələb etsin (MM-in 600.4-cü maddəsi):

- **verilmiş əşyanın ödənilməsini;**
- **ödənilməmiş malın qaytarılmasını.**

Alıcının verilmiş əşyanı müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə ödəmək vəzifəsini icra etməməsi onun üçün **digər xoşagəlməz nəticənin** yaranmasına səbəb olur. Belə ki, o, malın müqaviləyə görə **ödənilməli olduğu gündən ödənilmədiyi gündə faiz ödəməlidir**. Faiz gecikdirilmiş məbləğ üzrə hesablanır. Bununla bərabər, tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, alıcı əşyanın verildiyi gündən başlayaraq satıcıya faiz ödəsin. Belə halda faizlər gecikdirilmiş məbləğə görə hesablanır.

2.5. Əşyanın hissə-hissə ödənilməsi

Əşyanın hissə-hissə ödənilməsini nəzərdə tutan alqı-satqı müqaviləsi **əşyanın nisyə satışının xüsusi halıdır**. Əşyanın nisyə satılması haqqında müqavilədə onun hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 601.1-ci maddəsi). Bu cür müqaviləyə **hissə-hissə ödəmə şərti ilə əşyanın nisyə satılması haqqında müqavilə** deyilir. Bu müqavilədə müqavilənin predmeti ilə yanaşı, **əşyanın qiyməti, ödənişlərin qaydası, müddətləri və məbləğləri** onun **mühüm şərti** hesab olunur. Bu, onun spesifik xüsusiyyətidir. Ona görə də həmin şərtlərin müqavilədə göstərilməsi məcburi olaraq zəruri və vacibdir, əks təqdirdə, bu, müqavilənin bağlanmamış sayılmasını şərtləndirir. Müqavilə o halda bağlanmış sayılır ki, alqı-satqı müqaviləsinin digər mühüm şərtləri ilə yanaşı, əşyanın qiyməti, ödənişlərin qaydası, müddətləri və məbləğləri nəzərdə tutulmuş olsun (MM-in 601.1-ci maddəsi). Məsələn, müqavilədə göstərilir ki, alıcı qiyməti 1200 manat olan malın pulunu 1 il ərzində, hər ayın sonunda 100 manat ödəməklə verməlidir. Alıcı malın pulunu bir dəfədə yox, hissə-hissə aybaay və s. ödəməlidir.

Hissə-hissə ödəmə şərti malın nisyə satılması haqqında müqavilənin xüsusi halı olduğuna görə bu iki müqavilənin hüquqi tənzimlənməsinə analoji qaydalar tətbiq edilir.

Göstərilən həmin qaydalar MM-in 600.2 - 600.5-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur.

2.6. Mülkiyyət hüququnun satıcıda saxlanması

şərti ilə alqı-satqı müqaviləsi

Göstərilən müqavilə **əşyaların nisyə (kreditlə) satışının digər xüsusi halıdır**. Hissə-hissə ödəmə şərti ilə malın nisyə satılması haqqında müqavilədə mülkiyyət hüququnun satıcıda saxlanması barədə qayda (qeyd-şərt) nəzərdə tutula bilər (MM-in 606-jı maddəsi). Bu müqavilənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, **satıcı alıcıya nisyə (kreditə) mal satır və o, alıcı tərəfindən malın qiyməti tam həcmdə ödənilənədək həmin mal üzərində mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır**. Belə halda alıcı satıcının nisyə verdiyi göstərilən həmin mal üzərində

mülkiyyət hüququ qazanmır. **Alıcı malın qiymətini tam ödəyənədək onun mülkiyyətçisi sayılmır.** Malın mülkiyyətçisi onun əvəzi pul məbləği ilə tam ödənilənədək satıcı hesab edilir. Yalnız qəbul etdiyi (nisiyə aldığı) əşyanın əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödədikdən sonra əşya üzərində mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir. Ona görə ki, müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmazsa, alıcı əşyanı ödədiyi andan onun mülkiyyətçisi olur.

Alıcı mülkiyyət hüququ ona keçənə kimi **malı özgəninkiləşdirmək ixtiyarına malik olmur.** Onun mal üzərində öz mülahizəsinə görə sərənjam vermək imkanı istisna edilir. Bu cür malın özgəninkiləşdirilməsi barədə alıcının bağladığı əqdlər qanunun tələblərinə zidd olduğu üçün etibarsız sayılır (MM-in 338-ci maddəsi). Bununla bərabər, alıcı **iki halda** malı özgəninkiləşdirə və ya onun üzərində **sərənjam verə bilər**: birincisi, əgər müqavilədə alıcıya malı **özgəninkiləşdirmək barədə ixtiyar verilsə**; ikincisi, **əşyanın təyinatından və xassələrindən ayrı qayda irəli gəlsə**.

Alıcı müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə nisiyə aldığı əşyanın qiymətini ödəməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsinə, habelə ödənişin gecikdirilməsinə görə o, satıcı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə halda, satıcı alıcıdan **əşyanı ona qaytarmağı və müqaviləni ləğv etməyi tələb edə bilər** (MM-in 606.1-ci maddəsi). Alqı-satqı müqaviləsində alıcının ödənişin müddəti barəsində öz vəzifəsini yerinə yetirməməsinin başqa nəticələri də müəyyən edilə bilər.

Göründüyü kimi, müqaviləyə görə mala alıcının mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi malın pulu ödənilənə kimi təxirə salınır. Odur ki, o, təxirəsalıcı şərtlə bağlanan müqavilədir.

2.7. Alıcının müqavilənin lazımlı icra edilməməsi haqqında satıcıya bildiriş vermək vəzifəsi

Alıcının müqavilənin lazımlı icra edilməməsi haqqında **satıcıya bildiriş vermək vəzifəsi onun daşdığı əlavə vəzifələrdən** biridir. Köhnə 1964-cü il MM-dən fərqli olaraq alıcının göstərilən vəzifəsi yeni MM-də təzə haldır. Malın tələb olunan şərtlərə uyğun gəlməməsi haqqında alıcı tərəfindən satıcıya məlumat verilməsi qaydasının tənzimlənməsi 1980-ci il Vyana konvensiyasının 39-cu və 40-jı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur ki, bu, MM-in müəyyən etdiyi qaydaların eynidir.

Alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan şərtlər satıcı tərəfindən bu və ya digər səbəblərə görə pozulur. Bu şərtlər pozulduqda alıcının satıcıya müxtəlif cür pretenziyalar irəli sürmək, tələblər vermək hüququ və ixtiyarı yaranır. Alıcı tərəfindən **satıcıya tələb irəli sürmək və pretenziya vermək üçün zəruridir** ki, o, alqı-satqı müqaviləsinin lazımlı icra edilməməsi haqqında **satıcıya bildiriş (məlumat) versin**.

Belə bildirişin verilməsi üçün müddət müqavilə ilə müəyyən edilir. Bu cür müddət müqavilədə nəzərdə tutulmadıqda, alıcı **əğlabatan müddətdə bildiriş verməlidir**. Əğlabatan müddətin axımı müqavilənin müvafiq şərtlərinin pozuntusu əşyanın xarakterinə və təyinatına görə aşkar edilməli olduğu vaxtdan başlayır.

Alıcının satıcıya bildiriş verməsini şərtləndirən müqavilə pozuntularının dairəsi kifayət qədər genişdir. Göstərilən pozuntuların dairəsi MM-in 595.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur:

- müqavilənin **miqdar haqqında** şərti;
- müqavilənin **çəşid haqqında** şərti;
- müqavilənin **keyfiyyət haqqında** şərti;
- müqavilənin **komplektlik haqqında** şərti.
- müqavilənin **tara və (və ya) qab haqqında** şərtləri.

Bildirişdə mal haqqında müqavilə şərtlərinin pozulması barədə məlumat verilir. Alıcı bildirişə müqavilə pozuntusuna görə satıcıya irəli sürdüyü tələbi də daxil etməlidir.

Qanunda bildirişin hansı formada - şifahi və ya yazılı formada verilməsi barədə göstəriş ifadə edilməmişdir. **Yazılı formada bildirişin verilməsi** daha məqsədəuyğun və üstünlüyə malik olan formadır. Bu onunla izah edilir ki, müəyyən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsi bildirişlə bağlı olur. Eyni zamanda həm də yazılı forma satıcıya bildirişin göndərilməsini sübut edir.

Bildiriş barədə tələblərə alıcı tərəfindən riayət edilməməsi satıcıya ixtiyar verir ki, **alıcının aşağıdakı tələblərini ödəməkdən tamamilə və ya qismən imtina etsin** (MM-in 595.2-ci maddəsi):

- alıcının **ona çatışmayan miqdarda əşya verilməsi** barədə tələbini;
- **keyfiyyət və ya çəşid haqqında** müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən əşyanın dəyişdirilməsi barədə tələbini;
- əşyanın **qüsurlarının aradan qaldırılması** barədə tələbini;
- **komplektinin tamamlanması** barədə tələbini;
- **komplektsiz əşyanın komplektli əşya ilə əvəz edilməsi** barədə tələbini;
- əşyanın **qabına və (və ya) tarasına aid** tələbini və ya qeyri-münasib taranın (qabın) dəyişdirilməsinə dair tələbini.

3. Əşyanı sığortalamaq vəzifəsi

Alıcının əlavə vəzifələrindən biri **alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan əşyanı sığortalamaqdan** ibarətdir. Bu vəzifə həm də tərəflərin razılığı ilə **satıcıya həvalə edilə bilər**. Alqı-satqı müqaviləsində satıcının və ya alıcının əşyanı sığorta etdirmək vəzifəsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 602.1-ci maddəsi).

Satılan əşya itmək, xarab olmaq və ya zədələnmək riskinə görə sığortalana bilər. Müqavilədə əşyanı konkret olaraq kimin – alıcının və ya satıcının sığortalaması göstərilməlidir. Əgər əşyanı sığortalamaq vəzifəsi alıcıya həvalə edilərsə, o, sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Satıcı belə halda alıcıya müqavilə bağlamaq üçün mal haqqında gərəklili və zəruri olan bütün məlumatları verməyə borcludur.

Müqavilənin predmeti olan malın sığortalınması sığorta qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınmaqla əmlakın sığortalınması qaydaları əsasında həyata keçirilir. Sığorta müqaviləsi bağlanarkən «Sığorta haqqında» AR Qanununun, MM-in və Dövlət Sığorta Şirkətinin müvafiq təlimatlarının göstərişləri əsas tutulur.

Alıcının (və ya satıcının) əşyanı **sığortalamaması müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Əgər alıcı (və ya satıcı) sığortanı həyata keçirməsə, satıcı (və ya alıcı) əşyanı sığorta etdirə bilər. Belə olduqda satıcının (və ya alıcının) ixtiyarı var ki, iki alternativdən birini seçsin:

- **sığortaya çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməyi alıcıdan (və ya satıcıdan) tələb etməyi;**
- müqavilənin icrasından imtina etməyi.

TÖVSİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Braqinskiy M.İ., Vitranskiy V.V. Doqovornoe pravo. Obshie poloceniyə. M., 1997. Ql.3-8.

Vitranskiy V.V. Doqovori kupli-prodaci, meny, arendy, bezvozmezdnoqo polgzoverya, perevozki, transportnoy gkspeidiy. Rascheti. M., 1996.

Vitranskiy V.V. Doqovor kupli-prodaci i ego otdelgnyey vidi. M., 1999.

Qradsanskiy kodeks Rossiyskoy Federatsiy. Chastg vtora. Tekst, kommentarii, alfavitno-predmetnyy ukazatelg. M., 1996.

Qradsanskoe pravo. Uchebnik. Chastg 2 /Pod red. **A.Q.Kalpina**. M., 1999.

Qribanov V.P. Doqovor kupli-prodaci po sovetkomu qradsanskomu pravu. M., 1956.

Qradsanskoe pravo. Kurs lekuiy. Chastg 2. Obzatelgstvennoe pravo / Pod red. **O.N.Sadikova**. M., (ql.30).

Qradsanskoe pravo. Uchebnik. Tom 2. Polutom 1 /Pod red. **E.A.Suxanova**. M., 1999 (ql.31).

Qradsanskoe pravo. Uchebnik. Chastg 2. /Pod red. **A.P.Sergeeva, Ö.K.Tolstoqo**. M., 1997 (ql.30).

Kommentariy k Qradsanskomu Kodeksu Rossiyskoy Federatsiy, chasty vtoroy / Otv. red. **O.N.Sadikov**. M., 1999. (ql.30).

Venska konveniyə o doqovorax mecdunarodnoy kupli-prodaci tovarov. Kommentariy. M., 1994.

Tinelg A., Funk Ə., Xvaley V. Kurs mecdunarodnoqo torqovoqo prava. Uchebnik. Minsk. 2000 (ql.6).

II FƏSİL

HEYVANLARIN, QUŞLARIN VƏ BALIQLARIN

ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Heyvanların, quşların və balıqların

alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı,

xüsusiyyətləri və elementləri

1. Müqavilənin anlayışı

Nəzərdə tutulan müqavilə alqı-satqının xüsusi xarakterli növlərindən biridir. Belə ki, göstərilən müqavilə spesifik predmet tərkibinə (heyvanlar, quşlar və balıqlar) malikdir. Bu müqavilə növü ilk dəfədir ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Göstərilən həmin müqavilə bir çox qabaqcıl ölkələrin qanunvericiliyinə (məsələn, Hollandiyanın və s.) məlumdur. Hollandiyanın MM-in 1992-ci ildə qüvvəyə minən 7-ci kitabının 1-ci bölməsi alqı-satqı müqaviləsini, onun ayrı-ayrı növlərini (o cümlədən, heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsini) tənzimləyir.

Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsi **MM-in 29-cu fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalarla (608-613-cü maddələrlə) tənzimlənir**. Bu müqavilə ilə əlaqədar olan münasibətlərə həm də əşyaların alqı-satqısı haqqında ümumi müddəalar (29-cu fəslin 1-ci paragrafına daxil olan normalar) tətbiq edilir.

Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı heyvanı, quşu və balığı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə onları qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməyi öhdəsinə götürür. Bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **konsensual, əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı)** müqavilədir.

Müqavilənin **hüquqi məqsədi** heyvanlar, quşlar və balıqlar üzərində **mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçirilməsindən** ibarətdir. Müqavilənin **sosial-iqtisadi** məqsədi isə müxtəlif ola bilər: damazlıq məqsədi ilə heyvanların əldə edilməsi; jıdır idman növündə iştirak etmək üçün (idman məqsədi üçün) at almaq; yük

daşıma və qoşqu məqsədi ilə heyvan almaq; yeyinti (ərzaq) məhsulları əldə etmək üçün heyvanların kəsilmək məqsədi ilə alınması; xəz dərisindən istifadə etmək məqsədi ilə heyvanların əldə edilməsi və s. Xüsusilə heyvan, quş və balıq əti zülallarla zəngin, yüksək kaloriliyə malik olan qida və ət məhsulu kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, heyvanlardan sirkdə nümayiş etdirmək və heyvanxanalarda saxlayıb tamaşaçılara göstərmək məqsədləri üçün də istifadə olunur.

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilədə iki subyekt (tərəf) iştirak edir: **heyvan, quş və balıq satıcısı; heyvan, quş və balıq alıcısı. Mülki hüququn istənilən subyekti** bu müqavilədə tərəf rolunda çıxış edə bilər. Qanun həmin müqavilənin iştirakçıları barədə hər hansı xüsusi tələb müəyyən etmir. Dövlətin bu müqavilədə iştirak etməsi istisna olunmur. Dövlət ərzaq məhsulu kimi ətlik məqsədi ilə vətəndaşlardan mal-qara ala bilər, habelə heyvanxanalar üçün müxtəlif cür heyvanlar əldə edə bilər və s.

Müqavilənin qiyməti haqqında MM hər hansı bir xüsusi qayda nəzərdə tutmur. Tərəflər satılan heyvan, quş və balıqların qiymətini öz razılıqları əsasında müəyyən edirlər.

Müqavilənin forması barəsində də MM hər hansı bir xüsusi tələb nəzərdə tutmur. Ona görə də bu müqavilənin forması haqqında əqdlərin forması barədə qanunun müəyyən etdiyi qayalar tətbiq edilir (MM-in 329-334-cü maddələri). Bu qaydaya müvafiq olaraq, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə heyvanların (quşların, balıqların) alqı-satqı müqaviləsi **həm şifahi**, həm də **sadə yazılı formada** bağlanır. Tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə yox, yalnız onların qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə **notarial qaydasında təsdiqlənə bilər** (MM-in 329.1-ci maddəsi).

3. Müqavilənin predmeti

Heyvanların (quşların, balıqların) alqı-satqı müqaviləsinin **predmeti** müqavilənin **mühüm şərti** hesab edilir. Müqavilənin predmeti rolunda **heyvanlar, quşlar və balıqlar** çıxış edir.

Heyvanlar həm geniş mənada, həm də məhdud mənada başa düşülür. **Geniş mənada heyvanlar** dedikdə bütün heyvanlar əlmi anlaşılır. Heyvanlar əlmi isə çox müxtəlif və zəngindir. Alimlərin axırıncı illərdə gəldikləri nəticəyə görə planetimizdə yaşayan heyvan növlərinin sayı iki milyondan çoxdur. Geniş mənada heyvanlar əlmi özündə məməlilər sinfinə aid olan heyvanları, quşları və balıqları, sürünənləri və digər heyvanları birləşdirir.

Məhdud mənada heyvanlar dedikdə təbiət və insanlar üçün faydalı olan, əsasən məməlilər sinfinə şamil edilən heyvanlar başa düşülür. Bu cür heyvanlar iki yerə ayrılır: ev heyvanları; ov heyvanları. **Ev heyvanlarının** çoxu məməlilər sinfinə daxildir. Qaramal, qoyun, keçi, at, dəvə, donuz, it, pişik dünyada geniş yayılmış ev heyvanlarıdır. Bunların çoxunu insanlar eramızdan əvvəl əhliləşdirmişlər.

Xalq təsərrüfatının ilkin sahələrindən olan **heyvandarlığın** inkişafı ev heyvanları ilə əlaqədardır. **Qaramal (inək, zebu, jamiş)** ətlik, südlik və qoşqu heyvanı kimi saxlanılır. Azərbaycanı Kiçik Qafqaz, Böyük Qafqaz, Qırmızı Qazax və digər yerli inək cinsləri geniş yayılmışdır. Lerik, Astara və Lənkəran rayonlarında zebu saxlanılır. Azərbaycanın dağətəyi və aran rayonlarında **jamişçılıq** da geniş yayılmışdır. Jamişin südü çox yağlı (7,5%), yük daşıma keyfiyyəti yüksəkdir.

Qoyunçuluq nisbətən daha geniş yayılmışdır. Azərbaycanda qoyunçuluq heyvandarlığın əsasını təşkil edir. Qarabağ (Qarabağ ərazisində), Şirvan (Şirvan bölgəsində), ləzgi (Böyük Qafqazın yamaqlarında yerləşən rayonlarda), bozaq (Yevlaxdan qərbə tərəf yerləşən rayonlarda), karo (Lənkəran zonasında), balbas və məzək (Naxçıvanda) və s. yerli qoyun cinsləri yayılmışdır. Dağ merinosu zərif yunlu qoyun cinsidir. O, Gədəbəy və başqa dağlıq rayonlarda saxlanılır. Azərbaycanda olan keçi cinsləri südçülük istiqamətində yetişdirilmişdir, onların əti, yunu, gönü ikinci dərəcəlidir.

Azərbaycanın **yerli at cinsləri** minik atlarıdır. Atdan həm də yük daşıma və jıdır meydanlarında yarış məqsədləri üçün də istifadə edilir. Qazaxda diliboz at cinsi yaradılıbdır. Ona Qazax cinsi deyilir. Quba bölgəsində Quba atı yetişdirilibdir. Azərbaycana ingilis, ərəb, türkmən və s. at cinslərinin gətirilməsi yeni cinslərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Donuzçuluq Azərbaycanda çox da geniş yayılmış təsərrüfat sahəsi hesab edilmir. Bu təsərrüfat sahəsi Avropa ölkələrində və digər yerlərdə geniş yayılmışdır.

Ulaq (eşşək) və qatırdan dünyanın çox yerlərində istifadə edilir. Azərbaycanda da bu heyvanlardan istifadə edilməsi hallarına rast gəlirik. Kənd yerlərində ondan qoşqu və yük daşımaq məqsədilə istifadə edilir.

Azərbaycanda dəvədən də istifadə edilir. Dəvə əsasən yük heyvanıdır. Dəvə belində 300-320 kq yükü rahat aparır. Lakin dəvənin faydası bununla qurtarmır. Belə ki, dəvənin əti yeməli, südü çox yağlı, yunu isə yüksək keyfiyyətlidir.

İt və pişik kimi ev heyvanları da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edir. Azərbaycanda pişik saxlamaq çox da dəb deyil. İtin isə əsasən gözetçi cinsləri, yəni həyətləri və çoban itləri saxlanılır. Dövlət işlərində xidməti itlərdən geniş istifadə edilir.

İt bizim eradan 15 min il əvvəl bütün heyvanlardan qabaq əhliləşdirilmişdir. Ev itlərinin əjdadı janavar, bəzi yerdə isə çaqqal olmuşdur. İtin yüzlərlə cinsi vardır. Pişik isə ilk dəfə Şərqi ölkələrində əhliləşdirilmişdir.

Ov heyvanları da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti qismində çıxış edə bilər. Hələ qədimdən heyvanlar ovlanıb istifadə olunur. Onların dərisindən də istifadə edilir. Ölkəmizdə ov heyvanlarının bir çox növlərinin təbii ehtiyatı azaldığı üçün ovlanması müvəqqəti dayandırılmışdır. Söhbət Xəzər suitisi, maral, cüyür, jeyran, dağ qoyunu, tur, dağ keçisi, qarapaça, boz ayı və digər heyvanlardan gedir. Bu kimi **ov heyvanları alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilməz**. Xəzər dərisindən istifadə etmək üçün samur, suiti, norka, sinjab, dələ, tülkü, çaqqal, janavar, qunduz və s. ovlanır. **Bəzək-estetik məqsədlər üçün qəfəsdə saxlanan heyvanlar** Avropa ölkələrinə nisbətən Azərbaycanada azdır.

Quşlar da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Təxmini hesablamalara görə dünyada yüz milyard başa qədər quş yaşayır və onlar doqquz min növə daxildir. Quşlar da **ev quşları və ov quşları adlı iki yerə** ayrılır. Ev quşları əsasən quşçuluq inkişaf edir. Quşçuluq heyvandarlığın çox əlverişli və xeyirli sahəsidir. Bu elə bir sahədir ki, o, az vaxtda çoxlu miqdarda və yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları verməyə qadirdir. Quş ətinin dadı yaxşı, qidalılığı yüksəkdir, tez və rahat həzm olunur. Ona görə pəhriz xərəklərinin çoxunu və uşaq xərəklərini hazırlamaq üçün quş əti əlverişlidir. Toyuq yumurtaları çox vacib ərzaq məhsuludur. Yumurtadan yeyinti sənayesində geniş istifadə olunur. Quş əti və yumurta hətta müalicəvi əhəmiyyətə malikdir, bəzi dərmanların hazırlanmasında yumurtadan istifadə olunur. Lələkdən yorğan, balış və döşək düzəldilir. Dünyada geniş istifadə edilən əsas ev quşları toyuq, qaz, ördək, hind toyuğu, tovuz quşu və göyərçinlərdir. Bundan əlavə, bəzək quşu olan bülbül, tutuquşu və başqaları ev quşu kimi bəslənib saxlanır. Biz tez-tez bu cür quşların alınması-satılmasının şahidi oluruq.

Ov quşları da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Keçmişdə quşların demək olar ki, hamısı ov quşu hesab edilirdi. 1950-ci illərdən sonra Azərbaycanda ov quşlarının tədarük edilməsi aradan götürüldü. Ovçuluqda qayda-qanun yaradıldı. İcazəli quş ovlanması vaxtı, yeri, qaydası və miqdarı müəyyənləşdirildi. Ov məhsulları satmaq qadağan edildi. Hər kəs ovladığı quşu yalnız özü istifadə edə bilər. Təbii ehtiyatı azalmış quşların ovlanması dayandırıldı.

Hazırda Azərbaycanın əsas ov quşları bir neçə növ **ördək, qaz, qaşqaldaq, cüllüt, kəklik, bildirçin və qırğıdır**. Biz tez-tez bazarlarda bu cür ov quşlarının satıldığını şahidi oluruq.

Balıqların təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olması onun **alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi** çıxış etməsini şərtləndirir. Hazırda dünya əhalisinin heyvani zülalə olan ehtiyajının 35-40%-nə qədərini balıq məhsulları təşkil edir. Bu məhsullar konserv, dondurulmuş, duzlanmış, ədviyyatlı və hisə verilmiş halda emal olunur. Balıq yağı çox faydalı məhsuludur. Bəzi balıqların dərisi qalantereya sənayesi üçün xammal mənbəyi ola bilər. Nəhayət, balıq məhsulları yüksək keyfiyyətli ərzaqdır. Balıq ətinin tərkibində fosfor maddələri çoxdur ki, bu maddələrin zehni əmək adamları üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Balıq estetik əhəmiyyətə də malikdir. Min cür al-əlvən rəngli, zahirən çox gözəl görünən akvarium balıqları mənzil-məişətin bəzəyidir. Həvəskar balıqçılıq, hər şeydən əvvəl, əsəb xəstəliklərinin müalicəsində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Balıq kürüsü yüksək keyfiyyətli qida məhsuludur. Bakı bazarlarında nərə, siyənək, çəki və digər balıq növlərinin tez-tez satılmasını görürük.

Balıq ehtiyatının qorunması ilə əlaqədar qanunsuz tutulan hər bir balıq üçün jərimə müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, heyvanlar, quşlar və balıqlar insanın həyatında böyük rol oynayır. Hələ ibtidai insanlar heyvanların ətinə, dərisinə, sümüyündən istifadə edirdilər. Zaman keçdikcə insanlar tədricən müxtəlif heyvanları əhliləşdirmiş və onlardan maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, arıçılıq və s. təsərrüfatlar yaratmışlar. Bu təsərrüfat cəmiyyəti yeyinti məhsulları və yüngül sənaye xammalı ilə təmin edir.

İnsan üçün heyvanların, quşların və balıqların əhəmiyyəti böyük və çoxcəhətlidir. Onların ətinə, xəz dərisinə, piyində, daxili orqanlarından ərzaq, sürtmə yağı, ətriyyat maddələri, müalicə-profilaktika dərmanları alınır. Heyvanların, quşların və balıqların **istehlakçılara çatdırılmasında alqı-satqı müqaviləsi hüquqi forma rolunu oynayır**. Lakin elə heyvan növləri vardır ki, onlar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilmiş heyvanlar bu cür heyvanlardan hesab edilir. Məsələn, ilan balığı Qırmızı kitabə daxil edilib.

§ 2. Müqavilənin məzmunu

1. Satıcının vəzifələri

Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqısı müqaviləsinin **məzmunu tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir**. **Heyvan, quş və balıq satıcısının əsas vəzifəsi heyvan, quş və balıqları başlıca qüsurlardan alıcıya verməkdən** ibarətdir (MM-in 609.1-ci maddəsi). **Başlıca qüsurlar** dedikdə heyvanlarda müəyyən xəstəliklərin olması başa düşülür. Qanun faydalı, damazlıq və yaxud yeyinti məhsulları əldə etmək məqsədi ilə kəsilmək üçün heyvanlar (jıdır və yük heyvanları, qaramal, qoyunlar və keçilər və s.) satıldığı halda onun başlıca qüsurlara malik olmasını şərtləndirən xəstəliklərin dairəsini müəyyən edir (MM-in 609.2-ci və 609.3-cü maddə).

ləri). Məsələn, **manqo, vərəm, qotur, qızıl yel, ümumi hidropos, trixin kimi xəstəliklər satılan heyvanlarda başlıca qüsurlar olmasına dəlalət edən xəstəliklərdir.**

Göründüyü kimi jıdır və yük heyvanları, qaramal, qoyunlar, keçilər və donuzlar, yəni damazlıq və yaxud yeyinti məhsulları əldə etmək üçün kəsilmək məqsədi ilə bu cür heyvanlar satılarkən xəstəliklərin dairəsi Mülki Məjəllədə nəzərdə tutulur. Yerdə qalan digər heyvanlar, quşlar və balıqlar satılarkən başlıca qüsurlar **müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin) normativ-hüquqi aktları** ilə müəyyən edilir. Əgər müvafiq aktlar olmasa, onda heyvanlar satılarkən başlıca qüsurlar müqavilədə nəzərdə tutulur.

Heyvan, quş və balıq satıcısı satdığı heyvanları **başlıca qüsurlar olmadan alıcıya vermək vəzifəsini yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyır.** Özü də satıcının məsuliyyəti yalnız başlıca qüsurların konkret müddətlər ərzində aşkara çıxması halı ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, başlıca qüsurlar yalnız konkret müddətlər ərzində müəyyən edildiyi hallarda, **satıcı mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilir.** Göstərilən həmin müddətlər qarantiya müddətləri adlanır. **Qarantiya müddətləri** odur ki, bu müddət ərzində satılan heyvan, quş və balıqlarda başlıca qüsurların olmamasına təminat verilir və həmin müddət ərzində bu cür qüsurlar aşkara çıxarsa, satıcı məsuliyyətə cəlb edilir.

Qanun qarantiya müddətlərini hər bir başlıca qüsura (xəstəliyə) görə dəqiq olaraq müəyyən edir (MM-in 609.2-ci və 609.3-cü maddələri). Məsələn, yeyinti məhsulları əldə etmək məqsədi ilə kəsilmək üçün alınan qoyunlar və keçilər **ümumi hidropos** xəstəliyinə görə, qaramal isə heyvanın çəkisinin yarısından çoxunu insanın qidalanması üçün yararsız etmiş **vərəm xəstəliyinə** görə 14 günlük qarantiya müddəti ilə satılır. Əgər 14 gün müddəti ərzində həmin xəstəliklər aşkara çıxarsa, satıcı məsuliyyət daşıyır.

Heyvan, quş və balıq satıcısı alıcı ilə **qarantiya müddətlərinin uzadılması və ya qısaldılması** barədə öz aralarında razılığa gələ bilirlər. Lakin bu razılığın hökmən **yazılı formada** ifadə olunması tələb olunur.

Qarantiya müddəti heyvanın, quşun və balığın təsadüfən məhv olması **riskinin satıcıdan alıcıya keçdiyi günün sonundan başlayaraq** hesablanır. Risk isə satıcının heyvanı, quşu və balığı alıcıya vermək vəzifəsini icra etmiş sayıldığı andan, yəni onları alıcıya təhvil verdiyi məqamdan alıcıya keçir. Satıcı riskin alıcıya keçdiyi ana qədər mövcud olan qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır. Bu hal isə qanunun nəzərdə tutduğu **heyvan, quş və balıq satıcısının təqsiri prezumpsiyası barədə qayda** ilə müəyyən edilir (MM-in 611-ci maddəsi). Həmin qaydaya görə qarantiya müddəti ərzində hər hansı başlıca qüsurun aşkar edilməsi bu qüsurun riskin alıcıya keçməsi anına qədər mövcud olmasını ifadə edir. Yəni bu qüsurların yox, satıcının təqsiri üzündən yarandığına görə satıcı da həmin qüsura görə cavab verməyə borcludur. Başqa sözlə desək, təqsir prezumpsiyasına görə, qarantiya müddəti ərzində aşkar edilmiş hər hansı başlıca qüsura görə satıcı təqsirli bilinir.

Satıcının heyvanı, quşu və balığı başlıca qüsurlarla verməsi alıcıya ixtiyar verir ki, o, **müqavilənin ləğvini tələb etsin.** Alıcı bu cür hallarda başlıca qüsurlar aşkar edilmiş heyvanın, quşun və balığın **qiymətinin azaldılmasını tələb edə bilməz.** Beləliklə, göstərilən vəziyyətdə müqavilə ləğv edilir, heyvan satıcıya verilir, **satıcı isə aldığı pul məbləğini alıcıya qaytarır və ona dəymiş zərərin əvəzini ödəyir.** Alıcı başqa variantdan da istifadə edə bilər. Belə ki, o, müəyyən cins əlamətləri olan heyvan, quş və ya balıq alarkən başlıca qüsurlar müəyyən etdikdə müqavilənin ləğv edilməsini tələb etmir. Alıcı müqaviləyə uyğun gəlməyən heyvanın, quşun və ya balığın **əvəzinə ona müqaviləyə uyğun gələn heyvan (quş, balıq) verilməsini** tələb edir (MM-in 612.2-ci maddəsi).

Elə də məqamlar olur ki, alıcı xəstəlik (başlıca qüsurlar) aşkar edilmiş heyvanı, quşu və ya balığı özünün cavabdeh olmadığı hallarla bağlı olaraq satıcıya qaytara bilmir. Alıcı heyvanı başqasına satdığı və yaxud heyvanın tələf olduğu, xəstələndiyi və ya kəsildiyi hallarda da onu satıcıya qaytara bilmir. Bu kimi hallarda da onun müqavilənin ləğvini tələb etmək hüququ vardır. Heyvan, quş və ya balıq kəsildiyi halda alıcı onu qaytarmaq əvəzinə dəyərini ödəyir (MM-in 612.1.1-ci maddəsi).

Müqavilə ləğv edildiyi halda satıcı təkjə alıcının ödədiyi pul məbləğini qaytarmır və dəymiş zərərin əvəzini ödəmir, həm də müvafiq xərcləri ödəyir. Belə ki, alıcı heyvanın yemlənməsinə və bəslənməsinə, baytarlıq müayinələrinə və qulluğuna, məjbürən öldürülməsinə və uzaqlaşdırılmasına xərclər çəkə bilər. Satıcının vəzifəsidir ki, **həmin xərclərin əvəzini ödəsin** (MM-in 612.1.3-cü maddəsi).

2. Alıcının vəzifəsi

Alıcının **əsas vəzifəsi** aldığı heyvanın, quşun və balığın **qiymətini ödəməkdən** ibarətdir. Bununla bərabər, nəzərdə tutulan müqavilə üzrə alıcının vəzifəsidir ki, o, başlıca **qüsurlar barəsində satıcıya məlumat versin və ya bu barədə ona bildiriş göndərsin** (MM-in 613.1-ci maddəsi).

Alıcı heyvanda, quşda və balıqda başlıca qüsurlar aşkar etdiyi hallarda qarantiya müddəti qurtardıqdan **sonra üç gündən gec olmayaraq məlumat (bildiriş)** vermək vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Heyvan, quş və ya balıq həmin müddət bitənədək tələf ola və ya kəsilə bilər. Belə halda alıcı özünün məlumat (bildiriş) vermək vəzifəsini heyvanın, quşun və ya balığın kəsilməsindən və ya tələf olmasından dərhal sonra yerinə yetirir.

Alıcının göstərilən vəzifəni, yəni başlıja qüsurla barəsində bildiriş (məlumat) vermək vəzifəsini icra etməməsi onun üçün xoşagəlməz və arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Belə ki, həmin vəzifənin yerinə yetirilməməsi alıcını **başlıja qüsurla əlaqədar ona mənsüb olan hər hansı hüquqdan məhrum edir**. Alıcı bu kimi halda **müqavilənin ləğv edilməsini və ona dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsini** və yaxud heyvanın, quşun və balığın başqa cinslə dəyişdirilməsini tələb edə bilməz. Yalnız bir halda alıcının bildiriş (məlumat) verməməsi onu başlıja qüsurla bağlı satıcıya tələb irəli sürmək hüququndan məhrum etmir. Bu, satıcının başlıja qüsurla barəsində qəsdən susaraq onu gizli saxlaması halından ibarətdir. Əgər satıcı başlıja qüsurla barəsində qəsdən susmuşdursa, alıcı bu qüsurla barəsində satıcıya məlumat (bildiriş) verib-verməməsindən asılı olmayaraq satıcıya tələb irəli sürmək ixtiyarına malikdir.

Bəzən də elə olur ki, alıcı başlıja qüsurla barəsində satıcıya məlumat vermir və ya ona bu barədə bildiriş göndərmir. Alıcı sadəcə olaraq satıcıya **başlıja qüsurla əlaqədar iddia irəli sürür**. Bu hal alıcını başlıja qüsurla əsasında ona məxsus olan hüquqlardan məhrum etmir. Belə çıxır ki, satıcıya başlıja qüsurla barəsində məlumat vermək və ya ona bu barədə bildiriş göndərmək satıcıya qarşı iddia irəli sürməyə bərabər tutulur.

Qarantıya müddəti qurtardıqdan **yalnız iki ay ərzində müqaviləni** ləğv etmək, heyvanı (balığı, quşu) dəyişdirmək və ya zərərin əvəzinə ödəmək hüququ gerçəkləşdirilə bilər. Bu müddətin ötməsi və keçməsi ilə həmin hüquqların həyata keçirilməsi mümkün olmur. Belə ki, **qarantıya müddəti qurtardıqdan iki ay sonra müddətin keçməsinə görə həmin hüquqlar qüvvədən düşür** (MM-in 613.2-ci maddəsi).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Osnovnie instituti qracdanskoqo prava zarubecnix stran. Sravniteljno-pravovoe issledovanie / Pod red **V.V.Zalesskoqo**. M., 1999.

Qracdanskoe i torqovoe pravo kapitalistiçeskix qosudarstv / Pod red. **E.A.Vasilgeva**. M., 1993.

Qracdanskiy kodeks Niderlandov /Perevod **M.Ferştmana**. Leyden. 1996.

III FƏSİL

PƏRAKƏNDƏ ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, tətbiq sferası və əsas xüsusiyyətləri

1. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

İşləmək, fəaliyyət göstərmək, bir sözlə, həyatda yaşamaq üçün hər gün bizə müxtəlif cür ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, paltar, ayaqqabı, məişət əşyaları (televizor, soyuducu və s.), ev avadanlıqları (mebel, stul və s.) və digər əşyalar almaq gərəkdir. Bu əşyaları əldə etmək üçün biz bazara, dükana, mağazaya gedirik və onlarla münasibətə giririk. Göstərilən bu cür münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi vasitəsi ilə rəsmiləşdirilir. Müxtəlif ərzaq məhsullarını, geyim şeylərini, məişət əşyalarını, ev avadanlıqlarını və məişətdə istifadə etdiyimiz digər əşyaları əldə etdiyimizə görə, ümumiyyətlə, həyatda yaşamağımızı və mövcud olmağımızı təmin ediyinə görə biz, necə deyirlər, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinə «borclu» və «minnətdar» olmalıyıq. Təsəffüf deyildir ki, dünyada hər gün bir milyarda yaxın pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin müstəqil bir növüdür. Bununla belə, bu müqavilə onu alqı-satqının digər növlərindən və əmlakın əvəzli qaydada özgəninkiləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu müqavilə həmin müqavilədə tərəf rolunda çıxış edən satıcının xarakteristikası (statusu) ilə fərqlənir. İkincisi, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcının fəaliyyət predmeti ilə xarakterizə olunur. Belə ki, satıcının fəaliyyət predmetini **malın pərakəndə satışı** (hər hansı satış yox) təşkil edir. Üçüncüsü, müqavilə üzrə verilən malın istifadə məqsədi və təyinatı bu müqaviləni digər müqavilə növlərindən fərqləndirməyə imkan verir (göstərilən xüsusiyyətlər barədə dərsləyin növbəti yarımbaşlıqlarına bax).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi vətəndaşlara ticarət xidməti göstərilməsinin əsas mülki-hüquqi formasıdır. Hər gün bağlanan çoxsaylı pərakəndə alqı-satqı müqavilələri məjmu halında birləşərək **pərakəndə ticarət dövriyyəsinə** təşkil edir. Həmin müqavilə elə bir alətdir ki, bununla istehlak mallarının sivil bazarı inkişaf edir, bu, malların rəqabət qabiliyyətli olmasını müəyyən edən barometr rolunu oynayır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi dedikdə tərəflər arasında bağlanan elə bir saziş başa düşülür ki, bu sazişə görə malların pərakəndə satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malı alıcıya verməyi öhdəsinə götürür (MM-in 614.1-ci maddəsi). Bu müqaviləyə verilmiş anlayışdan görünür ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi **konsensual müqavilədir**. Belə ki, müqavilə malın alıcıya verildiyi andan yox, həmin malın satılması haqqında tərəflər razılığa gəldikləri andan bağlanmış hesab edilir. Məhz bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi **ikiterəfli müqavilədir**. Ona görə ki, bu müqavilədən yaranan öhdəlik qarşılıqlı xarakterə malikdir. Belə ki, müqavilədə iştirak edən hər bir tərəf biri digərinə münasibətdə həm hüquqlara malikdir, həm də vəzifələr daşıyır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi həm də **əvəzli müqavilədir**. MM-in 622-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstəriləndiyi kimi, alıcı mal üçün müəyyən edilmiş pul məbləğini ödəməyə borcludur.

Əgər qanunda nəzərdə tutulan tələblərə cavab verərsə, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi **ümumi müqavilə** ola bilər (MM-in 400-cü maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, həmin müqavilə malların pərakəndə satışını həyata keçirən və bazarda üstün mövqə tutan şəxsə (pərakəndə ticarət müəssisəsinə) müraciət edən hər hansı bir şəxslə eyni şərtlərlə bağlanılır. Başqa sözlə desək, ümumi müqavilə növünə aid edildiyinə görə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində malların qiyməti, habelə müqavilənin digər şərtləri **bütün istehlakçılar (alıcılar) üçün eyni cür müəyyənləşdirilir**. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bütün hallarda ümumi müqavilə növünə aid edilməsi mübahisəli məqamlarda onu mal göndərmə müqaviləsindən fərqləndirmək üçün əsas və həlledici rola malik olur. Beləliklə, bu müqavilənin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi onu nümayiş etdirir ki, pərakəndə ticarətçi (ticarət təşkilatı), yəni müqavilədə satıcı rolunda çıxış edən tərəf alıcıya zəruri olan mal satmağa imkanı olduğu hallarda, onunla **müqavilə bağlamaqdan imtina etmək ixtiyarına, müqavilə bağlanarkən bir alıcıya nisbətən, digərinə üstünlük vermək hüququna malik deyildir**. O, alıcı ilə müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina etməməli, habelə alıcıya qeyri-bərabər şərtlər təklif etməməlidir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanma üsuluna görə **qoşulma müqaviləsi** hesab edilir; qoşulma müqaviləsi standart şərtlər nəzərdə tutan müqavilədir (MM-in 417-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, müqavilənin şərtləri satıcı tərəfindən müəyyənləşdirilir və bu şərtləri digər tərəf (alıcı) yalnız təklif olunmuş müqaviləyə bütövlükdə qoşulmaq yolu ilə qəbul edə bilər. MM-in 622-ci maddəsinin 1-ci bəndində ifadə edilmiş qaydaya görə mal alıcıya satıcının elan etdiyi qiymətlə satılır. Bu isə malın qiymətinin satıcı tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən edilməsini nümayiş etdirir. Müqavilənin predmeti istisna olmaqla, onun qalan digər şərtləri də həmin qaydada müəyyənləşdirilir. Odur ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alıcının standart formalara qoşulması yolu ilə bağlanmır; o, müqavilə şərtlərinin müzakirəsində iştirak etmir.

2. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin tətbiq

sferası, məqsədi və əhəmiyyəti

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin MM-in 614.1-ci maddəsində formulə edilən leqal anlayışından belə təsəvvür yaranır ki, satıcının müqavilə ilə alıcıya verdiyi malın əsas təyinatı ondan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər məqsədlər üçün istifadə etməkdən ibarətdir. Bu, həmin malın spesifik xüsusiyyətidir. Göstərilən həmin xüsusiyyət müstəsna dərəcədə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan malların alqı-satqı münasibətlərinin pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə tənzimlənməsini istisna edir. Bu cür münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin müəyyən etdiyi qaydalarla nizama salınmaqdan çox uzaqdır. Məsələn, sənaye avadanlıqlarının, tikinti texnikasının və sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan digər malların alqı-satqı münasibətləri bu müqavilə vasitəsi ilə rəsmiləşdirilmir. Odur ki, həmin münasibətlərə MM-in pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi barədə müddəaları tətbiq edilmir. Bu cür müddəaların tətbiq sferasına **yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malların alqı-satqısı ilə yaranan münasibətlər daxildir**.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin **hüquqi məqsədi mal üzərində mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya keçirməkdən ibarətdir**. Bu müqavilə nəticəsində satıcı mala olan mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə həmin mal üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Belə təsəvvür yaranır ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi satılmış malın alıcının mülkiyyətinə daxil edilməsini şərtləndirən hüquqi fakt (əqd) kimi çıxış edir.

Alıcının əldə etdiyi mal üzərində mülkiyyət hüququ əldə etməsi vaxtı onun malın əvəzini ödədiyi anla şərtlənir. Əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, alıcı əşyanın əvəzini ödədiyi andan onun mülkiyyətçisi olur. Malların pərakəndə nişyə alqı-satqısı müqavilələrində, o cümlədən alıcı tərəfindən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış müqavilələrdə alıcı malın əvəzini tam ödədiyi halda onun üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədindən fərqli olaraq onun **sosial-iqtisadi məqsədi alıcının müqavilə əsasında əldə etdiyi maldan hansı məqsədlər üçün istifadə etməsini ifadə edir**. Həmin müqavilə əsasında əldə edilən maldan istifadə məqsədləri kifayət qədər geniş və müxtəlifdir. Maldan istifadə məqsədlərinin dairəsi MM-in pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin leqal anlayışını verdiyi 614.1-ci maddəsində göstərilmişdir. Bu, maldan **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və digər təyinat məqsədləri üçün istifadə etməkdən ibarətdir**. Məsələn, evdə və məişətdə istifadə etmək üçün xalça, soyuducu, mebel və s. alırıq.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür. Alqı-satqı müqaviləsinin ən geniş

yayılmış növü olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi vətəndaşların ehtiyajlarının təmin edilməsində birinci dərəcəli rol oynayır. İri partiyalarla satışı nəzərdə tutan topdan satışdan fərqli olaraq pərakəndə alqı-satqı vətəndaşların gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün malların ayrı-ayrı nüsxələrinin tək halda və az sayda (miqdarda) satılmasını ifadə edir.

Hər bir ölkədə iqtisadiyyatın əsas məqsədi əhəlinin ehtiyajını təmin etməkdən və onun tələbatını ödəməkdən ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəlməsinə xidmət edir (Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). İjtimai istehsal nəticəsində çoxsaylı istehlak predmetləri, müxtəlif çeşiddə istehlak məhsulları, çoxışlənən mallar istehsal edilir ki, onları istehlakçılara çatdırmaq zərurəti yaranır. Bax, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bu münasibətlərdə, yəni istehlak mallarının geniş əhali kütləsinə çatdırılmasında hüquqi forma rolunu oynayır. Bu müqavilənin vasitəsilə çoxışlənən mallar istehlakçıların sərəncamına verilir. Maddi nemətlərin dövriyyə prosesində hüquqi forma olmaq baxımından pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin əhəmiyyəti şəxsizdir. Bir sözlə, pərakəndə mal (əmtəə) dövriyyəsində bu müqavilənin rolu əvəz edilməzdir.

3. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Pərakəndə alqı-satqı münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin normaları** mühüm yer tutur. MM-in 29-cu fəslinin 3-cü paragrafı (MM-in 614-625-ci maddələri) bu cür münasibətlərin nizama salınmasına həsr edilmişdir. Göstərilən paragrafın həmin maddələrində pərakəndə alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn münasibətlərə toxunan ümumi müddəalar formulə edilmişdir. Bu müddəalarla, bir qayda olaraq, alqı-satqı haqqında ümumi normalarla (29-cu fəslin 1-ci paragrafı) tənzimlənməyən münasibətlər nizama salınır. Məsələn, mal haqqında informasiya verilməsi, malların nümunələr üzrə satılması, malların avtomatlardan istifadə etməklə satılması ilə əlaqədar münasibətlər və s. alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalarla tənzimlənmir. Göstərilən məsələlərin qaydaya salınması pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında müddəaların vasitəsilə həll edilir.

Bununla bərabər, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalar bəzi məsələlər barəsində alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalardan fərqli qaydalar müəyyən edir. Məsələn, pərakəndə alqı-satqı haqqında normalar (MM-in 625.2-ci maddəsi) lazımi keyfiyyəti olmayan malın əvəzinə verilən malın qiyməti arasındakı fərqin ödənməsi barədə yeni qayda müəyyən edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə tənzimlənməyən münasibətlərə alqı-satqı haqqında ümumi müddəalar tətbiq edilir. Məsələn, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcının malı vermək vəzifəsinə malın keyfiyyəti, miqdarı, çeşidi, komplektliyi, komplekti və s. barədə tələblər (şərtlər) daxil edilir ki, bu tələblərlə bağlı münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında yox, alqı-satqı müqaviləsi haqqında müddəalarla nizama salınır. Beləliklə, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalar malların pərakəndə satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı ilə öz şəxsi-məişət ehtiyajlarını ödəmək üçün mal alan alıcı arasında yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin yalnız xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimlənməsində qanunlar əsas yerlərdən birini tutur. Pərakəndə ticarətin hüquqi nizama salınmasında «**İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında**» **19 sentyabr 1995-ci il tarixli AR Qanunu** vacib rol oynayır. Bu qanun fiziki şəxs olan alıcının iştirakı ilə bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənməyən münasibətlərə tətbiq edilir (MM-in 614.3-cü maddəsi).

Qanun BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş «İstehlakçıların maraqlarını müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər» (1985) əsasında işlənmişdir. Bu Qanun bir neçə xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Birincisi, qanun pərakəndə alqı-satqı haqqında MM-in müddəalarını konkretləşdirir və müfəssəlləşdirir. Məsələn, qanunun 13-cü maddəsi istehlakçıların mal haqqında məlumat almaq hüququnun həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir. Bununla qanun mala aid məlumat verilməsi haqqında MM normasının (617-ci maddə) məzmununu konkretləşdirir. Başqa bir misalda qanunun 15-ci maddəsi (istehlakçının tələblərini ödəməyən malın lazımi keyfiyyətli mala dəyişdirilməsi) MM-in 624-cü maddəsində (keyfiyyətsiz malın lazımi keyfiyyətli malla əvəz edilməsi) ifadə edilən hüquqların həyata keçirilməsini konkret olaraq müəyyən edir.

İkincisi, qanun MM-də müəyyən edilməyən və nəzərdə tutulmayan qaydalar müəyyənləşdirir. Məsələn, qanunun 7-ci maddəsində qüsurlu olan mal satılarkən istehlakçıların hüquqlarına aid məsələlərə (istehlakçının malı dəyişmək tələbinin 14 gün müddətində yoxlanılması, qüsurlu olan malın lazımi keyfiyyətli mala dəyişdirilərkən qiymətlər dəyişdikdə qiymətlərin yenidən hesablanması, müddətin ötürüldüyü hər gün üçün malın satış qiymətinin 1 faizi məbləğində dəbbə pulu ödənməsi və s.) toxunan qaydalar nəzərdə tutulmuşdur ki, bunların heç birinə MM-də rast gəlmək olmur. Başqa bir misalda qanunun xidmət müddəti haqqında müəyyən etdiyi qaydalar (5-ci maddə) MM-də nəzərdə tutulmamışdır.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun təfsirində və eyni şəkildə (qaydada) tətbiq edilməsində RF Ali Məhkəməsi Plenumunun 29 oktyabr 1994-cü il tarixli «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında işlərə məhkəmələr tərəfindən baxılması dərəcəsi barədə» qərarı böyük rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının həmin qanunu ilə RF-in eyni adlı qanunu arasında çox oxşar cəhətlər olduğuna görə bu qərarın məhkəmələrin praktiki fəaliyyətində tətbiq edilməsini mümkün hal hesab edirik.

Pərakəndə alqı-satqı münasibətlərinin qaydaya salınmasında **qanunqüvvəli aktların** rolu böyükdür. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 aprel tarixli 80 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş **Azərbaycan Respublikasında ticarət, məişət və digər növ xidmət (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi) qaydaları** həm də pərakəndə ticarət obyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Həmin qaydalarda göstərilir ki, ticarət obyektlərinin vitrinlərində müstəqil pərakəndə satış qiymətləri göstərilməklə anjaq satışda olan malların nümunələri qoyulur.

§ 2. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: **satıcı; alıcı**. Müqavilədə tərəf qismində çıxış edən **subyektlər (subyekt tərkibi) spesifikasiyi** ilə seçilirlər və bu xüsusiyyət müqavilənin predmeti ilə birlikdə onu digər müqavilə növlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan (MM-in 614.1-ci maddəsi) belə təsəvvür yaranır ki, bu müqavilədə satıcı rolunda yalnız **malların pərakəndə satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxs** çıxış edə bilər. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcının fəaliyyət predmetini malların hər hansı satışı yox, yalnız malların pərakəndə satışı təşkil edir. **Malların pərakəndə satışı** dedikdə, gündəlik ehtiyajları ödəmək üçün malların ayrı-ayrı nümunələrinin tək-tək halda, kəmiyyət və miqdarja az sayda satılması başa düşülür.

Satıcı qismində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan həm **hüquqi şəxslər**, həm də **fərdi sahibkarlar (yəni hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər)** çıxış edə bilərlər. Hüquqi şəxslərin bir növü olan kommersiya təşkilatlarının satıcı kimi iştirakı bu müqavilə üçün daha tipik haldır. Hüquqi şəxslərin digər növü olan qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə satıcı qismində çıxış etməsi istisna edilmir, çünki qeyri-kommersiya təşkilatları da sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər (MM-in 43.6-jı maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi iştirak edən satıcıya **pərakəndə ticarətçi** deyilir. Müxtəlif satış məntəqələri, yəni pavilyonlar, köşklər, mağazalar, habelə pərakəndə ticarət şəbəkələri və müəssisələri pərakəndə ticarətçi hesab edilir.

Müqavilədə **alıcı qismində** əsasən **vətəndaşlar** çıxış edirlər. Bu müqavilədə hüquqi şəxslərin alıcı kimi çıxış etməsi istisna edilmir. Kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə alıcı kimi iştirak etmək imkanları məhduddur. Ona görə ki, bu təşkilatların bağladıkları əqdlər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmalıdır. Lakin buna baxmayaraq **kommersiya təşkilatları** pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində alıcı qismində çıxış edə bilərlər, bu şərtlə ki, onlar müqavilə əsasında əldə etdikləri maldan mənfəət götürmək məqsədi ilə istifadə etməsinlər. Hüquqi şəxslərin digər növü olan **qeyri-kommersiya təşkilatlarına** gəldikdə isə onu demək olar ki, bu cür təşkilatların pərakəndə satış şəbəkəsindən aldıkları malların əldə edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri (yəni alqı-satqı münasibətləri) pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu cür təşkilatların müqavilədə alıcı qismində iştirak etmək imkanları kommersiya təşkilatlarına nisbətən bir o qədər də məhduddur deyil. Bu onunla izah olunur ki, qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət deyil. Beləliklə, hüquqi şəxslər pərakəndə ticarət qaydasında yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan istifadə məqsədi üçün mal ala bilər. Məsələn, hüquqi şəxs pərakəndə satışla məşğul olan mağazadan ofis üçün dəftərxana ləvazimatı (dəftər, kağız, qələm, xətkəş və s.) alarsa, onda alqı-satqı münasibətlərində pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi formasından istifadə ediləjəkdir.

Bəzi subyektlər pərakəndə ticarət qaydasında məhdudd dövriyyə qabiliyyətli mal əldə edəndə, həmin subyektin qanunla nəzərdə tutulan qaydada xüsusi icazə alması tələb olunur. Məsələn, mülki silahı (özünümüdafiə, ov və idman silahı) əldə etmək istəyən vətəndaş xüsusi icazə almağa borcludur. Mülki silahın əldə edilməsinə xüsusi icazəsi olmayan subyektlərə odlu silahın satılması qadağandır («Xidməti və mülki silah haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Mülki hüququn xüsusi və spesifik subyekt olan dövlətə gəldikdə isə onu demək olar ki, hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirən, siyasi hakimiyyətə və dövlət suverenliyinə malik olan həmin subyektin pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində **həm satıcı, həm də alıcı rolunda çıxış etməsi istisna edilir**. Bu onunla izah olunur ki, cəmiyyətin siyasi təşkilatı və hakimiyyət daşıyıcısı olan dövlət nə sahibkar, nə də ki istehlakçıdır. Dövlət ehtiyajları üçün, yəni vətəndaşların həyat və yaşayışını, ölkənin müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün

lazım olan mal əldə etmək zərurəti yarandıqda, habelə dövlət maddi ehtiyatlarını yaratmaq, ölkənin müdafiə qabiliyyətini lazımi səviyyədə saxlamaq, beynəlxalq sazişlərə görə xarijə (ixraj) mal göndərilməsini təmin etmək, dövlət proqramlarını reallaşdırmaq məqsədi ilə dövlət (daha doğrusu, dövlətin özü yox, dövlət adından onu təmsil edən orqanlar) müqavilə münasibətlərinə girir ki, bu münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, dövlət ehtiyajları üçün tədarük müqaviləsi və ya mal göndərmə müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin predmeti pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin **mühüm şərtidir**. Müqavilənin predmetinin spesifikasiyi (müqavilənin subyekt tərkibi ilə birlikdə) bu müqaviləni alqı-satqı müqaviləsinin digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini dövriyyədə olması qadağan edilməyən, yəni **dövriyyə qabiliyyəti olan hər hansı əşya (mal)** təşkil edir. Məhdud dövriyyə qabiliyyətli olan (məsələn, mülki silah) əşyaların müqavilənin predmeti ola bilməsi istisna edilmir. Lakin məhdud dövriyyə qabiliyyətli əşyaların (malların) pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olması üçün alıcının müvafiq icazə alması tələb olunur. Müqavilənin predmeti kimi həm fərdi əlamətləri ilə, həm də cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar çıxış edə bilər. Lakin malların pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi üçün onların iki əlamətə uyğun gəlməsi tələb olunur ki, bu əlamətlər malın spesifikasiyini şərtləndirir. **Birinci əlamət** ondan ibarətdir ki, malın müqavilənin predmeti ola bilməsi üçün o, **pərakəndə ticarət qaydasında satılmalıdır**. Başqa sözlə desək, bu mal topdansasatış qaydasında realizə edilən mal ola bilməz. Ona görə ki, topdansasatış qaydasında ticarət malların tək-tək yox, çox sayda, kütləvi şəkildə və iri partiyalarla satışını nəzərdə tutur.

İkinci əlamət ondan ibarətdir ki, malın pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olması üçün **maldan şəxsi, ailə, ev və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər məqsədlər üçün istifadə edilməsi tələb olunur**. Əgər mal sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə alınarsa, onda yaranan münasibətlərin pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilməsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, vətəndaş minik avtomobilinin satışı ilə məşğul olan mağazadan ailə-məişət və şəxsi ehtiyajlarını təmin etmək üçün avtomobil alır. Belə halda yaranan münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi formasında qaydaya salınır. Bunun əksinə olaraq, əgər taksi parkı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq (sərnişin daşıyıb mənfəət əldə etmək) üçün avtomobil əldə edərsə, yaranan münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, alqı-satqı müqaviləsinin digər növü olan tədarük (mal göndərmə) müqaviləsi ilə rəsmiləşdiriləjəkdir. Əgər avtomobili vətəndaş (malların pərakəndə satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyən şəxs) satarsa, bu cür münasibətlər alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə sferasına daxil olur.

Əmlak hüquqlarının prinsip etibarilə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi mümkündür. Belə ki, müxtəlif fond mağazaları vətəndaşlara qiymətli kağızlar – dövlət özəlləşdirmə çekləri, səhmlər, veksellər və s. satırlar. Həmin kağızların vətəndaşlar tərəfindən əldə edilməsi bu kağızlarda ifadə olunan əmlak hüquqlarının satılması deməkdir. Belə halda bağlanan müqavilələr pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin əlamətlərinə uyğun gəlir. Lakin bu münasibətləri bütün təfərrüatı ilə nəzərdən keçirəndə görürük ki, satılan və müqavilənin predmeti olan əmlak hüquqları yox, qiymətli kağızların özüdür. Qiymətli kağızlar isə əşyanın xüsusi növüdür, mülkiyyət hüququnun obyektidir. Belə təsəvvür yaranır ki, əşyanın xüsusi növü olan qiymətli kağızlar pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Lakin **əmlak hüquqlarının pərakəndə ticarət qaydasında satılması mümkün deyildir**. Hüquq ədəbiyyatında göstərilədiyi kimi, çətin ki, əmlak hüquqlarının satışı pərakəndə ticarət formasında həyata keçirilsin.

Əqli mülkiyyət obyektləri – elm, ədəbiyyat və injəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri və s. **pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz**. Ona görə ki, əsərlər, ixtiralar və s. ideal (qeyri-maddi) xarakterə malikdir. Bununla bərabər, bu cür obyektlərdən istifadə hüququ (müstəsna hüquqlar) özgəninkiləşdirilə bilər ki, bu halda yaranan münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, lisenziya müqaviləsi, müəllif müqaviləsi və ya alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir (məsələn, patent hüququnun güzəştı formasında patent hüquqları alqı-satqı müqaviləsi ilə özgəninkiləşdirilə bilər). Müstəsna hüquqların (əqli mülkiyyət hüququnun) təbiəti və xarakteri elədir ki, bu, onların pərakəndə ticarət qaydasında özgəninkiləşdirilməsini istisna edir.

Puldan fərqli olaraq xarici valyuta pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Bizim hər gün rastlaşdığımız mübadilə məntəqələrinin mahiyyəti ticarət obyektindən başqa bir şey deyildir. Göstərilən mübadilə məntəqələrinin vətəndaşlara xarici valyuta satması pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasını ifadə edir.

MM-in 614.1-ci maddəsi pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan obyekt barədə **mal** anlayışını işlədir. İqtisadi ədəbiyyatda mala faydalı (yararlı) xassələri ilə insanın tələbatını ödəyən, istehlak dəyəri olan və bazarda təklif olunan hər şey kimi anlayış verilir. Belə təsəvvür yaranır ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin

predmetini yalnız evdə, məişətdə, ümumiyyətlə, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında istifadə məqsədi ilə əldə edilən mal təşkil edir. Özü də bu malı satıcı alıcıya pərakəndə ticarət qaydasında verir. Mal əmtəə ilə eynimənəli anlayışdır.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin predmeti ilə bərabər, **onun qiyməti pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərtidir**. MM-in 616.2-ci maddəsi qiymətin bu müqavilənin mühüm şərti olması barədə birbaşa göstəriş ifadə edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi qoşulma müqaviləsidir. Bu, müqavilənin qiymətini müəyyən etməyin qaydasını şərtləndirir. Belə ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi göstərilən müqavilə növünə şamil edildiyinə görə alıcı malın qiymətinin müəyyən edilməsində bilavasitə iştirak etmir. Malın qiyməti satıcı tərəfindən **birtərəfli qaydada müəyyənləşdirilir**. Belə ki, əgər öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, alıcı malı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlandığı an satıcının elan etdiyi qiymətlə ödəməyə borcludur (MM-in 622.1-ci maddəsi).

Malların qiyməti bütün **istehlakçı alıcılar üçün eyni cür müəyyənləşdirilir**. Bu onunla izah edilir ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilə növünə aid edilir; satıcı alıcıya (kontragentə) qeyri-bərabər şərtlər təklif etməməlidir (MM-in 400-cü maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində malın qabaqjadan ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Alıcı qabaqjadan ödənişi nəzərdə tutulmuş müddətdə həyata keçirməməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, alıcının müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə malın qiymətini ödəməməsi, əgər tərəflərin razılığı ilə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun müqavilənin həyata keçirilməsindən imtina etməsini nümayiş etdirir (MM-in 622.2-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi malların nisyə satışı, o cümlədən alıcı tərəfindən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə də bağlana bilər. Bu cür müqavilələrdə əşyaların nisyə alqı-satqı müqaviləsindən fərqli olaraq alıcının müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə malın qiymətini ödəməməsinə görə faiz hesablanmır (MM-in 622.3-cü maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən satıcının malın qiyməti barədə qaydanı pozması müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əgər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilə olarsa, satıcı pərakəndə satılan malları eyni və bərabər qiymətlərlə alıcılara verməyə borcludur. Bu onu ifadə edir ki, pərakəndə ticarətçi (satıcı) malı alıcıya başqa alıcıya nisbətən baha satmaq ixtiyarına malik deyildir. Əgər o, bu qaydanı pozarsa, alıcının ixtiyarı vardır ki, bağlanmış müqavilənin etibarsızlığını tələb etsin. Ona görə ki, müqavilənin mühüm şərti pozulmuşdur. Belə halda alıcının tələbi ilə müqavilə puç əqd kimi etibarsız sayılır və tərəflərin əvvəlki vəziyyəti bərpa edilir, yəni alıcı malın pulunu almaqla onu satıcıya qaytarır. Əgər alınmış mal istehlak olunmuşsa, malın satıldığı baha qiymətlə digər alıcılara satılan qiymət arasındakı fərq ödənilir. Bu, **ikilərəfli restitusiyanı** ifadə edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin elementlərindən biri **müqavilənin müddətidir**. Müddət müqavilənin mühüm yox, **adi şərtidir**. Bu şərt satıcı ilə alıcı arasında razılaşma əsasında müəyyən edilir.

Bəzi hallarda müddət pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində mühüm xarakter kəsb edir. Bu onu ifadə edir ki, həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulan müddət haqqında şərtə əməl edilməzsə, göstərilən hal müqavilənin bağlanmamış sayılmasını şərtləndirir. Alıcı tərəfindən malların (nisyə satılmış) əvəzinin hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış pərakəndə alqı-satqı müqavilələrində müddət müqavilənin mühüm şərti kimi çıxış edir (MM-in 601.1-ci və 622.3-cü maddələri).

Elə pərakəndə alqı-satqı müqavilələri vardır ki, bu müqavilələr malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətə qəbul edilməsi şərti ilə satılmasını nəzərdə tutur. Bu cür müqavilədə iştirak edən alıcı malı müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş müddətdə qəbul etməlidir. Belə halda həmin müddət ötüb keçəndək mal başqa şəxslərə satıla bilməz.

Alıcının müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə malı qəbul etməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Alıcının malı qəbul etməməsi satıcı tərəfindən alıcının müqavilənin icrasından imtina etməsi kimi qiymətləndirilə bilər (MM-in 618.2-ci maddəsi). Bundan əlavə, satıcı malın müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə alıcıya verilməsini təmin etmək üçün əlavə xərclər çəkə bilər. Belə halda satıcı çəkdiyi əlavə xərcləri alıcıdan tələb edə bilməz və etməməlidir. Ona görə ki, satıcının çəkdiyi əlavə xərclər malın qiymətinə daxil edilir (MM-in 618.3-cü maddəsi).

4. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin forması

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi, bir qayda olaraq, **şifahi formada** bağlanır. Belə ki, bu cür müqavilələrdə müqavilənin bağlanma anı ilə onun icra edilməsi anı üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, belə müqavilələr icra edilən zaman bağlanılır və ya bağlanarkən dərhal icra edilir. Özü də şifahi formalı pərakəndə alqı-satqı müqavilələri bağlanarkən satıcı alıcıya **kassa və ya mal çeki verir**. Satıcı istehlakçıya mal satarkən ona qəbz, mal, kas-

sa çeki və ya digər yazılı sənəd verməlidir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Həmin sənədlərin verilməsi onunla şərtlənir ki, qüsurlu olan mal satılarkən alıcı öz hüquqlarını müdafiə edə bilsin. Yalnız bu sənədlər təqdim edildikdə, qüsurlu və ya saxtalaşdırma aşkar edilmiş mal barəsində alıcı satıcıdan müəyyən hərəkətləri etməyi tələb etmək ixtiyarına malik olur. Belə təsəvvür yaranır ki, göstərilən sənədlərin əsas təyinatı **mala görə verilmiş pul məbləğini, ödənişi təsdiq edən sübut rolunu oynamaqdan** ibarətdir. Başqa sözlə desək, kassa və mal (əmtəə) çeki **müqavilənin bağlanması faktını və onun şərtlərini təsdiq edən yazılı sənəddir**. Kassa çekində malın qiyməti, mal çekində isə müqavilənin predmeti və qiyməti ifadə edilir. Özü də qanun bu sənədlərin alıcıya verilməsi anı ilə müqavilənin lazımi formada bağlanmış hesab edilməsini əlaqələndirir. Əgər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində, o cümlədən alıcının qoşulduğu standart formaların şərtlərində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, müqavilə satıcının alıcıya kassa və ya əmtəə çekini və ya malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənədi verdiyi andan lazımi formada bağlanmış sayılır (MM-in 615-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin elə növləri vardır ki, bu cür müqavilələr (məsələn, köşklərdə qəzet satışı, bazarda ticarət və s.) ödəniş haqqında hər hansı sənədin (mal çeki, qəbz, kassa çeki) verilməsini nəzərdə tutmur. Lakin alıcıda ödəniş haqqında sənədin olmaması əsas vermir ki, onun hüquqlarının müdafiəsindən imtina edilsin. Əgər bu cür sənədlər olmazsa, alıcı şahid ifadələrindən istifadə etməklə malın alınması faktını, müqavilənin bağlanma şərtlərini, o cümlədən malın qiymətini sübut etmək ixtiyarına malikdir. Belə halda məhkəmə şahid ifadələrini sübut kimi qiymətləndirir.

Nə kassa çeki, nə mal (əmtəə) çeki, nə də ki alıcı tərəfindən malın ödənildiyini təsdiq edən hər hansı sənəd **pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin yazılı formada bağlanmasını ifadə edir**. Həm şifahi, həm də yazılı formada müqavilə bağlanarkən alıcıya bu cür sənədlər verilə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən həmin sənədlər yalnız müqavilənin lazımi formada bağlanma faktını və anını, həmçinin bəzi müqavilə şərtlərini (müqavilənin predmetini, qiymətini) təsdiq edən yazılı sübutlardır. Yazılı müqavilə forması üçün tələb olunan şərtlərə mal çeki, kassa çeki və digər ödəniş sənədləri cavab vermir və buna görə də həmin sənədlər müqavilənin yazılı formada bağlanmasını ifadə etmir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bəzi növləri **sadə yazılı formada** bağlanılır. Bu cür müqavilələr, bir qayda olaraq, bağlandıqdan sonra icra edilir. Məhz malların nümunələr üzrə satılması müqaviləsi, malların pərakəndə nişyə alqı-satqı müqaviləsi, o cümlədən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış müqavilə sadə yazılı formada bağlanılır. Yaxın vaxtlara qədər, yəni 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi hüquqi şəxslərin öz aralarında və fiziki şəxslərlə, habelə fiziki şəxslərin öz aralarında müəyyənləşdirilmiş minimum əmək haqqı miqdarından azı 50 dəfə çox olan məbləğdə bağladıkları pərakəndə alqı-satqı müqavilələri, bir qayda olaraq, sadə yazılı formada olurdu (MM-in qüvvədən düşmüş 332-ci maddəsi). İndi bunlar tələb olunmur. Müqavilənin sadə yazılı formada bağlanması üçün tərəflərin qarşılıqlı razılığı kifayətdir. Sadə yazılı formalı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi də alıcıya kassa və ya əmtəə çekini və ya malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənədin verildiyi andan lazımi formada bağlanmış sayılır (MM-in 615-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alıcının **konklyudent hərəkətləri** ilə də bağlana bilər. Məsələn, malların avtomatlardan istifadə etməklə satışı müqaviləsi alıcının malı almaq üçün konklyudent hərəkətləri yerinə yetirməsi ilə bağlanılır. Bu müqaviləyə ən yaxşı misal olaraq sovet dövründə qazlı suyun avtomatlardan istifadə etməklə əhaliyə satışını göstərmək olar. Qanunda pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin notarial formada və susmaq yolu ilə bağlanması haqqında qayda nəzərdə tutulmamışdır.

5. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanma qaydası

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən, şübhəsiz ki, müqavilənin bağlanması barədə MM-in 408-410-cu maddələrində nəzərdə tutulan ümumi qaydalar tətbiq edilir. Bununla bərabər, bu müqavilənin bağlanması qaydası müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi həmin müqavilənin xüsusi qaydada bağlanmasını şərtləndirir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi qaydada bağlanması onu ifadə edir ki, bu müqavilə ümumi oferta əsasında bağlanılır. **Malın ümumi ofertası** dedikdə onun qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış reklama, kataloqlarda və malların təsvirlərində edilən elə bir təklifi başa düşülür ki, bu təklif pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bütün mühüm şərtlərini əhatə edir (MM-in 616.1-ci maddəsi). Burada oferent kimi pərakəndə ticarətçi (satıcı), yəni təklif verən çıxış edir. Çox vaxt oferta (müqavilə bağlanması haqqında təklif) ümumi xarakter daşıyır. Bununla bərabər, alıcı tərəfindən də müqavilə bağlanması barədə təklif (oferta) irəli sürülə bilər.

Ümumi oferta əsasında bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinə misal olaraq malların avtomatlardan istifadə etməklə satışını göstərmək olar. Məsələn, qəzetin, suyun avtomatlar vasitəsi ilə alıcıya çatdırılması müqavilənin ümumi oferta qaydasında bağlanmasını nümayiş etdirir.

Elə də hallar olur ki, həmin hallarda malın qiyməti və pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin digər mühüm şərtləri göstərilir. Belə hallar müqavilənin mühüm şərtlərinin göstərilib-göstərilməməsindən asılı olmayaraq ümumi oferta sayılır. Bu cür hallara aiddir:

- satış yerində (piştaxtalarda, vitrinlərdə və i.a.) malların qoyulması;
- malların nümunələrinin nümayiş etdirilməsi;
- satılan mallara dair məlumatların (malların təsvirlərinin, kataloqlarının, fotoşəkillərinin və i.a.) təqdim edilməsi.

Qanun göstərilən bu qaydadan istisnaya yol verir. Belə ki, əgər alıcı açıq-aşkar müəyyən etsə ki, satış yerində qoyulan, nümunələri nümayiş etdirilən, barəsində məlumatlar verilən mal satış üçün nəzərdə tutulmamışdır, onda belə mallar pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Məsələn, ticarət mərkəzinin zalında bədii tərtibat məqsədi üçün qoyulan mal və yaxud vitrində qoyulan mal ticarət avadanlığı hesab edilir.

Ümumi ofertanın əsas xüsusiyyətlərindən biri pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi ilə izah olunur. Belə ki, ümumi müqavilə bütün istehlakçılar (alıcılar) üçün malların qiymətini və müqavilənin digər şərtlərini eyni cür müəyyənləşdirir. Ona görə də oferta bütün şəxslər üçün eyni müqavilə şərtlərini əks etdirməli və nəzərdə tutmalıdır. Ümumi oferta qaydasında bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi çıxış edən satıcı hər hansı bir alıcının təklifini qəbul etməklə onunla müqavilə bağlamağa borcludur. Onun müqavilə bağlanmasında hər hansı bir alıcıya digərinə nisbətən üstünlük verməyə hüququ yoxdur. Mal satmağa imkanı olan satıcı alıcı ilə müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina etdikdə alıcının ixtiyarı var ki, satıcını müqavilə bağlamağa məcbur etmək məqsədilə məhkəməyə müraciət etsin və müqavilə bağlamaqdan boyun qaçıрмаğa görə vurulan zərərin ödənilməsinə ondan tələb etsin. Ümumi oferta qaydasında bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, **alıcı müqavilənin predmetindən savayı digər şərtlərinin müəyyən edilməsində iştirak etmir və müqaviləyə qoşulmaq yolu ilə həmin şərtləri qəbul edir**. Göstərilən halda qanun alıcının hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Belə ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlarla müqayisədə istehlakçıların hüquqlarını məhdudlaşdıran müqavilə şərtləri etibarsız sayılır («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 16-jı maddəsi). Bu şərtlərin tətbiqi nəticəsində istehlakçıya (alıcıya) zərər dəyibsə, o, təqsirkar şəxs tərəfindən tam həcmdə ödənilir. Müqavilənin özü puç, mütləq etibarsız əqd hesab edilir.

§ 3. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu

1. Satıcının vəzifələri

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcı rolunda çıxış edən tərəfin vəzifələri, hər şeydən əvvəl, alqı-satqı haqqında ümumi müddəalarla müəyyən edilir. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcının **əsas vəzifəsi malı alıcıya verməkdən** ibarətdir. Bu vəzifə alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi bir neçə şərti (tələbi) əhatə edir:

- malı müəyyən bir yerdə vermək;
- yardımçı əşyalarla və sənədlərlə vermək;
- razılaşdırılmış sayda və miqdarda, habelə müəyyən çeşiddə vermək;
- əşyanı komplektdə vermək;
- lazımi keyfiyyətdə vermək;
- üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad vermək;
- lazımi tara və (və ya) qabda vermək.

Satıcının əsas vəzifəsini əhatə edən həmin tələblər alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi qaydalar tətbiq edilməklə müəyyən edilir. Bununla belə, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində həmin tələblər (şərtlər) müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Satıcının malı alıcıya vermək vəzifəsini əhatə edən tələblərdən biri **malı müəyyən bir yerdə verməkdən ibarətdir**. Çox vaxt mal satış yerində (ticarət mərkəzinin, pərakəndə ticarət şəbəkəsi və müəssisəsinin olduğu yerdə) alıcıya verilir. **Müqavilə malın alıcıya çatdırılması şərti ilə** də bağlana bilər. Bu cür müqavilələr üzrə satıcının əsas vəzifəsi malı alıcının göstərdiyi yerə çatdırmaqdan ibarətdir. Müqavilədə malın çatdırılma yeri göstərilməyə də bilər. Belə halda mal **fiziki şəxsin (alıcının) yaşayış yerinə**, alıcı **hüquqi şəxs olduqda isə onun olduğu yerə çatdırılır** (MM-in 621.1-ci maddəsi).

Satıcının malı alıcıya vermək vəzifəsini əhatə edən tələblərdən biri **malın ona aid olan yardımçı əşyalarla və sənədlərlə birlikdə verilməsindən ibarətdir**. Sənədlər dedikdə, texniki pasport, keyfiyyət sertifikatı, istismar təlimatı və s. başa düşülür. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 7-ci maddəsinin 7-ci bəndində bu cür sənədlərin tərkibi dəqiqləşdirilməklə konkretləşdirilir: qəbz; mal çeki; kassa çeki; zəmanət müddəti olan mallar üzrə isə texniki pasport və ya onu əvəz edən digər sənəd.

Satıcı malı **müəyyənləşdirilmiş sayda, miqdarda və kəmiyyətdə** verməyə borcludur. Miqdar və say anlayışı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üçün spesifik anlayış deyildir. Bu onunla izah olunur ki, pərakəndə alqı-satqı

müqaviləsi malların çox miqdarda, iri partiyalarla verilməsini yox, **malların ayrı-ayrı nümunələrlə tək halda, çox olmayan, az sayda və miqdarda satışını nəzərdə tutur**. Təsadüfi deyildir ki, pərakəndə satış malların tək halda nümunələrlə, az miqdarda satışını ifadə edir. Malların böyük və iri partiyalarla satışı topdansatış üçün xarakterikdir. Buna görə də qanun pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində miqdar və say anlayışına xüsusi olaraq toxunmur.

Satıcı alıcıya **lazım olan çeşiddə mal verməlidir**. Satıcı alıcını ona lazım olmayan çeşiddə mal almağa məcbur edə bilməz. Satıcının belə hərəkətlərə yol verməsi qanunla qadağan edilir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Əksinə o, lazım olan çeşiddə mal seçməkdə alıcıya hər cür kömək göstərməlidir.

Mal çeşidi müxtəlif əlamətlərə - növünə, tipinə, ölçüsünə, markasına, rənginə və s. əlamətlərinə görə bir qrupda birləşdirilən müxtəlif mallar qarışığıdır, onların cürbəcür növləridir. Bu onu göstərir ki, çeşid anlayışı pərakəndə satış üçün yox, topdansatış üçün əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, adətən pərakəndə ticarət müəssisəsinin fəaliyyət predmeti pərakəndə ticarət sahəsində çeşid barədə şərti xarakterizə edir. Malın özü çeşid haqqında şərti xarakterizə etmir. Belə təsəvvür yaranır ki, miqdar anlayışı kimi **çeşid anlayışı da pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üçün spesifik deyildir**. Ona görə də çeşid anlayışı ilə əlaqədar yaranan münasibətlər qanunla xüsusi olaraq tənzimlənmir.

Satıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin komplektlik haqqında şərtlərinə uyğun gələn mal verməlidir. Əgər müqavilədə nəzərdə tutularsa, o, malı dəst şəklində komplektə daxil olan bütün mallarla birlikdə alıcının mülkiyyətinə verməyə borcludur. Belə hallarda alqı-satqı müqaviləsi barədə ümumi müddəalar tətbiq edilir. Malın komplektliyi və komplekti də qanunla xüsusi qaydada nizama salınmır. Lakin «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda (13-cü maddə) bu məsələlərə ötürü də olsa toxunulur. Belə ki, qanuna görə, istehlakçı (alıcı) malların komplektliyini yoxlamaq hüququna malikdir. Qanun satıcının mallardan süni surətdə komplekt (dəst) yaratmaq vəzifəsini, alıcının isə bu mal komplektindən özünə lazım olan malı almaq hüququna malik olmasını müəyyən edir.

Satıcı alıcıya **lazımi keyfiyyəti olan mal** verməyə borcludur. **Keyfiyyət** malın təyinatına müvafiq olaraq müəyyən tələbatı ödəmək qabiliyyətini şərtləndirən xassələrin məجمusudur. Satıcı alıcıya elə bir mal verməlidir ki, bu malın keyfiyyəti normativ sənədlərə (məcburi tələblər müəyyənləşdirən dövlət standartlarına), müqavilə şərtlərinə, həmçinin mal haqqında istehsalçının təqdim etdiyi məlumatlara uyğun olsun.

Malın keyfiyyəti ilə əlaqədar məsələlərə «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda xüsusi olaraq toxunulur. Qanunda malın keyfiyyəti ilə bağlı olaraq onun xidməti, yararlılıq və zamanət müddəti müəyyən edilir.

Nümunə üsulu malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün tətbiq edilən əsas vasitələrdən biridir (MM-in 581.3-cü maddəsi). Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin növlərindən biri malların nümunələr üzrə satılmasını nəzərdə tutur (MM-in 619-cu maddəsi). Lakin bu o demək deyildir ki, malın keyfiyyətini təyin etmək üçün tətbiq edilən nümunə üsulu anlayışı ilə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması şərtləndirən satıcının təklif etdiyi və alıcının tanış olduğu mal nümunəsi anlayışı eyni anlayışlardır. Bu anlayışları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, müqavilənin bağlanmasını şərtləndirən satıcının təklif etdiyi və alıcının tanış olduğu mal nümunəsi malın keyfiyyətini təyin etmək üçün tətbiq edilən üsul deyildir. Bu cür mal nümunəsi, hər şeydən əvvəl, müqavilənin predmetini müəyyən etmək üçün istifadə edilən vasitədir. Belə halda alıcının mal nümunəsi (onun təsviri, malların kataloqu və s.) ilə tanış olması əsasında müqavilə bağlanılır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcı malı alıcıya **üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə verməlidir**. Bu onu ifadə edir ki, satıcının alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan (alıcının bu cür malı qəbul etməyə razılıq verdiyi hal istisna olmaqla) mal verməyə ixtiyarı yoxdur. Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad mal vermək vəzifəsini icra etməməsinin hüquqi nəticələri alqı-satqı haqqında ümumi müddəalarla müəyyən edilir (MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paragrafı, 572-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa və öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, **satıcı alıcıya malı tarada və (və ya) qabda verməlidir**. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan malın tarası və qabı ilə əlaqədar olan məsələlər alqı-satqı haqqında ümumi müddəalarla (MM-in 593-594-cü maddələri) tənzimlənilir. Ayrı-ayrı növ malların qablaşdırılması və taralaşdırılması qaydaları xüsusi normativ aktlarda nəzərdə tutula bilər.

2. Satıcının mal haqqında informasiya vermək vəzifəsi

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcının əsas vəzifələrindən biri **mal haqqında informasiya verməkdən** ibarətdir. Satıcının mal haqqında informasiya vermək vəzifəsi MM-in 617-ci maddəsində, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Satıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanana kimi alıcıya mal barədə informasiya vermək vəzifəsini ye-

rinə yetirməlidir. Bu öhdəliyi müqavilə öhdəliyi yox, şərti olaraq müqaviləqabağı öhdəlik adlandırmaq olar. Satıcının informasiya verməkdən ibarət olan müqaviləqabağı vəzifə daşması pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi ilə izah olunur.

Müqaviləqabağı münasibətlərdə həm də alıcı iştirak edir. Belə ki, alıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanana kimi satış üçün təklif olunan **malı gözdən keçirmək hüququna** malikdir. Onun ixtiyarı vardır ki, öz yanında malın xassələrinin yoxlanılmasını və ya ondan istifadənin nümayiş olunmasını satıcıdan tələb etsin. Alıcının göstərilən hərəkətləri pərakəndə ticarət qaydalarına zidd olmamalıdır.

Mal barədə informasiyanın məzmununa aid tələblər qanunla və pərakəndə ticarətdə adətən irəli sürülən qaydalarla müəyyən edilir. Informasiya zəruri və düzgün olmalıdır (MM-in 617.1-ci maddəsi).

Zəruri informasiya dedikdə, onun kifayət qədər dolğun və tam ifadə etdiyi məlumat başa düşülür. Informasiya alıcıya elə həcmdə və məzmununda verilməlidir ki, o, malın xüsusiyyətləri, ondan istifadə qaydaları və s. barədə alıcıda dəqiq təsəvvür yarada bilsin. Bunun nəticəsində alıcı öz istəyinə uyğun olaraq düzgün mal seçir.

Düzgün informasiya dedikdə, mal haqqında həqiqətə uyğun gələn, yanlış olmayan məlumatlar başa düşülür. Mal barəsində verilən düzgün informasiya alıcı tərəfindən malın seçilməsində yanlışlığa və səhvə yol verilməsinə səbəb olmur.

Qeyd etdik ki, informasiyanın məzmununa aid tələblər əsasən qanunla müəyyən edilir. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 13-cü maddəsində bu cür tələblərin dairəsinə aid edilir:

- malın qiyməti;
- istehlak xassələri (ərzaq malları barəsində isə həm də tərkibi, yararlılıq müddəti, kaloriliyi, sağlamlıq üçün zərərli maddələrin normativ sənədlərin tələbləri ilə müqayisəli miqdarı);
- əldə edilməsi şərtləri;
- təminat öhdəlikləri və iddiaların irəli sürülməsi;
- malın işlədilməsi, saxlanması və təhlükəsiz istifadə üsulları və qaydaları.

Satıcı istehlakçıya müəssisənin satdığı malların ticarət qaydaları və xidmət növləri barəsində də dolğun və düzgün məlumat verməlidir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 13-cü maddəsinin 1-ci bəndi). İstehsal edilmiş malın üzərində **istehsal və ya ticarət markası, əmtəə nişanı** olmalıdır. İstehsal markasında müəyyən məlumatlar göstərilir: mal istehsalçısının adı; onun mənsubiyyəti və yeri; standartların (normativ sənədlərin) şifrəsi.

Malda bəzi hallarda **etiket (yarlıq)** olmalıdır. Qanun sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin hazırladığı malda etiketin (yarlığın) olmasını nəzərdə tutur. Etikətdə müəyyən məlumatlar verilir: sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən sənədin nömrəsi; həmin sənədi təsdiq edən orqanın adı; onun sertifikatlaşdırılması; xüsusi tələblərə cavab verən mallar üçün dövlət standartlarının nömrəsi.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun satılan mal barəsində satıcı tərəfindən yanlış məlumatın və kifayət qədər dolğun olmayan məlumatın verilməsinin hüquqi nəticələrini müəyyən edir. Əgər satıcının göstərilən hərəkətləri alıcının lazımi xassələrə malik olmayan malı almasına səbəb olmuşdursa, onda **alıcı müqavilənin ləğv edilməsini və itkilərin ödənilməsini tələb edə bilər**.

Alıcıya zəruri və düzgün informasiya verilməməsinin hüquqi nəticələri MM-də (617-ci maddəsinin 3-cü bəndi) nəzərdə tutulmuşdur. Bu nəticələr pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanıb-bağlanmamasından asılı olaraq müxtəlif olur. Əgər satıcı müqavilə bağlanana kimi alıcıya məlumat verməzsə, o, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasından əsassız boyun qaçırılması nəticəsində **alıcıya dəyən zərəri ödəməlidir**.

Müqavilə bağlandıqdan sonra alıcının ixtiyarı vardır:

- əgəlabatan müddətdə **müqavilənin icrasından imtina etmək və mal üçün ödədiyi məbləğin geri qaytarılmasını və digər zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək**;
- zəruri və düzgün informasiya verilməməsi nəticəsində malda aşkar edilən qüsurlara görə **MM-in 624-cü maddəsinə uyğun olaraq tələb irəli sürmək**;
- mal haqqında zəruri və düzgün informasiya verilməməsi nəticəsində **fiziki şəxsin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına, yaxud hüquqi şəxsin əmlakına dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək**, bu şərtlə ki, mal sahibkarlıq məqsədi ilə istifadə edilmək üçün deyil, yalnız istehlak məqsədi ilə əldə edilsin (MM-in 1128-ci maddəsi). Belə halda delikt öhdəliyi əmələ gəlir.

Sonuncu halda satıcı dəyən zərəri onun təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq ödəyirsə, malın alıcıya verilməsindən sonra əmələ gəlmiş qüsurlara görə isə o, yalnız təqsiri olduqda və təqsiri sübuta yetirildikdə məsuliyyət daşıyır. Belə halda sübutetmə yükünü alıcı çəkir (MM-in 617.4-cü maddəsi).

3. Alıcının vəzifələri və hüquqları

Pərakəndə alqı-satqı **müqaviləsində alıcının əsas vəzifəsi satıcıdan kassa və ya əmtəə çeki və ya malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənəd almaqdan** ibarətdir. Daha doğrusu, alıcının əsas vəzifəsini müqavilə

bağlandığı zaman satıcının elan etdiyi qiyməti ödəmək təşkil edir. Alıcının malın qiymətinin ödənildiyini təsdiq edən sənədi əldə etdiyi (malın qiymətini ödədiyi) andan müqavilə lazımi formada bağlanmış sayılır (MM-in 615-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində **malın qiymətinin qabaqjadan ödənilməsi** nəzərdə tutula bilər. Bu onu ifadə edir ki, alıcı öz vəzifəsini mal ona verilməmişdən qabaq yerinə yetirir. Malların pərakəndə nisyə alqı-satqı müqaviləsində, o cümlədən alıcı tərəfindən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış müqavilədə alıcı malın qiymətini ödəmək vəzifəsini isə mal ona verildikdən sonra həyata keçirir. Bu cür müqavilələrdə alıcının öz vəzifəsini icra etmək vaxtı ilə müqavilə bağlamaq vaxtı üst-üstə düşür.

Alıcı malın qiymətini ödədikdən **sonra onu qəbul etməyə borcludur**. Bu, onun vəzifəsidir. Alıcının göstərilən həmin vəzifəsi icra vaxtı ilə bağlanma vaxtı üst-üstə düşən (müqavilə bağlanarkən icra edilən) pərakəndə alqı-satqı müqavilələri üçün xarakterikdir.

Alıcının daşıdığı vəzifələrdən biri **qiymətlər arasındakı fərqi ödəməkdən** ibarətdir. Belə ki, o qeyri-ərzaq malının ona verildiyi andan on dörd gün ərzində aldığı malı alış yerində və satıcının elan etdiyi digər yerlərdə başqa ölçülü, formalı, qabaritli, fasonlu, rəngli və ya quruluşlu oxşar mala dəyişdirə bilər. Bu zaman qiymətdə fərq olduqda, alıcı həmin borcu ödəməyə borcludur (MM-in 623.1-ci maddəsi).

Alıcı vəzifələr daşımaqla bərabər, **həm də hüquqlara** malikdir. Məsələn, qüsuru olan mal satılarkən alıcı müəyyən tələb irəli sürmək hüququna malikdir. Alıcının ixtiyarı var ki, qeyri-ərzaq malını başqa ölçülü, formalı, qabaritli, fasonlu, rəngli və ya quruluşlu oxşar mala dəyişdirsin, mal haqqında (qiyməti, istehlak xassələri, təminat öhdəlikləri və s.) informasiya alsın, ona dəyən mənəvi ziyanın ödənilməsinə tələb etsin və s.

4. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin formaları

MM-də pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bir sıra formaları nəzərdə tutulmuşdur. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin hər bir formasının mülki-hüquqi tənzimlənməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. MM ilə nizama salınan və əhatə edilən müqavilələr **ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi** adlanır. Bu cür müqaviləyə aiddir:

- malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətdə qəbul edilməsi şərti ilə satılması (MM-in 618-ci maddəsi);
- malların nümunələr üzrə satılması (MM-in 619-cu maddəsi);
- malların avtomatlardan istifadə etməklə satılması;
- malın alıcıya çatdırılma şərti ilə satılması.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alıcının malı müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə qəbul etmək şərti ilə bağlansa, bu cür müqavilə **malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətdə qəbul edilməsi şərti ilə bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi** adlanır. Bu müqavilənin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, göstərilən müddət ərzində mal başqa şəxsə satıla bilməz. Həmin müddətdə satıcı malı ticarət dövriyyəsiindən çıxarmaq kimi əlavə vəzifə daşıyır. Əvvəlki mövzuların birində göstərilən müqavilə növünə toxunduğumuza görə bu barədə geniş söhbət açmağı lazım bilmirik.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcı tərəfindən təklif edilmiş mal nümunəsi (onun təsviri, malların kataloqu və s.) ilə tanış olma əsasında bağlansa, bu cür müqaviləyə **malların nümunələr üzrə satışı müqaviləsi** deyilir. Bu müqavilənin mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, malı alarkən alıcı onun keyfiyyəti və başqa istehlak xüsusiyyətləri barədə satıcı tərəfindən təklif edilmiş mal nümunəsi əsasında məlumat alır. Alıcı malın keyfiyyəti və digər xüsusiyyətlərinə yalnız mal nümunəsinə baxmaqla qiymət verir. Müqavilənin ikinci xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, mal müqavilədə göstərilmiş yerə, müqavilədə malın verilməsi yeri nəzərdə tutulmadıqda isə fiziki şəxsin yaşayış yeri üzrə və ya hüquqi şəxsin olduğu yer üzrə alıcıya çatdırılır. **Mal nümunəsi** dedikdə vitrində, piştaxtada və digər yerlərdə alıcıların tanış olması üçün qoyulan malın bir nüsxəsi başa düşülür. Malın təsvirinin verilməsi, onun təsvirinin kataloqda əks olunması analoji məqsəd güdür. Bir qayda olaraq, fiziki şəxslərin yaşayış yerinə çatdırılmaqla nümunələr əsasında iriqabaritli mallar (mebel, soyuducu, paltaryuyan maşın, tikış maşını, motosikl, velosiped, pianino və s.) satılır.

Alıcı birtərəfli qaydada malın nümunəsi üzrə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina edə bilər. Bunun üçün iki şərtin olması tələb olunur. Birincisi, mal veriləndə müqavilənin icrasından imtina edilməsinə yol verilir. İkincisi, alıcı satıcıya müqavilənin yerinə yetirilməsi üzrə hərəkətlərin icrası ilə əlaqədar çekdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəyir.

Malların avtomatlardan istifadə etməklə satılması müqaviləsi konklyudent hərəkətlə bağlanılır. Bu cür müqavilə bağlanan halda satıcı əlavə vəzifə daşıyır. Bu vəzifə satıcının adı (firma adı), olduğu yer, habelə malı almaq üçün alıcının yerinə yetirməli olduğu hərəkətlər haqqında məlumatlar verilməsindən ibarətdir. Bu cür məlumat avtomat sahibi tərəfindən avtomatda yerləşdirilir və bu üsulla alıcıya çatdırılır. Informasiya alıcıya başqa üsulla da çatdırıla bilər. Avtomat onun sahibinin xüsusi təsərrüfatında olur. Avtomat sahibi və satıcı eyni şəxs olmaya da bilər. Məsələn, avtomat sahibi satıcıya avtomat qoymaq üçün yer ijarəyə verərsə, onda avtomat

sahibi və satıcı ayrı-ayrı şəxslər olur. Lakin bütün hallarda alıcıya informasiya vermək vəzifəsi avtomat sahibi-nə həvalə edilir.

Müqavilənin bağlanma anı alıcının **malı almaq üçün zəruri hərəkətləri yerinə yetirdiyi anla** şərtlənir. **Zəruri hərəkətlər** dedikdə, düymənin basılması, cetonun atılması və s. yollarla ödənişin həyata keçirilməsi başa düşülür ki, bu hərəkətlərə konkludent hərəkətlər deyilir.

Bəzən də elə olur ki, qiyməti ödənilmiş mal alıcıya verilmir. Müqavilənin bağlanmasını təsdiq etmək üçün belə halda şahid ifadələri, avtomat vasitəsilə satılan malların sayı barədə məlumatlar və bu mallara görə alınan pul məbləği və ya ödəniş işarələri (məsələn, ceton) sübut etmə vasitəsi kimi götürülə bilər. Belə halda alıcı iki alternativdən birini seçir:

- malın ona verilməsini tələb etmək;
- ödədiyi məbləği geri almaq.

Malın alıcıya çatdırılmaq şərti ilə bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi elə bir müqavilədir ki, bu müqavilə ilə satıcı müəyyənləşdirilmiş müddətdə malı alıcının göstərdiyi yerə çatdırmağı öhdəsinə götürür. Elə hallar olur ki, müqavilədə malın çatdırılma yeri göstərilir. Belə halda mal alıcı olan fiziki şəxsin yaşayış yerinə və ya hüquqi şəxsin olduğu yerə çatdırılır.

Bu cür müqavilələrin icra edilmə vaxtı **malın alıcıya təhvil verildiyi an ilə müəyyən edilir**. Bəzən də elə olur ki, bu və ya digər səbəbə görə malın alıcıya təhvil verilməsi mümkün olmur. Belə halda kim qəbz təqdim etsə, mal da ona təhvil veriləjəkdir. Qəbz müqavilənin bağlanmasının və ya malın çatdırılmasının rəsmiləşdirilməsini təsdiq edən sənəddir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsini müxtəlif əsaslara və əlamətlərə görə təsnifləşdirmək olar. Lakin yuxarıda sadaladığımız növləri ayırmaq və fərqləndirmək üçün vahid meyar yoxdur. MM-də göstərilən pərakəndə alqı-satqı müqavilələrinin növlərini təsnifat yox, sadəcə olaraq siyahı saymaq lazımdır. Bu siyahı tam, ardıcıl və sistemli olmadığına görə təsnifat hesab edilmir.

5. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə məsuliyyət

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsini biz bir az əvvəldə şərti olaraq iki növə ayırdıq: **ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi; məhdud istehlak xarakterli pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi**. Bu cür bölgü müqavilənin hüquqi tənzimləmə xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Əgər birinci növ müqavilələr MM ilə tənzimlənsə və əhatə olunursa, ikinci növ müqavilələr «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR-in Qanunu ilə nizam salınır və əhatə edilir. Hüquq ədəbiyyatında bu müqavilələrin pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin əsas növləri hesab edilməsi barədə fikir söylənilir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin həmin növləri üzrə məsuliyyət müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəlcə ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə məsuliyyət məsələlərinə nəzər salaq.

Satıcı alıcıya lazımi keyfiyyətli olmayan mal satdıqda, əgər malın qüsurları satıcı tərəfindən qabaqjadan bildirilməyibsə, alıcı tələb edə bilər:

- ya keyfiyyətsiz malın lazımi **keyfiyyətli malla əvəz edilməsini**;
- ya alış qiymətinin **mütənasib surətdə azaldılmasını**;
- ya malın qüsurlarının təxirə salınmadan **əvəzsiz qaydada aradan qaldırılmasını**;
- ya malın qüsurlarının aradan qaldırılmasına çəkilmiş **xərclərin əvəzinin ödənilməsini**.

Alıcı göstərilən tələbləri irəli sürməyə də bilər. Belə halda o, **müqavilənin icrasından imtina etmək və mal üçün ödədiyi pul məbləğini geri qaytarmaq** barədə tələb irəli sürür. Bu zaman lazımi keyfiyyəti olmayan mal satıcıya qaytarılır.

Yaxın vaxtlara kimi bəzi keyfiyyətsiz malların dəyişdirilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malik idi. Məsələn, texniki cəhətdən mürəkkəb malların (məsələn, kompüterin, avtomobilin və s.) və ya baha malların dəyişdirilməsi üçün zəruri idi ki, həmin malların keyfiyyətinə aid tələblər əhəmiyyətli dərəcədə pozulsun, yəni bu cür mallarda aşkar edilmiş qüsurlar adi yox, mühüm qüsurlar olmalı idi. Bu göstəriş indi MM-dən çıxarılmışdır.

Bəzən də elə olur ki, malın xassələri və istehlak xüsusiyyətləri onda aşkar edilmiş qüsurları aradan qaldırmağa imkan vermir. Məsələn, ərzaq məhsulları, məişət kimyası malları və s. bu cür mal növlərindən ola bilər. Bu kimi keyfiyyətsiz mallar verildikdə alıcı iki alternativdən birini seçir:

- həmin malı lazımi keyfiyyətli malla dəyişdirməyi tələb etmək;
- alış qiymətinin azaldılmasını tələb etmək.

Alıcı göstərilən bu tələbləri irəli sürməyə də bilər. Belə halda o həmin tələbləri irəli sürmək əvəzinə **müqavilənin icrasından imtina edə bilər və mal üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə** bilər. Alıcı bu zaman lazımi keyfiyyətli olmayan malı satıcıya qaytarır.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin digər növü olan **məhdud istehlak xarakterli müqavilə növü üzrə məsuliyyət qaydalarını** müəyyən edir. Qanuna görə, satıcı

istehlakçı qarşısında zəmanət (qarantiya) müddəti həm müəyyən edilmiş, həm də müəyyən edilməmiş mallarda aşkar edilmiş qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır. Əgər qüsurlar zəmanət müddəti müəyyən edilməmiş mallarda aşkar edilərsə, alıcı həmin qüsurlar barədə üç ildən gec olmamaq şərti ilə öz tələblərini irəli sürmək hüququna malikdir.

İstehlakçı zəmanət müddəti müəyyən edilmiş mallarda zəmanət müddəti ərzində malda qüsurlar və ya saxtalaşdırma aşkar edərsə, öz istəyinə görə satıcıdan və ya istehsalçıdan tələb edir:

- lazımi keyfiyyətli **mala dəyişdirməyi**;
- satış qiymətini **uyğun məbləğdə azaltmağı**;
- malın qüsurlarının **satıcının və istehsalçının hesabına aradan qaldırılmasını** və ya qüsurların aradan qaldırılması üçün istehlakçının və ya üçüncü şəxslərin **çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsini**;
- malın, həmin mala uyğun digər modelli (markalı, tipli və i.a.) mal ilə, **dəyəri yenidən hesablanmaq şərti ilə əvəz edilməsini**;
- müqavilənin **ləğv edilməsini və çəkdiyi zərərin ödənilməsini**.

İstehlakçının malı dəyişdirmək tələbinin yerinə yetirilməsinin müddəti dəyişdirmək üçün malın olmasından asılıdır. Əgər dəyişdirmək üçün mal olarsa, istehlakçının tələbi dərhal yerinə yetirilir. Belə halda zərurət olduqda malın keyfiyyəti yoxlanılır. Yoxlama müvafiq tələb irəli sürülən andan on dörd gün müddətində aparılır. Dəyişdirmək üçün mal olmadıqda, istehlakçının tələbi həmin tələb irəli sürülən andan iki ay müddətində təmin edilir. İstehlakçının tələbi yazılı ərizə formasında rəsmiləşdirilir.

İri qabarıqlı və ağır çəkili mallar dəyişdirilərkən satıcı əlavə vəzifə daşıyır. Belə ki, həmin mallar istehlakçıdan satıcıya qaytarılarkən və dəyişdirilərək yenidən istehlakçıya çatdırılarkən çəkilən xərcləri satıcı ödəyir.

İstehlakçıların malda aşkar etdiyi qüsurların əvəzsiz olaraq aradan qaldırılmasını tələb etdiyi hallarda, satıcı on dörd gün ərzində bu qüsurları təmir etmək yolu ilə aradan qaldırmalıdır. Tərəflərin razılığı ilə başqa müddət də nəzərdə tutula bilər. Satıcı bu müddət ərzində alıcının tələbini icra etməyərək ləngitməyə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, o, istehlakçıya mal verməklə bir vaxtda, müəyyən edilmiş müddətin ötürüldüyü hər gün üçün ona **malın satış qiymətinin bir faizi məbləğində dəbbə pulu ödəyir**. Analoji qayda malın qüsurlarının aradan qaldırıldığı və ya dəyişdirildiyi müddət üçün oxşar malı vermək barədə alıcının irəli sürdüyü tələbin yerinə yetirilməsi müddəti (on dörd gün) ləngidildiyi halda da tətbiq edilir.

İstehlakçının malda aşkar etdiyi qüsurlar və ya saxtalaşdırma barədə irəli sürdüyü tələblərə yalnız qanunun müəyyən etdiyi şərtə əməl olunduqda baxılır. Bunun üçün zəruridir ki, alıcı malın ödənildiyini və müqavilənin bağlandığını təsdiq edən sənəd (qəbz, mal və ya kassa çeki), zəmanət müddəti olan mallar üzrə isə texniki pasport və ya onu əvəz edən digər sənəd təqdim etsin.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu qanun **mənəvi (qeyri-əmlak) ziyanın ödənilməsi barədə qayda** müəyyən edir. Satıcı qanunla istehlakçılara verilmiş hüquqları pozarsa, istehlakçıya dəyən mənəvi ziyanı ödəməyə borcludur. Satıcının ödəməli olduğu ziyanın dəyərini məhkəmə müəyyən edir. Məhkəmə yalnız satıcının təqsiri olduqda mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qərar qəbul edir. Beləliklə, istehlakçının tələblərini yerinə yetirməklə yanaşı, məhkəmə həmçinin ona dəymiş mənəvi (qeyri-əmlak) zərərin də ödənməsini həll edir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 26-jı maddəsi).

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanun (11-ci maddə) həm də əmlak məsuliyyətini nəzərdə tutur. Belə ki, satıcının alıcıya verdiyi lazımi keyfiyyəti olmayan mal istehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına ziyan vurarsa, dəymiş zərər satıcı tərəfindən tam ödənilməlidir. Bu cür halda **müqavilədən kənar (delikt) öhdəlik** əmələ gəlir. Malın istehsalçısı da eyni qaydada məsuliyyət daşıyır. Həm istehsalçı, həm də satıcı vurulan zərəri yalnız təqsirləri olduqda ödəyirlər. Əgər onların təqsiri yoxdursa, vurulan ziyanın ödənilməsindən söhbət gedə bilməz. İstehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər lazımi keyfiyyəti olmayan malın konstruksiya, istehsal, resept və başqa qüsurları nəticəsində dəyə bilər.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun xüsusiyyətlərindən biri odur ki, qanun bəzi hallarda tələb edilən qaydaları pozmaqla satılmış mallardan əldə edilən **gəlirin dövlət büdcəsinə köçürülməsini nəzərdə tutur**. Vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və əmlakı, ətraf mühitin mühafizəsi üçün təhlükəsizlik tələblərinin müəyyən edildiyi mallar məcburi sertifikatı olmadan keçirilmədiyi və həmin tələblərə onların uyğunluğunu təsdiq edən sertifikat olmadığı halda, belə malların satılmasından əldə edilən gəlir məcburi olaraq dövlət büdcəsinə daxil edilir. İkinci halda mal istehlakçının həyatına, sağlamlığına, əmlakına və ya ətraf mühitə zərər vurduqda və ya zərər vura bilərsə, istehsalçı (satıcı) onun istehsalını (satışını) zərər vura bilən səbəblər aradan qaldırılana qədər dayandırmalı, zəruri hallarda isə onu dövrüyyədən çıxarılmalıdır. Zərərin səbəblərini aradan qaldırmaq mümkün olmazsa, istehsalçı belə malları istehsaldan çıxarmalı və dövrüyyədən yığmalıdır. Ərzaq xam-

malı və məhsulları qidalanma üçün yararsız sayılırsa, onlar ya məhv edilir, ya da ki, təkrar emal edilir. Göstərilən bu tələblərin pozulması ilə satılmış maldan əldə edilən gəlir **dövlət büdcəsinə köçürülür**. Bu barədə qərarı malların keyfiyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqan qəbul edir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Vitranskiy V.V. Doqovori kupli-prodaci, meni, arendi, bezvozmezdnoqo polğzovania, perevozki, transportnoy gkspediüii. Rasçetı. M., 1996.

Qraddanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 2 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K. Tolstoqo**. M., 1997 (ql.30, §3).

Qraddanskoe pravo Rossii. Kurs leküiy. Çastğ 2. Obəzatelğstvennoe pravo / Pod red. **O.N. Sadikova**. M., 1997. (ql.2).

Qraddanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2. Polutom 1 / Pod red. **E.A. Suxanova**. M., 1999 (ql.31, §3).

Qraddanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 2 / Pod red. **A.Q.Kalpina**. M., 1999 (ql.1, §2).

Kommentariy k Zakonu Rossiyskoy Federaiüii «O zahite prav potrebiteley». M., 1993.

Kommentariy k QK RF çasti vtoroy / Otv red. **O.N. Sadikov**. M., 1999 (ql. 30, §2).

Kunik Ə.A. Doqovori v sovetskoy qosudarstvennoy torqovle. M., 1983.

Levhina T.L. Rozniçnae kuplə-prodaca // Qraddanskiy kodeks Rossiyskoy Federaiüii, çastğ vtorae. Tekst, kommentariy. M., 1996.

Levhina T.L. Osnovi zakonodatelğstva o zahite prav potrebiteley. M., 1994.

İoffe S.S. Obəzatelğstvennoe pravo. M., 1975.

XII FƏSİL

ƏMLAK KİRAYƏSİ MÜQAVİLƏSİ

§1. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin anlayışı və hüquqi məqsədi

Əmlak kirayə müqaviləsi xarici ölkələrin qanunvericiliyə məlum olan müqavilə növlərindən biridir. Belə ki, bir çox dövlətlərin mülki qanunvericiliyi bu müqaviləni əsas hüquqi konstruksiyalardan biri kimi nəzərdə tutur. Məsələn, Fransa MM-də (3-cü kitabın 9-cu bölməsində), Almaniya MQ-də (2-ci kitabın 7-ci bölməsində), Hollandiya MM-də (7-ci kitabın 5-ci bölməsində) bu müqavilə növünə rast gəlmək olur. Xarici ölkələrdə əmlak kirayəsi müqaviləsi torpaq sahələrindən istifadə ilə bağlı yaranan münasibətlərdə, habelə sənaye avadanlıqlarının, bina və qurğuların, nəqliyyat və yükdaşıma vasitələrinin (konteynerlərin) istismarı daxil olmaqla sahibkarlıq münasibətlərində tətbiq edilir; bu müqavilədən istehlakçıların iştirak etdikləri münasibətlərdə, xüsusən də mənzil münasibətlərində geniş istifadə olunur.

Mülki hüquqda əmlakın özgəninkiləşdirilməsi üzrə öhdəliklərlə (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s.) bərabər, həm də **əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi üzrə öhdəliklər mövcuddur**. Əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi üzrə öhdəliklərin yaranmasını şərtləndirən əsaslardan – mülki-hüquqi müqavilələrdən biri əmlak kirayəsi müqaviləsidir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi əmlakın əvəzli olaraq istifadəyə verilməsi üzrə müqavilə növünə **aid edilən əqddir**. Bu müqavilənin **hüquqi məqsədi əmlakı müvəqqəti istifadəyə verməkdən** ibarətdir. Mülki-hüquqi vasitə kimi əmlak kirayəsi müqaviləsi vətəndaş və hüquqi şəxslərə onların müəyyən şərtlər əsasında özgə əmlakından müvəqqəti istifadə etmələrinə imkan verir. Elə olur ki, əmlak onun mülkiyyətçisinə və ya digər qanuni sahibinə lazım olmur və yaxud mülkiyyətçinin (və ya onun digər qanuni sahibinin) əmlakdan həmişə istifadə etməyə maddi vəsaiti çatmır. Belə halda onların əmlakın istifadəsi ilə bağlı qazanç götürməkdən və gəlir əldə etməkdən ibarət olan iqtisadi mənafeyi tələb edir ki, həmin əmlak istifadə üçün hər hansı digər şəxsə müvəqqəti istifadəyə verilsin. Həmin şəxsin isə göstərilən əmlaka ehtiyacı vardır. Lakin onun bu cür əmlakı əldə etməyə (satın almağa) maddi imkanı çatmır. Beləliklə, mülkiyyətçinin (əmlakın digər qanuni sahibinin) **əmlakdan müəyyən gəlir əldə etmək məqsədi**, bu cür əmlakı əldə etməyə maddi vəsaiti olmayan (çatmayan) şəxsin isə **müxtəlif ehtiyac və tələbatını ödəmək və təmin etmək niyyəti** onların hər ikisini müqavilə münasibətlərinə girməyə məjburl edir. Bu münasibətlər isə hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə qaydaya salınır və tənzimlənir. Bu müqavilənin **sosial-iqtisadi məqsədi ailə-ev, şəxsi-məişət, mədəni və s. sahələrdə müxtəlif ehtiyac və tələbatın ödənilməsi** ilə şərtlənir. **Kirayə** əmlak üzərində sərənjam verilməsinin bir üsulu olmaqla ondan rəşional istifadə edilməsinin formalarından biridir. Kirayə əmlakdan təsərrüfat təyinatına uyğun istifadə ilə bağlı olmaya da bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatı kooperativi öz təsərrüfat nailiyyətlərini nümayiş və təbliğ etmək məqsədi ilə cins (damazlıq) heyvanları göstərmək üçün Sərgi Mərkəzi ilə kirayə mü-

qaviləsi bağlayır. İdman təşkilatı at sürmək arzusunda olanları öyrətmək məqsədi ilə kəndli (fermer) təsərrüfatından bir neçə atı kirayəyə götürür. Lakin bunlar tipik hallar deyildir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin yaranma və tətbiq edilmə tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu müqavilə növü hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ əmlak kirayəsi müqaviləsi anlayışını **əşya kirayə müqaviləsi (locatio-conductio rerum) anlayışı** ilə əhatə edirdi. Bu müqavilənin inkişafına görə, neçə deyirlər, Roma hüququna «minnətdar» olunmalıdır. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin tətbiqi Qədim Romada yaranmış vəziyyət və şəraitlə bağlı idi. Belə ki, o dövrdə Romada iri torpaq sahibləri olan varlı quldarlarla bərabər, həm də torpaqsız və ya az torpaqlı kəndlilər də yaşayırdılar. Həmin kəndlilər varlı quldarlardan kiçik torpaq sahəsi kirayəyə götürməyə məcbur olurdular. Bundan əlavə, şəhərlərdə özlərinin yaşayış sahəsi olmayan və buna görə də varlı mənzil sahiblərindən ev kirələməyə məcbur olan vətəndaşlar yaşayırdılar. Hammurapi Qanunnaməsi də kirayəni tənzimləyirdi; burada həmin məsələyə aid bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdu.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin legal anlayışı MM-in 675-ci maddəsində formulə edilmişdir. **Əmlak kirayəsi müqaviləsinə görə kirayəyə verən əşyanı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə bunun üçün kirayəyə verənə kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.** Müqaviləyə verilən anlayış əmlak kirayəsi müqaviləsinə əmlakın verilməsi üzrə onunla əlaqəli olan mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verir. Birincisi, əmlak kirayəsi müqaviləsi **mülkiyyət hüququ mülkiyyətçidə saxlanmaqla (başqasına keçmədən) əmlakın müvəqqəti istifadə üçün verilməsini** nəzərdə tutur. Belə halda əmlakın mülkiyyətçisi kimi yenə də kirayəyə verən qalır. Əmlakın verilməsini nəzərdə tutan alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və borc müqavilələri üzrə isə əmlak digər tərəfin (əldə edənin) mülkiyyətinə keçir. İkincisi, kirayə müvəqqəti xarakter daşıyır. Onun müddəti qurtardıqdan sonra əmlak kirayə verənin özünə qaytarılır. Odur ki, əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə əmlak digər tərəfin mülkiyyətinə yox, **yalnız müvəqqəti istifadəsinə keçir.** Üçüncüsü, əmlak kirayəsi müqaviləsi predmetinə görə həmin müqavilələrdən fərqlənir. Belə ki, alqı-satqı, dəyişmə və bağışlama kimi mülki-hüquqi müqavilələrin predmeti qismində həm fərdi, həm də cinsi (növlər) əlamətləri ilə müəyyən edilən, həmçinin həm istehlak olunan, həm də istehlak olunmayan əşyalar çıxış etdiyi halda, əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti haqqında bu sözləri demək olmaz. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmetini təşkil edən əmlakı hüquqi cəhətdən əvəz etmək və dəyişdirmək qeyri-mümkündür. Bu müqavilənin predmetindən fərqli olaraq borc müqaviləsinin predmeti kimi yalnız cinsi (növlər) əlamətləri ilə müəyyən edilən və istehlak olunan əşyalar çıxış edir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə hüquq və vəzifələr hər iki tərəf üçün yarandığına görə bu müqavilə **ikitarəfli (qarşılıqlı)** xarakterə malikdir. Odur ki, o, **sinallaqmatik müqavilədir.** Tərəflər razılıq əldə etdikləri (sazişə nail olduqları) andan (müqavilənin tərtib olunub rəsmiləşdirilməsi anından) onlar arasında öhdəlik münasibətləri (tərəflər üçün hüquq və vəzifələr) yaranır. Bu, müqavilənin **konsensual müqavilə** olmasını şərtləndirir. Bununla bərabər, əmlak kirayəsi müqaviləsi həmişə **əvəzli xarakter** daşıyır. Bununla o, əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsindən fərqlənir. Deməli, öz hüquqi təbiətinə görə əmlak kirayəsi müqaviləsi ikitərəfli, konsensual və əvəzli müqavilədir.

2. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin tətbiq sahəsi, əhəmiyyəti və hüquqi tənzimlənməsi

Əmlak kirayəsi müqaviləsi **əsasən məişət sferasında geniş tətbiq edilir.** Bu müqavilə məişət sahəsində əmlakdan istifadə ilə əlaqədar münasibətləri qaydaya salır. Yaşayış otaqlarının, müxtəlif ev avadanlıqlarının (mebel, stolun, stulun və digər əşyaların), məişət predmetlərinin (televizorun, soyuducunun, kondisionerin və s.), ov və idman alətlərinin, habelə, heyvanların kirayəyə verilməsi ilə əlaqədar münasibətlər əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Başqa sözlə desək, məişətdə işlənən ev şeylərinin, musiqi alətlərinin, tikiş maşınlarının, idman avadanlıqlarının və digər əmlak növlərinin vətəndaşlara müvəqqəti istifadəyə verilməsi bu müqavilənin müəyyən etdiyi şərtlər əsasında və qaydada həyata keçirilir. Belə təsəvvür yaranır ki, **əmlak kirayəsi müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiq edilmir.** Doğrudan da bu müqavilədən hüquqi vasitə kimi kommersiya dövrüdə istifadə edilməsi məhdud xarakterə malikdir. Buna görə də əmlak kirayəsi müqaviləsinə **sahibkarlıq yox, məişət xarakterli müqavilə hesab etmək olar.**

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Bu müqavilə mal mübadiləsi sahəsində yaranan iqtisadi münasibətlərin xüsusi, müstəqil qrupunu hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir. Maddi nemətlərin müvəqqəti istifadə məqsədləri üçün bir şəxsdən digərinə keçməsinə nəzərdə tutan bu müqavilənin vasitəsilə mülki dövrüyyə iştirakçılarının tələbatı təmin edilir. Belə halda sahibləri (mülkiyyətçiləri) müvəqqəti istifadə üçün verilən əmlak üzərinə mülkiyyət hüququnu saxlayırlar. Mülkiyyətçiyə məxsus olan əmlakdan istifadə hüququnu başqa şəxsə vermək aktı əmlak kirayəsi müqaviləsinin hüquqi mahiyyətini təşkil edir. Mülki dövrüyyədə onun əsas funksiyası konkret əmlakın digər şəxsin müvəqqəti və əvəzli istifadəsinə verilməsini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək sayılır.

Əmlak kirayəsi MM-in 33-cü fəslinə daxil olan normalarla (675-699-cu maddələrlə) tənzimlənir. Əmlak kirayəsi üzrə münasibətlər xüsusi normativ aktlarla da tənzimlənmə bilər.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Əmlak kirayəsi müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: kirayə verən; kirayəçi. Roma hüququ kirayə verəni «locator» adlandırırdı. Kirayə verən rolunda istənilən hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs çıxış edə bilər. Əynəbi şəxslərin kirayə verən qismində müqavilə bağlanılmasında iştirakı istisna edilmir.

Kirayə verən qismində müqavilənin bağlanılmasında **yalnız əmlakın mülkiyyətçisi çıxış edə bilər**. Lakin dövlət müəssisələri – məhdud əşya hüququ, yəni operativ idarə etmə və ya tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətləri hüququnun subyektləri (mülkiyyətçi olmayan şəxslər) mülkiyyətçi tərəfindən onlara təhkim edilmiş əmlakı kirayəyə verə bilərlər. Bunun üçün mülkiyyətçinin (dövlətin) razılıq verməsi tələb olunur. Axı, kirayə əmlak üzərində sərənjam vermənin üsullarından biridir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə **kirayəçi** rolunda, ümumi qaydaya görə, əynəbi şəxslər də daxil olmaqla **istənilən fiziki və hüquqi şəxs çıxış edə bilər**. Məsələn, yaşayış otaqlarının kirayəsi müqaviləsinin bağlanılmasında kirayəçi kimi vətəndaş iştirak edir. Rəsmi reyestrdə qeydə alınmış gəmilərin kirayə müqaviləsini (fraxtetmə müqaviləsini) kirayəçi kimi adətən hüquqi şəxslər bağlayır. Roma hüququ kirayəçini «conductor» adlandırırdı.

Əmlak kirayəsi münasibətlərinin möhkəm olması üçün qanun **tərəflər dəyişərkən əmlak kirayəsi müqaviləsinin öz qüvvəsini saxlaması haqqında qayda** müəyyən edir (MM-in 699.1-ci maddəsi). Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kirayəyə verilən əşya kirayəçiyə verildikdən sonra ona mülkiyyət hüququ kirayəyə verəndən hər hansı üçüncü şəxsə (əldə edənə) keçə bilər. Belə halda mülkiyyət hüququnu əldə etdiyi andan həmin üçüncü şəxs kirayə verəni əvəz edərək kirayə hüquq münasibətindən irəli gələn bütün hüquq və vəzifələrə malik olur. Yeni mülkiyyətçinin müqavilənin qüvvədə olma müddəti qurtarana kimi müqavilənin şərtlərini dəyişdirməyə və ya kirayəyə verilən əşyanı geri qaytarmağa ixtiyarı yoxdur.

Müqavilə **kirayəçi dəyişdiyi halda da öz qüvvəsini saxlaya bilər**. Bu hal yalnız **universal hüquq varisliyi nəticəsində mümkündür** (MM-in 695.1-ci maddəsi). Belə ki, kirayəçi olan fiziki şəxs öldükdə və ya kirayəçi olan hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə həm vətəndaşın, həm də hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri vətəndaşın vərəsələrinə və ya hüquqi şəxsin hüquqi varisinə keçir. Kirayəçi barəsində qanun ümumi qaydaya görə hər hansı bir tələb irəli sürmür. O, əşyanı istifadə məqsədi ilə almağa marağı olan şəxsdir.

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin **predmeti** kimi yalnız **əşya** çıxış edə bilər (MM-in 675-ci maddəsi): elə bir əşya ki, o, **istifadə prosesində natural xüsusiyyətlərini itirmir**. Bu onunla şərtlənir ki, kirayəçi kirayəyə götürdüyü əşyanı müqavilənin müddəti qurtardıqdan sonra kirayə verənin özünə qaytarmağa borcludur. Buna görə də əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, **yalnız fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar** bu müqavilənin predmeti kimi çıxış edə bilər. İkincisi, bu müqavilənin predmeti ola bilən əşya istifadə prosesində öz natural xüsusiyyətlərini saxlamaqla **istehlak olunmur**. Üçüncüsü, bu əşyalar **hüquqi cəhətdən əvəzolunmazdır**.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti kimi həm daşınmaz əşyalar (yaşayış otaqları, binalar, torpaq), həm də daşınar əşyalar (minik maşını, geyim şeyləri, musiqi aləti, tikinti avadanlıqları, idman vasitələri, ev şeyləri və s.) çıxış edə bilər. Özü də bu əşyalar **dövriyyə qabiliyyətli əşyalar olmalıdır**. Dövriyyədə olması qadağan edilmiş əşyaların bu müqavilənin predmeti ola bilməsi istisna edilir. Bu cür əşyaların kirayəyə verilməsini qanun qadağan edir. Heyvanlar da müqavilənin predmeti ola bilər. Biz kənd yerlərində xüsusən qoşqu və yük heyvanlarının kirayəyə verilməsinin şahidi oluruq. Təsədüfi deyildir ki, Fransa mülki hüququ mal-qaranın kirayəsini əmlakın kirayə müqaviləsinin növlərindən biri kimi nəzərdə tutur.

Bəzi əşya növlərinin isə kirayəyə verilməsini qanun məhdudlaşdırır. Məhdud dövriyyə qabiliyyətli əşyalar bu cür əşyalardan hesab olunur. Məsələn, mülki silah kirayəyə verilərkən kirayəçinin həmin silahın əldə edilməsinə icazə alması tələb edilir.

Rəsmi reyestrdə qeydə alınmış əşyalar müqavilənin predmeti ola bilər. Məsələn, mülki hava gəmilərinin müxtəlif təşkilatlara kirayəyə verilməsi hallarına rast gəlmək olur.

MM-in 675-ci maddəsi əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti barədə əşya anlayışını işlədir. Belə çıxır ki, **əmlak hüquqları, əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri (müstəsna hüquqlar) bu müqavilənin predmeti ola bilməz**. Bununla belə, müəllif əsərin nüsxələrini kirayəyə vermək kimi müstəsna hüquqa malikdir. Lakin bu cür müəlliflik hüququnun verilməsi kirayə müqaviləsi ilə yox, müəllif müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 15-ci və 28-ci maddələri). Bundan əlavə, fonogram nüsxələrini kirayə vermək fonogram istehsalçısının müstəsna hüququdur. Fonogram istehsalçısı bu hüquqları

müqavilə əsasında başqa şəxslərə verə bilər. Belə halda müstəsna hüquqların kirayəyə verilməsindən söhbət gedə bilməz.

Biz tez-tez fonogramların istifadə olunduğu müxtəlif cür kassetlərin video salonlardan kirayəyə verilməsinin şahidi oluruq. Belə halda müstəsna hüquqlar yox, fonogramların ifadə olunduğu əşya formasında maddi obyektlər (maddi daşıyıcı) kirayəyə verilir və həmin münasibətlər əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti olan əşyaların dairəsi çox genişdir. Bu onunla izah olunur ki, həmin müqavilənin yerinə yetirdiyi sosial funksiya son dərəcə genişdir.

3. Müqavilənin digər elementləri

Qanun **müqavilənin formasını** xüsusi olaraq tənzimləmir. Başqa sözlə desək, qanunla əmlak kirayə müqaviləsinin forması üçün xüsusi tələb irəli sürülmür. Ona görə də **əqdin forması haqqında qaydalar bu müqavilənin formasının tənzimlənməsində tətbiq edilə bilər**. Ona görə də əmlak kirayəsi müqaviləsi həm şifahi, həm də yazılı formada bağlanılır. Bu, tərəflərin qarşılıqlı razılığından asılıdır.

Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əmlak kirayəsi müqaviləsi, qanunla bu müqavilə üçün notarial forma nəzərdə tutulmuş olmasa da, **notariat qaydasında təsdiqlənə bilər**.

Müqavilənin qiyməti onun elementlərindən biridir. Kirayəçinin əşyadan istifadə üçün kirayə verənə ödədiyi **kirayə haqqı** müqavilənin qiymətini ifadə edir. Kirayə haqqı, bir qayda olaraq, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Kirayə haqqının ödəniş müddəti kirayə müddətindən asılı olaraq təyin edilir. Kirayə müddəti bir aydan qısa olan hallarda kirayə haqqı həmin müddətin sonunda ödənilir. Kirayə müddəti bir aydan çox olan hallarda isə əmlak kirayəsi haqqının zərurət olduqda hər ayın sonunda hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulur (MM-in 684.1-ci maddəsi). Bəzi hallarda kirayə haqqının ayrı-ayrı zaman hissələrinin sonunda ödənilməsi qaydası müəyyən edilə bilər. Bu qayda kirayə haqqının zaman hissələri üzrə hesablandığı hallarda tətbiq edilir.

Elə hallar yaranır ki, kirayəçi ondan asılı olan müxtəlif səbəblərə görə kirayəyə götürdüyü əşyadan istifadə hüququnu həyata keçirə bilmir. Bu səbəblər şəxsi xarakter daşıyır. Məsələn, kirayəçinin uzun müddətə eza-miyyətə və ya məzuniyyətə getməsi və ya onun xəstələnməsi və s. bu cür hallara misal ola bilər. Göstərilən halda kirayəçi kirayə haqqını ödəməkdən azad edilmir (MM-in 684.2-ci maddəsi). O, belə halda da kirayə haqqını ödəyir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin **müddətinə** gəldikdə isə onu göstərmək lazımdır ki, **qiymət kimi müddət də müqavilənin mühüm şərti sayılır**. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi həm müddət göstərilməklə, həm də göstərilməməklə bağlana bilər. Birinci halda müqaviləyə **müddətli**, ikinci halda isə **qeyri-müəyyən müddətə bağlanan müqavilə** deyilir. Əgər müqavilədə kirayə müddəti göstərilməyibsə, bu, qeyri-müəyyən müddətə bağlanan əmlak kirayəsi müqaviləsi hesab edilir. Müqavilə üzrə müddət qanunda nəzərdə tutulan üsullarla təyin edilir (MM-in 367-ci maddəsi).

Müqavilənin bağlandığı müddət bitdikdə kirayə müqaviləsi üzrə mülki hüquq münasibətinə xitam verilir. Qeyri-müəyyən müddətə bağlanan əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə hüquq münasibəti isə tərəflərin bildiriş verməsi yolu ilə ləğv edilir. Qanun əmlak kirayəsi müqaviləsinin ləğvi barədə bildirişin şifahi formada yox, yazılı formada verilməsini nəzərdə tutur (MM-in 690.1-ci maddəsi). Bildirişdə tərəflər müqavilənin ləğvinə şərtləndirən əsasları hərtərəfli və tam göstərməyə borcludurlar. Özü də kirayə hüquq münasibətinin istənilən iştirakçısı əmlak kirayə müqaviləsinin ləğvinə dair bildiriş vermək ixtiyarına malikdir.

Müqavilənin elementləri barədə söhbətimizi yekunlaşdıraraq göstərmək lazımdır ki, müqavilənin predmeti kimi yalnız istehlak olunmayan əşyalar çıxış edə bilər. Ona görə ki, müqavilənin müddəti başa çatdıqda kirayəçinin əşyaya sahiblik hüququna xitam verilir və bu səbəbdən o, əşyanı sahibinə qaytarmağa borcludur. Roma hüququnda da belə idi.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Kirayə verənin vəzifələri

Müqavilənin bağlanılmasında iştirak edən tərəflərin, yəni kirayə verənlə kirayəçinin hüquq və vəzifələri **əmlak kirayəsi müqaviləsinin məzmununu** təşkil edir.

Kirayə verən bağlanmış müqaviləni icra etmək üçün bir neçə vəzifə daşıyır. Onun ən **əsas vəzifəsi kirayəçiyə müqavilə şərtlərinə uyğun gələn əşya verməkdən ibarətdir**. O, əmlakı kirayəçiyə əmlakın təyinatına müvafiq vəziyyətdə verməlidir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti olan əşya qanunun müəyyən etdiyi tələblərə uyğun gəlməlidir (MM-in 676-cı maddəsi). Bu cür tələblər əhatə edir:

- kirayəyə verilən əşya **kirayəçinin istifadəsi üçün yararlı vəziyyətdə** olmalıdır;
- kirayəyə verilmiş əşya əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə **qarantıya verilmiş xassələrə** malik olmalıdır;
- kirayəyə elə əşya verilməlidir ki, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları onun **müqavilədə**

nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalıdır və ya əşyadan istifadəni istisna (qeyri-mümkün) etməməlidir.

Kirayəyə verilən əşyanın istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olmaması, habelə onun müqavilə ilə qarantiya verilmiş xassələrdən məhrum olması **əşyanın fiziki qüsurlunu** müəyyən edir. Əşyadan istifadəyə üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqlarının və ya iddialarının maneçilik törətməsi və ya istifadəni istisna etməsi isə əşyanın **hüquqi cəhətdən qüsurlu olmasını** şərtləndirir. Fiziki qüsurlar iki cür olur: adi (əhəmiyyətsiz) qüsurlar; mühüm (əhəmiyyəti olan) qüsurlar. **Adi qüsurlar** odur ki, o, əmlakdan müqaviləyə müvafiq surətdə və onun təyinatına uyğun olaraq istifadə edilməsinə maneçilik törətmir. **Mühüm qüsurlar** isə əksinə, əmlakdan təyinatına uyğun olaraq və müqaviləyə müvafiq surətdə istifadə edilməsini istisna edir. Adi qüsurlar əhəmiyyəti olmayan qüsurlardır. Bu cür qüsurlar anjaq əşyanın yararlılıq xassəsinin azalmasına təsir göstərir və ona görə də hesaba alınmır.

Kirayə verənin bu vəzifəni, yəni kirayəçiyə müqavilə şərtlərinə uyğun gələn və qanunda nəzərdə tutulan tələblərə zidd olmayan əşya vermək vəzifəsini icra etməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə halda qanun kirayəçinin mənafeyini müdafiə etmək üçün **hüquqi müdafiə vasitələri** müəyyən edir (MM-in 677-ci maddəsi). Əşya müqavilə şərtlərinə uyğun gəlmədikdə kirayəçi aşağıdakı hüquqi müdafiə vasitələrini tətbiq etmək ixtiyarına malikdir (mühüm qüsurlar olduqda):

- əgər müqavilə şərtlərinə uyğunsuzluq nəticəsində əşya məhv olarsa, **kirayəçi kirayə haqqını ödəmir;**
- **əşyanın yararlılıq xassəsindən məhrum olduğu müddət üçün kirayə haqqını ödəməmək**, onun yararlılığının azaldığı müddət üçün isə yalnız kirayə haqqının bir hissəsini ödəmək;
- kirayə verən əşyanın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməməsinin aradan qaldırılmasını gecikdirdiyi halda, öhdəliyin icra edilməməsi nəticəsində **dəyən zərərin əvəzini ödəməyi tələb etmək;**
- kirayə verən əşyada aşkar edilmiş qüsurun aradan qaldırılmasını gecikdirərsə və kirayəçi həmin qüsuru özü aradan qaldırırsa, **çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək.**

Beləliklə, əşyanın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməməsi halı kirayəçiyə ixtiyar verir ki, o, kirayə haqqını və ya onun bir hissəsini ödəməsin. Bundan əlavə, o, həm də öhdəliyin icra edilməməsi nəticəsində **dəyən zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər**. Bu onu göstərir ki, kirayə verən müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən əşya verilməsinə görə məsuliyyət daşıyır: bu cür uyğunsuzluq müqavilə bağlandığı məqamda məlum olarsa; bu cür uyğunsuzluq kirayə verənin cavabdeh olduğu hansısa hal nəticəsində sonradan əmələ gələrsə; kirayə verən həmin uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını gecikdirərsə. Məsələn, kirayəçi dəyişən olan çaxır çəlləyini kirayəyə götürür. Bu qüsurlar barədə kirayə verənin məlumatı vardır. Çaxır dəyişən olan həmin çəlləkdən axıb tökülür. Başqa bir misalda çoban mal-qaranı otarmaq üçün otlağı kənd sakininə kirayəyə verir. Çoban həmin otlaqda zəhərli (zərərli) ot bitdiyini bilir. Bu otu yeyib mal-qara tələf olur. Göstərilən misallarda kirayəçi kirayə haqqını ödəmir və ona dəyən zərərin əvəzini ödəməyi tələb edir. Kirayə verən yalnız cavabdeh olduğu hallara görə (təqsirə görə məsuliyyət prinsipi) məsuliyyət daşıyır.

Kirayəçi iki halda hüquqi müdafiə vasitələrini tətbiq edə bilməz. Birincisi, kirayəyə verilən əşyada aşkar olunmuş qüsurlar adi qüsurlar olduqda, kirayəçi kirayə haqqını ödəməkdən azad edilmir. İkincisi, kirayəyə götürülən əşyanın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlmədiyi kirayəçiyə müqavilə bağlandığı zaman məlum olduğu hallarda, o, göstərilən mülki-hüquqi vasitələrdən istifadə edə bilməz. Belə ki, müqavilə bağlanarkən kirayəçi qeyd etdiyi qüsurlara görə hər hansı bir tələb irəli sürə bilməz.

Kirayə verən əşyanı müqavilədə **nəzərdə tutulan müddətdə istifadəyə verməlidir**. Bu vəzifəni o, vaxtında icra etməyərək gecikdirməyə yol verərsə, kirayəçiyə **xəbərdarlıq müddətini gözləmədən müqaviləni birtərəfli qaydada ləğv edir**.

Kirayə verənin əsas vəzifələrindən biri **əşya ilə bağlı yükləri çəkməkdən, dövlət vergilərini və yerli vergiləri ödəməkdən ibarətdir** (MM-in 679-cu maddəsi). Bu qayda dispoitiv xarakterə malikdir. Belə ki, tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Belə ki, bu vəzifənin icrası kirayəçiyə də həvalə oluna bilər.

Hər bir şəxs əmlak vergisi ödəməlidir. Bu növ vergi ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir (13-cü fəsil). Həmin məcəlləyə görə müəssisələr onların balansında olan əsas vəsaitlərə və avtonəqliyyat vasitələrinə görə əmlak vergisi ödəyir. Fiziki şəxslərin vergitutma obyektləri isə yalnız bina, habelə su və hava nəqliyyat vasitələridir (gəmi, kater, mühərrikli yaxta və qayıq, vertolyot və təyyarə). Əmlak vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydası Vergi Nazirliyinin müvafiq təlimatı ilə müəyyən edilir.

Torpaqdan istifadəyə görə hər il torpaq vergisi tutulur. Torpaq vergisinin ödənilməsi və müəyyən edilməsi «Torpaq vergisi haqqında» 24 dekabr 1996-cı il tarixli qanunla tənzimlənirdi. İndi torpaq vergisi ilə bağlı məsələlər Vergi Məcəlləsi ilə (14-cü fəsil) həll olunur. Kirayəyə verilən əşya üçün vergi ödəmək vəzifəsi Roma hüququnda da nəzərdə tutulmuşdu.

Şübhəsiz ki, kirayəyə verilmiş əşyanın saxlanması və ya bərpası zəruri xərclərin çəkilməsini tələb edir. Bunsuz əşyanı istifadə üçün yararlı və saz vəziyyətdə saxlamaq mümkün deyil. Ona görə də kirayəçi əşyanın saxlanması və ya bərpası (təmiri) üçün lazımı xərclər çəkir. **Kirayəçinin çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəmək** kirayə verənin vəzifəsini təşkil edir. Bununla belə, o, bütün xərcləri yox, **yalnız qanunda nəzərdə tutulan xərcləri ödəməyə borcludur** (MM-in 680.1-ci maddəsi). Bu cür əvəzi ödənilən xərclərə aiddir: istismar, qulluq və təmizləmə xərcləri (müqavilənin predmeti binalar, qurğular və nəqliyyat vasitələri olduqda); qulluq və bəsləmə xərcləri (müqavilənin predmeti heyvan olduqda).

Kirayəçi kirayəyə götürülmüş əşyanın yaxşılaşdırılması üçün kirayə verənin razılığı olmadan xərclər, habelə digər məqsədlər üçün də xərclər çəkə bilər. Belə halda onun etdiyi hərəkətlər **özgə işlərini tapşırıqsız aparma** (MM-in 57-ci fəslə) hesab edilir. Əgər əşya üçün çəkilən xərclər kirayə verənin mənafeyinə və ehtimal olunan istəyinə uyğun gələrsə, onda kirayə verən kirayəçinin tələbi ilə həmin xərclərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 1090.1-ci maddəsi). Əşya üçün çəkilən xərclər kirayə verənin mənafeyinə və ehtimal olunan istəyinə uyğun gəlməyə də bilər. Belə halda da kirayəçi kirayə verəndən xərclərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər. Bu o vaxt mümkün ola bilər ki, yaxşılaşdırılmasına xərc çəkilən əşyanın istifadə edilməsindən kirayə verən fayda götürsün, əmlakını artırsın (MM-in 1090.2-ci maddəsi).

Kirayə verən digər vəzifələr də daşıya bilər. Məsələn o, müqavilə ləğv edildikdən sonra hər hansı müddət üçün qabaqcadan verilmiş kirayə haqqını qaytarmalıdır (MM-in 697.3-cü maddəsi). O, kirayə müqaviləsində müddət nəzərdə tutulmadığı halda müqavilənin ləğvinə dair bildiriş verə bilər. Kirayə verən həm də **hüquqlara** malikdir. Belə ki, torpaq sahəsini və ya yaşayış evini kirayəyə verərsə, onun kirayəçinin həmin torpaq sahəsində və ya həmin otaqlarda olan **əşyalarına girov hüququ** vardır (MM-in 698.1-ci maddəsi). Qanunun göstərişi əsasında yarandığına görə ona qanuni girov deyilir və buna görə də girov müqaviləsi bağlanması tələb edilmir. Girov hüququ kirayəyə verən qarşısında kirayəçinin öz öhdəliklərini (məsələn, kirayə haqqını ödəmək öhdəliyini və s.) icra etməsini təmin edir.

2. Kirayəçinin hüquq və vəzifələri

Kirayəçinin **əsas vəzifəsi özünü vicdanlı kirayəçi** kimi aparmaqdan ibarətdir, yəni o, əşyadan vicdanla istifadə etməlidir. Vicdanlı kirayəçi anlayışı kirayəçi tərəfindən bir sıra tələblərə (şərtlərə) əməl edilməsini ifadə edir:

- əşyadan **müqavilə şərtlərinə və onun təyinatına uyğun olaraq istifadə etmək**;
- əşyadan istifadə etmək prosesində kirayə verənin hüquqlarını mühüm dərəcədə pozmammaq;
- əşyanı üçüncü şəxs qeyri-hüquqi istifadəsində saxlamamaq; onu üçüncü şəxslərə verməmək;
- əşyanı təhlükəyə məruz qoymamaq.

Kirayəçinin əsas vəzifələrindən biri onun kirayəyə götürdüyü əşyanı **üçüncü şəxsin istifadəsinə verməməsindən, o cümlədən ikinci əldən kirayəyə verməməsindən** ibarətdir. Bununla bərabər, onun ixtiyarı çatır ki, əşyanı üçüncü şəxslərə versin. Bunun üçün kirayəyə verənin razılığı tələb olunur. Lakin kirayəçi kirayə verənin razılığı olmadan əşyanı kirayə verənin ailəsinin tərkibinə daxil olan üçüncü şəxsin istifadəsinə verə bilər. Beləliklə, kirayə verənin icazəsi olmadan kirayəçinin kirayəyə götürdüyü əşyanı kirayə verənin ailəsinin tərkibinə daxil olmayan üçüncü şəxs istifadəsinə vermək, o cümlədən əşyanı ikinci əldən kirayəyə vermək hüququ yoxdur (MM-in 683.1-ci maddəsi). Əgər kirayəyə verilən əşya kirayə verənin razılığı ilə istifadə üçün hər hansı üçüncü şəxsə və ya ikinci əldən kirayəyə verilərsə, onda kirayə verən qarşısında üçüncü şəxs yox, kirayəçi məsuliyyət daşıyır.

Kirayəçinin özünün vicdanlı kirayəçi vəzifələrini pozması (məsələn, kirayəçi kirayəyə götürdüyü yaşayış evində ticarət və ya istehsal işləri ilə məşğul olur və s.) müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Bu, kirayə verənə ixtiyar verir ki, o, **kirayə müqaviləsini xəbərdarlıq müddətini gözləmədən birtərəfli qaydada ləğv etsin**.

Kirayəçi belə halda müqavilənin ləğvinə dair bildiriş vermək əvəzinə neqator iddia ilə məhkəməyə də müraciət edə bilər (MM-in 685.1-ci maddəsi).

Kirayəçinin əsas vəzifələrindən biri **kirayə haqqını vaxtında ödəməkdən** ibarətdir. Onun bu vəzifəni icra etməməsi müəyyən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Belə ki, kirayə verən **xəbərdarlıq müddətini gözləmədən kirayə müqaviləsini birtərəfli qaydada ləğv edə bilər**:

- kirayəçi iki ardıcıl müddət üçün kirayə haqqının və ya onun xeyli hissəsinin **ödənilməsini gecikdirdikdə**;
- ikidən çox müddət üçün iki aylıq əmlak kirayəsi haqqının məbləğinə çatan məbləğdə **əmlak kirayəsi haqqının ödənilməsini gecikdirdikdə**.

Müqavilə ləğv edilən vaxta kimi kirayəçi gecikdirilən kirayə haqqını ödəyə bilər. Belə halda müqavilə ləğv edilmir.

Kirayə hüquq münasibəti ləğv edildikdə kirayəyə götürdüyü **əşyanı kirayə verənə qaytarmaq kirayəçi-**

nin daşıdığı vəzifələrdən biridir. Başqa sözlə desək, müqavilə xitam edildikdə o, əmlakı qəbul etdiyi vəziyyətdə, onun normal köhnəlməsi nəzərə alınmaqla və ya müqavilədə şərtləşdirilmiş qaydada geri qaytarmağa borcudur. Əgər əşya istifadə üçün və ya ikinci əldən kirayəyə verilmiş olarsa, onda kirayəçi kirayə hüquq münasibətinə xitam verildikdə üçüncü şəxsdən həmin əşyanı qaytarmağı tələb edir.

Kirayə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra kirayəçi kirayəyə götürdüyü əşyanı qaytarmaq vəzifəsini icra etmədikdə, qanun kirayə verəni onun mənafeyini müdafiə etmək üçün hüquqi müdafiə vasitəsilə təmin edir. Belə ki, kirayə verən **əşyanın saxlandığı müddət üçün kirayə haqqı məbləğində kompensasiya ödənilməsini** tələb edə bilər. Bundan əlavə, kirayə verən **ona vurulan zərərin ödənilməsini** də tələb etmək ixtiyarına malikdir.

Kirayəçi əsas vəzifələrlə bərabər, həm də **əlavə vəzifə** daşıyır. **Bildiriş vermək** onun əlavə vəzifəsi hesab edilir. Qanun bildirişin yazılı formada verilməsini nəzərdə tutur. Bildiriş kirayə müddəti ərzində aşkar edilən müqavilə şərtlərinə uyğunsuzluq halları barəsində və ya əşyanı və ya onun istifadəçilərini gözlənilməz təhlükədən qorumaq üçün tədbirlər görülməsi zərurəti barəsində, habelə əşya barəsində, üçüncü şəxslərin hüquqları barəsində verilir. Bildirişin verilməməsi kirayəçi üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticəyə səbəb olur. Belə ki, əgər kirayəçi bildiriş vermirsə, o, bunun nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzini ödəməyə borcudur (MM-in 677.3-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, bildirişin verilməməsi kirayəçini qanunun onun mənafeyi üçün nəzərdə tutduğu müdafiə vasitələrindən istifadə etməkdən məhrum edir.

Kirayə götürülən əşya müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq istifadə nəticəsində dəyişə və ya pisləşə bilər. Belə halda əşyanın dəyişməsi və ya pisləşməsinə görə kirayəçi məsuliyyət daşımır (MM-in 687-ci maddəsi). Kirayə verən zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia verə bilər. Bu barədə iddia altı ay müddətində verilir. Göstərilən həmin müddət kirayə verən tərəfindən əşya geri alındığı vaxtdan hesablanır.

Kirayəçi həm də **hüquqlara** malikdir. Məsələn, onun kirayəyə götürdüyü əşyaya əlavə etdiyi **qurğunu götürmək ixtiyarı** vardır.

§	4.	Yaşayış	otağının	(mənzilin)	kirayəsi
müqaviləsinin xüsusiyyətləri					

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmetlərindən biri yaşayış otağıdır. Bu müqavilənin əsas iştirakçıları (tərəfləri) vətəndaşlardır. **Yaşayış otağının kirayəsi müqaviləsinə görə kirayəyə verən əşyanı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə bunun üçün kirayə verənə kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.** Müqavilənin predmeti yaşayış otağıdır.

Sovet mülki qanunvericiliyinə görə, yaşayış otağı (mənzil) kirayəsi müqaviləsi öhdəliyin (mənzil öhdəliyinin) müstəqil bir növü hesab edilirdi. 1937-ci ildə sovet mənzil qanunvericiliyi bu müqaviləni əmlak kirayəsi müqaviləsindən müstəqil bir müqavilə növü kimi ayırdı. 1937-ci ilə kimi 1922-ci il Mülki Məcəlləsi bu sahədə inqilabaqədərki Rusiya mülki qanunvericiliyinin ənənələrini davam etdirirdi. Belə ki, mənzil kirayə müqaviləsi müstəqil müqavilə növü kimi ayrıca olaraq tənzimlənmirdi. 1922-ci il MM-i yalnız əmlak kirayəsi müqaviləsini nizama salırdı. Bununla belə, 1922-ci il MM-nə görə əmlak kirayəsi müqaviləsini qaydaya salan normalar özündə bəzi xüsusi mənzil normalarını da birləşdirirdi.

1937-ci ildə sovet mənzil qanunvericiliyinin mənzil kirayə müqaviləsini müstəqil müqavilə kimi ayırmasına baxmayaraq, o dövrün hüquq ədəbiyyatında bu müqavilənin əmlak kirayəsinin yarımnövü hesab edilməsi və onun tənzimlənməsində əsasən əmlak kirayə normalarının və qaydalarının tətbiq edilməsi barədə fikir irəli sürülürdü. Bu mövqe müasir dövrdə bəzi müəlliflər tərəfindən dəstəklənir.

1964-cü il MM-də (o cümlədən, keçmiş müttəfiq respublikaların məəcəllələrində), həmçinin 1961-ci il Mülki Qanunvericiliyin Əsaslarında mənzil kirayə müqaviləsi müqavilə hüququnda müstəqil yer tutdu. Bu məəcəllə nisbətən əhatəli şəkildə mənzil kirayə müqaviləsini nizama salırdı. Mənzil kirayəsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə ayrıca fəsil (30-cu fəsil, 299-334-cü maddələr) həsr edilmişdi.

80-ci illərin ortalarında Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi qəbul edildi. Bununla əlaqədar olaraq MM-də yaşayış kirayə müqaviləsinə toxunan yalnız bir norma (299-cu maddə) saxlandı ki, bu, rəmzi mənanı ifadə edirdi. Bundan sonra 1964-cü il MM-in mənzil kirayəsinə aid olan müvafiq normaları Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1986-cı il 17 fevral tarixli fərmanı ilə MM-dən çıxarılaraq Mənzil Məcəlləsinə daxil edildi. Bununla həmin normalar MM-in tərkibində öz hüquqi qüvvəsini itirdi. Bundan sonra yaşayış sahəsinin kirayə müqaviləsi Mənzil Məcəlləsi və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş şərtlərlə və qaydada bağlanır, dəyişdirilir və pozulurdu.

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi mənzil kirayəsi müqaviləsinə münasibətdə sovet mülki qanunvericiliyində yaranan ənənələrdən imtina etmişdir. Buna görə mülki qanunvericilik bu baxımdan RF-in sovet mülki qanunvericilik ənənələrinə əsaslanan qanunvericiliyindən prinsipial surətdə fərqlənir. Nəzərdən keçirdikdə müəyyən etmək olur ki, mənzil kirayəsi barədə bizim mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu

qaydalar əynəbi (xarici) dövlətlərin mülki qanunvericilik ənənələrinə söykənir və əsaslanır. Almaniya mülki qanunvericiliyi, Fransa Mülki Məcəlləsi mənzil kirayəsini daşınar və daşınmaz əşyaların kirayəsi ilə bir sırada tənzimləyir, mənzil kirayəsini əmlak kirayəsinin müstəqil bir növü kimi nəzərdə tutmur, həm fiziki şəxslərə, həm də hüquqi şəxslərə münasibətdə eyni qaydalar müəyyən edir.

Həmin ölkələrin qanunvericiliyi mənzil kirayəsinin əmlak kirayə müqaviləsinin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə də mənzil kirayə münasibətlərini qaydaya salmaq üçün əmlak kirayəsi barədə normalar özündə **mənzil kirayəsinə aid xüsusi normaları** birləşdirir. Düzdür, ABŞ-da ayrı-ayrı yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində mənzil məəcəllələri qəbul edilmişdir. Lakin mənzil kirayəsi üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi əmlakın icarəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Mənzil kirayə müqaviləsinin tənzimləmək üçün xüsusi normalar ayrılmamışdır. Beləliklə, bizim qanunvericiliyə görə, **yaşayış otağının kirayəsi müqaviləsi ayrıca müstəqil müqavilə növü hesab edilmir**. Yaşayış sahəsinin kirayə müqaviləsi üzrə münasibətlər **əmlak kirayəsi müqaviləsi barədə normalarla tənzimlənilir**. Bunun üçün əmlak kirayəsi barədə normaların tərkibində mənzil münasibətlərini tənzimləyən xüsusi normalar ayrılır. Bizim mülki qanunvericilik yaşayış otağının kirayə müqaviləsinin ayrıca müstəqil müqavilə kimi nəzərdə tutmur.

Yaşayış otağının kirayə müqaviləsinin predmeti (yaşayış otağı) istifadə üçün yalnız fiziki şəxslərə verilir. Ona görə də yaşayış otağı ondan daimi yaşamaq üçün istifadə məqsədlərinə cavab verməlidir. Yaşayış otağı elə vəziyyətdə olmalıdır ki, ondan istifadə istifadəçilərin həyatı və sağlamlığı vicdanlı kirayəyə verən üçün açıq-aşkar təhlükə törətməsin (MM-in 676.4-cü maddəsi).

Mülki Məcəllə müqavilənin predmeti kimi çıxış edən yaşayış otağına anlayış vermir. Yaşayış otağı elə bir sahədir ki, o, öz texniki, sanitariya və digər istehlak xüsusiyyətlərinə görə yaşamaq üçün istifadə edilir. Yaşayış otağı çoxmənzilli yaşayış evinin bir hissəsindən və ya o, bir mənzili olan yaşayış evindən (tam halında) ibarət ola bilər.

Müqavilədə yalnız vətəndaşlar (fiziki şəxslər) kirayəçi rolunda iştirak edə bilərlər. Hüquqi şəxslərin kirayəçi rolunda çıxış etməsi istisna edilir. Lakin **hüquqi şəxslər bu müqavilənin bağlanılmasında kirayə verən qismində iştirak edə bilərlər**.

Kirayəçi kirayəyə verilmiş otaqların və binanın salamatlığı üçün zəruri olan, bu otaqların və ya binanın digər hissələrinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin isitməyə sərf olunan enerjiyə qənaət edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə icazə verməyə borcudur. Lakin bu tədbirlər kirayəçini və onun ailəsini narahat etməməlidir. Bundan əlavə, bu cür tədbirlər həyata keçirilərkən kirayə verənin kirayəçiyə məlumat (bildiriş) verməsi tələb olunur. Bildiriş yazılı formada verilir. Bu sənəddə görülməli tədbirlərin xarakteri, başlanma müddəti, habelə kirayə haqqının artımı barəsində məlumatlar göstərilir. Bildiriş tədbirlərin həyata keçirilməsinə üç ay qalmış verilir.

Göstərilən tədbirlər kirayəçi tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün kirayə verən kirayəçinin xahişi əsasında ona qabaqcadan avans formasında pul vəsaiti verir. Tədbir həyata keçirilib qurtardıqdan sonra **kirayə verən kirayəçinin çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəyir**.

Görülən tədbirlər otaqların (və ya binanın) salamatlığı üçün zəruri olmadıqda, onların yaxşılaşdırılmasına yönəlmədikdə, isitməyə sərf olunan enerjiyə qənaət edilməsinə səbəb olmadıqda, habelə kirayəçi və onun ailəsini narahat etdikdə **kirayəçi müqaviləni ləğv etmək ixtiyarına malikdir**. Müqavilə bildirişin daxil olduğu müddətdən iki ay ərzində pozula bilər. Növbəti ayın sonu müqavilənin ləğv edilmə müddəti hesab edilir.

Mülki Məcəllə yaşayış otağının kirayə müqaviləsinin **formasını barədə** heç bir göstəriş ifadə etmir. Bu müqavilə, bir qayda olaraq, tərəflərin imzaladıqları bir sənəd tərtib etmək yolu ilə **sadə yazılı formada bağlanır**. Lakin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə **müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənə bilər** (MM-in 329.1-ci maddəsi). Lakin təcrübədə müqavilənin **şifahi formada** bağlanması halına rast gəlmək olar. Deməli, müqavilənin hansı formada bağlanması məsələsi tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilir. Müqavilənin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınması istisna edilir. Ona görə ki, daşınmaz əmlakın istifadə hüququ (o cümlədən kirayə müqaviləsi əsasında əmələ gələn istifadə hüququ) yalnız MM-də və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda dövlət qeydiyyatına alınır (MM-in 139.1-ci maddəsi). Qanun isə bu cür göstəriş ifadə etmir.

Bununla bərabər, şəxslər (o cümlədən mülkiyyətçinin ailə üzvləri) yaşayış binasından istifadə hüququna bu şərtlə malikdir ki, həmin hüquq daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınsın (MM-in 228.1-ci maddəsi). Mülkiyyətçi ilə bağlanan, notariat qaydasında təsdiqlənən yazılı razılaşma yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququnun əmələ gəlməsini, həyata keçirilməsi şərtlərini və xitam olunmasını müəyyənləşdirir (MM-in 228.2-ci maddəsi). Belə hesab edirik ki, qanunun bu göstərişinin yaşayış otağının kirayə müqaviləsi üzrə əşyanın istifadəyə verilməsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Ona görə ki, MM yaşayış otağından öhdəlik hüququ (kirayə müqaviləsi) əsasında yox, əşya hüququ əsasında əmələ gələn istifadə hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması qaydasını nəzərdə tutur. Lakin qanunun bu göstərişini hərfi mənada yox, ge-

nişləndirici mənada təfsir etmək lazımdır. Bu onu ifadə edir ki, yaşayış otağından kirayə müqaviləsi əsasında əmələ gələn istifadə hüququ daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmalıdır.

Qanun belə bir göstəriş ifadə edir ki, yaşayış otağından istifadə hüququ kirayənin müstəqil predmeti ola bilməz (MM-in 228.3-cü maddəsi).

Bununla əmlak kirayəsi müqaviləsi barəsində söhbətimizi başa çatdırırıq. Hələ qədim Misirdə bu müqavilə xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Babilistanda ən çox istifadə edilən müqavilələrdən biri kirayə müqaviləsi idi. Hammurapi Qanunnaməsində torpağın, mənzilin, bağçanın və s. kirayə verilməsi qaydaları göstərilirdi. Bu müqavilə indi də geniş miqyasda tətbiq edilir. Biz tez-tez çadırın, qab-qajağın, stol-stulun və s. kirayəyə verilməsi barədə elanlara rast gəlirik. Özü də bizim kirayə barədə qanunvericiliyimizin müəyyən etdiyi qaydalar Avropa ölkələrinin qanunvericilik ənənələrinə uyğundur ki, bu, Roma hüququna əsaslanır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Meyer D.İ. Russkoe qracdanskoe pravo. Çastğ 2 (po izdaniö 1902 q.) M., 1997.

Litovkin V.N. Cilihnoe zakonodatelğstvo. M., 1988.

Martkoviç İ.B. Cilihnoe pravo. M., 1990.

Cilihnoe zakonodatelğstvo / Pod red. **V.F.Əkovleva, P.İ. Seduqina.** M., 1991.

Tolstoy Ö.K. Cilihnoe pravo M., 1996.

Şerşeneviç Q.F. Uçebnik ruskoqo qracdanskoqo pravo (po izdaniö 1907 q.) M. 1995.

Rimskoe çastnoe pravo. Uçebnik / Pod red. **İ.B.Noviükoqo, İ.S. Pereterskoqo.** M., 1999.

Mextiev Ö.A. Öridiçeskie qarantii cilihnıx prav sovetskix qracdan: Avtoref. dis. kand. örid.nauk / MQU im. M.V.Lomonosova. M., 1969.

XV FƏSİL LİZİNQ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Lizinq müqaviləsinin anlayışı, hüquqi tənzimlənməsi, əhəmiyyəti, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Lizinqin anlayışı

Lizinqin mahiyyətini başa düşmək üçün belə bir misal çəkək. Bir neçə şəxs sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək və mənfəət əldə etmək üçün müəssisə təsis edirlər. Məlum məsələdir ki, bundan ötrü müəssisənin əmlakı (maşınları, sənaye və tikinti avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak növləri) olmalıdır. Lakin bahalı əmlakı əldə etməyə müəssisənin maliyyə vəziyyəti imkan vermir. Belə ki, onu satın almağa müəssisənin maddi vəsaiti çatmır. Bəs nə etməli?

Vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə müəssisə ona lazım olan əmlakın müəyyən satıcıdan satın alınması üçün banka (və ya ixtisaslaşdırılmış şirkətə) müraciət edir. Bank (və ya ixtisaslaşdırılmış şirkət) müəssisənin müraciəti əsasında onun göstərdiyi satıcıdan həmin əmlakı pulunu tam ödəməklə satın alır və satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Alqı-satqı müqaviləsi bağlayan zaman bank (və ya ixtisaslaşdırılmış şirkət) satıcıya həmin müqavilənin məqsədini, yəni əmlakın sonradan müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə verilməsi üçün əldə olunmasını bildirir.

Satıcı əmlakı banka (alıcıya) satsa da (bu zaman bank əmlakın pulunu ödəyir və onun mülkiyyətçisi olur) onu bilavasitə müəssisəyə verir. Nəticədə həmin əmlak müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə keçir. Müəssisə əmlakdan istifadə edərək sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirir və mənfəət əldə edir. İstifadə müddəti başa çatdıqda o, ya əmlakı mülkiyyətçiyə (banka və ya ixtisaslaşdırılmış şirkətə) qaytarır, ya istifadə müddətini uzadır, ya da əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir.

Belə halda **kompleks xarakterli əmlak münasibəti** əmələ gəlir ki, ona **lizinq münasibəti** deyilir. Müəssisə, bank və satıcı lizinq münasibətinin iştirakçıları adlanır: müəssisəyə **lizinq alan**, banka **lizinq verən**, satıcıya isə **mal göndərən (verən)** deyilir. Satın alınaraq müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə verilən əmlak isə **lizinq əmlakı** və ya **lizinq avadanlığı** adlanır.

Bankla (lizinq verənlə) satıcı arasında münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi, müəssisə ilə (lizinq alanla) bank (lizinq verən) arasındakı münasibətlər isə lizinq müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Lizinq dedikdə, kompleks xarakterli elə bir əmlak münasibəti başa düşülür ki, bu münasibətə görə bir tərəfin (lizinq alanın, istifadəçinin) müraciətinə əsasən digər tərəf (lizinq verən, ixtisaslaşdırılmış şirkət) dəqiq olaraq müəyyənləşdirilmiş satıcıdan xüsusi olaraq lizinq alan üçün əldə etdiyi əmlakı onun müvəqqəti istifadəsinə verir, lizinq alan isə bunun əvəzində haqq ödəyir.

Göründüyü kimi, lizinq müəyyən əmlakın haqq müqabilində kirayəyə verilməsidir. Belə ki, lizinq verənin pulunu tam ödəyib satıcıdan aldığı əmlak lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verilir. Təsədüfi deyildir ki, lizinq ingiliscə «lease» sözündən olub, əmlakı alıb müvəqqəti istifadəyə vermək mənasını bildirir. Odur ki, **lizinq əm-**

lak kirayəsi deməkdir.

Qeyd etməliyik ki, lizinq alan ona verilmiş əmlakdan yalnız istifadə etmir; o, həm də əmlakdan istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirir və bunun nəticəsində mənfəət (gəlir) əldə edir. Buna görə də **lizinq icarə deməkdir**. Təsadüfi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində lizinqin ingiliscə «leasing» («to lease») ifadəsindən olub «əmlakı almaq və icarəyə vermək» mənasını ifadə etməsi göstərilir.

Beynəlxalq təjribədə icarənin üç növü fərqləndirilir:

- rentinq;
- xayrinq;
- lizinq.

Rentinq (rentina) qısamüddətli icarədir; bu növ icarənin müddəti bir neçə gündən bir neçə aya kimidir. Rentinqin predmetini, bir qayda olaraq, nəqliyyat vasitələri, turist malları təşkil edir.

Xayrinq (hiring) ortamüddətli icarəyə deyilir; bu icarə növünün müddəti bir neçə aydan bir ilə kimidir. Xayrinqin predmeti, adətən, nəqliyyat vasitələri, yol-tikinti maşınları, quraşdırma avadanlıqları və kənd təsərrüfatı maşınlarından ibarətdir.

Lizinq (leasing) dedikdə isə uzunmüddətli icarə başa düşülür; icarənin bu növünün qüvvədə olma müddəti 1 ildən çoxdur. Lizinqin predmeti, bir qayda olaraq, dəzgahlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri, tikinti və quraşdırma avadanlıqları ola bilər.

Əgər lizinq hüquqi baxımdan icarənin (kirayənin) bir formasıdırsa, iqtisadi planda o, çox vaxt **maliyyələşdirmə üsulu, kapital qoyuluşunu həyata keçirmə vasitəsi** kimi çıxış edir. Belə ki, lizinq predmeti olan əmlakı müəyyən satıcıdan satın alaraq müəssisəyə (lizinq alana) verməklə lizinq verən mahiyyətə öz kapitalını istehsal sferasına investisiya kimi qoyur. Ədəbiyyatda göstərilir ki, «lizinq» sözü pul – investisiya qoymaq deməkdir. Satın alınmış həmin əmlakın müəssisəyə (lizinq alana) icarəyə verilməsi əməliyyatı maliyyə xarakteri daşıyır və maliyyə əməliyyatı kimi çıxış edir. Bununla lizinq verən lizinq alana bir növ **maliyyə krediti** verir ki, həmin kredit xüsusi şərtlər əsasında qaytarılır. Odur ki, mahiyyətə lizinq kredit əməliyyatı sayılır. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq hüquqda o, **kredit-kirayə** adlanır. Amma lizinq kreditdən (kreditləşmədən) üstün olan, daha yüksək səviyyəli maliyyə əməliyyatıdır. Belə ki, bankdan kredit almaq kifayət qədər xərc çəkilməsinə səbəb ola bilər; digər tərəfdən kredit verərkən bank gələcək borclunun (yəni kredit alanın) maliyyə vəziyyətini, «kredit tarixçəsini» (dosyesini) diqqətlə təhlil edir ki, bundan asılı olaraq o, kredit verilib-verilməməsi məsələsini həll edir. Bəzən kredit verilməsi barədə müsbət qərar qəbul olunmur.

Göstərilənlərdən başqa lizinq bir sıra kompleks məsələləri həll etməyə imkan verir. Bu məsələlərə aiddir: sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün əmlak əldə etmək və ondan istifadə etmək; əmlakdan istifadə etmək müddətini uzatmaq; həmin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə etmək. Kredit əməliyyatı, ümumiyyətlə, heç bir əməliyyat (məsələn, nişyə alqı-satqı) bu kimi kompleks məsələləri həll edə bilmir.

Lizinq **sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi xarakterli** bir sahəsidir. Maliyyə əməliyyatı kimi o, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Belə ki, lizinq sahibkarlıq fəaliyyətinə investisiya qoyulmasının xüsusi formasıdır. Buna görə də lizinq münasibətlərinin əsas iştirakçıları **sahibkarlardır**. Digər tərəfdən **lizinq əməliyyatının əsas sosial-iqtisadi məqsədi** sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, Almaniya hüquq doktrinasında lizinq sahibkarlıq (ticarət) əqdi kimi xarakterizə olunur. Lakin lizinq xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan, yəni **lisenziyalasdırılmış növünə aid olunmur**. Buna görə də lizinq əməliyyatını həyata keçirmək üçün hər hansı dövlət orqanından xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb edilmir.

Qeyd etməliyik ki, müəyyən hallarda müəssisənin kommersiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ilkin kapitalı olmur. Lizinq xidmət növündən istifadə etməklə müəssisə ilkin kapitalı – **lizinq avadanlığını** əldə edir. Lizinq avadanlığını maddi imkana malik olan bank, lizinq şirkətləri və s. alıb, həmin müəssisəyə uzun müddətə icarəyə verir. Belə halda bank, lizinq kompaniyası icarəyə verən, müəssisə isə icarəçi rolunda çıxış edir. Bu cür avadanlığı on və daha çox ildən sonra icarəyə verəndən satın almaq mümkün olur. Həmin avadanlığın satın alınması üçün lazım olan pul vəsaiti lizinq avadanlığından istifadə etmək yolu ilə əldə edilir və qazanılır. Beləliklə, lizinq xidmət növündən istifadə etmək müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli və faydalı olur.

Söylədiklərimizdən belə məlum olur ki, güclü maddi və maliyyə imkanlarına malik olan banklar, lizinq şirkətləri və s. mülkiyyət hüququ əsasında maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, istehsal qurğuları alıb, onları kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən, lakin kapitaldan (maddi vəsaitdən) məhrum olan müəssisələrə (firmalara) 5-8 və daha çox müddətə icarəyə verir. İcarəçi müəssisə icarəyə götürdüyü əmlakdan istifadəyə görə vaxtaşırı olaraq icarəyə verən banklara, lizinq şirkətlərinə və s. ödəniş verir. Bu vəsaiti o, əmlakdan istifadə nəticəsində qazanır. Razılaşdırılmış müddət qurtardıqdan sonra icarəçi lizinq avadanlığını satın ala bilər. Bunun üçün qalıq məbləğini ödəyir və avadanlıq üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. əgər bu mümkün olmazsa,

istifadə müddətinin uzadılması barədə tərəflər razılığa gələ bilərlər, yaxud lizinq avadanlığı mülkiyyətçinin özünə qaytarılır. Bax, lizinq adlı əməliyyatın və xidmət növünün mahiyyəti və məzmunu da bundan ibarətdir.

2. Lizinqin əhəmiyyəti

Lizinq böyük əhəmiyyətə malik olan fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyət növünün iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, özündə **istehsalın əmək və kapital kimi iki vacib amilini** birləşdirir. Bununla lizinq fəaliyyəti iştirakçıların bütjənin formalaşdırılmasında iştirakı təmin olunur və beləliklə, cəmiyyətin sosial-iqtisadi probleminin həllinə yardım edilir. Digər tərəfdən lizinqin vasitəsilə istehsal genişlənir və bazar zəruri mallarla təmin olunur.

Lizinq **investisiyanın xüsusi formasıdır**; onun köməyi ilə investisiya prosesi güclənir. İnvestisiyanın ənənəvi formalarından lizinq bununla fərqlənir ki, o, sənaye müəssisələrinin təzə texniki avadanlıqlarla təmin edilməsində, həmin müəssisələrin bütün istehsal gücü ilə işləməsində, struktur baxımından iqtisadiyyatın bütövlükdə yenidən qurulmasında impuls rolunu oynayır. Lizinq müəssisələrini həyata keçirdikləri istehsal fəaliyyətini texniki yeniləşdirmə vasitəsidir. O, imkan verir ki, iqtisadi yüksəliş təmin olunsun, istehsalın həcmi artsın, sağlam rəqabət artsın. Buna görə də lizinq fəaliyyəti Ümumdünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa İttifaqı Komissiyası, Avropa İqtisadi Komissiyası və digər beynəlxalq qurumlar tərəfindən dəstəklənir. Lizinq vacib üstünlüyü olan fəaliyyət növüdür. Belə ki, yeni avadanlıq satın alarkən lizinq şirkətləri üçün xüsusi vergi güzəştləri müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən lizinqin özü üstünlüyü olan mexanizm deməkdir. Məsələn, vaxtaşırı ödənilən lizinq haqqı məhsulun maya dəyərində daxil edilə bilər ki, istehsal investisiyasının digər formaları bundan məhrumdur. Lizinq fəaliyyətinin effektiv iqtisadiyyatın yaradılmasında vacib rolu vardır. Məhz belə iqtisadiyyat bazarı yüksək texnologiyalı, rəqabət qabiliyyətli mallarla təmin edir.

3. Lizinqin tarixi və inkişafı

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mənada «lizinq» termini XIX əsrdə yaranmışdır. Lakin lizinq ideyası mahiyyətcə yeni deyildir və minillik tarixə malikdir. Belə ki, lizinqə oxşar əməliyyatın aparılması çox-çox əvvəllərə, qədim zamanlara təsadüf edir.

Lizinq münasibətlərinin ilk dəfə olaraq nə vaxt və harada yaranması iqtisadi və hüquq ədəbiyyatı səhifələrində mübahisə doğurur. Birinci dəfə bu əməliyyatdan nə vaxt və hansı coğrafi məkanda istifadə edilməsi barədə müəlliflər yekdil fikir söyləmişlər.

Ədəbiyyatda belə bir fikir söylənilir ki, lizinq əqdi ilk dəfə Aristotel dövründə (bizim eradan əvvəl IV əsrdə) bağlanmışdır; «var və sərvət əmlaka mülkiyyət hüququndan yox, ondan istifadə nəticəsində əldə olunur» kimi söz məhz ona məxsusdur.

Belə bir fikir də mövcuddur ki, lizinqə oxşar əqd hələ qədim Şumer dövlətində bağlanmışdır. Bəzi tədqiqatçı alimlər göstərir ki, bizim eradan əvvəl 5-ci minillikdə Misirdə və Mesopotamiyada lizinqə oxşar əməliyyata təsadüf olunur. İqtisadçı alimlər lizinqin izlərini Hammurapi qanunlarında (b.e.ə 1792-1750) tapırlar. Lizinqdən ilk dəfə Qədim Romada istifadə olunması fikrini söyləyən müəlliflərə də rast gəlirik. Qeyd olunur ki, IX əsrdə Venetsiyada lizinqə oxşar əməliyyatın həyata keçirilməsi geniş xarakter almışdır.

Bəzi müəlliflər göstərir ki, lizinqdən ilk dəfə orta əsrlərdə İngiltərədə istifadə olunmuşdur. Bu ölkədə lizinqin taleyində xüsusən də dəmir yol nəqliyyatının və kömür sənayesinin inkişafı vacib rol oynamışdır.

Qeyd etməliyik ki, ədəbiyyat səhifələrində lizinqdən ilk dəfə ABŞ-da istifadə olunması fikrinə də rast gəlirik. Hüquq tarixçiləri göstərir ki, «lizinq» termini birinci dəfə məhz bu ölkədə işlədilmişdir. Belə ki, XIX əsrin II yarısında «lizinq» sözünün özü ABŞ-da dövrüyyəyə daxil edilmişdir. 1877-ci ildə telefon şirkəti «BELL»-in öz telefon aparatlarının satışını qadağan edən və onların yalnız icarəyə verilməsini nəzərdə tutan qərar qəbul etməsi ilə «lizinq» terminindən istifadə olunmasının başlanğıcı qoyuldu; bu termin həmin vaxt məhz bununla bağlı olaraq yaranmışdır. Odur ki, bir sıra müəlliflər göstərir ki, XIX əsrin II yarısında müasir mənada lizinq terminindən istifadə olunmasının başlanğıcı qoyulmuşdur.

Lizinqin müasir tarixi isə XX əsrin ortalarından başlayır. Belə ki, 1952-ci ildə ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində ilk lizinq şirkəti («United States Leasing Corporation») yaradıldı ki, bu şirkətin əsası Henri Şonfeld tərəfindən qoyulmuşdur. O, haqlı olaraq Amerika lizinqinin atası adlanır. Əsas fəaliyyət predmeti lizinq olan həmin şirkət lizinq əməliyyatının inkişafına güclü təkan verdi. Bunun nəticəsində lizinq geniş şəkildə ABŞ-da inkişaf etdi.

İlk lizinq şirkətinin yaradılması ilə XX əsrin 50-ci illərində lizinq münasibətlərində əsl janlanma baş verdi. Müxtəlif istehsal vasitələri (texnolocı avadanlıqlar, maşınlar, dəzgahlar və s.), habelə nəqliyyat vasitələri (gəmilər, təyyarələr və s.) lizinqə verilməyə başladı. Bunu nəzərə alan ABŞ hökuməti lizinq fəaliyyətinin inkişafına yönələn dövlət proqramı qəbul etdi. Müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində lizinq xidməti göstərən şirkətlər və firmalar yarandı. Lizinq fəaliyyəti kifayət dərəcədə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bunların nəticəsində ABŞ-da lizinq biznesinin başlanğıcı qoyuldu.

XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq lizinqdən inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində də geniş istifadə olunur. Həmin vaxt ilk lizinq şirkətləri (cəmiyyətləri) yaradıldı. Hal-hazırda **Avropa Lizinq Cəmiyyətləri Birliyi** fəaliyyət göstərir ki, onun iqamətgahı Brüssel şəhərində yerləşir.

ABŞ-da və Qərbi Avropa ölkələrində lizinqdən geniş səviyyədə istifadə edilməsi bununla izah olunur ki, bu ölkələrdə daha əlverişli iqtisadi şərait mövcuddur. Belə ki, XX əsrin ortalarından başlayaraq həmin ölkələrdə sahibkarlıq biznesi mühüm dərəcədə dəstəklənir və əsasən həm də lizinq mexanizmi vasitəsilə investisiya qoyulması hesabına inkişaf edir. Digər tərəfdən lizinqin üstünlükləri həm ABŞ, həm də Avropa şirkətlərinin lizinqi praktikada geniş səviyyədə tətbiq etmələrinə təsir göstərir. Bunlara görə lizinq ABŞ-da və Avropada, habelə Kanadada intensiv surətdə inkişaf etmişdir. Tezliklə lizinqin istifadə olunduğu coğrafi məkan daha da genişləndi: lizinq bazarı Avstraliya və Yaponiyada da meydana gəldi. Hal-hazırda lizinq xidmətləri bazarında dünyanın 100-ə yaxın ölkəsi iştirak edir. Lizinq bazarı üçün ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Norveç və digər ölkələrdə daha əlverişli şərait yaradılmışdır. Həmin ölkələrin hökuməti lizinq şirkətlərinə güzəştli kredit vermək, vergini azaltmaq, amotizasiya ayırmalarının normativlərini artırmaq və digər yollarla lizinqin inkişafına kömək edirlər. Özü də dünyada lizinq müxtəlif sahəvi struktur ilə xarakterizə olunur. Məsələn, Avropada həm şəxsi istifadə, həm də istehsal məqsədləri üçün istifadə olunan avtomobillərin lizinqi geniş yayılmışdır.

Hal-hazırda lizinqdən praktiki olaraq bütün ölkələrdə istifadə olunur.

4. Lizinqin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Beynəlxalq ticarət dövrində lizinqdən geniş istifadə olunması onun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini zərurətə çevirdi. Bununla yanaşı, lizinq fəaliyyətinin bir sıra ölkələrdə həyata keçirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində tətbiq edilməsi və ayrı-ayrı dövlətlərdə hüquqi tənzimlənmədə fərqlərin olması beynəlxalq lizinq haqqında qaydaların unifikasiya olunmasını tələb edirdi. Odur ki, UNİDRUA (Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut) tərəfindən **beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında konvensiyanın** layihəsi hazırlandı. Layihənin hazırlanmasında Avropa Lizinq Təşkilatı da iştirak etmişdi. 1988-ci il 28 may tarixində Ottava şəhərində (Kanada) 55 dövlətin iştirak etdikləri diplomatik konfransda (lizinq üzrə beynəlxalq konfransda) konvensiya qəbul olundu. Konvensiya 13 dövlət tərəfindən imzalandısa da yalnız 9 dövlət (Fransa, İtaliya, Nigeriya, Belarus, RF, Latviya, Macarıstan, Özbəkistan və Panama) tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. Konvensiya 1 may 1995-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası konvensiyanın iştirakçısı deyildir. Lakin konvensiyanın üzvü olmaq bizim ölkə üçün vacib məsələdir.

Konvensiya 3 fəsil, 25 maddədən ibarətdir. I fəsil (1-6-cı maddələr) konvensiyanın tətbiq sferasına və ümumi müddəalara həsr olunmuşdur. II fəsil (7-14-cü maddələr) tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. «Yekun müddəalar» adlı III fəsil özündə 15-25-ci maddələri birləşdirir. Beynəlxalq lizinqi məhdudlaşdıran hüquqi maneələri aradan qaldırmaq konvensiyanın əsas məqsədi sayılır.

Konvensiya beynəlxalq kommersiya münasibətinin ən mürəkkəb növlərindən biri olan beynəlxalq lizinq sahəsində maddi-hüquqi normaları unifikasiya edir, bu sahədə eyni və vahid hüquqi recim müəyyənləşdirir. Konvensiya beynəlxalq maliyyə lizinqinin xarakterik əlamətlərini də göstərir. Burada beynəlxalq maliyyə lizinq müqaviləsinə anlayış verən, bu müqavilənin elementlərini tənzimləyən müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyaya görə, lizinqin beynəlxalq maliyyə lizinqinə aid edilməsi üçün lizinq alan və lizinq verənin müxtəlif ölkələrdə olması tələb edilir. Konvensiya eyni bir ölkədə olan tərəflər arasındakı lizinq münasibətlərini tənzim etmir. Konvensiya həm də əsasən şəxsi, ailə və ya ev məqsədləri üçün istifadə olunan əmlakın istifadəyə verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərə tətbiq edilmir. Onun nizamasalma predmetinə yalnız o lizinq əqdrləri daxil ola bilər ki, həmin əqdlər sahibkarlar arasında bağlansın və kommersiya dövryyəsi çərçivəsində realizə olsun. Deməli, konvensiya adi icarəyə, habelə istehlak məqsədləri üçün icarəyə tətbiq edilmir.

Beynəlxalq səviyyədən başqa, lizinq həm də ayrı-ayrı ölkələrin daxili qanunvericiliyi çərçivəsində tənzimlənilir. Qeyd edək ki, xarici dövlətlərin çoxunda lizinqin tənzimlənməsinə həsr olunan xüsusi qanunvericilik aktı qəbul edilməmişdir. Bu, xarici ölkələrdə lizinqi hüquqi tənzimlənmənin xarakterik cəhətidir. Məsələn, lizinqin ən çox inkişaf etdiyi ABŞ-da lizinq barədə xüsusi qanunvericilik aktı yoxdur. Ona görə də bu ölkədə lizinq münasibətləri əsasən vergini və xüsusi hüququn ayrı-ayrı məsələlərini tənzimləyən aktlardakı normalarla qaydaya salınır. Amma bəzi ölkələrdə lizinqin tənzimlənməsinə həsr olunan xüsusi aktlar qəbul olunmuşdur. Məsələn, Fransada lizinq münasibətləri xüsusi qanunla tənzimlənilir ki, həmin qanun 1966-cı ildə qəbul olunmuşdur. Belçikada da lizinqə həsr olunan xüsusi akt qüvvədədir ki, həmin akt 1967-ci ildə qüvvəyə minmişdir; bu akt lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir.

RF-də 1998-ci ildə lizinq barədə xüsusi qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunda lizinqi hüquqi və təşkilati-iqtisadi əsasları müəyyən olunmuşdur. Həmin qanun bu ölkədə lizinq münasibətlərini tənzimləyən əsas normativ aktdır. Digər ölkələrdə lizinqi tənzimləmək üçün ayrı-ayrı mülki-hüquqi müqavilələr (alqı-satqı, icarə, kirayə, kredit və borc müqavilələri) barədə normalar, habelə ticarət adətləri və məhkəmə praktikası tətbiq olunur. O ki

qaldı Azərbaycan Respublikasına, qeyd etməliyik ki, bizim ölkəmizdə də 1994-cü ildə «Lizinq haqqında» qanun qəbul olunmuşdu; indi həmin qanun qüvvədən düşmüşdür. Buna görə də lizinq münasibətləri əsasən **Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir**; məcəllənin 38-ci fəslinə daxil olan maddələr (747-751-ci maddələr) lizinqi tənzimləyir.

§ 2. Lizinq müqaviləsinin anlayışı və xarakterik əlamətləri

1. Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti barədə diskussiya

Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ən çox müzakirə olunan və mübahisə predmetinə çevrilən məsələlərdən biridir. Mülki hüquq doktrinasında hal-hazırda bu, ən diskussiya doğuran məsələlərdən biri kimi qalır. Lizinq müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində tutduğu yer barədə diskussiya bu gün də davam edir və indiyə kimi öz qəti həllini tapmamışdır. Bu, onunla izah edilir ki, **lizinq müqaviləsi özündə müxtəlif mülki-hüquqi müqavilələrin elementlərini birləşdirir** və buna görə onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirmək çətin məsələyə çevrilir.

Mülki hüquq ədəbiyyatında alimlər lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti barədə bir-birindən fərqli, müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Məsələn, Almaniya sivilistika doktrinasında lizinq müqaviləsi xüsusi növ **nisyə alqı-satqı müqaviləsi** kimi təsnif edilir. Fransa və Almaniya doktrinasında lizinq müqaviləsinin özündə **tapşırıq müqaviləsinin elementlərini** birləşdirməsi barədə konsensiya əsaslandırılır: bu konsepsiyaya görə lizinq müqaviləsi əsasında lizinq alan lizinq verənə onun üçün əmlak əldə edilməsi barədə tapşırıq verir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, lizinq müqaviləsi **əmlak kirayə müqaviləsinin xüsusi növüdür**. Müəlliflərdən M.İ. Leşenko göstərir ki, lizinq müqaviləsi **əmtə kredit müqaviləsidir**; lizinq müqaviləsinə görə, lizinq verən lizinq alana istifadə üçün əmlak (avadanlıq, maşın, gəmi və s.), yəni əmtəə krediti verir. Lizinq müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələrin müstəqil növü (tipi) hesab edən müəlliflərə də təsadüf olunur; onlar lizinq müqaviləsinin **müstəqil mülki-hüquqi müqavilə** kimi tanıyırlar. Bəzi alimlərə görə lizinq müqaviləsi **xüsusi növ müqavilə** (sui generis) olub, özündə bir neçə müqavilənin elementini birləşdirir. Fransa hüquq doktrinasında lizinq müqaviləsinin **üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə** hesab edən əsaslandırılmış konsepsiya mövcuddur. Bəzi müəlliflər isə hesab edirlər ki, lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinin ayrıca növüdür.

Bizim fikrimizə, lizinq müqaviləsinin **icarə müqaviləsinin ayrıca növü** kimi tanıyan müəlliflərin mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, lizinq müqaviləsinə görə əmlak lizinq verən tərəfindən lizinq alanın müvəqqəti, müddətli və əvəzli istifadəsinə verilir. Qeyd etməliyik ki, icarə müqaviləsinin də hüquqi məqsədi məhz bundan ibarətdir. O ki qaldı lizinq müqaviləsinin xarakterik əlamətlərinə (lizinq alanın istifadəsinə xüsusi olaraq onun müraciəti əsasında lizinq verən tərəfindən alınmış əmlakın verilməsi, istifadəyə verilmiş əmlakın lizinq alan tərəfindən satın alınması və onun mülkiyyətinə keçməsi və s.), qeyd etmək lazımdır ki, onlar heç də məsələnin mahiyyətinə təsir göstərmir. Belə ki, **lizinq müqaviləsi müstəqil müqavilə kimi yox, yalnız icarə müqaviləsinin ayrıca növü kimi tanına bilər**. Həmin xarakterik əlamətlər isə lizinq müqaviləsinin icarə müqaviləsinin digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir (bu əlamətlər barədə növbəti yarımbaşlıqda).

Beləliklə, lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinin ayrıca növüdür. Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, RF-in qanunvericiliyi məsələyə məhz bu cür yanaşır. Belə ki, lizinq müqaviləsi dedikdə, maliyyə icarə müqaviləsi başa düşülür (RF MM-in 665-ci maddəsi). Bu ölkənin qanunvericiliyində maliyyə icarəsi və lizinq eynimənalı anlayışlar kimi işlədilir. Belçika qanunvericiliyi də lizinqi (leasing) icarə ilə eyniləşdirir.

Bəzən lizinq müqaviləsi «kredit-icarə müqaviləsi» kimi müəyyənləşdirilir. Fransa qanunvericiliyinə görə «kredit-icarə müqaviləsi» özündə həm əmlak kirayəsi müqaviləsinin, həm də kredit müqaviləsinin elementlərini birləşdirir və lizinq müqaviləsinin spesifik növü sayılır.

Kvebeğin Mülki Məcəlləsi lizinq müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilənin ayrıca və müstəqil növü kimi nəzərdə tutur; məcəllənin üçüncü fəslində bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

2. Lizinq müqaviləsinin anlayışı və xarakterik əlamətləri

Lizinq müqaviləsinin leqal anlayışı MM-in 747.1-ci maddəsində verilmişdir. Bu anlayışda lizinq müqaviləsinin hüquqi xarakterini müəyyənləşdirməyə imkan verən cəhətlər nəzərdə tutulmuşdur.

Lizinq müqaviləsinə görə, bir tərəf (lizinq verən) müəyyən əşyanı müqavilə ilə şərtləşdirilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və digər şərtlərlə (lizinq alana əşyanı satın almaq hüququnun verilməsi barədə şərt də daxil olmaqla) digər tərəfin (lizinq alanın) istifadəsinə verməyi, lizinq alan isə vaxtaşırı haqq ödəməyi öhdəsinə götürür.

Anlayışdan görürük ki, əşyanı lizinq alanın istifadəsinə lizinq verən müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində verir. Başqa sözlə desək, əşyadan istifadə etməyə görə lizinq alan lizinq verənə haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Odur ki, lizinq müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri hüquqlara malik olub vəzifələr daşıyırlar. Buna görə də lizinq müqaviləsi **iki-tərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**.

Lizinq müqaviləsi müqavilənin mühüm şərti barədə tərəflər razılığa gəldikləri andan bağlanmış sayılır. Bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Müqavilənin bağlanmış sayılması üçün əşyanın lizinq verən tərəfindən lizinq alana istifadəyə verilməsi tələb edilmir. Buna görə də lizinq müqaviləsi **konsensual müqavilədir**.

İstifadəyə verilən əşyadan, bir qayda olaraq, **sahibkarlıq məqsədi** üçün istifadə olunur. Bu kimi məqsədi həm lizinq verən, həm də lizinq alan güdür. Digər tərəfdən müqaviləni bağlayan tərəflər, adətən, sahibkarlardır. Bunlardan başqa, lizinq əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü sayılır. Ona görə də lizinq müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsidir**. Təsədüfi deyildir ki, Almaniya hüquq doktrinasında lizinq müqaviləsi ticarət əqdi hesab edilir ki, bu növ əqd sahibkarlıq əqdi sayılır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində birmənalı şəkildə göstərilir ki, lizinq müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsidir.

Lizinq müqaviləsinin bir neçə xarakterik əlaməti vardır. Bu əlamətlər onun fərqləndirici cəhətləridir.

Birincisi, lizinq müqaviləsi xüsusi formada **investisiya qoyma** və ya **kreditləşdirmə** məqsədilə bağlanılır. Belə ki, lizinq verən pul vəsaiti qoyaraq əmlak alır və onu lizinq alanın istifadəsinə verir. Belə halda həmin əmlak investisiya və ya əmtəə krediti kimi çıxış edir. Bununla lizinq verən lizinq alanı maliyyələşdirir.

İkincisi, **lizinq müqaviləsi müddətli müqavilədir**; bu müqavilənin qeyri-müəyyən müddətə bağlanmasına yol verilmir.

Üçüncüsü, lizinq müqaviləsi lizinq alana istifadəyə götürülmüş **əmlakı satın almaq və həmin əmlakın mülikiyyətçisi olmaq** imkanı verir. Bunun üçün lizinq müqaviləsində bu barədə şərt nəzərdə tutulması tələb edilir. İstifadəyə verilmiş əmlak lizinq ödənişlərinin lizinq alan tərəfindən lizinq verənə verilməsi yolu satın alınır.

Dördüncüsü, lizinq müqaviləsi, bir qayda olaraq, **uzun müddətə bağlanılır**; özü də bu müddət çox vaxt istifadəyə götürülmüş əmlakın effektiv xidmət (qulluq) müddətini əhatə edir və yəni əmlakın tam amortizasiya müddətinə yaxınlaşır.

3. Lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) hüquqi forması

Lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) hüquqi forması dedikdə, həmin münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi başa düşülür. Qanun belə iki forma nəzərdə tutur (MM-in 747-5-ci maddəsi).

Lizinq münasibətlərinin birinci hüquqi forması iki müqavilənin bağlanmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, lizinq münasibətləri iki müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Birinci müqavilə lizinq verənlə satıcı arasında bağlanmış **alqı-satqı müqaviləsidir**. Alqı-satqı müqaviləsində göstərməlidir ki, lizinq verən tərəfindən satın alınan əmlak xüsusi olaraq lizinqə verilmək üçün əldə edilir. Bu, lizinq əməliyyatının xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Digər tərəfdən alqı-satqı müqaviləsində həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, lizinq alan bu müqavilədən irəli gələn alıcı hüquqlarına malikdir. Məhz bu səbəbdən lizinqə verilən əmlakın alqı-satqı müqaviləsi **üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə** hesab edilir ki, bu müqavilənin hüquqi cəhətləri MM-in 403-cü maddəsində göstərilmişdir.

İkinci müqavilə isə lizinq verənlə lizinq alan arasında bağlanmış **lizinq müqaviləsidir**. Bu, ikitərəfli əqd olub, lizinqə verilən əmlakın alqı-satqı müqaviləsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Lakin lizinq münasibətlərinin iştirakçılarından (subyektlərindən) biri olan satıcı lizinq müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir.

Lizinq münasibətlərini (əməliyyatlarını) rəsmiləşdirməyin ikinci hüquqi forması **üçtərəfli müqavilədir**. Bu müqavilənin bağlanmasında üç tərəf (satıcı; lizinq alan; lizinq verən) iştirak edir. Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında konvensiyaya görə lizinq münasibətləri məhz üçtərəfli müqavilə şəklində rəsmiləşdirilir.

“ 3. Lizinq müqaviləsinin elementləri

1. Lizinq müqaviləsinin predmeti (obyekti)

Lizinq müqaviləsinin predmeti dedikdə, lizinqin obyektı, yəni lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) obyektı başa düşülür. İstifadəyə (lizinqə) hansı əşya verilərsə, o əşya da lizinq müqaviləsinin predmeti hesab edilir. Deməli, lizinq müqaviləsinin predmeti lizinqə verilən əşyadır; ona **lizinq əmlakı** deyilir. O, bəzən **lizinq avadanlığı** adlanır. Beynəlxalq maliyyə lizinqi barədə konvensiyada məhz bu termin işlədilir.

Lizinq əmlakının iki əsas xarakterik cəhəti vardır. Birinci cəhət ondan ibarətdir ki, **lizinq əmlakı gəlir və mənfəət vermək qabiliyyətli əmlak olmalıdır**; həmin əmlak yalnız ona görə lizinqə verilir ki, ondan gəlir və mənfəət götürmək mümkün olsun. İkincisi, **lizinq əmlakından lizinq alan əsasən sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə etməlidir**, lizinq alan ondan şəxsi, ailə, məişət və ya ev məqsədləri üçün istifadə edə bilməz. Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında konvensiya da məsələyə bu cür yanaşır. Üçüncüsü, lizinqin predmeti (obyekti) olan əmlak **əsas vəsaitlər sırasına aid olmalıdır** (MM-in 742-2-ci maddəsi).

Xarici ölkələrdə lizinq müqaviləsinin predmeti rolunda çıxış edir: maşınlar; nəqliyyat vasitələri; sənaye qur-

ğuları; maşınqayırma avadanlığı; tikinti avadanlığı; sənaye avadanlığı; dəzgahlar və s. əmlak. Bunlardan başqa, dəniz gəmiləri, təyyarələr, konteynerlər, neft buruqları, neft-qaz kəşfiyyatı və hasilatı üçün zəruri olan avadanlıqlar lizinqə verilir.

Lizinq müqaviləsinin predmeti həm daşınar əşya, həm də daşınmaz əşya (məsələn, torpaq sahəsi, istehsal təyinətli binalar və s.) ola bilər.

2. Lizinq müqaviləsinin tərəfləri

Qeyd etmək lazımdır ki, «lizinq münasibətinin subyektləri» və «lizinq müqaviləsinin tərəfləri» anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **Lizinq münasibətinin subyektləri** dedikdə, lizinq əməliyyatında iştirak edən şəxslər – lizinq əməliyyatının iştirakçıları başa düşülür. Onlara aiddir: lizinqə verilən əmlakın satıcısı; lizinq verən; lizinq alan. Lizinq münasibətinin subyektləri (iştirakçıları) olan satıcı, lizinq verən və lizinq alan öz aralarında bir-biri ilə bir yox, iki ayrıca müqavilə ilə bağlıdır: alqı-satqı müqaviləsi ilə; lizinq müqaviləsi ilə. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, alqı-satqı müqaviləsi satıcı və lizinq verən arasında, lizinq müqaviləsi lizinq verənlə lizinq alan arasında bağlanır. **Satıcı lizinq müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir.** Satıcı dedikdə, lizinq obyektini lizinq verənə satan şəxs başa düşülür. O, lizinq verənlə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Həm fiziki şəxs, həm də hüquqi şəxs satıcı ola bilər. Satıcı sahibkarlıq münasibətinin iştirakçısı olmalıdır.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri dedikdə, bu müqavilənin bağlanmasında iştirak edən şəxslər başa düşülür. Söhbət iki tərəfdən gedir: lizinq verən; lizinq alan. Buna görə də satıcı lizinq müqaviləsinin tərəfi hesab olunmur.

Əgər lizinq münasibəti üçtərəfli müqavilə şəklində rəsmiləşdirilərsə, onda «lizinq münasibətinin subyektləri» və «müqavilənin tərəfləri» anlayışları üst-üstə düşür. Belə ki, bu kimi halda üç şəxs həm müqavilənin tərəfləri, həm də lizinq münasibətinin subyektləri hesab olunurlar.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri lizinq müqaviləsinin subyektləridir. Buna görə də lizinq müqaviləsinin bağlanmasında tərəf kimi iştirak etməyən satıcı müqavilənin subyekti sayılmır. Odur ki, qanunverici qeyri-dəqiqliyə yol verərək satıcıyı lizinq müqaviləsinin subyektləri sırasına aid edir (MM-in 747-ci maddəsi). Satıcı lizinq müqaviləsinin subyekti yox, lizinqin subyektidir və ya lizinqin iştirakçısıdır.

Lizinq verən dedikdə, satıcıdan əldə etdiyi əmlakı lizinq alana müvəqqəti, müddətli və əvəzli istifadəyə verən şəxs başa düşür. Bir qayda olaraq, lizinq verən rolunda sahibkar statusu olan fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar), həm də hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları) çıxış edə bilər. Əgər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə verilərsə, qeyri-kommersiya təşkilatlarının lizinq verən ola bilmələri mümkündür.

Lizinq verən rolunda, adətən, ixtisaslaşdırılmış lizinq şirkətləri, habelə banklar çıxış edirlər. **Lizinq şirkəti** dedikdə, elə bir maliyyə şirkəti başa düşülür ki, o, lizinqə verilən əmlakın satın alınmasını rəsmiləşdirir və maliyyələşdirir. Son zamanlar bəzi xarici ölkələrdə lizinq verən rolunda sığorta şirkətləri və pensiya fondları da çıxış edirlər. Lizinq verənin səlahiyyətli dövlət orqanından xüsusi razılıq (lisenziya) alması tələb edilmir. Belə ki, lizinq lisenziyalasdırılmış fəaliyyət növü sayılmır və prezidentin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növlərinin siyahısından çıxarılmışdır.

Lizinq alan dedikdə, elə bir şəxs başa düşülür ki, lizinq əmlakı müvəqqəti, haqqı ilə məhz onun istifadəsinə verilir. Həm fiziki şəxslər (sahibkar statusu olan fiziki şəxslər), həm də hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları) lizinq alan rolunda çıxış edə bilərlər. Lizinq alan sahibkarlıq münasibətinin iştirakçısı olmalıdır. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, lizinq əmlakından, adətən, sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə edilir. Digər tərəfdən lizinq müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Əgər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə verilərsə, qeyri-kommersiya təşkilatları da lizinq alan rolunda çıxış edə bilərlər.

Xarici ölkələrdə lizinq alan qismində avadanlıqlarının yeniləşdirilməsinə ehtiyacı olan istehsal şirkətləri (sənaye, tikinti, nəqliyyat və s. müəssisələri) iştirak edir. Lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinə oxşadığına görə bəzi ölkələrdə lizinq alan **icarəçi**, lizinq verən isə **icarəyə verən** adlanır.

3. Lizinq müqaviləsinin digər elementləri

Forma və bağlanma qaydası lizinq müqaviləsinin elementlərindən biridir. MM-in 748-ci maddəsi lizinq müqaviləsinin formasının tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Qanun müəyyən edir ki, **lizinq müqaviləsi yazılı formada bağlanılır** (MM-in 748.1-ci maddəsi). Bu zaman iki yoldan istifadə oluna bilər. Birinci yol müəyyən bir adi **sənəd tərtib etməkdən** ibarətdir ki, həmin sənədi tərəflər imzalayırlar. İkinci yol **sənədlərin mübadiləsi yoludur** (MM-in 406.3-cü maddəsi). Sənədlər rabitə vasitələri (poçt, teleqraf, telefon, faks və digər vasitələr) ilə mübadilə edilir. Bu vasitələr sənədin müqavilə bağlayan tərəfdən gəldiyini düüst müəyyən etməlidir.

Lizinq müqaviləsinin forması barədə qanunun göstərişi imperativdir. Buna görə həmin göstərişə əməl olunmazsa, lizinq müqaviləsi etibarsız sayılır. Odur ki, lizinq müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməz.

Lizinq müqaviləsi **notarial formada** da bağlana bilər. Belə ki, əgər tərəflər qarşılıqlı razılığa gəlsələr, onda lizinq müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənir.

Lizinq müqaviləsində lizinq obyektinin təsviri, saxlanması, təmiri qaydası, sığorta etdirilməsi və digər məsələlər barədə məlumatlar göstərməlidir. Həmin məlumatların dairəsi qanunla müəyyənləşdirilir (MM-in 748.2-ci maddəsi).

Lizinq müqaviləsi üçün **dövlət qeydiyyatı** nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, lizinq müqaviləsinin obyektı olan əmlaka hüquqlar AR Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidməti tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmalıdır (MM-in 748.5-ci maddəsi). Bu, lizinq müqaviləsinin dövlət qeydiyyatına alınması deməkdir. O mənada ki, dövlət qeydiyyatına alındığı andan lizinq müqaviləsi öz hüquqi məqsədinə çatır, yəni əmlakın lizinq alanın istifadəsinə verilməsini təmin edir.

Müddət lizinq müqaviləsinin elementlərindən biridir. Müddət dedikdə lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti başa düşülür. Lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti o deməkdir ki, lizinq verən əmlakı lizinq alana hansı müddətə istifadəyə vermişdir. Deməli, lizinq müqaviləsinin müddəti lizinq əmlakından istifadə müddətini ifadə edir. Buna görə də qanun müəyyən edir ki, tərəflər lizinq müqaviləsində əmlakdan istifadə müddətini göstərməlidirlər (MM-in 748-ci maddəsi). Ona görə ki, lizinq müqaviləsinə görə, lizinq verən müəyyən əşyanı müəyyən müddətə lizinq alanın istifadəsinə verməyi öhdəsinə götürür. Odur ki, **lizinq müqaviləsi müddətli müqavilədir**. Məhz bu səbəbdən lizinq müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə (müddətsiz), yəni müddət göstərilmədən bağlana bilməz. Bunu nəzərə alan bəzi müəlliflər müddəti lizinq müqaviləsinin mühüm şərti hesab edirlər.

Lizinq müqaviləsinin müddətini tərəflər özləri müəyyənləşdirirlər. Lakin bu zaman belə bir tələbə əməl olunmalıdır: **lizinq müqaviləsinin müddəti bu müqavilənin predmeti olan əmlakın tam amortizasiyası (tam köhnəlməsi) ilə başa çatmamalıdır** (MM-in 747.3-cü maddəsi).

Müddətinə görə lizinq müqaviləsinin üç növü fərqləndirilir:

- qısamüddətli lizinq müqaviləsi;
- ortamüddətli lizinq müqaviləsi;
- uzunmüddətli lizinq müqaviləsi.

Qısamüddətli lizinq müqaviləsi odur ki, bu müqavilə əmlakın 1 ildən 1 il 6 aya kimi istifadəyə verilməsini nəzərdə tutur. **Ortamüddətli lizinq müqaviləsi** dedikdə, lizinq əmlakının 1 il 6 aydan 3 ilə kimi istifadəyə verilməsini nəzərdə tutan müqavilə başa düşülür. **Uzunmüddətli lizinq müqaviləsinə görə** lizinq əmlakı 3 ildən çox müddətə lizinq alanın istifadəsinə verilir. Beynəlxalq praktikaya lizinq müqaviləsinin 10 il, 15 il, 20 il və daha uzun müddətə bağlanması məlumdur.

Qiymət də lizinq müqaviləsinin əsas elementlərindən sayılır. Lizinq müqaviləsinin qiyməti dedikdə, lizinq ödənişləri başa düşülür. Qanun lizinq müqaviləsinin bu elementinə ayrıca norma həsr etmişdir (MM-in 748-10-cu maddəsi).

Lizinq ödənişləri dedikdə, lizinq obyektı olan əmlakdan istifadəyə görə lizinq alanın lizinq verənin xeyrinə həyata keçirdiyi ödənişlər başa düşülür. Qeyd etməliyik ki, lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində həmin müqavilə üzrə ödənişlərin ümumi məbləği məhz lizinq ödənişləri hesab edilir. Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxildir (MM-in 748-11-ci maddəsi):

- lizinq obyektinin amortizasiya (köhnəlmə) ödənişləri;
- lizinq obyektinin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər;
- lizinq obyektini əldə etmək üçün alınan kreditə görə faiz;
- lizinq verənin gəliri (lizinq haqqı);
- sığorta üçün ödənilən məbləğ (sığorta haqqı), əgər lizinq obyektı lizinq verən tərəfindən sığorta edilmişdirsə;
- lizinq verənin göstərdiyi əlavə xidmətlərin haqqı;
- lizinq verənin lizinq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər xərcləri.

Göründüyü kimi, bu, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil olan xərclərin dəqiq və qəti yox, təxmini siyahısıdır. Belə ki, lizinq müqaviləsində digər xərclər də nəzərdə tutula bilər. Qeyd etməliyik ki, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği, lizinq ödənişlərinin konkret həcmi, lizinq verənin əldə etdiyi gəlir (lizinq haqqı), lizinq ödənişlərinin qrafiki (qrafik hesablaşma qaydasını əks etdirir), lizinq ödənişlərinin məbləği, həyata keçirilməsi üsulu, forması və dövriliyi tərəflərin razılığı əsasında lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 748.2-ci maddəsi; 748-10.2-ci maddəsi).

Lizinq ödənişləri, bir qayda olaraq, **pul formasında** həyata keçirilir. Bununla yanaşı, lizinq ödənişləri ilə bağlı hesablaşmalar natura formasında da aparıla bilər. **Natura formasında hesablaşma** dedikdə, lizinq müqaviləsinin obyektı olan əmlakın vasitəsilə istehsal olunan məhsulla aparılan hesablaşma başa düşülür. Bu zaman

məhsulun qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir və lizinq müqaviləsində qeyd edilir (MM-in 748-10.3-cü maddəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, lizinq ödənişləri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəni **əvəzi ödənilən xərclər** (amortizasiya, sığorta və digər xərclər) təşkil edir. İkinci hissə isə **lizinq verənin gəlirlərindən** ibarətdir ki, ona lizinq haqqı deyilir.

Lizinq müqaviləsinin qiyməti bəzi müəlliflər tərəfindən mühüm şərt sayılır.

§ 4. Lizinq müqaviləsinin məzmunu

1. Lizinq verənin hüquq və vəzifələri

Tərəflərin, yəni lizinq verən və lizinq alanın hüquq və vəzifələri **lizinq müqaviləsinin məzmununu** təşkil edir. Qanunun ayrıca maddəsi xüsusi olaraq lizinq müqaviləsi iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir (MM-in 748-1-ci maddəsi). Tərəflərin hüquq və vəzifələri MM-in digər maddələrində də nəzərdə tutula bilər.

Lizinq verənin daşıdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **lizinqin obyektini olan əmlakı hazırlamalı və ya əldə etməlidir** (MM-in 747.2-ci maddəsi). Lizinqin obyektini olan əmlakı ixtisaslaşdırılmış sənaye şirkətləri hazırlayır; belə şirkətlər, adətən, texniki və sənaye avadanlıqları, sənaye qurğuları və digər əşyalar istehsal edir. Onların lizinq verən rolunda çıxış etmələri mümkündür. Deməli, lizinq obyektini olan əmlakı lizinq verən rolunda çıxış edən istehsal şirkətləri hazırlamalıdır.

Lizinq verən ya da lizinqin predmeti olan əmlakı əldə etməlidir. Əldə etmə dedikdə, əmlakın hər hansı müəyyən satıcıdan satın alınması başa düşülür. Belə ki, lizinqin təşəbbüskarı olan gələcək istifadəçi, yəni lizinq alan lizinq verənə (məsələn, ixtisaslaşmış lizinq şirkətinə, banka və s.) onun üçün konkret əmlak əldə etmək və həmin əmlakı onun müvəqqəti istifadəsinə vermək xahişi ilə müraciət edir. Lizinq verən bu müraciətə əsasən lizinq alanın göstərdiyi satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır: bu müqavilədə lizinq verən alıcı rolunda çıxış edir. Alqı-satqı müqaviləsi bağlamaqla, lizinq verən əmlakın mülkiyyətçisi olur. Lakin öz mülkiyyətçi səlahiyyətini o, yalnız əldə etdiyi əmlakı lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verməklə həyata keçirə bilər.

Lizinq verənin üzərinə həm də belə bir vəzifə düşür ki, o, **lizinq obyektini olan əmlakı lizinq alana lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və həmin əmlakın təyinatına uyğun vəziyyətdə təqdim etməlidir**. Başqa sözlə desək, lizinqə verilən əmlak saz və istifadə üçün yararlı halda olmalıdır.

Lizinq obyektini olan əmlak lizinq alana bilavasitə lizinq verən tərəfindən təqdim olunur. Qanunun ifadə etdiyi göstərişdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, satıcı əmlakı lizinq verənə verir (MM-in 748-6.1-ci maddəsi). Bundan sonra o da öz növbəsində əmlakı lizinq alana təqdim edir. Bununla yanaşı, lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, əmlakı lizinq alana lizinq verən yox, satıcı təqdim etsin. Belə halda əmlakı lizinq alana satıcı (mal göndərən) verir. Məhz bu cəhət adi alqı-satqı müqaviləsini üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqaviləyə çevirir; lizinq alan isə üçüncü şəxs sayılır.

Lizinq verən lizinqin obyektini olan əmlakı lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verir. Belə halda o, həmin əmlaka mülkiyyət hüququnu itirmir, əksinə saxlayır. Ona görə ki, lizinq alana istifadəyə verilmiş lizinq obyektini lizinq verənin mülkiyyətidir (MM-in 748-2.1-ci maddəsi). Beləliklə, lizinq obyektini olan əmlak lizinq alana verildikdən sonra lizinq verənin mülkiyyətində qalır. Mühəsibat uçuotu baxımından bu fakt lizinq verənin balansında olmaq kimi əks olunmalıdır. Amma lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, lizinq obyektini olan əmlak lizinq alanın balansında uçota alınsın (MM-in 748-3-cü maddəsi).

Lizinq verən lizinqə verilən **əmlakın pulunu ödəmək vəzifəsi** də daşıyır. Belə vəzifə alqı-satqı müqaviləsindən yaranır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, lizinq verən satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Odur ki, o, alıcı qismində lizinq obyektini olan əmlakın pulunu ödəməlidir.

Lizinq verənin üstünə, həm də belə bir vəzifə düşür ki, o, **lizinq obyektini olan əmlakı əsaslı təmir etdirməlidir** (MM-in 748-1.7-ci maddəsi). Bu vəzifə lizinq alana da həvalə oluna bilər. Əsaslı təmir lizinq obyektini olan əmlakın əsas tərkib hissələrinin (detalların, konstruksiyaların, mexanizmlərin, aqreqatların və s.) dəyişdirilməsini nəzərdə tutur.

Əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, lizinq verən lizinq obyektini **itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalamaq kimi vəzifə** də daşıyır (MM-in 748.2-ci maddəsi). Bunun üçün, yəni lizinq obyektini sığortalamaq üçün lizinq verən sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlamalıdır. Amma sığorta haqqını, yəni sığorta üçün ödənilən məbləği vermək vəzifəsi lizinq alanın üstünə düşür. Belə ki, həmin məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxildir (MM-in 748-11-ci maddəsi). Sığorta müddəti satıcı əmlakı lizinq verənə verdiyi andan başlayır, lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatanaqədək davam edir. Bir qayda olaraq, **sığortanın müddəti** lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 748-6.3-cü maddəsi).

Əgər lizinq obyektini lizinq verən seçərsə, onda o, həmin obyektin lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulan istifadə məqsədlərinə uyğun gəlməməsi ilə bağlı riskə görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 748-7.3-cü maddəsi). Belə

ki, bu kimi riskə görə lizinq obyektini seçən tərəf cavabdehdir. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Lizinq verənin daşdığı vəzifələrdən biri həm də ondan ibarətdir ki, o, lizinq obyektinə edilən **yaxşılaşdırmaların dəyərini lizinq alana ödəməlidir** (MM-in 748-1.10-cu maddəsi). Belə ki, lizinq alan lizinq verənin yazılı razılığı ilə lizinq obyektini öz vəsaiti hesabına yaxşılaşdırma bilər; əgər həmin yaxşılaşdırmalar lizinq obyektindən zərər vurmadan ayrılma bilmirsə, lizinq verən onların dəyərini lizinq alana ödəməlidir. Lizinq obyektini lizinq verənin yazılı razılığı olmadan yaxşılaşdırıldığı halda isə o, belə vəzifə daşımır. Əgər lizinq alanın etdiyi yaxşılaşdırmalar lizinq obyektindən ayrılma bilsə, onun mülkiyyəti hesab olunur (MM-in 748-2.3-cü maddəsi). Lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Əgər lizinq müqaviləsində lizinq alanın lizinq obyektini satın almaq hüququ verilsə, onda lizinq verənin üstünə **həmin əmlakı lizinq alana satmaq vəzifəsi düşür**. Lizinq alanın lizinq obyektini satın almaq hüququna **opsion hüququ** deyilir və ya bu hüquq **satın alma opsiyonu** adlanır. Lizinq müqaviləsinə satın alma opsiyonu (opsion hüququ) daxil edildikdə, lizinq alan müqavilənin müddəti başa çatdıqdan sonra bu hüquqdan istifadə edə bilər. Belə halda lizinq verən lizinq əmlakını satmağa borcludur, yəni onun üçün lizinq obyektini satın almaq vəzifəsi yaranır. Məhz lizinqin maliyyə lizinqi kimi növündə lizinq verən belə vəzifə daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə lizinqi zamanı lizinq obyektini lizinq verən satır və bunun nəticəsində həmin obyektə mülkiyyət hüququ lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatmazdan əvvəl lizinq alana keçir (MM-in 748-2.5-ci maddəsi). Lakin lizinq alan lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulan bütün məbləğləri (ödənişləri) lizinq verənə ödəməlidir. Lizinq müqaviləsində başqa hal da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, lizinq müqaviləsində müəyyən edilə bilər ki, lizinq obyektinə mülkiyyət hüququ lizinq alana lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatdıqdan sonra keçsin və s.

O ki qaldı lizinqin operativ lizinq adlı növünə, qeyd etməliyik ki, bu növ lizinqə görə lizinq obyektini lizinq verənə qaytarılır və lizinq alan həmin obyektin satın alınmasını tələb edə bilməz. Təbii ki, lizinq verən operativ lizinq zamanı lizinq obyektini lizinq alana satmaq vəzifəsi daşımır.

Lizinq alan lizinq obyektinə mülkiyyət hüququ əldə etmək üçün bütün **lizinq ödənişlərini vermək yolu ilə onu satın almalıdır**. Belə halda lizinq ödənişləri lizinq obyektini satın alma pulu sayılır. Lizinq obyektinin qəti dəyəri hesablanarkən amortizasiya faktı nəzərə alınmalıdır (MM-in 747.3-cü maddəsi). Özü də lizinq ödənişlərinin məbləği (həcmi) lizinq obyektinin satın alınma qiymətindən çox olmalıdır; onlar arasındakı fərq isə lizinq verənin gəliri (mənfəəti) sayılır.

Xarici ölkələrin mülki hüququna görə lizinq əmlakı lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilən və ya təyin oluna bilən qiymətlə satılır; qiymət əmlak satılan anda onun bazar dəyərinə (qalıq dəyərinə) uyğun gəlməlidir.

Lizinq verən həm də belə vəzifə daşıyır ki, o, əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, **əlavə xidmətlər göstərməlidir**. Əlavə xidmətlərin siyahısı və bu xidmətlərə görə lizinq verənə ödənilən haqq lizinq müqaviləsində göstərilməlidir (MM-in 748.2-ci maddəsi).

Əlavə xidmət dedikdə, lizinq verən tərəfindən göstərilən istənilən növ xidmət başa düşülür. Belə xidmət lizinq obyektindən həm istifadəyə kimi, həm də istifadə prosesində göstərilə bilər. Əlavə xidmətlərə aid edilir: lizinq alanın işçilərini öyrətmək; üçüncü şəxslərdən əqli mülkiyyət hüququ (məsələn, əmtəə nişanından, istehsal sirlərindən, ixtiradan və digər obyektlərdən istifadə hüququ) əldə etmək; lizinq əmlakının quraşdırılması və işə salınması ilə bağlı göstərilən xidmət; lizinq əmlakına göstərilən xidmət; lizinq əmlakının təmiri; istehsal sahələrini və kommunikasiyaları hazırlamaq və s.

Lizinq verən həm də **hüquqlara** malikdir. Bu hüquqlara aiddir (MM-in 748-12-ci maddəsi; 748-13-cü maddəsi): lizinq obyektinə aid şərtlərə lizinq alan tərəfindən əməl edilməsinə **nəzarət etmək və onu yoxlamaq hüququ**; lizinqlə bağlı maliyyə sənədləri, habelə lizinqin obyektini ilə **maneəsiz tanış olmaq hüququ**; lizinq alanın lizinq obyektinə aid öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə **maliyyə nəzarəti etmək hüququ**; maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün lazım olan məlumatı almaq məqsədilə **lizinq alana yazılı sorğu göndərmək hüququ**; lizinq alan lizinq ödənişləri üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, həmin **öhdəliklərin təmin edilməsinə yönəldilmiş hərəkətləri həyata keçirmək hüququ** və s.

Müəyyən hallarda lizinq verənin hüququ vardır ki, **lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv etsin**. Həmin hallar qanunda göstərilmişdir (MM-in 748-1.11-ci maddəsi). Növbəti yarımbaşlıqda bu hallar barədə danışılacaqdır.

2. Lizinq alanın hüquq və vəzifələri

Lizinq alanın üzərinə düşən vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **lizinqə verilən əmlakı, yəni lizinq obyektini qəbul etməlidir** (MM-in 748-1.2-ci maddəsi). Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi müəyyən hərəkətlərin edilməsinə tələb edir: birincisi, lizinq alan lizinqə verilən əmlakın keyfiyyətini yoxlamalıdır; ikincisi, yoxlama prosesində əgər hər hansı çatışmazlıq və qüsurlar aşkar edilməzsə, əmlak qəbul olunur; əmlakın qəbulu protokolla

(qəbul protokolu ilə) rəsmiləşdirilir və təsdiq edilir; üçüncüsü, əmlakı qəbul edərkən hər hansı çatışmazlıq və qüsurlar aşkar edərsə, lizinq alan bu barədə müvafiq qeyd etməlidir; dördüncüsü, lizinq alan çatışmazlıq və qüsurlar barədə lizinq verənə məlumat verməlidir. Məlumat ona görə verilir ki, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə əmlakın satıcısı qarşısında tələb irəli sürmək mümkün olsun.

Lizinq alanın digər vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, **əmlakdan lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və ya həmin əmlakın təyinatına uyğun istifadə etməlidir**. Başqa sözlə desək, lizinq alanın lizinq obyektindən istifadə etməsi lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və lizinq obyektinin təyinatına uyğun gəlməlidir. Bir qayda olaraq, lizinq alan lizinq əmlakından lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun istifadə etməlidir; əgər lizinq müqaviləsində belə şərtlər nəzərdə tutulmazsa, onda o, əmlakdan təyinatına uyğun istifadə etməyə borcludur.

Lizinq alanın bu vəzifəni yerinə yetirməməsi onun üçün arzuolunmaz mənfi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, əgər lizinq alanın lizinq obyektindən istifadəsi lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və ya lizinq obyektinin təyinatına uyğun deyilsə, onda lizinq verən lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv edə bilər (MM-in 748-1.12-ci maddəsi). Bu kimi halda lizinq verən pul məbləğlərini və lizinq obyektini mübahisəsiz geri alır.

Lizinq alanın üstünə həm də **lizinq ödənişlərini vaxtında ödəmək vəzifəsi** düşür (MM-in 748-10-cu maddəsi). Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu, lizinq alanın əsas vəzifəsi sayılır. Lizinq ödənişləri dövrü, yəni vaxtaşırı (aylıq – ayda bir dəfə; rüblük – rübdə bir dəfə; yarımillik – altı ayda bir dəfə) verilməlidir. Lizinq ödənişlərinin dövriliyi lizinq müqaviləsində göstərilir (MM-in 748-10.2-ci maddəsi). Lizinq müqaviləsində, hətta lizinq ödənişlərinin qrafiki verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz iqtisadi məzmununa görə lizinq **birbaşa investisiya** hesab edilir. Buna görə də lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği elə müəyyənləşdirilməlidir ki, lizinq verən həm öz investisiya xərclərinin əvəzini tam ödəyə, həm də lizinq haqqı şəklində gəlir (mənfəət) götürə bilsin. Odur ki, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği tərkibə iki hissədən ibarətdir:

- investisiya xərclərindən;
- lizinq verənin əldə etdiyi gəlirdən (mənfəətdən).

İnvestisiya xərcləri dedikdə, lizinq verənin lizinq əmlakının əldə olunması və lizinq alanın həmin əmlakdan istifadə etməsi ilə bağlı çəkilən xərclər başa düşülür. Məsələn, amortizasiya, gömrük, vergi və digər məsələlərlə bağlı olan xərclər və s.

Lizinq verənin əldə etdiyi gəlir (mənfəət) dedikdə, lizinq haqqı başa düşülür. Lizinq haqqı isə lizinq alanın lizinq əmlakından istifadə etməsinə görə lizinq verənə əvəz kimi ödədiyi pul məbləğidir. Lizinq haqqı lizinq əmlakı vasitəsilə istehsal olunan məhsulla (natura formasında) da ödənilə bilər (MM-in 748-10.3-cü maddəsi).

Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği lizinq əmlakının dəyərindən və həmin əmlakın satın alınma qiymətindən çox olmalıdır. Məhz lizinq əmlakının qiymətindən çox olan hissə (fərq) lizinq verənin gəlirini (mənfəətini), yəni lizinq haqqını təşkil edir.

Lizinq alanın lizinq ödənişlərini vermək öhdəliyi onun lizinq obyektindən istifadəyə başladığı vaxtdan yaranır. Lakin bu qayda dispoitiv xarakter daşıyır. Belə ki, lizinq müqaviləsində ayrı ayda da nəzərdə tutula bilər (MM-in 748-10.4-cü maddəsi). Məsələn, lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, lizinq ödənişləri lizinq əmlakından istifadə olunma məhsuldarlığın müəyyən səviyyəsinə çatdığı halda verilsin və s.

Bununla bərabər, lizinq müqaviləsində müəyyənləşdirilə bilər ki, lizinq ödənişlərinə **6 ay (180 gün) möhlət verilsin**. 6 aylıq müddət lizinq obyektindən istifadəyə başladığı vaxtdan hesablanır. Həmin müddət keçənədək lizinq ödənişləri verilmir. Yalnız 6 aylıq müddət keçdikdə (ötdükdə) lizinq ödənişləri verilə bilər (MM-in 748-10.5-ci maddəsi).

Lizinq alanın lizinq ödənişlərini vaxtında vermək vəzifəsini yerinə yetirməməsi onun üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, əgər o, lizinq obyektindən istifadə üçün haqqı müqavilə ilə nəzərdə tutulan ödəniş müddətləri üzrə ardıcıl olaraq iki dəfədən artıq ödəməzsə (məsələn, iki ay; iki rüb və s.), **lizinq verən lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv edə** bilər (MM-in 748-1.12-ci maddəsi). Bu zaman lizinq verən lizinq obyektini mübahisəsiz olaraq geri alır.

Lizinq alan həm də lizinq obyektini olan **əmlakın salamatlığını təmin etməlidir**. Bu, onun daşdığı vəzifələrdən biridir. O, lizinq əmlakını yararlı və işlək halda saxlamalı, onun texniki vəziyyətini, istismar xüsusiyyətlərini və istehlak keyfiyyətlərini pisləşdirməməlidir. Əmlakın salamatlığını təmin etmək üçün lizinq alan öz hesabına lizinq obyektinə texniki xidmət göstərməli, onun orta və cari təmirini həyata keçirməlidir (MM-in 748-1.7-ci maddəsi). Lizinq müqaviləsində başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Lizinq əmlakının istismarı ilə bağlı bütün risklər onun üzərinə düşür. Əgər lizinq alan lizinq obyektini işlək halda saxlamırsa və bu da onun istehlak keyfiyyətlərini pisləşdirirsə, onda lizinq verən həmin obyektini mübahisəsiz geri ala və bununla da lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv edə bilər (MM-in 748-1.12-ci maddəsi).

Lizinq əmlakının cari və əsaslı təmiri, ona texniki xidmət göstərilməsi barədə məsələ, ümumiyyətlə, tərəflə-

rin razılığından asılı olaraq müəyyən edilir. Bu vəzifə çox vaxt əsasən lizinq alana həvalə olunur. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, bir qayda olaraq, lizinq verən rolunda maliyyə şirkəti (təşkilatı) çıxış edir. Təbii ki, maliyyə şirkətinin lizinq əmlakını təmir etmək və ona texniki xidmət göstərmək imkanı yoxdur.

Əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, lizinq alan lizinq obyektini itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə **risklərindən sığortalamaq vəzifəsi** daşıyır. Bundan ötrü o, sığorta təşkilatı (sığortaçı) ilə **əmlak sığorta müqaviləsi** bağlamalı, habelə sığorta haqqı ödəməlidir.

Lizinq alan həm də zərər vurmaq nəticəsində yaranan öhdəliklərin (delikt öhdəliklərinin) yerinə yetirilməsinə görə öz **mülki-hüquqi məsuliyyətini sığorta etdirməlidir** (MM-in 748-6.4-cü maddəsi). Belə ki, lizinq obyektinin istifadəsi prosesində üçüncü şəxslərin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər (ziyan) vurula bilər. Belə halda zərər vurmaq nəticəsində öhdəlik (delikt öhdəliyi) yaranır. Bu öhdəlikdə lizinq alan borclu, üçüncü şəxs isə kreditordur. Odur ki, lizinq alan üçüncü şəxsə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir, yəni delikt öhdəliyini yerinə yetirməlidir. O, buna görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Lizinq alan bu məsuliyyəti sığortalamaqdır. Bunun üçün o, sığorta təşkilatı ilə mülki məsuliyyətin sığorta müqaviləsi bağlamalıdır.

Lizinq alanın həm də vəzifəsidir ki, **lizinq əmlakını lizinq verənin razılığı olmadan sublizinqə verməsin**. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsi lizinq verənə əsas verir ki, o, lizinq əmlakını mübahisəsiz geri alsın və lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv etsin (MM-in 748-1.12-ci maddəsi).

Amma **lizinq alan lizinq verənin razılığı ilə əmlakı sublizinqə verə bilər**. Razılıq hökmən yazılı formada verilməlidir (MM-in 747-4.4-cü maddəsi). Sublizinq əmlakı ikinci əldən lizinqə verməkdir.

Lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, müqavilə müddəti qurtardıqdan sonra lizinq alan **lizinq obyektini əldə etsin**. Başqa sözlə desək, lizinq müqaviləsi lizinq alana lizinq əmlakının mülkiyyətçisi olmaq vəzifəsi həvalə edə bilər (MM-in 747.3-cü maddəsi). Belə halda lizinq əmlakını əldə etmək lizinq alanın hüququ yox, vəzifəsi hesab olunur və bəzi ölkələrdə (Fransada, Belçikada) olduğu kimi lizinq müqaviləsinin məjburi şərti sayılır.

Lizinq əmlakını qaytarmaq lizinq alanın daşdığı vəzifələrə aiddir. Belə ki, lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alanın üzərinə lizinq obyektini lizinq verənə qaytarmaq vəzifəsi düşür. O, əmlakı normal amortizasiya (köhnəlmə) və ya lizinq müqaviləsi ilə şərtlənən köhnəlmə nəzərə almaqla qaytarmalıdır (MM-in 748-1.8-ci maddəsi).

3. Satıcının hüquq və vəzifələri

Satıcı lizinq münasibətlərinin iştirakçısıdır. Əgər lizinq münasibətləri üçtərəfli müqavilə şəklində rəsmiləşdirilərsə, onda satıcı müqavilənin tərəflərindən biri kimi çıxış edir. Buna görə də o, hüquqlara malik olub vəzifələr daşıyır.

Satıcının əsas vəzifəsi **lizinq obyektini lazımi keyfiyyətdə və müəyyənləşdirilmiş müddətdə lizinq verənə təqdim etməkdən** ibarətdir. Ona görə ki, lizinq verən satıcı ilə bağladığı alqı-satqı müqaviləsində alıcı qismində iştirak edir. Hətta qanunda bu barədə, yəni satıcının lizinq obyektini olan əmlakı lizinq verənə verməsi haqqında birbaşa göstəriş də vardır (MM-in 748-6.1-ci maddəsi).

Amma çox vaxt belə olmur. Belə ki, satıcı, bir qayda olaraq, lizinq obyektini lizinq verənin göstərdiyi ünvanə göndərir. Adətən, satıcı əmlakı lizinq alanın olduğu yerə göndərməli olur. Ona görə ki, lizinq alan alqı-satqı müqaviləsindən irəli gələn alıcı hüquqlarına malikdir; digər tərəfdən alqı-satqı müqaviləsində göstərilir ki, əmlak lizinq verən tərəfindən xüsusi olaraq lizinq alana lizinqə verilmək üçün əldə edilir (MM-in 747-5.2-ci maddəsi). Beləliklə, lizinq verən çox vaxt satın aldığı əmlakın özünü görmür; o, yalnız əmlakın pulunu verərək ödənişi həyata keçirir.

Satıcının digər vəzifəsi ondan ibarətdir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulubsa o, **lizinq obyektinə təminatlı xidmət göstərməlidir** (MM-in 748-1.6-cı maddəsi). Buna görə də o, təminat müddəti ərzində əmlakla bağlı olan hər hansı qüsurlar və çatışmazlıqları öz hesabına aradan qaldırmalıdır. Təminat müddəti ötüb keçdikdən sonra satıcı təminatlı xidmət göstərmək vəzifəsi daşıyır.

Lizinq obyektini sığortalamaq satıcının daşdığı vəzifələrdən biridir. Belə ki, əgər lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, satıcı lizinq obyektini itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalamalıdır (MM-in 748-6.1-ci maddəsi). Sığorta müddəti satıcı əmlakı lizinq verənə verdiyi andan lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatdığı anı əhatə etməlidir.

Satıcı ilə lizinq verən arasında lizinq obyektinin əldə edilməsi barədə müqavilə alqı-satqı müqaviləsidir. Odur ki, satıcının üstünə alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcının daşmalı olduğu analoji vəzifələr düşür.

4. Lizinq iştirakçılarının (subyektlərinin) məsuliyyəti

Lizinq subyektlərinin məsuliyyəti **mülki-hüquqi məsuliyyətin ümumi müddəalarına** tabedir. Bununla yanaşı, lizinq münasibəti iştirakçılarının məsuliyyəti özünəxas cəhət və xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, öz öhdəliklərini pozmağa görə tərəflərin məsuliyyət məsələsi lizinq üçün spesifik olan üsullarla həll edilir.

Lizinq iştirakçılarının məsuliyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan irəli gəlir ki, bu münasibətlərdə lizinq şirkətinin rolu **lizinq əməliyyatını maliyyələşdirməkdən ibarətdir**. Maliyyə təşkilatı olan lizinq verənin lizinq obyektinə bilavasitə münasibəti yoxdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, o, çox vaxt lizinq obyektinin özünü belə görmür. Buna görə də təbii ki, lizinq verən lizinq obyektinə bağlı vəzifələri ya satıcının, ya da lizinq alanın üzərinə qoyur. Bunun nəticəsində lizinq münasibətləri üzrə məsuliyyəti əsasən lizinq alan və ya satıcı daşıyır; lizinq verənin üzərindən isə məsuliyyət götürülür. Lizinq əmlakı ilə bağlı məsuliyyəti lizinq verənin üzərindən götürmək üçün elə etmək lazımdır ki, əmlakla bağlı məsələni lizinq alan və satıcı bilavasitə, lizinq verənin iştirakı olmadan özləri həll etsinlər. Bundan ötrü qanun lizinq alanı xüsusi statusla – **«alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı» hüququ ilə təmin edir**. Belə ki, qanun müəyyən edir ki, bir az öndə göstərdiyimiz kimi, lizinq alan lizinq obyektinin satıcısı ilə lizinq verən arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsindən irəli gələn alıcı hüquqlarına malikdir (MM-in 747-5.2-ci maddəsi). Məhz alıcı hüquqları lizinq alana imkan verir ki, o, lizinq əmlakı ilə bağlı bilavasitə satıcıya tələb irəli sürsün. Belə ki, lizinq alan bilavasitə lizinq obyektinin satıcısı qarşısında bu obyektin keyfiyyət və komplektliyi, göndərmə müddəti barədə, habelə alqı-satqı müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan digər tələbləri irəli sürə bilər (MM-in 748-1.3-cü maddəsi). Bu halda satıcı həmin tələblərə baxaraq müvafiq pozuntunu lazımcına aradan qaldırmalıdır.

Lizinq alanı alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı hüququ ilə təmin etmək barədə qayda xarici ölkələrin mülki və ticarət hüququna da məlumdur. Bu qaydanı həm də beynəlxalq maliyyə lizinqi barədə Ottava konvensiyası müəyyənləşdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, alqı-satqı müqaviləsində göstərilməlidir ki, lizinq obyektini lizinq verən tərəfindən xüsusi olaraq lizinqə verilmək üçün satın alınır, yəni əldə edilir (MM-in 747-5.2-ci maddəsi). Bu göstəriş satıcı ilə lizinq alan arasında münasibətlərdə vacib rol oynayır. Həmin göstəriş satıcıyı əvvəlcədən xəbərdar edir ki, lizinq əmlakı ilə bağlı mümkün **tələblər alqı-satqı müqaviləsinin tərəfi olan lizinq verənə yox, lizinq alana irəli sürüləjəkdir**. Buna görə də lizinq verən lizinq əmlakında aşkar olunan çatışmazlığa və qüsura görə məsuliyyət daşımır (MM-in 748-1.4-cü maddəsi).

Lizinq alan öz öhdəliklərini pozduğu hallarda (məsələn, o, lizinq obyektindən təyinatına uyğun istifadə etmədiyi, icazəsiz lizinq əmlakını sublizinqə verdiyi və digər hallarda), lizinq verən aşağıdakı mülki-hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə edə bilər: **mübahisəsiz pul məbləğlərini almaq; lizinq obyektini mübahisəsiz geri almaq; lizinq müqaviləsini mübahisəsiz geri almaq**.

Lizinq alan həm də **lizinq obyektini qaytarmamağa və ya vaxtında qaytarmamağa görə məsuliyyət daşıyır**. Belə halda o, lizinq verənin tələbi ilə kompensasiya ödəməlidir (MM-in 748-1.9-cü maddəsi).

Lizinq alan aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 748-7.1-ci maddəsi): lizinq əmlakının zərərin bütün növlərindən qorunmasına görə; lizinq əmlakının məhv olması, itirilməsi, korlanması, oğurlanması və vaxtından əvvəl sıradan çıxmasına görə; lizinq əmlakının quraşdırılması və ya istifadəsi zamanı buraxılan səhvlərə görə; lizinq əmlakının istismarı zamanı yol verilən risklərə görə. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Lizinq alanın hüququ var ki, o, lizinq müqaviləsinin pozulmasına görə öz məsuliyyət riskini lizinq verənin xeyrinə sığortalasın (MM-in 748-6.5-ci maddəsi). Bundan ötrü o, sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlamalıdır. Bu müqavilə **üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan sığorta müqaviləsi**, lizinq verən isə üçüncü şəxs sayılır.

§ 5. Lizinq müqaviləsinin xitamı

1. Müqaviləyə xitam verilməsinin əsasları

Lizinq müqaviləsi müxtəlif əsaslara görə xitam edilir. Bu əsaslar mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur. Digər tərəfdən qeyd etməliyik ki, qüvvədən düşmüş «Lizinq xidməti haqqında» AR Qanununun V fəslinə daxil olan normalar (13-cü maddə) müqavilənin ləğv edilməsi əsaslarına həsr edilmişdi; qüvvədən düşməsinə baxmayaraq həmin qanunda göstərilən əsaslar öz əhəmiyyətini itirməyərək aktuallığını saxlayır.

Lizinq müqaviləsinin müddətinin başa çatması müqavilənin xitam edilməsi əsaslarından biridir. Müqavilənin müddəti qurtarıqdan və sona çatdıqdan sonra lizinq alan lizinq əmlakını lizinq verənə qaytarır. Bununla müqavilə ləğv edilir.

Lizinq alan müəssisə ləğv edildiyi halda da lizinq müqaviləsi xitam edilir. Lizinq alan müəssisənin ləğv edilməsi dedikdə bu müəssisənin mövcudluğuna və fəaliyyətinə onun hüquq və vəzifələrinin hüquqi varislik qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi başa düşülür. Müəssisə müxtəlif əsaslara görə ləğv edilə bilər. Məsələn, bu cür müəssisənin təsisçilərinin (iştirakçılarının) qərarı, o cümlədən müəssisənin mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan müddətin bitməsi və ya qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması lizinq alan müəssisənin fəaliyyətinə xitam verilməsi üçün əsas ola bilər.

Tərəflərin sazişi lizinq müqaviləsinin ləğv edilməsi əsaslarından biridir. Belə halda, müqavilənin müddəti

bitməyə də, lizinq müəssisəsi ilə lizinq alan müqaviləni pozmaq üçün qarşılıqlı razılığa gəlirlər.

Məhkəmənin qərarı lizinq müqaviləsinə xitam verilməsi əsaslarından biri sayılır. Məsələn, müqavilənin bağlanması iştirak edən müəssisələrin yaradılması zamanı yol verilmiş qanunvericilik pozuntuları ilə əlaqədar onun qeydiyyatının etibarsız sayılması barədə məhkəmə qərarı lizinq müqaviləsinin pozulmasına səbəb ola bilər.

Lizinq müqaviləsi müqavilənin predmeti olan əmlak **qarşısıalınmaz qüvvə nəticəsində məhv olduqda**, müqavilə ləğv edilir. Qarşısıalınmaz qüvvə dedikdə müxtəlif cür təbii fəlakət hadisələri (ildırım, tufan, qasırğa, daşqın, zəlzələ və s.) başa düşülür.

Qanunda və müqavilədə lizinq müqaviləsinin ləğv edilməsinin digər halları da nəzərdə tutula bilər. Bu cür halların müəyyənləşdirilməsi istisna edilmir.

2. Müqaviləyə xitam verilməsinin nəticələri

Lizinq müqaviləsinin ləğv edilməsi **müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Bu cür nəticələrə aiddir:

- lizinq əmlakının **lizinq verənə qaytarılması**;
- əmlakın qaytarılması ilə bərabər **lizinq verənə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi**;
- əmlakın geri götürülməsi ilə bərabər **lizinq alana dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi**.

Lizinq müqaviləsinin müddəti qurtardıqdan sonra lizinq əmlakını icarəçi (lizinq alan) satın alma hüququndan istifadə etməklə mülkiyyət hüququ əsasında əldə etmir. **Belə halda əmlak lizinq verənə qaytarılır**. Bu, lizinq müqaviləsinin xitam edilməsinin hüquqi nəticəsidir.

Bununla bərabər, müqavilə lizinq alanın təqsiri üzündən pozula bilər. Belə halda əmlak lizinq verənin özünə qaytarılır və lizinq alan qarşı tərəfə dəyən zərərin əvəzini ödəyir. Əgər müqavilənin ləğv edilməsində lizinq verən təqsirkar olarsa, əmlak geri qaytarılır və lizinq alana dəyən zərərin əvəzi ödənilir.

§ 6. Lizinqin növləri (tipləri)

Dünya praktikasında lizinq müqaviləsinin çoxsaylı tipləri işlənib hazırlanmışdır. Ədəbiyyatda bu məsələyə müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur. Lakin lizinq müqaviləsinin dəqiq və elmi cəhətdən əsaslandırılmış geniş təsnifatına biz rast gəlmirik. Azərbaycanlı hüquqşünas müəlliflərdən S.Ə.Vəliyev lizinq müqavilələrinin ayrı-ayrı növlərini sistemli şəkildə nəzərdən keçirməyə təşəbbüs göstərmişdir.

Lizinq müqaviləsinə müxtəlif meyarlara görə təsnifləşdirmək olar. Hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ticarət praktikasında **müddət meyarına** görə lizinqin üç növünə rast gəlirik:

- rentinq;
- xayrinq;
- uzunmüddətli lizinq.

Rentinq dedikdə qısamüddətli lizinq başa düşülür. Bu müddət bir ilə kimi olan müddəti əhatə edir. **Xayrinq** orta müddətli lizinqdır. Bu lizinq növü bir ildən üç ilə kimi olan müddəti nəzərdə tutur. **Uzunmüddətli lizinq** odur ki, onun müddəti üç ildən çoxdur. Beynəlxalq praktikada müddəti iyirmi və ya daha çox il olan lizinqə də rast gəlmək mümkündür.

Lizinq avadanlığının istifadə müddəti və əqddə iştirak edən tərəflərin sayı kimi meyarla görə lizinqin iki növü fərqləndirilir: maliyyə lizinqi; operativ lizinq.

Maliyyə lizinqi odur ki, bu cür lizinqdə icarəyə verilmiş lizinq avadanlığından istifadə müddəti adətən həmin avadanlığın xidmət müddətinə (təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə müddətinə və ya tam amortizasiya müddətinə) yaxınlaşır. Bu növ lizinq müqaviləsi, bir qayda olaraq, **üç ildən on ilə kimi**, bəzi hallarda isə **on ildən çox müddətə** bağlanır. Bununla bərabər, maliyyə lizinqi mürəkkəb əqddir. Belə ki, həmin əqddə üç tərəf iştirak edir. Lizinq müddəti başa çatdıqdan sonra müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq lizinq alan avadanlıq üzərində mülkiyyət hüququ əldə edə və ya müqaviləni daha güzəştli şərtlərlə təzələyə, ya da avadanlığı lizinq verənə (icarəyə verənə) qaytara bilər, yəni müqavilə münasibətlərini ləğv edə bilər. Maliyyə lizinqinə **investisiya lizinqi** də deyilir.

Geriqaytarma lizinqi maliyyə lizinqinin yarımnoyudur. Maliyyə lizinqindən fərqi olaraq geri qaytarma lizinqi **üçtərəfli yox, ikitərəfli əqddir**. Bu əqddə lizinq verən və lizinq alan iştirak edir. Saticının (istehsalçının) bu münasibətlərdə çıxış etməsinə təsadüf olunmur. Geriqaytarma lizinqi onunla xarakterizə olunur ki, bu lizinq növü avadanlığı mülkiyyətçisinin onu lizinq müəssisəsinə satmasına, sonradan ilkin mülkiyyətçinin həmin avadanlığın lizinqə (icarəyə) götürməsinə nəzərdə tutur. İlkin mülkiyyətçi həm avadanlığın qiymətini alır, həm də avadanlıqdan istifadə nəticəsində gəlir götürür. Deməli, lizinq avadanlığının ilkin mülkiyyətçisi həm də eyni zamanda lizinq alan rolunda çıxış edir. Lizinq müəssisəsi həm lizinq avadanlığının sonrakı mülkiyyətçisi, həm də lizinq verəndir.

Operativ lizinq odur ki, bu növ lizinq avadanlığının onun tam amortizasiyası müddətində dəfələrlə lizinqə verilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, operativ lizinqdə müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində **lizinq**

avadanlığının istifadə müddəti avadanlığın xidmət (qulluq) müddətindən azdır. Lizing alan avadanlığı qısa və ya orta müddətə icarəyə götürür. Bu isə lizing verənə imkan verir ki, o, lizing müddəti qurtardıqdan və başa çatdıqdan sonra həmin avadanlığı başqasının istifadəsinə versin. Belə ki, lizing müddəti qurtardıqdan sonra avadanlıq lizing verənə qaytarılır. Bu cür halda lizing alanın ixtiyarı çatmır ki, lizing **avadanlığı üzərində mülkiyyət hüququnun ona keçməsinə tələb etsin.**

Lizing avadanlığına texniki xidmət göstərilməsi üzrə vəzifənin kimə həvalə edilməsi əlamətinə görə lizingin iki növü fərqləndirilir: təmiz lizing; xidmətli lizing. **Təmiz lizing** odur ki, bu növ lizing avadanlığa xidmət göstərilməsini lizing alana həvalə edilməsini nəzərdə tutur. Bu lizing növü kommersiya bankları, lizing əməliyyatları ilə məşğul olan sığorta təşkilatları üçün xarakterikdir. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, lizing verən rolunda çıxış edən banklar və sığorta təşkilatları, təbii ki, lizing əmlakına xidmət göstərə bilməz.

Xidmətli lizing odur ki, bu lizing avadanlığa xidmət göstərmək vəzifəsinin lizing verənə həvalə edilməsini nəzərdə tutur. Bu lizing növündən o halda istifadə edilir ki, müqavilənin predmetini xüsusi xarakterli avadanlıqlar (məsələn, kompyuterlər, hesablama maşınları və s.) təşkil etsin. Göstərilən müqavilə **əlavə şərt nəzərdə tutan müqavilə** də adlandırılır. Əlavə şərtlər mürəkkəb xarakterli avadanlığa xidmət göstərməyin vacibliyi ilə əlaqədardır. Əgər təmiz lizing **quru lizing** adlanırsa, xidmətli lizingə **islaq (yaş) lizing** də deyilir.

İştirakçıların tərkibinə görə və lizing əməliyyatlarının həyata keçirilməsi texnikasından asılı olaraq lizingin üç növü fərqləndirilir: birbaşa lizing; dolayı lizing; qrup lizingi.

Birbaşa lizing odur ki, həmin lizingdə iştirak edən əmlak mülkiyyətçisi (mal göndərən) həm də eyni zamanda lizing verəndir. O, avadanlığı müstəqil olaraq lizingə verir.

Dolayı lizing elə bir əqddir ki, bu əqdə görə lizing verən lizing alana lizingə vermək üçün satıcıdan xüsusi olaraq avadanlıq alır. Özü də tez-tez biz lizing verənin bankların və digər kredit təşkilatlarının maliyyə vəsaitini cəlb etmələrinin şahidi oluruq. Deməli, dolayı lizingdə vasitəçi çıxış edir.

Qrup lizingi elə bir əqddir ki, bu əqdin bağlanması lizing verən tərəfindən bir neçə şəxs çıxış edir.

Müqavilənin beynəlxalq xarakterə malik olub-olmamasına görə lizingin iki növü vardır: daxili lizing; beynəlxalq lizing. **Daxili lizing** odur ki, lizing müqaviləsinin tərəfləri (subyektləri) rolunda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları çıxış edirlər. Bu lizing dünyanın bir çox ölkələrində daha inkişaf etmişdir. Daxili milli lizing bazarında istehsal avadanlıqlarının, avtomobillərin və digər əmlak növlərinin lizingə verilməsi üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq lizing odur ki, bu lizingdə iştirak edən lizing alan və lizing verən müxtəlif dövlətlərin subyektləridir; onlar ayrı-ayrı dövlətlərdə olurlar. Beynəlxalq lizingdə əsas yeri gəmilərin, təyyarələrin, dəmiryolu vaqonlarının və s. lizingə verilməsi təşkil edir. Daxili və beynəlxalq lizing MM-in 747-3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Lizing obyektinin «hərəkət edib-etməməsi» əlamətinə görə lizingin iki növü fərqləndirilir: mobil lizingi; immobil lizingi. **Mobil lizingi** daşınar əmlak növlərinin lizingə verilməsidir. **İmmobil lizing** isə bunun əksinə olaraq daşınmaz əmlakın lizingə verilməsini nəzərdə tutur.

Lizingin **kompensasiya lizingi** adlı xüsusi xarakterli növü də fərqləndirilir. Bu lizingin əsas xüsusiyyəti lizing haqqının forması ilə şərtlənir. Belə ki, lizing alan lizing haqqını icarəyə (lizingə) götürdüyü avadanlığın tətbiqi nəticəsində əldə etdiyi məhsul formasında ödəyir. Ödəniş lizing alan tərəfindən xammal və yarımfabrikatlar verməklə də həyata keçirilə bilər ki, onların lizing avadanlığının istifadəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Sublizing müqaviləsi elə bir əqddir ki, o, lizing alan tərəfindən lizing predmetinin yenidən üçüncü şəxsə lizingə verilməsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri rəsmiləşdirir. Sublizing ikinci əldən lizingə verməkdir. Lakin bunun üçün lizing verənin razılıq və icazə verməsi tələb olunur. Xüsusi xarakterli münasibətləri tənzimləyən sublizing Ottava konvensiyasının 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Sublizing AR MM-in 747-4-cü maddəsi ilə tənzimlənir.

Mülki qanunvericilikdə lizingin digər növləri də göstərilir. Mülki Məcəllənin 747-5-ci maddəsi lizing xidmətinin müxtəlif cür formalarını nəzərdə tutur. Məsələn, lizing müqaviləsi subyektlərinin iştirakına görə lizingin ikitərəfli və ya üçtərəfli kimi iki növü fərqləndirilir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Veliev S.A. Lizing kak odna iz form vneşnegkonomiçeskoy sdelki //Mecdunarodnoe pravo. Baku. 1998. №1, s.80-86.

Kabatova E.V. Lizing: pravovoe regulirovanie. M., 1996.

Çekmareva E.N. Lizingoviy biznes. M., 1993.

Dcuxa V.M. Lizing. Rostov-na-Donu. 1999.

Lehenko M.İ. Osnovı lizinga. Uçebnoe posobie. M., 2000.

Qext P.İ. Razvitie lizingovix operaii. M., 1991.

Tinelg A., Funk Ə., Xvaley V. Kurs Mecdunarodnoqo torqovoqo prava. Uçebnik. Minsk. 2000.

Qazman V.D. Lizing. M., 1997.

Qoremikin V.A. Lizing. M., 1997.

K.Şmittqoff. Gksport: pravo i praktika mecdunarodnoy torqovli. M., 1993.

XVI FƏSİL

FRANÇAYZINQ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Françayzinq müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri, əhəmiyyəti və mülki-hüquqi tənzimlənməsi

1. Françayzinqin anlayışı

Françayzinq müqaviləsinin rəsmiləşdirdiyi münasibətləri başa düşmək üçün, onun hansı sahələrdə tətbiq olunmasını bilmək məqsədilə belə bir misal çəkək. Yeni yaradılmış hər hansı kommersiya müəssisəsi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyir. Lakin onun qabaqcıl texnologiyası yoxdur. Həmin müəssisə marketing və biznes işinin müasir yollarını da bilmir. Təbii ki, o, işgüzar nüfuza malik deyil və daxili bazarda, o cümlədən, beynəlxalq bazarda tanınmır. Şübhəsiz, sahibkarlıq fəaliyyətində, kommersiya əməliyyatlarında və biznes işində göstərilən müəssisənin uğur qazanması müəyyən çətinliklərlə bağlı ola bilər. Bəs vəziyyətdən neçə çıxmalı?

Vəziyyətdən çıxmaq üçün kommersiya müəssisəsi həm daxili bazarda, həm də beynəlxalq bazarda yaxşı tanınan, işgüzar nüfuza malik olan məşhur iri firma ilə (məsələn, «Coca-cola» korporasiyası; «Pepsi-cola» korporasiyası; «Makdonalds» korporasiyası; «General Motors» korporasiyası və s. ilə) razılığa gəlir ki, o, öz məhsullarını həmin firmanın əmtəə nişanı altında istehsal etsin və ya öz kommersiya əməliyyatlarını həmin firmanın firma adı (və ya ticarət markası) altında aparsın və yaxud da onun xidmət nişanı altında fəaliyyət göstərsin. Bu kimi hallarda kommersiya müəssisəsi və tanınmış məşhur firma arasındakı əlaqələr françayzinq münasibətləri, həmin münasibətləri rəsmiləşdirən hüquqi forma isə françayzinq müqaviləsi adlanır.

Hələ SSSR-in mövcud olduğu dövrdə (1972-ci ildən) bəzi sovet müəssisələri «Pepsiko» korporasiyası ilə müqavilə bağlayaraq həmin korporasiyanın sirop (şirə) və konsentratlarından onun ticarət markası altında sərinciləşdirici içki («Pepsi-cola» və «Fanta») istehsal edirdilər. Həmin müqavilə françayzinq müqaviləsi adlanırdı.

Hər şeydən əvvəl, beynəlxalq praktikada geniş surətdə tətbiq edilən françayzinq termininin mənasını açaq. Françayzinq (franşiza) ideyası hələ antik dövrlərdə mövcud olsa da, həmin termin ilk dəfə orta əsrlərdə birinci kommersiya dəniz və bank münasibətlərinin yarandığı dövrdə meydana gəlmişdir. Həmin termin ilk dəfə Fransada işlədilmişdir. Françayzinq **fransızca «franchise (franşiza)» sözündən olub, güzəşt, imtiyaz, sərbəstlik mənasını** ifadə edir. Bu termindən hələ orta əsrlərdə Fransada istifadə edilirdi. O vaxtı françayzinq termini ilə müəyyən bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün kraldan pulla hər hansı imtiyaz (hüquq) əldə edilməsi əhatə olunurdu. XIX əsrdə bu anlayış ABŞ-da inkişaf etməyə başladı. Müasir mənada françayzinq anlayışı müəyyən bir sahibkarın (müəssisənin, firmanın) digər sahibkardan (firma, müəssisədən) ona məxsus olan **kompleks müstəsna əqli mülkiyyət hüquqları və digər hüquqlardan kommersiya məqsədləri üçün istifadəyə icazə almasını ifadə edir**. Françayzinq dedikdə iki və bir neçə sahibkar partnyorun elə bir könüllü əməkdaşlığı başa düşülür ki, bununla həmin sahibkarlar onlardan birinə məxsus olan fərdiləşdirmə vasitələrinə olan hüquqdan (firma adlarından, kommersiya işarələrindən, əmtəə nişanlarından və ya xidmət nişanlarından) birlikdə istifadə edirlər. Fərdiləşdirmə vasitələrindən istifadəyə hüquq verən tərəf, eyni zamanda, digər tərəfə (istifadəçiyə) həm də mühafizə edilən (qorunan) kommersiya informasiyası (nou-hau) verir, həmçinin biznesin təşkili üçün ona daim məsləhətlər verir.

Françayzinq qoşa biznes, marketingin və ya mal bölgüsünün bir formasıdır. Bununla bazarda artıq tanınan və məşhurlaşan hər hansı firma, kompaniya, korporasiya, ümumiyyətlə, müəssisə (**buna françayzer deyilir**) digər firmaya müəyyən bir yerdə, müəyyənləşdirilmiş vaxt müddəti ərzində göstərilən formada öz biznesini həyata keçirməyə imtiyaz (hüquq) verir. Firma (françayzer) işini möhkəm tutan, bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxan və böyük işgüzar nüfuzu olan sahibkar, təsərrüfat subyektidir. Bununla bərabər, bu firma (françayzer), şübhəsiz ki, biznesini geniş yaymaqla özünün daha da inkişaf etməsində maraqlıdır. Öz biznesinin əhatə dairəsini və miqyasını daha da artırmaq, həyata keçirdiyi sahibkarlıq və digər fəaliyyəti nisbətən genişləndirmək və bu fəaliyyəti (biznesi) dünyanın bir çox ölkələrinə yaymaq üçün onun qarşısında iki yol vardır. **Birinci yol** ondan ibarətdir ki, firma öz işini yaymaq üçün **geniş şəbəkə** təşkil etməli, bu məqsədlə müxtəlif yerlərdə **birgə və törəmə müəssisələr, filiallar açmalıdır**. Bu yol həm iqtisadi cəhətdən, həm də digər səbəblərə görə məqsədəuyğun və sərfəli deyildir. Belə ki, göstərilən yolla firmanın işinin və biznesinin geniş yayılması böyük ilkin pul məbləği (kapital) tələb edir və neçə deyərlər, yersiz və lazımsız narahatlığa, «başağrısına», əzab-əziyyətə səbəb olur.

Firmanın öz işini və biznesini daha da geniş yaymağın **ikinci yolu franqayzingdir**. Franqayzing formasında işləmək firma üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli və məqsəduyğundur. Belə ki, firma filialların açılmasına, birgə və ya törəmə müəssisələrin yaradılmasına və s. heç bir əlavə xərc çəkmədən öz təsir sferasını genişləndirir. Bundan əlavə, firma-franqayzer **qarşı tərəfdən müəyyən haqq (ödəniş) almaqla gəlir** əldə edir. Qarşı tərəf xidmət və malların bölgüsü, yaxud satış üzrə özünün müəssisəsini yaratmaq istəyən tərəfdir. Bunun üçün o, bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxan və məşhurlaşan firma (franqayzer) ilə əlaqəyə girir. Həmin firmanın müvafiq sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində kifayət qədər təjribəsi vardır. Onun istehsal etdiyi mal və ya göstərdiyi xidmət bazarda dəfələrlə müsbət mənada sınaqdan çıxmışdır. Bu firma mal istehsal etməkdə və ya xidmət göstərməkdə yaxşı işlənmiş plana malikdir. Onun buraxdığı məhsulların əmtəə nişanları və ya göstərdiyi xidmətlərin xidmət nişanları dünyanın bir çox yerlərində tanınır. Buna görə də yaxşı işlənmiş plan əsasında özünün xidmət və malların bölgüsü, yaxud satış üzrə müəssisəsini yaratmaq istəyən qarşı tərəf həmin firmanın malik olduğu fərdiləşdirmə vasitələrindən (kommersiya işarələrindən, əmtəə nişanlarından və xidmət nişanlarından) istifadə etməklə onun nişanı altında, markası altında işləmək istəyir. Belə halda firma ilə qarşı tərəf arasında münasibətlər franqayzing forması vasitəsilə qaydaya salınır. Beləliklə, bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxan və məşhur olan firma yaxşı işlənmiş plan əsasında özünün müəssisələrini (kompaniyalarını, firmalarını və s.) yaratmaq istəyən şəxslərin (istifadəçilərin) hamısına onun **nişanı altında, markası altında işləmək hüququ** verir ki, bu, franqayzing adlanır.

2. Franqayzingin tarixi

«Franqayzing» sözü əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, fransız mənşəli sözdür. Lakin buna baxmayaraq, franqayzing münasibətləri özünün əmələ gəlməsinə, inkişafına və tanınmasına görə ABŞ hüququna «borclu və minnətdar» olmalıdır.

Xüsusi xarakterə malik olan franqayzing hələ XIX əsrdə ABŞ-da meydana gəlmişdir. Lakin bu münasibətlər Avropanın və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrində yalnız 1950-ci ildən sonra geniş yayıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mənada hüquq institutu kimi franqayzingin yaranması ABŞ-da XIX əsrin II yarısında Şimal və Şimal arasında vətəndaş müharibəsi qurtarıqdan dərhal sonrakı dövrə təsadüf edir. Hesab edilir ki, birinci «təbiz franqayzing» praktikada 1863-cü ildə məşhur tikiş maşınlarının ixtiraçısı Y. Zingerin firması tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Dəmir yolu və bank işi sahəsində biznesə verilən hüquqları da franqayzingin ilkin nümunələri hesab etmək olar 1898-ci ildə müasir franqayzingin inkişafında yeni dövr başlayır. Belə ki, «Jeneral Motors» korporasiyası öz avtomobillərini ayrı-ayrı ərazilərdə satmaq üçün müstəqil firmalar cəlb etdi. XIX əsrin axırlarında alkoqolsuz (spirtsiz) içkilər sahəsində satış franqayzingi inkişaf etməyə başladı. Bu sahədə franqayzingdən ilk dəfə «Coca-cola» korporasiyası, daha sonra isə «Pepsi-cola» və «Şveps» firmaları istifadə etmişlər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq franqayzing ABŞ-da öz tətbiq sferasını daha da genişləndirərək kütləvi tələbat mallarının pərakəndə ticarəti, əhaliyə məişət xidməti göstərilməsi, dondurma satışı, xalça məmulatlarının kimyəvi təmizlənməsi kimi sahələrdə yayıldı. 30-cu illərdə əvvəlcə H. Consonun, sonra isə Vulvorsonun mağazalar sisteminin təşəbbüsü ilə franqayzing beynəlxalq kommersiya praktikasında tətbiq olundu. Müharibədən sonra 1950-ci ildən başlayaraq ABŞ-da franqayzing daha da inkişaf etdi. Məhz 50-ci illərdə «Makdonalds», «Kentakki Frayd Çikens», «Seven-ap», «Vilti», bir az sonra «Pitsa Hat» və dünyada tanınan digər franqayzerlər yarandı. Məhmanxana biznesi sahəsində «Hilton», «Şeraton» və «Holiday İnn» kimi franqayzing nəhəngləri daha məşhurdur. «Burger Kinq», «Pepsiko», «Kompüterlend» və digərləri franqayzing müqaviləsi əsasında işləyirlər.

Hal-hazırda dünya miqyasında franqayzingin tətbiq sferası günü-gündən genişlənir. Franqayzing biznesi dünyanın 80 ölkəsini əhatə edir. ABŞ-da pərakəndə ticarətin ümumi həcmnin üçdə bir hissəsi məhz franqayzing şəbəkələrinin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dünyanın bəzi dövlətlərində franqayzing münasibətlərinin tənzimlənməsinə xüsusi fikir verilir. Franqayzing haqqında ilk qanunvericilik aktı 1971-ci ildə Kanadanın Alberta əyalətində qəbul edilmişdir. Belə akt 1989-cu ildən Fransada da mövcuddur. RF-in mülki qanunvericiliyində «kommersiya konsessiya müqaviləsi» anlayışı nəzərdə tutulur ki, bu hüquqi konstruksiyadan franqayzing müqaviləsinə oxşar olan münasibətləri müəyyən etmək üçün istifadə edilir. RF MM-in 54-cü fəslə (1027-1040-cı maddələr) həmin münasibətləri qaydaya salır.

ABŞ-ın federal qanunvericiliyi də franqayzing münasibətlərinə toxunur. Belə ki, həmin qanunvericiliyə daxil olan bəzi aktlar franqayzingin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir. Məsələn, franqayzing üzrə Qaydalar bu cür aktlara misal ola bilər ki, həmin sənədi ticarət üzrə federal komissiya hazırlamışdır. ABŞ-ın bəzi ştatlarının qanunvericiliyi franqayzing müqaviləsinin qeydiyyatı alınmasının məjburiyyəti haqqında qayda müəyyən edir. ABŞ-da franqayzing haqqında qanunvericilik həm federal, həm də ştatlar səviyyəsində 1979-cu ildə qəbul olunmuşdur.

Bununla bərabər, bəzi dövlətlərin (Almaniya, İngiltərə və s.) milli hüquq sistemləri franqayzing münasibətlərini xüsusi qanunvericilik səviyyəsində tənzimləmir. Lakin bu, həmin dövlətlərdə franqayzingin geniş surətdə

tətbiq edilməsinə mane olmur. Qeyd etməliyik ki, franqayzinq bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, 80-dən çox ölkədə mövcud olsa da, onun hüquqi tənzimlənməsi yalnız dörd ölkədə (ABŞ, Kanada, Fransa və RF-də) həyata keçirilir. Qanunvericiliklə tənzimlənmədən başqa, qeyri-məjburi xarakterli beynəlxalq sənədlər də vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu sənədlərə aiddir: informasiyaların açılması barədə Model qanunu (2002); UNIDRUA-nın hazırladığı franqayzinqin beynəlxalq şəbəkələrinin təşkili haqqında rəhbərlik (1998); franqayzinq üzrə Avropa Davranış Məcəlləsi (1972); Beynəlxalq Ticarət Palatasının beynəlxalq franqayzinq haqqında birtipli kontraktı və s.

3. Franqayzinqin məqsədi, əhəmiyyəti və növləri

Franqayzinq əsasında istifadəçi şəxsın istehsal etdiyi mal (və ya göstərdiyi xidmət) bazarda firma-franqayzerin istehsal etdiyi analoji mal (və ya analoji xidmət) kimi çıxış edir, tanınır və qəbul edilir. Belə təsəvvür yaranır ki, franqayzinqin vasitəsilə istifadəçi müəssisə **öz fəaliyyətinin nəticələrini firma-franqayzerin artıq çoxdan bəri bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxmış atributları ilə rəsmiləşdirir**. Hətta həmin istifadəçi müəssisələr müştərilərin təsəvvüründə belə bir fikir yaratmağa jəhd göstərirlər ki, guya müştərilərin aldıkları mallar (və ya müştərilərə göstərilən xidmətlər) onların istehsal etdikləri mallar (və ya göstərdikləri xidmətlər) yox, firma-franqayzerin istehsal etdiyi mallardır (və ya göstərdikləri xidmətlərdir). Beləliklə, onlar **mülki (əmlak) dövriyyədə firma-franqayzerin maskası (pərdəsi) altında çıxış edirlər**. Bu cür müəssisələr nə birgə müəssisə, nə asılı müəssisə, nə də firma-franqayzerin filialı hesab edilir. Həqiqətdə isə istifadəçi müəssisələr dövriyyənin müstəqil iştirakçıları kimi qalaraq heç kəsdən asılı olmadan öz nizamnamə fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Bununla belə, firma-franqayzer istifadəçi müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyəti üzərində müəyyən dərəcədə nəzarət etmək imkanına malikdir. Əslində isə bu cür müəssisələr tanınmış və məşhur olan firma-franqayzerin (və ya şirkətin) fərdiləşdirmə vasitələri və atributları ilə şirmalanmış (pərdələnmiş) müstəqil təsərrüfat subyektləridir. Nəyin barəsində söhbət getdiyini başa düşmək üçün «Makdonalds» adlı tanınmış Kanada-Amerika korporasiyasını misal çəkək. Bu korporasiyanın dünyada 20 mindən çox qəlyanaltı-restoranı vardır. Bakı şəhərində də onun iki qəlyanaltı-restoranı fəaliyyət göstərir. Qəlyanaltı-restoranlar «Makdonalds» korporasiyasının nə törəmə müəssisəsi, nə filialı, nə də bölməsidir. Onlar korporasiyadan asılı olmayan kommersiya qurumlarıdır. Lakin qəlyanaltı-restoranların lövhəsinə «Makdonalds» yazılmışdır; bu qəlyanaltı-restoranların özlərini «Makdonalds» adlandırmaq hüququ vardır. Bunların hamısında istehsal eyni metodla həyata keçirilir, məhsullar eyni reseptlə hazırlanır. Başqa sözlə desək, həmin qəlyanaltı-restoranlar əsl (original) «Makdonalds»-ın kopyalarıdır; amma onlar əsl «Makdonalds»-dan heç nə ilə fərqlənmirlər. «Makdonalds»-ın dünyada tanınması və göstərdiyi xidmətin yüksək səviyyədə olması təbii ki, müştəriləri cəlb edir; həmin müştərilər, şübhə etmirlər ki, onlara xidmət edən qəlyanaltı-restoranlar «Makdonalds»-ın özüdür. Bax bu franqayzinqdır.

Franqayzinqin məqsədi dünya bazarında tanınmış şirkətlərin, firmaların öz işlərini və biznesini əlavə xərclərə yol vermədən genişləndirilməsini təmin etməkdən, istifadəçi müəssisələrə həmin firma və şirkətlərin fərdiləşdirmə vasitələri altında işləmələri üçün hüquq verməkdən ibarətdir. Bu cür münasibət hər iki tərəf üçün sərfəli və faydalıdır. Belə ki, istifadəçi müəssisələr firma-franqayzerin fərdiləşdirmə vasitələrinə olan hüququndan istifadə etməklə **istehsal etdiyi malın və ya göstərdiyi xidmətin reklamına xərc çəkmir**. Ona görə ki, o, artıq dünya bazarında çoxdan bəri məşhur olan firma-franqayzerin buraxdığı malın (xidmətin) malik olduğu nişan (marka) altında məhsul istehsal edir (xidmət göstərir). Eyni zamanda, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, firma-franqayzer özünün firmalarını açmadan, asılı müəssisələr və ya birgə müəssisələr yaratmadan öz biznesini genişləndirir və bununla bağlı xərc çəkmir.

Franqayzinq hər yerdə, dünyanın bir çox dövlətlərində adi biznesə nisbətən daha əhəmiyyətli və etibarlıdır. Ona görə ki, hər bir yeni və təzə yaradılmış müəssisənin arxasında vaxt və bazar baxımından yoxlanılmış, sınaqdan çıxmış və dünya bazarında tanınmış firma-franqayzer («böyük qardaş») durur. Məsələn, «Makdonalds» (restoran), «Hilton» (mehmanxana xidməti), «Soni» (müasir elektron aparatları), «Ribok» (idman ayaqqabısı), «Lemonti» (hazır paltar) və s. firma-franqayzerə misal ola bilər.

Franqayzinq sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasən iki sahəsini əhatə edir:

- **malların istehsalını və satışını** (Product Distribution Franchising);
- **xidmət göstərilməsini** (Business Format Franchising)

Praktikada franqayzinqin dörd növü fərqləndirilir:

- satış franqayzinqi;
- ticarət franqayzinqi;
- xidmət franqayzinqi;
- istehsal franqayzinqi.

Satış franqayzinqi firma-franqayzerin ümumi nəzarəti altında vahid satış şəbəkəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Franqayz alan (istifadəçi) müəyyən bir ərazidə franqayz verənin (firma franqayzerin) mallarını onun

ticarət markası altında satır. Məsələn, avtomobil yanajağı və ya ətriyyat-kosmetika vasitələrinin satışı satış françayzinqi növü ilə həyata keçirilir. **Ticarət françayzinqi** odur ki, bunun əsasında firma-françayzerin ticarət markasından istifadə edən ticarət müəssisəsi açılır və fəaliyyət göstərir. **Xidmət françayzinqi** firma-françayzerin xidmət nişanından istifadə edən və xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən şəbəkələrin yaradılmasını nəzərdə tutur. **İstehsal françayzinqi** odur ki, bunun əsasında istifadəçi müəssisə firma-françayzerin əmtəə nişanından istifadə etməklə mal istehsal etmək işi ilə məşğul olur. Əslinə baxsan, satış françayzinqi ilə ticarət françayzinqi eyni mənalı anlayışlardır. Hüquq ədəbiyyatında həm də sənaye françayzinqi kimi anlayış işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye françayzinqi istehsal françayzinqi ilə eynimənalı anlayışdır. Belə ki, **sənaye françayzinqinə** görə, müəssisəyə françayzerin əmtəə nişanından və (və ya) sənaye sirrindən («nou-hau»dan) istifadə etməklə mal istehsalına icazə verilir; bu zaman françayzer müəssisəyə texniki yardım da göstərir. Fransa müəllifi F. Bessi də onları eynimənalı anlayışlar kimi işlədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında françayzinq digər əsaslara görə də təsnif edilir. Məsələn, ingilis müəllifi L. Moytland françayzinqin imkanı və niyyətinə görə françayzinqi üç növə bölmə: **fərdi (şəxsi) françayzinq** (bu növ françayzinqə görə, hər hansı şəxs tək halında öz evində və ya nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməklə malların satışı və ya xidmət göstərilməsi üzrə franşiza işini həyata keçirir); **işgüzar françayzinq** (bu növ françayzinqə görə, hər hansı ailə və ya qohumlardan ibarət olan qrup ticarət mağazasından istifadə etməklə mal satır və ya xidmət göstərir); **investisiya françayzinqi** (bu növ françayzinqə görə kommersiya təşkilatı qoyulmuş kapitalla görə uzunmüddətli faiz alır).

Fransa müəllifi F. Bessi françayzinqi üç növə bölmə: **servis françayzinqi** (bu növ françayzinqə görə, françayzi françayzerin xidmət nişanı altında xidmət göstərir); **bölüşdürücü françayzinq** (bu növ françayzinqə satış və ticarət françayzinqləri aiddir); **istehsal (və ya sənaye) françayzinqi**.

Müəlliflərdən V. Dovqan françayzinqin üç növünü fərqləndirir: **əmtəə françayzinqi** (bu növ françayzinqə görə, françayziyə françayzerin ticarət markası altında mal satmağa icazə verir); **istehsal françayzinqi** (bu növ françayzinq spirtsiz içki sahəsində daha geniş yayılmışdır); **işgüzar françayzinq** (bu növ françayzinqə görə, françayzer françayziyə mağaza, pavilyon və köşk açmağa, habelə onun firma adı altında alıcılara mal satmağa və ya xidmət göstərməyə icazə verir).

Subfrançayzinq (subfranşiza) françayzinqin xüsusi xarakterli növüdür. Belə ki, françayzi françayzərdən ələ etdiyi hüquqları başqa françayziyə verə bilər. Buna subfrançayzinq deyilir.

Françayzinqin əhəmiyyəti və rolu böyükdür. O, sahibkarlığın dinamik surətdə inkişaf edən növlərindən biri sayılır. Təsədüfi deyildir ki, françayzinq sahibkarlığın ən perspektivli metodlarından biri kimi tanınır. ABŞ-da məjmu milli məhsulun 13 %-ni françayzinq təmin edir. Françayzinq həm də iş yerləri deməkdir. Belə ki, françayzinq nəticəsində 7 milyondan çox iş yeri açılmışdır. ABŞ-ın transmilli korporasiyaları françayzinqi dünyanın hər yerində yayırlar. «Coca-cola», «Kompüterlend», «Makdonalds», «Pitsa-Hat», «Hilton», «Şeraton» və ABŞ-ın digər korporasiyaları françayzer qismində xaricdə yerli sahibkar-françayzilərle françayzinq münasibətlərinə girərək onlara qabaqcıl texnologiya verir, biznes və marketinqin müasir yollarını öyrədir və bununla yerli milli sahibkarlığın formalaşmasına kömək edirlər.

Françayzinq axırıncı 30 il ərzində biznesin təşkilinin sadə, qeyri-mürəkkəb və praktiki üsulu kimi tanınmışdır. Beynəlxalq ədəbiyyatda françayzinqin sürətlə inkişaf etməsi göstərilir. Qeyd etməliyik ki, axırıncı onilliklərdə təkcə ABŞ yox, həm də Avropa, Yaponiya, Kanada və Avstraliya françayzərləri intensiv surətdə öz franşiza şəbəkələrini xarici ölkələrdə inkişaf etdirmişlər. Həmin ölkələrdə və digərlərində françayzinqin inkişafı davam edir. Beynəlxalq françayzinq biznesi xüsusilə genişlənir ki, bunun nəticəsində ölkələrin iqtisadi inkişafı təmin olunur. Özü də françayzinq mülkiyyətin istənilən forması (xüsusi, bələdiyyə və ya dövlət mülkiyyəti) əsasında inkişaf edir.

4. Françayzinq müqaviləsinin anlayışı

Françayzinq müqaviləsinin anlayışı MM-in 723-cü maddəsində verilmişdir. Həmin maddəyə görə **françayzinq müqaviləsi elə bir uzun müddətli öhdəlik münasibətidir ki, ona əsasən müstəqil müəssisələr zərurət olduqca spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməyi qarşılıqlı surətdə öhdələrinə götürürlər**. Lakin françayzinqə verilən bu leqal anlayışı uğurlu tərifi hesab etmək olmaz. Vacibdir ki, françayzinq müqaviləsinə dolğun, əhatəli və münasib elmi anlayış verilsin. Digər tərəfdən bu anlayışda françayzinqin əsas və mərkəzi anlayışı olan franşiza öz əksini tapmalıdır. **Franşiza** dedikdə, əqli mülkiyyət hüquqlarının (əmtəə nişanı hüququ; firma adı hüququ; «nou-hau»ya olan hüquq; ixtira hüququ; faydalı model hüququ; müəlliflik hüququ və s.) məjmusu başa düşülür. Məhz bu hüquqların əvəzli şəklində, haqq müqabilində françayzer tərəfindən istifadə üçün françayziyə (istifadəçiyə) verilməsi françayzinq müqaviləsinin hüquqi məqsədini təşkil edir.

Françayzinq müqaviləsinə görə bir tərəf (françayzer) franşizadan, yəni əqli mülkiyyət hüquqlarından

istifadə hüququnu bazarda müəyyən növ malların və (və ya) xidmətlərin realizə olunması üçün digər tərəfə (françayziyə, istifadəçiyə) verməyi, françayzi (istifadəçi) isə bunun əvəzində haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Avropa İttifaqı hüququnda françayzing müqaviləsinə məhz belə anlayış verilir.

Françayzing müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yeni müqavilə növüdür. Bu müqavilə növü əvvəllər sovet qanunvericiliyinə məlum deyildi. 80-ci illərin axırlarından başlayaraq sovet müəssisələrinin müqavilə praktikasında françayzing institutu tətbiq edilməyə başladı. Bazar iqtisadi münasibətlərini hüquqi qaydaya salmaq və tənzimləmək françayzing müqaviləsi haqqında normaların MM-ə daxil edilməsini şərtləndirdi. Bunu Azərbaycan mülki hüquq nəzəriyyəsinin və qanunvericiliyinin mühüm nailiyyətlərindən biri hesab etmək lazımdır.

Qərbdə və bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyində françayzing anlayışı işlədilir. Rusiya Federasiyasının mülki qanunvericiliyində bu anlayışın rus ekvivalenti kimi kommersiya konsessiyası anlayışı tətbiq edilir. Bununla belə, inkişaf etmiş bəzi hüquq sistemləri françayzing anlayışını hələ tanımır.

Öz hüquqi təbiətinə görə françayzing müqaviləsi **ikitarəfli (qarşılıqlı, sinallaqmatik) müqavilədir**. Ona görə ki, françayzing hüquq münasibətlərində iştirak edən hər iki tərəf qarşılıqlı hüquqlara malik olmaqla, həm də vəzifələr daşıyırlar.

Françayzing müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Belə ki, istifadəçi müəssisə firma-françayzerə ona verilmiş kompleks müstəsna hüquqlardan istifadəyə görə müəyyən haqq (ödəniş) verir.

Anlayışdan görünür ki, françayzing müqaviləsi həm də **konsensual müqavilədir**. Belə ki, müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tərəflər razılıq əldə etdikləri andan onlar üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Françayzing müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan aydın olur ki, françayzing hüquq münasibətləri **müstəqil müəssisələr** arasında əmələ gəlir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində müəssisə anlayışı iki mənada işlədilir. Birinci mənada müəssisə sahibkarın öz fəaliyyətində istifadə etdiyi **əmlak kompleksini** ifadə edir. Belə halda müəssisə hüququn obyektı kimi çıxış edir. İkinci mənada müəssisə dedikdə mənfəət alması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs statuslu müstəqil təsərrüfat subyekti başa düşülür. Mənfəət almaq məqsədi ilə məhsul istehsal etmək, bu məhsulları satmaq, işlər görmək və xidmətlər göstərmək sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləridir. Deməli, ikinci mənada müəssisə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən hüquq subyekti kimi çıxış edir. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, **françayzing müqaviləsinə bağlayan müəssisələr sahibkar statuslu subyektlərdir (tərəflərdir)**. Göstərilən həmin xüsusiyyət isə françayzing müqaviləsinə **sahibkarlıq müqaviləsinə** şamil edilməsini şərtləndirir. Hüquq ədəbiyyatında birmənalı şəkildə göstərilir ki, françayzing sahibkarlıq müqaviləsidir. Bu, həm də ondan irəli gəlir ki, françayzing sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olub, kommersiya əməliyyatlarının aparılması üsuludur.

Françayzing müqaviləsinin tənzimlədiyi və qaydaya saldığı hüquq münasibətlərinə bu müqavilənin predmetindən asılı olaraq əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə müstəsna hüquqların verilməsi barədə lisenziya müqaviləsi, ticarət nümayəndəliyi və konsessiya müqaviləsi, alqı-satqı, əmlak kirayəsi, podrat kimi müqavilə növləri haqqında müddəalar müvafiq olaraq tətbiq edilir (MM-in 731-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, françayzing müqaviləsi özündə bir neçə **mülki-hüquqi müqavilənin elementlərini birləşdirir**. Lakin bu müqaviləni MM-in 390.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş müxtəlif müqavilələrin elementlərini əhatə edən **qarışıq (kompleks) müqavilə hesab etmək olmaz**. Françayzing hüquq münasibətlərinə hansı müqavilə haqqında müddəaların tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, bu münasibətləri tənzimləyən müqavilə françayzing müqaviləsi adlanır. Özü də bu müqavilə **müstəqil mülki-hüquqi müqavilə kimi** çıxış edir. Odur ki, françayzing münasibətlərinin bəzən praktikada qarışıq (kompleks) müqavilə bağlamaq yolu ilə rəsmiləşdirilməsinin heç bir əsası yoxdur.

Françayzing müqaviləsinə **nümayəndəlik münasibətləri yaradan hər hansı bir müqavilə də saymaq olmaz**. Belə ki, müqavilədə tərəf kimi çıxış edən istifadəçi müəssisə həmişə öz adından, öz hesabına və öz mənafeyi üçün çıxış etməklə müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Françayzing müqaviləsinə bəzi müəlliflər lisenziya tipli müqavilə qrupuna şamil edir, digər müəlliflər isə lisenziya müqaviləsinin bir növü sayırlar. Bu mövqe həqiqətdən xeyli uzaqdır. Belə ki, françayzing müqaviləsi kompleks xarakterli hüquqların (əqli mülkiyyət hüququnun kompleks obyektlərinin, habelə digər əmlak hüquqlarının) istifadə üçün verilməsini, lisenziya müqaviləsi isə yalnız əqli mülkiyyətin müəyyən bir obyektindən istifadə hüququnun müəyyən bir şəxsə keçməsinə nəzərdə tutur. Bundan əlavə, **françayzing müqaviləsinin məqsədi həmişə yeni sahibkarlıq komplekslərinin yaradılmasından** ibarətdir. Lisenziya müqaviləsi ilə istisnasız olaraq yalnız əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnun verilməsinə yönəlir. Françayzing müqaviləsi elə bir münasibətdir ki, bu münasibətə görə bir tərəf ikinci tərəfə **«işgüzar kompleks»** verir. «İşgüzar kompleks» ibarətdir: qorunma qabiliyyətli əmlak hüquqlarından (firma adları, əmtəə nişanları və s. ilə bağlı hüquqlardan); qorunma qabiliyyəti olmayan əmlak hüquqlarından (məsələn, işgüzar təjribə və s.); mülki hüququn digər obyekt-

lərindən (məsələn, kommersiya informasiyası və s.).

Françayzinq müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, müəyyən müddətə bağlanır; bu müqavilə qeyri-müəyyən müddətə (yəni müddətsiz) bağlana bilməz. Qanun birmənalı şəkildə müəyyən edir ki, françayzinq müqaviləsi uzunmüddətli öhdəlik münasibətidir (MM-in 723-cü maddəsi). Buna görə də françayzinq müqaviləsi **müddətli müqavilədir**.

Yuxarıda dediklərimizi yekunlaşdıraraq **frañçayzinq müqaviləsinin hüquqi əlamətlərini** müəyyənləşdirmək olar:

- françayzinq müqaviləsi **sahibkarlıq əqdinin bir növüdür**. Ona görə də bu müqavilənin iştirakçıları yalnız kommersantlar (sahibkarlar) ola bilər;
- françayzinq müqaviləsi **müddətli əqddir**;
- bu müqavilə **qarşılıqlı öhdəliklər yaradan konstruksiyadır**. Belə ki, hər iki müqavilə iştirakçısı hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar;
- müqavilə sahibkarlıq əqdi olduğuna görə **həmişə və bütün hallarda əvəzlidir**;
- müqavilənin spesifik predmeti vardır. «İşgüzar kompleks» onun predmetini təşkil edir.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Françayzinq müqaviləsində **iki tərəf** iştirak edir. Qanun onlar üçün xüsusi ad müəyyən edir (MM-in 724.1-ci maddəsi): **frañçayz verən; françayz alan**.

Françayz verən hüquqların sahibi və müqavilə əsasında bu hüquqları qarşı tərəfə verən şəxsdir. Ona **frañçayzer** də deyilir. **Françayz alan tərəf** isə bu hüquqları əldə edən istifadəçi şəxsdir. O, **frañçayzi** də adlanır. Həm françayz verən, həm də françayz alan rolunda yalnız müstəqil müəssisələr çıxış edə bilər (MM-in 723-cü maddəsi). Özü də bu müqaviləni anjaq **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya təşkilatları** bağlamaq ixtiyarına malikdir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə tərəf qismində iştirakı istisna edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, françayzinq müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən əvvəldə göstərdiyimiz kimi, o, sahibkarlıq müqaviləsidir. Buna görə də françayzinq müqaviləsinin tərəfləri yalnız kommersiya təşkilatları ola bilər. Belə ki, qanuna əsasən franziq müqaviləsinin tərəfləri müəssisələrdir (MM-in 723-cü maddəsi). Amma nə üçün **sahibkar statuslu fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar) bu müqavilənin bağlanmasında tərəf qismində iştirak etməsinlər?** Bizim fikrimizjə, onlar da sahibkarlıq müqaviləsinin bağlanmasında françayz alan rolunda çıxış edə bilərlər. Qanun bunu qadağan edən hər hansı göstəriş ifadə etmir. Hesab edirik ki, qanun françayzerin əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnun həm də fərdi sahibkarlara verə bilməsi haqqında qayda müəyyənləşdirməlidir. Məsələyə bu cür yanaşma bəzi xarici ölkələrin qanunvericilik təjribəsinə uyğun olardı.

Qanun françayzinq müqaviləsinə bağlayan tərəflərin (müəssisələrin) müstəqil olmalarını tələb edir. Müstəqil olmayan törəmə müəssisələr, filiallar bu müqavilənin bağlanmasında tərəf rolunda çıxış edə bilməz.

Dövlət və istehlakçı fiziki şəxslərin, yəni sahibkar statusu olmayan vətəndaşların françayzinq müqaviləsində tərəf kimi iştirakı istisna edilir.

2. Müqavilənin predmeti

Françayzinq müqaviləsinin predmeti, hər şeydən əvvəl, «işgüzar kompleksdən» ibarətdir. Onun bir hissəsini isə **qeyri-maddi əmlak hüquqları, yəni əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqları** təşkil edir (MM-in 724.1-ci maddəsi və 731.1-ci maddəsi). Müqavilənin predmetini təşkil edən əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqları (müstəsna hüquqlar) kompleks xarakter daşıyır. Bu cür hüquqlara aiddir:

- **frañçayz verənin özünün fərdiləşdirmə vasitələrinə olan hüququ** (firma adına, kommersiya işarəsinə olan hüquq);
- **frañçayz verənin istehsal etdiyi malın və ya göstərdiyi xidmətin fərdiləşdirmə vasitələrinə olan hüquq** (əmtəə nişanına və ya xidmət nişanına olan hüquq);
- **sənaye mülkiyyəti (patent hüququ) obyektlərindən, yəni ixtiralarından, sənaye nümunələri və faydalı modellərdən istifadəyə müstəsna hüquqlar**.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən olan fərdiləşdirmə vasitələrinin (firma adı, kommersiya işarəsi və əmtəə nişanının), habelə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin özü yox, yalnız bu obyektlərdən istifadə hüquqları müqavilənin predmeti ola bilər.

Əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə olan hüquqların verilməsi qaydası iki cür hərəkəti əhatə edir: faktiki mənada verməni; hüquqi mənada verməni. **Faktiki vermə** dedikdə françayz verən tərəfindən françayz alana bütün texniki və kommersiya sənədlərinin, habelə obyektiv (obyektləşmiş) formada olan digər informasiyaların verilməsi başa düşülür. **Hüquqi vermə** dedikdə isə əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqlarının verilməsinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada rəsmiləşdirilməsi, lisenziya müqavilələrinin bağlanması

başə düşülür.

Françayzinq müqaviləsinin predmeti kimi **istehsal sirrinə (nou-hau), ticarət sirrinə və digər kommersiya informasiyasına olan hüquq da** çıxış edə bilər. Françayz verənin təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və təşkilinin müxtəlif aspektlərinə aid olan texniki, iqtisadi, metodik məlumatlar tərəflərin razılığı ilə kommersiya informasiyası kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, hər hansı bir məhsulun istehsalının texnologiyası, müəyyən ərzaq məhsullarının hazırlanmasının resepti, mühasibat uçotunun metodu, bazar haqqında məlumat və s. bu cür informasiya kimi tanına bilər. Yalnız qorunan kommersiya informasiyasına olan hüquq françayzinq müqaviləsinin predmetinə daxil ola bilər. **Qorunan kommersiya informasiyası** dedikdə, həqiqi və ya potensial kommersiya qiyməti olan istənilən məlumat başə düşülür ki, bu məlumatın sahibi onun məxfiliyinin qorunması üçün tədbirlər görür. Praktiki qorunan kommersiya informasiyasını ifadə etmək üçün «məxfi informasiya», «ticarət sirri», «istehsal sirri», «nou-hau», «kommersiya sirri», «firma sirri» və digər terminlərdən istifadə olunur. Ancaq qorunan kommersiya informasiyasını kommersiya sirrindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, kommersiya sirrini təşkil edən informasiya (elmi-texniki, texnologiyası, istehsal, maliyyə-iqtisadi və digər informasiya, o cümlədən istehsal sirrini – «nou-hau»nu təşkil edən informasiya) üçüncü şəxslərə məlum olmur və onu qanuni əsaslarla sərbəst şəkildə əldə etmək mümkün deyil. Sahibi belə informasiya barəsində kommersiya sirri rəcimi müəyyən edir. Qorunan kommersiya informasiyasını isə sərbəst şəkildə qanuni əsaslarla əldə etmək mümkündür. Əgər qorunan kommersiya informasiyası kommersiya sirrinin əlamətlərinə cavab verərsə, onlar eynimənalı anlayışlar olur. Təsədüfi deyildir ki, alimlərin əksəriyyəti onları eynimənalı anlayışlar hesab edirlər.

Françayzinq müqaviləsinin **predmetini malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə edilən köməklik** də təşkil edə bilər (MM-in 723-cü maddəsi). Söhbət françayz verənin etdiyi **texniki və məsləhət xarakterli yardımdan** gedir. Müqavilənin predmetini təşkil edən köməklik əhatə edir:

- **kommersiya təjribəsinin** verilməsini;
- **sahibkarlıq fəaliyyətinin** təşkili üzrə təjribəni;
- müntəzəm olaraq **məsləhət xidməti göstərmək**;
- məhsulun istehsalı, əldə edilməsi, satışı və fəaliyyətin təşkili **konsepsiyasını vermək**;
- satışa kömək üçün zəruri olan bütün **informasiyanı vermək**;
- françayz alanı işgüzar vərdişlərlə tanış etmək, **informasiya vermək və ixtisasını artırmaq**.

Beləliklə, françayzinq müqaviləsinin predmeti kimi həm də biznesin təşkilinə edilən köməklik çıxış edə bilər. Françayzinq qoşa biznesdir; o, biznes işinin başlıca metodudur.

Müqavilənin predmeti kimi çıxış edən kommersiya işarəsi haqqında xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyanın (14 iyul 1967-ci il, Stokholm) 2-ci maddəsinin 8-ci bəndinə görə kommersiya işarələrinə olan hüquqlar əqli mülkiyyətə daxil edilir. Əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən biri olan kommersiya işarəsinə bizim mülki qanunvericilik anlayış vermir. Lakin «Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında» Paris konvensiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq bu anlayışın məna və məzmununa aydınlıq gətirmək olar. **Kommersiya işarəsi sahibkarın və ya onun fəaliyyətinin nəticəsinin hamılıqla qəbul edilmiş, lakin qeydə alınmamış adıdır.** Əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən biri olan kommersiya işarəsi xüsusi olaraq qeydiyyatdan alınmadan mühafizə edilir və qorunur. Bu onunla izah edilir ki, kommersiya işarəsi dünya bazarında dəfələrlə sınaqdan çıxan, hamılıqla tanınan və məşhur olan biznes adıdır. Məsələn, «Coca-cola», «Mercedes» və s. Ola bilsin ki, biznesi həyata keçirən hüquqi şəxsin firma adı ilə onun kommersiya işarəsi bir-birinə uyğun gəlməsin və üst-üstə düşməsin. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya işarəsi sahibkarın öz fəaliyyətində istifadə etdiyi addır; bu ad məşhur olub, hamıya məlumdur. Lakin kommersiya işarəsi qeydiyyatdan alınmır. Bu baxımdan o, geniş tanınmış əmtəə nişanına oxşayır. Bu növ əmtəə nişanları mülki olduqları nüfuzə görə qorunur. Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər kommersiya işarəsinə belə anlayış verirlər: kommersiya işarəsi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün təsərrüfat subyektinin öz biznesini fərdiləşdirmə vasitəsi olub, haqsız rəqabətdən müdafiə haqqında normalarla, habelə mülki qanunvericiliyin ümumi əsasları və mənası əsasında qorunur. Ümumiyyətlə, həm hüquq nəzəriyyəsində, həm də praktiki kommersiya işarəsi müxtəlif cür başə düşülür. Bu məsələ barəsində hələlik mülki hüquq elmində vahid fikir formalaşmamışdır. Bütün mövqeləri birləşdirən ümumi cəhət bundan ibarətdir ki, **kommersiya işarəsi sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə edilir.** Hüquq ədəbiyyatında həm də belə bir məsələ mübahisə doğurur ki, kommersiya işarəsi sahibkarın özünü, yoxsa onun istehsal etdiyi malları fərdiləşdirir. Bizim fikrimizə, kommersiya işarəsi həm sahibkarı, həm də malları fərdiləşdirmə vasitəsidir.

Azərbaycan Respublikasında kommersiya işarəsinə olan hüquq qorunur. Ona görə ki, bizim respublikamız Paris konvensiyasının üzvüdür. Həmin konvensiyanın 8-ci maddəsinə görə kommersiya işarəsinə olan hüquq bütün iştirakçı dövlətlərin ərazilərində heç bir məcburi qeydiyyat olmadan qorunur və mühafizə edilir.

Françayzinq müqaviləsinin predmetini həm də kommersiya təjribəsinin verilməsi təşkil edir ki, bunun

barəsində də ayrıca danışmaq lazımdır. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə də münasibət birmənalı deyil. Müəlliflər arasında eləsi vardır ki, kommersiya təjribəsi və istehsal sirri (nou-hau) anlayışlarını eyniləşdirir. Şübhəsiz, bu fikir həqiqətdən uzaqdır. Belə ki, istehsal sirri (nou-hau) qorunan kommersiya informasiyasıdır. **Kommersiya təjribəsi** dedikdə isə şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və kommersiya əməliyyatlarının aparılması zamanı əldə etdiyi bilik və vərdişlərin məجمusu başa düşülür. Françayzinq müqaviləsi çərçivəsində françayzerin kommersiya təjribəsi françayzi tərəfindən istifadə oluna bilər. Belə halda kommersiya təjribəsindən istifadə hüququ françayzinq müqaviləsinin predmetinə daxil olur.

Lakin **işgüzar nüfuzdan istifadə hüququ françayzinq müqaviləsinin predmeti ola bilməz**. Müəlliflərdən N.Q. Vilkova isə bunun əksi olan mövqedə duraraq göstərir ki, işgüzar nüfuzdan istifadə françayzinq müqaviləsinin predmeti ola bilər. Bu fikirlə çətin razılaşmaq olar. Məsələ burasındadır ki, işgüzar nüfuz şəxsi qeyri-maddi nemət, işgüzar nüfuz hüququ isə şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. İşgüzar nüfuz hüququ özgəninkiləşdirilmir və başqa şəxsə istifadəyə verilmir. Bu hüquq müstəqil əmlak hüququ deyildir. Lakin françayzerin işgüzar nüfuz hüququ françayzinq müqaviləsi əsasında françayzi tərəfindən istifadə oluna bilər. Belə ki, françayzerin bazarda rəqabət aparmaq qabiliyyəti onun işgüzar nüfuzunun keyfiyyəti və səviyyəsi ilə bağlıdır. Françayzerin işgüzar nüfuzu onun bazara çıxardığı məhsulların keyfiyyətindən asılıdır. Şübhəsiz, malların keyfiyyəti nə qədər yaxşı olarsa, françayzerin işgüzar nüfuzu da bir o qədər yüksək olur. İstehlakçılar həmişə sahibkar françayzerin işgüzar nüfuzunun keyfiyyətini nəzərə alırlar. Digər tərəfdən, françayzinq müqaviləsinin predmetinə daxil əqli mülkiyyət obyektlərindən (firma adlarından, əmtəə nişanlarından, kommersiya işarəsindən və s.) istifadə hüququ bu və ya digər dərəcədə işgüzar nüfuz hüququ ilə bağlı olur. Başqa sözlə desək, françayzerin işgüzar nüfuzu onun firma adı, əmtəə nişanı və digər fərdiləşdirmə vasitələri ilə əlaqədardır. Məhz françayzerin işgüzar nüfuzu onun öz fərdiləşdirmə vasitələri altında istehlakçılara təklif etdiyi malın yüksək keyfiyyətini və bazardakı mövqeyini müəyyənləşdirir. Şübhəsiz, françayzerin fərdiləşdirmə vasitələrindən istifadə edən zaman françayzi onun işgüzar nüfuzuna arxalanır.

Müqavilənin predmeti onun mühüm şərtidir.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin elementlərindən olan müddət onun mühüm şərti hesab edilmir. Françayzinq müqaviləsinin müddəti MM-in 728-ci maddəsi ilə tənzimlənir. O, müqaviləni bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Müddət təyin edilərkən malın və xidmətlərin satışı ilə bağlı tələbat nəzərə alınır. Bir qayda olaraq, **müqavilə uzun müddətə bağlanır**. Müddətli əqd olduğuna görə françayzinq müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə bağlana bilməz. Tərəflər françayzinq müqaviləsində müqavilənin müddətini dəqiq göstərməlidirlər (MM-in 727-ci maddəsi).

Françayzinq müqaviləsi **müddətin bitməsi** ilə ləğv edilir. Lakin müddətin başa çatması müqavilənin avtomatik olaraq xitam edilməsini şərtləndirmir. Bunun üçün zəruridir ki, tərəflər müqavilənin ləğv edilməsi barədə öz niyyətlərini bildirsinlər. Əgər tərəflərdən heç biri müqaviləni ləğv etmək üçün bu hüquqdan istifadə etmərsə, müqavilə iki il müddətinə uzadılır (MM-in 728.2-ci maddəsi). Qeyd etdiyimiz bu qayda müddəti on ildən çox olan françayzinq müqaviləsinə aiddir. On ildən çox müddətə bağlanan françayzinq müqaviləsinin daha bir xüsusiyyəti vardır. Belə ki, bu cür müqavilə xitam edilərkən qanun ləğv etmə üçün zəruri olan bir illik gözləmə müddəti müəyyən edir (MM-in 728.2-ci maddəsi). Yalnız bu müddəti gözləməklə tərəflər müqaviləni ləğv edə bilərlər.

Müddət bitdikdən sonra françayzinq hüquq münasibətlərinə dərhal xitam verilmir, yəni müqavilə avtomatik olaraq pozulmur. Belə halda **tərəflərin qarşılıqlı etimad prinsipi** tətbiq edilir. Tərəflər bu prinsipə əməl etməyə borcludurlar. Həmin prinsipə görə onlar müqavilənin müddətini işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin faktik qurtardığı vaxtadək uzadırlar. Belə halda münasibətlərin faktik qurtardığı vaxtadək, yəni uzadılan müddət üçün tərəflərin razılığı ilə müqavilə şərtləri əvvəlki kimi eyni qala və ya dəyişdirilə bilər. Müqavilənin mətnində tərəflər müqavilənin müddətini və ya müddətin uzadılması şərtlərini dəqiq göstərməlidirlər (MM-in 727-ci maddəsi).

Françayzinq müqaviləsinin **elementlərindən biri olan qiymət** müqavilənin mühüm şərti hesab edilmir. Müqavilənin qiyməti istifadəçi müəssisənin, yəni françayz alanın françayz verənə verdiyi haqqı (ödənişi) ifadə edir. Buna **françayz haqqı deyilir**. Ödənişin müxtəlif formaları tətbiq edilir: birdəfəlik ödəniş; vaxtaşırı (illik, aylıq, rüblük və s.) ödəniş; satış pulundan faizlə hesablanan ayırmalar formasında ödəniş; malın topdansatış qiymətinə əlavə formasında ödəniş və s.

Pauşal ödənişlə royalti ödənişin uyğunlaşdırılması forması nisbətən daha geniş yayılmışdır. **Pauşal ödəniş** birdəfəlik (cəmlənmiş, toplanmış) ödənişdir. Bu ödəniş müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra həyata keçirilir. Pauşal ödəniş françayzinqin yeni obyektlərinin yaradılması ilə bağlı françayz verənin çəkdiyi xərcin əvəzi kimi çıxış edir. O, həm də faktiki olaraq ilkin (başlanğıc) öyrətmə üçün françayz verənə ödənilən haqqı ifadə edir.

Pauşal ödəniş əvəzinə ilkin ödənişdən də istifadə edilə bilər. İlkin ödəniş hissələrlə həyata keçirilir. Məsələn, müqavilə bağlananda 30%, öyrətmə başa çatdıqda 30%, birinci obyekt açılanda 30% və s. haqq verilir. **Royalti ödəniş** isə vaxtaşırı (hər şeydən əvvəl illik) ödənişdir. Bu ödəniş dövryyə (mal və xidmətlərin fasiləsiz olaraq mübadilə edilməsi prosesi) məbləğindən müəyyən faiz hesabı ilə ayırmalarda ifadə edilir. Royalti çox vaxt fransız verən üçün əsas gəlir mənbəyi olur.

Satış pulundan ayırmalar formasında həyata keçirilən üsul ən ədalətli ödəniş formalarından biridir. Bu forma fransız verənə ödənilən haqqın miqdarının fransız alanın həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu nəticəsindən asılı olmasını nəzərdə tutur. Nə qədər yüksək nəticə əldə olunmuşdursa, ona da uyğun olaraq fransız verənə haqq verilir. Bu cür qayda isə fransız verəndə fransız alanın gördüyü işin nəticəsinə maraq yaradır. Ödənişin digər formaları, məsələn, pauşal ödəniş bu cür xüsusiyyətdən məhrumdur. Göstərilən ödəniş forması faizlərlə hesablanır. Məsələn, satış pulunun 5%-i, 10%-i, 15%-i və s.

Fransızınq müqaviləsinin qiyməti tərəflərin razılığı əsasında müqavilə yolu ilə müəyyən edilir (MM-in 727-ci maddəsi).

Müqavilənin forması üçün onun notariat qaydasında təsdiqlənməsi, müqavilədən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilmir. Fransızınq müqaviləsi **yazılı formada bağlanılır** (MM-in 727-ci maddəsi). Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə notarial formadan da istifadə oluna bilər.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Fransız verənin vəzifələri

Fransız verənin əsas **vəzifəsi** spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə **malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməkdən** ibarətdir (MM-in 723-cü maddəsi). O, bundan savayı digər vəzifələr də daşıyır ki, bu, MM-in 724-cü və 726-cı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur:

- standart formalı **qeyri-maddi əmlak hüquqlarını vermək**;
- **əmtəə (ticarət) nişanlarını**, mal nümunələrini, qablarını vermək;
- məhsulun istehsalı, əldə edilməsi, satışı və fəaliyyətin təşkili **konsepsiyasını vermək**;
- satışa kömək üçün zəruri olan başqa **informasiyanı özünün tətbiq etdiyi şəkildə vermək**;
- birgə fəaliyyət sistemini **üçüncü şəxslərin müdaxiləsindən qorumaq**;
- **birgə fəaliyyət sistemini həmişə təkmilləşdirmək**;
- fransız alanı **işgüzar vərdişlərlə tanış etmək**;
- fransız alanın **ixtisasını artırmaq**;
- fransızınq ilə bağlı hallarla, xüsusən **fransızınq sistemi** ilə qarşı tərəfi açıq-aşkar və tam **tanış etmək**;
- etibar edilmiş **informasiyanı açıqlamamaq**.

Fransız verənin əsas vəzifələrindən biri **fransız alanın işçilərini öyrətməkdən ibarətdir**. Bu, aşağıdakı öyrətmə növlərini əhatə edir: **marketinqi öyrətməni**, yəni fransız verən mallara və xidmətlərə olan tələbləri qabaqcadan görməyi, idarə etməyi və təmin etməyi, habelə malın satış və reklam texnologiyasını öyrədir; **malın istehsalı və ya xidmət göstərilməsinin texnologiyasını öyrətməni** (məsələn, fransız verən məhsulu hazırlamaq, emal etmək və müştəriyə satma üsulunu öyrədir); **malın təmir olunmasını öyrətməni** (fransız verən çalışmalıdır ki, fransız alan həmişə təmir üçün ehtiyat hissələrinə, diaqnostika və xidmət üçün avadanlığa malik olsun, geniş servis xidməti şəbəkəsi yaratsın); **sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin ümumi qaydalarını öyrətməni** (mühasibat uçotunun, vergi uçotunun, kadr uçotunun, kreditlə satışın, inventarlaşmanın və s. hansı qaydada yerinə yetirilməsini öyrətmək).

Öyrətmə vəzifəsi müəyyən proqram əsasında həyata keçirilir. Bu proqrama görə fransız alanın işçiləri fransız verənin müəssisələrində təlim keçir, fransız alanın firmasına təlimatçılar göndərilir və s. Fransız verən həm də fransız alanı qabaqcıl texnologiya ilə təmin etməli, ona biznes və marketinqin müasir metodlarını öyrətməlidir. Bununla o, yerli milli sahibkarlığın formalaşmasına kömək edir.

2. Fransız alanın vəzifələri

Fransız alanın daşdığı vəzifələr MM-in 725-ci maddəsində göstərilmişdir. Onun müqavilə üzrə icra etməli olduğu vəzifələrə aiddir:

- müqavilə bağlanarkən **ilkin haqq (daxilolma haqqı) ödəmək**;
- fransız verənə **haqq (ödəniş) vermək**;
- vicdanlı sahibkar kimi fəaliyyət göstərmək;
- fransız verənin və ya onun göstərdiyi şəxslərin vasitəsilə **xidmətlər qəbul etmək və mallar əldə etmək**;
- fransız verənə vicdanlı surətdə **informasiya vermək**;
- fransızınq ilə bağlı hallarla, xüsusən **fransızınq sistemi** ilə qarşı tərəfi açıq-aşkar və tam **tanış etmək**.

Fransız alanın daşdığı əsas vəzifələrdən biri fransız verənin **kommersiya sirrlərini (ticarət sirrini və ya istehsal sirri olan nou-hau)**, habelə **informasiyanı (kommersiya təjribəsini)** açıqlamamaqdan ibarətdir.

Kommersiya sirri (informasiyası) yaradıcılıq xarakterinə malik olmayan və qorunmayan əqli mülkiyyət obyektidir. Françayz alan françayzinq müqaviləsi ilə ona verilən kommersiya informasiyasının məxfiliyini qorumağa borcludur. Bu vəzifənin lazımınca icra edilməsi bütün françayzinq sisteminin müvəffəqiyyətli və uğurlu olmasına təsir göstərə bilər.

Qeyd etdik ki, françayzinq müqaviləsi ilə verilən informasiya qorunmaq qabiliyyətinə malik deyil. Belə ki, onlar əqli mülkiyyətin qorunması haqqında normativ aktlarla qoruna bilmir. Ona görə də təkcə françayz alanın informasiyanın məxfiliyini saxlamaq kimi vəzifəsini nəzərdə tutmaq və göstərmək informasiyasının mühafizə edilməsi üçün kifayət etmir. Bunun üçün zəruridir ki, müqavilədə hansı informasiyanın konfidensial (məxfi) olması göstərilsin, həmin informasiyanın qorunması üzrə françayz alanın etməli olduğu hərəkətlər konkret olaraq müəyyənləşdirilsin, habelə informasiyanın məxfiliyini gözləməməyə görə françayz alana tətbiq ediləcək məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulsun.

Kommersiya sirlərinin qorunması çətinliklərlə bağlı olub, problem yaradır. Belə ki, ondan françayz alanın çoxsaylı işçiləri istifadə edir. Bu cür halda françayz alanın borcudur ki, o, həmin işçilərdən kommersiya sirrini yaymamaq barədə yazılı öhdəlik alsın, həmin öhdəlikdə isə kommersiya sirrini yaymağa görə məsuliyyət tədbiri tətbiq edilmək hədəsi ilə işçilər xəbərdarlıq edilsin. Konfidensial xarakterli informasiyanı yaymamaq və açıqlamamaq həm də françayz verənin vəzifəsidir (MM-in 726-cı maddəsi).

Françayz alanın (həm də françayz verənin) yerinə yetirməli olduğu vəzifələrdən biri onun **loyal rəqabət aparmasından** ibarətdir. Tərəflər öz aralarında loyal rəqabət aparmağa borcludurlar (MM-in 729.1-ci maddəsi). Özü də bu vəzifə tərəflərin müqavilə münasibətləri qurtardıqdan sonrakı vaxtlara da aiddir. Loyal rəqabət haqsız rəqabətlə bir araya sığmır və bu cür rəqabəti istisna edir. Haqsız rəqabətin xüsusiyyət və qaydaları isə «Haqsız rəqabət haqqında» 2 iyun 1995-ci il tarixli qanunla müəyyən edilir.

Loyal rəqabət françayz verənlə françayz alan arasında mal istehsalının və satışının, xidmət göstərilməsinin ən əlverişli şəraitinə nail olunmasını, bununla bağlı ən yüksək gəlir götürmək uğrunda mübarizənin qanunvericiliyə uyğun və ədalətli üsullarla aparılmasını tələb edir və nəzərdə tutur. Tərəflər bir-birinə zərər vura bilən və yaxud onların işgüzar nüfuzuna xələl gətirə bilən hərəkətlər etməməlidirlər. Bununla belə, françayz alanın müəyyən ərazinin həddləri daxilində rəqabət aparması üzərində qadağan qoyula bilər. Qoyulmuş qadağan bir il müddətindən çox ola bilməz (MM-in 729.1-ci maddəsi).

Rəqabət aparmağın qadağan edilməsi françayz alanın peşə fəaliyyətinə xələl yetirə bilər. Bu, françayz alana ixtiyar verir ki, o, müvafiq kompensasiya verilməsini tələb etsin. Özü də bu cür tələbi françayz alan müqavilə müddəti bitdikdən sonra da irəli sürə bilər.

§ 4. Tərəflərin məsuliyyəti

Françayzinq müqaviləsi iki müstəqil müəssisə arasında bağlanır. Həmin müəssisələr əmlak dövriyyəsinin müstəqil subyektləridir. Ona görə də **françayz verən françayz alanın öhdəlikləri üçün, françayz alan isə françayz verənin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyır.**

Françayz verən françayzinq sistemi ilə nəzərdə tutulan hüquqlar və informasiya üçün məsuliyyət daşıyır. O, qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan müqavilə öhdəliklərini poza bilər. Françayz verənin bu cür təqsirli hərəkətləri məsuliyyətə səbəb olur. Belə ki, müqavilə öhdəliklərini o, təqsirli surətdə pozarsa, bu, françayz alana **françayzinq haqqının miqdarını azaltmaq hüququ** verir. Haqqın nə qədər azaldılması müstəqil ekspert rəyi əsasında müəyyənləşdirilir.

Françayz alan müştərilər qarşısında «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunla məsuliyyət daşıyır. Françayz alanla istehlakçılar arasında münasibətlər həmin qanunun hüquqi tənzimləmə sferasına daxildir. Məsələn, istehlakçı zəmanət müddəti ərzində malda qüsurlar aşkar edərsə, o, françayz alandan malı lazımı keyfiyyətli mala dəyişdirməyi və ya satış qiymətini uyğun məbləğdə azaltmağı və yaxud malın qüsurlarının françayz alanın hesabına aradan qaldırılmasını və s. tələb etmək hüququna malikdir (qanunun 7-ci maddəsi).

Bununla bərabər, satılmış malın qüsurlarına görə istehlakçı qarşısında françayz verən və françayz alan **subsidiar (əlavə) və yaxud birgə məsuliyyət** də daşıya bilərlər. Bunun üçün zəruridir ki, bu cür məsuliyyət françayzinq müqaviləsində nəzərdə tutulsun.

Françayz alanın əsas vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, o, istehlakçıları aldatmamalıdır. O, istehlakçılara məlumat verməlidir ki, satdığı malın realizəsi və ya həyata keçirdiyi fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsi françayzinq müqaviləsinə əsaslanır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 2 /Pod red. **A.P.Sergeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1997 (ql.47).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 2 /Pod red. **A.Q.Kalpina.** M., 1999 (ql.25).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2. Polutom 1 /Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1999 (ql.25).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. /Pod red. **S.P.Qrişaeva.** M., 1999 (ql.31).

- Qraddanskoe pravo. Çastğ 2. Obəzatelğstvennoe pravo /Pod red. **V.V.Zalesskoqo**. M., 1998.
- Qraddanskoe pravo Rossii. Çastğ 2 /Otv.red. **O.N.Sadikov**. M., 1997 (ql.27).
- Şmittqoff K.** Gksport: pravo i praktika mecdunarodnoy torqovli. M., 1993.
- Camen S., Lakur L.** Torqovoe pravo. M., 1993.
- Mendelğson M.** Rukovodstvo po françayzinqu. M., 1995.
- Tinelğ A., Funk Ə., Xvaley V.** Kurs mecdunarodnoqo torqovoqo pravo. Uçebnik. Minsk. 2000.
- Stgnvort Dc., Smit B.** Françayzinq v malom biznese. M., 1906.
- Dovqanğ V.** Françayzinq: putğ k rasşireniö biznesa. M., 1994.
- Vilkova N.Q.** Doqovornoe pravo v mecdunarodnom oborote. M., 2004.
- Sosna S.A., Vasilğeva E.N.** Françayzinq. M., 2005.
- Qraddanskoe i torqovoe pravo zarubecnix qosudarstv. Uçebnik. Tom 2 / Otv. red. **E.A. Vasilğev, A.S. Komarov**. M., 2005.

MÖVZU 14

PODRAT MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Podrat müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və elementləri

1. Podrat müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Mülki hüququn ən «qədim» müqavilə növlərindən biri podrat müqaviləsidir. Bu müqavilə növü «**locatio-conductio operis**» adı ilə Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ podrat müqaviləsinə bir tərəfin (podratçı-nın, conductor) öz üzərinə müəyyən işi digər tərəfin (sifarişçinin, locator) xeyrinə yerinə yetirmək, sifarişçinin isə bu işə görə pul formasında haqq ödəmək öhdəliyi götürməsi kimi anlayış verirdi. Podrat müddətli müqavilə sayılırdı.

Podrat müqaviləsinin anlayışı MM-in 752.1-ci maddəsində formulə edilmişdir. **Podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşdırılmış haqq ödəməyi öhdəsinə götürür.**

Podrat müqaviləsi əşyanın (işin nəticəsinin), yəni görülmüş işin nəticəsi olan əşyanın verilməsi anına kimi və müqavilə bağlandığı andan qüvvəyə minir. Buna görə də podrat müqaviləsi **konsensual müqavilədir**. Başqa sözlə, podrat müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin müqavilənin mühüm şərti barədə razılığa gəlmələri tələb olunur; bundan ötrü hər hansı tərəfin digər tərəfə əşya verməsi tələb edilmir. Məhz razılığa gəldikləri andan podrat müqaviləsi bağlanmış sayılır, eləcə də tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Odur ki, podrat müqaviləsi konsensual müqavilə kimi tanınır.

Podrat müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən hər biri hüquq və vəzifələrin daşıyıcısıdır. Ona görə də podrat müqaviləsi **ikitarəfli müqavilədir**. Belə ki, podratçı ona tapşırılmış işi görmək, sifarişçi isə işin haqqını ödəmək vəzifəsi daşıyır; podratçı işin haqqını almaq, sifarişçi isə görülmüş işin nəticəsinin ona verilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Müqaviləni bağlayan tərəflərin hər ikisi də bir-birinin daşdığı vəzifəni qarşılıqlı icra etmək üçün öz üzərlərinə öhdəlik götürürlər. Podratçının işin nəticəsinə (əşyanı) sifarişçiyə vermək vəzifəsi və sifarişçinin işin haqqını ödəmək vəzifəsi qarşılıqlı olaraq biri digərini şərtləndirir. Bu isə podrat müqaviləsinin **sinallaqmatik müqavilə** (yunanca «synallagma» - dəyişmə sazişi) olmasını şərtləndirir.

Podrat müqaviləsi iş görülməsini nəzərdə tutur; onun əsasında iş görülür. Görülən işin nəticəsi haqqı ilə müvafiq qarşı tərəfə verilir. Bu hal isə podrat müqaviləsinin **əvəzli müqavilə** olmasını şərtləndirir.

Podrat müqaviləsi **iş görülməsi üzrə öhdəlik** yaradır. Bu müqavilə ilə iş görülməsi üzrə bütün öhdəliklər əhatə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, iş görülməsi üzrə öhdəlik mülki-hüquqi öhdəliyin müstəqil növlərindən (qruplarından) biridir. Bu növ (qrup) öhdəlik isə məhz podrat öhdəliyi ilə əhatə olunur ki, həmin öhdəlik podrat müqaviləsindən əmələ gəlir. Buna görə də **podrat öhdəliyi dedikdə iş görülməsi üzrə öhdəlik** başa düşülür.

Podrat müqavilə öhdəliklərinin **iş görülməsi üzrə öhdəlik tipinə aiddir**. Bu öhdəlik tipi üzrə borclu şəxs hər hansı bir əşyanı vermək yox, müəyyən əşya düzəltmək və hazırlamaq (məsələn, taxtadan mebel düzəltmək, parçadan paltar tikmək və s.), onu təmir etmək və s., yəni iş görmək vəzifəsini daşıyır və icra edir. İş görülməsi hər hansı bir nəticəyə nail olmağa və çatmağa yönələn fəaliyyətdir. Bu cür fəaliyyətə əşyanın hazırlanmasını və ya təmir edilməsini, onun istehlak xüsusiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və ya dəyişdirilməsini və s. misal göstərmək olar. Lakin görülmə işin (fəaliyyətin) nəticəsi konkret **əşya (maddi) formasında olub, iş icrasının (iş görən şəxsin) özündən ayrılmaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır**. Bu xüsusiyyət onunla izah edilir ki, işin nəticəsi qarşı tərəfə verilməlidir.

Podrat müqaviləsi **istehsal fəaliyyəti prosesini** tənzimləyir. Bu fəaliyyət nəticəsində müəyyən maddiləşmiş

nəticə əldə edilir. Bununla bərabər, podrat müqaviləsi həm də xidmət göstərilməsi üzrə, habelə mal mübadiləsi üzrə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir.

2. Müqavilənin tətbiq sahəsi

Podrat müqaviləsi çox geniş sahələrdə tətbiq edilir. Bu müqavilədən, hər şeydən əvvəl, müəyyən nəticəsi olan, onun nəticəsi ayrıla bilən işlərin görülməsində hüquqi konstruksiya və vasitə kimi istifadə olunur. Özü də **işi görən tərəf, həm də onu təşkil edir**. İşin nəticəsi kimi bir qayda olaraq, hazırlanmış yeni əşyalar – tikilmiş penjəkdən tutmuş ujalılmış binalara və tikililərə kimi bütün predmetlər çıxış edir. Bununla belə, sifarişçi tərəfindən özünə məxsus olan əşyanı emal olunmaq üçün verildiyi hallarda da podratdan hüquqi forma kimi istifadə edilir.

Podrat müqaviləsinin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış etdiyi **ən vacib sahə tikintidir**. Tikinti aparılması ilə əlaqədar münasibətlər bu müqavilənin hüquqi tənzimləmə sahəsinə aiddir. Təkjə tikinti yox, həm də eyni zamanda tikinti ilə bağlı layihə, quraşdırma, axtarış-kəşfiyyat, iş salma və digər işlərin görülməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər podrat müqaviləsi ilə qaydaya salınır.

Podrat müqaviləsi **vətəndaşların şəxsi ehtiyaclarının ödənilməsinə də xidmət edir**. Belə ki, bağ evlərinin, yaşayış mənzillərinin tikintisi, təmir emalatxanasının (müəssisəsinin) şəxsi minik avtomobillərini, soyuducuları, televizorları və s. təmir etməsi, rəssamın sifariş əsasında portret yaratması, şəkil çəkməsi, heykəltəraşın isə sifariş üzrə abidə-heykəl ujalması və digər hallarda bu müqavilə hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir.

3. Podrat müqaviləsinin ona yaxın olan müqavilə növlərindən fərqləndirilməsi

Podrat müqaviləsinə **ən yaxın olan müqavilə növü alqı-satqıdır**. Bu müqavilələr həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Bu müqavilələrin hər ikisi üçün ümumi olan xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar **əmtəə-mal mübadiləsi üzrə iqtisadi münasibətləri qaydaya salır**. Podrat müqaviləsində alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi borclu şəxs (iş görən şəxs) əşyanı kreditörün (iş sifariş edən şəxsin) mülkiyyətinə verir.

Bununla belə, podrat müqaviləsi ilə alqı-satqı müqaviləsinə eyniləşdirmək olmaz. Onları bir birindən fərqləndirən birinci cəhət ondan ibarətdir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsi təkjə mal dövriyyəsi üzrə münasibətləri nizamlayırsa, podrat müqaviləsi **həm mal dövriyyəsi üzrə münasibətləri, həm də maddi nemətlərin istehsalı (hazırlanması) üzrə münasibətləri qaydaya salır**. Başqa sözlə desək, alqı-satqı müqaviləsi əşyanın bilavasitə verilməsi üzrə alıcı və satıcı arasında yaranan münasibətləri nizamlayırsa, podrat müqaviləsi əşyanın hazırlanması və müəyyən istehsal fəaliyyəti prosesində sifarişçi ilə podratçı arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Bunlar arasında ikinci fərqləndirici əlamət ondan ibarətdir ki, bütün hallarda podrat müqaviləsinin predmetini **fərdi-müəyyən əlamətləri ilə təyin edilən əşya** (əşya hazırlandığı hallarda) və ya **fərdi-müəyyən əşyalara münasibətdə konkret maddiləşmiş (əşyalaşmış) nəticə** (emal olunduqda və ya digər iş yerinə yetirildikdə) çıxış edir. Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini isə həm cinsi, həm də fərdi-müəyyən əşyalar təşkil edir. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqıdan fərqli olaraq podrat müqaviləsinin predmeti kimi cinsi (növl) əlamətləri ilə müəyyən edilən, hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olan əşyalar çıxış edə bilməz. Əgər podrat müqaviləsi üzrə podratçı özünün əldə etdiyi materiallardan əvəz edilən əşya hazırlanmışdırsa, onda alqı-satqı qaydaları tətbiq ediləjəkdir (MM-in 752.2-ci maddəsi). Qeyd etməliyik ki, podrat müqaviləsi üzrə podratçı əşyanı aldığı sifariş əsasında hazırlayır. Məhz bu səbəbdən o, həmişə fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olur. Digər tərəfdən podratçı əşyanı aldığı sifarişin şərtlərinə riayət etməklə hazırlayır. Alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcı isə alıcıya müqavilədə göstərilən əşya verir: satılan əşyanın kim tərəfindən hazırlanması hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir.

Podrat müqaviləsinə yaxın olan müqavilə növlərindən biri **mal göndərmə müqaviləsidir**. Bu müqavilələrin hər ikisi üçün ümumi və oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, həm mal göndərmə, həm də podrat müqaviləsi **müəyyən bir əşyanın (məmulatın) hazırlanmasını** nəzərdə tutur. Özü də bu müqavilələr bağlandığı anda müqavilənin predmeti olan **obyektlərin mövcudluğundan və varlığından söhbət gedə bilməz**. Həmin obyektlər tərəflər müqavilə münasibətlərinə girdikdən sonra, neçə deyirlər, **gələjəkdə hazırlanır**. Həm mal göndərmə müqaviləsində, həm də podrat müqaviləsində müqavilənin bağlanma vaxtı ilə icra vaxtı arasında xeyli müddət olur, yəni göstərilən müddətlər üst-üstə düşür. Lakin bunlar arasında şübhəsiz ki, mühüm fərqlər də vardır. Ən birinci fərq ondan ibarətdir ki, mal göndərmə müqaviləsi üzrə əşya bütün hallarda yalnız mal göndərən (hazırlayanın) materiallarından (xammaldan) hazırlanır. Podrat müqaviləsi üzrə isə əşya həm sifarişçinin, həm də podratçının materiallarından hazırlana bilər. Lakin təcrübədə elə mal göndərmə münasibətlərinə rast gəlmək olur ki, bu münasibətlərə görə müqavilənin predmetini hazırlamaq üçün materialın (xammalın) bir hissəsini alıcı verir. Belə halda müqavilənin növünü müəyyən etmək üçün müqavilənin məzmununu təhlil etmək tələb olunur. Əgər müqavilə sifarişçinin tapşırığı əsasında **onun özünün materiallarından iş görülməsinə yönəlsə və bunu nəzərdə tutarsa, belə halda podrat müqaviləsi bağlanmış olur**. Əgər müqavilədə icra prosesində tərəflərin ara-

sında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi müfəssəl şəkildə həyata keçirilməzsə, bu cür müqaviləni podrat müqaviləsi saymaq olmaz.

Bununla bərabər, əşyanın hazırlanmasını və ya istehsal edilməsini nəzərdə tutan müqavilənin növünün təyin edilməsində mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi müvafiq göstərişin mühüm əhəmiyyəti vardır (MM-in 604-cü maddəsi). Bu göstərişə görə iki şərt əsasında hazırlanmalı və ya istehsal edilməli olan malların göndərilməsinə dair müqavilələr podrat müqavilələrinə yox, alqı-satqı müqavilələrinə (mal göndərmə müqavilələrinə) bərabər tutulur:

- birincisi, əgər sifarişçi malların hazırlanması və ya istehsalı üçün **zəruri materialların mühüm hissəsini göndərməyi öz öhdəsinə götürmürsə**; göstərilən müqavilələr zəruri materialların mülkiyyətçisinin hansı tərəf olmasından asılı olaraq fərqləndirilir; əgər işin (sifarişin) görülməsi üçün zəruri olan materialları sifarişçi verərsə, belə halda podrat müqaviləsi bağlanmış sayılır; əgər əşyanın yaradılması üçün zəruri olan materialı podratçı verərsə və onu öz əməyi ilə hazırlayarsa, belə halda mal göndərmə müqaviləsi bağlanır. Fransanın, İngiltərənin, ABŞ-ın və s. ölkələrin praktikası məhz bu mövqedə dayanır.

- ikincisi, əgər mal göndərən tərəfin **vəzifələrinin daha böyük hissəsi işlərin görülməsindən** və ya başqa **xidmətlərin göstərilməsindən ibarət deyildirsə**.

Bu müqavilələrin bir-birindən fərqləndirilməsinə imkan verən ikinci cəhət ondan ibarətdir ki, əgər mal göndərmə münasibətlərinin əsas sosial-iqtisadi təyinatı cəmiyyət üzvlərinin kütləvi, tipik, müxtəlif növlü və çox çeşidli mallara olan tələbatını ödəməkdən ibarətdirsə, podrat müqaviləsi ilə **yalnız bir nəfər cəmiyyət üzvünün (sifarişçinin) ehtiyacları təmin edilir**.

Üçüncüsü, mal göndərmə müqaviləsi malların şərtləşdirilmiş müəyyən müddət ərzində partiyalarla göndərilməsini müəyyənləşdirir; podrat müqaviləsi isə **müəyyən bir işin icrasını, sonra isə icranın nəticəsinin sifarişçiyə verilməsini nəzərdə tutur**.

Podrat müqaviləsinə oxşar, onunla həmmərz və əlaqəli olan müqavilə növlərindən biri **əmək müqaviləsidir**. Bu müqavilələri yaxınlaşdıran əlamət ondan ibarətdir ki, iş prosesi, əmək prosesi, başqa sözlə desək, istehsal prosesi həm podrat, həm də əmək müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə predmetinə daxil olan münasibətlərdir. Lakin bu müqavilələr fərqli cəhətlərə də malikdir.

Podrat müqaviləsini əmək müqaviləsindən fərqləndirən birinci cəhət ondan ibarətdir ki, podrat müqaviləsi üzrə yaradılan əşya (məmulat) **onun sifarişçiyə verilməsi anına kimi mülkiyyət hüququ əsasında podratçıya məxsusdur**. Podratçı həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Bundan fərqli olaraq əmək müqaviləsi üzrə işçinin yaratdığı bütün şeylər işverənə (müəssisəyə), yəni işəgötürənə məxsusdur.

İkinci fərq ondan ibarətdir ki, podrat müqaviləsi üzrə **podratçı işi öz materialları, öz qüvvəsi, əməyi və vəsaiti hesabına icra edir**. O, işi öz riski (cavabdehliyi) ilə görür. Görülmüş işin təsadüfi məhv olması və ya zədələnməsi riski sifarişçiyə verilən vaxta kimi podratçının üzərinə düşür (MM-in 772.1-ci maddəsi). Belə halda podratçı gördüyü işin haqqını almaq ixtiyarından məhrum olur. Əmək müqaviləsi üzrə işləyən işçi isə işverənin vəsaiti və materialları əsasında əmək prosesində iştirak edir. İşçinin gördüyü iş nəticə verməsə də, o, əmək haqqı almaqdan məhrum edilmir.

Üçüncüsü, podrat müqaviləsi üzrə podratçı müstəqil təsərrüfat subyekti kimi işin (sifarişin) görülməsi və nəticəyə nail olunması **üsullarının seçilməsində və müəyyən edilməsində sifarişçidən asılı olmur**. O, işi şəxsən yerinə yetirmək vəzifəsi istisna edilməklə (MM-in 755-ci maddəsi), qalan bütün hallarda müqavilə üzrə öz vəzifəsini icra etdiyi zaman işin görülməsinə **üçüncü şəxsləri də cəlb edə bilər**. Müqavilə əlaqələrinin belə mürəkkəb strukturu podrat müqaviləsi üçün xarakterikdir. Buna görə də bu xüsusiyyətə podrat müqaviləsinin fərdi, spesifik əlaməti kimi baxılırdı. Əmək müqaviləsi bağlayan işçi isə əmək münasibətlərində olduğu müəssisənin, idarənin və ya təşkilatın ştatına daxil edilir, daxili əmək nizam qaydalarına, əmək qanunvericiliyinə tabe olur. O, işverənin verdiyi göstərişləri icra etməyə borcludur. Beləliklə, əmək müqaviləsi üzrə işçi öz əmək funksiyasını yerinə yetirməklə məşğul olur ki, bu, ixtisas, vəzifə və dərəcə ilə şərtlənir. Podrat müqaviləsi üzrə podratçı sifarişçiyə münasibətdə müstəqildir; o, özü işi təşkil edir, işin görülmə vaxtını ayrı-ayrı dövrlərə bölür və s. Şübhəsiz, əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxs belə hüquqlara malik deyil.

Dördüncüsü, əmək münasibətlərinin əmək müqaviləsi vasitəsi ilə tənzimlənməsinin əsas məqsədi əmək prosesini nizamlamaqdan, podrat müqaviləsi üzrə **mülki-hüquqi tənzimlənmənin başlıca niyyəti isə görülmə işdən müəyyən bir nəticə əldə etməkdən və bu nəticəni sifarişçiyə verməkdən ibarətdir**. Bunlardan başqa, göstərilən müqavilələr bir-birindən həm də belə bir cəhəti ilə fərqlənir ki, əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxs işçi adlanır; işçi qismində isə yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Podrat müqaviləsi üzrə işləyən (iş görən) şəxs isə podratçı adlanır; həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər podratçı funksiyasını yerinə yetirə bilərlər.

4. Podrat müqaviləsinin əvəzli xidmət göstərilməsi müqavilələrindən fərqləndirilməsi

Xidmət göstərilməsi nəticəsində də öhdəliklər yaranır. **Xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** müqavilə öhdəliyinin müstəqil bir tipini təşkil edir. Bu öhdəlik tipi müqavilə öhdəliyinin podrat müqaviləsi ilə əhatə olunan o birisi tipindən – iş görülməsi üzrə öhdəlik tipindən fərqlənir.

Xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklər müxtəlif cür mülki-hüquqi müqavilələr nəticəsində əmələ gəlir. Söhbət tapşırıq, komissiya, turist xidmətlərinin göstərilməsi, ticarət agentliyi haqqında müqavilə, broker müqaviləsi və s. əvəzli xarakterə malik olan müqavilələrdən gedir. Podrat müqaviləsini bu müqavilələrə yaxınlaşdıran cəhət ondan ibarətdir ki, göstərilən müqavilə növləri üzrə bir tərəf digər tərəfin tapşırığı əsasında onun üçün müəyyən hərəkətləri yerinə yetirir. Podrat müqaviləsinin nəzərdə tutduğu **görülən iş**, əvəzli xidmət müqavilələrinin predmeti olan **göstərilən xidmət** mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərindən biri olan hərəkətin ayrı-ayrı növləri (halları) hesab edilir. Bu, onların ümumi cəhətə malik olduğunu göstərir. Belə ki, həm görülməli iş, həm də göstərilən xidmət hərəkət hesab edilir.

Bununla belə, podrat müqaviləsini əvəzli xidmət müqavilələrindən fərqləndirmək lazımdır. Bu müqavilələrin fərqləndirilməsi öz başlanğıcını və mənbəyini Roma hüququndan götürmüşdür. Klassik Roma hüququna görə kirayənin (locatio-conductio) hələ üç müstəqil növü ayrılır və fərqləndirilirdi:

- locatio-conductio rerum (**əşyaların kirayəsi**);
- locatio – conductio operis (**işin kirayəsi və ya podrat**);
- locatio - conductio operarum (**xidmətin kirayəsi**).

İkinci növ müqavilə (yəni podrat müqaviləsi) üçün əsas xarakterik xüsusiyyət **bu müqavilənin iqtisadi nəticə (opus) əldə etmək məqsədi ilə bağlanması**ndan ibarət idi. Xidmət müqaviləsi bu xüsusiyyətdən məhrum idi.

Göstərilən bölgü indi də bir çox sivil mülki hüquq sistemlərində saxlanılır. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin ikinci kitabının 7-ci fəslə «Podrat və ona oxşar olan müqavilələr» adlanır. Bu fəsil iki yarım hissəyə bölünür. Birinci hissə podrat, ikinci hissə xidmət müqaviləsinin bir növü olan turist xidmətlərinin göstərilməsi müqaviləsinə həsr edilmişdir.

Fransa Mülki Məcəlləsində bu bölgüyə rast gəlmək olar. Müasir dövrün ən yeni mülki məəcəllələrindən biri sayılan Hollandiya MM-in «Qulluq tabeçiliyi olmayan xidmət göstərilməsi» adlı kitabında xüsusi fəsil ayrılmışdır. Buraya tapşırıq, vasitəçilik və kommersiya agentliyi adlı fəsilər daxildir. Bundan başqa, 7a xüsusi bölməsi «Kommersiya agentliyi haqqında müqavilə» adlanır. Xidmət göstərilməsi üzrə bu cür müqavilələrlə bərabər, Hollandiya MM-i (7-ci kitab) podrat müqaviləsini də tənzimləyir.

İnqilabaqədərki rus sivilistləri arasında G.F.Şerşeneviç podrat və xidmət anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyin ən fəal tərəfdarı hesab olunurdu. Onun fikrincə, **podrat dedikdə iş qüvvəsinin tətbiq edilməsinin məhsulu kimi görülməli iş başa düşülürdü**.

Müasir müəlliflərdən görkəmli sovet sivilist alimi O.S. İoffe işi xidmətdən ayırmağa xüsusi diqqət yetirirdi. O, «Öhdəlik hüququ» adlı əsərində podrat müqaviləsi ilə bərabər, həm də ayrıca olaraq xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlikləri nəzərdən keçirmişdir.

Beləliklə, podrat müqaviləsi əvəzli xidmət müqavilələrindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. **Əsas fərq əlaməti bu müqavilələrin predmeti ilə şərtlənir**. Belə ki, əvəzli xidmət müqavilələrinin predmetini xidmət təşkil edir. Göstərilən xidmətin (müəyyən hərəkət və ya müəyyən fəaliyyətin) nəticəsi qeyri-maddi xarakter daşıyır və maddiləşmiş əşya formasında deyil. Xidmət əmtəə xarakterində olsa da, onun nəticəsi maddi formada olmur. Bu sözləri podrat müqaviləsinin predmeti haqqında demək olmaz. Podrat müqaviləsi əsasında **görülən işin nəticəsi maddi formaya malikdir**. İkincisi, podrat müqaviləsi əsasında **görülən işin nəticəsini bu işi icra edən özündən ayırmaq mümkündür**. Xidmətin nəticəsi isə bu xidməti göstərən özündən ayrılmazdır.

Podrat müqaviləsi **predmetinə görə müəllif müqaviləsindən** fərqlənir. Müəllif müqaviləsinin predmetini müəllifdən istifadəçiyə verilən əmlak hüquqları təşkil edir.

Əsərin özü müqavilənin predmeti ola bilməz. Müəllif müqaviləsinin predmetini yaradıcı fəaliyyətin nəticəsindən istifadə hüquqları təşkil edir. Lakin bu nəticə əqli mülkiyyətin obyektidir və buna görə də xüsusi hüquqi rəqimlə qaydaya salınır. Belə təəvvür yaranır ki, **podrat müqaviləsinin predmetini podratçının adi, texniki fəaliyyətinin nəticəsi**, müəllif müqaviləsinin predmetini isə əqli fəaliyyətin və əqli əməyin nəticəsinə olan istifadə hüquqlarının verilməsi təşkil edir.

Bəzi müəlliflər əsərlərin nüsxələrinin hazırlanması müqaviləsini (o cümlədən, müəllif nüsxələrinin) podrat müqaviləsi hesab edirlər. Bu barədə başqa fikir də var.

Müəlliflərdən V.A.Doqortsev işin yaradıcı xarakterə malik olmasını nəzərə alaraq göstərir ki, sifariş müqaviləsini (əsərin yaradılması barədə müəllif müqaviləsini) müəllif müqaviləsi yox, podrat tipli müqavilə hesab et-

mək lazımdır. Onun fikrincə, bu onunla izah edilir ki, müqavilə bağlanan zaman nə obyektin özü, nə də bütövlükdə müəlliflik hüququ vardır. Bəzi hallarda müqavilənin subyekt tərkibi müəllif və podrat müqavilələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün əsas meyar kimi götürülür. Məsələn, heykəltəraşlıq əsərinin yaradılması müqaviləsi üzrə iş müəllifin özü tərəfindən icra edilərsə, bu, müəllif müqaviləsi hesab olunajaqdır. Yox, əgər sifarişin yerinə yetirilməsi işini başqa şəxs həyata keçirərsə, belə halda yalnız podrat müqaviləsindən söhbət gedə bilər.

§ 2. Podrat müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Podrat müqaviləsi üzrə münasibətlərdə iki tərəf iştirak edir:

- podratçı;
- sifarişçi.

Podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi öhdəsinə götürən tərəfdir. Podrat müqaviləsinin bağlanmasında podratçı kimi həm hüquqi şəxslər, həm də vətəndaşlar çıxış edə bilərlər.

Podratçı rolunda **hüquqi şəxsin** çıxış etməsi onun mülki hüquq qabiliyyəti ilə şərtlənir. Belə ki, hüquq şəxs müqavilə üzrə podratçı funksiyasını **onun ümumi və ya xüsusi hüquq qabiliyyətinə malik olmasından asılı olaraq** icra edir. Kommersiya hüquqi şəxsləri ümumi (universal) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Ona görə də onlar, qanunla qadağan edilməyən istənilən növ fəaliyyətlə, o cümlədən podrat işləri ilə məşğul ola bilərlər (MM-in 44.2-ci maddəsi). Siyahısı qanunla müəyyən edilən ayrı-ayrı podrat işləri ilə hüquqi şəxslər yalnız lisenziya (xüsusi icazə) əsasında məşğul ola bilərlər. Belə ki, **podrat işlərinin ayrı-ayrı növləri xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət sahəsinə aiddir**. Bu cür podrat işlərinin dairəsi «**Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri və onları verən icra hakimiyyəti orqanlarının Siyahısı**» ilə müəyyən edilir. Məsələn, maye və təbii qaz təsərrüfatı obyektlərinin quraşdırılması və istismarı; dağ-mədən işləri, dağ və buruq qazmalarının aparılması; liftlərin quraşdırılması və təmiri; energetika obyektlərinin, avadanlıqların və qurğuların quraşdırılması, sazlanması və təmiri; bina və qurğuların layihələşdirilməsi, tikinti-quraşdırma işləri və digər podrat işləri xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növünə aiddir. Həmin işlərin görülməsinə xüsusi icazəni müvafiq normativ akt əsasında əlaqədar mərkəzi icra hakimiyyət orqanı (AR-in Fövqəladə Hallar Nazirliyi) verir.

Xüsusi (məhdud) mülki hüquq qabiliyyətli hüquqi şəxslərə gəldikdə isə onu demək olar ki, bu şəxslər yalnız təsis sənədində (nizamnamə və ya əsasnaməsində) nəzərdə tutulan podrat işini yerinə yetirirlər. Təsis sənədində nəzərdə tutulmayan qalan digər podrat işlərini onların həyata keçirməsinə ixtiyarı çatmır. Söhbət hər şeydən əvvəl, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərindən gedir. Lakin bu, o demək deyildir ki, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri podrat işləri ilə məşğul ola bilməzlər. Podrat işlərinin görülməsi həmin təşkilatların qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmağa xidmət edərsə və bu məqsədə zidd olmazsa, onlar sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü kimi podrat işlərini görə bilərlər (MM-in 43.6-cı maddəsi).

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər podratçı funksiyasını yerinə yetirə bilərlər. Belə ki, mühəndis-axtarış işləri, inşaat konstruksiyalarının istehsalı, inşaat fəaliyyəti və digər podrat işləri sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilmişdir. Ona görə də həmin şəxslərin bu cür podrat işlərini həyata keçirmələri üçün vergi orqanlarında uçota durmaları tələb olunur («Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Podrat müqavilə münasibətlərində iştirak edən ikinci tərəf sifarişçidir. Sifarişçi dedikdə müvafiq qarşı tərəfə işin görülməsini tapşırən şəxs başa düşülür. **Mülki hüququn istənilən subyekt, yəni hüquqi şəxslər, vətəndaşlar, bələdiyyələr və dövlət** bu müqavilədə sifarişçi funksiyasını yerinə yetirmək ixtiyarına malikdirlər. Qanun podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi rolunda çıxış edən şəxslər barəsində hər hansı xüsusi tələb irəli sürmür. Öz xüsusi ehtiyac və tələblərini ödəmək istəyən hər hansı bir şəxs bu müqavilənin bağlanmasında sifarişçi qisminə iştirak edə bilər.

Dövlət bu müqavilədə sifarişçi rolunda çıxış edə bilər. Dövlət ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə o, podrat münasibətlərinə daxil olur. Belə ki, bu və ya digər müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün işlər görə bilər.

2. Müqavilənin predmeti

Podrat müqaviləsinin predmeti onun **yeganə mühüm şərti** hesab olunur. Bu, əvəzli xarakterə malik olan bir çox mülki-hüquqi müqavilələr üçün xarakterik haldır.

Hüquq ədəbiyyatında podrat müqaviləsinin predmeti barədə müxtəlif, lakin bir-birindən o qədər də fərqli olmayan fikirlər söylənilir. Müəlliflərdən bəziləri görülmüş işin nəticəsini müqavilənin predmeti hesab edirlər. Bəzi müəlliflərin mövqeyinə, podratçının gördüyü işin (fəaliyyətin) özü podrat müqavilənin predmetini təşkil edir. İş və onun nəticəsini müqavilənin predmeti sayan müəlliflərə də rast gəlmək olur. Müqavilənin predmetini həm işin özünün, həm də onun maddiləşmiş nəticəsinin olması barədə fikir söyləyənlər də vardır.

Bizim fikrimizə, podrat müqaviləsinin predmetinin **podratçının gördüyü işin nəticəsindən ibarət olması**

barədə fikir həqiqətə daha yaxındır. Özü də buradaja dərhal qeyd etmək istəyirik ki, bu nəticə maddiləşmiş, əşya formasında olmalıdır.

İşin nəticəsi **yeni əşyanın (məmulatın) hazırlanmasında** ifadə oluna bilər. Məsələn, zərgər qızıl qırıntılarından zərgərlik məmulatı hazırlayırsa, işin nəticəsi yeni hazırlanmış məmulatdan ibarət olacaqdır. İşin nəticəsi **əşyanın yenidən düzəldilməsində və qayrılmasında** özünü büruzə verə bilər. Məsələn, mebelə yeni üzlük çəkilməsi, avtomobilin təkərlərinin dəyişdirilməsi, dərinin rənglənməsi və s. əşyanın yenidən düzəldilməsini ifadə edir. İşin nəticəsi özünü artıq mövcud olan **əşyanın istehlak xüsusiyyətinin yaxşılaşdırılmasında və bərpa edilməsində** özünü göstərə bilər. Məsələn, soyuducunun təmiri, paltarın yuyulması, parketin qaşınması və digər hallarda əşyanın istehlak xüsusiyyətini yaxşılaşdırma və bərpa etmə işin nəticəsi sayılır.

İşin nəticəsi **başqa hərəkətin edilməsində** də ifadə oluna bilər. Elə bir hərəkətin ki, bu hərəkətin nəticəsi sifarişçiyə verilməli olsun. Məsələn, sifarişçinin tapşırığı ilə bağ sahəsində ağacların əkilməsi podrat işinin (hərəkətin) görülməsini nümayiş etdirir.

Podratçının gördüyü işin yuxarıda göstərilən ifadə formalarından əlavə elə formaları da vardır ki, bunlar podratçının fəaliyyətinin bilavasitə fiziki şəxsin özünə yönəlməsini nəzərdə tutur. Məsələn, dəlləyin saç kəsməsi, üz qırılması, massacistin massac etməsi və digər hərəkətlərin nəticəsi bilavasitə fiziki şəxslə bağlı olur.

Podrat müqaviləsinin predmeti əsasən üç xüsusiyyətlə xarakterizə olunur:

- podrat müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edən işin nəticəsi **maddiləşmiş əşya formasında** olmalıdır (yəni fiziki cəhətdən toxunulmaqla hiss edilən formada);

- ikincisi, işin nəticəsi yalnız **fərdi əlamətləri ilə** müəyyən edilməlidir;

- üçüncüsü, işin nəticəsi işi icra edən və görən şəxsin, yəni **podratçının özündən ayrılmaq** xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Ona görə ki, işin nəticəsi sifarişçiyə təhvil verilməlidir.

Podrat müqaviləsinin predmeti mövcud olan əşyanın emal və təmirindən, yeni əşyanın hazırlanmasından ibarətdir. Buna görə də podrat müqaviləsi praktikada geniş tətbiq edilir. Ən müxtəlif təsərrüfat məqsədlərinə məhz onun vasitəsilə nail olunur. Son zamanlar xarici ölkələrdə podratın «**inciniring**» (**engineering**) adlı növü geniş yayılmışdır. «İnciniring» dedikdə, elmi-tədqiqat, axtarış və layihə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsi başa düşülür. Podrat müqaviləsi həm də «**konsaltinq**» (**consulting**) sahəsində tətbiq edilir. «Konsaltinq» dedikdə istehsal-ticarətin elmi təşkili və idarə edilməsi, bazarın marketinq öyrənilməsi və s. sahəsində informasiya xidməti başa düşülür.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin elementlərindən biri sayılan **podrat müqaviləsinin forması** MM ilə xüsusi olaraq tənzimlənir. Ona görə də podrat müqaviləsinin forması əqdlərin forması haqqında müddəalar əsasında müəyyən edilir. Belə ki, podrat müqaviləsi **həm şifahi, həm də sadə yazılı formada** bağlana bilər. Təcrübədə çox vaxt, əksəriyyət hallarda sadə yazılı formalı podrat müqaviləsindən istifadə edilir. Bununla belə, **notarial formalı podrat müqaviləsinin** tətbiq edilməsinin mümkünlüyü prinsip etibarı ilə istisna olunmur. Belə ki, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə podrat müqaviləsi üçün notarial forma nəzərdə tutulmuş olmasa da, podrat müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

Podrat müqaviləsinin müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Qanun müqavilə üzrə müddəti də xüsusi olaraq nizama salmır.

Podrat müqaviləsində müddətin müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu onunla izah olunur ki, sifarişçinin öz tapşırığı işin müəyyən bir müddət ərzində icra edilməsində marağı vardır. Elə hallar da olur ki, podrat müqaviləsində müddət nəzərdə tutulmur. Bu, müqavilənin bağlanmış hesab olunmasını istisna etmir. Ona görə ki, **müddət podrat müqaviləsinin mühüm şərti sayılmır**. Belə halda, yəni podrat müqaviləsində müddət nəzərdə tutulmadığı hallarda, sifarişçi işin dərhal icrasını tələb edə bilər, podratçı isə onu ağlabatan müddətdə icra etməyə borcludur (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Podrat müqaviləsində **müddət** dedikdə sifarişçinin tapşırığı əsasında podratçının gördüyü işin başlama və qurtarma vaxtı başa düşülür. Müqavilədə həm işin başlama, həm də qurtarma vaxtı göstərilə bilər. Bununla belə, müqavilədə işin sifarişçi tərəfindən qəbul edilməsi müddəti də nəzərdə tutula bilər. Əgər sifarişçi işi podratçının müəyyənləşdirdiyi müddətdə qəbul etmirsə, iş qəbul edilmiş sayılır (MM-in 770-ci maddəsi).

Podrat müqaviləsi üzrə tərəflər **əlavə icra üçün müəyyənləşdirilmiş müddət** barədə də razılığa gələ bilər. Bu müddət podratçının hazırladığı məmulatda sifarişçi qüsurları aşkar etdiyi halda müəyyənləşdirilir. Əlavə icra müddəti məmulatdakı qüsurları aradan qaldırmaq və ya yeni məmulat hazırlamaq məqsədi ilə podratçıya verilən vaxt imkanındır. Bu müddət nəticəsiz başa çatdığı halda, sifarişçi öz vəsaiti hesabına qüsurları aradan qaldıraraq çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 764.1-ci maddəsi).

Qanun podratçının özünün hazırladığı məmulata qarantıya müddəti üzrə öhdəlik götürməsinin mümkünlüyünü müəyyən edir (MM-in 774-cü maddəsi). **Qarantıya müddəti** elə bir vaxt müddətidir ki, bunun ərzində pod-

ratçının hazırladığı məmumat adətən istifadə məqsədləri üçün yararlı olur. Qarantiya müddəti ərzində məmumatda aşkar edilmiş qüsura görə podratçı məsuliyyət daşıyır.

Qanun **podrat müqaviləsi üzrə iddia müddəti** barədə xüsusi qaydalar müəyyən edir (MM-in 776.1-ci maddəsi). Bu elə müddətdir ki, göstərilən həmin müddət ərzində sifarişçi podratçının gördüyü işin icrasının qüsuru barəsində tələb irəli sürmək ixtiyarına malik olur. Qanun podrat müqaviləsi üzrə iki cür iddia müddəti müəyyən edir:

- **bir illik** iddia müddəti;
- **beş illik** iddia müddəti.

Podratçının həyata keçirdiyi hər hansı işin nəticəsində (icrasında) aşkar edilmiş qüsurlar barəsində bir illik iddia müddəti müəyyən edilir. Binaya aid podrat işinin icrasının qüsurları barəsində beş illik iddia müddəti tətbiq olunur. Həm bir illik, həm də beş illik iddia müddətinin axımı **sifarişçi tərəfindən işin qəbul edildiyi gündən hesablanır**. Əgər müqaviləyə əsasən iş hissə-hissə qəbul edilmişdirsə, qüsurlar barəsində tələb müddətinin axımı işin tam qəbul olunduğu gündən başlanır (MM-in 776-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Müddətdən fərqli olaraq **podrat müqaviləsinin qiyməti**, neçə dəyərlər, müfəssəl şəkildə tənzimlənir. MM-in 753-cü maddəsi podrat müqaviləsi üzrə qiymətin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Müddət kimi də **müqavilənin qiyməti onun mühüm şərti hesab olunmur**.

Müqavilənin qiyməti podratçı tərəfindən icra edilən işə görə sifarişçinin ona ödədiyi podrat haqqını ifadə edir. Odur ki, müqavilənin qiyməti **podrat haqqı** adlanır. Haqq sifarişçinin podratçıya onun gördüyü işin müqabilində verdiyi ödənişdir, podratçının icra etdiyi işin qiymətidir. Haqqın ödənilməsi podratçının müqavilə üzrə nəzərdə tutulan və görməli olduğu işin həcminə daxil olan bütün işlərin qiymətinin ödənilməsinə nümayiş etdirir (MM-in 753.1-ci maddəsi). **Qiymət çox vaxt müəyyən pul məbləği ilə ifadə edilir**. Bununla bərabər, yerinə yetirilən podrat işinin qiyməti kimi **digər qarşılıqlı əvəz formaları da** çıxış edə bilər (MM-in 397.1-ci maddəsi). Məsələn, podratçının gördüyü işin müqabilində sifarişçi ona hər hansı bir xidmət göstərə (sanatoriya-ya putyovka almaq, yol bileti ilə təmin etmək) və ya hər hansı bir predmet (soyuducu, xalça, televizor və s.) verə bilər (**natura formasında podrat haqqı**).

Podrat müqaviləsi bütün hallarda **əvəzli xarakterə** malik olur. Bu müqavilənin əvəzsiz olması tamamilə istisna edilir. Elə təsəvvür edək ki, podratçı podrat müqaviləsi üzrə sifarişçinin materialları əsasında onun tapşırığı ilə yeni məmumat hazırlamağı öhdəsinə götürür. O, gördüyü işə görə haqq almır. Bu, **əmlak vəzifəsindən azad edilmək halına** uyğundur. Göstərilən münasibətlər bağışlama müqaviləsinin tənzimləmə sferasına daxil olur. Belə ki, bu münasibətlərə **bağışlama müqaviləsi** haqqında normalar tətbiq edilir (MM-in 666.2-ci maddəsi). Belə halda həmin münasibətlər bağışlama müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu müqavilədə podratçı hədiyyə verən, sifarişçi hədiyyə alan, əmlak vəzifəsindən azad edilmək (podrat haqqını verməkdən azad olmaq) isə müqavilənin predmeti rolunda çıxış edir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, podrat müqaviləsində haqqın miqdarı göstərilməyə də bilər. Bu hal müqavilənin əvəzsiz olmasını nümayiş etdirmir. Axı, biz göstərdik ki, podrat müqaviləsi bütün hallarda əvəzli müqavilə hesab edilir. Əgər müqavilədə haqqın miqdarı müəyyənləşdirilməyibsə, **adi haqqın şərtləşdiyi hesab olunur** (MM-in 753.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, MM-in 398.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, belə halda podratçının yerinə yetirdiyi işə görə **haqq müqayisəyə gələ bilən hallarda oxşar işlər üçün adətən alınan qiymət üzrə ödənilir**.

Podrat müqaviləsi üzrə qiymət bir qayda olaraq, **tərəflərin razılığı** ilə müəyyən edilir. Qiymət **susmaq yolu ilə (dinməz razılıq əsasında)** də müəyyənləşdirilə bilər. Bu o vaxt mümkün olur ki, həmin şəraitdə podratın yalnız haqq müqabilində yerinə yetirilməsi ehtimal edilsin (MM-in 753.1-ci maddəsi). Bəzi hallarda podratçının yerinə yetirdiyi işin qiyməti **preyskurantlarla və ya tariflərlə** də müəyyən edilə bilər. Belə halda podratçı yalnız preyskurant və ya tarifdə nəzərdə tutulan qiymət əsasında işi icra edir. Sifarişçi bu cür qiymətlərlə ya razılaşmalı, ya da müqavilə bağlamaqdan imtina etməlidir. Xüsusən dövlət təşkilatları, kooperativlər və digər hüquqi şəxslər preyskurant və ya tarif qiymətləri əsasında podrat işləri görür.

Haqq podrat müqaviləsində nəzərdə tutulan iş həcmi yerinə yetirilməsi üçün müəyyən edilir. Buna görə də işin həcmi dəyişməsinə uyğun olaraq haqqın miqdarı da dəyişə bilər. **İşin həcmi dəyişməsi** dedikdə onun ya azalması, ya da artması başa düşülür. Müqavilə bağlandıqdan sonra işin həcmi sifarişçinin verdiyi müxtəlif cür sərənjamlar əsasında dəyişə bilər. Məsələn, sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edə bilər. Belə halda işin həcmi edilən əlavəyə uyğun olaraq artır. Bu isə sifarişçinin əlavə işlərin görülməsinə görə **podratçıya ayrıca haqq vermək vəzifəsini** şərtləndirir. Əgər sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edərsə, podratçının həmin işləri yerinə yetirməyə görə ayrıca haqq almaq hüququ vardır (MM-in 753.3-cü maddəsi).

Elə də hallar olur ki, müqavilədə nəzərdə tutulan **işin həcmi podratçı tərəfindən sifarişçinin tələbi olma-**

dan artırılır. Bu cür əlavə işlərin görülməsi podrat müqaviləsində müəyyənləşdirilmir. Müqavilədə nəzərdə tutulmayan və **sifarişçi tərəfindən yerinə yetirilməsi tələb edilməyən bu cür işlərin haqqı ödənilmir** (MM-in 753.4-cü maddəsi). Podratçı müqavilədə nəzərdə tutulmayan yerinə yetirdiyi həmin əlavə işin nəticələrini, əgər sifarişçi bunu tələb edərsə, aradan qaldırmağa borcludur. O, əlavə işin nəticələrini **ağlabatan müddət** ərzində aradan qaldırmalıdır. Əgər podratçı göstərilən müddət ərzində həmin nəticələri aradan qaldırmazsa, sifarişçinin ixtiyarı var ki, əlavə işin nəticələrini özü podratçının hesabına ləğv etsin.

Podrat müqaviləsi üzrə görülmən işin həcmi böyük və geniş olduqda, eləcə də işin özü kompleks və mürəkkəb xarakter daşıdıqda **müqavilənin qiyməti smeta tərtib etmək yolu** ilə müəyyən edilir. Müqavilənin qiyməti podratçı ilə sifarişçinin razılığının nəticəsi olduğuna görə bir tərəfin tərtib etdiyi smeta hüquqi əhəmiyyətə malik olmayajaqdır. Podratla bağlı tərtib olunan smeta yalnız o halda ödənilir ki, bu smeta hər iki tərəfin iradəsini və razılığını ifadə etsin. Podratla bağlı tərtib edilmiş smeta, əgər tərəflərin razılaşmasında ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, ödənilmir (MM-in 752.3-cü maddəsi).

Smeta həm podratçı tərəfindən, həm də sifarişçi tərəfindən tərtib edilə bilər. Bir qayda olaraq, peşəkarlıq mülahizələrinə görə smeta podratçı tərəfindən tutulur. Sonra isə smetanı sifarişçi təsdiq edir. Bu, qiymət barədə tərəflərin razılığını ifadə edir. Yalnız hər iki tərəfin iradəsini ifadə edən smeta hüquqi əhəmiyyətə malik olur.

Podrat müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsi üçün iki cür smeta tərtib edilir:

- sabit smeta;
- təqribi smeta.

Sabit smeta odur ki, bu, podratçının çəkdiyi bütün zəruri xərcləri dəqiq olaraq ifadə edir. Sabit smeta bir qayda olaraq, dəyişilməzdir. Barəsində sabit smeta tərtib edilmiş podrat işinin artırılmasına və ya azaldılmasına yol verilmir.

Təqribi smeta odur ki, işin gedişi və icrası prosesində bu cür smetanın dəyişməsi, ondan kənara çıxmaya yol verilməsi istisna edilmir. Təqribi smeta podratçının yerinə yetirməli olduğu işlərin dairəsini və növünü qabaqcadan müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda tərtib edilir. Podrat müqaviləsi bağlanarkən nəzərdə tutulması mümkün olmayan elə podrat işləri vardır ki, bu cür işlərin görülməsi zərurəti təqribi smetadan kənara çıxmaya səbəb olur. Podratçı bu cür kənara çıxma barəsində dərhal ləngimədən sifarişçiyə məlumat verməlidir. Əgər kənara çıxma mühüm xarakter daşıyarsa, sifarişçinin razılığı ilə bu cür əlavə işin haqqı ödənilir. Belə ki, sifarişçi bu halda podratçının çəkdiyi xərclərin əvəzini verir. Bununla belə, sifarişçi təqribi smetadan artıq xərclərin ödənilməsindən imtina edib, **podrat müqaviləsinə xitam vermək hüququna malikdir**. Göstərilən halda sifarişçi icra olunmuş işi təqribi smeta üzrə ödəməyə borcludur (MM-in 754.2-ci maddəsi).

§ 3. Podrat müqaviləsinin məzmunu

1. Podratçının hüquq və vəzifələri

Podrat müqaviləsi üzrə podratçının əsas vəzifəsi **müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etmək və yerinə yetirməkdən ibarətdir** (MM-in 752.1-ci maddəsi). Podratçının işi icra etməkdən ibarət olan əsas vəzifəsinin həyata keçirilməsi bir neçə tələbi (şərti) əhatə edir ki, bu tələblər həmin vəzifəni konkretləşdirir.

Ən birinci tələb ondan ibarətdir ki, podratçı işi **sifarişçinin verdiyi tapşırığa uyğun olaraq** icra etməlidir. İşin sifarişçinin verdiyi tapşırığa uyğun gəlməyən qaydada icrası **qüsurlu icra** sayılır. Bu, sifarişçiyə əlavə icra tələb etmək ixtiyarı verir (MM-in 763.1-ci maddəsi).

İkinci tələb (şərt) ondan ibarətdir ki, podratçı müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müqavilə üzrə şərtləşdirilmiş **iş öz materialı və vəsaitləri ilə icra edir**. Öz materialı ilə işi yerinə yetirən podratçı materialların keyfiyyəti üçün məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, podratçı işi sifarişçinin materiallarından da yerinə yetirə bilər. Podratçı sifarişçinin verdiyi materiallardan düzgün istifadə etməyə borcludur. Materiallardan düzgün istifadə etməyə görə o, sifarişçi qarşısında məsuliyyət daşıyır. Podratçı icra prosesində materiallardan nə cür istifadə etməsi barədə sifarişçiyə məlumat (hesabat) verir. İş görüb qurtardıqdan sonra o, materialların qalan hissəsini sifarişçinin özünə qaytarır.

Üçüncü tələb podratçının **sifarişçini vaxtında xəbərdar etməyə borclu** olmasından ibarətdir (MM-in 768-ci maddəsi). Hüquq ədəbiyyatında bu, «**podratçının informasiya vermək vəzifəsi**» adlanır. Podratçının sifarişçini vaxtında xəbərdar etmək vəzifəsi üç halla şərtlənir:

- **birincisi**, sifarişçidən alınmış material keyfiyyətsiz və yararsız olduqda;
- **ikincisi**, sifarişçinin göstərişlərinə əməl edilməsi **məmulatın davamsız və ya yararsız olacağı üçün təhlükəli** olarsa;
- **üçüncüsü**, podratçıdan asılı olmayan, **məmulatın möhkəmliyi və yararlığı üçün təhlükə törədən hər hansı başqa hallar** olduqda.

Göstərilən üç halda nəzərdə tutulan çatışmazlıqları sifarişçi aradan qaldırmağa borcludur. Podratçının vaxtında etdiyi xəbərdarlığa baxmayaraq, sifarişçinin həmin çatışmazlıqları aradan qaldırmaması podratçıya **müqavilə**

vilədən imtina etmək və bununla ona vurulan zərərin əvəzini ödəməyi tələb etmək ixtiyarı verir (MM-in 768.2-ci maddəsi).

Dördüncü tələb ondan ibarətdir ki, podratçı **iş qüsursuz icra etməyə** borcludur (MM-in 762-ci maddəsi). MM-in 762.1-ci maddəsinin tələbinə görə podratçı sifarişçi üçün podratı elə icra etməlidir ki, podratın nəticəsi qüsurlardan azad olsun.

İşin nəticəsinin qüsurlarından azad sayılması podratın nəticəsinin **şərtləndirilmiş keyfiyyətə uyğun gəlmə-sini** ifadə edir (MM-in 762.2-ci maddəsi). Keyfiyyət barədə şərt nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda işin nəticəsinin qüsursuz hesab edilməsi üçün əsas cəhət kimi işin nəticəsinin müqaviləyə uyğun istifadəsi və ya adi istifadə üçün yararlı olması götürülür. Əgər işin nəticəsi müqaviləyə uyğun istifadə və ya adi istifadə üçün yararlı olarsa, bu cür nəticə qüsurlardan azad sayılır.

Beşinci tələb podratçının podratı kəmiyyətə (miqdarja, sayja) yerinə yetirməsindən ibarətdir. Onun podratı kəmiyyətə yerinə yetirməməsi, əgər bunu icra əvəzinə qəbul etmək açıq-aşkar mümkün deyildirsə, qüsurlara bərabər tutulur (MM-in 762.3-cü maddəsi).

Beləliklə, podratçı işin icrasını fiziki qüsurlar olmadan (kəmiyyət-keyfiyyət göstəriciləri barədə şərtlərə uyğun gələn) yerinə yetirməlidir. Onun hazırladığı məmumatda qüsurlar olarsa, sifarişçi əlavə icra tələbi irəli sürə bilər (MM-in 763.1-ci maddəsi). Sifarişçi əlavə icra tələbi irəli sürdüyü halda podratçı iki alternativdən birini seçir:

- ya məmumatda aşkar edilmiş **qüsuru aradan qaldırmalı**;
- ya da **yeni məmumat hazırlamalı**.

Əlavə icra, şübhəsiz ki, yeni əlavə xərclərin çəkilməsini tələb edir. Qanun həmin əlavə xərclərin ödənilməsi-ni podratçıya həvalə edir (MM-in 763.2-ci maddəsi). Bu cür əlavə xərclərə aiddir:

- iş üçün tələb olunan xərc;
- materiallar üçün tələb olunan xərc;
- nəqliyyat xərci.

Əlavə icranın yerinə yetirilməsi kifayət qədər xeyli çox vəsait və xərclər (uyğun gəlməyən qeyri-münasib xərclər) tələb etdiyi halda, podratçının həmin icradan imtina etmək ixtiyarı vardır.

Sifarişçi əlavə icra üçün müəyyən vaxt müddəti təyin edir. Əgər podratçı əlavə xərclərin kifayət qədər xeyli çox (qeyri-münasib uyğun gəlməyən xərclər) olmasına baxmayaraq, əlavə icradan imtina etməzsə, o, bu müddət ərzində sifarişçinin əlavə tələbini icra etməyə borcludur. O, təyin edilmiş müddət ərzində əlavə icranı yerinə yetirməzsə, sifarişçi qüsuru özü aradan qaldıraraq çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 764.1-ci maddəsi). Belə halda sifarişçinin ixtiyarı var ki, qüsuru aradan qaldırmaq üçün podratçıdan avans tələb etsin.

Bununla bərabər, sifarişçi əlavə icranı qəbul edərkən məmumatda yenə də qüsurlar aşkar edə bilər. Bu halda o, qüsura uyğun və münasib olaraq podratçıya verilən haqqın məbləğini azaldır. Qüsurlu məmumatın dəyərini nə qədər azaldırsa, haqqın miqdarı bir o qədər də azaldılır (MM-in 776-cı maddəsi). Sifarişçi bundan əlavə, əlavə icranı qəbul etməyərək müqavilədən imtina edə bilər.

Əlavə icra nəticəsində podratçı qüsuru aradan qaldırmaq əvəzinə ikinci alternativini seçməklə yeni məmumat da hazırlaya bilər. Bu halda qüsurlu məlumatın hüquqi taleyi və müqəddəratı neçə həll edilir? Qanun bu sualın da cavabını dəqiq olaraq müəyyən edir (MM-in 763.3-cü maddəsi). Belə ki, podratçı yeni məmumat hazırladığı halda qüsurlu məmumat onun tələbi ilə geri qaytarılır, yəni podratçının sərəncamına (mülkiyyətinə) daxil olur.

Podratçı tərəfindən qüsursuz olaraq işi icra etmək vəzifəsinin yerinə yetirilməməsi onun üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Bu, sifarişçiyə ixtiyar verir ki, o, **müqavilədən imtina** etsin. Belə ki, əgər əlavə icra üçün müəyyənləşdirilmiş müddət qurtardıqdan sonra məlumatdakı qüsurlar tamamilə aradan qaldırılmazsa, sifarişçi müqavilədən imtina edə bilər. Bu halda podratçı müqavilə ilə bağlı xərclərin əvəzini sifarişçiyə ödəməyə borcludur (MM-in 765-ci maddəsi).

Altıncı tələb ondan ibarətdir ki, podratçı işi fiziki qüsurlardan əlavə, həm də **hüquqi qüsurlardan azad** icra etməyə borcludur. Hüquqi qüsurlar dedikdə podratçının gördüyü işin nəticəsini üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü etməsi (girova qoyması, başqa şəxsin mülkiyyətinə keçirməsi və s.) başa düşülür. Podratçı sifarişçi üçün podratı elə icra etməlidir ki, podratın nəticəsi **üçüncü şəxslərin hüquqlarından və ya iddiasından azad olsun** (MM-in 762.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, podratçı hüquqi qüsurlar olmadan işi yerinə yetirməyə borcludur. Üçüncü şəxslərin hər hansı bir hüquq tələbi irəli sürə bilməməsi, podrat işinin hüquqi qüsurlar olmadan icrasını ifadə edir (MM-in 762.4-cü maddəsi).

Yeddinci tələb ondan ibarətdir ki, müqavilədən, yaxud konkret hallardan və ya işin xarakterindən irəli gəl-di-yi hallarda podratçı ona tapşırılmış **iş şəxsən icra etməyə və yerinə yetirməyə** borcludur (MM-in 755-ci maddəsi). Bir qayda olaraq, həcmi böyük olmayan, texniki cəhətdən qeyri-mürəkkəb podrat işləri şəxsən podratçı-nın özü tərəfindən icra edilir. Lakin texniki cəhətdən mürəkkəb, kompleks xarakterli podrat işlərinin, xüsusən

tikinti podratı sahəsində tapşırılan işin podratçının şəxsən özü tərəfindən icra edilməsi çətin məsələ sayılır. Belə halda **baş podrat prinsipi** tətbiq edilir. Bu prinsipə görə podratçı ona tapşırılmış işi icra etmək üçün işin görülməsinə **digər üçüncü şəxsləri** də cəlb edir. Bu halda podratçı **baş podratçı** rolunda çıxış edir, işin yerinə yetirilməsi üçün cəlb edilmiş üçüncü şəxslər isə **subpodratçı** adlanırlar. Baş podratçı işin ayrı-ayrı komplekslərinin görülməsini müqavilə əsasında subpodratçıya tapşırır. Bu cür müqavilə **subpodrat müqaviləsi** adlanır. Subpodratçıların öhdəlikləri icra etməməsinə və ya lazımı qaydada icra etməməsinə görə **sifarişçi qarşısında onlar yox, baş podratçı məsuliyyət daşıyır**. Baş podrat prinsipinin mahiyyəti bundan ibarətdir.

Bununla belə, quraşdırma və xüsusi xarakterli digər işlərin görülməsi ilə əlaqədar olaraq sifarişçi baş podratçının razılığına əsasən üçüncü şəxslərlə (quraşdırma və ya ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarla) müqavilə bağlaya bilər. Bu cür müqavilə **birbaşa (düzünə) müqavilə** adlanır. Birbaşa müqavilələrin bağlanması baş podratçı iştirak etmir və buna görə də baş podrat prinsipi tətbiq olunmur.

Səkkizinci tələb ondan ibarətdir ki, podratçı **ona tapşırılan işi öz riski ilə (cavabdehliyi ilə)** icra edir. İndiki mülki qanunvericilik riskin iki növünü müəyyənləşdirir (MM-in 772-ci maddəsi). Birinci növ risk müqavilə icra olunarkən istifadə olunan **materialların, avadanlığın, emal məqsədi üçün verilən əşyaların** və ya digər əmlak növlərinin (taxta, sement, inşaat qurğuları, paltar üçün parça və s.) təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi ilə bağlıdır. Bu cür risk üçün **məsuliyyəti müvafiq əmlakı verən tərəf daşıyır**. Materialın təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski materialı vermiş tərəfin üzərinə düşür (MM-in 772.2-ci maddəsi). Bu prinsip Roma hüququ ənənəsinə uyğun gəlir. Roma hüququna görə təsadüfi risk üçün mülkiyyətçi məsuliyyət daşıyırdı. Roma hüququnun bu qaydası yeni və müasir qanunvericilikdə də saxlanılmışdır. Belə ki, əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski əgər bu Məcəllədə və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətçinin üzərinə düşür (MM-in 152.10-cu maddəsi).

İkinci növ **risk görülmüş işin (işin nəticəsinin) təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi** ilə bağlıdır. Bu halda görülmüş işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski **icranın nəticəsi sifarişçiyə verildiyi vaxta kimi podratçının üzərinə düşür** (MM-in 772.1-ci maddəsi). Lakin **işin nəticəsi sifarişçiyə təhvil verildiyi andan podratçı bu cür riskə görə məsuliyyət daşıyır**. İşin nəticəsinin sifarişçiyə verilməsi ilə eyni vaxtda təsadüfən məhv olma və ya zədələnmə riski də ona keçir. Sifarişçi işin nəticəsini qəbul etməyi gecikdirə bilər. Onda risk barədə məsələ neçə həll olunur? Qanun bu sualı da cavabsız qoymur. Belə ki, sifarişçinin müəyyən edilmiş müddətdə işin nəticəsini qəbul etməyərək gecikdirmə halına yol verməsi onu riskə görə məsuliyyətdən azad etmir. Ona görə ki, qanun sifarişçinin işin nəticəsini qəbul etməyi gecikdirməsini də işin nəticəsinin verilməsinə bərabər tutur (MM-in 772.1-ci maddəsi). Odur ki, sifarişçi işin nəticəsinin qəbul olunmasını gecikdirsə, işin nəticəsinin məhv olması və ya zədələnməsi riski onun üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, risk məsələsi podrat və əmək müqavilələrini bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Bu fərqləndirmənin isə praktika üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, əmək müqaviləsi əsasında görülmüş işin təsadüfən məhv olması zamanı işçinin əmək haqqı saxlanılır. Podrat müqaviləsinə əsasən görülmüş iş isə sifarişçiyə verildiyi vaxtdakı təsadüfən məhv olarsa, podratçıya podrat haqqı ödənilmir.

Podratçının icra etməli olduğu əsas vəzifəyə aid **doqquzuncu tələb** (şərt) ondan ibarətdir ki, o, sifarişçi tərəfindən ona verilmiş əmlakın salamat saxlanması üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməyə borcludur. Podratçı nəinki sifarişçinin ona verdiyi materialların, həm də təmir, yaxşılaşdırma və ya digər işlərin görülməsi üçün sifarişçinin ona təqdim etdiyi əmlakın salamat saxlanması üçün məsuliyyət daşıyır. Məsələn, televizorun təmiri, paltarın yuyulması, qızıl qırıntılarından zərgərlik məmulatı düzəldilməsi, dərinin rənglənməsi, mebelə yeni üzük çəkilməsi və digər podrat işlərində televizor, paltar, qızıl qırıntıları, dəri, mebel və podratçıya verilən digər predmetlər sifarişçinin əmlakı sayılır. Podratçı bu əmlak növlərinə özünün kimi qayğı və qulluq göstərməlidir. O, göstərilən əmlak növlərinin itməsi və ya zədələnməsi ilə nəticələnə biləcək hər cür diqqətsizlik halına görə cavabdehdir. Podratçı sifarişçinin əmlakı barəsində diqqətsizlik üzündən həmin əmlakın məhv olması və ya zədələnməsi üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 771-ci maddəsi).

Podratçının əsas vəzifəsi ilə bağlı olan məsələlərdən biri **podratçının hazırladığı məmulata qarantıya müddəti üzrə öhdəlik götürməsidir** (MM-in 774-cü maddəsi). Podratçının hazırladığı məmulat keyfiyyət bərdə müqavilə şərtlərinə uyğun olmalıdır. O, qarantıya müddəti ərzində aşkar edilmiş qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, qarantiyanın qüvvədə olduğu müddətdə aşkar edilmiş qüsurlar müvafiq hüquqlar əmələ gətirir (MM-in 774-cü maddəsi). Belə ki, qarantıya müddəti ərzində məmulatda qüsurlar müəyyən etdikdə sifarişçinin ixtiyarı var ki, göstərilən alternativlərdən birini seçsin:

- **qüsurun aradan qaldırılmasını tələb etmək** (MM-in 763.1-ci maddəsi);
- **yeni məmulat hazırlanmasını tələb etmək** (MM-in 763.1-ci maddəsi);
- **qüsuru özü aradan qaldıraraq, çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməyi tələb etmək** (MM-in 764.1-ci maddəsi);
- **qüsura uyğun olaraq haqqın miqdarını azaltmaq.**

Podratçının ikinci əsas vəzifəsi **yerinə yetirdiyi işin nəticəsini sifarişçiyə** verməkdən ibarətdir. Bu vəzifə podratçının birinci əsas vəzifəsi ilə çox sıx surətdə bağlıdır. İşin nəticəsinin sifarişçiyə verilməsi ilə həmin nəticə üzərində mülkiyyət hüququ sifarişçiyə keçir. Söhbət podratçının hazırladığı məmulatdan gedir. Podrat müqaviləsində hər hansı məmulatın hazırlanması nəzərdə tutularsa və podratçı onu özünün əldə etdiyi materiallardan hazırlayarsa, hazırlanmış məmulata mülkiyyət hüququnu sifarişçiyə verir (MM-in 752.2-ci maddəsi).

Podratçı **yalnız sifarişçinin tapşırığına və müqavilə şərtlərinə uyğun gələn işin nəticəsini sifarişçiyə təqdim etməyə borcludur**. Podratçının sifariş edilmiş podrat nəticəsini deyil, başqa podrat nəticəsini təqdim etməsi qüsurlara bərabər tutulur, bu şərtlə ki, onu icra əvəzinə qəbul etmək açıq-aşkar mümkün olmasın (MM-in 762.3-cü maddəsi). Bu halda sifarişçinin ixtiyarı var ki, aşkar edilən qüsurun əmələ gətirdiyi hüquqlardan istifadə etsin (MM-in 763, 764, 765, 766-cı maddələri).

Vəzifə daşımaqla bərabər, podratçı həm də hüquqlara malikdir. Onun hazırladığı daşınar əşyaya **girov hüququ** (MM-in 757-ci maddəsi), tikinti aparılan torpaq sahəsinə **ipoteka hüququ** (MM-in 758-ci maddəsi) və digər hüquqları vardır.

2. Sifarişçinin əsas hüquq və vəzifələri

Podrat müqaviləsi üzrə sifarişçinin birinci əsas vəzifəsi **podratçının gördüyü işin nəticəsini qəbul etməkdən** ibarətdir. Əgər müqaviləyə görə və ya işin xarakterinə əsasən, iş qəbul edilməlidirsə, sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməyə borcludur (MM-in 770-ci maddəsi).

Sifarişçi işi **podratçının müəyyənləşdirdiyi müddətdə qəbul etməlidir**. Sifarişçi işin nəticəsini nəzərdə tutulan müddətdə qəbul etməyə də bilər. Bu halda münasibətlər neçə qaydaya salınır? Qanun həmin hüquqi məsələnin tənzimlənməsi yolunu da göstərir. Belə ki, sifarişçi işi podratçının müəyyənləşdirdiyi müddətdə qəbul etmirsə, iş qəbul edilmiş sayılır (MM-in 770-ci maddəsi).

Sifarişçi işin nəticəsini qəbul etməkdən ibarət olan **əsas vəzifəsini yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyır**. Onun yerinə yetirilmiş işi qəbul etməməsi podratçıya ixtiyar verir ki, **o, zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin** (MM-in 756.1-ci maddəsi). Analoji hüquqdan podratçı sifarişçi tərəfindən işin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan hərəkətlərin edilməməsi hallarında (məsələn, təmir üçün podratçıya verdiyi predmetdən istifadə qaydalarını ona vermir, verməsini öhdəsinə götürdüyü zəruri materialları podratçıya təqdim etmir və s.) da istifadə edir. Podratçıya ödənilən zərərin əvəzi hesablanarkən gecikdirmə müddəti, haqqın miqdarı, podratçının öz iş qüvvəsindən başqa formada istifadə etməsi nəticəsində əldə edə biləcəyi fayda kimi amillər nəzərə alınır.

Sifarişçinin ikinci əsas vəzifəsi onun **podratçıya gördüyü işin müqabilində müəyyən edilmiş haqq ödəməkdən** ibarətdir. Sifarişçi podratçıya şərtləndirilmiş haqq ödəməyə borcludur (MM-in 753.1-ci maddəsi). Sifarişçinin bu vəzifəsi onun işin nəticəsini qəbul etmək vəzifəsi ilə yaxın əlaqədərdir.

Bir qayda olaraq, sifarişçi yerinə yetirilmiş iş üçün podratçının **haqqını iş icra olunub qurtardıqdan sonra** ödəyir. Bu onunla izah olunur ki, sifarişçi yerinə yetirilən işin həcmnin, dəyərinin və keyfiyyətinin müqaviləyə, tapşırığa və smetaya müvafiq olmasını yoxlamaq imkanı qazansın.

Bununla belə, podrat müqaviləsində **haqqın hissə-hissə də** ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Podrat işlərinin əvəzinin bir hissəsinin **qabaqcadan avans kimi ödənilməsi** istisna edilmir.

Sifarişçi podrat işləri qurtarana kimi istənilən vaxt **müqavilənin icrasından birtərəfli qaydada** imtina etmək ixtiyarına malikdir. Belə halda sifarişçi icra edilən **işin haqqını və müqavilənin ləğvi ilə vurulan zərərin əvəzinə ödəməyə borcludur** (MM-in 759.1-ci maddəsi). Bununla belə, bəzən sifarişçi anjaq yerinə yetirilmiş işin haqqını ödəyir; o, müqavilənin ləğvi ilə vurulan zərərin əvəzinə isə ödəməli deyildir. Belə ki, əgər sifarişçi tərəfindən müqaviləyə bilavasitə podratçının hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində baş verən və ya həmin hərəkətlərlə bağlı olan səbəbə görə xitam verilə bilər. Bu zaman podratçı yalnız yerinə yetirilmiş işin haqqını tələb etmək hüququna malikdir, bu şərtlə ki, sifarişçinin həmin işlərə hansısa marağı olsun (MM-in 759.2-ci maddəsi). O ki qaldı podratçının zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna, qeyd etməliyik ki, o, bu hüquqdan istifadə edə bilməz. Ona görə ki, sifarişçinin müqaviləni ləğv etməsi podratçının təqsirli əməlləri ilə bağlıdır.

Podrat müqaviləsi işlər qurtaranadək podratçının təşəbbüsü ilə xitam verilə bilər. Bunun üçün iki şərtin olması tələb olunur. Mülki qanunvericilik podrat müqaviləsinə podratçının təşəbbüsü ilə xitam verilməsinin iki halını fərqləndirir; həmin hallara görə müqavilənin xitam edilməsi eyni yox, müxtəlif hüquqi nəticəyə səbəb olur. Birinci hal podratçı tərəfindən müqaviləyə bilavasitə **sifarişçinin hərəkətləri nəticəsində baş verməyən və ya həmin hərəkətlərlə bağlı olmayan səbəbə görə** xitam verilməsindən ibarətdir. Bu hala misal olaraq podratçının xroniki xəstəliyə düşər olması, ailə və ya iş vəziyyətinə görə başqa şəhərə köçməsi, podratçı təşkilatın fəaliyyətinə xitam verilməsi (məsələn, müflisləşməsinə görə və s.) və digərlərini göstərmək olar. Həmin hallara görə podratçı işlər qurtaranadək müqaviləyə xitam verə bilər, bu şərtlə ki, sifarişçi üçün işlərin başqa şəkildə bərabər və ya daha əlverişli şərtlərlə görülməsi mümkün olsun. Bu zaman **podratçı yerinə yetirilmiş işin haq-**

qının ödənilməsinə tələb edə bilər; zərərin əvəzinin alınmasını isə o, tələb edə bilməz.

İkinci hal isə podratçı tərəfindən müqaviləyə bilavasitə **sifarişçinin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində baş verən və ya həmin hərəkətlərlə bağlı olan səbəbə** görə xitam verilməsindən ibarətdir. Məsələn, dəfələrlə xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq sifarişçi podratçıya keyfiyyətsiz və yararsız materiallar verir və s. Bu kimi səbəblərə görə podrat müqaviləsinə xitam verilərkən podratçı tələb edə bilər (MM-in 760.2-ci maddəsi):

- həm yerinə yetirilmiş işin haqqının ödənilməsinə;
- həm də müqavilənin ləğvi ilə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsinə.

Beləliklə, podrat müqaviləsi əşya formasına malik olan işin haqq əsasında görülməsi və yerinə yetirilməsi prosesində əmələ gələn münasibətləri əhatə edən konstruksiyadır. Müasir milli mülki hüquq sistemlərində və beynəlxalq ticarət dövriyyəsində podrat bu cür təbiətə malik olan müqavilə növü kimi qəbul edilmişdir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Braqinskiy M.İ. Podrəd, vıpolnenie naučno-issledovatel'skix, opıtno-konstruktorskix i texniçeskix rabot, vozmezdnoe okazanie usluq // Xozəystvo i pravo. 1996, №4,5.

Braqinskiy M.İ. Podrəd i podrədopodobnie doqovori // VVAS RF. 1996. №7.

Vituşko V. Doqovor podrədə // Xozəystvo i pravo. 1992. №11,12.

Kuzneüova N.S. Podrədnie doqovori v investiiionnoy deätel'nosti v stroitel'stve. Kiev, 1993.

Sirotina İ.A. Podrəd. M., 1997.

İoffe O.S. Sovetskoe qracdanskoe pravo. Kurs leküiy. L., çastğ 2, 1961.

İoffe O.S. Obəzatel'stvennoe pravo. M., 1975.

Braqinskiy M.İ., Vitrenskiy V.V. Doqovornoe pravo. Kniqa 3. M., 2002.

Qracdanskoe i torqovoe pravo zarubeçnıx stran. Uçebnoe posobie / Otv. red. **V.V. Bezbax, V.K. Puçinskiy.** M., 2004.

TAPŞIRIQ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Tapşırıq müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, əsas cəhətləri və elementləri

1. Tapşırıq müqaviləsi və xidmət göstərilməsi

üzrə öhdəliklər

Öhdəliyin ən geniş yayılmış növü **müqavilə öhdəliyidir**. Müqavilə öhdəliyi özü müxtəlif tiplərə bölünür: əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik (alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və rentə öhdəlikləri); əmlakın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəlik (əmlak kirayəsi, icarə, lizinq və əvəzsiz istifadə öhdəlikləri); iş görülməsi üzrə öhdəlik (podrat öhdəliyi) və s.

Müqavilə öhdəliyinin tiplərindən biri **xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik hesab olunur**. Bu cür öhdəliklərə aiddir: daşıma; saxlama (saxlan); sığorta; komissiya; bank əmanəti; bank hesabı və s. öhdəliklər. Xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliyin bir növü **tapşırıq öhdəliyidir**.

Mülki hüquqda xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə öhdəlikləri **xidmət göstərəninin həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakterindən** asılı olaraq müəyyən növlərə ayrılır:

- **faktiki xarakterli xidmət** göstərilməsi üzrə öhdəlik (daşıma öhdəliyi, broker öhdəliyi; saxlama öhdəliyi);
- **hüquqi xarakterli xidmət** göstərilməsi üzrə öhdəlik (komissiya öhdəliyi);
- **həm faktiki, həm də hüquqi xarakterli** öhdəlik (tapşırıq, nəqliyyat-ekspedisiya, konsessiya və ticarət agenti öhdəlikləri);
- **pul-kredit xarakterli xidmət** göstərilməsi üzrə öhdəlik (bank hesabı, bank əmanəti və sığorta öhdəlikləri).

Yeni MM xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərini xüsusi qrup halında birləşdirməyərək sistemləşdirmir. Bu halı onun qüsurlu cəhətlərindən biri hesab etmək olar. Bununla belə, artıq çoxdan bəridir ki, mülki hüquq elmində öhdəliklərin təsnifi aparılır. Bu təsnifə əsasən müqavilə öhdəliklərindən xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklər xüsusi qrup halında ayrılır. Xidmət öhdəlikləri içərisində bəzi öhdəliklər özlərinin hüquqi təbiətinə görə fərqləndirilir. Bunlar **vasitəçilik xidməti göstərilməsi üzrə öhdəliklər** adlanır. Bu cür öhdəliklərə aiddir:

- tapşırıq öhdəliyi;
- broker öhdəliyi;
- ticarət agenti (nümayəndəsi) öhdəliyi;
- konsessiya öhdəliyi;
- komissiya öhdəliyi;
- nəqliyyat-ekspedisiya öhdəliyi.

Vasitəçilik xidməti üzrə öhdəliklər içərisindən **ticarət vasitəçiliyi adlı xüsusi öhdəliklər qrupu** ayrılır: tica-

rət agentı öhdəliyi; konsessiya öhdəliyi; komissiya öhdəliyi; broker öhdəliyi. Ticarət vasitəçiliyi öhdəliklərindən yalnız ikisi **ticarət nümayəndəliyi** yaradır: ticarət agentı öhdəliyi; komissiya öhdəliyi.

2. Tapşırıq müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Tapşırıq müqaviləsinin «yaşı» çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu müqavilə «**mandatum**» (**tapşırıq**) adı ilə hələ neçə-neçə yüz il bundan əvvəl Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ tapşırıq müqaviləsinə bir şəxsin (etibar edən) hər hansı hərəkətin pulsuz yerinə yetirilməsini digər şəxsə (etibar edilənə) tapşırması, etibar edilənin isə bunu öz üzərinə götürməsi kimi anlayış verirdi.

Tapşırıq müqaviləsi bir çox sivil və qabaqcıl dövlətlərin (məsələn, İtaliyanın, Almaniyanın, Avstriyanın, Fransanın və s.) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsi tapşırıq müqaviləsinə etibar edilənin etibar edən tərəfindən ona tapşırılmış işi əvəzsiz icra etməyi öhdəsinə götürməsi kimi anlayış verir (§ 662). Qeyd etmək lazımdır ki, tapşırıq müqaviləsi yalnız kontinental Avropa ölkələrinin hüququna məlumdur.

Azərbaycan Respublikası MM-in 777.1-ji maddəsi tapşırıq müqaviləsinin leqal anlayışını formulə edir. **Tapşırıq müqaviləsinə görə, tapşırığı həyata keçirməyi öhdəsinə götürən şəxs (vəkalət alan) başqa şəxsin (vəkalət verənin) ona tapşırdığı əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri konkret nəticə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür.**

Tapşırıq müqaviləsi üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri müqavilənin mühüm şərtləri barədə onlar arasında razılıq əldə edildiyi andan əmələ gəlir. Bu onu göstərir ki, tapşırıq müqaviləsi **konsensual müqavilədir**. Həm də ona görə ki, tərəflər öz aralarında razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış sayılır. Amma müqavilə vəkalət alanın tapşırığı qəbul etməsindən sonra qüvvəyə minir (MM-in 777.2-ji maddəsi). Ona görə ki, əqdin təsnifi baxımından tapşırıq müqaviləsi **ikitarəfli əqddir**; ikitərəfli əqdin isə bağlanması üçün hər iki tərəfin iradə ifadəsi tələb olunur. Vəkalət alanın tapşırığı qəbul etməsi məhz onun tapşırıq müqaviləsinin bağlanmasına razılıq verəməsi və iradəsini ifadə edir.

Tapşırıq müqaviləsi **həm əvəzli, həm də əvəzsiz** ola bilər. Bunu MM-in 783.2-ci maddəsində ifadə edilən göstərişdən müəyyən etmək mümkündür. Bu göstərişə görə vəkalət verən vəkalət alana yalnız **o halda haqq ödəməlidir ki, bu, şərtləşdirilmiş olsun**. Bu onu ifadə edir ki, haqq ödənilməsi barədə tərəflər razılığa gəldikdə müqavilə əvəzli, haqq barədə şərt nəzərdə tutulmadıqda isə əvəzsiz xarakterə malik olur. Başqa sözlə desək, tapşırıq müqaviləsi yalnız müqavilədə haqq barədə şərt nəzərdə tutulduğu halda əvəzli olur. Bununla bərabər, vəkalət alan tərəf (vəkil, patent müvəkkili) **müstəqil peşə fəaliyyəti formasında** əqdlər bağlayarsa və ya xidmətlər göstərsə, tapşırıq müqaviləsi əvəzli müqavilə olacaqdır. Söhbət **kommersiya nümayəndəliyindən** getmir (MM-in 361-ci maddəsi). Göstərilən hallarda söhbət ancaq vəkillər, patent müvəkilləri və s. tərəfindən həyata keçirilən **peşəkarlıq nümayəndəliyindən** gedir ki, belə nümayəndəlik həmişə əvəzli olur; bu hamılıqla belə qəbul edilmişdir. Bəzən tapşırıq müqaviləsində haqq vermək barədə şərt göstərilərsə də, haqqın miqdarı müəyyənəndirilmir. Lakin bu hal heç də müqavilənin əvəzsiz olmasını şərtləndirmir; tapşırıq müqaviləsi buna baxmayaraq bu kimi məqamlarda əvəzli müqavilə sayılır.

Əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi **yalnız gizli nümayəndəlik münasibətləri yaradır**. Bu cür müqavilədən **xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik əmələ gəlmir**. Əvəzli tapşırıq müqaviləsinə gəldikdə isə onu göstərə bilərik ki, bu müqavilə **həm nümayəndəlik münasibətləri, həm də xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** yaradır.

Tapşırıq müqaviləsi həm də **ikitarəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**. Ona görə ki, tərəflərdən hər biri bir-birinə münasibətdə vəzifələr daşıyırlar: vəkalət verən haqq ödəmək, tapşırığın icrası zamanı çəkilən xərclərin əvəzini vermək və digər vəzifələr daşıyır; vəkalət alanın isə üstünə tapşırığı icra etmək, hesabat vermək və digər vəzifələr düşür. Bu müqavilədə tərəflərdən birinin hüququ digər tərəfin vəzifəsinə uyğun gəlir. Tapşırıq müqaviləsi əvəzli və ya əvəzsiz olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda qarşılıqlı xarakterə malikdir.

3. Tapşırıq müqaviləsinin tətbiq sahəsi və əhəmiyyəti

Bəzən həyatda elə vəziyyət yaranır ki, mülki dövriyyə subyektləri bu və ya digər səbəbə görə mülki hüquqlarını və vəzifələrini şəxsən özləri həyata keçirə bilmirlər. Belə ki, adətən mülki hüququn hər bir subyekti malik olduğu mülki hüquq qabiliyyətini özü gerçəkləşdirir, əmlak əldə edir, əmək haqqını alır, mülkiyyətdə olan predmetləri və avadanlıqları satır, müxtəlif cür əqdlər bağlayır və digər hüquqi hərəkətlər edir. Həyat halları bəzi məqamlarda subyektin müstəqil və sərbəst şəkildə öz hüquqlarını həyata keçirməsinə, eləcə də subyektiv hüquq və vəzifələr əldə etməsinə mane olur. Mane olan hallar həm hüquqi xarakterli (fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması), həm də faktiki xarakterli (xəstəlik, hüquqi savadsızlıq, vaxt məhdudluğu və s.) ola bilər. Belə hallarda nümayəndəlik institutunun köməyindən istifadə etməklə subyektin özünün malik olduğu hüquq qabiliyyətinin bir hissəsini həyata keçirməsi onun üçün həddindən artıq rahat və əlverişli olur, bəzi hallarda isə sadəcə olaraq zərurətə çevrilir.

Beləliklə, nümayəndəlik institutundan istifadə etmək məqsədi ilə hüquq subyektləri ayrı-ayrı şəxslərin xidmətlərindən faydalanırlar. Həmin şəxslər əqdlər bağlayır və digər hüquqi hərəkətlər edirlər ki, bunun əsasında mülki hüquq münasibətləri əmələ gəlir və ya xitam olunur. Mülki hüquqda bu cür münasibətlər **nümayəndəlik** adlanır.

Nümayəndəlik münasibətləri müxtəlif əsaslara görə yarana bilər. Bu əsaslardan biri tapşırıq müqaviləsidir.

Tapşırıq müqaviləsi mülki (əmlak) dövriyyədə çox geniş surətdə tətbiq olunur. Bu müqavilədən həm vətəndaşların məişətində, həm ümumi mülki münasibətlərdə, həm də kommersiya fəaliyyətində (sahibkarlıq sahəsində) istifadə edilir.

Tapşırıq müqaviləsini **vasitəçilik üzrə fəaliyyətin hüquqi əsaslarından biri** hesab etmək olar. Bu müqavilənin köməyi ilə vəkalət alan müxtəlif cür hüquqi xarakterli əqdlər bağlayır. Vəkalət alan həm də faktiki hərəkətlər yerinə yetirir. Faktiki hərəkətlər tapşırıq (vəkalət verən) üçün hüquqi nəticə yaratmır, hüquq və vəzifələr doğurmur, nümayəndəlik əmələ gətirmir.

Tapşırıq müqaviləsi qiymətli kağızlar bazarında da tətbiq edilir. Belə ki, brokerlər qiymətli kağızlar bazarında müəyyən hallarda tapşırıq müqaviləsi əsasında hərəkət edirlər («Qiymətli kağızlar haqqında» qanun).

Tapşırıq müqaviləsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu hüquqi konstruksiya öz işini şəxsən aparmaq imkanına malik olmayan istənilən şəxsə imkan verir ki, o, vəkalət alanın (nümayəndənin) vasitəsi ilə mülki dövriyyədə çıxış etsin.

Tapşırıq müqaviləsinin tətbiq sahəsi günü-gündən daha da genişlənir. Demək olar ki, hər gün hüquqi yardım, tərəfdaşların axtarılması, marketinq və digər sahələrdə xidmət göstərilməsi üzrə yeni-yeni firmalar əmələ gəlir. Kommersiya təşkilatlarının bir növü olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin səhmdarları nümayəndə vasitəsi ilə səhmdar cəmiyyətinin iqlasında iştirak etmək, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq ixtiyarına malikdirlər. Kooperativin üzvü olan hüquqi şəxsi kooperativdə onun tərəfindən vəkil edilmiş şəxs (nümayəndə) təmsil edir. Bu kimi hallarda münasibətlər tapşırıq müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

4. Tapşırıq müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Tapşırıq müqaviləsinin ən birinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu müqavilə əsasında **gizli mülki nümayəndəlik münasibətləri** əmələ gəlir. Bu müqaviləni nümayəndəliyin klassik forması saymaq olmaz. Belə ki, tapşırıq müqaviləsində tərəf kimi iştirak edən vəkalət alan (nümayəndə) həmişə **vəkalət verənin (təmsil olunanın) adından yox, ancaq öz adından, lakin onun hesabına, onun mənafeyi üçün** çıxış edir. Bununla vəkalət verən üçün mülki hüquq və vəzifələr yaranır, dəyişir və ya xitam olunur. Belə ki, vəkalət alan üçüncü şəxslərlə əqdləri vəkalət verənin adından yox, öz adından bağlayır. Belə halda vəkalət alan bağlanmış əqd üzrə qarşı tərəfə (kontragentə) çevrilir. O, üçüncü şəxslər qarşısında kreditor (və ya borclu) kimi çıxış edir. Bağlanmış əqdlər əsasında əldə edilmiş hüquq və vəzifələr şəxsən vəkalət alana məxsus olur, yəni əqdin bağlanmasından yaranan hüquqi nəticə ona məxsus olur. Tapşırıq müqaviləsi icra olunduqdan sonra o, əqd üzrə əldə etdikləri hüquqların hamısını vəkalət verənə verir. Beləliklə, **vəkalət alan vəkalət verənin gizli (dolaylı) nümayəndəsi** kimi çıxış edir. Gizli nümayəndəlikdə vəkalət verənlə üçüncü şəxslər arasında bilavasitə hüquq münasibətləri yaranmır.

Gizli nümayəndəlik institutu qədim Romada əmələ gəlmişdir. Roma hüququnda nümayəndəlik tapşırıq müqaviləsi formasında həyata keçirilirdi. Roma hüquqşünasları tapşırıq müqaviləsini gizli nümayəndəlik hesab edirdilər. Bu baxımdan Roma hüququ kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə ciddi təsir göstərmişdir. Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə tapşırıq müqaviləsindən gizli (dolaylı) nümayəndəlik əmələ gəlir. Həmin müqaviləyə anlayış verən normada (AMQ-nin 662 §-i) Roma hüququnda olduğu kimi vəkalət alanın vəkalət verənin hesabına və mənafeyinə hərəkətlər etmək hüququ nəzərdə tutulmur. Bizim qanunvericilikdə də belədir. Azərbaycan Respublikası MM-in tapşırıq müqaviləsinə anlayış verən normasında (777.1-ci maddəsində) **gizli nümayəndəliyin «tapşırıq (prinsipalın) hesabına, lakin vəkalət alanın adından hərəkət etmək»** kimi əsas prinsip və formulası ifadə olunur. Bu isə Roma hüququ və bəzi Avropa ölkələrinin qanunvericilik ənənəsinə uyğundur. Lakin tapşırıq müqaviləsi barədə normaları məntiqi üsulla təfsir etdikdə gizli nümayəndəliyin əsas formulasını müəyyənləşdirmək olar. Bundan əlavə, MM-in 782-ci maddəsində bu formula birbaşa nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan fərqli olaraq, bəzi xarici ölkələrinin qanunvericiliyində (məsələn, RF-in, Çexiyanın, Fransanın və s.) tapşırıq müqaviləsindən klassik (açıq) nümayəndəlik forması yaranır. Sovet mülki qanunvericiliyində də bu müqavilədən klassik formalı nümayəndəlik yaranırdı.

Beləliklə, tapşırıq müqaviləsi **nümayəndəlik haqqında müqavilədir**. Özü də bu müqavilə əsasında **könüllü (müqavilə) nümayəndəlik** münasibətləri əmələ gəlir. Ona görə tapşırıq müqaviləsinə aid olan qaydalar nümayəndəlik institutuna şamil edilən normalarla birlikdə tətbiq edilə bilər (MM-in 26-cı fəslə). Başqa sözlə, tapşırıq müqaviləsinə nümayəndəlik haqqında ümumi qaydaların şamil olunması mümkündür.

Tapşırıq müqaviləsinin **ikinci əsas xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bir az qabaqda göstərdiyimiz kimi, bu müqavilə əsasında **mülki nümayəndəlik münasibətlərindən savayı, həm də öhdəlik hüquq münasibətləri əmələ gəlir**. Bu müqavilə hüquqi və faktiki xidmətlərin göstərilməsi üzrə öhdəliyin yaranmasını şərtləndirir. Bu onu ifadə edir ki, bu cür öhdəlik hüquq münasibətlərində obyekt kimi həm faktiki xarakterli, həm də hüquqi xarakterli hərəkətlər çıxış edə bilər. Vəkalət alan ona tapşırılan **əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri icra edir** (MM-in 777.1-ci maddəsi). Söhbət burada hüquqi xarakterli əqdlərdən, faktiki hərəkətin növü olan işlərdən və xidmətlərdən gedir.

Tapşırıq müqaviləsinin **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu müqavilədə tərəf rolunda çıxış edən vəkalət alanın fəaliyyəti **qeyri-maddi xarakterli vasitəçilik funksiyasının** yerinə yetirilməsinə yönəlir. Vəkalət alan həm də nəzərdə tutulan müsbət nəticəyə nail olunmasına qərantıya və zəmanət vermir. O, tapşırığı konkret nəticə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür (MM-in 777.1-ci maddəsi).

Tapşırıq müqaviləsinin **dördüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **fidusiar xarakterli müqavilə növünə** şamil edilir (latınja «fides» - etibar). Bu müqavilə onu bağlayan vətəndaşların bir-birinə **qarşılıqlı etimad göstərmələrinə, etibar etmələrinə əsaslanır və şəxsi xarakter daşıyır**. Belə ki, vəkalət verənlə vəkalət alan arasında qarşılıqlı münasibətlərə şəxsi etibar elementi xasdır. Ona görə də bu münasibətlərin şəxsi-etimad xarakterinin itirilməsi tərəflərin hər ikisinə ixtiyar verir ki, **onlar heç bir dəlil-səbəb və arqument gətirmədən müqaviləni pozsunlar**. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinin hər bir iştirakçısı istənilən vaxt müqaviləni ləğv edə bilər (MM-in 786.1-ci maddəsi). Qeyd etməliyik ki, etimad (etibar) hər bir əqdin vacib və zəruri elementi sayılır. Lakin elə əqdlər vardır ki, həmin əqdlərin mahiyyəti onların iştirakçılarının bir-birinə qarşılıqlı etibar etmələrindən ibarətdir; bu səbəbdən onlar fidusiar əqdlər adlanır; tapşırıq müqaviləsi məhz belə əqdlərdən biridir.

§ 2. Tapşırıq müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Tapşırıq müqaviləsində **iki tərəf** iştirak edir:

- vəkalət verən;
- vəkalət alan.

Vəkalət verən **təmsil olunan**, vəkalət alan isə **nümayəndədir**. Tapşırıq müqaviləsinin əsas funksiyası da bu iki müqavilə iştirakçısı arasındakı münasibətləri tənzimləməkdən və qaydaya salmaqdan ibarətdir. Roma hüququ vəkalət verəni «**mandant**», vəkalət alanı isə «**mandatari (prokurator)**» adlandırırdı.

Tapşırıq müqaviləsinin subyekt tərkibi bu müqavilənin növü ilə şərtlənir. Əgər tapşırıq müqaviləsi **ümumi mülki münasibətləri** tənzimləyirsə, bu cür müqavilədə istənilən **hər hansı hüquqi və fiziki şəxsin həm vəkalət verən, həm vəkalət alan rolunda çıxış etməsi** istisna olunmur. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlar bu müqavilənin bağlanması üçün iştirak edə bilərlər. Başqa sözlə desək, tapşırıq müqaviləsinə bağlamaq üçün həm vəkalət alanın, həm də vəkalət verənin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaları tələb olunur. Müqavilənin predmeti faktiki hərəkətlər olduqda onların tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaları tələb edilmir. Ona görə ki, faktiki hərəkətlər qeyri-əqd tipli hərəkətlərdir. Belə hərəkətlərin edilməsi üçün isə vəkalət alan şəxsin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb edilmir. Məsələn, şəxs öz yaxın qohumuna tapşırır ki, o, evdəki paltarları camaşırxanada yudurtsun; bu zaman vəkalət alan şəxsin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb edilmir. Amma hüquqi hərəkətlər əqd tipli hərəkətlərdir (məsələn, müqavilə bağlamaq və s.); əqd bağlamaq qabiliyyəti isə mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məjburi elementlərindən biridir. Odur ki, şəxs əqd bağlayarsa, o, tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Kommersiya nümayəndəliyi münasibətlərini tənzimləyən tapşırıq müqaviləsinə gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, bu növ müqavilə üzrə vəkalət alan tərəf rolunda **kommersiya nümayəndəsi** (sahibkarları daimi və müstəqil surətdə təmsil edən şəxs) çıxış edə bilər (MM-in 361-ci maddəsi). Kommersiya nümayəndəsi dedikdə **sahibkarlıq statusuna malik olan vətəndaşlar və kommersiya təşkilatları** başa düşülür. Belə çıxır ki, kommersiya nümayəndəliyi münasibətlərini rəsmiləşdirən tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkalət alan qismində yalnız sahibkar vətəndaşlar və kommersiya təşkilatları iştirak edə bilərlər. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının və qeyri-sahibkar vətəndaşların bu müqavilə üzrə kommersiya nümayəndəsi (vəkalət alan) kimi iştirak etmələri istisna olunur.

Hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən və mülki hüququn **xüsusi subyektli sayılan dövlətin** tapşırıq müqaviləsinin bağlanması iştirakına gəldikdə isə deyə bilərik ki, onun bu müqavilənin iştirakçısı olmaq imkanı istisna edilmir. Hüquq ədəbiyyatında dövlətin tapşırıq müqaviləsinin bağlanması çıxış etməsinin mümkünü fikri söylənilir. Məlum məsələdir ki, dövlət mülki (əmlak) dövlətdə özü çıxış etmir. Onu mülki hüquq münasibətlərində müxtəlif mərkəzi icra hakimiyyət orqanları – Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank və digər orqanlar təmsil edir. Məsələn, Mərkəzi Bank Azərbaycan dövləti adından ödənişlər haqqında sazişlər və ya başqa kontraktlar bağlaya bilər.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi mülki əmlak münasibətlərində və özəlləşdirmə prosesində dövləti təmsil edir. Nazirlər Kabineti xarici investorlarla faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi barədə konsessiya müqaviləsi bağlayır («Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunun 40-cı maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, əmlak dövriyyəsində dövləti təmsil edən həmin orqanlar **dövlətin nümayəndəsi kimi çıxış edir**. Bu cür nümayəndəlik könüllü (müqavilə) nümayəndəlik yox, **qanuni (normativ akta əsaslanan) nümayəndəlik hesab olunur**. Ona görə ki, müvafiq dövlət orqanları qanunun müəyyən etdiyi göstəriş əsasında dövləti təmsil edir.

Bununla belə, dövlət tapşırıq müqaviləsi əsasında yaranan nümayəndəlik münasibətlərində də iştirak edə bilər. Dövlət xarici ölkədə səfirliyin, konsulluğun yerləşdirilməsi üçün binanın satın alınmasını, kirayəyə götürülməsini hər hansı bir şəxsə tapşıra bilər və ya milli əhəmiyyətə malik olan nadir əşyaların əldə edilməsi üçün firmalarla tapşırıq müqaviləsi bağlaya bilər və s.

2. Müqavilənin predmeti

Tapşırıq müqaviləsinin predmetini müəyyənləşdirmək üçün mülki qanunvericiliyin həmin müqaviləyə legal tərif verən normasını nəzərdən keçirmək lazımdır (MM-in 777.1-ci maddəsi). Bu normaya görə vəkalət alan vəkalət verənin ona tapşıracağı əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri icra etməyi öhdəsinə götürür. Əqdləri, işləri və ya xidmətləri icra etmək hüquqi hərəkət yox, faktiki hərəkət sayılır. Deməli, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, tapşırıq müqaviləsinin predmetini vəkalət alanın vəkalət verənin hesabına həyata keçirdiyi faktiki hərəkətlər təşkil edir. Oudur ki, qüvvədə olan mövcud mülki qanunvericilik baxımından əgər hər hansısa bir şəxs başqa şəxs üçün yalnız hüquqi hərəkətlər yerinə yetirərsə, tapşırıq müqaviləsi bağlanmır.

Amma tapşırıq müqaviləsi əsasında faktiki hərəkətlərdən başqa, həm də hüquqi hərəkətlər yerinə yetirilə bilər. Buna görə də MM-də tapşırıq müqaviləsinin legal anlayışını verən norma belə formulə edilməlidir:

Tapşırıq müqaviləsinə görə, bir tərəf (vəkalət alan) başqa tərəfin (vəkalət verənin) ona tapşıracağı hüquqi hərəkətləri və (və ya) faktiki hərəkətləri yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür.

Verdiyimiz elmi (doktrinal) anlayışdan görünür ki, tapşırıq müqaviləsinin predmetini ilk növbədə **hüquqi hərəkətlər** təşkil edir. Bu hərəkətləri vəkalət alan vəkalət verənin hesabına və onun mənafeyi üçün, lakin öz adından yerinə yetirir.

Vəkalət alanın vəkalət verənin hesabına və onun mənafeyi üçün yerinə yetirdiyi hüquqi hərəkətlər, birincisi, **müəyyən hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlir**. Belə ki, vəkalət verən bu və ya digər səbəbə görə öz hüquq və vəzifələrini müstəqil surətdə həyata keçirmək imkanından məhrum ola bilər. Oudur ki, həmin hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsini vəkalət verən vəkalət alana tapşırır, ona həvalə edir. Bu məqsədlə də onlar arasında tapşırıq müqaviləsi bağlanır. Məsələn, xəstələndiyinə görə şəxs onun ünvanına gələn poçt barətinin (poçtla göndərilmiş pulun) və ya iş yerindən aylıq əmək haqqının alınmasını öz yoldaşına, tanışına və ya qohumuna tapşırır. Başqa misalda ştatında hüquq məsləhətçisi vəzifəsi olmayan müəssisə hər hansı vəkillə müqavilə bağlayır; bu müqaviləyə əsasən vəkil məhkəmə orqanlarında həmin müəssisənin mülki işlərini aparır.

Vəkalət alanın yerinə yetirdiyi hüquqi hərəkətlər, ikincisi, **hüquq və vəzifələrin əldə edilməsinə yönəlir**. Başqa sözlə, vəkalət alan hüquqi hərəkətləri hüquq və vəzifələrin əldə olunması məqsədilə həyata keçirir. Belə ki, vəkalət verən bu və ya digər səbəbə görə özü üçün öz hərəkətləri ilə yeni hüquq və vəzifələr əldə etmək imkanından məhrum ola bilər. Buna görə də o, yeni hüquq və vəzifələrin əldə olunmasını öz yoldaşına, tanışına və ya qohumuna tapşırır, ona həvalə edir. Məsələn, şəxs öz qohumuna tapşırır ki, yaşayış evi almaq üçün o, evin mülkiyyətçisi ilə alqı-satqı əqdi (müqaviləsi) bağlasın; bunun nəticəsində həmin şəxs yaşayış evinə mülkiyyət hüququ əldə edir. Digər misalda şəxs öz tanışına tapşırır ki, bağ evini kirayəyə götürmək üçün o, bağ evinin sahibi ilə kirayə əqdi (müqaviləsi) bağlasın; bunun nəticəsində həmin şəxs bağ evindən istifadə hüququ əldə edir. Vəkalət verən vəkalət alana hər hansısa digər əqdin bağlanmasını da tapşıra bilər.

Beləliklə, vəkalət alan öz üzərinə vəkalət verən üçün hüquqi hərəkətlər etmək vəzifəsi götürür. Hüquqi hərəkətlərə isə aiddir: əqd (müqavilə) bağlamaq; məhkəmədə çıxış etmək və prosessual hərəkətləri yerinə yetirmək; pul almaq; əmlak almaq və s.

Tapşırıq müqaviləsinin predmetini həm də **faktiki hərəkətlər** təşkil edir. Belə ki, bu müqavilə əsasında vəkalət alan vəkalət verən üçün faktiki hərəkətlər yerinə yetirə bilər. Faktiki hərəkətlər əqd xarakterinə malik olmayan hərəkətlərdir.

Faktiki hərəkətlərə, hər şeydən əvvəl, vəkalət alanın vəkalət verənin tapşıracağı **iş ijrə etməsi** aiddir. Məsələn, şəxs (vəkalət verən) öz tanışına tapşırır ki, o, bağ evi tikdirdirsin və ya mənzili təmir etdirdirsin. Burada tanışın həmin şəxs üçün bağ evi tikdirməsi iş görülməsi formasında faktiki hərəkətdir.

Faktiki hərəkətlərə digər tərəfdən **bağlanmış əqdləri (müqavilələri) ijrə etmək** aiddir. Məsələn, şəxs öz qohumuna tapşırır ki, o, həmin şəxsin hər hansı üçüncü şəxslə əmlak əldə edilməsi barədə bağladığı alqı-satqı müqaviləsini icra etsin, yəni əmlakın pulunu üçüncü şəxsə verib onu alsın və vəkalət verən şəxsə versin.

Faktiki hərəkətlərə həm də **xidmətləri icra etmək** aiddir. Məsələn, yük göndərən hər hansı şəxsə tapşırır ki, həmin şəxs daşıyıcının vasitəsilə yükü təyinat yerinə çatdırsın, yəni yükü daşıtdırsın.

Tapşırıq müqaviləsinin predmeti qarışıq xarakterə malik ola, yəni **qarışıq tərkibdən** də ibarət ola bilər. Belə ki, əgər şəxs digər şəxsə eyni vaxtda həm hüquqi, həm də faktiki hərəkət yerinə yetirməyi tapşırsa, müqavilənin predmeti qarışıq xarakter daşıyır. Məsələn, şəxs öz yoldaşına tapşırır ki, o, həm alqı-satqı müqaviləsi bağlasın, həm də həmin müqaviləni icra etsin.

Mülki hüquq subyektinin şəxsiyyəti ilə qırılmaz bağlı olan, şəxsi xarakter daşıyan hüquqi hərəkətlər tapşırıq müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilməz. Məsələn, subyekt tapşırıq müqaviləsi bağlamaqla nümayəndənin vasitəsilə öz əmlakı barəsində vəsiyyət edə və nigah bağlaya bilməz və s. Bəzi ölkələrin (RF-in, Fransanın, Çexiyanın və s.) qanunvericiliyinə görə, tapşırıq müqaviləsinin predmetini əvvəldə göstərdiyimiz kimi, yalnız hüquqi hərəkətlər təşkil edə bilər.

3. Müqavilənin digər elementləri

Qanun tapşırıq müqaviləsinin **formas**ı haqqında göstəriş ifadə edir (MM-in 777.2-ci maddəsi). Həmin göstəriş əsasən tapşırıq müqaviləsi həm **şifahi**, həm də **yazılı formada** bağlana bilər. Müqavilənin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə **notariat qaydasında təsdiqlənməsi** istisna edilmir.

MM-də **tapşırıq müqaviləsinin elementlərindən biri olan müddətə** həsr edilən xüsusi norma yoxdur. Elə hesab etmək olar ki, müddət tapşırıq müqaviləsi üçün mühüm şərt hesab edilmir.

Tapşırıq müqaviləsində müddət həm göstərilə, həm də göstərilməyə bilər. Əgər müddət göstərilərsə, **müddətli tapşırıq müqaviləsindən**, əgər müddət nəzərdə tutulmazsa, **müddətsiz tapşırıq müqaviləsindən** söhbət gedə bilər.

Tapşırıq müqaviləsi üzrə müddət vəkalət alanın həyata keçirdiyi hüquqi və ya faktiki hərəkətlərin icra vaxtını ifadə edir. Əgər müqavilə əsasında müddət müəyyənləşdirilərsə, vəkalət alan ona verilən tapşırığı həmin müddət ərzində icra etməyə borcludur. Müddət, bir qayda olaraq, tapşırıq müqaviləsinin iştirakçılarının razılığı ilə müəyyən edilir.

Müddətsiz tapşırıq müqaviləsində vəkalət alanın ona verilən tapşırığı hansı müddətə icra etməsi nəzərdə tutulmur. Müqavilədə müddətin təyin edilmədiyi hallarda tapşırığın icrası müddəti MM-in 427.2-ci maddəsində göstərilən qaydada müəyyən olunur. Belə halda vəkalət verən **tapşırığın dərhal icrasını tələb edə bilər, vəkalət alan isə onu əqlabatan müddətdə icra etməyə borclu olur**.

Tapşırıq müqaviləsinin qiymətinə gəldikdə isə göstərə bilərik ki, müddət kimi qiymət də **müqavilənin mühüm şərti sayılır**. Müddətdən fərqli olaraq qanun tapşırıq müqaviləsinin qiymətinə, onun ödənilməsi qaydasına xüsusi norma həsr etmişdir (MM-in 783-cü maddəsi).

Tapşırıq müqaviləsinin qiyməti vəkalət alana hüquqi və ya faktiki hərəkətləri həyata keçirməyin, yəni ona **tapşırılan işi icra etməyin müqabilində və əvəzində vəkalət verənin ödədiyi haqdan** ibarətdir. Qiymət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, tapşırıq müqaviləsi həm əvəzsiz, həm də əvəzli müqavilədir. **Roma hüququ dövründən bəri klassik kontinental hüquq sistemlərində tapşırıq ənənəvi olaraq əvəzsiz müqavilə hesab edilir**. Özü də bu hüquq sistemlərinin qanunvericiliyinə görə tapşırıq müqaviləsinin əvəzsiz olması vəkalət alana verilən haqqın qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulmaması ilə şərtlənir. Bu o deməkdir ki, əgər qanunda və ya müqavilədə vəkalət alana haqq ödənilməsi müəyyənləşdirilməyibsə, belə tapşırıq müqaviləsi əvəzsiz müqavilədir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi də bu mövqedə durur. Belə ki, vəkalət verən vəkalət alana yalnız o halda haqq ödəyir ki, bu şərtləşdirilmiş olsun (MM-in 783.2-ci maddəsi), yəni qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş olsun. Bu göstərişin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunda və ya müqavilədə vəkalət alana haqq verilməsi şərti nəzərdə tutulmazsa, müqavilə əvəzsiz olur.

Beləliklə, qanun üç halda tapşırıq müqaviləsinin əvəzli olmasını, yəni vəkalət verənin vəkalət alana haqq ödəməli olmasını müəyyən edir:

- birincisi, **qanunda və ya müqavilədə ödəniş barədə şərt** olduqda;
- ikincisi, vəkalət verənin vəkalət alana haqq ödəməsi **hamılıqla qəbul edilmiş** olduqda (məsələn, tapşırıq sahibkarlıq fəaliyyəti və kommersiya əməliyyatı ilə əlaqədar olduqda);
- üçüncüsü, tapşırıq müqaviləsində vəkalət alan rolunda **müstəqil peşə fəaliyyəti formasında əqdlər bağlamaq və ya xidmətlər göstərmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər** çıxış etdikdə.

Müstəqil peşə fəaliyyəti formasında əqdlər bağlamaq və ya xidmətlər göstərmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər dedikdə vəkillər, patent müvəkilləri başa düşülür. Göstərilən kateqoriya şəxslər **əvəzli peşəkar (professional) nümayəndəliyi** həyata keçirirlər. Bu cür nümayəndəliyi kommersiya nümayəndəliyindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, **kommersiya nümayəndəliyi** sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələr bağlanarkən sahibkarları daimi və müstəqil surətdə təmsil edən şəxsin həyata keçirdiyi nümayəndəlikdir (MM-in 361.2-ci

maddəsi). Kommersiya nümayəndəliyində nümayəndə rolunda yalnız nümayəndəliyi sənət, peşə kimi həyata keçirən sahibkar çıxış edə bilər.

Patent müvəkkili patentin alınması işlərinin aparılmasında vəkalət verən şəxsə köməklik göstərir, lisenziya müqavilələrinin bağlanması zamanı onu təmsil edir, müvafiq icra hakimiyyəti orqanında, məhkəmədə vəkalət verənin mənafeələrini müdafiə edir və s. («Patent haqqında» qanunun 6-cı maddəsi). Vəkillər dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında və təşkilatlarında, o cümlədən, beynəlxalq təşkilatlarda və əjnəbi ölkələrdə fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndəliyini həyata keçirirlər. O, hüquqi yardım üçün müraciət etmiş şəxslərlə münasibətlərini bir qayda olaraq, tapşırıq müqaviləsi əsasında qurur. Vəkil həmin şəxslərin tapşırığını yazılı surətdə tərtib edilmiş müqavilə ilə icra edir («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» qanunun 5-ci maddəsi).

Tapşırıq müqaviləsi üzrə haqqın miqdarı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Müqavilədə haqqın miqdarı müəyyənləşdirilməyə də bilər. Lakin bu hal, tapşırıq müqaviləsinin əvəzsiz xarakterə malik olmasını şərtləndirir.

Qanun tapşırıq müqaviləsi üzrə haqqın miqdarı müəyyənləşdirilmədiyi hallarda bunun **iki yolla (üsulla)** təyin edilməsi qaydasını müəyyən edir. Birincisi, **qüvvədə olan tariflərə** istinad etməklə haqqın miqdarı müəyyən edilir. İkinci üsuldən tarif olmadıqda istifadə edilir. Belə halda **vəkalət alanın olduğu yerdə qəbul edilmiş haqq (məzənnə, nırx) əsas götürülməklə** vəkalət alana ödəniləcək haqqın miqdarı müəyyənləşdirilir (MM-in 783.3-cü maddəsi).

§ 3. Tapşırıq müqaviləsinin məzmunu

1. Vəkalət alanın vəzifələri

Müqavilə üzrə həm vəkalət alan, həm də vəkalət verən hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Həm əvəzli, həm də əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi tərəflərin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur. Ona görə ki, tapşırıq müqaviləsi bütün hallarda ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.

Vəkalət alanın **əsas vəzifəsi onun tapşırığı vijdanla yerinə yetirilməsindən və bu zaman vəkalət verənin haqlı mənafeələrini müdafiə etməsindən ibarətdir** (MM-in 778.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, o, tapşırığı öhdəliklərin icrası zamanı tətbiq edilən vijdanlılıq prinsipi əsasında yerinə yetirməyə borcludur. **Vijdanlılıq prinsipinə** görə vəkalət alan şərtləşdirilmiş vaxtda və yerdə, lazımı qaydada, müqavilənin şərtlərinə və qanunun tələblərinə müvafiq surətdə, belə şərtlər və tələblər olmadıqda isə işgüzar adətlərə və ya adətən irəli sürülən tələblərə müvafiq surətdə hərəkət etməklə tapşırığı həyata keçirir (MM-in 425-ci maddəsi).

Vəkalət alan **yalnız ona verilmiş tapşırıqları yerinə yetirməlidir**. Onun vəkalət verənin göstərişlərini qeyri-dəqiq icra etməyə ixtiyarı çatmır, habelə həmin göstərişlərdən kənara çıxmağa haqqı yoxdur. Lakin bəzi məqamlarda vəkalət alan vəkalət verənin verdiyi göstərişlərdən kənara çıxmağa da bilər. Qanun iki şərt əsasında göstərişlərdən kənara çıxmağın mümkünlüyünü nəzərdə tutur (MM-in 778.3-cü maddəsi):

- birincisi, iş üzrə **elə bir vəziyyət yaranır** ki, bu vəziyyət göstərişlərdən kənara çıxmağı tələb edir və belə halda kənara çıxma barədə **vəkalət alanın vəkalət verəndən ijasə almağa, onun bu barədə fikrini öyrənməyə imkanı olmur**;

- ikincisi, əgər vəkalət verən işin vəziyyətini bilsəydi, **tapşırıqdan kənara çıxmağa onun ijasə verə biləcəyi güman edilərsə** (məsələn, vəkalət verənin mənafeyinə xidmət edən kənaraçıxmanı bu cür əsas hesab etmək olar).

Vəkalət alan **göstərilən vəzifəni yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət** daşıyır. Belə ki, vəkalət alan öz əsas vəzifəsini kifayət qədər vicdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalət verənə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 779.1-ci maddəsi). Göstərilən halda **təqsirə görə məsuliyyət prinsipi** tətbiq edilir. Vəkalət alan həm **qəsd**, həm də **ehtiyatsızlıq** formasında məsuliyyət daşıyır. Lakin məsuliyyətin dərəcəsi müəyyən edilərkən vəkalət alanın peşə fəaliyyəti ilə bağlı risk, onun qabiliyyəti və keyfiyyətləri və s. hallar nəzərə alınır. Vəkalət alan həm də əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi üzrə tapşırığı vicdanla icra etməməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Bundan ötrü onun qəsd və ya kobud ehtiyatsızlıq formasında təqsirinin olması tələb edilir. Həm əvəzli, həm də əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi üzrə əgər vəkalət alan tapşırığı kifayət qədər vijdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalət verənə zərər vurarsa, o, vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Belə ki, vəkalət alan öz əsas vəzifəsini kifayət qədər vijdanla icra etməməsinə görə **zərərin əvəzini ödəmə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət** daşıyır.

Vəkalət alan vəkalət verənin göstərişlərindən icazəsiz olaraq kənara çıxmağa görə məsuliyyət daşıyır. O, bu cür kənara çıxma halının nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzini ödəməyə borcludur. Əgər o, **zərərin əvəzini ödəməzsə, tapşırıq icra edilməmiş sayılır** (MM-in 778.3-cü maddəsi). Yox, əgər, vəkalət alan kənara çıxma nəticəsində əmələ gələn **zərərin əvəzini ödəyərsə, onda tapşırıq icra edilmiş sayılır**. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna 20 min manata bağ evi almağı tapşırır. Lakin qonşu bağ evini 25 minə alır. Bununla o, tapşırıqdan kənara çıxır və bunun nəticəsində zərər yaranır. Qonşu 5 min manat pulu vəkalət verənə ödəyir. Bu isə tapşırığın icra edilməsini şərtləndirir.

Vəkalət alanın **ikinci əsas vəzifəsi onun tapşırığı şəxsən özü icra etməsindən** ibarətdir. Vəkalət alan ona verilmiş tapşırığı şəxsən icra etməyə borjlıdur (MM-in 780.1-ci maddəsi). Bu vəzifə tapşırıq müqaviləsinin fidusiar, yəni şəxsi-etimad xarakterli müqavilə olmasından irəli gəlir. Belə ki, vəkalət verənin vəkalət alana göstərdiyi xüsusi etimad (etibar) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tapşırığı icra edərkən vəkalət alan faktiki yardımçı hərəkətlər üçün köməkçi kimi müxtəlif şəxsləri (sürücüləri, makinaçını, kuryeri, tərcüməçini, hüquq məsləhətçisini və s.) jəlb edə bilər. Bu hal onun tapşırığı şəxsən icra etmək vəzifəsindən kənara çıxmasını ifadə etmir. Köməkçilərin həyata keçirdikləri hərəkətə görə vəkalət verənin qarşısında onlar yox, vəkalət alan məsuliyyət daşıyır. Köməkçilərin jəlb edilməsinə, əgər tapşırıq müqaviləsində başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, vəkalət verənin razılıq (icazə) verməsi tələb olunmur.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, vəkalət alan şəxsin ona verilmiş **tapşırığın icrasını digər şəxsə (üçüncü şəxsə) tapşıra (yenidən tapşırma) bilmək ixtiyarı vardır**. Lakin yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda o, bu hüquqdan istifadə edə bilər (MM-in 780.1-ci maddəsi):

- vəkalət verən onu **icranı üçüncü şəxslərə verməyə vəkil etdikdə** (vəkalət alanın xəstələnməsi, ezamiyyətə getməsi və s.);

- tapşırığın icrasının **üçüncü şəxslərə həvalə edilməsi şəraitdən irəli gəldikdə**;

- icranın bu cür verilməsi **qəbul olunmuş işgüzar adətlərə uyğun gəldikdə**.

Tapşırığın icrası həvalə olunduğu üçüncü şəxs nümayəndəlik münasibətlərində vəkalət alanı əvəz edir (**öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi**). Bu zaman nümayəndəliyə aid müddəalar üçüncü şəxslər üçün qüvvədə olur (MM-in 778.2-ci maddəsi). Beləliklə, tapşırığın icrasının üçüncü şəxslərə verilməsi ilə öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi (**öhdəliklərin verilməsi**) baş verir. Ona görə də tapşırığın üçüncü şəxslərə verilməsi üzrə münasibətlərə öhdəliklərin verilməsi barədə qayda tətbiq edilir (MM-in 522-ci maddəsi). Belə ki, əgər vəkalət alanla tapşırığın üçüncü şəxsə veriləyi barədə razılaşma əldə edilərsə, bu yalnız vəkalət verənin (kreditorun) icazəsi ilə etibarlı olur. İcazə yalnız vəkalət verənin öhdəliyin verilməsindən xəbərdar edildiyi halda verilir. O, tapşırığın üçüncü şəxsə keçməsinə icazə verməkdən imtina edərsə, tapşırıq verilmiş sayılır. Belə halda **vəkalət alan üçüncü şəxslərin hərəkətləri üçün öz hərəkətləri kimi məsuliyyət** daşıyır (MM-in 780.2-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, vəkalət verən qarşısında üçüncü şəxslər yox, vəkalət alan şəxs məsuliyyət daşıyır.

Tapşırığın vəkalət verənin ijasəsi ilə üçüncü şəxslərə verildiyi halda, vəkalət verən qarşısında üçüncü şəxslər məsuliyyət daşıyır. Vəkalət alan **yalnız üçüncü şəxslərin seçilməsi və təlimatlandırılmasında vijdansızlıq göstərilməsinə görə javabdehdir** (MM-in 780.3-cü maddəsi). Bununla belə, hər bir halda vəkalət verən tapşırıqla bağlı bilavasitə həmin üçüncü şəxslərə qarşı tələb irəli sürmək ixtiyarına malikdir.

Vəkalət alanın **üçüncü vəzifəsi** istənilən vaxt vəkalət verənin tələbi ilə ona **tapşırığın icrası gedişi barədə informasiya verməkdən** ibarətdir (MM-in 781-ci maddəsi). Bu vəzifə vəkalət verənə imkan verir ki, o, tapşırığın icrasından xəbərdar olsun, işin gedişatı barədə məlumat əldə etsin, zəruri hallarda isə müvafiq zəruri tədbirlər görsün və s. Vəkalət alan müqavilənin məqsədinə nail olunmasına maneçilik törədə biləcək və ya tapşırığın icrasını təhlükəyə məruz qoya biləcək hər bir hal və vəziyyət haqqında məlumat verməyə borcludur. Bununla vəkalət verən şəxs müqavilənin yerinə yetirilə bilməsinə maneçilik törədə biləcək, onun mənafeyinə və maraqlarına xələl gətirəcək bütün halları aradan qaldırmaq imkanı qazanır.

Vəkalət alanın **dördüncü vəzifəsi tapşırığın icrasından sonra onun hesabat verməsindən** ibarətdir (MM-in 781-ci maddəsi). Hesabatda icra edilən bütün hərəkətlər və onların nəticələri, çəkilən zəruri xərjlər və tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan digər əhəmiyyətli məlumatlar ifadə edilməlidir. Vəkalət alan şəxs, zəruri olduqda, hesabatı bütün lazımı **təsdiqedic və bəraətverici sənədləri** də qoşa bilər. Qanun hesabatın hansı formada verilməsi barədə qayda nəzərdə tutmur. Güman etmək olar ki, hesabat həm şifahi, həm də yazılı formada verilə bilər. Yazılı hesabat formasından bir qayda olaraq, çoxsaylı müxtəlif hərəkətləri əhatə edən mürəkkəb xarakterli tapşırıqların icrası zamanı istifadə edilir.

Vəkalət alanın **beşinci vəzifəsi** ondan ibarətdir ki, o, **tapşırığın ijrasi nəticəsində əldə olunanların hamısını vəkalət verənə verməyə borjlıdur** (MM-in 782.1-ci maddəsi). Tapşırığın ijrasi nəticəsində müxtəlif cür əmlak növləri – pul, qiymətli kağızlar, predmetlər, avadanlıqlar və s. əldə oluna bilər. Vəkalət alan icra nəticəsində əldə etdiklərini dərhal vəkalət verənə təqdim etməlidir. Əgər o, əldə etdiklərinin verilməsini gecikdirsə, bu vəkalət verənə ixtiyar verir ki, o, əldə olunan əmlakın verilməsini və vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin. Əgər əldə edilən nəticə puldan ibarət olarsa, gecikdirmə halına görə vəkalət alan faiz verir (MM-in 782.2-ci maddəsi). O, özgəsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamaqla pul öhdəliyini icra etməməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Belə ki, vəkalət alan hər gecikdirilən gün üçün faiz ödəməlidir. Faizlər onun tapşırığın ijrasi nəticəsində əldə etdiyi pul vəsaiti məbləğinin vəkalət verənə ödənilməsi günə qədər tutulur. Vəkalət alandan tutulmalı olan faizlərin miqdarı pul öhdəliyinin (və ya onun müvafiq hissəsinin) icra edildiyi gün üçün bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bank uçot dərəcəsi isə Mərkəzi Bank tərəfindən təyin edilir (MM-in 449-cu maddə).

si). Beləliklə, tapşırıqın iyrası nətiyəsində vəkalət alanın əldə etdiyi pulu verməməsi vəkalət verənə ixtiyar verir ki, o, pul vəsaitinin və gejkidrilən hər bir gün üçün tutulan faizin ödənilməsini tələb etsin.

2. Vəkalət verənin vəzifələri

Vəkalət verənin **ən əsas və başlıca vəzifəsi vəkalət alana tapşırıq** verməkdən ibarətdir. Vəkalət verənin bu vəzifəsi qanunda birbaşa nəzərdə tutulmasa da, onun belə bir vəzifə daşmasını MM-in ayrı-ayrı normalarında ifadə olunan göstərişlərdən irəli gəldiyini yəqin etmək olar. Məsələn, müqavilənin leqal anlayışını nəzərdə tutan MM-in 777.1-ji maddəsi vəkalət verənin tapşırıq verməsindən, vəkalət alanın isə bu tapşırığı həyata keçirməyi öhdəsinə götürməsindən söhbət açır. Qanunda tapşırıq müqaviləsi üzrə verilən tapşırıqın məzmununa həsr edilmiş xüsusi norma vardır (MM-in 778-ji maddəsi). İkinci tərəfdən, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, tapşırıq müqaviləsi konsensual müqavilədir; konsensual müqavilə olduğuna görə həmin müqavilə vəkalət verən üçün vəkalət alana tapşırıq vermək vəzifəsi müəyyənləşdirir.

Vəkalət verən tapşırıq verməyə, ümumiyyətlə, tapşırıq müqaviləsinin bağlanmasından söhbət gedə bilməz. Tapşırıqsız tapşırıq müqaviləsinə bağlanmış hesab etmək olmaz. Deməli, tapşırıq, şübhəsiz, tapşırıq müqaviləsinin **mühüm şərti kimi** çıxış edir ki, onu vermək vəzifəsi vəkalət verənə həvalə edilir.

Tapşırıq müəyyən hərəkətləri həyata keçirmək üçün vəkalət verənin vəkalət alana verdiyi göstərişdir. Şifahi tapşırıq müqaviləsində tapşırıq şifahi formada, yazılı tapşırıq müqaviləsində isə yazılı formada ifadə edilir. Tapşırıq birtərəfli aktdir. Əgər vəkalət alan tapşırığı qəbul edərsə, onda tapşırıq müqaviləsi bağlanır və qüvvəyə minir. Ona görə ki, müqavilə iki tərəfin iradəsini ifadə edir.

Tapşırıq müəyyən bir məzmunla malikdir. **Tapşırıqın məzmunu** vəkalət alanın yerinə yetirməli olduğu hüquqi və ya faktiki hərəkətlərin dəqiq siyahısıdır. Bu hərəkətlərin dairəsi müqavilədə nəzərdə tutulur. Tapşırıqın məzmunu müqavilədə birbaşa göstərilir. Əgər göstərilməzsə, onda tapşırıqın məzmunu bağlanan əqdlərin və ya göstərilən xidmətlərin xarakteri ilə müəyyən edilir (MM-in 778.2-ji maddəsi).

Vəkalət verənin **ikinci əsas vəzifəsi, əgər şərtləşdirərsə, vəkalət alana haqq verməkdən ibarətdir** (MM-in 783-cü maddəsi). Qeyd etməliyik ki, yalnız əvəzli tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkalət verən bu cür vəzifə daşıyır. Əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi üzrə isə vəkalət verənin tapşırıqın iyrası üçün haqq vermək və ödəmək vəzifəsinə malik olması istisna edilir.

Vəkalət verənin daşdığı **üçüncü vəzifə** onunla şərtlənir ki, o, vəkalət alanın **tapşırığı vijdanla iyrə edərəkən çəkdiyi xərjlərin əvəzini, o cümlədən faizləri ödəməli və onu bu məqsədlə götürdüyü öhdəliklərdən azad etməlidir** (MM-in 783.1-ji maddəsi). Özü də buradaja dərhal qeyd etməliyik ki, tapşırıq yalnız vijdanla yerinə yetirilərkən vəkalət alanın çəkdiyi zəruri xərjlər ödənilir. Tapşırıqın iyrası zamanı vijdanlıq prinsipinin pozulması hallarında, çəkilən zəruri xərjlər çətin ki, ödənilsin. Bunu qanunda ifadə olunan göstərişdən yəqin etmək olur. Çəkilən xərjlər dedikdə daşıma haqqı, nəqliyyat xərjləri, biletlər və digər məsrəflər başa düşülür. Məsələn, vətəndaş yaxın qohumlarından birinə onun Moskva şəhərindəki üçotaqlı yaşayış mənzilini satmaq göstərişi verir. Qohum Moskva şəhərinə gəlir və on gün həmin şəhərdə mehmanxanada qalır. On gündən sonra o, müştəri taparaq mənzili satır. Alqı-satqı müqaviləsi dövlət qeydiyyatına alınarkən qohum olan şəxsin dövlət rüsumunu ödəmək üçün pulu olmur. O, Moskvada yaşayan həmyerlisindən həmin pulu faizi ilə borj alır. Göstərilən bu halda vətəndaş (vəkalət verən) qohumunun (vəkalət alanın) yol haqqını, mehmanxana və gündəlik yemək xərjlərini, aldığı borj məbləğini və borj üzrə faizi ödəyir.

Vəkalət verənin tapşırıq müqaviləsi üzrə daşdığı vəzifələrdən biri onun **vəkalət alana etibarnamə verməyə** borjlu olmasından ibarətdir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, etibarnamə yalnız hüquqi xarakterli hərəkətlər edildikdə (məsələn, əqdlər bağlandıqda) verilir. Faktiki hərəkətlər edildikdə etibarnamənin verilməsinə ehtiyaj yoxdur. Düzdür, vəkalət verənin bu vəzifəsi qanunda birbaşa göstərilməyə də, onu tam yəqin etmək olar. Belə ki, tapşırıqda onun iyrasına aid hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi səlahiyyəti göstərilir (MM-in 778.2-ji maddəsi). Bu səlahiyyəti üçüncü şəxslərlə münasibətdə gerçəkləşdirmək üçün vəkalət verənin vəkalət alana yazılı səlahiyyət (vəkalət), yəni etibarnamə verməsi tələb olunur. Əks təqdirdə, etibarnamə olmadan hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün vəkalət alan üçüncü şəxslər qarşısında təmsil oluna bilməz.

Yeri gəlmişkən, tapşırıq müqaviləsi ilə etibarnamə arasındakı münasibətə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə bu məsələyə toxunmağı zəruri hesab edirik. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında onlara birmənalı münasibət göstərilmir (bu barədə sonrakı yarımbaşlığa bax).

Köhnə mülki qanunvericiliyə görə (köhnə 1964-cü il MM-in 398-ji maddəsi) vəkalət verən vəkalət alanın əldə etdiklərini qəbul etmək, onu tapşırıqın iyrə edilməsi üçün zəruri olan vasitələrlə təmin etmək kimi vəzifələr də daşıyırdı ki, bu vəzifələr qüvvədə olan MM-də nəzərdə tutulmur.

Vəkalət verənin məsuliyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, o, tapşırıqın iyrəsi gedişində vəkalət alana dəyən zərər üçün, əgər zərərin onun təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməyə, vəkalət alan qarşısında məsuliyyət daşıyır (MM-in 784-cü maddəsi). Bu halda qanun **təqsirə görə məsuliyyət prinsipinin** tətbiq

edilməsini nəzərdə tutur. Mülki qanunverijilik **vəkalət verənin təqsiri prezumpsiyasını** müəyyən edir. Bu, onu ifadə edir ki, ziyanın onun təqsirli hərəkətləri nəticəsində yaranmadığını sübuta yetirməyə, vəkalət verən təqsirkar hesab edilir və vəkalət alan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Şübhəsiz ki, sübut etmə yükünü o, çəkir.

3. Tapşırıq müqaviləsi və etibarnamə

Nümayəndəlik münasibətlərini düzgün və lazımı qaydada rəsmiləşdirmək üçün hansı sənədlərin olmasını müəyyənləşdirmək vəzifə əhəmiyyətə malikdir. Mümkün olan üç alternativdən (variantdan) yalnız biri münasibətlərin düzgün rəsmiləşdirmə vasitəsi ola bilər:

- tapşırıq müqaviləsi;
- etibarnamə;
- tapşırıq müqaviləsi və etibarnamə.

Məsələnin düzgün həllini tapmaq üçün tapşırıq müqaviləsi ilə etibarnamənin əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək. Tapşırıq müqaviləsinin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsi zəruri olduğu üçün bu müqavilə **ikitarəfli əqddir**. Etibarnamə isə bir tərəfin iradə ifadəsi əsasında verildiyinə görə **birtərəfli əqddir**. Etibarnamə **müddətli əqddir**; o, istənilən müddətə verilə bilər. Verilmə müddəti (bağlandığı tarix) göstərilməyən etibarnamə etibarsız sayılır. Bu sözləri tapşırıq müqaviləsi haqqında demək olmaz. Bu müqavilədə müddət nəzərdə tutulmaya da bilər. Etibarnamə yalnız yazılı formada tərtib olunur. Tapşırıq müqaviləsi həm **şifahi**, həm də **yazılı formada** bağlana bilər. **Tapşırıq müqaviləsinin funksiyası** nümayəndəliyin **daxili münasibətlərini**, yəni vəkalət verənlə vəkalət alan arasında yaranan münasibətləri qaydaya salmaqdan, **etibarnamənin funksiyası isə nümayəndəliyin xarici münasibətlərini**, yəni vəkalət alanla üçüncü şəxslər arasında əmələ gələn münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Məsələn, vətəndaş öz bağ evini satmağı qonşusuna tapşırır. Qonşu bağ başqa bir vətəndaşa (üçüncü şəxsə) satır. Bu misalda vətəndaşla (vəkalət verənlə) qonşu (vəkalət alan) arasındakı münasibətlər nümayəndəliyin daxili münasibətləri hesab edilməklə tapşırıq müqaviləsi ilə tənzimlənir. Qonşu (vəkalət alan) ilə üçüncü şəxs arasındakı münasibətlər nümayəndəliyin xarici münasibətləri sayılmaqla etibarnamə ilə qaydaya salınır. Deməli, tapşırıq müqaviləsi vəkalət alana, etibarnamə isə üçüncü şəxsə ünvanlanır.

Beləliklə, söylədiklərimizdən biz belə bir nəticə çıxara bilərik ki, təkcə tapşırıq müqaviləsi və ya təkcə etibarnamə ilə nümayəndəlik üzrə münasibətləri nizama salmaq olmaz. Ən düzgün variant bu münasibətlərin **tapşırıq müqaviləsi ilə birlikdə etibarnamə vasitəsi** ilə qaydaya salınmasından ibarətdir. Yuxarıdakı misalda vəkalət alanın etibarnaməsiz üçüncü şəxsə bağ evini satmasının qeyri-mümkünlüyü aydın məsələdir. Ona görə də Y.A.Suxanovun belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, yazılı tapşırıq müqaviləsi yalnız müqavilədə müddət göstərilmədiyi və ya etibarnamədə nəzərdə tutulan müddətdən çox olduğu hallarda bağlanır. Onun fikrinə, qalan digər hallarda tapşırıq müqaviləsi bağlamaq lazım deyil, çünki etibarnamə həmişə müqavilənin bağlanmasını mübahisəsiz olaraq sübut edir. Bununla bərabər, belə bir fikir ilə də razılaşmaq olmaz ki, müəyyən hallarda vəkalət alan üçüncü şəxsə etibarnamənin əvəzinə lazımı qaydada tərtib olunmuş tapşırıq müqaviləsinin surətini təqdim edə bilər. Münasibətlərin lazımı qaydada rəsmiləşdirməsi üçün ən düzgün yol həm tapşırıq müqaviləsi bağlamaq, həm də etibarnamə verməkdir. Bu isə vəkalət verənin vəkalət alana etibarnamə verməyə borjlu olmasını şərtləndirir. Bir az əvvəldə çəkdiyimiz misalda vəkalət alanın əmlakı etibarnaməsiz üçüncü şəxsə neçə satmasını hətta təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Çox hallarda tapşırığı etibarnaməsiz də icra etmək olar. Etibarnamə xüsusən o halda zəruri olur ki, vəkalət alan tapşırıq müqaviləsi üzrə tapşıranın adından və onun hesabına əqdlər bağlasın. Əgər o, tapşırının hesabına, lakin öz adından əqdlər bağlayarsa, çox vaxt etibarnamədən istifadə edilməsi lazım olmur. Ona görə ki, vəkalət alan bu cür halda bağlanan əqdin tərəfi kimi çıxış edir. Tapşırıq müqaviləsinin predmeti faktiki hərəkətlərdən (qeyri-əqd tipli hərəkətlərdən) ibarət olduğu hallarda isə etibarnamə verilməsi ümumiyyətlə, tələb olunmur.

4. Tapşırıq müqaviləsinin xitam olunması

Tapşırıq müqaviləsinin xitam olunmasının əsasları qanunda müəyyənləşdirilmişdir (MM-in 786-jı maddəsi). Bu əsasların çoxu hələ Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu.

Tapşırıq müqaviləsi üzrə tərəflər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər şəxsi-etimad xarakteri daşıyır. Bu xüsusiyyət müqavilənin **xüsusi əsaslarla ləğv olunmasında** da ifadə edilir. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinin hər bir iştirakçısının istənilən vaxt müqaviləni ləğv etmək ixtiyarı vardır (MM-in 786.1-jı maddəsi). Söhbət həm vəkalət verənin, həm də vəkalət alanın heç bir **arqument, motiv və dəlil gətirmədən tapşırıq müqaviləsini birtərəfli qaydada ləğv etmək** hüququndan gedir. Bu onunla izah olunur ki, tapşırıq müqaviləsi üzrə münasibətlər tərəflərin bir-birinə xüsusi olaraq etibar etmələrinə əsaslanır; əgər etibar itərsə, müqavilə də xitam olunmalıdır. Roma hüququnda da bu cür qayda nəzərdə tutulmuşdu.

Müqavilənin hər bir iştirakçı tərəfindən ləğv edilməsi tapşırıq müqaviləsinin xitam edilməsinin xüsusi halıdır. Özü də müqaviləni bu cür qaydada ləğv olunması **öhdəliyin pozulması yox, hüquqa uyğun hesab edilir**.

Müqavilənin göstərilən əsasla xitam edilməsi **tərəflərin bir-birinə sadəcə olaraq xəbər və məlumat ver-**

məsi yolu ilə həyata keçirilir. Lakin müqavilənin ləğv edilməsinə dair bildiriş verən tərəf digər tərəfin düşdüyü zərərin əvəzini ona ödəməlidir (MM-in 786-jı maddəsinin 1-ci bəndi).

Bununla bərabər, tapşırıq müqaviləsi digər əsaslarla da ləğv edilə bilər:

- vəkalət verən və ya vəkalət alanın **ölməsi ilə**;
- onların fəaliyyət **qabiliyyətini itirməsi ilə**;
- onların **ödəniş qabiliyyəti olmayan elan edilməsi ilə**.

Göstərilən əsaslarla müqavilənin ləğv edilməsi bəzi halda münasibətlərin avtomatik olaraq kəsilməsinə səbəb olmur. Belə ki, vəkalət verənin mənafeinin müdafiəsi zərurəti yaranarsa, onun mənafe və maraqlarının qorunması məqsədi ilə tapşırıq müqaviləsi üzrə **münasibətlər davam edə bilər**. Bu münasibətlər həm də vəkalət verənin təqsiri olmadan müqavilənin vəkalət alan tərəfindən ləğv edilməsi nəticəsində vəkalət verənin mənafeini qorumaq zərurəti yarandığı halda da davam edə bilər. Məsələn, vəkalət verən öldükdə, əgər onun mənafeinin müdafiəsi tələb edərsə, vəkalət alan tapşırıq müqaviləsi üzrə münasibətləri davam etdirməlidir. Münasibətlər o vaxta kimi davam edir ki, vəkalət verənin vərəsəsi bu münasibətləri qaydaya salsın. Və yaxud vəkalət alan öldükdə onun vərəsəsi, fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə qəyyumu (nümayəndəsi), ödəniş qabiliyyəti olmayan (müflis) elan edildikdə isə əmlak inzibatçısı (nümayəndə) tapşırıq müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərini davam etdirməyə borjlıdurlar. Qoruyucu xarakterli bu cür tədbirin davam etdirilməsini isə vəkalət verən, onun vərəsəsi (vəkalət verən öldükdə), qəyyumu (fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə) və ya əmlak inzibatçısı, yəni nümayəndə (vəkalət verən müflis elan olunduqda) tələb edə bilər. Göstərilən bu qayda əsasən mahiyyətə Roma hüquq ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququ tapşırıq müqaviləsinin iştirakçısı olan mandatarinin mandantın (tapşırıq verənin) ölümü haqqında məlumat aldıqdan sonra tapşırılmış işi dərhal atmaq hüququnun olmasını nəzərdə tuturdu; mandatari (tapşırıq alan) mandantın vərəsələrinə zərər vurmamaq üçün başladığı hərəkətləri axıra çatdırmalı idi.

Tapşırıq müqaviləsi ləğv edildikdən sonra, şübhəsiz ki, bu, **müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Qanun bu məsələni konkret olmayan üstüörtülü formada qaydaya salır. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinə xitam verilməsi vəkalət alana məlum olanadək onun həyata keçirdiyi əqdlərdən vəkalət verən və ya onun vərəsəsi üçün tapşırıq müqaviləsinə xitam verilmədiyi halda əmələ gələ bilən öhdəliklər əmələ gəlir (MM-in 786.4-cü maddəsi).

Göstərilən hüquqi məsələ barəsində üstüörtülü formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu halda etibarnaməyə xitam verilməsinin nəticələri barədə qanunun müəyyən etdiyi qayda tətbiq edilir (MM-in 366-cı maddəsi). Ona görə ki, etibarnamə həmişə tapşırıq müqaviləsinin bağlanmasını mübahisəsiz olaraq sübut edən, bu müqavilənin icra edilməsi məqsədi ilə verilən sənəddir. Məlum məsələdir ki, tapşırıq müqaviləsinin xitamı həm də etibarnamənin avtomatik olaraq ləğv edilməsini şərtləndirir. Bu qaydaya görə vəkalət alan şəxs vəkalət verənin ölümü ilə etibarnaməyə xitam verildiyini bildiyi və bilməli olduğu vaxtadək yerinə yetirdiyi hərəkətlər nəticəsində (əqd bağlamaq nəticəsində) əldə etdiklərini **vəkalət verənin vərəsəsinə verir**. Lakin vəkalət alan vəkalət verənin ölümü ilə müqaviləyə (etibarnaməyə) xitam verildiyini bildiyi və ya bilməli olduğu vaxtdan sonra əqd bağlayarsa, bu cür əqd hüquqi nəticə yaratmır və etibarsız hesab edilir.

Bununla belə, tapşırıq müqaviləsi həmin müqavilədə nəzərdə tutulan **əqdin bağlanması, yəni müqavilənin icra edilməsi ilə də xitam edilə bilər**.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Андреев В.К. Представительство в гражданском праве. Учебное пособие. Калинин. 1976.

Завидов Б. Договор коммерческого представительства //Российская Юстиция. 1998. №1.

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Рясенцев В.А. Вопросы представительства в гражданском праве //Советская юстиция. 1976. №6.

Комаров А.С. Договор о коммерческом представительстве. Учеб. методическое пособие. М., 1994.

Основные институты гражданского права зарубежных стран/Под ред. **В.В. Залесского** М., 1999.

Нерсесов Н.О. Представительства и ценные бумаги в гражданском праве. М., 2000.

BROKER MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Broker müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Broker müqaviləsinin anlayışı

İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması yeni və təzə anlayışların əmələ gəlməsini şərtləndirmişdir. Brokerlik bu cür anlayışlardan biridir. **Brokerlik** məhz müxtəlif xarakterli kommersiya sazişlərinin bağlanmasında vasitəçilik üzrə fəaliyyətdir. Əmtəə və sahibkarlıq (kommersiya) dövriyyəsində bu fəaliyyətdən geniş səviyyədə istifadə olunur.

Broker ingiliscə «**broker**» sözündən olub, «**dəllal**» mənasını bildirir. Qanunda və elmi dövriyyədə bu anlayış əsasən əmtəə, fond və valyuta birjalarında firmalar və ayrı-ayrı şəxslər arasında müqavilələr bağlanmasında,

habelə sığorta əməliyyatlarının aparılmasında iştirak edən **vasitəçilər** kateqoriyasını əhatə edir.

Brokerlik üzrə fəaliyyətin mülki-hüquqi tənzimlənməsində broker müqaviləsi hüquqi vasitə kimi çıxış edir. Broker müqaviləsi anlayışı Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyi üçün yeni müqavilə növüdür. Köhnə qanunvericilik broker müqaviləsi adlı mülki-hüquqi müqavilə növü nəzərdə tutmamışdı və tanımırdı. Brokerlik fəaliyyəti bir qayda olaraq, ya tapşırıq, ya da komissiya müqaviləsi əsasında tənzimlənilir və həyata keçirilmişdi. Məsələn, qiymətli kağızlar bazarında broker fəaliyyəti tapşırıq və ya komissiya müqaviləsi kimi hüquqi konstruksiyaların vasitəsi ilə nizama salınır («Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsi). Əmtəə birjasında broker birja əqdlərini müştərinin adından və onun hesabına və ya öz adından və müştərinin hesabına bağlanmasını həyata keçirir («Əmtəə birjası haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsi). Broker müqaviləsini qüvvədə olan MM-in nəzərə alması və tanınması ilə bundan sonra brokerlik fəaliyyəti broker müqaviləsi ilə qaydaya salınmalıdır.

Broker müqaviləsinin anlayışı mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 787.1-ci maddəsi). **Bu müqaviləyə əsasən brokerə haqq müqabilində sifarişçiyə vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığı verilir.** Anlayışdan görünür ki, broker müqaviləsi öz hüquqi təbiəti və xarakteri ilə **konsensual, əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.** Ona görə konsensual müqavilədir ki, broker müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin razılığa gəlmələri kifayətdir; razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış sayılır, tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Ona görə əvəzlidir ki, broker vasitəçilik xidmətini haqq müqabilində görür. Müqavilənin ikitərəfli olması onunla bağlıdır ki, tərəflər hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar (məsələn, tapşırığı icra etmək vəzifəsi; haqq ödəmək vəzifəsi və s.)

Broker müqaviləsi tapşırıq müqaviləsi haqqında normalar ilə qaydaya salınır və tənzimlənilir. Bu müqavilə tapşırıq müqaviləsindən, hər şeydən əvvəl, **spesifik subyekt tərkibinə görə,** habelə həmin müqavilə əsasında həyata keçirilən **əməliyyatların (brokerlik fəaliyyətinin) xüsusiyyəti ilə** fərqlənir. Bununla bərabər, bütün hallarda broker müqaviləsi əvəzli müqavilə hesab edilir. Qanun xüsusi olaraq göstərir ki, broker sifarişçiyə vasitəçilik xidmətlərini haqq müqabilində göstərir. Bundan fərqli olaraq tapşırıq müqaviləsi bəzi hallarda əvəzsiz xarakterə də malik ola bilər.

Broker müqaviləsi **nümayəndəlik münasibəti yaratmır.** Belə ki, broker kommersiya vasitəçisi olub, əqdləri özü bağlamır, yalnız əqdlərin bağlanmasına köməklik göstərir, tərəfdaşlar axtarır, müqavilənin bağlanması barədə danışıqlar aparır və onun imzalanması üçün hazırlıq işləri görür. O, sifarişçi üçün **hüquq və vəzifə yaranan hüquqi hərəkətlər yerinə yetirmir.**

Broker müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsidir.** Bu onunla izah olunur ki, broker fəaliyyətinin əsas məqsədi vasitəçilik xidmətindən ibarətdir. Özü də brokerin həyata keçirdiyi **broker fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyətinə** aiddir. Elə buradaca, dərhal qeyd etməliyik ki, brokerlik fəaliyyətinin bütün növləri yox, yalnız bəzi növləri xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinə aiddir: sığorta brokeri fəaliyyəti; qiymətli kağızlar bazarında broker fəaliyyəti; gömrük brokeri. Brokerlik fəaliyyəti dedikdə, qiymətli kağızlar bazarında sığorta sahəsində, əmtəə, fond və valyuta birjasında və digər sferalarda brokerin müxtəlif kommersiya sazişlərinin bağlanmasında vasitəçiliyi başa düşülür.

Broker müqaviləsi beynəlxalq ticarət dövriyyəsində də tətbiq edilir. Qeyd etməliyik ki, **brokerlik beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin formalarından** (növlərindən) biridir. Lakin bu forma beynəlxalq ticarət dövriyyəsində digər formalara nisbətən bir o qədər də geniş yayılmamış və tanınmamışdır. Göstərilən forma **«təmiz vasitəçilik»** adlanmaqla kontinental Avropa ölkələrinin hüquq sistemlərində «maklerlik», ingilis-amerikan hüquq sistemində isə «brokerlik» anlayışı ilə əhatə olunur. Almaniya qanunvericiliyində makler müqaviləsi nəzərdə tutulmuşdur. Almaniya MQ-nin 7-ci bölməsinin 8-ci fəslə (§ 652-656) bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

2. Broker müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi

Broker müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlər əsasən **Mülki Məcəllə normaları ilə** nizama salınır. MM-in 41-ci fəslinə daxil olan normalar (787-788-ci maddələr) bu müqavilənin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bununla bərabər, broker müqaviləsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətlər **tapşırıq müqaviləsi haqqında qaydalarla** (MM-in 40-cı fəslinə daxil olan 777-786-cı maddələr) da nizama salına bilər (MM-in 787.2-ci maddəsi). Bunun üçün belə bir şərtin mövcudluğu zəruri və vacibdir ki, MM-in broker müqaviləsi barədə müəyyən etdiyi müddəalar həmin məəcəllənin tapşırıq müqaviləsi haqqında müəyyən etdiyi qaydalara zidd olmasın.

Broker müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərin qaydaya salınmasında **Azərbaycan Respublikasının qanunları** vacib rol oynayır. «Əmtəə birjası haqqında» **AR Qanununun** (25.05.1994-cü il) 17-ci maddəsinin 9-cu bəndində ifadə edilən belə bir göstərişin xüsusi əhəmiyyəti vardır ki, birja vasitəçiləri ilə onların müştəriləri arasında münasibətlər müvafiq müqavilə əsasında müəyyənləşdirilir. Qanun birja ticarətində vasitəçi kimi iştirak edən brokerlərin əsas hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

«**Qiymətli kağızlar haqqında**» AR Qanununun 19-cu maddəsinin 1-ci bəndi tapşırıq müqaviləsini broker fəaliyyətinin hüquqi əsaslarından biri kimi müəyyən edir, bu fəaliyyəti qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin növü kimi nəzərdə tutur. Qanun qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən brokerlik fəaliyyətinin əsas cəhətlərini müəyyənləşdirir, brokerlərin hüquqi statusuna toxunur.

«**Sığorta fəaliyyəti haqqında**» AR Qanununun (25.12.2007) 11-ci fəslə sığorta brokerinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir, onların yerinə yetirdikləri broker fəaliyyətinin əsas qaydalarını nəzərdə tutur. Qanunda sığorta brokerinə anlayış verilir.

Broker fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi **qanunqüvvəli normativ aktlarla** da həyata keçirilə bilər. Məsələn, Prezidentin «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı».

§ 2. Broker müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Broker müqaviləsinin bağlanması **iki tərəf** iştirak edir:

- broker;
- sifarişçi.

Broker brokerlik fəaliyyətini yerinə yetirən, vasitəçilik funksiyasını həyata keçirən şəxsdir. Brokerlərin müxtəlif kateqoriyaları mövcuddur: birja brokeri; sığorta brokeri; qiymətli kağızlar bazarının brokeri və s. Kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi brokeri **makler** adlandırır. Məsələn, Almaniya Ticarət Qanunnaməsinə görə **makler** dedikdə malların və qiymətli kağızların alqı-satqı müqaviləsi, habelə sığorta, daşıma, gəmilərin və ticarət dövriyyəsinin digər predmetlərinin kirayəsi müqaviləsi bağlamaqda professional əsaslarla müqavilə vasitəsi ilə başqa şəxslərin mənafeyinə vasitəçilik xidməti göstərən şəxs başa düşülür. İtaliya MM-nə görə makler (ital. «mediatore») iki və daha çox şəxs arasında müqavilə bağlamaq məqsədi ilə onlar arasında əlaqə yaradan və həmin şəxslərlə hər hansı münasibətdə olmayan şəxsdir. İngiltərə və ABŞ hüququnda broker anlayışından **ticarət agentini** müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Brokerin əsas funksiyası haqq əsasında iki tərəf arasında müqavilə bağlamaq üçün vasitəçilik xidməti göstərməkdən ibarətdir. Adətən broker müqavilə bağlamaqda öz prinsipalına (tapşırana) köməklik göstərir. O, prinsipal tərəfindən satış üçün təklif olunan malları müştərilərə göstərir, müqavilə bağlamaq üçün daşışıqlar aparır.

Əmtəə birjası sahəsində broker dedikdə birja əqdlərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada müştərinin tapşırığı əsasında bağlanmasını yerinə yetirən birja vasitəçisi başa düşülür. Broker rolunda – həm **broker firması (kontoru)**, həm də **müstəqil brokerlər** çıxış edə bilirlər.

Broker firması (kontoru) «Əmtəə birjası haqqında» AR Qanununa əsasən yaradılan, mənfəət alması məqsədi ilə xidmət və fəaliyyət göstərən hüquqi şəxs statuslu təsərrüfat subyekti olan müəssisədir. O, birja ticarətini həyata keçirir. Birja ticarəti diler fəaliyyəti vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Diler fəaliyyəti də nümayəndəlik münasibətləri yaratmır. Birja vasitəçiliyi birja vasitəçiləri tərəfindən də həyata keçirilir ki, broker firması (kontoru) bunların arasında mühüm rol oynayır.

Broker kontoru (firması) əmtəə birjasında minimum zəruri yeri olan və birja ticarəti üzrə müştərilər arasında vasitəçilik funksiyalarını həyata keçirən təşkilatdır. Müasir şəraitdə vasitəçilik əməliyyatlarının əsas hissəsi banklarla sıx əlaqə saxlayan, geniş filiallar şəbəkəsinə malik olan iri broker firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Broker müqaviləsinin bağlanması iştirak edən tərəflərdən biri müstəqil brokerlərdir. Müstəqil brokerlər birja ticarətini həyata keçirən, birja vasitəçiliyini yerinə yetirən birja vasitəçisidir. **Müstəqil brokerlər** dedikdə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər başa düşülür.

Əmtəə birjasında birja vasitəçilərinin sayı qeyri-məhdud deyil. Birja ticarətini həyata keçirən brokerlərin sayı birja komitəsi (şurası) tərəfindən müəyyən edilir.

Birja brokerlərinin brokerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün onların **xüsusi razılıq (lisenziya) almaları tələb** olunmur. Belə ki, brokerlik fəaliyyətinin bu növü xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə şamil edilmir.

Brokerlərin kateqoriyalarından biri olan sığorta brokerinin hüquqi statusu «Sığorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun XI fəslə (82-ci, 83-cü və digər maddələr) müəyyən edilir. Sığorta brokeri rolunda həm hüquqi şəxslər (broker təşkilatı), həm də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər çıxış edə bilirlər.

Sığorta brokeri sığorta müqaviləsində sığortalını təmsil edən, müqavilənin imzalanması üçün hazırlıq işləri görən və lazım olarsa, bu müqavilənin həyata keçirilməsinə köməklik göstərən şəxsdir. O, sığorta məsələləri, o cümlədən danışıqların aparılması, sığorta müqaviləsinin davam etdirilməsi və ya yenilənməsi, risklərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar vasitəçilik fəaliyyəti göstərir, sığorta müqavilələrinin bağlanmasına və sığorta tələbinə dair məsləhətlər verir.

Sığorta brokerləri yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada xüsusi razılıq (lisenziya) aldıqdan sonra

fəaliyyət göstərə bilərlər. Axı, sığorta fəaliyyəti də xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növlərinə daxildir. Lisenziya Dövlət Sığorta Nəzarəti orqanı tərəfindən verilir («Sığorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 83-cü maddəsi). Lisenziyanın verilməsi ilə bağlı münasibətlər «Sığorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 11-ci fəslilə tənzimlənir.

Qiymətli kağızlar bazarında brokerlər vasitəçilik münasibətlərində iştirak edirlər. Broker dedikdə qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı başa düşülür. **Broker fəaliyyəti** qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdlərin bağlanmasıyla yönələn fəaliyyətdir.

Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan brokerlər əsasən tapşırıq müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərirlər («Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Broker rolunda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər. Onlar müştərilərin mənafeyini təmsil edərək **müştərinin hesabına** qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdlər bağlayırlar. Brokerlər qiymətli kağızlar bazarının digər peşəkar iştirakçısı olan dilerdən (ingiliscə «dealer» -ticarətçi) bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Diler öz adından və öz hesabına qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərini bağlayan hüquqi şəxsdir.

Brokerlər qiymətli kağızlar bazarında yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) aldıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. «Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununun 31-ci maddəsinin 8-ci bəndinə görə qiymətli kağızlar bazarında xüsusi razılıq olmayan brokerlik fəaliyyəti qeyri-qanuni hesab edilir. Brokerlərin fəaliyyət göstərmələri üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi verir.

Brokerlər valyuta birjasında da vasitəçi kimi çıxış edirlər. **Valyuta birjası** dedikdə müntəzəm fəaliyyət göstərən xarici valyutalar bazarı başa düşülür. Bu bazarda tələb və təklifin faktiki nisbətlərindən asılı olaraq valyutaların məzənnəsi (kotirovka) formalaşır. **Valyuta bazarı** müxtəlif ölkələrin valyutalarının satıcı və alıcıları arasında iqtisadi münasibətlərin məcmusunu ifadə edir.

Valyuta birjasında valyuta ticarəti həyata keçirilir ki, brokerlər bu münasibətlərdə **vasitəçi** rolunda çıxış edirlər.

Broker müqaviləsinin digər iştirakçısı **sifarişçi və ya müştəri** adlanır. **Həm hüquqi şəxslər**, həm də **fiziki şəxslər** sifarişçi rolunda bu müqaviləni bağlaya bilərlər.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Broker müqaviləsinin predmetini **qeyri-maddi xarakterli vasitəçilik xidməti** təşkil edir. **Müqavilənin predmeti** yalnız faktiki hərəkətlərdən ibarətdir. Vasitəçilik xidməti əqdlərin bağlanmasında göstərilən köməklikdə ifadə edilir. Çox vaxt vasitəçilik xidməti alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar olur. **Əmtəə birjası brokeri ilə bağlanan müqavilənin predmetini** birja əqdlərinin (forvard, fyuçers, opsiya və s.) bağlanmasında göstərilən vasitəçilik xidməti çıxış edir. **Sığorta brokeri müqaviləsində isə müqavilənin predmetini** sığorta müqaviləsinin bağlanmasında göstərilən vasitəçilik xidməti təşkil edir. **Qiymətli kağızlar üzrə broker müqaviləsinin predmetini** qiymətli kağızlarla həyata keçirilən mülki-hüquqi əqdlərin bağlanmasında göstərilən xidmət təşkil edir.

Valyuta birjasında bağlanan broker müqaviləsinin predmeti isə xarici valyutaların alqı-satqı müqaviləsini bağlamaqda müştəriyə göstərilən vasitəçilik xidmətindən ibarətdir.

Müqavilənin forması haqqında MM hər hansı xüsusi qayda müəyyən etmir. «Tapşırıq müqaviləsinin forması haqqında» AR Qanununun (MM-in 777.2-ci maddəsi) müəyyən etdiyi qaydaları broker müqaviləsinin formasına tətbiq etmək olar. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi kimi broker müqaviləsi də **həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər**. Lakin broker müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsi olduğuna görə yazılı formada bağlanmalıdır.

Broker müqaviləsinin müddəti qanunla tənzimlənmir. Ona görə də broker müqaviləsində müddət ilə bağlı münasibətlərə öhdəliyin icrası barədə qanunun nəzərdə tutduğu qaydalar tətbiq edilir (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Broker müqaviləsinin qiyməti onun müddətindən fərqli olaraq xüsusi qaydada nizama salınır. MM-in 788-ci maddəsi broker müqaviləsinin qiyməti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Brokerin ixtiyarı vardır ki, yalnız o, vasitəçilik xidmətini gerçəkləşdirdikdən sonra haqqın verilməsini tələb etsin. Haqqın ödənilməsi tərəflərin müəyyən etdikləri və nəzərdə tutduqları arzu olunan nəticəyə nail olunması ilə şərtlənir. Deməli, **müqavilə icra olunduqdan sonra brokerə haqq ödənilir**. Müqavilə təxirəsalıcı şərtlə bağlana bilər. **Təxirəsalıcı şərtlə** bağlanan bu cür broker müqaviləsində isə haqqın ödənilməsi gələcəkdə gözlənilən və ya naməlum hadisədən (şərtədən) asılı olaraq müəyyən edilir. Məsələn, tapşırıq brokerə milli valyutanın kursu dəyişdiyi halda hərəkət etmək barədə göstəriş verə bilər. Yalnız gözlənilən həmin hadisə (şərt) baş verdikdə, brokerə haqq ödənilir. Gözlənilən hadisə baş vermədikdə isə brokerə haqq verilmir.

3. Müqavilənin məzmunu

Broker müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri **müqavilənin məzmununu**

təşkil edir. Müqavilə qarşılıqlı olduğu üçün hər bir tərəfin daşdığı vəzifəyə digər tərəfin hüququ uyğun gəlir. Bununla bərabər, broker müqaviləsi tapşırıq müqaviləsi haqqında normalarla tənzimləndiyi üçün bəzi xüsusiyyətlərlə bu müqavilələr üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri üst-üstə düşür.

Brokerin **əsas vəzifəsi sifarişçiyə vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığını vicdanla yerinə yetirməkdən ibarətdir**. O, vicdanlılıq prinsipinə zidd olaraq hərəkət edə bilməz. Tapşırığı icra edərkən vicdanlılıq prinsipini pozaraq onun digər tərəfdən haqq almağa ixtiyarı yoxdur. Bununla belə, broker eyni zamanda mənafeləri bir-birinə zidd olan iki və daha çox müştəriyə xidmət edə bilməz. Əgər broker başqa iştirakçıya broker müqaviləsinə zidd üsulla xidmətlər göstərmişsə və ya vicdanlılıq prinsipinə zidd olaraq digər tərəfdən də haqq almağı şərtləşdirmişdirsə, onun haqq almaq və xərclərinin ödənilməsi hüququ istisna edilir (MM-in 788.3-cü maddəsi).

Əmtəə birjasında broker birja ticarətində bağlanan birja əqdlərinin hər bir müştəri üzrə uçotunu aparmalıdır. O, bu məlumatları əqd bağlandığı gündən beş il müddətinə saxlamağa borcludur. Bununla bərabər, brokerlər onların iştirakı ilə bağlanmış birja əqdlərindəki kommersiya sirrlərini yaymamağa, birja ticarətində fyuçers və opsiyon əqdləri bağlanarkən müvafiq lisenziya almağa və digər vəzifələri icra etməyə borcludurlar.

Sifarişçinin **əsas vəzifəsi** ona vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığını icra etməyə görə **haqq ödəməkdən** ibarətdir. Yuxarıda dediyimiz kimi sifarişçi haqqı vasitəçilik xidməti nəticəsində müqavilə həyata keçirildikdən sonra ödəyir.

Sifarişçinin daşdığı əsas vəzifələrdən biri tapşırığın icrası ilə əlaqədar olaraq **çəkilən zəruri xərcləri ödəməkdən** ibarətdir. Brokerin xərclərinin əvəzi yalnız ayrıca şərtləşdirildiyi halda ödənilir (MM-in 788.2-ci maddəsi). Əgər sifarişçi ilə müştərilər arasında müqavilə bağlanmazsa, onda da brokerin hüququ var ki, çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin.

Beləliklə, broker bağlanan əqdlər barədə müvafiq tərəflə danışıqlar aparır, həmin əqdlərin bağlanması mümkünliyünü göstərir, **müqavilənin bağlanması üçün vasitəçilik edir, yalnız faktiki hərəkətlər yerinə yetirir**. Broker özü əqd bağlamır; əqdi tərəflərin özləri bağlayırlar. Broker nümayəndə yox, kommersiya vasitəçisidir. Ona görə də **broker müqaviləsi nümayəndəlik müqaviləsi** sayılmır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Osnovnie instituti qrajdanskoqo prava zarubejnix stran /Pod red. **V.V.Zalesskoqo**. M., 1999 (qlava 2).

Tinelg A., Funk Ə., Xvaley V. Kurs mejdunarodnoqo torqovoqo prava. Uçebnik. Minsk 2000 (qlava 7, § 4).

Qrajdanskoe i torqovoe pravo kapitalistiçeskix qosudarstv. Otv.red. **E.A.Vasilgev**. M., 1993.

RENTA MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Renta müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və növləri

1. Renta iqtisadi kateqoriya kimi

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi ilk dəfə olaraq müstəqil renta müqaviləsi institutunu nəzərdə tutur. Belə ki, ölkədə həyata keçirilən islahatlar və sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi faktiki olaraq real həyatda yaranan renta münasibətlərinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsini zərurətə çevirdi. Yeni MM bu zərurəti nəzərə alaraq özünün 48-ci fəslinə daxil olan normaları (864-880-ci maddələr) renta münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr etmişdir. Renta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilən renta münasibətlərini aydın şəkildə başa düşmək üçün misala müraciət edək. Məsələn, ahıl yaşlı şəxs öz evini qonşunun mülkiyyətinə verir; evin mülkiyyətçisi olan, yəni evə mülkiyyət hüququ əldə edən qonşu isə hər ay həmin şəxsə onun həyatı (ömrü) boyu müəyyənləşdirilmiş məbləğdə pul ödəyir. Ödənilən pula renta deyilir. Yaranmış münasibət isə renta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Renta sözünün mənasına gəldikdə qeyd etməliyik ki, iqtisadi ədəbiyyatda və bəzi lüğətlərdə rentanın (almanja «**Rente**», fransızja «**rente**», latınja «**reddita**» - verilmiş, qaytarılmış) **torpaqdan, əmlakdan müntəzəm götürülən gəlir növü olması göstərilir**. Torpaq sahibləri torpaq rentası alırlar. Bəzi ölkələrin dövlət istiqrazları üzrə ödənilən faizlər də renta anlayışı ilə əhatə olunur.

Renta anlayışı müasir dövrdə bir çox Avropa ölkələrinin mülki hüquq sistemində geniş surətdə istifadə edilir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin üçüncü kitabının 8-ci bölməsinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri renta borcudur. Almaniya qanunvericiliyinə görə renta borcu dedikdə torpaq sahəsi hesabına vaxtaşırı olaraq ödənilən müəyyən pul məbləği (torpaq borcu) başa düşülür (AMQ-nin 1199-cu paragrafı). Hollandiya Mülki Məcəlləsinin 7-ci kitabı kənd təsərrüfatı icarə müqaviləsini nəzərdə tutur. Bu müqavilə üzrə icarəçinin mülkiyyətçiyə ödədiyi pul məbləği renta adlanır. Deməli, renta mülkiyyətçiyə pul şəklində və digər formada verilən ödənişdir. **Renta həm də müqavilə mənasında işlədilir**. Ona renta müqaviləsi deyilir. Bu müqavilə bir sıra Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə məlumdur (AMQ-nin 759-761-ci paragrafları, FMM-in 1974-1978-ci

maddələri və s.). Renta müqaviləsi ilə renta münasibətləri tənzimlənilir.

Renta münasibətlərinin tarixi mənbəyi orta əsr Avropa dövrünə gedib çıxır. İlk dəfə olaraq hüquqi cəhətdən bu münasibətləri məhz Avropa qanunvericiliyi rəsmiləşdirmişdir.

Renta münasibətlərinin əmələ meydana gəlməsi hüquq ədəbiyyatında iki səbəblə izah edilir. **Birinci səbəb** ondan ibarət idi ki, öz daşınmaz əmlakını satmaq arzusunda olan **mülkiyyətçi nəqd pulun çatışmaması nəticəsində alıcı (müşəri) tapmaqda çətinlik çəkirdi**. Belə ki, müştərilərin bahalı daşınmaz əmlakı əldə etmək üçün kifayət qədər iri məbləğdə nəqd pul vəsaiti yox idi. Lakin onlar mülkiyyətçiyə daimi renta verməklə həmin əmlakı əldə etmək imkanı qazanırdılar. Mülkiyyətçi üçün də bu cür daimi renta vermək arzusunda olan müştərilər tapmaq problemə çevrilmirdi. Göstərilən məhz bu kimi amillər renta münasibətlərinin yaranmasını və tətbiq edilməsini şərtləndirirdi.

İkinci səbəb onunla izah olunurdu ki, orta əsrlərdə **kilsə faizi ilə borc verməyi yasaqlamışdı**. Bunu dünyəvi qanunvericilik də qadağan etmişdi. Qeyd etməliyik ki, o dövrün qaydaları və kilsə sələmçiliyi (müamiləliyi) lənətləyirdi. Belə vəziyyətdə renta şəxslərin ehtiyac və tələbatının təmin edilməsi üçün ən əlverişli vasitəyə çevrildi.

İnqilabaqədərki Rusiya mülki hüquq elmində renta institutunun adı çəkilir. Lakin həmin dövrün mülki qanunvericiliyində renta müqaviləsi hüquqi konstruksiya nəzərdə tutulmamışdı.

1922-ci il sovet Mülki Məcəlləsi və o dövrün mülki qanunvericiliyi renta müqaviləsi hüquqi konstruksiyanı tanımırdı. Bu, şübhəsiz, sovet ideoloji qaydası və prinsipi ilə izah edilirdi. Belə ki, sovet qayda-qanunu sələmçiliyi və müamiləliyi yolverilməz hal hesab edirdi.

Müttəfiq sovet respublikalarının 1964-cü il mülki məəcəllələri real həyatda baş verən faktiki renta münasibətlərini nəzərə alaraq bu münasibətləri olduqca məhdud dərəcədə rəsmiləşdirdi. Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-in 24-cü fəslinə daxil olan normalar (246-253-cü maddələr) renta müqaviləsinin bir növü olan şəxsi ömürlük saxlamaq şərti ilə evin özgəninkiləşdirilməsi müqaviləsinin nizama salınmasına həsr edilmişdi. Qanun yalnız yaşına və ya səhhətinə görə əmək qabiliyyəti olmayan mülkiyyətçinin özünə məxsus olan fərdi yaşayış evini və ya onun bir hissəsini əldə edən mülkiyyətinə verməyə icazə verirdi. Əldə edən isə mülkiyyətçini ömürlük saxlamalı idi.

Renta münasibəti iki mənada işlədilir: iqtisadi mənada; hüquqi mənada. **İqtisadi mənada renta münasibəti** dedikdə, müəyyən bir şəxsə məxsus olan əmlakın başqa şəxsin mülkiyyətinə verilməsi ilə bağlı yaranan iqtisadi münasibət başa düşülür. **Hüquqi mənada renta münasibəti** isə əmlakın mülkiyyətə verilməsi ilə əlaqədar əmələ gələn əlaqəni tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu normalar renta müqaviləsinə tənzimləməyə yönəlmişdir.

2. Renta müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Renta müqaviləsinin leqal anlayışı MM-in 864.1-ci maddəsində verilmişdir. **Renta müqaviləsinə görə bir tərəf (renta alan) əmlakı digər tərəfin (renta ödəyicisinin) mülkiyyətinə verir, renta ödəyicisi isə alınmış əmlakın müqabilində renta alana vaxtaşırı (dövri olaraq) müəyyən pul məbləği şəklində renta ödəməyi öhdəsinə götürür.**

Renta müqaviləsinin bağlanmış sayılması üçün zəruridir ki, əmlak renta ödəyicisinə verilsin. Ona görə də renta müqaviləsi **real müqavilədir**. Bu müqavilə **birtərəfli müqavilə** növünə şamil edilir. Belə ki, yalnız əmlak verildikdən sonra renta alan hüquqa malik olur. O, müqavilə üzrə vəzifə daşıyır. Əksinə, renta ödəyicisi olan tərəf isə yalnız vəzifə daşıyır. O, müqavilə üzrə hüquqa malik olmur.

Renta müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Belə ki, renta ödəyicisi aldığı əmlakın müqabilində qarşı tərəfə renta ödəyir. Lakin renta müqaviləsinin əvəzli olması bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, renta müqaviləsinin əvəzli olması heç də **onun ekvivalentliyini ifadə etmir**. Əksinə, müqavilə bağlanarkən tərəflər onun ekvivalentli olmasını nəzərdə tutmurlar. Renta müqaviləsinin bu və ya digər tərəfinə **verilən qarşılıqlı əvəz eyni həcmə malik deyil**. Belə ki, renta alana (mülkiyyətçiyə) ödənilən renta, şübhəsiz, renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verilən əmlakın ekvivalenti deyildir. Ola bilsin ki, renta həmin əmlakın dəyərindən çox və ya az olsun.

3. Renta müqaviləsi və ona yaxın olan müqavilələr

Renta müqaviləsi əsasında **əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik** yaranır. Həm də bu müqavilə vasitəsi ilə əmlak üzərində bir şəxsin mülkiyyət hüququna xitam verilir, digəri isə həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Deməli, renta müqaviləsi **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi** çıxış edir. Belə təsəvvür yaranır ki, renta müqaviləsinin hüquqi məqsədi əmlak üzərində **mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçirilməsini təmin etməkdən** ibarətdir. Dediklərimiz belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, renta müqaviləsi **əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərinə** şamil edilir. Alqı-satqı, dəyişmə və bağışlama kimi müqavilələr də həmin müqavilə növlərinə aid olunur. Renta müqaviləsi kimi bu müqavi-

lələr də əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu müqavilələrin hamısı əmlakın bir şəxsin mülkiyyətindən digərinin mülkiyyətinə keçməsi üçün hüquqi fakt rolunu oynayır. Bu əlamət həmin müqavilələrin hamısı üçün ümumdür.

Renta müqaviləsinin yaxın olduğu mülki-hüquqi müqavilə növlərindən biri **alqı-satqı müqaviləsidir**. Renta müqaviləsində əmlakın haqq müqabilində verilməsinin nəzərdə tutulduğu halda, əmlakın verilməsi və ödənilməsi üzrə tərəflərin münasibətlərinə alqı-satqı haqqında qaydalar tətbiq edilir, bu şərtlə ki, MM-in 48-ci fəslində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın və bu, renta müqaviləsinin mahiyyətinə zidd olmasın (MM-in 867.2-ci maddəsi). Lakin renta müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsindən fərqli cəhətlərə malikdir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsi ilə **əmlak müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində özgəninkiləşdirilirsə**, renta müqaviləsi üzrə əmlakın verilməsi üçün **renta alana çatajaq renta ödənişinin ümumi məbləği məlum olmur**. Qeyd etməliyik ki, qabaqcadan renta ödənişini müəyyənləşdirmək qeyri mümkündür. Ona görə ki, renta müqaviləsinin özünün qüvvədə olma müddəti məlum olmur. Daimi renta üzrə renta ödənişini vermək vəzifəsi **müddətsiz**, ömürlük renta üzrə isə **renta alanın sağlığı dövrü** (həyatı və ömrü boyu) üçün icra edilir.

Göstərilən bu xüsusiyyəti ilə renta müqaviləsi ona yaxın olan müqavilə növlərindən biri olan **dəyişmə müqaviləsindən** də fərqlənir. Dəyişmə müqaviləsi ilə əmlak başqa bir əmlakın hesabına özgəninkiləşdirilir.

Renta müqaviləsinə yaxın olan müqavilə növlərindən digəri **bağışlama müqaviləsidir**. Hər iki müqavilə nəticəsində əmlak özgəninkiləşdirilir. Bu, onların ümumi olmasını şərtləndirən cəhətdir. Renta müqaviləsində əmlakın pulsuz verilməsinin nəzərdə tutulduğu halda əmlakın verilməsi üzrə tərəflərin münasibətlərinə bağışlama müqaviləsi haqqında qaydalar tətbiq edilir, bu şərtlə ki, MM-in 48-ci fəslində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın və bu renta müqaviləsinin mahiyyətinə zidd olmasın. (867-ci maddəsinin 2-ci bəndi). **Lakin bağışlama müqaviləsindən fərqli olaraq renta müqaviləsi əvəzlidir**.

Bununla bərabər, əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərindən renta müqaviləsi spesifik əlamətə malik olması ilə fərqlənir. Demək olar ki, bütün müəlliflər renta müqaviləsini **aleator (risklə bağlı**, latınja «alea»- oyun sümüyü, təsadüfilik) müqavilə növünə şamil edirlər. Bu, onun xarakterik xüsusiyyətidir.

Bununla yanaşı, bəzi alimlər renta müqaviləsinin aleator müqavilə olması ideyasını tam və qəti şəkildə qəbul etmirlər. Məsələn, inqilabaqədərki Rusiya müəlliflərindən K.Pobedonostsev renta müqaviləsinin aleator xarakter daşmasına şübhə ilə yanaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, Fransa MM-in üçüncü kitabının 14-cü bölməsi risk (aleator) müqavilələrinə həsr edilmişdir. Həmin məcəllənin 1964-cü maddəsi aleator müqavilə kimi renta müqaviləsinin adını çəkir. Fransa hüquq ədəbiyyatında isə renta müqaviləsinin özünün hüquqi xarakteri və təbiəti etibarı ilə aleator (riskli) xarakterli müqavilə növlərinə şamil edilməsi geniş işıqlandırılır.

Müqavilənin aleator (riskli) xarakterə malik olması onu ifadə edir ki, burada müqavilənin son nəticəsi, onun maddi qiyməti tamamilə məlum olmayan və ya təsadüfi olan və ya ehtimal edilən hadisədən asılı olaraq müəyyən edilir. Renta müqaviləsi bağlanarkən hansı tərəfin son nəticədə udub fayda göturməsi qabaqcadan məlum olmur. Tərəflərdən hər birinin öz üzərinə götürdüyü risk elementi bu və ya digər kontragentin özünə verilən əvəzdən az həcmdə qarşılıqlı əvəz alması ehtimalından ibarətdir. Onlar üçün nəticə (faydalanmaq və udmaq şansı və yaxud itirmək, uduzmaq şansı) yəqin edilməyən və şübhəli haldan asılıdır.

Renta müqaviləsi **uzunmüddətli (uzunsürən) xarakterə** malikdir. Belə ki, bu müqavilə renta alanın sağlığı dövrü (ömrü boyu) üçün və ya müddətsiz (daimi) bağlana bilər. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində renta ödəyicisi öz vəzifəsini müntəzəm və mütəmadi olaraq yerinə yetirməyə borcludur.

Renta müqaviləsinin daha bir mühüm və başlıca xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, bu müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən birinin-renta alanın **mənafeyi xüsusi qaydada müdafiə edilir: müqavilənin** güzəştli şərtlərlə renta alan tərəfindən **dəyişdirilməsi və xitam edilməsi**; renta alana **əlavə hüquq verilməsi**; renta ödəyicisinə **əlavə vəzifə həvalə edilməsi**; öz vəzifəsini icra etməməyə görə **renta ödəyicisi üçün daha yüksək məsuliyyət nəzərdə tutulması** (bu məsələlər barəsində növbəti yarımbaşlıqlarda).

Əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərinə nə qədər yaxın olsa da renta müqaviləsi **müstəqil mülki-hüquqi müqavilədir**. Belə ki, bu müqavilənin tərəflərindən biri digərinə renta ödəyir ki, bu, onun yaşaması üçün yeganə və əsas maddi mənbə rolunu oynayır. Məhz bu kimi xüsusiyyət renta müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr arasında müstəqil yer tutmasını şərtləndirir.

4. Renta müqaviləsinin növləri

Köhnə 1964-cü il MM renta müqaviləsinin yalnız bir növünü, yəni şəxsi ömürlük saxlamaq şərtlə evin özgəninkiləşdirilməsi müqaviləsi hüquqi konstruksiyasını tənzimləyirdi. Həmin məcəllənin 24-cü fəslinə daxil olan normalar (246-253-cü maddələr) bu müqavilənin hüquqi nizama salınmasına həsr edilmişdi. Özü də həmin müqavilə ayrıca institut kimi yox, yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi nəzərdə tutulmuşdu. **Əvvəlki qanun bu barədə məhdudiyyətlər müəyyənləşdirmişdi**. Belə ki, özgəninkiləşdirmə müqaviləsinə əsasən yalnız yaşına və ya səhhətinə görə əmək qabiliyyəti olmayan şəxs öz əmlakını renta ödənilməsi üçün ve-

rə bilərdi. Renta ödənilməsi üçün verilən əmlakın dairəsi yaşayış evi ilə məhdudlaşdırılırdı. Başqa sözlə desək, qanun yalnız yaşayış evinin renta ödənilməsi üçün verilməsinə icazə verirdi. Digər əmlak növlərinin renta münasibətlərinin obyekt olması yasaqlanmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni MM renta münasibətlərinin subyekt və obyekt barədə **əvvəlki məhdudiyyətləri tamamilə aradan qaldırmışdır**. Belə ki, indiki mülki qanunvericilik renta alan subyektin öz mülkiyyətinə olan **bir çox əmlak növlərini yaşına və ya səhhətinə görə əmək qabiliyyəti olub-olmamasından asılı olmayaraq renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verməsi** qaydasını müəyyən edir.

Yeni MM-ə görə renta müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: daimi renta müqaviləsi; ömürlük renta müqaviləsi.

Daimi renta müqaviləsi odur ki, bu müqavilə renta ödəyicisinin rentanı müddətsiz ödəmək vəzifəsini müəyyən edir (MM-in 864.2-ci maddəsi). Bu növ **müqavilənin qüvvədə olması müddətlə məhdudlaşdırılmır**. O, qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə olur.

Ömürlük renta müqaviləsi odur ki, bu müqavilə renta ödəyicisinin rentanı renta alanın ömrü boyu (həyatı boyu) ödəmək vəzifəsini nəzərdə tutur (MM-in 864.2-ci maddəsi). Bu növ müqavilənin **qüvvədə olma müddəti renta alanın sağlığı və ömrü boyu ilə məhdudlaşır**.

§ 2. Renta müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Renta müqaviləsi iki şəxs arasında bağlanır ki, bunlara müqavilənin tərəfləri deyilir. Müqavilənin bağlanması **iki tərəf** iştirak edir: renta alan; renta ödəyicisi.

Renta alan elə bir tərəfdir ki, o, öz əmlakını vaxtaşırı (dövri) müəyyən pul məbləği şəklində renta almaq məqsədi ilə digər tərəfə, yəni renta ödəyicisinə verir. Renta alana **renta kreditörü** da deyilir.

Renta ödəyicisi elə bir tərəfdir ki, o, renta alandan mülkiyyətinə qəbul etdiyi əmlakın müqabilində renta alana renta ödəyir. O, həm də **renta borclusu** adlanır.

Renta ödəyicisi barədə, onun tərkibi haqqında qanunda heç bir məhdudiyyət nəzərdə tutulmur. Belə ki, **istənilən hər hansı bir vətəndaş və hüquqi şəxs renta ödəyicisi rolunda müqavilə bağlanmasında iştirak edə bilər**. Hüquqi şəxsin renta ödəyicisi rolunda çıxış etməsinin onun kommersiya və ya qeyri-kommersiya təşkilatı olmasından asılı deyildir. Bu o deməkdir ki, **həm kommersiya təşkilatları, həm qeyri-kommersiya təşkilatları** əmlakı renta ödənilməsi üçün əldə etmək ixtiyarına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki qanunvericilikdə köhnə qanunvericilikdəkindən fərqli olaraq renta alanın əmək qabiliyyətinə malik olmaması haqqında tələb irəli sürülmür. Renta alan rolunda vətəndaşların və ya hüquqi şəxslərin çıxış etmələri renta müqaviləsinin növündən asılıdır. Belə ki, **ömürlük renta müqaviləsində renta alan qismində yalnız vətəndaşlar iştirak edə bilərlər**. Daimi renta müqaviləsini isə renta alan kimi həm vətəndaşlar, həm də hüquqi şəxslər bağlaya bilərlər. Özü də hüquqi şəxsin **kommersiya təşkilatı kimi növünün bu müqavilədə renta alan rolunda çıxış etməsi istisna edilir, yəni qeyri-mümkündür** (bunun səbəbi barədə bir az sonra).

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Renta müqaviləsinə verilən anlayışdan məlum olur ki, **müqavilənin predmeti kimi əmlak** çıxış edir. Müqavilənin predmeti **həm daşınar, həm də daşınmaz əşya** ola bilər. Xüsusən yaşayış evi, bağ, mənzil, qarac, mebel, torpaq sahəsi, binalar, qurğular, qiymətli metallardan məmulatlar, kolleksiyalar, müəssisə, qiymətli kağızlar, ümumiyyətlə, mülki (əmlak) dövriyyədə istifadəsi qadağan edilməyən bütün əmlak növlərinin rentaya verilməsi istisna edilmir.

Predmet renta müqaviləsinin **mühüm şərti hesab edilir**.

Müqavilənin elementlərindən biri olan **forma** MM ilə xüsusi qaydada tənzimlənir. MM-in 865-866-cı maddələri renta müqaviləsinin formasının tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Belə ki, renta müqaviləsi renta alanın və renta ödəyicisinin imzaladıqları **adi bir sənədin tərtibi yolu ilə yazılı formada** bağlanır. Əgər renta müqaviləsi renta ödənilməsi üçün daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsini nəzərdə tutarsa, bu cür müqavilə üçün qanun **notarial forma** müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, predmeti daşınmaz əmlak olan renta müqaviləsi **notariat qaydasında təsdiqlənir**. Lakin müqavilənin öz hüquqi məqsədinə çatması üçün onun təkcə notariat qaydasında təsdiqlənməsi kifayət deyildir. Bunun üçün zəruridir ki, müqaviləyə görə daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun renta alandan renta ödəyicisinə keçməsi **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınsın** (MM-in 866-cı maddəsi).

Renta müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi barədə qanunun müəyyən etdiyi tələb renta alanın mənafeyinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Bu vasitə ilə renta alanın hüquqlarının müdafiəsi təmin edilir. Belə ki, renta müqaviləsi bağlanarkən bir çox hallarda sui-istifadə və qanunun tələblərinə əməl etməmə hallarına yol verilir. Renta alan öz hüquqlarını və bağladığı renta müqaviləsinin nəticələrini dərinlən anlamır və başa düşmür.

Bu cür hallarda müqavilənin notarial qaydada təsdiqlənməsi onun məzmununun qanuni olmasını, müqavilə bağlayan tərəflərin əsl iradə və niyyətlərinin müəyyən edilməsini təmin edən hüquqi vasitəyə çevrilir.

Müqavilənin qiyməti dedikdə renta ödəyicisinin renta alana ödədiyi renta başa düşülür. Renta müəyyən pul məbləği formasında verilir. Tərəflərin razılığı ilə digər renta formaları da nəzərdə tutula bilər (MM-in 870-ci maddəsi). Bu cür renta formasına aiddir:

- əmlak verilməsi;
- işlər görülməsi;
- xidmətlər göstərilməsi.

Özü də verilən əmlak, görülmə iş və ya göstərilən xidmət **rentanın dəyərjə pul məbləğinə** uyğun gəlməlidir. Rentanın miqdarı müqavilədə nəzərdə tutulur. Həm də renta alana ödənilən rentanın miqdarı minimum əmək haqqı miqdarının artırılmasına mütənəssib surətdə artırılır. Bu barədə renta müqaviləsində tərəflərin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Lakin renta ödənişinin əsas forması **puldur**.

Renta müqaviləsinin müddəti onun qüvvədə olma müddətini ifadə edir. Renta müqaviləsinin növündən asılı olaraq müqavilənin müddəti həm məhdudlaşa, həm də məhdudlaşmaya bilər. Özü də renta müqaviləsinin iki növü fərqləndirilərkən müqavilənin qüvvədə olma müddəti əsas meyar və əlamət kimi götürülmüşdür. Bu baxımdan renta müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: müddətli renta müqaviləsi (ömürlük renta müqaviləsi); müddətsiz renta müqaviləsi (daimi renta müqaviləsi).

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Renta alanın hüquqları

Renta alanın və renta ödəyicisinin hüquq və vəzifələri **renta müqaviləsinin məzmununu** təşkil edir. Renta müqaviləsi birtərəfli müqavilə olduğuna görə **renta alan yalnız hüquqa malikdir. O, müqavilə üzrə vəzifə daşmır**. Renta müqaviləsi real müqavilə olduğu üçün renta alanın öz əmlakını renta ödəyicisinin mülkiyyətinə vermək kimi vəzifəsi yoxdur. Deməli, renta müqaviləsi üzrə renta alan yalnız müəyyən hüquqlara malikdir.

Renta alanın **əsas hüququ renta ödənişlərini tələb etməkdən ibarətdir. O, rentanın müqavilədə nəzərdə tutulan formada və miqdarda, habelə vaxtaşırı verilməsini tələb etmək** ixtiyarına malikdir. Renta alanın bu hüququ əmlak renta ödəyicisinə verildikdən sonra əmələ gəlir. Bu cür vəziyyətdə renta ödəyicisinin vicdansız hərəkətlər etmək ehtimalına qarşı renta münasibətlərinin sabitliyini təmin edən müəyyən qarantıya tədbirlərinə ehtiyac yaranır. Qanun bu cür tədbirlər müəyyən edir və bununla **renta alanın mənafeyini təmin edir**.

Renta alanın hüquqlarını müdafiə etmək və renta münasibətlərinin sabitliyini təmin etmək üçün qanun **daşınmaz əşyanın renta ilə yüklülüyü haqqında** qayda müəyyən edir (MM-in 868-ci maddəsi). Bu qaydaya görə renta ödəyicisi onun mülkiyyətinə verildiyi daşınmaz əşya üzərində sərənjam vermək ixtiyarına malikdir. Onun hüququ var ki, həmin əşyanı özgəninkiləşdirsin (satmaq, bağışlamaq və s.). Lakin o, əşyanın renta ilə yüklü olması barədə yeni mülkiyyətçiyə qabaqcadan xəbər verməlidir.

Renta ödəyicisi müqavilənin predmeti olan torpaq sahəsini, binanı, qurğunu və digər başqa əşyanı **özgəninkiləşdirərkən o, renta ödənişi üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsindən azad edilir**. Bu cür halda renta ödəyicisinin renta müqaviləsi üzrə, habelə renta ödənişi üzrə öhdəlikləri **avtomatik olaraq yeni mülkiyyətçiyə (əldə edənə) keçir**. Daşınmaz əşyanın özgəninkiləşdirilməsini nəzərdə tutan müqavilənin bağlanması nəticəsində yeni mülkiyyətçi (əldə edən) həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Deməli, göründüyü kimi əmlakın arxasınca renta ödənişi üzrə öhdəlik də əmlakın yeni sahibinə keçir. Bu onu ifadə edir ki, renta, renta ödənilməsi üçün daşınmaz əşyanı yüklü edir. Renta ilə yüklü edilmiş daşınmaz əşya **özgəninkiləşdirilərkən renta alanın özgəninkiləşdirməyə razılığı tələb olunmur**.

Bununla bərabər, renta ilə yüklü olan daşınmaz əşyanı **yeni mülkiyyətçiyə verən şəxs mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edilmir**. O, renta alanın renta müqaviləsinin pozulması ilə əlaqədar əmələ gəlmiş tələbləri üzrə yeni mülkiyyətçi (əldə edən) ilə **subsidiar məsuliyyət** daşıyır. Bu cür məsuliyyət o vaxt yaranır ki, qanunda və ya müqavilədə həmin öhdəlik üzrə birgə məsuliyyət müəyyənləşdirilməsin (MM-in 868.2-ci maddəsi).

Renta alanın hüquq və mənafehlərinin əlavə müdafiə təminatlarından biri **renta ödənilməsinin təmin edilməsi haqqında qaydadır** (MM-in 869-cu maddəsi). Renta ödənilməsi üçün verilən əmlakın növündən asılı olaraq qanun renta ödənilməsinin təmin edilməsinin müxtəlif mexanizmini müəyyən edir. Belə ki, əgər renta ödənilməsi üçün torpaq sahəsi və ya digər daşınmaz əşya verilsə, onda renta alan həmin əşyaya **ipoteka hüququ** əldə edir. Belə halda **ipoteka hüququ renta ödəyicisi tərəfindən öz üzərinə götürdüyü öhdəliyin icrasını təmin etmə vasitəsidir**. O, renta alana rentanın ödənilməsinin təmin edir.

Renta alanın renta ödənilməsi üçün verilmiş torpaq sahəsinə və digər daşınmaz əşyaya ipoteka hüququ tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilmir. Buna görə də onlar arasında ipoteka müqaviləsi bağlanması tələb olunmur. **İpoteka hüququ qanununun göstərişi əsasında**, renta müqaviləsinin bağlanması faktı nəticəsində **əmələ gəlir**. Odur ki, ona **qanuni ipoteka** deyilir. Renta ödənişini vermək üzrə öhdəliyi renta ödəyicisi yerinə yetirmədi-

yi halda, renta alanın tələbləri həmin əşyanın dəyəri hesabına ödənilir.

Renta ödənilməsi üçün daşınar əşya (o cümlədən pul) verildiyi halda, renta ödənilməsinin təmin edilməsi üsullarını müqaviləni bağlayan tərəflərin özləri müəyyən edirlər. Onlar mümkün olan iki alternativdən birini seçmək ixtiyarına malikdirlər. Başqa sözlə, tərəflər iki alternativ təminat üsulundan birini seçə bilərlər:

- onlar ya qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan **öhdəliyin icrasının təmini üsullarından** (girov, beh, zəminlik, dəbbə pulu, bank qərantiyası və b.) istifadə edirlər;

- ya bunun əvəzinə öhdəliklərin icra olunmaması, ya da lazımınca icra olunmaması üçün **məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirmək**. Bu halda sığorta təşkilatı ilə renta ödəyicisi arasında sığorta müqaviləsi bağlanır.

Pul məbləğinin və ya başqa daşınar əşyanın renta ödənilməsi üçün verilməsini nəzərdə tutan renta müqaviləsinin **renta ödənilməsinin təmin edilməsi barədə şərti** müqavilənin **mühüm şərti** hesab edilir. Bu onu ifadə edir ki, müqavilədə həmin şərtin nəzərdə tutulmaması **renta müqaviləsinin bağlanmamış sayılmasını şərtləndirir**.

2. Renta ödəyicisinin vəzifələri

Renta müqaviləsi üzrə vəzifəni yalnız renta ödəyicisi daşıyır. Renta alandan fərqli olaraq o, müqavilə üzrə hüquqa malik deyildir. Bu, renta müqaviləsinin birtərəfli müqavilə olması ilə izah olunur.

Renta ödəyicisinin **ən əsas vəzifəsi** renta ödənilməsi üçün alınmış əmlakın müqabilində **renta alana renta ödəməkdən** ibarətdir. O, renta ödənişini vaxtaşırı (dövri olaraq) ödəməyə borcludur. Renta ödəyicisinin göstərilən öz əsas vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün qanun renta ödənilməsinin təmin olunması üsullarını müəyyən edir (MM-in 869-cu maddəsi). Biz əvvəlki yarımbaşlıqda bu məsələyə toxunduq. Belə təsəvvür yaranır ki, **renta ödənişinin yerinə yetirilməsinə təminat vermək** renta ödəyicisinin daşdığı ikinci əsas vəzifədir. O, pul məbləğinin renta ödənilməsi üçün verildiyi hallarda ya **öz öhdəliklərinin icrasına təminat verməlidir**, ya da bu öhdəliklərin icra olunmaması və ya lazımınca icra olunmaması üçün **məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirməlidir**.

Renta ödəyicisinin öhdəliyin icrasına təminat vermək və ya məsuliyyət riskini sığortalamaq vəzifəsini icra etməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, renta ödəyicisinin göstərilən həmin vəzifələri yerinə yetirməməsi renta alana **müqaviləni birtərəfli qaydada ləğv etmək hüququ** verir. Renta alan bu hüquqdan renta şərtlərinin təminatının renta alanın cavabdeh olmadığı əsaslara görə itirildiyi və ya pisləşdiyi hallarda da istifadə edə bilər. Bu cür hallarda da müqavilə renta alanın tələbi ilə birtərəfli qaydada xitam edilir. Renta alan **müqavilənin ləğvi nəticəsində ona dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər**.

Rentanın pul formasında ödənilməsi nəzərdə tutulduğu hallarda renta ödəyicisi pul öhdəliyinin icra edilməməsi üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 449-cu maddəsi). **O, pulun ödənilməsinin gecikdirdiyinə görə həmin vəsaitin məbləğindən faizlər ödəyir.** Faizlərin miqdarı bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir.

§ 4. Daimi renta müqaviləsi

1. Daimi renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri

Daimi renta müqaviləsi renta müqaviləsinin bir növüdür. MM-in 48 fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalar (871-876-cı maddələr) bu hüquqi konstruksiyanı tənzimləyir.

Daimi renta müqaviləsinin **qüvvədə olması müddətsizdir**. Belə ki, bu müqavilədə renta ödənişinin kəsilməsi müddəti nəzərdə tutulmur. Daimi renta müqaviləsi renta müqaviləsinin digər növü olan ömürlük renta müqaviləsindən **müddəti ilə, subyekt tərkibi ilə, özgəninkiləşdirilmə imkanı** ilə fərqlənir.

Daimi renta müqaviləsinin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilədə nəzərdə tutulan renta ödənişi üzrə öhdəlik müddətsiz xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, həmin müqavilə renta ödənişinin kəsilməsi üçün müddət nəzərdə tutmur. Başqa sözlə desək, daimi renta müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti hər hansı bir vaxt müddəti ilə məhdudlaşmır.

2. Müqavilənin elementləri

Daimi renta müqaviləsinin bağlanmasında **iki tərəf** iştirak edir: daimi renta alan; daimi renta ödəyicisi. Müqavilənin tərəfləri qismində **vətəndaşlar və hüquqi şəxslər** çıxış edir.

Daimi renta alan rolunda hər hansı bir fiziki şəxs çıxış edə bilər. Fiziki şəxs tərəfindən renta alınması onun sağlamlıq vəziyyətindən, yaşından, səhhətindən, əmək qabiliyyəti və digər amillərdən asılı deyildir.

Daimi renta alan qismində **hüquqi şəxslərin** yalnız **qeyri-kommersiya təşkilatları** (xeyriyyə, mədəni, təhsil, sosial və digər ictimai faydalı məqsəd güdən fondlar, ictimai və dini təşkilatlar və s.) çıxış edə bilər. Özü də o qeyri-kommersiya təşkilatları ki, onların **daimi renta almaları qanuna zidd olmasın və həmin təşkilatların fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gəlsin**.

Kommersiya təşkilatlarının renta alan qismində daimi renta müqaviləsi **bağlaması istisna edilir**. Ona görə ki, daimi renta almaq kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət məqsədlərinə uyğun deyildir. Bu cür təşkilatların

əsas məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətindən (mal satışından, iş görülməsindən, xidmət göstərilməsindən və s.) mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Renta ödənilməsi üçün özünün əmlakını başqa şəxslərə vermək və bununla mənfəət əldə etmək kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət məqsədlərinə tamamilə ziddir.

Elə qeyri-kommersiya təşkilatları vardır ki, onlar təsis sənədlərində nəzərdə tutulan məqsədə nail olunması-nadək və ya müəyyən müddətə fəaliyyət göstərmək niyyəti ilə yaradılır. Şübhəsiz ki, bu cür təşkilatlar müddət-siz münasibətlərə girmək ixtiyarına malik deyildir. Buna görə də **göstərilən həmin qeyri-kommersiya təşkilatları daimi renta alan qismində çıxış edə bilməzlər.**

Daimi renta hər hansı bir vaxt müddəti ilə məhdudlaşmadığına görə daimi renta almaq hüququ renta alan və-təndəş öldüyü halda **vərəsəlik qaydasında vərəsələrə** və ya hüquqi şəxs yenidən təşkil olunduqda **hüquqi varislik qaydasında hüquqi şəxslərə keçir.** Daimi renta almaq hüququ vərəsəlik və hüquqi varislik qaydasında **dövlətə və kommersiya təşkilatlarına keçə bilməz.** Ona görə ki, daimi renta alanlar yalnız fiziki şəxslər, habelə qeyri-kommersiya təşkilatları ola bilərlər (MM-in 871.1-ci maddəsi).

Daimi renta müqaviləsi üzrə renta alanın hüquqları həm də tələbin güzəşti yolu ilə fiziki şəxslərə, habelə qeyri-kommersiya təşkilatlarına verilə bilər. Beləliklə, daimi renta müqaviləsi üzrə renta alanın hüquqları tələbin güzəşti yolu ilə verilə bilər və vərəsəlik üzrə və ya hüquqi şəxslər yenidən təşkil olunduqda hüquq varisliyi qaydasında keçə bilər. Bu xüsusiyyət, yəni **renta alanın hüquqlarının keçmək imkanı, onları özgəninkiləşdirmək imkanı daimi renta müqaviləsinin ikinci əsas əlaməti hesab olunur.** Bu əlamət onu ömürlük renta müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verir.

Daimi renta müqaviləsinin ikinci tərəfi olan renta ödəyicisinə gəldikdə isə, bunu demək olar ki, onun subyekt tərkibi haqqında qanun hər hansı bir məhdudiyyət müəyyən etmir. Belə çıxır ki, həm **fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər** renta ödəyicisi qismində çıxış edə bilərlər.

Daimi renta müqaviləsinin predmetini renta ödənilməsi üçün verilən **mülki dövriyyə qabiliyyətli hər hansı bir əmlak** (həm daşınar, həm də daşınmaz) təşkil edə bilər. Predmet kimi yaşayış evi, mənzil, bağ, torpaq sahəsi, pul, müəssisə və digər əmlak növləri çıxış edə bilər. Müqavilənin predmeti onun **mühüm şərti** hesab olunur.

Müqavilənin müddəti daimi renta müqaviləsinin qüvvədə olma müddətini, yəni rentanın ödənilməsi müddətini ifadə edir. Bu müqavilədə renta ödənişinin kəsilməsi müddəti müəyyənləşdirilmir. Renta həmişəlik və fasiləsiz olaraq ödənilir.

Daimi rentanın ödənilməsi müddəti haqqında şərt müqavilənin mühüm şərti hesab olunmasa da vacib əhəmiyyətə malikdir. Qanun daimi rentanın **hər təqvim rübünün sonunda ödənilməsi qaydasını müəyyən edir** (MM-in 872-ci maddəsi). Deməli, renta hər təqvim ilində dörd dəfə (hər rübdə bir dəfə) ödənilir. Qanunun bu göstərişi imperativ yox, dispoitiv xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, tərəflərin razılığı ilə daimi renta müqaviləsi əsasında daimi rentanın ödənilməsinin ayrı müddətləri də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, dörd ayda bir dəfə, ayda bir dəfə, altı ayda bir dəfə və s.

3. Müqavilənin məzmunu

Daimi renta müqaviləsi üzrə yalnız renta ödəyicisi vəzifə daşıyır. Onun əsas vəzifəsi **müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində müntəzəm surətdə rentanı ödəməkdən** ibarətdir. Rentanın ödənişi müqavilədə və ya qanunda müəyyən edilən vaxtaşırı müddətdə, müqavilədə nəzərdə tutulan forma və miqdarda həyata keçirilir.

Renta ödəyicisinin göstərilən vəzifəsi daimi renta ödənilməsi üçün verilmiş əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi zamanı da saxlanılır. Bu cür halda **əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riskinə görə** renta ödəyicisi cavabdehdir. Ona görə ki, renta ödəyicisi renta ödənilməsi üçün verilmiş əmlakı öz mülkiyyətinə daxil edən şəxsdir, onun mülkiyyətçisidir. Buna görə də o, əmlakın məhv olmasından və ya zədələnməsindən asılı olmayaraq renta ödənişi üzrə öhdəliyi icra etməyi davam etdirməyə borc-ludur. Bəzi halda isə renta ödəyicisinin renta ödənişi barədə öhdəliyinə xitam verilə və ya onun ödənilməsi şərt-ləri dəyişdirilə bilər. Bu yalnız o vaxt mümkün ola bilər ki, daimi renta ödənilməsi üçün haqq müqabilində ve-rilmiş əşya təsadüfən məhv olsun və ya təsadüfən zədələnsin (MM-in 876.2-ci maddəsi). Odur ki, bu kimi hal-larda daimi renta ödənişi üzrə öhdəliyə xitam verilə bilər.

4. Daimi renta müqaviləsinin xitam edilməsi

Daimi renta müqaviləsi **müddətsiz xarakterə malikdir.** Lakin buna baxmayaraq daimi renta müqaviləsi öh-dəliklərə xitam verilməsinin ümumi əsasları ilə (MM-in 27-ci fəslə) ləğv edilə bilər. Lakin **öhdəliklərə icra nəticəsində** xitam verilməsi ilə (MM-in 528-ci maddəsi) **bu müqavilənin ləğv edilməsi istisna edilir.** Bununla belə, daimi renta müqaviləsi başqa bir halda da ləğv edilə bilməz. Belə ki, daimi renta alan vətəndaşın ölümü və ya hüquqi şəxsin yenidən təşkil edilməsi ilə renta alanın hüquqları vərəsələrə və ya hüquqi varisə keçir. Belə halda daimi renta müqaviləsinin xitam edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Bununla bərabər, daimi renta müqaviləsi **xüsusi qayda və əsasla** ləğv edilir ki, bu qayda yalnız həmin mü-

qaviləyə xasdır. Bu müqavilənin ləğv edilməsini şərtləndirən xüsusi əsas və qayda **renta ödəyicisinin daimi rentanı satın almasından** ibarətdir. Belə ki, qanuna görə daimi renta ödəyicisinin daimi rentanı satın almaq ixtiyarı vardır (MM-in 873-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Daimi renta müqaviləsinin daimi renta ödəyicisinin rentanı satın almaq hüququndan imtina etməsini nəzərdə tutun hər hansı bir şərti puç olmaqla hüquqi əhəmiyyətə malik deyil. Müqavilə iştirakçıları müqavilədə rentanın satın alınmasını məhdudlaşdıran yalnız bir halı nəzərdə tuta bilərlər. Bu hal daimi rentanı satın almaq hüququnun **renta alanın sağlığında və ya başqa müddət ərzində yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkünlüyündən ibarətdir**.

Daimi renta həm renta ödəyicisinin, həm də renta alanın təşəbbüsü ilə **satın alma bilər**. Lakin satın alınma yolu ilə daimi renta müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün qanun bir şərt müəyyən edir. Bu şərt ondan ibarətdir ki, renta ödəyicisi **bütün satınalma məbləğini tam ödədikdən sonra daimi renta müqaviləsi xitam edilə bilər**. Müqavilədə satınalmanın başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər.

Qeyd etdik ki, **daimi renta renta alanın təşəbbüsü (tələbi)** ilə də satın alın bilər. Renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını şərtləndirən əsasların siyahısı qanunda nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 874-cü maddəsi). Bu siyahı qeyri-qəti və təxmini xarakterə malikdir. Odur ki, daimi renta müqaviləsində bu siyahıda göstərilməyən digər əsaslar da nəzərdə tutula bilər.

Renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını şərtləndirən əsaslardan biri **renta ödəyicisinin renta ödənilməsinə bir ildən çox gecikdirməsidir**. Müqavilədə gecikdirmənin ayrı müddəti də nəzərdə tutula bilər. Bu halda ödənişin yubadılmasının səbəblərini müəyyən etmək zəruri və vacibdir. Renta ödənişinin gecikdirilməsi renta ödəyicisinin lazımı qayğı göstərməməsinin, diqqətsizliyinin, vəzifə borcuna laqeyd münasibətin və digər halların nəticəsi ilə bağlı ola bilər.

Renta ödəyicisinin renta ödənişini təmin etmək öhdəliyini pozması renta alana ixtiyar verir ki, o, daimi rentanın satın alınmasını renta ödəyicisindən tələb etsin. Renta ödəyicisi renta ödənilməsinin icrasına təminat verməyə borcludur (MM-in 869-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, renta ödəyicisi behlə, zəminliklə, dəbbə pulu, girovla və s. öz öhdəliyinin icrasına təminat verməli, ya da bu öhdəliklərin icra olunmaması, ya da lazımınca icra olunmaması üçün məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsi renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını şərtləndirir.

Renta ödəyicisinin rentanı müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda və müddətlərdə ödəməyəcəyinə açıq-aşkar dəlalət edən halların yaranması renta alana ixtiyar verir ki, o, daimi rentanın satın alınmasını qarşı tərəfdən tələb etsin. Bu cür hallarda renta ödənişinin həyata keçirilməsi üçün ciddi təhlükə yaranır və onun yaxın vaxtlarda yerinə yetirilməsinə şübhə əmələ gəlir. Renta ödənişinin həyata keçirilməməsinin ehtimal olunan proqnozu rentanın ödənilməyəcəyini açıq-aşkar sübut edən elə hallara əsaslanır ki, bununla yaxın vaxtlarda (perspektivdə) renta alana renta ödənilməməsi ehtimalı müəyyən edilir. Məsələn, renta ödəyicisinin ödəniş qabiliyyətinin olmamasını bu cür hallardan biri hesab etmək olar. Lakin bu hal müflis elan edilmək demək deyildir. Belə ki, şəxs bir qayda olaraq, məhkəmə qərarı ilə müflis elan edilə bilər.

Renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasının əsaslarından biri **renta ödənilməsi üçün verilmiş daşınmaz əmlakın ümumi mülkiyyətə daxil olması və ya bir neçə şəxs arasında bölüşdürülməsidir**. Belə halda mülkiyyətçilərin sayı çoxalır. Bu isə daimi renta alanın mənafeyinə cavab vermir. Ona görə də paylı və ya birgə ümumi mülkiyyətdən hər hansı birinin olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Beləliklə, bununla daimi renta alan üçün bir neçə renta ödəyicisi əmələ gəlir. Bu isə renta alanın mənafeyini pozur. Belə halda renta alan öz mənafeyini müdafiə etmək üçün vicdanlı renta ödəyicisindən rentanı satın almağı tələb edir.

Daimi rentanın satınalma qiyməti daimi renta müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Müqavilədə daimi rentanın satınalma qiyməti nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda satınalma qiyməti iki qaydada həyata keçirilir:

- birincisi, satınalma ödəniləsi **rentanın illik məbləğinə uyğun qiymətlə** həyata keçirilir;
- ikincisi, satınalma qiyməti **renta ödənişlərinin illik məbləği ilə verilmiş əşyanın qiymətinin cəmi** kimi müəyyən edilir, yəni satınalma qiyməti bərabərdir renta ödənişlərinin illik məbləği + verilmiş əşyanın qiyməti.

Daimi renta ödənilməsindən ötrü **əmlakın haqq müqabilində verilməsi üçün** əsas götürülən daimi renta müqaviləsində satınalma qiyməti haqqında şərt olmadıqda qiymətin müəyyən edilməsi üçün **birinci qayda**, daimi renta ödənilməsindən ötrü **əşyanın pulsuz verilməsi üçün əsas** götürülən daimi renta müqaviləsində satınalma qiyməti haqqında şərt olmadıqda isə **ikinci qayda** tətbiq edilir (MM-in 875-ci maddəsi).

§ 5. Ömürlük renta müqaviləsi

1. Ömürlük renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri

Ömürlük renta müqaviləsi renta müqaviləsinin ikinci növü hesab edilir. MM-in 48-ci fəslinin 3-cü paragrafına daxil olan normalar (877-880-ci maddələr) bu hüquqi konstruksiyanın tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Ömürlük renta müqaviləsi **renta alanın ömrü və həyatı boyu qüvvədə olan müqavilədir**. Daimi renta müqaviləsindən fərqli olaraq ömürlük renta müqaviləsinin **qüvvədə olma müddəti renta alanın yaşadığı həyatla**

məhdudlaşır. Bu onu ifadə edir ki, renta alanın ölümü ömürlük renta ödənişi üzrə öhdəliyin xitam olunmasına səbəb olur. Deməli, ömürlük renta müqaviləsi renta ödənilməsi üzrə **müddətli öhdəlik** yaradır. Bu, ömürlük renta müqaviləsinin **birinci xüsusiyyətidir.** Özü də bu xüsusiyyəti həmin müqavilənin əsas və başlıca əlaməti hesab etmək olar.

Ömürlük renta müqaviləsinin bağlanması iştirak edən renta alanın hüquqları **tələbin güzəşti yolu ilə və-rilə bilməz və yaxud vərəsəlik üzrə keçə bilməz.** Ona görə ki, bu hüquqlar renta alanın şəxsiyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Deməli, bu müqavilədən əmələ gələn öhdəlik **şəxsi öhdəlikdir.** Ona görə də renta alanın hüquqlarının başqa şəxslərə keçməsi istisna edilir. Dediklərimizdən belə çıxır ki, müqavilənin **şəxsi öhdəlik yaratması və renta alanın hüquqlarının başqalarına keçə bilməməsi** ömürlük renta müqaviləsinin **ikinci xüsusiyyətini** təşkil edir.

Beləliklə, ömürlük renta əşyanı renta ödənilməsi üçün verən fiziki şəxsin sağlığı dövrü üçün və ya onun göstərdiyi başqa fiziki şəxsin sağlığı dövrü üçün müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 877.1-ci maddəsi). Ömürlük renta müqaviləsindən əmələ gələn **öhdəlik şəxsi xarakterə malik olduğuna görə renta alanın (kreditörün) ölümü öhdəliyin xitamına səbəb olur** (MM-in 558.2-ci maddəsi).

2. Müqavilənin elementləri

Ömürlük renta müqaviləsinin bağlanması **renta alan** rolunda **yalnız fiziki şəxslər** çıxış edə bilər. Hüquqi şəxslərin renta alan rolunda müqavilə iştirakçısı olması istisna edilir. Belə ki, bu müqavilə renta alanın ömrü (həyatı) boyu qüvvədə olur. Yalnız fiziki şəxs yaşamaq hüququndan istifadə etməklə ömür sürə bilər.

Renta alan rolunda təkcə bir nəfər fiziki şəxs yox, bir neçə fiziki şəxs (məsələn, ər-arvad, ailəyə yaxın olan şəxslər) də iştirak edə bilər. Belə ki, qanuna görə ömürlük rentanın **bir neçə fiziki şəxsin xeyrinə müəyyənləşdirilməsinə yol verilir** (MM-in 877.2-ci maddəsi). Hər bir fiziki şəxsə ödəniləcək renta payı ömürlük renta müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Əgər bu, müqavilədə nəzərdə tutulmayıbsa, **renta almaq hüququnda onların payları bərabər sayılır.**

Renta alan fiziki şəxslərdən biri öldükdə onun payının hüquqi taleyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, renta alanlardan birinin ölməsi payın ondan çox yaşayan renta alanlara keçməsinə səbəb olur (MM-in 877.3-cü maddəsi). Məsələn, ər və arvad onların ümumi birgə mülkiyyətində olan yaşayış mənzilini ömürlük renta müqaviləsi əsasında renta ödənilməsi üçün renta ödəyicisi olan hər hansı vətəndaşa verirlər. Ər ölür. Belə halda renta almaq hüququnda ərin payı ondan çox yaşayan arvadına keçir.

Ölmüş renta alan fiziki şəxsin renta payını əldə edən sonuncu renta alan fiziki şəxsin həyatı da, şübhəsiz ki, əbədi və daimi deyildir. Sonuncu renta alan şəxs öldükdə rentanı ödəmək öhdəliyinə xitam verilir (MM-in 877.3-cü maddəsi). Məsələn, bundan əvvəldə çekdiyimiz yuxarıdakı misalda ölmüş ərin renta payını əldə edən arvad da öldükdə rentanı ödəmək öhdəliyi ləğv edilir. Ona görə ki, ömürlük renta şəxsi öhdəlikdir və renta alanın ölümü ilə həmin öhdəlik xitam olunur.

Renta alanlardan birinin ölməsi ilə renta almaq hüququnda payın ondan çox yaşayan renta alanlara keçməsi barədə qanunun göstərişi (MM-in 877.3-cü maddəsi) imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Belə ki, bu məsələ barəsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Bəzi hallarda bağlanan ömürlük renta müqaviləsi hər hansı bir hüquqi nəticə yaratmır. Bu cür müqavilə puç (əhəmiyyətsiz) hesab edildiyinə görə onun etibarsızlığına səbəb olur. Həmin müqavilə puç (mütləq etibarsız) əqd sayılır. Məsələn, müqavilənin bağlandığı məqamda sağ olmayan fiziki şəxsin xeyrinə ömürlük renta müəyyənləşdirən müqavilə hüquqi əhəmiyyətə malik deyil (MM-in 877-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Müqavilənin ikinci tərəfi olan **renta ödəyicisinə** gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, qanun onun subyekti tərkibi barədə hər hansı bir məhdudiyyət müəyyən etmir. Ona görə də elə hesab edirik ki, ömürlük renta ödəyicisi kimi müqavilənin bağlanması **mülki hüququn bütün subyektləri, yəni vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və dövlət çıxış edə bilər.**

Ömürlük renta müqaviləsinin predmeti kimi dövriyyə qabiliyyətli istənilən daşınmaz və daşınar əmlak növü çıxış edə bilər. Mülki dövriyyədə istifadəsi qadağan edilən əmlak bu müqavilənin predmeti ola bilməz. Həm də predmet müqavilənin mühüm şərti sayılır.

Ömürlük renta müqaviləsinin müddəti onun qüvvədə olma müddətini ifadə edir. Bu müddət onu ifadə edir ki, **renta alanın ömrü boyu** renta ödəyicisi renta ödənişini həyata keçirməyə borcludur. Özü də qanun ömürlük rentanın **hər təqvim ayının sonunda ödənilməsinə** nəzərdə tutur (MM-in 878-ci maddəsi). Müqavilədə ömürlük rentanın ödənilməsinin başqa müddətləri də nəzərdə tutula bilər.

Ömürlük renta müqaviləsinin məzmunu renta alanın malik olduğu hüquqdan, renta ödəyicisinin daşdığı vəzifədən ibarətdir. **Borclu şəxs kimi** renta ödəyicisi çıxış edir. **Onun əsas vəzifəsi** nəzərdə tutulmuş müddətdə **ömürlük renta ödənişini həyata keçirməkdən** ibarətdir. Renta ödəyicisinin daşdığı bu vəzifə ömürlük renta ödənilməsi üçün verilmiş əşyanın **təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi** halında da onun tərə-

findən icra olunmalıdır. Bu onunla izah edilir ki, ömürlük renta ödənilməsi üçün verilmiş əşyanın mülkiyyətçisi renta ödəyicisidir və o, mülkiyyətçi kimi əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 152.10-cu maddəsi). Renta ödəyicisi əmlakın haqq müqabilində və ya pulsuz renta ödənilməsi üçün verilməsindən asılı olmayaraq əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski üçün cavabdehdir.

3. Ömürlük renta müqaviləsinin ləğv edilməsi

Ömürlük renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun **müddətli əqd** olmasıdır. Müddətli əqdin belə bir cəhəti var ki, müddətin başa çatması əqdin xitam edilməsini şərtləndirir. Ömürlük renta müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti isə renta alanın ölümü ilə bitir və sona çatır. Deməli, **renta alanın ölümü ilə ömürlük renta müqaviləsi xitam edilir**. Bu, müqavilənin ləğv edilməsinin **təbii əsasıdır**.

Bununla bərabər, ömürlük renta müqaviləsi renta alanın sağlığında **onun təşəbbüsü ilə birtərəfli qaydada ləğv edilə** bilər ki, bu, müqavilənin xitam edilməsinin **xüsusi əsası və qaydası** hesab edilir. Qanun renta alanın tələbi ilə ömürlük renta müqaviləsinin ləğv edilməsinin xüsusi qaydasını və əsasını nəzərdə tutur (MM-in 879-cu maddəsi).

Renta ödəyicisinin ömürlük renta müqaviləsini mühüm dərəcədə pozması renta alanın təşəbbüsü ilə müqavilənin **vaxtından qabaq birtərəfli** qaydada ləğv edilməsinin xüsusi əsasıdır. Qanun müqavilənin mühüm dərəcədə pozulması anlayışının mənasını açıqlayır (MM-in 421.2-ci maddəsi). Belə ki, **müqavilənin mühüm dərəcədə pozulması** dedikdə bir tərəfin digər tərəfə vurduğu zərər nəticəsində zərər çəkən tərəfin müqavilə bağlanarkən ümid etməyə haqqı çatanlardan xeyli dərəcədə məhrum olması başa düşülür. Müqavilənin mühüm dərəcədə pozulmasını şərtləndirən hallara qanunun (MM-in 874-cü maddəsi) analogiyası əsasında aid etmək olar: renta ödəyicisinin **renta ödənişini müntəzəm olaraq gecikdirməsi**; məsuliyyət riskinin renta ödəyicisi tərəfindən **renta alanın xeyrinə sığorta etdirilməməsi**; renta ödənilməsi üzrə öhdəliyin icrasına zəminliklə, girovla, behlə, dəbbə pulu ilə və s. **təminat verilməməsi** və s.

Müqavilənin mühüm dərəcədə pozulması renta ödəyicisi üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticələrə səbəb olur. Bu cür halda renta alan **müqaviləni ləğv etməyi və zərərin əvəzini ödəməyi** (MM-in 21-ci və 443-cü maddələri) tələb edə bilər. Renta alan başqa alternativ də seçə bilər. Belə ki, o, renta ödəyicisindən **rentanı satın almağı** tələb edə bilər. Bununla da müqavilə xitam edilir. Ömürlük rentanın satın alınması daimi rentanın satın alınması kimi eyni şərtlərlə həyata keçirilir (MM-in 875-ci maddəsi). Beləliklə, daimi renta müqaviləsindən fərqli olaraq ömürlük renta müqaviləsi renta satın alınmadan da ləğv edilə bilər.

Renta ödəyicisinin müqaviləni mühüm dərəcədə pozması ömürlük renta müqaviləsinin başqa üsulla ləğv edilməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, ömürlük renta ödənilməsi üçün mənzilin, yaşayış evinin və s. əmlakın pulsuz verildiyi halda, renta ödəyicisi müqaviləni mühüm dərəcədə pozarsa, onda renta alan **həmin əmlakın qaytarılmasını** tələb edə bilər. Əmlakın qaytarılması ilə müqavilə ləğv edilir. Bu halda əmlakın dəyəri rentanın satınalma qiyməti ilə əvəzləşdirilir (MM-in 879.2-ci maddəsi)

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Em V.S. Doqovor rentı // Zakonodatel'stvo. 1999. N 5.

Ioffe O.S. Obəzatel'stvennoe pravo. M., 1975.

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 2 / Pod red. **A.P.Sergeeva. Ö.K.Tolstoqo.** M., 1997 (qlava 32).

Qradsanskoe pravo Rossii. Uçebnik. Çastğ 2 / Pod red. **A.Q.Kalpina.** M., 1999 (qlava 4).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2. Polutom 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1999 (qlava 33, § 3).

Qradsanskoe pravo Rossii. Kurs leküiy. Obəzatel'stvennoe pravo / Pod red. **O.N.Sadikova.** M., 1997 (qlava 11).

Qradsanskoe pravo. Uçebnik / Pod red. **S.P.Qrişaeva.** M., 1999 (qlava 16).

Qradsanskiy kodeks RF. Çastğ vtoraa, Tekst kommentariy, alfavitno-predmetniy ukazatelğ / Pod red. **O.M.Kozırə, A.P.Makovskoqo, S.A.Xoxlova.** M., 1996 (qlava 33).

Kommentariy k Qradsanskomu kodeksu Rossiyskoy Federatüii, çasti vtoroy / Pod red. **O.N.Sadikova.** M., 1999 (qlava 33).

Kommentariy çasti vtoroy QK RF dlə predprinimateley / Pod red. **Braqinskoqo M.İ., Suxanova E.A. i dr.** M., 1996 (qlava 33)

Üibulenko Z. Renta i pociznennoe sodercanie s icdiveniem // Rossiyskaa östüüə. 1997. N 6,7.